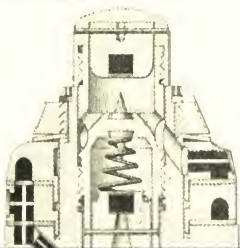
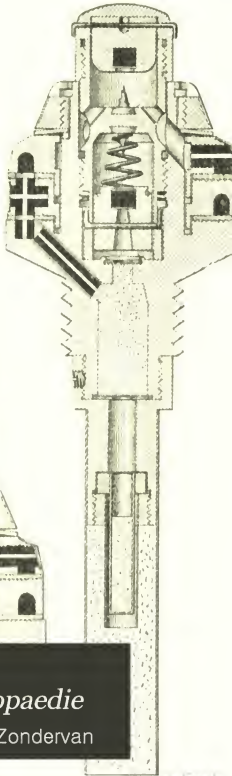

fig: 9.

Winkler Prins'
Geïllustreerde encyclopaedie
Antony Winkler Prins, Henri Zondervan

W Cgc 148 L(8)

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

FROM THE FUND OF
CHARLES MINOT

CLASS OF 1828

Winkler Prins'

Geïllustreerde Encyclopaedie

DERDE, GEHEEL OM- EN BIJGEWERKTE DRUK

Winkler Prins' Geïllustreerde Encyclopaedie.

Derde, geheel om- en bijgewerkte druk
onder hoofdredactie van
Henri Zondervan
met medewerking van vele geleerden en specialiteiten.

Achtste Deel Genie—Hawasch

Met 11 kaarten, 8 gekleurde en 38 zwarte buitentekst-platen
en 228 afbeeldingen in den tekst

Amsterdam
Uitgevers-Maatschappij „Elsevier”
1908.

Ref 5014.72

~~RR 2-1-1-1-1~~

~~Rin 3-28~~

~~Ref 488.15~~

W Cyl 148, (8)
✓

Nonot-fund
VII

44-16071
17
8.14

G.

Genie noemt men het gedeelte van het leger, dat door het uitvoeren van technische werkzaamheden de gevechtskracht der overige wapensoorten kunstmatig verhoogt en haar rust en bewegingsvrijheid verzekert.

Men onderscheidt vesting- en veldgenietroepen welke weder onderverdeeld worden in pionniers (sappeurs, mineurs), spoorweg- en telegraaf troepen, luchtschipperafdeelingen en pontonniers.

De organisatie der genie bestond nog niet in de 16de en 17de eeuw. Zoo telde de Republiek der Vereenigde Nederlanden in dien tijd slechts 58 mineurs, terwijl verder krijgsoversteers van beroep en officieren van andere wapens met zoogenaamde schansboeren nu hier, dan daar diensten bewezen.

Eerst in 1715 werden hier te lande drie compagnieën mineurs en sappeurs opgericht. In 1718 deed Eugenius van Savoye hetzelfde voor Oostenrijk, terwijl de Oostenrijksche Nederlanden in 1732 een uit twee brigades bestaand militair ingenieurskorps kregen, gevestigd te Brussel en te Mechelen. In den beginne vormden allen een onderdeel van het wapen der artillerie, later werden het zelfstandige troepen.

De taak der genie is: den marsch der overige wapensoorten bevorderen (bruggen bouwen, opruiming van hindernissen enz.); den marsch des vijands te vertragen (vernielingen, aanbrengen van hindernissen enz.); het opwerpen van vaste en tijdelijke steunpunten op het eventueel gevechtsveld (werken, schansen, veldwerken); het in staat van verdediging brengen van terreinpunten (dorpen, bosschen enz.); het verrichten van verschillende werkzaamheden tot verpleging der troepen, tot bevruchting van verkeer; het ontsteken van elektrische en andere verlichtingsmiddelen. De spoorwegtroepen dienen deels als reserve voor het technische personeel der treinen, deels als een goed geoefende stam van gedisciplineerde arbeiders en ingenieurs tot herstel, vernieling en opbouw van spoorbanen.

Telegraaf troepen zijn bestemd tot het inrichten, bedienen en vernielen van telegrafische en telefonische gemeenschap; luchtschipperafdeelingen zijn belast met de gashereiding, het vul-

len, oplaten en zoo noodig verankeren der ballons. Officiëren en onderofficiëren zijn voor de eigenlijke luchtvaart bestemd. De pontonniers — hij ons te lande nog tot het wapen der artillerie behoorend — zijn bestemd voor het overzetten van personeel, paarden en geschut met pontons of daarnit samengestelde vaartuigen of tot het overbruggen van terreinafscheidingen. In Nederland zijn de genietroepen tot één regiment geformeerd, bestaande uit den staf, 1 bataillon veldpionniers à 4 compagnieën met 4 pelotons vestingpionniers; 1 bataillon technische troepen bestaande uit twee compagnieën spoorweg- (1 technische en 1 exploitatie) en twee compagnieën telegraaf troepen en een school- en depotcompagnie.

Genii, het meervoud van *genius* of *geest*, waren volgens de Ond-Romeinsche voorstelling de in den man werkzame, voortdurende krachten, daarna in het algemeen de geheele ideale afspiegeling van het individu, zijn beter ik; daarom zwoer men bij zijn genius, bracht hem bij den verjaardag offers en het huisgezin vereerde den genius van den heer des huizes. Er waren echter niet alleen genii van menschen, maar ook van alle mogelijke grootere of kleinere vereenigingen, van volkeren en legioenen, van steden en landen, legerplaatsen en schouwburgen, ja zelfs van goden. Een standbeeld van den genius van het Romeinsche volk was op het Forum opgericht. Zie ook *Daemones*.

Genil, een zijrivier van den Guadalquivir, ontspringt in de Spaansche provincie Granada, op de noordzijde van den Mulhacen en den Alcazaba in den Sierra Nevada, loopt met sterk verval door een krommend diep-ingesneden dal, neemt links den Gualnán en den San Juan en rechts de beken Maidens en Agnas blancas op, wendt zich naar het W., stroomt langs Granada, neemt den Darro op, besproeit in vereeniging met zijn linkerzijrivieren Munnachil en Darro de vruchtbare Vega de Granada, stroomt voorbij Sta Fé, Loya en Ecya en mondt na een loop van 220 km. bij Palma del Rio in den Guadalquivir uit.

Génin, *François*, een Fransch geleerde, geboren in 1803 te Amiens en overleden te Parijs in 1866, onderscheidde zich door nitgebreide kennis, maar tevens door zonderlinge gevoelens, die hij

zoowel als redacteur van den „National“, als in zijn werken en zelfs als secretaris-generaal bij het departement van Eeredienst en Onderwijs (onder de *Falloux*) in toepassing trachtte te brengen en met hartstochtelijken ijver verdedigde. Hij schreef, „*Lettres de Marguerite d'Angoulême, reine de Navarre*“ (1841), „*Nonvelles lettres de la reine de Navarre au roi François I^r*“ (1842), „*Variations du langage français depuis le XIIe siècle*“ (1845), „*Lexique comparé de la langue de Molière et des écrivains du XVIIe siècle*“ (1846), „*Oeuvres choisies de Diderot, précédées de sa vie*“ (1847), „*La chanson de Roland, poème de Thérainde*“ (1850), „*L'éclaircissement de la langue française de J. Palgrave*“ (1852), „*Maître P. Patelin*“ (1854), „*De la prononciation du vieux français, lettre à Littré de l'Institut*“ (1856).

Genipa *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceae*; het onderscheidt zich door een onverdeelde kelk, een bloemkroon, welke niet langer is dan de kelkbuis, met een grooten, 5-lobbigen rand en een 4-hokkige bes. Het omvat boomen, die in Oost-Indië en Zuid-Amerika groeien, met lange, tegenovergestelde bladeren, alleenstaande, eerst witte en daarna gele bloemen, en eetbare vruchten met een vruchtsap, dat een zwarte kleurstof bevat. Tot de soorten behoort *G. americana L.* (*Gardenia Genipa Sw.*), een West-Indische en Braziliaansche boom van de grootte onzer beukenboomen met een grijze schors, zacht hout en naar anjelieren riekende bloemen. De vruchten zijn zoo groot als oranje-appels en hebben een taai, grijze schil en sappig, geel en eetbaar vleesch, *Genipa meriana Rich.*, een boom, die te Cayenne en in Suriname te huis behoort, draagt ronde, wollige vruchten, welke eetbaar zijn en in smaak veel overeenkomst hebben met mispels.

Genista. Zie *Brem*.

Genitaliaën. Zie *Geslachtsorganen*.

Genitivus. Zie *Naamval*.

Genius. Zie *Geniën*.

Genlis, *Stéphanie Félicité Ducrest de Saint-Aubin*, markiezin de *Sillery*, gravin de, een Fransche schrijfster, werd geboren te Champcéri bij Autun in Bourgogne den 25ten Januari 1746. Zij behoorde tot een zeer aanzienlijk, maar verarmd geslacht en was reeds op jeugdigen leeftijd wegens haar schoonheid, haar beschaving en haar nitmuntend harpspel zeer gezocht in de voorname kringen te Parijs. Graaf *Brusart de Genlis*, die toevallig een door haar geschreven brief las, werd door den fraaijen stijl zoo bekoord, dat hij haar, zonder haar gezien te hebben, zijn hand aanbod en met de 16-jarige in het huwelijk trad. Als de nicht van mevrouw de *Montesson*, die in het geheim getrouwd was met den hertog van *Orleans*, verkreeg zij toegang tot het hertogelijk Hof, en de hertog van *Chartres* (later *Philippe Egalité*) was zoo met haar ingenomen, dat hij haar met de opvoeding zijner kinderen belastte. Om te bewijzen, dat zij berekend was voor deze taak, schreef zij voor haar kweekelingen onder anderen het „*Théâtre à l'usage des jeunes personnes au Théâtre d'éducation*“ (4 dln., 1779—1780), „*Adèle et Théodore ou Lettres sur l'éducation*“ (3 dln., 1782) en „*Les veillées du château ou cours de morale à l'usage des enfans*“ (3 dln., 1784) alsmede een

„*Gebedenboek*“. Bij het uitbarsten der Omwenteling werd zij, als verbonden aan het Huis *Orleans* een vrouw van staatkundige beteekenis. Men heeft haar gedrag in die dagen gestreng berispt, en het is ook gezinsins in overeenstemming te brengen met haar vroegere beginselen. Zij woonde eenigen tijd de zittingen bij van de club der Jacobijnen en onderhield een vriendschappelijke betrekking met *Péthion*, dien zij in 1791 ter bevordering harer veiligheid naar Engeland vergezelde. Door den hertog van *Orleans* (hoger *Egalité*) teruggeroepen, kwam zij in September 1792 weder te Parijs, doch daar zij opnieuw bezorgd was voor haar veiligheid, ging zij naar Dooruik, om tegenwoordig te zijn bij het huwelijk van haar aangenomen dochter *Pamela* (naar men meent een kind van haar en van den hertog van *Orleans*) met lord *Fitzgerald*. Hier leerde zij *Dumouriez* kennen, hij wiens leger zich de jonge prins van *Orleans* bevonden, en volgde hem naar St. Amand. Daar zij echter het plan van dien generaal, om op te rukken naar Parijs en de Republiek te vernietigen, niet goedkeurde, ging zij in April 1793 naar Zwitserland en toefde eenigen tijd in een klooster te Bremgarten bij Zurich. Toen echter prinses *Adelaide van Orleans*, welke op dien tijd bij haar geweest, zich naar haar tante, de prinses van *Conti*, te Freiburg begaf, verliet ook gravin de *Genlis* met haar pleegdochter *Henriette Sercey* in 1793 Zwitserland en ging naar Altona, waar laatstgenoemde met een koopman uit Hamburg in het huwelijk trad. In die dagen schreef zij den roman: „*Les chevaliers du cygne, ou la cour de Charlemagne, conte historique et moral*“ (3 dln., 1795 en 1805), alsmede een „*Précis de la conduite pendant la révolution*“ (1796). Toen *Naparte* consul werd, keerde zij terug naar Parijs en ontving een jaargeld van 6000 francs henevens vrije woning, hoewel hij zich voor 't overige niet om haar bekomde. Na dien tijd vertoefde zij in de hoofdstad van Frankrijk, waar zij een reeks van geschriften in het licht zond, van welke onderscheiden in het Nederlandsch vertaald zijn. Zij overleed den 31sten December 1830. Haar geschriften, in een 90-tal deelen verschenen, bevatten hoofdzakelijk taferelen uit het maatschappelijk leven, vooral uit dat der hoogere standen. Haar roman: „*Mademoiselle de Clermont*“ (1802) wordt voor haar beste werk gehouden. Verder verdienen vermelding „*Souvenirs de Félicie L.*“ (1804), „*Madame de Maintenon*“ (1806), „*Mademoiselle de La Fayette ou le siècle de Louis XIVe*“ (1813). Veel belangrijks bevatten haar „*Mémoires*“ (10 dln., 1825) en de „*Lettres inédites de madame Genlis à son fils adoptif Casimir Baecker* 1802—1803“ (1802).

Gennadius, eigenlijk *Georgius Scholarius*, een geleerd Grieksch patriarch, werd geboren te Konstantinopel omstreeks het jaar 1400, was in 1439 afgevaardigde naar het Concilie van Florence, bleef te Konstantinopel, nadat deze stad door de Turken was ingenomen en werd er patriarch. In 1458 legde hij zijn betrekking neder en overleed in een klooster in 1459. Als een ijverig aanhanger van *Aristoteles* vervolgde hij den Platonischen wijsgeer *Gemistos (Pletho)* en voerzorg verschillende geschriften van *Aristoteles* van aantekeningen. Verder schreef hij op ver-

zoek van sultan Mohammed een geloofsbekentenis („Confessio Gennadii”). Zijne homilien, hymnen, wijsgeerige en godgeleerde verhandelingen zijn in 1844 door *Gazz* uitgegeven.

Gennadius, *Georg*, de hervormer van het onderwijs in Griekenland, werd geboren in 1786 te Zagori in Epirus, ontving zijn opleiding te Boecharrest, studeerde te Leipzig in de letteren en wijsbegeerte, werd in 1804 leeraar te Boecharrest en in 1817 te Odessa. In 1821 nam hij deel aan den opstand onder *Alexander Ypsilanti* en begaf zich na den ongelukkigen afloop daarvan weder naar Duitschland, waar hij zijn studiën voortzette. Vervolgens nam hij deel aan den Grieksch-vrijheidsoorlog en kwam na afloop daarvan aan het hoofd van een door hem gestichte centraalschool, later het gymnasium, te Athene, alsmede van het seminarium voor geestelijken aldaar. Hij overleed den 25^{den} November 1854. Hij leverde onderscheiden vertalingen uit het Italiaansch en Duitsch en schreef o. a. een „Encyclopaedie voor het onderwijs der jeugd”, alsmede een „Ond-Grieksche spraakkunst” (1832), van welke na zijn dood door *Papadiotis* (1857) een vermeederde uitgave is verschenen.

Gennargentu, *Marti del*, is de hoogste berggroep van Sardinië, op de grens der provincies Cagliari en Sassari gelegen. Zij bereikt in de Brunen Spina een hoogte van 1829 m.

Gennarilli, *Achille*, een Italiaansch onheidskundige, geboren te Napels in 1819, studeerde te Rome en schreef: „Sulla moneta primitiva d'Italia” (1843), door de Archaeologische academie te Rome met goud bekroond. Hij werd vervolgens medewerker aan en redacteur van verschillende tijdschriften, in 1848 volksvertegenwoordiger en in 1849 verbannen, waarna hij zich te Florence belaste met de redactie van den „Spettatore Italiano”. In 1859 werd hij professor in de paleografie te Bologna en in 1861 hoogleraar aan het „Istituto di studi superiori” te Florence. Hij schreef: „Le iscrizioni bilingue etrusche et latine” (1844), „Museum Gregorianum ex monumentis etruscis” (2 dln., 1845), „Diario del Barcardo” (1853), „I lutti dello stato romano e l'avvenire della corte di Roma” (2 dln., 1860), „Il governo pontificio surrogato nel decennio da quello imperiale di Austria nelle Romagne” (1860), „La politica della Santa Sede e gli atti dei Buonaparte” (1862), „Le dottrine civili e religiose della corte di Roma in ordine al dominio temporale” (1862), „Le sventure italiane durante il pontificato di Pio IX.” (1863), „Epistolaria politico Toscana” (1863), „La Roma degli Italiani e la Roma dei cattolici” (1865), „I pericoli dell'Italia centrale” (1865) en „Il diritto pubblico e la libertà religiosa” (1870). Ook gaf hij de „Opere complete di Em. Duni” (5 dln., 1845—1849) in het licht.

Gennep, een gemeente in de provincie Limburg, 657 H.A. groot met (1906) 2455 inwoners, ingesloten door de gemeenten Ottersum en Bergen (Limburg), Beugen en Oeffelt (Noord-Brabant), grenst aan de Maas en wordt doorsneden door haar zijrivier de Niers. De bodem is grotendeels zand, langs de rivieren klei. Tot de gemeente behooren het stadje Gennep en eenige gehuchten.

Het stadje Gennep, aan de monding der Niers in

de Maas en aan de spoorlijn Bokstel—Wezel, telt ongeveer 1500 inwoners en was vroeger versterkt. Men vindt er een oud stadhuis, een fraaie R. Katholieke en een Hervormde kerk, alsmede een nonnenklooster. De plaats komt reeds in 1012 als Gennipa voor.

Gennip, *Arnoldus* van, een Nederlandsch staatsman, werd geboren te Rotterdam den 4^{den} Januari 1766, studeerde te Leiden en vestigde zich als advocaat in zijn geboortestad. Koning Lodewijk benoemde hem tot drost van Maasland, daarna tot lid van den Staatsraad en in 1808 was hij voorzitter der commissie, belast met het bewerken van den Code Napoleon voor ons land. Hij werd benoemd tot ridder der Unie en geroepen tot de taak, om een Wetboek van Koophandel te ontwerpen. Na de inlijving van ons land in Frankrijk behoorde hij tot de commissie van staatslieden, welke zich naar Parijs moest begeven, en na het herstel onzer onafhankelijkheid was hij achtereenvolgens lid van den Raad van State, vice-president van het Syndicaat, tot tweemaal toe waarnemend minister van Financiën, lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal en voorzitter van deze, terwijl hij bevorderd werd tot minister van Staat en verrieffe tot de ridderorde, later met het grootkruis van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed te 's Gravenhage den 5^{den} Juli 1846.

Genootschap. Zie *Geleerde genootschappen*.

Genootschap, *Indisch*, opgericht den 20sten Mei 1854, stelt zich volgens de reglements-bepaling van 1861 ten doel „de bevordering van het gemeenschappelijk belang, dat de Nederlandsche koloniën en bezittingen aan het moederland verbindt. Dit gemeenschappelijk belang ziet het Genootschap in de stoffelijke, maatschappelijke en intellectuele ontwikkeling der koloniën en bezittingen door Nederlandsch kapitaal en Nederlandsche krachten, onder bescherming van een liberaal Nederlandsch gouvernement”. Het Genootschap heeft een groote koloniale bibliotheek en geeft een stenografisch verslag van zijn algemeene vergaderingen uit. Het is gevestigd te 's Gravenhage.

Genootschap, *Koninklijk Nederlandsch, voor Munt- en Penningkunde*, „Concordia res parvae creantur”, in 1891 opgericht, stelt zich ten doel de beoefening en verbreiding der munt- en penningkunde in haar geheel omvang en die der Nederlandsche in het bijzonder. Zij tracht dit doel te bereiken door onderlinge samenwerking der leden, door het houden van vergaderingen, het nitgeven van een tijdschrift, het bijeenbrengen van een bibliotheek en numismatische verzamelingen en door het aanknoopen van betrekkingen met soortgelijke genootschappen en numismaten.

Genootschap, *Nederlandsch Onderwijzers*, opgericht in 1842, stelt zich ten doel het lager onderwijs en het lager schoolwezen te verbeteren en in verband daarmede de belangen van alle onderwijzers en onderwijzeressen te behartigen, inzonderheid hun opleiding en ontwikkeling, hun stoffelijken welstand en dien hunner nabijvenden. Het genootschap tracht dit doel te bereiken: a. door het bevorderen van bijeenkomsten ter bespreking der belangen van het onderwijs en de onderwijzers; b. door het bevorderen van de uit-

gave en de verspreiding van doelmatige leermiddelen; c. door het bevorderen van de studie der paedagogische wetenschap; d. door het tot stand brengen en onderhouden van inrichtingen in het belang van het onderwijs en de onderwijzers; e. door het voorstaan der belangen van het lager onderwijs bij de overheid en het publiek; f. door het aauknoopen en onderhouden van betrekkingen met maatschappijen en vereenigingen van overeenkomstigen aard in Nederland en elders.

Aan het genootschap zijn verbonden: een onderwijzers-spaarbank, een levensverzekering-maatschappij, een paedagogische bibliotheek, een ondersteuningsfonds, een commissie voor kinderlectuur en een commissie voor kinderstudie.

Leden des genootschaps kunnen zijn: a. zij die de wettelijke bevoegdheid bezitten tot het geven van lager, middelbaar en hooger onderwijs; b. zij, die door eenige autoriteit tot het geven van voorbereidend onderwijs zijn toegelaten; c. zij, die onderwijs geven aan eenige andere inrichting van openbaar of bijzonder onderwijs; d. de leden van het rijks-schooltoezicht. Vijf of meer leden, die zich tot bereiking der bedoelingen van het genootschap vereenigen, maken een afdeeling uit. Het hoofdbestuur is gevestigd te Amsterdam.

Het genootschap telde den 1sten Januari 1907: 227 afdeelingen, 5779 gewone leden, 3 leden van verdienste, 85 honoraire leden, 146 voorstanders, 641 contribuanten en 1683 algemeene leden.

Genootschap, Nederlandsch, tot zedelijke verbetering van gevangenen stelde zich vroeger ten doel de gevangenen, zonder onderscheid van godsdienst in binn kerker op te richten van hun val door arbeid, school- en godsdienstonderwijs, lectuur en toespraak, en den ontalgenen hulp te bieden tot het vinden van een eerlijk bestaan. Later werd het genootschap van die taak ontbarend, daar de Staat zich biermede belastte, en naarmate de afzonderlijke opsluiting werd ingevoerd, stelde het zich bezoek in de cel tot taak.

Genootschap van Kunst en Wetenschap, Bataviaasch, gesticht den 24sten April 1778, is het ondeste genootschap, dat door eenig Europeesch volk in zijn koloniën werd gevestigd. Het doel der oprichters was binnen den kring daarvan te hebben alle onderwerpen, die zonden kunnen strekken ten nutte van landbouw, koophandel en de bijzondere welvaart van Nederlandsch-Indië, verder de bevordering van alle kunsten en wetenschappen, terwijl zij gaarne zonden ontvangen alles, wat op de natuurlijke historie, de ondheden, zeden en gewoonten der Indische volken betrekking heeft. Dadelijk na zijn oprichting heeft het Genootschap „Verhandelingen” uitgegeven, in 1853 gevolgd door het „Tijdschrift voor Indische taal-, laod- en volkekunde” en in 1857 door de „Notulen”. Andere uitgaven zijn „Catalogus der bibliotheek”, „Catalogus der numismatische afdeeling”, „Catalogus der archaeologische verzameling”, „Verslag van een verzameling Maleische, Arabische, Javaansche en andere handschriften”, „Catalogus codicum arabicorum”, een „Lijst van land-, zee-, rivier-, wind-, storm- en andere kaarten. Van Rijkswege geniet het Genootschap een jaarlijksch subsidie van f 9000.

Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche gymnasiën, opgericht in 1830, stelt zich ten

doel de bevordering van den bloei van het gymnaasiaal onderwijs, de behartiging van de belangen der daarbij werkzame leeraren eo de aankweeking van vriendschap onder de leden. Jaarlijks wordt een algemeene vergadering gebonden. Om gewoon lid te kunnen worden, moet men leeraar zijn aan een Nederlandsch gymnasium. Het genootschap telt 268 leden en 18 eere-leden.

Genot is het aangenaam gevoel, betwelk door de bevrediging eener behoefte of dooreen streeling der zinnen ontstaat. Het kan van zinnelijken en van geestelijken aard zijn. Tot de zinnelijke genietingen behooren die, welke men maakt bij het bevredigen van honger eo dorst, bij het streelen van den smaak, bij het verpozen der spieren na vermoeienis enz. Deze soort van genot verdwijnt, zoodra aan de behoefte voldaan is, terwijl een overmatige bevrediging daarvan waling en afkeer baart. Geestelijk genot smaakt de mensch bij het aanschouwen van het schoone in de natuur eo in de kunst, door het opsporen, vinden en beseffen der waarheid en door het betrachten van het goede.

Genotmiddelen. Zie *Voedingsmiddelen*.

Genoude, Antoine Eugène de, een Fransch dagbladschrijver, werd geboren in 1792 te Montelimart in Dauphiné, studeerde te Parijs in de godgeleerdheid en werd in 1811 leeraar aan een gymnasium aldaar. Gedurende de Honderd Dagen trad hij in dienst van Lodewijk XVIII en werd adjunt van den prins de Polignac, die hem bij herhaling met geheime zendingen belastte. Na de Restauratie wijdde hij zich opnieuw aan de studie en trad in 1817 op als dagbladschrijver. Eerst was hij werkzaam voor den „Conservateur” en andere regeeringsgezinde bladen; daarna stichtte hij in 1820 den „Défenseur”, koebt in 1821 het tijdschrift „L'Etoile” en werd in 1822 wegens zijn ijver voor het koningschap en de Kerk in den adelstand opgenomen en tot request-meester benoemd, waarna hij den geestelijken stand verliet. Toen in 1827 de „Gazette de France” ophield te bestaan, gaf hij dien naam aan zijn tijdschrift „L'Etoile”. Onder het ministerie Villèle was hij censor en betoonde zich zeer geestrig jegens vrijzinnige geschriften en dagbladen, maar verloor wegens zijn oppositie tegen het ministerie Polignac zijn betrekking als request-meester. In 1830 begon hij als legitimist strijd te voeren tegen de Juliregeering en betoonde hierbij zulk een volharding, dat de „Gazette de France” tot aan 1848 in niet minder dan 63 processen gewikkeld werd. Zijn staatkundige beginselen vormden een sonderling mengelmoes, daar hij als een voorvechter der *Bourbons* de theorieën van het ancien régime in overeenstemming wilde brengen met die der Revolutie. In 1834 ontving hij de priesterwijding en predikte te Parijs met grooten bijval. Daar echter de aartsbisschop oiet gedoogde, dat het priesterambt en de betrekking van hoofdredacteur van de „Gazette de France” in één persoon vereenigd zouden blijven, werden hem in 1839 de kansel en de biechtstoel ontzegd. Toen in 1841 de „Gazette de France” te Rome verboden werd, gaf Genoude het democratisch blad „La Nation” in het licht, dat echter na weinige maanden verdween. In 1844 werd hij door Toulonne naar de Kamer van Afgevaardigden gezonden,

waar hij in de stormachtige zitting van den 24sten Februari 1848 vruchteloos aandrong op de handhaving van het beginsel der Legitimiteit. Na de Omwenteling verliet hij de staatkundige loopbaan en overleed te Hyères den 19^{den} April 1849. Behalve een groot aantal vingschriften leverde hij een vertaling van den Bijbel en van „De imitatie Christi” van *Thomas a Kempis*; verder schreef hij: „La raison du christianisme” (12 dln., 3de druk.), „Les pères de l’église des trois premiers siècles” (9 dln., 1837—1843), „La raison monarchique” (1838), „Exposition du dogme catholique” (1840), „Histoire d’une âme” (1844) en „Histoire de France” (23 dln., 1844—1848). Eindelijk bezorgde hij uitgaven van de werken van *Ma-lebranche* (1837), *Fénélon* (1842) en *Bossuet* (1845).

Genovesi, Antonio, een Italiaansch wijsgeer en staathuishoudkundige, geboren den 1sten November 1712 te Castiglione bij Salerno, werd in 1721 door zijn vader tegen zijn zin in een klooster gebracht en vervolgens aan een seminarium in zijn geboorteplaats benoemd tot leeraar in de welsprekendheid. Zijn gevoelens maakten hem verdacht bij zijn oversten, maar de aartsbischop *Galiani* van Tarente beschermde hem tegen vervolgingen. Hij vertrok naar Napels en werd er in 1740 hoogleraar in de metaphysica. Wel werd hij van ketterij beschuldigd, maar de verdraagsaamheid van paps *Benedictus XIV* strekte hem tot stenn. Later werd hij hoogleraar in de staathuishoudkunde en overleed den 22sten September 1769 te Napels. Hij schreef: „De arte logica” (1742), „Elementa scientiarum metaphysicarum” (5 dln., 1743—1745), „Meditazioni filosofiche sulla religione e sulla morale” (1758 en later) en „Lezioni di commercio o sia economia civile” (2 dln., 1765). Zijn verzamelde werken verschenen onder den titel „Opere scelte” (2 dln., 1835).

Genoveva, de heilige, patrones van Parijs, werd geboren in 424 te Nanterre bij Parijs, legde op aandrang van den bisschop van St. Germain d’Auxerre de belofte af van eenwige kuisheid, en toen bij den inval van *Attila* angst en schrik zich meester maakten van Parijs, voorspelde zij een volkomen veiligheid, indien slechts ijverig geboden werd. *Attila* trok van Champagne naar Orleans en vanhier, zonder Parijs te verontrusten, naar Champagne terug, waar hij in 451 bij Châlons een geweldige nederlaag leed. Hierdoor verkreeg *Genoveva* den roep van heiligheid, die nog veel grooter werd, toen zij in een tijd van hongersnood van stad tot stad langs de Seine voer en 12 schepen graan medebracht, dat zij onder de behoeftigen verdeelde zonder er eenig geld voor te vragen. In 460 stichtte zij boven de graven van den heiligen *Dionysius* en *Eleutherius* een kerk, en dit gaf aanleiding, dat koning *Dagobert I* er de abdij van St. Denis deed vrijrijzen. Zij overleed in 512, en de 3de Januari wordt door de R. Katholieke Kerk als haar sterfdag gevierd. Boven haar graf te Parijs werd in de 18de eeuw de kerk Ste. Genevieve gebouwd, het tegenwoordige Panthéon (zie aldaar), waarvan *Gros* in 1824 den koepel met een groot frescoschilderij, haar apotheose voorstellende, versierde.

Genoveva, de heilige, hertogin van Brabant, was volgens de sage de gemalin van den paltegraaf *Siegfried*. Zij leefde in de dagen van *Karel*

Martel, omstreeks het jaar 750. Toen men haar op grond der lasterlijke aantijgingen van haar Hofmeester *Golo*, van echtbreuk gedurende de afwezigheid van haar gemaal beschuldigde, werd zij ter dood veroordeeld; doch de knecht, die met de nitvoering van dat vonnis belast was, liet haar ontmappen. Nu woonde zij 6 jaar in de Ardennen in een grot, waar zij zich met kruiden voedde en van een ree het nodige ontving voor haar zoon, totdat haar gemaal, inmiddels van haar onschuld overtuigd, haar op de jacht wedervond en terugbracht naar het kasteel. Haar geschiedenis is in een volksroman behandeld, en later hebben *Tieck*, *Maler Müller*, *Raupach* en *Heibel* daaraan stof ontleend voor een drama, *Robert Schumann* voor een opera.

Genreschilderkunst. De Franschen, van wie het woord *genre* (geslacht of soort) afkomstig is, gaven oorspronkelijk diennaam aan elk vak van schilderkunst en hadden alzoo een *genre historique*, *genre du paysage* enz. Allengs heeft het echter de betekenis gekregen van een schilderij met menselijke figuren, welke niet tot het historische genre behoort, vooral van zulke, waarop de figuren, niet veel kleiner zijn dan levensgroot; verder wordt die naam gegeven aan dierenstukken, stadsgezichten, bloemstukken en zoogenaamde stillevens, tafereelen dns met levenloze voorwerpen. In Duitschland geeft men den naam van *genrestuk* aan zoodanige schilderijen, waarop typen zijn voorgesteld en ook wel beroemde personen, mits het motief aan het dagelijksch leven ontleend zij.

Tot het genre behooren, volgens de Nederlandische opvatting: ernstige voorstellingen nit het leven binnen zekere grenzen, komische voorstellingen van verschillenden aard, en vooral tooneelen nit het dagelijksch leven. Voortreffelijk zijn inzonderheid de genreschilderijen der oude Hollandische school.

De genreschilder moet, evenals de historieschilder, de natuur en het menschelijk leven in hun nitgebreide betekenis weten op te vatten; beiden moeten de twee hoofdbestanddeelen van alle ware kunst (den aard van het inwendige leven en de openbaring daarvan in de werkelijkheid) tot een harmonisch geheel verwerken. Terwijl echter de historieschilder het *grote* en *algemeene* beoogt, bepaalt zich de genreschilder tot het *bijzondere*. De genreschilder houdt dan ook bij voorkeur een punt des tijds vast, waarop zich de een of andere toestand in een schilderachtige gedaante vertoont. Dat oogenblikkelijke is voor hem het middelpunt der geheele compositie en hij tracht het tot in de kleinste bijzonderheden weer te geven. In het laudschap is dit oogenblikkelijke gelegen in een verrassenden toestand van licht en licht, van onweerswolken, storm, zonnegloed enz. Een vertrek in een boerenwoning, in een herberg enz., waar iets voorhijgaands geschiedt, zooals het opsteken van een pijp, een twist enz., ziet daar een onderwerp voor den genreschilder. Het behoort daarbij niet aan poëzie, noch aan leering te onthreken. Hij kiest voor zijn compositie dichterlijke tafereelen, hij stelt de eigenaardigheden van land en landstreek, de zeden en gewoonten voor onze oogen en geeft aldus natuur en waarheid weer.

Het genre is schier zoo oud als de kunst: wij

vinden genrestakken op de muren van Herculanum en Pompeji. Later werd het door de Christelijke kunst op den achtergrond gebonden, om zich weder te verheffen onder de leiding van den beroemden *Jozua van Eyk*, die zijn krachten beproefde aan taferelen uit het dagelijksch leven. De „Badkamer“ van dezen meester, thans in het museum te Stuttgart, is een echt genrestak. *Quinten Matys* en *Lucas van Leyden* volgden het door hem ingeslagen spoor. In Duitschland bewogen zich *Holbein* (de Jongere) en *Burckmair*, alsook *Dürer* in die richting. In de tweede helft der 16de eeuw waren de *Breughel's* uitstekende genreschilders. Een eigenaardige plaats op dit gebied bekleedt *Rembrandt*, daar hij voorvallen uit het Oude Testament in toneelen uit het dagelijksch leven herschiep, waarna ook door *van den Eeckhout* en *Maes* meer dan een voortreffelijk genrestak geleverd werd. Daarna begon in Nederland een tijdperk, waarin een roemrijke reeks van genreschilders aan deze kunst een volkomenheid gaf, die wij elders niet vinden. Men kan die kunstenaars verdeelen in 2 klassen, namelijk in hen, die zich tot koddige taferelen bepaalden, en tot hen, die rustige toestanden schetsten uit den welvarenden middelstand. Tot de eersten, die voors hun onderwerpen zochten in herbergen, op markten, bruiloften enz., behooren *Adriaan Brouwer* (1608—1640), *Adriaan van Ostade* (1610—1685) en diens broeder *Isaäk*, *David Teniers* de Jongere (1610—1690), *Gaebeek*, *Bega Molenaar*, *van der Poel*, *Kalf* en vooral de humoristische, schier onvergelykelyke *Jan Steen*, tot de tweeden *Gerard Dou*, *Gerard Terburg*, *Metzu*, *Frans van Mieris*, *Caspar Netscher*, *van Slingelandt*, *van Schalken*, *Tol*, *Jan* en *Nikolaas Verhojfe*, *van der Neer*, *Peter de Hooghe* enz. Eigenlijk kunnen wij er nog een derde klasse hĳvoegen, namelijk die van hen, welke hĳvooroorlogstaferelen, zooals legerplaatsen, wachthuizen, plunderingen, gevechten enz., schilderden, zooals *Philip Wouwerman*, *Jan le Duc*, *Jan van Huchtenburg* enz., terwijl er ten slotte ook nog waren, die zich bezig hielden met het schilderen van bamboccinales of vroolijke taferelen uit het Italiaansch volksleven.

In Frankrijk behooren *Le Nain* (1683—1648), *Jacques Callot* (1592—1635), *Jacques Courtois*, hĳgenaamd *Bourguignon* (1621—1671), *Desportes* (1661—1743) en *Watteau* (1684—1721), later *Oudry*, *Pater*, *Boucher*, *Greuse*, *Charlet* enz., in Engeland *Hogarth* tot de nitstekende genreschilders. Ook in Italië heeft dit vak van schilderkunst voortreffelĳke beoefenaars gevonden. Het bĳkt intusschen, dat het zich in het algemeen ontwikkeld heeft en nog steeds ontwikkelt in die richting der oude Hollandse school.

Gens is een Latijnsch woord, dat de vereeniging beteekent van hen, die door gemeenschappelijke afstamming met elkander verbonden zijn. In het oude Rome vormden de *gentes* de onderafdeelingen der curiën en den eigenlijken stam van het Romeinse volk. Zij waren de *Patres* of *Patricii*, tot wie de overige bewoners dier stad in de betrekking stonden van *clĳenten* of *hoorigen*. Eerst nadat de Plebejers door de staatsregeling van *Servius Tullius* als burgers erkend waren, ontstonden ook onder dezen eenige *gen-*

tes, die de *Patriciërs* echter niet als gelijkwaardig erkenden. Ook werden wel *gentes* van andere staten hĳ die van Rome opgenomen. De *gentes* werden verdeeld in *familien*, die den naam dier gens bleven voeren. De leden van een gens heetten *gentiles* en hun onderlinge betrekking droeg den naam van *gentilitas*. Het toeken, dat men tot een gens behoorde, was de *nomen gentilitium* of geslachtsnaam (altĳd eindigende met *ius*) zooals *Furius*, *Fabricius*, *Valerius*, *Claudius* enz. De voornaam (*praenomen*) werd er vóór geplaatst, en hĳ sommige *gentes* waren bepaalde voornamen in zwang, terwijl andere voornamen door haar werden nitgesloten. Achter den geslachtsnaam volgde nog vaak een *bijnaam* (*cognomen*), aanvankelijk een kenmerk van één persoon, later dat van zijn nazaten. Zoo was hĳv. *Pio*de *bijnaam* der *Calpurnii*, *Scipio* die der *Cornelii*. Aan de *gentilitas* waren bepaalde plichten *jura gentium* of *gentilitatis* opgelegd, zooals de deelneming aan gemeenschappelijke offeranden op de jaarlijksche feestdagen (*sacra gentilitia* of *privata*), waarvoor sommige gensen eigen kapellen hadden ingericht. Verder hadden de *gentiles* veelal gemeenschappelijke begraafplaatsen en erfdan van ieder hunner, die zonder testament overleed. Ook konden zij verkwĳsters van hun gens onder *curatiele* stellen. Sommige *gentes* hadden vaste gebruiken, namelijk de leden der *Gens Fabia*, om vroeg in het hnwĳk te treden, die der *Gens Cornelia*, om de lijkten niet te verhanden, maar te begraven, die der *Gens Quinctia*, om geen gouden sieraden te dragen. In bepaalde gevallen ging de *gentilitas* verloren, hĳvoorbeeld bĳ adoptie. Ten tijde der keizers verloor de *gentilitas* langzamerhand haar waarde.

Gens, *Eugène* een Belgisch schrijver, werd geboren den 3^{den} Januari 1814 te Leuven, wĳdde zich eerst aan de journalistiek en werd vervolgens professor aan het gymnasium te Arion en later aan dat te Antwerpen. Gedurende een reis door de Ardennen, waarvan hĳ prachtige natuuraferelen beschreef, verwondde hĳ door een val den ruggengraat en bleef daaraan lĳden, totdat hĳ den 24^{den} Juni 1881 te Verriërs overleed. Zijn geschiedkundige werken getuigen van een keurigen smaak, zijn novellen en gedichten zijn aantrekkelĳk en boeiend en als romanschrijver doet hĳ denken aan *Berthold Auerbach*. Hĳschreef: „Le chateau d'Héverlée“ (1844), „Les monuments de Maestricht“ (1843), „Ruines et paysages en Belgique“ (1849), „Histoire du comté de Flandre“ (2 dln., 1846—1848), „Lettre d'un vilain“ (1857), „Histoire de la ville d'Anvers“ (1861), „Le testament d'un poète“ (1864), „Nonvelles et souvenirs“ (2 dln., 1876), „St. Siméon“ en „Le préjugé de la Bible“.

Gens d'armes of wapenknechten, was in de Middeleeuwen de naam van de lĳfgarde der Fransche koningen. Toen *Kard VII* een 15-tal adellĳke compagnieën oprichtte, elk van 100 lansen, van welke ieder 6 ruiters telde, bevond zich hĳ elke lans een zwaar gewapende, die *homme d'armes* genoemd werd. Te zamen waren zij de *gens d'armes*, en het geheel dezer geharnaste edelen, van lansen, zwaard en strijdĳl voorzien en op geharnaste hengsten gezeten, droeg den naam van *gendarmerie*. Haar militaire waarde daalde aan-

merkelijk bij het invoeren der vuurwapenen in de gerechten van *Franz I* tegen keizer *Karl V*, inzonderheid bij Pavia (1525), doch gemelde compagnieën werden eerst in 1660 ontbonden, waarna de naam bleef aan een escadron der koninklijke lijfwacht. De Fransche gens d'armes verdween bij de Grootte Revolutie, doch hun naam werd in 1791 toegekend aan de politie, welke, in plaats der voormalige *marcheausées*, uit ond-gedienden samengesteld en op militairen voet ingericht werd, terwijl men er later ook aanwende, om de tucht bij het leger te handhaven. Bij elk legerkorps plaatste men een afdeeling gens d'armes met een nitgeheide macht, zoodat zij zelfs hoofddofficiëren in arrest konden nemen. In Duitschland werd een dergelijk korps opgericht ter bevordering der binnenlandsche veiligheid. Deze gens d'armes dienen te voeten te paard en staan onder het hongerlijk gezag.

Genserik, eigenlijk *Gaiseric* (Speervorst), koning der Vandalen, voerde in 429 zijn volk uit Spanje naar Afrika, waar hij aan *Benifacius*, stadhouder van *Valentinianus III*, de nederlaag toebrengt en een rijk stichtte, waarvan in 439 Carthago de hoofdplaats werd. Ook veroverde hij met zijn Vandalen een gedeelte van Sicilië, Sardinië en Corsica, waarna hij in 451 *Attila* aanspoorde een krijgstocht naar Gallië te ondernemen. Hij zelf rukte, naar men vermeldt, door *Eudaxia*, de weduwe van *Valentinianus*, geroepen, welke op *Maximus*, den moordenaar van haar echtgenoot, wraak wilde nemen, in 456 te veld tegen Rome, maakte zich meester van de stad en liet haar gedurende 14 dagen plunderen, waarna hij de keizerin met haar beide dochters, van welke hij een aan zijn zoon *Huneric* ten huwelijk gaf, met zich voerde. Verder vernietigde hij in de haven van Nieuw-Carthago de vloot, die in 461 door keizer *Majorianus* werd uitgerust, om een einde te maken aan de rooverij der Vandalen, terwijl hij den opvolger van den Byzantischen keizer *Leo*, die in 468 een vloot tegen hem uitzond, noodzaakte vrede te sluiten. Hij was een dapper en schrander krijgsman, maar achterdochtig, woest en wreed, en overleed in het jaar 477.

Gensfleisch, Zie Gutenberg.

Genslohen, Otto Franz, een Duitsch schrijver, werd geboren den 4^{den} Februari 1847 te Driesen in de Neumark, studeerde te Berlijn eerst in de wis kunde, vervolgens in de letteren en promoveerde aldaar in 1869. In 1868 gaf hij zijn eerste trenspelen „*Gajns Gracchus*“ en „*Indas Ischariat*“ uit. Van 1874—1878 was hij dramaturg en artistiek secretaris aan het Wallner-Theater te Berlijn, waar hij sedert dien als schrijver leeft. Zijn eerste toneelsucces had hij met het éénbedrijvige „*Minnewerben*“ (1871), gevolgd door „*Blitzableiter*“ (1872). „*Was ist ein Planderei*“ (1874), „*Euphrosyne*“ en „*Lydia*“ (1884), alle in één bedrijf en de hlijspelen in vier bedrijven, „*Die Marchentante*“ (1881) en „*Fran Aspasia*“ (1883). Ook op ander gebied was hij werkzaam. Zee gaf hij „*Gedichte*“ (2de druk, 1871), „*Sechs Kriegslieder*“ (1870), „*Vom Deutschen Kaiser*“ (4te druk 1871), „*Spielmannsweisen, Lieder und Gedichte*“ (3de druk, 1876), „*Felicia, ein Minnesang*“ (10de druk, 1882), „*Franenlob*“ (1815), „*Im-*

mortellen“ (1888) en „*Jungbrunnen*“ (1899), de novellen in verzen „*Isolde*“ (1885), „*Der Mönch vom St. Bernhard*“ (1887), „*Tamina*“ (1888), „*Pfarrhaussegen*“ (1896) en „*Unter dem Zollneraar*“ (1899), het humoristische gedicht „*Triglaui-Bismarck, eine Sage im vierten Jahrtausend*“ (1887), de sprookjes „*Ans Jungen Fliren*“ (1874), de novellen „*Vier Erzählungen*“ (1886), de romans „*Die Madonna*“ (1889) en „*Zu den Sternen*“ (1897), de essays „*Berliner Hofchauspieler, Silhouetten*“ (1872), „*Stüdienblätter, kultur- und litterarhistorische Skizzen*“ (1881), „*Das Haiderölein von Seisenheim*“ (1896) en „*Maria Seebach-Memoires*“ (2de druk, 1900).

Gensonné, Armand, een Fransch staatsman, werd geboren te Bordeaux den 10^{den} Augustus 1758 en was er advocaat tot aan 1789. Bij het oprichten van een Hof van Cassatie (1791) werd hij benoemd tot lid van dit lichaam en hij ontving terens van de Constitueerende Vergadering de opdracht, om de westelijke departementen te bezoeken en verslag nit te brengen over den godsdienstigen en kerkelijken toestand aldaar. Het departement *Gironde* vaardigde hem af naar de Nationale Vergadering, en hier voegde hij zich bij *Girondijnen*, in wier lot hij deelde. In Januari 1792 droeg hij als lid der diplomatieke Commissie de wet voor, waardoor de broeder des konings en onderscheiden aanzienlijke nitgewekenen in staat van beschuldiging zouden gesteld worden. Den 10^{den} Maart werd hij voorzitter der vergadering en in April, tijdens het *Girondijnsche* ministerie, bracht hij rapport nit over de oorlogsverklaring aan Oostenrijk. Verder vervolgde hij de Oostenrijksche partij aan het Hof, bewees in de vergadering van den 25sten Mei het bestaan van een Comité autrichien en diende een aanklacht tegen de ministers in. Toen na den 20sten Junii 1792 de *Girondijnen* tot de overtniging waren gekomen, dat de partij van *Orleans*, gesteund door de Jacobijnen, den staat ten verderve zou voeren, poogde *Gensonné* met zijn vrienden den troon te ondersteunen, ja, hij deed aan *Lodewijk XVI* een memorie ter hand stellen, waarin hem de bijstand der *Girondijnen* werd toegezegd, indien hij zich een voorstander der constitutioneele beginselen wilde verklaren. De gebeurtenissen van den 10^{den} Augustus maakten echter een einde aan alle onderhandelingen. Na de gruwelen van den 2^{den} en 3^{den} September eischte *Gensonné* de bestraffing der schuldigen en klaagde *Robespierre*, *Danton* en den gemeenteraad van Parijs aan als de bewerkers van die wandsden. In de Nationale Conventie betoonde *Gensonné* zich een ijverig republikein, maar tevens een vriend der orde. In het proces des konings stemde hij met het meereendeel zijner vrienden voor de doodstraf, doch alleen met het doel, om den monarch door een nitstel der terechtstelling en door een heroep op het volk te redden. Toen in Maart 1793 de woede der Bergpartij tegen de *Girondijnen* losbarstte, was *Gensonné* voorzitter der vergadering. Hij verdedigde zich zelf en zijn medestanders met huiltengewoone kalmte en stoutmoedigheid. De ontroof van generaal *Dumouriez*, met wien ook *Gensonné* in betrekking stond, hoewel hij onkundig was van diens onderhandelingen met den vijand, haalde hem een aanklacht der Jacobijnen op

den hals. Na de onthinding der Nationale Conventie en bij het samenroepen eener nieuwe vergadering ontstonden de bewegingen van 31 Mei, die een einde maakten aan de bemoeiingen der Giroudijnen. Den 2^{den} Juni werd *Gensonné* met 27 zijner vrienden onder toezicht van geudarmen gesteld, tegen het einde van Juli in de gevangenissen geworpen en den 3^{den} October naar de Revolutionsnaire rechtbank verwezen. Hoewel men hem niets anders kon ten laate leggen dan zijn briefwisseling met *Dumouriez*, moest hij den 31sten October 1793 met zijn aanhangers het schavot bestijgen.

Gent (Fransch *Gand*, zie de plaat), de hoofdstad der Belgische provincie Oost-Vlaanderen, ligt aan de samenvloeiing van Lei, Lieve en Moere in de Schelde, aan de spoorlijnen Brussel—Ostende, Gent—Ternaezen, Gent—Bekloo, Gent—Antwerpen, Gent—Kortrijk, Gent—Charleroi en Gent—Oudenaarde en telt (1906) 163079, met de voorsteden Ledeberg.

Wapen van Gent.

St. Amandsberg en Gentbrugge, 190699 inwoners. De stad wordt door een onregelmatig net van gedeeltelijk bevaarbare kanalen en grachten doorsneden, zoodat er 23 eilanden ontstaan, die door 63 bruggen onderling verbonden zijn. Het middelpunt der stad is de kathedraal St. Baafs (1228—1554), die na de beschadiging door de beeldenstormers der 16de eeuw weer gerestaureerd is. De kerk bevat een schat van kunstwerken, waaronder het middelste beeld van het altaarwerk der gebroeders Van Eyck, een beroemden *Rubens* (St. Baafs' intrede in het klooster) en een prachtige kansel van *Delvaux* uit de 17de eeuw. Andere vermeldingswaardige kerken zijn de Romaansche St. Jacobskerk, de vroeg-Gotische Nicolaaskerk (10de en 12de eeuw), de St. Michielskerk (1400) met vele nieuwe schilderijen en de St. Pieterskerk (1629—1719). Ook talrijke wereldlijke gebouwen zijn bewijzen van Middeleeuwsche bouwkunst. Aan de Schelde, niet ver van het Laureuplein, staat de Geeraard Duivelsteen, sedert de 13de eeuw de hurch van een patricische familie, thans provinciaal archiefgewouw. Bij de kathedraal verheft zich het Belfort (Beffroi), een vierhoekige toren (14de eeuw, voor twee derden voltooid), 118 m. hoog, met een mooi uitzicht op stad en omgeving, daarnaast de Gotische Lakenhal (1325), verder het stadhuis (1518—1533), thans gerestaureerd, met een prachtige laat-Gotischen gevel, mooie zuilen en belangrijke oorkondenverzamelingen. Er zijn talrijke vrij oude huizen op de kaden, waaronder het Gotische gebouw van het Schippersgilde (1531) en een Romaansch pakhuis, beide op de Graslei. Links van de Lei op de oude Ste Pharaïdeplaats staat het voormalig kasteel Oudehng (Gravensteen), in 1180 gebouwd, toen residentie der graven van Vlaanderen, nu geheel gerestaureerd. Van de overoude abdij van St. Baafs zijn belangrijke ruinen bewaard gebleven. Modern zijn het l'aleis van Jnstitie van *Rodandt* (1816) tusschen

twee armen der Lei, de universiteit (1825) van denzelfden met mooie muurschilderingen van *Claynaer* (1875), en het Institut des Sciences (1890) van *Pauli*. De voornaamste gedenktekenen zijn die van den industrieel *L. Baucens* van den liberalen partijleider *Medepenningsen*, van *J. F. Wilkens*, den stichter der Vlaamsche beweging, en vooral van *Jacob van Arterelde* (door *Pieter de Vigne*), dit laatste op de in de geschiedenis der stad zoo merkwaaide Vrijdagmarkt. Een stad op zichzelf vormt het groote Begijnhof in het N. O., in 1875 door den *hertog van Arenberg* hierheen verplaatst, met 18 conventen en 700 bewousters. De huizen zijn uit baksteen in Gotischen stijl getrokken. Het kleinere Begijnhof (17de en 18de eeuw) ten O. van het station wordt door 400 vrouwen bewoond en heeft veel meer karakter bewaard.

De hoogeschool werd den 25sten September 1816 door koning *Willem I* met 4 faculteiten (wijsbegeerte en letteren, rechten, natuurwetenschappen en medicijnen) gesticht. In plaats van de in 1830 opgeheven natuurwetenschappelijke en filosofische faculteiten werden vrije faculteiten opgericht, tot de regeering den 25sten September 1835 de oorspronkelijke inrichting herstelde. Den 1sten October 1838 werden scholen voor ingenieurs, voor kunst en nijverheid geopend waarbij den 28sten December 1847 de school voor Wetenschappen kwam. De universiteit heeft 80 leeraren (1899) en 749 studenten. Tot de bibliotheek (350000 boekdeelen) behooren verzamelingen van handschriften, munten, stadsgerichten en kopergravures. De collegezalen en laboratoria der natuurwetenschappelijke faculteit, waarmede de leergangen voor technici en architecten verbonden zijn, zijn ondergebracht in het Institut des Sciences. Verder bezit Gent een koninklijk Athenaeum in een voormalig klooster, een gymnasium onder leiding van Jesuïeten (600 leerlingen) een hieschoppelijk seminarium, een schildersacademie, een conservatorium voor muziek, vakscholen voor menbelaers, smeden, letterzetters, naaisters enz. en een tuibooischool. Het nieuwe museum in het stadspark telt 250 schilderijen, waaronder doeken van *G. de Crayer* en veel goede moderne meesters; in het voormalige Karmelietenklooster zijn belangrijke verzamelingen van kunstnijverheid ondergebracht. Verder vindt men er een dieren- en plantentuin. Druk bezochte parken heeft men op den Kouter en aan de Coupure, waar ook de groote bloementoestellingen en markten gehouden worden, en op de wallen der voormalige citadel. Een Fransch theater geeft opera's en toneelstukken, twee Vlaamsche (waarvan een gebouwd is in 1897—1899) geven alleen toneelspeelen. De voornaamste couranten zijn „La Flandre Libérale“, „Journal de Gand“, „Le Bien l'public“, „L'Impartial“, „Gazet van Gent“, „Messager de Gand“, „La Liberté“, „Het Volksbelang“ en „Vooruit“.

Gent is de zetel der provinciale overheid, van een hieschop, van een Hof van Appel voor geheel Vlaanderen, van een rechtbank en een handelsrechtbank. Behalve de beide Begijnhoven zijn er talrijke munniken- en vounenkloosters. De voornaamste inrichtingen van liefdadigheid zijn:

GENT.

Stadhuis.

Schippershuis.

het hospitaal der Bijloke met gebouwen uit de 13de eeuw; een blindeninstituut, een gasthuis en een werkhuus; de ziekenhuizen zijn meestal met kerkelijke stiechtingen verbonden. Beroemd is het grootte tuchthuis, onder Maria Theresia gebouwd. De cellulaire gevangenis biedt ruimte voor 420 gestraften.

Hoewel de stad van haar hoogte in de 15de eeuw is gedaald en de afscheiding van Nederland (1830) schadelijk gewerkt heeft, is de nijverheid nog altijd zeer belangrijk. Er waren (1900) meer dan 210000 getonwen voor vlas-, werk- en intepinnerijen, 690000 getonwen voor katoenspinnerij, verder vervaardiging van kant, machinefabrieken en ijzergieterij, leder-, papier- en tapijtfabrieken; de groote linnenweverij „La Lys” geeft aan 3000 arbeiders en arbeiders werk. Zeer belangrijk is ook de bloementeel, er bestaan meer dan 400 handelshoemsterijen, waaronder die van *L. van Houtte* in de voorstad Gentbrugge. Hyacinthen, tulpen, orchideeën en kasplanten worden in grooten getale naar Frankrijk, Rusland en Amerika uitgevoerd.

De handel van Gent is nog steeds zeer belangrijk. Een groot, oorspronkelijk slechts tot bescherming tegen overstromingen aangelegd kanaal, dat na voltooiing der sedert 1895 begonnen werken 17 m. breed en 8.75 m. diep is en bij Ternenzen (waar de voorhaven 39 m. diep en 800 m. breed moet worden) in de Schelde uitloopt, geeft Gent de voordeelen van een zeehaven. Een tweede verbindt de Lei met het kanaal van Brugge naar Ostende. De vier bestaande havenbasins hebben een oppervlakte van 30 H.A. met een kadelengte van 4405 m.; door een ontworpen bassin met de binnenhaven en spoorwegverbinding met het kanaal Gent—Ternenzen zullen de havens een oppervlakte beslaan van 85 H.A. met een kadelengte van 6505 m. In 1901 liepen 1133 schepen (1032 stoomschepen) met 716723 ton binnen, 1130 (1030 stoomschepen) met 715577 ton uit.

Geschiedenis. Gent wordt reeds vermeld in de 7de eeuw. In 868 stichtte graaf *Boudewijn I* er een burcht, om zich tegen de Noormannen te beveiligen. Keizer *Otto de Groote* maakte in den strijd tegen de graven van *Vlaanderen* zich daarvan meester, doch laatstgenoemden verdreven onstreeks het jaar 1000 den keizerlijken hrehtgraaf. Onder hun heerschappij breidde de stad zich aanvankelijk uit, zoodat zij in de dagen van *Philips van Volois* en *Karel VI* van Frankrijk 20000 man in 't veld kon brengen. Dit schonk den Gentenaren moed, om hun rechten tegenover hun vorsten met geweld van wapenen te handhaven. Zij deden zulks onder aanvoering van *Jacob van Artevelde* (zie aldaar) tegen graaf *Lodewijk van Crecy* in de eerste helft der 14de eeuw. In 1370 tegen graaf *Lodewijk van Male* onder *Philips van Artevelde*, in 1385 tegen de verheffing van *Philips den Stoute* van Bourgondië tot graaf van Vlaanderen, alsmede in 1450 tegen *Philips den Goede*, hertog van Bourgondië, toen deze een nieuwe belasting legde op zout en graan. Hierbij brachten zij een leger van 30000 man te velde, verwoestten ongeveer 800 dorpen en hielden 3 jaar stand, totdat zij in den slag bij Gavere (1453) overwonnen werden. Toen *Maria van Bourgondië*, die er haar verblijf hield, na den dood haars vaders haar kanselier *Hugo-*

net en sire *d'Humbercourt* naar *Lodewijk XI* had afgevaardigd, om aannemelijke vredesvoorwaarden te bedingen, werden die twee mannen als landverraders door de Gentenaren gevangen genomen, ter dood veroordeeld en ondanks het smeeken der vorstin, die vruchteloos genade voor hen vroeg, opgehangen. In 1476 werd te Gent het Groot-Privilegie uitgevaardigd door deze hertogin. Na haar dood noodzaakte deze stad haar echtgenoot, *Maximiliaan van Oostenrijk*, om den voor hem en voor de Nederlanden zoo nadeeligen vrede van Atrecht (23 December 1482) te sluiten, omdat zij een afkeer hadden van *Maximiliaan* als regent en dan ook tegen hem en zijn vader, keizer *Frederik*, strijd voerden. In 1539 weigerden zij, zich beroepende op hun privilegiën, een belasting te helpen betalen, die aan het graafschap Vlaanderen was opgelegd. *Maria*, de zuster van *Karel V*, deed toen, als landvoogdes der Nederlanden, al de Gentsche kooplieden, welke zich huiten de stad bevonden, in hechtenis nemen met de bedreiging, dat zij gevangen zonden blijven, totdat de stad zich onderwierp. Toen verkozen de Gentenaren een eigen bestuur en verjoegen den adel en de aanhangers der regeering. *Karel V* kwam echter nit Spanje met een aanzienlijke macht, dempte den opstand, deed 26 aanvoerders ter dood brengen, verklaarde al de privilegiën, inkomsten en wapenen der stad vervallen en legde haar een boete op van 150000 goudgulden benevens een jaarlijksche contributie van 6000 gulden. Dit was de genadeslag voor Gent's welvaart.

In 1576 kwam er tusschen de Calvinisten van Holland en Zeeland aan de eene en de znidelijke Roomsche gebleven provinciën der Nederlanden aan de andere zijde de Pacificatie van Gent tot stand, een bondgenootschap tegen de Spaansche heerschappij. In het algemeen nam Gent ijverig deel aan den Nederlandschen vrijheidsoorlog, maar de Calvinisten onder *Hembyze* en *Rijthove* richtten er een schrikbewind op, totdat zij zich in 1584 onder harde voorwaarden aan *Alexander Farnese* moest overgeven. Het vertrek van veel inwoners, brandschattingen en de gruwelen van den oorlog hadden aan de welvaart een gevoelligen knak gegeven. Gedurende de oorlogen van *Lodewijk XIV* tegen de Nederlanden, den Spaanschen en later den Oostenrijkschen Successie-oorlog werd Gent meermalen door de Franschen veroverd. Na de inlijving bij de Fransche Republiek in 1794 was zij de hoofdstad van het Scheldepartement, en *Lodewijk XVIII* vertoefde er gedurende de Honderd Dagen. Den 24sten December 1814 kwam te Gent de vrede tot bestendige verzoening tusschen Engeland en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika tot stand. Bij de afscheuring van België van Nederland vervulde zij een belangrijke rol als het laatste bolwerk der Oranjepartij in België. Medepennningen was er de aanvoerder van. In onze dagen is de stad de hoofdzetel der sociaal-democratische partij in België met *Anseele* als leider, die sedert 1890 lid van de Kamer der Volksvertegenwoordigers is. Gent is ook de hoofdzetel van het Willems-fonds, dat met het Davids-fonds van Leuven de leiding der Vlaamsche beweging in handen heeft.

Gent, een gemeente in de provincie Gelderland, 1542 H.A. groot met (1906) 2870 inwoners, wordt in het Z. door de Waal bespoeld en ingesloten de gemeenten Bemmel, Millingen en Ubbergen. De bedem is bijna geheel vruchtbare rivierklei. Landbouw, steenbakkerij en scheepvaart zijn de middelen van bestaan. Tot de gemeente behooren de dorpen Gent en Hnlhuizen, benevens enkele buurten.

Het dorp Gent ligt aan den Waaldijk, bezit vele boomgaarden en telt ongeveer 600 inwoners. Het is zeer oud, bestond misschien al in den Romeinschen tijd en komt onder den naam Gantiaermarca reeds in 763 voor.

Gent, Pacificatie van. Zie Pacificatie van Gent.

Gent, Van, is de naam van een aanzienlijk Geldersch geslacht.

Gent, Willem van, een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd raadsheer in het Hof van Gelderland, doch door de onlusten van 1578 noodzaak te de provincie te verlaten, waarna hij in 1579 zitting kreeg in het Hooggerichtshof van Brabant. Na het overlijden zijner vrouw omhelste hij den geestelijken stand en werd benoemd tot proost van de St. Walburgkerk te Arnhem, welke betrekking hij echter niet kon aanvaarden, omdat de stad zich in de macht der Staatschen bevond. Hij schreef: „Adagia quinquaginta e jure civili collecta et explanata“ (1750) en „Exempla illustrium aliquot miraculorum“ (1574, 2de uitgave, 1584).

Gent, Johan van, heer van Oyen en Dieden, geboren omstreeks het jaar 1530, werd jagermeester van Gelderland, woonde de Vergadering der Algemeene Staten te Brussel bij en was mede-onderteekenaar der Unie, in 1577 aldaar gesloten. In 1578 werd hij met *Philips van Marnix* naar den Duitschen Rijksdag te Worms gezonden en na den dood van prins *Willem I* van wege Gelderland afgevaardigd, om de opperheerschappij dezer gewesten aan te bieden aan den koning van Frankrijk. Toen in 1594 vanwege den aartsbischop *Ernst van Oostenrijk* vredesvoorstellen gedaan werden, trad hij met de gevolmachtigden in onderhandeling en hij bracht hen te 's Gravenhage op de Gevangenpoort, opdat zij uit den mond van *Renichon* zouden vernemen, dat deze door den graaf van *Barlaymont* was aangespoord, om *Maurits* en anderen te vermoorden. Hij leefde nog in 1613.

Gent, Walraven van, een zoon van den voorgaande, trad in 1599 als luitenant in dienst van den staat, nam in 1600 deel aan de verrassing van Wachtendonk en aan den slag bij Nieuwpoort, streed in 1604 als ritmeester in Staats-Vlaanderen en veroverde in 1624 en 1625 een aantal plaatsen in het graafschap van de Mark.

Gent, Johan van, heer van Oosterweide, een zoon van den voorgaande, was lid der ridderschap van Gelderland, gedeputeerde ter vergadering van de Staten-Generaal en bij den dood van *Willem II* (1650) voorzitter van dit lichaam. Met *Joachim Andrees* nam hij deel aan een ambassade naar den keurvorst van Brandenburg en in 1660 met van *Beunings* en de *Huybert* aan een naar den koning van Frankrijk. Toen in 1660 de prins van *Oranje* door de Staten van

Holland als Kind van Staat was aangenomen, werd hij benoemd tot gouverneur van den jeugdigen vorst op een jaarwedge van 15000 gulden. Bij den inval van *Lodewijk XIV* in 1672 werd hij met anderen naar Frankrijk gezonden, doch deze zending liep vruchteloos af. Hij overleed den 24sten November 1697.

Gent, Barthold van, heer van Loenen en Meijerwijk, was raad en rekenmeester van Gelderland, lid der Ridderschap en afgevaardigde naar de Staten-Generaal. Namens Gelderland was hij mede-onderteekenaar van den vrede van Munster (1648).

Gent, Otto van, heer van Dieden en Oyen, een broeder van den vroeger vermeldten *Walraven*, was in 1593 page van *Frederik Hendrik*, in 1629 gouverneur van Emmerik en heeft zich beroemd gemaakt door de verrassing van Wezel (19 Augustus 1629).

Gent, Willem Joseph van, een Nederlandsch zeeheld, was een neef van laatstgenoemde en kwam in 1665 als kolonel aan het hoofd van een regiment zeesoldaten. Kort daarna werd hij in plaats van *Cornelis Tromp* bevorderd tot luitenant-admiraal en bevond zich bij de vloot, die in 1666 onder de *Huyter* in zee stak, om tegen de Engelschen te strijden. In 1667 had hij het opperbevel over het smaldeel, bestemd om de rivier van Rochester op te zeilen, wat met zoo goeden nitslag bekrond werd, dat de Staten ook aan hem een vergulden beker schonken, alsmede voor zijn hulp bij de verovering van „The Royal Charles“ een gouden keten en gedenkpenning, welke laatste nog aanwezig is in het Koninklijk Kabinet te 's Gravenhage. In 1670 werd hij uitgezonden ter betengeling der Barbarijische roovers, en met den Britschen vice-admiraal *Allen* veroverde hij 6 van hun schepen en hergaf aan 144 Christenslaven de vrijheid, zoodat de Admiraliteit te Amsterdam hem een eereteken toekende ter waarde van 800 gulden.

Toen van *Gent* in 1671 weigerde de vlag te strijken en het door hem gevierde topzeil te laten vallen voor het Engelsche koningsjacht „Merlin“, vond Engeland hierin aanleiding om den oorlog te verklaren. Hij werd in Mei 1672 aan het hoofd van een sterk smaldeel uitgezonden, om de Theems op te zeilen. Dit had geen belangrijke gevolgen, maar in den slag bij Soulsby (17 Juli 1672) betoonde hij groote kloekmoedigheid. Wel dra echter werd hij door een kanonskogel getroffen, zoodat hij aanstonds overleed. Zijn stoffelijk overschot vond een rustplaats in de Domkerk te Utrecht, en de Staten deden daarboven een prachtige tombe vrijen.

Gent, Joseph Willem van, een zoon van den voorgaande en eveneens een dapper zeeman, commandeerde in 1696 als kapitein het schip „Prins Friso“ van 64 stukken in het smaldeel van vice-admiraal *Geldin Eversten* en gaf in 1704 blijk van zijn moed, toen hij bij den zeeslag van Malaga bevel voerde op „de Banier“, die na het admiraalschip de meeste dooden telde. In 1705 was hij belast met het bevel over een eskader in de Noordzee ter bescherming der koopvaarders en bestormde aan het hoofd van Nederlandsche matrozen in 1705 de stad Alicante voor koning *Karel III*. In 1707 behoorde hij tot de vloot, bestemd om Tonlon te

helpen veroveren; deze aanslag mislukte, maar van *Gent* bleef met zijn schip „de Provincie Utrecht” in de Middellandsche Zee, waar vice-admiraal van *Wassenaer* hem het opperbevel overdroeg. Hij begaf zich vervolgens met zijn vloot naar Lissabon. Ook in 1710 komt hij voor bij het smaldeel, onder vice-admiraal A. Pieterzon naar Spanje bestemd. De vloot had echter met een geweldigen storm te kampen, zoodat van *Gent* met drie mastlooze schepen Lissabon bereikte. In dat jaar stond hij op de voordracht als schout-bij-nacht; het schijnt echter, dat hij in Russischen dienst is overgegaan, daar hij in 1716 vermeld wordt als bevelhebber van een schip van 50 stukken, beboorende tot de vloot van tsaar Peter I.

Gentiaan (*Gentiana* L.) is de naam van een aan soorten rijk plantengeslacht uit de familie der *Gentianeaceën*. Het onderscheidt zich door een eenbladerigen kelk met 4—10 diepe insnijdingen, een trechter-, klok- of radvormige bloemkroon, oeder het vruchtbeginsel ingeplant, met eironde of lancetvormige alppen, dikwijls met kleinere slippen er tusschen of met onregelmatig-veelsplietige of getande aanhangsels aan haar voet, verder door 4—12, doch meestal 5 meeldraden, die op de basis der bloemkroon zijn ingeplant, en vaak door samengegroeide helmknopjes, — eindelijk door 2 stijltjes of een korten stijl met 2 stempels, en een eenhokkige met 2 kleppen openspringende doosvrucht, waarin zich vele kleine zaden bevinden. De meeste soorten zijn overblijvende kruiden, die in nitwendig voorkomen wel eens aanmerkelijk verschillen. Men heeft haar in Europa en Azië, vooral in de bergstreken, doch ook in Noord-Amerika en in Australië. In ons land vindt men: *Gentiana Pneumonanthe* L., gewoonlijk *klokje*, *blauwe letietje* of *herfstklokje* genaamd, met lijnvormige bladeren en groote, klokvormige, donkerblauwe bloemen met 5 lichtgroene overlangsche strepen, op heidegronden groeiende, — *kruidbladerige Gentiaan* (*Gentiana cruciata* L.) of *maldeper*, een overblijvende duinplant met donker-violetblauwe bloemen, — *Gentiana campestris* L., een tweejarige plant, die men in de duinen en op droge zandgronden aantreft, — en *Gentiana amarella* L., een eenjarige plant, die in de duinpannen voorkomt.

De wortels van verschillende gentiaansoorten worden in de geneeskunde gebruikt, inzonderheid die van de *gele gentiaan* (*G. lutea* L.), die vooral in het Juragebergte gevonden wordt. Deze plant bereikt een hoogte van een m. heeft groote, eironde, handnervige, zee-groene bladeren en tot kranen vereenigde lichtgele bloemen. Men bezigt daarvan den rolronden, vleezigen, min of meer vertakten penwortel onder den naam van *Radix Gentianae rubrae*. In den bandel komt hij veelal in de lengte gespleten voor, donkerbruin van kleur en van boven geringd. De gedroogde wortel is bros, trekt gemakkelijk vochtigheid tot zich en wordt dan week en taai; zijn smaak is eerst zoetachtig en daarna bitter. Ook de wortels van *Gentiana punctata* L., *purpurea* L. en *pannonica* Scop. zijn voor geneeskundig gebruik geschikt. Van al die wortels bezigt men het poeder, extract, aftreksel, afkooksel en de tinctuur.

De naam en het gebruik van deze plant zijn zeer oud. Men meent, dat haar naam ontleend

is aan dien van *Gentius*, koning van Illyrië (160 v. Chr.), die haar het eerst als geneesmiddel son hebben aangewend. Ook wordt zij reeds vermeld door *Dioscorides*.

In de zuidelijke hergastreek van Azië groeit de jichtgentiaan (*G. Chirayta*), die onder den naam van *Herba et Radix Chiretiae sive Chiraytae* in den handel gebracht en ook door de inboorlingen als geneesmiddel algemeen gebruikt wordt. Men bereidt verder uit den gentiaanwortel het *gentiaanbitter*, dat door velen als zeer gezond wordt beschouwd. De zoogenaamde *witte gentiaanwortel* komt van *Laserpitium latifolium* L. en van *Peucedanum Serrariae* Lap., die beide tot de familie der *Schermbloemigen* behooren. Vele gentiaansoorten behooren wegens haar fraaie bloemen tot de sierplanten, zooals *G. acutis* L., *verna* L., *aaclepiaea* L. en *saponaria* L., alsmede *G. purpurea* L. met gele, porpergeklekte bloemen.

Gentianeëën is de naam eener plantenfamilie, die meerendeels onbehaarde kruiden en slechts weinig heesters omvat; zij bezit de volgende kenmerken; de bladeren zijn tegenovergesteld, zelden kransgewijs geplaatst, meestal ongeesteld of voorzien van tot scheeden vergroeide bladstelen, gaafrandig en zonder steunbladen, de bloemen regelmatig en tweeslachtig, de kelk eenbladerig, 5-, zelden 4- tot 10-deelig, de bloemkroon is meestal trechter-, rad- of schotelvormig, met een 5- zelden 4- tot 10-deeligen rand. De meeldraden, wier aantal zoo groot is als dat der bloemkroonslippen, staan in de keel der bloemkroon en dragen meestal naar binnen openspringende helmknoppen. Het vruchtbeginsel is vrij, 1- of 2-hokkig, veelzadig en voorzien van 2, geheel of gedeeltelijk met elkander samengegroeide stijlen met afzonderlijke stempels. De zaden zijn klein en liggen in een 1-hokkige doosvrucht aan den rand van de binnenwaarts gebogen randen der kleppen, de zaadlobben zijn bij het ontkiemen bladvormig. Men vindt de soorten dezer familie over den geheelen aardbodem, van de polen tot aan den evenaar en van de sneeuwgrans der Europeesche geborgen tot in de keerkringslanden van Azië en Amerika. Wegens een barsachtige extractiefstof, welke zij bevatten, zijn zij alle min of meer bitter van smaak.

Gentleman, verwant met het Fransche *gentilhomme* en het Italiaansche *gentiluomo*, is in Engeland de titel van ieder, die geplaatst is tusschen den hoogen adel en den stand der werklieden, zooals de baroneten, de ridders der Bathorde, aanzienlijke kooplieden, kunstenaars, geleerden en in het algemeen allen, die op beschaving en onafhankelijkheid aanspraak kunnen maken. In het maatschappelijk leven wordt dat woord gebruikt voor hem, die zich naar de eischen der etiquette in een kring van welopgevoede personen weet te bewegen, alsmede van hem, die zich door een rechtschapen karakter onderscheidt. Daarenboven bedient men zich van het meervoud van gentleman, als ware dit het meervoud van sir. Eindelijk brengt men dat woord met andere in verband; men spreekt bijvoorbeeld van een *gentleman-commoner*, dat is een student, die uit eigen middelen in zijn behoeften voorziet.

Gentry is in Engeland de naam van personen

van stand en geboorte, die niet tot den adel (*nobility*) behooren, zooals met name de grootgrondbezitters uit oude families, de zogenaamde *County families*. Het hoofd van zulk een familie heet *squire*, in Schotland *laird*. In meer nitgebreiden zin worden geleerden, juristen, geestelijken, officieren enz. tot den *gentry* gerekend.

Gentz, *Friedrich von*, een Duitsch dagblad-schrijver, werd geboren den 24ten Mei 1768 (volgens anderen den 8sten September) 1764 te Breslau, studeerde in de rechten te Frankfort en te Koningsbergen, waar hij dweepte met *Rousseau* en *Kant*, en werd in 1786 geheimraad, in 1793 lid van den krijgsrcad te Berlijn. Eerst verdedigde hij, als een ijverig voorstander der Fransche Revolutie, de rechten der rede, der vrijheid en der gelijkheid, de rechten van den mensch en van den burger (o.a. in zijn geschrift „Ueber den Ursprung und die obersten Principien des Rechts“ 1791), totdat de nitspattingen der Revolutie hem in haar tegenstandor herschiepen. Tot dit tijdperk behooren zijn bewerkingen der geschriften van *Burke*, *Mallet du Pan* en *Mounier* (1793—1795). Toen echter in Frankrijk op de revolutie de reactie begon te volgen, matigde hij zijn conservatieve beginselen en schoof het denkbeeld van vrijzinnige, nationale hervormingen op den voorgrond. Wederom huldigde hij de vrijheid, als de bron van alle heil in den staat, hij beschouwde de Engelsche staatsregeling als een model van volkomenheid, zoodat hij haar dringend aanbeval, tegelijk met de volksvertegenwoordiging, de verantwoordelijkheid der ministers, ja, met het volle recht om over oorlog en vrede, over de beperking of nithreiding der gewapende macht te beschikken. Aan den koning van Pruisen richtte hij een „Sendschreiben“ (1797), waarin hij volkomen vrijheid van drukpers verlangde. In dien geest schreef hij vroeger reeds de „Neue deutsche Monatschrift“ (1795), het „Historisches Journal“ (1799—1800), „Ueber den Ursprung und Charakter des Kriegs gegen die Französische Revolution“ (1801) en „Ueber den politischen Zustand von Europa vor und nach der Revolution“ (1801—1802). Hij maakte zich daarbij schuldig aan menige inconsequentie: nu eens gaf hij aan den constitutionneelen regeeringsvorm van Engeland, dan weder aan den monarchalen van Pruisen de voorkeur, terwijl hij vervolgens met geestdrift te velde trok tegen het absolutisme. Evenzoo wisseltrug was hij met betrekking tot de staatkunde, welke hij gepast achtte jegens het hnterland. Eerst was hij een ijverig apostel des vredes en der onzijdigheid, om vervolgens een stout verdediger te worden van de oorlogspolitiiek van Engeland en Oostenrijk tegen *Naparte*. Dien-teengevolge trok hij sedert 1800 gedurig aanzienlijke geldsommen uit Engeland en ging hij van den Pruisischen staatsdienst in den Oostenrijkschen over, daar Pruisen sedert den vrede van Bazel een neutrale politiek volgde. Als Hofraad bij de keizerlijke Kanselarij ontwikkelde hij nu een onvermoeide werkzaamheid ter bestrijding van *Napoleon* door middel van memorien, briefwisselingen en andere letterkundige voortbrengselen. Kusteloos spoorde hij de mogendheden aan tot den oorlog, en hij verleende zijn hulp aan alle vijanden van den ver-

overaar. Hij had de hand in de redactie van het Oostenrijksche oorlogsmantel, nitgevaardigd in 1809 en 1813. Doch reeds in 1810, na het afsteden van den voortvarenden *Stadion*, onderging hij een nieuwe gedaanteverandering. Zijn oorlogsmantel was plotseling verdoofd en hij voegde zich zonder eenig bezwaar naar de vrede-lievende staatkunde van *Metternich*. Zelfs in de dagen van den bevrijdingsoorlog openbaarde hij volstrekt geen geestdrift en bleef onverschillig voor die van anderen. *Stein* noemde hem in den tijd van het Weener Congres een mensch met nitgedroogde hersenen en een bedorven hart. Meer en meer werd hij een aanhanger van de hinnen- en hntenlandsche politiek van *Metternich*. Hij scheen geen grootscher doel te kennen, dan de slaaf te zijn van den eenen, die, naar zijn oordeel, de leider was van allen. Zoo werd hij in dienst van Oostenrijk en *Metternich* een ijverig vertegenwoordiger van het stelsel van stabiliteit, van het behoud des vredes tot elken prijs, van de bestrijding van elke vrijheidlievende beweging door een politiek van reactionnaire uit-legging en tuschenkomst. Evenals op de vredescongressen te Weenen en te Parijs in 1815, zoo was hij ook op die te Aken (1818), Karlsbad en Weenen (1819), Troppan (1820), Laidach (1821) en Verona (1822) als eerste secretaris werkzaam. Alle reactionnaire voorstellen werden door hem nitgewerkt, de belangrijkste maatregelen door hem in woorden gebracht, de verklaringen en manifesten der vorsten door hem opgemaakt. Zijn artikelen in den „Oesterreichischer Beobachter“ en in de „Wiener Jahrbücher der Litteratur“ vormden als het ware de inleiding tot de reactie: met zijn drogredenen wist hij deze te vergoelijken en door zijn welsprekendheid overreedde hij de gezanten en ministers. Toen men op de Conferentie te Karlstad het verlangen te kennen gaf, om de vrijzinnige beloften der Bondsacte zoo behendig mogelijk ter zijde te schuiven, maakte hij de opmerking, dat men onder de „gelijkvormige maatregelen omtrent de vrijheid van drukpers“ niets anders kon verstaan, dan een „gelijkvormige censuur in al de Staten van den Bond“, en dat met „landständische Verfassungen“ een vertegenwoordiging van Standen en niet van het volk bedoeld werd. Toen op de Conferentie te Weenen (14 December 1819) zijn spitstovende verklaringen bijval vonden, zoodat de „landständische Verfassungen“ zoo veel mogelijk beperkt werden, hetnigde hij met welgevallen in zijn dagboek, dat deze dag gewichtiger was dan die van Leipzig en dat hij deel had genomen aan het verkrijgen van een van de belangrijkste nitkomsten der onderhandelingen in zijn dagen. Von *Gentz* was zeer goed bekend met zijn verloochening van vroeger beleden beginselen, maar ijdelheid spoorde hem aan, om de overwinning te behalen op den ingeslagen weg. Ook koesterde hij bij voortdoring zijn vroegere overtuiging over de onhoudbaarheid van het stelsel, dat hij later aankleefde, ja, hij verklaarde in 1827: „Ik was er steeds van doordrongen, dat, in weerwil van de macht en majesteit van al mijn lastgevers en in weerwil van gedeeltelijke overwinningen, die wij behaalden, de tijdgeest ten laatste sterker zou zijn dan wij“. Bij zulk een lichtzinnigheid kwam nog,

dat hij op 65-jarigen leeftijd een razenden hartstocht koesterde voor de nauwelijks 19-jarige danseres *Fanny Elster*. De Julii-omwenteling vond hem verstrikt in de banden dier neiging en tevens ontmoedigd door de bewustheid, dat hij zijn kostbare gaven verkwaad had aan een ondankbare taak. Hierdoor werd hij gestemd tot verzoening, tot berusting in den loop der zaken, ja, tot bevrediging met de revolutie. In één opzicht volgde hij zelfs de richting van deze, daar hij met den meesten ijver partij koos voor Polen. Te midden der verwickelingen, waarmede hij uit dien hoofde van de zijde der Russische regeering werd bedreigd, en te midden van talloze verwijten wegens zijn tronweloosheid overleed hij onverwacht den 9ten Juni 1832, groote schulden nalatende, daar hij nog loszinniger was geweest in het geven dan in het nemen, zoodat zijn aanzienlijke begunstigers hem ook na zijn dood te hulp moesten komen. Sedert het Congres te Weenen was hij met gunstbewijzen, ridderorden en rijkdommen als overladen, en de keizer van Rusland had hem zelfs in den adelstand opgenomen. Hij bezat als dagbladschrijver groote bekwamen en een boeienden stijl, maar als staatsman mag men hem geen verdiensten toekennen. Wel was hij een held in den grootschen vrijheidsoorlog tegen *Napoleon*, maar na de Restauratie werd hij de vernuftige handlanger van een vrijheidmoordende reactie. Zijn beginselen waren goed, maar het ontbrak hem aan kracht en moed, om zijn daden daarmede in overeenstemming te brengen, zoodat hij terecht van karakterloosheid beticht werd. Zijn belangrijkste geschriften zijn opgenomen in de *Verzamelingen van Weick* (5 dln., 1836—1838) en van *Schlesier* (5 dln., 1838—1840). Verder zijn van hem uitgegeven: *Mémoires et lettres inédites* (1841) en zijn „*Tagebücher*“ (1861) en onderscheiden bundels briefwisselingen.

Gentz, Wilhelm, een Duitsch schilder, geboren den 9^{den} December 1822 te Nen-Rappin, had reeds eenigen tijd gestudeerd, toen hij in 1843 besloot zich aan de schilderkunst te wijden. Hij bezocht het atelier van *Klöber* en de academies te Berlijn en Antwerpen, waarna hij zich naar Parijs begaf en van *Gleyer* onderricht ontving. In 1847 bezocht hij Spanje en Marokko en keerde in 1848 naar Parijs terug, waar hij den „Verloren zoon in de woestijn“ schilderde. In 1850 ging hij naar Egypte en den Sinai en keerde over Klein-Azië, Griekenland, Konstantinopel en Weenen naar Berlijn terug, waar hij „Een slaavenmarkt“ en „Arabische school“ op doek bracht. In 1852 bezocht hij *Couture's* atelier te Parijs en schilderde daar „Christus en Magdalena bij Simon“, „Christus onder de tollenaars“ en het eerste eigenaardig Oostersch genrebeeld „Egyptische studenten onder palmen“. In 1858 weder te Berlijn, leverde hij een groot aantal Oostersche doeken, alle ontleend aan het leven der bewoners van Egypte, Syrië, Palestina en Noord-Afrika. Wij noemen „Slaventransport door de woestijn“, „Gebed der karavanes“, „Ontmoeting van twee karavanes in de woestijn“, „Nijl landschap met flamingo's“, „Sprookjesvertelster bij Kaïro“, „Doodenfeest in Kaïro“, „Dorpsschool in Opper-Egypte“, „Slangenbezweerster“, „De intocht van den kroonprins van Pruisen in Jeruzalem“, „Een Ko-

ranspreuk als geneesmiddel“, „Markt te Algiers“, „Feest ter nagedachtenis van rabbi Isaak Bar-chischot te Algiers“, „Idylle in de Thebaïde“, „Voorlezing uit den Koran in de grot van Jeremia“, „Palmzondag in oud-Christelijken tijd“, „De prediker in de woestijn“, „Avond aan den Nijl“ en „Rit van kroonprins Frederik naar de graven der kaliefen in Kaïro“. Ook als illustrator, bijv. van *Ebers' „Aegypten“*, is *Gentz*, die koninklijk hoogleeraar en bezitter der groote gouden medaille der Berlijnsche tentoonstelling was, werkzaam geweest. Hij overleed te Berlijn den 23sten Augustus 1890.

Genua (Italiaansch *Genova*, Fransch *Gênes*), een Italiaansch provincie in Ligurië, grenst aan de Middellandsche Zee en de provincies Porto Maurizio, Canno, Alessandria, Pavia, Piacenza, Parma en Massa e Carrara en telt op 4099 v. km. (1901) 934 627 inwoners. Zij omvat de distrikten Albenga, Chiavara, Genua, Savona en Spezia.

Genua (in het Italiaansch *Genova*, in het Fransch *Gênes*) is de versterkte hoofdstad van de voormalige republiek, van het latere hertogdom en van de tegenwoordige Italiaansche provincie van dien naam. Zij verheft zich amphitheatrisch op de steile helling der Ligurische Apennijnen, tusschen de diep ingesneden dalen der riviertjes Polcevera en Bisagno op den achtergrond der Golf van Genua, wier kust ten oosten van de stad de *Riviera de Levante* en ten westen daarvan de *Riviera de Ponente* genoemd wordt. Genua telt (1901) als gemeente 234 710, als stad 175 000 inwoners. Aan de landzijde is de stad van een dubbele versterking voorzien, namelijk van den binnen-stadsmuur en van den buitenwal, die 14 km. lang, van den lichteren in het W. der stad over het fort Bogato opstijgt tot het fort Sperone (516 m.) en in het O. over het fort Castellaccio tot de Golf van Genua afdaalt. Bovendien zijn op de omliggende hoogten tien buitenforten aangelegd. Tengevolge van haar ligging op de bergen bestaat de stad in haar andere deelen uit smalle, onregelmatige straten van hooge huizen. Hier en daar zijn de straten door marmeren trappen of bruggen met elkander verbonden; van de laatste moet de 34 m. hooge Ponte Carignano vooral genoemd worden. Als Corso der binnenstad dient de prachtige, met monumentale paleizen in Renaissance-stijl voorziene stratenreeks, die uit de Via San Lorenzo, Via Carlo Felice, Via Garibaldi, Via Cairoli en Via Balbi bestaat. Nieuwe mooie straten zijn de Via Roma, met de daarnaast loopende Galleria Mazzini, en haar voortzetting de breede Via Assorotti, de Via Venti Settembre, de in den laatste tijd verbrede Via Carlo Alberto en de op den binnen-stadsmuren in het N.O. der stad aangelegde Corso di Circonvallazione a Monte met prachtig uitzicht. Van de pleinen, die over het algemeen niet groot zijn, verdienen vermelding de met bloemen beplante Piazza Acquaverde (met een marmeren standbeeld van *Columbus*), de Piazza Corretto met het bronzen ruitersstandbeeld van *Victor Emanuel*, de Piazza dei Banchi (met de Beurs), de Piazza dell' Annunziata, de Piazza Nuova, waar de weekmarkten gehouden worden, en de Piazza Deferari, het drukke middelpunt der stad. Openbare

parken vormen het hooggelegen park Acquasola met een mooi uitzicht en ten N. W. daarvan de Villetta Dinegro met prachtige terrassen, een natuurhistorisch museum en een standbeeld van Mazzini.

Van de 102 kerken moeten vermeld worden de kathedraal San Lorenzo, een prachtige kerk, in drie stijlen (Romaans, Gotisch en Renaissance), van de 12de tot de 17de eeuw opgetrokken; de Santa Annunziata, een zuilenbouw der laat-Renaissance van *Giacoma della Porta* (1587); de Sant' Ambrogio, een prachtvolle barokkerk van 1589, de hooggelegen Santa Maria di Carignano, in Renaissance-stijl van *Alessi* (1552—1600), in Griekschen kruisvorm met een centralen koepel en twee slanke torens; de San Matteo, een Gotisch bouwwerk van 1278 met een grafmonument voor *Andrea Doria* en andere beeldhouwen van *Montorsoli*; en de Santo Stefano met een altaarschildering van *Giulio Romano*. Genoemd moet ook nog worden de Campo Santo (begonnen in 1838) met monumentale versieringen. Van de paleizen zijn de merkwaardigste: het voormalige dogenpaleis (15de eeuw), na den brand van 1777 gerestaureerd, met een nieuwe marmeren façade en heroemde trap; de Palazzo Reale (1657); de Palazzo Balbi-Senerega (1632) met een prachtige zuilengalerij; de Palazzo Dnrazzo—Pallavicini (1623) met een grootsch trappenhuis van 1779. Al deze paleizen bevatten belangrijkeschilderijenverzamelingen; de grootste, onlangs gerestaureerde collectie vindt men in den door *Alessi* gebouwen Palazzo Rosso, vroeger Palazzo Brignole, dien de hertogin van *Galliera* in 1874 met de rijke bibliotheek en schilderijen aan de stad schonk. Verder noemen wij nog den Palazzo del Municipio (vroeger Doria Tursi), in 1564 in laat-Renaissance-stijl opgebouwd, met een marmeren façade, een prachtige vestibule en zijgalerijen; den Palazzo Spinola, in 1560 door *Alessi* gehonwd; den Palazzo Andrea Doria van 1522 voor den grooten held gebouwd, in 1529 door *Montorsoli* verhonwd en door *Pierin del Vaga* met fresco's versierd, en den Palazzo Palavicini. Andere mooie gebouwen zijn de universiteit (1632) en de in 1570 door *Alessi* gebouwde Beurs of Loggia dei Banchi, waarin het standbeeld van *Cuvier* door *Vela*.

Van de talrijke liefdadigheidsinstellingen zijn het groote armenhuis (1835), het Ospedale Pamatone (1423 tevens vondelingenhuis), het nieuwe hospitaal, het weeshuis, een doofstommeninstituut, een krankzinnigengesticht en het Conservatorio Fieschi, een inrichting tot opvoeding van arme meisjes, te vermelden. Genna bezit op onderwijsgedee een in 1423(?) gestichte, in 1783 nieuw opgerichte universiteit met ruim 1000 etudenten, twee lycea en een gymnasium, een hoogere zeevaart- en handelsschool, een scheepsonwsschool, een seminarium, twee normaalscholen, een academie voor schoone kunsten (1751); verder vier openbare bibliotheken, een staatsarchief en 6 schouwvragen, waarvan de in 1836 gebouwde Teatro Carlo Felice de grootste is. Genna, vroeger de residentie van den doge der republiek, is thans de zetel van een aartsbisdom, van een Hof van Appel en Assises, van een rechtbank, een Kamer van Koophandel en talrijke consula. De

omgeving van Genna biedt voornamelijk aan de Riviera prachtige pntten aan, waaronder Pegli in het W. met een prachtig park en Nervi in het O.

Genna is niet alleen de eerste zeehandelsplaats van Italië, maar ook een belangrijke fabrieksstad. In de stad zelf vindt men verschillende machine-fabrieken en scheepswerven, fabrieken voor geconfijte vruchten, zijden en wollen goederen, werk, menbels, lederen en koralen artikelen en boek-drukkerijen. Belangrijke industrie-inrichtingen vindt men ook in de nahnrige voorsteden, zooals San Pier d'Arena, Cornigliano, Sestri Ponente en Voltri. Genna ligt aan de spoorlijnen Genna—Turijn, Genna—Ventimiglia en Genna—Spezia. De haven werd sedert 1877 met groote kosten (65 000 000 lire, met inbegrip van een gift, groot 20 000 000 lire, van den hertog van *Galliera*) aanmerkelijk vergroot en is thans een der grootste, best ingerichte en levendigste havens der Middellandsche zee, hoewel niet meer opgewassen tegen de steeds aangroeiende eischen van het verkeer. Zij bestaat uit een voorhaven, de nieuwe haven en de hinnenhaven, die de voormalige oorlogshaven en de vrijhaven omvat, en wordt door batterijen beschermd. Het scheepsverkeer bedroeg in 1902: hinnengelooopen 6487 schepen met 5510 201 ton, uitgelopen 6294 schepen met 5459372 ton, tezamen 12781 schepen met 10969573 ton. Genna staat in geregelde verbinding met de voornaamste Italiaansche havens, met Triest, den Piraëus, Marseille, Barcelona, Amsterdam, Hamburg, Bremen, Londen, Liverpool, Glasgow, Hull, Saloniki, Smyrna, Konstantinopel, Odessa, Tunis, Malta, Tripoli, Egypte, Insulide, China, Australië en Amerika, vooral met La Plata, waarheen vele Italiaansche landverhuizers trekken. Het goederenverkeer van Genna te land en ter zee bedroeg in 1902 3756955 ton, ter waarde van 1062.8 miljoen lire. Daarvan omvatte de invoer 3 157 923 ton, ter waarde van 592.8 miljoen lire, de uitvoer 240 204 ton, ter waarde van 270 miljoen lire en het transverkeer 378 828 ton, ter waarde van 199.9 miljoen lire. De voornaamste invoerartikelen zijn: katoenen goederen, graan en meel, koloniale waren, drogerijen en steenkolen; uitgevoerd worden vooral: zijde, wijn en olie. In 1901 verlieten 103 536, in 1902 62 266 landverhuizers Genna, grootendeels naar de Vereenigde Staten en Brazilië. Genna, dat steeds een machtige mededingster van Marseille is geweest, zal dit nog meer worden, na de Simplonspoorweg voltooid is, waardoor Bazel slechts 524, Lusanne 417 km. verwijderd liggen.

Geschiedenis. De ondsde bewoners waren de krijgshaftige Liguriërs, die zich eerst na een hardnekkig tegenstand in 222 v. Chr. aan de Romeinen onderwierpen, waarop de stad bij Gallia Cisalpina werd ingelijfd. In den Tweeden Punischen Oorlog door *Mago* verwoest, werd zij in 202 weder door *Lucretius* opgebouwd. Na den val van het West-Romeinsche Rijk kwam zij achtervolgens onder het gezag der Heruliers, Oost-Goten, Byzantijnen en Longobarden, en met het rijk van laatsten genoemen in 774 onder dat der Franken. Na de verdeling van het rijk van *Karel den Groote* verwierf Genna haar sedert lang gewenschte onafhankelijkheid en vormde een door consuls geregeerde republiek, die allengs zooveel macht ont-

wikkelde, dat *Berengarius*, koning van Italië, haar in 958 erkende. Haar ligging begunstigde den handel, en nog vroeger dan te Venetië nam deze door de Kruistochten een hooge vlucht. Reeds in 1120 had zij haar grondgebied in haar naasten omtrek aanmerkelijk uitgebreid. Gedurende eenigen tijd (1177) waren ook Montferrat, Monaco en Nizza aan haar gezag onderworpen, en de Republiek strekte zich uit van de Golf van Spezia, waar zij aan Pisa grensde, tot aan Provence. Ter zee voerden de bewoners van Genua in 1070 tot 1133 oorlog met die van Pisa om het bezit van Corsica, dat hun door den paus werd toegekend; later vernieuwden zij dien strijd, waarna zij in 1284 de heerschappij verwierven over de oostelijke helft van het eiland Sardinië, dat zij echter in 1296 wederom aan *Jacobus II* moesten afstaan. Eerst na de vernietiging der vloot van Pisa (1284), de verovering van Elba en de verzanding der haven van Pisa (1290) nam de oorlog een einde. Niet minder geweldig waren de oorlogen tegen Venetië, welke in 1257 een aanvang namen en eerst in 1381 met den vrede van Turijn eindigden. De heerschappij over het westelijk gedeelte der Middellandsche Zee was het voorwerp van een 100-jarigen strijd; tegen Pisa en Venetië werd gestreden om de heerschappij over het oostelijk gedeelte. De handelsgrootheid van Genua bereikte haar toppunt bij het herstel van het Byzantijnsche Keizerrijk in 1261. Door hun bijstand verkregen de inwoners der republiek van den Griekschen keizer twee voorsteden van Konstantinopel, namelijk Galatz en Pera, vrijdom van tal in alle Byzantijnsche landen en vrije scheepvaart op alle zeeën. Omstreeks denzelfden tijd veroverden zij op de Venetianen Azow, stichtten in de Krim de volkplanting Kaffa (*Feodosia*), maakten zich meester van het geheele schiereiland en verwierven alzoo de heerschappij over de Zwarte Zee, waarna zij een handelsweg openden over de Kaspische Zee naar de binnenlanden van Azië en naar Indië. In 1346 verkregen zij Lesbos en Chios en in 1383 Famagusta op Cyprus. Doch reeds in 1392 werd Azow door de horden van *Timoer* verwoest. Na den val van Konstantinopel (1453) ontrukte *Mohammed* aan de Genueezen, wegens den door hun veldheer *Giustiniani* aan keizer *Constantijn XI* verleenden bijstand, de eilanden Chios en Lesbos (1460), Famagusta (1464), Azow (1471) en Kaffa (1475), benevens alle bezittingen in den Krim. Hoewel zij nog geruimen tijd handel dreven op de Zwarte Zee, werd eindelijk de weg daarheen door de Turken gesloten.

Gedurende den bloei der Republiek bleef deze geenszins verschoond van binnenlandsche verdeeltheden, en wel tusschen de aristocraten en democraten, welke laatsen in verschillende partijen waren verdeeld. Wel stond er sedert 1339 een doge aan het hoofd der zaken, maar deze had geen macht genoeg, om de partijschappen in bedwang te houden. Later werd hij door raadsheeren ter zijde gestaan, doch ook daardoor bleef de vrede niet bewaard. Meermalen kwam het zover, dat de Genueezen zich aan een huitenlandsche macht onderwierpen, ten einde te ontsnappen aan een volslagen regeeringsloosheid. Te midden van deze onlusten werd in 1407 de Georgebank

(Compera di San Giorgio) gesticht, welke haar oorsprong ontleende aan de leeningen, door de Republiek gesloten, en door alle partijen beschermd werd. *Andrea Doria* herstelde in 1528 de onafhankelijkheid van Genua, dat gedurende de oorlogen van *Karel V* tegen *Frans I* nu eens voor de Spanjaarden, dan weder voor de Franschen had moeten knikken, en er werd een nieuwe grondwet ingevoerd en tot aan den ondergang der Republiek gehandhaafd.

De staatsregeling had een aristocratischen vorm; het hoofd van het bewind was de doge, voor den tijd van 2 jaar gekozen. De adel was verdeeld in ouden en nieuwen, en helden waren bevoegd tot het bekleeden der hoogste betrekkingen. De doge werd bijgestaan door een geheimen staatsraad van 12 governatori en door 8 procuratori, die met de zaken der schatkist waren belast. De hoogste macht berustte bij den Groten Raad van 300 en bij den Kleinen Raad van 100 leden. Langzamerhand had Genua al zijn huitenlandsche bezittingen verloren, met uitzondering van Corsica, dat in 1730 opstond en in 1768 aan Frankrijk afgestaan werd. Nadat de Franschen zich in 1797 van de rondom Genua gelegen gewesten hadden meester gemaakt, kon de onzijdigheid het waggelende staatsgebouw niet langer tegen zijn val beveiligen. Door een Franschen leger bedreigd, bleef der regeering niets over dan toe te stemmen in een wijziging der grondwet. Den 6^{den} Juni 1797 kwam met *Bonaparte* een verdrag tot stand, waardoor Genua zich genoodzaakt zag, tegelijk met den naam van Ligurische Republiek een op Fransche leest geschoeide constitutie aan te nemen. Tevens verkreeg de Republiek eene vermeerdering van grondgebied, zoodat zij een oppervlakte besloeg van 562500 v. km. Haar vloot, in de Middeleeuwen zoo geducht, bestond nu slechts 5 galeien en eenige gewapende barken, en haar leger te lande uit 2 Duitsehe garderegimenten, 3000 man nationale militie en 2000 man schutterij. In 1800 verduurde de stad onder *Massena* een moeilijke belegering van de Oostenrijkers en van de Engelsche vloot. Door een decreet van 4 Juni 1805 werd de Ligurische Republiek ingelijfd bij Frankrijk en in 3 departementen (*Gênes*, *Apennins* en *Montenotte*) verdeeld. Van de koopvaardij was slechts een schaduw overgebleven, en de Genueezen bepaalden zich bij het bezoeken der kusten van Italië, Frankrijk, Spanje en Portugal. De doovroerhandel was nog altijd aanzienlijk, en het belangrijkst bleef de geldhandel. Na den val van *Napoleon* (1814), nadat de Fransche bezetting gecapituleerd en het Engelsche leger de stad in bezit genomen had, werd met goedkeuring van lord *Bentinck*, de voormalige grondwet hersteld; doch het Congres te Weenen vereenigde in 1815 de Republiek onder den titel van hertogdom met de staten van den koning van Sardinië. Slechts even deelde Genua in de revolutionnaire bewegingen van 1821, en ook gedurende de latere omwentelingsstormen werd er de rust nagenoeg niet gestoord. Eerst bij het bericht van den wapenstilstand tusschen Sardinië en Oostenrijk, alsmede bij het ontbinden van de Kamer van Gedeputeerden te Turijn tegen het einde van Maart 1849 ontstond in de stad een

klimmende spanning. Het volk en de nationale garde maakten zich meester van de forten en noodzaakten de bezetting tot den aftocht, en den 24ten April kwam een Voorloopig Bewind tot stand, dat Genna tot een onafhankelijke republiek verklaarde. Doch reeds den 4ten April verscheen de Sardijnische generaal *della Marmora* met een aanzienlijk leger en bezette na eenigen strijd de voornaamste punten der stad. Een aanslag der Mazzinisten op het fort Diamante, in den nacht van den 29sten op den 30sten Juni 1857 ondernomen, had ten behoeve eener omwenteling geenerlei gevolg, omdat het volk daaraan geen deel nam. De verdere geschiedenis van Genna valt samen met die van het koninkrijk *Italië* (zie aldaar).

Genna, hertog van, is de titel van prins *Thomas* van Italië, geboren den 6^{den} Februari 1854 en een zoon van wijlen prins *Ferdinand*, hertog van *Genua* en een broeder van koning *Victor Emanuel*. De moeder van *Thomas*, prinses *Elisabeth* (geboren 4 Februari 1830), een dochter van koning *Johan* van Saksen, voerde na haar morganatisch huwelijk met den marchese *Napallo* nog steeds den titel van hertogin van *Genua*. *Thomas*, thans vice-admiraal, is sedert den 14ten April 1883 gehuwd met prinses *Isabella* van Beieren; hnn zonen, *Ferdinand*, *Philibert* en *Adalbert*, voeren den titel van prins van *Savoye-Genua*.

Genua. Zie *Geslacht*.

Genzano, een stad in de Italiaansche provincie Rome, ligt aan de *Via Appia* en aan den Z.W. kraterrand van het *Nemmeer* (435 m.) en telt (1901) 7656 inwoners. Het is een geliefkoosde zomerverblijfplaats der inwoners van Rome, heeft een paleis der *Cesarini*, onde torens en wijnbouw. Te Genzano wordt een beroemde procesie gehouden op Sacramentsdag.

Geocentrisch is een samengesteld Grieksch woord dat beteekent: op het middelpunt der aarde betrekking hebbende. Het wordt in de sterrenkunde gebruikt bij de plaatsbepaling der hemellichamen. De geocentrische plaats van een hemellichaam is die, waar het zich zou bevinden, indien het van het middelpunt der aarde nit kon worden waargenomen, of van een punt der rechte lijn, die het middelpunt der aarde met het hemellichaam — eigenlijk het middelpunt van dit laatste — verbindt. In die lijn ligt ook het oog van den waarnemer, wanneer het hemellichaam zich in het zenith van dit laatste bevindt. Voor alle overige gevallen wordt de waarneming zodanig berleid, als ware zij uit het middelpunt der aarde geschied, en men geeft aan de hierdoor bepaalde plaats den naam van *geocentrische* plaats van een hemellichaam. Men bezigt het woord geocentrisch ter onderscheiding van *heliocentrisch*; hieronder toch verstaat men zodanigen stand der hemellichamen, als waren zij uit het middelpunt der zon gezien. Het komt in de sterrenkunde dikwijls voor, dat men nit de heliocentrische plaatsen der hemellichamen de geocentrische berekenen moet, of ook omgekeerd. De oudere sterrenkundigen bepaalden de plaats door lengte en breedte, de nieuweren door rechte klimming en afwijking.

Geodesie, een woord, dat letterlijk een ver-

deden der landen te keunen geeft, wordt gebruikt in de betekenin van *aardmeetkunde*. Zij leert door astronomische en trigonometrische waarnemingen en door waterpassen (nivelleeren) een gedeelte van de oppervlakte der aarde te meten. Zij, die zich daarmede bezig houden, dragen den naam van *geodeten*.

Geodetische lijn is volgens *Legendre* de kortste verbinding tusschen twee punten op een omwentelingslichaam, meer in het bijzonder op de aardsferoïde. Op den bol is de geodetische lijn steeds een stuk van een grooten cirkel, op de sferoïde alleen dan, als de twee punten op denzelfden meridiaan of op den aequator liggen.

Geodetisch Instituut is een in 1869 door generaal *Haryer* te Berlijn gestichte instelling, die in 1892 naar den *Telegraphenberg* bij Potsdam verplaatst werd. Zij houdt zich bezig, hoofdzakelijk binnen de grenzen van het Pruisische Rijk, met de beoefening der geodesie, en wel door het doen van wetenschappelijke onderzoekingen en astronomische en natuurkundige werkzaamheden, die, in verband met geodetische bepalingen, tot onderzoek naar den vorm der aarde dienen.

Geodynamica omvat dat deel der dynamica (zie aldaar), hetwelk de beweging der vaste lichamen behandelt.

Geoff. is achter diernamen de afkorting voor *Etienne Geoffroy Saint-Hilaire* (zie aldaar).

Geoffrin, *Marie Thérèse*, een van de meest begaafde vrouwen der 18de eeuw, werd geboren te Parijs den 24ten Juni 1699. Zij was de dochter van een kamerdienaar bij de gemalin van den dauphin, *Rodet* geheeten, doch reeds op haar 15de jaar trad zij in het huwelijk met *Geoffrin*, een hoofdofficier der nationale militia. Door zijn vroegtijdigen dood financieel volkomen onafhankelijk geworden, maakte zij haar huis tot een verzamelpplaats van geleerden en knstenaars. Inzonderheid waren *Montesquieu*, *Marmontel*, *Morrellet*, *Thomas*, *Stanislas Poniatowski*, de latere koning van Polen, enz. haar vrienden. Op uitnodiging van laatstgenoemde hegal zij zich in 1760 naar Warschau en werd aldaar, alsmede te Weenen door *Maria Theresia* en *Jozef II*, met de meeste onderscheiding bejegend. Zij overleed in October 1777. Voor de nitgave der „Encyclopédie” zou zij meer dan 100000 francs gegeven hebben. *D'Alambert*, *Thomas* en *Morrellet* hebben haar roem in lofredenen (verzamelde in „Eloges de Madame Geoffrin”, 1812) duurzaam gemaakt. De laatste heeft haar verhandeling „Sur la conversation” en haar „Lettres” uitgegeven.

Geoffroy, *Julien Louis*, een Fransch dagblad- en tooneelschrijver, werd geboren te Rennes in 1743, studeerde aldaar op het college der Jesuïeten en vervolgens op het Collège Louis le Grand te Parijs en verwierf tot driemaal toe den prijs der welsprekendheid aan de universiteit. In 1776 werd hij hoogleeraar in de rhetorica aan het Collège-Mazarin en nam in 1776 de redactie op zich van de „Année littéraire”. Bij het uitbarsten der Omwenteling gaf hij met abbe *Rouyou* den „Ami du roi” in het licht, doch dit blad werd weldra opgeheven, terwijl hij zelf de wijk nam naar het platteland, waar hij zich met de betrekking van onderwijzer vergenoegde. Eerst den 18^{den} Brumaire keerde hij terug naar de hoofdstad en voor-

zag door het geven van lessen in zijn onderbond, totdat hij in 1800 met de redactie van den „Journal de l'Empire", later den „Journal des Débats", belast werd. Hij sleurde in zijn kritieken de achterswaardigste schrijvers, dichters en toneelspeelers door het slijk, totdat zij zich door middel van geld tegen zijn aanvallen beveiligden. Hij overleed den 20^{den} Februarij 1814. Hij schreef het treurspel „Caton" en „Commentaire sur les centres de Racine" (7 dln. 1808). Een verzameling artikelen, door hem in den „Journal des Débats" geplaatst, verscheen onder den titel „Cours de littérature dramatique" (6 dln., 2de druk 1825).

Geoffroya Pers. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cassiaceae*. Het onderscheidt zich door een klokvormigen, 5-spletigen, 2-lippigen kelk, een vlindervormige bloemkroon met een groote vlag en een ovale haan met een dik, samengedrukt zaad. Het omvat een aantal Amerikaansche boomen van middelbare hoogte met ontevengrindde bladeren en in aren vereenigde bloemen. Van *G. vermifuga Mart.*, een Braziliaanschen boom, wiens takken bekleed zijn met een sponsachtige schors, wordt het zaad aanbevolen als een nitmnnend middel tegen wormen, inzonderheid tegen den lintworm; men heeft het onder den naam *Semen Angelin* zive *Angelin* naar Europa gebracht. Deze zaden zijn zoo groot als een muskaatnoot; doorgaans echter zijn zij overlans gespletten of dwars in schijfjes afgebrokkeld. De klein dier zaden is van huiten geel en van binnen geelachtig wit; zij hebben nagenoeg geen reuk of smaak, doch heratten een in alkohol oplosbare, vlinchtige, de oogen sterk aantastende verbinding. *G. inermis Sw.* of de wormboom van Jamaica, die in de wonden van West-Indië en Gynana groeit, heeft een aschgrnwen, eenigszins blanzachtigen bast en ronde gladde takken, en levert den wormboombast (*Cortex Geoffroyae*) die ook tegen wormen wordt voorgeschreven. *G. retusa Lam.* of de Surinaamsche wormbastboom is in Cayenne en Suriname te vinden, heeft vele, lange, afstaande, kale takken en levert den Surinaamschen wormbast.

Geoffroy Saint-Hilaire, Etienne, een Fransch natuurkundige, werd geboren te Etampes den 15^{den} April 1772, legde zich aanvankelijk toe op de godgeleerdheid, maar verwiessde deze weldra met de natuurlijke historie. Als kweekeling van het Collège Lemoine leerde hij *Hauy* en *Daubenton* kennen en mocht zich in het voorrecht van beider vriendschap verheugen. Toen eerstgenoemde in 1792 als een wederspanning priester in den kerker geworpen werd, zorgde *Geoffroy*, dat het Instituut hem opeischte, zoodat de gevangene zijn vrijheid herkeeg. Hij werd op 21-jarigen leeftijd benoemd tot hoogleraar in de dierkunde aan den Jardin des Plantes. Als lid der Egyptische expeditie stichtte hij het instituut te Kairo, en zijn iverige nasporingen stelden hem in staat, om met een schat van merkwaaide voorwerpen naar zijn vaderland terug te keeren. Na zijn aankomst te Parijs hervatte hij zijn lessen, werd in 1807 tot lid van het Instituut en in 1809 tot professor in de zoölogie aan de geneeskundige school benoemd, waarna hij in 1810 met een wetenschappelijke zending naar Portugal werd belast. Hij bemoeide zich weinig met de staatkunde,

hoewel hij in 1812 door Etampes was afgevaardigd naar de Kamer van Gedeputeerden. Daarentegen beoefende hij met den meesten iver de dierkunde, de vergelijkende ontleedkunde en de natuurkundige wijsbegeerte. Volgens zijn gevoelen zijn de dieren gevormd naar een algemeen model, hetwelk slechts in sommige opzichten gewijzigd is, waarom zij zich in verschillende geslachten verdeelen. Deze bewering wakte de tegenspraak van *Cuvier*, die een geheel ander gevoelen was toegedaan. In de laatste jaren van zijn leven hield hij zich bezig met de beschouwing van misvormingen en misgeboorten. De voorstelling van zijn denkbeelden op natuurkundig gebied vindt men in zijn geschrift: „Sur le principe de l'unité de composition organique" (1828). Hij overleed te Parijs den 19^{den} Juni 1844. Behalve een aantal verhandelingen in tijdschriften schreef hij: „Philosophie anatomique" (1818 met een atlas), met *Cuvier* „Histoire naturelle des mammifères" (7 dln., 1820—1842), „Des monstruosités humaines" (1822—1834), „Cours de l'histoire naturelle des mammifères" (nieuwe druk, 1834), „Philosophie zoölogique" (1830), „Sur l'hermaphroditisme" (1833), „Etudes progressives d'un naturaliste" (1835) en „Notions synthétiques de physiologie naturelle" (1838). Hij was ook een der medewerkers aan de „Description de l'Egypte" en aan de „Galerie zoölogique".

Geoffroy, Saint-Hilaire, Isidore, een zoon van den voorgaande en eveneens een natuurkundige, werd geboren den 16^{den} December 1805, was achtereenvolgens hoogleraar aan het Museum voor natuurlijke historie te Parijs (1814), hoogleraar bij de faculteit der wetenschappen aldaar (1850) en sedert 1844 inspecteur-generaal van onderwijs. Hij overleed den 18^{den} November 1861. Hij schreef: „Traité de la monstruosité" (1829), „Histoire des anomalies de l'organisation chez l'homme et les animaux" (3 dln., 1832—1836), „Etudes zoölogiques" (2 dln., 1832—1836), „Notions synthétiques et de physiologie naturelle" (1838), „Essais de zoölogie générale" (1840), „Histoire naturelle des insectes et des mollusques" (2 dln., 1841), „Domestication et naturalisation des animaux utiles" (3de druk, 1854), „Histoire naturelle générale des règnes organiques" (dl. 1—3, 1854—1859) en „Lettres sur les substances alimentaires" (1856). Hij is de stichter van de acclimatisatievereeniging in den Bois de Boulogne te Parijs, een inrichting, die vooral des Zondags talrijk bezoekers lokt en op de meest loffelijke wijze door zijn zoon wordt bestaand.

Geognie of *geognie* is een Grieksch woord, dat *aardvoering* beteekent. Met dien naam bestempelt men elke theorie, waardoor men het ontstaan der aarde wil verklaren. Zij is alzoo een deel der *geologie*.

Geognie. Zie *Aardkunde*.

Geograaf van Ravenna is een anonieme, in de 7de eeuw levende, te Ravenna geboren schrijver van het Grieksche aardrijkskundige werk „Kosmographie", dat in een Latijnsche vertaling uit de 9de eeuw is bewaard gebleven. Het werk bevat hoofdzakelijk lange reeksen namen van steden, eilanden en rivieren van alle in de Oudheid bekende landen; de opgaven zijn bijna uitsluitend aan een kaart ontleend, welke als een

zeer slechte kopie van de groote wereldkaart, die keizer *Augustus* te Rome heeft laten maken, te beschouwen is. De „Kosmographie” werd in 1860 door *Pinder* en *Parthey* nitgegeven.

Geografendag. Zie *Aardrijkskundige Congressen*.

Geografie. Zie *Aardrijkskunde*.

Geografische breedte. Zie *Aarde* en *Breedte*.

Geografische congressen. Zie *Aardrijkskundige Congressen*.

Geografisch instituut neemt men een instelling, welke aan vele Duitse hogescholen met den leerstoel voor aardrijkskunde verbonden is en dienen moet, om ontdekkingsreizigers theoretisch en praktisch voor hun moeilijke taak voor te bereiden, terwijl het doorgaans daarnaast staande seminarium voor de verming van docenten in de aardrijkskunde bestemd is.

Geografisch instituut te Weimar werd in 1791 gesticht en behoort tegenwoordig (sedert 1902) aan *Max Weckind*. Het is beroemd geworden door een reeks voortreffelijke kaarten en atlanten, die het heeft nitgegeven, alsmede tijdschriften en geografisch-statistieke jaarboeken.

Geolde noemt *Listing* de ideale oppervlakte der aarde, waarvan de zeespiegel een deel is. Doekt men zich het vasteland door een stelsel van kanalen doorsneden, die alle endering en met de zee in verbinding staan, dan zou de stand van het water in die kanalen de geolde of het geoidisch vlak aanduiden. In tegenstelling tot de geolde noemt *Listing* die relatie- of ook drie-assige ellipsoïde, welke zoo dicht mogelijk tot de geolde nadert, de *aardphaeroïde*.

Geologie. Zie *Aardkunde*.

Geologische congressen, een centralisatie van geologische enderzoekingen over de geheele aarde, worden sedert 1878 om de 3 jaar afwisselend in de grotere steden van Europa en Amerika gehouden. Eenheid ten opzichte der geologische en palaeontologische nomenclatuur, vaststelling eener vaste kleurschaal voor de kartografische aanduiding der verschillende geologische formaties, en de nitgave van een geologische overzichtskaart zijn de voornaamste werkzaamheden, die zich de internationale congressen ten doel hebben gesteld.

Geologische formatie of *geologisch stelsel* noemt men een groep van gesteenten, welke krachtens de overeenstemming in ligging, structuur en aanwezige fossielen of versteeringen een zekeren samenhang vertoonen, en waarvan men op grond der genoemde overeenstemming ver-

enderstellen mag, dat zij in een en dezelfde tijd-periode ontstaan zijn. De absolute onderdom der gesteenten kan zelfs bij benadering niet bepaald worden; hij de vaststelling van hun relatieven onderdom, d. w. z. der volgorde van hun ontstaan, gaat men van de gelaagde (sedimentaire) gesteenten nit en neemt, daar men veronderstellen mag, dat de lagen horizontaal of althans nagenoeg horizontaal bezonken zijn, aan, dat van twee op elkander rustende lagen de onderste de oudste, de bovenste de jongste is. Een nitzoeding op dezen regel heeft alleen daar plaats, waar in den loop der eenwen door plooiing of breuk (zie *Gebergte*) de lagen een verticale stand hebben aangenomen of zelfs overhellen. Op deze wijze kan echter alleen de relatieve euderdom eener reeks van lagen, die op een bepaalde plaats boven elkander ligge, vastgesteld worden. Slechts door de gelijkheid aan te toonen eener bepaalde laag met een andere laag, op grooten afstand gelegen en door andere gesteenten dan op eerstgenoemde plaats ingesloten, is het mogelijk den relatieven onderdom van alle gesteenten der aardkerst vast te stellen. De gelijkheid van twee ver van elkander verwijderd liggende lagen kan nu alleen bewezen worden door te letten op de fossielen, want de ervaring heeft geleerd, dat in elke ontwikkelingsperiode der aardkerst de planten- en dierenwereld overal aan haar oppervlakte een gemeenschappelijk karakter bezat, dat zoowel met het zoologisch en botanisch karakter der voorafgaande als der volgende periode verschilde. Dientengevolge treft men in even endelagen doorgaans overeenstemmende resten van de toenmalige dieren- en plantenwereld aan (fossielen, petrefakten of versteeningen geheeten), welke dus, indien zij karakteristiek en tevens niet te zeldzaam zijn, een voortreffelijk hulpmiddel vormen, om de overeenstemming in euderdom van somtijds ver verwijderde en onder geheel andere omstandigheden voorkomende lagen aan te toonen. Waar, zoals in de oudste lagen, versteeningen onthreken, is men nitluitend op de samenstelling der gesteente aangewezen, welke samenstelling overigens nooit meer dan een hulpmiddel kan vermen. Op grond van een uitgebreid onderzoek heeft men nu alle gesteentelagen der aarde in een bepaald stelsel geraooschikt, dat een aantal groepen omvat, waarvan elke weer enderverdeeld is. Op het internationale geologengcongres werd de hieronder vermelde terminologie voor de onderscheiden afdeelingen aangenomen, waarbij elke volgende beoaming een grotere groep van lagen omvat.

Laag (Frans *couche*, *strate*, Eng. *stratum*, Ital. *strato*).

Lagen, *zone* (Frans *couches*, *assise*, Duits *Lager*, Eng. *beds*).

Ondertrap (Frans *sous-étage*, Duits *Unterstufe*).

Trap, *étage* (Frans *étage*, Duits *Stufe*, Eng. *stage*, Ital. *piano*, Spaans *piso*).

Serie, *afdeeling*, *sectie* (Duits *Stockwerk*).

Systeem (*terrain*, *formatie*),

Groep.

Het begrip systeem (formatie) geldt als de geologische eenheid, en de eerste en voornaamste taak der historische geologie (zie *Aardkunde*) is het vaststellen der grenzen van de afzonderlijke formaties ten opzichte van elkander. Daarbij dient men te bedenken, dat deze evenmin scherp van

elkander afgescheiden zijn, als de tijdperken in de geschiedenis der menschheid, maar in elkan- der overgaan. Daardoor en doordat somtijds groote verschillen in de fossielen vallen waar te nemen, die op sommige plaatsen zoo goed als geheel onthreken, bestaat er nog volstrekt geen overeen-

stemming bij de geologen wat de indeeling der afdelingen betreft. Wij laten hier een beknopt overzicht volgen naar prof. H. Credner's „Elemente der Geologie“.

PERIODEN.	FORMATIES.	ETAGES.	ORGANISCH KARAKTER.
Kaezozoïsch	Quartair	Alluvium Diluvium	Periode van den mammoet en den oermensch.
	Tertiair	Pliocene Mioceen	Periode der mastodonten.
		Oligoceen Eoceen	Periode der palaeotheriën en nummulieten.
Mesozoïsch	Krijt Quaderzandsteeng.	Senonisch Turonisch Cenomeen Gault Neocomisch Wealden	Periode der hippurieten, laatste ammonieten en der eerste loofboomen.
	Jura Oolietgebergte	Op- of witte Jura Middelste of bruine Jura Lias of zwarte Jura.	Periode der ammonieten en der vischhagedissen.
	Trias Zontgebergte	Keuper Schelpenkalk Bonte zandsteen	Periode der kikvorschachtige hagedissen en der eerste ammonieten, vogels en zoogdieren.
Palaeozoïsch	Permisch	Zechsteen Roodliggend	Periode der ongelijkstaartige glansschuuhige risschen.
	Steenkolengebergte	Productief kolengebied Bergkalk	Periode der cryptogamen en der eerste reptiliën en insekten.
	Devonisch	Devonisch (Op-) " (Middel-) " (Onder-)	Periode der pantservisschen en der eerste landplanten.
	Silurisch	Silurisch (Op-) " (Onder-)	Periode der trilobieten.
Archaische formatie		Huronisch Laurentiaansch	Periode van het eerste organische leven.

Daar de eruptieve gesteenten geen fossielen bevatten, kan hun onderdom slechts bepaald worden in verband met en ten opzichte van de sedimentgesteenten. Daarbij geldt de volgende regel: een eruptief gesteente, dat in den vorm van een gang door een laag is heesgebroken of deze bedekt in den vorm van een stroom, is jonger dan de laag zelf, maar ouder dan de laag, welke het eruptiefgesteente bedekt, zonder dat dit er doorheen gebroken is. Zie verder de artikelen over de afzonderlijke formaties, alsook die over *Aarde, Aardkunde, Gesteenten en Versteeningen*.

Geologische genootschappen zijn verenigingen, die zich de wetenschappelijke beoefening der geologie ten doel stellen. Men vindt

ze tegenwoordig in bijna alle beschaaftde landen. In Duitschland heeft men bijv. de „Deutsche Geologische Gesellschaft in Berlin“ en de Oberrheinischer geologischer Verein in Süd-Deutschland“, in Frankrijk de „Société géologique de France“ en de „Société géologique du Nord“, in Engeland de „Geological Society of London“, de „Geologist Association of London“, de „Edinburgh Geological Society“ en de „Geological Society of Glasgow“. Ook België, Hongarije, Zweden, Italië, Zwitserland, de Kaapkolonie, de Vereenigde Staten van Noord-Amerika enz. bezitten geologische genootschappen.

Geologische kaarten zijn kartografische voorstellingen van den geologischen bouw van een

grooter of kleiner gedeelte der aardoppervlakte. Met het oog op de groote waarde, welke zij zoowel uit een praktisch, als uit een wetenschappelijk oogpunt bezitten, vindt men tegenwoordig in de meeste beschaafde landen of officiële, of particuliere, door den Staat ondersteunde lichamen, welke zich met de vervaardiging en de publicatie van dergelijke kaarten bezig houden. Vooral beroemd is de *Preussische geologische Landesanstalt*. Ook van Nederland bestaat een geologische kaart, op de schaal 1:200 000, benevens een overzichtskaart (1:1500 000), beide afkomstig van *Staring*, welke echter geheel verouderd zijn. Met de voorbereiding eener nieuwe houdt zich reeds sedert jaren een door de Koninklijke Academie van Wetenschappen ingestelde en door de Regeering gesubsidieerde Commissie bezig. Een prachtwerk op dit gebied is de door het internationale geologencongres uitgegeven *Geologische Overzichtskaart van Europa*, op de schaal 1:1500 000, in 49 bladen, waarvan de grootste helft, geheel West-Europa omvattend, reeds verschenen is.

Daar de geologische kaarten slechts de horizontale verbreiding der gesteenten kunnen weergeven, vormen daarnaast de *geologische profielen* een voortreffelijk hulpmiddel, om den bouw der aardkorst te leeren kennen. Men onderscheidt daarbij *lengteprofielen*, die een aanzienlijke lengte weergeven of evenwijdig loopen met de strekking der lagen, en *dwaarsprofielen*, welke loodrecht of schuin daarop getrokken zijn.

Geologische orgels is de naam, dien men geeft aan smalle, diepe, min of meer cilindrische gaten in den bodem, welke somtijds in groot aantal naast elkander liggen, vooral in kalkgesteenten worden aangetroffen en hun ontstaan te danken hebben aan de chemische of mechanische erosie van het water.

Geologische profielen. Zie *Geologische kaarten*.

Geometrie. Zie *Meetkunde*.

Geometrisch kwadrant, kortweg veelal kwadrant geheeten, is een astronomisch instrument. Zie aldaar.

Geonomie (Grieksch) is de leer van de aardsoorten of de aardbouwkunde; ook wordt wel eens de wiskundige aardrijkskunde met dien naam aangeduid.

Geophagen is een Grieksch woord, dat „aardeters“ beteekent. Zie *Aarde, eetbare*.

Geophagie. Zie *Aarde, eetbare*.

Geophila Don. is de naam van een planten-geslacht uit de familie der *Rubiaceae*. Het omvat kleine, overblijvende planten in Oost-Indië en Zuid-Amerika met buisvormige bloemkronen met een 5-deeligen zoom. Van de soorten noemen wij: *G. diversifolia* Dec., welke op Java en in de naburige gewesten groeit en *G. reniformis* Cham. et Schlechtend. (*Psychotria herbacea* L.), een kleine West-Indische en Zuid-Amerikaansche plant, die uit haar kruipende wortelstokken hier en daar nieuwe stengels doet oprijzen.

Geophysica is de naam van dat gedeelte der algemeene aardrijkskunde, hetwelk zich met de studie der physische eigenschappen van de aarde en van den invloed van het binnenste der aarde

op haar oppervlakte bezig houdt. Zij heeft zich in de laatste kwarteeuw tot een zelfstandige wetenschap ontwikkeld, die het grens- of overgangsgedebied vormt tusschen de physica, de geologie en de aardrijkskunde. Als haar grondvester is *William Hopkins* te beschouwen („*Transactions of the Cambridge Philosophical Society*“, 1835 dl. VI).

Georama is een naam, welke bestaat uit 2 Griekse woorden, die *aarde* en *gezicht* beteekenen. Men geeft dien aan een voorstelling der aarde in het groot, dat is aan een rensachtigen bol, die haar oppervlakte voorstelt, terwijl de waarnemer deze uit het middelpunt kan gadeslaan. Er bestaat zulk een georama van den Engelschman *Wylde* te Londen (Leicester's Square).

George, een kustdistrict der Britsch-Afrikaansche Kaapkolonie, aan den Indischen Oceaan, ligt tusschen de Mosselbaai en Knysna, wordt door de Outeniquabergen doorsneden, waarover de Montagupas naar de Lange Kloof van de Noordgrens leidt. Het telt op 2536 v.km. (1904) 12667 inwoners, die veel graan verbouwen. De gelijknamige hoofdstad, 9 km. van de kust, telt (1904) 3506 inwoners.

George, de Heilige, in de Roomsche-Katholieke Kerk gewoonlijk ridder *St. George*, in de Griekse kerk *George, de overwinning brengende*, genaamd, volgens de legende een prins van Capadocië, leefde omstreeks het midden van de 3de eeuw en stierf ten tijde der geloofsvervolgingen onder *Diocletianus* den marteldood. Zijn merkwaardigste heldenfeit was het doden van den draak, die *Aja*, de dochter des konings, wilde verslinden. Deze legende is afkomstig uit het Oosten en werd door de Kruisvaarders overgebracht naar het Westen, waar men weldra den ridder *Sint George (Sint Joris)* met den draak op een banier plaatste, terwijl men dat overwonnen monster als een zinnebeeld der Turken beschouwde. De wonderen, aan deze banier toegeschreven, waren oorzaak, dat men den Ridder met den Draak zelfs opnam in het midden van het Russische wapen. Ook Engeland en Genua kozen den ridder tot hun beschermheilige, en in de 14de eeuw vereenigde zich de Frankische ridderschap tot een „Verbond van St. George“, dat zich de bestrijding van het heidendom ten doel stelde. In de 15de eeuw ontstond er een hevige twist tusschen de Zwabische en Frankische ridderschap wegens het voorrecht, de banier van den heiligen *George* te mogen voeren, waarop de beslissing volgde, dat elk van hen om den anderen dat daartoe het recht zou hebben. De kerkelijke gedenkdag van den heiligen *George* valt op den 23sten (24sten) April.

Een ridderorde van Sint George werd gesticht in 1468 door keizer *Frederik III* ter eere van God, van de Heilige Maagd, van het R. Katholieke geloof en van het Huis van Oostenrijk, en bevestigd door paus *Paulus II*; haar zetel was te Mülhstadt in Karinthië. De ridders verbonden zich bij hun opneming in de Orde tot gehoorzaamheid, tot kuisheid en tot verdediging van de grenzen des Rijks, en bezaten voor het overige de voorrechten der Duitse Orde. Het ordekleed was een lang, wit gewaad met een rood kruis. Onder keizer *Maximiliaan II*

kwam de Orde zeer in verval, zoodat zij weldra ontbonden werd. Het voornaamste klooster geraakte in 1598 in het bezit der Jezuïeten en haar goederen vervielen aan de Kroon. De Orde bestaat trouwens nog heden ten dage in Beieren, waar zij ten tijde der Kruistochten door de hertogen *Otto III* en *Eckhard* werd ingesteld. Na korten tijd kwam zij echter in vergetelheid, waar na keizer *Maximiliaan I* haar herstelde. De ridders droegen kronen op de helmen en dientengevolge den naam van *milites coronati* (gekroonde strijders). Gedurende de oorlogen, die Duitschland in de 16de en 17de eeuw teisterden, verviel de Orde opnieuw, tot eindelijk keurvorst *Karel Albert* (later keizer *Karel III*) haar nogmaals herstelde (24 April 1729) en haar den titel schonk van „Beschermers van de Onbevleete Ontvangenis der Heilige Maagd". Paus *Henedictus XIII* bevestigde de Orde en schonk haar talrijke voorrechten. Toen de Beiersche lijn uitstierf, werd zij als een Palts-Beiersche Orde door kenrvorst *Karel Theodorus* bevestigd (1778). Slechts zij, die 16 adellijke voorvaders kunnen aanwijzen, mogen in de Orde worden opgenomen. Het ordegewaad is prachtig, het kruis der Orde, dat van voren hemelsblauw en van achteren rood is, stelt de Maagd *Maria* voor, op een maan geplaatst en door wolken omgeven. In de boeken van het kruis vindt men de letters V. I. B. L. (*Virginii immaculatae Bavaria immaculata*) en op de achterzijde ziet men den ridder, die den draak overweldigt, en de letters I. U. P. F. (*Iustus ut palma florebit*). Deze orde is in Beieren de tweede in rang.

In Rusland stichtte keizerin *Catharina* een Orde van den heiligen *George* op den 7^{den} December (26 November) 1759 en ook in Hannover is er den 23sten Januari 1839 een opgericht door koning *Ernst August*.

George I, koning van Groot-Brittannië en Ierland en keurvorst van Hannover, werd geboren te Hannover den 28sten Mei 1680 en was de zoon van *Ernst August*, hertog van Brunswijk-Lüneburg, later kenrvorst van Hannover, en van *Sophia*, een kleindochter van koning *Jacobus I* van Engeland. Hij huwde in 1682 met *Sophia Dorothea*, de dochter van den hertog van Brunswijk-Lüneburg, waardoor hij erfgenaam werd van dit hertogdom. Dit huwelijk, waaruit *George II* en *Sophia*, de echtgenooten van *Frederik Willem I* van Pruisen, geboren werden, was zeer ongelukkig. De prins leidde namelijk een losbandig leven, en ook zijn gemalin maakte zich schuldig aan buitensporigheden, die in 1694 aanleiding gaven tot echtscheiding en tot haar levenslange gevangenisstraf. In 1698 werd *George* als keurvorst de opvolger van zijn vader. Door de Act of Settlement was in 1701 de troonsopvolging in Engeland en Ierland, na den dood van koningin *Anna*, aan de keurvorstin van Hannover, als kleindochter van *Jacobus I*, toegekend. Zij overleed echter den 8sten Juni 1714, en toen weinige maanden later koningin *Anna* overleed, werd de keurvorst, ondsde zoon van *Sophia*, als koning van Groot-Brittannië en Ierland uitgeroepen, hoewel hij den Engelsen bodem nog nooit betreden had. Den 11^{den} September daarna volgende reisde hij van Herrenhausen daarheen,

stapte er den 18^{den} aan wal, hield den 1sten October zijn intocht in Londen en werd op den laatsten van die maand gekroond. Na zijn komst ontloeg hij het Toryministerie *Oxford* en bracht met *Stanhope* en *Walpole* een Whigministerie aan het bewind. Verder ontbond hij het Parlement, hetwelk meerendeels uit Tories bestond, en opende den 28sten Maart 1715 een nieuwe zitting, waarin de Whigs de meerderheid hadden. In December van dat jaar verscheen de Pretendent in Schotland, waar graaf *Marr* een leger hijsengebracht had, en liet zich tot koning der drie rijken uitroepen, maar *George* dempte den opstand met gestrengheid. Om een door hem gewenschte vertegenwoordiging te behouden, zorgde hij in 1716, dat de duur van het Parlement van 3 jaar tot 7 verlengd werd, en tevens versterkte hij het koninklijk gezag door een staand leger. Wegens een reis naar Hannover deed hij in 1716 nit de Act of Settlement de lastige bepaling verwijderen, dat de koning niet zonder toestemming van het Parlement het rijk verlaten mocht. Daarna beijverde hij zich, om zijn troon te beveiligen tegen de aanslagen der Jacobieten. Hij sloot in 1717 met Frankrijk en Nederland een Triple-alliantie, welke door toetreding van den keizer van Oostenrijk in een Viervoudig Verbond herschapen werd. De listige toeleeg van den Spaanschen minister *Alberoni* werd oorzaak, dat hij in 1718 deel nam aan den oorlog, die tusschen Spanje en Oostenrijk wegens Sardinië was uitgebarsten, en het gevolg hiervan was de vernietiging der Spaansche en de nithreiding der Engelsche zeemacht. *George* verwierf door zijn binnen- en buitenlandsche politiek weldra zóó grooten invloed, dat hij zich in den Noorsche Oorlog mengde en het vorstendom Bremen en Verden tegen een schadeloosstelling van 6 ton gonds met Hannover vereenigde. Tevens deed hij zijn best, om de Britsche staatschuld te verminderen. Hij verminderde eerst de rente van 8¹/₂ op 5¹/₂, en sloot daarna een overeenkomst met sir *John Blunt*, directeur der Zuidzee Compagnie, een dergelijke vereeniging als die van *Law* in Frankrijk, zoodat zij ook op dezelfde wijze te niet ging. Toen in 1722 de Regent van Frankrijk hem kennis gaf van een Jacobietische samenzwering, maakte hij van die gelegenheid gebruik, om de adellijke Tories door gevangenisstraf en verheurdvorklaring van goederen te verzwakken, terwijl de advocaat *Layer* het doodvonnis onderging (1723). Ten gevolge van een geheim verbond, in 1726 te Weenen tusschen Oostenrijk en Spanje gesloten, waarbij aan laatstgenoemde de teruggave van Gihraltar en Minorca was toegezegd, bracht *George* den 3^{den} September 1726 te Herrenhausen het Hannoveraansch Verbond met Pruisen en Frankrijk tot stand, waarbij ook andere Duitse vorsten zich voegden. Bijna geheel Europa koos de zijde van de een of van de andere partij, en *George* nam krachtige maatregelen, om Gihraltar, dat reeds door de Spanjaarden was ingesloten, te ontzetten. Kardinaal *Fleury* bracht echter in 1727 te Parijs de préliminaires van den vrede tot stand; doch *George* overleed kort daarna op een reis in zijn Duitse staten te Osnabrück den 22sten Juni 1727. Daar hij de Engelsche taal niet eens verstond en zich

nooit moeite had gegeven haar te leeren verstaan, daarenboven zijn levenswijze ook weinig koninklijk was, genoot hij bij zijn onderdanen weinig achting of sympathie. Vooral zijn Duitse maitresses, tot Engelse pairen verheven en zijn talrijke tochten naar Hannover gaven groote ergernis.

George II, zoon en opvolger van den voorgaande, werd geboren als erfprins van Hannover den 30sten October 1683, werd in 1706 als hertog van Cambridge onder de Engelse pairen opgenomen en verkreeg edert de verheffing zijns vaders tot den Britschen troon den titel van prins van Wales. De hardvochtige behandeling, die hij van zijn vader verduren moest, bezorgde hem de toegenegenheid van het Britsche volk. Hij onderscheidde zich niet zoo zeer door staatkundige bekwaamheid als door goede gezindheid en door vastheid van karakter, en werd gestemd door een verstandig en getrouw ministerie. Reeds in den oorlog tegen Frankrijk onder *Marlborough* had hij hlijken gegeven van dapperheid. Niettegenstaande trachtte hij gedurende de eerste 12 jaar van zijn bestuur den vrede te bewaren, en dit werkte zeer gunstig op de ontwikkeling der welvaart. In 1739 zag hij zich echter genoodzaakt, door het uitzenden eener aanzienlijke vloot de handelsvrijheid in de Amerikaansche wateren tegen Spanje te handhaven. Na de verovering van Portobello en den schitterenden zeetocht van *Anson* volgde de Oostenrijksche Successie-oorlog. In 1741 besloot hij ten behoeve van keizerin *Maria Theresia* de Pragmatische Sanctie te handhaven, bewoog het Parlement, om hiervoor belangrijke sommen toe te staan en deed Engeland een belangrijke rol spelen in den Oostenrijkschen Successieoorlog. De overwinning, welke hij den 27sten Junii 1743 bij Dettingen op de Fransen behaalde, reddde wellicht de keizerin van den ondergang. Gedurende den opstand der Jacobieten en de landing van den pretendent *Karel Eduard* in Schotland (1745) betoonde hij een groote mate van standvastigheid. Na den Vrede van Aken (1748) poogde hij den ongunstigen toestand der geldmiddelen te verbeteren, doch de twist met Frankrijk over de Amerikaansche bezittingen wikkeld hem weldra in nieuwen vijandelijkheden, waarna hij ook het besluit nam aan *Frederik II* hulp te verleenen in den Zevenjarigen Oorlog. Hij overleed echter vóór het einde van den strijd te Kensington den 25sten October 1760. Evenals zijn vader, koesterde ook hij groote liefde voor Hannover, hoewel hij bij het bestuur daarvan hlijken gaf van zijn despotiek karakter. Ook als familie vader valt van hem niet veel goeds te zeggen, en bepaaldelijk de verbonding tot zijn oudsten zoon *Frederik*, overleden in 1761, was zoo slecht mogelijk. Zonder de wetenschap op hoogen prijs te stellen, bevorderde hij haar door de stichting der universiteit te Göttingen (1734). Onder zijn bestuur kwam ook het Britsch Museum tot stand. Hij was gehuwd met *Caroline*, een dochter van markgraaf *Johann Friedrich* van Anspach; zij schonk hem 8 kinderen en overleed den 1sten December 1737.

George III, geboren den 4^{den} Junii 1738, een zoon van *Frederik* en dus een kleinzoon van *George II*, was tot 1815 kenrvoorst, later koning van Hannover en van 1760 tot 1820 koning van

Groot-Brittannië en Ierland. Zijn ouders waren *Frederik Lodewijk*, prins van Wales, en prinses *Augusta*, een dochter van hertog *Frederik II* van Saksen-Gotha. Op 13-jarigen leeftijd verloor hij zijn vader, en onder voogdijchap zijner moeder werd hij opgevoed door lord *Bute*, die geen rekening hield met zijn niet zeer gelukkigen aanleg en evenmin met zijn toekomstige waardigheid. De afzondering, waarin hij zijn jeugd doorbracht, gaf aanleiding tot een verregaande koppigheid, die een nadeeligen invloed oefende op zijn regeeringsbeleid. Hij beklom intusschen in 1760 den troon met een proclamatie, waarin hij zich een geboren Engelschman noemde, en dit werkte gunstig op het volk. Het Parlement stond 80000 pond sterling toe voor zijn civiele lijst en 12 miljoen pond sterling tot voortzetting van den Zevenjarigen Oorlog. Weldra echter werd *Pitt* door *Bute* vervangen en den 10^{den} Februari 1763 de Vrede van Parijs tegen den zin des volks gesloten. Zoowel dit feit als de omstandigheid, dat de koning onder de leiding van zijn leermeester een groote neiging liet tot absolutisme toonde, zoodat Englands vrijzinnige instellingen gevaar liepen, maakte beiden zeer impopulair. Er verschenen talrijke tegen hen gerichte vlagschriften, waarin men een hervorming eischte van het Parlement; daaronder waren die van *Wilkes* en de brieven van *Junius* de merkwaardigste. Het onwettig inhechtenisnemen van eerstgenoemde veroorzaakte een oproer, waarbij een kar, waarop de terechtstelling van *Karel I* geschilderd was, tot onder het venster van den koning geschoven werd. De fiscale maatregelen van het ministerie en de blinde hardnekkigheid van den koning veroorzaakten daarna den oorlog tegen de Amerikaansche koloniën, welke door den voor Engeland zoo nadeeligen vrede van 1783 en door de onafhankelijkheidsverklaring der Noord-Amerikaansche Staten gevolgd werd. Het misnoegen des volks openbaarde zich daarbij niet alleen in het Parlement door een hevige oppositie, door *Burke* geleid, maar ook in 1780 door een opstand, waarvan lord *Gordon* de leider was en waarbij het leven des konings meermalen bedreigd werd. Sedert December 1783 bezat *George* in den jongdigen *Pitt* een omzigtigen vertegenwoordiger van zijn staatkunde, hoewel *Bute* en de koningin steeds een belangrijken invloed hadden op zijn besluiten. Intusschen hadden zich in 1785 reeds epen van verstandverbijstering bij den koning geopenbaard en in 1788 kwamen aanvallen daarvan op verontrustende wijze terug. De oppositie wilde den prins van Wales, als troonopvolger, tot regent aangesteld zien, vooral omdat deze in de staatkunde een andere richting volgde dan zijn vader. *Pitt* echter, die met de koningin de tengels van het staatsbeleid in handen hield, poogde de kwestie van het regentschap op de lange baan te schuiven en legde aan het Parlement slechts een acte voor, die wel is waar aangenomen werd, maar niet in werking kwam, daar de koning herstelde (1789). De Fransche Revolutie, die ook invloed had in het Britsche Rijk, vond in den koning en zijn ministers onverzoenlijke tegenstanders. Om de democratische bewegingen binnenslands tot rust te brengen, deed *Pitt* in 1793 de vreemdelingen-bill benevens de treacherous-

correspondence-bill aannemen, en in het volgende jaar kwam zelfs, behalve andere bepalingen, tot persoonlijke bereijling des konings, de opheffing der habeas-corpus-acte tot stand, waardoor de Britsche staatsregeling haar vrijzinnig karakter en de parlementaire oppositie haar kracht verloor. Onder de absolutistische politiek van *George*, die elke hervorming ten gunste des volks hardnekkig afwees, had vooral Ierland zoo te lijden, dat het bereid was zich onder de bescherming van Frankrijk te plaatsen. Nadat het met hardvochtigheid bejegend was, werd het eindelijk in 1800 met Groot-Brittannië vereenigd. De koning was evenwel een te ijverig aanhanger van de Anglikaansche Kerk, om de door *Pitt* toegezegde emancipatie der R.-Katholieken toe te staan. De wrevel der lagere volksklassen gaf aanleiding tot talrijke aanslagen op het leven des konings, waarbij deze steeds een verwonderlijke kalmte bewaarde. In 1786 bracht een krankzinnige vrouw, *Margaretha Nicholson*, hem met een mes een wonde toe, toen hij in een rijtuig steeg; in 1795 begroette het volk hem op den weg naar het Parlement met een hagelhui van steenen, en in 1800 schoot een zekere *Hatfield* in den schouwburg naar de koninklijke loge. Het huiselijk leven des konings was voorbeeldig en onberispelijk, en in zijn vrije uren hield hij zich gaarne bezig met den landbouw. De aanvallen van krankzinnigheid keerden echter in 1804 terug, en tegen het einde van 1810 verdrween zijn verstand geheel en al, zoodat er geen hoop bleef op herstel. Dientengevolge werd de prins van Wales den 29sten Januari 1811 tot regent verklaard en de koning onder de hoede gesteld van zijn gemalin en van den hertog van York in het paleis te Windsor, waar hij zijn trennis bestaan nog 9 jaar voortsleepte. In het laatst werd hij tevens blind en overleed den 29sten Januari 1820. Onder zijn bestuur heeft intusschen het Britsche Rijk zich in alle opzichten ontwikkeld, wat niet zoozeer is toe te schrijven aan het beleid des konings als aan den loop der gebeurtenissen en aan de groote staatslieden en krijgsoversten, die hun talenten te zijner beschikking stelden. Het verlies van Noord-Amerika werd door de verovering van Indië, van de Kaap de Goede Hoop, van de Ionische Eilanden (later aan Griekenland afgestaan) enz. vergoed. Zijn gemalin, prinses *Charlotta Sophia van Mecklenburg-Strelitz* († 1818), schonk hem 7 zonen en 6 dochters.

George IV. August Frederik, zoon en opvolger van den voorgaande, werd geboren den 12^{den} Augustus 1762, onderscheidde zich door een voortreffelijken aanleg, maar ook door zijn vroegtijdige neiging tot nitspattingen en verkwisting, en genoot een nitmuntende opvoeding. Nadat hij in 1783 meerderjarig verklaard was, behoorde hij tot de vrienden der mistekendste oppositiemannen, *Burke*, *Sheridan* en *Fox*, waardoor de schoonste verwachtingen hij het volk werden opgewekt. Intusschen was hij een slaaf van het spel, van den wijn en van de vrouwen en trad in het geheim in het huwelijk met de schoone weduwe *Vitz-Herbert*, welke tot de Roomsche-Katholieke Kerk behoorde. Deze verhuizing verontrustte de koninklijke familie, mishaagde aan het volk en bedreigde, wegens den godsdienst zijner gemalin, den prins

zelfs met uitsluiting van de troonopvolging. De schulden, welke hij in de eerste drie jaar na zijn meerderjarigverklaring gemaakt had, bedroegen ongeveer 1½ miljoen pond sterling. Daar zijn vader hem niet wilde bijstaan, bracht de alderman *Newman* in 1787 de geldelijke vorlegenheid van den prins ter sprake in het Parlement, dat hem een som toestond van 160.000 pond sterling. De Prins nam dit geld aan, om zich daarmede aanstonds weder over te geven aan de grootste nitspattingen, zoodat hij de achting des volks verloor, zooals vooral bleek in 1788, toen er gehandeld werd over het regentschap. Onder voorwaarde, dat men zijn schulden, ten bedrage van 642.000 pond, betalen en zijn jaargeld verhoogen zou, gaf hij gehoor aan den wensch van volen, dat hij in het huwelijk zou treden met zijn nicht, prinses *Carolina van Brunswijk* (1795). Dat huwelijk viel echter zoo ongelukkig uit, dat het in 1796, na de geboorte van prinses *Charlotta*, tot een vriendschappelijke scheiding moest komen, en de minachting, die de prins zich hierdoor op den hals haalde, bedreigde hem met het verlies der koninklijke waardigheid. Terwijl zijn broeders hoogere militaire betrekkingen bekleedden, bleef hij kolonel, en toen hij in 1805 bij de voorgenomen landing van *Napoleon* een hooger rang bij het leger verlangde, ontving hij van den koning en van de ministers een afwijzend antwoord. Niettemin werd hem in 1811 het regentschap toevertrouwd. Daar hij echter geen ministers nam naar den zin zijner vrienden, maar zijn vertrouwen schonk aan Tories, zooals *Castlereagh* en *Liverpool*, haakte hij zich het ongehooren der Whigs op den hals. Dit werd nog erger, toen men in het Parlement handelde over het gedrag van zijn gemalin. Gedurende de stormachtige jaren 1813 en 1814 bleef hij in Engeland en hield zich vooral bezig met het stichten van groote gebouwen, die schatten verslonden. Bij de bezoeken, welke vreemde vorsten na den Vrede van Parijs te Londen aflegden, spreidde hij een verbazende weelde ten toon. Bij de staatkundige onderhandelingen, die nu volgden, gaf hij meer blijken van constitutioneelen geest dan zijn ministers, en op het Congres te Weenen eischte hij, als regent van Hannover, dat in alle Deutsche staten een grondwet zou worden vastgesteld, waarbij een wettige volksvertegenwoordiging werd ingevoerd. Ook legde hij een merkwaardige verklaring af over het ontoereikende van de Deutsche Bondsacte. Hij weigerde den 6^{den} October 1815, tegen den wensch van *Castlereagh*, toe te treden tot de Heilige Alliantie, omdat haar bepalingen in strijd waren met de Britsche constitutie. Terzelfder tijd aanvaardde hij de voogdij over de prinsen en de landen van Brunswijk en herstelde er, evenals in Hannover, den leenrechtelijken toestand. Een herhaalde crisis op het gebied der nijverheid, de staatkundige koppigheid der aristocraten en vooral de voortdurende druk der hooge belastingen maakten het volk ontevreden over het Torybewind, en dit openbaarde zich in opstand en muiterij. Toen de regent zich in 1817 naar het Parlement begaf, om de zitting te openen, werd hij in het St. Jamespark door een woedende volksmenigte aangevallen; hij ontsnapte echter aan het dreigend gevaar. Nadat hij in

1820 zijn vader was opgevolgd, liet hij zich den 19^{den} Juli 1821 met groote pracht in de Westminsterabdij kronen. Zijn eisch tegen zijn gemalin, aan wie hij de rechten en den titel van koningin van Groot-Britannië wilde ontnemen, werd door het Parlement verworpen, en dit bracht hem in groote verlegenheid, waaruit hij echter door haar overlijden weldra werd gered. In het volgende jaar greefde hem de zelfmoord van zijn minister *Castlereagh*, waarna hij de leiding der Buitenlandsche Zaken aan *Canning* toevertrouwde. Kort daarna werd *Robinson* en in 1823 ook *Huskisson* in het ministerie geroepen, hetwelk nu op het gebied van den handel belangrijke hervormingen tot stand bracht. Na den dood van *Canning* en de aftreding van *Robinson* plaatste hij *Wellington* aan het hoofd van het ministerie, en dit had de emancipatie der Roomsche-Katholieken en tevens een aanmerkelijke reactie in de buitenlandsche politiek ten gevolge. Ook aan het koninkrijk Hannover schonk hij den 7^{den} December 1819 een nieuwe grondwet. In hetzelfde jaar werd hertog *Karel van Brunswick* meerderjarig verklaard, zoodat *George* zijn voogdijschap kon nederleggen. In de laatste jaren zijns levens leed hij aan jicht en verkalking van het hart, zoodat hij op het kasteel te Windsor in afzondering leefde. Hij overleed aldaar den 21sten Juni 1830. Daar zijn dochter en ook zijn broeder, de hertog van York, kinderloos overleden waren, werd hij opgevolgd door zijn broeder *Willem*.

George V. *Frederik Alexander Karel Ernst August*, koning van Hannover, was de eenige zoon van koning *Ernst August* en van *Friederike van Mecklenburg-Strelitz*. Hij werd geboren den 27sten Mei 1819 te Berlijn, waar ziele zijn vader, de hertog van Cumberland, in die dagen bevond. De opvoeding van den jeugdigen prins, die reeds vroeg aan een oogziekte leed, was vooral toevertrouwd aan zijn schrandere moeder, welke de legitimistische gevoelens deelde van haar broeder, hertog *Karel van Mecklenburg*, en zich tevens bewoog in een gestreng-kerkelijke richting. Toen koning *Willem IV* van Engeland den 20sten Juni 1837 zonder nakomelingen overleed en de Hannoverse kroon aan zijn vader kwam, begaf ziele de prins den 8sten Juli van Berlijn naar Hannover. De hoop, dat zijn oogkwaal vatbaar zou blijken voor herstel, bleek ijdel te zijn en een operatie, in 1840 door *Dieffenbach* ondernomen, bracht geen haat. Nadat hij onderriicht genoten had in de wetenschappen in het algemeen, werd hij door den consistoriaalraad *Bergman* in de rechtsgeleerdheid onderwezen, terwijl zijn moeder hem inwijdde in de staatkunde. Veel genot verschafte hem de muziek, waarin hij het zoover bracht, dat hij zelf muziekstukken componeerde. Toen zijn geschiktheid, om den troon te bekleden, weder ter sprake kwam, ter gelegenheid dat hij prinses *Maria van Saksen-Altenburg* ten huwelijk vroeg, werd daarover den 3^{den} Juli 1842 in dien zin beslist, dat men deze geschiktheid erkende onder voorwaarde, dat hij de staatsstukken onderteekende in tegenwoordigheid van 2 ministers en 2 getuigen. Daarna nam hij zitting in den Staatraad en in de Eerste Kamer en leidde hij afwezigheid des konings de aangelegenheden des lands. Den 18^{den} Februari 1843 trad hij

in het huwelijk met prinses *Maria van Saksen-Altenburg* (overleden den 9^{den} Januari 1907 te Gmünden). Aan de grondwet, die in het wettelijke jaar 1843 in Hannover werd afgekondigd, schonk ook de kroonprins zijn goedkeuring, doch deze verleende haar daarom nog geen duurzaamheid. Toen zijn vader den 18^{den} November 1851 overleden was, beklom hij den troon en bezwoer de bestaande staatsregeling. Weldra echter belette hij, onder den invloed der reactie, vrijheer von *Scheele* met de samenstelling van een Kabinet, dat een reactionnaire politiek volgde. Toch durfde von *Scheele* geen wijziging der grondwet wagen zonder overleg met de Kamers. Daar het volk in oppositie kwam tegen die richting, en de koning een mogelijke tusschenkomst van den Bondsdag als een schennis beschouwde van zijn souvereiniteit, moesten de meest reactionnaire leden van het ministerie, von *Borries* en von *der Decken*, hun portefeuilles nederleggen. Inmiddels liet zich de koning tot andere gevoelens brengen, zoodat na de vorming van het ministerie *Lütken* (21 November 1853) de reactie toenam. Tevens verkreeg de schrijver en Deensche staatsraad *Zimmermann*, als secretaris-generaal van het ministerie, een grooten invloed. Nadat 's konings tegenzin tegen de tusschenkomst van den Bondsdag uit den weg geruimd was en de Standen zich afkeerig betoonde hadden van een grondwetsherziening in den geest der Bondbesluiten, besloot het ministerie von *Borries* den 1sten Augustus 1855 tot herstel der staatsregeling van 1840. Eerst de beweging, die in 1842 plaats greep wegens de pogingen, om ook op kerkelijk gebied de wet voor te schrijven, bracht den koning tot het besluit, om von *Borries* te ontslaan en het Kabinet aan te vullen met mannen van meer vrijzinnige beginselen. Omtrent het Duitse-Deensche vraagstuk helde de koning over tot het gevoelen van lord *Palmerston*, doch hield daarbij rekening met de Pruisische politiek. Toen hem in 1865 de toestand van Duitschland daartoe geschikt scheen, schonk de koning weder zijn vertrouwen aan dergelijke personen als te voren en hervormde het ministerie, aan welks hoofd hij *Bacmeister* plaatste. Gedurende zijn regeering had ziele hij den koning een verwonderlijke trots op zijn souvereiniteit, op zijn eigen bekwaamheden en op zijn macht ontwikkeld, zoodat hij de zelfstandige gevoelens van anderen niet kon verdragen en dientengevolge gedurig zijn ministers ontsloeg. Het is daarom ook geenszins te verwonderen, dat lieden, als de latere zelfmoordenaar dr. *Wermuth*, de geschiedschrijver *Klopp* met zijn R. Katholieke neigingen, een friseur, de drogist *Lampe* enz. grooten invloed bij hem verwierven, terwijl die der ministers allengs geheel verdwenen, en dat hij, hoewel blind, zelf de daden der regeeringszaken in handen wilde hebben. Om zijn staatkundig gezag te verhoogen, werd hij den 14^{den} Januari 1857 grootmeester en beschermheer van de Orde der Vrijmetelaars en wist in die betrekking door zijn aangenamen omgang de onverschilligen aan zijn zijde te brengen, terwijl hij een grooten afkeer had van alle oppositie. Daarenboven was hij steeds gereed, om als de hoogste bisschop des lands godgeleerde volzinnen te doen klinken, de orthodoxe

Luthersche leer voor te staan en daarbij ook aan de R. Katholieke Kerk rechten te vergunnen, welke zij nergens elders bezat, waartoe de ultramontaansche staatsminister *Windthorst* niet weinig medewerkte. De kroonprins moest zelfs van een R. Katholiek hoogleraar, *Maxen*, onderwijs ontvangen in het staatsrecht. Hoewel met den koning van Pruisen verwant, legde hij steeds tegen dezen een verregaande antipathie aan den dag, en hij trachtte aan Pruisen zooveel mogelijk allerlei hindernissen in den weg te leggen en schimpte op de mannen, die met Pruisen aan het hoofd naar de eenheid van Duitschland streefden. De waarschuwingen, welke in de Statenvergadering tegen deze gevaarlijke richting werden vernomen, hadden geen enkel invloed, zelfs de bepaalde raad van zijn gunsteling *Zimmermann* niet, om zich in 1866 aan de zijde van Pruisen te scharen. De koning was zoo volkomen overtuigd van zijn eigen macht, alsmede van die van Oostenrijk en Zuid-Duitschland, dat hij slechts dacht aan de wijze, waarop hij de vernedering van Pruisen tot zijn eigen voordeel gebruiken zou. Hoewel hij niet in staat was, een enkelen stap zelfstandig te doen, plaatste hij zich aan het hoofd van zijn gekrakkig uitgerust leger, belette door zijn eigenmachtig ingrijpen in een doelmatige leiding een behoorlijke beweging der troepen en vernamde het juiste oogenblik, om voor zich zelf en zijn Huis den troon te behouden, waartoe hem nog na het gevecht bij Langensalza de gelegenheid werd aangeboden. Voor geen mensch was de val van de hoogte eener ver boven de waarheid opgeschroefde macht smartelijker dan voor dezen vorst, die niet in staat was, om nit eigen oogen te zien en dus genoodzaakt was, zich over te geven in de handen van lieden, wier belang het medebracht, de waarheid voor hem verborgen te houden. Vandaar het nog lang voortduren der agitatie, welke aangestoot werd te Hietzing en Gmunden, waar de voormalige koning met zijn gezin verblijft hield, de agitatie tegen een voldongen feit, namelijk de inlijving van Hannover in den Pruisischen Staat, het bezoldigen van een Fransch-Duitsch legioen van Hannoverse uitgewekenen, het ondersteunen der Pruisen verguizende dagbladen, het gedurig aanporren der Hannoverse Welfenpartij door telegrammen en geschenken, en eindelijk zijn weigering, om met Pruisen een geldelijke overeenkomst te sluiten wegens het verlies van particulier eigendom. Het ontwerp van een verdrag, door Pruisen en *Windthorst*, als gevolgmachtigde van *George*, den 23sten Februari 1868 opgesteld, volgens hetwelk aan den voormaligen koning de belangrijke som van 16 miljoen thaler zou worden betaald, werd terstond weder ter zijde geschoven, omdat er groot gevaar bestond, dat die gelden ten nadeele van Pruisen gebruikt zouden worden. Sedert dien tijd werd deze som bestemd door een commissie, welke te Hannover haar zetel had. Sedert 1870 hield hij des zomers zijn verblijf te Gmunden aan het Traunmeer. Later vertoefde hij veelal in Frankrijk, soms te Biarritz en soms te Parijs, en overleed in laatstgenoemde stad den 24sten Juni 1878.

George I. koning der Hellenen, werd geboren den 24sten December 1845 als tweede zoon

van koning *Christiaan IX* van Denemarken en koningin *Louise*, en droeg tot aan zijn troonsbeklimming den naam van *Willem*. Hij werd opgevoed te Kopenhagen en wijdde zich aan den zeedienst. Toen zijn oudere zuster *Alexandra*, door haar ouders en bloedverwanten vergezeld, naar Engeland vertrok, om er den 10^{den} Maart 1863 in het huwelijk te treden met den prins van Wales, ging *Willem* met haar mede en vestigde de aandacht op zich der Britsche staatslieden, die juist naar een candidaat omzagen voor den Helleenschen troon. Frankrijk en Rusland vereenigden zich met die keus, en reeds den 23sten Maart verklaarde de Britsche gezant te Athene, dat de drie Beschermende Mogendheden prins *Willem* als koning van Griekenland zouden erkennen. Dientengevolge werd hij den 30sten Maart 1863 door de Nationale Vergadering met algemeene stemmen tot die waardigheid gekozen onder den naam van *George I*. Den 4^{den} April vertrok een gezantschap, met den vrijheidsheld *Canaris* aan het hoofd, naar Kopenhagen en verscheen er 3 weken later, om den prins uit te noodigen tot het in bezit nemen van den troon. Een beslissend antwoord hierop liet zich echter eenigen tijd wachten, daar het Deensche Hof eenige voorwaarden stelde, namelijk de vereeniging van de Ionische Eilanden met Griekenland en vooral, dat aan den jeudigen koning, behalve de civiele lijst van een miljoen drachmen, een lijfrente van 12000 pond sterling zou worden toegekend. Een en ander werd ten laatste geregeld op het gezantschap den 6^{den} Juni door koning *Frederik VII* van Denemarken en prins *Willem* in plechtig gehoor ontvangen. Deze laatste nam de opdracht aan, en zijn vader gaf de toestemming in een open brief van den 10^{den} Juni. Het gezantschap keerde daags daarna naar Griekenland terug, en de Nationale Vergadering aldaar verklaarde den nieuwen koning den 27sten Juni meenderjarig. Den 11^{den} September onderteekende *George* een sote, waarbij hij voor zich zelf en zijn afstammelingen afstand deed van den Deenschen troon ten behoeve van zijn jongere broeders. Vervolgens vertrok hij den 17^{den} September uit Kopenhagen, vergezeld door zijn raadsman graaf *Sponneck*. Nadat hij de Hoven der drie Beschermende Mogendheden bezocht had, landde hij den 30sten October in den Piraeus en hield daarop zijn plechtigen intocht in Athene, waar hij daags daarna, ten overstaan van de Nationale Vergadering, den eed op de grondwet aflegde op de teugels van het rijksbestuur aanvaardde. De koning verliet het Lutherisch Kerkgenootschap niet, maar zijn wettige afstammelingen moesten, volgens de grondwet, belijders zijn van den Griekschen godsdienst. Hij huwde den 27sten October 1867 met de Russische grootvorstin *Olga*, geboren den 3^{den} September 1851, welke hem vier zonen en drie dochters schonk. Do oudste drie kinderen, kroonprins *Konstantijn*, hertog van Sparta, werd geboren te Athene den 21sten Juli 1868. Door de conventie van 1881 werd het grondgebied van den koning, die zooveel mogelijk de wenschen van zijn volk trachtte te verwezenlijken, met een groot deel van Thessalië en een deel van Epirus vergroot. Als constitutioneel vorst greep hij bijna nooit in de partij-

twisten in. Slechts toen de politiek van *Delyan* Griekenland in grotere financieele moeilijkheden dreigde te brengen, ontloeg hij dezen (29 Februari 1892). Ook in de quaestie van de vereeniging van Kreta met Griekenland werkte hij mede met de nationale beweging, die in 1897 tot den voor Griekenland zoo ongelukkigen oorlog met Turkije leidde. De daardoor ontstane ontstemming gaf twee ond-soldaten aanleiding tot een aanslag (26 Februari 1898) op den koning, echter zonder gevolg (zie verder *Griekenland, Geschiedenis*).

George, prins des Hellenen en oud-opper-commissaris van Kreta, werd den 24sten Juni 1869 te Corfu geboren, als de tweede zoon van koning *George* van Griekenland en koningin *Olga*, trad in dienst bij de marine, klom op tot kapitein, was in den Turkschen oorlog commandant van een vlootafdeeling in de Egeïsche zee en begaf zich na afloop van den oorlog naar het huitenland. Daar hij op een reis om de wereld zijn neef, den lateren czaar *Nicolaas II*, het leven had gered, zette Rusland in 1898 *George's* henoeming tot oppercommissaris van Kreta door, welk ambt hij tot September 1906 bekleedde. Den 30sten Augustus 1907 verloofde hij zich met prinses *Marie Bonaparte*, geboren den 2^{den} Juli 1882 te St. Cloud, als dochter van *Roland Bonaparte*, een lid der jongere lijn, gesproten uit *Lucien Bonaparte*. Het huwelijk werd den 21sten November 1907 te Parijs voltrokken.

George met den *Naard*, hertog van Saksen, oudste zoon van *Albert* den *Kleemoedige* en van *Zedena* (*Sidonía*) van *Bohemen*, werd geboren den 27sten Augustus 1471, studeerde te Leipzig en beschreef reeds op jeugdigen leeftijd de daden zijns vaders in Latijnsche verzen. Met dezen bezocht hij in 1491 den Rijksdag te Neurenberg en verwierf er de gunst van keizer *Frederik* en van *Karl V*, welke laatste hem tot raadshoer henoemde. Niet lang daarna omhelste hij den geestelijken stand en werd domheer te Meissen; maar toen zijn ondtade broeder bij het leven zijns vaders overleden was, legde hij het geestelijk gewaad af en trad in het huwelijk met *Barbara*, een dochter van *Casimir*, koning van Polen. Na den dood zijns vaders (1500) kwam hij in het bezit der Saksisch-Albertijnsche landen, terwijl zijn broeder *Hendrik* het erfstadhouderschap van Friesland verkreeg. Laatstgenoemde vond het echter beter, gemelde twijfelachtige betrekking in de Nederlanden voor de kasteelen *Freiberg* en *Wolkenstein* benevens een jaargeld aan zijn broeder af te staan. *George* begaf zich in Mei 1504 naar Friesland en werd te Harlingen plechtig gehuldigd. Hoewel de Friezen aanvankelijk zeer afkeerig waren van het Saksisch bestuur, wist hij door het invoeren van goede verordeningen velen te winnen. Tot die verordeningen behoorde de „Ordonnantie van Saksen“, waarvan de nitvoering werd opgedragen aan een Hoog-Gerechthof, waarvoor hij te Leenwarden naast het hlokhuis een kanselarij stichtte. Verder werd er een munt opgericht en stelde hij strenge bepalingen vast omtrent de herstelling der verwaarloosde zeedijken. De belangrijke aansluiting aan het Bilt deed hij verpachten om bedijkt te worden en dichtgegroeide en onbevaarbare kanalen werden op zijn

laast in orde gehracht, terwijl er nieuwe gegraven werden tusschen Leenwarden, Franeker, Sneek en Bolsward. Hij drong aan op het gebruik van gelijke maten en gewichten, en toen de Friezen ten stelligste weigerden, het leenstelsel aan te nemen, regelde hij de belasting op de onroerende goederen, door de invoering der flooreenrente. Zoo werd hij een weldoener van Friesland; maar de Friezen bezaten weinig geschiktheid, om zich onder vreemde heerschappij te buigen. Verder verbonde hij hun aanvankelijke toegenegenheid door het uitschrijven van zware belastingen, daar hij geld noodig had voor den oorlog tegen de Groningers, die graaf *Edzard* van Oost-Friesland tegen hem te hulp hadden geroepen, alsmede door het doen onthoofden van 2 Friese edelen, op wie het vermoeden rustte, dat zij met graaf *Edzard* henlden. Er kwam nog hij, dat laatstgenoemde graaf in 1514 Groningen had overgedragen aan hertog *Karel van Gelder*, waarna deze zich gewapenderhand ook van een gedeelte van Friesland had meester gemaakt. Een en ander noodzaakte hertog *George* Friesland te verlaten, en hij verkocht in 1515 zijn rechten op dat gewest aan *Karel van Oostenrijk*, graaf van Holland, voor een som van 100 000 goudgulden. Nanwelijks echter was *George* hierdoor in staat gesteld zijn zorg aan zijn Duitache erfanden te wijden, toen hij in den grooten strijd der Hervorming gewikkeld werd. Hij gevoelde zich geenszins afkeerig van deze en erkende wel degelijk de gehreken der Kerk, doch door een briefwisseling met *Erasmus* was hij tot de overtuiging gekomen, dat de misbruiken der Kerk alleen door een stipte gehoorzaamheid aan de pauselijke verordeningen en door een concilie verwijderd konden worden. Over de richting van *Luther*, zooals die bleek uit het godsdienstig dispuut, te Leipzig gebonden, oordeelde hij niet ongunstig; minder echter was hij ingenomen met diens geschriften, en hij meende, dat alle ongeregeldeheden van die dagen, zooals de woelingen der Wederdoopers, der beeldenstormers en der boeren, door de Hervorming waren ontstaan, waarom hij zich verplicht gevoelde, haar met kracht te onderdrukken. Zijn dwangmaatregelen hadden echter niet het beoogde gevolg, daar hij door het verbod, om de Bijbelvertaling van *Luther* te gebruiken, bij het volk wantrouwen opwekte tegen de zuiverheid zijner bedoelingen, zoodat de nieuw leer, in spijt van verbanning, kerker en schavot, meer en meer aanhangers vond, tot zelfs aan het Hof van zijn broeder *Hendrik*. Om de maat zijner smarten te vullen, overleden kort na elkander zijn gemalin, na wier dood hij den haard liet groeien, waaraan hij zijn bijnaam ontleende, en 8 van zijn kinderen, zoodat zijn broeder *Hendrik* de vermoedelijke erfgenaam zijner landen werd. Wel poogde *George* zulks te beletten, maar hij overleed den 17^{den} April 1539, waarna onder het bewind zijns broeders de Hervorming in de Albertijnsche landen werd ingevoerd.

George Friedrich August, koning van Saksen, werd geboren den 8sten Augustus 1832 als de jongste zoon van koning *Johann van Saksen* en prinses *Amalia van Beieren*. Hij ontving een zorgvuldige opvoeding, trad reeds in 1846 in actieven dienst en studeerde van 1849—1850 te

Bonn. In den oorlog van 1806 commandeerde hij de 1ste Saksische cavalerie-brigade en werd den 14^{den} December bevorderd tot luitenant-generaal, als hoedanig hij in den Fransch-Duitschen Oorlog de eerste divisie van het Saksische legerkorps, later het 12de legerkorps, commandeerde. In 1873 werd hij door den Duitschen keizer tot generaal bevorderd en nam hij het commando op zich van het 12de legerkorps, dat hij tot 1900 voerde. In 1888 werd hij tot veldmaarschalk-generaal benoemd en met de inspectie van het tweede legerkorps belast, die hij in 1902 bij zijn troonsbestijging nederlegde. Sedert zijn meerderjarigheid was hij lid der Eerste Kamer en lid van den Staatsraad en sedert 1864 erator van de Academie van Schoone Kunsten te Dresden. Daar koning *Albert* den 19^{den} Juni 1902 kinderloos overleed, volgde hij zijn broeder op. Hij was sedert 1859 gehuwd met de infante *Maria Anna*, een zuster van koning *Lodewijk* van Portugal, die hem 6 kinderen schonk. Hij overleed den 15^{den} October 1904.

George, hertog van Saksen-Meiningen, werd geboren te Frankfurt aan den Main den 4^{den} Februari 1761, kwam in 1782 aan het bewind, nadat hij eenigen tijd mederegent van zijn broeder was geweest, en overleed den 24sten December 1803.

George II, hertog van Saksen-Meiningen, een zoon van hertog *Bernhard II*, werd geboren te Meiningen den 2^{den} April 1826, bezocht de universiteiten te Bonn en te Leipzig, nam dienst bij de Pruisische garde te Berlijn en keerde in 1854 terug naar Meiningen. Hij kwam, daar zijn vader niet wilde toetreden tot den Noord-Duitschen Bond, in 1866 aan het bewind. Nadat hij alle militaire rangen doorloopen had, werd hij in 1867 Pruisisch generaal der infanterie *à la suite*, als hoedanig hij in den Fransch-Duitschen oorlog alle gevechten van het 95ste en 32ste regiment medemaakte tot 7 December 1870. Hij maakte zich verdienstelijk door de nithreiding van zijn residentie Meiningen en den opbouw van het afgebrante centrum der stad en niet het minst door een, in samenspel, streng historische opvatting in en buiten Duitschland als model erkend theater. Hij trad in 1850 in het huwelijk met prinses *Charlotte*, een dochter van prins *Albrecht* van Pruisen, in 1858 met prinses *Feodora* van *Hohenlohe-Langenburg* en in 1873 morgantisch met *Helene*, vrijvrouw van *Heidelberg*, geboren *Franz*. Zijn beide eerste vrouwen schonken hem ieder twee kinderen.

George Wilhelm, vorst van Schaumburg-Lippe, een zoon van graaf *Philip Ernst*, werd geboren den 13^{den} Februari 1784 en stond na den dood zijns vaders (13 Februari 1787) onder de voogdij van zijn moeder *Juliane*, gravin van *Hessen-Philippsthal* en na haar dood (9 November 1799) onder die van den graaf van *Walmoden-Gemborn*. Hij aanvaardde zelf de regeering in 1807. Na den vrede hief hij de lijfeigenschap op en gaf zijn land in 1816 een grondwet. Hij overleed den 21sten November 1860.

George, vorst van Schaumburg-Lippe, geboren den 10^{den} October 1846 te Bückeburg, de oudste zoon van vorst *Adolf* en prinses *Hermine* van *Waldeck*, Pruisisch generaal-majoor *à la suite*,

hwwde den 16^{den} April 1882 met prinses *Maria Anna* van *Saksen-Altenburg* (geh. 14 Maart 1864) en volgden zijn vader den 8sten Mei 1893 op. Zijn oudste zoon is de erfprins *Adolf* (geh. 23 Februari 1883).

George, hertog van *Brunswijk-Lüneburg*, werd den 17^{den} Februari 1582 geboren, streefde in de Nederlanden onder *Maurits* en *Spinola* en nam in Deenschen dienst van 1611—1613 deel aan den oorlog tegen Zweden. In den Dertigjarigen Oorlog stond hij nu eens aan de zijde van den keizer, dan weer aan die van Zweden, aldus trachtende de Welfsche landen te sparen voor den oorlog. In 1626 streefde hij in dienst van den keizer in Brandenburg, Holstein en Italië, nam in 1630 zijn ontslag en sloot zich aan bij *Gustaaf Adolf*. De door hem gewonnen zes regimenten onderscheidden zich in de slagen bij *Sarstedt*, *Rinteln* en *Oldendorf*, terwijl hij den 10^{den} November 1634 *Minden* veroverde. Den 29sten Juli 1635 verliet hij wegens oneenigheden met *Ozenstierna* den Zweedschen dienst en toekende voorwaardelijk den vrede van *Praag*; zijn troepen echter bleven Zweden trouw. Na den dood van *Frederik Ulrich* (1634), met wien het middelste Huis *Brunswijk-Wolfenbüttel* nitstierf, kreeg hij volgens het verdrag met zijn broeders den 27sten Januari 1636 de regeering over *Göttingen* en *Calenberg*, waarop de overige Welfsche vorsten het bevel over hun troepen aan hem overdroegen en besloten de gewapende neutraliteit te handhaven. In 1639 trad *George* weer in Zweedschen dienst en aanvaardde het bevel over de troepen van landgravin *Amalia* van *Hessen*, zonder echter veel succes te behalen. Hij overleed den 2^{den} April 1641. *George* is de stamvader van het Hanoversche koningshuis. Uit zijn huwelijk met *Anna Eleonora* van *Hessen-Darmstadt* werden vier zonen geboren, waarvan de jongste, *Ernst August*, de eerste keurvorst van *Hannover* was.

George, *Friedrich Karl Joseph*, groothertog van *Mecklenburg-Strelitz*, werd geboren te *Hannover* den 12^{den} Augustus 1779, als de derde zoon van groothertog *Karel Lodewijk Frederik* en prinses *Friederike* van *Hessen-Darmstadt*. Hij kwam den 6^{den} November 1816 aan het bewind, schafte de lijfeigenschap af, zorgde met belangstelling voor het onderwijs, trad in 1817 in het huwelijk met prinses *Marie* van *Hessen-Kassel*, die hem twee zonen en twee dochters schonk, en overleed den 6^{den} September 1860.

George, *Albert*, vorst van *Schwarzburg-Rudolstadt*, zoon van vorst *Albert* en prinses *Auguste* van *Salm-Braunsfels*, werd geboren den 23sten November 1828 en kwam den 26sten November 1869 aan het bestnir. Hij nam deel aan de oorlogen van 1864 en 1866 en aan den Fransch-Duitschen Oorlog in 1870 en 1871. Daarna werd hij luitenant-generaal *à la suite* in het Pruisische leger. Hij overleed den 19^{den} Januari 1890 te *Rudolstadt*.

George, *Victor*, vorst van *Waldeck*, een zoon van prins *George* en prinses *Emma* van *Anhalt-Bernburg-Schaumburg*, werd geboren den 14^{den} Januari 1831, en daar zijn vader reeds den 15^{den} Mei 1845 overleed, volgde hij hem op in de regeering onder de voogdij van zijn moeder, wier regentschap door de proclamatie van den 14^{den}

Januari 1852 voor een onbepaalden tijd verlengd werd. Eerst den 17^{den} Augustus daaraanvolgende aanvaardde prins *George*, die den rang bekleedde van generaal-majoor à la suite bij het Pruisische leger, de tengels van het bewind. Den 29sten Augustus werd door hem in overeenstemming met den Landdag een constitutie uitvaardigd, en een jaar daarna kwam de vaststelling der domein-aangelegenheden tot stand. Bij het uitbarsten van den oorlog van 1866 schaarde hij zich aan de zijde van Pruisen en openbaarde zelfs op den Landdag den wensch, dat zijn gebied in dat van Pruisen mocht worden opgenomen. De vertegenwoordiging was evenwel met dat denkbeeld niet ingenomen. Er kwam intusschen een verdrag tot stand, waarbij de prins enkel in naam sonverein bleef, terwijl de regeering des lands overging in de handen van Pruisen. Door de militaire conventie van den 6^{den} Augustus 1867 is het contingent van Waldeck ingelijfd in het Pruisische leger. De prins was sedert den 26sten September 1853 gehuwd met prinses *Helene* (geboren den 12^{den} Augustus 1831, overleden den 27sten October 1888), een dochter van den overleden hertog *Willem van Nassau*. Beider dochter *Emma* is in 1880 gehuwd met *Willem III*, koning der Nederlanden. Nadat *George* in 1892 opnieuw gehuwd was met prinses *Louise van Glücksburg*, overleed hij den 12^{den} Mei 1893 te Marienbad.

George, Frederik Willem Ernst, prins van *Pruisen*, een zoon van prins *Frederik* en prinses *Louise van Anhalt-Bernburg*, werd geboren den 12^{den} Februari 1826 te Dusseldorf, trad in 1846 als luitenant in dienst, werd in 1856 generaal-majoor, in 1860 luitenant-generaal en in 1866 generaal der cavalerie. Hij heeft zich onder den naam van *G. Conrad* bekend gemaakt door een reeks van dramatische geschriften, zooals: „Phädra“, „Kleopatra“, „Wo liegt das Glück“, „Don Sylvio“, „Die Marquise von Brinvilliers“, „Elektra“, „Yolanthe“, „Rindl und Melisande“, „Der Alexanderzug“, „Lorley und Katharina Volzin“, „Medea“ (alle 1877), „Elfride von Monte Salerno“ (1874), „Umsonst“ (1877), „Ferrara“ (1878), „Mademoiselle Esther“ (1883), „Katharina von Medici“ (1884), „Conradin“ (1887), „Sappho“ (1887) en „Praxedis“ (1897). Hij overleed den 2^{den} Mei 1902 te Berlijn.

George van Egmond, de zestigste bisschop van Utrecht, was de zoon van *Manke Jan* en van *Magdalena van Waardenburg* en droeg de titels van abt van St. Amand, heer van Hechtwoude en Oostwoude, toen hij in 1534 op voordracht van *Karel V* tot bisschop gekozen en door paus *Paulus III* in deze waardigheid bevestigd werd. Hij regeerde zijn bisdom met veel beleid gedurende een tijdperk van 25 jaar. Ofschoon een tegenstander der Luthersche Hervorming, bleef hij niet blind voor de gebreken der geestelijkheid. Hij was de laatste wereldlijke bisschop van Utrecht en overleed aldaar den 20sten November 1559.

George, Lambertus Josephus, een Nederlandsch krijgsmann, werd geboren te Breda den 22sten Augustus 1775, trad in 1787 als kadet in Nederlandschen dienst en ging in 1792 als zoodanig bij het légion des étraagers in Fransche dienst over. In 1793 werd hij tweede luitenant

en kwam in 1795 als 1ste luitenant in dienst bij het Bataafsche leger, was weldra kapitein, werd in 1809 in dien rang geplaatst bij de grenadiers der garde van koning *Lodewijk* en in datzelfde jaar bevorderd tot luitenant-kolonel. Hij had toen reeds verschillende veldtochten afgewoond, doch kwam na de inlijving van Nederland in Frankrijk als majoor bij de Keizerlijke garde, nam deel aan den tocht naar Rusland, werd bij Krasnoi gewond en ontving het Légion van Eer, in welke orde hij in 1818 officier werd. Na de omwenteling van dit jaar werd hij als luitenant-kolonel bij het Nederlandsche leger geplaatst, ontving de Militaire Willemsorde en werd in 1825 bevorderd tot generaal-majoor en provinciaal commandant van Antwerpen. In 1830 was hij bevelhebber van de 3de divisie infanterie en bevond zich als zoodanig te Bergen, toen de Belgische opstand uitbarstte. Kort daarna werd hij commandant van Yperen en vervolgens provinciaal commandant van Noord-Brabant en gouverneur van 's Hertogenbosch. Hij werd in 1840 met den rang van luitenant-generaal gepensionneerd en overleed in 1852.

George, Henry, een Noord-Amerikaansch journalist, geboren den 2^{den} September 1839 te Philadelphia, werd boekdrukker, ging vervolgens als goudwerker naar Californië en stichtte in 1871 de „San Francisco Post“. Hij bezocht Engeland, Schotland, Ierland en later Australië en was sedert 1887 als uitgever eener arbeidscourant, „The Standard“ te New York gevestigd, waar hij den 29sten October 1897 overleed. Zijn belangrijkste geschrift, dat vooral in Engeland groot opzien wekte, is getiteld: „Progress and poverty, an inquiry into the cause of industrial depressions and of increase of want with increase of wealth“, (1880). Zijn geneesmiddel luidt aldus: wij moeten het land tot algemeen eigendom maken. Verder schreef hij: „Our land and land policy“ (1871), „Irish land question“ (1881), „Social problems“ (1884), „Protection or free-trade“ (1886) en „Zur Erlösung aus sozialer Not. Offener Brief an Papst Leo XIII“ (1892).

George, Stefan, een Duitsch lyrisch dichter, werd den 12^{den} Juli 1808 te Büdesheim geboren, studeerde te Parijs, Berlijn en München in de philologie en kunstgeschiedenis, was daarna langen tijd op reis en woonde thans 's winters te Berlijn en München, 's zomers te Bingen. In 1892 stichtte hij de „Blätter für die Kunst“, waarmee hij de baanbreker was voor de nieuw-idealistische litteraire richting; in deze „Blätter“, die slechts voor een kleinen kring gedrukt werden, (in 1899 verscheen voor het publiek een „Auslese aus den Jahren 1892–1898“ en in 1904 een „aus den Jahren 1898–1904“), gaf hij het grootste gedeelte zijner gedichten uit. Afzonderlijk kwamen uit: „Die Fabel. Auswahl erster Verse“ (1901), „Hymnen, Pilgerfahrten, Algalal“ (3de druk, 1906), „Die Bücher der Hirten- und Preisgedichte, der Sagen und Sänge und der hängenden Gärten“ (2de druk, 1899), „Das Jahr der Seele“ (3de druk, 1904), „Der Teppich des Lebens und die Lieder von Traum und Tod“ (3de druk, 1904) en „Die Blumen des Bösen“ (1901, naar *Beauclaire*), „Tage und Thaten“ (1903), „Maximin“ (1907), „Der siebente Ring“ (1907) en „Zeitze-

nössische Dichtung" (vertalingen van *Rossetti*, *Swinburne*, *Verlaine*, *Maillarmé*, *d'Annunzio* enz. 2 dln., 1906).

George Eliot. Zie *Evans Mary Anne*.

Georgens, Jan Daniel, een Duitsch opvoedkundige, werd geboren te Dierkheim ander Hardt den 12^{den} Juni 1823, studeerde te Heidelberg, Gießen en Berlijn, was als leeraar aan verscbillende scholen werkzaam, bestuurtte inrichtingen van onderwijs te Worms en te Baden, werd daarop hnsonderwijzer bij graaf *Deymte* Weenen, stichtte het opvoedingsgesticht *Levana* voor achterlijke kinderen op het kasteel *Liesing* bij Weenen, woonde daarna in Zwitserland, te Nennernberg en te Berlijn en schreef: „*Bilderwerkstatt*“ (met zijn echtgenoot, 1856—1861), „*Steinbilderbuch*“ (1858), „*Die Heilpädagogik*“ (met *Deinhardt*, 2 dln., 1861—1863), „*Die Schulen der weiblichen Handarbeit*“ (met zijn echtgenoot, 3de druk, 1883), „*Mutter- und Kindergarten-Buch*“ (1879), „*Illustriertes allgemeines Spielbuch*“ (met zijn echtgenoot, 1882), „*Illustriertes Sport-Buch*“ (1882) en „*Das Spiel und die Spiele*“ (1884).

Georges, eigenlijk *Marguerite Georges Weymer*, genaamd mademoiselle *Georges*, een Fransche toneelspeelster, werd geboren te Bayeux den 23sten Februari 1786, vervulde reeds op 12-jarigen leeftijd rollen in het treurspel en werd opgemerkt door mademoiselle *Raucourt*, die haar onderwijs gaf en haar vervolgens deed opnemen aan het Conservatoire te Parijs. Koningin *Hortense* nam haar in bescherming en verschafte haar de gelegenheid in 1802 op te treden in het Théâtre Français, waar zij de rollen van *Clytemnestra*, *Dido* en *Semiramis* op zich nam en het publiek betooverde door haar schoonheid en door haar indrukwekkend spel. Toen zij, luisterende naar de inblazingen van dwaze vrienden, zich niet meer vergenoegen wilde met de rollen van trotsche koninginnen, maar ook die van verliefde prinsessen op zich wilde nemen, het empoel van mademoiselle *Duchenois*, ontbondt er onder het personeel van den schouwburg een geweldig oproer, dat inbechtenisnemingen tengevolge had en eerst gedempt werd door een kabinetsorder, dat de beide mededingsters gelijke rechten hadden, maar dat elk van haar zich nitsluitend bij één dier vakken bepalen moest. In 1806 verliet mademoiselle *Georges* plotseling Parijs, deed een reis door Duitschland en speelde eenigen tijd aan den Hofschonburg te Petersburg. In 1808 gaf zij voorstellingen te Erfurt, toen *Napoleon* er een bijeenkomst hield met den keizer van Rusland en met andere gekroonde hoofden. Zij schitterde toen in den vollen glans harer schoonheid, en de keizer gaf haar verlof naar het Théâtre Français terug te keeren. In 1816 verliet zij nogmaals willekeurig dien schouwburg, zoodat haar naam op de lijst der leden geschrapt werd. Na een kleinen tocht door Frankrijk kwam zij weder te Parijs, waar zij optrad in het Odéon. Toen de schouwburgdirecteur *Harrel* het Odéon met de Porte-St. Martin verwisselde, volgde mademoiselle *Georges* hem en verkeende haar stenn aan het romantische drama. Gedurende 10 jaar deelde zij, in weerwil van haar toenemende zwaarlijvigheid, in de lotgevallen van dezen schouwburg en werd er in de

rollen van *Lucrèce Borgia*, *Marie Tudor* enz. nithnndig toegejuicht. Toen de zaken van *Harrel* verliepen, deed zij een reis door Duitschland en Rusland en speelde nu eens in de provinciesteden, dan weder in beneficevoorstellingen te Parijs. Hoewel van de voormalige kunstenaars aanwelijks een schadnw was overgebleven, beeld men baar naam in gedachtenis, en men begiftigde haar met de betrekking van onderwijzers in de declamatie aan het Conservatoire te Parijs, een betrekking, die men haar ook op vergervordenden leeftijd liet beboenden. Zij overleed te Parijs den 11^{den} Januari 1867.

Georges, Karl Ernst, een Duitsch lexicograaf, werd geboren te Gotha den 20sten December 1806, ontving een wetenschappelijke opvoeding en studeerde te Göttingen en te Leipzig in de letteren. Reeds vroeg had hij zich met ijver toegelegd op de Latijnsche lexicographie, zoodat hij in 1828, op aanbeveling van *Grotefend*, met *Länemann* zich belastte met de 7de uitgave van het Latijnsch-Duitsch handwoordenboek van *Scheller*. Later bezorgde hij ook de 8ste en 9de uitgave, waarna hij in 1848 de 10de door een geheel en al door hem omgewerkt woordenboek verving (2 dln. 7de druk, 1860). Verder heeft hij van 1830 tot 1834 een Duitsch-Latijnsch woordenboek in gereedheid gebracht (2 dln., 8ste druk, 1902), terwijl het in 1847 ook in het Engelsch hewerkt werd door *Riddle* en *Arnold*. In 1864 en 1865 bewerkte hij een „*Kleines lateinisch-deutsches und deutsch-lateinisches Handwörterbuch*“ (2 dln., 7de druk, 1898) en in 1876 een „*Lateinisch-deutsches und deutsch-lateinisches Schulwörterbuch*“ (9de druk, 1902) en werkte verder om „*Kleines Lateinisches Wörterbuch in etymologischer Ordnung*“ (1840). Inmiddels had hij te Jena den doctorsgraad verworven, werd in 1839 aan het gymnasium te Gotha geplaatst, in 1846 in rang verboogd en in 1863 met den titel van professor begiftigd. Hij schreef bovendien „*Zur Lehre vom Uebersetzen aus dem Lateinischen*“ (1852), „*Gnomologia*“ (1863), „*Lexikon der Lateinischen Wortformen*“ (1890) en „*Thesaurus der klassischen Latinität*“ (1854, enz.). Hij overleed den 26sten Augustus 1895 te Gotha.

George Sand. Zie *Sand*.

Georgetown, vroeger een zelfstandige stad, thans een deel van Washington in het Noord-Amerikaansche district Columbia, ligt aan den Potomac boven Washington en is hiervan gescheiden door de viermaal overbrugde Rock-Creek. De stad is mooi gelegen, heeft breede, regelmatigc straten en telt (1900) 14549 inwoners. Er is een college, gesticht in 1788, sedert 1815 hogeschool (met 700 studenten), een boekerij van 80000 deelen en een sterrenwacht. Bevoemd is het Oak-Hillkerkhof met een marmeren mansolen en prachtige gedenkteekenen. Het Chesapeake-Ohio kanaal eindigt in Georgetown en loopt over den Potomac met een aqueduct ter lengte van 400 m. Men vindt er veel scheepsbouw. De knsthandel is belangrijk. De industrie bepaalt zich tot meel, zeep, ijs en walsijzer.

Georgetown, te voren *Stabrock* en *Demerara* genaamd, de hoofdstad van Britsch Guyana, ligt op den rechteroever van de Demerara, niet ver van haar mond, telt 53178 inwoners, is de

zetel van den gouverneur en tevens een belangrijke koopstad en bezit breede, van kanalen doorsneden straten en pleinen, waar zich prachtige oranjeboomen, oleanders enz. verheffen. De huizen zijn er meestal van hout en door tuinen omgeven. Men heeft er een museum, een bibliotheek, een college en seminarium, een schouwburg, een zieken- en weeshuis, gasverlichting, waterleiding en een elektrische tram. De uitmuntende haven wordt verdedigd door het fort William.

Georgetown, de hoofdstad van het Britsche eiland Granada in West-Indië, ligt aan de westkust, bezit een door een fort beschermde haven en telt 10 000 zielen.

Georgetown, de versterkte hoofdstad van het Britsche eiland Poeloe Pinang aan de kust van het schiereiland Malaka, is de zetel van het bestuur van alle Britsche bezittingen in de Straat van Malaka en bloeit door den handel (voornamelijk uitvoer van tin). De plaats heeft een gunstige ligging, een ruime baai en een fort en telt 27 000 inwoners (meestal Chinezen en Maleiers).

Georgia, een der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, grenst ten noorden aan Tennessee en Noord-Carolina, ten noordoosten aan Zuid-Carolina, ten oosten aan de Atlantischen Oceaan, ten zuiden aan Florida en ten westen aan Alabama. Deze staat telt op 164 030 v. km. (1900) 2 216 331 inwoners, van welke de grootste helft tot de blanken en de kleinere tot de kleurlingen behoort. De zuidhelft des lands nit marinetertiaire en quaternaire lagen opgebouwd, is vlak of heuvelachtig, in het Z.O. laag en moerasig. Het Noordelijk deel, doormeden door de uitlopers der Alleghanies, is bergachtig en bereikt in den Sitting Bull een hoogte van 1533 m. De kust heeft talrijke baaien met daarvoor gelegen eilanden; deze baaien zijn meestal bevaarbaar, doch door riffen verspeld. Schepen kunnen de havens van Savannah, Dariën, Brunswick en St. Marys binnenloopen. In het O. is de Savannah grensrivier, in het Z. de St. Marys; in het W. de Chattahoochee. In het N.W. stroomt de Tennessee. De Atlantica, Satilla en Ogeechee monden in den Atlantischen Oceaan uit. Het klimaat is in het Z. ongezond, in het midden en N. voortreffelijk. De winters zijn zacht; sneeuw en ijs heeft men slechts bij uitzondering. De gemiddelde jaartemperatuur is te Atlanta 14,7°, te Savannah 19,3°C.

Landbouw, speciaal katoenbouw, is de voornaamste bron van bestaan. Van de bebouwde oppervlakte waren (1899), 4 miljoen H.A. met katoen en mais, 128 000 met haver en tarwe, 59 000 met ooft, 40 000 met aardnoten, 30 000 met groenten, 28 000 met batenen, 10 500 met suikerriet, 8500 met rijst geplant. De katoenoogst bedroeg 1 228 000 balen, de maisoogst 34 miljoen bushels, de rijstoogst 11 174 562 pond. Paarden had men (1900) 148 511, muil dieren en ezels 215 556, runderen 937 377, schapen 842 040, geiten 11 861, varkens 1 484 456. De bodem bevat bouwstenen en goud (tot 1902 werd voor 10 142 172 dollar aangemunt). De industrie heeft zich eerst in den laatste tijd ontwikkeld. In 1900 gaven 7504 bedrijven met 83 842 arbeiders een productie van 106 554 527 dollars. Zeer belangrijk is de katoenindustrie, verder hontzagerij, steenklopperij

en terpentijnwinning. De voornaamste haven is Savannah, uitgevoerd worden katoen, hout, terpentijn en phosfaat. De handelsvloot telde (1900) 181 schepen met 47 533 ton inhoud.

De Senaat wordt voor een tijdperk van vier jaren gekozen, de Tweede Kamer van 175 vertegenwoordigers voor een tijdperk van twee jaren. Ook de gouverneur wordt door het volk benoemd en bekleedt zijn ambt gedurende twee jaar. De staatsschuld bedraagt (1900) 7 631 550 dollar. Georgia is verdeeld in 173 counties; hoofdstad is Atlanta.

Georgia behoort tot de 13 provincies, die zich in 1776 onafhankelijk verklaarden. Tot 1732 was het land een wildernis; toen vestigden zich hier Engelsche kolonisten onder *Oglethorpe*, wier gebied in 1752 na harten strijd met de Spanjaarden een Engelsche kolonie werd. In 1838 werden de in Georgia wonende Indianen naar het Indianen-Territorium overgebracht. In 1861 trad Georgia toe tot de Confederatie der Zuidelijke staten; de kust bleef echter in het bezit der Noordelijke.

Georgiastraat, een zeestraat tusschen het eiland Vancouver en Britsch-Columbia, ligt tusschen 50°10' en 48°51' N. Br., is 240 km. lang en 25—30 km. breed en wordt in het O. in talrijke fjorden verdeeld. Zij is belangrijker als doorvaart van Seattle en Vancouver naar Alaska.

Georgië, in het Russisch *Groëzia*, het voornaamste gedeelte van Trans-Kaukasië, heet bij de inboorlingen *Sakartvelo* (*Kartalinë*), bij de Onden *Iberia*, bij de Byzantijnen *Georgia* en in het Perzisch en Turksch *Goerdjeistan*. Het ligt in het diepe dal tusschen den Groeten Kaukaas ten Noorden en den Kleinen Kaukaas en het Armenisch Gebergte ten zuiden, grenst ten noorden aan het gewest der Kankasische bergvolken, ten zuiden aan Armenië, ten westen aan de Zwarte Zee en ten oosten aan Shirvan en bevat, ofschoon minder uitgebreid dan voorheen, de landschappen Kasjeth, Karthil, Kartalinë (*Kardool*), Imereëtië, Mingrelie en Goerlië, van welke de eerste drie het eigenlijke Georgië nitmaken. Het is tegenwoordig over de Russische gouvernementen Tiflis en Koetais, alsmede over het landschap Mingrelie met Swanethië en Smoernakan verdeeld, behoort dus tot het generaalgouvernement Kaukasië en ontleent zijn naam aan de aldaar wonende Georgiërs. Van de geheele bevolking behooren 835 000 tot den Georgischen stam; de overige zijn Turken, Osseten, Armeniërs, Israëlieten, Russen en Duitchers. Omstreeks een miljoen belijdt er den Christelijken godsdienst. Van de rivieren vermelden wij de bevaarbare Koer (*Kyros*), die den Aras (*Araxes*) opneemt en uitmondt in de Kaspische Zee, en de Rion (*Phasis*), welke in de Zwarte Zee uitmondt. Het klimaat is er in het algemeen zacht en gezond en in de laagste gedeelten en aan de kust drukkend warm en hinderlijk. De bergen bevatten veel metalen en andere delfstoffen en zijn bedekt met fraaie loofboomwouden. De wijnstok, veel ooftboomen en de katoenheesters groeien in het wild. Verder wordt er rijst, tarwe, gerst, haver, mais, gierst, tabak, allerlei ooft, meekrap, heunep en vlas verbouwd. Behalve veel klein wild vindt men er herten, reën, wilde zwijnen, vossen en sjakals. Wilde bijen leveren er een bedwelmender honig.

Een belangrijke tak van nijverheid is de wijnbouw, verder houden de inwoners zich bezig met de zijde-, de bijen- en de veeteelt. Men vindt er groote kudden schapen, die tot de vetstaarten behoren en uitmuntend vleesch, maar slechte wol opleveren. Kerkelijk vormt het land sedert 1896 met Jellissawetpol het Groesinische exarchaat of de Groesinische exarchie met een exarch, tevens aartsbischop, te Tiflis.

Georgiërs, door de Russen *Groesinen* geheten, terwijl zij zich zelf *Karthweli* of *Karthli* noemen, behooren tot de Kankasusvolken, bewonen bijna uitsluitend de gouvernementen Tiflis en Koetais en worden verdeeld in Oost- en West-Georgiërs. Tot de eersten behooren de eigenlijke Groesinen (1885: 321208), de Toeschen, Ptschawen, Chwesoeren, Mtschjetiniers en Ingiloiërs, te zamen (1886) 413598 zielen; tot de tweeden de Imerethiërs (423199), Goeriërs en Adsjaren (te zamen 558810), daarbij 214811 Mingrelieërs en 14035 Swaneten, in het geheel dus 1201254 Georgiërs. Oorspronkelijk volgelingen van *Zoroaster*, belijden zij thans den Grieksch-Katholieken godsdienst. Zij zijn groot, slank, krachtig, hebben mooie gelaatstreken met donkere oogen en donker haar. De kleeding der mannen bestaat uit een tot de knie reikenden rok met lange mouwen, een monnwes, een wijde broek en een muts van lamavel. De Imerethiërs en Goeriërs zijn eenigszins anders gekleed. De vrouwen, overigens Europeesch gekleed, dragen buitenshuis een sluijer en een klein fluweelen mutsje. In haar jeugd hantengewoon mooi, worden zij echter spoedig oud. De Georgiër, zich zelf voelend, eerozuchtig en pronkerig, werkt slechts om in zijn onderhand te voorzien; de overige tijd wordt aan jacht, spel en dans besteed. Terwijl de boeren nog aarden hutten bewonen, zijn de huizen in de steden van tegels of steen. Men onderscheidt vijf standen: den hoogen adel (*Mthawar*), den lagere adel (*Asmanr*), kooplieden, landbouwers (*Muchoeiri*) en veldarbeiders (*Glichli*).

De taal der Georgiërs is ruw, maar regelmatig en krachtig en heeft een eigenaardigen bouw. Zij behoort tot de groep der Zuid-Kaukasische talen. Het alfabet is verwant met het Armenisch en bezit 40 letters en 2 schriftwijzen. Zij komt reeds in handschriften uit de 6de eeuw voor, maar heeft later groote wijzigingen ondergaan.

Zij bezit een aanzienlijke letterkunde, welke met de verkondiging van het Christendom een aanvang neemt, in de 12de eeuw haar eerste periode van bloei bereikte en grotendeels bestaat uit geschriften van godgeleerden inhoud, met vertalingen van den Bijbel en van de werken van Kerkvaders, alsmede van die van *Plato* en *Aristoteles*. De ongewijde letterkunde bloeide er inzonderheid in de 17de eeuw en bevat vooral gedichten en jaarboeken. Sommige heldendichten zijn afkomstig uit de dagen van koningin *Thamar*. Wetenschappelijke werken, met uitzondering van eenige geschiedkundige, bezit deze taal niet.

De oudste geschiedenis der Georgiërs, die, naar hun zeggen, van *Karthli* afstammen, is met fabelen doorweven. Daarin bekleedt een zekere *Mtschethos* een belangrijke plaats als de stichter van *Mtschetha*, de voormalige hoofdstad des lands, wier puinboopen men 22½ km. ten noordwesten

van Tiflis aantreft. In de geschiedkundige berichten komen zij eerst voor in den tijd van *Alexander den Grooten*, aan wien zij zich onderwierpen. Na zijn dood echter werden zij door *Pharnaces* vrijgemaakt van de vreemde heerschappij en tot een zelfstandig rijk vereenigd. Met *Pharnaces* begint een reeks van koningen met verschillende vorstenhuizen, die omstreeks 21 eenen in Georgië den scepter zwaaiden. Tegen het einde der 4de eeuw verdrong het Christendom er den alouden godsdienst. Daardoor bleef het verbonden met het Byzantijnsche Keizerrijk en bood hiernaar bijstand tegen de aanvallen der *Sassaniden*. Toen het rijk van laatstgenoemden door de Arabieren vernietigd was, herscheepden dezen Georgië in een provincie van het rijk der Khalifen, terwijl de koningen van Georgië de wijk namen naar het gebergte, om hier hun onafhankelijkheid te bewaren. Wel herkregen zij deze ten volle, toen tegen het einde der 9de eeuw het Arabische khalifaat ten ondergang neigde, maar slechts voor korten tijd, daar zij in de 10de eeuw weder schatplichtig werden aan de Perzen. Eerst ten tijde van *Bagrat III*, tegen het einde der 10de eeuw, herkregen de Georgiërs hun zelfstandigheid, welke zij tot aan de heerschappij der Mongolen, in de 13de eeuw, handhaafden. Dit tijdperk is de gouden eeuw van Georgië. Hoewel de ingezetenen nog gedurig tegen de Seldsjoeken moesten oorlogen en zelfs eenigen tijd voor hen het onderspit dolven, hieven zij doorgaans overwinnaars, en het Georgische rijk bezat in die dagen zijn meest beroemde vorsten, zooals *David III* (1089—1126), die de nitgeweken Georgiërs terugriep, de verwoeste steden en dorpen weder ophoonde, Tiflis heroverde, de overwinning behaalde op de naburige Mohammedaanse staten, de legers der Seldsjoeken versloeg, zich van *Sijrwan*, een gedeelte van Armenië en van andere naburige gewesten meester maakte en zijn heerschappij uithreidde tot aan Trebizonde, en vooral de koningin *Thamar* (1184—1212), die haar gezag uitoefende van de Zwarte tot aan de Kaspische Zee, het Christendom onder de Kaukasische bergbewoners verbreidde en veel Mohammedaanse en Christelijke vorsten voor haar scepter deed buigen, alsmede haar zoon *George IV* (1212—1223), die de Perzen overwon, velen van hen tot het Christendom bekeerde en zich ook met de opperhoofden der Kruisvaarders verbond, om den Islam uit Palestina te verdringen. Dit glansrijk tijdperk der geschiedenis van Georgië nam echter spoedig een einde, zoowel wegens binnenlandsche verdorvenheid, veroorzaakt door de geweldenaarijen en nitspattingen van koningin *Roesoedan* (1223—1248), als door de invallen der Mongolen, die het land veroverden en in hun Staat inlijfden. De vernietiging der Mongoolse heerschappij in de 14de eeuw schonk weder onafhankelijkheid aan Georgië onder het bestuur van *George V* (1318—1340), die zich daarenboven van eenige naburige gewesten meester maakte, doch reeds tegen het einde der eeuw viel het land in de handen van *Tamerlan*. Eerst *George VII*, die naar het gebergte was geweken, was in het begin der 16de eeuw in staat, de Muzelmannen te verdriven en het Christendom in zijn voormalige rechten te herstellen. Zijn opvolger *Alexander I* beging echter de groote fout, dat

hij het rijk onder zijn 3 zonen verdeelde: *Wachhang* verkreeg Imeretië, *Mingrelie* en *Goerië*, *George* Karthli en *David* Kacheti. Die staten werden nogmaals gesplitst, zoodat er een tijd kwam, waarin 26 vorsten in Georgië heersten. Over het geheel kan men nu de verdere geschiedenis van Georgië verdeelen in die der oostelijke staten, welke met Perzië, en die der westelijke, welke met Turkije in aanraking kwamen. De eerste moesten reeds in de 16de eeuw hunkken onder de Perzische heerschappij en hadden veel van de vreemde, maar nog meer van hun eigen vorsten te lijden. Langzamerhand werden er echter betrekkingen met Rusland aangeknoopt. Reeds in 1579 poogden de Georgiërs een verbond te sluiten met *Iwan Wasiljewitsj*, om zich van het juk der Perzen te bevrijden, doch eerst *Fedor Iwanowitsj* nam in 1585 *Alexander III*, koning van Kacheti, onder zijn bescherming. Omstreeks een eeuw later huwde *Heraklius I*, koning van Kacheti, met een dochter van tsaar *Alexis* en later werd de band met Rusland nog meer aangehaald, vooral onder *Theimoraz II*, koning van Kacheti, die in 1740, ofschoon zelf een Christen, van zijn schoonzoon *Nadir*, sjah van Perzië, ook Karthli verkreeg en deze twee rijken vereenigde, zoodat hij na den dood van *Nadir* (1747) het Perzische juk afwierp, waarna zijn zoon *Heraklius II* zich in 1783 een leenman van Rusland verklaarde. Wel werd hij om die reden door sjah *Aga-Mahommed* in 1795 verjaagd, doch de Russische wapenen herstelden hem in zijn heerschappij. Intusschen was de toestand des lands zóo ellendig geworden, dat *George XIII*, de opvolger van *Heraklius*, het gewillig afstand aan *Paul*, keizer van Rusland, door het verdrag van 5 December 1799. Na het overlijden van *George* (1800) verklaarde *Paul* bij besluit van 18 Januari 1801, dat Georgië was ingelijfd in het Russische Rijk, terwijl *David*, de zoon van *George*, er met het bestuur belast bleef tot in 1802. Toen herschiep *Alexander* het land in een Russische provincie, waarna de leden van het vorstennhuis van Georgië met jaargelden begiftigd of in hooge militaire betrekkingen bij het Russische leger geplaatst werden.

In het westelijk gedeelte van Georgië scheiden zich in de tweede helft der 15de eeuw *Mingrelie* en *Goerië* van Imeretië, welke laatste niettemin de voornaamste staat bleef, die heerschappij trachtte te voeren over de beide andere. Hierdoor ontstonden veelvuldige oorlogen, welke die gewesten prijs gaven aan de invallen der Kankasische bergbewoners en vooral der Turken. Deze laatste veroverden het eene stuk na het andere, maakten westelijk Georgië in den tijd van *Soliman II* (1636) schatplichtig en hadden geruimen tijd een overwegenden invloed op de aangelegenheden des lands. Vooral levert er de strijd tusschen de vorstennhuden van Imeretië en *Mingrelie* in het midden der 17de eeuw, een strijd, waaraan ook de Perzen, Turken en Goeriërs deelnamen, een huiveringwekkend schouwspel op. Goerië, dat tegen het einde der 17de eeuw onderworpen was aan de koningen van Imeretië, maakte zich in het begin der 18de eeuw, bijgestaan door de Porte, onder wier bescherming het zich stelde, geheel en al onafhankelijk, maar werd door *Soliman*, koning van

Imeretië, in het midden der 18de eeuw wederom veroverd en bleef aan de Imeretiërs onderworpen tot in 1801, toen het door de Russen werd bezet. Door het verdrag van 1810 kwam het onder de Russische heerschappij. Aanvankelijk erkenden de Russen den minderjarigen zoon uit het laatste vorstennhuis als den leenplichtigen bestuurder des lands, doch in 1838 werd hij terzijde geschoven en zijn gebied ingelijfd in het rijk van den tsaar. Ook *Mingrelie* bleef afhankelijk van Imeretië tot aan den 2^{den} December 1803, toen koning *George* van *Mingrelie* zich aan Rusland onderwierp, dat hem en zijn nakomelingen handhaafde in het bezit der koninklijke rechten. In Imeretië onderscheidde zich in de tweede helft der 18de eeuw een dapper en hoogmoedig koning, *Soliman I*. Deze, verantwoordigd over de schandelijke schatting van 40 knapen en 40 meisjes, die het land jaarlijks aan de Porte moest opbrengen, kwam in opstand tegen de Turken en maakte, geholpen door Rusland, zich vrij van gemeelde verplichting. Tevens weigerde hij, de opperheerschappij van Rusland te erkennen. Eerst *Soliman II* onderwierp zich den 25sten 1804 aan den tsaar; maar omdat hij, althans naar men verzekerde, niet voldeed aan zijn verplichtingen, werd hij in 1810 te Tiflis in hechtenis genomen en zijn gebied ingelijfd in het Russische Rijk. Eindelijk is bij den vrede van Adrianopol (1829) ook dat gedeelte van Georgië, hetwelk meer rechtstreeks tot Turkije behoorde, met de vesting Achalzich aan Rusland afgegaan.

Georgina. Zie *Dahlia*.

Geotectoniek of architectonische geologie. Zie *Aardkunde*.

Geothermische gradiënt. Zie *Aarde*: *Temperatuur der aarde*.

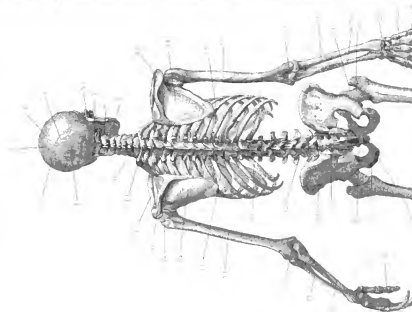
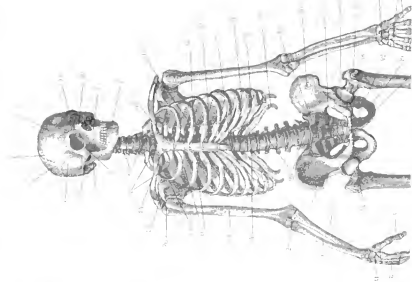
Geothermometer is een thermometer, om de bodemtemperatuur op verschillende diepten te bepalen, bijv. in boorgaten enz. Voor de bovenste lagen gebruikt men thermometers met zeer groote bollen in verhouding tot de wijzde der buizen, opdat de temperatuur der lagen, waar deze buizen doorheen gaan, weinig invloed kan uitoefenen. Bovendien kan de waarneming door berekening gecorrigeerd worden, daar men op verschillende diepten de temperatuur meet. Ook gebruikt men wel nitroloei- en registreerthermometers. ●

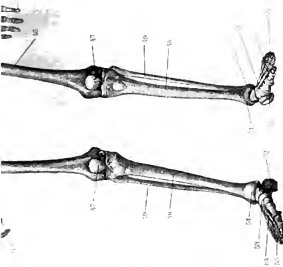
Geotropie. Hieronder verstaat men het vermogen, dat sommige plantendeelen bezitten, om zich onder den invloed der zwaartekracht te krommen. Men spreekt van *positieve geotropie*, als de organen zich naar de aarde toe, van *negatieve geotropie*, als zij zich van de aarde af bewegen.

Zoo zijn groeiende toppen van de meeste stengels *negatief geotropisch*; bevestigd men n.l. een stengeldeel zóo, dat de top naar omlaag is gekeerd, dan zal deze na eenigen tijd zich oprichten tot de top weer naar boven is gekeerd. Hierdoor is het mogelijk dat door den regen of door den wind neergeslagen korenhalmen zich weer oprichten.

Positief geotropisch zijn de jonge toppen van verticaal omlaag groeiende wortels; bevestigd men een kiemende boon met den wortel in horizontale richting in een weinig water, dat op kwik is gegoten, dan drukt zich de groeiende worteltop zelfs door het water en het kwik naar beneden.

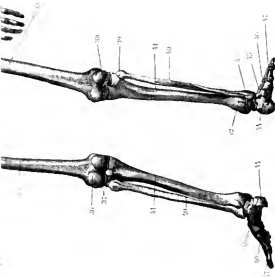
HET GERAAMTE VAN DEN MENSCH.

I. Van voren.

1 Voorhoofdsbeen, 2. Wandbeen, 3. Kroonnaad, 4. Schelp, 5. Tegelvormig deel van het slaapbeen, 6. Jukbeen, 7. Bovenkaak, 8. Onderkaak, 9. Onderkaaks-kauw-gewricht, 10. Neusbeen, 11. Ogholte, 12. Halswervels, 13. Eerste rib, 14. Stentelbeen, 15. Handvat, 16. Lichaam, 17. Zwaardvormig uitsteeksel van het borstbeen, 18. Schouderblad, 19. Schouderkop, 20. Rillakraakbeen, 21. Zevende rib, 22. Achste (eerste valsche) rib, 23. Twaalfde (vijfde valsche) rib, 24. Twaalfde borstwervel, 25. Leulenwervel, 26. Kop van den bovenarm, 27. Bovenarmbeen, 28. Gewricht van den elleboog, 29. Spaakbeen, 30. Ellepip, 31. Handwortel, 32. Middelhandbeenderen, 33. Dain, 34. Vingerkootjes, 35. Heiligbeen, 36. Darmbeen, 37. Darmbeenkam, 38. Schaambeek, 39. Zitbeen, 40. Darmbeen-Heiligbeen-verbinding, 41. Verbinding der schaambeenderen, 42. Eifond gat, 43. Kop van het dijbeen, 44. Hals van het dijbeen, 45. Grootte draaier, 46. Dijkbeen, 47. Knieschijf, 48. Scheenbeen, 49. Kuitbeen, 50. Uitwendige, 51. Inwendige enkel, 52. Hielbeen, 53. Voetwortel, 54. Middelvoetbeenderen, 55. Kootjes der teenen.

II. Van achteren.

1. Achterhoofdsbeen, 2. Wandbeenderen, 3. Pijnaad, 4. Achterhoofdsnaad, 5. Jukboog, 6. Onderkaak, 7. Atlas (eerste halswervel), 8. Epistrophieus (tweede halswervel), 9. Zevende halswervel, 10. Eerste borstwervel, 11. Twaalfde borstwervel, 12. Vijfde lendenwervel, 13. Sleutelbeen, 14. Schouderblad, 15. Schouderkop, 16. Schouderbladgraat, 17. Riltken, 18. Kop van den bovenarm, 19. Bovenarm, 20. Gewricht van den elleboog, 21. Spaakbeen, 22. Ellepip, 23. Olecranon, 24. Handwortel, 25. Middelhandbeenderen, 26. Duim, 27. Vingerkootjes, 28. Heiligbeen, 29. Darmbeen, 30. Zitbeen, 31. Stuitbeen, 32. Mirood gat, 33. Hals van het dijbeen, 34. Grootte draaier, 35. Dijkbeen, 36. Uitwendige, 37. Inwendige dijbeenknoekel, 38. Kniegewricht, 39. Knijpe van het kuitbeen, 40. Kuitbeen, 41. Scheenbeen, 42. Inwendige, 43. Uitwendige enkel, 44. Hielbeen, 45. Voetwortel, 46. Middelvoetbeenderen, 47. Kootjes der teenen.

Dat het de zwaartekracht is, die deze verschijnselen van *geotropie* teweegbrengt, toont men aan door de kiemende zaden langzaam eenige dagen lang om een horizontale as te laten draaien; de plantendeelen blijven nu recht.

Men kan ze ook snel om een verticale as laten draaien, waardoor de wortels zich plaatsen in een richting, samenvallende met de resultante van zwaartekracht en centrifugaalkracht, dus schnin naar buiten en omlaag en de stengels schnin naar binnen en omhoog.

Gepiden is de naam van een Germaansch volk, dat vermaagschapt was met de Goten en omstreeks het jaar 280 voor Chr. het eerst vermeld wordt. Zij waren van den mond der Weichsel zuidwaarts getrokken en woonden aanvankelijk ten noorden van Pannonië, waar de West-Goten bij de Karpathen hun Westelijke en de Oost-Goten hun oostelijke naburen waren. Toen echter na den dood van Attila (453), tot wiens leger zij behoorden, hun koning *Ardarich* het juk der Hunnen afwierp, namen zij het land in bezit, waaruit hij dezen verjaagde, namelijk aan den Theiss, aan de Donau en nog verder aan den benedenloop der Drave en Save, waar zij in 488 bij Sirmium vruchteloze pogingen aanwendden, om de Oost-Goten op hun tocht naar Italië tegen te houden. Hun rijk werd in 506 door de Longobarden vernietigd, die zich onder *Alboin* met de Avaren verbonden hadden. *Koenimond*, koning der Gepiden, sneuvelde daarbij met een groot aantal krijgsknechten. Van de overigen smolt een gedeelte samen met de Longobarden en een ander gedeelte met de Avaren.

Gepperd, *Karl Eduard*, een Duitsch philoloog, werd geboren te Stettin den 29sten Mei 1811, studeerde te Breslau, Leipzig en Berlijn, schreef een dissertatie „De versu glyconeo“ (1833) en gaf verder een boek in het licht, getiteld „Ueber das Verhältniss der Hermannischen Theorie der Metrik zur Ueberlieferung“ (1835), gevolgd door een „Darstellung der grammatischen Kategorien“ (1835). Nadst hij zich in 1836 te Berlijn als priva doceent gevestigd had, schreef hij: „Ueber den Ursprung der Homerischen Gesänge“ (2 dln., 1840), „Die Götter und Heroen der alten Welt“ (1842) en „Die altgriechische Bühne“ (1843). In Mei 1843 voerde hij met eenige studenten de „Captivi“ van *Plautus* in de Latijnsche taal op, waarna hij andere blijspelen van denzelfden dichter liet volgen. Hierdoor kreeg hij tevens aanleiding, om nitgaven daarvan te bezorgen met de Duitse vertaling. In 1845 en 1846 volbracht hij reizen naar Italië, om zich te Milaan op de hoogte te stellen van den beroemden palimpsest van *Plautus*. Zijn meening over dit stuk maakte hij openbaar in zijn verhandeling „Ueber den Codex Ambrosianus“. Tevens hield hij zich bezig met een nauwkeurige vergelijking der talrijke handschriften van *Terentius* te Rome, Berlijn en Parijs en leverde daarover eenige verhandelingen in het „Archiv für Philologie“. Zijn werk „Ueber die Aussprache des Lateinischen im ältern Drama“ (1858) staat daarmede in verband. In 1859 tot 1864 werd de opvoering van stukken van *Plautus* hervat en hij bezorgde daarvan wederom nieuwe nitgaven. Ook schreef hij nog eene „Chronik von Berlin“ (3 dln., 1837—1842) en

„Reiseeindrücke aus Spanien“ (1873). Hij overleed te Berlijn den 31sten Augustus 1881.

Gera, de hoofdstad van het vorstendom Reuss jongere lijn, ligt in een mooi dal aan de Witte Elster, aan de spoorlijnen Gera—Gösznitz—Glauchau, Gera—Greiz—Weischlitz, Leipzig—Gera—Probstzella en Weimar—Gera en telt (1905) 46 910 inwoners. In het oude stadsdeel liggen de hooge huizen met in de roeten nitgehooften kelders. De stad heeft 4 kerken. Vermeldenswaard is het oude stadhuis. Behalve het standbeeld van *Heinrich Posthumus* (overleden 1635) vindt men in Gera een gedenksteen van keizer *Wilhelm I*, een buste van den componist *Tschirch*, een *Zabel* en een *Liebe* gedenksteen en een *Bismarck*-zuil. De industrie is zeer belangrijk, vooral de vervaardiging van wollen stoffen met kamgarenspinnerijen, ververijen en appreteer-inrichtingen. Verder heeft men er een electriche centrale, machinesbouw en ijzergieterij, fabricatie van worst, handschoenen, naaimachines en wagensmeer, groote boek- en steendrukkerijen, lithografische inrichtingen, bierbrouwerijen en talrijke tuinderijen met bloementeelt. De levendige handel omvat, behalve de voortbrengselen der nijverheid, ook meel, olie en spiritus. Gera heeft een gymnasium, een reaal-gymnasium, een handelsschool en academie, een weefschool, een weeshuis, een armen- en werkhuis en een schouwburg. Tegenover Gera, op den linkeroever der Elster, ligt het stadje Untermhaus met (1900) 6255 inwoners, en daarboven op de helling van den Hainberg het vorstelijk slot Osterstein met veel kunstschatten.

Gera, in de oude oorkonden *Geraha*, dankt zijn ontstaan waarschijnlijk aan de Sorben, behoorde sedert 999 aan het stift Quedlinburg en werd in 1200 aan de voogden van *Weida* afgestaan, terwijl de markgraaf van *Meissen* in 1358 leenheer werd. In den Saksischen Broederoorlog werd de stad in 1540 in brand gestoken. Met Paschen 1639 verworsten de Zweden Gera, dat in 1686 en 1780 door hevige branden geteisterd werd. De heerlijkheid Gera, 249 v.km. groot, was sedert het midden der 13de eeuw in het bezit van een lijn der latere vorsten van *Reuss*, kwam in 1550 aan de Planensche hoofdlijn en werd in 1606 met Saalburg aan een zijlijn toegekend, na wier nitsterven (1802) de heerlijkheid kwam aan de vorstenhuizen *Reuss-Schleiz* en *Reuss-Lobenstein*—*Ebersdorf*, die tot 1848 de regeering gemeenschappelijk voerden, waarna het Huis *Schleiz* alleen de macht kreeg.

Geraakt (zie de afb.) noemt men in de heraldiek een wapenstuk, een ring of een ander rond voorwerp in een schild, dat omringd wordt door stukken, welke het met één punt aanraken.

Geraamte (zie de plaat) is het geheel der vaste en harde deelen van het lichaam in dezelfde onderlinge verhouding, waarin ze daarin voorkomen. Het dient tot steun voor de weeke deelen des lichaams, tot het vormen van beveiligende hollen

Geraakt.

voor deze en tot aanhechting der spieren, waardoor deze het geraamte in beweging kunnen brengen. Het is dus een passief bewegingsorgaan. Wij zullen ons voor de beschrijving van het geraamte tot dat van den mensch bepalen.

Zulk een geraamte bestaat uit *hoofd, romp en ledematen*. Tot den romp behoort de wervelkolom, die uit 24 ware en 9 valsche wervels bestaat (zie *Wervelkolom*). Twaalf er van dragen aan weerszijden elk een paar ribben, die op twee na aan de borstzijde met het borstbeen verbonden zijn en alzoo de borstkas begrenzen. Boven die 12 ruggewervels heeft men 7 halswervels en onder de ruggewervels 5 lendewervels, die op het bekken rusten. Dit laatste is opgebouwd uit 5 samengegroeide valsche wervels (het heiligbeen) en uit de twee met het heiligbeen vergroeide heupbeenderen, waarvan elk bestaat uit een darmbeen, een schaambeen en een zitbeen (zie *Bekken*). De wervelkolom eindigt in het nit 4 vergroeide wervels bestaande staart- of koekoeksbeen.

Het hoofd rust op de wervelkolom en bestaat uit 7 schedel- en 14 aangezichtsbeenderen (behalve de gehoorbeentjes) (zie *Schedel*).

Tot de ledematen behooren de armen en beenen. De 2 armen zijn aan weerszijden van het lichaam verbonden aan het schouderblad door het z. g. *schoudergriewricht*. Het driehoekige schouderblad, dat aan de rugzijde van het lichaam over de ribben is gelegen, hangt door het slentelbeen met het borstbeen samen. Door een zeer bewegelijke kogelgeleding is aan het schouderblad het opperarmbeen verbonden, hierop volgt de voorarm, nit 2 beenderen (ellepijp en spaakbeen) bestaande, en hiernede is de bovenste rij van de handwortelbeentjes vereenigd. De onderste rij, even als de bovenste nit vier handwortelbeentjes bestaande, is verbonden aan de vijf middelhandsbeentjes, en deze weer aan de vingerkootjes, ten getale van 3 voor elk van de vier vingers en 2 voor den duim (zie *Hand*). Van de beenen is het bovenste gedeelte, het dijbeen, door een zeer bewegelijke kogelgeleding verbonden met het bekken; daarop volgen het kuit- en scheenbeen, naast elkander gelegen, terwijl de voet bestaat nit zeven voetwortelbeenderen, waarvan het grootste, naar achter nitstekende hielbeen den hak of hiel vormt, verder nit 5 middelvoetsbeenderen en 5 teenen, die behalve de groote teen nit drie kootjes bestaan. (zie *Voet*).

In bijgaande figuur ziet men hij *a*, *b* en *d* de beenderen van den schedel, hij *k* de onderkaak, hij *l* de zeven halswervels, hij *g* het gewricht van het opperarmbeen, hij *r* het slentelbeen, hij *s* het opperarmbeen, hij *t* en *u* de ellepijp en het spaakbeen. De ellepijp loopt naar de zijde van de pink, het spaakbeen naar die van den duim. Waar de ellepijp (hij *l*) met het opperarmbeen is verbonden, draagt zij het elleboog-uitsteeksel, dat hij het strekken van den arm in een holte van het opperarmbeen sinit. Verder ziet men hij *v* den handwortel, hij *w* de middenhandsbeenderen en hij *x* de vingerkootjes, hij *y* valsche ribben, waarboven de ware ribben, hij *m* de lendewervels, hij *o*, *a*, *p*, *p*, de bekkenbeenderen, hij *q* het dijbeen, hij *e* en *f* het dikkere scheenbeen en het dunnere kuitbeen, hij *z* de knieschijf, hij *g* de voetwortelbeenderen, hij *k* de middel-

voetsbeenderen en hij *i* de kootjes der teenen.

Gerace, een stad in de Italiaansche provincie Reggio di Calabria, ligt niet ver van de Ionische Zee, aan den spoorweg van Taranto naar Reggio in een prachtig oord op een hoogte tusschen de rivieren Merico en Novito en telt (1900) 10595 inwoners. In de nabijheid bevinden zich wijngaarden, hoogovens, steenkolenmijnen en de ruinen van Lokri. De fraaie hoofdkerk met zware zuilen van graniet werd in 1783 door een aardbeving verwoest, maar weer opgebouwd.

Geramb, Ferdinand baron von, proenator-generaal van de Orde der Trappisten, werd geboren den 17^{den} April 1772, was de telg van een adellijk Hongaarsch geslacht en werd te Weenen opgevoed. In zijn jeugd scheen hij weinig behagen te scheppen in den geestelijken stand. Gednrgig was hij in tweegechten gewikkeld en in 1805 riep hij met gloeienden ijver de jeugd te wapen tegen de Fransen. Van Spanje, waar hij deel nam aan den oorlog, begaf hij zich naar Londen, om nieuwe hulpmiddelen tot het voortzetten van den strijd te verzamelen. Toen men hem wegens schulden in hechtenis wilde nemen, verdedigde hij zich op het hutenverhijf van een zijner vrienden, dat hij in een vesting herschepen had, gedurende 12 dagen tegen de gerechtsdienaars en moest met geweld uit Engeland verwijderd worden. Bij zijn komst in de Deensche haven te Husum werd hij op last van Napoleon gevangen genomen en naar Parijs gebracht. Na de verovering van Parijs door de Verbonden Mogendheden kwam hij op vrije voeten. In 1816 ging hij naar Lyon, vertoefde er 15 maanden als novitius bij de orde der Trappisten en deed daarua zijn gelofte in het klooster Port du Salut bij Laval, waar hij de namen *Maria Joseph* verkreeg. Zijn ijver, om de gestrenge orderegelen met nauwgezetheid te vervullen, schonk hem weldra groot aanzien, zoodat hij opklom tot den rang van proenator-generaal. In 1831 ging hij als pelgrim naar het Heilige Land en hield op zijn terugtocht een merkwaardig gesprek met *Mehemed-Ali*. Hij overleed te Rome den 15^{den} Maart 1848. Van zijn geschriften vermelden wij: „Pèlerinage à Jérusalem et au mont Sinai en 1831—1833“ (4 dln., 12de druk, 1874) en „Voyage de la Trappe à Rome“ (6de druk, 1862).

Gerando, De. Zie *Degérando*.

Geraniaceën of *Ooitevaarsbekken* is de naam van een plantenfamilie, die kruiden, halfheesters en heesters omvat. De bladeren zijn tegenovergesteld of afwisselend, enkelvoudig, vaak handnervig of op verschillende wijzen ingesnoeden of verdeeld. Aan den voet der bladstelen vindt men 2 stennhlaadjes. De bloemstelen zijn geplaatst in de oksels der bladeren of tegenover deze en dragen gewoonlijk 2 of meer bloemen. Deze zijn tweeslachtig, regelmatig of onregelmatig en bezitten een 5-bladerigen, doorgaans regelmatigen, soms gespoonden kelk, 5, zelden 4 gelijke of ongelijke, genagelde bloemhlaaderen en 10, zelden 5 veelal aan den voet samengegroeide meeldraden, gewoonlijk met priemvormige helmtdraden en overlangs openspringende helmknoppen. De 5 vruchtbeginsels zitten zoo dicht op den pyramidevormigen bloembodem, dat zij te zamen een zuil vormen; zij zijn éénhokkig en bevatten elk 2 zaad-

knoppen. Ook de 5 lange, platte stijlen bevinden zich zoo dicht bij den vruchtbodem, dat deze zich 5-boekig vertoont; zij dragen 5 stempels. Op den bodem der bloemkroon en aan den voet der meeldraden bevinden zich gewoonlijk 5 klieren. De Geraniaceëen zijn zeer ongelijkmatig over den aardbodem verspreid. Een gedeelte dier gewassen, namelijk de *Pelargonia*, komt voor aan de Kaap de Goede Hoop, een ander gedeelte, waartoe de *Erodia* en *Geranias* behooren, groeit vooral in Europa, Noord-Azië en Noord-Afrika. Deze familie telt 11 geslachten met ongeveer 300 soorten.

Geranium L. of *Ooievaarsbek* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Geraniaceëen*. Het onderscheidt zich door een 5-bladerigen kelk, een 5-bladerige bloemkroon, en 10 aan den voet samengegroeide meeldraden. Het telt, nadat vele soorten bij de geslachten *Pelargonium* en *Erodium* gevoegd zijn, ongeveer 80 éénjarige of overblijvende kruiden, welke men in bijna alle oorden der wereld aantreft. Van de soorten noemen wij: *G. columbinum L.* met 2-bloemige bloemstelen en omgekeerd-hartvormige donkerroode bloembladeren, en 5- tot 7-deelige stengelbladeren, eene zomerplant der droge Europeesche hoven, ook bij ons inbeemisch, — *G. maculatum*, die in de wouden der Noord-Amerikaansche staten groeit van Canada tot Carolina en wegens haar samentrekkenden smaak den naam draagt van aluinwortel. Onze inlandse soorten zijn verder: de *donkere ooievaarsbek* (*G. phaeum L.*) met 2-bloemige, alleenstaande bloemstelen tegenover de bladeren, een rechtstandigen stengel, een eenigszins genaalden kelk en golvende bloembladeren, — de *beemd-ooievaarsbek* (*G. pratense L.*) met 2-bloemstelen, gave bloembladeren, groote blanke bloemen en bijkans schildvormige, veeldeelige, gerimpelde, spitse bladeren, — de *glinsterende ooievaarsbek* (*G. lucidum L.*) met 2-bloemige bloemstelen, 5-lobbige, afgeronde bladeren, dwarsgerimpelden kelk en gekielde zaadrokken, — de *zachte ooievaarsbek* (*G. molle L.*) met 2-bloemige bloemstelen, niervormige bladeren, 9-lobbige wortelbladeren, stengelbladeren met 7 driespaltige lobben, 2-spletige bloembladeren, een ongenaalden kelk en onbehaarde, gerimpelde zaadrokken, — de *duivenspoot-ooievaarsbek* (*G. columbinum Dec.*), vroeger reeds genoemd, — de *stijpbladige ooievaarsbek* (*G. dissectum Dec.*) met 2-bloemige bloemstelen, die korter zijn dan de in slibbige lobben verdeelde bladeren, nitgerande bloembladeren, die zoo lang zijn als de genaalde kelk, behaarde zaadrokken en gerimpelde zaden, — de *rondbladerige ooievaarsbek* (*G. rotundifolium Dec.*) met 2-bloemige bloemstelen, gave bloembladeren, niervormige, gelobde bladeren, eenigszins vleezige en ruige zaadrokken en gerimpelde zaden, — de *allerkleinste ooievaarsbek* (*G. pusillum Dec.*) met 2-bloemige bloemstelen, nitgerande bloembladeren, die even lang zijn als de ongenaalde kelk, bladeren met 3-spletige lobben, zachtbarige zaadrokken en bijkans gladde zaden, — en de *stinkende ooievaarsbek* (*G. Robertianum Dec.*) met 2-bloemige bloemstelen, 3- of 5-tallige vindeelige bladeren, gave bloembladeren, welke dubbel zoo lang zijn als de genaalde kelk en als met een net bedekte zaadrokken. Laatstgenoemde soort heeft een walgeijken reuk en werd voorheen onder

den naam van *Herba Ruperti* sive *Geranii Robertiani* bij bnikloop, bloedvloeijing enz. voorgeschreven. Tot de sierplanten behooren *G. argenteum L.* die in Italië en Frankrijk te huis behoort en silverwitte bladeren benevens groote witte of bleekroode bloemen draagt, en *G. pyrenaicum L.* met witte of licht-purperroode bloemen, eveneens in Frankrijk en ook in Spanje groeiende. Deze gewassen eischen een vetten, lossen zandgrond en worden door wortelschenijing of zaad vermenigvuldigd. Zie verder *Pelargonium*.

Geranium molle is de olie, die verkregen wordt uit de bladeren en de bloesems van *Pelargonium odoratissimum*, *Pelargonium roseum* en *Pelargonium capitatum* door deze met water te destilleeren. De olie is meestal een weinig groen gekleurd en heeft den reuk van rozen. Het hoofdbestanddeel is geraniol, een onverzadigde primaire alkohol. De formule is $C_{10}H_{16}O$. Deze verbinding komt of vrij, of gebonden aan tiglinezuur in de olie voor. Een tweede bestanddeel is het zitronellol, $C_{10}H_{18}O$. Het wordt gebruikt voor parfermeien en tot vervalsching van de echte rozenolie.

Gerard I, graaf van Gelderland, omtrent wiens afkomst de geschiedkundigen in het onzekere verkeer, leefde in het begin der 12de eeuw. Ook van zijn daden en lotgevallen is bijna niets bekend. Men weet slechts, dat hij een zoon was van graaf Otto en omstreeks 1105 of 1106 opvolger werd van zijn vader als graaf van Gelder. Verder was hij boschermbeër van het kapittel van St. Maria te Utrecht en heeft waarschijnlijk deel genomen aan den opstand tegen keizer Hendrik V. Ook wordt hij graaf van Wassenberg genoemd, welk graafschap als hnwelijksgoed ten deel viel aan zijn dochter Jutta. Hij overleed niet lang na 1117.

Gerard II, een zoon van den voorgaande, werd in 1118 graaf van Gelder en Zutphen, genoot het vertrouwen van keizer Hendrik V, doch was aanvankelijk minder gezien bij keizer Lotharius. Hij was gehuwd met Ermingard, een dochter van den graaf van Namen, en overleed vermoedelijk in 1131.

Gerard III, een zoon van Otto II, werd graaf van Gelder en Zutphen in 1206. Drie jaar later werd hij met zijn naburen in oorlogen gewikkeld en door zijn invloed beklom Otto II den Utrechtschen bisschopszetel. In 1212 ondersteunde hij zijn schoonvader, den hertog van Brabant, tegen den bisschop van Lnik. In hetzelfde jaar trok hij partij voor den tot Roomsche koning gekroonden Frederik van Zwaben, waarom keizer Otto IV in 1214 Gelderland verwoestte en den graaf gevangen nam. Later werd hij ontelagen, woonde waarschijnlijk den noodlottigen slag van Bonvines bij, verzoende zich met keizer Frederik II, voerde van 1223 tot 1226 oorlog tegen den bisschop van Utrecht, werd in de Drentsche onlusten betrokken en overleed den 22^{den} October 1229.

Gérard, Balthasar, de moordenaar van prins Willem I van Oranje, werd geboren omstreeks het jaar 1562 te Villafons in Franche-Comté en was het 9de kind van Jean Gérard, kastelein en rechter aldaar, en van Barbe d'Emkercke, uit Holland afstammende. Door het verhaal der rampen, door de Genzen veroorzaakt, werd bij zoo

opgewonden, dat hij reeds als 12-jarige knaap te kennen gaf, de oorzaak van al die ellende, namelijk den prins van Oranje, te willen dooden. Hij studeerde te Dôle in de rechten, en toen in 1577 de verdeeldheid tusschen de Staten en don Jan van Oostenrijk allengs toenam, stak hij met kracht zijn dolk in een denar met den nitroper: „Ik wenschte dien steek in het hart van den prins van Oranje." Ofschoon aanvankelijk door terechtwijzing tot kalmte gebracht, werd zijn woede weder opgewekt door het edict van 15 Maart 1580, waarbij de Prins vogelvrij verklaard werd. Reeds in 1582 nam hij het besluit, zelf dat vonnis ten uitvoer te brengen. Zeer verblijdde hij zich bij het valsche gerucht, dat de prins door *Jaureguy* was omgebracht, en trad vervolgens in dienst van zijn neef *Jean Dupré*, secretaris van graaf *Pieter Ernst van Mansfeld*, gouverneur van Luxemburg. Hij was voornemens den Prins op te zoeken, grooten ijver voor de Hervorming voor te wenden en alzoo zijn plan te volvoeren. *Dupré* hield hem echter bij zich, totdat *Balthasar Gérard* hem misleidde door de verzekering, dat hij zich naar Spanje wilde begeven. Na het honden van een mondesprek met een Jezuit te Trier, die hem bij het volbrengen van zijn besluit de martelaarskroon beloofde, begaf hij zich den 21sten Maart 1584 naar Parma te Doornik en maakte dezen bekend met zijn plan. Parma wilde er aanvankelijk niets van weten, omdat hij den kleinen, zwakken *Balthasar Gérard* niet in staat achtte, zulk een vermetele daad te volbrengen; maar de raadsbeër *Assonville* bracht hem tot andere gedachten, zoodat de toekomstige moordeenaar, door dweepsnucht ontgloeid, door de beloofde rijkdommen verblind, door de Jesuïeten gesterkt, door *Assonville* aangemoedigd en door Parma ondersteund, zich naar Delft begaf, waar hij in Mei 1584 aankwam. Hij noemde zich *François Guyon* en gaf zich nit voor een zoon van zekeren *Pierre Guyon*, die te Besançon wegens ketterij was ter dood gebracht. Door zijn gennicheelde vroombeeld en door het getrouw bijwonen der godsdienst-oefeningen won hij het vertrouwen van den predikant *Villiers* en daarna van den Prins, die medelijden had met den verdrukten geloofsgenoot. Hij zond hem in het gevolg van den Hollandschen gezant *Noël de Caron* naar Frankrijk, doch hij den dood van den Hertog van Anjou wist *Gérard* te bewerken, dat hij met brieven naar de Staten en den Prins afgevaardigd werd. Hij bereikte Delft in de eerste dagen van Juli en werd dadelijk bij den Prins toegelaten, die ongesteld te bed lag. Toen reeds zon bij den Prins omgebracht hebben, ware de moed hem niet ontzonken. De Prins gaf hem vervolgens te kennen, dat hij zijn dienst niet langer noodig had, waarna *Gérard* vertrekken kon. Vooraf echter had hij voor zijn schoonsel eenige ondersteuning gevraagd en verkregen, waarvoor hij twee pistolen kocht. Hiermede gewapend begaf hij zich den 10^{den} Juli opnieuw naar den Prins, om zijn paspoort te halen. De onrust stond op zijn gelaat te lezen, zoodat 's Prinsen gemalin, *Louise de Coligny*, de vraag deed, wie deze mensch met dat onheilspellend nitzicht was? Omstreeks te 2 ure stond de Prins van het middagmaal op, en toen hij de trap van het Prinzenhof (het voormalig St. Aagtenklooster) wilde

afgaan, trof het schot van den moordenaar hem in het hart. Deze wilde van den schrik en de verwarring gebruik maken om te vluchten, maar werd weldra gegrepen en naar het raadsbuis gebracht. Toen men hem begon te ondervragen, vroeg hij verlof zijn bekentenis op het papier te brengen. Niettemin werd hij vervolgens op de pijnbank gebracht en door 2 gemachtigden uit den Hoogen en Provinciaalen Raad en door het gerecht en de schepenen van Delft ter dood veroordeeld. Het vonnis werd den 24sten Juli op de Groote Markt te Delft ten uitvoer gebracht, waarna men zijn hoofd achter 's Prinsen woning op een staak zette en de stukken van het gevierende lichaam aan de bolwerken opbing. *Philips II* verbief bij open brieven van den 4^{den} Maart 1589 de bloedverwanten van den moordenaar in den adelstand en beloofde hen met 's Prinsen verbond verklaarde heerlijkheden Liévreumont, Hostal en Dammartin in Bourgondië. Nog geen eenw echter bleven zij in het bezit dier goederen. Toen namelijk in 1668 *Lodewijk XIV* Bourgondië veroverde, toonden de bezitters dier heerlijkheden hun brieven van adeldom en hun rechtstitels aan den intendant *de Vanolles*, die ze echter met verontwaardiging vertrapte en vernietigde.

Gérard, François Pascal, baron, een Fransch schilder, werd geboren te Rome den 4^{den} Mei 1770, kwam op jengdigen leeftijd naar Parijs en bezocht er het atelier van den beeldhouwer *Pajou*, vervolgens dat van den schilder *Brenet* en eindelijk dat van *David*. De Omwenteling ontrok hem echter geruimen tijd aan zijn kunstenaarsloopbaan, doch na den dood zijns vaders vergezeldte hij zijn moeder naar Italië, hoewel hij spoedig genoodzaakt werd naar Frankrijk terug te keeren. In 1793 werd hij dienstplichtig; men bestemde hem tot adjunt bij het korps ingenieurs, doch *David* wist te bewerken, dat hij benoemd werd tot juré du tribunal révolutionnaire, zoodat hij vrijkwam van den krijgslust. Daar dit bnten zijn weten geschied was en bij een grooten afkeer had van gemelde rechtbank, bield hij zich ziek, ging meestal op krukken en kreeg nog vóór den tijd van *Robespierre* zijn ontslag. In 1795 zond bij zijn eerste stuk „*Bellarins*“ naar de tentoonstelling, en eenigen tijd daarna schilderde hij „*Amor en Psyche*“. Vervolgens bepaalde bij zich vooral bij het portret-schilderen. Daar hij de gunst van *Napoleon* verworven had, werd hij met eerbewijzen overladen en ontving opdracht om den Slag van Ansterlits op bet doek te brengen. Hoewel bij met weersin aan den arbeid toog, leverde hij een groot (5 m. hoog en 9 m. lang) en nitmuntend stuk, dat bet oogenblik voorstelt, waarop generaal *Rapp* aan den keizer de tijding brengt der overwinning. Sedert dien tijd werd bij bij berhaling door een oogziekte geteisterd. Nadat hij zijn „*Intocht van Hendrik IV*“ te Parijs op de tentoonstelling gebracht had, benoemde *Lodewijk XVIII* hem tot eersten Hofschilder en verbief hem tot baron. Hij overleed te Parijs den 11^{den} Januari 1837. Hij heeft meer dan 250 portretten geschilderd, van welke die der leden van de familie *Bonaparte*, alsmede die van *Talleyrand*, *Talma*, mademoiselle *Mars*, *Louis-Philippe*, madame

Récamier enz. beroemd zijn. Van zijn andere stukken vermelden wij nog: „De droom van Ossian“, „Sappho bij de lier zingend“, „Intocht van Hendrik IV te Parijs 1594“, „Daphnis en Chloë“, „Lodewijk XIV roept zijn kleinzoon tot koning van Spanje uit“, „Kroning van Karel X te Reims, 1825“, „Lodewijk Philips“ en „De pest te Marseille“.

Gérard, Etienne Maurice, graaf, maarschalk en pair van Frankrijk, werd geboren den 4ten April 1773 te Damvilliers in het departement de la Meuse, trad in 1791 als vrijwilliger in dienst, streed onder *Dumouriez* en *Jourdan* en werd vervolgens kapitein en adjudant bij *Bernadotte*, dien hij in 1798 naar Weenen vergezeld, waar hij hem door zijn moedig gedrag bij een volksoorlog het leven reddde. In 1800 werd hij kolonel en in 1805 op het slagveld van Austerlitz, waar hij zware wonden bekam, tot commandant benoemd der orde van het Legioen van Eer. In 1806 nam hij als brigade-generaal deel aan den oorlog in Pruisen, was in 1809 chef van den generaal staf onder *Bernadotte* en voerde in den slag bij Wagram het bevel over de Saksische cavalerie. In 1810 en 1811 streed hij in Spanje. Gedurende den tocht naar Rusland werkte hij mede tot de verovering van Smolensk, was bij Walcutina-Gora bevelhebber der divisie van den gesneuvelden generaal *Gudin*, werd zelf na den slag bij de Moskwa tot divisie-generaal benoemd en reddde gedurende den terugtocht de achterhoede bij Kowno. In 1813 commandeerde hij een divisie van het 11de legerkorps onder *Macdonald* en onderscheidde zich bij Lützen, Bautzen en Goldberg. Op den tweeden dag van den Volkerenslag bij Leipzig werd hij zwaar gewond, zoodat hij het leger verlaten moest. Tegen het einde des jaars was hij echter hersteld en streed roemrijk bij le Rotbière, Nangis en Montereau. Bij de nieuwe organisatie ontving hij het bevel over het Moezelleger, benevens de waardigheid van pair en streed voorspoedig den 16^{den} Juni 1815 in den slag bij Ligny. Op den 18^{den}, den dag van Waterloo, was hij op marsch naar Wavre, maar hij het vernemen van het geschietvuur deed hij aanstonds het voorstel rechtstreeks daarheen te trekken. Het werd echter, tot groot nadeel van *Napoleon*, niet aangenomen. Hij werd vervolgens bij Wavre gewond en volgde het leger naar de overzijde der Loire. Toen het vervolgens ontbonden werd, ontving hij verlof zich ter geneezing zijner wonden naar Tonnay te begeven. Na zijn herstel vestigde hij zich te Parijs, maar ontving weldra een wenk op reis te gaan, zoodat hij zich naar Brussel begaf. Toen hij in 1817 verlof ontving om naar Frankrijk terug te keeren, betrof hij zijn landgoed Villers-Creil. In 1822 en 1827 werd hij afgevaardigd naar het Vertegenwoordigend Lichaam en stelde zich hier in de hres voor de rechten des volks. Nadat hij in 1824 op de jacht zijn linkeroot verloren had, nam bij deel aan de omwenteling van 1830, aanvaardde de portefeuille van Oorlog en werd door *Lodewijk Philips* tot maarschalk en later tot pair benoemd. Weldra echter gaf hij de portefeuille over aan maarschalk *Soult* en werd in 1831 onder het ministerie *Perier* bevelhebber van het noorder-

leger, maakte als zoodanig een einde aan den Tiendaagsechen Veldtocht, belegerde en veroverde in 1832 de citadel van Antwerpen, werd in 1834 gedurende korten tijd nogmaals minister van Oorlog, in 1835 groot-kanselier der orde van het Legioen van Eer, in 1838 belast met het opperbevel over de nationale garde, gedroeg zich bij de volksheweging van 12 Mei 1839 met veel gematigdheid en standvastigheid en stond, wegens toenemende zwakte van gezicht, in 1842 zijn opperbevel af aan generaal *Jacqueminot*. Onder het Tweede Keizerrijk werd bij senator en overleed den 17^{den} April 1852. In 1855 verrees te Parijs een standbeeld te zijner eer.

Gerasoantus P. Br. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cordiceae*; het omvat boomen die in Brazilië groeien. Het hout van *G. vulgaris* Mart. (*Cordia G. Jacq.*), een boom die in de bergwouden van Brazilië en West-Indië een boogte bereikt van 10 m. en reukelooze, witachtige bloemen draagt, is onder den naam van „Bois de Cypre“ bekend.

Gerbel-Embach, Nikolai Karloneitsj von, een Russisch journalist en dichter, werd geboren te Kaloega den 9^{den} (21sten) Mei 1837, studeerde te Dorpat, reisde in Rusland en in Duitschland, promoveerde in 1863 te Tübingen en vestigde zich te Dresden, waar hij als journalist werkzaam was en het tijdschrift „Pantheon“ uitgaf. Hij schreef o. a.: „Die Entwicklung des Nihilismus“ (3de druk, 1880), „Attentatsperiode in Russland“ (1881) en „Russische Sektierer“ (1883), verder „Dichtungen“ (1869), „Religiöse Dichtungen“ (1881) en het drama „Artaxerxes“ (1891).

Gerber, Karl Friedrich Wilhelm von, een uitstekend Duitsch rechtsgeleerde en staatsman, werd geboren den 11^{den} April 1813 te Ebeleben in het vorstendom Schwarzburg-Sondershausen, studeerde te Leipzig en te Heidelberg, verwierf in 1843 den graad van doctor in de rechten en vestigde zich aanvankelijk als advocaat in zijn geboorteplaats, doch in het laatst van 1844 als privatdocent te Jena. Twee jaar later werd hij er henoemd tot huietengewoon hoogleeraar en in 1847 ging hij als gewoon hoogleeraar naar Erlangen en in 1851 als zoodanig naar Tübingen. Gedurende de jaren 1857—1861 werkte hij als afgevaardigde van Württemberg te Neurenberg en te Hamburg aan het Wetboek voor Koophandel en Zeevaart. In 1861 werd hem de portefeuille van Eeredienst in Württemberg aangeboden, doch hij wees daar van de hand en aanvaardde een jaar later het hoogleeraarsambt in de rechten te Jena, hetwelk hij in 1863 met een dergelijke betrekking te Leipzig verwisselde. Hier bekleedde hij in 1866—1867 het rectoraat, werd in 1867 lid van den Constitueerenden Rijksdag te Berlijn en in 1871 voorzitter van de Landsynode in Saksen, terwijl hij nog in datzelfde jaar als minister van Eeredienst en Onderrwijs optrad en na den dood van den minister van Oorlog *Fabrice* (23 Maart 1891) als minister-president. Hij overleed den 23sten October 1891 te Dresden. Zijn belangrijkste geschriften zijn: „Das wissenschaftliche Princip des deutschen Privatrechts“ (1846), „System des deutschen

Privatrechts" (17de druk, 1896) en „Grundzüge eines Systems des deutschen Staatsrecht" (3de druk, 1880). Ook heeft hij belangrijke opstellen geleverd in de „Jahrbücher für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts", welke in 1872 verzameld zijn onder den titel: „Gesammelte juristische Abhandlungen".

Gerber, Johan Gottfried Heinrich, een Duitsch ingenieur, werd den 18^{den} November 1832 te Hof in Beieren geboren, studeerde te Neurenberg en München, leidde sedert 1855 de afdeling brugbouw der fabriek van *Cramer-Klett* te Neurenberg, werd, toen deze afdeling in 1877 overging in de „Süd-deutsche Brückenbau-Aktiengesellschaft", directeur daarvan en in 1884, toen zij veranderd werd in de „Maschinenbau-Aktiengesellschaft Nürnberg" lid van den raad van toezicht en tevens adviseur. Hij stelde voor de berekening van bruggen nieuwe regels op en schreef: „Das Panische Trägersystem" (1850), „Die Rheubrücke bei Mainz" (1863), „Berechnung der Brückenträger nach System Pauli" (1865), „Träger mit freiliegenden Stützpunkten" (1870), „Bestimmung der zulässigen Spannungen in Eisenkonstruktionen" (1874), „Notizen über Eisenkonstruktionen mit Gelenkverbindungen" (1882), „Einstieghallen im Zentralbahnhof Berlin" (1887), „Bestimmung der Querschnitte von Eisenkonstruktionen" (1894) en „Ueber zulässige Beanspruchung in Eisenkonstruktionen" (1896).

Gerbert, Martin, vrijbeer van *Hornau*, een geleerd R. Katholiek geestelijke, geboren den 13^{den} Augustus 1720 te Horb aan den Neckar, studeerde in een abdij der Benedictijnen (die van *St. Blasius* in het Schwarzwald) en werd er in 1744 tot priester gewijd. In 1764 werd hij benoemd tot vorst-abt van dit stift, deed dit klooster, nadat het in 1768 afgebrand was, prachtig weder opbouwen en zorgde in alle opzichten voor den luister der abdij. Hij overleed den 13^{den} Mei 1793. Hij heeft een groot aantal leerstellige en tichtelijke geschriften in het licht gegeven, welke geen duurzame waarde hebben. Te belangrijker zijn daarentegen veel van zijn geschiedkundige werken, zoals de „Codex epistolaris Rndolphi I" (1772), de „Historia Nigrae Silvae" (3 dln., 1783) en de uitgaven der „Scriptores ecclesiastici de musica sacra potissimum" (3 dln. 1784). Op muzikaal gebied schreef hij verder „De cantu et musica sacra" (2 dln., 1774), „Vetus liturgia alemannica" (2 dln., 1776) en „Monumenta veteris liturgiae alemannicae" (2 dln., 1777—1799), met welke werken hij den grondslag voor de muziek legde.

Gerdes, Daniël, een Nederlandsch-Duitsch godgeleerde, werd geboren te Bremen den 16^{den} April 1698, studeerde aldaar en te Utrecht in de godgeleerdheid en werd in 1724 predikant te Wageningen. Twee jaar later werd hij tot doctor honoris cauaa in de godgeleerdheid bevorderd en benoemd tot hoogleeraar te Dnisburg. In 1735 werd hij in die betrekking beroepen naar Groningen, waar hij in den aanvang van 1736 zijn lessen opende. Hij bedankte in 1742 voor een benoeming tot hoogleeraar te Bremen, legde in 1752 den post van academiëprediker neder, maar behield het onderwjs in de kerkgeschiedenis. Hij overleed te Groningen den 2^{den} Februari 1765.

Hij behoorde tot de richting van *Coccejus*, maar was geen blind aanhanger van dezen. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „Vesprae Vadeuses, sive diatribe de hyperbolis ex scriptis sacris eliminandis" (1727), „Origines Evangelii inter Salzbürgenses ante Lutherum" (1733), „Miscellanea Dnisburgensia et Groningana theologica, historica et philologica" (6 dln. 1739—1743), „Elenchus veritatum" (1740), „Twee godgeleerde verhandelingen over de vrijheid van geloof, godsdienst en conscientie tot wederlegging van de Deductie der Friesche Doopgezinden en bedenkingen over de V predikatiën van D. J. Stinstra" (1741), „Introductio in historiam Evangelii seculo XVI passim per Europam renovati etc." (4 dln. 1744—1752), „Origines ecclesiarum in Belgio reformatarum etc." (1749), „Scriniium antiquarum siva miscellanea Groningana nova etc." (4 dln., 1761—1765) en „Florilegium historico-criticum librorum rariorum" (8de druk 1763).

Gerdes, Edward, een Nederlandsch schrijver, werd geboren te Kleef den 12^{den} Augustus 1821 en vestigde zich te Haarlem, waar hij zich bezig hield met letterkundigen arbeid. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „Roemzucht, twee reisverhalen" (1855), „Eerstelingen, proza en poëzij" (2de druk, 1857), „De markramer. Een verhaal uit de tijden der Hervorming" (1150), „Het huis Wijnjaerde. Een verhaal uit het jaar 1508" (1861), „In Engheleuburg of een dag onder de beeldstormers te Amsterdam" (1860), „Sneeuw en ijs, wintervertellingen" (1862), „De slang in het paradijs. Een verhaal uit de dagen der Hervorming" (1863), „Jan van Diemen, een verhaal uit den tijd van de oorlogen tusschen de Hollandische Republiek en Engeland, 1665—1662" (1865), „Heemskerks val" (1869), „De Hongaarsche zangster" (1871), „De valkeuier van den Vogelenzang 1296—1300" (1872), „Het gonden oorjzer, een verhaal tijdens koning Radbond 698—719" (1872), „Levenservaringen" (1872), „Onze drie Koningen, voor het Nederlandsche volk geschetst" (1873—1874).

Gerechtshof, Hoog Militair. Zie *Nederland, Rechtspraak*.

Gerechtshoven. Zie *Nederland, Rechtspraak*.
Gereformeerde kerk, Christelijke. Zie *Christelijk Gereformeerde Kerk en Gereformeerde Kerken in Nederland*.

Gereformeerde Kerken, Nederlandsche. Zie *Gereformeerde Kerken in Nederland*.

Gereformeerde Kerken in Nederland is de naam van het kerkgenootschap, dat in 1893 ontstaan is op een te Amsterdam gehouden Generale Synode, door samensmelting van de Christelijk Gereformeerde Kerk en de Nederlandsch Gereformeerde Kerken.

Onder de Christelijk Gereformeerde Kerk verstond men tot dien tijd de vereeniging van gemeenten, die zich in en na 1834 (zie *Cock, Hendrik de*) hebben afgescheiden van het Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur, dat in 1816 door koning *Willem I* in het leven werd geroepen waarom zij ook wel „de Afgescheidenen" werden genoemd.

In de leer hield zij zich aan de formulieren van eenheid der aloude Gereformeerde Kerk in Nederland, n.l. de Belydenis des Geloofs der Gereformeerde Kerk in Nederland, den Heidelberg-

schen Catechismus en de Leerregels van Dordrecht. Voor den dienst gebruikte zij de liturgische geschriften dier Kerk en regelt het hestuur der gemeenten overeenkomstig de kerkorde van Dordrecht a° 1619, zooals die door haar Synode, in 1840 te Amsterdam gehouden, gewijzigd is aangenomen. Na Ulrum was de gemeente te Doeveren. Genderen en Gansoijen de eerste, die zich met haar leeraar *H. P. Scholte* afscheide. In het jaar 1835 deden dit ook de leeraren *A. Brummelkamp*, *S. van Velsen* en *G. F. Gezelle Meerburg*, hierin gevolgd door een groot deel hunner gemeenten. Op verschillende plaatsen werden nu gemeenten gesticht. In 1835 werd te Groningen reeds een Provinciale vergadering gehouden en in 1836 te Amsterdam een „Algemeene Synode“, samengesteld uit de opzieners en afgevaardigden uit de onderscheiden provinciën van Nederland. In deze vergadering werd de candidaat *A. C. van Raalte* geëxamineerd en in den dienst bevestigd. Vrijheid om zich als Kerk te constituëeren hadden zij niet. Zelfs de godsdienstige bijeenkomsten boven het getal van 10 personen werden niet geduld, maar gestraft met een geldboete, die voor de voorgangers meestal 100 bedroeg, terwijl ook de bewoners van het huis en soms ook de onderlingen en diakenen tot geldboeten veroordeeld werden. Op verschillende plaatsen werden zelfs soldaten gezonden, om elke bijeenkomst te verhinderen. Al deze vervolgingen hadden plaats op aandrang van plaatselijke kerkbesturen en van dien der Synode van de Hervormde Kerk. Zij duurden voort tijdens de regering van *Willem I*. De rechtbank te Amsterdam en te Heerenveen maakten echter een uitzondering en hehben steeds de aangeklaagden vrijgesproken. Na de nieuwe rechterlijke organisatie in 1838 evenwel veroordeelde ook de rechtbank te Amsterdam de aangeklaagden.

Toen *Willem II* de regering had aanvaard, werden de vervolgingen dadelijk gestaakt, doch als een Kerk of als een kerkgenootschap werd de vereeniging der gemeenten niet eerder erkend dan den 24ten Maart 1870. Sedert dien tijd was zij ook bij de regering bekend als de *Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland*. Deze Kerk is thans na het Hervormde kerkgenootschap de grootste Kerk in Nederland.

Subsidie van den Staat werd haar niet verleend. Zij voorzag in al haar behoeften door vrijwillige bijdragen van de gemeentelieden. Het bouwen van kerken en pastorieën geschiedde zonder subsidie van den Staat, de provincie of de burgerlijke gemeente. Het traktement der leeraars werd door de gemeenten opgehracht. Deze voorzagen ook in de behoeften der armen en zij hadden tevens een kas, waardoor de emeriti-predikanten en der predikanten weduwen en weezen onderhouden werden. Sedert 1854 bezat zij ook een theologische school ter opleiding hunner predikanten te Kampen.

In 1884 vierde zij haar 50-jarig jubilé en kon zij er op wijzen, dat er zeer velen van haar leden en niet weinigen van haar leeraren naar Noord-Amerika waren vertrokken, die in dat land zelfstandige gemeenten hebben gesticht, welke de Christelijke Gereformeerde Kerk als haar moederkerk erkennen. Ook naar Zuid-Afrika zond zij een

harer leeraren, *D. Postma*, die in last had werkzaam te zijn onder de Kaffers en om onzen stamgenooten in de Transvaal ter hulpe te zijn.

Ook daar kwam een afscheiding tot stand, die haar gemeenten heeft in de voormalige Zuid-Afrikaansche Staten en die den toenmaligen President der Z.-Afrikaansche Republiek, *Paul Kruger*, onder haar leden telde; in Insulinde heeft zij eenige zendingleeraren.

In 1892 scheide zich een zeer groot gedeelte der leeraren en gemeentelieden in ons land af, om met de Nederduitsch Gereformeerde Kerken tot de Gereformeerde Kerken in Nederland samen te smelten. De overigen, die zich met deze samensmelting niet konden vereenigen, hielden zich beschonwen als de zuivere voortzetting van het kerkgenootschap, hebben den ouden naam behouden en het reglement van het kerkgenootschap in 1896 ter kennis van de Regeering gebracht. Zie ook *Christelijk Gereformeerde Kerk*.

De Nederlandsche Gereformeerde kerken dagtoekenden van jonger tijd. Haar ontstaan hing samen met het veldwinnen der moderne richting in de Nederlandsch Hervormde kerk enerzijds en met de Wet op het Hooger Onderwijs, die aan de faculteit der godgeleerdheid een ander karakter gaf, anderzijds. In 1879 ontstond de Vereeniging voor hooger onderwijs op gereformeerden grondslag, in 1880 werd de Vrije Universiteit ingewijd, waaraan dr. *Abt. Kuypers*, de ziel der geheele beweging, als hoogleeraar optrad. Aan de leerlingen dezer hogeschool werd echter de toegang tot het predikamt in de Hervormde Kerk geweigerd, terwijl duizenden hen juist als voorgangers begeerden. Een schenring kon thans niet nithijven. De Amsterdamsche Kerkeraad verzette zich met dr. *Kuypers* in zake het beheer der Kerkelijke goederen tegen de beslissing van het hooger kerkbestuur, wat in 1886 tot een conflict aanleiding gaf, eindigende met de afzetting van dit college en schorsing van alle predikanten, ouderlingen en diakenen, die zich tegen de kerkelijke verordeningen hieven verzetten. Thans verlieten duizenden de oude kerk („de doleerenden“) en stichtten een zelfstandige Nederduitsch Gereformeerde kerk, rustende op den grondslag der oude confessie. Zij getroostten zich groote offers om kerkgebouwen te doen verrijzen, in het onderhoud van predikanten en onderwijzers te voorzien, een eigen gymnasium op te richten en de Vrije Universiteit ook tot opleiding van litteratoren en rechtsgeleerden te doen strekken.

Op den grondslag van gemeenschappelijke belijdenis: de drie formulieren van eenigheid en van de Gereformeerde kerkordening, in 1618 en 1619 te Dordrecht geverstigd, had nu in 1892 de vereeniging der Christelijk- en der Nederduitsch Gereformeerden plaats.

Gergovia, een moeilijk toegankelijke bergstad der Avern in het oude Gallië, lag ten Z. van Augustonemetrum (het tegenwoordige Clermont-Ferrand) op een 744 m. hoog, 1500 m. lang en 100 m. breed plateau en werd in 52 v. Chr. door *Vercingetorix* bij den algemeenen opstand der Galliërs met succes tegen *Cæsar* verdedigd. Het aan den zuidvoet van het plateau gelegen dorp heet thans nog *Gergovie*.

Gerhard, Johann, een Duitsch godgeleerde, werd geboren te Quedlinburg den 17^{den} October 1582, verwisselde te Wittenberg de studie der geneeskunde met die der godgeleerdheid en bezocht daarna de universiteit te Jena en te Marburg. In 1605 werd hij te Jena magister en doctor en gaf er college in de theologie. Als superintendent te Heldburg (1606) en hoogleeraar aan het gymnasium, verder als superintendent-generaal te Coburg hield hij zich ijverig bezig met het voeren van godgeleerde twistgesprekken en vertrok in 1616 als hoogleeraar naar Jena, waar hij den 17^{den} Augustus 1637 overleed. Beroemd zijn vooral zijn „*Loci theologici*“ (nieuwe uitgave, 10 dln., 1863—1885), waardoor hij de eigenlijke grondlegger is geworden der Luthersche godgeleerdheid. Verder schreef hij „*Confessio Catholica*“ (4 dln., 2de druk, 1679) en „*Meditationes sacrae*“ (1627). Zijn handschriften, 30 deelen beslaande, werden na zijn dood geplaatst in de boekery te Getha.

Gerhard, Friedrich Wilhelm Eduard, een Duitsch archaeoloog, werd geboren te Pesen den 29sten November 1795, studeerde te Breslau en te Berlijn en vestigde zich vervolgens als privatdocent te Breslau. Wegens zijn geleerde „*Lectioes Apollonianae*“ (1816) verkreeg hij een professoraat aan het gymnasium in zijn geboortestad, dat hij echter wegens een oogziekte nederlegde. In 1819 en 1823 deed hij wetenschappelijke reizen naar Italië, waar hij door de studie der oudheidkunde werd aangetrokken. Te Rome werkte hij mede aan de „*Beschreibung der Stadt Rom*“ van Platner, en bij de komst van den toenmaligen kroonprins van Pruisen (1828), later koning *Frederik Willem IV*, te Rome, nam deze een stichting van *Gerhard* in bescherming, die onder den naam van „*Istituto di corrispondenza archeologica*“ op het Capitool gevestigd werd. Deze stichting heeft veel holangrijks geleverd en is in Europa algemeen op hoogen prijs gesteld. Na zijn terugkeer in Duitschland werd *Gerhard* als oudheidkundige geplaatst bij het Koninklijk Museum te Berlijn; ook werd hij benoemd tot lid der Academie en tot hoogleeraar aan de universiteit. Hij overleed aldaar den 12^{den} Mei 1867. Hij heeft een lange reeks geschriften, waarbij sommige in de Italiaansche taal, in het licht gegeven. Daarvan noemen wij op philologisch gebied „*Philelogische Blätter*“ (2 dln., 1816—1818), „*Griechische Mythologie*“ (2 dln., 1854—1855), een uitgave van *Hesiodos*, „*Theogonie*“, en op archaeologisch gebied „*Antike Bildwerke*“ (1827—1839, met 140 koperen platen), „*Prodromus mythologischer Kunst-erklärungen*“ (1828—1849), „*Anselesene griechische Vasenbilder*“ (4 dln., 1839—1858, met 330 koperen platen), „*Etruskische Spiegel*“ (dl. 1—4, 1839—1861 met plaat 1—360), „*Griechische und etruskische Trinkschalen*“ (1849, met 19 koperen platen), „*Etruskische und kampanische Vasenbilder*“ (1843, met 31 koperen platen), „*Apolinische Vasenbilder*“ (1845, met 21 platen), „*Trinkschalen und Gefässe*“ (2 dln., 1848—1850, met 37 platen), „*Neapels antike Bildwerke*“ (1828), „*Berlins antike Bildwerke*“ (1836), „*Nen erworbene antike Denkmäler*“ (1836—1855), „*Hyperboreisch-römische Studien*“ (2 dln., 1833—1855), „*Rapporto intorno i vasi Volcenti*“, benevens vele tijdschrift-artikelen.

Gerhardt, Paul, een Duitsch dichter van geestelijke liederen, werd geboren den 12^{den} Maart 1607 te Grafenhausen in Kenr-Saksen, woonde als candidaat in de godgeleerdheid en als huis-onderwijzer te Berlijn, totdat hij in 1651 beroepen werd tot proost te Mittelwalde in de Mark. In 1657 keerde hij echter als diaconus terug naar Berlijn, waar hij, als een voorstander der gestrengere Luthersche leer, in verzet kwam tegen de door kenrvorst *Frederik Willem* bedoelde vereeniging tusschen de Hervormden en Lutherschen. Daar hij weigerde te gehoorzamen aan het edict van den 16^{den} September 1664, waarbij aan de partijen haar onderlinge verkettering en beschimping verboden werd, werd hij in 1666 beroofd van zijn betrekking, en ofschoon hij op verzoek der gemeente reeds in 1667 in zijn waardigheid hersteld werd, legde hij ze weldra nit gewetensbezwaar neder. Nu werd hij in 1668 archidiaconus te Lübben en hij overleed aldaar den 7^{den} Junni 1676. Van zijn „*Geistliche Andachten*“ (1666 en later bij herhaling), welke zich door innige, dichterlijke vroomheid onderscheiden, zijn de meeste in alle Protestantsche gezangboeken opgenomen. Demeest bekende daarvan zijn: „*Wach auf mein Herz und singe*“, „*Nun ruhen alle Wälder*“, „*O Haupt voll Blut und Wunden*“, „*Barmherziger Vater, höchster Gott*“, „*Ich danke dir demüthiglich*“, en „*Ich weisz, dass mein Erlöser lebt*“. Het verhaal van den oorsprong van zijn beroemd lied „*Befehl du deine Wege*“ is een legende. In 1844 is ter gedachtenis aan dezen dichter op het kerkhof zijner geboorteplaats een kapel verzeen.

Gerhardt, Karl Friedrich, een Duitsch scheikundige, werd den 21sten Augustus 1816 te Straatsburg geboren, studeerde te Karlsruhe, Leipzig en Gießen, was van 1844—1848 hoogleeraar te Montpellier, leefde daarna te Parijs en werd in 1855 hoogleeraar te Straatsburg, waar hij den 19^{den} Augustus 1856 overleed. Hij is een der voornaamste beoefenaars der theoretische chemie en een voorlooper der structuurchemie. Hij bepaalde nauwkeuriger de begrippen molecuul, atoom en equivalent en kwam daardoor tot de verdubbeling van het atoomgewicht van verschillende elementen. Ook toonde hij aan dat de elementen in vrijen toestand meestal verbindingen van onderscheiden atomen zijn. Hij schreef: *Précis de chimie organique*“ (2 dln., 1844—1845) en „*Précis d'analyse chimique*“ (1856).

Gerhardt, Dagobert van, als schrijver en dichter bekend onder den naam van *Gerhard von Amynstor*, werd geboren te Liegnitz den 12^{den} Junli 1831, bezocht het gymnasium te Glegan en ging in 1848 naar Breslau, om er te studeeren. Niet lang daarna trad hij in dienst bij het leger, maar ook hier bleef hij getrouw aan de wetenschap en schreef o. a.: „*Der Antigenismus Frankreichs und Englands vom politisch-militärischen Standpunkt*“ (1860). In 1867 en 1868 werd hij toegevoegd aan den generaal staf te Berlijn. Zoowel in 1864 als in 1870—1871 nam hij deel aan de veldtochten tegen Denemarken en Frankrijk en werd in eerstgenoemden zwaar gewond. Thans weent hij als gepensionneerd majoor te Potsdam. Hij schreef „*Hypochondrische Plandereien*“ (4de druk, 1885), „*Randglossen zum Buch des Lebens*“ (1876), de gedichten „*Peter Quidams Rheinfahrt. Eine Dich-*

tung in zwölf Gesängen" (1877), „Lieder eines deutschen Nachtwächters" (1878), „Die neue Romanzero" (2de druk, 1883), het epos „Der Priester" (1881) en „Die Waibling. Poetisches Tagebuch eines fraktionslosen Deutschen" (5de druk, 1901); de novellen „Ein rätselhafter Katastrophe" (2de druk, 1890), „Im Hürselberg" (1881), „Drei Küsse" (1883), „Caritas" (1885), „Der Veteran" (1892), „Gewissensqualen" (1895) en „Die Cismoll-Sonate" (tegen *Tolstoi*, 16de druk, 1899); de schetsen „Auf der Bresche" (1879), „Eine moderne Abendgesellschaft" (1881), „Nenehypochondrische Plaudereien" (2de druk, 1889) en „Der Planderer an der Jahrhundertwende" (1899); de romans „Das bist Du" (3 dln., 1882), „Ein Problem" (1884), „Vom Buchstabe zum Geiste" (2 dln., 1886), „Eine beilige Familie" (1888), „Die Giselle" (2 dln., 1888), „Eine Mutter" (1890), „Frauenlob, ein Mainzer Kulturbild aus dem 13. und 14. Jahrhundert" (2 dln., 4de druk, 1898), „Gerke Sutmünne. Ein märkisches Kulturbild aus der Zeit der ersten Hohenzollern" (3 dln., 3de druk, 1890), „Ein Sonderling" (1897), „Pension Streitleben" (1897) en „Ein Kampf um Gott" (1903). Zijn auto-biografie schreef hij in „Skizzenbuch meines Lebens" (2 dln., 1893—1898).

Gerhardt, Karl, een Duitsch geneeskundige, werd geboren te Spiers den 5^{den} Mei 1833, studeerde te Würzburg, werd in 1858 assistent van *Griesinger* in Tübingen, vestigde zich in 1860 als privaatdocent te Würzburg, ging in 1861 als buitengewoon hoogleraar naar Jena en aanvaardde in 1872 een gewoon professoraat te Würzburg en in 1885 te Berlijn. Hij overleed den 21sten Juli 1902 op het slot Damburg in Baden. Van zijn geschriften noemen wij: „Der Kehlkopfkrampf" (1859), „Der Stand des Diaphragmas" (1860), „Lehrbuch der Kinderkrankheiten" (5de druk, 1897—1899), „Lehrbuch der Auskultation und Perkussion" (6de druk, 1900) en „Kehlkopfgeschwülste und Bewegungsstörungen der Stimmblätter" (1896). Met anderen gaf hij het „Handbuch der Kinderkrankheiten" uit (6 dln., 1877—1896).

Géricault, Jean Louis André Théodore, een Fransch schilder, werd geboren den 26sten September 1791 te Ronan, bezocht in 1806 te Parijs het atelier van *Charles Vernet* en vervolgens dat van *Pierre Guérin*. De jonge kunstenaar had zich bij zijn eerste studiën, vooral naar schilderijen van *Rubens*, scabiterende kleuren, gemaakte vormen en een stontere voorstelling eigen gemaakt, en zijn streng-klassieke leermeester trachtte hem daarvan te genezen. Zijn beide eerste stukken „Een officier van de jagers der garde" en „Een gewonde kurassier" bezorgden hem de gouden medaille. Na den terugkeer der *Bourbons* trad de kunstenaar in dienst bij de Koninklijke Lijfwacht te paard, om voor zijn krijgstafereelen de noodige ervaring te verkrijgen. In 1817 vertrok hij naar Italië en bezocht Rome en Florence, waar hij de stukken van oude meesters kopieerde. Na zijn terugkeer in Frankrijk schilderde hij het hoogst tragische stuk: „De schipbreuk der *Medusa*", dat veel opzien baarde, maar geen grootten bijval vond. Meer toefening oogtte hij daarmede te Londen, waar hij zich vervolgens vestigde en zich boremaal met de studie van paarden bezig hield. Hij vervaardigde er voortreffelijke lithographiën, doch

keerde vervolgens terug naar Parijs, waar hij den 18^{den} Januari 1824 overleed.

Gerike, Johann Friedrich Carl, een Duitsch beoefenaar der Javaansche taal, werd geboren in 1798. Na het voleindigen zijner studiën promoveerde hij in de wijsbegeerte en letteren, trad vervolgens in dienst van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, bracht gemenen tijd op Java door, waar hij directeur werd van het Javaansche Instituut te Soerakarta, werd benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en door de Groningse universiteit tot *doctor honoris causa*. Hij overleed te Düsseldorf den 15^{den} Januari 1857. Hij schreef: „Eerste gronden der Javaansche taal, benevens Javaansch leer- en leesboek" (1831), „Schoolboekje ten behoeve der Javaansche jeugd" (1839), „Javaansche tabellen", „Leesboek voor de Javanen, samengesteld uit stukken des Ouden en Nieuwen Verbonds" (1841), „Javaansch-Nederlandsch woordenboek enz." (1847) en „A. D. Cornets de Groot, Javaansche spraakkunst. Uitgegeven enz. door Gerike", gevolgd door een „Leesboek" en in 1843 nogmaals uitgegeven met een woordenboek. Eindelijk heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door de vertaling van den Bijbel in bet Javaansch.

Gerlach. Onder dezen naam vinden wij een paar vorsten van Gelderland vermeld, namelijk *Gerlach I*, een zoon van *Wichard*, eersten voogd van Gelre, en van een dochter van *Herman*, graaf van Zutphen. Hij kwam omstreeks 904 of 910 aan het bewind en regeerde 26 jaar; en *Gerlach II*, die in 1076 graaf van Zutphen was, zich met *Koenraad*, bisschop van Utrecht, verbond tegen *Dirk V*, graaf van Holland, en bij IJsselmonde sneuvelde.

Gerlach, Franz Dorotheus, een Duitsch geschied- en letterkundige, werd geboren den 18^{den} Juli 1793 te Wolfsbèhringen in Gotha, studeerde te Göttingen in de letteren, vestigde zich aldaar als privaatdocent en werd in 1817 geplaatst als leeraar aan de kantonale school te Aarau in Zwitserland. Hier was hij werkzaam tegelijk met *Kortüm*, maar legde in 1819 zijn betrekking weder, waarna hij in 1820 hoogleraar werd aan de academie te Bazel, alwaar hij voorlezingen hield over Romeinsche en Grieksche letterkunde, alsmede over geschiedenis. Ook nam hij deel aan de herstelling der universiteit en aan de oprichting van wetenschappelijke instellingen, waarbij hij ondersteund werd door het vertrouwen der bevoegde macht. In 1875 werd hij emeritus en overleed te Bazel den 31sten October 1876. Van zijn werken noemen wij: een uitgave van *Sallustius* (3 dln., 1823—1831), een der „*Germania*" van *Tacitus* (1837), een, met *Roth* bewerkt, van *Nomius Marcellus* (1842) en een van *Lucilius* (1846). Verder gaf hij uit met *Hottinger* en *Wackernagel* het „Schweizerisch Museum für historische Wissenschaften" (3 dln., 1837—1839), „Historische Studien" (1841), „Geschichtliche Forschung und Darstellung" (1847) en „Die Geschichte der Römer" (2 dln., 1851), laatstgenoemd werk met *Bachofen*. Eindelijk noemen wij nog zijn „Vorgeschichte, Gründung und Entwicklung des römischen Staats" (1863).

Gerlach, Ernst Ludwig von, een Pruisisch rechtsgeleerde en dagbladschrijver, werd geboren te

Berlijn den 7^{den} Maart 1795, nam in 1813—1815 deel aan den bevrijdingsoorlog, studeerde daarna in de rechten en werd in 1833 „Oberlandes-gerichter“ te Nannburg. Tevens werd hij medewerker aan het „Politisches Wochenblatt“, het orgaan eener partij, die onder de zinspreuk: „Nous ne voulons pas la contre-révolution, mais le contraire de la révolution“ de conservatieve beginselen verdedigde. Staatskundige rechten tegenover de Kroon wilde hij alleen aan de verschillen standen (adel, hangers en boeren) toekennen en hij verlangde tevens een volkomen scheiding van Kerk en Staat. In dien geest schreef hij artikelen in de „Kirchenzeitung“ van *Hengstenberg*. In 1829 werd hij bevorderd tot „Land- und Stadtgerichtsdirektor“ te Halle, in 1835 tot vice-president van het „Oberlandesgericht“ te Frankfurt aan de Oder, in 1842 tot „Oberjustizrat“ en kort daarna tot lid van den Staatsraad en van de Wetgevende Commissie. In 1844 werd hij „Chef-präsident des Oberlandesgerichts“ te Magdenburg en in Juli 1845 was hij werkzaam bij de stichting der „Krenzzeitung“. Hiervoor leverde hij eerst iedere maand en later om de 3 maanden een overzicht, waarin hij de hervorming van den Staat verkondigde volgens standen en verenigingen, een Christelijke kerk, een Christelijke school, een Christelijk huwelijk, een Christelijke overheid en een onpartijdige rechtspraak. Met betrekking tot het buitenland onderscheidde hij zich door zijn haat tegen Frankrijk en zijn welwillendheid jegens Engeland. In 1849 werd hij lid der Eerste Kamer in Pruisen, in 1850 van het Parlement te Erfurt en daarna van het Huis van Afgevaardigden. Steeds bleef hij werkzaam als een voorvechter der reactie, maar in 1858 verliet hij het staatkundig tooneel. In 1865 werd hij benoemd tot „Wirklich geheimer Oberjustizrat“ en dus tevens tot raad van de eerste klasse. Van 1870—1873 was hij nogmaals lid van het Huis van Afgevaardigden, waar hij in den „Kulturkampf“ een der heftigste tegenstanders van *Bismarck* was. In 1874 werd hij wegens een brochure tot een geldboete veroordeeld en kreeg hij zijn ontslag uit den werkelijken dienst. Hij overleed te Berlijn den 18^{den} Februari 1877.

Gerlach, Leopold von, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Berlijn den 17^{den} September 1790, koos de militaire loopbaan, nam deel aan den bevrijdingsoorlog, werd in 1824 adjudant van prins *Wilhelm* van Pruisen, kreeg in 1842 het commando over de eerste brigade der landweergarde, werd in 1844 generaal-majoor, in 1850 luitenant-generaal en adjudant-generaal en daarna adviseerend lid van het ministerie van Oorlog. Als zodanig verkoorde hij in de nabijheid des konings en bewees als het invloedrijkst lid der „Camarilla“ aan de reactie belangrijke diensten. In 1859 werd hij generaal der infanterie, doch haalde zich bij de begrafenis van *Fredrik Willem IV* een zoo hevige verkoudheid op den hals, dat hij den 10^{den} Januari 1861 overleed. Zijn voor de geschiedenis van zijn tijd hoogst gewichtige „Denkwürdigkeiten aus dem Leben Leopold von Gerlachs“ (2 dln., 1891—1892) gaf zijn dochter uit.

Gerlach, Otto von, een broeder der beide voorgaanden, werd geboren den 12^{den} April 1801, studeerde eerst in de rechten, daarna in de god-

geleerdheid, hieldde aanzienlijke ambten in de Kerk, was eindelijk Hof- en Domprediker en honorair hoogleeraar te Berlijn en overleed aldaar den 24sten October 1849. Van zijn geschriften noemen wij: „Auswahl aus Luthers Werken“ (24 dln., 1840—1848), „Die Heilige Schrift nach Luthers Uebersetzung, mit Einleitungen und erklärenden Anmerkungen“ (6 dln., 8ste druk, 1896), „Ueber den religiösen Zustand der anglikanischen Kirche“ (1845) en „Die kirchliche Armenpflege, nach Chalmers“ (1847).

Gerlach, Andreas Christian, een Duitsch veearts, den 15^{den} Mei 1811 te Wedderstedt bij Quedlinburg geboren, stondeerde te Berlijn, werd in 1845 veearts te Halberstadt, in 1848 leeraar aan de veeartsenschool te Berlijn, in 1859 directeur der veeartsenschool te Hannover, in 1870 idem te Berlijn, in 1873 gewoon lid van het „Landes-ökonomiekollegium“ en in 1875 lid der technische deputation van het veeartsenijwezen. Vooral op onderwijsgebied heeft hij zich zeer verdienstelijk gemaakt (pathologische anatomie, physiologie en histologie). Ook schreef hij belangrijke werken over besmettelijke ziekten en parasieten, terwijl hij de aandacht vestigde op het vleeschonderzoek. Van zijn werken noemen wij: „Lehrbuch der allgemeinen Therapie der Haustiere“ (2de druk, 1868), „Krätze und Räude“ (1857), „Die Flechte des Rindes“ (1857), „Gerichtliche Tierheilkunde“ (2de druk, 1872), „Die Trichinen“ (1866), „Die Rinderpest“ (1867), „Massregeln zur Verhütung der Rinderpest“ (2de druk, 1875), „Die Fleischkost des Menschen“ (1875) en met *Leisering*, „Mitteilungen aus der tierärztlichen Praxis im preussischen Staat“ (1854—1859). Als voortzetting van het „Magazin für Tierheilkunde“ gaf hij het „Archiv für wissenschaftliche und praktische Tierheilkunde“ uit. Hij overleed den 29sten Augustus 1877 te Berlijn, waar hem in 1890 een standbeeld werd opgericht.

Gerlache, Etienne Constantin, baron de, een Belgisch staatsman, werd geboren te Biongne in Luxemburg den 20sten December 1785, en begon zijn rechtsgeleerde loopbaan onder *Napoleon I* als advocaat bij het Hof van Cassatie te Parijs. Na de vereeniging van België met de Nederlanden werd hij raadsheer in het Hof van Appel te Luik. In 1824 was hij lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en behoorde er weldra tot de hoofden der oppositie. Behalve met betrekking tot de zaken der R. Katholieke Kerk betoonde hij zich intusschen zeer gematigd en trachtte steeds de wet te handhaven. Bij het nitbarsten der Belgische Omwenteling werd hij lid van de veiligheidscommissie te Luik; het gelukte hem echter niet, aldaar de kalme te bewaren. Inmiddels wist hij de afgevaardigden te bewegen zich naar 's Gravenhage te begeven, ten einde er de buitengewone zitting der Staten-Generaal bij te wonen. Tengevolge der gewichtige gebeurtenissen te Brussel werd hij gekozen tot lid der commissie, belast met het ontwerpen eener grondwet, en benoemd tot afgevaardigde naar het Congres, waar hij voor de uitsluiting van het Huis van Oranje stemde. Toen *Sarlet de Chokier* verheven werd tot regent van België, werd hij gekozen tot president van het Congres. In die betrekking bevond hij zich aan het hoofd van het gezantschap,

dat aan *Leopold van Saksen-Coburg* de kroon van België aanbood, waarna hij dezen vorst den eed op de grondwet afnam. Bij de reorganisatie der rechterlijke macht in België (1832) werd hij voorzitter van het Hof van Cassatie. Na dien tijd bemoeide hij zich weinig met staatkundige aangelegenheden; niettemin werd hij in 1839 naar de Conferentie te Londen gezonden, om de voorstellen van België aangaande de geldelijke schikkingen met Nederland te verdedigen. Hij was een ijverig voorstander der ultramontaansche richting en schreef in 1852 een brochure tegen de bedoelingen der liberalen, welke grootendeels oorzaak was van de nederlagen, welke laatstgenoemden bij de eerstvolgende verkiezingen leden. In 1863 en 1864 stond hij als de leider der ultramontaansche partij aan het hoofd der kerkelijke samenkomsten te Mechelen. Hij heeft onderscheiden geschiedkundige en staatskundige werken geschreven en zich vooral naam gemaakt door zijn: „Histoire du royaume des Pays Bas“ (3 dln., 4de druk, 1875). Zijn verzamelde werken verschenen in 1875 in 6 deelen in het licht. De Belgische Academie benoemde hem tot lid en in 1834 werd hij voorzitter van de koninklijke geschiedkundige commissie, terwijl koning *Leopold* hem in 1843 den titel van baron toekende. Hij overleed te Brussel den 10^{den} Februari 1871.

Gerlache de Gomery, Adrien de, een Belgisch zeeofficier en poolreiziger, geboren te Hasselt den 2^{den} Augustus 1866, studeerde te Brussel, doch trad in 1890 in zeedienst. In 1895 nam hij deel aan een expeditie naar Jan Mayen en Oost-Groenland en deed daarna in 1898—1899, gesteund door den Belgischen staat en het Belgische volk, als leider eener expeditie met het schip „Belgica“ een onderzoekingsstocht naar Grahamsland. In 1901 was hij leider eener zoologische expeditie in de Perzische Golf. Sedert 1902 is hij conservator van het Musée Royal d'Histoire naturelle te Brussel. Van den 7^{den} Mei tot den 12^{den} September 1905 deed hij met hertog *Philips van Orleans* van Sandefjord nit een tocht naar Noord-Oost-Groenland. Hij schreef „L'expédition antarctique belge“ (Brussel, 1900) en „Voyage de la Belgica. Quinze mois dans l'Antarctique“ (2de druk, 1902).

Gerland, Georg Karl Cornelius, een Duitsch geograaf en ethnoloog, werd geboren te Kassel den 29sten Januari 1833, studeerde te Marburg en Berlijn, aanvaardde een leeraarsbetrekking in zijn geboorteplaats, werd in 1857 leeraar aan het gymnasium te Hanau, in 1858 aan het klooster van Onze Lieve Vrouw te Maagdenburg en in 1870 hoogleeraar aan het stedelijk gymnasium te Halle. In 1875 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de aardrijks- en volkenkunde aan de universiteit te Straatsburg. Na den dood van *Wailz* (1864) voltooide hij de „Anthropologie der Naturvölker“ (1871). Verder schreef hij o. a. „Ueber das Aussterben der Naturvölker“ (1868), „Anthropologische Beiträge“ (1875), „Atlas der Ethnographie“ (1876), „Die Zukunft der Indianen“ (1879), „Die Baaken und die Iberer“ (1886), „Atlas der Völkerkunde“ (1891—1892). Bovendien geeft hij uit „Beiträge zur Geophysik“ (1887 enz.) en „Geographische Abhandlungen aus Elsass-Lothringen“ (1891 enz.). Zijn onder-

zoekingen omtrent aardbevingen gaven in 1900 aanleiding tot de stichting van het keizerlijk hoofdstation voor de bestudeering van aardbevingen, te Straatsburg, waarvan hij directeur is.

Gerle, Wolfgang Adolf, een Duitsch dichter en schrijver, geboren den 9^{den} Juli 1781 te Praag, bepaalde zich bij den boekhandel en bielde zich tevens bezig met letterkundigen arbeid. Hij schreef onder de namen *G. Erle*, *Konrad Spät*, genoemd *Frühau*, en *Hilarion Kurzwel*. Van zijn werken vermelden wij: „Korallen“ (1811), „Scheimniskys seltsame Abenteuer“ (1821), „Novellen, Erzählungen und Märchen“ (1821), „Der kleine Phantastus“ (1822), „Schatten und Mondnachtbilder“ (1824), „Volksmärchen der Böhmen“ (1819), „Historischer Bildersaal der Vorzeit Böhmens“ (1829) en onderscheiden blijspelen. Gerle's tijd was hij redacteur van de „Prager Zeitung“. Eindelijk werd hij krankzinnig en zoekt en vond den dood in de wateren van de Moldan den 20sten Juni 1846.

Germ. is achter plantennamen de afkorting voor *Ernest Germain* (*de Saint Pierre*), geneesbeër te Parijs en overleden na 1870 te Besay. Hij schreef „Histoire iconographique des anomalies de l'organisation dans le règne végétal“ (1845, onvoltooid) en „Nonveau dictionnaire de botanique“ (1849).

Germaansche mythologie. Zie *Noorse Mythologie*.

Germaansche oudheidkunde is een wetenschap, die den maatschappelijke en huiselijke toestand der Germanen bestudeert, van de oudste tijden tot aan *Karel den Groote*. De oudste berichten omtrent de Germanen dagteekenen uit een tijd, waarin zij het zwerfend leven reeds te boven zijn, hoewel nog sommige stammen gedurig van woonplaats veranderen en Germaansche benden in de afwisseling van roof- en plundertochten meer vermaak scheppen dan in een vaste woonplaats. Landbouw en veeteelt zijn bij hen de hoofdbronnen van bestaan, terwijl de nitgestrekte wouden, waar, bebalve het wild van onze dagen, de oeros, de eland en de beer rondzwerfen, een geschikte gelegenheid aanbieden voor de jacht. Hun rijkdom is hoofdzakelijk gelegen in hun vee, paarden, runderen, schapen, zwijnen en geiten. Aan de oevers der rivieren beoefenen zij de visscherij. Uit de mededeelingen der Romeinen blijkt, dat reeds in de eerste eeuw onzer jaartelling de landbouw er regelmatig hedreven werd. Elke gemeente had een bepaald grondgebied (mark); het bouwland werd onder de landbouwers verdeeld, doch de weiden en wonden waren tot algemeen gebruik bestemd. Men verbouwde er vooral gerst, haver, boonen en gierst, verder ook rogge en tarwe. De ooft- en wijnbouw werd er door de Romeinen ingevoerd aan den Rijn en de Moezel. Uit een en ander kunnen wij opmaken, welk voedsel de Germanen gebruikten: melk en kaas, vleesch van tamme dieren en wild hadden zij in overvloed. Het graan diende tot het bereiden van brij en van grof brood, alsmede tot het bronwen eener soort van bier. Van honig vervaardigde men reeds vroeg mede, en in den tijd der Romeinsche keizers kwam er ook wijn van de overzijde van den Rijn. De Germanen stonden bij de Romeinen bekend als stoute drinkers. Hun kleeding vervaardigde men

van linnen en wollen stof of van vellen. De mannen droegen veelal een nauwsluitenden rok en hingen een stnk grof doek of een dierenvel over de schouders. Het gewaad der vrouwen bezat enkel armsgaten, maar geen mouwen, en haarmantel, doorgaans van linnen, was met een gesp vastgehecht. Zoo hleef de kleederdracht ook in de volgende eeuwen. De rok der Saksers en Longobarden was langer dan die der overige stammen en om de heupen met een gordel vastgesnoerd. De aanzienlijken droegen schoeisel en de vrije mannen en vrouwen lieten het haar groeien.

In den tijd, toen zij nog rondzwierven, en hij hun veroveringstochten was de wagen de woning der Germanen. Ook hun vaste woningen bouwden zij van hont en dekten zij met stroo, riet of planken. De wanden werden hier en daar beschilderd. Van binnen bezat znlk een huis slechts een enkel vertrek. De voornaamste plaats was er de haard in het midden van den vloer. Vee en levensmiddelen had men in hetzelfde vertrek of in afzonderlijke stallen en schuren, terwijl ondersaarsche ruimten tot kelders dienden. Doorgaans vormden eenige hofsteden een dorp (*vicus*). De Germanen hadden nog lang een afkeer van steden. Hun versterkte plaatsen waren omringd van wallen en op hoogten — slechts zelden in moerassen — gelegen. Later ontstonden de steden, gedeeltelijk uit Romeinsche legerplaatsen en volkplantingen, gedeeltelijk uit dorpen, die men met grachten en wallen omgaf, gedeeltelijk uit kasteelen, onder wier hoede een aantal huizen verrees. Onde handelsplaatsen ontwikkelden zich dikwijls tot steden, daar de Germanen onderling een levendigen ruilhandel drevén en ook aan Romeinsche kooplieden den toegang vergunden tot hun markten. Zij brachten er huiden, slaven en harnsteen en vervuilden die goederen tegen wapens, metalen voorwerpen, kleederen, wijn en langzamerhand ook tegen Romeinsch geld.

In de hofsteden ontwikkelde zich het huisselijk leven. De hoofdpersoon was hier de vader of de naaste mannelijke bloedverwant. Hij bepaalde of het pasgeboren kind leven of sterven zon. Had hij het van den grond opgenomen, dan mocht het blijven leven; hij besproeiide het daarna met water en gaf het een naam. Reeds vroeg werd de knaap in den wapenhandel geoefend, terwijl het meisje onderwijs ontving in het spinnen en weven. Het vee en het land werden door de slaven of anders door de vrouwen verzorgd.

De verhouding, waarin huisgenooten en bloedverwanten zich bevonden met betrekking tot het hoofd des huizes, droeg den naam van voogdij (voogdij). De voogd vertegenwoordigde zijn pupil in alle rechtszaken, bestaunde zijn vermogen en beschikte over zijn persoon, zoodat hij hem kon weggeven, verkoopen en zelfs ter dood brengen. De vrouwen bleven voortdurend onder voogdij, want bij het huwelijk ging deze van den vader op den echtgenoot over. De zonen werden zelfstandig, zoodra zij weerhaar verklaard waren, doch genoten die zelfstandigheid eerst ten volle door het verkrijgen van grondbezit. Bij het huwelijk werd de bruid voor een bepaalde waarde van haar voogd gekocht. Men stelde den kooper zijn echtgenoot te hand, en hij bracht haar vervolgens naar zijn woning. Eerst in later eeuwen maakte men de geldig-

heid van het huwelijk afhankelijk van de kerkelijke inzegening. De man kon over de vrouw beschikken, zelfs over haar leven; doch van haar vermogen had hij alleen het vruchtgebruik. Zelfs in de oudste tijden heerschte, voor zoover ons bekend is, de gewoonte om slechts één vrouw te huwen, terwijl het om staatkundige redenen aan de koningen geoorloofd was meer vrouwen te nemen. Niettemin was het concubinaat een erkende zaak. Edelen en vrijgeborenen dienden onderling te trouwen; indien een vrouw huwde met een onvrjge of met een vrijgelatene, verloor zij de vrijheid en het kroost ereneens; slechts tusschen de naaste bloedverwanten mochten geen huwelijken gesloten worden; de verdere verboden graden zijn latere verordeningen der Kerk. De man handhaafde met gestrengheid de huisselijke tucht en verlangde van zijn echtgenoot de reinste huwelijksrouw. Het stond hem vrij de echthreekster met haar mede-schuldige, op heeterdaad betrapt, zonder vorm van proces te doodén. In de oudste tijden plaatste zich de Germaansche vrouw met het lijk van haar echtgenoot op den brandstapel, en nog lang bleef het voor een weduwe ongeoorloofd, een tweede huwelijk te sluiten. De erfstelling stond vast en behoeft niet bij testament bepaald te worden; de achterblijvenden erfdén bij staken, van welke de nadere de verdere nitsloot. De grond was steeds het erfdeel der mannen; aan de vrouwen viel alleen roerend goed ten deel. Intusschen genoot de dochter voorrechten boven verwijderde bloedverwanten van het mannelijk geslacht. Met het erfrecht was de bloedwraak verbonden en de deelneming aan de familie-veeten. Tot het huisgezin behoorden ook de slaven, wier aantal gednrg door krijgsgévangenen vermeerderd werd. De bezitter had over hen een onbepaalde beschikking, want zij werden als zaken beschouwd. Zij deden huisselijke diensten of waren werkzaam op het land. Later verloren de meeste kleine grondbezitters hun vrijheid. Voor de lijkén der afgestorvenen werd groote zorg gedragen; zij werden verbrand of begraven. De Germanen geloofden aan een persoonlijk voortbestaan na den dood.

De grondslag van het openbare leven werd gevormd door standen. Het volk bestond uit vrije mannen, en deze ontleenden aan de vrijheid hun rechten en plichten. Wie volkomen vrij was, moest zich in het bezit bevinden van grondeigendom. Wie van dit laatste verstoken was, kon geen rechten doen gelden. Vandaar het verschil tusschen de vrije mannen. De vrijgelatene waren niet bevoegd als krijgslieden op te trekken en grondeigendom te hebben; zij stonden onder voogdij en onderscheidén zich alleen door hun persoonlijke vrijheid van de slaven. Uit de vrijen verheven zich bij alle Germaansche stammen edele geslachten. Deze genoten een zekere onderscheiding, maar geen voorrechten. De *Merovingers* poogden deze oude geslachten te vernietigen en stelden een Hof- of dienstadel in, die zich door zijn erfelijkheid tot een blijvend stand verhefde. In hun staatsregeling was de onderste trap het dorp (*vicus*), en de daarop volgende de goww (*pagus*), terwijl een aantal gowwen een staat (*civitas*, *gens*) vormde. Sommige staten bestonden wel uit 100 gowwen. Een en ander werd echter gewijzigd

door de volkaverhuizingen. De gonwen werden grooter en naar hun hestnorden, den graaf (*comes*), ook graafschappen geheeten. Men verdeelde deze in honderdschappen (*hundertari*). De graafschappen vereenigde men later tot hertogdommen (*ducatus*). Nu en dan werden gewone en buitengewone vergaderingen van gonwen en staten gehouden, waarin over rechtszaken en openbare aangelegenheden beraadslaagd en besloten werd, althans zoolang de Franken het monarchale beginsel niet in de plaats gesteld hadden van het democratische. De hoofden der gonwen waren in onden tijd de vorsten (*principes*), die door het volk gekozen werden en bij sommige stammen den naam van koningen (*reges*) droegen. Bij de oostelijk wonende volkeren schijnt de volksoverheid reeds eenige heperking te hebben ondergaan door het koninklijk gezag: dit geschiedde in de 2de en 3de eeuw te midden der veelvuldige krigstochten eveneens bij de overige stammen, en eindelijk vestigden de *Merovingers* ook in westelijke landstreken het koningschap, dat naar het voorbeeld van het Romeinsche keizerschap was gevormd. De Frankische koning was in het bezit van het volle gezag, dat hij nitofende door middel van de graven en hertogen, als zijn amtenaren. De grooten des riks zwoeren hem trouw en gehoorzaamheid, en de algemeene vrijheid maakte plaats voor de koninklijke willekeur.

De rechtspleging geschiedde door de vergadering van vertegenwoordigers der gonwen en staten. Doorgaans werd door gekozen schepenen het vonnis (doem) uitgesproken, dat door de vorsten moest worden ten nitvoer gelegd. Sedert den tijd der *Merovingers* was de rechtspraak toevertrouwd aan den graaf, en deze belastte daarmede ondergeschikte amtenaren. De vergadering van rechters of het spannen der vierschaar had plaats op gezette tijden en plaatsen in de open lucht. De aanklager moest bewijzen aanvoeren, en de aangeklaagde kon ze door nog krachtiger bewijzen vernietigen. Bij onmacht van den veroordeelde moesten zijn bloedverwanten hem hijspringen tot het betalen der boete. In crimineele gevallen was, met eenige uitzondering, de wraak des beleedigden nitgesloten, terwijl men bij de wet bepaald had, wat de beleediger ten zoen geven moest. Een misdad benadeelde niet alleen een bepaald geslacht, maar vernietigde ook den algemeenen vrede, waarom de overtreder, niet slechts het zoengeld (*compositio*) aan de beleedigden, maar ook een vredegeld (*fredus*) aan den Staat betalen moest. In de oudste tijden kon de vrije man de straf voor elk misdrijf afkopen, indien hij aan de wraak van het oogenblik was ontsnapt. Onvermogenen dienden zich aan de straffen, ook aan de doodstraf, te onderwerpen. Voor het overige werden lichaamsstraffen alleen aan onvrijen toegediend.

De grondslag van het leger was de eenheid van dit laatste met het volk. Ieder gezonde, vrije man was dienstplichtig. Later waren zulks alleen de vermogenen, terwijl de minder gegoeeden zich vereenigden om een krigsman uit te rusten. Ieder moest zelf zorgen voor kleding, wapens en voedsel. De Germanen hlonken nit als krijgslieden te voet, doch onderscheiden stammen leverden ook uitatkende ruiters. In

den tijd der *Merovingers* voegden de aanzienlijken zich met hun gevolg te paard bij het leger. De Romeinsche geschiedschrijvers melden, dat de Germanen onstuimig waren in den aanval en dapper in den strijd, maar dat het hun aan volharding onthrak. In de eerste veldslagen streeden zij zonder orde of overleg, doch weldra leerden zij de krijgskunst van de Romeinen. Bloedverwanten en huren vormden afdeelingen; over de gonwen voerden de vorsten het bevel, en de dapperste en bekwaamste was opperbevelhebber van het geheele leger. De krigstucht werd bevorderd door de priesters, en dezen droegen vermoedelijk de goddelijke symbolen als banieren. Het voornaamste wapen voor voetvolk en ruiters was aanvankelijk de spies of speer; het zwaard werd nog weinig gebruikt, doch sommige stammen waren zeer bedreven in de behandeling van den boeg. Ook hadden zij lichte schillen. Het hoofdwapen der Franken was de hiel. Een merkwaardige militaire inrichting zien wij in de dienstgevolgeschappen (*comitatus*), die ten tijde van *Caesar* zich vertoonden als tijdelijke vereenigingen van strijdlustige mannen onder aanvoering van een vorst, doch volgens *Tacitus* honden vormden van hlijvenden aard, die zich om een nitutekond legerhoofd schaarden en van dezen het noodige ontvingen, terwijl zij hem onvoorwaardelijk trouw en gehoorzaamheid beloofden. Daaruit ontstonden vervolgens de dienstgevolgeschappen der Frankische koningen.

Germaansche talen noemt men een der grootste taalfamilies van den Indo-Germaanschen taalam. Zij zijn in drie hoofdgroepen gesplitst: Gotische, Scandinavische of Noord-Germaansche en West-Germaansche talen. Ook heeft men de Gotische en Scandinavische wel eens vereenigd en te zamen Oost-Germaansche talen genoemd. De Gotische tak is geheel nitgestorven; het Scandinavisch of Noorsch is weer onderverdeeld in het Oost-Noorsch, d. i. de Deensch-Zweedsche, en West-Noorsche, d. i. de Noorsch-IJslandsche groep. In Noorwegen heeft men tengevolge van de langdurige vereeniging met Denemarken het Deensch als schrijftaal aangenomen, waartegen in den laatsten tijd zich een sterke strooming verzet. Het echte Noorsch hoort men nog in volksdialekten. Het meest verbreid zijn de West-Germaansche talen. Daartoe behooren het Engelsch, Friesch en Duitsch. Men vermoedt, dat beide eerste vroeger een Anglo-Friesche taaleenheid gevormd hebben. Het Engelsch is ontstaan nit de taal der stammen, die in de 5de eeuw n. Chr. Brittannië bezet hebben, n. l. Angelen, Saksen, Jutten enz. De Friezen woonden aan de kusten en op de eilanden der Noordzee van Nederland tot Sleeswijk; hnn taal is nog bewaard gebleven op de Sleeswische eilanden, in het Oldenburgerse Saterland en in Friesland. Het Duitsch in engeren zin wordt weer gesplitst in het Nederduitsch, waartoe de taal der Neder-Saksen en de Noord-Franken behoort. Uit de taal der laatsten heeft zich in het W. het Middel-Nederlandsch ontwikkeld en het Hoogduitsch. Vraagt men, waarom men de opgenoemde talen tot een geheel gebracht heeft en haar tegenover de andere Indo-Germaansche talen kan stellen, dan is voornamelijk op een zeer bijzondere eigenschap

te wijzen, n.l. op de door *Grimm* ontdekte wet der klankverhuizing (zie aldaar); verder hebben zij de verming van een zwakken en sterken adjectiefvorm gemeen.

De grondslag voor de studie der gezamenlijke Germaansche talen vernat ook neg heden ten dage *J. Grimm*, „*Deutsche Grammatik*“ (Göttingen, 1819—1834; nieuwe druk, Berlijn-Güttersloh, 4 dl., 1870—1897). Een overzicht van de vermeerdering onzer kennis sedert *Grimm* geeft *Paul's „Grundriss der germanischen Philologie“* (dl. 1, 2de druk; Straatsburg, 1898). Verder vallen te noemen: *Fick*, „*Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*“ (4 dln., 4de druk, Göttingen, 1890 vv.), *O. Schade*, „*Altdeutsches Wörterbuch*“ (2 dln., 2de druk, Halle, 1874—1880) en *Uhlenbeck*, „*Wörterbuch der gotischen Sprache*“ (2de druk, Amsterdam, 1900).

Germaansch museum (officieel *Germanisches Nationalmuseum*), een inrichting te Neurenberg, is bestemd om de kennis van den Duitschen voortijd te vermeerderen, met name de belangrijke gedenkteekenen der Duitsche geschiedenis, kunst en literatuur aan de vergetelheid te ontrukken en hun betekenis op alle mogelijke wijzen uiteen te zetten. Het dankt zijn ontstaan aan vrijheer *Franz von und zu Aufseß* (zie aldaar). Verscheidene malen wendde hij zich met zijn plannen tot geleerden en historische genootschappen, doch zij vonden geen ingang, zoedat hij besloot op eigen kosten een inrichting in het leven te roepen, die zijn denkbeelden zou verwezenlijken. Nadat hij op bescheiden voet begonnen was, gelukte het hem een vergadering van Duitsche geschied- en oudheidkundigen, die in Augustus 1852 te Dresden bijeenkwam, er toe te brengen de door hem in het leven geroepen inrichting tot een nationale te verklaren en aan de regering en het volk tot steun aan te bevelen. Dadelijk werd een bestuurscomité gevormd, als voorzitter waarvan *von Aufseß* optrad. Terwijl de Duitsche Bondsraad en andere regeringen de stichting spoedig erkenden en het velk groote aympathie toonde, stiet men in den kring der geleerden op tegenstand, daar deze het programma te nitgebreid en enuutvoerbaar achtten. Inderdaad bleek weldra, dat de gedachte; een groot algemeen repertorium, een personen-, zaak- en plaatsregister over het geheele materiaal van oorkonden en handschriften, de geheele literatuur en de gezamenlijke cultuur- en kunsthistorische gedenkteekenen samen te stellen, zeker beperkt, misschien geheel opgegeven zou moeten worden. Nadat in 1866 *August von Saxe-weiss* het bestuur had overgenomen, werd het doel der stichting enigszins gewijzigd en emgezet in een Duitsch cultuurhistorisch centraalmuseum.

Germaansch recht omvat de oudste verzamelingen van wetten der Germaansche volkeren. Zij ontstonden reeds in de 5de eeuw, tengevelge van den emgang der Germanen met de Romeinen. Zij werden opgesteld in barbaarsch Latijn, terwijl de Angelsaksen en ook de Skandinaviers gebruik maakten van hun eigen taal. De inhoud bestaat meerendeels uit strafrechtartikelen. Het vervaardigen van zulke verzamelingen werd gewoonlijk door de koningen verordend. De endste verzameling, vermoedelijk onder koning *Chloje*

(† 447) tot stand gebracht, is de „*Pactus legis salicae*“, waaraan een en ander is toegevoegd. De „*Lex Ripnaria*“, onder koning *Theoderik* (511—534) ontstaan, is aan de Salische wet ontleend en onder *Dagobert* herzien; zij was van kracht langs den Rijn tot aan den Main. Het endste gedeelte der „*Lex Alamannorum*“ is ten tijde van *Theobald* of *Chlotarius* nit het velk voertgekomen, maar onder *Chlotarius II* (613—628) emgewerkt en vermeerderd en in de „*Memnenta*“ van *Pertz* nitgegeven. De „*Lex Bajuvariorum*“ is onder koning *Dagobert* op een Rijksvergadering in 635 ender medewerking van nitstekende rechtsgelerden epgesteld. Onder hertog *Thassilo* (772—774) zijn er belangrijke bepalingen hijgevoegd. Zij werden eveneens in de „*Monnmenta*“ geplaatst. Van de oudste redactie der „*Lex Wisigothorum*“, welke onder *Leovigild* en *Reccared I* is ontstaan, zijn slechts kleine gedeelten bewaard gebleven. Daarentegen is het „*Liber Iudiciorum*“ der koningin *Chindaswind* en *Rekenswind* met de toevoegselen van latere versten neg voorhanden. Het is een nitvoerig en stelselmatic wetboek, waarbij men den invloed bespeunt van het Romeinsche recht. Het oudste gedeelte der „*Lex Burgundionum*“ ontstond onder koning *Gondobald* († 516); het is echter later nitgebreid. Het was bestemd voor Germanen en Romeinen, zoals blijken kan uit onderscheiden bepalingen van Romeinschen oorsprong. Ook deze is in de „*Monnmenta*“ epgenemen. De wetgeving der Longobarden staat in het nauwste verband met het „*Edictum Rotharis*“ (643). *Karel de Groote* verordende in 802, dat de wetten van verschillende stammen moesten verzameld worden, en hierdoor ontstonden de „*Lex Saxonum*“, nitgegeven door *Richthofen* (1840) en ook geplaatst in de „*Monnmenta*“, en de „*Lex Anglorum et Werinorum*“ (*Tburinorum*), nitgegeven door *Merkel* (1851). De Angelsaksische wetgeving volgde een eigenaardige richting en onderscheidde zich door het gebruik der volkstaal. Haar wetten zijn nitgegeven door *Liebermann* (1898). Van veel lateren oorsprong (van de 12de en de 13de eeuw) zijn de wetboeken der Skandinavische landen. Tot de Noorweegsche behooren de „*Frostathing*“ en de nog oudere „*Gulathing*“, met het „*Heidsif*“ en „*Bergarthingsrett*“. Zij zijn nitgegeven door *Keyser* en *Munk* (3 dln., 1844—1849). Uit het Noorweegsche recht vloiede het IJslandsche voort, dat, naar men meent, door *Ulfioth* (925) is vastgesteld; het werd echter eerst opgetekend in de „*Hafliðskrá*“ (1117 en 1118), het voornaamste gedeelte van den „*Grágás*“ (1123—1135), door *Schlegel* in 1629 nitgegeven. Na de onderwerping des lands aan Noorwegen gaf koning *Hakon* in het „*Hakonarbok*“ een streng recht. Eindelijk zijn ook in Denemarken en Zweden in de 12de en 13de eeuw de wetten verzameld. Die van Zweden zijn door *Collin* en *Schlyter* in het „*Corpus juris Svec Gothorum antiqui*“ (8 dln., 1827—1863) nitgegeven.

Germain, Graaf van *St.*, een berucht gelukzoeker, alchemist en dnivelbanner, was een man van enzekere afkomst. Men bield hem voor den Portugeeschen markies van *Betmar*, voor den Spaanschen Jezufet *Aymar*, voor den Elzasser Israëliet *Simon Wolf*, voor den zoon van

den belastinggaarder *Rolando* te San Germano in Savoye, voor een afstamming van prins *Ragotsy* uit Zevenhurgen enz. Hij gaf voor, dat hij 2000 of 3000 jaar oud was en *Christus* bemeynde de 12 Apostelen persoonlijk gekend had. Sedert 1750 vertoonde hij zich te Venetië als comte de *Bellamare*, te Pisa als chevalier *Schöning*, te Milaan als chevalier *Waldone* en te Genua als graaf *Soltkyow*. Door madame de *Pompadour* werd hij aanbevolen aan *Lodewijk XV*, die van hem de alchemie wilde leeren en hem in 1760 naar Londen afvaardigde, om er de vredesonderhandelingen voor te bereiden. Intusschen had deze duivelskunstenaar zich door zijn welwillende verstandhouding met maarschalk *Belle-Isle* den haat op den hals gehaald van hertog de *Choiseul*, en daar deze hem aanklaagde als een Russischen spion en van *Pitt* zijn inhechtenisneming verlangde, moest hij de wijk nemen naar het vasteland. Bij de omwenteling in Rusland in 1762 vervulde hij een belangrijke rol. Graaf *Orloff*, die hem later te Neurenberg leerde kennen, noemde hem „caro padre” (lieve vader) en schonk hem 2000 Venetiaansche zecchini. Van Petersburg begaf *St. Germain* zich naar Berlijn, vertoefde in 1774 onder den naam van *Tzarovyy* — een omzetting van *Ragotsy* — te Schwabach en verwierf het vertrouwen van markgraaf *Karel Alexander von Ansbach*, die hem medenam naar Italië. Na zijn terugkeer vond hij een wijkplaats bij landgraaf *Karel van Hessen*. *St. Germain* bezat, behalve zijn goochelkunst, een groot aantal merkwaardige kundigheden. Hij sprak bijna alle talen en had zulk een voorbeeldeloos geheugen, dat naar beweerd wordt, hij ieder hoek na een eerste lezing van huiten kende; verder bespeelde hij verschillende muziekinstrumenten en daarbij de viool met zoo groote vaardigheid, dat men een kwartel meende te hooren. Met beide handen tegelijk kon hij op 2 vellen papier alles opschrijven, wat hem werd voorgesegd, en naar zijn voorgaven kon hij uit ieder handschrift het karakter en zelfs den naam van den schrijver bepalen. Ook beweerde hij, dat hij op zijn tweede reis naar Indië het geheim had ontdekt, om edelgesteenten te vervaardigen, alsmede om een soort van thee te bereiden — thè de Russie of *acqua benedetta* genaamd —, welke de eigenschap bezat, dat zij aan de ouden van dagen de kracht en schoonheid der jengd teruggaf. Hij verklaarde, dat hij geen voedsel noodig had, en men zag hem nooit eten of drinken. Vaak viel hij in een diepen slaap en gaf voor, dat hij inmiddels in andere gewesten der wereld geweest was, waar hij opheldering had ontvangen omtrent de toekomst. De dood van *Lodewijk XV* werd door hem voorspeld. Nu en dan verdween hij gedurende eenige maanden. Gelijik alle gewaande tovenaars zijner eeuw, evenals bijv. zijn leerling *Cagliostro*, beweerde hij, dat hij ingewijd was in een hooger graad der Vrijmetselarij. Zijn kunst was vooral daarin gelegen, dat hij de zwakke zijden van anderen wist op te merken en daarmede zijn voordeel te doen, verder in zijn zeer algemeene, ofschoon hoogst oppervlakkige kennis en in zijn innemend voorkomen. Hij overleed te Eckernförde in den aanvang van 1780.

Germain, *Sophie*, een Fransch wiskundige, werd geboren te Parijs den 1sten April 1776, wijdde zich reeds vroeg aan degelijke studie, wakte de opmerkzaamheid van *Lagrange* en behaalde in 1816 door een verhandeling, waarin zij de wet der trillingen van veerkrachtige blaasjes bepaalde, een door het Institut uitgeschreven prijsvraag. Die verhandeling verscheen in 1820 onder den titel „Recherches sur la théorie des surfaces élastiques”. Later leverde zij nog „Mémoire sur la courbure des surfaces élastiques” (1831) in *Crelle's „Journal für Mathematik”*. Ook in de natuurkunde was zij zeer ervaren. Zij overleed den 17^{den} Juni 1831.

Germanen of *Germanen* is een Keltische naam en hietekent waarschijnlijk nahuren. Dezen naam droeg een groep Belgische volkeren aan den middelloop der Maas (Tungri, Eburones, Caeroli, Condrusi, Segni, Paemani). De Kelten hielden van deze Germaansche stammen den naam Germanen ook op hun naburen aan de andere zijde van den Rijn uit, de latere Duitschers, welke de woonplaatsen der Belgische Germanen in bezit genomen hadden, vervolgens ook op hun voorvaderen. Tusschen 90 en 73 v. Chr. werd de naam in die beteekenis aan de Romeinen bekend. Zij gebrukten hem ter aanduiding van den grooten volkstam, dien men heden nog Germanen noemt, n.l. de voorouders der Duitschers, Friezen, Engelschen en Skandinaviërs. De Grieken kenden de Germanen niet als afzonderlijken volkstam; men wist hen niet van de Kelten te onderscheiden of noemde hen Skythen. Eerst *Caesar* zag met zekerheid het taalkundig en ethnografisch verschil tusschen Germanen en Kelten in, hoewel ook latere geographen en historici beide stammen niet uit elkander gehouden hebben. Doch de vergelijkende taalstudie der 19de eeuw heeft het onomstootelijk bewijs geleverd, dat de taal der Germanen weliswaar met die der Kelten verwant is, doch niet nauwer dan met de taal der Romeinen, Grieken, Perzen, Indiërs en Lithauers. Alle deze volkeren zijn leden der groote Indogermaansche volkerenfamilie. Wanneer en waar de Germanen zich van de Indogermanen afscheidden hebben, valt niet met zekerheid te zeggen. Als oudste woonplaats kennen wij het stroomgebied van de Oder en Weichsel. Ten W. van de Elbe, zoowel als in Zuid-Duitschland, Bohemen en Moravië hebben minstens tot 500 v. Chr. Keltische volkstammen gewoond. Langzamerhand zijn deze meest westwaarts getrokken en hebben de Germanen zich in hun woonplaatsen gevestigd, deels op vreedzame wijze, deels met geweld van wapenen. Omstreeks 325 v. Chr. vond de Grieksche ontdekkingsreiziger *Pytheas* reeds Germanen aan den Elbe-mond. Terwijl de Basternen als voorloopers der Goten reeds in het begin der tweede eeuw v. Chr. van Gallië nit naar de Zwarte Zee en de Kimhren en Tentonen hij het einde der eeuw naar Frankrijk en Opper-Italië gingen, volgde later de groote trek der Germanen in Z.W. richting. Omstreeks 50 v. Chr. drongen de Germanen over den Rijn, en slechte een veldheer als *Caesar* wist door zijn volkomen overwinning op *Arminius* te beletten, dat zij zich als heer en meester in Gallië vestigden. Daarna gelukte het den Romeinen drie eeuwen

lang de Germanen achter den Rijn en Neckar te houden. Nadat de poging, om de Germanen te onderwerpen, door den slag in het Teutoburger Woud mislukt was, moesten de Romeinen zich beperken tot de verdediging der Rijn- en Donaulinie en richtten zij van den rechter Rijn-oever tot den bovenloop der Donau een grooten, door kasteelen versterkten grenswal (*Himes*) op. Dezen te doorbreken gelukte den Germanen eerst in de derde eeuw na Chr. en sedert verspreiden zij zich over het geheele Europeesche Romeinsche Rijk, ja tot in Afrika toe. Nadat de Germanen de Romeinsch-Christelijke beschaving aangenomen hadden, konden zij hun nationaliteit en taal slechts daar handhaven, waar zij in grootere getale gevestigd waren, n.l. in Skandinavië, Duitschland, Engeland en ons land. In andere landen zijn zij geromaniseerd geworden. De Noord-Germanen bezaten oorspronkelijk slechts de Deensche eilanden en de Zuidkusten van Zweden en Noorwegen en hebben slechts langzamerhand de Finsch-Lapsche inboorlingen verder noordwaarts kunnen dringen. Ook op de Romaansche volkeren hebben de Germanen invloed gehad, de Franken en Noormannen op de Noord-Franschen, de Bourgondiërs op de Zuid-Franschen, de West-Goten op de Spanjaarden, de Sueven op de Portugeezen en de Longobarden op de Italianen.

Zoolang het Deutsche volk nog geen afzonderlijken naam had, noemden de geleerden en staatslieden het ook wel Germanen en tot op heden wordt de naam nog in dezen engeren zin gebruikt. (Engelschgerman). In het algemeen echter vat het spraakgebruik Duitschers, Nederlanders, Friezen, Engelschen en Skandinaviërs onder den naam Germanen samen. Het gebruik van dien naam is beperkt tot de wetenschap, want het in historische tijden vereenigde volk heeft zich nooit zoo genoemd. Reeds ten tijde toch, dat de Germanen hun intrede in de geschiedenis deden, dus in de eerste eeuw v. Chr., waren zij in verschillende stammen gesplitst, en iedere stam gevoelde zich als een afzonderlijk volk. Het bewustzijn tot elkander te behooren, was toen reeds bij de Germanen verdwenen, niettegenstaande zij dezelfde taal spraken en aan dezelfde goden geloofden. Eerst toen de volksverhuizing hen met de Romeinen in aanraking bracht, werd dat bewustzijn bij sommige hoogstaande staatslieden weder wakker. Dit had echter geen praktisch gevolg en ovenmin als nu, was er toen sprake van een Pangermanisme, dat Zweden, Noorwegen, Denen, Engelschen, Nederlanders en Duitschers zou omvatten.

Thans zijn er drie groote Germaansche volkstammen: de Skandinaviërs of Noord-Germanen Zweden, Denen, Noorwegen en IJslanders; de met Keltische Britten vermengde Engelschen en de met geromaniseerde Kelten en Slaven vermengde Duitschers en Nederlanders. Deze indeeling heeft zich door de geschiedkundige verhoudingen gevormd. Vóór dien tijd verrieten de Germanen in twee groote groepen, n.l. de West-Germanen (Duitschers, Friezen en Engelschen) eener- en de Oost- en Noord-Germanen anderzijds. Van de West-Germaansche stammen zijn alleen de Longobarden geheel en al geromaniseerd. De Oost-Germaansche groep bestaat thans niet meer; de daartoe behoorende Goten, Gepiden, Ruggiërs, Vandalen

en Bourgondiërs zijn in Romaansche naties opgegaan. De grens tusschen West- en Oost-Germanen was in het begin onzer tijdrekening de waterscheiding tusschen de Elbe en Oder. Zij verschillen toen reeds niet onbelangrijk door hun tongval, kleeding, bewapening, gestalte en hestuur. Belangrijker echter was het onderscheid, dat de West-Germanen onder den invloed der Romeinsche, de Oost-Germanen onder dien der Grieksche beschaving stonden. De laatste heeft meer nwerking gehad, daar de handelsbetrekkingen der Grieksche kooplieden te Olbia (thans Odessa), die den barmsteen van de Goten kregen, van anderen datum zijn. Het gevolg was, dat in de 5de en 6de eeuw de Oost-Germaansche Goten en de daarmede verwante volkeren op een hooger trap van beschaving stonden dan de West-Germanen.

Lichaamskenmerken van de Germanen zijn blond haar, blauwe oogen en een groote, krachtige lichaamsbouw.

Germania (Latijn) is in de dicht- en beeldende kunst de verpersoonlijking van het begrip der tot een staatkundig eenheid verbonden Duitsche landen. Deze personificatie, omstreeks 1845 ontstaan, werd door den oorlog van 1870—1871 hoe langer hoe meer algemeen. De talrijke gedenkteekenen, aan dien strijd gewijd, hebben nieuwe plastische vormen in het leven geroepen, van welke die van *Schilling* in het Niederwald de meest populaire is geworden.

Germania, een in 1871 gesticht, tweemaal daags te Berlijn verschijnend staatkundig dagblad, verdedigt de beginselen der ultramontaansche partij en staat onder den invloed der Jezuïeten. Een zeer belangrijke rol speelde het blad gedurende den *Kulturkampf* onder hoofdredactie van *Paul Majunkes*.

Germania is de naam der 241ste asteroïde (zie aldaar).

Germania (zie de kaart) was bij de Romeinen vooreerst de naam voor het land ten noorden van de Donau en ten oosten van den Rijn, dat door de Germanen tot aan de Weichsel bewoond werd, en verder voor het grootendeels door Germanen bewoonde, maar sedert *Augustus* als een Romeinsche grensprovincie georganiseerde gebied op den linker Rijn-oever (*Provincia Germania*). Dit laatste bestond uit twee deelen: *Germania Superior* met Mainz, en *Germania Inferior* met Keulen als hoofdplaats. Aan de Donau ontstonden de Romeinsche provincies *Raetia Noricum* en *Pannonia*, terwijl tusschen den Rijn en de Donau de *Agri Decumates* als Romeinsche volksplantingen een voornuur vormden naar de zijde der Germanen. Waar de Romeinsche beschaving nog niet was doorgedrongen, vormde Germania, volgens de Romeinen, een land van wouden en moerassen, waar zich veel vee bevond en ook de landbouw beoefend werd. Van het westen naar het oosten liep, naar hun meening, het Hercynisch Woud, dat door de latere aardrijkskundigen gescheiden werd in het Bohemerwoud, het Keuzen-gobergte, de Sudeten, het Teutoburger Woud, den Harz, den Taunus en het Zwarte Woud. Van de rivieren waren de Rijn en de Donau zeer goed bij hen bekend. De westelijke arm van den Rijn droeg hij hen den naam van *Vahalis* (Waal) en de oostelijke dien van *Flevo* (Vlie). Tot aan de Eems,

GERMANIË IN DE

Wester Ooster L. v. Groen. 2 4 6 8 10

Schaal 1 : 5 850 000

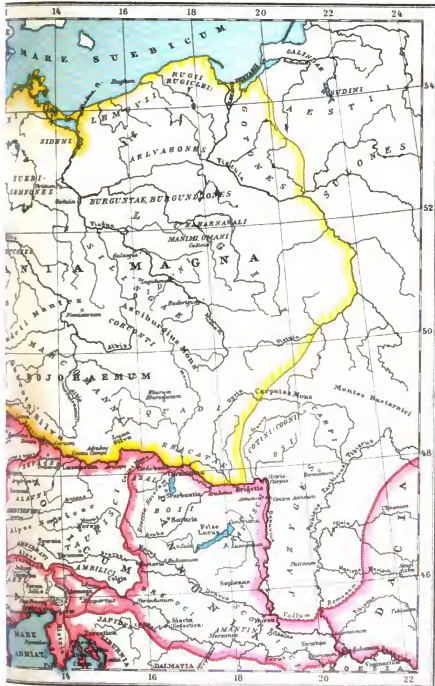
Kilometers, Miles, Toeg. p.

VOLKSTAMMEN

Romeinsch rijk

2DE EEUW NA CHR.

de Wezer en de Eder hadden zij oorlog gevoerd, eveneens tot aan den benedenloop der Elbe, met wier bronnen eerst *Dio Cassius* goed bekend was. In de Middeleeuwen noemde men Germanië dikwijls het land ten O. van den Rijn; bij de Italianen (*Germania*), Engelschen en Amerikanen (*Germany*) wordt thans nog het Deutsche Rijk met dien naam aangeduid.

Een hoofdbron voor onze kennis van de Germanen vormt het gewoonlijk „Germania“ genoemde werk van *Tacitus*, waarvan de volledige titel waarschijnlijk „De origine, situ, moribus ac populis Germanorum liber“ was.

Germanicus, *Cæsar*, een Romeinsch veldbeër, was een zoon van *Nero Claudius Drusus Germanicus*, broeder van *Tiberius*, en van *Antonia*. Hij werd geboren in September 20 v. Chr. en volgens het verlangen van *Augustus*, die er over gedacht had, hem tot zijn troonopvolger te benoemen, als zoon aangenomen door *Tiberius*, dien hij in den oorlog tegen de Pannoniërs en Dalmatiërs (7—9 na Chr.) en op den veldtocht over den Rijn, ter beveiliging der Germaansche grenzen na de nederlaag van *Varus*, vergezeld. Nadat hij in 12 consul geweest was, kreeg hij het opperbevel over Gallië en de acht aan den Rijn gelegerde legioenen. Na den dood van *Augustus* ontstond onder de soldaten der 4 legioenen van den Neder-Rijn, die verhooging van soldij en vermindering van dienstdienst vorderden en uit afkeer tegen *Tiberius* gezind waren, om *Germanicus* tot opvolger van *Augustus* nit te roepen, een bloedig oproer, dat door *Germanicus* met zachtheid en door zijn legaat *Cæcina* met gestrengheid onderdrukt werd. *Germanicus* voerde daarna de soldaten beneden Wezel over den Rijn, overrompelde de Marsen in het gebied van *Osna-brück* gedurende een nachtelijk feest en verwoestte het beroemde heiligdom van *Tamfana*. In het jaar 15 deed hij een tweeden inval in Germanië, terwijl *Cæcina* tegen de Marsen en Cherusken werd nitzegenden, van Mainz naar het land der Katten, wier hoofdplaats *Mattium* aan de Eder hij prijs gaf aan de vernieling. Op den terugtocht verzochten afgezanten van den Cheruskenvorst *Segestes* zijn hulp, daar deze door zijn schoonzoon *Arminius* (zie aldaar) was ingesloten. *Germanicus* keerde terug, ontzette *Segestes* en nam *Tha-nelda*, de gemalin van *Arminius* gevangen. Bij de tijding, dat *Arminius* de Cherusken en aangrenzende volken tot het hervatten van den oorlog opriep, ondernam *Germanicus* een nieuwen tocht. Met een vloot voer hij door het Drususkanaal in de Zuiderzee en stevende de Rems op, waar hij zich met *Cæcina* en met de ruitertij verenigde. Daarna plunderde hij het land naar de zijde van het Tentoburgerwoud, drong er door en bereide er voor de Romeinen, die er onder *Varus* gesneuveld waren, een behoorlijke begrafenis. Een zegepraal van *Arminius* op zijn ruiters en zijn bondgenooten dwong hem tot een haastigen terugtocht, waarbij hij een groot gedeelte zijner vloot verloor. Ook *Cæcina*, die te land westwaarts week, leed aanmerkelijke verliezen. Nog voordat de vloot van 1000 schepen, welke *Germanicus* bij de Batavieren uitrustte, in gereedheid was, riep in het jaar 16 de belegering der vesting *Aliso* aan de Lippe hem weder over

den Rijn. De Germanen werden verdreven en de graven in het Tentoburgerwoud weder in orde gebracht. Daarop voer hij met zijn vloot weder naar de Rems, drong door in het gebied der Channeken en Angrivariërs bij de Wezer, overschreed deze rivier, overwon *Arminius* in 2 veldslagen, de eerste maal op het veld *Idistavus* nabij Minden. Intusschen besloot hij tot den terugtocht, daar hij wederom door storm een groot gedeelte van zijn schepen verloor. Om te zorgen, dat de Germanen hierdoor niet overmoedig werden, deed hij datzelfde jaar nogmaals een inval in het land der Marsen en gaf aan zijn legaat *Silius* bevel tegen de Katten te strijden. De verworven zegepraal zou in het volgende jaar worden voortgezet, maar *Tiberius*, ijverzuchtig op den roem van zijn veldheer, riep hem terug en verleende hem met geheubelde vriendschap de eer van een triomf, waarbij ook *Tha-nelda* onder de gevangenen beboorde. Om zich te ontslaan van *Germanicus*, die hem wegens de volksgunst, welke deze in ruime mate genoot, gevaarlijk voorkwam, zond *Tiberius* hem met een nitgebreide volmacht naar het Oosten, om aldaar de zaken in orde te brengen, doch benoemde tevens *Calpurnius Piso* tot stadhouder van Syrië, die hetzij nit eigen beweging, hetzij op last van *Tiberius*, door zijn trotsch en heerschzuchtig karakter overal de bedoelingen van *Germanicus* tegenwerkte. Laatstgenoemde overleed weldra, na zijn terugkeer van een reis naar Egypte, den 9^{den} October van het jaar 19 te Daphne bij Antiochië, algemeen betreurd door zijn onderboorigen, alsmede door de burgers van Rome, waarheen zijn asch door zijn gemalin *Agrippina* werd overgebracht. Zoowel deze als twee van haar zonen werden op bevel van *Tiberius* ter dood gebracht, doch de derde, *Caligula*, bleef in leven. Van de 3 dochters, die *Germanicus* overleefden, onderscheidde zich de jongste, *Agrippina* genaamd, evenzeer door haar schandelijke ondeugden, als haar moeder door uitmuntende dengden. *Germanicus* had zoowel door zijn innemend voorkomen, als vooral door zijn zachtheid en goedheid, welke sterk afstaken bij de somberheid en gestrengheid van *Tiberius*, de liefde en achting verworven van het geheele Romeinse volk. Ook bij zijn krijgstochten was zijn invloed op de soldaten een waarborg voor de overwinning. Verder bezat hij een nitgebreide letterkundige kennis. Groot was zijn roem als dichter en als redenaar, zoowel in de Griekse als in de Latijnsche taal. De „*Aratea*“ („*Phaenomena*“ en „*Prognostica*“), een vrij bewerking van het sterrenkundig gedicht van *Aratus*, is van hem afkomstig.

Germanism noemt men bij het vertalen van een Duitsch werk in een vreemde taal het bezigen van zulke woorden, die althans in die beteekenis, in laatstbedoelde taal niet gebruikelijk zijn, zoodat deze geweld aangedaan wordt en men duidelijk zien kan, dat het oorspronkelijk stuk in het Duitsch was opgesteld. Ook een Duitsche, in een andere taal niet gebruikelijk woordvoeging is een germanisme. Inzonderheid vindt men veel germanismen in het Middelenwisch Latijn.

Germanium, een element met het atoomteeken Ge = 72.3 is de naam van een metaal,

welks bestaan door *Mendeleeff* is voorspeld op grond van de betrekking, die hij in 1869 tusschen de eigenschappen en de atoomgewichten der elementen heeft aangewezen. *Mendeleeff* noemde het „*ekaarsilicium*“. Het werd in 1886 door *Cl. Winkler* ontdekt in het mineraal argyrodiet, dat in de mijn Himmelfirst Fundgrube bij Freiburg voorkomt. Het hieruit afgescheiden metaal smelt bij ongeveer 900°C ., is bij deze temperatuur vrij vluchtig en vertoont bij afkoeling groote neiging tot kristallisatie. Het soortelijk gewicht is 5,469. Zijn kristallen bebooren tot het regelmatige stelsel. Het is zeer bros en zijn kleur is grijsachtig wit met een zeer schoonen metaalglaans. Bij verhitting in de blaaspijpvlam verbrandt het en ontwikkelt daarbij een witten rook. Door zoutzuur wordt het germanium niet, maar door koningwater gemakkelijk opgelost. Evenzoo lost het op in salpetersuur, in beet geconcentreerd zwavelzuur en in smeltend kalihydraat. Zijn soortelijke warmte is tusschen 0 en 100°C . 0,0737; het heeft een atoomwarmte = 5,33. Het metaal blijft bij gewone temperatuur in droge en vochtige lucht onveranderd; zelfs bij gloei-hitte wordt het slechts met een dunne laag oxyde bedekt. Van zijn verhoudingen zijn onderzocht: germaniumoxydule GeO , germaniumoxyde GeO_2 , germaniumsulfaat GeS , germaniumsulfid GeS_2 , germaniumchloride GeCl_4 , germaniumbromide GeBr_4 , germaniumjodide GeI_4 , germaniumfluoride GeF_4 , germaniumfluoride GeF_3 , germaniumchloroform GeHCl_3 , en germaniumethyl $\text{Ge}(\text{C}_2\text{H}_5)_4$. Ook in eenen tijd is germanium gevonden.

Germar, Ernst Friedrich, een Duitsch mineraloog en entomoloog, werd geboren te Glanbach in Saksen den 3^{den} November 1786, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Meiningen, daarna aan de mijncademie te Freiberg, studeerde te Leipzig eerst in de rechten, maar legde zich vervolgens nitsluitend toe op de natuurlijke historie en vestigde zich in 1810 als privatdocent te Halle. In het jaar 1811 ondernam hij een wetenschappelijke reis naar Dalmatië en werd bij zijn terugkeer benoemd tot directeur van het mineralogisch museum. In 1817 werd hij buitengewoon en in 1823 gewoon hoogleraar in de delfstofkunde en tevens belast met het onderwijs der studenten in den mijnbouw. In 1844 ontving hij den titel van „Oberberggrat“; hij overleed den 8^{den} Juli 1853. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Systematis glossatorum prodromus“ (1810), „Fauna insectorum Europae“ (24 dln., 1812—1848), „Insectorum species novae aut minus cognitae“ (1824), „Grundriss der Kristallkunde“ (1830), „Lehrbuch der gesammten Mineralogie“ (1837), „Die Versteinerungen des Steinkohlengebirges von Wettin und Lobejün“ (1844—1852), terwijl hij een „Magazin der Entomologie“ en later een „Zeitschrift für Entomologie“ in het licht gaf.

Germersheim, een stad en vesting in de Beiersche Rijnpalts is de hoofdplaats van een distrikt, dat op 470 v. km. (1900) 52 796 zielen telt en in een moerasig oord ligt, ter plaatse waar de Queich uitmondt in den Rijn, aan de spoorlijnen Schifferstadt—Lanterberg, Germersheim—Zweibrücken en Bruchsal—Germersheim.

Het telt (1900) 5868 inwoners. Men heeft er een Protestantische en een R. Katholieke kerk, een Latijnsche school, een militaire schipbrug, een spoorwegbrug en een groot garnizoen. De inwoners houden zich bezig met land- en scheepsbouw, visscherij en scheepvaart. Ook het eilandje in den Rijn Elisabethwörth is versterkt.

Aanvankelijk was Germersheim een Romeinsch kasteel, Vicus Julii genaamd. Daarna werd er een burcht gebouwd door keizer Koenraad II, terwijl de stad gesticht werd in 1276 door keizer Rudolf I. Van 1644 tot 1650 was deze stad in het bezit der Franschen, die haar echter na den vrede van Munster weder moesten afstaan. In 1674 werd zij onder *Twenc* nogmaals ingenomen, waarna de muren gesloopt en de torens verwoest werden. Na den dood van keurvorst Karel namen de Franschen in 1685 de stad en het ambt in bezit, als behoorende tot den Elzas. Nu ontbond de Germersheimer Successie-oorlog, die met den vrede van Rijswijk een einde nam (1697). In 1715 werd de stad nogmaals versterkt en door de Franschen te vergeefs belegerd en den 3^{den} Juli 1744 overonden de keizerlijke troepen onder Karel van Lotharingen de linien van Germersheim en Lanterberg op de Franschen onder *Coigny*. Den 19^{den} en 22^{den} Juli 1793 behaalden de Oostenrijkers onder *Wurmser* bij Germersheim een overwinning op de Franschen onder *Beauharnais*, en den 22sten Juni 1815 trok de kroonprins van Württemberg er over den Rijn in Frankrijk. Na den tweeden vrede van Parijs werd Germersheim een Duitsche Bondsvesting en voor haar versterking ontving Beieren 15 millioen gulden van de Fransche oorlogsschatting. Het werk nam eerst een aanvang in 1834 en werd volgens een groot sch ontwerp voltooid.

Germinal of *Kiemmaand* is de naam van een maand volgens de jaarverdeling ten tijde der Fransche Omwenteling: Zij loopt van den 21sten Maart tot den 19^{den} April in de jaren I—VII en van den 22sten Maart tot den 20sten April in de jaren VIII—XIII.

Gero, markgraaf en hertog van de Oostmark, was afkomstig uit het Noord-Thüringsche Zwabenland aan den benedenloop der Bode. Hij was aanvankelijk graaf van het zuidoostelijk gedeelte van de Noord-Thüringergau en ontving daarna de bezittingen van zijn kinderloos overleden broeder, zoodat zijn graafschap zich over de Elbe tot aan de Havel uitstrekte. Bij den dood van den machtigen graaf *Siegfried* van Merseburg (937) benoemde koning *Otto I* hem tot diens opvolger, en in 939 werd hij markgraaf en ontving den last om de stammen der Wenden langs den middelloop der Elbe en langs de Saale te onderwerpen. In hetzelfde jaar moest hij ook de Slaven bestrijden, en hij vernietigde een tegen hem beëraamde samenzwering door de toedaanleggers tot een gastmaal te noodigen, waar zij in een staat van dronkenschap werden vermoord. Na een bloedigen oorlog gelukte het hem in 940 door het verraad van *Tugemir*, vorst der Wenden, het verbond der Slaven te ontbinden, zich van Brandenburg, de hoofdstad der Hevellers, meester te maken en heerschappij te verkrijgen over de Wenden tusschen de Elbe en de Oder. Na een harden strijd maakte hij al de Slavische volkeren

tot aan de Oder schatplichtig en verzekerde zich van hun onderdanigheid door het stichten van versterkte plaatsen, die hij door zijn vazallen deed bewaken. Als belooning werd hem in 946 na den dood van graaf *Thietmar* ook het bewind opgedragen over de Noord-Thüringergan ten noorden van de Bode. Na dien tijd ontmoeten wij *Gero* in de geschiedenis als markgraaf en hertog of markhertog. Een nieuwe storm tegen de uitbreiding van het Christendom verbief zich, toen de Hongaren in 955 Zuid-Duitschland overstroonden. De groote zegepraal van *Otto* op het Lechfeld (10 Augustus) stelde echter de Duitschers in de gelegenheid hun hoerschappij naar het noordoosten uit te breiden. De vereenigde macht van *Otto* en *Gero* bracht daarna den 16^{den} October 955 in den slag aan de Raxa (Reckenitz in Mecklenburg) een geweldige nederlaag toe aan de Wenden. Nadat nog hier en daar een opstand tot aan het jaar 960 gedempt was, onderwierpen zich de stammen oostwaarts tot aan de Oder en zuidwaarts tot aan Bantzen in het land van Meissen aan *Gero*. De volksbeweging in de Lausitz, welke hij dempte (963), bracht hem tot aan de grenzen van Polen, welks koning zich bereid betoonde de sonderiniteit van Duitschland te erkennen. Hiermede bereikte *Gero* het einde van zijn staatkundige loopbaan. Uitgeput door vermoeienissen, gebogen onder den last der jaren en onder zijn rouw over het vroegtijdig afsterven van zijn zonen *Gero* en *Siegfried*, stichtte hij voor de weduwe van laatstgenoemde, *Hedwig* (*Hathwi*) genaamd, het klooster Gernode aan den voet van het Harzgebirge. In 963 deed hij, zooda hij ook in 950 gedaan had, een pelgrimstocht naar Rome. Na zijn terugkeer regelde hij de zaken van bovengemeld klooster, en na zijn overlijden, den 20^{den} Mei 965 werd aldaar zijn stoffelijk overschot bijgezet. Hij bleef bekeerd onder den naam van „De groote Markgraaf” en men huldigde den roem zijner daden in sagen en liederen; ook in het Nibelungenlied komt hij voor onder den naam van „marcgräve Gêre”.

Gerobonus, *Johannes*, eigenlijk *Oudraadt*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te 's Gravenhage in 1540 en was een der eerste verkondigers van de Hervormde leer in ons land. In 1566 predikte hij te Delft, maar moest de wijk nemen naar Emden, waar hij conrector werd. In 1573 was hij echter scribe der Zuid-Hollandsche Synode en werd kort daarna beroepen te Vlissingen. Hier werden maatregelen van kerkelijke tucht op hem toegepast, omdat hij zich aan een gastmaal was te buiten gegaan, en hij vertrok in 1586 als predikant eerst naar Harlingen en toen naar Drenthe. Toen echter in 1587 laatstgenoemde stad door *Stanley* verraden werd, verloor hij al zijn bezittingen en deed een vruchteloze reis naar Engeland, om van koningin *Elizabeth* daarvoor schadevergoeding te vragen. Hij werd verder in 1587 predikant te Harderwijk en in 1590 te Utrecht en bracht hier zware beschuldigingen in tegen *Gerard Blocheus* wegens afwijking van de leer, waardoor groote verdeeldheid ontstond. Ook was hij veldprediker in het leger van prins *Maurits*. Hij overleed te Utrecht den 14^{den} Februari 1606. Van zijn geschriften

noemen wij: „Verklaring van Joh door Beza, uit het Latijn in het Nederduitsch overgezet” (1600), „Kalender om den Bijbel te lezen, uit het Latijn van Andreas Hyperius” (1600), „Waaragtig verhaal van den staat der gereformeerde Kerke, die den zoone Gods binnen Utrecht door t' Evangelinn vergaderd wort enz.” (1603) en „Bericht over de kranken” (1616).

Gerok, *Karl*, een Duitsch kanselredenaar en dichter, geboren den 30sten Januari 1815 te Waihingen aan de Enz in Württemberg, studeerde te Tübingen, werd repetitor aldaar, deed in 1838 en 1839 een wetenschappelijke reis door Noord-Duitschland en werd in 1844 benoemd tot diaconus te Böblingen. Vijf jaar later vertrok hij naar Stuttgart, waar hij achtereenvolgens onderscheiden geestelijke bedieningen bekleedde en in 1868 tot opperhofprediker, opperconsistoriaalraad en praelaat benoemd werd. Hij overleed den 14^{den} Januari 1890. Behalve eenige bundels leerraden, gaf hij onder den titel van „Palmblietter” godsdienstige gedichten in het licht, waarvan meer dan 100 uitgaven verschenen, alsmede meer dan een prachtnitgave. Daarop volgden de „Pingatrosen” (10de druk, 1889) en later de „Blumen und Sterne” (12de druk, 1896), „Der letzte Strauss” (16de druk, 1895) en „Auf einsamen Gängen” (20de druk, 1896), terwijl hij in 1871 een aantal vaderlandsche gedichten nitgaf onder den titel van „Deutsche Ostern” (8de druk, 1893), waarop volgden „Vaterländische Gedichte” en „Eichenlaub” (8de druk, 1893). Daarenboven schreef hij: „Gebet des Herrn in Gebeten” (7de druk, 1892), „Die Apostelgeschichte in Bibelstunden” (2 dln., 4de druk, 1900), „Evangelienpredigten” (10de druk, 1894), „Epistelpredigten” (7de druk, 1896), „Pilgerbrot” (5de druk, 1892), „Aus ernster Zeit” (3de druk, 1891), „Hirtenstimmen” (3de druk, 1894), „Passion und Ostern” (1880), „Jugenderinnerungen” (6de druk, 1896), „Brosamen” (2de druk, 1892), „Trost und Weihe” (1890), „Vor Feierabend” (1890), „Der Heimat zu” (1890) en „Die Psalmen in Bibelstunden” (3 dln., 2de druk, 1894—1895). Hij volgde een kerkelijk-conservatieve richting, maar beschouwde het Christendom van zijn dichterlijke zijde.

Gerold, een der belangrijkste boekhandelaars-firma's te Weenen, is gesticht door *Joseph Gerold* (1747—1801), die in 1775 de universiteitsdrukkerij van *Kalliwoda* kocht, in 1776 universiteits- en Hofdrukker en in 1780 universiteitsboekhandelaar werd. Na zijn dood volgden zijn weduwe en zoon *Karl* (1783—1854) hem op en breidden de firma sterk uit. *Karl* was tevens een der stichters van de Vereeniging van Duitse boekhandelaars (1845) en een groot bevorderaar der litografie. Na zijn dood zetten zijn zonen *Friedrich* (1813—1886) en *Moris* (1815—1884) de firma onder den naam *Karl Gerold's Sohn* op denzelfden voet voort; in 1868 werd ook *Friedrich Jun.* (geh 1842) deelgenoot. De steeds toenemende omvang der uitgaven en de groote betekenis der drukkerij noodzaakten de eigenaren in 1867 den assortimentsboekhandel onder *Hugo Pauli* en *Theodor Demuth* te verkoopen, die hem onder de firma *Gerold u. Komp.* voortzetten. Na *Pauli's* dood (1891) en *Demuth's* terugtreden (1896) werd *Pauli's* zoon *Hugo* alleen

eigenaar. In de nitgeversfirma is van den 1sten Juli 1895 af tot zijn dood *Hermann Manz* (1839—1896), eerst compagnon van *Friedrich Jun.*, eenig eigenaar. Tot 1901 zette de weduwe *Manz* de zaak voort, die in 1901 in een naamlooze vennootschap veranderd werd.

Gerolstein, een vlek en badplaats in het Pruisische arrondissement Trier, ligt in een mooie streek der Eifel aan de Kyl, aan de spoorlijnen Jünkerath—Trier, Gerolstein—Lommersweiler en Mayen—Gerolstein en telt (1900) 1308 inwoners. Het plaatsje heeft twee kerken, ruïnen van een burcht en talrijke, reeds aan de Romeinen bekende, minerale bronnen, waaronder de Gerolsteiner Sprudel.

Gerôme, *Jean Léon*, een Fransch schilder en beeldhouwer, geboren te Vesoul den 1^{den} Mei 1824, kwam in 1841 te Parijs als leerling bij *Paul Delaroche*, dien hij in 1844 naar Italië verzegelde. Vijf jaar later begaf hij zich nogmaals daarheen en vertoefde gernimen tijd te Milaan en te Venetië. In 1853 bezocht hij Duitschland en ging van Weenen naar Konstantinopel en in 1855 naar Egypte, dat hij in 1862 opnieuw bezocht. Aanvankelijk bepaalde hij zich bij het schilderen van antieke genrestukken, waarmede hij grooten roem behaalde, vooral door zijn frissche, ongekunstelde voorstelling van het leven in de dagen der Ondheid. Zijn „Grieksche banengevecht“ (1847) trok inzonderheid de opmerksaamheid der kenners. Zoo werd hij de stichter der Nieuw-Pompejaansche school en leverde: „Het Lupanarium“ (1850), „De Gladia-toren“, „Pollice verso“, „Koning Candañus“ (1859), „Phryne voor het gerecht“, „Alcibiades bij Aspasia“ (1866), „Kleopatra en Caesar“ (1866) en „Caesar's dood“ (1867). Ook het modern-historische genre vond in hem een gelukkig hooftenaar; hij leverde op dat gebied: „Rembrandt bij het graveeren eener plaat“ en „Molière aan tafel bij Lodewijk XIV“ (1863). Veel bijval vond zijn „Driel van gemaaierden“ op de tentoonstelling van 1847. Verder vermeldten wij van hem: „Russische muzikanten“, „Biddende Arnauten“, „De gevangen Arabische rooverhoofdman“ (1863), „De Almée“ (1864), „De Joden voor den muur in Jeruzalem“, „De sabeldans“, „De slavenmarkt“, „De slavenhandelaar“, „Nacht in de woestijn“ (1864), „De drinkplaats“, „Leenw op de loer“ (1891) en „Turksch vrouwenbad“ (1892). Ook als beeldhouwer is hij werkzaam geweest, zoo maakte hij „Anakreon“, „Bacchus en Amor“, „Tanagra“ en een ruitersandbeeld van den hertog van Aumale. In 1902 stelde hij in den Salon ten toon het beeld van een naakte balspeelster en een voor het gedenkteekeken op het slagveld te Waterloo bestemde stervende adelaar. Hij overleed den 10^{den} Januari 1904.

Gerona, bij de Onden *Gerunda*, een vesting en bisschopszetel, is tevens de hoofdstad eener evenzoo genoemde Spaansche provincie, die op 5865 v. km. (1900) 299287 zielen telt. De plaats ligt 30 km. van de zee aan den spoorweg, die vandaar zuidzuidwestwaarts naar Barcelona loopt, niet ver van den rechteroever van de Ter en in een bergkom, die door den Oñar besproeid wordt. De plaats telt (1897) 16081 inwoners. De Oñar splitst haar in een Ond- en Nieuwstad; in eener genoemd gedeelte vindt men antieke huizen, een

indrukwekkende hoofdkerk en eenige andere kerken en kloosters. Men heeft er eenige inrichtingen van onderwijs, 2 groote papierfabrieken, alsmede eenige spinnerijen en weverijen. De vestingwerken bestaan uit een muur met bastions en 4 sterke forten, en men beschouwt Gerona uit een militair oogpunt als een zeer gewichtige plaats. Men heeft er overblijfselen uit den tijd der Moeren, en de koningen van Aragon hielden er vroeger dikwijls hun verblijf. Later speelde deze vesting, die 25-maal belegerd, maar slechts 4-maal veroverd werd, een belangrijke rol in de oorlogen van *Lodewijk XIV.* De Franschen belegerden haar in 1684 te vergeefs, veroverden haar in 1694, maar gaven haar bij den vrede van Rijswijk terug. Den 28sten Januari 1710 onder *Philipp V* werd zij opnieuw ingenomen. In den tijd van *Napoleon* (1809) doordond zij een belegering van 7 maanden en het vuur van 40 batterijen; eerst na een dappere verdediging gaf zij zich over aan 18000 Franschen, nadat hongersnood en typhus het grootste gedeelte van de kleine bezetting en van de inwoners hadden weggerukt. Ook gedurende de laatste Spaansche burgeroorlogen is meermalen om Gerona gestreden.

Geronten, afkomstig van een Grieksch woord, dat *ouden* beteekent, noemde men in Griekenland reeds in het heldentijdperk de ondsten en edelsten des volks, die onder het voorzitterschap des konings de openbare aangelegenheden behandelde en regelden. Later bedoelde men daarmede in de Dorische staten, inzonderheid in Sparta, den Raad der Onden, ook *Gerousia* geheeten. Hij bestond uit 28 of met de 2 koningen uit 30 leden, die na een onberispelijken levensloop althans den onderdom van 60 jaren bereikt moesten hebben. Zij werden voor hun leven gekozen, en met de koningen en ephoren hadden zij het boogste staatsgezag in handen. Zij waren geen rekschap schuldig. Na de 6de eeuw v. Chr. werd de bevoegdheid der *Gerousia* door de steeds toenemende macht der ephoren beperkt.

Gerrits, *Lodewijk*, een Vlaamsch schrijver, werd geboren te Antwerpen den 13^{den} Augustus 1827, studeerde aan het atheneum aldaar, was door het overlijden van zijn vader genoodzaakt op een kantoor zijn onderhoud te zoeken, maar legde in zijn vrije uren zich toe op de vaderlandsche letterkunde en nam deel aan de Vlaamsche beweging. Later stichtte hij met zijn schoonbroeder een drukkerij en bleef na het overlijden van zijn compagnon aan haar hoofd. In 1863 werd hij te Antwerpen lid van de gemeenteraad en in 1866 van de Volksvertegenwoordiging. Hij verdedigde in beide lichamen de belangen der Vlaamsche taal en overleed den 17^{den} Augustus 1873. Van zijn geschriften noemen wij: „Bodnogenat. Een Belg te Rome“ (1846), „De zoon des volks, geschiedkundige roman, 1790“, (1847 en 1856), de drama's „Menschenliefde“ en „Janchelm“, „De Godverzaker“ (1853), „De onde Belgen, geschiedkundige tafereelen“ (1854), „Vertellingen“ (1854) en „Elisa de Vries, tafereelen uit onzen tijd“ (1857). Hij leverde een reeks van artikelen in „Het vrije woord“ (1865—1867) en werd in 1861 medestichter, vervolgens voorzitter van den „Nederduitschen Bond“.

Gerritsen, *Carol Victor*, een bekend socio-

loog, werd den 24^{den} Februari 1850 te Amersfoort geboren en ontving zijn eerste opleiding aan de Openbare Handelschool te Amsterdam. Daarna vestigde hij zich als graanhandelaar te Amersfoort, waar hij tot 1885 bleef. Sedert woonde hij te Amsterdam, waar zijn arbeid op sociologisch gebied hem weldra bekendheid deed verwerven en waar hij in 1887 tot lid van den gemeenteraad werd gekozen. Sinds 1899 was hij tevens wethouder voor de handelsinrichtingen en voor het armwezen, terwijl hij in 1901 ook een zetel verwierf in de Provinciale Staten van Noord-Holland, en reeds in 1895 gekozen werd tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor het district Leenwarden, dat hij tot 1897 vertegenwoordigde. Zijn herbenoeming bij de periodieke verkiezingen van 1905 werd gevolgd door zijn plotseling overlijden te Amsterdam den 5^{den} Juli van dat jaar.

Hij huwde den 23sten April 1892 met de bekende vrouwelijke medicus en feministe dr. *Aletta Jacobs*. Een groot deel van zijn arbeid is verspreid in tijdschriften en dagbladen. Afzonderlijk zijn van hem verschenen: „Benige bezwaren tegen het reglementeren der prostitutie” (1882), en „De Nederlandsche Bank, haar verleden en haar toekomst” (1887), terwijl hij medewerkte aan de Amsterdamse rapporten over „Kledingindustrie” en „Bouwbedrijven”.

Gers, een linker zijrivier der Garonne in het zuidwesten van Frankrijk, ontspringt op de hoogvlakte van Lannemezan aan den voet der Pyreneeën, stroomt noordwaarts over Auch en Lectoure, en mondt nit in de Garonne boven Agen na een loop van 170 km. Zij is niet bevaarbaar.

Gers, een Fransch departement, nit eenige voormalige landschappen van Gascogne, namelijk uit Armagnac, Astarac, Condomois, Lomagne enz. samengesteld, telt op 6280 v.km. (1901) 238448 inwoners. Het is verdeeld in 5 arrondissementen, 29 kantons en 466 gemeenten. Hoofdstad is Auch. De bodem is in de nabijheid van de Pyreneeën beuvellachtig, overigens vlak en wordt besproeid door de Neste, de Sava, de Gimone, den Arrats, den Gers, de Baise, den Midour, den Adour en veel andere rivieren. Negen daarvan zijn bevaarbaar; ook heeft men er eenige kanalen en meren. Het klimaat is gematigd; er valt zelden sneeuw en de vorst duurt nooit lang. De helft van den grond wordt er in beslag genomen door den landbouw, het zevende gedeelte door den wijnbouw; verder heeft men er hooi- en weilanden, bosschen en heidevelden. De bewoners zijn Gascogners. Men heeft er eenige goede en middelmatige wijnsorten, maar veel slechte, doch men bereidt er ook den voortreffelijken Armagnachrandewijn. Verder heeft men er onderscheiden geneskrachtige bronnen. De fabrieksnijverheid is er nog weinig ontwikkeld; de handel houdt zich vooral bezig met nitvoer van vee naar de nährige provincies en Spanje.

Gersau, een gemeente in het Zwitsersche kanton Schwyz, vormt een zelfstandig district van 19,1 v.km. oppervlakte en bijna 1900 inwoners. Zij ligt aan den zuidelijken voet van den Rigi en aan het Vierwoudsteden Meer tusschen groene weiden, ooft- en kastanjeboomen op een plek, die door hooge, steile rotwanden is inge-

sloten. De kern der gemeente vormt het dorp Gersau, 6 km. ten W. van Brunnen op 4,80 m. hoogte gelegen en wegens zijn zacht klimaat ook 's winters bezocht.

Gersau is merkwaardig, omdat het in 1433 van keizer *Sigmund* zijn onafhankelijkheid verwierf en omstreeks 4 eenwen de kleinste republiek van Europa vormde, tot het in 1798 zijn onafhankelijkheid verloor en in 1803 bij het kanton Schwyz werd ingelijfd. Tot 1840 had hier de „Gannerkilbe” plaats, een driedaagsch feest van allerlei vagebonden, die alsdan van verre en nabij hier samenstroomden.

Gersfeld is een arrondissement, dat vroeger tot het Beiersche gewest Unterfranken behoorde, maar bij den vrede van Berlijn (22 Augustus 1866) afgestaan aan en vervolgens ingelijfd werd bij Pruisen. Het ligt in het distrikt Kassel en telt op 358 v.km. (1900) 20832 inwoners.

Gerson, *Johann van*, eigenlijk *Jean Charlier*, een Fransch godgeleerde, werd geboren den 14^{den} December 1363 te Gerson in het bisdom Reims, studeerde te Parijs, werd in 1392 doctor in de theologie en in 1395 kanselier der Universiteit. In die betrekking trachtte hij alle verdeeldheden in de R. Katholieke Kerk op te heffen en deze te hervormen. Hij wendde hiertoe vooral pogingen aan op de conciliën te Pisa en te Constanz. Nadat hij in zijn geschriften „De unitate ecclesiastica” en „De auferibilitate papae ab ecclesia” had aangetoond, dat een oecumenisch concilie hooger gezag had dan de paus en dezen kon afzetten, wees hij den pasgekozen *Alexander V* met aandrang op talrijke misbruiken der Kerk, en toen *Johannes XXIII* een tweede concilie te Rome belegde, toonde hij aan in zijn werk „De modis uniendi ac reformandi ecclesiam in concilio universali”, dat een grondige hervorming alleen tot stand kon komen op een concilie, dat onafhankelijk was van den paus. Daarentegen was hij afkeerig van elke verandering in kerkelijke leerstellingen en gebruiken, en hij werkte niet weinig mede tot de veroordeeling van *Hus* en *Hieronymus*. Na het eindigen van het Concilie te Constanz moest hij zich in Beieren aan de vervolgingen van den hertog van *Bourgondië* onttrekken, doch hij begaf zich weldra naar zijn broeder te Lyon, waar hij zich met het onderwijs in een kloosterschool belastte en den 12^{den} Juli 1429 overleed. Wegens zijn praktisch-Christelijke gezindheden ontving hij den naam van „doctor christianissimus”. In zijn brieven „De reformatione theologiarum” drong hij aan op een vlijtige lezing van den Bijbel, terwijl hij in de „Considerationes de theologia mystica” de scholastiek en mystiek tot een hogere eenheid trachtte te brengen. Zijn gezamenlijke werken zijn in 1706 door *Dupin* nitgegeven.

Gerson, *Wojciech*, een Poolsch schilder, werd geboren te Warschan den 1sten Juli 1831, studeerde aldaar en te Petersburg en bezocht daarop te Parijs het atelier van *L. Cogniet*, door wiens invloed hij zich toelegde op het schilderen van historische onderwerpen. In zijn vaderland teruggekeerd, vestigde hij zich te Warschan, waar hij door zijn schilderijen, meestal aan de Poolsche geschiedenis ontleend, en zijn werkzaamheden als hoogleraar aan de schildersschool grooten invloed

nitoefende op de schilderkunst in Polen. Hij overleed den 25^{den} Februari 1901. Zijn voornaamste doeken zijn: „Invoering van het Christendom bij de Slaven in de 10de eeuw“, „Casimir de Groot“, „Jagiello neemt zijn broeders gevangen“, „Copernicus te Rome“, „Koningin Hedwig in het slot te Krakau“, „De moord op koning Przemyslaw II, 1293“, „Koningin Rixa van Polen“ en „De schim van koningin Barbara verschijnt aan koning Sigmund August van Polen.“

Gerst. is achter diernaam de afkorting voor *Adolf Gerstaecker* (zie aldaar).

Gerst. *Hordeum L.* is een plantengeslacht uit de familie der gramineeën met een samengestelde aar als bloeiwijze, op elken tand der aar voorzien van 3-éénhoelige aartjes, waarvan het middelste steeds ongesteeld en vruchtbaar, de zijdelingsche niet of kort gesteeld en slechts bij eenige gecultiveerde vormen vruchtbaar zijn. De keikafjes staan in een halven kring voor de 3 aartjes. De kroonkafjes, waarvan het onderste genaald, zijn meest met de vrucht vergroeid.

Van de wilde soorten komen voor vermelding in aanmerking:

H. murinum L., muizergerst, een 1- en 2-jarig ras, dat vrij algemeen groeit op droge, minder vruchtbare plaatsen, aan muren, wegen, in hagen en ruigten;

H. secalinum Schreb., pratense Sm. of nodosum L., rogge- of gerstgras, een overblijvend goed en voedzaam, doch weinig produktief weidegras, dat vrij algemeen in de betere graslanden voorkomt;

H. maritimum With., zeegerst, een éénjarig gras van 1—3 dm. hoogte, langs zeedijken en op grazige plaatsen langs de kust voorkomende.

Als siergras wordt gekweekt de manegerst *H. jubatum L.*, een éénjarig, 80 cm. hoog gras, waarvan de gedroogde aren voor bonnetten worden gebruikt. De overige gecultiveerde gerstsoorten worden samengevat onder de soort *H. sativum*. Daaronder worden de volgende ondersoorten onderscheiden:

H. sat. hexastichon L. of zesrijige gerst (zie plaat: Gransen, fig. 15 a. en h.), die 6 rechtopgaande rijen korrels bevat, welke alle in gelijke hoeken van de as der aar afstaan, tengevolge waarvan deze van boven gezien een zesstralige ster vertoont. De leden der aar zijn gedrongen en daardoor staan de aartjes dicht opeen. Deze gerst wordt hoofdzakelijk in Zuid-Europa, zelden in Zwitserland, Duitschland en Nederland verbouwd.

H. sat. vulgare L., gewone, ongelijkrijge of zogenaamde vierrijige gerst (zie plaat: Gransen, fig. 14 a. en h.), eveneens voorzien van 6 rijen korrels, de middelste van elk drietal echter meer tegen de as der aar aangedrukt dan de zijdelingsche; tengevolge daarvan vertoont de aar van boven gezien meer een rechthoekvorm; zij is tevens minder gedrongen en dikwijls knikkend. Deze ondersoort wordt het meest verbouwd in West-Europa en Skandinavië en wel als winter- en zomergerst. In Zuid-Europa en Noord-Afrika wordt veelvuldiger de variëteit *coarulescens* met hlanwgrijze aren verbouwd. Een bijzondere reeks van variëteiten der gewone gerst vormen de naakte of hemelgersten *H. coeleste L.*, zooals de Himalayagerst en de merkwaardige erfelijke misvor-

ming *H. trifurcatum* of 3-vorkige gerst met kroonkafjes, die aan den top niet in een kafaald, maar in 3 lederachtige tanden uitloopen.

H. sat. distichon L. of tweerijige gerst (zie plaat: Gransen, fig. 16 a. en b.), voorzien van 2 rijen vruchtbare bloemen of korrels. Onder deze zijn de volgende variëteiten de voornaamste:

a. *nudans* of gewone lange; aar overal even breed en meest knikkend; naalden aanliggend; bijv. Chevallerier-gerst;

b. *erectum* of stamgerst; als de vorige, maar de aar breeder, meer gedrongen en rechtopstaande; bijv.: Zweedsche stamgerst;

c. *Zoocriton*, pauwe-, waaijer- of baardgerst (zie plaat: Gransen, fig. 17 a. en h.); aar naar den top vrij sterk versmald; naalden waaiervormig nietstekend.

Verder behoorren onder deze groep een variëteit met naakte vruchten (*H. nudum L.*) en verschillende klenrvariëteiten van hieekgeel tot zwartachtig.

De tweerijige gerst wordt, evenals de gewone, verbouwd in West-, maar meer in Middel-Europa, ook in Abessinië. Ze is bijna uitsluitend zomergerst, maar wordt in de laatste tijden ook als wintergerst gekweekt.

Als overgangsvormen zijn bekend de variëteiten *H. intermedium* en *H. Kaufmanni*, waarvan alle aren vruchtbaar, maar de zijdelingsche ongenaald zijn.

De vrucht der gerst heeft volgens *Emil Wolf* de volgende procentische samenstelling: water 14—14.3, asch 2.15—2.55, eiwitachtige stoffen 8.9—12.5 (verteerbare 6.5—9), vet 1.7—2.6 (verteerbare 1.6—2.3), zetmeelachtige stoffen 63.8—70.4 (verteerbare 60.4—64.6), ruwvezel 2.5—6 (verteerbare 0.8—2), stikstof 1.5—1.6, fosforzuur 0.66—0.8, kali 0.58—0.7 en kalk 0.01—0.06.

Als vermoedelijke stamvorm van de gerst wordt — doch niet zonder bedenkingen — beschouwd de tweerijige *H. spontaneum C. Koch*, die van Klein-Azië en de Kankasuslanden tot in Perzië en Beloeidsjistan, alsmede in Syrië, Palestina en Arabië in het wild groeit. Het langst bekend is echter de zesrijige gerst, die door de Egyptenaren, Joden, Grieken en Indiërs eedert overonder tijden verbouwd moet zijn en waarvan de korrels bij de Egyptische mummies en in de paalwoningen zijn gevonden.

Bij de Romeinen diende de gerst, evenals thans nog in Zuid-Europa, hoofdzakelijk als voeder voor paarden; heden ten dage vindt zij een menigvuldig gebruik. Ze vormt thans een belangrijk voedsel zoowel voor menschen als dieren en levert de grondstof voor verschillende technische doeleinden. In Noorwegen en Zweden wordt zij gebruikt voor het bakken van brood; onvermengd is zij daarvoor echter minder geschikt. In gepelden toestand is zij als gort een belangrijk volksvoedsel. Zoo goed als onontbeerlijk is zij voor de bereiding van mont en montanker, voor bier- en spritaanfabricage. In gerst ontwikkelt zich de beste diastase, die voor de omzetting van zetmeel en suiker zoo gewenscht is. Gerstemeel en dinst of pelmeel, het afval der pellerijen, zijn een belangrijk krachtvoeder voor het vee. Gerststroo is een geschikt ruwvoeder en strooisel voor het vee en dient met andere strosoorten als grondstof voor de kartonfabricage.

Cultuur. De wintergerst verlangt voor haar

ontwikkeling een mild zeeklimaat; de zomergerst kan daarentegen onder zeer uiteenlopende klimaten worden verbouwd. De gewone zomergerst wordt van alle grannen het verst naar het Noorden verbouwd en bereikt in Noorwegen den 72sten breedtegraad. Daar kan zij binnen 9 weken rijp worden. Naar het Zuiden reikt de gerst in Mexico tot 18 à 19° N.Br.; in Noord-Afrika in de vlakke tot aan den Niger (17,5° N.Br.) en op de berg-hellingen tot zelfs in Abessinië. In Zwitserland wordt ze tot 2000 m. boven den zeespiegel verbouwd; op het Himalaya-gebergte en onder den equator zelfs tot een hoogte van omstreeks 4000 m.

Humus- en kalkrijke klei- en zavelgronden zijn de beste grondsoorten voor gerstbonw. De humus schijnt meer invloed te hebben op de opbrengst, de kalk meer op de kwaliteit. Minder geschikt voor den gerstbonw zijn natte, verzuurde, dus alle veen- en zure humusgronden, droge, arme sandgronden en zeer taale kleigronden. De grond moet door bewerking goed los zijn gemaakt, voldoende gemengd zijn van onkruid en in goeden bemestingstoestand verkeeren.

Koolzaad, bonen, erwten en vroegrijpe haver, verbouwd na wits klaver, gelden als de beste voorvruchten voor wintergerst; bemeste of in volle bodemkracht staande hakvruchten: snikerbieten, mangelwortelen, aardappelen en witte kool, alsmede gele wortelen, zijn de meest aangewezen voor zomergerst, o. a. ook voor de 2-rijige, die in de eerste plaats in aanmerking komt voor eerste kwaliteit bronwgerst.

Gerst wordt bij voorkeur niet direct met stalmest bemest; beter is het deze aan te wenden op de voorvrucht. Intusschen kan op minder vruchtbaren grond een directe aanwending van stalmest gewenscht zijn. Ook een bemesting met phosphorzuur zal op dergelijke gronden voor gerst door-gaans aanbeveling verdienen, terwijl de aanwending van stikstof in den een of anderen vorm naar den grond, de voorvrucht en den bemestings-toestand moet worden geregeld. Stikstof bevoordert in het algemeen den groei van het gewas en verhoogt de opbrengst, maar kan de kwaliteit der bronwgerst benadeelen. Kali komt hoofdzakelijk voor de lichtere gronden in aanmerking.

Gerst wordt bij voorkeur in versch geploegden grond gezaaid. De zaaitijd valt voor wintergerst gewoonlijk in de laatste dagen van September of in de eerste van October; voor zomergerst van de tweede helft van Februari tot in de eerste helft van April. Wintergerst wordt soms vroeg in het voorjaar — in het laatst van Februari of in het begin van Maart — gezaaid onder den naam van Maartgerst. De te gebruiken hoeveelheid zaai-zaad is in hooge mate afhankelijk van den zaaitijd en den cultuurstoestand van den bodem. Bij vroege zaailing wordt op vruchtbaar land voor wintergerst 1.20 H.L. en minder zaai-zaad per H.A. genomen; bij latere zaailing en op armer land het dubbele en meer. Voor zomergerst kunnen ongeveer dezelfde hoeveelheden worden aangegeven. Rijenzaailing verdient voor gerst in het algemeen de voorkeur boven zaailing in het wild.

Voor wintergerst kan in het voorjaar het rolen dikwijls worden aanbevolen, ten einde op-gevroren planten aan te drukken, het resultaat

van het latere schoffelen te bevorderen en het gewas bij het oogten lager bij den grond te kunnen afsnijden. Verder dient de grond gedurende den groei van het gewas door eggen of schoffelen zooveel mogelijk los en vrij van onkruid te worden gehouden en door wieden zoo noodig verder te worden gereinigd.

In rijpen toestand — wintergerst gewoonlijk omstreeks het midden van Juli en zomergerst in de eerste helft van Augustus — gesneden, dient zij in het algemeen zoodra mogelijk te worden gebonden en in garven te worden gezet, om na voldoende droging te worden ingehaald. Onvol-doend droog geoogst gaat de gerst licht hroeien, waardoor haar waarde voor de bronwerij in hooge mate wordt verminderd. Bij mechanische dorsching dient er voor te worden gezorgd, dat de gerst niet te sterk wordt gekort, d.w.z. de kafnaald niet zoo na aan de korrel wordt afgebroken, dat deze hierdoor wordt gekwetst. Ook dit zou haar waarde als bronwgerst doen verminderen. Voor bronwgerst wordt verder gewenscht een zetmeel-rijke, eiwitarme, gevulde, zware korrel met een H.L.-gewicht van omstreeks 65 k.g.; een dunne, fijn gerimpelde bast; blanke, gelijkmatige kleur; verse, gezonde reuk en goede, gelijkmatige kiemkracht. De opbrengsten variëren voor wintergerst gewoonlijk van 35—70 H.L. zaad met een H.L.-gewicht van ongeveer 60—65 k.g. en 3—4000 k.g. stroo per H.A.; voor 2-rijige zomergerst van 40—50 H.L. met een gewicht van ongeveer 65—70 k.g. en 3—4000 k.g. stroo; voor gewone zomergerst van 20—40 H.L. van ongeveer 60—65 k.g. en 2—3000 k.g. stroo.

Ziekten en beschadigingen. De gerst kan door 2 soorten van brand worden aangetast, namelijk door naakten gerstbrand (*Ustilago-nuda* Hordei Jensen) en bedekten gerstbrand (*U. tecta* Hordei Jensen), waartegen met meer of minder success kan worden toegepast de behandeling van het zaai-zaad met warm water volgens de methode Jensen of met een oplossing van kopervitriool; verder door 2 soorten roest: de zwarte roest (*Puccinia graminis* Pers.) en de gele roest (*P. glumarum* E. en H.); door den meeldauw (*Erysiphe graminis* D. C.), het zwart (*Cladosporium herbarum* Link), de bladplekziekte (*Helminthosporium gramineum* Rabenh.) en — hoewel zelden — door moederkoorn (*Claviceps purpurea* Tul.). De wortels van gerst worden beschadigd door veldmizzen, waterratten, hamsters, engerlingen, ritnaalden, aardruysen en emelten; enkele malen vestigt zich daarin ook het bietsaalje (*Heterodera* Schachtii); de jonge planten hebben te lijden van slakken; de halmen en bladeren der andere planten van de halmwesp, de Hessische mug, de halmvlieg, de fritvlieg, van bladnizzen en slakken; de aren van den granblaaspoot en de mnschen.

Gerstäcker, Friedrich, een Duitsch reiziger en schrijver, werd geboren te Hamburg den 10^{den} Mei 1816, vergezelde als knaap zijn vader, een tenor-zanger, op zijn kunst-reizen en kwam, na het overlijden van dezen, bij zijn oom te Brunswick en vervolgens te Kassel tegen zijn zin op een handelskantoor. Nadat hij zich te Döben bij Grimma op den landbonw had toegelegd, vertrok hij in 1837 uit Bremen naar Noord-Amerika, zwierf er rond door de verschillende staten en leidde

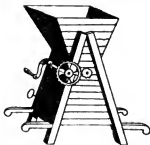
eindelijk als jager in de maagdelijke wouden van het Westen een avontuurlijk leven. In 1842 nam hij het bestuur op zich van een hotel te Point-Coupee in Louisiana, maar heimwee dreef hem in 1843 weder naar Duitschland. Vele van zijn mededeelingen uit Amerika werden in tijdschriften met blijdschap ontvangen, zoodat hij zich nu bepaalde hij het schrijven van zijn lotgevallen in de Nieuwe Wereld. Op zijn eerste werk: „Streif- und Jagdzüge durch die Vereinigten Staaten Nord-Amerikas“ (4de druk, 1886) volgden: „Die Regulatoren von Arkansas“ (3 dln., 4de druk, 1862) en „Die Fluszpiralen des Mississippi“ (3 dln., 4de druk, 1862), alsmede 2 handels boeiende verhalen onder de titels: „Mississippihilder“ (3 dln., 5de druk, 1884) en „Amerikanische Wald- und Stromhilder“ (2 dln., 2de druk, 1856). Daarenboven gaf hij een aantal andere populaire geschriften in het licht, zooals: „Reisen um die Welt“ (2 dln., 5de druk, 1882) en „Der deutschen Auswanderer Fahrten und Schicksale“ (1847). Door het toenmalig Rijksministerie ondersteund, ondernam hij in Maart 1849 opnieuw een groote reis. Hij ging over Rio de Janeiro, Buenos-Ayres en Valparaiso naar Kalifornië, vandaar naar de Sandwich-eilanden en zette met een walvischaarverder zijn tocht voort tot aan de Gezelschaps-eilanden. Vervolgens begaf hij zich naar Sydney en doorkruiste het zuiden van Australië, dat hij in September 1851 verliet, om over Java naar Duitschland terug te keeren, waar hij in Juni 1852 zich te Leipzig vestigde. In 1860 ondernam hij een derde reis, hoofdzakelijk met het doel om de Deutsche volkplantingen in Zuid-Amerika te bezoeken. Hij ging over de landengte van Panama, trok door Ecuador en Peru en zeilde van Chili rondom kaap Hooru naar Montevideo. Vanhier ging hij te land door Uruguay naar Brazilië en keerde in 1861 van Rio over Frankrijk naar Duitschland terug. In 1862 vergezelde hij hertog Ernst von Gotha op een reis naar Egypte en Aethiopië en vestigde na zijn terugkeer duniraam zijn verblijf te Coburg. In de jaren 1867 en 1868 ondernam hij wederom een groote reis naar Noord-Amerika, Mexico, Ecuador, Venezuela en West-Indië en beschreef haar in zijn „Neue Reisen“ (3 dln., 4de druk, 1885). Daarna woonde hij geruimen tijd in Dresden en eindelijk in Brunswijk, waar hij den 31sten Mei 1872 overleed. Na zijn tweede groote reis had hij de volgende geschriften in het licht gezonden „Achtzehn Monate in Südamerika“ (2 dln., 3de druk, 1895), benevens een reeks boeiende romans, die levendige schetsen bevatten van het doen en laten der menschen in de door hem bezochte landen. Zoo bewegen zich: „Die beide Sträflinge“ en „Im Busch“ in Australië, „Tahiti“ op de eilanden van den Groeten Oceaan, „Unter dem Äquator“ op Java, „General Franco“ in Ecuador, „Sennor Aguila“ in Peru, „Die Kolonie“ (1864) in Brazilië, de „Kalifornische Skizzen“ en „Gold“ in Kalifornië. Verder leverde hij een groot aantal kleine verhalen, zooals: „Aus zwei Welten“, „Hell und Dunkel“, „Inselwelt“, „Heimliche und unheimliche Geschichten“, „Aus meinem Tagebuche“, „Unter Palmen und Buchen“, „Wild die Welt“. Onder zijn populaire geschriften verdienen vooral: „Nach Amerika“ (2 dln., 4de druk, 1888) en „Die Welt im kleinen für die kleine

Welt“ (7 dln., 4de druk, 1894) afzonderlijke vermelding. Van zijn romans, die zich op Duitchen bodem bewegen, noemen wij nog „Eine Mutter“, „Der Erbe“ en „Im Eckfenster“. Verder schreef hij: „Unter den Pechenchen“, „Die Missionäre“, „Der Pärceververtrag“, „Die Blauen und die Gelben“, „In Mexio“, „In Amerika“ (1871) en „Ein Plagiär. Mexikanische Erzählung“ (1872). Zijn verzamelde werken zijn in 1872 te Jena in het licht verschenen. Een groot aantal zijner reisbeschrijvingen en romans werden in het Nederlandsch vertaald.

Gerstäcker, Karl Eduard Adolf, een Duitsch entomoloog, werd geboren te Berlijn den 30sten Augustus 1828, studeerde aldaar in de natuur- en geneeskunde, wijdde zich in 1852 aan de geneeskundige praktijk, maar bepaalde zich weldra hij de dierkunde en werd privaatdocent aan de universiteit. In 1876 werd hij gewoon hoogleeraar in de zoölogie en directeur van het zoölogisch museum te Greifswald, waar hij den 20sten Juli 1895 overleed. Hij schreef: „Rhipiphoridae, Coleopterorum familiae dispositio systematica“ (1855), „Entomographien“ (1858), „Bericht über die wissenschaftlichen Leistungen im Gebiete der Entomologie, 1853—1870“ (1855—1872), „Handbuch der Zoologie“ (met Carus, 2 dln., 1863), „Die Gliedertiere des Sausibargebietes“ (1873), „Zur Morphologie der Orthoptera amphiholica“ (1873), „Der Wanderheuschrecke“ (1876), „Der Koloradökäfer“ (1877), „Die Orthopteren-Fauna Guineas“ (1883), „Die Klassen und Ordnungen der Gliederfüßler: Arthropoda“, „Beiträge zur Artenkenntnis des Neuroptera Megaloptera“ (1884—1888) en „Das Skelett des Düglinga. Hyperodon rostratum“ (1887).

Gerstekorrel. Zie *Hordeolum*.

Gerstekorter is een werktuig, dat gehruikt wordt voor het korten, d. i. het afbreken der kafnaalden van de gedorschte gerst (zie de afb.)

Gerstekorter.

Voorheen afzonderlijk vervaardigd en gehruikt, vormt het thans een onderdeel der gecombineerde dorschmachines. (Zie aldaar).

Gerstenberg, Heinrich Wilhelm von, een Duitsch dichter en letterkundige, werd geboren te Tondern in Sleeswijk den 3^{den} Januari 1737, studeerde te Jena, trad in den krijgadienst en werd in 1763 ritmeester. Na den dood van *Fredrik V* (1766) op wachtgeld gesteld, plaatste

minister von Bernstorff hem in 1768 aan de kanselarij, en in 1775 werd hij Deensch resident in de vrije rijkstad Lübeck. In 1783 begaf hij zich naar Entin, bij zijn vriend Voer, en in 1786 verkreeg hij een betrekking in Altona, welke hij in 1812 wegens agerenden leeftijd nederlegde. Hij overleed den 1sten November 1823. Zijn „Tandeleien“ (1759), kleine Anakreontische verhalen, werden met bijval ontrangen. Hierop volgden zijn „Pronaische Gedichte“ (1759), het naar Beaumont en Fletcher bewerkte treurspel „Die Brant“ (1759), „Gedicht eines Skalden“ (1766) en „Ariadne auf Naxos“ (1767). Het „Hypochondriast“ door hem en J. F. Schmidt nitgegeven, bevat vele lezenswaardige opstellen, evenals de „Briefe über Derkwürdigkeiten der Literatur“. Verder verwierf hij grooten roem door zijn treurspel „Ugolino“ (1768). Minder bijval vond het melodrama „Minona oder die Angelsachsen“ (1785). Later hield hij zich bezig met de wijsbegeerte van Kant en schreef „Die Theorie der Kategorien entwickelt und erläutert“ (1795) en „Sendschreiben an Villers, das gemeinschaftliche Princip der theoretischen und praktischen Philosophie betreffend“ (1812). Zelf bezorgde hij een gezamenlijke uitgave van zijn „Vermischte Schriften“ (3 dln., 1815—1817).

Gerstgras. Zie Gerst.

Gerstner, Franz Joseph, ridder von, een Oostenrijksch ingenieur, werd geboren den 23sten Februari 1756 te Kemetan in Beheimen, bezocht de Jezuïetenschol aldaar en studeerde te Praag in de wiskunde, zoodat hij in 1799 als ingenieur, in 1782 bij de sterrenwacht te Weenen en in 1784 bij die te Praag geplaatst werd. Verder belastte men hem in 1787 met de kadastrale opmeting van Beheimen; hij werd in 1788 adjuvant-leeraar in de wiskunde aan de universiteit te Praag, in 1789 leeraar en aanvaarde in 1806 de taak een technische school te Praag te stichten, waarna hij met het bestuur van die inrichting belast werd. In 1807 nam hij de leiding op zich der werkzaamheden van het Hydrotechnisch Genootschap, en in 1811 werd hij voorzitter eener commissie van den waterstaat. Ook werd op zijn voorstel de polytechnische school nitgebreid. Hij overleed den 25sten Juni 1832 te Mladějow bij Jicin. Gedurende een tijdperk van omstreeks 30 jaar kwam in Beheimen geen zaak van eenig belang tot stand zonder zijn medewerking. Van zijn geschriften noemen wij: „Handbuch der Mechanik“ (3 dln., 1831—1838), door zijn zoon vermeerderd nitgegeven, en „Ob und in welchen Fällen der Bau schiffbarer Kanäle, Eisenwegen odergemachten Strassen verzuziehen sind“ (1813), dat van grooten invloed is geweest op de ontwikkeling van het spoorwegwezen in Middel-Europa.

Gerstner, Franz Anton, ridder von, ingenieur en zoon van den voergraaf, werd geboren te Praag den 11sten Mei 1793, bezocht er het polytechnisch instituut en werd reeds in 1818 hoogleeraar aan de Polytechnische School te Weenen. Nadat hij de spoorwegen in Engeland had gadeslagen, bestond hij in 1823 en 1824 de voorloopige werkzaamheden voor een spoorweg van de Moldan naar de Donan en ondernam, na een herhaald verblijf in Engeland, in 1825 den verderen aanleg. Daar echter de aandeelhouders be-

aloten de tweede helft van den weg naar een ander, minder kostbaar stelsel te bonwen, legde von Gerstner zijn betrekking neder. In 1829 ging hij ten derden male naar Engeland, en toen het hem mislukte aandeelhouders te verkrijgen voor het gebruik van waterkracht voor een sluis tusschen Milaan en Pavia, vertrok hij in 1834 naar Petersburg, waar hij den eersten spoorweg in Rusland, namelijk dien van genoemde hoofdstad naar Zarskeje Zelo, bouwde. Toen deze voltooid was (1837), maakte hij aanstalten om een grooteren te leggen, maar ging in 1838 naar New-York, om er de spoorwegen te enderzoeken. Hij overleed echter te Philadelphia onverwachts den 12^{den} April 1840. Hij schreef: „Lehrgegenstände der praktischen Geometrie“ (1818), „Über die Vorteile der Unternehmung einer Eisenbahn zwischen Moldan und Donau“ (1829); ook bezorgde hij de uitgave van het „Handbuch der Mechanik“ zijns vaders, met een 3de en 4de deel vermeerderd.

Gerulisch onderscheidt zich van een toon, doordien deze laatste een bepaalde hoogte heeft, terwijl bij het gerulisch de hoogte gestadig verandert. De toon ontstaat door regelmatige trillingen, het gerulisch door onregelmatige.

Gerundium is een aan het Latijnsche werkwoord eigen verm, waardoor het „moeten“ nitgedrukt wordt. Wordt het *gerundium* bijvoegelijk gebruikt, dan heet het *gerundium*.

Gerundivum. Zie Gerundium.

Gérusés, Eugène, een Fransch letterkundige, werd geboren te Rheims den 6^{den} Januari 1799, entving zijn opleiding aan de Ecole normale te Parijs, was aan verschillende collèges als leeraar werkzaam en werd in 1833 hoogleeraar in de wel-sprekendheid aan de Sorbonne. Hij bekleedde die betrekking gedurende 19 jaren, werd in 1852 secretaris van de faculteit der wetenschappen en overleed te Parijs den 20sten Mei 1865. Behalve een aantal leerboeken schreef hij: „Histoire de l'éloquence politique et religieuse en France au XIVe, XVe et XVIe siècle“ (2 dln., 1837—1838), „Essais de littérature française“ (3de druk, 1863), „Histoire de la littérature française depuis ses origines jusqu'à la Révolution“ (2 dln., 8ste druk, 1869), „Histoire de la littérature française pendant la Révolution“ (5de druk, 1870) en „Mélanges et pensées“ (1866), na zijn dood in het licht verschenen.

Gervais, Paul, een Fransch zoöloog, werd geboren te Parijs den 26sten September 1816, studeerde aldaar in de natuur- en geneeskunde, werd assistent bij het museum, in 1841 hoogleeraar in de dierkunde en vergelijkende entleedkunde te Montpellier, in 1865 opvolger van Gratiolet aan de Sorbonne te Parijs en in 1868 hoogleeraar in de vergelijkende anatomie aan den Jardin des plantes aldaar. Hij overleed den 10^{den} Februari 1879. Hij schreef: „Histoire naturelle des insectes aptères“ (4 dln., 1836—1840), „Zoologie et paléontologie françaises“ (2de druk, 1859), „Histoire naturelle des mammifères“ (2 dln., 1854—1855), „Zoologie médicale“ (2 dln., 1859), „De l'ancienneté de l'homme“ (1865), „Zoologie et paléontologie générales“ (1867 euz.) en „Recherches sur l'ancienneté de l'homme et la période quaternaire“ (1867). Daarenboven leverde

hij vele artikelen voor den „Dictionnaire des sciences naturelles”.

Gervais, Alfred Albert, een Fransch admiraal, werd den 19^{den} November 1837 te Provins geboren, trad in 1852 in zeedienst, nam deel aan den Krimoorlog en aan dien met China (1868), was in 1864—1870 adjutant van het Afrikaansche eskader, onderscheide zich bij het beleg van Parijs, voerde, sedert 1871 kapitein, het bevel over oorlogsschepen in Oceanië en Cochinchina, werd in 1878 marine-attaché te Londen, in 1879 commandant van een linienschip en in 1884 lid van den Raad van Marine. Sedert hij het Middellandsche Zee-eskader geplaatst, werd hij in 1886 chef van den generaal staf, in 1887 schout-bij-nacht en in 1890 commandant van het pantsereskader in de Noordzee. In 1891 voerde hij het bevel over de vloot, die Kroonstad bezocht. Sedert 1892 vice-admiraal, commandeerde hij in 1894 het reserve-eskader, in 1896 het oefeningeskader in de Middellandsche Zee en is thans inspecteur-generaal der marine.

Gervex, Henri, een Fransch schilder, werd geboren te Parijs in 1848, bezocht de ateliers van *Fromentin, Cabanel* en *P. N. Briest* en dehteerde in 1873 met een „Slapende schoone”, weldra gevolgd door „Een met een bacchante spelende sater” en „Diana en Endymion”. In 1876 sloeg hij met een „Doodenschoon in het hospitaal” een realistische, later naturalistische richting in. In dit genre leverde hij „De communie in de Drievuldigheidskerk” (1878), „De laatste oogenblikken van Rella” naar de *Musee* (als zedenkwaad in 1878 op de wereldtentoonstelling gewelgerd, doch in 1889 toegelaten), „Voordracht van dr. Péan in het hospitaal St. Louis”, „In de redactie der *République française*”, *Venus en Amor*’, „Uitreiking der prijzen door president Carnot” en „Kroning van Nicolaas II in het Kremlin”. Bovendien leverde hij eenige minnenschilderingen en portretten.

Gervinus, Georg Gottfried, een Duitsch geschiedschrijver, werd geboren te Darmstadt den 20sten Mei 1805, bezocht het gymnasium aldaar en werd vervolgens leerling bij een boekhandelaar te Bonn en daarna in een handelszaak in zijn geboorteplaats. Reeds in dien tijd gevoelde hij zich aangetrokken tot de studie der Duitache letterkunde, zoodat hij het besluit nam, zich onverdeeld aan de wetenschap te wijden. Na een korte voorbereiding bezocht hij in 1825 de colleges te Gießen en begaf zich in 1826 naar Heidelberg, waar hij zich onder leiding van *Schlosser* vooral toellegde op de geschiedenis. Nadat hij van 1828 tot 1830 aan een school te Frankfurt aan den Main was werkzaam geweest, keerde hij naar Heidelberg terug, waar hij met het geschrift „Geschichte der Angelsachsen im Ueberblick” zich als privatdocent vestigde, doch zonder lesingen te houden. In 1831 ging hij een jaar in Italië doorbrengen. Zijn „Historische Schriften” (dl 1, 1833) wekten de opmerksaamheid der geschiedkundigen en bezorgden hem in 1835 de betrekking van hntengewoon hoogleeraar te Heidelberg. Het volgende jaar echter werd hij, op aanbeveling van *Dahle*, tot gewoon hoogleeraar in de geschiedenis benoemd. Inmiddels had hij een aandenken gemaakt met zijn belangrijk werk: „Die

Geschichte der poetischen Nationalliteratur der Deutschen” (5 dln., 1835—1842), waarvan de 4de omgewerkte uitgave den titel kreeg van „Geschichte der deutschen Dichtung” (5 dln., 1858). Hij vervaardigde daarvan een nittreksel in het „Handbuch der Geschichte der poetischen Nationalliteratur” (4de druk, 1840). In de „Grundzüge der Historik” (1837) leverde hij een wijsgeerige beschouwing en een geschiedkundige ontwikkeling van de taak des geschiedschrijvers. Uitstekend is zijn geschrift: „Ueber den Goetheschen Briefwechsel” (1836). Als mede-ondertekenaar van het protest der zeren Göttinger hoogleeraren werd hij den 14^{den} December 1837 van zijn ambt ontheven en ontving het bevel om binnen 3 dagen het land te verlaten. Na dien tijd leefde hij eerst in Darmstadt en vervolgens in Heidelberg, en in het begin van 1838 deed hij een reis naar Italië. Hier hield hij zich te Rome met geschiedkundige naasporingen bezig. Na zijn terugkeer woonde hij weder te Heidelberg, waar hij in 1844 tot buitengewoon hoogleeraar werd aangesteld en weldra voorlezingen hield. Nu vestigde hij het oog op den staatkundigen toestand van Dnitschland en schreef de vlugschriften „Mission der Deutsch-katholiken” (1845), „Die protestantische Geistlichkeit und die Deutschkatholiken” (1846), „Heidelberger Adresse an die Schleswig-Holsteiner” (1846) en „Die preussische Verfassung und das Patent vom 3 Februar” (1847). In dien tijd stichtte hij met *Mathy, Mittermaier* en *Häusser* de „Deutsche Zeitung”, het orgaan van het constitutioneel en vertegenwoordigend stelsel, dat in dien fel bewegten tijd een belangrijken invloed uitoefende in Dnitschland. Door de Hansesteden naar den Bondsdag afgevaardigd, werkte hij mede tot het ontwerpen eener grondwet; hij werd daarop lid der Nationale Vergadering, welke betrekking hij echter wegens den ongunstigen loop der staatkundige zaken reeds in Augustus 1848 nederlegde. Wederom ging hij gedurende eenige maanden naar Italië en nam eerst in Augustus opnieuw deel aan de openbare aangelegenheden door het schrijven van een reeks uitmuntende opstellen over de Dnitsche grondwet. De treurige afloop der zaken te Frankfort maakte hem afkeerig van de politiek, en hij bepaalde zich weder bij zijn voormalige studien. De vrucht van deze is een geestig boek over *Shakspeare* (4 dln., 3de druk, 1862), verder „Einleitung in die Geschichte des 19. Jahrhunderts” (1853) en „Geschichte des 19. Jahrhunderts, seit den Wiener Verträgen” (1855—1866, dl. 1—8). De „Einleitung” haalde hem een proces wegens hoogverraad en politieke onrustokering op den hals.

Het spreekt van zelf, dat een man van zoo groote kennis en zoo vrijzinnige richting aan aanvallen blootstond. Zij krenkten hem niet weinig, evenzeer als de gang der staatkundige aangelegenheden in zijn vaderland. Dit blijkt vooral uit zijn voorrede voor het eerste deel van den 5de druk zijner „Deutsche Dichtung” (1870). Hij overleed te Heidelberg den 19^{den} Maart 1871.

Wetenschap en beschaving zijn veel aan *Gervinus* verschuldigd. Hij heeft aan de geschiedenis een geheel andere richting gegeven en de eigenlijke volks-geschiedenis in het leven geroepen, waarbij de volksontwikkeling de hoofzaak is.

Moge hij hierin een leerling van Schlosser zijn, zooals hij zelf in zijn „Nekrologie Friedrich Christoph Schlossers“ (1861) verklaart, het is zeker, dat hij ver boven zijn meester staat. Dat hij op het gebied der vaderlandsche geschiedenis niet geleverd heeft, wat men van hem zou kunnen verwachten, is daaraan te wijten, dat hij niet met hart en ziel ingenomen was met het onderwerp. Immers niet de geschiedenis, maar de resultaten der geschiedenis achtte hij van belang.

In zijn andere werkzaamheden bleef hij eveneens getrouw aan zijn letterkundig standpunt. Ook de ontwikkeling der dichtkunst beschouwt hij enkel als een gevolg van de ontwikkeling van het staatkundig leven des volks. Wel kwamen velen tegen dat denkbeeld in verzet, doch *Gervinus* bleef daaraan onwrikbaar vasthouden. Hetzelfde kan men ook zeggen van zijn staatkundige werkzaamheid. Ook hierbij bleef hij zich steeds gelijk; hoewel de loop der gebeurtenissen een geheel andere was dan hij gehoopt en voorspeld had, toch liet hij zich niet afbrengen van de overtuiging, dat alle anderen en zelfs de geschiedenis in het ongelijk moesten gesteld worden. Toen hij aanvankelijk eenstemmig dacht en handelde met de hoofdleiders der Duitse staatkunde, had hij als redacteur der „Deutsche Zeitung“ een grooten invloed, die hem in staat stelde aan het volk onschatbare diensten te bewijzen; maar toen teleurstelling hem niet tot volharding aanspoorde, maar hem bewoog zich weder bij zijn vroegere studie te bepalen, toen deed zijn afzondering hem dien invloed verliezen, terwijl hij in een stemming van misnoedigheid en verbittering tot de meening kwam, dat nagenoeg niemand hem begreep. Zijn laatste werk was „Handel und Shakespeare. Zur Aesthetik der Tonkunst“ (1868). Zijn „Hinterlassene Schriften“ (1872) bevatten „Denkschrift an das Preussische Königshaus“ en „Selbstkritik“. Uit zijn nalatenschap gaf zijn weduwe nit „Handels Oratorientexte, übersetzt von Gervinus“ (1873). Zijn in 1860 geschreven autobiografie verscheen in 1893.

Gerwig, Robert, een Duitseh spoorwegingenieur en afgevaardigde naar den Rijksdag, werd geboren den 24^{en} Mei 1820 te Karlsruhe, bezocht het lyceum en de technische school aldaar, werd in 1840 bij de opperdirectie van den waterstaat enz. in Baden geplaatst en in 1851 tot assessor, in 1853 tot bonwraad, in 1863 tot opperbouwwaad en in 1871 tot bouwdirecteur benoemd. Van 1850 tot 1857 was hij tevens directeur van de school voor vuurwerkmakers te Furtwangen en belast met de taak, om de huissijverheid in het Zwarte Woud te bevorderen, bepaaldelijk de nurwerk-makery, de stroovlechterij en de boutsnij-kunst. Reeds in 1863—1864 bracht *Gerwig* met den opperbouwwaad van *Beck* een rapport nit over den St. Gotthardspoorweg, en met den voorzitter der Württembergache spoorwegcommissie van *Klein* een rapport over den Lükmanierspoorweg, en in 1869 was hij een der gevolmachtigden uit Baden op de internationale St. Gotthardconferentie te Bern. Hij ontving de opdracht om den Kinzigthalspoorweg van Offenbüurg naar Hausach te verbinden met het spoorwegvak Villingen—Donauwöschingen—Immendingen, en hij kweekt

zich daarvan met zooveel beleid, dat deze naar zijn ontwerp in 1868—1873 aangelegde spoorweg tot de merkwaardigste lijnen behoort. In 1873 werd hem de hoofdleiding van den St. Gotthardspoorweg opgedragen en hij bekleedde die betrekking tot 1875, toen hij haar wegens verschil van gevoelen met den aannemer *Förre* nederlegde en als opperbouwdirecteur het technisch bestuur van allespoorwegen in Baden aanvaardde. *Gervig* was lid van den Landdag in Baden en van 1875—1884 ook lid van den Duitsehen Rijksdag, waar hij tot de nationale partij behoorde. Hij overleed te Karlsruhe den 6^{den} December 1885.

Geryon is de naam van een fabelachtigen koning van het eiland Erytheia, nabij Gades in den Atlantischen Oceaan gelegen. Hij had 3 lichamen, welke op de boogte van den buik waren samengegroeid, waarom hij de hjoonaen droeg van *tricornor*, *triformis* en *tergeminus*. Hij was in het bezit van een kudde fraaie, roode runderen, die door den herder *Eurytion*, vergezeld door den tweekoppigen hond *Orthros*, werden bewaakt. *Herakles* (zie aldaar) verdreef de bewakers en roofde de runderen. *Geryon* zette hem na, doch werd in het gevecht, hoewel door *Hera* ondersteund, bij de rivier *Anthemios* door een pijl gedood.

Geryonakop is in de heraldiek een menschelijk hoofd met drie aangezichten.

Ges is de door b verlaagde G. Het Ges dur-accoord is ges b des, het ges mol-accoord ges bes des.

Gesarage, een groot nationaal heldendicht der Boeddhisten van Middel-Azië, inzonderheid der Mongolen en der bewoners van Tibet, verheerlijkt de heldendaden van *Gesar-Khan*, den tweeden zoon van *Indra*, die op last van *Boeddha* naar de aarde gezonden werd, om recht en gerechtigheid te bandhaven. Een verdreven koningsdochter van Tibet was de moeder van dezen godenzoon, die zich als kind onderscheidde door afzietelijke leelijkheid en tevens beschonwd werd als krankzinnig of hoosaardig, terwijl hij zich niettemin aanzien wist te verschaffen. Op dertien-jarigen leeftijd verwierf hij door list een zeer schoon meisje, *Aralgo* genaamd, tot vrouw. Als tweede echtgenoot verkrijgt hij in een strijd een koningsdochter, aan wie hij zich in zijn bovennatuurlijke gedaante vertoont. Hiermede neemt het eerste boek een einde. De volgende drie boeken vermelden het overwinnen van een draak en de gevechten om een derde gemalin, de dochter van den keizer van China, aan wiens hof *Gesar* drie jaren vertoefde. Nadat hij vernomen heeft, dat *Aralgo* door een reus geroofd is, bestijgt *Gesar* zijn bruin tooverros, dat in een minuut den tocht volbrengt rondom de geheele aarde, en bevrijdt zijn gemalin, die hem nu tracht te boeien door hem den drank der vergetelheid toe te dienen. Het vijfde en belangrijkste boek der sage bevat het verhaal van den oorlog tegen *Sjivragol*, die *Rogmo*, de tweede gemalin van *Gesar*, wilde wegrooven en daarom een inval deed in Tibet, terwijl *Gesar* wegens den invloed van gemelden drank daarvan niets vermoedde en ver van dat land op een tooverkasteel vertoefde. De Tibetanen scharen zich rondom *Rogmo* en zijn aanvankelijk voorspoedig in den strijd, maar toen de dapperste hunner hielden sneuvelde, ontstond er een algemeene

verwarring. *Tejokong*, *Gesar's* oom, de booze geest in de sage, levert *Rogmo* in de handen van haar belager en beklint zelf den troon, terwijl hij *Gesar's* ouders tot de geringste werkzaamheden veroordeelt. Door ongewone teekenen opgeschrikt, trekt *Gesar* eindelijk tegen Tibet ten strijde en ontvlamt in toorn, als hij zijn moeder ziet met door banden verwonde schouders. Van haar verneemt hij het gebeurde, neemt door list zijn oom *Tejokong* gevangen en tracht *Rogmo* aan *Sjiraigol* te ontrukken. Zij heeft echter haar ontvoerder lief gekregen, en als zij eindelijk weder in de macht is van *Gesar*, zelf zij tot straf voor haar ontrouw het hart van *Sjiraigol* als avondmaaltijd nuttigen. Daarna keert zij met haar wettigen gemaal terug naar Tibet, om er „rustig en in goddelijke vreugde“ haar dagen met hem te slijten. Een dichter van lateren tijd heeft er twee langdradige boeken bijgevoegd, waarin nieuwe personen optreden. Het is nog niet nitgemaakt, bij welk volk de Gesarsage ontstond, waarschijnlijk

Geschaakt.

lijnen in vierkantjes van verschillende kleur verdeeld wordt.

Geschenk is datgene, wat men zonder eenige verplichting, dus nit eigen beweging, van zijn eigendom aan een ander afstaat. Zie ook *Schenking*.

Gescherpt (zie de afb.) noemt men in de heraldiek spitse wapenteekens met lange punten aan de uiteinden, vooral aan den onderkant.

Geschiedenis of *historie* (van het Grieksche woord *historia*, onderzoek) noemt men in de eerste plaats alles, wat gebeurd is, en in engeren zin een regelmatige en nauwkeurige voorstelling van hetgeen is voorgevallen in causalen samenhang.

De geschiedenis kan betrekking hebben op verschillende onderwerpen, bijv. op de aarde, de dieren, de menschen enz. In den regel echter wordt het woord gebruikt van een voorstelling van de lotgevallen van het menschelijk geslacht of van een deel van dit laatste. Doch ook bij deze beperking kan de inhoud der geschiedenis zeer verschillend zijn; men heeft namelijk een geschiedenis der oorlogen, der wetenschappen, der volksgebruiken, der kunst enz. Intusschen bedoelt men gewoonlijk met dat woord de *staatkundige geschiedenis* of den gang der maatschappelijke ontwikkeling van een deel van het menschelijk

Gescherpt.

geslacht, dat binnen bepaalde grenzen besloten is. Daartoe behoort dan de geschiedenis der staatkundige instellingen, die der oorlogen en vredesverdragen, die der maatschappelijke aangelegenheden en die der ontwikkeling en beschaving. Terwijl de *geschiedenis der menschheid* zich bezig houdt met de ontwikkeling van den mensch in het algemeen, beschouwt de staatkundige geschiedenis den nit- en inwendigen toestand der volkeren gedurende den loop der tijden. Terwijl de statistiek op den bestaanden toestand betrekking heeft, leert ons de geschiedenis, hoe eenig volk tot dien toestand gekomen is.

Naar gelang van haar omvang verdeelt men de geschiedenis in *biografie* of levensbeschrijving, *bijzondere geschiedenis* of een samenhangend tafereel van de ontwikkeling van bepaalde geslachten, volkeren en staten, en *algemeene geschiedenis* of een voorstelling van de belangrijkste veranderingen, welke de toestand der menschen van de vroegste tijden af ondergaan heeft. Terwijl de algemeene geschiedenis zich bemoeit met alles, wat er met betrekking tot de menschen belangrijks is voorgevallen van de vroegste tijden af, beschouwt de bijzondere geschiedenis enkel de ontwikkeling der menschheid, zooals zich die geopenbaard heeft bij de merkwaardigste volkeren der aarde. Indien bij het historisch onderzoek hoofdzakelijk gelet wordt op sociale en intellectuele gebeurtenissen en toestanden spreekt men van *beschavings- of cultuurgeschiedenis* (zie aldaar), die alsdan tegenover de *politieke geschiedenis* geplaatst wordt, welke meer op de staatkundige gebeurtenissen let. Men verdeelt de algemeene geschiedenis sedert *Cælius* (1638—1707) in 3 tijdperken, waaraan later een vierde werd toegevoegd, namelijk dat der *oude geschiedenis*, dat loopt van de eerste stichting der staten tot aan den val van het West-Romeinsche Rijk (476 na Chr.), dat der Middeleeuwen loopende tot aan de ontdekking van Amerika (1492), dat der *nieuwere geschiedenis* tot aan de groote Fransche Omwenteling (1789) en dat der *nieuwste geschiedenis*, het tijdperk waarin wij leven. Niet alleen worden door sommige geschiedvorschers eenigszins andere grenzen voor deze tijdvakken aangenomen, maar sommigen maken een geheel andere indeeling of laten de Middeleeuwen wegvallen. Ook is bij deze indeeling geen rekening gehouden met de lotgevallen der Nieuwe Wereld, evenmin als met die van Oost-Azië en Japan. Welke indeeling ook gekozen wordt, steeds moet men voor oogen houden, dat deze slechts een hulpmiddel is, dat in werkelijkheid de geschiedenis een doorlopend, onafgebroken geheel vormt en elk tijdperk in het nauwte verband staat met het voorafgaande en volgende.

De oudste en eenvoudigste vorm van geschiedenis was een dorre en droge opsomming van feiten, zooals wij die in annalen en kronieken aantreffen. Daaruit ontstond de *verhalende geschiedenis*, welke niet alleen de weetgierigheid van den lezer bevredigde, maar hem ook trachtte te boeien en te vermaken. Eerst de *pragmatische geschiedenis*, die heden ten dage als de ware geldt, en waarvan *Thucydides* en *Polybius* de oudste vertegenwoordigers zijn, beijverde zich, om de gronden der gebeurtenissen op te diepen, de

oorzaken en gevolgen van deze in behoortlijk verband voor te stellen en dit alles tot een kunstmatig geheel te rangschikken. De zoogenaamde *genetische* geschiedenis, die wel eens naast de verhalende en de pragmatieke gesteld wordt, is feitelijk niets anders dan een verrijking, een verdere ontwikkeling van de laatste. De groote hoeveelheid bouwstoffen, die den schrijver eener geschiedenis der wereld ter beschikking zijn gesteld, noodzaakte hem, haar in groepen of tijdperken te verdeelen en het geheel zoodanig voor te stellen, dat men het gemakkelijk kan overzien. Hierbij heeft men verschillende methoden gevolgd, in de eerste plaats de *synchronistische*, volgens welke men achtereenvolgens vermeldt wat *gelijktijdig* bij verschillende volkeren is voorgevallen, zoodat hier de algemeene geschiedenis met de bijzondere vereenigd wordt, dan de *ethnografische*, welke de verschillende volkeren afzonderlijk behandelt, en eindelijk de *synchronistisch-ethnografische*, die de voordeelen, welke elke der beide voorgaande methoden in het bijzonder bezit, tracht te vereenigen.

Tot de belangrijkste *hulpwetenschappen* der geschiedenis behooren in de eerste plaats de *tijdrekenskunde* (chronologie), de *oudheidkunde* (archaeologie) en de *aardrijkskunde* (geografie), de kennis van *personen* (genealogie en heraldiek), de *oorkondenleer* (diplomatiek), alsmede die der *staats-huishoudkunde* en der *wijsbegeerte*. Daardoor ondersteund, stelt de geschiedschrijver zich tot taak, de feiten uit de verschillende bronnen te verzamelen, te beoordeelen en te schiften, terwijl de historische kunst er zich op toelegt, om de nitkomsten van dat onderzoek behoortlijk te rangschikken, zoodat zij in een aangename vorm een juist tafereel der gebeurtenissen aanbieden. Het geschiedkundig onderzoek zonder historische kunst, onttaart in een dorre kroniekschrijverij, en de historische kunst zonder geschiedkundig onderzoek verliest zich in een zoe van fraaie volzinnen, zoodat beide onmisbaar zijn. Vooral de *historische critiek* heeft een gewichtige taak te vervullen. Als *witvoendige critiek* leert zij de echtheid der geschreven bronnen, hun gedeeltelijke interpolatie, de plaats en tijd van hun ontstaan en hun verhouding tot andere geschreven bronnen kennen; als *insuwendige critiek* leert zij, in hoever de schrijver den wil en de vermogens bezat en in de gelegenheid was, om betrouwbare gegevens te verzamelen omtrent de gebeurtenissen, die hij verhaalt, hetzij als ooggetuige, hetzij door bemiddeling van anderen, alsook in hoeverre hij de feiten onpartijdig kon en wilde mededeelen.

De bronnen van het geschiedkundig onderzoek zijn mondelinge (de sage of overlevering), of feitelijke (stichtingen, feesten, talen), of overgebleven gedenkteekenen, of reeds bestaande geschiedwerken. De oudste bron is de mondelinge overlevering; zij vormt bij ieder volk den aanvang der geschiedenis, en de geschiedschrijver dient het eigenlijke feit of kern van de latere toevoegelen te scheiden. De feitelijke overleveringen dienen veelal tot opheldering der sagen. Benamingen en zegswijzen, gebruiken en feesten, die eeuwen lang stand hielden, wijzen dikwijls op de gebeurtenis, waaruit zij voortvloeien. Omtrent de gedenkteekenen zijn opgemerkt, dat de-

ze in de natuur kunnen gevonden worden of ook van kunstmatigen oorsprong zijn. De eerste zijn bergen, rivieren, landschappen enz., die met de lotgevallen van bepaalde volkeren in verband staan, en de laatste zijn voorwerpen, ter gedenkenis van personen of voorvallen vervaardigd, zooals gedenkenpenningen, zulen, standbeelden, schilderijen, wapens, zegels, bouwwerken enz. Tot opheldering dezer gedenkteekenen bestaan afzonderlijke takken van wetenschap, zooals de oudheidkunde (archaeologie), de kunstgeschiedenis, de munt- en penningkunde (numismatiek), de wapenkunde (heraldiek), de geslachtsrekenskunde (genealogie), de zegelkunde (sfragistiek) enz. Men heeft verder ook geschreven gedenkteekenen. Deze zijn opschriften, oorkonden en geschreven geschiedboeken. De kunst, om oude opschriften te lezen, draagt den naam van epigrafie; die, om handschriften en codices te verklaren, van palaeografie; die, om de oorkonden te ontcijferen, noemt men diplomatiek. De geschreven geschiedbronnen kunnen van zeer verschillende aard zijn, namelijk gedichten, redevoeringen, verslagen, rekeningen, aantekeningen, oudere geschiedwerken enz.

Het groote nut der geschiedenis kan niet in twijfel worden getrokken. Men leert daaruit, hoe zich het heden uit het verleden ontwikkeld heeft en kan daardoor langs deductieven weg een blik werpen in de toekomst. Samen met het staatsrecht en de staats-huishoudkunde vormt zij den grondslag der *politiek*, welke de door deze drie wetenschappen verstrekte beginselen toepast op het staatkundig leven en het bestaan en de onderlinge verhouding der staten.

De geschiedenis is een wetenschap voor zoover zich de *geschiedvorschcr* er mede bezighoudt, die zich tot taak stelt het verleden zoo nauwkeurig en juist mogelijk weder op te bouwen, en een kunst, voor zoover de *geschiedschrijver* de door den geschiedvorschcr verschaftc bouwstoffen tot een geheel verwerkt, dat tot verstand en gemoed spreekt en den lezer boeit.

Geschiedenis der geschiedschrijving. Het schrijven der geschiedenis is het werk van kalm en gezet nadenken, dat zich een duidelijke voorstelling vormt van de wereld en van het leven der menschen. Vandaar, dat de geschiedenis in de oudste tijden, toen het gevoel krachtiger werkte dan het oordeel, nog zeer gehrekkig was. In het Oosten, waar de priesters de vertegenwoordigers waren van alle menschelijke wetenschap, kwam de geschiedenis weinig verder dan tot een dorre kroniek. De meer vrije, kunstmatige vorm der geschiedenis ontstond bij de Grieken, en de schepper daarvan is *Herodotus*. Na hem verhieft zich *Thukydides* tot het standpunt der historische kritiek, en in de geschriften van *Xenophon* vindt men haar met praktische-zedekundige beschouwingen verbonden. Toen Griekenland's zelfstandigheid vernietigd werd, daalde de geschiedkunst tot een streven, om allerlei gebeurtenissen aaneen te rijgen of deze in hoogdravende volzinnen op te vijzelen, hoewel *Dionysius van Halicarnassus*, *Diodorus Siculus*, *Plutarchus* en vooral *Polybius* een beter spoor bewandelden. Bij de Romeinen kende men aanvankelijk slechts dorre jaarboeken, doch het

voorbeeld der Grieken riep er weldra de voortreffelijke historische geschriften van *Livius*, *Sallustius*, *Julius Caesar* en *Tacitus* in het leven. Na hen bloeiden *Suetonius*, *Velleius Paterculus*, *Aurelius Victor*, *Enropius*, *Ammianus Marcellinus*, *Sulpicius Severus*, *Orosius*, *Cassiodorus*, *Josephus*, *Appianus*, *Cassius Dio*, *Herodianus*, *Aelianus*, *Eusebius*, *Zosimus* en de Byzantijnsche schrijvers.

Gedurende de Middeleeuwen ontbrak de historische kunst geheel en al. Met de kronieken der Westersche schrijvers, inzonderheid van *Beda*, en met eenige opgeschreefde Arabische werken opende zich een nieuw ontwikkelingsstadium voor de geschiedenis, zoodat weldra een vernieuwde studie van de meesterstukken der Oudheid in Italië nitmuntende vruchten droeg. *Machiavelli*, *Guicciardini*, *Paolo Giovio*, *Rucellai* enz. leverden voortreffelijke geschiedkundige werken, en in Frankrijk stonden *Froissart*, *de Comines*, *de Thou* en *d'Aubigné*; in Spanje en Portugal *Sepúlveda*, *Mendoza*, *Herrera*, *Zurita*, *Mariana* en *Ferreras* de *Goës*, de *Barros*, *Albuquerque* enz., in Engeland *Leland*, *Cambden* en *Buchanan* hun ter zijde. Ook in Duitschland ontwaakte na de uitvinding der boekdrukkunst het geschiedkundig onderzoek eindelijk nit zijn droom, en aan de universiteiten werden leerstoelen voor de geschiedenis opgericht. *Johann Carion* te Berlijn leverde in het „*Chronicon*” het eerste stelselmatige handboek der algemeene geschiedenis. *Johann Reineccius* wees de noodzakelijkheid aan, om de historische stof kritisch te behandelen en trachtte den tekst dooreen reeks ophelderingen en bewijspiaatsen toe te lichten. Tevens poogde men in de 16de eeuw de geschiedkundige bronnen te verzamelen, zooals blijkt uit de „*Scriptores rerum germanicarum*”. De geschiedenis van afzonderlijke staten werd beoefend door *Sleidanus*, *Pufendorf*, *Conring* en *Seckendorf*. In Frankrijk werd de toem van *Maimbourg*, *St. Real*, *Le Vassor*, *St. Pierre*, *Fleury* en *Basnage* weldra verdonkerd door dien van *Rollin* en *Boisrond*, aldaar de grondleggers van de moderne behandeling der geschiedenis; zij werden gevolgd door *Voltaire* en *Montesquieu* en later door *Thierry*, *Thiers*, *Louis Blanc*, *Guizot*, *Lamartine*, *Sorcel*, *Taine*, *Tocqueville*, *Lavisse*, *Rambaud*, *Chaque*, enz. — In Engeland leverden *Guthrie* en *Gray* een algemeene geschiedenis van grooten omvang, en op hen volgden *Hume*, *Robertson*, *Gibbon*, *Ferguson*, *Milford*, *Macpherson*, *Gillies*, *Grote*, *Macaulay*, *Buckle*, *Carlyle*, *Seeley*, *Freeman* enz., benevens de Amerikanen *Prescott*, *Bancroft*, *Motley* en anderen. Onder de Duitsche geschiedschrijvers schitterden verder *Justus Möser*, *Johann von Müller*, *Schiller*, *Woltmann*, *Zschokke*, *Herder*, *Dohm*, *Beck*, *Heeren*, *Niebuhr*, *von Rotteck*, *Becker*, *Schlosser*, *Mommsen*, *Dahlmann*, *Ranke*, *Wachsmuth*, *Droysen*, *Pertz* (de nitgever der „*Monumenta Germaniae*”), *Weber*, *Gervinus*, *von Sybel*, *von Treitschke*, *Lamprecht*, *Lorenz*, *Helmolt* en een menigte anderen.

In ons land is de geschiedenis het eerst naar eisch beoefend door *Janus Douza*, *Hugo de Groot* en vooral door *Pieter Cornelisz. Hooft* en *Wagenaar*. Verder vermelden wij de werken van *Bor*, *van Meeren* en *Cerisier*, terwijl *Matthaeus*, *Mi-*

roeus, *van Mieris* en anderen zich verdienstelijk hebben gemaakt door de nitgave van merkwaardige gedenkstukken der Oudheid. Verder heeft *Kluit* de geschiedenis van het Nederlandsche staatsrecht in het licht gesteld en *Engelberts* den toestand van de oudste bewoners dezer landen. *Van Wijn*, *van Loon* en *Schellema* hebben belangrijke bijdragen geleverd tot de vaderlandsche geschiedenis, en deze is in haar geheel behandeld door *Wagenaar*, *Bilderdyk*, *Groen van Prinsterer* en *Blak*, gedeelten door *Fruin*, *Müller*, *Nijhoff*, *Colenbrander*, *Buasemaker*, *Krümer*, *Kernkamp*, *Brugmans* e.a., terwijl wij nitmuntende leerboeken verschuldigd zijn aan *Boscha*, *Wynne*, *Hecker*, *Pol*, *Engelen*, *van Hensden*, *Ailton* enz. Een afzonderlijke gebied in ons land is dat der Friesche geschiedenis, waar onderscheiden kronieken en charters bronstoffen hebben geleverd aan geschiedschrijvers, zooals *Emmius*, *Scholanus*, *Winsemius*, *Focke Sjoerds* enz. Terwijl vervolgens de beoefening der Friesche geschiedenis inzonderheid is voortgezet door *Dirks*, *Eekhoff* en andere leden van het Friesch Genootschap.

In het algemeen kan men van de behandeling der geschiedenis zeggen, dat in onzen tijd de „*histoire bataille*” meer en meer op den achtergrond wordt geschoven en de meer belangrijke zijden van het leven des volks, namelijk zijn ontwikkeling op het gebied van zedelijkheid, godsdienst en beschaving, van wetenschap en kunst, van handel en nijverheid, in een duidelijk licht te stellen.

Van de zeer omvangrijke literatuur vermelden wij alleen: *Gervinus*, „*Grundzüge der Historik*” (Leipzig, 1837), *Droysen*, „*Grundriss der Historik*” (Leipzig, 3de druk 1882), *Lorenz*, „*Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben*” (2 dln., Berlin 1891), *Freeman*, „*The methods of historical study*” (Londen, 1886), *Bernheim*, „*Lehrbuch der historischen Methode*” (4de druk, Leipzig, 1903), *Lamprecht*, „*Alte und neue Richtungen in der Geschichtswissenschaft*” (Berlin, 1896), *Lacombe*, „*De l'histoire considérée comme science*” (Parijs, 1894), *Labriola*, „*Essais sur la conception matérialiste de l'histoire*” (Parijs, 1897), *Langlois et Seignobos*, „*Introduction aux études historiques*” (Parijs, 1898), *H. Rogge*, „*De wetenschap der geschiedenis en haar methode*” (Amsterdam, 1900), *Simmel*, „*Die Probleme der Geschichtsphilosophie*” (Leipzig 1892), *Steffensen*, „*Zur Philosophie der Geschichte*” (Bazel, 1894), *Windelband*, „*Geschichte und Naturwissenschaft*” (2de druk, Straatsburg, 1899), *Lasch*, „*Das Erwachen der historischen Kritik im Mittelalter*” (Breslau, 1888), *Wegele*, „*Geschichte der deutschen Historiographie*” (München, 1885), *Lord Acton*, „*Lectures on the study of history*”, *Monod*, „*Du progrès des études historiques en France*” (Revue historique, dl. I, 1886). — Naast de andere wereldgeschiedenissen van *Becker*, *Schlosser*, *Weber*, *Ranke* (onvoltooid), *Jäger*, e.a., gedeeltelijk tot heden bijgewerkt en waarvan sommige ook in het Nederlandsch vertaald zijn, moeten vooral die van *Lavisse* en *Rambaud* en van *Helmolt* genoemd worden. In ons land verschijnen thans (1906) die van *Gelder* en van *Brugmans* en *Kernkamp*.

Geschillen van Bestuur. Onder deze nit-

1. Fransch

2. Krupp's veldkanon, als type van modern terugloopgeschut, met opgezette schilden kanon tot vuren gereed.

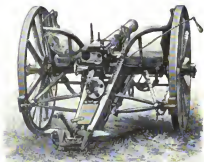
5. Fransche veldbatterij (9.7 c.M.) tot vuren gereed (Snelvuurgeschut).

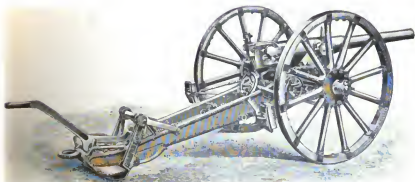
erggeschut.

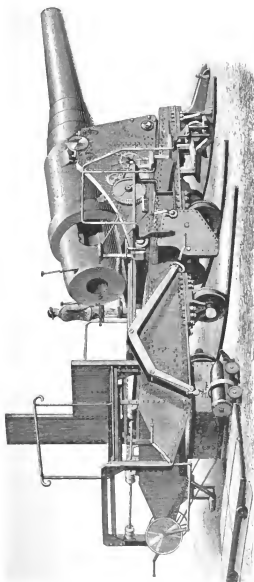
3. Duitsche lichte veldhouwtser.

4. Duitsch veldkanon (9.6 c.M.).

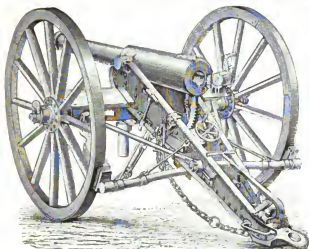

6. Krupp's veldkanon met remsporafluit als type van modern springveergeschut.

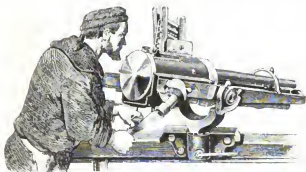

Kanon van 40 c.M. (Kustgeschut).

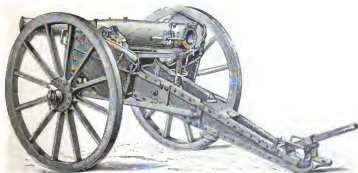
GESCHUT III.

1. Engelsch veldgeschut (7.62 c.M.).

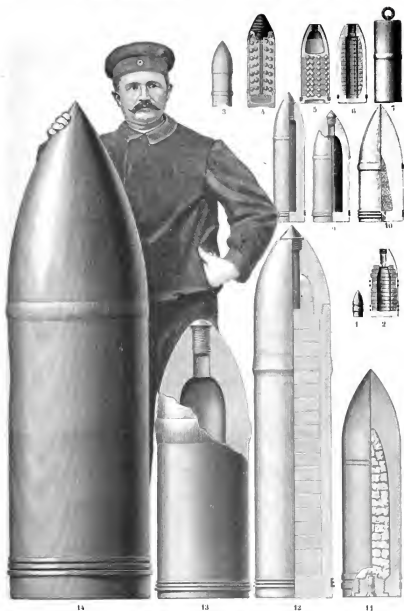

2. Hotchkiss-revolverkanon van 3.7 c.M.

3. Oostenrijksch veldgeschut van 9 c.M.

GESCHUT IV.

14

13

12

11

Schaal 1:10

1. Hotchkiss-revolvergranaat. 2. 8 c.M. ringgranaat. 3. 6,7 c.M. stalen veld-projectiel. 4. stalen 7,5 c.M. granaat-kartets met bodemkamer. 5. granaatkortels. 6. schrapnel of veld-granaat. 7. 8,8 c.M. kortels. 8. 10,5 c.M. springgranaat. 9. 12 c.M. granaat. 10. 15 c.M. pantsergranaat. 11. stalen 21 c.M. pedereelbijk peraan-terde granaat met springlading in kruisvakjes. 12. 24 c.M. langwerpige granaat. 13. 30,5 c.M. granaat. 14. 45 c.M. pantsergranaat.

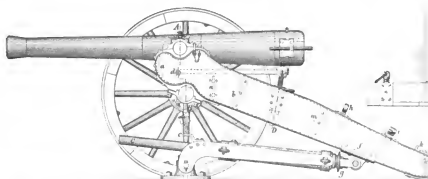

fig. 1.

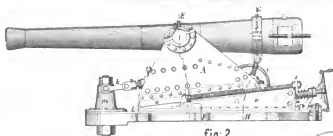

fig. 2.

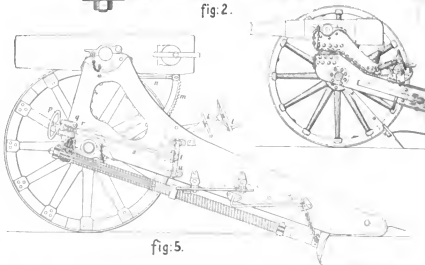

fig. 5.

fig. 6.

Fig. 1. Kanon van 10 c.M. op lage affuit met hydraulische rem (Ned. leger). Fig. 2. Kanon van 10 c.M. op knaagaffuit (Ned. leger). Fig. 5. Houwitser van 12 c.M. op affuit (Ned.-Ind. leger). Fig. 6. Granaatkartetslindings van 10 c.M. 4 geschut (Ned. leger). Fig. 10. Automatische Mitrailleur (Staalplaat Mitr.)

fig. 3.

fig. 8.

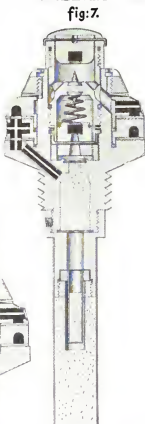

fig. 7.

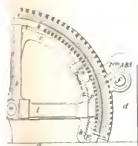

fig. 11.

fig. 4.

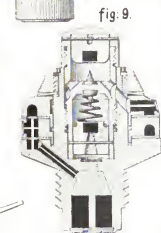

fig. 9.

fig. 12.

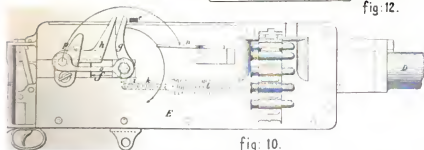

fig. 10.

drinking verstaat men geschillen van publiekrechtelijke aard, niet onderworpen aan de beslissing van den burgerlijken rechter, maar van een andere macht, tot nu toe meestal den Koning (zie *Administratieve rechtspraak*). Tot 1887 kwam deze uitdrukking in verschillende artikelen van de Grondwet voor, maar wegens haar vaagheid gebruikt de Grondwet haar niet meer. Wel komt zij nog voor in de wet op den Raad van State, welk college een afzonderlijke afdeling telt voor de geschillen van bestuur (zie *Raad van State*).

Geschrift. Schriftelijk bewijs in 't algemeen kan geleverd worden door allerlei geschriften, waaruit het feit, dat men bewijzen wil, blijkt. Men onderscheidt ze in *authentieke* en *onderhandse*. Is het stuk opgesteld bepaald met het doel om het feit, daarin geconstateerd, te bewijzen, dan noemt men het een *akte*. De geschriften of bescheiden vormen een op zich zelf staand middel van bewijs, dat in het algemeen in alle zaken is toegelaten. Het heeft geen hoogere bewijskracht dan andere bewijsmiddelen; men kan tegen geschriften tegenbewijs leveren en hierdoor hun inhoud ontzenuwen. Maar toch heeft het bewijs door geschrift boven de andere bewijsmiddelen veel voor, omdat hij, die het voor den rechter te berde kan brengen, minder afhankelijk is van de houding der tegenpartij en van het goedvinden van hem, die recht spreekt. Niet van alle geschriften is de bewijskracht dezelfde; er zijn er, die, de volledige kracht van bewijs missende, toch een begin van bewijs door geschrift opleveren. Het zijn die geschriften, welke afkomstig zijn van hem, tegen wien het bewijs geleverd zal worden, of van zijn rechtsvoorganger of wettigen tegenwoordiger, en die het feit, waarop men zich beroept, waarschijnlijk maken. Het voordeel van het bezit van een begin van bewijs door geschrift bestaat daarin, dat men nu bewijsmiddelen, bijv. getuigen, kan gebruiken in gevallen, waarin zij zonder dat begin van bewijs zouden zijn nitgesloten. Authentieke geschriften zijn altijd *akten*. Onderhandse geschriften zijn er van allerhande soort; onze wet erkent als zoodanig: brieven, aantekeningen, door den schuldeischer gesteld op een reeds bestaand stuk, huiselijke papieren, boeken, registers, koopmansboeken enz. Het verschil in bewijskracht tusschen authentieke en onderhandse geschriften bestaat in hoofdzaak hierin, dat indien de partij, tegenover wien men zich op een authentieke akte beroept, de valscheit daarvan beweert, hij dit zal moeten bewijzen, terwijl hij ontkentenis van de echtheid van een onderhandsch geschrift de echtheid zal moeten bewezen worden door hem, die zich van dat geschrift als bewijsmiddel wil bedienen. In enkele gevallen is het geschrift niet

slechts bewijsmiddel, maar is de rechtshandeling zonder geschrift geheel nietig, bijv. bij een schenking of dading. Over valscheit in geschrift zie *Falscheit*. Vergelijk *Akte*, *Authentiek*.

Geschoind (zie de afb.) noemt men in de heraldiek een wapenschild, dat door een schui-

ne lijn, welke uit den rechterboven-naar den linkeronderhoek loopt, in tweeën verdeeld wordt.

Geschoot (zie de platen) noemt men zulke schietwerktuigen, waarvan, wegens hun aanzienlijk gewicht, de bediening doorgaans meer dan één man vordert. Hoofddoel is tegenwoordig bij het geschoot het bij de verbranding van het buskruit ontwikkelde arbeidsvermogen op het projectiel over te dragen en dit in een van te voren afgehakende richting te doen voortgaan.

De geschiedenis van het geschoot laat zich splitsen in een viertal onderdeelen, omvattende evenveel tijdperken, welke zich kenmerken door belangrijke uitvindingen of verbeteringen op artilleristisch gebied. Die tijdperken zijn: 1ste van den eersten historischen tijd tot de algemeene invoering van het buskruit (2de helft der 15de eeuw); 2de het tijdvak van het gebruik van nitsluitend glad geschoot; 3de van de invoering van het getrokken geschoot (midden der 19de eeuw) tot het tijdstip der eerste toepassing van brisante springladingen in projectielen (1885); 4de van laatstgenoemd tijdstip tot heden.

Het was *Archimedes* van Syracuse, die omstreeks 200 v. Chr. bij de belegering dier stad de ballistische werktuigen tot een zoodanigen trap van volmaaktheid opvoerde, dat men van nu af van geschoot kan spreken. De samenstelling van geschoot berustte op de wringingsveerkracht van in elkander gedraaide en daardoor sterk gespannen peeschuudels en heette *catapult* en *ballist*.

Met den catapult schoot men in horizontale richting zware pijlen, lansen en brandpijlen af tot op afstanden van gemiddeld 6 à 700 pas; met de ballist wierp men steenen, metalen projectielen en zware pijlen onder een hoek van 45° op afstanden van 4 tot 600 pas.

Later werd een nieuw werptuig, *blijdegeheeten* (zie aldaar), ingevoerd waarmede zeer zware voorwerpen door middel van een soort wip tot op afstanden van 4 à 500 passen werden voortgeworpen.

In de eerste helft der 14de eeuw waren handvuurwapenen, al was het in geringe hoeveelheid, reeds ingevoerd. Daarna traden ook *bombarden* op, vuurmonden, vervaardigd van saaneengeweld smeedijzeren staven, die uitwendig door ijzeren banden werden saamgehouden en die steenen kogels van 25 tot 225 K. G. gewicht schoten tot een afstand van ongeveer 750 m. Groot was hun invloed echter nog niet; daartoe was de vuursnelheid van een tiental schoten daags te gering en de affnitconstructie te gehrekkig. Tengevolge hiervan kon namelijk niet anders dan met tamelijk vlakke banen geschoten worden, waardoor de projectielen niet over de hooge vestingmuren gebracht konden worden, terwijl voor het in hres leggen der muren hun vermogen in de meeste gevallen ontoereikend was. Zij kwamen dan ook nog maar in zeer gering aantal voor en werden meestal gebruikt om de poorten en dergelijke weinig weerstand biedende doelen te vernielen. De blijden hieven dan ook nog steeds in greuk.

Omstreeks het midden der 15de eeuw begon men bronzen vuurmonden, ook van kleinere kalibers *kartouwen* (zie fig. 1) en *slangen* geheten, te vervaardigen, welker inwerking, ook door de grootere vuursnelheid, meer te dachten was; doch de belang-

Geschoind.

rijkste vooruitgang op artilleristisch gebied was de invoering — in de tweede helft dier eeuw — van ijzeren projectielen, weldra gevolgd door een verbeterde affuit-constructie met toepassing van tappen, tappannen en raderen. In het laatst dier eeuw was het nitsluitend gebruik van ijzeren pro-

jectielen van het schot werd gaandeweg vergroot. De affuiten werden lichter en gemakkelijker verplaatsbaar; de speelruimte van het projectiel in de ziel der vuurmonden werd verminderd; de werktuigen voor lading en richting werden verbeterd; het buskruit werd gelijkma-

FIG. 1.

Geschut.

jectielen voor de kartouwen en slangen algemeen. Deze projectielen konden — ook als gevolg van verbeterde geschutconstructie — met sterker lading worden geschoten, bereikten een afstand van 1200 tot 1500 m. en waren volkomen in staat de muren van de toenmaals gebruikelijke dikte (2 tot 3 m.) in bres te schieten. De vuursnelheid bedroeg een 40 tal schoten daags.

FIG. 2.

FIG. 3.

Geschut.

Later gebruikte men ook korte kanonnen en steenmortieren voor het afgeven van zogenaamde boogschoten, maar de toepassing bleef onbetekenend, als gevolg van de toen nog hoogst geringe trefkans en uitwerking.

Prins Maurits was het, die veel verbeteringen op artilleristisch gebied invoerde, o. a. vermindering van het aantal geschutkalibers, welke een groote vereenvoudiging in het gebruik en de bediening teweegbracht. Onder *Vauban* nam het gebruik van mortieren (zie fig. 2 en 3) een groote vlucht en wel omdat daaruit nu springprojectielen of bommen geschoten werden, terwijl ook de korte kanonnen, *houwitsera* (zie fig. 4), tengevolge van het gebruik van het ricochet-schot veel in toepassing kwamen. Ook ziet men nu bij den strijd om den bedekten weg Coehoorn-mortieren en handgranaten (Bonn en Philipeburg) gebruiken.

In de tweede helft der 18^e eeuw werden het geschut en de affuiten verbeterd en vooral de

tiger van samenstelling en juistere denkbeelden omtrent de grootte der ladingen vonden ingang.

Naar aanleiding eener belangrijke proef te Woolwich in 1824 en wel om door toepassing van het indirecte bresschot onzichtbaar metaalwerk te vernielen, welke proef uitstekend gelukte, werden door de meeste natiën zware bouwitsers en granaatkanonnen (zie fig. 5) in groote hoeveelheden aangeschaft en aldus bleef de bewapening tot het jaar 1860.

Toen toch werd getrokken geschut met puntprojectielen ingevoerd, waardoor de schootsverheid tot 4000 m. voor granaten en tot 2500 m. voor granaatkartetsen werd uitgebreid. Bovendien werd de trefkans zooveel grooter en verkreeg men een verhoogde uitwerking (indringing en springwerking) van het projectiel. De invoering van het getrokken geschut vond in de meeste landen slechts geleidelijk plaats, zoodat het gladde geschut nog jaren lang, zoowel in de belegeringstreinen als in de uitrusting van vestingen, naast de getrokken kanonnen in gebruik bleef. In den oorlog van 1870—1871 gebruikten de Duitschers lange getrokken vuurmonden (zie fig. 6) en een klein aantal korte getrokken kanonnen

FIG. 4.

Geschut.

van 15 cm. en ook enkele getrokken mortieren van 21 cm., na den oorlog werden verhoogde affuiten ingevoerd.

Algemeen werd nu het Duitse stelsel gevolgd van splitsing van het vestinggeschut in

posities (vuren op groote afstanden), *remise* (nabij-verdediging) en *flank* (grachtsverdediging) geschut. De artillerie-techniek ging steeds met groote

tier van 21 cm. (zie fig. 8) ingevoerd en eenige jaren later de getrokken mortieren van 15 en van 9 cm.

FIG. 6.

Geschut.

schreden vooruit. Lange belegeringsvuurmonden werden geconstrueerd, aan welker projectielen een aanmerkelijk grootere aanvangssnelheid kon worden gegeven, waardoor kracht en trefkans belangrijk toenamen, tegelijk werd het granaatkartetschot verbeterd en tot gebruik op grooteren afstand gewijzigd. Vooral werd echter gestreefd naar ontwikkeling en uitbreiding van het vuur met gekromde banen uit korte kanonnen of bouwtoers en van dat met sterk gekromde banen (invalshoeken tot 45°) uit getrokken mortieren (zie fig. 7).

Zoo werd in Duitschland in 1872 een stalen ringkanon van 15 cm. met een aanvangssnelheid van 450 m. ingevoerd, eenige jaren later gevolgd door de aanneming van een eveneens 15 cm. langen vuurmond met gelijke aanvangssnelheid. Naast het korte kanon van 15 cm. werd in 1882 een dergelijke vuurmond van 21 cm. ingevoerd, in het bijzonder voor de toepassing van het indirecte brésschot (vernielingschot) onder moeilijke omstandigheden d. w. z.

tieren dermate vermeerdert, dat omstreeks het begin van dit tijdperk de verhouding tusschen het aantal lange en korte vuurmonden ongeveer gelijk was.

De betekenis van de uitbreiding van het vuur met de gekromde banen lag in de aanzienlijk

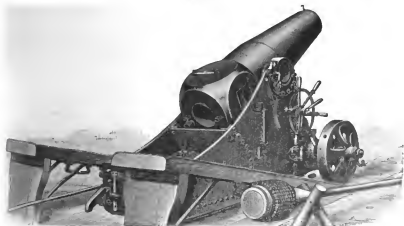
FIG. 6.

Geschut.

grootere trefkans van de daarvoor bestemde getrokken vuurmonden boven die van de vroegere gladde bouwtoers en mortieren. Kleine lading en speelruimte van het projectiel in de ziel van de laatste soorten gaven aanleiding tot groote munitieverspilling en verdwenen dan ook. Verticaal vuur van granaatkartetsen uit getrokken mortieren (zie fig. 9) en nitbreiding van het boogschot

FIG. 7.

Duitsche 21 cm. mortier op schietraden.

tegen deugdzaam metaalwerk en onder invalshoeken van meer dan 15°. Eindelijk werd kort na den oorslag de tot dusverre beproefde, getrokken mor-

waren de dingen van den dag geworden, in verband waarmede de indirecte richtwijze tot ontwikkeling kwam.

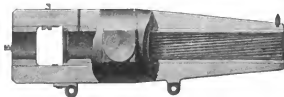
De kroon werd op het werk gezet door de invoering sinds 1885 van de granaten met brisante springlading. Het buskruit als springmiddel werd vervangen door schietkatoen, meliniet, ecrasiet en lydiët. De granaten hiervoor gebezigd wogen tot 144 kg. toe met een 12 tot 16 maal grootere

Was de ziel van het stuk geheel vlak afgewerkt, dan noemde men dit glad, waren er groeven in geboord — trekken en velden — dan noemde men het getrokken. Werden kruit en kogel er van veren ingebracht, dan sprak men van voorlaad-, geboende zulk aan den achterkant, waarna deze werd afgesloten, dan noemde men het achterlaad-geslacht.

Verder had het geschut in het algemeen den volgende vorm: Het bodemstuk, dat de kamer en de ligplaats van het projectiel bevat; het tappenstuk of het gedeelte, waaraan zich de tappen bevinden; het langeveld, dat het tappenstuk met den kop verbindt en eindelijk de kop zelf; langeveld en kop samen vormen het mondstuk. De

grenzen dezer deelen werden door de handen aangewezen. Bij de getrokken achterlaadkanonnen verloopt het tappenstuk dikwijls vloeiend naar de monding toe. Verder heeft men nog het *rundgat* en de *rundgattap* (kanaal, om de lading te kunnen onttrekken): *ooren* (veronderd) om het ka-

Fig. 8.

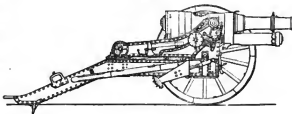
Geschnt.

mijnwerking dan de vroeger gebruikte (79 kg.).

Nadat nu nog rookzwak buskruit en snelvuurkanonnen van klein en middelbaar kaliber bij de artillerie waren ingevoerd (zie plaat I, fig. 2, 4, 5; plaat III, fig. 1, 3) en er een — in verband met de nitroëiding van de lichtscheepvaart — snelvuurkanon van 0,5 cm. op gepantserde automobiel tot beschieting van lichtballens was vervaardigd en in gebruik gesteld, valt er een tijdperk van verbetering, niet van vernieuwing van de soort van geschut te boekstaven, waarmede dus de geschiedenis van het geschut voorloopig afgesloten wordt.

Wij kunnen nu het moderne geslacht als volgt indeelen: A. Naar de samenstelling in verband met den vorm van de ziel (glad en getrokken); de wijze van laden (voor en achterlaad); de metaalsoort (giet en smeedijzer, hardhouts, staal en nikkelstaal); de inrichting van het lichaam van het kanen (massief, ring, mantel, mantelring en hrons met stalen ziel); de middellijn van de ziel (cm., mm., duim of lijn); de lengte van het

Fig. 9.

Gesamt

nen gemakkelijker te kunnen verwerken; *kulas*, *kulaseersterking*, *druf*, *druf*/*og*, *broekenoog*. De *tappen* met *tapporsten* dienen om het geslacht een vaste ligging op de affniten af en de stoclen geven en zijn zoo geplaatst, dat het zwaartpunt van het stnk erchter valt. Hierdoor rust de achterkant van den vuurmond op een stennpunt (stelschroef) en kan nu hooger of lager gesteld werden. Voor de constructie van het geslacht moet naar een materiaal werden omzien, dat niet door de gevternde gasen wordt aangetast en bovendien de nodige hardheid, veerkracht, taaiheid en vastheid bezit, om bestand te zijn tegen de krachten, die hij het schot worden opgewekt. De materialen, die hiervoor hoofdzakelijk in aanmerking kernen, noemden wij reeds op. Het hroms bestaat uit koper en tin, terwijl het staal onderscheiden wordt in nikkelstaal, staalbron-

bessemerstaal, Martin- en Kruppstaal. Het geslacht wordt in vermen gegeten, wier nitholling een weinig grooter is dan de nitwendige afmetingen van het geheel afgewerkte kanen, doch bovenwaarts cylindervormig verlengd. Dit dient tot het verzamelen van de enreinheden der vloeibare mo-

FIG. 10.

Geschnt.

stnk in verband met den omtrek der ziel (lange en korte kanonnen, henwitzers (zie fig. 10) en mortieren. B. Naar de krommingen der kogelbaan in vlakbaan en steilbaangeschnt. C. Naar plaats waar en wijze van gebruik in veld berg-, belegerings-, vesting-, kust- en scheepsaanschuif (zie plaat I, II, III).

tuilmaas, maar ook tot het uitoefenen van een druk op de benedenwaarts gelegen deelen van het metaalbad. Bij het afwerken van den vuurmond wordt dit verloren hoofd weggesneden. De gietvormen kunnen geheel van klei of leem zijn (brons geschut) of wel uit vormkasten bestaan

ling vastklemmen en zoodanigen druk uitoefenen, dat de ziel, wanneer de eerste laag is aangebracht, 0,2 mm. wordt vernauwd. Hetzelfde geschiedt met een 2de ringlaag, waardoor ten slotte het kanon een geweldige spanning van duizenden atmosferen kan weerstaan. Door sterken druk worden de gasblaasjes (gallen), die bij het gieten ontstaan, zooveel mogelijk verwijderd en anders weggesmeed. Gallen toch kunnen oorzaak zijn, dat het stnk scheurt na het afschieten, of wel dat er dan breuken

FIG. 11.

Geschut.

die inwendig met zand of leem zijn gevoerd (ijzeren geschut) ook kunnen de vormen geheel van ijzer zijn (staalbronzen geschut zie fig. 9, 11, 12).

Het stalen geschut wordt door het hewerken onder zware hamers van cylindervormige staalklompjes verkregen, die in ijzeren met leem bekleede vormen en in vuurvaste pannen worden gegoten en grooter dikte, doch geringer lengte dan de daaruit te vormen vuurmonden hebben. Zij

ontstaan, die het in beide gevallen onbruikbaar maken (zie fig. 13).

Een gelijkmatige ontwikkeling van de nitwerking van de werkkingsweir en van de vuursnelheid gaf aanleiding tot de invoering in Duitschland in 1896 van het smeltvur-kanon, waarmede de vuursnelheid desnoeds tot 8 per minnt kon worden opgevoerd. Munitie, kanon en affuit ondergingen wijzigingen; het sluittoestel werd ver-

FIG. 12.

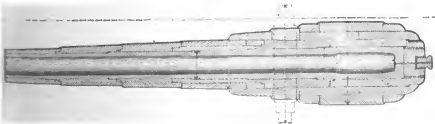

Geschut.

ontvangen onder den hamer nagenoeg de nitwendige afmetingen van den vuurmond, of, wanneer deze een samengestelde is, van den vuurmond zonder mantel of ringen. Deze worden er op de volgende wijze omgebracht. Het hnitenooppervlak van den vuurmond, wordt ter plaatse waar de ringen

eenvondigd. De noodzakelijkheid, om ten gevolge van den terugloop, den vuurmond na elk schot weder in batterij te brengen, werd voor een groot deel overwonnen door het aanbrengen van een zelfwerkende rem en van een vast spoor onder den affuitstaart, waarmede deze zich in den bo-

FIG. 13.

Geschut

moeten komen, zuiver afgedraaid en aan de ringen der eerste laag een inwendige middellijn gegeven, die ongeveer 1 mm. kleiner is dan die van den vuurmond. De ringen worden nu verwarmd, zetten zich daardoor nit en kunnen alsdan om den vuurmond worden gelegd, waarop ze zich hij beko-

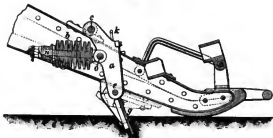
dem vastwerkt. Het stuk liep na elk schot slechts eenige centimeters terug, terwijl het aanbrengen van een veerend spoor (Zweden) den terugloop geheel ophief. Maar narichten bleef onvermijdelijk na elk schot (zie fig. 14).

Door de invoering van de zoogenaamde kanon-

terugloop-affuit (Frankrijk 1897) staat de affuit ook in het vuur vast, wat alle mogelijkheden er toe hracht, dit stelsel te volgen. Een kaliber van

tinggeschut hoog tijd werd. Merkwaardig is, dat deze honwtseer bespannen kan worden, waardoor ze snel van stelling kan veranderen.

FIG. 14.

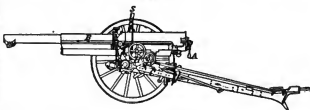
Geschut.

7,5 cm. voor een vuurmond met gebruikmaking van eenheidsmunitie (lading en projectiel verbonden door een metalen huls) is het type voor de geheele wereld. 15 à 20 schoten in de minnt kunnen nu afgegeven worden, tegen een in 1870; eenvond in behandeling gaf beperking van beoieningsmanschappen; grootere trekkans gaf toepassing van het gebruik van schilden aan caisson en affuit (zie fig. 15, 16, en plaat I, fig. 1).

Geldt het bovenstaande alleen voor de veld-artillerie, ook de vesting-artillerie kreeg een geheel ander geschutsoort met opruiming of in reserve honden van tal van veronderde soorten. In hun constructie geleken zij geheel op die der veld-artillerie, alleen de affuiten verschillen zeer. In Duitschland gebruikt de vesting-artillerie 10 cm. korte (zie plaat I, fig. 3) en 15 cm. lange kanonnen; verder 15 cm. zware veldhonwtseers en mortieren

worden levende doelen, die ongedekt zijn, en die, welke een gedekte opstelling hebben ingenomen. Wanneer de hoeveelheid munitie, welke hij een vuurmond medegenomen kon worden, onbeperkt, de aanvulling van de munitie ten allen tijde verzekerd en bovendien de prijs van elk

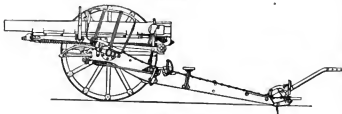
FIG. 15.

Geschut.

schot gering was, zon bij het bevuren van ongedekte levende doelen dezelfde methode toegepast kunnen worden, welke bij het infanterie-vuur op grootere afstanden wordt gevolgd. Op eenvoudiger wijze kan het beoogde doel echter toch

FIG. 16.

Geschut.

van 21 cm. Ook in ons land zal een Kruppische melvurende honwtseer van 12 cm. worden ingevoerd, wat in verband met ons verouderd ves-

beidsvermogen bezit, om een levend doel huiten gevecht te stellen.

De gemakkelijkste en eenvoudigste constructie

worden bereikt, door namelijk de projectielen zodanig in te richten, dat zij zich, voordat zij bij het doel aankomen, in een groot aantal doelen verdeelen, welke zich over een bepaald terreindeelte verspreiden en waarvan elk deel voldoende ar-

van een dergelijk projectiel is die van de zogenaamde *dekartets* (zie plaat IV fig. 7). Dit projectiel bestaat uit een blikken bus, gevuld met kogels; de bodem van de bus (aan de zijde van het handvat) is dikker dan het deksel. In geladen toestand komt de bodem naar achteren, zoodat, bij het afgaan van het schot, de husrkruitgrassen daartegen een druk uitoefenen. Door dien plotselinge druk dwt de bodem de kogels in eens naar voren; de bus breekt en scheurt, de kogels verlaten tegelijk, doch los van elkander, de monding van het kanon en verspreiden zich in een kegelvormige ruimte (300 m. in de diepte en ± 20 m. in de breedte). De kartets wordt bij de hedendaagsche artillerie vervangen door de granaatkartets, die op korte en lange afstanden dezelfde uitwerking als de kartets heeft. Bovendien vervalt hierdoor weer een afzonderlijk soort projectiel, wat als een groot voordeel in alle opzichten moet worden beschouwd. (Ruimtebesparing, eenvoudiger opleiding).

De *granaatkartets* (zie plaat IV fig. 4, 5) is een sterke stalen of ijzeren bus gevuld met kogels, die bij het afgaan van het schot niet breeken in zijn geheel wordt weggeschoten. Onder in het projectiel zit de kamer gevuld met husrkruit, verder in de as een kokertje met husrkruit en bovenop het ontstekingsmiddel, tijdschokhuis genaamd. Als de vlam binnen het projectiel slaat, springt de opgeschroefde kop van de bus en worden de kogels in de lucht nit de bus voortgeschoten; de bus breekt niet. De kogels krijgen na een snelheid gelijk aan die, welke het projectiel in het springpunt reeds bezit, vermeerderd met die, welke het gevolg is van het ontploffen van de springlading van het projectiel. De groote snelheid, die de kogels nu krijgen, maken dat deze zich niet ver uit elkander verspreiden. En om na toch een groote oppervlakte onder vuur te kunnen nemen, moet het springpunt van de bus (projectiel) op een bepaalde hoogte boven den grond zijn gelegen. Hoe verder men schiet, hoe hooger het springpunt en wel zoo, dat hijv. op 3000 m. een terreinstrook onveilig gemaakt wordt, die 250 m. lang en 35 m. breed is. Geeft men aan de granaatkartets den kortst mogelijken brandtijd — tempering *sml* — dan springt zij op ruim 10 m. vóór de monding en werkt als de kartets. Niet te zware dekkingen kunnen door de granaatkartets worden doorboord en vernield, maar de stalen schilden der tegenwoordige vuurmonden blijven ongedeerd als de granaatkartets er vóór springt. Wel gaat zij als vol projectiel er door, maar dan springt zij eerst 2 à 3 m. daar achter en heeft daar te weinig uitwerking. Men gebruikt daarom nog een andere projectielsoort, *granaat* (zie plaat IV fig. 1, 2, 13, 14.) genaamd. Zij bestaat nit een stalen lichaam met een sterk werkende springstof gevuld (kruit, meliniet, pikrinezuur), waarop een huis (schok, tijdschok) is geplaatst, die het projectiel doet springen, als het tegen een weerstandbiedend voorwerp komt. Een koker in de as van het projectiel bevat de springlading, verder is het binnenste gevuld met een rookgevende stof, om het springpunt goed waarneembaar te maken. Wanneer zulk een brisante granaat een schild treft, doorboort zij dit en springt onmiddellijk na of bij de doorboring. De scherffen worden dan met groote

kracht zijwaarts geworpen en de bedieningsmannen zijn huiten gevecht. Slaat echter het projectiel niet tegen het schild, dan is de uitwerking van weinig betekenis. Vandaar het gebruik eener tijdschokhuis op deze granaten, om ze ook als granaatkartets te kunnen laten werken.

Het is een nadeel dat de artillerie met twee soorten van projectielen moet blijven werken, vandaar een zoeken naar een soort eenheidsprojectiel, dat een combinatie vormt van een granaat en een granaat-kartets. De firma's *Krupp* en *Ehrhardt* te Düsseldorf beproeven eenheidsprojectielen (geconstrueerd door den Nederlandschen officier *v. Essen*), maar ingevoerd zijn deze nog niet. *Krupp* plaatst de springlading tegen den bodem, *Ehrhardt* in den kop van het projectiel. Dit eventueel intoevoeren projectiel zal nimmer dezelfde uitwerking hebben als een granaat en een granaat-kartets, doch als haar uitwerking opzichzelf maar voldoende is, is de invoering reeds gewettigd, omdat het medevoeren van slechts één projectielsoort voor de artillerie van groot voordeel en van overwegend belang is. De projectielen in gebruik bij de vestigartillerie, berusten in hun samenstelling in hoofdzak op dezelfde grondslagen als hierboven is aangegeven. Zij gebruikt echter ook *stalen granaten met punt* zonder huis en *granaten, die uit tal van op elkander geleegde ringen zijn samengesteld*. (Springen in meer stukken). (Zie plaat IV fig. 11.)

Het ontstekingsmiddel, dat dient om de springlading van een projectiel op het gewenschte oogenblik tot ontploffing te brengen, noemt men *buis*. Buizen, waarmede men het projectiel kan laten springen na een vooraf bepaalden tijd, dus in een bepaald punt der baan, noemt men *tijdbuizen*; springen zij bij den aanslag of hij het treffen van het doel, dan heeten ze *schokbuizen*. Dienen ze voor beide, dan spreekt men van *tijdschokbuizen*. (Zie plaat V, fig. 7, 8, 9).

Reeds in prins *Maurits'* dagen gebruikte men tijdbuizen voor holle projectielen. Eerst waren het honten, kegelvormige lichamen, voorzien van een kanaal en gevuld met vast ineengeslagen *sas*. Deze huis werd bevestigd in een opening van het ronde, holle, met husrkruit gevulde projectiel, welk laatste met de hand of uit een mortier werd voortgeworpen, nadat de huis vooraf met een lont was ontoken. De lengte van de huis was zoodanig geregeld, dat het projectiel eerst na den val sprong.

Reeds spoedig vervong men het hont der tijdbuizen door metaal, eerst een alliage van tin, zink en lood, toen messing, nu veelal het lichte aluminium, waardoor het projectiel laeger kan worden en meer kogels of lading kan bevatten.

De verticale huis is vervangen door een horizontalen ring, waardoor groote ruimte in het projectiel gespaard werd en de brandtijd van de saskolom op gemakkelijke wijze kan worden berekend. Bij de invoering van het getrokken schterlaadgeschut, waarbij het projectiel inchticht door de ziel wordt geforceerd, moest een inrichting worden aangebracht, om de saskolom te ontsteken hij het in beweging komen van het projectiel. Vroeger geschiedde dit door het brengen van een brandende lont hij het projectiel, later door de vlam van de husrkruitlading hij het afschieten.

Schokbuizen zijn na de invoering van het getrokken geschut in gebruik gekomen, omdat de nu gebruikte projectielen met de punt steeds naar voren gericht hieven, waardoor men daarin een buis kon plaatsen, die in werking kwam, wanneer deze ergens tegen stiet. Eerst nam men een percussie-hoedje en plaatste dit op een schoorsteentje van de buis. Kwam het projectiel tegen het doel, dan werd het met slaggas gevulde hoedje ingedrukt; dit ontbrandde, de vlam sloeg door het schoorsteentje en het projectiel sprong.

De vele weigeringen echter, veroorzaakt door het niet raken van de punt van het projectiel in het doel, waren oorzaak dat een schokknis uitgedacht werd, welke hij plotseling, zelfs geringe vertraging van het projectiel een los in de buis liggend voorwerp deed vooruit schieten, welke de aangebrachte slaggas aan het branden bracht.

Evenals bij de tijdbuizen werden veiligheidsmaatregelen genomen, om te maken, dat door schokken, stooten of vallen van het projectiel deze niet ontijdig sprong.

De projectielen van het zware belegeringsgeschut moeten doelen treffen, die meestal beschermd zijn door aardse dekkingen. Gebruikte men nu hierbij dezelfde soort buizen als hierboven zijn beschreven, dan werd wel de aarde uit elkander geslagen, maar niet het eigenlijke doel, het er achterliggende, door beton of staal beschermde gebouw. Vandaar de invoering van buizen met vertraagde werking, waarbij de vuurstraal, die hij den eersten schok ontstaat, niet dadelijk op de springlading van het projectiel wordt overgebracht, maar eerst een saskolom van bepaalde lengte ontsteekt, die eerst na de lading tot uitplofing brengt, als het projectiel zijn maximum indringing heeft.

De tijdschokknis (zie plaat V, fig. 7, 8, 9), voor de granaatkartets van het Nederlandsche veldgeschut, welke als het beste type kan beschouwd worden, is als volgt ingericht. De buis is grotendeels vervaardigd van aluminium en bestaat uit het z.g. buislichaam *a*, dat met schroefdraad *b* in het boveneinde van het projectiel wordt geschroefd. Inwendig is dit lichaam volgens de lengte-as geheel doorboord en aldaar voor een gedeelte van schroefdraad voorzien, waarin het stalen lichaam *c* wordt geschroefd. *C* is aan de bovenzijde afgesloten van *a*, waarin de vuurinrichting van de tijdinrichting geplaatst is. Beide inrichtingen zijn dus van elkander gescheiden.

In het lichaam *c* van de schokinrichting treft men aan het z.g. aanbeeld *d*, dat volgens de lengte-as is doorboord en van boven voorzien is van een slaghoedje *e*. Op het aanbeeld rust een messingen plaatje *f* met twee naar buiten omgebogen einden *g*. Op deze nitenden rust met den onderkant de veiligheidsring *h*, welke van boven steunt tegen den bovenkant van het lichaam *c*; het aanbeeldje wordt zodoende vastgehouden.

Bij het afgaan van het schot, wanneer het projectiel plotseling naar voren schiet, wil de ring *h* achterblijven, daardoor wordt een druk nitgevoerd op de omgebogen einden *g* van het veertje *f*; deze worden dan tegen het aanbeeld *d* platgedrukt; de ring *h* kan nu naar beneden schieten, zoodat het aanbeeldje *d*, omgeven door den ring *h* los in de buis komt te liggen,

doch even tegengehouden wordt door de zwakke spiraalveer *i*. Maakt het projectiel een aanslag, dan vliegt door de traagheid het aanbeeld naar voren, verhrjzelt de spiraalveer en stoot met de aas *e* tegen de naald *j*. De vuurstraal, bierdoor ontstaat, slaat door het aanbeeldje en door de met huiskruit gevulde ruimte *k* in het projectiel. Een looden plaatje *l* verhindert het ontijdig naar voren springen van het aanbeeldje.

De tijdbuis in het bij *m* tafelvormig verbreed buislichaam heeft een ondersten saaring *o* en een bovensten saaring *p*, welke ringen van met sas volgeperste groeven voorzien zijn. Bij elken ring ziet men een begin en een eindpunt. Een verticaal handgat *q* in den ondersten ring brengt de vlam van boven naar beneden en een schuin handgat *r* in den bovenring doet diens sas ontbranden. In het buislichaam is bij *s* een handgat, dat in verbinding staat met de kruitkamer *K*.

De onderste saaring is aan de buitenzijde voorzien van merkstrepen, aangevende de afstanden tot 5600 m. in 100 talen. Aan den buitenkant van de tafel is bij het handgat *s* een merkstreep gezet, zoodanig dat een bepaalde verdeling van den ondersten saaring kan gesteld worden tegenover die merkstreep. Moet het projectiel bijv. op 2500 m. springen, dan zet men de streep met cijfer 25 van den ondersten saaring tegenover de merkstreep op de tafel, met de hand of tempeerlentel.

Plaatst men het kruisje van den ondersten saaring tegenover de merkstreep van de tafel, dan is de tijdbuis nitgeschakeld; het projectiel kan dan alleen door de schokknis springen.

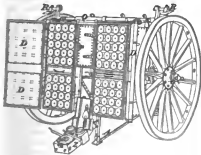
De bovenste saaring kan niet draaien en wordt door den dop *t* met den anderen ring op de tafel gedrukt, zoodanig, dat de onderste draaien kan. In den dop *t* bevindt zich een percuteur *v*, waarin aan de onderzijde een slaghoedje *w* is bevestigd; de percuteur rust op een veertje *x*, dat ongeveer op dezelfde wijze is ingericht als het veertje *f*, maar nu onderste boven is geplaatst en met de omgebogen einden op den afgeronden bovenkant van het buislichaam *a* rust. Een spiraalveertje *z* zorgt voor den vasten stand van den percuteur en beschermt hem tegen schokken. Een naald *a'* zit boven op het stalen lichaam *c*; gaten *b'* brengen de vlam van *c'* naar het schuine brandgat *r*. Komt het projectiel plotseling in beweging, dan wil de percuteur achterblijven, drukt de omgebogen einden van het veertje *w* plat, komt met het slaghoedje tegen de naald en een vuurstraal ontstaat. Deze vuurstraal gaat door *b'* naar *r*; de bovenste saaring brandt dan; de straal gaat door *q* en steekt den ondersten saaring aan, die brandt tot hij het handgat *s* bereikt, en zoo in de springlading van het projectiel komt. Onderste en bovenste saaring branden in tegengestelde richting. Hoe verder men *q* van *s* verwijdt, des langer het duurt, eer de vlam in het projectiel slaat, men kan dus de huis voor verrassende afstanden tempeeren. Afzonderlijke tijdbuizen en schokbuizen zijn geheel samengesteld als hier voor de tijdschokbuizen is beschreven, maar zij missen natnarljk een van de beide inrichtingen.

Daar tot het geschut eveneens de affniten gerekend worden, zoo dient er het volgende van vermeld. *Affniten* (zie plaat V fig. 1, 4, 5,) dienen,

en het kanon op te leggen en het te vervoeren. Zij verschillen in vorm naarmate het kaliber, de geschutssoort, de grondstof, het doel, de wijze van gebruik, de walhoogte, het snelheidsvermogen, de constructie en de plaats van gebruik. De affuiten hebben van het schot veel te lijden. Immers de terugstoot, die zich in de verlenging van de as der ziel doet gevoelen, is oorzaak van een sterk achteruitloopen in rechte richting na elk schot. De as en het bovenste van de affuit hebben dan sterke schokken te doorstaan. Wel doen remtoestellen den terugloop verminderen, maar zij verhoogen de hevige werking van den terugstoot. Daar de terugstoot toeneemt met het grooter worden van het kaliber, zoo plaatst men mortieren niet op raderen, maar op z.g. stoeien (zie plaat V fig. 2, 3.) Zwaar geschut met kleine kruidlading is het best ter besparing van het affnit.

Een veldaffnit moet zoodanig zijn ingericht, dat zij gelegenheid geeft tot snel vuren; dat zij gemakkelijk en eenvoudig behandeld kan worden; licht te bewegen en te rijden is, ruim is nitgerust met schietbenoodigheden en gelegenheid geeft de bedieningsmanschappen op mede te voeren. (zie fig. 17).

FIG. 17.

Geschut.

Vestingaffuiten en affuiten voor zware beleerings-artillerie moeten goed bestand zijn tegen de uitwerking van het schot; voldoende verplaatsbaar zijn voor transport van park en batterij naar de geschutsstelling; gemakkelijke gelegenheid tot vuren geven, geschikt zijn om hooger geplaatst te worden; in een groot schootveld kunnen werken; goed te dekken zijn en gemakkelijk en snel bediend kunnen worden. Men heeft draaibare (zie plaat II) affuiten en duikaffuiten.

Daar de groote terugloop van het stuk na het afgaan van het schot in het nadeel is voor een snelle en gemakkelijke bediening en het de manschappen voor het weder in stelling brengen van het stuk noodeloos vermoet, maar het bovendien zeer hinderlijk is voor plaatsing van het geschut, indien men slechts over een beperkte ruimte kan beschikken, heeft men allerlei *remtoestellen* beproefd. Remmen toch gaan den terugloop zooveel mogelijk tegen en bevorderen het weder in de goede richting terugkomen van het stuk.

Men heeft remmen, die het draaien der raderen beletten en deels op de vellingen, deels op de staven of assen inwerken. Men gebruikt daartoe veeren en touwen die het stuk den terugloop beletten, of wel sporen en ankers, die zich bij het afgaan van het schot vast in den grond planten. Ook heeft men remwigggen, die achter de raderen worden gelegd en het stuk tegenhouden, en remachomen, die vast tegen de vellingen gedrukt worden en het draaien der raderen beletten (zie plaat I.)

Maar met het grooter worden van de terugwerkende kracht van het schot voldeden al deze soorten slechts gebrekkig, wat de in gebruikstelling ten gevolge had van licht en vloeistofremmen (hydraulische), aangebracht om (Canet) en onder (Krupp) het stuk of wel onder de affnit (Vickers-Maxim). Desamengedruktelucht of vloeistof hield den terugloop tegen, terwijl een stel veeren het stuk weder onmiddellijk op zijn oude plaats terugstiet. Een cylinder, bijna geheel met glycerine gevuld, en aan beide einden geeloten, maar waarin zich een zuiger beweegt, met een stang aan het stuk verbonden, vormt de rem. Gaat het schot af, dan drukt het stuk den zuiger naar achter, maar glycerine of lucht, die langzaam wegvloeien, beletten het zoo sterk mogelijk. Tegelijk worden krachtige veeren ingedrukt, die zich weder ontspannen, zoodra de zuiger stopt, en het stuk naar voren duwen. Ook kunnen de samengeperste lucht of vloeistof, die zich uitzetten, het stuk weder op zijn plaats brengen. De affuiten blijven onbewegelijk op hun plaats, alleen het kanon beweegt zich met rem in een slede. Bij de beschrijving van het Nederlandsche en het Nederlandsch-Indische geschut wordt op een en ander nader teruggekommen.

Om een geladen kanon aan den achterkant af te snijden, gebruikt men een afzonderlijk *afsnit-toestel*. Men heeft wigsluiting en schroefsluiting, terwijl de eerste weder verdeeld wordt in platte en ronde, naar gelang de wig aan de achterzijde plat of cilindervormig is, ook spreekt men van verticale wigsluiting.

Het geldt als regel dat de wig van links naar rechts wordt ingebracht. Alleen daar, waar in een pantoerkoepel twee vurnmonden naast elkander staan, geschiedt zulks bij den rechttervurnmond van rechts naar links.

Bij het openen en snijden blijft het voorvlak der wig steeds loodrecht op de ziels. Verder is de inrichting van wig en ligplaats zoodanig, dat het voorvlak der wig bij het openen een evenwijdige verplaatsing naar achteren, bij het snijden een evenwijdige verplaatsing naar voren ondervindt. Dit komt door de geleirichels aan den onderen bovenkant der ligplaats en door de nokken (verhoogingen) aan den boven- en onderkant van de wig. De wig wordt bij het sluiten gedwongen naar voren te gaan, zoodat haar afsnitplaat tegen de afsnitting gedrukt wordt en bij het openen naar achteren, zoodat de afsnitplaat dan wordt losgemaakt.

Komt bij het snijden van den vurnmond de afsnitplaat tegen den ring, dan stuit de wig. Gaat de wig naar links, dan wordt zij ten slotte teengehouden door stuitingschroeven, waartoe ook wel de zandgattap dienst doet. Bij zware kanon-

nen wordt het nithalen van de wig beperkt door een stalen ketting.

Om te laden wordt de wig uitgetrokken, totdat zij tegen de schroeven stuit of de ketting gespannen is. Het laadgat van het kanon is dan tegenover een opening in de wig; kogel en kruit kunnen dus worden ingebracht. Door middel van geleidemateriaal (laadbus, laadkoker) voorkomt men beschadiging bij het laden. Een man moet gemakkelijk de wig kunnen bedienen; is deze echter 150 en meer kg. zwaar, dan zou dit in verband met de vroeger genoemde drukking te veel krachtsinspanning vorderen, waarom men door middel van transport Schroeven het openen en sluiten vergemakelijkt.

Transport- of sluitschroeven zitten in de wig en steken er met een spil buiten uit. Draait men de spil om, dan wordt de wig losgewerkt of vast tegen den ring gedrukt; in het eerste geval kan zij er gemakkelijk verder worden nitgetrokken, in het tweede ontstaat er volkomen afsluiting. Men gebruikt eenvoudige sluitschroeven en sluitschroeven met sluitschroefbus. Een pal met veer voorkomt, bij schokken op marsch, het openen en sluiten van de wig uit zichzelf.

Bij de schroefsluiting wordt de beweegbare stootbodem gevormd door een zwaren cylinder waarvan de middellijn iets grooter is dan die der kamer, terwijl zijn lengte eenigszins grooter is dan zijn middellijn. Die cylinder is op het ronde oppervlak voorzien van een schroef met driekanten draad en geringen speed (kanon van 24 cm. ijzer).

Bij geopend stuk bevindt zich de zware sluitschroef geheel buiten den vuurmond; voor een vingre bediening wordt zij opgehouden door een draagstuk, dat men om een verticale as zooveel kan draaien, dat de opening voor het inhengen der lading vrijkomt.

Voor snelvuur en snellaadkanonnen gebruikt men de horizontale en verticale (platte) wigsluiting; de laatste ook wel valhoksluiting genoemd.

Een platte wig, die van onderen naar boven in het wiggat wordt gebracht en met behulp van een hefboomstelsel wordt opgeheven of tot dalen gebracht, is het valhok. (Stelsel Grison met slagpin of slaghamer).

De horizontale wigsluiting (zie fig. 8.) voor snelvuurgeschut verschilt van de vroeger beschrevene in zooverre, dat hij het openen van de wig ook de bus (eenheidsmanitie) wordt mitgeworpen. Voor alle getrokken vuurmonden, die niet van een snellaad- of snelvuursluitstuk zijn voorzien, wordt de kruitlading verpakt in een kardoeszak van zijde of saai, dikwijls nog voorzien van een afzonderlijk zakje met ontstekingslading.

Als ontstekingsmiddelen voor die lading gebruikt men *pijpjes* no. 1, 2, 3, enz. *Pijpjes* bestaan in het algemeen uit buitenhulzen van messing of papier, voorzien van schroefdraad; binnenbuis, gevuld met wrijvingsas; trekkers van messingdraad met oog en korte gezwindpijpjes. Aan het trekkeeroog zit een aftrektenw dat door een sterken ruk den trekker door de wrijvingsas haalt, deze doet ontvlammen en de drijf-as aansteekt, wier vuurstraal de kruitlading doet ontploffen. Het pijpje zit in het zundgat dat of geheel door het stuk of deels door het stuk en

de sluitwig of geheel door de sluitwig geboord is (monteeren van het stuk). De invoering van het rookzwakke buskruit was reden om metalen patroonhulzen (zie plaat V, fig. 6.) tot verpakking der geschutlading te bezigen, daar men op die wijze voorkwam, dat kamer en sluitstuk door de heete kruitgassen werden aangetast, terwijl de afzonderlijke gasafsluitende deelen konden vervallen. Bovendien werd door een metalen bus de lading bespoedigd, het monteeren onnoodig gemaakt, de kruitlading tegen uitwendig letsel en inwendige werking beschermd en het eenvoudige slag- of ontstekingsdopje in den bodem beent.

In een kardoesbus zijn lading en kogel gescheiden, in een patroonbus (zie plaat V, fig. 6.) vormen zij een lichaam als bij een geweerpatroon. Om wegeringen bij het ontsteken te voorkomen, gebruikt men ontstekingsdoppen, die in den bodem der bus worden geschroefd. Deze dop is cilindrisch uitgetoerd, van binnen voorzien van een wit metalen slaghoedje en van salpeterbuskruit, gesloten door een doorboorden kruitcylinder en afgesloten van de lucht door een schuifje collodium. Bij het opleggen worden de patronen voorzien van een valschen, massieven dop, gemakkelijk te onderscheiden van den waren scherpen dop. Door middel van een pin of hamer tot het sluitstuk behoorende, die met kracht tegen den ontstekingsdop slaat, wordt de lading ontstoken.

Het geven van zoodanigen stand aan den vuurmond als voor de verlangde nitwerking op het doel het gunstigst is, noemt men richten. Men moet zijdelings en hoog en laag kunnen richten. Ziet de richter het doel, dan kan hij volstaan met een opzet en een vizierkorrel. Een opzet is een stevige metalen stang van verdeelstrepen voorzien, die in een koker aan het achterstuk van den vuurmond kan op en neer bewegen en vastgezet worden. In een kop of dwarsarm van de stang zit een hlokje, dat voorzien is van een oogdop, richtkoker of vizierklep en in zijdelingsche richting kan worden bewogen. Op het tappenstuk of op het mondstuk van den vuurmond bevindt zich een metalen vizierkorrel, in een gat of een voetstuk vastgezet en van een scherp aangegeven richtpunt voorzien. Is van de standplaats van den richter het doel niet te zien, dan moet de richting op indirecte wijze worden gegeven. Men gebruikt dan hulprichtpunten, boekmeetinstrumenten, hulplijnen of hulplakken. Men kent vier groepen van richtmiddelen: a de vizierkorrel en de opzetten zonder libel (zie plaat V fig. 12) b de quadranten (zie plaat V fig. 11), de richtbogen, de elevatiestangen, de elevatieplaten; c de libelopzetten; d richtschalen, richtspiegels, richtvlakken, ook automatische richtmiddelen. De vizierkorrel wordt met nok en klemschroef of een schroef op vast op zijn plaats gebonden. Aan den top is zij meestal van een viziergaatje voorzien; zij kan dikwijls zoowel rechts als links van den vuurmond geplaatst worden. De opzet zonder libel wordt vast in een voetstuk geplaatst en heeft gewoonlijk een op en neer beweegbaar hnisje, waaraan een dwarsarm met richtkoker en vizierkeep. De dwarsarm kan bestaan uit een raam, waarbinnen een richtblokje door middel van een schroef zonder eind wordt bewogen, of wel de dwarsarm zit in een hlokje en wordt door mid-

del van een rondsel bewogen. Ook vormen hnisje en dwarsarm een geheel en worden dan met veer en klemschroef op en neerbewogen. Op het armpje beweegt zich zijdelings een schuif langs een gleuf. Om zeker te zijn, dat de opzet ten allen tijde verticaal staat, is o. a. bij de mortieren op het voetstuk een Inchtbel aangebracht. Door middel van een draaibare horizontale as kan deze tot inspelen worden gebracht. Een quadrant bestaat o. a. uit een vierkante messing plaat, waarvan een der hoeken afgesneden. De niet afgesneden zijden hebben rechthoekig omgezette randen, om bij het gebruik een vasten stand te kunnen geven.

Een Inchtbelnis, draaibaar om een stalen pin, is in het voorste gedeelte van de plaat geschroefd. Aan het andere eind dier hnis bevindt zich een spil met rondsel en knop, alsmede een lip met noniusverdeling op wit metaal. Staat de quadrant op een waterpas vlak en draait men zo lang aan den knop, tot de bel inspeelt, dan moet de o van den nonius samenvallen met de o van de graadverdeling op den quadrant. 3 nokjes op den vuurmond geven het quadrantvlak aan, waarop men nu den quadrant, met de verdeelstrepen naar den linkerkant van den vuurmond gekeerd, plaatst. Door middel van een beweegbaar klepje met spiegelte op de Inchtbelnis kan van een gedeekte plaats nit het inspelen der bel waargenomen worden. Des nachts laat men het licht van een lantaarn op het spiegelte vallen en men kan richten. Soms rust de quadrant in een afzonderlijk voetstuk en is dan aan een der binnenkanten van tanden voorzien, waarlangs zich een wijzer met libel beweegt. Daar de behandeling dezer quadranten telkens raadplegen van de schootstafels noodig maakte, zocht men naar een werktuig, dat zulks overbodig deed zijn en het snel schieten bevorderde; men kwam toen tot den richtboog. De richtboog (zie plaat V, fig. 11) bestaat uit den eigenlijken boog, waaraan een voetstuk, en niteen slede, waarin een blokje met Inchtbelnis door middel van een rondsel met knop verstelbaar is. De richtboog is zoodanig ingericht, dat op een waterpas vlak geplaatst, de o van den nonius geplaatst tegenover de o der graadverdeling, de bel zal inspelen. Door het verschuiven van het blokje en het dan weder laten inspelen van de bel, verkrijgt men de juiste richting van het stuk.

Een elevatiemeter is van messing en wordt zoodanig tegen het achtervlak van den vuurmond berekend, dat zij bij elke elevatie verticaal kan hangen. Zij is voorzien van verdeelstrepen, zoodanig gesteld, dat in verband met index en waterpasvlak, zij den juiste stand van den vuurmond aangeeft. Tot het aflezen van de elevatie gebruikt men ook wel een verstelbaar correctieplaatje en een elevatie-plaat. Verbindt men aan den gebogen opzet een Inchtbelnis, dan heeft men slechts te zorgen, dat het libel ten opzichte van den opzetboog een bepaalde boekbeweging maakt. Gewoonlijk is de hnis aan of op den kop van den opzet geplaatst. De meest bekende zijn die, ontworpen door den Italiaanschen kolonel *Pedrazzoli*, den Duitschen kolonel *Kretschmar* en den Zwitserschen kapitein *Korrodij*. Die van den laatstgenoemden wordt door de firma *Krupp* toegepast en o. a. ook bij onze veld-artillerie gebruikt.

Vuurmonden in Nederland in gebruik.

Nummers.	Namen der vuurmonden, niet uitsluitende.	Constructie.	Namen der affuiten en stoelen.
1	Kanon van 30 cm.	Mantel ringconstructie van Krupp (M. R. C.).	Stalen koepel op ijzeren raam.
2	24 cm. L/35	Als boven.	Batterij affnit (Raamaffnit).
3	24 cm. L/30	Als boven.	Koepelaffnit en Batterijaffnit.
4	24 cm. L/25	Ringconstructie van Krupp (R. C.).	Raamaffnit.
5	24 M. Y.	R. C. (gietsijzer kernhuis, stalen ringen).	Als boven.
6	15 cm. L/30	M. R. C. van Krupp.	Koepelaffnit op ijzeren raam.
7	15 cm. L/25	Als boven.	Raamaffnit voor minimaal schietgeweer.
8	15 cm. L/24	R. C. van Krupp.	Hooge radaffnit.
9	15 cm. K.	Hardbrons.	Als boven.
10	12 cm. L. Br.	Als boven.	Als boven.
11	12 cm. L.S.	R. C. van Krupp.	Als boven.
12	12 cm. K.	Gewoon en hardbrons.	Als boven, ook lage.
13	10 cm.	Hardbrons.	Als boven, ook lage en kazemataffnit.
14	8 cm. Br.	Gewoon en hardbrons.	Hooge radaffnit.
15	8 cm. St.	M. C. van Krupp (Mantelconstructie).	Lage radaffnit.
16	Mortier van 15 cm.	Hardbrons.	Mortierstoel met bedding.
17	Mortier van 10 cm.	Idem.	Als boven.
Snelvuur- en snellaadkanonnen.			
18	Kanon van 15 cm. L/24 koepel (snellaad)	M. C. van Krupp.	Koepelaffnit Pantseraffnit.
19	Kanon van 7 cm. Kazemat S	Als boven.	Kazemataffnit. Raamaffnit.
20	Kanon van 7 cm. veld (S)	Als boven.	Veldaffnit (lage radaffnit voor terugloop).
21	Kanon van 6 cm. Hefkoepel (S).	Als boven.	Hefkoepelaffnit.

Nummers.	Namen der vuurmonden, niet snelvurende.	Constructie.	Namen der affuiten en stoelen.
22	Kanon van 6 cm. Kazemat.	Als boven.	Kazemataffnit.
23	Kanon van 6 cm. veld.	Als boven.	Raamaffnit.
24	Kanon van 6 cm. voor minimaal schietgat.	Als boven.	Veldaffnit (lage radaffnit).
25	Tal van getrokken voorlaad kanonnen gladde honwitsers, gladde kanonnen en Coehorummortieren.	Velerlei soorten metaal.	Pantseraffnit.
			Velerlei soorten van affuiten.
		Koper.	Mortierstoel.
26	Honwitsers van 12 cm. L/12 en L/10 (in beproeving).	M. C. Krupp.	

Vuurmonden in Nederlandsch-Indië in gebruik.

Nummers.	Namen der vuurmonden, niet snelvurende.	Constructie.	Namen der affuiten en stoelen.
1	Honwitsers 12 cm. A.	M. R. C. van Krupp.	Hooge radaffnit.
2	Mortier van 12 cm. A.	M. C. van Krupp.	Lage radaffnit.
3	Kanon van 12 cm. K. A.	Gewoon brons.	Hooge radaffnit.
4	7 cm. L. A.	N. C. van Krupp.	Hont en ijzer. Lage radaffnit met zitplaats.
5	7 cm. K. A.	N. C. van Krupp. (natuurlijke constructie)	Bergaffnit.
6	Mortier van 7 cm.	N. C. van Krupp.	Mortierstoel.

Snellaad en Snelvuurkanonnen.

Nummers.	Namen der vuurmonden, niet snelvurende.	Constructie.	Namen der affuiten en stoelen.
7	Kanon van 12 cm. L/40	M. R. C. van Krupp.	Midden pivotwiegaffnit.
8	7,5 cm. L/40	M. C. van Krupp.	Als boven.
9	7,5 cm. L/35	Als boven.	Hooge radaffnit.
10	7,5 cm. L/30	Als boven.	Hooge radaffnit voor Kanon terugloop.
11	7,5 cm. L/25 n° 1	Als boven.	Dnikaffnit (Pivotaffnit met beweegbare verhoogstukken).
12	7,5 cm. L/25 n° 2	Als boven.	Vóórpivotwiegaffnit.
13	Eenig glad voorlaadgeschnt.	Allerlei soort metaal.	

Het geschnt, vervaardigd door de firma *Krupp* te Essen, behoort tot het beste en is het meest over de wereld verspreid; daarna volgen de firma's *Schneider* te *Creusot*; *Saint-Chamond* te *Darmancier*; de *Nordseelt* en *Cockerill* te *Parijs* en *Seraing*; *Vickers, Söhne* en *Maxim*; *Ehrhardt*; *Canet*; de *Bange* en *Piffard* (*Cail*); *Bofors* en v. *Skoda*.

Tot de geschntsoorten worden veelal gerekend de mitrailleurs (zie plaat V fig. 10) en de revolverkanonnen (zie plaat III fig. 2). Voor een meer uitvoerige beschrijving zie de artikelen.

Geschntgang noemt men dat deel van de buitenhuid van een schip, hetwelk ligt tusschen den onderkant van het rahont en den bovenkant van het berghont.

Geschntgieterij is de gewone naam voor de werkplaatsen, waarin geschnt vervaardigd wordt, hoewel die tegenwoordig meer machinaal gemaakt worden dan gegoten. Zie verder *Geschnt*.

Geschntpoort is de opening in den wand van het schip, waarin zich het voorste gedeelte van een stuk geschnt bevindt.

Ges d a r is de weinig gebruikte durtoonard, waarbij e a d g en c een halven toon verlaagd worden.

Gesenius, *Friedrich Heinrich Wilhelm*, een Duitsch godgeleerde en orientalist, werd geboren te Nordhansen den 3de Februari 1786 en studeerde te Helmstedt en te Göttingen. Nadat hij korten tijd leeraar was geweest aan het paedagogium te Helmstedt, werd hij in 1806 repetitor te Göttingen en in 1809 hoogleeraar aan het gymnasium te Heiligenstadt, in 1810 hnitengewoon en in 1811 gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid te Halle. Bij het wederoprichten der universiteit in 1814 behield hij zijn betrekking, werd in hetzelfde jaar doctor in de theologie en

edernaam in 1820 een wetenschappelijke reis naar Parijs en Oxford, om zijn lexicologische kennis van de Semitische talen uit te hroiden. In weerwil van een gestadige verdachtmaking, waaraan hij en zijn vriend *Wegscheider* van de zijde der orthodoxe partij blootstonden, bleef hij als schrijver en leeraar met uitstekend gevolg werkzaam. Hij heeft de spraakkunst van het Hebreewsch en de woordenboeken verbeterd. Hij overleed den 23^{den} October 1842. Van zijn geschriften noemen wij: „Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch für das Alte Testament“ (13de druk, 1899), „Hebräisches Elementarbuch“ (2 dln.), bestaande uit een „Hebräische Grammatik“ (27de druk, 1902) en een „Hebräisches Lesebuch“ (11de druk, 1873), „Kritische Geschichte der Hebräischen Sprache und Schrift“ (1815), „Grammatisch-kritisches Lehrgebäude der Hebräischen Sprache“ (2 dln., 1817), „Üebersetzung des Propheten Jesaia, mit einem philologisch-kritischen und historischen Kommentar“ (3 dln., 1820—1821), „Thesaurus philologicus criticus linguae Hebraeae et chaldaicae Veteris Testamenti“ (3 dln., 1829—1858) en „Scripturae linguaeque Phoeniciae notatq. supersunt“ (3 dln., 1837).

Geslacht (Genus) is een groep van min of meer gelijkvormige wezens. Het planten- en dierenrijk verdeelt men namelijk in typen, klassen, orden en families, deze in geslachten, en de geslachten eindelijk in soorten. In meer beperkten zin beteekent echter het woord geslacht het *mannelijk* en *vrouwelijk* geslacht. Door dit verschil van geslacht ontstaat de geslachtelijke voortplanting (zie aldaar) der organische wezens. Slechts bij die, welke zich op den laagsten trap van ontwikkeling berinden, heeft men andere wijzen van voortplanting. De organen, waardoor zich de twee verschillende geslachten onderscheiden, noemt men geslachtsdeelen. Deze zijn bij de verschillende bewerkte wezens zeer verschillend en dienen uitsluitend tot instandhouding der soort. Bij de planten zijn de beide geslachten meestal in dezelfde bloem vereenigd, somtijds echter vindt men te verdeeld over verschillende bloemen (tweebulvige planten), of ook over verschillende planten (tweeslachtige bloemen). Bij sommige lager bewerkte dieren vindt men, evenals bij de planten, de organen der beide geslachten op hetzelfde individu (hermaphrodieten), in den regel echter heeft men er afzonderlijke mannelijke en vrouwelijke individuen. Bij den mensch, gelijk ook reeds bij de meeste zoogdieren, onderscheidt zich de man door grovere beenderen, sterkere spieren, grootere longen, een meer hoekigen vorm, terwijl het lichaam der vrouw zwakker en tengerder gebouwd en meer afgerond van gedaante is. Bij de meeste vogels is het mannetje grooter, sterker en met snare vederen versierd dan het wijfje, doch bij de roofvogels vindt men het omgekeerde. Bij de kruipende dieren en vissen zijn de mannetjes gewoonlijk kleiner, en bij veel schaaddieren wordt het verschil in grootte tusschen de beide geslachten zoo groot, dat de mannetjes dwergen schijnen naast de veel grooter wijfjes. Bij sommige insecten, hijv. de wintervlinder, draagt alleen het mannetje vleugels.

Zoals de natuuronderzoeker vaak in het verschil van instinct der dieren het onderscheid der

geslachten bespeurt, zoo openbaart zich dit laatste bij den mensch in den geestestoestand. Men bemerkt bij den man en de vrouw een groot verschil van karakter, van wil, van gemoedsaandoeningen. Bij den man staan kracht en verstand, bij de vrouw zachtmoedigheid en gevoel op den voorgrond. Er zijn voorbeelden van het tegendeel, doch deze behoren tot de uitzonderingen.

Ook in de taal onderscheidt men geslachten, evenwel niet bij alle. Men zoekt ze te vergeefs in het Chineesch, Tataarsch, Finsch, Magyaarsch enz. In de Semitische talen zijn alle zelfstandige naamwoorden *mannelijk* of *vrouwelijk*, en in de meeste Indo-Germaansche talen heeft men daarenboven een *onzijdig* geslacht. In het Engelsch is dat verschil van geslachten nagenoeg geheel verloren gegaan.

Geslacht, Accijns op het. Zie *Accijns*.

Geslachtsboom. Zie *Genealogie* en *Stamboom*.

Geslachtskunde. Zie *Genealogie*.

Geslachtsorganen. De organen van het dierlijk lichaam, die tot voortplanting van de soort dienen, noemt men geslachtsorganen. Men kan die verdeelen in organen, die voor de produktie van zaad of ei dienen, en andere, die de bevruchting mogelijk maken. Tot de eerste behooren bij den man de *zaadbollen*, bij de vrouw de *Eierstokken*, tot de tweede bij den man de *roede (penis)*, bij de vrouw de *schede* en de *baarmoeder*. De twee *zaadbollen (testes)* in den balzak (*scrotum*), waarover de huid ruw en geplooid ligt, bestaan elk uit een eigenlijken *bal* en een *bijbal (epididymis)*, die zich aan den achterrand van den bal aansluit en welks ondereind in den *zaadleider (vas deferens)* overgaat. Die zaadhnis ligt in de *zaadstreng*, die ook de zenuwen en bloedvaten van de testes herbergt en gaat in deze streng naar den hnik, waar de streng door het lieskanaal heen binnendringt. Daar gekomen hngen zich de twee zaadleiders der beide testes om naar den achterwand van de pishlaas en monden nit in het achterste gedeelte van de *pishuis (urethra)*. Daarmee is de weg voor het zaad naar huiten aangegeven; maar om het uit de testes zoover op te voeren, is een eigen mechanisme noodig, in hoofdzaak berustend op rhythmische samentrekking van de spieren in de wanden van den zaadleider en van de *zaadblaasjes*. Dit zijn blaasvormige klieren, eenige centimeters lang, die achter tegen den blaashals liggen en dicht bij het uiteinde van de zaadleiders in deze nitmonden, zoodat hnn afscheidingsprodnkt zich met het zaad vermengt. Is het zaad eenmaal in de pishuis gekomen, dan wordt het door rhythmische samentrekking van de spieren, die deze buis omgeven, met kracht naar huiten geslingerd en kan aldus in de geslachtsgemeenschap onmiddellijk met den baarmoedermond in aanraking komen. Ook bij de vrouw vindt men tijdens de gemeenschap soortgelijke reflexen. Door de prikkeling ontstaat een peristaltische beweging in de wanden van eileiders en baarmoeder, waardoor het slijm van de baarmoederholte uit deze in de schede geperst en de holte zelf kleiner wordt. Tevens richt zich de baarmoeder iets op en daakt dieper in de schede, terwijl ook de spieren in den schedewand zich rhythmisch samentrekken. Zinkt nu de baarmoeder terug en ontspant zij zich, dan znigt de

holte, weer grooter wordend, het zaad naar zich toe. Overigens zijn voor verruchting al die reflex-verschijnselen niet noodig, al zullen zij haar wel bevorderen.

De *zaadbal* is een door fijne bindweefsel-schotten in vakjes verdeelde klier, waarvan elk vakje bestaat uit eenige buisvormige zaadklier-tjes. Elk vakje heeft zijn uitvoerbuisjes, die alle te samen komen in het Haller'sche net; vandaar nit gaan 12—19 grootere buisjes, die in den kop van den bijbal dringen en ook daar weer lapjes van sterk geslingerde buisvormige kanaaltjes vormen. Door vereeniging van al die lapjes ontstaat eindelijk een enkelvoudige zaadleider. — Het *zaad* (*sperma*), zooals het nit de pisbuis komt, bestaat nit de afscheidingen van de zaadblaasjes van de *prostata* (een klier, die achter den blaasbuis in het beginstak van de pisbuis nitmond) en uit de *zaad-draadjes* of *zaaddiertjes* (*spermatozoiden*), aan welke laatste de voortplantingskracht van het zaad gebonden is en die uit de cellen der testes stammen.

Elke zaadcel van de zaadklier levert slechts één zaaddiertje, dat als triceel beschonwd wordt en welks dikke kop de kerneel is. Dan volgt een kort middenstuk en een zeer lange, draad-vormige staart, die de trilhaar van de cel is. Door snelle, kronkelende beweging van dat staarteinde knnnen de spermatozoiden zich snel bewegen, ongeveer 0,5 mm. in de seconde. Zelf zijn ze 0,05 mm. lang. Met den kop vooruit en onder bo-rende beweging van den staart dringt de spermatozoide in het vrouwelijke ei door.

De *penis* (*roede of mannelijk lid*) dankt zijn vermogen om stijf te worden aan drie z.g. *zwel-lichamen* (*corpora cavernosa*), waarvan twee naast elkander in den rug van het lid gelegen zijn en een derde de pisbuis omgeeft. Zij bestaan uit talrijke bolten, door balkjes van bindweefsel, elastische vezels en spierweefsels gescheiden, welke bolten door capillairen en fijne takjes van de twee arteries, die over den rug van den penis loopen, met bloed gevuld knnnen worden. Daarbij zwellen die holten als sponzen op en maken het lid stijf (*erectie*). Tusschen die twee slagaders loopt maar één afvoerende ader, zoodat de toevoer van bloed den afvoer overtreft. Het kegel-vormige einde vanden penis, de *eikel* (*glans penis*) wordt door een verdbnbeling van de huid omgeven, de *voorhuid* (*praeputium*) genaamd, die met een toompje aan de ondervlakte van den eikel bevestigd is en die bij het langer worden van den penis in de erectie verstrikt. De afscheiding van het binnenste blad van het praeputium is in beete landen rijkelijker dan in gematigde streken en om de prikkeling, die bij de ontbinding van zijn produkt ontstaat, te voorkomen, werd bij vele Oostersche volken de besnijdenis ingevoerd.

Van de *wrouwelijke geslachtsorganen* werden het ei, eierstok, eileider en baarmoeder reeds afzonderlijk behandeld (zie aldaar) en rest de *scheede* ter bespreking. (Voor de melkklieren zie aldaar). Erensals bij den man de penis, is de ingang van de *scheede* (*vagina*) ook voor afvoer van de urine bestemd; de vrouwelijke pisbuis, die slechts 4 cm. lang is, mondt uit in de schaamspleet, boven den ingang van de *scheede*.

De laatste is 7 cm. lang, begint aan de nit-

wendige schaamspleet en eindigt naar boven in het *scheedegewelf*, waarin het *scheedegedeelte* van de baarmoeder nitsteekt. De wanden der *scheede* bestaan nit bindweefsel, voorzien van een dikke laag gladde spiervezels en van een rijk adernet, terwijl haar slijmvlies veel kamvormige lijsten en talrijke papillen heeft. Dat slijmvlies vormt aanden ingang der *scheede* een halve-maantvormig of ringvormig vlies, het *hymen*, waarin van boven een opening is. Door de *geslachts-gemeenschap* wordt het hymen gedeeltelijk vernietigd, terwijl ook een bevalling er nog sporen van achterlaat, waaraan een voorafgegane baring te herkennen is. De uitwendige bekleding van de *scheede* heet de *wulva* en bestaat nit de twee groote en de twee kleine *schaamlippen*, de laatste aan de binnenvlaken der eerste. Naar boven vormen de kleine *schaamlippen*, waar zij samenkomen, een bandje aan de ondervlakte en een voorhuidje aan de bovenvlakte van den *kittelaar* (*clitoris*), die als 't ware een penis in miniatur is, maar nit doorboord. Overigens heeft ook de clitoris twee *zwellichamen* en bij sommige zuidelijke volken, zooals de Abessyniers, wordt op haar de besnijdenis toegepast. De ruimte tusschen de kleine *schaamlippen*, van den clitoris af tot aan den ingang der *scheede*, heet de *voorhof* van de *scheede* en hierin mondt, boven dien ingang, de vrouwelijke pisbuis uit.

Om de vrouwelijke geslachtsorganen in hun onderlinge verhouding te zien, gaan wij nit van de vereeniging der beide heupbeenderen, die boven de *scheede* veelbaar is. Achter dien voorsten bekenwand ligt de pisblaas, achter deze de baarmoeder en tusschen deze en de wervels van het heiligbeen ligt het rectum. Tusschen blaas en baarmoeder, zoowel als tusschen deze en rectum vormt het *bnikvles* plooiën, van sterke banden voorzien, waaraan de gemelde organen steus vinden.

De baarmoeder echter wordt in hoofdzaak op haar plaats gehouden en is als 't ware opgehangen aan de beide *ronde baarmoederbanden*, die van haar zijden als verlengstukken uitgaan. Zij dringen als ronde strengen in het lieskanaal en verliezen zich in het weefsel der groote *schaamlippen*. Verder is de baarmoeder gehuld in de *breede baarmoederbanden*, die aan haar zijwanden zijn vastgebecht en in welker bovenste randen de beide eileiders liggen; ook is elke eierstok nog met een eigen band aan den baarmoederwand bevestigd.

De geslachtsorganen der *dieren* zijn zeer verschillend ontwikkeld. In het algemeen echter kan men 4 afdeelingen onderscheiden: zaadproce-rende klieren, zaadleidende organen, overdragende en ontvangende organen (bevruchtingswerktuigen) en organen, die de bevruchte kiem behulpzaam zijn en dus bijna uitsluitend bij het vrouwelijk geslacht worden aangetroffen.

De mannelijke en vrouwelijke geslachtsorganen zijn, voor zoover wij weten, bij gewervelde dieren, insecten en duizendpooten normaal over twee individuen verdeeld, bij de overige orden der geleedvoetigen (spin- en korstdieren) en bij andere dieren komt naast het gescheiden zijn ook hermaphroditisme voor.

Bij de zoogdieren zijn bij het mannelijk ge-

sacht de geslachtsorganen over het geheel gelijk gevormd en geordend als bij den man, maar in bijzonderheden vindt men grote verschillen. Wat de ligging van de zaadbollen betreft, deze bevinden zich niet altijd in een zaadzak; bij monotremen (cloaquediëren), walrussen, zeehonden, klipdassen en olifanten blijven zij gedurende het geheele leven in de buikholte; bij insekteneters, vleermuizen en vele knaagdieren verlaten de zaadbollen alleen gedurende den voortplantingstijd de buikholte en verzamelen zich in een tijdelijk ontwikkelde plooï van den buikwand, om daarna weder naar hun oude plaats terug te keeren; bij kameelen, otters, neushoofdieren, rivierpaarden en sommige soorten katten bevinden zij zich wel buiten de buikholte, zonder dat zich echter een tot opneeming bestemde zaadzak vormt. Znlk een vindt men wel bij apen, halpansen, paarden, herkauwende dieren, de meeste roofdieren, knaagdieren (haas, bever) en buideldieren; bij de laatste ligt hij vóór de roede. Zaadblaasjes hebben alle apen, vledermuizen, eenige insekteneters, knaagdieren, dikbuidigen en sirenen. Voorstandsklieren zijn steeds voorhanden. De roede der zoogdieren is aan grote verscheidenheden onderworpen; bij de monotremen, die nog een cloaque (zie aldaar) hebben, ligt de roede daarin; zij is wel doorboord, doch neemt den pisleider niet op, dus alleen het zaad. Bij alle andere zoogdieren dient het afvoerkanaal van het zaad ook tegelijkertijd als pisleider. Bij apen en vleermuizen hangt, evenals bij den mensch, de roede in niet-geëgrigeerd toestand, vrij naar beneden. Bij andere dieren is zij voorwaarts gericht en bevindt zich in een door een plooï in de buikholte gevormde scheede. Zeer vele zoogdieren hebben in de roede een grooter of kleiner been, het roedebeen (of *peniale*). De cloaquediëren hebben twee eikels, ook bij verschillende buideldieren is deze nog gespleten en bij sommige andere dieren (bijv. bij den kater) is zij met naar achteren gerichte stekels voorzien.

De vrouwelijke geslachtsorganen der zoogdieren zijn met uitzondering der cloaquediëren, bij welke de rechter eierstok rudimentair is, symmetrisch ontwikkeld. Een baarmoeder ontthroot bij de eierleggende monotremen; bij de buideldieren verwijdt zich iedere eileider tot een zelfstandige baarmoeder, die zich alle in een lange kronkelende scheede voortzetten. Een aantal knaagdieren heeft een dubbele baarmoeder (*uterus duplex*) en een dubbel baarmoedermond, andere knaagdieren alleen een dubbele baarmoeder (*uterus bipartitus*). Bij insekteneters, walvisachtigen, hoef- en knaagdieren is alleen het bovenste deel der baarmoeder in twee deelen gesplitst (*uterus bicornis*), bij de apen is zij, zooals bij de vronw, enkelvoudig (*uterus simplex*). Ook de laaiards en miereneters hebben een *uterus simplex*, doch tevens een dubbel baarmoedermond. Een kittelaar hebben alle vrouwelijke zoogdieren, maar meestal beneden den ingang der scheede; bij vele buideldieren is hij gespleten. Een hymen hebben niet alle, maar vele zoogdieren.

Bij de vogels zijn de geslachtsorganen zeer vereenvoudigd. De zaadbollen blijven steeds in de buikholte, de zaadleiters monden in de cloaque meestal op enkelvoudige papillen, die zich in enkele gevallen (struisvogels, eendvogels, trappen,

hokko's) tot een inwendig bevruchtingsorgaan, een ondoorboord, maar van boven gespleten roede, vormen. De vrouwelijke geslachtsorganen kenmerken zich door een opvallende asymmetrie, terwijl alleen de linkerheft ontwikkeld is.

De zaadbollen der reptiliën blijven eveneens gedurende het geheele leven in de buikholte; maar deze dieren bezitten echte bevruchtingsorganen en wel die met dwarse aarspleet (hagedissen en slangen), telkens twee in den vorm van in- en nitrekbare, gladde of stekelschtige, holle huizen, die in den toestand van rust achter de aarspleet verborgen liggen. Bij de reptiliën met ronde aarspleet (krokodillen en schildpadden) ontstaat bij den wand der cloaque een eenvoudige, nitsetbare roede, die echter niet doorboord, maar op de oppervlakte met een groeve tot afvoer van het zaad voorzien is.

Bij de amphibiën zijn de tot verschillende trappen der ontwikkelingsgeschiedenis terug te brengen betrekkingen tusschen geslachts- en pisorganen veel inniger dan bij de drie hoogere klassen der gewervelde dieren. Ook vindt men hier sporen van hermaphroditisme (hoewel het niet volkomen voorkomt), daar bij geslachtstijpe mannelijke padden naast de zaadbollen rudimentaire eierstokken gevonden zijn. Bevruchtingsorganen ontbreken bij de amphibiën; de bevruchting is een volkomen nitwendige of een voorwaardelijk inwendige; het zaad wordt van cloaque tot cloaque gespoten.

Bij de vissen komen hermaphrodieten voor, maar niet als regel, hoogstens als veelvuldige uitzondering. Mannelijke en vrouwelijke geslachtsklieren kunnen, wanneer zij niet in den paaitijd zijn, dikwijls eerst met behulp van den mikroskoop onderscheiden worden. De langwerpige zaadbollen komen bijna altijd paarsgewijs, de eierstokken meestal afzonderlijk voor. Bij verschillende vissen (alen en sommige zalmvissen) vindt men geen afvoerkanaal, het rijpe zaad valt eenvoudig in de lichaamsbolte en komt door een achter den aars gelegen geslachtsopening (*porus genitalis*) naar buiten. Bij de overige heenvissen zetten de geslachtsklieren zich onmiddellijk in zaad- en eileiders voort, welke ook daar, waar deze klieren dubbel voorhanden zijn, zich spoedig met elkander vereenigen en op een taschen den aars en de pishlaasopening gelegen papille (*papilla urogenitalis*) naar buiten monden. Bij de glansschubbigten, de longvissen, roggen en haaien zijn de eileiders zelfstandige organen, die met een trechter beginnen; zij, zoowel als de zaadleiters, monden in een cloaque nit. De mannelijke roggen en haaien hebben een werkelijk bevruchtingsorgaan in den vorm van lange, gegroefde aanhangsels aan de buikvinnen, die bij de bevruchting in de cloaque der wijfjes gebracht worden en waarlangs het zaad afvloeit.

De manteldieren zijn hermaphrodieten en hun geslachtsklieren liggen in den vorm van tot boesjes vereenigde zaadbollen en druifachtige eierstokken in het achterste lichaamsdeel. De geslachtsstoffen worden intusschen op verschillende tijden rijp, bij de vrouwelijke vroeger dan bij de mannelijke.

Van de weekdieren zijn de kooptootigen altijd, de mosselen meestal van verschillend geslacht;

van de slakken de voorkienwigen en heteropodeoëen, de longslakken, achterkieuwig en pteropoden daarentegen tweeslachtig.

Bij de insekten zijn de zaadbollen dubbele of enkele, dikwijls zeer lange, tot klunwens opgerolde buizen, of zij bestaan uit een grooter aantal kleine buizen. De zaadleiders zijn cilindervormige buisjes van verschillende lengte en vormen, wanneer zij lang zijn, bochten en kronkelingen; aan het onderende bevindt zich soms een blaasvormige aanzwelling (zaadblaasje). Zij vereenigen zich tot een spuitkanaal (*ductus ejaculatorius*), waarin bijzondere klieren nitmonden, wier afscheidel (*secretum*), de zaadelementen als een pakket vastkleeft, in welken vorm zij door inwendige bevruchting door middel van een in- en nitteikbaar orgaan in de vrouwtjes gelegd worden. De paargewijze eierstekken bestaan uit verschillende naar boven kleiner wordende buisjes (eibuis), wier uiteinden zich in een band vereenigen, die de eierstokken aan de binnenzijde van de lichaamsholte verbindt. Het aantal eibuisjes wisselt tusschen twee (*pupipera*) en dnizend (termieten); ieder eibuisje is in kamers of vakken verdeeld, hoe meer buisjes er zijn, des te talrijker zijn ook in elk daarvan de kamertjes. De beide eileiders vereenigen zich spoedig en monden uit in een wijde buis, de scheede. Daarin monden weer talrijke klieren uit, die kleefstoffen tot vastbechting enz. der eieren afscheiden. De eischal vormt zich in de eibuis. In de scheede monden verder zakken uit: naast de nitwendige geslachtsopening ligt de bevruchttingszak (*bursa copulatrix*), die echter somtijds ontbreekt, tot de eerste opneming van het zaad bij de bevruchting, en verder naar boven een of meer gesteelde zaadzakken (*receptacula seminis*), waarin het zaad van den bevruchttingszak overgaat, of die dit, wanneer deze ontbreekt, onmiddellijk opneemt. Gaat een onbevrucht ei door de scheede, dan komt er eenig zaad niet dien zak en door het mikropyl-apparaat (zie *Ei*) in het ei.

De geslachtsorganen der duizendpooten zijn geheel en al naar het type van die der insekten gebouwd. zij monden bij de chilognathen (miljoenpooten) niet van achteren, maar van voren tusschen den tweeden en derden ring uit. De spinachtigen zijn, op enkele nitzonderingen na, geslachtelijk gescheiden en hun geslachtsdeelen gelijken, vooral bij de mannetjes, veel op die der insekten. Bij de zeespinnen liggen zij bij beide geslachten in de pooten. Bij de schorpioenen bestaat iedere eierstek uit drie, ver van elkander gelegen, door dwarsgroeven vereenigde eibuisen. Bij de boekenachorpioenen monden de beide eileiders niet in een eierzak, waaruit een tweede eileider ontspringt, die de eieren naar de legbuis voert.

Van de korstdieren zijn alleen de rankpootigen tweeslachtig. De zaadzakken en eierstokken vormen ook hier een of meer paren buizen, die echter tot één geheel kunnen samensmelten; zaad- en eileiders zijn echter steeds dubbel voorbanden. De zaadelementen worden dikwijls gedeeltelijk door een in de lucht verwachte massa omhuld en dan als zaad op de vrouwtjes gelegd.

Onder de wormen zijn de platwormen en veel ringwormen tweeslachtig; de overige ge-

slachtelijk gescheiden; de bouw der organen is zeer verschillend, en bij de ringwormen is de inwendige samenhang tusschen de geslachts- en pisorganen zeer duidelijk te onderscheiden.

De stekelbidigen zijn met zeer weinig nitzonderingen geslachtelijk gescheiden; de organen zijn meestal straalvormig geordend en liggen in de eigenlijke lichaamsbolte, slechts bij de haarsterren niet, bij wie zij zich in de armen en de aanhangels daarvan bevinden. De regelmatige zeeigels hebben 5, de onregelmatige 2, 3, 4, de zeesterren weer 5 geslachtsorganen, die bij beide klassen op de van den mond afgewende zijde met korte zaad- of eileiders nitmonden. De slangsterren hebben 10 geslachtsorganen, wier produkten in bijzondere, zich aan de buikzijde tusschen de armen naar buiten openende zakken komen.

De meeste holdieren zijn geslachtelijk gescheiden en hun geslachtsorganen bestaan uit eenvoudige geslachtsklieren, zonder dat zich hulporganen ontwikkelen.

Geslachtsorganen der planten. Zie *Bevruchting* en *Voorplanting*.

Geslachtsrijpheid. Zie *Puberteit*.

Geslachtsverdeling. Zie *Bevruchting* en *Geslachtsorganen*.

Geslachtsziekten. Zie *Gonorrhoeë* en *Syphilis*.

Geslagen goud of Bladgoud wordt uit zuiver goud vervaardigd, hoewel ook met legeringen van goud met $\frac{1}{16}$ zilver en $\frac{1}{16}$ koper, somtijds met legeringen van goud en zilver (*Parijsch goud*) of van goud en koper (*Roodgoud*). De gesmolten massa wordt gegoten in den vorm van een staafje, dat een gewicht heeft van 70—140 gr. en herhaaldelijk gegloeid en kond gesmeed; daarna wordt het geplet tusschen twee walsen, die men met bebnip van stelschroeven steeds dichter bij elkander kan brengen. Einde-lijk wordt het gebamerd op een gladgepolijst aanbeelde van marmer of graniet, waardoor men vierkante plaatjes verkrijgt, wier zijden 12 cm. lang zijn en die vervolgens in 4 kwadranten met zijden van 6 cm. verdeeld worden. Elk dezer 4 wordt weer in 4 stukjes gesneden, en zoo gaat men voort, totdat uit één plaatje 256 goudblaadjes gevormd zijn, wier dikte afwisselt tusschen $\frac{1}{1000}$ — $\frac{1}{2000}$ mm. De blaadjes worden met kleine houten tangen aangevat en in vloeipapier gepakt. De dikste soort dient tot vergulden van zilverdraad en plombeeren van kiezen, de afval der fijnste soort wordt fijn gewreven en dient tot het goudschilderen (*goudbrons*).

Op dezelfde wijze als bladgoud worden andere bladmetalen, zooals *bladzilver*, *bladplatina*, *bladtin*, *bladaluminium* vervaardigd. In den jongsten tijd geschiedt het bameren machinaal.

Gesner, Konrad von, een polyhistor en linguïst, werd geboren te Zürich den 26ten Maart 1516, studeerde aldaar, vervolgens te Straatsburg, Bourges, Parijs en Venetië in de genees- en natuurkunde en verkreeg in 1536 in zijn geboortestad een onderwijzersbetrekking, die hij echter weldra nederlegde, om zich te Bazel opnieuw aan de geneeskunde te wijden. Hierop bekleedde hij gedurende 3 jaren het ambt van boogleeraar in de Grieksche taal aan de pas-gestichte academie

te Lausanne, doch werd in 1541 doctor in de geneeskunde te Bazel en kort daarna praktisch geneesheer en hoogleeraar in de physica te Zürich, waar hij in 1564 in den adelstand opgenomen werd en den 13^{den} December 1585 overleed. Voor de geschiedenis der letterkunde bewerkte hij „Bibliotheca universalis seu catalogus omnium scriptorum locupletissimus in tribus linguis, graeca, latina et hebraica exstantium“ (4 dln., 1545—1585). De dierkunde verrijkte hij door talrijke nasporingen en opmerkingen en door het schrijven van zijn „Historia animalium“ (4 dln., 1551—1558). Als plantkundige stond hij veel hoger dan zijn voorgangers en tijdgenooten: hij reisde in verschillende landen van Europa, bracht verzamelingen bijeen, deed een botanischen tuin aanleggen en was de eerste, die naar den aard van zaden en bloemen het plantenrijk in klassen, geslachten en soorten verdeelde. Ook gaf hij de werken van onderscheiden oudschrijvers in het licht en schreef onder andere den tekst bij: „Icones animalium quadrupedum“ (1553), bij „Icones animalium aquatiliū“ (1560) en bij „Icones avium omnium“ (1555). Verder heeft men van hem: „Gesnerus redivivus auctus et emendatus“ (5 dln., 1660—1670), „Stirpium historia“ (onder den naam van „Opera botanica“ in 1753 uitgegeven, „Epistolae medicales“ (1577) en „De omni rerum fossilium genere, gemmis, lapidibus, metallis etc.“ (1555).

Gesner, Johann Matthias, een humanist, geboren te Roth bij Ansbach den 9^{den} April 1691, studeerde te Jena, bekleedde de betrekking van conrector te Weimar, die van rector te Ansbach en te Leipzig en werd in 1734 gewoon hoogleeraar in de welsprekendheid en daarna ook bibliothecaris aan de universiteit te Göttingen, waar hij den 3^{den} Augustus 1761 overleed. Door zijn nitgaven van de „Scriptores rei rusticae“ (1735), „Quintilianus“ (1738), „Claudianus“ (2 dln., 1769), „Plinius de Jongere“ (1739) en „Horatius“ (1752) bracht hij een omkeer in de verklaring der klassieke schrijvers; door zijn „Primae lineae inagogen in eruditionem universalem“ (2 dln., 1774) bereidde hij een encyclopedische studie der wetenschappen voor. Ook gaf hij *Faber's* „Thesaurus eruditionis scholasticae“ (1739) en „Novus linguae et eruditionis romanae thesaurus“ (4 dln., 1746—1748), waar hij den geheelen taalschat als Romeinen samendrong, uit; verder verschenen van hem „Opuscula minora varii argumenti“ (8 dln., 1743—1746), „Thesaurus epistolicus“ (2 dln., 1768—1770).

Gesneria Mart. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Gesneriaceae. Het omvat een aantal fraai-bloeiende kruiden en heesters, die in de keerkingslanden te huis behooren, vooral in Mexico en Brazilië. Zij hebben tegenovergestelde of kruisgewijs geplaatste hladeren en okselstandige bloemstelen met één of meer bloemen, of ook wel eindelige bloemtrossen. De bloemen hebben een 5-lippigen kelk, die met het vruchtbeginsel is samengegroeid, een huisvormige, opgeblazen bloemkroon met een 5-lohigen zoom, die ook wel 2-lippig is, behalve 4 meeldraden nog een 5den onvruchtbaren en een draadvormigen stamper. De vrucht is éénhokkig en vormt een met 2 kleppen openspringende doosvrucht. Vele Gesneriasoorten zijn knolgewassen,

andere halfheesters. Van deze sierplanten noemen wij: *G. aggregata* Ker. met scharlakenroode bloemen, *G. allagophylla* Mart. met scharlaken- of geelachtig-roode bloemen, *G. bulbosa* Ker. met lange, scharlakenroode bloemen, *G. canescens* Mart. met donkerroode bloemen, *G. Douglasii* Lindl. met gele, neerhangende bloemen, en vooral *G. faucialis* Lindl. met prachtige, scharlakenroode bloemen.

Gesneriaceae is de naam van een plantenfamilie, die hoofdzakelijk overblijvende kruiden en eenige heesters omvat. Haar kenmerken zijn de volgende: de stengel is vierkant of rond; de hladeren zijn meestal tegenovergesteld of kruisgewijs geplaatst, enkelvondig, getand of gezaagd, doorgaans rimpelig en zonder steunhladjes; de bloemen zijn veelal tot trossen of aren vereenigd. De kelk is onregelmatig-vijfdeelig en meestal met het onderste gedeelte van het vruchtbeginsel samengegroeid. De bloemkroon is éénhladerig, bovenstandig, min of meer onregelmatig, buisvormig, 4- of 5-lohig of nagenoeg 2 lippig. De meeldraden staan in de hnis; eigenlijk zijn er 5, doch één van deze is onvolkomen ontwikkeld en de 4 overige zijn tweemachtig. De helmknopjes zijn in den regel 2-hokkig. Het vruchtbeginsel, doorgaans met den kelk samengegroeid, is éénhokkig en door vleezige klieren omgeven, en de draadvormige stijl draagt een 2-lohigen stempel. De vrucht is doorgaans een doosvrucht. Deze familie telt omstreeks 90 geslachten en 900 soorten, die meereendeels in de Amerikaansche keerkingslanden te vinden zijn.

Gespanschap. Zie *Comitaat*.

Gesscher, David van, een Nederlandsch heekkundige, geboren te Amsterdam in 1736, werd heekmeester en lector in de chirurgie aldaar. Hij was met *Hermanus Gerardus Oosterbeek* de nitvinder van de vereenigde tabaksklieteerspuit en mede-oprichter van het Genootschap ter Bevordering der Heekkunde in zijn geboorteplaats. Hij plaatste talrijke verhandelingen over bepaalde heekkundige gevallen in de werken van het Utrechtsch Genootschap, in die van het Genootschap ter Bevordering der Heekkunde, in die van het Genootschap Servandis Civibus, in die van het Zeenwch Genootschap en in die van het Bataafsch Genootschap van Proefondervindelijke Wijsbegeerte; bovendien schreef hij: „Hoden-daagsche heekkunde“ (3 dln., 1781—1786), „Proeven over langdurige gezwellen“ (2de druk, 1784), „Schets der heekkundige ziektekunde“ (1803) enz.

Gesser Chan. Zie *Gessarege*.

Gessi, Francesco, een Italiaansch schilder, geboren te Bologna in 1588, was eerst een leerling van *Calvaerts* of van *Cremoni* en later van *Guido Reni*. Hij had zich de manier van dezen meester zoo eigen gemaakt, dat *Guido Reni* hem de voltooiing opdroeg eener door hem begonnen schilderij en vervolgens zijn leerling aan veel van zijn stukken deed werken. *Gessi* verkreeg daardoor en vooral door zijn heiligen *Franciscus* in de Annunciatkerk te Bologna den naam van „Tweeden Guido Reni“. Zijn stukken zijn inderdaad geestig gecomponeerd en verraden een gemakkelijke van uitvoering, die zelfs *Guido Reni* ontbreekt. Deze vaardigheid verleide hem echter tot een vluchtigheid, die hem veel van

zijn roem deed verliezen. Het museum te Dresden bezit van hem „Magdalena met het kruisbeeld in de hand“, het museum te Stuttgart een „Actaion, die door Diana in een hert herschepen wordt“, en het Belvédère te Weenen „Morpheus, die zich aan koningin Halkyone vertoont in de gedaante van haar verongelukten echtgenoot Ceyx“. Hij overleed in 1825.

Gessi, *Romolo*, een Italiaansch reiziger, werd in 1831 te Konstantinopel geboren, nam in Engelschen dienst deel aan den Krimoorlog, ging in 1876 naar Khartoom, kwam in 1876 als Egyptisch officier aan het Albert Nianzameer, dat hij voor het eerst ontvoer, onderdrukte in 1880 den opstand van *Seimein Pasja* en werd daarop pasja en gouverneur der provincie Bahr el Gazal. IJverig werkzaam daar goedernde toestanden in het leven te roepen, verloor hij op den tocht naar Khartoom door vreeselijke ontberingen het grootste deel zijner manschappen. Hij overleed den 30sten April 1881 te Snez. Uit zijn nalatenschap verscheen „*Sette anni nel Sudan Egiziano*“ (1891).

Gessopainting (schilderen in gips) is een in den laatste tijd onder den invloed van Engelsche kunstenaars (*Burne-Jones*) herleeft techniek der Middeleeuwen en Renaissance, welke in een verbinding van de schilderkunst en het vlakrelief bestaat. Het laatste wordt uit een mengsel van gips of krijt met lijn met een penseel zoo dikwijls op een houten grondvlak aangebracht, totdat de gewilde reliëfwerking bereikt is. De daardoor ontstane figuren worden verguld, verzilverd of met natuurlijke kleuren beschilderd.

Gesta et acta noemde men de protocollen der ambtenaren in het oude Romeinsche rijk en ook der stedelijke ambtenaren. Deze, naam ging met de Romeinsche staatsinrichting op de Duitse Middeleeuwen over; de protocollen der stedelijke ambtenaren waren de *gesta municipalia*.

Gesta Romanorum (Latijn = de daden der Romeinen) is de titel van een boek met legenden uit de Middeleeuwen. Deze in het Latijn geschreven, zijn meerendeels ontleend aan den tijd der Romeinsche keizers, waaraan men vervolgens zedelessen heeft vastgeknoopt. Het boek behoort tot die, welke hestemd waren tot verpoezinglectuur voor de monniken. De verhalen zijn kort, maar veelal boeiend door een zekeren kinderlijken eenvoud en door een diepzinnige mystiek. Zij werden tot in de 18de eeuw algemeen gelezen en reeds in 1572 te Kenlen gedrukt, later in het Fransch, Engelsch, Duitseh en Nederlandsch vertaald, waarna zij bouwstoffen leverden aan vroegere en latere dichters, zooals *Hans Sachs*, *Burkard*, *Waldia* enz. Na den tijd der Hervorming geraakten de „Gesta“ in vergetelheid en eerst in den laatste tijd werd daarop weder de aandacht gevestigd. De jongste uitgave is in 1872 bezorgd door *Osterley*. Vroeger heeft men een zekeren *Petrus Berchorius* of *Berchur* uit Poitou voor den vervaardiger der „Gesta“ gehouden, die in 1302 te Parijs als prior van de abdij der Benedictijnen St. Eloi overleed, doch deze hypothese is evenmin houdbaar als die, welke de „Gesta“ toeschrijft aan een zekeren *Eliand*, wellicht dezelfde als *Heliaand*, die in 1227 overleed.

Een boek van dergelijken aard vormen de „Gesta Frisonum“, door het Friesch Genootschap uitge-

geven. Daarin worden de daden der Friezen verheerlijkt, terwijl deze beschonwd worden als een uitverkoren volk.

Gesteente noemt men elk aggregaat van mineralen, dat aan de samenstelling der aardkorst deelneemt. Een gesteente bevat dus altijd een grooter aantal deelen van één of van verschillende mineralen. Een kalkspaatkristal hijv. is een mineraal, een groep van kalkspaatkristallen of van deeltjes van zulke kristallen, die door een of andere hindstof tot één massa vereenigd zijn en aan den bouw der aardkorst deelneemen, noemt men een gesteente (kalksteen); glimmer, veldspaat en kwarts zijn drie afzonderlijke mineralen, een korrelig aggregaat van deze drie vormt daarentegen een gesteente, dat den naam draagt van graniet. Een gesteente heet eenvoudig, wanneer het, zooals in het boven aangehaalde geval de kalksteen, slechts uit één mineraal bestaat, en gemengd, indien het zooals graniet, verschillende mineralen bevat. Als de samenstellende deelen van het gesteente zich op de plaats, waar het gevonden wordt, vereenigd hebben tot één geheel, noemt men het een kristallijn gesteente, is het daarentegen gevormd door verbinding van het puin van andere gesteenten, die oorspronkelijk elders lagen, dan heet het gesteente klastisch (hijv. conglomeraten, zandsteen enz.). Kennende samenstellende deelen duidelijk met het bloote oog onderscheiden worden, dan is het gesteente phanero-meer, in het tegenovergestelde geval krypto-meer. Naar hun ligging onderscheidt men gelaagde en niet-gelaagde of massale gesteenten, naar hun ontstaan sedimentaire of sediment- en eruptieve gesteenten, waartusschen de metamorphose instaan. De eerste is ontstaan door besinking in water, zooals kiezel of klei, of door neerslag uit de lucht (in dit geval ook wel aeolische gesteenten geheeten), zooals loes en zand, de tweede groep in gloeiend vloeibaren toestand uit het binnenste der aarde aan de oppervlakte gebracht en aldaar gestold, zooals belden ten dage de lava, terwijl de laatste te beschonwen zijn als sedimentgesteente, welke door eruptieve werking vervormd zijn. De sedimentgesteenten kunnen kristallijn of klastisch zijn, de eruptieve deelen alleen klastisch en doorgaans massaal. Naar den tijd van ontstaan onderscheidt men nog ond-eruptieve of platonische en jong-eruptieve of vulkanische gesteenten.

Al naar gelang de eigenschap, die men op den voorgrond stelt, of het doel, dat men beoogt, kunnen de gesteenten op verschillende wijzen ingedeeld worden. Veelal onderscheidt men op grond van samenstelling en structuur:

I. Kristallijne gesteenten.

1. Eenvondige (hijv. kalksteen, gips, zout).

2. Gemengde.

a. Korrelige en porfierachtige (hijv. graniet, syeniet, basalt).

b. Leichte (hijv. gneis, glimmerlei, phylliet).

II. Klastische gesteenten.

1. Aangeslibde gesteenten.

2. Wrijvingsprodukten.

3. Tectonische breccien.

4. Aeolische deeltjes.

5. Gebarsten gesteenten.

Wanneer vooral gelet wordt op de rol, welke

de gesteenten in de geologie spelen, vindt de volgende indeeling veel toepassing:

I. Massale gesteenten.

A. Groep der graniet- en syenietgesteenten.

1. Plutonieten en daartoe behoorende ganggesteenten.

- a. Graniet.
- b. Gneis.
- c. Syeniet.
- d. Elaeoliethsyeniet.
- e. Granietporfier.
- f. Syenietporfier.
- g. Elaeoliethsyenietporfier.
- h. Minette.

2. Rhytaxieten of Uitvloeiingsgesteenten.

- a. Kwartsporfier.
- b. Kwartsvrije orthoklaasporfier.
- c. Peksteen.
- d. Kwartstrachiet.
- e. Sandien- en sandien-oligoklaastrachiet.
- f. Phonoliet.
- g. Obsidiaan, Parelsteen, Puimsteen, Trachietpeksteen.

B. Groep der diorietgesteenten.

1. Plutonieten en daartoe behoorende ganggesteenten.

- a. Dioriet.
- b. Tonalië (Adamellograniet).
- c. Diorietporfieriet.
- d. Kersaniet.

2. Rhytaxieten of uitvloeiingsgesteenten.

- a. Porphyriet.
- b. Andesiet.
- c. Obsidiaan, Andesiet-Puimsteen.

C. Groep der gabbro- en oliviengesteenten.

1. Plutonieten en daartoe behoorende ganggesteenten.

- a. Gabbro.
- b. Hypertheen.
- c. Laemolieth of Olivienrots.
- d. Pikriet.
- e. Labradorporfier.
- f. Pikrietporfieriet.

2. Rhytaxieten of uitvloeiingsgesteenten.

- a. Diabas.
- b. Melafier.
- c. Basaltgesteenten, n.l.:
Veldspaatbasalt, Anamesiet en Doleriet.
Nephelienbasalt en Nepheliniet.
Leucietbasalt en Lencitiet.
Mgmbasalt.
Hyalomelaan, Tachiet, Basaltobsidiaan en Basaltpuimsteen.

II. Gelaagde, resp. leiachtige gesteenten.

A. Kristallijne leien.

- a. Gneis.
- b. Granuliet.
- c. Glimmerlei.
- d. Kalkglimmerlei.
- e. Kwarsiettschiefer.
- f. Kwarsietlei.
- g. Chlorietlei.
- h. Talklei.
- i. Grafietlei.
- j. Toermalijnlei.
- k. Hoornblendelei.
- l. Eklogiet en Granietrots.
- m. Phylit.

B. Kristallijne sedimentgesteenten.

- a. Anhydriet.
- b. Gips.
- c. Zout.
- d. Kiezel.
- e. IJz.
- f. Ertsgesteenten.
- g. Kalksteen.

C. Klatische en half-klatische gesteenten.

1. Gecementeerde.

- a. Tuffen.
- b. Conglomeraten.
- c. Brecciën.
- d. zandsteenen.

2. Loose Blokken, Rolsteenen, Gruis, Zand, Vulkanische bommen, lapilli, asch enz.

3. Klei en kleimengsels.

- a. Klei.
- b. Leemlei.
- c. Leem.
- d. Löss.
- e. Mergel.
- f. Leem ijzersteen.
- g. Leemige sferosideriet.

D. Organogene gesteenten.

1. Kool.

- a. Anthraciet.
- b. Steenkool.
- c. Bruinkool.
- d. Hoog- en Laagveen.

2. Koolwaterstoffen.

- a. Bogheadkool.
- b. Asfalt.
- c. Aardolie of Petroleum.

3. Kiezel en Kalksteen.

- a. Diatomeeënaarde.
- b. Koraalkalk, Littorinellenkalk enz.
- c. Schelpenbreccie.
- d. Beenderenbreccie.

De wetenschap, die zich bezig houdt met de studie der gesteenten, vormt een onderdeel der aardkunde en wordt aangeduid met den naam *gesteentenleer* of *petrografie* (zie aldaar).

Gestel, *Adrianus van*, een Nederlandsch schrijver, werd geboren te Geldrop den 30sten Januari 1830, ontving zijn opleiding aan het seminarium te Culemborg en vervolgens aan de Universitas Gregoriana te Rome, voltooide aldaar zijn theologische studien, was er als repetitor werkzaam aan het Collegium Germanicum en werd in 1860 professor aan het seminarium te Culemborg en in 1863 aan een bijzondere inrichting te Maastricht. Hij schreef: „Het Christendom en de Staat in onzen tijd” (1864), „Rationalisme en liberalisme, beschoonwd in hunne beginselen en gevolgen en hunne verhouding tot de Katholieke Kerk” (1865), „De schat des geloofs” (1866), „Wat mij bondt in de Katholieke Kerk” (1865), „De Nederlandsche schoolwet getoetst aan het christelijk beginsel: de opvoeding der jeugd in de vreeze des Heeren” (1867), „Papierisme en christendom en de noodzakelijkheid van het christelijk onderwijs voor de kinderen der armen” (1868), „De christelijke school: een woord tot katholieke ouders” (1868), „Pius IX, de man van smarten” (1870), „De Esther van het Oude en Nieuwe Verbond, een woord van openbaring aan Katholieken in de dagen van verdrukking” (1872) en „Naar de een-

heid: een beschonwing over den twist der partijen in Nederland" (1876). Sedert 1864 was hij medewerker aan verschillende dagbladen en tijdschriften en leverde daarin een menigte opstellen.

Gestichten noemt men die inrichtingen, welke in den regel tot verzorging en verpleging van hulpbehoevenden dienen, zooals gasthuizen, krankzinnigengestichten, blinden- en doofstommeninstituten, weeshuizen, idiotenscholen, hofjes voor onde lieden, armenhuizen, rondelingenhuizen, asyls voor drankachtigen, werkhuizen voor daklozen, kinderbewaarplaatsen enz.

Gesticulatie noemt men het gebarenspeel d. i. het complex der hewegingen (*gesten*), in het bijzonder der armen en handen, waarin de wijze, waarop een eigen of vreemde rede ons inwendig aandoet of haar inhoud door ons innerlijk gevoeld wordt, tot een natuurljke uitdrukking komt. Zie ook *Gebaren*.

Gesner, Salomon, een Duitsch dichter, schilder en graveur, werd geboren te Zürich den 1sten April 1730 en toonde reeds vroeg een grooten aanleg tot het teekenen van allerlei figuren, terwijl zich tevens zijn dichterlijke gaven ontwikkelden. Zijn vader plaatste hem in 1749 als leerling in een uitgeheiden boekhandel te Berlijn, doch hij zegde dezen spoedig vaarwel, om als landschapsschilder en graveur in zijn onderhand te voorzien. Onder leiding van den schilder *Hempel* maakte hij weldra groote vorderingen, stond in vriendschappelijk verkeer met *Rawler*, *Sulzer* en andere geleerden en kunstenaars en keerde na een kort verblijf te Hamburg terug naar zijn geboorteplaats, waar hij door zijn „*Lied eines Schweizer an sein heffafnetes Mädchen*“ (1751) en door zijn schilderij „*De Nacht*“ (1753) grooten roem verwierf. Hij schreef daarna een kleinen roman, „*Daphnis*“ (1754) genaamd. Op den eersten bundel „*Idyllen*“, welke tegelijk met zijn „*Inkle und Yariko*“ (1756) verscheen, volgde in 1758 „*Der Tod Abels*“, een idyllisch heldendicht in proza, en in 1762 een verzameling gedichten in 4 deelen. De schilderkunst nam hem nu weer in beslag, en eerst in 1772 verscheen de tweede bundel „*Idyllen*“ en de „*Briefe über die Landschaftsmalerei*“. Met groote vaardigheid en met veel smaak behandelde hij de graveernaald, en zijn gravures waren zeer in trek. Hij overleed den 2^{den} Maart 1788. Zijn „*Idyllen*“ geven een voorstelling van de gouden eeuw, van een bekoorlijk herdersleven en onderscheiden zich door welluidendheid van taal, doch zijn zonder krachtige karakterteekening. Grooter verdiensten dan als dichter heeft hij verworven als graveur; zijn landschappen zijn kenig en vooral zijn boomen voortreffelijk. Zijn gezamenlijke werken zijn hij herhaling nitgegeven.

Gesner, Konrad, een schilder van paarden en veldslagen, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Zürich in 1764. In het ouderlijk huis wijdde hij zich aan de beoefening der kunst en zette haar voort onder *Landolt* en *Wuest*, alsmede aan de academie te Dresden, waar zijn veldslagen de algemeene opmerkzaamheid trokken. In 1787 ging hij naar Italië, waar hij zich met het schilderen van landschappen bezig hield, en in 1787 reisde hij in Engeland en Schotland, waar hij vele schilderijen en teekeningen ver-

vaardigde. In 1802 legde hij zich toe op het graveeren en zond na zijn terugkeer onderscheiden nitnuttende lithografien in het licht. Hij overleed te Zürich den 8sten Mei 1826.

Gesner, Ludwig Friedrich Wilhelm Heinrich, een Duitsch rechtsgeleerde, werd geboren op het landgoed Axhausen bij Oelde (Westfalen) den 25sten Maart 1828, studeerde te Halle, Heidelberg en Berlijn in de rechten, betrad eerst te Münster en daarna te Berlijn de rechtsgeleerde loopbaan en werd in 1863 door den minister van Oorlog en Roon en in 1867 door von *Bismarck* bij het ministerie van Oorlog geplaatst, om rechtsgeleerden bijstand te hieden. In 1868 ging hij over tot het ministerie van Buitenlandse Zaken en werd in 1870 tot raad van legatie benoemd, kwam in 1874 op wachtgeld, vestigde zich te Dresden en later te Berlijn, waar hij den 4^{den} December 1890 overleed. Zijn hoofdwerk is: „*Le droit des neutres sur mer*“ (2de druk. 1871). Ook plaatste hij belangrijke bijdragen in de „*Revue des droit international*“ en elders. Het Institut des droit international droeg hem het lidmaatschap op. Verder schreef hij: „*Das Recht des neutralen Seehandels und eine Revision der darüber geltenden Grundsätze des Völkerrechts*“ (1855), „*Zur Reform des Kriegs-Seerechts*“ (1875), „*Kriegführende und neutrale Mächte*“ (1877) en „*Die Staatsverträge im Allgemeinen*“ (1887).

Gesner, Teresina, een Duitsche tooneelspeelster, werd den 3^{den} Juni 1865 te Viena geboren als dochter van een Oostenrijksch officier en een Italiaansche, kwam in 1875 naar Weenen en bezocht daar de tooneelschool van het Weensche conservatorium. Nadat zij met goed gevolg te Graz en Innsbruck gedeuteerd had, werd zij in 1886 aan het „*Deutsches Theater*“ te Berlijn verbonden, waar zij tot 1894 door haar schoone niterlijke middelen en door haar door diep gevoel bezielde opvatting een der lievelingen van het Berlijnsche publiek werd. Haar voornaamste rollen waren Julia, Ophelia, Cordelia, Luise („*Kabale und Liebe*“), Gretchen, Klärchen, Käthe von Heilbronn en Hero („*Des Meeres und der Liebe Wellen*“). In 1894 ging zij over naar het „*Berliner Theater*“, waar zij ook schitterde als Jungfrau von Orleans, Maria Stuart en Hermione. In 1900 keerde zij naar het „*Deutsches Theater*“ terug. Sedert 1888 is zij met den tooneelspeeler *Sommerstorf* gehuwd.

Geta, Septimius, een zoon van den Romeinschen keizer *Septimius Severus*, was de jongere broeder en mederegent van *Caracalla*, die hem van jongaf met hem niet vinden kon en hem in 211 liet vermoorden. In de overlevering lijkt hij in tegenstelling met zijn broeder beter dan hij was. Zie verder *Caracalla*.

Getah pertja of *Gutta percha* is een plantensap, dat in samenstelling en sommige eigenschappen groote overeenkomst vertoont met caoutchouc (zie aldaar), echter in andere opzichten weer aanmerkelijk daarvan verschilt. Het is eveneens een melksap van verschillende hoomen, welke vooral op Sumatra, Java, Borneo, Bangka, Singapore, in Achter-Indië en Hindoestan, alsook in Amerika en Afrika groeien. In den jongsten tijd

werd de boom ook op Nieuw Guinea in groot aantal ontdekt. Volgens de onderzoekingen van dr. Burck leveren alle *Sapotaceae* bij insnijding in den bast een melkachtig sap, dat min of meer identisch is met de echte getah pertja, maarslechts de soorten van het geslacht *Dichopsis* (waaraan Burck er 22 vermeldt), de *Paysona Leerii*, de *Bassia palida* en de *Isomandra pulchra* worden afgetapt. Uit een technisch oogpunt spelen slechts *Palaquium Gutta*, *oblongifolium*, *Borneense*, *Treubii*, *parvifolium* en de *Paysona Leerii* een rol. Vele getah pertja soorten, die in den handel komen, zijn waarschijnlijk mengsels van gutta, van verschillende boomen afkomstig.

In Insulinde, dat de grootste hoeveelheid van het produkt levert, stelde men zich, toen getah pertja in de tweede helft der vorige eeuw zoo verbaazend veel aftrek vond, er niet meer mede tevreden insnijdingen in de boomen te maken, doch hakte de boomen om en liet ze uitvloeien, zonder voor nieuwen aanwas te zorgen. Gewoonlijk trekken bij het inzamelen drie of vier inlanders naar het bosch, vellen de geschikte boomen en maken volgens aan den stam met een kapmes ringen tot op het hont, op onderlinge afstanden van 3—5 dm. In deze ringen verzamelt zich het melksap, dat met een ijzeren werktuig wordt nitgeschraapt. Is het sap bij de thuiskomst nog vloeibaar, dan wordt het boven een zacht vuur tot stollen gebracht, is het reeds van zelf gestold, dan worden de grootere schors- en bastdeeltjes er nit verwijderd en de rest in warm water gekneet. Volgens dr. Burck bedraagt de gemiddelde opbrengst van een volwassen stam van *Palaquium oblongifolium* Burck 625 gram; volgens hem zou men door insnijding, zonder den boom te vellen, de dubbele hoeveelheid kunnen verkrijgen. Door het kappen van miljoenen boomen ontstond daarenboven spoedig gevaar, dat de getahboomen na betrekkelijk korten tijd geheel uitgeroeid zouden zijn, vandaar dat reeds sedert jaren in onderscheiden streken pogingen worden gedaan, om door aanplant van nieuwe boomen zulks te voorkomen. Ook wordt er op aangedrongen, dat de Regering de cultuur ter hand nemen en onder leiding van deskundigen stellen zal. Met de ontdekking dat de gutta niet alleen voorkomt in den stam, maar ook in de bladeren, scheen een belangrijke schrede gedaan, om het redeloos omhakken van de boomen tegen te gaan. Men had nu eenvoudig de bladeren te plukken, en het gelukte inderdaad volgens twee methoden het kostbare sap eruit te winnen. De eene methode is een oplosmiddel, waarvoor men een extractie-apparaat heeft geconstrueerd, dat in staat stelt door middel van dampen van chloroform de gutta uit de bladeren op te lossen en daardoor een groen gekleurd gutta-produkt te winnen. Intusschen heeft het aldus gewonnen gutta-percha de leelijke eigenschap van onder den invloed der lucht te gaan oxydeeren en na eenigen tijd een bruine stroopsachtige stof te worden, die sterk naar azijnzuur reikt. Een beter middel is het mechanisch proces, waardoor de bladeren uitermate fijn worden gemaakt en met warm water uitgeperst. Deze methode schijnt in Insulinde wel een toekomst te hebben. Maar in hoofdzaak zal men, zooals gezegd, op den duur in de behoefte moeten

voorzien door kunstmatige aanplanting, waarmee men thans met aanvankelijk goed succes in de Gouvernements Preangerstuinen bezig is, evenals de Britsche regeering op Malaka.

Volgens Payson bestaat getah pertja uit drie verschillende stoffen, door hem als gutta, alban en fluaville aangeduid. Volgens Oudemans zouden de beide laatste oxydatieprodukten van het eerste zijn, dat zuurstofvrij is en tot formule zou hebben $C_{24}H_{12}$. In den handel komt het produkt als een roodachtige massa, die steeds onzuiverheden bevat en in reinen toestand bijna wit is. Getah is een slechte geleider van warmte en electriciteit, wordt door wrijven sterk electrisch en levert in drogen toestand een uitstekend isoleermateriaal, vandaar dat het algemeen gebruikt wordt tot het omkleeden van telegraafdraden voor onderzeesche kabels. Bij gewone temperatuur is het taai en weinig veerkrachtig, bij 60—80° C. daarentegen zoo elastisch, dat men haar kan verwerken tot huizen, draden en banden en er allerlei vormen aan kan geven. Zij lost niet op in water, daarentegen wel in chloroform en zwavelkoolstof en bij zachte verwarming ook in benzine, vluchtige koolwaterstoffen enz. Om het te zuiveren wordt het machinaal in stukken gesneden, in warm water gedompeld, om de onreinigheden af te scheiden, en sterk gekneet, om de lucht nit te drijven.

Het getah pertja is daarom van zooveel belang in de nijverheid, omdat het ongewoonlijk is voor de inwerking van tal van stoffen. Het wordt wel evenals caoutchouc ge vulkaniseerd, meestal echter in zuiveren toestand verwerkt tot voorwerpen van den meest verschillende aard, als hulzen voor snijgers van pompen, hevels, gehoorbuisen enz., platen voor drijfriemen en schoenzolen, bekledingsmiddelen van telegraafdraden, matrizen in de galvanoplastiek, kunstmatige gebitten, allerhande speelgoed enz.

Hoewel reeds tegen het midden der 17de eeuw in een reisverhaal van getah pertja melding wordt gemaakt, leerde men het in Europa eerst kennen in 1843 door twee wetenschappelijke reizigers dr. d'Almeida en dr. Montgomery, die voorwerpen nit die stof gemaakt, o.a. een rijzweep, nit Singapore naar de *Society of Arts* te Londen zonden. De stof trok daar zeer de aandacht, o.a. van dr. Siemens, die er dadelijk de waarde als isoleerende zelfstandigheid van bevroedde en zijn hroeder te Berlijn er mee in kennis bracht. Van dien tijd dagteekent de toepassing van getah pertja bij de vervaardiging van telegraafkabels.

Zoo had men dan de stof leeren kennen en het was ook bekend, dat zij verkregen werd door insnijdingen in een boom te maken, maar men wist nog niet van welke plant zij afkomstig was. Eerst in 1847 zond een plantenzieker naar den plantentuin te Kew een takje van een plant, waarvan gutta-percha afkomstig was. Evenwel voor de soortheeping was dat niet genoeg. Daarvoor moest men het volledige herbarium, ook de bloemen en de vruchten hebben en die werden eerst bekend in 1848, toen de Engelsche reiziger Lobb er in slaagde haar op het eiland Singapore te vinden. Hooker te Kew beschreef de plant eerst en noemde haar *Isomandra Gutta*, hoewel later bleek, vooral door het onderzoek

van dr. Burck, dat het aantal getah leverende planten groot is. Toen de belangrijke eigenschappen van dit produkt bekend werden, nam het gebruik spoedig toe. In 1844 bedroeg de uitvoer te Singapore 100 kg., in 1845 reeds 10140 kg., in 1846. 321840 en in 1848: 720000, om in 1882 te stijgen tot 4630000 kg. Uit Nederlandsch Oost-Indië werden in 1902 uitgevoerd 1061000 kg., waarvan ongeveer 26000 kg. afkomstig was van Java en Madoera.

Getah pertja-papier. Zie *Papier*.

Getal noemt men een aantal eenheden van een en dezelfde soort. Het getelde heet een henoemd getal, als de soort der eenheid vermeld wordt, bijv. 3 kilogram; het aantal eenheden, zonder te letten op den aard van het getelde, levert een onhenoemd of abstract getal. Men onderscheidt geheele en gehroken getallen, positieve en negatieve, rationeele en irrationeele, reële, imaginaire en complexe, algebraïsche en transeendentalen getallen. Een geheel getal ontstaat door vermenigvuldiging der eenheid; een gehroken getal of breuk der verdeeling der eenheid in een aantal gelijke deelen. De geheele getallen zijn enkelvoudig of samengesteld, even of oneven, al naar mate zij wel of niet door 2 deelbaar zijn. Het ordenen der getallen tot reeksen heet talstelsel. De leer van het getal is de arithmetica. Het letterteeken voor het getal is het cijfer, het woord het telwoord. Zie over de *Getallenleer* het artikel *Pythagoras*.

Geten (*Getae*) is de naam van een volk der Oudheid, dat tot de groep der Thraciërs behoort. Zij woonden reeds in de dagen van *Herodotus* tusschen den Balkan en den benedenloop van de Donau. In het midden der 4de eeuw trokken zij die rivier over en bezetten het tegenwoordige Zevenburgen en Walachije tot aan Bessarabië en den Dnjeestr. De Westelijke Geten noemden de Romeinen *Daciërs*. Zij werden door *Darius Hystaspes* bij diens tocht tegen de Skythen (516) gedwongen hem te volgen. Met de Macedonische koningen stonden zij nu eens in vriendschappelijke, dan weer in vijandelijke betrekking. *Alexander de Groot* heerschte hen in 335, *Lyfimachus* in 292. In het midden der 1ste eeuw v. Chr. heerschte koning *Boerista* over een groot Getisch-Dacisch rijk, dat na zijn dood uiteenviel en langzamerhand van Rome afhankelijk werd. Onder *Augustus* triumpheerde in 28 v. Chr. *Crassus* over de Geten, en *Aelius Catus* deed velen hunner zich op Romeinsch gebied vestigen. Toch waren zij nog 100 jaar later voor de Romeinen gevaarlijk, tot *Trajanus* hen onderwierp. Tijdens de Grooten Volksverhuizing smolten zij samen met de Goten; de groote gelijkenis der namen bracht Grieksche en Romeinsche schrijvers, ja de Goten zelf, tot de dwaling, dat de Goten afstammelingen zouden zijn der Geten.

Gethsemané (oliekelder), een hof of tuin aan den voet van den Olijfberg bij Jeruzalem, is bekend nit de lijdensgeschiedenis van *Jesus* en thans in het hezit der Franciscanen, die er in 1847 een muur om gebouwd hebben.

Getouw. Zie *Weefgetouw*.

Getrokken vuurwapenen. Zie *Geslacht* en *Handvuurwapenen*.

Gettysburg, de hoofdstad van het graafschap Adams in den Noord-Amerikaanschen staat Pennsylvania, heeft (1900) 3496 inwoners, een Lutherisch seminarium en college en graanhandel. Hier had den 1sten, 2^{den} en 3^{den} Juli 1863 een der grootste veldslagen in den Noord-Amerikaanschen Burgeroorlog plaats, waarin de Zuidelijken onder *Lee* door de Unietroepen onder *Meade* tot den terugtocht naar den Potomac gedwongen werden. Een kerkhof en talrijke gedenkteeken herinneren aan den slag.

Getuige is iemand, die door den rechter wordt gehoord ten einde onder eede inlichtingen te geven omtrent door hem waargenomen feiten, die voor de beslissing van het geding van belang zijn. Het bewijs door getuigen is minder veilig en zeker, dan dat door andere middelen verkregen; de getuigen kan opzettelijk onwaarheid spreken of de waarheid verbergen, maar ook te goeder trouw onwillens en onwetend de zaak verkeerd voorstellen, tengevolge van onjuiste waarneming, onnauwkeurige herinnering, gehrek in de wijze van uitdrukking en door vele andere oorzaken. Het bewijs door getuigen moet toch worden toegelaten, omdat veelal geen ander bewijsmiddel — speciaal geen schriftelijk stuk — aanwezig is. Maar daarom is het in hurgerlijke zaken toegelaten binnen zekere grenzen en onder zekere bepalingen, terwijl de wetgever getracht heeft het daaraan verbonden gevaar zooveel mogelijk te ontgaan door voorschriften omtrent de aanwending en de bewijskracht van het middel, de gevallen, waarin het is toegelaten, en de personen, die getuigen kunnen en moeten zijn. Ken getuigenis moet loopen over feiten, die de getuige heeft waargenomen: gezien, gehoord of ondervonden. De getuige verklaart alleen wat hij omtrent eenig feit weet; hij mag geen vermoedens, geen gissingen of bijzondere meeningen niten; hij verklaart, zonder gevolgen te trekken nit de feiten, zonder te redeneeren, zooals de deskundige mag en behoort te doen. De redenen zijner wetenschap — hoe en waardoor hij het weet — moet hij opgeven, opdat de rechter kunne beoordeelen, wat hij weet en hoe die wetenschap tot hem is gekomen. Volledige bewijskracht kan slechts aan de verklaringen van meer dan één getuige omtrent hetzelfde feit worden toegekend. De rechter is nimmer verplicht, om aan hun getuigenis volle bewijskracht te schenken; hij kan het doen, maar van *moeten* is geen sprake: in elk geval behoort hij te letten op alle omstandigheden, die op de meerdere of mindere geloofwaardigheid van invloed kunnen zijn. De toelating van het getuigenbewijs is in ons recht de regel, maar de uitzonderingen op dien regel zijn zeer vele. Tot tegenbewijs van schriftelijk bewijs kan het niet dienen; 't ruimste gebruik er van is geoorloofd in zaken van koophandel. Bij 't hestaan van begin van bewijs door geschrifte kan het dienst doen, waar het zonder dat geschrift zon zijn uitgesloten, — verder in alle gevallen, waarin het nit den aard der zaak onmogelijk is geweest om zich schriftelijk bewijs te verschaffen. In strafzaken is het getuigenbewijs algemeen toegelaten en is het het voornaamste bewijsmiddel. Behalve de getuigen, wier verklaringen als bewijsmiddel dienen, kent onze wet ook getuigen, wier aanwezigheid geëischt wordt

bij sommige vormelijke bandelingen. Zoo moeten bij het maken van een testament voor een notaris of bij het verlijden van iedere andere notariële akte twee getuigen aanwezig zijn, bij het sloiten van een huwelijks vier.

Getijde, Getij of Ty is in het algemeen iedere tijdruimte, meer in het bijzonder de duur van één ebbe en vloed. Daaruit heeft zich weder ontwikkeld de betekenis van het verschijnsel van ebbe en vloed zelf.

Getijden noemt men het verschijnsel van ebbe en vloed, hierin bestaande, dat aan de kusten der open zee in een etmaal (eigenlijk in 24 uren en 50 minuten) het water tweemaal rijst en daalt. Het stijgen van het water heet vloed, het dalen ebbe. Nadat het water zijn hoogsten stand bereikt heeft (hoogwater = H. W.) blijft het gedurende korten tijd op dit peil staan, om vervolgens eerst langzaam, daarna sneller en, als bijna de laagste stand bereikt is, weer langzamer te dalen. In den laagsten stand (laagwater = L. W.) blijft het water eveneens kortentijd op dit niveau staan, om vervolgens eerst langzaam, dan sneller te rijzen, tot de hoogste stand weer bereikt wordt. Het eindpunt van de rijzing wordt ook wel vloed, dat der daling ebbe genoemd.

De oorzaak der getijden is te zoeken in het verschil in aantrekking van de maan en de zon op de tegengestelde zijden der aarde. De aantrekking door zon en maan nitgevoerd is volgens de wet der algemeene gravitatie rechtstreeks evenredig met het kwadraat der afstanden van de elkander aantrekkende lichamen. Veronderstellen wij nu, dat de aardoppervlakte geheel bedekt is met een overal even diepe zee en denken wij ons de zwaarte der aarde in haar middelpunt geconcentreerd, dan zal de aantrekking van zon en maan zich op het deel der aarde, dat naar hen toe is gekeerd sterker doen gevoelen, dan in het middelpunt en hier weer sterker dan op het van zon en maan afgekeerde deel der aardoppervlakte. Daardoor zal het water zich aan beide zijden van het middelpunt verwijderen, dus hooger rijzen, en deze verhooging is de vloed. Als in fig. 1. A C B D het vlak van den evenaar voorstelt en de zon in dit vlak wordt gedacht ten Z. van A, dan zal A dus sterker worden aangetrokken dan O en O weer sterker dan B. Daardoor wordt AB vergroot tot A'B' en dit moet weer tengevolge hebben, dat CD, loodrecht op AB, verkort wordt tot CD', zoodat ACBD overgaat in A'C'B'D', m. a. w. terwijl bij A en B vloed intreedt, moet gelijktijdig bij C en D ebbe voorkomen.

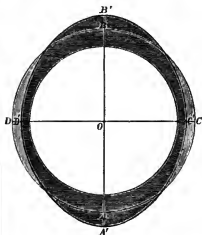
De theoretische verbonding tusschen de door de maan en de zon teweeggebrachte vloedden valt daaruit af te leiden, dat de massa der zon wel 26864293,9 maal grooter is dan die der maan, maar de zon ook 388,5 maal verder dan de maan van de aarde verwijderd is. Bijgevolg

$$\text{is de verbonding } \frac{26864293,9}{388,5^2} = 0,4581, \text{ d.w.z.}$$

de theoretische maanvloed is 2,2 maal grooter dan de theoretische zonnervloed. Het verschijnsel der getijden wordt dus vooral door de maan beheerscht, en daar de maan in 24 uren en 50

minuten een schijnbare omwenteling om de aarde volbrengt (maandag) en daarna dus precies dezelfde plaats inneemt ten opzichte van een bepaald punt der aarde, zal in dien tijd de

FIG. 1.

vloedgolf zich rondom de geheele aardoppervlakte bewogen hebben en heeft dus ieder punt tweemaal vloed en tweemaal ebbe gehad. De aantrekking van maan en zon kunnen elkander in haar nitwerking op de watervlakte der aarde versterken of verzwakken. Als zon en maan in denzelfden meridiaan staan, wat tijdens volle

FIG. 2.

Vloed bij volle en nieuwe Maan.

FIG. 3.

Vloed tijdens de kwartierstanden der Maan.

--- Maanvloed.
 Zonnervloed.
 ——— Gecombineerde vloed.

en nieuwe maan het geval is, vallen maan- en zonnervloed samen en krijgen wij derhalve booge

vloeden, *springvloed*en geheeten (fig. 2); staan de hemellichamen daarentegen 90° van elkander verwijderd, wat bij de kwartierstanden der maan het geval is, dan valt de vloed der maan met de ebbe der zon samen en omgekeerd (fig. 3), zoodat alsdan lage vloeden optreden, *doode getijden* geheeten. De invloed der hemellichamen is natuurlijk dan het grootst, als ze loodrecht boven een plaats staan; dientengevolge wisselt het maximum van den maanvloed in een halve maand en dat van den zonnenvloed in een half jaar geregeld af. Het gevolg daarvan is het verschijnsel der dagelijksche ongelijkheid van de getijden, welke het grootst is, als zon en maan haar grootste declinatie hebben. Daarnaast heeft men nog de parallactische ongelijkheid, teweeg gebracht door den veranderlijken afstand van de aarde tot de zon en de maan. Theoretisch wisselt de maanvloed hierdoor af van 485 tot 647 mm., de zonnenvloed van 234 tot 259 mm., zoodat de hoogste springvloed theoretisch 906 mm., het laagste doode tij 231 mm. is. Theoretisch moeten de hoogste vloeden in de tropische luchtstreek voorkomen, omdat daar alleen de zon en maan in het zenith kunnen staan, terwijl ze poolwaarts steeds afnemen. In de werkelijkheid is het echter anders, daar ondiepe deelender zee en nog veel meer de vastelanden en eilanden den vrijen voortgang der vloedgolf belemmeren, waarbij ook de richting en kracht van den wind, henevens andere invloeden groote afwijkingen van den theoretischen toestand kunnen veroorzaken.

Midden in zee is het verschil tusschen hoog- en laagwater steeds zeer gering, hijv. hij Hawaïi Tahiti 0,8—0,5, hij St. Helena 0,9 m. Aan de kust doet het verschijnsel zich bijna nergens zoo voor, als de vooral door *Newton* ontwikkelde statistische theorie, waarbij een gelijkmatig diepe wereldzee werd aangenomen, het geval moest zijn. Om de zeer vele afwijkingen van het theoretisch verschijnsel te verklaren, vatten sommigen, zooals *Airy*, *Börger* e.a., de getijden als een hydrodynamisch vraagstuk op, d. w. z. als een vraagstuk der waterbeweging, dat volgens de wetten der voortgaande golven onderzocht dient te worden. Met behulp van deze theorie is het gelukt bijna alle zich werkelijk voordoende verschijnselen der getijden in de Noordzee en het Kanaal als volstrekt noodzakelijk te verklaren en betrouwbare lijnen te construeeren tot aanduiding van de plaatsen, welke gelijktijdig hoogwater hebben (*Isorarchien*, Engelsch *Cotidal lines*). Deze lijnen werden het eerst door *Whewell* geconstrueerd. Ook is gebleken, dat het aannemen eener enkele vloedgolf, die rondom de aarde zou gaan, niet noodig is. Verschillende middelzeeden, zooals de Middellandsche Zee en de Oostzee ontwikkelen zelfstandig een vloedgolf, al bereikt die ook geen groote hoogte. Zelfs in groote meren, zooals de Canadeesche, kan een vloedgolf aangetoond worden. Alleen in den Atlantischen Oceaan is de vloedgolf op verschillende punten nauwkeurig bestudeerd en de nieuwere theorieën hebben dan ook in de eerste plaats op dit gebied betrekking. Zij loopt hier in het algemeen van het Z. naar het N., is aan de kusten zeer hoog, dringt door

het Kanaal en om Schotland in de Noordzee door en is voor de scheepvaart, ook aan onze kust, zooals later zal blijken, van het grootste belang.

Daar het water eenigen tijd noodig heeft, om aan de aantrekkingskracht van zon en maan te gehoorzamen, zal er ook tusschen de calminatie der volle of nieuwe maan en het intreden van hoogwater eenige tijd verlopen, en het tijdsverschil tusschen beide verschijnselen noemt men *harentijd*. De nauwkeurige kennis ervan is voor de scheepvaart van groot praktisch belang; de haventijd is wel voor eenzelfde plaats standvastig, maar voor verschillende plaatsen somtijds zeer ongelijk en kan derhalve alleen door waarneming bepaald worden. Hij bedraagt hijv. voor Vlissingen 1, Londen 2½, Lissabon 4, Hamburg ruim 6 uur. Het heeloop der kusten kan de hoogte der vloedgolf aanzienlijk doen toenemen, vooral in trechtervormige bochten, welker bodem langzaam oprijst; dan wint de golf in hoogte, wat ze aan breedte verliest. Zoo stijgt het water in het kanaal van Bristol tot 12,2 m., in de baai van St. Michel tot 12, in de Fundybaai zelfs tot 15,4, aan de O.kust van Patagonië bij Puerto Gallegos tot 14 m.

Van het grootste belang voor de scheepvaart zijn de door de getijden teweeggebrachte *getijdenstroomen*. Terwijl hij de vloedgolf zelf alleen van een verticale waterverplaatsing sprake kan zijn, geeft zij langs ondiepe kusten aanleiding tot het ontstaan van een horizontale waterbeweging. De kracht dezer getijdenstrooming hangt af van de hoogte der getijden en de diepte der zee. In volle zee is zij nauwelijks merkbaar, want hij een gemiddelde diepte van 3700 m. bedraagt zij slechts 85 m. per uur; daarentegen kan in ondiep water en vooral in nauwe straten de snelheid tot 15 km. per uur stijgen. Tusschen eilanden en in zeestraten kan zij zelfs werelstroomen doen ontstaan (hijv. de Maelstroom, Scylla en Charybdis).

Omtrent den invloed der getijden op de *bewanderivieren* valt op te merken, dat zich 3 gevallen kunnen voordoen: 1ste het door den vloed aan den mond opgestuwde rivierwater rijst sneller dan de zee aldaar — de rivier blijft dan over haar geheele lengte zeewaarts stroomen, maar voert hij vloed natuurlijk minder in zee af dan bij eb; 2de het opperwater der rivier rijst even snel als de vloedgolf in zee aan den mond — hij vloed zal alsdan de nitestrooming stilstaan; 3de het rivierwater waait minder snel dan de vloedgolf — in dit geval dringt hij vloed het zeewater den mond binnen en stuwt er het rivierwater terug. Dit laatste geval doet zich vooral op rivieren met trechtervormige monding voor. Het zoute zeewater stroomt alsdan als een wig onder het zoete naar binnen. Daardoor stroomt dus de rivier tijdelijk binnenwaarts en stelt door haar groote diepte ook de grootste schepen in staat de rivier op te varen. Aan het einde van zulk een *getijderivier* vindt men dikwijls een groote handelsstad. Hoe ver de getijden op deze wijze hun invloed op de rivier merkbaar maken, hangt af van de hoogte van den vloed, de kracht van den stroom en de helling en wijdte van het bed. Het bedraagt hij de

Rijn-Lek	65 km.
Wezer	67 ..

Schelde	100 km.
Elbe	148 "
Ganges	250 "
Jangtsekiang	800 "
Amazonestroom	1000 "

Wordt de vloed hierbij door nitgestrekte banken of andere hinderpalen opgestuwd, dan ontstaat de zeer gevaarlijke *vloedbranding*, die vaak indrukwekkende natuurontooneelen te aanschouwen geeft. Het verschijnsel was vroeger onder den naam *masoret* of de Seine zeer hevig en komt thans o. a. voor op den Ganges, als *bore*, op den Amazonestroom, als *porocora*, en vooral op de Tsien-tang-kiang, aan de kust van Middel-China, waar zich het water als een loodrechte muur van 4, somtijds zelfs van 7 m. met groote snelheid stroomopwaarts beweegt.

Aan de *Nederlandsche kust* is de getijdewerking ook duidelijk merkbaar, en dat zij een gevolg is van de vloedverschijnselen in den Atlantischen Oceaan blijkt daaruit, dat hoog- en laagwater bij elk tij langs de verschillende punten van onze kust niet van O. naar W., maar juist in omgekeerde richting, dus van de Scheldemonden naar den Dollart voortgaan. Tevens merkt men op, dat de werking van eb en vloed, het verschil der getijden, veel grooter is in Zeeland dan op de meer noordelijk gelegen punten en geregeld afneemt tot ongeveer bij Petten, om daarna oostwaarts toe te nemen tot de Deensche kust. De getijdebeweging in den Atlantischen Oceaan plant zich n.l. langs twee wegen voort tot in de wateren langs onze kust, n.l. het zoogenaamde *Zuidtij* door het Kanaal tusschen Engeland en Frankrijk, en het zwakkere *Noordtij* om het N. van Schotland heen. Daarnaast treedt aan onze kust nog een vloedstroom op, die in het nan van Calais ontstaat en wel als *Snelheidstij* wordt aangeduid. Het *Zuidtij* verplaatst zich in 2¹/₂ uur van den Hoek van Holland naar den Helder, het *Noordtij* en het *Snelheidstij* doen over dezen afstand slechts 1 uur; de oorzaak van dit verschil in snelheid der zoogenaamde getijgolven is een gevolg van de verschillende richtingen, waarin die golven de kust bereiken.

Daar het verschijnsel van eb en vloed op de Nederlandsche kust dus de resultante is van 3 samenstellende factoren, ligt het voor de hand, dat de getijbeweging min of meer samengesteld is op eenig bepaald punt. Zoo ontstaat daardoor te den Helder een zoogenaamd *dubbel hoogwater*, zoodat de getijdlijn aldaar twee toppen heeft, die gemiddeld na 3 n. 22 m. op elkander volgen, gescheiden door een dal van 9 à 10 cm. Het kruisen der beide getijgolven heeft omstreeks de Rijn- en Maasmonden tusschen Hoek van Holland en Brielle veelal een *dubbel laagwater* tengevolge en min of meer ook ten N. daarvan tot IJmuiden. De beide laagwaters worden gescheiden door een verheffing, *agter of naepui* geheeten. De afstand tusschen beide schommelt tusschen 1 u. 30 m. en 3 n. ongeveer. De voortplanting van de getijden langs onze kust, in de zeeboezems en op de benedenrivieren is na te gaan uit de *havengetalen* (zie aldaar). Daaruit blijkt, dat de snelheid van voortplanting langs de kust zeer verschillend is; verder dat de duur der eb gezinszins gelijk is aan dien van den vloed. Reeds

aan den mond der Westerschelde is de eb ruim een uur langer dan de vloed, welk verschil blijft toenemen tot ongeveer bij Petten, waar de vloed slechts ruim 3 uur duurt, om dan weer af te nemen, zoodat tusschen Vlieland en Delfzijl eb en vloed ongeveer even lang duren.

De *snelheid*, waarmede de vloedgolf langs de kust voortgaat, brengt natuurlijk niet een even groote snelheid van beweging van het water in die richting voort. Toch brengt de vloed een toe-vloeden, de eb een wegstroomen van waterdeeltjes mede. Een waterdeeltje aan den Hoek van Holland wordt gedurende den vloed ongeveer 10¹/₂ km. noordoostwaarts langs onze kust verplaatst en gaat met de eb ongeveer 7 km. terug, wordt derhalve gedurende een getij in het geheel 2,8 km. naar het N.O. verplaatst, zoodat de afstand van Hoek van Holland tot den Helder in ruim 20 dagen wordt doorloopen. In dien zin kan men van een doorgaande strooming spreken, die met den meest heerschenenden winddruk in verband staat. De bedoelde getijstroomingen zijn zoowel draaiend, als heen- en weer gaand.

Wat de *getijstanden* betreft, deze moeten, in verband met de wijze van ontstaan, in het Z. het hoogst zijn en noordwaarts afnemen, tot daar, waar door den invloed van het Noordtij de werking weer toeneemt, d.i. ongeveer bij Petten, om daarna weer aan te groeien tot den Elbemonnd. Om zich een denkbeeld te kunnen vormen van de betrekkelijke zeestanden op verschillende punten, heeft men o.a. het gemiddelde bepaald der waterhoogten bij hoog water en bij laag water ten opzichte van A. P. bij elk getij over een reeks van jaren van 1 Mei tot 31 October. De aldus verkregen standen noemt men *gemiddeld, gewoon of dagelijksch* hoog water en laag water. De gemiddelde werking der getijden blijkt dan uit het verschil tusschen dagelijksch H. W. en L. W., met andere woorden uit de hoogte van de vloedgolf op bepaalde punten. De tabel op pagina 88 doet zien hoe die hoogte geregeld tot Petten afneemt, om daarna weer te stijgen.

In zeeboezems, welke binnenwaarts nanwer worden, neemt het gemiddeld verschil tusschen H. W. en L. W. naar binnen toe. Zoo bedraagt het h.j.v. op de Westerschelde te

Vlissingen	3,59 m.
Terneuzen	3,83 "
Bath	4,30 "
Antwerpen	4,40 "

Bezit de zeeboezem overal ongeveer dezelfde wijdte, dan zien men het gemiddelde verschil tusschen H. W. en L. W. weinig veranderen, neemt de zeeboezem binnenwaarts aan breedte toe, dan zal natuurlijk de vloedgolf hinnenwaarts steeds meer afnemen. Zoo h.j.v. in de Zuiderzee, waar het verschil tusschen dagelijksch H. W. en L. W. bedraagt:

den Helder	1,16 m.
Texel (Onde Schild)	1,05 "
Medemblik	0,53 "
Enkhuizen	0,32 "
Stavoren	0,47 "
Harlingen	1,31 "

Een verschijnsel, dat niet rechtstreeks met de getijden en samenhangt, is het op- en afwaaien van het water door den wind, waardoor aan

PLAATSEN	DUUR		HOOGTE + N. A. P.		Verschil tusschen H. W. en L. W. (Vloedgetijhoogte)	Hoogste stormvl.	Laagste stormeb.
	van den vloed	van de ebbe	gem. vloed	gem. ebbe			
Dover					ruim 8		
Calais					5.5		
de Wielingen	5—37	6—48	+ 1.70	— 1.78	3.48	+ 3.78	— 3.—
Westkapelle	5—52	6—33	+ 1.53	— 1.62	3.15	+ 3.25	— 2.81
Hoek van Holland ..	5—3	7—22	+ 1.15	— 0.50	1.65	+ 3.18	— 1.40
Katwijk	4—16	8—9	+ 0.81	— 0.65	1.46	+ 2.69	— 1.75
IJmuiden	4—25	8—0	+ 0.74	— 0.79	1.53	+ 2.90	— 2.11
Petten			+ 0.46	— 0.88	1.34	+ 2.20	— 2.01
den Helder	vl ₁ 6—25 vl ₂ 6—25	eb ₁ 9—20 eb ₂ 5—50	+ 0.38	— 0.78	1.16	+ 2.10	— 1.82
Texel (Oude Schild)			+ 0.36	— 0.69	1.05	+ 2.05	— 1.63
Vlieland (O. Vliet)	6—4	6—21	+ 0.60	— 1.03	1.63	+ 2.28	— 2.10
Zoutkamp	6—7	6—18	+ 1.—	— 1.34	2.34	+ 3.71	— 2.26
Delfzijl	5—56	6—29	+ 1.13	— 1.65	2.78	+ 3.85	— 3.—

kusten, als de Nederlandsche, met een zeer ondiepe zee de hooge stormvloed en lage stormebben (zie de tabel hierboven) tewegegebracht worden.

Reeds in de Ondheid was het merkwaardige verschijnsel van ebbe en vloed bekend, zoodat het reeds door *Herodotus* en *Diodorus van Sicilië* in de Roode Zee vermeld wordt. Meer belangstelling wjdden de Romeinen er aan, nadat zij hun veroveringen tot aan den Atlantischen Oceaan en het Kanaal hadden nitgestrekt. Maar eerst *Newton* gaf in zijn algemeene gravitatie den wetenschappelijken grondslag voor de verklaring ervan, en vooral *Laplace* heeft veel voor de ontwikkeling der theorie van ebbe en vloed gedaan. Deze theorie werd in de vorige eeuw verder ontwikkeld vooral door *Whewell*, *Lubbock*, *Airy*, *Germer*, *Börger* enz. In den nieuwsten tijd werd de studie krachtig bevorderd door de uitvinding der mareografen of zelfregistreerende peilschalen in verband met de door sir *William Thomson* bedachte zoogenaamde harmonische analyse. Voor de studie der getijden in de wateren van Insulinde heeft zich onze landgenoot dr. van der *Stok* verdienstelijk gemaakt. Uit den jongsten tijd dagteekenen ook de machines om de groote kracht, welke in het getijdewater schuilt, tot praktische doeleinden te gebruiken.

Ook in den dampkring en in de nog vloeibare aardkern, ja zelfs in de vaste aardkorst neemt men tegenwoordig het voorkomen van getijden aan.

Getijderivier. Zie *Getijden*.

Getijdestroom. Zie *Getijden*.

Genlinx, Arnold, een Nederlandsch wijsgeer, geboren te Antwerpen omstreeks het jaar 1625, studeerde te Louven in de wijsbegeerte en godgeleerdheid en werd er in 1646 tot lector en in 1652 tot hoogleraar henoemd. Onsenigheden met ambtgenooten en benarde omstandigheden deden hem naar Leiden verhuizen, waar

hij tot den Hervormden godsdienst overging en in 1659 verlof ontving tot het houden van openbare lessen over de wijsbegeerte. Ofschoon dit verlof tegen het einde van het volgende jaar werd ingetrokken, wist de invloed van professor *Abraham Heidanus* hem de betrekking van buitengewoon hoogleraar te Leiden te bezorgen. *Genlinx* vervulde haar slechts korten tijd, daar hij in 1669 overleed, terwijl hij inmiddels ook het doctoraat in de geneeskunde had verworven. Van zijn geschriften vermelden wij: „*Quæstiones quodlibeticæ*, in nramque partem disputatæ” (1652 en later bij herhaling), „*Saturnalia*” (3de druk, 1660), „*Logica, fundamentis suis, a quibus hæcenns collapsa fuerat, restituta*” (1662), „*Ethica post tristia auctoris fata, omnibus suis partibus in lucem edita per Philaretum*” (1675 en later), ook vertaald onder den titel „*De zedekunst van Arnold Genlinx*” (2 dln., 1690), „*Compendium physicae*” (1688), „*Annotata præcurrentia ad Renati Cartesii principia*” (1690), „*Annotata majora in principia philosophiæ Renati Cartesii. Accedunt ejusdem (Genlinx) opuscula philosophica*” (1691), „*Metaphysica vera et ad mentem peripateticam. Opus posthumum*” (1661), „*Collegium oratorium*” (1696), „*Geest en wereldkunde*” en „*Ἡρώδης αἰσθητικῆς ἠθικῆς*” (1665), Zijn „*Opera philosophica*” zijn nitgegeven door *Land* (3 dln., 1891—1893). Hij was van meening, dat God lichaam en ziel in een zoogenaamde overeenstemming geschapen heeft, zoodat bij gelegenheid (*occasione*) van een prikkeling van het lichaam in de ziel een bepaalde gewaarwording ontstaat en hij gelegenheid van een voorstelling in de ziel het lichaam een bepaalde beweging maakt. Vandaar heet zijn stelsel *occasionalisme*.

Genm. Zie *Nagelkruid*.

Genus, Van is de naam van een bekend Nederlandsch geslacht, dat eenige geleerde mannen heeft opgeleverd.

Genus Matthias van, wiens voorouders afkomstig waren nit Nieuwstadt-Gödems (Genms)

in Oost-Friesland, werd geboren te Groningen den 24ten September 1735, studeerde aldaar, vervolgens te Leiden, toen te Parijs en eindelijk te Amsterdam, waar hij de lessen volgde van *Peter Camper*. Nadat hij den 14ten Juni 1761 den graad van doctor in de geneeskunde verworven had, vestigde hij zich als geneesheer in zijn geboorteplaats. Hier wenschte men hem in 1771 tot hoogleeraar in de geneeskunde te benoemen, wat echter niet gebeurde, omdat van *Geuns* als doopsgezinde de vereischte ondertekening der Formulieren van Eenigheid weigerde. Bij herhaling echter werd hij in 1776 benoemd tot hoogleeraar in de genees-, schei- en plantkunde te Harderwijk en aanvaardde die betrekking in genoemd jaar op den 15^{den} April. Toen Gelderland in 1783 door een hevige persloopepidemie geteisterd werd, toonde van *Geuns*, dat hij zijn rust en zijn leven veil had voor zijn beroep en zijn natuurgenooten. Hij werd in 1784 tevens hoogleeraar in de therapie en pathologie, terwijl hem ook het onderwijs in de verloskunde werd opgedragen. In 1791 vertrok hij echter als opvolger van *Johannes Oosterdijk Schacht* naar Utrecht, waar hij met de zorg voor het academisch ziekenhuis en voor den hortus botanicus belast, alsmede tot archiater (oppergeneesheer) der geheele provincie benoemd werd. Hij overleed te Utrecht den 9^{den} December 1817. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en lid van een groot aantal geleerde genootschappen. Van zijn geschriften vermelden wij: „Berichten aangaande een bijzondere wanschapheid enz.” (in de verhandelingen der Hollandsche Maatschappij), „Geneeskundige verhandeling over de belette neerzwelging” (met goud bekroond door de Hollandsche Maatschappij), „De beerschede persloep enz.” (1786), „Opgave van eenige inlandsche voortbrengselen des velds, welke zonden kunnen dienen ter vervulling van behoeften aan voedsel, vooral voor minvermogenen” (1796) en „Plantarum indigenarum in nam sive medicinis sive oeconomicis selectarum index systematicus” (1816). Men verhaalt van hem, dat hij geroepen werd bij den ondsten zoon van koning *Lodewijk* en aldaar verscheen zonder degen. Toen men hem op dit vergrijp tegen de etiquette opmerkzaam maakte, gaf hij ten antwoord: „Ik ben niet gekomen om te wonden, maar om te genezen”.

Geuns, Jan van, ondsten zoon van den voorgaande, werd geboren te Groningen in 1765 en vertrok met zijn vader naar Harderwijk, waar hij zich vormde voor het leeraarsambt bij de Doopsgezinden en tevens in 1789 den graad verkreeg van meester in de vrije kunsten en doctor in de wijsbegeerte. Nadat hij nog eenigen tijd tijd het seminarium te Amsterdam bezocht had, werd hij tot proponent bevorderd en te Leiden beroepen, waar hij omstreeks 25 jaar, in den laatsten tijd ook als schoolopziener, werkzaam was. In 1814 volgde hij de beroeping der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam, waar in 1830 de vermindering zijner lichaamskrachten hem noodzaakte zijn betrekking neder te leggen. Hij vestigde zich vervolgens te Nijmegen, waar hij den 25sten Januari 1834 overleed. Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche letter-

kunde te Leiden en van Teyler's Godgeleerd Genootschap. Behalve eenige leerredenen en verhandelingen gaf hij een vertaling van een werk van *Guis-Muths* onder den titel: „Vollig leersels van kunstmatige lichaams oefeningen” (2 dln., 1806—1812).

Geuns, Steven Jan van, een jongere broeder van den voorgaande, werd geboren te Groningen den 18^{den} November 1767, bezocht de school te Barneveld, het gymnasium te Harderwijk, de hoogeschool aldaar en te Leiden, waar hij zich vooral op de botanie toelegde. Reeds in 1788 werd zijn verhandeling over „De inlandsche plantgewassen en derzelve nuttig gebruik” door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen met goud bekroond, en in het volgende jaar verwierf hij, tegelijk met zijn broeder, den graad van meester in de vrije kunsten en doctor in de wijsbegeerte. Het volgende jaar werd hij bevorderd tot doctor in de geneeskunde. Daarna vestigde hij zich te Amsterdam eo had er weldra een drukke praktijk. Nadat hij een benoeming tot hoogleeraar te Harderwijk had afgewezen, ging hij in 1791 naar Utrecht, waar men hem belaste met het onderwijs in de genees- en plantkunde, en later met dat in de scheikunde. Hij overleed den 16^{den} Mei 1795. Hij schreef: „Plantarum Belgii Confoederati indigenarum specilegium etc.” (1719), benevens eenige verhandelingen in de werken van de Hollandsche Maatschappij en in de Algemeene Kunst- eo Letterbode.

Geuns, Isak Matthias van een broeder der beide voorgaanden, werd geboren te Groeningen, verwierf aan de hoogeschool te Utrecht den graad van doctor in de rechten, werd secretaris van het gezantschap te Berlijn en overleed te 's Gravenhage in 1804.

Geuns, Jacob van een broeder der drie voorgaanden, werd geboren den 10^{den} Januari 1769, promoveerde in de geneeskunde te Utrecht op een proefschrift „De morbi variolosi causis deque vero ejus stadio primo acutius per observata determinando”, vestigde zich te Groningen, kwam wegens redenen van gezondheid in 1804 in den handelstand en overleed den 15^{den} December 1862.

Geuns, Jan van, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Amsterdam den 5^{den} Juli 1808, studeerde te Amsterdam en te Leiden en promoveerde in 1833 in de geneeskunde. Hij bezocht gedurende bijna 2 jaar de voornaamste buitenlandse hoogeschoolen en vestigde zich te Amsterdam, waar hij in 1843 tot buitengewoon en eenige jaren later tot gewoon hoogleeraar benoemd werd. Hij verkreeg den 2^{den} December 1873 op zijn verzoek eervol ontslag met den titel van honorair hoogleeraar. Een recensie, door hem geleverd over het werkje van den geneesheer *Poel*, over de droogmaking van den Haarlemmermoer, gaf aanleiding tot een hevige polemiek in de dagbladen en tot de uitgave van zijn boekje „Natuur- en geneeskundige beschouwingen van moerasen en moerasziekten”, terwijl hij levendig deel nam aan den strijd over de herziening der geneeskundige wetten. Hij leverde veel opstellen in het door hem met den hoogleeraar *G. J. Mulder* geredigeerde tijdschrift „Bijdragen tot geneeskun-

dige staatsregeling", terwijl hij gedurende eenige jaren terens behoorde tot de redactie van „De Gids". In 1848 werd hij lid der Commissie tot herziening der geneeskundige wetten en in 1866 werd hem opgedragen om op het congres te Konstantinopel tot het nemen van maatregelen tot wering der cholera Nederland te vertegenwoordigen. Van het aldaar verhandelde heeft hij een officieel rapport ingediend en daarenboven mededeelingen gedaan aan de Academie van Wetenschappen. Met den hoogleeraar Schneeuvoigt ontwierp hij het plan tot het krankzinnigengesticht Meerenberg. Ook schreef hij in de werken van het Genootschap tot bevordering der Genees- en Heelkunde verhandelingen over belangrijke geneeskundige onderwerpen. De hoogleeraar van Geuns was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, commandeur der orde van de Eikenkroon en der Turksche orde van de Medjidie, lid van de Academie van Wetenschappen, van het Genootschap tot bevordering van Genees- en Heelkunde, van het Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, van het Bataafsche Genootschap te Rotterdam enz. Hij overleed in 1881.

Geuns was oorspronkelijk een scheldnaam, in den aanvang van onzen strijd tegen Spanje aan de tegenstanders van de Spaansche dwingelandij gegeven en door dezen als een eere-naam aangevaard. Toen de klachten der Nederlanders over het bestuur der Nederlandsche gewesten en den achteruitgang des lands bij den Spaanschen koning geen gehoor vonden, verbonden zich een groot aantal edelen van den tweeden rang tot het Compromis of Verbond der Edelen (zie aldaar) met het doel al het mogelijke te doen, om aan de ingezetenen verademing te bezorgen. Zij vereenigden zich in den aanvang van April 1566 te Brussel en vroegen gehoor bij de landvoogdes Margaretha. Den 5den van die maand begaven zij zich in statigen optocht daarheen met Lodewijk van Nassau en Brederode aan het hoofd, om aan de hertogin het smeekschrift, opgesteld door Philips van Marnix, te overhandigen. Toen de landvoogdes outhut werd door het groote getal en het indrukwekkend voorkomen der edelen, zou Barlaamont, voorzitter van den raad van Financiën gezegd hebben: „Ce ne sont que des gueux" ('t Zijn maar bedelaars), een zinspeling op veler armoede. De edelen echter aanvaardden den naam als eere-naam, ja, zij lieten penningenslaan, waarop zich aan de eene zijde 's konings beeltenis bevond en aan de andere een bedelzak, door 2 handen vastgebonden, met het opschrift: „Fidèles au Roy jusques à la besace"; anderen droegen houten napjes met het opschrift: „Vivent les gueux" of beide.

Een woeste bende, die in 1566 de kloosters en kerken plunderde, de beelden verbrijzelde en de geestelijken mishandelde (zie *Beeldenstorm*), droeg den naam van *wilde of dolle geuns*. Daarnaast had men ook *Boechgeuns* (zie aldaar) en *Watergeuns* (zie aldaar).

Gevaert, François Auguste, een Belgisch componist, werd geboren den 31sten Juli 1828 te Hynise in Oost-Vlaanderen, bezocht het conservatorium te Gent, behaalde aanzienlijke prijzen en zette zijne studien voort in het buiten-

land. In 1866 werd hij muziekdirecteur aan de Groote Opera te Parijs en in 1871 directeur van het conservatorium te Brussel. Hij leverde de opera's: „Hugues de Zomerghem", „Comédie à la ville", „Georgette" (1853), „Le billet de Marguerite" (1856), „Les lavandières de Santarem" (1856), „Quentin Durward" (1858), „Le diable au moulin" (1859), „Château-Trompette" (1860), „Les deux amours" (1861), „Le capitaine Heuriet" (1864), de cantates: „Le retour de l'armée" (1859), „Le départ", „Jacob van Artevelde" (1863) en „Supra flumina Babylonis" en veel liederen. Hij is lid der Fransche Academie en schreef: „Vademecum de l'organiste", „Leerboek van den Gregoriaanschen zang" (1856), „Traité d'instrumentation" (1863), „Histoire et théorie de la musique de l'antiquité" (dl. 1 en 2, 1875—1881), gevolgd door „La mélodie antique dans le chant de l'église latine" (1895) en „Les origines du chant liturgiques de l'église Latine" (1890). Met C. Wollgroff gaf hij de Aristotelische problemen over de muziek met commentaren uit (2 dln., 1900—1902). Van zijn aienue nitgaven van oude muziek noemen wij: „Les gloires de l'Italie" en „Chansons du XVe siècle". In 1895 werd hij tot lid der Berlijnsche Academie van Kunsten benoemd.

Gevangenis noemt men een inrichting, bestemd tot opsluiting van hen, van wie vermoeden bestaat, dat zij zich aan overtredingen der strafwet hebben schuldig gemaakt, of van hen, die bij vonnis tot het ondergaan van gevangenisstraf veroordeeld zijn. Men gebruikt ze in de eerste plaats, hoewel in onzen tijd zelden, voor hen, die wegens schulden in hechtenis worden genomen. Dit geschiedt dan op last der schuldeischers, die op deze wijze aan hun geld wenschen te komen. Het spreekt echter van zelf, dat de kosten van zulk een gevangenzetting (*gijzeling*) door den schuldeischer gedragen worden. In de tweede plaats wordt de gevangenis gebezigd voor hen, die in *verzekerde bewaring* moeten blijven, hñv. zootanigen, die een doodvonnis moeten ondergaan, of hen, die wegens een beschuldiging in verhoor moeten genomen worden (*preventieve gevangenis*). Zulk een verzekerde bewaring was in Griekenland, Rome en de Middeleeuwen het hoofddoel der gevangenis. De Staat is intusschen verplicht, voor het welzijn van zulke gevangenen nauwlettend zorg te dragen, en reeds de verordeningen der Romeinsche keizers bepaalden, dat zij door een gedurig bezoek der rechters gewaarborgd moesten worden tegen mishandelingen van de zijde der opzichters en ambtenaren. Wie op een bloot vermoeden in hechtenis werd genomen, kon eischen dat hij niet in het gezelschap gebracht werd van gestrafte misdadigers. Daarom is dan ook in de meeste wetboeken van den nieuwen tijd als grondstelling aangenomen, dat deze gedetineerden nooit met de gestraften in dezelfde ruimten opgesloten mogen worden, en dat zij in huu vrijheid slechts zoo weinig beperkt moeten worden als het vooronderzoek eischt. Zoo kan hij op eigen kosten eten, drinken en lezen; zonder noodzaak mag hij niet worden geboeid; hem is het onderhoud met zijn verdediger veroorloofd. De tijd in deze „preventieve" hechtenis doorgebracht, kan van de op te leggen straf ge-

heel of gedeeltelijk worden afgetrokken. Een preventieve gevangenis moet zich in de nabijheid der rechtbank bevinden, onder het gezag staan van den rechter van instructie, en cellulair ingericht zijn. In de derde plaats eindelijk dient de gevangenis tot het ondergaan van de straf der opsluiting. Dit is de hoofdzak in onze dagen. Men geeft aan zulke gevangenisvennien vele namen, doch wij hebben eigenlijk slechts te doen met 2 soorten: de eene, het tuchthuis, is ingericht om de gevangenen te laten werken, en de andere dient alleen, om overtreders voor korten tijd aftezonderen van de maatschappij. De tuchthuisstraf gaat gewoonlijk vergezeld van onteeren de bepalingen, welke men geenszins aantreft bij de gevangenisstraf. Tuchthuysgevangenen en gewone gevangenen moeten van elkander gescheiden worden, — mannen en vrouwen, kinderen en volwassen, zieken en gezonden eveneens. Wij kunnen er ons derhalve niet over verwonderen, dat de gevoelens over de doelmattigste inrichting der gevangenisvennien zeer verdeeld zijn. Men vergete niet, dat zij in verband staan met het beginsel der strafwetgeving; immers dit is volgens den een het afschrikken van den overtreder, volgens den ander een toepassing van straffende en verzoenende gerechtigheid, en volgens den derde een poging tot verbetering van den schuldige. Hoewel het eerste beginsel in onzen tijd slechts weinig voorstanders heeft, vindt men daarvan in verschillende wetboeken nog overblijfselen. Meer aanhangers bezit nog de theorie, dat de toepassing der gevangenisstraf een daad is van rechtvaardigheid, welke de Staat verschuldigd is aan het geschoonden recht, de meeste moderne rechtgeleerden huldigen echter de theorie, dat de verbetering van den gevangene op den voorgrond moet staan. Overdrijft men dit laatste, dan wordt de gevangenisstraf een weldaad, wat zij uit haar aard niet mag zijn.

Geschiedenis. De strafgevangenisvennien zijn van vrij jongen oorsprong en staan in verband met het opkomen der vrijheidsstraf sedert de 18de eeuw. Tot in de 17de eeuw bepaalde men zich in geheel Europa tot de dood- en lijfsstraffen. Terechtatellingen, verminkingen, brandmerk en geeseling waren de gevolgen van het stelsel van afschrikken. In de plaats van opsluiting gebruikte men verbanning, zoodat de verschillende staten elkander hun misdadigers toezonden, wat geroeide aanleiding gaf tot het ontstaan van rooverbenden. Eerst in het midden der 18de eeuw kwam er verandering, toen het eerst in Pruisen door *Frederik den Groote* (1744) de ballingschap door gevangenisstraf vervangen werd. Tegelijk drong een nieuwe geest in de strafwetgeving door, zoodat de doodstraf enkel bij zware misdaden werd toegepast; men begon in te zien, dat het beter was, de overtreders onschadelijk te maken, dan hun het gewicht der wraak te doen gevoelen. Uitbreiding en verbetering der gevangenisvennien waren daarvan het gevolg.

Intusschen waren reeds tegen het einde der 16de en in het begin der 17de eeuw in de Nederlanden en in Noord-Duitschland gevangenisvennien gebouwd, die geruimen tijd tot modellen konden dienen. Voor hen, die, zonder juist grove misdaden te begaan, de openlijke veiligheid en de

welvaart van anderen bedreigden, zooals landloopers, dagdieven, bedelaars enz., verzezen *tuchthuizen*, die, zooals de naam reeds aanduidt, tot verbetering der gevangenen waren bestemd. Zij waren alzoo hemelsbreed onderscheiden van de inrichtingen, welke heden ten dage met dien naam bestempeld worden. Weldra bevonden zich zulke gebouwen te Hambrug (1609) en te Lübeck (1620). Tot de middelen ter verbetering der misdadigers behoorden raspen, spinnen — van daar de naam rasp- en spinhuis — stokslagen, godsdienstige vermaningen en onderwijs. Dikwijls gebeurde het, dat zulke tucht- of verbeterhuizen ook dienden tot armen- en weeshuizen, tot pokken- en pesthuizen. Gewoonlijk werden verlaten of opgeheven kloosters daartoe ingericht. Allengs echter begon men de bevolking van zulk een tuchthuis in klassen te verdeelen en deze van elkander te scheiden. Immers het bijeenvoegen van doortrapte onde misdadigers en jeugdige landloopers, van weeten en zieken had in vele gevangenisvennien de schromelijkste gevolgen.

Allertrenrigst was in het midden der 18de eeuw de toestand der gevangenisvennien in Engeland. Die toestand werd aan het licht gebracht door *John Howard*, een van de grootste weldoeners der menscheit, in zijn boek: „The State of prisons in England and Wales, with some preliminary observations and an account of some foreign prisons” (1777). De schrijver was van winkelbediende tot de betrekking van sheriff opgeklimmen en alzoo van amtswege verplicht de gevangenisvennien te bezoeken. Aan de ervaringen hierbij, bij zijn eigen krijgsgeselschap en op zijn reizen in het huitenland verzameld, ontleende hij de bouwstoffen voor zijn werk, waarin hij door zijn ontzettende taferelen het slimmerend geweten van Europa wakker schudde. De groote gebreken van het gevangeniswezen in dien tijd waren volgens hem: een gebrekkige, van de willekeur van den gevangenisbewaarder afhankelijke voeding, geldafpersingen van de opzichers, een verpestende, vochtige, koortswekkende licht, gebrek aan licht, de afwezigheid van een bevoeling en van een privaat, gemis aan ruimte en aan beweging, ongezonde bezigheden en afschuwelijke gewoonten. Aan het slot van zijn treffende schetsen bespreekt *Howard* de middelen om dat alles te hervormen. Hij dringt er op aan, dat verbetering het doel moet wezen der straf, en eischt scheiding der gevangenen, althans des nachts. Onder den diepen indruk, door het boek van *Howard* voortgebracht, bejverde men zich, om die verkeerdheden zooveel mogelijk weg te nemen, al gevoelde men zich ook nog nergens in staat tot doortastende maatregelen. Toch zag men reeds vruchten van zijn pogingen bij het bouwen der gevangenisvennien te Milaan (1786) en te Vilvoorden (1776). In beide bracht men een aantal cellen in gereedheid. Wat *Howard* begonnen had, werd in Engeland door nitstekende mannen, zooals *Samuel Romilly*, *Bentham* en anderen, voortgezet.

Een belangrijke hervorming van het gevangeniswezen kwam tegen het einde der 18de eeuw tot stand in de Nieuwe Wereld. Wel was het zonderling, dat men in het land der pasverworven vrijheid zich zoo ijverig bezig hield met de plaatsen van opsluiting. Dit werd vooral veroor-

zaak door een kerkelijk-godsdienstige belangstelling. Pennsylvanië, de staat der Kwakers, verleende zijn naam aan een nieuw stelsel, dat een volkomen scheiding der gevangenen beoogde, zoo wel hij dag als hij nacht. (*Pennsylvanisch stelsel*). Men bouwde er in 1791 een gevangenis met 30 cellen, welke een inrichting van boetedoening (*Penitentiary*) genoemd werd. Sedert dien tijd spreekt men ook in Europa van penitentiare inrichtingen, maar ten onrechte, wijl aldaar niets gevonden wordt, wat naar kerkelijke boete zweemt. Volgens de meening der Puriteinen was misdrijf iets soortgelijks als zonde, straf als boete, en boete als verbetering. In den geest der oude kloizenaars en der Trappisten wilden zij door die afzondering het gemoed der gevangenen losmaken van de wereld en opheffen tot God. Had het berouw zich van den zondaar meester gemaakt, dan was hij gered. Zelfs arbeid gaf afleiding en werd dan ook volgens het oude Pennsylvanische stelsel aan de gevangenen ontzegd. Voorzeker lag in dat stelsel veel goeds, omdat het rekenschap hield met den aard des menschen en met de verzuimende kracht van het berouw. Hierbij echter heerscht tevens een dwaling, daar een berouw, hetwelk de grondslag niet is van een krachtigen wil om het goede te volbrengen, geenerlei waarde heeft. Het berouw en het gebed zijn niet de vol-eindiging, maar slechts het zwakke begin der verbetering. Tronwens het bleek, dat het gestreng Pennsylvanische stelsel geenszins de gewenschte vruchten opleverde, zoodat men het weldra liet varen. Eerst veel later vatte men dat denkbeeld weder op, maar in een gewijzigden vorm. Zoo ontstonden de beide beroemde cellulaire gevangnissen te Cherry-Hill bij Philadelphia (1829) en die van Pittsburg (1827). Volgens het nieuwe Pennsylvanische stelsel werd aan de gevangenen verdund eenig arbeid te verrichten, om hon hierdoor de altdurende eenzaamheid dragelijk te maken. Ook verzachtte men die door het toestaan van bezoeken en men zorgde er slechts voor, dat de misdadigers niet met elkander in aanraking kwamen.

Om aan de beginselen van dit stelsel getrouw te blijven, moest men de gevangnissen geheel en al daarnaar inrichten. Het stelsel van afzondering werd niet alleen toegepast op het verhoor bij dag en nacht, bij den arbeid en bij den maaltijd, maar ook bij het onderwijs, bij de godsdienst-oefening en bij de beweging. Men bouwde derhalve school-, kerk- en wandelcellen, en deze geleken op kooien. Waar soms gevangenen achter elkander denzelfden weg moesten gaan, zooals naar de kerk, waren zij verplicht, het bovenste gedeelte van het gelaat te bedekken of een masker te dragen. Reeds tegen het einde der 18de eeuw (1797) was men in Europa bekend geworden met het Pennsylvanische stelsel. Het werd echter meer algemeen bekend sedert het bouwen van laatstgenoemde 2 gevangnissen en vooral sedert de Julirevolentie van 1830. Om het gevangeniswezen in Noord-Amerika te onderzoeken, zond Frankrijk *Beaumont* en *Touqueville* daarheen, wier verslag, onder den titel „Du système pénitentiare aux Etats Unis et de son application en France” weldra in het licht verscheen, en Pruisen dr. *Julius*, die het werk van *Beaumont*

en *Touqueville* in het Duitsch vertaalde en vervolgens met anderen de „Jahrbücher für Gefängniskunde” stichtte, die tot in 1848 verscheen. Uit Engeland werden verder *Russel* en *Crawford* naar Amerika afgevaardigd. Al die mannen keerden als lofredenaars van het Pennsylvanische stelsel naar Europa terug. Zij werden door andere reizigers nagevolgd, en van jaar tot jaar vermeerderde het aantal voorstanders eener hervorming van het gevangeniswezen, vooral daar dit laatste in die dagen in de Onde Wereld veel te wenschen overliet. De zaak van het Pennsylvanische stelsel werd sterk bevorderd door van sommige vorsten, tot wie ook *Frederik Willem IV* van Pruisen behoorde, alsmede door het goede, dat in een gestreng scheiding der misdadigers onderling gelegen is. Om die reden genoot het de aanbeveling van rechtsgeleerden en menschevrienden. De internationale weldadigheidscongressen te Frankfurt (1845 en 1856) en te Brussel (1847), die door belangstellenden uit alle oorden van Europa bezocht werden, kozen partij voor het nieuwe stelsel en verklaarden zich vóór de eenzame opsluiting, zoowel bij langdurige, als bij kortstondige gevangenisstraf. In verschillende rijken van westelijk Europa werden voortreffelijke cellulaire gevangnissen gebouwd, van welke wij noemen die van Pentonville te Londen, die van Moabit bij Berlijn, die van Christiania, Amsterdam, Antwerpen, Leuven enz. Van het gestreng Pennsylvanische of *solitary* stelsel onderscheidt zich het gematigde of *separate*-stelsel daarin, dat men een afzondering in de school, in de kerk en bij het wandelen onnoodig oordeelt. In de Engelsche modelgevangenis te Pentonville, in 1842 in gebruik genomen, heeft men later de kerkcellen zelfs weggebroken, omdat men zulk een klein-geestige afscheiding schadelijk achtte.

Het stelsel had echter ook zijn tegenstanders, en deze werden vooral gestemd door het feit, dat men juist in Amerika, namelijk te Anhhurn, inden staat New-York, in 1816 een beroemde gevangenis naar het *Anhhurnsche stelsel* had gesticht. Hier werden de gevangenen des nachts in afzonderlijke cellen opgesloten, terwijl zij bij dag gemeenschappelijk werkten met inachtneming van een gestreng stilzwijgen. In andere gevangnissen in den staat New-York werd het zwijgstelsel (*silent-system*) eveneens toegepast. Ook dit werd onderzocht, en daar het bouwen van slaapcellen op verre na niet zoo kostbaar was als het bouwen van cellen voor dag- en nachtverhoor, volgde men in Europa op veel plaatsen het Anhhurnsche stelsel, zooals te Genève, St. Gallen en elders. Zelfs zonder het gebruik van afzonderlijke cellen, werd in Pruisen en Frankrijk het zwijgstelsel in toepassing gebracht. Vergelijkt men de beide Amerikaanse stelsels onderling, dan verkrijgt men de volgende nitkomsten: het Anhhurnsche stelsel is een verzwakking van het stelsel van eenzame opsluiting, maar beide stelsels komen daarin overeen, dat zij het toenemend zedebederf der gevangenen verhoeden. Het Pennsylvanische stelsel zoekt dit doel te bereiken door een volkomen afzondering, en het Anhhurnsche door afzondering bij nacht, wanneer het opzicht zeer bezwaarlijk is, en door een overbroken stilzwijgen. Het eerstgenoemde beoogt gemoedsverandering, het tweede

handhaving van tucht en verrichting van arbeid. Hoewel men niet kan ontkennen, dat in kleine gevangenissen, bijv. te St. Gallen, het Anhnrsche stelsel goede vruchten heeft opgeleverd, moet men niet nit het oog verliezen, dat een aanhoudend stilzwygen in strijd is met 's menschen aard, dat de lust tot onderlinge mededeeling niet kan worden bedwongen en dat men dikwijls harde straffen moet toepassen wegens het verbreken van het stilzwygen, welke niet rechtvaardig kunnen genoemd worden, omdat slechts een gering aantal dier overtredingen ontdekt wordt. Men kan door dit stelsel slechts bewerken, dat een geheime en dus hoogst gevaarlijke teekenspraak het overnld spreken vervangt. Intusschen heeft ook het stelsel van volkomen eenzame opsluiting zijn schaduwzijden. Onrechtmatig is de beschuldiging van wreedheid, die daartegen wel eens is ingebracht, en minstens overdeven de bewering, dat daardoor het aantal gevallen van krankzinnigheid en zelfmoord zeer sterk toeneemt.

De overtuiging, dat een veeljarige gestrenge afzondering nadeelig werkt, leidde tot een ander stelsel, waardoor men de voordeelen der cellulaire opsluiting poogde te behouden en haar bezwaren te vermijden. Dit nieuwe stelsel, in 1854 door sir *Walter Crofton* geopperd en het *Iersche* of *progressieve* stelsel genaamd, was reeds eenigen tijd in Engeland voorbereid na de beperking der deportatiestraf (1853). Men was er tot de overtuiging gekomen, dat de eenzame opsluiting niet langer dan een jaar, ja, niet langer dan 9 maanden mocht duren, en dat na dien tijd de gevangenen deel moesten nemen aan gemeenschappelijke arbeid in de open lucht. Daarenboven bestond in Engeland de eigenaardige instelling, dat gevangenen, die zich goed gedroegen, voor den afloop van den strafdij in vrijheid werden gesteld onder voorwaarde, dat zij, zoodra zij zich aan een berispelijken levenswandel schuldig maakten, aanstonds in de gevangenis werden teruggebracht, om er het overige van den strafdij te slijten. In Engeland werd alzoo de eenzame opsluiting een voorbereidingstijdperk en de voorwaardelijke invrijheidstelling een vermindering van den langen duur der gevangenisstraf. Op deze grondslagen bouwde nu *Crofton* een nieuw stelsel. Hij begreep, wat reeds voor hem door den overste *Maconochie* beweerd was, dat de verbeterende gevangenisstraf gedeeltelijk evenredig moest gemaakt worden aan het gedrag van den gevangene, dat toenemende verbetering vergeseld moest gaan met toenemende verlichting der gevangenisstraf, dat de belangstelling in de verbetering van den gevangene ook in den gang der uitwendige omstandigheden moest geopenbaard worden, dat de maatschappij uit den aard der straf de overtuiging moest verkrijgen van de waarschijnlijkheid der verbetering van den gevangene, zoodat zij daardoor aangespoord werd, om hem werk te verschaffen, en dat men den gevangene geleidelijk weder tot den staat van vrijheid moest brengen. Wegens dit voortschrijden tot gedurig meerdere verzachting van straf heeft men het Iersche stelsel terecht met den naam van het *progressieve* bestempeld, daar de overige stelsels den gevangene in denzelfden toestand laten, waarin hij zich op den eersten dag der opsluiting

bevindt. Eigenaardig is het daarenboven, dat hierbij rekening wordt gehouden met de toekomst van den overtreder, met zijn verhouding tot de maatschappij na het eindigen van den strafdij.

Het Iersche stelsel kent 4 tijdperken, namelijk: 1. dat van eenzame opsluiting gedurende 9 maanden, welke door een goed gedrag vermindert kunnen worden met een maand; 2. dat van gemeenschappelijke gedwongen arbeid gedurende een tijd, die evenredig is aan den duur der gevangenisstraf: deze dwangarbeid wordt verricht door 4 klassen en men bevordert den gevangene bij goed gedrag tot een hoogere klasse, die meer voordeel oplevert; 3. dat van een halve gevangenis (mediate prison), waarin fabrieksmaatschappijen of landbouwarbeid verricht wordt, en waarin de gevangene uit het tweede tijdperk, bij goed gedrag, geplaatst wordt, om hem op zijn ontslag voor te bereiden. De voorrechten van den gevangene gedurende dit tijdperk bestaan daarin, dat hij een hooger loon en meer vrijheid geniet, het gevangengevaad aflegt en zich met werkgevers in betrekking kan stellen, terwijl hij bij het geringste wangedrag terstond tot een voorgaand tijdperk terugkeert en de verworven voorrechten verliest. 4. en eindelijk dat van het voorwaardelijke ontslag, gedurende hetwelk de gevangene, onder toezicht der politie, op een eerlijke wijze in zijn onderhand moet voorzien (*ticket of leave*, verlofstelsel). Voor iemand, die bijv. tot een gevangenisstraf van 7 jaar veroordeeld is en zich de volkomen terverdenheid der anperiensen waardig maakt, wordt het Iersche stelsel op de volgende wijze toegepast: eenzame opsluiting (te Montjoy bij Dublin) gedurende 8 maanden, gemeenschappelijke arbeid (in verschillende klassen te Cork) gedurende 8 jaar en 4 maanden, halve gevangenschap (te Smitfield in Dublin of te Lusk) gedurende een jaar en 9 maanden, voorwaardelijk ontslag gedurende een jaar en 3 maanden. Met betrekking tot de vrouwen volgt men echter een eenigszins gewijzigde regeling.

Het Iersche stelsel vond echter, zooals men verwachten kon, hevige tegenstanders, vooral in Engeland, waar men zich in weerwil van de tenrigte ervaringen op het gebied der gevangenis, liet blinddoeken door ingewortelde vooroordeelen tegen Ierland. Ten slotte echter verklaarden zich niet alleen deskundigen, maar ook de geheele openbare meening zóo krachtig ten gunste van het Iersche stelsel, dat het, in weerwil van het verzet van invloedrijke personen, in 1864 met eenige wijziging werd aangenomen. Op het vaste land verhieven de aanhangers der cellulaire gevangenis hun stemmen tegen het Iersche stelsel. Men beschuldigde het van beginselloosheid, daar het verschillende soorten van gevangenisstraf bijeenvoegde, en men bleef er bij, dat alle gemeenschap der gevangenen onderling was af te keuren. Verder bevonden zich onder de krachtigste voorstanders der eenzame opsluiting ook vele mannen, die het goede van het Iersche stelsel waarden op prijs te stellen, zonder echter zich daarmee in de bijzonderheden te kunnen vereenigen. Intusschen kon zich het Iersche stelsel op nitstekende nitkomsten beroepen, daar het aantal recidivisten niet veel meer dan 11% bedroeg. De strijd over dit stelsel bracht verdere ontwik-

kelingen van het cellulaire stelsel op het vasteland van Europa tot stilstand, want het groote vertrouwen in de voordeelen der eenzame opsluiting werd bij velen geschoot. Toch werd het progressieve stelsel op het vasteland niet aangenomen; slechts de voorwaardelijke vrijlating daarvan werd voor en na in vele landen ingevoerd.

Uit het vooraangaande blijkt dus, dat in ruim 100 jaren of sedert Howard vier verschillende stelsels van gevangenisbervorming beproefd zijn. Alle stelsels hebben het gehrek, dat zij bepaalde waarheden op een eenzijdige wijze overdrijven. Het oudste stelsel, dat der verdeling in klassen, leed schipbreuk op de moeilijkheid, om de eindloze verscheidenheid van overtreders naar eisch te schiften; het is echter gedeeltelijk behouden in de scheiding van jeugdige en volwassen veroordeelden, alsmede in de progressieve klassificatie van het Ierse stelsel volgens het gedrag der gevangenen. Het tweede stelsel, het Pennsylvanische of dat der eenzame opsluiting, vond groot bezwaar in den duur der toepassing, terwijl het aanbeveling verdiende door zijn pogingen om den veroordeelde door eenzaamheid tot zelfonderzoek en berouw te brengen. Het Auharnsche stelsel vond zijn groote moeilijkheid in het gebod, om een onafgebroken stilzitten te bewaren, hoewel de scheiding gedurende den nacht onvermijdelijk schijnt te zijn en de gemeenschappelijke arbeid bij den dag zijn goede zijde heeft. Het Ierse stelsel eindelijk streeft naar een samenstelling van de beste elementen van al de voorgaande stelsels.

De nog altijd zoo levendig besproken vraag, of eenzame opsluiting dan wel gemeenschappelijke vrijheidsberoving te verkozen is, is zeer relatief. Op een inwoner van Zuidelijke landen heeft gedwongen eenzaamheid een geheel anderen invloed dan op een bewoner van het Noorden. En binnen de grenzen van eenzelfde volk zijn verschillen van geslacht, levenswijzen, beroep en beschaving niet te ontkennen. Daarom is de vraag, welke straf harder of zachter is, niet in het algemeen te beantwoorden. Vrij algemeen is de meening, dat voor korte straffen eenzame opsluiting als regel moet worden aangenomen, daar de goede werking van godsdienstig zedelijke opvoeding en van strafbaar slechts bij langeren duur mogelijk is. Overheerschend is ook de meening, dat de lang voortgezette isolering de aanvankelijk gunstige resultaten der afzondering opheft en meestal in het tegengestelde overslaat. Weliswaar is het onjuist, zoals reeds terloops werd opgemerkt, dat niettegenstaande een zorgvuldige keuze van hen, die eenzame opsluiting moeten ondergaan, en trots het aanwezig zijn van deskundige en bekwaame ambtenaren, de isolering meer veel zelfmoorden en gevallen van krankzinnigheid zou veroorzaken; maar wel leert de ervaring, dat te lange afzondering de geestelijke, moreele en lichamelijke krachten doet achteruitgaan. Het feit, dat eenzaamheid makkelijker berouw bewerkt dan de omgeving van strafgeboorten, mag men evenmin over het hoofd zien als overschatten. Voor een goed gevangenisstelsel is het daarom niet de vraag om de maximumgrens te vinden, tot welke zonder groote nadeelen het meerendeel der gevangenen in een-

zame opsluiting kan blijven, maar de maximumgrens, binnen welke een bekwaam gevangenisbestuur in staat gesteld kan worden de individualiteit van ieder veroordeelde te leeren kennen, met het natuurlijke voorhanden zijn van het menselijke, ook bij gevangenen niet te verwoesten gemeenschapsgevoel een individualiserende behandeling te vereenigen en de aanvankelijk geïsoleerden voor te bereiden op de baan van een steeds voortschrijdende ontwikkeling. Onverbeterlijke en moreel gevaarlijke personen moeten dan ook op den duur van den omgang met hun lotgenooten ver gebonden worden.

Zelfs het beste stelsel zal zijn doel voorbij streven, wanneer de berouwvolle ontslagene zonder werk moet rondzwerven, omdat hij door een algemeen wantrouwen der werkgevers teruggestoot wordt. Daarom moet reeds in de gevangenis het bewijs geleverd worden, dat men den gevangene reeds vóór zijn ontslag tot op zekere hoogte vertrouwen kan. Crofton's stelsel (zie boven) heeft dan ook de groote betekenis de vooroordeelen tegen ontslagen misdadigers wat te verzachten. Op gelijke wijze werkt ook de voorwaardelijke vrijlating. Maar ten slotte is trots het beste gevangenisstelsel hulp van de zijde van partieler vereenigingen tot steun van ontslagen gevangenen onontbeerlijk.

Voor alles moet echter het strafstelsel ingericht worden naar de eischen, die eraan gesteld worden, en deze weder naar het doel der straf. Zoolang men het er niet over eens is, wat straf in het algemeen en vrijheidsstraf in het bijzonder (zie *Strafrecht*) eigenlijk moet zijn, zoolang is het onmogelijk de strafvoltrekking op bevredigende wijze in te richten. In groote trekken wil men de strafvoltrekking aldus ingericht zien: 1) Voor zooverre verbetering het einddoel is, moet men den gestrafte als een eenigzins bruikbaar lid weer aan de burgerlijke maatschappij teruggeven. Doch deze wedergeboorte kan niet in de cel alleen geschieden. De strafvoltrekking moet dus progressief ingericht worden. Slaafsch navoring moet men daarbij vermijden. 2) Wil men echter den delinquent afschrikken, dan is alleen afzonderlijke opsluiting geschikt, teneinde den invloed van medegevangenen tegen te gaan. 3) Tegenover onverbeterlijke is ieder stelsel goed, dat in staat is met de minste kosten de maatschappij te beschermen. Men kan dus de opgave, aan het gevangeniswezen te stellen, in het kort aldus formuleren: *Isolering voor kortere, progressieve wijze voor langere vrijheidsstraffen*. Nachtelijke scheiding is reeds alleen uit een zedelijkheids oogpunt noodig en in alle gevallen gewenscht; al het overige is hijzake. Voor de inrichting voor jeugdige misdadigers zie men *Dwangopvoeding*.

Gevangeniswezen in verschillende landen. In het algemeen kan men vier groepen onderscheiden, die echter dikwijls uiteenloopen: 1) België heeft de celstraf het meest consequent en met vele kosten doorgevoerd. Alle vrijheidsstraffen tot 10 jaar, langere met toestemming van den gestrafte, moeten in eenzame opsluiting voltrokken worden. De resultaten zijn naar het oordeel van deskundigen absoluut onbevredigend. 2) Talrijke landen hebben eenzijdig de celstraf

voor kortere, anderzijds als beginstadinn voor langere vrijheidsstraffen aangenomen, welke laatste kan verder zonder een bepaald progressief karakter worden voltrokken. Het maximum is daarbij zeer verschillend. De doorvoering laat meestal veel te wenschen over. 3) Een bijzondere stelling nemen die landen in, welke voor langere vrijheidsstraffen het progressieve stelsel hebben ingevoerd. Die staten zijn: Engeland, Hongarije, Kroatië, Bosnië, Finland, Italië en Japan. 4) De laatste groep vormen die landen, welke geen bepaald strafstelsel bezitten.

Nederland behoort tot de 2de groep, althans wat de *gevangenisstraf* betreft. Ons Wetboek van Strafrecht kent n.l. voor personen boven de 18 jaar drie vrijheidsstraffen: gevangenisstraf, hechtenis en plaatsing in een Rijkswerkinrichting. Gevangenisstraf en hechtenis zijn hoofdstaffen; plaatsing in een Rijkswerkinrichting een bijkomende straf, d.w.z. een, die ondergaan wordt na voltrekking van een hoofdstaf. Veroordeeling tot *gevangenisstraf* is mogelijk bij de meeste feiten, die door het Strafwetboek worden aangeduid als misdrijven. *Hechtenis* kan worden opgelegd bij vele overtredingen en ook bij enkele misdrijven, meest zoodanige, waarbij geen opzet, maar alleen schuld in het spel is. Ook treedt hechtenis in de plaats van geldboete, indien de veroordeelde die niet betaalt binnen twee maanden na den dag, waarop de rechterlijke uitspraak kan worden ten uitvoer gelegd (subsidiare hechtenis). *Plaatsing in een Rijkswerkinrichting* kan worden toegepast bij herhaalde dronkenschap, bedelarij en landlooperij.

De *gevangenisstraf* is levenslang of tijdelijk. De duur der tijdelijke is ten minste 1 dag en ten hoogste 20 jaren. Gevangenisstraf van 5 jaren of minder wordt geheel, gevangenisstraf van langeren duur gedurende de 6 eerste jaren in afzondering ondergaan. Bij gevangenisstraf van langeren duur dan 5 jaren kan de minister van Justitie, op verzoek van den veroordeelde, dezen vergunnen zijn verderen straftijd geheel of ten deele in afzondering door te brengen. De afzonderlijke opsluiting wordt niet toegepast op personen beneden de 14 en boven de 60 jaar (tenzij, wat de laatsten betreft, op eigen verzoek), en op gevangenen, die daarvoor na geneeskundig onderzoek ongeschikt blijken te zijn. De gevangenisstraf wordt ondergaan in een *strafgevangenis*. In verschillende plaatsen van ons land bestaan cellulaire gevangenen, terwijl zij, die tot gevangenisstraf van meer dan 5 jaren of tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld zijn, geplaatst worden in bijzondere strafgevangenen te Leeuwarden voor mannen, of te Gorinchem voor vrouwen, en zij, die onder zijn dan 60 jaar of om gezondheidsredenen ongeschikt zijn voor straf, een plaats vinden in de gevangenen te 's-Hertogenbosch voor mannen of te Gorinchem voor vrouwen. De gevangenis te 's-Hertogenbosch zal evenwel door een bij Scheveningen vervangen worden. De gevangenen, die hnn straf in *gemeenschap* moeten ondergaan, worden verdeeld in klassen. De tot levenslange gevangenisstraf veroordeelden blijven steeds van de andere gevangenen gescheiden. Voor de tot tijdelijke gevangenisstraf veroordeelden bestaan drie klassen. Iedere gevangene is *verplicht* tot arbeid. De arbeid geschiedt voor rekening van het Rijk of van particulieren.

Aan den arbeid voor rekening van het Rijk wordt zooveel mogelijk nitbreiding gegeven. Voorden verrieten arbeid wordt aan de gevangenen loon toegekend. Aan de veroordeelden voor meer dan 3 maanden, die nog geen 40 jaar oud zijn, wordt onderwijjs gegeven in lezen, schrijven en rekenen, behoudens persoonlijk nitzonderingen; ook kan voortgezet en vakonderwijs worden verstrekt. Verder wordt gelegenheid gegeven om godedienstonderwijs te ontvangen en worden in de gevangenis godsdienstoefeningen gehouden, waaraan de gevangenen behoudens uitdrukkelijke vrijstelling verplicht zijn deel te nemen. Aan gevangenen, die zich misdagen, kunnen de volgende disciplinaire straffen worden opgelegd: 1° opsluiting in een volstrekt donkere strafcel; 2° gewone sluiting in de boeien; 3° opsluiting in een gewone strafcel; 4° opsluiting in een gewone cel; 5° verstrekking van water en brood in plaats van het gewone voedsel; 6° onthouding van arbeid, van het genot der vrije lucht, van lectuur, van bezoek, van het schrijven of ontvangen van brieven, van het gebruik maken der kantine of van andere voorrechten. In de gevangenis te Leeuwarden kan bij voortdurende verstoring der orde en aanslagen tegen personen lijfstraf worden toegepast, bestaande in het toebrengen van hoogstens 50 slagen op het achterdeel met de bullepees of rottan. De gevangene kan, wanneer hij $\frac{1}{2}$ van zijn straftijd en terens tenminste 3 jaren in de gevangenis heeft doorgebracht, bij besluit van den minister van Justitie voorwaardelijk in vrijheid worden gesteld, welke invrijheidstelling te allen tijde herroepbaar is, ingeval de veroordeelde zich slecht gedraagt of in strijd handelt met de in zijn verlof pas uitgedrukte voorwaarden. Ook kan te allen tijde aan den gevangene bij Koninklijk Besluit gratie worden verleend, welke gratie naar het algemeen gevoelen onvoorwaardelijk en onherroepelijk is.

Voor de *hechtenis* is de duur ten minste een dag en ten hoogste een jaar; in enkele gevallen kan zij stijgen tot een jaar en vier maanden. Zij wordt niet ondergaan in een strafgevangenis, maar in een huis van bewaring. Regel is, dat de hechtenis wordt doorgebracht in gemeenschap, maar op zijn verzoek kan den veroordeelde worden vergund haar te ondergaan in afzondering. De tot hechtenis veroordeelde houdt zich bezig met zoodanigen arbeid als hij verkiest, behoudens de noodige voorschriften van orde en tucht. Over de opbrengst van zijn arbeid heeft hij de vrije beschikking. Blijft hij in gebreke zich met eenigen arbeid bezig te houden, dan kan hem verplichte arbeid worden opgelegd.

Zooval in de gevangenen als in de huizen van bewaring worden de gevangenen gevoerd op kosten van het Rijk, waarbij als regel geldt, dat de veroordeelden gedurende de twee eerste etalen van hnn straftijd niets anders ontvangen dan water en brood. Alleen in de huizen van bewaring bestaat de pistole (voeding voor eigen rekening). In alle gestichten bestaan kantines, waarnit de gevangenen behalve de hnn van Rijkswegs verschaft artikelen andere kunnen koopen voor hun verdiend zakgeld en in enkele gevallen voor hnn eigen geld. Verder is in elk gesticht een bibliotheek aanwezig, waaruit aan de gevangenen boeken ter lezing worden verstrekt.

Het beheer over elke strafgevangenis of huis van bewaring wordt gevoerd door een directeur of cipier, onder de bevelen van een college van regenten.

Over *Rijksoverheidsinrichtingen* zie aldaar en over *Tuchtheden* zie *Dwaangopvoeding*.

De bevolking van onze strafinrichtingen kan nit het volgende overzicht blijkten.

Op 31 December 1904 was de in de gezamenlijke gestichten aanwezige bevolking 7667 mannen en 319 vrouwen sterk, waarbij 53 mannen en 5 vrouwen geëvacueerd of om andere redenen tijdelijk buiten het gesticht vertoevend.

In verhouding tot de bevolking van Nederland en in vergelijking met voorgaande jaren, geven deze cijfers de volgende nitkomsten:

		Bevolking van Nederland op 31 December.	Bevolking der gezamenlijke gestichten op 31 December.	Verhouding.
Mannen	1900	2 560 277	7014	2.73 %
	1901	2 603 498	7363	2.82 "
	1902	2 647 444	7812	2.95 "
	1903	2 690 210	7740	2.88 "
	1904	2 730 505	7667	2.81 "
Vrouwen	1900	2 618 796	359	0.13 "
	1901	2 659 767	382	0.14 "
	1902	2 699 737	369	0.14 "
	1903	2 740 771	334	0.12 "
	1904	2 779 154	319	0.11 "
Totaal	1900	5 179 072	7373	1.42 "
	1901	5 263 265	7745	1.47 "
	1902	5 347 181	8181	1.53 "
	1903	5 430 981	8074	1.49 "
	1904	5 509 659	7966	1.45 "

Voorzover het jaar 1904 betreft, bestond deze op 31 December aanwezige bevolking, behoudens de tijdelijk buiten het gesticht verhljvenden, nit 6551 veroordeelde en 1061 niet-veroordeelde mannen, 207 veroordeelde en 107 niet-veroordeelde vrouwen, benevens 2 vastgezette wagens wangedrag.

Met de moeders waren op 1 Januari 7 kinderen aanwezig; in den loop des jaars werden er 164 opgenomen en 5 werden er in de gestichten geboren. Van deze 176 verlieten 166 de gestichten; 1 overleed, zoodat er op 31 December nog 9 aanwezig waren.

Zie verder de artikelen *Genootschap tot zedelijke verbetering van Gevangenen*, *Kinderswetten en Strafrecht*.

Gevangenschap is een gebouw te 's Gravenhage (zie aldaar), waarvan het behoud als historisch gedenkteeken (het is de oude voorpoort van den Hove der graven van Holland) bevolen is bij Kon. Besluit van 1 Juni 1853. Nadat het gerestaureerd was, is daarin een verzameling werktuigen tentoongesteld, die gediend hebben bij de vroegere strafrechtspleging in Nederland, alsmede eenige afbeeldingen en voorwerpen betreffende personen, die daar gevangen gezeten hebben o. a. *Cornelis de Witt*.

Gevarenklasse. Zie *Omgevallenwet*.

Gévay, Anton, een Hongaarsch geschiedschrijver, werd geboren te Komoru in 1796. Eerst was hij gouverneur van graaf *Paul Széchenyi*, in 1827 werd hij custos van de keizerlijke Hofbibliotheek te Weenen en in 1840 keizerlijk Hof- en Staatssecretaris aldaar. Hij schreef: „Legatio Hoberdanacz et Sigismundi Weichselberger ad Suleimanum I" (1834), „Die Punkte des Gyarmather Friedensschlusses am 26 Mai 1625" (1837), „Die Punkte des Szünver Friedensvertrages vom 13 September 1627" (1837), „Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oesterreich und der Pforte im 16 und 17 Jahrhndert" (3 dln., 1840), „Die Paschas von Ofen" (1841) en „Itinerär Kaiser Ferdinands I, 1521—1564" (1843). Hij was lid van de Hongaarsche Academie van Wetenschappen en overleed den 9den Juli 1845.

Gevecht wil in de tactiek zeggen den in botsing komen van wederzijdsche strijdkrachten. Men spreekt van ontmoetingsgevecht als beide partijen, in voorwaartsche beweging zijnde, op elkander stooten; van aanvallenden verdedigend gevecht, naarmate de partij voorwaarts rukt of de andere in een versterkte stelling afwacht. Een gevecht, dat enkel verdedigend gevoerd wordt, is

van geen nut, wel als er een tegenaanval aan is verbonden. Een gevecht heet beslissend, als het van invloed is op den afloop van den oorlog, op het bezit van het operatie-terrein of op den ondergang van het leger, men spreekt dan meestal van slag. Aan dit gevecht gaat een inleidend gevecht (schermtusseling en treffen) vooraf. Naarmate het terrein en de eigenaardigheid van den strijd spreekt men van dorps-, bosch-, riviergevechten, enz. Een gevecht, lonter om tijdwinst aangegaan, noemt men slepend; heeft het in den rug van op marsch zijnde afdeelingen plaats, dan spreekt men van achterhoede gevecht. Men spreekt van infanterie-, cavalerie-, artilleriegevechten en van gevechten der drie verbonden wapenen. Het vuurgevecht in verspreide orde is de eenig mogelijke strijdwijze; alleen in nitersten nood en in den nacht wordt van de blanke wapenen gebruik gemaakt. De moeilijkheid om over dag onder het oog van de tegenpartij vooruitte komen, heeft aanleiding gegeven tot een ruime toepassing van nachtgevechten.

Aan het artillerie-gevecht gaat een verkenning der intenemen stelling vooraf. Deze moet dekking opleveren, een ruim schootsveld geven, bij voorkeur rechthoekig op de schootsrichting liggen, gelegenheid voor opstelling van veel ge-

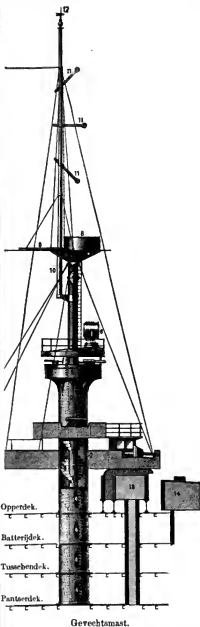
schnt geven en ten slotte goede achterwaartsche verbinding hebben. Het gevecht moet met het grootst mogelijk aantal stukken tegelijk begonnen worden.

Gevechtsbatterij is dat deel eener veldbatterij, dat bij den strijd in de voorste linie optreedt. Zij bestaat uit alle stukken (4 à 6) der batterij met 3 of meer munitie-wagens, welke naast of achter het stuk staan. In Nederland heeft elk stuk zijn caisson bij zich en 3 caissons in den gevechtstrein.

Gevechtmast noemt men den mast, die zich op moderne lineschepen en groote kruisers bevindt en met lichte snelvuurkanonnen bewapend is, tevens dient als nitkijkpost, tot opstelling van zoeklichten en voor den signaaldienst. De voorste gevechtmast (zie de afb.) staat achter den commandostand (13) in den voorsten geschnittoren (14). De gevechtmasten rusten op het pantserdek en bestaan uit een inwendige stalen buis (1) met een middellijn van ± 75 cm. en een uitwendige van 2,25 m doorsnede. De inwendige steekt ± 10 m. boven de uitwendige uit; zij wordt gebruikt om schietbenoodigheden naar boven te hijschen en als luchtkoker (4). De ruimte tusschen beide buizen bevat twee wenteltrappen (3), één om naar boven en één om naar beneden te gaan. Deuren leiden van ieder dek in den mast, waarvan de mantel ronde zijvensters bezit. Op de buitenste buis rust boven den gevechtmast (5) met een doorsnede van ± 4.5 m. en met 1 m. hoogte en 8 mm. sterke pantserbedekking van staal. Op de draaipinnen van dit pantser zijn twee machinekanonnen van 3,7 cm. en twee machinegeweren van 8,8 mm. opgesteld. De gevechtmast is met een stalen dak gedekt. Op het bovineinde van de inwendige buis rust de zoeklichtmast (8) met een doorsnede van 1,75 cm. en een 1 m. hoogte pantserbekleding; in het midden staat een elektrische schijnwerper, die echter ook dikwijls, zooals in de afb. (6), op het dak van den gevechtmast wordt opgesteld. Achter den zoeklichtmast is de eveneens stalen, ± 10 m. hoogte steng (10) bevestigd, aan wier vlaggeknop zich de commandoteekenen (admiraalsvlaggen of oorlogswimpels) en een windwijzer (12) bevinden; bovendien draagt de steng signaalarmen (11) en -lampen. Onder den zoeklichtmast zijn, althans op Deutsche schepen, ter zijde twee signaalra's, ook voor de controle van het roer bestemd, en naar achteren twee signaalaffels (9) met een menigte vlaglijnen aangebracht.

Gevechtstoren beteekent zooveel als gevechtmast. Zie aldaar.

Gevel of *fronton* noemt men dat gedeelte van de smalle zijden van een langwerpig vierkant gebouw, hetwelk door het dak is begrensd, zoodat het een gelijkbeenigen driehoek vormt, waarboven of het dak uitsteekt, of die zelf boven het dak uitsteekt. Wel wordt somtijds de geheele voor-, alsmede de geheele achtermuur eveneens met den naam van gevel bestempeld, terwijl men tevens van *zijgevels* spreekt. *Gevelhuizen* zijn zoodanige, die een gevel in het front hebben. De gevels der Ouden waren zeer laag. Het gevelveld moest volgens *Vitruvius* slechts $\frac{1}{3}$ van zijn breedte tot hoogte hebben. De Grieken en Romeinen versierden hun tempels met gevels, en het eerste

woonhuis met een gevel werd gebouwd door *Julius Caesar*. Was het gevelveld groot, dan

voorzag men het van standbeelden. Opschriften of vensters in de gevels, zooals in lateren tijd, zoekt men bij de Ouden te vergeefs. De meest beroemde gevels (*tympa*) waren die van het Parthenon te Athene, van wier standbeelden (Gigantestrijd) nog een en ander is bewaard gebleven. In den laatsten tijd van het Romeinsche keizerrijk werden de gevels steiler en verhieven zich op een onbehagelijke wijze op haken en zuilen. Men dacht er niet aan, dat de stompe bovenhoek van den gevel evenredig moest zijn aan de dikte en hoogte der zuilen en balken. Bij de opkomst van den bouw der gewelven verdween de antieke gevel meer en meer, vooral in de Byzantijnsche bouwkunst, waar hij door den hoog vervangen werd. In het Westen leefde de antieke gevel nog laag in den smaak, vooral in de Romaansche landen (Frankrijk en Italië), terwijl hij in Duitschland en ons land in de 11de eeuw eerst rechtboekig en vervolgens scherphoekig werd, hoewel er ook Fransche en Eegelsche kerken in spitsboogstijl gevonden worden met rechthoekige gevels. De gevel in den spitsboogstijl drukt geheel iets anders uit dan de antieke Grieksche. Deze laatste is door een lijst gebroken; de eerste verheft zich onafgebroken tot den top. Trapgevels zijn van veel lateren tijd en zijn o.a. een kenmerk der Oud-Hollandsche bouwkunst. De modern-klassieke bouwkunst heeft ook hoven denren en vensters geveltjes aangebracht van zeer verschillende en wel eens zeer smakelooze vormen. Intusschen komt men meer en meer terug van de kwade gewoonte, om denren en vensters te versieren ten koste van de harmonie van het geheel.

Gevers van Endegeest, jhr. mr. *Daniel Theodore*, een Nederlandsch staatsman, werd geboren te Rotterdam den 25sten Augustus 1793, ontving zijn eerste opleiding op een kostschool te Soresse in het zuiden van Frankrijk, daarna op de Latijnsche school te Haarlem, werd in 1810 student te Leiden, trad in 1813 in krijgsdienst, hervatte daarna zijn studien en promoveerde in 1817 op een dissertatie: „De servis romanis artes colentibus”. Nadat hij een paar jaar als advocaat was werkzaam geweest, deed hij gedurende anderhalf jaar een reis door het zuiden van Europa, werd daarop commies van Staat en in 1838 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij was omstreeks twintig jaren aldaar werkzaam en bekleedde er meermalen het voorzitterschap. Ook behoorde hij korten tijd tot de leden der Eerste Kamer. Hij was evenzeer een voorstander van den vrijhandel als een tegenstander van het ministerie *Thierbecke* in zake de beschoppelijke hiërarchie. Hij werd in 1856 minister van Buitenlandsche Zaken, maar toen het ontwerp-handelstractaat met België verworpen werd, legde hij den 18^{den} Maart 1858 de portefeuille neder. Hij was voorzitter van de Commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van de Haarlemmermeer, hoogheemraad van Rijnland, corator der Leidsche hogeschool en lid der Leidsche Maatschappij van Nederlandsche letterkunde. Hij overleed op zijn langdoeg Endegeest bij Leiden den 27sten Juli 1877.

Gevest. Zie *Housc- en Stootcrapen*.

Gevoel. In het dagelijksch leven pleegt men

vijf zintuigen te onderscheiden: gezicht, gehoor, reuk, smaak en gevoel. Van deze is het gevoel het meest samengesteld van aard; immers het omvat tast- of drukzin, warmte- en koudzin, pijngevoel en nog meer. Behoudens een enkele uitzondering, is het gevoel het meest ontwikkeld in de huid, en in de zichtbare slijmvliezen. (mondholte, nensslijmvliezen, enz.) En voor ieder der verschillende gewaarwordingen zijn verschillende zenuwvezeltjes aangewezen, die zich vereenigende in grootere zenuwtammen, de hersenen bereiken en daar de van buiten aangebrachte prikkels tot bewustzijn brengen. Dat inderdaad voor verschillende gewaarwordingen verschillende zenuwvezeltjes zijn aangewezen, kan blijken uit een eenvoudige proef. Men neme een stukje paardehaar, en bevestigte dit aan het uiteinde van een licht stukje riet en wel zoo, dat het paardehaar er loodrecht opstaat; vervolgens late men de punt van het paardehaar nu eens op de eene dan weer op de andere plaats van de huid rusten. Men zal dan verschillende gewaarwordingen ontvangen. Op sommige plaatsen veroorzaakt het paardehaar pijn, op andere plaatsen slechts drukking. Dit is — het zij in het voorbijgaan gezegd — niet in tegenspraak met het feit, dat knijpen van de huid overal pijn veroorzaakt. Immers, gelijk het experiment leert, liggen de zoogenaamde pijnpunten dicht bij elkander, zoodat men bij het knijpen, behalve drukpunten en andere punten, altijd ook tal van pijnpunten aanspreekt.

Om van de *verbreiding* der pijn- en drukpunten over de hoid een goed overzicht te erlangen, kan men die punten met inkt van twee verschillende kleuren aangeven. Bij nadere proefneming blijkt dan, dat tusschen deze punten weer andere gelegen zijn, voor gewaarwordingen van anderen aard. Neemt men namelijk in plaats van een paardehaar, een metalen stijfje, dat tot willekenigre temperatuur verwarmd of afgekoeld kan worden, door er warm of koud water door te voeren, dan merkt men op, dat sommige van de nog niet aangegeven punten, voor koude, andere voor warmte gevoelig zijn. Men moet dus, gelijk gezegd, wel aannemen, dat van de huidoppervlakte verschillende soorten van zenuwvezelen zich naar het centraalorgaan begeren.

Deze voorstelling wordt bevestigd door hetgeen men bij sommige ruggemergsziekten waarneemt. Daarbij komt het voor, dat het pijngevoel verloren is gegaan, doch het tastgevoel is blijven bestaan. Men kan den patiënt knijpen, prikken, zonder dat deze er eenige pijn van ondervindt. Toch neemt hij de geringste aanraking waar. Blijkbaar zijn dus de banen van den pijnzin in het ruggemerg vernield of tijdelijk buiten functie gesteld, die van den tastzin niet. Zoo wordt ook waargenomen, dat alleen de temperatuurzin verdwenen is, of ook, dat wel koude doch geen warmte wordt gepercipieerd of omgekeerd.

In gelijken zin spreekt ook de ervaring bij de chloroform-narcose. In den aanvang en aan het einde der narcose namelijk wordt iedere aanraking gevoeld, doch pijn veroorzaakt deze niet. Wordt h.v. een gloeiende platinastift over de huid gestreken, dan wordt dit door den patiënt

waargenomen als een aanraking, doch het doet hem niet pijnlijk aan. Na cocaine-inspuiting voelt de patiënt de insnijding van de huid, doch pijn veroorzaakt deze niet.

De afstand der punten is voor verschillende gewaarwordingen zeer verschillend. Zoo liggen zij voor het warmte- en voor het koudegevoel op betrekkelijk grooten afstand van elkander verwijderd. Voor het tastgevoel daarentegen is de afstand der punten in het algemeen gering. In het algemeen, want op verschillende gedeelten van de huid is dit zeer verschillend. Zoo heeft men gevonden, dat zij dichter bij elkander liggen aan de binnenzijde (volairzijde) dan aan de rugzijde van de hand, ver van elkander aan het hooftbeen en aan den rug.

Een aanzienlijke *verfijning van het tastgevoel* geven de fijne haartjes van de huid. Zoo moet men op de geschoren rugvlakte van den daaim een gewicht van 35 mg. op een grondvlakte van 9 mm² plaatsen, om nog juist een drukgewaarwording teweeg te brengen. Op de ongeschoren rugvlakte zijn 2 mg. reeds voldoende. De reden daarvan is te zoeken in het feit, dat de haartjes scheef zijn ingeplant en dat hetgeen daarvan buiten de huid uitsteekt, veel langer is dan hetgeen zich in de huid berindt. Iedere drukking op het nitwendige haar dns, wordt veelmaal vergroot op het inwendige overgebracht. Nu zijn daar ter plaatse de haartjes omgeven door fijne zennwrezeltes. worden deze met zekere kracht tegen de omgeving gedrukt, dan krijgt men een tastgewaarwording en deze drukking is groter dan die, welke op het nitwendige gedeelte van het haar wordt uitgeoefend.

Van de hierboven genoemde gevoelsgewaarwordingen is het *pijngeroel* misschien wel het meest gewichtige. Dit is het, dat hij het dier een krachtigen prikkel vormt, om zich aan mechanische beleedigingen van zijn aanvaller te onttrekken, een prikkel, die hij krabben zelfs tot een vrijwillig prijsgeven van het beklede ledemaat leidt. Knijpt men een krah in een zijner pooten, dan laat hij het geknepen deel bij de eerste geleiding los en verwijdt zich zonder dat lid.

Voorts waarschuwt de pijn, om zieke lichaamsdeelen tegen drukking te vrijwaren, en waar beweging pijnlijk is, zal deze zooveel mogelijk worden voorkomen en aldus de genezing worden in de hand gewerkt. Bij den mensch is de pijn een krachtige en heilzame prikkel, om hulp in te roepen.

Het is merkwaardig, dat het pijngeroel het meest ontwikkeld is in de huid, wat trouwens doelmatig is, omdat juist dit deel van het lichaam het eerst en het meest aan mechanische invloeden blootstaat. Hoe dieper onder de huid des te minder gevoelig. Vóór de invoering van de chloroform hebben de chirurgen ruimschoots gelegenheid gehad te constateren, dat sneden door spieren en pezen weinig pijnlijk zijn; been is in gezonden toestand zoo goed als gevoelloos. Het vordraagt zagen, boren, enz., zonder pijn te veroorzaken. Ook het maag- en darmslijmvlies is in normale omstandigheden ongevoelig. Er zijn dan ook tegenwoordig chirurgen, die bij huikoperaties, waarbij braken zeer gevaarlijk kan

zijn, om die reden van chloroform afzien. De huidsmede toch, die juist verreweg het pijnlijkst is kan door een cocainemengsel geheel pijnloos gemaakt worden. Bij ontstekingsstoelstanden is de gevoeligheid der ingewanden verhoogd.

Wanneer de tegenstanders der vivisectie op het toppunt van hun verontwaardiging staan, wanneer zij denken aan operaties in de diepte van het lichaam, dan hlijken zij dns niet te weten, dat juist daar het individu het minst gevoelig is. Grootte gevoeligheid voor pijn bezit, gelijk gezegd, de huid, en deze kan in nagenoeg alle proeven, waar narcose niet geoorloofd is, door plaatselijke anaesthesie verdoofd worden.

Nog op twee vormen van den gevoelszin zij hier de aandacht gevestigd. In de eerste plaats op het *spiergevoel*. Wanneer op de vrije, niet ondersteunde hand een gewicht rust, dan zal het overwicht, dat men er hij moet leggen, opdat dit als een vermeerdering wordt waargenomen, een zeker bedrag moeten overschrijden. Een kleiner overwicht dus zal nog niet als vermeerdering worden geconstateerd. Doet men nu de proef zoo, dat de hand niet vrij is, doch rust op een tafel, dan zal bij het oorspronkelijk gewicht een grooter overwicht moeten gevoegd worden, om als vermeerdering te worden waargenomen, dan wanneer de hand vrij werd opgehouden. De oorzaak van dit verschijnsel kan alleen gezocht worden in de omstandigheid, dat, wanneer de hand wordt vrijgehouden, de arm- en handspieren zich moeten samentrekken. De mate van inspanning voelt men in de spieren en dit gevoel, dat men spiersin noemt, is dus hij de schatting van het gewicht behulpzaam aan den drukkin. Wellicht echter is de zaak meer gecompliceerd en helpen hier ook nog de gewrichtsen mede; immers ook deze worden bij een grootere belasting krachtiger aangesproken.

Ten slotte dan de laatste vorm van gevoelszin, dien men in het Duitsch pleegt naam te vatten onder den naam „*Gemeingefühle*,” en waartoe behooren: honger, dorst, vermoeidheid, behagelijkheid, onbehagelijkheid, wellust enz. Onze kennis daarvan is nog zoo gering, dat wij er ons toe bepalen, op het bestaan de aandacht te vestigen.

Gevolg noemt men de lieden, die een hooggeplaatst persoon, hijv. een vorst, begeleiden. Reeds hij de Germanen hadden dappere aanvoerders een gevolg, bestaande uit krijgslieden of aankomende jongelingen, die een ervaren en dapperen graaf of hertog hij al zijn ondernemingen getrouw ter zijde stonden. In vreedestijd vormden zij een lijfwacht, verrichtten ook wel huisselijke diensten, in den oorlog streften zij in zijn onmiddellijke nabijheid. Het toetreden tot zoodanig verbond wierp geenerlei smot op de eer of de vrijheid, zoodat zelfs de zonen van aanzienlijke geslachten daartoe besloten. Daarentegen ontvingen zij van hun aanvoerder hun onderhoud, hun wapens, een aandeel in den buit en tevens geschenken. Was het den vorst niet mogelijk, in tijd van vrede een groot aantal dienstmannen te onderhouden, of verdroot aan dezen de eenentige rust, dan verhoogden zij zich ook wel hij andere vorsten, die juist in oorlog gewikkeld waren. Het was n. l. geen verbintenis voor het geheele leven, maar

dikwijls slechts een leertijd, na afloop waarvan men naar zijn eigen haardstede terugkeerde. Ook de vorsten in latere koninkrijken, na den val van het Romeinsche Rijk gesticht, hadden een dergelijk gevolg (*Comitatus*). De mannen dezer vereenigingen droegen den naam van *Antrustiones* en waren door een eed van trouw aan den koning verbonden. Zijn leden bekleedden de hoogste ambten en waardigheden en genoten, behalve de koninklijke bescherming (*trustis dominica*), belangrijke voordeelen. Ook werd aan ondergeschikte vorsten het recht verleend een gevolg te vormen, mits zij daarmede in oorlogstijd hun sonverein te hulp kwamen. Het bestaan van zulk gevolg, op trouw en afhankelijkheid gevestigd, heeft nog lang in de herinnering bewaard en wij vinden het in de heldendichten der Germaansche ontheid — van den „Boowulf“ tot aan het „Nibelungenlied“ — verheerlijkt. Later ontwikkelde zich uit dit stelsel de instelling der vazallen (zie *Leenstelsel*).

Gevorkt.

Gevorkt (zie de afb.) noemt men in de wapenkunde een voorwerp in een schild, dat in twee gebogen tanden eindigt.

Gewaarwording is in algemeen zin ieder door de zintuigen onmiddellijk veroorzaakte ziels-toestand. Hiertoe behooren de gemoedstoestanden en de indrukken der naar buiten gerichte zintuigen. De wetenschap beperkt het woord tot de kwalitatief eenvoudige bestanddeelen van voorstellingen, zooals warm, hlanw, zoet enz. Aan een gewaarwording onderscheidt men als veranderlijke bepalingen of modificaties, qualiteit, intensiteit, duur en nitgestrektheid. Terwijl de eerste drie op alle gewaarwordingen van toepassing zijn, is van de laatste slechts sprake bij den tast- en gezichtszin. De vraag naar den oorsprong der gewaarwordingen is moeilijker te beantwoorden, sedert men genoodzaakt is het vroeger standpunt op te geven, volgens hetwelk van de dingen materiële beelden zouden nitgaan en door hun hinnendringen in de zintuigelijke organen de gewaarwordingen als trouwe afbeeldingen der dingen in het leven zonden roepen. De physiologische psychologie beschouwt de gewaarwording als een zelfstandige verschijning, die gepaard gaat met een bepaald, in sensorische centra zich ontwikkelend zenuwproces; de natuurwetenschap heeft aan de huitenwereld die eigenschappen ontnomen, welke de gewone opvatting op grond der gewaarwording aan haar had toegekend.

Gewapend beton. Zie *Beton*.

Geweel. Zie *Handweverijen*.

Gewei noemt men bij de hertachtige herkauwende dieren de nit echt been bestaande, bij den volkomen wasdom niet meer door huidweefsel bedekte horens, die op spilvormige verlengstukken van de voorhoofdsbeenderen staan. Het gewei komt, of alleen bij het mannelijke geslacht (als abnormaaliteit ook bij het vrouwelijke) voor, of bij beide geslachten (rendier). Het wordt na de volkomen ontwikkeling ieder jaar afgeworpen.

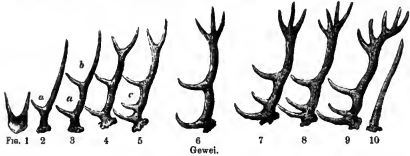
Het vormt zich uit het einde der voorhoofdsbeenvlengingen en is aanvankelijk een week, van talrijke vaten doorsneden, kraakbeenachtige, door huid en haren bedekte massa, die na eenigen tijd door kalkafzetting verhardt, zich naar gelang van de soort en den onderom van het dier vertakt en meestal spilvormig eindigt. Dan houdt de bloeddienlatie op en het gewei vormt met het voorhoofdsbeen één geheel. De herten ontdoen door schuren en wrijven tegen boomen hun gewei van de huidbedekking (bast). Eenige maanden na de voltooidte ontwikkeling begint een met de *caries* (zie *Becnet*) te vergelijken oplossingsproces aan de punt van het voorhoofdsbeen, waardoor de verbinding met het oude gewei losgemaakt wordt, dat ten slotte afvalt, in plaats waarvan een nieuw komt. Het gewei staat in verband met de geslachtsfuncties der geweidragende zoogdieren. Worden herten gecastreerd, nadat zij hun gewei afgeworpen hebben of dit pas in zijn eerste ontwikkeling is, dan krijgen zij een priukengewei (fig. 30), dat niet meer afgeworpen wordt; worden zij gecastreerd, nadat het gewei vertakt is, dan werpen zij het na 3 weken af, ook wanneer de eigenlijke tijd daarvoor nog niet gekomen is, en krijgen een priukengewei. De eenzijdige castratie heeft geen invloed op het gewei, wel echter de eenzijdige verwonding, waarop een vrij lange ziekteperiode volgt. Gewoonlijk wordt het gewei ieder jaar grooter en sterker. Bij verschillende soorten herten neemt jaarlijks het getal der takken van het gewei volgens bepaalde regelen met één toe, bij andere soorten daarentegen blijft, wanneer het dier volwassen is, het aantal vertakkingen onveranderd. De eerste stadia der geweivorming worden gewoonlijk aangeduid door de benamingen eerste hont en gaffel, eerst na het ontstaan van de tweede vertakking spreekt men dan van gewei. Op de vorming van het gewei heeft het voedsel een zeer grooten invloed.

Voor de herten, waarop jacht gemaakt wordt, is voor het gewei en de verschillende ontwikkelingsperiodes een bijzondere terminologie in gebruik.

Edelwild. De in het begin van Juni geboren jongen van het edelhert toonen in de eerste vier maanden niets van een geweivorming. Eerst in het midden der tweede of jonghertperiode (5de—14de maand) verheffen zich als woekeringen op het voorhoofdsbeen de rozenstokken of de geweistoel en vormen zich de bovenbeschreven verlengingen. Van Augustus van het tweede tot April van het derde jaar (15de—23de maand) wordt het eerste gewei gedragen; dit is de tijd van het hert van den eersten kop (gewei). Van Mei van het derde tot Maart van het vierde jaar (24de tot 34de maand) wordt na het afwerpen van het eerste gewei het tweede gevormd (hert van den tweeden kop). In het daarop volgende jaar krijgt het hert van den derden kop het volgende gewei, dat dan weer in April van het volgende jaar afgeworpen wordt. Zoo gaat het jaarlijks verder. Jonge edelherten werpen het gewoonlijk in Maart of April, andere reeds in Februari af. Het afschuren geschiedt meestal tegen het einde van Juli. Het eerste gewei van het edelhert zijn spiesen, die geen paalenkrans (roos)

hebben, zooals uit fig. 1 te zien is. Men noemt daarom zulk een geweidragend hert wel eens spießer. Op deze periode volgt direct die van den gaffel (fig. 2). Daarbij vertoont zich op iederen tak een werkelijke roos en daarboven een nitspruitel (a in fig. 2). Het derde gewei krijgt boren het nitspruitel ongeveer in het midden van den tak een tweede nitspruitel, waardoor het gewei van den zesppunter (fig. 3) gekenmerkt

spreekt men van een takspießer (fig. 10). Dikwijls neemt men bij andere herten een vermindering van het aantal punten waar; dan echter zijn de takken buitengewoon sterk ontwikkeld. Het noemen geschiedt steeds naar den tak, die de meeste punten heeft en wel wordt het aantal dubbel genomen. Heeft bijv. de eene tak zes punten en de andere minder, dan noemt men het hert een oneven twaalfpunter; hebben

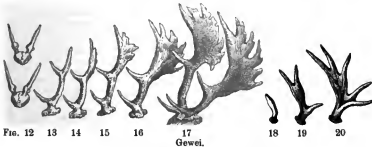

wordt. Achter dat tweede nitspruitel (b in fig. 3) toont de tak een knievormige buiging, die gewoonlijk voorof achter het eerste nitspruitel (d in fig. 3) te zien is. Bij den volgenden trap, dien van den achtpunter, verdeelt het uiteinde van den tak zich als een gaffel (fig. 4). Daarop volgt de trap van den tienpunter. Deze kenmerkt zich daardoor, dat zich tusschen het eerste en tweede nitspruitel de zoogenaamde „eissprosse" (c in fig. 5) ontwikkelt. Daarna volgt de periode van den twaalfpunter (fig. 7), hierbij buigt bij den gaffel van den normalen tienpunter de hoofdtak knievormig achterwaarts om, waardoor de eerste uit drie punten bestaande kroon ontstaat; daarom

beide takken zes punten, dan spreekt men van een even twaalfpunter.

Damherten. Een in Juli geboren damhert krijgt in de vrije wildhaan reeds in October—December nitwassen van de rozenstokken. Gedurende de volgende 16 maanden wordt het eerste gewei gedragen. Dit bestaat uit spießen (fig. 11) met gezwelvormige verdikte basis. In de daaropvolgende 11 maanden draagt het hert, na het afwerpen van het eerste, het tweede gewei (fig. 13), dat meestal reeds de beide nitspruitsels vertoont. Bij de daarop volgende periode (fig. 14) verwijderen zich de takken boven het tweede nitspruitel lepelvormig en zijn aan den achter-

FIG. 11.

draagt het hert in dien tijd ook wel den naam kroontienpunter (fig. 6). Krijgt de kroon nog een punt (dubbele gaffel), dan ontstaat de tak van den veertienpunter (fig. 8). Daarop volgt de zestienpunter (fig. 9) enz. Het komt meermalen voor, dat de gaffelperiode overgeslagen worden dadelijk na de eerste periode de zesppunter optreedt, ook wel, dat het tweede gewei uit bijzonder sterke spießen met rozen bestaat. In het laatste geval

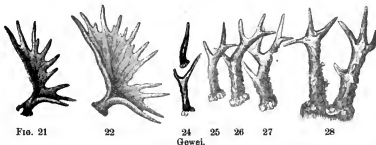
rand getand. Vervolgens verbreedt zich jaarlijks de bovenste helft der takken tot kronen, waarvan de achterrand min of meer getand is. Men spreekt dan van aankomende kroonherten. kroonherten, sterke en kapitale kroonherten (fig. 15—17). De geschilderde ontwikkeling van het damhertgewei beantwoordt aan die van het gebit. Er komen ook bij het damhert twee soorten van spießen voor. De tweede

sterkere spiesen (fig. 12) moeten dan als tweede periode beschouwd worden.

Elanden. De ep het einde van April of later

tienpunter. Vermen de drie punten van iederen tak een kruis, zooals in fig. 28, dan spreekt men van een kruisbok. De normale zespunter is afge-

FIG. 23.

geboren jengen verteenen reeds na 4 weken door nitwassen (zoo groot als een erw) de plaats der rozenstekken; deze laatste ontwikkelen zich van af Januari van het tweede kalenderjaar en zijn na tien maanden levens volwassen. Zij kenmerken zich door de steile bovenwaartsche en zijwaartsche richting. Aan deze richting beantwoordend, ontwikkelen zich op de rozenstokken in het tweede jaar ongeveer 30 cm lange spiesen (fig. 18), die in het einde van dat jaar iets later afgeworpen worden, terwijl bij de daarop volgende geweien het afwerpen reeds in November geschiedt. De vraag, of zich na de eerste verschenen negmaals spiesen ontwikkelen kunnen, is nog onbeslist. In ieder geval zijn de spiesen reeds hoekvermig gebogen, een kenmerk van het latere gewei. De jaarlijks voortgaande kreenverming, die in het vijfde jaar voltooid is, teenen de fig. 19—22. Het gewei kan tot 20 kg. zwaar worden. Het mist tevens het eerste nitspruitel; daarentegen verdeelt zich het veerste enderste deel der kroon bij sterke herten dikwijls als bijzondere uitspruitsels (fig. 22).

Het gewei van de reebekken noemt men in Duitsland „Gebörn“, in Oostenrijk „Gewicht!“ of „Gestänge“. De in Mei geboren jengen krijgen reeds in Augustus rozenstokken en in December kunnen de spiesen vertakt zijn. In Februari wordt het eerste gewei afgeworpen, hee gering het ook is. Het zich dadelijk weer vormende tweede gewei wordt laat in den herfst afgeworpen. Het eerste gewei bestaat of uit erwten groote knopen of kleine spiesen, het tweede uit spiesen of uit gaffels of hij wijze van nitzondering uit zespunters. Met toemenden leeftijd wordt het gewoonlijk sterker en het aantal punten groeter, evenals de roos, terwijl de rozenstok korter wordt. Fig. 23 geeft een afbeelding van den tak van den spiesbok, fig. 24 een van den gaffelbok, fig. 25 van den zespunter fig. 26 van den achterbok, fig. 27 die van den

beeld in fig. 29. Buitengewoon sterk en veelpuntig is het gewei der oerbokken. Bij de reebokken komt het pruikgewei (zie boven en fig. 30); het meest voor.

FIG. 30.

Gewei.

Geweld (*vis*) neemt men in de rechten een dwang, vergezeld van het aandoen van leed of het verwekken van een gegreunde vrees (*metus justus*), gehruikt om anderen te doen afzien van hun tegenstand tegen bepaalde eischen. Het oefenen van geweld, steunende op een rechterlijk dwanghevel, wordt door de wet gebillijkt. Daarentegen valt het bezigen van onwettig geweld in de termen van het strafrecht. In het Romeinsche Rijk moesten eigendunkelijke pogingen tot enderdrinking van de vrije zelfbepaling van anderen volgens de ender *Augustus* uitgevaardigde „Lex Julia de vi“ gestraft werden. Daartoe behoorden verkrachting, schaking, eproer, semmige gevallen van brandstichting, en later ook overschrijden van ambtaberoegdheid, wederrechtelijk gevangenheuden, roof, afpersing enz. Men onderscheidde het geweld naar gelang van het daarmede verbanden gevaar in *vis publica* en *vis privata*. Tot de eerste behooren zware misdaden die met deportatie en, bij herhaling, met den dood gestraft werden; tot de tweede eenige lichtere misdrijven, die men met relegatie, met verlies van een derde van zijn vermogen of met een geringe straf moest boeten. Volgens enze wet werden geweld, opruiing en bedreiging met gevangenisstraf bedreigd.

Gewelf noemt men een stelsel van wigver-

FIG. 29.

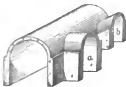
Gewei.

beelding van den tak van den spiesbok, fig. 24 een van den gaffelbok, fig. 25 van den zespunter fig. 26 van den achterbok, fig. 27 die van den

mige lichamen, die, tusschen 2 vaste punten geplaatst, met hun zijvlakken zoodanig samengevoegd zijn, dat zij niet alleen een vrije ruimte overdekken, maar daarenboven in staat zijn om lasten te dragen. Genoemde lichamen zijn meestal van steen, soms ook van hout en ijzer. De vlakken waar-meer de steenen aan elkander grenzen, noemt men „voegen”. Een gewelf is van onder niet altijd boogvormig, men heeft ook strekkende gewelven of strekken. Gewelven, die openingen in de muren overspannen, noemt men gewoonlijk bogen. Een gewelf rust op muren, pijlers of penantenen. Muren, die een overwelfde ruimte insluiten, zonder tot stenn voor het gewelf te dienen, zijn schildmuren. Het hoogste punt van een gewelf is de top, en de aldaar aanwezige steen, tevens de laatste geplaatste, de sluitsteen. Verder komt hier in aanmerking de hinnen- en huiten-

den cirkelvormig, verhoogd of plat genaamd, naar gelang de welzijn een halve ellips of een segment vormt. Zij overspannen rechtlijnig begrensde of kringvormige ruimten. Bij koepelgewelven, over rechtlijnig begrensde ruimten gebouwd, vormen de lijnen, waarlangs zij op de zijmuren stennen, geen rechte lijnen, maar bogen. Is de grondfiguur een quadrat, dan zijn gemelde lijnen gelijke halve cirkels en de diagonale doorsneden eveneens gelijke halve cirkels. Het *Boheemsch gewelf* (fig. 6) gelijkt op een plat koepelgewelf hoven een vierkante ruimte: het benedenvlak van het gewelf vormt intusschen noch de oppervlakte van een rol, noch die van een ellipsoïde, maar heeft de omgekeerde gedaante van een aan zijn 4 hoeken horizontaal, opgehangen doek. Het *kruisgewelf* is een combinatie van twee tonggewelven (fig. 7). Het kruisgewelf kan een *vlak kruisgewelf*, een

FIG. 1.

Tonggewelf.

FIG. 2.

Kap- en segmentgewelf.

FIG. 3.

Kloostergewelf.

FIG. 4.

Montgewelf.

FIG. 5.

Spiegelgewelf.

FIG. 6.

Koepelgewelf.

FIG. 7.

Kruisgewelf.

welzijn, de dikte van het gewelf, de spanning of de afstand der steunpunten en de hoogte van het gewelf of de pijl.

De gewone doorsnede van het gewelf is de halve cirkel, het cirkelsegment, de spitaboog enz.; men heeft echter ook gedrukte en verhoogde gewelven. Bruggewelven worden wel in den vorm van cycloïden, ellipsen enz. gebouwd. Is de hinnenwelzijn recht, dan geeft men aan znlk een samenstel den naam van *strecksch gewelf*. Het eenvoudigst gebogen gewelf is het *tonggewelf* (fig. 1), met een halfcirkel- of ellipsvormige, zelden spitaboogvormige doorsnede; het komt reeds in de oudste bouwwerken voor. Is die doorsnede kleiner dan 180°, dan noemt men het een *segmentgewelf* of ook wel een *kap- of steekgewelf*. (fig. 2). Zulke gewelven bouwen men veelal boven kelders. Uit de combinatie van ton- en kloostergewelf ontstaan het *mont-* (fig. 4) en het *spiegelgewelf* (fig. 5). Het *kruisgewelf* kan men beschouwen als 2 elkander kruisende tonggewelven. Het vindt zijn steunpunten aan de hoeken en wordt door schildmuren ingesloten, zoodat het enkel pilaren vereischt. Wanneer men 2 tonggewelven overdwars door elkander snijft, ontstaat niet alleen het kruisgewelf, maar ook het *kloostergewelf*, hetwelk in fig. 3 is voorgesteld. Hierbij dienen al de omringende muren tot steun. De *koepelgewelven* wor-

den *ribbenkruisgewelf* (fig. 8) of een *schildkruisgewelf* zijn (fig. 9), al naar gelang den vorm van het profiel der elkander doordringende kappen.

FIG. 8.

Ribbenkruisgewelf.

FIG. 9.

Schildkruisgewelf.

FIG. 10.

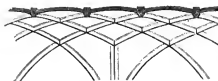
Ribbe met consol.

Bij den laatsten vorm eindigen de ribben in de hoeken op kraagstenen of consolen (fig. 10). Veel meer gecompliceerd is het *netgewelf* (fig. 11), alsook het *stergewelf*, dat in Engeland en Frankrijk bij kerken en andere gebouwen der Laat-geetiek als *hanggewelf* (fig. 12)

optreedt. Het *trechlergewelf*, hetwelk uit vakken bestaat, heeft, evenals het kruisgewelf, enkel steunpunten aan de hoeken.

Voor dat men bij het bouwen van een gewelf tot het welven kan overgaan, plaatst men er een reeks van onderling verbonden bonten bogen, die den vorm van het gewelf aanwijzen en hieraan tijdelijk tot steun dienen, terwijl zij na de voltooiing worden weggenomen. Het welven neemt een aanvang bij de steunpunten. De daartoe benodigde steenen worden met kalk- en cementmortel besmeerd, geplaatst, aangedrukt en zo lang

FIG. 11.

Netgewelf.

met de hand vastgehouden, dat zij niet meer loslaten. Bij het bouwen van zeer vlakke gewelven bedient men zich bij voorkeur van holle steenen, om den last zoo licht mogelijk te maken.

Het bepalen van de draagkracht der gewelven, in verband met hun dikte, geschiedt door wiskundige berekeningen. Hebben zij de dikte van een halven steen, dan worden zij in het

FIG. 12.

Hanggewelf.

halvesteensverband gemetseld, maar bij de dikte van een steen wordt het metselen zoo verricht, dat men, van onderen tegen het gewelf aanzien, niets dan de koppen der steenen ontwaart. Bij meerdere dikte wordt de porring (schijnscie voeg) bij de bovenste laag te groot, zoodat de steenen der onderste laag wigvormig afgeslepen moeten worden. Bij gewelven, die meer dan 1½ steen dik zijn, is het zaak met afzonderlijke rollen van een steen te werken.

Bij oud-Grieksche en oud-Romeinsche gebouwen bemerkt men geen spoor van een gewelf. Daaren-

tegen heeft in de Middeleeuwen de kunst om gewelven te bouwen een hoogte bereikt, welke in nieuweren tijd nauwelijks is overtroffen. Zie verder *Boog* en *Bouwkunst*.

Gewervelde dieren (*Vertebrata*) is de hoogste groep der dieren, die de klassen der lancetvissen, *cyclostomi*, of rondbekken, vissen, amfibien, reptilien, vogels en zoogdieren omvat (zie de afzonderlijke artikelen). Al deze dieren zijn volgens een gemeenschappelijk grondplan gebouwd, vooral bestaande in den symmetrischen aanleg der nitwendige organen ter weerszijden van een loodrechte doorsnede, in de gemeenschappelijke trappen van ontwikkeling uit de kiem, in den bouw van het lichaam en in de verhouding der bewegingsorganen. Als grondslag van het somtijds slechts uit kraakbeenen, maar meestal uit been samengesteldo inwendige skelet, vindt men de ruggestreng (*chorda dorsalis*), die langzamerhand door de wervelkolom verdrongen wordt en zich van voren tot den kop (schedel en gekaak) vergroot en van achteren meestal tot een staart verlengd is. De wervels bezitten een middelstuk, het lichaam, om van daar uitgaande boogstakken,

welke meestal tot ringen samengroeien en door hun opeenvolging twee ruimten vormen, de achterste of bovenste tot bescherming van het centrale zenuwgestel, ruggemerg en hersenen, de voorste of onderste tot bescherming der ingewanden of der voornaamste bloedvaten. Op zijn hoogst vindt men twee paaren extremiteten, één voor en één achter; een daarvan of beide kunnen ook ontbreken. Karakteristiek is verder het bestaan van een centraal zenuwgestel: ruggemerg en hersenen, vanwaar de zenuwen uitstralen, en drie paarsgewijze aan het lichaam aangebrachte zintuigen: oor, oog en neus, die intusschen rudimentair kunnen zijn of zelfs geheel ontbreken. De spijsverteringsorganen hebben steeds een opening naar voren en naar achteren, een lever is steeds voorhanden, meestal buik- en zeer dikwijls mond-speekselklieren. Een hart, als centraal bewegingsorgaan van het in vaten circulerend bloed, ontbreekt slechts bij de lancetvissen. Deze laatste, benevens enkele schol- en aalachtige vissen uitgezonderd, hebben alle overige gewervelde dieren rood bloed, waarvan de kleur door bloedlichaampjes, die in een kleurloze vloeistof drijven, bepaald wordt. Ademhalingsorganen zijn steeds voorhanden, nu eens in den vorm van kienwen, dan weer van longen. De geslachten zijn, behalve bij eenige vissen, waarbij somtijds, maar niet constant, echte hermaphrodieten voorkomen, gescheiden. Het embryo wordt van de rugzijde uit tegen den dooier van het ei gevormd en ligt steeds op de buikzijde. Sommige gewervelde dieren leggen eieren, anderen brengen levende jongen ter wereld, terwijl enkele nog gedurende hun zelfstandig bestaan een eigenaardige metamorphose ondergaan.

Over de indeeling der gewervelde dieren heerscht veel verschil van meening. Volgens de embryonale ontwikkeling en den geheelen lichaamsbouw kan men in de eerste plaats den *amphioxus* afscheiden, die noch kop noch hersenen (daarom de klasse

der *leptocardia* of *acrania* genoemd) heeft, daarna de rondbekkigen (*cyclasomi*), die geen kaken en een eenvoudige neusgat bezitten, en vervolgens de overige vijf klassen in twee groepen splitsen: de lagere (*anallantoides*) en de hoogere (*amallantoides* s. *amniota*). Bij de eerste worden bij de embryonale ontwikkeling geen bijzondere omhulsels gevormd en ademt het dier werkelijk door kieuwen of gedurende een gedeelte of gedurende het geheele leven. Hiertoe behooren de vissen en amphiën. Bij de tweede ademt het dier nooit door de kieuwen en vormen zich om het embryo bijzondere omhulsels. Hiertoe behooren de reptiliën, die, evenals de eerste soort, kond, d. i. wat de temperatuur betreft van de buitenwereld onafhankelijk bloed bezitten, en de warmbloedige, bij wie zulks het geval niet is. Andere zoölogen echter nemen drie groepen aan, daar zij de vissen en amphiën te zamen als vischachtigen (*ichthyopsidae*), de vereenigde reptiliën en vogels als *sauropsidae* en de zoogdieren als derde hoogste groep beschouwen.

Geweten zou men het geheugen der rede kunnen noemen. Het is gelegen in het bewustzijn van onze gedragingen met betrekking tot de zedewet, welke door den godsdienstigen mensch als een goddelijke wet wordt beschouwd; in de kennis van het onderscheid tusschen goed en kwaad. Daar nu volgens den trap van ontwikkeling de uitspraken der rede bij den een duidelijker zijn dan bij den ander, openbaart zich het geweten somtijds als een duister gevoel, en wel veelal met te meer kracht, naar gelang de verzoeking tot het booze sterker is, en somtijds als een helder bewustzijn, dat op een onpartijdige beoordeeling van onzen zedelijken toestand berust en zich tegen elk misleiding verzet. Het spreekt als een inwendige stem vóór de daad met waarschuwing of aansporing en na de daad met verwijt of goedkeuring. Wie steeds zich zelf beheerscht en volgens de voorschriften der zedewet handelt, is een *man van geweten*; maar wie lichtzinnig volbrengt wat de zedewet verbiidt, wordt met den naam van *gewetenloos* bestempeld. Gewoonlijk noemt men een latere beoordeeling onzer daden door ons zelf het geweten; daarom spreekt men van een *gerust* en van een *kwaad geweten*. Elke twijfel, of een daad in overeenstemming is met de zedewet en dus met onzen plicht, is een *gewetenszaak* en de grondslag van een *gewetensbezwaa*.

Daar de zedewet der menschen bij de verschillende beschavingstoestanden zeer verschillend is, kan de uitspraak van het geweten omtrent dezelfde aangelegenheid niet bij allen dezelfde zijn. De menscheneter zal zonder eenig gewetensbezwaar zijn vijand doden en verslinden. De Mohammedanen en Mormonen verstoren de rust van hun geweten niet door de veelwijverij.

Gewetensvrijheid noemt men het recht om naar eigen gemoedsuivering te spreken en te handelen. Dit recht mag door geen macht ter wereld beperkt of vernietigd worden. Bepaaldelijk moet het gehandhaafd worden met betrekking tot den godsdienst, en het draagt in dit geval den naam van *geloofsvrijheid*. Deze bestaat in het recht om leerbegrippen te omhelzen, welke van die der overige hangers afwijken, deze onbelemmerd

te belijden, in de daarmede overeenstemmende godsdienstoefening vrij te zijn, een afzonderlijke godsdienstige sekse te stichten of zich bij een bestaande aan te sluiten. Het tegendeel van zulk een vrijheid is *gewetens-* en *geloofsdwang*. Het beginsel van geloofsvrijheid is een machtige hefboom geweest in de geschiedenis der volkeren. De Parijsche Bloedhrnloft, de Tachtigjarige Oorlog in ons land, de geheele Dertigjarige Oorlog, de wijkplaats, die de vluchtende Hugenoten na de opheffing van het Edict van Nantes bij ons en elders en de Moravische broeders bij *Zinzendorf* vonden, de landverhuizing der Engelsche Kwakers onder *William Penn*, al die gebeurtenissen en vele andere zijn niets anders dan de gevolgen van een hevigen strijd om de gewetensvrijheid.

Gewicht noemt men de drukking of trekking, welke een lichaam uitoefent in de richting der zwaartekracht op een horizontaal, zich in rust bevindend vlak, resp. om het zich in rust bevindend ophangpunt. Elk deeltje van een lichaam veroorzaakt zulk een drukking of trekking, want het gehoorzaamt aan de zwaartekracht. De som der drukkingen van al die deeltjes vormt het gewicht, namelijk het *absolute gewicht*. Het absolute gewicht van een lichaam, dat men bepaalt door middel eener weegschaal, wordt uitgedrukt in als eenheden beschouwde gewichtsoveelheiden (gewichten), hijt. in grammes. Gelijke volumina van verschillende lichamen hebben echter geenszins hetzelfde absolute gewicht, en zoo komt men tot de voorstelling van het *specifiek* en *soortelijk* gewicht, dat gelegen is in de betrekking tusschen het volume van een lichaam en zijn absoluut gewicht. Het aantal kg., dat een stuk ijzer weegt, drukt zijn absoluut gewicht uit, maar het gewicht van een kubieke decimeter ijzer in verhouding tot dat van een kubieke decimeter water, als eenheid aangenomen, is zijn soortelijk gewicht of dichtheid. Zie ook *Maten en Gewichten*.

Gewin, *Jan Christoffel*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Rotterdam den 29sten September 1808, studeerde te Leiden in de geneeskunde, doch koos weldra een ambtelooz leven en vestigde zich te Delden, waar hij in October 1877 overleed. Sommige zijner boeken en tijdschriftartikelen schreef hij onder den schnl-naam *Jack*. Met *Krabbendam* en *Robid van der Aa* schreef hij: „Romans en verhalen” (1837), met anderen: „Zondagmiddag, roosje in een kranse gevlochten” (1861); verder schreef hij „Hofst-avond. Blaadjes, hier en daar opgeraapt” (1862), „De beweldadigde aan beweldadigden” (1850), „Musenm voor de jeugd” (1851—1857, 7 jaargangen), „Storm op zee, gedicht” (1851), „Engenie Merlin en andere novellen” (1855), „Augusta van Valkenburg, een familieroman” (1856), „Miskende liefde en haar morgen en avond, twee novellen” (1857), „Oom Frits, reizen en lotgevallen van een Hollandschen jongen” (1860), „Ellen Atton, novelle” (1861), „Na den schooltijd, vertellingen voor de jeugd” (1861), „De dochter der Jodin” (1862), „Vertellingen voor de jeugd, proza en poëzi” (1862), „Ines en Amanda, of lotgevallen en reizen van oom Frits als schilder” (1863) en „Mijn kleine bureu, verhaal voor de jeugd” (1865). Ook plaatste hij veel bijdragen in tijdschriften en jaarboekjes.

Gewoonte is een wijze van doen, die men zich door herhaling eigen gemaakt heeft. Door gedurende herhaling kan men zich aan iets gewennen. Alzoo wordt de gewoonte, volgens het bekende spreekwoord, een tweede natuur. Op gewoonte berust onze vaardigheid naar lichaam en geest. Zij kan een opzettelijke of een onwillekeurige zijn. In elk geval berust zij op een zekere werktuigelijkheid, waardoor het willekeurige in iets onwillekeurig veranderd wordt. Immers na een voortdurende herhaling van dezelfde handeling kan deze laatste zonder hulp van het bewustzijn volbracht worden, bijv. loopen, zitten, het opheffen der armen, eten enz.

Gewoonterecht (*consuetudo, jus consuetudinarium*) noemt men zoodanige rechtsbepalingen, die niet door de Wetgevende Macht van den Staat, maar door de rechtsbewustheid des volks in het leven zijn geroepen. Een gewoonterecht is algemeen, wanneer het door een geheel volk, provinciaal, wanneer het door een bepaald gewest, en plaatselijk, wanneer het door een dorp of stad als geldend wordt erkend. Ook hebben sommige standen der maatschappij hun gewoonterecht, bijv. de kooplieden hun *waantien*. Daar de bestanddeelen van het gewoonterecht weinig verband aanwijken, kan men zijn oorsprong alleen verklaren uit een reeks van gelijkvormige beslissingen bij dezelfde bedrijven, zoodat die beslissingen eindelijk als een gevestigde rechtsleer werden beschouwd. In het Romeinsche Rijk werd ten tijde der republiek en der eerste keizers het gewoonterecht op één lijn gesteld met het door de wet bepaalde recht, omdat men aan den sedert een reeks van jaren gebleken wil van het geheele volk niet minder waarde toekende, dan aan een besluit van de meerderheid in de comitia. Eerst het despotisme van lateren tijd ontnam aan het gewoonterecht alle geldigheid, zoodra het in strijd bleek te zijn met de bevelen des keizers. Een dergelijke verandering van inzicht vinden wij eveneens bij de Germaansche volkeren. Onze voorvaders ontleenden het recht aan de herkomsten, vaak in spreekwoorden of versregels bevat, die veelal door invloedrijke mannen bevestigd werden, en toen er later een bepaalde wetgeving optrad, konden die nitspraken van het volksgevoel alleen onder het schild van het gewoonterecht blijven bestaan. De latere rijkswetten werden veelal ingevoerd onder de voorwaarde, dat zij geen afbreuk zonden doen aan met haar strijdende landrechten of oude gewoonten. Veel belangrijke hervormingen van het gewoonterecht, zooals de afschaffing der bepalingen tegen hekson en toovenaars, de verzachting van het Middeleeuwsche strafrecht, de afschaffing der foltertuigen enz., hebben eerst in de 18de eeuw plaats gehad. Volgens de Romeinsche rechtsleer kan het gewoonterecht een nitgevaarlijke wet niet van haar kracht berooven, en deze leer heeft in het algemeen de overwinning behaald in Europa, niet zoozeer wegens de gronden, die daarvoor kunnen worden aangevoerd, als door de neiging der regeerders, om hun gezag als beslissend te doen beschouwen. Alleen derhalve op zoodanig gebied, dat buiten het bereik bleef van den wetgever, zonden nieuwe bepalingen van gewoonterecht kunnen ontstaan, daar de wetgever de burgers niet

mag verhinderen om, bij gemis van wettelijke bepalingen, zelf hun bepalingen te maken. In goedgeorganiseerde staten wordt intusschen in de behoefte aan wettelijke bepalingen doorgaans zoo spoedig voorzien, dat er voor het gewoonterecht geen gelegenheid overblijft, om zich te ontwikkelen. Een groote rol speelt het gewoonterecht nog heden ten dage bij weinig beschaafde volken, bijv. in Insulinde. Zie *Adat*.

Gewricht noemt men een min of meer beweegbare verbinding van beenderen. De vlakten, waarmede dergelijke beenderen elkander aanraken, zijn de *gewrichtsvlakten* en de ruimte tusschen de niteinden der beenderen de *gewrichtsholte*. Die gewrichtsvlakten zijn met een kraakbeenlaag bedekt en worden tegen elkander aangedrukt door de spieren, banden, vliezen, die het gewricht omgeven. In fig. 1 zijn de beide gewrichtsvlakten met elkander in aanraking; *k* is de kraakbeenlaag, *g* het omkleedende vlies en *p* het beenvlies. Fig. 2 stelt hetzelfde gewricht voor, nadat de aanrakingsvlakten van elkander verwijderd zijn, en de letters hebben er dezelfde beteekenis als in fig. 1. De gestippelde lijn stelt de doorsnede voor van het synoviaal vlies, waarover wij straks zullen spreken.

Letten wij op de afzonderlijke gedeelten van het gewricht, dan vinden wij in de eerste plaats het *kraakbeen*, dat de gewrichtsvlakten van de beenderen bekleedt. Om het gewricht heen vinden wij het *gewrichtsvlies* of het *gewrichtskapsel*, een hecht bindweefsel met voerkragtige vezels, dat naar weerszijden overgaat in het beenvlies van de beenderen, die het gewricht vormen. De dikte en de spanning van het kapsel zijn zeer verschillend: op sommige plaatsen is het zeer slap, op andere stijf gespannen. Hoe stijver en strakker het kapsel gespannen is, hoe minder plooivorming het toestaat, des te beperkter is de bewegelijkheid van het gewricht. Van binnen is het kapsel bekleed met een zeer dun weefsel, het *synoviaalvlies* genaamd, hetwelk een dikke, geelachtige vloeistof, het *lidrocht* (synovia), afscheidt. Hierdoor worden de gewrichtsvlakten glibberig gehouden, zoodat de beenderen gemakkelijk over elkander heen kunnen schuiven. Het synoviaalvlies zendt vele fijne vlokken naar het gewricht uit, die men al naar hun weefsel in kraakbeen-, bindweefsel-, vet- of slijmvlokken kan verdeelen. De synovia wordt vooral door de slijm- en vetvlokken gevormd.

De beide beenderen van een gewricht worden door drie middelen tegen elkander gehouden. In de eerste plaats door *gewrichtsbanden*, die bij bepaalde bewegingen gespannen worden. Zij liggen gedeeltelijk in het kapsel, gedeeltelijk trekken zij in verschillende richtingen als bijnbanden over het gewrichtskapsel heen. Verder werkt onder alle omstandigheden de *drukking der dampkringslucht* aanmerkelijk mede, om die uiteinden op elkander te persen. Immers de gewrichtsbolte is door het omringend vlies luchtdicht gesloten; er zou dus, zoodra de beide niteinden der gewrichtsbeenderen zich van elkander verwijderen, een luchtdigte ruimte ontstaan, en dit wordt door de dampkringsdrukking zoo veel mogelijk belet. Eindelijk bonden nog de *spieren* en *pezen* de aanraking in stand, daar deze zich voortdurend in een voerkragtige span-

ning berinden. Verwijdert men van een lijk alle spieren en banden bij het schouder- of heupgewricht, dan is de dampkringsdrukking sterk genoeg, om de beenderen aan elkander te houden. Doorboort men daarna het gewricht zoodanig, dat de gewrichtsholte gemeenschap krijgt met de dampkringslucht, dan is het gewricht van arm of been reeds voldoende, om de aanraking der beenderen op te hopen.

Men heeft verschillende soorten van gewrichten, zooals de *strakke geleding* met een sterk gespannen vlies en stijve banden, zoodat er slechts een geringe verschuiving van de beenderen ten opzichte van elkaar mogelijk is, hijv. bij de beenderen van den hand- en voetwortel, verder het *scharniergewricht*, bestaande uit een nagenoeg ronddreie gewrichtsflakke, welke in een dergelijke groef past van de tweede gewrichtsflakke en dus enigzins op een scharnier gelijkt. De beide vlakten zijn in dit geval door zeer sterke banden samengehecht, en de twee beenderen kunnen zich enkel bewegen in één vlak, waarop de draaiingsas der gewrichtsflakken loodrecht staat. De stand, waarbij de lengteassen der beide geleidingsheenderen zich in dezelfde richting bevinden, is de *gestrekte*, en die, waarbij die assen een hoek maken, de *gebogen*. Zulk een geleding is die van het opperarmbeen met de ellepijp. Het scharniergewricht veroorlooft dus een nitstrekking en huiging in slechts één richting. Een wijziging van zulk een gewricht is dat met zadelvormige oppervlakten, waarbij de huiging en nitstrekking in verschillende richtingen kunnen geschieden. Op deze wijze is het middenhandbeen van den duim aan het handwortelbeen bevestigd.

Bij de vermelde gewrichten staat de draaiingsas der geleding loodrecht op de lengte-as van het been. Bij sommige geleidingen vallen die beide assen samen, en wij hebben dan een *draaigewricht*, namelijk zulk een geleding, waarbij het eene been zich bewegen kan om zijn eigen as. Het einde van het eene been is daarbij door dat van het andere als door een ring omsloten. Zulk een ring wordt ook wel eens gedeeltelijk door het been en gedeeltelijk door een vezelachtig vlies gevormd, dat het uiteinde van het andere been omvat. Een dergelijke geleding is de bovenste van het spaakbeen der elleboog.

Eigenaardig is eindelijk het *kogelgewricht*. Hierbij heeft het eene geleidingsuiteinde de gedaante van een halven bol, en het andere die van een daarmede overeenkomende holte. Het eerste uiteinde noemt men het *hoofd* en het tweede de *lom*. Wij hebben daarvan voorbeelden in het heup- en het schoudergewricht. Wij behoeven nauwelijks te zeggen, dat vooral dit gewricht een groote verscheidenheid van beweging veroorlooft.

De voornaamste gewrichten van het menschelijk lichaam zijn:

Het *Schoudergewricht*, het beweeglijkste van alle. De ronde kop van het bovenarmbeen glijdt en draait in een holte van het schouderblad, dat dien kop echter slechts gedeeltelijk omgeeft en bovendien is het gewrichtskapsel slap en wijd, zoodat zij geen der bewegingen van den bovenarm tegenbondt.

Het *Ellebooggewricht*, bestaat eigenlijk uit drie gewrichten, door een gemeenschappelijk kapsel

tot één gewricht vereenigd. Ondereinde van bovenarmbeen en bovenste nitsteeksel van ellepijp vormen een scharniergewricht, maar tevens is dat onderende in aanraking met het kopje van het spaakbeen en in die twee gewrichten vindt de strekking en huiging van den onderarm plaats. Een derde gewricht vormt in den elleboog het boveneinde van het spaakbeen met de ellepijp en in dat gewricht heeft de draaiing plaats van het spaakbeen, waardoor de hand naar binnen en naar buiten kan worden gedraaid, zóó, dat de palm van de hand naar achteren of naar voren staat. Want het onderende van het spaakbeen is met de bovenste rij van de handwortelbeentjes verbonden en zoo draait de hand mee met het kopje van het spaakbeen.

Het *Heupgewricht* moet als stempunt van het lichaam minder bewegelijk zijn dan het schoudergewricht. De kop van het dijbeen wordt dan ook veel méér door de holte in het heupbeen omvangen dan de kop van het bovenarmbeen door de holte van het schouderblad. De voorste kapselwand wordt door een der krachtigste banden van het lichaam versterkt om daarmee een grens gesteld aan de strekking van het dijbeen zonder dat de band zijn huiging of rolling tegengaat.

In het *Kniegewricht* zijn de corresponderende gewrichtsflakken, n.m. het onderste uiteinde van het dijbeen en het boveneinde van het scheenbeen zóó verschillend gevormd, dat zij elkander in geen enkele heweging zonden hinderen, zoodat de taak om aan de bewegelijkheid van het gewricht grenzen te stellen, hier alleen aan de gewrichtshanden is overgelaten. Aan het gemis aan voldoende aanrakingspunten tusschen de gewrichtsflakken wordt tegemoet gekomen door twee kraakbeenschijven op binnen- en buitenrand van het platte scheenbeenhoofd, welke halve-maansvormige schijven, dik aan den rand van het hoofd en dun naar het midden ervan aflopend, meer aanraking bieden aan de ronde gewrichtsflakken van het dijbeen. Twee kniebanden, welke in de gewrichtsholte het dijbeenhoofd direct aan dat van het scheenbeen verhinderen, zorgen voor vaster aansluiting evenals twee sterke zijbanden, die over het kapsel loopen. Het kapsel moet wel zeer ruim zijn, om huiging, strekking en rolling van het onderbeen te veroorloven. Van voren is het zeer dun en wordt gedeeltelijk vervangen door de binnenvlakte van de *knieschijf*, waaraan zich de groote strekker van het onderbeen vasthecht, van achteren echter wordt het zeer versterkt door den kniekuilband. Het synoviaalvlies vormt instulpingen in het gewricht en drie buidelvormige nitsulpingen, nl. een bovenste onder de pees van den strekker en twee zijdelingse aan den buitenkant van het gewricht.

Gewrichtsontstekingen. Men verdeelt de gewrichtsontstekingen in acute en chronische.

De acute gewrichtsontstekingen verdeelt men naar den aard van het exsudaat in twee hoofdvormen: de *seruze* en de *etterige*. Bij de seruze is het synoviaalvlies gezwollen en rood en wordt een troebele vloeistof met meer of minder fibrinevlokken in het gewricht afgescheiden. Bij betasting van het gezwollen en pijnlijke gewricht kan men, als men met één vinger er op drukt, met den andere de vochtgolving (*fluctuatie*) waarnemen. Actieve en passieve bewegingen van het

gewricht zijn wel mogelijk maar veroorzaken pijn. Er is geen of slechts geringe koorts bij en meestal volgt onder goede behandeling spoedig genezing, tenzij de ontsteking overgaat in de *etterige*, die echter meestal direct als zoodanig begint. Bij langen duur van deze kunnen alle deelen van het gewricht door de ettering aangetast worden en de laatste ook overgaan op de beenderen, het beenmerg enz.; na doorbraak door het kapsel kunnen er abscessen om het gewricht heen optreden. Alleen in de lichte vormen kan hier nog volledige genezing volgen, meestal ontstaat een gedeeltelijke of geheele gewrichtsstijfheid of de dood door algemeene infectie. Bij deze etterige ontstekingen zijn de pijnen herig, is de koorts hoog, de zwelling sterk en de functie van het gewricht veel meer gestoord, ook de geringste beweging veroorzaakt erge pijn. De geheele omgeving van het gewricht, soms de geheele extremiteit, is oedematus gezwollen, de huid beet en rood. Na ontlasting van den etter en de drainage van het gewricht kan de functie nog behouden blijven, in andere gevallen wordt de ettering chronisch en zeer vaak gaat het door de ontsteking gevormde granulatiweefsel over in littekenweefsel, waardoor de beenderen van het gewricht geheel of gedeeltelijk met elkander vergroeien.

De oorzaak van de acute primaire gewrichtsontsteking is vaak een verwonding en daarmee gepaard gaande infectie, althans bij de etterige, maar meestal zijn zij secundair, n.l. het gevolg van ontsteking van naburig weefsel, als been of beenmerg, of zijn zij slechts de niting van algemeene infectie, zoals de gewrichtsontstekingen bij pyaemie, bij typhus, rheumatisme, gonorrhoe, roodvonk, pokken enz. Ook de jicht (zie aldaar) is geen lokale gewrichtsontsteking, maar een ziekte van de constitutie, terwijl de gewrichtsreumatiek (zie reumatisme) een infectieziekte is.

Voor de behandeling van de serieuze ontsteking kan men volstaan met rust, verhoogde ligging van het gewricht en ijs. Zoodra de pijn voorbij is, tracht men het exsudaat weg te krijgen door compressie met elastieke banden, afgewisseld met massage. Bij ettering in het gewricht kan in het begin punctie van het gewricht met een holle naald en nitspoeling met carbol voldoende zijn, bij sterke ettering moet het gewricht worden geïnsideerd en gedraineerd en zoo noodig de ontstoken deelen van de beenderen worden weggenomen (*resectie* van het gewricht). Daarna volgt een verband, dat het gewricht onbewegelijk houdt, en eerst als de ontsteking geheel is afgeloopen, kunnen massage, electriciteit en passieve bewegelijkheid de overgebleven bewegelijkheid bevorderen. Vaak echter mag men tevreden zijn, als het gewricht in goeden stand onbewegelijk is geworden, in de zwaarste gevallen, bij rottenden etter, kan alleen amputatie het leven redden.

De chronische gewrichtsontstekingen scheidt men in droge, zonder exsudaat, en in exsudatieve, de laatste weer, evenals de acute vormen, in serenze en etterige. De serenze (*chronische gewrichtshydrops*) ontstaat uit een acute of begint langzamerhand. Het synoviaalvlies wordt dikker, de vlokken worden vergroot en vermeerderd en het vocht kan de kapselnimte zóó nitrekken, dat het gewricht zijn stevigheid verliest, daar de beenderen

niet meer tegen elkander gebonden worden, maar ten opzichte van elkander verschuiven. De verschijnselen zijn die van de acute, behalve de pijnlijkheid. Bij bewegingen van het gezwollen gewricht hoort en voelt men vaak een knarsen en wrijen, veroorzaakt door de vermeide verdikkingen der synovialis en van haar vlokken, door het loslaten van vezels van het kraakbeen of door geheel vrij in het vocht drijvende, zoogenaamd vrije gewrichtslichamen (zie aldaar).

De oorzaak is een lokale, zooals knening of vernietiging of een algemeene, zooals rheuma, syphilis, gonorrhoe; de behandeling bestaat in massage en compressie en de patiënt moet het gewricht ook veel actief gebruiken. Desnoods punctie en eenige dagen rust als het exsudaat niet vermindert.

Bij de ebronische, *etterige* gewrichtsontstekingen wordt gewoonlijk ook het kraakbeen aangetast, groote stukken sterven ervan af en de ettering gaat zeer vaak over op beenmerg, beenvlies of de weke deelen om het gewricht heen. Duurt de ontsteking eenigen tijd, dan groeien de van kraakbeen onthloote gewrichtsbeenderen door bindweefsel of beenweefsel aan elkander vast (*gewrichtsankylose*). Tot de chronische, exsudatieve gewrichtsontstekingen behooren ook de *tuberculose*, die meestal van een tuberculenzen haard in het beenmerg of het beenvlies nitgaan. In de synovia ontstaan dan grijze knobbeltjes of zij zwelt op en verandert in een rood, sponsachtig granulatiweefsel, bezaaid met tuberkels. In den eersten tijd vindt men serueus exsudaat in het gewricht (*hydrops tuberculosus*), later kaasachtigen, kruimeligen etter. Overal waar het tuberculenze granulatiweefsel ontstaat, wordt het oorspronkelijke weefsel vernietigd, zieke beenstukken en kraakbeenen worden afgestooten en ook om het gewricht heen kunnen tuberculenze etterophooping ontstaan en verzwakkingen abscessen veroorzaken (zie *Etter*). Zoo kan de geheele kop en hals van het dijbeen in het heupgewricht vernield worden of een geheele wervel, zoodat de ruggegraat inzinkt en een „*Pottsche bochel*“ ontstaat. De tuberculenze gewrichtsontsteking duurt gewoonlijk jaren en treft meestal kinderen in knie- of heupgewricht. De kleinen beginnen wat te hinken, bij onderzoek lijkt het gewricht gezwollen; die zwelling wordt sterker, de huid erover wordt gespannen en wasachtig, de pijnen worden erger en bij druk op het gewricht of pogingen tot beweging worden zij nog heviger. Zonder rekverbanden houdt de patiënt de gewrichten stijf in buigingsstand, eindelijk treden koorts op, het gewricht wordt op enkele punten zeer pijnlijk en ten slotte voelt men fluctuatie als teeken van verettering, die echter ook zonder ontstekingsverschijnsel als „koud“ gewrichtsabsces kan optreden. Na jaren langen duur kan het proces tot stilstand komen, maar niet zelden treedt uitputting in of tuberculose van andere organen; is het eenmaal tot ettering gekomen, dan is ankylose nog de gunstigste uitkomst. De behandeling bestaat in het begin niet absolute rust van het gewricht in gipsverband of rekverband, zooals bij het heupgewricht, nadat men eerst langzamerhand het gewricht in goeden stand heeft gebracht als het reeds een verkeerd had aangenomen. In latere perioden.

als er ettering is opgetreden, wordt het gewricht geopend en met schaar en scherpen lepel zoo nauwkeurig mogelijk de zieke weefselsdeelen verwijderd, zoo noodig met hamer en beitel de aangestoken beendeelen weggeloomen (resectie van het gewricht) om zoo, zij het met opoffering van de functie van het gewricht, geneezing te verkrijgen.

Tot de droge chronische gewrichtsontstekingen behoort het chronisch *gewrichtsrheumatisme* (zie *rheuma*) en de gewrichtsaandoeningen in de latere perioden van *syphilis* (zie aldaar), waarbij syphilitische gezwellen (*gumma's*) in de gewrichtsweefsels optreden, die naar buiten kunnen doorbreken en zweren veroorzaken. Onde menschen lijden soms aan een gestadig toenemende stijfheid en misvorming van de gewrichten (*malum senile* of *arthritis deformans*), een ziekte, die anatomisch gekenmerkt is door gedeeltelijke vernietiging van kraakbeen en been, terwijl op andere plaatsen van hetzelfde gewrichtbeen, kraakbeen of weeke deelen woekeren en nieuw weefsel vormen. Geen wonder, dat daarmee de functie van het gewricht langzamerhand vernietigd wordt, zijn bewegingen worden al naar de, ook van buiten zichtbare, misvormingen tegengehouden door beennitwassen of, omgekeerd het gewricht wordt te bewegelijk door verlies van zijn steunpunten. De ziekte kan eenige tientallen jaren duren en tot een der groote gewrichten beperkt blijven of verscheiden kleinere treffen. Massage en methodische gewrichtsoefeningen en badkuren kunnen in het begin nuttig werken. Vooral bij deze *arthritis deformans*, maar ook bij andere chronische gewrichtsontstekingen komt het voor, dat woekeringen van het bindweefsel, been of kraakbeen loeraken, vrij worden en hevige pijnen veroorzaken, als zij tusschen de gewrichtseinden van de beenderen geraken. Men spreekt dan van gewrichtslichaampjes of *gewrichtsmuizen* (*murres articulares*); zij kunnen zeer talrijk en klein zijn, bijv. als zij uit een fibrineus exsudaat van het synoviaalvlies stammen of groot en hard zijn als een knieschijf. Men vindt hen vooral in het kniegewricht en hier kan de plotselinge, hevige pijn den patiënt als verlammen. Meestal volgt een serieuze nitstorting in het gewricht op den pijn-aanval. De beste behandeling is het verwijderen van het vreemde lichaam en anders moet een elastische gewrichtskap de bewegelijkheid eenigszins tegengaan en het lichaampje trachten te fixeren.

Ontwrichting (Luxatie). Bij de ontstekingen van de gewrichten leerden wij reeds gevallen kennen van blijvende verwijdering van twee of meer beeneuindeelen, die het gewricht vormen, van elkander, een toestand die men *luxatie* noemt en die de functie van het gewricht opheft. Zijn de beenderen slechts verschoven ten opzichte van elkander, maar hebben zij nog wel aanraking, dan is er een onvolledige luxatie. Behalve de luxaties door vochttophooping in het gewricht, door wegteringen van een der beeneuindeelen of door woekeringen als bij *arthritis deformans*, bestaan ook de aangeboren luxaties, voornamelijk van de heup (zie aldaar). Veel talrijker echter dan de pathologische en de aangeborene is de luxatie door geweld (traumatische luxatie) of door te excessieve

beweging van het gewricht. Bij zulk een te ver gedreven beweging of bij een, die het gewricht door zijn bonw niet kan toelaten, trachten bepaalde gewrichtsbanden en kapsel haar tegen te houden, maar gaat het geweld door, dan worden die deelen verscheurd en hangen de gewrichtsbeenderen nog maar los samen door de niet verscheurde kapseldeelen en bultbanden. Niet zoo zelden vindt men onder atleten zoogenaamde slangenmenschen, die door voortdurende oefening zulk een verleniging en nitrekking van de weeke gewrichtsdeelen verkrijgen, dat zij sommige gewrichten willekenig kunnen luxeren en weer in normale positie terugbrengen (*reponeeren*). Het vaststellen van de luxatie (de diagnose) berust op den veranderden nitwendigen vorm van het gewricht. Vergeleken met het gelijknamige gewricht aan de gezonde zijde, blijkt de stand der beeneuindeelen veranderd, evenals de bijzonderheden van huidplooiën enz. terwijl het geluxeerde beeneuindeel bij bewegingen van het geluxeerde been direct te voelen is. Actieve bewegingen zijn onmogelijk, passieve naar den éénen kant zeer gemakkelijk, naarden anderen onmogelijk al naar den alenwen stand van de gewrichtseuindeelen der beenderen. Door het geweld kan tevens ook een been gebroken zijn, kapsel en huid verscheurden zelfs inwendige organen door de geluxeerde beenderen gekwetst worden, bijv. het ruggemerg bij luxatie van de wervels of bekkenorganen, als de kop van het dijbeen doorde kom van het heupgewricht dringt. Al dergelijke bijomstandigheden kunnen de luxatie zeer ernstig maken, terwijl de eenvoudige luxatie na goede repositie geneest. Soms echter luxaert het gewricht bij de geringste aanleiding weer, waar-schijnlijk door de verslapping der gewrichtsbanden (habitueele luxatie). De behandeling van een luxatie bestaat in het terugbrengen van de gewrichtseuindeelen der beenderen in hun normale positie door bepaalde passieve bewegingen, die verschillen al naar het gewricht en naar den stand der geluxeerde beenderen ten opzichte van elkander. Na die repositie moet het gewricht gefixeerd worden tot de schen in de kapsel genezen is. Na 1—2 weken begint men met voorzichtige passieve bewegingen.

Verstuiking (distorsie). Is het geweld, dat een gewricht treft of de gewelddadige beweging niet zoo sterk, dat het de gewrichtseuindeelen der beenderen blijvend van elkander trekt, dan kan toch het kapsel uitgerekt worden en dit en de gewrichtsbanden hier en daar scheuren. Dan hebben wij met een *verstuiking* te doen. Ook de pezen en spieren om het gewricht heen worden daarbij uitgerekt en niet zelden wordt een beeneuindeel geknust of afgebroken, zoals de bekende breuk van den hinnenenkel van den voet bij het verstuiken van het voetgewricht. Een verstuiking veroorzaakt hevige pijn en onmogelijkheid van actieve beweging van het gewricht. Door bloeduitstorting hinnen en buiten het gewricht is dit gezwollen en krijgt de huid later allerlei kleuren bij de resorptie van de bloedklierstof. De behandeling van de eenvoudige, niet door beenbreuk verzeld distorsie bestaat in elastisch verband van het gewricht en verder zoo spoedig mogelijk passieve bewegingen en massage. Vooral de laatste kan een zeer snel succes bobben.

Gewrichtsrheumatisme. Zie *Rheumatisme*.

Gewijsde. Wanneer tegen een rechterlijk vonnis niet meer door appel, verzet of een ander rechtsmiddel kan worden opgekomen, zegt men, dat dit vonnis in kracht van gewijsde is gegaan. Ook het vonnis zelf noemt men dan wel gewijsde. Worden in een latere procedure aanspraken geldend gemaakt in strijd met hetgeen hij een gewijsde is heeslist, dan kan worden opgeworpen de exceptie van gewijsde zaak.

Gex, in het Latijn *Genium* is de hoofdstad van een arrondissement in het Fransche departement Ain, 15 km. ten noordwesten van Genève aan den weg naar Besançon, ter hoogte van 650 m. boven de oppervlakte der zee en aan den voet van den Col de la Faucille (1923 m.) en van den Mont-Colomby (1691 m.) gelegen. Het telt (1901) als gemeente 2822 inwoners en is de zetel van een rechtbank van den eersten aanleg en van een kantongerecht; verder is er een Kamer van Landbouw, een hospitaal en een cellulaire gevangenis. Het stadje is leelijk gebouwd, maar men heeft er van een terras een prachtig uitzicht op het Meer van Genève, het Jura-gebergte en de Alpen van Savoye.

Geyer, Florian, een Frankisch edelman, was een held van den Boerenoorlog (1525). Hij bracht de Franken tot opstand, trok aan het hoofd van zijn „Zwarte Bende" door het land, veroverde Weinsberg en andere versterkte plaatsen en behoorde tot de meest geduchte tegenstanders van den adel. Hij geraakte echter in onmin met de overige leiders van den opstand en snauwde op den Speltich hij het kasteel Limburg den 9^{den} Juni 1525. Zijn lotgevallen hebben stof geleverd aan meer dan een dramadichter, hijv. *Genaat* (1857), *Fischer* (1866), *Dilennius* (1868), *Gerhard Hauptmann* (1896) en *Wiegand* (1901).

Göjer, Erik Gustaf, een Zweedsch geschiedschrijver, werd geboren den 12^{den} Januari 1783 te Ransäter in Wermland, studeerde te Upsala en behaalde reeds als student den grooten prijs der Zweedsche Academie door zijn lofredre op *Sten Sture*. Nadat hij in 1809 een reis naar Engeland volbracht had, werd hij in 1810 leeraar in de geschiedenis te Upsala en ontving kort daarna een betrekking bij het rijksarchief te Stockholm. Hier stichtte hij het „Gotisch Verbond" en plaatste onderscheiden prozastukken en gedichten in „Iduna", het tijdschrift der Vereeniging. Tevens gaf hij „Försök till Psalmer" (1812) in het licht, van welke onderscheiden in de gezangboeken in Zweden zijn opgenomen. In 1815 keerde hij als hui- tengewoon adjunct terug naar Upsala en werd in 1817 hoogleraar in de geschiedenis. Als afgevaardigde der academie woonde hij in 1828—1830 en in 1840—1841 den Rijksdag bij en behoorde beide malen tot de commissie, belast met het ontwerpen eener constitutie. Wegens ziekte legde hij in 1846 zijn hoogleraarsambt neder en begaf zich naar Stockholm, waar hij den 23sten April 1847 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Svea Rikets häfder" (eerste deel 1825), „Svenska folkets historia" (dl. 1—3, 1832—1836), „Teekning of Sveriges tillstånd och af de förnämsta-handlande personer från Lari XII's död till Konung Gustaf III's antråde af regering" (3 dln., 1838) en „Konung Gustaf III's efterlemnade och femtio år efter hans död öppnade papper" (3 dln.,

1843—1845). Met *Azelius* gaf hij „Svenska folkvisor" (3 dln., 1814—1816) en *Thorild's* „Samlade skrifter" (4 dln., 1819—1835) uit, met *Fant* en *Schröder* „Scriptores rerum Suecicarum medii aevi" (2 dln., 1818—1828). Zijn „Samlade skrifter" verschenen in 1819—1855 in 13 deelen. Met anderen heeft hij vele kronen voor de Zweedsche geschiedenis aan het licht gebracht, en een door hem geredigeerd „Litteraturladet" werd algemeen gelezen. Verder was hij componist, en hij heeft hij onderscheiden van zijn liederen ook de melodien geleverd.

Göjerstam, Gustaf af, een Zweedsch schrijver, werd den 5^{den} Januari 1858 te Westmanneland geboren, studeerde sedert 1877 te Upsala en wijdde zich weldra geheel aan de letterkunde. In 1882 verscheen zijn eerste realistische werk „Gråkallt" (1882), gevolgd door „Fattigt folk" (2 dln., 1884—1889) en „Kronofogdens berättelser" (1890). Zijn eerste romans waren „Erik Grane" (1885) en „Paster Hallin" (1887). Als dramatisch dichter trad hij in 1888 op met het blijspel „Svårfar". Van zijn latere stukken moeten vooral de boerentragedies, als „Per Olsson och hans käring" en „Lars Anders och Jan Anders", het blijspel „Stilla Augusta" (1901) en het sprookjesdrama „Stor Klas och Lätt Klas" genoemd worden. Onder den invloed der nieuwer anti-realistische richting schreef hij van 1895 af een aantal romansen novellen, als „Medusa's hufvud" (1895), „Kampen om kärlek" (2de druk, 1896), „Vilse i lifvet" (1897), „Det yttersta skäret" (1898), „Aktenskapets komedi" (1898), „Lyckligamänniskor" (1899), „Kvin-nomakt" (1901), „Nills Tvesson och hans moder" (1902), „Skogen och sjön" (1903) en „Själarnas kamp" (1904). Een autobiografie is „Boken om Lille-Bror" (1900).

Geysbeek, Pieter Gerardus Witsen, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Amsterdam den 30sten December 1774 en kwam reeds vroeg op een voornaam koopmanskantoor. Zijn lust tot studie bewoog hem den nacht te besteden aan de beoefening der oude en nieuwe talen. Weldra zeide hij het kantoor vaarwel en werd zijn vader behulpzaam in den boekhandel, terwijl hij zich vervolgens uitsluitend aan de letterkunde wijdde. Hij overleed den 13^{den} October 1833 te Amsterdam. Hij was begaafd met een scherpnig oordeel en bezat een uitgebreide kennis. Vooral heeft hij zich bekend gemaakt als een verdienstelijk vervaardiger van punt-dichten, terwijl hij tevens uitsluitende vertalingen leverde. Hij schreef: „De hedendaagsche Olympus; een droom" (1796), „De hoop, eene boertig-paradoxe verhandeling" (1801), „Panorama der Nederduitsche taal" (1805), „Verhandeling over het punt-dicht" (1810), „Punt-dichten" (1809), „Nieuwe punt-dichten" (1813, 3 stukjes), „Epigrammatische anthologie of keur van punt-dichten uit de beste Nederlandsche dichters" (1821), „Biographisch, anthologisch en kritisch woordenboek der Nederduitsche dichters" (6 dln., 1821—1827), „Gedichten" (1825), „Galerij van Nederlandsche dichters" (2 stukken), „Nederduitsche rijmwoordenboek, waarin de hruikbare rijmwoorden uit de beste dichters hjoenverzameld zijn" (2de druk 1849), „Algemeen noodwendig woordenboek der samenleving" (1831, tot en met Groenland) enz.

Geyter, Jan de, een Vlaamsch dichter, werd den 25sten Mei 1830 te Lede bij Aalst geboren, was eerst onderwijzer, later ambtenaar aan de griffie en sedert 1874 directeur van de Bank van Leening te Antwerpen. Zijn geliefkoosde gedichten zijn liederen en cantaten, voor enkele waarvan *Benoit* de muziek geschreven heeft, bijv. „Vlaanderen kunstroom” (1877), „De wereld in” (1878), „De Muze der Geschiedenis” (1880) en „De Rijn” (1882). Zijn „Gezenzlied” (1872) is het strijdlid der anti-clericale partij geworden. Verder gaf hij een omwerking van „Reinaart de Vos” (2de druk, 1885); den meesten roem behaalde hij met het epos „Keizer Karel en het Rijk der Nederlanden” (1888) en „Drie menschen van de wieg tot het graf”, waarvan echter slechts twee deelen verschenen.

Gezaghebber, *Civiele*. Zie *Civiele Gezaghebber*.

Gezalfde (Hebreenwsch *Maaschiach*, Arameesch *Messias*, Grieksch *Christos*) is een door de plechtige zalving in zijn ambt gewijd priester, profeet of koning. Zie *Christus*.

Gezang. Zie *Kerkgezang* en *Zingen*.

Gezant noemt men een openbaar ambtenaar, die door een soevereinen staat als vertegenwoordiger van zijn belangen, voorzien van een geloofsbrief en de vereischte volmacht naar een huitenlandsche mogendheid afgevaardigd wordt. Het actieve en passieve gezantschaprecht, namelijk het recht om gezanten naar vreemde staten te zenden en vandaar gezanten te ontvangen, behoort tot de soevereiniteit. Tot het bevorderen van bijzondere aangelegenheden worden doorgaans buitengewone gezanten benoemd. Er zijn verschillende klassen van gezanten. Die der hoogste klasse vertegenwoordigen in den vreemde hun sovereinen en hun staten, en zij kunnen derhalve aanspraak maken op dergelijke eerbewijzen, als hun sovereinen zouden ontvangen, als zij daar ter plaatse verscheen. Hiertoe behooren de legaten en nuntii van den paus en de ambassadeurs. Een buitengewoon ambassadeur is hooger in rang dan een gewone. Die der tweede klasse vertegenwoordigen hun staten, maar niet hun sovereinen, en zij zijn bij den persoon van den huitenlandschen soverein geaccrediteerd. Hiertoe behooren de internuntii, de gewone gezanten (*envoyés*), veelal buitengewone gezanten genoemd, en de gevolmachtigde ministers (*ministres plénipotentiaires*). Tot de derde klasse rekent men alle diplomatieke agenten, met een lastbrief eener regering voorzien en gewoonlijk *chargés d'affaires* (zaakgelastigden) geheeten. Het Congres te Aken riep nog een nieuwe klasse in het leven, die van de tweede alleen daarin verschilt, dat zij minder kostbaar is. Tot deze behooren de residenten, de ministers en de ministers-zaakgelastigden. Deze allen, met uitzondering van de eenvoudige zaakgelastigden, zijn bij den soverein geaccrediteerd en kunnen audientie bij hem verkrijgen. Tot het gezantschap behooren het huizegezin en het gevolg van den gezant, dat naar omstandigheden secretarissen, raden, een archivaris, een tolk, commiesen enz. omvat. De werkzaamheid van den gezant neemt een aanvang na het inleveren van den geloofsbrief en houdt op, wanneer hij teruggeroepen wordt, zijn betrekking nederlegt of overlijdt.

Gezanten genieten, behalve eerbewijzen, veel stofelijke voorrechten als belooning voor hun taak, om de belangen hunner staten in een vreemden staat en wel eens te midden eener vijandige bevolking te behartigen, terwijl zij volkomen veilig moeten zijn tegen alle geweld, tegen elke beperking van hun vrijen wil, tegen elke onbescheiden inmenging in hun zaken. Al die rechten zijn vervat in dat der *exterritorialiteit*, volgens hetwelk de gezant zich zelf en de zijnen beschonwen mag, als waren zij niet in het vreemde land, maar op vaderlandschen bodem. Derhalve is hij ook niet onderworpen aan de rechtspraak in den vreemden staat, en al ware het ook, dat hij daarvan misbruik maakte en zich handelingen veroorloofde, die de veiligheid van den staat bedreigden, zelfs dan nog zou men alleen maatregelen van voorzorg tegen hem nemen, zijn terugroeping bevorderen, maar hem in geen geval voor de rechtbank mogen roepen. Datzelfde geldt van het geheele gezantschapspersoneel, terwijl het gezantschapsgebouw of hôtel een deel uitmaakt van het grondgebied van den staat, waartoe de gezant behoort en niet van dien, waarin het gelegen is. Ook wegens schulden kan een gezant niet bemoeilijkt of in hechtenis genomen worden. Zijn hotel is een veilige wijkplaats, doch gewone misdadigers worden in onzen tijd door de gezanten nitgeleverd. Verder verleent het recht van exterritorialiteit hun doorgaans vrijdom van directe belastingen, alsmede de bevoegdheid, om in hun hotel godsdienstoefening te houden, vrijdom van inkwartiering. De gezant is belast met de rechtspraak over zijn gevolg; hij kan echter alleen arrest opleggen of den schuldige naar het vaderland laten hrenge. Eindelijk zijn in vredesstijf ook de conrriers der gezanten onschendbaar (zie verder *Ambassadeur*, *Diplomaat* en *Consul*).

Gezantschap. Zie *Ambassade* en *Gezant*.

Gezantschapsraad. Zie *Gezant*.

Gezantschapssecretaris. Zie *Gezant*.

Gezegende distel. Zie *Cnicus*.

Gezel. Zie *Gilde*.

Gezel is een graad in de vrijmetselarij (zie aldaar).

Gezelle, Guido, een beroemd Vlaamsch dichter, werd den 1sten Mei 1830 nadj Brugge geboren, waar zijn vader, *Petrus Gezelle*, een boomkwekerij had. Guido, tot geestelijke voorbestemd, werd op zijn twaalfde jaar gezonden naar het klein-seminarie te Rousselaere, waar hij tevens het beroep zijns vaders voortzette en zijn kostgeld betaalde met arbeid tot onderhond van den tñin. Door zijn nauwere aansluiting bij eenige Engelsche leerlingen dezer inrichting van onderwijs, wist hij zich weldra bijzondere bedrevenheid te verwerven in de Engelsche taal en vloog toen reeds de studie aan der Engelsche klassieken, daarbij zich voor het eerst aan dichtwerk wagens. Het gedicht „De Mandelstroom”, tusschen zijn schoolwerk gevonden, was oorzaak, dat hij in 1850, ofschoon zijn toelatingsexamen niet voldoende was geweest, tot het groot-seminarium te Brugge werd toegelaten, om na een vierjarige studie den 10^{den} Juni 1854 de priesterwijding te ontvangen. Als leeraar in het boekhouden kwam hij in 1855 terug tot het klein-seminarie te Rousselaere, waar hij in 1857 leeraar werd in de letterkundige klasse.

Dit was het begin zijner letterkundige loopbaan; hij besprak er met zijn leerlingen, onder welke *Hugo Verriest*, de dichters van vroeger en later tijd en las ook zijn eigen gedichten voor, o. a. zijn „Kerkhofbloemen, geplukt en bewaard ter nagedachtenisse van zaliger Mijnheer Edewaerd van den Busche, geboren te Stade“, die alsnog het licht zagen. Hier ontstonden ook zijn eerste „Kleene gedichtjes“. Door zijn leerlingen op de handen gedragen, vonden hij en zijn onderwijs nochtans minder genade in de oogen zijner superieuren. Reeds in 1859 werd hij van zijn ambt te Ronsselaere ontheven en trok in 1860 met de Engelsche studenten van het klein-seminarie naar Brugge, waar hij met dr. *Jos. Algar* een Engelsche school stichtte met toestemming der geestelijke overheid. Deze onderneming evenwel renderde niet en hij zag zich gedrongen naar na eenige maanden te eindigen. In 1861 werd hij onderdirecteur aan een door *John Saffon* gesticht Engelsch seminarie, waar hij tot 1865 bleef. In dezen tijd verscheen zijn eerste bundel „Gedichten, gezangen en gebeden“, die in 1862 door *Hugo Verriest*, half tegen den zin van den bescheiden en door miskenning ontmoedigd dichter, werden ter perse gelegd. Ook deze uitgave vond weinig erkenning, zoodat hij gedurende bijna twintig jaren als dichter niets van zich deed hooren. In 1865 nochtans door behoefte aan arbeid en nadat hij benoemd was tot onderpastoor aan de St. Walburga te Brugge, richtte hij met den Engelschen kunstkenner *James Weale* het volkstijdschrift „Rond den Heerd“ op, dat tot 1868 hoofdzakelijk door hem geschreven en tot 1871 door hem bestaand werd. Hierin verschenen een menigte prozastukjes van zijn hand, deels heiligen-legenden, in streng kerkelijk gewaad, deels ook op zeer eigenaardige wijze vertelde volkssprookjes en natuurbeschouwingen. In deze jaren maakte hij ook ijverige voorstndien tot de volmaking van zijn westvlaamsch en teekende honderden woorden en eigenaardige zinswendingen op, die hij in zijn later dichtwerk te pas bracht. Den 20sten September 1872 werd hij van Brugge verplaatst naar Kortrijk, waar hij onderpastoor werd aan de Onze Lieve Vrouwkerk. In deze plaats, waar hij volle dertig jaar bleef, maakte hij zich door zijn philanthropischen arbeid weldra zeer populair, voelde er zich gelukkig en gaf weder tne aan zijn drang tot dichten en droomen. In 1878 verbrak hij ook publiek het stilzwijgen en deed zijn bundel „Liederen, eerdichten en reliqua“ verschijnen. Tevens stichtte hij het tijdschrift „Loquela“, dat een soort periodieke voortzetting was van de *Bo's* „Westvlaamsch Idioticon“. Na volgend telkens weer nieuwe dichtbundels en den 8sten Juli 1886 werd hij benoemd tot lid der Vlaamsche Academie, waarvoor hij n. a. *Henne van Merchtenens* „Cronieke van Brabant“ nitgaf. Thans volgden meerdere onderscheidingen zoowel van kerkelijke als van wereldlijke zijde: hij ontving het kruis „Pro ecclesia et pontifice“, de Hoogeschool te Leuven verhefde hem tot dr. honoris causa in wijsbegeerte en letterkunde en de Belgische regeering ridderde hem met de „Leopoldorde“, en den 30sten September 1886, zijn 50sten geboortedag, werd hem door zijn vereerders een hartelijke oratie gebracht. Na ook werd hij geroepen tot de vervulling van

kerkelijke amhten, die hem veel tijd lieten voor het volgen van zijn wetenschappelijke en letterkundige roeping: den 28sten Mei 1889 werd hij Bestuurder der Zusters van het kindeke Jesus en het volgend jaar (1890) richtte hij het tijdschrift „De Biekerf“ op, waarvan hij tot zijn dood redacteur bleef. Nog éénmaal verwisselde hij van ambt, den 30sten April 1899, toen hem de benoeming te beurt viel van „Bestuurder der Engelsche Augustiner kanonikessen van Latranen“ te Brugge. Hij overleed den 27sten November 1899 in zijn geboortestad. Een aantal dichtbundels van hem verschenen in druk: „Kerkhofbloemen, geplukt en bewaard ter nagedachtenisse van zaliger Mijnheer Edewaerd van der Busche“ (1858), „Dichtoefeningen“ (1859), „Alcune poesie de Poeti celesti“ (1858), „Noorsch en Vlaamsch messeboeksk“ (1859), „Kindeke van den dood“ (1859), „XXXIII kleengedichtjes“ (1860), „Gedichten, gezangen en gebeden“ (1861), „Rond den Heerd“ (1865), „Liederen, eerdichten en reliqua“ (1878), „Driemaal XXXIII kleengedichtjes“ (1881), „Longfellow's Hiawatha“ (1886), „Hennen van Merchtenens' Cronieke van Brabant“ (1886), „Kerkhofbloemen, vermeerdert met 122 zielgedichtjes“ (1888), „Tijdskrans“ (1893), „Werken“ (1893), „Rijmsnoer om en om het jaar“ (1897), „De veertien stonden of de bloedige dagaart ons Heeren“ (1897), „Montalembert: de Heilige Elisabeth van Ungarn“ (1897), „Waffelaert Meditations theologicae (vertaling) onvoltooid „Laatste verzen“ (1901). Een complete uitgave zijner dichtwerken verscheen in 1903 in 8 deelen bij *L. J. Veen* te Amsterdam. Hij was redacteur van „Rond den Heerd“, „Loquela“, „Driekalmanak“ en „Biekerf“. Voor meer nitvoerige studies over *Gezelle* verwijzen wij o. a. naar het levensbericht in „Mannen van Beteekenis“ door *Ch. van Herwerden*, naar het „Gezelle-nummer van de „Dietsche Warande“ (1900) en naar „De Nieuwe Tijd“, IV^{de} Jaargang.

Gezelschaps- of Sociëteitseilanden, een eilandengroep in Oceanië tusschen 16 en 18° Z. Br. en 148 en 153° W. L. v. Gr. gelegen, bestaat uit 11 groote en een aantal kleine eilanden en wrdt door een straat in 2 afdelingen, die der 6 eigenlijke Sociëteitseilanden (Windward-Islands) ten noordwesten en die der 5 George-of Tahiti-eilanden (Leeward-Islands) verdeeld. Deze eilanden werden in 1606 door *Quiros* ontdekt en in 1722 door *Roggeveen*, in 1767 door *Wallis* en in 1768 door *Bougainville* bezocht, maar eerst door *Cook* (1760—1778) nauwkeurig opgenomen en, ter ere van de „Royal Society“ te Londen, Sociëteits- of Gezelschaps-(eigenlijk Genootschaps-) eilanden geheeten. Zij hebben een oppervlakte van 1650 v. km. en zijn door groote koraalriffen omringd, waarachter zich nitmuntende, maar moeilijk toegankelijke havens bevinden. De bodem is er bergachtig; de Orohona, de hoogste tep op Tahiti, verheft zich ter hoogte van 2231 m., terwijl de hoogste bergen op de andere eilanden nauwelijks een hoogte van 900 m. hereiken. Het gebergte is met houtgewas dicht bezet en de kustvlakte, door talrijke beken besproeid, met den prachtigsten plantengroei versierd, dien men van een zacht klimaat en van een vruchtbaren bodem verwachten kan. De be-

langrijkste voortbrengselen zijn er vruchten van den broodboom, yams- en arumwortels, zoete bataten, bananen, kokosnoten, rijgen, snikerriet en een aantal door de Europeanen ingevoerde gewassen, zooals oranje-appels, citroenen, ananassen, katoen, kofie, tabak enz. Tot de inheemsche viervoetige dieren behooren Australische honden, zwijnen en ratten, alsmede tam vee uit Europa. Verder heeft men er driften, hoenders, wilde eenden, papegaaien en reigers, benevens walvissen, haaien, krabben en oesters aan de kust. Het rijk der delfstoffen levert ijzer, leem, basalt, zwavel en zout. Het aantal inwoners werd door Cook op 200000 geschat, en hoewel dit cijfer stellig te hoog is, staat toch vast, dat het, vooral door besmettelijke ziekten door Europeanen overgebracht, zeer sterk verminderd is, zoodat het thans (1901) nog slechts ruim 18000 bedraagt. Zij zijn slank van gestalte en goed gebouwd, bouwen ruime en goed-ingerichte woningen, weten te smeden en zetten op hun werven vrij groote schepen op stapel, somtijds 8 of 10 tegelijk. Toen zij het eerst door Europeanen bezocht werden, stonden zij onder het bestuur van erfelijke koningen, wier gezag echter beperkt was door dat van den adel. Terstond bij hun ontmoeting met de Europeanen en ook later onderscheiden zij zich door zachtaardigheid en welwillendheid, ja, door overgroote toegankelijkheid en toonden van den beginne af de voorrechten der Europeesche beschaving op prijs te stellen. Daarom was Tahiti de eerste plaats in den Groeten Oceaan, waar zich Europeanen vestigden, en reeds in 1797 werd de eerste Protestantsche zending daartoe gezonden door het Engelsche zendeling-genootschap. De goede nitkomsten van haar arbeid wekten den najver der R. Katholieke geestelijken, en hun pogingen, om op Tahiti vasten voet te verkrijgen, werden oorzaak, dat dit eiland onder de beschermerschap van Frankrijk geplaatst en later door Frankrijk geannexeerd werd, zoodat dit rijk sedert 1887 den gebeelen Archipel bezit. De zetel der regering is Papeete op Tahiti.

De eigenlijke Gezelschapseilanden zijn Raiatea, Tahaa of Otahaa, Huahine, Borabora of Bolabola, Tubai en Manua of Maupiti, samen met een oppervlakte van 471 v. km. en ruim 6000 inwoners. De Tahiti-groep bestaat uit Tahiti, Cimeo of Morea en eenige andere kleine eilanden, tezamen 1042 v. km. groot. In 1903 werd de archipel door een hevigen stormvloed geteisterd.

Gezelschapsrekening geeft de oplossing van het vraagstuk, hoe men een gegeven bedrag volgens gegeven verhoudingen in een bepaald aantal deelen kan verdeelen, bijv. behaalde winsten naar evenredigheid der ingeleide kapitalen, een belastingssom naar gelang van de inkomsten der belastingsschuldigen enz. Stel dat drie personen in een handelssonderoeming samen 4200 gld. winst hebben behaald, terwijl zij resp. 1000, 2500 en 3500 gld. in de zaak hebben gestoken. Men deelt nu deze drie getallen door 500 en verkrijgt daardoor de verhoudingsgetallen 2, 5 en 7, samen=14; bijgevolg bedraagt het aandeel der drie personen resp. $\frac{2}{14}$, $\frac{5}{14}$ en $\frac{7}{14}$ van 4200 of 600, 1500 en 2100 gld.

Gezicht. Zie *Gelaat* en *Oog*.

Gezichtsveid. Zie *Oog* en *Verrekijker*.

Gexin. Zie *Huisgezin*.

Gezindheid beteekent in het algemeen een bepaalde richting van den wil, bijv. om iemands belang te willen bevorderen of om hem te benadeelen. De gezindheid vormt het karakter. Wie uit goede gezindheden handelt, beantwoordt aan de eischen der zedelee; niet hij, die het goede doet uit vrees voor de straf. Niet de gezindheid, waarmede de mensch handelt, bepaalt (zooals het eerst door Kant niteengezet is) de waarde van zijn daden.

Gexinsverpleging. Zie *Gheel* en *Krankzinnigenverpleging*.

Gezondhiden. Het denkbeeld, dat de ziekten de gevolgen der zonden, zoo niet van den lijder, dan toch van de menschen in het algemeen zijn en daarvan het best door gebed en verzoening genezen kunnen worden, heeft reeds vroeger ingang gevonden, het meest toen *Johann Nepomuk Ringels* (1788—1880), chef van den geneeskundigen dienst in Beieren en directeur der medische kliniek aan de hoogeschool te München, dit denkbeeld in zijn „System der Medizin“ verkondigde en de Münchensche geneeskundige inrichtingen trachtte over te halen, iedere poging tot genezing met een verzoening van den zieke en van den geneesheer te beginnen. De autoriteit van *Griesinger*, *Schönlein* en *Virchow* was noodig, om dit ook in Würzburg ingevoerde stelsel te bestrijden. Voor eenige jaren werd een soortgelijke leer in Noord-Amerika door *Mary Eddy* (zie aldaar) verkondigd en heeft zich onder den naam van „Christian Science“ zeer uitgebreid (zie aldaar). Ook in ons land, vooral op de Veluwe, heeft deze richting een tijd lang aanhangers gehad.

Gezondheid (*santitas*) noemt men dien toestand van een levend wezen, waarin alle organen zich in staat bevinden, om volkomen aan hun bestemming te beantwoorden. Het hooger bewerkte, maar toch van het licht der rede verstoken dier heeft geen besef van gezondheid, maar wel van ziekte. Alleen de mensch, als het meest ontwikkelde wezen, smaakt in een aangenamen gevoel van welzijn het genot der gezondheid. Hij kan, in weerwil van het nauw verband tusschen lichaam en geest in een ziek lichaam, als slechts de hersenen niet aangetast zijn, een gezonden geest, en omgekeerd bij krenking der geestvermogens een gezond lichaam behouden. Terecht evenwel behoeft de dichter der oude Romeinen een gezonden gezonden geest in een gezond lichaam (*mens sana in corpore sano*) als den grootsten schat. Behoort bij de groote verscheidenheid van gaven een volmaakte gezondheid, een toestand, waarbij alle vermogens des geestes gelijkelijk ontwikkeld zijn, waarbij aan goen der levensverrichtingen iets ontbreekt, tot de onmogelijkheden, er bestaat evenwel een toestand, waarin het een vermogen des geestes of deel des lichaams wel grooter ontwikkeling bezit dan het ander, doch waarin men die geringere ontwikkeling nauwelijks bespeurt. Deze toestand is die der betrekkelijke gezondheid, welke veel menschen genieten. Tusschen het toppunt van relatieve gezondheid en tusschen ziekte heeft men een groot aantal trappen. Een misvorming, die

de verrichting van geen der edele organen belemmert, een kleine wond, een zweer, het ontbreken zelfs van een zintuig enz. kunnen tegelijk met een betrekkelijke gezondheid bestaan. Eerst dan, wanneer men zich niet wel gevoelt, houdt die gezondheid op, althans, wanneer de mensch in staat is, om zoodanig gevoel te onderscheiden. Intusschen mag de betrekkelijke gezondheid ook niet te vaak door geringe ziekten verstoord worden, wanneer wij aan iemand gezondheid willen toekennen, want daaruit blijkt, dat er belemmeringen in de levensverrichtingen bestaan, welke hij van tijd tot tijd gevoelt. In de tusschentijden tusschen twee ziekte-aanvallen noemen wij hem ziekelijk. Willen wij iemand gezond noemen, dan moeten bloedsomloop, zenuwwerkzaamheid, voeding, ademhaling, afscheiding enz. in orde zijn en het denkvermogen geenerlei belemmering ondervinden. Talloos is het aantal zaken, die de gezondheid kunnen verwoesten; zij komen gedeeltelijk met het lichaam zelf en zij werken dikwijls langen tijd in het verborgen, voordat de mensch, wiens gezondheid bedreigd wordt, er iets van bemerkt. Daarentegen is de mensch in het bezit van een groote menigte middelen, om die schadelijke aanvallen af te weren. De beschaving komt hem hierbij wel te hulp, maar van den anderen kant heeft de verfijnde staatsburger ook veel vijanden zijner gezondheid die de natuurmensch niet behoeft te bestrijden. Reeds de verfijning zelf is veelal een vijand der gezondheid. Deze wordt eveneens benadeeld door overspanning van den geest en door overdreven genotzucht, alsmede door gebrek en onmatigheid en door hevige hartstochten. Dikwijls is ook de veranderlijkheid van het klimaat, in verband met onvoorzichtigheid en modetucht, een groote vijand der gezondheid. De middelen, om de gezondheid te bewaren worden ons voorgeschonden door de *gezondheidsleer* of *hygiëne* (zie aldaar), die in onze dagen meer en meer wordt toegepast.

Gezondheidscommissiën. Bij Koninklijk Besluit van 27 Mei 1902 (Staatsblad N° 77) zijn in ons land voor elke gemeente boren 18000 inwoners, verder voor bepaalde door de koningin aangewezen gemeenten en voor vereenigingen van gemeenten, te samen met niet meer dan 40 000 inwoners, gezondheidscommissiën ingesteld. De leden, de voorzitter en de secretaris worden benoemd door den Commissaris der koningin. Zij dienen de hoofdspecteurs, de inspecteurs van de volksgezondheid, alsmede de gewestelijke en gemeentebesturen van bericht en raad, moeten gehoord worden over alle besluiten en verordeningen van de gemeenteraden op het gebied der volksgezondheid, bouden aantekeningen der verordeningen, doen onderzoekingen verrichten enz.

Gezondheidsleer of Hygiëne is de wetenschap, welke zich bezig houdt met de studie van die factoren, welke het weerstandvermogen van den mensch tegen schadelijke invloeden van zijn omgeving kunnen versterken en zodoende den algemeenen gezondheidstoestand — afgezien van eenigerlei ziekte — verhoogen. Zij onderzoekt derhalve alles, wat in de omgeving van den mensch storend op zijn lichamelijke functies zou kunnen werken en daardoor zijn praestaties

vermindern, en wijst de middelen aan, om deze schadelijke invloeden te bestrijden en daardoor ziekten te voorkomen.

Terwijl hij de beschaafde volken der Ondheid reeds vele goede en doeltreffende voorschriften en instellingen op hygiënisch gebied bestonden, kwamen deze in de Middeleeuwen, toen men er stelselmatig op nit was, het lichaam te kastijden en het vleesch te dooden, weer in verval. Eerst de herleving der natuurwetenschappen deed weder nieuwe denkbeelden omtrent dit vraagstuk ontstaan, zoodat weldra pogingen gedaan werden, om de verschillende gevaren, die het leven bedreigen, te bestrijden. In den beginne was men daarbij alleen op de ervaring aangewezen; eerst *Pettenkofer* gaf in de experimenteele hygiëne aan de praktische zorg voor de gezondheid een wetenschappelijke basis. Men heeft der gezondheidsleer wel eens verweten, dat zij slechts voor bemiddelde personen bestemd is en het leven duurder maakt; maar het feit, dat zij leert, hoe de verwarming en verlichting moet geschieden, opdat met zoo weinig mogelijk kosten een zoo groot mogelijk effect bereikt wordt en het lichaam er zooveel mogelijk voordeel van trekken kan, dat zij door vermindering van ziektegevallen het weerstandvermogen der menschen verhoogt, doet reeds zien, dat de hygiëne zooveel voordeel geeft en zooveel nitgaven voorkomt, dat zij het leven in plaats van duurder, goedkooper maakt. De praktische resultaten van de hygiëne werden door *Malthus*, *Spencer* e. a. bestreden. De eerste zag in een vermindering van het aantal sterfgevallen een gevaar voor de komende geslachten; daar de vermoederder der voedingsmiddelen geen gelijken tred kan houden met den aanwas der bevolking, meende hij, dat de komende geslachten niet in hun levensbehoeften zouden kunnen voorzien. *Spencer* vreesde, dat, wanneer de strijd om het bestaan vergemakkelijkt werd, de bevolking langzamerhand minder krachtig zou worden. Intusschen is het tijdstip, waarop gebrek aan voedsel zou kunnen intreden, nog onberekenbaar ver verwijderd, en bovendien is het waarschijnlijk, dat de wetenschap geleidelijk vele tot heden voor voeding niet bruikbare stoffen tot geschikte voedingsmiddelen zal maken. Tegen *Spencer's* bezwaar valt in te brengen, dat de hygiënische maatregelen niet alleen den zwakken ten goede komen, en dat in het bijzonder door voorkoming van infectieziekten ook zeer vele krachtige individuen gebaat worden.

Het recht der experimenteele gezondheidsleer, om als een zelfstandige wetenschap op te treden, is menigmaal bestreden, omdat de vragen, die zij behandelt, zoo nimmer talrijk zijn en op zoo verschillend gebied liggen. Maar zij begeeft zich niet willekeurig op het gebied van verwante wetenschappen, zij behandelt daarenboven de vraagstukken op haar eigen wijze en bezit buitendien vele methoden, die haar alleen toebehooren, zooals de statistisch-epidemiologische waarneemingen, de bacteriologische onderzoekingen enz. Werd de hygiëne niet als een afzonderlijke wetenschap behandeld, dan moesten de betreffende vragen door de meest verschillende wetenschappen, als botanie, zoölogie, chemie, geologie, meteorologie, bouwkunst enz. opgelost worden. Hieronder zou de gezond-

heidsleer lijden, omdat alsdan de eenheid van opvatting gemist werd. De op te lossen vragen zijn ook veel te speciaal, om als hijzake terloops behandeld te worden. Voor de oplossing der hygiënische vraagstukken is de medicus, die met de afzonderlijke methoden van onderzoek vertrouwd is en tot op zekere hoogte in de scheikunde, aardkunde en meteorologie is ingewijd, de meest geschikte persoon. Dientengevolge werden in de laatste halve eeuw aan bijna alle universiteiten voor de gezondheidsleer als afzonderlijke wetenschap leerstoelen en laboratoria gesticht, en van dit tijdstip af met den grootsten ijver de verschillende onderdeelen der wetenschap bestudeerd en de afzonderlijke vragen experimenteel behandeld, zoodat er thans bijna geen enkel gebied bestaat, dat met de hygiëne verband houdt, waarop geen verruiming van denkbeelden en verbetering van opvattingen valt te constateeren. Zoo werd hijz. de zoo belangrijke kwestie der drinkwatervoorziening met succes behandeld. Zoolang het onderzoek en de beoordeling van drinkwater aan scheikundigen was overgelaten, werd de nadruk gelegd op de chemische analyse. Er werden grenscijfers vastgesteld voor het gehalte van organische substanties, chloriden, nitraten en nitrieten, die niet overschreden mochten worden, als het water bestemd was om gedronken te worden. Daar nu vooral in groote steden het grondwater niet voldoet aan de eischen der scheikundigen, nam men zijn toevlucht tot het oppervlaktewater, waarvan de chemische analyse lagere waarden geeft. Men is echter tot de overtuiging gekomen, dat dit een font was, want de temperatuur van het oppervlaktewater is aan zeer groote schommelingen onderhevig, en ook de meest zorgvuldige filtratie kan niet met zekerheid beletten, dat er somtijds ziektekiemen in de waterleiding komen. Alleen bij toepassing der filtratie onder alle mogelijke voorzorgen wordt de mogelijkheid eener besmetting van het drinkwater tot een minimum gereduceerd. Daarom is men tot voorziening door grondwater teruggekeerd, vooral ook omdat erkend werd, dat een boven de grenswaarde gaand gehalte aan organische substanties, chloriden of nitraten zonder meer niet gevaarlijk is en dat bij de beoordeling van watervoorziening het hoofdgewicht op den aanleg moet vallen (zie ook *Drinkwater, Grondwater en Waterleiding*).

Naast een goede watervoorziening is voor de gezondheid van een stad een juiste wijze van verwijdering en verwerking der afvalstoffen van het meeste belang. Ook wanneer de bodem de organische stoffen verwerken kan, is daartoe toch tijd noodig, en wordt te veel aan den bodem toevertrouwd, dan vervult deze. Of men, om dit te voorkomen, een of ander afvoersysteem, dan wel rioleering moet toepassen, heeft tot veel strijd aanleiding gegeven. Thans echter is men vrijwel algemeen van meening, dat, waar de geologische verbindingen van een stad zulke toelaten, een goed aangelegde rioleering, waardoor de stoffen snel, voordat zij tot onthinding komen, buiten het bereik der stad gebracht worden, het meest geschikt is, om den bodem der stad rein te houden. Veel moeite is er aan besteed, om geschikte methoden tot reiniging van het afvalwater te vin-

den, om ook daar, waar in aansluiting met de rioleering, het tot standkomen van besproeiingsvelden niet mogelijk is, het water door een biologische reiniging onschadelijk te maken; maar een geheel beredende oplossing heeft dit probleem nog niet gevonden.

Groote vorderingen heeft verder de leer der voedingsmiddelen gemaakt. De waarde der verschillende voedingsstoffen, het eiwit, het koolhydraat en het vet, is door nauwkeurige onderzoekingen vastgesteld, terwijl ook aan het vervalschen, bederven en conserveeren van voedingsmiddelen bijzondere aandacht gewijd werd. De vraag der kunstmatige voeding van kinderen en het steriliseeren van melk is zeer dikwijls en wordt nog steeds behandeld. Het gebied der kleding, hygiëne, waarop dikwijls zeer mystieke voorstellingen omtrent den invloed der grondstoffen (wol, katoen, linnen enz.) heerschten, waaraan men gedeeltelijk ook thans nog vasthoudt, werd met behulp van nauwkeurige methoden onderzocht en daar hij geconstateerd, dat de grondstof der kleding slechts van geringen, maar de bereidingswijze van den grootsten invloed is. De woninghygiëne heeft zich bezighouden met de ventilatie, verwarming en verlichting; anderszijds is de aandacht gevestigd op het maken van geschikte woningen, daar geconstateerd werd, dat woningnood de verbreiding van volksziekten bevordert. Daarom werden er bouwplannen voor steden ontworpen en vooral aan de inrichting van arbeiderswoningen en -wijken de aandacht gewijd. Groote verbeteringen zijn tot stand gekomen op het gebied der gevangenis- en schoolhygiëne, terwijl de fabriekshygiëne niet minder vorderingen heeft gemaakt. Deze laatste heeft ten doel het bedrijf zoo min mogelijk schadelijk te doen werken. In de eerste plaats komen chemische nadeelen voor, n.l. door lood, kwikzilver, arsenicum, koper, phosphorus, giftige gassen enz. (zie *Beroepsziekten*). Als voorbehoedsmiddelen worden hier gebruikt ventilatie, reinheid bij het eten, het nuttigen der spijzen huiten de werkloualen, goede closets, sponsjes voor mond en neus enz. Daarenboven bestaan er nadeelen, welke bij verschillende bedrijven mechanisch inwerken, en daarom bijzondere maatregelen ter bescherming noodzakelijk maken. Voor dit deel der openbare gezondheid heeft men in de meeste beschaafde landen inspecteurs van den arbeid aangesteld.

Zeer groot is de vooruitgang in de bestrijding van infectieziekten als gevolg van den hoogen bloei der bacteriologie. Niet alleen zijn de verwekkers van een groot aantal volksziekten gevonden, maar de bestudeering van hun levensvoorwaarden en voortplantingswijze heeft veel epidemiologische vragen opgelost en werkbare methoden tot bestrijding van heemtetlijke ziekten aan de hand gedaan. Meer en meer is men tot de overtuiging gekomen, dat in vele gevallen alleen de zieke mensch door zijn uitwerpen de verbreiding der infectiestof veroorzaakt. Dientengevolge is men van het vroeger toegepaste strenge quarantaine-systeem teruggekomen, dat toch nooit doeltreffend doorgevoerd kon worden en een groot nadeel voor handel en nijverheid met zich bracht. In den laatsten tijd worden alleen de werkelijke zieken geïsoleerd en degenen, die met hen in aan-

raking geweest zijn, worden overeenkomstig den incubatietijd der betreffende ziekte, in observatie genomen. Voor de vernietiging der uitgescheiden ziektekiemen zijn doeltreffende desinfectiemethoden uitgewerkt, die het tevens mogelijk maken het eigendom te sparen (zie *Desinfectie*). Het is ook gelukt voor sommige ziekten den mensch immun te maken en voor andere speciale heilsera te vinden.

Wat op grond van wetenschappelijke onderzoekingen als juist erkend is, dient als richtsnoer voor de openbare gezondheidsleer. De uitwerkingen toepassing van de voorschriften der openbare hygiëne berust hij de openbare macht, terwijlkook het gezondheidswezen hierdoor bevordert wordt, dat grootere kringen zich deze zaak aantrekken en tegen den gemeenschappelijken vijand optreden. In de verschillende landen is de gezondheidsdienst op verschillende wijze geregeld. In ons land is het staats-toezicht op de volksgezondheid geregeld bij de wet van 21 Juni 1901 en onder den minister van Binnenlandsche Zaken opgedragen aan: 1°. den Centralen Gezondheidsraad (zie *Centrale Gezondheidsraad*), 2°. Hoofdingspecteurs en Inspecteurs van de volksgezondheid en 3°. Gezondheidscommissiën (zie aldaar). Zie ook *Gezondheidsdienst*.

Gezondheidspolitie noemt men een zoodanige, die waakt tegen het veroorzaken van schadelijke nitwasemingen, tegen het verkoopen van vervalschte voedingsmiddelen enz., in een woord, tegen alles wat in het maatschappelijk leven nadeel zou kunnen herokkenen aan de gezondheid.

Gezondheidsraad, Centrale. Zie *Centrale Gezondheidsraad*.

Gezondheidswet. Deze wet dagteekent van den 21sten Juni 1901 en omvat: het onderzoek naar den staat der volksgezondheid en, waar noodig, de aanwijzing en bevordering der middelen ter verbetering; de handhaving van de wetten en verordeningen, in verband daarmee vastgesteld, voor zoover te dien aanzien geen andere wettelijke regeling is gemaakt. Het is, onder den minister van Binnenlandsche Zaken, opgedragen aan den Centralen Gezondheidsraad (zie aldaar), hoofdingspecteurs en inspecteurs van de volksgezondheid en gezondheidscommissiën (zie aldaar).

De hoofdingspecteurs van de volksgezondheid oefenen in overeenstemming met de beslissingen van den Centralen Gezondheidsraad het staats-toezicht op de volksgezondheid binnen hun amtsgebied uit, of hebben, voor zoover de uitoefening van dat toezicht door inspecteurs geschiedt, de leiding daarvan. Zij houden toezicht op de werkzaamheden der gezondheidscommissiën, dienen de regeering, den Centralen Raad, de gewestelijke en gemeentebesturen binnen hun amtsgebied van bericht en raad; verrichten onderzoekingen of dragen die op aan de inspecteurs en de gezondheidscommissiën, geven aan de overige organen van het staats-toezicht kennis van het voorkomen van besmettelijke ziekten; houden een register van genees- en tandheelkundigen, apothekers, apothekersbedienden, vroedvrouwen en leerling-vroedvrouwen. De inspecteurs dienen eveneens van bericht en raad, houden aantekening van provinciale en gemeentelijke verordeningen ter zake van de toepassing van wetten, welker

handhaving aan hnn toezicht is onderworpen; verrichten onderzoekingen, of zijn daarbij behulpzaam en geven zooveel mogelijk gevolg aan verzoeken van gezondheidscommissiën om voorlichting of medewerking. Hnn instructie is vastgesteld bij Kon. Besl. van den 27sten Mei 1902.

Gezwellen. Wanneer ergens een nieuwvorming van weefsel plaats vindt, die zich niet aan physiologische grenzen houdt en die afwijkt van het weefseltype, waarin zij optreedt, dan spreekt men van een *gezwel*. Men weet niet, wat de aanleiding is tot het ontstaan van zoo'n gezwel (door de medici *tumor* genoemd), al kent men wel verschillende factoren die het ontstaan in de hand werken. Bij vele tumoren gelden daarvoor leeftijd, geslacht of beroep, hij andere locale prikkels. Zoo kan op de plaats van een kneuzing later een gezwel zich ontwikkelen en vindt men kanker van de onderlip en in den mond vooral bij sterke rookers. Doch meestal ontbreekt een dergelijke factor en moet men zich met hypothesen behelpen. *Cohneim* gelooft aan embryonale kiemen, door onregelmatigheden in den embryonalen aanleg van het getroffen lichaamsdeel achtergebleven, welke kiemen soms door bepaalde aanleidingen gaan woekeren. Die hypothese zou wel enkele eigenaardige verschijnsels verklaren, hijv. het ontstaan van aangeboren gezwellen, en het voorkomen van tumoren op bepaalde plaatsen, waar in het embryonale leven gemakkelijk instulpingen van het uitwendige kiemblad als verdwaalde epitheel-eilandjes kunnen ontstaan. Van dermoeldesten is het in elk geval door hun inhoud bepaald zeker, dat zij ontstaan uit verdwaalde embryonale kiemen. Wat den *groei* der gezwellen betreft, kan men zeggen, dat zij nooit vanzelf achteruitgaan, wel blijven velen op een bepaalde ontwikkeling staan, andere groeien gestadig door, het zij sneller, het zij langzamer. Ook wordt de groei soms tegengegaan door voedingsstoornissen in den tumor als verkalking en vervetting of door verzwering, vooral, wanneer zij buiten op het lichaam zetelen, zoals hij kanker. Naar hun verloop onderscheidt men *goedaardige (benigne)* van *kwadaardige (maligne)* gezwellen. De eerste blijven locaal en *verschijnen* in hun groei alleen het natuurlijke weefsel, de laatsten echter *dringen* erin door, vernietigen het en bovendien kunnen de kiemen van zulk een malignen tumor in bloed- of lymfhebanen opgenomen worden en in alle mogelijke weefsels van andere lichaamsdeelen nieuwe gezwellen verwekken (z.g. *metastasen*). Gebeurt het transport door de lymfhebanen, dan ontstaan meestal in de dichtbijgelegen lymfheklieren nieuwe gezwellen, maar overigens kunnen die kiemen, in de circulatie van het bloed opgenomen, ook in de verstverwijderde lichaamsdeelen dochttergezwollen doen ontstaan, die dezelfde structuur hebben als het moedergezwel en evenals dit onophoudelijk verder groeien. Het zijn de maligne gezwellen, die vaak na extirpatie weer opnieuw optreden (recidiven), soms eerst na jaren in het litteken, dat van de operatie overleef. Dergelijke tumoren verzwakken door hun groei, door het vernietigen van de organen, waarin zij ontstaan en doordringen, door hun metastasen en soms door de verzwering, ettering en bloeding op hnn oppervlakte, het lichaam ten zeerste; reeds

de algemeene nitputting kan doodelijk worden, ook al zijn geen edele organen getroffen. De *behandeling* bestaat, in 't algemeen, in het zoo spoedig en zoo grondig mogelijk nitroëien van het gezwel door 't mes, door afbinden, door nitbranden enz., al naar zijn plaats en nitbreiding. Men onderscheidt de tumoren in vier hoofdgroepen, al naar zij gevormd worden door het type der bindweefsels, door dat van spierweefsel, van zenuwweefsel of ten slotte, door weefsel van het epitheliaaltpe. Op zich zelf staan de *teratomen*, waarbij men de meest verschillende weefseltypen in één gezwel vindt, bijv. huid, tanden, haren eo beenweefsel in *dermoidkysten* van eierstok of oogholte. Tot het *bindweefseltype* behoort het *Fibroom*, een goedaardig gezwel, soms echter gevaarlijk door zijn plaats of zijn grootte en meestal op de huid of in de baarmoeder zetelend, op de eerste vaak in groot getal. Het *Myxoom* (*slijmweefsel-gezwel*) bestaat uit een geleachtige massa. Het is meestal een verweekt fibroom of *vetgezwel*. Het laatste (*lipoom*) bestaat gewoonlijk uit verscheiden vetlapjes en kan vooral aan den hals enorm groot worden. Soms vormt het overgangen naar 't fibroom, myxoom of andere tumoren. Meestal zitten de lipomen onder de huid. Voor *Chondroom* (*kraakbeengezwel*), zie aldaar. Het *osteoom*, uit beenweefsel bestaande, komt niet alleen aan het beenderenstelsel maar ook wel in de huid of in de organen van het lichaam voor. Aan de oppervlakte van de beenderen noemt men het ook wel *exostose* (zie aldaar). Het *angioom* (*bloedvatgezwel*) wordt gevormd door verwijde en geslingerde capillairen en doet zich voor als een eenigzins gezwollen roode plek van de huid; vaak komen deze soort angiomen als z.g. „moederlekken" aangeboren voor en zijn dan dikwijls van haren voorzien. Zij groeien zeer langzaam en blijven later vaak stilstaan. Niet aangeboren zijn de *carcineuze angiomen*, zoo genoemd naar hun met bloed gevulde holten, door wanden van bindweefsel gescheiden. Ook in inwendige organen komen deze angiomen voor. Zij kunnen zeer groot en gevaarlijk worden. Het kenmerkend verschijnsel is de mogelijkheid ze door druk te verkleinen, daar het bloed er dan nitgeperst wordt, maar als zij in de diepte liggen, wordt dat onderzoek moeilijk of onmogelijk. Vaak combineert zich het angioom met andere gezwellen als fibroom en lipoom.

Evensals de bloedvaten, kunnen ook de lymfevaten zich verwijden en aanleiding geven tot gezwellen, de zoogenaamde *lymphangiomen*, waarvan men ook een *carcineuzen* vorm kent. Zij kunnen zeer groot worden en als zij barsten, kan er een lymfhefistel ontstaan, waaruit melkachtige lymphe omlaat wordt. Ook in de lymfeklieren kunnen tumoren ontstaan, die al naar hun bouw lymphosarcroom, lympho-adenoom, lympho-carcinoom enz. genoemd worden, terwijl men met den naam *lymphomata* meer de chronische ontstekingen en vergrootingen van de lymfeklieren aanduidt. Die zwelling van de klieren treedt op bij chronische ontstekingen van huid of slijmvlies in de omgeving, vooral bij tuberculose, maar ook bij pseudoleukaemie (zie *Leukaemie*). Hier worden de gezwellen klieren ook wel lymphomen genoemd. Overal, waar maar bindweefsel zit, zoo-

wel in vet-klieren en beenweefsel als in de wanden der bloedvaten kan zich een *sarcroom* ontwikkelen, en andere tumoren als fibromen en myxomen ontstaan soms door celwoekeringen tot gemengde vormen van sarcroom. De abnormale, zeer rijke celwoekering stempelt de sarcomen tot kwaadaardige gezwellen, die op één lijn met het carcinoma (kanker) te stellen zijn. Hoe weeker de sarcomen zijn, des te maligner en vooral, als zij gepigmenteerd zijn, d.i. bruine of zwarte kleurstof bevatten (*melanosarcomen*), zijn zij zeer gevaarlijk. Als de sarcomen de zenuwen vrij laten, zijn zij niet pijnlijk, in het begin zijn zij rond en scherp omschreven en onder de huid zelfs beweeglijk in hun kapsel. Een ander verschil met kanker is, dat de sarcomen meestal op gemiddelden leeftijd voorkomen.

Tot de spierweefselgroep behoort het *myoom* (spiergezwel), voornamelijk nit glad of dwarsgestreept spierweefsel bestaande. Vooral aan de baarmoeder en de darmen komen myomen of fibromyomen voor. Tot het type van het zenuwweefsel behoren de *neuromen*, gevormd door woekeringen van zenuwweefsel; zij komen soms in groot aantal aan hersens- en ruggemergszenuwen voor. Ook behoort er toe het *glioom*, dat in het centraal zenuwstelsel, vooral in de hersens ontstaat door woekering van de steuncellen; soms bestaat het uit woekeringen van de gangliencellen en uit nieuwgevormde zenuwvezels.

Tot het epitheliale type behoren verscheiden soorten van gezwellen, zoals de *papillomen* op de huid, waaronder ook de *verrucae* (*verrucae*) en de *celtophooping* (*clavi*). Nog een andere huidaandoening, de *ichtyosis* (zie aldaar) behoort erbij. Bij al die papillomen verhoort die epithelwoekering, maar er zijn ook *weeke papillomen*, namelijk aan de slijmvlies van anus, baarmoeder enz., die op slijmpolypen gelijken. Ook de *condylomen* van syphilis behoren tot de weeke papillomen. Behalve de papillomen kennen wij van het epitheliale type de *adenomen* (kliergezwellen), op zich zelf meestal nit kwaadaardig, maar verdaacht, omdat zij wel eens in kanker overgaan. Men vindt hen in alle organen, die klieren bevatten, bijv. in de huid als smeer- of zweetklieradenoom, als *slijmpolypen* van de slijmklieren uitgaande in neus, dikken darm en baarmoeder, verder in de borsten, vooral bij jonge meisjes, als kleine, harde knobbeltsjes, die zeer pijnlijk zijn. Veel ernstiger dan papillomen en adenomen is het *carcinoom* (kanker), dat ontstaat uit een maligne woekering van epitheliale cellen, die steeds verder gaat, in de omgeving doordringt en haar verniet. De epithelcellen dringen ook in lymhe- en bloedvaten door en veroorzaken dan dochtergezwellen in de lymfeklieren van de omgeving; van deze depots nit kunnen zij door de lymphe verder gevoerd worden en metastasen in allerlei lichaamsorganen opwekken. Het maag-darmkanaal, de huid, de klieren, vooral de melkklieren, zijn de zetels van den kanker, die door onvoldoenden bloedtoevoer vaak in zijn centrum verweekt en ontaardt; als hij aan de oppervlakte ligt, ontstaan daarbij eigenaardige, diepe zweren, met harden rand en bodem, kratervormig en niet zelden stinkend en tot bloedingen geneigd. Ook inwendige kanker, bijv. van de maag, kan door

het aanvreten van een groot bloedvat oorzaak van zware en zelfs dodelijke bloedingen worden. Niet alle vormen van carcinoom verloop en zoo snel en zoo maligne, het oppervlakkig zwerende huidcarcinoom hijv. groeit slechts zeer langzaam in de vlakke en weinig in de diepte en infecteert eerst zeer laat de lymfeklieren in de hant. Juist hij carcinoom komen ook na zorgvuldige extirpatie vaak recidieven voor, soms eerst na jaren. Om het resultaat dier extirpatie te verbeteren, is men dan ook gewoon, hijv. hij borstkanker, de klieren van de okselholte hloot te leggen, zelfs wanneer men uitwendig geen verdikte klieren heeft gevoeld.

Een bijzondere groep vormen de gezwellen, die eigenlijk niets dan holt en zijn (*kysten*), gevuld met bloed, eijm, etter enz. Vele ervan, zooals de eierstokkyste ontstaan uit ontlaarde tumoren, die gedeeltelijk verweken, maar er zijn ook oorspronkelijke kysten, zooals die in de beenderen, voornamelijk kaak- en tandkysten, die zeer groot kunnen worden. Ook kan de uitvoerhuis van een klier verstoppt raken en de inhoud zich ophoopt zoodat de klier tot een tumor opzwellt. Zoo kent men slijmkysten van slijmklieren, verder de zwarte puntjes in de huid (*comedones*) door opvooping in de haarzakjes en de *atheromen* op het behaarde hoofd door verstopping van de smeerklieren. Zoo'n atheroom kan de grootte van een vuist bereiken. Ook in de groote klieren, zooals de borstklieren, nieren en lever, kunnen kysten door verstopping der nitloozingshuizen ontstaan.

Gezworene duidde in het algemeen iemand aan, die beedeigd is, doch werd meer in het bijzonder gebruikt als titel van personen, die in sommige streken van Nederland in dijks- en poldebostuur optraden als elders heemraden, dus vonnisten op eisch van den dijkgraaf enz. In Zeeland hijv. waren zij met de dijkgraven reeds sedert het begin der 14de eeuw met het dijkbestuur belast.

Gezworenen. Zie *Jury*.

Gfrörer, August Friedrich, een Duitsch geschiedschrijver, werd geboren den 5^{den} Maart 1803 te Calw in het Zwarte Woud, studeerde te Tübingen in de godgeleerdheid, vertoefde te Lausanne en te Genève en begaf zich in 1827 naar Rome, om zich aldaar te wijden aan de beoefening der Italiaansche taal- en letterkunde. Toen hij het volgende jaar in zijn vaderland terugkeerde, werd hij repetitor te Tübingen en in 1829 vicaris te Stuttgart. Daar hij geen neiging meer gevoelde voor de theologie, aanvaarde hij in 1830 een betrekking aan de bibliotheek aldaar en wijdde zich tevens aan de wetenschap en letterkunde. Hij schreef in dien tijd „*Philos. und die jüdisch-alexandrinische Theosophie*“ (2 dln., 1831), „*Geschichte des Urchristentums*“ (3 dln., 1838) en „*Gustav Adolf, König von Schweden*“ (2 dln., 4de druk, 1863). In deze 3 werken, die grooten lof en tevens veel afkeuring vonden, openhaarde hij een toenemende neiging tot de R. Katholieke leer, die vervolgens ten sterkste bleek in zijn „*Allgemeine Kirchengeschichte*“ (4 dln., 1841—1846). In het najaar van 1846 werd hij benoemd tot hoogleraar aan de R. Katholieke universiteit te Freiburg en was er werkzaam tot den 16^{den} Juli 1861, toen hij te Karlsbad overleed. Nadat

hij zich hij de R. Katholieke Kerk had aangesloten, verdedigde hij hij de oneenigheden van de regeering van Baden met den bisschop en met de universiteit te Freiburg heftig de eischen van den paus. In 1848 werd hij lid van het Parlement te Frankfurt en behoorde er tot de Groot-Duitsche partij. Ook later nam hij deel aan de kerkelijke twisten, maar verloor door zijn geweldig doordrijven, ook hij zijn eigen partij, veel invloed. Onder zijn latere geschriften vermelden wij „*Geschichte der Ost- und Westfränkischen Karolinger*“ (2 dln., 1858), „*Untersuchung über Alter, Ursprung, Zweck der Dekretalen des falschen Isidorus*“ (1848), „*Urgeschichte des menschlichen Geschlechts*“ (2 dln., 1855), „*Pabst Gregor VII und sein Zeitalter*“ (7 dln. en register, 1859—1861), „*Geschichte des 18 Jahrhunderts*“ (3 dln., 1862—1874 nitgegeven door *Wiesz*), „*Zur Geschichte deutscher Volksrechte*“ (2 dln., 1866, eveneens door *Wiesz* in het licht gegeven) en nit-zijn nalatenschap „*Byzantinische Geschichten*“ (2 dln., 1873—1874).

Ghadames. Zie *Gadames*.

Ghagra. Zie *Gagra*.

Gharbieh, een Egyptische provincie in het Nijldal, wordt begrensd door de Middellandse Zee in de provincie Dakalieh, Menoesieh en Beherah en telt op 6062,5 hebonwde v. km. (1897) 1297650 inwoners. De provincie, die in 11 distrikten verdeeld is, heeft Tanta tot hoofdstad.

Ghasal of Bahr el Ghasal. Zie *Gazellenrivier*.

Ghasel, een Arabisch woord, hetwelk *minnedicht* beteekent, is de naam van een Perzisch of Turksch lyrisch gedicht. Het bestaat uit niet minder dan 5 en niet meer dan 17 tweeregelige coupletten of *beits* (huzen), welke door den overeenkomstigen rijmklink van den tweeden regel met elkander verbonden zijn. In het laatste couplet vindt men steeds den waren of aangenomen naam van den vervaardiger. Naar den inhoud kan de ghasel een minnelied of een drinklied of ook een allegorie wezen. Men zou haar het sonnet der Oosterlingen kunnen noemen. Vooral de Perzische dichter *Hafiz* heeft beroemde ghaselen geleverd, en hij is daarin in den nieuweren tijd vooral nagevolgd door *Bodenstedt* in de Duitse taal.

Ghasna, ook *Ghasni* of *Ghisi* genaamd, een stad in Afghanistan, ligt aan den grooten Perzisch-Indischen karavaanweg, 130 km. ten zuid-zuidwesten van Kabool en aan den westelijken voet van den Goel-Kok, welke zich ter hoogte van 2355 m. verheft. Zij telt nog 15000 huizen, maar slechts 10000 inwoners en werd in 1838 door de Engelschen onder lord Keane ingenomen. Voorheen was zij een sterke stad, maar in 1842 zijn haar vestingwerken gesloopt. Er zijn uitgebreide bazars. Een nnt gaans vandaar bevinden zich de bouwvallen van oud-Ghasna, vroeger een der mooiste steden van Azië.

Ghasni. Zie *Ghasna*.

Ghasanieden, een Zuid-Arabisch vorstengeslacht, kwam volgens de overlevering nog vóór den tijd van *Zenobia* (zie aldaar) in Syrië en vermoesterde een groot deel van dat land. De Ghasanieden, monophysitische Christenen, bezaten een hoogere beschaving dan hun vijanden, de Lachmien van Hira. Zij waren vazallen van het Oost-

Romeinsche Rijk en vormden daarvan het bolwerk in de langdurige oorlogen tusschen de Oost-Romeinen en Perzen. De meest beroemde der Ghassanieden was *Harith ibn Dejabala* (529—569), wien *Justinianus* den titel van patriëric verleenende. Onder hun hoofd *Dejabala ibn el Eihaw* stredden zij in het Oost-Romeinsche leger in 636 bij den Jarmoeck tegen de Mohammedanen en werden daarbij vernietigd.

Ghât is de naam eener oase in het midden van de Sahara, ten zuidwesten van Fezzan, 730 m. boven de oppervlakte der zee. Zij ligt in een zijdal van den Wadi Igharghar tusschen het vulkanische Asgar-plateau en het Akakoesegebergte. Wegens den belangrijken handel wordt slechts weinig aan landbouw gedaan. De 4000 inwoners zijn met Negers verwante Berbers, die den vreemdelingen langen tijd den toegang tot de stad belemmerden. Menig reiziger vond hier den dood. De oase bezit 34 bronnen, 58 pntten en meer dan 70000 dadelpalmen. In 1874 werd zij door Turkije in bezit genomen en toen de vroeger zeer levendige handel met Tunis verholden. Er ligt een Turksch garnizoen van 200 man.

Ghazipoer of **Ghazepoor** is een stad der provincie Benares van het Britsch-Indische luitenant-gouvernement der Noord-Westprovinciën. Zij is de hoofdplaats van een evenzoo genoemd distrikt, dat op 3787 v. km. 1077909 inwoners telt, en ligt op den linkeroever van den Ganges tusschen bananengroepen en rozenstruiken. Men heeft er goed voorziene bazars en (1901) 39186 inwoners. De rozenolie (attar) van Ghazipoer is beroemd. Verder wordt handel gedreven in suiker en tabak. In de nabijheid vindt men de ruïnen van het door *Abdoellah* in 1750 gebouwde „Paleis met de 40 zuilen.“

Ghazali, *Abou Hâmid Mochammed al, Mochammed*, een Arabisch godgeleerde en schrijver, werd geboren in 1058 te Toes in Khorassan, studeerde eerst in zijn geboorteplaats, daarna te Nisapoer en kwam op 33-jarigen leeftijd aan het hoofd der hoogeschool te Bagdad. Eenige jaren daarna liet hij deze betrekking varen, volbracht een bedevaart naar Mekka en gaf achtereenvolgens onderwijs te Damaaskus, Jeruzalem en Alexandrië. Na zijn terugkeer te Toes leidde hij een bespiegelend leven. Later stichtte hij te Toes een klooster, nam aldaar zijn intrek en overleed in 1111. Hij schreef een groot aantal werken, waarvan het bekendste „*Ibâ ulûm ed-dîn*“ (Herleving der godsdienstwetenschappen) meermalen in het O. gedrukt is. *Ghazali* gaat nit van de Aristotelische wijsbegeerte, komt echter tot twijfel aan de filosofie, en gebruikt nu zijn wijsgeerige kennis om de hoogere waarde van den Islam boven andere godsdiensten te bewijzen; zielsrust vond hij echter alleen in de mystiek. Behalve het genoemde werk schreef hij nog „*El Mun-kith*“ (in een Fransche vertaling van *Barbier de Meynard* in het „*Journal asiatique*“ verschenen), „*Makâsid el-falâsifa*“ (tendenzen der wijsgeeren) en „*Tahâfût el-falâsifa*“ (vernietiging der wijsgeeren), een populair-ethische beschouwing „*Al-chemie der gelukzaligheid*“ en een Mohammedaanse eschatologie.

Gheel, een gemeente in het arrondissement Turnhout van de Belgische provincie Antwerpen,

ligt aan de Grootte Netbe, 48 km. ten zuidoosten van Antwerpen, aan de spoorlijn—Lier—Hérentals en telt (1902) 13500 inwoners, waarvan ongeveer 7000 in de kom der gemeente. Het is een der aanzienlijkste en mooiste plaatsen van de Antwerpsche Kempen en in geheel Europa bekend door zijn krankzinnigenverpleging. Er zijn twee groote Gotische kerken, van welke een aan de heilige *Dimphna* is gewijd, een gymnasium, een groot krankzinnigengesticht en eenige looierijen, laken-, kant-, klompen- en waakaarsenfabrieken. De krankzinnigenkolonie aldaar, onder het beheer van den Staat (ministerie van Justitie) geplaatst, staat volgens de legende in verband met de Iersche koningsdochter *Dimphna*, die er in de 7de eeuw tot het Christendom bekeerd en door haar vader vermoord werd, waarna veel krankzinnigen bij haar graf genezing vonden. De krankzinnigen, wier aantal thans meer dan 1800 bedraagt, zijn er grootendeels tegen een door den staat vastgestelde vergoeding bij de dorpelingen gehuisvest, alsmede in de naburige gehuchten en landhoeven, waar zij met en in de huizezinnen hunner verplegers allerlei arbeid verrichten en als familieleden behandeld worden. Zij, die moeilijk te hewaken en in toom te houden zijn, worden op de groote, drie kwartier nur gaans van daar gelegen Heide van Winkelom in kleine, van elkander verwijderde woningen onder dak gebracht. Men geeft aan de wijze, waarop de krankzinnigen te Gheel verpleegd worden, den naam van het Gheelsche stelsel of meestal dat der *Gezinsverpleging*. Bij hevige en gevaarlijke zielsziekten, bij verschijnenselen, die een aanhoudende geneeskundige behandeling vereischen, worden de lijdens tijdelijk naar de „infirmierie“ gebracht, een afgesloten gesticht in het dorp. Het gehied dezer krankzinnigenkolonie beslaat een oppervlakte van 10653 H.A., n.l. de geheele gemeente, en is in vier sectiën verdeeld. Het geneeskundig opperbestuur is in handen van een geneesheer-bestuurder, bijgestaan door 5 hulpgeneesheeren. Van de 2360 gezinnen, die in Gheel wonen, zijn 1234 pleeg-familien. Niet meer dan 2 patiënten mogen in één gezin opgenomen worden en ieder heeft een eigen slaapkamer. Er zijn armlastige patiënten en klassepatiënten; de eersten worden onderhouden op kosten der openbare besturen, de laatsten door hnn familie. De laatsten mogen zelf een kosthuis kiezen, en ook bij de eersten tracht men den patiënt in een omgeving te plaatsen gelijk aan die, waarin hij vroeger verkeerde. De plaatsing geschiedt door den wijk-geneesheer, in overleg met den geneesheer bestuurder.

Aan het hoofd van ieder der vier wijken, waarin Gheel administratief en geneeskundig verdeeld is, staat een verantwoordelijk geneesheer, bijgestaan door twee hoofdverplegers, die den naam van wijkwachter dragen. De wijkgeneesheeren mogen geen burgerlijke praktijk nitoeefenen en doen dagelijksche bezoeken in hun wijken. Iedere wijk bezit een welingericht hadhuis. De patiënten leven er geheel vrij als familielid in het gezin, waar zij gehuisvest zijn. Dat ook de lichamelijke verzorging niets te wenschen overlaat, blijkt reeds nit het gering procent sterfgevallen (4—6%). Zoolwel op het Internationaal congres voor krankzinnigenverpleging, in September 1902 te Antwer-

pen gehouden, als op het Internationaal Congres voor psychiatrie, neurologie, psychologie en krankzinnigenverpleging, in September 1907 te Amsterdam, werden dan ook de voortreffelijke resultaten van het Gheelsche stelsel volmondig erkend.

Gheel heeft zich in den loop der eenwen langzamerhand ontwikkeld tot zijn tegenwoordige hoogte. De legende der heilige *Dimpna* werd in 1247 door een priester opgesteld. In dien tijd reeds was er een ongewone toeloop van *krankzinnige* pelgrims naar haar heiligdom. Zij werden geberbergd in een comfortabel gebouw, het „Sieckenhuis“, vlak bij het heiligdom gelegen: weldra was er ruimte te kort en werden de pelgrims bij burgers ondergebracht in de nabijheid der kerk. Hiernit ontwikkelde zich de gezinsverpleging. Reeds in de 14de eeuw woonden zij tot op een kwartier uur afstands der kerk en in de 17de eeuw over de gansche gemeente tot op een uur afstands. Een kwade tijd brak aan, toen in 1789 door de Franschen de kerk en het nevengebouw, het ziekenhuis gesloten en de kanunniken verjaagd werden. Vier jaren lang kwamen er geen zieken meer, en het toezicht op de pleegfamiliën hield op te bestaan. In 1801 werden de kerk en het ziekenhuis heropend, en staan er weer nieuwe zieken op het „Liber Innocentium“ geboekt. Met de reorganisatie van het Belgisch krankzinnigenwezen (1840 tot 1852) werd de gezinsverpleging of kolonie van Gheel tot Rijksinstelling verheven en verkreeg zij ook een regelmatig geneeskundigen dienst. In 1860 werd er een klein lokaal gesticht of „infirmerie“ gebouwd, waar de zieken eenige dagen verblijven vóór zij bij de burgers nitbesteed worden.

Zoo vervielen natuurlijk langzamerhand de betekenissen en ook de functie van het oude „Sieckenhuis“, waar zooveel eeuwen lang de zieken een voorafgaande gastvrijheid en een psychisch-godsdienstige behandeling genoten: in 1888 werd er voor de laatste maal een zieke verpleegd. Nu heeft de bakermat der Gheelsche gezinsverpleging enkel nog historische waarde.

Zie *J. Dural* „Gheel on nne colonie d'aliénés vivant en famille et en liberté“ (1860). *Brandes* „Die Irrenkolonien“ (1865). *Peeters* „Loi et réglemens sur les établissemens d'aliénés et la colonie de Gheel“ (1897) en „De kolonie voor gezinsverpleging van krankzinnigen te Gheel“ door dr. *Fr. Meuse* (in „Tijdingen van de Katholieke Vlaamsche hoogeschooluitbreiding“, Jrg. 2, nr 16, 3 Maart 1907).

Ghega, Karl, ridder van, directeur-generaal van den aanleg van spoorwegen in Oostenrijk, werd geboren te Venetië den 13^{den} Juni 1800, bezocht de universiteit te Padua en werd in 1819 geplaatst bij het korps ingenieurs voor den aanleg van rijkswegen, in welke betrekking hij in de provincien Belluno, Treviso en elders werkzaam was. Ook volttooide hij waterstaatswerken aan den benedenloop van den Po, was vervolgens hoofd-ingenieur bij den aanleg van den Noorderspoorweg, en voerde de beroemde werken uit voor den spoorweg over den Semmering. Nadat hij reeds in 1836 en 1837 een wetenschappelijke reis gemaakt had door Duitschland, België, Frankrijk en Engeland, bezocht hij in 1842 de Vereenigde

Staten van Noord-Amerika, en na zijn terugkeer gaf hij zijn nitstekend „Übersicht über die Hauptvorschritte des Eisenbahnwesens van 1818—1850“ (3de druk, 1853) in het licht. Hij was de uitvinder van een paar landmeetkundige instrumenten en ontving in 1818 de benoeming tot sectieraad in het ministerie van Openbare Werken. Een jaar word hij directeur-generaal voor den aanleg van spoorwegen, en hij wijdde aan deze met goed gevolg zijn krachten. Hij schreef nog „Ueber nordamerikanischen Brückenbau und Berechnung des Tragungsvermögens der Howeschens Brücken“ en „Malerischer Atlas der Eisenbahn über den Semmering“ (2de druk 1855). Hij overleed te Weenen den 14^{den} Maart 1860.

Gherardesca is de naam van een geslacht, dat een merkwaardige rol vervulde in de geschiedenis van Italië in de Middeleeuwen. Het was afkomstig uit Toskane en in het bezit van de graafschappen Gherardesca, Donaratico en Montescudaio en de Maremmen tusschen Pisa en Piombino. In het begin der 13de eeuw kozen deze graven de zijde van de machtige republiek Pisa en ondersteunden het volk tegen de aristocratie. In den grooten strijd tusschen de Ghibellijnen en Welfen schaaarden zij zich eerst bij eerstgenoemden, terwijl zij later een weifelen te houding aannamen. Twee leden van dit geslacht, *Gherardo Gherardesca* en *Galvano Donaratico Gherardesca*, vergezelden *Konradijn von Hohenstaufen* op zijn tocht naar Napels en stierven met hem op het schavot. Om die reden hadden de *Gherardesca's* reeds omstreeks het jaar 1237 twist gekregen met de *Visconti's*, die tot de partij der Welfen behoorden, en geheel Pisa was dientengevolge in twee partijen verdeeld. Eindelijk besloot het hoofd van dit heerschzuchtig geslacht, *Ugolino Gherardesca*, zich meester te maken van het onbeperkt gezag in zijn geboortestad Pisa. Hiertoe verbond hij zich met de Welfen en schonk aan hun aanvoerder, *Giovanni Visconti*, zijn dochter tot gemalin. Zijn voornemen werd echter door de inwoners van Pisa ontdekt, en deze zonden hem en *Visconti* in ballingschap. *Gherardesca* nam nu zijn toevlucht tot de inwoners van Florence en Lucca en dwong door herhaalde overwinningen in 1276 zijn landgenooten hem terug te roepen. Zijn voormalige eerzucht was evenwel nog niet verdwenen. Toen de inwoners van Pisa in 1282 oorlog voerden tegen die van Genua, veroorzaakte hij door een opzettelijke vlucht bij het eiland Maloria (6 Augustus 1284) de nederlaag der geheele vloot, hij wier vernietiging 11000 mannen in gevangenschap geraakten. Bij deze tijding verhevien zich al de vijanden van Pisa, om dezen hoofdzetel der Ghibellijnen een beslissenden slag toe te brengen. De staat wierp zich in de armen van den trouweloozen *Gherardesca*, die de vijanden door de overgave van onderscheiden sterkten en kasteelen tevreden stelde en nu onder hun bescherming in Pisa heerschappij voerde. Al zijn tegenstanders zond hij in ballingschap, en om de gevangenen in Genua te doen blijven, sloot hij met dezen staat geen vrede. Weldra ontstond in Pisa onder aanvoering van zijn neef *Nino Visconti*, gesteund door Welfen en Ghibellijnen, een krachtig verzet tegen zijn gezag, maar na een worsteling, welke 3 jaren duurde, wist hij zich

meester te maken van zijn belagera. Nu kende zijn dwingelandij geen grenzen: hij mishandelde het volk, bedreigde vrienden en vijanden met den dood en vermoordde onder anderen ook den neef van den aartsbisschop *Ruggieri Ubal dini*. Weltra verbleef zich een nieuwe samenzwering, aan wier hoofd de aartsbisschop stond. Door toedoen van dezen werd den 1sten Juli 1288 onverwacht de stormklok geluid en *Gherardesco*, na hardnekkigen tegenstand, met 2 van zijn zonen, *Gaddo* en *Uguccione*, henevens twee kleinzonen, *Nino* en *Nuncio Aurelio*, gevangen genomen. De aartsbisschop deed hen op den toren van *Gnalandi*, later Torre di fame (Hongertoren) genaamd, opsluiten en wierp den sleutel in de Arno, om de ongelukkigen van honger te doen omkomen. Dit uiteinde van *Gherardesco* en zijn bloedverwanten is door *Dante* in de „*Divina commedia*” roerend beschreven. Ook andere dichters en kunstenaars hebben aan die gebeurtenis stof ontleend voor hun werken. Intusschen kwamen de overige zonen en kleinzonen weltra weder tot aanzien en macht. Van 1316—1347 werd de stad bijna onafgebroken door de familie *Gherardesco* beheerscht, eerst toen de jonge graaf *Ranieri*, waarschijnlijk door vergif, gestorven was, verloor zij haar heerschappij over Pisa. Thans leeft het geslacht nog te Florence. Graaf *Ugolino della Gherardesco* († 25 Januari 1882) was tijdens de inlijving van Toscane lid van de Italiaansche Kamer van Afgevaardigden en sedert 1863 senator.

Gherardi del Testa, *Tommaso*, graaf, een Italiaansch blijspeldichter, geboren in 1818 te Terricciola bij Pisa, studeerde te Pisa in de rechten en vestigde zich als advocaat te Florence. Hij nam deel aan de volksbeweging van 1848, streed bij Montanara tegen de Oostenrijkers, viel bij San Silvestro in handen der Kroaten en bleef eenigen tijd met andere krijgsgerevanden in de vesting Theresienstadt. Later deed hij te Florence zijn roman: „*Il figlio del bastardo*, ossia gli amici di univèrsità” in het licht verschijnen. Daarna leverde hij hijlspelen, welke zich door levendigheid, humoristische opgewektheid en zuiverheid van taal onderscheiden. Daarvan vermelden wij: „*Uno folle ambizione*”, „*Vanità e capriccio*”, „*Una viaggio per istruzione*”, „*Il sistema di Giorgio*”, „*Con gli uomini non si scherza*”, „*Il padiglione delle mortelle*”, „*Promettere e mantenere*”, „*Il regno di Adelaide*”, „*Il sistema di Lucrezia*”, „*Le false letterate*”, „*La moda e la famiglia*”, „*Le scimmie*”, „*L'oro e l'orpello*”, „*Il vero blazone*” en „*Vita nuova*”. Zijn stikken genieten sedert jaren een ongemeenen bijval en zijn verzameld onder den titel: „*Teatro comico*” (1856 enz.). Eindelijk vermelden wij zijn roman: „*La povera e la ricca*” (1858). De dichter vestigde zich op de Villa Sestini bij Pistoja en overleed den 13^{den} October 1881.

Gherardini, *Giovanni*, een Italiaansch letterkundige, werd geboren te Milaan in 1778, studeerde in de geneeskunde en vestigde zich als arts in zijn geboortestad. Hij vertaalde de „*Loves of the plants*” van *Erasmus Darwin*, redigeerde in 1806—1814 het „*Giornale italiano*”, was van 1819—1821 hoogleeraar in de geschiedenis aan het lyceum te Longone, vervolgens medewerker aan een verzameling Italiaansche klassieke ge-

schriften. Hij overleed te Milaan den 8sten Januari 1861. Hij schreef: „*Serie di voci italiane ammissibili benché proscritte dall'elenco del Bernadoni*” (1812), „*Elementi di poesia ad uso delle scuole*” (3de druk, 1847), „*Voci e maniere di dire italiane*, additate ai futuri vocabolaristi” (2 dln., 1838—1840), „*Lessigrafia italiana*, ossia maniera di scrivere le parole italiane” (1843), „*Appendice alle grammatiche italiane*” (2de druk, 1862), „*Manuale lessigrafico*” (1843) en „*Supplemento ai vocabolari italiani*” (6 dln., 1850—1857), later uitgegeven onder den titel: „*Vocabolario della lingua italiana*, proposto a supplemento a tutti i vocabolari finora pubblicati” (6 dln., 1878). Zijn toneelwerken zijn verzameld in de: „*Componenti drammatici*” (1818).

Ghetto (Italiaansch) noemde men in sommige Italiaansche, Deutsche, Oostenrijksche en Oostersche steden het *Jodenkwartier* of de wijk, waar de Israëlieten woonden. De bevolking behoorde doorgaans nitsluitend tot de Joden en gewoonlijk werd het ghetto des avonds met een poort of een hek gesloten. Zij zijn echter thans opgeheven.

Gheyn, *Jacob Janaz. de*, geboren te Utrecht omstreeks het jaar 1593, vestigde zich te Antwerpen en overleed aldaar in 1582. Hij was een nitstekend glas- en miniatuurschilder.

Gheyn de Oude, *Jacob de*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Antwerpen in 1565 en overleed den 29sten of 31sten Maart 1629 te 's Gravenhage. Hij ontving te Haarlem van 1585—1587 les in de graveerkunst van den horemden *Goltzius*, dien hij weltra als graver evenaarde. In 1591 vestigde hij zich te Antwerpen, in 1593 werkte hij te Amsterdam, in 1598 te Leiden en in 1627 was hij te 's Gravenhage. Behalve de graveerkunst hooftende hij ook de schilderkunst (bloemen en dieren). Zijn prenten en teekeningen vindt men in de voornaamste prentenkabinetten. Het Rijksmuseum te Amsterdam hezit o. a. een schilderij van hem.

Gheyn de Jonge, *Jacob de*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Haarlem ± 1596 en hooftende, evenals zijn vader, de graveerkunst. Hij vertoefde eenigen tijd in Italië. In 1616 was hij in den Haag, in 1620 in Zweden, in 1627 was hij in den Haag terug.

Gheyn, *Willem de*, nit Antwerpen, een graveur en vermoedelijk een bloedverwant der voorgaanden, werd geboren in den aanvang der 17de eeuw en was omstreeks 1650 geruimen tijd werkzaam te Parijs.

Ghiar. Zie *Giaur*.

Ghibellijnen was in de Middeleeuwen, sedert de regeering der Hohenstaufen, de partijnaam van de aanhangers des keizers, terwijl de *Guelfen* of *Welfen* zich aan de zijde scharden van den paus. Omtrent den oorsprong der namen bestaan verschillende verhalen. Volgens Italiaansche hechtgevers zouden zij afkomstig zijn van twee Duitsche broeders, die te Pistoja woonden en *Guelf* en *Gibel* heetten, waarvan de eerste een verdediger van den paus en de tweede van den keizer was. Anderen meenden, dat zij hun oorsprong hebben ontvangen van het krijgsgescreuw der soldaten van koning *Koenraad III*: „*Hie Waihlingen*”, en van de lieden van hertog *Welf* van Beieren: „*Hie Welf*” in den slag bij Weins-

berg (1140). Immers Waihlungen was de naam van een hertog der *Hohenstaufen* aan den Koeher en in Duitschland droegen werkelijk de *Hohenstaufen* en hnn aanhangers in onden tijd den naam van Waihlungen. Door de keizers *Frederik I* en *II* zon de naam naar Italië zijn overgebracht en in *Ghibellijnen* herschapen. Beide afleidingen zijn onwaarschijnlijk. Volgens *Sepp* zou de naam ontstaan zijn uit „Gibello”, met welk woord de Arabieren op Sicilië *Hohenstaufen* vertaalden. De bloedige worsteling tusschen die twee partijen, welke vooral in Opper-Italië hevig en langdurig was en de hurgers van nagenoeg alle steden in spanning en verbittering hield, duurde niet alleen voort tijdens de regeering van het Huis *Hohenstaufen*, maar gedurende de geheele Middeleeuwen, en de partijenamen, ofschoon in 1334 door paus *Benedictus XII* op straf van ballingschap verboden, bleven in Italië nog bestaan, toen zij in Duitschland reeds lang waren vergeten. Het symbool of onderscheidingsteeken der *Ghibellijnen* was een witte roos of een roode lilië, dat der *Welfen* een adelaar, die een blauwen draak met de klauwen vaneenschoort.

Ghiberti, Lorenzo, een Italiaansch bronsgieter en beeldhouwer der 15de eeuw, geboren te Florence in 1378, ontving reeds vroeg van zijn stiefvader *Bartolo* onderwijs in het teekenen, modelleeren en gieten van metaal, terwijl hij waarschijnlijk later zich meer volmaakte in de teekenkunst onder leiding van *Stasima*. Tegen het einde der 14de eeuw verliet hij Florence wegens de pest, en terwijl hij te Rimini werkzaam was aan de voltooiing eener frescoschilderij van prins *Pandolfo Malatesta*, riep Florence alle beeldgieters op tot een wedstrijd ter zake van het leveren van een model voor twee bronzen deuren van het baptisterium van San Giovanni. De modellen van *Brunelleschi*, *Donatello* en *Ghiberti* werden door bevoegde rechters als de beste erkend, en vrijwillig verklaarden de eerstgenoemden, dat het werk van *Ghiberti* den voorrang verdiende. Nu werkte hij 21 jaar aan het voltooiën der eerste deur, terwijl hij daarna zich bezig hield met de vervaardiging van de tweede, die hem nagenoeg even zoo veel tijd kostte. *Michelangelo* zegt van deze deuren, dat zij waardig zijn, den ingang van het Paradijs te versieren. Tevens was *Ghiberti* bezig aan het bewerken van een beeld van *Johannes den Dooper* voor de kerk Or San Michele te Florence, 2 basreliëfs voor den dom te Siena, van de standbeelden van *Matthaeus* en *Stephanus*, eveneens voor de kerk Or San Michele, en van een bronzen reliëfsteek voor de kerk van Sta. Maria del Fiore. Al die kunstwerken zijn nog voorhanden en geven een aanschenwelijke voorstelling van de ontwikkeling van dien meester. Men ziet, hoe hij, geboeid door de studie der antieken, zich meer en meer losmaakte van den Germaanschen stijl, om een nieuweren stijl te scheppen. Zniverheid van teekening, bevalligheid der figuren en een gepast aanbrengen der sieraden verheffen hem tot een van de eerste kunstenaars der 15de eeuw. Ook op het gebied der glasschilderkunst heeft hij veel voortreffelijks geleverd, inzonderheid in de kerken Or San Michele en Santa Maria del Fiore. Daarenboven bestaat van hem een geschrift over beeldhouwkunst, waar-

nit *Cicognare* een fragment heeft medegedeeld. *Ghiberti* overleed den 1sten December 1455. Van genoemde denren zijn in 1798 etsen nitgegeven door *Feodor Ivanowitsch* en in 1820 door *Lastnia*.

Ghika is de naam van een vorstelijk geslacht uit Albanië, dat aan Moldavië en Walachije onderscheiden hospodars en ministers geschonken heeft. De stamheer *Georg Ghika* was afkomstig uit Köprili in Albanië en werd door zijn landgenoot, den beroemden grootvizier *Mehmed Köprili*, in 1658 op den troon van Moldavië geplaatst, welken hij later met dien van Walachije verwisselde (1649). Een jaar later werd hij afgezet. Op hem volgde als hospodar van Walachije zijn zoon *Gregorius I*, die van 1660 tot 1664 en van 1672 tot 1674 regeerde. Toen hij in 1665 te Weenen vertoefde, belast met een staatkundige zending, werd hij door keizer *Leopold I* opgenomen onder de vorsten van het Duitse Rijk. Zijn eenige zoon *Matthias* was de vader van *Alexander I* en *Gregorius II*, de stichters van 2 lijnen. Laatstgenoemde was van 1733 tot 1752 bij afwisseling hospodar in Moldavië en in Walachije, gelijk later zijn zonen *Matthias* en *Karel*. Deze laatste had van 1766 tot 1768 zijn zoon *Alexander* tot opvolger.

Prins *Gregorius Ghika III* een zoon van bovengemelde *Alexander I* (den broeder van *Gregorius II*), regeerde in Walachije van 1768 tot 1769 en van 1774 tot 1777 in Moldavië. Men bracht hem in 1777 ter dood, omdat hij zich verzette tegen den afstand der Boekowina aan Oostenrijk. *Gregorius IV*, een zoon van *Demetrius* en een kleinzoon van *Alexander I*, was van 1822 tot 1828 hospodar van Walachije, bevorderde met ijver het onderwijs en den landbouw en liet bij zijn overlijden (1844) vijf zonen achter. Een van dezen, *Demetrius*, geboren in 1816 en opgeleid in de kadettenschool te München, trad later in Russischen dienst. Hij nam deel aan de beweging van 1848, werd onder vorst *Shirbei* prefect van politie te Boekarest, in 1857 lid van den *Dinam ad hoc*, werkte in 1859 mede tot de keuze van *Cusa* tot vorst van Walachije, had een belangrijk aandeel in diens val (1866), werd in de Voorloopige Regeering minister van Binnenlandsche Zaken, onder *Karel van Hohenzollern* minister-president (November 1868—Februari 1870) en was later voorzitter van Kamer of Senaat. Hij overleed den 27sten Februari 1879 te Boekarest.

Op de Russische occupatie van Walachije en Moldavië (1828—1834) volgden weer inlandsche vorsten. Prins *Alexander*, geboren den 1sten Mei 1795, een broeder van *Gregorius IV*, regeerde in Walachije van 1834 tot 1842 en maakte zich zeer verdienstelijk jegens zijn vaderland. Intusschen zou hij daarvan betere uitkomsten gezien hebben, indien de door Rusland ondersteunde tegenstand der Bojaren hem geen onoverkomelijke hinderpalen had in den weg gelegd. Daar zijn nationale politiek de behoeften des lands in het oog hield zonder op de bijzondere belangen van Rusland te letten, zorgde de caaar, dat hij in 1842 van zijn amht beroofd en door *George Bibesco* als hospodar vervangen werd. Hij begaf zich toen naar Weenen, alwaar hij tot in 1853 zijn verblijf hield. Daarna keerde hij naar Walachije terug en bestuunde er als kaimakan de aangele-

genboden des lands van Juli 1856 tot aan de verkiezing van Cwa (September 1858). Hij overleed in Januari 1862 zonder mannelijke nakomelingen na te laten.

Een derde broeder prins *Michail Ghika*, geboren den 28sten Augustus 1792, was geruimen tijd als minister in Walachije werkzaam. Hij had drie zonen (*Matthias*, *Georg* en *Wladimir*) en even zoovele dochters. Een van deze, *Helene* genaamd en de gemalin van prins *Kolcow-Massaleky*, heeft zich onder den schuilnaam *Dora d'Istria* door haar werken beroemd gemaakt.

Prins *Jon Ghika*, een neef van *Gregorius IV* en geboren te Boekarest in 1817, studeerde te Parijs en werd hoogleeraar in de wis kunde aan de universiteit te Jassy. In 1845 keerde hij terug naar Boekarest en werd er een invloedrijk leider der nationale partij. Hij was lid van het revolutionnaire comité in 1848 en werd door het Voorloopig Bewind tot gezant te Konstantinopel benoemd. Hier verwierf hij in zoo hooge mate de gunst der Porte, dat hij tot gouverneur en prins van *Samos* werd benoemd. Nadat *Cwa* in zijn vaderland het bewind had aanvaard, keerde hij terug, werkte mede tot diens val en den 28sten Juli 1866 belaste hem *Karel von Hohenzollern*, vorst van Roemenië, met de samenstelling van een kabinet. Wegens een votum van afkenring nam hij den 5^{den} Maart 1867 zijn ontslag, zette zich op de banken der oppositie, veroorzaakte in 1867 den val van het ministerie *Epurcane*, kwam weder aan het bewind, maar moest den 23sten Maart 1871 aftreden. In 1881 werd hij gezant te Londen, nam in 1890 zijn ontslag en overleed den 4^{den} Mei 1897 te Boekarest. Hij was president der Roemeensche Academie. Zijn staathuishoud- en geschiedkundige werken zijn van belang voor de kennis der Roemeensche toestanden.

In dezelfde nationale richting bewoog zich in Moldavië prins *Gregorius Alexander Ghika*, geboren in 1807, de zoon van *Alexander Ghika*. In 1843 was hij onder het bewind van *Michael Sturza* minister van Financiën, maar hij legde weldra die betrekking neder, omdat *Sturza* tot de zijde van Rusland overhelde. Den 16^{den} Juli 1849 werd hij tot hospodar van Moldavië benoemd; hij deed den 30sten October 1853 afstand van zijn ambt, maar werd in zijn waardigheid hersteld bij de komst der Oostenrijkers den 9^{den} November 1854. Na het sluiten van den vrede van Parijs (30 Maart 1856) nam hij zijn ontslag. Nu ging hij naar Frankrijk en vestigde zich op het kasteel Mée bij Melun, waar hij den 26sten Augustus 1857 door een pistoolschot een einde maakte aan zijn leven.

Ghilan. Zie *Gilan*.

Ghillany, *Friedrich Wilhelm*, een Duitsch schrijver, werd geboren te Erlangen den 18^{den} April 1807, studeerde aldaar in de wijsbegeerte en godgeleerdheid, werd vervolgens predikant te Neurenberg, maar kwam in botsing met de Lutherische orthodoxie, bepaalde zich bij het onderwijs en werd in 1835 benoemd tot professor aan de technische school te Neurenberg en in 1841 tot stadsbibliothecaris. In 1848 stond hij er aan het hoofd der kerkelijke beweging en in 1853 legde hij zijn betrekking neder en vestigde zich eerst aan het Starnberger Meer en vervolgens te

München. Van zijn geschriften vermelden wij „Geschichte des Seefahrers Martin Behaim“ (1853), „Diplomatisches Handbuch. Sammlung der wichtigsten europäischen Friedensschlüsse“ (3 dln., 1855—1868), „Nürnberg, historisch und geographisch“ (1863), en „Europäische Chronik“ (5 dln., 1865—1878); onder den naam van *von der Alm*: „Theologische Briefe an die Gebildeten der deutschen Nation“ (8 dln., 1863) en „Die Urteile heidnischer und jüdischer Schriftsteller der vier ersten christlichen Jahrhunderte über Jesus“ (1864) en eindelijk onder den naam van *Eugen Braun* het populair geschrift: „Jesus von Nazareth“ (1868). *Ghillany* overleed den 26sten Juni 1876.

Ghirlandajo, *Domenico*, een Italiaansch schilder, geboren te Florence in 1449, was de zoon van den gondmid *Tomasso Bigode*, die wegens zijn bedrevenheid in het vervaardigen van kransen (guirlandes), welke tot hoofdtool des Florentijnsche vrouwen dienden, den bijnaam verworven had van *Il Ghirlandajo*. Ook *Domenico* was aanvankelijk bestemd voor het vak zijns vaders, maar bepaalde zich weldra onder leiding van *Baldovinetti* bij de schilderkunst. Aan zijn school te Florence zijn verscheiden beroemde schilders, ook *Michelangelo*, hun opleiding verschuldigd. Hij overleed den 11^{den} Januari 1494. Tot zijn beste stukken behooren de fresco's in de kerk en in het refectorium van het klooster Ognissanti en in de kapel Sasseti in de Drievaldigheidskerk, alsmede in het koor van Sta. Maria Novella te Florence. Zij richting is realistische, maar niet onthloot van bevalligheid en waardigheid. Tooneelen uit de gewijde geschiedenis stoffeerde hij gaarne met groepen zijner aanzienlijke stadgenooten, die in de fraaie kleedij van hun dagen de rol van toeschouwers vervullen. Minder schoon dan die fresco's zijn de paneelen van zijn hand, hoewel ook daaronder voortreffelijke stukken gevonden worden, zoals de „Aanbidding der Koningen“ in de kerk degli Innocenti te Florence, benevens eenige schilderijen in de Academie aldaar, in het Museum te Berlijn en elders.

Zijn broeders *David* en *Benedetto* konden hem op verre na niet evenaren. Zijn zoon *Rudolfo* (4 Februari 1483 — 6 Juni 1651) werd later een leerling van *Fra Bartolommeo* en een vriend van *Raffaël*. Van *Ridolfo* vindt men te Florence een paar nitmundende etukken, tafereelen uit het leven van *Christus* voorstellende.

Ghisi is de naam eener familie van kunstenaars, die als graveurs tot de volgelingen van *Marc Antonio* behooren en den bijnaam *Mantuanos* dragen. De stambeer *Giovanni Battista Ghisi*, geboren in 1503, was een leerling van *Giulio Romano* en *Marc Antonio*, doch onderscheidde zich vervolgens vooral als bouwknndige en als schrijver. Hij deed te Mantua de kerk der heilige Barbara met het klooster, benevens andere openbare gebouwen verrijzen. Hij was na *Romano* een der vruchtharste knstenaars van Mantua. Zijn platen onderscheiden zich vooral door correctheid van teekening. Het laatste jaartal, dat men er op aantreft, is 1540, maar de tijd van zijn overlijden is onbekend. — *Giorgio Ghisi*, een uitstekend graveur, werd geboren in 1520 en genoot onderwijs van dezelfde leermeesters.

Voortreffelijk zijn de door hem gegraveerde platen naar schilderstukken van *Raffaël* en *Michelangelo*. Hij overleed den 15^{den} December 1582.

Diana Ghisi, een dochter van eerstgenoemde, werd in 1536 geboren en was aanvankelijk wellicht een leerlinge van *Giorgio*, terwijl zij na 1585 werkte in de manier van *Agosto Carracci*. Die manier is hard en krachtig, doch haar teekening is gebrekkig. Zij was gehuwd met den bouwkundige *Francesco da Volterra*, en haar prenten, die met den naam *Horatius Pacificus* geteekend zijn, houdt men voor goede afdrucken.

Ghislanzoni, Antonio, een Italiaansch schrijver, werd geboren in 1824 te Lecco, studeerde te Ploa in de geoeskunde, doch liet weldra de studie varen, om zich als zanger te verbinden aan den schouwburg te Lodi. In 1848 redigeerde hij te Milaan twee revolutionaire tijdschriften, zoodat hij in hechtenis werd genomen. Hij ontvluchtte echter naar Zwitserland. In 1849 werd hij door de Fransen naar Corsica gebracht, en toen hij zijn vrijheid her kreeg, bepaalde hij zich wederom bij het tooneel, eerst te Bastia en in 1851 te Parijs. Drie jaar daarna verloor hij zijn stem, keerde terug naar Italië en schreef in het „Cosmorama pittorico” te Milaan gretig gelezen artikelen, alsmede de romans: „Gli artisti di teatro” (6 dln., 2de druk, 1872), „I rapporti di parentela”, „Le Vergini di Nyon” enz. In 1857 behoorde hij tot de stichters van het humoristisch tijdschrift: „L'uomo di pietra” en schreef daarvoor: „Memorie di un gatto”. Ook redigeerde hij geruimen tijd „La rivista minima” en het „Giorale capriccio” te Lecco. Verder vermelden wij van hem de operateksten voor „Aida”, „Salvator Rosa”, „I promessi sposi”, „Francesco de Rimini” enz., „Le donne brutte. Romanzo comico sentimentale” (2 dln., 2de druk, 1870), „Racconti proibiti” (1870), „Un capriccio di donna. Melodramma serio” (1870), „Gli artisti alla fiera” (1872), „La moda nell'arte” (1881), „L'arte di far debiti” (1881), „Nuovi racconti da ridere” (1882), „In chiave di baritone. Storia di Milano dal 1836 al 1848” (1882) en „Capricci letterarii” (6 dln., 1886—1889). Hij overleed den 15^{den} Juli 1893 bij Lecco.

Ghōr of **El-Ghor** (Arabisch=inzinking) noemt men het dal van den Jordaan (zie aldaar) van het Meer van Genezareth tot de Rode Zee. Het vormt het diepste dal der aarde (—394 m.), is 5—17 km. breed, wordt slechts gedeeltelijk door Bedoeïenen en Fellata bewoond, is tengevolge van zijn lage ligging zeer heet en vertoont hier en daar tropenflora.

Ghycry, Koloman von, een Hongaarsch staatsman, werd geboren den 2^{den} Februari 1808 te Komorn, waar zijn vader de betrekking waarnaam van vicegespan van het comitaat Komorn, studeerde te Pest in de rechten en vestigde zich aldaar in 1828 als advocaat. Een paar jaar later werd hij benoemd tot heerlijkheidsadvocaat op een buitengoed der koninklijke familie, Riezkeere genaamd, maar hij legde in 1831 die betrekking neder, om zich opnieuw aan de studie te wijden. In 1833 werd hij tot eersten vicenotar in het comitaat Komorn, in 1839 tot oppernotar in het comitaat en in 1843 tot afgevaardigde naar den Rijksdag benoemd. Gedurende de zitting

koos men hem tot eersten vicegespan van zijn comitaat, en in 1847 werd hij protonotar aan de Koninklijke Tafel en nog in dezelfde maand aan de Septemviraaltafel, het hoogste gerechtshof des lands. In die betrekking had hij in 1847 en 1848 zitting in den Rijksdag. Na de vorming van het eerste Hongaarsche ministerie werd hij door den toenmaligen minister van Justitie *Déak* benoemd tot onderstaatssecretaris en door het comitaat Komorn weder afgevaardigd naar den Rijksdag. Toen *Déak* in September aftrad, belastte hij zich met het bestuur van het departement van Justitie tot in December, waarna hij al zijn betrekkingen nederlegde en een ambteloos leren leidde. Toen in 1861 het staatkundig leven in Hongarije weder begon te ontwaken, werd hij door het kiesdistrict Komorn tot afgevaardigde beoemd en zijn ambtgenooten droegen hem de betrekking van voorzitter op, welke hij met veel takt waarmaakte. Intusschen was hij de leider eener partij, die veel meer dan de *Déak*partij een vijandelijke houding aannam tegenover het regeerend stamhuis. Daar *Déak* en zijn aanhangers in een adres de rechten van Hongarije wilden aanwijzen en *Ghycry* die hij besluit wilde vaststellen, ontvingen zij met hun vrienden de namen van *adrespartij* en *besluitpartij*. Het eerste adres van *Déak* werd met een meerderheid van slechts weinig stemmen aangenomen, maar door den koning onvoorwaardelijk van de hand gewezen. Zijn tweede adres, hetwelk niet minder krachtig aandrang op handhaving van de rechten des lands, werd met algemeene stemmen vastgesteld. Toen in het najaar van 1865 na den val van *Schmerling* het ministerie *Belcredi—Mailath* een vergelyk met Hongarije poogde te treffen, werd *Ghycry* door de stad Komorn naar den Rijksdag afgevaardigd en hier tot lid der commissie gekozen, welke de bijzonderheden dezer overeenkomst zou ontwerpen. Van de beide stukken, in het voorjaar van 1866 door die commissie ingeleverd, werd dat van *Déak* en zijn aanhangers aangenomen. Toen na den oorlog van 1866 de Rijksdag in den herfst vergaderde, kwam die zaak nogmaals ter tafel, en *Ghycry* verzette zich met kracht tegen een oplossing der moeilijkheden, zooals die door *Déak* was voorgesteld. Toen deze niettemin werd goedgekeurd, behoorde *Ghycry* in Augustus en September 1867 tot de deputatie, belast met de regeling der geldelijke aangelegenheden tusschen Oostenrijk en Hongarije. In 1869 werd hij weder door Komorn naar den Rijksdag afgevaardigd. Hier was hij onvermoeid werkzaam en hij toonde, dat hij al zijn medestanders in bekwaamheid overtrof, hoewel hij de rol van hoofdlijder zijner partij overliet aan zijn ambtgenoot *Tiazs*. Deze werd echter in 1871 minister van Openbare Werken en *Ghycry* in 1874 minister van Financiën in het kabinet-*Bitta*. Den 28sten October werd in de Tweede Kamer de begroting van 1875 door hem ingeleverd, waarop hij tot dekking van het tekort een verhooging van belastingen voorstelde. Toen het voorstel verworpen werd, nam het ministerie den 11^{den} Februari 1876 zijn ontslag, waarna *Ghycry* den 5^{den} Maart daaraanvolgende weder gekozen werd tot voorzitter van de Tweede Kamer. In 1879 echter keerde hij

om redenen van gezondheid tot het ambtelooz leren terug. Hij overleed den 29sten Februari 1868.

Ghijzen, Hendrik, goud- en zilversmid en voorzanger in de Amstelkerk te Amsterdam, verzamelde nit 17 Psalmberijmingen een nieuwe, welke hij nitgaaf onder den titel van „Honigraat der Psalm dichters ofte Davids Psalm met d'andere lofsangen, op sangmate gestelt enz.” (nieuwe druk. 1708). Deze berijming, aan Nicolaas Wittsen, burgemeester van Amsterdam, opgedragen, was met die van Voet en van het genootschap „Laud Deo” de grondslag onzer tegenwoordig gebruikelijke berijming van 1772. Zelfs heeft men hierin een tiental Psalmen, door *Ghijzen* vertaald, woordelijk overgenomen.

Giacometti, Paolo, een Italiaansch toneelschrijver, werd geboren den 19^{den} Maart 1816 te Novi-Ligure, bracht na het vroegtijdig overlijden van zijn vader zijn dagen door te Sturla aan de Riviera di Levante, bezocht het Collegio Reale te Genna en studeerde aldaar in de rechten. Hij liet echter die studie varen, toen in 1836 zijn drama „Rosilde” grooten bijval vond. Van 1836 – 1840 schreef hij de treurspelen „Luisa Strozzi”, „Paolo de Fornari”, „Godeberto re dei Longobardi”, „Lo famiglia Lerari” en de drama’s „Il Domenichio” en „Pellegro Piola”. Indienst van reizende toneeldirectoren en bij overeenkomst verbonden tot het leveren van een bepaald aantal stukken, zwierf hij jaren lang van de eene plaats naar de andere, door ziekte geteisterd en door de ontrouw zijner gade gekrenkt. Met „Il poeta e la ballerina” (1841) had hij zeer veel succes. Daarop volgden het drama „Cristoforo Colombo” en de blijspelen „Quattro donne in una casa” en „Un poema od una caviale”. Voor het gezelschap van *Domeniconi* schreef hij het treurspel „Isabella del Fiesco” (1843), dat met stormachtigen bijval te Rome ontvangen werd. In 1861 vestigde hij zich te Gazzuolo in het land van Mantua. Zijn toneelstukken zijn zeer ongelijk van waarde. Wij noemen de tragedies „Elisabetta regina d’Inghilterra”, „La colpa vendica la colpa”, „Lacenia Davidson”, „Torquato Tasso”, „Ginditta”, „Bianca Maria Visconti”, „Sofocle”, „Maria Antonietta”, „La morte civile” en „La trovatella di Santa”, benevens de blijspelen „Un fisiomista”, „La donna in seconde nozze” en „Le metamorfosi politiche”. Hij overleed te Rome in Augustus 1882.

Giacometti, Félix Henri, een Fransch schilder, werd den 18^{den} November 1828 te Quingey (Doubs) geboren en bezocht de Ecole des beaux-arts te Parijs en het atelier van Picot. In 1854 kreeg hij den „Grand prix de Rome” keerde in 1861 naar Parijs terug en hield zich daar voornamelijk met godsdienstige en mythologische onderwerpen bezig. Van zijn doeken noemen wij: „Nymph en satyr”, „De roof van Anymone”, „De H. Hippolytas door paarden meegesleurd”, „Christus zegen de kinderen”, „Christus in den tempel”, „Venus met door haar ontwependen Amor”, „De gang naar Golgotha”, „De verbeeldding van Rubens en de schilder kunst”, „Centaur en Nymph”, „De onschuld” en „Lady Macbeth”.

Giacosa, Giuseppe, een Italiaansch toneelschrijver, geboren den 21sten October 1847 te Col-

leretto Parella bij Ivrea, bezocht het collegio te Ivrea, studeerde in de rechten, werd advocaat, maar wijdde zich weldra uitsluitend aan de beoefening der fraaie letteren. In 1872 schreef hij het dramatische stuk „A can che lecca cenere non gli idar farina”, en hierop volgde een reeks van andere, van welke wij als de voornaamste vermelden: „Storia vecchia” (1872), „La partita a scacchi” (1872), „Affari di Banca” (1873), „Una partita a scacchi” (1873), „I figli del marchese” (1874), „Arturo” (1874), „Tristi dubbii” (1875), „Trionfo d’amore” (1875), „Il marito amante della moglie” (1877), „Il fratello d’armi” (1878), „Il conte rosso” (1880), „Il filo-Scena filosofica-morale per marionette” (1883), „Novelle e poesi Valdostani” (1886), „La dame de Challant” (1891), „Resa a discrezione”, „Tristi amori” (1891), „I diritti nell’ anima” (1894) en „Come le foglie” (1900). Een verzameling „Scene e commedie” verscheen in 1877. Ook schreef hij „Impressioni d’ America” (1899) en „I Castelli Valdostani” (1903). Hij overleed den 1sten September 1906 te Milaan.

Giambullari, Pier Francesco, een Italiaansch schrijver, geboren te Florence in 1495, was een der stichters der Academia degli Umidi en overleed in Augustus 1555. Hij schreef „Delsito, forma e misure dello Inferno di Dante” (1544), „Il Gello, dell’origine della lingua fiorentina” (1546 en later), „Della lingua che si parla e scrive in Firenze” (1551), „Lezioni sopra alcuni inoghi di Dante” (1551) en „Stoira d’Europa” (1566 en later bij herhaling). Een bloemlezing uit zijn werken verscheen in 1843 te Cremona.

Giani, Giulio, een Italiaansch schrijver, geboren den 29sten December 1841 te Pisa, studeerde aldaar in de wijsbegeerte en letteren, was leeraar aan verschillende scholen en werd in 1867 benoemd tot professor aan het gymnasium te Perugia. Behalve opstellen in verschillende tijdschriften schreef hij: „Tributo di dolore e d’amore” (1863), „La pena di morte” (1863), „La peine de mort. Lettre à Victor Hugo et réponse de Victor Hugo à l’auteur” (1863), „Padre e figlia. Due innocenti in una prigione di stato. Dramma” (1865), „Doveri e diritti dei cittadini” (1865), „La marchesa Marianna Florenzi Waddington” (1870), „A. L. Boué de Villiers” (1878), „I martiri della libertà a Perugia” (1875), „Il concetto dell’unità politica nei poeti italiani” (1876), „Del vocabolo Ferugino Savia” (1878), „Pimperlino, Giovanni soldato e prete Olivo nella leggenda popolare” (1878), „Raffaello” (1878) en „Eugenio Pelletan. Studio biografico” (1886).

Gianibelli, Federico of Giambelli, een Italiaansch ingenieur, werd geboren te Mantua, en maakte zich vooral beroemd tijdens de verdediging van Antwerpen tegen hertog Alexander van Parma. Nadat hij eerst in Italië werkzaam was geweest, bood hij *Philips II* zijn diensten aan; doch men hield hem op met ijdele beloften, en hij verwijsde zich met wrevel, waarna hij zich te Antwerpen vestigde en hier als natuurn- en werktuigkundige de algemeene achting genoot. Nu verroegde hij zich bij *Elizabeth*, koningin van Engeland, die onderzoek deed naar zijn talenten en hem vervolgens met een jaargeld begiftigde. Toen in 1584 Antwerpen van de Spaansche zijde met een belegering bedreigd werd,

ontving hij van de koningin bevel, de verdigders der etad met raad en daad te ondersteunen. Zijn verstandig plan, om de stad beboorlijk van levensmiddelen te voorzien, leed echter schipbreuk op den koopmanagroot der ingezetenen. Toen de hertog in het voorjaar van 1585 bij Calloo een brug wilde leggen over de Schelde, zon *Gianibelli* op middelen, om deze te vernietigen. Met veel moeite verkreeg hij van den magistraat 20 schepen van 70 tot 80 ten, benevens eenige kleinere vaartuigen. In de eerste plaatste hij ontplofbare mijnen, die bij voor het oog van den vijand wist te verbergen, en de andere werden als branders uitgerust. Toen men in den nacht van den 4^{den} op den 5^{den} April de schepen bad laten afzakken, bereikte ten gevolge van den stroom slechts één der grootere schepen de nabijheid der begoonen brug, om hier te ontploffen. De nitwerking was vreeselijk. De nabijzinde soldaten storten ter aarde en toen zij tot bezinning kwamen, zagen zij de rivier bijkans tot op haar bedding gespleten, terwijl de vestingwerken op den oever onder water stonden. Het gedeelte der brug, dat zich bij den linkeroever bevond, was in de lucht gevlogen en de rondvliegende hokken, vermengd met de lading van het schip, hadden een ontzettende verwoesting aangericht. Behalve de gewonden, waren 800 menschen om het leven gekomen, onder welke zich nitstekende bevelhebbers bevonden, en ook waren veel Spaansche schepen vernield. Toen de inwoners van Antwerpen den knal boorden, zonden zij eenige vaartuigen af, om zich van den afloop te vergewissen. Men had namelijk besloten na het vernielen der brug de Antwerpsche vloot met de Zeenwsche te vereenigen en een gezamenlijken aanval te wagen op de Spaansche versterkingen. Men had echter geen moed genoeg een nauwkeurig onderzoek in te stellen en keerde terug met de tijd, dat de brug ongedeerd was gebleven. Eerst na twee dagen kwam de waarheid hun ter oore, maar de hertog verkreeg bierdoor tijd, om zijn leger weder in orde te brengen en de brug althans voor het oog te herstellen. De volkswoede bedreigde aanvankelijk zoowel *Gianibelli* als burgemeester *Philips van Marnix* met den dood, maar toen men vernam, welk een ramp de Spanjaarden getroffen had, veranderden de dreigementen in teechening. Terstond bezorgde men *Gianibelli* een aantal kleine vaartuigen, die de brug verder vernielden. De wind bolette echter het nitloopen der Zeenwsche vloot, zoodat de hertog wederom gelegenheid had de brug te herstellen. Hierna wpende *Gianibelli* twee groote vaartuigen met baken en spiesen, om de brug nogmaals af te breken; doch daar niemand zich met het besturen dier schepen wilde belasten, deed een der werklieden van den ingenieur het voorstel, om door middel van onder water gespannen zeilen daaraan een bepaalde richting te geven. Dit gelukte, en de brug werd weder verwoest, zonder evenwel aan de Antwerpenaren eenig voordeel te bezorgen, omdat zij niet in overleg met de inwoners van Zeeland gehandeld hadden en deze laatste in het algemeen niet doortastend genoeg handelden. Verder bracht *Gianibelli* een groot mijnschip in gereedheid, dat hij van huskruit voorzag; doch het werd niet gebruikt, omdat de Ant-

werpenaars liever hun geluk wilden beproeven met een groote kanonneerboot, welke echter ondoelmatig bleek te zijn. Daarna vatte men het voornemen op, aldaar een dijk of dam door te steken, om hierdoor de Spanjaarden tot den aftocht te noodzaken. *Gianibelli* ondersteunde die onderneeming door 4 branders nit te rusten, waarin hij mannen verborg en die den 18^{den} Mei 1585 naar den dijk liet afzakken. De Spanjaarden, de branders voor mijnschepen houdende, namen smel de vlucht, waarna de daarin aanwezige soldaten zich van den dam meester maakten. Te midden van een hevigen strijd werd de dijk op 13 plaatsen doorgestoken; doch de Antwerpenaars bezaten geen eensgezindheid en volharding genoeg, om van dat belangrijk voordeel gebruik te maken, terwijl men zich in Holland en Zeeland, gedreven door afgunst, wegens de concurrentie, welke Antwerpen den Noord-Nederlandschen handel aandeed, aan het bebood van Antwerpen niet veel liet gelegen liggen. Toen den 17^{den} Augustus de onderhandelingen met den hertog omtrent de overgave der stad een aanvang namen, keerde *Gianibelli* naar Engeland terug. Hier versterkte hij de kust bij Greenwich en elders togen een mogelijken aanval der Spaansche vloot. Zoodra de Armada in het Kanaal verscheen, rustte hij 8 branders nit, die admiraal *Howard* in den nacht van den 7^{den} op den 8^{den} Augustus onder aanvoering van *Young* en *Prose* tegen de Spanjaarden uitzond. Toen deze laatste de vlamme branders zagen naderen, riepen zij uit: „Antwerpsch vuur!” en trachtten zich door de vlucht te redden, waardoor een geweldige verwarring ontstond, die nog vermeerdert werd door den storm. Dat was het begin van de vernietiging der „Onoverwinnelijke vloot”. De verdere werkzaamheden en lotgevallen van *Gianibelli* zijn onbekend; alleen vinden wij nog vermeld, dat hij te Londen overleed.

Gianjar, ook wel *Gyanjer* geheeten, was tot 1883 een zelfstandig rijkje op het eiland Bali. In genoemd jaar werd het, krachtens overeenkomst, bij Kloengkoeng gevoegd, waarmede het voortaan één rijk vormde.

Gianni, *Francesco*, een Italiaansch dichter en improvisator, geboren in 1760 in de Romagna, was kleermaker van beroep, las met geestdrift de werken van *Tasso* en *Ariosto* en oefende zich in het improviseren. Hij verwierf daardoor de gunst van *Giambattista Casti*. Hij trad met nitstekend gevolg op als improvisator, werd door *Napoleon I* tot Hofdichter en tot lid van den Wetgevendenden Raad benoemd en in 1799 te Cattaro door de Russen gevangen genomen. Hij overleed den 17^{den} November 1822 te Parijs. Zijn „Poesie” verschenen te Milaan in 1807 in 5 en te Florence in 1827 in 3 deelen.

Giannone, *Pietro*, een Italiaansch schrijver, werd geboren den 7^{den} Mei 1676 te Ischitella in de Napolitaansche provincie Capitanata, ontving zijn opleiding ten huize van den rechtsgeleerde *Gaetano Argento* te Napels, waar de geleerdste mannen der stad zich vereenigden. Hier vatte hij het voornemen op, om zijn werk: „*Storia civile del regno di Napoli*” (4 dln., 1723; 9 dln., 1827), te schrijven. De wijze, waarop hij in dat boek de bedoelingen van den Heiligen Stoel en

de daden der geestelijkheid in het licht stelde, maakte hem tot slachtoffer van velerlei vervolgingen, en noch het aanzien van den onderkoning van Napels, noch het beleid van kardinaal Albano, noch de invloed van het stedelijk bestuur kon voorkomen, dat hij in 1723 Napels verliet en te Weenen, waar hij zijn „Apologia” schreef een wijkplaats zoeken moest. Hij vond er aanvankelijk ondersteuning en ontving een jaargeld, doch hij verloor dit, toen in 1734 don Carlos den troon van Napels beklom, terwijl hij tevens Weenen moest verlaten. Hij begaf zich naar Venetië, om er zijn werk: „Il trionfo, ossia del regno del cielo, della terra e del papa” te voltooien. Intusschen begon men ook daar vrees te koesteren voor zijn staatkundige gevoelens, zoodat hij in hechtenis genomen en naar de zijde van Ferrara over de grenzen gebracht werd. Zelfs zijn „Lettera intorno al dominio del mare adriatico ed al trattate segniti in Venezia tra papa Alessandro III e l'imperator Federico Barbarossa” had het wantrouwen van den Venetiaanschen Senaat niet weggenomen. Bevreesd voor nieuwe vervolgingen, verwisselde hij zijn naam met dien van Antonio Rinaldo en begaf zich, na een kort verblijf te Modena, Milaan en Turijn, met zijn zonen naar Genève, waar hij gastrij ontrangen werd. Door een verrader liet hij zich echter velleken, om het Paaschfeest in een naburig dorp in Savoye te vieren. Nauwelijks had hij de grenzen overschreden, of hij werd gevangen genomen en naar het kasteel Milans, toen naar Ceva en eindelijk op de citadel te Turijn gebracht, waar hij den 7^{den} Maart 1748 overleed. Zijn handschriften waren aanstonds naar Rome gezonden, en zijn pogingen, om bij de weldra opgekomen onenigheden tusschen het Hof van Turijn en den Heiligen Stoel door een geschrift ten gunste van den koning van Sardinië zijn vrijheid te verwerven, bleven vruchteloos, alsmede zijn door inblazing der geestelijkheid nitgelokte herroeping der in de „Storia civile” verkondigde beginselen. Na zijn dood verschenen de „Opera postume in difesa della sua storia civile etc.” (1790), waarvan de scherpste plaatsen reeds in het licht verschenen waren, onder den titel van „Anecdotes ecclésiastiques” (s Gravenhage 1738).

Giannone, Pietro, een Italiaansch dichter, werd geboren omstreeks het jaar 1790 te Camposanto bij Modena, diende in het leger van Napoleon, keerde na diens val naar zijn vaderland terug en maakte vooral door de staatkundige strekking zijner improvisatiën diepen indruk. Van Rome begaf hij zich naar Lombardij, om tot een omwenteling mede te werken, zoodat hij te Lodi in hechtenis genomen en tot terugkeer naar Modena gedwongen werd, waar hij geruimen tijd gevangen zat. Zoodra hij de vrijheid herkregeu had, reisde hij door Frankrijk en Engeland en vestigde zich te Parijs, waar hij vertoefde tot 1848. Hij was voorzitter van de Associazione Italiana en vervulde onder de vinctelingen een belangrijke rol. Uit Frankrijks hoofdstad zond hij een legioen vrijwilligers (500 man) naar Italië en ging ook zelf daarheen, maar werd uit Toskane als Toskaansch gezantschapssecretaris weder naar Parijs gezonden. Hij bleef er na het mislukken der Italiaansche revolutie tot 1861.

Daarna bracht hij zijn overige levensdagen te Florence door en overleed aldaar den 24sten December 1873. Van de door hem uitgegeven gedichten hebben vooral „L'ensule” (1829) en „La visione” (1833) hem grooten roem bezorgd.

Gianotti, Donato, een Italiaansch geschiedschrijver en staatsman, werd geboren te Florence in 1494 en was in 1527 secretaris van de Florentijnsche Republiek. Na den terugkeer der Medici in 1530 werd hij echter verbannen en begaf zich naar Venetië, waar hij in 1563 overleed. Hij schreef: „Della repubblica di Venezia” (1540 en later bij herhaling), „Della repubblica fiorentina libri IV” (1721 en later), „Discurso delle cose d'Italia”, „Vita di Niccolò Capponi”, „Vita di Girolamo Savorgnano” en „Lettere”. Zijn gezamenlijke werken zijn in 1829 in 3 en in 1850 in 2 deelen in het licht gegeven.

Giant's Causeway of de Reuzendam, aan de noordkust van Ierland in het graafschap Antrim gelegen, bestaat uit een reeks bazaltzuilen, welke met een breedte van 40—46 m. zich over een lengte van 275 m. in zee uitstrekt. De bazaltzuilen, op die van het Schotsche eiland Staffa gelijkende, staan hier zoo geregeld naast elkander, dat men onwillkeurig aan een kunstmatigen bouw zou denken. De meeste zijn 5- of 6-zijdig, sommige 7-, 8- of 9-zijdig. De regelmatigste zuilen verheffen zich aan de west- en de hoogste aan de oostzijde. Van het station Portrush loopt er een electriche spoorweg heen.

Giarre, een stad in de Italiaansche provincie Catania (Sicilië), ligt ten W. van Riposto, aan de spoorlijn Messina—Catania en de Etnalijn en telt (1901) als gemeente 26000 inwoners, die wijnbouw uitoefenen.

Giaur (van het Arabische kâfir, Turksch kâfir, loochenaar) beteekent hij de Turken zooveel als ongeloofige en is de scheldnaam van alle niet-Mohammedanen, speciaal voor de Christenen. Van het woord kâfir is ook de naam „Kaffer” afgeleid.

Gibbon of langarmige aap (*Hylobates*). Zie Aap.

Gibbon, Edoard, een Engelsch geschiedschrijver, werd geboren te Putney in Surrey den 27sten April 1737, bezocht de Westminster-school en begaf zich in 1752 naar Oxford, om aldaar te studeeren. Den 8sten Juli 1753 omhelsde hij te Londen het R. Katholieke geloof, waarna zijn vader, daarover diep verontwaardigd, hem naar Pavillard, een Protestantisch leeraar te Lausanne, zond, zoodat Gibbon in December 1754 tot de Protestantische Kerk terugkeerde. Tot in 1758 hield hij zich te Lausanne bezig met de beoefening van talen en geschiedenis. Na zijn terugkeer in Engeland verscheen zijn „Essai sur l'étude de la littérature” (1761). Tijdens de volkswapening tegen Frankrijk trad hij in dienst als kapitein, en dit gaf hem aanleiding om zich op de krijgswetenschap toe te leggen. Intusschen ging hij reeds in 1763 over Parijs naar Lausanne en vandaar naar Italië. Te Rome vatte hij in 1764 het voornemen op de geschiedenis te beschrijven van den ondergang van het Romeinsche Rijk. Nadat hij Napels bezocht had, keerde hij in 1765 naar Engeland terug, waar hij zijn ontslag nam uit den krijgsdienst en een geschiedenis van Zwit-

serland schreef, die hij echter vernietigde, omdat hij er niet over tevreden was. Daarop ging hij in 1768 over tot de uitvoering van zijn te Rome opgevat voornemen. Na den dood zijns vaders (1770) koos hij Londen tot verblijfplaats en had van 1774 tot 1782 zitting in het Parlement, zonder er het woord te voeren. Als een aanhanger van het ministerie *North* kreeg hij de voordeelige betrekking van Lord commissioner of trade, die hij echter bij de aftreding van *North* verloor. In 1783 vestigde hij zich te Lausanne en voltooide hier den 27^{den} Juni 1787 zijn wereldberoemde „History of the decline and fall of the Roman Empire” (6 dln., 1774—1788 en later bij herhaling). Dat werk onderscheidt zich zoowel door een onnavolgbaren stijl als door een grondige geleerdheid, zoowel door een uitgebreide kennis als door een wijsgeerigen blik. Nadat hij tot het bezorgen der uitgave eenigen tijd te Londen vertoefd had, keerde hij naar Lausanne terug, waar hij rustige dagen doorbracht, totdat de oorlogen der Fransche Omwenteling hem in 1793 weder naar Engeland deden trekken, waar hij den 16^{den} Januari 1794 overleed. Zijn „Miscellaneous works” (2 dln., 5de druk, 1814) zijn door lord *Sheffield* in het licht gegeven, zijn „Letters” (2 dln., 1897) door *Prothero*.

Giboon, een woord dat *heurel* beteekent, is tevens de naam eener voormalige stad op het grondgebied van Benjamin, ongeveer 6 km. ten N. W. van Jerozalem. De oorspronkelijke inwoners behoorden tot de Hevieten, een Kanaänitischen volksstam. Om de vernietiging te ontgaan, waarmede *Jorua* hen bedreigde, kleedden zij zich als vreemdelingen en begaven zich naar het leger der Israëlieten. Door deze list verkregen zij het recht der vriendschap. Toen het kort daarna bleek, dat zij in de nabijheid woonden, verdeelde *Jorua* hen als hoothakkers en waterdragers onder de Levieten, maar verdeedigde toch hun stad tegen den aanval van 5 Kanaänitische vorsten en beval daarbij de zon stil te staan. Later overwon *Joab*, veldheer van *David*, hier *Abner*, veldheer van *Ishobeth*. Thans ligt er het dorp El Dajih. Op het grondgebied van denzelfden stam lag ook *Gibea*, de geboorteplaats en residentie van *Saul*, wier inwoners in den tijd der Richteren door een misdaad oorzaak waren van de geheele vernietiging van den stam *Benjamin*. Thans heet het Tell-el-Ful.

Gibraltar is een voorgobergte, waarop de sedert 1704 aan Engeland toebehoorende rotsvesting, alsmede de stad Gibraltar is gelegen, aan de Zuidpunt van het Pyreneesche schiereiland en in de Spaansche provincie Cadix, in het landschap Andalusij. 22 km. ten noordoosten van Tarrifa, de zuidelijkste punt van Europa. De rots met de vestingwerken is door den neutralen grond, een lage, van lagunen doorsneden landtong, met het vasteland verbonden en schijnt dus in zee te liggen. Zij is 4620 m. lang, 1245 m. breed en 425 m. hoog, bestaat uit Jurakalk, die op silurisch gesteente rust, en bevat onderscheiden grotten en zelfs drupsteenholten (*Cueva de San Miguel*). De bergkam heeft een dakvormige gedaante en telt 3 kruinen; op de middelste van deze bevindt zich het Signaalhuis (Signal-house). Zuidwaarts gaat de rots over in een terras, dat al-

lengs lager wordt, maar eindelijk steil in zee afdaalt. Op den versterkten zuidelijken rand (Punta d'Europa) verheft zich een lichttoren (38°42' N. Br. en 5°21' W. L. v. Gr.). De westelijke helling, hoewel ook rotsachtig en steil, heeft gelegenheid gegeven tot de stichting der stad Gibraltar. Daarentegen vormen de oost- en noordzijden nagenoeg loodrechte muren. Aan de andere zijde van een aarden wal, op de reeds vermelde landtong opgeworpen, verheft zich op een rots de Spaansche stad San-Roque.

Natuur en kunst hebben Gibraltar tot een onverwinnelijke vesting gemaakt, en deze is in de handen der Engelschen de sleutel van de Middellandsche Zee. Behalve aan de loodrechte oostzijde is zij overal voorzien van batterijen, forten, gerecleerde muren, redoutes en wallen. Ongeveer 800 vuurmonden, wier aantal gemakkelijk tot 2000 kan vermeerderd worden, staan gereed, om elke nadering van den vijand te verhinderen. De vestingwerken zijn gedeeltelijk in de rots uitgehouwen. Merkwaardig zijn vooral de hooggewelfde, breede rotsgaanderijen, gedurende de laatste belegering der Spanjaarden (1779—1781) ter hoogte van 200 en 260 m. in het gesteente aangebracht, twee boven elkander gelegen gangen, met honderden zware stukken gewapend. Er is een veilige en voldoende wijkplaats voor het gewone garnizoen, dat (1904) oit 5489 man bestaat. Acht ronsachtig groote, bomvrije waterbakken en een put zijn genoegzame waarborgen tegen gebrek aan water.

Nergens in Europa is het klimaat zoo warm, maar het is er tevens zeer gezond. Alle zandelijke gewassen willen er groeien. De berg is trouwens geen kale rots; runderen, schapen en geiten vinden er een goeden weidegrond. Eindelijk is die rots de eenige in Europa waar zich apen — namelijk de Noord-Afrikaansche *simia caudata* — in een wilden staat ophouden. Hoewel de kosten voor versterking en havenaanleg tot 1900 minstens 35 miljoen gulden hebben bedragen, is de vesting van de zeezijde niet meer berekend op de draagkracht van het moderne geschut, zoodat men dan ook sedert een paar jaren begonnen is met het wijzigen van de vestingwerken en het aanleggen van nieuwe versterkingen.

Gibraltar is een stad, die zich terrasvormig verheft aan de westzijde der indrukwekkende rots van Gibraltar, aan een tegen alle winden volkomen veilige reede der bocht van Algeciras. Bij de belegering van 1782 werd zij in asch gelegd, doch later weder opgebouwd. Met betrekking tot haar beperkte ruimte heeft zij een aanzienlijke bevolking, namelijk van (1901) 27460 zielen, met inbegrip van het garnizoen (7105 man). Het hoogste gedeelte ligt veel hoger dan het laagste; de straten zijn er eng en de huizen in Engelschen trant gebouwd, doch meestal donker geverfd, zoodat men ze van de grijze kleur der rots nauwelijks onderscheiden kan. Slechts hier en daar zijn er de woningen door tuinen omgeven. Vóór de stad vindt men een prachtig park (Alameda-Garden) met sierlijke gewassen, en vanhier loopt langs de helling van den berg, tusschen vestingwerken, kazernen, magazijnen, villa's en tuinen, een weg naar Punta de Europa. Merkwaardige openbare gebouwen zoekt men er te vergeefs. Het gouver-

nementsgehoew, door een fraaien tuin omgeven, was voorheen een klooster der Franciscanen, en van de prachtige kerk is een gedeelte in een halmaal, een ander gedeelte in een Engelsch heidehuis herschapen. Van de voormalige R. Katholieke kerken, die meest in magazijnen werden veranderd, is alleen de Mariakerk overgebleven. Voorts bevinden zich te Gibraltar 3 synagogen, een moskee, goede scholen, hôtels, koffiehuisen, fraaie winkels, een bibliotheek, een hongerlijk en een militair hospitaal en een schonwhurg. Op een hoogte, aan de noordzijde der stad, heeft men de artillerie kazernen en de militaire gevangenis in het Moorsche kasteel, dat uit de 8ste eeuw dagteekent. Het Britsche gebied heeft een oppervlakte van slechts ongeveer 5 v. km. (17/8 v. Engelsche mijl), doch is als steunpunt der Britsche Middellandsche zeevloot en als sleutel der Middellandsche Zee van de grootste strategische betekenis. Het is de zetel van vele consuls (ook van een Nederlandschen), van een Britsch gouverneur en een Anglikaanschen bisschop. In 1901 liepen 3815 schepen in en 3698 uit, metende resp. 4171850 en 4150272 ton. De invoer uit Engeland bedroeg in 1900 £ 814522, de uitvoer naar Engeland £ 8756. Met Spanje wordt van hier nit een sterke smokkelhandel gedreven.

In de dagen der Ondheid droeg de rots van Gibraltar, die tot Hispania Baetica behoorde, den naam van *Calpe* en vormde met *Abda* (bij het hedendaagsche Ceuta) op de Afrikaansche kust de *Zuilen van Hercules*. Toen in 711 de Arabieren bij hun inval in Spanje daar aan wal stapten, stichtte *Tarik*, de veldheer van kalif *Weld* tot dekking van den overtocht hier een sterk kasteel, en noemde dit laatste met den berg *Dejebel el Tarik* of *Berg van Tarik*. Wel getukte het *Ferdinand IV* in 1302 die vesting aan de Mooren te ontrukken, doch deze heroverden haar reeds in 1333 en hielden haar bezet, totdat zij haar ten tijde van *Hendrik IV* (1462) door *Guzman*, hertog van *Medina-Sidonia*, voor altijd verloren. Hierna kwam Gibraltar aan Castilië en Leon en werd in 1502 met de Kroon van Spanje vereenigd. *Karel V* liet de oud-Moorsche vestingwerken door den beroemden ingenieur *Speckel* nit Straatsburg naar de beginselen der Europeesche vestingtonkunskunst veranderen. Den 25sten April 1607 forceerde admiraal *Jacob Heemskerk* den toegang tot de haven en vernietigde de daar liggende Spaansche vloot. Gedurende den Spaanschen Successie-oorlog werd de vesting door de Engelschen aan de Spanjaarden ontruk. Een Engelsche vloot onder admiraal *Rooke* verschoen den 21sten Juli 1704 in de wateren van Gibraltar en zette een klein, maar dapper korps Britsche en Nederlandsche krijgsvrienden aan wal, die reeds den 4^{den} Augustus onder aanvoering van den keizerlijken Intendant-veldmaarschalk prins *George van Hessen-Darmstadt* de vesting bij overrompeling innamen. *Philips V* liet toen Gibraltar den 12^{den} October daaraanvolgende met 10000 man van de landzijde aantasten en de vesting aan de zeezijde door 24 schepen onder admiraal *Poyez* insluiten, doch zijn pogingen werden zowel door de batterijen der rotsvesting als door den hijstand der Engelsch-Nederlandsche vloot verijdeld. Een behaling dier pogingen in 1705 had geen ander

gevolg, dan dat admiraal *Pontis* in de haven van Gibraltar de nederlaag leed. Bij den vrede van Utrecht (1714) werd door een afzonderlijk verdrag Engeland in het bezit van Gibraltar herostigd, en na dien tijd heeft die staat alle hulpmiddelen aangewend, om Gibraltar, het bolwerk van zijn handel in de Middellandsche zee, onoverwinnelijk te maken. Dit was tevens oorzaak van den klimmenden najver van Spanje, dat den 7^{den} Maart 1727 het beleg sloeg voor Gibraltar, hetwelk echter na de komst van den Britschen admiraal *Wager* met 11 oorlogsschepen opgebroken moest worden. Te vergeefs bood Spanje 2 miljoen pond sterling voor Gibraltar, het moest volgens het verdrag van Sevilla (1729) van alle aanspraken op die vesting afzien. In 1779 werd Gibraltar opnieuw te water en te land door de Spanjaarden ingesloten, maar de Britsche admiraal *Rodney* wist middelen te vinden, om de bedreigde vesting van versterking en munitie te voorzien. De bezetting deed den 27sten November 1781 een voorspoedigen nitval naar de landzijde onder de generaals *Elliot* en *Ross* en zij vernielde door haar vnur al de belegeringswerken, die door de Spanjaarden werden aangelegd. Het plan der Spanjaarden, om door middel van drijvende batterijen de vesting van de zeezijde te veroveren, leed schipbreuk op de uitstekende maatregelen van lord *Elliot*. De vrede van 1783 liet eindelijk Gibraltar in het bezit der Engelschen, nadat de belegering van 1779 tot 1783 aan de oorlogvoerende mogendheden meer dan 130 miljoen gulden gekost had.

Gibraltar, Straat van, het *Fretum Herculeum* (Straat van Hercules) der Ouden, die het verbindingskanaal vormt tusschen den Atlantischen Oceaan en de Middellandsche Zee, aan de W. zijde (de *Pontes* *Gadirides*) 13 km. breed, aan de O. zijde, tusschen kaap Trafalgar en kaap Espartel, 20,35 km. De smalste plaats is nog 12,95 km. De Afrikaansche kust is niet geleed, de Europeesche wel, o.a. ligt aldaar de Golf van Algeiras, een bijna halfcirkelvormig hekken, dat een der grootste en veiligste havens van de wereld vormt. De gemiddelde diepte bedraagt 275 m., op de smalste plaatsen 300 m., verder oostelijk zelfs 950 m. Zij hezit geen ondiepten of klippen, doch levert voor de schepen, die uit de Middellandsche Zee komen, wel eens gevaar op wegens den sterken stroom, die er van de zijde van den Atlantischen Oceaan doorheen gaat. Deze strooming voert het minder zoutrijke water nit den Atlantischen Oceaan aan de oppervlakte naar de Middellandsche Zee, terwijl zich in die diepte een strooming van sterker zonthoudend water in omgekeerde richting beweegt.

Gibson, John, een Engelsch beeldhouwer, werd geboren in 1790 te Gyffin in het noordelijk gedeelte van Wales en opgevoerd te Liverpool. Zijn neiging tot hoevening der beeldende kunsten bracht hem naar Londen, vanwaar hij in 1817 naar Rome ging, om er zich te oefenen onder leiding van Canova. Wel maakte hij zich de zachtheid en bevalligheid van vormen eigen, waardoor deze meester zich onderscheidt, doch door de studie der antieke kunstwerken klom hij nog hooger. Deze vooruitgang, waarbij de invloed van Thorwaldsen krachtig werkte, blijkt duidelijk in zijn beelden. Zijn eerste werk van eenig

belang is een „Nymf, die haar sandalen losmaakt”. Daarop volgde een groep, „Psyche, door Zephyrs gedragen”, welke hij in 1827 voor den hertog *Leuchtenberg* vervaardigde, en ook later bij herhaling. Voor een praalgraf in de kerk van den Heiligen Nicolaas in zijn geboortestad bezorgde hij een bas-relief, voorstellende „Een beschermengel, die een wandelaar langs den gevaarlijken weg des levens leidt”. Aan lord *Tonashend* leverde hij een „Aurora” op het oogenblik, dat zij uit de golven oprijst om den nieuwen dag te verkondigen. De Markies van *Westminster* ontving van hem een „Gewonde Amazone”. Tot tweemaal toe bewerkte hij een standbeeld van minister *Huskisson*, doch het laatste is veel fraaiër dan het eerste. Voortreffelijk is verder zijn groep „Een jager met een hond”, alsmede „Narcissus, in de brou starend”. In 1845 toefde hij korten tijd te Londen, waar hij het beeld der koningin naar de natuur modelleerde, dat vervolgens te Windsor zou worden geplaatst. Dat beeld is naar de wijze der oude behandeld. Verder werd hij belast met de vervaardiging van standbeelden van *Robert Peel* en van *George Stephenson*. Zijn „Venus” baarde in 1854 groot opzien. In het Christal palace te Sydenham heeft men een fraaie verzameling van gipsafgietsels van zijn kunstwerken. Hij overleed te Rome den 17^{den} Januari 1866.

Gibson, Thomas Milner, een Engelsch staatsman, werd geboren te Trinidad den 3^{den} September 1806, studeerde te Cambridge, trad in 1832 in het huwelijk met een dochter van *sir Thomas Cullum* en werd in 1837 voor Ipswich lid van het Parlement. De conservatieve partij had hem daarheen afgevaardigd, doch toen hij begreep, dat hij hun beginselen niet met een goed geweten vertegenwoordigen kon, legde hij in 1839 zijn mandaat neder. Zoowel te Ipswich als later te Cambridge leed hij de nederlaag, doch hij nam ijverig deel aan de beweging, die de afschaffing der belasting op de eerste levensbehoefte beoogde, en behoorde weldra tot de populaire redenaars der Anti-Cornlaw-League. In 1841 werd hij voor Manchester weder lid van het Parlement, en nu streed hij aan de zijde van Cobden voor de opheffing der graanwet. Toen de overwinning behaald was en lord *John Russell* een ministerie vormde, werd *Gibson* tot vice-president van het Board of Trade (Handelsministerie) benoemd. In Manchester echter, waar hij in 1847 herkozen was, wekte de lauwheid der ministers en hun tegenstand tegen een hervorming der kieswet groot ongenoegen, zoodat hij in Mei 1848 zijn betrekking nederlegde. Daarna stond hij in het Lagerhuis met anderen aan het hoofd der radicale partij. Zijn afkeuring van den oorlog tegen Rusland en zijn votum tegen *Palmerston* in het Chineesche vraagstuk waren oorzaak, dat hij in 1857 niet herkozen werd, doch na weinige weken nam hij voor Ashton weder zitting in het Parlement, waar hij in Februari 1858 het ministerie *Palmerston* deed vallen. Toen het echter een jaar later met de belofte van vrijzinniger maatregelen de teugels van het bewind weder in handen nam, belastte hij zich met het voorzitterschap van den Board of Trade, in welke betrekking hij zich beijverde, om handels-

verdragen met Frankrijk en andere staten tot stand te brengen. Hij behield die betrekking ook in het ministerie *Russell*, totdat in 1866 de Tories aan het bewind kwamen. In 1868 legde hij ook het mandaat van volksvertegenwoordiger neder en verliet het staatkundig tooneel. Hij overleed den 25^{den} Februari 1884.

Gibson, William Sidney, een Engelsch schrijver, geboren te Fulham in 1815, was geruimen tijd als pleitbezorger werkzaam aan Lincoln Inn, alsmede aan het Court of bankruptcy in het district New Castle upon Tyne en leverde een reeks van geschriften van zeer verschillenden inhoud. Daarvan noemen wij: „The certainties of geology” (1840), „The history of the monastery, founded at Tynewmouth” (2 dln, 2de, 1871), „Remarks on the mediaeval writers of English history” (1848), „Essay on the filial duties, in which their divine obligation is established from Holy Scripture” (1848), „Notices of some remarkable Northumbrian castles, churches etc.” (1848 en 1854), „Dilston Hall, or memoirs of James Radcliffe, Earl of Derbentwater” (1850), „Marvels of the globe” (1856), „Lectures and essays on various subjects” (1858), „Miscellaneous, historical and biographical” (1863), „A memoir on Northumberland, descriptive of its scenery, monuments etc.” (1860), „An historical memoir of Northumberland” (1862) en „A brief memoir of lord Lyndhurst” (2de druk, 1869).

Gichtel, Johann George, een Duitsch mysticus, werd geboren te Regensburg den 14^{den} Mei 1638, had aan de universiteit te Straatsburg reeds een aanvang gemaakt met de studie der godgeleerdheid, toen na den dood zijns vaders zijn voogd bepaalde, dat hij zich aan de rechts-wetenschap zou wijden. Weldra werd hij als advocaat ingeschreven bij het Rijkskamergerecht te Spiers, doch in 1664 vestigde hij zich als pleitbezorger in zijn geboorteplaats. Van zijn jeugd af onderscheidde hij zich door een dweepzieke gemoedsgesteldheid, en eindelijk meende hij, dat hij door middel van droomen en visioenen gemeenschap onderhield met een boven-zinnelijke wereld. Met zekeren baron *Weltz* bejverde hij zich, om een „Christerbauliche Jesu-gesellschaft” in het leven te roepen. Op zijn reizen, welke hij tot dit oogmerk ondernam, kwam hij in aanraking met verscheiden andere dweepers, terwijl hij zich het ongenoegen der Lutherische geestelijkheid op den hals haalde. Na zijn terugkeer te Petersburg werd hij als wederdooper aangeklaagd, in den kerker geworpen, van zijn rang als advocaat, van zijn bezittingen en van zijn burgerrecht vervallen verklaard en uit de stad verbannen. Na een kort verblijf te Gernsbach in Baden en te Weenen, begaf hij zich in 1666 naar Zwolle in de Nederlanden, waar hij eveneens wegens dweeprij verdreven werd, en ging in 1688 naar Amsterdam, waar hij den 21sten Januari 1710 in behoeftige omstandigheden overleed. Te Amsterdam werd hij bekend met de geschriften van *Jakob Böhme* (zie aldaar), en hij bezorgde daarvan de eerste volledige uitgave (Amsterdam, 1682). Zijn eigen leer is slechts een praktische ontwikkeling der theosophie van *Böhme* en bevat bespiegelingen over de twee beginselen (toorn en liefde) in God, waaruit licht en duisternis,

goed en kwaad geboren worden, en hij openbaart daarbij zijn volkomen vertrouwen op de stem Gods in zijn binnenste, die zich na een barden strijd met den Lucifer der ziel vereenigt, de heilige Sophia (wijsheid) doet geboren worden en den mensch allengs terugvoert tot den toestand, waarin Adam verkeerde vóór zijn val. Opmerkelijk is verder bij *Gichtel*, naast zijn strijd tegen de doode rechtzinnigheid en de uitwendige kerkelijkheid, zijn dweepzieke leer omtrent het priesterschap naar de orde van *Melchizedek*, volgens welke hij en andere „illuminaten“ (door Goddelijk licht bestraalden) de kracht bezaten om, evenals Christus door zijn plaatsvervangend lijden, zielen van de verdoemenis te redden. Ook zijn geringschatting van het huwelijk en van de godgeleerde wetenschap, alsmede zijn aansporing tot vrijwillige armoede geven getuigenis van zijn praktisch ascetische richting. Zijn aanhangers, *Gichtelianen* of *Engelbroeders* (naar *Mattheus* XXII: 30) genaamd, omdat zij door hnn afkeer van het huwelijk en van alle zingenot, door bespiegeling en andere middelen aan de engelen gelijk wilden worden, bleven nog langen tijd in Amsterdam en Leiden, alsmede in sommige steden van Duitschland gerechtigd. De talrijke brieven van *Gichtel* zijn onder den titel van „*Theosophia practica*“ in 1722 in 6 deelen te Leiden in het licht verschenen.

Gide, *Théophile*, een Fransch schilder, werd den 15^{den} Maart 1822 te Parijs geboren, ontving onderwijs van *P. Delaroche* en *Cogniet* en wijdde zich voornamelijk aan het schilderen van tafelen uit het Italiaansche volksleven, het historisch genre en interieur. Tot zijn beste genrestukken behooren: „Studeerende monniken“, „Pius IX bezoekt een nonnenklooster“, „De aanbevelingsbrief“, „Indiscreef vertrouwen“, „Schaak spelende monniken“, Karel IX schrijft het bevel tot vernietiging der Protestanten“ en „Lodewijk IX door zijn nar bij het gebed verrast. *Gide* overleed den 29sten November 1890 te Parijs.

Gidel, *Charles Antoine*, een Fransch letterkundige, geboren den 5^{den} Maart 1827 te Gannat (departement Allier), bezocht verschillende scholen, werd in 1860 als leeraar geplaatst aan het Lycée Bonaparte te Parijs, werd er in 1872 directeur van het Lycée Henri IV en in 1878 van het Lycée le Grand. Zijn geschriften bezorgden hem onderscheiden academische prijzen, zooals: „*Étude sur Saint Evremond*“ (1866), „*Discours sur J. J. Rousseau*“ (1868), „*Imitations faites en grec depuis le douzième siècle de nos anciens poèmes de chivalerie*“ (1864) en „*Études sur la littérature grecque moderne*“ (2 dln., 1866—1878). Daarenboven schreef hij: „*Nouveau recueil de morceaux choisis d'auteurs français*“ (2 dln., 1865—1867), „*Les Français du XVIIe siècle*“ (1873) en „*Histoire de la littérature française depuis son origine jusqu'à la renaissance*“ (1874—1888). Ook bezorgde hij een uitgave der werken van *Boileau*. Hij overleed te Parijs in 1900.

Gideon, een Israëlietisch held uit het tijdperk der Richteren, was een zoon van *Joas* uit den stam van *Manasse* en woonde te Ophra aan de overzijde der Jordaan, waar hij, volgens het Bijbelsche verhaal, van een engel den last ontving, zijn volk van de heerschappij der Midianieten te

bevrijden. Vóór dat hij hiertoe overging, roeiden hij en zijn familie den dienst van Baal nit, en hij verkreeg daardoor den naam van *Jerub-baal* of *Baalvernietiger*. Toen nu de Midianietische benden een inval deden in de vlakten van Esdrelon, verzamelde *Gideon* een leger, zond alle lfhartigen weg en overrompelde en versloeg de vijandelijke bende. Deze zegespraak, door een tweede gevolgd, bezorgde aan Israël een rusttijd van 40 jaren, en het aanzien van *Gideon* werd daardoor zóó groot, dat men hem tot koning wilde verheffen. Hij keerde echter tot het ambtelooze leven terug en overleed te Ophra, 70 zonen nalatende.

Gids. Het leiden van reizigers in het hooggebergte geschiedde in vroegere tijden door jagers, herders, enz. Naarmate het bestijgen van bergen toenam, ontwikkelde zich het beroep van gids. Het gidsenwezen staat in vele landen min of meer onder staatsvoorzicht. Slechts flinke, goed onderlegde mannen van onbesproken gedrag worden als gidsen toegelaten. Duitse en Oostenrijksche Alpenclubs organiseeren jaarlijks leercursussen, waarin de leerlingen onderwezen worden in de algemeene aardrijkskunde, speciaal die van de Alpen, het lezen van de kaart, eerste hulp bij ongelukken, het gebruik van touw en ijsbijl enz. Sedert 1902 wordt ook onderwijs gegeven in het skiloopen. Na tweejarigen diensttijd als aspirant-gids en met goed gevolg afgelegd examen krijgen de aspiranten hun legitimatie als gids (gidsboek) van staatswege en de insignes en bntselents van de Alpenvereniging. De uitgaven voor het gidswezen bedragen, afgezien van renten en ondersteuning, (1904) 16700 mark. Ook in Zwitserland werkt de Zwitserse Alpenclub op gelijke wijze. De tarieven zijn bij de wet geregeld. De Duitse en Oostenrijksche Alpenclubs hebben (1 Maart 1904) 1250 gidsen en 224 aspiranten. Op 60-jarigen leeftijd heeft ieder gids recht op pensioen. Van de 800 Zwitserse gidsen waren in 1902 58% verzekerd.

Giebel, *Christoph Gottfried Andreas*, een Duitsch zoölog en palacontoloog, werd geboren te Quedlinburg den 13^{den} September 1820, studeerde te Halle, vestigde zich aldaar als priva doceent en word er in 1858 buitengewoon en in 1861 gewoon hoogleraar en directeur van het zoölogisch museum. Hij overleed aldaar den 14^{den} November 1881. Hij verdedigde de theorie eener voortschrijdende volmaking der bewerkte schepping, gelijk die ook door *Agassiz*, *Bronn*, *Burmester* enz. geleerd werd. Van zijn geschriften noemen wij: „*Fauna der Vorwelt*“ (deel 1—3, 1847—1856), „*Odontographie*“ (1854), „*Die Säugetiere in zoölogischer, anatomischer und palaontologischer Beziehung*“ (1853—1855), „*Gaas excursoria germanica*“ (1858), „*Petrefacta Germanica*“ (1866), „*Insecta epizoa*“ (1874), „*The-saurus ornithologiae*“ (3 dln., 1872—1877), „*Lebr-nach der Zoologie*“ (6de druk, 1880), „*Tagesfragen aus der Natargeschichte*“ (3de druk 1859), „*Nat-urgeschichte des Tierreichs*“ (5 dln., 1858—1864), „*Landwirtschaftliche zoologie*“ (1869), „*Der Mensch, sein Körperbau, seine Lebensfähigkeit n. a. w.*“ (1868) en „*Vogelschutzbuch*“ (4de druk, 1877).

Giebichenstein, vroeger een zelfstandig dorp, is sedert 1900 bij de stad Halle ingelijfd. Het

op een steile rots, dicht aan de Saale gelegen bergslot Giebichenstein wordt reeds in 961 vermeld. De burcht diende voornamelijk als staatsgevangenis, waarin vele bekende gevangenen, zooals bijv. in 1207 hertog *Ernat van Zwaben*, werd opgesloten. Ook *Lodewijk de Springer* werd hier gevangen gezet; zijn sprong in de Saale, waardoor hij zich redde, behoort echter tot het gebied der sagen. Sedert 1930 beboorde het slot aan de aartsbisschoppen van Maagdenburg, die tot 1467 hier en te Halle afwisselend hun residentieielden. Sedert de verwoesting door den Zweedschen generaal Banér (1636) ligt de burcht in puin.

Gien, de hoofdstad van een Fransch arrondissement (departement Loiret), ligt aan de Loire, waarover een brug met twaalf bogen geslagen is, aan de spoorlijnen Parijs—Nevers—Lyon-Fontenoy—Gien, Gien—Orléans en Argent—Gien. H.t. telt (1901) 8241, de gemeente 7909 inwoners. Men vindt er een in 1494 door *Anna van Beaujeu* gebouwd kasteel, fayencefabrieken, leerlooierijen, branderijen en bandel in hout, wol en graan. In 1864 werden hier Gallo-Romeinsche baden ontdekt.

Gier (scheepsterm) beteekent de zwaai of zwenking van een vaartuig.

Gier noemt men in de sterrenkunde de kring of loopbaan van een hemellichaam.

Gier is de vloeistof, die of uit de veestallen of uit den in de mestvaalt opgehoopten stalment loopt en in waterdichte putten—gierputten—dient te worden verzameld. In het eerste geval bestaat ze hoofdzakelijk uit de door de dieren uitgescheiden urine, in het andere uit de vloeistof, die door den mesthoop heen is gefiltreerd en daaruit oplosbare en geëmulgeerde stoffen heeft opgenomen. Per 1000 L. bevat ze gemiddeld in kg. 1.5 stikstof, 0.1 phosphorzuur, 5 kalk, 0.3 kalk, 0.4 magnesia, 0.1 zwavelzuur, 0.2 kiezelzuur en 7 organische stof. Als meststof werkt ze dus in hoofdzaak door haar gehalte aan stikstof en kali. Door gisting kan een deel der stikstof verloren gaan, hetzij in vrijen toestand, hetzij in den vorm van ammoniak. Teneinde dit zooveel mogelijk te voorkomen is het aan te bevelen de gierput inlichticht af te sluiten.

De gier kan het meest doelmatic worden gebruikt voor het vochtig houden van stalment of compost en — als ze niet te geconcentreerd is of anders met water verdund — voor bemesting van grasland of van veel stikstof beboerende land- en tuinbouwgewassen. Per H.A. kan 300—400 H.L. worden gebruikt. Voor gelijkmatige verspreiding worden aan de giersproeiwerktnigen tong- of neusvormige verdeelers aangebracht.

Gierbrug noemt men een drijvende brug op een rivier, welke al gierende van den eenen oever den anderen bereikt.

Gieren (*Vultures*) is de naam van een familie uit de orde der Roofvogels, waartoe zeer groote vogels behooren. Zij onderscheiden zich vooral door een betrekkelijk kleinen kop en door de kaalheid van een groot gedeelte van den wel eens met wratten en andere uitwassen bedekten hals. Meestal is het onderste gedeelte van dezen omgeven door een kraag van verlengde, eenigszins afstaande vederen. De snavel is lang en aan de

punt haakvormig gebogen, aan den wortel recht, minder sterk dan die der valken en niet voorzien van tanden. De vogels van deze familie onderscheiden zich verder door zeer groote en breede vlergels en stompe, slechts zwak gebogen klauwen. De hertoe behoorende vogels zijn zeer vraatzuchtig, groot en zwaar gebouwd, doch vliegen langzaam en moeilijk, zoolang zij geen aanzienlijke hoogte bereikt hebben; alsdan kunnen zij echter een groote vliegkracht ontwikkelen, zooals bijv. de condor, die een hoogte van 7000 m. boven de zee kan bereiken. Het voedsel der gieren bestaat uit aas, en zij zijn wegens dat voedsel in warme landen zeer nuttig; het is hier en daar, in Egypte, op Cuba enz. verboden, deze vogels te doden. Te Kairo wordt het doden van den zwarten aagier zwaar gestraft, en wie zich op Jamaica schuldig maakt aan het doden van een zwarten boendergier, moet een boete ten bedrage van 5 pond sterling betalen.

Het sterkst ontwikkeld zintuig van de gieren is hun gezicht, dat hen in staat stelt, om bij aanzienlijke hoogten het aas op den grond te onderscheiden. Zij nestelen op rotsen en leggen in een ruw nest 1 tot 2 eieren. Op beide halfvonden komen zij voor, maar men treft hen zelden aan in koude gewesten.

Men heeft naar den vorm van den snavel en van de neusgaten verschillende geslachten van deze groep onderscheiden. De *gansgier* (*Gyps*) onderscheidt zich door een sterken snavel van gemiddelde lengte, door een sterk gewelfden bovensnavel, een ondoorboord nenstnsschenschot, scheere, aan den rand der washeid evenwijdige neusgaten, een kop en hals, die met dons zijn bedekt en een kraag van langere vederen om het benedengedeelte van den hals. Tot dit geslacht behoort de *witkopgier* (*Gyps Vultur*), die nog in de Middeleeuwen de Zuid-Duitsche gewesten bewoonde, maar zich thans aan de Middellandsche Zee (Griekenland), in het noorden van Afrika en in een groot gedeelte van Azië ophoudt. Hij is een zeer sterke vogel met een lengte van 1.2 en een vlucht van 3 m. De *schopgieren* (*Vultur*) hebben een korten, krachtigen hals en een met dons bedekten kop, dat aan den nek een schop vormt. De hertoe behoorende *monnikgier* (*Vultur monachus*) bewoont dezelfde landen als de *Gyps fulvus*. De *aagier* (*Neophron*) heeft een zeer langen, dunnen snavel, een naakten kop en bevederden hals en houdt zijn verblijf in Egypte; de *ruile gier* (*Neophron percnopterus* Sav.) leeft langs de Middellandsche Zeekusten. De *hoendergier* (*Cathartes*) bewoont Amerika, de *koningsgier* (*Sarcophagus*) met vederlozen hals en roode vleeschappen eveneens, en eindelijk ook de *condor* (*Sarcophagus gryphus*) met witte vlergels en een vlucht van meer dan 4 m. De *baardgier* (*Gypaetus*) heeft in onderscheid van de anderen een met vederen bedekten kop en hals. Tot dit geslacht behoort de *lammergier* (*G. barbatus*), die op de Alpen en in den Kaukasus wordt aangetroffen. In gerangschap kan men gieren 30 en meer jaar houden. Het beste voedsel is dan geen aas, maar versich paardevleesch.

Gierigheid noemt men het onvermoeid en ijverig streven naar geld, alleen om zich in het bezit van dit laatste te verhiijden en niet, om

het naar eisch ter bevrediging onzer behoeften te gebruiken. De gierigaard verwacht derhalve het middel met het doel. Immers het geld, voor den verstandige een middel, om ziele geoorloofd levensgenot te verschaffen, is voor hem het hoogste genot. De gierigheid kan er naar streven te behouden wat men heeft, en is alsdan *gierigheid* in den eigenlijken zin, echter ook om het bezit te vermeederen, en draagt alsdan den naam van *hebracht*. Deze laatste onderscheidt zich daardoor van een wijze spaarzaamheid, dat bij deze het sparen slechts een maatregel en bij den gierigaard een bartocht is. Gierigheid misleidt den mensch omtrent het doel des levens. Het is zijn plicht, naar volkomenheid des geestes te streven en hieraan al zijn hulpmiddelen dienstbaar te maken, doch de gierigheid eischt van hem, dat hij al zijn krachten zal wijden aan het bewaren of vermeederen van zijn bezit, dat toch het vermogen niet heeft hem gelukkiger te maken. Gierigheid belet den mensch weldadig te zijn en de belangen van den naaste te bevorderen, ja, zij veroorlooft hem ternauwernood, ieder het zijne te geven. De gierigheid maakt hem derhalve liefdeloos en verroeft hem allicht tot bedrog en roofrij. De gierigheid wordt terecht „de wortel van alle kwaad” genoemd. Het afzietlijke der gierigheid is door *Molière* in „L'avaré”, alsmede door *Hooft* in den „Warener” en reeds in oude tijd door *Plautus* in zijn „Aulularia” met levendige trekken geteekend.

Gierpompen. Zie *Pompen*.

Gierpont is een pont op een rivier, welke zich al gierende van den eenen oever naar den anderen beweegt.

Giers, Nikolaj Karlowitsj von, een Russisch staatsman, geboren den 14ten Mei 1820, was eerst secretaris bij het consulaat te Jassy, werd daarna consul-generaal te Boekarest en toen eerste gezantschapssecretaris te Konstantinopel. Vanhier vertrok hij als gezant naar Teheran, vervolgens naar Bern en in 1872 naar Stockholm. Hij trad in het huwelijk met een nicht van prins *Gorkowski* en werd weldra geplaast bij het departement van Brittenlandsche Zaken, waar hij grooten invloed had, maar worstelen moest tegen de Panaristische woelingen van den minister van Binnenlandsche Zaken *Ignatiev*. Eerst na het aftreden van laatstgenoemde en nadat *Giers* in April 1882 tot minister van Binnenlandsche Zaken benoemd was, kon deze zijn vredelievende neiging volgen en de goede verstandhouding met Duitschland, Oostenrijk en Italië herstellen. In dien geest was hij werkzaam tijdens zijn bezoek aan von *Bismarck* te Varzin den 17den November 1882, tijdens zijn daarop volgend verblijf te Rome, alsmede tijdens zijn bezoek te Weenen den 24sten Januari 1883. In November van dat jaar had hij opnieuw een onderbond met von *Bismarck* te Friedrichsruh en kwam in Januari 1884, op verzoek van den keizer van Oostenrijk, ook weder te Weenen. Zijn vredelievende gezindheid heeft in de lente van 1885 niet weinig medegewerkt, om het gevaar van een oorlog tusschen Rusland en Engeland af te wenden. Het is aan zijn staatsmanswijzeide te danken, dat Rusland zijn, sedert den laatsten oorlog met Turkije verzwakt aanzien weer herkroegen heeft. Hij

overleed te Petersburg den 26sten Januari 1895.

Gierst is een volksnaam, die aan de volgende soorten van granen wordt gegeven.

De *pluimgierst* (*Panicum miliaceum* L., zie plaat: Granen, fig. 20 a b), sedert overonde tijden in cultuur, waarschijnlijk stammende uit Oost-Indië, waar ze evenals in China en Japan nog heden ten dage wordt verbouwd. Voorzover Europa betreft is haar cultuur in Zuid-Rusland en Roemenië nog vrij algemeen, in het overige deel meer zeldzaam. Zij verliest van jaar tot jaar terrein en wordt steeds meer en meer verdrongen door granen van betere kwaliteit. Naar de klem der vruchten en de dichtheid der pluim worden verschillende variëteiten onderscheiden. Haar cultuur is het meest op haar plaats op droge zandgronden in een vastelandsklimaat. De opbrengsten wisselen van 16—25 H.L. per H.A.; het H.L.-gewicht varieert van 65—75 kg. De pluimgierst dient voor menschelijke voeding na vooraf te zijn ontbolsterd. Bij deze bewerking blijft in ontbolsterden vorm weinig meer over dan 50 %, gerekend naar het volume en iets meer dan 60 % gerekend naar het gewicht van de korrel. Ontbolsterd is zij een geschikt voeder voor de kniadiëren, in het bijzonder voor vogels.

De *bloedgierst* (*P. sanguinale* L.) is door *Julius Kühn* als cultuurgewas voor veenachtige zandgronden aanbevolen. Ze wordt in Bohemen als meelvrucht verbouwd en in de Vereenigde Staten van N.-A. als voedergewas onder den naam van *crabgrass*.

Het *Guinea-gras* (*P. altissimum* L.) wordt in tropische landen, speciaal in Amerika, als voedergewas gecultiveerd.

De *trac-* of *vogelgierst* is aan de dofheid harer korrels van de pluimgierst te onderscheiden. Zij wordt in het groot verbouwd in Japan, China, Transkaukasië en eenige deelen van Oost-Indië en speelt daar als voedingsmiddel een belangrijke rol; in Europa is haar cultuur van geringe betekenis en dient zij hoofdzakelijk als voeder voor vogels. De verschillende variëteiten zijn tot 2 hoofdgroepen terug te brengen, namelijk tot de *grote of Italiaansche gierst* (*Setaria italica* Beauv.), met lange, dichtbebaarde, meest gelobde en knikkende schijnaren en de *Hongaarsche of Duitse gierst*, ook *Mohar* genoemd, (*S. germanica*, zie plaat: Granen, fig. 21 a b), met kortere, niet gelobde, rechtopstaande schijnaren, waarbij de borstels meestal niet naar buiten nitsteken.

De cultuur der Italiaansche gierst begon reeds in voorhistorische tijden. Omstreeks 2700 v. Chr. vormde zij een der hoofdgranen van de oude Chinezen. Ook in Egypte reikt haar cultuur tot ver in de oudheid terug en in de voorhistorische resten der paalwoningen in Zwitserland is zij in zoo groote hoeveelheden gevonden, dat zij als voornaamste voedingsvrucht der toenmalige bewoners moet worden gehouden. Ook in Boven-Italië en Hongarije zijn sporen van boogen ouderdom der cultuur gevonden.

De *Moorengierst*, *negerkoren*, *Guineesch of Afrikaansch koren* (*Sorghum vulgare*), bij de Arabieren bekend onder den naam van *dhoorra*, vormt het hoofdvoedsel van de negers in Afrika, van vele Maleiers op de Soenda-eilanden en in China. Zij wordt ook in Egypte, Hongarije, Dalmatië en

in andere gewesten van Noord-Afrika en Zuid-Europa verbouwd. Het zaad wordt tot meel gemalen, tot koeken of brood gebakken en tot andere meelspijzen bereid, maar dient ook voor de bereiding van alcoholische dranken en als veevoeder.

De *suikergierst* (*Sorghum saccharatum Pers.*) is een in Oost-Indië inheemsche plant, welker stengel veel sniker bevat, die tovergeefs is gekweekt voor de fabricage van suiker, maar als voedergewas in warme, droge klimaten past.

Met den naam gierst wordt ook bestempeld de in Abyssinië als *tesf* bekende plant (*Eragrostis* of *Poa abyssinica*), waarvan het meel als voedsel wordt gebruikt en de vrucht dient voor het hrouwen van een soort hier, *bonza* geheeten.

De naam gierst wordt ook gegeven aan de vrucht van de korakan of dagussa, *Eleusine coracana Gaertn.*, een gewas dat o. a. aan de zuidelijke helling van het Himalaja-gebergte wordt verbouwd en op Java bekend is onder den Soedaneeschen naam van *djangbang*. Verder zijn nog vermeldenswaardig de uit Oost-Indië stammende, eveneens in Abyssinië gecultiveerde *Eleusine Toccuso*; de *negergierst* (*Pennisetum typhoides*), die in Afrika inheemsch is en ook in Oost-Indië, Arabië en in beperkten graad in Spanje wordt verbouwd; de *parelgierst* (*Penicillaria spicata*), die uit Oost-Indië stamt en zich over Egypte en de aangrenzende landen heeft verbreid.

Gierstgras. Zie *Milium*.

Giervalk. Zie *Valk*.

Gierymski, Man, een Poolsch schilder, geboren den 15^{den} October 1846 te Warschau, was eerst werktuigkundige, bezocht later de universiteit zijner geboortestad en daarna de ateliers van *Wagner, Adam* en *Schlech* te München. Zijn voornaamste doek is „Parforcejacht in de vorige eeuw.“ Hij overleed reeds den 10^{den} September 1874.

Gierzwaluw. Zie *Zwaluw*.

Giesebrecht, Ludwig, een Duitsch dichter, werd geboren den 5^{den} Juli 1792 te Mirow, maakte van 1813—1815 den Vrijheidsoorlog mede, was sedert 1816 hoogleeraar aan het gymnasium te Stettin, dat hij in 1848 op de Nationale Vergadering te Frankfurt vertegenwoordigde, en overleed den 18^{den} Maart 1873 te Jasowitz. Hij schreef „Eplische Dichtangen“ (1827), „Wendische Geschiedten“ (3 dln., 1843), „Gedichte“ (2 dln., 2de druk, 1867) en het geschrift „Damaris“ (5 dln., 1860—1865).

Giesebrecht, Wilhelm von, een neef van den voorgaanden, Duitsch geschiedschrijver, werd geboren te Berlijn den 5^{den} Maart 1814, studeerde aan de universiteit aldaar onder leiding van *Ranke* en werd er vervolgens met den titel van professor aan een gymnasium geplaatst, waar hij gedurende 20 jaar werkzaam was. Hij leverde een „Geschichte des Kaisers Otto II“ in de „Jahrbücher“ (1840) van *Ranke* en bezorgde een uitgave der „Annales Altahenses“ (1841). Deze geschriften wekten de aandacht van minister *Eichhorn*, die hem in staat stelde in de jaren 1843 tot 1845 een wetenschappelijke reis naar Italië te doen. De vrucht daarvan was zijn: „Geschichte der deutschen Kaiserzeit“ (5 dln., 1855—1880), waardoor hij grooten roem verwierf. Ook werd hem daarvoor de groote, door *Friedrich Wilhelm IV* uitgeloonde prijs voor het beste

Duitsche geschiedwerk door de Academie te Berlijn toegekeud. Inmiddels was hij in 1857 als hoogleeraar in de geschiedenis naar Konigsbergen vertrokken, en in 1862 werd hij professor in de geschiedenis en directeur van het seminarium voor geschiedkunde aan de universiteit te München, waar hij als opvolger van *Sybel* belast werd met het vast secretariaat der Historische Commissie. Door het ontvangen der Beiersche kroonorde werd hij in 1865 in den adelstand opgenomen. Ook was hij sedert 1873 secretaris van de Historische Afdeling der Koninklijke Academie van Wetenschappen in Beieren en aanvaarde in 1874 de redactie van de „De Geschiedenis der Europeesche Staten“, door *Heepfen* en *Ukert* begonnen. Van zijn overige werken vermelden wij: „De litterarum studiis apud Italos primis mediis aevi saeculis“ (1845), „De Gregorii VII registro emendando“ (1858), „Deutsche Reden“ (1871), en „Arnold von Brescia“ (1873). Hij overleed te München den 18^{den} December 1889.

Gieseler, Johann Karl Ludwig, een Duitsch heesenaar der kerkgeschiedenis, werd geboren te Petersburg bij Minden den 3^{den} Maart 1792, bezocht de weeshuisschool te Halle, vervolgens de universiteit aldaar en werd er in 1812 leeraar aan de Latijnsche school. Nadat hij in 1813 aan den vrijheidsoorlog deelgenomen had, werd hij in 1817 rector aan het gymnasium te Minden en in 1818 directeur van het gymnasium te Kleeef. In dien tijd verscheen zijn „Historisch-Kritischer Versuch über die Entstehung und die frühesten Schicksale der schriftlichen Evangelien“ (1818). In 1819 werd hij doctor in de theologie en eenige maanden later hoogleeraar in de godgeleerdheid te Bonn. In 1831 ging hij als zoodanig naar Göttingen, werd in 1837 consistoriaalraad, ridder van de Guelphenorde en overleed 8^{den} Juli 1854. Zijn hoofdwerk, dat na zijn dood door *Redepenning* verder uitgegeven werd, is zijn hoogst belangrijk: „Lehrbuch der Kirchengeschichte“ (6 dln., 1824—1856). Daarenboven schreef hij nog „Die Lehnsinsche Weissagung“ (1849), „Ueber die Kölnische Angelegenheit“ (1838) en „Petri Siculi historia Manichaeorum sive Paulicianorum“ (1846) en gaf uit de „Narratio de Bogumilis“ van *Euthymius Zygadenus* (1842).

Giesendam, een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 1869 H.A. groot met (1906) 3966 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Sliedrecht, Wijngaarden, Molenaarsgraaf, Ottoland, Peursum, Giesem—Nieuwkerk en Hardinxveld. De bodem bestaat uit laagvenen met een weinig klei langs de Giesem. Veeveelt, landbouw en industrie vormen er de middelen van bestaan. De gemeente omvat de dorpen Giesendam en Giesem-Ondekert.

Het dorp Giesendam, aan den mond der Giesem in de Merwede gebouwd en samenhangend met Neder-Hardinxveld, telt ongeveer 3000 inwoners en ligt aan de spoorlijn Dordrecht—Gorinchem.

Giesbach is een beroemde waterval in het Zwitsersche kanton Bern, bij het Brienzers Meer en aan de noordelijke helling van den Fanhorn. Hij stort zich met 7 trappen ter hoogte van 300 m. langs schilderachtige, met dennen begroeide rotswanden naar beneden, waarna hij in genoemd meer valt. Het groote Giesbachhotel, op een

aanzienlijke hoogte gelegen en door een kassel-spoorweg met den oever van het meer verbonden, wordt jaarlijks door duizenden vreemdelingen bezocht.

Gieszen, de hoofdstad van de Hessische provincie Opper-Hessen, ligt aan de samenvloeiing van de Wieseck en de Lahn, aan de spoorlijnen Frankfurt a. M.—Niederwollern, Kenlen—Gieszen, Gieszen—Fulda, Gieszen—Gelnhausen en Gieszen—Koblenz en telt (1905) 28910 inwoners. Hoewel het oudste stadsdeel eng en kronkelend is, maakt de stad door een aantal nieuwe gebouwen een modernen indruk. De oude vestingwerken zijn gesloopt. De vooruaamste pleinen zijn het Brand-, Kruis-, Kerk- en Marktlein. Van de gebouwen noemen wij de Stads- en Johanneskerk, een nieuwe Katholieke kerk (1904), twee synagogen, het museum, een tuighuis (thans kazerne), de universiteit, het Paleis van Justitie, het volksbadhuis enz. Gieszen heeft een „Kriegerdenkmal” en een standbeeld van *Justus von Liebig*. De in 1607 gestichte universiteit telt (1903) 1092 studenten. Zij bezit een aantal nieuw-opgerichte en aan moderne eischen beantwoordende inrichtingen, voornamelijk voor het geneeskundig en natuurwetenschappelijk onderwijs, een bibliotheek, verschillende laboratoria en klinieken, o.a. een voor rearsatienkunde en een hortus. Verder vindt men er een gymnasium, een hogere hurgerschool, een permanente tentoonstelling en wetenschappelijke verenigingen. Industrie en handel bloeien. Te noemen zijn tabaks- en sigarenfabrieken, textiel-industrie, bierbronwerijen, ijzergieterijen, machineterie, corset-, menhel-, handkassen, lak- en vernisfabrieken. In de omgeving is een van de belangrijkste bruinsteengroeven der wereld. In de nabijheid liggen de hurchruinen Gleiberg, Vetzberg en Stanfenberg. Gieszen (bij de Onden dikwijls „Zu den Gissen” genaamd, waarschijnlijk om de talrijke riviertjes, die hier hun water in de Lahn „gissen”) behoorde oorspronkelijk tot het graafschap Gleiberg, kwam in 1203 aan Thüringen en werd in 1295 aan Hessen verkocht. Gedurende den Zevenjarigen Oorlog was de stad van 1759—1763 door de Franschen bezet.

Gieten bestaat in het vullen van een holle ruimte (vorm) met een gesmolten metaal, waardoor men een voorwerp (gietsnk of gietwaar) verkrijgt, dat den vorm heeft van het inwendige van bovengenoemde ruimten. De metalen, die voor het gieten geschikt zullen zijn, moeten aan de volgende voorwaarden voldoen. 1ste Zij moeten dun vloeibaar te maken zijn. Dit is noodig, daar anders de fijne openingen en groeven van den gietvorm niet goed gevuld zouden worden. 2de Zij mogen een niet te hoog smeltpunt hebben, daar men geen materialen heeft voor het maken van kroezen en ovens, waarin men de metalen moet smelten, die tegen een zoo hoog temperatuur bestand zijn. 3de De gietstukken moeten op de hrenkvlakte een dicht en gelijkmatig voorkomen hebben. Bij enkele metalen ontstaan gedurende het stollen kleine openingen, waardoor de vastheid van de gietstukken minder wordt. 4de De metalen moeten bij afkoeling den vorm blijven vullen. Bij afkoeling krimpen alle metalen. De krimpmaat, dat is de vermindering van de lengte-eenheid, is bij de verschillende me-

talen ongelijk en zal des te kleiner zijn, naarmate het smeltpunt van het metaal lager ligt. Van grauw gietijzer is deze $\frac{1}{100}$, van kanonnen-metaal $\frac{1}{150}$. Een tweede oorzaak van het krimpen ligt ook in het samentrekken van de stof bij vastworden. Sommige metalen echter kristalliseeren bij stolling, wat gepaard gaat met vergrooing van volume. Zulke metalen zijn dus bijzonder geschikt voor gieten en hietoe hebooren o. a. grauw gietijzer, zink en de allages van tin en antimoon. 5de De metalen moeten zoo zuiver mogelijk zijn en niet met andere stoffen zooals slakken gemengd zijn, daar anders de gietstukken poreus zouden worden.

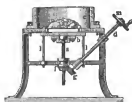
De gietvormen. Deze worden uit verschillende stoffen vervaardigd, afhangende van het te gieten metaal. Voor ijzer gehruikt men meestal zand of leem, eveneens voor geelkoper, nieuw-zilver en hrons, voor heeldgieterij zand, leem of gips met poeder van dakpannen, voor klokken-gieterij zand of leem, voor gemakkelijk smeltbare metalen ijzer, geelkoper, gips, ook wel hout en papier.

Men heeft 2 soorten van vormen, de blijvende, waarmede men vele voorwerpen giet, en de verloren, die slechts één gietstuk leveren. Met de eerste maakt men de looden geweerkogels, boek-drukletters enz. De verloren vormen gehruikt men bij het gieten van moeilijk smeltbare metalen, zooals bij het gieten van kanonnen, standbeelden en klokken. Men gehruikt 2 soorten van vormzand, het magere en het vette zand. Het eerste bevat ruim 90 procent zuivere zandkorrels, die zoo veel mogelijk even groot zijn. Overhijfselen van planten en dieren moeten zorgvuldig verwijderd worden. Het vette zand, dat men met de hand al kan bewerken, bevat veel klei of leem. Het bevat ongeveer 80 procent zand en twintig procent klei.

De gietmodellen. Voor het maken van den gietvorm heeft men een lichaam (model) noodig, dat den vorm heeft van het gewenschte gietstuk. Voor het maken van deze is aan iedere gieterij een modelmakerij verbonden. Voor het gieten van kunstwerken, zooals standbeelden, wordt het model door beeldhouwers in klei geboetseerd en dan in gips gegoten. De andere gietmodellen worden meestal van hout gemaakt, waarvoor beuken, noten- en mahoniehout gehruikt wordt. Wil men meerdere voorwerpen van gelijken vorm gieten, dan maakt men metalen gietmodellen. Men moet elk model gemakkelijk kunnen vormen; is het eenmaal met de vormspecie hedekt en daarin vastgedrukt, dan moet men het zonder moeite eruit kunnen nemen. Het model wordt daarom meestal uit twee of drie stukken gemaakt.

Het maken der zandvormen. Hiervoor

FIG. 1.

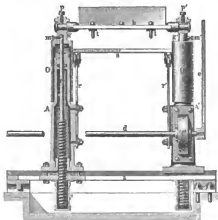

Vormmachine.

heeft men de zoogenaamde vermmachines nodig, waarvan eenige afgebeeld zijn in de fig. 1—4. Fig. 1 geeft een vermmachine in haar eenvoudigste

ten in evenwicht gehenden. Tusschen de beide vormkasten bevindt zich de modelplaat M, die om de snij draaibaar is en daarlangs verschnifbaar.

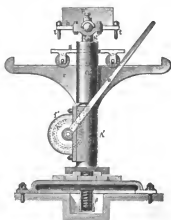
FIG. 2.

Van ter zijde gezien.

Vormmachine van Woolnough en Dehne.

FIG. 3.

Van voren gezien.

gedaante. Het model a is bevestigd op de modelplaat h. Deze kan langs de stangen l met behulp van schroef s en de conische raderen f en g op en neer bewogen worden. De vormkast e is gevuld met vermzand. Is de vorm gemaakt, dan wordt het model a naar beneden gebracht en kan de vormkast er afgenomen worden. Fig. 2 en 3 stellen de vermmachine van Woolnough en Dehne voor. De vormplaat hangt met behulp van twee tappen g en g' tusschen de verticale stangen h, welke onderaan van een schroefdraad voorzien zijn. In de schroefdraden grijpen de tandraderen c en c', die beide op de as d bevestigd zijn, welke met behulp van hefboom e gedraaid kan worden, waardoor de stangen h een op- en neergaande beweging krijgen. Op de vormplaat wordt de vormkast met houten t vastgemaakt. Met behulp van de schroeven p en p' kan men de vormplaat en kast volkomen horizontaal stellen. Is dit geschied, dan wordt de plaat h in de hoogte gebracht, de schroeven p en p' worden losgemaakt en de vormkast met plaat worden 180° gedraaid. Men laat nu alles dalen, waardoor de vormkast op den wagen s komt te staan. Men maakt de houten t los en de vormplaat wordt nu naar boven nit het zand gehaald, terwijl de wagen weggereden wordt. Om de schroefdraden en tandraderen zijn hnsen O, f en B aangebracht, om het invallen van zand tegen te gaan. Een hydraulische vermmachine van Oppenheim is afgebeeld in fig. 4. Met deze kan men tegelijkertijd 2 vormen maken. De onderste vormkast I rust met a h op den hollen cylinder c, die met drukwater, dat door de hnis d toestroomt, emhoog gebracht kan worden. De bovenste kast II is epgelangen aan kettingen k en wordt door gewich-

De vormkasten werden nu tegen de modelplaat aangedrukt, I met behulp van het door d en r toestroomende drukwater en II door het gewicht P.

Het maken van een leemverm. Holle voorwerpen worden meestal met behulp van leemvermen gemaakt. Bij die vormen onderscheidt men de kern, het model en den mantel. Bij het gieten van klokken wordt de vorm meestal onderden grond aangelegd. Hierin metselt men de kern, waarin men een cilindervormige ruimte laat. De kern wordt met eenige lagen leem bekleed. In de cilindervormige ruimte is een spil aangebracht waaraan 2 houten armen zijn bevestigd. Aan deze armen schroeft men een mal vast, waarvan het profiel overeenkomt met de inwendige ruimte van de klok. Door nu de spil en dus ook den mal te draaien, wordt het evertollige leem weggenomen.

FIG. 4.

Hydraulische vermmachine van Oppenheim.

De buitenvlakte van de kern krijgt dan den verlangden vorm. De kern wordt zorgvuldig gedroogd. Opaieuw worden nu eenige lagen leem op de kern aangebracht. De eerste mal wordt nu door een tweeden vervangen, die het profiel van de buitenste oppervlakte van de klok aangeeft. De laatste leemlaag is eigenlijk het model van de klok, men noemt het dikwijls het hemd. Na drogen kan men op de binnen-oppervlakte de versierselen en letters aanbrengen. Het hemd wordt wederom met nieuwe lagen leem bekleed. Deze vormen den zoogenaamden mantel. Tusschen het hemd en den mantel is een laagje was aangebracht. Wordt nu het geheel goed gedroogd, dan kan men den mantel, waaromheen ijzeren hoepels gelegd zijn, met behulp van een kraan oplichten. Dan slaat men het hemd in stukken van de kern af en brengt den mantel op zijn vorige plaats, waarna men gaat gieten.

Toestellen voor het smelten der metalen. Gemakkelijk smeltbare metalen verhit men

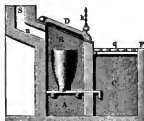
FIG. 5.

Smeltketel.

in ijzeren lepels of gietijzeren pannen, de moeilijk smeltbare in kroezen of smeltovens. Fig. 5 geeft een doorsnede van een smeltketel. Deze bestaat uit den giet- of smeedijzeren ketel A. Deze hangt in de stookruimte B. De brandende gassen ontsnemen door de ketel bij 1 en 3 en kunnen door 4 naar den schoorsteen ontsnemen. Fig. 6 stelt een kroezenoven voor. De kroes t is op een onderstuk H geplaatst, dat zelf op het rooster A staat. De kroes is door handstof omgeven. De lucht

FIG. 6.

Kroezenoven.

treedt door C toe en de verbrandingsgassen kunnen door u en s naar den schoorsteen ontwijken. De oven is met een deksel D gesloten, die aan een ketting k is opgehangen.

De kern bij het gieten van bustes, standbeelden enz. is gips of was, dat in den leem- of gipsmantel weggesmoltten kan worden, of de leemen vorm wordt niet verscheiden stukken vervaardigd, die bij elkander passen en opvolgend weggemomen kunnen worden. Bij groote stukken stent

een ijzeren beslag of metselwerk den mantel.

Geschiedenis. De bronsgietery werd reeds in den praehistorischen tijd nitgeoefend. Ten tijde van den tempelbouw door Salomo stond de metaalgietery reeds in hoogen bloei; kleine gegoten voorwerpen, als huylen, lansspitsen, zwaarden en pijlspitsen vormden een belangrijk handelsartikel der Phoeniciërs. In Griekenland ontwikkelde zich in de 7de eeuw v. Chr. de metaalgietery, waarin *Glaukos van Chios*, *Rhoikos* en *Theodoros van Samos* nitmunten. Van de Grieken leerden de Romeinen de gietkunst, die haar tot een hoogen trap van ontwikkeling brachten; na den val van het Romeinsche Rijk ging zij echter verloren, terwijl zij zich na de 8de eeuw tot de klokengietery (zie aldaar) beperkte. In de 10de eeuw begon zij zich in Duitschland weer te ontwikkelen en vond o. a. in hieschop *Bernhard van Hil-desheim* (†1022) een gelukkig beoefenaar. Toen in de 14de eeuw het gebruik van haskruit algemeen werd, ontstond de kanonnengietery; in 1372 werden de eersten bronzen kanonnen gegoten. Gedurende deze periode werden de vormen nit-sluitend uit leem of een mengsel van leem en zand vervaardigd. Omstreeks het midden der 14de eeuw gebruikte men voor het gieten van gescht-kogels vormen nit koper, brons en steen. Voor de geschiedenis der ijzergietery zie *IJzer*.

De staalgietkunst dagteekent uit den jongsten tijd, het gieten van stalen voorwerpen toch kwam eerst tegen het midden der vorige eeuw in zwang. Tot grooten bloei is zij voornamelijk door *Krupp* gebracht. De tingietery is zeer oud en naar de opgravingen te oordeelen waarschijnlijk reeds door de oude Romeinen beoefend en zeker reeds in de 13de eeuw in Duitschland door Italianen en voornamelijk te Neurenberg tot grooten bloei gekomen. Door de nitvinding van het porselein en de bedriegelijke toevoeging van lood geraakte zij in verval, doch kreeg in nienweten tijd weer meer betekenis.

Gieten, een gemeente in de provincie Drente, 3893 H. A. groot met (1906) 2510 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Anloo, Rolde, Gasselte en Wildervank. Zij wordt doorsneden door de Hunse en heeft een zandbodem, ten deele met hoogveen hedekt, dat voor een deel is afgegraven. Landbouw, veeteelt, veenderij en linnenindustrie vormen er de middelen van bestaan. Tot de gemeente behooren de dorpen Gieten en Gieterveen henevens enkele huurten en gehuchten.

Het dorp Gieten met ongeveer 600 inwoners aan het kruispunt der wegen Awen—Veendam en Coevorden—Groningen, heeft boschrijke omstreken. In de huurt, maar onder Anloo, ligt een der grootste hunebedden van de provincie.

Gietarij. Zie *Gieten*.

Giethoorn, een gemeente in de provincie Overijssel, 3898 H. A. groot met (1906) 2144 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Steenwijkerwold, Amht-Vollenhove en Wanneperveen. De bodem bestaat geheel uit laagveen, waarin vele plassen liggen, zooals het Giethoornsche Meer. Veenderij, vischvangst en scheepsbouw zijn er de hoofdmiddelen van bestaan. Behalve het dorp Giethoorn omvat de gemeente een viertal gehuchten.

Het dorp Giethoorn, wel 1½ nrr lang, telt ongeveer 1500 inwoners. Vroeger stond er een

Franciscaner convent, en naar het heet zonden zijn monniken het eerst hier turf gestoken hebben. Het dorp bezit een Doopsgezinde en een Hervormde kerk.

Gietpan. Zie *Gieten*.

Gietstaal. Zie *Staal*.

Gietvormen. Zie *Gieten*.

Gietijzer. Zie *IJzer*.

Gif of Gift. Zie *Vergif*.

Giffen, Hubertus van, of Giphianus, een Nederlandsch rechtsgeleerde en letterkundige, werd geboren in 1533 te Buren in de Betuwe, studeerde te Leuven, te Parijs en te Orléans in de rechten, behaalde in laatstgenoemde stad den doctorsgraad, begaf zich met den Fransen ambassadeur naar Italië, ging vervolgens naar Duitschland en vestigde zich te Straatsburg, waar hij onderwijs gaf in het burgerlijk recht en in de wijsbegeerte. Hij bleef er tot in 1577 en werd toen hoogleraar in de rechten te Altorf, en eindelijk te Ingolstadt, doch niet voordat hij het Hervormde geloof afgezworen had. Hij was er 15 jaar werkzaam, waarna keizer *Rudolf II* hem tot raad en referendaris benoemde. Hij overleed in die betrekking te Praag den 26sten Juli 1604. Hij heeft uitgegeven geleverd van de werken van *Titus Lucretius* en van de *„Ilias“* van *Homeros*, welke hij herhalend gedrukt zijn. Verder schreef hij „*De imperatore Justiniano commentarius etc.*“ (1591), „*Notae in corpus Juris Civilis*“ (1596 en later), „*Commentarius ad institutiones Juris Civilis*“ (1596 en later), „*Antinomiarum Juris Civilis etc. libri quatuor*“ (1605 en 1606), „*Lecturae Altorphinae in aliquot titulos Digestorum et Codicis*“ (1605), „*De Renunciacionibus*“, „*Antinomiae Juris Fendalis etc.*“ (1606), „*Oeconomia Juris*“ (1606), „*Tractatus de diversis regulis Juris antiqui utilissimus*“ (1607), „*Aristotelis Politicorum libri octo*“ (1637 en 1656), „*Commentarii in decem libros Ethicorum Aristotelis etc.*“ (1608), „*Explanatio difficultiorum et celebriorum questionum in octo libris codicis occurrentium*“ (1615 en 1631), „*Tractatus duo de ordine judiciorum etc.*“ (1624 en later) en „*Observationes singulares in linguam latinam*“ (1624). Ook zijn brieven van hem opgenomen in verschillende gedrukte verzamelingen. In de „*Amoenitates litterariae*“ van *Schelhorn* vindt men een verzoekschrift van zijn zoon *Jan*, waarin hij den koning van Frankrijk verlost vraagt tot het drukken der nagelaten handschriften zijns vaders, ten getale van 17.

Giffen, David Flud van, waarschijnlijk een afstammeling van den voorgaande, werd geboren te Sneek in 1653, studeerde te Franeker en werd in 1674 predikant te Wijkkel in Gaasterland. Zijn Coccejiaansche denkwijze haalde hem toen reeds het ongenoegen van zijn meerendeels Voetiaan-
sche ambtgenooten op den hals, en toen hij in 1678 aan een beroep naar Nieuw-Brongera of de Kniipe gehoor gegere had, sloeg dat ongenoegen in 1680 tot vijandschap over. In Januari van dit jaar hield hij 2 leerredenen in de Grootte Kerk te Leeuwarden over „*Jobs levenden Goel en de nog verwachte heerlijkheid der Kerk in de laatste dagen*“, van welke hij de tweede ook nitsprak in het vorstelijk buitenverblijf Oranjestad, dat onder zijn gemeente gelegen was, voor prinses *Albertina Agnes* en haar zoon prins *Hen-*

drik Casimir II. Deze droeg de goedkeuring weg der vorstelijke familie, maar de eerste leerrede bracht het geheel gewest in opschudding. Op verzoek der vorstin gaf van *Giffen* beide in het licht, maar zonder kerkelijke approbatie. De classis Zevenwonden verklaarde daarop den 1sten September 1680, dat gemeld boek niet geapprobeerd, maar geïmprobeerd moest worden, als behelzende onrechtzinnigheden, dwalingen tegen de leer en eenige aanstootelijke redenen en nitdrukkingen tegen de liefde en de zeden. Inmiddels was van *Giffen* te Sneek beroepen, en de classis Zevenwonden, die vruchteloos op zijn veroortmoediging gewacht had, weigerde hem zijn ontslag. Toch werd het beroep te Sneek bekrachtigd en ontving hij een eervol ontslag van zijn gemeente, waarna hij den 23sten October 1681 zijn intrede deed te Sneek. Over die zaak kwamen nog veel onaangenaamheden, totdat eindelijk Godepenteerde Staten van Friesland het berel uitvaardigden daarover van *Giffen* niet verder lastig te vallen.

Van *Giffen* genoot de achting van zijn gemeente en die der vorstelijke familie, welke hem tot Hofprediker benoemde. Hij bleef echter niet in zijn geboortestad, maar volgde in 1688 een beroep naar Dordrecht, waar hij zijn roem als uitstekend kanselredenaar handhaafde, en in 1701 overleed. Hij was bevriend met de meest beroemde mannen van zijn tijd en verzamelde een kenrige bibliotheek. Zijn van tijd tot tijd uitgegeven leerredenen en andere geschriften zijn verzameld door den hoogleraar *Albertus Voet* en uitgegeven onder den titel: „*Verzameling van alle de werken, nagelaten en uitgegeven van den hooggeleerden en godvruchtigen heer David Flud van Giffen enz.*“ (3de druk, 1767).

Giffen, David Flud van, een afstammeling van den voorgaande, werd geboren te Groningen den 11^{den} Juni 1760, studeerde aldaar in de godgeleerdheid en was achtereenvolgens predikant te Blankenham (1784—1791), te Nieuweveen (1791—1797) en te Heerenveen, waar hij in 1834 zijn 50-jarigen dienst vierde, den 30sten Juni 1839 een eervol emeritaat ontving en den 26^{den} Juni 1843 overleed. Hij schreef een „*Redevoering ten betooge, dat de invloed van den godsdienst op het bestaan en de voortdrijving eener welgeregelde burgerlijke maatschappij van zoodanig uiterst gewicht is, dat hij niet geheel aan de zorg en het oppertoezicht van de politieke regeering dient onttrokken te worden*“ (1805).

Gifford, William, een Engelsch dichter en vertaler, werd geboren in April 1756 te Ashburton in Devonshire, was reeds vroeg onderloos en ontving slechts gebrekkig onderwijs, daar hij eerst als scheepjongen op een kustvaartuig en vervolgens als leerling bij een schoenmaker geplaatst werd. Hij gebruikte echter al zijn vrijen tijd, om zijn neiging tot de wiskunde te bevredigen. Reeds was hij 20 jaar oud, toen een heilmeester zich over hem ontfermde en hem toevertrouwde aan een geestelijke, die na verloop van 2 jaar verklaarde, dat hij met vrucht de universiteit zou kunnen bezoeken. Hiertoe ontving hij voldoende bijstand en hij had tevens het voorrecht de gunst te verwerven van lord *Grosvenor*, met wiens zonen hij gedurende eenige jaren verschillende landen van Europa bezocht. Na zijn terugkeer le-

1. *Crota virca* (waterscheefling); 2. *Urtica dioica* (brandnetel); 3. *Digitalis purpurea* (violetbloedkruid); 4. *Urtica dioica* (brandnetel); 5. *Urtica dioica* (brandnetel); 6. *Urtica dioica* (brandnetel); 7. *Urtica dioica* (brandnetel); 8. *Urtica dioica* (brandnetel); 9. *Urtica dioica* (brandnetel); 10. *Urtica dioica* (brandnetel).

1. *Atropa Belladonna* (Wolfskers); a Bloem, b Vrucht. 2. *Lactuca stramonium* (Doornappel); a rijpe doornvrucht, opengesprengen. 3. *Nymphaea alba* (Blauwkruid); a Vrucht na wegnemen van het voorste gedeelte der kalk. 4. *Lupinus mesureum* (Peperboompe); a bloeiende, b vruchtdragende tak, c bloem, d vrucht. 5. *Xanthoxylum* (Blondpetarcelle); a jonge, b bloeiende plant, c vrucht, d doornende plant, e bloeiende plant, f vrucht, g doornende plant, h vrucht.

verde hij de satyren „The Baviad” (1791) en „Maeviad” (1795) en belastte hij zich met de redactie van den „Anti-Jacobin”. In 1805 leverde hij een uitgave der werken van Maasinger, in 1816 een van die van Ben Johnson en in 1827 van Shirley. In 1809 stichtte hij de „Quarterly Review”, welke hij in den geest der Torypartij tot in 1824 redigeerde. Bovendien gaf hij vertalingen van Juvenalis (1803) en Persius (1821). Hij overleed den 31sten December 1826 te Londen.

Gifford, Robert Suain, een Noord-Amerikaansch schilder, werd geboren den 23sten December 1810 te Nanshon in den staat Massachusetts, oefende zich te New-York onder leiding van den Nederlandschen schilder Albert van Beest, bezocht in 1809 Oregon en Kalifornië, in 1870 Europa, in 1874 Algiers en de Sahara en in 1875 Groot-Brittannië en Frankrijk. Reeds in 1866 bad hij zich te New-York gevestigd, waar hij bij voortdurend zijn verblijf houdt. Van zijn stukken in olieverf noemen wij: „Tooneel te Manchester” (1867), „Mount Hood” (1870), „St. Elmo bij Napels” (1871), „Ingang in een Moorsch hnis te Tanger”, „De Gonden Hoorn” (1873), „Schepen op den Nijl” (1874), „October aan de kust van Massachusetts”, „De Rossettinitante Kairo” (1875), „Een Egyptische karavaan” (1876), „Een Septemberdag”, „Ceders in Nieuw-Engeland”, „De zoom der woestijn” (1877) en „Het Dartmonthsmoeras” (1878). Groot opzien baarde zijn: „Verlaten walvischvaarder” (een aquarel) op de tentoonstelling van 1867 en 1868.

Gifklieren. Zie Vergift.

Gifplanten (zie de platen) noemt men gewassen, die bij inwendig gebruik een schadelijken invloed op het lichaam uitoefenen. Men vindt er bij onderscheiden plantenfamilien. Dat vele soorten van Zwammen (*Fungi*) vergiftige eigenschappen hebben, is algemeen bekend. Onder de grassoorten noemen wij de *Dolik* (*Lolium temulentum* L.) en *Festuca quadridentata* Kth., die in Ecuador groeit en dodelijk is voor het vee. Van de Aroideën vermelden wij den *Aaronskelk* (*Arum maculatum* L.) en den *Slangenvortel* (*Calla palustris* L.), — van de Liliaceën de *Hersfettidelos* (*Colchicum autumnale* L.), den *Nieswortel* (*Veratrum album* L.), de *Keizerskroon* (*Fritillaria imperialis* L.) *Eenbes* (*Paris quadrifolia*) en verschillende soorten van zwaardleliën, — van de Amaryllideën het *Sneeuwklokje* (*Galanthus nivalis* L.), de *Narcis* (*Narcissus* L.), enz. De bollen dezer gewassen veroorzaken braking. Van de familie der Kegeldragenden (*Coniferae*) noemen wij den *Taxusboom* (*Taxus Baccata* L.), den *Zevenboom* (*Juniperus Sabina* L.), — en van de Thymelaeaceën het peperboomje (*Daphne mezereum* L.). Voorts noemen wij van de Caprifoliaceën den gewonen *Sneeuwal* (*Viburnum Opulus* L.); ook andere soorten dragen vergiftige bessen. Tot de Rubiaceën behoort *Cephaelis Ipecacuanha* L. Onder de Samengesteldbloemigen (*Compositae*) zijn slechts weinig gifplanten; toch behoort daartoe de *Lactuca virosa* L., welker toxiciteit echter niet groot is. De meeste Lobeliaceën veroorzaken ontsteking in het darmkanaal. Een beruchte familie van gifplanten is die der Solaneëen of Nacht-

schaden; hiertoe behooren *Mandragora* L., de *Wolfkers* (*Atropa Belladonna* L.), de *Zwaarte Nachtschade* (*Solanum nigrum* L.), het *Bitterzoet* (*S. Dulcamara* L.), de *Doornappel* (*Datura Stramonium* L.), het *Bilzenkruid* (*Hyoscyamus niger* L.) en de *Tabak* (*Nicotiana tabacum* L.). Van de Scrophulariaceën noemen wij het *Vingerhoedskruid* (*Digitals purpurea* L.). Ook onder de Convolvulaceën vindt men vele planten met scherpe, purgeerende sappen, zooals *Convolvulus jalapa* L., *Convolvulus Scammonia* L., enz. Tot de Loganiaceën behoort de *Kraanvogelboom* (*Strychnos nux vomica* L.). Ook onder de Ericaceën zijn, zooals de *Azalea* (*Azalea pontica* L.) enz., gifplanten. Onder de Sebermbloemigen (*Umbelliferae*) noemen wij de *Watercheerling* (*Cicuta virosa* L.), de *Dolle kervel* (*Conium maculatum* L.) en de *Hondepieterselle* (*Aethusa Cynapium* L.). Tot de Komkommengewassen (*Cucurbitaceae*) behoort de *Kolokint* (*Citrullus Colocynthis* L.) en tot de Vlinderbloemigen (*Papilionaceae*) de *Gouden Regen* (*Cytinus Laburnum* L.). Vele soorten der Ranunculaceën zijn vergiftig, zooals de *Monnikakap* (*Aconitum* L.), de *Ridderspoor* (*Delphinium* L.), de *Zwaarte Nieswortel* (*Helleborus niger* L.) de *Akelei* (*Aquilegia* L.), voorts alle Ranonkel-, Anemone- en Adonissoorten, als *Ranunculus Sceleratus*, *Anemone Pulsatilla* of *Pulsatilla vulgaris*. Tot de gifplanten nit de familie der Papaveraceën vermelden wij den *Slaapbol* (*Papaver somniferum* L.) en de *Stinkende Gousse* (*Chelidonium majus* L.). Ook de zoo lieve viooltjes bevatten een brakingwekkende stof. De meeste Euphorbiaceën zijn vergiftig, en van de Celastrineën onderscheidt zich de *Papenmuts* (*Evonymus europaeus*) door dezelfde eigenschap. De soorten van de familie der *Amygdaleeën* bevatten het hoogst vergiftige blauwznnr.

Gifstanden. Zie Slangen.

Giftorens. Zie Arsenikkhexazoyd.

Gig, een Engelsch woord, is de naam van een scheepsbout, uitsluitend voor den gezagvoerder bestemd. Zij onderscheidt zich door sierlijkheid en slankheid van bouw, voert lange riemen en heeft niet meer dan één man op elke roeibank. Ook wordt de naam gegeven aan smelzende lichte booten (zie fig. 1).

Gig (fig. 1).

Gig (fig. 2).

Gig is de naam voor een licht, tweewielig

lamoerijtnig (zie fig. 2), dat wel op jacht, alsook tot andere doeleinden gebruikt wordt.

Giganten worden door *Homerus* voorgesteld als een reussachtig, woest geslacht, bij de goden gehaat en eindelijk door dezen verdelgd. Bij *Hesiodos* komen zij voor als zonen van *Gaea* (de Aarde), voorzien van blinkende wapens en groote speren. Eerst *Pindaros* spreekt van hun strijd tegen *Zeus* en de overige bewoners van den Olympus. Volgens *Apollodorus* bracht *Gaea*, vertoond omdat *Zeus* de *Titanen* in den *Tartarus* geworpen had, met *Uranos* de Giganten voort, renzen met drakenstaarten en bestemd om tegen *Zeus* te strijden. In de *Phlegraïsche* velden bestormden zij met rotsblokken en brandende eikenstammen den Olympus en er ontstond een geweldige worsteling (de *Gigantomachie*), waarbij de goden, onderstund door *Herakles*, de overwinning behaalden. *Alkyones* werd door *Herakles* gedood en *Porphyrion* door *Zeus* met een bliksemstraal verpletterd. Tot de strijdende Giganten, wiens aantal volgens *Hyginus* 24 bedroeg, behoorden *Ephialtes*, *Eurythos*, *Clytius*, *Enkeladus*, *Pallas*, *Polybotes*, *Hippolytus*, *Gratiôn*, *Agrios* en *Thoon*. Zij werden grootendeels onder vulkanische eilanden begraven, zooals *Enkeladus* onder Sicilië en *Polybotes* onder Kos. Vele dichters hebben deze

Gigant in strijd met Artemis.
(Reliëf in het Vaticaan).

geweldigen worsteling bezongen, *Foquenbroch* in zijn „*Typhon of de Renzenstrijd*“. De mooiste reliëfvoorstelling van de *Gigantomachie* vindt men op een thans zich te Berlijn bevindend fries van een altaar uit Pergamum.

Gigerl is een omstreeks 1883 te Wenen opgekomen, waarschijnlijk van den schrijver *Pätz* afkomstige benaming voor een modéfat, die op smakelooze wijze de heerschende mode volgt.

Giglioli, *Enrico Hülyer*, een Italiaansch zoöloog, werd geboren te Londen den 13^{den} Juni 1845, ontving zijn opleiding te Genua en te Pavia en bezocht vervolgens de koninklijke mijnschool te Londen. Hij zette zijn studiën voort te Pavia, werd in 1864 professor aan het instituut van *Leardi* te Casal Monferrato, deed in 1865 een wetenschappelijke reis met de korvet „*Magenta*“ werd in 1868 geplaatst aan het natuurkundig

museum te Florence en werd er in 1871 buitengewoon hoogleraar aan het Instituto di studi superiori. Hij schreef o. a.: „*Note intorno alla fanne vertebrata dell' oceano*“ (1870), „*I Tasmaniani*“ (1871), „*Studi craniologici sui Cimpanzé e altre scimmie*“ (1872), „*I Cetacei*“ (1874), „*Ricerche intorno alla distribuzione geografica dei vertebrati*“ (1875), „*Relazione del viaggio intorno al globo della pirocorvetta Magenta*“ (1876), „*Iconografia dell' avifauna italiana*“ (1880), „*La scoperta di una fanne abissale nel mediterraneo*“ (1881), „*Manuale di zoologia. Vertebrati*“ (1886), „*Avifauna italiana*“ (1886) en „*Resoconto della inchiesta ornitologica in Italia*“ (1889—1891).

Gigoux, *Jean François*, een Fransch schilder en lithograaf, werd den 8sten Januari 1809 te Besançon geboren, studeerde aan de académie aldaar, later aan de École des beaux-arts te Parijs en bij *Géricault* en *Sigalon*, ten slotte in Italië. Nadat hij in 1831 met enkele lithographiën en potloodteekeningen was opgetreden, ging hij langzamerhand tot het schilderen van historische onderwerpen over. Zijn meest bekende doeken zijn: „*De communie van Leonardo da Vinci*“, „*Kleopatra op een harer slaven proeven van vergift nemend*“, „*De H. Genoveva*“, „*De doop van koning Chlodwig*“, „*Het lijk van Christus, door engelen beweend*“, „*Boetende Magdalena*“, „*De Israëlieten in de woestijn*“, „*De barmhartige Samaritaan*“, „*Napoleon aan den vooravond van den slag bij Austerlitz*“, „*De doop van Christus*“ en „*Ineming van Gent*“. Ook leverde hij eenige muurschilderingen en schreef „*Canseries sur les artistes de mon temps*“ (1885). *Gigoux* overleed den 13^{den} December 1894.

Gigue noemt men zoowel een zeer onden, tot diep in de 18de eeuw veel gedanst dans, als een in suites dikwijls voorkomend gedeelte in het karakter van dien dans. In het algemeen hebben zij een levendig, opgewekt karakter. In de 12de en 13de eeuw was de gigue ook een snaren-instrument van de Fransche minstrelle, dat bewaard gebleven is in de Duitse benaming *Geige* voor viool.

Gil is achter plantennamen de afkorting voor *Jean Emanuel Gilibert* (21 Juni 1741—2 September 1814), hoogleraar te Wilna en Lyon. Hij schreef „*Flora lithuanica*“ (1782), „*Exercitia phytologica*“ (2 dln., 1792) en „*Synopsis plantarum horti Lugdunensis*“.

Gila is een rivier in den Noord-Amerikaanschen staat Nieuw-Mexico. Zij ontspringt op de *Miembres*—Mountains en stroomt vandaar westwaarts, neemt talrijke zijrivieren op en vereenigt zich, na een loop van 955 km., bij Yuma (Arizona City) met den Rio Colorado.

Gilan of *Ghilan* is de naam van een Perzische provincie aan den zuidelijken oever van de Kaspische Zee, waar zij een kustgebied vormt ter breedte van 30—70 km. en ongeveer 200 km. lang. Zij ligt tusschen de zee en het Elboersgebergte en grenst ten zuidoosten aan Mawenderan, ten westen aan Talisch en ten noorden aan den Kankasus. De grens tusschen de Perzische provincies Gilan en Talisch ligt ongeveer op den meridiaan van Enseli. De beide provincies zijn de vruchtbaarste van het rijk. Het halfeirkelvormige gebergte is tot den kam met

dichte bosschen bedekt; een gele streep kustzand scheidt het groene bosch van het blauwe water. Op de rijstelden van de kustvlakten groeien moerbezieboomen, vijgen, perziken, oranjeappelen en rozen. De belangrijkste van de talrijke berg-rivieren is de Sefid-roed (Witte Rivier). in den bovenloop Kisel-Oesen genoemd. Het klimaat is vochtig en ongezond. Verbouw van gerst, graan, rijst en wijn, vee- en zijde-teelt zijn de voornaamste takken van bestaan. Het geheele gebied telt op 11000 v. km. ± 200000 inwoners. Hoofdstad is Rescht. De inwoners, Gilani, noemen zichzelf Ghilek, en heeten in de bergen naar hun distrikten Diclemi, Talischi enz. Zij behooren tot het Iranische ras, de taal heeft vier tongvallen. De Galyshen of herders hebben het oudste type uit den tijd der Arsaciden bewaard. De kolonisten zijn deels Koerden, deels Turkmennen. De Gilani zijn schiitische Mohammedanen.

Gilbert, Gabriel, een tijdgenoot van *Cornelle* en *Racine* en als het ware de voorlooper van die beiden, werd geboren in 1610, was eenigen tijd secretaris der hertogin de Rohan en daarna gezant van koning *Christina* van Zweden aan het Fransche Hof, doch geraakte vervolgens in armoede en vergetelheid. Hij schreef een groot aantal verzen en daarbij een 16-tal toneelstukken. Het treuspel „*Thélephonte*” bevat onderscheiden verzen van kardinaal de *Richelieu*, die niet alleen de grootste staatsman van zijn tijd, maar ook dichter wilde zijn. *Gilbert* vervaardigde verder een „*Art de plaire*”, een naveloging van de „*Ars amandi*” van *Ovidius*. Hij overleed in 1680.

Gilbert, Nicolas Joseph Laurent, een Fransch dichter, werd geboren in 1751 te Fontenay-Château in Lotharingen en begaf zich naar Parijs, waar hij wegens zijn godsdienstige beginselen, welke weinig strookten met de gevoelen der Encyclopaedisten, niet veel havig vond. Hoe prachtig zijn verzen ook zijn mochten, waarin hij de zeden der 18de eeuw met levendige kleuren schilderde, zij vonden weinig lezers en bezorgden hem vele vijanden. Een val van zijn paard bracht hem in het Hotel-Dieu, waar hij, arm en verlaten, in schier krankzinnigen toestand den 12^{den} November 1780 overleed. Hij bezat groote talenten, en men heeft hem niet ten onrechte den Franschen *Jurénalis* genaamd. Tot zijn beste stukken behooren. „Le déhnt poétique” (1771), „Le carnaval des antenars” (1773), „Le 18de Siècle, satire à M. Fréron” (1775), „Le génie aux prises avec la fortune ou le poète malheureux” (1772), dat hem den prijs der Academie bezorgde, en „Mon apologie; satire” (1778). Zijn ode „Adieux à la vie”, 14 dagen vóór zijn dood geschreven, is een der beste Fransche liederdichten; zijn gezamenlijke werken zijn uitgegeven door *Mastrella* (1822).

Gilbert, sir **John Thomas**, een Iersch geschiedschryver, werd geboren den 23sten Januari 1829 te Dublin, widdde zich na afloop zijner studien aan historische onderzoekingen van zijn vaderstad en -land, werd in 1855 secretaris der „Irish Celtic and Archaeological Society“, was van 1867—1875 van het op zijn aandringen georganiseerde Staatsarchief meer dan 84 jaren bibliothecaris, later onder-voorzitter van de Iersche Academie en overleed den 23sten Mei 1898. Hij schreef: „Historical essays on Ireland“ (1851).

„History of the city of Dublin” (3 dln., 1854–1859), „History of the viceroys of Ireland” (1865), „Facsimiles of national manuscripts of Ireland” (5 dln., 1874–1884), „A contemporary history of affairs in Ireland 1641 to 1652” (4 dln., 1879–1880), „History of the Irish Confederation and war in Ireland 1641–1649” (7 dln., 1882–1891), „Calendar of ancient records of Dublin” (8 dln., 1880–1898) en de oorkonden der klooster St. Maria (2 dln., 1884) en St. Thomas (1890).

Gilbert, William Schwenck, een Engelsch tooneelschryver en journalist, werd geboren te Londen den 18^{den} November 1836, studeerde aldaar en werd in 1864 advocaat bij den Inner Temple. Zijn talrijke blijspelen, welke hij gedeeltelijk met *Arthur Sullivan* bewerkte, werden grootendeels met huyal ontrangen. Daarvan noemen wij: „*Dulcamara*“ (1866), „*An old score*“, „*The Princess*“, „*Ages ago*“, „*Creators of impulse*“, „*A sensation novel*“, „*The Palace of Truth*“, „*Pygmalion and Galatea*“ (1871), „*The wicked world*“ (1873), „*Charity*“ (1874), „*Sweethearts*“ (1874), „*Broken hearts*“ (1876), „*Trial by Jury*“, „*The sorcerer*“, „*On Dail*“ (1877), „*Ne'er do wheel*“ (1878), „*Her Majesty's ship Pinaforte*“ (1879), „*The pirates of Penzance*“ (1881), „*Iolanthe*“ (1882), „*The Mikado*“ (1885), „*Ruddigore*“ (1887), „*The yeoman of the guard*“ (1888), „*The Gondoliers*“ (1889), „*Songs of a Savoyard*“ (1890), „*The Mountebanks*“ (1891), „*His Excellency*“ (1894) en „*Birthday souvenir*“ (1895). Zijn tooneelwerken verschenen verzameld in drie deelen (1875-1894). Een aantal humoristische artikels, in het tijdschrift „*Fun*“ opgenomen, verzamelde hij onder den titel: „*Bab Ballads*“ (1869) en „*More Bab Ballads*“ (1872).

Gilbertseilanden, ook Kingsmill, Tarawa of Lineeïlanden geheten, vormen een archipel in den Grooten Oceaan, onder den evenaar, tusschen de Marshall-eilanden (ten noorden) en de Ellice-eilanden (ten zuiden) gelegen. Zij werden in 1529 door *Saavedra* ontdekt en zijn van gemelde groepen door kanalen gescheiden. In 1788 werden zij door den Engelschen gezagvoerder *Gilbert* en later door *Duperrey* en *Wilkes* nauwkeuriger onderzocht, maar zijn over het geheel nog onvoldoende bekend. Zij vormen 4 groote afdeelingen, namelijk die der Scarboroughs-, Simpsons-, Biscoops- en Kingsmilleilanden. Het zijn lage koraaleilanden, waar hoofdzakelijk pandanus- en kokosboomen groeien. De voornaamste eilanden van dezen archipel, die op een oppervlakte van 428 v. km. 25,600, volgens anderen 40,000 inwoners telt, zijn Taopoteanea, Arorak, Nonouti, Apamama, Boelaratiri en Makin, Maiana, Maraki, Apaiang, Peroe, Neokoenaan, Onoatoa en Tarawa. De inwoners zijn zeer donker van kleur, groot en krachtig; zij gaan naakt en tatoeëeren zich. Hoewel hij den polygamie heerscht, heeft het Protestantisme er aanhangers. De eilanden staan onder Britsch protectoraat.

Gilbertijnen is de naam eener kloosterorde, in 1135 door *Gilbert van Sempringham* (1083—1189) in Engeland naar den regel van den heiligen *Benedictus* gesticht en in 1148 door den paus bevestigd. Het eerste klooster dezer orde verrees te Sempringham, en weldra waren er onderscheiden, door drijzenden monniken en non-

nen bewoond. De menniken voegden zich later bij de orde der reguliere koorheeren van den heiligen *Augustinus*. De geheele Orde is in 1519 opgeheven en ingelijfd in de Congregatie van kardinaal *Welsley*.

Gilboa, is de naam van een bebergte in Palestina in het stamgebied van *Issaachar*, aan de zuidoostelijke grenzen van de vlakte *Jesreel*, waar koning *Saul* en zijn drie zonen sneuvelden. Thans heet het *Dojebel Poekoa*.

Gilde, een oud Germaans woord, was in de Middeleeuwen de naam voor een vereeniging van gelijk gerechtigde burgers tot beverdering van hun gemeenschappelijke helangen. De oorspreng wordt teruggebracht tot ond-beidensche, met offers (*gield, gildi*) verbonden drinkelagen. In Engeland en Noorwegen vindt men ze reeds in de elfde eeuw. De endate waren godsdienstige gilden met een schutspatroon voor kerkelijke en liefdadige doeleinden. De wereldlijke gilden waren gedeeltelijk beschermingsgilden tot gemeenschappelijke bescherming der leden tegen derden, in het algemeen tot ondersteuning ingeval van nood (bijv. bij brand, vandaar de brandgilden), gedeeltelijk staatkundige tot bescherming van de klassebelangen, deels handelsgilden en handwerkersgilden. Vooral deze laatste hebben een belangrijke rol gespeeld. Hun ontstaan kan als volgt verklaard werden.

Reeds bij de Romeinen had men *Collegia* van handwerkslieden, waarvan men slechts dit met zekerheid kan zeggen, dat zij niet dienden tot bevordering van gemeenschappelijke vakbelangen. In den keizerstijd schijnen zij een soort belastingvereenigingen geweest te zijn, die den staat bepaald diensten moesten bewijzen. In Duitschland bestonden niet vrije en vrije handwerkslieden reeds in den Frankischen tijd naast elkander; nit de laatste zijn waarschijnlijk de eerste gilden ontstaan, maar de juiste oorzaak van hun ontstaan is niet met zekerheid te zeggen; in het algemeen mag men echter wel aannemen, dat alle omstandigheden, die in Middeleeuwen medegewerkt hebben voor de ontwikkeling van het stadsleven, ook van invloed geweest zijn voor het ontstaan der gilden. Niettegenstaande den tegenstand der patriciërs en ook der keizers, verkregen deze onderling verbonden corporaties een steeds stijgende macht, zoodat men zich genoodzaakt zag de afzonderlijke gilden te erkennen en haar invloed te geven op het stadsbestuur door de keuze van magistraatspersonen enz. Zelfs de stadsbewoners, die geen gewoon handwerk nitoeefenden (kunstenaars, geleerden, notarissen enz.), moesten zich, om een staatkundige rol te kunnen spelen, tot een of ander gilde vereenigen.

De monopolie-geest van het latere gildewezen entrak in deze bloeiperiode. Naar mate echter het oorspronkelijk karakter veranderde en de eenvoudige verhoudingen voor de ontwikkeling van het grootbedrijf en den wereldhandel verstoord werden, trad het streven naar monopoliseering meer en meer op den voorgrond, zoodat nit hun organisatie duidelijk blijkt.

De beoefenaars van eenzelfde beroep in de een of andere plaats vermeden een corporatie of gilde, en niemand mocht dit beroep in die plaats nitoeefenen, als hij geen lid der corporatie was. Even-

min mocht een lid van een gilde voorwerpen maken, die door een andere gilde werden geleverd. Om lid te kunnen werden, moest men als *leerling* gedurende een bepaald aantal jaren bij een meester werkzaam zijn, om het ambacht te leeren, en daarna formeel „vrijgesproken” en onder de *gezellen* opgenomen worden. De gezel moest eveneens een zeker aantal jaren bij een en denzelfden meester werken en vervolgens een tijdlang in den vreemde vertoeven („*Wanderjahre*”), alverens meester te kunnen werden. Daarenboven moest hij bij de meeste gilden een zoogenaamd *proef- of meesterstuk* vervaardigen en een zekere geldsom betalen, en bij de gesleten gilden, d.w.z. gilden met een bepaald aantal meesters, wachten tot een meesterplaats epen kwam. Hierdoor voorkwam men te groote concurrentie en tevens de vestiging van onbekwame meesters. Ook mocht ieder meester slechts een bepaald aantal leerlingen hebben en werden *beunharen*, d.w.z. zij die onbevoegd, dus zonder den meester van gildelidmaatschap, een bedrijf nitoeefenden, gerechtelijk verveld en zwaar gestraft, waarbij huis-, noch eigendomsrecht werden ontzien.

Aan het hoofd ener gilde stond een voorzitter, bijgestaan door een penningmeester en eenige raadsleden, alle gekozen nit en door de leden van het gilde. De voorzitter moest daarenboven het burgerrecht der stad zijner inwoning bezitten, de everige bestuursleden moesten minstens één jaar lid van het gilde zijn. Hij, die weigerde het hem opgedragen ambt te aanvaarden, moest als boete een som in de gildkas storten, tenzij zij kenden bewijzen, dat zij de noodige bekwaamheden misten tot nitoeefning van het ambt.

Het doel van het gildewezen was oorspronkelijk geweest het ambacht hoog te houden, zijn beoefenaars weerbaar te maken en zedelijk te verheffen, tevens aan hulpebeoefende en onde arbeiders en hun gezinnen hulp te verschaffen. Indien dit doel al bereikt is geworden, zeker is, dat reeds na korten tijd haatzucht, bekrompenheid en vooroordeel, naast allerlei misbruiken, die het gildewezen binnenslopen, de gilden van hun hoog standpunt deden dalen en de ernstige nadoelen dezer instelling in den loop der eenwen steeds duidelijker zichtbaar werden. In menig land werd het bedrijf in de gilden door de regeering in de hand gewerkt of zelfs veroorzaakt, bijv. door de gilden bij elke veerkemende gelegenheid aanzienlijke geldsommen af te persen. De nadoelen, die nit het gildewezen voortvloeden, kwamen vooral hierop neer, dat zij de ontwikkeling der ambachten belemmerden, het ontstaan van nieuwe takken van nijverheid belotten, den ondernemingsgeest deden, de werkeloosheid vermeerderten, den bloei der steden en de toeneming der bevolking in de steden tegenhielden, de waren duurder maakten, het gebruik van nitheemsche artikelen in de hand werken en de rust verstoorden. Daar hun voortbestaan dus in strijd met het algemeen belang was, vooral door hun streven naar bedrijfsmonopolie, begonnen in verschillende landen de regeeringen tegen de gilden met kracht op te treden, in de allereerste plaats in Nederland, waar reeds tijdens de Republiek de menepeliegste dezer corporaties door talrijke stedelijke keuren aan banden werd gelegd. Evenwel deed eerst de groote

Fransche revolutie de gilden in de meeste landen voor goed verdwijnen, in ons land in 1798, hoewel zij zich in Duitschland feitelijk tot 1868 gehandhaafd hebben.

Gildemeister, Johann, een Duitsch orientalist, werd geboren den 20sten Juli 1812 te Klein-Siemens in Mecklenburg, studeerde te Göttingen en te Bonn in de godgeleerdheid, vertoefde een jaar te Leiden en Parijs, om van de daar aanwezige handschriften gebruik te maken, en werd in 1839 privatdocent te Bonn, in 1844 buitengewoon en in 1845 gewoon hoogleraar in de godgeleerdheid en Oosterse talen te Marburg en in 1859 te Bonn, alwaar hij den 11^{den} Maart 1890 overleed. Van zijn werken noemen wij „Scriptorum arabum de rebus indicis loci et opuscula inedita” (1838), een nitgave van *Kalidasa's* „Megadubata et Gringaralika” (1840), „Bibliothecae sanctae specimen” (1847), een bewerking van *Lassen's* „Catalogus librorum manscriptorum orientalium in Bibliotheca academica Bonnensi” (1864—1876), „Sexti sententiae” (1874), „Esrae liber quartus arabice” (1877), „Acta S. Pelagiae syriace” (1879), „Theodosius de situ Terrae Sanctae” (1882), „Idrisii Palaestina et Syria arabice” (1885) en „Antonini Placentini itinerarium” (1889). Aan de kerkelijke twisten uit zijn tijd nam hij levendig deel, zooals blijkt uit de werken „Der heilige Rock zu Trier” (1845) en „Gedachten der theologischen Fakultät zu Marburg über die hessische Katechismus- und Bekenntnisfrage” (1855).

Gildemeister, Otto, een Duitsch letterkundige, werd geboren den 13^{den} Maart 1823 te Bremen, belaste zich in 1850 met de hoofdredactie van de „Weser Zeitung” en werd in 1852 te Bremen tot secretaris van den Senaat en in October 1871 tot burgemeester benoemd. Hij overleed den 26sten Augustus 1902. Hij leverde een vertaling der werken van lord Byron (6 dln. 4de druk, 1858) en van verschillende stukken van Shakespeare, alsmede van diens sonnetten (1871), van den „Orlando Furioso” van Ariosto (4 dln., 1882—1883) en van Dante's „Divina Commedia” (3de druk, 1900).

Gilead is de naam van een kalksteengebergte aan de overzijde van den Jordaan in Palestina. Het is doorsneden van vele dalkloven en bedekt met goede weiden. Het strekt zich nit over het voormalig stamgebied van Manasse.

Giles, Ernest, een Engelsch reiziger, werd geboren in 1847 te Bristol, maar verhuisde naar Australië, vestigde zich te Melbourne in de kolonie Victoria en zwierf er rond in de wouden, totdat zijn zwager *G. D. Gill* en *Ferdinand Müller* de noodige geldsommen hadden bijeengebracht voor een grooten tocht. Den 23sten Augustus 1872 aanvaardde hij te Chambers Pillar met *Carmichael* en *Alexander Robinson* de eerste reis naar westelijk Australië. Hoewel hij, wegens de weigering zijner makkers om hem verder te vergezellen, slechts over een afstand van 400 km. den tocht voortzette, ontdekte hij niettemin een aanzienlijk gebergte op 125° O. L. v. Gr. Hij gaf daaraan den naam van Liebig Mountains en vond verder een groot zontmeer, dat hij Amadeusmeer noemde. In Augustus 1873 ondernam hij een tweede reis van het station Peake, 1024 km. ten noorden van Ade-

laïde. Ook deze tocht, dien hij met 4 blanken en 25 paarden ondernam, moest reeds op 125° O. L. wegens gebrek aan water worden gestaakt. In 1874 aanvaardde hij een derde reis, om te onderzoeken, of in het noorden weiland te vinden was. Men kwam echter in een uitgestrekte woestijn van acaciastruiken met een eilendigen hodem; de paarden stierven en alleen door de kameelen bleef de karavaan behouden. Een vierde reis ondernam hij den 23sten Mei 1875 uit Port Augusta aan de Golf van Spencer. Ditmaal was hij voorzien van 18 kameelen, en de expeditie wenschte wederom het onbekende westen van Australië te onderzoeken. Hij trok over een afstand van 4000 km. door onbekende streken, en omstreeks 1700 van deze in een rechte lijn, onder verbaasde vermoenissen en ontberingen. Eindelijk bereikten zij de boerderijen der West-Australische kolonisten en kwamen den 18^{den} November 1875 te Perth, de hoofdstad van het district West-Australië. De nikomst was echter niet gunstig, daar de reizigers slechts woeste, waterloze streken hadden ontmoet. *Giles* keerde echter over land naar Adelaide terug, terwijl zijn metgezellen gebruik maakten van de stoomboot. Hij wilde de bron opsporen van de Ashburton en de waterscheiding der westelijke rivieren. De reisweg liep door de groote woestijn tusschen 24 en 25° Z. Br., waar vruchteloos groei en leven werden gezocht. Den 23sten Augustus 1876 bereikte hij de eerste telegraafstations en den 29sten September Adelaide. In 1882 onderzocht hij den Z.W.-boek van Z.-Australië. Hij overleed den 10^{den} November 1897 te Coolgardie in West-Australië. Hij schreef: „Geographical travels in central Australia” (1875), „The Journal of a forgotten expedition” (1880) en „Australia twice traversed” (2 dln., 1889).

Gilgit of *Ghulgit* is de naam van een gewest in N.W. Kasjmier aan de zuidelijke belling van den Karakorum. Het ligt ten westen van Baltistan en omvat het breede, 450 km. lange dal der gondbevattende rivier Gilgit, welke op het Lahorigebergte ontspringt en in den bovenloop van den Indus nitmondt. Gilgit heeft een oppervlakte van 9300 v. km. De (1891) 16769 inwoners, meestal Sjijtische Mohammedanen, verbouwen er rijst en katoen. Verder is er veel ooft, zooals granaatappelen, vijgen, moerbeziën, meloenen en uitmuntende druiven, zoodat er, in weerwil van den Islam, veel wijn gedronken wordt. Men vervaardigt er voortreffelijke sjals, alsmede fraaie zijden, wollen en katoenen stoffen. Gilgit vormde te voren een onafhankelijk staat, maar werd in 1860 schatplichtig aan Kasjmier. De evenzoo genoemde hoofdstad ligt op een door booge bergen omgeven vlakte op den rechteroever der rivier, heeft ongeveer 200 huizen en een Engelsch fort.

Gilia Ruiz et Pav. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Polemoniaceae*. Het onderscheidt zich door een klokvormigen, 5-spletigen kelk, door een trechtervormige bloemkroon met een afstaanden, 5-spletigen zoom, en omvat een aantal éénjarige planten, die moerlands in Californië te hnis bebooren. Van de soorten noemen wij: *G. achilleaeifolia* Benth. met fraaie, paarse bloemtrossen, — *G. aggregata* Don. (*Ipomoea elegans* Lindl.) met fraaie, scharlaken-

roode, wit gestippelde bloemen. — *G. capitata Dougl.* met hemelsblauwe bloemen, — en *G. tricolor Benth.* met gongdele bloemen, die een zwarte en paarse keel hebben, alle zeer gezochte sierplanten.

Gilbert, Jean Emanuel, een Fransch geneeskundige, geboren te Lyon in 1741, was aanvankelijk voor den geestelijken stand bestemd, maar gevoelde zich meer aangetrokken door de natuorkunde. Hij legde zich te Montpellier toe op de geneeskunde, maakte tevens veel werk van de natuurlijke historie en vestigde zich als geneesheer in het dorp Chazay. In 1775 vertrok hij naar Grodno in Polen, om daar een geneeskundige school te stichten, en werd vervolgens hoogleeraar te Wilna. In 1783 keerde hij naar zijn vaderland terug en werd te Lyon benoemd tot geneesheer aan het Hôtel-Dieu, tot hoogleeraar bij het Collège de Médecine en tot lid der Académie van Wetenschappen. In den aanvang van 1793 werd hij maire, doch de staatkundige omstandigheden noodzaakten hem zijn geboortestad te verlaten. Intusschen keerde hij na verloop van 1½ jaar terug, heropeude zijn lessen over de natuurlijke historie en overleed den 2den September 1814. Van zijn talrijke geschriften noemen wij „L'Anarchie médicale, ou la médecine considérée comme nuisible à la société" (3 dln., 1772), „Flora lithuanica inchoata etc." (2 dln., 1781 en 1782), „Exercitia phytologica, quibus omnes plantae Europae, quas vias invenit in variis herbariis, in Lithuania, Gallia, Alpibus, analysi nova proponuntur, ex typo naturae describuntur, novisque observationibus aut figuris rariss illustrantur etc." (2 dln., 1792), „Histoire des plantes d'Europe et étrangères les plus communes, les plus utiles, les plus curieuses; on éléments de botanique pratique" (3 dln., 2de druk, 1806) en „Abrégé du système de la nature de Linné" (1802).

Giljaken, een tot de Poolbewoners behoorende volkstem, zijn de nakomelingen der Aino in hun vroegere woonplaatsen, vanwaar zij naar de eilanden verdronen werden. Zij zijn 9000 zielen sterk en wonen deels op het eiland Sachalin, deels op de daartegenover liggende kust. Bij de Mandsoe heeten zij Chedsjen en Fiaka; zich zelf noemen zij Mangoeni (riviërmenschen) of Chedé (de ondersten). Zij hebben een kleine gestalte, met naar verhouding breede schouders, sterk ontwikkelde borst en kleine handen en voeten. Het dikke, zwarte haar wordt tot een vlecht bijeengebonden; de huidkleur is bruinachtig. Zij leven van jacht en vischvangst en zijn meesters in het roeien en bergbeklimmen. Thee en brandewijn zijn hun geliefkoosde dranken, terwijl visch hun hoofdvoedsel is en beide geslachten van hun jeugd af hartstochtelijke rookers zijn. Hun woningen zijn uit dunne dennehalken opgetrokken, bezitten geen schoorsteen en hebben vischvellen in de vensters. De Giljaken gelooven aan een hoogste wezen: den boer, die slechte menschen tijdens hun leven bestraft, beschouwen zij als den uitvoerder der goddelijke besluiten.

Gill is de kleinste Engelsche inhondsmaat van $\frac{1}{4}$ pint = 0,142 liter en in de Verenigde Staten 0,118 liter. Een pint vier heeft echter slechts twee gills.

Gill, William John, een Engelsch ontdekkingsreiziger, geboren in 1843 te Bangalore in het Britsch-Indisch presidentschap Madras, werd in Engeland opgevoed en diende van 1864 tot 1873 in Britsch-Indië als officier der genie. In 1873 bezocht hij met *Baker* het noordelijk gedeelte van Perzië en het Russisch-Perzische grensgebied, reisde in 1877 dwars door Zuid-China van Shanghai naar Bamo en begaf zich met professor *Palmer* bij het nitbarsten van den Engelsch-Egyptischen oorlog naar het Sinaitisch Schiereiland om de vijandelijkheden der Bedouïenen tegen het Suezkanaal tegen te gaan. In de nabijheid van Kalaat en Nachl werden de beide reizigers den 11den Augustus 1882 overvallen en vermoord. *Gill* schreef: „The River of Golden Sand" (2 dln., 1880), een werk, dat wegens de nauwkeurige aanwijzing der wegen van groot belang is voor hen, die zich met het binnenland van Zuid-China willen bekend maken.

Gill, David, een Britsch sterrenkundige, werd den 12den Juni 1843 te Aberdeen geboren, richtte in 1868 een particuliere sterrenwacht op, stichtte in 1872 die van lord *Lindsay* te Dun Echt en nam in 1874 den Venusdoorgang op Mauritius waar. In 1875 deed hij een basismeting in Egypte, in 1877 ging hij naar Ascension, om daar de Marsoppositie ten behoeve van de bepaling der zonneparallaxe waar te nemen en werd in 1879 koninklijk sterrenkundige en directeur der sterrenwacht aan de Kaap de Goede Hoop. Hier heeft hij een groote werkzaamheid ontwikkeld op praktisch-astronomisch en geodetisch gebied en zich voornamelijk toegelegd op de bepaling der zonneparallaxen door het waarnemen van kleine planeten. Behalve de „Annals" en de „Results of observations" der Kaapsche sterrenwacht schreef hij: „A determination of the solar parallax and mass of the Moon from observations of Iris, Victoria and Sappho in the years 1888 and 1889" (1896), „Cape Photographic Durchmusterung" (3 dln., 1896) en „Report on the Geodetic Survey in South Africa" (1896—1901).

Gillavry, Theodorus Hendrik Mac, een Nederlandsch geneeskundige, werd den 3den Juni 1835 te Batavia geboren, genoot zijn voorbereidende opleiding te Zwolle en werd in 1853 leerling van de „Rijkskweekschool voor militaire geneeskundigen" te Utrecht, waar hij tot 1857 bleef. In dit laatste jaar werd hij assistent van den hoogleeraar *F. C. Donders* en zette zijn studiën aan de universiteit voort. Den 25den Juni 1858 promoveerde hij tot doctor in de geneeskunde op stellingen en den 4den November 1858 tot doctor in de heilkunde op een proefschrift, getiteld: „Onderzoekingen over de hoegrootheid der accommodatie". In het laatst van 1858 vertrok hij als officier van gezondheid naar Nederlandsch Oost-Indië, kwam evenwel reeds in 1863 wegens dysenteria tropica met verlof naar Nederland terug en werd in 1866 afgekeurd voor den dienst in de tropen. In Nederland vervulde hij achtereenvolgens leeraarsplaatsen bij het middelbaar onderwijs te Enschede en te Tilburg en werd in 1872 directeur en leeraar in physiologie en histologie aan de Rijksveeartsenijsschool te Utrecht, welk ambt hij vervulde tot zijn hoogleeraarsbenoeming te Leiden in 1877. Hij aanvaardde zijn professoraat met

een rede, getiteld: „De wetenschappelijke beoefening der ziektekunde“ Hij doceerde algemeene ziektekunde, ziektekundige ontleedkunde, gezondheidsleer en medische politie en was stichter van het *Boerhaave-laboratorium*. In 1905 ontving hij zijn emeritaat en leeft thans ambtelooz te 's Gravenhage. Behalve de reeds genoemde werken zijn van hem verschenen: „Die Anatomie der Leber“ (1864), „De invloed van den nervus vagus op de ademhalingsorganen“ (1868), „De kleuren van cindela“ (1870), „De bepaling der faciaal-afstanden voor samengestelde optische stelsels“ (1875), „De snijstanden van mus deenmonn, proeve eener ontwikkelingsgeschiedenis van het tandglazuur“ (1875), „Kunstmatige digestie van cellulose“ (1876), „De invloed van bronchialekramp op de ademhaling“ (1876), „Sympathische ophthalmie“ (1878, 1881), „Nier-atrophie en hart-hypertrophie“ (1888) en „De continuïteit van het doode en het levende“ (1898).

Gillenla Moench is de naam van een plantengeslacht uit de onderfamilie der *Spiraeaceae* behoorende tot de familie der *Rosaceae*. Het onderscheidt zich door een huis-klokvormigen kelk met een 5-spletigen zoom en 5 lijnlanetvormige, eenigszins ongelijke bloemkroonbladen, die uit de kelkbuis te voorschijn treden. Van de soorten noemen wij: *G. stipularis Nutt.*, die in Noord-Amerika, in de Staten Tennessee en Kentucky groeit en een hrakingwekkenden wortel heeft, en *G. trifolia Moench*, in de schaduwrijke wouden van Virginia, Canada, Florida enz. te vinden. Deze sierplant wordt een m. hoog en draagt schermvormige trossen van witte bloemkronen met bruine kelken. Ook van haar wordt de wortel in plaats van dien van *Ipecacuanha* gebruikt. Gemelde planten eischen een eenigzins beschaduwde standplaats en bescherming tegen strenge vorst.

Gillies, John, een Engelsch geschiedschrijver, werd geboren te Brechin in het Schotsche graafschap Angus den 18^{den} Januari 1747, studeerde in de theologie en letteren te Glasgow en reisde als gouverneur der zonen van graaf van Hope-toun door een groot gedeelte van Europa. Na zijn terugkeer wijdde hij zich aan het voortzetten zijner studiën. Men meent, dat het geschied- en aardrijkskundig woordenboek, onder den naam van *Guthrie* in het licht verschenen, van hem afkomstig is. Verder leverde hij een vertaling der redevoeringen van *Lipsius* en *Isokrates* (1778) en der werken over zedeleer en staatkunde van *Aristoteles* (1786—1797). Daarna schreef hij de merkwaardige „History of ancient Greece, its colonies and conquests (4 dln., 6de druk, 1820), waarop zijn laatste werk: „History of the world from the reign of Alexander to that of Augustus“ (2 dln., 1807—1810) volgde. In 1794 werd hij benoemd tot koninklijk historiograaf voor Schotland. Ook schreef hij nog een vergelijking tusschen *Frederik den Grooten* en *Alexander van Macedonië* in zijn „View of the reign of Frederick II of Prussia“ (1789). Hij overleed den 15^{den} Februari 1837.

Gillis, Jakob, een Nederlandsch staatsman, was pensionaris van Haarlem en in 1744 tweede griffier der Algemeene Staten. In 1746 heft hij zich met den graaf van Wassenaer naar Parijs,

om een oorlog der Republiek tegen Frankrijk te voorkomen, waarna men Breda tot plaats der onderhandelingen koos. Hij vertrok als gevolmachtigde der Staten met genoemden graaf daarheen, nadat hij inmiddels benoemd was tot raadspensionaris van Holland. De kuiperijen der Engelschen deden echter de onderhandelingen mislukken. Toen vervolgens *Willem IV* tot stadhouder verheven was, verschenen lasterschriften tegen *Gillis*, en de Staten loofden 10000 gulden nit aan ieder, die den schrijver en drukker wist. In 1749 nam *Gillis* zijn ontslag en betrok een huitenverblijf bij 's Gravenhage, waar hij den 10^{den} September 1765 overleed.

Gillis, James, een Noord-Amerikaansch sterrenkundige, geboren te Georgetown in Virginia in 1811, diende van 1827 tot 1833 op de Amerikaanse vloot, wijdde zich daarna te Charlotteville en te Parijs aan de wiskunde en werd in 1836 benoemd tot assistent bij het Depot of charts and instruments te Washington en niet lang daarna tot directeur van deze inrichting. In 1842 bewerkte hij bij het Congres het besluit tot de stichting van het Naval observatory te Washington, bezocht in de daaropvolgende jaren de voornaamste observatoria van Europa en was van 1849 tot 1852 belast met het bestuur van de United States naval astronomical expedition to the Southern Hemisphere, alwaar hij Santiago en Chili tot de plaats van zijn waarnemingen koos. Hij schreef o. a. „Report on the erection of the depot of charts and instruments“ (1845), „Magnetical and astronomical observations“ (1845), „Astronomical observations“ (1846) en „The United States naval astronomical expedition to the Southern Hemisphere during the years 1841—1852“ (6 dln., 1855—1859). Hij overleed te Washington den 9^{den} Februari 1865.

Gillisland, een Noordpooland, ten N.O. van Spitsbergen op 81¹/₂° N. Br. gelegen, werd in 1707 door onzen landgenoot *Gillis* gezien en is waarschijnlijk identiek met het in 1898 door *Nathorst* omvaren en betreden Witte Eiland (*Heila Oen*).

Gillissen, Aegidius, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Middelburg den 12^{den} Juni 1712, studeerde te Groningen, was achtervolgens predikant te Borselen, Ter-Nenzen, Bergen-op-Zoom en Vlissingen en werd toen eerst boogleeraar te Franeker (1747) en daarna te Leiden (1765), waarna hij in 1789 emeritus werd en 13^{den} Juni 1800 overleed. Behalve een leerrede, 2 disputationes en enige orationes heeft hij niets in het licht gegeven.

Gillray, James, een Engelsch caricaturteekenaar, werd geboren te Chelsea in 1757, voegde zich eerst bij een troep reizende tooneelisten, doch legde zich vervolgens te Londen met ijver toe op de toekenkunst. In den beginne teekende en graveerde hij stukken van ernstigen aard, doch weldra volgde hij zijn neiging tot het vervaardigen van caricaturen en verwierf hierdoor een Europeeschen roem. Hij deed er van 1779 tot 1811 meer dan 1200 in het licht verschijnen, waarvan de meeste zeer geestig zijn. Gewoonlijk waren de Franschen, *Napoleon* en de ministers, de mikpunten van zijn spotlust. Tot aan het begin der 19de eeuw waren zijn voortbrengselen de beste van die soort in Engeland. Hij overleed te Lon-

den den 1sten Juni 1815. Na zijn dood werden zijn teekeningen onder den titel van „The caricatures of Gillray with historical and poetical illustrations” (1815—1826; 2de druk, 1849—1850) verzameld.

Gilm zu Rosenegg, Hermann von, een Duitsch dichter, werd geboren te Rankweil in Vorarlberg den 1sten November 1812 en overleed als secretaris van het stadhouderschap te Linz den 31sten Mei 1864. Hij was met dichtertijke geestdrift voor Tirol bezield en onderscheidde zich door zijn vrijzinnigheid op het gebied van godsdienst en staatkunde. Zijn „Gedichte” zijn in 1864 en 1865 in twee deelen in het licht verschenen. Ook schreef hij „Jesuitenlieder” en „Tiroler Schützenleben” (1863).

Gil-Polo, Gaspar, een Spaansch dichter, geboren te Valencia tusschen 1530 en 1540, was eerst secretaris in zijn geboortestad, terwijl *Philips II* hem vervolgens benoemde tot coadjutor van den directeur der Rekenkamer in het koninkrijk Valencia en hem in 1580 naar Barcelona zond, om er als hestruurder der koninklijke domeinen werkzaam te zijn. Hij overleed aldaar in 1591. Reeds vroeg had hij hlijken gegeven van zijn dichtertijke talent. Behalve een aantal liederichten, leverde hij een vervolg op de „Diana” van *Montemayor*, getiteld „Primera parte de Diana enamorada”; cinco libros, que prosiguen los siete de la Diana de Montemayor”. Dit verscheen in 1564, en men was van gevoelen, dat zijn gedichten beter waren dan die van *Montemayor*. Onder de verschillende uitgaven der „Diana enamorada” is die van *Cerda* (1778 en 1802) de beste.

Gila, Antonius, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Tilburg den 29sten Juli 1758, studeerde te Leuven en werd er benoemd tot lector in de wijsbegeerte bij het Panselij College. In 1783 ontving hij de geestelijke wijding en werd in 1785 licentiaat in de godgeleerdheid. Zeer aan zijn Kerk gehecht, legde hij al zijn bedieningen neder, toen de universiteit op last van keizer *Jozef II* belangrijke hervormingen onderging, en werd kapelaan te Eindhoven. Van 1786 tot 1790 was hij als rector werkzaam te 's Hertogenbosch, doch begaf zich toen weder naar Leuven, waar hij, bij het herstel der voormalige orde van zaken, tot voorzitter van het college van Malder en tot kanning van St. Pieter benoemd werd. Weldra echter hernam de keizer door kracht van wapenen zijn heerschappij, en *Gila* werd gevankelijk naar Mechelen gebracht. Na zijn ontslag, dat spoedig volgde, trad hij op als een ijverig verdediger der universiteit te Leuven, en hij werd er in 1791 tot hoogleeraar bij het college der drie talen en in 1794 tot doctor in de godgeleerdheid bevorderd. Toen vervolgens de Fransen Leuven veroverden, werd hij met andere hoogleeraren gevangenlijk naar Péronne gevoerd, en hij zijn terugkomst was hij de opsteller van het weigerend antwoord, door hem en anderen ingediend op de nitnoodiging der Levensche overheid, om de plichtige opening van den Tempel der Rode bij te wonen. Hierdoor werd hij echter in groote onaangenaamheden gewikkeld, zoodat hij de wijk nam naar Frankrijk. Na zijn terugkeer te Leuven werd hij president van het college van St. Anna, doch weigerde den eed, waarbij de volkssovereiniteit bezworen werd,

en haalde zijn amhtgenooten over dien eveneens te weigeren. Het gevolg hiervan was, dat de universiteit den 24sten October 1797 werd opgeheven, waarna *Gila* veiligheidshalve naar Noord-Brabant vluchtte, waar hij de stichting bevorderde eener kweekschool voor R. Katholieke geestelijken te Nieuw Herlaar bij St. Michielsgestel. Hij was daarvan de eerste voorzitter. In 1810 volgde hij den apostolischen vicaris van 's Hertogenbosch, *Antonius van Alphen*, in diensnagerangschap naar Parijs. Daarna ging hij weder naar 's Hertogenbosch, om het vicariaat waar te nemen, hoewel de regeering een anderen vicaris had aangesteld. Daarom werd hij in 1812 in hechtenis genomen en eerst naar Mechelen en vervolgens naar Dijon gebracht. Na de omwenteling van 1813 herkeeg hij zijn vrijheid en stond weldra aan het hoofd van het seminarium te 's Hertogenbosch. Met nieuwen ijver diende hij zijn Kerk, maar dikwijls op een wijze, die weinig strookte met de bedoelingen van *Willem I*, zoodat daardoor de ontevredenheid aangekweekt en de scheuring voorbereid werd. Hij overleed te 's Hertogenbosch den 10^{den} Juli 1834. Van zijn geschriften noemen wij: „De twee coijns. Een vondigesamenspraeken over de religieuzen van desen tyd” (1796). „Motifs de conscience, qui empêchent les ministres du culte de faire la déclaration, exigée par la loi du 7 Vendémiaire, an IV etc” (1797, ook vertaald). „De gronden van het Christen-Katholiek geloof tegenover de gronden der philosophie” (1800). „Analysis epistolarum S. Pauli etc” (3 dln., 1816) en „Katholij Meierijch memorieboek, behelzende de oprichting van het hisdom van 's Hertogenbosch” (1819).

Gilse, Jan van, een Nederlandsch godgeleerde, was de kleinzoon van *Jan van Gilse*, leeraar bij de Vlaamsch-Doopsgezinde Gemeente te Zaandam, wiens verhandeling „Over Gods Bijzondere Voorzienigheid” door Teyler's Godgeleerd Genootschap met goud bekroond werd. Hij werd geboren te Zaandam den 19^{den} October 1810, aldaar door den Doopsgezinden leeraar *Wieling* tot de academische studiën opgeleid, bezocht in 1828 het seminarium der Doopsgezinden te Amsterdam, aanvaarde in 1834 een beroep te Koog en Zaandijk en werd in 1836 te Leiden bevorderd tot doctor in de godgeleerdheid. Een jaar later werd hij predikant te Amsterdam, in 1849 hoogleeraar aan het seminarium aldaar en overleed den 25sten Mei 1859. Toen hij nog student was, werden zijn antwoorden op twee academische prijsvragen bekroond. Hij was een ijverig medewerker van de „Vaderlandsche Letteroefeningen” van „De Gids” en van de „Godgeleerde Bijdragen”. Ook schreef hij „Disputatio de antiquissimo librorum sacrorum novi foederis catalogo, qui vulgo fragmentum Muratorii appellatur” (1852). Veel van zijn verspreide geschriften zijn in 1859 verzameld uitgegeven, en in dat jaar heeft ook een handel nagelaten leerraden van *van Gilse* het licht gezien.

Gil-Vicente, de vader van het Portugeesch drama, werd geboren omstreeks het jaar 1470. Guimaraes, Barcellos en Lissabon hestrieden elkander de eer, zijn geboorteplaats te zijn. Intusschen is het zeker, dat hij zich reeds vóór 1495 in laatstgenoemde stad bevond. Volgens den

wensch zijner ouders bezocht bij de universiteit aldaar, om zich op de rechtswetenschap toe te leggen. Reeds zijn eerste dichtelijke bijdragen vonden grooten bijval aan het Hof van *Emanuel den Groote*. Hij had in 1502 ter viering van den verjaardag van den lateren koning *Jodo III* een herdersspel „*Visitação*” in het Spaansch gedicht en voor het Hof doen opvoeren, waardoor hij grooten roem oogstte. Na dien tijd vervaardigde hij steeds bij dergelijke gelegenheden zulke dramatische spelen, aan wier opvoering hij zelf, zijn dochter *Paula*, een uitstekende tooneelspeelster, en ook de koning deel namen. Zijn roem verspreidde zich door Europa en *Erasmus* van Rotterdam noemde hem den besten dramadichter van zijn tijd. Intusschen onthaken ook de benijders niet, en om aan dezen zijn vindingrijkheid te bewijzen, improviseerde hij in een gezelschap, naar aanleiding van een opgegeven spreekwoord, de knecht „*Inez Pereira*”, zijn beste stak. Het blijkt intusschen uit zijn geschriften, dat hij geenszins ruim beloofd werd, en hij overleed in armoede in het jaar 1536. Zijn werken zijn door zijn zoon *Luis Gil Vicente* in het licht gegeven (1561), doch later door de Inquisitie verminkt (1585). Eerst in veel lateren tijd is door *Barreto Feio* en *Monteiro* een uitgave van het oorspronkelijke werk (3 dln., 1834), bewerkt. Hoe wel het den dichter niet geheel aan voorbeelden uit den vreemde onthak, onderscheiden zich zijn stukken door frischheid, levendigheid en humor, zoodat hij in zijn vaderland de grondslagen legde voor het nationale bijspel. Vele dichters, onder anderen ook de beroemde *Camões*, hebben den door hem gebaanden weg betreden.

Gil-y-Zarate, *don Antonio*, een Spaansch tooneeldichter, geboren den 1sten December 1786, vertrok op 8-jarigen leeftijd naar Frankrijk, om er aan een college te Passy zijn opleiding te ontvangen. Hier onderscheidde hij zich door ijver en aanleg, maar vergat zijn moedertaal, zoodat hij deze in 1811, bij zijn terugkeer in Spanje, opnieuw moest leeren. In 1820 kreeg hij een betrekking bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Reeds vóór dien tijd had hij blijspelen geschreven, zooals: „*La comicomania*” en „*La familia catalana*”, maar hij verwierf inzonderheid grooten bijval door de volgende drie: „*El entremetido*”, „*Cuidado con las norias*” en „*Un año despues de la boda*”. Tegen het einde van 1832 werd hij redacteur van het „*Boletin de comercio*”, waaraan hij later den titel gaf van „*Eco*”. Intusschen legde hij na verloop van 3 jaar die betrekking neder en werd als commissie bij het ministerie van Binnenlandse Zaken geplaatst. In 1835 werd zijn vroeger verboden treurspel „*Dofia Blanca de Borbon*” ten tooneele gebracht. Om de bezwaren, tegen de romantische richting ingebracht, te wederleggen, dichtte hij het romantische treurspel „*Carlos II el hechizado*”, hetwelk door zijn dramatische voortreffelijkheid en zijn schoone taal hem grooten roem bezorgde. Hij bleef getrouw aan deze richting en poogde haar een nationale kleur te geven. Van zijn verdere tooneelwerken vermelden wij „*Rodrigo*”, „*Don Alvaro el Bueno*”, dat voor zijn beste stuk wordt gehouden; de drama’s „*Masanielo*”, „*Matilde*”, „*El Gran Capitan*” *Guillermo Tell*, „*La Familia Falkland*” en „*Un monarca*

y su privado” en de blijspelen „*Un amigo e candelero*”, „*El hombre misterioso*” en „*Don Trifon*”. De dichter was nu eens in werkelijken dienst, dan weder op wachtgeld, verwierf den titel van raadsbeër des konings en overleed den 27sten Januari 1861. Een niet volledige verzameling van zijn dramatische werken is te Parijs in het licht verschenen in 1850. Verder bestaat van hem een handboek der Spaanse letterkunde (*Mannal de literatura* 4 dln., 8ste druk, 1874) en een werk over het onderwijs in Spanje („*De la instruccion publica en España*”, 3 dln., 1855), dat zeer geprezen wordt.

Gilze en Rijen, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 69333 H.A. groot met (1906) 3954 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Oosterhout, Dongen, Tilburg, Alphen en Riel, Chaam en Ginneken. De bodem bestaat uit zandgrond en wordt voor landbouw gebruikt; daarnaast vindt men er leerlooierijen, linnenweverijen, hierbrouwerijen en eenige andere takken van nijverheid. Tot de gemeente behooren de dorpen Gilze, Rijen en Molenschot, alsmede een groot aantal huizen en gebuchten. Het station Gilze-Rijen ligt aan de spoorlijn Tilburg—Breda.

Gimignano, *Vincenzo dei Tamagni da San*, een Italiaansch schilder, was een leerling van *Raffaël*. Hij schilderde onderscheiden fresco's in het Vaticaan, welke later verdwenen zijn. Bij de bestorming en plundering van Rome in 1527 verloor hij al zijn bezittingen, zoodat hij naar zijn geboorteplaats, San-Gimignano in Toskane, terugkeerde. Het jaar van zijn dood is niet met zekerheid bekend. Zijn stukken zijn zeer zeldzaam; in het museum te Dresden vindt men van hem een Heilige Familie.

Gimignano, *Giacinto de*, een Italiaansch schilder, werd geboren te Pistoja in 1611 en overleed in 1681. Hij ontving zijn opleiding te Rome in de school van *Poussin* en vervolgens in die van *Pietro da Cortona*. Hij schilderde onderscheiden fresco's in het Lateraan te Rome en in het paleis Niccolini te Florence. Inzonderheid heeft hij zeer fraaie gravures geleverd.

Gimignano, *Lodovico*, een zoon en leerling van den voorgaande en niet minder beroemd dan zijn vader, werd geboren te Rome in 1644 en overleed in 1697. Zijn fresco's bezorgden hem grooten roem, en die, welke zich in de kerk delle Vergine te Rome bevinden, worden ook nu nog door de schilders bestudeerd, zoo wel wegens de licht en de wolken, als vooral wegens de vleugels der engelen.

Gindely, *Antonius*, een Oostenrijksch geschiedschrijver, werd geboren te Praag den 3^{den} September 1829, verwierf aan de universiteit aldaar den graad van doctor in de wijsbegeerte en werd in 1853 hoogleraar in de Duitse taal en letterkunde aan een hogere burgerschool in zijn geboortestad. Eenige maanden later werd hij voorloopig benoemd tot professor in de geschiedenis aan de universiteit te Olmütz, doch toen deze twee jaar later (1855) opgeheven werd, keerde hij terug tot zijn voormalige betrekking. In 1857 bestudeerde hij op een reis, die 5 jaar duurde, de archieven in Duitschland, Frankrijk, de Nederlanden, België en Frankrijk. In 1862 werd hij hnitengewoon hoogleraar in de Oostenrijksche

geschiedenis aan de universiteit te Praag en tevens archivaris van den koning van Bohemen. In 1867 volgde zijn benoeming tot gewoon hoogleraar. Van zijn werken noemen wij: „Geschichte der Böhmischen Brüder“ (2 dln., 1856—1857), „Rudolf II und seine Zeit“ (2 dln., 1863—1865), „Geschichte des Dreißigjährigen Kriegs“ (4 dln., 1869—1880), „Illustrierte Geschichte des Dreißigjährigen Kriegs“ (3 dln., 1885), „Wallenstein während seines ersten Generalats im Lichte der gleichzeitigen Quellen 1625—1630“ (2 dln., 1886) en „Ueber des Johannes Amos Comenius Leben und Werke“ (2de druk, 1893). Ook gaf hij de „Monumenta historiae bohemia“ (dl. 1—4, 1894—1897) nit en leidde de redactie der „Böhmische Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlüsse von 1526 an bis der Neuzeit“ (dl. 1—7, 1877—1892) en schreef eenige leerboeken. Na zijn dood (24 October 1892) verschenen nog van hem „Geschichte der Gegenreformation in Böhmen“ (1894) en „Beiträge zur Geschichte des Dreißigjährigen Kriegs“ (1900).

Gingerbeer is een verfrisschende, in Engeland veel gebruikte drank. Voor de bereiding wordt een snikeroplossing onder toevoeging van gember tot gisting gebracht en na de hoofdgisting in flesschen gedaan, waarop de kurk met ijzerdraad bevestigd wordt, om aan den druk van het bij de nagisting zich ontwikkelende koolzuur weerstand te kunnen bieden.

Ginguéné, Pierre Louis, een Fransch letterkundige, werd geboren te Rennes den 25sten April 1748, legde zich reeds op jeugdigen leeftijd toe op onde en nieuwe talen en toonde tevens veel smaak voor schilder- en dichtkunst en muziek. Vooral was deze laatste een zijner gelleekste studien, zooals bleek uit zijne strijdschriften uit de dagen der Puccinisten en Glückisten, waarin hij optrad als een verdediger der Italiaansche muziek. Om te Parijs, waar hij zijn studies voortzette, in zijn onderbond te voorzien, aanvaardde hij de betrekking van hnsionderwijzer en werd er vervolgens ambtenaar bij een bureau der Contrôle générale. Zijn gedicht „La confession de Znime“, zonder naam in den „Almanac des muses“ geplaatst, vond algemeenen bijval, en hierop volgden: „Leopold, poème“ (1787) en „Eloge de Louis XII, père du peuple“ (1788). In zijn „Lettres sur les confessions de J. J. Rousseau“ (1791) beoordeelde hij dien schrijver met zachtheid, en in zijn geschrift: „De l'autorité de Rabelais dans la révolution présente et dans la constitution civile du clergé“ (1791) legde hij een nitgebreide kennis der oudere Fransche letterkunde aan den dag. Gedurende de omwenteling behandelde hij de gebeurtenissen van den dag in de „Fenille villageoise“. Verder leverde hij letterkundige bijdragen in den „Moniteur“ (1790—1816) en in den „Dictionnaire de la musique“. Als tot de gematigden behoorende, werd hij in 1793 in den kerker geworpen, maar na den val van Robespierre op vrije voeten gesteld. Na den 9^{den} Thermidor kreeg hij een betrekking bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken en werd vervolgens, in plaats van Garat, directeur-generaal van openbaar onderwijs. Tevens stichtte hij den „Décade philosophique, littéraire et politique“ (1794—1807), die na de opheffing van den republikeinischen

kalender den naam ontving van „Revue philosophique“ en in 1807 verenigd werd met den „Mercure de France“. In 1798 ging hij als gezant naar Sardinië en na den 18^{den} Brumaire werd hij lid van het tribunaat, maar reeds in 1802 wegens zijn gednrgte oppositie daaruit verwijderd. Hij overleed te Parijs den 11^{den} November 1816. Van zijn „Histoire littéraire d'Italie“ verschenen bij zijn leven 6 dln. (1811—1813), na zijn dood nog 2 (1819), en een negende deel is er door Salfi bijgevoegd, waarna Daunou een tweede nitgave (14 dln., 1824—1835) bewerkte.

Ginkgo, *Ginkgo biloba L., Salisburgia adiantifolia Sm.*, in Japan ook *ginan* en *itsjō* genoemd, is een boom, die in China en Japan te huis behoort en in de Europeesche tinnen tot sieraad dient. Zijn bladeren zijn min of meer ruitvormig, naar den voet wigvormig versmald en aan den top in 2 lobben verdeeld. Deze plant behoort tot de orde der Kegeldragenden (*Coniferae*) en tot de familie der taxusplanten (*Taxineae*). Deze planten zijn tweehuizig en de meeste exemplaren in onze tinnen dragen mannelijke bloemen. De vruchten van dezen boom kunnen als kastanjes gebraden worden en ontbreken niet op de feestmalen der Japanners, die baar het vermogen toeschrijven om de spijsvertering te bevorderen. De voortkweeking geschiedt meestal door afleggers, hoewel het zaaien eveneens goede resultaten geeft.

In de boomkweekerij kent men de volgende variëteiten: *G. biloba laciniata*, *G. b. pendula* en *G. b. variegata*. Het grootste exemplaar in ons land vindt men in den Leidschen Hortus.

Ginneken en Bavel, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 5612 H.A. groot met (1906) 6617 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Rijsbergen, Prinsenhage, Teteringen, Oosterhont, Gilze-en-Rijen en Chaam in Noord-Brabant, en Meerle en Meir in België. De bodem bestaat uit zand, behalve langs de Mark, waar beekklei ligt. Men vindt er veel hout, o.a. het mooie Mastbosch. Landbouw en veeteelt zijn de middelen van bestaan. Ginneken is een dorp aan het riviervtje de Mark en de tramlijn Ginneken—Breda met ongeveer 1500 inwoners. Het bezit een Roomsche-Katholieke en een Hervormde kerk, een aantal villa's, een gedenkteen voor de Nederlandse krijgsliden, die bij de verdediging der citadel van Antwerpen in 1830 gevallen zijn, en mooie, boschrijke omstreken.

Ginongagap (gapende wereldruimte) is in de Noorsche mythologie de chaos. De samenwerking van hitte en koude deed daarin het eerste sepsel, den reus Ymir, ontstaan uit wien de wereld geschapen werd.

Ginseng of *zjinseng* is de wortel van een plant (*Panax Ginseng*), die in het midden en in bet oosten van Azië groeit en tot de familie der *Araliaceae* behoort. Zij heeft een stengel ter hoogte van ruim 1/2 m., 5-deelige, langgesteelde, bijna onbebaarde bladeren en draagt op een langen bloemsteel eidelingsche bloemschermen. In China is de wortel een beroemd geneesmiddel tegen alle kwalen, welke nit verzwakking ontstaan, en dientengevolge zeer duur. Men heeft er 6 soorten, en van deze is die van Korea de beste. Aan den wortel geeft men den vorm

van een mannetje, en hij verkrijgt door koken en een hierop volgende snel drogen een hoornachtig voorkomen en een barnsteengele kleur. Zulk wortels bondt men voor een wonderdadelijk toevormiddel; de keizer van China geeft ze ten geschenke aan de mandarijnen als blijken zijner hoogste gunst. Ook in Europa heeft men eenigen tijd den ginseng tegen gond opgewogen, maar hij geraakte weldra nit de mode. Een soort, die in Noord-Amerika groeit (*Panax quinquefolius L.*), levert een wortel van veel geringere waarde, doch deze vindt in China grage koopers, wordt in het westen der Vereenigde Staten als huismiddel gebruikt en is in den handel dikwijls onder de Senegawortels gemengd.

Gintl, Julius Wilhelm, een Oostenrijksch natuurkundige, werd geboren te Praag den 4ten November 1804, studeerde aldaar en te Weenen, werd hier adjunct voor wis- en natuurkunde, in 1836 hoogleeraar te Graz en in 1847 inspecteur in 1849 directeur en in 1850 directeur-generaal der telegraphie te Weenen. In 1863 ontving hij pensioen en vestigde zich te Praag. Hij leverde opstellen in de werken der Academie van Wetenschappen te Weenen en was de uitvinder van de dubbelcorrespondentie langs de telegraaflijnen, waarvoor hij in 1855 op de Tentoonstelling te Parijs de groote gouden eere medaille ontving. Hij was lid van de Academie van Wetenschappen te Weenen en overleed te Praag den 22^{den} December 1883.

Gintl, Wilhelm Friedrich, een Oostenrijksch scheikundige en zoon van den voorgaande, werd geboren den 5^{den} Augustus 1843, studeerde te Weenen, was eerst assistent van *Rochleder*, daarna privaatdocent te Praag, waar hij in 1870 tot hoogleeraar aan de Technische hoogeschool benoemd werd. Hij bewerkte een gedeelte van het „Technologisches Wörterbuch“ van *Karmarsch-Heeren*. Groot opzien verwekten zijn „Studien über Crookes strahlende Materie“ (1880), waarin hij die verschijnselen verklaarde en tevens de grondbeginselen eener mechanische theorie van de electriciteitsverschijnselen ontwikkelde. Van 1878 tot 1889 was hij lid van den Boheemschen Landdag en sedert 1902 lid van het Oostenrijksche Heerenhuis.

Gioberti, Vincenzo, een Italiaansch wijsgeer, werd geboren te Turijn den 5^{den} April 1801, wijdde zich aan den geestelijken stand, werd doctor in de godgeleerdheid en legde zich in zijn geboortestad toe op de studie der Onden, de geschiedenis en de wijsbegeerte. Door zijn overheden aan kroonprins *Carlo Alberto* aanbevolen, werd hij weldra bij dezen tot kapelaan benoemd, en hij bekleedde die waardigheid tot in 1833. Uit het koninklijk slot werd hij naar de gevangenis gebracht, omdat de hovelingen hem beschuldigden een voorstander van het „Jong Italië“ (*La giovane Italia*) te zijn. Bij de toenmalige vervolgingswoede mocht *Gioberti* zich gelukkig achten, dat men hem na een kortstondige gevangenschap als balling over de grenzen zond. Tot aan het einde van 1834 vertoefde hij te Parijs, daarna te Brussel en in 1845 begaf hij zich wederom naar Parijs, doch keerde hij de staatkundige veranderingen van 1848 naar zijn vaderland terug. Zijn eerste geschriften: „Teoria del Sovran-

natrale“ (1838), „Introduzione allo studio della filosofia“ (1839), een Fransch strijdschrift tegen *Lamennais* (1840), „Del Bello“ (1841), „Errori filosofici di Antonio Rosmini“ (1842) werden alleen door geleerden op prijs gesteld, en eerst door zijn werk „Del primato civile e morali degli Italiani“ (1843) verwierf hij in geheel Italië een beroemden naam. Zelden heeft eenig boek zoo grooten opgang gemaakt. Het gronddenkbeeld van den schrijver is de herstelling der macht en groothed van Italië door het Pandem. Door een hervorming van dit laatste zon namelijk kunnen voldaan worden aan de drevondige behoeftes des lands, te weten nationale onafhankelijkheid, staatsburgerlijke vrijheid en territoriale eenheid. De eischen, door *Gioberti* ten behoeve der vrijheid gesteld, waren zeer gematigd; hij verlangde een verlichte monarchale regering met raadgevende lichamen, beide onder den invloed van een pauselijk gezag, alsmede een billijke vrijheid van drukpers. Hoe hersenschimmig zulk een denkbeeld omtrent de wedergeboorte van Italië ook zijn mocht, toch werd het wegens zijn verzoenende strekking weldra de leus der gematigde partij. Zijn boek maakte een diepen indruk op den lateren paus *Pius IX*, en toen deze den Heiligen Stoel besteg en zich tot vrijzinnige hervormingen geneigd betoonde, werd de naam van *Gioberti* als die van een profet gehuldigd. Op zijn „Primato“ volgden in 1845 de „Prolegomeni“, waarin hij de misbruiken der Kerk aanwees, en daarna zijn beroemd werk „Il Gesuita moderno“ (8 din., 1847 en later bij herhaling), waarin hij op grond van historische feiten den verderfelijken geest van de Orde der Jezuiten in het licht atelde en haar zedelijk vernietigde. Ook in dit werk blijft hij vasthouden aan het beginsel, om den invloed en het gezag der R. Katholieke Kerk nit te breiden, terwijl hij vordert, dat de Kerk zich zuiveren zal van alles, wat harer onwaardig is. Geheel Turijn vierde in 1847 met gejuich den terugkeer van *Gioberti* en ook *Carlo Alberto* ontving hem met blijdschap. Reeds in 1833 had deze hem nit zijn eigen middelen een jaargeld geschonken. Nu werd *Gioberti* gekozen tot lid van de Kamer van Gedeputeerden, en men zag den ernstigen geleerde in de opgewonden volksvergaderingen, waar hij als een verkonidiger der nationale onafhankelijkheid optrad. Niet van eerozucht ontbloom, werd hij weldra het hoofd van de oppositie tegen het ministerie *Alfieri* en toen dit viel, vormde hij zelf een democratisch kabinet. Hij bleef echter maar weinige weken aan het bewind wegens oneenigheid met zijn amhtgenooten, daar hij het gezag van den paus te Rome en van den groothertog van Toskane desnoeds met geweld van wapenen wilde herstellen. Het nieuwe ministerie *Piselli* zond hem in het begin van 1849 naar Parijs, om hulp te vragen in den oorlog tegen Oostenrijk, doch deze zending was slechts een voorwendsel, men wilde hem nit Turijn verwijderen. Na den rampspoedigen afloop van dien strijd bleef hij in vrijwillige ballingschap te Parijs en schreef zijn boek: „Del rinnovamento civile d'Italia“ (2 din., 1851), dat bij de nationale partij grooten hivaal vond, en „Operette politiche“ (2 din., 1851). Hij overleed te Parijs den 26ten October 1852. Als wijsgeer verdedigde hij het

ontologisme tegen het psychologisme van Descartes als het ware en eenige Katholieke stelsel en bestreed hij *Lamennais* en *Antonio Rosmini Serbati*. Uit zijn nalatenschap verschenen „Opere inedite” (11 dln., 1856—1863), waaronder „Della filosofia della rivelazione”, „Della riforma cattolica della Chiesa”, „Della protologia” en zijn brieven. Zijn gezamenlijks werken verschenen in 1877 in 34 deelen.

Giocondo, Giovanni Fra, een bouwmeester van de Venetiaansche school der 15de eeuw, was afkomstig uit Verona en bestudeerde grondig de oude talen en oudheden. Hij heeft een aantal opschriften verzameld en aan *Lorenzo di Medici* opgedragen. Te Parijs bouwde hij de brug Notre Dame. Hij vermengde den Italiaanschen renaissancestijl met Germaansch-Fransche elementen, terwijl hij daarbij spitse gevels, spitsbogen en torentjes gebruikte. Te Venetië maakte hij zich verdienstelijk door aan de Brenta een andere richting te geven en alzoo bet veranden der lagunen te voorkomen. Toen men echter het herbouwen der verbrande Rialtobrug, zonder op zijn fraaie teekening te letten, aan een middelmatigen bouwmeester opdroeg, begaf hij zich naar Rome, waar hij *Gustiano da San Gallo* ter zijde stond bij het bouwen der St. Pieterskerk. Te Verona heeft hij een groote brug, alsmede het stadhuis doen verrigten. Ook bewerkte hij een nieuwe nitgave van *Vitruvius* (1511), die tot het midden der 16de eeuw grooten invloed had. Hij overleed den 1sten Juli 1515 te Rome.

Gioja, Flavio, werd geboren te Positano bij Amalfi, leefde in het laatst der 13de eeuw en werd geruimen tijd voor den nitvinder van het kompas gehouden, dat echter reeds veel vroeger bekend was. Intusschen heeft hij er waarschijnlijk belangrijke verbeteringen aangebracht, doordien hij de magneetnaald in evenwicht bracht op een scherp punt, zoodat zij zich vrijelijk kon bewegen.

Gioja, Melchiorre, een Italiaansch wijsgeer en staathuishoudkundige, werd geboren te Piacenza den 20sten September 1767 en vertrok in 1797 naar Milaan, waar men hem belastte met het bestuur over het bureau voor statistiek. In 1820 keerde hij terug tot het ambtelooze leven en overleed te Milaan den 2^{den} Januari 1829. Hij schreef: „Sul commercio de' commestibili e caro prezzo del vitto” (2 dln., 1804), „Nnovo Galateo” (1802), „Nnovo prospetto delle scienze economica” (6 dln., 1825—1819), „Del merito e delle recompense” (2 dln., 1818—1819), „Ideologia” (2 dln., 1822), „Esercizio logico sugli errori d'ideologia e di zoologia” (1824) en „La filosofia della statistica” (4 dln., 1826).

Giliaschi, een Turksche plaats in het Klein-Aziatische vilajet Konia (het oude Lycië), op een 886 m. hoogen top van het kustplateau bij Myra gelegen, is beroemd door de aldaar gedane opgravingen. Onder de overblijfselen van een kleine Lycische stad, Trysa, ondeckte *J. A. Schönbörn* in 1841 het familiegraf (aerow) van een Griekischen vorst met talrijke beeldhouwwerken. Een poging, om die voor Berlijn te verkrijgen mislukte, en de ontdekking zelf ging met het dagboek van *Schönbörn* verloren; *Karl Ritter* redde nit het laatste een bericht in zijn „Erdkunde”.

Hiervan nitgaande deed *Otto Benndorf* in 1881 een tocht naar Lycië, waar hij het monument terugvond en in 1882, in opdracht van een Weensch genootschap, een tweeden tocht deed, om alle beeldhouwwerken naar Weenen te brengen. Het graf was een half uit de rotsen gebouwen tempelvormig huis met een vierhoekige ruimte van 20—24 m. lengte, die van binnen aan alle vier de zijden, en aan den ingangsmuur ook van buiten, met ond-Grieksebe reliëfs versierd was. Denaam van den vorst is onbekend gebleven, maar de reliëfs leeren, dat hij in de 5de eeuw v. Chr. leefde en zijn gealacht op *Bellerophon* terugvoerde. Het monument gaf voor het eerst een denkbeeld van den aanleg, de inrichting en het gebruik van een ond-Grieksch *aerow*. De meer dan 90 m. lange dnbelfriesen zijn belangrijk voor de reconstructie van verloren gegane beeldendichten, evenals voor het goet begrip der groote schilderijen van *Polygnotos*, waarmede zij dikwijls in verband staan. Zij bevatten uitvoerige, fijn nitgevoerde composities, die den moord op de vrijers uit de „Odyssee”, de Meleagrosjacht, de daden van *Theseus* en *Percuss*, de roof der *Leucippiden*, Amazonen- en Centaurengevechten, den Oorlog der Zeven tegen Thebe, den landingsslag uit den Trojaanschen Oorlog en in een bijzonder groot reliëfbeeld den strijd om Troje voorstellen.

Giolitti, Giovanni, een Italiaansch staatsman, werd den 27sten October 1843 te Mondovì (Cuneo) geboren, studeerde in de rechten en werd in 1866 tot subtitutnt-officier van justitie benoemd, doch spoedig daarop aan het ministerie van Justitie en onder *Sella* aan dat van Financiën geplaatst. Onder *Depretis* tot Staatsraad benoemd, werd hij in 1882 in de Kamer gekozen, waar hij vooral de financieele politiek van *Magliani* bestreed. In Maart 1889 werd hij onder *Crispi* minister der Sebatkist, in September 1890 van Financiën, doch trad reeds in December wegens geschil met den minister van Openbare Werken, *Finelli*, af. In Januari 1891 werkte hij mede tot den val van *Crispi* en nam in Mei 1892 een groot aandeel in de debatten, die de nederlaag van het kabinet-*di Rudini* tengevolge hadden. Daarop werd hij (5 Mei) met de vorming van een nieuw ministerie belast, waarin hij het voorzitterschap en Binnenlandsche Zaken nam. Daar de Kamer vijandig optrad tegenover deze regeering, die voor alles de regeling der financiën op haar program gezet had, diende hij den 27sten Mei reeds zijn ontslag in, dat de koning echter niet aannam. Daarop ontbond hij den 12^{den} October de Kamer en beaalde bij de nieuwe verkiezingen een schitterende overwinning. Hij trachtte het budget zonder nieuwe belastingen in evenwicht te brengen; doch de financieele moeilijkheden bleven bestaan, daar het Italiaansch crediet van Parijs nit herbaaldelijk aangeast werd. In 1893 brachten bankscandalen het ministerie aan het wankelen, en daar het rapport der commissie van onderzoek *Gioletti* en zijn collega's compromitteerde, nam hij den 24sten November 1893 zijn ontslag. In Februari 1901 verbond hij zich met *Zanardelli* en aanvaardde in diens kabinet de portefeuille van Binnenlandsche Zaken, doch diende in Juni 1902, toen de parlementaire positie van het ministerie door de afscheiding van een

deel der linkerzijde in gevaarkwam, zijn ontslag in. Na zijn aftreden hield het nieuwgevormde kabinet-Zawardelli het nog eenige maanden nit, en toen het den 21sten October afgetreden was, werd Gioletti met de vorming van een nieuw belast, waarin hij wederom het voorzitterschap en Binnenlandsche Zaken nam. Den 4^{den} Maart 1905 moest hij aftreden wegens de obstructie van het spoorwegpersoneel naar aanleiding van zijn spoorwegvoorstellen. Den 29sten Mei 1906 belastte hij zich opnieuw met de vorming van een ministerie, waarin hij minister van Binnenlandsche Zaken werd.

Giordani, Pietro, een Italiaansch prozaschrijver, werd geboren te Piacenza den 1sten Januari 1774, omhelsde den geestelijken stand, maar nam de vlucht uit het klooster en zocht in het waarnemen van kleine bedieningen een middel van bestaan, totdat hij door letterkundigen arbeid een roemrijken naam verwierf. In 1810 werd hij secretaris van de Academie te Bologna, maar verloor in 1815 wegens de vrijmoedige verkondiging zijner staatkundige gevoelens die betrekking. Daarna woonde hij op verschillende plaatsen en vestigde zich eindelijk te Florence. Toen hij ook hier om dezelfde reden verbannen werd, keerde hij naar Piacenza terug en overleed aldaar den 14^{den} September 1848. Zijn talrijke geschriften zijn doorgaans klein van omvang en haastelen over kunst en letterkunde. Zij worden wegens hun zuiveren stijl als klassiek geprezen. Zij zijn in 1851 in drie deelen in het licht verschenen. Hoogst belangrijk zijn eindelijk zijn brieven, uitgegeven door *Gussalli* onder den titel: „Epistolaria di Pietro Giordani“ (8 dln., 1854). Later verschenen: „Il peccato impossibile“ (1862). „Lettere scelte“ (1869). „Lettere ed arti per l'Accademia di belle arti in Bologna“ (1874). „Prose scelte“ (1884). „Orazioni ed elogi di Pietro Giordani“ (1890). „Lettere inedite ad A. Checconi“ (1891).

Giordano, Luca, genaamd *Fapresto*, een Italiaansch schilder, geboren te Napels in 1632, genoot eerst het onderwijs van *Ribera* en daarna van *Pietro da Cortona* te Rome. Inzonderheid gevoelde hij zich aangetrokken door de stukken van *Paolo Veronese* en hij wist de beroemdste meesters met zoe grootte vaardigheid na te volgen, dat zelfs kenners er door misleid werden. Men zegt, dat hij het groote altaarstuk in de kerk der Jezuiten te Napels in 26 uur voltooid heeft. Hij onderscheidde zich door een rijke vinding, een nitnemend perspectief, een zacht en harmonisch koloriet en een los en nauwkeurig penseel. Hem ontbrak echter de kracht der karakteristiek, en zijn haastigheid verleedde hem wel eens tot slordigheid, zoowel in de samenstelling als in de nitvoering. Hij was intusschen bij nitnemendheid geschikt, de kerken en paleizen der aanzienlijke Italianen en Spanjaarden met groote fresco's en stukken in olieverf te versieren. Hij kende de wetten der kunst, maar maakte misbruik van zijn talent. Immers zijne eerste stukken zijn veel fraaier dan de latere. In 1692 begaf hij zich op uitnodiging van koning *Karel II* naar Spanje, om er het Escorial te versieren, en door zijn opgeruimdheid en geestigheid verwierf hij weldra de gunst van het Hof. Hij bleef er 8 jaar en

was steeds de gunsteling des konings. Doch hoe grootsoch de aldaar geleverde kunstwerken ook zijn mogen, hij droeg er niet weinig bij tot het verval der kunst. Na den dood van *Karel II* was hij oud en rijk geworden; hij keerde naar zijn vaderland terug, waar hij te Rome in *Clemens XI* een beschermmer vond, en overleed te Napels den 12^{den} Januari 1705. Te Rome en te Florence vindt men fresco's van hem, en zijn talrijke schilderijen zijn over de voornaamste musea verstrooid. Het Prado-museum te Madrid telt er bijv. 42, dat te Weenen 13 enz. Als de beste noemen wij „Het oordeel van Paris“, „De verstooting van Hagar“, „Lucretia“, „David met het hoofd van Goliath“, „Rachel en Jacob“, „De Sabijnsche maagdenroof“, „De hoedende Magdalena“, „Lot met zijn dochters“, „De kindermoord te Bethlehem“, „Xaverius, heidenen doopend“, „Christus in den tempel“, „Venus en Mars“, „De verdrijving van Adam en Eva uit het Paradijs“, „De roof van Europa“, „Gahriël“, „Maria's huwelijk met Jozef“ en „Christus geboorte“.

Giordano Bruno. Zie *Bruno*.

Giorgione da Castelfranco, eigenlijk *Giorgio Barbarelli*, een Italiaansch schilder, werd waarschijnlijk geboren te Castelfranco op het gebied van Treviso in 1478. Hij was een leerling van *Giovanni Bellini*, die hem echter later, door nijd gedreven, uit zijn atelier verwijderde. Na koos hij een eigen weg en werd de stichter van het Venetiaansch koloriet, dat hij hem warm en levendig is. Te Venetië versierde hij onderscheiden gebouwen met muurschilderingen, doch de meeste zijn reeds verdwenen. *Giorgione* overleed reeds in 1511 ten gevolge van zijn loshandig leven. Zijn portretten behooren tot de beste der Italiaansche school, doch zijn stukken zijn zeer zeldzaam. Het beste is de „Madonna met den Heiligen Franciscus en Lihoralis“. Van zijn ongetwijfeld echte werken noemen wij „Rustende Venus“ een „Madonna“, „De drie Oostersche Wijzen“, „De familie“, „Het oordeel van Salomo“, „Mozes doorstaat als kind de vuurproef“ en het portret van een Maltezeridder.

Giotti di Bondone, een Italiaansch schilder, die ook als heeldhouwer en bouwmeester met goed gevolg werkzaam was, werd geboren omstreeks het jaar 1266 in het dorp Colle bij Florence. Hij hoopte de schapen van zijn vader, en *Cimabue* zag toevallig, hoe hij een van deze dieren op een lei schetste, waarna de groote schilder aan den vader verzocht, den veelbelovenden zoon mede te mogen nemen. Dit werd toegestaan, en de uitstekende aanleg van *Giotto* ontwikkelde zich zóó snel, dat hij in korten tijd zijn meester en al zijn tijdgenooten overtrof. Hij hield rekening met de natuur en werd daardoor de grondlegger van de studie der werkelijkheid; hij schonk beweging en leven aan zijn figuren, zoodat hij geheel en al afweek van de vroegere vormen. Tot zijn voortreffelijke kunstwerken behooren de „Navicella“, „Petrus, wandelend op het water“ te Rome; te Florence een groote Madonna in de Academie, de fresco's in de kapellen Bardi en Peruzzi in de Sta. Croce, „De kroning van Maria“; te Assisi de fresco's van de San Francesco's; te Padua in de Scrovegni-kapel een reeks muurschilderingen betreffende het leven van *Christus*.

Van de fresco's in de kapel van het paleis van den podesta te Florence zijn enkele overblijfselen (o. a. een portret van *Dante*) bewaard gebleven. De fraaie toren van den dom te Florence is naar een teekening van dezen meester opgetrokken, en de daaraan voorhanden basoreliefs zijn door hem nitgevoerd. Met paus *Clemens V* ging hij naar Frankrijk en vervaardigde er onderscheiden fresco's. Hij overleed den 8sten Januari 1337 te Florence en werd in de kerk van Sta. Maria del Fiore begraven, waar later een marmeren standbeeld te zijner eer verrees.

Glovio, *Paolo*, een Italiaansch geschiedschrijver, werd geboren den 19^{den} April 1483 te Como, studeerde te Padua en te Pavia in de medicijnen en vestigde zich als arts in zijn geboortestad en daarna te Milaan. In 1517 ging hij naar Rome en wijdde zich daar aan de geschiedenis. Hij schreef: „*Historiarum sui temporis libri XLV*“ (2 dln., 1550—1552), waarna *Hadrianus VI* hem tot kanunnik der hoofdkerk te Como en *Clemens VII* hem tot bisschop van Nocera benoemde. In 1550 vertrok hij naar Florence, waar hij den 11^{den} December 1552 overleed. Ook schreef hij nog: „*Vitae virorum illustrium*“ (7 dln., 1549—1557), „*Elogia virorum bellica virtute illustrium*“, „*De vita Leonis X libri IV*“ (1549) en „*Ragionamento sulle imprese*“ (1563).

Glossa, *Pier Giacinto*, een Italiaansch schrijver, werd geboren den 24sten April 1846 te Turijn, studeerde aldaar, werd eerst leeraar aan de gymnasie te Pallanza en te Benevento en is thans professor in de Italiaansche letterkunde aan het lyceum te Alessandria. Hij schreef: „*Le pergamene arboree*“ (1869), „*Le metamorfosi del pensiero poetico di G. Leopardi e carattere del suo scetticismo*“ (1875), „*Rileonora da Toledo*“ (drama, 1876), „*Il ventiquattro febbraio*“ (tragedie, 1876), „*Notizie sulla vita e sugli scritti di Angelo Costanzo e di Galeazzo di Tarsia*“ (1877), „*Excelsior*“ (1878), „*Curiose indagini sopra il poema di Dante: Il sorriso di Beatrice*“ (1879), „*La leggenda dell'Inferno*“ (1880), „*Iddio e Satana nel poema di Dante*“ (1885) en „*Saggio di metodo per l'insegnamento liceale di lettere italiane*“ (1888).

Gips is een mineraal, dat nit waterhoudend zwavelzuer calcium bestaat en tevens als gesteente voorkomt. Zijn samenstelling wordt uitgedrukt door de formule $\text{CaSO}_4 + 2\text{H}_2\text{O}$. Het is zoo week (no. 2 van de hardsteenschaal), dat men het met den nagel kan krassen, en eenigzins oplosbaar in water. Zijn wezenlijke kleur is wit maar door vermenging met leem, asphalt en ijzeroxyde wordt het grijs, donker grijs, geel of rood gekleurd. Men vindt het in de volgende vormen: als monocliene *gipskristallen*, welke doorzichtig zijn en wel eens een lengte hebben van bijna 2 m. Aan de door spijting daarvan verkregen bladen geeft men den naam van *crinoïden* of *Mariaglas*; *vezelgips*, hetwelk gewoonlijk in spleten gevonden wordt; *korrelig gips*, een kristallijncorrelig gesteente, dat onder den naam van *albast* tot grondstof voor vele kunstwerken dient; *dicht gips*, een nog al zeldzame verscheidenheid, door leem of asphaltgrijs gekleurd; *porfierachtig gips*, namelijk korrelig of dicht gips met daarin verspreide gipskristallen;

kronkelgips met gekronkelde witte en grijze banden; *schuimgips*, dat uit dunne kristallijne plaatjes bestaat.

Men vindt het gips hoofdzakelijk als sedimentair gesteente; in Duitschland doorgaans met steenzout in de zechsteen-, bonten zandsteen-, schelpkalk- en kenpervorming. Men meent, dat veel gips door het opnemen van water uit *anhydriet* of waterrij zwavelzuer calcium CaSO_4 is ontstaan. In vulkanische streken ontstaat gips door de inwerking van uitstromend zwavelwaterstof en zwavelig zuur op kalksilicaten van den bodem. Het gips wordt gemalen, om tot bemesting der landen te dienen; verder dient het, doorverhitting van zijn kristalwater bevrijd, tot het leggen van vloeren, tot stnkadoerwerk en tot het vervaardigen van afgietsels van beelden. *Andrea Verocchio* te Florence (1433—1488) was een der eersten, die het menschelijk lichaam in gips modelleerde. De meestberoemde verzamelingen van gipsafgietsels van antieke kunst zijn die van *Raffael Mengs* te Madrid en te Dresden.

Tot het vervaardigen der vormen, waarin het gips gegoten moet worden, bezigt men eveneens gips of ook wel een mengsel van lijn en stroop, hetwelk veerkragtige vormen levert. Is het origineel vlak, bijvoorbeeld een muntstuk, dan levert het maken van een vorm weinig moeite op. Men omgeeft het model slechts met een verhoogden honten of papieren rand, zoodat hierdoor als het ware een bakje ontstaat, waarin men den gipsbrij kan gieten. Men kan er dezen na het hard worden gemakkelijk afnemen. Daarna verzadigt men dezen vorm met olie en was, omringt hem eveneens met een honten of papieren rand en giet er alsdan weder een gipsbrij in, die na zijn verharding den afdruck vormt. Men handelt op dezelfde wijze met de keerzijde van het muntstuk en kan daarna de vlakke ringen der afdrucken vereenigen.

Deze toepassing van het gips herust daarop, dat gips, die nit verhit is geweest boven een temperatuur van 120° zijn kristalwater verliest, maar na afkoeling zich met water laat mengen tot een hrij, waarvan het water snel door het calciumsulfaat weer wordt opgenomen als kristalwater, zoodat de vast geworden massa dan weer uit gips bestaat. Bij dat vastworden zet het zich uit, dringt daardoor tusschen de oneffenheden van het model in en neemt dus den vorm daarvan nauwkeurig over.

Moeielijker is het, een vorm te verkrijgen, wanneer het model diep ingesneden deelen bezit. Bedekt men hierbij de oppervlakte met gips, dan kan men dit niet ongeschonden van het model verwijderen. Daarom moet men de oneffenheden eerst met gips vullen. Daarna kan men er een gipsmantel overheen gieten. Het maken der vormen van borstbeelden is nog veel omslachtiger. Hier begint men met een dikken gipsbrij te leggen op het gedeelte tusschen de borst en den baard. Is dit gedeelte hard, dan volgt het tweede van den haard tot aan den neus, en zoo gaat men voort, totdat het geheel beeld omgeven is door wigvormige stukken, waarin men groefjes gemaakt heeft om ze in elkander te doen passen. Ook heeft men er honten klesjes ingedrukt, waaraan draden bevestigd zijn. Daarna giet men

om het geheel den mantel, die op een plaats gescheiden kan worden. Zijn na het hard worden van een en ander de draden door de geboorde gaten stijf aangetrokken en heeft men ook nog den mantel omwoeld, dan is, nadat het model er uit verwijderd is en de deelen weder in elkaar gezet zijn, de vorm gereed.

Daar de gipsbrij de modellen bevochtigt, moeten deze tegen den nadeeligen invloed van het water beveiligd worden, hont door een schellak-verniss, marmer door zeer dun bladtin, en gips door zeepsop. Ook de gipsvormen zijn niet aanstands brikbaar; men moet ze bij een matige temperatuur bevrijden van het overtollige water en ze daarna bestrijken met was, met olijsolie of met olie en zeepwater, opdat zij het afgietsel na het hard worden gemakkelijk loslaten. Groote ruimten valt men niet geheel; men giet er den gipsbrij in en laat hiervan een laag achterblijven, terwijl men het overige er weder nitgiet. Deze handelwijze herhaalt men, totdat de laag een genoegzame dikte heeft.

Men modelleert ook wel een borstbeeld van leem naar de natuur. Hierop brengt men met een penseel een gekleurde gipslaag en verder witten gipsbrij; als deze hard geworden is, haalt men het leem er nit en giet men in den hollen vorm weder gipsbrij. Is deze hard, dan neemt men met beitel en hamer de bovenste gipslaag weg, terwijl men zorg draagt, die, welke er het laatst ingegoten werd, niet te beschadigen. Hierbij wordt men steeds gewaarschuwd door de gekleurde gipslaag, daar het verlangde beeld er onmiddellijk onder ligt. Zoo verkrijgt men een getrouwe kopie van het leemen model.

Om een gipsafgietsel te verkrijgen van een levend mensch, handelt men op de volgende wijze. De huid van het aangezicht wordt met vet besmeerd, de baren en de baard, de oogen en de neusgaten met eivliezen bedekt, en in een van de neusgaten brengt men een pijpje, om de ademhaling niet te heletten. Dan wordt het gelaat in een horizontalen stand gebracht en ving met een gipsbrij bedekt, die reeds begint te verhard. Na verloop van weinige minuten is de massa hard genoeg, om weggenomen te worden.

Wij hebben reeds gezegd, dat gips slechts weinig oplosbaar is in water, zoodat men gipsbeelden nimmer aan vochtigheid mag blootstellen. Om ze eenigermate tegen den schadelijken invloed van het weder te beveiligen, bestrijkt men ze met olie of vernis. Nog beter is het daartoe stearinezuur te gebruiken. De afgietsels worden eerst sterk gedroogd en dan in een oven tot bijna 100° C. verwarmd. Tevens smelt men een voldoende hoeveelheid stearinezuur en men legt het beeld er ongeveer 5 minuten in, terwijl het na de afkoeling met een zachten borstel afgeborsteld. Zijn de voorwerpen nu vervaardigd van zuiver gips, dan verkrijgen zij door de behandeling het voorkomen van Ivoor. Dikwijls worden zulke afgietsels gekleurd. Dit geschiedt door het gipspoeder vóór het bereiden van den brij met verfstoffen te vermengen, bijv. met indigo, bergblauw, nitramarijn, vermiljoen, menie, Engelsch rood, boenzwart enz., of door het gebruiken van gekleurd water. Hierbij ontstaan slechts lichte kleuren, daar de witheid van het gips geen andere

gedooft. Wil men de voorwerpen donker maken, dan dient men de afgietsels, nadat ze in gereedheid zijn gebracht, met een verlaag te bedekken. Hiertoe bewijst vooral potlood uitmuntende diensten; het maakt de voorwerpen grijsachtig zwart. Verlangt men een bronskleur, dan voegt men bij een oplossing van palmoliezeep in water wat ijzer- of kopervitriool of ook beide tegelijk. Den neerslag, welke hierdoor ontstaat, droge men, om dien vervolgens met lijnolieverniss samen te wrijven. Hiermede nu bestrijke men de vooraf verwarmde voorwerpen van gips. Intusschen kan men hierbij ook de gewone handelwijze volgen, namelijk de voorwerpen met een vernis bestrijken en er daarna met een penseel bronspoeder opbrengen. Het gips verkrijgt het voorkomen van marmer, wanneer men het bestrijkt met een vloeistof, verkregen door 1 deel gezuiverde potasch, 2 deelen Venetiaansche zeep, 2 deelen stearine en 40 deelen water met elkander te koken. Vanle gipsbeelden kan men schoonmaken door ze met versch gekookte meelpap te bestrijken. Deze vormt daarop een vliesachtige bedekking, welke men daarna tegelijk met alle vuil gemakkelijk verwijderen kan.

Gipsafgietsel. Zie Gips.

Gipsen is een bewerking van den wijn, om dezen sneller fleschrijp en beter van kleur te maken. Het geschiedt vooral in Frankrijk en Zuid-Enropa met roode wijnen, en bestaat daarin, dat men aan den wijn, doorgaans echter aan den most of zelfs aan de druiven, voordat zij nitgeperst worden een zekere hoeveelheid gehrande en gemalen gips toevoegt. Daardoor wordt de wijnsteen met het gips omgezet, waardoor wijnzure kalk wordt afgescheiden, terwijl zwavelzuur kalium in opgelosten toestand achter blijft en phosphorzuur vrij wordt. Door de afscheiding van de onoplosbare wijnzure kalk, wordt de klaring der vloeistof bespoedigd, terwijl het phosphorzuur de kleur van den wijn verhoogt.

Gipskruid (*Gypsophila L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Caryophyllaceae*. Het onderscheidt zich door een klokvormigen, 5-tandigen of 5-spletigen kelk, een 5-bladerige bloemkroon en een éénbakkige, 5-kleppige doosvrucht, en omvat overblijvende kruiden en halfheesters, die meerendeels in Middel- en Zuid-Enropa en Noord-Azië te huis behooren. In ons land komt op hooge zandgronden voor *G. muralis* (Gipskruid) met rose bloemen. Uit Siberië is afkomstig *G. paniculata* met witte bloemen.

Gipsverband, een door den Nederlander *Mathijssen* in 1851 uitgevonden, vast en stijf verband, wordt hoofdzakelijk gebruikt, om een gebroken lidmaat gedurende langeren tijd in bijna volkomen bewegingsloosheid te houden. Van zeer groot belang is het gipsverband in de oorlogschirurgie, wanneer het geldt gewonden over groote afstanden te transporteren. Door dat verband worden hnn dan de pijnen bespaard, die anders de met iedere andere wijze van transport verbonden schokken veroorzaken. Bij het aanleggen van een gipsverband wordt het gebroken lichaamsdeel in een band nit watten of zacht flanel, zoo groot als het latere gipsverband, ingewikkeld. Hierop worden gaasverbanden, die van te voren in gipsmeel gedrenkt zijn, in lauwwarm water gedoopt en in regelmatige slagen om het lichaamsdeel geslagen. Ten-

slotte strijkt men met de hand nog een dunnen gipsbrij over het gaas, totdat het verband een voldoende en gelijkmatige dikte bezit en er glad en regelmatig uitziet. Het gips wordt dadelijk hard, wanneer het in de juiste verhouding met water vermengd was; het gipsverband blijft, al naar zulks noodig is verscheiden dagen of weken zitten. Bevindt zich onder het gipsverband een wond, dan wordt op de plaats daarvan, na voltooiing van het verband, een opening in het harde verband gesneden, om de wond te kunnen verbinden. Tot verwijdering van het gipsverband gebruikt men een sterke schaar, de zogenaamde gipschaar.

Gipsvorm. Zie *Gips*.

Giraffe (*Camelopardalis giraffa*, zie de plaat) is een herkauwer uit de familie der *Camelopardalidae* of *Dereza*. Zij onderscheidt zich wat het gebit betreft, door den grooten afstand tusschen hoektand en kies en door de kroon van den hoektand; verder door den buitengewoon langen bals en de hooge voorpoten. Tot dezelfde familie behoort de *Okapi*. De giraffe leeft in Afrika tusschen de Sahara en de Oranjerivier. Zij is grooter dan de olifant en de kameel en bereikt van voren met den langen hals een lengte van 6 m., van achteren van 3 m. Zij heeft op de geel-witte huid regelmatige roeksen van donkerbruine vlekken. Bij een tweede, door Stanley in Centraal-Afrika ontdekte soort zijn de vlokken zwart. *Matchie* meent zelfs vijf soorten te kunnen onderscheiden. Op het voorhoofd hebben de giraffen twee uitsteekels, die als een rudimentair gewei te beschouwen zijn. De lange hals, de hooge voorpoten, de naar achter aflopende rug en het in verhouding tot de hoogte, korte en ineengedrongen lichaam, evenals de bewegingen geven den giraffen een zeldzaam voorkomen. De korte, dunne staart eindigt in een lange haarkwast. De giraffe is zeer schuw, moeilijk te temmen en leeft van twijgen en bladeren (lieft van Mimosaplanten), die zij met haar lange tong afruikt. In tamen toestand eet zij ook hooi, mangelwortelen, uien, mais, tarwe en gerst. *Julius Caesar* bracht in 46 v. Chr. de eerste levende giraffe naar Europa.

Giraldi, Giovanni Battista, genaamd *Cintio* of *Cintio*, een Italiaansch dichter, geboren in 1504 te Ferrara, studeerde aldaar in de geneeskunde en letteren en werd hoogleeraar. In 1543 benoemde hertog *Erocole II* hem tot zijn secretaris, welke betrekking hij ook bekleedde bij diens opvolger, *Alfonso II*, totdat oneenigheid met den oppersecretaris *Pigna* hem noodzaakte zich van het Hof te verwijderen. In 1563 werd hij hoogleeraar in de welsprekendheid te Mondovì, daarna te Turijn en sinds 1568 te Pavia en keerde in 1571 naar Ferrara terug, waar hij den 30sten December 1573 overleed. Hij schreef: „Gli becatommitti” (1565 en later), „Tragedi” (2 dln., 1582—1583 en later), „Egle” (1546 en later), het onvoltooid epos „L'Erocole” (1557), „Scritti estetici” (2 dln., 1864) en „Gli Endemoni” (1877).

Girandole noemt men bij vuurwerken een verzameling van althans 100 vuurpijlen, die te gelykertijd worden afgestoken. Vooral de Italianen zijn hartstoechtelijke liefhebbers van dit soort vuurwerk, dat bij feestelijke gelegenheden op den Engelenburg te Rome ontstoken wordt.

Girard, Gabriel, een Fransch taalkundige, werd geboren te Montferrand in 1677 en overleed in 1748 als lid der Académie. Hij heeft eenige belangrijke werken in het licht gegeven van welken wij noemen: „La justesse de la langue française” (1718), „Dictionnaire universel des synonymes français” (3de druk 1829) en „Vrais principes de la langue française” (1747).

Girard, Jean Baptiste, als Franciscaner monnik *Père Grégoire* geboeten, een Zwitsersch opvoedkundige, werd geboren te Freiburg in Zwitserland den 17^{den} December 1763, studeerde te Luzern en te Würzburg in de theologie, was van 1804 tot 1824 directeur der lagere scholen in zijn geboortestad, werd in 1824 als geestelijke naar Bern, vervolgens als professor in de wijsbegeerte aan het lyceum te Luzern beroepen en keerde eindelijk als directeur der pas gestichte scholen naar zijn geboortestad terug. Hij schreef: „De l'enseignement régulier de la langue maternelle dans les écoles et la famille” (1844), een boek, dat door de Fransche Académie met een prijs van 6000 francs werd bekroond. Daarop volgde zijn: „Cours éducatif de la langue maternelle” (6 dln., 1840—1848), waarin hij de Socratische methode volgt en de taalstudie tot een gymnastiek van den geest verheft. Hij overleed den 6ten Maart 1850.

Girard, Pierre Simon, een Fransch ingenieur, geboren te Caen den 4^{den} November 1765, werd in 1789 ingenieur des ponts et chaussées. In 1792 werd zijn verhandeling over de sluizen door de Académie van Wetenschappen bekroond en in 1798 vergezeld hij *Napoleon* naar Egypte. Later werd hij ingenieur en chef, in 1815 lid der Académie, bracht in 1819 te Parijs de gasverlichting tot stand en overleed aldaar den 30sten November 1836. Van zijn geschriften noemen wij: „Traité analytique de la résistance des solides etc.” (1798), „Rapport des ponts et chaussées sur le projet général du canal de l'Onre” (1803), „Essai sur le mouvement des eaux courantes et la figure qu'il convient de donner aux canaux” (1804) en „Mémoires sur le canal de l'Onre et la distribution de ses eaux” (1831).

Girard, Jules Augustin, een Fransch geleerde, geboren den 24sten Februari 1825 te Parijs, ontving zijn opleiding aan de École normale aldaar en de École française en werd in 1847 tot professor in de welsprekendheid aan het collège Vendôme benoemd. Sedert 1848 was hij jaren lang aan de school te Athene geplaatst, verkreeg na zijn terugkeer een professoraat aan het lyceum te Rijssel, twee jaar daarna aan dat te Montpellier, in 1857 voor Griekse letterkunde aan de École normale te Parijs en in 1874 aan de Sorbonne. Hij schreef: „Mémoire sur l'île d'Eubée” (1852), „De Megarensium ingenio” (1854), „Du caractère de l'atticisme dans l'éloquence de Lysias” (1854), „Essai sur Thucydide” (1860), „Hypéride, sa vie et ses écrits” (1861), „Un procès de corruption chez les Athéniens” (1862), „Le sentiment religieux en Grèce” (1868), „Études sur l'éloquence attique” (1874) en „Études sur la poésie grecque: Epicharme, Pindare, Sophele, Théocrite, Apollonius” (1884).

Girardet, Edouard, een Fransch schilder en graveur, werd den 21sten Juli 1819 te Neuchâtel

geboren, was eerst gravenr en werkte in 1836 aan het groote werk „Les galeries historiques des Versailles” mede. In 1839 bracht hij van een reis door het Berner Oberland het eerste van zijn landelijke genrestukken mede, die zijn naam bekend gemaakt hebben. Later ontleende hij zijn motieven voornamelijk aan deze landstreek. Wij noemen „De gewonde hond”, „De dood van een hond”, „Bijbellezing”, „Tafelgebed”, „De vertelling van grootmoeder”, „De vaderlijke zegen”, „De jaarmarkt in het kanton Bern” en „De auctie”. Hij overleed den 5^{den} Maart 1880 te Versailles.

Girardin, René Louis, markies de, werd geboren in 1736, trad reeds vroeg in dienst bij het Fransche leger, was vervolgens aan het Hof van den ontrouwen Poolischen koning Stanislaus te Nancy en verkreeg in den Zevenjarigen Oorlog den rang van kolonel der cavalerie. Na het sluiten van den vrede vestigde hij zich op zijn buitenverhuif Ermenonville in het departement Oise en verleende aldaar aan zijn vriend Rousseau een wijkplaats. Aanvankelijk hegroette hij de Groote Omwenteling met blijdschap, maar toen de regeeringloosheid tot de grootste gruwelen leidde, keerde hij terug naar zijn eenzaam verblijf. Wel werd hij in 1791 door de Jacobijnen als een koningsgezinde aangeklaagd, maar zijn erkende vaderlandsheide strekte hem tot bescherming. Een geweldige overstroming, die zijn pas-aangelegde parken te Vernonillet verwoestte, en de woelingen der Revolutie noodzaakte hem intusschen zijn meestgeliefde verblijfplaats gedurende eenigen tijd te verlaten. Hij overleed aldaar den 20sten October 1808. Zijn geschrift „De la composition des paysages” (1777) is in hijkans alle talen overgebracht.

Girardin, Cécile Stanislas Xavier, graaf de, oudste zoon van den voorgaande, werd geboren te Lunéville den 15^{den} Januari 1782, en was reeds vroeg ritmeester bij de cavalerie. Toen de Fransche Omwenteling uitbarstte, was hij zeer met haar ingenomen, zooals blijkt uit een „Lettre du vicomte d'Ermenonville à M...” Als afgevaardigde van den derden stand in de Provinciale Vergadering te Senlis stond hij de belangen van dien stand met zoo veel ijver voor, dat een „Lettre de cachet” tegen hem werd uitgevaardigd. Zij had echter geen kracht meer. In 1790 werd hij door het departement Oise afgevaardigd naar de Nationale Vergadering, waar hij eerst aan de linkerzijde plaats nam, maar deze weldra verliet, om aan de rechterzijde bij de constitutionneelen een zetel in te nemen. Toen hij in 1793 van een zending nit Engeland terugkeerde, moest hij zich, wetende, dat hij tot de verdachten behoorde, hij een bloedverwant te Sézanne verbergen; hij werd echter ontdekt en met zijn broeders naar de gevangenis gebracht. Getrouw aan de lessen van Rousseau, leerde hij hier het schrijnwerkersbedrijf en arbeidde vrijuit. Na den 9^{den} Thermidor keerde hij terug naar Ermenonville en kwam in kennis met Joseph Bonaparte, door wiens bemiddeling hij den 18^{den} Brumaire de betrekking verkreeg van prefect in het departement Oise en vervolgens een zetel in het Trihnaat, waar hij de plannen der familie Bonaparte krachtig stennde. Nadat hij in 1804 weder als kapitein bij het leger geplaatst was,

vergezeldde hij in 1806 Joseph Bonaparte naar Napels en later naar Spanje, waar hij als brigadegeneraal deel nam aan den oorlog. Na zijn terugkeer werd hij lid van het Wetgevend Lichaam en in 1812 prefect van het departement Seine Inférieure, in welke betrekking hij de algemeene achting verwierf. Ook na de eerste Restauratie behield hij dat amht, doch vervolgens, beschuldigd van het schrijven van een smaadsschrift tegen de koninklijke familie, moest hij na den tweeden terugkeer der Bourbons zijn betrekking nederleggen. In 1819 werd hij prefect van het departement Côte d'Or en tevens lid der Kamer, waar hij, aan de linkerzijde gezeten, als een ijverig verdediger der constitutioneele vrijheid optrad. Hij overleed den 27sten Februari 1827, terwijl hij „Journal et souvenirs” en „Discours et Opinions” achterliet, die een jaar na zijn dood in het licht verschenen.

Girardin, Alexandre, graaf de, een Fransch generaal en broeder van den voorgaande, werd geboren den 16^{den} Januari 1776, nam deel aan al de veldtochten van het Keizerrijk en werd in 1814 divisie-generaal. Later behoorde hij tot de koningsgezinden en hieldde het amht van opperjagermeester aan het Hof van Lodewijk XVIII en Karel X. Hij overleed den 5^{den} Augustus 1856. Hij schreef: „Projet de législation sur les chasses” (1817), „Des places fortes” (1837) en „Sur l'état de la population en France et sur ses conséquences” (1844).

Girardin, Ernst Stanislas, graaf de, oudste zoon van Cécile Stanislas Xavier, werd geboren den 24sten Juli 1802, kwam in het bezit van Ermenonville en verkreeg in 1830, toen hij zijn ontnag nam uit den militairen dienst, als afgevaardigde van het departement Charente, zitting in de Kamer, waar hij met de vrijzinnige linkerzijde stemde. Bij de verkiesingen van 1842 deden de knoerijen van het ministerie hem de nederlaag lijden, doch hij behaalde er de overwinning in 1848 en 1849. In de Constitnante en Legislative zat hij op de banken der gematigde partij en in 1852 werd hij tot senator benoemd. Hij overleed te Parijs den 3^{den} Januari 1874.

Girardin, Emile de, een Fransch dagblad-schrijver, was de onwettige zoon van generaal Alexandre de Girardin en werd geboren in Zwitserland den 22sten Juni 1808. Hij ontving zijn opleiding aan een college te Parijs en werd vervolgens bij een makelaar in effecten in de leer gedaan. Hij vond echter meer behagen in het beoefenen der letterkunde en gaf reeds vroeg zijn „Emile” in het licht, een taferel van zijn eigen jeugd. Tijdens het ministerie Martignac werd hij als inspecteur voor zaken van kunst aangesteld. Hij stichtte twee dagbladen: „Le Voleur” (1828) en „La Mode” (1829), die nog al opgang maakten; maar nog betere zaken deed hij met het „Journal des connaissances utiles” (1831). Tevens mengde hij zich in allerlei ondernemingen, die gedeeltelijk een zeer nadeeligen afloop hadden. In 1836 deed hij het dagblad „La Presse” in het licht verschijnen als een orgaan der conservatieve politiek, en wel voor zoo goedkoop prijs, dat iedere mededinging onmogelijk was. De hevige twist, dien hij daarover voerde met zijn tegenstanders, gaf aanleiding tot zijn tweegericht met Armand Carrel, redacteur van den „National”

die aan de hem toegebrachte wond bezweek. In 1834 werd hij door de kiezers van Bourganeuf afgevaardigd naar de Kamer van Gedeputeerden. Later werd hij telkens herkozen, doch weinige dagen vóór den 24sten Januari 1848 nam hij zijn ontslag. In de jaren 1849 tot 1851 vertegenwoordigde hij het departement Bas-Rhin in het Wetgevend Lichaam en stemde er met de Bergpartij, die zijn candidatuur ondersteund had. Toch was hij niet zoo geschikt tot partijhoofd en redenaar als tot redacteur van zijn dagblad, hetwelk een verbazenden invloed verkreeg. Nadat hij het ministerie Guizot, het Voorloopig Bewind, de monarchale reactie en de gematigde republiek bij afwisseling verdedigde en bestreden had, spande hij al zijn krachten in, om generaal Cavaignac te doen vallen en Lodewijk Napoleon aan het bestuur te brengen. Niettemin richtte hij vervolgens ook tegen dezen zijn aanvallen. Bij deze staatkundige klenverwisseling, welke geen na-deel scheen toe te brengen aan den aftrek van het blad, beoogde Girardin een ministerieele portefeuille. Na den staatsgreep van 2 December 1851 werd hij volgens het decreet van 9 Januari 1852 uit Frankrijk verbanen, maar ontving 2 maanden daarna, toen zijn schoonmoeder op sterfen lag, reeds verlof terug te keeren. Weldra nam hij de redactie van zijn dagblad weder op zich en volhardde daarin tot aan 1856, toen hij zijn aandeel in die zaak aan de bankiers *Milaud & Co.* voor 800.000 francs verkocht. Hij was echter het werken zoo gewoon, dat hij in 1862 de betrekking van redacteur weder op zich nam, waarbij hem echter de toenmalige drukperswet van het keizerrijk groote hindernissen in den weg legde. In 1867 stichtte hij de imperialistische „Liberté”. Onder het ministerie *Ollivier* verkocht hij haar voor een millioen francs aan *Détrogat* en ontrok zich aan de journalistiek in de hoop op een zetel in den Senaat, dien hij den 27sten Juni verkreeg. Gedurende de belegering van Parijs bevond hij zich te Limoges en deed de „Défense Nationale” in het licht verschijnen. In April 1871 schiep hij de „Union Française”, redigeerde vervolgens het „Journal officiel” en nam in November 1874 de directie op zich van „La France”. Toen *Broglie* in 1877 aan het bewind kwam, bestreed hij dadelijk dit reactionnaire kabinet. Door zijn artikelen over de begane mishrukken en wets-overtredingen werd „la France” veel gelezen. In *Grévy's* plaats werd hij lid der Kamer, maar nam aan de beraadslagingen geen deel. Hij bepaalde zich verder bij het schrijven van toneelsstukken en smaakte de voldoening, dat daarover een hevige pennestrijd ontstond, dien hij zooveel mogelijk trachtte aan te wakkeren. Van die dramatische werken vermelden wij: „La fille du millionnaire”, „Le mariage d'honneur”, „Les hommes sont ce que les femmes en font!”, „Les trois amants”, „Le supplice d'une femme” en „Les sœurs”. Na het overlijden van zijn eerste echtgenote, *Delphine Gay*, trad hij in het huwelijk (1856) met *Wilhelmina Brunsold*, gravin *Tiefenbach*, de stiefdochter van den prins van *Nassau*, liet zich in 1872 van haar scheiden en overleed den 27sten April 1881. Van zijn geschriften noemen wij nog: „Tableau de la marche et des progrès de la littérature française au 16me siècle” (1828), waarmede hij een

door de Académie nitgeloofted prijs verwierf, „Rapport sur l'état de l'instruction publique en Allemagne” (1825), „Notices politiques et littéraires sur l'Allemagne” (1835), „Mélanges de littérature et de morale” (2 dln., 1840), „Sur l'instruction intermédiaire en France” (1846), „De l'usage des passions dans le drame” (1847), „Cours de littérature dramatique” (1843), „Souvenirs et réflexions politiques d'un journaliste” (1859), „Hors Paris” (1871), „L'union française, extinction de la guerre civile” (1871), „L'homme et la femme, l'homme seigneur, la femme vassale” (1872), „L'égalité de son fils” (1872), „La liberté dans le mariage par l'égalité des enfants devant la mère” (1854) en de hoogst merkwaardige „Questions de mon temps” (12 dln., 1858 enz.), waarin hij bijna al zijn dagbladartikelen heeft opgenomen.

Girardin, Jean Pierre Louis, een Fransch scheikundige, geboren te Parijs den 16^{den} November 1803, werd in 1821 geplaatst aan het pharmaceutisch laboratorium der hospitalen van Parijs, wijdde zich sedert 1824 aan de studie der natuurkunde, was in 1825 werkzaam in het laboratorium van *Thénard* en werd in 1828 hoogleraar in de toegepaste scheikunde te Rouaan. Hier vonden zijn voordrachten groeten bijval en hij gaf ze in het licht onder den titel van: „Leçons de chimie” (5 dln., 6de drnk, 1880). In 1838 werd hij hoogleraar in de landhuwsscheikunde aan een op zijn voorstel gestichte Ecole d'agriculture. In 1848 hield hij voordrachten over de meststoffen, werd in 1858 beroepen naar Rijsel vervolgens benoemd tot rector der Académie te Clermont-Ferrand. Hij schreef: „Eléments de minéralogie appliquée aux sciences chimiques” (2 dln., 1826), „Considérations générales sur les volcans” (1830), „Du sol arable” (1842), „Des fumiers et autres engrais animaux” (7de druk, 1875), „Moyens d'utiliser le marc de pommes” (4de druk, 1854), „Des marcs dans nos campagnes” (1854), „Traité élémentaire d'agriculture” (2 dln., 3de druk, 1874) en „Chimie générale et appliquée” (4 dln., 1868—1869). Hij overleed te Rouaan den 24sten Mei 1884.

Girardin, Delphine Gay, madame *Emile de*, een Fransch schrijfster en de echtgenote van *Emile de Girardin*, werd geboren te Aken den 26sten Januari 1804 en was een dochter van de bekende schrijfster *Sophia Gay*, die haar reeds vroeg een letterkundige opleiding gaf. Als jeugmeisje bezong zij met goedsdrift de Hellenen, den Fransen generaal *Foy*, *Napoleon* en *Karel X*. Een reis, die zij in 1827 met haar moeder naar Italië deed, geleek op een zegetocht. Te Rome in de Academia Tiberina opgenomen en op het Capitool met een lauwerkrans versierd, werd zij een tweede *Corinna*. Twee van haar bundels: „Essais poétiques” (4de druk, 1829) en „Nouveaux essais poétiques” (1825), zijn uit dat eerste tijdperk afkomstig. De vorm der gedichten is sierlijk en zuiver, hoewel zij de vrijheden der romantiek niet versmaade. Haar laatste gedicht „Napoline” (1833) maakte niet veel opgang, maar is toch het beste lierdicht, dat zij geleverd heeft. Nadat zij in 1831 in het huwelijk was getreden met *Emile de Girardin*, schreef zij den roman „Le lorgnon” (2de druk, 1832), waarop onderscheiden andere volgden. Men vindt daarin een men-

geling van gevoel en ironie. Haar proza is kernachtig, levendig, helder en boeiend. Vooral behaalde zij grooten bijval door haar „Parisijsche brieven“, die van 1836 tot 1848 in het feuilleton van „La Presse“ verschenen. Zij schreef deze onder den schijnnaam van vicomte de Lawmay. Zij geven een merkwaardige schets van het sociale leven te Parijs en zijn als verzameling meermalen gedrukt. Daarna bepaalde zij zich bij het toneel en gaf de treurspelen „Judith“ (1843) en „Cléopâtre“ (1847) in het licht, waarin veel schoons gevonden wordt. Meer geschiktheid nog toonde zij voor het spreukspel (proverbe) en haar 3 stukken: „C'est la fante du mari“ (1851), „Lady Tarrat“ (1853) en vooral „La joie fait peur“ (1854) vonden grooten bijval. Zij overleed te Parijs den 29sten Juni 1855. Haar „Oeuvres complètes“ zijn in 1862 in 6 deelen, haar „Poésies complètes“ in 1857 uitgegeven.

Girardin, François Auguste. Zie Saint-Marc-Girardin.

Girardon, François, een Fransch beeldhouwer, geboren te Troyes in 1630, was een leerling van François Auguier, maar bij overtoef weldra zijn meester. Hij leverde vooral een menigte kunstwerken aan Lodewijk XIV, en na den dood van Lebrun (1690) werd hem het bestuur opgedragen over de beeldhouwers, die voor den koning werkzaam waren. Hij behaalde de overwinning op zijn mededinger Pierre Puget, die ongetwijfeld groter talenten bezat, en zijn stijl bleef de heerschende. Girardon is niet vrij van de gemaniërdheid van zijn school, maar zijn nitvoering is zuiverder dan die van velen zijner tijdgenooten. Behalve veel borstbeelden, leverde hij het beroemde, tijdens de Omwenteling vernielde ruitersandbeeld van Lodewijk XIV voor het Vendômeplein. Het prachtige praalgraf voor Richelieu, door hem vervaardigd, is echter nog altijd in de kerk der Sorbonne aanwezig. Gedeeltelijk door hem zelf ten tijde van Lebrun, gedeeltelijk onder zijn toezicht zijn de meeste beeldhouwwerken te Versailles vervaardigd. Van deze zijn „De schaking van Proserpina“ en „Het bad van Apollo“ het merkwaardigst. Hij overleed als directeur en kanselier der Académie den 1sten September 1715.

Girasol of Zonnesteen. Zie Adulaar.

Giraud, Pierre François Eugène, een Fransch genre- en portretschilder, werd geboren den 9^{den} Augustus 1806 te Parijs, studeerde aan de Ecole des Beaux-Arts aldaar, bezocht Italië en keerde naar Parijs terug. In 1844 bereide hij Spanje, in 1847 het Oosten. Van zijn doeken noemen wij „Redding van den danphijn Karel door Stephan Marcel“ (1835), „Overtocht van Condé en Coligny over de Loire“ (1837), „Dans in een posada te Granada“ (1853), „Danseres te Kaïro“ (1866), „Inweelenhandelaars in den harem“ (1874), „Boekenstalletjes“ (1875), „Bloemenmarkt onder het Directoire“ (1876) en „Terugkeer uit de herberg“ (1876). Hij overleed den 29sten December 1881 te Parijs.

Giraud, Charles, een broeder van den voorgaande, werd den 18^{den} Januari 1819 te Parijs geboren, bezocht de Ecole des Beaux-Arts aldaar, bereide in 1843—1847 West-Indië en in 1856 met prins Napoleon Noord-Europa. Van zijn doeken noemen wij „Herinnering aan Haïti“ (1853),

„Zeebondenvangst“ (1857), „Thuishkomst van den jager“ (1873), „Spinster in Bretagne“ (1873), „Landingsplaats te Brienz“ (1874), „Vlaamsch interieur“ (1876) en „Appeloogst“ (1877). Hij overleed den 30sten September 1892 te Parijs.

Girgeh, een provincie van Opper-Egypte, ligt tusschen Sioet ten noorden en Kenneh ten zuiden. Zij telt op 15 703 v. km. 688 011 inwoners. De hoofdplaats is Soebag. De grond is zeer goed bebouwd en de bewoners behooren tot den grooten stam der Hawareh en zijn dus allen Berbers.

Girgeh, een stad op den linkeroever van den Nijl, ligt 33 km. ten zuidoosten van Soebag, ter hoogte van 57 m. boven de oppervlakte der zee en telt 17 913 inwoners. Buiten de stad verheft zich een Latijnsch klooster, het ondatte R. Katholische gesticht van dien aard in het Nijldal. Langa de oostzijde der stad stroomt de Nijl en 17 km. verder zuidwaarts liggen aan een kanaal de bouwvallen van Abydos.

Girgenti, de hoofdstad van een gelijknamige provincie op Sicilië, die op 3035 v. km. (1901) 371 638 inwoners telt, ligt aan de Drago, 5 km. van de Middellandsche Zee, aan de spoorlijnen Roccapalmha—Porto Empedocle en telt (1901) 25 024 inwoners. De stad heeft kerken uit de 13de, 14de en 15de eeuw, allerlei antieke overblijfselen, Middeleeuwsche muren en torens, een lyceum, een gymnasium, een technische school, een bibliotheek, een museum en een schouwburg. Als havenplaats dient het 5 km. Z.W. waarts gelegen Porto—Empedocle. — Girgenti ligt op de plaats van den Akropolis van het oude Agrigentum (zie aldaar), wier grootsche ruïnen, waaronder imponerende Dorische tempels, zich tot de zee uitstrekken.

Giradt, Otto, een Duitsch tooneelschrijver en novellist, geboren te Landsberg den 6^{den} Februari 1835, studeerde te Berlijn en te Heidelberg en bepaalde zich vervolgens bij de letterkunde. Na eenige vruchteloze pogingen om bijval te verwerven, bereikte hij zijn doel met het blijspel: „Y 1“ (1865). Daarop volgden „Und“ (1866), „Politische Grundsätze“ (1868), „Am andern Tage“ „Prensisches Strafrecht“ (1870), het bekroonde „Orientalische Wirren“ (1877), alsmede het treurspel: „Dankelmann“ (1883), waarmede hij een eereprijs behaalde. Zijn andere werken gaf hij als „Dramatische Werke“ (2 dln., 1867—1874) nit; later volgden nog de blijspelen „Die Hofmeisterin“ (1880), „Endlich“ (1891) en „Dreizehn“ (1892), het treurspel „Erich Brahe“ (1890) en het tooneelspel „Die Schlacht bei Torgau“ (1900); met G. van Moser schreef hij de kinchten: „Mit Vergnügen“ (1883), „Die Sternschnuppe“ (1886), „Der Soldatenfreund“ (1887), „Nervös“ (1889) en „Moos“ (1890). Verder leverde hij „Novellen“ (1887), „Dramatische Gestalten“ (2 dln., 1873), „Gemüthliche Gesellschaft“ (2 dln., 1875) en het gedicht „Ein Morgenstraum“ (1887).

Giro. Zie Wissel.

Girobanken. Zie Banken.

Girodet-Trioson, Anne Louis de Roussy, een Fransch historisch schilder, werd geboren te Montargis den 5^{den} Januari 1767, was aanvankelijk bestemd voor den krijgslid, doch daar hij meer neiging gevoelde voor de schilderkunst, werd hij reeds vroeg opgenomen in het atelier van David.

Op 20-jarigen leeftijd behaalde hij den grooten prijs. Nadat hij dien in 1789 nogmaals verworven had, ging hij in het volgende jaar naar Italië, waar hij „*Endymion*”, een zijner meestberoemde doeken, schilderde. Niet minder fraai is zijn „*Hippocrates*”. Andere beroemde stukken van zijn hand zijn: „*De zondvloed*”, waarmee hij tegenover *David's* „*Sabijnsche Maagden*” den 10-jarigen prijs behaalde, „*Attalus*” volgens het verhaal van *Chateaubriand*, „*Het oproer te Cairo*”, „*Napoleon, de slentels van Weenen in ontvangst neemende*”, en „*De aanvoorders der Vendée, Bonchamp en Cathelineau*”. Zijn laatste groote schilderijen waren „*Pygmalion*” en „*De heilige Lodewijk in Egypte*”. Hij overleed te Parijs den 19^{den} December 1824. Zijn „*Oeuvres posthumes*”, zijn briefwisseling en een gedicht in 8 zangen, „*Le peintre*”, bevattende, zijn in 1830 door *Cosquin* in 2 deelen in het licht gegeven.

Girometti, Giuseppe, een Italiaansch bewerk-er van edelgesteenten en stempelsnijder, werd geboren te Rome in 1780, wijdde zich eerst aan de heeldhouwkunst, maar bepaalde zich weldra bij den intaglio in *pietra dura* (het snijden in harden steen) en verkreeg op dat gebied een Europee-schen roem. Tot zijn beste knstwerken behooren 2 groote cameoën met het hoofd van den genius op het praalgraf van *Clemens XIII* en met den „*Pers-eus van Canova*”. Hij sneed een aantal voortref-felijke steenen voor den graaf van *Sommariva*, voor den hertog de *Blacas* enz. en vervaardigde in harden steen de portretten der merkwaardigste personen van zijn tijd. Hij sneed er verder voor den hertog van *Toskane* en oogste bovenal groo-ten lof met een tiental gemmen met de hoofden van personen uit de Grieksche fabelleer, welke thans het museum van het Vaticaan versieren. Op aandringen van *Thorwaldsen* en *Canova* legde hij zich ook toe op het stempelsnijden, en vele voor-treffelijke medailles, o.a. van de pansen van *Pius VII* tot *Gregorius XVI*, zijn van hem afkomstig. Hij overleed te Rome den 17^{den} November 1851.

Gironde is een departement in Frankrijk, al-dns genoemd naar de Gironde, het benedenste, 75 km. lange gedeelte van de Garonne (zie aldaar). Het departement bestaat uit het eigenlijke Gniene of Bordelais en het grootste gedeelte van het landschap Bazadais, grenst ten N. aan Charente-Inferieure, ten O. aan Dordogne en Lot-et Garonne, ten Z. aan de Landes, ten W. aan den At-lantischen Oceaan en telt op 10726 v.km. (1901) 821 131 inwoners. De bodem is in het westen, waar zich duinen en zandsteppen ter lengte van 150 km. langs de kust uitstrekken, welke thans gedeeltelijk beplant zijn, om de verstin-ving te beletten, moerasig en met heidevelden bedekt, maar in het oosten zeer vruchtbaar en met wijngaarden bezet, welke ongeveer $\frac{1}{2}$ van de oppervlakte innemen en jaarlijks ongeveer 2 $\frac{1}{2}$ miljoen H.L. wijn opleveren. Ook verbouwt men er veel graan, mals, groenten, ooft, tuiinvruchten en hennep. De bosschen beslaan 27 000 H.A. en leveren veel hont, terpentijn en teer. Runderen en schapen zijn er in menigte, en de bijenteelt en vischvangst zijn er van groot belang. De zee levert veel zout. De handel is aanzienlijk en de fabrieksnijverheid ontwikkelt zich meer en meer. Men bereidt er terpentijn, teer, hars, sni-

ker, glas, aardewerk enz., en er zijn bloeiende looierijen, weverijen, spinnerijen en ijzergieterijen. Ook worden er groote schepen gebouwd. Het mid-delpunt van handel en nijverheid is er de stad Bordeaux (zie aldaar). Dit departement is verdeeld in 6 arrondissementen en telt 49 kantons met 654 gemeenten. De beste wijngaarden, de welvarend-ste steden en dorpen liggen aan de rivier de Gi-ronde.

Girondijnen noemde men ten tijde der Fran-sche Omwenteling een partij van gematigde rep-blikeinen. Toen in October 1791 de Wetgevende Vergadering hijeenkwam, koos het departement Gironde de advocaten *Vergniaud*, *Guadet*, *Gens-onné* en *Grangeneuve*, benevens den jeugdigen koopman *Ducos* tot afgevaardigden, en dezen ver-wierden door hun republikeinische beginselen en door hun weisprekendheid weldra grooten invloed. Met hen verbonden zich de partij van *Brisso*t en de aanhangers van *Roland*, terwijl velen nit het centrum zich bij hen voegden, zooals *Condor-cet*, *Fauchet*, *Barbaroux* e. a. De Girondijnen wierpen hun staatkundig gewicht in de schaal te-gemover de reactionnaire politiek van het Hof, zoo-dat de koning zich genoodzaakt zag uit hnn mid-den een ministerie te vormen door *Roland*, *Du-mouriez* en *Clavière* tot ministers te benoemen. Toen had het den schijn, dat het Hof verzoend was met de meerderheid der Kamer. Zoodra ech-ter de Girondijnen hespeunden, dat het Hof hei-melijk betrekking onderhield met den huitenlan-schen vijand, waren zij verplicht tot het nemen van doortaurende maatregelen. Zij zetten de be-noeming van *Servan* tot minister van Oorlog door, lokten decreten uit, waardoor alle wederspannige priesters in ballingschap werden gezonden, terwyl een leger van 20 000 gewapenden uit alle departe-menten in de nabijheid van Parijs werd samen-getrokken. De koning weigerde de bekrachtiging dezer decreten en ontsloeg het Girondijnsch mi-nisterie, wat het oproer van 20 Juni tes gevolg-e had, dat door de Girondijnen althans niet ver-hinderd werd. Intusschen gevoelden de aanvoer-ders dezer partij, zooals *Guadet*, *Gensonné*, *Bris-sot*, enz., dat zoowel hun invloed als de maatscha-pelijke orde en de constitutie door voortdurende prikkeling der laagste volksklassen ernstig wer-den bedreigd. Zij knoopten daarom onderhande-lingen aan met het Hof en boden den koning hun steun aan, onder voorwaarde van een constitutione-neel bestnrd des lands. Inmiddels maakte de op-stand van 10 Augustus, bevoord door *Roland* en den Girondijn *Barbaroux*, een einde aan het koningschap en aan alle onderhandelingen. De Gi-rondijnen kwamen nu weder aan het hoofd der zaken, doch hnn invloed op den gang der Om-wenteling was inmiddels overgegaan in de han-den der Jacobijnen. Door hnn talent voerden zij heerschappij in de Conventie, doch zij konden de volksbewegingen niet beteugelen en de bloedige tooneelen van 1 en 2 September niet voorkomen. Nadat het samenroepen der Conventie op den 21sten September 1792 een geheel andere verhouding gebracht had in de partijen, waren de Girondij-nen in aantal versterkt en begaven zich nit het linker centrum naar de nisterste rechterzijde. De Bergpartij bezat in de 24 afgevaardigden uit Pa-rijs de hevigste omwentelingsmannen, die, ofschoon

klein in getal, machtig waren door hun dweepzieke geestvervoering. De Girondijnen eischten wel straf voor de Septembermannen, zoodat zij de handelwijze van *Robespierre*, *Marat* en *Danton* afkeurden, maar hun bonding was over het algemeen wifelend, vol tegenstrijdigheden en daardoor zonder succes. *Laourie* deed het voorstel, dat de Conventie ter harer veiligheid zich omringen zou met een gewapende macht, gevormd uit reeds genoemde miliciens. Dit voorstel beoogde een maatregel tegen de oppermacht van het volk van Parijs en ontstak de Bergpartij in woede. *Robespierre* beschuldigde de Girondijnen van feodalisme en dezon klaagden de Bergpartij aan, als wilde zij zich door middel van het grauw meester maken van de dictatuur. Om zich van het vermoeden van koningsgezindheid te zuiveren, deden de Girondijnen het voorstel, dat de hertog van *Orleans* in hechtenis zou genomen worden en dat men alle nitgewekenen en koningsgezinden ter dood zou veroordeelen. Hidoor gingen zij over tot een transactie, waardoor zij hun zelfstandigheid ondermijnden. Het proces van den koning bewees nog sterker, dat zij, in weerwil van hun meerderheid, zwichten moesten voor de Bergpartij en de democratie. Zij waagden het niet openlijk voor het leven des konings te strijden, maar stemden meerendeels voor zijn dood, in de hoop hem door een beroep op het volk te redden. Dit „appel au peuple", door *Vergniaud*, nadat hij voor 's konings dood gestemd had, in een welsprekende redevoering aanhooften, werd bij een vierde stemming verworpen, en de Girondijnen zagen zich blootgesteld aan de aanvallen van alle partijen. Niettemin waagden zij het in 1793 *Marat* met een aanklacht wegens oproermakorij te bedreigen. *Marat* vormde toen met de meest verwoede partijhoofden der Cordeliers en der Jacobijnen een samenzwering, die niets minder bedoelde dan het vermoorden van het grootste gedeelte der Conventie. Dat voornemen zou den 10^{den} Maart volvoerd worden, maar de Girondijnen verhinderden het door zich van wapens te voorzien. De samengezworenen maakten nu gebruik van den tegenspoed van het noorderleger, van de afvalligheid van *Dumouriez* en van den opstand der koningsgezinden, om het volk tegen de Girondijnen in het harnas te jagen. Den 8^{den} April verscheen voor de eerste maal een deputatie van de gemeente Parijs in de vergadering en eischte, dat 22 leden uit de Conventie zonden verwijderd worden. Deze gebeurtenis deed een geweldigen partijstrijd ontbranden. *Robespierre* beschuldigde de aanvoorders zijner tegenstanders van verraad. De Girondijnen daarentegen legden de bewijzen over van de samenzwering van *Marat* en bewerkten, dat hij den 19^{den} April werd aangeklaagd. Den 15^{den} en 18^{den} verscheenen opnieuw deputatiën, om denzelfden eisch te herhalen, en toen *Marat* vrijgesproken werd, droeg het gemeen hem in triomf naar de Vergadering.

De beraadslagingen over de nieuwe, door *Condorcet* ontworpen constitutie scheen nu afdeling te bezorgen aan de strijdende partijen. Eerst toen *Guadet*, bij de bepalingen omtrent oproer, de afzetting verlangde der revolutionnaire overheden in de hoofdstad, en de Girondijnen de benoeming

eener Commissie van 12 leden doordreven, welke voortaan het toezicht zou hebben op alle samenspanningen te Parijs, harstte de storm weder los. Genoemde commissie nam aanstonds *Hébert*, den grootsten revolutionnair der geheele gemeente, in hechtenis. Den 25^{den} Mei en daarna verscheenen nu dagelijks deputaties uit het volk in de Conventie, om op de bevrijding van *Hébert*, den vernietiging dier commissie en de verwijdering der Girondijnen aan te dringen. Tevens maakten *Marat* en *Robespierre* voorheidselen tot een algemeen opstand der sectievorgaderingen. Den 31sten Mei, toen de woede in de Conventie ten top gestegen was, verscheen aldaar opnieuw een volkshoop en eischte, dat de Girondijnen in staat van beschuldiging zonden gesteld worden, terwijl *Henriot*, de commandant der Sansculotten, het vergaderingsgebouw met zijn kanonnen omsingeld hield. Nog bood de Conventie tegenstand, gesteund door de welsprekendheid van *Guadet* en *Vergniaud*. Alleen de onthinding der commissie werd toegestaan. De meeste Girondijnen verschenen echter niet langer in de Vergadering. Toen het volk den 1sten Juni wederom in de Conventie verscheen en *Haasenfratz*, een scheikundige, de eischen van den voorgaanden dag herhaalde, beloofde zij, dat zij daarover zou raadplegen met het Comité du Salut public. Den volgende dag deed *Barère* aan de Girondijnen het voorstel zich tot handhaving der rust vrijwillig aan de Vergadering te onttrekken, waartegen echter *Lanjuinais* en *Barbaroux* ten sterkste in verzet kwamen. Inmiddels had *Henriot* met de artillerie het gebouw der Vergadering bezet, en toen de afgevaardigden wilden hoegaan, werden zij met geweld in de zaal teruggedreven. Nu deed *Conthon*, nadat hij de beraadslaging vrij verklaard had, een besluit nemen, waarbij aan 30 Girondijnen en de ministers *Clavière* en *Lebrun* voorloopig huisarrest opgelegd werd. Dadelijk protesteerden 73 leden der Conventie tegen dezen maatregel van geweld. Het grootste gedeelte der Girondijnen was inmiddels reeds naar het land vortrokken. De departementen Eure, Calvados en het voormalig Bretagne kozen hun partij en kwamen in opstand, zoodat zich onder het bevel van generaal *Wimpffen* een feederalistisch leger vormde, dat de republiek wilde redden uit de handen van het grauw der hoofdstad. Ook te Lyon, Marseille en Bordeaux ontstonden volkswegelingen ten gunste der Girondijnen. De ijver der Conventie, die den 9^{den} Juni de oproerige departementen buiten de wet verklaarde, betogelde echter dien opstand. Den 20sten Juli nam het leger der revolutionnairren Caen, de hoofdplaats der opstandelingen, in bezit, waarna afgevaardigden der Conventie aan het hoofd der Sansculotten zich naar de overige steden begaven, om de inwoners te straffen. Tevens vertraagde de Conventie het proces der Girondijnen, om op hen de schuld van alles te kunnen werpen. Eerst den 3^{den} October moest *Amar*, als lid van het Comité du Salut Public, daarvan verslag uitbrengen. Hij beschuldigde de Girondijnen van een samenzwering tegen de Republiek met *Lodewijk XVI*, met de koningsgezinden, met den hertog van *Orleans*, met *La Fayette* en met den minister *Pitt* en eischte de verbanning der afgevaardigden, die zich verwijderd

hadden, alsmede der 73, die in verzet gekomen waren, en het in beschuldiging stellen der 23 gevangenen voor de revolutionnaire rechtbank. De Conventie gaf haar toestemming, en het bloedig tooneel werd den 7^{den} October geopend met de terechtstelling van den verbannen, maar te Parijs ontdeken afgevaardigde *Gorass*. Den 24sten nam het proces voor de revolutionnaire rechtbank een aanvang. De beschuldigers waren mannen als *Pache, Chabot, Hébert* en *Fabre d'Églantine*. De Girondijnen verdedigden zich echter op zulk een schitterende wijze, dat de Conventie den 30sten beslootten moest het onderzoek te staken. In den daaropvolgenden nacht werden *Brisot, Vergniaud, Gensonné, Ducos, Fonfrède, Lacaze, La-source, Valazé, Sillery, Fauchet, Duperret, Carra, Lehardy, Duchâtel, Gardien, Bouleau, Beauvais, Vigée, Duprat, Mainvielle* en *Antiboul* ter dood veroordeeld en met het lijk van *Valazé*, die hij het vernemen van het vonnis zich met een dolk doorstak, geguillotineerd. Met republikeinsche geestdrift zongen zij op weg naar de gerechtsplaats de *Marseillaise* en stierven met moed. Later werden te Parijs *Coussard, Manuël, Cussy, Noël, Keraint, Rabaut-Saint-Etienne, Bernardin-Mazuyer* onder de valbijl gebracht. Te Bordeaux beklommen *Biroteau, Grangeneuve, Guadet, Salles* en *Barbaroux*, te Brives *Lidon* en *Chambon*, te Périgueux *Valady*, en te Rochelle *Dechézeau* het schavot. *Rebecqui* verdronk zich te Marseille, *Péthion* en *Buzot* doorstaken zich, *Condorcet* bracht zich door vergif om het leven, en *Roland* doorboorde zich met een dolk, nadat zijn vrouw op het schavot gestorven was. Zestien maanden later, nadat het Schrikbewind gevallen was, namen de ballingen en onder dezen de Girondijnen *Landjuinais, Defermont, Pontécoulant, Louvet, Isnard* en *Lartivière* weder zitting in de Conventie. Een dichterlijk, ofschoon niet onpartijdig taferel van de lotgevallen der Girondijnen vindt men in de „*Histoire des Girondins*“ (8 dln., 1847) van *La-martine*. Zie ook *Guadet*, „*Les Girondins, leur vie privée, leur vie publique, leur proscription et leur mort*“ (2 dln., 1861), *Alary*, „*Les Girondins par Guadet*“ (2 dln., 1863), *Vatel*, „*Recherches historiques sur les Girondins*“ (2 dln., Parijs, 1873) en *Ducos*, „*Les trois Girondines* (Madame Roland, Charlotte Corday, Madame Bonquet) et les Girondins“ (Parijs, 1896).

Gis en **Gisdur**. Zie *Toonaard*.

Giske, *Nikolas Dietrich*, een Duitsch schrijver, werd geboren den 24^{den} April 1724 te Nemes-Cso in Neder-Hongarije. Na den dood van zijn vader begaf hij zich met zijn moeder naar Hamburg, waar hij onder de bescherming kwam van *Brookes* en *Hagedorn*. Hij studeerde te Leipzig en werd huisonderwijzer in Hannover en Brunschwijk. Met *Schlegel* vervolgde hij de „*Bremer Beiträge*“ onder den titel van „*Sammlung vermischter Schriften*“ tot aan 1757. In 1753 werd hij predikant te Trautenstein in Brunschwijk, in het volgende jaar opper-Hofprediker te Quedlinburg en in 1760 superintendent te Sondershausen, waar hij den 23sten Februari 1765 overleed. Hij was een man van groote beschaving en fijnen smaak; zijn „*Poetische Werke*“ werden in 1767 door zijn vriend *Gärtner* uitgegeven.

Giske, *Robert*, een achterkleinzoon van den

voorgaande, werd geboren te Marienwerder den 15^{den} Januari 1827, studeerde te Breslau en te Halle in de wijsbegeerte en de geschiedenis, reedigeerde in 1852 te Leipzig de „*Novellen-Zeitung*“ en ging in 1863 naar Berlijn. Hij schreef de romans „*Moderne Titanen*“ (3 dln., 3de druk 1853), „*Kleine Welt* en „*grosse Welt*“ (3 dln., 1853), „*Pfarr-Röschen*“ (2 dln., 2de druk, 1854), „*O. L. Brook*“ (2 dln., 1861), en „*Käthechen*“ (4 dln., 1864); de tooneelstukken „*Johannes Rathenow*, „*Bürgermeister von Berlin*“ (1864), „*Die beiden Cagliostro*“ (1858), „*Moritz von Sachsen*“ (1860), „*Lucifer*“ (1860) en „*der Kabalist*“ (1860), alsmede „*Dramatische Bilder aus deutscher Geschichte*“ (1865). In 1866 werd *Giske* wegens krankzinnigheid naar het klooster Leubus in Silezië gebracht, doch later woonde hij te Breslau, sedert 1875 te Görlitz en ten slotte weer te Leubus, waar hij den 12^{den} December 1890 overleed.

Gisela, de zuster van *Hermann III*, hertog van Zwaben (1003—1012), hnwde ten tweede male met zijn opvolger *Ernst I*, overleden in 1015, ten derde male (1016) met den Rijn-Frankischen graaf *Koenraad*, die in 1024 Duitsch koning en in 1027 Roomsche keizer werd. In weerwil van haar grooten invloed op de regering van laatstgenoemde, vooral in kerkelijke zaken, kon zij het banvonnis niet afwenden van het hoofd van haar onbeten zoon niet het tweede huwelijk, den trotschen *Ernst II* van Zwaben. Door haar derde huwelijk werd zij de moeder van keizer *Hendrik III*, aan wiens Hof te Goslar zij den 15^{den} Februari 1043 overleed. Haar stoffelijk overschot werd in den dom te Spiers bijgezet. De inlijving van Bourgondië bij het Deutsche Rijk is gedeeltelijk haar werk.

Glakra, *Karl*, een Oostenrijksche staatsman, werd geboren den 29sten Januari 1820 te Trübau in Moravië, bezocht in 1837 de universiteit te Weenen, waar hij in de rechten studeerde. Reeds in 1840 verkreeg hij den graad van doctor in de wijsbegeerte en 1843 dien van doctor in de rechten. Vóór dezen tijd werd hem tijdelijk het hoogleeraarsambt in de geschiedenis toevertrouwd. In 1844 trad hij in staatsdienst, doch kort daarna werd hij tot assistent en in 1846 tot hניתengee-woon hoogleeraar in de staatswetenschappen enz. aan de hoogeschool te Weenen benoemd. In Maart 1848 behoorde hij tot de leden van den academischen Senaat, welke de zijde der volksbeweging kozen. Hij organiseerde het studentenlegioen en werd door dit laatste naar het Vóór-Parlement te Frankfurt aan den Main afgevaardigd. In 3 kies-districten tot lid van de Deutsche Nationale Vergadering benoemd, nam hij aan haar beraadslagingen deel, totdat zij haar zetel naar Stuttgart verlegde. Tegen het einde van 1860 keerde hij terug naar Oostenrijk, waar hij 10 jaar lang vruchteloze pogingen aanwendde, om als advocaat te worden toegelaten. Dit gelukte hem eerst in 1860, doch niet te Weenen, maar te Bunn. Hij verwierf er spoedig het algemeen vertrouwen en een uitgebreide praktijk. Weldra werd hij tot lid van den gemeenteraad, van den Landdag en van den Rijksdag gekozen. Op den Landdag van Moravië stond hij aan het hoofd der Duitisch-liberale partij, alsook in den Rijksdag, waar hij zich door zijn redenaarstalent onderscheidde. Steeds trad hij

op als de moedige verdediger van alle vrijzinnige denkbeelden van zijn tijd. In het voorjaar van 1866, kort voor het hinnentrekken der Pruisen in Brunn, werd hij tot burgemeester gekozen. In 1867 werd hij voorzitter van het Huis van Afgevaardigden en niet lang daarna in het ministerie *Auerperg* belast met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken. Als zodanig bleef hij werkzaam in het ministerie *Hamers*, doch nam in Maart 1870 zijn ontslag, omdat hij geen goegsaamen stenn vond voor zijn voorstel, om op de leden van het Huis van Afgevaardigden de rechtstreeksche verkiezingen toe te passen. Gedurende zijn bewind heeft hij veel vrijzinnige maatregelen genomen, en hij zijn aftreden verleende de keizer hem den titel van geheimraad. Na dien tijd werd hij door de stad Weenen bij herhaling afgevaardigd naar den Landdag en door dezen naar den Rijksdag gezonden, waar hij met ijver strijd voerde voor zijn beginselen. Hij heeft verder de betrekking op zich genomen van voorzitter der Franco-Oostenrijksche Bank te Weenen en van oppercurator van de eerste Oostenrijksche spaarbank. In 1873 vaardigde Brunn, nadat hij in eenige speculatie-processen gewikkeld was, hem weer naar het Parlement af, waar zijn invloed echter veel verminderd was, hoewel hij de Oostenrijksche politiek van *Andrassy* krachtig bestreed. Hij overleed op zijn villa te Baden bij Weenen den 1sten Juni 1879.

Gislason, Konrad, een kenner der oude Skandinavische letterkunde, werd geboren te Langemyri op IJsland den 3den Juli 1808 en wijdde zich in 1831 te Kopenhagen aan de rechtgeleerdheid en aan de Duitse letterkunde. Deze laatste bracht hem tot de beoefening der Indo-Germaansche talen. In 1846 gaf hij een IJslandsche spraakkunst en in 1854 een IJslandsche-Doensch woordenboek in het licht. Dit werd gevolgd in 1858 door een „Oud-Noorsche vormenleer“. Verder heeft hij verscheiden oud-IJslandsche geschriften, alsmede ophelderingen omtrent de moeilijke plaatsen uit de gedichten der Skalden en eenige verhandelingen van taalkundigen inhoud in het licht gegeven. In 1848 werd hij lector en in 1853 hoogleeraar in de Noorsche talen aan de universiteit te Kopenhagen. Hij overleed aldaar den 4den Januari 1891. Na zijn dood verschenen nog: „Udvalg af old-nordiske skjaldekav“ (1891) en „Efterladte skrifter“ (2 dln., 1895—1897).

Gissen noemt men in de scheepvaarkunde het meten der snelheid van een schip, van den afstand tot een vuur enz. op het oog, zonder gebruik te maken van instrumenten.

Gist. Zie *Gisting*.

Gisting noemde men vroeger een met gasontwikkeling, alzoo met borreling en beweging gepaard gaande ontleding van organische stoffen in een vloeistof bij vrijen toegang der dampkringslucht. Thans echter is het begrip van gisting veel uitgebreider; men bedoelt daarmede n.l. een scheikundig proces, waarbij hoogere samengestelde stikstofvrije organische verbindingen onder den invloed eener giststof (*ferment*) in eenvoudiger lichamen ontleed worden. Men moet bij dit proces dus twee stoffen onderscheiden, n.l. een, die de ontleding doet ontstaan, en een, die haar ondergaat. De eerste wordt *gist* genaamd en bevat

levende, mikroskopisch kleine organismen. Alle stoffen, welke voor bederf vatbaar zijn, hebben in bedorven toestand de eigenschap van gist, dat wil zeggen het vermogen, om andere voor gisting vatbare stoffen te doen gisten. Slechts weinige zelfstandigheden hebben de geschiktheid om te „bederven“, maar men vindt ze overal, in elk deel van ieder organisch wezen. Daartoe behooren de albumine, de caseïne en fibrine (eiwit-, kaas- en vezelstof), de lijmgewonde bestanddeelen van het dierlijk lichaam, dierlijk slijm, dierlijke uitwerpselen, gal en hersenen. Een merkwaardig verschijnsel bij bederf en gisting is de aanwezigheid van mikroskopische levende wezens, welke de gisting en rotting veroorzaken. Tot voor korten tijd was men algemeene de meening toegedaan, dat de gisting slechts dan plaats vindt, wanneer deze levende wezens (bacteriën) voorhanden zijn. Zij moeten zich in de gistende vloeistof kunnen vermeerderen en groeien, zoodat de voor hen noodige voedende zelfstandigheden in het vocht aanwezig dienen te zijn. De eiwitachtige lichamen kunnen het noodige leveren voor de ontwikkeling van de levende fermenten, maar zij kunnen zeer goed gemist worden, indien slechts eenige onbewerkte stoffen, vooral ammoniumzouten en phosphorzuren zonten, in de vloeistoffen, die de gisting zullen ondergaan, aanwezig zijn. De kiemen van die mikroskopisch kleine planten en dieren zweven somtijds in groote hoeveelheden in de lucht en kunnen alzoo aanleiding geven tot het ontstaan van gisting. In haar werking zijn de giststoffen even verschillend als in haar samenstelling, en wanneer zij met stoffen, die voor gisting vatbaar zijn, in aanraking komen, brengen zij zeer verschillende ontledingen voort. Meestal vereischt een voor gisting vatbare stof een bepaald ferment, om tot ontleding te komen. Omtrent de oorzaak en den aard der gistingverschijnselen bestaan verschillende verklaringen.

Turpin beschouwde de gisting als een physiologisch verschijnsel, waarbij de gistplanten suiker als voedingsstof opnemen en alkohol en koolzuur afscheiden. Hij hield voor het eerst rekening met de plantaardige natuur der gist; zijn theorie is de vegetatieve gistingstheorie. *Justus von Liebig* (1839) stelde daar zijn ontledingstheorie tegenover, volgens welke de gisting een beweging der moleculen zou zijn, die een in ontleding zich hevendend lichaam op een ander overdraagt, waarvan de elementen niet sterk samenhangen. *Traube* (1858) nam bij zijn fermenttheorie aan, dat de gist een chemisch ferment of enzym bevat, dat een ontledende werking op sniker nitoeft. In 1872 stelde *Pasteur* op physiologisch standpunt zijn theorie op, dat alle planten, ook de lagere paddestoelen, voor hun leven zuurstof noodig hebben, in plaats waarvan zij een aequivalente hoeveelheid koolzuur afscheiden, de gistingpaddestoelen vertooven slechts in zooverre een afwijking, dat zij bij toetreding van vrije zuurstof zich het sterkst ontwikkelen en vermenigvuldigen, doch hij onthreken daarvan uit het gistingmateriaal (sniker) zelf de zuurstof kunnen halen, waardoor dit in zijn moleculair ereewicht gestoord en in eenvoudige verbindingen ontleed wordt. De moleculair-natuurkundige theorie van *Nägeli* gaat van de stelling uit, dat de

oorzaak van de gisting onafscheidelijk met de stof der levende cel verbonden is. Terwijl tot dusver aangenomen werd, dat gisting slechts bij aanwezigheid van levende cellen kon geschieden, is het aan *Buchner* gelukt ook zonder levende cellen gisting te weeg te brengen. Hij vernietigde de gistingverwekkers mechanisch door ze fijn te wrijven en wist ook met dit poeder in voor gisting vatbare stoffen het gistingproces te doen optreden; zelfs gelukte hem zulks bij een temperatuur van 0°, waarbij geen noemenswaardige groei der gist plaats heeft.

Toen het plantaardig karakter der gist vaststond en men haar als een zwam, *Saccharomyces* Meyen geheeten, had leeren kennen, lag de vraag voor de hand, of dit de eenige gistplant was, dan wel of ook nog andere plantaardige organismen deze eigenschap bezaten. Het onderzoek heeft nog wel enkele zwammen leeren kennen, die onder zeer bijzondere omstandigheden en dan nog slechts in zeer geringe mate gisting kunnen te weeg brengen, doch geen enkel organisme werd tot heden ontdekt, dat dit vermogen in zulke hooge mate bezit als de *Gistzwam* (zie aldaar).

Men heeft, naar gelang van den aard der gistende stoffen, verschillende soorten van gisting. De belangrijkste is voorzerker de *alkoholische gisting*, omdat ze de grondslag is voor de bereiding van wijn, hier, brandewijn en hrood. Zij is om die reden met groote nauwkeurigheid onderzocht. Bij de alkoholische gisting ontleeft drnivesuiker in alkohol en koolzuur, benevens geringe hoeveelheden van andere alkoholen, glycerine en barnsteenzuur. Een bekend gistingverschijnsel is verder het znur worden van melk. Deze laatste bestaat, behalve uit water en boter, voornamelijk uit kaasstof, zouten en melksuiker $C_{12}H_{22}O_{11}$. Door de dampkringslncht komen de sporen (kiem) van een klein plantje in de melk, waardoor de melksuiker in melkznur $C_6H_{12}O_6$ verandert. Door dit znur wordt de kaasstof afgescheiden. Men zegt dan, dat de melk stremt. De *melkzure gisting* treedt in bij sniker, zetmeel, hontvezels enz. onder den invloed van fermenten, die slechts nevens de rottende, stikstofhondende organische stoffen optreden, en hondt op, wanneer de vloeistof na eenigen tijd te znur wordt; men moet daarom aan de suiker, welke de melkznurgisting zal ondergaan, krijt toevoegen, dat telkens het gevormde znur in een zont van melkznur omzet. Melkznur treedt ook op hij het maken van znurkool, hij het inleggen van augurken enz. Verder heeft men de *boterzure gisting*, welke men als een voortzetting der melkzure gisting kan beschouwen. Zij treedt in, wanneer men hij zetmeel, suiker enz. water giet, er wat bedorven kaas en krijt hijvoegt en het mengsel hij een temperatuur van 32° C. laat staan, waarbij onder ontwikkeling van waterstof en koolznur boterznur wordt gevormd. Eindelijk heeft men nog de *slijmgisting*, waarbij vele suikerhondende plantensappen, zoals die van suiker- en beetwortels enz., onder ontwikkeling van koolznur in een gomachtige zelfstandigheid overgaan, welke aan het sap een dikke, slijmige hoodanigheid geeft.

De biergist bestaat uit cellen, die een middelijn van 0,008 tot 0,014 mm. en een bol- of ei-vormige gedaante hebben. In elke cel onderscheidt

men den celwand en het protoplasma. De aard van den wand gelijkt op cellulose en wordt door de *Bary* bestempeld met den naam van *zoom-cellulose*. Het protoplasma reageert op dezelfde wijze als alle eiwitachtige lichamen.

De gist, welke zich in gistende vloeistoffen aan de oppervlakte verzamelt, draagt den naam van *boevngist*, terwijl men op den bodem der gistknipen de *ondergist* vindt. Tusschen die beide bestaat volgens *Rudolf Wagner* een aanmerkelijk verschil, hoewel zijn bewering, dat de boevngist uit ketenvormige celrijen en de ondergist uit enkelvoudige cellen bestaat, door *Hoffmann* bestriden is. Levende gistcellen, geschikt om te groeien en zich te vermenigvuldigen, zijn volstrekt noodig om snikerhondende vloeistoffen aan het gisten te brengen. Een niterst geringe hoeveelheid levende gistcellen is voldoende, om een daarvoor vatbare vloeistof te doen gisten. Alleen een snikerhondende vloeistof is vatbaar voor alkoholische gisting, zoals de most der hierbronwerijen, de most der brandewijnstokerijen en de wijnmost, welke, behalve suiker (dextrose of levulose), een voldoende hoeveelheid stikstofhondende verbindingen en zouten, vooral phosphaten en nitraten, bevatten tot voeding der cellen. Een scheikundig znivere suikeroplossing is derhalve niet voor gisting vatbaar. *Liebig* en anderen hebben beweerd, dat ook dextrine aan het gisten kan gebracht worden, en men moet zulks misschien zoo verklaren, dat de dextrine eerst in suiker wordt omgezet.

Gedurende de gisting vermeerderd de hoeveelheid gist en wel op kosten van een gedeelte der opgeloste suiker en van de voedende stof der gistcellen. De overhijvende suiker, ten bedrage van ongeveer 90 %, splitst zich hij de alkoholische gisting in koolznur, alkohol en foeseolie, benevens een geringe hoeveelheid glycerine en barnsteenzuur.

In de bakkerijen wordt zooveel gist gehruikt, dat de hierbrouwerijen in die behoefte niet kunnen voorzien. Daarom heeft men er voordeel in gevonden, de brandewijnstokerijen zoodaunig in te richten, dat het verkrigen van gist hoofdzak werd. Ook heeft men door gasontwikkende bijsengzels de gist trachten te vervangen, daar ruim 0,5 % van het hrood door de gistplantjes wordt vernietigd.

Om kunstmatige gist te verkrigen laat men gehroken gerst of rogge op de gewone wijze mouten, voegt er koolznur natrium en zwavelznur hij en laat het daarna gisten. De gist wordt vervolgens met een schuimlepel van de oppervlakte geschept, gewaschen en in zakken geperst totdat zij een stijf, kneedbaar deeg vormt. Vandaar de naam van *peragist*. Deze heeft een eigenaardigen reuk, naar dien van ooft zweemende, en kan op een koele plaats 2 of 3 weken goed hijvien. Door hijvoeging van zetmeel wordt zij veel beter.

Gistzwam (*Saccharomyces* *Mn.*), door *Kützling* onder den naam van *Cryptococcus Fermentum* tot de *Wieren* gebracht, is een plantengeslacht uit de klasse der *Zwammen* (*Fungi*). De gistzwam is het werkzaam bestanddeel van de gist en vertoont zich onder den mikroskoop als een opeenhooping van een groot aantal celletjes. De gistzwam bestaat uit teedere, bijna ronde

cellen met een korreligen inhoud, die zich verbaasend snel vermengtruidigen door het voortbrengen van jonge cellen door celdeeling, zoodat de gist schijnt gevormd te worden uit rijen aaneenschakelde cellen.

Git is een bruinkoolsoort en wel pekkool (zie *Brunkool*), die zich door groote hardheid en glans onderscheidt, gemakkelijk laat slijpen, snijden en op de draaibank bewerken en fraai gepolijst kan worden. Zij vindt veel toepassing tot het vervaardigen van allerlei sieraden, knopen, broches, rozenkransen enz. Dergelijke voorwerpen worden zelf ook met den naam git aangeduid. Dikwijls wordt de git nagemaakt en bestaat dan uit zwartgeverfd hardgummi. Deze *onachte git* is echter gemakkelijk door zijn geringere zwaarte van de echte te onderscheiden.

De gitindustrie is oud, want reeds in de 17de eeuw bestond in het tegenwoordige Fransche departement Ande een afzonderlijk gilde van git-rozenkrans-draaiers (patenôtriers en jais). Tegenwoordig is vooral de git van Whithy in Yorkshire (Engeland) beroemd.

Gitaar. Zie *Guitarre*.

Gitschin, in het Boheemsch *Jicin*, is de hoofdstad van het Boheemsche distrikt van dien naam, dat op 819 v. km. (1900) 101391 inwoners telt. Het ligt aan de Cydina en aan de spoorlijnen Gitschin—Woostromer en Nimburg—Gitschin, bestaat uit de eigenlijke stad en 4 voorsteden met (1900) 9790 inwoners. Men vindt er een voormalig college der Jezuiten (thans een kazerne), een gymnasium, onderscheiden andere scholen en een fraaie hoofdkerk, naar het model van die van San Jago de Compostella in Spanje gebouwd; verder suiker-, papier-, carton- en sodawaterfabrieken, een brouwerij en druk bezochte graanmarkten.

De stad was vroeger de residentie van den hertog van Friedland. Wallenstein bouwde er 1623—1630 een prachtig kasteel, dat thans aan vorst Trautmannsdorff behoort. Daar woonde in 1813 gedurende vijf weken keizer Frana, terwijl Metternich, Nesselrode en von Humboldt er de Heilige Alliantie onderteekenden in een vertrek, dat volgens een vastgestelde schikking steeds in hetzelfde toestand moet blijven. Verder is dit stadje bekend geworden in den Pruisisch-Oostenrijkschen Oorlog van 1866 door het gevecht van den 29sten Juni. Op dien dag had de 5de Pruisische divisie van Tümppling bevel ontvangen Gitschin te bezetten. De generaal verdeelde zijn leger in 3 colonnes. De middelste veroverde Podulsch, maar stiet het hoofd voor Brada, terwijl de rechtercolonne in het bosch een aanmerkelijk voordeel op de Oostenrijkers behaalde en de linker hun des avonds de dorpen Zames en Dilets ontrukte, hij welke gelegenheid het 1ste bataljon Saksische jagers door de Oostenrijkers voor Pruisen gebonden en sterk beschoten werd. Zoo was de toestand op het oorlogsveld des avonds te 7^u 1re nmr; toen noodzaakte een bevel van den reidingsmeester Benedek den kroonprins om een einde te maken aan het gevecht. De strijd werd besloten met het bestormen der positie aan den Priwysin door generaal Tümppling en door een gerecht gedurende den nacht, waarbij 3 Oostenrijksche bataljons werden gevangen genomen. Verder ontstonden er 2 straatgevechten in Gitschin.

Het gevecht bij Gitschin, waarbij de Pruisen 43 officieren en 1086 man, de Saksen 27 officieren en 566 man en de Oostenrijkers bijna 120 officieren en ongeveer 8400 man verloren, was het slot van den veldtocht op het gebied van de Ieer. Doordien Benedek of eigenlijk Clam-Gallas, die later voor den krijgstraad geroepen, maar vrijgesproken werd, hier de nederlaag leed, was de vereniging mogelijk van het eerste en tweede Pruisische legerkorps, gevolgd door de overwinning bij Königgrätz.

Giudici, Paolo Emiliani, een Italiaansch schrijver, geboren te Mussomeli op Sicilië, den 13^{den} Juni 1812, behoorde tot den kring der vaderlandslievende Italianen, die met geestdrift en volharding, in weerwil van alle vervolgingen, de vrijheid, eenheid en groothed van Italië bevorderden. Giudici, door sommigen de Italiaansche Gervinus genoemd, was gesproken niet een aanzienlijk, maar verarmd geslacht. Reeds vroeg onderscheidde hij zich door een uitstekend aanleg. Op 17-jarigen leeftijd dichtte hij onderscheiden toneelstukken, die hij evenwel verbrandde, en toen hij, in weerwil van zijn afkeer voor den geestelijken stand bestemd, te Palermo in het Dominicaner klooster werd gebracht, oefende hij zich met zoo goed gevolg in het teekenen, schilderen en graveeren, dat een uitgewekene, ridder Annibale Emiliani, hem beehlzaam was om nit het klooster te vinchten en naar Livorno te ontsnappen. Hij werd door Emiliani als zoon aangenomen en woonde sedert 1840 bij afwisseling te Florence en te Pisa. Niet tevreden met de vroegere oppervlakkige behandeling van de geschiedenis der Italiaansche letterkunde, ging hij aan den arbeid en leverde na een vierjarige bronnenstudie zijn beroemde: „Storia della letteratura Italiana“ (2 dln., 1854). De omwentelingstijd van 1848 noopte hem, om zich hoofdzakelijk bij de dagbladders te bepalen. In dat jaar verscheen echter ook zijn „Filosofia politica del Brougham“. Toen de revolutie uitgebarsten en de groothertog vertrokken was, benoemde het Voorloopig Bewind hem tot hoogleeraar in de aesthetica te Pisa (1849), doch bij den aanvang der restauratielegde hij deze betrekking neder. Gedurende den somberen staatkundigen tijd, welke tot aan het jaar 1859 verliep, hield hij zich nitsluitend bezig met de beoefening der wetenschap. Alsmn verscheen zijn: „Storia dei comuni italiani“ (3 dln., 1851, nitgebreider in 1866), alsmede een vertaling der „History of England“ van Macaulay. In het jaar 1858 werd zijn afkeer voor de vreemdeelingen krachtig opgewekt, en in een reeks artikelen, in een Londensch dagblad geplaatst, bracht hij de misbruiken aan den dag der regering van den groothertog en bevooroder niet weinig het verzet der openbare meening tegen Oostenrijk. In 1859 werd hij, als opvolger van Niccolini, hoogleeraar in de aesthetica aan de Academie van Schoone Kunsten te Florence en bekleedde die betrekking tot aan zijn dood. Hij gaf een „Storia del teatro italiano“ (1860) en den roman „Beppe Arpia“ (1851) in het licht en kreeg in 1867 zitting in de Kamer van Afgevaardigden. Zijn gezamenlijke werken zijn in de „Biblioteca nazionale di Firenze“ opgenomen. Hij overleed te Turnbridge den 8sten September 1872.

Giuliani, Giambattista, een Italiaansch letterkundige, vooral als commentator van *Dante*, werd geboren den 4ten Junij 1818 te Canelli bij Asti, ombeside den geestelijken stand en gaf aan verschillende scholen onderwijs in de wis- en natuurkunde, eerst te Rome en toen te Lugano, waar hij in 1841 een „Trattato elementare di algebra“ in het licht gaf. Om redenen van gezondheid moest hij zijn leeraarsbetrekking laten varen, maar vond berstel in het zachte klimaat van Napels. In 1843 vertrok hij weder naar Rome en wijdde zich nagenoeg uitsluitend aan de studie van *Dante*. Weldra legde hij over dezen drie verhandelingen ter perse, gevolgd door een: „Saggio di un nuovo commento della Commedia di Dante“ (1845). In 1847 kreeg hij aan de universiteit te Genua een leerstoel in de wijsbegeerte en later in de kanselwespreekbeoefening. Hij nam levendig deel aan de politieke volksbeweging en oen reis naar Toskane gaf aanleiding tot het schrijven van zijn „Lettere sul vivente linguaggio della Toscana“ (1865) en tot het werk: „Moralità e poesia del vivente linguaggio toscano“ (1871). Verder leverde hij: „Alcune prose“ (1851), „Metodo di commentare la Divina Commedia“ (2de druk, 1861), „Delle benemerienze di Dante verso l'Italia e la civiltà“ (1860), „La Vita Nuova e il Canzoniere di Dante Alighieri ridotti a miglior lezione e commentati“ (3de druk, 1884), „Arte, patria e religione“ (1870), „Il Convito di Dante Alighieri reintegrato nel testo con nuovi commenti“ 2 dln., 1874), „Opera latine di Dante Alighieri reintegrate nel testo con nuovi commenti“ (2 dln., 1878—1832), „La Commedia di Dante Alighieri raffermata nel testo giusta la ragione critica e l'arte dell'autore“ (1880) en „Delizie del parlare toscano“ (2 dln., 1884). Van zijn nog niet gedrukt hoofdwerk, een commentaar op *Dante's* „Divina Commedia“, zijn talrijke brokstukken in Italiaansche en Duitse tidschriften verschenen. Hij overleed te Florence den 11ten Januarij 1884.

Giuliani, Giambattista Carlo, graaf, een Italiaansch schrijver, geboren te Verona den 22^{den} April 1810, studeerde te Rome, werd in 1836 dombeer en bibliothecaris der Biblioteca Capitolare te Verona, waar hij den 4ten Februarij 1892 overleed. Hij schreef: „Memoria bibliografica Dantesca“ (1865), „Sopra un codice di rime stimate inedite dell'Alighieri“ (1865), „Cinque discorsi dell'Alighieri della sua statua in Verona“ (1865—1868), „Degli studii di filologia comparata“ (1866), „Colpo d'occhio sulle biblioteche d'Italia“ (1867), „Trattato dei ritmi volgari di Gidino da Sommacampagna“ (1870), „Il libro di Teodoro“ (1870), „Delle emigrazioni letterarie italiane“ (1871), „Bibliografia del dialetto veronese“ (1872), „Storia della musica sacra in Verona“ (2 dln., 1874—1879), „Della letteratura veronese e delle sue opere a stampa al cadere del secolo XV“ (1876), „Francesco Petrarca e la sua scoperta delle epistole di M. T. Cicerone in Verona“ (1876), „Diplomi imperiali recentemente scoperti“ (1879), „Monumenti per la storia veronese“ (1880), „La conversione di San Paolo ed il suo apostolato“ (1881), „Istoria monumentale letteraria, paleografica della Capitolare Biblioteca di Verona“ (1882), „Documenti che si riferiscono alla storia della Capitolare eto“ (1884), „Gli Anonimi vero-

nesi“ (1885) en „Bibliografia Maffejana“ (1885).

Giulietti, G. M., een Italiaansch ontdekkingsreiziger, geboren in 1848 te Casteggio, bezocht in 1868 met markies *Antinori* de Assabhai. In 1879 maakte hij deel uit van de wetenschappelijke commissie, uitgezonden tot een onderzoek der aangrenzende landen dezer baai, die in 1881 door Italië werd in bezit genomen. Tegen het einde van 1879 volbracht hij een tocht van Zeila naar Harar, keerde vervolgens terug naar Italië en belaste zich in het voorjaar van 1881 met de leiding eener expeditie, om den loop der rivieren Hawasj en Goelima op te nemen. Den 24^{en} Mei vertrok hij van Beiloel, maar werd met zijn reisgenooten, soldaten der Italiaansche marine, reeds tegen het einde van die maand, vermoedelijk bij Daddalo, niet ver van Maskaa, vermoord. De mededeelingen omtrent zijn reizen verschenen in het „Bolletino della società geografica italiana“, in den „Cosmos“ en in den „Esploratore“.

Giulio Romano of *Julius Romanus*, eigenlijk *Giulio Pippi*, een Italiaansch schildor en architect, werd geboren te Rome in 1492 en was een leerling van *Raffaël*. Hij was bezielde met een kalmen, maar stontmoedigen geest, zoodat hij van de verschillende wegen, door dezen leermeester geopend, bij voorkeur dien betrad, welke naar de zijde der antieken leidde. Hij verwijderde zich later langzamerhand van de godsdiensige kunst en verrielt ten laatste tot een soort van sneelschilderkunst. Vooral ook mnnte hij uit als bouwmeester en deed prachtige kastoelen en buitenverblijven verrijzen. Intusschen wees hij de opdracht, om den bouw der St. Pieterskerk na den dood van *Sangallo* voort te zetten, van de hand. *Giulio* stond *Raffaël* trouw ter zijde bij het schilderen van de „Heilige familie“ in het Louvre, van de „Kroning van Maria“ en van de „Transfiguratie“ in het Vaticaan, alsmede bij het vervaardigen van da fresco's in het Vaticaan en in den Palazzo-Farnese. Tot de zelfstandige werken van *Giulio Romano* behooren de keurige versieringen der Villa-Madama en Villa-Lante, welke hij zelf gebouwd had. Eerstgenoemde heeft echter thans groote veranderingen ondergaan. Van zijn altaarstukken wordt de „Steeniging van Stefanus“ in de kerk van dien Heilige te Genua zeer geroemd. Een zeer bekende schilderij van dien meester is een „Heilige Familie“ te Dreden, waarop *Maria* gereed staat om het kind te waschen; dit laatste bevindt zich in een waschbekken en wordt door den kleinen *Johannes* schertsende wijze met water besproeid. Na den dood van *Raffaël* verliet hij allengs deze richting, vooral toen hij in 1524 geboor gaf aan de uitnodiging van markies *Federigo Gonzaga*, om zich naar Mantua te begeven. Daar bouwde hij onderscheiden kerken en paleizen, versierde ze met groote fresco's en verzamelde een aanzienlijk gotal leerlingen om zich heen. Voor zijn begunstiger stichtte hij den beroemde Palazzo del Te, dien hij met een menigte schilderijen (Giganten, heftiges geschiedenissen der goden, Amor en Psyche) versierde. In deze voorstellingen is iets fantastisch, en men merkt op, dat de meester meer en meer onverschillig werd voor edele vormen en voor het verhevene in de kunst. In een afzonderlijk vertrek

schilderde hij den „Triumftocht van den Dnitschen keizer Sigismund" en hij kon daarvan wel dra een levende voorstelling geven, daar hij bij den intocht van Karel V in Mantua met de leiding der feestelijkheden was belast. Verder heeft hij niet weinig medegewerkt tot verfraaiing dier stad, terwijl bijna geheel Lombardij gebruik maakte van zijn bekwaamheid als bonkwindige. Hij overleed den 1sten November 1546. Naar zijn meestberoemde stukken zijn gravures vervaardigd.

Giunta, in Spanje *Junti*, *Junta*, *Juncta* en *Zonta* geboeten, als geslachtsnaam *Giunti*, is de naam van een oude boekdrukkersfamilie, niet uit Lyon, zooals sommigen beweerd hebben, maar uit Florence afkomstig. Hier althans wordt zij in 1332 reeds vermeld en zien wij haar in 1480 bij decreet onder de patricische geslachten opgesomd. Sedert het einde der 15^{den} eeuw vinden wij leden dier familie als boekhandelaars en boekverkoopers te Venetië, te Florence, vervolgens te Lyon en eindelijk te Burgos, Salamanca en Madrid. De oudste drukkerij schijnt de Venetiaansche te wezen; zij werd gesticht door *Luca Antonio Giunta*, die omstreeks het jaar 1480 van Florence daarheen vertrok, zieb eerst met den boekhandel bezig hield en in 1499 een drukkerij aanschafte. Het eerste voortbrengsel zijner pers zijn „*Politiani constitutiones ordinis Carmelitum*" en het laatste dagteekent van 1537, zijn sterfjaar. De zaak is onder de firma *Heredes L. A. de Giunta* door zijn zoon *Tommaso* voortgezet, doch de drukkerij werd in 1557 een prooi der vlammen. Van dat jaar schijnt dan ook het laatste boek te wezen, dat hij den gedrukt werd. De Venetiaansche Giunta-uitgaven munten niet uit boven de voortbrengselen van andere drukkerijen van dien tijd te Venetië en staan, wat letter en papier betreft, ver beneden de voortbrengselen van *Manucci* en *Giolito*. Perkament-drukken schijnen zij niet te hebben geleverd, en zeer weinig Grieksche. De belangrijkste aldaar gedrukte werken zijn een uitgave van *Cicero*, van *Victorius* en eenige kerkboeken. — *Filippo Giunta*, een broederszoon van *Luca Antonio* en geboren in 1450, stichtte in zijn geboorteplaats, Florence, eveneens een drukkerij en leverde als eerste werk „*Zenobii proverbia*" (1497) met de letters van den in 1488 verschenen Florentijnschen *Homerus*. Hij overleed den 16^{den} September 1517, en de zaak werd eerst door zijn zonen *Benedetto* en *Bernardo* en later door de erfenamen van deze beiden voortgezet. Het laatste boek uit deze drukkerij bevatte waarschijnlijk de „*Rime*" (1623) van *Buonarroti*. De letters doen niet onder voor die van *Manucci*, maar papier, inkt en bewerking zijn minder goed, dan bij de uitgaven van *Aldus*. Verder heeft die drukkerij te Florence ook folio's en perkamentdrukken achtergelaten. Waarschijnlijk bezaten de *Giunta's* een lettergieterij te Florence, waaruit zieb al de drukkers daar ter stede van den benodigden voorraad voorzagen. — Door *Jacopo de Giunta*, die zieb in 1519 nog te Venetië bevond, maar in 1520 te Lyon als boekverkooper gevestigd was, werd alhier in 1527 een drukkerij gesticht, die na zijn dood (1548) door zijn erfenamen werd voortgezet en in 1592 nog niet was opgeheven. — Uit Burgos heeft men uitgaven van *Juan Junta* van 1526, 1528 en 1561, en van *Filippo Junta* van 1534 tot 1593.

Te Salamanca drukte van 1534 tot 1552 *Juan de Junta*, en in 1582 *Luca Junta*; eindelijk te Madrid in 1595 *Giulio Giunta*, die den 27sten Januari 1618 overleed, — en daarna *Thomas Junta of Junti* van 1594 tot 1624. Laatstgenoemde werd in 1621 tot boekdrukker des konings benoemd.

Giuppana, in de volkstaal *Sipán*, is de naam van een eiland in de Adriatische Zee. Het behoort tot het Dalmatisch district Ragusa, heeft een oppervlakte van 17,4 v.km., is door steile kusten omzoomd en in het midden onvruchtbaar. Het bezit de havens San Giorgio en San Luca en telt (1900) 1048 inwoners.

Giurgewo of *Gioergewo*, in het Roemeensch *Gioergioe*, is de hoofdstad van het district *Vladsjaka* in Roemenië. Zij ligt op den linkeroever van de Donau tegenover Roestajok, aan de spoorlijnen Boekarest—Varna en Giurgewo—Zimnicea en telt (1899) 13978 inwoners. De stad heeft 7 kerken, een hospitaal, 3 kazernen en een gymnasium. Giurgewo vormt een belangrijke aanlegplaats voor stoomboten, tot zekere hoogte de haven van Boekarest. Als landingsplaats bij hoog water dient het 4 km. verwijderde Smardu. In 1900 droeg het havenverkeer 4322 schepen met 703224 ton. De voornaamste nitvoerartikelen zijn graan, zout en petroleum.

De stad werd in de 14de eeuw door Genueezen gesticht en in 1594 door *Michael*, hospodar van Walachije, veroverd. In haar nabijheid bebaalde deze met *Sigmund Bathory* den 27sten October 1595 een groote overwinning op *Sinaw-Pasja*, en den 26sten Februari 1770 werd zij door de Russen, na de nederlaag der Turken, hersteld en verbrand. In Maart 1771 kwam zij bij capitulatie nogmaals in het bezit der Russen, en eenige maanden later viel zij in de handen der Turken, die haar echter weldra ontruimden. Den 30sten Mei 1772 werd er een wapenstilstand gesloten, en den 3^{den} Februari 1773 behaalde de Russische generaal *Romanow* een overwinning op de Seraskiera. De Oostenrijkers belegerden de stad in Juni 1790 en sloten er den 19^{den} September daaraanvolgende een wapenstilstand met de Porte. In 1807 behaalden de Russen er onder *Michelsons* een overwinning en dwongen haar den 1sten April 1809 tot overgave. Ook den 27sten September 1810 kwam zij in banden der Russen. In 1811 bad er tusschen Turkije en Rusland een vredescongres plaats, dat echter in 1812 naar Boekarest verlegd werd. In het najaar van 1853 werd zij door de Russen bezet, die echter niet konden verhinderen, dat de Turken over de rivier trokken. Nadat deze laatste door het gevecht van den 5^{den} Februari 1854 tot den aftocht gedwongen waren, ontruimden de Russen de stad. Eindelijk werden den 7^{den} Juli 1854 de Russen onder generaal *Soimonow* hier door de Turken onder *Omar-Pasja* teruggeslagen. In den Russisch-Turkschen Oorlog van 1877—1878 was Giurgewo een belangrijke stapelplaats, waaruit het Russische leger werd geproviandeerd.

Giusti, *Giuseppe*, een Italiaansch dichter, werd geboren den 13^{den} Mei 1809 in het vlek Monsummano bij Pistoja, studeerde te Pisa in de rechten en vestigde zich vervolgens te Florence, waar hij onder leiding van den advocaat *Capoquadi*, later minister van Justitie, werkzaam was. Hij

toonde zich echter weinig genegen tot de praktijk en zijn wankelende gezondheid, alsmede een telergestelde liefde maakten hem nog meer afkeerig daarvan. Met grooten ijver daarentegen wijde hij zich aan de dichtkunst. Reeds in 1845 waren talrijke afschriften verspreid van zijn gedicht op den dood van keizer *Frans I* („Il dies irae"). Zoo stont en vrij had zich, wat vorm en inhoud betreft, in Italië niemand nog durven niten. Weldra volgden in denzelfden trant: „Insulto", „Legge penale per gl'impiegati" (1835), tegen de bureaucratie gericht, „Lo stivale" (1836), waarin hij de nationale onafhankelijkheid van Italië verheerlijkte, „Incoronazione" (1839), „Vestizione d'un cavaliere" (1839), een satire op de zucht naar ridderorden, en vooral „Girella" (1840), een geeseling der politieke weerbanen. Weldra waren zijn gedichten, hoewel ongedrukt en zonder naam van den vervaardiger, van de Alpen tot aan den Etna algemeen gelezen en bewonderd. In de volgende jaren dichtte hij o.a. „Bello", en „Scritta" (beide in 1841), „Renoma d'un cantante" en „I Brindisi" (beide in 1843), waarin de zucht om Frankrijk na te volgen en de zeden der ultramontanen werden geëeseld, „Gli umanitari" (1841), en „Gli immobili ed i semoventi" (1841), tegen de herenschimmen der socialisten, en „La terra dei morti" (1841), tegen *Lamarine* gericht. Toen hij in 1844 te Livorno de baden gebruikte, verscheen een gehrekkige en verminakte uitgave van zijn gedichten onder den titel: „Poesie d'un Italiano", zoodat hij zich genoodzaakt zag, zelf een goede nitgave van zijn „Versi" (1845) in gereedheid te brengen. In dat jaar dichtte hij: „Il papato di Prete Pero", en in „Gingillino" beschreef hij den levensloop van een Toskaansch staatsambtenaar van de wieg tot aan het graf. Daar hij een voorstander was van een zeer gematigd liberalisme, richtte hij zijn satiren eveneens tegen het „Jonge Italië". Uit dien tijd dateeren „Sant' Amrogio" en „Il sortilegio" (1844). Toen na de troonsbeklimming van *Pius IX* een nieuw tijdperk voor Italië scheen aan te breken, baarden zijn gedichten: „Il congresso dei Birri" en „Spettri del 4 Settembre" veel opzien. In 1848 werd hij lid van de Toskaansche Kamer van Afgevaardigden; hij voerde er zelden het woord, maar als hij sprak, onderscheidde hij zich door zijn treffende en kernachtige taal. In den zomer van 1849 gevoelde hij zich zeer ziek en begaf zich naar de baden van Viareggio, en hij overleed den 31sten Maart 1850 in het paleis van *Gino Capponi* te Florence. Zijn bekeledichten, waarin hij de jniste nitdrukkingen aan de volkstaal ontleende, hebben een belangrijken invloed gehad op de gemoederen in Italië. Een meer volledige verzameling zijner „Versi" verscheen te Florence in 1850. Zij bevat 87 gedichten, maar werd aanstonds in beslag genomen. Toch kwam er in 1856 een tweede in het licht, en deze werd in 1859 uit zijn nalatenschap vermoederd en nogmaals gedrukt. Ook heeft men een verzameling van spreekwoorden, benevens een aantal brieven van zijn hand in het licht gegeven. *Giusti's* „Vita, scritta da lui medesimo" werd door *Biagi* (1886), zijn „Memorie inedite" door *Martini* (1890) nitgegeven. Een monument te zijner eer werd den 20sten Juli 1879 te Monsummano onthuld.

Givet, een stad in het Fransche departement Ardennes, ligt op beide oevers van de Maas, waarover een steenen brug leidt, aan de Oosterspoorlijn en telt (1901) 6698 inwoners. De stad heeft vestingwerken (waaronder het fort Charlemont), twee gedenkteekenen voor den componist *Méhul* en fabricage van potlooden, ijzer- en koperwaren en zeep. De vestingwerken werden door *Karel V* aangelegd en door *Vauban* verhoogd. Givet behoorde tot 1678 aan de Spaansche Nederlanden.

Givors, een stad in het Fransche departement Rhône, ligt aan de samenvloeiing van de Rhône met den Gier en het Kanaal van Givors, aan de spoorlijn naar Lyon en telt (1901) 11125 inwoners. De stad heeft ruïnes van een kasteel, glasblazerijen, zijdeververijen en weverijen, hoogovens en handel in steenkolen.

Gizeh of *Gizeh*, een aanzienlijke, voorheen door de Mamelukken versterkte plaats, ligt op den linkeroever van den Nijl tegenover Oud-Kairo. Zij is de hoofdstad eener evenzoo genaamde provincie en de zetel van een moedir. Zij is de aanlegplaats van alle reizigers, die van Kairo de groote pyramiden willen bezoeken, waarom dese de „Pyramiden van Gizeh" genoemd worden, hoewel zij nog 8 km. en ten tijde der overstroming, wegens den te maken omweg, dubbel zoo ver van Gizeh verwijderd zijn. De stad, die een museum van Egyptische ondheden (zie de afb.) bezit, telt 16877 inwoners.

Museum van Gizeh.

Gjellerup, *Karl Adolf*, een Deensch romanschrijver, werd geboren den 2^{den} Juni 1857 te Røhde, studeerde te Kopenhagen in de theologie, maar hield zich hoofdzakelijk bezig met Duitache letterkunde. Niettemin legde hij zijn examens af en reeds zes weken daarna verscheen zijn eerste roman: „En Idealist" onder den schnilnaam *Ergonomos*. Daardoor kwam hij in betrekking met *Georg Brandes* en met *Höfding*. Nadat hij een beoordeelend werk geschreven had over „Den Tubingake Skole" (de Tübingen school), leverde hij den tweeden roman: „Det unge Danmark" (Het jonge Denemarken, 1879), welke getuigenis gaf van zijn moderne richting. Aan dezen ontleende hij de stof voor zijn roman „Antigones" (1880). Verder schreef hij „Arvelighed og Moral" (1881), een onderzoek naar het gewicht der theorie van erfelijkheid voor de beginselen der se-

deleer, de romans „Germanerues Loerling" (1882), „Minna" (1889), „Wuthorn" (1883), „Kong Hjarne Skjald" (1893), „Ved-Groendsen" (1897), de novellen „Romulus" (2de druk, 1889), „G-dar" (1883), „Ti Kroner" (1883), „Pastor Mors" (1894) en „Das Briefconvent" (1898), de aesthetische studie „Richard Wagner's hant Hovedvoerk Nibelungens Ring" (1890) en de reisbeschrijvingen „En klassik Maaned" (1884) en „Vandresareet" (1885). In zijn drama's „Brynnbild" (1884), „St. Just" (1886), „Thamyris" (1887), „Hagbard og Signe" (1888), „Hans Excellence" (1895) en „Gift og Modgift" (1898) volgt hij de Grieken na.

Gjergjevic, Vladimir, een Servisch arts en staatsman, werd geboren den 21sten November 1844 te Belgrado, stondeerde te Weenen, was werkzaam in de hospitalen te Praag en te Weenen nam deel aan den Fransch-Duitschen Oorlog (1870—1871) in het Duitse leger en schreef daarover een bundel brieven (1872). Daarop keerde hij terug naar Belgrado, werd in 1873 lijfarts van den vorst, woonde den oorlog bij tegen Turkije en werd in 1879 chef der geneeskundige afdeeling bij het Departement van Binnenlandsche Zaken. Hij schreef en vertaalde in het Servisch een reeks geneeskundige werken, stichtte een vereeniging van geneeskundigen, leverde voorts het belangrijk werk: „Die Entwicklung der öffentlichen Gesundheitspflege im Serbischen Königreich vom 12. Jahrh. bis 1883" (1883), alsmede onderscheiden novellen en letterkundige schetsen, den roman „Stephan Dusan", een drama en redigeerde langen tijd het maandelijks uitkomende tijdschrift: „Otacina" (Vaderland). Later bewoog **Gjergjevic**, die zich bij de vooruitstrevenden had aangesloten, zich in de politiek, was meermalen minister en bekleedde 1894—1896 het belangrijke ambt van gezant te Konstantinopel. In 1897 werd hij belast met de vorming van een nieuw kabinet, waarin hij de portefeuille van Buitenlandsche Zaken nam. In Juli 1900 trad hij af, daar hij de verlating van den koning met **Draga Maachim** afkeerde.

Gjowal, Karel Christoffel, een Zweedsch letterkundige, geboren den 10^{den} Februari 1731, was bibliotheecaris des konings en de eerste, die een Zweedsch tijdschrift in het licht deed verschijnen, dat van 1755 tot 1761 onder den titel „Mercurius" grooten opgang maakte. Hij leverde verder 2 belangrijke verzamelingen — een van 5 en een van 2 deelen — van stukken, die betrekking hebben op de geschiedenis van Zweden. In 1769 gaf hij eenige staatkundige geschriften in het licht, stichtte in 1781 een opvoedingsmaatschappij, waarvoor hij onderscheiden werken vertaalde, en werd eindelijk boekhandelaar. Vele belangrijke geschriften van Zweedsche geleerden werden nu door hem uitgegeven, en men heeft van zijn hand een verzameling brieven in 5 deelen. Hij overleed den 20sten Augustus 1811.

Glacieleder is het nit de zachte huiden van lammeren (schapen en geiten)bereide leder, waaruit handchoenen vervaardigd worden.

Glacietaaltd. Zie *IJstijd*.

Glacis. Hieronder verstaat men in de duurzame versterkingskunst een aarden wal, welke voor den bedekten weg is gelegen en met een lauwe helling in het voorterrein overgaat. Het

heeft ten doel de doode hoeken vóór den wal weg te nemen en zoodoende een bestrijking van het voorterrein mogelijk te maken. Verder dient het als borstwering voor den bedekten weg en bemoeilijkt het vernielen van de escarpuren door geschutvuur. De helling van het glacis wordt zoodanig genomen, dat het verlengde van het bovenvlak het hiemtalnd van den hoofdwal ter hoogte van de zolen der schietgaten snijdt. Soms tijds heeft het glacis slechts over een zekere breedte de aangegeven helling en voorts een gewoon talnd. In laag terrein wordt voor de forten, ten plaatse waar het glacis in het maaveld overgaat, dikwijls een voorgracht aangetroffen, die de nadering van den vijand bemoeilijkt. Het glacis wordt meestal met struiken beplant. Bij het begin van een beleg worden de takken tot bij den grond afgesneden, de overgebleven stompvormen dan na aangepunt en met prikkeldraad verbonden te zijn een krachtige versperding welke een bestorming zeer lastig maakt.

Volgens sommigen is de waarde van het glacis met bedekten weg bij moderne vestingen zeer verminderd, daar de kring van forten toelaat het geheele terrein tot het doen van nitvallen te benutten, zij willen het dan ook of geheel weglaten of het beperken tot een smalle weg zonder meer, om de vesting. Anderen daarentegen kennen in verband met de nabijverdediging van een fort er ook nu nog hooge waarde aan toe.

Veldwerken worden vóór de borstwering eveneens van een glacisvormige verhooging voorzien.

Gladbach of *München-Gladbach* is een fabrieksstad in het gelijknamige arrondissement van het Pruisische district Düsseldorf. Zij ligt aan de Niers, aan de spoorlijnen Aken—Düsseldorf, Gladbach—Dahlheim, Gladbach—Venlo, Gladbach—Duisburg, Rheidt—Krefeld en Gladbach—Stolberg en telt (1905) 60714 inwoners (1880: 37387). Men heeft er een ruitersstandbeeld van **Wilhelm I**, een van **Bismarck**, 9 Katholieke kerken, waaronder de dom met Gotisch koor en Romaansch schip (13de eeuw) en een krypt (8de eeuw), 2 kloosters, 1 Protestantse kerk en 1 synagoge, een gymnasium (reeds in 1315 door de Benedictijnen gesticht), een hoogere burger-school, ook een voor meisjes en talrijke vakscholen, 2 ziekenhuizen, een abattoir enz. Gladbach is de hoofdzetel van de katoenindustrie in de Rijnstreek, en heeft over de 80 spinnerijen met ongeveer 160000 getonwen, talrijke weverijen, ververijen, drukkerijen, bleekkerijen, fabrieken voor halftijden, wollen en halfwollen goederen, ijzergieterijen, machines- en ketelfabrieken, boekbinderijen en talrijke andere fabrieken. Het aantal arbeiders bedraagt ongeveer 16200.

Gladbach is zeer oud en wordt reeds vermeld in de dagen van **Karel den Grooten**. Er was vroeger een beroemde abdij der Benedictijnen, in 972 door **Gero**, aartsbisschop van Keulen, gesticht. In de Middeleeuwen waren vlasbouw en linnenhandel zeer belangrijk; de katoenweverij werd er in het laatst der 18de eeuw, de katoenspinnerij in 1807 ingevoerd. Het arrondissement Gladbach telt op 228 v.km. (1900) 127899 inwoners.

Een ander Gladbach, *Bergisch-Gladbach* genaamd, ligt in het arrondissement Mühlheim in het regeringsdistrict Keulen en telt (1905)

13411 inwoners. In haar nabijheid verheft zich het dorp Bensberg met een groot kasteel, dat in 1710 door den koning van de Palts gesticht is en 256 vertrekken bevat. Het is door de Pruisische regering ingericht tot een militaire school. De stad zelf heeft fabrikatie van papier, machines en ijzerwaren, spinnerij, een ijzergieterij, knutfabrieken enz.

Gladdekkorvet. Zie *Korvet*.

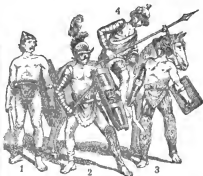
Gladhaal. Zie *Haarischien*.

Gladiatoren of **zwaardvechters** (afkomstig van *gladius* = zwaard) is de naam van hen, die in de kampspelen der oude Romeinen op leven en dood strijd voerden. Het schijnt, dat die spelen oorspronkelijk te huis behoorden in Etrurië en aldaar bij lijkeesten in de plaats waren gekomen van de voormalige menschenoffers. Intusschen had men er ook elders in Italië, bijv. te Capua. Te Rome werden het eerst in het jaar 264 v. Chr., op last van *Marcus* en *Decimus Brutus*, zwaardspelen gehouden bij de begrafenis van hun vader. Weldra gesebedde dit vaker, meestal zonder bepaalde aanleiding, en dit gebruik breidde zich uit van Rome naar de provinciën. In de laatste eeuw der Republiek en ten tijde der keizers behoorden de gladiatorengevechten tot de volksvermaken, die door hooge ambtenaren of keizers werden gegeven, om zich populair te maken. In het jaar 183 v. Chr. stredden bij een begrafenis 120 man. *Augustus* besloot, dat ook bij de beide zwaardgevechten, jaarlijks vanwege de praetores gegeven, het aantal strijders niet grooter zou zijn. Voor dien tijd echter was reeds veel grooter aantal in het strijdperk getreden, en dat cijfer vermeerderde aanmerkelijk onder de volgende keizers, vooral onder *Caligula*, *Claudius*, *Nero*, *Trajanus*, *Hadrianus* en *Commodus*, welke laatste zelf als zwaardvechter optrad. Ten tijde van *Trajanus* hield men gedurende 123 dagen achtereenvolgende gevechten van wilde dieren en gladiatoren, waarin 11000 dieren gedood werden en 10000 gladiatoren stredden. *Gordianus* deed in 12 spelen, die hij als *aedilis* verordende, nooit minder dan 150 paren zwaardvechters, somtijds ook 600, in het strijdperk verschijnen.

In den vroegsten tijd werden deze spelen gehouden op het Forum, en bij begrafenis en stredden *busuarri* onmiddellijk vóór den brandstapel (*busium*). Later werden voor de zwaardvechters amphitheaters opgericht. De zwaardvechters waren meestal slaven, vooral krijgsvanvangenen. Zij werden in benden (*familiae*) te Rome en in andere steden, vooral te Capua en Ravenna in bepaalde inrichtingen onder de leiding van opzichters (*lanistae*) geoeftend, die in het verbrenen of verkoopen van zwaardvechters een winstgevend bedrijf vonden of in dienst stonden van aanzienlijke Romeinen, die zulke geoeftende strijders in den burgeroorlog gebruikten. *Clodius* en *Milo* werden er door gesteund en *Caesar* hield te Capua een menigte, wellicht 5000, zwaardvechters.

Men had verschillende soorten van zwaardvechters naar gelang van de wapens en de wijze van vechten. In hoofdzaak kan men licht- en zwaargewapenden onderscheiden. Tot de eersten behooren de *retiarri*, die als beschutting niets droegen dan een mouw aan den linkerarm met een over den schouder in de hoogte staand stuk leder en met een net, dat zij om hun tegenstander

trachtten te werpen, een drietand en een dolk gewapend waren. Verder waren de *velites* en *secutores* licht gewapend. Zwaar gewapend waren de *Galli* en *Myrmidones*, verder de *Sannites*, kenbaar aan hun groot, vierhoekig schild, en de *Thracers* met hun klein schild en gebogen zwaard. Het zwaarst gewapend waren de *hoplomachi* (zie de afb.). Bijna alle gladiatoren, die soms ook te paard stredden, droegen helmen, waardoor zij zoo goed als niets konden zien. De spelen, vooral door

Gladiatoren: 1. Gallische nitrusting; 2. Samnietische; 3. Thracische; 4. Gladiator te paard.

libelli (boekjes, programma's) bekend gemaakt. namen gewoonlijk een aanvang met stompe wapens; daarna echter greep men naar de scherpe wapens, om op leven en dood te strijden. Intusschen kon de zwaargewonde door den wil van het volk en van den keizer, alsmede van den eigenaar, gered worden van den dood. Overwinnende gladiatoren werden tot belooning met eerekransen en geld begiftigd. Waren zij ond geworden in hun bedrijf, dan ontvingen zij van het volk, den keizer of hun eigenaar een rapier (*rudis*) en werden van verdere diensten ontheven, waarna zij hun wapens gewoonlijk ophingen in den tempel van *Hercules*. In den keizerstijd traden ook vrouwen als gladiatoren op. Gladiatorengevechten behoorden tot de onderwerpen der oude schilderkunst en het museum te Napels bezit een groot aantal beeldhouwwerken, die gladiatoren voorstellen; bekend is ook de sterrende gladiator (zie de afb.) te Rome in het Capitolijnsch museum.

Stervende gladiator.

Gladii jus en poena. Het eerste beteekent het recht, om de doodstraf toe te passen, het tweede (*poena gladii*) de doodstraf zelf. Ten tijde der Romeinsche gladiatoren (zie aldaar) beduidde dit laatste ook wel, dat iemand veroordeeld was, om als zwaardvechter te dienen.

Gladiolus, L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Iridaceae*. Zij hebben bolvormige knollen, die boven elkander geplaatst en door harde scheeden omgeven zijn. Daarboven verheffen zich onderscheiden zwaardvormige bladeren. De bloemen zijn aan de ééne zijde van den bloemsteel in de oksels van groene schutbladeren geplaatst. Het bloemdek is bovenstandig en heeft een diep ingesneden, 6-deeligen, 2-lippigen zoom. Het aantal meeldraden is 3, en de helmknoppen springen naar buiten open. De stijl draagt een 3-deeligen stempel. De vleezige, 3-kokkige doosvrucht bevat eironde, hoekige of geringsgelde zaden. Er knnen van deze plant 150 soorten voor, waarvan 15 in Europa en West-Azië, eenige op de bergen van tropisch Afrika en vele in Natal en de Kaapkolonie. Van de soorten noemen wij: *G. communis* L., die in vele tuinen gekweekt wordt. Deze plant heeft sterke vliezen om de knollen, en vrij breede, zwaardvormige bladeren. De slippen van het bloemdek zijn genageld en de bovenste zijdelingsche hebben een ruitvormige gedaante. Het geheele bloemdek is purperkleurig, en de nagels zijn roodbruin. Deze soort groeit in moerassige graslanden op Corsica, in het zuiden van Frankrijk en in Oost-Europa. Zij behoort tot de knoelgewassen, welke men om de 3 of 4 jaar verplant. Op dergelijke gronden in Middel-Europa vindt men *G. palustris* Gaud., die over het geheel kleiner is van afmetingen. De knollen der verschillende soorten hebben een slauw-zoeten smaak en een geur, welke naar dien van *Iris florentina* zweemt. Een groot aantal soorten, van welke wij *G. cardinalis* en *psittacinus* noemen, groeit aan de Kaap de Goede Hoop. Bijgaande figuur a geeft een

voorstelling van *G. communis* op $\frac{1}{2}$ der natuurlijke grootte. In b zien wij op halve natuurlijke grootte een bloem, ontdaan van het bloemdek, — in c een halve bloem op de helft der natuurlijke grootte, en in d een stijl met den 3-deeligen stempel tweemaal vergroot. De teelt van *Gladiolus* staat in ons land zeer hoog, vandaar dat groote hoeveelheden knollen worden uitgevoerd.

In cultuur zijn ontzaglijk vele variëteiten en ondervariëteiten van: *Gladiolus Gandavensis* (zie de afb.), *G. Lemoinei*, *G. Papillini*, *G. dracophalus*, *G. Nancianus*, *G. Colvillei*, *G. Childaei* en *G. Tröbelii*.

Gladiolus gandavensis.

Voor bezitters van tuinen noemen we hier enkele mooie variëteiten:

Gladiolus Brechtleyensis zuiver scharlakenrood; *G. Byzanthinus*, purper, vroeg; *G. Cofe. alba*, zuiver wit, mooi voor boeketten; *G. C. rosea*, prachtig rose; *G. nanus*, in kleuren; *G. nanus Blushing Bride*, rose met donkere vlekjes; *G. ramosus* in kleuren; *G. floribundus*, witte bloemen met lila streepjes.

De behandeling is eenvoudig; nadat de plant volgroeid is, wordt ze voorzichtig uit den grond genomen, de aarde om de knollen gelaten en droog gedurende den winter bewaard. In 't voorjaar laat men deze knollen eerst in een bak uitloopen, waarna ze, afgehard zijnde, buiten worden uitgeplant.

Gladiuzeuzen. Zie *Vleermuizen*.

Gladstone, William Ewart, een Engelsch staatsman, de zoon van een rijk koopman te Liverpool, werd aldaar geboren den 28sten December 1809. Na het bezoeken der school te Eton, studeerde hij te Oxford, deed een reis naar het vasteland en werd door Newark afgevaardigd naar het Parlement (December 1832). Zijn burgerlijke afkomst, zijn degelijke opleiding, zijn conservatieve richting en de bekwaamheid, die hij bij de behandeling van praktische vraagstukken aan den dag legde, herinnerden de oudere leden van het Lagerhuis aan het eerste optreden van Peel. Laatstgenoemde gevoelde aanstonds, hoe gewichtig een man als Gladstone voor hem

Gladiolus communis.

was en benoemde hem gedurende zijn kortstondig bewind in December 1834 tot lord der schatkist en kort daarna in plaats van den niet herkozen *Stuart-Wortley* tot ondersecretaris van Koloniën. Het aftreden van *Peel* in April 1835 deed ook *Gladstone* zijn betrekking verliezen, en hij behoorde van dat oogenblik af tot de oppositie. Doordrongen van een scherp omschreven godsdienstigen geest, bevorderde hij de Puseyistische beweging en schreef: „The state and its relation with the church” (1838), en „Church principles considered in their results” (1841), waarin hij strijd voerde ten gunste van de High Church. Toen *Peel* in 1841 opnieuw de tengels van het bewind in handen nam, werd *Gladstone* vice-president van het Handelsministerie (Board of Trade), in welke betrekking hij de handelspolitiek der regering in het Lagerhuis verdedigen moest, daar de voorzitter zitting had in het Hoozgerhuis. Hij kweet zich met groote bekwaamheid van die taak en kon beschouwd worden als de rechterhand van *Peel*. In Mei 1843 werd hij diensgevolge voorzitter van het Handelsministerie en lid van het Kabinet. In Februari 1845 legde hij echter zijn betrekking neder, omdat hij niet voor de Maynooth-Dotatie wilde stemmen. Hij had namelijk in zijn geschriften het beginsel nitgesproken, dat een wereldlijk bestuur geen geestelijke stichtingen moest doen verrijzen. Zijn vriendschappelijke betrekking met *Peel* werd daardoor echter niet verbroken. Reeds in December van laatstgenoemd jaar aanvaardde *Gladstone* de betrekking van secretaris van Koloniën, doch hij verloor tevens zijn zetel in het Parlement, zoodat hij niet kon deelnemen aan de debatten over den vrijhandel, waarover hij „Remarks on recent commercial legislation” (1845) schreef. Nadat hij met *Peel* in Juli 1846 was afgetreden, viel hem in 1847 de eer te beurt, dat hij tot vertegenwoordiger van de universiteit te Oxford gekozen werd. In het najaar van 1850 ondernam hij een reis naar Italië, doch reeds in het begin van 1851 keerde hij terug, nitgenoodigd door lord *Stanley* om zitting te nemen in het door dezen ontworpen kabinet. Daarvan kwam echter niets, omdat *Stanley* niet wilde afzien van het beschermend stelsel, zoodat *Gladstone* een einde maakte aan alle onderhandelingen. Hierop gaf hij twee brieven in het licht aan lord *Aberdeen* over de staatkundige vervolgingen te Napels. Die brieven haarden groot opzien en werden door *Palmerston* naar alle Hoven van Europa verzonden. Een vrucht van zijn verblijf in Italië was ook de vertaling van een werk van *Farisi* over de Romeinache geschiedenis („History of the Roman state” 4 dln., 1851—1854). Het Tory-ministerie vond in *Gladstone* een gedachten tegenstander, en de financieele kennis benevens de schitterende welsprekendheid, die hij bij de behandeling der begrooting van *Disraeli* aan den dag legde, waren oorzaak, dat hij in 1852 in het ministerie *Aberdeen* tot kanselier der schatkist benoemd werd. In die betrekking poogde hij bezinnigingen in te voeren, doch werd in dat voornemen gedwarsboomd door den oorlog tegen Rusland, dien hij soo lang mogelijk trachtte te voorkomen. Om den strijdinst van het volk te matigen, stelde hij tot beginsel, dat men de geldmiddelen voor den

oorlog niet door leeningen, maar door belastingheffing bijeen moest brengen. Hierdoor verwekte hij ontevredenheid, welke door den loop der zaken in den Krim nog vermeerderd werd, zoodat hij in Januari 1855 bij de aftreding van *Aberdeen* zijn betrekking nederlegde. Hij wijdde nu zijn ledigen tijd aan de klassieke letterkunde en gaf in 1858 zijn „Studies on Homer and the Homeric age” (3 dln.) in het licht. Hij bewaarde tegenover het ministerie *Palmerston* een onzijdig standpunt, doch naderde tot de Manchesterpartij, wier handelspolitiek en vredelievendheid weerklink bij hem vonden. Hij stemde met haar in 1857 tegen den oorlog in China en ondersteunde in 1858 het voorstel *Müner-Gibson*, dat den val van het ministerie *Palmerston* veroorzaakte. Ook ditmaal deed het Tory-ministerie hem aanbiedingen, en hij liet zich in Januari 1859 de betrekking van buitengewoon gezant naar de Ionische Eilanden welgevalen. In weerwil van de geestdrift, waarmee hij als grondig beoefenaar der Grieksche taal- en letterkunde ontvangen werd, kwam hij spoedig tot de overtuiging, dat een verzoening met Engeland onmogelijk en scheiding het verkieslijkst zou zijn, een gevoel, dat menig bitter woord der pers uitlokte, hoewel het tenslotte door de Engelsche staatliden aangenomen werd. Zijn betrekking tot de Tories had intusschen geen verdere gevolgen, en toen *Palmerston* den 15^{den} Juni 1859 weder aan het hoofd kwam van het ministerie, aanvaardde *Gladstone* nogmaals den post van kanselier der schatkamer. Zijn financieele maatregelen werden met een gelukkige uitkomst bekroond, terwijl hij ook in het algemeen zich meer en meer van de conservatieve denkbeelden zijner jeugd losmaakte en langzamerhand als de vrijzinnigste minister van een vrijzinnig bewind kon worden beschouwd. In de zitting van 1864 verklaarde hij zich een voorstander van uitbreiding van het kiesrecht en in 1865 zelfs van een hervorming der Episcopale Kerk in Ierland. Dit was oorzaak, dat hij in dit jaar te Oxford niet herkozen werd; doch South-Lancashire schonk hem aanstonds weder het mandaat van afgevaardigde. Na den dood van *Palmerston* nam het schitterendst tijdvak zijner staatkundige loopbaan een aanvang. Als lid van het kabinet van den bejaarden *Russell* moest hij in het Lagerhuis het woord voeren. Door het ministerie werd een Parlements-hervorming (Reformbill) aangekondigd, en de taak, haar in het Lagerhuis te doen aannemen, werd aan *Gladstone* opgedragen. Bij de jongste verkiezingen waren veel leden naar het Parlement gezonden, om lord *Palmerston* te ondersteunen. Dezen gevoelden zich even afkeurig van de Parlements-hervorming als de conservatieven. *Gladstone* had derhalve een dubbele groep tegenstanders te bestriden, een in het kamp der vijanden en een in zijn eigen kamp. Daarom kenmerkte zich het voorstel door een beperkte strekking, maar het was goed gemeend. Zulks erkende ook de groote ijveraar voor die hervorming, *John Bright*, en schaarde zich met zijn radicale vrienden aan de zijde van het kabinet. Daarmede was echter de strijd niet gewonnen. Inplaats van de lichte taal van *Palmerston*, vernamen de leden van het Lagerhuis uit den mond van *Gladstone* de ernstige taal eener gevestigde overtuiging, zoodat

er weldra verdeeldheid ontstond in het kamp der liberalen. Met al de kracht zijner schitterende welsprekendheid trachtte hij haar te beletten, doch te vergeefs. De onverschillige vereenigden zich met de conservatieven, en de aanvankelijk meerderheid der regering werd minderheid, zoodat de reformbill verworpen werd. Toch had Gladstone aan de zaak der hervorming een grooten dienst bewezen, door haar tot lens te verheffen van zijn ontzag. Bij de ernstige verwikkelingen, die in Duitschland plaats grepen, ontving hij den raad, zich om de geleden nederlaag niet te bekrennen, maar aan het bewind te blijven. Toch trad het ministerie den 25sten Juni 1866 af en hierdoor werd Gladstone de leider der volkspartij. Reeds tegen het einde van dat jaar bleek het aan het conservatieve ministerie Derby-Diarañi niet de openbare meening, dat de Parlements-hervorming een eisch van het oogenblik was, zoodat dan ook in de zitting van 1867 door het conservatieve kabinet een Reformbill werd ingediend, die radicaler was dan de voorgaande. Moelijk werd hierbij de toestand van Gladstone; maar hij wist met groote scherpsinnigheid de reactionnaire zijde van het ontwerp aan te wijzen, de leemten aan te vullen, en de gebreken te verhelpen. Intusschen ontstonden er nieuwe moeilijkheden. De aanslagen der Fenians schoven tegen het einde der zitting van 1867 het Iersche vraagstuk op den voorgrond. Het besef, dat doortastende maatregelen moesten genomen worden, was algemeen. Het was de vraag, of in Ierland de privilegiën der Staatskerk zonden worden opgeheven. Voor zulk een voorstel deinsde het conservatieve ministerie terug; het wilde alleen toestaan, dat Ierland een R. Katholieke nuni-versteit zou bezitten. Toen verklaarde Gladstone (16 Maart), dat de Iersche Kerk als Staatskerk moest worden opgeheven. Die verklaring was de leus, waaronder de verdeelde liberalen zich opnieuw vereenigden. Reeds den 23sten Maart bracht Gladstone haar ter tafel in den vorm van drie besluiten, welke na langdurige heraddslagingen den 3^{den} April met 320 tegen 290 stemmen werden aangenomen. Deze zcepraal werd den 5^{den} Juni gevolgd door het aannemen der Suspendrybill, waardoor bepaald werd, dat tot aan de beslissing der kerkelijke vraag in Ierland aldaar niets op kerkelijk gebied zou worden veranderd. Diarañi trad niet af en laatstgenoemde bill werd door het Hoogerhuis verworpen, maar het was Gladstone gelukt, het Iersche vraagstuk tot de hoofdvraag der hervormingspolitiek in Engeland te verheffen, en hij de nieuwe verkiezingen werd de Iersche politiek het wachtwoord. Aan de zijde der conservatieven werden alle krachten tegen Gladstone ingespannen. Men beschuldigde hem van afvalligheid der Staatskerk, van overgang tot de R. Katholieke Kerk, van een geheim verbond met den paus, van een verraderlijk plan, om de R. Katholieke Kerk in Engeland te herstellen enz. Als schrijver van het boek „Church and State” gevoelde hij zich gedwongen, verklaringen af te leggen omtrent verandering van meening en gaf „A chapter of autobiography” (1868) in het licht. Eigenlijk was dit overtoelid, daar, met uitzondering van eenige geestdrijvers, niemand aan de eerlijkheid zijner bedoelingen twijfelde. Hij leed nu bij de verkiezingen in Lancashire de neder-

laag, maar werd gekozen te Greenwich. De zcepraal der zaak, door hem voorgestaan, overtrof zijn stoutste verwachtingen. Uit de nitkomst der verkiezingen bleek, dat hij op een meerderheid van 120 liberalen kon kunnen rekenen. Aan het hoofd zijner partij gevoelde hij zich sterker, dan sedert langen tijd iemand zijner voorgangers geweest was. Daardoor was het lot van het conservatieve ministerie beslist. Diarañi nam zijn ontzag, en Gladstone was zijn aangewezen opvolger. Deze vormde den 8sten September 1868 een Kabinet, waarin ook John Bright zitting had, en het Parlementaire jaar 1868 nam onder goede vooruitzichten een aanvang. Hij stelde de verwachtingen, die men van hem koesterde, niet teleur, en met welsprekendheid, beleid en standvastigheid bracht hij de geheele Iersche kwestie tot een goed einde. Daarenboven deed hij in 1870 de Elementary Education-bill aannemen, terwijl in alle deelen van het staatsbestuur gezonder beginselen in toepassing werden gebracht. Buitendien had Gladstone nog tijd gevonden, om een nieuw werk over de Grieksche ondhed onder den titel van „Juventus mundi” (1869) nit te geven. Hij had het toppunt zijner macht bereikt, toen de Fransch-Duitsche oorlog uitbarstte. Hij beging toen de onvoorzichtigheid van een sterk gekleurd artikel in Franschen geest in de „Edinburgh Review” te doen opnemen en de tegenstanders in de dagbladen te beantwoorden. De zwakke voorbereidselen voor een oorlog en de geringe vrucht van zijn diplomatieke tusschenkomst wekten groot misnoegen, zoodat de zitting van 1871 onder minder gunstige voortteekenen een aanvang nam. Daarenboven was na de invoering der hervormingen in Ierland de ijver van zijn partijgenooten bekoeld, terwijl hij tevens eenige nitstekende leden van zijn Kabinet, John Bright en Gilders door ziekte en lord Clarendon door den dood, verloren had. Zijn Army Reorganisation-bill werd door het Lagerhuis aangenomen, en toen het Hoogerhuis het belangrijkste gedeelte daarvan verwierp, reddde hij zijn ontwerp door zich te beroepen op het koninklijk prerogatief. Zijn ballotbill, na veel strijd door het Lagerhuis aangenomen, werd echter door het Hoogerhuis verworpen. Wel gevoelde hij zich nog sterk aan het hoofd zijner partij, doch er begon langzamerhand een reactionnaire geest over Engeland te waaien. Reeds in Maart 1873 wilde hij de portefeuille nederleggen, maar daar Diarañi nog niet gezind was een nieuw kabinet te vormen, behield hij zijn betrekking. Den 26sten Januari 1874 ontbond hij het Parlement en de nitslag der verkiezingen was van zoodanigen aard, dat hij den 16^{den} Februari met zijn amhtgenooten aftrad. Hij hemoede zich aanvankelijk weinig met de politiek en gaf in 1875 zelfs de taak van aanvoerder der liberale partij in andere handen.

In 1877 werd hij op een reis in Ierland met geestdrift begroet en tot eereburger van Dublin benoemd en tot lord-rector der hogescholen te Edinburgh en te Glasgow. Van zijn geschriften uit dien tijd vermelden wij, behalve „A chapter of autobiography” (1868) en „Juventus mundi” (1869), boven reeds vermeld: „Homeric synchroism” (1878) en „Gleanings of past years, 1843—1877” (7 dln., 1879), benevens een voorrede voor de „Myceus” (1878) van Schliemann. Met

de brochure „The Vatican decrees in their bearing and civil allegiance” (1874) bestreed hij de pauselijke onfeilbaarheid en het ultramontanisme; de aanvallen daarop beantwoordde hij in „Vaticanism, an answer to replies and reproofs” (1875). Verzameld verschenen de kerkelijke brochures onder den titel „Rome and the newest fashion in religion” (1875). Eveneens bestreed hij de Oostersche politiek van lord Beaconsfield in „Bulgarian horrors and the question of the East” (1876) en „Lessons in massacre; or the conduct of the Turkish government in and about Bulgaria since May 1876” (1877). Zijn „Political speeches delivered in Scotland November and December 1879” (1880) richtten zich voornamelijk tegen de imperialistische politiek van Beaconsfield en droegen niet weinig bij tot de onverwachte nederlaag der conservatieven in Mei 1880. Daar *Hartington* en *Grantville* geen kabinet wilden vormen, kwam Gladstone (23 April 1880) weer aan het hoofd der regering als lord-kanselier. Een reformbill, de Egyptische kwestie en de Iersche toestanden vormden de voornaamste punten van zijn programma. De Landliga, die zich in 1879 gevormd had, had groot succes met haar agitatie: Gladstone trachtte haar door hervormingsmaatregelen en strengheid tegen te gaan. De zitting van 1884 bracht een nieuwe reformbill, die het aantal kiezers met 200 000 vermeerderde; daarna sloot zich in 1885 aan een wet over een nieuwe in-deeling der kiesdistricten. De zwakste zijde van Gladstone's bestuur was de buitenlandsche politiek. De nederlaag, die de Engelsche troepen tegen de Boeren leden, en de daarop volgende niet zeer eervolle vrede; de beschieting van Alexandrië na den opstand van *Arabi pasja* en voornamelijk het feit, dat *Gordon* in Chartoem niet geholpen was, wekten misnoegen tegen Gladstone, zoodat hij den 7^{den} Juni 1885 bij een onbetekende vraagstee de nederlaag leed en aan lord Salisbury de leiding der zaken moest overlaten. Doch daar de nieuwe verkiezingen ongunstig uitvielen, moest deze echter den 26^{den} Januari 1886 zijn waardigheid weder neerleggen. In zijn na volgende derde ministerie schoof hij een nieuwe Home Rule-bill op den voorgrond, waardoor Ierland een eigen Parlement tot regeling der niteluidend Iersche aangelegenheden zou krijgen. Hierdoor bracht hij een splitsing in de liberale partij teweeg; er vormde zich de zelfstandig liberale partij der *Unionisten*, terwijl men de Home-Rule-voorstanders *Gladstonianen* noemde. Maar voor zijn politiek kon Gladstone in het Lagerhuis geen meerderheid vinden. Een parlementsonthinding hielp niet, daar de nieuwe verkiezingen de meerderheid gaven aan de vereenigde conservatieven en unionisten, zoodat Gladstone 20 Juni 1886 aftrad voor Salisbury. De hem door de koningin aangeboden grafelijke waardigheid weigerde hij. De conservatieve regering, en vooral haar Iersche politiek, bestreed hij krachtig. Na *Parnell's* veroordeeling in het echtscheidingsproces van kapitein *O'Shea* (November 1890) eischte Gladstone heiligt, dat deze niet langer aan het hoofd der Iersche nationale partij zou staan en wist hij een groot deel van diens aanhangers tot die meening te brengen. Bij de nieuwe verkiezingen kregen de Gladstonianen en Ieren een kleine meerderheid en Glad-

stone werd ten vierden male met de vorming van een ministerie belast, waarmede hij in Augustus 1892 de regering aanvaardde. In 1893 diende hij zijn gewijzigde Home-Rule-Bill bij het Lagerhuis in en wist die trots den heftigen tegenstand in drie lezingen aangenomen te krijgen; het Hoozerhuis verwierp het voorstel echter met groote meerderheid. Niettegenstaande hij nog geestelijk gezond was en „the grand old man” onvermoeibaar steeds zelf aan de beraadslagingen deelnam, moest hij wegens een ooglijden 3 Maart 1894 zijn ontslag nemen en zich in het partieniere leven terugtrekken. Hij door tond een operatie, maar gaf toch zijn lidmaatschap van het Parlement op. De in Turkije op de Armeniërs gepleegde gruweldaden brachten hem in 1896 nogmaals in het openbare leven terug, waarbij hij krachtig tegen den sultan optrad. Hij overleed den 19^{den} Mei 1898 te Hawarden en werd in de Westminsterabdij begraven. In verschillende plaatsen werden standbeelden voor hem opgericht. Hij schreef nog „The impregnable rock of Holy Scripture” (1898), „Special aspects of the Irish question” (1892), een vertaling van de „Oden” van *Horatius*, „A commentary of the Psalter” (1895), een mitgave van de „Works of J. Butler” (2 dln., 1896) en „Studies subsidiary to Butler's works” (1896). Zijn „Speeches and public addresses” (10 dln., 1892) gaven *Hulton* en *Cohen* uit.

Zijn ondeste zoon, *William Henry*, was lid van het Lagerhuis in 1869—1874 lord der Schatkist. Hij overleed den 1sten Juli 1891. De tweede, *Stephen*, is predikant te Hawarden. De jongste, *Herbert John*, geboren den 7^{den} Januari 1854, studeerde te Eton en Oxford, is sedert 1880 lid van het Lagerhuis voor Leeds, werd in 1886 partienier secretaris van zijn vader en lord der Schatkist en trad met dezen in hetzelfde jaar af. In het liberale ministerie van Augustus 1892 was hij eerst parlementsscretaris van Binnenlandsche Zaken, sedert Maart 1894 commissaris van Openbare Werken. Hij trad met het geheele Kabinet in Juni 1895 af. Toen in December 1905 het ministerie-Salisbury aftrad, werd hij minister van Binnenlandsche Zaken in het Kabinet-Campbell-Bannerman.

Van de talrijke geschriften over Gladstone vermelden wij: *Emerson*, „Gladstone, prime minister of England” (1881), *Russell*, „Biography of William Ewart Gladstone” (1891), „*Bryce*, „Gladstone, his characteristics as man and statesman” (1898), *Ritchie*, „The real Gladstone” (1898) en vooral *John Morley*, „The life of William Ewart Gladstone” (3 dln., 1903).

Glaga (*Saccharum zontaneum L.*), een geslacht uit de familie der *Gramineae*, is een hoog gras, gelijkend op suikerriet, doch smaller van blad, dat in Insulinde met de alang-alang, waar het dikwijls ver boren nitsteekt, op dorre gronden groeit. Het wordt tot dekking van huizen gebruikt, terwijl men de jonge spruiten als groenten eet. Ook andere grassoorten noemt men wel glaga.

Glagolica of *Glagolietisch schrift* is de naam van het oudste letterschrift der Slavische volken, waarin een groot gedeelte der oude, zogenoemde kerkslavische letterkunde is gescheven en wel hoofdzakelijk de oudere letterkun-

dige produkten, terwijl de jongere met zoogenamde Cyrillische letters zijn geschreven. Om trent wijze van ontstaan en onderdom der Glagolica bestaat nog steeds veel verschil van meening; de meeste taalvorschers nemen thans echter aan, dat zij uit het Grieksch afgeleid en ouder is dan het Cyrillisch schrift.

Glais-Bizoin, Alexandre, een Fransch staatsman, werd geboren te Quintin (Côtes du Nord) den 9^{den} Maart 1800 en wijdde zich in 1822 aan aan de rechtsgeleerde praktijk. Als democraat en republikein behoorde hij tot de ijverigste bestrijders der Restauratie. Na de Juli-omwenteling werd hij benoemd tot lid van den Algemeenen Raad in zijn departement, en door het arrondissement Londeac tot afgevaardigde gekozen. Hij bekleedde die betrekking tot aan 1848. Eenzeker als tegen de *Bourbons*, was hij ook tegen de dynastie *Orléans* gekant. Hij behoorde steeds tot de uiterste linkerzijde, was mede-onderteekenaar van het „Compte rendu”, dat in 1832 na het overlijden van minister *Périer* van de oppositie uitging, en wilde de beginselen der Grootte Revolutie gehandhaafd zien. Als redeenaar bezat hij geen groote gaven, maar wel een soort geestigheid, waardoor hij zijn tegenstander afmatte. Onmiddellijk vóór het nitbarsten der Februarirevolutie onderteekende hij de door *Odilon Barrot* in gereedheid gebrachte beschuldiging tegen *Guisot* en hij werd na deze omwenteling door het departement *Côtes du Nord* naar de Constituanten afgevaardigd. Als voorzitter der Democratische Vereeniging in het *Palais Royal* stemde hij gewoonlijk met de Bergpartij. Niettemin gaf hij zijn goedkeuring aan het door *Marie* ingeleverde ontwerp tegen de samenzweringen, alsmede later aan het amendement van *Grévy* tegen de benoeming van een president der Republiek. Nadat de presidentskeuze op *Lodewijk Napoleon* gevallen was, kwam hij nog krachtiger tegen het Bonapartisme in verzet, maar keerde tevens tot het ambtelooze leven terug, daar hij niet tot lid van het Wetgevend Lichaam gekozen werd. In 1863 werd hij door het departement *Côtes du Nord* weder naar de Kamer afgevaardigd, doch in 1869 viel hij tegen den officieelen candidaat, generaal *La Motterouge*. In November 1869 werd hij echter door Parijs tot volksvertegenwoordiger benoemd en kwam den 4^{den} September 1870, bij den val van het Keizerrijk, van de banken der oppositie in het Voorloopig Bewind. Den 12^{den} September 1870 vergezelde hij, als lid der Delegatie van Bestuur in de gewesten, *Crémieux* naar Tours, maar vervulde daarbij een onbeduidende rol. In den strijd van *Gambetta* tegen de regeeringsleden te Parijs over het sluiten van een wapenstilstand schaarde hij zich aan de zijde van eerstgenoemde en onderteekende den 5^{den} Februari 1871 het Décret de résistance, uitgevaardigd door de Delegatie te Bordeaux. Hij werd gekozen tot lid van de Nationale Vergadering te Bordeaux en begaf zich met deze naar Versailles, doch slechts zelden voerde hij er het woord. Hij heeft 2 blijspelen geleverd: „Une vraie Bretonne ou un caspable” en „Le vrai courage ou un duel en trois parties”, welke niet onverdienstelijk zijn. In Juni 1868 stichtte hij

met *Polletan, Hérolf* en *Lavertujon* het democratisch weekblad: „La Tribune française” en belaste zich met de redactie daarvan. In 1872 schreef hij: „Dictature de cinq mois”. Hij overleed te Lamballe den 6^{den} November 1877.

Glaisner, James, een Engelsch natuurkundige, werd den 7^{den} April 1809 te Londen geboren, was assistent aan het observatorium te Madinglay en te Greenwich en van 1840—1874 directeur van de magnetische en meteorologische afdeling van het observatorium aldaar. In 1867 werd hij voorzitter van de door hem gestichte „Royal Meteorological Society”, later ook der „Aeronautical” en der „Photographic Society”. Hij deed onderzoekingen omtrent warmteuitstraling, vorming van sneeuw-kristallen, lichtende meteoren, regenval, onderaardse temperatuur en watercirculatie. Tot het doen van meteorologische waarnemingen ondernam hij verschillende luchtreizen en bereikte op een dezer met *Coxwell* een hoogte van meer dan 8000 m. Hij schreef: „Hygrometrical tables” (1847), „Travels in the air” (2de druk 1880) en voltooide de „Factor tables” (3 din., 1879—1883) van *Burckhardt* en *Dase*. Hij overleed te Londen, den 7^{den} Februari 1903.

Glaise, Auguste, een Fransch schilder, werd den 15^{den} December 1807 te Montpelliér geboren, bezocht de ateliers der gebroeders *Devéria* te Parijs en schilderde „Elizabeth van Hongarije”, „Dante, zijn Divina Commedia schrijvend” en „Gallische vrouwen, zich tegen de Romeinen verdedigend”. Later bracht hij geschiedkundig-wijzegeerige onderwerpen op het doek, waartoe behooren „De schandpaal”, „Wat men met 20 jaren ziet”, „Droom van een liefdespaar”, „De ellende als koppelaarster”, „De dood en de wellust”, en „De mannelijke dwaasheid”. Verder versierde hij de St. Sulpice en St. Jacques du Haut Pas met muurschilderingen. *Glaise* overleed den 8^{den} Augustus 1893 te Parijs.

Glaise, Léon, een Fransch schilder, zoon en leerling van den voorgaande, werd den 3^{den} Februari 1842 te Parijs geboren en debuteerde met „Verraad van Delila”, in 1861 door „Faun en Nymph” gevolgd. Omstreeks dien tijd werd hij leerling van *Gerôme*, onder wiens invloed hij „Aesopus ten huize van Xanthus” en „Simson, zijn hoelen verbrekend” schilderde. Van zijn latere doeken noemen wij: „Christus en de tien melaatschen”, „Denachten van Penelope”, „Hera-kles aan den tweesprong”, „Het eerste duel”, „Dood van den H. Lodewijk”, „Een samenzwering van Romeinsche jongelingen”, „De vluchtelingen”, „Het feest van Theseus”, „Victor Hugo op zijn sterfbed” en „Christus in den Tempel”. Van zijn hand zijn ook eenige beschilderingen in een der *mairies* van Parijs en in het „Théâtre des Arts” te Rouaan en verschillende portretten.

Glamorgan, een zuidelijk graafschap van het vorstendom Wales, tusschen Monmouth, Brecknock, Carmarthen en het Kanaal van Bristol gelegen, heeft een oppervlakte van 2091 v. km. (1901) en 860022 inwoners. De kuststreek is vruchtbaar, het binnenland bergachtig. Talrijke riviertjes vormen hier en daar watervallen. De voornaamste zijn de Taff, de Ely en de Neath. Het graafschap bezit groote schatten aan steenkool en ijzer

(1899: 28,116,940 ton). In verband daarmee heeft zich een belangrijke industrie ontwikkeld, waarvan de dichtheid der bevolking (411 per v. km.) het gevolg is. De voornaamste plaatsen zijn Merthyr-Tydfil, Swansea en Cardiff; de laatste is de hoofdstad en grootste haven.

Glaas, ontstaat volgens *Doce* door samenwerking van wit licht, dat teruggekaatst wordt door gladde oppervlakken van lichamen met het meestal door absorptie gekleurd diffuus licht, dat nit het inwendige van die lichamen komt. De glans neemt toe met de sterkte van het teruggekaatste licht. Lichamen met groot lichtbrekend vermogen zullen dus een sterk glanzend voorkomen hebben. Brengt men in een stereoskoop een witte tekening op zwarten achtergrond en een zwarte tekening op witten achtergrond, dan krijgt het geheel een graphiet- of koperachtigen glans. Men onderscheidt verschillende glanssoorten: 1ste metaalglans, bij ondoorzichtige lichamen, zooals sommige blenden, pyrietten, kiesen enz. Dit zijn alle metaalverbindingen, die in de natuur voorkomen; 2de diamantglans, bij doorschijnende lichamen met groot lichtbrekend vermogen; 3de glasglans, bij glas, water, kwarts; 4de vetglans, bij vette oliën; 5de zijdeglans, bij vezelige lichamen als zijde, asbest en 6de paarlemoerglans, bij gips.

Glanskobalt. Zie *Kobalt*.

Glanschool of anthraciet. Zie *Anthraciet*.

Glanschubbiggen (*Gamoides*). Zie *Vissen*.

Glaasverniss noemt men een soort van vernis, welke aan de daarmee gedekte voorwerpen een mooien glans mededeelt. Vooral wordt daartoe *Engelisch vernis* gebruikt, bestaande uit $\frac{2}{3}$ kg. sandarak, $\frac{1}{3}$ kg. Venetiaanschen terpentijn en 4 kg. alkohol of 96 % Tr.

Glareanus, Heinrich, eigenlijk *Loriti*, een Zwitsersche letterkundige, werd geboren in Juni 1488 te Mollis in het Zwitsersche kanton Glarus, verkreeg in 1510 te Keulen den rang van magister en werd door *Maximiliaan I* als dichter gekroond. Hij nam deel aan den strijd tegen de dompers, begroette met blijdschap de Hervorming, maar keerde haar later den rug toe. Na de overwinning der Hervorming te Bazel, waar hij sedert 1522 woonde, ging hij in 1529 met *Erasmus* naar Freiburg i. Br. waar hij hoogleraar in de geschiedenis en dichtkunst werd. Hij overleed den 27sten Maart 1563. Hij schreef „*Helvetiae descriptio*“ (1514), „*De geographia liber*“ (1527), „*Isagoge in musica*“ (1516), „*Dodekachordon*“ (1547) en „*Annotationes*“ voor veel klassieke schrijvers, speciaal *Livius*.

Glareola is een geslacht van de familie der *Zwaluwvieren* (*glareolidae*) met een tiental kleine vogels, laag op de pooten, met gebogen, zeer kleinen snabel en gevorkten staart. De veleren zijn grana met zwarte banden aan den hals; de buik is wit. Zij houden zich op in de gematigde inchtstreek der Oude Wereld, het liefst bij het zeestrand.

Glärnisch is een gebergte in het Zwitsersche kanton Glarus, steil zich verheffend in het zuiden van het Klönthal, en bestaat uit kalksteen der Jura- en krijtformatie. Het heeft 4 hoofdtoppen, namelijk den Vorderglärnisch (2331 m.) in het N.O., die de stad Glarus bestrijkt, ten Z.W.

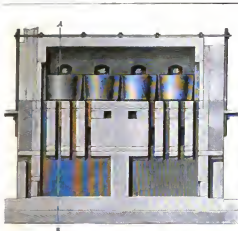
daarvan den Breneliggärtli of Mittelglärnisch (2907 m.), ten W. van dezen de Rnchen (2913 m.) en ten Z. den hoogsten en moeilijkst te beklimmen top, den Bächistock of Hinterglärnisch (2921 m.). Niettegenstaande de betrekkelijk geringe hoogte heeft de groep nog 6 gletschers. Het meest wordt de Rnchen bestegen.

Glarus, een kanton in Zwitserland, in het N. en O. door St. Gallen, in het Z. door Graubunderland en in het W. door Uri en Schwyz begrensd, telt op een oppervlakte van 691 v.km. (1900) 32273 inwoners en is een dallandschap. Tusschen de Glürner Alpen ligt het door de Lynth doorstroomde hoofddal met twee belangrijke zijdalen, het Klein- of Sernfdal en het Klöndal. De gemiddelde jaarlijksche temperatuur bedraagt 7° C., de jaarlijksche neerslag in Glarus 1420, in hoogere streken tot 1700 mm. Het dialekt is een tak van het Alemannisch. Glarus bestaat uit 28 gemeenten. De inwoners zijn een opgewekt, praktisch, voor handel en nijverheid nitstekend aangelegd volk, dat veel vaderlandsliefde en vrijheidszin bezit. Zij houden zich bezig met landbouw, industrie en handel. Het kanton besit 65 % produktief land (bosch, akkers, tinnen en weiden). De graanbouw is zeer gering; ook de vroeger belangrijke aardappelbouw is achteruitgegaan. De veeveelt is daarentegen aanzienlijk, maar toch, behalve wat hoornvee betreft, achteruitgaande (1901: 11499 runderen). De 87 alpenweiden beslaan 258 v.km. en hebben een waarde van 6 miljoen francs. De kaasproduktie is zeer belangrijk, vooral die van kruidkaas. De vruchtenteelt is alleen in de dalen van eenige betekenis; wijnbouw vindt men er in het geheel niet. De bosschen leveren jaarlijks 15000 knb. m. hont. Van de steengroeven zijn de leigroeven van den Plattenberg de belangrijkste. Van de minerale bronnen is de zwavelbron van Stachelberg beroemd. Het voornaamste middel van bestaan is de nijverheid, die van de invoering der katoenspinners (1714) dateert. In 1901 vonden men 18 katoenspinners met 259000 getowen, verder zijdeweverijen, machine- en chemische fabrieken. De voortbrengelen daarvan gaan naar Italië, de Donanlanden, Turkije, Afrika en Amerika. Het onderwijs is voortreffelijk ingericht. De landsbibliotheek telt ongeveer 14000 deelen.

Het bestuur van het kanton is zuiver democratisch. Het volk oefent zijn sonvereiniteit gedeeltelijk zelf nit door de jaarlijks in het plaatsje Glarus bijeenkomende Lands gemeente, deels door de vanwege haar aangestelde overheden. De wetgevende macht berust bij den Landeraad van 19 voor drie jaar gekozen leden; de nitroerende macht bij den Regeeringsraad van 5 leden. De inkomsten bedragen (1903) 916000, de uitgaven 964800 francs. De hoofdstad is Glarus.

In onden tijd werd Glarus n eens tot Rhaetie, dan weder tot Zwaben gerekend en door Duitsehe kolonisten bevolkt. Later werd een gedeelte van Glarus het eigendom van het nonnenklooster Säckingen. Het schijnt intusschen, dat er toen reeds eenige onafhankelijke geslachten hebben gewoond. Het laagst gelegen gedeelte van het kanton was het eigendom van het nabijgelegen nonnenklooster Schönbühl. Onder het Oostenrijksche juk verlangde de meerderheid der inwoners

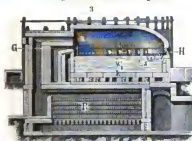
GLASFABRICAGE I.

Krassenoven van Siemens, gestookt met regeneratiegas.

1. Lengtdoorsnede door 2 volgens CD.

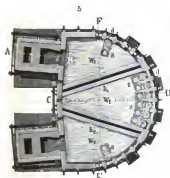
2. Dwarsdoorsnede door 1 volgens AB.

Vijveroven van Siemens

3. Lengtdoorsnede door 5 volgens AB, CD.

4. Dwarsdoorsnede door 5 volgens EF.

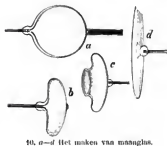
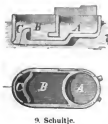
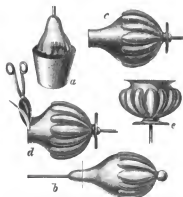
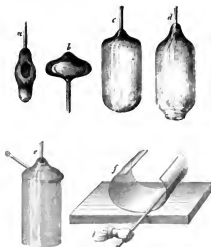

5. Horizontale doorsnede door 3 en 4 volgens GH.

6. Ruude Engelsche oven met steenkolenvuur.

GLASFABRICAGE II.

in het Zwitsersche eedgenootschap te worden opgenomen, doch miste nog wel een eenw de volle rechten der overige Zwitsers. Door de roemrijke overwinning bij Näfels in 1388 verbraken de mannen van Glarus de Oostenrijksche boeien, en na het eindigen van den oorlog van Zürich (1450) verwierpen zij een beter bondsverdrag. In 1517 kochten zij de heerlijkheid Werdenberg en hielden haar als afhankelijk gewest in bezit. Na de Hervorming, die in Glarus hij het meereendeel der ingezetenen weerklink vond, scheidden de Hervormden en R. Katholieken zich af in 2 verschillende bestuurs- vereenigingen, en dit gaf meerzaken — vooral tegen het einde der 18de eeuw — aanleiding tot verdeeldheid en twist. Bij den val van het oude Eedgenootschap verloor Glarus in 1798 Werdenberg en werd ingedeeld bij het kanton Lyth der Helvetische Republiek. Gedurende de Omwentelingsoorlogen had het kanton in 1799 van den aftocht van Szwecaroe veel te lijden. Na de Restauratie deed de grondwet van den 21sten Juni 1814 den voormaligen toestand terugkeeren, zonder evenwel Werdenberg terug te krijgen. Volgens deze hadden weder de Hervormden en R. Katholieken hun afzonderlijke rechten, rechtbanken en besturen. Onder het algemeen bewind had men er dus 2 verschillende machten, en veel belangrijke rechten, bijv. de benoeming van een landman, waren over beide gelijkelijk verdeeld. Het toenemend overwicht der Hervormden, zoowel in aantal als in welvaart, zoodat de R. Katholieken niet meer dan $\frac{1}{10}$ der opgebrachte belastingen betaalden, maakte echter een herziening van die regeling noodzakelijk. Een nieuwe grondwet werd dientengevolge aangenomen en eludelijk ook door de R. Katholieken gelijkelijk goedgekeurd, nadat de tegenstand der priesters verbroken was door Glarus los te maken van het bisdom Chur en eenige weerspannige geestelijken te verwijderen.

Glarus, de hoofdstad van het gelijknamige kanton, ligt aan de Lyth, aan de spoorlijnen Zurich—Lyth en Weesen—Glarus en telt (1900) 4940 inwoners, die zich met industrie (katoenspinnerij, hout- en sigarenfabrieken, bierbrouwerij) bezig houden. De stad is na den grooten brand (10—11 Mei 1861) regelmatig gebouwd en heeft een Romaansche kerk, een mooi regeeringsgebouw in Renaissance-stijl, een natuur-historisch museum, eenige scholen, een archief en een bibliotheek.

Glas (zie de platen) is een hij hooge temperatuur dik vloeibaar mengsel van dubbelsilicaten van een der alkalimetalen met calcium of lood, dat hij afkoeling langzamerhand in den vasten toestand overgaat. Het is amorph, ondoordringbaar voor vloeistoffen en gassen en moet doorzichtig en goed bestand zijn tegen de inwerking van zuren, basen en water. Alleen bepaalde dubbelsilicaten voldoen aan bovengenoemde voorwaarden, terwijl de samenstellende deelen slechts één of meer van die eigenschappen bezitten. Zoo zijn de silicaten van de alkalimetalen wel amorph en doorzichtig, maar zij worden ontleed door water en zuren, terwijl calciumsilicaat kristallijn is en zoo goed als onsmeltbaar. Smelt men het echter samen in bepaalde verhouding met natrium of kaliumsilicaat, dan krijgt

men een glassoort, die aan de eischen voldoet. Het smeltpunt van glas is niet te bepalen, daar het bij verhitting eerst deegachtig wordt, daarna week en eindelijk taai vloeibaar. Duu vloeibaar is het niet te krijgen. Bij 600°—800° C. is het week, en bij 1800°—2000° C. heeft het zijn hoogste graad van vloeibaarheid bereikt. Deze temperatuur heerscht dan ook in de smeltovens. Van deze eigenschap wordt juist gebruik gemaakt bij het maken van glazen voorwerpen. Glas geleidt de warmte zeer slecht. Hieraan is toe te schrijven het springen van dikwandige glazen bij plotselinge verhitting. De hardheid van glas is zeer groot; het kan daarom maar met betrekkelijk weinig stoffen gesneden worden o. a. met diamant. Het soortelijk gewicht van de verschillende glassoorten is zeer verschillend, het varieert tusschen 2,50 en 4,05. De chemische constitutie van glas is niet volkomen bekend, daar het min of meer een mengsel is, maar men kan het beschouwen als een dubbelsilicaat van het hexaorthokieselzuur $\text{Si}_2\text{O}_3(\text{OH})_4$, waarin twee waterstofatomen vervangen zijn door kalium of natrium, de andere twee door calcium. Naar zijn samenstelling kan men het glas in vijf hoofdgroepen verdeelen: 1ste het kalium-calcium-glas of Boheemsch glas. Het is moeilijk smeltbaar en heeft een groote hardheid. 2de het natrium-calciumglas. Dit smelt gemakkelijker en is een van de glassoorten, die het best bestand is tegen inwerking van chemische stoffen. Het wordt gebruikt voor het maken van venster- en spiegelruit, retorten, kolven enz., terwijl het eerste meer gebruikt wordt voor het vervaardigen van glazen huizen, die een hooge temperatuur moeten doorstaan, de zoogenaamde verbrandingsbuizen, die altijd gebruikt worden bij het analyseeren van organische stoffen. Het natrium-calciumglas heeft, hoe zuiver het ook is, meestal een groene kleur. 3de het flesschenglas. Dit bestaat ook uit een natrium calciumsilicaat, maar bevat ook magnesia en aluminiumoxyd. Door ijzeroxyden is het meer of minder gekleurd. 4de het kristal of loodglas is een kaliumloodsilicaat. Het is gemakkelijk smeltbaar, sterk, lichtbrekend en zachter dan de andere glassoorten, zoodat men het goed kan slijpen en polijsten. Tegen inwerking van zuren enz. is het minder bestand. Het dient voornamelijk voor het maken van fijne drinkglazen, voor optische instrumenten (fluitglas) en voor kunstmatige edelgesteenten (strass). 5de het Fenaglas. Hierin is een gedeelte van het kieselzuur vervangen door boorzuur, fosforzuur en fluorwaterstofzuur. Het heeft een groot lichtbrekend en dispersievermogen. Het is daarom bijzonder geschikt voor het maken van lenzen, thermometers en voor laboratorium glaswerk, dat zoo goed als niet aangetast mag worden door chemische stoffen. De procentische samenstelling van eenige dier glassoorten is als volgt: Boheemsch spiegelglas: SiO_2 (kieselzuuranhydried) 76, K_2O (kaliumoxyd) 15,60, CaO (calciumoxyd) 8,00, Al_2O_3 (aluminiumoxyd) 1,00. Fransch vensterglas: SiO_2 71,90, Na_2O (natriumoxyd) 13,10, CaO 13,60, Al_2O_3 1,40. Duitsch flesschenglas: SiO_2 65,57, K_2O 2,72, Na_2O 4,86, CaO 20,42, Al_2O_3 3,74, Fe_2O_3 (ijzeroxyd) 2,81. Flint-

glas: SiO_2 44.30, K_2O 11.75, PbO (loodoxyd) 43.06, Al_2O_3 0.50, Fe_2O_3 0.12. Strasse: SiO_2 38.10, K_2O 7.90, PbO 53.00, Al_2O_3 + Fe_2O_3 1.00. Jenaglas voor thermometers 59^m: SiO_2 71.95, B_2O_3 (boriumoxyd) 12.00, Na_2O 11.00, Al_2O_3 5.00, Mn_2O_3 (manganioxyd) 0.05.

Grondstoffen voor de glasbereiding. Als kiezelzurboudende stoffen gebruikt men gepoederd kwarts, vuursteen, wit zand en voor mindere glassoorten gewoon zand. Als kaliumzout bezigt men meer of minder zuivere potasch, als natriumzout voor goede glassoorten gecalcineerde soda, voor mindere natriumsulfaat, dat met kiezelzuur in tegenwoordigheid van koolstof onder ontwikkeling van zwaveloxyd in natriumsilicaat overgaat. Kalk wordt toegevoegd in den vorm van kalkspaat, marmerkrijt of gewonen kalksteen. Bij de bereiding van loodglas gebruikt men loodglut (PbO) en voor goede glassoorten menie (Pb_2O_3) of loodwit, een basische loodcarbonaat. Hoe minder ijzerverbindingen in de grondstoffen voorkomen, des te kleurloos zal het glas zijn. Volkomen ijzervrije grondstoffen zijn echter zeer moeilijk te verkrijgen, zodat men aan de glas-massa altijd oxydeerende stoffen als ontkenrings-middel moet toevoegen. Daardoor wordt het ijzer-oxyd (FeO), dat zelfs in geringe hoeveelheden het glas al groen kleurt, geoxydeerd tot ijzer-oxyd (Fe_2O_3), dat het glas, wanneer het in groote hoeveelheid aanwezig is, geel kleurt, echter in kleine hoeveelheden kleurloos laat. De toegevoegde stoffen oxydeeren tevens de koolstof, die toevallig in de glas-massa aanwezig kan zijn of bij gebruik van natriumsulfaat aan de glas-massa wordt toegevoegd. Als oxydeerende stoffen gebruikt men bruinsteen, dat voornamelijk mangaanoperoxyd (MnO_2) bevat, rattenkruit (As_2O_3) of salpeter (KNO_3 of NaNO_3) en bij lood-glas menie. Vroeger gebruikte men alleen bruinsteen, dat in de ontheld zelfs al toepassing vond (glas-makende zeep). De werking hiervan berust niet alleen op de oxydeerende eigenschappen, maar het geeft aan glas een violette kleur, die als complementaire kleur van groen, het glas kleurloos maakt. Op den duur verandert dit glas in de lucht en krijgt het een paarse tint.

Glasbereiding. Toestellen voor het smelten van het glas. Het smelten van het glas geschiedt in kroezen of potten van vuurvaste klei, die goed bestand moeten zijn tegen hooge temperatnren en tegen inwerking van alkaliën, waarom zij van de beste materialen gemaakt worden. Stookt men met hout of gas, dan gebruikt men open kroezen (zie fig. 5, plaat II), met steenkolen, gesloten kroezen (zie fig. 8, plaat II). De kroezen worden van vuurvaste klei en chamotte, dit is gebrande vuurvaste klei gemaakt. Is de klei mager, dan neemt men één deel klei op één deel vaste chamotte, voor vette klei, de dubbele hoeveelheid. Hoe fijner de chamotte, des te dichter de kroes, maar dan is zij minder bestand tegen hooge temperatuur. Het vormen geschiedt met de hand. De grootte van de kroezen is zeer verschillend. Zij kunnen van 60 tot 1000 kg. glas bevatten en hebben een inhoud van 20 tot 360 L. Het drogen moet zeer langzaam geschieden.

Glasovens. Deze maakt men met zandsteen, of men bouwt ze met uit zand en klei vervaardigden

steen (Dinassteen). Het materiaal bestaat uit een verveerde rotssoort, die 90—98% kiezelzuur bevat, naast aluinaarde, kalk en een kleine hoeveelheid alkali. Men mengt het met 2% kalk. De oudere glasovens hadden een halfkogelvormige gedaante en werden met hout gestookt. Het onderste gedeelte diende voor haard, het middelste voor smeltoven en het bovenste voor koeloven. Later verving men het hout door steenkolen en tegenwoordig gebruikt men meer en meer gas. Deze veranderingen hebben natuurlijk een groote wijziging gebracht in den vorm der ovens. Bij steenkolenoven is het noodig voor goede trekking te zorgen, om door volledige verbranding de gewenschte temperatuur te verkrijgen. In Engeland heeft men sommige ovens, die den vorm van een conischen schoorsteen hebben. Onderin plaatst men dan in een afgesloten ruimte de smeltkroezen. Van de gasovens is die van Siemens het meest in gebruik. Fig. 1 en 2 (Plaat I) geven een doorsnede van een Siemenschen regeneratoroven voor kroezen. De gasgecoerator is meestal buiten het ovengebouw geplaatst. De daar gevormde gassen komen in het onderste links gelegen kanaal (fig. 2), terwijl de lucht in het rechts gelegen binnentreedt. De gassen strijken langs het steenen netwerk R, waardoor zij voorgewarmd worden, om dan samen te komen in het kogelvormige kanaal, dat in gemeenschap staat met de ruimte, waarin de kroezen geplaatst zijn. Zij verbranden dus daar en de vlam speelt om de kroezen heen, waardoor de glas-massa tot smelting komt. De nog warme verbrandings-gassen ontwijken door de zijdelings aangebrachte openingen a en verwarmen eerst het metselwerk R, voordat ze door het kanaal, tusschen dit metselwerk ingeleiden, naar den schoorsteen ontsappen. Behalve de kroesovens zijn tegenwoordig ook de zogenaamde vijfervovens in gebruik. Deze hebben het voordeel, dat het bedrijf niet onderbroken behoeft te worden, wat veel tijd bespaart. Een zoodanige oven van Siemens is afgebeeld in fig. 3, 4 en 5 (plaat I). De oven wordt gestookt met generatorgas. Gas en lucht treden door de kanalen g_1 , l_1 en l_2 in de regeneratoren R_1 , R_2 , R_3 en R_4 (fig. 4), komen dan in het linker verticale kanaal in fig. 3 samen, en de vlam gaat door de opening a en strijkt over de vijferv. Er zijn in het geheel 3 vijferv W_1 , W_2 , W_3 , die door dammen K_1 en K_2 van elkaar gescheiden zijn. Door de openingen z (fig. 5) wordt de glas-massa in den oven gebracht. Op die plaats is de temperatuur juist zoo hoog, dat de massa smelt (smelt ruimte). In het midden van den vijferv is de temperatuur het hoogst, hier heeft dus het lonteringsproces plaats (louter ruimte), terwijl in het laatste gedeelte bij de vasters d de temperatuur weer iets lager is (werk ruimte). De vensters dienen om het glas met behulp van een blaaspip er uit te halen. De temperatuur mag daar dan ook niet te hoog zijn, anders was het glas te dnn vloeibaar en niet geschikt om te verwerken. Deze drie deelen zijn enkele malen door dammen van elkander gescheiden; door kanalen, in die dammen aangebracht kan het gesmolten glas dan van het eene in het andere gedeelte vloeien. Voor de vensters zijn door den regel chamotteringen (5)

geplaatst, die dienen om het glasschuim tegen te houden. Binnenin is het glas dus zuiver. Hetzelfde doel hebben de schnitjes afgebeeld in fig. 9 plaat II. Het glas komt bij C binnen, komt dan in de ruimte B, waar boven op het schuim zich verzamelt, terwijl in A, dat van onderen in gemeenschap staat met B, het glas zuiver is.

Het smelten van het glas. De glas-massa. De verschillende grondstoffen moeten, voordat zij in den smeltkroes gebracht zijn, eerst fijn gemaakt, gedroogd en tot poeder gemalen worden, daarna in een ronddraaiende trommel goed gemengd. De hoeveelheden, die men van de verschillende grondstoffen neemt, is natuurlijk afhankelijk van de te maken glas-soort, zelfs verschilt de samenstelling van het mengsel van een bepaalde glassoort uit de eene fabriek veel van dat uit een andere. Bepaalde voorschriften zijn dus moeilijk te geven. Voor Fransch spiegelglas vindt men de volgende gegevens: 20 deelen wit zand, 7 deelen soda, 1 deel geboltschte kalk en 20 deelen glasscherven; voor wit glas, dat voor het maken van glazen dient, 24 deelen zand, 7 deelen potasch, 4 deelen soda, 3 deelen krijt en een onbepaalde hoeveelheid glasscherven.

Het smelten. Voordat nieuw gebouwde ovens in gebruik genomen worden, moeten zij gedurende langen tijd, eenige weken, soms maanden, voorzichtig gedroogd worden. De tijd hangt af van het materiaal, waaruit zij opgebouwd zijn. Begint men met stoken, dan mag de oven ook niet dadelijk op hooge temperatuur gebracht worden, dat moet eenige dagen duren. Daarna worden de kroezen, die vooraf tot rood-gloeihitte verwarmd zijn, op de een of andere manier in den oven gebracht, waarna sterker verhit wordt. Is een bepaalde temperatuur bereikt, wat aan de kleur van den oven te zien is, dan begint men de kroezen te vullen (laden). De geheele hoeveelheid wordt er niet direct ingebracht, maar ongeveer het derde gedeelte, dat eerst goed gesmolten moet zijn, voordat men weer een derde gedeelte toevoegt. Deed men dit niet, dan zou een groot gedeelte van de glas-massa uit den kroes loopen, daar de massa eerst nitzet door de gasontwikkeling, die bij het smelten plaats heeft. De gesmolten massa heeft een kleiner volume dan het glasmengsel, zoodat men het tweede gedeelte kan toevoegen, wanneer het eerste gesmolten is. Gedurende het smelten en een langen tijd daarna moet het glas op een hooge temperatuur gebonden worden, de glas-massa blijft dan lang den vloeibaar, waardoor het in het glas aanwezige gas gemakkelijk kan vervluchtigen en de massa homogeen wordt. Na bepaalden tijd, afhankelijk van de glas-soort, wordt een proef nit de kroezen genomen, om te zien, of het glas helder vloeënd is en of alle gasblasjes verdwenen zijn. Is dit het geval, dan worden de bovendienzende onzuiverheden (glasschuim) eraf genomen en laat men de temperatuur iets dalen, om het glas dikker vloeibaar te doen worden, daar voor de bewerking het glas een zekere taaiheid moet hebben. Gedurende het smelten heeft altijd een verlies van glas-massa plaats, wat voornamelijk moet toegeschreven worden aan het vervluchtigen van koolzuur en alkaliën.

De verwerking van het glas. De verwerking kan in drie hoofdgroepen verdeeld worden: 1ste het blazen, 2de het gieten en 3de het persen, wat dikwijls gepaard gaat met gieten. Het zoogenaamde bolglas wordt geblazen. Hieronder rekent men flesschen, glazen, buizen en cylindfers, welke dienen voor het maken van veusterruiten. Spiegelglas wordt gegoten, terwijl voorwerpen, zooals stoppen, bakjes, enz. geperst worden. Voor het blazen heeft men glas van bepaalde consistentie noodig, is het te dik vloeibaar, dan kan men het niet opblazen, is het te dun, dan is er te weinig samenhang en loopt het glas bij het werken uiteen. De blaaspip (fig. 2 plaat II) is een ijzeren, holle buis, ongeveer 1½ m. lang en 1 cm. dik. Aan beide einden is een verdikking aangebracht, één voor het blazen, de ander om het glas vast te houden. Verder is bij het mondstuk een houten koker om het ijzer heen gebracht, dat als handvat dienst doet. De geblazen voorwerpen worden ter nadere bewerking van de blaaspip genomen door middel van het punteer-ijzer. Dit is een ijzeren stang, ruim 1 m. lang. Als verder gereedschap dient een schaar (fig. 6, plaat II), die nit een omgebogen reep staal bestaat.

Het blazen bestaat daarin, dat men de pijpen in het gesmolten glas dompelt, waardoor er een bepaalde hoeveelheid aan blijft hangen. Aan zich zelf overgelaten, vormt deze hoeveelheid zich tot een bol, die door rollen over de rolplaat een langwerpige gedaante vertoont. Blaast men door de pijp, terwijl men het glas in een bepaalden vorm houdt, dan zal de inwendige ruimte nagenoeg gelijk worden aan die van den vorm. Het persen geschiedt door het gesmolten glas in een hollen vorm van ijzer, messing of klei te brengen en het aan een bepaalden druk te onderwerpen, waardoor de groeven van den vorm goed gevuld worden. De lucht nit den vorm kan door zeer kleine openingen, in den wand van dezen aangebracht, ontsnappen. Zij zijn zoo klein, dat het dik vloeibare gas er niet doorheen kan loopen. Voor het verwijderen der voorwerpen moet de vorm nit twee of meer stukken bestaan, die volkomen tegen elkander passen. Zij zijn meestal door scharnieren met elkander verbonden. Het gieten van glas gaat nit zoo gemakkelijk als bij metalen, daar het nooit volkomen vloeibaar te krijgen is. Men past het dan ook alleen toe bij het maken van dikke spiegelglazen, kelderlniken enz. Als giet-vorm gebruikt men een ijzeren plaat aan de randen waarvan linealen berestigd worden, die de dikte van de plaat bepalen. Alle voorwerpen moeten niters langzaam afgekoeld worden, waarvoor speciale ovens zijn ingericht.

Het vervaardigen van verschillende voorwerpen. Flesschen (fig. 1a—f, Plaat II). De glasblazer dompelt den enigszins verwarmden kop van de blaaspip in den glaskroes, waaraan bij het nitrekken een bepaalde hoeveelheid glas blijft hangen. Is deze hoeveelheid te klein, dan laat men het glas aan de pijp een weinig afkoelen, wat men meestal doet, door het glas in de met water bevochtigde bolten van het palet (fig. 1 a) heen en weer te rollen. Daarna dompelt men de blaaspip wederom in den kroes, waardoor een nieuwe hoeveelheid glas aan de vo-

rige blijft hangen. De blaaspip wordt daarna verticaal gebonden, waardoor de massa den vorm krijgt, die in 1 h is afgebeeld. Gewoonlijk is het glas door afkoeling niet week genoeg meer, om geblazen te worden, waarom de glasblazer het glas in de werkopening van den oven verwarmt om daarna door blazen aan de massa den vorm c te geven. De bol wordt dan in den vorm d gebracht, die op den grond geplaatst is, en door krachtig blazen krijgt het glas den vorm van een cylinder. Het middelste gedeelte van den bodem van de flesch wordt aan een ijzeren staaf verbonden, waaraan vooraf een weinig van de glasmasa is aangebracht. Door indrukken van deze staaf verkrijgt men de ziel (fig. 1 e). Met den hals is de flesch dus aan de blaaspip en met de ziel aan de staaf bevestigd. Door een druppel water laat men den hals van de pijp afspringen (fig. 1 e), waarna men den hals weer gloeiend maakt. Door den werkman wordt dan de vereichte vorm aan den hals gegeven en de versterkende band er om gebracht. Dit geschiedt door van een ijzeren staafje een weinig glas om de opening te laten vloeien. Het overtollige wordt met de schaar afgeknipt. De flesch wordt dan in den oven gebracht, waar zij zeer langzaam moet afkoelen. Is dit geschied, dan wordt de ijzeren staaf voorzichtig van de ziel afgebroken. Vierkante flesschen worden meestal gemaakt door met een plankje de glasmasa te kloppen. *Wijn glazen.* Men begint weer met den bol te blazen, waarbij men moet zorgen, dat de plaats voor den bodem van het glas dikker blijft, omdat hiervan de steel gevormd moet worden. Aan het onderende van dezen brengt men een bolletje week glas, waaraan de voet gemaakt wordt.

Glazen buizen. Het vormen van deze berust eigenlijk meer op het nittrekken van week glas. Men blaast weer eerst den bol en dan bevestigt men het punteerijzer aan het glas juist diametraal tegenover de blaaspip. Nu wordt aan beide zeer snel in tegenovergestelde richtingen getrokken, waardoor de bol tot een holle buis wordt nitgerekt. Het middeleste gedeelte zal eerst het meest nitgetrokken worden, zoodat daar het glas dunner zal zijn dan aan de uiteinden. Het glas zal echter daar ook het eerst vast worden, zoodat op het laatste de uiteinden alleen nitgetrokken worden. Gedurende het trekken kan men ook door de pijp blazen, teneinde een zoo zuiver mogelijken cylindervorm te krijgen. Hierdoor zal de doorsnede op verschillende plaatsen vrij wel aan elkander gelijk zijn. Glazen staven verkrijgt men door nittrekken van massieve glazen bollen.

Maanglas (fig. 10 a—d Plaat II). De glazen bol aan de blaaspip wordt met zijn bodem tegen het venster van den oven aangedrukt, waardoor hij een plat vlak krijgt. Het punteerijzer wordt hieraan vastgemaakt en men laat dan den bol van de blaaspip springen. De opening wordt nu verhit en men draait het punteerijzer snel voor het vuur rond. Door de middelpuntvliedende kracht wordt de opening steeds grooter (c), waardoor de bol eerst in een soort van kom overgaat, daarna in een vlakken schotel, eindelijk in een plat vlak. (d). Bij de aanhechtingsplaats van het punteerijzer is het glas dikker. Rondom deze plaats snijdt men het glas af, om het vervolgens in twee ge-

lijke stukken te snijden. Het wordt veel gebruikt voor het maken van objectieven en dekglazen voor het mikroskoop, daar dit glas zeer belderis. Men bezigt de dikke knoppen voor het vervaardigen van antieke vensters (osseenoog).

Een suikervaa van loodglas (fig. 7. a—e Plaat II). Den glazen bol brengt men in den metalen vorm (a), waarna door sterk blazen fig. b ontstaat; aan den bodem bevestigt men een massief glasbolletje. Dit wordt week gemaakt en aan het punteerijzer bevestigd, waarna men het geheel van de pijp laat afspringen. Door snel ronddraaien verandert dit bolletje in een vlakke plaat, die ale voet voor de vaas dienst doet (c). Daarna maakt men den rand week, waarna men met de schaar het overtollige glas afknipt (d). Men maakt het wijder en vervormt het daarna (e).

Holle glas cylindren (fig. 3 a—f Plaat II). Deze dienen voornamelijk tot het vervaardigen van glazen platen of tafelglas. Evenals alle holle glazen, worden deze ook met behulp van de blaaspip gemaakt. De benodigde hoeveelheid glas is 5—10 kg. Deze hoeveelheid is niet in één keer aan de blaaspip te krijgen, zoodat de glasblazer meermalen de pijp in den kroes of vijveroven moet brengen. Daarna wordt door blazen de vorm a verkregen, waarna de pijp omgekeerd wordt en men opnieuw gaat blazen. Hierdoor en door het gewicht van de glasmasa zelf verkrijgt het glas een gedaante, zooals fig. b aangeeft. Het dikke bovendeel wordt in de werkopening van den oven weer week gemaakt en nu wordt de glasmasa in naar beneden gerichten stand uitgeblazen, waardoor een kegel met stompen kop wordt verkregen. Opnieuw verwarmt men het glas en nu wordt door blazen en tegelijk snel ronddraaien de massa vervormd tot fig. c. Hier werkt de middelpuntvliedende kracht goed mee, daar alle glasdeeltjes bij ronddraaiing in de richting der blaaspip uitgetrokken worden, waardoor een rechte cylinder met gelijkmatige wanden verkregen wordt. Het bolvormig uiteinde laat men er door den regel niet afspringen, het wordt door den werkman doorgeblazen. Hiervoor dient dit deel eerst zeer week gemaakt te worden (d). Door ronddraaiing kan dit einde ook tot een cylinder vervormd worden. Ten laatste moet het bovendeel, de zoogenaamde schouder, nog verwijderd worden, wat altijd door afspringen geschiedt. Dit wordt gedaan door een warm half ringvormig stuk ijzer om den cylinder te plaatsen zooals fig. e aangeeft. Het openblazen van de cylindren vereischt zeer veel kracht, waarom de glasblazer ook wel een weinig water in de pijp laat vloeien, welke hoeveelheid direct door de warmte verdampst. Maakt men het onderende van den cylinder week, dan zal dit door de spanning van den stoom openspringen. Gedurende dien tijd moet de blaasopening van de pijp gesloten zijn, wat de werkman meestal doet door zijn lippen er tegen te bonden.

Het maken van vensterglas. (fig. 3 f Plaat II). De vensteruiten worden uit de glazen cylindren vervaardigd, door deze volgens een beschrijvende lijn door te knippen en dan in een plat vlak nit te spreiden. Het doorsnijden kan geschieden met een diamant of met een gloeienden ijzeren staaf. Men houdt deze langs een beschrijvende lijn aan den binnenkant van den cylinder, waardoor deze

openspringt. Het strekken geschiedt in de zoogenaamde strekovens, een soort van vlamoven, die in hoofdzaak uit twee deelen bestaat, den eigenlijke strekoven en den koeloven. Verder bevindt er zich nog een cilindervormige huis, waarin de glazen cylinders, die op twee ijzeren staven rusten, geschoven worden. Deze huis wordt verwarmd door de naar den schoorsteen gaande gassen. Vandaar worden de cylinders, waar zij dus voorgewarmd worden, door den werkman op den strekhaard gebracht, die volkomen horizontaal moet zijn. De cylinder moet er zoo opgeplaatst worden, dat de lengtescheur naar boven gericht is. Door de hooge temperatuur, die daar heerscht, wordt het glas week en begint door zijn eigen gewicht om te buigen. Daarna strijkt de werkman met een honten of ijzeren staaf eenige malen over het glas en drukt het stevig tegen de strekplaat aan (fig. 3 f Plaat II). Is de plaat goed vlak, dan wordt zij naar den nährigen koeloven gebracht, waar zij langzamerhand moet afkoelen. Is de temperatuur laag genoeg, dan worden zij er uitgenomen en zorgvuldig schoongemaakt, vooral wanneer men bij het strekken een honten staaf gebruikt heeft, daar dit door de hooge temperatuur in den strekoven spoedig verkoolt en verbrandt. Het afwassen geschiedt eerst met zeepwater, daarna met gewoon water. De platen moeten nu nog op maat gesneden, terwijl de randen en plaatsen, waar het glas niet gelijk is, weggenomen moeten worden. Het snijden geschiedt met diamant.

Gegoten glas. Het dun vloeibare en goed gelonterde glas wordt met behulp van koperen lepels uit de smeltkroezen in de gietkroes overgeschept. Deze laatste hebben meestal een langwerpigen vorm en zijn uit hetzelfde materiaal vervaardigd als de smeltkroezen. Voordat de glasmasa er in geschept wordt, zijn zij zelf al op hooge temperatuur gebracht. De gietkroezen zijn bevestigd aan kranen, waarmede men hen in en uit den oven kan brengen. Door middel van een hefboom kan men hen omtrekken, waardoor de glasmasa over de giettafel uitgestort wordt. De giettafel, die van brons of van gietijzer gemaakt is, moet zoo glad mogelijk zijn en wordt voorgewarmd, voordat de glasmasa er op komt. Dit geschiedt meestal door de tafel met gloeiende kolen te bedekken. Aan weerszijden van de tafel bevinden zich opstaande randen, die de dikte van de te gieten plaat bepalen. Over deze randen loopt een bronzen gladde wals, die over het nitgetogen glas gerold wordt, waardoor het overvullige glas weggenomen wordt, terwijl men het tegelijk glad strijkt. Op die manier verkrijgt men een overal even dikke plaat. De giettafel bevindt zich vóór den verwarmden koeloven. Is de plaat zoover afgekoeld, dat het glas niet meer buigen kan, dan wordt zij direct in den koeloven gebracht. De op deze wijze verkregen glasplaten zijn niet zuiver genoeg, om in den handel gebracht te worden; zij moeten eerst nog geslepen worden. Gebruikt men een giettafel, waar op evenwijdige of elkander kruisende groeven zijn aangebracht, dan krijgt men het geribde of gegolfde glas, dat voor kelderlinnen enz. gebruikt wordt.

Ondoorzichtig en gekleurd glas. Het melk-

glas is een van de meest bekende ondoorzichtige glassoorten, dat voor bepaalde doeleinden noodig is. Het is gewoon natronglas of gemakkelijk smeltbaar loodglas, dat door toevoeging van beenderenmeel of fosforiet ondoorzichtig gemaakt is. In plaats van fosfaten gebruikt men tegenwoordig ook veel kryolieth, een mineraal, dat in Groenland veel gevonden wordt en een dubbel fluorid van natrium en aluminium is (Na_2AlF_6). Men verkrijgt dan het zoogenaamde kryoliethmelkglas. Volgens Ellis verkrijgt men een goed melkglas door 1 deel kryolieth in 2 tot 4 deelen wit zand samen te smelten, terwijl Williams aangeeft aan dit mengsel nog ongeveer 9 procent zinkoxyd toe te voegen. Kryolieth wordt in den laatsten tijd ook weer vervangen door vloeispaath, CaF_2 , of natriumaluminat (Na_2AlO_3). Een tweede ondoorzichtige glassoort is het email, wat oorspronkelijk een door zinkoxyd melkwit gekleurd loodglas was. Tegenwoordig worden meer de oxyden van arsenicum en antimoon of het zoogenaamde permanent-wit, het bariumsulfaat (BaSO_4), gebruikt. Deze stoffen worden dan aan de glasmasa voor melkglas toegevoegd. Het email wordt voornamelijk gebruikt om metalen platen te overtrekken, zooals hijv. wijzerplaten van klokken enz.

Robijnglas. Reeds zeer langen tijd is het bekend, dat goudpreparaten het glas robijnrood kleuren. Verschillende voorschriften zijn vroeger door de alchimisten al gegeven. Tegenwoordig wordt het voornamelijk gemaakt door toevoeging van goudchlorid (AuCl_3) of goudpurper (zie aldaar). Het heeft de eigenaardige eigenschap volkomen kleurloos te zijn, wanneer het ving afgekoeld wordt; wordt het daarna tot week wordens toe verhit, dan verkrijgt het een prachtig robijnroode kleur. Door toevoeging van zilver of tinpreparaten kunnen alle nuances tusschen rose en purperrood ontstaan. Welke goudverbinding eigenlijk het glas zoo mooi kleurt, is nog niet geheel bekend. De hoeveelheid goud is zeer gering, zij bedraagt maar 0,05—0,06 procent. Eenzelfde kleur verkrijgt het glas door toevoeging van het roode koperoxydun (Cu_2O). Bij de bereiding moet men redneerende stoffen toevoegen, daar anders het koperoxydun geoxydeerd zou worden tot koperoxyd CuO , dat het glas groen kleurt.

Ged glas verkrijgt men door toevoeging van kaliumantimoniat (K SbO_3) of zoogenaamd antimoonglas, dit is onvolkomen geoxydeerd en gesmolten antimoonsulfid Sb_2S_3 . Beide kleuren het glas topaas-geel. Andere nuances worden verkregen door zilverchloride AgCl of zilverboraat. Organische stoffen hebben eveneens de eigenschap glas geel te kleuren. Dit feit is reeds zeer lang bekend, want Thomas van Aquino schrijft voor alcohout op de smeltkroezen te plaatsen voor het maken van kunstmatig topaas. Vroeger schreef men de gele kleur toe aan de aanwezigheid van kleine hoeveelheden hontskool, maar men heeft gevonden, dat de kleur het gevolg is van de alkalisulfiden, die door reductie van de in de glasmasa aanwezige sulfaten gevormd zijn. De hontskool is hier de redneerende stof. Groen glas verkrijgt men door toevoeging van koperoxyd of chromoxyd Cr_2O_3 , blauw door kobaltoxyd, violet door mangaanoxyd. Voor zwart glas

neemt men groote hoeveelheden ijzeroxyd naast koper of kobaltoxyd. Voor zeer mooie zwarte glassoorten gebruikt men het iridiumsesquioxyd. Bij het maken van kunstmatige edelgesteenten wordt ook partij getrokken van het kleurend vermogen van genoemde metaaloxiden. Als glassoort gebruikt men het reeds genoemde Strass met zijn groot lichtbrekend vermogen. *Donaul-Wieland* geeft de volgende voorschriften: op 1000 deelen van het glas neemt men voor topaas een mengsel van 40 deelen antimoonglas en 1 deel goudpurper. Smaragd: 8 deelen koperoxyd en 0,25 chromoxyd. Saphier: 15 deelen kobaltoxyd; amatist: 1 deelen mangaandioxyd, 5 deelen kobaltoxyd en 0,2 goudpurper. De vervaardiging van gekleurd glas geschiedt op dezelfde wijze als van ongekleurd. Dikwijls wordt ook ongekleurd glas met een laagje overtrokken, men kan dan op sommige plaatsen het bovenste laagje wegnemen, waardoor men dan bepaalde teekeningen op het glas krijgt. Het gekleurde glas heeft wel den naam van platte- of bevangglas. Hologlas kan zoowel aan den buiten- als aan den binnenkant gekleurd zijn. In het eerste geval neemt de werkmans aan zijn blaaspip een zekere hoeveelheid ongekleurd glas en dompelt het dan in het gesmolten gekleurde, terwijl in het tweede geval juist tegengesteld gehandeld wordt.

Kunstglas. Filigrain, petinet, of draadglas. Hieronder verstaat men doorschijnend glas, waarin witte of gekleurde glasstaafjes volgens bepaalde lijnen opgesloten zijn. Het wordt op de volgende wijze gemaakt. Van gekleurd of wit glas trekt men eerst een staaf, die men door drukken een ronden of veelhoekigen vorm kan geven. Deze staaf wordt in gelijke stukken verdeeld en volgens een bepaalde lijn aan de blaaspip bevestigd. Dan wordt de blaaspip in de gesmolten, ongekleurde glasmasa gedompeld, waardoor een bol om de staafjes ontstaat. Op de bekende manier wordt dan met het punteerijzer de bol tot staaf uitgetrokken. Neemt men in plaats van staafjes holle buisjes, dan verkrijgt men een zilverschijnt draad, doordat de buisjes het licht niet breken, maar terugkaatsen. *Millefiori* of *mozaïekglas* is een glassoort, waarvan men voorwerpen maakt, die uit kristalglas bestaan, waarin gekleurde sterren, rozetten enz. zijn opgesloten. Het vervaardigen van deze kunstglazen is betrekkelijk eenvoudig. Het bestaat daarin, dat men het glas aan de blaaspip met ander gekleurd glas overtrekt, terwijl men dan tegelijkertijd den vorm van de massa verandert. Neem bijv. aan een glaspip een bolletje zwart glas en dompel dit, nadat het bijna geheel vast geworden is, in gesmolten rood glas. Daarna drukt men dit met een plankje tot een zeszijdig prisma, waarna men het geheel weer in blank glas onderdompelt. De op deze wijze verkregen bol wordt dan tot een staaf nitgetrokken. De doorsnede van deze staaf zal dan in het midden een zwart eirkeltje te zien geven, waarom heen een roode zesboekige ster, die weer omgeven zal zijn door een blauwen ring. Men kan van deze staven weer kleinere maken, die men evenals bij draadglas volgens bepaalde lijnen langs de blaaspip vast maakt. Op deze wijze krijgt men dan soms zeer mooie teekeningen (*millefiori* staven). Van de schijfjes van bovengenoemde staven maakt

men de millefioriglazen. Volgens bepaalde teekening plaatst men de schijfjes op een plaat van klei. Men maakt aan de blaaspip een bol van kleurloos glas en drukt deze tegen de schijfjes aan, waardoor deze aan den bol blijven zitten. Vervolgens overtrekt men het geheel met een laagje ongekleurd glas en verwerkt dit verder tot het gewenschte voorwerp (papier- en brieven-drukkers). *Gemarmerd glas* verkrijgt men door glassoorten van verschillende kleuren door elkander te mengen in taai vloeibaren toestand. Daar de menging wegens de taaiheid niet volkomen kan zijn, krijgen de voorwerpen, hieruit gemaakt, een gemarmerd aanzien. *Teglas* is een glassoort, waarvan de buitenkant voorzien is van diepe en breede groeven. Het wordt verkregen door de voorwerpen, terwijl zij nog gloeiend zijn, in koud water te dompelen. Door de plotselinge afkoeling barst het glas aan den buitenkant. Daarna verwarmt men het weer voorzichtig, waardoor de kleine deeltjes tegen het glas aangekleefd blijven. Door gelijktijdig blazen kan men de schenken grooter en breeder maken. Daar het niterlijk aanzien veel gelijkt op dat van smeltend ijs, heeft men bet den naam gegeven van ijsglas.

Een bijzondere glassoort is nog het *hardglas*. Men verkrijgt het door roodgloeiend glas in warme olie of teer te dompelen en het daarin af te laten koelen. Het glas is dan minder breekbaar en kan beter tegen temperatuurverandering. Breekt het op een of andere manier, dan valt het geheel in zijn gruis uiteen. Het glas schijnt in denzelfden toestand te verkeeren als dat van glastranen, die ontstaan door gesmolten glas in koud water te laten vallen. Zij zijn aan het eene eind dik, aan het andere zeer dun. Het dikke eind is zoo hard, dat men er op kan hameren, zonder dat het breekt. Neemt men echter de punt weg, dan valt het geheel in poeder uiteen.

Glaspipen. Dit heeft ten doel om aan glazen voorwerpen een mooier voorkomen te geven, of verschillende versieringen op het glas aan te brengen. *Slijpen van spiegelglazen.* De door gieten verkregen glastafels zijn nooit zoo glad, dat zij direct als spiegel gebruikt kunnen worden. Vooral de onderkant vertoont nog veel oneffenheden. Door slijpen nu moeten deze weggenomen worden, terwijl men dan tevens moet zorgen, dat onder- en bovenvlak evenwijdig loopen. Tegenwoordig gebeurt het machinaal in de zoogenaamde slijpmolens. In deze molens bevinden zich banken van metselwerk, die van boven een dikke plaat van gehouwen steen dragen. Op deze berestigt men in een bedding van rood gekleurd gips verschillende glastafels boven elkander, waaraan men een heen- en weer-gaande en rondraaiende beweging geeft. Tusschen de tafels in brengt men het slijpmiddel, zoodat de platen tegen elkander aan geslepen worden. In het begin gebruikt men grof zand met water, tot een brij gemengd (*rueslijpen*), daarna fijn zand (*klaarslijpen*) en eindelijk amaril (*slipslijpen*). De op deze wijze verkregen glastafels hebben een mat voorkomen (matglas). Wil men den spiegel glad hebben, dan moet men dezen nog polijsten. Dit geschiedt met een met vilt bekleede plank. Als polijtmiddel gebruikt men doodekop (ijzeroxyd) of tinasch. *Het slijpen van raatwerk.* Hiervoor bezigt men fijnkorrelige slijpsteen van

verschillende grootte, die op een horizontale as bevestigd zijn en door riemen gedreven worden. Het glas wordt zoowel tegen het platte zijvlak als tegen het ronde oppervlak van den steen gedrukt. Het ruwslippen geschiedt nat. Voor het slippen van de hoeken en het snijden van de glenven zijn op de as dunne schijven van plaatijzer aangebracht. Deze worden voortdurend ingewreven met amaryl. Het fijnslippen geschiedt met steenen van fijner materiaal. Ook gehrnikt men hiervoor wel gietijzeren slijpschijven, die op een verticale as hevestigd zijn. *Het slippen van optische glazen.* Het slippen van deze is veel moeilijker dan van bovengenoemde voorwerpen, daar de optische glazen, op enkele uitzonderingen na, gekogen oppervlakken hebben, die meestal van bepaalde grootte moeten zijn. Men begint eerst van het crown- of fluitglas een knus te maken, waarvan men met een speciaal daarvoor geconstrueerde tang de hoeken afbreekt, waarna men de glazen gaat slijpen. Hiervoor gebruikt men de zogenaamde slijpschalen; dat zijn koperen kogelsegmenten, die nauwkeurig in elkander sluiten. De lens wordt met pek op een koperen schijf vastgemaakt en wordt in of op deze slijpschalen geslepen, waarbij men de schaal om een verticale as laat draaien, terwijl men met de hand de lens heen- en weer beweegt. Als slijpmiddel gehrnikt men altijd amaryl. Na het slijpen worden zij nog gepolijst. De oppervlakte van de lenzen moet zoo glad zijn, dat men zelfs met een mikroskoop geen krasjes meer mag zien.

Het verfoelien van glazen spiegels. Dit heeft ten doel de spiegels aan den achterkant met een voor licht ondoordringbare stof te bekleden, opdat het licht teruggekaatst wordt. De spiegels alleen laten het licht bijna geheel door. Dit geschiedt of met tinamalgaam of met zilver. Gebruikt men het eerste, dan wordt op een volkomen glatte tafel een stuk bladtin uitgespreid, dat zoo glad mogelijk uitgestreken wordt. Vervolgens legt men er een weinig kwik op en stuift dit zoo laag uit, totdat het tin een kwikzilverachtig aanzien heeft gekregen. Om het bladtin wordt nu een raamwerk gezet en dit wordt met kwik volgegoten. Dan wordt de spiegel, nadat hij goed schoongemaakt is, zorgvuldig onder het kwik gebracht. Stofdeeltjes en luchtblaasjes mogen niet aan den spiegel blijven kleven. Men legt hem op het bladtin en verzwaart hem met ijzeren gewichten. Men neemt het raamwerk dan weg, zodat het overvloedige kwik weg kan loopen. Na eenigen tijd zet men de tafel schuin en na omstreeks twaalf uren is het amalgaam verhard en de spiegel verfoelied. De spiegels moeten dan nog eenigen tijd in de lucht staan, zoodat het overtollige kwik kan verdampen. Het verzilveren gaat gemakkelijker. Dit geschiedt met behulp van een ammoniakale zilvernitraatoplossing, waaraan een reduceerende organische stof is toegevoegd. Deze oplossing wordt over den goed schoongemaakte spiegel nitgegoten. Na eenigen tijd zet zich een goed vasthechtend laagje zilver op het glas af.

Geschiedenis der glasfabricage. De glasbreiding schijnt een uitvinding van de Egyptenaren te zijn, hoewel de schrijvers der Ontheid haar aan de Phoeniciërs toeschrijven. De bouwwerken

van de Egyptenaren, waarin vaten van gekleurd en ongekleurd glas gevonden zijn, zijn van vroegeren datum dan de tijd, waarin de Phoeniciërs zich met de glasfabricatie bezig hielden. Deze hebben zich voornamelijk toegelegd op den invoer van Egyptisch glaswerk, waarvan Thebe de hoofdzetel was, in andere landen. Gevonden voorwerpen in de monumenten van Thebe en Beni Hassan die omstreeks 2400 jaar voor Christus gebouwd zijn, bewijzen, dat de Egyptenaren zeer ver in het glashlazen enz. gevorderd waren. Kunstmatige edelgesteenten werden toen ook al gemaakt. Van de Grieksche schrijvers is *Aristophanes* de eerste, die van het glas gewag maakte, bij de Romeinen *Cicero*. In Europa hadden Italië, Frankrijk en Spanje reeds vroeg glasblazerijen, waarin echter alleen voorwerpen voor dagelijks gebruik gemaakt werden; eerst nadat Egyptische glashlazers in Rome kwamen, nam de glasblaaskunst een hoogere vlucht. Reeds onder *Nero* worden in de Romeinsche glashlazerijen voorwerpen van groote waarde gemaakt. Volgens *Plinius* gebruikte men voor de bereiding Egyptisch zand en soda, terwijl in Indië ook bergkristal gehrnikt werd. Het klenrlouze glas had toen de meeste waarde, daar de grondstoffen moest klenrende metaaloxiden bevatten. Als ontkleuringsmiddel gehrnikte men reeds hruinsteen. Na den val van het West-Romeinsche rijk werd Byzantium de hoofdplaats der glasinindustrie. *Constantijn I* liet honderden arbeiders uit alle streken komen en gedurende vijf eeuwen voorzag Byzantium de wereldmarkt van glas. Toen echter het Oost-Romeinsche rijk te gronde ging, verlieten de glashlazers de hoofdstad en vestigden zich voornamelijk te Venetië, waarheen zij door de regeering gelokt werden. Wegens het brandgevaar werden de glashlazerijen in 1289 naar Murano verplaatst, waar zich de industrie zeer snel ontwikkelde en in de 16de en 17de eeuw haar toppunt bereikte. Ongeveer achtduizend arbeiders waren daar werkzaam. In Duitschland bestonden reeds in de Middeleeuwen glashlazerijen, waar het eerst spiegels gemaakt werden. Langzamerhand breidde zich de industrie ook naar Bohemen uit. In Frankrijk waren ook reeds langen tijd glashlazerijen, maar van beteekenis werd de industrie eerst pas in de 18de eeuw, toen Duitse arbeiders naar Frankrijk gingen. De Franschman de *Nehou* bracht groote verbeteringen in het gieten van spiegels aan. Aan het einde van de 17de eeuw werd een groote gieterij te Parijs opgericht, die later naar St. Gobain verplaatst werd, welke tegenwoordig nog als voorbeeld voor andere gieterijen dient. In Engeland werd de glasfabricatie in de 15de eeuw ingevoerd, waar toen speciaal vensterglas vervaardigd werd. Het kristalloodglas is een Engelse uitvinding. Omstreeks 1650 werd de industrie naar Rusland overgebracht en ongeveer 150 jaar later naar Amerika.

Gläser, Franz, een Oostenrijksche componist, geboren te Obergörsenthal in Bohemen den 19^{den} April 1798, werd op zijn 11de jaar geplaatst bij het zangkoor der Hofkapel te Dresden, bezocht vervolgens de muziekschool te Praag, waar hij zich hoofdzakelijk op het vioolspele toelegde, en oefende zich in 1816 te Wenen onder leiding van *Páris* in de theorie der muziek. In 1818

werd hij er kapelmeester van verschillende schouwburgen en schreef onderscheiden knichten, opera's en zangspelen, zooals: „Heliador“, „Peter Stig-litz“, „Staberle“, „Die steinerne Jungfrau“, „Sieben Mädchen in Uniform“ en „Dank und Undank“. In 1830 vertrok hij als kapelmeester van het Königstadter Theater naar Berlijn en schiep er zijn beste toneelwerk, de opera „Des Adlers Horst“, dat in 1832 werd opgevoerd. Van zijn latere stukken vermelden wij nog: „Aurora“, „Der Rattenfänger von Hameln“, „Das Auge des Teufels“, „Andrea“ en „Die Hochzeit am Comosse“. In 1842 ging hij naar Kopenhagen als Hofkapelmeester en directeur van het koninklijk conservatorium. Hij overleed aldaar den 29sten Augustus 1861.

Glaser, Adolf, een Duitsch romanschrijver, geboren te Wiesbaden den 15^{den} December 1829, bezocht het gymnasium aldaar, werd leerling bij een kunsthandelaar, reisde in Duitschland, Oostenrijk, Italië, Zwitserland, België en ons land en bezocht daarna de universiteit te Berlijn. Onder den schuilnaam *Reinold Reimar* schreef hij het treurspel „Kriemhildens Rache“ (1853), het toneelspel „Penelope“ (1854) en het dramatische gedicht „Moses in Egypte“, het treurspel Galileo Galilei“ (1856) en belastte zich in 1856 met de redactie der „Illustrierten Monatshefte“ van *Westermann*, welke betrekking hij tot 1878 bekleedde en in 1882 weder aanvaardde. Hij schreef: „Familie Schaller“ (1857), „Bianca Candiano“ (1859), „Erzählungen und Novellen“ (3 dln., 1862), „Leseabende“ (4 dln., 1867), „Was ist Wahrheit?“ (2 dln., 1869), en leverde vertalingen van onderscheiden Nederlandsche romans, b.v. van *von Lennep* („Klaasje Zevenster“), van *Keller* („In den vreemde“), van *Cremers* („Doctor Helmond“), van *Busken Heut* („Lidewijde“), van *ten Brink* („De schoonzoon van mevrouw Van Roggeveen“) enz. Later vertrok hij naar Berlijn en schreef „Schlitzwang“ (1878), waarmede hij de algemeene aandacht op zich vestigde, „Magdalena ohne Glorietheater“ (1879), „Weibliche Dämonen“ (1879), „Wulfhilde“ (1880), „Moderne Gegensätze“ (1881), „Ans hohen Regionen“ (2 dln., 1882), „Savonarola“ (1883), „Das entschundene Dokument“ (1883), „Cordula“ (1885), „Das Fräulein von Villecour“ (2 dln., 1887) en „Ein Seelenfreund“ (1889). Van zijn toneelwerken zijn nog te noemen „Galileo Galilei“ (1861), „Der Weg zum Ruhm“ en „Johanna von Flandern“. Zijn „Gesammelte Werke“ verschenen in 12 deelen (1889—1891). Ook schreef hij „Geschichte des Theaters zu Brannschweig“ (1861).

Glaser, Julius, een Oostenrijksch rechtsgeleerde, geboren den 19^{den} Maart 1831 te Postelberg in Bohemen, werd in 1847 student in de rechten te Weenen en vertoefde in 1848 en 1849 te Zürich, waar hij tot doctor in de wijsbegeerte bevorderd werd, en keerde vervolgens terug naar Weenen, waar hij in 1854 den rang van doctor in de rechten verwierf. Hij schreef onderscheiden rechtsgeleerde verhandelingen, benevens een werk over „Das englisch-schottische Strafverfahren“ (1851) en vestigde zich in 1854 te Weenen als privaattoecent. Twee jaar later werd hij er tot buitengewoon en in 1860 tot gewoon hoogleraar in de rechten benoemd. Hij schreef: „Abhand-

lungen über das österreichische Strafrecht“ (dln. 1, 1858), „Ueber Friedensgerichte“ (1859), „Die Fragestellung im Schwurgerichtverfahren“ (1863), „Zur Juryfrage“ (1864), „Anklage, Wahrpruch und Rechtsmittel im englischen Schwurgerichtverfahren“ (1866), „Gesammelte kleinere Schriften über Strafrecht, Civil- und Strafprozess“ (2 dln., 1868), „Studien zum Entwurf des österreichischen Strafgesetzes“ (1871), „Sammlung strafrechtlicher Entscheidungen des k. k. Obersten Gerichtshofs“ (3 dln., 1872), „Handbuch des deutschen Strafprozesses“ (2 dln., 1883—1885) en „Beiträge zur Lehre vom Beweis“ (1883). In 1868 werd hij benoemd tot afdeelingsschef bij het ministerie van Onderwijs, maar toen het ministerie *Hasner* aftrad keerde hij in 1870 terug tot den academischen leerstoel en werd door den Landdag van Neder-Oostenrijk naar het Huis van Afgevaardigden gezonden, waar hij weldra tot de invloedrijkste leden behoorde. Bij de nieuwe verkiezingen van 1871 benoemde de stad Weenen hem tot lid van den Landdag, en deze tot lid van den Rijksdag, waarvan hij tot 1879 lid bleef. Den 25sten November 1871 werd hij belast met de portefeuille van Justitie in het ministerie *Auerperg*. In die betrekking, welke hij ook in onderscheiden volgende kabinetten bekleedde, maakte hij zich zeer verdienstelijk door verbetering der rechtsdeeling. Op zijn herhaald verzoek ontving hij den 12^{den} Augustus 1879 zijn ontslag en werd procureur-generaal bij het hof van Cassatie. Hij overleed te Weenen den 26sten December 1885.

Glaser, Eduard, een Oostenrijksch reiziger, werd den 15^{den} Maart 1855 te Deutsch-Rust in Bohemen geboren, studeerde te P'rag in wiskunde, geodesie en Arabisch, ging in 1880 naar Tunis, vandaar in 1882 door Tripolis naar Alexandrië en in 1883 naar Zuid-Arabië, dat hij van Sana nit in verschillende richtingen bereisde. Op drie latere reizen, 1885—1886, 1887—1888 en 1892 verzamelde hij talrijke opschriften, on-Arahische handschriften en proeven van verschillende tongvallen. Hij schreef „Skizze der Geschichte und der Geographie Arabiens von den ältesten Zeiten bis zum Profeten Mohammed“ (1890).

Glasgow, in rang de tweede, maar volgens haar bevolking, haar grootte, haar nijverheid en haar handel de eerste stad van Schotland, de hoofdstad van het graafschap Lanark of Clydesdale, tevens Parlementsborough, aartsbisdom en bisschopszetel, ligt in een vruchtbaar dal aan de Clyde en telt (1901) 735 906 inwoners. Zij bestaat uit een oud- en een nieuwtad, met onderscheiden voorsteden, die alle, op drie na, ingelid zijn, zooals Patrick (54 274 inwoners), Bishopbriggs, Shettleston, Coatbridge (36 081 inwoners), Hamilton, Bothwell Cambslang, Rutherglen, Sollekshaws, Kinning Park, Barrhead, Paisley (79 356 inwoners) en Renfrew. Het grootste deel der stad ligt op den rechteroever. In de andere deelen in het centrum en O. hebben na het sloopen van 10 000 huizen en hntten (1878) de nauwtegen plaats gemaakt voor regelmatige straten. Sedert is Glasgow ook gezonder geworden, tevens door den aanleg van afvoerkanalen en een waterleiding, die haar water uit het 67 km. vervijderde Loch Katrine krijgt. De hoofdstraten zijn Argyll-Str.

Vincent, Sauchiehall, Union- en Buchanan-Street. De nieuwe buitenwijken, voornamelijk op den linkeroever, waarheen 9 bruggen leiden, zijn regelmatig aangelegd. De wereldlijke gebouwen zijn meestal uit den nieuwsten tijd. Onder de kerken behoort de kathedraal, aan St. Mungo gewijd, die van 1233 tot 1433 gebouwd werd. Deze is opgetrokken in vroeg-Gotischen stijl, 96 m. lang en 68 m. hoog; de krypta is bijzonder mooi. Op een henvel ligt het kerkhof met gedenkteekenen en een standbeeld van John Knox. Van de Roomsch-Katholieke kerken moet de St. Andrews-kerk genoemd worden. Verder heeft men er de Beurs in Korinthischen stijl (1829), aan George Square het nieuwe stadhuis, het postkantoor, de Bank van Schotland en Merchant's House. Op dat plein staan ook de standbeelden van *Walter Scott*, lord *Clyde*, *J. Watt*, *Robert Peel*, *John Moore*, *Thomas Campbell*, *Robert Burns*, *Livingstone* en *Gladstone*, het ruiterstandbeeld van den prins-gemaal en van koningin *Victoria*. Van de parken noemen wij: Glasgow—Green met het gedenkteken van *Nelson*, het Westendpark aan de Kelvinrivier, aan de overzijde waarvan zich de universiteit verheft, en het Queen's Park in het Z., dat zich gedeeltelijk over het slagveld van Langside uitstrekt. In het W. wonen de rijke kooplieden en fabrikanten.

De stad is zeer gunstig gelegen voor den handel, namelijk in de nabijheid der rijke steenkolen- en ijzermijnen van Lanarkshire en Renfrewshire, en tevens verbonden door den voor schepen van 7,3 m. diepgang bevaarbaren Clyde met den Atlantischen Oceaan en met de Noord-zee, door het Clydekanaal met de Forthrivier en door spoorwegen met Edinburgh, Lanark, Paisley, Greenock, Perth, Dunfermline, Dundee enz. De levendige handel dezer stad met Noord-Amerika en West-Indië nam reeds in 1707 een aanzien, en na dien tijd is de bedrijvigheid zoo aanmerkelijk vooruitgegaan, dat zij de voornaamste koopstad van Schotland geworden is. De fabrieksnijverheid, welke zich sedert het midden der 18de eeuw te Glasgow ontwikkeld heeft, overtreft, wat haar verscheidenheid aangaat, die van alle andere Britsche steden. Men vindt er katoenspinnerijen en weverijen, fabrieken van gedrukte calicots, wollen goederen, sjaals en mousselines, zijdefabrieken en spinnerijen, vlasspinnerijen, tapijtweverijen, ijzer- en machinefabrieken, verder pottbakkerijen, glasblazerijen en scheepsbouw. In 1901 werden er 183 ijzeren schepen gebouwd. Voor den scheepsbouw dienen de Kingston-, Queens- en Cessnock-dokken. Van de scheepswerven hebben die der firma *Napier* een wereldnaam. Verder heeft men er groote handewijnsstokerijen en bierbrouwerijen, scheikundige fabrieken (waarbij die van *Charles Ferrant & Co.*, een der belangste der wereld), looierijen, papierfabrieken, koperlagerijen, zeilmakerijen enz. De voortbrengselen van deze nijverheid worden nitgevoerd, waardoor Glasgow een levendigen handel drijft. Ingevoerd worden vee, vleeschwaren, gerst, maïs, meel, tabak, suiker, ertsen, hout en petroleum; nitgevoerd machines, ijzer en staal, schepen, linnen, wollen en jutewaren, spiritualiën, bier, chemicaliën en steenkolen. Den invoer

schatte men in 1900 op 14 026 697, den uitvoer op 18 483 534 pond sterling. De reederij der stad, een eenw geleden slechts uit enkele kleine kustvaarders bestaande, heeft met de ontwikkeling der industrie gelijken tred gehouden. Glasgow bezit (1901) 1586 zeeschepen met 1606882 ton inhoud; binnenliepen 10899 schepen met 3757271 ton; uitliepen 11303 schepen met 4022149 ton.

Van de liefdadigheidsinrichtingen zijn te noemen drie groote ziekenhuizen, het krankziunigengesticht, drie weeshuizen, verschillende verbeteringsgestichten en de Magdalena-stichting voor gevallen meisjes. De universiteit werd in 1450 door koning *Jacobus II* en bisschop *Turnbull* gesticht en op den voet van die te Edinburgh geschoeid. Later werden haar belangen bevestigd door de erfelingen van *John Anderson* en *William Hunter*. In de academische inrichting, in 1796 door *Anderson* in het leven geroepen, worden voor niet geleerden en voor vrouwen voorlezingen gehouden over natuurkunde, en in een afzonderlijke klasse ontvangen ook handwerkslieden daarin onderwijs. *Hunter* schonk aan de universiteit zijn museum, dat niet alleen voorwerpen uit de natuurlijke historie, maar ook boeken, handschriften en schilderijen van groote meesters bevatte. De waarde van dit museum werd geschat op 150000 pond sterling en het is geplaatst in een prachtig gebouw. De school, waaraan een bibliotheek met 200000 deelen verbonden is, werd in 1902 bezocht door 2059 studenten, die van 60 hoogleraren onderwijs ontvangen. In 1864 werd een nieuw gebouw opgericht volgens het ontwerp van *Gilbert Scott* in vroeg-Gotischen stijl. De hoofdgevel is 162 m. lang, in het midden waarvan een 91 m. hooge toren verrijst. Verder vindt men er een kweekschool voor onderwijzers, een school voor pharmacie, een Latijnsche school, een academie voor schoone kunsten, een groote Bijbel-drukkerij, een fraaien botanischen tuin, verschillende geleerde genootschappen, 18 letterkundig-wetenschappelijke instellingen, waarbij de „*Andersonian Institution*“ met 900 leden en een boekery met 40000 deelen, een verzameling van schilderijen van oude meesters, door *McClellan* aan de stad geschenken enz.

Glasgow is een zeer oude stad; waarschijnlijk werd hier reeds in de 11de eeuw een bisdom opgericht, dat in 1491 tot aartsbisdom verheven werd. Beteekenis als handels- en industrieplaats kreeg Glasgow eerst sedert de vereeniging van Schotland met Engeland in de 18de eeuw.

Glasinac, een dorp in het Bosnische distrikt Rogatica, ten O. van Sarajewo, telt 3007 inwoners; in de nabijheid vindt men talrijke burchten en grafheuvels, waarin zich voorwerpen uit de Hallstattperiode en de Griekse Ondheid bevinden.

Glasius, Barend, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Amsterdam den 18^{den} April 1805, werd doctor in de theologie en predikant te Geertruidenberg. In 1879 kreeg hij een eervol emeritaat, vestigde zich te Breda en overleed aldaar den 12^{den} Juli 1886. Hij was afgevaardigde naar de Synode der Hervormde Kerk en bekleedde in 1873 de waardigheid van voorzitter en in 1874 die van ondervoorzitter van dat lichaam. Ook was hij lid van de Maatschappij van Neder-

landsche Letterkunde. Hij schreef: „Geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland vóór de Kerkhervorming” (3 dln., 1833—1836), „Verhandeling over Erasmus als kerkhervormer” (bekroond met goud door 't Haagsch Genootschap), „Geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland na de Kerkhervorming tot 1840” (3 dln., 1841—1844), „Tafereelen uit het leven van Christen martelaars vóór en na de Kerkhervorming in de Nederlanden” (1841—1847), „Godgeleerd Nederland, biografisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden” (3 dln., 1851—1856), „Schetsen en beelden uit de Nederlandsche Hervormingsgeschiedenis” (1851), „Machteld” (onder het pseudoniem G. van den Berg, 2 dln., 1858), „Geschiedenis van de Nationale Synode van Dordrecht” (2 dln., 1860—1861), „Vijftig jaar geleden, 1813—1863” (1863), „1572. Historisch-Romantisch tafereel door den schrijver van „Machteld” (1872), „De synodale besluiten ter reorganisatie der kerk” (1874), „De Jonker van Adrichem, verhaal uit de laatste levensdagen van Prins Willem” (1874) en „Wat te wachten en te doen na de jongste Synodale besluiten” (1876). Ook heeft hij talrijke opstellen in tijdschriften geleverd.

Glaskop is de naam van ijzerertsen, welke zich kenmerken door gladde, effen afscheidingsvlakken en een meestal straalsgewijze vezelige structuur. Men onderscheidt, naar de kleur, brünen, roodengelen en zwartenglaskop.

Glaskruid (*Parietaria L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Nictelplanten* (*Urticaceae*). Het onderscheidt zich door éénslachtige bloemen en éénhuizige plant. De mannelijke bloemen hebben een 4-spletig bloemdek en vier meeldraden. De vrouwelijke bloemen hebben een vierdeelig bloemdek en een stamper met pluimvormigen stempel. De vruchten zijn door het verdroogde, uitgerekte bloemdek omgeven. In ons land komt voor *P. officinalis* met de beide zeldzame ondersoorten *P. erecta* en *P. ramiflora*.

Glaspaaal. Zie *Hyaliet*.

Glasschilderkunst (zie de plaat) noemt men de kunst, om doorschijnende kleuren en omtrekken door insmelting op glas te brengen of geheele beelden van gekleurde stukjes glas te vervaardigen (*musivische glasschilderkunst*). Dit kan geschieden op een enkele kleurlooze glasplaat, welke uit den aard der zaak slechts klein is, of men kan onderscheiden glasschijven door middel van lood met elkander verbinden en daarbij donkere schaduw en aanbrengen, zoodat er groote tafereelen ontstaan, of men kan eindelijk een gekleurd glas aan glas van een andere kleur vastsmelten en het beoogde effect door middel van afslijpen met amaril te voorschijn roepen. De stukjes glas worden zooveel mogelijk gefatsoeneerd naar de omtrekken der compositie, zoodat de looden sponningen daarmede samen vallen. Reeds hieruit blijkt de noodzakelijkheid van een strengen stijl bij de monumentale glasschilderkunst, verder ook uit de plaatsing der roeden en dwarsbanden, die hechtheid moeten geven aan het geheele raam, doch tevens zóó juist dienen te passen voor de geheele compositie, dat de werking van deze zoo min mogelijk gestoord wordt.

De glasschilderkunst was een van de belangrijkste schoone kunsten in de Middeleeuwen.

Waarschijnlijk is zij in Frankrijk nitgevoeren. Misschien heeft het vervaardigen van mozaïekwerk er aanleiding toe gegeven, en de onds voortbrengselen der glasschilderkunst zijn trouwens niets anders dan glasmosaïeken, namelijk looden ramen, gedicht met doorschijnend, gekleurd glas (*grisailles*). De eerste glasschilderingen, in de geschiedenis vermeld, bevonden zich in het Beiersche klooster Tegernsee; zij waren afkomstig uit het laatst der 10de eeuw. Door Duitsche meesters werd de kunst in het westen van Europa verheeld, doch vond er in het noorden meer hivaal dan in het zuiden. Uit de 11de en 12de eeuw, den tijd van den Romaanschen stijl, zijn slechts weinig voortbrengselen der kunst bewaard gebleven. Wat uit die dagen nog bestaat, zijn eenige ramen in den Dom te Aunburg, in den Munster te Straatsburg, in de Cnibertkerk te Keulen en de bisschoppelijke kapel te Doornik. Daarentegen hebben wij uit de 2de helft der 13de eeuw en uit de eerste helft der 14de, alzoo uit den bloeitijd van de Gotiek nog veel gedenkteeken der glasschilderkunst, zooals de beeltenissen der keizers in den Munster te Straatsburg, de meeste ramen in den Dom te Rheims, Aamiens en Oppenheim, in de Elizabotkerk te Marburg, de kapel van het Heilige Bloed te Brugge en in het koor van den Dom te Kenlen. Immers de Gotische stijl, die de muren grootendeels plaats deed maken voor ramen, opende een ruim veld voor de glasschilderkunst. De onds beschilderde ramen vertoonen zich als bonte behangsels, voor welke men Heiligen, profeten of koningen onder prachtige troonhemels in ernstige houding aanschouwt. Schilderstukken op groote stikken werden nog niet vervaardigd, zoodat de hooge raamroeden de eene figur van de andere scheiden. Alleen op de onderste ramen, veelal door sierlijke arabesken omgeven, vertoonen zich kleine geschiedkundige tafereelen, die echter door de zware looden ramen der glasschijven worden ontsierd. Zij stellen gewoonlijk gebeurtenissen voor uit het leven van Christus of van den beschermheilige der kerk, terwijl in de bovenste ramen de koningen van Israël, als voorvaderen van Christus, zijn geplaatst. Hier schittert vooral het fraaie robynrool met zijn donkeren, vurigen gloed.

Tegen het einde der 14de en met den aanvang der 15de eeuw werden de voortbrengselen der glasschilderkunst steeds talrijker. Uit dien tijd zijn de vensters van de St. Deniskerk te Luik, de ramen der Vronwenkerk te Lübeck en die van den dom te Florence afkomstig, heide laatste waarschijnlijk van Francesco Livi uit Gambia, die zich reeds in zijn jeugd te Lübeck ophield. De kerken te Neurenberg zijn haar versiering gedeeltelijk verschuldigd aan een familie van glasschilders aldaar, *Hirschvogel* genaamd. Ook in Zwitserland vindt men talrijke glasschilderstukken uit dien tijd, hoewel er in de dagen der Hervorming ook veel verhrjzeld werd. Toch ontwikkelde zich in Zwitserland in de 16de eeuw een bijzonder soort glasschilderkunst, naar het gewoonte werd de vensters der woonhuizen en openbare gebouwen met kleine glasschilderingen te voorzien, waarop familiewapens, allegorïen enz. met groote fijnheid voorgesteld werden. Een schitterend gedenkteeken der Middeleeuwsche

GLASSCHILDERKUNST.

Glasraam der stad Amsterdam in de Oude Kerk te Amsterdam.

glasschilderkunst vindt men in den Dom te Keulen namelijk in de ramen van het noordelijk zijschip van dat prachtig gebouw, afkomstig uit het jaar 1509. Hier zien wij duidelijk, dat de kunst met reuzenschreden is voornitgegaan, wanneer men de ramen van het koor, welke voor 1322 bewerkt werden, daarmede vergelijkt. Ook ziet men, hoe de glasschilderkunst naar werkelijkheid streeft, niet alleen in de karakteristieke uitdrukking der figuren, maar ook in het leven en de beweging der geheele compositie, terwijl de voormalige hangels of gordijnen vervangen zijn door een architectonischen achtergrond of door fraaie landschappen. Voor den tijd der Hervorming zetelde de glasschilderkunst hoofdzakelijk in Frankrijk en de Nederlanden; zij werd zelfs in het Roomsche Katholieke Duitschland verwaarloosd, hoewel *Dürer* en *Holbein* kort te voren nog teekeningen ten haren behoeve vervaardigd hadden. Op de grenzen tusschen den Middeleeuwschen en modern-klassieken stijl, welke ook hier begon door te dringen, bevinden zich de prachtige glasschilderingen in de kapellen van het koor der hoofdkerk te Freiburg in de Breisgau, die in den Dom te Metz (1530, doch in 1870—1871 verbrand), in verschillende kerken te Parijs en in de groote noordelijke zijkapel der H. Gndulekerk te Brussel. Deze laatste, toegekend aan *Hogier van der Weyde* en beroemd wegens haar architectonischen achtergrond, in een rijken en edelen renaissancestijl geschilderd, vormen door matiging der helle kleuren den overgang tot het laatste tijdperk dezer kunst. Hierin stelden de glasschilders zich tot taak, de schilderstukken in olieverf zooveel mogelijk na te bootsen. Tot dit tijdperk behoort reeds de beroemde Fransche glasschilder *Henriët*, geboren te Châlons sur Marne in 1557, alsmede *Monier* van Blois. In ons land schitterden als uitstekende meesters de gebroeders *Dirk* en *Wouter Crabeth*, die de St. Janskerk te Gouda versierden, verder de glasschilders uit de school van *Floris* en *A. Diepenbeek*, die zelfs schilderingen van zijn leermeester *Rubens* op glas overbracht. Toen men zich eindelijk overtuigd had, dat het een onmogelijkheid was, het licht en de werking eener schilderij in olieverf op glas te brengen, liet men de glasschilderkunst meer en meer varen, totdat men haar in de 18de eeuw geheel en al ter zijde schoof. Alleen in Engeland werd zij, hoofdzakelijk echter door huitenlandsche kunstenaars, nog steeds beoefend. Ten tijde van *Jacobus I* stichtte een Nederlander, *Bernhard van Linge*, dien men als den vader der nieuwere glasschilderkunst kan beschouwen, aldaar een school, welke tot in onzen tijd bleef bestaan. Daar onderscheidden zich als glasschilders vooral *Eginton* te Birmingham, *Wolfgang Baumgärtner* uit Kufstein in Tirol († 1761) en *Souffroy*, zijn tijdgenoot. In Duitschland begon de glasschilderkunst in de 19de eeuw te verleven vooral door de ijverige bemoeiingen van *Mohn* te Dresden, van *Scheiwe* in Meissen, van *Wilhelm Vörl* in Dresden, en bovenal van *Michael Sigmund Frank* uit Neurenberg. Door laatstgenoemde deed koning *Lodewijk van Beieren* de ramen van den Dom te Regensburg van geschilderde glazen voorzien. Weldra verrees te München een inrichting voor dezen tak der

schoone kunst, die onder leiding van *Gärtner*, *Hees* en *Eggert* en onder het oppertoezicht van *Ainmüller* begon te bloeien. Grootste ondernemingen werden nu ten uitvoer gebracht, zooals de 19 vensters, ieder 16 m. hoog, voor de kerk in de voorstad An te München en de 4 groote vensters, door koning *Lodewijk* ten geschenke gegeven aan den Dom te Keulen. Te Neurenberg leverde de werkplaats van de familie *Kellner* zeer goede stukken. De zijkapellen van de hoofdkerk te Freiburg in de Breisgau werden door *Helmle* versierd met een reeks kleine tafereelen naar *Dürer*. Ook te Berlijn en te Weenen bevinden zich thans werkplaatsen voor de glasschilderkunst, en *Capronnier* te Brussel heeft op dat gebied een heroemden naam verworven. Men vindt in de hoofdkerk aldaar kunstwerken van zijn hand. Voor de Fransche glasschilderkunst is de werkplaats te Sévres van groot belang, maar veel degelijker zijn de voortbrengselen van *Thévenot* te Parijs, hoewel deze nog weder overtroffen worden door de beschilderde glazen van St. Vincent de Paul, te Parijs vervaardigd door *Maréchal* te Metz, wiens inrichting voor glasschilderen met die te München wedijvert.

Na het eindigen der Middeleeuwen bloeide de glasschilderkunst vooral in ons land, en de prachtige ramen in de kerk te Gouda, in de Onse Kerk te Amsterdam in de St. Janskerk te 's Hertogenbosch en op veel andere plaatsen geven getuigenis, dat de Nederlandsche meesters een schier onovertroffen hoogte bereikt hadden. Onder de meest beroemde Nederlandsche glasschilders telt men *Berville de Quentin*, die omstreeks het jaar 1527 te Amsterdam gevestigd was, *David Joris* uit Delft, geboren in 1501, die met veel talent werkzaam was en in 1556 te Bazel overleed, *Laurens Kool*, die in 1550 te Delft in een kapel onderscheiden levensgrote figuren van regeeringspersonen schilderde, *Cornelis* van 's Hertogenbosch, *Dirk Crabeth* uit Gouda, een beroemd glasschilder, wiens voortbrengselen ook nu nog in de St. Janskerk zijner geboorteplaats bewonderd worden, waar hij vooral van 1555 tot 1559 werkzaam was, en zijn jongeren broeder *Wouter*, met wien hij kunstreizen deed door Frankrijk en Italië, waarna *Wouter* glasschilderstukken vervaardigde voor den hertog van Toskana naar teekeningen van *Vasari*, *Jans Duiven*, die in 1540 zijn talenten mede aan de kerk te Gouda besteedde, *Dirk van Zijl* uit Utrecht (1560), die zich eveneens door 5 vensters te Gouda naar teekeningen van *Lambert van Noord* heeft bekeerd gemaakt, *Willem Tombergen*, een leerling van van *Zijl* en hersteller van een door storm beschadigd venster in de kerk te Gouda, *Willem Thybout*, die in de 2de helft der 16de eeuw te Gouda en te Delft schilderde, *Adriaan de Vrij*, die van 1593 tot 1597 onderscheiden vensters te Gouda in gereedheid bracht, *Klaas Janse* te Rotterdam, die in 1601 te Gouda een der vensters schilderde, *Cornelis Kuffens*, *Abraham Diepenbeek* uit 's Hertogenbosch (1582—1657), *Abraham Toorenliet* uit Leiden (1630 tot 1650), *Mozes* en *Gerart Hoet* uit Bommel, *Gijbert van der Kuyt* uit Gouda († 1673), *Jacob van Uijt* uit Gorkum (1627 tot 1688), en *Nicolaas van der*

Meulen uit Alkmaar († 1694). Wij hebben de prachtige gedenktoekenen der glasschilderkunst in de kerk te Gouda en in de Oude kerk te Amsterdam (*B. de Quentijn*) reeds vermeld; verder heeft men er ook in de Nieuwe kerk aldaar (van *Jan Bronkhorst*, 1630), alsmede in kerken te Haarlem, Hoorn, Leiden, Rotterdam, Utrecht enz. In de 17de eeuw geraakte deze kunst in de meeste landen in verval; alleen in de Nederlanden, en hoewel in mindere maten in Zwitserland, bleef zij nog een tijdlang bloeien. In de 19de eeuw begon zij in Duitschland, Frankrijk, Engeland en elders weer te bloeien, en dat zij tegenwoordig ook in Nederland een niet geringe hoogte bereikt heeft, kan de bijgaande plaat doen zien.

Techniek. Als kleurstoffen werden bij het glasschilderen veelal metaaloxiden gebezigd, welke scheikundig zuiver bereid moesten worden. Wit komt in de oude kunst niet voor, omdat men zich daarvoor van mat, eenigszins grijs beschaduwde glas bediende. In de nieuwe kunst gebruikt men, vooral voor het verkrijgen van een vleeschkleurige tint, zuiver wit, afkomstig van tinoxyde en antimoniumzuur kalium. Geel brengt men voort met Napolisch geel of antimoniumgeel, voorts met een mengsel van ijzeroxyde, tin- en antimoniumoxyde, van antimoniumzuur en ijzeroxyde, of met chloorzilver, of met een mengsel van zwavelzilver en zwavelantimonium. Chroomzuurzilver, lood en barium leveren een niet doorsichtig, helder geel. Voor rood gebruikt men zuiver ijzeroxyde, goudpurper en een mengsel van goudoxyde, tinoxyde en chloorzilver. Bruin verkrijgt men door mangaanoxxyde, gelen eker, terra de Siëna, omber en chroomzuur ijzeroxyde, zwart door iridiumoxyde, platinaoxyde, kobalt en mangaanoxxyde, blauw door kobaltoxyde of door salpeterzuur kobaltkalium, terwijl men voor lichtblauw een mengsel neemt van kobaltoxyde, zinkoxyde en alunaarde, eindelijk groen door chroomoxyde en keperoxyde.

Men onderscheidt *zachte en harde glasverven*. De eerste, ook *lakverven* genoemd, smelten niet gemakkelijk en gelijken op het glas op gestreken lakverven, zoodat zij glansrijk en doorsichtig zijn. Zij zijn tevens zeer week, en men beschildert daarmede alleen de achterzijde van het glas. De eigenschappen der verven, tot het beschilderen der voorzijde bestemd — der harde of schaduwverven — zijn hardheid en halfdoorsichtigheid.

De vloeimiddelen zijn kiezelzuur, menie en borax. De vereischte verbinding wordt door den schilder bepaald. De verven, met het vloeimiddel vermengd, worden in de gedaante van een fijn poeder met een uit het penseel vloeidend bindmiddel samengegreven, hetwelk zich vasthecht aan het glas, maar in het vuur verdampt zender blazen of scheuren achter te laten. Voorheen gebruikten de glasschilders veelal kandijzuiker, borax of Arabische gom, ook wel suiker en borax, maar nooit borax en gom. Later bezigde men gereetificeerde terpentijnolie, verder lavendel-, bergamot- en nagelelie. *Briancon* bezigde als vloeimiddel loodoxyde of liever bismuthoxyde, hetwelk bij bereiding door hars met basisch salpeterzuur bismuth te smelten en met lavendellelie te vermengen. Dit vloeimiddel voegde bij bij

onderscheiden metaalverbindingen, die ereueus met hars en lavendellelie gesmolten waren en streek ze met het penseel op het glas. Voor goudgeel gebruikte hij salpeterzuur uranium, voor oranje-rood salpeterzuur ijzer, waarvan hij, naar gelang der verheeding van verfstof en vloeimiddel, verschillende schakeeringen vormde, terwijl uranium en ijzer de goudkleur opleverden. Voor de prismatische kleuren nam hij knalgoud, cyaangoud met eyaankwik of iodgoud, met terpentijnolie en lavendellelie gewreven.

Op het glas, als paneel voor het schilderstuk bestemd, brengt men het beeld in zijn emtrekken en schaduwten met roode, zwarte of bruine verf op de eene zijde en de vereischte kleuren op de andere zijde, of men behandelt het glas als een doek, voor elierf bestemd, of men vereenigt beide methoden, om hierdoor het effect te verhoogen. Alle schaduwten en emtrekken, die donkers kleuren vereischen, brengt men aan op de voorzijde, alsmede wat tot het aanleggen eener schilderij behoort. Groote plekken met heldere verven en vloeimiddelen, vooral hoofdstonden, worden op de achterzijde aangebracht. Middentinten en overgangen bewerkt men op beide zijden. Ook brengt men op beide kanten verschillende kleuren aan, en zoo een nieuwe kleur te verkrijgen. Goudgeel en purper geven sebarlakenrood, blauw en geel geven groen, enz.

Bij het gebruik van zoogenaamd „bevangglas“, dat is van gekleurd glas, hetwelk op wit glas gelegd is, kan men verschillende tinten voortbrengen door met amaril de gekleurde glasaag dunner te maken of haar hier en daar tot op het witte glas weg te nemen. Ook kan men allerlei schakeeringen te voorschijn roepen door kleuren aan te brengen op de witte zijde van een glas, dat aan de andere zijde „bevangen“ is.

Tet het inbranden der verven plaatste men voorheen de glasschijven met droog kalkpoeder in een ijzeren pan, welke men aan roodgloeiende blootstelde. In enzen tijd bezigt men hiertoe moffelovens. De bodem van den moffel wordt met een laag kalkpoeder bedekt en hierop het pas beschilderde glas geplaatst. Daarop legt men weder een laag kalk en nogmaals glas enz., totdat de moffel half vol is. Het vuur, noodig voor het inbranden der kleuren, moet van alle kanten gelijkmatig op den moffel werken. Is deze donker-rood gloeiend en zijn de kleuren op de proefstrepen ingesmolten en zonder gebreken, wat gewoonlijk na verloop van 6 of 7 uur plaats heeft, dan verwijdt men het vuur en laat den moffel afkoelen, waarna de glazen met warm water afgespoeld en zorgvuldig afgedroogd werden. Een nieuwe methode werd door den Müncheuër glasschilder *Drilmann* uitgevonden. Zij bestaat daarin, dat drie platen van geel, rood en blauw „bevangglas“, waarop de kleur ter dikte van ongeveer 1 mm. is aangebracht, op elkander gelegd werden. Op elk der drie is vooral de teekening aangebracht en daarna wordt van elke kleur zooveel weggeëst als noodig is tot verkrijging van het gewenschte effect. Deze methode vond o.a. toepassing bij de geschilderde glazen van den nieuwen dom te Berlijn.

Glasspinnen. Wil men glas gebruiken en er mee te spinnen, dan moet het eerst in den

vorm van dunne draden gebracht worden. Daartoe wordt een glazen staaf in een vlam week gemaakt en tot een draad nitgetrokken, welke om een trommel gewonden wordt. Terwijl men de staaf verder verhit, wordt de trommel snel rondgedraaid, waardoor de geheele draad opgewonden wordt. In plaats van een trommel kan men ook een haaspel gebruiken, waarom de draad zich dan als een streng heen windt. Reeds door de Egyptische glasblazers werden glazen draden gemaakt. Tegenwoordig worden de draden als inslag gebruikt bij het weten van zijden stoffen, om daaraan, al naar gelang de kleur van het glas geel of wit is, een grond- of zilverachtig voorkomen te geven. Hiervoor zijn natuurlijk zeer dunne draden noodig. Deze worden volgens *Brunauf* uit een bepaalde glassoort verkregen, die uit 68,93 % kiezelzuuranhydried, 1,96 % aluminium- en ijzeroxyd, 9,82 % kalk, 0,49 % magnesiumpyd, 14,13 % natriumpyd en 3,92 % kalumpyd bestaat. De draad, dien men hieruit kan maken, heeft een doorsnede van 0,006—0,010 mm. zulk een draad kan gemakkelijk gevlochten worden, zonder dat hij breekt. In dien toestand is het glas zeer week. Van het gesponnen glas kunnen verschillende voorwerpen zoals kwasen, franjes, sierpen, dassen enz. vervaardigd worden.

Glasponzen. Zie Sponzen.

Glastegels, door walsen en persen uit glas vervaardigde tegels, onderscheiden zich door hun doorzichtigheid, volkomen ondoordringbaarheid en weerstandskracht tegen atmosferische invloeden.

Glastranen, noemt men zeerspits nitlopende glasdruppels, die men door het indampelen van gesmolten glas in kond water verkrijgt. Door de plotselinge afkoeling wordt het glas zeer bros, en zodra men de uiterste spits afbreekt, springt het geheel met groot geweld uiteen en valt in gruis.

Glasvocht. Zie Oog.

Glasschrijver, Adolf, een Duitsch humoristisch schrijver, werd geboren den 27sten Maart 1810 te Berlijn, bezocht het gymnasium aldaar en oefende zich, door omstandigheden genoodzaakt, in den koophandel. Het bleek echter dat hij hiervoor weinig neiging bezat. Althans hij wijdde zijn vrije uren liefst aan de letterkunde, en de vruchten van zijn arbeid werden opgenomen in de dagbladen. Reeds in 1831 redigeerde hij het tijdschrift „Don Quixote“. De onaangenaamheden, welke hij van den dichter *Langbein* als censor te verduren had, bezorgden zijn staatkundigen geestigheden veel lezers, maar werden ook in 1833 gevolgd door een verbod der uitgave, uitgevaardigd door minister *Brenn*. Nu deed hij onder den naam van *Adolf Brennglas* een nieuwen tak der Deutsche letterkunde hooien door de uitgave der bekende humoristische volksboekjes: „Berlin wie es ist und trinkt“ (33 stukken, 1832—1850) en „Buntes Berlin“ (13 stukken, 1835—1852). Hij deed daardoor een gelukkige greep, omdat zij getrouwde schetsen zijn van het maatschappelijk leven te Berlijn, alsmede omdat hij gelegenheid vond, veel denkbeelden te uiten en aan den man te brengen, die hij anders nit vrees voor de politie had moeten achterhouden. In dien trant schreef hij nog „Leben und Treiben der feinen Welt“ (1834) en „Berliner Volksleben“

(3 dln., 1846). Nadat hij 7 maanden te Weenen vertoefd had, gaf hij „Bilder und Träume aus Wien“ (2 dln., 1836) in het licht, wier verspreiding door den Bondsdag verboden werd. In 1840 trad hij in het huwelijk met de tooneelspeelster *Adda Perosi* en ging in 1841 met haar naar Nieuw-Strelitz. Hier dichtte hij „Verbotene Lieder“ (1843), die eerst bij de derde en vierde uitgave (1864) den titel ontvingen van „Gedichte von Glaszrenner“, alsmede het komisch heldendicht: „Nener Reineke Fuchs“ (1845 en later). Deze beide werken verschaften hem een plaats onder de beste Deutsche heldendichters. In 1848 werd hij de aanvoerder en het middelpunt van de democratische partij in Mecklenburg-Strelitz, waarbij hij echter verwijderd bleef van alle ruw geweld en van alle communistische begoochelingen. Niettemin werd hij nit het land verbannen. Hierna toefde hij eenigen tijd te Hamburg, maar keerde in 1858 terug naar Berlijn, waar hij zich met de redactie van de „Berliner Montagpost“ belastte. Hij overleed aldaar den 25sten September 1878. Tot zijn overige geschriften behooren: „Komischer Volkskalendar“ (1846—1865), „Die verkehrte Welt“ (1856), „Kaspar der Mensch“ (1850, een blijspel), „Komische Tausendundeine Nacht“ (1852), en „Neue Gedichte“ (1866). Ook heeft hij eenige kinderwerken, zoals: „Lachende Kinder“, „Sprechende Thiere“ en „Die Insel Marzipan“, in het licht gegeven.

Glatz, een graafschap, tot de Pruisische provincie Silezië behorende, omvat de arrondissementen Glatz, Habelschwerdt en Neurode van het distrikt Breslau en telt op 1836 v. km. (1900) 168556 inwoners, die bijna allen den R. Katholiek godsdienst belijden. Het is rijk aan minerale bronnen en bevat veel delfstoffen, zoals steenkolen, ertsen, marmer, kalk- en zandsteen en turf. Het had vroeger verschillende gebieden en onder dezen ook de koningen van Bohemen. *Ladislau*, koning van Hongarije en Bohemen, veroorloofde in 1453 aan den toenmaligen koning *Georg Podibrad*, de heerlijkheid Glatz in te lossen van *Wilhelm von Leuchtenberg*. Toen de zonen van *Podibrad* de nagelaten bezittingen verdeelden, viel in 1462 het graafschap aan *Hendrik den Ouderen*, hertog van *Minsterberg* en *Frankenstein*, wiens zonen haar aan hun zwager, graaf *Ulrich von Hardegg*, verkochten. Nadat zij sedert 1534 als onderpand van de eene hand in de andere was overgegaan, bracht koning *Ferdinand* haarin 1578 weder aan de Kroon van Bohemen. Zij bleef hieraan verbonden, totdat koning *Frederik II* haar tegelijk met Silezië in 1742 veroverde en in haar bezit bevestigd werd door den Vrede van Breslau en daarna door dien van Hubertshurg in 1763, hoewel de Oostenrijkers zich in 1760 van het graafschap hadden meester gemaakt. Kerkelijk behoort het echter nog altijd tot het bisdom Praag.

Glatz (Boheemsch *Kladsko*), een stad in het Pruisische distrikt Breslau en vesting van den tweeden rang, ligt in het Neiszedal, aan de spoorlijnen Breslau—Mittelwalde, Glatz—Reinzer en Dittersbach—Glatz en telt (1905) 16051 inwoners. Met haar meestal nauwe straten stijgt zij terrasvormig, voornamelijk op den linkeroever, langs den rotsigen vestingberg omhoog, op wiens top de oude vesting met een rond observatorium

staat, Van de drie kerken is de oude Stadtpfarrkirche de voornaamste; daarin vindt men de praalgraven van 7 hertogen van Silezië. Voor keizer *Wilhelm I* en graaf *Götz* zijn standbeelden opgericht. De stad heeft een gymnasium, 2 weeshuizen, sigaren-, worst-, leem-waren- en machines-fabrieken, een spiritus- en hierbronwerf, ijzergietery enz. Een burg Klasko wordt reeds in een oorkonde van 937 vermeld, waarbij zich in 1250 Deutsche kolonisten vestigden. In 1429 werd de stad vergeefs door de Hussieten belegerd; gedurende den Dertigjarigen Oorlog werd het in 1622 door de keizerlijken bezet en meermalen zonder gevolg door de Zweden bestormd. Nadat Glatz Pruisisch geworden was, werd het in 1760 door *Laudon* belegerd en de citadel bij verrassing genomen. Door *Frederik den Groote* opnieuw versterkt, had het in 1807 een hardnekkige belegering door Württembergers en Beieren te doorstaan. Reeds was tot de overgave besloten, toen de Vrede van Tilsit Glatz in het bezit van Pruisen liet.

Glauber, Johann Rudolf, een Nederlands scheikundige en geneesheer, geboren te Karlstadt in 1604, vestigde zich in 1648 als geneesheer te Amsterdam en verwierf vooral grooten roem door de nitvinding van *Sulphas Sodae*, bekend onder den naam van *Sal mirabile Glauberi*. Hij overleed in 1668. Zijn talrijke werken door hem in het Hoogduitsch opgesteld, zijn in het Latijn (2 dln., 1658 en 1658) en in het Engelsch (1689) en zijn „*Consolatio navigantium*” is onder den titel: „*Vertrouwing voor de Zeevarende ziekte*” (1657) in het Nederlandsch vertaald. De voornaamste zijn: „*Forni novi philosophici*” (5 dln., 1648), „*Opus minerale*” (3 dln., 1651), „*Miraculum mundi*” (2 dln., 1653), „*Pharmacopaea spagyrica*” (1654–1667) en „*Tractatus de natura salium*” (1658). Verder schreef hij het staatkundige werk „*Prosperitas Germaniae*” (1657).

Glauber, Johannes, een Hollandsch landschapschilder en etser, geboren te Utrecht in 1646, was een leerling van *Nicolaas van Berchem*. Hij woonde daarna geruimen tijd bij den kunsthandelaar *Gerrit Ulenborch*, waar hij Italiaansche stukken kopiëerde en begaf zich in 1671 met zijn broeder naar Frankrijk en Italië. Te Rome ontving hij den bijnaam „*Polidoro*”. Hij raakte er onder den invloed der landschapskunst van *Poussin*. In 1679 keerde hij naar het Noorden terug, vestigde zich te Hamburg en keerde in 1685 terug naar Amsterdam, waar hij zijn intrek nam in het huis van *Gerard de Lairese*. In 1687 vestigde hij zich te 's Gravenhage. Hij schilderde in het vorstelijk kasteel te Soestdijk de eetzaal van prins *Willem III* en zijn gemalin met landschappen, die door de *Lairese* met beelden en door *Dirk Maas* met jachten gestoffeerd werden, verder te Amsterdam het huis van *Jacob de Flines*. Eindelijk kocht hij een plaats in het proveniënis te Schoonhoven en overleed aldaar in 1726. Schilderijen van zijn hand bevinden zich o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam en het Manritenhuis te 's Gravenhage.

Glauberszout, door *Johann Rudolf Glauber* (zie aldaar) onderzocht en ook *zuavelzuur natrium* genoemd, vormt groote, kleinlooze znielen, die bitter van smaak zijn, in droge lucht door

verlies van water tot een wit poeder vervallen en hij een gemiddelden warmtegraad in 2 deelen water oplossen. De formule is $\text{Na}_2\text{SO}_4 + 10\text{H}_2\text{O}$. In de natuur komt het glauberzout voor gekristalliseerd en watervrij als *theardiet*, met gips als *glauberiet*, verder in aanzienlijke hoeveelheid in sommige meren van Rusland, in vele minerale bronnen, in de meeste zoute bronnen en in het zeewater. In sommige streken wordt het nit den grond afgescheiden, hijv. hij de nitrogene meren der vlakke van den Araxes, bij Bahin-Blanca in Zuid-Amerika, in Tirol, alsmede hier en daar op oude muren, waar het ontstaat door ontleiding van keukenzout en gips. Men verkrijgt het in de nijverheid veelal als bijproduct bij de bereiding van zoutzuur, van salpeterzuur uit Chilisalpeter, en van salmiak. Belangrijke hoeveelheden verkrijgt men verder uit de zoutpannen, terwijl men het in den jongsten tijd ook aan het zeewater ontleent. Het wordt als purgeermiddel gebruikt en dient tevens tot de bereiding van soda en nitrarmijn. Het glauberzout draagt ook den naam van wonderzout om het merkwaardige gedrag zijner oplosbaarheid. Terwijl voor de meeste vaste lichamen de oplosbaarheid in een vloeistof met de temperatuur toeneemt, vindt dit bij het glauberzout slechts tot 33° C. plaats. Van die temperatuur af vermindert de oplosbaarheid bij toemende temperatuur langzaam en scheiden zich kristallen af, die tot samenstelling hebben Na_2SO_4 . Men neemt ter verklaring daarvan aan, dat tot 33° C. het zout in oplossing voorkomt, gebonden aan kristalwater, dat het dit echter bij hogere temperatuur verliest en daardoor met een klimmen van de temperatuur telkens meer van het moeilijker oplosbaar watervrij natriumsulfaat gevormd wordt.

Verder is het zout bekend om de gemakkelijke, waarmede het zoogenaamde oververzadigde oplossingen vormt. Smelt men het zout in zijn kristalwater, dan blijft het, wanneer het stil staande van de lucht afgesloten bekoelt, een waterheldere oplossing, die echter onder temperatuurverhoging weer gaat kristalliseeren, zoodra men een aan de lucht gelegen voorwerp of een kristalletje van het glauberzout in de vloeistof brengt of de vloeistof scheidt.

Glauchau, een stad in het koninkrijk Saksen, behoorende tot het distrikt Zwickau, ligt aan de Zwickauer Mulde, aan de spoorlijnen Reichenbach—Chemnitz, Glauchau—Görsnitz en Glauchau—Wurzen en telt (1905) 24594 inwoners. De stad heeft 3 kerken, 2 kasteelen van de graven van *Glauchau*, een standbeeld van *Wilhelm I*, een hogere hurgerschool met gymnasium, een weefschool en een weeshuis. Van groot belang is de vervaardiging van wollen en halfwollen dameskledingstukken, die naar Amerika worden uitgevoerd. Verder heeft Glauchau 24 ververijen en appretuninrichtingen, een drukkerij, een spinnerij, ijzergieteryen, machinefabrieken, molens en een hierhouwerij. De stad wordt het eerst in 1256 vermeld en was de residentie der heeren van *Schönburg*. In den Hussietenoorlog werd het in 1430 verwoest, evenals het dikwijls (tot 1712 24 maal) door brand vernield werd. Glauchau is de geboorteplaats van den mineraloog *Agriola*.

Glaucine is een stof, welke voorkomt in de

bladeren van *Glaucium luteum*, terwijl in zijn wortels de *glaucopticrine* voorkomt. De glaucine kristalliseert in kleinloze korsten, welke uit kleine, bladerige kristallen bestaan. Uit haar oplossing in aether scheidt zij zich af als een kleverige massa. Behalve in aether lost zij gemakkelijk op in alkohol en ook vrij goed in kokend water. Wanneer zij met geconcentreerd zwavelzuur wordt verwarmd, kleurt zij zich paars, terwijl zij dan met een roode kleur oplost in water, waarna ammonia uit deze oplossing een blauwe verbinding doet neerslaan. Zij wordt gemakkelijk ontleed door salpeterzuur, reageert alkalisch en vormt, met zuren kristalliseerende, gemakkelijk zeer oplosbare zouten. De *glaucopticrine* bestaat uit korrelige kristallen, welke in kokend water en alkohol, doch moeilijker in aether oplossen. Geconcentreerd zwavelzuur verandert haar bij warmte in een kleverige, in water onoplosbare groene massa, en met zuren vormt zij kristalliseerbare zouten.

Glaucium (Hoornpapaver) Gaertn. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Papaveraceae*. Het onderscheidt zich door een 2-bladerigen kolk. 4 bloemkroonbladeren, een kopvormigen, dubbel gegroefden stempel en een 2-hokkige, lijnvormige 2- of 3 kleppige doosvrucht met vele zaden. Het omvat één- en tweejarige planten, die in de gematigde gewesten van Europa en Azië groeien. In ons land komen enkele malen *G. flavum* met citroengele bloemen en *G. corniculatum* met roode bloemen voor.

Glaucoom (Groene staar) is een stoornis in de stofwisseling van het oog, tengevolge waarvan het hard wordt en de patiënt zijn gezichtsvermogen verliest. Want het harder worden ontstaat door verhoogden inwendigen druk, waarvoor in het oog van den volwassene de *sclerotica* (de harde oogrok) niet kan nitwijken. Op één plek echter kan zij nitwijken, namelijk waar de oogzenuw, de *nervus opticus*, haar doorboort, want daar is alleen een fijn netwerk van bindweefsel, waar de bandels der oogzenuw doorheen loopen. Er ontstaat dan ook een nitbolling van de zenuw op die plaats, waarmee gepaard gaat een langzaam afsterven van zenuwvezels, die niet tegen den druk bestand zijn. Behalve gestadige vermindering van het gezichtsvermogen, verkleining van het gezichtsveld en de uitbolling van de gezichtszenuw, die men met den oogspiegel constateert, geeft dit glaucoom, het eenvoudige genoemd, geen verschijnsels. Er staat echter een glaucoom tegevoer, waarbij onder hevige pijnen en lichtschuwheid het oog snel, soms binnen eenige uren, zeer hard wordt; het oog is dan donkerrood, de pupil zeer wijd, met een groene reflex, de patiënt ziet niets of alles nevelachtig; na eenige uren of dagen gaat die aanval van acuut glaucoom over, het gezichtsvermogen herstelt zich min of meer, maar elk oogenblik kan een nieuwe aanval de rest er van vernietigen. In andere gevallen volgen geen nieuwe aanvallen, maar gaat de ziekte over in chronisch glaucoom, waarbij de patiënt nu en dan pijnen heeft, vaak nevelig ziet en langzamerhand zijn gezichtsvermogen verliest (*chronisch inflammatoir glaucoom*). De ziekte treft beide oogen, maar zelden gelijktijdig en komt ook bij kleine kinderen voor. Maar bij deze geeft de oogrok aan

den verhoogden inwendigen druk toe, de oogbol wordt nitgerekt en soms enorm vergroot, tot hij door een of ander trauma hier of daar barst (*glaucoma infantilis*, ook *hydropthalmus* of *bupthalmus*, runderoog genoemd). Het gezichtsvermogen gaat bij die kinderen verloren, tenzij men den verhoogden druk kan opheffen door een operatie, die sinds Graefe's tijd tal van glaucomateuze oogen heeft gered, n.l. het uitknippen van een segment nit het regenboogvlies, waardoor de communicatie tusschen voorste- en achterste oogkamer hersteld wordt (*iridectomie*). Indruppeling van pupilvernauwende middelen (pilocarpine en eserine) hebben een gunstigen invloed op het glaucoom, maar kunnen zelden op den duur helpen.

Glaukophaan. Zie Hoornblende.

Glaukos, een Grieksche zegend, was volgens de sage oorspronkelijk de naam van een visscher in de zeestad Anthedon in Boeotie. Toen hij eens zag, dat gevangen visschen door aanraking of eten van een kruid weer tot het leven terugkeerden, proefde hij het gras, waarop de visschen gelegen hadden, en stortte zich toen in zee, waar *Okeanos* en *Tethys* hem in een roverspelenden zeegod her-schiepen. Volgens anderen deed hij dit uit verwijfeling, omdat hem met de onsterfelijkheid ook geen eeuwige jeugd was verleend; of nit verdriet, daar hij geen weerstand kon bieden aan den twijfel, dien anderen omtrent zijn onsterfelijkheid koesterden. Hij werd een zeegod. Als zoodaig werd hij op veel plaatsen, waar scheepvaart en vischvangst bloeiden, zoals op Delos, Naxos en Kaap Malos vereerd. Hij wordt voorgesteld als een grijsaard met wit haar en een ruigen baard, met een opwaarts gekromden, schubhigen vischstaart en een met mosselen, wier en steenen bedekt lichaam.

Glaukos, een kleinsoon van *Bellerophon* en zoon van *Hippolochos*, koning der Lyciers, nam deel aan den Trojaanschen Oorlog en streed aan de zijde van *Primos*. Toen hij op zekerden dag optrok tegen *Diomedes*, bleek het, dat hnn vaders gastvrienden geweest waren, en aanstonds bielden zij op met rechten en verruilen onderling hnn wapens. Toen de Trojanen de Grieksche legerplaats bestormden, was hij met *Sarpedon* de eerste op de borstwering, doch werd door een pijl van *Teucer* getroffen. Later was hij de bescherm-er van *Hektor*, toen deze door *Ajax* was gewond, de wreker van *Sarpedon* en behoorde tot de helden, die om het lijk van *Patroklos* streeden. Volgens latere overleveringen zou hij door *Ajax* gedood zijn.

Glaukos, zoon van *Sisyphos* en *Meope*, echtgenoot van *Eurymede* of *Eurynome*, vader van *Bellerophon* en koning van Korinthe, verwekte in Lacedaemonië bij *Pantidylia Leda*. Bij de lijkspeelen ter eere van *Pelias* te Iolchos werd hij door *Isalos* met het vierspan overwonnen en daarop door zijn eigen paarden verscheurd.

Glaukos, zoon van *Minos*, koning van Kreta en *Pasiphae* of *Krete*, viel, op jacht naar een mnis of hij het halspel, in een vat met honig en stikte. *Minos* boval den ziener *Polygeidos*, zijn zoon te zoeken. Vogels wezen dezen den weg. Daar hij eerst nu in staat was het gevonden lijk tot het leven terug te brengen, werd hij op 's konings

bevel met *Glaukos* begraven. Hij had echter gezien, hoe een slang, die hij doodgeslagen had, door een andere met een wonderkruid weer levend gemaakt werd. Hij deed nu door datzelfde middel *Glaukos* herleven en beiden werden nit het graf bevrijd.

Glauz. Zie *Melkkruid*.

Glavimans, Pieter Janstz., was scheepstimmerman op de marinewerf te Rotterdam. Zijn „Verhandelingen over de beste en onkostbaarste wijze van samenstelling der masten voor oorlogsschepen en andere zware schepen“ werd in 1790 door het Bataafsche Genootschap te Rotterdam met zilver bekroond, terwijl zijn bloedverwant en naamgenoot de gouden medaille behaalde.

Glavimans, Pieter, een bloedverwant van den voorgaande, werd geboren in 1755 en klom door zijn bekwaamheid op tot constructeur-generaal der Bataafsche, later Koninklijke Marine te Amsterdam. Het Koninklijk Nederlandsch Instituut koos hem den 18^{den} Juli 1808 tot lid der Eerste Klasse, nadat het Bataafsche Genootschap van Proefondervindelijke Wijsbegeerte hem reeds in 1799 het lidmaatschap had opgedragen. Na de omwenteling van 1795 werd hij lid der commissie, belast met de inspectie der oorlogsschepen, die kort daarna gereed was met haar belangrijk verslag. Met *Florijn* en *J. Blanken* ontwierp hij in 1799 het plan tot het leggen van een kunstklip, om vijandelijke schepen in het zeegat van Tessel te doen stranden; in 1803 had hij het bestuur over den aanbouw van vaartuigen, waarmede *Napoleon* Engeland wilde aanvalen. Hij schreef een „Verhandeling over de nuttigheid en noodzakelijkheid der droge dokken“ (1798), die door het Bataafsche Genootschap met goud bekroond werd. Hij overleed den 24^{den} September 1820.

Glavimans, Cornelis Jan, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Rotterdam in 1786, ontving eerst aldaar en later te Antwerpen onderwijs in den scheepsbouw, werd na de omwenteling van 1814 onderconstructeur te Amsterdam, daarna directeur van de school voor scheepsbouw, toen constructeur der tweede klasse en hoofd-ingenieur der Marine, en bij de opheffing van 's Rijks Marinewerf te Rotterdam hoofd-ingenieur en directeur van scheepsbouw. Wegens zijn wankelende gezondheid nam hij in 1857 zijn ontslag, werd toen ridder der orde van den Nederland-schen Leeuw, doch overleed reeds den 12^{den} Augustus daaraanvolgende. Hij was in 1827 tot corresponderend lid en in 1833 tot lid gekozen van het Koninklijk Nederlandsch Instituut; verder was hij medebestuurder van het Bataafsche Genootschap te Rotterdam, lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap enz. Hij onderscheidde zich door groote bekwaamheid en door een degelijke karakter en heeft belangrijke diensten aan het vaderland bewezen. Hij schreef een „Verhandeling over de toepassing van het rechtlijnig en bouwkundig teekenen op de verschillende vakken van nijverheid“, die door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap met goud is bekroond. Verder vindt men van hem in het „Tijdschrift voor wis- en natuurkunde“ van het voormalig Koninklijk Nederlandsch Instituut: „Verslag omtrent de middelen van Kyan, Burnett en Payne om de duurzaamheid van het hout te bevorderen“, „Proeven ter

bepaling van de sterkte der metalen“ en „Beschouwing over de zelfontbranding van zwartsel“; in het „Tijdschrift, toegewijd aan het Zeewezen“: „Over de stuwing der schepen“, „Over Rodgers ankers“, „Over het spil van Philips“, „Over het gewicht en de afmetingen van ankers, kabels en kettingkabels“ en „Over de pompen van Chalders“; in het „Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid“ een bijdrage „Over oxydeeren van het koper, dat tot dubbeling der schepen gebezigd wordt.“

Glazenmaker, Jan Hendrik, waarschijnlijk te Amsterdam gevestigd, leefde in het midden der 17de eeuw en heeft een aantal goedgeslaagde vertalingen geleverd, van welke wij noemen: „De dengdolyke vronw“ (1643), „Tooneel der wereldsche veranderingen“ (1645), „Epictetus redenen enz.“ (1658), „De zedige werken van L. A. Seneca enz.“ (3 dln. 1658—1661), „Desiderius Erasmus van Rotterdam. Annotations of Aanteekeningen enz.“ (1663), „Quintus Curtius, Romeinsche Historie“ (1666), „Thomas Morus of de zegepraal des geloofs en der standvastigheid, treurspel nit het Fransch van de la Serre“ (1668), „De Heilige Katharina martelares, treurspel uit het Fransch“ (1668), „Beschrijvingen van de oorlogen in Candia“ (1671), „Vereeniging des Christendoms“ (1671), „Alle de werken van den heer M. de Montaigne enz.“ (1674), „Guido Bentivoglio, Historie der Nederlandsche oorlogen“ (1674), en „D'Argenis, verrattende vreemde voorvallen enz.“ (3 dln. 1680).

Glazenmakers is een diereengeslacht nit de onderorde der *Amphibiotica*, behoorende tot de orde der *Archipteren* nit de klasse der *Insekten*. De larve leeft in het water en voedt zich met allerlei insekten, die zij met de tangvormige onderlip (masker) grijpt; deze larven ademen door 3 tracheeënkiemen aan het einde van het achterlijf, of door den einddarm. De volkomen insekten vangen en verslinden hun prooi al vliegende; daarom zijn de pooten vóór de vlergens geplaatst. Zij dragen een groot aantal gewestelijke namen als *Scharrebijters*, *grote juffers*, *scrattenbijters* enz. en zijn dan ook bij de jeugd om hun schitterenden metaalglaas algemeen bekend. Op sommige tijden verschijnen geheele wolken van deze vlugge diertjes, die bij somber weder stil nederzitten en dan gemakkelijk te vangen zijn. De meest bekende is *Libellula depressa*.

Glazuur of *verglaassel* noemt men de glasachtige bovenlaag van aardewerk, welke hieraan glas verleent en tevens het doordringen van vloeistoffen belet. Tot het bereiden van glazuur dienen onderscheidene minerale stoffen, die uit haar aard smeltbaar zijn of door gepaste toevoegselen smeltbaar gemaakt worden. Door koperoxyde wordt het glazuur groen, door mangaan-oxyde blauw, door menie geel en door kobalt oxyde blauw gekleurd. Om delfstoffen in glazuur om te zetten, worden zij fijngewreven, gemengd en aanstonds gebruikt, of eerst tot glas gesmolten, tot koek gegoten en nog eens fijngemalm. Het gewone glazuur der pottbakkers bestaat nit een mengsel van fijngewreven loodglit met fijn zand of klei. Het kan in sommige gevallen een zeer gevaarlijke werking hebben, wanneer het glazuur gemakkelijk loslaat of het loodgehalte te groot is, zoodat een deel van het lood-

oxyd met de kiezelzuren niet voldoende verbonden is, daar het nu in heeten zijn zal oplossen en dus voor kenkengebruik licht vergiftigingen zal veroorzaken. Het levert geen bezwaar op om voor porselein een zeer vast en voor steengoed een loodvrij glazuur te bereiden, doch des te moeilijker is zulks, wanneer men het gebruiken wil voor gewoon aardewerk. Een loodvrij glazuur is namelijk op verre na niet zoo smeltbaar en tevens veel kostbaarder dan loodhoudend glazuur. Het doelmatigst schijnen nog sommige hoogoven-slakken te zijn, en eenig licht smeltbare leemsoorten, die te Pulsnitz in Saksen worden gebezigd. Ongebrand aardewerk ontvangt enkel een droog glazuur, dat wil zeggen, het wordt met leemwater bevochtigd en daarna met een glazuurpoeder bestrooid. Gebrand aardewerk echter bedekt men met nat glazuur, dat is men dompelt het in water, waarin het glazuur, hijv. poeder van veldspaat, zweeft of men brengt het glazuurvocht er op met een penseel, nadat de voorwerpen in de lucht gedroogd zijn. Vervolgens plaatst men ze in den oven, waarin zij blijven totdat het glazuur gesmolten en alzoo het aardewerk met een gladdige, glinsterende laag bedekt is. Voor het aanbrengen van een glazuur wordt op voorwerpen van grof aardewerk, die in den oven staan, dikwijls zout geworpen. Dit ontleedt door den waterdamp van den oven en vormt met het kiezelzuur van het aardewerk een natriumsilicaat, dat met het aluminiumsilicaat van het aardewerk een smeltbaar dubbelzout oplevert. Zie ook *Aardewerk*.

Glabae adscripti waren lijfeigenen, die aan den grond gebonden waren, waarop zij woonden en met dezen aan den grondeigenaar toebehoorden, zoodat deze volkomen beschikking had over hun personen en goederen. Zie verder *Lijfeigenschap*.

Glechoma. Zie *Hondsdruf*.

Gleditsch, Johann Gottlieb, een Duitsch plantkundige geboren te Leipzig den 5^{den} Februari 1714, etudeerde in zijn geboorteplaats en werd er eenigen tijd belast met de zorg voor den botanischen tuin der Academie. Op aanbeveling van koning *Frederik Willem I* kwam hij in dienst bij den vrijheer von *Ziethen* te Trebnitz, werd vervolgens stadsgeneesheer te Lebas en vestigde zich daarna te Frankfurt aan de Oder, waar hij voorlezingen hield over botanie, physiologie en *matéria medica*. Hij werd benoemd tot lid der Academie van Wetenschappen te Berlijn en in 1746 tot hoogleraar in de ontleedkunde en directeur van den botanischen tuin aldaar. Een beroep naar Petersburg wees hij van de hand. Verder maakte hij zich zeer verdienstelijk door het houden van voorlezingen over boschcultuur. Hij overleed den 5^{den} October 1786. Van zijn talrijke geschriften noemen wij „*Catalogus plantarum, tam rariorum quae in horto domini de Ziethen Trebnitzi coluntur etc.*” (1737), „*Methodus fungorum exhibens genera, species et varietates cum characteribus, differentiis specificis, synonymis, solo, loco et observationibus*” (1753), „*Vermischte physikalisch-botanisch-ökonomische Abhandlungen*” (1765—1767), „*Pflanzenverzeichnis zum Nutzen und Vergnügen der Lust- und Baumgärten n.s.w.*” (1773), „*Systematische Einleitung in die neuere ans ihrer eigentümlichen physikalisch-ökonomischen*

Gründen hergeleitete Forstwissenschaft” (2 dln., 1775) en „*Botanica Medica*” (2 dln., 1788—1789).

Gleditschia L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Caesalpinaceae*. Het omvat planten, die in Azië en Noord-Amerika groeien en zich door stevige, vaak vertakte dorren en prachtige enkel- en dubbelgevinde bladeren onderscheiden. Daarentegen zijn de bloemen zeer klein en in okselstandige trossen gerangschikt; de peulen zijn groot en bevatten veel zaden. De meestbekende soort is *G. triacanthos L.* uit Noord-Amerika; zij komt als sierplant voor en draagt ook den naam van *Christussacia*, omdat men — ten onrechte — meent, dat de doornenkroon van *Christus* van takken van dezen boom gevlochten werd. Hij bereikt in zijn vaderland, waar hij *Honey-locust* heet, een hoogte van 20 m. en draagt er een breede kroon.

Gleichen is de naam van drie burchten in Thüringen ten zuidoosten van Gotha, op dieht hij elkander geligen bergtoppen. Zij zijn de goed bewaard gebleven Wachtenburg, in de elfde eeuw tot het stift Hersfeld en thans tot het in Gotha gelegen amht Ichttershausen behoorend en op den voornaamsten, 414 m. hoogen top zich verheffend, met een bewonderenswaardige cisterne, die tot diep onder den voet van de berg doorloopt en geheel nitgemetseld is. Een restauratie, die inwendig reeds plaats heeft gehad, ligt in de bedoeling; de reeds lang in een bouwval veranderde hurcht Mühlberg nabij het evenzoo genoemde vlek; en de eigenlijke burcht Gleichen, ook Wandersleber Slot geheeten, waarvan één vleugel nog vrij goed nitziet. De laatstgenoemde twee liggen in een Pruisische enclave, door het grondgebied van Gotha omgeven, een enclave, die tot het distrikt Erfurt behoort. De eigenlijke burcht Gleichen was voorheen de hoofdzel der graven von *Gleichen*, die zich tot in de 12de eeuw naar hun stamslot graven von *Tonna* noemden. Dezen hebben zoovel aan de geschiedenis als aan de sage veel stof geleverd. Tot deze laatste behoort het verhaal van graaf *Sigmund*, die in de 14de eeuw in Palestina gevangen genomen, maar door een jengdige Turkin bevrijd werd, zoodat hij haar met zich nam en met verlof van den pns naar zijn eerste gemalin tot zijn echtgenoot verhiel. Door verschillende vertakkingen in talrijke zijliniën verzakten de graven hun bezittingen. Eerst de laatste graaf, *Hans Lodewijk*, vereenigde weer al de bezittingen van zijn linie. Na zijn dood kwamen in 1630 de graafschappen *Spiegelberg* en *Pymont* en *Tonna* (welke laatste heerlijkheid in 1677 door den hertog van *Gotha* gekocht werd) aan de graven van *Waldeck*; het zoogenaamde oppergraafschap *Gleichen* (*Obdruf*, *Weimar* enz.) aan de graven van *Hohenlohe*, wier nakomelingen het ook nu nog onder hoogheid van Saksen-Gotha bezitten; de Saksische leenen van het benedengraafschap (*Günthersleben* enz.) aan het Huis *Schwarzburg*. De leenen van *Kern-Mainz* (*Blankenhain*, *Niederkränichfeld* en het slot *Gleichen*) werden aan de graven *Hatzfeld-Trachenberg* gegeven, na wier nitaterven (1794) zij weder aan *Mainz* kwamen, tot dat zij in 1802 aan *Pruisen* en *Saksen-Weimar* afgestaan werden.

Gleichenberg, een badplaats in *Stiermarken*, ligt 16 km. ten Z. van *Feldbach* en 20 km. ten

W. van Purkla, niet ver van de Hongaarsche grens en telt 792 inwoners. Zij bestaat uit mooie, in parken gebouwde villa's, heeft een prachtige kerk en een standbeeld van den stichter der badplaats *Konstantin*, graaf *Wickenburg*. De badplaats is door de omliggende bergen tegen de gure winden beschat en heeft een mild, vochtigwarm klimaat. Van de reeds aan de Romeinen bekende bronnen wordt de Konstantinbron, die keukenzout en alkaliën bevat, gebruikt tegen slijmvlies-catarren. De Klansenhron is ijzerhoudend en de Johannishron levert alkalisch water, dat veel als tafelwater gebruikt wordt (1,1 miljoen flesschen jaarlijks). De plaats wordt jaarlijks door $\pm$ 5000 badgasten bezocht.

Gleichen-Ruszwurm, Wilhelm Friedrich vrijheer von, een Duitsch natuurkundige, werd geboren te Bayreuth den 14^{den} Januari 1717, doorliep onderscheiden rangen bij het leger, was zeer gezien aan het Hof, erlde aanzienlijke goederen, begaf zich in 1756 derwaarts en wijdde zijn dagen aan de beoefening der natuurlijke historie. Vooral verwierf hij een bijzondere vaardigheid in het gebruiken van den mikroskoop en deed vele belangrijke waarnemingen. Hij overleed den 16^{den} Juni 1782. Van zijn geschriften noemen wij: „Das Neueste aus dem Reiche der Pflanzen oder mikroskopische Untersuchungen und Beobachtungen der geheimen Zeugungsteile der Pflanzen“ (1774), „Geschichte der gemeinen Stubenfliege“ (1756), „Versuch einer Geschichte der Blattläuse und Blattlausfresser des Ulmenbaums“ (1770 en 1781, 6 stukken), „Abhandlung über die Saamen- und Infusientierchen n. s. w.“ (1778), en „Abhandlung vom Sonnenmikroskop n. s. w.“ (1781).

Gleichen-Ruszwurm, Emilie von, de jongste dochter van *Schiller*, lichamelijk en geestelijk het meest op haar vader gelijkend, werd den 25sten Juli 1804 te Weimar geboren en huwde in 1828 met den Badenschen Kamerheer vrijheer *Heinrich Adelbert von Gleichen-Ruszwurm* (28 November 1803—26 Juli 1887). Zij leefde op diens kasteel Greifenstein op Bannland in Beneden-Frankendland, waar zij, half blind, den 25sten November 1872 overleed. Zij heeft eenige werken geschreven over het leven en de geschriften van haar vader.

Gleichman, Johan George, een bekend staatsman en staathuishoudkundige, werd den 19^{den} Juli 1834 te Rotterdam geboren, studeerde in de rechten aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en promoveerde aldaar in 1857 op stellingen tot doctor in de rechten. In 1860 werd hij aangesteld tot commissie bij het departement van financiën en welsia bevorderd tot referendaris. Een benoeming tot agent van de Nederlandsche Bank te 's Gravenhage deed hem in 1867 het departement verlaten, en in 1871 voerde zijn bevordering tot directeur-secretaris der Nederlandsche Bank hem naar de hoofdstad, welke hij eerst weder verliet toen hij in 1877 minister van Financiën werd in het Kabinet Kappene, welk amht hij tot 1879 vervulde. Sedert was hij voortdurend lid der volksvertegenwoordiging: van 1880—1901 lid van de Tweede Kamer, in welke hij van 1881—1901 de voorzittersplaats vervulde, van 1901—1905 lid van de Eerste Kamer en tevens sedert 1898 minister van Staat. In 1904 trok hij zich geheel uit het open-

bare leven en wijdde zich aan geschiedkundige studie. Hij overleed den 30sten April 1906. Zijn verdiensten vonden o. a. officieel erkenning door zijn benoeming tot ridder (grootkruis) in de orde van den Nederlandschen Leeuw en tot ridder in de orde van Mauritius en Lazarus van Italië. In afzonderlijke uitgave zijn van hem verschenen: „Het leven van Mr. A. Bogaers“ (1875) en „Opmerkingen over den politieke toestand van het oogenblik“ (1891).

Gleig, George Robert, een Engelsch schrijver, werd geboren te Stirling in Schotland den 2sten April 1798, studeerde te Glasgow en te Oxford, nam in 1812 deel aan den veldtocht in Spanje, woonde er onderscheiden gevechten bij en was reeds op zijn 20sten jaar kapitein. In 1814 werd hij bij de verovering van Washington zwaar gewond. Na den slag bij Waterloo verliet hij het leger, studeerde opnieuw in de godgeleerdheid en werd vicaris te Ash in het graafschap Kent en daarna kapelaan in het Chelsea-hospitaal te Londen (1874). In 1845 deed hij een reis door Duitschland, Bohemen en Hongarije en werd in 1840 tot eersten veldprediker en later tot inspecteur-generaal der militaire scholen in Engeland benoemd. Hij schreef „The unbaltorn“ (1825), een vertelling uit den Spaanschen veldtocht, „The campaigns of the British army at Washington and New-Orleans“ (2de druk, 1861), „The story of the battle of Waterloo“ (1874). Van zijn verdere werken noemen wij „Chronicles of Chelsea College and the Chelsea pensioners“ (1829), „Lives of eminent British commanders“ (3 dln., 1831), „History of the British Empire in India“ (4 dln., 1830—1835), „Chelsea Hospital and its traditions“ (3 dln., 1838), „Memoirs of Warren Hastings“ (3 dln., 1841), „The life of lord Clive“ (1848), „History of the British colonies“ (1850), „Life of Arthur, first Duke of Wellington“ (1862) en „Life of sir Walter Scott“ (1871). Een verzameling van zijn kleine geschriften verscheen in „Essays, biographical, historical and miscellaneous“ (2 dln., 1858). Hij overleed den 9ten Juli 1888 te Stratfield Turgis bij Winchfield.

Gleim, Johann Wilhelm Ludwig, gewoonlijk *Vater Gleim* genoemd, een Duitsch dichter, werd geboren te Ermsleben bij Halberstadt den 2^{den} April 1719, studeerde te Halle, werd huisonderwijzer bij kolonel von *Schulz* te Potsdam en kwam aldaar in kennis met prins *Wilhelm*, een zoon van den markgraaf van *Brandenburg-Scheidt*, die hem als secretaris in dienst nam. In dien tijd sloot hij een duurzame vriendschap met *Ewald Christian von Kleist*. De tweede Silezische Oorlog scheidde de vrienden (1754) en be-roofde *Gleim* van zijn beschermder, die voor Praag sneuvelde. In het volgend jaar werd hij secretaris bij den „Alter Dessauer“, doch daar hij de ruweheid van dezen niet verdragen kon, nam hij weldra zijn ontslag en vertrok naar Berlijn, waar hij veel teleurstellingen ondervond. Eindelijk werd hij in 1747 tot domsecretaris te Halberstadt benoemd, en hij knoopte nu betrekkingen aan met de meest gevierde dichters van Duitschland. Daar hij ongetruwd leefde, werden zijn huishoudelijke aangelegenheden bezorgd door zijn geestige nicht *Sophie Dorothea Gleim*, die onder den naam van *Gleiminde* door veel dichters bezongen werd. Na

den dood van *Frederik II* veranderde de geestdrift van *Gleim* voor dien grooten koning in gloeiende vaderlandsliefde. De Fransche Revolutie vervulde hem met afschuw, en onophoudelijk verkondigde hij de Deutsche eenheid en wekte allen op tot een strijd op leven en dood ter redding van het vaderland. Twee jaar vóór zijn dood werd hij geheel en al blind, doch ook toen nam hij nog levendig deel aan de groote gebeurtenissen van zijn tijd. Hij overleed den 18^{den} Februari 1803 en werd volgens zijn wensch in zijn tuin te Halberstadt begraven. In een ode, die zijn naam draagt, heeft *Klopstock* hem op treffende wijze geschilderd. Zijn „Versuch in scherzhaften Liedern“ (1744—1745) vond aanstonds algemeenen bijval, hoewel zijn anaëronische poëzie wel wat flauw is. Daarop volgden: „Lieder ernster Art“, „Fabeln“ en „Romanzen“. Verreweg het voortreffelijkst zijn echter zijne „Kriegslieder“ (1858), welke hij uitgaaf als het werk van een Pruisischen grenadier. Hij was een menschevriend in den edelsten zin van het woord en zijn gevoelen treden te voorschijn in: „Halladä, oder das rote Buch“ (1774) Zijn „Fabeln und Erzählungen, goldene Sprüche und Lieder für Kinder“ zijn in 1810 door *Körte* uitgegeven, die eveneens zijn. „Sämmtliche Werke“ (8 dln., 1811—1813) in het licht deed verschijnen.

Gleiwitz, de hoofdstad van het arrondissement Tost-Gleiwitz in het regeringsdistrikt Oppeln van de Pruisische provincie Silezië, ligt aan de Kłodnitz, aan de spoorlijnen Breslau-Oppeln-Kattowitz, Gleiwitz-Peiskretscham, Gleiwitz-Borsgwerk, Gleiwitz-Poremba en Gleiwitz-Sohran en telt (1905) 61324 inwoners. Zij is de zetel van vele aanzienlijke ambtenaren, een garnizoensstad, bezit 2 Katholieke kerken, een Protestantische kerk, een synagoge, een nonnenklooster, een R. Katholiek gymnasium, raskololen, tuighuis, hospitaal, zieken- en weeshuizen en een abattoir. Behalve de koninklijke ijzergieterij „Gleiwitzer Hütte“ met hoogovens en een groote machine-ijerij, heeft de stad belangrijke ijzer-, machine- en stoomketelfabrieken, een metaalgieterij, fabrieken voor gasbuizen, wapens, staal, landbouwmachines, papier, glas en olie, een chemische fabriek, een stoomzagerij en stoommeuhelfabriek.

Glenmore aan Albin (groot dal van Alhion) is een 90 km. lang, nauw dal in Schotland, waarin de *Loche Ness*, *Oich* en *Lochy* liggen en waardoor het Caledonische Kanaal loopt. Het strekt zich uit van de Moray Firth tot de Loch Linnhe en scheidt de Grampians van de noordelijke Hooglanden.

Glen's Falls, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat New-York, ten N. van Troy, ligt aan een 15 m. hoogen waterval van den Hudson, die de drijfkracht levert voor de houtzagerijen, papierfabrieken en tegelhanderijen en telt (1900) 12613 inwoners. In de nabijheid vindt men marmer- en kalkgroeven.

Gletscher (zie de kaart), afgeleid van het Latijnsche *glacies* (= ijs), is de naam, dien men in Duitsch-Zwitserland aan de ijsmassa's geeft, welke op zekere hoogte de zacht gloeiende berg-hellingen bedekken. In het hooggebergte ligt boven de sneeuwrgrens (zie aldaar) altijd sneeuw, afgezien van de rotsmassa's, wier hellingen zóó steil zijn, dat de sneeuw er niet aan kan blijven

hechten. In den zomer ontdooit de bovenste laag van deze sneeuw over dag, om 's nachts weer te bevroren, en dit herhaald bevroren en ontdooien, gepaard aan den drnk, welken de bovenste sneeuwlagen op de daaronder gelegen nitoeffen, doet de oorspronkelijke losse sneeuw in een grofkorrelige massa overgaan, in Duitsch-Zwitserland *firn* (Fransch *neve*) geheeten (zie *Firn*). In de onderste lagen gaat deze *firn* door eigen drnk in *ijs* over en komt aan een der laagste plaatsen (*firngrens*) als een ijstroom of *gletscher* te voorschijn. Deze stroomt in het dal langzaam omlaag, steeds de geheele breedte van het dal vullend, dus hier breeder, grinds smaller, en zonder door oneffenheden van den dalbodem in zijn beweging belemmerd te worden, totdat het niteinde, de *gletschertong*, zóó laag komt, dat de temperatuur in staat is evenveel ijs te doen smelten, als er van boven wordt aangevoerd. De oorsprong van den gletscher is dus steeds te zoeken in de hoog in het gebergte gelegen komvormige bekkens, waarin de eenwige sneeuw zich ophoopt. Door sommigen wordt de naam gletscher gegeven aan het complex van *firn*, *firnijs* en gletscherijs, door anderen alleen aan het laagste deel, waarop in den zomer alle sneeuw smelt. Als gletschers worden ook de ijsmassa's aangeduid, die in de Poolgewesten geheele eilanden of landstreken bedekken; veelal spreekt men hier echter van *landijs* en noemt alleen de tongen, waarmede zij tot aan en in zee afdalen, gletschers. Kleine gletschers in het hooggebergte, welke steeds onder sneeuw begraven liggen, noemt men *firngletschers*, en als de tong weinig ontwikkeld is, zoodat het naakte ijs in den zomer slechts boven in het dal tegen de rotsen hangt, *hanggletschers*, terwijl de eigenlijke, de echte gletschers, wier tong somtijds tot in het wond- en zelfs het landbouwgebed afdalt, als *dalgletschers* worden aangeduid. Hierbij kunnen de typisch ontwikkelde afzonderlijke deelen: *firn*, *firnijs* en gletscherijs, ondanks veelvuldige overgangen, toch duidelijk van elkander onderscheiden worden, vooral door het afnemend gehalte aan ingesloten lucht. Het gletscherijs bezit, in tegenstelling met gewoon ijs, een korrelige structuur, en de grootte der korrels neemt benedenwaarts toe, kan aan het einde zelfs 10 cm. en meer bereiken. Waar twee gletschers elkander ontmoeten, ontstaat daartoe een enkele, *samen-gestelde gletscher*. *Heim* onderscheidt bij de dalgletschers drie typen: de *Alpengletschers*, waartoe ook die van den Kaukasus, den Himalaja enz. behooren, lange ijstroomen met betrekkelijk geringe breedte met groote firnvelden; de *Noorweegsche*, kolossale, uitgestrekte plateau's bedekkende firnvelden, en de *Groenlandsche*, straalsgewijs naar de zee afdalende ijstongen van het langzaam hellend landschap, dat het geheele binnenland als een vlak gebogen schild bedekt.

De dikte der gletschers, welke aan het boven-einde vele honderden meters kan bedragen, neemt benedenwaarts af; aan het einde breekt hij als een ijsmuur van eenige meters hoogte af en uit een of meer, somtijds poortvormige openingen (*Gletscherpoort*) stroomt het smeltwater, naar zijn troebele kleur gletschermermel geheeten, te voorschijn en vormt de gletscherbeek. De

helling van den bodem, waarlangs de dalgletschers omhoog schuiven, bedraagt slechts 3—6°, hij hanggletschers veel meer (soms 30° of meer), zoo dat dikwijls deelen daarvan 's zomers als gletscherlawinen neerstorten. De beweging is daarentegen bij de dalgletschers grooter, wegens hun grootere uitgestrektheid. Zij is bij de verschillende gletschers zeer ongelijk, bedraagt gemiddeld in de Alpen en Noorwegen 0,1—0,7 m. per etmaal. In Groenland bij den Torsukatak 8,14, bij den Jakobshavngletscher 15—22,46 m. Soms krijgen enkele gletschers tijdelijk een zeer groote, nog onverklaarde snelheid; des zomers is de snelheid steeds grooter dan des winters, in het bovengeinde grooter dan aan het benedeneinde en, evenals bij een rivier, bedraagt de snelheid in het midden meer dan aan de kanten. De gletscher glijdt dan ook niet, maar vloeit, althans in hoofdzaak; de deeltjes veranderen ten opzichte van elkander aanhoudend van plaats; *Heim* noemt gletscherijs dik-vloeibaar. Omtrent de oorzaak der beweging bestaan verschillende theorieën: sommigen, zooals *Drygalski*, zoeken haar in de uitzetting, welke het water bij het bevriezen ondervindt, in verband met de *regelatie* (zie aldaar), welke de verklaring geeft van het vroeemde verschijnsel, dat de compacte ijsmassa zich door de nauwe gedeelten der dalen kan heenwerken; anderen schrijven haar toe aan de vergroting der ijskorrels door het infiltratiewater (*thermische theorie*); de meeste natuuronderzoekers echter (*Tyndall, Forbes, Helmholz, Heim, Pfaff, Mac Connel, Mägge* e.a.) nemen als oorzaak aan de plasticiteit (translatievermogen) van het ijs in de nabijheid van het smeltpunt, in verband met de zwaartekracht, zoodat de beweging van een gletscher het best vergeleken kan worden met die eener dik-vloeibare massa op een hellend vlak (*mechanische- of zwaartekrachttheorie*).

Onder den invloed der beweging vormt de gletscher geen compacte ijsmassa, maar heeft een haderige structuur, bestaat uit min of meer dicht aansluitende strooken; sommige dezer strooken zijn n.l. wegens de vele blaasjes wit gekleurd, andere, doordat de lucht er bij den hevigen druk uitgedreven is, blaauw. Daar de laatste kleur een gevolg is van de drukking, staan de blauwe strooken steeds loodrecht op deze en nemen dalwaarts in grootte en aantal toe. Het witte ijs is meer poreus, smelt daardoor eerder en vormt geulen, het blauwe ijs steekt daartusschen als ruggen omhoog. Zoodoende vertoont de gletscher lijnen (og i ven), welke er dwars over heen loopen en benedenwaarts steeds meer gekromd worden. Verder vertoont de oppervlakte, daar de massa niet volkomen plastisch is, een menigte scheuren, zoo wel lengte- als dwarsspelen.

Waar in den zomer het smeltwater in een spleet stort, ontstaat in het ijs een cylindervormig gat, dikwijls tot op en in den bodem. Vaak helpt een steen, mede van boven neergestort, het gat door rotatie uitschnuren. Zulk een gat in den gletscher heet *gletschermol*, in den bodem *reuzenpot* of *reuzenketel*. Prachtige reuzenketels hebben enkele diluviale gletschers doen ontstaan, zooals de Reussgletscher. Zij werden o.a. bij de uitheiding der stad Luzern in 1872 ontdekt en in den *Gletscher-tuin* tot één geheel verenigd.

De oppervlakte van een gletscher is niet slechts sterk verscheurd en oneffen, maar doorgaans met een dikke laag stof en puin bedekt. De steenhokken, die van de nahnrige rotawanden door verweering of schringing er op vallen, rangschikken zich door de langzame, maar onafgebroken beweging van het ijs in twee rijen, *zijmorenen* geheeten; waar twee gletschers zich tot een verenigen, ontstaan een of meer *middenmorenen*; het puin, dat door spleten op den bodem geraakt, vormt met dat, wat van den bodem wordt losgeschuurd, de *grondmorene*, terwijl de steenen, welke zich aan het einde van den gletscher na smelting van het ijs ophoopen, de *eindmorene* doen ontstaan. Waar de steenhokken der grondmorene over harde rotsen schuren, worden zij met kraassen, in de richting der beweging, bedekt, de *gletscherkraassen*; tevens worden de steenen daarbij aan de voorzijde en den onderkant afgeslepen; omgekeerd wordt de harde ondergrond daarbij gepolijst of met kraassen bedekt. Waar groote steenen op den gletscher liggen, wordt het ijs er onder tegen afsmelten beschermd en ontstaan op den duur *gletschertafels*: waar groote lengte- en dwarsspelen elkander kruisen, treden *ijsmaalden* of *ijsbergen* (*seracs*) op; waar de helling plotseling sterk toeneemt, wordt de ijsmassa verscheurd en treden *gletscher cascades* op.

De hoogte, waarop het benedeneinde der gletschers is gelegen, is even verschillend als hun dikte. In het warme jaargetijde ligt dit aanmerkelijk hooger dan in het koude. Behalve deze jaarlijkse veranderingen zijn ook periodieke waargenomen over grootere tijdruimten. Zoo nam de Rhonegletscher in de periode van 1856—1880 85,4 m., de Mer de Glace van 1806—1878 jaarlijks gemiddeld 73 m. af. Tegenwoordig wijken de meeste gletschers der Alpen terug, eenige echter schuiven verder omlaag. Volgens *Ford* was de toestand in het Berner Oberland in 1902 zoodanig, dat 3 gletschers aangroeiden, 5 stilstonden en 1 afnam. De periodiciteit in de gletscherbeweging hangt ongetwijfeld samen met het meteorologische karakter van het betreffende tijdvak, dus met afwijkingen in de temperatuur en den neerslag van de normale waarden. Dat de voorwaarden voor uitbreiding der gletschers in het diluviale tijdvak zeer gunstig geweest moeten zijn, leeren ons de *Isjstijden* (zie aldaar en *Diluvium*).

De hoogte van het uiteinde der gletschers boven den zeespiegel hangt vooreerst af van de gemiddelde temperatuur der streek, zoodat die hoogte in het algemeen afneemt van den evenaar naar de polen en op hoogte breedten de gletschers met hun uiteinde tot aan of in den zeespiegel reiken. Hier hreken deze uiteinden af en drijven als ijsbergen weg. In de tweede plaats hangt de hoogte af van den neerslag, want hoe aanzienlijker deze is, des te lager reiken de gletschers; vandaar ook dat de gletscherengrens aan de zuidzijde van den Himalaja veel lager ligt dan aan de noordzijde.

Wat de geografische verbreiding betreft, vindt men in de heete luchtstreek slechts *firu-* of hanggletschers (Kilimandsjaro boven de 4400, tropische Andes boven de 4200 m.); in de gematigde zone is het Alpentype heerschend, poolwaarts zelfs tot 60° breedte. In deze luchtstreek zijn vooral de Alpen, de Pyreneeën en Noorwegen rijk aan

gletschers. In de Alpen zijn er 1155 geteld, welke samen 3000—4000 v.km. beslaan; de grootste is hier de Aletschgletscher (zie de kaart), 24 km. lang, 1.8 km. breed, 130 v.km. groot. De Beneden-Grindelwald-gletscher eindigt hier eerst op 1080 m., de meeste gletschers daarentegen reeds op 1900 m. In de Pyreneeën vindt men slechte hanggletschers. Noorwegen bezit in de Jostedalshraen de grootste gletschers van Europa. In het Karakoramgebergte ligt een gletscher van 54 km. lengte en 1.5—4 km. breedte, terwijl de Humboldt-gletscher aan de kust van Groenland aan zijn benedeneinde meer dan 200 m. dik en wel 100 km. breed is. Nog reusachtiger zijn wellicht de gletschers van het antactisch vasteland.

Wat de studie der gletscherverschijnselen betreft, waren zij reeds aan *Strabo* bekend; van de nieuwere geographen was *Sebastian Münster* de eerste, die ze vermeldt (1543). Het wetenschappelijk onderzoek begon eerst in 1830 met de gletschertochten van *Hugis* en had sedert 1880 op stelselmatige wijze plaats op aansporing van de Zwitsersche regering, van de Alpenclubs en de Zwitsersche vereeniging voor natuurkundig onderzoek. Sedert 1894 bestaat een Internationale Gletscher-commissie.

Gletscherbeek. Zie *Gletscher*.

Gletscherocascade. Zie *Gletscher*.

Gletscherkrassen. Zie *Gletscher*.

Gletscherlawine. Zie *Gletscher*.

Gletschermelk. Zie *Gletscher*.

Gletschermolen. Zie *Gletscher*.

Gletscherpoort. Zie *Gletscher*.

Gletschertafel. Zie *Gletscher*.

Gletschertong. Zie *Gletscher*.

Gletschartain. Zie *Gletscher*.

Gletschervlooi (*Desoria glacialis* Nic.) is een insect, behoorende tot de Springstaarten, dat door *Desor* op den Aargletscher werd ontdekt, waar het onder de steenen der morenen en op rotsen leeft tot 3000 m. hoogte. Het is zwart gekleurd, zeer slank en teer gebouwd en geheel onschadelijk.

Gleuns, Willem, een Nederlandsch wis- en natuurkundige, geboren den 19^{den} Januari 1808, ontving zijn opleiding aan de academie Minerva te Groningen, woonde tevens sommige lessen bij van den directenr der Departementkschool aldaar, deed in 1827 examen in de wiskunde voor lager onderwijs en gaf privalessen in die wetenschap, terwijl hij tevens met een deel van het wiskundig onderricht aan de academie Minerva belast werd. In 1837 promoveerde hij aan de hoogeschool te Groningen tot doctor in de wis- en natuurkunde en in 1836 werd hij benoemd tot leeraar aan de Gemeentelijke burger-, dag- en avondschool aldaar, in welke betrekking hij een reeks van jaren werkzaam bleef. Van 1838 tot 1861 was hij tevens leeraar aan de Departementkschool, en toen deze in laatstgenoemd jaar door een Rijksschool vervangen werd, droeg men hem aan deze inrichting het onderwijs op in de wiskunde en sterrenkundige aardrijkskunde. In 1843 werd hij lid der Commissie van Onderwijs in de provincie Groningen en schoolopziener in het 4de district, hetwelk hij bij de invoering der wet van 1857 met het 6de verwisselde. In 1844 benoemde men hem tot honorair lid van het Nederlandsch on-

derwijzergenootschap en van 1850 tot 1858 nam hij bij dat genootschap de betrekking van secretaris bij het Hoofdbestuur. In 1836 werd hij erelid van het Natuurkundig Genootschap te Groningen en in 1870 Secretaris van het Bestuur, en in 1884 lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap. Hij overleed te Groningen in 1882. Behalve een aantal opstellen in tijdschriften, schreef hij: „Beschouwing van 't Heelal of volkenloosboek over de sterrenkunde" (1834, omgewerkt in 1848), „Iets over de kometen" (1835), „Schoolliederen met muziek van Rijkens" (1834, 2 bundels), „Twee- en driestemmige zangstukjes met muziek van D. Muller" (1835), „Dissertatio de maculis solaribus" (1837), „Het Harzegebergte en de Rijnstroom enz." (2 dln., 1859), „Dichtbundel, verzameld uit de werken van oud-vaderlandsche dichters" 4de druk 1860), „De tafeldans en tafelspraak enz." (1854), „Het mundomotorium, enz." (1854), „Leerboek der Meetkunde" (3de druk, 1863), „Het Heelal en zijn wonderen, naar Diesterveg" (2 dln., 3de druk, 1860), „Rekenkundige oefeningen" (1868), „Leidraad bij het onderwijs in de wis- of sterrenkundige aardrijkskunde" (1870) en „Bewegkunde", uitgegeven vanwege het Nederlandsch Onderwijzergenootschap (1870.)

Gleyre, Charles, een Fransch schilder, werd den 14^{den} Mei 1806 te Chevilly in het Zwitsersche kanton Waadt geboren, studeerde te Parijs en ging in 1830 naar Italië, waar hij zoowel *Giotta* als *Raffaël* kopieerde en verschillende historische genrestukken schilderde. Van Italië ging hij in 1834 als reisgezel en teekenaar van een Amerikaan naar het Oosten en bezocht Egypte, Abyssinië, Syrië, Griekenland en Turkije, overal gedektekenen, landschappen, kleederdrachten en volkszaken naar de natuur teekeneend. Eerst in 1838 keerde hij te Parijs terug. In 1840 exposeerde hij „Johannes op het eiland Patmos", terwijl in 1843 zijn „Avond aan den Nijl" grooten bijval verwierf. Gaarne schilderde hij godsdienstige, geschiedkundige en mythologische doeken, waarvan wij noemen: De scheiding der apostelen", „De nymph Echo", „Bacchanteudans", „Dood van Davel", „Boas en Ruth", „De overwinning van den Helvetier Divico over de Romeinen", „Hercules en Omphale", „Pentheus, door de Maenaden vervolgd", „De toovernares" en „Sappho". **Gleyre** overleed den 5^{den} Mei 1874 te Parijs.

Glidkruid (*Scutellaria L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Lipbloemigen* (*Labiatae*). Het onderscheidt zich door een korten kerk met twee gawe lippen, waarvan de bovenlip een opstaand, bol en rond schijfje draagt. De bloemkroonhuis is langer dan de kerk; de bovenlip is driespletig en de onderlip niet ingesneden. De vruchten zijn door den kerk omsloten. In ons land groeit *gemeen glidkruid* (*S. galericulata L.*) met lancetvormige, gekartelde bladeren en gepaarde, okselstandige bloemen met een blauwe of paarse bloemkroon, welke 3-of-4-maal zoo groot is als de kerk, — en *klein glidkruid* (*S. minor L.*) met hartvormig-eironde, gaaf-randige bladeren en gepaarde, okselstandige bloemen. Eenige haitenlandsche soorten, zooals *S. macrantha Fisch.*, *S. japonica DC.*, *S. coccinea Vent.*, *S. splendens Link.* worden in onze streken als sierplanten aangekweekt.

Glimmer of *Mica* vormt een groep van mineralen, waarvan alle leden o. a. gekenmerkt worden door hun buitengewoon gemakkelijke spijlbaarheid volgens een der zijvlakken, zoodat het gesteente in uiterst dunne, meestal elastisch buigzame blaadjes verdeeld kan worden. Alle leden der groep behooren tot het monokliene stelsel, hoewel zij groote toenadering vertoonen zoowel tot het hexagonale, als tot het rhombische stelsel. Scheikundig bestaat het gesteente uit aluinaarde, silicaten en kali (of natron), waarnaast veelal nog magnesia (en ijzeroxyd) aanwezig is; ook bevat het steeds water, soms ook fluorium. Optisch is het tweeaasig, vormt slechts bij uitzondering goed gevormde kristallen, treedt somtijds als korte, gedrongen, zesvlakkige zuilen op, veelvuldiger, als lamellen, blaadjes of schubben. De hardheid is gering (meestal 2—3), het soortelijk gewicht bedraagt 2,7—3.

De twee hoofdsorten zijn vooreerst *muskoviet* of *kaliglimmer*, kleurloos of geelachtig, grijsachtig, groenachtig, roodachtig wit, in elk geval steeds licht gekleurd, met parelmoerachtigen metaalglans, veelal doorzichtig en samengesteld uit 46—48 % kiezelzuur, 31—36 % aluinaarde en een geringe hoeveelheid ijzeroxyd, van de alkalimetalen vooral kali, benevens een geringe hoeveelheid water en fluorium. Als tweede hoofdsort valt te noemen het *magnesia-glimmer*, dat weer verschillende soorten omvat, vooral *biotiet* of *microzeen*, meestal zeer donker, groen, bruin of zwart gekleurd, met sterk pleochroïsme. Van het kaliglimmer verschilt dit door minder kiezelzuur (38—43 %), daarentegen meer ijzer en het optreden van magnesia (10—30 %).

Blaadjes en schubben van beide hoofdsorten zijn zeer ver verbreid als hoofdbestanddeelen van onderscheiden oude gesteenten, zooals graniet, gneis, glimmeriet, syeniet, dioriet enz.

Meer zeldzame leden der glimmergroep zijn het *anomiet*, *phlogopiet*, *lepidomelan*, *tincalidiet*, *kalkglimmer* of *margariet* enz.

Het doorzichtige, somtijds in platen van een kwadraatmeter voorkomende glimmer wordt in Siberië en Peru als vensters gebruikt en dient als zoodanig ook wel in ons land op oorlogschepen en in fabrieken (vooral in Engeland); ook vervaardigd men er brillenglazen uit voor werklieden, wier oogen door heete vuren en splinters gevaar loopen, alsmede lampenglazen, raampjes in kachels, dekglazjes voor mikroskopische preparaten enz. Ook als isoleermiddel in de electrotechniek wordt het in den jongsten tijd veel gebruikt, terwijl uit glimmerpoeder luis voorwerpen, strooi-poeder en verf bereid wordt.

Glimmeriet is de naam van een leiachtig gesteente, samengesteld uit glimmer en kwarts in zeer verschillende verhoudingen, waarnaast als toevallige bestanddeelen allerlei andere mineralen kunnen optreden.

Glimwormen noemt men eenige insecten, die in het donker licht geven. Zij behooren tot het geslacht *Lampyrus* uit de orde der *Kevers* (*Coleoptera*) en vinden hun meeste en grootste vertegenwoordigers in Amerika. Zij onderscheiden zich door een lang en plat lichaam, een kleinen kop, die door den vooruitstekenden rand van het borststuk bedekt wordt door dichtbijeestaande,

draadvormige sprieten, en door de eigenschap, da mannetjes en wijfjes beiden licht verspreiden, terwijl zij van dierlijk voedsel, vooral slakken, leven.

In ons land leeft *Lampyrus noctilucus* L., wier wijfjes geen vleugels of dekschilden bezitten, zoodat zij veel op maskers gelijken. In Juni en Juli ziet men de wijfjes des nachts als tintelende vonkjes in het gras liggen en de schitterende mannetjes rondzweven, om ze te zoeken. Het licht komt voort van de onderzijde der laatste geleedingen van het achterlijf. Een geelachtig-witte, phosphoresceerende stof is in 2 zakjes onder die geleedingen gelegen en bestaat uit doorzichtige cellen met talrijke lichtbuisjes. Verder zijn er ook andere kevergeslachten, die een flauw schijnsel geven. In de keerkringslanden van Amerika leven veel soorten van springkevers (*Pyrophorus*), die op het borstchild 2 licht gekleurde strepen dragen, welke des nachts een zeer helder licht geven. Vooral is de *cucujo* (*P. noctilucus*) beroemd, die er in den regentijd bij duizendtallen rondfladdert. Zie verder *Cucujo*.

Glinka, *Fedor Nikolajewitsj*, een Russisch schrijver, geboren in 1788 in het gouvernement Smolensk, ontving zijn opleiding bij het kadetten-korps, werd officier en nam in 1805 deel aan den slag bij Austerlitz. Zijn neiging tot letterkundige bezigheden deed hem zijn ontslag nemen, waarna hij zich naar zijn goederen in Smolensk begaf, om zich aan de beoefening der wetenschap te wijden. Bij het uitbarsten van den oorlog tegen Frankrijk (1812) trad hij weer in dienst en woonde als adjutant van graaf *Miloradowitsj* de veldtochten der Russen bij tot in 1814. Toen werd hij als kolonel aan den tot militairen gouverneur van Petersburg benoemden graaf *Miloradowitsj* toegevoegd. Later werd hij, als in geheime genootschappen betrokken, naar Petrosawodsk verbannen, doch bleef er als ambtenaar werkzaam en keerde weldra naar Petersburg terug, waar hij bevoorwaard werd tot staatsraad in werkelijken dienst. Hij schreef: „Brieven van een Russisch officier over de veldtochten van 1805 tot 1806 en van 1812 tot 1815“ (8 dln., 1815—1816); „Chmjeelnizki of het verlost Klein-Rusland“ (2 dln., 1818) enz. Ook als dichter heeft hij roem verworven door: „Carelië of de gewangenschap van Martha Johannowna“ (1830), alsmede door zijn dichterlijke vertaling van het boek „Job“. Hij overleed te Twer den 23sten Februari 1880.

Glinka, *Sergei Nicolajewitsj*, een Russisch schrijver en broeder van den voorgaande, werd geboren in 1774, nam dienst bij het Russische leger en was majoor, toen hij in 1799 zijn ontslag vroeg, waarna hij zich te Moskou aan de wetenschap en aan de opleiding van jonge lieden wijdde. Hij heeft veel geschriften voor de jeugd geleverd, zooals: „Russische geschiedenis voor de jeugd“ (14 dln., 3de druk, 1824) en „Lectuur voor kinderen“ (12 dln., 1821). Verder gaf hij bronnen uit voor de geschiedenis van Rusland, schreef „Memoires uit het jaar 1812“ en „Memoires over Moskou en het buitenland van 1812—1815“ en dichtte onderscheiden toneelspeelen. Hij overleed in 1847.

Glinka, *Michaël Iwanowitsj*, een Russisch componist en neef van den voorgaande, werd ge-

toren den 1sten Juni 1804 op het landgoed zijner ouders en vond te Petersburg gelegenheid onder leiding van *Böhmer* zijn gaven voor de muziek te ontwikkelen. Van 1830 tot 1834 reisde hij in Italië en deed na zijn terugkeer de opera „Het leven voor den czaar“ ten tooneele voeren (1836), welke te Petersburg met grooten bijval werd begroet. Hij werd benoemd tot keizerlijk Hofkapelmeester, doch legde deze betrekking weldra neder (1839), waarna hij zijn tweede opera „Rusland en Lindmilla“ (1843) deed opvoeren, die eveneens succes had. Daarna deed hij groote reizen in Duitschland, Frankrijk en Spanje, zoodat hij, na geruimen tijd te Warschau vertoefd te hebben, eerst in 1851 naar Petersburg terugkeerde. Hier gaf hij een bundel romanen in het licht, die hij gedeeltelijk naar nationaal-Russische, gedeeltelijk naar Spaansche en Poolsche melodien had gecomponeerd; zij vielen zeer in den smaak. In 1856 begaf hij zich naar Berlijn, om onder leiding van *Dekker* de onds kerkmuziek te bestudeeren, en overleed aldaar den 24^{den} Februari 1857. Van zijn verdere composities zijn te noemen „Koronarinskaja“ variatie voor orkest en de ouverture „Jota Aragonesa“.

Glinka is de naam van een adellijk en aanzienlijk Friesch geslacht.

Glinka, Douwe van, in 1518 door den keizer aangesteld tot grietman van Menaldumadeel, bewoonde de state Glinka te Dronrijp, later het Blauwuis genaamd, en beoorde tot de 60 edelen, die den 22^{den} Juni 1515 met een oed Karel V als heer van Friesland huldigden. Hij overleed in 1522. — Zijn zoon **Taco** werd in 1542 eveneens grietman van Menaldumadeel en woonde op Hobbemastate te Dronrijp. — **Laas van Glinka**, een zoon van **Taco**, volgde zijn vader op als grietman in 1545. — **Haring van Glinka**, een broeder van **Laas**, had weliswaar **Philips II** gebuldigd, maar was een groot voorstander der vrijheid, zoodat hij zich openlijk tegen den kettermoester **Lindanus** en tegen de aanstelling van een bisschop te Leeuwarden verzette. Hij was mede-onder-teekenaar van den brief, in 1565 aan den nieuwen aartsbisschop te Utrecht gezonden, waarin de Staten van Friesland, de Raad van Leenwarden en de aften van Friesland de redenen mededeelden, waarom zij op bevel van den praelaat niet te Utrecht verschenen waren. Met vnur ijverde hij voor het Verbond der Edelen en wist in de vergadering van Gedeputeerde Staten de voorstellen van **Caspar Robles** met beleid van de hand te doen wijzen. Bij de geschillen wegens het bevelhebberschap over Friesland tusschen **Schowenburg** en **Batenburg**, koos hij partij voor eerstgenoemde en ontving van dezen een aanstelling tot voorzitter van het Hof te Franeker. Weldra echter was hij genoodzaakt, in den barren winter van 1572 met **Schowenburg** en andere edelen naar Emden te vluchten, waar hij kort daarna overleed. — **Douwe van Glinka**, een zoon van **Laas** en alzoo een neef van den voorgaande, beoorde eveneens tot het Verbond der Edelen, nam de wijk en werd in 1568 door het Hof van Friesland verbannen, waarna hij zich bij de Watergeuzen voegde en een aanvoerder en gevreesd zeeroover werd. Waarschijnlijk was hij tegenwoordig bij de inneming van den Briel, doch niet lang

daarna werd hij op de Friesche wadden door soldaten van **Caspar Robles** gevangen genomen, naar Groningen gebracht en met 4 zijner metgezellen onthoofd.

Glinka, Taco van, een achterkleinzoon van **Laas**, werd geboren den 3^{den} Juli 1619, studeerde te Franeker in de rechten, woonde vervolgens te Sloten en daarna te Deventer en werd den 14^{den} Maart 1667 benoemd tot hoogleraar in de rechten aan de hoogeschool te Franeker, waar hij reeds in Februari 1673 overleed. Bebalve onderscheiden dissertatiën schreef hij: „Tractatus singularis de mora etc.“ (1647 en 1649), „Libellus aditum Philippo II de re nantica de anno 1579“ (1664) en een Nederlandsche vertaling van dit werk onder den titel: „Aenmerkingen ende bedenkingen over de seerechten enz.“ (1665).

Glinka, Michaël, vorst, een afstammeling van een vorstelijk geslacht in Lithauen, streefde in Friesland onder bevel van **Albrecht van Saksen** en in Italië onder **Maximiliaan I**, genoot de bijzondere gunst van **Alexander Jagello**, koning van Polen, en versloeg in 1506, als boofd van het leger der Lithauners, de Tartaarsche borden, die een aanval beproefden. Toen hij ten tijde van koning **Sigismund** door zijn benijders belast werd, als zoon hij de kroon van Litbanen beoogen, viel hij in ongenade. Hij nam echter bloedige wraak, want met twee broeders en veel Lithauners trad hij in dienst bij den Russischen czaar **Wasili III Ivanowitsch**. Hij bewoog dezen in 1507, om een inval te doen in Litbanen, waarna hij zelf aan het hoofd van het vijandelijk leger daarheen trok. Wel leed hij aanvankelijk de nederlaag, waarna zijn bezittingen aan den koning van Polen ten deel vielen, doch bij een tweeden aanval maakte hij zich door verrassing meester van het sterke Smolensk. Daar echter de czaar deze staat niet in het bezit van den veroveraar wilde laten, zooals eerst beloofd was, wenschte **Glinka** zich met den koning te verzoenen. Toen **Wasili** dit bemerkte, verbande hij **Glinka** naar het binnenland van Rusland. Door bemiddeling van de czaarin en van keizer **Maximiliaan** kwam hij echter weldra weder op vrije voeten en werd in zijn waardigheden hersteld en door **Wasili** zelfs tot voogd van zijn zoon **Iwan** benoemd. Daar bij evenwel den berispelijken levenswandel van czaarin **Helena** onverbloemd had afgekeurd, liet deze hem in den kerker werpen en van het gezicht berooven, waarna hij in 1534 in gevangenschap overleed. Zijn lotgevallen hebben stof geleverd aan onderscheiden dichters, o. a. aan den Poolschen dichter **Wesky** voor een treurspel.

Glinstra is de naam van een aanzienlijk Friesch geslacht. **Johannes van Glinstra** werd in 1631 student te Franeker en bezocht daarna Leiden, alsmede een Fransche hoogeschool, werd in 1645 benoemd tot raadsheer in het Hof van Friesland en overleed in 1678. Hij schreef: „Selectarum quaestionum ad Jus Civile, quinquaginta libris Pandectarum comprehensum, disputationes septem“ (1644).

Glinstra, Hector van, was achtervolgens secretaris van de Rekenkamer van Friesland, lid van de Generaliteitsrekenkamer aldaar en grietman van Tietjerksteradeel. Hij woonde op Hillema-state te Bergum, was lid der Staten van Friesland enz. en overleed den 19^{den} Augustus 1706.

Glinstra, Asmus van, een zoon van den voorgaande, geboren in 1683, werd in 1697 benoemd tot grietman van Tietjerksteradeel, was lid der Staten van Friesland en overleed den 3^{den} Maart 1748. — Ook andere leden van dat geslacht waren grietmannen in Tietjerksteradeel, Gaasterland en Haskerland en met de aanzienlijkste Friese geslachten vermaagheapt.

Gliissando staat in sommige muziekstukken boven die gedeelten, waar regelmatig klimmende of dalende noten op de piano met één vinger — en dus *glissende* — nitgevoerd moeten worden. — *Gliissicato* is de aanwijzing, dat een stuk zacht en geleidelijk, met vermijding van alle scherpe accenten, moet gespeeld worden.

Gliason, Francis, een Engelsch geneeskundige, werd geboren in 1597 te Rampisham in Dorsetshire, bekleedde gedurende 40 jaar het hoogste aarsamht aan de geneeskundige school te Cambridge en werd in 1634 lid van het College of Physicians te Londen, waar hij vervolgens tot voorzitter en in 1639 tot professor in de ontleedkunde benoemd werd. Bij den aanvang van den hurgeroorlog vertrok hij naar Colchester, doch na de overgave der stad aan de opstandelingen keerde hij naar Londen terug en was er een der eerste leden der vereeniging, waaruit later „the Royal Society” is ontstaan. Hij gaf in 1650 zijn verhandeling „De rachtide sen morbo pnerili” in het licht, en deze vóór hem nog niet beschreven ziekte werd na dien tijd huiten Engeland met den naam van *Engelsche ziekte* bestempeld. Verder schreef hij „Anatomia hepatis” (1659), waarin hij voor het eerst de *vena portae* beschrijft, „Tractatus de natura substantiae energeticae sen de vita naturae ejusque tribus primis facultatibus” (1672) en „De ventricula et intestinis” (1677). Dit werk is het eerste waarin men vermoedens vindt over den aard van den enkelvondigen vezel en waarin de irritabiliteit van de sensibilliteit onderscheiden wordt. *Gliason* schreef de samen-trekking van het hart enz. toe aan de werking van een prikkel op het irritabel beginsel. Hij overleed in 1677.

Gliit is loodoxyde, dat gesmolten geweest en hij afkoeling tot een bladerige kristallijne massa gestold is. Het wordt verkregen bij het afscheiden van zilver uit zilverhoudend lood en heeft een gele of roodachtig gele kleur. Het wordt onder de namen *gliit*, *lood*-, *goud*- en *zilvergliit* en onder den algemeenen naam van *loodgliit* in den handel gehragt. Ook verkrijgt men het bij de vervaardiging van natrinmitriet door lood met chilisalpetre te verhitten. Het wordt gehruikt voor de vervaardiging van vernis, kit, menie, loodsuiker, azijnzuurlood, loodglas, als glazuur in de pottenbakkerij en in de glasschilderkunst als vloeimiddel.

Globba L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Zingiberaceae*. Het onderscheidt zich door een 2-spletigen kelk, een bloemkroon met een dubbelen, 3-deeligen rand, zeer lange meeldraden, een verdikten stempel en een 3-hokkige doosvrucht. Het omvat Indische kruiden, welke eenigzins op standelkruiden gelijken. *G. marantina L.* (*Colebrokia bulbifera Roxb.*) groeit in Britsch-Indië aan de oevers der rivieren onder struiken. *C. saltatoria Roxb.*, in Britsch-Indië te vinden, is een fraaie plant. De sten-

gel, ongeveer $\frac{1}{2}$ m. hoog, is bezet met lijnvor-mige, langgespitste bladeren en de wortelstandige stengel draagt een opgerichten bloemtros. De bloemen worden door eironde, purpere schutblad-jos ondersteund, de insnijdingen der bloemkroon zijn purperrood of lichtpaars. De kroonlip is wig-vormig, 2 deelg oranjeleurig, en de meeldraden, aan 2 zijden van een priemvormigen vleugel voor-zien, maken, als men de plant aanraakt, een hnnpelende beweging.

Globe noemt men in de aardrijks- en sterren-kunde een draaibaren bol, wiens oppervlakte een voorstelling geeft van de aarde en dan *aard-globe* heet, of het nitspansel voorstelt en dan en naam draagt van *hemelglobe*. Op beide vindt men de voornaamste groote cirkels, welke tot plaatsbepaling enz. dienen. De globe vormt een uitstekend hulpmiddel, om de onderlinge ligging der landen, den onderlingen afstand der sterren, de ware en de schijnbare beweging der hemel-lichamen, de opvolging van dag en nacht, de wis-seling der jaargetijden enz. te leeren kennen. Als een globe volledig gemonteerd is, rust zijn as in een koperen ring (*koperen meridiaan*), welke rondom den geheelen bol loopt en aan de eene zijde van den evenaar tot de pool in 90° is verdeeld, aan de andere zijde van de pool tot den evenaar. De globe met zijn koperen meridiaan, bestemd om de geografische lengte en breedte der plaatsen op aarde of de rechte klimming en declinatie der sterren aan den hemel te bepalen, rust in een houten horizontalen ring (*houten hori-zoon*), welke op een voetstuk bevestigd en eveneens in graden verdeeld is. Verder heevindt zich aan de Noordpool een kleine koperen wijzer, welke met de globe draait en zich over een kleine in 24 uren verdeelde koperen schijf beweegt (*war-cirkel*), om het verschil in tijd tusschen plaatsen op aarde vast te stellen, alsmede een hngzame metalen strook, welke in graden is verdeeld en dient om den afstand tusschen twee plaatsen op aarde te bepalen, welke noch op den evenaar, noch op denzelfden meridiaan zijn gelegen. Einde-lijk is op het voetstuk doorgaans, tot oriën-teering, een klein kompas hevestigd. Het groote voordeel van de aardglobe is gelegen in het feit, dat hierop lijnen, hoeken en oppervlakten natuur-getrouw kunnen weergegeven worden, wat op een vlakke kaart nooit het geval kan zijn (zie *Landkaart*). Soms tijds worden ook de verticale verhoudingen, hoewel steeds sterk overdreeven, op de globe weergegeven, in welk geval hij *re-liëfglobe* heet.

Op hemelglohen is ook de ecliptica geteekend en zijn de helderste sterren, de Melkweg en de sterrenbeelden voorgesteld. Het naideel van globen is, dat alles er zeer klein op moet weergegeven worden, daar groote globen kostbaar en moeilijk te hanteeren zijn.

De nitvinding van de aardglobe wordt aan *Anaximander* (omstreeks 580 v. Chr.) toegescreven. *Ptolemaeus* bezat in elk geval reeds een aardglobe, zooals hijh nit zijn „*Almagest*”, en het is zeker, dat *Archimedes* zich bediend heeft van een planetarium. De hemelglobe is nog ouder en werd reeds in de 4de eeuw v. Chr. door *Eudoxos* gehruikt. De ondsie bekende globen zijn van Arabischen oorsprong. Een van omstreeks

1080 bevindt zich te Florence, een ander afkomstig van het jaar 1225, wordt in het museum van kardinaal Borgia te Velletri bewaard. In de 15de en 16de eeuw hebben *Regiomontanus*, *Apianus*, *Gemma Frisius*, *Mercator* en anderen zich toegelegd op de vervaardiging van globes. De beste van vroegeren tijd zijn de globes van *Blaeu* te Amsterdam en van den Franciscaner monnik *Coronelli* te Venetië († 1718). Laatstgenoemde vervaardigde in 1683 voor *Lodewijk XIV* een aardglobe met een middellijn van $3\frac{1}{2}$ m. en later een hemelglobe van dergelijken omvang. De meest-beroemde hemelglobe is die van Göttopp, op last van hertog *Frederik van Holstein* in 1856 tot 1864 door *Adam Olearius* en door den werktuigkundige *Andreas Busch* uit Limburg vervaardigd en in Göttopp geplaatst, maar in 1713 naar Petersburg overgebracht. Zij is van koperblik en de sterren zijn voorgesteld door kleine gaten. In onze tijd geeft men de voorkeur aan kleinere aard- en hemelgloben, omdat zij gemakkelijker kunnen behandeld worden. In de 18de eeuw bad men te Neurenberg een beroemde fabriek van aard- en hemelglobes van *Ludwig Andreä* en *Homann*. Verder onderscheidde men de globes van *Lalande* (1775) en die van *Messier* te Parijs en vooral de hemelglobes van *Rode*, die in 1790 te Neurenberg en later ook te Berlijn vervaardigd werden. Thans heeft het fabriceren van globes te Leipzig, Berlijn, Weimar en Wenen een boogen trap van volkomenheid bereikt. Ook van de maan en van de planeet Mars bestaan thans globes. Om de moeilijkheid te vermijden, die het bepalen van een bol oplevert, heeft men in plaats van dezen ook wel een kegel genomen. Reeds werden in 1692 door *Zimmermann* en in 1777 door *Funk* te Leipzig sterrenkegels geleverd, maar zij zijn niet in zwang gekomen.

Op de wereldtentoonstelling te Parijs in 1900 berond zich een globe van 46 m. doorsnede op een gemetseld voetstuk en in voortdurende draaiing, terwijl een wenteltrap het mogelijk maakte hem van alle kanten te bekijken. Door professor *E. Reclus* werd het denkbeeld geopperd een globe op de schaal 1 : 100 000 te vervaardigen, waarbij de aardas 127, de evenaar 400 m. lang zou zijn, de afplanting 21 cm. zou bedragen. De kansen, dat dit plan ooit verwezenlijkt zal worden, zijn echter gering.

Globe-trotter is een spotnaam voor hen, die voor hun genoegen een reis om de wereld maken, of althans verre tochten ondernemen.

Globigerinen. Zie *Rhipodopeden*.

Globine is een eiwitlichaampje, dat met het haematine het baemoglobine vormt. Het heeft een hoog koolstof- en een gering zwavelgehalte en wordt als een bisten beschouwd. Het lost niet op in water, gemakkelijk in verdunde zuren en alkalis; het stolt bij verhitting, doch lost dan in sterkere zuren weer op.

Globularia L. of *Kogelbloem* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Globulariaceae*. Het onderscheidt zich door een gemeenschappelijk, dakpanvormig omwindsel, een stoppeligen vruchtbodem, een 5-deeligen, blijvenden kelk en een onregelmatige, 5-spletige bloemkroon. Het omvat overblijvende kruiden en halfheesters, die in de gematigde gewesten van

Europa en Azië groeien en fraaie, lichtblauwe bolvormige, eidelingsche bloembouddjes dragen. Een geneskrachtig gewas en tevens een sierplant is *G. Alyssum L.*, die in het zuiden van Europa op rotsen groeit. De bladeren, op die der myrte gelijkende, worden onder den naam van *Folia Alyssi*, evenals de sennelbladeren, tot purgeermiddel gebruikt. — *G. cordifolia L.* groeit in Zwitserland en Oostenrijk, op de Alpen en de Pyreneeën en draagt hemelsblauwe en paarse bloemen. — *G. nudicaulis L.* verheft zich op de kalkrotsen der Europeesche Alpen en heeft dezelfde geneskrachtige eigenschappen als *G. Alyssum*. — *G. vulgaris L.* of *gemeen kogelkruid* wordt ook in ons land enkele malen in de duinstreek gevonden en draagt lichtblauwe of witte bloemen.

Globuline is een tot de proteïnen behoorende, vaag begrensde groep van eiwitlichamen, die zich van de andere proteïnen, de albuminen, onderscheiden door een geringer zwavelgehalte en sterkere xanthoproteïne-reactie en door hun oplosbaarheid (een gedeelte lost in water niet op, wel in water met een weinig keukenzout). Ook worden zij gemakkelijker neergeslagen uit hun half verzadigde oplossing door ammoniumsulfaat en nit de geheel verzadigde door magnesiumsulfaat en bezitten zij een veel geringer draaiingsvermogen. Voegt men bij een globuline-oplossing een dropel verdund azijnzuur, dan verkrijgt zij een opsluisende voorkomen, en deze vloeistof stolt reeds bij 60° C. Bij het stroomen van zuivere globuline wordt de waterachtige vloeistof zuur, en wanneer men bij de oplossing van globuline een weinig melkenkuer voegt, dan stremt zij door lech, evenals kaasstof. Onder bepaalde voorwaarden kan men globuline, evenals caseïne, in gekristalliseerde toestand verkrijgen. De geconcentreerde globuline-oplossing in de kristallens van het oog vormt een lichtbrekende vloeistof, en de rangschikking der lagen van de lens, zoodat de binnenste en meer geconcentreerde oplossing bevatten dan de buitenste, dient tot het verhoeden van de klenrschifting.

Globulietten zijn mikroskopisch kleine, anorganische sphaeroidale vormen, welke tot de kristallieten (zie aldaar) behooren.

Gloester. Zie *Gloester*.

Glocker, Ernst Friedrich. een Duitsch delfstofkundige, geboren te Stuttgart den 1sten Mei 1793, studeerde te Tübingen in de godgeleerdheid, in de wijsbegeerte en in de natuurlijke historie. Nadat hij eerst als godsdienstleeraar werkzaam was geweest, begaf hij zich in 1817 naar Halle, om de plantkunde te bestudeeren, en vervolgens naar Berlijn, om zich toe te leggen op de delfstofkunde. Daarna werd hij leeraar aan het gymnasium en priva doceent te Breslau, in 1824 buitengewoon en in 1832 gewoon hoogleeraar in de delfstofkunde en directeur van het mineralogisch kabinet aldaar. Hij overleed den 18^{den} Juli 1858. Behalve vele kleine opstellen schreef hij: „Handbuch der Mineralogie“ (3 dln. 1829—1831), „Grundriss der Mineralogie mit Einschluß der Geologie und Petrofaktenkunde“ (1830), „Generum et specierum mineralium secundum ordines naturales digestorum synopsis“ (1847) en „Neue Beiträge zur Kenntniss der nordischen

Geschiebe und ihres Vorkommens in der Oder-ebene um Breslan" (1837).

Glockner is de naam van een berggroep, die zich verheft op de grenzen van Tirol en Karinthië. De hoogste top er van is de Groszlockner (3798 m.). Verder behooren tot deze groep, welke zich van de Velber Tanern in het W. tot het Hochtor in het O. nitrekt, nog vele andere hooge toppen, zooals de Glocknerwand (3730 m.), het Groszes Wiesbachhorn (3570 m.), de Glockerin (3425 m.) enz. Onder de vele gletschers zijn er drie van de eerste orde, daaronder de geweldige Pasterze. De Groszlockner ligt aan het zuidelijk uiteinde der groep en bestaat uit 2 toppen, de Groszlockner (3798 m.) en de Kleinlockner (3764 m.), door een smalle kam met elkander verbonden. De beklimming is zeer moeilijk, maar wordt beloond door een groot schitterend panorama; gewoonlijk geschiedt zij van Kals of van Heiligenblut uit. De hoogste top werd den 28sten Juli 1800 voor het eerst beklommen.

Gloeien. Wordt een lichaam verwarmd, dan zendt het aanvankelijk stralen uit, die voor het oog onzichtbaar zijn. Dit zijn de donkere stralen, die tot de minst breekbare behooren. Gaat men verder verwarmen, dan zal het zichtbare stralen nitzenden. Men zegt dan, dat het lichaam gloeit. In het begin zijn de stralen donkerrood. Bij hoogere temperatuur wordt het rood lichter van kleur (kersrood), daarna wordt de kleur oranje, geel en naderd langzamerhand tot het witte zonlicht. Onderzocht men het licht met den spektroskop, dan ziet men eerst roode stralen, terwijl langzamerhand de oranje, gele, groene, blauwe en violette stralen erbij komen. Bij ongeveer 500° C. beginnen alle lichamen te gloeien, bij 655° komt het spectrum bij de Fraunhofer'sche streep F (in het groen), bij 725° in het blauw en bij 1170° heeft men een volledig spectrum. Men onderscheidt rood- en wit gloei-hitte. De laatste begint ongeveer bij 1200° C.

Gloeilampje. Zie *Electrisch licht*.

Glöersen, Ole Christian, een Noorsch dichter, geboren den 7^{den} April 1838 te Christiania, studeerde aldaar in de theologie, maar hield zich hoofdzakelijk bezig met de aesthetica. Na het afleggen zijner theologische examens werd hij directeur van een meisjesschool te Kragerø. In 1882 deed hij een reis naar Italië, waarna hij zich te Copenhagen vestigde. Nadat hij reeds veel gedichten had uitgegeven, verschenen zijn verhalen: „Sigurd" (1877), „En Fremmed" (1880), „Fra mit friluftsliv" (1881), „Laura" (1883), „Fra Nord og Syd" (1884), „Dagligsliv" (1886), „Mindre Fortællinger" (1887), „Fra jagten og naturren" (1892) en På kjærlighedsstien" (1892).

Glogau, ook *Groszlogau* genaamd, om verwarring te vermijden met Oberglogau in Opper-Silezië, is een stad en vesting van den tweeden rang in Neder-Silezië, alsmede de hoofdplaats van een arrondissement in het district Liegnitz. Zij ligt op den linker oever der Oder, aan de spoorlijnen Liessa-Sagan, Glogau-Reppen en Breslan-Randten, is de zetel van een Hof van appel en telt (1905) 23462 inwoners. Er zijn 3 Protestantische en 3 R.-Katholieke kerken, een nieuw stadhuis, een fraai kasteel, een R.-Katholiek en een Protestantisch gymnasium. De industrie be-

staat nit ijzergieterij, machines-, ketel-, cement-, torenklokken-, suiker-, siroop-, dextrine- en melbelfabrieken, een groote lithografische inrichting met kartografisch instituut. Van belang zijn de wolmarkten. De scheepvaart op de Odes is zeer levendig (1902: stroomopwaarts 9376 schepen met 406020 ton, stroomafwaarts 9952 schepen met 1859618 ton).

Voorheen was Glogau de hoofdstad van het vorstendom van dien naam, hetwelk bij verdrag in 1252 het eigendom werd van *Koenraad II*, een zoon van *Hendrik den Vrome*, hertog van Neder-Silezië. Het strekte zich toen ook uit over Sagan en Crossen. *Koenraad* lokte vele Deutsche kolonisten daarheen en schonk de stad Deutsche rechten. Zijn zoon, hertog *Hendrik III*, verkreeg ook een groot gedeelte van het vorstendom Breslan, maar het geheele gebied werd na zijn dood (1309) onder zijn vier zonen verdeeld. Toen dit geslacht in deze lijn in 1476 uitstierf, werd in 1481 hertog *Johan van Sagan* met een groot gedeelte des lands beleend. Intusschen verloor zijn zoon *Johan II* in 1489 dit hertogdom, en weldra stierven de hertogen van *Glogau* geheel en al uit, zoodat het in 1506 opviel een zelfstandig hertogdom te zijn. In den Dertigjarigen Oorlog vervulde de stad Glogau een belangrijke rol. In 1741 werd zij door *Frederik II* stormenderhand ingenomen en nog meer versterkt. Na den slag van Jena (1806) werd Glogau door de Würtembergersche troepen onder *Vandamme* en *Seckendorf* ingesloten en door den Pruisischen commandant *von Reinhard* na geringen tegenstand overgegeven. De Franschen hielden haar bezet tot aan den 14^{den} April 1814, toen zij weder in de handen der Pruisen viel.

Glomeriden is een geslacht uit de orde der *Duisendpooten*. Het zijn dieren met een gedrongen lichaamsbouw, die zich, evenals sommige pissebedden, kunnen oprollen. De meestbekende is *Glomeris pustulata*. Het lichaam telt 12—13 segmenten en het mannetje bezit achter het lichaam een paar genitaalpooten, d. w. z., die tot het overbrengen van het sperma dienen.

Glommen-elf of *Stor-elf*, de grootste rivier van Skandinavië, ontspringt in een klein bergmeer bij Røraas in het amt Søndre-Dronheim, stroomt in een zuid-zuidoostelijke richting door het landschap Oosterdalen en wendt zich bij de vesting Kongsvinger met een scherpen hoek naar het westen. Kort daarna, zich zuidwestwaarts en zuidwaarts wendend, doorstroomt zij het Ojeremeer, vormt bij Sarpsborg, nadat zij reeds langs 20 watervallen omlaag gedaald is, den grooten Sarpsfoss-waterval en mondt daarna bij Frederikstad uit in het Skagerrak. Tot haar belangrijkste zijrivieren behooren de Vorma- en Mjøseneff. De lengte der rivier is 567 km., terwijl haar stroomgebied een oppervlakte van 41000 v.km. beslaat.

Gloria heet in de R. Katholieke Kerk de lofzang, welke begint met de woorden, „Gloria in excelsis Deo" (Eere aan God in de hoogste hemelen, Lucas II: 14). Hij wordt bijna ieder keer bij het bedienen der mis aangeheven. Het lied en de melodie zijn zeer oud, doch de toonzetter is onbekend. Deze lofzang wordt ook de „grootte doxologie" (het verheerlijkingslied) genoemd, om hem te onderscheiden van het gezang

„Gloria patri, filio et spiritui sancto“, dat volgens den ouden ritus aan het slot der psalmen en beertgezangen wordt aanbehooren.

Gloria is een halfzijdig stof, vooral in gebruik voor regenschermen, hoewel ook voor damkleding; de ketting is zijde en de inslag katoen of omgekeerd. Met gloria stemt sterk overeen de *awstria*, waarbij de ketting zijde, de inslag katoen is en die tot dezelfde doeleinden wordt gebruikt.

Glorie, aureool, stralenkrans of nimbus is de naam van den lichtkring of stralenkrans, die om het hoofd of om het geheele lichaam van goddelijke en heilige personen wordt geplaatst. Licht zij slechts om het hoofd, dan heet zij *nimbus*; licht zij om het geheele lichaam, dan heet zij *aureool*. Bij de oude Egyptenaren, Indiërs, Grieken en Romeinen was zij als attributtus van hun godheden, heroën en koningen op beelden, munten enz. in gebruik. Sedert de 4de eeuw kwam zij bij de Christelijke kunst in zwang, die haar gaf aan de goddelijke personen der Drieëenheid, later ook aan engelen, apostelen en de Maagd Maria. Zij wordt, voornamelijk op andere schilderijen, als een naar buiten zonder scherpe omtrekken zich verliezende stralenkrans, later als een ronde of elliptische schijf, of, zooals meestal in de nieuwere schilderkunst, als een boven het hoofd der heiligen zwevende lichte, ronde lijn voorgesteld. Een kenmerkend teekje voor de goddelijkheid is het kruis in een nimbus.

Gloriosa L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Liliaceae*. Het onderscheidt zich door een bloemdek, dat uit 6 achterwaarts geslagen, golfvormig gekromde bloembladen bestaat, door een geknikten, schuingebogen stamper en uerhangende meeldraden. Het omvat lelievormige overblijvende sierplanten, die in Britsch-Indië en aan den Senegal groeien. De meestbekende soort is *G. superba L.* (*Methonica superba* Kth.). een prachtige sierplant uit Malabar, met een 2 of 3 m. hoogen stengel, met lancetvormige, bladeren en eerst groene, dan gele en eindelijk scharlakenroode bloemen. Het onderscheidt zich door genagelde, lancetvormige bloemdekblaadjes met golvende randen, 6 lange helmraden met breed-lijnvormige, aan het midden aangehechte helmknoppen, een driehoekig vruchtbeginsel met een teruggebogen stijl van de lengte van het bloemdek en een driespeligen stempel. Het doosvruchtje is lederachtig, schotverdeeld-driehokkig en bevat roode zaden. De bloemen zijn fraai rood en geel. Het is de *Methonica superba* van Lamarck en wordt op Java en in de lagere gewesten en kuststreken alsmede in geheel Voor- en Achter-Indië, gevonden. De Javanen noemen het *formang*.

Glosse (Grieks = tong, tongval) noemde men oorspronkelijk een uitdrukking, die tot een bijzonder dialect behoort, een provincialisme, een verouderde en een verklaring noodig hebbende woord, later de verklaring zelf der nitdrukking. Vooral in den Alexandrijnsch-Romeinschen tijd hielden vele geleerden zich bezig met het samenstellen van lijsten van zulke verouderde nitdrukkingen, die de lectuur der schrijvers vergemakkelijken moesten. Zulke geleerden heetten *glossografen*. *Glosseem* en *glossema* zijn nit-

drukkingen van den lateren tijd. Tot dezen glossenliteratuur behooren de grotere lexicografische werken van een *Hesychios*, *Suidas* en *Pollux*. Ook de Romeinen stelden in lateren tijd glossografische werken samen, die voor de kennis van de oudste Latiniteit en de volkstaal van belang zijn. Een grondige bewerking en schifting der glossen is geschied door *Lôwe* en *Goetz* in het „Corpus glossariorum latinorum“ (7 dln., 1888—1901).

Ook in de geschiedenis van de Bijbelteksten ontmoeten wij het woord *glosse* in verschillende beteekenissen. Handglossen kwamen bij den Bijbel reeds zeer vroeg voor en werden des te meer aangewend, daar dit boek meer dan ieder ander in handen van die lezers kwam, voor wie talrijke nitdrukkingen en geheele plaatsen, als uit een geheel andere gedachtenwereld afkomstig, onverstaanbaar waren (zie verder *Exegete*).

In de poëzie verstaat men onder glossen een bijzonder soort, uit Spanje afkomstige gedichten. Zulke een gedicht bestaat uit vier decimen, waarvan de laatste regels tezamen genomen een rijmende strophe uitmaken; deze, the ma genaamd, gaat meestal aan het geheel vooraf.

In de rechtswetenschap noemt men glossen de verklaringen van den tekst der Justiniaansche rechtsboeken door korte, zakelijke en taalkundige opmerkingen, die de rechtgeleerden aan de Middeleeuwsche hoogeschool te Bologna gedeeltelijk mondeling in hun colleges, gedeeltelijk schriftelijk aan den tekst van hun exemplaar toevoegden. Oorspronkelijk waren deze zoo kort, dat men ze in den tekst onder het betreffende woord schreef (*glossae interlineares*); weldra echter werden zij uitvoeriger en aan den rand geplaatst (*glossae marginales*). Vormden de glossen een doorlopende toelichting van den tekst, dan noemde men ze *apparatus*. Naar deze glossen kregen later de juristen, die *Justinianus'* wetboeken op dergelijke wijze toelichtten, den naam *glossatores*. De beroemdste waren *Azo* († 1220) en *Accursius* († 1260). *Accursius* excerpeerde uit alle bestaande glossen de beste en stelde nit deze bloemlezing een doorlopende *glosse* op *Justinianus'* samen, waarmede hij zooveel succes had, dat zijn werk bij de gerechtshoven een bijna wettelijk gezag kreeg. Thans verstaat men daarom onder glossen alleen die van *Accursius* en noemt ze ter onderscheiding van de meerendeels ongedrukte vroegere glossen van afzonderlijke juristen *glossa ordinaria*.

Glossina. Zie *Tsetse* vlieg.

Glossy, Karl, een Oostenrijksch geschied- en taalkundige, werd den 7^{den} Maart 1848 te Weenen geboren, studeerde in de rechten, kwam in dienst bij de Weense magistratuur, en werd later *custos* en in 1889 directeur der stadsbibliotheek en van het Historisch Museum te Weenen. De *Grillparzer*-tentoonstelling ter gelegenheid van den 100sten geboortedag van den dichter (Januari 1891) was zijn werk; hij schreef daarvoor ook den belangrijken catalogus. Ook nam hij een belangrijk aandeel in de organisatie van de historische toneel- en muziek-tentoonstelling te Weenen (1892). In de door hem geredigeerde jubileumuitgave „Wien 1848—1888“ schreef hij het hoofdstuk over de ontwik-

keling van het Weensche gemeentebestuur. *Glossy* gaf uit: „Katalog der Wiener historischen Ausstellung“ (1883), „Vier dramatische Spiele über die zweite Türkenbelagerung“ (1881), de dagboeken van den tooneelspeler *Karl L. Costenoble* (2 dln., 1887). „Joseph Schreyvogels Tagebücher aus den Jahren 1810—1823“ (1904) en bewerkte met *A. Sauer* een uitgave van *F. Raimund's „Dramatische Werke“* (3 dln., 2de druk, 1891). Bij de stichting der „Grillparzer-Gesellschaft“ werd hij redacteur van het „Jahrbuch“ (1891 enz.); met *Sauer* publiceerde hij tot voltooiing van *Grillparzer's* werken diens „Briefe und Tagebücher“ (2 dln., 1903).

Gloucester of *Glocester*, een graafschap in West-Engeland, dat den titel van hertogdom draagt, omvat het breede, vruchtbare benedendal der Severn, heeft een oppervlakte van 3171 v. km., wordt bijna geheel door bonw-, wei- en boollanden ingenomen en is door de natuur verdeeld in een berg-, dal- en woudgewest. Het eerste of Cotwold-distrikt draagt de heuvels van dezen naam, strekt zich uit van Chipping-Camden tot aan Bath en bezit een koel klimaat, een lichten, maar vruchtbaren grond en goede weiden voor schapen. Het hoogste punt verheft zich in den Cleve-Hill ten N.O. van Cheltenham ter hoogte van ongeveer 350 m. Het dalgewest omvat het lage land langs de Severn van de noordelijke grenzen tot aan Bristol. Het boschgewest eindelijk, alzoo genoemd naar het weleer veel grotere Forest of Dean, ligt ten W. van de Severn en levert behalve hont ook steenkolen en ijzer. De belangrijkste rivieren zijn de Severn en de benedenloop van de Avon. De dalen zijn vruchtbaar en verschaffen voedsel aan vele runderen, van wier melk men de beroemde Gloucesterkaas bereidt. Verder is er veel ooft; iedere hoeve heeft er een boomgaard en men maakt er veel appel- en perenwijn. Daarenboven zijn er veel fabrieken en belangrijke steenkolenmijnen. Te Strond wordt veel laken geweven, te Bristol bewerkt men tin en koper en heeft men groote glasblazerijen, te Gloucester worden naalden gemaakt, Chentelham is bekend door geneeskragtige bronnen. Tewkesbury met zijn merkwaardige klooster-ruïnen bezit een nijvere bevolking en Cirencester is beroemd wegens Romeinsche ondheden. Het geheele graafschap telt (1901) 634 666 inwoners.

Gloucester, de hoofdstad van het gelijknamige graafschap, is de zetel van een bisschop, ligt aan de Great-Western en Midlandbaai en telt (1910) 47 943 inwoners. Het is gebouwd tegen de flauwe belling van een heuvel op den linker oever van de Severn, welke hier het groote Alney-oiland vormt. Tot de merkwaardigste gebouwen behooren er de hoofdkerk (zie de afb.), in 1047 gesticht en in de 14de eeuw voltooid, een der fraaiste kerken van Engeland, met een beschilderd raam, dat 22 m. hoog is, en met de praalgraven van 2 zonen van *Willem den Veroveraar*, van *Edward III.*, van bisschop *Warburton*, van *Jenner*, van *Flaxman* enz., de Shire-hall voor de zittingen van het gerechtshof, de gevangenis, de schouwburg, het casino en het hospitaal. Men heeft er 3 Latijnsche scholen, een krankzinnigengesticht, een werkhuis, een openbare badinrichting, naalden-fabricage, een klokkengieterij, zeepziederij en an-

dere industrieele inrichtingen. De handel wordt, behalve door den spoorweg, door het Berkeleykanaal bevorderd. De haven is er van kaden en van een dok voorzien. De nitrover bedroeg (1900)

Kathedraal te Gloucester.

91 827, de invoer 2400 734 pond sterling. In 1901 liepen 3843 schepen binnen met 439 804 ton; de reederij telde (1901) 146 schepen met 7905 ton.

Gloucester is het Romeinsche *Glevum* later *Castra Claudia*. *Edward I* deed er in 1272 het Parlement bijeenkomen, dat er de Gloucesterbisschop uitvaardigde. *Hendrik III* werd er gekroond en *Richard III* aanvaardde den titel van hertog van Gloucester. Deze titel of die van graaf van Gloucester is door vele aanzienlijke personen gevoerd.

Gloucester, een zeestad in het graafschap Essex van den Noord-Amerikaanschen staat Massachusetts, ligt ten N.O. van Boston aan de spoorlijn Boston—Maine en telt (1900) 26 121 inwoners. Men vindt er een Katholieke kerk, een stadshuis, openbare bibliotheek en waterwerken. *Gloucester* is niet slechts een liefkoosd zomerverblijf, maar tevens de belangrijkste visschershaven der Unie; van belang zijn ook de fabrieken voor scheepsbenodigdheden en de granietgroeven in den omtrek.

Gloucestershire. Zie *Gloucester*.

Glouvet, *Jules de*, is het pseudoniem van *Jules Quennay de Beaurepaire* (zie aldaar).

Glover, *Richard*, een Engelsch dichter, geboren te Londen in 1712, wist met zijn bandelszaken de studie der letterkunde, inzonderheid der Grieksche, te verbinden en schreef reeds op 16-jarigen leeftijd een lofdicht op *Newton* en in 1737 het heldendicht „*Leonidas*“ in 9 zangen, hetwelk met bijval ontrangen werd, terwijl hij daarvan in 1770 een nieuwe, omgewerkte en met 3 zangen vermeerderde uitgave bezorgde. Hij overleed den 25sten Mei 1785, een ander heldendicht, „*The Atheniad*“ in 30 zangen, nalatende (3 dln., 1788). Daarenboven dichtte hij: „*London or the progress of commerce*“ (1739), de ballade „*Admiral Hostier's ghost*“ (1740) en de 2 trenspelen: „*Boadicea*“ (1758) en „*Medea*“ (1761). Ook verscheen een uittreksel uit zijn dagboek onder den titel: „*Memoirs of a distinguished literary and political character*“ (1813).

Glowacki, *Alexander*, een onder den schuilnaam *Boleslaw Prus* bekend Poolsch schrijver, geboren in 1847, is verbonden aan het feuilleton

van den „Knyer Warszawski" en schreef no-
velen, humoresken en kritische artikelen. Zijn
werken verschenen ten deele verzameld als „Pla-
na" (1881), „Schetsen en Beelden" (4 dln.,
1885—1886) en „Erste Erzählungen" (1890).

Gloxinia. *L'Hérit* is de naam van een plan-
tengeslacht uit de familie der *Gesneriaceae*. Het
onderscheidt zich door de onder aan het vrucht-
beginzel vastgehechte kelkbuis, een 5-spletigen
kelkboom, een trechter- of klokvormige, 5-slip-
pige, van achter aan de basis van eenige nitwassen
rooiene of hijna gespoorde bloemkroonbuis, 5
neelstralen, een hijna trechtervormigen stamper,
en eens eenhokkige doosvrucht met een menigte
zaden. Het omvat prachtige, meerendeels Brazi-
liaansche sierplanten met groote bloemen op wortel-
of enkelstandige bloemstelen en met tegenoverge-
stelde, gesteelde en ingesmeden bladeren. De eigen-
lijke naam is *Sinningia* maar de eerstgenoemde is
algemeen bekend. De voornaamste soorten zijn: *G.*
ovata *Lindl.* met een 3 Ned. palm hoogen steng-
el, tegenovergestelde, gewelfde, aan beide zijden
met fluweelzachte haren bedekte bladeren en prach-
tige, donkerblauwe, van binnen donker purper-
rode bloemen. Van deze plant heeft men fraaie
verschiedenbeden. De schoonste soort is *G. speciosa*
Kr., vooral de variëteit *lactea Hort.* met een
meer korten stengel of zonder dezen en melkwitte
of blauwachtig witte, van binnen donker-paarse
bloemen.

Gloxinia.

G. guttata en *G. crassifolia* worden door
sommigen als variëteiten van *speciosa* beschouwd.

De *Gloxinia's* worden in Februari in warme
kas gezaaid, eenige keeren verspeend en tenslotte
in z.g. zomerkassen in Belgischen boschgrond
uitgeplant. Als 1-jarige bollen worden zij verkocht
of als plant, maar dan volop in bloem, afgeleverd.
De *Gloxinia's* houden het eenigen tijd in de kamer
uit, maar niet voortdurend.

Gluck, Barbara Elisabeth. Zie *Paoli, Betty.*

Gluck, Christoph Willibald, een Duitsch com-
ponist, geboren den 2den Juli 1714 te Weiden-
wang bij Neumarkt in de Boven-Palts, vertrok
reeds als 3-jarig kind met zijn vader naar Bo-

hemen, waar hij op verschillende plaatsen, het
laatst te Praag, onderwijs ontving in de muziek.
In 1736 ging hij van Praag naar Weenen, waar
prins *Melzi* zijn zingen en violoncelspelen hoorde
en hem aan de leiding toevertrouwde van den
beroemden *Gioacchino Battista Sammartini* te Mi-
laan. Hier schreef hij in 1741 zijn eerste opera
„*Artaserse*", die hij weldra zag opvoeren. Daarop
volgden tot aan 1745 nog 7 andere, voor verschil-
lende Italiaansche schouwburgen vervaardigd, en
de groote hijval, dien ze vonden, bezorgde hem
de nitnoodiging om er een te schrijven voor dien
te Londen. Reeds in laatstgemeld jaar reisde hij
daarheen en in het volgende schreef hij er zijn
opera „*La caduta dei giganti*", die evenwel niet
bijzonder voldeed. De oratoria van *Händel*, die
hij daar hoorde, maakten grooten indruk op hem
en gaven een krachtigen stoot tot zijn latere
hervorming van de opera. Tegen het einde van
1747 werd hij geplaatst bij de keurvorstelijke
kapel te Dresden, doch hij verliet weldra deze
stad, daar de dood zijns vaders en de daaraan ver-
bondene aanvaarding der onderlijke nalatenschap
hem huiswaarts riepen. In 1748 vertrok hij naar
Weenen, waar hij zich vestigde en vanwaar hij
zich slechts nu en dan ter zake van de opvoering
zijner opera's verwijderde. De eerste, welke hij
te Weenen ten toneele bracht, was „*Semiramide*
reconosciuta" (1748). Daarop volgden te Rome
en Napels: „*Telemacco*" en „*La clemenza di*
Tito" (1750 en 1751), te Weenen onderscheiden
gelegenheidsopera's en te Rome in 1755: „*Il*
trionfo de Camillo" en „*Antigono*", waarna de
paus hem versierde met de orde van de Gouden
Spoor. Tot in 1762 leverde hij voor Weenen en
Italië nog verschillende opera's, van welke de
laatste „*Il trionfo de Clelia*" te Bologna werd
opgevoerd. Inmiddels was hij tot de overtniging
gekomen, dat hij nog veel voortreffelijker muziek
zou kunnen scheppen, indien hij, afwijkende van den
gebruikelijken vorm der Italiaansche libretti, naast
het lyrisch element meer rekening hield met het
dramatisch element. Hij deelde dit denkbeeld
mede aan een zijner vrienden, den begaafden
dichter *Raniero di Calzabigi*, die er zich vol-
komen mede vereenigde en diensengevolge den
operatekst „*Orfeo ed Euridice*" dichtte. *Gluck*
schreef daarbij de muziek, en genoemde opera
werd in 1762 het eerst te Weenen opgevoerd.
Toen volgden in 1769 „*Alceste*" en in 1772
„*Paride e Elena*", door *Calzabigi* van een tekst
voorzien. Deze 3 opera's van nieuwen stijl met
hun eenvoudige aria's, zorgvuldig gedecoreerde
recitatieven en grondige karakterteekening vonden
aanvankelijk geenszins den hijval, dien dichter
en componist verwacht hadden, zoodat *Gluck* het
niet waagde, zich uitsluitend in de nieuwe rich-
ting te bewegen, maar de oude hleeft huldigen
in „*Exio*", „*La Corona*" en „*Aristoo*". Wellicht
had hij zijn hervormingsplannen laten varen, indien
hij niet van *Bailli du Rollet*, verbonden aan het
Fransche gezantschap te Weenen, den wenk ont-
vangen had zich naar Parijs te begeven, waar
de nieuwe stijl ongetwijfeld zou gewaardeerd
worden. Hij kwam met *du Rollet* overeen, om
„*Iphigénie en Aulide*" van *Racine* in een opera-
tekst te herscheppen, en nadat laatstgenoemde
voorloopige onderhandelingen had aangeknoopt

met het bestuur van de Grootte Opera te Parijs, begaf *Gluck* zich in den nazomer van 1773 daarheen, waar hij eindelijk den 19^{den} April 1774, na het overwinnen van veel moeilijkheden, zijn „Iphigénie” ten toneele bracht. Vond deze aan de eene zijde hijzel, zij werd van twee zijden afgekeerd, namelijk door de school van *Lulli* en *Rameau* en door de aanhangers der Italiaansche muziek. De richting van *Gluck* werd echter in de dagbladen door abbé *Arnaud* verdedigd, en de groote componist vervaardigde nu met spoed zijn „*Orphée et Eurydice*”, welke in Augustus 1774 nithindig werd toegejuicht. Daarop volgden: „*L'arbre enchanté* (1775) en „*La Cythère assiégée*”, welke echter minder in den smaak vielen, en eindelijk leverde hij in 1776 een nieuwe bewerking van „*Alceste*”, waarvoor *de Rollet* weder den tekst vervaardigde. Daarna koerde hij naar Weenen terug en was er juist bezig, om de opera's van *Quinault*, „*Roland*” en „*Armide*” op muziek te brengen, toen hij vernam, dat zijn tegenstanders aan de Italiaanschgezinde zijde den beroemden *Piccini* naar Parijs ontboden hadden, waar deze eveneens met de opera „*Roland*”, waarvoor *Marmontel* den tekst geschreven had, als zijn mededinger zou optreden. Hierdoor gekrenkt, plaatste hij in de „*Année littéraire*” van 1776 een brief aan zijn vriend *de Rollet*, waarin hij zich bitter beklagde over zijn vijanden en zich tevens op hoogmoedigen toon over *Piccini* nitliet. Dat was het sein tot een hevigen strijd. Er ontstonden 2 partijen, die der *Gluckisten* met *Suard* en den abbé *Arnaud* en die der *Piccinisten* met *Marmontel*, *Laharpe*, *Ginguené* enz. aan het hoofd. Het regende dagbladartikelen, schetschriften en punttdichten, en de oorlog duurde langer dan een jaar. Hij ontbrandde opnieuw, telkens als *Gluck* of *Piccini* iets leverden. In September 1777 werd de „*Armide*” van eerstgenoemde ten toneele gebracht zonder veel opgang te maken, terwijl *Piccini* in 1778 door zijn „*Roland*” een schitterend succes verwierf. Daarentegen bracht in Mei 1779 „*Iphigénie en Tauride*” van *Gluck* geheel Parijs in verrukking, en deze overwinning was beslissend. Noch de mindere waarde van zijn „*Echo et Narcisse*”, noch de opvoering van de „*Iphigénie en Tauride*” van *Piccini* kon hem den roem ontnemen, welken hij in Frankrijks hoofdstad verworven had. Hij overleed te Weenen den 15^{den} November 1787. Reeds in 1755 was hem de titel toegekend van K. K. kapelmeester en in 1774 die van Hofcomponist. Zijn voorname werken zijn verschenen in een nitgrave van *Paletan* en *Damcke* bij *Breitkopf & Härtel* (1873—1896). Vergelijk: *Leblond*, „*Mémoire pour servir à l'histoire de la révolution opérée dans la musique par M. le chevalier Gluck*” (1781), *Demoiselles* „*Gluck et Piccini*” (2de druk, 1875), *A. Schmid*, „*Christoph Willibald Ritter von Gluck*” (1854), *Marx*, „*Gluck und die Oper*” (2 dln., 1863) en *E. Newman*, „*Gluck and the opera*” (1895).

Glück Christian Friedrich von, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Halle den 1sten Juli 1755, studeerde aldaar in de rechten en begon er in 1777 voorlezingen te houden. In 1784 werd hij hoogleeraar in de rechten te Erlangen, waar men hem in 1790 tot Hofraad en in 1809 tot

senior der rechtsgeleerde faculteit benoemde. Hij overleed den 20sten Januari 1831. Hij schreef: „*Ansführliche Erläuterung der Pandekten*” (dl. 1—34, 1790—1830, vervolg door *Mühlenbruch* dl. 35—43, 1832—1845, door *Fein* dl. 44 en 45, 1861—1863, door *Arnold* dl. 46—48, 1868—1878, verder voortgezet door *Leist*, *Burckhard* e.a.), „*Hermeneutisch-systematische Erörterung der Lehre von der Intestaterbfolge*” (1803 en 1822) en „*Handbuch des neuesten römischen Privatrechts*” (1812).

Glückstadt, een stad in het Pruisische distrikt Sleeswijk, ligt aan de Elbe, aan de spoorlijn Elmshorn—Hvidding en telt (1905) 6218 inwoners. Men heeft er twee kerken, een stadhuus (1642 gebouwd, 1873—1874 gerestaureerd), een gymnasium, een vakschool voor schoorsteenvegers, een haven (voor schepen van hoogstens 5,5 m. diepgang) een vrij belangrijke nijverheid en nitvoer van paarden. De stad, vroeger de hoofdstad van het koninklijk deel van Holstein, werd in 1620 door *Christiaan IV.*, koning van Denemarken, in de zoogenaamde Wildernis gesticht, versterkt met bijzondere voorrechten begiftigd en in 1623 tot stapelplaats der Lijlandsche koopwaren verheven. In 1630 ontvingen de Portugeesche Israëlieten en in 1631 de Doopsgezinden verlof, zich aldaar te vestigen en handel te drijven. In den Dertigjarigen Oorlog werd zij gedurende 45 weken vruchteloos belegerd, evenals in 1643—1644 door *Torstenson*. In 1814 gaf zij zich over aan de verbonden mogendheden, waarna de vestingwerken gesloopt werden.

Glucosuur is een eencbasisch, vijfwaardig organisch zuur van de samenstelling $C_6H_{12}O_7$, CH_2OH (CHOH). $COOH$. Het zuur zelf is stroopachtig en ontstaat bij behandeling met broom- of chloorwater van druiven-, rietsuiker, maltose, dextrine en stijfsel. De zouten met de aardalkaliën kristalliseeren. Door verdere oxydatie gaat glucosuur over in suikersuur. Bij het staan gaat het gedeeltelijk in lacton, $C_6H_{10}O_6$, over, dat door natriumamalgaam tot druivensuiker gereduceerd wordt.

Glucose of **druivensuiker**. Zie *Suiker*.

Glucosiden zijn verbindingen, die in het planten- of dierenrijk voorhanden of wel kunstmatig voortgebracht zijn en bij een behandeling met zuren, alkaliën of fermenten, onder opnemng van water, in suiker en andere karakteristieke stoffen ontleed worden. Deze suiker schijnt meestal druivensuiker (glucose) te zijn. De andere zelfstandigheden zijn zeer verschillend, somtijds zwakke zuren en ook wel indifferente stoffen. De eigenlijke glucosiden zijn indifferent kristalliseerbaar, kleen- en reukeloos, verschillend van smaak, meerendeels in water en alkohol oplosbaar en niet vluchtig. Tot de glucosiden behooren myronzuur, amygdaline, salicine, populine en een aantal andere stoffen. Omtrent de belangrijkste zijn bijzonderheden in de daarop betrekkelijke artikelen te vinden.

Glümer, Adolf von, een Pruisisch luitenant-generaal en telg van een Brunnawijksch geslacht, werd geboren te Lengfeld den 5^{den} Juni 1814, bezocht de scholen te Halberstadt en te Maagdenburg, trad in 1831 in dienst en klonn weldra op, zoodat hij in 1866 als generaal-majoor

tegen Oostenrijk te velde trok. Hij nam deel aan dien oorlog, bezette Mainz en werd daarna commandant van Trier. Terstond hij den aanvang van den Fransch-Duitschen Oorlog streed hij den 6^{den} Augustus bij Forbach en veroverde den volgende morgen die plaats. Verder vocht hij bij herhaling onder de muren van Metz en werd aanvoerder der Badensche legerafdeeling. Hiermede trok hij naar Dijon en leverde den 18^{den} December een voorspoedigen, maar bloedigen slag bij Nuits, waarbij hij in den bovenarm gewond werd. Met het korps van von Werder volbracht hij de geforceerde marschen naar Vesoul en Lure en streed den 9^{den} Januari 1871 bij Villersxel. Toen den 15^{den} Januari de gewichtige strijd van het korps van von Werder een aanvang nam, vooral in den omtrek van Montbéliard, werd Glümer uit Héricourt daartoe gezonden, om het bevel over deze bedreigde positie op zich te nemen. Hij volvoerde dezen last op roemrijke wijze, vormde, hij de vervolging van Bourbaki, met zijn divisie een mnur ten westen van Belfort en had hij het sluiten van den wapenstilstand zijn hoofdkwartier te Dôle geverstigd. Naden vrede werd hij met eerbewijzen overladen en tot commandant van Freiburg in de Breisgau benoemd, in 1893 tot gouverneur van de vesting Metz, nam daarop als generaal der infanterie zijn ontslag en koos Freiburg in de Breisgau tot woonplaats. Hij overleed aldaar den 3^{den} Januari 1896.

Glümer, Claire von, een Duitschschrijfster, werd geboren te Blankenburg den 18^{den} October 1825, als dochter van Karl Weddo Glümer, die wegens zijn liberale beginselen Duitschland verlaten moest en zich in Zwitserland en daarna te Weissenburg in den Elzas vestigde. Hier bezocht Claire een school en begaf zich in 1841 naar haar grootvader te Wolfenhüttel. Bij het uitbarsten der volksbewegingen in 1848 keerde haar vader naar Duitschland terug, ontbood in November zijne dochter naar Frankfort en belastte haar met het schrijven der „Berichten van het Parlement“ in de „Magdeburger Zeitung“, wat zij tot aan den dag der keizerskenke voortzette. Tevens schreef zij vertalingen en novellen en ging in 1851 naar Dresden. Toen zij hier haar broeder Bodo, wegens het Meisoproer tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld, bij het ontvincten behulpzaam was, werd zij uit Saksen verbannen. Nu vestigde zij zich te Wolfenhüttel tot 1859, toen haar broeder vergiftigen ontving, wat haar gelegenheid gaf naar Dresden terug te keeren. Zij schreef „Fata Morgana. Ein Roman aus dem Jahre 1848“ (1851), „Aus den Pyrenäen“ (2 dln., 1854), „Berühmte Frauen“ (1856), „Erinnerungen an Wilhelmine Schröder-Devrient“ (1862), „Düstere Mächte. Erst. Novellen“ (2de druk, 1870), „Novellen“ (3 dln., 1869), „Liebesanzen“ (1870), „Die Augen der Valois“ (1871), „Fran Domina“ (1873), „Alteisen“ (1878), „Aus dem Bearn“ (1879), „Dönningshausen“ (2 dln., 1881), „Vom Webstuhl der Zeit“ (1882), „Ein Fürstensehn. Zeltine. Novellen“ (1886), „Junge Herzen“ (1890), „Es giebt ein Glück“ (1900) en „Aus einem Flüchtling-leben“ (1833—1839). Die Geschichte meiner Kindheit“ (1904). Ook heeft zij vertalingen uit het Russisch, Fransch en Engelsch geleverd.

Gluta. L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Anacardiaceen*. Het onderscheidt zich door tweeslachtige bloemen met een bloemscheede-achtigen, vroeg afvallenden kelk, en 5, zelden 4 of 6 bloembladeren. Het vruchtheginsel is gesteeld, ééuhokkig met één eitje en verandert in een wrattige bes. *G. Benghas L.* is een boom, die 10 tot 15 m. hoog wordt, langwerpige, meestal stompe, aan den voet versmaalde, leier-achtige, gladde of glimmende bladeren draagt, die 1 tot 2 m. lang zijn, en versiert is met okerkleurige, bedwelmdend riekende, tot pinnen gerangschikte bloemen. De Javanen noemen hem *rhungas*, de Soendanezen *ingas*, de Maleiers *djings* en de Dajakkern *angas*. Hij groeit aan de kusten der Soenda-eilanden, vooral aan de monden der rivieren, en is de „Vernisboom“ van *Rumphius* en de „theetsee“ van *Burmans*, waarvan het vernis in de noordelijke en noordoostelijke gewesten van China gebruikt wordt. De schors en alle groene deelen van dit gewas bevatten een rood, scherp sap, hetwelk aan de inlanders veel meer vrees inboezemt dan dat van de kajoe matta boeta (*Excoecaria Agallocha L.*) Zelfs bij de aanraking doen de bladeren zwelling ontstaan, en de rook van het brandend hout veroorzaakt oogontsteking en prikkeling van de klieren en slijmvliezen. Het sap werkt hitjend op de huid, en is zeer geschikt tot het genezen van kloven in de hiel en, waardoor de Javanen dikwijls gekweld worden. Het hout, van het spint ontdaan, is rood, fijn en zwaar en dient tot het vervaardigen van menbels en fijne voorwerpen, zooals krischeeden. De onrijpe vrucht wordt onder den naam van roedjah gegeten.

Glutamine. Zie *Glutaminezuur*.

Glutaminezuur is een tot de amidoxenen behoorend organisch znur van de samenstelling $C_5H_7NO_4$. Het kan van het tweebasisch glutaarzuur worden afgeleid door een waterstofatoom te vervangen; het is dus amidoglutaraarzuur.

$COOH \cdot CH(NH_2) \cdot CH_2 \cdot CH_2 \cdot COOH$
Glutaminezuur komt met asparaginezuur voor in de beetwortelmelasse en ontstaat naast andere amidoxenen bij de splitsing van eiwit door koken met verdund zwavelzuur. Het kristalliseert, draait het polarisatievlak naar rechts en smelt onder ontleding bij 202°. Een amied van dit znur is het glutamine, $C_5H_{10}N_2O_3$, dat o.a. voorkomt in de beetwortels, de kalebas enz.

Glutarimide. Zie *Glutarzuur*.

Glutarzuur is een tweebasisch, organisch znur, $C_5H_8O_4$ of $COOH(CH_2)_3COOH$, dat synthetisch en ook uit glutaminezuur (zie aldaar) kan verkregen worden. Het vormt kristallen, smelt bij 97° en kookt bij 303° C. Door destillatie van het ammoniumznur ontstaat glutarimide, $C_5H_6O_2$, en daaruit door destillatie met zink piperidine.

Gluten. Zie *Kleefstof*.

Glyceria. Zie *Vlotgras*.

Glycerieden. Zie *Vetten*.

Glycerine of oliezoet, in 1799 door den Zweedschen scheikundige Scheele ontdekt, is in de vetten ten bedrage van 8 tot 90% aanwezig en kan daaruit door ze te behandelen met geconcentreerd zwavelzuur of door middel van oververhitten waterdamp afgescheiden worden. Zij komt in de vetten voor als zoogenaamde samengestelde

aether en wel van stearinezuur, palmitinezuur en oliezuur. In de vaste vetten zit hoofdzakelijk tristearine met meer of minder tripalmitine en weinig trioleïne, in de vloeibare, vette oliën in hoofdzaak trioleïne. Bij de werking van een alkali op deze verbindingen worden de alkalizouten van stearine-, palmitine- en oliezuur gevormd als zoogenaamde zeepen, terwijl tevens glycerine optreedt. Haarsamenstelling wordt uitgedrukt door de formule $C_3H_5O_2$ of $CH_2.OH.CH(OH).CH_2.OH$. Zij is een driewaardige alkohol, waarin drie atomen waterstof van een molecuul door de resten van een zuur kunnen worden vervangen. Zij ontstaat bij de gisting van suiker tegelijk met alkohol, koolzuur en barnsteenzuur als een standvastig produkt. Volgens de waarnemingen van Pasteur bedraagt de hoeveelheid glycerine, welke hierbij ontstaat, ongeveer 3% van het gewicht der gegiste suiker. De spoeling van aardappel- en melassefabrieken, alsmede de overblijfselen van de spiritusdestillatie uit wijn bevatten derhalve een groote hoeveelheid glycerine. Zij is in zuiveren toestand een waterheldere, op olie gelijkende, zoet smakende vloeistof, welke niet indroogt en evenmin gist. Een bepaalde soort van fungus kan als ferment de glycerine een gisting doen ondergaan, waarbij als gistingprodukten waterstof, koolzuur, butyl-alkohol, boterzuur, beueneus capronzuur en eenig alkohol optreden. Deze gisting treedt bij 40°C. zeer sterk in, mits slechts krijt aan de vloeistof wordt toegevoegd.

Glycerine houdt de huid zacht en lenig, zoodat zij als schoonheidsmiddel in de gedaante van glycerinezeep, glycerine-azijn enz. veel gebruikt wordt. Ook bezigt men glycerine om den wijn zoeter te maken, — waaraan men den naam geeft van *Scheeliseeren* en vooral in plaats van mont in de bierbronwerijen. Zij dient verder tot het bewaren van anatomische preparaten, alsmede om vleesch en plantaardige voedingsmiddelen tegen bederf te beveiligen. Door ze te mengen met sterk salpeterzuur en zwavelzuur verkrijgt men *nitroglycerine* $C_3H_5(ONO_2)_3$, welke tot het vervaardigen van twee ontploffende stoffen, *dynamiet* en *duafine*, gebruikt wordt. Door glycerine met verdund salpeterzuur te oxydeeren, ontstaat het *glycerinezuur*, dat bij verhitting, onder verlies van water, overgaat in *brandig druivenzuur* of pyrodruivenzuur, $C_3H_4O_3$, hetwelk zich met waterstof, die nit haar verbinding vrij wordt, verbindt tot *melkzuur*.

Glycerine is verder zeer geschikt tot het aameeren van machines, vooral van nurwerken en chronometers, daar zij in de lucht niet verandert, bij verlag van temperatuur niet vast wordt en geen koper enz. niet aantast. Zij lost gemakkelijk de anilinekleuren op en geeft, met papierpap vermengd, aan het papier een groote mate van zachtheid en buigzaamheid. Ook wordt glycerine gebruikt voor gasmeters, omdat zij bij een buitengewonen kondegraad niet beviert. Een glycerinepap, uit 5 deelen dextrine, 12 deelen glycerine, 1 deel zwavelzuur aluminium en 30 deelen water bestaande, wordt door de mousselinewevers gebruikt, en men maakt zwak gelooide drijfriemen zeer sterk door ze een etmaal in glycerine te leggen. Eveneens doet het dienst in de geneeskunde tot inspuitingen en velerlei andere doeleinden.

In het groot verkrijgt men glycerine als byprodukt bij de bereiding van stearinezuur en zeep. Als de vetten ter bereiding van stearinezuur met kalk verzeep worden, bevat de afgescheiden waterige vloeistof nog kalk en een weinig kalkzeep; zij wordt ter afscheiding van kalk en ontleding der zeep met zwavelzuur behandeld, helder afgegoten, door beenderkool gefiltreerd en in vacuumpannen verdampt. Dit produkt moet nog geraffineerd worden ter bevrijding van vetzuren en murensuur.

Glycolne L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (*Papilionaceae*). Het omvat een aantal Aziatische en Amerikaansche slingerplanten, welke dien naam dragen, omdat haar wortels een zoeten smaak hebben. Later heeft men aan dit geslacht enger grenzen aangewezen, zoodat het thans slechts eenige Oost-Indische en Mexicaansche soorten telt, die bij ons meestal tot de planten der warme kas behooren. Deze zijn overblijvende of houtige gewassen met klimmende stengels, 3-tallige of gevinde bladeren en eind- of okselstandige bloemtrossen. De meest bekende soorten zijn:

Glycine = *Wistaria Chinensis*, met de variëteiten: *purpurea*, *albiflora*, *alba plena*, *flore pleno*, *maerobotrys*, *variegata*.

G. multiflora, door sommige als een variëteit opgevat, met de variëteit *alba*.

G. speciosa met de var. *magnifica* en *G. brachybotrys* met de var. *alba* en *rubra*.

In de boomkweekerijen heeft men zich sterk op de teelt toegelegd, vooral na de mooie invoeringen uit Japan. De voortkweek geschiedt door *afleggers*, waarbij de takken golvend in den grond worden gelegd, *wortelstukken*, die in Mei in de schaduw gezaaid worden en 2 jaar ter plaatse blijven, en door *enting* op wortelstukken. Hierbij onderscheidt men de manier met *gesloten* en met *groeivend* hout. De planten worden in struik- of stamvorm opgekweekt. Het forceeren geschiedt bij vrij lage temperatuur. In ons land neemt het gebruik door bloemisten belangrijk toe.

Glycocol, *lijmsuiker* of *amido-azijnzuur*, verkrijgt men door lijn met verdund zwavelzuur te koken. Het speelt de rol van een zwak zuur en van een zwakke base en vormt daardoor zoowel zouten met bases als met zuren. Zijn samenstelling wordt nitgedrukt door de formule $CH_2.NH_2.CO.OH$. Het verschilt daarin van azijnzuur, dat 1 atoom waterstof daarvan door de amidogroep NH_2 is vervangen. Lijmsuiker draagt daarom ook den naam *amido-azijnzuur*. Het treedt op bij de ontleding van de urine van plantenende dieren uit het daartu voorhanden hippuursuur. Uit dit zuur wordt de glycocol het best bereid en wel door het eenigen tijd met sterk zoutzuur te koken. Daarbij scheidt zich benzoëzuur af en blijft de glycocol aan zoutzuur gebonden in de vloeistof opgelost. Glycocol is onoplosbaar in alkohol en aether, oplosbaar in water, en smelt bij 170°C. Wordt het met sterk salpeterigzuur behandeld, dan ontstaat *glycolzuur*.

Glycogeen of *dierlijke stijfsel* is een koolhydraat van de samenstelling $C_{6x}H_{10x}O_{5x}$ (x onbekend, daar wij het aantal atomen per molecuul niet kennen). Met de plantaardige stijfsel en de dextrine behoort het tot de polysacchariden. Het

is een wit, amorf, reuk- en smaakeloos poeder, oplosbaar in alkohol en aether, maar wel in water onder sterke opalescentie. Het is optisch actief, rechtsdraaiend en wordt door jodium roodbruin gekleurd. Door koking met verdund zwavelzuur, doorspekkel, pancreas- en leverasap, bloed, diastase en verdunde zuren wordt het eerst in dextrine, dan in smaltose en verder in druiven-suiker omgezet. Men vindt het in de lever der zoogdieren, in den eierdooier, in het embryo, in het vleesch van planteneters en weekdieren en ook in askomyceten.

Glycol is de naam van den eersten tweewaardigen alkohol, van aethyleenalkohol, en heeft tot samenstelling CH_3OH . CH_3OH . Zij is klenrloos, dik vloeibaar, kookt hij 197° en heeft een soortelijk gewicht van 1,12 bij 0°C . Zij wordt verkregen uit aethyleenchloride of aethyleenbromide door dit door koken met natriumacetaat in aethyleenacetaat of azijnzure glycolester om te zetten en deze dan door koken met kaliumhydroxyde te verzeepen of ook door aethyleenbromide eenige tijd te koken met een verdunde potaschoplossing. Als dubbel primaire alkohol levert zij bij oxydatie glycolzuur en zuringzuur. Zij werd in 1856 door Würtz het eerst bereid. Sedert heeft men den naam van glycolen gegeven aan alle tweewaardige alkoholen, welke algemeen op de boven aangegeven wijze worden bereid; men gaat daartoe nit van verbindingen, welke van koolwaterstoffen der groep $\text{C}_n\text{H}_{2n} + 2$ worden afgeleid door 2 atomen waterstof, aan 2 verschillende koolstofatomen gebonden, door 2 atomen van een halogeene te vervangen en op het gevormde dubbele substitutieproduct achtereenvolgens natriumacetaat en kaliumhydroxyde te laten werken. Alle glycolen koken hooger dan de corresponderende eenwaardige alkoholen, smaken nit of meer zoet en lossen gemakkelijk in water, moeilijker in aether op. Zie ook *Alkohol*.

Glycolzuur, azijnzuur, $\text{C}_2\text{H}_4\text{O}_3$ of CH_3OHCOOH , komt voor in onrijpe wijndruiven en is de bladeren van *ampelopsis hederacea*. Het ontstaat bij het koken van chloorazijnzuur met ultreroxyd en koolzure kalk, nit glyoxaal en kalloog. Het vormt klenrlooze naalden, lost gemakkelijk op in water en alkohol, smaakt sterk zuur, smelt hij 80°C . en gedraagt zich als een zuur en als een alkohol.

Glycosieden. Zie *Glycosiden*.

Glycyrrhiza L. of zoetwortel is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Vinifer-blomigen* (*Papilionaceae*). Het omvat overblijvende kruiden met een hontigen, zoetmakenden wortelstok. Tot de weinige soorten, die aan de oevers der Middellandsche Zee, in Hongarije, Azië en Zuid-Amerika groeien, en enkelo malen in ons land verwilderd wordt aangevonden, behoort het merkwaardige *zoethout* (*G. glabra* L.) betwelk het bekende *drop*, ook wel *Lucretiasap* (*lactis*) genaamd, oplevert. Deze plant draagt op haar leedrecht in den grond geplaatsten wortelstok

een aantal stengels, die 3 tot 6 dm. hoog worden en bezet zijn met onbehaarde, oneven-gerinde, eenigzins kleverige bladeren, in wier oksels de hoofdasen ontspruiten van kleine, vril-paarse bloemtrossen. De wortelstok met zijn uitloopers komt als *Radix Liquiritiae glabrae* sive *hispanicae* in den handel. Door ze te koken met water in groote koperen ketels en door het verdampen van het sap bereid men het ruwe drop, dat voor geneeskundig gebruik gezuiverd wordt. Men heeft in Spanje, Frankrijk, Sicilië, Calabrië en Griekenland groote dropfabrieken.

Glyoxaal, oxaalaldehyd, *disformyl*, aethaandial, $\text{C}_2\text{H}_2\text{O}_3$, is het dialdehyd van aethyleenglycol en oxaalzuur, ontstaat bij oxydatie van aethyleenglycol, aethialkohol en aethylaldehyd met salpeterzuur, is amorf, gemakkelijk oplosbaar in alkohol en aether, vormt met alkaliën gemakkelijk glycolzuur, redneert een ammoniakalische zilveroplossing, waarhij een glanzende spiegel ontstaat en vormt met ammoniak twee bases, glycoxine en glyoxaline, de grondbestanddeelen der glyoxalinen of imidasolen.

Glyoxaalsuur, *glyoxylnuur*, *aethaanaalsuur*, $\text{C}_2\text{H}_2\text{O}_4$ of $\text{CHO} \cdot \text{CO}_2\text{H}$, wordt gevonden in onrijpe kruis- en wijnbessen, ontstaat bij oxydatie van alkohol, aldehyd en glykol met salpeterzuur en bij verhitting van dichloorazijnzuur met water tot 230°C . Het vormt een klenrlooze stroop, kan hij afwezigheid van water gedestilleerd worden, gedraagt zich als een aldehyd en vormt bij oxydatie oxaalzuur, bij rednetie glycolzuur en druivenzuur, bij koking met kalloog glycolzuur en oxaalzuur.

Glyphogene, het beste hyltmiddel om op staal te etsen, bestaat uit 3 vloeistoffen, namelijk het eerste hyltmiddel ($95\frac{1}{2}\%$ water, $5\frac{1}{2}\%$ zuiver salpeterzuur en een weinig alkohol), het *spoelwater* (gedestilleerd water met $\frac{1}{2}$ van zijn volumen alkohol), waarmede de plaat afgespoeld wordt, wanneer het eerste hyltmiddel er eenige minuten op gewerkt heeft, en het *eigenlijke hyltmiddel* (30 gewichtsdeelen gedestilleerd water, 15 gewichtsdeelen alkohol, 6 gewichtsdeelen zuiver salpeterzuur, en $\frac{1}{2}$ gewichtsdeel salpeterzuur zilver), waarmede men ten laatste de plaat bedekt.

Glyphografie. Zie *Galvanoplastiek*.

Glyptiek is de kunst om in steen of metaal verheven of verdiepte figuren te maken.

Glyptothek, eigenlijk een verzameling van geeneeden steenen of metalen, noemt men in meer nitgehreiden zin een verzameling van beeldhouw-

Glyptothek te München.

werken, speciaal die te München (zie aldaar); ook het gebouw, waarin deze bewaard worden, draagt den naam glyptothek (zie de afb.).

Gm. of Gmel. is achter plantennamen de afkorting voor *J. G. Gmelin* (zie aldaar).

Gmelin, Johann Georg, een Duitsch plantkundige, werd geboren te Tübingen den 12^{den} Juni 1709, studeerde aldaar en ging in 1727 naar Petersburg, waar hij werkzaam was aan de Academie van Wetenschappen en in 1731 benoemd werd tot gewoon hoogleeraar in de scheikunde en natuurlijke historie. Op last des keizers bevestigde hij zich in 1733 met *Delisle, Müller* en *Behring* naar Siberië, om die streken te onderzoeken, en keerde eerst in 1743 terug. Daarop deed hij in 1747 een reis naar zijn vaderland, nam vervolgens zijn ontslag en werd in 1749 hoogleeraar in de botanie en chemie te Tübingen, waar hij den 20^{den} Mei 1755 overleed. „*Flora Sibirica*“, uitgegeven door *Pallas* (4 dln., 1747—1769) en „*Reisen durch Siberien*“ (4 dln., 1751—1752) zijn de voornaamste geschriften van dezen geleerde.

Gmelin, Johann Friedrich, een neef van den voorgaande, werd geboren te Tübingen den 8^{den} Augustus 1748 en overleed den 1sten November 1804 als hoogleeraar in de genees- en scheikunde te Göttingen. Hij bezorgde een uitmuntende 13de uitgave van het „*Systema plantarum*“ van *Linnaeus*.

Gmelin, Samuel Gottlieb, een neef van *Johann George*, werd geboren te Tübingen den 4ten Juni 1744, verwierf in 1763 den titel van doctor in de geneeskunde, reisde in Nederland en Frankrijk en verbond zich in 1767 aan de Academie te Petersburg. In het volgende jaar deed hij met *Pallas, Gildenstädt* en *Lapcejin* een wetenschappelijke reis door Rusland. Hij trok in 1768 langs den westelijken oever van den Don en in 1770 en 1771 door de Perzische gewesten aan de zuidelijke en de zuidwestelijke kusten van de Kaspische Zee. Op de terugreis werd hij door den kbaan der Chaitaken gevangen gehouden en overleed te Achmetkent den 27sten Juli 1774. Zijn belangrijkste geschriften zijn: „*Historia fuorum*“ (1768) en „*Reisen durch Russland*“ (4 dln., 1770—1784).

Gmelin, Ferdinand Gottlieb von, een neef van den voorgaande, werd geboren te Tübingen den 10^{den} Maart 1782, studeerde aldaar en promoveerde in 1802 in de geneeskunde, deed een reis door Duitschland, Hongarije, Italië en Frankrijk, werd eerst tot buitengewoon en in 1810 tot gewoon hoogleeraar in de natuurlijke historie en geneeskunde benoemd in zijn geboorteplaats en overleed den 21sten December 1848. Hij schreef: „*Allgemeine Pathologie des menschlichen Körpers*“ (2de druk, 1821), „*Allgemeine Therapie der Krankheiten des Menschen*“ (1830) en „*Kritik der Prinzipien der Homöopathie*“ (1834).

Gmelin, Christian Gottlieb, een neef van *Samuel Gottlieb*, werd geboren te Tübingen den 12^{den} October 1793, reisde van 1814 tot 1818 door Frankrijk, Noord-Duitschland, Zweden, Noorwegen en Engeland en werd daarna benoemd tot hoogleeraar in de chemie en pharmacie te Tübingen, waar hij den 13^{den} Mei 1860 overleed. O. a. schreef hij een uitmuntende „*Einführung in die Chemie*“ (2 dln., 1833—1837).

Gmelin, Leopold, een zoon van *Johann Friedrich*, werd geboren te Göttingen den 2^{den} Augustus 1788, studeerde te Göttingen, Tübingen en Weenen en vestigde zich als privaatdocent te Heidelberg, waar hij in 1814 tot buitengewoon en in 1817 tot gewoon hoogleeraar benoemd werd. Later werd hij Hofraad, ridder van den Zähringer Leenw en geëmmeerd en overleed den 13^{den} April 1853. Hij heeft zich jegens de scheikunde zeer verdienstelijk gemaakt, vooral door zijn „*Handbuch der theoretischen Chemie*“, dat thans nog als „*Anorganische Chemie*“ (3 dln., 6de druk, 1874—1897) en „*Organische Chemie*“ (5 dln., 4de druk, 1872) groote waarde heeft. Verder schreef hij met *Tiedeman*: „*Versuche über die Wege, auf welchen Substanzen aus dem Magen und Darmkanalen in das Blut gelangen*“ (1820), en „*Die Verdauung*“ (2 dln., 1826—1827). Ook leverde hij nog „*Versuch eines neuen chemischen Mineralsystems*“ (1825).

Gmelin, Wilhelm Friedrich, een Duitsch graveur, werd geboren te Badenweiler in de Breisgau den 26sten November 1760 en overleed te Rome den 22sten September 1820. Behalve uitmuntende gravures naar *Claude Lorrain* en *Poussin* leverde hij vele fraaie teekeningen in sepia en vervaardigde een vernuftig uitgedacht graveerwerktuig.

Gmelina *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Lipbloemigen* (*Labiatae*). Het onderscheidt zich door een kruikvormigen, ondnidelijk 4-tandigen kelk, een buis-klokvormigen bloemkroon met een 2-lippigen zoom, een gewelfde boven- en 3-lobbige onderlip, 4 daaruit te voorschijn komende meeldraden en een steenvrucht. Het omvat Indische boomen en heesters. Onder deze bevinden zich vele artsennijgewassen, zooals *G. arborea* *Roxb.*, een rijzige boom met hartvormige, bruinachtig-gele, van buiten zachtharige bladeren, in aren geplaatste bloemen en haltige vruchten ter grootte eener hazelnoot. *G. asiatica* *L.* is een boomje ter hoogte van 3 tot 4 m. met kruisgewijs geplaatste, lange, rechte, harde dorren, gele bloemen en eironde vruchten. *G. parvifolia* *Roxb.* is een kleine, gedoornde boom, alsmede *G. villosa* *Roxb.* met ovaal-ruitvormige, van onder wollige bladeren en eindstaardige bloemtrossen.

G-mel. Zie *Toonaard*.

Gmünd of Schwebisch-Gmünd, een voormalige Rijkstad in Zwaben, thans de hoofdplaats van een arrondissement in Württemberg, ligt aan de Rems, aan de spoorlijn Kannstadt—Nördlingen, en telt (1905) 20476 inwoners. Zij heeft met haar ringmuren, torens en kerken een antiek voorkomen. Er zijn 5 kerken, waaronder de prachtige Kruiskerk (1351—1501) en de Romaansche, gerestaureerde Johanneskerk. De Salvatorskerk, buiten de stad op een hoogte gelegen en gedeeltelijk in de rots uitgehouwen, is een beroemde bedevaartplaats (met den „Lijdensweg van Christus“, 14 levensgroote groepen nit de 17de eeuw). De stad heeft een gymnasium, een seminarium, vakscholen, twee doofstommeninstituten, een blinden- en krankzinnigengesticht, een tuchthuis en een museum voor kunstnijverheid. De voornaamste tak van industrie is de vervaardiging van byouterieën en zilveren voorwerpen; verder galvanoplastiek enz.

Gmünd, vroeger Kaisersreuth genaamd, bestond reeds in de 11de eeuw en behoorde later aan de hertogen van Zwaben. In de 13de eeuw werd het een Rijkstad en had met Württemberg, waaraan het verpand was (1353) bloedige twisten. In den Smalkaldischen Oorlog koos het de zijde van den keizer. In 1803 kwam het aan Württemberg.

Gmunden, de hoofdplaats van een evenzoo genaamd district in Opper-Oostenrijk, ligt aan den mond van de Traun en aan het noordelijk uiteinde van het Traun- of Gmunder Meer, aan de spoorlijnen Stainach—Schärding en Lambach—Gmunden en telt (1900) 7126 inwoners, die zich met visscherij en scheepvaart bezighouden. Van de merkwaardige gebouwen noemen wij de hoofdkerk met een mooi altaar van *Schwanthaler*, het stadhuis, het hospitaal, 2 kloosters en het gebouw der zondirectie. Gmunden bezit meer- en zontbaden, een nieuw sanatorium, wordt als badplaats druk bezocht en is door mooie villa's en boulevards omringd. Daarvan zijn de esplanade aan het Traunmeer, het stadspark, de boulevard op den Hoehkogel en de Kronprinz-Rudolf-boulevard de voornaamste. Ten Z. W. van Gmunden ligt het kasteel Ort, door een brug met het op een eiland in het meer gelegen slot verbonden, en de mooie villa van de groothertogin van Toskane; verder die van hertogin *Maria Theresia* van Württemberg, het dorp Altmünster en Ebenweier met een oud kasteel; ten N. der stad liggen het slot van hertog van Cumberland, de villa van de koningin van Hannover en de Traunwaterval.

Gnan Dewas (Sanskriet = goden der kennis) zijn de hoogere klassen van goden of *dewas*, de „uit verstand geboren“ zonen van *Brahma* en anderen met inbegrip van de *Manasapoetras* (de zonen van het verstand).

Gnaphalium is een plantengeslacht uit de tweezaadlobbige familie der samengesteldbloemigen. Het zijn viltige kruiden met kleine bladeren en kleine gele witte of roodachtige bloemhoofdjes. In ons land komen voor *G. silvaticum*, *G. uliginosum* en *G. luteo album*. De eerste heeft geelachtig witte bloemhoofdjes, die in aren of trossen staan, de tweede geelachtig witte bloemhoofdjes in bebladerde kluwens opgehoopt, terwijl de laatste de kluwens onbebladerd bezit. Men rekende tot dit geslacht vroeger ook Edelweiss, dat nu echter onder het geslacht *Leontopodium* is gebracht.

Gnauth, Adolf, een Duitsch architect, werd geboren den 1sten Juli 1840 te Stuttgart, bezocht aldaar het gymnasium en de polytechnische school, was werkzaam bij den aanleg van spoorwegen in Württemberg, vertoefde vervolgens in Italië, vertrok naar Weenen en was van 1864—1866 wederom in Italië, om met *E. von Förster* opmetingen van de Renaissance-gebouwen in Toskane, die in „Palastarchitektur von Oberitalien und Toscana“ (1883) van *Raschdorf* verschenen zijn. In 1866 werd hij professor aan de school voor bouwkunst te Stuttgart. Gedurende de zomermaanden van 1867—1869 zwierf hij rond in Opper-Italië, om aquarellen voor de Arundel-Society te vervaardigen. In 1870 werd hij professor aan de polytechnische school te Stuttgart, maar

liet in 1872 deze betrekking varen. Hij deed daarna korte reizen naar Weenen, Berlijn, Parijs en Italië, maar bleef den overigen tijd in zijn geboortestad, welke hij sedert 1870 met prachtige gebouwen begon te versieren. Eerst bouwde hij de Villa Siegle, daarna eenige fraaie huizen en vervolgens de Württembergische Bank en de Villa Conradi, alle te Stuttgart, de villa Engelhorn te Mannheim, het paleis van *Cramer-Klett* te München, het tentoonstellingsgebouw te Neurenberg van 1882 en de Mendefontein te Leipzig (zie de plaat bij *Fontainen*), alsmede onderscheiden gedenkteekenen. Met *Bruno Bucher* te Weenen leverde hij in 1874—1876 het uitmuntend boek: „Kunsthandwerk, Sammlung müstergültiger kunstgewerblicher Gegenstände aller Zeiten“. Hij overleed den 19^{den} November 1884 te Neurenberg als opperhoofdwraad en directeur der school voor kunstnijverheid.

Gneditaj, Nicolaï Ivanowitsj, een Russisch dichter, geboren te Poeltawa den 2^{den} Februari 1784, ontving aldaar zijn onderwijs aan het seminarium en vervolgens op het college te Charkow. Verder studeerde hij te Moskou en was van 1803 tot 1817 werkzaam bij het ministerie van Onderwijs, waarna hij wegens ongesteldheid ontslag nam. Vruchteloos gehruikte hij de baden en overleed te Petersburg den 3^{den} Februari 1833. Hij heeft vooral roem verworven door zijn vertaling der „Ilias“ in Russische hexameters (3de druk, 1860). Hij besteedde daaraan 18 jaar. Verder vertaalde hij „King Lear“ van *Shakespeare* en „Tancréd“ van *Voltaire*, terwijl hij ook oorspronkelijke gedichten uitgaf, welke zeer geremd worden. Wij noemen „Rozenije Homera“ (De gehoorte van Homerus), „Prostonarodnyja pesni nymenich Greskov“ (1826, Volksliederen der Nieuw-Grieken) en de idylle „Rybaki“ (De visscher).

Gneis, de naam van een kristallijn gesteente, is een mengsel van veldspaat, glimmer en kwarts. Het onderscheidt zich door zijn leestruktuur van graniet, dat dezelfde samenstelling heeft. Er zijn vele verscheidenheden van gneis, hoofdzakelijk herustend op de hoerfeelheid en de rangschikking van de glimmerbladjes. Behalve in graniet gaat dit gesteente over in leisteen, schieferig protogien, schieferig syeniet en schiefergraniet of witsteen. Het gneis bevat vaak nog eenige mineralen als hijkommende of toevallige bestanddeelen, zooals toermalijn, granaat, andalusiet enz. Soms tijds bestaan geheele gebergten, zooals het Ertsgebergte, hoofdzakelijk uit gneis en leisteen. Dikwijls ook loopen er ertsgangen doorheen.

Gneis is een zeer oud gesteente, doch omtrent zijn wijze van ontstaan loopen ook heden ten dage de meeningen nog zeer uiteen. Het meest waarschijnlijk is, dat verschillende gneisoorten op verschillende wijzen ontstaan zijn, zoodat sommige als eruptieve produkten, andere als gemetamorfoseerde sedimenten, weer andere als deelen der oorspronkelijke aardkorst zijn te beschouwen. De naam is afkomstig uit Freiberg, waar de mijnwerkers het gesteente, waarin de ertsgangen besloten waren, gneis noemden.

Gneisenau, August, graaf Neithardt von, een Pruisisch veldmaarschalk-generaal, werd geboren den 27sten October 1760 te Schildau in de Prui-

sische provincie Saksen, verloor zijn moeder, terwijl zijn vader ten oorlog was getrokken, waarom hij op 9-jarigen leeftijd de ganzen hoede, totdat zijn grootvader hem te Würzburg een goede opvoeding bezorgde. In 1777 bezocht hij de academie te Erfurt, waar hij zijn vader terugvond, die als officier zijn ontslag genomen had en aldaar gehuwd was. De verstandhouding tusschen vader en zoon liet echter veel te wenschen over en geldelijke verlegenheid dwong in 1779 laatst-geneemde in Oostenrijkschen dienst te treden. In 1780 ging hij over tot het leger van markgraaf *Alexander von Ansbach-Bayreuth* en werd in 1782 officier. Hij ging als zoodanig naar Amerika, waar hij veel nieuwe denkbeelden in zich opnam, en werd hij zijn terugkeer in 1788 door *Frederik den Groote* in zijn gevolg geplaatst. In 1790 werd hij kapitein bij den staf, trok in 1793 naar Polen en nam deel aan den veldtocht van 1794. Daarna wijdde hij zich tot 1805 in het garnizoen aan de stadie. In 1806 werden in de slagen bij Saalfeld en Jena zijn krijgskundige bekwaamheden opgemerkt. Hij werd tot majoor beverdiend, van Koningsbergen naar Danzig overgeplaatst en daarna tot commandant van Kolberg benoemd. Hij wist de aanvallen van den vijand af te slaan en de vesting te verdedigen tot aan den vrede van Tilsit. Gedurende de belegering werd hij aangesteld tot luitenant-kolonel en in 1807 tot chef van het korps ingenieurs. Hij ontwikkelde een verbazen werkzaamheid, werd in 1809 kolonel, maar toen de Franschgezinde partij hem verdacht maakte, nam hij zijn ontslag. Hij deed nu reizen naar Engeland, Zweden en Rusland en was meermalen met geheime zendingen belast. Bij den opstand van 1813 keerde hij uit Engeland terug en werd benoemd tot generaal-majoor en kwartiermeester-generaal bij het korps van *Blücher* en na den dood van *Scharnhorst* tot chef van den generaal staf. In die betrekking werkte hij niet weinig mede tot den goeden nitslag van den bevrijdingsoorlog. Steeds verkeerde hij in de grootste harmonie met den opperbevelhebber, doch altijd spoorde hij aan tot handelen en entwierp de vernuftigste operatieplannen, zoowel in 1813 na den wapenstilstand bij het dralen van den kroonprins van Zweden, als in 1814 in Frankrijk, in strijd met de meening van *Schwarzenberg*. Na den slag bij Leipzig werd hij luitenant-generaal en na den vrede van Parijs nam de koning hem op in den gravenstand en veroorloofde hem, een landgoed nit te kiezen, dat jaarlijks 10000 thaler opbracht. In 1815 was hij weder chef van den generaal staf bij het korps van *Blücher*. Hij regelde den veldtocht na den slag bij Ligny zoodanig, dat twee dagen later de onverwachte verschijning van *Blücher* bij Waterloo den strijd helesste, en hij zorgde voor een zoe snelle vervelling, dat deze zegespraal een der glansrijkste werd, die ooit een velheer behaalde. Als een bijzondere onderscheiding ontving hij niet alleen de benoeming tot generaal, maar ook het kruis van den Zwaarden Adelaar, dat men in het rijtuig van *Napoleon* gevonden had. Na den tweeden intocht in Parijs nam hij deel aan het sluiten van den vrede en werd benoemd tot commandant van het Rijnleger. Daarna vergezelde hij *Blücher* naar Engeland. Reeds in 1816 noodzaakte hem zijn ver-

zwakte gezondheid ontslag te vragen, en hij werd in 1818, na den dood van *Kalkreuth*, tot gouverneur van Berlijn en tot lid van den staatsraad en in 1825 tot generaal-veldmaarschalk benoemd. Toen in 1831 de Poolse opstand tot de Pruisische grenzen naderde, werd hij belast met het opperbevel over de oostelijke 4 Pruisische legerkorpsen. Hij overleed echter te Posen aan de chelera in den nacht van den 23sten op den 24sten Augustus van dat jaar. Met een nitgebreide kennis en uitstekende krijgskundige bekwaamheden vereenigde *Gneisenau* een beminlijke bescheidenheid en een ridderlijke oprechtheid, zoodat hij algemeen geacht en bemind was. Te Berlijn en Kolberg werden standbeelden voor hem opgericht.

Gneist, *Heinrich Rudolf Hermann Friedrich*, een Duitsch rechtsgeleerde en staatsman, werd geboren te Berlijn den 13^{den} Augustus 1816, bezocht het gymnasium te Eisleben en studeerde in zijn geboorteplaats in de rechten. Hij vestigde er zich in 1839 als priva doceent, doch werd weldra tot rechterlijke betrekkingen benoemd. Nadat hij van een reis door Italië, Frankrijk en Engeland was teruggekeerd, werd hij in 1844 tot hoogleerwoud hoogleeraar aangesteld. Hij schreef toen „Die fennellen Verträge des neuern römischen Obligationenrechts“ (1845) en „Die Bildung der Geschworenengerichte in Deutschland“ (1849). Behalve als rechter en hoogleeraar was hij ook als lid van den stedelijken raad werkzaam, en hij het kiezen van afgevaardigden naar de Pruisische Nationale Vergadering in 1848, alsmede naar de ontbonden Tweede Kamer, had hij slechts weinig stemmen minder dan *Jacoby*. Bij den aanvang der reactie in 1850 nam hij zijn ontslag als rechter, om zich geheel aan de rechtsstudie te kunnen wijden. Hij hield openbare voorlezingen over de geschiedenis van de staatsregeling en schreef: „Adel und Ritterschaft in England“ (1853), waarop zijn hoofdwerk volgde, getiteld: „Das hentige englische Verfassungs- und Verwaltunsrecht“ (dl. 1 en 2, 1857—1863). Het eerste deel verscheen onder den titel „Das englische Verwaltungsrecht der Gegenwart“ in derden druk (2 dln., 1883—1884), het tweede eveneens onder den titel „Selbvergovernment, Kommunalverfassung und Verwaltungsgerichte in England“ (1871). Hij werd in de gelegenheid gesteld, om zijn uitgebreide rechtskennis aan zijn vaderland dienstbaar te maken, daar hij in 1859—1861 door Stettin en in 1862 door Mansfeld tot lid van het Huis van Afgevaardigden gekozen werd, wat hij tot 1893 leefte. Hier was hij de leider van het linkercentrum en een nitstekend redenaar. Vooral nam hij met ijver deel aan de beraadslagingen over de reorganisatie van het Pruisische leger en over de hiermede verbonden begroting. Den 12^{den} September 1862 deed hij daartegen met kracht zijn stem hooren, maar poogde tevens in het geschrift: „Die Lage der preussischen Heeresorganisation am 29 September 1862, nebst einem Zusatz über die Landwehr“ (1862) den weg tot enderling overleg aan te wijzen. Ook godnrede de zittingen van het volgende jaar was *Gneist* een der voornaamste redenaars der liberale meerderheid in het Huis der Afgevaardigden, doch steeds hield hij ook zooveel mogelijk de gelegenheid open tot een goede verstandhouding met de

regering. In 1864 wakte hij, als verdiediger der Polen, de algemeene opmerkzaamheid, en in de zitting van den Landdag in 1865 hield hij den 5ten Mei weder een schitterende redevoering over het militaire vraagstuk. Op den constitueerende Noord-Duitschen Rijksdag van 1867 voegde hij zich bij de nationaal-liberale partij, en in het Huis van Afgevaardigden heeft hij zich vooral bemoeid met het wetsontwerp op het onderwijs en met dat op het bestuur der distrikten. Ook buiten de staatkunde was hij met belangstelling werkzaam. Sedert 1860 was hij lid der Commissie van Bestuur van den „Juristentag“, en zoowel in 1868 te Hamburg als in 1871 te Stuttgart was hij voorzitter der vergadering. In 1869 nam hij in plaats van den overleden voorzitter *Lette* de leiding op zich van den „Zentralverein für das Wohl der arbeitenden Klassen“. In 1898 werd hij door *Frederik III* in den adelstand opgenomen. Hij overleed den 22^{den} Juli 1895 te Berlijn. Van zijn overige geschriften vermelden wij: „Soll der Richter auch über die Frage zu befinden haben ob ein Gesetz verfassungsmäßig zu Stande gekommen“ (3de druk, 1863), „Die Stadtverwaltung der City von London“ (1867), „Budget und Gesetz nach dem konstitutionellen Staatsrecht Englands“ (1867), „Freie Advocatur“ (1867), „Verwaltung, Justiz, Rechtsweg, Staatsverwaltung und Selbstverwaltung nach englischen und deutschen Verhältnissen“ (1869), „Die konfessionelle Schule“ (1869), „Selbstverwaltung der Volksschule“ (1869), „Die bürgerliche Eheschließung“ (1869), „Preussische Kreisordnung“ (1870), „Rechtsstaat und Verwaltungsgerichte“ (1870), „Der Rechtsstaat“ (2de druk, 1879), „Vier Fragen zur deutschen Strafprozessordnung“ (1874), „Gesetz und Budget“ (1879), „Zur Verwaltungsreform in Preussen“ (1880), „Die preussische Finanzreform“ (1881), „Englische Verfassungsgeschichte“ (2de druk, 1889), „Das englische Parlament“ (1886), „Die staatsrechtlichen Fragen des preussischen Volksschulgesetzes“ (1892), „Die Militärverträge von 1892 und der preussische Verfassungskonflikt von 1892 bis 1896“ (1893), „Die nationale Rechtsidee von den Ständen und das preussische Dreiklassenwahlrecht“ (1894), „Die verfassungsmäßige Stellung des preussischen Gesamtministeriums“ (1895). Verder leverde hij nog van verschillende wetboeken.

Gnesen, in het Poolsch *Gniezno*, een arrondissementhoofdstad in het distrikt Bromberg der Pruisische provincie Posen, ligt tusschen benvels en meren aan de spoorlijnen Posen—Thorn, Gnesen—Oels en Gnesen—Näcken en telt (1905) 23 727 inwoners, van welke de helft Polen zijn. Behalve een Protestantse kerk en een synagoge, vindt men er 9 R. Katholieke kerken, waaronder de in 965 gestichte dom met kostbare schilderijen, mooie kapellen, het prachtige door *Rausch* gemodelleerde grafmonument van den heiligen *Adalbert* en veel andere kunstschatten. De stad heeft een aartsbisschoppelijk paleis en seminarie, een gymnasium, wees- en ziekenhuizen, een koninklijke stoeterij, machines-, sniker- en lederfabrieken, bronwerijen, molens en een stoommelkerij. Men houdt Gnesen voor de oudste stad van Polen; volgens de sage werd zij in 550 door koning *Lech* gesticht; in 990 was *St. Adalbert* er bis-

schop. In de Middeleeuwen was zij geruimen tijd de residentie der koningen en tot in 1320 de plaats, waar de plechtigheid der kroning plaats had. Sedert het jaar 1000 is zij de zetel van een aartsbisschop, die als de eerste op den Rijksdag bij ontstentenis van den koning met het rijksbestuur werd belast. Ook nu nog voert hij den titel van aartsbisschop van Gnesen en Posen, hoewel hij meestal te Posen verlijft houdt.

Gnetum *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Gnetaceae*, behoorende tot de Naaktzadigen. Het omvat boomen met vele gelede takken en zeer kleine, schubvormige blaadjes, — meeldraden, die uit een dwars geopend bloemdek te voorschijn treden en eetbare vruchten. *G. gnetum* *L.*, een Britsch-Indische boom, draagt vruchten, die raaw, gekookt of geroosterd gegeten worden, terwijl men het jonge loof als groente en den bast tot het vervaardigen van banden en touwen bezigt. — *G. ovalifolium* *Poir.* en *G. edule* *Bl.*, op Java en nabijgelegen eilanden groeiende, is een niet minder nuttige boom, — en ook *G. wrensi* *Bl.* in Guinea draagt vruchten, wier bekleedsel met korte brandharen is bezet, terwijl de zaden eetbaar zijn. Uit den stam komt een soort doorschijnende gom bij insnijdingen te voorschijn.

Gnidia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Thymelaeaceae*. Het onderscheidt zich door een dun, buisvormig bloemdek met een 4-spletigen zoom en 4 schubjes aan de keel, door in de bloemdekknis hevestigde meeldraden en een op een steenvrucht gelijkende noot. Het omvat altijd-groene, fraaie heesters, van welke wij vermelden: *G. aurea* *Thunb.* met gele, eindstandige bloemhoofdjes, — *G. imbricata* *Thunb.* ook met gele, eindstandige bloemen, — *G. ochroleuca* *Lodd.* met 6 tot 9 witte, eindstandige bloemen, — *G. pinifolia* *L.* ook met witte, eindstandige bloemhoofdjes, die des avonds zeer welriekend zijn, — en *G. simplex* *L.* met licht-gele bloemhoofdjes.

Gnoe (*Catoblepas*) is de naam van een kleine groep der antilopenfamilie. Zij telt slechts 2 soorten, namelijk *C. Gnu* en *Taurina* of *Gorgon*; deze dieren hebben de grootte van een gewonen ezel en honden in hun voorkomen bet midden tusschen het rund en het paard, terwijl de gnoe op dit laatste gelijkst door zijn geheele gedaante, den hals en de manen, en op het eerste door zijn kop en zijn horens. Deze laatste vindt men bij beide geslachten: zij krommen zich over de oogen heen, rijzen daarna omhoog en ontvangen eindelijk een achterwaartsche richting. Gemelde soorten onderscheiden zich vooral door de grootte en de klein der manen en der haarbundels aan staart en kop, welke aan deze dieren een woest voorkomen geven. Zij leven bij troepen in het zuiden van Afrika, van het Kaapland tot aan den evenaar, zijn voorzichtig, snel en wild, en ook getemde dieren hebben wel eens gevaarlijke vliagen van woede. Voor de jagers zijn zij een begeerde prooi, omdat hun vleesch zeer smakelijk is. Men vindt ze in bijna alle dierenontzettingen, waar zij zich onder gunstige omstandigheden ook voortplanten. De prijs voor een paar is 2500 tot 3000 gld.

Gnomens, afkomstig van een Grieksch woord, noemt men zinrijke wysheids- en zedspronken, die men reeds bij de oude Oostersehe volkeren

aantreft. Immers zulke gnommen zijn de spreuken van *Salomo* en de uitspraken van *Sirach*. Zulke spreuken nit den mond van *Jezus* vindt men in de Evangelien geboekt, vooral in de Bergrede. Ook de Indische, Perzische en Arabische letterkunde bevat een grooten rijkdom van gnommen. Als afkomstig van *Odin* heeft de oudere Edda voortreffelijke spreken uit het Noorlen bewaard. In Griekenland hloeide de *gnomische dichtkunst* in de 6de eeuw vóór den aanvang onzer jaartelling; helangrijke lessen en spreken werden door de Grieksche gnomici in een 2-regelig vers opgesloten. De meest heroemde van hen waren *Solon*, *Theognis*, *Phocylides*, *Simonides*, *Pythagoras* en *Xenophanes* nit Kolophon. Een nitmunende verzameling van de werken der gnomici is nitgegeven door *Orrelli* (2 dln., 1810—1821). Onder de Latijnsche gnomici bekleedt *Dionysius Cato*, de schrijver der „*Disticha*“, de eerste plaats. **Gnomon.** Zie *Astronomische instrumenten en Zonnenvijzer*.

Gnosis, Gnosticisme en Gnostici. De naam *gnosis* (Grieks = kennis) beteekende in den Nieuw-Testamentischen tijd, zoowel in het Joodsch-Alexandrijnsch als in het Christelijk spraakgebruik (zie 1 Korinthe VIII: 1), het diepere inzicht in den innerlijken samenhang van een godsdienstige gedachtenwereld en diengevolge ten slotte een esoterische godsdienstleer, in tegenstelling tot het autoriteitgelooft der menigte, die slechts vasthoudt aan het symbolisch omhulsel der ideeën. Dit was ook reeds het karakter der heidensche mysteriën. Daarmede heeft wat men in de kerkgeschiedenis *gnosis* noemt, de sprookjestoon der mythe, de geheimzinnigheid, de symbolieke vormen en de mystische wijdingen gemeen. In het algemeen stelt de *gnosis* zich ten doel het Christendom te hervormen in den geest der oude mysteriën en het in een nieuwen mysteriëncltus te doen voorkomen als de volmaking en de diepere waarheid van den aan alle gnostische stelsels ten grondslag liggenden natuurgodsdienst. Tengevolge van deze op ethniseering (d. i. terugvoering tot het heidendom) van het Christendom gerichte neiging maakte zij de vraagstukken der kosmologie tot basis van de godsdienstleer en bracht zij door haar phantastisch-speculatieve Gods- en wereldbeschouwing de zedelijke hedoeelingen van het Evangelie in gevaar. Vandaar dat reeds in de Oudheid aan de *gnosis* verweten werd, dat zij de Verlossing in een „hooger natuuroccos“ veranderde. Om de ontwikkeling dezer gnostische stelsels te hegripen, moet men zich indenken in den tijd van ontstaan, toen tusschen de volkeren van het Oosten en het Westen een zeer drukke nitwisseling van gedachten plaats vond en de meest verwijderde godsdienstige elementen met elkander in aanraking kwamen. De tijd der groote invasie van Oostersche eerediensten onder *Hadrianus* en de *Antonini* was tevens de bloei-periode der *gnosis*. In zooverre echter ook Joodsche godsdienstige leerstellingen, voornamelijk in Alexandrië, hinnen het religieus eclecticisme en syncretisme werden getrokken, kan men in de gnostische stelsels de overal in elkander overgaande elementen van Oostersche, vooral Perzische en Syrische, godsdienstige systemen, Joodsche theologie en Platonische, Stoische en Py-

thagoraeische wijsbegeerte waarnemen. Terecht hesperden de Kerkvaders reeds een Griekschen geest in de *gnosis*. Deze gnostische stelsels mogen weliswaar niet gelijkgesteld worden met de wijshegeerte van het Hellenisme, daar zij zich meer in phantasierijke beschouwingen en symbolische beelden dan in abstracte begrippen bewegen; maar feitelijk honden zij zich toch met de oplossing van dezelfde vraagstukken bezig, zoals: den overgang van het oneindige in het eindige; de schepping; God als schepper der aan zijn geestelijk wezen zoo tegenovergestelde materiele wereld; het onvolmaakte van deze wereld, dat der volmaaktheid, en het slechte daarin, dat niet aan de heiligheid van den Schepper beantwoordt; de bevrijding (verlossing) der geestelijke elementen nit hnn vermenging met de stof enz. enz. Terwijl het Christendom zich ten doel had gesteld het religieus geloof zooveel mogelijk onafhankelijk te maken van de wijsbegeerte en daarom alle speculatieve kosmogonien afwees, wilde het gnosticisme in het geheele verloop der wereld een geschiedenis van God vinden. Voor de gnostici was het Evangelie de allegorische inkleeding van een dieper liggende metaphysische wetenschap. Evenals zij vroeger van *Zeus* en *Asklepios*, van *Eros* en *Psyche* spraken, spraken zij thans van de Oud-Testamentische Slang en Sophia, van *Christus* en het verloren Schaaap enz., dit alles weer verbindend met Oostersche dogma's en symbolen. De *gnosis* wil en filosofie en godsdienst zijn, feitelijk echter veranderde zij het Evangelie in theosofie. In tegenstelling met de Joodsche leer van een schepping nit niets, stelde zij in haar meer Griekschen vorm de voorstelling op van een nitvloeien van al het bestaande nit het hoogste zijn der Godheid. Deze leer der emanatie kon men in verschillende beelden weergeven, als onder dat van een getalontwikkeling nit één oer-eenheid; het nitstroomen van het licht nit één oer-licht enz. God zelf stelde men daarbij voor als de in zich gesloten, niet te naderen en niet te erkennen oer-hron van alle volmaaktheid, en tusschen Hem en het eindige scheen geen onmiddellijke overgang denkbaar. Wel echter worden de menigvuldige, in het wezen der Godheid wonende krachten (*acoen*) kiemen voor alle verdere levensontwikkeling, en wel in dier voege, dat zij een niet verder te verklaren drang volgen om nit zichzelf nit te gaan, om zich te werpen in de eindigheid, zoodat de fasen van dit proces naar beneden leiden en altijd dieper zinken, naarmate de *acoen* zich van den eersten schakel der keten verwijderen. In de plaats der Grieksche emanatieleer komt in de onder Oosterschen invloed staande scholen een dualistische tegenstelling: tegenover God als de Heer en Schepper der geesten staat van de eenwigheid af, als zijn volkomen tegenstelling, het rijk der materie, dat als zoodanig kwaad is. Beide vormen gaan menigmaal in elkander over, maar staan in de zuiverste en duidelijke stelsels van deze physica der geestelijke wereld in een karakteristieke tegenstelling. In de Alexandrijnsche *gnosis* is het Grieksche begrip der materie overheerschend, dat optreedt als het wezenloze, leege (*kenoma*), in tegenstelling tot de volheid van het goddelijk leven (*pleroma*). Daar de zich door emanatie ontwik-

kelende wezens steeds zwakker worden, ontstaat op de onderste trede een scheepel, dat niet meer in staat is zich staande te houden in den samenhang met de goddelijke levensketen en in den chaos wegzinkt. Daardoor wordt dan weliswaar de chaos beëindigd, maar tevens het goddelijke verduisterd. Het bestaande vernemigvuldigt zich, er ontstaat een ondergeschikt, gehrekkig leven; de grondslag wordt gelegd voor een materiele wereld. De Syrische leer daarentegen sluit zich aan bij de Perzische leer van een rijk van het boze of der duisternis, dat door zijn aanval op het rijk des lichts de vermenging van het goddelijke en niet-goddelijke ten gevolge had.

Een niet minder groot verschil tusschen de verschillende gnostische stelsels betrof de stelling, die men het Christendom, dat overal optreedt als een keerpunt der wereldontwikkeling en als de oplossing van het wereldraadsel, in het bijzonder tegenover het Jodendom deed innemen. Weliswaar stemmen de gnostische stelsels in tegenstelling tot het algemeen kerkgeleef daarin overeen, dat zij de materiele wereld niet zoozeer als de schepping van den hoogsten God, als wel van een lager staanden wereldvormer (*demiorgos*) beschouwen, die, zelf met de zinnelijke wereld verwant, ver onder het pleroma staat. De minder fel tegen het Jodendom gekeerde richting nam aan, dat de hoogste God door middel van dienende engelen deze wereld te voorschijn heeft geroepen; aan het hoofd dier engelen stelden zij den *demiorgos*, die dus niet zelfstandig handelt, maar regeert hem door den hoogsten God ingegeven denkbeelden en het Joodsche volk werkt, zonder de geheele betekenis van het door hem volbrachte werk te doorgronden. Want eerst door het Christendom openbaarde zich de hoogste idee der geheele schepping, evenals ook de in den persoon van *Christus* verschenen, van den mensch *Jesus* onderscheiden aen verheven is boven den *demiorgos* en zijn engelen. Verder van de Joodsche leer verwijderden zich die gnostici, welke de geschiedkundige continuïteit met het Oude Testament verbraken en den Joodschen God en zijn engelen als een aan den hoogsten God vijandig wezen beschouwden. De God van het Oude Testament wordt door hen als een God van geringer macht en beperkter vrijheid, als een hoogmoedig en wraakgierig wezen voorgesteld, terwijl de hoogste God, de God der heiligheid en der liefde, in den beginne in de aardse schepping slechts door eenige onder de menscheid verstrooide goddelijke levenskiemen vertegenwoordigd is, totdat in *Christus* een der hoogste aenen, in een schijnbaar naar de aarde afdaalde, om de gevangenen, hem verwante hoogere naturen tot het bewustzijn van hun bestemming te brengen en weder in het pleroma te voeren (zie *Doceten*). De afwijkende houding tegenover het Oude Testament had als keerzijde een des te hooger waarde hechten aan de apostolische geschriften, die men door een allegorische exegese voor het stelsel geschikt maakte. Wat op deze wijze daaruit niet direct af te leiden was, werd door de fictie van een tot de apostelen teruggaande overlevering gerechtvaardigd, die zich als een geheime leer zou hebben voortgeplant. De gnostische leer werd in de praktijk door de theorie beheerscht, dat de geest

een lichtvonk Gods is, die door zijn vijandin, de wereld der zinnen, gevangen gehouden wordt. Daarom is het zaak zich als geestesmenschen (*pneumatics*) te verdeligen tegen den van den *demiorgos*, ja zelfs van Satan afstammenden ziele-mensch (*psychicus*) en stoïmensch (*hylicus*), met andere woorden: de zedelijke plicht bestaat in volkomen askese, éénwording met de oerbron van den geest door gnosis en onthouding (*enkrisis*). Datzelfde doel trachtten anderen juist opomgekeerde wijze te bereiken door onbeperkte bevrediging der geslachtsdrift, op welke wijze hijv. *Karpokrates* en zijn zoon *Epiphane*s hun verachting voor het vleesch en het heikrompen standpunt van den *demiorgos* aan den dag legden (*antinomisme*). Deze antinomisten verklaarden hun standpunt verder door de stelling, dat men aan de wet van den *demiorgos* weerstand moest bieden (*antitakten*).

Als den eigenlijken grondlegger van alle gnostische stelsels noemen de kerkvaders *Simon den Magiër*. Zich aan het Jodendom aansluitende gnostici waren vooral *Cerintus*, de Elkesaïeten en de vervaardiger(s) van de oorspronkelijk pseudo-Clementinische geschriften. De Syrische gnosis vindt vertegenwoordigers in *Saturninus* en vooral in de *Ophieten*. Een der laatste Syrische gnostici is *Bardesanes*. De duidelijkste en zuiverste gnostische stelsels vindt men bij *Basilius*, die een overgang vormt tusschen de Syrische en de Alexandrijnsche gnosis, en bij *Valentinus*. *Marcion* kan slechts voorwaardelijk tot de gnostici gerekend worden. Het aantal aanhangers der gnostici is niet met zekerheid vast te stellen. Hoe krachtig de gnosis zich ook ontwikkeld moge hebben, vooral in het midden der tweede eeuw, en hoe stellig ook hij de kerkvaders der 3^e eeuw nog aanknooppingspunten met het gnosticisme te vinden zijn, zoo was zij toch niet in staat om op den duur weerstand te bieden aan de Kerk, die haar veroordeelde. En zulks te minder, daar de Kerk in veleerle opzichten aan dezelfde behoeften tegemoet kwam als de gnosis deed, zodat er slechts gradneele verschillen bestonden.

G6 (*Ngoo*), een Japansch maat, is een tiende deel van een schoo of 0,18 L.

Go, het nationale spel der Japanners en het ondsde van alle bekende spelen, werd omstreeks 2000 v. Chr. in China uitgevonden en in 700 na Chr. naar Japan overgebracht, waar het spoedig ingang vond en, evenals in Europa het schaakspel, wetenschappelijk beoefend werd. Het wordt op een bord gespeeld door twee personen, die ieder 181 witte of zwarte steenen krijgen. Het bord, waarop zich 19 horizontale en 19 verticale lijnen bevinden, is bijna vierkant. De steenen worden niet op de velden tusschen de lijnen, maar op de snijpunten gezet. De spelers zetten heurt om beurt een steen op een nog niet bezet snijpunt. De steenen van dezelfde kleur vormen een keten, wanneer zij een aantal vrije of door steenen van de tegenpartij bezette punten volkomen insluiten. De zich binnen die keten bevindende steenen zijn dood, wanneer behalve deze geen vrij punt meer in de keten is, en worden door den overwinnaar weggenomen. Het doel van de spelers is nu, zoo veel mogelijk vrije punten in te sluiten en steenen te veroveren.

Goa, een Portugeesche bezitting, aan de westkust van Voor-Indië, tusschen 14°53' en 15°48' N. Br. en 73°45' en 74°24' O. L. v. Gr. gelegen, telt op 3270 v. km. 494836 inwoners, waarhij zich slechts weinig Europeanen bevinden. Van de inboorlingen hebben $\frac{1}{3}$ den Christelijken godsdienst aangenomen. De belangrijkste voortbrengselen des lands zijn rijst, peper, kokos- en hetelnoten, benevens zout. Het gebied van Goa, met den naam van vorstendom bestempeld, bestaat uit 6 eilanden en de provinciën Salcete en Bardez, en vormt het voornaamste bestanddeel van het Portugeesche generaalgouvernement van Indië, waartoe nog Diu en Daman, te zamen met 572230 inwoners op 3658 v. km., behooren. Het is evenwel slechts een gering overblijfsel van het vroegere vice-koninkrijk van Indië.

De tegenwoordige hoofdstad van Goa, Pangam, Pandjim (Porto Pangim) of Villa Nova de Goa genaamd, ligt op een vlakke, zandige kust, welke door een arm der zee in een eiland is veranderd, bezit een uitmuntende haven, doch slechts weinig handel en ongeveer 9000 inwoners. Men heeft er beroemde arakstokerijen. Ond-Goa, ten oosten van de nieuwe stad gelegen en door een 300 m. langen dam daarmee verbonden, werd in 1510 door *Albuquerque* veroverd en tot hoofdstad van het Portugeesche vice-koninkrijk bestemd. Wel dra verlegde zich de handel van Calcutta en andere steden der kust derwaarts; zij werd in 1589 de zetel van den onderkoning en van den aartsbisschop-primaat van Portugeesch Indië en verheef zich tot een fabelachtige macht, welvaart en weelde. Zij had, zonder de voorsteden, een omvang van 70 v. km., telde 200000 inwoners, was naar de zeezijde zeer versterkt en bezat veel merkwaardige gebouwen, zooals een prachtig paleis van den onderkoning, een grootsch paleis der Inquisitie, uitgestrekte magazijnen, fraaie winkels, veel kerken en kloosters, een hospitaal enz. De haven, door vestingwerken beveiligd en een der ruimste en beste van geheel Indië, hleeft, vooral nadat de Portugeezen Malaka verloren hadden, het middelpunt van een rensachtigen handel. Al de bezittingen van Portugal, van Kaap de Goede Hoop tot aan Macao in China, waren onderworpen aan de heerschappij van den onderkoning van Goa, en het gezag van de rechtbank der Inquisitie strekte zich uit over alle Portugeezen in Indië en over alle inboorlingen, die den Christelijken godsdienst hadden aangenomen, doch niet over den onderkoning, den aartsbisschop-primaat en zijn vicaris. Maar al die glans was reeds na 1 $\frac{1}{2}$ eeuw verdwenen; de oorzaak hiervan lag in de handelingen der Jezuiteten en der Inquisitie, in een onvoorzichtige vermenging der lagere Indische kasten en in de veroveringen der Nederlanders en Engelschen. De ondergang der stad werd bovendien bevorderd door het verergeren van het reeds ongunstige klimaat en door een besmettelijke ziekte, welke er in den aanvang der 18de eeuw uitbarstte en de inwoners aanspoorde, om de oude stad te verlaten en een nieuwe te stichten. In 1763 verplaatste de onderkoning zijn zetel naar Pangani, en niet lang daarna werden de Jezuiteten verdreven, de kerken en kloosters verwoest. Het oude Goa is thans een bouwval met een 30-tal gebouwen, vervallen kloosters en kerken, die

nog door monniken en nonnen worden bewoond.

Goajira is de naam van het noordelijkste schiereiland van Zuid-Amerika, ten W. van de Golf van Maracaibo, 12000 v. km. groot. Het wordt van de Sierra Nevada de Santa Maria door groote grasvlakten gescheiden en is in de vulkanische Sierra Macaira 858 m. hoog. De knsten zijn zandig en hebben in het N. W. de ankerplaatsen Bahia Honda en El Portete, in het O. Laguna da Tucacas en Cojoro. Uitgevoerd worden hont en huiden. Sedert 1891 behoort het aan Columbia. De hoofdstad is Rio Hacha. Het schier-eiland wordt bewoond door de Goajiro's, een Indiaansche stam van ongeveer 30000 zielen. Zij houden zich bezig met landbouw en veeteelt, gebruiken behalve vuurwapenen ook somtijds vergiftige pijlen en zijn uitmuntende ruiters en schutters. Wel bestaat er veelwijverij, maar geen man heeft meer dan 2 vrouwen, een voor het handwerk en een voor de huishoudelijke bezigheden. Zij zijn goed gebouwd, vooral de vrouwen. Kleeding en hutten zijn eenvoudig, hoewel men veel van opschik, tatoneren enz. houdt.

Gobat, *Samuel*, een Anglikaansch bisschop te Jeruzalem, werd geboren den 26sten Januari 1799 te Cremline in het Zwitsersche Münsterthal, ontving zijn opleiding in het zendelingengesticht te Bazel, leefde te Parijs en te Londen om zich te oefenen in de kennis der Oostersche talen, vertrok in 1826 als zendeling naar Abhessinië, maar moest wegens den aldaar woedenden burgeroorlog, drie jaar te Kairo blijven. In 1830 bereikte hij de Abhessinische bergstreek, waar hij het vertrouwen der opperhoofden verwierf. Hij keerde vervolgens naar Engeland terug, herhaalde in 1835 zijn tocht naar Abhessinië, werd daarna geplaatst aan het hoofd van een zendelingengymnasium te Malta en werd in 1846 bisschop van Jeruzalem, waar hij met ijver het Evangelie verkondigde, ziekenhuizen, scholen en Anglikaansche gemeenten stichtte en den 11^{den} Mei 1879 overleed.

Göbel, *Jean Baptiste Joseph*, bisschop van Parijs, werd geboren te Thann in den Opper-Elzas den 1sten September 1727, ontving zijn opleiding te Rome en werd in 1772 tot bisschop van Lydda in partijs infidellum en tot suffragaan van den vorst-bisschop van Bazel benoemd. In die betrekking werd hij in 1789 als afgevaardigde der geestelijkheid naar de Algemeene Staten te Parijs gezonden en kon er zich zoo goed vereenigen met de nieuwe constitutioneele denkbeelden, dat de Nationale Vergadering de bissdommen Parijs, Hante-Marne en Rhin aan zijn zorg toevertrouwde. Nu vestigde hij zijn zetel te Parijs, bezocht de samenkomsten der revolutionnaire clubs en legde den 7^{den} November 1793 met 13 van zijn vicarissen zijn geestelijke waardigheid neder. Hij werd tegelijk met *Chamette* in hechtenis genomen en den 13^{den} April 1794 gegnollotineerd.

Göbel, *Karl Christoph Traugott Friedemann*, een Duitsch scheikundige, werd geboren den 21sten Februari 1794 te Niederroszla bij Weimar, was eerst te Eisenach apothekersleerling, legde zich vervolgens toe op de natuurkundige wetenschappen, huurde er in 1818 de Hofapothek, vestigde er zich het volgende jaar als privaatt-

doent en stichtte er een bloeiend pharmaceutisch-chemisch instituut. Hij schreef: „Grundlinien der pharmaceutischen Chemie und Stöchiometrie“ (1821; 3de druk, 1840), „Arzneimittelprüfungslehre für Vorlesungen und zum Unterricht für junge Pharmaceuten“ (1824), waarna de regering hem belastte met het toezicht op al de apotheken in het groothertogdom Weimar, en „Die pharmaceutische Waarenkunde“ (2 dln., 1827—1834). In 1834 deed hij een wetenschappelijke reis, door hem beschreven in zijn: „Reise in die Steppen des südlichen Russlands“ (2 dln., 1838), welke hem den grooten Demidowschen prijs van de Russisch-Keizerlijke Academie van Wetenschappen bezorgde. In 1839 werd hij staatsraad en schreef: „Grundrissen der Pharmacie“ (4 dln., 1843—1847) en „Ueber den Einfluss der Chemie auf die Ermittlung der Völker der Vorzeit“ (1842). Hij diende als raadsman bij het bouwen eener inrichting tot vervaardiging van kunstmatige minerale wateren te Riga, leverde een „Beschreibung des Seebades bei Pernau“ (1854), bezocht in 1846 en 1847 bij herhaling Rusland, om er proefnemingen met het door hem uitgevonden schietkatoen te besturen, gaf in 1846 een „Agrikulturchemie für Vorträge auf Universitäten“ in het licht, werd in 1848 benoemd tot hoogleraar in de scheikunde te Dorpat en overleed aldaar den 27sten Mei 1851.

Gobelet is de naam van een bekor of bokaal op hoogen of lagen voet met goud, verguld zilver, of glas. In den kunsthandel heeft deze benaming betrekking op bekens uit de Middeleeuwen en de 16de—18de eeuw.

Gobelins is de naam van munttapijten, aldus genoemd naar *Jean Gobelins*, een wolvenver, die in het midden der 15de eeuw aan de beek Bièvre te Parijs een ververij stichtte en binnen korten tijd een aanzienlijk vermogen verwierf. Zijn zoon *Philibert* en zijn kleinzoon hieven met goed gevolg de zaak voortzetten, en hun grondbezit werd zoo groot, hun firma zoo beroemd, dat een aldaar aanwezige beek ook nu nog „La rivière des Gobelins“ heet. Hun opvolgers, die den geslachtsnaam van *Cawaye* droegen, bepaalden zich niet bij de wolvenverij, maar verbonden daarmede een tapijtweverij. Zij werden opgevolgd door een Nederlander, *Gluck* genaamd, die de Hollandse wijze van scharlakenverven naar Frankrijk overbracht. Zijn fraaie voortbrengselen trokken de aandacht van minister *Colbert*, die de nijverheid in Frankrijk zooveel mogelijk bevorderde, en op raad van zijn eersten minister besloot *Lodewijk XIV* den grond te koopen, waar in 1662 de tegenwoordige gobelinfabriek werd opgericht. Er werden woningen gebouwd voor kunstenaars en werklieden, werkplaatsen geopend voor het slijpen en zetten van juwelen, voor het horlogemaken, voor draai- en heeldhoutwerk enz.; men verhef deze zaak tot een koninklijke inrichting, waarover in 1667 het toezicht werd opgedragen aan den Hofschilder *Lebrun*. In 1694 moesten echter alle werkplaatsen, behalve die voor tapijten, gesloten worden, hoewel de hooge prijs dezer voortbrengselen en de lange tijd, dien zij vereischten, verhinderden, dat zij handelsartikelen werden. Men beschouwde ze echter als iets roemrijks voor Frankrijk en

bleef ze vervaardigen op kosten van den Staat. De munttapijten, met schilderstukken naar de doeken van Fransche en Italiaansche meesters voorzien, versierden de koninklijke kasteelen of werden als geschenken aan vreemde vorsten of hun gezanten en aan hooge staatsambtenaren gezonden. De latere koningen hieven deze inrichting nit hetzelfde oogpunt beschouwen en hielden haar in stand.

De vervaardigers dezer kunstprodukten kan men niet gelijkstellen met gewone fabriekarbeiders, want van jonga af hebben zij de zeer ingewikkelde kunst van het tapijtweven geleerd, waarom zij ook op zekeren leeftijd een pensioen ontvingen van den Staat. Zij verrichten alles, wat tot het maken der gobelins behoort, namelijk zij vlechten de schering (*chaîne*), spannen ze op het weefgetouw, brengen het geschilderde tafereel op de schering over en kiezen de noodige kleuren van wol. Bij het weven is de werkmans gezeten tusschen het weefgetouw en het patroon, met het gelaat naar het licht gekeerd, terwijl het werktoestel tusschen hem en de ramen der werkplaats is neergezet. De wol, die voor inslag moet dienen, heeft hij op kleine spoelen in een mand naast zich staan. De draden verschaffen hem alle mogelijke kleuren en schakeeringen, die zoo weinig van elkander verschillen, dat alleen een geoefend oog ze kan onderscheiden, waarom men de tapijten van zeer nabij moet beschouwen, om te zien, waar de eene kleur in de andere overgaat. Zoodra hij een nieuwe kleur noodig heeft, breekt hij den draad den draad af, en zoekt in de mand naar het passende spoeltje. De gobelinwever werkt slechts op één plek, zoodat somtijds 2 of meer werklieden bezig zijn met het voltooiën van hetzelfde tapijt. Zij aanschouwen hun werk steeds van de achterzijde, zoodat zij hun plaats moeten verlaten om zich naar de voorzijde te begeven, wanneer zij de werking der gekozen kleuren willen beoordeelen. Omdat de tapijtwever slechts een klein gedeelte in gereedheid brengt, neemt hij de fijnste kleurschakeeringen waar, zoodat de gewezen kopie door de glansrijke kleuren der wol oppervlakkig de beste schildert in olieverf nog overtreft. Tronwens een bekwaam en vaardig tapijtwever heeft 3 of 4 jaar noodig, om een tafereel van middelbare grootte op een tapijt over te brengen. Men heeft 2 soorten van gobelins, namelijk de *haute lisse* en de *basse lisse*. Eerstgenoemde soort, welke wij beschreven hebben, wordt bewerkt bij een verticalen, de andere soort bij een horizontalen stand der schakeering. Deze laatste levert echter minder fraaie tapijten en is niet meer in gebruik.

Een soortgelijke tak van nijverheid, in 1604 door *Maria de' Medici* in Frankrijk aangekweekt en door bijdragen uit de schatkist gesteund, was eerst in het Louvre geplaatst, werd daarna overgebracht naar Chailiot in een vroegere zeepziederij, waarom men hem met den naam van *savonnerie* bestempelde, en werd in 1826 met de fabriek der Gobelins vereenigd. De schering der savonnerietapijten is eveneens loodrecht geplaatst, maar dubbel. Elke tiende draad verschilt van de 9 voorgaande en komt overeen met de lijnen der op het model getrokken kwadraten. Deze vormen voor den tapijtwever het eenig richtsnoer. Hij

is geplakt met den rug naar het licht, bewerkt den rechten kant van het tapijt en zit vóór het weefgetouw en vóór het daarboven opgehangen patroon. Hij werkt op de wijze der fluweelwevers met naalden, welke de dikte hebben van een stroohalm en aan het eene niteinde plat en scherp zijn, zoodat zij bij het doorhalen insnijdingen maken in de draden der schering en pluis vormen, dat vervolgens met een schaar geëffend wordt. De wollen draad is samengesteld uit 6 of zelfs 7 draden van verschillende nuances, die weinig van elkander verschillen. De rangschikking dezer nuances vereischt een ongemeene bedrevenheid van den wever, die er als het ware mede schildert, evenals de schilder met zijn penseel. Een savonnerietapijt is zeer dik en wollig; het overtreft de Perzische tapijten in volkomenheid van teekening en kleur. Het is voor den vloer bestemd, vereischt een arbeid van 5 tot 10 jaar en kost gewoonlijk 70- tot 150 000 francs. Het aantal tapijtwerkers is klein en wordt op dezelfde wijze bezoldigd en gopensionneerd als de vervaardigers van muurtapijten.

Behalve de „Galerie des Gobelins“, een verzameling van oude muurtapijten, in 3 zalen opgehangen, vindt men bij de fabriek een groot magazijn voor de verschillende soorten van gekleurde wol, verder onderscheiden vertrekken, bestemd voor het geven van onderwijs in het teekenen en weven, alsmede een atelier voor het aanhechten der gobelins. Een vrij groot aantal leerlingen uit het buitenland maakt gebruik van de teekenschool, die de beginselen van het teekenen, de studie naar de antieken en die naar het levend model omvat. Sommigen leeren er ook het pastelteekenen en het schilderen met olieverf. Het atelier voor het aanhechten dient om de verschillende afgewerkte gedeelten van een nieuw muurtapijt samen te voegen, of ook om de versleten of herdorren gedeelten van oude muurtapijten te herstellen. De aanhechter verricht met de naald, wat de wever met de spoel volbrengt. Eindelijk is met deze fabriek een werkplaats voor wolwerverij verbonden. Zij is gesteld onder het opzicht van een scheikundige, die een jaarlijkschen cursus houdt over toegepaste chemie en een tweejarigen over de kleuren.

Gobert, *Napoléon*, baron, de stichter van den *prix Gobert*, geboren in 1807, was de zoon van generaal *Jacques Nicolas Gobert*, een Fransch generaal (1760—1808), en een peetkind van *Napoleon*. In het bezit van een groot vermogen, begaf hij zich reeds vroeg op reis en nam later deel aan de Julirevolutie van 1830. In zijn testament van den 24^{den} Mei 1833 benoemde hij tot voornamesten erfgenamen de Fransche Academie, die jaarlijks twee prijzen van 10 000 francs elk, moet toekennen aan de beste werken over de geschiedenis van Frankrijk; den eenen prijs moet de Academie, den anderen de „Académie des Inscriptions“ nitreiken, en wel zoodanig, dat de schrijver van het beste werk 9 000, van het daarop volgende 1 000 francs krijgt. *Gobert* overleed in 1837 te Kaïro.

Gobi of *Ghobi*, in het Mongoolsch *Sjamo* (Zandzee), is de Chineesche naam voor de oostelijke helft van de hoogvlakte Hanhai, die zoowel volgens *Richtshofen* als volgens Chineseesche bronnen vroeger door een binnenzee bedekt is geweest.

Zij strekt zich tusschen 48° en 37° N.Br. ongeveer 3500 km. van het Z.W. naar het N.O. uit en omvat het zuidelijk deel van Mongolië. In het Z. en N. is de woestijn scherp begrensd, hoewel de bodem nergens steil rijst; in het O. wordt de grens tusschen 114½° en 119° aangenomen, in het W. in de lijn Chami-Ansi, tusschen 94° en 96° O.L. In het N. ligt zij gemiddeld 800 m., in het Z. 1000 m. boven den zeespiegel; het laagste gedeelte (600 m.) ligt op 44° N.Br. en 112½° O.L.v.Gr. De Gobi verdient streng genomen niet den naam van een woestijn, daar zij volstrekt geen eentonige, gelijkvormige vlakke is. Tusschen golvende, parallel van het O. naar het W. loopende hoogterngen strekken zich min of meer groote leem- en kiezelsteppen nit; zandvlakten vindt men slechts op enkele plaatsen. In het W. vond *Futterer* een gemiddeld 1800—1900 m. hooge, nit onde gesteenten bestaande zone, die in het Z. door een 1000—1400 m. hooge, in het N. door een minder dan 1500 m. hooge depressie begeleid wordt. Aan den noordrand (Oerga. 1500 m.) is de gemiddelde jaarlijksehe temperatuur — 2,5°, Januari — 26,7°, Juli + 17,7°, te Siwantse (1190 m.) respectievelijk + 2,8°, — 16,7°, + 19,3° C. De overgang van de groote koude tot de hitte in het voorjaar is zeer snel. De bevolking en neerslag zijn (vooral in den herfst en winter) zeer gering; Oerga heeft een neerslag van 250 mm. 's jaars. In de koude jaargetijden heerschen dikwijls ijzige N.W. stormen. Daar de Gobi geen hooge randgebergten heeft, is er niet veel water. De kleine, alle uit het Z. afkomstige riviertjes monden uit in een der talrijke zontmeertjes der zuidelijke zone, zoals de Edsingol en Sobomor. Geheel zonder vegetatie zijn slechts zeer weinig gedeelten, hoewel bosschen geheel onthreken. De Gobi is een steppengebied, dat in de warme jaargetijden met laag gras, eenjarige kruiden, dikwortelige heesters, doornige halfstruiken en bolgewassen bedekt is. Het meest komen voor *Chenopodiaceen* en *Salsolaceen*, waaronder *Haloxylon ammodendron* en *Argophyllum gobicum* met eetbaar zaad. Een hoog gras, *Lasiagrostis splendens*, groeit in de dalen. De hier en daar voorkomende hoornen zijn den Mongolen heilig. Ook de fanna is arm. Een eigenaardige woestijnbewoner is het wilde paard (tarpan), in het W. ook de wilde kamel. Verder wordt de steppen bewoond door hazen, vossen, wolven, kleine knaagdieren, zandhoenders en andere steppenvogels. Een gezeten bevolking vindt men alleen aan de randen bij China. De woestijn wordt bezocht door Mongolen met hun groote kudden; zij wonen in tenten. Karavanen wegen loopen door de Gobi tusschen China en N. Azië, o.a. de oude Siberische theeweg, welke echter zijn betekenis geheel verloren heeft. Eerst de ontdekkingsreizen der allerlaatste jaren hebben de Gobi nauwkeuriger leeren kennen. De ondsche berichten omtrent deze landen zijn die van *Gerbillon*, pater der Jeziëten, die er in 1688 tot 1689 acht zendingsreizen volbracht, die van den Nederlander *Evert Yabrandz*, *Idea* (1692—1694) en die van *Lorenz Lange*, die op iast van *Peter den Groote* een reis deed naar Peking. (Zie verder *Azië, Ontdekkingsgeschiedenis*).

Gobiidae. (*Grondele*) is de naam van een familie van kleine, meestal zeevisschen, die talrijk

op de kusten van alle gematigde en tropische zeeën voorkomen. Zie verder *Grondels*.

Gobineau, Joseph Arthur, graaf de, een Fransch diplomaat en schrijver, geboren te Ville d'Array bij Parijs den 14^{den} Juli 1816, werd in 1851 legatie-secretaris te Bern en in 1855 in Perzië, in 1859 keizerlijk commissaris in Noord-Amerika, in 1861 gezant in Perzië, in 1864 te Athene, vervolgens te Rio de Janeiro, daarna te Stockholm en woonde sedert 1877 te Parijs. Hij overleed te Torijn den 13^{den} October 1882. Van zijn wetenschappelijke werken noemen wij: „Essai sur l'inégalité des races humaines” (2 dln., 2de druk, 1884), „Les religions et les philosophies dans l'Asie centrale” (2de druk, 1900), „Trois ans en Asie, de 1855 à 1858” (1859), „Traité des écritures cunéiformes” (2 dln., 1864), „Histoire des Perses d'après les auteurs orientaux, grecs et latins” (2 dln., 1869) en „La renaissance. Scènes historiques” (1877). Van zijn belletristische werken noemen wij: „Les Pléiades” (1874) en „Nouvelles asiatiques” (1876). In 1894 is in Duitschland een Gobineau-vereeniging opgericht met het doel voor de verspreiding der wetenschappelijke werken van den in zijn vaderland bijna vergeten geleerde werkzaam te zijn. Uit zijn nalatenschap gaf *Schemans* de tragedie „Alexandre le Macédonien” (1901) uit.

Gobio suviatilis (*Grondel*). Zie *Karper-vischen*.

Gobir, een Hanssa-staat op de grens van de Sahara en Soedan, ligt ten N. van Sokoto en Katsena en ten Z. van Air. Hij heeft een bevolking, die de edelste elementen van het Hanssarok moet bevatten, en was het nitgangspunt van den opstand onder scheik *Oethman dan Fodio*. In den oorlog, dien sedert 1807 de Foelbe tegen de Gobir voerden, moeten negen koningen gesneveld zijn, de rest der overwonnenen trok naar Tsubiri terug (Zuid-Air), van waaruit zij nog steeds de Foelbe bedreigen.

Gobius, Otto Willem, geboren op het kasteel te Montfoort den 1sten December 1758, werd aanvankelijk voor den koophandel bestemd, doch trad weldra in zeedienst, werd in 1779 tot luitenant bevorderd en benoemd tot tweeden officier op het fregat „Den Briel”, waarmede hij den 30^{den} Mei 1781 vóór de Straat van Gibraltar het gevecht tegen de Engelschen bijwoonde, diende achtereenvolgens op „de Wassenaer” en „de Hercules”, en ontving in 1784 het bevel over den kottor „de Panther”, waarmede hij onderscheiden tochten deed naar de Fransche havens, Madeira en West Indië. In 1787 stelde de stadhouder hem aan tot kapitein ter zee bij het College der Admiraliteit van de Maas, waarna hij als tweede kapitein op het schip „Centaurus” onder kapitein *t Hooft* een reis deed naar de Middellandsche Zee. In 1791 werd hem het bevel toevertrouwd over het fregat „Den Briel”, en toen bij hij het overbrengen van troepen naar Suriname daarmede schipbreuk leed op de Engelsche kust, werd hij als commandant geplaatst op het fregat „Castor”, waarmede hij een reis deed naar de Middellandsche Zee, waar de Dey van Algiers met hem vredesonderhandelingen aanknoopte.

Bij de omwenteling van 1795 nam *Gobius* ont-

slag, doch werd in 1805 geplaatst bij het ministerie van Marine en in 1808 tot chef de bureau en in 1809 tot ridder van de orde der Unie bevorderd. Bij de inlijving van ons land in het Fransche Keizerrijk werd hij belast met de directie van de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam, doch werd in 1811 op pensioen gesteld en in 1813 met de orde der Réunion versierd. Verder benoemde men hem tot maire van Montfoort en na de omwenteling werd hij bevorderd tot schout-bij-nacht en tot directeur en commandant der Marine te Vlissingen, in 1817 tot vice-admiraal, terwijl hij hetzelfde jaar de orde van den Nederlandschen Leeuw kreeg.

Voor al tijdens de Belgische omwenteling, met het opperbevel over Vlissingen en over de zee-macht op de Schelde belast, gedroeg hij zich met beleid en moed, zoodat hij in 1831 benoemd werd tot commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw, in 1840 tot grootkruis van dezelfde orde en in 1841 tot luitenant-admiraal. Hij overleed te Vlissingen den 2^{den} Januari 1848.

Gobius, Isaäk Jan Werner, een jongere broeder van den voorgaande werd geboren op het kasteel te Montfoort omstreeks het jaar 1761. Hij nam dienst bij de marine, werd weldra kapitein, en vertrok als zoodanig onder kapitein *Staringh* naar Insulinde, het bevel voerende over de brik „Merkur” van 16 stukken. Bij Batavia aangekomen, werd hij, met kapitein *Hartman*, bevelhebber op „de Bolona”, naar Ternate gezonden. In 1791 vertrok hij naar Banda, om er bij het dempen van den opstand behulpzaam te zijn. Hierbij echter kreeg hij een gevaarlijke wonde in het rechter dijbeen, zoodat hij weldra bezweek.

Gobius, Hendrik Antonie, een zoon van *Otto Willem*, werd geboren op het kasteel te Montfoort den 17^{den} September 1799 en ontving zijn opleiding aan de academie voor artillerie en genie te Delft. In 1817 als tweede luitenant bij het 2de bataillon veldartillerie geplaatst, werd hij weldra bevorderd tot kapitein, was in dien rang werkzaam aan de academie te Breda, werd in 1846 majoor en inspecteur van de artillerie der marine, in 1854 luitenant-kolonel van den staf der artillerie, in 1857 kolonel en commandant van het 2de regiment vestingartillerie te Breda en overleed aldaar den 16^{den} Juli 1857. Als belooning voor zijn nitrvinding van percussieloten voor grof geschut aan boord der schepen, werd hij in 1843 benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, waarna hij in 1849 nog versierd werd met de Belgische Leopoldsorde.

Gobius minutus (*Grondel*). Zie *Grondels*.

Goblet, Albert Joseph, graaf van *Alciella*, een Belgisch generaal, geboren te Doornik den 26sten Mei 1790, ontving zijn opleiding aan militaire scholen in Frankrijk en trad in 1811 als officier der genie in Franschen dienst, nam deel aan den veldtocht in Spanje en klom weldra op tot kapitein. Na den val van *Napoleon* werd hij geplaatst bij het Nederlandsche leger, streed bij Waterloo, werd toegevoegd aan het korps ingenieurs en bestuurde den bouw der vestingwerken van Nieuwpoort en Meeuwen. Daar hij zich bij het nitbarsten van de Belgische omwenteling van 1830 aan de zijde der opstandelingen voegde,

werd hij door het Voorloopig Bewind bevorderd tot kolonel directie-generaal van het korps ingenieurs en kort daarna tot oorlogscorrespondent-generaal. Daar men hem echter verdacht van heugstijging der Oranjepartij, werd hij genooddaakt in Maart 1831 de portefeuille van Oorlog, hem door den Regent toevertrouwd, neder te leggen. Niet lang daarna echter koos Doornik hem tot lid van de Kamer van Vertegenwoordigers, waarna koning *Leopold* hem benoemde tot inspecteur-generaal van de vestingen en van het korps ingenieurs, en, nadat hij als Belgisch gevolmachtigde de Conferentie te Londen had bijgewoond, in 1832 tot minister van Buitenlandsche Zaken. De gevolgen zijner staatkunde waren de dwangmaatregelen tegen ons land en de Conventie van 21 Mei 1833, welke aan België een voor zijn nijverheid hoogst weldadig status quo waarborgde. Intusschen werd hij niet herkozen als volksvertegenwoordiger, zoodat hij den 27sten December 1833 zijn portefeuille nederlegde en als gezant naar Berlijn vertrok, waar hij werkzaam was van 1 Februari tot 31 Mei 1834. In 1837 ging hij in die betrekking naar Lissabon, waar hij gedurende den opstand aan koningin *Maria da Gloria* belangrijke diensten bewees, zoodat zij hem tot graaf van *Alviella* bevorderde. In 1839 keerde hij terug naar Brussel en werd er minister van Staat zonder portefeuille, terwijl hij in dat jaar van 15 Juli tot 13 November den gezantschapspost bekleedde bij onderscheiden kleine Duitse Hoven. Onder het ministerie *Nothomb* (1843) werd hij weder met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken belast, maar trad af in 1845 bij de vorming van het clericaal kabinet *Theux*. Den 14^{den} Maart 1854 als luitenant-generaal op pensioen gesteld, hield hij zich sedert dien tijd met politiek en historisch arbeid bezig. In 1863 verscheen zijn boek: „Des cinq grandes puissances de l'Europe, dans leur rapports politiques et militaires avec la Belgique. Une mission à Londres en 1831” en in 1864 gaf hij uit: „Dix-huit mois de politique et de négociations se rattachant à la première atteinte portée aux traités de 1815”. Zijn in 1858 ingediende ontwerpen tot versterking der vesting Antwerpen werden aangenomen. *Goblet* overleed den 5^{den} Mei 1873.

Goblet d'Alviella, Eugène, graaf, een Belgisch geleerde en staatsman en kleinzoon van den voorgaande, geboren den 10^{den} Augustus 1846, werd in 1890 lid van de Belgische Academie, in 1894 hoogleraar in de godsdienstgeschiedenis te Brussel en was van 1874—1878 in de Kamer, van 1892—1894 en sedert 1900 in den Senaat een der leiders van de liberale partij. Behalve den roman „Partie perdue” (1877) schreef hij op verschillende gebieden: „L'établissement des Cobourg en Portugal” (1869), „Desarmes ou déchoir” (1871), „Sahara et Laponie” (2de drnk, 1876), „Inde et Himalaya, souvenirs de voyage” (2de druk 1880), „L'évolution religieuse contemporaine chez les Anglais, les Américains et les Hindous” (1884), „Introduction à l'histoire générale des religions” (1887), „Histoire religieuse du fen” (1887), „La migration des symboles” (1891), „L'idée de Dieu d'après l'anthropologie et l'histoire” (1892), „Ce que l'Inde doit à la Grèce” (1897) en „La représentation proportionnelle en Belgique. Histoire d'une

réforme” (1900). Van 1874—1890 was *Goblet* hoofdredacteur der „Revue de Belgique”.

Goblet, René, een Fransch staatsman, werd geboren den 26sten November 1828 te Aire sur la Lys, studeerde in de rechten, vestigde zich te Amiens als advocaat en behoorde er tot de stichters van het vrijzinnige blad: „Le Progrès de la Somme”. Na den val van het keizerrijk werd hij den 7^{den} September 1870 benoemd tot procureur-generaal bij het Hof van Appel te Amiens. Den 2^{den} Juli 1871 werd hij gekozen tot lid der Nationale Vergadering, waar hij zich aansloot bij de gematigd-republikeinsche partij en zich onderscheidde als redenaar. In 1877 werd hij lid van de Kamer van Afgevaardigden, voegde zich bij de linkerzijde en werd in Februari 1879 tot onderstaatssecretaris bij het departement van Justitie benoemd. Onder *Freycinet* belastte hij zich den 31sten Januari 1882 met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken, maar moest den 29sten Juli, na den val van *Freycinet*, aftreden. In het Kabinet-*Brisson* (6 April 1885) nam hij de portefeuille van Onderwijs, die hij in dat van *Freycinet* (Januari 1886) behield. Zijn optreden tegen de clericalen, speciaal zijn nieuwe schoolwet, die de lagere scholen aan de geestelijkheid onttrok, maakte hem bij de radicalen gezien. Na *Freycinet's* val (December 1886) werd hij minister-president en minister van Binnenlandsche Zaken, doch trad in Mei 1887 af, omdat hij het met de Kamer over bezuinigingen niet eens kon worden. In het kabinet-*Floquet* (3 April 1888) belastte hij zich met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken en trad met dit kabinet in Februari 1889 af. Bij de verkiezingen in dat jaar werd hij niet herkozen, doch hij was, nadat hij sedert Mei 1891 in den Senaat gezeten had, van 1893—1896 weer lid der Kamer, waar hij de leider der socialistische radicalen was. Hij overleed den 13^{den} September 1905.]

Goch, een stad in het Pruisische distrikt Düsseldorf, ligt aan de Niers, aan de spoorlijnen Kelen-Zevenaar en Boxel-Wezel en telt (1905) 10232 inwoners. De stad heeft 4 kerken, waaronder een uit de Middeleeuwen, een onderwetsche steenen poort, 2 weeshuizen, margarine-, sigaren- en schoenfabrieken, de „Niederrheinische Oelwerke”, leerlooierij, hierhouwerij, stoommehelfabrieken, enz.

Goch, Johannes van, eigenlijk *Johann Pupper*, een voorlooper der Hervorming, werd gebore Goch in den aanvang der 15de eeuw, stichtte in 1451 te Mechelen een diaconessenhuis, dat hij als rector bestuurde en overleed den 29sten Maart 1475. Van zijn geschriften noemen wij: „De libertate christiana” (1521). „Dialogus de quatuor erroribus circa legem evangelicam exortis et de votis et de religionibus facitibus” en „Epistola apologetica” uitgegeven door *Cornelius Grapheus* te Antwerpen. Als een vijand van de philosophie, in het bijzonder van de scholastiek, legt hij den nadruk op het in liefde werkzaam geloof. Hoewel hij de Evangelische vrijheid en de noodzakelijkheid van het teruggaan der theologie op de Heilige Schrift verdedigt, erkent hij toch in de verklaring daarvan het gezag der Kerk, evenals hij het priesterschap en het reine ordeleven hoog houdt.

Gockinga is de naam van een oud Groningsch geslacht.

Gockinga, Eolt of Elde, gevestigd op zijn sterk kasteel te Oosterhoek, had als aanhanger der Vetkoopers aan de burgeroorloven deel genomen, maar in 1399 met de Staten van Groningen en met de stad Groningen een verdrag gesloten, waarbij hij beloofde, de wetten des lands te zullen eerbiedigen. Hierna werd niet voldaan en *Eolt* voor den gewonen rechter gedagvaard. Om verdere dreigende gevolgen te ontwijken, voldeed hij aan alles, wat men van hem eischte. Zelfs slechte hij de wallen, dempte gedeeltelijk de gracht, dankte de krijgslieden af, deed zelfs het aanbod om zijn kasteel in handen te geven van zijn tegenstanders en zelf als gijzelaar naar Groningen of Appingedam te gaan. Nadat hij al die aanbiedingen gedaan had, werd den 29sten April 1401 nogmaals een overeenkomst gesloten, volgens welke hij zich rustig zou houden, aan de wetten gehoorzamen en zijn bezetting naar believen kiezen. Tot waarborg van de nakoming dezer belofte moest hij binnen 8 dagen zijn zoon als gijzelaar naar Groningen zenden, en daar deze zich toen te Westerwolde bevond, zou voorloopig *Tamme Gockinga* zijn plaats vervangen. Na begaf zich *Eolt* naar Westerwolde om zijn zoon naar Groningen te brengen, doch tijdens zijn afwezigheid trokken de Oldambtster boeren bijeen, belegerden het slot en eischten het op. De moeder van *Eolt*, die zich op het kasteel bevond, weigerde zich over te geven. Ternaarwernood konden *Eolt* en zijn zoon onder begunstiging der dijnsteris op het kasteel terugkeeren. Eerstgenoemde zond boden naar Groningen, om te klagen over het geweld, dat hem na het sluiten van het verdrag werd aangedaan, maar geen van hen ontsnapte aan de banden der belegeraars. Dezen echter maakten weinig vorderingen, en daar zij geen kans zagen het sterke slot te veroveren, rooiden zij het gond en silver nit de kerken en zonden het naar Groningen met verzoek om hnp. De Groningers verschenen met gescht, zoodat de sterkte weldra bezwijken moest. De bezetting werd gedeeltelijk vermoord en in de gracht verdronken, gedeeltelijk van alles beroofd, het kasteel gesloopt en de gracht geheel gedempt, terwijl *Eolt* en zijn zoon geboeid naar Groningen gebracht werden. Eerst in 1405 hij het bestand met den bisschop van Utrecht werd hij op vrije voeten gesteld, doch men achtte die verovering zulk een belangrijke gebeurtenis, dat het besluit genomen werd daaraan jaarlijks een gedenktag te wijden.

Gockinga, Eppo, een zoon van den voorgaande, geraakte reeds vroeg met zijn vader in den kerker te Groningen en erfde den haat van dezen tegen de stad. Hij was in 1434 hoofdling van het Oldambt, woonde te Zuidhoek en nam in dat jaar deel aan den zoen, die tusschen Groningers en Hamburgers gesloten werd. Dit bestand liep in 1436 ten einde. *Eppo* geraakte in twist met *Detmar Rengers*, een ijverig voorstander der stad Groningen, en deed al het mogelijke, om den handel van Groningen te benadeelen, terwijl hij zich sterk gevoelde door zijn bondgenootschap met den machtigen *Edsard Cirksema*, met wiens znater hij gehuwd was. Nadat tusschen hem en de Groningers een verbond gesloten en ook weder verboden was, belegerde laatstgenoemde hem op zijn slot te Zuidhoek (1438). Deze sterkte moest zich

weldra overgeven, doch door tusschenkomst van *Cirksema* werden aan *Eppo* zijn bezittingen teruggegeven, zoodat hij rustig kon leven tot aan zijn dood (1444), waarna de Groningers zijn weduwe, *Frouwe Cirksema*, nit het kasteel verdreven en zich al de goederen van hun overleden tegenstander toeigenden.

Gockinga, Scato, geboren te Groningen in het jaar 1566, werd in 1595 secretaris van Gedeputeerde Staten en in 1602 raad en syndicus der Ommelanden, verder was hij in 1618 lid van de Vergadering der Staten-Generaal te 's-Gravenhage. Hij behoorde tot de gedelegeerde rechters, die vonnis velden over *Oldenbarneveldt*, de *Groot* en *Hoogerbeets*, was curator der hogeschool te Groningen en overleed in 1641.

Gockinga, Scato, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Groningen in 1624 was in 1672 afgevaardigde naar de Vergadering der Staten-Generaal, werd met gewichtige zendingen belast, deed dienst als gedeputeerde te velde en teekende in 1673 het vermaard verbond met den koning van Spanje. Hij overleed in 1691. Zijn zoon, eveneens *Scato* genaamd, overleed den 11^{den} September 1759 in den onderdom van 76 jaren als hnr-gemeester van Groningen en enrrator der hogeschool aldaar.

Gocking, Scato, tijdens de belegering van Groningen in 1672 vrandrig van het korps studenten, nam deel aan de verrassing van Koovorden en was de eerste, die daarvan bericht bracht te Groningen.

Gockinga, Scato Ludolph, geboren te Groningen in 1604, was de zoon van *Arend Ludolph Gockinga*, die als overste van een regiment voetvolk deel nam aan den slag bij Senef, volbracht eenige huitenlandsche reizen, bekleedde in zijn geboortestad onderscheiden ambten, werd er eindelijk hurgemeester en door Stad en Lande afgevaardigd naar de Vergadering der Staten-Generaal. Meermalen werd hij met gewichtige zendingen belast. In 1716 sloot hij het Barrièrtractaat. Ook was hij president-enrator der academie te Groningen. Hij overleed den 9^{den} November 1737.

Gockinga, Campegius Hermannus, geboren den 15^{den} Februari 1748, studeerde en promoveerde te Groningen in de rechten, vestigde zich er eerst als advocaat en werd in 1777 secretaris der stad en in 1797 lid van Gedeputeerde Staten. In 1802 werd hij gekozen tot lid van het Staatshewind en in 1805 tot lid der Provinciale Staten van Groningen. Koning *Lodewijk* benoemde hem tot raad van State en verriëde hem met de orde der Unie. Gedurende de Fransche overheersching was hij lid van den Departementalen Raad en na de bevrijding van ons land behoorde hij tot de Notabelen, die in 1814 de Grondwet aannamen. Hij werd vervolgens lid van de Staten-Generaal en hield er zitting tot aan zijn dood. Hij overleed den 8^{den} Januari 1823. De belangrijkste redevoeringen, door hem als lid van de Staten-Generaal gehouden, zijn in een bundel nitgegeven onder den titel: „Het tegenwoordig stelsel van belastingen in het koninkrijk der Nederlanden getoetst en een verbeterd aangewezen” (1818).

Gockinga, Joseph, geboren te Groningen den 28sten Mei 1778, studeerde en promoveerde er in de rechten, vestigde zich er eerst als advocaat

en werd in 1814 inspecteur der registratie in Groningen en Drente. In 1818 werd hij rechter van instructie bij de rechtbank te Groningen, verder vice-president, daarna president, eerst bij de rechtbank en daarna bij het gerechtshof, totdat hij in 1848 een eervol ontslag ontving. Bovendien was hij (met een tusschenpoos van 1825 tot 1827) van 1823 tot 1843 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, en later der hogeschool te Groningen en voorzitter der commissie van landbouw.

Gockinga, Campegius Hermannus, een zoon van den voorgaande en Nederlandsch rechtgeleerde, werd geboren te Groningen den 13^{den} September 1804, bezocht aldaar de Latijnsche school, studeerde er in de rechten, behaalde er als student de gouden medaille door het beantwoorden eener prijsvraag over de straf van brandmerk en promoveerde er den 19^{den} April 1826 op een dissertatie: „De doctrina Juris Criminalis incrementis inde a saeculo decimo octavo media jam parte elapsa”. Daarna bezocht hij het kantoor van den procureur mr. A. Reiger, werd secretaris van het burgerlijk armbestuur en den 19^{den} Maart 1829 griffier van de vrederechten in de beide kantons Groningen. Hij vervulde die betrekking tot 1838 en had inmiddels veel met engesteldheden, vooral met eozgietke te worstelen. In dien toestand kwam verbetering en den 1sten October 1838 vertrok hij als lid van de rechtbank naar Winschoten, werd in 1844 lid en in 1878 president van den Hoogen Raad te 's Gravenhage en overleed aldaar den 2^{den} Juni 1882. Hij was lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en van de Maatschappij van Letterkunde te Leiden, ridder en later commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw, alsmede van de orde van de Eikenkroon. Hij heeft talrijke belangrijke opstellen geleverd in de rechtgeleerde tijdschriften, vooral over het recht van beklemming.

Göckingk, Leopold Friedrich Günther von, een Duitsch dichter, werd geboren te Groningen den 13^{den} Juli 1748, studeerde te Halle in de rechten, bekleedde achtereenvolgens eenige rechterlijke en administratieve betrekkingen en werd in 1802 geheimraad van den prins van Oranje-Fulda te Fulda. In 1782 was hij door *Frederik Willem II* in den adelstand opgenomen, waarna hij *auf Daldorf und Güntherdorf* achter zijn naam voegde. Eindelijk nam hij zijn ontslag uit alle openbare betrekkingen en vestigde zich eerst te Berlijn en vervolgens te Wartenberg in Silezië, waar hij den 18^{den} Februari 1828 overleed. Zijn „Gedichte” (4 dln., nieuwe druk 1818), bevatten de „Poetische Episteln”, waaraan hooge lof wordt toegekend. Ook zijn „Sinnigedichte” (2de druk, 1778), alsmede zijn „Lieder zweier Liebenden” (3de druk, 1819) worden zeer geroemd. Verder bezorgde hij een uitgave van de „Poetische Werke” (2 dln., 1800) van *Ramler*, van „Leben und Litterarischer Nachlass” (1820) van *Nicolai* en van de „Reise nach London und Paris” (1817), van *Bretschneider*.

God. Bij den mensch bestaat de behoefte, gewekt door het besef van zijn afhankelijkheid van de hem emringende natuur of hij hoogere ontwikkeling deer het gezag der geschiedenis, om tot de meest verwijderde oorzaak dier afhankelijk op te klimmen. De natuurmensch vermoedt, dat de verschijnselen, welke hij waarneemt, vooral

de indrukwekkende verschijnselen, de openbaringen zijn van bovennatuurlijke wezens of van één machtigen geest, dien hij, naar de mate van zijn eigen geestelijke ontwikkeling, met eigenschappen toerust, welke hij aan zijn eigen voorstellingsvermogen ontleent (zie *Anthropomorphisme*). Naarmate derhalve de mensch in ontwikkeling, in kennis voortschrijdt, verkrijgt het geloof aan dien machtigen geest meer waarheid, meer diepte. Op den laagsten trap van ontwikkeling wordt diegeest enkel voorgesteld als een macht van min of meer beperkten of plaatselijken aard, bij toenemende beschaving als iets redelijks en eindelijk als een wil. Terwijl de mensch zichzelf en al wat hem omgeeft afhaakelijk gevoelt van die hoogere macht en zijn verplichting erkent, om haar te buidigen, verandert de aanvankelijke vrees voor een geheimzinnige macht in een geloof in God. De oorsprong van dat geloof is derhalve niet te zoeken in een zelfbewuste overpeinzing, noch ook in een willekeurige stelling, maar in den ingeschapen drang van den mensch, om het eneindige, dat zich in het eindige openbaart, te erkennen en daarmede gemeenschap te zoeken, om in die gemeenschap zijn eigen eneindigheid bewust te worden. De voortgang van het zinnelijk-natuurlijke tot het redelijk-zedelijke leven geeft aan dien drang een bepaalde richting en de vrome zielsverheffing verleent daaraan een zichtbaren vorm en een levenwekkenden inhoud. Macht, verstand en wil blijven in de meest-verschillende vormen der godsdienstige meeningen de grondslagen, waarop de mensch zijn godsgebruik vestigt. Met de ontwikkeling van het godsdienstig bewustzijn mag men evenwel die der godsdienstige meeningen of die van het stelselmatig godsgebruik niet verwarren, hoewel beide zeer nauw verbonden zijn. Het godsdienstig gehalte van het geloof in God kan op zeer verschillende trappen van godsdienstige ontwikkeling hetzelfde zijn. Immers het goddelijke is voor het gevoel der geloovigen geheel hetzelfde, hetzij dat gevoel zich nitstrekt over een gevoel van goden of reeds gevorderd is tot het erkennen der eenheid van God, hetzij het de godheid voorstelt in den vorm van een persoonlijk wezen of in de onpersoonlijke gedaante van eendeloze macht, wijsheid en goedheid. Doch daar het besef van Gods bestaan, hoewel in het diepst van 's menschen gemoed gelegen, steeds door prikkels van buiten moet opgewekt worden, zoo staat God aanvankelijk als het ware tegenover den mensch, totdat Hij tevens als de in ons ontspringende bron van het leven van 's menschen geest wordt erkend. Aanvankelijk brengen indrukwekkende verschijnselen buiten hem den mensch op het denkbeeld van het bestaan van een Opperwezen. Het leven der schepping wordt onwillekeurig een zinnebeeld van het leven der Godheid, of de verbeelding schept de zonderlingste gedaanten, welke zij tot Goden verheft, zoodat velerlei voorstellingen omtrent het bestaan van God zich met elkander verhinden. Eerst dan, wanneer de mensch door gedrongen is tot de kennis van de natuurlijke en zedelijke ordening der dingen, ontvangt zijn geloof in God een betere, een meer bepaalde gedaante.

Het *monotheïsme* of het geloof aan één God is nooit of nergens de oorspronkelijke vorm van

den godsdienst. Tegenover de bekrompenheid en de onzoozelheid der eudste godsdienstige denkbeelden is het Grieksche veelgodendom, door een eeuwenlange beschaving verkregen, een asomerkelijke vooruitgang. Daarenboven is den meerontwikkelden meesch de zucht eigen, en in de veelheid naar eenheid te zoeken, zoodat nit het polytheïsme allengs het monothéïsme moest te voorschijn treden. Bij alle verscheidenheid van gaven des geestes entwaart men immers in de zedelijke orde een enverbroken eenheid. De Grieksche wijsbegeerte heeft zich beijverd deze te zoeken en in woorden te brengen, doch het monothéïsme bleef daarij geknisterd in de vooroordeelen van het polytheistische volksgeloof of verloor zijn godsdienstige waarde. Het polytheïsme toch is een zekere trap van natuurgodsdienst en kan dan alleen afgeschafte worden, wanneer men den natuurdienst met velle evertuiging vaarwel zegt. Dit sien wij in de geschiedenis van het Israëlietische volk, het eenige der Ondheid, waarhij het monothéïsme de grondslag van het velksgeloof werd. De onderlinge tegenoverstelling van den geest en van de natuur heeft geleid tot het geloof aan één God, die, afgescheiden van de deschepping, boren deze verheven was, hoewel zijn bestaan als geest eerst langzamerhand erkend werd door een volk, bij hetwelk nog vele herinneringen en everlijfselen bestonden van het oud-Semietische heidendom. Volgens het gevoelen der Israëlieten bleef God, hoewel een geestelijk wezen, toch een menarch, die als afzonderlijk wezen boven den mensch was geplaatst, als een menarch, wiens daden veel ep die van een monarch nit de menschen geleken. De godsdienstige betrekking tusschen God en de menschen was ep dezen trap van godsdienstige ontwikkeling die van een uitwendig verbond, hetwelk stipte gehoorzaamheid eischte aan de voorwaarden van dat verbond, namelijk aan de Wet, en eerst zeer langzaam heeft zich het zniver geestelijke godsbegrip bij de Israëlieten ontwikkeld.

Het Christendom heeft door het geloof aan een *hemelchen Vader*, die de menschen, als naar zijn beeld geschapen en met zijn geest beziel, als zijn kinderen erkent, het godsdienstig bewustzijn tot een hooger trap van ontwikkeling gehracht. De allesvervullende God openbaart zich, volgens het Christendom, in den mensch als de hoogste en meest volmaakte liefde en roept hem tot Zijn gemeenschap, tot eenheid met Hem. De kerkleer vervormde dien éénen God in een drievoudigen, en de wijsgeeren trachtten een heping te geven van het wezen van God en redelijke bewijzen te vinden voor zijn bestaan. Waar het verstand hen in den steek liet, beriepen zij zich op het gevoel, en dit laatste apende voor hun bespiegelingen een ruim veld. Zij vonden er, naar zij meenden, in de richting, door *Spinoza* aangewezen, een enzienlijken God, de bron en oorsprong van al het bestaande, een wezen, dat zij met den naam van „het Absolute" bestempelden, doch hetwelk weinig overeenkomst had met den God des Bijbels, het voorwerp van de godsdienstige vereering der Christenen (zie *Pantheïsme*). Daarom kwamen de godgeleerden tegen de wijsbegeerte in verzet. Zij trachtten op verschillende wijzen het bestaan van een afzonderlijken God, die niet vereenigd is met het geschapene, te

handhaven. Zij vonden steun genoeg bij het volk, om de pantheïsten (de verdedigers van Gods bestaan als wereldgeest) terug te dringen, hoewel deze zich niet overwennen achtten.

Hoewel meelij het is, zich omtrent het bestaan van God te vergewissen, blijkt reeds uit de verschillende bewijzen, die men daarvoor aangevoerd en later als ontoereikend verworpen heeft. Een eerste bewijs is het *ontologische*, afkomstig van *Augustinus*; deze beweerde, dat een hoogste wezen bestaan moest, emdat men het zich kan denken. Het is later door *Descartes* en *Moses Mendelssohn* ontwikkeld. *Leibnitz*, *Clarke* en *Wolf* beriepen zich op het *kosmologisch* bewijs, namelijk op de wet van oorzaak en gevolg. Onze rede kan zich niets zonder oorzaak voorstellen; derhalve moet zij opklimmen tot een eerste oorzaak (*prima causa*), tot de bron van alle dingen, namelijk tot God. Vervolgens poogde men het bestaan van God te bewijzen door middel van het *physico-theologisch* bewijs, entleend aan de doelstige en hoogst veertreffelijke inrichting van de geheele natuur, welke getuigenis geeft van een vast plan, dat vooraf ontworpen moet zijn door een wezen, dat in het bezit is der hoogste wijsheid. Eindelijk verscheen *Kant* met het *morele* bewijs, gevestigd op het bestaan eenner zedelijke werelderde, op het innig verhand tusschen geluk en deugd, daar zulks ons de overtuiging geeft, dat de machtige oorzaak van dit alles zelf een verheven zedelijk wezen moet zijn.

Men dient alzoo te erkennen, dat het bestaan van God tet nn toe niet vatbaar is voor een bewijs in den gewoen zin van het woord, maar een zaak is van geloof, en dat het dit geloof zoo weinig aan goede gronden ontbreekt, dat men het een *redelijk* geloof mag noemen. Verder is het een onloochenbare waarheid, dat de voorstelling van God aanmerkelijk verschilt op verschillende trappen van menschelijke ontwikkeling. Op zeer lagen trap werden natuurnverschijnselen of bepaalde voorwerpen als goden of openbaringen der goden beschouwd. Vervolgens acht men die verschijnselen en voorwerpen enkel zinneheelen van machtige wezens, waarna men zich van deze laatste wederom hoogere voorstellingen vormt. Daarna zoekt men in die verscheidenheid eenheid te brengen, door één wezen aan het hoofd te plaatsen der anderen, of eindelijk door dit wezen als den éénen God te beschouwen. Men scheidt dien God aanvankelijk af van de wereld, doch eindelijk verhindt men Hem daarmede door de menschen als Zijn kinderen met Hem te vereeigen. Eindelijk merken wij nog op, dat onze voorstellingen van God, wegens onze beperktheid, door hivoegringen van menschelijke aard onzniver zijn. Onze kennis strekt zich enkel nit tot de voorwerpen onzer bevatting, namelijk zoodanige, die wij met onze vermogens kunnen waarnemen. Onder deze is de mensch het hoogste, het meest volmaakte. Om die reden wordt Ged hij voorenr gedacht als een volmaakt menach, volmaakt in macht, wijsheid, liefde enz. Wij weten echter, dat God meer is dan de meest volmaakte mensch, dat Hij hijv. niet gebonden is aan ruimte en tijd. Eris voor Hem geen verleden, heden of toekomst, het is alles één. Dit gaat echter ens begrip ver te boven. Hoe zonden wij dan het verhand kunnen

doorgonden tusschen de voorwetendheid van God en de vrijheid van den mensch? Immers wanneer wij aan den mensch de vrijheid ontzeggen, is hij geen verantwoordelijk, geen zedelijk wezen meer; wanneer wij daarentegen de voorwetendheid van het Opperwezen wegnemen, maken wij ons een zeer bekrompen voorstelling van zijn bestaan. Het lijkt dus, dat een znlvere voorstelling van het Godsgebruik een voor den mensch onbereikbaar ideaal is.

Godard, Benjamin, een Fransch componist, werd den 18den Augustus 1849 te Parijs geboren, was een leerling van *Reber* en *Vieuxtemps* en maakte zich het eerst bekend door eenige composities voor kamermuziek (sonaten, trio's en kwartetten) en voor piano, études en liederen. Van zijn grotere werken noemen wij: „Concert romantique” (voor viool), een pianoconcert, verschillende symphonieën (o.a. *Symphonie gothique*, *S. orientale*, *S. légendaire* en *Le Tasse*, „Scènes poétiques” voor orkest, een symphoniehallet, een „*Onverture dramatique*” en een lyrische scène „*Diane et Actéon*”). Op dramatisch gebied componeerde hij de opera's „*Pédro de Zalamea*” (1884), „*Jocelyn*” (1888) en „*Dante et Béatrice*” (1890), de opera comique „*La Vivandière*” (1895) en de accompagnementen „*Sire Olaf*” (1887) en „*Jeanne d'Arc*” (1890). Hij overleed den 14den Januari 1895 te Cannes.

Godavari, een zeer vruchtbaar distrikt in het Britsch-Indisch presidentchap Madras, ligt aan de Golf van Bengalen en telt op 12421 v. km. 1951645 inwoners. De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, maïs, katoen, jute, hennep, tabak, oliezaad, snikkerriet, indigo en specerijen. De hoofdstad is Kakinada.

Godawari (Engelsch *Godaverry*), de voornaamste rivier van Dekan, ontspringt op de West-Ghats ter hoogte van ongeveer 1000 m. in het distrikt Nasik van het Britsch-Indisch presidentchap Bombay. Zij heeft in het algemeen een oostzuidoostelijke richting, bezit als rivier der hoogvlakte een korten boven- en een langen middelloop en een lengte van 1345 km., terwijl zijn stroomgebied een oppervlakte van 280 600 v. km. beslaat. Bij Polawaram, 148 km. van de Golf van Bengalen, baant zij zich door een lange kloof ter breedte van ruim 450 m. een weg door de Oost-Ghats, doch heeft er een gering verval, zodat zij er bevaarbaar blijft. Boven deze kloof treedt zij in den regentijd sniten haar oevers en laat er vruchtbaar slijt achter. In het laagland verdeelt zij zich beneden Radsjandri in 3 armen, waarvan de grootste, de Gantami-Godawari, zich oostwaarts wendt en niet ver van de haven Kokanada bij de landtong Koringsa nitmondt; de zuidelijkste arm, de Waschista-Godawari, mondt bij de landtong Narsarpoer uit, nadat hij eerst den derden arm, den Wainatejan-Godawari, nitgezonden heeft. De Gantami-Godawari is bevaarbaar voor schepen van 3—4 m. diepgang, de Waschista-Godawari voor zulke van 2—3 m. Tot de zijrivieren, die op de hoogvlakte naar de Godawari vloeien, behooren aan de rechterzijde de Mandjera, aan de linker zijde de Doedna met de Poerna, de aanzienlijke Pranhita, die door samen-vloeiing der Wain-Ganga en der Woerdah met de Pain-Ganga ontstaat, de Indrawati en de Sa-

bari of Sihri. De Godawari is een der heilige stroomen der Hindoe's, vooral de Gantami-tak. Volgens het volksgeloof is hij met de heiligsten aller rivieren, den Ganges, onderaardsch verbonden. Om de 12 jaar heeft aan de oevers een groot badfeest plaats.

Goddefroy, Johann Cesar, een Duitsch koopman, werd geboren den 1sten Juli 1813 en trad in 1830 in de door zijn grootvader in 1766 opgerichte firma te Hamburg. Hij stichtte in de Zuidzee 45 nederzettingen, waar palmen, katoen, koffie en snikkerriet verbouwd en parelmoervisscherij beoefend werd. Bovendien trachtte hij het onderzoek der Zuidzee op alle mogelijke wijzen te stenen en stichtte in 1861 te Hamburg een museum, waarvoor hij talrijke reizigers naar de Zuidzee zond. Het geheele materiaal werd ter beschikking van onderzoek gesteld en hun resultaten openbaar gemaakt in het „*Journal des Muséum Goddefroy*” (14 dln., 1871—1879). In 1879 hield de firma op te bestaan; de handel ging over op de „*Deutsche Handels- und Plantagegesellschaft*”, terwijl in 1885 het museum werd opgeheven, waarvan het ethnografisch gedeelte naar Leipzig ging. *Goddefroy* overleed den 9^{den} Februari 1885 te Hamburg.

Goddefroy, Frédéric, een Fransch letterkundige, geboren te Parijs den 13^{den} Februari 1826, schreef: „*Lexique comparé de la langue de Corneille et de la langue du XVIIe siècle en général*” (2 dln., 1862), „*Histoire de la littérature française depuis le XVIe siècle jusqu'à nos jours*” (12 dln., 2de druk, 1878—1881) en „*Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous les dialectes du IXe au XVe siècle*” (10 dln., 1880—1893). Hij overleed den 30sten September 1897 te Lestelle.

Godgisel, de tweede zoon van *Gundloch*, koning van Bourgondië, verkreeg na den dood zijns vaders (473) het gebied, waarnit later Franche Comté en de Fransch-Zwitserse kantons ontstonden. Met zijn anderen broeder *Gundobad* die de beide jongste broeders van hun erfdeel beroofd had, leefde hij aanvankelijk in goede verstandhouding, maar toen hij voor de heerschzucht van dezen vrees begon te koesteren, sloot hij een geheim verbond met *Clotia*, koning der Franken, en veroorzaakte hierdoor den ondergang van zijn Huis. Toen er oorlog ontstond tusschen zijn broeder en de Franken, bezorgde hij aan deze laatste een beslissende overwinning bij Dijon (500). *Godgisel* verkreeg echter geenszins de gewenschte beloning, daar *Gundobad* weldra vrede sloot met de Franken, teneinde wraak te nemen over de afvalligheid van zijn broeder. Deze versterkte zich te Vienne, doch de stad werd stermd en ingenomen en hij zelf in een kerk, waar hij een wijkplaats gezocht had, gedood, waarna *Gundobad* als alleenheerscher den glans van het oud-Bourgondische koninkrijk herstelde.

Godgisel, koning der Vandalen, viel in 406 in het gebied der Franken, doch werd in December met, naar men zegt, 20000 der zijnen bij Mainz gedood.

Gödeke, Karl, een beoefenaar der Duitsche letterkunde, werd geboren te Celle den 15^{den} April 1814, studeerde tot 1838 te Göttingen en vestigde zich eerst te Celle, vervolgens te Han-

porer en in 1850 te Göttingen, alwaar hij zich met letterkundigen arbeid bezig hield. In het jaar 1848 en later was hij in dagbladartikelen de verkondiger van zuiver-constitutioneele beginselen. In 1873 werd hij buitengewoon hoogleraar in de literaturogeschiedenis te Göttingen, waar hij den 29sten October 1887 overleed. Op het gebied der letterkunde trad hij het eerst op onder den naam van *Karl Stahl* met het drama „König Kodrus, eine Misgeburt der Zeit“ (1839), een spiegel der algemeene ontevredenheid in die dagen, en met zijn boeiende „Novellen“ (1841), waarop een „Novellen-Almanach“ (1842) volgde. Later wijdde hij zijn krachten aan de Duitse letterkunde en leverde een reeks van monographiën en dichtverzamelingen, die aan zijn grondige kritiek en smaakvolle keuze een duurzame waarde ontleenen. Hiertoe behooren: „Knigge's Leben und Schriften“ (1844), „Pamphilus Gengenbach“ (1856) en „Every-Man, Homulus und Hedastus“ (1865), verder de bloemlezingen: „Deutschlands Dichter von 1813—1843“ (1844), „Elf Bücher deutscher Dichtung von Seb. Brant bis auf die Gegenwart“ (2 dln., 1849), en „Deutsche Dichtung im Mittelalter“ (1854). Zijn voornaamste geschrift is echter: „Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung“ (3 dln., 2de druk, 1884 enz.), waarvan het gedeelte, „Goethe und Schiller“ (1860), afzonderlijk is uitgegeven. Voorts leverde hij levensbeschrijvingen en inleidingen voor de Levensgalerie verschenen nitgave der Duitse klassieken „Deutsche Klassiker“ (1865 en vervolgens) en gaf met *Tittmann* de „Bibliothek deutscher Dichter des 16. Jahrhunderts“ (18 dln., 1867—1883) en „Deutsche Dichter des 17. Jahrhunderts“ (15 dln., 1867—1883) in het licht. Verder vermelden wij van hem: „Emanuel Geibel“ (1869), „Goethes Leben und Schriften“ (2de druk, 1877), „Gottfried August Bürger in Göttingen und Gelliehansen“ (1873) en „Schillers Geschäftsbrieft“ (1875). Bovendien leidde hij de historisch-kritische nitgave van „Schillers sämtliche Werke“ (17 dln., 1867—1876).

Godenschemering (*Ragnarök*) is in de Noorse mythologie de jongste dag of de dag, waarop goden en menschen in den strijd tegen de booze machten het onderspit delven en de wereld vergaat. Die strijd wordt door velerlei voortekens aangekondigd: *Baldur* sterft, een lange, harde winter treedt in, onder de menschen heerscht moord, trouweloosheid en echtbreuk. Eindelijk bespeelt de stormrens *Egdir* de harp, en de roode haan *Fjalar* wekt de bewoners van *Walhalla*. *Heimdall* steekt den hoorn en roept de goden op; *Odin* wint den raad in van *Mimir's* hoofd; *Loki* heeft zijn boelen verbroken en trekt aan de zijde der Midgardslang, die de aarde overstroomt, op tegen de goden. De renzen van den rijk naderen en *Surt* voert de vuurrenzen ten strijde; op de spits van zijn zwaard draagt hij de zon. Op de nitgestrekte vlakte *Vigrid* ontbrandt de eigenlijke strijd, waarin bijna alle goden vallen; slechts *Vidar* en *Vali* hebben den slag overleefd en onder hun heetnor staat de nieuwgeschapen wereld; een nieuwo godden eenw breekt aan. Het gedicht gaat op een onde mythe terug en is het symbool van den strijd der natuorkrachten bij het scheiden van den zomer; de

schildering der voortekenen echter is grootendeels onder Christelijken invloed ontstaan.

Godesberg, een landelijke gemeente en spoorwegstation aan de lijn Keulen-Bingerbrück aan den Rijn, in het distrikt Keulen, ligt 7 km. van Bonn op den linkerover van den Rijn en telt (1905) 13829 inwoners. Het plaatsje heeft 2 kerken, waarvan de Katholieke in Gotischen stijl, verscheiden scholen en pensionaten, een druk bezochte kondwaterinrichting, twee hospitalen, een reeds aan de Romeinen bekende staalbron, „Draischer“ of „Sanerbrunnen“ genaamd, een badinrichting met kurzaal en park (jaarlijks 6000 à 7000 badgasten), nijverheid en tuinderij. Het kasteel Godesberg, op een kegelvormigen berg ter hoogte van 75 m. gelegen en toebehoorende aan de koning van Pruisen, werd in den aanvaag der 13de eeuw nit de bonwvallen van de zeer onde St. Michaelskapel opgetrokken, doch alleen zijn toren bevindt zich nog in een ongeschonden toestand, de ruïne is echter onlangs in onder stijl gerestaureerd. Men heeft vandaar een prachtig gezicht op den Rijn.

Godet, Frédéric Louis, een Zwitsersche Protestantisch godgeleerde, werd geboren te Nenchâtel den 25sten October 1812, studeerde te Nenchâtel, Berlijn en Bonn, werd in 1836 tot den predikdienst toegelaten en was van 1836 tot 1838 werkzaam als hulpprediker te Valengin. In 1838 werd hij als leermeester van den lateren keizer van Duitschland (*Frederik III*), toen kroonprins, naar Berlijn geroepen, keerde in 1844 terug naar Nenchâtel en was tot 1850 hulpprediker te Val de Ruz. In 1850 ontving hij een benoeming tot hoogleraar in de godgeleerdheid aan de hogeschool te Nenchâtel, terwijl hij er tevens optrad als predikant. Hij was een der stichters van de Eglise indépendante van het kanton Nenchâtel en sedert 1873 professor aan de vrije theologische academie aldaar. Hij overleed in zijn geboorteplaats den 29sten October 1900. Van zijn geschriften noemen wij: „Histoire de la réformation et du refuge dans le pays de Neuchâtel“ (1850), „Commentaire sur l'évangile de St. Jean“ (2 dln., 4de druk, 1903 enz.), „Commentaire sur l'évangile de St. Luc“ (2 dln., 3de druk, 1889), „Commentaire sur l'épître aux Romains“ (2 dln., 2de druk, 1883—1890), „Commentaire sur la 1re épître aux Corinthiens“ (2 dln., 1886—1887), „Conférences apologetiques“ (1869), „Études bibliques“ (2 dln., 4de druk, 1889) en „Introduction au Nouveau Testament“ (1893 enz.).

Godet, Philippe Ernest, een Zwitsersche dichter en letterkundige en zoon van den voorgaande, werd den 23sten April 1850 te Nenchâtel geboren, studeerde in de rechten te Bazel, Berlijn en Neuchâtel en was eerst 6 jaar in zijn vaderstad als advocaat werkzaam. Van 1881—1884 was hij verbonden aan de „Suisse libérale“ en wijdde zich daarop geheel aan letterkundige studiën. Tegenwoordig is hij hoogleraar aan de „Faculté des Lettres“ en aan de hogere meisjesschool te Neuchâtel. Zijn voornaamste werken zijn: „Premières poésies“ (1873), „Le coeur et les yeux, poésies“ (3de druk, 1894), „Les réalités, poésies“ (1887), „Scripta manent, causeries à propos de la collection autographes de Bove“ (1887), „Études et causeries“ (1889), „Histoire littéraire de la Suisse

française" (2de druk, 1894), „Pierre Viret, étude sur le réformateur vandois" (1892), „Art et patrie, Auguste Bachelin d'après son œuvre et sa correspondance" (1893). Ook heeft hij nitgegeven „An delà", gedichten van *Alice de Chambrier* (5de druk, 1892), „Poésies" van *Etienne Eggis* (1886) en „Poésies" van *Ernest Bussy* (1888).

Godewijk, *Pieter van*, een Nederlandsch dichter en letterkundige, geboren te Dordrecht den 3^{den} Februari 1593, werd aldaar benoemd tot praceptor en bibliothecaris van het Mariënbörner klooster. Van de boekerij vervaardigde hij in 1540, op last van *Jacob de Witt*, een catalogus, die nog in handschrift aanwezig is. Hij overleed den 11^{den} Augustus 1639. Hij schreef een groot aantal Nederlandsche en Latijnsche gedichten. Van eerstgenoemde gaf hij onder anderen uit: „Remedie voor de Pest. In rijm gestelt" (1636), „Wittebroodakinderen of bedorven jongelingen. Blij-denspel" (1641) en vele gelegenheidsgedichten.

Godewijk, *Margaretha van*, oudste dochter van den voorgaande, onderscheidde zich reeds vroeg door buitengewone gaven, verstond Latijn, Grieks en Hebreeuwsch en wist zich in de voornaamste nieuwere talen uit te drukken. Zij vervaardigde Latijnsche, Fransche en Nederlandsche gedichten, was zeer ervaren in de toonen schilderkunst en verwierf alzoo de eerenamen van „roem van Dordrecht, fenix der vrouwen, parel onder de Dordsche jonkheid harer eeuw, flonkerbagge, en liefelijke bloem in het paradijs der consten en wetenschappen aan de Merwestroom". Zij overleed te Dordrecht den 2^{den} November 1677. Dr. *Schotel* heeft over deze merkwaaardige vrouw een belangrijke verhandeling geschreven.

Godhavn, de hoofd- en havenstad van Deensh Noord-Groenland, ligt aan de zuidzijde van het eiland Disko op 69°15' N. Br., telt (1901) 5217 inwoners en heeft een Hernhuttersmissie.

Godin, *Jean Baptiste André*, een Fransh socialist, werd in 1817 te Esquebieres (Aisne) geboren, klom van arbeider op tot fabrikant en stichtte in 1862 te Guise de „Familière", een naamloze vennootschap van eenige duizenden werklieude, die aandeel in de winst hebben. In 1871 werd hij *conseiller général*, in 1875 lid der Kamer. Na zijn dood (15 Januari 1888) voerde zijn weduwe in den geest van den overledene het bestuur over de zaak.

Godiva, de jonge en mooie gemalin van graaf *Leofric van Chester* († 1057) en de stichtster van een klooster te Coventry, moet volgens een overlevering deze stad van een geldboete, die *Leofric* haar had opgelegd, daardoor bevrijd hebben, dat zij, de door haar gemaal gestelde voorwaarden vervullend, naakt door de straten reed. Latere vertellingen voegen eraan toe, dat het den mannen verboden was gedurende dezen rit op straat of aan de vensters te komen. Coventry vierde deze door *Tennyson* bezongen daad tot in onzen tijd door een groot feest. Door een schilderij van *Lexius*, dit feit voorstellend, werden *J. Lauff* tot de vertelling „Regina coeli" en *Maeterlinck* tot zijn drama „Monna Vanna" geïnspireerd.

Godmensch is een der namen voor *Christus*

als God en mensch; het vleesch geworden Woord.

Godoenow is de naam van een aanzienlijk Russisch geslacht van Tataarschen oorsprong. Onder zijn leden is vooral *Boris Fedorowitsj Godoenow* beroemd. Deze geboren in 1551, verkeerde in zijn jeugd aan het Hof van *Iwan den Wreede* en werd door dezen benoemd in den raad of het regentschap, ingesteld ten behoeve van zijn zoon *Fedor*, die aan zwakteklief van geestvermogens leed. Gedurende de regeering van laatstgenoemde was *Godoenow*, wiens zuster *Irina* zich met den czaar in het huwelijk verbonden had, de opperhestnuder des Rijks. Door zijn groote talenten als staatsman, vooral door zijn geslepenheid, wist hij de macht van Rusland aanmerkelijk te vermeerderen. Hij bracht geheel Siberië tot onderwerping, poogde het rijk door muren en wallen te beveiligen tegen de Tataren, welke in dien tijd bij Moskou een geweldige nederlaag leden, en sloot zich zooveel mogelijk aan bij de beschaafde rijken van Europa. Nadat *Fedor* gestorven was zonder kinderen na te laten, beklom *Godoenow* na lange weigering, op aandrang der Bojaren en der inwoners van Moskou, den Russischen troon (21 Februari 1598). Bij voortdurend ijverde hij voor de welvaart van Rusland, opende voor koopvaardijsschepen de havens en koesterde zelfs het plan, om te Moskou een universiteit te stichten. Maar zijn gestrengte maatregelen tegen afzetterij, veel nieuwigheden en vooral eenige beperking van de vrijheid der boeren, in verband met zijn begunstiging van vreemdelingen, wekten zooveel wrevel, dat de eerste valsche *Demetrius* weldra een menigte aanhangers verkreeg. Deze deed in 1604 een inval in Rusland en was reeds meester van een groot deel van Zuid-Rusland, toen *Godoenow* den 13^{den} April 1605 plotseling overleed. De Russische dichter *Poejkin* heeft aan zijn lotgevallen de stof ontleend voor een drama.

Godoy, *Manuel de*, hertog van *Alcudia*, een Spaansch staatsman, werd geboren te Badajoz den 12^{den} Mei 1767, trad reeds vroeg in dienst bij de garde te Madrid, verkreeg als uitstekend gitaarspeler toegang tot het Hof, waar hij in de gunst der koningin stond, werd in 1787 adjudant des konings, in 1791 adjudant-generaal, kolonel en staatsraad en in 1793 eerste minister, hertog van *Alcudia* en ridder der orde van het Gulden Vlies enz. In 1725 overroedde hij *Karel IV*, om mede den Vrede van Bazel te sluiten, en verwierf hierdoor den titel van „Vorst des Vredes" (Principe de la paz) en de waardigheid van grande. In het volgende jaar sloot hij een verbond met Frankrijk, maar wikkeld hierdoor Spanje in een oorlog tegen Engeland, zoodat het volk op hem verhit werd. In 1797 legde hij de portefeuille van Buitenlandsche Zaken neder, omdat de koning de overeenkomst met Frankrijk, volgens welke Spanje zich verplichtte, aan Portugal den oorlog te verklaren, niet wilde bekrachtigen. Niettemin behield hij de gunst van zijn vorst, die hem zelfs zijn nicht *Maria Theresia*, een dochter van den infant *Luis*, ten huwelijk schonk, ofschoon *Godoy* reeds in het geheim getrouwd was. In den oorlog tegen Portugal (1801) werd hij belast met het opperbevel van het leger, en nadat hij in 1801 het verdrag

van Badajoz tot stand gebracht had, werd hij tot generalissimus der Spaansche land- en zee-macht en tot groot-admiraal van Castilië benoemd. Zijn pogingen in 1800 zich met Engeland te verbinden en de macht van Frankrijk te vernietigen, hadden deo wrevel van Napoleon opgewekt, die met het vooruitzicht, dat hij tot prins van Algarvië en Alemeijo zou benoemd worden, hem tot een oorlog tegen Portugal wist te verlokken. Godoy doorzag de bedoeling van Napoleon om Fransche troepen op het Pyrenee-sche Schiereiland te brengen en nam aanstonds maatregelen, om met de koninklijke familie naar Mexico te vlooien. Het was echter te laat: de Fransen rukten in Spanje en wierpen Godoy, die hij een oproer der garde te Aranjuez den 19^{den} Maart 1808 door het volk mishandeld was, in de gevangenis. Napoleon stelde hem echter op vrije voeten, om zich van dezen staatsman te bedienen tot het bereiken zijner oogmerken, en het mocht Godoy gelukken, den koning over te halen zijn rechten op den Spaanschen troon aan Napoleon af te staan. Hij vergezelde Karel IV naar Rome, waar de paus hem den titel schonk van Romeinsch prins. In 1817 werd hij met den titel van kapitein-generaal en hertog van Alcudia in Spanje in het bezit van zijn rang en bezittingen hersteld, waarna hij den 7^{den} October 1851 te Parijs overleed. Hij heeft gedenschriften nitgegeven, die ook in het Fransch vertaald zijn.

Gedsakker is een andere naam voor begraaf-plaats. Zie *Begravenis*.

God save the King! of **the Queen!** („God behoede den Koning!“ of „de Koningin!“) zijn de woorden, die het refrein vormen van het Engelsche volkslied. Dit laatste werd in 1743 vervaardigd door den Engelschen dichter Carey, een onechten zoon van den graaf van Halifax. Het werd in „Gentleman's Magazine“ gepubliceerd, en toeu Arne, de componist der „Rolle Britannia“, het op het tooneel had doen zingen, was het weldra in ieders mond. De melodie is later door verschillende toonkunstenaars gewijzigd, doch de woorden zijn nog nagenoeg dezelfde, met uitzondering van den naam des konings of der koningin, die telkens verandering ondergaat.

Godsjam, een landschap in Zuid-Absessinië, wordt in het N. door Agomeder, Aferennennat en Begemeder, in het Z. en O. door den Abai, den batenloop van den Blauwen Nijl, in het W. door Damot begrensd. In engeren zin is Godsjam de grootste provincie van Abessinië en wordt bestuurd door een negus, die in het versterkte Monocor zetelt.

Godslastering. Zie *Blasphemie*.

Godspenning noemde men oorspronkelijk het handgeld, geld, dat men op de hand geeft ten teken, dat men het met den koop of de huur van een goed ernstig meent. Het wordt aldus genoemd, omdat het gewoonlijk niet veel meer bedraagt dan men om Gods wil aan de armen geeft. Thans is het de hand- of huurspenning, welke men aan dienstdiener geeft, wanneer men ze huurt. Het bedrag wordt naar locale gebruiken geregeld.

Godsvrede (*Pax Dei* of *Tregua Dei*, Fransch *Trêve de Dieu*) was een poging, door de Kerk in de Middeleeuwen gedaan, om het oorlogvoeren

te heperken. Krachtens een door de Kerk nitgevaardigd bevel, moesten op bepaalde, kerkelijk geheiligde dagen en tijden met betrekking tot bepaalde personen en zaken de wapens rusten. In 1041 in Frankrijk ingevoerd, vond hij vandaar ingang over bijna geheel Christelijk Europa. De godsvrede strekte zich oit van Woensdagavond tot Maandagmorgen en tot den advent- en vastentijd. Geestelijken, monniken, bedevaartgangers, vrouwen, kooplieden en boeren; kerken, kloosters, landbouw-gereedschappen en trekvee hadden altijd vrede. Het verheken van den godsvrede had, na een driemaalige waarschuwing, excommunicatie ten gevolge, geldstraffen en ook wel in beslag-neming van het geheele vermogen. Na 1230 werd de godsvrede hernieuwd.

Godthaab, een Deensche kolonie aan de Zuid-westzijde van Groenland, met de nedersettingen Fiskeriks en Lichterfels telt (1801) 940 inwoners. Het in 1721 door Hans Egede als eerste Deensche volkplanting in Groenland gestichte plaatsje Godthaab met een seminarium en boek-drukkerij en het 1 km. verwijderde zendingsstation Niesow-Hernhut, ligt op het schiereiland Noek aan een diep in het land dringenden fjord en telt 269 inwoners (waaronder 7 Europeanen). Godthaab heeft nog vele overblijfselen van oud-Skandinavische beschaving en was vroeger het meest welvarende district van Groenland, doch is verarmd na den achteruitgang der robbenvangst.

Godwin, graaf van Wessex († 1053), stond hij koning Knout den Groote in hoog aanzien, maar koos na diens dood (1035) partij voor Har-taknoet en plaatste, toen deze in 1042 overleed, Ethelred's zoon Edward den Blijder op den troon, dien hij volkomen beheerschte en met wien hij zijn dochter Eadgyth deed hwen. Voor de door Edward begunstigde Noormannen moest Godwin met zijn zoon in 1051 in hallingschap; hij keerde echter in 1052 terug en stelde zich aan het hoofd van de nationale beweging der Angelsaksen, die de verdrijving der vreemde-lingen ten gevolge had. Zijn zoon Harald werd na Edward's dood tot koning gekozen.

Godwin, William, een Engelsch schrijver, werd geboren den 3^{den} Maart 1756 te Wisbeach in Cambridge, bezocht het seminarium der Dis-senters te Hoxton bij Londen, werd in 1778 predikant, maar nam in 1782 zijn ontslag en vestigde zich te Londen, waar hij het volgende jaar een ondergeschikte betrekking verkreeg bij het ministerie Grey en den 7^{den} April 1836 overleed. Hij schreef: „Sketches of history in six sermons“ (1784), „The political events of the United Provinces“, „Inquiry concerning political justice“ (2 dln., 3de druk. 1794), alsmede de romans: „Things as they are, or the adventures of Caleb Williams“ (3 dln., 2de druk, 1854), „Saint-Leon“ (4 dln., 1799), „Fleetwood“ (3 dln., 1805), „Mandeville“ (3 dln., 1817) en „Clondesley“ (3 dln., 1830). Later kwam hij aan het hoofd van een boekhandel te Londen en schreef onder den schuilnaam Edward Baldwin een aantal kinderwerkjes, voorts nog: „History of the life and age of Geoffrey Chaucer“ (4 dln., 2de druk, 1804), „Lives of Edward and John Philips, nephews and pupils of Milton“ (1815), „On population, being an inquiry concerning the power of increase in the numbers

of mankind" (1821), "History of the common-wealth of England from its commencement to the restoration of Charles II" (4 dln., 1824—1828) en "Thoughts on man, his nature, productions and discoveries" (1831).

Zijn echtgenoot, *Mary Wollstonecraft* (27 April 1759—10 September 1797), was de eerste strijdsster voor vrouwenrechten in Engeland. Haar voornaamste werk is "A vindication of the rights of women" (1792). Hun dochter *Mary* (30 Augustus 1797—1 Februari 1857), hnwde in 1816 met *Shelley* en heeft eveneens als schrijfster naam gemaakt.

Goebel, Karl, een Duitsch plantkundige, werd den 8sten Maart 1855 te Billigheim in Baden geboren, studeerde in de godgeleerdheid en wijsbegeerte, later in de exacte wetenschappen te Tübingen, Straatsburg en Würzburg, werd hier in 1879 assistent aan het Botanisch Instituut en vestigde er zich in 1880 als privaatsdocent. Sedert Mei 1881 eerste assistent aan het Botanisch Instituut te Leipzig, werd hij in den herfst van dat jaar buitengewoon hoogleraar in de plantkunde te Straatsburg, doch ging reeds in 1882 als gewoon hoogleraar en directeur van den Hortus naar Rostock, in 1887 naar Marburg en in 1891 naar München. In 1885—1886 bereide hij Ceylon en Java, in 1890—1891 Venezuela en Britsch-Guyana en in 1898—1899 Australië en Nieuw-Zeeland. *Goebel's* wetenschappelijke beteekenis ligt voornamelijk op het gebied der vergelijkende ontwikkelingsgeschiedenis, morphologie en biologie der planten. Hij schreef: "Ueber die Verzweigung dorsiventraler Sprosse" (1890), "Vergleichende Entwicklungsgeschichte der Pflanzenorgane" (1892), "Morphologische und biologische Studien" (1887 en 1890), "Grundzüge der Systematik und speziellen Pflanzenmorphologie" (1882), "Beiträge zur Kenntnis gefüllter Blüten" (1886), "Pflanzenbiologische Schilderungen" (2 dln., 1889—1893) en "Organographie der Pflanzen" (2 dln., 1898—1901). Sedert 1889 geeft hij het tijdschrift "Flora" uit.

Goeben, August Karl von, een Pruisisch generaal der infanterie, werd geboren den 10^{den} December 1816 te Stade in Hannover, bezocht 7 jaar lang het gymnasium te Celle en trad in October 1833 in krijgsveld, waarna hij in het begin van 1835 reeds tot luitenant bevorderd werd. Een jaar later nam hij zijn ontslag, om in Spanje voor de zaak van don Carlos te strijden. Hier werd hij weldra geplaatst bij den generaal staf en bij het korps ingenieurs. Gedurende 4 jaar werd hij er 5-maal, en daarbij 2-maal zwaar, gewond en 2-maal door de Christino's gevangen genomen, maar telkens nitgewisseld. In 1836 nam hij als 2^{den} luitenant deel aan het gevecht bij Fuentes de Oñoro, in 1837 als 1sten luitenant aan de gevechten en veldslagen bij Peralta, Zembrano, Segovia, Navreda, Lerma, Valladolid en Aranda, in 1838 werd hij als kapitein bij Sotoca zwaar gewond, in 1839 nam hij deel aan de gevechten bij Chalilla en Carbenaras, en in 1840 werd hij bij Teruel wederom zwaar gewond. Bij het eindigen van den oorlog was hij luitenant-kolonel, en toen don Carlos afzag van het voortzetten van den strijd, keerde hij naar zijn vaderland terug. Te voet en te midden van allerlei ontbe-

ringen trok hij door geheel Frankrijk en bereikte in 1840 de ouderlijke woning. Weldra gaf hij zijn werk: "Vier Jahre in Spanien" (1841) in het licht, deed verscheiden reizen en werd in 1842 geplaatst bij den generaal staf van het Pruisische leger. Weldra was hij kapitein en werd in 1848 toegevoegd aan het 4ten legerkorps te Maagdenburg, in 1849 aan de divisie *Hanneken*, afgezonden tot het beteugelen van den opstand in Westfalen, en vervolgens aan den staf van het tot een aanval in Baden bestemde leger. Hier nam hij deel aan de gevechten bij Ludwighafen, Waghäusel, Ubstadt, Bruchsal, Durlach, Knippenheim en Rastatt en werd in 1850 majoor bij den generaal staf en geplaatst bij den staf van den prins van Pruisen, dien hij in 1851 in de Rijn-provincie en Westfalen vergezeld. In 1858 werd hij luitenant-kolonel en in hetzelfde jaar chef van den generaal staf en in 1860 met andere Pruisische officieren naar het Spaansche leger gezonden, dat onder *O'Donnell* tot een expeditie naar Marokko was uitgerust. Hier streed hij naast veel voormalige tegenstanders bij Tetuan. Om trent dien veldtocht schreef hij: "Reise und Lagerbriefe aus Spanien und vom spanischen Heere in Marokko" (2 dln., 1863). Weldra werd hij tot generaal-majoor en in 1863 tot bevelhebber van de 26ste infanterie-brigade bevorderd en streed in 1864 in den veldtocht tegen Denemarken bij de bestorming der "Düppeler Schanzen." In laatstgenoemd jaar werd hij bevelhebber der 10^{den} divisie in Posen en in 1865 bevelhebber der 13^{den} divisie in Münster en luitenant-generaal. Aan het hoofd van laatstgemelde divisie nam hij in 1866, aanvankelijk in Hannover, deel aan een reeks van gevechten en streed daarna in den veldtocht aan den Main bijna zelfstandig bij Dermbach, Kissingen, Laufach, Aschaffenburg, Tauberhofsheim, Gerichtsheim en Würzburg. Bij het uitbarsten van den Fransch-Duitschen Oorlog werd hij benoemd tot generaal en chef van het 8ste legerkorps, behoorde alzoo tot het eerste leger onder *Steinmetz* en had aanstonds bij Saarbrücken (6 Augustus 1870) gelegenheid om, nieuwe lauweren te behalen, daar hij de bedreigde 14de divisie te hulp aanlede, de bestorming tegen de hoogten van Spicheren regelde en dien met groote kracht wist te volbrengen, totdat hij bij de komst van andere generaals het opperbevel in hnn handen neerlegde. Hij streed verder bij Mars-la-Tour, Gravelotte en Metz en trok, na de capitulatie dezer vesting, met het 8ste korps, onder het opperbevel van *Manteuffel*, naar het noorden van Frankrijk. Bij Amiens werden den 27sten November en 23sten December de Fransche troepen, die onder het bevel van *Faidherbe* tot ontzant van Parijs aanrukten, teruggeslagen door 3 Duitse divisien, van welke 2 door *Goeben* werden aangevoerd. In Januari 1871 werd hij belast met het opperbevel over het eerste legerkorps en reeds den 19^{den} van die maand bracht hij aan het Fransche leger onder *Faidherbe* bij St. Quentin een volkomen nederlaag toe. Bij het eindigen van den oorlog werd hij met het grootkruis van het Lijzen Kruis en met veel andere ridderorden versierd, verder tot chef van een infanterieregiment bevorderd en met het ereburgerschap van Minden begiftigd. Hij werd aan het hoofd geplaatst van

het 8de Duitse legerkorps en vestigde zich te Koblenz. In 1873 werd het voormalig fort Queulen bij Mets naar hem Fort Goeben genaamd en in 1875 ontving hij de orde van den Zwaarden Adelaar. Den 15^{den} October 1880 verzegelde hij den keizer naar Keulen, om bij de feestviering ter gelegenheid van het voltooien van den dom tegenwoordig te zijn, en overleed aldaar den 13^{den} November van dat jaar. In 1884 verrees op het kerkhof te Koblenz een gedenksteen te zijner eer.

Goed beteekent in het algemeene spraakgebruik als bijvoeglijk naamwoord het aan zijn doel beantwoordende, nuttige, aangename. Aangezien daarbij het gebruik van een maatstaf vooraf bepaald is, zijn goed en de tegenstelling kwaad slechts relatieve begrippen; geen voorwerp is, om *Kant's* terminologie te bezigen, „an und für sich“ goed of kwaad, maar slechts naar het menschelijk oordeel, en wat in zeker opzicht voor den eenen goed is, kan in een ander opzicht voor een ander kwaad zijn. In moreelen zin is goed de aanduiding voor het zedelijk volmaakte, d. i. met onze zedelijke beschouwingen overeenstemmende. Derhalve is ook het begrip van het zedelijk goede in formeel opzicht relatief, daar het een zedelijken maatstaf veronderstelt; of dit echter ook in materieel opzicht het geval is, d. i. of er een algemeen geldende zedelijke maatstaf bestaat, is een der moeilijkste op te lossen vraagstukken der ethica. Het intuitionisme neemt aan, dat er aangeboren vaste begrippen van goed en kwaad bestaan; het empirisme leidt de bepaling van wat zedelijk goed of kwaad is, af uit de ervaring over de werkingen der menschelijke handelingen; het antimoralisme (*(Nietzsche)*) beschouwt het onderscheid tusschen beide begrippen als niet bestaande.

De vraag naar het hoogste goed (*finis bonorum, summum bonum*) is identiek met de vraag naar het einddoel van alle menschelijk streven, dat door het eudaemonisme in de gelukzaligheid, door het ethische rigorisme in de plichtvervulling gezocht wordt.

Goedaardige droes. Zie *Droes*.

Goede, Willem, een Nederlandsche godgeleerde, werd geboren in 1784, studeerde te Jena en werd achtereenvolgens predikant bij de Lutherse gemeenten te Doetinchem en te Kampen. Hier echter legde hij het leeraarsambt neder en ging over tot de Remonstrantsche broederschap, waarna hij in 1795 beroepen werd tot predikant der Remonstrantsche gemeente te Rotterdam. In 1820 verkreeg hij een eervol emeritaat. Hij overleed te Kampen den 14^{den} Februari 1839. Hij schreef o. a. „Godsdienstig magazijn voor predikanten, katechisismeesters enz.“ (1797), „De kinderen aan hunne zwakke zijde, of tafereelen van kinderlijke ongedurgen en gebreken“ (1805), „Galerij van merkwaardige menschen en menschelijke lotgevallen“ (1813), „De onzichtbare, of de goddelijke Voorzienigheid, werkzaam in de lotgevallen der menschen“ (3 dln., 1815), „Magazijn voor lijdenden en rampspoedigen“ (2 dln., 1817), „Nieuwe katechismus der natuurlijke geschiedenis“ (4 dln., 1817), „Bloemen en vruchten, geplukt in den grooten tuin der geschiedenis“ en „Keur van mengelingen ter bevordering van wijsheid, deugd en godsdienst“ (1839). Ook heeft hij veel werken vertaald.

Goede Herder (*Pastor bonus*) noemt men in

de oudste tijden van het Christendom een veelvuldig voorkomende zinnebeeldige voorstelling van Christus (zie de plaat bij Ond-Christelijke kunst), die uit zijn eigen woorden afgeleid is. De goede herder, die zijn lammeren leidt en hoedt of het verloren schaap op zijn schouders naar de kudde terughrent, verschijnt in de gestalten van een baardlozen jongeling, gehuld in een tunica, op muurschilderingen in de katakomben, sarkophagen, reliëfs, mozaïekwerk, gesneden steenen, lampen enz.

Goede Hoop, Kaap de. Zie *Kaap de Goede Hoop*.

Goedereede. Zie *Goeree*.

Goederen. Zie *Doode Hand*, *Roerende en Onroerende goederen*.

Goederen (economische). De staathuishoudkunde onderscheidt tusschen economische en niet-economische goederen. Economisch zijn goederen, die onder bepaalde omstandigheden in de behoeften der menschen voorzien en in niet voldoende mate aanwezig zijn, om alle behoeften rijkelijk te dekken. Ze moeten nuttig zijn en zekere zeldzaamheid bezitten. Zoodra zelfs het nuttigste goed in zoo groote hoeveelheden aanwezig is, dat iedereen zijn behoeften daaraan onbekommerd kan dekken, is het geen voorwerp van het werkzame menschelijke verlangen. In sommige staten van Australië hijt, is het konijn een dier geworden, dat in honderdduizenden van exemplaren aanwezig is en dat niemand meer verlangt te bezitten, niet-tegenstaande zijn nuttige eigenschappen voor de voeding. In het algemeen is de dampkringslucht een niet-economisch goed. In hetzelfde geval verkeert het water in bergstreken, waar het door talrijke natuurlijke bronnen wordt geleverd. Toch kunnen beide het karakter van economische goederen aannemen. De lucht in huis, in een concert- of balzaal behoeft verversching, wil de mensch daarin een niet-ongezonder verblijf vinden. Versche lucht is onder deze omstandigheden een economisch goed geworden en om dit goed te verkrijgen, heeft de mensch moeite en geld over (aanhengens van ventilatoren, enz.). Het water in de woestijn is zeker een economisch goed, waarvoor de mensch zich veel moeite zal getroosten. Op plaatsen, waar het minerale water vrij uit den grond borrelt, mist het zijn economisch karakter. Wordt het naar elders verzonden, dan wordt het economisch en krijgt waarde. Men kan het zich niet meer zonder betaling verschaffen.

Het al of niet economisch zijn van een goed is dus niet een algemeene, onder alle omstandigheden aan een goed klevende eigenschap. Waar de menschelijke maatschappij met goederen in aanraking komt, kan alleen het economische goed een voorwerp van begeerte, van ruil, van economisch handelen zijn. (Zie ook *behoefte*).

Goederenvervoer. Zie *Vrachtgoederen*.

Goede steden waren voorheen in Zeeland die steden, welke aan de graaflijke behoeften en ter Statenvergadering verschenen, in tegenstelling met de *smalle of kleine steden*, welke dat recht misten en door de Ridderschap vertegenwoordigd werden. De goede steden waren oorspronkelijk slechts Middelburg en Zierikzee, later ook Reimerswaal, Tholen en Goes.

Goede Tempeliers, Orde der. Zie *Orde der Goede Tempeliers*.

Goede werken (*bona opera*) zijn volgens de Protestantische leer zoodanig zedelijke handelingen, welke uit een innig geloof en uit dankbaarheid jegens God voortvloeien, zoodat degene, die ze volbrengt, geenerlei aanspraak maakt op belooning. Onder de bewering de eigengerechtigheid zoo veel mogelijk te vernietigen, hebben de Hervormers de waarde der goede werken, die in de Roomsche Katholieke Kerk zeer hoog was opgevoerd, hevig bestreden. *Melanchthon* en zijn volgelingen heweerden, dat zij noodig zijn tot het verkrijgen der zaligheid, doch *Amsdorf* verzekerde, dat zij nadeelig zijn voor het heil der ziel. De Lutbersche leer ontkende, dat zij onmisbaar zijn voor de zaligheid, maar stelde tevens vast, dat goede werken van zelf voortkomen nit het geloof.

De Roomsche-Katholieke Kerk daarentegen leert, dat goede werken niet alleen in het algemeen hoogst verdienstelijk zijn, maar ook volstrekt noodzakelijk tot de zaligheid, daar zij met het geloof moeten samenwerken, om den mensch voor God te rechtvaardigen. Men dient daarbij in het oog te houden, dat zij onder goede werken niet nitsluitend handelingen verstaat door de natuurlijke zedewet opgelegd, maar ook zoodanige, die door God of door de Kerk als plicht of boete worden voorgeschreven, zooals het honden van vastendagen, het geven van almoezen, het volbrengen van bedevaarten, het hielden van den rozenkrans, het volbrengen van geloften enz. Om echter de zaligheid te verdienen is het volstrekt noodig, dat die werken gedaan worden in staat van gratie, dat wil zeggen van liefde tot God, en ook met bovennatuurlijke of goddelijke hulp, zoodat de goede werken waarde hebben niet nit 's menschen eigengerechtigheid, maar wel uit Gods goedheid en rechtvaardigheid. Vrijwillig volbrachte goede werken hebben volgens die leer een groote verdienste bij God en geven nitzicht op een daarvoor erenredige belooning aan gene zijde van het graf.

De Protestanten kunnen zich met die leer niet vereenigen, omdat naar hun zienswijze zelfs de beste mensch niets meer kan volbrengen dan Gods gebod of de znlvere zedeleer gebiedend van hem eischt. Volgens hen kan dus niemand, ook geen heilige, een overtollig goed werk verrichten, en ware zulks mogelijk, dan is het hun niet duidelijk, waaraan de Kerk het recht ontleenen zou om daarover ten gunste van anderen te beschikken. Intusschen mag men niet ontkennen, dat de Protestante orthodoxie zich aan een verregaande overdrijving schuldig maakt, wanneer zij 's menschen goede werken met den naam van "blindkende zonden" bestempelt. Handelingen, die nit een rein geloof, een goed geweten en een liefderijk hart voortvloeien, verdienen wel degelijk den naam van goede werken. Deze te volbrengen, is de plicht van ieder mensch, en de overtniging, dat hij alzoo handelt naar het welbehagen van God — of, zoo men liever wil, naar de voorschriften der zuivere zedeleer — en anderen daarvoor weldaden bewijst, is voor hem een onschatbare belooning.

Goedgewicht is een vergoeding aan gewicht, op sommige plaatsen en voor sommige goederen door den verkooper aan den koper toegestaan,

oorspronkelijk om hem voor het mogelijk verlies aan de goederen door het verder expedieeren, het ontpakken en het uitwegen schadeloos te stellen. Het wordt, evenals de tarra, procentagewijze of per collo, dat is per stuk, herekend. Hier en daar komt ook nog een *extra goedgewicht* voor, ongeveer hetzelfde als de zoogenaamde *stille witslag*, waarvan evenwel in de rekeningen en facturen gewoonlijk geen melding wordt gemaakt. Soortgelijke vergoeding wordt op gelijke wijze nog toegestaan voor datgene, wat hij het ledig maken van vaten ruwe sniker enz. aan de vaten, kisten en zakken hangen blijft, bekend onder de benaming van *bezemschoon*.

Goedajrat, een grensdistrikt in de Britsch-Indische provincie Pendsjaah, ligt tusschen de Tsjenah- en Dejelamrivier tot aan den voet van den Himalaja en telt op 4889 v. km. (1900) 750548 inwoners. Behalve de beide grensrivieren komen slechts periodieke rivieren voor, zoodat het land kunstmatig besproeid moet worden. Uitgevoerd worden graan, vloeibare boter en wol, deels op de bevaarbare rivieren, deels op de spoorlijn Lahore—Peshawar.

De gelijknamige hoofdstad, 8 km. ten N. van Tjenat, heeft (1901) 19048 inwoners, een ondert, 69 moskeeën, 52 Hindoetempels, „Sikh-Dharmasales", wol-, katoen-, messing-, schoen-, beroemde gond- en zilverfabrieken. Bij Goedsjrat behaalden de Engelschen onder Gough den 21sten Februari 1849 een beslissende overwinning op de Sikhs.

Goedjanverwellesluis, een dorp, behoorende tot de Zuid-Hollandsche gemeente Heerken, is in onze geschiedenis bekend door het feit, dat aldaar de Commissie van Defensie in Juni 1787 prinses *Wilhelmina van Pruisen*, de gemalin van onzen stadhouder *Willem V*, belette naar den Haag te gaan, wat aanleiding gaf tot de interventie van de Pruisen (zie *Patriottentijd*), die het dorp den 19^{den} September tuchtigden.

Goeje, *Michaël Jan de*, een Nederlandsch oriëntalist, werd geboren den 13^{den} Augustus 1836 te Dronrijp in Friesland, studeerde in de letteren en werd in 1859 geplaatst aan de Bibliotheek te Leiden met de opdracht, om den catalogus der Oostersche handschriften te voltooien. Van dezen catalogus bewerkte hij met *P. de Jong* het derde en vierde deel (1865 en 1866) en later alleen het vijfde (1873). Reeds in 1860 was hij op een „Specimen e litteris orientalibus exhibens descriptionem al Magrihi, sumptum e libro regionum al-Jachihii" tot doctor in de letteren bevorderd, en in 1862 reisde hij naar Oxford en Londen tot het vergelijken der handschriften van *Edrisi* ten behoeve der ontworpen nitgave van het geheele werk door *Dary*, de *Frémery*, *Engelmann* en *Goeje*. Van dat werk verscheen echter slechts het gedeelte, waarvan *de Goeje* en *Dary* de bearbeiding op zich genomen hadden, onder den titel: „Description de l'Afrique et de l'Espagne" (1866). Ook leverde *Goeje*: „Mémoires de l'histoire et de géographie orientales" (1862—1864, 3 stukken, nieuwe, omgewerkte druk, 1886—1900), alsmede de „Expugnatio regionum" (1866) van *Beladrosi*. In 1866 werd hij buitengewoon en in 1869 gewoon hoogleeraar te Leiden en bibliotheecaris der Oostersche handschriften

in laatstgenoemd jaar lid der Academie van Wetenschappen en in 1877 hoogleraar in het Arabisch. Hij bezorgde verder uitgaven van „Fragmenta historicorum Arabicorum“ (1869—1871, met dr. de Jong), van den „Diwan“ van den dichter *Moslim ibn al Wafid* (1875), van de „Bibliotheca geographorum arabicorum“ (8 dln., 1870—1894), van de „Jaarboeken van Tabori“ (15 dln., 1879—1885, met anderen), de hoofdbron van de geschiedenis der Sassaniden en der eerste drie eeuwen van den Islam, welk werk waarschijnlijk 20 deelen zal bevatten, — en schreef een brochure over de aloude bedding der Oxus-Amoe Darja“ (1875), benevens vele opstellen in tijdschriften.

Goeje, Reinoudina de, een Nederlandsch schrijfster, werd geboren te Lippenhuizen (Friesland) en was sedert 1870 hoofdredactrice van het weekblad „Ons Streven“. Onder den schuilnaam *Agatha* schreef zij een aantal kinderwerkjes, van welke wij noemen: „Eind goed al goed“ (1860), „De dochter van den Kozak“ (1861), „De pages van den Baron de Montigny“ (1862), „De genius van het kransje“ (1863), „Eva Strooveld“ (1865), „De vrijwilliger“ (1865), „De jeugd van beroemde mannen“ (1864), „Beroemde Nederlandsche vrouwen“ (1869), „Onze werkkling“ (1869), „Dina en haar pop“ (1871), „Broertjes en znesjes“ (1872), „Mathilda's moeder“ (1872), „Sprookjes van moeder de Gans“, „Sprookjes van Wilhelm Hanff“ (1871), „Vertellingen van Marlitt“, „De familie Guldenarm“, „Op eigen wieken drijven“, „Leonie en Elise“, „Pauline Quintall“ (1873).

Goekoop, Adrianus, een Nederlandsch waterbouwkundige, geboren te Goedereede den 23sten Januari 1783, werd reeds in 1800 oprichter bij de zeedijken in Zeeland en in 1804 onderopzichter van de werken van Goedereede, verder in 1808 hoofdopzichter in het 10de distrikt en in 1809 belast met het toezicht op de Lingewerken. In 1811 werd hij geplaatst als ingenieur 2de klasse bij het Keizerlijk Korps van Bruggen en Wegen en in hetzelfde jaar nog bevorderd tot ingenieur 1ste klasse. In 1815 had hij het toezicht over den bouw der defensie- en inunnatiedieuis in den Maasduijk bij Wondrichem, werd in 1816 hoofd-ingenieur van den Waterstaat in Noordbrabant, in 1823 hoofd-ingenieur 1ste klasse, en in 1829 inspecteur van den Waterstaat in het 3de distrikt en in 1847 in de 2de Inspectie, waarna hij, versierd met de orde van den Nederlandschen Leeuw, in 1849 een eervol ontslag ontving en hooftend werd tot Staatsraad in buitengewonen dienst. Hij overleed den 6^{den} April 1865.

Goelet.

Goelet (zie de afb.) is de naam van een vaartuig met twee masten, dat hijde Fransche marine gebruikt wordt.

Goeman Borgesius. Zie *Borgesius*, *Goeman*. **Goenoeng** is de Javaansche naam voor berg. **Goenoeng** is de titel van de regenten in Soerakarta, die belast zijn met het bestuur der distrikten buiten de hoofdstaats.

Goenoeng Api (Maleisch = vuurberg) is de naam van een aantal vulkanen in Insulinde. De voornaamste daarvan zijn:

Goenoeng Api, een werkzame vulkaan, behoorende tot de groep der Banda-eilanden in de Molukken, waar hij als een geïsoleerd eiland steil nit de diepe Banda Zee omhoog rijst tot 600 m. boven den waterspiegel. Alleen in het beneden-gedeelte is hij met boomen en struikgewas begroeid, het bovenste gedeelte is geheel kaal en hier en daar met een wit of geelachtig zwavelbeslag bedekt. Talrijke uitbarstingen zijn bekend, zooals die van 1588, 1598, 1609, 1615, 1690—1696, 1712, 1765, 1775, 1778, 1820 en 1824. Later hadden nog herhaaldelijk kleine uitbarstingen plaats, en zelfs in de rustigste perioden stoot de vulkaan heeten waterdamp, vermengd met zwavelstuur, nit, waardoor zich zwavel afzet.

Goenoeng Api, een steeds rookende krater op het eiland Lombok. In het N. van dit eiland ligt de nitgestrekte vulkaan Goenoeng Rindjani, een groote onde krater met vier toppen, waarvan de G. Rindjani de hoogste is. In het centrum van den onderen krater is een nieuwe centrale krater ontstaan, Goenoeng Api geheeten, waaruit steeds zwaveldampen optijgen.

Goenoeng Api, een werkzame vulkaan, die geïsoleerd als een eiland uit zee oprijst aan de N.O. kust van het eiland Soemhawa. Hij bezit twee toppen, waarvan de zuidelijke steeds rook nitstoot.

Goenoeng Api, een altijd rookende vulkaan op het eiland Flores, op het schiereiland, dat de baai van Endeih in het O. afsluit. De hoogte wordt slechts op 500 m. gesteld; telkens in den west-moesen heeft een uitbarsting plaats, waardoor de omgeving verwoest wordt.

Goenoeng Api, twee werkende vulkanen in de groep der Sangi-eilanden ten N. van Celebes. De een, ook *Awoeh* geheeten, ligt op het eiland Groot-Sangi en heeft herhaaldelijk geduchte verwoestingen aangericht, zooals in 1812, 1856, 1875, 1883 en 1892. De andere ligt op het eiland Sian.

Goenoeng Api, een werkende vulkaan op het N. schiereiland van het eiland Halmahera in de Molukken. Herhaaldelijk hebben er uitbarstingen plaats gehad en steeds stijgen uit den krater dampen op.

Goenoeng Taboer is een landschap aan de oostkust in het noordelijk deel van Nederlandsch Borneo's met ± 20000 inwoners op ± 135000 v. km. Het wordt begrensd langs Sambaloeng door de rivier Koeran, van haar zuidelijke monding tot de vereeniging der rivieren Segah en Kelaih, en vandaar westelijk landwaarts in, de waterscheiding tusschen deze twee rivieren langs de bergketens Majan en Belajar; de grens met Boeloengan is: van het zeestrand naar het binnenland de rivier Karangtiegrau, van haar mond tot haar oorsprong, verder Batoe Boekkie en de berg Palpak. De sultan, die het land met rijksgrouten bestruurt, heeft het recht zekere rechten te eischen van de Dajaksche bevolking, onder welke de Basaps en de Badjaos het talrijkst zijn. Vroeger behoorde Goenoeng Taboer tot het rijk van Beron, kwam in 1787 in bezit der O. Indische Compagnie en erkende in 1834 de soevereiniteit van Nederland.

Goens, Rycklof van, een Nederlandsch-Indisch gouverneur-generaal, werd geboren den 24^{den} Juni 1619 te Rees (hertogdom Kleef), alwaar zijn vader als kornet van een compagnie kurasiers der Generale Staten in garnizoen was. Deze en diens voorvaders waren Friezen van afkomst en geboorte. In 1629 kwamen *Rycklof* en zijn ouders met het schip „Buren” te Batavia; in datzelfde jaar overleed aldaar zijn vader en in het volgende zijn moeder *Hillegond Jacobs*, geboren te Franeker.

In 1631 trad hij in dienst bij de administratie der Oost-Indische Compagnie op de kust van Coromandel, werd in 1634 tot assistent in de pakhuizen te Batavia aangesteld en bekleedde daarna verschillende andere betrekkingen in dienst der Compagnie. Zoo ging hij in 1644 als opperhoofd van Palembang de sultans van Djambi en Djahor begroeten, gedurende 1648 tot 1654 begaf hij zich vijfmaal als ambassadeur naar den soe-soehoenan van Mataram en in 1649 als gezant naar den koning van Siam en in 1653 als commissaris naar Ceylon, Sumatra en Winguria. In Januari 1654 werd *van Goens* door de bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie aangesteld tot raad extra-ordinair van Indië en in datzelfde jaar vernielde en veroverde hij op de kust van Indië eerst 40 Portugeesche fregatten en behaalde daarna bij Goa de overwinning op 5 Portugeesche galjoenen. In October 1654 verzocht hij zijn ontslag uit den dienst der Compagnie, dat hem op eervolle wijze werd toegestaan; in Januari 1655 verliet hij als admiraal over 14 schepen Batavia en kwam in September van dat jaar in het Vlie aan. Ingevolge aanzoek van de bewindhebbers der meergenoemde Compagnie ging *van Goens* in November 1656 opnieuw naar Oost-Indië en wel als buitengewoon Raad van Indië, tevens met de opdracht om het etablissement der Compagnie aan de Kaap de Goede Hoop te inspecteren; in Maart en April 1657 hield hij die inspectie en bracht te dier zake een belangrijk verslag nit. Den 1sten Juli van dat jaar kwam hij te Batavia aan en werd spoedig daarop als commissaris-superintendent, admiraal en veld-overste naar de kusten van Indië, Ceylon, Bengalen en Malaka gezonden. Hij behaalde onderscheiden overwinningen op de Portugeezen, waardoor de Compagnie in het bezit kwam van vele plaatsen op de kusten van Coromandel en Malabar, zooals Tutincoorn, Manaar en Jafnapatnam.

Inmiddels was *van Goens* in 1659 tot Raad van Indië bevorderd; in 1664 werd hij benoemd tot Gouverneur van Ceylon en in 1672 tot superintendent, admiraal en veldoverste van Ceylon, Malabar en Coromandel, terwijl hij in dat jaar de Fransche vloot onder *La Haye* sloeg. In 1675 werd hij directeur-generaal en in 1678, na den dood van *Maetsuycker*, gouverneur-generaal. Zijn wankelende gezondheid noodzaakte hem echter weldra zijn ontslag te vragen, hetwelk hem met een zeer loffelijk getuigschrift werd verleend. In November 1681 verliet hij Batavia als admiraal der retourvloot en kwam in 1682 in Nederland aan. Reeds den 14^{den} November van dat jaar overleed hij te Amsterdam.

Goens, Rycklof van, ondst. zoon van den voor-

gaanden, werd den 11^{den} Juni 1642 te Batavia geboren, ontving zijn opvoeding in Nederland, keerde in 1656 met zijn vader naar Batavia terug als assistent in dienst der Compagnie, werd na het bekleeden van verschillende andere betrekkingen in 1663 dessave of landdrost van Colombo op Ceylon en kwam in 1669 weder in Nederland. In 1670 keerde hij op verzoek van de Bewindhebbers der Compagnie als buitengewoon Raad van Indië en gouverneur van Ceylon naar Oost-Indië terug, werd door hen in 1679 benoemd tot commissaris-generaal van geheel Indië en kreeg op zijn verzoek in 1680 ontslag uit den dienst der Compagnie. In 1685 kwam hij als Raad van Indië wederom te Batavia en overleed den 15^{den} Mei 1687 op de reis vandaar naar Nederland.

Goens, Volkert van, tweede zoon van *Rycklof van Goens*, den gouverneur-generaal, geboren den 20^{den} October 1644 te Batavia, werd in 1677 lid van den Raad van Justitie aldaar en kwam in 1689 in Nederland terug. Daarna was hij lid in de Vroedschap te Schiedam en commissaris van de monstering.

Goens, Rycklof Michiel van, zoon van den voorgaande, werd geboren te Utrecht den 21sten November 1670, was vice-president van den Raad van Justitie te Batavia en keerde in 1709 als admiraal der retourvloot in Nederland terug. Hij liet o. a. vier zonen na, namelijk: *Volkert Melchior, Rycklof Gerbrand, Daniël François* en *Jan Hendrik*.

Goens, Rycklof Cornelis van, zoon van *Volkert Melchior*, werd geboren den 7^{den} Maart 1753 te Amsterdam en was commissaris van den schouwburg aldaar. Hij is bekend als dichter en schreef o. a.: „De landman rechter, toneelspel naar het Fransch” (1759), „De betooverde lamp, groot ballet-pantomime” (2de druk, 1825), „De tweede Tuffe of de schuldige moeder, toneelspel naar het Fransch” (1797), „Circé, groot ballet-pantomime” (1798), „Laurette of de onschuldige liefde, ballet-pantomime naar het Fransch” (1798), „De ridder Bayard, toneelspel naar het Fransch” (1798), „De afgelegen landhoeve, toneelspel” (1802) en „Arlequin in het Serail, toneelspel” (1803). Hij overleed den 10^{den} October 1803 te Amsterdam.

Goens, Rycklof Michiel van, zoon van *Daniël François*, werd geboren te Utrecht den 12^{den} Mei 1738, studeerde aldaar en te Leiden in de letteren en werd in 1766 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de geschiedenis, welsprekendheid en Grieksche taal te Utrecht. Hij verzamelde een kostbare boekery, die nit ongeveer 19000 deelen bestond, nam in 1776 zijn ontslag als hoogleeraar en werd kort daarna lid van de Vroedschap in zijn geboorteplaats. Ook bedankte hij voor den titel van Roomsche Keizerlijk-Koninklijk Hofraad, hem door *Maria Theresia* geschenken.

Bij de staatkundige onlusten van dien tijd koos hij de zijde van stadhouder *Willem V*, en dit berokkende hem zooveel onaangenaamheden, dat hij in 1783 zijn ontslag verzocht en verkreeg als lid van de Vroedschap te Utrecht en men wist hem zoo te belasteren, dat hij den raad ontving om zich nit Nederland te verwijderen. Nadat hij eerst eenigen tijd te ’s Gravenhage had vertoefd, begaf hij zich in 1786 naar Zwitserland, sloot er

vriendschap met *Lavater* en vestigde zich te Basel. In 1795 stelde hij zich onder de bescherming van den prins van *Dalberg*, stadhouder te Erfurt; in 1797 kwam van *Goens* te Dresden en later aan het Hof van graaf *Christian Friedrich von Stolberg-Wernigerode*, die hem huisvesting verschaftte, eerst op zijn slot en vervolgens te *Wernigerode*, waar van *Goens* den 25sten Juli 1810 overleed.

Zijn bibliotheek was reeds in 1776 verkocht en zijn nagelaten handschriften werden volgens zijn testament het eigendom van *Daniël François van Alphen*, zoon van *Hieronymus van Alphen* en *Johanna Maria van Goens*, zuster van *Rycklof Michaël van Goens*. Behalve een paar Latijnse verhandelingen, leverde hij „Moses Mendelssohn. Verhandeling over het verheven en naïve in de fraaie wetenschappen” (1774), een werk dat hem hevige aanvallen op den hals haalde, „Bericht van den Professor van Goens rakende de recensie van zijne vertaling van de Verhandeling van *Moses Mendelssohn*”, „Catalogue fait sur un plan nouveau systématique et raisonné d'une bibliothèque de littérature” (2 dln., 1776), „Politiek Vertoog over het waarsysteem van de stad Amsterdam enz. benevens consideratien over den tegenwoordigen oorlog en het voorgevallene in het 1777—1780, mitagaders over de geheime onderhandelingen enz.” (1788), welk werk aanleiding gaf tot het verschijnen van een aantal schimpschriften, waaronder: „Le Voici de portrait en hijzonderheden aangaande den politiek vertoogschrijver R. M. van Goens enz.” (1782); verder schreef hij: „Ueber moralischen Ebebruch, Weiber Unbestand u. s. w.”, welk werk in 1811 in het licht is verschenen, terwijl de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden eenige handschriften van van *Goens* besit. Van een door hem in het Engelsch geschreven eigen levensbeschrijving, getiteld: „Some memorandums of my life. Part the first” (1789), is een vertaling in het Nederduitsch opgenomen in de werken van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant (1867).

Goens, *Bycklof Jan Cornelis van*, een kleinzoon van den reeds vermelden *Jan Hendrik*, werd den 26sten Augustus 1793 te 's Gravenhage geboren, genoot zijn opleiding aan de militaire school te Hondschoote, was op 18-jarigen leeftijd luitenant bij het Fransche leger in Spanje, werd den 6^{den} November 1811 bij een verkenning door Spaansche troepen onder generaal *Mina* gevangen genomen en in den nacht van den 8^{den} op den 9^{den} December daaraanvolgende door de Spanjaarden doodgeschoten.

Goentoer, de voornaamste top van het Goentoergebergte in de Praangerregentschappen op Java, en wel in de afdeeling Tjitjalenka, is een vulkaan, die zich 2244 m. boven de oppervlakte der zee verheft. Hij ligt op 7°30' Z. Br. en was voorheen, huiten den Lamongan, de meest werkzame vuurspuwende berg van dat eiland. Uitbarstingen hadden plaats in de jaren 1803, 1818, 1825, 1840, 1841, 1842, 1843 en 1847, doch hij is thans in rust. Vreeselijk was vooral de uitbarsting van Mei 1840. Toen stroomde de lava aan alle kanten uit den krater,

zoodat de geheele bergtop zich als een gloeiende massa vertoonde. Na dien tijd is de Goentoer, vroeger met gras en struiken begroeid, tot aan zijn voet kaal en met rotstokken bedekt. De naam beteekent in het Maleisch *Donder*.

Goerara, een noordelijke ondergroep van *Focaat* (zie aldaar) in de Fransche Sahara, bestaat uit de twaalf oasengroepen: Augeroet met 6800 inwoners (hoofdstad Boe-Gemama), Tin-Erkoek met 4645 inwoners (hoofdstad Tahelkoma), El Dsjereifet met 6200 inwoners (hoofdstad Hadsj-Gelman), Timimoen met 22000 inwoners (gelijksnamige hoofdstad), Oeled-Said met 4550 inwoners (hoofdstad Ksar el Keber), Teganeh met 3825 inwoners (gelijksnamige hoofdstad), El-Hoiha met 2800 inwoners (hoofdstad Ksar el Arab of el Haiba), Scharuin met 3500 inwoners (hoofdstad Ksar el Kehir), Soca el Deldoel met 5700 inwoners (hoofdstad Deldoel), Deremsja met 3000 inwoners (hoofdstad Metorfa), Tsabit met 11000 inwoners (hoofdstad Brinkan) en Sba met 1200 inwoners (hoofdsteden Sba en Gerara). De gezamenlijke bevolking bedraagt dus 80000 inwoners, die 12000 man infanterie en 1500 ruiters leveren. Het aantal vruchtdragende palmen is meer dan 3 miljoen. De meeste oasen hebben mooie huizen en een rijken plantengroei.

Goeree is de naam der W. helft van het eiland Goeree en Overflakkee (zie aldaar). Tot 1751 vormde het een afzonderlijk eiland en werd in dit jaar door het leggen van een dam en in 1769 en 1780 door inpoldering aan de O. zijde geheel met Overflakkee vereenigd. In 1803 werden de laatste aanwassen aldaar, de Halsen Scharreze, bedijkt.

Goeree is een gemeente in de provincie Zuid-Holland, op het gelijknamige eiland gelegen, 702 H.A. groot met (1906) 1162 inwoners. Zij wordt ingesloten door de gemeenten Ondorp en Stellendam in het W. en O. en in het N. en Z. door het Goereesche Gat en de Grevelingen begrensd. Behalve in het N., waar duinen liggen, bestaat de bodem uit zeekelei, is grootendeels voor den landbouw in gebruik en verdeeld in 11 polders. Deze gemeente omvat, behalve een klein aantal verstrooide huizen, nictnintend het oude stadje Goedereede.

Goedereede, thans een stil stadje met ongeveer 1100 inwoners, was welcer de voornaamstestad der heerlijkheid Voorne na Brielle, ontving reeds in de 14de en vooral in de 15de eeuw versterkingen en vormde op het einde der eeuw een bloeiende plaats met veel vischvangst en handel op Engeland, de Oostzee, Frankrijk enz. De verzanding der haven maakte echter aan dien hloei een einde.

Goeree, *Hugo Willem*, was doctor in de godgeleerdheid en een beroemd geneesheer te Middelburg, waar hij omstreeks het jaar 1643 overleed. Zijn „Eerste en tweede vervolg op de Repnhlyk der Hebreën van Petrus Cnnaens” (1685) is na zijn dood in het licht verschenen.

Goeree, *Willem*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Middelburg den 11sten December 1635, toonde reeds vroeg veel aanleg en bepaalde zich, daar hem de middelen ontraken, om een hogeschool te bezoeken, hij den boekhandel

Tevens volgde hij zijn neiging tot de beoefening der wetenschappen en schreef: „Natuurlijk en schilderkonstig ontwerp der menschkunde enz." (2de druk, 1704), „Algemeene bonwkunde volgens de antyke en hedendaagse manier" (2de druk, 1701), „Joodsche ondheden ofte voorbereidselen tot de Bybelsche wijsheid" (2 dln., 2de druk, 1700), „Verlichtereikende of regt gebruik der waterverwen" (4de druk, 1705), „Mosaïsche historie der Hebreënsche Kerke" (1700, 4 dln. met platen), „Inleiding tot de praktijk der algemeene schilderkunst" (1704), „Inleiding tot de algemeene teykenkunst", en „Kerkelyke en wereldlyke historien nyt d'aalsonwde aerdbeschryvingen en nytgezochte gedckenpenningen opgeheldert" (met kaarten en platen; 2de druk, 1730). Ook heeft hij nog eenige werken van bonwkundigen inhoud in handschrift achtergelaten. Hij had zijn boekhandel gevestigd te Amsterdam, waar hij den 3^{den} Mei 1711 overleed.

Goeree, Jan, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Middelburg den 2^{den} October 1670 en vertrok met zijn ouders naar Amsterdam, waar hij zich op de schilder- en graveerkunst toelegde onder leiding van *Gerard de Lairesse*. Hij was een geacht kunstenaar, zoodat de regering van Amsterdam in 1715 het vervaardigen van ordonnantiën en teekeningen voor een plafood in de groote hofruimte van het stadhuis aan hem opdroeg. Tevens was hij een beoefenaar der dichtkunst en der fraaie letteren. Hij schreef: „Alexander, koning van Cyprus en Cicilië of gewaande zeeroover, treurspel" (1707), „Historische gedckenpenningen van Lodewijk XIV, vertoonende al het voorgevalene onder de regering van dien Koning enz." (1712), „Godvruchtige almanak of lofgedachtenis der Heyligen op yder dag van 't jaar, gevolgt na den berichten Seh. de Clero" (1690, met 374 platen), „Dagboek der Roomsche Heyligen, mitgaders derzelver levensbeschryving" (4 dln. met 368 platen), „Mongelpoezie" (2de druk, 1758), „De gondsholmetteeg, klingspel" (1734) en „De wereld vol kool, of koolzang" (1734). Hij overleed te Amsterdam den 4^{den} Januari 1731.

Goeree en Overflakke is een der Zuid-Hollandsche delta-eilanden, ingesloten door het Haringvliet en de verschillende zeegaten, die als voortzetting of mond van het Haringvliet kunnen beschouwd worden, verder door het Volkerak, de Krammer, de Grevelingen of Bieneningen en de Noordzee. Het eiland beslaat een oppervlakte van 220 v. km. en is geheel verdeeld in polders. Afgezien van de W. zijde, waar dinnen liggen, is het geheele eiland door dijken omringd en bestaat uit vette zeeklei. De afwatering geschiedt gedeeltelijk rechtstreeks op zee, gedeeltelijk op een viertal boezems en door deze op het hnitewater.

Volgens de overlevering zou het eiland Goedereede eenmaal met Schouwen en Oost-Voorne verbonden geweest, maar door herhaalde waterfloeden grootendeels verdwenen zijn, zoodat omstreeks het jaar 1300 nog slechts enkele stukken over waren, die een aantal eilanden vormden, waarvan het grootste zich bij de dinnen aansloot. De tijd van bedijking der ondsde polders is niet bekend, wel weet men, dat de stad Goedereede, op den hnitendijk van den polder Onde Oostdijk

geboend, reeds in de 11de eeuw bestond. Vooral sedert de 15de eeuw maakte de bedijking of herdikking groote vorderingen en in de 18de eeuw kwam de vereeniging van Goeree (zie aldaar) en Overflakke tot stand.

Goereesche Gat is de naam voor de trechtervormige monding van het Haringvliet tusschen de eilanden Goeree en Voorne. Voor den mond liggen zandplaten, zoodat de Hinder, waarvan de Ribben het hoogste en droogste gedeelte vormen. De verschillende genlen of vaarwaters in den mond, gaten heeten, zijn het Noordergat, het Bokkegat en het Slijkgat.

Goerlië is een landschap in Trans-Kaukasië, aan de Zwarte Zee tusschen de rivieren Rion en Tsjoroch gelegen, en vormt een distrikt van het gouvernement Koetaï. Nadat het eenwen lang eigen vorsten had bezeten, werd het in 1826 een Russische provincie na eerst 16 jaren onder Russische suprematie te hebben gestaan.

Goerma, een landschap in de Fransche kolonie Dahomé, ligt tusschen 11°—13° 30' N. Br. en 1°—3° 30' O. L. v. Gr. en schijnt zeer ongelijk bevolkt te zijn. Naast volkrijke distrikten vindt men nitgestrekte, woeste streken met dicht geboomte bezet. Het zuidelijke deel is een steenachtige vlakte zonder plantengroei, het westelijke is bezaaid met talrijke henvels, het oostelijke een nitgestrekte, zandige vlakte. Toch is over het algemeen het land vruchtbaar. De voornaamste rivieren zijn de Danka en de Pindlagoe, de voornaamste plaatsen Noengoe en Koelifa. Het land is nog zeer weinig bekend. Na *Barth* gaf in 1894 *Monteil* eenige berichten er over. In 1894 kreeg *Decocur* opdracht het achterland van Dahomé te onderzoeken. Hij ging naar Nikki, waar hij den 20sten November 1895 een verdrag met het opperhoofd der Bariba sloot. Hier hoorde hij van *Gruner's* vertrek uit Togo en ging nu westwaarts om den sultan van Fada en Goerma voor Frankrijk te winnen. Intusschen hadden *Carwag* en *Gruner* verdragen gesloten met *Sansanne* Mangoe en *Pama*, doch het laatste werd als schatplichtig aan Goerma in 1897 aan Frankrijk afgestaan. De gouverneur van Dahomé had tegelijkertijd twee expedities nitgezonden: een onder *Baud* naar Fada en Goerma en een onder *Brettonnet* naar Say. De laatste stichtte op haar marsch verschillende militaire posten. Hetzelfde deed *Baud* te Dako en Koentoen en bereikte den 1sten Februari 1897 Fada in Goerma. Daar vond hij sultan *Batsjande* in oorlog met zijn westelijke onderdanen. *Baud* nam het opperbevel over het leger van den sultan op zich, versloeg de rebellen bij Toekoena en herstelde de orde.

Goeroenoot. Zie *Kolanoot*.

Goeroensi, een landschap in Fransch Senegal, tusschen 10°30'—12° N.Br. en 0°40'—2°10' O.L.v.Gr., wordt in het O. door Goerma, in het N. door Mossi, waaraan het schatplichtig is begrensd, en in het W. door den Zwart, in het Z. O. door den Rooden Volta doorsneden. Het weinig bekende land schijnt uit een nitgestrekte, boschrijke, waterarme vlakte te bestaan; het water verzamelt zich in groote, door planten bedekte bossins. De oevers van den Volta bestaan uit ijzerhoudend kwarts met gondoorend zand. De bodem is vruchtbaar en brengt op voldoende

besproeiende plaatsen alle produkten van Afrika voort; voor voeteelt is het land echter niet geschikt wegens de vochtigheid en het voorkomen van voor vee gevaarlijke insecten. Wild is er zeer talrijk; apen echter onthreken. De inboorlingen, Goeroenga genaamd, schijnen volgens afkomst en taal niet tot één ras te behooren en zijn door de beschaafde volken in de bosschen teruggedroogen. Zij zijn gesplitst in verschillende stammen, die, hoewel ethnographisch verschillend, gelijke zeden en gewoonten hebben. Zij gaan meestal geheel naakt of werpen zich hoogstens een vel om. De huizen bestaan uit een lage ruimte boven den bodem en een soort kelder. Al die onderaardsche ruimten, waarin de vrouwen wonen, staan met elkander in verbanding en hebben als eenige nitgang van buiten een gat in het midden van het dorp bij de hnt van het opperhoofd. De godsdienst der Goeroenga is of fetisj of zonnediens; hun roode, aarden tempels, zijn met roode of zwarte geometrische figuren voorzien. De politieke verdeeldheid van Goeroensi in kleine dorpen heeft bewerkt, dat het steeds onder vreemde heerschappij gestaan heeft. Verschillende eeuwen lang was het schatplichtig aan *Mamproesi*; sedert het begin der 19de eeuw was de koning van Mossi sonverein. In 1882 maakte het opperhoofd der Sonrhai, *Gandiaré*, zich meester van de heerschappij en brandschatte het land, tot hij in 1885 vermoord werd. Zijn opvolger *Babote* moest de opperhoogheid van den naba van Mossi erkennen. Door *Foulet* werd het in 1898 van die heerschappij bevrijd, daar deze eerst Mossi en daarna Goeroensi wist te bewegen tot het aannemen van het Fransche protectoraat. De bezetting van Goeroensi is voor Frankrijk van belang, daar het landschap de landen van Fransch Soedan met het achterland van Dahomé en de Kongostaten verbindt. Het land, dat veel ivoor levert, zal van nog grooter beteekenis worden, als de rijke goedmijnen in het N. ontgonnen worden.

Goes is een gemeente op het Zeenwsche eiland Zuid-Beveland, 749 H.A. groot met (1906) 7424 inwoners, in het N. begrensd door Kattendijke, in het O. door Kloetinge, in het Z. door s' Heer-Abtakerke en in het W. door s' Heer-Arendskerke. De gemeente omvat het stadje Goes met de buitenbuurten en een deel van den Goeschen polder.

Het stadje Goes, aan de spoorlijn Rosendaal—Vlissingen, heeft een haven aan de Oosterschelde, is zetel van een kantongerecht, bezit een vijfjarige H. B. School, een rijkslandbouwwinterschool, een rijkslandbouwproufstation, onderscheiden scholen voor lager en meer uitgebreid lager onderwijs, een ambachtsschool, Hervormde, Gereformeerde en R. Katholieke kerken, een synagoge, een verzameling van ondheden, een strafgerangen, verschillende liefdadige instellingen, een mooi stadhuys en de overblijfselen van het slot Ostende (thans hingeroverij) met den, naar men meent, door *Jacoba van Beieren* geplante moerbezenboom. Het middelpunt der stad vormt de Grootte Markt, het grootste van een vijftal pleinen. De Grootte of Maria Magdalenakerk is de mooiste kerk van geheel Zeeland (in 1423 in Gotischen stijl voltooid). Hoofdmiddelen van bestaan zijn handel, winkelenring en nijverheid.

Goes ontleent zijn oorsprong aan het slot Ostende, een burcht, welke in de 14de eeuw aan de rivier Gosaba lag en in bezit was van het geslacht der Borselens. In het begin der 15de eeuw verkreeg het daarbij ontstane plaatsje stadsrechten en werd spoedig daarna versterkt. *Jacoba van Beieren* hield hier herhaaldelijk verblijf. In 1572 werd het te vergeefs door de Watergeuzen belegerd, doch ging in 1577 tot de Staatse zijde over en was voortaan een der stemgerechtigde steden in de Staten van Zeeland. Hier werd de dichter *Antonides*, hijgenaamd van der Goes, geboren.

Goes, *Damião de*, een Portugeesch humanist, diplomaat en geschiedkundige, werd geboren in 1501 in de Villa de Alemqner en kwam op zijn 9de jaar aan het Hof van dom *Mauwz*. Koning *Jodo II* benoemde hem in 1523 tot zijn gevolmachtigde in Vlaanderen, waar hij den stamboom der koningen van Portugal, van *Noach af*, door de vermaardste schilders van Brugge deed in orde brengen. Later werd hij naar Polen en vervolgens naar Denemarken en Zweden gezonden, doch in 1533 teruggeroepen en tot schatmeester benoemd bij de Casa da India, welke betrekking hij echter bij zijn komst van de hand wees. Daarna wijdde hij zich 6 jaar te Padoa aan de heeving der wetenschappen en keerde toen terug naar Vlaanderen. Bij den pans werd hij zeer welwillend ontvangen; ook bezocht hij het Hof van Karel V en van diens broeder *Ferdinand*, almede de Horen te Parijs en te Londen. Toen Lenven, waar hij zich gevestigd had, in 1542 door de Franschen belegerd werd, wist hij door een krijgslist den vijand te bewegen om het beleg op te breken. Trouwens hij werd later door de Franschen in hechtenis genomen en eerst na verloop van 9 maanden tegen betaling van een aanzienlijk losgeld op vrije voeten gesteld. In 1545 werd hij nogmaals teruggeroepen naar zijn vaderland, waar hij het ambt aanvaardde van staatsarchivaris. Waarschijnlijk verloor hij in 1571 door een vonnis der Inquisitie die betrekking en al zijn goederen, waarna hij aanvankelijk in het klooster Batalha werd opgesloten. Later had hij arrest in zijn eigen huis, waar hij kort daarop overleed (1571). Behalve vele geschriften in de Latijnsche taal, gaf hij in het Portugeesch de beide kronieken in het licht van koning dom *Mauwz* en prins *Jodo*, een geslachtsregister van de edele families des Rijks en een vertaling van den „Cato major” van *Cicero*.

Goes, *Willelm*, of *Gulielmus Goestius*, heer van *Boekhorst*, geboren te Leiden in 1611, werd raadheer in zijn geboorteplaats en daarna in het Hof van Holland. Hij behoorde in 1672 tot de rechters, die het vonnis nitspraken over *Cornelis de Witt*, werd met gewichtige zendingen belast en behoorde tot de schranderste rechtsgeleerden van zijn tijd. Hij overleed te s-Gravenhage den 15^{den} October 1686, nalatende: „Specimen controversiae quae est de mutua alienatione inter jurisconsultos et quaedam grammatico-sophistas” (1646), „Animadversiones in quaedam loca capituli I en II speciminis Salmasiani quibus varii viri docti ab ejus calumniis vindicator” (1667), „Rei agrariae auctores legesque variae etc.” (1674) en „Pilatus Index” (1677). Ook zijn zoon *Jan Goes*

van *Abemade* was een ijverig beoefenaar der wetenschappen. Zijn bloedverwant *Robert Goes*, heer van *Boekhorst*, was van 1701 tot 1723 resident der Algemeene Staten te Kopenhagen.

Goes, Van der, is de naam van een ond en aanzienlijk Zeenwach geslacht:

Goes, Aart van der, geboren in 1475, werd eerst pensionaris te Delft en in 1525 advocaat of raadspensionaris van Holland en West-Friesland. In laatstgenoemd jaar werd hij naar Lier in Noord-Brabant gezonden, om met *Christiaan II*, verdreven koning van Denemarken, in onderhandeling te treden. In het volgende jaar bracht hij aan de Landvoogdes te Brussel het bericht, dat haar aanzoom om 80 000 gulden was toegestaan. Verder ging hij in 1526 naar Bremen en Verden, om het bestand met Zweden en de Oostzeesteden te bekrachtigen, en vervolgens naar Gent, om de landvoogdes over een handelsverdrag met Zweden te raadplegen. In 1529 werd hij met *Josel Beta*, pensionaris van Dordrecht, afgevaardigd naar Cambray, om over den vrede te onderhandelen, en toen keizer *Karel V* in 1531 hier te lande kwam, werd van *der Goes* belast met de taak, den vorst namens de Staten te begroeten, waarna hij nogmaals naar Bremen werd afgevaardigd. Tot aan 1544 bleef hij op zijn post, om 's lands rechten en vrijheden te beschermen, moedig volhardend. Toen verkreeg hij een eervolle rust en werd opgevolgd door zijn zoon. Hij overleed den 1sten November 1545.

Goes, Aart van der, de Jonge, oudste zoon van den voorgaande, werd wegens zijn welsprekendheid benoemd tot advocaat van den Grooten Raad van Mechelen en overleed aldaar den 28sten Mei 1550.

Goes, Adriaan van der, een broeder van den voorgaande, geboren te Delft in 1505, werd wegens zijn bekwaamheid als rechtgeleerde in 1540 aan zijn vader toegevoegd en op voorstel van *René van Châlons*, stadhouders van Holland, in 1544 tot opvolger zijns vaders benoemd. Hij legde den eed af als raadspensionaris van Holland en begroette in 1547 *Maximiliaan van Bourgondië* als nieuwbenoemden stadhouders. Op het voetspoor zijns vaders zette hij de aantekeningen voort van al het merkwaardige, dat op de vergaderingen der Staten en ten Hove voorviel, en deze zagen het licht onder den titel: „Register van de Dachvaerden der Staten 's Lands van Hollandt, gehonden bij de Mrs. *Aart en Adriaan van der Goes*, advocaten der Staten voors. van 31 Januari 1524 tot 10 December 1560" (6 dln. in 8 banden), later onder dien van: „Holland onder *Karel V*”; hij de overdracht der Nederlanden aan en gedurende het bestien van *Philips II*, of verzameling van alle de notulen, resolutiën enz. door de Staten dier Provinciën" (8 dln., 1791).

Goes, Adriaan van der, een kleinzoon van den voorgaande, geboren te Delft, was een nitstekend rechtgeleerde. Hoewel tot het Roomsche-Katholieke Kerkgenootschap behorende, bleef hij als raad en rekenmeester in dienst van prins *Maurits* en vervolgens van *Frederik Hendrik* en genoot het volkomen vertrouwen van die beide vorsten. Hij overleed te 's Gravenhage den 7^{den} Januari 1632.

Goes, Philip van der, eveneens een kleinzoon

van eerstgemelden *Adriaan* en een volle neef van den voorgaande, werd geboren in 1651 en was eerst kapitein bij het leger te veld en vervolgens in 1678 huitengewoon, in 1683 gewoon kapitein bij de zeemacht der admiraliteit van Amsterdam. Als bevelhebber van het schip „Vriesland" nam hij deel aan den slag bij Bevesier. Zijn schip werd wrak geschoten, veroverd en verbrand en hij zelf gevangen genomen. Na het herkrigen zijner vrijheid werd hij benoemd tot schout-bij-nacht bij de Admiraliteit van de Maas, streed in 1692 bij La Hogue, waar hij gewond werd, en had in 1693 het bevel over het eskader, bestemd om met de Britsche zeemacht naar de Middellandsche Zee te stevenen en aldaar, verbonden met Spanje, tegen de Franschen te strijden. Zij geraakten echter reeds slaags bij Lagos, en van *der Goes* ontkwam ternauwernood, met verlies van al de koopvaardij-schepen, aan den vijand door de wijk te nemen naar Engeland. Ook in 1694 nam hij deel aan de krijgsverrichtingen tegen de Franschen, werd in 1697 tot vice-admiraal bevorderd en was in 1702 de eerste, na den Engelschen vice-admiraal *Hobson*, die, met het schip „De Zeven Provinciën" van 92 stukken, in de Baai van Vigos doordrong, waar hij „Le Bourbon" van 66 stukken veroverde. In 1703 zeldde hij wederom naar de Middellandsche Zee. Hij overleed den 1sten Juli 1707 aan boord van het schip „De Beschermers", liggende voor de rivier de Var. — Ook *Jan van der Goes*, waarschijnlijk een broeder van *Philip*, was kapitein ter zee en voerde in 1760 bevel over de „Arnhem" van 64 stukken.

Goes, Hugo van der, een Vlaamsch schilder, wiens geboortejaar onbekend is, beoorde tot een Gentsch geslacht en wordt in 1565 het eerst als lid van het schildersgild te Gent vermeld. In 1468 werkte hij mede aan de feestdecoraties bij den intocht van *Karel den Stouten* aldaar en van 1468 — 1469 was hij onderdeken van het gild, waarin hij van 1473 — 1475 het hoogste ambt, dat van deken, bekleedde. Kort daarna ging hij in een klooster, dat bij slechts korten tijd weer verliet. Hij werd er zenuwziek en overleed er in 1482. Hij was een der grootste meesters van zijn tijd. Zijn hoofdwerk is de triptiek, die hij in 1473 schilderde op bestelling van *Tommaso Portinari*, en die zich thans bevindt in het museum der *Uffizi* te Florence. Verder noemen wij o. a.: „De dood van Maria" (academie te Brugge) en „De aanbidding der herders" (museum te Berlijn).

Goes, Johannes Antonides van der. Zie *Antonides*.

Goes, Frank van der, een Nederlandsch socioloog en letterkundige, werd den 13ten Februari 1850 te Amsterdam geboren en was aanvankelijk bestemd voor den handel. Hij ontving zijn eerste opleiding op de hooge burgerschool te Amsterdam, waar hij tijdgenoot was van *Jacques Perk* en *Willem Kloos*. Als schrijver debuteerde hij met toneelrecensies en artikelen over de geschiedenis van het toneel in verschillende vak- en algemeene tijdschriften, was van 1877 tot 1884 redacteur van „Het Toneel", van 1883 — 1884 van het dagblad „De Amsterdammer" en een vruchtbaar medewerker van het weekblad „De Amsterdammer". Met *Kloos*, *Vervaeke*, *Van Eeden* en *W. Paap* richtte hij in 1885 „De Nieuwe

Gids" op, waarin verschillende bijdragen van zijn hand verschenen van politieke, oeconomische en literaire aard. Weldra mengde hij zich ook in het staatkundig leven, sloot zich aan bij de radicale partij en maakte deel uit van het bestuur der vereeniging „De Unie". Hij behoorde onder de oprichters der kiesvereeniging „Amsterdam" bestaande uit radicale nitgewekenen van de kiesvereeniging „Burgerplicht". Zijn brochure „Majesteitschennis" (1886) in zake het proces *Domela Nieuwenhuis* ten gevolge van het „paling-oproer", joeg velen zijner partijgenooten tegen hem in het barnas en had een demonstratie van beursbezoekers tegen hem ten gevolge. Zijn daarmee voorbereide overgang tot de sociaal-democratie volgde in 1889, en als lid van den „Sociaal-democratischen Bond" (1890) werd hij nu een ijverig agitator voor de beginselen dezer vereeniging. Gewichtige meeningsverschillen deden hem in botsing komen met *Domela Nieuwenhuis*, tegen wien hij in 1891 als redacteur van „Recht voor Allen" en leider van den „Sociaal-democratischen Bond" een scherp strijd voerde. De bond liet hem evenwel los en roeyerde hem als lid. De strijd tegen *Domela Nieuwenhuis* en de anarchistische richting werd nochtans voortgezet in het weekblad „De Nieuwe Tijd", waar hij *P. J. Troelstra* tot meelestander had (1892—1893). In 1894 werd hij medeoprichter (met *Troelstra*, *Vliegen*, *Schaper*, *Henri Polak*, *J. Loopuit*, *Van Heledingen* e. a.) van de sociaal-democratische arbeiderspartij. Een rede op een protestvergadering te Amsterdam over de houding der politie ten opzichte der werklozen-demonstraties had een herhaling van het beurschandaal van 1886 ten gevolge, waardoor zijn positie als agent van assurantie-maatschappijen onhoudbaar werd, hij zich genoopt zag Amsterdam te verlaten en zich in 1894 te 's Gravenhage vestigde. Sinds dien wijde hij zich meer bijzonder aan de beoefening der letteren, werd medewerker aan de verschillende tijdschriften, ontstaan door de uiteenspatting der „Nieuwe Gids"-redactie, „Tweemaandelijch Tijdschrift" (later „XX^{de} Eenw."), „Beweging", schreef toeelkritieken (1894/1895) voor het weekblad „De Amsterdammer" en werd in 1897 met *Herman Gorter* en *M. A. H. Roland Holst* redacteur van het sedert 1895 verschijnende sociaal-democratische maandschrift „De Nieuwe Tijd". Op nitnoodiging van eenige studenten trad hij in 1900 op als privaatchocent in de sociologie aan de universiteit te Amsterdam, waar hij zijn colleges opende met een openbare les over „De arbeidskracht". In verband met dezen nieuwen werkkring vestigde hij zich in Mei 1900 te Hilversum, waar hij sedert woont. Afzonderlijk zijn van hem verschenen: „De organische ontwikkeling der maatschappij" (1897), „De arbeidskracht", rede (1900), „Kleinhandel en grootkapitaal" (1902), „Verzamelde opstellen" (1897).

Goethals, Felix Victor, een Belgisch geleerde, werd geboren te Gent den 4^{den} Juni 1799, studeerde aldaar in de rechten en werd in 1825 adjunct van den procureur-generaal te Brussel en in 1842 bibliothecaris aldaar. Hij kroeg in 1853 pensioen en overleed den 10^{den} Mei 1872. Hij schreef: „Lectures relatives à l'histoire des sciences, des arts, des lettres, des moeurs et de la

politique en Belgique et dans les pays limitrophes" (4 dln., 1837—1838), „Histoire des lettres, des sciences et des arts en Belgique" (4 dln., 1840—1844), „Notice historique sur la vie et les travaux de Simon Stevin de Bruges" (1841), „Dictionnaire généalogique des familles nobles du royaume de Belgique" (4 dln., 1849—1852), „Miroir des notabilités nobiliaires de la Belgique, des Pays-Bas et du Nord de la France" (2 dln., 1857—1862), „Archéologie des familles de Belgique" (1864—1867) en „Indicateur nobiliaire de Belgique, de France etc." (met *Huytens*, 1869). Zijn boekery, die vele kostbare genealogische en heraldieke handschriften bevatte, is volgens zijn nitersten wil toegevoegd aan de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Goethem, Johannes Philippus van, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Kampen den 23^{den} Mei 1804 en overleden te Maartensdijk den 5^{den} Juni 1853, schreef: „De ton van Diogenes" (1826), „Mengeling van oorspronkelijke en nagevolgde dichtstukken" (1830), „Urania van Tiedge" (1836), „De tocht van Heemskerk naar Gibraltar in 1607" (1837), en „Het verloren Paradijs van Milton" (naar het Engelsch, 1843). Verder leverde hij bijdragen in tijdschriften en jaarboekjes, alsmede eenige vertalingen.

Goethem, Emiel van, een Belgisch toneel-dichter, geboren te Gent den 1sten Augustus 1847, leverde: „Meester Primus" (zangspel, 1868), „Armoede en weelde" (toneelspel, 1870), „Een arme duivel" (toneelspel, 1870), „Castor en Pollux" (blijspel, 1870), „De doopgetuigen" (blijspel, 1871), „Een advocaat zonder zaken" (blijspel, 1871), „De nieuwaarsdag" (gelegenheidsstuk, 1872), „Salamander" (blijspel, 1872), „Strijksters mestdag" (zangspel, 1872), „Baas Jan en Baas Liever" (blijspel, 1872), „Lucifer en Cie" (blijspel, 1873), en „Victors Nichte" (met *Jozef van Hoorde*, blijspel, in 1873 bekrond).

Goethiet of pyrrhoïdriet is een mineraal, bestaande uit ijzerhydroxyde, dat 83% ijzer bevat. Het komt voor in rhombische, naald- of zuilen-vormige kristallen en is alsdan bruin tot zwart gekleurd, ook wel als dunne plaatjes, welke hyacinthrood gekleurd zijn, of als geel tot bruine, stengelige en vezelige aggregaten, dan wel rood-bruine vezelig-schubbenachtige massa's. De hardheid bedraagt 5—5,5, het soortelijk gewicht 3,8—4,2. Het wordt, meestal met bruinijzersteen of roodijzersteen, in Duitschland, Bohemen en Engeland gevonden.

Goeverneur, Jan Jacob Antonie, een Nederlandsch dichter en prozaschrijver, geboren te Hoewelaken in Gelderland den 14^{den} Februari 1808, werd in 1825 te Groningen, waar zijn vader predikant was, als student in de theologie ingeschreven. Daar deze intusschen weinig aantrekkelijks voor hem had, bepaalde hij zich bij de studie der oude en nieuwe letterkunde en nam in 1830 als vrijwillig deel aan de Tiendaagschen Veldtocht. Na zijn terugkeer bezocht hij de Leidsche hoogeschool en deed aldaar in 1835 het doctoraal examen in de letteren. Inmiddels hadden zijn gedichten, aanvankelijk in den Groninger studentenalmamak geplaatst, hem als goetig zanger, onder den schuilnaam *Jan de Rijnier* bekend, een goeden naam bezorgd, zoodat hij be-

sloot, zich te Groningen te vestigen, zich volgens zijn langgekoesterde neiging aan de beoefening der fraaie letteren te wijden en zich door zijn pen een onbezorgde onafhankelijkheid te verschaffen.

Van zijn gedichten noemen wij: „Gedichten en rijmen“ (2de druk 1864), „Wijs en dwaas“ (1860), en „Een cent in 't zakje“ (1868), welke bundel in 1874 onder den titel: „Gooverneur's gezamenlijke gedichten en rijmen“ in één bundel vereenigd zijn. Vooral zijn „Jan de Rijmers tocht naar den Zangberg“, „De stille ronde“ en „Het vliegend schip“ bekend.

Zeër talrijk is het aantal geschiedkundige geschriften en romans, door Goeverneur in het Nederlandsch vertaald. Bovenal echter heeft hij groote verdiensten als schrijver van een menigte keurige werkjes voor de jeugd, zoowel in proza als in poëzie. Bindelijk vermelden wij nog, dat het tot 1882 door hem geredigeerde tijdschrift „De Huisvriend“ gedurende een kwart eeuw een eersten rang bekleedde onder de populaire tijdschriften van ons land. Hij overleed te Groningen den 17den Maart 1889.

Goetz, Joseph Franz, vrijheer von, een Duitsch schilder, geboren den 28den Februari 1754 te Hermstadt in Zevenburgen, waar zijn vader als hoofdofficier in garnizoen lag, bekleedde eerst een betrekking bij den krijgsraad, vervolgens bij het departement van Justitie te Weenen, terwijl hij gelijktijdig de schilderkunst beoefende. Toen hij na den dood zijns vaders hezitter werd van een klein vermogen, verliet hij den staatsdienst en begaf zich naar München, om zich onverdeeld aan de kunst te wijden. Hier gaf hij een reeks van 160 gravures uit naar aanleiding van de door hem tot een melodrama vervoemde ballade van *Bürger*: „Leonardo und Blandine“. Verder schilderde hij de portretten van *Karl Theodor*, keurvorst van Beieren, van den tooneelspeler *Schröder*, in de rol van *Hamlet*, en van paus *Pius VII*. Zijn „Exercices d'imagination et différents caractères et formes humaines“ bevatten meestal landelijke en eigenaardige taferelen. Wegens het vermoeden, dat hij in betrekking stond tot de orde der Illuminaten, moest hij München verlaten en begaf zich naar Regensburg, waar hij in een klein geschrift zijn onschuld bepleitte. Hoewel hij uit München, waar men het ongegronde der tegen hem ingebrachte beschuldiging inzag, de uitnoodiging ontving, daarheen terug te keeren, bleef hij te Regensburg en overleed aldaar den 16den September 1815.

Goetze, Johann Melchior, een onder den naam *Zionswächter* bekend Luthersch godgeleerde, werd geboren te Halberstadt den 16den October 1717. Sedert 1755 was hij eerste predikant aan de Katharinakerk te Hamburg, waar hij den 19den Mei 1786 overleed. De uitgave der „Fragmente eines Ungenannten“, waarmede *Lessing* in 1777 een aanvang maakte, haalde hem een scherp aanval van Goetze op den hals, die daarin een schennis zag van het Bijbelgezag en van het volksgeloof. *Lessing* antwoordde op deze en andere aanvallen sedert 1778 in een reeks van strijdgeschriften, en van deze is de „Anti-Goetze“ het merkwaardigst. Het voornaamste geschrift van Goetze: „Versuch einer Historie der gedruckten niedersächsischen

Bibeln vom Jahre 1470—1627“ (1875) blijft nog altijd belangrijk.

Gogel, Izaak Jan Alexander, een Nederlandsch staatsman, werd geboren te Vugt, een dorp bij 's Hertogenbosch, den 10den December 1765. Nadat hij eenige jaren op het kantoor van *Godart Cappel* te Amsterdam had doorgebracht, vestigde hij zich in die stad in 1791 en werd in 1794 door de Nederlandsche republieken belast met een zending naar de Fransche Volksvertegenwoordiging. In 1795 bekleedde hij onderscheiden posten bij verschillende regeeringocollegiën, werd benoemd tot een der commissarissen van de Nationale beleenbank, in 1798 bevorderd tot agent van Financiën en bekleedde dien post tot in 1801. In 1805 werd hij door den Raadpensionaris nogmaals tot dat agentschap geroepen, en nu ontwierp hij een plan van algemeene belastingen met de daarbij behoorende wetten en reglementen, een plan, dat hij vervolgens ten uitvoer legde. Nadat hij in 1806 als lid eener Commissie afgevaardigd was naar keizer *Napoleon*, bevestigde koning *Lodewijk* hem in zijn amht. In 1809 nam hij echter zijn ontslag, om zich weder aan den handel te wijden; dit duurde echter kort, daar de keizer hem in 1810 naar Parijs ontbood en hem tot president der afdeling Financiën in den Raad voor Hollandache Zaken, tot staatsraad-intendant-generaal der Financiën en der schatkist in Holland en tot voorzitter van het Syndicaat benoemde. In die betrekkingen trachtte Gogel zooveel mogelijk de belangen van zijn vaderland te behartigen. Bij de omwenteling van 1813 ging hij, door zijn eed gebonden, naar Parijs, om zijn ontslag te vragen, en vestigde zich na zijn terugkeer te Overveen bij Haarlem, waar hij zich aan het hoofd plaatste van een blaaswiel-fabriek.

Nadat koning *Lodewijk* hem met de orde der Unie en later met die der Réunie versierd en de keizer hem tot commandeur der orde van het Legioen van Eer benoemd had, verliet koning *Willem I* hem in Januari 1821 tot staatsraad in hnitengewoon dienst en tot commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed kort daarna den 13den Juni van laatstgenoemd jaar. Te midden van zijn staatkundige besommeringen was hij een beoefenaar der dichtkunst. Hij leverde een vertaling van een Duitsch zangspel van *Stephani* onder den titel: „De Apotheker en de Doctor“ (1796), dat meermalen is opgevoerd. Ook was hij lid en bestuurder van de Hollandache Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem.

Gog en Magog zijn de namen van een fabelachtig vorst en volk, die in de profetiën van *Ezechiël* (XXXVIII en XXXIX) worden vermeld. Hij stelt hen voor als komende uit het noorden en voorspelt, dat zij bij hun inval in Kanakn geheel vernietigd zullen worden. Ook bij Arabische schrijvers en in de Openbaring van *Jahannes* (XX : 8) worden Gog en Magog genoemd. Men geeft dien naam ook aan 2 reusachtige steenen standbeelden in de Guildhall-zaal te Londen. Volgens de sage zijn zij er geplaatst ter gedachtenis van de zegepraal van een Saksischen reus op een reus van Cornwallis; heiden zijn met een pantser gedekt en met een zwaard gewapend; de een is met een lanwerkrans en de ander met een eiken-

krans versierd. Ook hij den jaarlijkschen optocht van den Lord-mayor (9 November) bevinden zich twee zonderling opgetooidde papieren poppen, die de namen van *Gog* en *Magog* dragen.

Gogh, *Vincent van*, een Hollandsch genre-, figuur- en landschapschilder, werd geboren te Groot-Zundert den 30sten Maart 1853 en overleed te Anvers-sur-Oise bij Parijs den 29sten Juli 1890. In den beginne was hij werkzaam in den kunsthandel te Parijs (1869—1876). Daarna ging hij naar Londen en later naar Amsterdam, om er in de theologie te studeeren, waarna hij zendingswerk ging verrichten onder de mijnwerkers. Eerst in 1880 begon hij te schilderen. Kortens tijd werkte hij in den Haag onder invloed van *Mauve*, in 1885 was hij korten tijd te Antwerpen. Daarna vestigde hij zich te Parijs en in 1888 ging hij in Zuid-Frankrijk werken. In 1890 keerde hij ziek naar Parijs terug en overleed er weldra.

Van *Gogh* is een der merkwaardigste vertegenwoordigers van het neo-impressionisme in de Hollandsche kunst. Men kan zijn werk in publieke verzamelingen het best leeren kennen in het museum te Dordrecht (collectie Hidde Nijland) en het museum *Boymans* te Rotterdam.

Gogo of *Gangan*, *Ghago*, *Gab*, is een landschap in den West-Soedan, in het voornaamste gedeelte van het gebied der Songhay, aan den Niger beneden Timboektoe. De stad Gogu was reeds in de 9de eeuw een belangrijke gond-, slaven- en soutmarkt en later de hoofdstad van het jongere Songhay-rijk. In 1589 werd zij door een Marokkaansch veldheer, in 1770 door een Toaregstam veroverd. Alleen *Mungo Park* en *H. Barth* hebben Gogo, dat thans slechts 300—400 schamele hutten telt, bezocht.

Gogol, *Nicolaj Wassiljewitsj*, een Russisch dichter, den 31sten Maart 1809 te Sorotsjinsy (Poltawa) geboren, ging in 1828 naar Petersburg, werd in 1830 aan een ministerie geplaatst, nam echter weldra zijn ontslag en wijdde zich aan de letterkunde. In 1830 verscheen zijn eerste vertelling „Bassawrjuk of de avond voor het Juhannesfeest” en in 1831 een hoofdstuk uit „De Hetman”. Daardoor kwam hij in kennis met *Shoekowsky*, *Poeschkin* en *Pletnev*, den curator van het Patriottisch Instituut. Deze laatste verschafte hem een plaats als leeraar aldaar en privaattlessen. In 1834 werd hij adjunct aan de universiteit te Petersburg, doch nam reeds in 1835 zijn ontslag. In 1831 verscheen het eerste deel van zijn „Avonden op een erf bij Dikanjka”, klein-Russische vertellingen, die veel opgang maakten. Het resultaat van zijn historische studiën was de geschiedkundige roman „Tarasj Babjka”. In 1834 verscheen de „Arabesken” en de „Vertellingen van Nurgod”, romantische verhalen. Een realistische richting komt reeds te voorschijn in zijn daaropvolgende werken „Hoe Iwan Iwanowitsj en Iwan Nikofrowitsj twistten”, „Het Newskyprospect”, „De deus”, „De calèche” en „De mantel”. In 1836 werd met buitengewoon succes „De revisor” opgevoerd, welk stuk de woede der getroffen en opwekte. In 1838 ging *Gogol* naar het buitenland en hield zich meestal te Rome op. In 1837 begon hij zijn voornaamste werk „De doode zielen”, waartoe *Poeschkin* hem aangespoord had, doch hij voelde zich, hoe verder hij kwam, des te minder

bevreugd. Het succes van „De revisor” en „De doode zielen” deed hem het hoofd verliezen; hij geloofde zich door God geïnspireerd, schreef brieven vol vermaningen en berispingen aan zijn vriend en gaf een deel daarvan als „Uitgelezen plaatsen uit een correspondentie met vrienden” (1846) in het licht. In zijn heldere oogenblikken werkte hij aan een vervolg op de „De doode zielen”, doch verbrandde het geschrevene weder. In 1848 deed hij een pelgrimstocht naar Jernsalem en keerde daarna naar Moskou terug, waar hij den 4^{den} Maart 1852 overleed.

Gogra (*Ghagra*, *Deoha*, *Sardjoe*), een linkerzijrivier van den Ganges, ontspringt in den Himalaja op 6000 m. hoogte, op de grens van Nepal en de Noord-Westprovincien. Met sterk verval varmt zij over een groote nitgestrektheid die grens, stroomt dan door de moerassen van den Ferdi, neemt links den Koeruali op, wordt van Faizabad af bij een breedte van 1—3 km. voor groote schepen bevaarbaar, neemt in Benares nog de Rapti op en mondt na een loop van 1036 km. bij Tsjajra in den Ganges nit.

Göhrde is de naam van een eiken- en berkenwoud ter grootte van 270 v. km., gelegen in het amt Dannenberg van het Pruisische vorstendom Lüneburg. Het is bekend door de overwinning der Verbonden Mogendheden onder *Wallmoden* op de Fransche divisie *Pechaz* den 16^{den} September 1813. Het korps van *Lützow* nam er deel aan het gerecht, en bij die gelegenheid werden in Duitschland voor de eerste maal congressische vuurpijlen gehruikt. Het vorstelijk kasteel, eveneens *Göhrde* geheten, waar in 1700 hertog *George van Celle* met *Karel XII*, koning van Zweden, en de Algemeene Staten van Holland een verbond sloot tegen *Frederik IV*, koning van Denemarken, werd door koning *Ernst August* van Hannover weder gerestoreerd, om tot jachtelot te dienen.

Göhrre, *Paul*, een Duitsch sociaal-democraat, werd den 16^{den} April 1864 te Warsen geboren, studeerde van 1885—1888 te Leipzig in de theologie, 1890—1891 te Berlijn wijsbegeerte en economie, was drie maanden in een fabriek te Chemnitz werkzaam om het leven der arbeiders nit eigen aanschouwing te leeren kennen, was van 1891—1894 secretaris-generaal van het evangelisch-social congres te Berlijn en daarna predikant te Frankfurt a. O. Nadat hij die betrekking had neergelegd (1897), was hij tot 1899 ondervoorzitter der nationaal-socialen partij, ging toen tot de social-democratie over en leeft sedert als schrijver te Zehlendorf bij Berlijn. In 1903 tot lid van den Rijksdag gekozen, legde hij zijn mandaat neder ten gevolge van de tegen hem gericht aanvallen op den partijdag te Dresden. Hij schreef: „Drei Monate Fabrikarbeiter und Handwerksleute” (1891), „Die evangelisch-soziale Bewegung, ihre Geschichte und ihre Ziele” (1896), „Wie ein Pfarrer Sozialdemokrat wurde” (1900), „Vom Sozialismus zum Liberalismus” (1902), „Die Kirche im 19-Jahrhundert” (1902) en gaf uit „Denkwürdigkeiten und Erinnerungen eines Arbeiters (*Karl Fischer*)” (1903 en 1904).

Gohren, *Karl Theodor von*, een Duitsch beoefenaar der landbouwscheikunde, werd geboren te Jena den 25sten Februari 1836, stondeerde al-

daar en te Berlijn in de natuurkunde en werd eerst assistent aan het laboratorium te Jena, in 1859 directeur van het proefstation te Blansko, in 1864 professor in de chemie en geologie aan de landbouwschool te Tetschen-Liehwert en in 1872 directeur van de landbouwschool te Mödling. Hij schreef o. a. „Anleitung zu chemischen Untersuchungen mit besonderer Beziehung auf Landwirtschaft" (1867), „Ueber landwirtschaftlichen Unterrichtswesen" (1867), „Die Naturgesetze der Fütterung der landwirtschaftlichen Nutztiere" (1872), „Die Agrikulturchemie nach dem heutigen Standpunkte" (2 dln., 1872—1877), „Die naturgesetzlichen Grundlagen des Pflanzenbaues" (1877), „Boden und Atmosphäre" (1877), „Methodischer Leitfaden für den chemischen Unterricht an landwirtschaftlichen Fachschulen" (1883).

Golorani, Ciro, een Italiaansch dichter, geboren den 20sten Januari 1834 te Pescia in Toskane, moest wegens deelneming aan revolutionaire bewegingen zijn vaderland verlaten en begaf zich naar Turijn, waar hij in de rechten studeerde en tevens medewerker was aan vrijzinnige tijdschriften. Toen hij uit Piemont verbannen werd, vertrok hij in 1855 naar Bellinzona en vervolgens naar Genève, waar hij de „Società Italiana di mutuo soccorso" stichtte. Later ontving hij verlof om naar Piemont terug te keeren en werd professor in de geschiedenis en aardrijkskunde aan het college te Ivrea. Vervolgens was hij werkzaam aan verschillende lycea, nam in 1870 zijn ontslag, doch trad in 1874 weder in staatsdienst en werd schoolopziener in Umbrìe. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „L'apoteosi del lavoro" (1855), „Il grido d'angoscia" (1856), „Il cigno morente" (1862), „I quietisti della politica" (1862), „Il clero e il popolo romano" (1872), „Martirio e speranza" (1863), „Canzoni a Dante" (1865), „La letteratura educatrice" (1865), „La chiesa di tutti" (1865), „Il deputato ventricolo" (1866), „Sulle condizioni dell'istruzione primaria della provincia di Messina" (1869) en „A me amie absente" (1881).

Gök-Tepe, een versterkte plaats in de oase Achal-Teké van de Russisch-Aziatische provincie Transkaspie, ligt aan den Transkaspischen spoorweg. Daarbij vindt men de dorpen Gök-Tepe of Arab met ± 1500 en Gök-Tepe of Bogadsje met 1600 inwoners, beide door Teké-Turkmenen bewoond. De Russen kouden het den 28sten Augustus 1879 onder Somakia niet nemen; wel gelukte dit den 12^{den} Januari 1881 aan Skobelev, die zich eerst met 8000 man van het zuidelijke gelegen, versterkte Jangi Kalo meester gemaakt had. Zie verder Achal-Teké.

Goktja (blauw water) is de naam van een uitgestrekt meer in Trans-Kaukasie ten O. van Erivan. Het is 72,5 km. lang, 37,5 km. breed, 84,5 m. diep, beslaat bijna 1400 v. km. oppervlakte en ontvangt het water van 13 rivieren, terwijl het door de Sanga afwatert op den Aras. Het heeft zoet, maar ongezond water, viest nooit dicht en bevat veel visch. In het midden van dit meer verheft zich het eiland Sewanga met een Armenisch klooster.

Goloonda of **Golkonda** is de naam van een vesting in den Britsch-Indischen vazalstaat van den nizam van Haiderabad, 11 km. ten W. van

Haiderabad en daarmede door een spoorlijn verbonden. Zij is goed gebouwd en zeer sterk, maar wordt door de omliggende hoogten beheerscht en dient als staatsgevangenis. In de nabijheid staan 18 mauolea uit graniet van de koningen uit de Outh-Sjahdynastie met mooie koepels. Zij zijn thans in verval. Golconda was vroeger door zijn diamanten beroemd.

Goldsart, Melchior, genaamd *von Heimingsfeld*, een Duitsch schrijver, werd geboren den 6^{den} Januari 1578 te Espen bij Bischofszell in Zwitserland, studeerde te Ingolstadt en Altdorf in de rechten, doch moest wegens ongunstige geldelijke omstandigheden de academie verlaten. Na eenigen tijd te hebben rondgezwoven, vertoefde hij als secretaris van den hertog van Houillon te Heidelberg en te Frankfort aan den Main, werd in 1604 hofmeester van den vrijheer *von Hohenz*, doch ging weldra weder aan het rondzwerfen in Zwitserland, waarna hij in 1606 naar Frankfort terugkeerde, waar hij door correctie- en schrijfwerk nauwelijks kon leven. Zijn pogingen een betrekking te verkrijgen, werden tegengewerkt door *Scioppius*, *Lipinus* en andere geleerden, en als hij zijn doel bereikte, liet zijn wispelturigheid hem geen rust voordat hij het verkregen ambt had waarvel gezegd. In 1611 werd hij raadsheer van Saksen-Weimar, doch reeds in 1615 trad hij in dienst van den graaf *von Schomberg* en leefde tot 1624 in Bückeburg; in 1625 was hij privaatschool-docent te Frankfort en later werd hij bij herhaling raad van legatie, eindelijk kwam hij in dienst van Hessen-Darmstadt en overleed in 1635 als kanselier der universiteit te Gießen. Zijn ongedurig leven en zijn daaruit voortvloeiende armoede noodzaakten hem tot de uitgave van verschillende geschriften, en onder deze zijn hoogst belangrijke, zooals „*Scriptores rerum suevicarum*" (1605), „*Scriptores rerum alemannicarum*" (3 dln., 2de druk, 1730), „*Constitutionum imperialis collectio*" (4 dln., 2de druk, 1713), „*Monarchia romani imperii*" (3 dln., 1611—1614) en „*Commentarii de regni Bohemiae juriibus*" (2 dln., 1627). Ook heeft hij een nieuwe uitgave bezorgd van de geschriften van *Pirkheimer* en van die van *Thou.*

Goldan, een dorp in het Zwitsersche kanton Schwyz, tusschen den Rigi en den Ruffiberg, 1/2 uur gaans ten zuiden van Arth gelegen, aan de spoorlijnen Zug—Arth—Goldan, Biberbrücke—Goldan en de Rigihaan, telt (1900) 1607 inwoners. Het is door zijn plotselinge verwoesting bekend geworden. Door aanhoudende regens was een merslag van den Ruffi- of Rosberg (ongeveer 1600 m. hoog) week en glibberig geworden, zoodat de hierop rustende, niet nagelieve bestaande top den 2^{den} September 1806 plotseling begon te glijden en zich tegen 5 uur des avonds in het zuidwaarts gelegen dal neerstortte. In weinige minuten waren de dorpen Goldan, Busingen, Rüthen en Lowerr onder rotsblokken begraven. Deze dempten verder een gedeelte van het Lowerr Meer, zoodat zijn opgestuwde wateren vernielend over de nahuurige oevers stroomden. Twee kerken, 111 huizen, 220 schuren en stallen en 433 menschen werden bedolven onder gruis en puin.

Goldberg, een arrondissementhoofdstad in het distrikt Liegnitz der Pruisische provincie Silezië, ligt aan de Katzbach, aan de spoorlijnen

Liegnitz—Merzdorf en Goldberg—Greiffenberg en telt (1900) 6516 inwoners. Het stadje heeft twee kerken, een progymnasium, weeshuis, laken-, fanel- en sigarenfabrieken, hierbrouwerij en ooftteit. Goldberg kreeg in 1211 stedelijke rechten; het werd in den Hnssietenoorlog herhaaldelijk platgebrand, waardoor de goudwinning te niet ging. Van 1441—1451 was het de residentie van hertog Hendrik IV. Hertog Frederik II van Liegnitz stichtte er in 1524 een door Troszendorf beroemd geworden school, die later o. a. door Wallenstein bezocht is. 27 Mei, 23 en 27 Augustus 1813 hadden er bloedige gevechten plaats tusschen de verbonden mogendheden en de Fransen.

Golde is de naam van een Toengoesischen stam, aan de rivier de Amoer in Oost-Azië, en wel van den mond van den Soengari oostwaarts tot aan het dorp Tsjoetjoja, niet ver van den mond der rivier de Gorin, alsmede op Chineesch grondgebied langs den Soengari tot aan de stad San-sing en langs de Oessoeri tot aan het dorp Sjangraoe (44° 45' N.Br.). Bij de Chinezen dragen zij den naam van Joe-phi-ta-tse, dat is Vischvellen, omdat zij zich gedeeltelijk, bepaaldelijk de overbewoners van de Amoer, in vischvellen kleeden. Zij zelf noemen zich aan de Oessoeri Cholseng. Hun aantal bedraagt op Russisch gebied 2500 zielen. Hun taal gelijkt op het Mandjoesch en bevat vele Chineseche woorden. De Golde zijn Schamanen met eenige godsdienstige gebruiken uit de Chineseche Fo-veroering; zij bewonen aan den beer, den tijger en den panter goddelijke hulde en bezitten veelvrijerij. Hun voornaamste bezigheid is de visscherij en de jacht, hoewel zij ook in het smeden van ijzer en in het vervaardigen van fraai bewerkte houten voorwerpen bedreven zijn. In het algemeen ontbreekt het hun niet aan een goeden aanleg. Voordat het gebied van de Amoer aan Rusland onderworpen was, stonden de Golde onder Mandjoesche ambtenaren, maar betaalden ook toen reeds aan Rusland een schatting in martelrellen.

Goldene Aue is de naam van een dalvlakte in Pruisen, tusschen den Harz en Thüringen gelegen. Zij wordt door de Helme besproeid en is zeer vruchtbaar, mooi gelegen en ongeveer 145—180 m. hoog. Zij werd reeds zeer vroeg bebouwd; in het nabijgelegen Memleben en te Wallhausen vertoefden de keizers uit het Saksische Huis gaarne.

Golden Gate is de naam voor de haven van San Francisco (zie aldaar).

Goldfuss, George August, een Duitsch natuurkundige, werd geboren den 18ten April 1782 te Thurnau bij Bayreuth, studeerde te Berlijn en te Erlangen, vestigde zich in 1804 als privaat-docent aan laatstgenoemde academie en werd in 1818 hoogleraar in de diër- en delfstofkunde te Bonn, waar hij den 2^{den} October 1848 overleed. Hij schreef: „Enumeratio insectorum eleutheratorum“ (1805), „Beschreibung der Umgegend von Muggendorf und der dortigen Höhlen“ (1810), „Beschreibung des Fichtelgebirges“ (2 dln., 1816), „Handbuch der Zoologie“ (2 dln., 2de druk, 1826), „Naturhistorischer Atlas mit Beschreibungen“ (23 afl. 1824—1844), „Petrefacta Germaniae“ (3 dln., 1827—1844), „Beiträge zur vorweltlichen Fauna

des Steinkohlengebirges“ (1845) en „Der Schädelbau des Mosasaurus“ (1845).

Göldi, Emil A., een Zwitsersch zoöloog, werd den 28sten Augustus 1859 te Ennetbühl geboren, was eenigen tijd leeraar te Peseux en Neuveville, daarop werkzaam op het zoölogisch station te Napels, studeerde daar en te Jena, waar hij assistent van Haeckel was, te Leipzig en te Berlijn. Na nog eenigen tijd onderwijs gegeven te hebben aan de school van zijn vader bij Schaffhausen, ging hij als onderdirecteur van het Museo nacional naar Rio de Janeiro, deed in opdracht van het ministerie van Landbouw groote reizen, doch verloor zijn betrekking bij den val der monarchie. Hij nam nu de leiding op zich van de door Eugen Mayer in het Orgelgebergte gestichte kolonie Alpina en werd in 1894 directeur van het natuurkundig museum te Para, waaraan hij een botanischen en zoölogischen tuin toevoegde. Göldi verrijkte de zoölogie met 232 nieuwe soorten en 19 nieuwe families, geeft een „Boletine“ uit, waarin talrijke nieuwe ontdekkingen openbaar gemaakt worden, en „Memorias“ voor grooftere verhandelingen. Ook schreef hij „Os mamíferos do Brasil“ (1893), „As aves do Brasil“ (2 dln., 1894—1900) en „Alhum de aves amazonicas“ (48 platen 1900—1907).

Goldmark, Karl, een Oostenrijksch componist, werd den 18sten Mei 1832 te Koszthely in Hongarije geboren, studeerde in 1847—1848 onder Jansa aan het conservatorium te Weenen en trad i. 1857 in eigen concert met een aantal met hijval ontvangen composities op. In het volgende jaar ging hij naar Boedapest, doch keerde na het groote succes van zijn ouverture „Sakuntala“ naar Weenen terug, waar in 1875 in de Hofopera zijn eerste opera „Die Königin von Saba“ met luiden hijval ontvangen werd. Daarop volgden „Merlin“ (1886), „Das Heimchen am Herd“ (1896), „Die Kriegsgefangenen“ (1898) en „Götze von Berlichingen“. Van zijn overige composities noemen wij de symphonieën „Landliche Hochzeit“ en in Es-dur, de ouvertures „Promethens“, „Im Frühling“ en „Penthesilea“, de koorwerken „Frühlingsnetz“ en „Frühlings-szenen“, een strijkkwartet, een suite voor piano en viool, een klavierkwartet en twee vioolconcerten.

Goldoni, Carlo, een Italiaansch huijspeldichter, werd geboren te Venetië den 25sten Februarij 1707, ontving onderwijs bij de Jezuiten te Perugia, ging naar Rimini om in de wijbegeerte te studeeren, vluchtte met een toneelgezelschap naar Chioggia en werd in 1723 naar het collegio Ghislieri te Pavia gezonden. Wegens een hekel-dicht verbannen, moest hij tengevolge van zijn lichtzinnig leven onophoudelijk van woonplaats veranderen, totdat hij secretaris van den vicekanselier van het gerechtshof te Chioggia werd, dien hij in 1729 naar Feltre volgde. Nu had hij genoeg vrijen tijd, om zijn krachten grootendeels aan het schrijven van huijspelen te wijden. Voor het liefebberijtoneel in het paleis van den gouverneur te Feltre bracht hij 2 opera's van *Metastasio* in gereedheid, zoodat zij zonder muziek opgevoerd konden worden, en schreef ook 2 huijspelen, die evenzeer als zijn spel, grooten bijval vonden. Het overlijden zijns vaders, waardoor

zijn familie in benarde omstandigheden kwam, bracht hem tot het besluit de rechtgeleerde studien weder op te vatten. Hij promoveerde te Padua en vestigde zich als advocaat te Venetië. Daar echter een eervulde huwelijksbelofte hem veel kommer baarde, verliet hij weldra die stad en leidde een zwerrend leven, totdat hij zich te Genua met de dochter van een notaris in den echt verbond, waarna hij weder naar Venetië vertrok en zich hier geheel en al wijdde aan de dramatische kunst. Hij betrad hierbij het voetstapoor van *Molière* en behaalde in den strijd tegen de vroeger gebruikelijke vormen (*commedia dell'Arte*) een volkomen overwinning. Een geest van ongedurigheid bleef hem echter bij voortdurende beheerschen. Nu eens woonde hij met zijn gezin te Bologna, dan weder te Modena, nu eens te Rimini, dan weder te Siëna, nu eens te Pisa, dan weder te Mantua, nu eens praktiseerde hij als advocaat, dan weder vervaardigde hij stukken voor een of ander toneelgezelschap. In 1761 vertrok hij naar Parijs, en werd leeraar in de Italiaansche taal bij de dochters van Lodewijk XV en ontving later, tot de Revolutie een jaargeld. Eerst den 7^{den} Januari 1793 herstelde de Nationale Vergadering, op voorstel van *Chénier*, hem in het genot daarvan. Hij overleed den 6^{den} Februari 1793. In 1883 werd te Venetië een standbeeld voor hem opgericht. *Goldoni* heeft 150 toneelstukken geschreven. Sommige zijn zeer haastig bewerkt, doch zij geven een goed denkbeeld van den aard en het karakter van het Italiaansche volk. Tevens verheven zijn levendige en geestige samenspraken, de kluchtige invallen en de lachwekkende toestanden, die hij wist uit te beelden, hem tot den lieveling van het publiek. Van de tallooze nitgaven zijner werken is de Venetiaansche (4 dln., 1788—1795) de volledigste en die van Florence (53 dln., 1827) de beste. Hij heeft eenige merkwaardigheden uit zijn levensloop geschreven in de Fransche taal, „*Mémoire pour servir à l'histoire de sa vie et à celle de son théâtre*”, alsmede eenige bijspelen; van deze werd „*Le bonna hienfaiaint*” te Parijs met grooten bijval opgevoerd. Een zijner grootste tegenstanders was *Gozzi*.

Goldschmidt, Hermann, een Duitsch sterrenkundige, werd geboren te Frankfort den 17^{den} Juni 1802. Gedurende een reis in Nederland ontwaakte zijn begeerte om zich aan de kunst te wijden; hij oefende zich te München onder de leiding van *Sch norr* en *Cornelius* in de schilderkunst en vestigde zich in 1836 te Parijs. Sedert 1847 hield hij zich bezig met sterrenkundige waarnemingen, vestigde zijn aandacht op de asteroiden tusschen Mars en Juppiter, en ontdekte er een veertiental in betrekkelijk korten tijd met zeer eenvoudige hulpmiddelen. Hij vond aanleiding tot die ontdekking in de plaatsbepaling van meer dan 10000 sterren. Ook aan de veranderlijke sterren wijdde hij zijn aandacht en sloeg in 1858 den grooten komet van *Donati* gade, alsmede in 1861 te Victoria de totale zonsverduistering van 10 Juli. Een afbeelding der door hem waargenomen protuberance is door *Mäder* opgenomen in zijn geschrift over de zoneklipsen (1861). Hij overleed te Fontainebleau den 10^{den} September 1866.

Goldschmidt, Meïr Aaron, een Deensch

schrijver, geboren te Vordingborg den 26sten October 1819, koos de academische loopbaan, maar liet de studie varen, om zijn krachten te wijden aan de redactie van het door hem gestichte „*Nestved Ugeblad*” en vervolgens aan het geestige weekblad „*Corsaren*” (1840—1846), het voorbeeld van den Duitschen „*Kladderadatsch*”. Hij werd echter wegens een daarin geplaatst artikel in de gevangenis geworpen. Na het herkrijgen zijner vrijheid bezocht hij Parijs. In 1845 verscheen zijn roman: „*En Jøde*” en in 1846 een bundel nitmuntende „*Fortællinger*”. Hij legde daarop de redactie van den „*Corsaren*” neder, bezocht Italië en Zwitserland en maakte zich bekend met de leiders der revolutionnaire school. In 1847 maakte hij een aanvang met de nitgave van het maandwerk „*Nord og Syd*” en plaatste daarin o. a. den roman „*Hjemløs*” (1853), waarvan eerst in 1857 het slot verscheen. Een bloemlezing van zijn dagbladartikelen verscheen onder den titel: „*Blandede Skrifter*” (4 dln., 1859—1860). In 1861 verscheen zijn nieuw weekblad: „*Hjemme og ude*” en hij onderscheidde zich als novellist en toneelschrijver door een grootte werkkraft. Hij schreef de drama's „*In de andere wereld*” en „*De rabbi en de ridder*”. Van zijn romans noemen wij „*Arvingen*” (De erfgenaam, 1866) en „*Rawnen*” (De raaf, 1866). Zijn wereldbeschenwing, die op het denkbeeld van de goddelijke ordening van het heelal en de daarin heerschende Nemesis berust, ontwikkelt hij in zijn „*Livs-Erindringer og resultater*” (3 dln., 1877). Hij overleed den 15^{den} Augustus 1887 te Kopenhagen.

Goldschmidt, Levin, een Duitsch rechtsgeleerde, werd geboren te Danzig den 30sten Mei 1829, studeerde aanvankelijk in de geneeskunde, doch bepaalde zich na de Februarirevolutie van 1848 tot de studie der rechtsgeleerdheid, promoveerde in 1851 en was eerst als advocator en vervolgens als referendaris bij het Hof van Appel gedurende 4 jaar te Danzig werkzaam. Daar hij tot het kerkgenootschap der Israëlieten behoorde, zoodat in Pruisen voor hem geen uitzicht bestond promotie te maken, ging hij in 1855 naar Heidelberg, waar hij zich vestigde als privatdocent in het Pruisisch recht en in het handelsrecht. In 1860 werd hij buitengewoon, in 1866 gewoon hoogleenaar en in 1870 tot raadsheer in de toen pas opgerichte Rijks-opperste handelsrechtbank te Leipzig benoemd. In 1875 ging hij als hoogleenaar en „Geheimer Justizrat” naar Berlijn. Hij was in 1872 scheidsrechter voor den keizer in de tusschen Engeland en de Vereenigde Staten bestaande San-Juan-kwestie in 1874 rapporteur van de commissie tot berisping van het Burgerlijk Wetboek en stelde het door het „*Institut du droit international*” in 1874—1875 aangenomen reglement voor internationale scheidsrechten op. Hij overleed den 16^{den} Juli 1897 te Wilhelmshöhe. Behalve een aantal opstellen in tijdschriften, vooral in het door hem gestichte „*Zeitschrift für das gesammte Handelsrecht*”, schreef hij „*Untersuchungen zu I. 122 § D. de V. O.*” (1855), „*Kritik des Entwurfs eines Handelsgesetzbuchs für die preussischen Staaten*” (1857, 2 stukken), „*Gutachten über den Entwurf eines Handelsgesetzbuchs nach den Beschlüssen zweiter Lesung*” (1865),

„Der Lucca-Pistoja-Aktienstreit“ (1859—1861), „Encyklopädie der Rechtswissenschaft im Grundriss“ (1862), zijn hoofdwerk „Handbuch des Handelsrechts“ (3de druk, 1891), „Das 3-jährige Studium der Rechts- und Staatswissenschaften“ (1878), „Rechtstudium und Prüfungsordnung“ (1887), „Die Haftpflicht der Genossen und das Umlageverfahren“ (1888), „System des Handelsrechts“ (4de druk, 1892) en „Universalgeschichte des Handelsrechts“ (dl. 1. 1892). Uit zijn nalatenschap gaf *Simon* „Vermischte Schriften“ (2 dln., 1901) uit. In 1875 werd hij gekozen tot lid van den Rijksdag, waar hij zich voegde bij de nationaal-liberale partij.

Goldsmith, Oliver, een Engelsch schrijver, geboren den 10^{den} of den 17^{den} November 1728 te Pallis of Pallice in het Iersche graafschap Longford, was de zoon van een dorpspredikant, die, ondersteund door zijn bloedverwanten, hem naar Dublin zond, om in de theologie te studeeren. De ruwe bejegening van zijn leermeester verdreef hem nit de stad, maar de honger deed hem terugkeeren. Hij promoveerde in 1749, doch begaf zich in 1752 naar Edinburg, om zich aan de geneeskunde te wijden. Daarna ging hij naar Leiden, waar hij zich gedurende een jaar toelegde op de scheel- en ontleedkunde. Hoewel zijn geldmiddelen uitgeput waren, hield hij zich op reis te begeven. Door op de suit te spelen voorzag hij in zijn onderhand, en zoo trok hij door Vlaanderen, Frankrijk en Deutschland naar Zwitserland, waar hij een gedeelte van zijn gedicht „The Traveller“ schreef en te Genève de gids werd van een jongen Engelschman, dien hij wegens zijn gierigheid te Marseille verliet. Nu ging hij naar Italië en werd, naar men meldt, te Pavia doctor in de geneeskunde. In 1756 keerde hij naar Engeland terug en werd bediende in een apotheek, totdat een zijner academiëvianden hem aanspoorde, zich te Londen als geneesheer te vestigen. Daar zijn geld op was en de praktijk nitbleef, deed hij vruchteloze pogingen, om als scheepsheelmeester geplaatst te worden. Daarna verbond hij zich met *Griffith*, den nitgever van den „Monthly Review“, doch verbrak na verloop van acht maanden de overeenkomst. Nadat zijn „Enquiry into the present state of polite learning in Europe“ (1759) in het licht verschenen was, volgde hij de letterkundige loopbaan, doch kon slechts met moeite in zijn behoeften voorzien. Hij plaatste zijn brieven, die vervolgens onder den titel van „The citizen of the world“ verschenen, in den „Public Ledger“. Omstreeks dien tijd voltooide hij zijn „Traveller“ en hierop volgden „Essays“ (1765), „The vicar of Wakefield“ (1766 en later hij herhaling), „The good-natured man“ (1776) en het gedicht „The deserted village“ (1770), „History of England“ (1771), „Roman History“ (1769), zijn uitmuntend hjspel: „She stoops to conquer“ (1773), „History of Greece“ (2 dln., 1773) en de onvoltooid gebleven „History of animated nature“ (naar *Buffon* 8 dln., 1774, 6 dln., 2de druk, 1818). Hij wilde juist een algemeen woordenboek van knsten en wetenschappen schrijven, toen hij den 4^{den} April 1774 overleed. Zijn heste werk is de algemeen bekende en als leer- en leesboek gehruikte „Vicar

of Wakefield“, een roman, die door zijn keurige tafereelen het lierelingsboek der geheele he-schaafde wereld is geworden.

Goldstucker, Theodor, een Duitsch beoefenaar van het Sanskriet, werd geboren te Koningsbergen den 18^{den} Januari 1821, studeerde aldaar en te Bonn, bezocht Parijs en Londen en werd op aanbeveling van *Wilson*, die hem tevens een nieuwe bewerking van zijn „Sanskrit Dictionary“ opdroeg, in 1851 in laatstgenoemde stad professor aan de universiteit. Hij overleed aldaar den 6^{den} Maart 1872. Hij schreef: „Pāṇini, his place in Sanskrit literature“ (1861) en leverde een onvoltooid nitgave van den *Jaiminiya-nyāya-mālavistara*“. Ook gaf hij een facsimile nitgave van den commentaar op den „Mānava-Kalpasutra“ (1861) in het licht, en na zijn dood verscheen nog een dergelijke nitgave van den „Mahābhāṣya“ in 3 deelen. Ook gaf hij een vertaling van het filosofische drama „Prabodha-Chandrodaya“ (1842). Uit zijn nalatenschap verschenen „Literary remains“ (1879).

Goldziher, Ignaz, een Hongaarsch oriëntalist, werd geboren den 22^{den} Juni 1850 te Stuhlweissenburg, studeerde te Boedapest, Berlijn en Leipzig, was eenigen tijd werkzaam op de hibliotheken te Leiden en te Weenen en vestigde zich in 1872 als privatdocent in de Oostersche letterkunde te Boedapest. In 1873—1874 reisde hij in Syrië, Palestina en Egypte en ontving te Kairo onderwijze aan de El-Azhar-moskee. In 1876 werd hij secretaris der Israëlietische gemeente te Boedapest en lid der Hongaarsche Academie, in 1894 gewoon hoogleraar. Hij schreef: „Studien über Tanchum Jeruschalmi“ (1870), „Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern“ (1871—1873, 3 stikken), „Beiträge zur Litteraturgeschichte der Siā“ (1874), „Der Mythos bei den Hebräern und seine geschichtliche Entwicklung“ (1874), „Az iszlām“ (1881), „Die Zāhiriten, ihr Lehrsystem und ihre Geschichte“ (1884), „Mohammedanische Studien“ (2 dln., 1889—1899) en „Abhandlungen zur arabischen Philologie“ (2 dln., 1896—1899). benevens een aantal verhandelingen in het tijdschrift der academie te Boedapest.

Gole, Jacob, een Hollandsch teekenaar en graveur van zwarte kunstprenten, werd geboren omstreeks 1660, waarschijnlijk te Amsterdam, en overleed aldaar in 1737. Er zijn ruim 400 prenten van dezen zeer bekwaamen graveur bekend.

Golea, El. Zie *El Golea*.

Golesco, Nicolaus, een Roemeensch staatsman, werd geboren in 1810 te Campoe-Longoe in Walachije nit een Bojarengeslacht, ontrng zijn opleiding te Genève op de school van *Töpffer* en keerde in 1829 terug naar zijn vaderland, waar hij kolonel werd en adjdant van den hospodar *Alexander Ghika*. Later bekleedde hij onder prins *Bibesco* verschillende militaire en burgerlijke betrekkingen. Bij de omwenteling in Walachije van 1848 vervulde hij een der hoofdrollen en was gedurende eenige maanden bezitter van het hoogste gezag in het vorstendom. Toen den 25^{den} September van dat jaar de Turksche generaal *Focad-Pasja* door het bezetten van Boekarest een einde maakte aan het tusschenbestuur,

nam *Golesco* de wijk naar Oostenrijk en ging vervolgens naar Parijs, doch keerde in 1857 naar Walachijë terug, waar hij door de vaderlandsche partij met gejuich ontvangen werd. De stad Boekarest zond hem met een groote meerderheid naar den Divan, waar men den 21sten October de vereniging der beide Donanvorstendommen onder het bewind van een gekozen vorst vaststelde. *Golesco* bekleedde bij die gelegenheid het ambt van vice-president. Onder het bestuur van prins *Cusa* werd hij eerst belast met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken en later met die van Oorlog, doch in 1861 legde hij ze uit eigen heuging weder neder, omdat hij zich niet verenigen kon met de staatkunde van *Cusa*, terwijl hij ook deel nam aan de volksbeweging van Augustus 1865, welke echter zonder gevolgen afliep. Hij was de vertegenwoordiger der eenheid van Roemenië en tevens een voorstander der Bojaren-aristocratie. Hij was in 1866 na den val van *Cusa* een der drie leden van het Voorloopig Bewind. Den 12^{den} Mei 1868 werd hij minister van Brittenlandsche Zaken en minister-president, doch in November weer ontslagen, waarna hij president van den Senaat werd. Met het bestuur van vorst *Karel* niet tevreden, trachtte hij den 20sten Augustus 1870 met andere Bojaren te Plojeshti de republiek uit te roepen, doch werd gevangen genomen, maar later vrijgesproken. Hij overleed in 1878.

Golesco, Stephan, een broeder van den vorige, geboren in 1809, ontving eveneens zijn opleiding te Genève en bekleedde onder prins *Bibesco* onderscheiden burgerlijke bedieningen. Ook hij nam deel aan de revolutie van 1848, zoodat hij de vinct moest nemen naar Frankrijk. Na zijn terugkeer werd hij afgevaardigd naarden hntengewonen Divan en daarna voorzitter der staathuishoudkundige en financiële commissie, doch legde in 1861 die betrekking neder, was in 1867—1868 minister-president en overleed den 8sten September 1874.

Golesco, Alexander Georg, een volle neef der voorgaanden, geboren te Boekarest in 1819, reisde geruimen tijd in het hntenland, was als ingenieur werkzaam en moest eveneens in 1848 naar Parijs vluchten, waar hij in 1856 het geschrift „De l'abolition du servage dans les principautés danubiennes" in het licht gaf. Ook hij keerde in 1857 naar zijn vaderland terug, om er vervolgens in den hntengewonen Divan plaats te nemen. Hij was meermalen minister van Financiën onder *Cusa* en *Karel I*. Hij overleed in 1881.

Goletta (La Goulette), de versterkte haven der stad Tunis, ligt aan de smalle straat, die de Golf van Tunis met de lagune El Bahira verbindt en is door een spoorlijn met El Malsa verbonden. Zij bestaat uit de eigenlijke stad in het N. en een zuidelijk deel met twee paleizen van den bel, een scheepsbassin, hospitaal en school en telt (1900) ± 6000 inwoners. Goletta is een geliefkoosde zomerbadplaats. Sedert 1893 is het door een kanaal met Tunis verbonden; in de ruime reede heeft een drnk handelsverkeer plaats. Uitgevoerd worden granen, olijfolie en wijn. Den 14^{den} Juli 1535 werd Goletta door *Karel V* bestormd, doch het kwam in 1574 weer aan de Turken.

Golf is een balspel, afkomstig uit Schotland, dat overal in hoofdzaak gespeeld wordt naar de regels, in St. Andrews, de stille Schotsche academiestad aan de Noordzee, vastgesteld. Sedert eenwen inheemsch in Schotland, heeft het in de laatste halve eenw in West-Europa, Amerika en vele andere landen, vooral in de Engelsche koloniën, burgerrecht verkregen. Het spel wordt gespeeld op een groote grasvlakte met zandigen bodem, liefst op heuvelachtig terrein met zandgaten als hindernissen. Op afstanden van 200 tot 400 m. zijn ijzeren putjes aangebracht. De kunst bestaat nu daarin, een bal met lederen omhulsel met een bepaald soort stok zoodanig te slaan, dat de geheele baan, na het bereiken van den bodem van alle putjes, in het kleinste aantal slagen wordt afgelegd. In Engeland en de Vereenigde Staten neemt dit spel sedert ruim een kwart eenw een belangrijke plaats in het nationale leven in, wat ongetwijfeld samenhangt met de groote voorliefde voor het hntenleven. Daarbij is het een zeer gezond spel, dat slechts matige bewegingen vereischt en tot op hoogen leeftijd kan beoefend worden.

In Nederland is het golfspel niet ouder dan 20 jaar, al werd er hier te lande ook reeds voor eenwen op het ijs een spel gespeeld, dat er veel mee overeenstemt, en vaardigde koning *Jacobus VI* van Seotland een ordonnantie uit, waarbij hooge in-voerrechten op het invoeren van golfballen uit Nederland werden gesteld. Eerst ontstond een golfclub te Clingendael, daarna werden te Doorn, Hilversum en Roosendaal en elders banen aangelegd, en al verminderde de belangstelling in het spel, nadat het nieuwtje er af was, ook spoedig weer, er bleef een kern van ernstige spelers bestaan. In 1898 werd een championaat voor golf ingesteld en werden jaarlijkse wedstrijden georganiseerd.

Golfbreker noemt men zeer sterke, op den bodem der zee gebouwde muren, die reeden en havens tegen storm, golfslag en branding moeten beschermen. Den grootsten vindt men te Cherbourg en Plymouth.

Golfstroom. Zie *Zeestrroomen*.

Golgi, Camillo, een Italiaansch geneeskundige, geboren te Cortona den 9^{den} Juli 1843, studeerde te Pavia en werd te Siena en Pavia hoogleeraar in de algemeene pathologie en histologie. Met zijn leerlingen deed hij talrijke onderzoekingen over de fijnere anatomie van het zenuwstelsel, over den bouw waarvan *Golgi* door zijn eigenaardige methoden tot bijzondere gevolgtrekkingen kwam. Later heeft hij belangrijke hydrgenen geleverd over de malariaparasieten, waarvoor hij in 1906 den nobelprijs kreeg. Van zijn werken noemen wij: „Il tesmo nervoso", „La nevrogia" en „Untersuchungen über den feineren Ban des centralen und peripherischen Nervensystems" (Jena, 1894). Zijn werken verschenen verzameld in drie deelen (1903).

Golgotha of hoofdschedelplaats is de naam van den gerechtsheuvel der Israëlieten aan de noordwestzijde van Jeruzalem, de plaats, waar ook *Jesus* gekruisigd en begraven werd. Op deze door de overlevering aangewezen plek deed *Helena*, de moeder van *Constantijn de Groote*, in de 4de eeuw de kerk van het Heilige Graf verrijzen. Thans ligt deze kerk binnen den ouden ringmuur

der stad, en het is zeer twijfelachtig of hij op de plaats van den voormaligen beuvel Golgotha verrees. (Zie *Heilige Graf*).

Goliath was de naam van een Philistijnschen reus uit Gath, van wiens tweegevecht met David wij in het eerste boek van *Samuël* (Hoofdstuk XVII) vinden melding gemaakt. Toen het

David doodt Goliath
(naar Daniel de Volterra).

leger der Philistijnen in Judaea gevallen was, vertoende Goliath, aan wien een verbazende lengte en een schrikwekkende wapenrusting worden toegevoegd, zich voor de geleerden, om elken Israëliet uit te dagen. Alleen David, met een herderstaaf, een slinger en eenige gladde steenen gewapend, waagde zich in het strijdperk, trof den reus in het voorhoofd, zoodat hij ter aarde stortte, en hieuw hem het hoofd af, waarna het leger der Philistijnen op de vlucht sloeg. Dit verhaal is een legende. Goliath uit Gath is niet onder koning Saul door David, maar onder koning David door Elchanan gedood (vgl. 2 *Samuël*, XXI : 19). De legende werd herhaaldelijk tot motief gekozen door beeldende kunstenaars (zie de afb.).

David doodt Goliath
(naar Daniel de Volterra).

Golius, *Jacobus*, een Nederlandsch orientalist, geboren in 1596 uit een aanzienlijk geslacht te 's Gravenhage, was een zoon van *Dirk Gool*. Deze woonde eerst te Leiden, onderscheidde zich aldaar gedurende de belegering en werd registermeester der leenen van Holland. Zijn zoon *Jacobus* verliet op 20-jarigen leeftijd de hogeschool te Leiden, nadat hij zich onder leiding van *Erpenius* op de Oostersche talen, vooral op het Arabisch, had toegelegd. Eerst deed hij in het gevolg der hertogin van *La Tremouille* een reis door Frankrijk, bekleedde langer dan een jaar de betrekking van leeraar in het Grieksch in het toenmaals nog hervormingsgezinde La Rochelle en vertrok in 1622 als gezant der Staten-Generaal naar Marokko. Gedurende zijn verlijf aldaar oefende hij zich in het Arabisch en verwierf er de genegenheid van koning *Mulei Siden*, die een hem door *Golius* gezonden brief als een voorbeeld van koninkrijkschrift en van echt-Arabischen stijl bewonderde.

Met een grooten schat van kennis keerde *Golius* naar Leiden terug en bracht een aantal hier te lande nog onbekende Arabische boeken voor

Erpenius mede. Toen laatstgenoemde overleed, werd *Golius* tot zijn opvolger benoemd (1625). Deze, verlangend zich verder in het Arabisch te bekwamen, deed met goedvinden van enatoren een vierjarige reis door den Levant, vertoefde geruimen tijd te Aleppo, deed eenige tochten door Arahie en Mesopotamië en keerde vervolgens naar Konstantinopel terug. Hier stonden de boekerkjen voor hem open en hij werd zelfs bekleed met de waardigheid van aardrijkskundige van den sultan. Gedurende zijn afwezigheid overleed te Leiden *Willebrordus Snellius*, hoogleeraar in de wiskunde, en op het bericht, dat hij tot diens opvolger benoemd was, keerde *Golius* met een grooten voorraad Oostersche geschriften naar het vaderland terug. Zijn Arabisch woordenboek is hoogst belangrijk, en een Perzisch woordenboek van zijn hand werd te Londen uitgegeven. Hij was niet minder ervaren in de Turksche taal en legde zich ook toe op de beoefening van het Chineesch. Verder vertaalde hij het Nieuwe Testament in het Nieuw-Grieksch, en deze overzetting werd op kosten der Staten gedrukt. Ook de Nederlandsche geloofsbelijdenis, den Catechismus en de Liturgie heeft hij in het Arabisch overgebracht. Hij verwierf door zijn taalkennis een Europeesch roem. Hij overleed te Leiden den 28sten September 1667. Van zijn geschriften noemen wij: „Lexicon Arabico-Latinum etc.” (2de druk, 1653), „Achmedis Arabiadæ vitæ et rerum gestarum Timuri historia etc.” (1686), „Muhamedis filii Ketiri elementa astronomica etc.” (1689) en „Poema Tograi cum versione Jacobi Golii etc.” (1707). Verder heeft hij een uitgave der „Grammatica Arabica” van *Erpenius* bezorgd en een „Dictionarium Persico-Latinum” nagelaten.

Golius, *Petrus*, een broeder van den vorige, in den Roomsche-Katholieken goddienst opgevoed, voegde zich bij de Orde der Ooschehoeide Karmelieten, was eveneens een vlijtig beoefenaar der Oostersche talen, reisde geruimen tijd in den Levant, vertoefde jaren op den Libanon en werd hoogleeraar in het Oostersch te Rome. Hier vertaalde hij het boekje van *Thomas a Kempis* „De imitatione Christi” in het Arabisch en ondernam nog op 74-jarigen ouderdom een bekeeringsreis naar de kust van Malabar. Gedurende zijn verlijf in Syrië werd hij overste van het Karmelietenklooster Mar-Elia op den Lihaon en overleed als inspecteur der zendelingen te Soerate in Indië.

Golizyn (ook *Galizyn*, *Galitsin*, *Galitzin* en *Galitzine*) is de naam van een vorstelijke Russische familie en stamt af van *Gedimin*, grootvorst van *Lithauen*, den stamvader der Jagellonen. Een nakomeling *Ican*, ook *Bulgak* geheeten, moet van zijn ledere handschoenen (*golitzn*) den bijnaam hebben. De meest bekende leden der familie zijn:

Michail Iwanowitsj Bulgakow, een zoon van *Ican*, streed tegen de Tataren in den Krim en de Lithaners, werd in 1514 in den slag bij Orscha door den Poolischen vorst *Konstantijn van Ostrog* gevangen genomen, eerst in 1552 vrijgelaten, waarop hij weldra in het Drieëenigheidsklooster bij Moskan overleed.

Wasili Wasiljewitsj, een achterkleinzoon van

den voorgaande, behoorde in 1613 na den dood van den valschen *Demetrius* tot de 4 Russische kroonpretendenten. Naar Polen gezonden, om den Poolschen prins *Wladislav* zijn verheffing tot ezaar mede te deelen, werd hij door de Polen aangeklaagd wegens verraad in den slag bij Smolensk en stierf in 1619 in den kerker.

Boris Aleksejewitsj (1641—1713), een neef van den voorgaande, was de opvoeder van *Peter den Grooten*, daarna gezantschapsraad en redder het leven van *Peter* bij de samenzwering, door diens zuster *Sophia* gesmeed.

Wasil Wasiljewitsj, de Groot Golizyn genaamd (1643—1714), streed tegen de Kozakken aan den Dnjepr en werd minister. Hij hief het njet-nitjstwo (zie aldaar) op en organiseerde het leger. Als gunsteling van *Maria*, zuster van *Peter den Grooten*, heerschte hij bijna onbeperkt, onderdrukte in 1683 den door de Strelitzen tegen de regentes beproefden opstand en werd grootzegelbewaarder. Hij steunde kunsten en wetenschappen en had een Europeesche beschatting. Daar hij tegen de Tataren in de Krim geen succes had, werd hij in 1689 met *Maria* ten val gebracht en naar Jarensk verbannen.

Dmitri Michailowitsj, een staatman, was gezant te Konstantinopel, daarna directeur van Financiën en ten slotte leider der aristocratische partij, die na den dood van *Peter II Anna Iwanowna* op den troon plaatste. Daar hij haar echter een de keizerlijke macht beperkende acte had doen onderteekenen, viel hij in ongenade en overleed in 1738 in de gevangenis te Schlüsselburg.

Michail Michailowitsj, een der beroemdste Russische veldheeren en broeder van den voorgaande, werd geboren den 11^{den} November 1674, streed tegen de Turken en Zweden, nam Schlüsselburg in, overwon *Löwenhaupt* bij Ljesnaja en veroverde in 1714 Finland, waarover hij tot 1721 gouverneur was. Daarna werd hij gouverneur van Petersburg, voerde in 1723 het bevel tegen de Turken, werd in 1724 veldmaarschalk en in 1730 president van het college van Oorlog. Hij overleed den 21sten December 1730 te Moskou.

Alexander Alexejewitsj, een zoon van den voorgaande, onderscheidde zich in den Zevenjarige Oorlog. Hij commandeerde in 1768 het eerste leger aan den Dnjepr, veroverde in 1769 Chotin en overleed in 1783 als veldmaarschalk en gouverneur van Petersburg.

Dmitri Alexejewitsj, een zoon van den voorgaande, werd in 1735 geboren, was onder *Katharina II* Russisch gezant te 's Gravenhage en Parijs, een vriend van *Voltaire* en de Encyclopaedisten en overleed den 21sten Maart 1803 te Brunszwijk. Hij schreef „Description de la Tauride“ (1788).

Zijn gemalin *Adelheid Amalia*, een dochter van den Pruisischen generaal graaf von *Schmettau* en diens tweede Katholieke gemalin *Maria Anna von Ruffert*, geboren den 28sten Augustus 1748 te Berlijn, werd Katholiek opgevoed en bracht een deel van haar jeugd door aan het Hof van prins *Ferdinand van Pruisen*. Te Münster leefde zij, sedert 1768 met *Golizyn* gehuwd, in een kring van geleerden en dichters, waartoe *Fürstenberg*, *Hemsterhuis* en *Hamann* behoorden. Zij was de *Diotima*, aan wie *Hemsterhuis* als *Diobles* zijn

„Lettre sur l'athéisme“ (1781) richtte, en had, als ijverig proselietenmaakster, een groot aandeel in den overgang van graaf *Frederik von Stoberg* tot de Roomsche-Katholieke Kerk. Haar zoon *Dmitri* ging in 1793 als zendeling naar Noord-Amerika, waar hij in 1840 overleed.

Alexander Nikolajewitsj, werd in 1774 geboren en was een vriend van graaf *Alexander I*, wiens invloedrijke raadgever hij was. In 1803 werd hij opperprocureur der H. Synode, in 1817 minister van Volksverlichting, in 1824 door de reactionnaire geestelijkheid ten val gebracht, en daarop algemeen directeur der posten. Hij overleed den 25sten November 1844.

Nicolai Sergejewitsj, een geschiedkundige en luitenant-generaal, werd in 1808 geboren, was directeur der juridische school te Petersburg, daarna boogleeraar aan de Nicolaï-academie van den generaal staf en overleed den 15^{den} Juli 1892. Zijn hoofdwerk is „*Wojennaja isorija s drevneisich wremjon*“ („Krijgsgeschiedenis van de oudste tijden af“, 1872 enz).

Golkonda. Zie *Golkonda*.

Goll, Joroslau, een Czechisch geschiedkundige en dichter, werd den 11^{den} Juli 1846 te Chlunetz geboren en is sedert 1880 hoogleeraar in de geschiedenis aan de Czechische universiteit te Praag. In 1874 verschenen zijn „*Gedichte*“, waarvan de „*Exnantenlieder*“ en balladen de beste zijn. Van zijn historische werken noemen wij: „*Die französische Heirat. Frankreich und England 1624 und 1625*“ (1876), „*Quellen*“ en „*Untersuchungen zur Geschichte der Böhmischen Brüder*“ (2 dln., 1878—1882) en „*Der Vertrag van Altranstätt*“ (1879). Verder gaf hij bebalve een reeks van verhandelingen en bronnen over en vóór den tijd der Hervorming in Bohemen en artikelen in het Czechisch museumtijdschrift, in de „*Prameny dejin ceskych*“ en in den „*Vestník*“, een te Freiburg gevonden handschrift „*Schildering van den H. Hieronymus van Praag*“, de „*Kroniek van Johan Ziska*“, „*Bohemen en Pruisen in de Middeleeuwen*“ en „*Historische analyse der gedichten van het Koninkhofsch handschrift. Met Hostinsky geeft hij een „Verzameling van wetenschappelijke voordrachten“, met Rezek sedert 1895 den „Čosky casopis historicky“ uit.*

Golnischtsjow-Katusow, Arrzenij Arkadewitsj, graaf, een Russisch schrijver en dichter, werd den 3^{den} Juni (22 Mei) 1848 te Zarskoje Selo geboren, studeerde te Moskou en trad toen in staatsdienst. Sedert 1895 is hij secretaris van de regeerende czarina *Maria Fedorowna*. Hij schreef godichten (1878—1884), die in 1894 door de Academie met den Puschkin-prijs bekroond werden, vertellingen („*Noorsche Legende*“, „*Het sprookje van den nacht*“), een roman in verzen „*Het daagt*“ enz. Een verzameling van zijn gedichten is in 1894—1901 in 3 deelen verschenen.

Golowazkij, Jakow Fedorowitsj, een Russisch geleerde, geboren den 29sten (17^{den}) October 1814, te Czepleie in Oost-Galicië, studeerde te Kascbau, Pest en Lemberg en werd in 1848 hoogleeraar in de Russische taal en letterkunde in laatstgenoemde stad. In 1867 nam hij deel aan de etnographische tentoonstelling te Moskou en bleef in Rusland, waar hij de betrekking bekleedde van

president der archaeographische commissie te Wilna. Hij overleed aldaar den 13^{den} (1sten Mei) 1888. Zijn voornaamste werk is een verzameling van Russische volksliederen (4 dln., 1878), „Nardonyja pesni Galickoj i Ugarskoj Rusi“, met historisch-statistische en ethnografische beschrijvingen, een ethnografische kaart en afbeeldingen van volksoptogen en -drachten. Verder schreef hij geschiedkundige opstellen over Galicië en Klein-Rusland, een Russische spraakkunst (1849), een oud-Slavische chrestomathie (1854) en in het Duitsch: „Ueber den Heereszug Igors“ (1853), „Die Stadt Lemberg 1809“ (1861) en „Sweipolt Fiolt“ (1876).

Golowin, Iwan, een Russisch schrijver en de telg van een aanzienlijk geslacht, werd geboren in 1813, studeerde te Berlijn en te Heidelberg en werd daarna geplaatst bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken te Petersburg. Weldra trad hij op als schrijver met het verhaal van een reis naar Zweden (1840) en daar bij zijn onrechtvaardig behandeld achtte door minister *Nesetirode*, nam hij in 1843 zijn ontslag en begaf zich naar den vreemde, vanwaar hij brieven aanvalen richtte tegen de Russische regeering. Veel opzien baarde zijn werk „La Russie sous Nicolas I“ (1845), waarvoor hij tot levenslange ballingschap veroordeeld werd. Nadat hij eenigen tijd in Duitschland en Frankrijk vertoefde en zijn „Types et caractères russes“ (2 dln., 1847), alsmede „Mémoires d'un prêtre russe“ (1849) in het licht gegeven had, ging hij naar Italië, waar hij zich in 1861—1862 belastte met de redactie van het „Journal de Turin“, en in 1863 naar Amerika, waar hij artikelen leverde aan de „Tribune“ en andere dagbladen. Weldra echter keerde hij naar Europa terug en schreef er „Stars and stripes or American impressions“ (1865), waarin hij geen bekoorlijke voorstelling ontwierp van de Amerikaanse toestanden. Verder stichtte hij een tijdschrift in de Engelse, Fransche, Duitse en Russische taal onder den titel: „Russian and U. S. correspondence“, waarvan de uitgave weldra gestaakt werd. Van zijn verdere geschriften noemen wij: „Histoire d'Alexandre I“ (1859), „Histoire de Pierre I“ (1861), „La Russie depuis Alexandre le Bien-intentionné“ (1859), „Geschiedenis der Fransche Omwenteling“ (1860), „Duitschland en de Duitschers“, (1860), beide laatste in het Russisch, „Etudes et essais“ (1864), „Rusland onder Alexander II“ (1870), „La Russie autocratique“ (1873), „Het Russisch Nihilisme“ (1880), en „De geschiedkundige ontwikkeling van Rusland“ (1887). Verder schreef hij „L'Europe impérialiste“ (1866) en „Frankrijks verval“ (1872).

Golowin, Wasilij Michailowitsj, een Russisch ontdekkingsreiziger, geboren te Rjasan den 8^{den} April 1776, ontving zijn opleiding op het marine-instituut te Kroonstad en diende vervolgens als vrijwilliger op de Engelse vloot, waarbij hij deelnam aan onderscheiden tochten tegen de Franschen. Bij zijn terugkeer in Rusland werd hij met den rang van kapitein-luitenant benoemd tot bevelhebber van de sloep „Diana“, bestemd voor een reis om de wereld, teneinde de noord-oostelijke kust van Azië en de noordwestelijke kust van Amerika te onderzoeken. Bij dezen tocht werd hij in Japan op verraderlijke wijze overvallen en 2 jaar (1811—1813) gevangen ge-

bonden, totdat zijn reismakker *Ricord* hem bevrijdde. Een beschrijving van dit ongeval, die hij na zijn terugkeer in het licht gaf, is in de meeste Europeesche talen overgehaald, terwijl hij ook nog berichten mededeelde over de Kurilische Eilanden (1819). Een tweede reis om de wereld volbracht hij van 1817 tot 1819 op het korvet „Kamtsjatka“ en ook daarvan heeft hij een beschrijving geleverd in twee deelen (1823). Hij overleed als vice-admiraal en intendant der Russische marine te Petersburg den 12^{den} Juli 1831. Zijn gezamenlijke werken zijn in 1834 in 5 deelen door zijn zoon in het licht gegeven.

Zijn zoon *Alexander Wasiljewitsj Golowin*, geboren den 6^{den} April 1821 te Petersburg en met grootvorst *Konstantijn* opgevoed, vergezelde dezen op zijn reizen door Europa en het Oosten, werd in 1859 geheime-raad en staatssecretaris en in 1862 minister van Onderwijs, in welke betrekking hij belangrijke diensten bewezen heeft aan den Russischen Staat. Hij legde haar neder in 1866 en werd toen lid van den Rijkraad. Hij overleed den 15^{den} November 1886 te Petersburg.

Golther, Ludwig von, een Württembergisch minister, geboren den 11^{den} Januari 1823 te Ulm, studeerde te Tübingen in de rechten, bekleedde verschillende betrekkingen bij de magistratuur, werd in 1858 „Oberregierungsrat“, in 1861 belast met het bestuur van het departement van Eeredienst en Onderwijs en in 1864 minister van Eeredienst. Hij regelde de verhouding van de R. Katholieke Kerk tot den Staat, schreef: „Der Staat und die katholische Kirche im Königreich Württemberg“ (1874) en maakte zich hoogst verdienstelijk door verbetering van het onderwijs. Nadat hij in 1867 ook tot voorzitter van den Geheimen Raad was benoemd, ontving hij in 1870 op zijn verzoek een eervol ontslag uit zijn openbare betrekking. Hij bleef echter het voorzitterschap bekleeden van het Evangelisch Consistorium en overleed te Stuttgart den 17^{den} September 1876.

Golther, Wolfgang von, een Duitsch germanist en zoon van den voorgaande, werd den 25^{den} Mei 1863 te Stuttgart geboren, studeerde te München, waar hij zich in 1888 als privaats-docent in de Deutsche philologie vestigde, en ging in 1895 als hoogleraar naar Rostock. Hij schreef: „Das Rolandlied des Pfaffen Konrad“ (1887), „Die Sage von Tristan und Isolde“ (1887), „Studien zur germanischen Sagengeschichte“ (1888), „Geschichte der altdeutschen Literatur“ (1892) en „Handbuch der germanischen Mythologie“ (1895). Van jongs af een geestdriftig hewonderaar van *Richard Wagner*, heeft hij tot verbreiding van diens kunst veel bijgedragen door zijn artikelen in de „Bayreuther Blätter“, „Die sagengeschichtlichen Grundlagen der Rüdigung Richard Wagners“ (1902), „Richard Wagner an Mathilde Wesendonck. Tagebuchblätter und Briefe“ (1904) en „Bayreuth“ (1904).

Goltstein, Willem baron van, een Nederlandsch staatsman, werd den 13^{den} Mei 1831 te Hamburg geboren, bezocht de universiteiten te Bonn en te Utrecht en behaalde in 1854 te Utrecht den doctorsgrad in de rechten op stellingen. Hij koos de diplomatieke loopbaan en was achtereenvolgens: commies van staat bij het departement

van Buitenlandsche Zaken (1855), chef van het Kabinet van den minister (1860), afgevaardigde naar de Tweede Kamer voor het district Hooru (1864). In 1871 werd hij niet verkozen, maar Utrecht vaardigde hem af naar de Eerste Kamer. Dit belette niet, dat hij in 1874 opnieuw tot lid van de Tweede Kamer gekozen werd voor Amersfoort. Hij aanvaardde evenwel de portefeuille van Koloniën, hem door minister *Heemskerk* aangeboden (24 Augustus 1874). Reeds den 1sten September 1876 voelde hij zich genoopt zijn portefeuille neer te leggen. Zijn tweede ministerschap in 1879 eindigde eveneens met een conflict in 1882. Onder zijn ministerschap kwam de baven van Tandjong Priok tot stand, evenals eenige lijnen der Indische staatspoorwegen. Z. M. *Willem III* verbond hem naauwer aan zijn persoon door een benoeming tot kamerheer in huitengewonen dienst. Na het overlijden van den koning werd hij lid van den Raad van voogdij en na den dood van Jhr. van *Reenen* voorzitter van dien raad. In 1893 ging hij als Nederlandsch gezant naar Londen. Naar Nederland teruggekeerd, vertoefde hij op zijn landgoed Oldevatter, waar hij door een misstap in de duisternis in een der vijvers verdronk den 16^{den} September 1901. In druk zijn van hem verschenen: „Het vaststellen der Indische begroting bij de wet” (1864), „Nederland tegenover de constitutionele bewegingen onzer eeuw” (1863), „Een woord over artikel 12 der Grondwet” (1887), „Troonopvolging” (1887).

Goltz, *von der*, is een vrijbeertijk en grafelijk Pruisisch geslacht, afstammende van graaf *Andreas von Dienheim*, die zich in 1123 naar Polen begaf en door een huwelijk de heerlijkheid *Golczewo* verkreeg. Later vestigden de leden van dit geslacht zich in Pommeren en elders, en door *Frederik Wilhelm II* werden in 1786 twee leden van de *Clauadorfer* en twee van de *Heinrichsdorfer* en in 1787 en 1789 twee van de *Sortlacker* lijn in den gravenstand opgenomen. Dit geslacht heeft onderscheiden beroemde krijgslieden opgeleverd, zoals *Günther von der Goltz*, keizerlijk opperbevelhebber en stadhouder van Bohemen onder *Ferdinand II*, — vrijbeert *Joachim Rüdiger von der Goltz* (geboren 1624, † 1683), opperbevelhebber in Frankrijk, Denemarken en Keur-Saksen, — vrijbeert *Konrad von der Goltz* († 1747), generaal-majoor en zeer in aanzien bij *Frederik II*, — en vrijbeert *Karl Franz von der Goltz* († 1804), een uitstekend krijgsm., luitenant-generaal en minister van Oorlog in Pruisischen dienst. Tegenwoordig bloeit dit geslacht, dat niet minder dan 22 generaals heeft geleverd en waarvan een tak in ons land gevestigd is, in Duitschland nog steeds in onderscheiden grafelijke en vrijbeertelijke lijnen. Tot de lijn *Heinrichsdorfer* behoorde graaf *Karl Alexander von der Goltz* († 1817), een Pruisisch luitenant-generaal en staatsman. Zijn zoon *Heinrich von der Goltz* († 1822) was eveneens luitenant-generaal, alsmede Pruisisch ambassadeur te Parijs en vader van graaf *Karel von der Goltz* (geboren 1815), generaal in Pruisischen dienst en adjudant des konings; verder *Robert Heinrich Ludwig von der Goltz*, geboren in 1817, gezant aan verschillende Hoven. Tot de lijn *Sortlacker* behoorde graaf *August Friedrich Ferdinand von der Goltz* (ge-

boren den 20sten Juli 1765), een uitstekend staatsman, die als gezant aan verschillende Hoven in zeer moeilijke tijden werkzaam was, zich belastte met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken in Pruisen en den 17^{den} Januari 1832 als opperhofmaarschalk overleed. Als voornaamste leden van het geslacht gelden:

Goltz, Colmar, vrijbeert *von der*, een Pruisisch generaal en schrijver over militaire zaken, werd geboren den 12^{den} Augustus 1843 te Bielenfeld bij Labiau (Oost-Pruisen), bezocht de militaire scholen te Keulen en te Berlijn, trad in dienst, was in 1870—1871 als officier geplaatst bij den generalen staf, werd vervolgens leeraar aan de militaire academie te Potsdam, verder tot majoor bevorderd, in Augustus 1883 als luitenant kolonel op wachtgeld geplaatst, om in Turkschen dienst te kunnen treden, en belastte zich in Turkije met het opperbestuur der militaire zaken. In 1895 verliet hij als maarschalk den Turkschen dienst, werd divisiecommandant te Frankfurt a. d. O. en krom in 1902 tot commandeurend generaal op. In 1903 werd hij door de hogeschool te Konigsbergen tot *doctor honoris causa* benoemd. **Goltz** schreef: „Die Operationen der zweiten Armee. Vom Beginn des Krieges bis zur Kapitulation von Metz” (1874), „Die sieben Tage vor Le Mans” (1874), „Die Operationen der zweiten Armee an der Loire” (1875), „Leon Gambetta und seine Armee” (1877), „Das Volk in Waffen” (5de druk, 1899), „Roszbach und Jena” (1883), „Ein Ausflug nach Mazedonien” (1894), „Kriegführung” (2de druk als „Krieg- und Heerführung”, 1901) enz.

Goltz, Hermann, vrijbeert *von der*, een Hervormd godgeleerde, geboren te Düsseldorf den 17^{den} Maart 1835, studeerde te Erlangen, Berlijn, Tübingen en Bonn, werd in 1861 predikant bij het Pruisisch gezantschap te Rome, in 1865 hoogleraar te Basel, in 1872 rector der universiteit aldaar, in 1873 hoogleraar te Bonn en in 1876 „Honorarprofessor”. Verder was hij in 1875 lid van de huitengewone Synode, waarop zijn „Synodalfragen” en „Bericht über die General synode” (1876) betrekking hebben, proost van St. Nicolai, opperconsistoriaalraad, lid en later vice-president van den oppersten kerkeraad te Berlijn. Van zijn geschriften vermelden wij: „Die reformierte Kirche Genfs im 19. Jahrhundert” (1861), „Die universale Bedeutung der Bibel” (1865), „Gottes Offenbarung durch die heilige Geschichte” (1868), „Die sittliche Werthschätzung politischer Charaktere” (1872), „Die christlichen Grundwahrheiten oder die allgemeinen Prinzipien der christlichen Dogmatik” (1873), „Die Grenzen der Lehrfreiheit in Theologie und Kirche” (1873), „Tempelbilder aus dem Leben des Herrn Jesu” (2de druk, 1879) en „Zur Würdigung des apostolischen Glaubensbekenntnisses” (1878).

Goltz, Theodor vrijbeert *von der*, een staatswetshoudkundige, werd geboren te Koblenz den 10^{den} Juli 1836. Deze, een broeder van den voorgaande, studeerde te Erlangen en te Bonn in de rechtgeleerdheid en staatswetenschap, maar bepaalde zich wegens een oogziekte bij den landbouw en werd in 1860 leeraar aan de landbouwschool te Bieserott (Westfalen), in 1862 aan de universiteit en in 1875 directeur van het landbouwinstituut al-

daar. In 1885 werd hij hoogleeraar aan en directeur der landbouwschool te Jena en in 1896 hoogleeraar te Bonn en directeur der landbouvacademie te Poppelsdorf. Hij schreef o.a.: „Beitrag zur Geschichte der Entwicklung der ländl. Arbeitsverhältnisse im nordöstl. Deutschland“ (1863), „Ländliche Arbeiterwohnungen“ (1865, herkoond), „Die landwirtschaftliche Buchführung“ (9de druk, 1903), „Die ländliche Arbeiterfrage und ihre Lösung“ (2de druk, 1874), „Die Lage der ländlichen Arbeiter im Deutschen Reich“ (1875), „Die soziale Frage im Lichte des evangelischen Christentums“ (1878), „Landwirtschaftliche Taxationslehre“ (2 dln., 3de druk, 1903), „Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre“ (2de druk, 1896), „Vorlesungen über Agrarwesen und Agrarpolitik“ (1899) en „Geschichte der deutschen Landwirtschaft“ (2 dln., 1903). Met anderen gaf hij het „Handbuch der gesamten Landwirtschaft“ (3 dln., 1889—1890) nit.

Goltz, Frederik Adriaan, graaf van der, een Nederlandsch staatman, afkomstig van gemeld Pruisisch geslacht, werd geboren te Frederiksdorf den 7^{den} Augustus 1770, trad op zijn 15de jaar als kadet in Nederlandschen dienst, kwam na zijn bevordering tot 1sten luitenant bij het Oostenrijksche leger, was in 1793 adjudant van den erfrins van Oranje, met wien hij den veldtocht in België bijwoonde, en bevond zich in 1799 ook bij de Engelsche troepen in Noord-Holland. Van dien tijd af tot aan 1813 leidde hij een amtteloos leven, maar werd in dit jaar benoemd tot kolonel en adjudant van den terugkeerenden prins van Oranje. Later werd hij generaal-majoor, commandant van Zuid-Holland en 's Gravenhage, daarna opperbevelhebber te Nijmegen, minister van Oorlog met den titel van commissaris-generaal (tot 23 Februari 1818) en eindelijk lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Hij was commandeur der Militaire Willemsorde.

Goltz, Bogumil, een Duitsch schrijver en praktisch wijsgeer, werd geboren den 20sten Maart 1801 nit een Deitsche familie te Warschan, bezocht de gymnasia te Koningsbergen en Marienwerder en legde zich vervolgens nahij Thorn toe op den landbouw. Zijn behoefte aan een wetenschappelijke opleiding bracht hem in 1822 naar de universiteit te Breslau, waar hij zich liet inschrijven als student in de godgeleerdheid, doch nitsluitend letterkundige en wijsgeerige lessen bijwoonde. In 1823 kocht hij het landgoed Lissowo aan de Poolse grenzen, niet ver van Thorn, maar ondervond er weinig voorspoed, zoodat hij zich van zijn bezittingen onttode en pachter werd in Polen en Pruisen. Nadat ook deze ondernemingen niet naar wensch geslaagd waren, begaf hij zich met de geringe overblijfselen van zijn vermogen naar het stadje Gollnb, waar hij zich aan de studie wijdde. In 1847 vertrok hij naar Thorn en overleed aldaar den 12^{den} November 1870. Op zijn reizen in Polen, Duitschland, Frankrijk, Engeland, Italië en Egypte, tot zelfs in Algerië, verruimde hij zijn gezichtskring en vermeerderde hij zijn menschenkennis. De nitkomsten van ervaring en nadenken legde hij neder in een reeks van geestige geschriften, die hem een heroemden naam bezorgden. Op het „Buch der Kindheit“ (4de druk, 1877) volgden: „Deutsche Entartung in der

lichtfreundlichen und modernen Lebensart“ (1847) * „Das Menschendasein in seiner weltweiten Zügen und Zeichen“ (2 dln., 1850), „Ein Jugendleben, biographisches Idyl aus Westpreußen“ (4 dln., 2de druk, 1865), „Ein Kleinstädter in Egypten“ (1853), „Der Mensch und die Leute“ (5 stukken, 1858), „Zur Charakteristik und Naturgeschichte der Frauen“ (3de druk, 1874), „Zur Physiognomie und Charakteristik des Volks“ (1859), „Die Deutschen. Ethnographische Studien“ (2 dln., 1860), „Typen der Gesellschaft“ (2 dln., 3de druk, 1864), „Feigenblätter, eine Umgangsphilosophie“ (3 dln., 1162—1864), „Die Bildung und die Gebildeten“ (2 dln., 1864), „Die Weltkingheit and die Lebensweisheit mit ihren korrespondierenden Studien“ (2 dln., 1869) en „Vorlesungen“ (2 dln., 1869). Zijn verhalen zijn levendig en boeiend, hij ontloent zijn wijsbegeerte en poëzie aan het dagelijkse leven.

Goltz, Friedrich Leopold, een Duitsch physioloog en neef van den voorgaande, werd geboren te Posen den 14^{den} Augustus 1834, wijdde zich in 1853—1857 te Koningsbergen aan de studie der geneeskunde, vestigde er zich in 1861 als privaet-docent en werd er in 1865 tot buitengewoon hoogleeraar benoemd. In 1870 vertrok hij als gewoon hoogleeraar in de physiologie naar Halle en in 1872 naar Straatsburg, waar hij den 4^{den} Mei 1902 overleed. Zijn onderzoekingen hebben vooral betrekking op de functie van het hart, op de beweging van het bloed, op den tonus der aderen, op het gevoelszintuig en op de strekking der half cirkelvormige kanalen in het oor. Vooral heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door een onderzoek naar de functie der zenuwcentra. Behalve onderscheiden verhandelingen, geplaatst in het: „Archiv für pathologische Anatomie, Physiologie und klinische Medizin“ van Virchow en in het: „Archiv für Physiologie“ van Pflüger schreef hij: „Beiträge zur Lehre von den Funktionen der Nervenzentren des Frosches“ (1869), „Ueber die Verrichtungen des Grosshirns“ (1881) en „Wider die Humanaster“ (1883), waarin hij de vivisectie verdedigt.

Goltzius, Hubert, een Nederlandsch kunstenaar, werd geboren te Venlo den 30sten October 1526, legde zich toe op de schilderkunst en beoefende tevens de numismatiek en de letterkunde. Gedurende 12 jaar woonde hij te Antwerpen en vertrok in 1558 naar Brugge, waar hij een boekdrukkerij stichtte en den 14^{den} Maart 1583 overleed. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt jegens de penningkunde. Deze bestudeerde hij ijverig op reizen door Duitschland, Frankrijk en Italië, waar hij 950 verzamelingen bezocht. Ook was hij de eerste Nederlander, die over dit onderwerp schreef. Verder beoefende hij de graveer- en dichtkunst. Zijn gezamenlijke werken zijn in 1644 gedrukt in 6 deelen, en een tweede nitgave verscheen in 1708. Daarin vindt men: „Fasti magistratum et triumphatorum romanorum etc.“ (dl. I), „C. Julii Caesaris, Augusti et Tiberii numismata etc.“ (dl. II), „Græciæ ejusque insularum et Asiæ minoris numismata etc.“ (dl. III), „Ciciliæ et magnæ Græciæ historia etc.“ (dl. IV) en „Icones, vitæ et elogies imperatorum romanorum etc.“ (dl. V). Hij werd met het Romeinsch hurgerrecht begiftigd, maar bleef een

ijverig aanhanger der Hervorming. Voorts meent men, dat hij de „Sermoeenen” van broeder *Cornelis* opgeteekend en mitgegeven heeft. — Ook zijn zoon *Julius* was een bekwaam graver, die onderscheiden Bijbelsche taferelen leverde.

Goltzius, Hendrick, een Nederlandsch graver en schilder, werd geboren in Februari 1558 te Mülbracht in het land van Gulik en beoorde tot de bloedverwanten van den voorgaande. Zijn vader was een bekwaam glasschilder, en ook *Hendrick* legde zich daarop toe, doch werd, toen zijn vader naar Duitsland moest reizen, te Haarlem door *Coornhert* in de graveerkunst onderwezen (1576). Hij trad vervolgens in het huwelijk en stichtte te Haarlem een plaatdrukkerij. Door een slepende ziekte tot zwaarmoedigheid vervallen, ging hij in 1590 over Duitsland naar Italië, waar zijn gezondheid verbeterde. Hij woonde in 1591 te Rome onder den naam van *Hendrik van der Bracht*. Den 3den Augustus 1591 keerde hij over Duitsland naar Haarlem terug, leverde nog verschillende nitmuntende schilderijen en gravenes en overleed aldaar aan een borstkwaal in 1617. Volgens van *Mander* begon *Goltzius* eerst op 42-jarigen leeftijd te schilderen en was hij vóór dien tijd nitsluitend als graver werkzaam.

Als graver had hij het in de kunst tot een zeldzame hoogte gebracht en de losheid en zuiverheid van zijn behandeling werden ook nu nog ten hoogste geroemd, vooral in zijn talrijke portretten. Vooral schepte hij er behagen in, de manier van anderen na te volgen, zooals die van *Raffaël, Dürer, Bassano, Lucas van Leyden* enz. Men kent bijna 300 gravenes van zijn hand. Schilderijen van *Goltzius* vindt men o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam en het Mauritshuis te 's Gravenhage.

Goluschowski, Agencor, graaf, een Oostenrijksch staatsman, werd den 25sten Maart 1849 geboren, wijdde zich aan de diplomatie, werd in 1883 Oostenrijksch legatieraad te Parijs, later gezant te Boekarest. In 1894 teruggeroepen, liet hij de diplomatieke loopbaan varen en trok zich op zijn landgoed te Lemberg terug, doch werd in Mei 1895 tot gemeenschappelijk minister van Buitenlandsche Zaken der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie benoemd, als hoedanig bij ruim tien jaar met beleid de Oostenrijksch-Hongaarsche belangen behartigde. Ten gevolge van de moeilijkheden, die bij de behandeling van den „Ansgleich” tusschen de beide deelen der monarchie ontstonden, trad *Goluschowski* den 22sten October 1906 af.

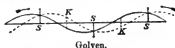
Golven zijn regelmatige bewegingen, die ontstaan, doordat de deelen van een lichaam trillen en de fase van hnn trillingen van deeltje tot deeltje regelmatig verandert. Golven ontstaan in druppelvormende vloeistoffen, zooals water, door een afwisselende opheffing en daling, ten deele ook zijwaartsche verplaatsing der vloeistofdeeltjes; in gassen, zooals bij de geluidgolven in de lucht, door een afwisselende verdichting en verdunning der middenstof, of, zooals bij de lichtgolven in den aether, door een zijwaartsche verschuiving der deeltjes loodrecht op de voortplantingsrichting. In al deze gevallen plant zich de toestand of fase der golfbeweging voort op de verder af gelegen deeltjes, en hierop berust de voortbeweging der golf.

Het gedeelte der golf, dat zich boven het horizontale vlak verheft, heet golfberg, het deel, dat onder dit vlak is gelegen, golfdal, hnn grootste afstand golfhoogte, de afstand tusschen twee deeltjes, die in dezelfde fase (toestand) verkeerren golfliengte. De zich voortplantende golf wordt voorgesteld door de vergelijking

$$e = a \sin. 2\pi \left(\frac{t}{T} - \frac{x}{\lambda} \right),$$

waarbij e de elongatie van een deeltje na een tijd t , x de abscis, gemeten tot de plaats waar de golf ontstaan is, T de duur der slingering, a de amplitude en λ de golfliengte voorstelt.

Alstwee voortschrijdende golven van gelijke elongatie en lengte in tegengestelde richting voortschrijden (zie de fig.) ontstaat interferentie (zie aldaar), en er ontstaat een staande golf door de algebraische som der nitwijkingen. Daar de uit-

wijkingen der (gestippelde) golf ten opzichte van S ook bij de voortplanting steeds symmetrisch blijven ten opzichte van de uitwijkingen der (getrokken) golf, znllen de maximum uitwijkingen (bniken) bij S en de plaatsen bij K (knoopen) in rust blijven. In de staande golf bereiken alle punten gelijktijdig hnn grootste uitwijking en gaan gelijktijdig door hnn evenwichtstoestand; slechts de nitwijkingsgrootte verandert van plaats tot plaats. Een staande golf kan door de verge-

$$lijking e = 2a \frac{2\pi x}{\lambda} \times \sin. \frac{2\pi t}{T}$$

aangeduid worden. Zulke staande golven kan men doen ontstaan in een tonw, waarvan men het eene eind in de band heeft en het andere bevestigd is. Aan orgelpijpen kan men de bniken en knoopen door middel van de manometrische vlammen (zie aldaar) aantoonen.

Vooral aandacht verdient het, dat zich alleen de vorm der beweging voorwaarts beweegt, terwijl de deeltjes zelf bijna niet van plaats veranderen. Voorwerpen, welke op een golvend wateroppervlak drijven, gaan wel regelmatig op en neer, doch behouden steeds denzelfden afstand van ons. Ieder waterdeeltje der golf beweegt zich daarbys als een draaiend rad omhoog en met de golf mee vooruit; dan naar beneden en tegelijk, tegen de golfbeweging in, terug. Coneen trisch begolven ontstaan door een druk, welke op een bepaald punt op de wateroppervlakte wordt uitgeoefend, bijv. door een voorwerp in het water te werpen: het water wordt daardoor neergedrukt op die plaats, wijkt nit en doet door den zijwaartschen druk om zich heen een golfberg ontstaan: deze daalt (door de zwaartekracht), maar onder den invloed der inertie lager dan het oorspronkelijk niveau; daardoor ontstaat een tweede golfberg; en zoo plant zich de beweging voort tot de bewegkracht door de wrijving is uitgeput. De gewone aanleiding tot het ontstaan van golven in het water is de druk, dien de wind daarop nitoeft; de wind treft n.l. den waterspiegel onder een hoek

en werkt stootsgewijze. Is zijn snelheid meer dan 0.2 m. per seconde, dan doet hij het water vlak rimpelen, er ontstaan capillaire golven. Daardoor krijgt de wind meer vat op het water en kan hij golven van steeds grootere hoogte te weeg brengen. Blijft de wind lang nit dezelfde richting waaien, dan kan hij zelfs de golvende beweging van het water in een stroomende veranderen, met andere woorden de driftstroomen (zie aldaar en Zeestroomen) doen ontstaan. De hoogste golven, welke bij storm waargenomen werden, meten 15—18 m.; hogere ontstaan, doordat zich somtijds de eene golf op de andere stapelt. Dikwijls breken de kammen der golven af en storten in het er voor gelegen dal neer; zulke *stortzèen* kunnen voor schepen niterst gevaarlijk worden. De golvende beweging van het water na een storm heet *deining* (zie aldaar). Naar de diepte neemt de kracht der golfbeweging in het water snel af. Zij valt echter volgens de gebroeders Weber nog te bespeuren op $350 \times$ de golfhoogte, dus bij de boogte golven op meer dan 6000 m. beneden den waterspiegel; hier zijn zij van belang tot aanvoer van voedsel voor zulke dieren, welke niet van plaats kunnen veranderen. Aan de knsten veroorzaken de golven de *branding* (zie aldaar). In meren en afgesloten deelen der zee kunnen eigenaardige staande golven ontstaan, onder den naam *seiches* (zie aldaar) bekend. De merkwaardigste staande golven zijn ongetwijfeld eb en vloed (zie *Getijden*). De reusachtige golven zijn de aardbevingsgolven, die zich over de breedte van een geheel oceaan, ja zelfs verder kunnen voortplanten, zooals bij de aardbevingen van Arica (1868), Iquique (1877), Krakatau (1883) en bij vele andere werd waargenomen. Zij ontstaan door de gewelddige stooten der aardbeving en vormen een middel, om de gemiddelde diepte der oceanen te berekenen.

Gom is de naam van verschillende organische stoffen die men in sommige gewassen aantreft. Het is een stikstofvrije verbinding, die nooit kristalliseert en in water tot een slijmige massa opzwelt. Bij vele gomsoorten is dit nitzettingsvermogen oneindig groot, deze verdeelen zich in water tot vloeistoffen, die op werkelijke oplossingen gelijken; bij andere is dit vermogen begrensd en zij veranderen door aanraking met water in meer of minder vaste gallertachtige massa's.

In het algemeen kan men van de gommen zeggen, dat zij bij het vastworden (drogen) onregelmatige stokken vormen, dat zij kleurloos, glasachtig en bros, fanw van smaak en zonder eenigen geur zijn. Wordt de in water opgeloste, maar door alcohol neergeslagen gom blootgesteld aan de werking van verdund zwavelzuur bij een temperatuur van ruim 36°C ., dan gaat zij over in druivensuiker. Haar samenstelling wordt uitgedrukt door de formule $\text{C}_6 \text{H}_{10} \text{O}_4$. De arabische gom komt voor als kalium en calciumzout van het arabinezuur. Uit deze verbinding wordt het gomzuur neergeslagen door zoutzuur en alcohol als een witte amorfe massa die, bij 100°C . gedroogd, tot samenstelling heeft $2(\text{C}_6 \text{H}_{10} \text{O}_4)$. H_2O . De gommen komen ten deele in de plantenstappen voor, gedeeltelijk als intercellulaire stoffen, gedeeltelijk als verdikkingsmassa der celmem-

branen; dikwijls ontstaan zij in groote hoeveelheid door omzetting der vaatsubstanties en vloeien alsdan bij beschadiging der buitenste lagen naar buiten, waar zij door verdamping van het water tot korrels, tranen of groote amorfe stikken verbarden.

Arabische gom (*Gummi arabicum*) is afkomstig van den stam en de takken van *Acacia arabica* Willd., *A. Farnesiana* Willd. en *A. vera* L., die tot de familie der Mimoseën (zie *Acacia*) behooren en in Opper-Egypte, Arabië en Indië groeien. *A. leucophaea* Willd. in Indië levert volgens Roxburgh de Koetiragom en volgens rom Martius de Bassoragom. Ook *A. decurrens* Willd. geeft in Anstralië eene soort van Arabische gom. De beste soort, welke in den Europeeschen handel komt, is de *Kordofangom*, welke over Egypte of langs een omweg over Bombay wordt ingevoerd. Zij is bijna kleurloos of lichtgeel en half doorschijnend en smelt weg in den mond, komt voor in brosse, onregelmatige stukken en is niet zelden vermengd met Senegalgom. Haar soortelijk gewicht is 1.31 tot 1.43. De Senegalgom wordt geleverd door *A. gummifera* Willd. en *A. verec* L.; zij is gewoonlijk donkerder van kleur en ook kleveriger. De gom, welke in den Indischen Archipel voor Arabische doorgaat, wordt aldaar verkregen van *Odina gummifera* Bl. (voorheen *Spondias Wirtgenii* Hassk.), door de inboorlingen koeda-koeda genoemd. Stapelplaatsen voor den gomhandel zijn Kairo, Alexandrië, Triest, Marseille, Livorno en Londen, waar de gom in balen (*fardes*) van 100—200 kg. aankomt, hier naar zijn uiterlijk voorkomen gesorteerd en vervolgens in kisten of vaten verzonden wordt.

Volgens Burckhardt wordt Arabische gom in Arabië voor een zeer versterkend voedsel gebonden, en Hasselquist getuigt, dat een karavaan van dnizend menschen, tuschen Kandahar en Kairo van allen leeftocht beroofd, gedurende 60 dagen zich voedde met Arabische gom, welke zij als handelsartikel bij zich had. De bewoners der oevers van den Niger en de Mooren in het binnenland van Afrika, die zich met de inzameling van gom bezig houden, gebruiken deze nagenoeg nitsluitend als voedsel, en volgens Golberry zijn 192 g. gom voldoende, om een volwassen mensch gedurende een etmaal te voeden. In de techniek wordt gom gebruikt als appreteermiddel bij zijden, katoenen en andere weefsels, als kleefstof, verdikkingsmiddel in de lijnwaaddrukkerijen, bij de inktbereiding, in de pharmacie tot vervaardiging van capsules enz.

Gomlak, ook *schellak*, *stok-* of *tafellak* geheeten, is een rood gekleurde gom, die gevonden wordt op de bladeren en vooral aan de jonge takjes van verschillende struiken en boomen, zooals *Aleurites laccifera* W., *Ficus religiosa* L., *Indica* Roxb. enz. Zij ontstaat door den steek van het wijfje der lakschildmis (*Coccus Lacca*), waardoor een sap uit de plant vloeit, dat de larven van het insect omhult en op de takjes opdroogt en verhardt. Deze massa, waarin nog overblijfselen der later nitgekropen, karmijnroode insecten overgebleven zijn, wordt met de takjes verzameld en levert den *stoklak* (*stick-lac*). *Korrellak* (*seed-lac*) is die, welke van het hont is ontstaan, en *schellak* (*shell lac*) is gesmolten, tot koeken gegoten kor-

rellak. *Stoklak* is rooder gekleurd. Laat men stoklak met verdund sodawater aftrekken en slaat men die oplossing neer met aluin, dan verkrijgt zij, na gedroogd te wezen, den naam van *lacklake*. De *lack-dye* of *tafelak* komt voor in kleine vierkante koekjes en schijnt alleen daarin van de lack-lake te verschillen, dat zij met meer zorg behandeld wordt. Zij ondergaat een zuivering, wordt gehruikt als wijngeestverniss en is een hoofdbestanddeel van fijn zegellak. Ook in vuurwerken, hij de viltten hoedenfabricage, tot het vernissen van papier enz. wordt schellak gehruikt.

Gom-tragacant. Zie *Astragalus*.

Wanneer men het melksap, dat van zelf of door het maken van insnijdingen uit den stam van sommige gewassen vloeit, in de lucht laat drogen, dan verkrijgt men stoffen, die den naam van *gomhars* dragen. De belangrijkste van deze zijn: *Ammoniakgom*, *Asa foetida* (duivelsdrek), *Euphorbium*, *guttgom*, *myrrhe*, *wierook* en *opium*. Zij bestaan, zooals gezegd, uit een mengsel van gom en hars. Sommige bevatten ook vluchtige oliën, kleurstof, caoutchouc enz. Zij zijn zowel in water als in alcohol volkomen oplosbaar.

Gomaristen. Zie *Gomarus*, *Franciscus*.

Gomarus, *Franciscus*, of *François Gomaer*, een Nederlandsch geleerde, werd geboren te Brugge den 30sten Januari 1563, ging met zijn ouders, die de Hervorming hadden aangenomen, in 1578 wegens geloofsvervolgingen naar de Palts en studeerde te Straatsburg onder leiding van *Johannes Sturm*, een ijverig aanhanger van *Calvijn*. Na verloop van 3 jaar begaf hij zich naar Nienstadt, waar zich de uit Heidelberg verdreven geleerden hadden verenigd, en stak toen over naar Engeland, waar hij de hogescholen te Oxford en Cambridge bezocht. In 1587 aanvaardde hij de evangeliebediening bij de Gereformeerde gemeente te Frankfurt aan den Main, doch verloor die betrekking, toen in 1593 de vrijheden, aan die gemeente verleend, werden ingetrokken. Een jaar later werd hij benoemd tot hoogleraar te Leiden, en aanvaardde dat ambt, na alvorens te Heidelberg den doctoralen graad te hebben verworven. Tegen de benoeming van *Arminius* tot hoogleraar bracht hij aanvankelijk bezwaren in, die echter door een mondgesprek met den weg geruimd werden, doch er ontbrandde een hevige twist, toen *Arminius* met zijn stellingen over de leer der voorbeschikking optrad en *Gomarus* hierop antwoordde (Zie *Arminianen*). Weldra bleek het dat de gevoelens der beide professoren met betrekking tot onderscheiden aangelegenheden aanmerkelijk verschilden. Die verdeeldheid strekte zich uit tot de studenten, en de Staten van Holland meenden pogingen te moeten aanwenden om den vrede te herstellen. Een conferentie, in 1606 tusschen *Arminius* en *Gomarus* in het bijzijn van 4 predikanten en van leden van den Hoogen Raad gehouden, leidde niet tot een gewenschte uitkomst. De kloof werd grooter, daar de onverdraagzaam van *Gomarus* langzamerhand toenam. Nauwelijks had zich *Arminius* den 30sten October 1608 voor de Staten verdedigd, of *Gomarus* kreeg verlof, om zijn ambtgenoot van de gevaarlijkste dwalingen te beschuldigen. Een openbaar twistgesprek, den 26sten Juli 1609 gehouden, gaf nieuw voedsel

aan de oneenigheden en een mondgesprek van den 20sten Augustus daaraanvolgende liep eveneens vruchteloos af.

Arminius overleed, maar de strijd hleef aanhonden, zooals blijkt uit de geschriften van *Gomarus*, *Bertius*, *Corvinus* en *Uyttenbogaert*. Nog heviger werd de strijd, toen men *Coenraad Vorstius* tot opvolger van *Arminius* aanwees. Duidelijk gaf *Gomarus* zijn ongenoege over die keuze te kennen. Doch toen *Vorstius* overkwam, verliet hij in 1611 de hogeschool en begaf zich naar Middelburg, waar hij tot in 1614 als predikant en hoogleraar aan het Collegium Theologiae werkzaam was. In laatstgenoemd jaar gaf hij gehoor aan een beroep naar de Hervormde universiteit te Saumur, en drie jaar daarna werd hij aangesteld tot eersten hoogleraar in de godgeleerdheid en in de Hebreuwsche taal te Groningen. Hij aanvaardde zijn betrekking in 1618 en werd door de Staten van Groningen en de Ommelanden afgevaardigd naar de Nationale Synode te Dordrecht. Zijn hending aldaar kan men opmaken uit den hijnnaam van „Hamer der *Arminianen*“, dien hij weldra ontving. In gestrengheid en heftigheid deed hij weinig onder voor *Bogerman* en hij de bestrijding der Remonstranten verhiel hij met kracht zijn stem.

Tot aan zijn dood (den 11^{den} Januari 1647) hleef hij te Groningen werkzaam. Hij bezat onbetwistbaar een groote geleerdheid en nitatekends gaven van geest, zoodat zijn oordeel door de Staten-Generaal gedurig gevraagd en hij mede met het opzicht over de vertaling van de boeken des Ouden Testaments belast werd. Voorzeker berond zich hier te lande onder zijn tijdgenooten niemand, die zoo doortrokken was van de leer van *Calvijn* en deze met zoo groote kracht en juistheid wist niteen te zetten. Zijn ijver werd echter ontsierd door zijn driftig karakter, door zijn onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden en door een onzaligen hoogmoed. Zijn werken zijn nitgegeven onder den titel: „*Francisci Gomari Brugensis Opera theologica omnia, maximam partem posthuma, edita a discipulis Joh. Vereem, A. Sibillius, Mart. Uhenius*“ (1644; 2de drnk, 1664). Afzonderlijk werden nitgegeven: „Het Schildt der waarheydt, die in de Christelijken Kercke der Nederlanden geleerd wordt, enz“ (1599). „*Waerschoninghe over de vermaninghe aen R. Dontelock enz*“ (1609 en later meermalen). „*Proeven van M. P. Bertii aenspraec enz*“ (1610). „*Lyra Davidis*“ (1620) en „*Locorum communium theologicorum epitome*“ (1653).

Gomboom. Zie *Caoutchouplanten* en *Ficus*.

Gomel, een arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Mohilew, op den rechter, steilen en hoogen oever van de Sosj, en aan de spoorlijnen Landwarose—Rommy en Shabinks—Loeninez—Gomel—Brjansk en telt (1897) 36846 inwoners. De stad heeft 9 kerken, een programnasim, op haar drie aanzienlijke jaarmarkten een nitgeheiden handel in timmerhout, wol, hennep en vlas en onderscheiden fabrieken.

Gomera, een der Canarische Eilanden, 27 km. ten zuidwesten van Teneriffe, telt op 374 v. k.m. 14926 inwoners. Het is langrond van gedaante, vulkanisch en bergachtig. De hoogste top, de Alto de Gardjonai, is 1340 m. hoog. Talrijke

beken hebben er fraaie en vruchtbare dalen gevormd. Er is veel vee en de voornaamste voortbrengselen zijn zijde en aardappelen. Aan de oostzijde verheft zich San Sebastian de Gomera met een goede ankerplaats en 2977 inwoners, vanwaar Columbus den 6^{den} September 1492 uitvoer.

Gomes, João Baptista, een Portugeesch treurspeldichter, werd geboren te Porto tusschen 1770 en 1780, legde zich toe op den handel en werd boekhouder op een aanzienlijk kantoor. In die betrekking gaf hij het treurspel „Nova Castro” uit, dat hem grooten roem bezorgde. Het werd in den aanvang der vorige eeuw opgevoerd en beoordeeld weldra tot de meest geliefde stukken. Het droeg weliswaar nog de kenmerken van de jeugdige onervarenheid des dichters, maar beloofde veel voor de toekomst, — vooral daar Gomes zich daarin bevrijd had van de Fransche methode. Hij overleed reeds den 20sten December 1803.

Gomes de Amorim, Francisco, een Portugeesch dichter, werd geboren den 13^{den} Augustus 1827 te Avelomar (provincie Minho), vertrok reeds vroeg naar Brazilië, waar hij door de oerwouden zwierf en hij de inboorlingen vertoefde. In 1846 keerde hij naar Portugal terug en baarde in de revolutiedagen van 1848 groot opzien door zijn van geestdrift gloeiende liederen, als „Garibaldi”, „A queda de Hungria” en „A liberdade”. In 1852 maakte zijn eerste drama „Ghige” grooten opgang. Daarop volgden de dichtbundels: „Contos matutinos” (1866), „Ephemeros” (1866), en de toneelstukken: „Odio de Raça”, „A Prohibicao”, „A vinva”, „A Abnegacao”, „Figados de Tigre”, „Alejoes sociaes”, „Casamento e mortalha”, „Os herdeiros do millionario” en „O cedro vermelho”, de romans: „Os selvagens” (1875), „O remorso vivo” (1876), „Fructos de vario sabor” (1878), „Muita para e pouca nva” (1879), „O amor da patria” (1880). Gomes, die in 1859 bibliothecaris van het ministerie van Marine geworden was, overleed den 4^{den} November 1891.

Gomes Leal, Antonio Duarte, een Portugeesch dichter, werd den 6^{den} Juni 1848 te Lisbon geboren, ontwikkelde vroeg zijn dichtertijken aanleg en maakte zich bekend door „Claridades do eul”, „A Canalha”, „O Antechristo”, „A traição, carta a el Rei D. Luiz” (1881), „Hereje” (1881), „O Renegado” (1881), „A orgia”, „Troça a Inglaterra” (1891) en „Fim de um mundo” (1901), waarin hij zich ten opzichte van politiek en godsdienst op een uiterst vrijzinnig en „antantistisch” standpunt plaatst, zoodat hij met de gevangenis kennis maakte, wat echter zijn populariteit verhoogde. Met *Guerra Junqueira* heeft hij een samenzwering tegen de republiek gesmeed. Hij was een der redacteurs van den republikeinschen „O scenlo”. Zijn latere gedichten zijn zachter van stemming, zooals „Morto do Rei Humberto”, „Kruger e a Hollanda”, „Serenadas do Hilarion e Historia de Jesus”.

Gömör is de naam van een Hongaarsch comitaat, aan deze zijde van de Theis gelegen. Het heeft een oppervlakte van 42890 v. km. met (1901) 183784 inwoners. Uitloopers der Karpathen maken den bodem bergachtig, hoewel de hoogste top, die van den Koningsberg, slechts 1943 m. hoog is. Men vindt hij het dorp Agtelek een der

merkwaardigste drupsteenholten van Europa. Het comitaat is van bevaarbare rivieren in alle richtingen doorsneden, van welke de Hernad en de Gölöncz, de Gran en de Sajo de voornaamste zijn en tot bevordering van het handelsverkeer niet weinig bijdragen. De landbouw is wegens den bergachtigen grond van niet veel belang; daarentegen bloeien de oofthoven, de mijnotgunning en de veeteelt. Men heeft op voortreffelijke weiden een nitmantend ras van runderen. Men delft er veel ijzererts en dientengevolge zijn er talrijke ijzergieterijen. Tot de overige takken van nijverheid behooren vooral papierfabrieken, linneweven, pottenbakkerijen en glashlazerijen. De grootste stad is Rosenau, maar de hoofdplaats van het comitaat het vlek Rima-Szombat.

Gompers, Theodor, een Oostenrijksch philoloog, werd geboren te Brünn den 29sten Maart 1832, studeerde te Weenen, vestigde er zich als priva doceent en werd in 1866 corresponderend lid der Academie van Wetenschappen aldaar en in 1869 buitengewoon, verder in 1873 gewoon hoogleeraar. In 1882 werd hij werkelijk lid der Academie van Wetenschappen en in 1901 lid van het Heerenhuis. Voornamelijk heeft hij zich ten opzichte der Grieksche wijsbegeerte verdienstelijk gemaakt, o.a. door de ontouffing der te Herulanum gevonden papyri met belangrijke overblijfselen der Epicureische filosofie. Hij schreef „Demosthenes, der Staatsmann” (1863), „Philodemi Epicurei de ira liber” (1864), „Herulanische Studien” (1865—1866, 2 stikken), „Traumdeutung” (1866), „Beiträge zur Kritik und Erklärung griechischer Schriftsteller” (7 dln., 1875—1900), „Nene Bruchstücke Epikurs” (1876), „Die Bruchstücke der griechischen Tragiker und Cohets nenente kritische Manier” (1878), „Herodoteische Studien” (2 dln., 1882), „Ein bisher unbekanntes griechisches Schriftsystem” (1884), „Zu Philodems Büchern von der Musik” (1885), „Ueber den Abschluss des herodoteischen Geschichtswerkes” (1886), „Platonische Aufsätze” (dl. 1—3, 1887—1902), „Zu Heraklits Lehre und den Ueberresten seines Werkes” (1887), „Zu Aristoteles Poetik” (2 dln., 1888—1896), „Ueber die Charaktere Theophrasts” (1888), „Nachlese zu den Bruchstücken der griechischen Tragiker” (1888), „Die Apologie der Heilkunst, eine griechische Sophistenrede des 5 vorchristlichen Jahrhunderts” (1890), „Philodem und die ästhetischen Schriften der Herulanischen Bibliothek” (1891), „Die jüngst entdeckten Ueberreste einer der Platonischen Phädon enthaltenden Papyrusrolle” (1892), „Aus der Hekale des Kallimachos” (1893). Van zijn hoofdwerk „Griechische Denker, eine Geschichte der antiken Philosophie” zijn twaalf stukken (1893—1902) verschenen.

Gomphia Schm. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ochnaceae*. Het onderscheidt zich door een 5-bladerigen kelk, een 5-bladerige bloemkroon, 10 meeldraden met lange, pyramidevormige, aan de punt van 2 porien voorziene helmknoppen en een nit 5 vruchtbladeren opgebouwde vrucht. Het omvat boomen en heesters, die meerendeels in Amerika te huis behooren en aarvormig vereenigde bloemen dragen. Onderscheiden soorten worden tot de geneeskrachtige planten gerekend. *G. angustifolia* Vahl. is

een Oost-Indische boom met een dunnen stam ter hoogte van 4 m., — *G. hexasperma* St. Hil. is een Braziliaansche boom met een samentrekkenden bast, — *G. Jabotapita* Sw. (*Ochna Jabotapita* L.) een boom van middelmatige grootte in Zuid-Amerika en West-Indië, die omgekeerdeironde, eenigszins samengedrukte steenvruchten ter grootte van kersen draagt, wier zaden een aangenaam smakende olie bevatten.

Gomphocarpus R. Brown. is de naam van een plantengeslacht uit de familie *Asclepiadaceae* en onderscheidt zich door een omgeslagen bloemkroon en door hangende stufmeelklompjes. Het omvat halfheesters in Zuid-Afrika en Zuid-Noord-Amerika, van welke verscheiden als sierplanten worden aangekweekt, zooals *G. arboreus* R. Br., afkomstig van de Kaap, die ruim 2 m. hoog wordt, met fraaie witte, welriekende bloemen, in okseltandige bloemschermen geplaatst, — en *G. crispus* R. B., ruim 1½ m. hoog, een overblijvende plant, die in Zuid-Afrika groeit en bloemschermen met talrijke, purperroode bloemen draagt.

Gompholobium Smith is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (*Papilionaceae*) en onderscheidt zich door een 5-deeligen, nagenoeg regelmatigen kelk, een vlindervormige bloemkroon met een nitgespreide vlag en een bijna half-bolvormige, onbehaarde, stompe, veelzijdige peul. Het omvat een aantal sierplanten uit Australië en van deze is vooral *G. grandiflorum* Sm. met fraaie, groote, gele bloemen algemeen bekend.

Gomphrena L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amarantaceae*. Het onderscheidt zich door een 5-bladerigen kelk, een 5-spletige kroonbuis, rolronde helmknoppen en een éénzijdige vrucht. Het omvat meerendeels wollige kruiden met tot hoofdjes vereenigde bloemen, die in Oost-Indië en Zuid-Amerika groeien. Daaronder bevinden zich sierplanten en geneeskrachtige gewassen. *G. Globosa* L., uit Oost-Indië afkomstig, maar thans ook in West-Indië en Zuid-Amerika gekweekt, draagt fraaie roode of witte bloemen, die na het drogen haar kleuren behouden.

Gonalves, *Les*, een stad in de republiek Haïti, ligt aan de westkust van het eiland, heeft ± 18000 inwoners, een goede haven en nitvoer van koffie, katoen en hout.

Goncourt, *Edmond Louis Antoine* en *Jules Alfred Huot* de, twee broeders, beiden Fransche schrijvers, van welke de eerste geboren werd te Nancy den 28sten Mei 1822 en de tweede te Parijs den 17^{den} December 1830, kozen in 1851 de letterkundige loopbaan. Zij bearbeidden éénzelfde plan en plachten de nitkomsten samen te smelten. Als romanschrijvers behooren zij tot de richting van *Flaubert*. In de jaren 1860—1870 schreven zij zes groote romans, waarvan de verdiensten eerst later erkend werden, en die op de Fransche letterkunde grooten invloed nitoeefden, n.l. *Les hommes de lettres* (1860), later als *Charles Demailly* (1869), *Soeur Philomène* (1861), *Renée Manperin* (1864), *Germinie Lacerteux* (1865), *Manette Salomon* (2 din., 1867), *Madame Gertruis* (1869), later nog *La Fanstine* (1882). Uitstekende werken hebben de beide

broeders geleverd over de Fransche kunst- en zedengeschiedenis der 18de eeuw. Wij noemen: *„Histoire de la société française pendant la Révolution“* (3de drnk, 1865), *„Histoire de la société française pendant le Directoire“* (2de druk, 1864), *„Portraits intimes du XVIIIe siècle“* (2 din., 2de druk, 1878), *„Sophie Arnaud d'après sa correspondance et ses mémoires inédits“* (1857), *„Histoire de Marie Antoinette“* (1858), *„Les maîtresses de Louis XV“* (2 din., 1860; later drie deelen onder den titel *„La Du Barry“* en *„Madame de Pompadour“*), *„La duchesse de Châteauroux et ses soeurs“* (2 din., 1874); verder *„La femme au XVIIIe siècle“* (1862), *„L'art du XVIIIe siècle“* (2 din., 1874), *„Idées et sensations“* (1860), *„Gavarni, l'homme et l'oeuvre“* (1873), *„L'amour au XVIIIe siècle“* (1875) enz. Na den dood van zijn broeder (20 Juli 1870) gaf *Edmond* uit *„La fille Elisa“* (1878), waarin het naturalisme tot zijn niterste consequentie wordt doorgevoerd, *„Chérie“* (1885) en *„Les frères Zemganno“* (1879), waar in de geschiedenis van twee acrobaten een gedenkleeke is opgericht voor den gemeenschappelijken arbeid der beide broeders de *Goncourt*. Bovendien schreef *Edmond*, *Catalogue raisonné de l'oeuvre de Watteau* (1875), *Catalogue raisonné de l'oeuvre de Prudhon* (1876), *„La maison d'un artiste“* (2 din., 1881), *„La Saint Ilbert d'après sa correspondance“* (1882), *„La Guimard d'après les registres des menues-plaisirs“* (1893), *„L'Italie d'hier“* (1894) en *„L'art japonais du XVIIIe siècle Hokousai“* (1826). Ook gaf hij de *„Correspondance“* (1885) van zijn broeder uit en *Journal des Goncourt. Mémoires de la vie littéraire. 1851—1888“* (9 din., 1887—1896). *Edmond* overleed den 10^{den} Juli 1896 te Champigny.

Goncourt, Académie des, heet een door *Edmond de Goncourt* gestichte vereeniging van schrijvers, bestaande uit tien leden. Volgens zijn laatste wilsbeschikking zal ieder lid een jaargeld van 6000 francs hebben en ieder jaar het prozawerk van een schrijver met een prijs van 10000 francs bekroond worden. Het testament wees als leden aan *Emile Zola*, *Alphonse Daudet*, *Gustave Geffroy*, *Léon Hennique*, *K. J. Huysmans*, *Paul Margueritte*, *Octave Mirbeau*, de gebroeders *Rosny* en *Céard*. Daar de verkoop der door *Edmond* nagelaten kunstschaten niet het geheele benoedigde kapitaal voor zijn stichting opbracht, werd zij eerst in het begin van 1904 opgericht. In plaats van de overleden leden *Zola*, *Daudet* en *Céard*, werden toen als leden aangewezen *Émile Bourgas*, *Léon Daudet* en *Lucien Descaves*. Voor de eerste maal werd de prijs behaald door den onbekenden schrijver *John Antoine Nau* (eigenlijk *Torget*) met *„Force ennemie“*.

Gond, het grootste der Dravidavolken in Britsch-Indië, vormt de hoofdbevolking van het beschrijke Gondwana, vooral in het land tussehen de Wainganga, Pranbita en Godavari in het W., de Indravati in het O. en het zoogenaamde Gondwanagebergte, de keten ten Z. der Narboda, in het N. Thans is de vroegere stameneheid der Gond, waardoor zij de Arische beschaving in Dekan weer verwoestten, geheel verbroken. Hun vorsten in de wondgebergten van Orissa en de naburige streken zijn behoortzame dienaars der

Britsche regering. In het algemeen smelten zij in taal, godsdienst en zeden steeds meer met de Hindoe's samen. Alleen in de windstreken zijn zij nagenoeg onveranderd gebleven, ofschoon niet meer, zooals voorheen, aan de natuurkrachten menschenoffers gebracht worden. Hun taal, het Gondi, behoort tot de Dravidatalen, grammaticaal werd zij door *Williamson* in zijn „Gondigrammar and vocabulary” behandeld. Als totaal aantal in Britsch-Indië Gondi sprekenden geeft de laatste volkstelling 1380000 aan, meestal in de Centrale Provinciën gevestigd, minder in Berar, Haiderabad enz. Hun godsdienst is een geestendienst (zie *Bhoeta*); de invloed der priesters onbepoort. Hun gemiddelde grootte is ongeveer 161 cm., de huidsleur donker, hijn zwart, het voorhoofd breed, de oogen scheef geplaatst, klein, diepliggend en roodachtig, de lippen dik, de baard dun, de borst breed. De kleding is spaarszaam, sieraden zijn des te talrijker. Bij een der voornaamste stammen, de Moria, wordt het hoofd kaalgeschoren en het gelaat getatoeerd. Landbouw beoefenen zij niet; als weg- en mijnwerkers zijn zij echter zeer gezocht.

Gondar, de hoofdstad van het rijk Amhara in Abessinië en de zetel van een aartsbischof of abena, ligt in de vruchtbare velden van het landschap Dembea 1904 m. boven de oppervlakte der zee, 45 km. ten noorden van het Tanameer, waarboven zij zich ongeveer 300 m. verheft. Haar rijken zijn door woeste, met bouwwallen bedekte gedeelten van elkander gescheiden en het geheel vormt een doolhof van straten en kleine huizen met veel omheiningen, boschjes, boomgroepen en kersengarden. Op den bergrijp verheft zich het Beit-Negoes (Koningshuis), of het groote kasteel der Abessinische keizers, door de Portugezen in de 16de eeuw gesticht, een samenvoeging van verschillende paleizen, in allerlei stijl gebouwd en met terens en koepels gekroond, die zich nit de verte zeer goed tusschen het donkere groen voordoen, doch eigenlijk slechts overblijfselen zijn van vroegere pracht. De voormalige sierlijke tuinen van het slot vormen thans een woestenis, een schuilplaats voor wilde dieren. Het voornaamste gedeelte der stad ligt ten zuiden en zuidwesten van het kasteel; de Mohammedaansche wijk is geheel vervallen. Het aantal inwoners was vroeger 50- of 80000, doch bedraagt thans niet meer dan 5000. Toch zijn er 44 kerken, weliswaar alle in verval, met omstreeks 1200 geestelijken, terwijl er zich daarenboven veel monniken en nonnen bevinden. Behalve de geestelijken heeft men er de aanzienlijke klassen der Dehterah of Schriftgeleerden, die in de voor hen bestemde scholen hun opleiding ontvangen. De inwoners zijn meereendeels kooplieden, die het handelsverkeer bevorderen tusschen Godsjam en Damot aan de eene en Massaoea en Soakin aan de andere zijde. Te Gondar zelf vervaardigt men katoenen stoffen, sieraden, gonden voorwerpen, perkament, zadels, gerlochten zonnenschermen enz. Gondar, in het begin der 17de eeuw gesticht en vroeger de hoofdstad van het geheele rijk, is sedert de verwoesting door *Theodoros II* en tengevolge van het vertrek der meeste Mohammedanen achteruitgegaan.

Gondal is een soort van boot, welke men

vooral gebruikt in de kanalen van Venetië. Znk een vaartuig is plat van bodem, ongeveer 9 m. lang en 1 m. breed. In het midden heeft men een soort van roef, met zwart laken behangen, en de geheele gondel is zwart van kleur. Het was van onds alleen aan den doge en aan vroegere gezanten geoorloofd, zich van gekleurde gondels te bedienen. Van voren is de gondel van een ijzeren steven voorzien, om geen schade te lijden van het stooten tegen de steenen boorden der kanalen. Iedere gondel wordt bestuurd en voortgestuwd door een of twee gondeliers, over wier liederen wij onder het woord *Barcarole* gesproken hebben.

Gondinet, *Edmond*, een Fransch tooneeldichter, geboren den 7^{den} Maart 1829 te Laurières (Hante-Vienne), gaf zijn betrekking aan het ministerie van Financiën op, om zich geheel aan het tooneel te wijden en overleed te Parijs den 20sten November 1888. Hij schreef: „*Trop crieux*” (1863), „*Les Victimes de l'argent*” (1865), „*Révoltées*” (1867), „*Cravate blanche*” (1867), „*Les grandes demoiselles*” (1869), „*Gavand, Minard et Cie*” (1869), „*Christiane*” (1892), „*L'homme*” (1874), „*Gilberte*” (1874), „*Panazol*”, „*Le homard*” (1874), „*Le panache*” (1875), „*Les convictions de Papa*”, „*Professeur pour dames*” (1877), „*Vieilles conches*” (1878), met *Lobiche* „*Le plus heureux des trois*” (1870), met *Albert Wolff* „*L'alconette*” (1881) en „*Dégommé*” (1888). Verder schreef hij den tekst voor *Delibes* opera's „*Le roi l'a dit*” en „*Lakmé*”.

Gondokoro is een Negerkolonie op het gebied der Bari-Negers aan den Witten Nijl. Zij ligt op 4°54'5" N. Br. en 31°46'9" O. L. v. Gr. en was van onds de stapelplaats of hoofdmarkt voor den handel in ivoor en slaven. Deze laatste, door slavenhandelaars op strooptochten in de brongewesten van den Witten Nijl buit gemaakt, werden vanhier naar Khartoem ingescheept. De R. Katholieke procuraris dr. *Knoblecher*, die reeds in 1849 Gondokoro bezocht had, stichtte er in 1853 een zendingsstation. Hij kocht er eenigen grond, bouwde een kleine kerk met eenige huizen en deed er een tuis aanleggen. Het Christendom echter vond er geen vruchtbaren bodem. Daarenboven heerschte onder deze zendelingen een groote sterfte. Van de 24 priesters waren van 1850 tot 1857 niet minder dan 16 voor den invloed van het klimaat bezweken. De Oostenrijksche regering zag zich dus genoodzaakt, in 1860 de zending te Gondokoro op te heffen. Om aan den slavenhandel een einde te maken, rustte de khedive in 1871 een expeditie onder *Baker* uit, die de streek annesserde en het plaatje ter oere van den khedive Ismailia noemde, versterkte en van een garnizoen voorz. *Gordon* verplaatste in 1875 het station naar Lado.

Gondoliera (Italiaansch), gondellied, zooveel als barcarole (zie aldaar).

Gondwana. Zie *Gond*.

Gonfalonière (banierdrager) noemde men vroeger het hoofd van onderscheiden vrije Italiaansche staten, zooals Lucca, Bologna en Florence. De aard en duur dezer waardigheid waren verschillend. Te Florence werd hij nit de deftigste geslachten gekozen, doch behield zijn gezag slechts 2 maanden, terwijl hij eerst na verloop van 6 jaar herkiesbaar was. In Toskane behielden de

burgemeesters dien titel tot aan het herstel van het koninkrijk Italië. De hoofden van het geslacht *Farnese* droegen voorheen, als hertogen van Parma, den titel van gonfalonière van den Pan-selijken Stoel.

Gonfanon.

Gonfanon (zie de afb.) is een vaandel, dat in de kerk gebruikt wordt. Het is een aan een dwarsstok hangende vlag, welke van onderen twee of drie punten heeft en gewoonlijk met franje bezet is.

Gong is de naam van een metalen bekken, dat als muziekinstrument gebruikt wordt. Zie verder *Gamelan*.

Góngora y Argote, Luis de, een Spaansch dichter, werd geboren te Cordova den 11^{den} Junni 1561, studeerde reeds op 15-jarigen onderdom te Salamanca in de rechten en vervaardigde reeds toen het grootste gedeelte van zijn erotische gedichten, romances en hekelverzen. Intusschen ver-zinnde hij zich voor te bereiden voor den staatsdienst, zoodat hij zich genoodzaakt zag, op zijn 45ste jaar in den geestelijken stand te treden en zich met een proostdij bij de hoofdkerk van Cordova te vergenoegen. Wel werd hij later henoemd tot honorair kapelaan van *Philips III*, waarna hij zich in de residentie vestigde, doch hij was reeds te ond, om hooger op te klimmen. Onge-steldheid noodzaakte hem het Hof vaarwel te zeg-gen, en hij overleed in zijn geboorteplaats den 23sten Mei 1627. Bij het beoordeelen van zijn dichterlijke voorthengselen moet men 2 tijdper-ken onderscheiden. Tot het eerste — dat zijner jeugd — behooren voortreffelijke liederen en romances in den ond-nationaalen stijl. In het tweede wilde hij zijn voorgangers overtreffen en een meer verheven stijl (*estilo culto*) invoeren. Met dit oog-merk dichtte hij „*Polifemo*“, de „*Soledades*“ enz., modellen van een smakeloozen, gewrongen stijl, waardoor hij de Ouden wilde evenaren. Toch maakte hij opgang en kreeg vele navolgers, die met den nam van *Gongoristen* werden bestempeld. De volledigste, maar niet goede nitsgave zijner werken is die van *Boces y Cordoba* (1633).

Gongorisme. Zie *Góngora y Argote*.

Gonidiën noemt men de bladgroen hevatende cellen in het loof der korstmossen (zie *Algaar*).

Goniometer of *hoekmeter* is de naam van een werktuig, hetwelk dient om hoeken te meten, welke platte vlakken met elkander vormen, de hoofdtak der kristallografie. De eenvoudigste is de *handgoniometer* van *Carange*, ook *contactgoniometer* geheeten (fig. 1), welke op een trans-porteur gelijkt, in wiens middelpunt een lineaal is vastgemaakt, dat zich met het andere uiteinde langs den graadboog bewegen kan. Het kristal wordt nu zóó geplaatst, dat het eene vlak de basis en het andere vlak de lineaal aanraakt, waarna men de grootte van den hoek op den graadhoog kan aflezen. Dit werktuig is echter alleen bruikbaar voor groote kristallen en veroorlooft geen nauwkeurige meting. Veel beter is de door Wol-

laston uitgevonden *reflectiegoniometer*. Deze be-staat uit een kijker, waarin kruisdraden gespan-nen zijn, en nit een om een verticale as draai-

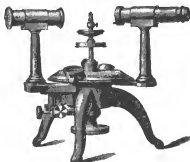
Fig. 1.

Goniometer.

bare plaat, waarop het kristal wordt geplaatst. Men neemt nu waar, wanneer het beeld van een soe-ver mogelijk verwijderde, maar met de as van den verdeelden goniometercirkel evenzijdige signaal-lijn (bijv. een vensterroede), door een vlak van het kristal teruggekaatst, met een der kruisdra-den samenvalt en brengt daarna de plaat voor-zichtig in beweging, totdat hetzelfde beeld, door het kristal teruggekaatst, met dien kruisdraad samenvalt. Aldus meet men op den verdeelden en van een nonius voorzien cirkelrand het supple-ment van den hoek, waarvan men de grootte wil vinden tot op 10' nauwkenrig. Men gebruikt dezen goniometer veelal in den vorm, welke daaraan gegeven is door *Mitscherlich*. Deze is zoodanig, dat men den kijker, na verwijdering van het oculair, tevens als mikroskoop kan gebruiken. Tegenwoordig wordt veelal een instrument gebruikt (fig. 2), waaraan zich naast den kijker, ter ver-

Fig. 2.

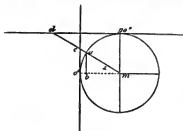

Goniometer.

vang van de signaallijn, een collimatorbuis met spleetvormige opening bevindt. Ook worden wel *theodolietgoniometers* gebruikt, voorzien van twee loodrecht op elkander staande, verdeelde cirkel-randen.

Goniometrie of *hoekmeetkunst*, is een methode om hoeken te meten door middel van rechte lijnen, wier grootte op een bepaalde wijze van de hoeken afhankelijk is. Deze lijnen zijn de sinus, cosinus, tangens, cotangens, secans, cosecans en sinus ver-

sus. Geeft men in hijgaande figuur den hoek α den naam α , dan is $ab = \sin. \alpha$, $bm = \cos. \alpha$, $c : 0^\circ = \tan. \alpha$, $d : 90^\circ = \cot. \alpha$, $m : c = \sec. \alpha$, $md = \csc. \alpha$, en $0^\circ b = \sin. \text{vers. } \alpha$, mits $am =$ de eenheid van lengte genomen wordt. De sinus van $\angle \alpha$ is de verhouding tusschen ab en am , en deze verhouding wordt slechts dan gelijk aan ab , als $am =$ de eenheid is. Hierbij is op te merken, dat de tangens en ootangens gedeelten zijn van raaklijnen aan de uiteinden van het kwadrant eens cirkels, waarvan m het middelpunt is, en dat nit het punt, waar de secans den omtrek ontmoet, de lijn $a b$, loodrecht op den straal $0^\circ m$ neerge-

Goniometrie.

laten, den sinus vormt. Wanneer men den secans, zonder dien nit het middelpunt te verwijderen, langs den omtrek van den cirkel laat voorttrollen, dan verandert de grootte van den hoek α , en ook de waarde dier verschillende goniometrische lijnen, terwijl deze tevens in een verschillenden toestand verkeerden. Men ziet hijv. dat die lijn hij een hoek van 90° een oneindige lengte moet hebben. De secans toch gaat nit het middelpunt tot aan de tangens; hij 90° staan deze beide lijnen loodrecht op den straal en ontmoeten dus elkander nimmer. In de goniometrische formules wordt steeds de lengte van den straal als eenheid aangenomen, zoodat de lengte der goniometrische lijnen in veelvouden of deelen van den straal zijn nitgedrukt. De goniometrische tafels, waarin de waarde dier lijnen, gewoonlijk de logarithmen ervan, voor de hoeken van verschillende grootte berekend, opgegeven zijn, bevatten slechts de verhouding van de lengten dier lijnen tot de lengte van den straal, welke als eenheid is aangenomen, terwijl zijn volstrekte lengte onverschillig is. De goniometrie is alhoewel de methode der platte en bolvormige driehoeksmeting, dient bij het oplossen van vergelijkingen en is derhalve een belangrijk hulpmiddel bij het beoefenen der hoogere wiskunde.

Gonje zijn Bengaalsche plantenvezels, die de grondstof vormen van de grove zakken, waarin suiker, koffie en andere handelswaren worden verzonden.

Gönnar, Nikolas Thaddaeus von, een Duitsch rechtsgeleerde en schrijver, werd geboren te Bamberg den 18^{den} December 1764, studeerde te Göttingen, werd in 1790 Hof- en Regeeringsraad in zijn geboortestad en benoemd tot lid der commissie, belast met het ontwerpen van een wetboek van strafrecht. In 1792 werd hij hoogleraar, in 1796 ging hij als gevolmachtigde van

den vorst-hisschop naar Neurenberg, om er een onden strijd met Pruisen hij te leggen, en hij zijn terugkeer in 1797 aanvaarde hij de betrekking van Hofkamerconsulent. In 1799 vertrok hij als hoogleraar naar Ingolstadt en in 1800 naar Landshut. Verder ging hij in 1811 als lid der commissie tot herziening van het Beiersche wetboek naar München, werd in 1812 henoemd tot voorzitter van het Hof van Appel in het Isar-arondissement, in 1813 in den adelstand opgenomen, in 1815 geheim Justizreferendar, in 1817 geheimraad en daarna staatsraad. Op den eersten Landdag in 1819 en ook op den tweeden was hij met ijver werkzaam, en als slechter der wijzegeerig-rechtsgeleerde school belaste hij zich aan de nieuwe nuiversiteit te München met het onderwijs in de philosophische rechtswetenschap. Hij overleed aldaar den 18^{den} April 1827. Hij schreef: „Auserlesene Rechtsfälle“ (4 dln., 1801—1806), „Handbuch des deutschen gemeinen Processes“ (4 dln., 1804—1805), „Das deutsche Staatsrecht“ (1804), „Archiv für die Gesetzgebung und Reform des juristischen Studiums“ (4 dln., 1808—1814), „Entwurf eines Gesetzbuchs über das gerichtliche Verfahren in bürgerlichen Rechtssachen“ (3 stukken, 1815—1817), „Kommentar über das Hypothekengesetzbuch für Baiern“ (2 dln., 1823—1824) en met Schmidlein „Jahrbücher der Gesetzgebung und Rechtspflegung im Königreich Bayern“ (3 dln., 1818—1829).

Gonococcus is een bacterie, die den gonorrhoeë (zie aldaar) veroorzaakt.

Gonorrhoeë (Druiper). Bij den geslachtelijken omgang kan door de aanwezigheid van specifiek gift in de vagina de mannelijke pishuis ontstoken worden. Neisser ontdekte in 1879 den aard van dat gift, hij vond namelijk altijd in de ettercellen van den druiper een bepaald mikroörganisme, den gonococcus; door een splitsingsproces liggen zij meestal in groepen van twee, vier of meer exemplaren bij elkander. Eenige dagen na de infectie voelt de patient lichte jeuk voor in zijn nrethra en bemerkt eenige afscheiding van slijm, maar binnen een week daarna is de afscheiding veel sterker en etterig geworden en de jeuk stijgt bij het urineeren tot een hevige pijn. De ontsteking is ondertusschen ook verder in de nrethra naar achteren gedrongen, het slijmvlies van deze is gezwollen, zoodat de urine slechts in een dunnen straal nitgeperst wordt; elke erectie van den geprikkelden penis, die vooral door de bedwarmte optreedt, veroorzaakt haast ondraaglijke pijnen. Maar de hevige verschijnselen zakken binnen een week af, terwijl de afscheiding ongestoord doorgaat en eerst aan het einde der derde week na de infectie vermindert, om in de 5de of 6de week na het begin op te houden. Niet zelden echter gaat de ontsteking over in den chronischen vorm. Verbreidt de acute gonorrhoeë zich ook over het achterste deel der nrethra, dan komen er blaasstoornissen, zooals hevige urineirang hij en is de toestand ernstiger, in de eerste plaats omdat er meer kans is, dat de gonorrhoeë chronisch wordt en verder omdat dan blaascatarrah of ontsteking van den hiebal (*epididymitis*) dreigt te ontstaan. Een ander gevaar van eiken druiper is in de ottering zelf gelegen. Als de patient met hezoeelden vinger zijn oogen aanraakt, treedt

er een hevige, etterige ooglidontsteking op, die, als zij duhhelzijdig is of wordt, niet zelden geheele blindheid achterlaat. Ook kan de gonococcus in den bloedstroom geraken en ontsteking van het kniegewricht te weeg brengen, die echter meestal goed geneest. Wordt de gonorrhoe chronisch, dan verdwijnt de pijn en de afscheiding wordt zóó gering, dat men vaak alleen 's morgens een druppel uit de urethra kan drukken, terwijl het mikroskopisch onderzoek niet geregeld de aanwezigheid der gonococci aantoon. Maar op den duur trekt zich de urethra door littekenvorming samen en komt er een vernauwing (*strictuur*), die de urine-afvoering belemmert en die, als zij niet opgeheven wordt, zelfs levensgevaarlijk kan worden. De behandeling bestaat in het eerste stadium in rust en onthouding van sterke dranken, eerst als de pijnen voorbij zijn, begint men met het inspuiten van astringerende middelen. Bij den chronischen vorm, die altijd achter in de pishuis zetelt, kan men lokaal met sterkere oplossingen werken door middel van bijzondere katheters. Bij stricturen baant men den weg voor de urine door het inbrengen van bongies, geregeld in dikte klimmend.

Bij de vrouw geeft de acute gonorrhoe veel minder lasten door de wijdere pishuis, maar toch is zij voor haar veel gevaarlijker dan voor den man, daar zij kan overgaan op baarmoeder en eileiders en zelfs een lokale huikvliesontsteking kan veroorzaken; niet zelden ontstaat ook een chronisch onderhuisklijden, dat het leven der vrouw vergalt. Bij de geboorte van een kind kan de gonorrhoeïsche afscheiding van de scheede in de oogen van de vrucht dringen en een etterige ooglid-ontsteking opwekken, die, al is zij ook niet zóó gevaarlijk als dezelfde ontsteking bij volwassenen, toch hoogst ernstig is en vroeger talloze gevallen van blindheid op haar rekening had. Daarom droppelt men bij gonorrhoe van de moeder het kind onmiddellijk na de geboorte een 2 % oplossing van bescien steen in de oogen.

De gonorrhoe is dus volstrekt niet de onschuldige ziekte, waarvoor zij meestal gehouden wordt en de man, die aan een chronischen druijer lijdt, mag niet in het huwelijk treden vóór zijn urine vrij is van gonococci, al eischt de kunn ook veel geduld van hem en van den medicus.

Gonsalvo de Cordova. Zie *Cordova y Aguilar*.

Gosse, Louis, een Fransch schrijver, werd den 16^{den} November 1846 te Parijs geboren, maakte zich als criticus bekend door een verzameling brieven onder den titel „Notes d'un voyage dans le centre et le midi de la France" (1868), werd redacteur van den „Moniteur universel", in 1872 medewerker en in 1875 hoofdredacteur van de „Gazette des Beaux Arts", die hij tot 1893 leidde. Hij schreef: „L'oeuvre de Jules Jacquemart" (1876), „Engène Fromentin, peintre et écrivain" (1880), „L'art japonais" (2 dln., 1883), „L'art gothique" (1891), „La sculpture française depuis le XIVe siècle" (1895) en „Les chefs d'oeuvre des musées de France" (1900).

Gontaut, Armand. Zie *Biron*.

Gontjarow, Iwan Alexejevitj, een Russisch schrijver, werd geboren den 18^{den} (6^{den}) Juni 1812 in het gouvernement Simbirsk, studeerde te Moskou, was daarna aan eenige

ministeries werkzaam en overleed den 27^{den} (15^{den}) September 1891 te Petersburg. Hij verwierf grooten bijval met zijn eerste roman: „Obykonnennaja istorija", („Een alledaagsche geschiedenis", 1858) en nog grooter roem met zijn tweede „Oblomov" (2 dln., 1859), waarin hij met meesterlijke trekken het mengsel van gematetheit, traagheid en overschilligheid schetst, dat men in de aanzienlijke kringen van Rusland veelal aantreft, zoodat de namen Oblomov en Oblomovsina er thans gebezigd worden om zulke karakters aan te duiden. Verder leverde hij den roman „Obrjy" („De afgrond", 2 dln., 1870), de beschrijving van een reis om de wereld onder den titel „Fregat Pallada" (2 dln., 2de druk. 1893) en „Cetyre Ocerka" („Vier schetsen", 1881).

Gonzaga is de naam van een vorstelijk Italiaansch geslacht, dat zijn oorsprong op keizer Lotharius als stamvader terugvoert. *Ludovico Gonzaga* maakte den 14^{den} Augustus 1328 een einde aan den langdurigen strijd tegen het geslacht Bonacossi om de heerschappij te Mantua, door *Passerino de Bonacossi* te vermoorden en zijn aanhangers te verbannen. Hij werd als *Ludovico*, capitano van Mantua, door keizer *Lodewijk den Beier* in zijn gezag bevestigd en tot keizerlijk vicaris benoemd, zoodat zijn geslacht in het bezit hief der stad, sedert 1432 met den titel van markgraaf en sedert 1530 met dien van hertog, tot in 1706.—Door de zonen van *Ludovico III* (*Federico*, *Giovanni*, *Francesco* en *Ridolfo*) verdeelde zich het huis *Gonzaga* in drie lijnen. Van de eerste zijn de markgraven van Mantua afkomstig, die in 1530 tot hertogen benoemd werden en in 1627 uitstierven, en van de twee andere de hertogen van Sabbioneta, die in 1591, de vorsten van Bozzolo, die in 1703, de hertogen van Castiglione, wier goederen in 1692 door den keizer genaast werden en die in 1819 uitstierven en de hertogen van *Guastalla*, welke lijn door *Ferrante Gonzaga*, gouverneur van Milaan voor *Karel V*, gesticht werd, in 1746 uitstierf. Tot de merkwaardigste leden van dat geslacht behooren: *Guido*, een zoon van *Ludovico I*, die in 1360 capitano van Mantua werd, alsmede zijn jongste broeder *Petrino* of *Feldrino*, de stamvader der graven van *Novellara*, die in 1728 uitstierven. Na *Guido* regeerden *Ludovico II* (1369—1382), *Francesco* (1382—1407), *Giovanni Francesco* (1407—1444), die zich jegens keizer *Sigismund* zeer verdienstelijk maakte en deswege tot markgraaf van Mantua verheven werd, *Ludovico III* (1444—1478), die als generaal der Florentijnen voorspoedig streed tegen de Ongeboevigen en om die reden „De Turk" werd hijgenaamd, *Federico I* (1478—1484), *Francesco II* (1484—1519), opperbevelhebber van het verenigde Italiaansche leger in den slag bij Florence tegen *Karel VIII* van Frankrijk, *Federico II* (1484—1540), die in 1530 tot hertog van Mantua benoemd en in 1536 met het markgraafschap Montferrat beleend werd, *Francesco III* (1540—1550), diens broeder *Guglielmo* (1550—1587), *Vincenzo I* (1587—1611), die Mantua versterkte en zich onderscheidde in den Hongaarschen oorlog tegen de Turken, en zijn drie zonen *Francesco IV* (1611—1613), *Fernando IV* (1612—1626) en *Vincenzo II* (1626—

1627), met wien de andere lijn uitstierf. De naaste erfgenaam was *Karel I*, hertog van *Nevers*, doch *Ferdinand II* van *Guastalla* maakte aanspraak op de geheele nalatenschap en hertog *Karel Emanuel* van *Savoye* op *Montferrat*. Gedurende den hieruit voortvloeienden successieoorlog onderstonden Venetië, Frankrijk en de paus den hertog van *Nevers*, doch Spanje en Oostenrijk den hertog van *Savoye*. Bij den vrede, in 1631 gesloten, werd de hertog van *Nevers* beleend met *Mantua* en *Montferrat*. Op *Karel I* volgde zijn kleinzoon *Karel III*, daar *Karel II* reeds bij het leven zijns vaders overleden was. De zusters van *Karel II* waren *Maria Gonzaga* († 1667), eerst gehuwd met *Wladislaus IV* en vervolgens met zijn broeder *Johan Casimir*, koning van *Polen*, en *Anna Gonzaga*, de gemalin van den paltgraaf *Eduard* aan den *Rijn*; deze vervulde geruimen tijd een gewichtige rol aan het Fransche Hof, overleed te *Parijs* in 1684 en liet belangrijke „*Memoires*” achter. *Karel III* overleed in 1665. Zijn zoon en opvolger *Karel IV* († 1708) deed *Mantua* door Fransch krijgsvolk bezetten en schaarde zich in den Spaanschen Successieoorlog aan de zijde van Frankrijk; derhalve deed keizer *Josef I* hem in den Rijksban, waarna *Savoye*, *Montferrat* en Oostenrijk het hertogdom *Mantua* in bezit namen en hierin door middel van een verdrag tusschen Oostenrijk en Frankrijk in 1707 bevestigd werden. De erfgoederen, aan de zijlijn toekomende, namelijk de hertogdommen *Gnastalla*, *Solferino*, *Sabbioneta* en het prinsdom *Castiglione*, nam keizerin *Maria Theresia* in bezit tegen een jaargeld van 10000 gulden aan prins *Luigi di Gonzaga*.

Gonzaga, Thomas Antonio, een Portugeesch dichter, geboren te *Oporto* in 1744, ontving zijn eerste opleiding te *Bahia* in *Brazilië*, studeerde te *Coimbra* in de rechten en trad in *Brazilië* in dienst van den staat. Na het bekleeden van verschillende rechterlijke betrekkingen werd hij lid van het gerechtshof van *Villaria* in de provincie *Minas Geraes*. Hier leerde hij leden kennen van de dichtschool van *Minas* en tevens vormde zijn liefde voor *Maria Joaquina de Seixas*, onder den naam van *Marilia* bezongen, hem tot dichter. Just was hij henoemd tot lid van het hoogerrechtshof te *Bahia*, toen de „samenzwering van *Minas*” ontdekt werd. Men hield hem, ofschoon ten onrechte, voor medeplichtig, nam hem in hechtenis en veroordeelde hem den 18^{den} April 1792 tot levenslange ballingschap naar de oostkust van *Afrika*, welk vonnis verzacht werd tot een tienjarige ballingschap naar *Mozambique*. Hier werd hij kort na zijn aankomst door een kwaadaardige koorts aange tast. Na zijn herstel waren zijn verstandelijke vermogens gekrenkt en hij overleed in 1809. Zijn gedichten zijn onder den titel: „*Marilia de Dirceu*” in het licht verschenen en hij herhaling uitgegeven.

Gonzales, Louis Jean Emmanuel, een Fransch romanschrijver, geboren te *Saintes* den 25sten October 1815, bezocht het college te *Nancy* en schreef toen reeds novellen. Hij begaf zich naar *Parijs*, om in de rechten te studeeren, maar bepaalde zich weldra hij letterkundigen arbeid. Hij was een der stichters van de „*Revue de France*” werd lid van de redactie der „*Presse*” en van die van den „*Si-*

ele” en gaf een „*Revue des voyages*” in het licht. Van zijn romans noemen wij: „*Les mignons de la lune*” (1839), „*Les freres de la cote*” (1843), „*Les francs-juges*” (1847), „*Essai le lépreux*” (1850), „*Les chercheurs d'or*” (1857), „*Les sahotiers de la Forêt-Noire*” (1861), „*La maîtresse d'un proscrit*” (4 dln., 1862), „*Les proscrits de Sicile*” (1865), „*L'épée de Susanne*” (1865), „*La belle novice*” (1869), „*Gardiennes du trésor*” (1872), „*Les danseuses du Caucase*” (1876), „*La servante du diable*” (1877), „*Les trois fiancées*” (1877) en „*La vierge de l'opéra*” (1879). Sedert 1864 was hij president van de *Société des gens de lettres*. Hij overleed den 17^{den} October 1887 te *Parijs*.

Gonzales, Manuel, president der republiek *Mexico*, geboren den 18^{den} Juni 1833 te *Matamoros*, verloor reeds vroeg zijn vader, bezocht het college te *Matamoros* en wijdde zich aan den handel. In 1851 trad hij in krijgsveld, werd wogens hetoende dapperheid in den slag van *Ocotlan* tot kapitein bevorderd, maar geraakte in dien van *La Puebla* krijgsgevangen. Hij wist evenwel te ontsappen en nam deel aan de bestorming van *Matamoros*, *Isucar* en *Puebla*, aan den slag van *Ancozoc*, aan de belegering van *Oaxaca* en aan de gevechten van *Jalapa* en *Zapotitlan*, waarhij hij meermalen gewond werd. Onder generaal *Echeagaray* was hij tegenwoordig bij den aanval op *Orizaba* en hij vele andere gerechten, verder van zware wonden hersteld, die hij bij *Durazno* gekregen had, hij het aantasten en veroveren van *Tlacotala* onder generaal *Persela* en bij den slag van *Tertitlan* de *Canimo*. Den 3^{den} Januari 1860 werd hij belast met het bestormen der positie van kolonel *Mexia* bij *Ramazola*, een opdracht, die hij op schitterende wijze volvoerde, terwijl hij gevaarlijk werd gewond. Nu werd hij bevorderd en streed in de veldslagen van *Lomas de San Luis* en *Capulalpam*, waar de overmacht hem gevangen nam. Na het herkrigen zijner vrijheid nam hij wederom deel aan den oorlog, totdat het Verdrag van *Londen* een einde maakte aan den burgeroorlog in *Mexico*. Met vaderlands-lievenden ijver hegaf hij zich in den aanvang van December 1861 naar de hoofdstad, om aan president *Juarez* zijn diensten aan te bieden, en kort daarna verscheen in de haven van *Vera Cruz* het eskader, dat een expeditionnaire corps onder *Prim* daarheen bracht. Nu liet hij zijn verzet tegen een staatkundige partij in zijn vaderland varen, om dit laatste tegen den aanval der Franschen te verdedigen. Door zijn voormaligen tegenstander *Porfirio Diaz* tot chef van den generelen staf henoemd, streed hij vervolgens in alle veldslagen tegen het Fransche leger en klom op tot den rang van brigadegeneraal en van gouverneur van het paleis, nadat hij tengevolge van zijn wonden een arm verloren had. In 1871 nam hij als afgevaardigde van den staat *Oaxaca* zitting in den Congres. Met *Sotenes Rocha*, *Porfirio Diaz* en *Cortina* ontwierp hij de omwenteling van Maart 1876, en toen deze gelukte, werd hij aan het hoofd geplaatst van den staat *Michoacan*. Hier voerde hij in het bestuur en het onderwijs groote verbeteringen in, waarna hij tot lid van den Senaat werd benoemd. Den 20sten April 1878 ontving hij van *Porfirio Diaz* de portefeuille van Oorlog en Marine en werd

eindelijk den 28sten September 1880 voor het tijdperk van 1 December 1880 tot 30 November 1884 tot president der Vereenigde Staten van Mexico benoemd. *Porfirio Diaz* volgde hem op. Hij overleed den 10^{den} April 1893.

Gonzalez-Brabo, don *Luis*, een Spaansch staatsman, geboren te Cadix in 1811, hestreed sedert 1839 als journalist koningin *Christina*, maar voegde zich in 1842 als lid der Cortes bij de gematigde liberalen, was van 1843—1844 eerste-minister en minister van Buitenlandsche Zaken, tot 1847 en vervolgens sedert 1852 gezant te Lissabon, in 1864—1865 en in 1866—1868 minister van Binnenlandsche Zaken en van 24 April tot 20 September 1868 wederom eerste-minister. Daarna voegde hij zich bij de Carlisten en overleed te Biarritz den 2^{den} September 1871.

Gonzalo de Berceo, de ondst bekende Spaansche dichter, werd in 1198 te Berceo (provincie Longroño) geboren en opgevoed in het klooster San Millan de la Cogolla. Hij was een wereldlijk geestelijke en overleed in 1268. Hij vervaardigde negen, ten deele omvangrijke gedichten van godsdienstigen inhoud, die zich onderscheiden door een kinderlijk-naleven toon, een zorgvuldige versificatie en dichterlijke waarde. Het best is de „*Milagros de Nuestra Señora*“. Men vindt ze in de „*Coleccion de poesias castellanas anteriores al siglo XV*“ (het 57ste deel der „*Bibliotheca de autores españoles*“). In 1888 is het vermoeden zekerheid geworden, dat *Gonzalo* ook het in (2510) *quaderna via* geschreven „*Poema de la Alexandro*“ geschreven heeft, dat vroeger op naam stond van *Juan Lorenzo de Astorga*.

Genzenbach, *August von*, een Zwitsersche staatsman en geschiedkundige, geboren den 16^{den} Mei 1808 te St. Gallen, studeerde te Bazel en Jena, werd in 1833 advocaat te St. Gallen, lid van den Grooten Raad en in 1834 eedgenootschappelijk secretaris. Nadat hij dit amts 13 jaar bekleed had, werd hij om zijn sympathie voor den „*Sonderbund*“ en conservatieve neigingen in 1847 niet herkozen, later nam hij deel aan het openbaar leven als lid van den Grooten Raad van Bern (1850—1875) en van den Nationalen Raad (1854—1875), waarin hij tot de conservatieve partij behoorde. Van zijn werken noemen wij: „*Ueber die Handelsverhältnisse zwischen der Schweiz und den Zollvereinsstaaten im Jahre 1840*“ (1845), „*Darstellung der Handelsverhältnisse zwischen der Schweiz und Oesterreich in den Jahren 1840 und 1845*“ (1847), „*Leben und Wirken des gewesenen eidgenössischen Kanzlers Markus*“ (1864), „*Der 10 August 1792*“ (1866), „*Die schweizerische Abordnung an den Friedenskongress in Münster und Osnabrück*“, „*Rückblicke auf die Lostrennung der schweizerischen Eidgenossenschaft vom Reichsverband durch den Friedenskongress von Münster und Osnabrück*“ (1885) en „*Der General Hans Ludwig von Erlach von Castelen*“ (3 dln., 1880—1882). *Genzenbach* overleed den 29sten September 1887 te Bern.

Goochekunst noemt men de kunst, om door vingervlugheid allerlei op het eerste gezicht onverklaarbare verschijnselen te voorschijn te roepen, die de verbazing wekken der toeschouwers. De goochelaar, die enkel op de vaardigheid zijner vingers vertrouwt, noemt zich ook wel *prestidi-*

giteur (vlugvinger). Sommigen gebruiken tevens allerlei toestellen. Reeds in de Oudheid bereikte de goochelkunst in Indië, Egypte, Griekenland en Rome een hoogen trap van ontwikkeling, terwijl thans Indië, Japan en China uitstekende goochelaars leveren. Beroemde goochelaars uit Europa zijn *Pinette*, *Eckartshausen* en *Philadelphia*, terwijl in den laatsten tijd *Boaco*, *Dobler*, *Frickel*, *Robert—Houdin* en *Hermann*, in ons land *Bamberg*, zich naam gemaakt hebben.

Goodall, *Frederick*, een Engelsch schilder, geboren te Londen den 17^{den} September 1822, begon zich op 13-jarigen leeftijd in de kunst te oefenen onder leiding van zijn vader, een bekwaam graveur. Reeds in 1836 ontving hij een medaille van de „*Society of Arts*“, en weldra schonk dat genootschap hem een prijs voor zijn eerste stuk in olieverf: „*Het lijk van een mijnwerker, bij fakkellicht gevonden*“. In 1838 ging hij naar Normandië en keerde terug met een aantal teekeningen, waarna men in 1839 op de tentoonstelling der Koninklijke Academie een stuk van hem aantrof: „*Fransche soldaten in een herberg*“. Jaarlijks bezoekt hij verschillende streken van Frankrijk, Ierland enz., om onderwerpen voor zijn schilderijen te zoeken. Hiertoehooren: „*Het dorpsfeest*“ (1847), „*Het kamp der Zigeuners*“, „*De droom der soldaten*“, „*Hunt the slipper*“ (Slofeijnder) en „*De schoemmel*“. Reizen naar Italië (1857) en naar Egypte (1859) leverden hem overvloed van stof voor schilderstukken, van welke wij vermelden „*Tasso-voorzetting te Chioggia*“ (1859), „*Het Palmfeest*“ (1863), „*Gezang van een Nubische slaaf*“ (1867), „*Een Arabisch improvisator*“ (1872), „*Schapenscheren bij de pyramiden van Gizeh*“ (1876), „*Egyptische waterdragers*“ (1877), „*Avondgebed in de woestijn*“, „*Moskee te Kairo*“ (1880), „*Gordon's laatste bode*“ (1885), „*Vlucht naar Egypte*“ (1886), „*Markt te Kairo*“ (1888) en „*Memphis*“ (1892).

Goodchild, *John George*, een Engelsch geoloog, werd den 26sten Maart 1844 geboren, kwam in dienst bij den „*Geological Survey*“, als hoedanig hij voornamelijk in Cumberland en Westmoreland werkzaam was. Van 1881 tot zijn dood (21 Februari 1906) was hij geplaatst bij de geologische en mineralogische verzamelingen van het Edinburgh-museum. In aansluiting daaraan gaf hij *Heddle's* „*Minerology of Scotland*“ uit en een verhandeling „*On the Scottish neoliths*“. Zijn voornaamste werk is „*On the glacial deposits of the Eden Valley*“ (1875).

Goode, *George Brown*, een Amerikaansch ichthyoloog, werd den 13^{den} Februari 1851 te New Albany (Indiana) geboren, kreeg in 1871 een aanstelling bij het museum van het „*Wesleyan College*“ en in 1873 aan de „*Smithsonian Institution*“, waar hij sedert aan het hoofd der afdeling visscherij stond. Bij de organisatie van het Nationale Museum werd hij assistent van den directeur; in 1880 ging hij als commissaris der Ver. Staten naar de visscherij-tentoonstelling te Berlijn, in 1883 naar Londen en in 1887 werd hij staatscommissaris voor de visscherij in de Ver. Staten. Hij overleed in 1896. Van zijn werken noemen wij „*Catalogue of the fishes of the Bermudas*“ (1876), „*Game fishes of the United States*“ (1879), „*American fisheries: a history of the*

Menhaden" (1880), „Materials for a history of the Sword-fishes" (1882), „The natural history of the Bermuda Islands" (1882), „A review of the fishing industries of the United States" (1883), „The fisheries of the United States" (1884), „American fishes" (2de druk, 1903), „Origin of the national scientific and educational institutions of the United States" (1890) en „Smithsonian Institution, 1846—1896" (1896).

Goodenia. *Smith* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Goodeniaceae*. Het onderscheidt zich door een van boven 5-spletigen kelk, door een onregelmatig 2-lippige, zelden eenlippige broemkroon met een gespleten buis, een 2-deelige boven- en een grootere 3-deelige onderlip, lange meeldraden, en een 2-hokkige, 2-klappige dooërucht. Onder den stempel bevindt zich een soort van kraag, die als hij door den groeienden stijl omhoog wordt geschoven, het stuifmeel der naar binnen staivende helmknoppen medeneemt. Het omvat Australische planten met afwisselendebladeren en fraai-gekleurde bloemen. Vele soorten vindt men in de tuinen als sierplanten, bijvoorbeeld *G. gracilis* R. Br., die omstreeks $1\frac{1}{2}$ m. hoog worden en een aar met fraaie, gele bloemen draagt. — *G. grandiflora* Sims. met boven donker- of groenachtig-gele en van buiten bruinachtige, groote bloemen, — en *G. ocea* Sm. met gele, sierlijke bloemen.

Goodia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cacalpinaceae*. Het onderscheidt zich door een 2-lippigen kelk, een vlindevormige bloemkroon met een groote vlag, door aan den voet saamgegroeide meeldraden en door gesteelde, saamgedrukte penen. Het omvat heesters uit Australië en Van Diemensland, van welke eenige tot de sierplanten behooren. Van deze noemen wij *G. latifolia* Salisb., een fraaie heester ter hoogte van $1\frac{1}{2}$ tot $2\frac{1}{2}$ m. met afwisselende, gesteelde, 3-tallige bladeren en fraaie, gele tot trosen vereenigde bloemen.

Goodrich, Samuel Griswold, een Amerikaansch schrijver, bekend onder den schuilnaam *Peter Parley*, geboren den 19^{den} Augustus 1793 te Ridgefield in den staat Connecticut, werd boekhandelaar en schreef een reeks van werken voor de jeugd onder den titel: „*Peter Parley Series*" (177 din.). Daarna stichtte hij: „*Merry's Museum and Parley Magazine*". In 1851 werd hij consul der Vereenigde Staten te Parijs en schreef: „*Les Etats-Unis, aperçu statistique, historique, géographique, industriel et social*" (1852), „*Recollections of a lifetime*" (1857) en „*Illustrated natural history of the animal Kingdom*" (1859). Hij overleed te New-York den 9^{den} Mei 1890.

Goodwin-Sands zijn 2 gevaarlijke zandbanken aan de zuidoostkust van Engeland (graafschap Kent), tusschen Noord- en Zuid Foreland, tegenover de dainen van Deal. Zij zijn 3—5 km. breed, 16 km. lang en van den vasten wal gescheiden door het Kanaal van Downs (9—15 km. breed). Zij bestaan uit drijfzand, dat bij ebbe droogvalt en hard is, maar bij vloed zóó los wordt, dat de schepen, die er stranden, bij stormachtig weder, langzamerhand bedolven worden. Het plan, om er een vuurtoren te doen verrijzen, mislukte, doch thans vindt men er eenige lichtschepen. Men heeft er een aan het noordeinde (North-Sandhead) met

drie vuren, een in de „*Gullstream*" met twee vuren, en een aan het zuidoende (South-Sandhead) met één vuur. Ook is er op het droogste punt een mast geplaatst, van want voorzien; op dien mast vinden schipbreukelingen klederen en voedsel.

Goodyear, Charles, een Amerikaansch technicus, werd geboren te New Haven in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika den 29sten December 1800, opende in 1826 te Philadelphia een detailhandel in ijzerwaren, doch zag dezen mislukken, waarop hij naar New Haven terugkeerde. Sedert 1831 hield hij zich bezig met proeven tot verbetering der eigenschappen van caoutchouc en vond in 1839 het vulkaniseeren uit. Hij stelde op de tentoonstellingen te Londen (1851) en Parijs (1854) ten toon. Hij overleed den 1sten Juli 1860 te New-York.

Gool of *Goiland* is de naam van de zandige, boschrijke, met lage heuvels bedekte streek in het Z.O. der provincie Noord-Holland, welke als een noordelijke voortzetting van de Utrechtsche hevelreeks is te beschouwen. Zij is bijna 3800 H.A. groot en grenst in het N. en N.O. aan de Zuiderzee, in het O., Z.O. en Z. aan de provincie Utrecht, in het W. aan Utrecht en Noord-Holland. De bodem ligt in het algemeen 10—32 m. hoog, slechts een enkel punt ten Z. van Hilversum, bereikt 35 m., de Tafelberg bij Huizen 52 m. Alleen langs de Zuiderzee, vooral in het N.O., ligt een smalle strook zeeklei en hij het Naardermeer laagveen, overigens is alles zand. Hoofdmiddel van bestaan is dan ook de landbouw, die aardappelen, rogge en boekweit levert; de behoefte aan mest maakt daarnaast veelteel noodig, die ook op lage gronden in het W. wordt nitgeoeft. terwijl de heide voor schapenteelt en bijteelt in gebruik is. Huizen heeft daarenboven vischvangst op de Zuiderzee. De boekweitteelt, en de landbouw in het algemeen, gaat sterk achteruit, maar daartegenover staat, dat de grond in de laatste jaren zeer in prijs is gestegen voor bouwterreinen, en het Gool meer en meer de villa-streek der rijke Amsterdammers wordt, zooals het in de 18de eeuw de Vechtstreek was. Middelpunt vormt Hilversum, dat in den jongsten tijd tot grooten bloei is geraakt. De andere gemeenten in het Gool zijn: Naarden, Bussum, 's Graveland, Laren, Blaricum en Huizen, die alle min of meer de voordeelen genieten van de vele bezoekers, welke de schoone natuur van het landschap 's zomers hierheen lokt, en van de bewoners der in aantal steeds toenemende villa's. Als gemeenschapsmiddelen dienen de spoorlijnen Amsterdam—Hilversum—Amersfoort en Utrecht—Hilversum, de Gooische stroomtram Amsterdam—Naarden—Laren, Laren—Hilversum en Laren—Huizen, de stroomtram Bussum—Huizen en de paardentram Hilversum—'s Graveland.

Een groot gedeelte der heide en een deel der weidegronden („de Meent") zijn nog in gemeenschappelijk gebruik der „erfgooiers" en dit heeft in de laatste jaren vooral tot vele en hooglopende twisten aanleiding gegeven (zie *Erfgooiers*).

Dat de zandige, hooggelegen landstreek van het Gool, door zijn ligging te midden van het lage Hollandsch-Utrechtsche polderland, reeds vroeg bewoners heeft aangetrokken, ligt voor de hand, en de in 1852 en volgende jaren opgegra-

ven overhijfselen der oudste bewoners (grafheuvels en haardsteden) nabij Hilversum en de Vnuursche bewijzen, dat de streek reeds vóór de komst der Romeinen in ons land bewoond was. Later vestigden er zich de Saksen en vervolgens kwam het Gooi, evenals de naburige landen, onder Franckische heerschappij en ging door schenking over aan de abdi van Elten (tusschen Zevenaar en Emmerik). In 1285 schonk de abdis *Gudela* het Gooi aan den Hollandschen graaf *Floris V* en van dit oogenblik af is het Hollandsch gebleven.

Gooland. Zie *Gooi*.

Gool, *Jaw rom*, een Hollandsch dier- en landschapchilder en schrijver over kunst, werd geboren te 's Gravenhage in 1685 en overleed aldaar in 1763. Hij was een leerling van *Mathijs Terwesten* en *Simon van der Does*, was tijdelijk te Londen en Amsterdam, doch hoofdzakelijk te 's Gravenhage werkzaam. Het meest is hij bekend als schrijver van den „Nieuwen Schonburg der Nederlandsche Kunstenaars" (den Haag, 1750). Als kunstenaar beteekent van *Gool* niet veel, zooals men o. a. kan zien aan zijn schilderijen in het Rijksmuseum te Amsterdam, het gemeentemuseum te 's Gravenhage en het museum Boymans te Rotterdam.

Goolle, een stad in het Engelsche graafschap Yorkshire op den rechteroever der aldaar bevaarbare Ouse en door een spoorweg met Leeds, Wakefield enz. verbonden, telt (1901) 16576 inwoners. In 1826 nog een dorp, vormt het thans een der belangrijkste Engelsche havens met 5 groote dokken, reusschtige magazijnen, scheepstimmerwerven en onderscheiden fabrieken. De stad heeft door een geregelde stoombootvaart gemeenschap met Antwerpen, Rotterdam, Dninkerkon, enz.

Goolwa, een havenplaats in de Britsche kolonie Zuid-Australië, in het graafschap Hindmarsh, ligt aan den benedenloop van de Murray, 11 km. van haar mond (in de Encounterbaai). Zij is het nitgangspunt van de riviervaat op de Murray. In 1900 telde de stad 750 inwoners, maar toch zijn er groote magazijnen en scheepstimmerwerven. Voor een groot gedeelte van den handel der nitgestrekte weidedistrikten op het stroomgebied van de Murray is Goolwa de stapelplaats.

Goor is een gemeente in de provincie Overijssel, 325 H.A. groot met (1906) 3082 inwoners, ingesloten door de gemeente Markelo, behalve op een plaats in het N., waar zij aan de gemeente Ambt-Delden grenst. De bodem bestaat nit zand, behalve langs de Regge, welke in N.Z. richting dwars er doorheen loopt en waar beekklei ligt. De gemeente omvat buiten het stadje Goor slechts een aantal huizen buiten de kom.

Het stadje Goor, aan de Regge en de spoorlijn Zutphen—Hengelo, telt ongeveer 2500 inwoners en heeft een levendige textiel-nijverheid, welke haar oorsprong verschuldigd is aan *Thomas Ainsworth*, die er in 1833 de eerste calicotweverij oprichtte, terwijl de Nederlandsche Handel-maatschappij er een weefschool stichtte. Men vindt er een der drie nettenweverijen van Nederland, een Hervormde, een Roomsche-Katholieke kerk en een synagoge, een kantongerecht en op de begraafplaats een mooi gedenkteeken voor *Ainsworth*.

Goerecht is de oude, historische naam van dat gedeelte der provincie Groningen (zie de kaart), hetwelk ten Z.O. der hoofdstad is gelegen.

Goorle of **Goirle** is een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 2473 H.A. groot met (1906) 2825 inwoners. Zij wordt ingesloten door de gemeenten Alfien-en-Riel, Tilburg, Hilvarenbeek en de Belgische gemeente Poppel, bestaat geheel nit zandgrond en omvat het dorp Goorle of Kerkhuurt, benevens een paar gehuchten en huurten. Hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw en linnenweverij.

Goos, *Karl*, een Deensch staatsman en rechtsgeleerde, den 3^{den} Januari 1835 te Rönne op Bornholm geboren, werd in 1861 hoogleeraar in de rechten aan de universiteit te Kopenhagen, in 1884 hoofdinspecteur van het gevangeniswezen en heeft veel invloed gehad op de nieuwere ontwikkeling van de Deensche rechtswetenschap. In het Folkeeting (1880—1884) en in het Landsting (sedert 1885) een van de invloedrijkste leden der rechterzijde, was hij in de conservatieve kabinetten *Estrup* en *Sehested* minister van Eeredienst (1891—1894) en Justitie (1900—1901). Zijn voornaamste werken zijn „Indledning til den danske Strafferet" (1875), „Den danske Strafferets almindelige Del" (1878), „Strafferetplejens almindelige Grundsætninger" (1878), „Den danske Straffeprocès i Forhold til Strafferetplejens Grundsætninger" (1880), „Den nordiske Strafferet" („Nordisk Retsencyklopædi", 1882—1899), „Forelæsninger over almindelig Retslære" (2 dln., 1885—1892), „Forelæsninger over den danske Strafferets specielle Del" (1887), „Das Staatsrecht des Königreichs Dänemark" (1889) en „Den danske Strafferets specielle Del" (3 dln., 1895—1896).

Goosen, een voormalige Boerenrepubliek aan de Westgrens der Zuid-Afrikaansche republiek, op ongeveer 26° Z. Br., telde op 6790 v.k.m. 17 000 inwoners, meestal Barolong. Nadat hun opperhoofd *Montfoka* door zijn mededinger *Makette* verlagen was, stond deze het land aan Transvaal af (1884). In hetzelfde jaar echter kwam het nog aan de Kaapkolonie en maakt nu een deel van Britsch-Beetsjoeanenland nit. De hoofdstad is Mafeking.

Gooszen, *Maurits Albrecht*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Eibergen den 30sten April 1837, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Ootmarsum en studeerde van 1856—1861 aan de universiteit te Groningen in de theologie. Nadat hij zijn proponentsexamen had afgelegd, was hij achtereenvolgens werkzaam als predikant te Wilnis, Dwingeloo, Emmen, Veendam en Schiedam en werd in Januari 1878 van wege de Nederlandsche Hervormde Kerk benoemd tot hoogleeraar te Leiden, welke betrekking hij den 27sten Mei van dat jaar aanvaardde met een redevoering, getiteld: „De dogmatiek, haar taak in de wetenschap, haar roeping in de Protestantsche Kerk". Hij is lid van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche letterkunde. Zijn werken zijn grootendeels opgenomen in het tijdschrift „Geloof en Vrijheid", dat mede door hem in 1867 in het leven werd geroepen en hij voortdurend mede door hem wordt geroepen.

digeerd. Ook was hij van 1877—1878 belast met de redactie van het niet officieel gedeelte der „Kerkelijke Conrant, Weekblad voor de Hervormde Kerk“, welke taak bij den 1sten Augustus 1885 wederom op zich nam. Verder was hij medewerker aan het later gestaakte tijdschrift „Waarheid in Liefde“, in welks laatste jaargang (1872) een verhandeling van hem is geplaatst, getiteld „Het Christendom volgens de gelijkenissen van Jezus“. Vermelding verdienen nog „De Heidelbergse Catechismus. Textus receptus met toelichtende teksten. Bijdragen tot de kennis van zijn wordingsgeschiedenis en van het gereformeerd Protestantisme“ (1890), „De Heidelbergse Catechismus, en het boekje van de breking des broods, in het jaar 1563—1561 bestreden en verdedigd“ (1892), „Het boek der psalmen naar de bereijning van 1771 . . . ingericht door J. G. R. Acwooy . . . naar de oorspronkelijke bronnen opnieuw bewerkt door M. A. Gooszen“ (1892).

Gopcevic, Spiridon, een Oostenrijksch schrijver en een zoon van een groot reeder te Triest, werd geboren te Triest den 9^{den} Juli 1852, ontving te Weenen een zorgvuldige opvoeding, nam deel aan den opstand in de Herzegovina (1875) en schreef: „Montenegro und die Montenegriner“ (1877), „Der Turko-montenegrinische Krieg“ (3 dln., 1876—1878) en „Die Türken und ihre Freunde“ (1878). In 1880 was hij als verslaggever tegenwoordig bij den opstand in Albanië en in 1882 bij dien in Bosnië en Boecie di Cataro en schreef: „Oberalbanien und seine Liga“ (1881). Hij werd te Ragusa in hechtenis genomen en bleef 56 dagen in de gevangenis. Daarop begaf hij zich naar Egypte en plaatste in „Unsere Zeit“ het opstel: „Die Ereignisse in Egypten 1882“ (1883). Ook leverde hij nog „Die französische Expedition nach Aegypten 1798—1801“ (1880—1881), onderscheiden artikelen in tijdschriften en dagbladen en volbracht reizen in verschillende landen van Europa, in Marokko en Klein-Azië.

Göpp. is achter plantennamen de afkorting voor **K. Göppert** (zie aldaar).

Göppert, Robert, een Duitsch plantkundige en palaeontoloog, werd geboren te Sprottan den 26sten Juli 1800, bezocht eerst het gymnasium te Glogan en daarna het Leopoldinum te Breslau en legde zich vooral toe op de pharmacie. Later begaf hij zich naar de universiteit te Breslau en in 1824 naar die te Berlijn, om in de geneeskunde te studeeren. Nadat hij in 1826 gepromoveerd was, vestigde hij zich te Breslau als privaatdocent met het geschrift „De acidi hydrocyanici vi in plantas“ (1827), waarna hij leeraar werd aan het genees- en beelkundig instituut. Verder werd hij in 1831 tot buitengewoon en in 1839 tot gewoon hoogleraar in de plantkunde benoemd, in 1852 tot directeur van den botanischen tuin en verkreeg in 1855 den titel van geheim „Medicinalrat“. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt jegens de geheele botanie, inzonderheid door zijn physiologische-anatomische onderzoekingen en door zijn nasporingen omtrent de fossiele flora. Behalve een aantal artikelen in tijdschriften schreef hij: „Ueber Wärmeentwicklung in der lebenden Pflanze“ (1832), „De Coniferarum structura anatomica“ (1848), „Die fossilen Coniferen verglichen mit denen der Jetztwelt“ (1840), Verder leerde

hij een reeks van werken over het voorkomen van fossiele planten, en hierop volgden: „Ueber die fossilen Farnkräuter“, „Ueber die Entstehung der Steinkohlen aus Pflanzen“ (1848), „Ueber die Beschaffenheit der fossilen Steinkohlenflora in verschiedenen Steinkohlenablagerungen eines und desselben Reviers“ (met *Beinert*, Liden 1849), „Beiträge zur Tertiärflora Schlesiens“ (1852), „Die Tertiärflora von Schosznitz in Schlesien“ (1855), „Die Tertiärflora auf der Insel Java“ (s Gravenhage, 1855), „Beiträge zur Tertiärflora Schlesiens“ (1859), „Ueber die fossile Flora der silurischen, der devonischen und untern Kohlenformation“ (1860), „Die fossile Flora der permischen Formation“ (1864), „Ueber Structurverhältnisse der Steinkohle“ (1867) en „Die Flora des Bernsteins“ (dl. I, 1883) terwijl hij een volledige lijst leverde der tot 1850 ontdekte fossiele planten in den „Index palaeontologicus“ (1848—1850) van *Brown*. Onderscheidende werken van dezen schrijver werden bekroond, o. a. door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen. Den botanischen tuin te Breslau heeft hij op nitnemende wijze ingericht, en hij deed daarvan een beschrijving in het licht verschijnen. Ook heeft hij van het door hem gesticht botanisch museum een afzonderlijk verslag gegeven. Zelf bezat hij een verzameling van fossielen als men nergens ter wereld aantreft, welke door den staat is aangekocht. Hij overleed den 18^{den} Mei 1884 te Breslau. In 1900 werd te Sprottan een standbeeld voor hem opgericht.

Göppingen, een stad in het noordelijk gedeelte van het Württembergse Donandistriet, aan de Fils, een rechterzijrivier van den Neckar, en aan de spoorlijn Ulm—Stuttgart, telt (1900) 20802 inwoners. De plaats heeft een aanzienlijk kasteel, dat in 1559—1567 werd gebouwd, gedeeltelijk nit den bouwval van den ten noordoosten van de stad gelegen burch Hohenstaufen, lakenfabrieken, wol- en linnenweverijen, ververij, bleekkerij, ijzergieterijen, machine- en corsettenfabrieken.

Gorakhpore, de hoofdstad van een gelijknamig distrikt en divisie van het Britsch-Indisch luitenant-gouvernement Noordwest-Provinciën, ligt op 16° 44' N.Br. en 83° 24' O.L. v. Gr. op den linkerover der Rapti in een vruchtbare streek en telt 63620 inwoners. Men vindt er een mooie moskee, Imam—Bara, die in de 17de eeuw door den nabob van Oudh gebouwd werd. Er is een levendige handel in graan en hout.

Goram-eilanden noemt men een groep eilanden in de Molukschen Archipel, tet de residentie Banda behoorende, gelegen tusschen 3° 56' en 4° 13' Z.Br. en 131° 19' en 131° 35' O.L. v. Gr. Zij worden bestuurd door den posthonder te Gisser. Het voornaamste van deze eilanden is *Goram*, welks inwoners een vrij aanzienlijken handel drijven. De belangrijkste nitroerartikelen zijn er sago, kokosnoten, geweven kleedjes, parangi, aardnoten, muskaatnoten, tripang, kareet, gedroogde visch en agar-agar. Ook vindt men op de eilanden goede hontsoorten. De gezamenlijke oppervlakte is ongeveer 330 v. km. met 6000 inwoners, alle Mohammedanen, die handel drijven met de omliggende eilanden.

Gorczkowsky, Karl, ridder van, een Oosten-

rijksch generaal, geboren in 1778 te Babyce in Oost-Galië, trad in 1792 als cadet in Oostenrijkschen dienst, nam deel aan den veldtocht van 1799, alsmede aan dien van 1806 in Italië en werd in 1807 bevorderd tot majoor. Nadat hij met onderscheiding gediend had, werd hij in 1820 generaal en in 1831 luitenant-veldmaarschalk. In 1846 generaal der cavalerie en commandant van Mantua, waar hij zijn gezag handhaafde te midden eener vijandig gezinde bevolking, terwijl de Piemontezzen de vesting trachten te omsingelen. De overwinning der Oostenrijkers verloorde hem uit zijn moeielijken toestand. Later was hij achter-eenvolgens militair gouverneur te Bologna, Venetië en Olmutz, ging in 1850 weder in die betrekking naar Venetië en overleed den 22sten Maart 1858.

Gordeldier (*Dasyppus*), ook schildvarken, taton en armadil geheeten, is de naam van een dierengeslacht, tot de orde der Tandloze Zoogdieren (*Edentata*) behoorend. Bij deze ontbreken al de tanden of althans die van het voorste gedeelte der kaken en zijn de kiezen, voor zoover deze voorhanden zijn, nooit in het bezit van email. Intusschen bezitten de gordeldieren in niet zeer sterke kaken aan weerszijden 7. 8 of 9 rolronde kiezen. Zij onderscheiden zich door een hard en lederachtig pantser, dat het lichaam aan de rugzijde bedekt (zie de afb.). De bekleding van den kop bestaat uit eenige regelmatige, knobbelige schubben, die van de schouders en het achterdeel nit regelmatig verdeelde platen en die

Gordeldier.

van den rug en de zijden nit over elkander beweegbare ringen van vierzijdige platen, waartusschen eenige haren nitsteken. Tusschen die hardere gedeelten van het lichaamsbekleedsel bevindt zich, eene weekere, eenigszins wrachtige huid. De gordeldieren trekken het hoofd achter het schouderschield terug, zoodra zij eenig onraad bespeuren. Hun ooren zijn groot, hun oogen klein, hun ledematen kort, dik, sterk en van scherpe graafnagels voorzien, en wel 4 of 5 aan de voor- en steeds 5 aan de achterpoten.

De grootste soort, *Dasyppus gigas* Cur., wordt 1 m. lang en heeft 90—100 kiezen. *D. eximius* L. bezit in de bovenkaak 2 en in de onderkaak 4 snijtanden. *D. noroncinus* L. is de meest gewone soort en levert het smakelijkste vleesch, en *D. tricinus* L. heeft een korten staart en kan zich samenrollen. De gordeldieren leven voornamelijk van dierlijk voedsel, vooral van mieren en termieten, alsmede van vogels en kruipende dieren, doch eten ook plantaardig voedsel. Zij komen hierin overeen met de miereneters. Met groote vaardigheid en snelheid graven zij holen in den grond, en zij kunnen zich met hun groote klau-

wen zoo krachtig aan de voorwerpen vastklemmen, dat het moeielijk valt, hen te doen loslaten. De paring geschiedt in den winter, en zij werpen 3 tot 9 jongen, die in onderaardsche holen worden gezoegd. Bij de geboorte zijn de schilden nog week en eerst na verloop van maanden worden zij hard.

Gordelroos. Zie *Roos*.

Gordeltijd. Zie *Eenheidstijd*.

Gordianus is de naam van drie Romeinsche keizers:

Gordianus I, *Marcus Antonius*, de eerste der drie, afkomstig uit een aanzienlijk geslacht, onderscheidde zich door letterkundige kennis en bekleedde, nadat hij als aedilis het volk op inisterrijke gladiatorengevechten vergast en daarna het praetorschap waargenomen had, tot 2-maal toe de waardigheid van consul, eenmaal onder *Caracalla* en andermaal onder *Alexander Severus*. Dens laatste henoemde hem tot proconsul der provincie Africa. Door zijn bestuur verwierf hij er de toegenegenheid der ingezetenen, en toen de wreede procurator van keizer *Maximinus* vermoord was, benoemde dezen in 238 na Chr. den reeds 80-jarigen *Gordianus* met zijn zoon *Marcus Antonius Gordianus II* tot keizers. De Romeinsche Senaat erkende beiden en verklaarde *Maximinus*, die in Pannonië was, een vijand van den staat. Door *Capellianus* echter, den stadhouder van Mauritanië, werd *Gordianus II* voor Carthago overwonnen. Hij sneuvelde in den strijd op 46-jarigen onderdom en *Gordianus I* bracht op dat bericht zich zelf om het leven, nadat hij niet veel langer dan een maand keizer was geweest.

Gordianus III, *Marcus Antonius Pius Felix*, een kleinzoon van den vorige, vermoedelijk de zoon zijner dochter, werd nu te Rome, op verlangen des volks, aan de beide tegenkeizers van *Maximinus*, namelijk *Pupienus Maximus* en *Balbinus*, als caesar toegevoegd en nog in hetzelfde jaar, nadat de laatstgenoemde twee door hun eigen soldaten waren vermoord, door de praetoriaansche benden tot *Augustus* uitgeroepen. Onder geleide van zijn schoonvader *Timesitheus*, praefect der praetorianen, trok hij in 242 in Azië te velde tegen de Perzen, die onder *Sapor* Mesopotamië veroverd en een inval in Syrië gedaan hadden. Het door dezen bedreigde Antiochië werd door *Gordianus* ontzet; de Perzen moesten uit Syrië en over den Euphraat terugtrekken, en *Gordianus* was gereed, om in hun land te vallen, toen *Timesitheus* overleed (243). Zijn opvolger *Philipppus* wist de onterfdenheid van het leger tegen den jengdigen keizer gaande te maken, werd aan dezen als amtsgeenoot toegevoegd en deed hem in het begin van 244 ombrengen, waarna hij zich meester maakte van den troon.

Gordings noemt men alle touwen, waarmede de zeilen, aan de ra's en gaffels ineenegerold, worden geborgen, met uitzondering van de geitouwen. Naar de plaats, die zij bij het zeil innemen, zijn zij hoofdzakelijk verdeeld in *buisgordings*, aan de onderlijken van vierkante zeilen bevestigd en door hokken aan de ra loopende, waar zij dienen om het zeil dicht aan de ra te doen aansluiten, en in *nokgordings*, die aan beide zijden van het grootzeil en marszeil in het midden van de lijken zijn vastgehecht. Verder spreekt men nog

van *noodgordings*, die bij storm aan den voorkant van de fok gespannen worden ter versterking van het zeil bij het lenzen, en van *dempgordings*, die zich aan het bezaanszeil bevinden en doorgaans over een blok loopen.

Gordingen komen ook voor in de bouwkunde bij het kapwerk, alsmede in den vestingbouw bij palissadeeringen enz.

Gordium, een stad in Galatië, ontleende dien naam aan haar stichter *Gordius*, een landbouwer uit Phrygië, die ten gevolge eener nitspraak van het orakel te Delphi tot den Phrygischen troon werd geroepen. De godspraak namelijk wees daartoe aan den man, die de raadvrage gezaanten op een wagen zou ontmoeten, om den tempel van *Zeus* te bezoeken. Die man was *Gordius*. Uit dankbaarheid wijdde hij aan *Zeus* een tempel en deed de stad *Gordium* verrijzen. Hier plaatste hij ook den wagen, waarop hij tijdens dat merkwaardig oogenblik gezeten was, en verbond daaraan een zoo kunstig gelegden knoop, dat bij de wereldbeerschappij toezegde aan hem, welke dien loomaken kon. Het is bekend, dat *Alexander de Groote* hem doorhakte met zijn zwaard. Van 8 Mei tot 26 Augustus 1900 deden de gebroeders *Kröte* er opgravingen.

Gordon is de naam van een oud Schotsch geslacht, dat waarseijnlijk met *Willem den Veroveraar* nit Normandië naar Engeland overstak en zich vervolgens in het Schotsche graafschap Berwick vestigde. De hoofdlin stierf reeds nit met *Adam Gordon*, ridder van *Huntlye*, die in 1402 in den slag van Homildon sneuvelde. Zijn eenige dochter trad in het huwelijk met *Alexander Seton*, een achterkleinzoon van *Christal Seton*, een wapenbroeder van *Wallace* en *Bruce*; de nakomelingen van *Seton* behielden den naam hinner moeder, en van hen zijn de latere graven en markiezen van *Huntley* afkomstig. De tegenwoordige hertogen van *Aberdeen* zijn echter gesproten uit een zijtak der mannelijke lijn, n.l. dien van *Patrick Gordon*, die in 1445 in den slag bij *Arbroath* den heldendood stierf. Naast de leden van het geslacht *Douglas* hadden vroeger de *Gordons* van *Huntley* door hun goederen en familiebetrekkingen den meesten invloed in Schotland. Zij waren ijverige Roomsch-Katholieken en aanhangers van *Jacobus* en namen steeds deel aan de partij-oorlogen. — *George Gordon*, vierde graaf van *Huntley*, verkreeg in 1546 de waardigheid van kanselier van Schotland en spaarde geen moeite de Hervorming te onderdrukken. Later ratte hij het voornemen op zich met geweld meester te maken van koningin *Maria* en haar door dwang te doen huwen met zijn zoon, waarom hij door *Murray* gevangen genomen en op diens last den 28sten October geworjd werd. — Zijn kleinzoon *George Gordon*, markies van *Huntley*, vereenigde zich in 1494 met vele anderen, om het Protestantisme uit te roeien, en bracht aan den graaf van *Argyle*, die tegen de opstandelingen uitgezonden was, een nederlaag toe, maar werd later overwonnen en verbanne. Na zijn terugkeer in 1596 werd hij een aanhanger der Hervorming en overleed in 1635. — Ten tijde van *Karel I* verloren drie *Gordons* het leven als aanhangers der *Stuarts*: sir *George Gordon* werd in 1644 te Edinburgh onthoofd, een dergelijk lot

viel *George*, tweeden markies van *Huntley*, te beurt (30 Maart 1649), en zijn zoon *George*, viscont *Gordon*, sneuvelde in 1646 te Alford aan het boofd der koninklijke ruitrij. — Gedurende de omwenteling van 1688 had *George Gordon*, in 1684 tot hertog benoemd, het kasteel te Edinburgh ten gunste van *Jacobus II* met Roomsch-Katholieken bezet, en gaf het eerst over, toen de nood hem daartoe drong. Ook hij de Jacobietische bewegingen van 1715 en 1745 hieven de *Gordons* getronw aan de *Stuarts*, maar onderwierpen zich na den slag bij Culloden aan het nieuwe vorstennis. *Patrick Gordon*, geboren in 1635, trad in het midden der 17de eenw in dienst van *Alexis*, tsaar van Rusland, en organiseerde er het leger op Enropeschen voet. Als vriend van *Peter I* bevorderde hij de omwenteling van 1689, bestnamde in 1696 den oorlog tegen de Turken en overleed den 9^{den} December 1699. Het dagboek door hem nagelaten (3 dln., 1849—1853), is zeer belangrijk voor de geschiedenis van Rusland. — Lord *George Gordon*, geboren den 19^{den} December 1751, de zoon van den dertien hertog *Corno George*, is bekend als de aanlegger van het opvoer in de straten van Londen in 1789. Eerst was hij zee-officier, en vervolgens onderscheidde hij zich in het Parlement als een heftig ijveraar tegen de Roomsch-Katholieken, terwijl hij, na de aanneming der Tolerantiebill in 1778, een Protestantische Vereeniging stichtte. Een door hem bij het Parlement ingeleverd verzoekschrift tot opheffing dijs bill werd van de hand gewezen, en nu begon bet grauw in verschillende stadswijken de huizen en kapellen der Roomsch-Katholieken te verwoesten. Den 6^{den} Juni trokken de oproerlingen naar Newgate, staken er de openbare gebouwen in brand en stelden 300 gevangenen in vrijheid. Den volgende dag werden de gevangenen van *Kings Bench* en *Fleet* geopend en aan de vlammen prijs gegeven, onderscheiden huizen, o.a. de woning met de kostbare boekerij van lord *Mansfield*, door het vuur vernield, de bank en bet tolkantoor aangevallen. In den daarop volgende nacht stond Londen op 36 plaatsen in brand. Eerst den 8sten Juli deed de regeering na lang aarzelen den opstand door 15000 man soldaten dempen. *Gordon* werd in heebtenis genomen en van hoogverraad beschuldigd, maar na de verdediging van *Erskine* vrijgesproken, omdat het geoorloofd was, verzoekschriften met een groote volksmenigte in te leveren. Hij werd in 1786 door den bisschop van Canterbury wegens smaadredenen in den ban gedsan en begaf zich naar Frankrijk, waar hij in 1788 wegens een tegen de koningin gericht schotschrift tot een gevangenisstraf van 5 jaar veroordeeld werd. Hij nam echter de wijk naar zijn vaderland en omhelsde daar den Israëlitischen godsdienst. Later liet de regeering hem te Birmingham in heebtenis nemen en in den kerker werpen, waar hij den 1sten December 1793 overleed. — Met *George*, den vijfden hertog van *Gordon*, geboren den 1sten Februari 1770 en overleden als Britsch generaal den 28sten Mei 1836, is de mannelijke lijn der hertogen van *Gordon* uitgestorven. De titel van markies van *Huntley* en graaf van *Enzie* ging over op graaf *George van Abeyne* (geboren den 28sten Juni 1761), een afstammeling

van lord *Charles Gordon*, een jongeren zoon van den in 1649 terechtgestelden markies, en voor de Revolutie van 1789 aan het Fransche Hof bekend onder den naam van lord *Strathaven*. Hij overleed te Londen den 17^{den} Juni 1853 en werd opgevolgd door zijn zoon *Charles Gordon* († 18 September 1863), wiens oudste zoon *Charles*, geboren den 5^{den} Maart 1847, den titel erfde van markies van *Huntley*. — Sir *Robert Gordon*, een uitstekend diplomaat en de broeder van den graaf van *Aberdeen*, geboren in 1791, studeerde te Oxford en werd in 1810 attaché bij het gezantschap in Perzië. Later was hij gezantschapssecretaris te 's Gravenhage en te Weenen, in 1822 gezant in Brazilië en in 1828 gevolmachtigde te Konstantinopel, waar hij de vriendschappelijke betrekkingen van Engeland met de Porte, door den slag van Navarino verbroken, wist te herstellen. Het Whig-ministerie riep hem terug en hij bleef lang ambteloos, totdat *Peel* hem in 1841 tot gevolmachtigde te Weenen benoemde. In 1846 werd hij door lord *Ponsonby* vervangen en keerde naar zijn vaderland terug, waar hij te Balmoral bij Aberdeen den 8sten October 1847 onverwacht overleed.

Gordon, Johann, kolonel in Oostenrijkschen dienst, was van geboorte een Schot en een volgeling van *Calvijs*. Hij diende onder *Wallenstein*, klom van den laagsten rang allengs op en was in 1634 commandant van Eger. Hij nam op zich, bij de samenzwering tegen *Wallenstein* diens getrouwe voorstanders *Horn*, *Terzky*, *Kinsky* en *Newmann* te vermoorden (25 Februari 1634) en ontving daarvoor een belooning van 120 000 gulden. Omtrent zijn latere lotgevallen is niets bekend.

Gordon, Charles George, behoorende tot het beroemde onds geslacht van dien naam, een dapper Engelsch officier, bekend onder den naam van den *Chineesch Gordon* of *Gordon-Pasha*, werd geboren den 28sten Januari 1833 te Woolwich, ontving zijn opleiding aan de militaire academie aldaar en trad in dienst der genie. In 1854—1856 nam hij deel aan den Krimoorlog en werd vóór Sebastopol gewond, en in 1857—1860 aan de oorlogen tegen China. Na den vrede van Tientsin volbracht hij een reis door China. Toen de Taiping's Shangai belegerden (1863), plaatste hij zich aan het hoofd van een korps Chineezen, ontzette de stad en dempte den opstand. Daarna keerde hij terug naar het Engelsche leger, waar hij tot luitenant-kolonel was opgeklimmen en was in 1871—1873 gevolmachtigde van Engeland in de Enropeesche Donau-commissie te Galatz. Vervolgens begaf hij zich, op verzoek van den onderkoning van Egypte, in Februari 1874 met een korps van 2000 Egyptenaren en Negers naar den Soedan, vestigde zijn hoofdkwartier te Gondokoro en stichtte vanhier een reeks van versterkte posten tot aan de Groote Meren, terwijl hij met goed gevolg de slavenhandelaars bestreed. De onderkoning benoemde hem tot pasha en tot gouverneur van den Soedan. In 1879 legde hij die betrekking neder, was in 1880 korten tijd secretaris van markies *Ripon*, onderkoning van Indië, beslechtte daarna een verschil tusschen Rusland en China, bezocht daarna Maritijs en de Seychellen, werd in 1882 generaal-majoor en voerde enige maanden het opperbevel over de koloniale troepen in de Kaspkolonie. In Februari 1884 begaf hij zich op last van de Egypt-

tische en Engelsche Regeering naar Chartoem, om de woelingen te bedwingen, door den *Mahdi* (zie aldaar) veroorzaakt. Hij bereikte die stad na een moeilijken en vermetelen tocht en hield er zich, te midden der grootste gevaren, met kracht staande. Hij werd door zijn vijanden ingesloten, zoodat generaal *Wolsley* tot zijn ontzet werd nitgezonden. Voordat laatstgenoemde hierin was geslaagd, werd Chartoem door verraad in handen van den vijand gebracht en de heldhaftige *Gordon* vermoord. Dit geschiedde den 26sten Januari 1885. Zijn brieven en dagboeken verschenen in de volgende uitgaven: „Publication of the Egyptian general staff. Summary of letters and reports from the governor-general" (1877), „Reflections in Palestine" (1885), „Letters from the Crimea, the Danube and Armenia 1854—1858" (1884), „General Gordon's private diary of his exploits in China" (1885), „Gordon. A woman's memories of him and his letters to her from the Holy Land" (1885), „Letters to the Rev. R. H. Barnes" (1885), „Letters to his sister, M. A. Gordon" (2de druk, 1888), „Journal of Gordon at Kartoum" (1885), „General Gordon's last journal" (1885) en „Gordon's diary of the Taiping-rebellion" (1890). Standbeelden zijn voor hem opgericht te Chartoem, Londen en Chatham.

Gordon, Lucy, lady Duff, een Engelsch schrijfster, was de dochter van professor *John Austin*, werd geboren in 1821, trad in het huwelijk met sir *Alexander Duff Gordon*. Woonde geruimen tijd aan de Kaap de Goede Hoop, daarna nog lang in Egypte en overleed te Luxor in Juli 1869. Zij schreef: „Letters from the Cape of Good Hope" en „Letters from Egypt" (1865). Ook vertaalde zij de „Griechische Heroengeschichten" van *Nicubur*, de „Preussische Geschichte" van *Ranke* en het werk van von *Matke* over den Russisch-Turkschen Oorlog in 1828—1829.

Gordon, Adam Lindsay, een Australisch dichter, werd in 1833 te Fayal op de Azoren geboren, studeerde te Woolwich en Oxford, ging in 1851 naar Australië en werd daar de beste steepchase-rijder. Hij dichtte balladen uit het boschleven in den toon van het land en is de meest populaire en originele dichter van Australië geworden, de „Australische Burns". Hij heeft drie bundels in het licht gegeven, n.l. „Sea spray and smoke drift", „Bush ballads and galloping rhymes" en „Ahtarok, a dramatic lyric", later in één deel verzameld „Poems" (7de druk, 1897). Geldelijke moeilijkheden brachten hem den 24sten Juni 1870 tot zelfmoord.

Gore, Catharine Grace Frances, een Engelsch schrijfster, geboren in 1799 te East-Retford in het graafschap Nottingham, was de dochter van den wijnkooper *Moody* en trad in 1823 in het huwelijk met *Arthur Gore*, die in November 1845 te Brussel overleed. Met verbeeldingskracht, vindingrijkheid en geestigheid toegernst, schreef zij een groot aantal romans, die zeer in den smaak vielen van het publiek. Sedert haar eerste verhaal („Theresa Marchmont", 1823) tot aan het laatste („The two aristocracies", 1857) leverde zij niet minder dan 70 werken in 200 deelen en schetste daarin getrouw het leven der hoogere klassen in Engeland. Tot haar beste romans rekent men: „Manners of the day, or women as

they are" (1830). „Mrs. Armytage" (1835). „Cecil" (1845). „The Dean's daughter, or the days we live in" (1853) en „Mammon" (1855). Ook schreef zij eenige toneelstukken als „The bond" (1824), „Lords and Commoners", „The school for coquettes" (1831) en „Dacre of the South" (1841) en bezat uitstekende gave voor de toonkunst. Sommige door haar vervaardigde melodien op de liederen van Burns zijn volksliederen geworden. In haar laatste levensjaren was zij blind; zij overleed te Linwood in Hampshire den 29sten Januari 1861.

Górecki, *Anton*, een Poolsch dichter, geboren in 1787 in het woiwodeschap Wilna, diende eerst als soldaat in het Poolsche leger, nam daarna deel aan de revolutie van 1830 en nam toen de vlucht naar Parijs, waar hij den 19^{den} September 1861 overleed. Van zijn gedichten vermelden wij zijn fabelen, onder den titel van „Baiky i poezye nowe" (1839) in het licht verschenen, alsmede zijn „Poezye Litwina" en zijn „Fabelen en nieuwe gedichten" (1839). Deze waren zeer bij het volk geliefd. Minder bevielen de latere „Siéwa" (1857) en „Nog een bundel" (1859).

Gorée, een klein Fransch eiland op de kust van Senegambië, heeft een oppervlakte van 175 v. km. en telt ongeveer 3500 inwoners, onder welken zich weinige Europeanen bevinden. Het is een naakte baaitrots zonder water. Het fort St. François verdedigt de haven en is telegrafisch met St. Louis verbonden. De handel gaat achteruit. De naam is afkomstig van het Nederlandch Goeree, daar de Nederlanders zich in 1638 van dat eiland meester maakten, maar het in 1677 aan de Fransen moesten overgeven. De stad en vesting Gorée, op dat eiland gelegen, bezit ongeveer 2000 zielen.

Goremykin, *Iwan Langinowitsj*, een Russisch staatsman, geboren in 1840 in het gouvernement Nowgorod, was als commissaris voor agrarische zaken in Polen en Rusland werkzaam. In 1882 werd hij opperprocureur van den Senaat, in 1891 adjunct van den minister van Justitie, in April 1896 van dien van Binnenlandsche Zaken, doch moest in 1899 wegens de studentenonlusten aftreden. Daarna kreeg hij zitting in den Rijksraad en werd vervolgens voorzitter van het minister-comité, welk ambt hij den 21sten Juli 1906 nederlegde. Hij heeft een „Verzameling nitspraken in agrarische aangelegenheden" (1889) uitgegeven.

Görgey, *Arthur*, een van de merkwaardigste mannen der Hongaarsche revolutie van 1848, werd geboren den 30sten Januari 1818 in Toporcz in Opper-Hongarij, bezocht in 1833 als kadet de militaire school te Toeln en werd na het doorloopen van den 4-jarigen cursus bij een infanterieregiment geplaatst. In den zomer van 1837 kwam hij bij de adellijke lijfwacht en in 1842 werd hij 1ste luitenant bij een regiment huzaren. Toen zijn vader in 1845 overleden was, nam hij zijn ontslag, ging aan de universiteit te Praag de lessen bijwonen in de scheikunde en trachtte in 1848 een betrekking als leeraar in die wetenschap te verkrijgen te Boedapest. Zelfs schreef hij een verhandeling „Ueber die festen, flüchtigen und fetten Säuren des Kokosnusöls", die in de verslagen van de zittingen der Academie te Weenen ge-

drukt werd. Hetzelfde jaar echter trad hij als kapitein bij de Honveds in dienst. Weldra was hij majoor, en bij de nadering van den banus Jellachich werd hij naar het eiland Csepel gezonden, waar hij den 24^{den} October 1848 graaf *Eugenius Zichy*, met dépêches van den banus gevangen genomen, zonder vorm van proces deed ter dood brengen. De geestkracht en bekwaamheid, waardoor hij zich onderscheidde, waren oorzaak, dat de leiders der beweging hem tot kolonel bevorderden en naar het leger van *Moga* afvaardigden, dat zieh reeds lang werkeloos aan de Leitha ophield, zonder de grenzen te overschrijden. *Görgey* verklaarde echter, dat nit een krijgskundig oogpunt het overschrijden der grenzen moest worden afgeraden; maar toen zulks volgens het besluit van den Rijksdag toeh geschiedde en de slag bij Schwechat verloren werd, zag *Görgey* zich in plaats van *Moga* met het opperbevel belast en tot generaal benoemd. Daar hij weinig vertrouwen stelde op den ongeoeffenden landstorm, begon hij aanstonds het leger op een heteren voet te brengen, maar bleef vervolgens, in strijd met de verwachting en den wensch van het Hongaarsch Bewind, werkeloos; ja, toen *Windischgrätz* den 16^{den} December 1848 oprukte, trok hij, slechts zijn eigen inzichten volgende, over Raab naar Pest en ontruimde zelfs de hoofdstad van Hongarij. Gedurende dien tocht had te Waitzen den 2^{den} Januari 1848 zijn nitvaardiging plaats van de „Verklaring van het leger van de Boven-Donau", waarin hij de belofte aflegde dat hij de Hongaarsche en de door *Ferdinand V* bekrachtigde grondwet verdedigen zou. Na de splitsing van het leger volvoerde hij met groot beleid de taak, om door zijn terugtocht naar de bergsteden den vijand af te leiden van den kortsten weg naar Debreczin, den voormaligen zetel der regeering. Gedurende dien terugtocht werd hij door de overmacht meermalen aangevallen en in het nauw gebracht, maar hij wist zich steeds staande te houden en opende eindelijk door het bestormen van den berg Brangisko een weg, waarlangs hij zieh met het andere gedeelte van het leger vereenigde. Het wantrouwen van het landsbestuur jegens *Görgey*, vooral na de bovenvermelde proclamatie, was oorzaak, dat hij zijn commando aan den Pool *Dembinski* (Februari 1849) moest overdragen. Hierdoor diep gekrenkt, openbaarde *Görgey* zijn wrevel al dadelijk bij Kopolna (26—28 Februari), waar hij met zijn korps te laat verscheen, zoodat de slag, door *Dembinski* gewaagd, onbeslist bleef. Deze omstandigheid, alsmede de verkeerde maatregelen van *Dembinski* bij den terugtocht, gaf aanleiding tot het opdragen van het opperbevel aan *Vetter*, die het evenwel in het begin van April afstond aan *Görgey* als den ondsten generaal in rang. De hierop volgende veldtocht was een reeks van overwinningen, zooals hij Göddölo (7 April), Waitzen (9 April), Nagy-Sarlo (19 April), het ontzet van Komorn (24 April) en de slag bij Acs of Waitzen (28 April), waardoor hij *Welden* noodzaakte naar Preszburg terug te trekken. In plaats echter van nu voort te rukken naar de grenzen van Oostenrijk, wendde hij zich naar Ofen, dat de Oostenrijkers onder *Hentzi* bezet hielden, en na een beleg van 3 weken nam hij den 21sten Mei

deze stad stormenderhand in. De waardigheid van veldmaarschalk, hem door *Kossuth* aangeboden, wees hij van de hand, maar hij belaste zich met de portefeuille van Oorlog in het ministerie *Seemere*. Hierdoor scheen hij zijn ingenomenheid te bewijzen met de onafhankelijkverklaring van den 14^{den} April, hoewel hij dezé afkeurde en slechts op een goede gelegenheid wachte haar te vernietigen. Terwijl nu *Görgey*, naar het schijnt door onoverkomelijke moeilijkheden gedwongen, na de inneming van Ofen 3 weken werkeloos bleef, waren de Russen, ingevolge het gesloten verdrag van interventie, van verschillende kanten in Hongarije doorgedrongen. *Görgey* achtte nu allen weerstand tegen de vereenigde Oostenrijksche en Russische krijgsmacht vruchteloos en vorderde van *Kossuth*, dat hij, om zich op Oostenrijk te wreken, de Russen ongehinderd in het land zou laten voortrukken en de Hongaarsche legerafdeelingen bij Komorn vereenigen. Toen echter *Kossuth*, hopen op een tusschenkomst der Westersche mogendheden, begeerde, dat het Hongaarsche leger zich achter de Theiss zou samentrekken, en dus ook *Görgey* bevel ontving, om met het hoofdleger Komorn te verlaten, besloot deze aan dien last geen gehoor te geven, maar naar eigen inzicht tegen de Oostenrijkers op te rukken. De regeering droeg, wegens deze ongehoorzaamheid, het opperbevel op aan *Mészáros* en *Dembinski*, maar het leger kwam daartegen in verzet. De regeering gaf ten halve toe en verleende aan *Görgey* het opperbevel onder voorwaarde, dat hij aanstonds Komorn verlaten en zich naar de Theiss begeven zou. Door het voortrukken der Russen van de hoofdstad en den regeringszetel Szegedin afgesneden, vaagde *Görgey* den 11^{den} Juli 1859 den slag bij Komorn, maar leed de nederlaag, zoodat hij naar Komorn moest terugtrekken en eindelijk den 13^{den} Juli den aftocht aanvaardde naar de Theiss. De Russen trokken hem achterna, zonder hem echter te bereiken, totdat hij eindelijk, door de nederlaag van *Nagy-Sandor* bij Debreczin (2 Augustus) aanmerkelijk verzwakt, den 8^{den} Augustus te Arad kwam, waarheen de regeering reeds de wijk genomen had. *Dembinski* had eveneens bevel ontvangen, om op Arad terug te trekken, maar wendde zich naar de vijandelijke vesting Temesvar en verloor aldaar den 9^{den} Augustus een slag, waarvan daags daarna het bericht te Arad aankwam. Reeds vooraf had *Görgey*, wijzende op de onmogelijkheid om den strijd voort te zetten, aan *Kossuth* verklaard, dat hij, zoodra het bleek, dat *Dembinski* het onderspit gedolven had, aanstonds de wapens zou neerleggen. Tevens had, vooral op aandrigen van *Görgey*, de Hongaarsche regeering het besluit genomen, om de Hongaarsche Kroon den keizer van Rusland aan te bieden, en het was vastgesteld, dat *Görgey*, die reeds sedert den 21sten Juli onderhandelingen met de Russen had aangeknoopt, dat voornemen zou ten uitvoer brengen. Onder zoodanige omstandigheden stelde *Görgey* aan *Kossuth*, die geen bezwaar had tegen het neerleggen der wapens, maar ongaarne hiertoe wilde medewerken, den eisch afstand te doen van zijn gezag en dit aan hem op te dragen. Den 11^{den} Augustus verkroeg *Görgey* de dictatuur, en twee dagen later gaf hij bij het vlek Villagos met 20.000 man infanterie,

2000 man cavalerie en 130 stukken geschut zich op genade en ongenade over aan den Russischen generaal *Rüdiger*. Hij ontving genade en werd naar Klagenfurt gezonden. Uit zijn belangrijk werk: „Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849“ (2 dln., 1852) blijkt, dat het neerleggen der wapens bij Villagos geen verraad was, maar met medeweten van *Kossuth* en van de regeering geschiedde. In 1867 keerde hij naar Hongarije terug en werd daar in 1872 bij den spoorwegdienst aangesteld. In 1881 heeft hij zijn handelwijze vóór en tijdens de capitulatie bij Villagos tegenover de aanvallen van *Kossuth* met succes verdedigd en in 1885 werd hem openlijk door een deputatie van 260 oorlogsmakkers eer bewezen. Thans leeft hij teruggetrokken te Visegrad.

Gorgias, een Grieksch sophist en redenaar en tijdgenoot van *Sokrates*, was afkomstig uit Leontini op Sicilië, behoorde tot de leerlingen van *Empedokles* en de *Eleaten* en vestigde zich te Athene. Zijn naam is verrenwijd als titel van een der gesprekken van *Plato*. Hij overleed omstreeks het jaar 380 v. Chr. en men meent, dat hij 107 jaar oud geworden is. Men kent van hem 2 redevoeringen, een lofredde op *Hekna* en een verdediging van *Palamedes*, doch beider echtheid wordt in twijfel getrokken.

Gorgo is bij *Homerus* een spookachtig, schrik-aanjagend vrouwelijk monster, dat de onderwereld bewoonde en zich onderscheidde door een allervreeselijkst aanzicht. Terwijl bij *Homerus* en ook bij *Euripides* van één *Gorgo* gesproken wordt, vermeldt *Hesiodus* drie *Gorgonen*, namelijk *Stheino* (*Stheno*), *Euryale* en *Medusa*, dochters van *Phorkys* en *Ceto* en om die reden ook wel *Phorciden* genaamd, die ergens in den westelijken Oceaan woonden. Volgens latere schrijvers, zooals *Herodotus*, hielden zij haar verhoofd in Libye. Zij

FIG. 1.

Gorgonen.

worden voorgesteld als omkransd met sissende slangen. *Aeschylus* beschrijft ze als gevleugelde maagden met koperen klanwen en ontzettend groote tanden, twee slangen in plaats van een gordel om het lijf dragende. Van dese drie was *Medusa* de vreeselijkste. Zij werd bij voorkeur *Gorgo* genoemd, en haar hoofd, slangen dragende in plaats van haar en op het schild en den helm van *Athene* afgebeeld, was zoo ontzettend, dat zij die haar aanschouwden van schrik versteend

GORILLA.

werden. Volgens de latere sage was *Medusa* zeer schoon en droeg met slangen doorvlochten lokken (zie fig. 1),

FIG. 2.

Gorgonen.

den vrouwelijk hoofd met nitgestoken tong (zie fig. 2) voor.

Gori, Marinus Willem Clement, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren te Amsterdam den 7^{den} September 1834, studeerde te Utrecht, verwierf er het doctoraat in de geneeskunde op een dissertatie, getiteld: „Een bijdrage voor nieuwere hospitalhygiëne en werd bevorderd tot officier van gezondheid. Na veertienjarige dienst nam hij echter in 1870 zijn ontslag, vestigde zich te Amsterdam als oogarts en werd er in 1875 privaattoevocht en hij de stichting der universiteit lector in de militaire genees- en heilkunde. Van zijn geschriften vermelden wij „Onze kazernen“, „De voeding van den soldaat“, „Het leven van den soldaat“, „Des hôpitaux, tentes et baraques“, „La chirurgie militaire et les sociétés de secours à l'exposition universelle de Vienne“, „De militaire chirurgie, de legerverpleging, de militaire en vrijwillige gezondheidsdienst op de internationale tentoonstellingen te Philadelphia en te Brussel in 1876“, „De militaire chirurgie en de geneeskundige dienst te veld bij het Engelsche leger. Parallelle en critieken“ (1878), „Het vervoer van zieken en gewonden langs spoorwegen, ambulance of rollende hospitalen“, „Een nieuw gasthuis te Amsterdam“, „Asepticisme en evacueeren“, „De cataractextractie en hare laatste wijzigingen“, „Een bladzijde uit de moderne oorlogschirurgie Over de werking der geweerprojectielen“, „Nog eene bladzijde uit de moderne oorlogschirurgie: de geschoten wonden van het hoofd en hare behandeling“, „De eerste hulp bij spoorwegongelukken“, „De antiseptische wondbehandeling in de militaire heilkunde“ en „Sur le transport des malades et blessés par les voies ferrées dans les climats tropicaux, communication au Congrès international des médecins des colonies à Amsterdam“. Een aantal ridderorden geeft getuigenis, dat de verdiensten van dezen geleerde ook in het huitenland zijn erkend. Hij was officier van de orde der Eikenkroon, ridder der orde van St. Anna van Rusland, ridder der orde van Franz Joseph van Oostenrijk, ridder der orde van militaire verdiensten van Spanje, 1ste klasse, commandeur der orde van Christus van Portugal, ridder van de Heilige Maagd van Portugal, honorary associate van de orde van St. John of

Jerusalem (Engeland), verder was hij membre correspondant de la Société de Chirurgie à Paris en honorary member of the American association of social science. Zoowel op de Wereldtentoonstelling te Philadelphia als op de vergadering van het Roode Kruis te Weenen (1873) was hij als afgevaardigde tegenwoordig. Hij overleed den 26sten December 1890.

Gorilla (*Trogodytes Gorilla Savage*) is de naam van de grootste soort der anthropomorfe apen (zie de plaat). De eerste berichten omtrent den gorilla dagteekenen uit de 16de eeuw, maar eerst in 1840 werd hij nader bekend door de mededeelingen van *Wilson*, *Savage* en *Ford*, die hem ontdekten in de wouden aan de Gaboenrivier in Afrika. De volwassen gorilla van het mannelijk geslacht wordt soms twee m. hoog, maar hij is zeer breed van schouders (hijna 1 m.) en heeft verbazend sterke, gespierde armen. Hij bezit een gebogen nek, nitpauzende oogkasbeenderen, daarbij een platten neus en nitstekende bek met groote, scherpe tanden, daarbij groote, met dikke dnimen gewapende handen en zwart haar, dat op den nek hijna het voorkomen heeft van een stoppelige maan. In zijn ledematen bezit hij een rousachtige kracht. De vrouwelijke gorilla is kleiner, slanker gebouwd en bezit minder grove vormen. De gorilla leeft in de dichte wouden van zijn vaderland; doorgaans vindt men een mannetje, een wijfje en 2 jongen bijeen. Hij voedt zich met vruchten, eieren en jonge vogels en wordt door de inboorlingen zeer gevreesd. Hij klaant in de boomen en houdt er zijn nachtverblijf, doch keert meestal op den grond, loopt echter zelden recht op. Hij vlncht bij het geringste geruis, doch wanneer hij aangeschoten of in het nauw gebracht wordt, verdedigt hij zich met handen en tanden. In den laatste tijd zijn veel huiden en geraamten van gorilla's naar Enropa gebracht, maar het gelukt slechts zelden een jongen gorilla in het leven te houden; want in staat van gevangenschap zijn en blijven zij woedend en sterven doorgaans na verloop van weinige dagen. In het aquarium te Berlijn slaagde men in 1876 er in een jong dier langer dan een jaar in het leven te houden. Uit nauwkeurige ontleedkundige onderzoekingen, ingesteld door *Owen*, *Duvernoy*, *Huxley* en anderen, is gebleken, dat de gorilla veel overeenkomst heeft met den mensch door den bouw zijner ledematen en van zijn bekken, de orang-oetang door den bouw der hersenen en de chimpansee door dien van den schedel en van de tanden. Zie verder *Aap*.

Gorinchem of *Gorksum*, is een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 1222 H.A. groot, met (1904) 11881 inwoners, ingesloten door de gemeenten Hardinx veld, Schelluinen, Hoogblokland, Arkel en Henkelom in Zuid-Holland, Vuren in Gelderland, Woudrichem en de Werken in Noordbrabant. De gemeente omvat het gelijknamige stadje, gelegen in de voormalige heerlijkheid van Arkel, op den rechteroever van de Merwede, aan den mond van de Linge, aan het nitende van het Merwede-kanaal en aan de spoorlijn Dordrecht—Kesteren. Zij is een sterke vesting, het steunpunt aan de Waal van den rechtervleugel der Hollandsche Waterlinie, de zetel van het derde artillerie-commandement. Er ligt het groot-

ste deel van het 3de regiment vesting-artillerie in garnizoen. Men heeft er een gymnasium en een hogere hngerschool met vijfjarige cursus, een militair hospitaal, een kantongerecht, verschillende fabrieken, alsmede eenige merkwaardige gebouwen, zooals het stadhuis, de cellulaire gevangenis, het huis van *Daetselaar*, waar *Hugo de Groof* na zijn vlucht uit Loevestein aankwam, eenige ende tegelsteengebouwen en onderwetsche vestingpoorten. Verder vindt men er onderscheiden kerken, waarvan de in 1851 gehewde Hervormde kerk de voornaamste is, en eenige pleinen, waaronder de Markt en de Vischmarkt. De bevolking leeft vooral van den handel in graan, hennep en vee, van riviervischvangst, nijverheid en winkelniering. In den ouden tijd voerden de heeren van *Arkel* (zie aldaar) er heerschappij. In 1572 werd deze stad door de Watergezanten aan de Spanjaarden ontruikt. In 1627 bellette generaal *Wirtz*, dat zij door de Franschen veroverd werd, in 1787 werd zij door de Pruisen, in 1795 door de Franschen ingenomen en in 1814 gaf zij zich over aan de Verbonden Mogendheden.

Gorkha is een kleine stad in den Himalaja-staat Nepal, ten N.W. van de hoofdstad Katmandoe, met ongeveer 2000 inwoners, naar welke de sedert 1768 in Nepal heerschede Khas zelf den naam Gorkha kregen. De Gorkha zijn gemiddeld 158 cm. groot, krachtig gebouwd, niterlijk een echt Himalajavolk, doch eenigszins met Brahmaansch bloed vermengd, waardoor zij een lichtere gelaatskleur hebben. Zij zelf beweerden van de Radsjpoeten af te stammen en door de Mohammedanen uit Noord-Indië verdreven te zijn. Hun taal, het Khas of Parbatiya, een Hindoesch dialect, werd de Hef-, amhte- en emgangs-taal in geheel Nepal.

Gorkom, Gerrit van, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Zutphen den 28sten Augustus 1833, studeerde en promoveerde in de theologie en werd in 1857 predikant te Eemnes-hinnen, in 1861 te Leiden en in 1868 te Amsterdam. Hij leverde veel opstellen in tijdschriften, maakte zich bekend als redacteur van „Losjen Vast“ en deed een tiental leerrodenen opnemen in „Neerlands kansel“.

Gorkom, Wilhelm Johan van, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Zutphen den 4^{den} Februari 1827, kwam aan het hoofd van een school te Groningen en begaf zich in November 1875 met *Jorissen* e.a. naar de Transvaal om als superintendant van het onderwijs werkzaam te zijn. Hij keerde echter in Juni 1878 terug naar het vaderland, werd er eerst arrondissement-schoolepziener in het arrondissement Leiden en vervolgens distriktschoolepziener in het distrikt Goes. In 1887 werd hij plotseling ingesteld, begaf zich voor herstel van gezondheid naar Karlsbad, keerde schijnbaar hersteld naar Holland terug, maar overleed, gedurende een verblijf van eenige dagen te Baarn, in deze plaats den 14^{den} October 1888. Zijn letterkundige arbeid is in verschillende, ook Zuid-Afrikaansche, periodieken verspreid. Hij schreef eenige gedichten, waarvan sommige werden op muziek gezet. Hij was lid der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden en in de „Levensberichten“ der

maatschappij van 1889 verscheen zijn levensbericht van de hand van *J. B. Kan*.

Gorkom, Karel Wessel van, Indisch scheikundige en cultuurst, een broeder van de beide voorgaanden, werd den 22sten Augustus 1835 te Zutphen geboren, legde examen af als kweekeling voor den pharmaceutischen dienst in Nederlandsch-Indië en trad 23 Juli 1851 in functie. In 1855 reeds werd hij tot militair apotheker 3de klasse bevorderd. Prof. *G. J. Mulder* vestigde op hem de aandacht als een scheikundige, geschikt ter assistentie bij de kina-cultuur. Hij bereidde zich daartoe aan de universiteiten te Utrecht en Leiden voor. De plaats werd echter vergeven aan dr. *J. E. de Bij*, en hij zijn komst te Batavia werd hij in 1856 geplaatst aan het groot militair hospitaal. Hij ontving etenwel op zijn verzoek ontslag uit den militair dienst den 21sten Juni 1857 en werd benoemd tot 2^{den} assistent aan het landbouwscheikundig laboratorium te Britenzorg, dat in 1860 werd opgeheven. Daarna bekleedde hij achtereenvolgens de functies van waarnemend controleur in de controleafdeeling Djatavaga (1860), controleur 3de klasse (1861), secretaris van de enquête-commissie voor de kina-cultuur (1863), waarnemend beheerder der kina-cultuur van de Preanger (1864), vast aangesteld (1 Augustus 1864, sedert den 25sten December 1872 met den titel van directeur), hoofdinspecteur der rijst- en sniker-cultuur (1875). In 1878 vertrok hij naar Nederland en ontving den 28sten Juni 1880 zijn eervol ontslag. Sedert woonde hij te Baarn en hield nu en dan aan de landbouwschool te Wageningen conferenties over Indische huishoudkunde en cultuurs, terwijl hij zich ook wijdde aan wetenschappelijke arbeid. In 1885 werd hij schoolopziener in het arrondissement Amersfoort. Officieel vonden zijn verdiensten erkenning door benoeming in 1874 tot ridder van den Nederlandschen Leeuw, tot correspondent van de Koninklijke Academie van Wetenschappen en in 1886 tot doctor honoris causa in de pharmacie aan de rijksuniversiteit te Utrecht. Zijn wetenschappelijke arbeid is voor het meerendeel verspreid in tijdschriften, dag- en weekbladen, als „De Gids“, „Tijdschrift voor landbouw en nijverheid in Nederlandsch Indië“, „Indische Mercuur“, „De Indische Gids“, „Vragen des tijds“, „Nieuws van den Dag“ enz. Afzonderlijk verschenen van hem: „Scheikundig onderzoek van Tengkolak“ (1858), „De gambier en eenige andere looistoffen“ (1859), „De wieden of sesamnn-olie“ (1859), „De wertel der merinda citrifolia“ (1859), „De Oost-Indische cultuurs in betrekking tot landbouw en nijverheid“ (1881), „anpplément“ (1891), „Gids voor de controleurs op Java enz.“ (1878).

Gorkom. Zie *Gorinchem*.

Gorkom, Hendrik van, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Gorinchem tegen het einde der 14de eeuw, werd in 1418 te Parijs doctor in de theologie en begaf zich naar Kenlen, om aldaar werkzaam te wezen aan de universiteit. Van 1420 tot 1431 was hij er eerste regent van het Collegium Montannum, werd daarna domheer van het kapittel der heilige *Ursula* en eindelijk eenderkanselier der hogeschool. Hij schreef: „Conclusiones et concordantie Bihlorum ac Canonum in libros Magistri sententiarum etc.“ (1489, en

herdrukt in 1502, 1506, 1513 en 1516), „Commentarius seu positiones in libros Aristotelis de coelo et mundo“ (1501), „Quaestiones metaphysicae de aute et essentia“ (1502), „Tractatus de casibus seu caeremoniis ecclesiasticis“ (1502), „Tractatus de celebritate festorum“ (1503), „Contra Hussitas et Bohemos“ (1503), „De superstitionibus“ eerst in 1669 uitgegeven, „De modo conijrandi et ejciendi daemones“, met het voorgaande opgenomen in den „Malleus Maleficorum“ (1669) en „Opus collativum de quadam puella quae olim in Francia equitavit“ (in de werken van *Gerson*, uitgegeven in 1606).

Gorkum, *Johannes van*, te Gorinchem geboren, werd opgevoed in de Hervormde leer, doch ging over tot den Roomsch-Katholieken godsdienst en overleed als priester in de Orde der Presbyters te 's Hertogenbosch den 25sten October 1628. Hij schreef: „Explicatio mystica in Cantica Canticoorum“ (1610), „Den gheestelyken schildt aller Catholycken teghen het dagelyx opwerpen onser Wederpartije enz.“ (2de druk, 1616), „Het gheestelyk hawelyk tusschen Godt en de menschelyke nature“ (1611), „Den gheestelycken bloemhof enz.“ (1613), „Der zieken troost“ (1614), „Gheestelyke verclaringe ofte nytlegginge op de Cantica Canticoorum“ (1616), „Spiegel der volmaekte kennisse“ (1618), „Epitome commentarioium Guilelmi Eatii S. Theologiae doctoris et Cornelii a Lapide e Societate Jesu theologi, in omnes d. Pauli epistolas etc.“ (1618, herdrukt in 1754 en verkort uitgegeven in 1623 zoowel te Leiden als te Parijs), „Epitome librorum R. P. Jacobi Alvari de Par, Societatis Jesu, de vita spirituali, ejusque perfectione“ (1620) en „De enighe alleensprake des eerw. broeders Gerlaens Peterssen, regulier tot Windesim etc.“ (1621).

Gorkum, *Jan Eybert van*, een Nederlandsch krijgsman, die zich vooral op het gebied der kartografie verdienstelijk heeft gemaakt, werd geboren te Arnhem den 28sten November 1780, bezocht de artillerie- en genie-school te Zutphen en werd in Januari 1800 aangesteld als élève bij de genie. Twee jaar later werd hij extraordinair-ingenieur, in 1807 geografisch ingenieur en luitenant-adjoint bij den generaal staf, in 1808 eerste-luitenant geografisch ingenieur. Na de inlijving van Holland werd hij in 1811 kapitein bij de sappers en in 1812 in dien rang overgeplaatst bij de genie. Onder generaal *Krayenhoff* deed hij opmetingen voor de groote kaart van Holland en voor die van Maasland, Amstelland en Utrecht en nam deel aan het ontwerp tot verdediging van Amsterdam, terwijl hij in 1813 Antwerpen in staat van verdediging bracht. In 1814 verliet hij den Franschen dienst, werd geplaatst bij het Nederlandsche leger als kapitein bij den generaal-kwartiermeesterstaf en ter beschikking gesteld van sir *Thomas Graham*, commandant van het Engelsche leger. Van *Gorkum* ontwierp toen den aanslag op Bergen-op-Zoom, door hem beschreven in het werkje: „Bestorming der vesting Bergen-op-Zoom den 8sten Maart 1814“ (1862), na zijn dood in het licht verschenen. Tot belooning van zijn beleid werd hij tot majoor bevorderd en 14 jaar later met de Bathorde versierd. In 1815 werd hij toegevoegd aan den generaal staf, en men had het aan zijn overleg te danken, dat het

Engelsch-Nederlandsche leger bij Waterloo van de noodige munitie voorzien werd, daar hij de belemmerde gemeenschap op den weg naar Brussel herstelde. Hij bevond zich ook bij de blokkade van Valenciennes, ging mede naar Parijs en werd benoemd tot ridder der Militaire Willemsorde 4de klasse. In 1817 werd hij luitenant-kolonel bij den generaal-kwartiermeesterstaf en in 1818 belast met de taak de grenscheiding tusschen Nederland en Frankrijk af te bakenen en in kaart te brengen, waarvoor de koning van Frankrijk hem heftigigde met de ridderorde van St. Louis.

Geplaatst aan het hoofd van het bureau der militaire verkenningen, eerst te Kortrijk en toen te Gent, werd hij in 1825 kolonel, en onder zijn leiding werd het Nederlandsch topographisch bureau een oefenschool van Europeesche vermaardheid, vooral door de nitmuntende tekenmethode, door hem ingevoerd, waaromtrent van zijn hand het boekje in het licht verscheen: „Extrait du traité de topographie du colonel van Gorkum, comprenant tout ce qui a rapport au figuré du relief du terrain etc.“ Verder hield hij zich bezig met het opnemen van slagvelden, vestingen enz., waarbij belangrijke memorien werden gevoegd. Bij het uitbarsten der Belgische omwenteling verzocht hij te vergeefs, bij het leger te veld te worden geplaatst, men achtte hem onmisbaar bij het topographisch bureau, dat nu van Gend naar Leiden werd overgebracht en aldaar een belangrijke reorganisatie onderging. Een eerste gewichtige bezigheid was hier het vervaardigen van een kaart der grenscheiding tusschen Nederland en België, welke de algemeene goedkeuring wegdroeg. In 1834 werd hij generaal-majoor bij den generaal staf en directeur der militaire verkenningen, terwijl hij een jaar later uitgenoodigd werd de leiding op zich te nemen der doorgraving van de landengte van Nicaragua. Na op pensioen gesteld te zijn, vestigde hij zich op een hutenverhuif bij Bergen-op-Zoom en hield er zich bezig met de ontginning van woeste gronden en met de bevordering der nijverheid. Ook vestigde hij de aandacht op het graven van belangrijke kanalen, waarover hij memorien in het licht gaf, en schreef ook nog: „Staat- en krijgskundige beschouwingen van Nederland en België, bij den aanvang van den oorlog van Rusland en Frankrijk, door een ond dienaar van den Staat“ (1854). Hij was lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en overleed den 9^{den} Februari 1862.

Gorky, *Maksim*, een Russisch schrijver, werd in 1868 of 1869 te Niznii Nowgorod ten huize van zijn grootvader, den verrer *Kaschirin*, geboren, als de zoon van diens dochter *Warswara*. Zijn ware voornaam is *Alexej* (*Maksim* is de voornaam van zijn vader, *Pjoechlow* niet Perm). Den schuilnaam *Gorky* (= hutter) heeft hij waarschijnlijk gekozen met het oog op zijn moeilijik leven. Sedert zijn 5de jaar wees, werd hij, 9 jaar ond, nadat hij nauwelijks lezen had geleerd, in een schoenwinkel geplaatst, welken hij weldra verliet om bij een plannenteekenaar, later hij een vervaardiger van heiligenbeelden in de leer te gaan. Daarna was hij langeren tijd werkzaam als keukenjongen op een stoomboot, ook als schoenmakersgezelschap en las alles, wat hem in handen kwam.

Op zijn 15de jaar dreef leergierigheid hem naar Kasaan. Daar bij echter wegens geldgebrek geen enkele school bezoeken kon, trachtte hij als arbeider aan de Wolga, hontzager en pakjesdrager in zijn onderhand te voorzien. In 1888 zwaar ziek, liep hij met zelfmoordplannen rond. Daarop was hij appellerend, later baanwachter te Zarizyn, doch moest het volgend jaar bij de militie ingetrokken worden. Afgekeurd, werd hij kwassverkooper en daarna schrijver bij advocaat *Lancie* in zijn geboortestad. Doch ook hier hield hij het niet lang nit; zijn zwerversnatuur deed hem langzamerhand geheel Rusland doortrekken, totdat eindelijk iemand hem op het denkbeeld bracht iets te schrijven. Zijn debut was de vertelling „Makar Odra“ (in de conrant „Kavkaz“, 1892 of 1893). Nadat hij daarna langen tijd als spoorwegwerker te Tiflis werkzaam geweest was, keerde hij naar de Wolga terug en schreef allerlei schetsen in de Wolgabladen. In 1893—1894 geraakte hij in kennis met *Korolenko*, door wiens bemiddeling zijn vertelling „Celkas“ in den „Russkoje Bogatstvo“ geplaatst werd. Zijn schildering uit het leven der zwervers en daklozen was zoo meesterlijk, dat hij in verwonderlijk korten tijd een der meest populaire Russische schrijvers is geworden. Sedert 1898 verschenen zijn werken nitsluitend in de Petersbursche „Ziza“, o. a. de groote novellen „Foma Gordoev“ (1899) en „Moesik“ („De boer“, 1900). Tot 1901 gaf hij 4 bundels vertellingen nit, terwijl het gezelschap „Znanie“ in 1903 een verzameling zijner vertellingen in 5 deelen nitgaf. In 1901 werd zijn toneelspel „Moscane“ („Kleinburgers“) met succes opgevoerd, maar met meer bijval nog werd zijn „Uit de diepten“ of „Het nachtsyl“ in vele Europeesche schouwburgen ontvangen, wat met zijn laatste toneelwerk „De kinderen van het licht“ niet het geval was. Na de Januari-revolutie van 1905, waaraan hij beschuldigd werd deelgenomen te hebben, werd hij eerst naar Odessa verbannen, doch kreeg later, toen zich tering bij hem openbaarde, verlof om naar Finland, vervolgens om naar Italië te gaan. In 1906 bezocht hij de Vereenigde Staten en vestigde zich daarna weer in Italië.

Görlitz, een arrondissementshoofdstad in het distrikt Liegnitz van de Pruisische provincie Silezië, ligt op den linkeroever van de Neisse, aan de spoorlijnen Berlin—Görlitz, Kohlfurt—Görlitz, Görlitz—Lauban, Görlitz—Seidenberg en Dresden—Görlitz en telt (1905) 83768 inwoners. Zij is een der mooiste en door haar uitgestrekte bosschen (33329 H.A.) tevens rijkste steden van het Duitse Rijk. Onder de 8 kerken onderscheiden zich vooral de fraaie hoofdkerk met twee torens, vijf schepen en een krypt, de Drievaldigheidskerk met mooie houtsneden, de Vronwen-, de Luther- en de Jacobuskerk, verder het stadhuis (1537) met het wapen van koning *Matthias* van Hongarije en groote bibliotheek, een oud fort, thans tot hoofd-wacht ingericht, het Standenhuis met mooie parken, de „Oberlausitzer Ruhmeshalle“ met het Frederikmuseum en het „Weinbergshaus“ met belvédère. De stad heeft gedenkteekenen voor *Wilhelm I.*, prins *Frederik Karel*, burgemeester *Demián*, minister *van Room*, *Goethe*, *Böhme* en *Oettel*. Merkwaardig is vóór de stad een nabootsing van het Heilige Graf te Jeruzalem. Een rijk

hurger en burgemeester van Görlitz, *Georg Emmerich* genaamd en overleden in 1607, reisde met eenige kunstenaars naar Palestina, deed die gewijde plaats opnemen en met verlof van den bisschop van Meissen in de jaren 1481 tot 1489 een dergelijke door den bouwkunstenaar *Blasius Rohrer* te Görlitz verrigten. Zijn nakomelingen hebben voor het onderhoud dier stichting gezorgd. Men heeft te Görlitz een gymnasium, een hoogere burgerschool, eenige vakscholen, twee schouwburgen, een onafhankelijk museum, verschillende wetenschappelijke verenigingen, waaronder de „Oberlausitzer Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft“ met een groote bibliotheek en verzamelingen, een reddingsbuis en een asyl voor gevallen meisjes. In de nabijheid ligt het prachtige stadspark met een gedenksteen van *A. von Humboldt*; het „Blockhaus“ eveneens in een park met mooi uitzicht en een hute van *Schiller*, verder de 830 m. lange, 36 m. hooge en op 34 pijlers rustende spoorbrug en de „Landakrone“, een kegelvormige graniet- en basaltberg ter hoogte van 429 m. waarop een hurebt van roofdradders verrees, die in den aanvang der 15de eeuw verwoest is. Men heeft vandaar een heerlijk uitzicht op den omtrek. Görlitz is van Slavischen oorsprong en wordt het eerst vermeld omtrent 1071 als dorp in de gouw Milsen. In de 12de eeuw kreeg het stadsrechten en muren, trad in 1346 toe tot den Zeestedenbond en was in de jaren 1377—1396 onder *Johann van Görlitz* de hofstad van het hertogdom Görlitz, een deel van de Opper-Lausitz. In 1429 werd de stad met goed gevolg tegen de Hussieten verdedigd en kreeg daarvoor van keizer *Sigismund* een wapen. In den Dertigjarige Oorlog werd zij in 1623 door de Zweedsche en keizerlijke troepen afwisselend, in 1633 door *Wallenstein* bestormd en werd, sedert 1689 in het bezit der Zweden, in 1641 door de keizerlijke troepen belegerd. In 1635 werd Görlitz met de Lausitz door den keizer aan Keur-Saksen afgestaan, terwijl het in 1815 aan Pruisen kwam. Görlitz is de geboorte- en sterfplaats van den theosoof *Jakobus Böhme*.

Görlitz, *Paulus Koerwaad*, een Nederlandsch paedagoog, werd geboren te 's Gravenhage den 9^{den} Januari 1785, was de eenige overgeblevene van vijf kinderen en werd voor den onderwijzersstand bestemd. Nadat hij eerst een kostschool te Geertruidenberg bezocht had, ontving hij zijn verdere opleiding aan de inrichting van *S. M. van Mook* te Delft. Na afgelegd examen stichtte hij te Rotterdam een school, wier voortreffelijkheid weldra algemeen erkend werd. Met grooten ijver bestudeerde hij steeds de verschillende vakken van het lager onderwijs en gaf over taal, reken- en opvoedkunde werkjes en verhandelingen in het licht, terwijl hij de verschillende methoden van onderwijs met de meeste nauwkeurigheid onderzocht. In 1838 bracht hij een algemeene onderwijzersvereniging tot stand, wijdde jaren lang op belangelooze wijze zijn krachten aan voorbereidingslessen, waaruit later de normaalschool ontstond. Op 72-jarigen onderdom werd hij directeur en leeraar aan de kweekschool voor aankomende onderwijzers te Rotterdam en wijdde daaraan zijn zorg, totdat hij den 16^{den} November 1861 overleed. Hij was lid van de Maatschappij

van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en schreef o. a. „Allereerst Fransch leerboekje“ (1817), „Practisch rekenboek voor scholen“ (1825, 3 stukjes), „De vernieuwde rekenkunst van W. Bartjens enz.“ (1834, 2 stukken), „Geschiedkundig overzicht van het lager onderwijs in Nederland“ (1849), door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met goed bekrond, en „Grondbeginselen van de opvoeding en het onderwijs voor ouders, opvoeders en onderwijzers door A. H. Niemeijer enz.“ (1854).

Gorm, de Oude, koning van Denemarken († 940), is langen tijd ten onrechte als de eerste Deensche koning beschouwd. Zijn naam en die van zijn gemalin, *Tyra Danebad*, zijn verbonden aan de meest bekende oudheden van Denemarken, n.l. de beide groote heuvels bij Jellinge (in de nabijheid van Veile), waarvan een hun grafkamers bevat.

Görner, Karl August, een Duitsch tooneelspeeler en dichter, werd geboren te Berlijn den 29sten Januari 1806, ontving onderwijs van *Ludwig Devrient*, was aan verschillende schouwburgen als acteur, directeur en regisseur werkzaam en overleed den 9^{den} April 1884 te Hamburg. Hij heeft 166 tooneelspelen, kichten enz. geschreven, van welke wij noemen: „Nichte und Tante“, „Schwarzer Peter“, „Englisch“, „Eingliedlicher Familienvater“, „Tantchen Unverzagt“, „Der geadelte Kaufmann“, „Erziehung macht den Menschen“ en verschillende tooversprookjes. Versierd gaf hij een: „Kindertheater“ (6 dln., 1855—1856) in het licht, alsmede een: „Almanach dramatischer Bühnenspiele“ (2 dln., 1856—1872), „Possenspiele“ (1862), „Deklamator für öffentliche und Privatgesellschaften“ (3 dln., 1864—1870) en „Nach Helgoland und auf Helgoland“ (1872).

Gornegletscher is op een na de grootste gletscher der Alpen, gelegen op de N. heiling der Monte Rosagroep, op den achtergrond van het beroemde dal van Zermatt in het Zwitsersche kanton Wallis. De gletscher is 15 km. lang, de gletschertong 8,5 km., de oppervlakte bedraagt 49 v. km., van de tong 20 v. km. Hij vormt een outaggelijk ijsveld, $1\frac{1}{2}$ —2 km. breed, doorsneden van gletscherbeken, die in de ijsmeren en riviers eindigen, en bedekt met geweldige moraines. De tong, slechts $\frac{1}{2}$ —1 km. breed, eindigt op 1840 m. hoogte, 2 $\frac{1}{2}$ km. ten Z. W. van Zermatt. Het smeltwater vormt de Matter- of Gornervisp. Het best kan men den reusachtigen ijsstroom overzien van den Gornegrat uit, waarop zich een hotel bevindt en waarheen sedert 1898 een elektrische tandspoorweg voert, de Gornegratspoorweg, de hoogste bergspoorweg van Europa. Zijn eindpunt ligt 20 minuten van den top van den Gornegrat (3136 m.) verwijderd.

Gorod of Grad (Slavisch) beteekent hurch of stad en komt dikwijls voor in samengestelde plaatsnamen in de volgende vormen: Russisch gorod (Novgorod = Nieuwstad), Servisch grado (Belgrado = Witte stad), Czechisch hrád (Wyschhrad = Hoogere stad), Poolsch grad (Tarnograd); verder grad in de Pommersche steden Naugard (Nieuwstad) en Stargard (Ondstad). Ook het Duitse Grätz en de stedenamen op -grätz zijn daarvan afgeleid, bijv. Königgrätz (Czechisch Králové Hradec).

Gorokpoor. Zie *Gorakhpoor*.

Gorontalo is de naam van het westelijk gedeelte van het noordelijk schiereiland van Celebes, gelegen aan de Golf van Gorontalo of Tomini, van de rivier Taloodai in het O., die de grens vormt tegen het rijkje Bolang Mogondo, tot aan Tandjong Api, waar de grens begint tegen het rijkje Banggai in het W. De natuurlijke gesteldheid stemt met die der naburige landschappen overeen (zie *Celebes*); dit geldt ook van de bevolking, die grootendeels den Islam belijdt en verschillende dialecten spreekt, welke echter niet zeer sterk van elkander afwijken. De landbouw, het hoofdmiddel van bestaan, staat nog op een lagen trap en levert rijst, mais, katoen, tabak, kokosnoten en sagu; de bosschen bevatten goede hontsoorten en vele boschproducten, zooals gommen, copal, rotan, was- en verfhout, waarin druk handel wordt gedreven. De veeteelt levert paarden, de nijverheid geweren kleedjes, balzakken van kapok, grove rotanmatten, gevlochten hoeden en doozen. De mijnbouw op goud, die vroeger werd uitgeoefend te Soemalata in het Boliohoe-toegebergte, bestaat niet meer, maar daar vele rivieren stofgoud medevoeren en vermoed wordt, dat sommige gebergten goud en andere ertsen bevatten, kan Gorontalo misschien nog eenmaal uit mijnbouwkundig oogpunt belangrijk worden. Sedert 1905 wordt er goud ontgonnen te Pagooat en Kwandang Soemalata.

Staatkundig vormt Gorontalo een assistent-residentie van de residentie Menado, met een assistent-resident aan het hoofd, gevestigd in de hoofdplaats Gorontalo. Zij is verdeeld in twee onderafdeelingen: Gorontalo en Limboetoe, bestnurd door controleurs, de eerste uit 7, de tweede uit 5 distrikten bestaande, welke hoofden, evenals de onderdistrikthoofden, door het Gouvernement bezoldigd worden. Tot deze beide onderafdeelingen behooren uiet de staates Moëtton, Parigi, Poso, Saesoe en Todjo, waarover een tijdelijk te Poso gevestigde controleur het toezicht heeft. De bevolking heeft hij de bestuursorganisatie in 1889 haar eigen rechtspraak behouden, behalve in halszaken. De assistent-residentie is 50000 v. km. groot, het bevolkingscijfer bedroeg (1900) 110000; dat der zelfbesturende staates wordt geschat op, 100000, waaronder vele Boegineezen en andere vreemdeelingen.

Oorspronkelijk bestonden er 5 Gorontalo-rijken, n.l. Gorontalo of Holontalo, Limboetoe of Limoeto, Boné, Baelele of Boalemo en Atinggola of Audegile. In 1677 werd het eerstgenoemde door den sultan van Ternate aan de Compagnie afgestaan, in 1681 werden die streken gedwongen het gezag der Compagnie te erkennen, in 1689 werden zij hij het rechtstreeksche Gouvernementsgebied ingelijfd.

Gorontalo is de hoofdplaats der gelijknamige assistent-residentie (zie aldaar), gelegen aan de noordkust der golf van dien naam, aan de samenvloeiing der rivieren Bone en Bolango. Zij telt (1900) 5136 inwoners en wel 153 Europeanen, 741 Chineezen, 197 Arahieren, 14 andere Oosterlingen en 4031 inlanders. In het midden der plaats ligt het fort Nassau met een klein garnizoen, en niet ver vandaar de woning van den assistent-resident en de Gouvernementscholen. De

plaats heeft een slechte reede, maar toch veel handel. Dikwijls heeft zij te lijden van bandjirs en in den westmoeson heerschen er veel koortsen. Behalve de inlandsche kampongs heeft men een door Chinezen en een door Boeginezen bewoond. Een aanzienlijk gedeelte der inlandsche bevolking belijdt den Christelijken godsdienst; de overige inlanders zijn Mohammedanen.

Gorontalo, Golf van. Zie Celebes en Gorontalo.

Gorostiza y Cepeda, don *Emanuel Edward* de, een Spaansch diplomaat en blijspeldichter, geboren den 13^{den} November 1791 te Veracruz, waar zijn vader, een Spaansch generaal, gouverneur was, trad in 1815 het eerst te Madrid als blijspeldichter op, waar later zijn „Indulgencia para todos”, „Don Dieguito”, „Las costumbres de antaño” en „Ta cual para cual” bij herhaling opgevoerd en met klimmenden bijval ontvangen werden. Als aanhanger der constitutie van 1820 moest hij na de Restanratie van 1823 naar Engeland de wijk nemen. Daar vervoege den zich de bewoners van Mexico bij hem, om gehruik te maken van zijn talenten bij hun onderhandelingen met de regeeringen van Europa, van welke zij het erkennen hunner onafhankelijkheid verlangden. Hij bevorderde met zooveel beleid de belangen des lands in Pruisen, Nederland en elders, dat hij tot gevolmachtigde van Mexico te Londen henoemd werd en zich tot tweemaal toe in die betrekking naar Parijs begaf, waar hij een tractaat met de Fransche regeering sloot. Tevens besteedde hij zijn vrije uren aan de vervaardiging van zijn beroemd blijspel: „Contigo pan y cebolla”, waaraan *Scribe* de stof ontleende voor de vandeille: „Une chaumière et son coeur”. Later keerde hij naar Mexico terug, waar hij de betrekking van staatsraad bleekde en het bestuur van den schouwburg op zich nam, voor welken hij onderscheiden blijspelen schreef. Een bloemlezing uit zijn werken is onder den titel „Teatro escogido” in 1825 in 2 deelen te Brussel in het verschenen. Hij overleed den 23sten October 1851 te Tabubaya bij Mexico.

Gorové, Stephan von, een Hongaarsch staatsman, geboren te Boedapest in 1819, schreef reeds in 1842 het boek: „Nemzetiség” (Nationaliteit), nam deel aan de Hongaarsche hervormingsbeweging in zijn geschrift: „Nyugat” (Westen, 2 dln., 1844) en haande zich daardoor een weg naar de Academie. In het comitaat Temes, waar hij verblijf hield op zijn goederen, was hij het hoofd der oppositie. Op den landdag te Preszburg in 1848 behoorde hij tot de gematigde partij. Na het dempen der revolutie nam hij de wijk naar het huitenland en keerde eerst in 1856 in Hongarije terug. Hij behoorde er tot de bekwaamste leden der *Deak*-partij en belaste zich in 1867 in het kabinet *Andrassy* met de portefeuille van Handel, Landbouw en Nijverheid. Weldra echter trad hij af tegelijk met *Horrath*, minister van Justitie, en werd vervolgens president van de club der regeeringspartij. Hij overleed te Pest den 31sten Mei 1881.

Gorredijk is een dorp in de Friesche gemeente Oosterland, aan de stoomtramlijn Drachten-Heerenveen en aan de Gorredijksche Vaart of Nieuwe Vaart. Het dorp telt ongeveer 1700 in-

woners, die zich met landbouw, veeteelt, scheepvaart en voederrij bezighouden. Men vindt er een Hervormde en een Doopsgezinde kerk benevens een synagoge.

Görres, Johannes Joseph von, een Duitsch geleerde, geboren te Koblenz den 25sten Januari 1776, bezocht het gymnasium, doch werd daarna door het nitharsten van den oorlog verhinderd, zich naar de universiteit te begeven. De grootsche denkbeelden der Fransche Revolutie wekten zijn geestdrift; hij sprak als redeenaar in de clubs en volksvergaderingen en schreef „Das rote Blatt”, dat geheel en al den stempel draagt van zijn staatkundige gevoelens. Zijn onpartijdigheid, zijn belangelooheid en de kracht, waarmede hij zijn denkbeelden verkondigde, bezorgden hem de algemeene achting, doch toen de keurvorst van Hessen zich door een artikel der contrant gekwetst gevoelde, werd haar uitgave verboden, waarna zij onder den titel „Rübezahl im blauen Gewande” nog eenigen tijd verscheen. In November 1799 werd *Görres* aan het hoofd van een gezantschap naar Parijs gezonden, om een vereeniging van de Rijnstreken met Frankrijk te bewerken. Daar echter was de omwenteling van den 18^{den} Brumaire ontstaan, zoodat het gezantschap niet eens op een audiëntie bij den Eersten Consul werd toegelaten. Na zijn terugkeer aanvaardde *Görres* de betrekking van leeraar in de natuurkunde en natuurlijke historie aan een middelbare school te Koblenz en schreef: *Aphorismen über die Kunst* (1802), „*Aphorismen über Organonomie*” (1802), „*Exposition der Physiologie*” (1806), „*Aphorismen über Organologie*” (1806) en „*Glaube und Wissen*” (1806). In 1806 begaf hij zich naar Heidelberg, waar zijn geestige voorlezingen grooten bijval vonden. Met *Brentano* en von *Arnim* gaf hij de „*Einsiedlerzeitung*” in het licht en schreef daarna „*Die Deutschen Volkslieder*” (1807). Nadat hij in 1808 te Koblenz was teruggekeerd, gaf hij bewijzen van zijn iverig bestudeeren der Perzische taal in de „*Mythengeschichte der asiatischen Welt*” (2 dln., 1810). Verder hield hij zich bezig met de poëzie der Middeleeuwen, zooals blijkt uit de inleiding tot zijn uitgave van den „*Lohengrin*” (1813). Het keeren van de krijgskansen in Rusland deed zijn mood berleven, en om de algemeene geestdrift op te wekken, bezorgde hij in 1814 de uitgave van den „*Rheinischer Mercur*”, een blad, als nooit te voren in Duitschland verschenen was, door de Fransen „de vijfde mogendheid” genoemd. Toen de uitgave daarvan in Februari 1816 verboden werd, ging hij met zijn gezin weder naar Heidelberg, doch keerde later naar Koblenz terug. Hierop verschenen zijn: „*Altdeutschen Volks- und Meisterlieder*” (1817). Hij had reeds in 1811 door een adres, aan den staatskanselier von *Hardenberg* ter hand gesteld, het ongenoegen gaande gemaakt van de Pruisische regeering en toen hij in 1819 zijn geschrift „*Deutschland und die Revolution*” in het licht deed verschijnen, gaf zij bevel hem in hechtenis te nemen en naar een vesting te brengen. *Görres* ontsnapte echter naar Frankrijk, toefde eenigen tijd te Straatsburg en vertrok toen naar Zwitserland. In dien tijd verscheen van zijn hand: „*Das Heldenbuch von Iran aus dem Schah-Naméh des Firdusi*” (2 dln., 1820), een bewerking

van dat oude gedicht voor Deutsche lezers. In beeldsprake en geheimzinnige taal leverde hij reeds „Europa und die Revolution“ (1821), „In Sachen der Rheinprovinz und in eigener Angelegenheit“ (1822), „Die heilige Allianz und die Völker auf dem Kongress zu Verona“ (1822). Te Frankfurt aan den Main vervaardigde hij: „Emanuel Swedenborg, seine Visionen und sein Verhältnis zur Kirche“, waarin zich een sterke neiging tot mysticisme en ultramontanisme openbaarde. Hij verwachtte voortaan de verwerkelijking van zijn denkbeelden van een herleving der Katholieke kerk en verdedigde dan ook trouw haar belangen. Dit was oorzaak, dat hij in 1826 tot hoogleeraar in de geschiedenis aan de universiteit te München beroepen werd, waar hij weldra het hoofd der heftigste Katholieken werd, voor hun belangen opkwam in de „Historisch-politische Blätter“ en stelde in „Die christliche Mystik“ (5 dln., 2de druk, 1870) een volledig en kunstvol systeem der Katholieke mystiek op. De Keulse beweging gaf hem aanleiding tot de uitgave van het vermaarde werk: „Athanasius“ (4de druk, 1838), waarmede hij zijn tegenstanders zoo groeielijk trof, dat men hem openlijk verwoet, dat hij voorheen de Kerk met grenzenlozen hoon vervolgd had, om vervolgens voor een hersenschimmige Kerk met zweeppieken ijver in het strijdperk te treden. Van zijn latere geschriften noemen wij nog: „Die Triarier H. Leo, P. Marheineke und H. Bruno“ (1838), „Kirche und Staat nach Ahlhaft der kölner Irrung“ (1842), „Der Dom zu Köln und das Münster zu Strassburg“ (1844), en „Die Wallfahrt nach Trier“ (1845). In 1845 werd hij lid der Academie te München. Zijn verhandelingen „Die Japhetiden und ihre gemeinsame Heimath Armenien“ (1845) en „Die drei Grundwurzeln des keltischen Stammes in Gallien“ (1848) zonden tot voorloopers dienen voor een groot werk, dat echter wegens zijn overlijden op den 29sten Januari 1848 niet is voltooid. Görres was een geestig dagbladschrijver, die de scherpe pijlen zijner ironie inzonderheid afschoot op den ambtenarenstand, terwijl hij bij de beoefening van de staatkunde en geschiedenis romantische richting volgde. Zijn gesamenlijke werken zijn in 1854—1860 door *Marie Görres* in het licht gegeven. Zijn „Vorträge über Enzyklopädie und Methodologie des akademischen Unterrichts 1841 bis 1842“ verscheen eerst in 1891.

Görres, Guido, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Koblenz den 28sten Mei 1805, belastte zich na den dood zijns vaders met de redactie der „Historisch-politische Blätter“ en maakte zich bekend als schrijver voor de jeugd en als dichter. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Jungfrau von Orleans“ (2de druk, 1835), „Schön Röselin“ (1838), „Festkalender in Bildern und Liedern“ (3 dln., 1835—1839), „Das Leben der heiligen Cäcilia“ (1843), „Marienlieder“ (2de druk, 1844), „Gedichte“ (1844) en „Der hürner Siegfried und sein Kampf mit dem Drachen“ (1843). Grooten opgang maakten vooral zijn gedichten: „Die Gottesfahrt nach Trier und des Teufels Landsturm“ (1844) en „Die arme Pilgerin zum heiligen Rocke“ (1846), terwijl hij verder „Das deutsche Hansbuch“ in het licht gaf. Hij overleed den 14den Juli 1852 te München.

Görres-genootschap is de naam eener vereniging „tot beoefening der wetenschap in het Katholieke Duitschland“. Zij werd gesticht op den honderdsten geboortedag van *Johannes Joseph Görres* en zetelt te Bonn. Jaarlijks wordt een algemeene vergadering gehouden met afzonderlijke secties voor wijsbegeerte, geschiedenis, rechtsgeleerdheid en sociale wetenschap. De vereniging geeft ook verschillende publicaties uit.

Gorresio, Gaspare, abbé, een Italiaansch beoefenaar van het Sanskriet, werd geboren den 20sten Juni 1808 te Bagnasco in Piemont, studeerde te Turijn en te Weenen in de letteren, legde zich vooral toe op het Sanskriet en maakte de uitkomsten zijner nasporingen openbaar in de „Sahalpino“. In 1832 werd hij leeraar aan de militaire academie te Turijn, maar zette eenige jaren later zijn taalstudie voort te Londen en te Parijs. Daarna werd hij in 1852 hoogleeraar in het Sanskriet te Turijn en bibliothecaris der universiteitsboekery aldaar. Ook was hij vaste secretaris der Académie. In de gedenkschriften van dit lichaam heeft *Gorresio* onderscheiden opstellen geplaatst. Zijn hoofdwerk is: „Rāmāyana, poema indiano di Valmici, testo sanscrito e traduzione italiana“ (1843—1858). Hij overleed den 21sten Mei 1891.

Gorssel is een gemeente in de provincie Gelderland, 8776 H.A. groot met (1906) 5284 inwoners. Zij wordt ingesloten door de gemeenten Voorst, Zutphen, Warnsveld en Laren in Gelderland, Holten, Batmen, Diepenveen en Deventer in Overijssel. De bodem is zand, behalve langs den IJssel, waar men klei, en langs de Berkel, Schipbeek, de Eefdesche en de Dortherbeek, waar men beekbezinking aantreft. Een groot deel van den bodem is met bosch bedekt. Landbouw, veeteelt, zuivelbereiding en honthandel zijn de hoofdmiddelen van bestaan. Ook treft men er korenmolens en klompenmakerijen aan. Tot de gemeente behooren de dorpen Gorssel en Almen, eenige huurten en de kolonie Nederlandsch Mettray.

Het dorp Gorssel met ongeveer 1000 inwoners, ligt aan de spoorlijn en den straatweg Deventer—Zutphen, heeft een Hervormde en een R. Katholieke kerk.

Gorst, sir *John Eldon*, een Engelsch staatsman, geboren in 1835 te Preston, studeerde te Cambridge, was in 1861—1864 Britsch civiel commissaris voor Weikatoland op Nieuw-Zeeland en werd in 1865 rijksadvocaat te Londen. In 1868 in het Lagerhuis gekozen, sloot hij zich aan bij de conservatieve partij, werd in 1868 niet herkozen en nam zijn zetel eerst in 1875 wederom in. Van 1870—1877 was hij secretaris van het conservatieve verkiezingscomité, sedert 1880 behoorde hij als aanhang van lord *Randolph Churchill* tot diens *fourth party*. In het eerste ministerie-Salisbury (Juni 1885—Januari 1886) was hij *solicitor-general*; in het tweede (Augustus 1886—November 1891) onderstaatssecretaris voor Indië en daarna tot Augustus 1892 secretaris van financiën bij de Schatkist. In Maart 1890 werd hij tot Britsch afgevaardigde naar de conferentie tot bescherming van arbeiders en tot vice-voorzitter henoemd. In Juli 1895 kwam hij als vice-president van den Geheimen Raad in het derde kabinet-Salisbury en bracht als zoodanig in 1900 de re-

organisatie van het Engelsche onderwijswezen tot stand. Hij schreef behalve talrijke artikelen in „The World”, „The Maori-king, onr quarrel with New Zealand” (1864) en „Election manual” (1883).

Gort noemt men grof gemalen, van hun buls ontane granen, vooral gerst, haver en boekweit. Eigenlijk is de gepelde rijst ook een soort van gort. Bij uitnemendheid geeft men echter dien naam aan geelde gerst; van deze kent men verschillende soorten, naarmate men met de buls ook een kleiner of grooter gedeelte van de keru verwijderd heeft. De fijnste soort is de geparelde. Deze is echter veel minder voedzaam dan de gewone, omdat de meest voedende bestanddeelen, de eiwitstoffen, onmiddellijk onder den vruchtwand gelegen zijn. Gebroken gort, die men vooral van boekweit en haver bereidt, draagt den naam van *grutten*. Gort is een nationaal voedsel in de Skandinavische landen.

Gorter, Johannes de, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren te Enkhuizen den 19^{den} Februari 1689, legde zich reeds vroeg onder leiding van *Tjalling van der Hout* te Haarlem op de geneeskunde toe, zoodat hij zich op 19-jarigen leeftijd als heelmeeester in zijn geboorteplaats kon vestigen, maar vertrok in 1709 naar Leiden, om de lessen van den beroemden *Boerhaave* te hooren, en keerde vandaar met het doctordiploma in 1712 naar Enkhuizen terug. Hij legde zich tevens toe op de wis-, natuur- en werktuigkunde en werd in 1725, op aanbeveling van *Boerhaave*, benoemd tot gewoon hoogleeraar in de geneeskunde, alsmede in de plant- en scheikunde te Harderwijk. Hij aanvaardde die betrekking in 1726 en werd er eenhalve bevorderd tot doctor in de wijsbegeerte. Hij was er gedurende 29 jaren werkzaam en zag er in 1743 zijn zoon tot buitengewoon hoogleeraar in de plantkunde en later tot gewoon hoogleeraar in de genees- en plantkunde benoemd. Hij hield briefwisseling met de geleerde mannen van zijn tijd en een herhaald en voordeelig aanbod van *Elizabeth*, keizerin van Rusland, bewoog hem op 65-jarigen leeftijd naar Petersburg te verhuizen en de betrekking te aanvaarden van lijfarts der Czarina. Hier werd hij met gunstbewijzen overladen, doch na verloop van 4 jaren versterkte zijn wankelende gezondheid zijn verlangen naar het vaderland. Hij vroeg en verkreeg eervol ontslag, verliet Rusland in 1758 en vestigde zich eerst te Amsterdam, daarna te Enkhuizen en eindelijk te Wijk bij Dornstede, waar hij den 11^{den} September 1762 overleed. Hij was lid van de Keizerlijke Leopoldinisch-Carolinische Academie van Natuuronderzoekers, van de Petersburgsche Academie van Wetenschappen en van de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem. Van zijn geschriften noemen wij „De secretion humorum e sanguine” (1727), „Geznerverde heelmkunst enz.” (1731), „Compendium medicinae etc.” (4 dln., 1731—1734), „Medicina Hippocratica etc.” (7 dln., 4de druk 1754), „Chirurgia repurgata etc.” (1742), „Geznerverde geneeskunst enz.” (3de druk, 1761), „Praxis medicae systema” (2 dln., 2de druk 1767), „Formulae medicinales cum indicie virum” (1756) en „Kort begrip der vroedkunde enz.” (1786).

Gorter, David de, een Nederlandsch plantkundige en zoon van den voorgaande, geboren

te Enkhuizen den 30sten April 1717, studeerde te Harderwijk, werd daar tot doctor in de geneeskunde en in de wijsbegeerte bevorderd. In 1741 werd hij er lector in de geneeskunde, in 1743 buitengewoon hoogleeraar in de plantkunde en in 1746 gewoon hoogleeraar in de genees- en plantkunde. Hij vergezelde zijn vader naar Petersburg en bleef er na diens vertrek nog bijna 3 jaar werkzaam. Na zijn terugkeer in 1761 ging hij nogmaals naar Rusland en bleef er tot in 1764, waarna hij zich eerst vestigde te Wijk bij Dornstede en vervolgens te Zutphen, waar hij den 3^{den} April 1784 overleed. Later schonk zijn weduwe de door haar echtgenoot verzamelde, gedroogde en beschreven planten, ten getale van 2000, aan de Geldersche hogeschool en ontving hiervoor tot tegengescenken een stuk zilver ter waarde van 100 ducaten. Hij schreef „Materia medica, exhibens virium medicamentorum simplicium catalogum, in tres libros divisa” (1740), „Flora Gelro-Zutphanica” (2de druk, 1757), „Flora Ingrica” (1761), „Flora Belgica” (1767, met 2 supplementen in 1768 en 1771), en „Flora VII Provinciarum Belgii Foederati indigena” (2de druk, 1814).

Gorter, Simon, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Warns in 1838, werd in 1856 student aan het seminarium der Doopsgezinden te Amsterdam. In den studenten-almanak schreef hij „Post coenam” en „Steigerliefde en stoombootronw”. In 1861 werd hij predikant bij de Doopsgezinde gemeente te Aalsmeer en 2 jaar later bij die te Wormerveer. Hier echter vergerde de toring, die reeds lang zijn gestel ondermijnd had, zoodat hij zich in 1864 met zijn gezin naar Arcachon begaf, vanwaar hij in 1866 terugkeerde. Reeds in de nummers van April en Mei 1867 had hij in de „Gids” een stuk geplaatst, getiteld: „Een groot man in een fel bewogen tijd”, en toen in het Juninummer een ander opstel van zijn hand verscheen, getiteld: „Arcachon”, stond ieder verbaasd over den kenrigen inhoud en bovenal over den lossen, geestigen stijl van dit geschrift. Later deed hij een reeks van opstellen, vooral van kritischen aard, in gemeld tijdschrift verschijnen en toonde zich een meester op dat gebied. Voor zijn vreeselijke kwaal had hij in den vreemde verzachting, maar geen geneezing gevonden. Zij noodzaakte hem in 1869 zijn betrekking neder te leggen, waarna hij te Amsterdam de hoofdredactie aanvaardde van het pas gestichte dagblad „Het Nieuws van den Dag”. Met den meesten ijver was hij werkzaam en leverde een reeks van voortreffelijke hoofdartikelen, die na zijn dood onder den titel van „Een jaar levens voor de dagbladers” (1872) afzonderlijk zijn uitgegeven. Hij overleed den 5^{den} Juni 1871. Door de zorg van den hoogleeraar *de Hoop Scheffer* zijn onder den titel „Letterkundige Studiën” de Gidsartikelen, en onder dien van „Ik geloof, daarom spreek ik” eenige leerraden van *Gorter* in het licht gegeven.

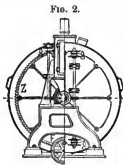
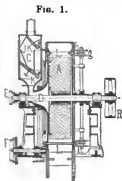
Gorter, Herman, een Nederlandsch dichter, werd den 26sten November 1864 te Wormerveer geboren, stondeerde in de klassieke letteren te Leiden en promoveerde aldaar den 2^{den} October 1889 op een proefschrift, getiteld: „De interpretatione Aeschyli metaphorarum”. Hij was daarna

eenigen tijd als leeraar aan de hogere burgerschool te Amersfoort werkzaam en publiceerde in 1889 in de „Nieuwe Gids” de eerste zangen van zijn groot gedicht „Mei”, waarvoor hij den vorm ontleende aan het gedicht „Hyperion” van den Engelschen dichter *Keats*. Ook vele zijner latere gedichten zijn in „De Nieuwe Gids” verschenen. Ten einde zich geheel aan de letterkunde te kunnen wijden, legde hij zijn betrekking neder en vestigde zich te Bussum, waar evenwel zijn leven en streven door zijn toetreding tot de sociaal-democratie een geheel andere richting nam en hem o. a. in de voorrede van zijn „School der poëzie” zijn vroeger letterkundig werk en dat zijner beugenoeten deed verloochenen, als wortelend in de burgerlijke kunst der Engelschen. In dien tijd legde hij zich tevens toe op de studie der Spinozaansche wijsbegeerte en gaf in 1895 een vertaling der „Ethica”. In 1899 werd hij lid der redactie van het sociaal-democratisch maandschrift „De Nieuwe Tijd”, waarin vele gedichten en andere bijdragen van zijn hand verschenen, o. a. een uitvoerig opstel, getiteld „Kritiek op de literaire beweging van 1880 in Holland”, waarin hij zijn vroegere en latere verhouding ten opzichte van het streven der „Tachtigers” uiteenzette. Meer dan als dichter en letterkundige heeft hij in later tijd van zich doen spreken als sociaal-de-

Academie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam. Van zijn talrijke werken noemen wij het landschap in het Gemeente-Museum te Amsterdam.

Gortmolen is een pelmchine, waarmee men nit gerst, haver, boekweit en tarwe gort maakt door de korrels van borengenoemde granen van hun schillen te ontdoen. De gortmolens bevatten altijd steenen, die uit verschillende soorten van zandsteen zijn gemaakt, afhangende van de te verkrijgen soort gort. Fig. 1 en 2 geven een zij- en vooraanzicht van den gortmolen van *Moritz Martis* te Bittersfeld. De as loopt in deze machine horizontaal. Het te verwerken graan komt eerst in de trommel C. De toevoer wordt geregeld door het aanvoerblik J; K K zijn de walsdraaischijven voor den aanvoer, L L de draaischijven, die het graan nit den molen brengen. A. is de looper, die op de as D bevestigd is. Op deze as zit een schijf R, waarover een riem loopt, die naar de hoofdas gaat. De gietijzeren omhulling wordt in tegengestelde richting door het groote tandrad Z, gedraaid. Deze wordt bewogen van nit de as D. met behulp van de trappenschijven E. en F. A. maakt 240—260 omwentelingen per

FIG. 3.

Gortmolen.

mocratisch propagandist. In afzonderlijke nitgave zijn van hem verschenen: „Mei, een gedicht” (1889, 4de druk, 1905), „Verzen” (1890), „De school der poëzie” (1897), „Benedictus de Spinoza, Ethica, vertaald” (1895), „Verzen” (1903), „Het wezen van den menschelijken hoofdarbeid (vertaald, 1903), „Debat tusschen F. Domela Nieuwenhuis en H. Gorter” (1904), „Karl Marx en Frederik Engels: Het communistisch manifest, vertaald” (1904), „De school der poëzie, II, socialistische verzen” (1905), „Sociaal-democratie en anarchisme” (1905), „De grondslagen der sociaal-democratie” (1906), „Een klein heldendicht” (1906), „Marxisme en revisionisme” (met A. Pannakock, 1906).

Gorter, Arnold Marc, een Hollandsch landschapsschilder, werd geboren te Amsterdam den 2ten December 1866 en is werkzaam aldaar. Hij is een leerling der Normalschool en der Rijks-

minnnt, Z. slechts 4—5. In den laatsten tijd komt in den handel een dubbelwerkende machine voor, waarvan fig. 3 een aanzicht geeft.

Gortjakow is de naam van een aanzienlijk Russisch geslacht, dat van den heiligen *Michael van Tejernigow* (vermoord in 1246) en verder van *Rurik* en *Wladimir den Grooten* afstamt.

Prins *Peter Gortjakow*, woiwode van Smolensk, verdedigde met den bojaar *Sjein* deze stad gedurende 2 jaar (1609—1611) tegen *Sigismund III* koning van Polen, totdat deze haar eindelijk stormenderhand veroverde. Prins *Alexander Gortjakow*, geboren in 1764, diende onder het bevel van zijn oom *Soesworow*, streed in Turkije en Polen, legde bij het bestormen van Praga groote dapperheid aan den dag en werd in 1798 luitenant-generaal. In 1799 nam hij onder *Korsakow* deel aan den slag bij Zürich, werd daarna gouverneur

van Wiborg, voerde in 1807 onder *Benningwen* het bevel over een afdeling troepen, waarmede hij maarschalk *Lannes* bij Heilsberg aan het wijkten bracht en in den slag bij Friedland den rechtervleugel vormde. In 1812 werd hij directeur van het departement van Oorlog, generaal der infanterie en lid van den Rijksraad en overleed in 1825. — Vorst *Andrej Iwanowitsj Gortsjakow* streefde in 1799 als generaal-majoor onder *Soesorow* in Italië, voerde in 1812 bevel over een divisie grenadiers en werd bij Borodino gewond. Hij nam deel aan de veldtochten van 1813 en 1814, onderscheidde zich in de slagen bij Leipzig en Parijs, werd in 1819 generaal der infanterie nam in 1828 zijn ontslag en overleed te Moskou den 27sten Februari 1855. — *Peter Dmitrijewitsj Gortsjakow*, een zoon van *Dmitri*, werd geboren in 1790, streefde in Duitschland en Frankrijk, alsmede in den Kankasus en werd in 1826 kwartiermeester-generaal bij het leger van *Wittgenstein*. Bij het overschrijden van den Balkan (1829) voerde hij het bevel over een divisie infanterie, versloeg een Turksch korps bij Aidos en stelde de préliminaires vast voor het Verdrag van Adrianopol. Daarna werd hij luitenant-generaal, in 1843 gouverneur-generaal van West-Siberië en nam in 1851 zijn ontslag, doch trad bij het nitbarsten van den Krimoorlog weder in dienst en streefde aan de Alma en bij Inkermann. In 1855 legde hij zijn commando neder, werd lid van den Rijksraad en overleed den 18^{den} Maart 1868. — Zijn broeder *Michail Dmitrijewitsj Gortsjakow*, geboren in 1795, trad in 1807 in dienst, streefde in 1810 tegen de Perzen, in 1812 tot 1815 tegen *Napoleon* en werd in 1824 generaal-majoor. Verder nam hij deel aan den oorlog tegen de Turken en bestuurfde in 1828 als chef van den staf den overtocht over de Donan en in 1829 de belegering van Silistria en Sjoemla. Gedurende den Poolischen veldtocht (1831) werd hij bij Grocbow gewond en tot luitenant-generaal bevorderd. Als bevelhebber der artillerie onderscheidde hij zich bij Ostrolenka en vooral bij de bestorming van Warschau en werd daarna chef van den generalen staf van het geheele leger. Hij bekleedde die betrekking gedurende 20 jaar, terwijl hij in 1843 tot generaal der artillerie en in 1846 tot militair gouverneur van Polen benoemd werd. Hij nam deel aan den strijd in Hongarije (1846) en woonde als vertegenwoordiger van het Russisch leger in 1852 de begrafenis van *Wellington* bij. Met een leger van 60000 man overschreed hij in 1853 de Proet, bezette Moldavië en Walachije en trok in Maart 1854 over de Donan, doch moest het beleg van Silistria opbreken en naar de grenzen van Rusland terugkeeren. In 1855 bad hij het opperbevel in den Krim, weerde den 18^{den} Juni den aanval der verbonden mogendheden af, leed echter de nederlaag aan de Tjernaja, moest den 8sten September na een moorddadig gevecht het zuidelijk gedeelte van Sebastopol ontruimen, maar hield stand in het noordelijk gedeelte, waardoor hij Rusland in het bezit van den Krim handhaafde. In 1856 werd hij stadhouder van Polen, waar hij met zachtmoeidigheid poogde te regeren. Hierdoor echter werden de botsingen der bevolking met de troepen in 1861 niet verhoed. Deze gebeurtenissen hadden een nadeeligen invloed op

de wankelende gezondheid van *Gortsjakow*, en hij overleed den 31sten Mei 1861.

Gortsjakow, Alexander Michailowitsj, een Russisch staatman, werd geboren den 16^{den} Juli 1798, ontving zijn opleiding aan het lyceum te Zarskoje-Selo, wijdde zich aan de diplomatie, en werd in 1824 gezantschapssecretaris te Londen, in 1829 gevolmachtigde te Florence, in 1832 raad van legatie te Weenen, in 1841 gezant te Stuttgart, waar hij het huwelijk van grootvorstin *Olga* met den kroonprins van Württemberg tot stand bracht, in 1850 daarenboven gevolmachtigde bij den Duitschen Bondsraad en in 1854 buitengewoon gezant te Weenen. In 1856 benoemde *Alexander II* hem tot minister van Buitenlandsche Zaken, waarna hij in 1857 den tsaar vergezelde bij zijn samenkomst met *Napoleon III* te Stuttgart. Gedurende den Italiaanschen oorlog bevorderde hij de belangen van Frankrijk en verhinderde elke nauwere aansluiting van Oostenrijk aan Rusland. De opstand in Polen in 1863 bezorgde hem de gelegenheid, in zijn wisseling van nota's met de Westersche mogendheden een geestkracht te ontwikkelen, die hem in zijn vaderland groote populariteit bezorgde. In 1892 ontving hij den titel van vice-kanselier, terwijl hij vervolgens benoemd werd tot kanselier des keizerrijks en lid van den geheimen raad. Bij het nitbarsten van den Fransch-Duitschen Oorlog vorderde hij den 31sten October 1870 van de mogendheden de vernietiging der bepaling van den vrede van Parijs (1856), waarbij aan Rusland verboden werd, een oorlogsvloot te hebben in de Zwarte Zee, en de Londensche Conferentie in Januari 1871 voldeed aan dien eisch. De verzoening met Oostenrijk werd op de samenkomst der drie keizers te Berlijn (September 1872), die *Gortsjakow* bijwoonde, goedgevonden. In 1875 wilde hij zich opwerpen tot vrede-stichter tusschen Duitschland en Frankrijk en trachtte den invloed van Rusland in Turkije te doen zegnepralen. Toen dit langs vreedzamen weg niet gelukte, deed hij den jongsten Russisch-Turkschen Oorlog ontbranden. In het voorjaar van 1878 werd hij ziek, zoodat hij slechts enkele zittingen van het Congres te Berlijn kon bijwonen. Zijn ambtgenooten *Sjoewalof* en *Oubril* toonden inschikkelijkheid, maar om zijn populariteit niet te verliezen, verklaarde *Gortsjakow* den 24sten Juni, dat zulks tegen zijn zin was geschied. Hij was dan ook de aanleidende oorzaak tot de heftige nitvallen der Russische dagbladers tegen Duitschland in den zomer van 1879, zoodat *Bismarck* en *Andrassy* tot elkander naderden. Om dit te verhoeden, bezocht hij in November van laatstgenoemd jaar het Hof te Berlijn. In het voorjaar van 1880 werd hij wederom ernstig ongesteld, maar was weldra weder in staat, zich met de leiding der zaken te belasten. Den 9^{den} April 1882 echter ontving hij op zijn verzoek een eervol ontslag, werd door *ron Giers* vervangen en overleed te Baden-Baden den 11^{den} Maart 1883. In 1838 was hij gehuwd met prinses *Maria Oerossow*, de weduwe van graaf *Johan Moczin-Poesjkin*. Zij overleed in 1853. Zijn oudste zoon *Michail*, geboren in 1839, werd gezantschapssecretaris te Londen, later gezant in Zwitserland, toen te Dresden, in 1879 te Madrid en overleed in 1897, terwijl de jongere, *Constantin*

tijns genaamd (geboren in 1841), een betrekking bekleedde bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken te Petersburg en in 1868 hnwde met een dochter van den Moldavischen prins *Michael Slerda*.

Gortyna. Zie *Gortyna*.

Gortyna, in de Ondheid een der belangrijkste plaatsen van Kreta, met prachtige tempels van *Apollo Pythios*, *Artemis* en *Zeus*, streed lang met Knosos om de hegemonie over het eiland en was onder de Romeinsche overheersching de hoofdstad daarvan. De ruïnen liggen bij het dorp Hagai Deki. In 1884 hebben *Halbherr* en *Fabrieius* daar een opschrift gevonden nit de tweede helft der 7de eeuw v. Chr., dat in het oud-Dorisch dialect en bijna zuiver Phoenicisch alfabeth geschreven, zeer belangrijke wettelijke bepalingen bevat.

Görz, Johann Eustach, graaf von Schlitz, genaamd von, een Pruisisch staatsman, werd geboren den 5^{den} April 1737 te Schlitz in het groothertogdom Hessen, bezocht het Carolinum te Brunswick en studeerde te Leiden en te Straatsburg. Nadat hij te Weimar en vervolgens te Gotha een rijksbetrekking bekleed had, aanvaardde hij in 1781, op uitnodiging van hertogin *Amalia van Saksen-Weimar*, die van opvoeder van haar zonen, den lateren groothertog *Karel August* en prins *Constantijn*. Gedurende 14 jaar wijdde hij hieraan zijn krachten en vergezelde zijn kweekelingen naar Jena, Karlsruhe en Parijs. Eerst 3 maanden voordat *Karel August* de regering aanvaardde, werd hij op oerrolle wijze van zijn post ontheven. Later werd hij gedurende korten tijd opperhofmeester der jonge hertogin, doch leidde vervolgens een amteloois leven, totdat *Frederik II*, koning van Pruisen, bem in 1778 tot geheim gevolmachtigde te München en Zweibrücken benoemde. Hier moest hij den afstand van een gedeelte van Beieren aan Oostenrijk verhinderen. Dit gelukte hem, doch daardoor ontstond tevens de Beiersche Successie-oorlog. Daarna benoemde *Frederik II* hem tot minister van Staat en tot grand-maitre de la garde-robe, doch bij zijn komst te Berlijn, werd hij aanstonds als ambassadeur naar Rusland gezonden. Hier vertoefde hij 6 jaar en verkreeg in 1785 met moeite zijn ontslag. Toen vervolgens na den dood van *Frederik II* de woelingen der partijen in Nederland toenamen, werd hij door *Wilhelm II* daarheen afgevaardigd, om een verzoening tot stand te brengen, waarin hij echter niets slaagde. In 1788 ging hij als gezant van den Rijksdag naar Regensburg en bekleedde dat ambt tot in 1806. Hij woonde verder het Congres te Rastadt bij, nam na den Vrede van Tilsit zijn ontslag en overleed te Regensburg 7^{den} Augustus 1821. Van zijn geschriften noemen wij: „Mémoires, on précis historique sur la neutralité armée" (1801), „Mémoires et actes authentiques relatifs aux négociations, qui ont précédé le partage de la Pologne" (1810), „Mémoire historique de la négociation en 1778" (1812) en „Historische und politische Denkwürdigkeiten (2 dln., 1827-1828), na zijn dood in het licht gegeven.

Gortius. Zie *Geldorp*.

Görz von Schlitz, graaf *Karl*, geboren den 15^{den} Februari 1822, was groothertogelijk Hes-

sisch generaal-majoor à la suite en president van de Eerste Kamer in Hessen. Verder werd hij Hessisch gezant aan de Hoven van Pruisen, Saksen, Hannover en Keur-Hessen en schreef: „Reise um die Welt in den Jahren 1844—1847 (3 dln., 1852—1854). Hij overleed te Schlitz den 7^{den} December 1885.

Görz-Wrisberg, Hermann, graaf von, geboren te Hannover den 5^{den} April 1819, studeerde te Göttingen en Jena in de rechten, trad in 1847 in Brunswijkschen staatsdienst, werd minister van Financiën en in 1883 voorzitter van het ministerie, en gevolmachtigd lid van den Bondsraad. Hij aanvaardde na het overlijden van hertog *Wilhelm van Brunswick* (18 October 1884) het voorzitterschap in den Regentschapsraad en bestmorde de zaken volgens de regentschapswet van 16 Februari 1879, en wel in een anti-Welfschen geest. In een schrijven van den 18^{den} October 1884 verzocht hij den keizer in naam van den Regentschapsraad, de verhouding van het hertogdom tot het Rijk, bepaaldelijk het stemrecht in den Bondsraad, alsmede de militaire soevereiniteitsrechten gedurende den tijd van de voorloopige, door den Regentschapsraad gevoerde regeering te willen regelen op een wijze, die in overeenstemming was met de Rijksgrondwet. Hij verwees den hertog van *Cumberland* met zijn aanspraken op den troon naar den keizer en naar het Rijk. Bij het openen van de buitengewone zitting van den Landdag verklaarde hij den 23sten October, dat de kwestie der troonopvolging volgens de bepalingen van het staatsrecht des lands en van dat des rijks moest worden opgelost. Den 30sten October begaf hij zich naar Berlijn, waar hij van den keizer en van den rijkskanselier de verzekering ontving, dat Brunswick als hertogdom en als zelfstandig lid van het Deutsche Rijk zou blijven bestaan. Gedurende de zitting van den Landdag van 30 Juni 1885 deed hij mededeelingen over de dubbelzinnige handing van den hertog van *Cumberland* en las den 1sten Juli zijn briefwisseling voor met den hertog van *Cambridge*, dien hij nitgenoodigd had om zijn aanspraken bij de Rijksregeering te doen gelden. Na den afloop van het jaar, door de wet voor den duur van het bewind van den Regentschapsraad vastgesteld, deed hij op den 20sten October aan den Landdag het voorstel, prins *Albrecht van Pruisen* tot regent van Brunswick te benoemen. Nadat hiertoe met algemeene stemmen besloten was, reisde hij met een deputatie naar Kamenz, om dit besluit van den Landdag aan den prins mede te deelen. Toen prins *Albrecht* de regeering aanvaardde, nam het gezag van den Regentschapsraad een einde. **Görz-Wrisberg** bleef echter voorzitter van het ministerie en leidde in 1886 de onderhandelingen, welke tot een militaire Conventie met Pruisen voerden. In 1889 vroeg hij ontslag nit den staatsdienst en overleed spoedig daarna, den 22sten Februari 1889.

Gorup Besanez, Eugen, vrijbeer von, een Duitsch scheikundige, werd geboren den 15^{den} Januari 1817 te Graz, studeerde aldaar, te Weenen en te Padua in de medicijnen, begaf zich in 1839 naar Duitschland, promoveerde te München in 1842, studeerde aldaar en te Göttingen in de scheikunde, vestigde zich in 1846 als priva doceent

te Erlangen, werd er in 1849 buitengewoon en in 1855 gewoon hoogleraar en directeur van het chemisch laboratorium der universiteit en vervulde deze betrekking tot aan zijn dood, den 24sten November 1878. Hij deed belangrijke onderzoekingen op het gebied der organische en physiologische chemie en wordt beschouwd als de voornaamste bevorderaar der zoochemische analyse. Zijn voornaamste werken zijn „Anleitung zur qualitativen und quantitativen zoochemischen Analyse" (3de druk, 1871) en „Lehrbuch der Chemie" (1ste dl., 7de druk, 1885; 2de dl., 6de druk, 1881; 3de dl., 4de druk, 1878).

Görz, de hoofdstad van het Oostenrijksche kroonland *Görz en Gradiska*, ligt in een vruchtbaar dal aan den Isonzo, aan de spoorlijnen Triest—Nabresina—Cormons en Görz—Haidenschaft en telt (1900) 25 432 inwoners. Op een heuvel boven de stad verheft zich het thans vervallen voormalige slot des graven van Görz met wallen en bastions uit de 16de eeuw. De voornaamste gebouwen zijn: de dom uit de 17de eeuw met een prachtig sanctuarium, de voormalige Jezuitenklooster, het raadhuis, het bisschoppshof, de schouwburg en eenige particuliere paleizen. De stad is de zetel van een vorst-bischop, heeft een gymnasium, een hogere burgerschool, een katholiek seminarium, een normaalschool, een vakschool, een proefstation, een bibliotheek, een museum, een doofstommeninrichting enz. De inwoners houden zich bezig met ooft- en wijnbouw en drijven een levendigen handel in vruchten, wijn en groenten. De industrie betreft een katoen- en zijdeverrij, drukkerij, een bierbrouwerij, papier-, leder-, zeep-, kaars- en lacifersfabrieken en een voor wijnsteen en gedroogde vruchten. Wegens zijn zacht klimaat (gemiddelde jaartemperatuur 13°) en zijn mooie ligging wordt Görz druk bezocht als winterbadplaats. Ten N.O. der stad ligt het Franciscanerklooster Castagnavizza met de graven van koning Karel X van Frankrijk († 1836), zijn zoon, den hertog van Angoulême († 1844) en diens gemalin († 1851), benevens die van graaf Hendrik van Chambord († 1883) en diens gemalin Maria Theresia († 1886).

Görzen. Zie *Kuelders*.

Görz en Gradiska, een vorstelijk graafschap en kroonland der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie, is met het markgraafschap Istrië en de stad Triest tot één provincie, het *Oostenrijksch-Illyrisch Kustland*, vereenigd. Het graafschap is grootendeels bergachtig, wordt door een aantal kustrivieren besproeid, van welke de Isonzo de voornaamste is, en telt op 2918 v. km. 232 897 inwoners (1900), die bijna allen den R. Katholiekten godsdienst belijden. Bijna $\frac{3}{4}$ der bevolking behoort er tot den Slavischen stam, de overigen zijn grootendeels Italianen. Men vindt er 141 gemeenten met 481 plaatsen. De hoofdbron van bestaan is er de landbouw en in het zuiden vooral de wijnbouw en de zijdecultuur. Ofschoon het graafschap een gedeelte uitmaakt van een provincie, heeft het een afzonderlijken Landdag, bestaande uit den vorst aartsbischop van Görz, 6 afgevaardigden van grondbezitters, 7 van de steden en markten en 8 van de landgemeenten. De vergadering wordt gewoonlijk eenmaal 's jaars te Görz gehouden. In ouden tijd behoorde dit land tot

Illyricum, doch in de 11de eeuw werd het tot een graafschap verheven en erfelijk toegekend aan den graaf van Tirol. In 1500 echter verviel het graafschap aan het Huis Oostenrijk. In 1809 werd het aan Frankrijk afgestaan, maar door de slotacte van het Weener Congres keerde het tot Oostenrijk terug.

Gosau, een dorp in Opper-Oostenrijk, telt 1328 inwoners, die zich met veeteelt, houthakken en graven van slijpsteen bezig houden. Het door de N.W. uitloopers der Dachsteingroep (2050 m.) naar het Z. schilderachtig afgeeloten Gosaudal wordt door de gelijknamige beek doorstroomd, die twee meertjes vormt. Het dal wordt om zijn mooie landschapsgezichten veel bezocht.

Gosche, *Richard Adolf*, een Duitsch taalhistoricus en orientalist, werd geboren den 4^{den} Juni 1824 te Neudorf bij Crossen aan de Oder, studeerde te Leipzig en Berlijn, vestigde zich te Berlijn in 1853 als privaattoecent en werd er in 1861 buitengewoon en in 1863 gewoon hoogleraar in de Oostersche talen te Halle. Hij schreef „Die Alhambra und der Untergang der Araber in Spanien" (1854), „Al-Ghazzali's Leben und Werke" (1858) en „Die Kitāb el-awāl der Araber" (1867). Ook gaf hij een „Jahrbuch für Literaturgeschichte" (1865), vervangen door „Archiv für Literaturgeschichte" (1870—1872), in het licht en hielp een geïllustreerde uitgave bezorgen der werken van *Shakespeare* (1875), alsmede een uitgave van die van *Leasing* (1875 en 1882). Eindelijk vermelden wij van hem: „Richard Wagner's Frauen-gestalten" (1884). Hij overleed den 29sten October 1892 te Halle.

Göschel, *Karl Friedrich*, een Duitsch wijsgeer en letterkennende, werd geboren den 7^{den} October 1783 te Langensalza in Thüringen, studeerde te Leipzig in de rechten, werd in 1807 advocaat in zijn geboortestad en daar in 1811 gekozen tot lid van den gemeenteraad. In 1818 werd hij „Oberlandesgerichtsrat" te Nannburg en in 1834 ontving hij een betrekking aan het ministerie van Justitie te Berlijn, waar hij langzamerhand opklom tot lid van den Staatsraad en opperpresident van het consistorie in de provincie Saksen (1845). Als een ijverig aanhanger der oud-Luthersche leer werd hij in 1848 ontslagen, woonde eenigen tijd te Halle en vestigde zich in 1849 te Berlijn. In 1861 begaf hij zich naar Nannburg, waar hij den 22sten September 1892 overleed. Als schrijver trad hij op met een „Chronik der Stadt Langensalza" (2 dln., 1818, vervolg 1842). Verder schreef hij „Ueber Goethes Faust" (1824), „Cicilius und Octavius, oder Gespräche über die vornehmsten Einwendungen gegen die christliche Wahrheit" (1828), „Aphorismen über Nichtwissen und absolutes Wissen im Verhältnis zur christlichen Glaubensbekenntnis" (1829), waarin hij zich een aanhanger betoonde der wijsbegeerte van *Hegel*, „Der Monismus des Gedankens" (1832), „Hegel und seine Zeit mit Rücksicht auf Goethe" (1832), „Von den Beweisen für die Unsterblichkeit der menschlichen Seele im Lichte der spekulativen Philosophie" (1835), „Die siebenfältige Osterfrage" (1836), „Zerstreute Blätter aus den Hand- und Hilfsakten eines Juristen" (3 dln., 1832—1842), „Der Eid nach seinem Princip, Begriff und Gebrauch" (1837),

„Das Particularrecht im Verhältnisz zum gemeinen Rechte und der juristische Pantheismus" (1837), „Beiträge zur speculativen Philosophie von Gott, dem Menschen und dem Gottmenschen" (1838), „Unterhaltung zur Schilderung Goethischer Dicht- und Denkweise" (3 dln., 1834—1838), „Aus Dante Alighieri's göttlicher Komödie" (1834), „Dante Alighieri's Unterweisung über Welterschöpfung und Weltordnung" (1842) en „Die Konkordienformel nach ihrer Geschichte, Lehre und kirchlichen Bedeutung" (1858).

Göschchen, Georg Joachim, een Duitsch boekhandelaar, werd geboren te Bremen den 22^{den} April 1752, kwam als leerling in den boekhandel van *Cramer* aldaar, vervolgens bij *Crusius* te Leipzig en bestuurd daarna, gedeeltelijk voor eigen rekening, een boekhandelaarszaak te Dessau. In 1785 stichtte hij een eigen zaak te Leipzig en knoopte betrekkingen aan met de beste Deutsche schryvers, waardoor hij een belangrijken invloed verkreeg op de gonden enw der Duitsche letterkunde. Bij hem verschenen de geschriften van *Goethe* (8 dln., tot 1790), *Klopstock*, *Schiller*, *Wieland*, *Jünger*, *Iffland*, *Stolberg*, *Böttlinger*, *Alxinger*, *Seume*, *Wollman*, *Apel*, *Friedrich Lann*, *P. Kind*, *Müllner*, *Howald* enz., en deze uitgaven kwamen uit zijn voortreffelijke drukkerij in sierlijken vorm te voorschijn. Zijn practisch gaven der werken van *Wieland* (1794—1802, 36 dln., en 6 deelen supplement 1798), van den „*Homerus*" van *Heyne* en van het „*Neue Testament*" van *Griechbach* behooren tot de heste voortbrengselen der Duitsche pers. Tot de wetenschappelijke werken, door hem uitgegeven, tellen wij die van *Hufeland*, *Charpentier*, *Gottfried Schütz*, *F. S. Wolf*, *Griesbach*, *Sturz*, *Rosenmüller*, *Albers*, *Gottschalk*, *Marezoll* enz. Zelf schreef *Göschchen* onderscheiden opstellen in tijdschriften, het lijspel „*Zweimal sterben macht Unfug*" (1800) en den roman „*Johann's Reise*" (1793). Voorts redigeerde hij het weekblad „*Die Sonntagsstunden*" (1813) en „*Amerika*, dargestellt durch sich selbst" (3 dln., 1818—1820). In 1823 droeg hij den boekhandel, die naar *Grimma* verplaatst werd, over aan zijn oudsten zoon, die echter weldra een andere loopbaan koos. *Göschchen* overleed te *Grimma* den 5^{den} April 1828, waarna de boekhandel onder de leiding van zijn jongsten zoon door de erfenamen werd voortgezet tot in 1838, toen hij door *Cotta* werd aangekocht. Zijn derde zoon werd in 1814 stichter en deelgenoot van het bankiershuis *Frühling Göschchen* te Londen.

Göschchen, Georg Joachim, viscount *Göschchen* of *Hawkhurst*, een kleinzoon van den voorgaande en zoon van den bankier, werd geboren te Londen den 10^{den} Augustus 1831, studeerde te Oxford en werd in 1853 deelgenoot in de bankierszaak zijns vaders *Frühling Göschchen*. Meer algemeen maakte hij zich bekend in 1863 door zijn werk: „*The theory of foreign exchanges*", dat in korten tijd tot 5 maal toe werd uitgegeven (18de druk, 1894) en getuigenis gaf van zijn schranderden hlik als financier. Om die reden koos de City van Londen hem tot afgevaardigde naar het Parlement. Zijn dagelijkse kennis en zijn redenaarstalent waren oorzaak, dat lord *Russell* hem reeds in 1865 tot vice-president van den Board of Trade henoemde. In Januari 1866 werd hij tot kanselier van het

hertogdom Lancaster aangesteld, zoodat hij zitting en stem verkreeg in het Kabinet. Hij bekleedde dit amht tot aan den val van het ministerie *Russell* (1866). Toen 2 jaar later de liberale partij onder *Gladstone* weder aan het bewind kwam, werd hij belast met de moeilijke portefeuille van het Armbestuur. Hier vond hij voor zijn nitstekende gaven een nitgebreid veld en bracht veel nuttige hervormingen tot stand. Hij werd dan ook in Maart 1871 verheven tot de waardigheid van eerste lord der Admiraliteit. Zij, die aanvankelijk weinig vertrouwen stelden in den nieuwen minister van Marine, werden door de uitkomst beschaamd, en hij hleef met den meesten ijver werkzaam, totdat het ministerie *Gladstone* in 1874 door een Toryministerie verrangen werd. Met dezen trad hij in de oppositie, doch ging in 1876 met den Fransman *Joubert* naar Egypte en bewerkte daar een contrôle over de Egyptische financiën in het belang der schuldeischers. In 1878 vertegenwoordigde hij Engeland op het muntcongres te Parijs en verzette zich met kracht tegen een verandering in den Engelschen muntvoet. Wegens meeningsverschil in zake de Parlements hervorming maakte hij geen deel uit van het tweede ministerie *Gladstone*, maar ging in 1880 als gezant naar Konstantinopel tot regeling der Grieksche greuskwestie. Na zijn terugkeer in 1881 nam hij een min of meer vijandige houding aan tegenover het liberale ministerie en bestreed voornamelijk *Gladstone's* Home-Rule politiek. Ten slotte trad hij als lord-kanselier in het conservatieve ministerie *Salisbury* (1887), waarmede hij in 1892 aftrad. In het nieuwe kabinet *Salisbury* was hij van Juni 1895 tot September 1900 eerste lord der Admiraliteit. Na zijn aftreden (1900) werd hij tot viscount benoemd en lid van het Hoogerhuis. Zijn voornaamste werk is de conversie der Engelsche staatschuld. Hij schreef, behalve een levensbeschrijving van zijn grootvader, „*Reports and speeches on local taxation*" (1873), „*Probable results of an increase in purchasing powers of gold*" (1883), „*Addresses on educational and economical subjects*" (1885) en „*Condition and prospects of trade*" (1885). Hij overleed den 7^{den} Februari 1907.

Göschchen, Johann Friedrich Ludwig, een Duitsch rechtsgeleerde, werd geboren te Konigsbergen den 18^{den} Februari 1778 en studeerde in zijn geboorteplaats en te Göttingen in de rechten. Daar hij zich echter aangetrokken gevoelde tot de natuurwetenschappen, verliet hij de universiteit, om zich aan de scheikunde te wijden en deze op den landbouw toe te passen. Nadat hij eenigen tijd bij Helmstädt op de goederen van graaf von *Veltheim* was werkzaam geweest, kwam hij in het bezit van een landgoed in de nabijheid van Konigsbergen (1800), doch hij moest daarvan weldra afstand doen. Nadat hij eenigen tijd te Maagdenburg vertoefd had, ging hij naar Berlijn en legde zich daar onder *Savigny* en *Niebuhr* met zooveel ijver toe op het Romeinsche recht, dat hij in 1811 het doctorsdiploma verkreeg en weldra tot hnitengewoon en in 1813 tot gewoon hoogleraar henoemd werd. In 1816 zond de Koninklijke Academie van Wetenschappen hem, op aanbeveling van *Savigny*, naar Verona, om er de door *Niebuhr* ontdekte

handschriften te onderzoeken, waarna hij weldra een uitgave leverde der „Instituten“ van *Cajus*. In 1822 werd hij Hofraad en gewoon hoogleraar in de rechten te Göttingen, waar hij den 24ten September 1837 overleed. Hij schreef: „Grondrijs zu Pandekten-Vorlesungen“ (1827—1831, 2 stukken) en „Vorlesungen über das gemeine Civilrecht“ (3 dln. in 5 stukken, 2de druk, 1843).

Göschenen, een dorp in het Zwitsersche kanton Uri. ligt aan de Reusz beneden de Schöllenen, aan den N. ingang van den St. Gotthardtunnel en telt (1900) 792 inwoners. Van hier nit gaat 's zomers een postverbinding naar Oberalp en den Furkapas. Links ligt het eenzame Göschendal, waarnit, gevoerd door de gletschers der Dammagroup, de Göschener Reusz naar de hoofdriivier stroomt.

Gosen is de naam van een gewest, waar de aartsvader *Jacob* zich bij zijn komst in Egypte met zijn geslacht vestigde. De oostgrens werd gevormd door de versterkingslinie op de Landengte van Suez, de zuidgrens door een boog, die zich nitrekt van het tegenwoordige Timsahmeer tot Heliopolis. De westgrens liep van Heliopolis over Buhastis naar Tanis (San), de noordgrens langs het Menzalehmeer. In dit vruchtbare landschap namen de Hebreëen zóó sterk in aantal toe, dat zij onder *Ramses II* door burgerlijke ambtenaren en soldaten streng bewaakt moesten worden, totdat zij, nadat de tijd der verschrikking voorbij was, onder de regering van *Meneptah* (1330) door *Moses* naar het Beloofde Land werden gevoerd.

Goslar, een stad in het Pruisische distrikt Hildesheim, ligt aan den voet van den Rammelsberg, aan de Gose, aan de spoorlijnen Vienenburg—Goslar—Seesen en Goslar—Hildesheim en telt (1905) 17816 inwoners. De stad heeft talrijke merkwaardige en onderwetsche gebouwen, waaronder de na den brand (1841) herbouwde Marktkerk met het groote stedelijk archief en een voor den tijd der Hervorming belangrijke bibliotheek, de „Kaiserworth“ met acht standbeelden van Duitse keizers, het voormalige huis van het bakkersgilde en dat van het borstdoekenmakersgilde, het hospitaal „Zum groszen heiligen Kreuz“ (1254), de gevangenisstoren met 6 m. dikke muren, de Breede Poort, de Achtermannstoren, de mooie Romaansche kerk van het klooster Neuwerk (12de eeuw) met kostbare schilderijen en de in 1880 gerestaureerde Frankenbergerkerk (1108). De dom van het omstreeks 1047 door *Hendrik III* gestichte Simon-Jodasstift werd in 1820 afgebroken op één kapel na, waarin zich o. a. het ten onrechte aldus genaamde altaar van *Krodo* bevindt. In de nabijheid daarvan ligt het Keizershuis, het oudste bewaard gebleven wereldlijke gebouw van Duitschland, door *Hendrik III* gesticht en meermalen gedeeltelijk verbrand. Uitwendig is het gerestaureerd; er vóór staan standbeelden van *Frederik Barbarossa* en keizer *Wilhelm I*. De keizerzaal (51 m. lang en 16 m. breed) is door *Wislizenus* met fresco's nit de geschiedenis der Duitse koningen versierd; vóór het middenbeeld staat de onde Keizerstoel (12de eeuw); in de daarnaast liggende St. Ulrichskapel (11de eeuw) bevindt zich het graf van keizer *Hendrik III* met diens hart. De bevolking oefent mijnbouw uit in den nabijliggenden Rammelsberg,

wiens zilverrijke ertsen in de werkplaatsen aan de Oker en de Grane bewerkt worden; verder zijn er marmer-, Ineffers-, chemicaliën-, speelkaarten-, hoeden-, watten- en sigarenfabrieken. Er wordt handel gedreven in vruchten. Vroeger werd te Goslar de beroemde Gose (een soort wit-hier) gehrouwen. De stad heeft eenige herstellingsinrichtingen, die vrij druk bezocht worden. In de nabijheid vindt men de „Klus“, een 30 m. hooge zandsteengroep met ingebouwen groot en kapel, en den Steinberg (479 m.) met belvédère.

Goslar wordt reeds in 979 in oorkonden vermeld; waarschijnlijk is het door *Hendrik I* gesticht. Onder *Otto I* hield een Franse kolonie zich met zóó groot succes met den mijnbouw bezig, dat de stad weldra een hoogen bloei bereikte. De Saksische en Franse keizers hielden er gaarne verthijf, vooral *Hendrik III* en *Hendrik IV*. Bij afwezigheid van den laatste ontstond er in 1063 tusschen den bisschop van Hildesheim en den aht van Fulda een twist, waarvan het zoogenaaide Goslarsche Bloedbad het gevolg was. In 1204 werd de stad, die de zijde der *Hohenstaufen* gekozen had, door *Otto IV*, den tegenkoning van *Philips* verwoest. De „Goslarsche Statuten“, een omstreeks 1350 ontworpen wetboek, waren ook elders veel gebruikt. Nadat de Hervorming hier in 1525 veld gewonnen had, werd Goslar na de verwoesting van het Georgieklooster en het St. Petersstift in den rijkshau gedaan. In later tijden had het veel te lijden van oorlogen, branden (1728 en 1780) en een slecht bestuur, zoodat het tot verval kwam. Na 1866 is de stad weer meer aan het bloeien.

Goslinga, *Sicco* van, een Nederlandsch staatsman, werd geboren in 1864 op Siccamastate te Herbaaijnm bij Franeker, studeerde te Franeker en te Utrecht en begaf zich vervolgens naar Frankrijk en Engeland. Nadat hij in Friesland was teruggekeerd, werd hij in 1887 lid van de Rekenkamer, een jaar later curator van de academie te Franeker en daarna opvolger van zijn vader als grietman van Franekeradeel, terwijl hij verder zitting had in het provinciaal bestuur enz. en zich door moed, oprechtheid en standvastigheid onderscheidde. Gedurende den Spaanschen Successieoorlog was hij tot 5-maal toe gedepteerde te veld en gaf in menig gevecht blijken van zijn dapperheid. Bij de vredesonderhandelingen te Utrecht in 1712 en 1713 was hij gezant der Republiek. Vervolgens werd hij met *Willem Buys* naar Frankrijk gezonden en door *Lodewijk XIV* met onderscheiding bejegend. Gedurende den veldtocht had *Goslinga* eenige brieven, in het Friesch en met Grieksche letters geschreven, aan zijn vriend *Sjuck Gerrolt Juckema van Burmania* gezonden. Deze waren door den vijand onderschept. Niemand kon ze ontcijferen, en toen de hertog de *Richelieu* den schrijver naar den slentel vroeg van dat gewaande cijferschrift, gaf deze ten antwoord, dat er geen slentel van bestond, wat aanleiding gaf tot het Friesche spreekwoord: „Dear wien nen kay fen, sei Sicce!“

Na zijn terugkeer bevorderde hij de verkiezing van prins *Willem IV* tot stadhouder van Groningen en was meermalen scheidsrechter in geschillen tusschen Groningen en Gelderland, en tusschen de Groningers, Friezen en Drenten over

de grensoorlog. In 1727 werd *Goslinga* afgevaardigd naar het congres te Soissons, waar keizer *Leopold* hem in den Rijksgravenstand wilde opnemen en de republiek Bern hem het burgerrecht aanbod. De Fries wees echter die eervolle aanbiedingen af. In 1730 keerde hij op Goslingastate terug en overleed aldaar den 20ten September 1731. Hij werd begraven in de kerk te Dongjum, waar voor hem en zijn echtgenoot een marmeren praalgraf verrees, vervaardigd door den beeldhouwer *Jan Baptist Xavery*. De gedenkschriften van dezen republikein, staatsman en krijgsheld zijn namens het Friesch genootschap nitgegeven door *V. A. Everts* en *G. H. Delprat* onder den titel: „Mémoires relatifs à la guerre de succession de 1706—1709 et 1711 de Sijco van Goslinga” (1857).

Gosse, Philip Henry, een Engelsch natuurkundige, werd den 6^{den} April 1810 te Worcester geboren, ging in 1827 als koopman naar Newfoundland, verzamelde daar, in Canada en Alabama insecten, keerde in 1839 naar Engeland terug en schreef: „The Canadian naturalist” (1840). In 1844 ging hij naar Jamaica en schreef na zijn terugkomst „The birds of Jamaica” (1847) en „A naturalist's sejour in Jamaica” (1851). In de volgende jaren wijdde hij zich aan mikroskopische studien en leverde een groote monografie over de Britsche rotifeeren. Zijn „A naturalist's ramblings on the Devonshire coast” (1852) vestigde de aandacht van grootere kringen op de zeedieren, terwijl hij door zijn „The aquarium” (2de druk, 1874), „A manual of marine zoology” (2 dln., 1855—1856) en „Tenby, a seaside holiday” de liefhebberij voor aquaria aanwakkerde. *Gosse*, die den 23ten Augustus 1888 te Londen overleed, schreef verder: „Life in its lower, intermediate and higher forms” (1857), „Omphalos, an attempt to untie the geological knot” (1857), „Actinologia britannica” (1860), „Evenings at the microscope” (1862), „Lettres on natural history of Alabama” (1856), „The romance of natural history” (2 dln., 13de druk, 1886), „Land and sea” (1868), „A year at the shore” (1869) en „Sacred streams, history of the rivers of the Bible” (4de druk, 1883).

Gosse, Edmund William, een Engelsch dichter en criticus, werd geboren te Londen den 21ten September 1849, genoot een zorgvuldige opvoeding en werd reeds vroeg geplaatst als assistent-bibliothecaris aan het Britsch Museum. Ten behoeve zijner letterkundige studien vertoefde hij geruimen tijd in Scandinavië en in Nederland. Van 1884 tot 1889 was hij als lector aan verschillende hogescholen werkzaam. Hij schreef de dichtbundels „Madrigals, songs and sonnets” (1870), „On viol and flute” (1873), „New Poems” (1879), „Firdansi in exile, and other poems” (1896) en de drama's „King Erik” (1876) en „The unknown lover” (1878). In het bijzonder onderscheidde *Gosse* zich door zijn literair-historische werken, waarvan wij noemen „The ethical condition of the early Scandinavian people, A lecture” (1875), „Studies in the literature of northern Europe” (3de druk, 1890), „Seventeenth century studies” (1883), „Life of William Congreve” (1888), „History of the 18th century literature” (1889), „Jacobean poets” (1894), „Critical

kit-kats” (1896), „A short story of modern English literature” (1897), „Life and letters of John Donne, dean of St. Paul's” (2 dln., 1899) en „Life of Jeremy Taylor” (1903).

Gossec, François Joseph, een Fransch toonkunstenaar, werd geboren te Vergnies in Henegouwen den 17^{den} Januari 1734, ontving zijn muzikale opleiding als koorknaap aan de hoofdkerk te Antwerpen en begaf zich in 1751 naar Parijs, nadat hij zich in het vioolspel en de compositie geoeft had. Hier werd hij als eerste viool geplaatst bij de private kapel van den pachtgeneraal *La Popelinière* en schreef aldaar omstreeks 1754 de eerste moderne symfonieën, welke in Frankrijk vervaardigd werden. Daarna kwam hij in dienst van den prins *com Conti*; nadat hij zijn eerste kwartetten en zijn beroemd „Requiem” (1760) gecomponeerd had, bewerkte hij in 1764 de operette „Le fanx Lord” voor het toneel. Hierop volgden: „Les pêcheurs”, „Toinon et Toinette”, „Sahinns”, „Hylas et Sylvie” en „La reprise de Tonlon”, welke hem een hoogen rang onder Frankrijks dramatische componisten aanwijzen. In 1770 bracht hij een liefhebberijconcert tot stand, waarbij de beroemde chevalier *de St. Georges* als eerste viool werkzaam was. Daarvoor schreef hij onderscheiden groote symfonieën, terwijl hij verder met *Gaviniæ* en *Leduc* de „concerts spirituels” bestaande. In 1784 werd hij belast met het bestuur van de „Ecole de chant et de déclamation”, waartit in 1795 het Conservatoire ontstond, waaraan hij eerst als inspecteur en vervolgens als leeraar geplaatst werd. Intusschen had de Omwenteling een nieuw veld geopend voor zijn muzikale werkzaamheid, zoodat hij voor vele feestelijke gelegenheden melodieën vervaardigde, die met goetdrift werden begroet. Aan het Conservatoire zorgde hij voor de verbetering der leerboeken, kwam in 1815 op pensioen, woonde rustig te Passy en overleed den 16^{den} Februari 1829. Hij was lid der Académie en heeft, behalve vermeld „Requiem”, ook andere voortreffelijke kerkmuziek geschreven.

Gosselin, Pascal François Joseph, een Fransch ontheidekennner, werd geboren te Rijsel den 6^{den} December 1751, deed van 1772 tot 1780 vele wetenschappelijke reizen door een groot gedeelte van Europa en vestigde zich vervolgens te Parijs. Bij het nitbarsten der Revolutie werd hij afgevaardigde naar de Nationale Vergadering. Daarna reisde hij opnieuw in Zwitserland, Italië en Spanje, werd lid van het Comité du Salut Public, eerst geplaatst (1794) bij de afdeling geografie van het ministerie van Oorlog en werd in 1799 mede-oprichter van het kabinet van medailles te Parijs. Hij behield die betrekking onder het Keizerrijk en bij de Restauratie en overleed den 7^{den} Februari 1830. Van zijn geschriften noemen wij: „Géographie des Grecs analysée” (1790, met 10 kaarten) en „Recherches sur la géographie systématique et positive des anciens” (1708—1813, 4 dln. met 54 kaarten). Ook behoorde hij tot de hoofdredactoren van het „Journal des savants”.

Goszczynski, Seweryn, een Poolsch dichter, geboren in de Oekraïne in 1803, studeerde te Warschau. De sombere natuur van zijn vaderland, de krijgshaftige levenswijze der Kozakken in de steppen, hun geheimzinnige sagen en geschied-

kundige herinneringen wekten in hem een dichtertijken geest, die door de verzen van *Byron* en de nationale zangen van *Mickiewicz* nog sterker geprikkeld werd. Weldra behaalde hij grooten roem op het gebied der nationale Poolse dichtkunst. Hij openbaart in vorm en inhoud een groote mate van oorspronkelijkheid; zijn karakterschetsen en natuurtaferelen zijn meesterlijk geteekend, doch de geest, die er in heerscht, is woest, hartstoehtelijk, somber en wel eens row en huiveringwekkend, evenals zijn vaderland. Zee vertoont hij zich vooral in zijn eerste liederen en in het uitgebreid episch verhaal „Zamek Kaniowski” (Het slot Kaniow, 1828). Bij het uitbarsten der Poolse revolutie, behoorde hij tot hen, die den 29sten November 1830 groetvorst *Konstantijn* in het Belvédère overrompelden. Hij trad in de geleiden der verdedigers van Polen onafhankelijkheid. Na den ondergang van Polen vertoefde hij bij afwisseling in Zwitserland en Frankrijk. Hier schreef hij onderscheiden fraaie prozaverhalen, zooals „Oda”, „Straszny strzelec” en „Krol zamczyka”, leverde een vertaling van *Osian's* gedichten en gaf onder den titel: „Try struny” 3 deelen met hartstoehtelijke revolutionaire liederen in het licht. Later voegde hij zich bij een mystiek-godsdiensstige sekte, doch toen deze door de omwenteling van 1848 verdwenen was, trad hij weder als schrijver op en bezorgde een nieuwe uitgave van zijn „Dziela” (3 dln., 1852) en hield zich bezig met de vervaardiging van een episch gedicht, getiteld: „De slag bij Grünwald”, woonde vervolgens te Lemberg en overleed aldaar den 25sten Februari 1867.

Gossler, Gustav von, een Pruisisch staatsman, werd den 13^{den} April 1838 te Naumburg a. S. geboren, studeerde in de rechten, kwam in 1859 bij de Pruisische justitie, werd in 1865 landraad van Darkehmen en in 1874 ambtenaar in het ministerie van Binnenlandsche Zaken. In 1877 te Stallupönen tot lid van den Rijksdag gekozen, sloot hij zich aan bij de Duitsch-conservatieve fractie en werd in 1878 lid van het Hof van Cassatie. In Juli 1879 nam de nieuwe minister van Eeredienst von *Puttkamer* hem op als onderstaatssecretaris in het ministerie van Onderwijs, in Februari 1881 werd hij president van den Rijksdag en in Juni 1881 Pruisisch minister van Onderwijs. Hij beëindigde den kultuurstrijd, hief in de volkscholen het onderwijs in het Pools op, was ijverig werkzaam voor de hoogeschoolen en werd tegen zijn zin door den keizer tot een hervorming der middelbare scholen geroepen. Den 11^{den} Maart 1891 nam hij zijn ontslag, daar zijn ontwerp omtrent de volkschool verworpen werd, waarop de Keizer hem in Juli tot opperpresident van West-Pruisen henoemde. Zijn „Ansprachen und Reden” verschenen verzameld in 1890. Hij overleed den 20sten September 1902 te Danzig.

Gossmann, Friederike, een Duitsch tooneelspeelster, geboren te Würzburg den 23sten Maart 1837, ontving haar opleiding van mevrouw *Konstanze Dahn* te München, trad aldaar het eerst op als *Léonie* in *Scribe's* „Bataille de dames”, werd vooral te Hamburg nithundig toegejuicht, verbond zich aan den Keizerlijken schouwburg te Weenen en trad in het huwelijk met vrijheer von *Prokech Osten* (1861). Hoewel zij

toen aanvankelijk het tooneel verliet, is zij in 1862 weder opgetreden, om in de hoofdplaatsen van ons werelddeel gastrollen te vervullen. Later trad zij slechts op bij weldadigheidsvoorstellingen. Voor haar heeft *Birch-Pfeiffer* „Die Grille” geschreven. Zij overleed te Gmunden am Fraunsee den 15^{den} Augustus 1906.

Gotaborg, Göteborg of *Gothenburg*, een Zweedsche zeestad, is de hoofdplaats van Göteborgs- en Bohuslän in West-Götaland, ligt aan den zuidelijken arm der Götä-elf, tegenover het eiland Hisingen, aan de spoorlijnen Stockholm—Goteborg, Goteborg—Borås en Falun—Goteborg en telt (1903) 195314 inwoners. De vroegere vestingwerken werden in 1807 gesloopt. Alleen de beide torens Kronan en Lejonet zijn gespaard. Van de vesting Gamla-Elfsborg, in 1660 gesloopt, is nauwelijks nog een spoor te zien. Ook de in 1646—1654 op een rotsiland gebouwde Nya—Elfsborg is als vesting opgeheven. De binnenstad is door de oude vestinggracht omgeven, die thans als haven voor visschersbooten dient. Verscheiden op oud-Hollandsche wijze gebouwde kanalen loopen door de stad. Het nieuwe stadsdeel is met groote huizen bebouwd en wordt door breede straten doorsneden. De vroegere voorsteden zijn één geheel met de stad geworden. Het middelpunt der stad is het markplein met het standbeeld van *Gustaaf Adolf*, het raadhuys en de Beurs. De voornaamste straten zijn Södra- en Norra Hamngatan. Gotaborg heeft een dom (1815), 10 kerken en een synagoge in Moorsch-Byzantijnschen stijl. Van de wereldlijke gebouwen zijn te noemen het paleis van den gouverneur, waar *Karel X* overleed, het tighuis, het postkantoor, de artillerie-inrichtingen en de vrijmetselaarsloge. De botanische tuin met een groote palmenkas in het stedelijk park worden druk bezocht. De stad heeft een hoogeschool met een philosophische faculteit, een gymnasium, een technische en zeevaartschool, een stedelijke bibliotheek, een handelsinstituut en een museum met groote munt, zoölogische, archaeologische en kunstnijverheidsverzamelingen.

Als handels- en industriestad neemt Gotaborg door zijn gunstige ligging en bijna altijd ijsvrije haven de eerste plaats onder de Zweedsche handelsplaatsen in. De nijverheid omvat katoenspinnerij en -weverij, vervaardiging van gordijnen en meubelstoffen, houtbewerking en scheepsbouw. Nog belangrijker is de handel. De uitvoer bedroeg (1901) 115 miljoen kronen. Uitgevoerd worden ijzer, hout, haring, papier, haver, boter, lucifers; ingevoerd meststoffen, ijzer, katoen, tarwe, rogge, rijst, meel, machines, steenkolen en cokes. In 1903 liepen van het huitenland in 3003 schepen met 1238512 ton, uit 2799 schepen met 1233407 ton. Daarbij komt nog de drukke kustvaart en het verkeer op het Götakanaal. Twee groote ijsbrekers houden de haven ook bij de strengste koude open. Met alle Zweedsche en de voornaamste huitenlandsche havens staat Gotaborg in regelmatige verbinding. De reederij bestaat uit (1901) 247 schepen met 120488 ton.

Reeds *Gustaaf Wasa* zag het belang van een havenplaats in die streek in en trachtte de 2 km. noordelijker gelegen stad Nya Löödö tot bloei te brengen, die later als Gamlestadu tot Gote-

borg gerekend werd. *Karel IX* bouwde op het eiland Hisingen in 1603 een Gotaborg, dat de Denen echter in 1612 verwoestten, waarop *Gustaaf Adolf* in 1619 het tegenwoordige stichtte. Zij is na Stockholm de aanzienlijkste en volkrijkste stad van Zweden, regelmatig en smaakvol gebouwd en zeer zindelijk.

Göta-elf of *Götha-elf*, een rivier in het zuidwesten van Zweden, komt bij Wenersborg nít het zuidwestelijk gedeelte van het Wernnermeer, vormt kort daarna de beroemde Trolhättanwatervallen en verdeelt zich bij Kong-elf in 2 takken, die het eiland Hisingen omsluiten. Na een loop van 90 km., nu eens langs bevallige en vruchtbare, dan weder langs ruwe, rotsige oevers, mondt zij uit in het Kattegat, de zindelijke tak beneden Göteborg en de noordelijke bij Björlande.

Götakanaal of *Göthakanaal* is de naam van een uitgereid kanaaltelsel in het zuiden van Zweden, dat in verband met de Göta-elf en met het Wener- en Wettermeer, de Noordzee met de Oostzee vereenigt en voor de hinnenvaart van groot belang is. Het kanaal neemt een aanvang aan de oostzijde van het Wenermeer en leidt naar het 50 m. hooger gelegen Vikenmeer (91,4 m. boven de oppervlakte der zee). Vanhier, zijn hoogste punt, gaat het met een tusschen de rotsen gebouwde eisin naar het Bottenmeer en dan naar het Wettermeer (bij Karlsborg). Verder loopt het kanaal door het Borenmeer en het Roxenmeer naar het Asplingenmeer, vanwaar het door 16 sluzen in de Slåtbakenbaai de Oostzee bereikt. De lengte van het werkelijke kanaaltelsel is ongeveer 97 km. en de afstand van Göteborg naar de Oostzee 420 km., terwijl de zeeweg de dubbele lengte heeft. De bodembreedte van het kanaal is 10,7—14,3, de breedte van den waterspiegel 26 tot 29 en de diepte 3 m. Er zijn 58 sluzen, waaronder zich 53 schutsluzen bevinden. Op 11 plaatsen heeft men havenkommen aangelegd voor een 50-tal schepen. Over het Götakanaal liggen 34 bruggen. Het plan om de Noord- en Oostzee te verbinden is het eerst opgevat door bisschop *Johan Brask* (1516), doch eerst in de vorige eeuw door den ijver van graaf *Bogislav von Platen* ten uitvoer gebracht. Het kanaal werd in 1832 voltooid en heeft ruim 10 miljoen gld. gekost.

Götarike. Zie *Götaland*.

Götaland, *Göthland*, *Göthaland*, *Gotland* of *Götha-Rike* is het zuidelijkste der drie hoofddeelen van Zweden. Het ligt tusschen het eigenlijke Zweden (Svea-Rike), de Oostzee en de Noordzee en is het schoonste, rijkste en meestbevolkte gedeelte des koninkrijks. Het telt op 92574 v. km. (1899) 286200 inwoners en wordt verdeeld in 12 län, n.l. Ooster- en Wester-Götaland, Småland, Blekinge, Skåne, Halland, Bohuslän en Dalsland benevens de Oude Oostzee-eilanden Gotland en Öland.

Goten is de naam van een Germaansch volk, dat reeds in de 4de eeuw v. Chr. de kustgewesten ten zuiden van de Oostzee bewoond zon hebben, waar het volk in de eerste eeuw onzer tijdrekening — volgens de getnigenissen van *Plinius* en *Ptolemaeus* — gevestigd was. Het wordt door *Tacitus* in zijn *Germania* als *Gotones* vermeld en verbande waarschijnlijk in den tijd van den Marcomannenoorlog (2de eeuw na Chr.) naar de vlak-

ten ten N. van de Donau en ten O. en Z. van de Karpaten tot aan de Zwarte Zee. Zij waren reeds vroeg gesplitst in 2 afdeelingen: de Oost-Goten en de West-Goten. Zie aldaar.

Götenburg- en Bohuslän, een län in het Z.W. van Zweden, bestaat nít het landschap Bohus en een deel van Westgotland met de stad Göttingen en grenst in het N. en N.O. aan Noorwegen, in het O. aan Elfsborg, in het Z. aan Halland, in het W. aan Skagaker en Kattegat. Het telt op 5101 v. km. (1903) 347646 inwoners. Het län wordt verdeeld in 20 arrondissementen en heeft Gotaborg (zie aldaar) tot hoofdstad.

Götha, de hoofdstad van het gelijknamige hertogdom, dat sedert 1826 met Kohnrg tot het hertogdom Saksen-Kohnrg-Götha is samengesmolten, is met Kohnrg afwisselend de residentie van den hertog, ligt aan het Leinekanal, aan de spoorlijnen Behra—Weizensfels, Götha—Leinefels en Götha—Ohrdruf en telt (1896) 36883 inwoners. Men vindt er 7 kerken. Het voornaamste gebou is het op den Slotberg liggende kasteel Friedenstein, dat in 1643—1646 gebouwd werd op de plaats van het verwoeste slot Grimmenstein, en tot bewaarplaats dient van een bibliotheek met 200000 deelen, 8000 Engelsche patenten, en 6000 handschriften en van een muntverzameling van ongeveer 75000 staks. Om het slot ligt een groot park, waarin het Nieuwe Museum (Renaissance-stijl) met de verzamelingen van het natuurkundig, onthiedkundig, kunst- en Chineesch kabinet, een schilderijenverzameling en een verzameling etsen. Van de overige gebouwen noemen wij: het hertogelijk paleis met mooie schilderijen, het paleis Friedrichstal tegenover de Oranjerie, de schonwhnrg, eenige bankgebouwen, het onderwetsche stadhuis enz. Interessant is het kerkhof V met het eerste Deutsche crematorium en een columbarium. In de stad vindt men standbeelden van *Arnoldi*, den stichter van een brand- en levensverzekering maatschappij, *Bismarck*, den schilder *Jacobs*, den natuurkundige *Blumenbach*, den componist *Wandelaar* en den jantistiaar *Sterzing*. Götha heeft een gymnasium, een hogere burgerschool, handels-, normaal-, bouw- en andere vakscholen, een weeshuis, drie conservatoria en onderscheiden wetenschappelijke vereenigen. De vroeger beroemde sterrenwacht werd in 1857 opgeheven, een nieuwe in de nabijheid van het park opgericht. Men vindt er een groote ijzergieterij en machinefabriek, een spoorwegwerkplaats, verschillende porselein-, wagon-, metaal-, schoen-, gummi-, leder-, piano- en worstfabrieken. Wereldheroldheroemd is het geografisch instituut van *Justus Perthes*.

Götha (in de ondsde oorkonden *Gotegeoc*, later *Gotha* genaamd), wordt het eerst vermeld in 930 als een dorp, dat tot het stift Hersfeld behoorde en door acht *Gothard* van muren werd voorzien. Later kwam het in het bezit der landgraven van *Thüringen*, die daar het slot Grimmenstein bouwden. Omstreeks 1200 wordt Götha voor het eerst als stad genoemd. Na het uitsterven der landgraven kwam Götha aan de Wettinners en hij de deeling van 1440 aan *Wilhelm III*, na diens dood hij de deeling van 1485 tusschen *Ernst* en *Albert* aan de Ernestinische lijn. De Hervorming vond te Götha reeds in 1521

ingang. In den Smakadischen Oorlog werd in 1546 een groot gedeelte der vestingwerken van Grimmenstein door de keizerlijke geslecht. Wel werd er nog een deel van hersteld, maar in 1567 werd het geheele slot door keurvorst *August van Saksen* verwoest. In 1640 kwam Gotha aan hertog *Ernst den Frome*, den stichter der nieuwe Gotha'sche lijn, die de stad tot zijn residentie koos en het slot *Friedenstein* bouwde. *Ernst II* (1772—1804) liet de oude vestingwerken geheel verwijderen en legde op de plaats daarvan parken aan. Met het uitsterven der Gotha'sche lijn kwam de stad aan *Kohurg*.

Gothaers heetten de afgevaardigden der erkeizerlijke partij in de Duitse Nationale Vergadering, die na het mislukken der in Frankfort tot stand gekomen Rijksgrondwet, van den 26sten — 28sten Juni 1849 te Gotha bijeenkwamen en met 130 tegen 18 stemmen besloten het Pruisische unie-ontwerp en de verkiezingen voor het Parlement te Erfurt te stemmen. Tot de leden behoorden o. a. *von Gagern, Dahlman, Beckerath, Bender, J. Grimm, Mathy, R. Mohl, Simson* en *L. Häuser*. Op het Parlement te Erfurt zetten zij den 17^{den} April de aanneming van de Unionistische grondwet door, doch met de verdaging van het Parlement en het mislukken der unie-politiek verloor de aandrang Gothaers haar eigenlijken zin, daar zij geen parlementaire partij meer beduidde. Men verstond sedert onder dien naam de afgevaardigden in verschillende Landdaggen, die een bondstaat onder voorzitterschap van Pruisen met uitsluiting van Oostenrijk nastreefden. Bij de reactie van 1850 teruggedrongen, speelde de partij onder *Georg von Vincke* sedert 1858 in den Pruisischen Landdag weder een groote rol, totdat zij in Pruisen door de „Fortsehrifts-partij“, in Duitschland door den „Nationalverein“ vervangen werd.

Goethe, Johan Wolfgang, Duitschland's grootste dichter, werd geboren te Frankfort aan den Main den 28sten Augustus 1749. Zijn vader was „kaiserlicher Rat“ en een welgesteld man; van zijn moeder, *Katharina Elizabeth Textor*, erfde hij de levendige phantasie en zijn groot talent. Zijn geboortestad met haar uitgebreiden handel, jaarlijksche missen en geschiedkundige gedenkteekenen, wekte het dichtergenie van den knaap. Nieuwe gezichtspunten openden zich voor hem, toen in den Zevenjarigen Oorlog Frankfort door de Franschen bezet werd en graaf *Thorane* (niet *Thorane*, zooals *Goethe* zelf schrijft) bij zijn anders ingekwartierd werd. Door dezen kwam hij in aanraking met een aantal uitstekende schilders, terwijl hij tevens kennis maakte met het Fransche toneel. Ook de kroning van *Jozef II* in 1764 te Frankfort verwijde den blik van den knaap. Zijn vader zelf gaf hem onderwijs, waarbij hij de zelfstandigheid van zijn zoon trachtte te wekken. Een soort roman in brieven, dien hij in het Latijn, Grieksch, Fransch, Engelsch, Italiaansch, Duitsch en Frankfortsch Joodsch dialect schreef, was zijn taal oefening. Het Joodschditsch bracht hem tot de studie van het Hebreewsch en wijdde hem tevens in het Oude en later in het Nieuwe Testament in. Van de Duitse dichters bewonderde hij het meest *Klopstock*. In zijn jeugd vervaardigde hij reeds een aantal liederen, waaronder

„Die Höllenfahrt Christi“, het ondst van *Goethe's* werken. In 1765 ging hij naar Leipzig, om aan de universiteit aldaar in de rechten te studeeren, maar noch de rechterlijke, noch de filosofische colleges, noch die van *Gellert* maakten indruk op hem; zulks deed daarentegen wel het intellectueel hoogstaande Leipzig zelf. Hij verkeerde er o. a. bij den boekhandelaar *Breitkopf* en vooral bij *Oeser*, den directeur der Leipziger kunst-academie, een schilder onder *Winckelmann's* invloed, die hem met de antieken bekend maakte en met *Leasing's* Laokoon. Doch tegen een eenzijdige beschouwing werkte het bezoek aan de schilderijverzamelingen te Dresden, waar hij onder de sterke bekoring der Hollandsche school kwam. De hartstochtelijke natuur van den dichter openbaarde zich in zijn liefde voor *Küchen Schönkopf*, die zich echter weldra aan zijn onstuimigheid onttrok en zich in het huwelijk verbond met dr. *Kanne*. Dit en zijn ongeregelde leven in Leipzig maakten hem ziek, zoodat hij naar huis moest terugkeeren. Intusschen had hij twee toneelstukken geschreven „Die Laune des Verliehten“ (1767) en „Die Mitschuldigen“ (1768), beide nog onder Franschen invloed. Desniettemin toonde hij hierin toch reeds zijn oorspronkelijkheid. Beide stukken bewijzen, hoe *Goethe* toen reeds alles, wat hem verhengde of kwelde, poetisch op te vatten, in een gedicht weer te geven en aldus de moeilijkheden van zich af te zetten wist. Hij noemt dan ook zijn gedichten „Bruchstücke einer grossen Konfession.“ In Augustus 1768 verliet hij Leipzig, om te Frankfort herstel te zoeken, waar hij onder den invloed kwam van *Swannus von Klettenberg*, de pietistische vriendin zijner moeder, wier nagelaten papieren hij later in „Wilhelm Meister's Lehrjahre“ voor de „Bekanntnisse einer schönen Seele“ gedrukt heeft. Nadat hij weer op krachten was gekomen, ging hij in de lente van 1770 naar Straatsburg, om daar zijn juridische studies voort te zetten. Van den grootsten invloed op *Goethe* was zijn kennis-making aldaar met *Herder*, die, hoewel slechts vijf jaar onder, zijn meerdere was in ervaring, zelfstandigheid en rijpheid. *Goethe* zelf noemt zijn omgang met *Herder* een gewichtig feit, dat dan ook voor zijn geestes- en karakterontwikkeling de grootste gevolgen had. Hij leerde nu inzien, dat de dichtkunst een wereldgave is en niet het erdeel van eenige fijnbeschaafde mannen. *Herder* wees hem op de volksdichting, op de poëzie der Hebreëen, op *Homerus* en *Ossian*, op de genialiteit van *Shakespeare* en op *Goldsmith's* „Vicar of Wakefield“. Een liefelijk familiebeeld, als daarin geschilderd, leerde *Goethe* spoedig kennen ten huize van den predikant *Brieme* te Seseenheim, en aan zijn verhouding tot de jongste dochter des huizes *Friederike* (zie aldaar) danken wij een aantal van zijn gevoelsvolste liederen, als „Es schling mein Herz: geschwind zu Pferde!“, „Kleine Blumen, kleine Blätter“ en „Wie herrlich leuchtet mir die Natur“. Maar een voorgevoel van de vergankelijkheid van dit geluk wierp een sluier over de laatste dagen van zijn Straatsburgschen tijd; van nit Frankfort, waarheen hij in 1771 als licentiaat in de rechten teruggekeerd was, verbrak hij de verhouding.

De vier volgende jaren in Frankfort en Wetz-

lar zijn de belangrijkste in *Goethe's* leven. Daar hij als advocaat weinig te doen had, kon hij zich geheel aan de dichtkunst wijden: in 1771 maakte hij het eerste ontwerp van den „Götz von Berlichingen“, dat hij in 1773 omwerkte en uitgaf, waardoor hij een nieuw tijdperk der Duitische dichtkunst opende. Van Mei tot September 1772 was hij te Wetzlar werkzaam bij het Rijkskamer-gerecht. Daar kwam zijn raadselachtig, diep en hartstoechtelijk gemoed tot de hoogste ontwikkeling in zijn liefde voor *Charlotte Buff*, de hruid van *Kerstner*; slechts door een onverwijd vertrek kon hij zijn hartstocht meester worden. Na een kort verblijf bij de schrijfster *Sophie von Larocche* te Ehrenbreitstein keerde hij naar Frankfort terug, waar hij een aantal opstellen schreef, aan de uitgave der „Frankfurter Gelehrte Anzeigen“ deelnam, talrijke voor-ontwerpen voor drama's opstelde en in 1774 in enkele weken „Leiden des jungen Werther“ schreef, waarin hij zijn ervaring te Wetzlar, den zelfmoord van *K. W. Jerusalem* en zijn onaangenameheden met *P. A. Brentano*, den echtgenoot zijner vriendin *Marimiliane Larocche*, verwerkte. Met dezen, grootendeels in briefvorm geschreven roman was *Goethe's* naam in geheel Europa beroemd geworden. Spoedig volgden eenige dramatische satiren, zooals „Prolog zu den neuesten Offenbarungen Gottes“ (tegen *Bahrdt* en diens gemoderniseerd Christendom), „Jahrmaktsfest zu Plundersweilen“ (een beeld van de bekrompenheid van het stadsleven), „Pater Brey“ (tegen *Leuchsenring*), „Satyros“ (tegen *Rousseau's* naturopstellen), „Hanswursts Hochzeit“, „Götter, Helden und Wieland“ (tegen *Wieland's* „Alceste“). Van groote werken bleven „Mahomet“, „Prometheus“ en de „Ewiger Jude“ fragmenten. Ook van „Faust“ ontstonden in 1774—1775 groote stakken van het eerste deel, waaronder de eerste monoloog, het tooneel met den „Erdegeist“, dat met *Wagner*, dat met den leerling en hijna de geheele *Gretchen*-tragedie. Deze oudste gedeelten zijn in 1887 gevonden in een afschrift van *Louise van Göchhausen*. Voltooid werd in dien tijd „Clavigo“ (1774), een aan *Beaumarchais* herinnerend, in acht dagen geschreven stuk, dat, trots eenige mooie gedeelten, de vergelijking met zijn andere werken niet kan doorstaan. Ook een ander tooneelwerk „Stella, ein Schauspiel für Liebende“ staat niet op *Goethe's* ware hoogte. De reeds ver gevorderde „Egmont“ werd te Frankfort niet meer voltooid.

Met het zoo snel beroemd geworden genie trachtten talrijke dichters in aanraking te komen. In 1774 maakte hij met *Lavater* en *Basdow* een reis langs den Rijn, in 1775 met de graven *zu Stolberg* door Zwitserland. Verder maakte hij kennis met *Fritz Jacobi* en diens vriendin *Johanna Fahlmer*, met *Klopstock*, *Boie*, *Jung-Stilling*, *Sulzer*, *Pestalozzi*, *Georg Zimmermann* e. a. Maar de belangrijkste gebeurtenis van dezen tijd was *Goethe's* liefde voor *Elisabeth (Lili) Schönmann*, de 17-jarige, mooie en verstandige dochter van een Frankfortsch bankier. Zij, die misschien beter dan iemand anders in staat zou geweest zijn, om den levensweg van den dichter op te luisteren en hem ook waardig was, werd weliswaar zijn hruid, doch de afkeer voor het hnwelijk van *Goethe* en het verschil in levensopvatting der beide families

hadden weldra een scheiding ten gevolge. Aan deze liefde danken wij „Nene Liebe, nenes Leben“, „Auf dem See“, „Das Veichen“, „Lili's Park“, „Das Heiderölein“ en „Der König in Thule“. Het was onder deze omstandigheden voor *Goethe* gewenscht, Frankfort, dat hem trouwens te nauw werd, te verlaten, zoodat hij een uitnodiging van den jongen hertog *Karel August von Weimar* aannam en den 7^{den} November 1775 aldaar verscheen, zonder toenmaals te vermoeden, dat hij er duurzaam zou blijven. Hiermede was *Goethe's* eerste dichterperiode afgesloten.

In Weimar werd *Goethe* weldra het middelpunt van een letterkundigen kring, die de hertogin-moeder *Amalia* en het hertogelijk paar om zich verzamelden. Daar kwamen hijen *Wieland*, *Karl Ludwig von Knebel*, de gouverneur van prins *Konstantijn*, *Hildebrand van Einsiedel* en *Siegmund van Seckendorf*, heiden componisten en letterkundigen, de sprookjesdichter *Musäus*, *Bertuch* en *Bode*, de hofzangeres *Corona Schröter*, *Louise von Göchhausen* en vooral *Amalia Charlotte von Stein*, geboren *von Schardt*, *Goethe's* goede genius. Zij, moeder van zeven kinderen en zeven jaar ouder dan hij, boezemde *Goethe* een gevoel in, dat van zijn vroegere liefdesbetrokkeningen zeer verschilde. De ziekelijke, niet zeer mooie vrouw paarde aan de edele vormen der echte aristocratie een diepvoelend gemoed, hntengewoon groote beschaving en een scherp verstand. Haar beeld vindt men terug in de „Iphigenie“ en vooral in de prinses in „Tasso“. Ook haar trad hij met zijn hartstoechtelijke onstuimigheid tegemoet, maar zij wist deze te beteugelen, zijn gemoed te verhelderen en tot rust en kalmte te brengen; aan haar invloed is de geest der gedichten uit dien tijd dan ook in de eerste plaats te danken. In 1776 kwam *Herder* voor goed te Weimar. *Goethe*, die in den beginne slechts als gast te Weimar vertoefde, trad spoedig geheel in dienst van den hertog en werd diens intiemste vriend (met hem deed hij een tweede reis naar Zwitserland) en meest vertrouwde raadgever; hij werd geheimraad en president der Kamer en bekleedde daardoor de eerste plaats in het hertogdom. Eveneens werd op *Karl August's* verzoek *Goethe* door keizer *Jozef II* in den adelstand opgenomen. Niettegenstaande de zich steeds nithreidende amtsbezigheden en het leven vol afwisselingen en genot rustte *Goethe's* dichterlijke arbeid niet. Van 1775—1786 ontstond een aantal zijner mooiste balladen, als „Der Fischer“, „Der Erlkönig“, „Der Sänger“, de liederen „An den Mond“, „Lieder Mignons“ in „Wilhelm Meister“, „Ueber allen Gipfeln ist Ruh“ en een aantal gedichten, waarin zich o. a. het vurige verlangen van den dichter naar innerlijken vrede nit.

In het gedicht „Hans Sachsens poetische Sendung“ hordacht hij den meesterzanger, in wiens stijl hij later de legende dichtte „Als noch verkannt und sehr gering unser Herr an der Erde ging“. De reis, die hij in 1777 naar den Harz maakte, beschreef hij in „Die Harzreise“. Voor zijn Italiaansche reis ontstond nog het gedicht, dat als „Zneignung“ *Goethe's* gedichtenverzameling opent. Een andere groep vormen de gelegenhedsgeichten, welke ontstonden door den lust of de verplichting van den dichter, om het Hof door

zijn verzen te verheffen en te bezielen. Daartoe behooren o. a. „Der Triumph der Empfindsamkeit“ en „Die Vögel“, de zangspelen „Lilla“, „Die Fischerin“, „Scherz, List und Rache“, „Clandine von Villabella“, „Jery und Bätely“, „Erwin und Elmire“ en het drama „Die Geschwister“. Ook werden in dien tijd werken van den diepsten inhoud gedeeltelijk voorbereid of begouwen, gedeeltelijk in haar eersten vorm voltooid, zooals „Iphigenie“, „Tasso“, „Wilhelm Meister“ en „Egmont“.

Toch voelde Goethe, wiens tijd behalve door ambtbezigheden, door allerlei Hoffeesten, toneeluitvoeringen enz. in beslag genomen werd, zich niet bevredigd en de tweestrijd in zijn ziel werd steeds heftiger. Ook de mineralogie, de osteologie, de anatomie en de botanie, waarmede hij zich toen bezighield, konden evenmin als de teekenen en schilderkunst, die onrust verdrijven. Hij besloot daarom Weimar tijdelijk te verlaten en een reis naar Italië te doen. Het verlangen naar dat land was langzamerhand zoo machtig geworden, dat Goethe er niet langer weerstand aan kon bieden. Met goedvinden van den hertog vertrok hij den 3^{den} September 1788 van Karlsbad, waar hij voor een knur den zomer had doorgebracht, zonder dat iemand ervan op de hoogte was, door Beieren en Tirol naar Italië en keerde na een tweemaal vrij lang verblijf te Rome, en nadat hij Napels en Sicilië bezocht had, eerst den 18^{den} Juni 1788 te Weimar terug. Wat hij in die twee jaren beleefd en ervaren heeft, beschreef hij in zijn „Italienische Reise“. Ook in zijn „Römische Elegien“ spreekt hij van den grooten invloed, dien Italië op zijn hart en gemoed gehad heeft, en herdenkt hij weemoedig de gelukkige dagen in Rome doorgebracht. Deze reis vormt het keerpunt in Goethe's leven; hij zelf noemt het verblijf onder den Zuidelijken hemel den tijd zijner wedergeboorte. *Ossian* en *Shakespeare* moeten wijken voor *Homerus* en *Sophokles*. Terwijl het begrip der Grieksche kunst, vier grondelgenschappen maat en beperking zijn, zich voor hem openbaarde, verloor hij zijn liefde voor de Christelijk-Gotische bouwkunst, die het oneindige, het eeuwige tracht te geven. Hoe meer hij zich verkwikte aan het eenvoudige, harmonische wezen der Grieken, des te meer verfoeide hij nu de vormlooze voortbrengselen uit zijn „Sturm und Drangperiode“. Het ware beginsel der kunst vond hij niet in het navolgen der gewone natuur, maar in het klassieke idealisme, dat den edelsten inhoud in den meest volmaaktsten vorm tracht te kleeden. Als vruchten van deze reis noemen wij de omwerking der „Iphigenie“, van „Egmont“ en verschillende zangspelen, den bijna voltooiden „Tasso“, de voortzetting van „Faust“ en nieuwe ontwerpen, zooals van „Nausikaa“.

Op deze heerlijke jaren volgde een smartelijke reactie. Voornamelijk *Fran von Stein* had den dichter zijn heimelijke vlucht zeer kwalijk genomen en ontving den terugkeerende zeer koel. Daarbij kwam, dat Goethe spoedig na zijn terugkomst liefdesbetrokkeningen aanknoopte met *Christiane Vulpius*, door wier jeugd en schoonheid zijn zinnelijke natuur geprikkeld werd. *Fran von Stein* kon den dichter dit vergrijp tegen de zeden niet vergeven en zoo kwam het in den zomer van 1789 tot een breuk met de vrouw, die op zijn

geestelijke ontwikkeling zulk een grooten invloed heeft uitgeoefend. Ook het weinig succes, dat de eerste verzameling zijner „Schriften“ had, benevens de Fransche revolutie, werkten pijnlijk op Goethe in. In het voorjaar van 1790 vertrok hij, aan wien *Christiane* den 25sten December 1789 den eersten zoon geschonken had, ter begroeting van hertogin *Anna Amalia* nogmaals naar Italië en wel naar Venetië, waar hij den 31sten Maart aankwam. Doch ditmaal kwam hij niet onder de betoovering van het zuidelijke volk; zijn liefde voor Italië had een doodtelijken knak gekregen. „Ik ben“, zoo schrijft hij, „een weinig minder toegeeflijk tegenover het zwijneleven van dit volk als de vorige maal“. De „Venezianische Epigramme“ getuigen van zijn verhitte stemming. In Juli 1790 volgde hij den hertog naar het Silezische leger, twee jaar later nam hij deel aan den rampspoedigen veldtocht in Frankrijk, dien hij gedeeltelijk beschreef. Ook was hij in 1793 tegenwoordig bij de evenens door hem beschreven belegering van Mainz. In dezen tijd had hij behalve de heerlijke „Römische Elegien“ ook den „Reineke Fuchs“ en „Tasso“ voltooid. Daarnaast trachtte hij in den dramatischen werkenden, maar pijnlijken „Grosz-Cophta“, den „Bürgergeneral“, de onvoltooiden „Anferegert“ en de „Reise der Söhne Megaprazons“ de indrukken, dien hij in dien tijd kreeg, poëtisch weer te geven.

Een nieuw keerpunt, waarmede tevens de tweede periode van Goethe's dichtkunst wordt afgesloten, was de vriendschap met *Schiller*. Nadat zij elkander voor het eerst op de Karlschule ontmoet hadden, vonden zij elkander in 1788 te Rndolstadt weder; maar hun wegen liepen toenmaals nog uiteen, daar Goethe na zijn terugkomst uit Italië de „Sturm-und Drangperiode“ overwonnen had en in *Schiller's* onstuimige jeugdwerken geen behagen schepte. Eerst in 1794 naderden de beide groote dichters meer tot elkander en weldra ontstond een vriendschapshand, zooals wij dien in de geschiedenis der Duitsehe letterkunde niet meer aantreffen. Zij leefden voortaan in onafgebroken briefwisseling en later, nadat *Schiller* zich in 1799 te Weimar gevestigd had, in bijna dagelijkschen persoonlijken omgang. Terwijl zij elkander wederkeerig hun gedachten mededeelden en hun dichterlijke denkbeelden na gemeenschappelijk overleg uitwerkten, beoordeelden zij elkander met groote openhartigheid en zuiverden elkaanders denkbeelden. Weliswaar was hun zienswijze in zake kunst geheel verschillend; Goethe was realist en ging van het bijzondere uit, om tot het algemeene te komen; *Schiller* was idealist en ging van de idee uit, om daaruit het bijzondere af te leiden; maar deze afwijkende naturen vonden elkander zeer gelukkig aan. Voor hen begon een tweede lente, waarin „alles instig naast elkander ophloeide“, en een „tweede jeugd“, zooals Goethe zegt. De naaste aanleiding tot gemeenschappelijk werk en de zich daaraan vastknoopende innige vriendschap gaven de „Horen“, een tijdschrift, dat *Schiller* in 1794 voorbereide. Op *Schiller's* verzoek zeide Goethe zijn medewerking toe en liet daarin o. a. de reeds vroeger gedichte „Römische Elegien“ verschijnen. Op de „Horen“ volgde de „Musen Almanach“, waarvoor Goethe zijn „Venezianische Epigramme“ afstond. Door

deze tijdschriften moest de smaak van het publiek veredeld en gelouterd worden; doch het succes beantwoordde niet aan de gekoesterde verwachtingen, intengedeel het alledaagsche en slechte vond nog overal hujval. Beide dichters besloten daarom een strafergericht te houden over het literaire leven van dien tijd en wel in den vorm van epigrammen, die zij „Xenien“ noemden, (naar het 13de boek der epigrammen van *Martialis*). De eerste gedachte ging nit van *Goethe*, die ook het eerste dozijn voor den „*Musenalmann*“ zond. *Schiller* lokte dit denkbeeld aan, en beide dichters werkten met zulk een ijver, dat nit het dozijn, spoedig een honderd-, weldra een duizental ontstond. *Schiller* en *Goethe* hadden besloten hun eigendomsrecht gemeenschappelijk te houden, zoodat, velen pogingen ten spijt, niet met zekerheid te zeggen valt, wie de schrijver van ieder afzonderlijk epigram is, te minder daar de een den hexameter schreef, de ander den pentameter. De „Xenien“ deden een groot aantal tegengestelde ontstaen en een strijd onthranden, die langen tijd geduurd heeft.

Op deze „Xenien“ welke in den „*Musenalmann*“ werden opgenomen van 1797, volgde een reeks van balladen en romancen, in den jaargang van 1798. Van *Goethe* verschenen o.a. „*Der Zankerhring*“, „*Der Schatzgraber*“, „*Die Brant von Korinth*“ en „*Der Gott und die Bajadere*“.

In tegenstelling tot *Schiller*, die zich meer tot het dramatische genre voelde aangetrokken, hield *Goethe* zich hij voorkeur bezig met het epische. In 1796 werden „*Wilhelm Meisters Lehrjahre*“ voltooid, een roman, waaraan de dichter reeds in 1776 hegouwen was en waarvan de eerste zes boeken reeds vóór zijn reis naar Italië geschreven waren. Deze lange tijd van bewerking heeft aan de eenheid van het werk wel eenigszins afbreuk gedaan. In dit boek worden de meest verschillende standen, voornamelijk de toenmalige adel, en de meest verschillende beroepen, speciaal het theaterleven, gekarakteriseerd. Daarnaast worden allerlei kunstnigen besproken, in het bijzonder de wetten der dramatische poezie in *Shakespeare's* „*Hamlet*“. Een meesterwerk op episch gebied bracht de lente van 1797, n.l. het idyllische epos „*Hermann und Dorothea*“, door de plastiek der voorstelling, de levenswaarheid, diepte van gevoel en volkomenheid van den dichterlijken stijl, een onovertroffen werk, dat *Schiller* den „*Gipfel der gesammten neuern Kunst*“ noemt. Na de voltooiing van dit epos ondernam *Goethe* in 1797 een derde reis naar Zwitserland, op welke het gedicht „*Enphrosyne*“ ontstond. Ook vatte hij het plan op voor een nieuw epos „*Wilhelm Tell*“, dat hij echter spoedig liet varen. Over het algemeen heeft *Goethe*, in tegenstelling met *Schiller*, in de laatste jaren der 18de en in de eerste der 19de eeuw weinig gedicht. Van zijn kleinere verzen nit dien tijd noemen wij „*Schäfers Klage*“, „*Die natürliche Tochter*“ te behandelen, waarvan slechts het eerste deel, de expositie, gereed kwam.

De vierde periode van *Goethe's* dichterloopbaan begint met den dood van *Schiller* (9 Mei 1805),

die hem diep schokte en waarover hij zich eerst na verloop van langen tijd kon heenzetten. Aan de nagedachtenis van zijn grooten vriend wijdde hij „*Epilog zur Glocke*“. Gedurende zijn verder leven was hij op verschillend gebied werkzaam (optische studiën, kleenreuler, osteologische, geologische en meteorologische onderzoekingen, metamorphose der planten enz.). In 1806 huwde hij met *Christiane Vulpius*. In datzelfde jaar verscheen het eerste deel van „*Faust*“. Het eerste grootere werk, dat daarop volgde, was „*Die Wahlverwandschaften*“, waarin hij het vraagstuk der echtscheiding van alle zijden heziet. In den tijd der Napoleontische heerschappij was *Goethe* een vurig bewonderaar van den keizer, die hem op het congres te Erfurt met groote onderscheiding behandelde. De vrijheidsoorlogen van 1813-1815 ronden dan ook hij *Goethe* weinig belangstelling. Zijn streven, om ook het geestelijke leven in zijn organische ontwikkeling als een natuursproces op te vatten, kwam schitterend aan het licht in „*Dichtung und Wahrheit*“, de huiltengewoon gedachtenrijke, aanschouwelijke en aantrekkelijke biografie, waarvan de drie eerste deelen in 1811-1814 verschenen, die ons een duidelijk beeld geven van de ontwikkeling van *Goethe's* levensbeschouwing; het eerste deel kwam eerst na zijn dood nit. Uit dezen tijd moeten wij ook nog noemen „*Vorspiel 1807*“ en „*Pandora*“.

Een nieuwe richting aan *Goethe's* scheppingen gaf de vertaling van *Hafse* door *J. von Hammer*, waardoor *Goethe* de Oostersche poezie leerde kennen, die hem bezieldde tot de diepgedachte en diepgevoelde gedichten van den „*Westöstlicher Divan*“ (1819). In 1816 werd de dichter door den dood zijner vrouw diep getroffen. In 1817 legde hij de leiding van het Hoftheater te Weimar neder, welke betrekking hem reeds lang tegenstond, daar hij van de intriges van *Jagomann* (Frau von *Hegendorff*), de geliefde van den hertog, veel te lijden had. Ten slotte gaf een kleinigheid den doorslag: de groothertog had tegen den wensch van *Goethe* in bevolen, dat „*De hond van Anhry*“, waarbij een gedresseerde poedel moest optreden, opgevoerd zon worden. Hierop nam *Goethe* zijn ontslag nit een betrekking, waarin 26 jaar lang met succes werkzaam geweest was. Nog eenmaal werd hij door een hartstochtelijke liefde aangegrepen voor de jonge *Ulrike von Levetzow*, met wie hij in 1822 en 1823 te Marienbad gelukkige uren doorbracht en aan wie hij in zijn beroemde „*Trilogie der Leidenschaft*“ verzen vol jeugdigen gloed gewijd heeft. Zijn hooge leeftijd deed zich echter meer en meer gevoelen. De vijfzigste terugkeer van den dag, waarop hij voor het eerst te Weimar gekomen was, de 7de November 1825, werd feestelijk herdacht en de grijze dichter door himen- en huitenlandals een vorst gehuldigd en als de grootste man van zijn tijd gevierd. Zware alagen troffen hem in zijn laatste levensjaren: in 1828 overleed zijn beschermer *Karl August*, in 1829 de edele hertogin *Louise*, in 1830 zijn zoon *August*, die echter door een minder losbandig leven zijn vader veel verdriet had kunnen besparen. In rusteloos, zich steeds meer en meer nitbreidend werken trachtte hij de hem terneerdrukkende smart meester te worden. Zijn laatste krachten wijdde hij aan de

voltooiing van „Wilhelm Meisters Wanderjahre" en het tweede deel van „Faust". Dit laatste verscheen eerst na den dood van den dichter. Daarin wordt de held uit de kleine in de groote wereld van het staatsleven gebracht, vervolgens in het derde bedrijf, de Helena-tragedie in die van de schoonheid en den klassieke geest, om ten slotte tot rusteloze, onbaatzuchtige werkzaamheid glorierijk voort te schrijden. In hier en daar moeilijk te begrijpen symbolen en allegorieën, maar meestal in een onmiddellijk diep-aangrijpende voorstelling bracht de dichter zijn voor 60 jaar begonnen meesterwerk tot een gelukkig einde. Weinige maanden later, den 22sten Maart 1832, is hij zacht en kalm ontslapen.

Goethe's eenige zoon, *Julius August Walter*, werd geboren den 25sten December 1789, was Weimarsch kamerheer, sedert 1817 gehuwd met *Ottilie*, vrijvrouw van *Pogwisch* en overleed te Rome den 28sten October 1830; hij liet drie kinderen achter, waarvan het jongste, *Alma*, geboren den 29sten October 1827, als 16-jarig meisje den 29sten September 1844 te Weenen overleed. De oudste zoon, *Walter Wolfgang*, (9 April 1818 15 April 1885), wijdde zich te Leipzig onder *Mendelssohn* en *Weinig* aan de muziek en leefde als kamerheer te Weimar; hij bleef ongehuwd. Van zijn composities zijn verschillende in druk verschenen. De tweede zoon, *Maximilian Wolfgang* (18 September 1823—20 Januari 1883), studeerde te Bonn, Berlijn, Jena en Heidelberg in de rechten, was langen tijd als legatiesecretaris te Dresden werkzaam en werd daarop eveneens kamerheer te Weimar. Evenals zijn broeder leefde hij ongehuwd. Hij schreef „Der Mensch und die elementarische Nation" (1854), het gedicht „Erlinde" (3de druk, 1851) een bundel lyrische gedichten (1851) en het voortreffelijke, slechts als manuscript gedrukte werk „Studien und Forschungen über das Leben und die Zeit des Kardinals Bessarion" (1871).

Groot is het aantal standbeelden, die voor Goethe in Duitschland werden opgericht, reeds in 1840 en 1849 te Frankfurt, in 1857 te Weimar en vervolgens in onderscheiden andere plaatsen, in 1901 ook in het Golden Gate Parc te San Francisco, in 1904 in Villa Borghese te Rome (geschenk van keizer *Wilhelm II*).

De eerste uitgave zijner werken bezorgde Goethe zelf (Leipzig, 1787—1790), als „Goethes Schriften", gevolgd door „Goethes neue Schriften" (Berlijn, 1792—1800). Nog tijdens zijn leven verschenen drie nieuwe uitgaven bij de firma Cotta, gevolgd door „Goethes nachgelassene Werke". Van de latere uitgaven zijn de beste die van *E. v. d. Hellen* o. a., bekend als „Cottasche Jubiläumsausgabe" (40 dln., Stuttgart 1902 vv.), die van *K. Heinemann* o. a. (30 dln., Leipzig 1899 vv.) en vooral de (evenmin nog als de beide vorige geheel voltooide) alles omvattende, streng kritische uitgave, in opdracht van groothertogin *Sophia van Saksen* begonnen en op last van den tegenwoordigen groothertog *Ernst Wilhelm* voortgezet, waaraan tal van geleerden medewerken en waartoe vooral het archief der Goethe-Gesellschaft (zie aldaar) de bouwstoffen moet leveren.

Een volledige biografie, geheel in overeenstem-

ming met de beteekenis en het genie van Goethe moet nog geschreven worden. Als de beste uit nieuwere tijden moeten genoemd worden: *Heinemann*, „Goethe" (8de druk, Leipzig, 1903), *R. M. Meyer*, „Goethe" (2de druk, Berlijn, 1898), *G. Witkowski*, „Goethe" (Leipzig, 1899) en vooral *Bielchowsky*, „Goethe" (2 dln., München, 1895—1903).

Goethe-Archief. Reeds lang was het een grief voor de letterkundige wereld, dat de schriftelijke nalatenschap van Goethe aan het openbaar gebruik nagenoeg geheel en al onttrokken bleef. Aan dien toestand is na het overlijden (15 April 1885) van s' dichters laatste kleinzoon, *Walter Wolfgang*, vrijheer van Goethe, een einde gekomen. Volgens de uiterste wilbeschikking van laatstgenoemde zijn alle door Goethe nagelaten geschriften, gedichten, plannen van gedichten, brieven en concepten van brieven, door anderen aan hem gerichte brieven, dagboeken, acten, rekeningen enz. ter vrije beschikking gesteld van *Sophie*, groothertogin van Saksen. Deze laatst heeft de nalatenschap aanvaard, om ze te doen strekken tot nutte van het Deutsche volk en van de geheele letterkundige wereld. Al die papieren bevinden zich thans in het door de groothertogin gebouwde, den 28sten Juni 1896 geopende Goethe- en Schiller-Archiv te Weimar. Na haar dood (23 Maart 1897) ging de stichting als fideicommiss van het groothertogelijk Huis over in het bezit van groothertog *Wilhelm Ernst*. De rijke schatten van dit archief, vormen den grondslag voor de groote kritische uitgave zijner werken, brieven en dagboeken, die onder bescherming van wijlen groothertogin *Sophie* begonnen is en in haar geest thans voortgezet wordt. De leiding is opgedragen aan een commissie van 5 leden, waartoe thans behooren *H. Grimm*, *E. Redlich*, *Erich Schmidt*, *B. Seuffert* en *B. Suphan*. Met medewerking van een 50 tal geleerden zijn thans reeds 100 deelen uitgegeven. Een uitbreiding kreeg het archief door de stichting van de vrijheeren *Ludwig* en *Alexander von Gleichen-Ruasewurm*, die in 1880 het Schiller-Archiv te Greifswald aan Bannland aan het Goethe-Archiv schonken, dat sedert den naam Goethe-Schiller-Archiv draagt. Het archief beoogt tevens het middelpunt te zijn voor het bewaren van alle uit de Goethe-Schiller-periode afkomstige documenten. Door aankoop of schenking zijn tot boden o. a. de briefwisseling van Goethe en Schiller, de Goethe papieren uit *Kräuter*'s nalatenschap, Goethe's brieven aan *Charlotte von Stein*, briefverzamelingen uit *Herder*'s, *Wieland*'s en *Jean Paul*'s nalatenschappen in het bezit van het archief gekomen, dat sedert den 5^{den} Mei 1890 ook de voor den Goethe- en Schiller-tijd belangrijke handschriften der groothertogelijke bibliotheek bezit. Ook handschriften van talrijke andere dichters vonden hier een bewaarplaats.

Goethe-Bond is de naam van een groep verenigingen, welke in Maart 1900 ontstond, toen de kunst- en literaire kringen in Duitschland door het ontwerp der *lex Heinze* (zie aldaar) de vrijheid der kunst bedreigd achtten. De beweging ging uit van München, waar een Goethe-bond werd opgericht, welke allen tot aansluiting opriep, wien het welzijn van Deutsche kunst en

wetenschap ter harte ging. Onmiddellijk volgde Berlijn, waarop een bond tot stand kwam met het doel „alle intellectuele en letterkundige krachten tot bescherming van de vrijheid van kunst en wetenschap in een eenwijdend verband te vereenigen” en hnn, die in hun vrijheid bedreigd werden, rechtvaardigen bijstand te verschaffen. Daar ook in andere plaatsen dergelijke vereenigingen tot stand kwamen, werd tot de oprichting van een algemeen Duitschen Goethe-bond besloten, die, ook nadat de Rijksdag den gevaarlijken paragraaf verworpen had, bleef bestaan.

Goethe-genootschap. Terwijl in Duitschland de *Shakespeare-* en *Dante*-genootschappen een hoogen trap van bloei bereikten, ontstonden rondom *Goethe* en *Schiller* slechts kleine vereenigingen. Weimar scheen echter de aangewezen plaats voor grootere, aan Deutsche dichters gewijde genootschappen. Hiertoe waren reeds voor lang plannen ontworpen, maar deze kwamen eerst, voor zoover zij op *Goethe* betrekking hadden, na het overlijden van zijn laatste kleinzoon in 1885 tot een begin van uitvoering. Den 9^{den} Juni van dat jaar zond een vrije vereeniging van letterkundigen te Weimar, Jena en Berlijn een openbare uitnodiging rond tot het stichten van een Goethe-genootschap. Dit kwam reeds den 21sten van die maand te Weimar tot stand onder bescherming van den groothertog van Saksen. Het ontving rechtspersoonlijkheid en telde eenige honderden leden, wier aantal in 1900 2702 bedroeg. Het doel van het genootschap is de beoefening der met den naam van *Goethe* verbonden letterkunde en de samenwerking van hen, die zich wijden aan nasporingen op dit gebied. Zijn streven vereenigt zich met dat van het Goethe-archief (zie aldaar) en van het te Weimar aanwezige Nationaal Goethe-museum, bestaande uit de aan Weimar vermaakte knustverzamelingen van den dichter in zijn voormalige woning, met dat van den schouwburg te Weimar, met betrekking tot de opvoering der drama's van *Goethe*, en met dat van het bestuur vander Goethe-bibli-theek, waaraan men de meest mogelijke volledigheid tracht te geven. Het „Goethe-Jahrbuch”, sedert 1880 door professor *L. Geiger* te Berlijn uitgegeven, is het orgaan voor de mededeelingen van het genootschap. De leden van dit laatste komen telken jare omstreeks Pinksteren bijeen en houden te Weimar een algemeene vergadering om er voor- drachten te leveren, opvoeringen van tooneelstukken bij te wonen en genootschapsaangelegenheden te behandelen. Men wordt lid van het genootschap door het betalen van 10 mark, en daarvoor ontvangt men het „Goethe Jahrbuch” en andere drukwerken van het genootschap, welke laatste den titel voeren van: „Schriften der Goethe-Gesellschaft”. Het genootschap staat in betrekking met de Goethe-vereenigingen te Weenen en te Londen.

Goetheln. *Eberhard*, een Duitsch geleerde, werd den 29sten October 1853 te Nenmarkt in Silezië geboren, studeerde in de geschiedenis, vestigde zich in 1878 te Breslau en later te Straatsburg als privaet-docent en werd in 1885 hoogleraar te Karlsruhe, in 1890 te Bonn en in 1904 te Heidelberg. Hij schreef: „Politische und religiöse Volksbewegungen vor der Reformation”

(1878), „Der christlich-soziale Staat der Jesuiten in Paraguay” (1883), „Die Kulturentwicklung Süd-Italiens” (1886), „Pforzheims Vergangenheit” (1889), „Wirtschaftsgeschichte des Schwarzwaldes und der angrenzenden Landschaften” (dl. I, 1891—1892), „Die deutschen Kreditverhältnisse und der Dreissigjährige Krieg” (1893), „Ignatius von Loyola und die Gegenreformation” (1895) en *J. G. Schlosser* als badischer Beamter” (1899).

Zijn echtgenoot *Marie*, geboren den 12^{den} September 1863 te Mohrungen, heeft zich als vertaalster en door haar biographische werken „William Wordsworth, sein Leben, seine Werke, seine Zeitgenossen” (2 dln., (1893) en „John Keats, Leben und Werke” (2 dln., 1897) bekend gemaakt.

Gothenburg. Zie *Gotaborg*.

Gothenburger stelsel tot verkoop van sterken drank, stelt zich ten doel het gebruik van alcoholica te doen afnemen. In het kort komt dit stelsel hierop neer, dat een maatschappij (Boglag in het Zweedsch, Samlag in het Noorsch) in een plaats alle drankwinkels in handen tracht te krijgen, ten einde den drankhandel te kunnen inrichten naar bepaalde regelen en het partienier belang van den drankverkooper, waardoor zooveel malen bezoekers tot meer drankverbruik worden aangezet, huiten te sluiten. De aandeelhouders krijgen niet meer dan 5 pCt. van hun geld, de rest der winsten wordt verdeeld over staat, gemeente en een soort landbouwvereeniging voor het platteland en moet worden aangewend voor doeleinden van algemeen belang, met name die voor de arbeidende klasse van nut zijn. Verder zijn de grondstellingen, dat geen verkoop mag plaats hebben op krediet of tegen in-pand-geving; dat de verkoop geschieden moet in zindelijkke, ruime lokalen, die zoo hygiënisch mogelijk zijn ingericht; dat de verkoop gepaard moet gaan met het koopen van goede en goedkoopjespijzen. Voorts bestaan nog allerlei voorschriften omtrent sluitingsturen, verbod van drankverkoop aan jongelieden, grensoverveelheid aan ieder kooper te leveren. (In Stockholm 2 borrels en een flesche hier aan ieder, die iets warmes eet). Alleen dient nog opgemerkt, dat in Noorwegen het belang der gemeenten is buitengesloten en alle overwinsten aan den staat komen voor bepaalde doeleinden (een klein deel voor drankbestrijding en de rest voor vorming van een fonds voor arbeiderspensioenen). Daarnaast hebben de Noorsche gemeenten (mannen en vrouwen) het recht om bij volksstemming te beslissen, of in de plaats banier inwoning al dan niet drank verkocht mag worden (local option). Het streven der Noren is er thans op gericht, om ook den vrijen verkoop van wijn en hier onder de Samlags te brengen, teneinde, als de tijden er rijp voor zijn, met het afstemmen der Samlags ook den wijn- en hierhandel te doen verdwijnen.

Over de werking van dit stelsel wordt verschillend geoordeeld; wel valt niet te ontkennen, dat het gebruik van spiritueosa daardoor sterk verminderd is, maar vooral door geheelonthouders wordt er op gewezen, dat het voldoende is een geringe hoeveelheid spijs te bestellen, om tevens sterke dranken te kunnen verkrijgen. Zie ook *Drank en Drankbestrijding*.

Gotische stijl of *Gotiek* (zie de afb. 13—17

in het art. *Bomskunst*), een bouwstijl uit de 13de, 14de en 15de eeuw, zoo volgens sommigen de spotnaam zijn aan den spitsboogstijl door de Italianen gegeven, waarmede zij wilden aanduiden, dat die stijl voor hun smaak barbaarsch was. De Gotische stijl is een tijdlang ook wel de Germaansche genoemd, hoewel zijn vaderland in Noord-Frankrijk te zoeken is. Kenmerkend is voor dezen stijl de spitsboog, waarnaar hij dan ook wel als spitsboogstijl wordt aangeduid. De spitsboog, die uit twee cirkelsegmenten is samengesteld, is beter tegen drukking bestand dan de cirkelvormige boog, daar de zwaarte van het gewelf van de tusschenmuren op de steunpijlers wordt overgebracht. De Gotische stijl ontwikkelt een constructieve volmaaktheid in de gewelven: de driehoekige vakken, de kappen en de schelpen worden door een net van gordels of ribben gedragen. De pijlers, die van binnen door kleine halfzuilen, van buiten door beeren ondersteund worden, zijn sterk ontwikkeld. De geheele constructie vormt één organisch geheel, waarvan geen enkel deeltje gemist kan worden, en dat als bijzondere kenmerken en eigenschappen van den Gotischen stijl zijn schoone proportiën, soberheid van materiaal, logische vormen en omhoog strevende lijnen heeft doen ontstaan. Overal zijn de samenstellende bouwdeelen zichtbaar gelaten, die tevens door een sculpturale behandeling even veel versieringen vormen. Evenals de constructie, berust ook de versiering op het praktisch nut. Zoo ontstonden de triforia, de de traceer- en maaswerken, de luchtbogen, de balustraden, waterspuwers, phialen, baldakijns en al de origineele fragmenten, die den Gotischen stijl kenmerken. Door muurbeschildering, vensterversiering en de polychromische beeldhouwwerken is de meest harmonieuze samenwerking der beeldende kunsten ontstaan. Het kerkgebouw is zowel in- als nitwendig rijk versierd wegens de godsdienstoefeningen, die als omgelingen om het gebouw in de Middeleeuwen plaats hadden. De aanleg van het grondplan is naar de behoefte ruimer dan die van den Romaanschen stijl, het koor onderging een aanmerkelijke vergrooing, werd door kapellen omgeven en door een hekwerk of door een *lectorium* (een eenigszins verheven tusschenbouw, vanwaar aan de kerkgenooten het Evangelie werd voorgelezen) van de kerkruimte afgescheiden. De geheele bouwvorm streeft, wat o. a. blijkt uit de hooge puntvensters, naar licht- en slankheid, evenals naar sierlijkheid, zooals de traceering in de vensterbogen bewijst. Dergelijke versieringen bezitten ook de galerijen en portalen. Wanneer drie boogvormen zich tot een klaverblad vereenigen, spreekt men van een driegloop, bij vier boogvormen van een viergloop, bij spitsse gevels van wim- of windbergen boven deur- en vensteropeningen. De frontgevels hebben op de hoeken gewoonlijk kleine pinakels (phialen), op de spits een kruisbloem en op de schenkellijsten bladversieringen (hokels). De latere Gotiek deed den puntboog in den Tudorboog of vronwenschoen ontaarden, waarbij de schenkels binnenwaarts gebogen zijn, evenals bij den kielboog der Arabieren, terwijl de traceering haar motieven aan de vischblaas gaat ontleenen en dus een kringvorm vertoont, door puntvormige redans in twee helften gescheiden. De voorwer-

pen van kunstnijverheid en van kerkmeubelen, zooals ciboria, door zuilen gedragen altaarverbouwingen, koorstoelen, kansels, ambonen (lesse-naars en spreekgestoelte) en sacramenthuisjes gaven aanleiding tot de weelderigste ornametiek. Alle genoemde voorwerpen ontleenden in het laatst der Middeleeuwen hun versiering aan de architectuur. Het spreekt vanzelf, dat in de verschillende landen de Gotische stijl zich op verschillende wijzen ontwikkeld heeft; zoo vindt men in de latere Engelsche Gotische bouwwerken den *perpendicularistijl*, zoo genoemd naar het loodrechte staafwerk; in de latere Fransche gebouwen den *flamboyant- of vlammenstijl*, zoo genoemd naar het vlamvormig vulwerk, dat aan het vischblaasmotief doet denken; den *Tudorstijl*, een ontaarding van den perpendicularistijl met ingedeukte, stompe torens, van tinnen en phialen voorzien, ten tijde van koningin *Elizabeth*; in ons land den baksteenbouw met afwisselende lagen en banden en blokken natuursteen in half-cirkelvormige bogen.

De Gotische stijl schijnt in de omstreken van Parijs ontstaan te zijn en de St. Denis (in 1144 ingewijd) geldt als het eerste bouwwerk, waarin de grondkenbeelden van dezen stijl tot volle ontwikkeling kwamen. Naar afwijking in de details onderscheidt men nog een *Vroeg-Gotiek*, vooral in Frankrijk toegepast, in Duitschland slechts als overgangsvorm, een *Hoog-Gotiek*, gekenmerkt door een zuiver wiskundige kunst-opvatting (dom te Keulen), en een *Laat-Gotiek* met rijkere decoratieve motieven. De Gotische stijl verbreidde zich over de geheele Katholieke wereld en verdroog den Romaanschen stijl, doch moest op zijn beurt in de 16de eeuw plaats maken voor de Renaissance.

Gotische taal en letterkunde. De *Goten* zijn een der meest beschaaftde onder alle Germaansche stammen geweest. Reeds in vóór-Christelijken tijd, toen zij nog aan den benedenloop der Weichsel woonden, waren zij met de Grieksche beschaving eenigzins bekend, daar een aloude handelsweg van de Zwarte Zee naar de Weichsel liep. Aan de Hoven der Edelen waren beroepszangers, rhapsoden, die liederen uit de nationale geschiedenis en sagen zongen. De Gotische koningen beoefenden de zangkunst. Het wezenlijke bestanddeel der Oost-Gotische heldensage werd gemeengoed voor alle Germaansche stammen; van de koningen *Widigauja* (*Wittek*), *Ermanrik* (*Ermenrich*) en *Theoderich* (*Dietrich von Bern*) vertelt nog het volkssepos der 13de eeuw.

Van de Gotische letterkunde is, afgezien van fragmenten, slecht een deel der Bijbelvertaling bewaard gebleven. Dit meesterwerk is begonnen door den eersten Gotischen bisschop *Wulfila* (*Ulphilas*, zie aldaar); anderen hebben zijn werk voortgezet: de hewaard gebleven handschriften zijn in Italië (Oost-Gotisch Rijk) geschreven. Op de ontwikkeling van een nationale Gotische letterkunde wijzen ook de tot ons gekomen fragmenten van een exegese van het Johannesevangelie, die men thans *Skeirefns* noemt, benevens fragmenten van een Gotischen kalender en de handteekeningen onder oorkonden, terwijl andere Germaansche stammen zulks door anderen in het Latijn lieten doen. De Bijbelvertaling en de fragmenten zijn bij herhaling nitgegeven.

De Gotische taal is voornamelijk bekend uit de Bijbelvertaling, die als het oudste taalmonument van zeer groot belang is. Zij is een dialekt der Oost-Germaansche taalgroep. Met het volk is de taal sedert het midden der 6de eeuw uitgestorven. Slechts in den Krim hielden de Krim- of Tetrakitsche Goten de taal tot de 16de eeuw staande.

De eerste, die de Gotische taal grondig bestudeerde, was onze landgenoot *Frans Junius*, die behalve den „Codex argenteus” ook reeds een Gotische grammatica leerde. Na hem moet vooral *Grimm* genoemd worden en uit den jongsten tijd *Uhlenbeck*, „Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache” (2de druk, Amsterdam 1900).

Gotisch schrift is het schrift der Goten. Dit volk had, evenals alle Germanen, oorspronkelijk de runen gebruikt, totdat *Ulfilas* in zijn vertaling van het Nieuwe Testament met het Grieksche uncialchrift den grondslag legde voor een nieuw gevormd Gotisch schrift, waarbij hij verschillende teekens uit het Latijnsche en eenige uit het runenalfabet opnam. Van het Grieksche alfabet behield hij de volgorde en de getalwaarde, van het runenalfabet de namen. De getalteekens werden door een streep boven of door punten vóór en achter de letter aangeduid. Schrift en taal gingen met de Volksverhuizing te gronde.

Gotter, Gustav Adolf, een Duitsch diplomaat, geboren te Altenburg den 26sten Maart 1692, studeerde te Jena in de rechten, verloor te Weenen het vertrouwen van prins *Eugenius*, alsmede de gunst van eenige aanzienlijke vrouwen en verkreeg grooten invloed aan het Keizerlijk Hof. In 1717 werd hij, als secretaris van legatie, de vertegenwoordiger van den hertog van *Gotha*, in 1723 diens buitengewoon gezant, in 1724 Rijks-vrijheer, in 1729 gezant te Keigenshurg en in 1732 Pruisisch gezant aan het Hof te Weenen, maar vestigde zich in 1736 ambteloos op zijn kasteel Molsdorf bij Erfurt. In 1740 trad hij, na de troonsbeklimming van *Frederik II*, als opperbevelhebber weder in Pruisischen dienst, werd door keizer *Karel VI* tot rijksgraaf benoemd, in 1740 belast met een gewichtige zending naar *Maria Theresia*, waarbij hij echter niet slaagde, zoodat de Eerste Silezische Oorlog nitbarstte, en werd in 1744 een van de curatoren der Academie van Wetenschappen, in 1752 postmeester-generaal en in 1753 eerste minister. Hij overleed te Berlijn den 28sten Mei 1762.

Gotter, Friedrich Wilhelm, een Duitsch dichter, geboren te Gotha den 3^{den} September 1746, studeerde te Göttingen in de rechten en letteren en richtte er een liefheerijtooneel op. Reeds in 1766 werd hij benoemd tot archivaris te Gotha en in 1767 ging hij als secretaris van legatie naar Wetzlar. In het volgende jaar vergezeldte hij een paar jonkers naar de universiteit te Göttingen en stichtte er met *Boie* den „Museumalmanach”. In 1769 keerde hij naar Gotha en in 1770 naar zijn post te Wetzlar terug, waar hij omringd met *Goethe*, *Jerusalem* en anderen. Nadat hij in 1771 tot geheimsecretaris te Gotha benoemd was, deed hij in 1774 een reis naar Lyon en leerde er den Franschen schonwurg kennen, waarmede hij steeds bijzonder was ingenomen. Na zijn terugkeer leverde hij zijn eerste tooneelstukken, en

ook zelf bezat hij groote gaven voor het tooneel, benevens de gave der improvisatie. Hij overleed te Gotha den 18^{den} Maart 1797. Van zijn werken noemen wij: „Gedichte” (2 dln., 1787—1788), „Singspiele” (1788) en „Schauspiele” (1796), terwijl na zijn dood een derde deel zijner „Gedichte” verschenen is.

Gottfried van Bouillon, hertog van Neder-Lotharingen, geboren in 1061, was de oudste zoon van graaf *Eustachius II* van *Boulogne* en van *Ida*, de znater van *Gottfried met den Bulle*, hertog van Neder-Lotharingen, wiens opvolger hij werd in 1076. Het hertogdom Bouillon, te voren tot het graafschap Ardenne behoorende, ontving hij ten geschenke. De roem zijner heldendaden in den oorlog voor keizer *Hendrik IV* in Duitschland en Italië, vooral in den slag bij *Merseburg* tegen hertog *Rudolf van Znaab* en hij de verovering van Rome, was oorzaak, dat hij volgens de sage gold als opperbevelhebber der Kruisridders, waarmede hij, nadat hij zijn hertogdom ter bestrijding der kosten aan den bisschop van *Luik* verpand had, in het voorjaar van 1096, vergezeld door zijn broeders *Eustachius* en *Boudewijn*, naar het Oosten trok. Deze Eerste Kruistocht (zie aldaar) eindigde met de stichting van het koninkrijk Jeruzalem. Acht dagen later kozen de bevelhebbers van het leger hem tot koning van het nieuwe rijk, maar *Gottfried* weigerde de koningskroon te dragen ter plaatse, waar *Christus* de doornenkroon gedragen had, en vergenoegde zich met den titel van hertog en bescherm van het Heilige Graf. Toen de sultan van Egypte vernam, dat 800000 Kruisvaarders, die Antiochië veroverd hadden, tot 20000 waren verminderd, rukte hij met een leger van 40000 man tegen hen op. *Gottfried* echter viel het aan in de vlakte van *Askalon*, en de overwinning, die hij aldaar behaalde, stelde hem in het bezit van nagenoeg geheel Palestina. Na regelde hij de aangelegenheden van den nieuwen staat, benoemde een patriarch, stichtte 2 domkapittels, bouwde een klooster in het dal *Josaphat* en deed wetten ontwerpen. Hij overleed den 18^{den} Juli 1100 en zijn stoffelijk overschot werd in de nabijheid van het Heilige Graf ter aarde besteld. De geschiedenis prijst hem wegens zijn oprechte vroomheid, en zijn dengden zijn vooral verheerlijkt door *Tasso* in het „Verlost Jeruzalem”. In 1848 is voor hem te Brussel een standbeeld opgericht.

Gottfried van Straatsburg, een middel-Hoogduitsch dichter, ontving een geleerde opvoeding, behoorde tot den burgerstand en wordt door zijn tijdgenooten als „magister” betiteld. Hij dichtte zijn hoofdwerk, den „Tristan”, waarvan hij bij zijn overlijden ongeveer $\frac{2}{3}$ in 20000 verzen in gereedheid had, in de jaren 1207 tot 1210. *Gottfried* pntte niet een Fransche bron, namelijk uit een gedicht van *Thomas van Bretagne*, dat verloren is gegaan. Zijn onvoltooid stuk werd voortgezet door *Ulrich van Türlin* en door *Heinrich von Freiberg*. Behalve den „Tristan” heeft men van *Gottfried* nog eenige liederdichten, maar de hem toegeschreven „Lofzang op Christus en Maria” is niet van hem afkomstig. Van den „Tristan” bestaan verschillende uitgaven, onder welke vooral die van *Beckstein* (2 dln., 3de druk, 1890—1891) en *Goldner* (1888) aanbeveling verdienen.

Gotthard, St. Zie *St. Gotthard*.

Göttingen, een stad in een vruchtbaar dal aan de Leine en aan den voet van den boschrijken Hainberg in het Pruisische distrikt Hildesheim en aan de spoorlijnen Hannover—Kassel en Frankfurt—Göttingen gelegen, telt (1905) 34085 inwoners. Zij is is door lommetrijke lindenlanen en parken (met de monumenten van *Bürger*, *Friedrich Gauze* en *Wilhelm Weber*) omgeven en op het marktplein met het metalen standbeeld van *Wilhelm IV* versierd. Men heeft er acht kerken, waaronder de Jacobikerk met een mooien toren en de Johanneskerk, een oud stadhuis, in 1369 door meester *Bruno* gebouwd, een nieuwen schouwburg, een verzameling ontheden, nieuwe klinieken, een slachthuis, een nieuwe bronwaterleiding, een hogere burgerschool, een gymnasium, een industriëschool en onderscheiden andere inrichtingen van onderwijs en van liefdadigheid. Verder zijn er fabrieken (laken en wollen waren, leder, tabak, physikalische en optische instrumenten, borstels en worst). Vooral bekend is er echter de universiteit. Zij werd door koning *George II*, keurvorst van Hannover, in 1734 gesticht en in 1744 September 1737 ingewijd. Weldra bloeide zij zeer onder leiding van minister *Friedrich von Münchhausen*. Men heeft er een der grootste boekeringen van Duitschland, met 490000 deelen 14400 kaarten en 5860 handschriften. Op voorstel van *Albrecht von Haller* werd er in 1770 een Wetenschappelijk Genootschap gesticht met een wiskundige, natuurkundige en geschiedkundige klasse. Het geeft verhandelingen van zijn leden uit en doet de „Göttinger Gelehrten Anzeigen” verschijnen. Ook behoort tot de universiteit een museum, in 1773 gesticht, en een verzameling van schilderijen en gravures, een botanische tuin, talrijke inrichtingen (klinieken, laboratoria enz.) voor het onderwijs in de natuur- en geneeskunde, een geografisch seminarium, een chemisch laboratorium en een kostbaar physiologisch kabinet, een physisch kabinet, een sterrenwacht, een landbouw-academie, een theologisch seminarium enz. Duizenden jongelieden uit alle oorden van Europa hebben te Göttingen hun opleiding ontvangen en beroemde hoogleeraren zijn er werkzaam geweest, terwijl de regering er de vrijheid der wetenschap eerbiedigde. In 1823 waren er 1547 studenten, doch dit aantal was in 1834 nagenoeg op de helft gedaald. In 1903 telde zij 121 docenten en 1529 studenten. De universiteit vierde in 1837, tegelijk met de inwijding van een nieuw en prachtig academiegebouw, het feest van haar honderdjarig bestaan. In hetzelfde jaar echter werden de zeven hoogleeraren *Albrecht*, *Dahlmann*, *Ewald*, *Gervinus* de gebroeders *Grimm* en *Wilhelm Weber* uit Göttingen verbannen, omdat zij het gewaagd hadden tegen de opheffing der constitutie van 1833 verzet aan te tekenen, terwijl in 1840 het overlijden van *O. Müller* een zwaren slag toebracht aan de universiteit. In 1848 keerden *Ewald* en *Weber* terug, terwijl de nieuwe regering zich beijverde om er nieuwe inrichtingen en gebouwen te doen verrijzen. Sedert 1893 worden er door eenige hoogleeraren ook voorlezingen voor dames gehouden.

Göttingen vinden wij reeds in de 10de eeuw vermeld. De stad ontving van paltsgraaf *Hendrik*

en keizer *Otto* stedelijke rechten, die door *Otto het Kind* (1232) en hertog *Albrecht* (1288) bevestigd werden. Van 1261 tot 1463 was zij de residentie van een naar haar genoemd vorstendom, en vooral wegens haar lakens was zij een belangrijke bansestad. In 1531 drong er de Hervorming door en in den Dertigjarigen Oorlog had de stad veel te lijden. Na een belegering van 7 Juli tot 2 Augustus 1626 werd zij door *Tilly* ingenomen en bleef langer dan 5 jaar in het bezit der keizerlijken, totdat zij in Februari 1632 weder in handen viel der Zweden onder hertog *Wilhelm von Weimar*. Door deze gebeurtenissen was haar welvaart vernietigd en eerst de stichting der universiteit bleef haar op uit haar vernedering. Van 1801—1803 behoorde zij tot het koninkrijk Westfalen. Göttingen is ook bekend geworden door den „Göttinger Dichterbond” (zie aldaar).

Göttinger dichterbond noemt men een vereeniging van jeugdige, te Göttingen studeerende dichters, welke den 12^{den} September 1772 in het dorp Wehnde nabij die academiestad werd gesticht. Al de leden, met geestdrift voor *Klopstock* vervuld, beoogden het doel, om op letterkundig gebied de Fransche manieren van den vaderlandschen bodem te verbannen en elkander in de gevoelens van dengd en echt Duitche gezindheid te versterken. Tot die vereeniging behoorden *Boie*, *Hölty*, *J. M. Miller*, de graven *Christian* en *Friedrich von Stolberg*, *Voss*, *Leisewitz* enz., terwijl *Bürger* er ook mede in betrekking stond, zonder eigenlijk lid te wezen. Zij bezorgde de nitgrave van den „Göttinger Mnsenalmanach”, welke tot 1798 bestaan bleef, terwijl de bond reeds in 1775 op hield te bestaan. Men heeft die vereeniging ook wel *Hainbund* genoemd, welken naam *Voss* het eerst in zijn biografie van *Hölty* gebruikte.

Gotti, Aurelio, een Italiaansch schrijver, geboren te Florence den 16^{den} Maart 1834, studeerde te Pisa en werd in 1857 lid der Accademia della Crusca en medewerker aan haar woordenboek. In 1869 werd hij schoolopziener en stichtte met anderen het tijdschrift: „La famiglia e la scuola”. In 1861 werd hij benoemd tot directeur der kanselarij voor openbaar onderwijs in Toskane en van 1864 tot 1878 was hij directeur der musea te Florence. Hij schreef: „Gindizio e lavoro, cenno biografici” (2de druk, 1873), „Le gallerie e i musei di Firenze, discorso storico” (2de druk, 1875), „La vita di Michelangelo Buonarroti” (2 dln., 1875), „La vita di Vittorio Emanuele II, re d'Italia” (1882), „Storia del Palazzo Vecchio in Firenze” (1889), „Vita del barone Bottino Ricasoli” (1895), wiens brieven hij met *Tabarini* uitgaf (10 dln., 1886—1894) en „Pagine staccate della mia vita” (2de druk, 1896). Hij overleed te Rome den 7^{den} Januari 1904.

Gottland of *Gotland*, het grootste eiland der Oostzee, 170 km. van de Zweedsche kust gelegen, vormt met het eiland Oeland en eenige kleinere de Gotland- of Wisbylin en telt op 2981 v. km. (1901) 52781 inwoners. De bodem wordt gevormd door een effen kalkplateau, dat zich ter hoogte van 25 tot 50 m. en in sommige henvels iets hooger boven de oppervlakte der zee verheft en aan de kusten doorgaans steil afdaalt. Er komen onderscheiden goede havens voor, waar-

onder het versterkte Slitehamn, een der beste aan de Oostzee. Het klimaat is zacht, zoodat walnoten en moerbenzen in goed groeien, de grond vruchtbaar en op vele plaatsen met bosschen, vooral met naaldbont, begroeid. De landbouw is in de vorige eeuw vooruitgegaan en heeft door het droogmaken van moerassen zijn gebied uitgebreid, beslaat echter maar 30%, het weiland 10.5%, de bosschen daarentegen 44.5% van den bodem. Men teelt er granen, peulvruchten en veel aardappelen; ook de veeteelt is van belang; de schapen en paarden van het eiland zijn beroemd. Visscherij, robbenvangst, jacht op zeeroogels, steenhouwerij en kalkbranderij, handel en scheepvaart behooren verder tot de bronnen van bestaan. Er is een afzonderlijke krijgsmacht, bepaaldelijk bestemd voor de verdediging van het eiland. De hoofdplaats is Wisby aan de westkust, vanwaar een spoorlijn naar Hemse loopt. Dit eiland behoorde reeds in de 9de eeuw aan Zweden en wel tot Göteland, werd meermalen door de Denen veroverd, in 1570 afgestaan, doch kwam hij den rede van Brömsebro weder aan Zweden.

Göttling, Karl Wilhelm, een Duitsch letteren- en ontheidskundige, geboren te Jena den 19den Januari 1793, studeerde te Jena en Berlijn. In 1816 werd hij leraar aan het gymnasium te Rudolstadt, in 1819 rector aan dat te Newwied, in 1822 buitengewoon hoogleeraar in de philologie te Jena en in 1832 gewoon hoogleeraar aldaar. Voor zijn studie bezocht hij Griekenland en Constantinopel. Op zijn aandringen werd in 1845 te Jena een archaeologisch museum opgericht, waarvan hij den catalogus samenstelde. Hij overleed den 20sten Januari 1869. Van zijn werken noemen wij: uitgaven der „Politica“ (1824) en „Oeconomia“ (1830), van „Aristoteles“ en van „Herodotus“, „Allgemeine Lehre vom Accent in der Griechischen Sprache“ (1835), „Geschichte der römischen Staatsverfassung bis auf Cäsars Tod“ (1840), „Fünfzehn römische Urkunden“ (1845), „Gesammelte Abhandlungen aus dem klassischen Altertum“ (2 dln., 1851—1854). Zijn „Opuscula academica“ verschenen in 1869, de „Briefwechsel zwischen Goethe und Göttling“ in 1880.

Gottschall, Rudolf, een Duitsch dichter en letterkundige, werd geboren te Breslau den 30sten September 1823, studeerde te Koningsbergen in de rechten en nam in 1841 deel aan de vrijzinnige beweging in Oost-Pruisen door de uitgave van 2 dichtbundels „Lieder der Gegenwart“ (2de druk, 1842) en „Censurflüchtlinge“ (2de druk, 1843). De frischheid en de gloed derzer liederen bezorgden hem weldra een gevierden naam bij zijn partij, maar een „Charivari“ met een politieke klein had een consilium abendi en een jaar later zijn verbanning van de universiteit te Breslau ten gevolge. Nadat hij geruimen tijd vertoefd had bij een zijner vrienden, graaf von Reichenbach, waar hij zijn drama „Robespierre“ voltooide, ontving hij verlof zijn studiën te Berlijn voort te zetten, en in 1846 promoveerde hij te Koningsbergen tot doctor in de rechten. Zijn plan zich als privaät-docent te vestigen, leed schipbreuk op de eischen van minister Eichhorn, om binnen den tijd van een jaar hlijken te geven, dat hij van gevoelens veranderd was. Sedert dien tijd wijdde Gottschall zich onverdeeld aan de letterkunde en

kunst en hield te Koningsbergen voorlezingen over staatkunde. **Woltersdorff**, directeur van den schonwhurg aldaar, belastte hem met de zorg voor de letterkundige aangelegenheden van het tooneel. Dientengevolge schreef hij de drama's: „Der Blinde von Alcaraz“ en „Lord Byron“, terwijl hij verder op aansporing van **Baizow** zijn „Hieronymus Snitger“ voor het tooneel gereed maakte. Van zijn drama's „Die Marseillaise“ en „Ferdinand von Schill“ werd het laatste, dat hijval vond, in het najaar van 1850 door de politie te Berlijn en Breslau verboden. Andere dramatische stukken van Gottschall zijn: „Die Rose vom Kaakassus“ en „Lambertine von Méricourt“. Dit laatste en „Schill“ werden in 1850 en 1857 te Hamburg gedrukt, terwijl zijn „Gedichte“ in 1849 verschenen waren. Met „Die Göttin“ (1853), een soort van vronwelijke „Fanst“, neemt dit gedeelte zijner letterkundige loopbaan een einde, waarna hij door de vervaardiging van het episch gedicht „Carlo Zeno“ (1853) een nieuwen weg insloeg. In laatstgemeld jaar vestigde hij zich weder te Breslau en hield er zich bezig met de geschiedenis der letterkunde en met de dichtkunst. Hij schreef: „Deutsche Nationallitteratur in der ersten Hälfte des 19 Jahrhunderts“ (4 dln., 7de druk, 1901—1902), „Poetik“ (2 dln., 6de druk, 1893), „Neue Gedichte“ (1858), „Maja. Ein Lotosblumenkranz“ (1863) en onderscheiden treur- en blijspelen, van welke laatste vooral „Pitt und Fox“ grooten opgang maakte en in 1864 zelfs in het repertoire van den Keizerlijken schonwhurg te Weenen opgenomen werd. Van zijn blijspelen vermelden wij: „Die Diplomaten“, „Die Welt des Schwindels“, „Der Vermittler“, „Der Vater auf Kündigung“, „Der Spion von Rheinsberg“ en „Schulrathchen“, van zijn treurspelen „Mazeppa“, „Der Nabob“, „König Karl XII“, „Katharina Howard“, „Herzog Bernhard von Weimar“, „Arabella Stuart“, „Amy Robarts“, „Maria de Padilla“ en „Rahab“, van zijn drama's „Auf roter Erde“, „Gutenberg“ en „Der Götze von Venedig“. Zijn dramatische werken verschenen verzameld (12 dln., 2de druk, 1884). In 1862 verliet hij Breslau, om zich te Posen met de redactie der „Ostdeutsche Zeitung“ te belasten. Nadat hij in 1863 een reis naar Italië gemaakt had, welke hij vervolgens in zijn „Reisebilder aus Italien“ (1864) met lerendige kleuren schilderde, begaf hij zich in 1864 naar Leipzig, waar hij op uitnodiging der firma **Brockhaus** de redactie op zich nam der „Blätter für literarische Unterhaltung“ en der nieuwe volgreks van „Unsere Zeit“. In laatstgenoemd jaar schonk de groothertog van Weimar hem den titel van geheim Hofraad en in 1877 verleende de keizer van Duitsland hem den erflijken adel. De twee laatstgenoemde tijdschriften kwamen onder zijn bestuur en door zijn medewerking tot een hoogen trap van bloot. Tot de merkwaardigste daarin geplaatste essays van zijn hand behooren inzonderheid: „Litterarische Charakterköpfe“ en „Paris unter dem zweiten Kaiserreich“, tezamen verschenen in „Porträts und Studien“ (6 dln., 1870—1876), „Litterarische Totenklänge und Lebensfragen“ (1885), „Studien zur neuen deutschen Litteratur“ (1892), „Zur Kritik des modernen Dramas“ (2de druk, 1900); verder schreef hij op literair-historisch gebied „Das Theater und Drama

der Chinesen" (1887) en biographieën van *Schiller*, *Gräbe* en *Lenau*. Als lyrisch dichter trad hij in 1870 op met tegen Frankrijk gerichte „Kriegslieder". Zijn latere lyrische gedichten verzamelde hij in „Bunte Blüten" (1891). Ook op episch gebied was hij werkzaam, als zoodanig vinden we hem in „Maja" (1894) en „Merlins Wanderungen" (1888). Verder schreef hij de romans „Im Banne des Schwarzen Adlers" (3 dln., 3de druk, 1878), „Welke Blätter" (3 dln., 2de druk, 1878), „Das goldene Kalb" (3 dln., 1880), „Die Erbschaft des Blutes" (3 dln., 1882), „Das Fräulein von Saint-Amaranthe" (3 dln., 1883), „Verschollene Grösze" (3 dln., 1888), „Die Tochter Rubezahls" (3 dln., 1889), „Der steinerne Gast" (7891), „Verkümmerte Existenzen" (2 dln., 1892), „Dämmerungen" (3 dln., 1893), „Moderne Streber" (2 dln., 1896), „Arelin und sein Hans" (1896), „Auf freien Bahnen" (1900), de novelle „Romeo und Julie am Pregel" (1892), de vertelling „Eine Dichterliebe" (1894) en de autobiografie „Aus meiner Jugend" (1896).

Gottsched, Johann Christoph, een Duitsch letterkundige, werd geboren den 2^{den} Februari 1700 te Jndithenkirch of Jnditten bij Koningsbergen in Pruisen, studeerde te Koningsbergen in de godgeleerdheid, wijsgeerte en fraaie letteren en zond weldra eenige gedichten en wijsgeerige verhandelingen in het licht. Om zich aan den krijgsdienst te onttrekken, nam hij de wijk naar Leipzig, waar hij zich belastte met de opleiding van den zoon van den geleerden *Mencke*. In 1725 begon hij letterkundige voorlezingen te houden, waarin hij den hoogdravenden stijl van die dagen met kracht bestreed. Een dichterlijk genootschap te Leipzig koos hem tot senior, doch hij legde later die betrekking neder, om een nieuw genootschap, dat der vrije kunsten, te stichten. In 1730 werd hij hantengewoon en in 1734 gewoon hoogleraar te Leipzig en overleed aldaar den 12^{den} December 1766. *Gottsched* wordt gewoonlijk beschouwd als de vertegenwoordiger der pedante geleerdheid, doch men kan niet loochenen, dat hij zich door de zuivering van den diepbedorven stijl jegens de Duitsche letterkunde zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Vooral ook heeft hij het tooneel uit een toestand van verval opgebeurd, terwijl tevens zijn moedertaal, voor wier gebruik hij ijverde, veel aan hem te danken heeft. Zijn ingenomenheid met de Fransche en Engelsche letterkunde bezorgde hem intusschen vele tegenstanders, en daar de Duitsche literatuur tevens met kracht het hoofd verloor, verloor hij allengs zijn gezag. Van zijn geschriften noemen wij: „Die vernünftigen Tadelrinnen" (2 dln., 1725), „Der Biedermann" (1727), „Beiträge zur kritischen Historie der deutschen Sprache, Poesie und Beredsamkeit" (8 dln., 1732—1744), „Neuer Büchersaal der schönen Wissenschaften und freien Künste" (10 dln., 1745—1754), en „Das neueste ans der anmthigen Gelehrsamkeit" (12 dln., 1751—1762). Verder schreef hij: „Nötige Vorrath zur Geschichte der deutschen dramatischen Dichtkunst von 1450 an" (2 dln., 1757—1765), „Die deutsche Schaubühne nach den Regeln und Exempeln der Alten" (6 dln., 2de druk, 1746—1750), „Versuch einer kritischen Dichtkunst" (4de druk, 1751), „Ansführliche Redekunst" (5de druk, 1759), „Deutsche Sprachkunst" (6de druk, 1776) en „Hand-

lexikon der schönen Wissenschaften und freien Künste" (1760). Verder gaf hij talrijke vertalingen, nieuwe uitgaven van oude Duitsche schrijvers en zeer onbeteekenende gedichten. Zijn echtgenoot *Luise Adelgunde Victoria Kulmus*, geboren te Danzig den 11^{den} April 1713 en overleden te Leipzig den 26sten Juni 1762, stond hem bij zijn letterkundige werkzaamheden getrouw bij zijde en onderscheidde zich door geleerdheid en schranderheid en verbeterde het hijspelrepertoire in den geest van *Molière*, *Holberg* en *Destouches*. Zij schreef o.a. „Pietisterei im Fischbeinrocke" en „Hausfranzösin". Merkwaardig zijn vooral haar „Briefe", in 1771 in 8 deelen door haar vriendin *von Runkel* uitgegeven.

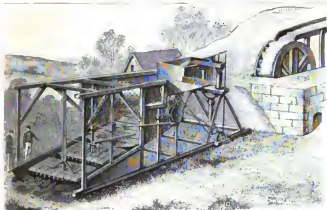
Gottschew, een stad in Krain, ligt aan de Rinsseebeek, aan de spoorlijn Groszluup—Gottschew en telt (1900) 2421 inwoners. Men vindt er een in 1650 door graaf *Johann Weikhard von Auersperg* gebouwd slot, een progymnasium, een school voor houtbewerking, electriciteitswerken, stoomzaagmolens, een groeve van pottekalkerslei en hnisindustrie. In de nabijheid ligt de grootsche *Friedrichsteinsche* jsgrot en andere grotten met een bijzondere fauna (*Proteus anguineus*, *Anopthalmus Bilimekii* en *Leptodirus Hohensteini*).

Göttweig (Göttweih), een beroemde Benedictijner abdij in Beneden-Oostenrijk, ligt bij de gemeente Steinaweg aan de spoorlijn Krems—Herzogenburg, heeft een mooie kerk, een bibliotheek met ruim 60000 deelen, 1200 incunabelen en 1100 handschriften, een belangrijk archief, gravuren, natuurkundige, oudheidkundige en muntverzamelingen en een seminarium. De abdij werd in 1072 door bisschop *Altmann* van Passau gesticht en tengevolge van haar rijkdom het „stift met de klinkende penning" genoemd. In 1719 werd het gebouw na een brand nieuw opgetrokken. De aht van Göttweig, *Gottfried Bessel* gaf met *von Hahn* het „Chronicon Gotwicens" (1782) uit.

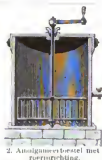
Götz, Johann Nikolaus, een Duitsch dichter, geboren te Worms den 9^{den} Juli 1721, stondeerde te Halle, waar hij vriendschap aanknoopte met *Uz* en *Gleim*. In 1742 werd hij hnisonderwijzer bij den vrijheer *von Kalkreuter*, commandant van Emden, en in 1744 vertrok hij als predikant naar het kasteel van de gravin *von Strahlenheim* te Forbach in Lotharingen. Hij was tevens gouverneur van haar kleinzonen, die bij het Fransche leger dienden, zoodat hij achtereenvolgens te Saarlouis, Metz en Straatsburg vertoefde en in 1746 zijn kweekelingen volgde naar de academie te Lunneville. In 1747 werd hij veldprediker, later predikant bij Hornbach in het land van Zweibrücken, daarna „Oberpfarrer und Inspector" te Meisenheim en in 1761 „Pfarrer und Consistorial-assessor" te Winterburg, waar hij tot superintendant bevorderd werd en den 4^{den} November 1781 overleed. Vooral slaagde hij in het vervaardigen van vroolijke, gevoelvollen liederen; doch hij leverde ook zeer goede oden, elegieën, idyllen, dichterlijke verhalen en puntgedichten, die zich door zuiverheid van taal onderscheiden. Zijn gedichten zijn meerendeels in verschillende tijdschriften zonder zijn naam in het licht verschenen.

Götz, Hermann, een Duitsch componist, werd

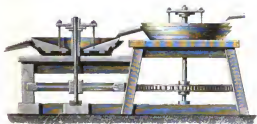
GOUDONTGINNING I.

1. Goudwaseberg in den Oeral.

2. Aansluimerborstel met
roterende borstel.

3. Aansluimerborstel of goudmolen; links doorsnede,
rechts uitwendig voorkomen.

4. Verbruisingsmachine voor goud-
houdend kwarts.

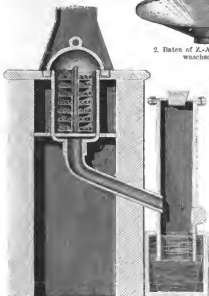

5. Aansluimermolen in Zuid-Amerika.

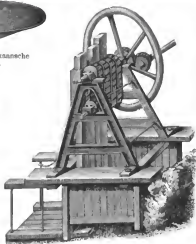
GOUDONTGINNING II.

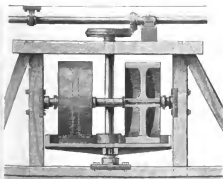
2. Baten of N.-Amerikaansche
waschschotel.

1. Amalgama-distillatieoven.

3. Stampmachine tot het fijn maken van
goudhoudend kwarts.

4. Molen tot het fijn maken van goudhoudend kwarts.

5. Sorteermachine voor goudsand.

6. Retort voor amalgama-distillatie.

7. Wieg of cradle der goudwasschers in
California en Australië.

den 17^{den} December 1840 te Koningsbergen geboren, ontving muziekonderwijs van L. Köhler in zijn geboortestad, waar hij ook wiskunde aan de universiteit studeerde, doch koos weldra de muziek als levensberoep en ging naar het conservatorium van Stern te Berlijn. In 1863 werd hij organist te Winterthur, doch vestigde zich voor zijn gezondheid in 1867 te Zürich. Zijn opera „Die widerspenstige Zähmung“ en zijn symphonie in F dur vonden grooten bijval. Een onvoltooid achtergelaten opera (Götz overleed reeds den 3^{den} December 1878). „Francesca von Rimini“ werd, voltooid door César Franck, in 1877 opgevoerd. Andere werken van hem zijn: „Nänie“ voor koor en orkest, een viool- en een pianoconcert, „Frühlingsouverture“, psalm 137, een klaviertrio, -kwartet en -quintet, liederen, koren, waaronder „Es liegt so abendstill der See“, enz.

Götz, Wilhelm, een Duitsch aardrijkskundige, werd den 27sten Augustus 1841 geboren te Schnabelweid, studeerde in de theologie en philologie te Erlangen en Leipzig, was van 1867—1874 gerangenispredikant te Lichtenau en Sulzbach, daarna leeraar te Kaiserlautern en München, werd in 1890 professor aan de militaire, in 1899 aan de technische hogeschool te München. Hij bereisde sedert 1882 herhaaldelijk het noordelijk deel van den Balkan, in 1897 en 1899 Rusland en schreef: „Das Donaugebiet, mit Rücksicht auf seine Wasserstraßen nach den Hauptgesichtspunkten der wirtschaftlichen Geographie dargestellt“ (1882), „Die Verkehrswege im Dienste des Welthandels“ (1888), „Geographie für bayrische Mittelschulen“ (4te druk, 1901), „Lehrbuch der wirtschaftlichen Geographie“ (1891), „Geographisch-historisches Handbuch von Bayern“ (2 dln., 1897), „Die Schifffahrt auf der obern Donau“ (1901), „Länderkunde von Bayern“ (1904) en „Historische Geographie“ (1904).

Götz, Hermann, een Duitsch schilder, werd den 28sten September 1848 te Donaueschingen geboren en was eerst lithograaf en decoratieschilder te Karlsruhe, waar hij het atelier van A. Schröder bezocht. Nadat hij den oorlog van 1870—1871 had medegemaakt, schilderde hij een tijdlang veldtochten en werd in 1872 een leerling van F. Keller. Daarna illustreerde hij verschillende jaren een Goethe- en Schilleruitgave en vertrok in 1875 naar Italië. In 1878 werd hij benoemd tot hoogleraar aan de kunstnijverheidsschool te Karlsruhe, waarvan hij in 1882 directeur werd. Op het gebied der kunstnijverheid heeft hij in Duitschland veel tot stand gebracht. Hij schreef „Eine Orientreise“ (1901) en overleed den 29sten Juli 1901.

Götzen, Johann, graaf von, een generaal van het keizerlijk leger, in den Dertigjarigen Oorlog en een telg van adellijken stam, werd geboren in 1599, trad in 1615 in dienst en voegde zich in 1626 bij het keizerlijk leger, waarna Wallenstein hem tot kolonel en tot stadhouder van Rügen benoemde. De keizer verhoef hem tot vrijheer en na den slag bij Nördlingen tot graaf. In 1626 werd hem het commando over een legerafdeeling toevertrouwd en hij verreedt daarmee den landgraaf Wilhelm von Hessen uit Westfalen. In het volgende jaar omsingelde hij, vereenigd met Hatzfeld, generaal Banner, en toen

deze een doortocht baande, vervolgde hij hem tot in Pommeren. Minder voorspoedig streed hij in 1628 tegen hertog Bernhard van Weimar, die Breisach belegerde. Zijn leger werd vernietigd, doch de krijgsraad sprak hem vrij, en toen hij zich in 1641 weder aan het hoofd der keizerlijke troepen in Silezië geplaatst zag, zuiverde hij het land van de Zweden en vocht in 1644 tegen prins Rakoci in Hongarije en Zevenburgen. Toen Torstenson een aanval deed in Bohemen, werd Götzen daarheen gezonden, doch hij sneuvelde den 6^{den} Maart 1645 in den slag van Jankau.

Götzen, Adolf, graaf van, een Duitsch officier en reiziger, werd den 12^{den} Mei 1866 op het slot Scharfenek (Glatz) geboren, studeerde in de rechten, nam daarna dienst, werd in 1887 officier en in 1890 militair attaché te Rome. Nadat hij in 1891 een tocht naar den Kilimandsjaro gemaakt had trok hij in 1893—1894 in O.-W. richting dwars door Afrika. Met twee begeleiders, von Prittwitz en Kersting, 35 soldaten en 600 dragers vertrok hij den 21sten December 1893 van Pangani, trok door het landschap Irangi, ging den Kagera over, waardoor hij in het bijna onbekende koninkrijk Roenda kwam, hestee den werkzamen vulkaan Kiroenga en bevoer de N. helft van het nog geheel onbekende Kiwoemeer. Na een moeievollen marsch van twee maanden door oerwouden bereikte hij den 21sten September 1894 bij het station Kiroendo den Kongo en den 8sten December den Atlantischen Oceaan. Van 1896—1898 was hij attaché te Washington; gedurende den Spaansch-Amerikaanschen Oorlog werd hij als zoodanig aan den Amerikaanschen opperbevelhebber toegevoegd. In December 1900 volgde hij von Liebert als gouverneur van Duitsch Oost-Afrika op en werd in Maart 1901 met den rang van majoor bevelhebber der bezettingstroepen aldaar. Hij schreef „Durch Afrika von Ost nach West“.

Gotskowski, Johann Ernst, een aanzienlijk industrieel, geboren den 21sten November 1710 te Konitz, heeft op last van Frederik den Groote veel gedaan om de nijverheid in Pruisen te doen hloeien. In 1760 redde hij Berlijn van den ondergang, daar door zijn bemiddeling de door de Russen aan de stad opgelegde oorlogsschatting van 4 miljoen thaler tot 1¹, miljoen werd verlaagd. Zelf ging hij tengevolge van zijn opofferingen bankroet. Hij overleed den 9^{den} Augustus 1775. Hij schreef: „Mémoires d'un négociant patriote“ (1768).

Gouacheschilderkunst (van het Italiaansche *guazzo* = waterverf) is een variatie van de aquarelschilderkunst, waarbij men de verven met vloeihare lijm vermengt en als dekverven bezigt, zoodat de oppervlakte van het papier geheel met verf bedekt is, waarna men de lichte verven er op brengt. Hiertoe worden de meeste verven met een sterkdekkende witte verfstof vermengd. Deze manier is vooral in gebruik bij het miniatuurschilderen, bij het schilderen op ivoor en perkament en bij het schilderen van landschappen en bloemen op papier. Hierbij echter bedient men zich vooral van de *half-gouachemaniër* door het witte of gekleurde papier als met verf gedekt te beschouwen.

Goud (*aurum*, zie de platen) is naast ijzer en

aluminium het meest verbreide metaal, maar komt slechts in geringe hoeveelheid op aarde voor.

Wijze van voorkomen. Gond wordt gewoonlijk in gedegen toestand aangetroffen, maar bijna altijd in verbinding met zilver, ook wel met ijzer, koper, bismuth, kwikzilver, platina, iridium, palladium en rhodium. Zulke legeringen zijn bijv. electrum (met meer dan 20% zilver), palladgond (met 10% palladium en 4% zilver), rhodiumgond (met 34% rhodium), iridiumgond (met 0,1% iridium), gondstof van den Senegal (bevat 84,5% goud, 15,3 zilver, 0,2 koper), gond van den Oeral (98,96% goud, 1,04 ijzer, koper en zilver). Gond vindt men in regelmatige, bolobdrische, gewoonlijk misvormde kristallen zonder gladde vlakken; ook vormt het blaadjes of platen; meestal echter is het gesteente er door geïmpregneerd of er dnn mede overtrokken, dikwijls ook komt het in losse, onregelmatige, doorboorde stukjes en korrels voor van allerlei gedaante. Gedegen gond is het voornameste erts, alle goudverbindingen, gondhoudende gesteenten, ertsen enz. zijn veel minder belangrijk. Gedegen gond treedt niet slechts op aan het bovendeinde der gondvoerende lagen, maar evenzeer op grotere diepten; in het laatste geval bevat het echter percentageswijze meer gondhoudende ertsen en sulfiden, zoodat dikwijls de gondrijkdom met de diepte afneemt. Het wordt op tweeërlei wijzen aangetroffen, als *berggond* of *ganggond* (Duitsch: *Freigold*) en als *waschgond* (Duitsch: *Seifengold*). *Berggond* komt, in kleine deeltjes ingesloten, in vele eruptieve gesteenten, in graniet- en diorietsoorten van den Oeral, in serpentingesteenten enz. voor; belangrijker is echter vooreerst het optreden in gangen en puingesteenten uit alle formaties, vooral in kristallijne en palaeozoische leien en eruptieve gesteenten van verschillende oordom en soort. Kwarts met een eigenaardig uiterlijk is het nooit ontbrekende ganggesteente, gewoonlijk vergezeld door zwavel- en arseenkies, dikwijls door zilverters, loodglans, antimoniëet en op enkele plaatsen door telluriummineralen en mangaanspaat. Belangrijke vindplaatsen zijn Californië, Nevada, Mexico, het Murchison-district, Coolgardie in W. Australië, de Ballaratgondvelden in Victoria, Mount Morgan in Queensland, het Barberton-district in Transvaal-kolonie, Beresowsk in den Oeral, Hongarije, Zevenhagen en de N.kust van Celebes. In de tweede plaats vindt men gond in aanzienlijke hoeveelheid laagsgewijze in zandsteenen en conglomeraten, zoals bij Witwatersrand in Transvaal-kolonie, waar over een groote nitgestrektheid talrijke conglomerataalagen van enkele centimeters tot verscheiden meters dikte afwisselen met palaeozoischen zandsteen en het gond of samen met kwartskeizel, of in fijne spleten in gedegen toestand bevatten. In de derde plaats komt het rijkelijk voor in kwartslagen in staten van Noord-Amerika, in Brazilië, in Tirol, in de leisteengebergten van den Rijn, in Thüringen en in Silezië.

Het waschgond in angeslibde gesteenten wordt vergezeld door kwarts, korund, zirconium, spinel, granaat, cyaniet, magnetiet en somtijds door platina en diamant. De angeslibde gebieden behooren niet overal tot de jongste geologische periode; in Australië en Californië hijv. zijn de lagen o. a. be-

dekt met bazalt en behooren zij tot het tertiaire tijdvak. Rijke vindplaatsen zijn die van Californië, Alaska bij de Jnkon (Klondyke), Columbia, Australië, Siherië; ook komt gond in geringe hoeveelheid voor in het zand van den Rijn en andere Duitse rivieren, op Sumatra, Borneo en Celebes.

In de gaogen der jongere vulkanische gesteenten komen grotere ophooping van gond voor, in Nevada *bonanza*, in de Karpathen *rede zuilen* genoemd. In angeslibde gronden treedt gond op als stof, korreltjes, fijne naalden, dnnne blaadjes en ook grotere stukken (*nuggets*). Over het algemeen zijn deze naggets grooter dan de stukken gond in de gangen en bovendien veel rijker, d. w. z. armer aan zilver. Het waschgond moet zich gedeeltelijk nit oplossingen en als concreties afgescheiden hebben, zoals nit de eigenaardige doorboorde structuur en de grootte valt af te leiden. De grootste gondklomp werd in Chili gevonden en woog 153,16 kg., andere van 83,95 en 6 kg. leverde Ballarat op.

Gond en zilver komen in zeer geringe hoeveelheden in verschillende mineralen (zwavel-, koper-, arseenkies, zinkblende enz.) voor, alsook in zeewater. Zoo bevat 1 ton water uit de Christiaafjord 5 mgr. gond en 20 mgr. zilver. Daarom komt het ook voor in zeedieren en planten en afscheidingen uit zeewater, zoals kenkenzout, chilialpeter enz. Vele heete bronnen, o. a. de geisers van het Yellowstonepark, bevatten een zeer geringe hoeveelheid gond.

In de laatste 60 jaren was van de totale gondproductie 12,02% uit gangen en 87,98%, nit angeslibde terreinen afkomstig.

Eigenschappen. Zilver gond is intensief geel gekleurd, bezit een sterken metaalglans en kan nitmnnend gepolijst worden; in fijn verdeelden toestand is het bruin gekleurd, zonder glans en laat in zeer dnnne blaadjes het licht met blauw-groene kleur doorschijnen. Het kan door neerslaan uit zijn oplossingen in dobbelsteen-vorm of oetaeders verkregen worden, is weinig elastisch en bezit weinig klank. De hardheid bedraagt 2, 5-3, wat rekbaarheid betreft. overtreft het alle metalen; men vervaardigt bladgond van 0,0001 mm. dikte en draad waarvan 2000 meters 1 gr. wegen. Zeer kleine hoeveelheden lood, antimoniom of bismuth verminderen de rekbaarheid van het gond, arsenicum, zink, nikkel, tin, platina, koper en zilver doen sniks eveneens, elk voorafgaand metaal echter meer dan het in de genoemde reeks volgende, zoodat koper en zilver alleen geschikt zijn, om het gond meer hardheid te geven, zonder de rekbaarheid aanzienlijk te verminderen. De vastheid komt bijna overeen met die van zilver en bedraagt 7,5 bij gegoten metaal, bij hard getrokken draden 30,3-33,2, bij nitgeglode draden 17,1-18,8 kg. per vierk. mm. De soortelijke warmte is gering. Het atoomgewicht bedraagt 197,2, het soortelijk gewicht van gegoten metaal 19,30-19,33, van geslagen 19,65. Gond smelt bij 1064° C., straalt in gesmolten toestand een zeegroen licht nit, krimpt bij het vastworden aanzienlijk, zoodat het moeilijk voor gietwerk kan worden gebruikt; het verdampt zeer langzaam bij 1375° C. en kookt hij ongeveer 1800° C.

Zuiver gond verandert niet aan de lucht, is bestand tegen znren en smeltende alkaliën, doch

wordt wel door hen aangetast als gelijktijdig een elektrische stroom er op in werkt. In zwavelwaterstof loopt het niet aan, zooals zilver doet, het lost op in koningwater en wordt door chloor en broom reeds in de koude aangegrepen, zoodat het ook in alle vloeistoffen oplost, die chloor ontwikkelen. Verder lost goud op in de aetherische oplossingen van mangaansuperchloried, in loodsuperchloried, in de eesquichlorieden en eesquibromieden van mangaan, nikkel en kobalt. Het lost op bij verhitting met jodine en water of aether in een dicht gesmolten buis. Warm geconcentreerd zwavelzuur met een weinig salpeterzuur lost goud op en vormt een gele oplossing, waaruit door water metalliek goud neergeslagen wordt. Bij hoogere temperatuur lost goud een weinig op in de oplossingen der zware metalen (koper, ijzer) en in tegenwoordigheid van veel koolzuur zelfs bij gewone temperatuur. Door smelten met borax wordt goud lichtgeel, door salpeter meer donker rood. Zuurstof en brood verbieden zich niet direct met goud, bij het smelten met de hoogere sulfiden der alkalimetalen ontstaat gemakkelijk goudsulfid. Goud is één- tot driewaardig, men kent 4 verbindingen met zuurstof: goudoxydul of Au_2O , goudoxyduloxyd of Au_2O_2 en goudoxyd of Au_2O_3 en Au_2O_4 .

Goudwinning. Het meeste goud wordt door waschen en slibben in goudhoudend zand of uit verwerde goudhoudende gesteenten verkregen.

Dit geschiedt door het goudzand te waschen zonder of met gebruik van kwikzilver (amalgamatie), om het goud te verzamelen. Het waschproces is weliswaar eenvoudig en goedkoop, maar het goudverlies kan daarbij zelfs meer dan 50% bedragen. Door gebruik van kwikzilver wordt dit verlies aanzienlijk vermindert. Uit het verkregen amalgama wordt het kwikzilver gemakkelijk door gloeiing vervenigd. Het eenvoudigste en oudste werktuig is een platte schotel (plaat II fig. 2), die de hedendaagsche gondgravers in Mexico en Zuid-Amerika nog gebruiken, vervaardigd van hout of vertind blik of (in Afrika) ook wel uit kalebas. De goudwascher vult dezen schotel met goudhoudende aarde en laat hem onder stroomend water snel ronddraaien, totdat door de centrifugaalkracht het zand en de leem zijn weggespoeld. Beter dan de schotel is een vlakke ijzeren schaal van 50—60 cm. diameter, die op den bodem, dicht bij den wand een halfcirkelvormige, verdiepte goot heeft, waarin zich bij het waschen het goud verzamelt.

Veel beter is reeds de wieg (*cradle* of *rocker* plaats II, fig. 7), waarmee een man per dag ongeveer 1500 kg. goudhoudend zand (tegen 400 kg. met den schotel) waschen kan. Het is een kleine, langwerpige vierkante kast zonder deksel, aan een der smalle zijden open, met een bodem uit zeildoek en die over rollen heen en weer bewogen kan worden. De *cradle* wordt opgesteld aan den oever van een rivier, met het open einde een weinig lager; aan het hoogere gedeelte is de *cradle* van een rooster voorzien, waarop de goudhoudende aarde met de schop geworpen wordt. De grove steenen blijven op het rooster, zand en leem vloeit als modder weg en de fijne gondeeltjes zetten zich in het zeildoek vast. Ook hierbij is het goudverlies nog tamelijk groot.

Beter is de *long-tom*, bestaande uit een lange kast met sterk hellenden bodem en aan het onder-einde met een zeef van doorboord ijzer voorzien, waaronder een tweede kast staat, die door houten latten in afdelingen verdeeld is. In de bovenste afdeling valt een waterstraal met aanzienlijke kracht op het goudhoudende mengsel, dat voortdurend met de schop omgewerkt wordt; daardoor worden de fijne deeltjes langzamerhand door de zeef over den geribben bodem gewaschen, terwijl de grove massa's liggen blijven, om van tijd tot tijd nagezien en verwijderd te worden. De achter de latjes teruggebonden stof wordt nog eens gewaschen. Hoewel met dit toestel 6000 kg. zand per man en per dag verwerkt kan worden, wordt het thans, evenals de *cradle* nog slechts door Chinezen gebruikt, die de oude Californische ertsen opnieuw waschen. Meer algemeen is de *sluice*, die eigenlijk niets anders is dan een zeer lange *long-tom*. De goten zijn ongeveer 50 cm. breed en 30 cm. diep, met planken vervaardigd; ook bevat de bodem wel nitgesneden kanalen met voldoende verval. De bodem bestaat uit hout of is met steenen geplaveid. De gond bevattende massa wordt aan het boven-einde in het toestel geworpen en door water naar beneden gespoeld. Daarbij blijft het grovere goud het eerst liggen en wordt dagelijks verzameld. Het bovenste gedeelte is daarom ook dubbel aangelegd, om geen stringen te veroorzaken. Verder naar beneden zijn in de goot dwarslatten en dwarsgelen aangebracht, die met kwikzilver gevuld worden. Zulk een, somtijds vele kilometers lange waschrichting, volgt in alle bochten het terrein, en zoo vaak het mogelijk is, wordt een groot gedeelte zijwaarts in een groote slikgang geleid van gering verval, zoodat zich daar de fijnste gondeeltjes afzetten. Deze slikgang mondt niet in een kast, waarin ook de stroom van de *sluice* valt. Met deze inrichting kan 45 maal armer zand gewaschen worden, dan met den schotel.

In Californië spelen de aanslibbingen van rivieren uit oudere geologische perioden een grootere rol dan de jongere. De meeste dezer aanslibbingen zijn met jongere lagen bedekt en komen op de W. helling van den Sierra Nevada voor, waar lavastroomden met het ploocene groote vlakten honderden, zelfs duizenden voeten hoog bedekken. In deze lagen hebben de latere rivieren diepe cañons nitgeslepen, die tot in het onder de oude lagen zich bevindende leigresteente reiken. Echter vindt men ook oudere afzettingen aan den voet van den Sierra Nevada als golfvormige heuvels, die zich op sommige plaatsen tot meer dan 1000 m. verheffen boven den zeespiegel als alleenstaande kopjes van meer of mindere uitgebreidheid. Zij vormen klaarblijkelijk een deel van het oude rivierbed, dat elders door erosie verdwenen is, omdat het niet door lava overdekt was. Daarnaast treft men nog jongere vormen aan, ontstaan door erosie der oude lagen. Dikwijls vindt men hier goudhoudend grint ruim 2 m. dik afgezet en door dikke lagen, die geen of zeer weinig goudhoudend zand bevatten, bedekt. Dergelijke ophooping treft men ook in de andere staten der Unie en in Victoria aan. De zware lavamassa en de lagen van goud arm zand kunnen niet verwijderd worden. Ook een ontginning door

mijsnachten is slechts zelden loonend. Daarom wordt de massa van terzijde weggegraven, soms trapsgewijze; dikwijls gebruikt men de reeds door het nitgewasschen gesteente ontstane gleuf als sluice.

Al deze methoden worden overtroffen door de hydraulische ontginning, in 1852 in Californië ingevoerd, maar reeds in Spanje vóór de komst der Romeinen bekend. Om het benodigde water voor den vereischten druk te verkrijgen, heeft men hoog in het gebergte, dikwijls tot in de nabijheid der sneeuwgrens, groote reservoirs afgedamd en van daaruit het water mijlen ver (tot zelfs 262 km.) naar een ontvanger geleid, van waar uit het door buizen naar de verbruikplaats wordt gevoerd. De nit mondstukken komende waterstralen staan onder een druk van ongeveer 150 m. waterhoogte. De straal wordt tegen den voet der afzettingen gericht, om den wand te ondermijnen en ten val te brengen. Door andere stralen wordt het materiaal naar de sluice gebracht, waar het gewasschen wordt. Zeer hoge wanden worden trapsgewijze ontgonnen en bij zeer vaste gesteenten laat men soms 1500—2000 patronen tegelijk ontploffen, vóór men den waterstraal laat werken. Om 1 deel gond te winnen moeten 12 miljoen deelen grint verwasschen worden. Ook bij deze methode bedraagt het verlies slechts zelden minder dan 20, dikwijls wel 50%; het grootste bezwaar is echter, dat men geen raad weet met het nitgewasschen gesteente.

In de door waterkracht gedreven waschinrichting bij Alexandrowsk aan den Oeral (plaat I fig. 1) wordt het zand uit wagens in een trechter gestort, en zakt daaruit in een roterende trommel, waarin nit een bassin water stroomt, dat er door een pomp ingebracht wordt. Bij de omwenteling van den 2,5 m. lange en 1 m. wijde, doorboorde conische trommel gaan de fijnere deeltjes door de gaten van 13 mm. diameter, terwijl de grovere stukken op een tafel (in de fig. niet zichtbaar) vallen, waar de goudkorrels er uitgehaald worden. De fijnere stukjes komen eerst op een met dwarslatten voorzienen vloer, waarachter zich de gouddeeltjes verzamelen, om verder gereinigd te worden. Vandaar gaat de modder in een breede, ondiepe goot, waarin van pinnen voorziene ramen heen en weer slingeren. Zoowel de trommel als deze ramen worden door een waterrad bewogen. De pinnen roeren de modder om, waardoor de lichtere deeltjes worden weggespoeld en het goud achterblijft. Bij exploitatie op kleinere schaal wordt gebruik gemaakt van den sorteermolen (plaat II, fig. 5.), welke op hetzelfde beginsel berust.

In Anstralië, Californië, Britsch-Columbia en Siberië wordt het goud gebaggerd. Door een baggermachine wordt het goudhoudende rivierzand opgehaald en in een sluice, waarvan de bodem met kokosmat bedekt is, nitgebreid. De gewonnen goudrijke producten worden in afzonderlijke toestellen geamalgameerd. Waar gebrek aan water is, zoals op vele plaatsen in Anstralië, moet het goud droog gewonnen worden, n. l. in *blowers* en *jiggers*. Deze laatste zijn samengestelde zeefinrichtingen, waardoor veel gond verloren gaat. Bij de *blowers* valt na het afzeeren van het grove zand, het fijne materiaal op een fijne zeef, door

welks openingen een luchtstroom uit een blaasmachine wordt gedreven, die de zandige en leemige deelen wegblaast, doch het gond er doorheen laat vallen.

Uit ertsen, die vrij gond bevatten, kan dit door amalgameeren veel volkomener gewonnen worden dan het waschgond uit aangeslibde gronden. Men kan nog tamelijk arme ertsen verwerken; echter moeten zij wegens de hoogere arbeidskosten rijker zijn dan bij het waschgond. Het erts moet alvorens van afscheiding door wasschen sprake kan zijn, zorgvuldig fijn gemaakt worden. Dit geschiedt door stamp- (plaat II, fig. 3), verbrijzelings- (plaat I, fig. 4) of maalmachines (plaat II, fig. 4). Daarna wordt de fijne massa innig vermengd met het kwikzilver. Zilvergehalte van het gond maakt het amalgameeren moeilijker. Gebonden gond moet vóór de amalgamatie tot metaal gereduceerd worden. In Middel- en Zuid-Amerika worden sleepmolens of arrastras voor de zilverwinning, doch ook met voordeel voor de gondwinning gebruikt (plaat I, fig. 5). De werking is nit de fig. duidelijk te zien. In dezen molen wordt het gouderts, onder toevoeging van kwikzilver, gemalen en kan men 70% van het gond uit het erts halen. Daarom zijn deze molens, nit ijzer samengesteld en door machines gedreven, ook in Noord-Amerika weer ingevoerd. Doelmatiger is de afzonderlijke verbrijzelung van het erts, dat daarna in den goudmolen (plaat I, fig. 3) innig met kwik vermengd wordt. Bij het amalgamatieproces in tobben worden kiezelmassa's, die metalliek gond bevatten, zoolang met wateren kwikzilver gemengd in roterende vaten (plaat I, fig. 2), totdat een dikke hrij ontstaat; deze wordt verdund, de massa in een tobbe geleid en daarin het amalgama van het slijk gescheiden. De grootste toepassing heeft de stampmachine gevonden, waarin de ertsen tegelijkertijd tot poeder gemaakt en geamalgameerd worden. Het erts komt in een goot, waarin een aantal stampers op en neer gaan, en wordt met water vermengd, terwijl het kwikzilver er bij gegoten wordt. Smalle geamalgameerde koperen platen vangen een deel van het amalgama en vooral het grove gond op. Onmiddellijk onder de nitvloeiopening van de stampgoot bevindt zich een geamalgameerde koperen plaat met een reservoir om het amalgama, dat met de modder wegstroomt, op te vangen. De goot, die een lengte van een paar tot 250 meters kan hebben, leidt de modder naar de bezinkplaten en de machines voor de verdere bewerking. Deze laatste, *free washers* geheeten, scheiden de zwarelkie (concentrates) van de zandmassa's (*tailings*) en het slijk (*slimes*). Zij bestaan voornamelijk nit een gummiband zonder einde, die langzaam stijgend over walsen loopt en door afzonderlijke toestellen in dwarse richting geschud wordt. De modder stroomt met water op het bovenende van den gummiband, en terwijl de zwaardere concentrates aan den waterstroom meer tegenstand bieden en dns door den band meegenomen worden, om aan het bovenende te worden verwijderd, stroomden slijk en zand naar beneden en komen terecht in de distributoren. Dit zijn Segnersche waterraden met ongelijk lange nitvloeiopeningen, waardoor de modder in een trechter komt. Door de reactie begint het toestel te draaien en wordt de

vloeistof in de tobbe zeer gelijkmatig verdeeld. De tobbe heeft dicht bij den bodem een of meer openingen, waarnaast zich plaatsen bevinden, die terzijde van inkepingen voorzien zijn; in deze kepen kunnen smalle plankjes gezet worden. Bij het begin van de bewerking is slechts het onderste plankje ingezet; zoodra de distributor begint te werken, zet zich het zware zand op den bodem af, terwijl het lichtere slijk in de vloeistof blijft zweven, daarmee over het plankje wegstroomt en door de bodemopening de tobbe verlaat om naar de sliktobben te gaan. Naarmate nu de zandlaag stijgt, wordt een plankje meer ingeschoven. Ook gebruikt men wel een toestel, bestaande uit een drietal trechtervormige, van boven open bakken, waarbinnen zich een tweede soortgelijke, doch beweeglijke bak bevindt. In de eerste komt de modder, terwijl van onderen helder water teestroomt, de ertsdeeltjes worden omhoog gedreven en slechts de zwaarste (pyrietten) zetten zich af, die in de eerste der reeks bakken van zand en slijk gescheiden worden, terwijl een tweede reeks deze beide laatste weer scheidt. Om de verliezen aan kwikzilver te verminderen en het geschikt te doen blijven voor de amalgamatie, gebruikt men zekere chemicaliën, vooral natrium (0,005%), somtijds ook zink, en bedient men zich van een cyaanalkalimoplossing, om de oppervlakte van het kwik blank te houden. Ook het gebruik van electriciteit, waarbij het kwikzilver de negatieve pool en zekere metalen of kool de positieve pool vormen, heeft het blankhouden van het kwikzilver door ontleding der zich vormende zonten ten doel. Het amalgama wordt gegloeid, waarbij het kwikzilver vervluchtigt en het goud achterblijft. Fig. 1, plaat II stelt zulk een toestel voor. In den gietijzeren ketel bevindt zich een met horizontale borden voorziene ijzeren stang, waarover zich een klok b bevindt, wiens onderrand in water rust; e is een voortdurend met stroomend water voorziene lade, die over de richel f uitgetrokken kan worden. Nadat het goudamalgama op de borden gebracht is, wordt de klok e boven geplaatst en vervolgens hontskolen in de ruimte tusschen de klok en de door een deur aan de voorzijde gesloten gemetselde schacht aangebracht, waardoor de klok begint te gloeien, kwikzilver verdampst, tegen de kondere gedeelten neerslaat en ten slotte zich in de lade verzamelt. Bij het retortentoestel (plaat II, fig. 6) ligt een retort in een oven met rooster, de kwikzilverdampen worden door een koelbuis geleid en het gecondenseerde metaal verzamelt zich in een ruimte, waaruit het door een kraan afgetapt kan worden.

Langs den natten weg door nitlozing (extractieproces) verkrijgt men goud ook uit zilvertanen door hypofosfitoplossingen (zie Zilver); bij gondertanen maakt men gebruik van het chloratie- en cyaniedproces. De methode door *Plattner* en *Percy* in 1846 onafhankelijk van elkander ontdekt, wordt sedert 1858 in Californië en later ook in Australië en Zuid-Afrika toegepast op de slakken, die men uit de amalgamatiesteven verkrijgt. Zij bestaan voor een groot deel uit pyrietten en worden geroost om arsenicum en antimonium te vervluchtigen en oxyden te vormen, die bij nitlozing door chloor weinig aangetast worden. Het sijn gemaakte erts wordt

in hoeveelheden van ongeveer 200 kg. op den bovensten haard van een roosteven gehrachtenaldaar voorgewarmd. Na eenigen tijd wordt deze massa door middel van schoppen verder naar binnen verplaatst en onmiddellijk daarop een nieuwe hoeveelheid op de leeg geworden plaats gebracht. De eerste hoeveelheid wordt nu geroost, d. w. z. de bestanddeelen van het erts, behalve het goud, nemen zuurstof op en vormen oxyden, en laten vluchtige bestanddeelen (zwavelig-, antimonig- en arsenig zuur) los. Ten slotte wordt het nit den oven gehaald. Minder arbeiders vereischt de roosterende oven van *Brückner*. Om sulfaten, die aan de lucht niet of moeilijk ontleed worden, te oxydeeren, laat men op de oxydeerende nog een chloreerende roosting volgen. Het afgekoelde gerooste erts wordt met een weinig water bevochtigd, gezeefd en los in tonnen gesneld, die met paraffine, asfalt of teer bekleed zijn. Men leidt dan nit hruintsteen en zontzuur ontwikkeld en door wasschen met water van zontzuur bevrijd chloor door den bodem van de ten en laat het 2 tot 3 dagen inwerken. Daarna wordt het afgezogen en het erts, dat nu het goud als goudchlorid bevat, nitgeleegd.

Een zeer goed oplossingsmiddel voor goud is cyaanalkalium bij aanwezigheid van zuurstof. Er ontstaat alsdan kalinmgondcyanid, $\text{AnK}(\text{CN})_2$, en kalinmhydroxyd. De ertsen behoeven niet geroost te worden. Sedert 1891 bij Witwatersrand en sedert 1893 in Amerika, Australië en andere gondlanden toegepast, heeft deze methode zeer veel ingang gevonden. Het beste zijn daartoe de *tailings* geschikt, waaruit reeds door amalgamatie het grove gond onttrokken is, evenals door waschen het grootste gedeelte der zwavelmetalen. Bij het proces van *Mac Arthur—Forest* wordt het gond uit de loogen, die 75–90% van het in het erts bevatte gond bevatten, door stukjes zink neergeslagen, daar kalinmgondcyanid en zink overgaan in kalinmzinkcyanid en gond. Theoretisch zon 1 deel zink ongeveer 6 deelen gond kunnen vrijmaken, doch in de praktijk moet men op 14 deelen zink per deel gond rekenen. Men dompelt eerst de reepjes zink in loodacetaat, waardoor een bekleezel van sponsachtig lood ontstaat en de cyaanalkaliumoplossing niet zoo sterk behoeft te zijn. *Siemens* en *Halske* hebben sedert 1894 met goed gevolg de electrolyse aan het neerslaan van het gond dienstbaar gemaakt. Zij gebruiken baden, welker anoden uit ijzeren platen en welker kathoden uit looden platen bestaan. De goudoplossing bevat 8 gr. gond in 1000 kg.; de stroomdichtheid 0.5 amp. per vierk. m. bij een spanning van 2 volt. Het gond slaat op de looden platen neer, deze worden iedere maand nit de baden genomen en bevatten dan 2–12% gond. Zij worden gesmolten en het lood afgedreven. Door koolstof wordt de loodverbinding weer tot lood gereduceerd.

Door volmaking der genoemde processen noemt de bereiding van het gond door smelting nit de ertsen hoe langer hoe meer af.

Daar gond en zilver bijna steeds samen voorkomen, bevat het volgens de beschreven methoden (met nitzondering wellicht van het chloratieproces van *Plattner*) verkregen gond steeds zilver en bovendien ook nog geringe hoeveelheden van an-

dere metalen. Langen tijd kon men beide metalen moeilijk volkomen van elkander scheiden. Zoo bevatte het in de 16de eeuw in Mexico gewonnen zilver dikwijls tot 2.5% goud. De nieuwe electrolytische scheiding rendert nog bij een goudgehalte van het zilver van 0.0002%. Verschillende methoden worden tot scheiding der beide metalen toegepast, die echter door de goedkoopere electrolytische worden overtroffen.

De afscheiding van platina door electrolytische raffinatie geschiedt als volgt. Het te raffineren goud wordt als anode in den vorm van platen in de baden gehangen. Als kathode dient een plaat zuiver goud en als electrolyt met overvloed van zoutzuur gemengde goudchloriedoplossing. De spanning bedraagt slechts 1 volt, doch kan men een groote stroomdichtheid (1000 amp. per vierk. m.) aanwenden en vormt zich de neerslag dus zeer spoedig. De platinametalen blijven bij de oplossing der anode als donkergrijs poeder achter en zinken naar den bodem. Door dit proces, dat, vergeleken met de afscheiding door zuren, zeer goedkoop is, kan het goud in chemisch zuiveren toestand verkregen worden.

Gebruik van het goud. Het meeste goud wordt gebruikt voor munten (zie *Edele metalen*). Men mag aannemen, dat de gezamenlijke voorraad aan munten en baren over de geheele wereld in miljoenen kg. bedroeg: 1831: 0.80; 1880: 4.72; 1884: 5.06; 1891: 5.60. Voor de kunstnijverheid en industrie, dus voor juweliers, horlogemakers, goudmedes, in de galvanoplastiek, voor vergulders, glas- en porseleinschilders, tandartsen, fotografen enz. wordt gebruikt in:

	1000 kg.	dollar.
Oostenrijk-Hongarije	3.7	2465
België	2.5	1690
Frankrijk	20.8	13824
Duitschland	10.7	7140
Groot-Brittannië	23.8	15826
Italië	5.0	3323
Nederland	0.6	417
Rusland	4.3	2831
Zwitserland	6.4	4267
Ver. Staten van Amerika ..	25.1	16668
andere landen	9.7	6449
totaal	112.6	74900

Statistiek. De goudproductie in de Ondheid kan niet nauwkeurig geschat worden, was echter in vergelijking met den tegenwoordigen toestand tamelijk gering. In de Middeleeuwen, sedert den ondergang van het West-Romeinsche Rijk tot de ontdekking van Amerika, ging de productie aanzienlijk achteruit en men mag aannemen, dat in dien tijd de edele metalen grotendeels niet uit mijnen verkregen werden, maar door verovering, krijgschatten en plundering. Zelfs nadat Amerika reeds eenige jaren goud geleverd had was de voorraad nog te klein, om de hebszucht der veroveraars te bevredigen. De mijnbouw kon zich niet krachtig ontwikkelen wegens de onderdrukking en uitroeiing der inboorlingen en door de vele oorlogen. Eerst 50 jaar na de ontdekking van Amerika bereikte de productie aldaar 12 miljoen gulden en tegen het einde der 17de eeuw wordt zij door *Soetbeer* nog slechts op 18 miljoen

gulden geschat. De rijke Braziliaansche goudvelden deden van 1740—1760 de productie op 40 miljoen gulden stijgen, doch toen deze uitgeput waren, verminderde de opbrengst weer en bedroeg van 1810—1820 slechts 18 miljoen gulden. Door de ontginning der Siberische goudvelden steeg de opbrengst weer aanzienlijk tot zelfs 90 miljoen gulden jaarlijks van 1841—1850. Daarop kwam een plotselinge toename tengevolge der ontdekkingen in Californië en Australië. In 1853 werd de maximumopbrengst bereikt en werd de wereldproductie geschat op 458 miljoen gulden. Na vermindering tot 252 miljoen in 1863 bleef de opbrengst tamelijk constant tot 1888, toen opnieuw een toename plaats vond, tengevolge van de ontdekking der Zuid-Afrikaansche goudvelden en de productie in 1899 een hoogte bereikte van 768 miljoen. In den jongsten tijd werd door de ontdekking der goudvelden van Klondike aan de Ynkon de totale opbrengst opnieuw verhoogd. Deze bedroeg (in dollars)

Productie van goud in 1904.

<i>Noord-Amerika.</i>		
Vereenigde Staten	73 591 700	
Mexico	10 677 500	
Canada	18 834 500	
<i>Afrika</i>	67 998 100	
<i>Australië</i>	89 210 100	
<i>Europa.</i>		
Rusland	34 632 200	
Oostenrijk-Hongarije	2 245 100	
Duitschland	70 600	
Noorwegen	2 700	
Zweden	33 900	
Italië	26 700	
Spanje	5 400	
Portugal	1 300	
Griekenland	—	
Turkije	20 700	
Finland	2 000	
Frankrijk	—	
Groot-Brittannië	67 300	
<i>Zuid-Amerika.</i>		
Argentinië	30 000	
Bolivia	1 000	
Chili	666 900	
Columbia	2 724 400	

In 1906 bedroeg de wereldproductie 984 miljoen gulden en voor 1907 werd zij op 1050 miljoen gulden geschat. Vooral aanzienlijk was de toename in Zuid-Afrika. Aldaar leverden de mijnen in:

	1904	3 771 857	ons	fijn	goud
	1905	4 897 221	"	"	"
	1906	5 785 587	"	"	"
In de drie Gnyana's was de productie als volgt:					
Jaar.	Britsch.	Nederl.	Fransch.		
	kg.	kg.	kg.		
1880	—	681	1871		
1881	—	487	1863		
1882	—	467	1621		
1883	—	743	1894		
1884	8	756	1953		
1885	29	746	1655		
1886	203	712	1697		
1887	342	859	1785		
1888	629	589	2032		
1889	1006	645	1596		

Jaar.	Britsch. kg.	Nederl. kg.	Fransch. kg.
1890	2080	814	1335
1891	3430	585	1484
1892	4172	821	1463
1893	4308	868	1631
1894	4137	777	4817
1895	3772	749	2854
1896	3965	846	3056
1897	3779	903	2599
1898	3518	865	2382
1899	3508	893	2291
1900	3549	876	2170
1901	3152	753	3740
1902	3251	588	4246
1903	2810	682	4325
1904	2981	802	3677

54638 18507 59827

De productie in de verschillende deelen van Nederlandsch Guyana kan uit de volgende tabel blijken:

Goudproductie in Suriname, gedurende 1895—1904, afzonderlijk voor de voornaamste goud-produceerende streken:

Jaar.	Meadianiti kreek.	Saramacca en Kt. Surinamcoen.	Suriname en Bos. Sankr.	Boven Sarakreek.	Lawa.	Marowijne en Tampati.	Totaal.
1895	137	129	31	212	155	85	749 kg.
1896	165	124	57	230	172	98	846
1897	186	125	51	208	241	92	903
1898	144	84	79	253	220	85	865
1899	189	57	59	227	291	71	893
1900	204	51	38	216	299	67	878
1901	163	25	28	158	369	10	753
1902	104	34	36	146	250	19	788
1903	169	47	50	126	234	56	682
1904	166	63	51	157	231	134	802

De totale productie van Suriname bedroeg in 1905: 1071, in 1906: 1187 kg.

Hoewel in onze Oost-Indische bezittingen goud op onderscheiden plaatsen aangetroffen wordt, is de opbrengst ervan voor de wereldmarkt van geen betekenis. Het zijn alleen inlanders en Chinezen, die, voornamelijk in Noordwest-Borneo in de afdeeling Montrado, goud wasschen; het produkt daarvan wordt of door hen zelf verwerkt of uitgevoerd naar Singapore en Batavia. Ook op Sumatra en Celebes wordt een geringe hoeveelheid stofgoud verzameld. Betrouwbare cijfers omtrent de productie bezitten wij niet.

Geschiedenis. Het oudste gebruik van het goud was tot versiering van het menschelijk lichaam; daarop volgde de versiering der huizen en de vervaardiging van kostbaar vaatwerk; eerst veel later wordt het goud tot het slaan van munten als ruilmiddel gebruikt. In de oudste mythen komt het reeds voor en ook daar reeds als het meest begeerenswaardig bezit. In de Oudheid diende het als symbool der hoogste waardigheid, der almacht en van den rijkdom. Het gebruik van het goud als ruilmiddel begint met het afwegen in baren en stangeu (*per aes et libram*), waarop de gouden munten volgden. De eerste werden waarschijnlijk door de Egyptenaren geslagen en dagteekende uit de 17de eeuw v. Chr.

Historisch gaat het gebruik van het goud tot 5000, wellicht 6000 jaren vóór Chr. terug. Men weet, dat de Egyptenaren der 17de dynastie een menigte goud bezaten en dit tot sieraden verwerkten.

De vroegste vermelding van mijnen dagteekent uit den tijd van *Thutmosis III* der 18de dynastie (ongeveer 1500 v. Chr.) Op de volkerentafel te Karnak wordt het land Mayu als goudland genoemd en in het opschrift van Koeban uit den tijd van *Ramses II* der 19de dynastie (ongeveer 1200 v. Chr.) wordt gemeld, dat het land Akita door goudgraven bezocht werd. Sedert werden de goudmijnen geregeld ontgonnen. Ook aan den bovenloop van den Senegal en de Djoliba bestond volgens *Herodotos* een overoude goudgraverij, doch waar het ten tijde van *Salomo* zoo rijke Ophir te zoeken is, weet men nog steeds niet met zekerheid, (*Zie Ophir*). Behalve van de Egyptische kwam er ook reeds vroeg goud uit Aziatische vindplaatsen. Reeds zeer vroeg vond men goud in het stroomgebied van den boven-Indus en van de Satadru (Satledj) in het heden-daagsche Tibet en aan de hellingen van den Himalaja in het alluviale zand. Waarschijnlijk is dit het door *Herodotos* bedoelde land der „goudhalende Indiers”. Later vond men ook goud in vele bronnen van den Kaukasus, in het zand van den Paktolos in Klein-Azië, waar ook de goudwasscherijen in Phrygië en Lydië bestonden. Daarmee hangt de sage samen van den tocht der Argonauten en het gulden vlies; want volgens *Appianus* legden de bewoners in de nabijheid van Kolchis harige schapenvachten in de rivieren en vingen op deze wijze de door het water meegevoerde gouddeeltjes op. In de klassieke Oudheid waren de goudmijnen op het eiland Thasos in de Aegaeische Zee beroemd en ook die van Astyra bij Abydos en op het eiland Syphnos worden door *Herodotos* en *Xenophon* menigmaal genoemd. Van meer belang was de goudwinning der Karthagers en Romeinen, teunste ten tijde van *Augustus*, op het Pyreneische schiereiland; de goudrijkdom van Lusitanië, Gallacië en Asturië wordt door *Strabo* en *Plinius* als zeer groot opgegeven. Verder kreeg men goud uit de Cevennes in de provincie Aquitania en uit andere deelen van Gallië, alsmede uit de Romeinsch-Dacische landen (Zevenburgen), uit de Karpaten en de Tauern.

Een groot deel dezer Europeesche bronnen hield in de Middeleeuwen op te vloeien. In Spanje was de opbrengst ten tijde der Mooren zeer verminderd, ook in de Karpaten werd de mijnbouw onderbroken. daarentegen werd Bohemen nu het goudrijkste land en als zodanig reeds in de 12de eeuw bekend. De wascherijen in de Europeesche rivieren: Rijn, Eder, Iun, Isar, Salzach, Donau enz. hebben gedurende de Middeleeuwen geen noemenswaardige opbrengst geleverd, de voornaamste plaats onder hen neemt nog de Rijn in.

In het volgend tijdvak begint Zuid- en Middel-Amerika een rol te spelen. In Mexico werden reeds vroeg goudwasscherijen in Konora en goudmijnen in Oajaca geëxploiteerd, en met de groote hoeveelheden zilver kwam ook een groote hoeveelheid goud in omloop. De zilverertsen van Mexico bevatten n. l. een aanzienlijke hoeveel-

heid goud, die in sommige mijnen $1\frac{1}{2}\%$ in andere zelfs $33\frac{1}{3}\%$ van de zilverwaarde bedraagt. Eerst tamelijk laat is men begonnen dit goud volledig uit het Mexicaansche zilver te halen. De goudmijnen in Brazilië werden tegen het einde der 16de eeuw ontdekt, eerst die van São Paulo, toen die van Minas Geraes (vooral sedert 1710) en ten slotte die van Mato Grosso (1725). Dit gebied heeft gedurende de geheele 18de eeuw het meeste goud geleverd van alle deelen der aarde. Verder verdient Pern vermelding, uit welks N. deel reeds de Inca's hun goud verkregen, dat door de Spanjaarden geroofd werd, en waar deze laatsten nog veel goud uit kwartsgangen en wascherijen wonen. Verder Chili, Columbia en in den laatsten tijd ook Venezuela en Guyana.

Al deze opbrengsten werden echter door de ontdekking der goudvelden in Noord-Amerika en Australië, later in Zuid-Afrika en het Joekongebied (Klondike) in de schaduw gesteld. In 1848 vond kapitein Sutter in de Sacramento-rivier goud en spoedig werd hij gevolgd door scharen goudzoekers, die eerst het alluviale terrein en toen hooger op de kwartsgangen ontgonnen. Reeds in 1788 was het bekend, dat er goud in Australië voorkwam, maar eerst de Engelsche geologen stelden dit voldoende in 1840 vast en in 1851 begon de exploitatie gelijktijdig in Victoria en Nieuw-Zuid-Wales. In 1868 werd door Karl Muech het voorkomen van goud in de Olifant-rivier (Zuid-Afrika) vermeld, in 1882 begon men in de Kaapkolonie met de goudontginning, in 1885 aan den Witwatersrand in Transvaal-Kolonie. Nadat reeds sedert 1887 in het alluviale terrein der Joekonrivier goud gewassen werd, nam in 1890 in het gebied der Vereenigde Staten langs de Joekon de goudontginning in mijnen een aanvang, terwijl in 1896 op het Canadeesche gebied langs deze rivier rijke goudvelden ontdekt werden, wier opbrengst in 1897 reeds een waarde van 6 millioen, in 1900 van 50 mill. gulden had.

Goud, Geologen. Zie *Geologen goud*.

Gouda is een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 884 H.A. groot met (1906) 23785 inwoners, ingesloten door de gemeenten Waddinxveen, Reeuwijk, Haastrecht, Stoltwijk, Gonderak en Moordrecht. De bodem bestaat geheel uit laagveen en omvat alleen de stad Gouda.

De stad Gouda (vroeger Ter Gon of Tergouw geheeten) ligt aan de samenvloeiing van Gonwe en Hollandsche IJssel, aan de spoorlijnen Amsterdam—Gouda—Rotterdam en Utrecht—Gouda—'s Gravenhage, aan de tramlijnen Gouda—Ondewater en Gouda—Bodegraven en aan den drukkenschepvaartweg Rotterdam—Amsterdam. De plaats is ruim gebouwd en vertoont met haar vele grachten, singels en kaden het karakter van een echt Hollandsche stad. In het centrum ligt de Groote Markt, een ruim en fraai plein. Oost- en Westhaven en Gonwe zijn de schoonste kaden, de Flinweelen Singel, Bleekerssingel, Kattensingel en Turfsingel de mooiste singels, de Kleiweg Hoogstraat, Wijdstraat en Tiendeweg de voorname straten. Van de openbare gebouwen moet in de eerste plaats het laat-Gotisch stadhuis genoemd worden (gebouwd in 1449, verbouwd in 1603, hernieuwd in 1690); verder de de Waag, de Doelen en het Oude-Vrouwenhuis.

Van de kerken (2 Hervormde, 2 Roomsche-Katholieke, 1 Gereformeerde, 1 Remonstrantische, 1 Lutherse, 1 Ond-Roomsche en 1 Synagoge) is de Groote of St. Janskerk beroemd. Zij werd ter plaatse, waar een ander kerkgebouw in 1438 door brand verwoest was, in de 2de helft der 15de eeuw opgetrokken, in 1552 op haar beurt door brand vernield, onder Karel V en Philips II echter hernieuwd. Zij is 106 m. lang, 46 m. breed, $26\frac{1}{2}$ m. hoog, bezat vóór de Hervorming meer dan 50 altaren en is nog beden ten dage vermaard wegens haar prachtig orgel en vooral wegens de 45 beschilderde glasramen, waaronder eenige van de gebroeders Crabeth (zie aldaar) afkomstig; ook bezit de kerk grafsteenen van eenige bekende Nederlanders, zooals van *Beverningk*, *Coornhert* en de *Lange van Wijngaarden*. De stad bevat een gymnasium, een hogere burgerschool met 5-jarigen cursus, een burgeravondschool, een stedelijke muziekschool, een gemeente-nieuwspaper van onbden en een openbare boekerij, bekend onder den naam van Stads Lihrije. Gouda is de zetel van een kantongerecht, heeft een drukke markt, vooral voor vee, boter en kaas (jaarlijks 1 mill. kg. kaas) en een levendige scheepvaart.

Ook de nijverheid, hoewel veel minder omvangrijk dan in vroeger eeuwen, speelt nog een belangrijke rol, in de eerste plaats de beroemde pijpenfabrieken (in 1751 375 werkplaatsen met 18000 arbeiders, thans 20 met ruim 700 arbeiders), daarnaast pottenbakkerijen, garensponnerijen (20, waarvan 1 met stoom werkt en 700 arbeiders bezig houdt) en een bekende stearine (Goudsche) kaarsenfabriek met 550 werklieden. Ook de scheepstimmerwerf, goud- en zilversmederij en in de omgeving de bleekerijen en steenbakkerijen (aan den IJssel) verdienen vermelding.

Gouda is o.a. de geboorteplaats van van *Beverningk*, de gebroeders *Houtman* en den dichter van *Alphen*. Reeds onder den Hollandschen graaf *Floris V* ontving het (1272) stedelijke rechten en werd daarna versterkt. In de latere eeuwen vormde het een der 6 groote Hollandsche steden en had een aanzienlijke nijverheid. Herhaaldelijk werd het gedruht door brand geteisterd, zooals in 1301 en 1438, speelde een rol in de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, vooral ten tijde van *Jakoba*, en ging in 1572 van Spaansche op Staatse zijde over. In 1672, 1747 en 1878 had Gouda te lijden onder burgerwisten, in 1872 werd het 600-jarig bestaan der stad op feestelijke wijze herdacht.

Goudbromied of *goudbromuur* (Au Br) ontstaat bij voorzichtige verhitting van goudbromied en van broomwaterstofgoudbromied, is geelgrijs, verandert niet aan de lucht, splitst zich bij hogere temperatuur gemakkelijk in gouden broom en werd als middel tegen epilepsie aanbevolen. *Goudtribromied*, Au Br₃, ontstaat uit bladgoud en broom, uit goudchloried en broomwaterstof. Bij verdamping van gemengde oplossingen ontwikt zontuur; aether onttrekt aan de vloeistof goudbromied, en nit de aetherische oplossing verkrijgt men het als een kristallijne zwarte massa. Het is oplosbaar in aether en water en verbindt zich met broomwaterstof (broomwaterstofgoudbromied) en met metaalbromieden

tot kristalliseerbare dubbelverbindingen. Kalinmgondbromied, Au Br_2 , $\text{K Br} + \text{H}_2\text{O}$, vormt waterbondende, purperroode, bij direct licht eenigszins als metaal glanzende kristallen, die aan de lucht verweeren en in water en alcohol oplossen.

Goudbrons. Zie *Tinnsulfid*.

Goudchlorieden. *Goudmonochloried* of *goudchloruur*, Au Cl_3 , ontstaat bij verhitting van goudchloried tot 185°C . Het is onoplosbaar in water en wordt daardoor ontleed in metaal en chloried.

Goudchloried, *goudtrichloried* of *chloorgoud*, Au Cl_3 , verkrijgt men als een brune massa na verhitting tot 150° van de gele kristal massa, bestaande uit chloorgondwater-stofzuur, $\text{HAuCl}_4 + 4\text{H}_2\text{O}$, die achter blijft na verdamping van een oplossing van goud in salpetersuur. Bij sterke verhitting gaat chloorgoud eerst over in goudchloruur en ten slotte in goud en chloor. Goudchloried verbindt zich met metaalchlorieden tot dubbelzouten, die als zouten van chloorgondwaterstofzuur moeten beschouwd worden.

Natriumgoudchloried, $\text{NaAuCl}_4 + 2\text{H}_2\text{O}$, vormt gele prisma's, die aan de lucht niet veranderen, lost gemakkelijk in water op en wordt verkregen door verdamping van een met chloornatrium vermengde oplossing van goud en koningswater (goudzout van *Figuer*). Een mengsel daarvan met keukenzout wordt uitwendig als zalf en hijt-middel en vroeger ook inwendig toegepast, vooral bij syphilis en neurosen. In de fotografie worden goudchloried (met en zonder water), natrium- en kaliumgoudchloried veel gebruikt. De verbindingen van goud met broom en jood komen met de chloorverbindingen overeen; het goudjodiet is zeer onbestendig.

Goudcyanieden. *Goudcyanuur*, AuCy , ontstaat door het neerslaan van een zure oplossing van goudchloried met cyanalkalium of bij het indampen van een oplossing van goudchloried met kwikzilvercyanid en het uitloogen van het overblijfsel met alcohol. Het is een geel, onoplosbaar poeder en lost op in alkalicyanieden tot kristallijne dubbelzouten.

Kaliumgoudcyanuur, K AuCy_2 , ontstaat o. a. bij het oplossen van knalgoud in cyanalkalium, het vormt groote, gele prismatische kristallen.

Goudcyanied, $\text{AuCy}_2 + 3\text{H}_2\text{O}$, vormt witte, aan de lucht onveranderlijke, in water gemakkelijk oplosbare blaasjes. Men slaat kalinmgoudcyanied met zilvernitraat neer, onttrekt aan den neerslag het goudcyanied door koud zoutzuur en laat de massa verdampen.

Kaliumgoudcyanied, K AuCy_2 , kristalliseert met $1\frac{1}{2}$ molecuul water in prisma's, als men een neutrale oplossing van goudchloried in een heete oplossing van cyanalkalium giet. De cyanverbindingen van het goud vinden toepassing bij het winnen van goud en bij de galvanische vergulding.

Gouddraad. Zie *Draad*.

Goudruk noemt men het drukken van letters in goud, zilver, koper enz. op boek- en steendrukpersen. Eerst worden de letters enz. met een consistente vernisverf gedrukt en deze vervolgens met hronsopder ingewreven, dat er vast op blijft kleven, of men belegt de kleverige letters met fijn nitgewalste goudblaadjes. Door de blaaden later te satineren wordt de glans verhoogd.

Goudelixir is de naam van de stof, waar-

mee de alchemisten volgens hun zeggen onedele metalen in goud konden veranderen. Ook is het de naam voor goudtinctuur (zie aldaar).

Gouden Bruloft noemt men den dag, waarop het vijfzigjarig jubileum van een huwelijk gevierd wordt.

Gouden Bul, een oorkonde, waaraan het gouden Majesteitszegel hing, zooals het sedert de Otto's bij de keizers in gebruik was, noemt men in het bijzonder een verzameling van wetten, in 1356 door keizer *Karel IV* op de Rijksdagen te Neurenberg en Metz uitgevaardigd tot regeling van de rechten en plichten der keurvorsten, van de keus en kroning der keizers, van de munt enz. Zij bestaat uit 30 hoofdstukken en wordt te Frankfurt in een konstaar kistje bewaard. Zij werd voor de eerste maal gedrukt te Neurenberg in 1474.

Gouden eeuw. Bij de meeste volkeren vindt men de sage van een gouden eeuw, n.l. van een tijd, waarin de aarlbodem, zonder arbeid te vorderen, ruimschoots in de behoeften der menschen voorzag, waarin zelfs de verscheurende dieren in onderlingen vrede leefden, en waarin de mensch, vrij van alle ondengden en zorgen, een ongestoord geluk genoot. Die sage is ontstaan door de meening, dat de maatschappij door de toenemende beschaving allengs slechter wordt. Volgens de Grieksche en Romeinsche dichters (*Hesiodos*, *Aratus*, *Ovidius* en *Virgilius*) bestond de gouden eeuw onder de heerschappij van *Saturnus*. Iets dergelijks treft men aan in de mythen der onderen Germanen, in de Paradijsage en in de Messiaansche verwachtingen der Israëlieten en in de Chiliaistische droomen der Middeleeuwen.

Gouden Hoorn is de haven van Konstantinopel. Zie aldaar.

Gouden Horde (eigenlijk *Sir Orda* = gouden leger of residentie van den Khan) is de verzamelnam voor alle Mongoolsche rijken in West-Azië en Oost-Europa, die zich na den dood van *Temoedjein* (*Dzjengis-khan*) onder heerschers uit de familie van zijn ondsten, vroeggestorven zoon *Dzjoedjei* tot aan Nowgorod, Lithauen en Polen nitstrekten. Slechte de heerschende families en legeraanvoerders behoorden tot het Mongoolsche ras, de groote menigte van de onderworpen volkeren waren van Turko-Tataarsche afkomst. Hun heerschappij over bijna geheel Rusland nam een einde in 1502, toen de laatste khan van Kiptjak door de Russen ten val werd gebracht.

Gouden Kalf is volgens de Statenvertaling van den Bijbel het gouden beeld van den stier, dat koning *Jerobeam I* van Israël te Bethel en Dan voor *Jehora* deed oprichten, en wiens dienst door hem tot een officieelen vorm van den godedienst in het geheel Noordelijke rijk werd verheven, in tegenstelling tot dien in het rijk Juda (zie I Koningen: XII, 28). De overlevering, dat reeds *Aäron* terwijl *Moses* afwezig was om de Tafelen der Wet in ontvangst te nemen, in de woestijn op verlangen van het volk een gouden kalf zou hebben opgericht (Exodus: XXXII), wordt door velen beschouwd als een navolging van den Egyptischen Serapidienst. Thans gebruikt men de nitdrukking „gouden kalf“ dikwijls in overdrachtelijke beteekenis voor Mammon.

Gouden Leeuw van Nassau, *Orde van*

des, werd in 1858 door koning *Willem III* en den groothertog van Luxemburg, hertog van Nassau, ingesteld als gemeenschappelijke orde der beide takken van het Nassausche Huis. In 1890 werd zij nitsluitend Huisorde van den groothertog van Luxemburg, maar in 1905 hersteld als Huisorde, welke door de beoefden der beide linien van het Nassausche Huis kan worden verleend. De orde bestaat uit één klasse.

Gouden loopkever (*Carabus auratus*) is de naam van een familie van kevers. Het zijn flink gebouwde, vlugge dieren met lange pooten en echte roovers, die larven, wormen en rupsen verslinden, zoodat zij voor den landbouwer als nuttig zijn te beschouwen. De dekschilden zijn prachtig goudglanzend.

Gouden regen. Zie *Cytinus*.

Gouden roos (*rosa aurea*), een panselijk geschenk, bestaat uit een gouden, met diamanten bezette roos, die door besprenkeling met balsem en wierook welriekend en door den paus in tegenwoordigheid van het college kardinalen op Rozenmaandag (Zondag *Laetare*) onder bijzondere ceremonien gewijd wordt. De tijd van het ontstaan der wijding is niet bekend, doch reeds *Alexander III* heeft een gouden roos aan *Lodewijk VII* van Frankrijk en in 1177 aan den doge van Venetië gegeven, en deze schenking is, speciaal aan vorstelijke personen, tot heden gewoonte gebleven.

Gouden Spoor, Orde van den (thans *Sylvesterorde*, *Equites auratae militiae*), een pauselijke orde, is volgens de sage door keizer *Constantijn* of paus *Sylvester*, waarschijnlijk echter door *Paul IV* in 1559 gesticht. De ridders droegen den titel van „Lateraansche Hofpaltsgraven” en het recht, om die orde te verleenen, bezaten niet alleen de pansen, maar ook de nuntii en verschillende prelaten en vorsten. Daardoor verloor de orde haar aanzien. Eerst in 1815 werd hier een einde aan gemaakt en *Gregorius XVI* gaf haar in 1841 een andere inrichting, waardoor zij verleend wordt „als belooning voor bijzondere rechtschapenheid aan godsdienstige en in kunst en wetenschap ervaren personen, die zich ten opzichte van de menschheid, het Katholicisme en den H. Stoel verdienstelijk hebben gemaakt”. Het ordetekken is een goud, wit geëmailleerd Malteserkruis met stralen tusschen de vleugels, aan wiens uiterste vleugelenden een kleine gouden spoor hangt. Op het middelschild bevindt zich op blanw email het borstbeeld van den *H. Sylvester* en daarom het gouden inschrift „*Sanctus Pont. Max.*”. Op de keerrijde staat het getal *MDCCCXXI* en daarom „*Gregorius XVI restituit*”. De orde heeft twee graden; het lint is rood en zwart gestreept; over de uniform wordt het kruis aan een ketting gedragen.

Gouden Sporenslag is de naam, welke aan den bloedigen veldslag wordt gegeven, waarin *Philips IV*, de *Schoone*, koning van Frankrijk, in 1302 bij Kortrijk door de Vlamingen beslissend werd verslagen. Het aantal gesnevenelde Fransche ridders, die vergulde sporen droegen (vandaar de naam van den slag), was zóó groot, dat 7000 op het slagveld verzamelde sporen in de kerk te *Maastricht* gewijd werden. Zie verder *Philips IV*, de *Schoone*.

Gouden standaard. Zie *Bimetallisme*.

Gouden Vlies. Zie *Gulden Vlies*.

Gouden Willem is de populaire naam voor ons gouden tienje.

Goudgulden is de naam van een muntstuk, dat het eerst in Florence, later in de Middeleeuwen ook in Daitsebland en ons land geslagen werd. In ons land kwam het zoowel in goud als in zilver voor; het laatste had een waarde van ongeveer 1,40 gld. en heette ook wel acht en twintig. Zie ook *Gulden*.

Goudhaas. Zie *Aguti*.

Goudhanen (*Chrysomelidae*) is de naam eener familie van *Schildvleugelige insecten* (*Coleoptera*). Zij leven als larven en als volkomen insect van plantaardig voedsel, vooral van bladeren, en sommige soorten zijn daarom zeer schadelijk voor den landbouwer en den tuinman. De goudhanen zijn meestal kleine, fraaie diertjes met brons- of goudkleurige dekschilden en borststuk. De meestbekende soort en des voorjaars de lierveling der kinderen is *Chrysomela fastuosa* L. (de pronkbladkever) met een goudgroene kleur en prachtige blauwe dekschilden. Hij leeft op *Lamium album* (doovenetel), op planten van het geslacht *Galoprisis* en op andere lipbloemige planten.

Goudhaver. Zie *Haver*.

Goudmel, *Claude*, een Fransche componist der 16de eeuw, geboren in Franche Comté in 1505, genoot een goede opvoeding en vertoefde op rijperen leeftijd te Rome. Dat hij omstreeks het jaar 1540 een muziekschool stichtte, op welke onder anderen de later zoo beroemd geworden *Palestrina* tot de leerlingen behoorde, is onjuist gebleken. In 1555 stichtte hij te Parijs met *Nicolas du Chemin* een muziekdrukkerij. Hij omhelsde daarna de Hervormde geloofsbelijdenis en vestigde zich te Lyon, waar hij met de overige Calvinisten in den St. Bartholomaeusnacht van 1572 vermoord werd. Van hem zijn missen, motetten en melodien van liederen in het licht verschenen. Tot deze laatste behooren die der Oden van *Horatius*. Verder leverde hij muziek voor de Paalmen (1562), alsmede vierstemmige muziek voor deze (1565), en daarbij bevinden zich zangwijzen, die nu nog in de Protestantsche kerken gebruikt worden.

Goudkarper. Zie *Karper*.

Goudkust, een Britsche kolonie op de gelijknamige kust van West-Afrika, ligt ten N. van de Golf van Guinea, tusschen 3° W. en 1°15' O. L. v. Gr. en 5°30' en 11° N. Br., wordt in het W. door de Fransche Ivoorkust, in het O., waar zij zich tot over de Slavenkust uitstrekt, door Duitsch Togoland begrensd en telt op 187900 v.km. (1901) 1700000 inwoners. De kust, die vele vooruitspringende punten vertoont, is wegens de sterke brandig moeilijk te naderen. Door het Z.O. deel, de landschappen *Akoedem* en *Krobo*, loopt een aanzienlijke bergketen met de sanatoria *Aboeri* en *Akropong*, die zich over de *Voltarivier* naar Togo voortzet en naar het N.W. een tak nitzend naar *Asjanti*. Het naar het N. terrasvormig oprijzend land is achter de kust met dichtte wouden van palmen, gummie- en katoenboomen bedekt, waarin talrijke apen buizen; daarop volgen savannes met knnden olifanten, buffels, gazellen en wilde zwijnen. Van de rivieren (*Tanno*, *Ancobra*, *Boesom* *Prah* en *Volta*)

zijn slechts de Aucobra tot boven Alankoe en de Volta tot Kreta voor kleine stoomschepen bevaarbaar; de monden zijn echter met riffen bezaaid en zoo goed als ontoegankelijk. Het klimaat is zeer heet (26°—32° C.), vochtig en voor Europeanen, voornamelijk aan de met lagunen bedekte kust, ongezond. In het gebergte is het klimaat koeler en gezonder.

De bevolking bestaat uit talrijke Negerstammen, die drie hoofdafdeelingen vormen, n.l. de Ahanta, tusschen Ancobra en Boesoem Prah, de Fanti, tusschen Boesoem Prah en Volta, en de Asjanti in het binnenland. Zij worden onder Engelsch oppertoezicht of door koningen geregeerd, of vormen republieken. Van de verschillende dialecten bestaan woordenboeken en grammatica's, terwijl de Bijbel in het Akoeapemach vertaald is. Het aantal Christenen bedraagt ± 30000 zielen, terwijl ook de Islam veel aanhangers heeft. Er bestaan 135 scholen. Hoofdstad van bestaan is de handel in palmolie en caoutchouc, vroeger in slaven en stofgoud. Dit laatste, waaraan de kust en de kolonie haar naam ontleent, is thans van zeer weinig betekenis; de uitvoer bedraagt (1900) slechts 8944 ons. De voornaamste voortbrengselen van het land zijn: caoutchouc, palmolie, hout, apenhuiden en ivoor; de opbrengst van koffie, cacao, katoen en indigo is nog gering. De uitvoer bedroeg (1904) 1340000, de invoer 2002000 pond sterling; het scheepsverkeer 2050000 ton. De voornaamste handels- en havenplaatsen zijn: Apollonio, Axim, Dixcove, Elmina, Cape Coast Castle, Winnebah, Barracoe, Akkra, Christiansborg, Adda, Jellakoffe, Keta, Elmina Chica en Danoe. De spoorwegen hebben (1904) een lengte van 270, telegraaflijnen van 1861 km. Er bestaan kabelverbindingen met Londen en Kaapstad. De gouverneur zetelt met zijn staf en een Wetgevenden Raad van ambtenaren en kooplieden te Christiansborg. De inkomsten der kolonie bedroegen (1904) 682000, de uitgaven 622000, de staatschuld 2273000 pond sterling. Te Cape Coast Castle verschijnen twee couranteur. De kolonie is verdeeld in 16 provincien, waarvan de voornaamste zijn: Ahanta, Dixcove met Axim, Wasow (rijk aan goud, zilver, koper en ijzer) Elmina (10530 inwoners), Tsjama, Fanti met Cape Coast Castle (11614 inwoners), Akem met Nsoeem of Oda, Akkra met Akkra (16267 inwoners) en Christiansborg, Akoeapem met Akropong (3500) en Aboeri (6000 inwoners), Krobo met Kpong (palmolie en caoutchouc), Aroena en Keta. Iedere provincie staat onder een Engelsch ambtenaar, die ook de rechtspraak uitoefent. Te Koemassi bevindt zich een resident, in de Northern Territories een administrateur. De bezetting bestaat uit 2 bataljons met 47 officieren en 1944 soldaten.

De Goudkust werd in 1470 door den Portugees *Santander* ontdekt; in 1481 landde *Diego d'Assunção* met 700 man bij het tegenwoordige Elmina en bouwde het fort St. George. Ook de Engelschen richtten hier verschillende stations op, die zij echter, met uitzondering van Cape Coast Castle, in 1667 aan de Nederlanders moesten afstaan. Na den vrede van Breda (1672) werd de Royal African Company in Engeland gesticht, die de forten Dixcove, Winnebah, Akkra en Cape

Coast Castle deels opnieuw stichtte, deels versterkte. Deze vereeniging werd in 1821 opgeheven en de nederzetting tot een van Sierra Leona afbakenlijke kroonkolonie verklaard. Terwijl de Fanti zich bij de Engelschen aansloten, stonden de Asjanti aan de zijde der Nederlanders. De Asjanti werden echter herhaaldelijk door de Engelschen verslagen, die in 1851 van de Denen Christiansborg, Augustenborg en Fredensborg, in 1871—1872 van de Nederlanders Sekandi, Tsjama, Elmina, Auamboe en Apagin verkregen, en in 1874 het geheele bezit aan de Goudkust tot de „Colony of the Gold Coast" vormden. Van Maart tot Juli 1900 slaagden de Engelschen er slechts met groote moeite in een opstand der Asjanti tegen gouverneur sir *Hodgson* te Koemassi te onderdrukken.

Goudlegeringen zijn alliajes van goud met een of meer andere metalen. Het meest hiervoor gebruikt men koper en zilver. Zuiver goud is zeer week, waardoor het bij veelvuldig gebruik spoedig slijt. Daarom vermengt men het met bovengenoemde metalen. Koper geeft aan goud een meer roode kleur, waarom men het roode karateering noemt; de legering met zilver heet de witte of groene karateering, terwijl met beide metalen gemeugd, men de gemengde karateering verkrijgt. Het goudgehalte werd vroeger in karaten en greinen aangegeven. Tegenwoordig doet men het in duizendste deelen van het geheel. Zuiver goud heeft 24 karaat (1 karaat is 12 grein). De oude dunkaten waren volgens de wet 23 karaat, 7 grein, wat overeenkomt met een gehalte van 0.983. Het tegenwoordige tienguldenstuk heeft, als de meeste gouden munten van andere landen, een gehalte van 0.900, daarentegen de Engelsche munt een gehalte van 0.916. Van het door de wet gewaarborgd goud bestaan in Nederland vier soorten en wel met een gehalte van 0.916, 0.833, 0.750 en 0.583. Dit komt overeen met 22, 20, 18 en 14 karaats goud. De wet laat een speling van 0.003 toe. Het gehalte wordt, behalve scheikundig, ook nog met den toetssteen bepaald.

Goudmakreelen (*Coryphaenidae*) is de naam van een familie van pelagische zeevissen, merkwaardig om de fraaie kleuren, waardoor zij uitmunten. Fossiele overblijfselen van deze familie werden gevonden op het eiland Scheepje, en in de Monte Bolca, op deze laatste plaats van het nog levende geslacht *Mene*.

Het meest bekende geslacht *Coryphaena*, uit een zestal soorten bestaande, de eigenlijke *Goudmakreelen* omvattende, ten onrechte dikwijls Dolfijnen of Doraden genoemd, leeft uitsluitend buiten de open zee: de lichaamsvorm blijkt uit onderstaande afbeelding van *Coryphaena hippurus*. Van hun kleurenpracht is elk reiziger vervuld, en ook door de Ouden werd die reeds bewonderd, zoodat zij haar aan de Godin der schoonheid wijdde. De kleuren zijn zeer verschillend naar gelang van de belichting; zwemmende aan de oppervlakte van het water is zij bovenop prachtig glanzend blauw of purperkleurig, met diep azuur blauwe teekeningen iriserend en van elk denkbare afwisseling, naar gelang er licht of schaduw op valt; de staart alleen blijft goudkleurig. Naar anderen toe zijn zij citroengeel met lichtblauwe

teekeningen; op het droge veranderen deze kleuren in andere niet minder fraaie; het gloeiend purper en de goudkleur gaan in glanzende zilver-

Francisco Petrarca etc." (1829) en „Mededeelingen nopens de heerbanen en den cursus publicus in het Romeinsche Rijk" (1846).

Goudmakreel (*Coryphaena hippurus*).

kleur over, waar bovenop de oorspronkelijke purper- en goudkleuren spelen, om echter na eenigen tijd te verdwijnen en in een donker grauwe kleur over te gaan.

De goudmakreelen zijn krachtige zwemmers, die zich in scholen vereenigen en, vraatzuchtige roofers zijnde, onophondelijk de Vliegende visschen vervolgen, die zich op de bekende wijze daaraan trachten te onttrekken. De vorm van het lichaam, en voornamelijk van den kop verandert met den leeftijd; de jonge vischjes tot een lengte van 15 cm., in menigte in de open zee voorkomende, zijn rolvormig met een even breeden als langen kop, en zeer groote oogen. Op lateren leeftijd wordt het lichaam meer samengedrukt en groeit op den kop een hooge kam. Zij bereiken een lengte van ± 1.80 m.; om het zeer smakelijke vleesch wordt door de zeevarenden ijverig jacht op dezen visch gemaakt. In den herfst schijnen zij de knsten te naderen om te paaien.

Andere bekende geslachten van deze familie zijn *Brama* en *Lampris* (zie *Braamvisschen*), zoomede nog eenige minder bekende, als *Pteraclis*, *Schedophilus*, *Deana*, *Ausonia* en *Mene*, alle pelagische vormen.

Goudmerel. Zie *Wielewaal*.

Goudmolen. Zie *Goud*.

Goudoever, Anthony van, een Nederlandsch beoefenaar der Onde, vooral der Latijnsche letterkunde, werd geboren den 1sten Mei 1785 te Utrecht, studeerde aldaar in de rechten, promoveerde in 1808, werd kort daarna benoemd tot rector der Latijnsche scholen te Zwolle en verwierf in 1809 te Utrecht den rang van doctor in de letteren met een „Disputatio philologica de historicis Polibii landibus". Nadat hij in 1815 heddant had voor een professoraat aan het Athenaeum te Deventer, werd hij in October van dat jaar benoemd tot gewoon hoogleeraar bij de faculteit der bespiegelende wijsbegeerte en letteren aan de hogeschool te Utrecht. Een aanbod van enatoren der niversiteit om in 1820 de plaats van *Borger* in te nemen, wees hij van de hand, bleef tot 1855 te Utrecht werkzaam en overleed den 6^{den} September 1857. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van de derde klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap enz. Van zijn geschriften vermelden wij: „De diversa eloquentiae Romanae conditione libera republica et sub imperatoribus" (1824), „Redevoering tot viering van het 50-jarig bestaan van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap enz." (1825), „Oratio de

necessitate repetendi variolae vaccinae incisionem varioloidibus probata". Den 4^{den} Juni 1847 promoveerde hij in de verloskunde, en ontving in het daarop volgende jaar honoris causa den graad van chirurgical doctor. Nadat hij zich als arts te Utrecht gevestigd had, werd hij na den dood van den hoogleeraar *J. A. Mulder* tot aan de komst van den hoogleeraar *von Baumhauer* tijdelijk belast met het verloskundig onderwijs, terwijl hij na het overlijden van laatstgenoemde tot buitengewoon hoogleeraar bij de medische faculteit werd aangesteld. Hij aanvaarde de betrekking den 3^{den} December 1849 met een oratie: „De chirurgicae et obstetricae disciplinae in academia Rheno-Trajectina adminiculorumque amplificatione optabili". Zijn lessen moesten zich nitstrekken over de verloskunde en de praktische heekkunde en in 1855, na het overlijden van den hoogleeraar *Suerman*, ook over de theoretische heekkunde. Nadat hij echter in 1857 tot gewoon hoogleeraar was benoemd, werd hij in 1866, door de komst van een afzonderlijken hoogleeraar voor de verloskunde, van het onderwijs in dit vak ontheven. Hoewel aan een oog blind, nam hij nochtans zijn ambt waar, tot hij den wettelijken leeftijd van aftreden bereikt had (1890). Hij overleed te Utrecht den 19^{den} Februari 1894.

Goudoever was van 1856 tot aan de invoering der nieuwe Geneeskundige wetten lid van de Provinciale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toezicht, en met dr. *Broers* redacteur van het Nederlandsch Tijdschrift voor Heel- en Verloskunde enz".

Goudoxyde of aurioxyde. Au_2O_3 , is de hoogste zuurstofverbinding, die van goud bekend is. De vroegere zoogenaamde goudkalk waaraan men borenstaande formule toeschreef, bleek later zijn verdeeld goud te zijn. De bereiding is betrekkelijk moeilijk. Het best gaat men uit van Aurichloride, AuCl_3 , door dit met magnesia MgO te behandelen. Men verkrijgt dan een neerslag, die uit magnesium, goud en zuurstof bestaat. Behandelt men dit met verdund salpeterzuur, dan houdt men een wit poeder over, dat, bij 140° C. gedroogd, het okerbruin goudoxyde geeft.

Goudoxyduul, ook wel *aurioxyde* geheeten, heeft tot formule Au_2O en kan verkregen worden door het aurichloride, AuCl_3 , met konde verdunde kalkloog KOH te behandelen. Ook wordt het gevormd, wanneer het goudtrichloride, AuCl_3 , met kaliumacetat, CH_3COOH , wijnsteenzuur en overmaat van kalkloog gekookt wordt. Volkomen zuiver is het praeparaat, op deze manier verkregen, niet. Men kan beter nitgaan van kaliumauribromide KAuBr_4 , door dit met een konde oplossing van

GOUDSMIDSKUNST.

Gedreven Engel. (Redemptoristen-kerk, Rotterdam).

Fragment van den band van *Averlandia Catholica* (gedreven zilver).

Fragment van het Avondmaal (Altaar Kathedraal te Haarlem).

Fragment van een relief „Het Manna" (St. Martinuskerk, Groningen).

zwaveloxyd te behandelen. Hierdoor ontstaat kaliumaurobromide $KAuBr_4$, dat met kaliloog behandeld anhydroxyd $AnOH$ geeft. Door voorzichtig verhitten gaat dit over in goudoxyd. Het is violet van kleur en in koud water oplosbaar met een indigo blauwe kleur. Het heeft slechts zwak basische eigenschappen.

Goudpurper is een stof, door *Andreas Cassius* ontdekt in het midden der 17de eeuw en daarom ook *Purper van Cassius* geheeten. Zelfs na vele langdurige onderzoeken is men er nog niet in geslaagd, de natuur van dit lichaam vast te stellen. Voor de bereiding zijn verschillende voorschriften gegeven, die echter alle berusten op de inwerking van een mengsel van tinchloruur $SuCl_4$ en tinchloried $AnCl_3$ op een oplossing van goudchloried $AnCl_3$. De kleur van den neerslag hangt af van de hoeveelheden van de verschillende stoffen en varieert van lichtrood tot purperrood. Het wordt gebruikt voor het maken van robijn glas. (Zie aldaar).

Goudreinet is een soort appel (zie aldaar).

Goudriaan, Adrianus François, een Nederlandsch waterbouwkundige, geboren te Ameide den 1sten Augustus 1768, was op 20-jarigen leeftijd reeds werkzaam aan de bedijkingen in Staats-Vlaanderen en werd in 1790 belast met de nitvoering der havenwerken aan het Nieuwe Diep en den Helder en van 1795 tot 1809 met het opperbestuur over de waterbouwkundige en zeeverende werken in Noord-Holland. Tevens was hij lid der commissie tot het nuttig aanwenden der Mijdscheidsche droogmakerij (1798) en werd in 1800 benoemd tot commissaris-inspecteur van den Waterstaat in de departementen Amstel en Tessel en in 1803 tot inspecteur-generaal van de provincie Holland. In 1805 werd hij lid der commissie tot benoeming van de Nieuwkoopse droogmakerij in plaats van *Branings* en na het overlijden van *Conrad* in 1806 inspecteur-generaal van het koninkrijk. In 1809 was hij lid van het Comité-Central voor den Waterstaat, en vond zich verplicht tot een openbare briefwisseling over de Waaiersluisen met zijn amhtgenoot *Blanken*, daar *Goudriaan* een voorstander was van het stelsel van sluizen met toldeuren. In 1811 werd hij inspecteur-generaal van het keizerlijk korps van bruggen en wegen en ridder van het Legioen van Eer, na de omwenteling van 1813 in zijn betrekkingen bevestigd, ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en staatsraad in buitengewonen dienst. Verder bleef hij werkzaam als inspecteur-generaal van den Waterstaat en overleed te Rijswijk den 2^{den} Juni 1829. Een van zijn laatste werken is de Zuid-Villemsvaart tusschen 's Hertogenbosch en Maastricht. Hij was lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en van vele andere geleerde genootschappen en onderscheidde zich zoowel door theoretische kennis als door praktische bekwaamheid. Zijn verhandeling over de middelen, om de welken bij het funderen van diepe sluisen te bedwingen, werd bekroond door de Hollandsche Maatschappij, die ook nog het eeregeld toekende aan zijn verhandeling over de afdamming van het IJ. Drie andere verhandelingen van *Goudriaan* werden bekroond door het Batavisch Genootschap, n.l. een over het graven

en droogbonden van diepe funderingspatten, een over den besten aanleg en samenstelling van paalen en rijswerken en een over de middelen tot heilsetting van de afnemng en verlaging onzer zee-stranden door zandverstuivingen. Verder vindt men van hem onderscheiden verhandelingen in de werken der eerste klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut.

Goudriaan Ariszoon, vermoedelijk een bloedverwant van den voorgaande, schreef een „Verhandeling over het stoppen eener dijkbreuk” (1809) en een „Berigt op een nader adres van J. Graves aangaande het modderwerk binnen tegen den Spaarndammerdijk, even huiten de Haarlemmerpoort” (1795). Hij overleed te 's Gravenhage den 13^{den} Mei 1842.

Goudsbloem Zie *Calendula*.

Goudschaal, *Petrus Rudolf*, een schrijver over krijgskundige onderwerpen en stenograaf, werd in 1841 te Scheemda geboren en ontving zijn opleiding aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, die hij in 1862 met den rang van tweeden luitenant der infanterie verliet. Hij werd in 1878 kapitein en in 1898 kolonel, was van 1893—1898 commandant van het instructiebataillon en daarna van het 7de infanterieregiment. Op aanvraag ontving hij in 1900 ontslag uit den dienst. Hij was een van de eersten, die door zijn geschriften de stenografie hinnen Nederland introduceerde en meer algemeen bekend maakte. Het meerendeel van zijn schriftuurlijken arbeid is verspreid in couranten en tijdschriften, als „De Militaire Spectator”, „De Indische Gids” enz. Afzonderlijk zijn van hem verschenen: „Gedenkboek van het instructiebataillon” (1875), „Kortschrift, schrijft- en leesoeeningen” (met E. W. Bussman, 1888), „Nieuw kortschrift” (1885), „Snelchrijft” (1888). Zijn verdiensten vonden officiële erkenning door zijn benoeming tot ridder in de orde van Oranje-Nassau.

Goudsmidskunst (zie de plaat) is de naam, welken men tegenwoordig nog slechts geeft aan het verwerken van goud en zilver en het inzetten van juweelen, terwijl men er in vroeger tijd het bewerken van koper, brons, ijzer enz. tot kunstwerken en sieraden, al dan niet versierd met email, niello en edelgesteenten, onder verstond.

Reeds in voor-historische tijden schijnen gouden sieraden en wapens uit goud in Noord-Europa, naast bronzen voorwerpen, in gebruik te zijn geweest, zooals uit vele oude graven blijkt. Van de aanzienlijke hoogte, welke de goudsmidskunst bij Grieken en Romeinen bereikt had, getuigen de in Pompeji, in den Krim en elders nitgegraven sieraden, terwijl in den tempel van *Salomo* te Jeruzalem al het gereedschap uit goud was vervaardigd. Bij de Grieken maakte o.a. *Phidias* beeldwerken uit goud. In de 7de eeuw was *St. Eligius* een beroemd goudsmid, en het gedreven reliëfwerk van het altaar in de Basiliek te Milaan is een belangrijk stuk goudsmidswerk uit de 9de eeuw. Bisschop *Bernward* van Hildesheim (overleden in 1022) beoefende het heroep van goudsmid. De Romaansche goudsmiden gingen in de leer bij de Byzantijnsche. In de 15de en 16de eeuw bereikte deze kunst haar hoogsten bloei, en tal van Italiaansche schilders muntten toenmaals ook daarin uit, zooals vooral *Lorenzo*

Ghiberti, die de beroemde kerkdeuren te Florence vervaardigde, *Bernvenuto Cellini* e. a. In Nederland werden de gebroeders *Paul* en *Adam* van *Vianen* (1610) op dit gebied beroemd.

De voornaamste destijds tot dit vak gerekende kunsten waren het *niello*, het *filigraanwerk*, het *drijfwerk* en het *zetten van juweelen*. Zie de afzonderlijke artikelen.

Goudsmid, *Joël Emanuel*, een Nederlands rechtsgeleerde, werd geboren te Leiden den 13^{den} Juni 1813, genoot aldaar het onderwijs van dr. *Junius*, later rector te Franeker, studeerde te Leiden in de letteren en later in de rechten, en promoveerde aldaar den 12^{den} Mei 1842 op een dissertatie: „De notis Panli et Ulpiani in Papinianum”. Nadat hij zich eerst in zijn geboortestad aan de rechtspraktijk gewijd had, werd hij, op aanbeveling van zijn voormaligen leermeester *van Assen*, in 1859 benoemd tot hoogleraar te Leiden, en aanvaardde die betrekking met een oratie: „De juris romani studio his quoque temporibus excolendo”.

Het belangrijkste werk van *Goudsmid* is „Pactecten. Systeem” (Algemeen gedeelte, 1866), het eerste, dat over dit onderwerp in Nederland en in de Nederlandsche taal verschenen is. De schrijver deed in 1873 een reis naar de Vereenigde Staten en leverde in „De Gids” (1874) een verslag van zijn bevindingen omtrent het onderwijs aldaar, vooral te New-York. Hij was lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, van het Utrechtsch Genootschap, van de Maatschappij van Letterkunde te Leiden, van de Academie van Jurisprudentie te Madrid en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Als grondig kenner der Romeinsche Ondheid heeft hij vooral bijgedragen tot een meer degelijke, wetenschappelijke beoefening van het Romeinsch recht in ons land. Hij is overleed in 1883.

Goudspecht. Zie *Specht*.

Goudtinctuur is zooveel als gondaether of goudelixir, ook Bestaschewische zennwtinctuur en dergelijke praeparaten, die slechts ten deele goud bevatten.

Goudul, *Pierre de*, ook *Godolin*, *Goudelin* en *Goudoult* genoemd, de beste Provençaalsche dichter van lateren tijd, werd geboren te Toulouse in 1579. Hij studeerde in de rechten, werd advocaat, maar wijdde zich weldra geheel en al aan de dichtkunst. Gevormd door de studie der klassieke dichters, gebruikte hij voor zijn eigen voortbrengselen de welluidende Provençaalsche taal. Tot zijn beste stukken behoort de treurzang bij den dood van *Hendrik IV*, en door zijn „Chant royal” behaalde hij den prijs bij de *Jenx floreaux*. Sommige van zijn gedichten zijn overgebracht in het Spaansch en Italiaansch. Hij leidde een onbekommerd en opgeruimd leven, ging, toen hij zijn einde voelde naderen, in een klooster der Carmelieten en overleed aldaar den 10^{den} September 1649. Zijn werken zijn onder den titel: „Las obras de Pierre de Gondulin” in 1648 en later bij herhaling in het licht verschenen.

Goudvell. Zie *Chrysosceptum*.

Goudverbindingen. Zie *Goud*, *Wijze van voorkomen*.

Goudvink (*Pyrrhula vulgaris*). Zie *Vink*.

Gondvisch (*Carassius auratus*) is een be-

kende zoetwatervisch, algemeen in Japan en China voorkomende, behoorende tot familie der *Karpervisch*en, waarvan de goudkleur door cultuur in vijvers is ontstaan. Ook bij enkele andere leden der *Karperfamilie* kan zij door vijfverteelt ontstaan, zooals bij de *Winde* (*Leuciscus idus*). Zie verder *Karpervisch*en.

Goudwasscherij. Zie *Goud*.

Goudwinde (*Leuciscus idus*) is een zoetwatervisch, ook hier te lande inheemsch. Het is een variatie van de gewone *Winde*, waarvan de goudkleur, evenals bij de *Goudvisch*en (*Carassius auratus*) door vijfverteelt is ontstaan. Zij behooren tot de familie der *Karpervisch*en (Duitsch: *Goldorfen*). Zie verder *Karpervisch*en.

Goudsand. Zie *Goud*.

Gough, *Hugh*, viscount, een Engelsch veldheer, geboren te Woodstown in het graafschap Limerick den 3^{den} November 1779, trad in 1794 in dienst en nam deel aan de verovering van Kaap de Goede Hoop (1795), alsmede in West-Indië aan den aanval op Porto-Rico, en Sta Lucia en aan het bezetten van Suriname. In 1809 werd hij naar Spanje gezonden en was aanvoerder van het 87ste regiment in de veldslagen van Talavera, Barossa, Vittoria en Nivelles, alsmede bij de belegering van Cadix en Tarifa. In 1830 tot generaal-majoor en bevelhebber van het 99ste regiment bevorderd, werd hij belast (1841) met het commando over de naar China bestemde troepen, waar hij den 25sten Mei het Chineesche leger een nederlaag toebrengt en den gouverneur van Canton tot een capitulatie noodzaakt. Hierop ging hij in Augustus onder zeil naar Hongkong, landde bij Amoy, dat hij na korten tegenstand veroverde, en bezette den 30sten September het eiland Tsjoesan en in October Tsjing-hai en Ning-po. Weldra ontving hij het grootkruis der Bathorde en de benoeming tot luitenant-generaal. Den 15^{den} Maart 1842 versloeg hij de Chineezen onder *Yih-king* bij Tse-ki, en nadat hij den 7^{den} Mei Ning-po verlaten had, veroverde hij den 18^{den} de groote stad Tsju-poe, maakte zich meester van den mond der Yang-tse, bezette den 19^{den} Juni Sjjang-hai en overweldigde den 21sten Juli stormenderhand Tsjin-Kiang-foe. Weldra stond hij voor Nan-king en wilde den 9^{den} Augustus deze stad aanvalen, toen hij tijding ontving van den wapenstilstand, die weldra gevolgd werd door den vrede.

In December 1842 werd *Gough* tot baronet verheven en met het opperbevel in Indië belast. Hij overwon er den 29sten December 1843 de Maharadsjpoer en versloeg den 18^{den} December 1845 de Sikhs in den bloedigen strijd bij Moedki, bestormde den 21sten December met 17000 man de verschanste legerplaats bij Firozsjah, welke door 50000 man verdedigd werd, en bracht den 10^{den} Februari 1846 den vijand bij Sobraon een beslissende nederlaag toe. Den 22sten Februari trok hij Lahore binnen, waarna hij de dankbetuiging ontving van het Parlement, terwijl hij in 1846 met den titel van lord *Gough* van Tsjin-Kiang-foe enz. tot pair verheven werd. In het najaar van 1848 deden de Sikhs wederom een inval op Britsch grondgebied, en in den bloedigen slag van Chilianwallah (13 Januari 1849) behielden de Engelschen onder *Gough* weliswaar de overhand,

maar werden zóó verzwakt, dat zij den vijand niet konden vervolgen. Daarom besloot men in Engeland het opperbevel in handen te geven van *Napier*; doch reeds den 21sten Februari had *Gough* de Sikhs bij Goedsjerat wederom aangevallen en verslagen, waarna dezen, van alle kanten ingesloten, de wapens nederlegden, zoodat Pendsjaah ingelijfd werd in het Britsch gebied. Nu werd *Gough* benoemd tot viscount van Goedsjerat en van de stad Limerick. Nadat hij het opperbevel had overgegeven, keerde hij naar Engeland terug, waar hij, benevens een pensioen van 2000 pond sterling, de orde van St. Patrick en in 1862 den rang van maarschalk verkreeg en den 3^{den} Maart 1869 overleed.

Goujon, Jean, een Fransch beeldhouwer der 16de eeuw, was van 1555 tot 1562 te Parijs werkzaam aan het Louvre, maar den tijd en de plaats zijner geboorte vinden wij niet vermeld. Hij heeft waarschijnlijk in Italië zijn opleiding ontvangen, want zijn stijl komt in veel opzichten met den Florentijnschen overeen. Hij was echter geen slaafsche navolger, maar wist een eigenaardigen stijl te scheppen. Zijn figuren zijn bevallig en verheven bij de meest verschillende standes. Hoewel hij zich met betrekking tot het gewaad van den antieken stijl vervijfde, wist hij het op zeer smaakvolle wijze te plooiën, en de kunstenaar onderscheidde zich verder door een keurige behandeling van den belt, al zou men ook minder gemanierdheid en meer eenvoudigheid wenschelijk achten. Prachtig zijn in de zaal der Honderd Zwitsers in het Louvre zijn vier karyatiden. Verder vindt men er het marmeren standbeeld der rustende *Diana*, drie reliëfs van de Fontaine des Innocents, zeenymphën, liefdegoden, op dolfinen gezeten, enz. Naar zijn kunstwerken zijn in 1844 door *Reveil* 90 platen gegraveerd. Sommigen meenen, dat *Goujon* in den morgen na den St. Bartholomeusnacht (1572) is doodgegeschoten, wat echter niet te bewijzen is.

Goulard, Marc Thomas Eugène de, een Fransch staatsman, werd geboren te Versailles in 1808, was eerst advocaat en betrad vervolgens de staatkundige loopbaan. In 1871 voegde hij zich in de Nationale Vergadering bij het rechtercentrum, was sedert Februari 1872 minister van Koophandel, sedert April van dat jaar minister van Financiën (als hoedanig hij de groote leening van 3 miljard emitteerde) en van 7 December 1872 tot 17 Mei 1873 minister van Binnenlandsche zaken. Hij overleed te Parijs den 4^{den} Juli 1874.

Goulburn, een stad in de Britsch-Australische kolonie Nieuw-Zuid-Wales en in het graafschap Argyle, ligt op den linkeroever van de rivier Wolondilly, is een station van den spoorweg Sydney-Albany-Melbourne, die er zuidwaarts een tak uitzendt naar Cooma in het graafschap Beresford, en telt (1901) 10618 inwoners. Zij is de zetel van een R. Katholiek en van een Anglikaanschen bisschop en hekend door de vruchtbaarheid harer omstreken, de Goulburn-Plains geheeten.

Goulburn, Henry, een Engelsch staatsman, geboren te Londen in 1784, werd reeds vroeg lid van het Parlement en in 1810 benoemd tot onderstaatssecretaris van Binnenlandsche Zaken, welke betrekking hij in 1812 verwisselde met die

van onderstaatssecretaris voor Koloniën. In 1821 werd hij staatssecretaris voor Ierland en bekleedde van 1828 tot 1830 in het Kabinet *Wellington* het amht van kanselier der Schatkist. Hij onderscheidde zich door zijn financiële bekwaamheid en stemde voor de emancipatie der R. Katholieken, waartegen hij zich vroeger had verzet. In het kortstondig ministerie *Peel* van 1834 tot 1835 was hij staatssecretaris van Binnenlandsche Zaken. In de zitting van 1839 kwam hij in aanmerking als speaker (voorzitter) van het Lagerhuis, verwierf 299 stemmen, doch moest de vlag strijken voor *Shaw Lefevre*, die er 317 verkreeg. In het tweede ministerie *Peel* (1841) werd hij opnieuw kanselier der Schatkamer, bevorderde de nitvoering der financieele plannen van dien staatsman, legde in 1846 zijn betrekking neder, stond als een vriend van *Peel* dezen in zijn laatste oogenblikken ter zijde en overleed op zijn landgoed Beechworth-House den 12^{den} Januari 1856.

Gould, John, een Engelsch ornitholoog, werd geboren den 14^{den} September 1804 te Lyme-Regis (Dorsetshire), was van zijn 14de tot zijn 20ste jaar werkzaam bij zijn oom, mr. *Aiton*, opzichter van den koninklijken tuin te Windsor, en werd vervolgens geplaatst als praeparator bij het Zoologisch Genootschap te Londen. Toen in 1830 van de helling van het Himalajagebte de eerste aanzienlijke beoeding vogelhuiden Engeland bereikte, belastte *Gould* zich met het opzetten daarvan en schreef: „A century of birds from the Himalaya mountains” (1832) met afbeeldingen, door zijn echtgenoot vervaardigd. Daarop volgden: „The birds of Europe” (5 dln., 1832—1837). In 1838 en 1839 reisde hij in Australië en schreef „The mammals of Australia” (3 dln., 1845—1863) en het prachtwerk „The birds of Australia” (8 dln., 1842—1869). Verder leverde hij: „Macropodidae” (2 dln., 1841—1842), „Odontophorinae” (1844—1850), „Raphastidae” (2de druk, 1854), „Trochilidae” (5 dln., 1849—1860), „Trogoidae” (2de druk, 1858), „Birds of Asia” (32 dln., 1850—1881), „Introduction to the Trochilidae or humming birds” (1861), „Birds of Great Britain” (5 dln., 1862—1873), „The birds of New-Guinea and the adjacent Papuan Islands” (5 dln., 1875—1888) en „Mecograph of the Pittidae” (1880). Hij overleed te Londen den 7^{den} Februari 1881.

Gould, Benjamin Apthorp, een Amerikaansch sterrenkundige, geboren te Boston den 27sten September 1824, studeerde aldaar aan de Harvard University en ging daarop naar Europa, waar hij aan verschillende sterrenwachten werkzaam was. In 1848 keerde hij naar Amerika terug, werd in 1851 bij de kustopmeting geplaatst en voerde langs telegraphischen weg een groote reeks lengtebepalingen uit. In 1856—1859 was hij directeur van het Dudley-observatorium te Albany; den Burgeroorlog maakte hij mede in dienst der Sanitary Commission en schreef daarover „Military and anthropological statistics of American soldiers” (1869). In 1868 ondernam hij een astronomische expeditie naar Zuid-Amerika, om *Argelander's* onderzoek ook op den zuidelijken hemel niet te hreiden. Deze expeditie werd een nationale op aanraden van Argentinië, en *Gould* kreeg de opdracht te Cordoba een sterrenwacht op te richten, die hij van 1870—1885 leidde. Verder

stichtte hij in die stad een meteorologisch instituut, dat zijn waarnemingen over geheel Argentinië nitrekt. In 1885 keerde hij naar New-York terug, om de redactie van de door hem gestichte en van 1849—1861 geleide „Astronomical Journal" weer op te nemen. Hij overleed den 27sten November 1896 te New-York. Hij schreef „Report of the discovery of the planet Neptune" (1850), „Discussions of observations made by the United States astronomical expedition to Chili, to determine the solar parallax" (1856), „Reduction of the observations of fixed stars by d'Argelet at Paris, in 1783—1785" (1866), „The transatlantic longitude as determined by the Coast Survey" (1869) en „Uranometria Argentina" (1879).

Gould, Sabine Baring, een Engelsch schrijver, geboren den 28sten Januari 1834 te Exeter, studeerde en promoveerde te Cambridge, werd in 1867 predikant te Dalton, in 1871 te East Mersey en in 1881 te Lew-Trenhard. Hij schreef: „Iceland, its scenes and sagas" (1863), „Postmedieval preachers" (1865), „The book of werewolves" (1865), „Myths of the middle ages" (1867), „The silver store" (1868), „Curiosities of olden times" (1869), „The origin and the development of religious belief" (2 dln., 2de druk, 1892), „The lives of the Saints" (17 dln., 1872—1889), „Yorkshire oddities" (2 dln., 2de druk, 1890), „The lost and hostile gospels" (1874), „Village sermons" (1875), „Sermons to children" (1879), „The vicar of Morwenstow" (1876), „Germany present and past" (2 dln.; 2de druk, 1882), „The seven last words" (1884), „The passion of Jesus" (1885), „Our inheritance" (1888), „Old country life" (1889), „Historic oddities" (1889), „English minstrelsie" (dl. 1 en 2, 1895—1896), „Life of Napoleon Bonaparte" (1896), „A study of St. Paul, his character and opinions" (1897) en „A book of Dartmoor" (1900). Van zijn novellistische werken noemen wij: „In exilum Israel: an historical novel", „Mehalah" (1888), „John Herring", „Court Royal", „Tragedy of the Caesars" (2 dln., 1892), „Mrs. Curgeven" (3 dln., 1893), „Kitty alone" (3 dln., 1894), „Gnavaas the Tinner" (1897), „Perpetua. A story of Nîmes in A. D. 213" (1897), „Domitia" (1898), „And old English home" (1898), „Pavo the priest" (1899), „Winifred" (1900), „The Frofishers" (1901), „Royal Georgie" (1901) enz.

Gould, Jay, een Noord-Amerikaansch financier, werd den 27sten Mei 1836 te Roxbury in den staat New-York geboren, kreeg op 14-jarigen leeftijd een betrekking in een fabriek en begon met een kleine som gelds spoorwegs-speculaties. Hij wist zich tot een der machtigste spoorweg-koningen op te werken. Onder zijn invloed stonden bijv. de Union-Pacific, de Misionni-Pacific, de Texas and Pacific, de Wabash-St. Louis and Pacific, de Misionni-Kansas and Texas-spoorweg enz. Hij beheerschte de Mail Steamship Company, de Western Union Telegraph Company (kapitaal 215 miljoen gulden) en de Elevated Road te New-York. De lengte der spoorwegen, waarop Gould overwegend invloed bezat, bedroeg 40 000 km. Sedert Greely's dood was hij ook mede-eigenaar van de „New-York Tribune". Hij overleed den 2^{den} December 1892 te New-York.

Goums noemen de Fransen een eskadron of

peleton ongeregelde ruitjerij in Algerië, samengesteld uit inboorlingen. De naam, afkomstig van een Arabisch woord, dat bevel beteekent, duidt aan, dat de troep zich beweegt op het commando van den hoofdmans. De geheele ongeregelde ruitjerij in Algerië is verdeeld in goums. Deze staan onder het bevel van hun stamhoofden of van chefs, door de Fransche regeering benoemd, ontvangen geen regelmatige soldij en doen, vooral in de Sahara, dienst als gendarmes. In den oorlog plaatsen men hen op de vleugels; ook gebruikt men ze als voorhoede of wegwijzers. Krijgstucht is hun onbekend, zoodat zij geenerlei waarde hebben voor een oorlog in Europa; doch de Fransen stellen hen in Algerië op prijs, omdat zij een nauwkeurige kennis van het land bezitten. Men heeft echter ook geregelde goums van inboorlingen aldaar, eerst *chasseurs algériens*, later *spahis* genaamd. Deze hebben in den Fransch-Duitschen Oorlog van 1870 en 1871 gestreden, evenwel zonder veel succes.

Gounod, Charles François, een Fransch componist, werd geboren te Parijs den 17^{den} Juni 1818 en ontving zijn opleiding aan het Conservatoire aldaar onder leiding van Halévy, Reicha en Lesueur. In 1839 verwierf hij den grooten prijs en begaf zich op kosten der regeering naar Rome. Hier hield hij zich bezig met de beoefening der oud-Italiaansche kerkmuziek, zoodat hij zelfs ging studeeren aan een priesterseminarium en het voornemen koesterde, om de wijding te ontvangen. Toen hij in 1843 terugkeerde te Parijs, werd hij muziekdirecteur aan de kerk des Missions étrangères aldaar, bekleedde gedurende 6 jaar die betrekking en verwierf door zijn kerkelijke muziekstukken, waaronder een „Messe solennelle" (1851) een goeden naam. In 1851 werd zijn opera „Sappho" opgevoerd zonder veel succes. Daarna schreef hij de koren voor het treurspel „Ulysse" van Ponsard. In 1854 volgde de opera „La nonne sanglante" en in 1859 „Le médecin malgré lui". Eerst in 1859 maakte hij grooten opgang door zijn „Faust". Later schreef hij „La Colombe", „Philemon et Bancis", „La Reine de Saba", „Mireille", „Roméo et Juliette", „Polyeucte", „Francesca da Rimini" enz. In 1870 begaf hij zich naar Londen, waar hij onderscheiden stukken componeerde, doch in het najaar van 1871 keerde hij terug naar Parijs. Later hield hij zich (1874) bezig met het vervaardigen van een nieuwe opera, getiteld: „George Dandin", waarvan de tekst bewerkt is naar het bekende blijspel van Molière. Vervolgens leverde hij de opera: „Cinq Mars" en in October 1881 „Le tribut de Zamora" met den tekst van d'Ennery. Zijn oratoria „Rédemption" en „Mors et Vita" in 1882 in Engeland en later ook in Duitschland ten gehore gebracht, gaven hem gelegenheid zijn mystieke neigingen te uiten, bezitten voortreffelijke hoedanigheden, vonden nochtans geen algemeenen bijval. Ook heeft hij tal van missen, liederen, symphonien enz. gecomponeerd. Een groot bewondenaar van Mozart, herinnert hij door de gratie en sierlijkheid van stijl in vele opzichten aan hem. Belangrijk zijn zijn werken „Le don Juan de Mozart" (1890) en „Mémoires d'artiste" (1896). Hij overleed den 18^{den} October 1893 te St. Cloud.

Gourami of Ruitjer (*Ophromenus alfar*) is

een zeer bekende en een van de smakelijkste zoot-watervisschen uit Insulinde, behoorende tot de familie der *Labyrinthischen*. Zie verder *Labyrinthischen*.

Gourde is de nationale naam van den peso of piaster in de republiek Haiti, tor waarde van ongeveer 1.60 gld.

Gourdon de Genouillac, Nicolas Jules Henri, een Fransch schrijver on heraldics, werd in 1826 te Parijs geboren. Hij trad het eerst op met enkele vaudivilles, wijdde zich daarop aan onderzoekingen omtrent den Franschen adel en redigeerde den „Monde artistique". Hij overleed in 1898. Van zijn werken noemen wij: „Grammaire héraldique" (1853), „Dictionnaire historique des ordres de chevalerie" (1853), „Recueil d'armoiries des maisons nobles de France" (1860), „Dictionnaire des fiefs, seigneuries, châtelainies etc. de l'ancienne France" (1862), „Nobiliaire du département des Bouches-du-Rhône" (1863), „Les mystères du blason, de la noblesse et de la féodalité" (1867), „Les ordres religieux depuis les premiers temps du Christianisme jusqu'à nos jours" (1868), „L'écran du roi" (1868), „Dictionnaire des anoblissements contenant l'indication des anoblissements, maintiens de noblesse etc. de 1270 à 1790" (1869), „Histoire du capitonat et des capitouls de Toulouse" (1880), „L'Eglise et la chasse" (1884) en „L'art héraldique" (1890).

Gourgand, Gaspard, baron, een Fransch generaal, geboren den 14^{den} September 1783 te Versailles, bezocht de polytechnische school te Parijs en de artillerie-school te Châlons en werd in 1801 geplaatst als luitenant bij de artillerie. Hij nam deel aan de veldtochten van 1805 tot 1807, werd bij Austerlitz zwaar gewond, verwierf vervolgens het kruis van het Legioen van Eer en was kort daarna kapitein. Hij onderscheidde zich verder in de oorlogen in Spanje en tegen Oostenrijk en werd in 1811 naar Danzig gezonden, om den toestand van deze plaats te onderzoeken. Tengevolge van zijn rapport werd hij ordonnans-officier des keizers, vergezeld dezen op den tocht naar Rusland, werd bij Smolensk gewond, woonde den slag aan de Moskwa bij en was de eerste, die in het Kremlin drong. Op den terugtocht werd hij staf-officier (chef d'escadron) en zwom met zijn paard tot tweemaal toe over de Beresina om den anderen oever te verkennen. Toen Napoleon het leger verliet, ontving **Gourgand** den last, om van Wilna aanstonds naar Parijs te reizen en rapport uit te brengen over den staat van zaken. De keizer benoemde hem vervolgens tot eersten ordonnans-officier en bij woonde in die betrekking de veldtochten bij van 1813 en 1814. In Frankrijk redde hij het leven van den keizer, toen deze na den slag van Brienne des arends te 10 ure onverwachts door een bende Kozakken aangevallen werd. Na klom **Gourgand** op tot kolonel en werd in het begin van Maart met 2 bataillons der onde garde en 3 eskadrons naar Reims gezonden. Hij veroverde deze stad, doch dit voordeel ging verloren door de nederlaag bij Liën. Na den intocht der verbonden mogendheden in Parijs bleef **Gourgand** bij den keizer en verliet hem eerst te Fontainebleau. Lodewijk XVIII nam hem op in zijn lijfwacht en benoemde hem tot chef van den generelen staf der artillerie der

1ste militaire divisie. Bij den terugkeer van Napoleon kwam hij weder in dienst bij dezen, werd tot adjutant-generaal benoemd, streef bij Waterloo en vergezeld den keizer naar Rochefort, van waar hij diens brief aan den Prins-Regent overbracht naar Engeland. Verder behoorde hij tot de drie personen, die verlof ontvingen, om Napoleon naar St. Helena te vergezellen. Hier bleef bij verscheiden jaren, totdat onaangenaamheden met *Monthon* hem noodzaakten Longwood te verlaten. Hij begaf zich naar Engeland, waar hij moeite deed de keizers van Rusland en Oostenrijk tot belangstelling in het lot van Napoleon te bewegen, terwijl hij *Maria Louise* bezwoer toeh pogingen aan te wenden, om een einde te maken aan de gevangenschap van haar gemaal. Inmiddels bad bij zijn „Récit de la campagne de 1815" (1818) in het licht gegeven, en toen hij in 1821 in Frankrijk terugkeerde, verscheen van hem een generaal *Monthon* de „Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoléon, écrites à Sainte-Hélène sous la dictée de l'empereur" (8 dln., 1823). Daarenboven schreef hij „Napoléon et la grande armée en Russie" (4de drnk, 2 dln., 1826), een „Examen critique" der „Histoire de la grande armée" van *Séguir*, een geschrift, dat aanleiding gaf tot een dnf tusschen die beide generaals, en kwam hij in verzet tegen de „Geschiedenis van Napoleon" van *Walter Scott*. Na de Julirevolutie van 1830 trad hij weder in werkelijken dienst en werd achtereenvolgens benoemd tot commandant der artillerie te Parijs en Vincennes, tot adjudant des konings en tot Inltionsnt-generaal. In 1840 behoorde hij tot de commissie, die het stoffelijk overschot van Napoleon naar Frankrijk overbracht. Bij de omwenteling van 1848 werd zijn naam op de lijst der generaals doorgebaald, doch na de volksbewegingen in Jnni door het 1ste legioen der nationale garde te Parijs tot aanvoerder gekozen en in 1849 als afgevaardigde door de kiezers naar het Wetgevend Lichaam gezonden. Hij overleed den 25sten Jnni 1852. Na zijn dood gaven *Grouchy* en *Guilloy* zijn op St. Helena gebonden dagboek nit onder den titel „Sainte-Hélène. Journal inédit de 1815 à 1818" (1899).

Gourmand noemen de Franschen hem, die gaarne veel en goed eet, terwijl zij den lekkerbek met den naam van *gourme* bestempelen. De tafelweelde, onbekend aan de helden der onde Grieken en Germanen, was vooral groot bij de Romeinen ten tijde der keizers en wordt sedert den aanvang der vorige eeuw niet weinig in eere gehouden in de hoofdstad van Frankrijk. Hier verscheen van 1803 tot 1812 de „Almanach des gourmands", geschreven door *Grimod de Laréynière*, die ook een merkwaardig „Mannel des Amphitryons" in het licht gegeven heeft.

Gourmont, Rémy de, een Fransch romanschrijver en criticus, werd den 4^{den} April 1858 te Bazoches-en-Houlme geboren, kwam in 1883 naar Parijs en werd geplaatst bij de „Bibliothèque nationale", welke betrekking hij in 1891 tengevolge van zijn satiriek artikel „Le Jonjon-Patriotisme" verloor. Zijn eerste roman „Merlette" (1886) vond weinig belangstelling, „Sextine" (1890) meer. Doch zijn eigenlijk talent toonde **Gourmont** in „Lilith" (1892), de geschiedenis van *Adam's*

eerste vrouw, een mystieken roman. Meer novellen van dien aard verzamelde hij in „Le pèlerin du silens" (1896). Een heeld van het Parijsche letterkundig leven gaf hij in „Les chevaux de Diomède" (1897). Als een diepzinnig hoordeelaar der moderne dichtschool openbaarde hij zich in „Le livre des masques" (2 dln., 1896—1898) en „Le problème du style" (1902). Sedert de oprichting van den „Mercure de France" (1889) is hij daarvan een der voornaamste medewerkers. Zijn wel wat paradoxaal gedachten, daarin verschenen, verzamelde hij in „Epilogues, réflexions sur la vie" (1903). Verder noemen wij nog „Le Latin mystique" (1892) en „Physique de l'amour, essai de l'instinct sexuel" (1903).

Goussset, Jacques of *Jacobus Guasetius*, een Fransch godgeleerde, geboren te Blois in Frankrijk den 7^{den} October 1635, stondeerde te Sammur, werd in 1662 beroepen te Poitiers en bedankte voor een professoraat te Sammur. Na de opheffing van het Edict van Nantes begaf hij zich naar Engeland en daarna naar Nederland, waar hij eerst te Dordrecht vertoefde en daarna door enatoren der hogeschool te Groningen heroepen werd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid, de Grieksche taal en de wijsbegeerte. Hij bekleedde die betrekking van den 9^{den} April 1691 tot aan zijn overlijden, den 5^{den} November 1704. Van zijn geschriften noemen wij: „Controversiarum adversus Judaeos etc." (1688), de dissertatie „De viva deque mortua fide doctrina Jacobi apostoli evoluta etc." (1696), „Considérations théologiques et critiques sur le projet d'une nouvelle version française de la Bible etc." (1698), „Commentarii linguae Hebraicae" (1702), „Vesperae Groninganae" (1711), „Disputationes in Epistolam Pauli ad Hebraeos etc." (1712) en „Jesu Christi Evangelicæ veritas salutaris etc." (1712).

Gouthooven, Wouter van, een Nederlandsch geschiedkundige, word geboren te Dordrecht in 1577, stondeerde te Utrecht, te Leuven en te Dôle in Franche Comté, vestigde zich te Dordrecht, wijdde zich aan de beoefening der vaderlandsche geschiedenis en overleed in 1628. Hij heeft een vermeerderde en verbeterde uitgave geleverd van de groote Hollandsche of Divisie-Kroniek, die in 1517 het eerst, vervolgens in 1521 en eindelijk in 1595 in het licht verscheen. Hij gaf dien uit onder den titel: „D'oude Cronycke en Historiën (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Utrecht: van nieuws overzien, vermeerderd, verbeterd ende verciert met eenige Gheslacht-Registeren ende Genealogien der voornamster Edelen, mitgaders steden, dorpen, Heeren-huysen enz., voor desen noyt alsoo ghedruckt geweest, door W. van Gouthooven, beginnende van den jare onzes Heeren 449 tot dit tegenwoordigh jaar 1620" (Dordrecht 1630, met hontsneeffiguren, 2de druk s Gravenhage, 1636). Het tweede deel, loopende van 1535 tot 1620, is tot 1521 door *Ellert de Veer*, het vervolg (tot 1620) door *N. de Clerck* en het tweede vervolg (tot 1636) door een onbekende samengesteld. Van *Gouthooven* is verder de beschrijving van een „Boecken, vervattende de Beschrijvinge en de Chronijken der stede Dordrecht".

Goutier, Maria, geboren de *Smel*, een Belgisch kinderschriftster en dichteres, werd den 8sten September 1810 geboren te Deinze en op-

geleid voor het onderwijs. Zij was van 1844—1864 hoofd eener gemeenteschool te Gent, van 1864—1878 directrice van een weeshuis aldaar en overleed den 3^{den} December 1886. Behalve in tijdschriften, zooals „Letterkundig Jaarboekje van Gent" en „Almanak voor Nederlandsche Katholieken", schreef zij „De kleine kinderschouwborg of verzameling van toneelsknijpsjes voor meisjes-scholen" (1876), „Kleine diegdaarde voor kinderen" (1877), „De honden" (1877), „De hij" (1877), „De Hoenders" (1877), „De verwarring, of jongens en meisjes" (1879), „Een nitstapje naar Spa" „De luim" (1882) enz.

Gouvernement. Zie *Staatsbestuur*.

Gouvernements-marine. Zie *Innslinde, Vloot*.

Gouverneur noemde men in ons land vroeger de commissarissen des Konings in de provincien. Ook de stadhouders der Nederlandische gewesten ten tijde der republiek voerden feitelijk den titel van gouverneur en niet van stadhouder, hoewel de laatste algemeen gebruikelijk was. In Nederlandsch Oost-Indië heet de hoogste staatsambtenaar *gouverneur-generaal* en dragen enkele van de op hem in rang volgende ambtenaren den titel gouverneur, n.l. op Sumatra's Westkust, in Atjeh en in het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden; onze West-Indische koloniën worden door twee gouverneurs bestuurd, een van Suriname en een van Curaçao en Onderhoorigheden. Verder heeft men in vele landen militaire gouverneurs; dezen zijn de militaire bevelhebbers in vorstelijke residentiesteden of in vestingen van den eersten rang. Zij hebben een staf en bonden toezicht op alle militaire aangelegenheden in hun gouvernement.

In de Vereenigde Staten van Noord-Amerika is in elke staat de *gouvernor* de hoogste ambtenaar, bekleed met de nitvoerende macht. Hij wordt door de kiesgerechtigde burgers benoemd. In vele staten heeft men er ook een vice-gouverneur (lieutenant-governor), die belast is met het voorzitterschap in den Senaat. — Ook de opperbe-stuurders van militaire scholen, hijv. de Militaire Academie te Breda, alsmede de opvoeders van kinderen bij voorname personen worden *gouverneurs*, de vrouwelijke personen in dit laatste geval *gouvernantes* genoemd.

Gouverneur-Generaal is de naam van den hoogsten ambtenaar in Innslinde, die aldaar in naam der Koningin de regeering uitoefent op den voet en onder de bepalingen van het Regeeringsreglement. De instelling van dit ambt dagteekent van het jaar 1609, toen de eerste Gouverneur-Generaal door de Staten-Generaal der Nederlandsche Republiek benoemd werd, teneinde eenheid in het bestuur te krijgen, in plaats van de tot dnaver heerschende verdeeldheid, het gevolg van de zelfstandigheid aan de verschillende vlootvoogden toegekend. Van dit oogenblik af heeft steeds een Gouverneur-Generaal aan het hoofd der regeering gestaan, behalve de korte tusschenpoozen, gedurende welke een of meer Commissarissen-Generaal (zie aldaar) het bestuur voerden en den tijd van het Britsche tusschenbestuur, toen een luitenant-gouverneur met het opperbestuur belast was.

De Gouverneur-Generaal wordt, op voordracht

van den ministerraad, door de Koningin henoemd en ontslagen. Hij moet Nederlander en minstens 30 jaren oud zijn. Verder mag geen bloedverwantschap bestaan tot den vierden graad ingesloten, tusschen hem en den Luitenant-Gouverneur-Generaal, den vice-president of de overige leden van den Raad van Indië, noch tusschen hem en de secretarissen van het Gouvernement. Evenmin mag hij rechtstreeks, noch zijdelings deelhebber zijn in, noch borg voor eenige onderneming, ten grondslag hebbende een met de Indische Regeering om winst of voordeel aangegane overeenkomst, geen schuldverdringen ten laste van Nederlandsch-Indië koopen (wel bezitten), noch deel hebben in ondernemingen van handel en scheepvaart in Indië gevestigd, noch aldaar eigenaar of huurder van landerijen zijn. Alvorens zijn ambt te aanvaarden, moet hij, hetzij in handen der Koningin, hetzij op Hare Machtiging, in een vergadering van den Raad van Indië, aangevuld met de hoogste ambtenaren te Batavia, een eed afleggen. Hij is de eenige ambtenaar in Indië, die een eed van getrouwheid aan de grondwet moet afleggen.

De Gouverneur-Generaal houdt verblijf te Buitenzorg (voor 1820 te Batavia), waar in zijn huisvesting op 's lands kosten voorzien wordt, terwijl tevens het landhuis te Tjipanas en het hotel te Rijswijk te zijnen dienste staan. Zonder machtiging der Koningin mag hij zijn waardigheid niet neerleggen, noch Indië verlaten. Ook tot het doen van reizen in de Buitenbezittingen is machtiging der Koningin noodig. De jaarwedde bedraagt 132000 gld., benevens 37000 gld. voor reiskosten.

Het bestuur van den Gouverneur-Generaal wordt nitgeoefend overeenkomstig de bepalingen van het Regeerings-Reglement en de bevelen en aanwijzingen hem door de Koningin of namens Haar door den minister van Koloniën verstrekt. Het belangrijkste dier bevelen is de instructie, hem gegeven, welke echter geheim is. Hij is verantwoordelijk aan de Koningin ten opzichte der uitoefening van zijn waardigheid, aan Wie hij mededeeling geeft of rekenschap aflegt van zijn bestuursdaden, voor zoover deze daartoe belangrijk genoeg zijn, of voor zoover hem zulks is voorgeschreven in het Regeerings-Reglement. Hij kan voor zijn bestuurshandelingen strafrechtelijk vervolgd worden, ook op verzoek van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. De vervolging geschiedt volgens de Wet op de Ministerieele verantwoordelijkheid. De financiële politieke verantwoordelijkheid is tot heden nog niet geregeld; privaatrechtelijk is de Gouverneur-Generaal evenals ieder ander verantwoordelijk, evenals hij voor het plegen van niet politieke misdrijven en overtredingen aan de gewone strafwet onderworpen is.

In geval van ziekte of afwezigheid kan de Gouverneur-Generaal het dagelijksch beleid der zaken — evenwel onder zijn verantwoordelijkheid — opdragen aan den Luitenant-Gouverneur-Generaal, bij ontstentenis van dezen aan den vice-president van den Raad van Indië, en als deze niet aanwezig is, aan het oudste lid van den Raad van Indië.

Een lijst van de namen der Gouverneurs-Generaal met hun regeeringsjaren en allerlei bijzon-

derheden vindt men bij *M. A. van Rhede van der Horst*, „De Gouverneurs-Generaal en Commissarissen-Generaal van Nederlandsch-Indië, 1610—1888, Historisch genealogisch beschreven“ ('s Gravenhage, 1891). Een zestigtal hebben wij er in drie eeuwen gehad, te beginnen met *Pieter Both* in 1610 tot den tegenwoordigen landvoogd generaal van *Houtz* (zie aldaar).

Gouvion, Louis, markies de *Saint-Cyr*. Zie *Saint-Cyr*.

Gouvy, Théodore Louis, een Fransch componist, werd geboren den 21sten Juli 1822 te Goufontaine bij Saarbrücken, ontving zijn opleiding aan het college te Metz en begaf zich in 1840 naar Parijs om in de rechten te studeeren. Weldra echter bepaalde hij zich bij de muziek en ontwikkelde een groot talent voor compositie. Zijn aanzienlijk vermogen veroorloofde hem, zich eerst naar Duitschland en vervolgens naar Italië te begeven. Na zijn terugkeer naar Parijs bracht hij er een symphonie, twee ouvertures enz. ten gehore en vond veel hivaal. Op die symphonie volgden weldra vier andere benevens een aantal stukken van verschillenden aard. Zijn beste voortbrengselen echter zijn: „Messe de requiem“, „Stabat mater“, „Golgotha“ (cantate), „Aslega“, „Electra“, „Iphigenie op Tauris“, „Oedipus op Kolonos“, „Polyxena“ en „Lente's ontwaken“. Zijn opera „Cid“ werd te Dresden aangenomen, maar niet opgevoerd. Zijn muziek, die onder invloed van *Mendelssohn* en *Schumann* staat, is zacht, bevallig en melodius. Hij overleed den 21sten April 1898 te Leipzig.

Gouw, Johannes ter, een Nederlandsch schrijver, geboren te Amsterdam den 16^{den} December 1814, nam in 1830 deel aan den Tiendaagschen Veldtocht, was van 1843 tot 1866 hoofdonderwijzer aan een openbare school in zijn geboorteplaats en wijdde zich vervolgens nitsluitend aan geschiedkundige studiën. Hij schreef o.a. „Nationale schoolwetgeving“ (1862), „Het slot te Muiden“ (1862), „Studiën over wapen- en zegelkunde“ (1864), „De Nederlandsche vlag“ (1864), „De gilden“ (1866), „De nithangteekens“ (2 dln., 1868, met *J. van Lennep*), „Het boek der opschriften“ (1869), „Nederlands geschiedenis en volksleven“ (4 dln., 1868, met *van Lennep* en *W. Mol*), „De volksvermaken“ (1870), „Kijkjes in de oude schoolwereld“ (1870—1878), „Amstedamia“ (2 dln., 1874), en „Geschiedenis van Amsterdam“ (1879 enz.). Ook redigeerde hij het tijdschrift „De oude Tijd“. Hij bezat een merkwaardige verzameling Amsterdamsche ontheden. In 1884 werd hem door den Amsterdamschen gemeenteraad een jaargeld toegekend. Hij overleed den 9^{den} Januari 1894 te Hilversum.

Gouwé. Zie *Chelidonium*.

Govean, Felice, een Italiaansch schrijver, werd geboren in 1819 te Racconigi in Piemont, studeerde te Turijn, bekleedde verschillende betrekkingen en stichtte met *Bottero* het democratisch dagblad „Gazzetta del Popolo“. Hij schreef de drama's: „I Valdesi“, „Gesù Christo“, „L'assedio d'Alessandria“, „Il Gutenberg“, „Un ballo di modiste“, „Pinto Ribeiro“, „Maometto“, en de verhalen: „La camera anonima“ en „La morte“. Zijn geschriften werden steeds met grooten hivaal ontvangen.

Govert Godevaart, of Godefried met den Buft, was een zoon van *Govert den Grooten*, hertog van Neder-Lotharingen. In ons land was de gemalin van graaf *Flores I* na den dood van haar echtgenoot (1061) hertrouwd met *Robert den Vries*, een dapper en edelmoedig beschermder der rechten van den minderjarigen *Dirk V*. Hij werd echter in 1071 niet ver van Leiden verslagen door *Govert met den Buft*, door den Duitschen keizer, als leenheer, hierheen gezonden, om het graafschap aan *Dirk V* te ontnemen, waarna de bisschop van Utrecht het van den keizer in leen kreeg en *Govert* als achterleenman van den bisschop van Utrecht heerschappij voerde in Holland. Hij stichtte een sterk kasteel aan de Vliet, waaruit vervolgens de stad Delft is ontstaan. Niet lang echter hield hij er de tengels van het bewind in handen. Nadat hij met roem uit Duitschland was teruggekeerd van een krijgstocht, ten behoeve van keizer *Hendrik IV* gevoerd, overleed hij in 1076 te Utrecht ten gevolge van een wond, hem te Delft, volgens anderen te Antwerpen, toegebracht. Niet ongegrond is het vermoeden, dat de moordenaar door *Robert den Vries* of door graaf *Dirk V* is afgezonden.

Govi, Gùberto, een Italiaansch natuurkundige en schrijver, werd geboren te Mantua den 21sten September 1826, studeerde in de wis- en natuurkunde en werd achtereenvolgens hoogleraar te Florence, Turijn en Napels. Hij vertegenwoordigde Italië in de internationale metercommissie te Parijs. Als Kamerlid (1882—1884) sloot hij zich bij de radicalen aan. In zijn laatste levensjaren hield hij zich bezig met *Leonardo da Vinci*. Hij overleed den 30sten Juni 1889 te Rome. Hij schreef „*Delle scienze nella società*“ (1857), „*Della fisica e del modo di studiarla e d'insegnarla nei tempi passati e ai di nostri*“ (1862), „*Metodo per determinare la lunghezza del pendolo*“ (1866), „*Galileo Galilei*“ (1864), „*Della proprietà intellettuale*“ (1867), „*Volta e il telegrafo elettrico*“ (1868), „*Romagnosi e l'elettro-magnetismo*“ (1869), „*Il Sant' Uffizio, Copernico e Galileo*“ (1872), „*Leonardo letterato e scienziato. Studio sul genio e sulle scoperte di Leonardo da Vinci*“ (1872) en „*Teoria dell'elettroforo*“ (1882).

Govone, Giuseppe, een Italiaansch generaal en staatsman, geboren den 19^{den} November 1825 te Isola d'Asi (Piemont), ontving zijn opleiding aan de militaire academie te Turijn, werd in 1845 luitenant bij den generaal staf en maakte in 1848 den oorlog tegen Oostenrijk mede. In 1849 was hij in het Pruisische hoofdkwartier gedurende den Sleeswijk—Holsteïnschen Oorlog, in 1853—1854 in het Turksche gedurende den Krimoorlog. Als sous-chef van den generaal staf ging hij met het Sardiniësche hulpcorps in 1855 naar den Krim. In den veldtocht van 1859 was hij kolonel in den generaal staf van den koning en werd in 1860 generaal-majoor en chef van generaal *Durando's* staf bij de expeditie naar Toskane. In November 1861 tot luitenant-generaal bevorderd en in 1863 ook tot lid der Kamer gekozen, onderscheidde hij zich als militair commandant der moeilijkst te besturen zuidelijke provincies. In Maart 1866 naar Berlijn gezonden, sloot hij daar het Pruisisch-Italiaansch verbond van den 8sten April van dat jaar. In den oorlog tegen Oosten-

rijk voerde hij de 9de divisie aan en onderscheidde zich in den slag bij Custoza. Na den oorlog werd hij chef van den staf en drong in de Kamer aan op vermindering van het oorlogsbudget, en wat hij als afgevaardigde bepleit had, voerde hij als minister van Oorlog in het kabinet *Lanza-Sella* door, iets, wat hem bij het uithreken van den Fransch-Duitschen Oorlog zeer kwalijk genomen werd. Hij trok zich die verwijten zóó aan, dat hij een poging tot zelfmoord deed, en na het mislukken daarvan krankzinnig werd. Hij overleed den 25sten Januari 1872.

Gowa, tot 1906 een der bondgenootschappelijke landen in het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, thans ingelijfd bij het Gouvernementagebied, ligt in den Z.W. hoek van het zuidelijke schiereiland van Celebes (zie aldaar), grenst in het W. aan de Straat van Makasar en wordt verder begrensd door het Gouvernementagebied, n.l. ten W. verder door de afdeeling Makasaren de afdeeling Takalar, ten Z. door Takalar en Bangkala (afd. Takalar) en door Binamoe en Bonthain (afd. Zuiderdistrikten), ten O. door Boeloemba (Zuiderdistrikten) en Bikeroe (Oosterdistrikten), ten N. door Balangnipa (Oosterdistrikten), Maros en Bergregentschappen (Noorderdistrikten) en Tello Parangloë (Makasar). Het bevat 20 landschappen en de enclaves Sodkiang, Aroengkeke, Boenglieng en Parasangbaroe, beslaat een oppervlakte van 2000 v.km. en telt naar schatting 60000 inwoners. De bevolking bestaat uit Makasaren en had vroeger veel te lijden onder de afpersingen der rijksgrooten en overige aanzienlijken, al waren reeds vóór de inlijving, door tusschenkomst onzer regering, enkele verbeteringen ingevoerd, zooals afschaffing van het koffie-monopolie ten behoeve van den vorst, van de verpachting van de dobbelspelen en van den verkoop van opium en palmwijn, beide laatste ten behoeve der rijksgrooten. Het bestuur des lands beruiste bij een vorst en een hadat of rijkswaad, uit 9 kiesheeren of rijksgrooten bestaande. Nadat de vorst in 1905 tegen ons in verzet was gekomen en de Nederlandsche troepen (zie *Celebes*: Geschiedenis) het land bezet hadden, terwijl de vorst gevlucht was, werd in November 1905 een assistent-resident ter hoofdplaats geïnstalleerd, om voorloopig met den hadat, die in Maart 1906 de Atjeh-verklaring onderteekende, het bestuur te voeren.

Gower is het zuidoostelijkste eiland van de noordelijke helft van den sedert 1889 Britsch-Salomons-Archipel in den Groeten Oceaan. Het is een laag en dicht met bosch begroeid koraaleiland met een oppervlakte van ongeveer 100 v. km. en van alle kanten door koraalriffen omgeven.

Gower, John, een Engelsch dichter en ds telg van een aanzienlijken stam in Yorkshire, werd geboren omstreeks 1330, dus nog vóór *Chaucer*, en was, evenals deze, een aanhanger van den hertog van Lancaster. Men heeft van hem een dichterlijk werk in 3 deelen, getiteld: „*Speculum meditantis*“, „*Vox clamantis*“ en „*Confessio amantis*“, doch alleen dit laatste is geschreven in de Engelsche taal. Het is de eerste maal gedrukt door Caxton in 1483, en een nieuwe uitgave werd bezorgd door *Reinhold Pauli* (3 dln., 1857). Het onderwerp, door *Gower* behandeld, is de

liefde, en hoewel zijn voortbrengselen minder dichtertijke waarde bezitten dan de „Canterbury tales“, vindt men daarin sporen van een levendig gevoel en van een juist oordeel. Een vervolg op de „Vox clamantis“ kan men de „Chronica tripartita“ noemen, die den dood van *Richard II*, welken hij zeer laakt, behandelen. In zijn laatste levensjaren werd hij blind, en hij overleed in 1408.

Gower, een Engelsche familie. Zie *Granville en Sutherland*.

Goyana, een stad in de Braziliaansche provincie Pernambuco, op den linkeroever van den Rio Goyana en 30 km. ten westen van de plaats, waar deze nitmond in den Atlantischen Oceaan, telt ongeveer 15000 inwoners. Men vindt er suikerriet- en katoenplantages en handel in Brazilieboom.

Goya y Lucientes, *Francisco*, een Spaansch schilder en graveur, werd geboren den 31sten Maart 1746 te Feutedetodos in Aragon, leerde te Saragossa schilderen, ging naar Rome en werd na zijn terugkeer Hofschilder van *Karel IV*. Hij leidde een weelderig leven, viel echter ten slotte bij *Ferdinand VII* in ongenade en overleed den 16^{den} Maart 1828 te Bordeaux. *Goya* heeft de overgeleverde vormen der kerkelijke schilderkunst beheerscht, maar aan zijn werken ontbreekt waarheid. Als portretschilder (*Karel IV* en zijn echtgenoot) streeft hij *Velasquez* ter zijde. Maar het liefst hield hij zich bezig met tafereelen uit de nationale zeden en gebruiken, vooral satirische beelden. Hij is een meester in het voorstellen van treffende details uit de geschiedenis van zijn tijd en in het weergeven van phantasieën uit het gebied van het volkshijngeloof. Voor de koninklijke tapijtfabriek leverde hij een cyclus schilderijen met voorstellingen van volksfeesten en dansen. Hij werkte met weinige, meestal koude tinten en boeit als colorist niet zoozeer als door zijn scherpe opmerkingsgave. Zijn voortbrengselen heeft hij ook in kopergravures uitgevoerd. Zijn voornaamste werken zijn de phantasiestukken (*Caprichos*), een reeks van 80 allegorisch-satirische radeeringen uit de jaren 1793—1796. Verder: stierengevechten (*Tauromaquia*), 33 bladen; oorlogsschilderingen (*Desastros de la guerra*), 80 bladen en spreekwoorden (*Proverbios*), 18 bladen.

Goyaz, een staat van Brazilië, grenst ten noorden aan Grão Pará, ten oosten van Maranhão, Bahia en Minas Geraes, ten zuiden aan dit laatste gewest en aan São Paulo, en ten westen aan Matto Grosso. Hij telt op een oppervlakte van 747311 v. km. 227572 inwoners en strekt zich uit aan de beide zijden van haar hoofdrivier Tocantins, westwaarts tot aan de grensrivier Araguaia, oostwaarts tot aan de waterscheiding van den Tocantins en den San Francisco, van de Paranahyba en de Maranhão, en in het zuiden, tot aan den bovenloop van de Parana en van haar zijrivieren de Paranahyba en den Rio-Pardo, terwijl de staat aan de oostelijke grenzen in den Serra do Parana, en in zijn zuidelijke streken in den Serra-Seiada of Cuyapo lage bergketens draagt. Over het geheel echter behoort Goyaz tot het vlakke land van Brazilië, dat grotendeels met gras en krenpelboom (catingas en caraqueños) bedekt is. Op de bergvlakten vindt men goede weiden, zoodat de veeteelt, vooral de schapen-

fokkerij, er tot de hoofdhronnen van bestaan behoort. Ook heeft men er groote wonden, doch deze zijn niet regelmatig verdeeld, maar treden vooral in het westen op. De ontginning van den grond is er nog zeer achterlijk. In de talrijke dalen en ook op andere plaatsen is de bodem zeer vruchtbaar en voor landbouw en bepaaldelijk verbouw van tabak, koffie, cacao en suikerriet geschikt. Verbazend groote velden zijn er echter nog altijd woestijnen, waar men vruchteloos een menschelijk wezen zoekt. De meeste kolonisten zijn gevestigd aan de oevers van den Tocantins, en onder dezen staan de vaqueiros of veefokkers bovenaan, hoewel zij zich in een land, waar het aan wegen, kanalen en steden ontbreekt, op een zeer lagen trap van beschaving en ontwikkeling bevinden. Een spoorlijn verbindt Araguaia aan den bovenloop der Paranahyba met de kust. De goud- en diamantmijnen zijn uitgeput. Het land heeft zijn naam ontvangen van de Guayazes, een thans nitgestorven stam der Indianen. Het aantal der thans nog in Goyaz sanwezige Indianen bedraagt nauwelijks 20000. Onder dezen zijn de Christelijke Chavantes merkwaardig door hun krachtigen lichaamsbouw en door hun schrikwekkend gelaat. De onbekende Chavantes zijn menscheneters.

Goyaz, de hoofdstad van den gelijknamigen staat, te voren Villa Boa genamend en eerst in 1730 op de plaats van het dorp St. Anna gebouwd, ligt ten noorden van den Serra-Dourada, aan den Vermelho, een zijrivier der Araguaia, en is de zetel van de regering, van een bisschop, van een hof van appel en van een theologische faculteit. De stad is vriendelijk van voorkomen en bezit goed gebouwde kerken, zindelijke straten, ruime pleinen en 7000 inwoners. 15 km. ten westnuidwesten van de stad, aan de rivier Claro, ligt het vlek Claro, vroeger een belangrijke vindplaats van goud en diamanten.

Goyen, *Jan Josephzoon van*, een Hollandsch landschap- en zeeschilder, werd geboren te Leiden den 13^{den} Januari 1596 en overleed te 's-Gravenhage in April 1654. Hij ontwikkelde zich voornamelijk onder den invloed van den laatsten zijner vier leermeesters, *Esaias van de Velde*. Omstreeks 1615 reisde hij in Frankrijk, welk land hij later nog eens bezocht. Voortdurend ook deed hij zwerftochten door ons land. Hij leefde tot na 1632 in Leiden en vestigde zich omstreeks 1634 te 's-Gravenhage, waar hij sedert heeft wonen. Hij is een der grootste landschapsschilders der ond Hollandse school. Zijn manier van werken vond reeds tijdens zijn leven tal van navolgers. Zijn schilderijen en teekeningen zijn buitengewoon talrijk en men vindt ze in bijna alle verzamelingen van oude Hollandse kunst. Hier te lande zijn o. a. schilderijen van *van Goyen* in het Rijksmuseum te Amsterdam, het stedelijk museum te Leiden, het Mauritshuis en het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, het Museum Boymans te Rotterdam, enz. Een van *van Goyen's* dochters was met *Jan Steen* getrouwd.

Goyon, *Marie Augustin*, graaf de, een Fransch generaal, geboren te Nantes in 1802, bezocht de militaire school te St. Cyr en werd in 1821 geplaatst als officier bij de jagers te paard. Hij nam deel aan den Spaanschen veldtocht van 1823 als ordonnanssofficier van luitenant-generaal, waarkies

de la Roche-Aymon. Nadat hij in 1836 tot kapitein bevorderd was, werd hij toegevoegd aan zijn schoonvader, den hertog de Fersenac, die zich als gezant in Spanje bevond; doch na verloop van weinige maanden keerde hij naar het leger terug. In Januari 1839 werd hij majoor van het eerste regiment huzaren en in 1848 was hij opgeklommen tot kolonel van het tweede regiment dragonders. Hij onderscheidde zich te Parijs, waar hij van April 1848 tot 15 April 1850 in garnizoen lag, bij het dempen der volksbewegingen. Op laatstgenoemden datum werd hij brigade-generaal en kort daarna commandant der cavalerie-school te Saumur. Na den staatsgreep moest hij als buitengewoon commissaris der Regeering recht spreken over de staatkundige gevangenen, die in Bicêtre waren opgesloten. In 1848 werd hij vliegendelindant van *Napoleon* en vergezeld dezenden op zijn tochten naar het oosten, zuiden en westen van Frankrijk. In November van dat jaar werd hij divisie-generaal en verkreeg in 1854 het bevel over het occupatieleger te Rome, waar hij tot 1860 hief en gedurende den Italiaanschen veldtocht de orde handhaafde. Daarna kwam hij weder persoonlijk in dienst bij den keizer, doch keerde weldra, bij den inval van het Piemonteesche leger in de Pauselijke Staten, naar Rome terug, waar hij den 29sten September aankwam, den dag, waarop zich generaal *Lamortière* aan den Piemonteeschen generaal *Cialdini* had overgegeven. Hier werd hij met verwijtingen overladen wegens de dubbelzinnige handelwijze van Frankrijk, vooral door de *Méroude*, den pauselijken minister van Oorlog. In 1861 verkreeg hij den titel van generaal-en-chef van het occupatieleger te Rome, doch in Mei 1862 riep de keizer hem weder aan zijn zijde en benoemde hem tot senator. In 1867 werd hij aangesteld tot commandant van het 6de legerkorps, in 1868 in de reserve geplaatst en overleed te Parijs den 17^{den} Mei 1870.

Gozian, Léon, een Fransch romansehrifver en tooneeldichter, werd geboren te Marseille den 21sten September 1806, ging op 18-jarigen leeftijd eerst naar Algerië en vervolgens naar den Senegal, om handel te drijven. Bij zijn terugkomst in Marseille werd hij als leeraar geplaatst aan een gymnasium, waar hij zich beijverde, het gebrekkige in zijn opleiding aan te vullen. In 1828 vertrok hij naar Parijs met het handschrift zijner gedichten. Om zich van het noodige te voorzien, trad hij in dienst bij een boekhandelaar, en door bemiddeling van zijn begunstiger *Méry* werden zijn eerste pennevruchten opgenomen in het dagblad „*L'Incorruptible*”. Daarna kwam hij in betrekking met den „*Figaro*” en den „*Corsaire*”, en bij begon novellen te schrijven voor het feuilleton. Allengs wijdde hij zich geheel en al aan dezen tak der letterkunde en schreef: „*Le notaire de Chantilly*” (1836), „*Les Méandres*” (1837), „*Le Médecin du Peau*” (1839), „*Aristide Froissard*” (1843), „*Les châteaux de France*” (2de druk, 1856), „*Le dragon rouge*” (2 dln., 1846), „*Les nuits du Père Lachaise*” (3 dln., 1846), „*Histoire de 130 Femmes*” (1848), „*La Comtesse de Brennes*” (1849), „*La famille Lambert*” (1856) enz. Daarenboven dichtte hij onderscheiden drama's en vanderilles, zooals: „*La main droite et la main gauche*” (1842), „*Le lion empaillé*” (1848), „*Une*

tempête dans un verre d'eau” (1850), „*Un cheveu blond*”, „*Le gâteau des reines*” en „*La famille Lambert*” (1857). Zijn schrijftant is geestig, maar sterk op het effect berekend. Hij overleed te Parijs den 14^{den} September 1866.

Gozzi, Gasparo, graaf, een Italiaansch schrijver, geboren te Venetië den 4^{den} December 1713, huwde met de dichteres *Luisa Bergalli*, hij de Arcadiërs *Irminda Partenide* genaamd, die het geheele vermogen der familie verkochtte. Op haar aanraden belastte hij zich met de directie van den schouwburg San-Angelo, doch geraakte hierdoor in moeilijkheden en verwikkelingen, zoodat hij het besluit nam, om zich tot elken prijs rust te verschaffen. In stilte betrok hij een kleine woning, waar hij zich onder zijn boeken begroef. Eenige dramatische stakken, door hem in het licht gegeven, vonden geringen bijval, doch des te grooter was de roem, dien hij oogstte door zijn zede- en oordeelkundige verhandelingen, zijn „*Gazzetta Veneta*” en het weekblad „*Osservatore periodico*”. Weldra waardeerde men zijn sierlijken stijl en hij streed met den meesten ijver tegen den den bedorven smaak der Italianen. Nadat hij geruimen tijd het ambt van censor en van opzichter over de boekdrukkerijen te Venetië bekleed had, werd hij in 1774 naar Padua geroepen, om er een plan te ontwerpen tot hervorming der universiteit. In 1778 bevond hij zich te Parijs en wierp zich gedurende een ijfende koorts nit het venster in een kanaal, maar werd gered. Later woonde hij nog eenigen tijd te Venetië en overleed te Padua den 25sten December 1786. Hij onderscheidde zich door een juist en schrander oordeel, door onpartijdigheid en bescheidenheid, zooals duidelijk blijkt in zijn: „*Gindizio degli antichi poeti sopra la moderna censura di Dante*” (1758). Van zijn overige geschriften noemen wij „*Il mondo morale*”, „*Sermoni*”, „*Lettere famigliari*” (1755) een navolging van *Boileau's* satiren en een vertaling van *Klopstock's* „*Adam*”. Later werden zijn „*Opere*” bij herbalig uitgegeven.

Gozzi, graaf, Carlo, een broeder van den voorgaande, een Italiaansch blijspeldichter, geboren te Venetië in 1722, had zich reeds vroeg geoeft in de Toskaansche taal en maakte daarvan gebruik voor koddige gedichten. Geldelijke omstandigheden noodzaakten hem op zijn 16de jaar in krijgsdienst te treden. Hierdoor werd hij verhindert in het voortzetten zijner studiën, doch hij vatte zemet ijver weder op, toen hij 3 jaar later te Venetië terugkeerde. De algemeene bijval, dien *Chiari* ondervond, prikkelde hem tot een strijd tegen de smakeloosheid van het publiek, en weldra richtte hij ook zijn aanvallen tegen *Goldoni*, die de oude „*Commedia dell'arte*” trachtte te verdringen. Groot opzien baarde zijn „*Tartana degli infans per l'anno bisestile*” (1757), waartegen *Goldoni* zich verzette in een gedicht, maar opnieuw den spot van *Gozzi* op zich laadde. Hierdoor kwam laatstgenoemde tot het schrijven van een uienew soort blijspelen. *Sacchi*, de beste harlekijn van Italië, was door *Goldoni* nagenoeg tot den ondergang gebracht, doch *Gozzi* trad als zijn beschermmer op en schreef sedert 1761 stukken voor hem, zonder hiervoor eenige belooening te vorderen. Hij ontleende de stof voor zijn tooneel-

spelen aan tooversprookjes, zoodat zij tot de verbeelding spraken. Zij bleven echter niet lang in trek. Toen er oneenigheden in den troep van *Sacchi* ontstonden, zoodat sommigen zich daaruit verwijderden, verbond zich daaraan een nieuwe toneelspeelster, signora *Ricci*, en *Gozzi* was weldra met deze zoo ingenomen, dat hij voor haar, als het meest geschikt voor tragische rollen, den ingeslagen weg verliet en Fransche stukken in het Italiaansch overbracht. Hij zelf bezorgde in 1792 een uitgave van zijn gezamenlijke werken in 10 deelen en overleed den 6^{den} April 1806.

Gozzo, door de ouden *Gawlos* genoemd, een Britsch eiland in de Middellandsche Zee, schijnt vroeger verbonden te zijn geweest met Malta, waarvan het door een zee-engte ter breedte van 6 km. gescheiden is. Het heeft een oppervlakte van 51,6 v.k.m. met 18921 inwoners en is merkwaardig wegens de overblijfselen van Phoeniciërschen en Romeinschen oorsprong. De bodem is er zeer vruchtbaar en levert graan en katoen. Ook doet men er aan veeteelt en in de beide havens wordt een levendige bandel gedreven. De hoofdplaats van het eiland ligt ongeveer in het midden en is het vlek *Rabato*; aan de Z.kust ligt *Fort Chambray*, waar de gouverneur en het garnizoen verblijft houden.

Gozzoli, *Benozzo*, eigenlijk *Benozzo di Lese*, een Italiaansch schilder, geboren te Florence in 1420, beoorde tot de talrijke schilders, die de Toskaanse schilderkunst tot haar hoogst bloei gebracht hebben. In 1447 begeleidde hij zijn meester *Fra Angelico* naar Rome, leefde eenigen tijd te Montefalco, waar hij vele fresco's uitvoerde en keerde in 1457 naar Florence terug, waar hij in de kapel van het paleis *dei Medici* (later *Riccardi*) in 1459 den tocht der beilige Drie Koningen schilderde. In 1463—1467 woonde hij te San Gimignano, waar hij eveneens talrijke muurschilderingen schiep, zooals in het koor van San Agostino 17 beelden uit het leven van den Heiligen Augustinus. Zijn hoofdwerk is de groote fresco-cyclus „a tempore” in het Campo Santo te Pisa, dien hij later met 23 Oud-Testamentische voorstellingen versierd heeft. Van deze noemen wij: „Noach's wijnlezen en dronkenschap” (daarbij de zich schamende torenbouwster „La vergognosa di Pisa”), „De Babylonische torenbouw” (met beeltenissen van beroemde tijdgenooten en de geschiedenissen van *Salomo* en de koningin van Saba. Van zijn verdere werken zijn te vermelden „Madonna met 4 Heiligen”, „Trouwende Madonna met Heiligen” en „Triomf van den Heiligen Thomas van Aquino”.

Gr. is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting van *J. L. K. Gravenhorst* (zie aldaar); achter diernaam voor *Adolf Eduard Grube* (18 Mei 1812—23 Juni 1880), hoogleraar te Dorpat en Breslau en specialiteit in wormen.

Graad noemt men een der gelijke deelen, waarin een geheel verdeeld wordt. De meetkunde verdeelt den omtrek van een cirkel in 360 graden, en de absolute grootte van elken graad is afhankelijk van die der middellijn des cirkels. Daar de hoeken gemeten worden door bogen, uit het hoekpunt beschreven en tusschen de beenen van den hoek besloten, vindt men de grootte der hoeken

ook in graden uitgedrukt. Een rechte hoek telt 90 graden, want gemelde boog is bij dezen het vierde gedeelte van den geheelen cirkelomtrek. Elke graad (°) wordt in 60 minuten (′), elke minuut in 60 seconden (″) en elke seconde in 60 tiersten (‴) verdeeld, sommige echter geven de voorkeur aan een decimale indeeling, dus een verdeling van den rechten hoek in 100 graden. Bij alle wis- en sterrenkundige werktuigen, welke tot boekmeting dienen, vindt men een graadverdeling en bij de cirkels der aard- en hemelglobes eveneens.

Een andere beteekenis hebben de graden van sommige natuurkundige instrumenten, zooals den *barometer*, *thermometer* enz. (zie aldaar).

Graadboog is een toestel, bestaande uit een in graden of onderdeelen daarvan verdeelden cirkelrand. Het wordt gebruikt, om horizontale of verticale hoeken (in graden) te meten en komt aan vele instrumenten voor, zooals kompassen, theodolieten, astronomische kijkers enz. Moeten zeer kleine hoeken afgelezen worden, dan maakt men van nonius of mikroskoop gebruik.

Graadmetingen noemt men opmetingen van kleinere of grootere bogen op de aardoppervlakte, vooral met het doel de juiste grootte en gedaante der aarde te leeren kennen. Bij een dergelijke meting moet vooreerst de absolute lengte van den boog, uitgedrukt in een bekende maat — tegenwoordig kilometers, vroeger mijlen, toisen enz. — zoo nauwkeurig mogelijk worden gemeten, en in de tweede plaats de geografische breedte of lengte der eindpunten van den gemeten boog even nauwkeurig astronomisch worden bepaald, ten einde daardoor zijn lengte in graden en dus zijn verhouding tot den geheelen aardomtrek te leeren kennen. Daarna is het gemakkelijk de lengte van één graad en dus ook van den omtrek der aarde of 360° te berekenen. Het meten der absolute lengte geschiedt steeds door middel van triangulatie (zie aldaar). Meestal worden meridianen gemeten, in nieuwere tijd hebben ook wel metingen op een parallel plaats gehad; omdat daarbij echter het verschil in geografische lengte langs astronomischen weg moet bepaald worden, kon zulk een meting eerst met voldoende nauwkeurigheid uitgevoerd worden, sedert men van den electrischen telegraaf gebruik kan maken bij het bepalen der geografische lengte. Hoewel de eerste graadmeting reeds door *Eratosthenes* beproefd werd, werd de eerste wetenschappelijke graadmeting eerst door onzen landgenoot *Willebord Snellius* in de 17de eeuw verricht. Zie verder het artikel *Aarde: Graadmetingen*.

Graadnet noemt men het op het platte vlak geprojecteerde stelsel van parallellen en meridianen, die men ziep op den aardbol getrokken denkt, welk stelsel moet dienen, om de bolvormige aardoppervlakte en haar onderdeelen zoo nauwkeurig mogelijk op een landkaart weer te geven. Zie verder *Kaartprojectie*.

Graadt Jonckers, *Roelof Hendrik*, een Nederlandsch schrijver, geboren te Heteren den 17^{den} September 1806, studeerde in de theologie en werd predikant te Huissen, waar hij den 10^{den} December 1866 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Tasso. Verloft Jerusalem” (1834), „De betooverde roos, dichtelijk verhaal van E.

Schulze" (1835), „Relands Galatée" (1837), „Gedachten bij het einde van het jaar" (1837), „Stefanus, eerste Christenmartelaar" (1841, met O. G. Heldring), „De Veluwe. Een wandeling" (1841), „Bato en zijn stad" (1845), „Feestrede op de bevrijding der stad Nijmegen door Prins Maurits" (1848), „Verblijf van Prins Willem V op den hurcht te Nijmegen enz. (1847), Frederik Hendrik voor twee eenwen als hevestiger van Neêrlands Staat" (1848), „De brief van Jacobus in dichtmaat gebracht" (1854) en „Hnissen, eene stad des vredes enz." (1856).

Graadt van Roggen, D. L. Zie Roggen, Graadt van.

Graaf (Latijn *comes*, Fransch *comte*, Eng. *earl*) is de titel van aanzienlijke personen, die in de Middeleeuwen een belangrijken invloed hebben gehad op de staatkundige ontwikkeling van ons werelddeel. De oorsprong van het woord is onzeker, wordt hij v. wel eens afgeleid van *grawo* of *grijs*; even onwaarschijnlijk is de bewering van anderen, dat *grafio* afgeleid is van het Angelsaksische *gerafa*, hetwelk een metgezel des konings beteekent, daar de graven van Frankischen en niet van Saksischen oorsprong zijn. Het meest waarschijnlijk is nog, dat het „bevelevoerder" beteekent. Volgens de Salische wet, in de 5de eeuw verzameld, was de graaf een ambtenaar, door den koning benoemd, om als bevelvoerder op te treden over een go (vandaar geograaf), zoodat hij de plaats bekleedde van het vroegere, door het volk benoemde distrikthoofd, de tengels van het nitvoerend gezag in handen had en de rust bewaarde. Bij de nitbreiding der koninklijke macht werd hem ook het voorzitterschap in het gerecht, de bescherming der Kerk, het oproepen en aanvoeren van krijgsvolk en het innen der belastingen ten behoeve der koninklijke schatkist toevertrouwd. Bij ontstentenis werd zijn post bekleed door een *vicarius* of *centenarius*, en sommige belangen deed de graaf ook wel waarnemen door vertrouwde personen (*missi comitis*). Als inkomsten ontving de graaf een gedeelte van de boeten, vrijwillige geschenken van de ingezetenen en van den koning, alsmede het levenslang gebruik van bepaalde gronden. De verbinding van grondbezit aan de grafelijke betrekking gaf aanleiding tot verandering van deze, alsmede de opdracht om voor de Kerk te zorgen, daar niet alleen graven tot aften werden benoemd, hetwelk vaak door een seclarisatie van kerkelijke goederen gevolgd werd, maar ook wel hirschoppen en abten met de grafelijke waardigheid werden bekleed. Boven den graaf stond de hertog, die het bevel over den heerban van eenige graafschappen samen voerde. — Ook waren er Hofbeambten, die den grafelijken titel droegen, zooals de *stagraaf* (*comes stabuli*, waarvan het Franche *cometable* en het Engelsche *constable* afkomstig is), ook *maarschalk* geheeten, en met het opzicht over de stallen des vorsten belast, de *pallagraaf* (*comes palatii*, *comes palatinus*), een paleisambtenaar, die den vorst bij het nitpreken van vonnissen ter zijde stond, enz. Ook *pluim*, *hout*, *zout*, *molen*, *dijkgraven* enz. kwamen in de Middeleeuwen voor.

Ten tijde van Karel Martel ontstond het *senioraat*, waardoor de macht der graven beperkt werd. Men gaf namelijk aan ieder aanzienlijk per-

soon als *senior* — vandaar *seigneur* — verlof, zich door een gevolg van vrije mannen te omringen, welke gevolggeschappen echter in tijd van oorlog door den graaf werden opgeroepen. Verder werd de verdeeling des lands in goën door Karel den Groote voortgezet, om daardoor den overmoed der hertogen te fnikken. De plaatsvervanger van den graaf heette aanvankelijk nog *vicarius*, maar ontving sedert de 3de eeuw den naam van *viccomes*, waarvan de Franche *vicomtes*, de Engelsche *vicounts* en de Italiaansche *visconti* afkomstig zijn. Van de *missi regis* maakte Karel voorts *zendgraven*, om de machtoverschrijding der graven te beperken. Hij belastte hen namelijk met bepaalde zendingen, die op het rechtswezen, de krijgsmacht of de belastingen betrekking hadden. Verder stelde hij *markgraven* aan, om de grenzen des rijk te bewaken, waarvoor zij vrijgesteld waren van den heerban.

Intusschen konden ook de gograven een gevolg aan hnn personen verhinderen en alzoo het grafelijk amht met het senioriaat vereenigen, zoodat zij zich weldra na den dood van Karel den Groote onder diens zwakke en onbekwame opvolgers zeer sterk gevoelden, hun onderhoorigen als dienstmannen behandelde en van dezen allerlei opbrengsten vorderde. Hun goederen hadden tevens een belangrijke verandering ondergaan. Behalve die, welke aan hnn amht verbonden waren, bezaten zij veelal beneficiën, namelijk zoodanige gronden, waarvan zij het vruchtgebruik hadden zoolang de eigenaar leefde. In de 8ste eeuw werden deze bezittingen nog onderscheiden van het graafschap, hetwelk met het woord *honor* werd aangeduid, doch sedert het midden der 9de eeuw beschouwde men ook het graafschap als een dotatie, zoodat *honor* en *beneficium* woorden werden van dezelfde beteekenis. Beneficiën, die geruimen tijd aan de bezitters van een graafschap waren verleend, veranderden ongemerkt in eigendom, en op deze wijze verwierven sommige geslachten uitgestrekte goederen.

Later werden geheele graafschappen met de daaraan verbonden goederen aan geestelijke instellingen (kerken en kloosters) toegekend, om op deze wijze de macht van den adel in toom te houden door die der geestelijkheid. De geestelijke bedieningen immers, welke grootendeels door den koning vergeven werden, kon men gemakkelijk toekennen aan getrouwe aanhangers, terwijl de wereldlijke graafschappen volgens het Capitulaire van Karel den Kale (877) in den regel erfelijk was. Zoo verkreeg de bisschop van Würzburg in de elfde eeuw een zelfstandig, behoorlijk afgesloten gebied, en de wereldlijke vorsten van hoogen rang volgden gaarne dat voorbeeld. Vaak ook werden graafschappen hijsengevoegd, zoodat de onde verdeeling in goën verviel, en een graafschap was niet langer een amht, maar een gebied, waarin de geestelijke of wereldlijke bezitter nagenoeg soevereine rechten uitoefende.

Op verre na niet alle graven evenwel, die in de 11de eeuw voorkomen waren in het bezit van een erfelijk graafschap, maar er ontstonden onder de laatste Franche en Zwabische keizers nit drieërlei oorzak vele nieuwe graafschappen. In de eerste plaats schonken geestelijke en wereldlijke vorsten aan vrije heeren grafelijke rechten

op hun goederen, mits de heeren deze aan hen als leen wilden opdragen. Vervolgens verhiel de keizer bepaalde beërftigheden tot graafschappen, zelfs zonder van deze leenboorigheid te vorderen, en eindelijk schiepen de gograven wel eens vice-graafschappen. De graafschappen ontstonden derhalve op zeer verschillende wijzen, sommige waren allodiale (vrije), andere feudale (leenroerige) bezittingen. doch zij bleven het erfelijk eigendom van hetzelfde geslacht. Daarom noemden zich sedert dien tijd (11de eeuw) de graven naar hun voornaamste bezitting. Tegen het einde der 15de eeuw namen ook de vrijheeren, die uitgestrekte goederen bezaten, den titel aan van graaf, om zich van den lageren adel te onderscheiden, terwijl de aloude gograven sedert de 12de eeuw *landgraven* (*comites provinciales*) werden genoemd. Ook de paltgraven vergenoegden zich op den duur niet met den ambtstitel, maar verkregen aanzienlijke bezittingen. De voornaamste onder hen was de paltgraaf aan den Rijn, omdat hij als rechter bij afwezigheid des keizers diens plaats bekleedde; zijn ambt vereischte echter niet veel bezigheid, daar ook het rechtsgezag veelal op de verschillende graven was overgegaan. Een andere categorie vormden de *burchgraven*. Aan dezen was in den regel het bevel over een burch of kasteel, alsmede een bepaald rechtsgebied toevertrouwd. In Westfalen had men tot aan het einde der Middeleeuwen nog *trijgraven* en *gograven* van het Veemgericht.

De rol, door de graven gespeeld, werd in vele landen zeer verminderd door versterking van het koninklijk gezag in het begin der Nieuwe geschiedenis. In het Duitse Rijk onderscheidde men reeds sedert het einde der 12de eeuw graven met en zonder het praedicaat *vorst*. Later ontstond een onderscheid tusschen de graven, die wél en zulke, die geen recht van zitting hadden in den Rijksdag en sedert de 18de eeuw midde graaf nog slechts een titel, geen ambt meer aan. In het Pruisische Heerenhuis hebben nog enkele graven heden ten dage krachtens hun titel recht van zitting.

In Nederland hebben gedurende de Middeleeuwen de graven eveneens een groote rol gespeeld in de onderscheiden gewesten, waaraan eerst door Karel V en nog meer door den Achtigjarigen Oorlog een einde werd gemaakt, daar in de burgerlijke Republiek der Vereenigde Nederlandsche Gewesten voor adellijke voorrechten geen plaats was. Heden ten dage beteekent graaf bij ons niets anders dan een bloote adellijke titel.

Graaf, Nicolaas de, een Nederlandsch reiziger, werd geboren te Egmond aan Zee in het begin der 17de eeuw, trad in 1639 in dienst als beelmeester bij de Oost-Indische Maatschappij, bezocht tot aan 1687 verschillende landen en vestigde zich toen in zijn geboorteplaats, waar hij tot schont benoemd werd. Hij schreef: „Reyzen na Asia, Africa, America en Europa, waarbij gevoegt is: Oost-Indise spiegel, behelsende een beschrijving van de stad Batavia en wijze van leeven der Hollandsche vrouwen; een net verhaal der bysondere handelaars, alsmede de gewone wijze van de scheepsbevelhebbers; mitsgaders een generale beschrijvinge van Oost-Indië (1701, met platen en kaart). Dit boek werd ook in het Fransch vertaald.

Graaf, Reinier de, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren te Schoonhoven den 30sten Juli 1641, studeerde te Leiden, waar hij nog voor zijn promotie zijn belangrijke verhandeling „De succo pancreatico" in het licht deed verschijnen, en begaf zich in 1665 met zijn broeder *Martinus* naar Angers, waar hij den doctorisgraad in de geneeskunde verwierf. Nadat hij Parijs bezocht had, keerde hij terug naar de Nederlanden en vestigde zich als geneesheer te Delft. Hij hield zich tevens bezig met anatomische nasporingen en zon ongetwijfeld tot hoogleraar te Leiden benoemd zijn, indien hij niet beboord had tot het R. Katholieke kerkgenootschap. Hij overleed den 17^{den} Augustus 1673. Tot zijn werken, die in 1677 en in 1705 gezamenlijk in het licht verschenen, behooren: „Tractatus de virorum organis generationi inservientibus", „Epistola de partibus genitalibus mulierum", „Tractatus de mulierum organis generationi inservientibus", „Partim genitalium defensio", „De enoci pancreatici natura et usu", „De clysteribus", „Epistola ad Vopiscum Fortunatum Plempium de nomenclis circa partes genitalis novis inventis", en „Tractatus de nomenclis in anatomia".

Graaf, Abraham de, een Nederlandsch wiskundige uit de tweede helft der 17de eeuw, schreef de volgende werken: „Beschrijving van de rytkkaart" (1657), „Beschrijving van de pleynschaal" (1658), „De groote zeevaart" (1658), „Astronomie of sterrekunst" (1659), „Algebra of stelkunst" (1672), „Kleine en groote schatkamer van de kunst der stierlieden" (1688), „Beginselen der rekenst of redekunst na de wijze van Euclides meetkunst" (1692), „De geheele mathesis" (3de druk, 1717), „Inleiding tot de wiskonst, zijnde de beginselen van de geometrie en algebra" (1702), „Analysis of stelkonstige ontknooping in de meetkonstige werkstukken enz." (1706), „Memoriaal van het boekhouden" (2de druk, 1728) en „Proportie die de middellijn van een rond heeft tot den omtrek".

Graaf, Johannes de, was in 1777 gouverneur van St. Eustatius. Op aanklacht van den Engelschen gouverneur van St. Christoffel, dat hij aan de oproerige Amerikanen kleederen en oorlogsbehoeften verschaft en de vlag der opstandelingen door salutschoten van het fort erkend had, werd hij naar Nederland geroepen, waar hij in 1778 aankwam, maar vrijgesproken en in zijn betrekking hersteld werd. Toen echter in 1780 de Engelschen ons den oorlog verklaard hadden, moest de Graaf St. Eustatius aan hen overgeven (3 Februari 1781). Hij overleed in 1811.

Graaf, Cornelis Jacob van de, geboren den 30sten November 1734, trad op jongdigen leeftijd in krijgsdienst, klom op tot den rang van luitenant-kolonel en controleur-generaal der fortificatiën en vertrok in 1784 met het schip „Voor-schoten" als gouverneur naar de Kaap de Goede Hoop. Hij regeerde er met zachtheid en billijkheid en zorgde tevens als krijgsmann, dat de stad in staat van verdediging gesteld en eenigszins versterkt werd. Dit gaf echter aanleiding, dat hij van geldverspilling beschuldigd werd, en hoewel prins *Willem V* hem beschermde, bewerkte de Staatspartij zijn terugroeping. Hij begaf zich in 1791 naar het vaderland en bracht door zijn

verdediging zijn beschuldigers tot zwijgen, zoodat men hem zelfs den titel en de bezoldiging van gouverneur van de Kaapkolonie wilde laten behouden. Hij bedankte echter voor die aanhiedingen en trad weder in dienst als kolonel der genie, werd in 1794 tot generaal-majoor bevorderd, doch nam in 1795 zijn ontslag. Hij was gehuwd met *Hester Cornelia Reinelt* en de stichter van het dorp Graaff-Reinet in de Kaapkolonie.

Graaff, Willem Jacob, een broeder van den vorige, geboren in 1738, werd eerst voor den krijgsveld dienst opgeleid, maar vertrok in 1757 met den rang van onderkoopman naar Indië, waar hij op Ceylon geplaatst werd. Nadat hij er gedurende 20 jaar met ijver was werkzaam geweest, werd hij in 1776 te Snratte aan het hoofd gesteld van een kantoor der Compagnie en kort daarna benoemd tot buitengewoon raad van Indië. Eenige jaren later werd hij gouverneur en directeur van Ceylon en gewoon raad van Indië. Toen volgde den 25sten Juni 1793 zijn benoeming tot eersten raad van Indië en directeur-generaal van den Indischen handel, maar eerst den 4^{den} Januari 1796 kon hij wegens de tegenwerking zijner vijanden, die hooge betrekking aanvaarden. Na weinige weken brachten zijn tegenstanders de ergste beschuldigingen tegen hem in, zoodat hem bevolen werd met de eerste gelegenheid naar Nederland te vertrekken. Hij gehoorzaamde, doch het schip, waarop hij zich bevond, werd nabi Kaap de Goede Hoop door de Engelschen overver, maar kort daarna door de Fransen hernomen en naar Mauritius opgebracht. Vanhier scheepde de *Graaff* zich in naar de kust van Coromandel, waar hij in het belang van zijn vaderland onderhandelings aanknoopte met sultan *Tippo-Saib*, terwijl hij inmiddels de tijdning ontving, dat schout-bij-nacht *Lucas* met een vloot in aantocht was, om onze Oost-Indische bezittingen tegen de Engelschen te beschermen. Om dien vlootvoogd te ontmoeten, deed hij zich weder naar Batavia hengen, waar hij aan de gezaghebbers het verzoek richtte mededeelingen te mogen doen, die tot groot nadeel van den vijand konden strekken. Het werd hem evenwel niet vergund, aan wal te komen, zoodat hem niets anders overschoot dan onder zeil te gaan naar het vaderland. Hij bereikte het in 1797 en werd het volgende jaar door een comité, van wege de Nationale Vergadering benoemd, geheel en al onschuldig verklaard aan de hem ten laste gelegde feiten.

Graaf-Reynet, een divisie in het Oostelijke bergland der Kaapkolonie, telt op 6972 v. km. (1904) 20216 inwoners. Het hooggelegen bergland (Kompasberg, 2440 m.) is goed besproeid, maar arm aan hoopen en heeft een heet klimaat. De gelijknamige hoofdstad, aan den Drags, telt (1904) 10883 inwoners (4055 blanken) en is door een spoorlijn met Port Elizabeth verbonden.

Graafland, Hendrik Hooft, ambachtsheer van Scholervlieland, een staathuishoudkundige, werd geboren te Breda den 12^{den} Januari 1826, studeerde te Utrecht in de rechten en promoveerde er in 1851 op een dissertatie: „De dehitia publicis“. Hij leverde verder een vertaling van de „Outlines of social economy“ van *William Ellis* (1852) en later (1854) het boekje: „Een geneesmiddel der armoede of de lof der spaarzaamheid“

naar het Fransch van *Louis Mézières*. In 1860 werd hij gemeente-ontvanger van Utrecht, en hij bekleedde daarenboven onderscheiden andere betrekkingen, zooals die van regent van het Gereformeerde Burgerweeshuis, die van rentmeester van de Fundatie van Nijkerken, alsmede van de Fundatie van Maria van Pallaeus, die van onderprocurator van het Heilige Geesthuis, die van rentmeester van het Margarethahof enz. Hij was lid en secretaris van het Historisch Genootschap te Utrecht, lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, corresponderend lid der Académie Archéologique de Belgique en lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Hij overleed te Utrecht den 10^{den} October 1866.

Graafmachine. Zie *Excavateur*.

Graafwespen is een familie van wespen, die zich onderscheiden van de andere wespen, doordat haar vliegels in de rust niet opgevoenen zijn. Het achterlijf is zwart en geel geringd. Zij begraven een insect na daarin een ei gelegd te hebben; het insect wordt niet gedood, slechts worden haar zenuwknopen door de wesp door steken met den angel beschadigd, waardoor het insect verlamd wordt. Het insect blijft nu „versch“ totdat de nijkomende larve het begint op te eten. Sommige soorten begraven rupsen (*Ammophila sabulosa*, *Rupesdooder*), andere weer vliegen, kevertjes of spinnen.

Graal, een ond-Fransch woord, dat nit het Latijnsche *cratalis* (van *cratus* voor het Grieksche *κρατος* = men gaat) ontstond, beteekent schaal, schotel. De Heilige Graal is volgens de Middelenwische sage de schaal, waarin *Jesus* doopte, toen *Judas* hem verraden wilde (Matthens XXVI: 23); daarom bezat zij ook later als het symbool van den Verlosser de macht reinen van onreinen te onderscheiden. *Josef van Arimathia* heeft daarin, volgens het verhaal, het bloed van den Gekruisigde opgevangen en de schaal onder zijn bescherming genomen; zijn opvolgers hrengen haar naar het W., waar zij langen tijd verborgen blijft, tot haar laatste nitverkoren beschermer, *Perceval*, komt en naar haar gebruik vraagt. De sage vindt men het eerst in Frankrijk in de tweede helft der 12de eeuw poëtisch bewerkt in den roman in verzen van *Robert van Boron* nit Franche-Comté. Deze maakte voor het eerste gedeelte van zijn vertelling gebruik van het apokriefe Nicodemusevangelie en van de „Vindicta Salvatoris“, terwijl hij in het tweede en derde deel (*Merlin*, *Perceval*) de verdere lotgevallen van den Graal en zijn bewakers met *Merlin*, *Arthur* en den Bretonschen held *Perceval*, als den Graalzoeker, in verband bracht („Le Roman du Saint Graal“ nitgegeven door *Fr. Michel*, 1841). Daarnit pntte *Chretien de Troyes* de stof voor zijn onvoltooiden „Conte del Graal“ (omstreeks 1190), dien later andere trouvères, *Manessier*, *Gautier de Donlens* en *Gerbert de Montreuil*, voortzetten en voltooide (1190—1210). Tegelijkertijd werd de voorgeschiedenis van den Graalen van *Josef van Arimathia* nitgeheider en op meer mystieke wijze in een prozaroman (den zoogenaamden „Grand Saint Graal“, omstreeks 1200) en ook als „Queste“ (het zoeken) door onbekende schrijvers behandeld. Hier werd in plaats van *Perceval Galaad*, een zoon van *Lancelot*, de uitverkoren Graalzoeker.

In de Duitse sage verschijnt de sage van den Heiligen Graal het eerst bij *Wolfram von Eschenbach*, wiens bron *Chrétien's* fragmentarisch werk was, waarom *Wolfram*, om de gapingen in zijn verhaal aan te vullen, als tweede bron een zekeren *Kyot* gebruikte, van wien de Fransche overlevering niets weet. Deze (naar hij zegt) Provençaal *Kyot* beroept zich bij *Wolfram* op het geschrift van een Moor, *Flegetanis*, dat hij te Toledo gevonden zou hebben, en op een Latijnsche kroniek van Anjon. Bij *Wolfram* is de Graal een edelsteen, dien engelen in overonde tijden op de aarde gebracht en aanvankelijk zelf beschermd zouden hebben; daarna komt hij onder de hoede van een vereeniging van uitverkoren ridders, die onder een koning staan en hem in een tempelvormigen burcht op den Mont-Salvage bewaakten en verkeerden. Later, omstreeks 1270, wordt de Graal-sage behandeld door den dichter van den „Jongere Titarel". Andere hewerkingen gaan op den Franschen prozroman terug. De Graalsage is het motief van *Richard Wagner's* „Parsifal". Zie *Hucher's* „Le Saint Graal" (3 dln., 1875—1879), *A. Nutt's* „Studies on the legend of the Holy Grail" (1888), *Heinzel's* „Ueber die französischen Gralamane" (1891), *Hagen's* „Der Gral" (1900) en *Staerck's* „Ueber den Ursprung der Gral-legende" (1903).

Graanbouw wordt over een groote uitgestrektheid der aarde gedreven. Slechts in weinig streken is hij onmogelijk. Hij neemt een grooter oppervlakte in dan de cultuur van eenig andere groep van gewassen, hetgeen een gevolg is van de geringe eischen, die vele graanen aan klimaat en bodem stellen, van den betrekkelijken eenvoud, die hun cultuur kenmerkt en van de omstandigheid, dat ze wegens hun gering watergehalte over groote afstanden kunnen worden vervoerd en gemakkelijk kunnen worden bewaard.

Graanelevator. Zie *Elevator*.

Graanhandel. Terwijl voor den graanhandel als maatschappelijk verschijnsel naar het artikel *Agrarische kwestie* verwezen wordt, willen wij hier een overzicht van den graanhandel geven. Daarbij stellen wij op den voorgrond, dat men de staten in twee groepen dient te onderscheiden, n.l. die, welke nitroveren, en die, welke regelmatig door andere van graan moeten worden voorzien. De voornaamste nitvoerlanden zijn de Vereenigde Staten en Rusland.

De nitvoer in de Vereen. Staten bedroeg in duizenden H.L.

Jaar.	Tarwe	Rogge	Gerst	Haver	Mais	Totaal
1868	6310	34	21	191	2484	9040
1875	19480	192	112	517	17442	37743
1879	54006	1226	398	270	34505	90495
1884	29832	1040	222	1475	18206	50835
1890	19226	851	500	4825	26994	52396
1891 tot						
1897	36626	2690	3471	7585	48038	98410

De netto-uitvoer van graan steeg in den tijd van 1879—1899 van 535 000 000 tot 1739 900 000 kg.

De oogst in miljoenen H.L. aldaar was gemiddeld in de jaren :

	1870 tot 1875	1885 tot 1889	1891 tot 1895	1896 tot 1900
Tarwe ..	92.0	153.4	141.3	150.1
Rogge ..	5.3	8.7	7.1	6.2
Gerst ..	10.2	21.3	17.4	15.1
Haver ..	90.5	237.2	104.3	110.8
Mais ..	346.2	645.5	440.5	524.9

Voor Rusland waren de oogsteijfers in mill. H.L.

	Gemidd. 1870—1878	1883	1891	1892	1901
Tarwe ..	69.2	82.8	59.4	90.5	147.0
Rogge ..	219.4	209.1	176.0	247.7	254.4
Haver ..	175.3	212.1	151.2	181.0	222.7
Andere graansoorten	103.4	119.4	480.5	626.2	?

De nitvoer bedroeg er in miljoenen K.G.

	1890	1891	1892	1900
Tarwe ..	2980	2885	1334	1980
Rogge ..	1260	1113	198	1520
Gerst ..	994	753	719	875
Haver ..	849	753	336	1360
Mais ..	338	462	370	565

De nitvoer had in 1897 een waarde van 609 000 000 gld. tegen 378 000 000 gld. in 1880.

In Groot-Brittannië (zie aldaar, *Landbouw*), waar het meeste graan ingevoerd wordt, bedroeg die invoer (1901) in miljoenen kilogrammen: tarwe 4870, mais: 2710, gerst: 852 en haver: 1050.

De volgende tabel geeft een overzicht van de met graan bebouwde oppervlakte in de voornaamste staten (volgens het „Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich"). De cijfers zijn in duizenden hectaren.

STATEN.	Jaar.	Tarwe	Rogge	Gerst	Haver
Duitschland..	1900	2051	5982	1707	4105
Oostenrijk ..	1900	1065	1702	1234	1899
Hongarije a)	1900	3382	1065	1031	1003
Rusland b) ..	1900	16707	28594	7567	16187

a) Zonder Fiume, Kroatië en Slavonië; met deze bedroegen de cijfers respectievelijk (1901) 3665, 1236, 1103 en 1101.

b) 60 gouvernementen van Europeesch Rusland. De bebouwde oppervlakten van Europeesch en Aziatisch Rusland worden geschat op respectievelijk (1901) 21423, 30221, 8416 en 18035 H.A.

STATEN.	Jaar.	Tarwe	Rogge	Gerst	Haver
Servië ..	1900	310	36	75	85
Roemenië ..	1900	1590	164	439	253
Bulgarije ..	1899	826	148	214	137
Italië ..	1895	4593	137	297	474
Spanje ..	1899	3663	748	1402	377
Frankrijk ..	1900	6864	1420	757	3941
België ..	1900	169	245	38	253
Nederland 1900	64	214	38	131	
Denemarken	1901	13	273	182	334
Zweden ..	1900	78	411	218	825
Noorwegen ..	1900	5	13	40	97
Gr.-Brittan- nië en Ierland	1900	769	26	878	1678
Vor.Staten v. N.-Amerika	1900	17167	644	1171	11074

Het volgende overzicht over de opbrengst van den oogst is ontleend aan de mededeelingen van het Hongaarsche ministerie van Landbouw. De cijfers zijn in miljoenen H.L. en gelden voor het jaar 1901.

STATEN.	Tarwe	Rogge	Gerst	Haver	Mais
Duitschland..	33.5	100.4	48.5	100.0	—
Oostenrijk ..	15.5	28.0	19.5	36.5	5.2
Hongarije ..	48.8	16.1	17.7	23.9	47.5
België ..	5.5	8.3	1.5	10.0	—
Denemarken	0.3	6.3	7.5	10.5	—
Frankrijk ..	100.0	24.8	14.0	71.5	5.5
Nederland	2.0	5.5	1.3	5.5	—
Italië ..	43.0	1.6	3.0	5.5	29.0
Roemenië ..	24.5	3.0	7.5	3.8	47.5
Rusland Eur. en Aziat. ..	147.0	254.4	67.8	222.7	13.5
Zweden ..	1.4	14.0	7.8	27.0	—
Noorwegen / G.-Brittan- nië	19.5	0.7	19.7	51.0	—
Vor.Staten v. N.-Amerika.	232.5	8.8	24.3	237.5	458.5
Britsch-Indië	87.9	—	—	—	—
Australië ..	21.0	—	1.3	4.3	3.9
Canada ..	33.5	1.2	10.8	28.5	9.3
Argentinië ..	27.3	—	—	—	38.2

Een opgave van den wereldhandel in graan, d.w.z. van in- en uitvoer in en uit de gezamenlijke voornaamste staten der wereld, kan slechts de waarde van een schatting hebben, zelfs in het geval, dat de opgaven der afzonderlijke staten betrouwbaar zouden zijn, wat lang niet altijd geldt. Want ook in dit geval zouden ongelijkssoortige opgaven samengenomen moeten worden. Over den wereldhandel in graansoorten bestaan verschillende berekeningen; wij laten hier die voor de jaren 1888 en 1897 volgen, zooals zij gepubliceerd zijn door het Hongaarsch ministerie van Landbouw. Zooals men uit de tabel zien zal, schijnt de uitvoer grooter dan de invoer, maar dit is reeds hieruit te verklaren, dat de verliezen bij het transport steeds belangrijk zijn, terwijl verder het verschil in de periode der opgaven, de ophooping van

graan buiten de tolgebieden, het verschil tusschen verzending en aankomst niet uit het oog verloren mogen worden.

Wereldhandel in graan in 1818 en 1897 in miljoenen kg.

LANDEN.	1888.		1897.	
	Invoer.	Uitvoer.	Invoer.	Uitvoer.
Duitschland	1871	195	5093	500
Oostenr.-Hong. ..	94	1222	682	587
België	1591	502	1985	568
Bulgarije	1	429	1	403
Denemarken	297	117	753	131
Frankrijk	3127	132	1385	47
Griekenland	148	1	149	1
Italië	734	65	556	31
Noorwegen	307	7	379	2
Zweden	226	196	205	24
Nederland?	1673	932	2975	1897
Portugal	145	4	166	2
Roemenië	10	1742	16	1808
Rusland	19	8621	14	7632
Servië	2	92	6	68
Spanje	353	31	322	68
Zwitserland	459	6	618	3
Groot-Brittan- nië	7476	64	9132	127
Britsch-Indië	17	2170	53	211
Japan	21	210	14	1
Egypte	42	187	123	16
Canada	257	450	478	715
Australië	230	572	233	188
Argentinië	2	349	23	519
Europ. Turkije ..	105	75	149	148
Algiers	56	157	74	111
Chili	—	123	—	120

Voor het jaar 1905 werd de wereldproductie op 286.000 miljoen kg. geschat, en wel

Tarwe	86100 miljoen kg.
Mais	85400 " "
Haver	50800 " "
Rogge	38800 " "
Gerst	24900 " "

De internationale graan- en meelhandel omvat ongeveer 58000 miljoen kg., dat is naar hoeveelheid en waarde 8—9 procent van den geheelen wereldhandel. Hieruit valt reeds de buitengewone betekenis der graanbeurzen af te lezen, die de wereldmarkt voor het graan vormen.

De graanprijzen schommelen al naar mate de oogst, productie- en transportkosten. Voor elk procent schommeling in de beschikbare voorraden schommelt de prijs meestal minstens 10 procenten. De gemiddelde prijs is met de ontwikkeling der beschaving en met de steeds toenemende dichtheid der bevolking steeds gestegen: het in omvang afnemende bouwland kan slechts met toenemende kosten gecultiveerd worden; de lokale productie loont dikwijls niet meer, zoodat invoer uit het buitenland noodzakelijk wordt. In het midden der 19de eeuw kwam daarin door de nieuwe uitvindingen en het gemakkelijker transport (zie *Agrarische kwestie*) verandering. Het gemiddelde der graanprijzen op te geven is zeer lastig, daar het niet mogelijk is de gemiddelden af te leiden uit de verschillende opgaven, en meer of

minder willekenrige en onbetrouwbare opgaven aan de berekeningen ten grondslag gelegd moeten worden. Hoe verschillend de prijzen kunnen zijn, blijkt hijv. uit de opgaven van Duitschland, Engeland en Frankrijk, berekend in mark per 100 kg.

Landen.	Tarwe	Rogge	Gerst	Haver
Duitschland (1902)	16,31	14,42	12,75	15,03
Engeland (1901)	12,55	—	14,15	13,30
Frankrijk (1902)	20,5	12,5	13,9	15,7

Per duizend kilogram waren in de volgende jaren de prijzen voor tarwe in Engeland, Frankrijk en Pruisen als volgt (in mark).

Jaren.	Engeland	Frankrijk	Pruisen
1816—1820	360	256	206
1821—1830	266	192	121
1831—1840	254	199	138
1841—1850	240	207	168
1851—1860	250	231	211
1861—1870	248	225	205
1871—1875	246	249	235
1876—1880	207	229	211
1881—1885	180	206	189
1886—1890	143	193	174
1891—1895	128	179	166
1896	123	157	152
1897	142	205	165
1898	159	206	184

De prijzen der granen, in de eerste plaats van de tarwe, worden beheerscht door de koersen der beurzen te Chicago en New York, terwijl de vroegere invloed der beurs te Berlijn verdwenen is sedert 1896 door het verbod van den termijnhandel in graan en meel. Dit verbod, om in Duitschland termijnhandel in genoemde producten te drijven, is vooral ten goede gekomen aan de beurzen te Rotterdam en Amsterdam, welke in zulke mate door Duitse graanhandelaren gebruikt worden, dat er een „Duitsch-Nederlandsch graancontract“ uit is voortgevloeid, hetwelk vooral bij den handel met Rusland en andere graanproducenten in het Oosten een belangrijke rol speelt. Zie o. a. *A. Deutschländer und W. Kunze*, „Der Handel mit Getreide“ (Leipzig, 1906).

Graanmaalmachine. Zie *Maalmachine*.

Graanmolen is een toestel, bestaande uit een maalkoker en een aanvoerbak uit één stuk. Na het vullen van den bak (zie de afb.), wordt door een automatische schudbeweging een geregelde toevoer van graan naar den maalkoker verzekerd, waar het graan door twee scherp geslepen maalschij-

ven wordt bewerkt, om vervolgens, eveneens automatisch, door een op de vereischte hoogte aangebrachte afvoerhuis in den daaraan te bevestigen zak te worden opgevangen. Voor het geval zich tuschen het graan steenen of spijkers mochten bevinden, is een veerinrichting aangebracht, welke verwijdering onderling van de maalschijven mogelijk maakt, waardoor groote afslijting der schijven wordt voorkomen.

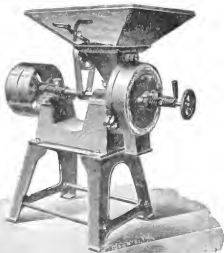
Graanopslagplaats. Zie *Silo*.

Graanpletter. Zie *Pletter*.

Graanrechten. Zie *Agrarische kwestie*.

Graanwetten. Zie *Agrarische kwestie*.

Graanzuiveringsmachine dient om de verontreinigde bestanddeelen uit het graan te verwijderen. Hiertoe behoort de tanaar in fig. 1 in dwarsdoorsnede afgebeeld. Het graan komt bij a in de machine en valt dan op de schuinstaande borden b. Door de luchtzuigmachine e worden de lichtste deeltjes weggezogen, terwijl de zwaardere langs de borden l vallen en bij c terecht komen. Een gedeelte van de weggezogen deeltjes komt bij a terecht, terwijl de schillettjes naar f worden meegenomen. Fig. 2 geeft een lengtedoorsnede van een zuiveringsmachine van de gebroeders K&S. Het graan komt met behulp van een toevoerwals bij a in de machine. Het valt dan op de schuddoos h en de zeef c. Het windrad d blaast een flinken luchtstroom door en over de doos en de zeef, waardoor stroodeeltjes, aren enz. verwijderd worden. Het reeds gedeeltelijk gezuiverde graan valt dan op de sorteerzeef e, zoodat de fijne en grove korrels van elkander gescheiden worden. Een derde zuiveringsmachine is de zogenaamde trier, waarvan een aanzicht in fig. 3 is afgebeeld. Deze bestaat

Graanmolen.

uit een schuin liggenden cylinder, van blik gemaakt. De cylinder is draaibaar om een as en maakt 13

omwentelingen in de minuut. Aan het bovenste einde wordt het graan in de machine gebracht en gaat langzamerhand onder den trog c door

De graancentrifuge van Kayser is een combinatie van een windmachine, een trieur en een centrifuge. In fig. 4 is een magneetzuiveringsmachine

FIG. 1.

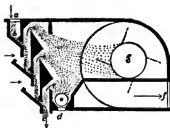
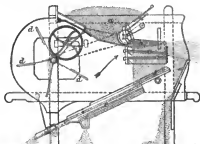

FIG. 2.

Graanzuiveringsmachine.

naar den onderkant. Ronde zaden en gebroken korrels blijven tusschen de kogelvormige uitsteekels aan den binnenwand van den cylinder liggen

afgebeeld, die uit een verzameling van hoefmagneten bestaat, waarvan de poolstukken een schijngeplaatst vlak vormen. Het graan loopt in een

FIG. 3.

FIG. 4.

FIG. 5.

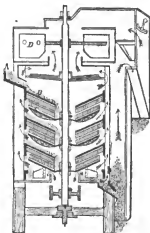

Graanzuiveringsmachine.

en vallen bij ronddraaiing eindelijk op e, waaruit zij door de schroef d verwijderd kunnen worden.

dunnen straal tusschen de magneten door. De verontreinigde ijzerdeeltjes blijven dan aan den magneet hangen en worden met de hand verwijderd. Fig. 5 geeft de doorsnede van de Enreka. Deze bestaat uit een cylindermantel b, die van een scherpkantig draadnet gemaakt is. De zeer snel ronddraaiende vlougels c slingeren het graan tegen dit draadwerk aan. Het komt bij a in de machine, doorloopt den weg door de pijltjes aangegeven en verlaat haar weder bij e. Een lichtstroom doet het graan dien weg doorloopen. De lichte omhulsel van de korrels en het stof worden bij d weggezogen. Fig. 6 stelt een borstelmaschine voor. Het graan moet hier door drie paar kogelvormige borstels gaan. De borstels B zijn aan den wand van de machine bevestigd, terwijl de borstels C met groote snelheid (500 omwentelingen per minuut) om een verticale as draaien. Een zuigmachine D zuigt de ontstane stof weg. Zooals uit de teekening te zien is, komt het graan bij A in de machine en verlaat haar bij N. Bij de waschmachines komt het graan in langzaam stroomend water. De lichte deeltjes drijven boven, terwijl de zware naar beneden vallen. Het gezuiverde graan komt dan met het water in een droogkamer, waar op verschillende manieren het water verwijderd wordt.

FIG. 6.

Graanzuiveringsmachine.

Gräb, Karl, een Duitsch schilder, werd geboren den 18^{den} Maart 1806 te Berlijn, bezocht het atelier van den Hofdecoratieschilder *Gerst* en de academie te Berlijn en bereide sedert 1839 Zwitserland, Zuid-Frankrijk, de Pyreneeën, Italië en Sicilië. Daarna werkte hij eerst met *Gerst* samen, doch richtte vervolgens voor eigen rekening een decoratie-atelier op voor schouwburgen in de provincie. Later wijdde hij zich vooral aan het schilderen van Middel-eenwege kerken en onderdeelen daarvan, zooals „De Scaligergraven te Verona”, „De Mansfeldgraven in de Andreaskerk te Eisleben”, „Koor van de Vronwenkerk te Halberstadt”, „De graven van het hertogelijk Württembergisch Huis in de St. Georgekerk te Tübingen”, „Het inwendige der Vronwenkerk te Arnstadt”, „Het inwendige van de Sta. Maria te Torcello bij Venetië”, „Uit den dom te Chur”, „Het inwendige der oude synagoge te Praag”, „Uit het klooster Lichten-thal bij Baden-Baden”. Niet minder geroemd worden zijn landschappen: „Gezicht op Rome”, „Gezicht op Narni”, „Fontana Medina te Napels”, „Uit de villa Borghese”, „Marina di Amalfi”. *Gräb* werd in 1851 Hofschilder, in 1855 hoog-leeraar aan de Academie en in 1869 Senaatslid daarvan. Hij overleed den 8^{den} April 1884 te Berlijn.

Grabbe, Christian Dietrich, een dramatisch dichter, geboren den 17^{den} December 1801 te Detmold, waar zijn vader gevangenbewaarder en lombardhonder was en studeerde te Leipzig en later te Berlijn in de rechten. Hij verkeerde er met veel nitstekende mannen, zooals *Wendt*, *Heine*, *von Uechtritz* en *Tieck*, die hij door zijn oorspronkelijkheid aantrok en door zijn onaangename eigenschappen van zich verwijderde. Door den nood gedwongen wilde hij zelfs toneelspeeler worden, doch zulks mislukte, waarna hij zich weder met kracht aan de rechtsgeleerdheid wijdde, zoodat hij te Detmold tot regimentaanditeur aangesteld werd en met de dochter van den archiefraad *Clostermeier* in het huwelijk trad. Nog altijd echter bleef hij ontvreden en meende, dat hij zich hooren gevoelde tot den krijgslid. Hij verzoekt een plaats als kapitein, maar ontving slechts een berisping wegens het verwaarlozen zijner auditeursbetrekking en eindelijk zijn ontslag. In onmin met zich zelven, met zijn vrouw en met iedereen, begaf hij zich op nitnoodiging van *Immermann* naar Düsseldorf, maar sette ook hier de kroeglooperij voort, verzonk tot de diepste losbandigheid en keerde eindelijk nitgeput naar zijn geboortestad terug, waar hij den 12^{den} September 1836 overleed. Reeds op 18-jarigen leeftijd schreef hij het drama „Der Herzog von Gottland”, dat zich zoowel door ongerijmde afzichten als door een oorspronkelijk dramatisch talent onderscheidt. Zijn „Dramatische Diabtnngen” (1827, 2 dln.) bevatten dit laatste stnk, benevens „Nanette und Marie”, het geestige blijspel „Scherz, Satire, Ironie und tiefer Beden-tung”, het gedeeltelijk voltooide historische treurspel „Marius und Sulla” en een verbandeling over de Shakespearemanie. Verder schreef hij het dramatische gedicht „Don Juan und Faust” (1829), de treurspelen „Friedrich Barbarossa” (1829), „Heinrich VI” (1830), „Napoleon oder die Hund-ert Tage” (1831), het sprookje „Aschenbrüdel”

als blijspel (1835), „Hannibal” (1835) in krachtige taferelen, en de „Hermannschlacht” (1838).

Grabow, Jacob, graaf van *Hemss*, een Zweedsch geleerde, geboren den 7^{den} Mei 1778 in Gannarve op Gotland, trad reeds op jongden leeftijd in Engelschen zeedienst en vestigde zich vervolgens te Genna, waar hij zich met letterkundigen arbeid bezig hield en in 1811 de betrekking van vice-consul van Zweden aanvaardde. In 1815 werd hij als zoodanig naar Tanger en in 1823 naar Tripolis verplaatst. In 1828 begaf hij zich naar Florence, waar hij als bibliothecaris en kamerheer van den groothertog den 29sten November 1847 overleed. Hij was in die dagen de eerste, die de Italianen aanspoorde tot beoefening der statistiek en der geografie, en hij leverde in Italiaansche tijdschriften vele belangrijke opstellen, vooral over den toestand van den landbouw in het noordelijk gedeelte van Marokko, over de mijnen in Toskane, over de ondernemingen in de Maremmen enz. Belangrijk is dan ook zijn „Specchio geografico e statistico del imperio di Marocco” (1832), zijn geschrift over het bestuur van Algerië (1830), „Theorie der statistiek” (1821), „Proeve over de Scalden” (1811) en „Scandinavie vengée” (1822), waarin hij aantoonde, dat de volkeren van het Noorden ten tijde der volksverhuizing reeds een aanmerkelijken trap van beschaving bereikt hadden. Hij was lid van meer dan 50 geleerde genootschappen en bezat een verzameling van meer dan 400, meest Oostersche handschriften.

Grabow, Wilhelm, een Pruisisch staatsman, geboren te Prenzlau den 15^{den} April 1802, studeerde te Berlijn in de rechten, werd in verschillende rechterlijke betrekkingen geplaatst en in 1838 opperburgemeester in zijn geboortestad. Verder werd hij gekozen tot lid van den Provincialen Landdag. Hij onderscheidde zich bij grooten ijver door zooveel gematigdheid, dat hij in 1848 tot voorzitter van het Huis van Afgevaardigden benoemd werd. Toen echter door den loop der gebeurtenissen de linkerzijde de overhand kreeg, legde hij zijn mandaat neder. Hij aanvaardde de geotroyeerde grondwet van 5 December 1848 en werd in het voorjaar van 1849 naar de Tweede Kamer gezonden, waar hem het voorzitterschap ten deel viel. Hij protesteerde echter tegen de nieuwe kieswet en de ontbinding der Kamer. Daarom weigerde de Regering zijne benoeming tot burgemeester te Maagdenburg en vervolgens die tot opperburgemeester voor levenslang te Prenzlau goed te keuren en bevestigde deze slechts voor den tijd van 12 jaar. Toen in 1858 het regentschap nieuwe hoop gaf aan de liberale partij, werd *Grabow* onder het voorzitterschap van *Simson* tot eersten vice-president der Kamer gekozen, en zijn bemoeiingen om de verschillende liberale minderheden tot eenheid te brengen bleken ook daardoor, dat hij in den aanvang van 1862 tot voorzitter van het Huis van Afgevaardigden benoemd werd. Hij werd telkens herkozen en genoot als volksvertegenwoordiger de algemeene achting. In 1866 echter stelde hij zich niet weder verkiesbaar als voorzitter. Hij overleed den 15^{den} April 1874 te Prenzlau, waar het volgende jaar een gedenksteen verrees te zijner eer.

Grabowski is de naam van onderscheiden

adellijke geslachten in Polen. Hiertoe behoort ook de schrijver *Michał Grabowski*, geboren in 1805 in het gouvernement Kiew. Hij studeerde te Hünan en schreef reeds vroeg: „Beschouwingen over de Poolsche letterkunde” en „Melodieën uit Oekraïne”. De omwenteling van 1831 verhinderde hem zijn letterkundige werkzaamheden voort te zetten, en eerst van 1867 tot 1840 verschenen zijn „*Literatura i Krytyka*” (3 dln.), gevolgd door zijn „*Korrespondencya literacka*” (2 dln., 1841—1842). Hoewel die brieven wegens den aangename stijl veel gelezen werden, oogtte hij meer roem door zijn geschiedkundige romans, die hij aanvankelijk onder den naam *Eduard Tarfza* in het licht deed verschijnen, zoals: „*Koliszczyna i Stepy*” (1838), een tragische gebeurtenis met de historie van de Oekraïne, „*Stannica Hulajpolska*” (5 dln., 1841) en „*Zamiec w stepach*” (1862). Daarenboven verzamelde hij belangrijke bronstoffen voor de geschiedenis van Polen, terwijl hij een werk in het licht zond over de oudheden van de Oekraïne. Als een getrouw vriend van Polen meende hij ook onder de Russische heerschappij de belangen van zijn volk te kunnen bevorderen en aanvaardde de betrekking van directeur-generaal van Eeredienst en van Onderwijs; hij werd echter bedrogen in zijn verwachtingen. Hij overleed den 18^{den} November 1863 te Warschau.

Gracchus, Tiberius en Gajus Sempronius, twee broeders, die door hunne wetontwerpen (*Leges Semproniae*) een belangrijke hervorming poogden tot stand te brengen in den oud-Romeinschen staat en daardoor aanleiding gaven tot een strijd tusschen de Optimates (aanzienlijken) en de Populares (volksvrienden), die een eeuw later den ondergang der republiek ten gevolge had, behoorden tot het plebeijisch geslacht der *Sempronii*. Hun vader, *Tiberius Sempronius Gracchus*, een man, die tweemaal het consuls- en eenmaal het censorsambt bekleed had, was vroeg gestorven. Hun edele moeder, *Cornelia* genaamd, een dochter

Numantia. Na zijn terugkeer vatte hij het voornemen op, hetwelk door zijn schoonvader *Appius Claudius* en door andere aanzienlijke Romeinen goedgekeurd werd, een betere verhouding te brengen in den toestand van armen en rijken, het aantal vrije grondbezitters te vermeerderen en den landbouw in Italië op te bouwen. Daarom deed hij in 133 als volkstribuun het voorstel, hetwelk eigenlijk niets anders was dan een hernieuwing der oude, sedert lang verwaarloosde wet van *Lucius Licinius Stolo*, dat niemand meer dan 500 morgen (jugera) lands van de staatsgronden bezitten zon, benevens 250 morgen voor elken zoon des huizes, doch in geen geval meer dan 1000 samen. Wat ieder daarboven bezat, zou tegen schadevergoeding onteigend en in perceelen van 30 morgen als onvervreemdbaar eigendom tegen een matige belasting aan behoeftige burgers afgestaan worden. Hoewel deze wet het bijzondere eigendom ongedeerd liet, maar alleen sloeg op de staatsgronden, die onder voorbehoud van eigendom aan de burgers waren toegewezen, verwekte zij grooten wrevel bij de Optimates, die uitgestrekte landerijen in bezit hadden en ze door hun slaven lieten bebouwen. Alleen door schennis der wettelijke vormen, doordien hij zijn ambtgenoot *Marcus Octavius*, die, omgekocht door de Optimates, zijn veto tegen deze wet uitbracht, door het volk deed afzetten, behaalde *Tiberius Gracchus* de overwinning. De wet werd — zelfs zonder de verzachte bepalingen van het aanvankelijk ontwerp — aangenomen, en een commissie, bestaande uit *Tiberius* en *Gajus Gracchus* benevens *Appius Claudius*, werd met de uitvoering belast. Daar echter *Tiberius*, in strijd met de oude gewoonten, moeite deed, om ook voor het volgende jaar het tribunaat te verwerven en nieuwe wetten ten gunste des volks in gereedheid bracht, barstte de woede der Optimaten los. Na den dag der verkiezing, toen de consul *Publius Mucius Scaevola* geweigerd had, *Gracchus* ter dood te doen brengen, daar men de beschuldiging tegen hem inbracht, dat hij naar de koninklijke waardigheid streefde, gaven de vereenigde senatoren gehoor aan de roepstem van den pontifex maximus *Publius Scipio Nasica* en stormden, met knuppels gewapend, los op de volkspartij, zoodat *Tiberius Gracchus* met 300 zijner aanhangers op de helling van het Capitool gedood werd. Inmiddels werd de landverdeling, zoowel wegens den tegenstand, dien zij onderzond, als wegens de moeilijkheden welke zij opleverde, zeer langzaam voortgezet. In plaats van *Tiberius* werd *Publius Crassus Mucianus* gekozen, en na den dood van dezen en van *Appius Claudius* werden *Marcus Fulvius Flaccus* en *Gajus Papirius Carbo* met die waardigheid bekleed. Laatstgenoemde stelde als tribuun in 131 voor, dat een tribuun herkiezbaar zon zijn, wat later, toen de jongere *Scipio*, een hechte steun der Optimaten, vermoord was, eindelijk aangenomen werd. Het voorstel van *Flaccus*, om aan de bondgenooten het burgerrecht toe te keunen, werd echter in 125 nog ter zijde gelegd.

In 123 evenwel trad *Cajus Gracchus* (geboren 153) op, die eerst quaestor was geweest op Sardinië en bij zijn terugkeer de waardigheid van tribuun ontvangen had. Hij besloot den weg te volgen van zijn broeder, dien hij in welsprekend-

De Gracchen (naar Guillaume).

van *Publius Cornelius Scipio Africanus* den Oudere, schonk hun een voortreffelijke opvoeding. *Tiberius Gracchus* (geboren 163 v. Chr.), de oudste der twee broeders, nam als 17-jarig jongeling deel aan den oorlog tegen Carthago (147 v. Chr.) en vergezelde in 137 als quaestor *Mucius Hostilius Mancinus* op zijn rampspoedigen tocht naar

heid, voortvarendheid en schranderheid ver overtrof, en tevens wraak te nemen over den aan hem gepleegden moord. Door de hernieuwing of verscherping der akkerwet (*Lex agraria*) en door een nieuwe wet, die den verkoop van graan van staatswege tegen billijken prijs verordende (*Lex frumentaria*), verwierf hij de gunst des volks en daardoor ook in het volgende jaar het tribunaat. Nu bracht hij in de volksvergadering, waar hij een onbeperkten invloed oefende, een reeks van wetten, waardoor de hardheid van den krijgslust verzacht, de doodstraf beperkt, de willekeur van den Senaat bij het verdeelen der wingewesten gewijzigd en de rechtsbepoeding van den Senaat op de *equites* (zie aldaar) overgebracht werd. Daarentegen leed het wetsvoorstel, met zijn athengetoet *Marcus Fulvius Flaccus* voorgedragen, om de voornaamste bondgenooten tot burgers te verheffen, wederom schipbreuk en ontroofde hem daarenboven een groot aantal zijner aanhangers. Zijn bemoeiingen, om de gunst van dezen door het stichten van volkplantingen te herwinnen, hadden geen gewenscht gevolg, ja, zijn vijanden maakten gebruik van zijn afwezigheid ten behoeve der nieuwe kolonië. Innonia-Carthago, om zijn invloed te snuiken. Dientengevolge werd hij in 121 niet weder tot tribunn gekozen, terwijl men zijn vijand *Lucius Opimius* met de waardigheid van consul bekleedde. Toen hij het brengen van offeranden in een tempel op het Capitool een lieder de *Gracchen* slechte burgers genoemd had en dientengevolge door hen gedood was, riep gemelde consul al de Optimaten te wapen. De volkspartij verschafte zich onder aanvoering van *Flaccus* in den tempel van *Diana* op den Aventijnschen berg. De consul beloofde genade aan allen, die het leger van zijn tegenstanders verlieten, en velen gaven gehoor aan zijn stem, zoodat slechts 250 man, waarbij zich *Flaccus* bevond, achterbleven. Zij werden allen gedood. Door den bijstand zijner vrienden gelukte het *Gracchus* den rechter oever van de Tiber te bereiken, waar men den volgende dag zijn lijk vond en dat van zijn getrouwde slaaf, die waarschijnlijk op bevel van zijn meester eerst dezen en daarna zich zelf had omgebracht. De lijken werden in de rivier geworpen; 3000 aanhangers van *Gracchus* veroordeelde men ter dood, en nit de opbrengst van hun verbeurd verklaarde goederen deed men op het Forum een nieuwen tempel verrijzen, aan de Eendracht gewijd.

Grachten zijn lange en betrekkelijk smalle, kunstmatig aangebrachte verdiepingen in den grond, dienend tot hindernis voor den vijand (huitengracht) of wel tot dekking tegen diens vuur en diens waarnemingen (binnengracht). De grond nit de grachten wordt tot het opwerpen van een borstwering gebezigd of wel weggevoerd.

De grachtswand aan den kant van den verdediger heet escarp, de tegenoverliggende contr'escarp; daartusschen ligt de bodem of zool der gracht, die hij droge grachten naar achter helt tot waterafvoer, of daartoe in het midden van een afzonderlijk grachtje (cunette) voorzien is.

Zooval droge als natte grachten vindt men om veldwerken, forten en vestingen, zoodanig gegraven dat zij in de lengte van vooruitstekende gedeelten van het werk uit, kunnen bestreken

worden. Waar dit niet mogelijk is, stelt men het escarp-talud zeer gloeiend op en bestrijkt de gracht van nit het werk zelf. Om de grachten en ook wel tegen de taluds legt men hindernissen (ijzerdraadversperingen enz.) aan.

Om den verdediger verbinding te kunnen geven met het omliggend terrein, wordt — beschermd tegen 's vijands vuur — een brug over of een ander verbindingsmiddel door de grachten gelegd.

Met kunstmiddelen moet men natte grachten tegen dichtvriezen vrijwaren of wel bij vorst openhouden.

Gracian, *Balthazar*, een Spaansch prozaschrijver, geboren tegen het einde der 16de eeuw te Calatayud, een stad in Aragon, voegde zich bij het genootschap der Jezuïeten en was de eerste rector van het college te Tarragona, werd vervolgens naar Tarazona verplaatst, waar hij in 1658 overleed. In de geschiedenis der Spaansche letterkunde is hij belangrijk, omdat hij de *Gongora* van het proza, de hoofdvertegenwoordiger van den *estilo culto* in de ongebonden rede werd. Hij schreef onderscheiden filosofische en theologische werken, zoals „El héroe” (1630) en het vroeger zoo beroemde „Criticon”, een allegorisch-didactisch beeld van het menschelijk leven; verder het niet minder geprezen „Oracula mannal”, een verzameling levensregels, „El discreto”, „El politico Don Fernando el Católico” en „El comulgatorio”. Ook bracht hij de nieuwe kunst in een afgerond stelsel en gaf een inleiding nit op den *estilo culto* onder den titel „La agudeza, y arte de ingenio”. Door leer en voorbeeld werd hij het hoofd der proza-Gongoristen en zijn „Kunst om geestig te denken en te schrijven” bleef gedurende de 17de eeuw den toon aangeven. Hij heeft in zijn vaderland en daarbuiten veel navolgers gevonden.

Gracula, ook *Eulabes* genaamd. Zie *Beo*.

Grad, *Charles*, een Fransch schrijver en staatsman, geboren den 8ten December 1842 te Turckheim (Elzas), bezocht het gymnasium te Colmar en de Ecole des mines te Parijs, deed daarna groote reizen in Middel- en Zuid-Europa en Algérie en werd na zijn terugkeer bestuurlijk der aanzienlijke katoenspinnerijen en weverijen in Logelbach en Colmar, secretaris van het districtbestuur van de gezamenlijke katoenfabrieken in den Opper-Elzas en in 1877 afgevaardigde naar den Duitschen Rijksdag, waar hij zich bij zijn protesteerende moedafgevaardigden uit den Elzas voegde, in 1879 voor de beschermende rechten pleitte en in het belang der nijverheid van zijn district eene verhooging der beschermende rechten op het katoen doordreef. Hij schreef op geologisch gebied: „Hydrologie du bassin de l'Ille” (1867), „Essais sur le climat de l'Alsace et des Vosges” (1870), „Description des formations glacières de la chaîne des Vosges” (1872), „Etudes historiques sur les naturalistes de l'Alsace” (1874), „Etude sur le régime des cours d'eau de l'Alsace” (1876), „Les forêts de l'Alsace et leur exploitation” (1877), „Heimatskunde, Schilderungen aus dem Elzas” (1877) en „L'Alsace, le pays et ses habitants” (1889); over de industrie „Les habitations ouvrières en Alsace”, „Etudes statistiques sur l'industrie de l'Alsace” (2 dln., 1879—1883) en „Les assurances ouvrières en Allemag-

ne" (1883); over het Duitsche bestuur „L'Alsace, sa situation et ses ressources au moment de l'annexion" (1872), „Coup d'oeil sur l'exploitation des chemins de fer de l'Alsace-Lorraine" (1874), „Die Weinsteuergesetzgebung", „Considérations sur les finances et l'administration de l'Alsace-Lorraine" (1877), „Lettres d'un simple bourgeois sur la politique en Alsace-Lorraine" (1882); verder „Gul-laume Philippe Schlimper" (1880) en „Le peuple allemand, ses forces et ses ressources" (1889). Hij overleed den 3^{den} Juli 1890 te Logelbach.

Gradeeren noemt men de behandeling van een zwakke zontoplossing, die men door verdamping tot een hoog zontgehalte wil brengen.

Graden. Zie *Vrijmetelarij*.

Gradiënt, Barometrische. De lijnen, welke de plaatsen van gelijken gemiddelden barometerstand verbinden, heeten isobaren (zie aldaar), en aan het grootste verschil van luchtdruk tusschen twee plaatsen, die op een bepaalden afstand van elkander verwijderd zijn, geeft men den naam van gradiënt. De richting van dezen wordt aangegeven door een lijn, die loodrecht staat op de isobare en van het punt van hoogere luchtdrukking naar dat van lagere luchtdrukking loopt. Het bedrag van den gradiënt wordt uitgedrukt in het aantal millimeters, dat de barometer daalt of rijst, wanneer men langs den gradiënt een equator-graad (111 km.) voortschrijdt. De kennis der gradiënten is van belang voor het verklaren en bepalen van de richting van den wind (zie aldaar).

Gradiška (Gradiška Brwna, Slavisch = versterkte plaats, burcht), een stadje in het Oostenrijksche graafschap Görz en Gradiška, ligt op den rechteroever van den Isonzo en de spoorlijn Triest—Cormons, telt (1901) 1616, met de voorsteden 3881 inwoners, heeft een mooi oud kasteel, een fabriek van schuurpapier en een electriciteitsinrichting. In het op den linker Isonzo-oever liggende Sdraus-sina vindt men een groote zijdespinnerij. Voor de geschiedenis zie *Görz en Gradiška*.

Gradiška of Nieuw-Gradiška, een plaatsje in het Kroatisch-Slavonische comitaat Pozega met twee kerken, ligt aan de spoorlijn Agram—Brod en telt (1901) 3019 inwoners, die ooft- en wijnbouw beoefenen. Het werd in de 18de eeuw als een Bosnische kolonie met den naam Frederiksdorp gesticht.

Oud-Gradiška, een vesting in hetzelfde comitaat op den linkeroever der Save, is in 1762 gebouwd. De daarbij behorende gemeente bestond uit de Boven-, Beneden- en Ondstad en het dorp Uskoci en telt (1901) 2098 inwoners.

Bosnisch-Gradiška ligt daartegenover aan de monding van den Irba in de Save en telt (1901) 5502 inwoners, die een levendigen handel drijven. Men vindt er een moskee en de ruïnen van de voormalige vesting Berbir, die in 1789 door de Oostenrijkers veroverd en opnieuw versterkt werd.

Graduale noemt men in de Roomsche-Katholieke Kerk de korte tusschenzang, welke gezongen wordt tijdens de mis tusschen het voorlezen van het epistel en het Evangelie, wanneer de dienstdoende geestelijke zich op de trappen (*gradus*) van het altaar bevindt: ook het boek, waarin de gradualepsalmen (psalm 120—130) voorkomen, draagt dien naam.

Graduate (Engelsch) heet in Engeland ieder, die een academischen graad behaald heeft. Zulke graden zijn bijv. *Baccalaureus artium* (afgekort *B. A.*), *Magister Artium* (*M. A.*), *Baccalaureus juris civilis* (*B. C. L.*) of *legum* (*L. L. B.*), *Doctor juris civilis* (*D. C. L.*) of *legum* (*L. L. D.*), *Doctor Medicinae* (*M. D.*) enz. In tegenstelling tot dezen worden de studenten, die nog geen graad hebben, *undergraduates* genaamd; *Baccalaurei* gelden als nog in *status pupillari* zijnde. De *Magistri* en *Doctores* hebben gewoonlijk uitgebreid stemrecht met betrekking tot het bestuur der universiteiten en kiezen in Oxford, Cambridge en Londen ook haar parlementaire vertegenwoordigers.

Gradus ad Parnassum of *Trap naar den Parnassus* is de naam van een Grieksch of Latijnsch woordenboek, waarin men de quantiteit van iederen klinker, als ook de synonieme woorden en dichterlijke nitdrukkingen kan vinden, zoodat de leerling zich daarvan bedient bij het maken van versen in de Latijnsche taal. De eerste „Gradus ad Parnassum" is door den Jerniet *Paul Aler* vervaardigd, in 1702 en later uitgegeven. In 1879 verscheen een nitgave van dat werk van Koch. Een Grieksche gaven *Braaz* (1832) en *Siedhof* (1839) nit.

Gracisme noemt men een woord of een nitdrukking, overeenkomstig het Grieksche taaileigen gevormd, in een taal, waarin ze niet thans behoren. Zie *Gallisme*.

Graeuwen, Paulus 's, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Serooskerke op Walcheren den 3^{den} December 1715, studeerde te Utrecht en te Leiden in de medicijnen, vestigde zich eerst te 's Gravenhage, daarna te Zutphen als geneesheer, werd in 1755 henoemd tot hoogleeraar aan de hogeschool te Harderwijk en aanvaardde in 1771 een dergelijke betrekking te Groningen, waar hij den 11^{den} October 1772 overleed. Hij was als een man van nitstekende bekwaamheden en algemeen geacht, maar heeft, behalve zijn dissertatie en eenige orationes, geen geschriften nagelaten.

Graevius, Johannes Georgius, een Nederlandsch philoloog, werd geboren te Naumburg in Saksen den 29sten Januari 1632, ontving zijn eerste opleiding op het gymnasium te Schulpforta en werd in 1649 naar Leipzig gezonden, waar hij onderwijs genoot van *Johann Strauchius*, hoogleeraar in de geschiedenis en in de Latijnsche taal. Toen zijn vader kort daarna met hem door Deventer trok, bleef de jongeling er achter, om de lessen van *Gronovius* te hooren, vanwaar hij zich naar Leiden begaf, om de colleges van *Saumasius* en *Heinsius*, en eindelijk naar Amsterdam, om die van *David Mondel* en van *Alexander Morus* te hooren. Hij ging over tot het Calvinisme en werd in 1656 benoemd tot hoogleeraar te Duisburg, ging in die betrekking 2 jaar later naar Deventer en in 1661 naar Utrecht, waar hij werkzaam bleef tot aan zijn dood, hoewel de regeering van Amsterdam, de curatoren van de Academie te Leiden, die van de universiteit te Heidelberg, ja, zelfs de republiek Venetië niets onbeproefd hadden gelaten, om den beroemden man aan hun inrichtingen van onderwijs te verbinden. Hij overleed den

10^{den} Januari 1703. Talrijk zijn de uitgaven van Latijnsche schrijvers, door *Gracius* bezorgd. Daarvan noemen wij: „*Isaaci Casanboni Epistolae*“ (1656), „*Johannis Meursii Ceramicus geminus etc.*“ (1663), „*Alberti Rubenii de re vestiarum veterum etc.*“ (1665), „*Hesiodi Ascrasi quae extant opera Graece et Latine*“ (1667 en 1701), „*Luciani Pseudo-sophisti*“ (1668), „*Justini historiae Philippicae*“ (1669 enz.), „*Decii Magni Ausonii opera*“ (1671), „*Marci Tullii Ciceronis Epistolarum libri XVI ad Familiares*“ (1677 en 1689), „*Lucii Annaei Flori Epitome rerum Romanarum*“ (1680), „*C. Catullus, Tibullus, Propertius*“ (1680), „*Marci Tullii Ciceronis de officiis libri tres. Cato major, sive de senectute. Laelius sive de amicitia. Paradoxa. Somnium Scipionis*“ (1688 en 1689), „*Caius Julius Caesar*“ (1697 en 1713), „*Marci Tullii Ciceronis Orationes*“ (6 dln., 1892) enz. Verder schreef hij „*Monumenta illustrum virorum et enlogia, aucta antiquis monumentis in agro trajectino repertis*“ (1671), „*Thesaurus antiquitatum romanarum etc.*“ (12 dln., 1694-1699), „*Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae etc.*“ (45 dln., 1704-1725), „*Orationes, quas Ultrajecti babuit*“ (1721) enz.

Graf, Heilige. Zie Heilige Graf.

Graf, Arturo, een Italiaansch dichter en geleerde van Duitse afkomst, geboren te Athene in 1848, studeerde te Napels in de rechten en keerde daarop naar Roemenië, waar hij in zijn jeugd gewoon bad, terug. In 1874 vestigde hij echter zijn verblijf in Italië, werd privatdocent aan de universiteit te Rome en later hoogleeraar te Turijn. Hij schreef „*Versi*“ (1874), „*Poesie e novelle*“ (1876), „*Complementi della chanson d'Honore de Bordesaux*“ (1878), „*La leggenda del paradiso terrestre*“ (1878), „*Studi drammatici*“ (1878), „*Prometeo nella poesia*“ (2de druk, 1888), „*Roma nella memoria e nelle immaginazioni del medio evo*“ (2 dln., 1882-1883), „*Attraverso il cinquecento*“ (1888), „*La storia del diavolo*“ (1889), „*Miti, leggende e superstizioni del medio evo*“ (dl. 1 en 2; 1892-1893), „*Dopo il tramonto Versi*“ (1893), „*Foscolo, Manzoni, Leopardi*“. Sedert 1883 redigeert hij met *Francesco Novati* en *Rodolfo Renier* het „*Giornale storico della letteratura italiana*“.

Gräfe, Karl Ferdinand von, een Duitsch heilkundige, werd geboren te Warschau den 8sten Maart 1787, studeerde te Halle en Leipzig in de geneeskunde en werd reeds in 1807 hofarts van bertog *Alexius van Anhalt-Bernburg* te Ballenstedt. In die betrekking werd hij de stichter van *Alexisbad* in het Selketal. In 1811 ging hij als hoogleeraar in de beelkunde naar Berlijn, en bij het begin van den bevrijdingsoorlog van 1813 werd hij benoemd tot chirurgijn-generaal eener divisie en belast met de administratie der hospitalen te Berlijn en vervolgens met de inspectie der lazareten tusschen den Weichsel en den Wezer, waaraan in 1815 de inspectie over de lazareten tot aan den Rijn en in de Nederlanden werd toegevoegd. Na het eindigen van den oorlog keerde hij terug tot zijn professoraat en werd lid van onderscheiden commissiën, arts van den generaal staf met den rang van kolonel en mededirecteur van het Friedrich-Wilhelms-Instituut en van de genees- en heilkundige Academie. Hij overleed

plotseling den 4^{den} Juli 1840 te Hannover, waarheen hij zich begeven had voor een oogoperatie van den kroonprins. *Von Gräfe* behoorde tot de verdienstelijkste heilkundigen der vorige eeuw. Hij heeft onderscheiden instrumenten en kunstbewerkingen uitgevonden en het chirurgisch onderwijs aanmerkelijk verbeterd. Van zijn geschriften noemen wij: „*Angiectasie, ein Beitrag zur rationellen Kur und Erkenntnis der Gefäßausdehnungen*“ (1808), „*Normen für die Ablösung grösserer Gliedmassen*“ (1812), „*Rhinoplastik*“ (1818), „*Die epidemisch-kontagiose Augenblennorrhoe Aegyptens*“ (1823) en „*Jahresberichte über das klinische chirurgisch-ärztliche Institut der Universität zu Berlin*“ (1817-1834). Met *von Walter* redigeerde hij sedert 1820 het „*Journal für Chirurgie und Augenheilkunde*“.

Gräfe, Albrecht von, een zoon van den voorgaande en uitstekend oorgaats, werd geboren te Berlijn den 22sten Mei 1828, volbracht aldaar in 1848 zijn studiën in de geneeskunde en breidde zijn kennis nit door gedurende 3 jaar achtereenvolgens te vertoeven te Praag, Weenen, Parijs, Londen, Dublin en Edinburg. Na zijn terugkeer te Berlijn stichtte hij een private kliniek voor oogziekten. Hij werd er in 1853 docent aan de universiteit, in 1857 buitengewoon en 1866 gewoon hoogleeraar. Hij overleed echter reeds den 20sten Augustus 1870. Talrijke verhandelingen over dien tak der beelkunde zijn door hem geplaatst in het „*Archiv für Ophthalmologie*“, door hem in 1854 gesticht en sedert 1855 met *Donders* en *Arlt* geredigeerd. Hij is de stichter der moderne oogheilkunde. Onsterfelijk is zijn verdienste betrekkelijk de behandeling van den glaukoom of groenen staar (zie aldaar). Hij was de eerste, die op de beteekenis der oogziekten voor de diagnose van hersenaandoeningen wees.

Gräfe, Alfred Karl, een neef van den voorgaande en eveneens een oogheilkundige, werd geboren den 23sten November 1830 te Martinskirchen bij Mühlberg aan de Elbe, studeerde te Halle, Heidelberg, Würzburg, Leipzig, Praag, Berlijn en Parijs in de geneeskunde en vatte het voornemen op, zich aan de oogheilkunde te wijden. Hiertoe was hij reeds aangespoord door *Arlt* te Praag en later door *Sichel* en *Desmarrès* te Parijs, en vond, als assistent van zijn neef *Albrecht*, uitmuntende gelegenheid tot waarneming en oefening. In 1858 vestigde hij zich als privatdocent te Halle, werd er na verloop van eenige jaren buitengewoon en in 1873 gewoon hoogleeraar. Hij stichtte een klinisch-ophthalmologisch instituut, legde, in 1892 wogens ziekte zijn ambt neer en overleed den 12^{den} April 1899 te Weimar. Hij behoort tot de eersten, die het recht der oogheilkunde aan de Pruisische academiën gehandhaafd hebben. Behalve onderscheiden opstellen in tijdschriften schreef hij: „*Klinische Analyse der Motilitätsstörungen des Auges*“ (1856) en „*Symptomenlehre der Augenmuskellähmungen*“ (1867). Met *Sämisch* schreef hij: „*Handbuch der gesammten Augenheilkunde*“ (2de druk, 1898 v.v.). Ook voerde hij een operatieve methode in, waardoor in de diepste gedeelten van het oog gelegen parasieten met behoud van het oog verwijderd kunnen worden.

Gräfe, Heinrich, een Duitsch opvoedkundige,

werd geboren den 3^{den} Maart 1802 te Buttstädt, studeerde te Jena, eerst in de wiskunde en daarna in de godgeleerdheid, en werd in 1823 te Weimar collaborator aan de stadskerk en hulponderwijzer aan het gymnasium en in 1825 rector van de stadsschool te Jena, welke hij in een burgerschool herschiep. Door eenige geschriften over het onderwijs en door het tijdschrift „Die deutsche Schulle“, dat echter ophield te bestaan, omdat het op verzoek der geestelijkheid in Pruisen en Oostenrijk verboden werd, verwierf hij weldra een goeden naam. In 1840 werd hij te Jena directeur der hurgerschool en tevens buitengewoon hoogleraar aan de universiteit, in 1842 als rector der burgerschool naar Kassel beroepen, hervormde er in 1843 het middelbaar onderwijs, belaste zich met het bestuur van een door hem gestichte school en had als lid der schoolcommissie een grooten invloed op de zaken van het onderwijs aldaar. In 1848 belaste de regering van Keur-Hessen hem met de voorbereidende maatregelen tot een reorganisatie van het onderwijs in het geheele land, en in 1849 werd hij benoemd tot lid der „Oberschulcommissie“. Sedert laatstgenoemd jaar had hij zich ook bemoeid met staatkundige aangelegenheden, zoodat men hem naar de vergadering der Standen afvaardigde, waar hij zich bij de democratische linkerzijde voegde. Toen *Hasenpflug* in 1850 minister werd, namen zijn werkzaamheden voor het onderwijs een einde, daar genoemde minister de „Oberschulcommissie“ ophef. Als volksvertegenwoordiger werd hij echter tot lid der blijvende commissie benoemd, en toen hij er vervolgens op aandrong, *Hasenpflug* in staat van beschuldiging te stellen, werd hij zelf, zoowel wegens zijn handelingen als vertegenwoordiger, als wegens zijn geschrift „Der Verfassungskampf in Kurhessen“, voor de rechtbank gedaagd en tot 3 jaar vestingstraf veroordeeld. Na het herkrijgen zijner vrijheid zag hij zich bedreigd met een nieuwe aanklacht, zoodat hij de wijk nam naar Genève, waar hij een school stichtte (1853). Hij vertrok echter 2 jaar later naar Bremen, waar men hem met de leiding van een door hem georganiseerde hogere burgerschool belaste, en overleed aldaar den 21sten Juli 1868. Van zijn geschriften noemen wij: „Allgemeine Pädagogik“ (2 dln., 1845). „Die Deutsche Volksschule“ (3 dln., 1847). „Naturgeschichte der drei Reiche“ (2 dln., 2de uitgave 1841), en „Geometrische Anschauungslehre“ (3de druk, 1850).

Graff, Anton, een Duitsch portretschilder, werd geboren in 1736 te Winterthur in Zwitserland, genoot onderwijs van *Haid* te Augsburg en werd daarna geplaatst bij den Hofschilder *Schneider* in Ansbach, waar hij gedurende een jaar het portret van *Frederik den Groote*, koning van Pruisen, kopieerde en daarnaast ruimschoots gelegenheid had om zich in de kunst te volmaken. Weldra werd hij Hofschilder en lid der Academie te Dresden en onderscheidde zich door een verbazende werkzaamheid. Hij schilderde een menigte portretten van beroemde en geleerde mannen en leverde, volgens zijn eigen aantekeningen, 1240 schilderstukken, 822 teekeningen en eenige landschappen in olieverf. Hij wist het eigenaardige in elks gelaat te doen uitkomen, en de voornaamste graveurs hebben zijn portretten

in plaat gehraecht. Hij was lid van de Academies te Weenen en te München en overleed den 22sten Juni 1813. — Zijn zoon *Karl Anton*, geboren te Dresden den 10^{den} Maart 1774 en aldaar overleden den 9^{den} Maart 1832, was een verdienstelijk landschapschilder.

Graff, Eberhard Gottlieb, een Duitsch taalkundige, werd geboren den 10^{den} Maart 1780 te Elbing in Pruisen, studeerde te Koningsbergen, was eerst onderwijzer te Jenkau, later aan het gymnasium te Elbing en werd in 1810 „Regierungs- und Schulrath“ te Marienwerder, daarna te Arensburg en vervolgens te Köhlnz. In 1824 werd hij hoogleraar in de Duitse taal aan de universiteit te Koningsbergen en schreef: „Ueber die althochdeutschen Präpositionen“ (1824), waarna hij op kosten der regering een wetenschappelijke reis deed door Duitschland, Frankrijk, Zwitserland en Italië. In 1830 begaf hij zich naar Berlijn, waar hij, ondersteund door den kroonprins en door de Academie van Wetenschappen, zich wijdde aan de bewerking van een woordenboek, dat in 1834 onder den titel „Althochdeutscher Sprachschatz“ in het licht verscheen en na zijn overlijden, den 18^{den} October 1841, met het 6de deel door *Masmann* gesloten werd. Laatstgenoemde voegde er in een zevende deel een alphabetisch register bij. Van de overige geschriften van *Graff* noemen wij nog „Diatiska, Denkmäler deutscher Sprache und Litteratur aus alten Handschriften“ (3 dln., 1826—1829).

Graffigny, Françoise d'Isenbourg d'Happoncourt de, een Fransch schrijfster, geboren te Nancy den 13^{den} Februari 1695, trad reeds vroeg in het huwelijk met *François Hugues de Graffigny*, kamerheer van den hertog van Lotharingen. Wegens zijn ruw gedrag liet zij zich van hem scheiden en vertrok, na een verblijf bij *Mme du Châtelet* en *Voltaire*, met mademoiselle *de Guise*, later hertogin de *Richelieu* naar Parijs, waar zij als schrijfster optrad. Haar „Lettres pèruviennes“ (1747 en later hij herhaling) vonden algemeenen bijval en werden in verschillende talen overgezet. Voor het tooneel schreef zij „Cécile“ (1751) en „La fille d'Aristide“ (1759). Zij overleed te Parijs den 12^{den} December 1758. Haar verzamelde werken kwamen in 1788 en later in 4 deelen in het licht, en haar nagelaten werk: „Vie privée de Voltaire et de madame du Châtelet“, is in 1820 uitgegeven door *Dubois de Carrouge*.

Grafiët of *potlood* is een mineraal, dat in hexagonale blaadjes kristalliseert, een ijzerzwarte tot loodgrijze kleur en metaalglans bezit, zeer volkomen splijtbaar is en zoo week, dat het met een mes kan gesneden worden en hij wrijving over een stuk papier afgeeft; het soortelijk gewicht bedraagt 1.9—2.3. Grafiët bestaat geheel uit koolstof, meestal echter een weinig ijzer bevattend en dikwijls door kiezelzuur, kalk of andere stoffen verontreinigd. Het is niet smeltbaar en verandert bij gloeiing aan de lucht hoogst moeilijk tot koolzuur. Grafiët en diamant vormen derhalve twee verschillende modificaties van koolstof.

Grafiët komt gedeeltelijk voor als zelfstandig aggregaat, zoogenaamde *grafiëtlei*, in gneis-glim-

merlei, phylliet en kalksteen, gedeeltelijk als afzonderlijke blaadjes en kleine deeltjes als toevallig bestanddeel van graniet, lei- en kalkgesteenten. Het zuiverste grafiet komt uit Borrowdale in het Engelsche graafschap Cumberland, van Ceylon en uit Siberië, minder zuiver uit Italië, Spanje, Duitschland, Oostenrijk, Noorwegen enz. Ook in meteorieten komt het wel voor.

Dit mineraal wordt vooral gebruikt tot bereiding van *potlooden* (zie aldaar); verder maakt men er door vermenging met vuurvaste klei de zwarte *grafiettegels* van, welke hoofdzakelijk voor smeltkroezen gebruikt worden; met lijnolie levert grafietpoeder de diamantverf. Daarnaast wordt het gebruikt tot het potlooden van kachels en andere ijzeren voorwerpen, tot het geleidend maken van niet of slecht geleidende stoffen in de galvanoplastiek, tot het polijsten van husskrut enz.

Vermoedelijk is grafiet niet ontstaan door verkooling van plantenoverblijfselen, maar door ontleding van kooloxyd, welke uit gesmolten gesteentemassa's in het natuurlijke gesteente doordrong.

Grafietlei. Zie *Glimmerlei*.

Grafiettegels. Zie *Grafiet* en *Smeltkroes*.

Grafische kunsten noemde men vroeger het schrijven, teekenen en schilderen, thans de verschillende kunsten om het geschrevene of geteekende zoo vast te leggen, dat het door de drukpers vermenigvuldigd kan worden. Zie *Autotypie*, *Chemotypie*, *Drukpersendruk*, *Galvanografie*, *Houtsnij kunst*, *Kopergravure*, *Lichtdruk*, *Lithografie*, *Photolithografie* en *Zinkografie*.

Grafische staties. Zie *Graphotatica*.

Grafische voorstelling noemt men de methode, om de anders in cijfers ingedrukte resultaten van waarnemingen op een of ander gebied voor te stellen door lijnen of figuren, welke de reeksen van cijfers vervangen om boven deze het voordeel bezitten, dat zij vlugger en duidelijker een overzicht geven en gemakkelijker vergeleken kunnen worden. De grafische voorstelling gebruikt als hulpmiddel het diagram (zie aldaar) en de landkaart (zie aldaar) of kartogram. Zie ook *Graphotatica*.

Grafogging van Christus is een zeer geliefkoosd onderwerp van de beeldende kunst. Wij bezitten er o.a. van *Raffaël* (Villa Borghese te Rome) en van *Titiaan* (Louvre te Parijs).

Grafmonument noemt men in het algemeen elk godenkenneken op een graf ter herinnering aan den doode, die er begraven ligt, in engeren zin daarentegen een bouw- of beeldbouwwerk op een begraafplaats, dat door kunstenaarshand is uitgevoerd. Oorspronkelijk een onderscheiding voor vorsten, helden en beroemde personen, werd de gewoonte, om grafmonumenten op te richten reeds in de Ondheid tot alle dooden toegebreid. Uit rauw opgeworpen aardhoopen (*tumuli*), die later door opgerichte steenen of munitjes omgeven werden, en ruwe steenblokken, ontwikkelde zich in de Ondheid het grafmonument meer en meer tot ware kunstwerken. Oude grafmonumenten, zooals hijv. het zoogenaamde graf van *Cyrus*, dat van *Darius*, de Egyptische pyramiden en koninggraven, de Lycische rotsgraven en de Joodsche en Phoeniciësche tempelgraven, vormen gedenkteekenen, die belangrijk zijn voor de

ontwikkelingsgeschiedenis der kunst in 't algemeen. Bij de Egyptenaren, Grieken, Etrusken en Romeinen stond de grafvereering in hoog aanzien. Bij hun steden werden geheele straten voor graven (Athene, Pompeji, Via Appia bij Rome) ingericht, die dicht met grafsteenen, kleine gebouwtjes, tempels en indrukwekkende monumenten bezet waren. In Klein-Azië bereikte het monumentale grafteeken voor helden, vorsten, koningen enz., dat op zich zelf een gebouw vormde, naar Oostersche voorbeelden den hoogsten trap van ontwikkeling (dat van Xanthos in het Britsch museum, het mausoleum van Halicarnassus, het heroön van Gölbaschi), die evenwel door de Romeinsche grafmonumenten (o.a. het mausoleum van *Hadrianus*) nog overtroffen werden. In de onder Oosterschen invloed staande landen der Grieksch-Romeinache beschaving ontwikkelden zich naar Egyptisch voorbeeld uit steen en hout vervaardigde mmmiënsarkofagen, aan de zijanten rijk versierd met reliëfs, welke op den doode betrekking hadden. Een groot aantal dergelijke sarkofagen zijn bewaard gebleven (bijv. de ten onrechte aldus genoemde sarkofaag van *Alexander den Groote* uit Sidon). Romeinsche grafmonumenten met opschriften, reliëfs en beelden, zijn overal gevonden waar de Romeinen heerschappij voerden. De Christenen volgden in dit opzicht de Romeinen na. In de catacomben en dergelijke ond-Christelijke begraafplaatsen werden grafsteenen en sarkofagen aangetroffen, en het monumentale grafteeken uit den Romeinschen tijd vond een herhaling in dat van *Theoderik* te Ravenna. Uit de hijzetting van lijken in onderaardsche begraafplaatsen ontwikkelde zich in de Middeleeuwen de gewoonte, om geestelijken, vorsten, later ook verdienstelijken burgerlijken personen, onder den vloer der kerken, kspellen en kruisgangen te begraven. Als nitterlijk teeken werden of op den vloer sarkofagen met en zonder baldakijn, of in den vloer zerken met opschriften en afbeeldingen van den doode geplaatst; deze laatste werden uit verschillend materiaal vervaardigd. Metalen grafplaten vindt men veel in Noord-Duitsche kerken. Werd de ruimte van den vloer in de kerk te klein, dan werden de platen aan de muren en pijlers bevestigd, wat later ook geschiedde met die, welke men voor geheelen ondergang wilde bewaren. De Gotiek voegde aan den sarkofaag nog een baldakijn, dikwijls zeer rijk met figuren en reliëfs versierd. (Noord-Italië). Op den sarkofaag was gewoonlijk het portret van den overledene (alleen of met zijn vrouw) aangebracht in vol ornaat, wapenrusting enz., en aan het voetenende een dier, of aan het wapen ontleend; of de een of andere deugd symboliseerend. De minder bevoorrechte gemeentelieden werden huiten de kerk, maar op een onmiddellijk daaraan grenzend terrein begraven, waar men eveneens grafsteenen oprichtte, die somtijds aan de kerkmuren bevestigd werden. De toenemende eer- en roemzucht openhaarde zich ook in de grafmonumenten sedert het begin der Renaissance en wel het eerst in Italië. De Italiaansche kerken, kloosters en de ballen der *campi sancti* zijn vol van de prachtigste, door meesterhand vervaardigde monumenten. Pausen en vorsten wedijverden in dat opricht zoozeer, dat

reeds bij hun leven met den bouw hunner grafmonumenten hegonnen werd. Het waren deels sarkofagen met de slapende of hiddende beeltenissen der dooden, deels baldakijnen met koepels enz., deels architectonisch geledé, met nissen, standbeelden en reliëfs versierde facadevormige bouwwerken, die tegen de muren geplaatst werden. De laatste vorm werd vooral in de 17de en 18de eeuw door den barok- en rococoostijl verder ontwikkeld, maar ontarda de dikwijls tot smakeloosheid. In den laatsten tijd worden graftomben in kerken slechts voor vorstelijke of zeer heroemde personen opgericht (Nieuwe Kerk te Delft, Pantheon te Rome, Westminsterabdij te Londen). Soms worden ook afzonderlijke kapellen als laatste rustplaats voor vorstelijke personen gesticht (Mausoleum te Charlottenhurg).

Grafström, Anders Abraham, een Zweedsch dichter, werd geboren te Sundsvall den 10^{den} Januari 1790, studeerde te Upsala en werd in 1819 amanuensis bij de boekery en in 1821 leeraar aan de militaire academie te Carlberg bij Stockholm. Nadat hij in 1830 tot geestelijke gewijd was, aanvaardde hij in 1832 de betrekking van lector in de geschiedenis aan het gymnasium te Hernösand, werd in 1833 professor en eindelijk in 1835 godsdienstleeraar te Umeå, waar hij den 24sten Juli 1870 overleed. Aanvankelijk verschenen zijn liederichten in almanakken en tijdschriften, en daarna gaf hij zijn dichtbundels: „Skalde-Försk“ (2 dln., 1826—1832), „Sånger från Norrland“ (2 dln., 1841—1848), „Julliljor“ (2de druk, 1852), en „Christeliga tankespråk“ (1855) in het licht, die vooral fraaie natuurbeschrijvingen bevatten en hem een plaats bezorgden onder de 18 leden der Zweedsche Academie. De beide laatste werken zijn van stichtelijken inhoud.

Grafström, Thor Fritjof, een Zweedsch dichter en homileet en zoon van den voorgaande, geboren den 6ten April 1827 te Stockholm, studeerde te Upsala in de godgeleerdheid, werd in 1859 legatie-predikant te Parijs, in 1863 te Londen, in 1866 geestelijke te Stockholm en in 1872 opperhofprediker. Hij overleed den 13^{den} Augustus 1883. Zijn elegieën op den dichter *Franzén* (1848) en de gedichten „Sångens framtid“ (1852) en „Fjelt-Lappen“ (1861) werden door de Zweedsche Academie gekroond. Zijn verzamelde „Dikter“ verschenen in 1884. Ook gaf hij een veelgelezen bundel preeken „Minnen från St. Clara Kyrka“ (2 dln., 1879) uit.

Grafton, een stad in den Anstralschen staat Nieuw-Zuid-Wales, ligt 70 km. boven de monding van de bevaarbare Claverence in de Shoal-baai en telt (1901) 5150 inwoners. Men vindt er een hospitaal, een vakschool, suikerraffinaderijen en znivelfabrieken. In de nabijheid zijn veel snikerrietvelden, goudvelden, zilver- en kopermijnen, een groote hewaarplaats voor vleesch en zaagmolens. Verder vindt men er scheepswerven en een drijvend dok.

Graham is de naam van een oud Schotsch geslacht, dat den Caledonischen held *Graeme*, die in 404 bevelhebber was van het leger van *Fergus II* en gedurende de minderjarigheid van *Eugenius II* het stadhoudersambt in Schotland waarnam, voor zijn stamvader houdt. In 420 vernielde hij met zijn woeste benden den muur,

dien de Romeinsche keizer *Severus* tusschen de rivieren Clyde en Forth had doen aanleggen en wiens overblijfselen thans nog den naam van *Graeme's dyke* dragen. Dit geslacht bezat in de 12de eeuw uitgestrekte bezittingen bij Dumbarton en Stirling — *Sir John Graham of Graeme*, de trouwe vriend van *Wallace*, sneuvelde in 1298 in den slag bij Falkirk. — *Sir David Graham van Montrose* werd in 1346 met koning *David Bruce* bij Durham gevangen genomen; zijn zoon *Patrick* huwde met *Egidia Stuart*; een nicht van koning *Robert II*, welke hem 4 zonen schonk, van welke de ondeste, *Robert Graham*, de grootvader was van *sir Robert Graham*, die in 1437 koning *Jacobus I* om het leven bracht. Een zoon nit het eerste huwelijk van *sir Patrik*, *sir William Graham*, was de schoonzoon van *Robert III* en de grootvader van *Patrick Graham*, die deel uitmaakte van het regentschap gedurende de minderjarigheid van *Jacobus II*, in 1445 tot haren verheven werd en in 1404 overleed, waarna zijn kleinzoon *William* den titel ontving van *graaf van Montrose*. — De derde zoon van *sir William* was de overgrootvader van den beroemden veldheer *John Graham van Claverhouse*, die in 1649 geboren werd, de krijgsknust leerde onder *Condé* en zich onderscheide door zijn onverschrokken dapperheid. In 1679 voerde hij het herel over een korps ruitertij, streed tegen de Covenanters, leed de nederlaag bij London-Hill, maar droeg ook het meest bij tot de zegenpraal bij Bothwell Bridge, waarna hij den vijand met onmenschenlijke wreedheid vervolgde. *Jacobus II* verhef hem tot viscont *Dundee*. Zijn raad zoon wellicht den ongelukkigen durst tegen *Willem III* nog gered hebben; na de vlucht van dezen verzamelde *Graham* in de Hooglanden een leger waarmede hij de rechten van het koninklijk geslacht wilde handhaven, waagde den aanval op de overmacht van generaal *Mackay* bij Killicrankie en sneuvelde in dien slag den 17^{den} Juli 1689. — Van den vijftien zoon van *sir William* is het geslacht der *Graham's van Balgowan* afkomstig. Hiertoe behoorde *Thomas Graham lord Lynedoch*, een uitatkend Engelsch generaal. Hij werd geboren den 19^{den} October 1748 en leefde tot aan zijn 42ste jaar als een eenvoudige landedelman. Om zijn verdriet over den dood eener geliefde echtgenoot te verzetten, voegde hij zich bij het korps van generaal *O'Hara* en diende in 1793 als vrijwilliger bij Toulon. Bij zijn terugkeer in Schotland wierf hij op eigen kosten een bataillon en ontving daarover het bevel met den rang van kolonel. Hij nam deel aan de veldtochten in Italië (1796—1797) onder *Warner* en werd daarna belast met het commando over een hlokkade van Malta, dat zich in 1800 na een tweejarige belegering overgaf. In 1818 diende hij onder *sir John Moore* in Spanje en werd in 1810 luitenant-generaal. Den 5^{den} Maart 1811 behield hij de overhand in een ontmoeting met den maarschalk *Victor* bij Barossa en ontving daarvoor een dankbetuiging van het Parlement. Bij Vittoria voerde hij bevel over den linker vleugel. In Januari 1814 landde hij met 10000 man in Holland; streed, vereenigd met den Pruisischen generaal *Thümen*, voorspoedig bij Mershem en ondernam den 8sten Maart een aanslag

op Bergen-op-Zoom, doch werd teruggeslagen, nadat zijn troepen reeds in de stad waren doorgedrongen. In Mei van laatstgenoemd jaar werd hij bevorderd tot pair en in 1821 tot generaal en chef. Hij overleed te Londen den 18^{den} December 1843.

Ook de lijn der *Graham's van Esk en Netherby*, afkomstig van den oudsten zoon van den vroeger vermelden *Patrick*, heeft merkwaardige mannen opgeleverd. Sir *Richard Graham van Esk*, geboren in 1648, was ambassadeur van *Karel II* in Frankrijk, verkreeg in 1680 den titel van viscount *Preston* en bekleedde onder *Jacobus II* het amht van staatssecretaris. Na de omwenteling van 1688 werd hij in den Tower opgesloten en schuldig bevonden aan hoogverraad, doch hij ontving genade van *Willem III*. Gedurende zijn gevangenschap leverde hij een vertaling in het Engelsch van het werk van *Boëthius* „De consolatione philosophiae” en overleed in 1695. — Sir *James Robert George Graham van Netherby*, een bekend staatsman en welsprekend Parlements-lid, geboren den 1sten Juni 1792, studeerde te Cambridge, reisde daarna op het vasteland, was plaatsvervanger van den Engelschen gezant in Sicilië, werd in 1818 lid van het Parlement en aanvaardde vervolgens in het ministerie *Grey* de betrekking van eersten lord der Admiraliteit. Hij bracht groote veranderingen in de zaken der Marine en was een van de steunpilaren der Whigs. Later echter naderde hij meer en meer tot de Tories, zoodat hij zijn zetel voor Cumberland verloor, maar in 1838 door de Tories te Pembroke berkozen werd. In 1841 werd hij staatssecretaris in het ministerie *Peel* en bevorderde de afschaffing der beschermende rechten. Het openen der brieven van *Mazzini* (1844), waardoor de Oostenrijksche regeering bericht ontving van de aanslagen der vrijheidsmensen, wierp een vlek op zijn staatkundige loopbaan. De aftreding van het ministerie *Peel* in Juli 1846 had ook de zijne ten gevolge, en daar hij zijn aanzien bij zijn partij verloren had, was slechts de invloed van graaf *Grey* in staat, hem weder een plaats te bezorgen in het Parlement. Zijn gevoelens waren vooral na den dood van *Peel* aanmerkelijk gewijzigd; inzonderheid verklaarde hij zich nu een voorstander der Parlements hervorming, zoodat hij in Juli 1852 te Carlisle als afgevaardigde berkozen werd. In het laatst van dat jaar kwam hij in het ministerie *Aberdeen-Russell* wederom aan het hoofd der Admiraliteit, doch zijn maatregelen gedurende den Krimoorlog vonden geen goedkeuring, zoodat hij in 1855 aftrad. Hij behield intusschen grooten invloed in het Parlement, wees de uitnoodiging van *Palmerston*, om in 1858 deel nit te maken van zijn Kabinet, van de band en overleed op zijn landgoed *Netherby* den 25^{den} October 1861.

Graham, Thomas, een Britsch scheikundige, werd geboren te Glasgow den 20sten December 1805, studeerde aldaar en te Edinburg, promoveerde in 1826, keerde naar zijn geboortestad terug, om er een laboratorium voor scheikundig onderzoek te stichten en werd kort daarna benoemd tot boogheersaar aan de *Andersonian Institution*. In 1837 ging hij in dezelfde betrekking naar Londen en maakte zich beroemd door belangrijke ontdekkingen, vooral over de ontwik-

keling der gassen, waarvoor hij in 1834 den nit-geloofden prijs ontving van de *Royal Society* te Edinburg. Verder deed hij onderzoek naar de vorming der phosphaten en andere zouten (1836), naar de verbreiding der vloeistoffen (1851 en 1861) en naar de osmosische kracht (1854). Zeer gewichtig waren ook zijn waarnemingen over de gasontploffingen in de steenkolenmijnen bij *Newcastle* (1848). Zijn verhandelingen zijn grootendeels geplaatst in de „*Philosophical Transactions*” en in de gedenkschriften der *Chemical Society* te Londen. Grooten opgang maakten vooral ook zijn „*Elements of chemistry*” (1865, 2 dln.). In 1855 werd *Graham* directeur van de Koninklijke munt en overleed te Londen den 16^{den} September 1869.

Graham, Sir Gerald, een Britsch luitenant-generaal, geboren den 27sten Juni 1831 te Acton, bezocht in 1847 de militaire academie te Woolwich en werd in 1850 tweede-luitenant bij het korps ingenieurs. In 1854—1856 nam hij deel aan den Krimoorlog en werd reeds in 1859 majoor. Nadat hij zich in 1860 in den oorlog tegen China onderscheiden had, werd hij in 1869 kolonel en in 1881 generaal-majoor. In den Egyptischen oorlog van 1882 streed hij in den slag van *Tel-el-Kehir*. Verder werd hij in 1884 tot luitenant-generaal bevorderd en door de Britsche regeering naar Soekin gezonden, nadat *Osmann Digna* het leger van *Baker Pasja* in Februari bij de bron El Teb geslagen en de door Egyptische troepen bezette forten van Tokar en Sinkat ingenomen had. Hij versloeg weliswaar het leger van *Osmann Digna* bij *Tamanib* en bracht den vijand groote verliezen toe, maar hij was niet in staat den tocht naar Chartoom voort te zetten, zoodat hij zijn troepen weldra deed terugtrekken naar Soekin. Nadat den 26sten Januari 1885 ook Chartoom in de banden van den *Mahdi* was gevallen en het leger van *Wolsley* den terugtocht naar Opper-Egypte had aanvaard, ontving generaal *Graham* over Suez en uit Indië belangrijke versterkingen en den last om nit Soekin naar Berber aan den bovenloop van den Nijl op te rukken en een spoorweg ter verbinding van deze plaatsen aan te leggen. Na een reeks bloedige, ook voor het Britsche leger onvroegspoedige gevechten leed dit plan geheel en al schipbreuk. *Graham* bracht zijn troepen terug naar Soekin, waar tot Maart 1886 nog kleine gevechten plaats grepen tegen de Arabieren van *Osmann Digna*, die zich vóór deze plaats bevonden, en in den zomer van 1884 legerden zich Egyptische soldaten in Soekin, dat door de Britsche troepen verlaten was. In Mei 1886 keerde *Graham* naar Engeland terug, waar hij den 17^{den} December 1889 overleed. Hij schreef „*Last words with Gordon*” (1887).

Grahambrood. Zie *Brood*.

Grahamland, een zuidpooland ten Z. van Kaap Hoorn, ligt tusschen 65° en 69° Z. Br. en vormt met *Louis-Philippeland* in het N. en *Koning-Oscarland* in het Z. een samenhangende landmassa, die van de Zuid-Schotlandeilen door de *Bransfieldstraat*, van *Palmerland* door de *Bismarckstraat* gescheiden wordt. *Grahamland* werd in 1832 door *Biscoe* ontdekt en door *Dallmann* (1874), *Larsen* (1893) en *Otto Nordenskjöld* (1902) nader onderzocht.

Grahamstown, hoofdstad der divisie Albany in de Kaapkolonie, ligt op 33°10' Z. Br. aan de spoorlijnen naar Port Elizabeth, Graaf Reinet en Port Alfred en telt (1904) 13887 inwoners (7283 blanken). Men vindt er een museum, een bibliotheek, een botanischen tuin en een hospitaal.

Grahamstown, een stad in het graafschap Thames op het noordelijk eiland van Nieuw Zeeland, ligt aan de Firth of Thames, telt (1901) 4000 inwoners en is belangrijk wegens de in de buurt gelezene rijke goudmijnen. De stad bezit een hoogeschool, een mijnschool, zaagmolens, conservenfabrieken, scheepsbouw, eenschonwhurg, een weeshuis en een belangrijke vischvangst. Spoorwegen en stoombooten verbinden haar met Auckland.

Grahn, Lucile, een danseres, werd in 1824 te Copenhagen geboren, debuteerde in den koninklijken schonwhurg aldaar als *Gretchen* in „Faust“, doch wijdde zich later uitsluitend aan de danskunst en trad in 1838 als sylphide en gipsy te Parijs en St. Petersburg met groot succes op. Nadat zij in 1845 te Londen in den toentertijd veel besproken wedstrijd de drie andere kunstzusters *Tagioni*, *Grisi* en *Cerrito* overwonnen had, geleken haar kunstreizen, waarop zij hijna alle wereldsteden van Europa bezocht, een zegetocht. Sedert 1856 met den tenor *Frederik Young* gehuwd, leidde zij van 1858—1861 het ballet aan den stadsschonwhurg te Leipzig en van 1870—1876 van den hofschonwhurg te München, waar zij thans nog woont.

Grafsche Alpen. Zie *Alpen*.

Gram (afgekort g. of gr.) is de theoretische gewichtseenheid van het metrieke stelsel en duidt het gewicht aan van 1 kubieke centimeter gedestilleerd water bij $\pm 4^{\circ}$ C. en 760 m.m. luchtdruk. Van het gram worden de decimale veelvouden en onderdeelen gevormd, de eerste door Grieksche, de laatste door Latijnsche voorvoegsels aangeduid, n.l. dekagram = 10, hektogram = 100, kilogram = 1000, myriagram = 10000 gram, en decigram = $\frac{1}{10}$, centigram = $\frac{1}{100}$, milligram = $\frac{1}{1000}$ gr. De feitelijke gewichtseenheid vormt het kilogram (afgekort kg.)

Gram, Johan, een Nederlandsch schrijver, geboren te 's Gravenhage den 25sten April 1833, oefende zich aanvankelijk in de schilderkunst op het atelier van den schilder *Joh. E. J. van den Berg*, was vervolgens 10 jaar werkzaam bij de telegrafie en sedert 1866 als stenograaf in dienst bij de beide Kamers der Staten-Generaal. Als letterkundige leverde hij zijn eerste opstellen in het „Nederlandsch Magazijn“, bestuurd door *Ising*, schreef vervolgens novellen in „de Gids“, „Tijdspiegel“ en „Nederland“, in verschillende almanakken enz. en gaf in den „Nederlandschen Spectator“ en het „Amsterdamsch Handelsblad“ beschouwingen over schilders en tentoonstellingen. Afzonderlijk verschenen van hem een bundel novellen „Onder één dak“, „De brillen van onzen tijd“, geïllustreerd door *Verveer*, „Rens en Dwerger“, „De familie Schaffels“ (1870), „Schakels nit één keten“ (1870), „Schets eener kunstgeschiedenis“ (naar *Löhke*, 1871), „Zeven spruiten“ (1874), „Een nieuw kleed“ (1876), „Een Haagsch forntin“ (1877), „Frans Belmont“ (1883), „Omtrekkladen“ (1884), benevens reisbeschrijvingen

naar den Harz (1883), Granwhunden, Londen, Berlijn en Karlsbad, „Onze schilders in Pulchri studio“, „De schildersconfrerie Pictura“, „Bonte Schakels“ (1889), „Door Afrika's wildernissen“ (1891), „Frans Belmont“ (1890), „Henriette Ronner“ (1891), „Heugelijke dagen“ (1887), „Maorits van Moreelen“ (1896), „'s Gravenhage in onzen tijd“ (1894), „Schets eener kunstgeschiedenis“ (1903), „'s Gravenhage voorheen en thans“ (1905). Verder een groot aantal kinderboeken en vertalingen. Een verzamelde uitgave zijner romans en novellen verscheen bij *Sijthoff* in 8 deelen.

Gramaye, Jan Baptist, een Zuid-Nederlandsch geschiedkundige, omstreeks het jaar 1580 te Antwerpen uit een Geldersch geslacht geboren, studeerde te Leuven in de rechten en werd aldaar tot hoogleraar aangesteld. De Spaansche landvoogd *Albertus van Oostenrijk* benoemde hem tot historieschrijver der Spaansche Nederlanden, en nu beijverde hij zich om in de stedelijke archieven des lands, in Holland, Duitschland, Italië en Spanje, de bronstoffen voor zijn arbeid te verzamelen. Op een tocht in Spanje werd hij door Afrikaansche zeeroovers gevangen genomen en reisde met hen door geheel Barbarij. Toen hij eindelijk in zijn vaderland terugkeerde, werd hij met aanzienlijke waardigheden bekleed. Zijn reislust was intusschen nog niet bekoeld, maar hij begaf zich naar Silezië en Moravië, en de Bisschop van Olmütz plaatste hem aan het hoofd van een beroemd gymnasium. Op zijn terugtocht naar Nederland werd hij ziek en overleed te Lübeck in 1635. Hij heeft een lange reeks van Latijnsche werken nitgegeven, en die, welke op de Belgische geschiedenis en ondheden betrekking hebben, zijn herdrukt onder den titel: „Antiquitates Belgicae J. B. Gramaye emendatioris atque auctiores antiquitatus Bredanis nunc primum editis etc.“ (1708) folio.

Gramcalorie. Zie *Calorie*.

Grammineën. Zie *Grassen*.

Grammar schools is de naam voor die Engelsche en Noord-Amerikaansche scholen, waar onderwijs gegeven wordt tot voorbereiding voor universiteiten en colleges, dus ongeveer met onze gymnasia overeenstemmend.

Grammatica. Zie *Spraakk.*

Grammatici was bij de Grieken de algemeene aanduiding voor geleerden, die zich met de studie der *γραμματικά* bezighielden, wat met de philologie van onzen tijd is gelijk te stellen. Later werd de naam alleen voor taaleleerden gebruikt. Zie verder *Grieksche* en *Romeinsche taal- en letterkunde*.

Gramme, Zénobie Théophile, een Belgisch electro-technicus, werd den 4^{den} April 1826 te Jehay-Bodignée in de provincie Luik geboren, wijdde zich te Parijs aan de electrotechniek en kreeg in 1867 een patent op een verbetering der dynamo's en in 1869 een op zijn ringmachine, die voor den bouw van groote dynamo's van belang is. Het ringanker had weliswaar *Pacinotti* reeds in 1860 geconstrueerd, doch het werd zelfstandig door *Gramme* opnieuw ontdekt en met name komt hem de verdienste toe, het dynamoprincipe van *Siemens* op het ringanker toegepast en een bruikbare gelijkstroommachine met veeldeelig anker vervaardigd te hebben. In 1877 stelde hij

een ringwisselstroommachine samen voor de verlichting met Jablochokwaarsen. Hij overleed den 20sten Januari 1901 bij Parijs.

Grammofoon is de naam van een door *Emil Berner* uitgevonden toestel, waarmede geluidsgolven, zooals hijv. die der menschelijke stem, opgeteekend en later weergegeven kunnen worden. Van den phonograaf van *Edison* (zie aldaar) verschilt de grammofoon doordat de schrijfstift de lijn als een spiraal op een plaat teekent en niet als een schroeflijn op een cylinder. Gedurende het opteekenen draait de plaat en beweegt zich de stift van of naar het middelpunt toe. De waslaag op de zinkplaat wordt met behulp van een druppelflesch met alcohol bedekt, opdat de lijn niet vernietigd wordt. Voor de reproductie wordt de lijn met een 10% oplossing van chroomzuur in de zinkplaat getist en deze laatste als reproductieplaat gebruikt. Dit reproductieproces kan geschieden door galvanoplastiek, ook kan tot versterking van den toon de lijn fotografisch vergroot worden. Een soort grammofoon vormt ook de *photophonograaf* van *Cerevka* (1903). De opneming geschiedt op een lichtdicht afgesloten droge plaat, waarop een lichtstraal de geluidsgolven opteekent; de loop van den lichtstraal is afhankelijk van de bewegingen van een aan het membraan bevestigd spiegelglas.

Grammolecul noemt men de hoeveelheid van een lichaam, nitgedrukt in grammen, welke overeenstemt met zijn moleculairgewicht. Het moleculairgewicht van chloorkalium is 74,6, hijgevolg is 74,6 gram chloorkalium een grammolecul chloorkalium.

Grammont. Zie *Geeraardsbergen*.

Grammont is de naam van een oud-adellijk geslacht in Frankrijk. Het is afkomstig uit Franche-Comté, waar de heerlijkheid *Granges*, van wier bezitters de *Grammont*'s een lijn vormen, gelegen is tusschen Vesoul en Montbéliard. Die heerlijkheid werd in 1656 door *Philippe IV*, koning van Spanje, tot een graafschap verheven. Dit verviel echter in 1678 met Franche-Comté aan Frankrijk, waarna het landgoed *Villersexel*, nabij het stamslot, in 1718 in een markiezaat werd herschapen ten gunste van *Michel de Grammont*, luitenant-generaal in dienst van *Lodewijk XIV*. Ook zijn broeder en zijn zoon hielden hooge militaire waardigheden, terwijl 3 leden van dit geslacht optraden als aartsbisschoppen van Besançon. — De markies *Théodule de Grammont*, geboren in 1766, overleden in 1841, was een schoonbroeder van *Lafayette* en van dezelfde staatkundige gevoelens als deze. Als volksvertegenwoordiger was hij van 1815 tot 1830 een ijverig verdediger van den constitutionelen regeringsvorm. — Zijn zoon, markies *Ferdinand de Grammont*, geboren den 6^{den} Junii 1805 te *Villersexel*, bemoeide zich reeds vroeg met de bevordering van den landbouw en van de metaalbewerking in zijn departement en werd in 1835 lid van den Algemeenen Raad van Haute Saône. In 1837 werd hij in het distrikt *Lure* als volksvertegenwoordiger de plaatsvervanger van zijn vader, waarna hij zitting nam naast *Odilon-Barrot*. Hij behoorde tot de tegenstanders der Juliregering, maar weigerde het voorzitterschap van en zelfs de deelneming aan de

bekende banketten. Na de Februari-omwenteling werd hij afgevaardigd naar de Constituanten en aldaar voorzitter van de donaneocommissie en lid van onderscheiden andere commissiën. Na den staatsgreep zond zijn kiesdistrikt hem naar het Wetgevend Lichaam, waar hij zitting had tot in 1870. In 1871 werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Bordeaux. Hij overleed te Parijs den 17^{den} Juni 1889.

Grammont, Henri Delmas de, een Fransch geschiedkundige, werd den 5^{den} Augustus 1830 te Versailles geboren, trad in 1854 als officier in dienst, bleef dit tot 1871, wijdde zich daarop aan geschiedkundige studies en woont thans te Algiers. Hij is lid der Académie en schreef: „*Le Razonat est-il l'oeuvre de Kheir-ed-din Barberousse*“ (1873), „*Histoire du massacre des Turcs à Marseille en 1630*“, „*Relations entre la France et la régence d'Alger au XVIIe siècle*“ (1882), „*Histoire des rois d'Algers*“ (1881), „*Histoire d'Alger sous la domination turque*“ (1887) en „*Correspondance des consuls d'Alger 1690—1742*“ (1890). Ook gaf hij de „*Relation de l'expédition de Charles-Quint contre Algiers*“ van *Nicolas Durand de Villegaignon* († 1571) nit (1874).

Gramont is de geslachtsnaam van een onadelijke Fransche familie, dien zij omtrentend aan den hertog van dien naam in Navarre (departement Hautes Pyrénées). Zij verdeelde zich in de 15de eeuw in 2 takken, van welke de eene zich in Dauphiné vestigde, terwijl de andere in de eerste helft der 16de eeuw in de mannelijke lijn uitstierf. De erfdochter des huizes trad in het huwelijk met *Menaud*, vicomte d'*Aurc*, wiens nakomelingen den naam en het wapen der *Gramonts* aannamen. *Antoine*, de zoon van *Menaud*, was aanvankelijk een verdediger der Hugenoten, maar keerde later terug tot de R. Katholieke Kerk. De zoon van dezen, *Philibert* genaamd († 1580), was gehuwd met *Diane d'Andouins*, die als „la belle Corisande“ de minnares werd van den jeugdigen *Henrik IV*. — De zoon van *Philibert*, *Antoine* geheeten, was graaf van *Gramont*, onderscheidde zich in den oorlog, werd in 1643 tot hertog en pair verheven en overleed in 1644. — Zijn zoon *Philibert*, geboren in 1621, heeft een heruchten naam verworven. Deze onderscheidde zich onder *Condé* en *Turenne* in den oorlog in de Nederlanden door zijn ridderlijken moed en hield in vredetijd zich bezig met verliefde avonturen. Toen hij daarhij zijn koninklijken mededinger de loef afstak, werd hij verbannen en begaf zich naar Engeland, waar hij wegens zijn geestigheid aan het Hof van *Karel II* zeer gezien was en de hand van een rijke dame wist te verweren. Hij gold als het voorbeeld van een volmaakt edelman en verijnden epicurist. Hij overleed in 1707. — Zijn broeder *Antoine III de Gramont*, geboren in 1604 en overleden in 1678, diende als staatsman en veldheer onder de regering van *Lodewijk XIII* en *Lodewijk XIV* en werd in 1641 henoemd tot maarschalk van Frankrijk. Beide broeders hebben „*Mémoires*“ nagelaten. — De kleinzoon van laatstvermelde, *Antoine V de Gramont* genaamd, ontving eveneens den maarschalkstaf en overleed in 1725. — Van zijn heide zonen werd de ondeste luitenant-generaal, terwijl de tweede als maarschalk vóór Fon-

tenoi den 11^{den} Mei 1745 sneuvelde. — Deze laatste had 2 zonen, en de oudste van dezen, *Antoine Antonin*, hertog de *Gramont*, geboren den 17^{den} April 1722 en overleden in 1810, was in 1759 gehuwd met *Beatrice de Choiseul*, die in 1792 onder de guillotine stierf. Zijn kleinzoon *Antoine Generiève Héracius Agénor*, geboren den 7^{den} Juni 1789 op het kasteel te Versailles, werd weldra buiten 's lands gebracht, diende eerst bij het Engelsche leger en werd na de Restauratie adjutant van den hertog van *Angoulême*, met wien hij in 1828 den veldtocht in Spanje meemaakte. Na de Julirevolte vergezelde hij in 1830 de koninklijke familie naar het buitenland, keerde in 1833 terug en overleed te Parijs den 3^{den} Maart 1856. Zijn zoon *Antoine Alfred Agénor*, hertog van *Gramont* en prins van *Bidache*, een Fransch staatsman, geboren den 14^{den} Augustus 1819, betrad de staatkundige loopbaan bij de benoeming van *Lodewijk Napoleon* tot president der Fransche Republiek, ging in 1850 als gevolmachtigd minister naar Cassel, in 1852 in die betrekking naar Stuttgart en in 1853 naar Turijn, waar hij de toetreding van Piëmont tot het verbond der Westersche Mogendheden tegen Rusland bewerkte. In 1857 zond de keizer hem als ambassadeur naar Rome, waar hij vooral gedurende den oorlog van 1859 in een zeer moeilijke positie verkeerde. In 1861 vertrok hij als gezant naar het Oostenrijksche Hof, bleef te Weenen tot in 1870 en werd in het begin van dat jaar minister van Buitenlandsche Zaken in het ministerie *Ollivier*. Toen keizer *Napoleon* in het laatste plebisiet (1870) opmerkte, dat hij zijn invloed bij het leger begon te verliezen, zoodat hij tot herstel daarvan een oorlog noodig rekende, vond hij in *Gramont* een geschikt werktuig voor zijne plannen. De candidatuur van den prins van *Hohenzollern* voor den Spaanschen troon gaf een gewenschte aanleiding. Aan den Franschen gezant te Berlijn, *Benedetti*, werd last gegeven, om den koning van Pruisen door aanmatige eischen te beledigen. Hoewel de prins van *Hohenzollern* vrijwillig afstand deed van genoemde candidatuur, verklaarde de *Gramont* in een onderhand met den Pruisischen gezant von *Werther*, dat Frankrijk zich daarmede niet kon vergenoegen, maar van den koning van Pruisen waarborgen vorderde, dat nooit een *Hohenzollern* op die candidatuur zou terugkomen. Terwijl von *Werther* dien eisch aan zijn regering mededeelde, zond de *Gramont* den 7^{den}, 10^{den}, 11^{den} en 13^{den} Juli verschillende brieven en depeches aan graaf *Benedetti*, waarin hij hem aanspoorde aan zijn eischen aan den koning van Pruisen kracht bij te zetten, „daar de openbare meening in Frankrijk een diplomatieke zegenaar of een oorlog vorderde“. Om het publiek en de Kamers nog meer op te hitsen, verzekerde hij, dat *Benedetti* door den koning van Pruisen beleedigd en deze beleediging aan andere Kabinetten medegedeeld was. Daar de koning van Pruisen met vastheid en waardigheid de eischen van Frankrijk van de hand wees, verklaarde Frankrijk den 19^{den} Juli 1870 den oorlog. Na de eerste nederlagen verdween de *Gramont* met het ministerie *Ollivier* van het staatkundig toneel, en na den val van het Keizerrijk nam hij de vlucht naar Engeland. Hij schreef vervolgens: „La France et la Prusse avant la guerre“ (1872) en „Le présent

et l'avenir“ (1875), waarin hij zijn teleurstellingen zocht te wreken op den Duitschen-Rijkskanselier. Hij overleed te Parijs den 18^{den} Januari 1880.

Gramians of **Grampian Mountains**, reeds door *Tacitus* met den naam van *Mons Grampius* bestempeld, een gebergte in Schotland, betwelf de zuidelijke helft van het Schotsche Hoogland vormt, tusschen het Clydedal en het Caledonische Kanaal, bedekt het grootste gedeelte van Midden-Schotland, zich uitstrekkend van het niterste punt van het schierelland Kintyre in een noordoostelijke richting tot aan Kaap Kinnaird. Zij omgeven de baaien der westkust met hooge rotsgevaarten, doch beginnen noordoostwaarts alengs te dalen. Hun hoogste top is de Ben Nevis (1343 m.). Men onderscheidt er verschillende bergketens, namelijk de Centraalketen met den Cairn Celar (1021 m. hoog), de Noordelijke Gramians of het Cairngormgebergte met den Maadhui (1309 m. hoog) en de zuidelijke Gramians met den Ben Lawers (1214 m. hoog). Andere bergtoppen, ongeveer 1000 m. hoog, zijn de Ben Alder, Ben Dearg en Cairn Gowars (in de Centraalketen), Cairn Gorm en Morvenhead (in de Noordelijke keten) en Sheecharill, Ben More, Ben Lul, Ben Ima, Ben Lomond en Ben Chruchan (in de Zuidelijke keten). De bergketens zijn door diepe dalen met steile wanden gescheiden, en daarin vindt men de prachtige Schotsche meren Loch Awe, Loch Lhomond, Loch Catherine, enz. De voornaamste rivieren, zooals de Forth, de Tay, de Dee en de Spey, stroomen alle naar de Noordzee. — Dit gebergte bestaat hoofdzakelijk uit gneis en oerleien, hier en daar doorbroken van graniet, porfier en basalt. Tot de belangrijkste delfstoffen behooren ijzer, lood, zilver, topaas en bergkristal. De wouden zijn aanmerkelijk verminderd, doch men heeft er in den laatsten tijd meer zorg voor gedragen. De hoogste gedeelten zijn meestal met kort gras, heide, mos en kruipend begroei; ook vindt men er nitgestrekte velden, terwijl de dalen goede bouw- en weilanden opleveren. Het schildersachtige landschap lokt jaarlijks duizenden bezoekers.

Gramsbergen, een gemeente in de provincie Overijssel, 5735 H.A. groot met (1906) 3534 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Stad-Hardenberg en Ambt-Hardenberg in Overijssel, Koeverden in Drenthe en het kerspel Laar in Hannover. De bodem bestaat grotendeels uit zand; langs de Vecht ligt klei, elders hoogveen. Landbouw, veeteelt, voederij en linnenweverij zijn de middelen van bestaan. Tot de gemeente behooren het stadje Gramsbergen, eenige buurten en twee gehuchten.

Hot stadje Gramsbergen, aan de Vecht en aan de lijn Zwolle—Coeverden—Stadskanaal van den Noordooster lokaalspoorweg, heeft het voorkomen van een dorp en telt ruim 600 inwoners.

Gran, in het Hongaarsch *Esztergom*, een comitaat aan de Donau in het koninkrijk Hongarije, heeft een oppervlakte van 1077 v. km. ligt langs de beide oevers van genoemde rivier en is een der kleinste, maar tevens een der vruchtbaarste comitatens des rijks. De landerijen en boomgaarden leveren een overvloed van voortbrengselen; vooral wijn wordt in groote hoeveelheid uitgevoerd. Men telt er (1900) 87651 inwoners,

van welke $\frac{1}{3}$ tot de Magyaren en de overigen tot de Duitschers en Slaven behooren. Verreweg het meerendeel belijdt den R. Katholiken godsdienst.

Gran of *Garam*, bij de Onden *Gronwa*, een rivier in Hongarije, ontspringt aan de zuidelijke helling van de Kleine Tatra, loopt in zuidwestelijke richting door een enge dalkloof wendt zich langs Neusohl zuid-waarts, bereikt bij Léva de vlakke en mondt bij Parkany, tegenover de stad Gran, nit in de Donan. Zij heeft een lengte van 260 km., een ondiepe bedding, een sterk verval en is weinig geschikt voor de scheepvaart.

Gran, de hoofdstad van het gelijknamige comitaat, op den rechteroever van de Donan aan de spoorlijnen Marchegg-Boedapest, Gran-Balassa-Gyarmat en Almas-Füzö-Gran gelegen, telt (1900) 17909 inwoners. Men verdeelt haar in de vrijstad, de hieschoppelijke stad, de St. Thomas-voorstad en het St. Georgeveld. In de eerstgenoemde twee deelen heeft men aanzienlijke gebouwen, vooral fraaie kerken en ruime pleinen. Een sieraad van Gran is de basilica, naar het model der St. Pieterskerk te Rome gebouwd, in 1821 begonnen en in 1856 voltooid. Zij is de prachtigste kerk van Hongarije en een der schoonste van geheel Europa. Zij ligt op een hoogte, is 112 m. hoog, en boven het middenste gedeelte verheft zich een hooge koepel, waarvan het dak op zuilen rust. Daarenhoren is deze kerk met fraaie fresco's, met schilderijen in olieverf en met beeldhouwwerk versierd. Gran is de zetel van een aartsbisshop, tevens primas van het koninkrijk Hongarije en met vorstelijken rang bekleed. Ook zijn paleis, alsmede de paleizen der domheeren, het comitaatsgebouw en het stadhuis hehoorden er tot de aanzienlijke gebouwen. Men heeft er een seminarium, een theologische school, een gymnasium, een hooger hurgerschool, een Benedictijner, een Franciscaner en twee nonnen kloosters, benevens een groote schilderijenverzameling. De bevolking heeften land- en wijnbouw. In de nabijheid liggen eenige minerale bronnen, die voor haden gebruikt worden, benevens een konde hutterzoutbron. Gran is een der oudste steden van Hongarije en was in de 10de eeuw de residentie van den Hongaarschen vorst *Geisa*, wiens zoon, later de eerste koning van Hongarije, *Stephanus I*, de *Heilige*, aldaar in 975 geboren en in 1000 gekroond werd; deze stichtte hier in 1001 het aartsbisdom. In latere oorlogen heeft de stad veel te lijden gehad.

Granaat is een delfstof, die in ruitentwaalfvlakken of rhombendecadèders kristalliseert en ook in korrels en amorf voorkomt. Men heeft bloed-, hyacinth- en bruinroode granaten (rooden of edelen, Oosterschen of Boheemschen granaat, almandine, pyroop en karbenkel), wijn- en honiggele granaten (geelen granaat en topasoliet), olijf-, look- en berggroene granaten (groene granaten, allochroiet, aploem en grossular), roodachtige en leverkleurige granaten (bruinen granaat, zirkongranaat, colophoniet en peggranaten) en eindelijk zwarte granaten (melaniet). De granaat heeft een glas- en vetglans, is min of meer doorzichtig, doorschijnend of oadoorschijnend, schelpachtig op de breuk, en bezit een hardheid van 7 en een soortelijk gewicht van 3.4 tot 4.3. De scheikundige samenstelling der verschillende granaten is zeer

ongelijk, aangesien met het kiezelznnr kwantitatief en kwalitatief sterk afwisselende stoffen verbonden zijn, hetgeen ook het verschil in klenr der onderscheiden soorten verklaart. Hoofdzakelijk bestaan zij echter nit 35—40% kiezelznnr, verbonden kalk, magnesia, ijzeroxydnuul, mangaanoxydnuul, chroomoxydnuul enz. Granaat wordt als men hem wrijft, positief electrisch. De granaten, die men in Romeinsche bonwvallen dikwijls aantreft, dienden tot sieraden. Voor steenen in ringen zijn de Groenlandsche en Oost-Indische de heste, daar zij zich door een fraaie klenr onderscheiden. Van de groote granaten, die men in Stiermarken aantreft, worden anisfdoozen en dergelijke artikelen van weelde vervaardigd. In het museum voor natuurijske historie te Leiden bevindt zich een granaat, die ruim 3½ kg. weegt. De granaatkorrels, die vooral in Bohemen in menigte aanwezig zijn, alsmede hij Tharand in Saksen, bezigt men tot halsieraden, terwijl men de kleinste korrels in plaats van email tot slijpgoeder kan gebruiken.

Granaat. Zie *Geschut*.

Granaatboom, *Punica Granatum L.*, is de voornaamste soort van een plantengeslacht, dat tevens de zeer kleine familie der *Punicaceae* vormt, welke veel overeenkomst heeft met die der *Myrtaceae*. Men vindt den granaatboom in wilden en gekweekten staat in het zuiden van Europa, in het noorden van Afrika en in de warme gewesten van Azië en Amerika. Zijn vaderland schijnt Klein-Azië te zijn. Reeds bij de oudste schrijvers der Perzen en Israëlieten vindt men hem vermeld. Hij wordt zelden hooger dan 6 m. en heeft een sterk vertakten, met een roodachtig-grijzen bast bedekten stam, vierkante takken, tegenovergestelde, langwerpige-lancetvormige, glanzige, lichtgroene bladeren en prachtig scharlakenoode, zelden witte of gele bloemen, die op korte stelen handelsgewijs in de oksels der bladeren aan het einde der takken geplaatst zijn. Elke hloem bestaat uit een met het onderstandig vruchtheinsel samengegroeiden, vleezigen, scharlakenoode kelk, in wiens keel de talrijke gele meeldraden zijn vastgehecht, en uit 5 tot 8 dunvliezige hloembladeren van dezelfde kleur. De vrucht, zoo groot als een appel en onder den naam van granaatappel bekend, is van huiten laderachtig en van binnen door een horizontale wand in 2 deelen verdeeld, van welke het bovenste 6 en het onderste slechts 3 hokken telt. Hij is van huiten licht- of groenachtig-rood en met den kelk gekroond. In de hokken der vrucht vindt men een groot aantal zaden, en deze zijn dicht op elkaar gepakt, zoodat hnn sappig-brijachtig omkleedsel er kantig door wordt. Dit omkleedsel is zuurzoet en wordt tot het bereiden van verkoelende dranken gebezigd. De schil der vrucht, de haat en de bloemen worden als samen-trekkende, looistofhondende middelen gebruikt. De bast van den granaatboom hevat *pelletierine*, een vergif voor den lintworm. Opmerking verdient nog, dat de wortelbast hiearaan rijker is dan die van stam of takken.

Granaatkanonnen zijn gladde kanonnen van groot of middelbaar kaliber tot het schieten van handgranaten. Wegens hun geringe nauwkeurigheid en draagwijdte worden zij thans nit meer gebruikt.

Granada, weleer een Spaansch koninkrijk, 28821 v. km. groot met (1900) 1363462 inwoners, tot de Kroon van Castilië behorende, is sedert 1833 verdeeld in de provincieën Granada, Almería en Málaga. Het omvat het grootste gedeelte van Opper-Andalusie en behoorde ten tijde der Romeinen tot de provincies Baetica en Hispania Carthaginiensis. Nadat de Arabieren er waren doorgedrongen, werd het eerst bij het sultanaat Cordova gevoegd, maar vormde later een zelfstandig Moorsch gebied. Tijdens zijn bloei telde het 83 distrikten, 3 miljoen inwoners, 97 steden, en bracht 100000 weerbare mannen onder de wapens. De vruchtbare bodem leverde een overvloed van voedsel voor de bevolking. Reeds in 1246 moesten de vorsten van Granada schatting betalen aan Castilië. Het weigeren daarvan gaf in het laatst der 15de eeuw aanleiding tot den oorlog, die met de vernietiging van de heerschappij der Mooren in Spanje eindigde.

Granada, de hoofdstad van de gelijknamige Spaansche provincie, die op 12768 v. km. (1900) 492460 inwoners telt (zie *Andalusie*), tevens de hoofdstad van geheel Opper-Andalusie, is bekoorlijk gelegen aan den voet der Sierra Nevada, 669 m. boven de oppervlakte der zee, aan de noordzijde van den Genil en op de beide oevers van den snelvlietenden Darro, op en tusschen twee heuvels, van welke de eene, tusschen den Genil en den Darro gelegen, het wereldberoemd Alhambra draagt. De stad, die (1900) 75900 inwoners telt, is terrasvormig rondom dien heuvel gebouwd en haar voorsteden strekken zich uit langs de welige oevers van genoemde rivieren. Aan de helling van den tweeden heuvel ligt het Albaicin, het oudste gedeelte der stad, met vele holen, door Zigeners bewoond, de plaats, waar zich, vóór de stichting van het Alhambra, het kasteel (alcázar) der Moorsche vorsten verhoef. Aan den voet van het Albaicin, dat met zijn witte, in het groen verscholen woningen een schilderachtig voorkomen heeft, strekken zich aan beide zijden van den Darro de deftige huizen der Alcazaba nit, vroeger bewoond door den Moorschen adel. Hierop volgt westwaarts de eigenlijke stad, van den grootendeels overdekten Darro doorsneden en door de ruime voorsteden Elvira en Antequera omgeven. Het eigenlijke Granada is een doolhof van nauwe, kromme, slecht geplaveide straten, maar heeft met zijn koepels en torens en vooral met het fiere Alhambra van alle zijden een indrukwekkend voorkomen. Bij de onde gebouwen ziet men nog half den Moorschen stijl. De voormalige hazar is in dien stijl hersteld. Het fraaiste plein is de Vivarrambla, thans El Plaza de la Constitución, waar de volksfeesten der Mooren en later de auto-da-fé's der Christenen werden gehouden. Aan den oever van den Genil liggen de boulevards El Paseo de la Bomba en del Salón, die met prachtige boomen beplant zijn.

Granada is de zetel van een kapitein-generaal, van een aartsbisshoop enz. Men heeft er, behalve de hoofdkerk, 23 andere kerken, 18 nonnen- en 20 voormalige monnikenkloosters, 10 hospitalen, een aartsbisshoppelijk paleis, twee schouwburgen, een circus voor stierengevechten enz. In de prachtige hoofdkerk vindt men de praalgraven van *Ferdinand II* en *Isabella I*, van *Philips den*

Schoone en *Johanna de Waanzinnige*. Behalve de in 1531 gestichte, thans weer bloeiende hogeschool (40 hoogleeraren) met bibliotheek (40000 deelen en 138 manuscripten) bezit Granada een gymnasium, een normaal- en een kunstschool, 6 colleges, vele geleerde genootschappen, laken-, papier- en hoedenfabrieken en leerlooierijen. Landbouw wordt veel gedreven in de *Vega de Granada* met vele huitenverblijven, landhoeven en bloeiende plaatsen met meer dan 40000 inwoners.

Granada werd in 756 door de Arabieren gesticht op eenige uren afstands van de ruïnen van den verwoesten hisschopszetel Illiberis of Eliheri. In den Moorentijd kwam de stad op het toppunt van haar bloei; zij moet 400000 inwoners geteld en een omvang van 15 km. bezeten hebben. Er bestonden 50 scholen en 70 bibliotheken. In 1492 werd Granada na een lang beleg door de Spanjaarden genomen.

Granada, de hoofdstad van het gelijknamige departement (41312 inwoners) der republiek Nicaragua, ligt aan het Nicaraguameer, aan den voet van den uitgedroogden vulkaan Monbacho, wiens hellingen met cacaoplantages bedekt zijn, aan de spoorlijn Granada—Managua en telt (1900), meest Indiaansche inwoners, die indigo, hout, cacao, huiden en gouden voorwerpen uitvoeren. — Granada, vroeger de hoofdstad van het land, werd in 1522 door *Hernandez de Cordoba* gesticht. In de haven liggen de Corralesalanden, opgebouwd nit de lava van den Monbacho en door visschers bewoond.

Granada, *Fray Luis de*, een Spaansch mysticus en kanselredenaar, geboren te Granada in 1504, werd met de zonen van den graaf van *Tendilla* opgevoed, voegde zich bij de orde der Predikheeren, zette zijn studiën voort te Valencia, schitterde weldra door zijn welsprekendheid, zoodat hij „de Spaansche Chrysostomus” genaamd werd, zag zich gekozen tot provinciaal zijner orde in Portugal, en gaf onderscheiden stichtelijke werken uit, zooals „*La guía de pecadores*” (1556) en „*Meditaciones*”. Hij overleed te Lissabon den 31sten December 1588.

Granatoëder, een vroeger gebruikt synoniem voor rhombendodekaëder (zie aldaar), werd aldus genoemd, omdat granaat vooral in dien vorm kristalliseert.

Granberg, *Per Adolf*, een Zweedsch dichter en geschiedschrijver, werd geboren te Göteborg den 17^{den} April 1770, vertrok naar Stockholm, was er geruimen tijd als boekdrukker werkzaam, werd in 1826 secretaris der landbouwakademie aldaar en overleed den 5^{den} Februari 1841. Onderscheiden geschriften van *Granberg* werden door de Zweedsche Academie bekroond. Hij schreef: „*Dramatiska skrifter*” (1811), „*Nyare dramatiska skrifter*” (1837), „*Kalmare-niunions historie*” (3 dln., 1807—1811), „*Göteborgs Historia*” (2 dln., 1814—1815) en „*Utkast till en svensk Statistik*” (1816—1820). Ook redigeerde hij een paar tijdschriften.

Zijn dochters *Jeanette* (geboren 19 October 1825 en overleden 2 April 1857) en *Luisa* (geboren in 1827) zijn eveneens deels als schrijfsters, deels als vertaalssters opgetreden, voornamelijk op dramatisch gebied. Na den dood der oudste zuster huwde haar echtgenoot, de tooneeldirecteur

en toneelspeler *Eduard Stjernström*, zijn schoonzuster, die, in 1877 weduwe geworden, eenige jaren den door haar man gestichten Nieuwen Schonburg te Stockholm bestuurde. Sedert heeft zij onder den schuilnaam *Carl Blinck* historisch-romantische novellen geschreven, als „*Svenska medeltidsromaner*“ (dl. 1—8, 1888—1890) en „*Från Wasatiden*“ (dl. 1—4, 1891—1897).

Gran-Canaria, een der Canarische eilanden, welke biernaar genoemd zijn, telt op 1667 v. km. (1897) 114011 inwoners. Het eiland, 56 km. in middellijn, is een uitgedoofde vulkaan; aan de noordzijde sluit zich het kleine schiereiland *Isleta*, een jongere vulkanische vorming, er bij aan. Tusschen den *Pico del Pozo de las Nieves* (1950 m.), den *Nablo* 1862 m. en den *Sancillo* (1849 m.) ligt de diepe kloof der zoogenaaide *Calders*. Het eiland vereenigt alle schoonheden en eigenaardigheden van de geheele groep en is wegens zijn talrijke voortbrengselen het belangrijkste van alle. Alle cultuurgewassen van Europa en het Oosten gedijen er, terwijl schapen- en geitenteelt bloeien. Het eiland heeft meer dan 100 zeeschepen. De hoofdstad is *Las Palmas*. De bandel is levendig. De oude residentie was het stadje *Galdan* (1888 inwoners). *Gran-Canaria* werd in 1478—1483 door de Spanjaarden veroverd.

Gran Chaco, *El*, of *Groot Jachtgebied*, ook wel *Chaco Guayamba* of eenvoudig *El Chaco* (*Chacoe*) gebeten, is de naam der uitgestrekte vlakten in sub-tropisch Zuid-Amerika, ten Z. van de waterscheiding tusschen de Amazone en La Plata. Naar het Z. reikt de *Gran Chaco* tot aan den *Rio Salado*, die baar van de *Pampa's* scheidt; naar het N. gaat zij ongemerkt over in de hooger gelegen *Llanos de Chiquitos*. Het is een nitgestrekt, vlak, geheel steenloos woud- en weidegebied van ongeveer 300 m. hoogte; groote deelen in het midden en Z. zijn droge steppen. Daarentegen boemcht elders, vooral aan de oevers van den *Rio Bermejo* en de *Pilcomayo* een plantengroei, die de Braziliaansche oerwouden evenaart. Talrijke lagunen verbreken de eentonigheid der vlakten, doch drogen tegen het einde van *Augustus* uit. Met den in October beginnenden regentijd wassen de rivieren en overstromen een nitgestrekt gebied, dat daardoor zeer vruchtbaar wordt. Voor de veeveelt is het land beter geschikt dan de *pampa's*, daar bij het intreden van het droge jaargetijde het vee in de bosschen gedreven kan worden, waar het zich met vruchten voeden kan. Het klimaat is sterk onderhevig aan temperaturschommelingen, soms van 22° C. per dag; de hoogste zomertemperatuur is 45° C., die in den winter 9° C. De Indianen, die ten getale van 30—40000 de *Chaco* bewonen, zijn in verschillende stammen gesplitst en voornamelijk langs de rivieren gevestigd. Het land wordt verdeeld in de *Chaco Boreale*, die nog zeer weinig bekend is, de *Chaco Central*, tusschen *Pilcomayo* en *Rio Bermejo*, en de *Chaco Austral* tot den *Salado*. De eerste is in het bezit van *Bolivia* en *Paraguay*, de overige behoren aan *Argentinië*. Na 1885 werden in de laatste twee *gubernaciones* gevormd, n.l. *Chaco en Formosa*. Een reeks kleine forten, door de regering gesticht, reiken reeds tot diep in het binnenland.

Grand Bassam, een havenplaats aan de Fran-

sche Ivoorkust, ligt aan een lagune, niet ver van de monding van den *Akba* in zee, heeft een groote ijzeren landingbrug en was vroeger de zetel van den gouverneur der Ivoorkust.

Grand Canal is het belangrijkste kanaal van Ierland, werd in 1785 aangelegd en verbindt *Dublin* met den *Shannon* bij *Banagher*. Het is 128 km. lang (met zijn zijkanalen 264 km.) en 1,8 m. diep. De bouwkosten bedroegen 1861000 pond sterling.

Grand-Carteret, *John*, een Fransch schrijver, werd in 1850 te *Parijs* geboren en was eerst als journalist te *Genève*, daarna te *Parijs* werkzaam, waar hij nog woont. In grotere kringen heeft hij zich bekend gemaakt door een reeks cultuurhistorische werken, waarin bij reproducties van politieke en andere caricaturen niet spotbladen van alle landen, geïllustreerde vlugschriften enz. verzamelde. De meest bekende zijn: „*Les moeurs et la caricature en Allemagne, en Autriche, en Suisse*“ (1885), „*La France jugée par l'Allemagne*“ (1886 en 1897), „*Raphaël en Gambirris on l'art de la brasserie*“ (1886), „*La femme en Allemagne*“ (1887), „*Les moeurs et la caricature en France*“ (1888), „*Bismarck en caricatures*“ (1890), „*Bismarck, Crispi en la Triple-Alliance en caricatures*“ (1890), „*Richard Wagner en caricature*“ (1892), „*XIX. siècle (en France). Classer, moeurs, usages etc.*“ (1893), „*Les caricatures sur l'alliance franco-russe*“ (1894), „*Bibliographie der almanachs français depuis 1600*“ (2 dln., 1894—1896), „*La femme en culotte*“ (1899), „*L'Aiglon en image*“ (1901), „*Le décollé et le retroussé, 1500—1900*“ (1902), „*L'enseigne dans l'histoire*“ (1902) en „*La montagne à travers les âges*“ (1903). Ook schreef hij „*J. J. Rousseau jugé par les Français d'aujourd'hui*“ (1890) en geeft sedert 1893 een tijdschrift uit „*Le livre et l'image*“.

Grand cent, *Zie Cent*.

Grand Combe, *La*, een uit verschillende verspreide plaatsen bestaande gemeente in het Fransche departement *Gard*, ligt aan den *Gardon d'Alais*, aan de spoorlijn naar *Lyon* en telt (1901) 11484 inwoners, die zich vooral bezig houden met zijderupsenteelt. In de nabijheid liggen rijke steenkolen-, ijzer-, lood- en kopermijnen.

Grande Chartreuse, *La*. *Zie Chartreuse, La Grande*.

Grande Eau, *La*, een rechter zijrivier der *Rhône* in *Waadt*, ontspringt op de gletschers van den *Croix de Champ* aan de noordbelling van de *Dialerets*, ontvangt van den *Oldenhorn* den *Dard*, die een prachtige waterval vormt, stroomt door het *Alpental* *Les Ormonts*, wendt zich bij *Le Sepey* naar het *Z.W.* en komt hij *Nigte* in de *Rhônevalakte*, om 3 km. verder, na een loop van 27 km., in de *Rhône* te vallen.

Grandes noemde men in het *Castiliaansche Rijk* sedert de 13de eeuw de voornaamsten uit den hoogen adel, en wel de zoodanigen, aan wie de koning, door hnn een banier te schenken, het recht verleende eigen soldaten te werven. Zij genoten al de voorrechten van den hoogen adel en hadden koninklijke leenen in bezit, terwijl zij daarentegen verplicht waren, hnn vorst met een zeker aantal lansen, elke lans was een ridder met 4 of 5 wapenknechten, bij te staan. Zij waren vrij van belastingen, behoeften niet voor den

rechter te verschijnen en bezaten de bevoegdheid, om het land te verlaten en dienst te nemen bij een anderen vorst, al was deze ook in oorlog met hun leenheer. Zij hadden aanspraak op de hoogste waardigheden en tegelijk met de hertogen en graven het recht om met geselecteerde hoofden in tegenwoordigheid des konings te vertoeven. Deze noemde den grande *mi primo* (neef), terwijl hij anderen van den hoogen adel met *mi pariente* (bloedverwant) aansprak. In de Rijksvergadering hadden zij zitting na de praelaten en vóór de hertogen en graven. Zij hadden vrijen toegang tot het paleis en tot de vertrekken des konings en bij plechtige gelegenheden zaten zij in de koninklijke kapel dicht bij het altaar. Hun gemalinen deelden in die voorrechten, en de koningin stond op, om haar te ontvangen. Door *Ferdinand* en *Isabella* werd onder het krachtig bestuur van *Mendoza Ximenes* het gezag van den leenadel en dat van den hoogen adel gefinnikt. Daar *Karel V* het noodig achtte, sommige aanzienlijken des lands aan zich te verbinden en andere te beloonen, schiep hij uit den onafhankelijken leenadel een afhankelijken Hofadel. Op deze wijze ontstonden 3 klassen van grandes. Aan die der eerste klasse gaf de koning bevel zich te dekken voordat zij hem hadden aangesproken, aan die der tweede klasse, nadat zij gesproken hadden, en aan die der derde klasse nadat zij het antwoord gehoord hadden. Zij droegen allen den titel van excellentie en de schildwacht moest voor hen het geweer presenteren. De 3 klassen bestaan nog, maar bovenvermeld onderscheid is verdwenen. Onder de regeering van *Joseph Bonaparte* werd de waardigheid van grande afgeschaft, doch zij is later hersteld, ofschoon zij geen voorrechten van eenig belang meer heeft.

Grandes Rousses, een groep der Danphiné-Alpen, op de grens der departementen Savoie en Isère, verheffen zich in de Pio de l'Étendard of Costa Blanca in het W. en in La Scie in het Z. tot 3473 m. De gletschers doen de Romanche en de Ean d'Olle ontstaan; de St. Sorlinggletscher zendt zijn water naar den Arvan.

Grandexa (Spaansch, Italiaansch *grandezza*), grootte, hoogte, is de waardigheid van een grande (zie aldaar) en het aan zulk een persoon passende gedrag. Ook wordt er wel de gezamenlijke hooge Spaansche adel mede aangeduid.

Grandidier, *Philipp Andreas*, een geschiedkundige uit den Elzas, werd geboren te Straatsburg den 9^{den} November 1752, ontving reeds op 14-jarigen leeftijd de tonsuur en werd vijf jaar daarna door zijn begunstiger, den vorst-bisschop van Straatsburg, tot archivaris van het geheele bisdom benoemd. In die betrekking bewerkte hij de nog steeds aanwezige 25 kwartodeelen over de schatten van het archief. Verder schreef hij: „Histoire de l'évêché et des évêques de Strasbourg” (dl. 1 en 2, 1775—1778) en werd daarop kanunnik van het Hooge koor van den Munster te Straatsburg en historiograaf des konings in den Elzas. Daarop schreef hij: „Essai historique et topographique sur l'église cathédrale de Strasbourg” (1782), gevolgd door de onvoltooid gebleven „Histoire ecclésiastique, militaire, civile et littéraire de la province d'Alsace” (1787). Hij overleed den 11^{den} October 1787 in de abdij

Lützel in de Sundgan, waar hij zich met wetenschappelijke nasporingen bezig hield. Na zijn dood verschenen nog: „Oeuvres inédites de Grandidier” (6 dln., 1865—1867), „Nonvelles œuvres inédites” (5 dln., 1897—1900) en „Les correspondants de Grandidier” (1897).

Grandidier, *Alfred*, een Fransch reiziger en natuuronderzoeker, werd geboren in 1836 te Parijs, reisde van 1857 tot 1860 in Noord- en Zuid-Amerika, Oost-Indië en Ceylon, bezocht de oostkust van Afrika en deed in 1865 tot 1870 herhaalde pogingen, om in het binnenland van Madagascar door te dringen. Het gelukte hem tot driemaal toe dwars door dit eiland heen te trekken en het nauwkeuriger te leeren kennen dan zijn Europeesche voorgangers. Hij schreef: „Histoire physique, naturelle et politique de Madagascar” (1876).

Grand Junction-kanaal, een kanaal in Engeland, in 1805 aangelegd, begint hij Brentford aan de Theems, loopt door de graafschappen Middlesex, Buckingham en Northampton en eindigt hij Braunston in het Oxfordkanaal. Het is 144 km. lang, 13,1 m. breed en 1,6 m. diep, heeft 98 sluizen en verbindt de meeste kanalen in het binnenland van Engeland met de Theems en Londen.

Grand maître beteekent grootmeester. *Grand-maitre de la garde-robe* was een Hofbeamte aan het Fransche Hof, die oorspronkelijk den koning bij het aan- en uitkleeden behulpzaam was en voor diens garderobe zorgde; de *Grand-maitre des arbalétriers*, had het opperbevel over de boogschutters en later over alle troepen, die oorlogswerktuigen vervaardigden en gebruikten; de *Grand-maitre de l'artillerie* had het bevel over de geheele artillerie en het toezicht op alle belegeringswerken; de *Grand-maitre de France* was de opperhofmeester der Fransche koningen.

Grand prix de Rome is de groote prijs, die van staatswege wordt toegekend aan leerlingen in compositie aan het conservatoire te Parijs en Brussel. Door het toekennen van dien prijs ontvangt de leerling de middelen tot een vierjarig verblijf in Italië.

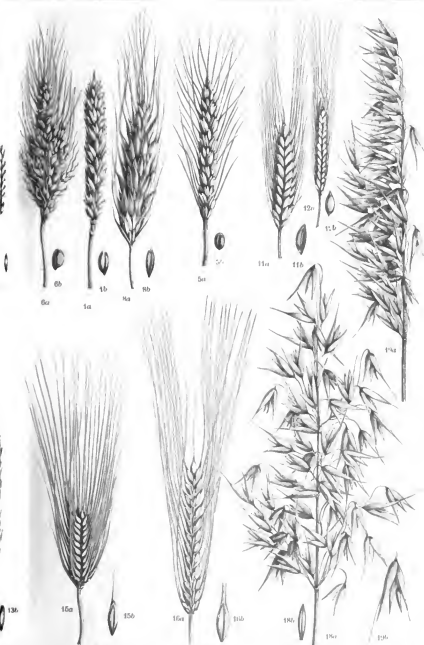
Grand-Rapids, de hoofdstad van het graafschap Kent in den Noord-Amerikaanschen staat Michigan, verheft zich aan weerszijden van de Grand River en bij de watervallen van deze, en telt (1900) 87565 inwoners. De stad heeft een mooi stadshuis, een vrijmetselaarsloge, een bibliotheek (17000 deelen) en een Hollandsche gemeente. Zij is het kruispunt van een zeaal spoorwegen, en de aanzienlijke kracht der watervallen brengt in onderscheiden fabrieken de werktuigen in beweging. Vooral worden er planken gezaagd en hont bewerkt. Er wordt handel gedreven in hont en metaalwaren.

Grand Trunk-kanaal is de naam van een kanaal in Engeland, dat in 1766—1777 gegraven werd, door de graafschappen Chester, Stafford en Derby loopt, de Mersey met de Trent en alzoo de Iersche Zee met de Noordzee verbindt, 149 km. lang is en 91 sluizen heeft.

Grandville, *Ignace Isidore Gérard*, genaamd, een Fransch caricaturteekenaar, werd geboren te Nancy den 3^{den} September 1803, ontving van zijn vader het eerste teekenonderwijs en begaf

1 a, b. Oegesvalde gewone tarwe met 1/2 ear (*Triticum vulgare nostrale*). 2 a, b. Gewone gewone tarwe met 1/2 ear (*T. vulgare empetum aristatum*). 3 a, b. Engelse tarwe (*T. turgidum*). 4 a, b. Weidertarwe (*T. turgidum compactum*). 5 a, b. Harde of (*T. spelta aristatum*). 6 a, b. Tweedee (*T. dicoccum* of *amblyum*). 7 a, b. Kerkers (*T. monacorum*). 8 a, b. Beger (*Dicoccus* of *Dicoccus*). 9 a, b. Tweedee (*T. sativum* of *amblyum*). 10 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 11 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 12 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 13 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 14 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 15 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 16 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 17 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 18 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 19 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 20 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 21 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 22 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 23 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 24 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 25 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 26 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 27 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 28 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 29 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 30 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 31 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 32 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 33 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 34 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 35 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 36 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 37 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 38 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 39 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*). 40 a, b. Pannegest (*D. sativum* of *amblyum*).

6 a. & b. *Cynodon dactylon*, met sterk gedroogen aan 't veldre compacten. 1 a. & b. *Cynodon dactylon* (1. vulgare). 5 a. & b. *Hordeum vulgare* (1. vulgare). 8 a. & b. *Hordeum vulgare* (1. vulgare). 12 a. & b. *Hordeum vulgare* (1. vulgare). 13 a. & b. *Hordeum vulgare* (1. vulgare). 14 a. & b. *Hordeum vulgare* (1. vulgare). 15 a. & b. *Hordeum vulgare* (1. vulgare). 16 a. & b. *Hordeum vulgare* (1. vulgare).

zich in 1820 naar Parijs, waar hij de ateliers van den miniaturschilder *Mansion* en van den genreschilder *Lecomte* bezocht. Het lag echter niet in zijn aard, die meesters slaafs na te volgen. Hij liet het penseel rusten, greep de teekenstift en deed zijn eerste gesteedrukte bladen: „*Les tribulations de la petite propriété*“, „*Les plaisirs de la tont age*“, „*La sibylle des salons*“, alsmede een soort van doodendans in het licht verschijnen. Vooral oogste hij grooten roem, toen hij in 1828 de „*Métamorphoses du jour*“ nitgraf, een reeks van 60 tafereelen, waarop de figuren met een menschelijk lichaam het gelaat van dieren verhanden, waardoor hij in de gelegenheid was, om de verkeerdheden en bespottelijkheden van dien tijd op een geestige wijze voor te stellen. Van gelijke richting waren zijn „*Animaux parlans*“ (1840—1842). Zijn voortbrengselen werden algemeen begerd, en weldra was hij medewerker aan „*La Silhouette*“, „*L'Artiste*“, „*La Caricature*“ en „*Le Charivari*“. Vooral muntte hij nit door politieke spotprenten. Verder leverde hij platen voor prachtuitgaven van de fabelen van *Lafontaine*, van de liedjes van *Béranger*, voor den „*Gulliver*“ van *Swift*, den „*Robinson*“ van *De Foe*, alsmede voor „*Jérôme Paturot*“ van *Reybaud*. Vervolgens teekende hij: „*Les scènes de la vie privée et publique des animaux*“, „*Les cents proverbes*“, „*Un autre monde*“ en „*Les fleurs animées*“. Ofschoon nog in de kracht des levens, was hij niet bestand tegen de vermoedenissen van zijn arbeid. Er vertoonden zich vlagen van verstandverhijstering en deze namen toe, zoodat hij in een krankzinnigengesticht moest opgesloten worden, waar hij den 17^{den} Maart 1847 overleed.

Granen (zie de plaat) zijn de om hun meel-hondende vruchten verbouwde grassen. Zij vormen door hun gehalte aan zetmeel en eiwit de basis der vegetarische voeding. Zij beratten naast zetmeel en eiwit geringe hoeveelheden dextrine, suiker, ruwvezel, vet en aschbestanddeelen. Onder de laatste komen vooral zouten van phosphorzuur, alkalische aarden en alkaliën voor: meer kali-dan natron-, meer magnesia- dan kalkzouten. De grootste hoeveelheid eiwit is aanwezig in de zoogenaamde kleeftoflaag, die onmiddellijk onder de zaadhnid ligt en bij het malen geheel of grootendeels in de zemelen overgaat.

Tot de granen behooren: tarwe, spelt, rogge, gerst, haver, kanariezaad, gierst, maïs en rijst (zie de afz. artikelen).

Granen nit streken met een vastlandsklimaat zijn rijker aan eiwit en armer aan zetmeel dan die nit gebieden met een zeeklimaat. Op geringe geografische breedte gegroeid, zijn ze rijker aan vet, aromatische stoffen en asch dan afkomstig nit streken op hoogere breedte. In droge jaren bevatten ze meer eiwit dan in natte; het meel van zomergranen is rijker aan eiwit dan dat van wintergranen; stikstofmeest verhoogt hun eiwitgehalte. Bij ongunstige weersgesteldheid bereiken de korrels niet haar normale grootte en leveren ze slecht meel en meer zemelen. Bij verhooging van het vochtgehalte neemt het volume in sterkere mate toe dan het gewicht; vandaar, dat vochtig koren een geringer H.L.-gewicht heeft dan droog. Vochtig geworden graan wordt bij droging

rimpelig, bondt daarbij echter steeds een grooter volume, dan wanneer het niet vochtig was geweest. Bij voortdurende vochtigheid kan fermentatie en ontkieming optreden. Daarbij wordt het zetmeel omgezet in dextrine en moutsniker en het eiwit in peptonen en amiden. Broeit graan, tengevolge van vochtigheid, dan wordt het rood en licht schimmelig en mnf. Het mag daarom niet te veel vocht bevatten. Bij te gering vochtgehalte malen de zemelen niet voldoende nit en wordt het meel geel. Als het graan te oud is, verliest de kleeftof haar elasticiteit, wordt het vet ransig en de kleur donker.

Graan dient voor bereiding van meel, brood, zetmeel, stijfsel, kleeftof, gebak, hier, alkohol en gist. Het stroo wordt gebruikt als strooisel en voeder voor het vee, voor dakbedekking, als pakmateriaal, voor bereiding van papier, touw en vlechtwerk en als brandstof.

Granet, François Marius, een Fransch schilder, geboren in 1774 te Aix in Provence, werd een leerling van *David* en verwierf in 1801 een prijs van 1000 livres voor een „*Gezicht in een klooster*“. Later ging hij naar Rome, waar hij in 1808 een gouden medaille behaalde. De koningen van Frankrijk en Engeland kochten ieder een schilderij van hem voor 10000 francs. Verder schilderde hij te Rome onderscheiden gezichten op paleizen, kloosters, oude gedenktekenen enz., terwijl hij vooral nitmuntte in het schilderen van gewelven. Wij noemen: „*Het inwendige van het Colossenm*“, „*De schilder Sodom in het hospitaal*“, „*Het inwendige der Benedenkerk te Assisi*“, „*Loskoopng van gevangenen in Algiers door Redemptoristen*“ en „*Savonarola in de gevangenis*“. Hij was officier van het Legioen van Eer, ridder der orde van St. Michaël, enz. en overleed te Parijs den 21sten November 1849.

Grangemouth, een zeestad in Stirlingshire (Schotland), ligt niet ver van den mond vanden Carron in de Firth of Forth en telt (1901) 7968 inwoners. Men vindt er een nieuw stadhuis, scheepswerven, 4 dokken en een aanzienlijke handel. De vloot bestond (1901) nit 52 zeeschepen met 13737 ton. Ingeklaard werden 2435 schepen met 1127216 ton. De invoer bedroeg (1900) 2712697, de uitvoer 2843160 pond sterling. Het stadje werd eerst in 1777 bij den aanleg van het Forth- en Clydekanaal gebouwd.

Grangers (ook *Patrons of Husbandry*) was de naam voor de agrarische partij in het N.W. der Vereenigde Staten van N.-Amerika. Zij smolt in 1888 met de National Farmers Alliance samen.

Granious, thans *Biga-tejat* (Kodsjasoe), is de oude naam van een rivier in het noordwestelijk gedeelte van Klein-Azië. Zij ontspringt op het Idagebergte en mondt nit in de Zee van Marmora. Aan haar oever behaalde *Alexander de Groote* zijn eerste overwinning op de Perzen, terwijl later *Lucullus* aldaar zegevierde over *Mithridates*.

Granier de Cassagnac. Zie *Cassagnac Granier de*.

Graniet is een grof- tot fijnkorrelig kristallijn mengsel van veldspaat (meestal orthoklaas), kwarts en plagioklaas; verder behooren tot de hoofdbestanddeelen magnesiaglimmer, kaliglim

mer en hoornblende, hoewel zij niet in alle variëteiten voorkomen. Deze bestanddeelen liggen zonder eenige regelmaat door elkander en verschillen sterk in vorm en kleur. Doorgaans bevat het gesteente nog, al is het ook in geringe hoeveelheid, apatiet, magnetiet en zirkon en somtijds in aanzienlijke hoeveelheid titaniet, augiet en calciet (zie fig. 5 der plaat bij het artikel *Dünnschliffe*). Men onderscheidt verschillende soorten van graniet: behalve *grofkorrelig graniet*, welks bestanddeelen de grootte hebben eener erwt, heeft men *fynekorrelig graniet*, almede zeer *grofkorrelig* en *reuzengraniet*; verder *porfierachtig graniet* met groote veldspaatkristallen, *schrifgraniet*, waarin veldspaat en kwarts met elkander gemengd zijn, terwijl het glimmer nagenoeg geheel ontbreekt, enz. Bezit het gesteente een schillerige structuur, dan wordt het wel aangeduid als *gneisgraniet* (beter *leigraniet*). Het gesteente is steeds zeer rijk aan toevallige bestanddeelen, zooals toermalijn, epidoot, cordieriet, topaas, beryl, smaragd, granaat, andalusiet, cyaniet, korund, veldspaat, ijzerglans, wolframiet, tinsteen, gadolieniet, molybdeen, grafiet enz.

Als gemiddelde scheikundige samenstelling kan men aannemen 72% kiezeldioks. 16% aluin, 1,5% ijzeroxyd en -oxyd, 1,5% kalk, 0,5% magnesia, 0,5% kali, 2,5% natron, zoodat de samenstelling vrij nauwkeurig overeenstemt met die van kwartsporfier en rhyoliet. Het soortelijk gewicht bedraagt 2,63—2,65.

Tegenwoordig wordt de groep der granietgesteenten in de mineralogie verdeeld in: 1. *Biotitgraniet*, ook wel *biotitiet* genoemd, de meest voorkomende variëteit; 2. *Muskotitgraniet*, een nu eens grof-, dan fijnkorrelig gesteente, dat bij voorkeur als gangen optreedt; 3. *Glimmerig graniet*, komt veel minder voor dan biotitietgraniet; 4. *Amphibool- of Hoornblendegraniet* en 5. *Hoornblende-biotitietgraniet*. In de Alpen treedt *protoginegraniet*, in Cornwall en elders *toermalijngraniet* op.

Het graniet komt als gesteente veel voor en vormt een niet gering gedeelte der vaste aardkorst. Het gesteente is massaal, niet gelaagd, daarentegen vaak van kloven doorploegd en in blokken, banken, znilen of koepels verdeeld.

Men vindt het graniet in de bergstreken en het vormt er zeer dikwijls de kern der gebergten, terwijl van zijn groote massa's zich takken naar verschillende kanten verspreiden, of ontelbare dunne en dikke gangen optreden. Over het algemeen hebben de granietgebergten, door hunne steile wanden, diepe kloven, scherpe naalden, merkwaardige groepeeringsen en fraaie kamlijnen, een schilderachtig voorkomen. *Werner* beschouwde het graniet als het oudste gesteente, als de kern en den grondslag van alle latere vormingen. Later is men tot de overtuiging gekomen, dat het graniet grootendeels als een eruptiefgesteente is te beschouwen, dat echter nooit in soortgelijke toestand als de tegenwoordige lava heeft verkeerd, maar in hooge mate van water doortrokken is. Grootendeels is het in de palaeozoïsche periode ontstaan, ten deele echter veel later.

Reeds vroeg diende het — vooral het roode Egyptische graniet — tot grondstof voor veler-

lei gebouwen en het werd dan gewoonlijk niet gepolijst. Ook de bekende runensteen en de hunebedden der noordelijke landen zijn ruwe granietgevaarten. Hoewel het graniet sierlijk gepolijst kan worden, is het wegens de moeilijke bewerking in onzen tijd minder in gebruik. Intusschen maakt men wel eens granietplaten gereed om voor tafelladen te dienen, terwijl men het voorts bezigt voor huizen, bruggen, waterleidingen, straatplaveisel enz. Groote granietblokken dienen wel eens tot voetstukken voor znilen, en ook de znilen zelf worden somtijds van graniet vervaardigd. De oud-Egyptische obelisk zijn bijna alle van graniet, en men heeft er ter hoogte van meer dan 50 m.; ook de standbeelden en sphinxen en vele gebouwen in de Egyptische stad Thebe. Een obelisk, niet ver vandaar bij het dorp Luxor opgedolven en in 1836 te Parijs op de Place de la Concorde geplaatst, is ongeveer 63 m. hoog. De koepel van de Kasanerk te Petersburg rust op 56 znilen en 40 pilasters van gepolijst graniet, en de Izaakskerk aldaar is bekleed met 48 granietplaten, van welke ieder ongeveer 18 m. hoog en 2 m. dik is. Ook de gedenkzuil van keizer Alexander te Petersburg is van graniet en heeft een hoogte van 27 m. Het voetstuk van het ruiterstandbeeld van *Peter de Groote* is een granietblok van 1½ miljoen kg. Te Berlijn vindt men voor het Museum een schaal of kom van graniet, nit één stuk vervaardigd, met een middellijn van 7 m. en een gewicht van 75000 kg. Ook de Waterloobrug te Londen is van graniet gebouwd.

Granietgneis. Zie *Gneis*.

Granietmarmor is de naam, welken men geeft aan een kalksteen, die granietachtig gevlekt en vol kleine koralen en nummulieten, ook wel zwarte kiezelkorrels, zit. Het komt voor in de Zuid-Boische Alpen en elders en wordt tot versiering van bouwwerken gebruikt.

Granietporfier is een gangvormig optredende granietsoort van porfierachtige structuur.

Granietiet. Zie *Graniet*.

Granius is de naam van eenige Romeinsche schrijvers, over wier leven en geschriften men eenigzins in het onzekere verkeert. De merkwaardigste van deze is *Granius Flaccus*, een beroemd rechtsgeleerde, die in den tijd van *Caesar* leefde en over het zoogenaamde „*Jus Papirianum*“ en de „*Indigitamenta*“ schreef. Verder is een *Granius Licinianus* bekend, van wiens werk over de geschiedenis van Rome in 1853 een fragment is gevonden door *Paul de Lagarde* op een palimpsest in het Britsch Museum en in 1857 nitgegeven door *Pertz*. Het schijnt, dat de schrijver geleefd heeft in de tweede eeuw van het tijdperk der Keizers. *Mommsen* heeft van dat fragment gebruik gemaakt voor zijn „*Römische Geschichte*“.

Granja, La, een beroemd koninklijk hertenverblijf, bij San Ildefonso, een stad in de Spaansche provincie Segovia, aan de noordelijke helling van het Guadaramagebte en aan den weg van Madrid naar Segovia hoogst bevalig gelegen, werd door *Philips V* van 1721 tot 1723 in den transt van het kasteel te Versailles gehouwd. Het is echter op verre na niet zoo groot, maar van binnen prachtig versierd. Het groote park bevat

veel wild en is beroemd wegens zijn standbeelden, waterwerken en fonteinen. Een van deze geeft een waterstraal ter hoogte van 50 m. Te La Granja had den 12^{den} Augustus 1836 de militaire

Koninklijk paleis te La Granja.

opstand plaats, welke koningin *Christina* noodzaakte de constitutie van 1812 aan te nemen.

Granowsky, Timofej Nicolajewitsj, een Russisch geleerde, geboren den 10^{den} (22sten) Maart 1813, studeerde te Petersburg en te Berlijn en werd in 1839 hoogleraar in de geschiedenis aan de universiteit te Moskou. Hij bevorderde in Rusland zooveel mogelijk de Europeesche beschaving en had met zijn vrijzinnige gevoelens een gunstigen invloed op het maatschappelijk leven. Hij overleed den 16^{den} October 1853. Zijn „Geschriften“ zijn in 1856 in 2 deelen uitgegeven en in 1866 herdrukt.

Gran-Paradiso is de top der l'aradisogroep. Zie *Alpen*.

Gran Sasso d'Italia. Zie *Apennijnen*.

Granson, een stad in het Zwitsersche kanton Waadt, ligt aan het Meer van Neuenburg, aan de spoorlijn Lausanne—Nenchâtel, telt (1900) 1778 inwoners en heeft een oude kerk en een slot. In den Bourgondischen Oorlog werd Granson in 1475 door de Zwitsers veroverd, maar reeds in Februari 1476 door *Karel den Stout* tot overgave gedwongen, die de bezetting, bestaande uit 412 inwoners van Bern en Freiburg, liet dooden. Hierover verbitterd, overvielen eenige dagen later (1800) Eedgenooten *Karel* op zijn tocht naar Nenchâtel en joegen zijn 20000 man sterk leger bij Corcelles-Concise op de vlucht (2 Maart 1476). Op het slagveld staan vier menhirs.

Grant, sir *Francis*, een Schotsch schilder, geboren den 18^{den} Januari 1803 te Kilgraston, was gedurende vele jaren de portretschilder der hooge Engelsche kringen. In 1806 werd hij president der *Academie van Kunst* en bekleedde dit ambt tot aan zijn dood. In zijn jachtstekken wist hij niet alleen personen, honden en paarden met natuurgetrouwheid weer te geven, maar ook de nevelachtige Engelsche lucht. Van zijn portretten noemen wij die van koningin *Victoria* te paard, lord *Clyde*, den graaf van *Elgin*, *Dieraeli*, den hertog van *Cambridge* en *Palmerston*. *Grant* overleed den 5^{den} October 1878 te Londen.

Grant, sir *James Hope*, een Engelsch generaal, werd geboren den 22sten Juli 1808 in het graafschap Perth, trad in 1826 in dienst, streed

in 1840—1842 in China en onderscheidde zich meermalen in Indië in de oorlogen van 1845—1849 en gedurende den opstand van 1856—1858. Dientengevolge werd hij generaal-majoor en, toen de Engelschen na den mislukten aanval op de versterking aan den Peiho tot een tweede expeditie tegen China besloten, tot bevelhebber der landingstroepen benoemd. Hij nam de Takoe-forten, bezette den 25sten Augustus 1860 Tiëntsin, versloeg in September de Chinezen in 4 dagen tweemaal en trok den 13^{den} October Peking binnen. Voor deze feiten ontving hij den dank van het Parlement. In 1861 werd hij tot opperbevelhebber van Madras benoemd, keerde in 1865 naar Engeland terug, was van 1865—1870 kwartiermeester-generaal en daarna commandant van het kamp te Aldershot. Hij overleed den 7^{den} Maart 1875. Uit zijn dagboeken gaf *Knollys* uit: „Incidents of the Sepoy war“ (1873) en „Incidents of the China war of 1860“ (1875).

Grant, Ulysses Sidney, een Amerikaansch veldheer en president der Vereenigde Staten, geboren den 27sten April 1822 te Point-Pleasant (Clermont-County) in Ohio, bezocht de militaire school te Westpoint en verliet haar als luitenant bij een regiment, dat zich aan de grenzen van Missouri bevond en later naar Texas verlegd werd. Hij nam onder generaal *Taylor* deel aan al de gevechten van den Mexicaanschen Oorlog en trok met generaal *Scott* binnen de hoofdstad. Inmiddels werd hij tot kapitein bevorderd en werd met zijn regiment naar Oregon verplaatst. In Juli 1864 nam hij echter zijn ontslag en vestigde zich te St. Louis in Missouri, waar hij vruchteloos om de betrekking vroeg van stads-ingenieur, doch vervolgens eenigen tijd als landmeter werkzaam was. Daar zulks weinig voordeel opleverde, belastte hij zich met het bestuur eener boerderij, dicht bij St. Louis, doch liet ook dit bedrijf weldra varen, waarna hij in 1869 deelgenoot werd in de looierij en den leederhandel van zijn vader te Galena in Illinois. Bij het uitbarsten van den burgeroorlog bood hij zijn diensten aan, doch werd eerst den 15^{den} Juni 1861 als kolonel geplaatst. Eerst diende hij in Noord-Carolina zonder eenige ontmoeting te hebben met den vijand. In Augustus werd hij brigade-generaal en naar Kairo, het vereenigingspunt van de Ohio en de Mississippi, gezonden, om de weifelachtige Staten Kentucky en Tennessee in bedwang te houden en aan de vijanden te ontrukken. Aanstonds maakte hij zich meester van Paducah, waar de Tennessee in de Ohio vloeit, en versloeg hij Belmont generaal *Polk*. De verovering van Paducah werd gevolgd door het innemen van het fort Henry aan den Tennessee en van het fort Donelson aan den Cumberland (6 en 16 Februari 1862), waarbij 10000 gevangenen, 40 kanonnen en veel munitie in zijn handen vielen. Nu werd hij bevorderd tot generaal-majoor bij het leger der vrijwilligers en poogde dieper in het land door te dringen, doch moest bij Pittsburg-Landing het onderspit delven (6 April 1862), omdat hij de komst van generaal *Buell* niet afgewacht had. Eerst toen hij zich den volgende dag met dezen vereenigd had, kon hij den vijand met verlies terugdringen. *Halleck* aanvaardde toen het opperbevel, maar liet den

vijsd bij Corinthen ontwijken, waarom hij nit zijn commando werd ontzet. Grant kwam nu aan het hoofd van het West-Tennessee-leger en won in September en October daaraanvolgende de veldslagen bij Yuka en Corinth. Zijn departement omvatte het geheele district tot aan Vicksburg, dat de rivier bestreek en veroverd moest worden, om het vrije verkeer op de rivier te herstellen. Grant veroverde de belangrijke sterkte den 4^{den} Juli 1863 na een beleidsvolle en roemrijke belegering van ruim een half jaar. De val van Vicksburg bracht een geweldigen slag toe aan de Zuidelijken. Grant werd bevorderd tot generaal-majoor hij het leger der Vereenigde Staten en kwam, na de nederlaag van Rosecrans bij Chicamauga (September 1863) aan het hoofd der vereenigde legers van de Cumberland, Ohio en Kentucky. Zijn korpscommandanten waren Sherman, Thomas, Hooker en Burnside. Wegens den tegenstand van Rosecrans bestond er gevaar, dat de Bondstroepen, afgesneden van Nashville, te Chattanooga tot de overgave gedwongen zouden worden, zoodat men op een verplaatsing van den vijand moest werken. Grant noodzaakte hem, den terugtocht aan te nemen naar Dalton in Georgia, waardoor Burnside gered en het zuidoostelijk gebied der Zuidelijken bedreigd werd. Het Congres en de president bewezen hun dankbaarheid aan den bekwamen veldheer door hem tot luitenant-generaal en opperbevelhebber van alle legerkorpsen te benoemen. Sherman trad dienvolgende in Georgia in de plaats van Grant, en deze aanvaardde in het voorjaar van 1864 het opperbevel over het Potomacleger, waarmede hij den veldtocht tegen Richmond opende. De vijandelijke generaal Lee betwistte hem elkennimbreed gronds, en deze veldtocht, die 11 maanden duurde, was een der bloedigste, die ooit gevoerd werden. Na een paar onbesliste veldslagen viel echter Grant den vijand in de flank en rukte over de Pamunkey voorwaarts. Den 30sten Mei tastte hij Lee wederom aan, maar zonder gevolg, en hoewel Grant den 3^{den} Juni bij Cold-Harbor verslagen werd, gelukte het hem, zijn leger den 14^{den} Juni over de St. Jamesrivier te brengen, de pogingen van Lee, die hem verdrijven wilde, te verijdelen en zijn tocht met de belegering van Petersburg en Richmond te besluiten. Er ging nagenoeg geen dag voorbij zonder gevechten en verliezen aan beide zijden. Eerst den 3^{den} April 1865 gaven beide plaatsen zich over, en den 9^{den} April viel Lee met het overschot van zijn leger bij Appomattox-Court-House in Virginia in handen van den overwinnaar. Hiermede nam de oorlog een einde, en de generaal en chef van het Amerikaansche leger vestigde zijn hoofdkwartier te Washington.

In den strijd over de grondwet tusschen president Andrew Johnson en de volksvertegenwoordigers koos Grant de zijde van deze laatsten, en toen genoemde President den algemeen beminde generaal Stanton van zijn belangrijke betrekking heroorfde, betuigde Grant, dat in de Vereenigde Staten de volkswil beschouwd moet worden als de hoogste wet en dat ook de president zich daaraan dient te onderwerpen. Met weersin voegde hij zich naar de besluiten van het hoogste gezag, ja, belastte zich zelfs eenigen

tijd met de portefenille van Oorlog. Juist het feit, dat al zijn daden den stempel droegen van vaderlandsliefde en gehoorzaamheid aan de wet, was oorzaak, dat de Republikeinsche partij hem candidaat stelde voor het presidentschap. Hij werd met een groote meerderheid gekozen en aanvaardde den 4^{den} Maart 1869 deze betrekking; hij werd in 1873 herkozen, hoewel zijn bestuur gegrondde redenen tot ontevredenheid opleverde. Inzonderheid wegens de onbeschaamde wijze, waarop hij de eigenbaat en knoeierij der republikeinsche leiders in bescherming nam. Hij verloor daardoor geheel en al de gunst des volks, zoodat in 1877 aan een herkiezing niet te denken was. Met stille trom verdween hij den 4^{den} Maart van dat jaar van het staatkundig toneel en maakte een reis om de wereld. Eerst bezocht hij Engeland, Frankrijk en Italië en keerde over China en Japan naar Amerika terug, waar zijn aanhangers hem in October 1879 te San Francisco met geluch ontrongen. Weer wilde men hem candidaat stellen voor het presidentschap en maakte hij een verkiesingstocht door de Vereenigde Staten. Vooral te Philadelphia werd hij den 16^{den} December 1879 op een feestelijke wijze begroet, maar het was toch niet mogelijk, zijn verkiesing door te drijven, zoodat hij zich met een amtelos leven moest vergenoegen. Hij overleed den 23sten Juli 1885 te Mount-Mac Gregor. In 1897 werd te New York voor hem een, op staatskosten gebouwd, mausoleum ingewijd. Na zijn dood verschenen zijn „Personal Memoirs" (2 dln., 2de druk, 1894).

Grant, James, een Schotisch schrijver, werd geboren te Edinburg den 1sten Augustus 1822, begaf zich reeds vroeg met zijn vader naar Newfoundland en trad na zijn terugkeer (1839) in krijgsdienst. Daarenboven hield hij zich bezig met geschied- en letterkundige studien over Schotland en schreef: „The romance of war, or Highlanders in Spain" (4 dln., 1846). „The Highlanders in France and Belgium" (1847). „Adventures of an Aide-de-Camp, or a campaign in Calahria" (2de druk, 1891). „Memoirs of Kirkcaldy of Grange" (1849). „Walter Fenton or the Scottish Cavalier" (2de druk, 1857). „Memoirs of the Castle of Edinburgh" (2de druk, 1862). „Bothwell, or the days of Mary, Queen of Scots" (1851). „Memoirs of sir John Hepburn, Marshal of France and colonel of the Scots Brigade" (1851). „Jane Seton, or the king's advocate" (1853). „Philip Rollo, or the Scottish Musketeers" (1854). „Frank Hilton, or the Queen's Own" (1855). „The yellow Frigate" (1855). „The Phantom Regiment" (1856). „Harry Ogilvie, or the black Dragon" (1856). „Laura Everingham" (1857). „Memoirs of the Marquis of Montrose" (1858). „Arthur Blanc, or the Hundred Cuirassiers" (1858). „The cavaliers of fortune" (2de druk, 1873). „Lucy Arden, a tale of 1715" (1859—1861). „Legends of the Black Watch" (1859). „Mary of Lorraine" (1860). „Oliver Elles, or the Fusiliers" (1861). „Jack Manly" (1861). „The captain of the Guard" (1862). „Dick Rodney, or the adventures of an Eton-boy" (1862). „Adventures of the Roh-Ray" (1863). „Second to none" (1864). „King's own Borderers" (1865). „Constable of France" (1866). „The white cockade" (1867). „First love and last love, a tale of the Indian mutiny" (1868). „The secret despatch" (1869). „The girl he mar-

ried" (1869), „Lady Wedderburn's wish, a tale of the Crimean war" (1870), „Only an ensign, a tale of the retreat from Cabul" (1872), „Under the Red Dragon" (1872), „British battles on land and sea" (1873), „British heroes in foreign wars" (1874), „Fairer than a Fairy" (1874), „History of the Burgh and Parish schools of Scotland" (1876), „Morly Ashton" (1876), „Six years ago" (2 dln., 1877), „The newspaper press, its origin, progress and present position" (3 dln., 1871—1873), „The Duke of Albany's own highlanders" (1880), „The Scots brigade and other Tales" (1882), „Recent British battles on sea and land" (1884), „Playing with Sire" (1887), „Love's labour won" (1888) en „Scottish soldiers of fortune" (1889). Sedert 1875 was hij R. Katholiek; hij overleed den 5^{den} Mei 1887 te Londen.

Grant, James Augustus, een Engelsch officier en reiziger, werd geboren den 11^{den} April 1827 te Nairn in Schotland, trad in 1846 in dienst bij de Oost-Indische Compagnie, streed bij Goedsjarat en werd bij Lakhnaugewond. In 1858 naar Engeland teruggekeerd, begeleidde hij in 1860—1863 Speke op diens tocht, waarbij de bronnen van den Nijl in het Victoriameer werden gevonden. Den Abessinischen veldtocht (1867—1868) maakte hij mede in den staf van lord Napier en nam daarna zijn ontslag. Hij overleed den 11^{den} Februari 1892 te Nairn. *Grant* schreef: „A walk across Africa" (1864) en „Summary of observation on the geography etc." (1872).

Grant, Charles, een Engelsch dichter en schrijver, geboren den 25sten Maart 1841 te Hackney bij Londen, bracht het grootste deel van zijn leven buiten zijn vaderstad door en vestigde zich later te Florence. Te Jena hield hij in 1864—1865 een reeks voordrachten, welke hij in het geschrift: „The last hundred years of English literature" (1866) uitgaf. De Duitse sage leverde stof voor zijn drama's: „Brunhilda's bridal" en „Atli's death" (1873); verder schreef hij gedichten: „Studies in verse" en „Poland", terwijl hij belangrijke bijdragen leverde in maandschriften.

Grant-Duff, sir Mountstuart Elphinstone, een Engelsch staatsman, geboren den 23sten Februari 1829 te Eden (Aberdeenshire), studeerde te Edinburgh en te Oxford en werd in 1857 lid van het Parlement. Hij leverde „Description of Sicily" (1857) in de „Oxford Essays", verder schreef hij: „Studies in European politics" (1890) en „A political survey of Europe, Asia and Africa, Northern and Central America and South-America" (1867), werd in 1867 lordrector der universiteit te Aberdeen en was van 1868 tot 1874 onderstaatssecretaris voor Indië in het ministerie Gladstone. Verder leverde hij „Elgin Speeches" (1871), „The eastern question. A lecture" (1876), „Notes of an Indian journey" (1876), „Miscellaneous, political and literary" (1878), „Foreign policy" (1879), „Notes from a diary" (10 dln., 1897—1901) en „Out of the past. Some biographical essays" (2 dln., 1903). Onder het tweede ministerie Gladstone (April 1880) werd hij weder onderstaatssecretaris voor Indië en lid van den Staatsraad en verwisselde in October 1881 deze betrekking met die van gouverneur van Madras. Na zijn terugkeer (1886) was hij 1888—1893 voorzitter van the Royal Geographical Society

en 1891—1899 president van the Royal Historical Society.

Grantham, een stad in het Engelsche graafschap Kesteven, ligt aan den Witham, telt (1901) 17593 inwoners, heeft een prachtige St. Wolframskerk uit de 13de eeuw met een 83,5 m. hoogen toren, een gymnasium, een fabriek voor landbouwmachines en graanhandel. Op den St. Peters Hill staat een standbeeld van Newton, die in bet 13 km. zuidelijk gelegen Woolsthorpe geboren werd.

Grantland, een der noordelijkste poolgewesten, in het noorden van Amerika en door den Robesonont van de noordwestkust van Groenland gescheiden, ligt tusschen 81 en 83° 7' (Kaap Columbia) N. Br., terwijl het westelijke door Nares bereikte punt van de noordkust, Kaap Alfred Ernst, op 85° 33' W. L. v. Gr. gelegen is. Grantland werd ontdekt door de Britsche Noordpoolexpeditie onder de leiding van Nares en Stephenson (1875—1876). De Greely Fjord in het zuidwesten en de Lady Franklinson in het noordwesten scheiden Grantland van het verder zuidwaarts zich uitstreckende Grinnelland. De Discoverybaai aan de oostkust, op 81° 45' N. Br., waar in 1875—1876 het Britsche schip „Discovery" overwinterde, was in 1882—1883 een, door de Vereenigde Staten van Noord-Amerika in orde gebracht, waarnemingsstation van het internationaal poolonderzoek.

Granulatie noemen de geneesheeren alle korrelige vormsels in het menschelijk lichaam. Zoo noemt men ook de gezwollen follikels op de binnenvlakte der oogleden „korrels" zooals men die bij de grannleerende ooglidontsteking vindt. (Zie *Egyptische ooglidontsteking*). Ook andere organen kunnen een korrelige oppervlakte vertoonen, bijv. de doorsnede van de gegranuleerde lever bij de leverziekte der dronkaards (*cirrhosis hepatis*), maar gewoonlijk bedoelt men met granulatie het vaatrijke, korrelige weefsel, dat 2—3 dagen na een verwonding den bodem der wonde bedekt of den bodem van een zweer. Meestal wordt door het granulatiweefsel enige etter geproduceerd, „draagt" de wonde, maar bij zorgvuldige desinfectie en antiseptische behandeling wordt weinig of geen etter afgescheiden. Bij kneuzingen en opvolgende necrose van het weefsel worden eerst de afgestorven weefseldelen door de granulatie afgestooten, als 't ware een reinigingsproces van de wonden. Dan volgt van de wondranden nit, en onder gelijktijdige schrumpeling van het granulatiweefsel, de bedekking van de wonde met nieuwe huid. De litteekens, die onder ettering van de wonde ontstaan, zijn dikker en onregelmatiger dan de fijne, lijnvormige litteekens van zuivere, onmiddellijk gehechte wonden. Het laatste noemen de medici genezing per primam intentionem, de genezing door granulatiweefsel: per secundam intentionem. Het hierboven beschreven verloop van de wondgenezing kan gestoord worden als het granulatiweefsel etterig vervalt en er daarvoor een zweer gevormd wordt, of dat weefsel kan sponsachtig boven het niveau der huid zich verheffen (wild vleesch), wat vooral bij tuberculose gebeurt of bij eenige belemmering in de genezing, zooals door een harde omgeving, een beenstukje of vreemd lichaam in de diepte der zweer.

Behalve de sponsachtige (*funguze*) granulaties kent men de *crethische*, die zeer pijnlijk zijn. Beide afwijkingen moeten vaak met den scherpsten lepel behandeld worden.

Granuleeren (*granum* = korrel). Hieronder verstaat men het korrelen van smeltbare lichamen. Men kan dit doen, door de gesmolten stoffen in een dunnen straal in koud water te gieten, terwijl men goed omroert. Gemakkelijk smeltbare metalen, zooals zink en tin, worden in een met krijt bestreken bus gegoten, waarna men, na de bus gesloten te hebben, deze goed ronddraait, totdat de massa bekoeld is. Grootere hoeveelheden brengt men in een roteerende trommel, die van binnen met kalk besmeerd is. Lijzer wordt wel eens gekorrelt door een straal van het vloeibare metaal met stoom of water te bespuiten.

Granuliet, ook *witsteen* of *leptiniten* genaamd, behoort tot de granietsoorten en bestaat uit fijnkorrelig orthoklaas, waarin kwarts in korrels of blaadjes zoodanig verdeeld is, dat het gesteente hierdoor een leuchtige structuur verkrijgt. Verder vindt men in het granuliet dikwijls rooden granaat, glimmerblaadjes, blauwen diathen, toermalijn en soms tijds hoorblendes. Het is licht van kleur, meestal wit, ook wel eens grijs, zelden geel, rood of groen en vaak verbonden met gneis.

Granville, *Nicolas Perrenot*, heer van, een Spaansch rechtsgeleerde, werd in 1484 te Ornaans bij Besançon geboren en trad in 1519 met zijn leeraar, *Mercurino Gattinara*, in Nederlandschen staatsdienst. Hij was de secretaris van hertogin *Margaretha*, tante van *Karel V* en landvoogdes der Nederlanden, onderscheide zich bij de redactie van het verdrag van Berlijn (1526) en werd in 1530 opvolger van den kanselier *Gattinara*. Hij was een der staatssecretarissen van den keizer en grootzegelbewaarder van Napels en Sicilië en nam deel aan alle regeringsmaatregelen van 1530—1550. *Granville*, die een schrander diplomaat was, overleed den 27sten Augustus 1550 te Augsburg.

Granville, *Antoine Perrenot*, kardinaal van, minister van *Karel V* en *Philips II*, een der schranderste diplomaten van de 16de eeuw, geboren den 20sten Augustus 1517 te Besançon in Bourgondië, was een zoon van *Nicolas Perrenot* (zie aldaar). Hij studeerde te Parijs, Padua, Luik en later te Leuven in de godgeleerdheid en genoot vervolgens van zijn vader onderwijs in de staatswetenschappen. Hij sprak zonder eenige moeite zeven talen en bezat bij een groote scherpsinnigheid en menschenkennis, een taalgeduld. Daar hij zich onderscheide door een aangenaam voorkomen en hoofsche manieren, zag hij een ruim veld voor zijn eerozucht geopend. Op 23-jarigen leeftijd werd hij bisschop van Arras (Atrecht) en vergezelde zijn vader op den Rijksdag te Worms en te Regensburg. Ook bezocht hij het Concilie te Trente, waar hij bij de opening een sierlijke redevoering uitsprak, en trad in de jaren 1545—1550 herhaaldelijk als vertegenwoordiger des keizers bij onderhandelingen op. Zoo leidde hij na den slag bij Mühlberg de vredesonderhandelingen, maar deed daarbij onrecht aan landgraaf *Philips van Hessen*, aan wien de vrijheid gewaarborgd was, maar niet toegekend werd. Tevens deed hij Constanz door overrompeling aan

de Protestanten ontrukken en werd hierna in 1550 als opvolger zijns vaders benoemd tot staatssecretaris en rijkszegelbewaarder. Toen de keizer in 1552, in Tirol door keurvorst *Maurits van Saksen* overvallen, des nachts in een draagbaar de wijk nam uit Innsbruck, werd hij door *Granville* begeleid. Zijn bekwaamheid kwam wederom aan den dag bij het sluiten van het verdrag van Passau, en op een waardige wijze beantwoordde hij in 1555, op last van *Philips II*, de redevoering, door *Karel V* gehouden bij het nederleggen van het bewind. Toen *Philips II* na den Vrede van Chateau-Cambresis (1559), door *Granville* tot stand gebracht, *Margaretha van Parma* benoemde tot landvoogdes over de Nederlanden, stelde hij haar *Granville* als eersten minister ter zijde, die daarenboven later door den koning tot aartsbisschop van Mechelen en door paus *Pius IV* tot kardinaal benoemd werd. Als vreemdeling en beslist voorstander van het Spaansche regeringsbeleid, werd hij te Brussel weldra het mikpunt van den volkshaat, daar alle gestrengde maatregelen aan hem werden toegeschreven, terwijl zijn vijanden hem bij *Philips* van overdreven zachtmoedigheid beschuldigden, zoodat hierdoor de nitbreiding der nieuwe leer bevorderd werd. *Philips* echter kende de nitstekende gaven van dien staatsman en wilde langen tijd van zijn vertrek uit de Nederlanden niets weten. Het verzet van den Nederlandschen adel bleef echter voortduren en het kwam zóo ver, dat *Oranje*, *Edmond* en *Hoorn* weigerden aan de zitting van den Raad van State deel te nemen, zoolang *Granville* daar kwam. Op alle mogelijke wijzen werd hij gekweld en in een bespottelijk daglicht geplaatst en daar ook *Margaretha* ontevreden was over zijn groote macht en, hoewel ten onrechte, meende, dat hij de belangen van het Huis Parma in Italië tegenwerkte verzocht zij om de terugroeping des kardinaals, die in 1564 het bevel ontving, om het land te verlaten en zich naar Franche Comté begaf. Weldra gevoelde echter de landvoogdes, dat de verwijdering van znlk een staatsman een font was geweest, doch te vergeefs zocht zij hem tot terugkeer te bewegen. *Granville* bracht eenige jaren door met wetenschappelijke studien, woonde vervolgens het conclave bij, waar *Pius V* tot Paus gekozen werd, en sloot in 1570 op last van *Philips* een verbond met den Paus en de Venetianen tegen de Turken. Toen laatstgenoemden Napels bedreigden, werd hij als vice-koning derwaarts gezonden. Hij nam er uitstekende maatregelen, zoowel tegen den vijand als ter bevordering van de binnenlandsche welvaart, en ontving in 1575 den titel van voorzitter van den Hoogen Raad van Italië en Castilië. Vervolgens onderhandelde hij over de vereeniging van Portugal met Spanje en bracht het huwelijk tot stand van de infante *Catharina* met den hertog van Savoye, waardoor de plannen van Frankrijk op Milaan vrijgeld werden. In 1584 werd hij benoemd tot aartsbisschop van Besançon, waarna hij den 21sten September 1588 te Madrid overleed. Een belangrijke verzameling zijner nagelaten papieren bevindt zich in de boekery te Besançon.

Granville, een stad in het Fransche departement Manche en in het arrondissement Avranches, ligt op een rotsachtig voorgebergte aan het

Kanaal, aan den mond van de Boeg, aan de spoorlijn Parijs—Granville en telt (1901) 11667 inwoners. Zij is verdeeld in de Benedenstad, tusschen het station en de versterkte haven, en de Bovenstad, op de rots met oude versterkingen. Men vindt er een hydrografische school, een Kamer van Koophandel en onderscheiden buitenlandse consulaten. Het havenbassin is sedert 1856 geschikt voor de grootste schepen, en in 1866 is men er met den aanleg van een tweede haven begonnen. Zij is voorzien van twee lichttorens en door een geregeld stoombootverkeer met Jersey en Guernsey verbonden. Tot de middelen van bestaan behooren scheepsbouw, kabel-janwisscherij, oostervangst, brandwijnstokerij enz.; ook heeft men er zeebaden, granietgroeven, fabrieken en een belangrijken uitvoerhandel.

Granville, Leveson-Gower, graaf, een Engelsch staatsman, geboren den 12^{den} October 1773, was de jongste zoon van den markies van *Stafford*, werd in 1793 lid van het Parlement en zag zich door *Pitt*, die een hoog denkbeeld van zijn bekwaamheid koesterde, in 1800 tot lord van de Schatkist benoemd, welke betrekking hij tot aan de aftreding van zijn beschermer waarnam. Toen *Pitt* de teugels van het bestuur weder in handen nam, zond hij *Granville* als buitengewoon gezant naar Rusland, om het verdrag te sluiten, hetwelk den slag van Austerlitz ten gevolge had. In November 1813 werd *Granville* afgevaardigd naar 's Gravenhage, in 1815 tot viscont en pair verheven en met de belangrijke betrekking van ambassadeur te Parijs begiftigd. Hier verwierf hij gedurende een reeks van jaren de tevredenheid van zijn regeering, zoodat *George IV* hem in 1825 het grootkruis der Bathorde schonk. In 1828 riep *Wellington* hem terug, doch 2 jaar later zond het ministerie *Grey* hem weder daarheen, waar hij de goede verstandhouding met de nieuwe Fransche regeering onderhield, totdat hij eindelijk in 1841 na het optreden van *Peel* door lord *Cowley* vervangen werd. Hij was inmiddels tot baron *Leveson* en graaf *Granville* verheven. Hij overleed te Londen den 7^{den} Januari 1846.

Granville, George Leveson-Gower, graaf, oudste zoon van den voorgaande, werd geboren den 11^{den} Mei 1815, studeerde te Oxford en werd als attaché aan zijn vader toegevoegd. In 1837 werd hij lid van het Parlement en in 1839 onderstaatssecretaris bij Buitenlandsche Zaken, welke betrekking hij in 1841 door aftreding van het Whigkabinet verloor. Toen dit in Juli 1846 aan het bewind kwam, werd *Granville*, die kort te voren het pairschap gekreef, had, tot opperjagermeester benoemd, in Mei 1848 tot vice-president van het Handelsministerie (Board of trade). Het voorzitterschap in de commissie van de Wereldtentoonstelling van 1851 maakte zijn naam meer algemeen bekend, zoodat zijn aanstelling tot plaatsvervanger van *Palmerston* als minister van Binnenlandsche Zaken (1851) geen afkeuring vond. Trouwens *Granville* beantwoordde aan de goede verwachtingen, die men van hem koesterde, door met vastheid den staatkundigen weg van zijn voorganger te volgen in het behandelen der uitleveringsvraagstukken met de Grootte Mogendheden van Europa, terwijl hij zich beijverde, de gerezen geschillen met de Vereenigde Staten bij te leggen.

Intusschen nam hij den 22sten Februari 1852 bij den val van het Whigministerie zijn ontslag. In het door *Aberdeen* gevormde coalitieministerie werd hij in Januari 1853 voorzitter van den Geheimen Raad, welk ambt hij ook onder *Palmerston* (tot aan den dood van dezen in 1865) bleef bekleeden. Na de zegepraal van de Whigs en de vorming van het ministerie *Gladstone* werd hij secretaris voor Koloniën (1868). Daarenboven werd hem in plaats van *Russell* de leiding der beraadslagingen in het Hoogerhuis opgedragen. Hij bewees aan zijn partij bij de debatten over de Kerkbill in Ierland (1869) en over de Landbill (1870) belangrijke diensten, daar het aantal liberalen, op welke hij rekenen kon, niet groot en de oppositie der conservatieven zeer heftig was. Toen in Juni 1870 lord *Clarendon*, minister van Buitenlandsche Zaken, overleed, werd *Granville* zijn opvolger. Aanvankelijk heerschte vrede en vertoonde zich geen enkele buitenlandse moeilijkheid dan het vermoorden van Engelsche reizigers in Griekenland. Kort daarna echter barstte de Fransch-Duitsche Oorlog uit, die de gezindheden van den minister van Buitenlandsche Zaken op een zware proef stelde. Bij het verschil van gevoelens over de houding van Engeland kon hij geen algemeene goedkeuring verwachten, maar men erkent algemeen, dat hij zich nit de bestaande ontwikkeling met schranderheid gered en tot het voorkomen van een algemeenen oorlog niet weinig medegewerkt heeft. Met betrekking tot gemelde oorlogvoerende mogendheden, tot de Zwarte Zee en tot Amerika kon hij een oorlogszuchtige of een vredelievende politiek volgen. Hij koos dezen laatsten weg door een strikte onzijdigheid te handhaven, door omtrent de Zwarte Zee in een conferentie, in Januari 1871 te Londen gehouden een overeenkomst tot stand te brengen, en door een commissie te benoemen, die zich naar Amerika begaf om de Alabamakwestie nit den weg te ruimen. Bij den val van het ministerie *Gladstone* legde ook *Granville* zijn portefeuille neder, maar in het nieuwe kabinet *Gladstone* belastte hij zich in het laatst van April 1880 wederom met de Portefeuille van Buitenlandsche Zaken. Ook ditmaal was zijn beleid, vooral in de Egyptische vraagstukken, zwak en grotendeels de aanleiding tot *Gladstone's* nederlaag (9 Juni 1885) en diens aftreden. Toen *Gladstone* in 1886 opnieuw een Kabinet samenstelde, werd *Granville* minister van Koloniën, als hoedanig hij een half jaar later met het geheele ministerie aftrad. Hij overleed den 31sten Maart 1891 te Londen.

Graphio is de titel van een sedert 1869 te Londen verschijnend geïllustreerd weekblad, dat gewijd is aan politieke en niet-politieke gebeurtenissen van den dag, kunst, wetenschap en literatuur. Door het medewerken van de beste Engelsche schilders en teekenaars, als *Millais*, *Leighton*, *Heckomer*, *Alma Tadema* en *Gilbert*, en door de snelheid, waarmede de aanschouwelijke voorstellingen op de gebeurtenissen volgden, kreeg de „Graphic” weldra een opslag van meer dan 200.000 exemplaren. Het Kerstnummer wordt in meer dan 500.000 exemplaren gedrukt.

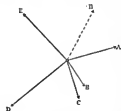
Graphische statica. Zie *Graphostatica*.
Graphologie noemt men de kunst om uit iemands handschrift zijn karakter af te leiden.

Zoals alle bewegingen van een mensch, gang, honding enz. met zijn karakter samenhangen, is dit ook het geval met die van de hand en vingertoppen, waarin zich dicht bij elkander de zenuwuiteinden bevinden. Reeds in schoolhandschriften komen individuele verschillen voor; het eene kind schrijft grooter, scheefer, spitsier of ronder dan het andere enz. Duidelijk openbaart zich echter eerst het karakter, als het schrijven zelf geheel mechanisch geschiedt. Eenige niet opzettelijk tot dit doel geschreven regels hebben voor den grapholoog dan ook de meeste waarde. Ook in pathologisch opzicht vindt men bij zekere hersenziekten en bij anomalieën van zenuwen en spieren in den arm zeer karakteristieke, voor de diagnose belangrijke veranderingen van het handschrift. De graphologie berust op vergelijkende waarnemingen en daaruit getrokken conclusies. Zoo let de grapholoog erop, of het schrift groot of klein, wijd of dicht samengedrongen is, rond of spits, scheef of recht, eenvoudig of verward; uit die waarnemingen besluit hij dan tot bepaalde karaktereigenschappen. Over de waarde dezer conclusies wordt echter nog zeer verschillend geoordeeld. Reeds in 1622 schreef de Italiaan *Baldo* een boek over de graphologie; een bepaald stelsel werd echter eerst door den Franschen abbé *J. H. Michon* ontwikkeld (overleden 1881), terwijl de physioloog *Preyer* beproefd heeft, de graphologie op een wetenschappelijke basis op te bouwen („Zur Psychologie des Schreibens“, Hamburg, 1895). Zie ook *Meyer*, „Die wissenschaftlichen Grundlagen der Graphologie“ (Jena, 1901).

Graphostatica of *Graphische statica* is een methode om de berekeningen der statica graphisch, d. i. met duimstok, lineaal en passer voor te stellen. Boven het cijferen heeft het voor, dat vele niterst ingewikkelde vlakken en momenten, die langen tijd zonden vereischen, nu zeer spoedig worden bepaald, waardoor ook fonten worden verneden. Ook zijn deze laatste in een diagram veel gemakkelijker te ontdekken. Ingevoerd is de graphostatica na 1860 door *E. Cuilmann* voor bouwkundige doeleinden, zoals bruggen, daken enz., en werd sedert uitgebreid tot alle constructies.

Zoals men weet, worden krachten, evenredig aan de versmelingen, die zij aan eenzelfde massa

FIG. 1.

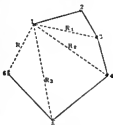

Graphostatica.

de resultante gevonden kunnen worden, door haar eerst van 2 te construeeren, deze resultante met de 3de kracht weer in een parallelogram te vereenigen, de zoo ontstane nieuwe resultante weer

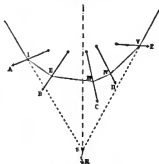
met een 4de kracht enz. Doet men aldus, dan ziet men, dat men spoediger de resultante zou hebben gevonden door de krachten, evenwijdig aan zichzelf, achter elkaar te plaatsen, zoals in fig. 2; de resultante is dan de afstand tusschen begin en uiteinde of de nog ontbrekende zijde van den veelhoek. Het pijltje is echter omgekeerd; teekende men het in dezelfde richting, dan zou het de kracht zijn, die nog aan de andere toegevoegd moest worden, om met de andere evenwicht te maken. De volgorde van het plaatsen der krachten doet niets ter zake. Heeft men het geval van fig. 3, waarbij dus de krachten niet in één punt aangrijpen, dan handelt men op dezelfde wijze. Men teekent weer den veelhoek van krachten

FIG. 2.

Graphostatica.

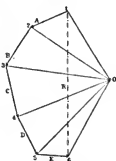
FIG. 3.

Graphostatica.

(fig. 4) en kent alsdan richting en grootte (*R*) der resultante. De ligging daarvan tusschen de andere krachten bepaalt men als volgt. Uit de hoekpunten van den veelhoek van krachten trekt men poolstralen naaeren willekeurige pool (bijv. *O* in fig. 4), en evenwijdig met die stralen trekt men, in een willekeurig punt van één der krachten be-

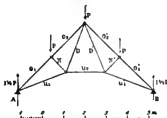
FIG. 4.

Graphostatica.

ginnende, naar de volgende krachten de lijnen I III IV V (fig. 3). Verlengt men vervolgens I en 5, dan is hun snijpunt S een punt, waardoor de resultante gaat. Fig. 5 en 6 stellen de toepassing daarvan voor op een Polonceaandakspant. De druk wordt gelijkmatig over het dak verdeeld gedacht, zoodat de krachten in de verschillende

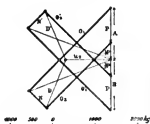
FIG. 5.

Graphostatica.

verhindingspunten van het eigenlijke spant gelijk zijn. De richtingen, waarin de krachten moeten werken, is gegeven door de richtingen der verbindingstukken, daar slechts trek- of drukspanningen optreden. Het is gebruikelijk de uit-

FIG. 6.

Graphostatica.

wendige krachten met zwarten inkt aan te geven, de trekkende inwendige met rood en de drukkende inwendige met blauw. In de teekening zijn de drukkende lijnen dubbel en de trekkende enkel getekend.

Graptolithen is de naam eener familie van nitgestorven dieren uit de Boven-Cambrische en Silurische formatie. Zij hevat langwerpige, min of meer saamgedrukte, op een lineaal gelijkende vormen, die aan de eene of ook aan beide zijden tandvormige, nitapringende verbevenheden bezitten, welke door een gemeenschappelijk kanaal zijn verbonden. Men heeft er, die recht, en ook die cirkel- of spiraalvormig gebogen zijn. Soms tijds is de spiraal buiten het platte vlak geworden, soms tijds ook heeft het dier een gaffelvormige gedaante. Men voegde ze eerst bij de Orthocera-tieten, later bij de Polypen, tegenwoordig bij de Koraalpolypen of bij de Hydromedusen. Zij

vormen wel eens geheele lagen in kalk, doch vooral in leemlelagen. Men heeft deze familie in verschillende geslachten verdeeld, zooals *Monocladia* en *Diplograptus* met een of twee rijen tanden, en *Gastropus*.

Graptophyllum Nees is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Acanthaceae*. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk met gelijke slippen, een grijzende bloemkroon met gewelfde bovenlip en een 3-deelige onderlip, en voorts door 2 helmbladen met 2-bokkige, pijlvormige helmknoppen en een puntige, 4-zadige vrucht. De eenige soort is *G. hortense* Nees (*Justicia picta* L.), een door geheel Indië verspreide heester met gladde, langwerpig ronde en ovale, fraai door witte strepen geteekende bladeren, met eidelingsche bloemtrossen van donker roode bloemen, wier huis naar boven verwijd en samengedrukt is, en met klieren in de keel. De schutbladeren der trossen en bloemen zijn klein. Men vindt dezen heester op Java op de grafsteenen en bij de woningen, en de bladeren dienen zoowel tot versiering bij feestmalen als tot armenij. In West-Indië wordt hij als sierplant aangekweekt.

Gras, *Chineesch*. Zie *Ramex*.

Gras, *Engelsch*. Zie *Grass*.

Gras, *Félix*, een nieuw-Provençaalsch dichter, werd den 3^{den} Mei 1844 te Malemort (Vaucluse) geboren en overleed den 4^{den} Maart 1901 als vrederechter te Avignon. Hij gold naast *Aubanel*, *Rowmanville* en *Mistral* als de belangrijkste persoonlijkheid der felibres en was sedert 1891 hun grootmeester (*capoulié*). Van zijn gedichten noemen wij: „*Li Carbonnié*“ (1876), „*Toloza*“ (1881) en „*Le romancero provençal*“ (1887). Ook schreef hij de vertellingen „*Li pèralino*“ (1891) en den tijd der Revolutie spelenden roman „*Li Rouge don miejour*“ (1896, ook in een Franse vertaling „*Les rouges du midi*“).

Grasberger, *Hans Nepomuk*, een Oostenrijksch dichter, geboren den 2^{den} Mei 1836 te Öbdsch in Stiermarken, was eerst koorzanger, maar studeerde vervolgens te Weenen in de rechten, nam deel aan een pelgrimstocht naar Jeruzalem en schreef: „*Sonette aus dem Orient*“. Verder werd hij lid der redactie van den „*Oesterreichischen Volksfreund*“, stond tot 1864 aan het hoofd van dit blad, redigeerde in 1895 eenigen tijd de „*Presse*“, vertoefde van 1867 tot 1875 in Italië, vooral te Rome, waar hij als berichtgever voor Oostenrijksche dagbladen werkzaam was, en was sedert 1884 kunstverslaggever van de „*Presse*“ op het gebied der kunst. Behalve genoemde „*Sonette*“ (2de druk, 1894) schreef hij: „*Le rime de Michelangelo*“ (1872), „*Singen und Sagen*“ (1868), „*Aus dem Karneval der Liebe*“ (1873), en „*Licht und Liebe*“ (1895). In dialect schreef hij „*Zan Mitnehm*“ (1880), „*Nix für unguet*“ (1884) en „*Plödersam, Geistli'n Geschichte*“ (1885). Van zijn novellen noemen wij „*Aus der ewigen Stadt*“ (1887), „*Alles Dentsames*“ (1888), „*Auf heimatlichem Boden*“ (1890), „*Ein neues Novellenbuch*“ (1895) en „*Adam und Eva*“ (1896). Verder schreef hij nog „*Maria-Buch. Eine Wallfahrtsgeschichte*“ (1895), „*Die Natargeschichte des Schnaderhüpfels*“ (1896), „*Ein Triptychon*“ (1896), „*Steirische Geschichten*“ (1897) en „*Die Gemäldessammlung im kunsthistorischen Hofmuseum zu*

Wien" (1898). Hij overleed te Weenen den 11^{den} December 1898.

Grasbies (*Rhynchospora*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cyperaceae*. Het onderscheidt zich door kasbladjes, die, tot bosjes vereenigd, een aar vormen, door de afwezigheid van het bloemdek en door borstels aan den voet van de vrucht, terwijl de vrucht gekroond blijft met het verharde stielje. Wij hebben in ons land 2 soorten van grasbies, namelijk de witte (*R. alba* Vahl) met een bladrijken, 3-kantigen balm, lijnvormige, gekielde bladeren, eindelingsche, bijna tuitvormende bloembundels, die evenlang zijn als het omwindsel, en meestal witte bloemen, — en de bruine (*R. fusca* B. et S.) met een 3-kantigen halm, borstelvormige, gegroefd-kielbladeren, eindelingsche, bijna gepaarde bloembosjes, die veel korter zijn dan het omwindsel, 3-bloemige aartjes en roestkleurige of bruinachtige bloemen. Beide soorten zijn voor de reenvorming van veel belang.

Graser, Johann Baptist, een Duitsch opvoedkandige, werd geboren den 11^{den} Juli 1766 te Eitmann in Beneden-Franken, bezocht het gymnasium te Bamberg en vervolgens het clericaal seminarium te Würzburg. Hier wijdde hij zich aan de studie der Oostersche talen en der godgeleerdheid, werd in 1790 licentiaat in de theologie, verder prefect van het adellijk seminarium aldaar, vervolgens eerste leeraar en eindelijk tweede directeur aan de aartsbisschoppelijke inrichting van onderwijs te Salzburg, welke betrekking bijechter door de secularisatie van het aartsbisdom verloor. Hij werd in 1804 benoemd tot hoogleeraar in de theologie aan de universiteit te Landshut en kort daarna tot „Oberschulkommissar“ der Vorstendommen Bamberg en Würzburg, in 1810 regerings- en opperschoolraad van het Opperr>Main-district, ontving in 1825 pensioen en overleed te Bayreuth den 18^{den} Februari 1841. Van zijn geschriften noemen wij: „Divinität oder das Princip der einzig wahren Menschenerziehung“ (3de druk, 1830), „Elementarschule fürs Leben in der Grundlage“ (4de druk, 1839), „Elementarschule fürs Leben in der Steigerung“ (2de druk, 1843), „Elementarschule fürs Leben in der Vollendung“ (uitgegeven door Ludwig, 1841), „Der durch Gesicht und Tonsprache der Menschheit wiedergegebene Taubstumm“ (2de druk, 1834) en „Die Erziehung der Taubstumm in der Kindheit“ (uitgegeven door Ludwig, 1843).

Grashof, Franz, een Duitsch werktuigkundige, geboren den 11^{den} Juli 1826 te Düsseldorf, bezocht het instituut voor nijverheid te Berlijn, was werkzaam in het scheikundig laboratorium van die inrichting en oefende zich daarna praktisch in de Koninklijke ijzergieterij. Op een Hamburgsch koopvaardijship deed hij van het begin van 1849 tot aan het einde van 1851 een langdurigen tocht, vooral in de Oost-Indische en Australische wateren. Sedert October 1852 bezocht hij de academie voor nijverheid te Berlijn en werd in 1854 benoemd tot leeraar in de wiskunde en in de mechanica. Sedert 1855 is hij tevens voorzitter van de commissie voor den ijken aanvaarde in 1856 de directie van de Vereeniging van Duitsche ingenieurs, alsmede in de eerste daarop volgende jaren ook de redactie van het tijdschrift

der Vereeniging. In 1863 werd hij beroepen tot boogleeraar in de toegepaste mechanica en theoretische werktuigkunde aan de polytechnische school te Karlsruhe, waar hij voorzitter was van de met die inrichting verbonden machineschool en den 26sten October 1893 overleed. Te Karlsruhe is voor hem een gedenksteen verzeen. Behalve een aantal bijdragen in het „Zeitschrift des Vereins deutscher Ingenieure“, schreef hij „Festigkeitslehre mit besondrer Rücksicht auf die Bedürfnisse des Maschinenbaues“ (1866, tweede druk onder den titel „Theorie der Elasticität und Festigkeit mit Bezug auf ihre Anwendungen in der Technik“ 1878), „Theoretische Maschinenlehre“ (dl. 1: „Hydraulik nebst mechanischer Wärmetheorie und allgemeiner Theorie der Heizung“, 1875; dl. 2: „Theorie der Getriebe und der mechanischen Meszinstrumente“, 1883; dl. 3: „Theorie der Kraftmaschinen“, 1890) en leverde de 5de en 6de uitgave der „Resultate für den Maschinenbau“ (1870 en 1875) van Redtenbacher. Hij voorzag deze laatste met belangrijke aantekeningen en met een aanhangsel, getiteld: „Resultate aus der mechanischen Wärmetheorie“.

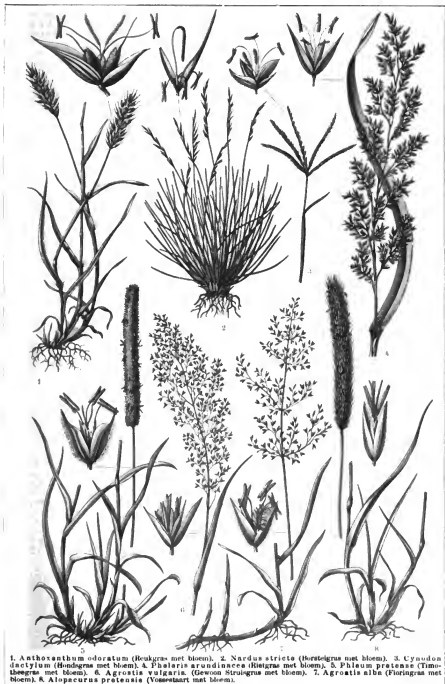
Grasland is een blijvende of tijdelijk met gras en andere kruidachtige planten begroeide bodem, die een geschikt voeder voor de landbouwhuisdieren oplevert. Het voeder kan door de dieren worden afgeweid en het kan worden afgemaaid en verzameld, om hetzij in groenen, hetzij in ingezetten of wel in gedroogden toestand d.w.z. in den vorm van hooi, te worden gewonnen.

Voor grasland zijn van nature het meest aangewezen de streken met een vochtig en koel klimaat en laagliggende, sterk vochtboudende gronden. Deze worden het meest in bergstreken (Zwitserland) en laagvlakten (Nederland) aangetroffen. Waar geregelde grondbewerking, tengevolge van te groote natheid, weekheid, stijfheid of steensachtigheid van den bodem zeer wordt bemoeilijkt of zelfs onmogelijk wordt gemaakt, daar is de bodem meer aangewezen voor grasland dan voor akkerbouw; evenzo daar, waar de oogst onzeker is tengevolge van tijdelijke overstromingen of verslibbing van den grond en waar te weinig teelaarde aanwezig is.

De geringe opoffering van arbeid, die het grasland in vergelijking met bouwland vereischt, geeft het een groote uitbreiding in dun bevolkte en van het verkeer afgesloten streken, zoals de steppen van Oost-Europa en West-Azië en de savanna's, prairiën, pampa's en llano's van Noord- en Zuid-Amerika. Anderzijds draagt het er ook toe bij, dat daar, waar de landbouw op hoogen trap van ontwikkeling staat, waar veel vraag naar arbeid is en de loonen hoog zijn, tot het omleggen van bouwland in grasland wordt overgegaan.

Voor bemesting van grasland kunnen doelmatig worden gebruikt: stalmeel, gier, stikstof-, phosphor-, kali- en kalkmeststoffen. Bij beweiding wordt het grasland bemest met de uitwerpselen der dieren, die zorgvuldig over het land moeten worden verspreid. Ter verpleging van het grasland kan verder worden aanbevolen het slechten van molshoopen, het verdelen van onkruiden, bijv. stekels, het uitbossen d.w.z. afmaaien van ond geworden bossen gras en doelmatige bewei-

GRASSEN I.

1. *Anthoxanthum odoratum* (Beukgras met bloem). 2. *Nardus stricta* (Dorstelgras met bloem). 3. *Cynodon dactylum* (Hondsgras met bloem). 4. *Phalaris arundinacea* (Rietgras met bloem). 5. *Phleum pratense* (Timotheegras met bloem). 6. *Agrostis vulgaris* (Gewoon Struisgras met bloem). 7. *Agrostis alba* (Floringras met bloem). 8. *Alopecurus pratensis* (Vossestaart met bloem).

GRASSEN II.

1. *Festuca elatior* (Beemdiangbloem met bloem). 2. *Briza media* (Trilgras met bloem). 3. *Dactylis glomerata* (Kropaar met bloem). 4. *Festuca rubra* (Rood Zwenkgras met bloem). 5. *Poa trivialis* (Rus. Beemdgras met bloem). 6. *Poa pratensis* (Vel. Beemdgras met bloem). 7. *Phragmites communis* (Riet met bloem). 8. *Poa annua* (Beemdgras met bloem). 9. *Glyceria fluitans* (Vlotgras met bloem).

2 4 6 8 10 12 14 16 18 20 22 24 26 28 30 32 34 36 38 40 42 44 46 48 50 52 54 56 58 60 62 64 66 68 70 72 74 76 78 80 82 84 86 88 90 92 94 96 98 100

1. *Bambusa arca*. 2. *Andropogon formosus*. 3. *Gyncrium argenteum* (Pampasgrass). 4. *Pennisetum intifolium*. 5. *Erianthus Ravennae*. 6. *Euchlaena luxurians*. 7. *Macanthus sinensis*. 8. *Hordeum jubatum* (Langehaardgras). 9. *Melica moera*. 10. *Lagurus ovatus*. 11. *Agrostis nebulosa*. 12. *Aira pulchella*. 13. *Panicum plicatum*. 14. *Bromus brizae formis* (Trigraadgras). 15. *Stipa pennata*.

ding onder verwisseling van verschillende diersoorten. De graslanden kunnen worden gebruikt als weide, voor boeiwinning of voor beide doeleinden.

Graslinnen is de naam voor de van China-gras (zie aldaar) afkomstige stof.

Grasliit, eenstad in Bobemen, dicht bij de Saksische grens, ligt aan den Zwodan en aan de spoorlijn Falkenan—Klingenthal en telt (1900) 11802 inwoners. Men vindt er een kerk (1618), een vakschool voor het vervaardigen van muziekinstrumenten, een museum, muziek-, speciaal blaasinstrumentfabrieken, katoenspinnerijen, parelmoer-, fluweel-, wol-, katoen- en speelgoedfabrieken.

Grasmaalmachine. Zie *Maaimachine*.

Grasmussen. Zie *Mussen*.

Grasolie is een welriekende, vluchtige olie, die men op Sumatra, Ceylon en de Molukken verkrijgt uit het nardusgras (*Andropogon Nardus*), dat aldaar in grooten overvloed groeit. Men vervoert haar in flesschen naar Engeland, waar zij tot het welriekend maken van zeepen en pomades gebruikt wordt. Men verwisselt haar ook wel met geraninmolie of men brengt ze als Turksche geraniumessence over Konstantinopel in den handel.

Grasse, in het Latijn *Grassa*, is de hoofdstad van een evenzoo genoemd arrondissement, hetwelk te voren tot het Fransche departement Var behoorde, maar thans bij het departement Alpes Maritimes is ingelijfd. De stad ligt 13 km. van de Middellandsche Zee, 825 m. booger dan deze, aan de zuidelijke helling van een berg, welke uit een rijke bron de stad met haar fontainen, benevens de nabijgelegen tuinen en weiden, van water voorziet. Zij ligt aan de spoorlijnen, telt (1901) 9426 (als gemeente 15429) inwoners en heeft goede huizen, maar enge, kromme straten, een fraai wandelpark met een marmeren obelisk. Het stadsbis is het voormalig bisschoppelijk paleis, en de oude kapel van St. Sauveur, geruimen tijd voor een tempel van *Jupiter* gebonden, maar nu de 11de eeuw afkomstig, dient tot kruitmagazijn. De kapel van een der drie liefdadige gestichten bevat 3 schilderijen van *Rubens*. Men heeft er een beurs, een schouwburg, een seminarium en een openbare boekery met 11000 deelen en belangrijke bandschriften. De bevolking houdt zich vooral bezig met de aankweeken van welriekende gewassen, zooals oranjeboomen, jasmijn, rozen, heliotroop enz. en vervaardigt daarvan allerlei welriekende essences. Verder heeft men er een belangrijke uitvoer van olijvenolie, zeepen, likeuren, gedroogde vruchten enz.

Grasse, Johann Georg Theodor, een Duitsch letterkundige, geboren te Grimma den 31sten Januari 1814, ontrijng zijn opleiding aan eene inrichting van onderwijs aldaar, waaraan zijn vader als hoogleraar was geplaatst, en studeerde vervolgens te Leipzig in de letteren. Daar zijn pogingen zich te Halle als privaatdocent te vestigen, niet gelukten, begaf hij zich naar Dresden, waar hij leeraar werd aan een school, verder in 1843 bibliothecaris van koning *Friedrich August II*, in 1848 inspecteur van het minstkabinet, in 1842 directeur der verzameling van porseleinen vazen enz. en in 1864 tweede directeur van het Grüne Gewölbe. Inmiddels had hij in 1853 den

titel van Hofraad ontvangen. Grooten bijval vond zijn „Lehrbuch der allgemeinen Litteraturgeschichte“ (1837—1850, 4 dln), hetwelk bij verkort heeft in zijn „Handbuch einer allgemeinen Litteraturgeschichte“ (9 dln, 1837—1850), gevolgd door een „Leitfaden der allgemeinen Litteraturgeschichte“ (3de druk, 1860). Zijn tweede hoofdwerk is: „Trésor de livres rares et précieux“ (7 dln, 1858—1869). Verder gaf hij uit: „Bibliotheca magica et pneumatica“ (1843) en „Bibliotheca psychologica“ (1845). Ook op het gebied der sage verwierf hij groote verdiensten; hij vertaalde de „Gesta Romanorum“ (2 dln, 1842) en leverde een uitgave van de „Legenda anrea“ van *Jacobus a Voragine* (1846), alsmede beschouwingen over de sage van den Wandelenden Jood en *Tamkühner*. Verder vermelden wij: „Beiträge zur Litteratur und Sage des Mittelalters“ (1850), „Sagenschatz des Königreichs Sachsen“ (1854—1855; 2de druk, 1874), „Nord und Süd“ (1858), en „Jägerbrevier“ (1857). Zijn betrekking gaf hem ook nog aanleiding tot het schrijven van een „Handbuch der alten Numismatik“ (1853), „Beiträge zur Geschichte der Gefäßbilderei u. s. w.“ (1853), „Guide de l'amateur de porcelaines et de poteries“ (9de druk, 1901) en van „Guide de l'amateur des objets d'art“ (2de druk, 1877). Eindelijk leverde hij nog „Sagenbuch des Preuss. Staates“ (2 dln, 1868—1871), „Bierstudien“ (1872), „Geschlechts-, Namen- und Wappensagen des Adels deutscher Nation“ (1876), „Sachsens Fürsten aus dem Hanse Wettin“ (1876) en de beschrijvende catalogi van het „Grüne Gewölbe“ (4de druk, 1881) en van de Koninklijke verzameling van porselein (1874). Hij legde wegens een oogziekte in 1882 zijn betrekking neder. Sedert 1878 redigeerde hij de: „Zeitschrift für Museologie“, en overleed den 27sten Augustus 1885 te Wackerbarthstrabe bij Dresden.

Grassen (*Gramineae*), zie de platen, is de naam van een hoogst belangrijke plantenfamilie uit de groep der *Eenzaadlobbigen* en telt honderden geslachten en duizenden soorten. Zij behoeven gedeeltelijk tot de eenjarige, doch grootendeels tot de overblijvende kruiden, terwijl men daaronder ook eenige hontige gewassen aantreft, zooals de bamboesoorten enz., der keerkingslanden. De wortelstok dier gewassen is somtijds kort en dadelijk in een aantal wortelvezels overgaande, of wel kruipend en in wortelspruiten uitschietend. De veelal onverdeelde stengel, balm genaamd, is doorgaans rolrand, zelden samenge-drukt, de geledingen bij de knoopen verdikt; hij is van binnen hol of soms, zooals bij het snikerriet en de maïs, met een mergachtige zelfstandigheid gevuld. De bladeren zijn afwisselend en in één vlak geplaatst. De bladscheede, ontstaan uit de vergroeiing van het okselstandig steunblad en den verbreedten bladsteel, omgeeft den stengel. De bladschijf is meestal lijnvormig-eirond of lancetvormig, nooit ingesnedden, maar dikwijls raw en hard aan den zoom. Aan den binnenkant der bladschijf, tusschen deze en de bladscheede, vindt men het *bladtuitje*, *tongetje* of *bindsel* (ligula), den top van het vergroeide, okselstandige steunblad, soms ook vervangen door een krans van baren. De bloemen, in de kafbladijes besloten, vormen met deze de eigenaardige bloeiwijze der

grassen, welke men *bloempakjes* noemt. De 2-rijige, vaak saamgedrukte bloempakjes zijn tot aren, trossen, pluimen enz. vereenigd. Sommige grassen zijn één- en tweehinnig, maar de meeste grassen hebben tweeslachtige bloemen en behooren tot de 2de orde der 3de klasse van het stelsel van *Linnaeus*. De *kafblaadjes* (glumae) of *kelkafjes*, doorgaans ten getale van 2, vormen het onderste gedeelte van het bloempakje. De buitenste deelen van het eigenlijke grasbloempje noemt men *klepjes* (*paleae*) of *kroonkafjes*; deze zijn vaak van naalden voorzien en kunnen met een bloemdek vergeleken worden. Voorts ontwaart men er *schubjes* (*lodicules*), die ten getale van 2 aan den voet van het vruchtbeginsel geplaatst zijn. De meeldraden, doorgaans 3 in getal, staan kransvormig rondom het stampertje. Bij sommige grassen vindt men 6 meeldraden, en dat getal is ook wel eens 1, 2 of 4. De helmdraden zijn draadvormig en vrij, ofschoon ook wel eens aan den voet samengegroeid, de 2-hokkige helmknoppen lijnvormig, op den helmdraad beweegbaar en in de lengte opspringend. Het vruchtbeginsel is eenhokkig en draagt 2, zelden 3 stijltjes. De vrucht is een *graanvrucht*. Men verdeelt de *Gramineae* in de volgende elf groepen: 1. *Maydaceae*, waartoe *Zea Mays* behoort. 2. *Andropogoneae*, waartoe *Saccharum officinale* (Suikervrijet) behoort. 3. *Panicaceae*, met *Panicum* (*Hanepoot*). 4. *Oryzaceae* met *Oryza sativa* (rijst). 5. *Phalarideae* met *Anthoxanthum odoratum* (Renkgras). 6. *Agrostideae* met *Agrostis*, *Calamagrostis*, *Alopecurus* en *Pheum*. 7. *Aveneae* met *Avena* (Haver), *Aira* en *Holcus*. 8. *Chlorideae* met *Cynodon*. 9. *Festuceae* met *Phragmites* (Riet), *Melica*, *Brica* (*Trilgras*), *Dactylis* (*Kropaar*), *Poa*, (*Beemdgras*), *Festuca* en *Bromus*. 10. *Hordeae* met *Lolium*, *Secale* (*Rogge*), *Triticum* (*Tarwe*) en *Hordeum* (*Gerst*). 11. *Rambuseae* met *Bambusa*. Verschillende grassoorten worden tegenwoordig ook als siergrassen gekweekt en zoo bevatten bijna alle zoogenaamde „droge bonnetten” gedroogde siergrassen. De meestbekende vindt men op plaat III afgebeeld.

Wij hebben deze plantenfamilie belangrijk genoemd, hetwelk vooral daaruit blijkt, dat er de grassen toebehooren, welke voor den mensch een onschatbaar voedsel opleveren, terwijl de gewone grassen, van onze weiden in het onderhoud van het vee voorzien. Verder levert het snikervrijet nit de heete gewesten de sniker, andere bevatten geneeskrachtige of welriekende zelfstandigheden, het gewone riet onzer sluiten en moerassen dient tot dakbedekking of tot het maken van geplafonneerde zolders en muren, terwijl het bamboe gebruikt wordt tot het bouwen van huizen, bruggen enz. en tot het vervaardigen van allerlei voorwerpen. Eenige grassoorten zijn voorts zeer nuttig, doordien zij in het losse zand groeien en dit met haar wortelstokken bijeen houden, zooals het *helmriet* (*Pennisetum arvense*) en de *zandhaver* (*Elymus arenarius*), die men op de duinen aantreft. Eenige belangrijke grassoorten zijn op bijgaande platen afgebeeld, andere zijn bij het artikel *Grassen* te vinden, of onder hun eigen naam op te zoeken.

De grassoorten, die door het vee gebruikt worden, dragen meer bepaald den naam van *voeder-*

grassen. Deze worden in verschen toestand door runderen, schapen, paarden enz. afgeweid, of vóór den bloeitijd afgemaaid en in gedroogden toestand, als hooi, tot wintervoorraad verzameld. Het maaien geschiedt vóór den bloeitijd, omdat na dien tijd de voedende waarde van het gras sterk is verminderd.

Grassi, Angela, een Spaansche dichteres, werd geboren den 2^{den} April 1826 te Crema in Italië, verrok met haar ouders naar Barcelona en schreef reeds op 15-jarigen leeftijd het drama: „Crimen y expiation”. In 1845 verhuiste zij met haar bloedverwanten naar Madrid en hield er zich bezig met het schrijven van novellen. De bundels: „Riquezas de la alma” en „La gota de agua” werden door de Spaansche Academie bekroond. Verder schreef zij nog de hijspelen „Amor y orgullo” en „Los últimos días de un reinado” en de romans „Los que no se miran, no cojen”, „El capital de la virtud” en „Marina. Narracion historica”. Ook redigeert zij sedert 1868 het tijdschrift: „Correo de la moda”.

Graswinckel, Zie Steppe.

Graswinckel, Jacob Janzoon, geboren den 25sten Juli 1536 te Delft, onderscheidde zich niet alleen door zijn geleerdheid, maar werd ook bekend door zijn soberheid voor zich zelf, zoodat hij met 30 gulden in het jaar in zijn behoeften kon voorzien, en door zijn onbekrompen weldadigheid jegens anderen. Hij overleed den 10^{den} Maart 1624. Hij is de hoofdpersoon in den roman van mevrouw *Rusboom-Toussaint*: „De wonderdocter van Delft”.

Graswinckel, Dirk, heer van *Holy*, een zoon van *Jan Graswinckel*, werd geboren te Delft in 1600, behaalde waarschijnlijk te Leiden den doctoralen graad en werd op 38-jarigen leeftijd advocaat-fiscaal van Holland. Hij was tevens griffier der Staten-Generaal en werd benoemd tot secretaris der afgevaardigden naar de Münstersche vredesonderhandelingen, waarvoor hij echter bedankte. Hij bewees aan het vaderland en ook aan Venetië belangrijke diensten, zoodat hij tot ridder van San Marco verheven werd. *Jan de Witt* schatte hem zeer hoog. *Graswinckel* werd in 1633 griffier der *Chambre Miparti* te Mechelen en overleed aldaar den 12^{den} October 1666. Hij schreef: „*Libertas Veneta sive Venetorum in se ac suos imperandi jus, etc.*” (1634), „*Dissertatio de jure precedentiae inter serenissimum Venetum rempublicam et serenissimum Sabaudiae Ducem evulgata*” (1644), „*De jure Majestatis dissertatio*” (1642), „*Wel-lerevens wetenschap ende wysheit*” (1743), „*Placaten, ordonnantiën ende reglementen op 't stuek van lijflicht enz.*” (1651), „*Maris liberi vindiciae etc.*” (1652), „*Nasporingen van het recht van de opperste macht, toekomende aan de edele grootmogende Heeren Staten van Holland en Westvriesland*” (1667), „*Commentarius in Catilinam Sallustii*”, enz.

Graszmán, Hermann, een Duitsch wetenskap en orientalist, werd geboren te Stettin, den 15^{den} April 1809, studeerde te Berlijn, was als leerling werkzaam aan scholen te Berlijn, maar keerde in 1836 terug naar zijn geboortestad, waar hij in 1852 als opvolger van zijn vader tot professor aan het gymnasium werd benoemd en den 26sten September 1877 overleed. Hij

schreef op wiskundig gebied: „Die Wissenschaft der extensiven Grösse oder die Ausdehnungslehre“ (2de druk, 1878), „Die Ausdehnungslehre, vollständig und in strenger Form bearbeitet“ (1862) en „Lehrbuch der Mathematik“ (2 dln., 1861—1865), terwijl op letterkundig gebied, behalve talrijke opstellen in *Kuhn's „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung“* verschenen: „Ueber das ursprüngliche Vorhandensein von Wurzeln, deren Anlant und Anslant eine Aspirate enthielt“ (1863), „Wörterbuch zum Rigveda“ (2 dln., 1867—1877) enz.

Gratama, Scorp., een Nederlandsch rechtgeleerde, werd geboren te Harlingen den 27sten October 1757, studeerde te Deventer en te Franeker in de letteren en in de rechten, promoveerde in laatstgenoemde stad in 1783 en vestigde zich als advocaat in zijn geboorteplaats. Weldra echter wijdde hij zich tevens aan den bandel, werd belast met het commando over de gewapende burgerwacht en gaf in de omwentelingsjaren 1787 en 1795 blijken van moed en standvastigheid. Omstreeks dien tijd wijdde hij zich weder geheel aan de studie en werd hij te Harderwijk beroepen tot hoogleraar in het Romeinsche recht, welke betrekking hij den 27sten September 1798 aanvaardde met een rede: „De sera nec multum protracta quiritium humanitate“. Een benoeming te Utrecht in 1800 wees hij van de hand, maar hij volgde een jaar later die naar Groningen. Hij bedankte in 1805 voor een verplaatsing naar Leiden en bleef zijn onderwijs voortzetten, niet alleen tot aan het emeritaat, dat hem in 1827 wegens 70-jarigen onderdom oerfvol verleend werd, maar tot aan den 1sten Maart 1836, toen een beroep te hem op den leerstoel trof, waarna hij den 19^{den} September 1837 overleed. Hij schreef: „Betoog van den gelukkigen toestand van Vriesland, afgescheiden van de tegenwoordige verdeeldheden, met bedenkingen over de vaderlandsche, over het geluk en het volksgeluk“ (1795), „Onderzoek naar de geestelijke goederen in Vriesland“ (1796), „De indole, fontibus et remediis superstitionis“ (1796), met goud bekroond door het Stolpiaansch Legaat en ook in het Nederlandsch nitgegeven, „Beschouwing van de hniselijke slavernij bij de Romeinen“ (1796), „Oratio qua docteur cum homines tam etiam populos ad iustitiam esse natos“ (1801), „Oratio de causis malorum, quae jurisprudentia naturalis ejusque doctores fuerunt perpessi“ (1806), „Oratio de honesta aemulatione inter homines doctos imprimis etc.“ (1807), „Regtegeleerd Magazin“ (1809, 3 stukken, het eerste rechtgeleerde tijdschrift in Nederland), „Oratio de Hermodoro Ephesio vero XII tabb. auctore“ (1817), „Praelectiones ad prolegomena et primam partem Institutionum Justinianarum“ (1819), „Opuscula academica“ (1821), en „Redevoering over het staatswezen, den academischen rechtsleer en de rechtgeleerde verdiensten van A. J. Daymaer van Twist“ (1821).

Gratama, Sibbrand, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Harlingen den 20sten Mei 1784, studeerde te Groningen, verwierf er in 1808 den graad van doctor in de beide rechten na het verdedigen eener dissertatie „De jure ac injuria“ en vestigde zich als advocaat te Assen. Nadat hij het examen als notaris had afgelegd,

werd hij daar benoemd tot keizerlijk notaris en bekleedde korten tijd de betrekking van maire. Na herstel van ons volksbestaan werd hij in Drente's hoofdstad benoemd tot lid van de rechtbank van eersten aanleg, in 1824 tot rechter van instructie, in 1832 tot president der rechtbank van eersten aanleg en vervolgens tot voorzitter van het Provinciaal gerechtshof. Verder was hij in 1815 luitenant der schutterij en later tot in 1826 auditeur-militair, van 1816 tot 1816 lid van den stedelijke raad, van 1816 tot 1821 één der 3 hurgemeesters, in 1818 en later lid van de Provinciale Staten, alsmede lid van het college van curatoren van het gymnasium, van de plaatselijke schoolcommissie, van het bestuurs der teken- en herbalingscholen, van den militiaraad en van het college van toezicht op de kerkelijke administratie der Hervormden. In 1840 werd hij ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw, in 1854 commandeur in de orde van de Eikenkroon. Ook was hij buitengewoon lid van het Friesch Genootschap voor Taal-, Geschied- en Ondheidkunde, lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, in 1819 stichter van een Drentsch Ondheidkundig Genootschap, hetwelk echter door gemis van medewerking ontbonden werd, en in 1823 oprichter der Drentsche courant. Behalve eenige vertalingen, leverde hij: „Waarschuwingen en wenken ten aanzien der inrichting van weduwen- en weezenfondsen“ (1819), „Iets over de nadeelen van den tegenwoordigen staat van het rechtswezen in de Nederlanden en van de bezoldiging der rechterlijke ambtenaren“ (1823), „Wat zal het rechtswezen in ons Vaderland worden“ (1831), „Iets over bezuiniging in het rechtswezen van het Vaderland“ (1843), „Redevoering over den vooruitgang in de rechtspleging, bijzonder met betrekking tot Drente“ (1845), „Verhandeling over den naamsoorsprong van Drente“ (1828), „Vinchtige beschouwing van het aan Nederland toegedachte stelsel van rechterlijke organisatie“ (1848), talrijke opstellen van geringeren omvang in tijdschriften enz., vooral ook in het „Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden“ en in het „Biographisch woordenboek“ van van der Aa, terwijl vele bijdragen in den Drentschen Volksalmanak (1837—1851) van zijn onheidkundige studien getuigen. Hij overleed den 8sten Januari 1858. Men vindt een nitvoerige levensbeschrijving van hem door professor de Wal in de „Handelingen der Nederlandsche Maatschappij van Letterkunde“ (1858, bl. 27).

Gratama, Lucas Oldenhuis, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Assen den 7^{den} Juni 1816, studeerde te Groningen en promoveerde aldaar in de rechten op een dissertatie „De universalis bonorum communione inter conjuges nunc restituta“ (1835). Nadat hij zich te Assen als advocaat gevestigd had, werd hij er procureur bij het Provinciaal gerechtshof en bij de arrondissementsrechtbank, in 1854 lid van laatstgenoemde en in 1865 van het Provinciaal gerechtshof, in 1867 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij werd achtereenvolgens benoemd tot secretaris van het Hoofdbestuur van het Genootschap ter bevordering van den Landbouw in Drente (1854), tot bestuurslid (1865), in 1878 tot voor-

zitter van het Landbouwkundig Congres, tot kerkvoord der Hervormden, tot lid van den Gemeenteraad (1856—1859), en tot rechtsgeleerd lid van den Geneeskundigen Raad van Overijssel en Drente, terwijl hij tot de oprichters behoorde van het Provinciaal Museum van Ondheden in Drente en hij het bestuur daarvan met de betrekking van vice-president, later van president werd bekleed. Zoowel het Provinciaal Friesch Genootschap als de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden kenden hem het lidmaatschap toe. Ook werd hij benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Talrijke opstellen van zijn hand vindt men in tijdschriften, terwijl hij sedert de oprichting (1838) van het „Weekblad van het Recht enz.“ tot de correspondenten van dat tijdschrift behoorde en tevens zijn medewerking verleende aan de „Nederlandsche Jaarboeken voor rechtsgeleerdheid en wetgeving“, later „Nieuwe Bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving“, waarin hij o.a. nitgaf in 1870: „Bijdrage tot de kennis van de ordenen van den Etsel“ en in 1872: „Costnimen, ordonnantiën van proceduren in Drenthe“, „Themis“, „De Economist“, „Opmerkingen en mededeelingen van Ondeman en Diephuis“, enz. In 1855 gaf hij een brochure in het licht „Over de richting van den spoorweg in Groningen, Friesland en Drenthe“, later in 1870 bij de inwijding: „Geschiedkundige herinneringen“, in 1848 een, waarin „De tolkwet van het Zwolsche Diep“ behandeld werd, waarop in 1862 de erkenning van het recht der binnenschipperij volgde. Nadat hij in 1867 Gedeputeerde Staten van Drente geïnterpelleerd had over het onderhouden der Hunebedden, schreef hij een „Open brief aan 't college van Gedeputeerde Staten over de zorg voor en het onderhoud der Hunebedden“, welke veroorzaakte, dat deze aangelegenheid ter sprake kwam in de Koninklijke Academie van Wetenschappen en in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij was medewerker van den „Nieuwen Drentschen Volksalmanak“, waarin hij stukken plaatste over den onderdom en de stichters der Hunebedden en verschillende zaken, daartoe betrekkelijk (die ook afzonderlijk werden nitgegeven), over de opkomst van Assen enz.

Eindelijk heeft *Gratama* met eenige andere leden der Tweede Kamer het initiatief genomen tot afschaffing van de bestaande jachtwet en hierover een brochure in het licht gegeven, getiteld: „Het wetsontwerp tot intrekking der bijzondere bescherming, dusver aan de jacht en het jachtbedrijf verleend“ (1875). Den 7^{den} November 1885, op ruim zeventigjarigen leeftijd, vierde hij zijn 50-jarig doctoraat en den 19^{den} Februari 1886 nam hij om gezondheidsredenen ontslag als lid van de 2de kamer der Staten-Generaal. Hij overleed den 5^{den} Juli 1887. Hij was lid der Maatschappij van Letterkunde, en in de Levensberichten verscheen in 1888 ook het zijne door *Mr. M. Oldenhuis Gratama*, waarbij een nitroeger lijst van al zijn geschriften.

Gratama, Bernard Jan, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Assen den 7^{den} September 1822, studeerde te Groningen in de rechten en promoveerde aldaar in 1843 op de verdediging van „Quaestiones juris inaugurales“. Hij

vestigde zich als advocaat te Assen, waar hij tevens belast werd met het Openbaar Ministerie bij het kantongerecht; in 1847 werd hij substituent-officier van Justitie te Zierikzee, in 1857 referendaris aan het ministerie van Justitie en in 1868 hoogleraar te Groningen. Hij aanvaardde zijn ambt aldaar met een oratie „De inquisitorio principio et forma accusatoria in iudiciis publicis recte distinguenda“. Talrijke vruchten van zijne rechtsgeleerde studien vindt men in de tijdschriften „Themis“, „Jaarboeken“ en „Nieuwe Bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving“, „Opmerkingen en mededeelingen“, enz. In 1860 hield hij bij het overdragen der rectorale waardigheid „Oratio de juris naturalis nostra aetate studio“, en na dien tijd schreef hij: „Over het zakelijk recht naar grond en bodem“, „Over het verband tusschen godsdienst en recht“ (in twee gedeelten: „Rechtstreeks verband“ en „Middeellijk verband“), „Over de doodstraf en andere onderwerpen“.

Gräter, Friedrich David, een Duitsch geleerde, geboren den 22sten April 1768 te Schwabisch-Hall, werd in 1789 geplaatst aan het gymnasium in zijn geboortestad en in 1818 rector te Ulm. Hij ontving pensioen in 1827 en overleed te Schorndorf den 2^{den} Augustus 1830. Hij schreef, daartoe aangespoord door *Schlözer*: „Nordische Blumen“ (1769), waarna hij met *Böckh* het tijdschrift „Bragur“ (3 dln., 1791—1796) stichtte, hetwelk hij later onder den titel: „Braga und Hermoda“ (4 dln., 1796—1802) met *Haaslein* voortzette. In 1812 gaf hij het tijdschrift „Odina und Tentona“ in het licht, gevolgd door „Iduna und Hermoda“ (5 dln., 1812—1816). Verder schreef hij een vertaling van *Suhm's* „Geschiedenis der Noorsche sagentijd“ en „Zerstreute Blätter“ (2 dln., 1822—1824), terwijl hij de door *Wieland* begonnen vertaling voor de „Epistolae“ van *Cicero* voltooide.

Gratianus, een Romeinsch keizer, de oudste zoon van keizer *Valentinianus I*, werd als achtjarige knaap in 367 door zijn vader tot *Augustus* benoemd en volgde in 375 hem op in de heerschappij over het westelijk deel des Rijk. Zijn broeder *Valentinianus II* beviel Italië, terwijl hij bewind voerde over de landen aan de andere zijde der Alpen. In 378 behaalde hij in de nabijheid van het hedendaagsche Kolmar een groote overwinning op de Alemannen, terwijl in datzelfde jaar de Oost-Romeinsche keizer *Valens* in den slag bij Adrianopol tegen de Goten de nederlaag leed en het leven verloor. Daar *Gratianus* zich niet sterk genoeg gevoelde, om den stroom der Barbaren te stuiten, droeg hij den Augustustitel op aan den moedigen *Theodosius*. Aanvankelijk verwierf hij door zachtmoedigheid en dapperheid de gunst des volks, maar verloor ze weldra door zijn werkeloosheid. Dit gaf aanleiding, dat *Maximus* in Brittannië de vaan van den opstand verhef en naar Gallië trok, waar *Gratianus* zich bevond. Deze nam met 300 ruiters de vlucht, maar werd te Lyon door *Andragathus*, den opperbevelhebber der ruitery van *Maximus*, achterhaald en gedood (25 Augustus 383).

Gratianus, een tegenkeizer van *Honorius*, werd in 407 door de oproeijende Romeinsche soldaten in Brittannië tot keizer uitgeroepen, maar

reeds na verloop van vier maanden emgebracht.

Gratianus, Franciscus, de verzamelaar van het „*Decretum Gratiani*”, geboren te Chiusa in Toskane, was Camaldulenser monnik in het klooster San Felice te Bologna. Hij veltooidoomstreeks 1145 de naar hem genoemde verzameling van kerkrechtelijke voorschriften, die hij stelselmatig rangschikte. Hij verdeelde het geheel in 3 deelen. Het eerste, uit 101 *distinctiones* (afscheidingen of hoofdstukken) bestaande, handelt, na een algemeene inleiding, over de leer van kerkelijke personen en bedieningen, het tweede omvat 36 *causae* (gevallen), die in *quaestiones* (vragen) of *canones* (regels) verdeeld zijn, en loopt over de kerkelijke rechtsmacht, en het derde eindelijk, uit 5 *distinctiones* bestaande, bevat de leer van de godsdienstige handelingen en plechtigheden, inzonderheid van de sacramenten. De op den rand geschreven verklaringen zijn gedeeltelijk in den tekst opgenomen en dragen den naam van „*paleae*” naar haar eersten schrijver, die *Paucapaleae* heette. Die verzameling, aanvankelijk „*Concordantia discordantium canonum*” genoemd, kwam spoedig als handboek op de universiteiten in gebruik en vormt thans als „*Decretum Gratiani*” het eerste deel van het „*Corpus juris canonici*”.

Gratie (Het recht van) is de geheele of gedeeltelijke opheffing van straf, hij een rechterlijk vonnis opgelegd. Het omvat zoowel geheele ontbeffing als vermindering of verwisseling van straf. Het recht van gratie komt in monarchiën aan den monarch toe. In de hij uitsteek constitutioneele monarchie van Engeland heeft de Vorst dat recht dan ook; alleen tot het verlenen van gratie aan de bedrivers van zeer zware misdrijven — *feloey* en *high-treason* — is een besluit van Koning en Parlement noodig. Men heeft het recht van gratie afgekeurd, op grond, dat het in de handen van den soverein licht een wapen kan worden tot het uitoefenen van willekeur, tot onderdrukking der vrijheid, doordien het een macht geeft, die den geregelde loop van het recht stremt, die het vrije oordeel van den zelfstandigen, onafhankelijken rechter belemmert, die met partijdigheid aan misdadigers — vooral politieke — gunsten kan schenken ten koste van minder schuldige tegenstanders der regeering, — die aldus de misdaad in de hand werken en de rechtzekerheid schaden kan. Daartegenover wordt het recht van gratie verdedigd als een noodzakelijk middel om te voorkomen, dat de strenge toepassing der strafwet leidt tot handelingen, in strijd met het rechtgevoel. De wetten stellen bepaalde feiten strafbaar en in den regel kan worden aangenomen, dat hij, die een feit pleegt, door de wet strafbaar gesteld, inderdaad straf verdient. Evenwel kan zulk een feit hebben plaats gehad onder omstandigheden, waarin toepassing der door de wet gestelde straf door het rechtbewustzijn des volks zou worden gevoeld als onrecht. De wetgever kan dit gevaar tot zekere hoogte voorkomen door zijn voorschriften zóó in te kleeden, dat in de hier bedoelde omstandigheden geen straf kan worden opgelegd, maar hij kan onmogelijk alle omstandigheden voorzien en hij de vele schakeeringen van het maatschappelijk leven zullen er altijd gevallen everhijven, waarin straf wel wordt bedreigd, maar niet op haar plaats is. De rechter

kan in zulk een geval geen uitkomst bieden: een grondbeginsel van rechtspraak is, dat de rechter gebonden is aan de wet en wanneer eenmaal een zaak voor hem gebracht is, straft, waar de wet straf bedreigt. Zal er sprake zijn van gratie, dan zal deze verleend moeten worden door een andere macht dan de rechterlijke en de macht, daartoe van zelf aangewezen, is het nitvoerend gezag, dat, met de dagelijksche leiding der staatszaken belast, in elk speciaal geval de beslissing kan nemen, die de omstandigheden eischen.

Gratie in den hier besproken zin zal veel voorkomen in Staten, waar de wetgever den rechter tot het opleggen van zware straffen dwingt. In onze wetgeving, waar hij alle misdrijven de rechter kan afdelten tot het minimum van 1 dag gevangenisstraf of — voor zoover de wet geldboete bedreigt — van f 0.50 boete, is voor gratie op den medegedeelden grond zelden reden.

Het recht van gratie is ook verdedigd als middel tot rechtsherstel bij veroordeeling van een onschuldige. Evenwel is een onschuldig veroordeelde door gratie niet voldoende geholpen, omdat alleen de straf wordt kwijtgescholden, maar de schuldigverklaring blijft bestaan. Beter is het daarom, dat de wetgever door een goede regeling van het recht van *revocatie* de gelegenheid opent om een nieuwe rechterlijke uitspraak te verkrijgen. Ook wordt het recht van gratie in den zin van vermindering van straf soms toegepast wanneer de veroordeelde zich in de gevangenis zeer goed gedraagt; in dergelijke gevallen wordt evenwel door velen de voorkeur gegeven aan *voorwaardelijke invrijheidstelling* (zie gevangeniswezen). Niet zeldzaam zijn eindelijk gevallen van gratie-verleening bij troonsbestijging van een nieuwen vorst of bij andere feestelijke gebeurtenissen, een gebruik van het gratierecht, dat hij sommigen scherpe afkeuring heeft gevonden.

Ooze Grondwet, in art. 68 den Koning het recht van gratie toekennende, legt hem de verplichting op om, alvorens dat recht niet te oefenen, het advies in te winnen van den rechter, daartoe hij algemeen maatregel van bestuur aangewezen. Volgens het Kon. besluit van 13 Dec. 1887 Stbl. n°. 215 moet het advies worden ingewonnen van den rechter, die de straf heeft opgelegd, behalve wanneer reeds meer dan 3 jaren zijn verlopen sinds de strafoplegging, in welk geval het advies der kamer voor strafzaken van den Hoogen Raad moet worden ingewonnen.

Gratie is niet het verlenen van een gunst, maar het handhaven van recht; zij kan daarom ook worden verleend aan hem, die haar niet heeft gevraagd en niet verlangt.

Gratiën. Zie *Charieten*.

Gratificatie is in het algemeen een gift, waar-toe de gever niet gebonden is. In meer beperkten zin ook *premie* of *kaplaken* genaamd, is zij een procentsgewijze verhooging van de in de chertepartij bedongen vracht, die door de gewoonte vastgesteld of nitdrukkelijk van den bevrachter bedoogen is. Oorspronkelijk is zij een den schipper toegezegde belooning voor buitengewone zorg voor de lading, of een vergoeding voor het gevaar en de lasten, voor hem aan een reis in een buitengewoon laten tijd in booze wateren verbonden. Tegenwoordig, nn van reizen

in een huiltengewonen tijd hijna geen sprake meer is, zij een gewoon bestanddeel van de vracht, waarop de schipper voor zich als zoodanig geen meerdere aanspraak heeft, dan op de vracht zelf. Zonder nader beding behoort zij aan de rederij. Uit de premie of gratificatie wordt de zoogenaamde *keine overij* bestreden. In de Middellandsche zeehavens wordt den schipper nog wel een gratificatie toegekend, zoodra zijn reis zich huiten het gebied der zee nistrekt. De afslader of ontvanger betaalt haar met de premie procentsgewijze van de vracht, of ook wel per ingeladen stuk. Zal alleen de vracht zonder verhooging voldaan worden, dan voegt men in de chertepartij aan de vrachthepaling deze woorden toe: „zonder meer”; pour tout fait”, „in full”.

Gratiola. Zie *Genadekruid*.

Gratiot, Louis Pierre, een Fransch anatoom, geboren den 6ten Juli 1805 te Ste. Foy (Gironde), kwam als praeparator aan het museum te Parijs en werd daaraan in 1854 hoogleraar, in 1862 aan de Sorbonne en in 1863 opvolger van *J. Geoffroy Saint-Hilaire*. Hij bepaalde zich voornamelijk bij de anatomie der hersenen van menschen en zoogdieren en schreef: „Mémoire sur les phés cébraux de l'homme et des primates” (1854), „Recherches sur le système vasculaire” (1862), „De la physiologie et des mouvements d'expression” (4de druk, 1882), „Recherches sur l'anatomie de l'hippopotame” (1867) en het tweede deel van *Lewy's* „Anatomie comparée du système nerveux” (1851). Hij overleed te Parijs den 16^{den} Februari 1865.

Gratry, Alphonse, genaamd *le père Gratry*, een Fransch godgeleerde, geboren den 30sten Maart 1805 te Rijssel, werd in 1861 vicarigeneraal van den bisschop van Orléans, in 1863 hoogleraar in de zedenleer aan de Sorbonne en in 1867 lid der Académie, nadat hij reeds geschreven had: „De la connaissance de Dieu” (2 dln., 8de druk, 1903), „Logique” (2 dln., 5de druk, 1868), „De la connaissance de l'âme” (2 dln., 5de druk, 1873), „Philosophie du Credo” (4de druk, 1902), een commentaar op *Matthaeus* (1863—1865) en eenige strijdschriften. In „La morale et la loi de l'histoire” (2 dln., 2de druk, 1871) verheerlijkte hij de Franche revolutie. Bij het naderen van het Vaticaansche Concilie hestreed hij het panselijke absolutisme en de onfeilbaarheid in zijn meesterlijk geschreven „Lettres à Mgr. l'archevêque de Malines”, doch onderwierp zich in 1871 aan de Vaticaansche besluiten. Uit zijn nalatenschap verschenen „Souvenirs de ma jeunesse” (6de druk, 1902) en „Méditations inédites” (1898). *Gratry* overleed den 7^{den} Februari 1872 te Montreux.

Grattan, Henry, een Iersch redenaar, geboren te Duhlin den 3^{den} Juli 1746, werd in 1775 door den invloed van lord *Charlemont*, lid van het Iersche Parlement en stond weldra aan het hoofd der oppositie, die er in 1782 in slaagde, de acte van 1721, welke Ierland afhankelijk maakte van de wetgeving macht in Engeland, te doen herroepen. Het Iersche Parlement schonk hem daarvoor een belooning van 50000 pond sterling. Minder gelukkig slaagde hij in het tot stand brengen van de emancipatie der K. Katholieken, waarvoor hij, hoewel zelf Protestant, met ijver,

streed. De onderkoning, graaf *Fitzwilliam*, die zijn gevoelens deelde, werd door de Engelsche regeering ontslagen, en kort daarna (1798) barstte de opstand los, die een noodlottigen invloed gehad heeft op de Iersche aangelegenheden. Met diepe droefheid keerde *Grattan* tot het amtelooze leven terug en trad eerst weder op, om in 1800, doch vruchteloos, de vereniging van Ierland met Engeland te bestriden. In 1806 werd hij afgevaardigd naar het Engelsche Parlement, waar hij met moed zijn vrijzinnige beginselen hleef handhaven, en overleed te Londen den 14^{den} Mei 1820. Zijn redevoeringen zijn door zijn zoon in 4 deelen (1822) nitgegeven.

Grattan, Thomas Colley, een Engelsch schrijver werd in 1792 te Duhlin geboren, trad nog jong in krijgsdienst, maar nam weldra ontslag, ging naar het vasteland, was van 1839—1853 Britsch consul te Boston en overleed te Londen den 4ten Juli 1864. Hij schreef de romans „Philibert” (1820), „Highways and byways” (8 dln., 1823—1825), „The heiress of Bruges” (3 dln., 1828), „Jacqueline of Holland” (1831) en „Legends of the Rhine and the lower countries.” Bovendien verschenen van hem „Curled America” (2 dln., 1861), het drama „The woman of colour” en een soort autohographie „Beaten paths and those who trod them” (2 dln., 1862).

Grätz, Heinrich, een Joodsch geschiedschrijver, werd in 1817 te Xions (Posen) geboren en studeerde te Breslau, waar hij sedert 1854 als leeraar aan het Joodsch-theologisch seminare en sedert 1870 ook als huiltengewoon hoogleraar aan de universiteit werkzaam was. Zijn hoofdwerk is „Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten his zur Gegenwart” (11 dln., 1853—1875), waarvan verschillende deelen nieuwe drukken leefden. Bovendien schreef hij: „Gnosticismus und Judentum” (1846), „Frank und die Frankisten” (1869), „Commentaren over het boek Kohet” (1871) en „Het Hooglied” (1871), „Die Prophetie Joels” (1873), „Shylock in der Sage, dem Drama und der Geschichte” (1880), „Kritischer Kommentar zu den Psalmen” (2 dln., 1882—1883), „Volkstümliche Geschichte der Juden” (3 dln., 1889) en „Emendationen in pterocque sacrae scripturae veteris testamenti libros” (3 dln., 1892—1894). Sedert 1869 gaf hij met *P. F. Frankl* de „Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums” uit. Leerlingen en vroomden huldigden *Grätz* met zijn 70sten geboortedag door het nitgeven van een „Jahreschrift” (1887, 19 monographiën). Hij overleed den 7^{den} September 1891 te München.

Grätz, Leo, een natuurkundige en zoon van den voorgaande, den 26sten September 1856 te Breslau geboren, studeerde aldaar en te Berlijn, werd assistent aan het Natuurkundig Institut te Straatsburg en vestigde zich in 1883 als privatdocent te München, waar hij in 1893 huiltengewoon hoogleraar werd. Zijn studies omvatten voornamelijk de warmtegeleiding en warmteuitstraling, de mechanica, hydrodynamica en electriciteit. Hij schreef voor *Winkelmann's* „Handbuch der Physik” de meeste artikelen over warmte en vele over electriciteit, verder „Die Elektrizität” (3de druk, 1903), „Kompendium der Physik” (3de druk, 1902) en „Das Licht und die Farben” (1900).

Grau, Abraham de, of Abrahamus Grauius, een Nederlandsch wiskundige, werd geboren te Wanswerd den 14^{den} Augustus 1632, bezocht de hoogeschoolen te Franeker en te Groningen en werd in 1659 de opvolger van *Bernardus Fulenius* als hoogleeraar in de wiskunde te Franeker. De academische senaat aldaar schonk hem den titel van doctor in de wijsbegeerte en hij was er gedurende 25 jaar werkzaam. Hij overleed den 8sten September 1683, nalatende: „*Historia Philosophica*“ (2de druk, 1673) en „*Specimina philosophica veterum in quibus nova quaedam ostenduntur*“ (1672).

Grau, Rudolf Friedrich, een Duitsch godgeleerde, geboren den 20sten April 1835 te Heringen aan de Werra, studeerde te Leipzig, Erlangen en Marburg in de theologie en vestigde zich in 1860 als privatdocent aan laatstgenoemde universiteit. In 1865 werd hij er tot buitengewoon hoogleeraar benoemd en in 1866 beriep men hem tot gewoon leeraar te Konigsberg, waar hij den 7^{den} Augustus 1893 overleed. Hij schreef „*Semiten und Indogermanen in ihrer Beziehung zu Religion und Wissenschaft. Eine Apologie des Christentums vom Standpunkte der Völkerpsychologie*“ (2de druk, 1867). Een vervolg op dit geschrift is: „*Ursprünge und Ziele unserer Kulturentwicklung*“ (1875), „*Ueber den Glauben als die höchste Vernunft*“ (1865), „*Der Glaube die wahre Lebensphilosophie*“ (1881), „*Ueber Martin Luthers Glauben*“ (1884), „*Entwicklungsgeschichte des neutestamentlichen Schrifttums*“ (2 dln., 1871), „*Bibelwerk für die Gemeinde*“ (met anderen, 2 dln.), „*Die Judenfrage und ihr Geheimnis*“ (1881), in het „*Handbuch der theologischen Wissenschaften*“ (2de druk, 1885) van *Zöckler* „*Biblische Theologie des Neuen Testaments*“, „*Das Selbstbewusstsein Jesu*“ (1887), „*Luthers Katechismus erklärt aus biblischer Theologie*“ (1891) en „*Gesammelte Vorträge*“ (1895). Uit zijn nalatenschap verscheen „*Gottes Volk und sein Gesetz*“ (1894).

Grandenz, in het Poolsch *Grudziadz*, is een arrondissementhoofdstad in het Pruisische regeringsdistrict Marienwerder, ligt op den rechteroever van de Weichsel (waarover een schipbrug is gelegd ter lengte van 1143 m.), aan de spoorlijnen Kulmsee—Marienburg en Neustettin—Goszienshausen en telt (1905) 85095 inwoners. Men heeft er twee Protestantische en 3 R. Katholieke kerken, een nonnenklooster, een gymnasium, een hogere burgerschool, een kweekschool van onderwijzers, een seminarium van onderwijzeressen enz. Als takken van nijverheid vallen te noemen machinebouw, vervaardiging van tapijsierewerken, sigaren, tabak, borstels en schoenen, benevens een groot aantal molens. Er is een levendige handel in graan, vee, wol enz. Dicht bij de Weichsel ligt de Schlosberg met een onden burcht en mooie parken. De vesting Grandenz, thans Feste Combière genaamd, 2 km. ten N. der stad op een 86 m. hoogen heuvel, werd in 1874 als vesting opgeheven. Zij werd in 1772—1776 door *Frederik den Groote* aangelegd en verdedigde zich dapper tegen de Fransen van 22 Januari—9 Juli 1807.

Graul, Richard, een Duitsch kunstkenner, werd den 24sten Juni 1862 te Leipzig geboren, wijdde zich na een lang verblijf te Parijs aan

de studie der geschiedenis, archaeologie en kunstgeschiedenis en promoveerde in 1888 met het geschrift „*Beiträge zur Geschichte der dekorativen Skulptur in den Niederlanden während des 16. Jahrhunderts*“. Als secretaris van het genootschap voor reproductieve kunst naar Weenen beroepen, redigeerde hij daar „*Die vorrätigfaltigste Kunst der Gegenwart*“ en „*Die graphischen Künste*“, waarin hij een aantal artikelen over moderne kunstgeschiedenis heeft („*Die deutsche Radierung und Lithographie*“, „*Drei deutsche Naturalisten: Liebermann, von Uhde, Kühl*“, „*Hans Schwäger*“, „*F. A. von Kaulbach*“ enz.). Na verschillende studiereizen kwam hij in 1892 als wetenschappelijk medewerker in dienst bij de koninklijke musea en later bij de „*Nationalgalerie*“ te Berlijn en werd in 1896 directeur van het Museum van Kunstnijverheid te Leipzig. Behalve talrijke tijdschrift-artikelen, schreef hij „*Die antiken Porträtmalerei aus dem Fajûm*“ (1888), „*Einführung in die Kunstgeschichte*“ (5de druk, 1902), „*Die Pflanze in ihrer dekorativen Verwertung*“ (1903) en „*Dekoration und Mobiliar des 18. Jahrhunderts*“ (1904). Naar aanleiding van de Parijsche wereldtentoonstelling van 1900 schreef hij in vereniging met vakgenooten „*Die Krisis im Kunstgewerbe*“ (1901). Met *Stettiner* redigeert hij *Spekman's „Museum“* en met *Herrmann* „*Die Bankunst*“.

Graun, Karl Heinrich, een Duitsch componist, werd geboren den 7^{den} Mei 1701 te Wahrenbrück in Saksen, bezocht de Kreuzschule te Dresden, onderscheidde zich door een fraaie stem, oefende zich in het componeeren van kerkelijke muziek en ging in 1725 als tenor-zanger naar Brunswick, waar hij kort daarna tot vice-kapelmeeester benoemd werd. In 1735 kwam hij als kamerzanger bij de kapel van den kroonprins van Pruisen, later *Frederik II*, en moest hij vooral concertantaten componeeren en voordragen, wier aantal men op 50 schat. In 1740 benoemde de koning hem tot kapelmeeester en zond hem naar Italië om zangers en zangeressen te engageren voor de opera te Berlijn. Van dien tijd af legde hij zich toe op het componeeren van opera's. De eerste van deze was „*Rodelinde*“ en omstreeks de dertigste „*Merope*“. Men zegt, dat de koning den tekst vervaardigd heeft voor de opera „*Sylla*“ (1753). Zijn hoofdwerk is echter „*Der Tod Jesu*“ (woorden van *Ramler*). Verder heeft men van hem een menigte kleine muziekstukken voor zang, eenige koren en een „*Te Deum*“. Hij overleed den 8sten Augustus 1759 te Berlijn.

Grauw is een kleur, welke donkerder is dan grijs en door verdunning met witte uit zwarte kleurstoffen ontstaat. Naar de verschillende nuances onderscheidt men: zwartgrauw, donkergrauw en lichtgrauw; doorgaans echter vertoonen deze nog door geringe toevoegsels van andere kleuren (blauw, geel, rood, bruin, groen) verschillende achteeringen.

Grauwak of **Grauwacke** is de naam van een conglomeraat van doorgaans middelmatig groote stukken, welks bestanddeelen — kwarts, kiezel, leemleem — door een veelal donker gekleurd, leemachtig-kiezelachtig of kiezelachtig bindmiddel samengebakken zijn. Als het glimmer bevat of fijnkorrelig (zandsteenachtig) is, vertoont het veelal duidelijk leestructuur (*Grauwakleif*, *Grau-*

waakrandsteen). De granwak speelt een groote rol in de silurische, devonische en onderste steenkoolformatie. De fossielen, welke er veelvuldig in voorkomen, bestaan meestal uit plantenafdrucken of steenkernen.

Grauwaklief. Zie *Grauwak*.

Grauwabunder Alpen. Zie *Alpen*.

Grauwabunderland, (in het Duitsch *Grauwabunden*, in het Fransch *Grisons*, in het Italiaansch *Grigions*), het grootste kanton van Zwitserland, heeft een oppervlakte van 7185 v.km. en grenst aan de oene zijde aan de kantons Tessino, Uri, Glarus en St. Gallen, aan de andere zijde aan Liechtenstein, Tirol en Italië. Het geheele land is met bergen bedekt, die ruusachtige groepen en samenhangende ketens vormen met nauwe, omtijds spleetvormige dalen. De Noordrand behoort tot de Glärner Alpen (Tödi 3823 m.), de Westrand tot den St. Gotthard- en Adn-lagerepen der Lepontische Alpen (Rheinwaldhorn 3998 m.). Het Z. en O. nemen de Rhaetische of Grauwabunder-Alpen in (Piz Bernina 4052 m., Piz Kesch 3422 m.). Men heeft er het gebied der bronnen van den Rijn, in het oostelijk gedeelte het dal van den Inn, en in het zuiden behooren sommige dalen tot het stroomgebied van den Ticino, de Maira en de Poschiavo, welke laatste 2 naar de Adda stroomden, terwijl het Münsterdal naar de Eltsch voert. Groote meren vindt men er niet; het grootste der talrijke bergmeren, het Silsermeer, heeft een oppervlakte van slechts 4 v.km. De voornaamste dalen zijn het Bovenrijndal en Engadin, beide in N.O. richting loopende lengtedalen. Het eerste bestaat uit het Tavetsch tot den mond van den Middel-Rijn, het Voorrijndal, tot den mond van den Achter-Rijn, en het Churrijndal, dat zich bij Chur naar het N. wendt en een dwarsdal vormt. De Noordelijk naar de Glärner Alpen stijgende zijden zijn smal en meestal zonder winterdorpen; de zuidelijke zijn langer en breeder en slechter bevolkt. De voornaamste zijn het Val Mesols, het Luggnetz met het St. Pletersdal, het Safendal en het dal van den Achter-Rijn, van den Reinwaldhorn tot Reichenau. Het klimaat is naar gelang van de hoogte en van de richting der dalen zeer verschillend. In de lagere zuidelijke vindt men een Italiaansch natuur, terwijl in de hogere noordelijke, zooals Engadin, Avers, Rheinwald enz., de winter 7 maanden duurt.

Het kanton telt (1900) 105065 inwoners, waaronder 53% Protestanten en 47% Katholieken, 48937 Duitsch, 635 Fransch, 17883 Italiaansch en 36508 Romaansch sprekende bewoners.

Van de oppervlakte is bijna 54% produktief land. Van het improductieve gedeelte zijn 359 v. km. met gletschers, 12 v. km. met meren en 2923 v. km. met rotsen bedekt. Hoofdbronnen van bestaan zijn veeteelt en landbouw, die voornamelijk in het Tavetsch en Heinzenberg voortreffelijke kaas leveren. Het kanton telt (1901) 4544 paarden, 77861 runderen, 22004 varkens, 71144 schapen, 45206 geiten en 8735 bijenkorven. In de Zuidelijke gebirgen worden uitgestrekte Alpenweiden als zomervrijplaats voor kudden gebruikt. De landbouw levert voornamelijk tarwe, rogge, gerst en aardappelen, in mildere streken ook mais en tabak. De ooftteelt is het belang-

rijkst in het Rijndal (kernen); Musox en Bergell leveren kastanjes, het Churrijndal en Musox wijn. De bosschen zijn meest in het bezit van steden of corporaties en leveren veel hout voor den nitvoer. In de Hoog-Alpen maakt men jacht op gemzen, mormeldieren, steenadelaars, oehoe's, berghazen enz.; in de Voor-Alpen op herten en reën; de steenbok is uitgestorven, daarentegen komt de beer nog veel voor in de hooggebirgen van het Egidin. De beken en meren geven voortreffelijke forellen. Van nuttige gesteenten komen voor: leisteen, wit- en bont marmer, gips, kalk en serpentijn; ook vindt men er ijzer-, lood-, koper-, zilver- en goudertsen, doch uiet in die mate, dat zij ontgonnen worden. Zeer rijk is het kanton aan minerale bronnen; ten deele wereldberoemde ijzer- en natronhoudende wateren vindt men te St. Moritz, Schnils-Tarasp, Fideris, Feiden, San Bernardino enz.; zwavelbronnen te Alvenen, Serneu, Tarasp en Le Prese. Davos en Arosa zijn bekende herstellingsdoelen.

De industrie is onbeduidend; eigenlijke fabrieken vindt men alleen te Chur. Veel Grauwabunderlanders trekken als snikerbakkers of koffiehuisbonders naar den vreemde, om hun ouden dag weer in het geboorteland door te brengen. De binnenlandsche handel, door een kantonnale bank gestend, omvat voornamelijk vee, huiden en bont. De transitohandel is na het openen van de St. Gotthardbaan afgenomen.

Het bestuur is geheel democratisch. De wetgevende macht berust bij den Grooten Raad, wiens leden naar arrondissementen en aantal inwoners gekozen worden voor 2 jaren, en de uitvoerende bij den door het volk gekozen Regeeringsraad van 5 leden, welke 3 jaren zitting hebben. Alle wetten worden aan een referendum onderworpen. Het kanton is verdeeld in 14 distrikten en 39 arrondissementen.

Na langen strijd met de oorspronkelijke bewoners, Rhaetiers, gelukte het den Romeinen (15 n. Chr.) het land te veroveren, dat nu als *Rhaetia prima* gedurende 400 jaar onder hun heerschappij stond. Na den val van het Romeinse Rijk kwam Rhaetia in 490 aan de Oost-Goten en in 536 aan het Frankische rijk, terwijl het door het verdrag van Verdun (843) met Duitschland verbonden werd. Toen het koninklijk gezag begon te verminderen, verhieven zich onderscheiden wereldlijke heeren naast de bisschoppen van Chur en de abten van Disentis. Deze allen voerden onderling onophoudelijk oorlog, waaronder de bevolking zeer leed. Om de willekeur der bisschoppen en de overmacht van Oostenrijk tegen te gaan, verenigden zich een groot aantal gemeenten met de stad Chur, het domkapittel en den wereldlijken raad van den bisschop tot den „Gotteshausbund“, die de bisschoppelijke macht beperkte. In 1395 ontstond in het Voorrijndal de „Oberer“ of „Grauer Bund“, die in 1424 hernieuwd werd; in 1436 de „Zehngerichtenbund“, die zich alle drie omstreken het midden der 15de eeuw tot één bond verenigden. In 1497 en 1498 sloten de „Grauer“ en „Gotteshausbund“, in 1567 de „Zehngerichtenbund“ zich bij het Eedgenootschap aan. Aan den Zwabischen Oorlog namen zij deel (1499) en verkregen door den grooten tocht naar Pavia, de landschappen Bormio, Velt-

lin en Chiavenna (1522), die zij tot 1797 door landvoogden bestuurden.

De hervorming vond reeds in 1521 ingang. In den „Gotteshaushund“ en den „Zehngerichtenhund“ sloten zich de meeste gemeenten bij de Hervorming aan, terwijl de „Graner Bund“ grootendeels Katholiek bleef. Dit gaf aanleiding tot onderlinge vervolgingen en betrof het land in den Dertigjarigen Oorlog, wat van 1621 tot 1639 zoowel Frankrijk als Oostenrijk een welkome gelegenheid schonk, om Grauwbunderland te bezetten. Weliswaar gelukte het aan de energie van *Georg Jenatsch*, het land weer zelfstandig te maken en verkocht Oostenrijk in 1649—1652 zijn laatste bezittingen in Grauwbunderland; de twisten bleven voortduren tot na de helft der 18de eeuw. Aan het hoofd der Protestantsche partij stonden de *Salts*, aan dat der Katholieke de *Plants*. In 1797 verloor Grauwbunderland zijn Italiaansche bezittingen, die zich bij de Cisalpijnische Republiek aansloten en in 1798 werd het als kanton Rhaetisch bij de Helvetische Republiek gevoegd. Door de acte van Mediatie kwam Grauwbunderland in 1803 als 15de kanton bij het Eedgenootschap en kreeg in 1814 na de Restitutie een Grondwet, op grond waarvan in 1820 een constitutie werd ingevoerd. Deze constitutie werd gewijzigd in de jaren 1854, 1880 en 1892.

Grauw- en Langendam is een gemeente in de provincie Zeeland groot 2543 H. A. met (1906) 2176 inwoners. Zij grenst in het N. O. en W. aan de Ooster Schelde, aan de overige zijden aan Hontenisse, Hulst en Klinge, heeft een kleibodem, gedeeltelijk sterk met zand vermengd, en omvat verscheiden polders of deelen van polders. Tot de gemeente behoort het dorp Grauw en enkele huurten of gebuchten. Landbouw, scheepvaart en mosselvangst zijn de voornaamste bestaansmiddelen.

Grauwe staar. Zie *Star*.

Grauwtes, ook wel *grisaille* en *camayeux* (onyx) geheeten, noemt men schilderstukken, die met een soort van verf geschilderd zijn, namelijk rood of rood, grijs of grijs enz. Vooral geeft men dien naam aan voorstellingen, die grijs of grijs geschilderd zijn, om alzoo reliëfbeeldbouwwerk na te bootsen, zooals de beroemde grauwtes in het paleis te Amsterdam. Ook worden daartoe wel eens 2 of 3 kleuren gebruikt. Ook graven en hontsmeden, verkregen door het over elkander drukken van 2 of meer platen van donkerder of helderder tint, door de Italianen *chiavuro* genoemd, doet men wel eens grauwtes.

Graux, Charles, een Fransch Hellenist, den 23sten November 1852 te Verviers geboren, studeerde te Parijs en werd in 1872 repetitor aan de „Ecole des hautes-études“ en redacteur van de „Revue de Philologie“ en de „Revue critique“ en in 1881 kort vóór zijn dood (13 Januari 1882) „maître de conférence“ aan de „Faculté des lettres“. Bevalve verschillende bijdragen in tijdschriften (ten deele verzameld in 1884 als „Notices bibliographiques et autres articles“ schreef hij: „Notices sommaires des manuscrits grecs de la grande Bibliothèque de Copenhague“ (1879), „Essai sur les origines du fonds grec de l'Escorial“ (1881) en uitgaven van *Plutarchus* (1880), *Demosthenes* (1881), en *Cicero* (1881). Na zijn

dood verschenen: „Les textes grecs publiés par Charles Graux“ (1886), „Notices sommaires des manuscrits grecs en Suède“ (1889), „Facsimilés de manuscrits grecs de l'Espagne“ (1891) en „Notices des manuscrits grecs d'Espagne et de Portugal“ (1892).

Grave, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 355 H.A. groot met (1906) 2403 inwoners wordt begrensd door de gemeenten Velp, Escharen in Noord-Brabant, Overasselt in Gelderland. Zij omvat het stadje Grave en den polder Mars- en Wijd. De bodem bestaat grootendeels uit rivierklei, in het zuiden echter uit zand.

Het stadje Grave, vroeger een belangrijke vesting, ligt op den linkeroever van de Maas, 6 nmr. gaans van 's Hertogenbosch. Krachtens de wet van den 19^{den} April 1874 werden de vestingwerken en het bruggenhoofd gesloopt. Men heeft er een krakzinnigengesteit, eenige katoenweverijen, schoenmakerijen, gond- en zilvermederijen, leerlooierijen, sigarenfabricage en bierbronwerij. In het koor der Roomsche Katholieke kerk aldaar heeft *Karel de Stoute* een prachtige tombe voor *Arnoud van Egmond*, hertog van Gelder, doen verrijzen, die echter door het bombardement van 1794 jammerlijk geschoonden en in 1802 op last van het bewind der Batavische Republiek door een sarcophaag van gepolijst arduin vervangen is. De plaats bezit ook een Hervormde kerk en een synagoge. Het middelpunt vormt de Markt, waarop een viertal straten uitkomen.

Grave, naar beweerd wordt een stichting van graaf *Herman van Cuyk*, vermoedelijk echter ouder, heeft in de geschiedenis van ons land een niet onbelangrijke rol gespeeld en heel wat belegeringen doorgemaakt. In 1672 in de macht der Fransen gevallen, werd het in 1674 na een merkwaardig beleg door *Willem III* beroverd, en hooft in 1794 gedurende 10 weken moedig weerstand aan de Fransen.

Grave, Jean, een Fransch journalist, werd in 1854 te Breuil (Pas-de-Calais) geboren, was schoenmakersleerling en ontwikkelde zichzelf. Hij stichtte de „Revolte“ en werd verscheiden malen wegens persdelicten veroordeeld. In 1894 in het „procès des Trente“ gewikkeld, werd hij vrijgesproken, waarop hij „Les temps nouveaux“ oprichtte. Hij schreef: „La société au lendemain de la révolution“ (1893), „La société mourante et l'anarchie“ (1893), „La société future“ (1895), „La grande famille“ (1896), „L'individu et la société“ (1897), „L'anarchie, son but, ses moyens“ (1899) en „Les aventures de Nono“ (1900).

Grave, Jean Jacques, Salverda de, een Nederlandsche taalgeleerde, werd den 19^{den} Maart 1863 te Noordwijk-binnen geboren, bezocht te 's Gravenhage eerst de boogere burgerschool en daarna het gymnasium en studeerde vervolgens van 1882 tot 1886 te Leiden in de Nederlandsche letterkunde, te Groningen in het Fransch, toen te Freiburg i. Br. het Romaansch en eindelijk gedurende anderhalf jaar die taal te Parijs. Hij promoveerde te Groningen tot doctor in de nieuwe letteren, den 10^{den} November 1888, op een proefschrift, getiteld: „Introduction à une édition critique du roman d'Énéas“. Gedurende de jaren 1889 tot 1897 was hij belast met het geven

van onderwijs aan H. M. de Koningin, vestigde zich in 1805 als privaatdocent aan de universiteit te Leiden in de Romaansche taal- en letterkunde en werd in ditselfde vak in 1801 tot lector benoemd. Hij bleef dit tot 1907, toen hij ter vervanging van professor van Hamel benoemd werd tot hoogleraar te Groningen in Romaansche philologie, voornamelijk de Franschse taal, welk ambt hij den 1sten Mei 1907 aanvaardde met een redevoering „*Quelques observations sur l'évolution de la philologie romane depuis 1884*“. Zijn letterkundige arbeid is gedeeltelijk verspreid in tijdschriften, als „*Romania*“, „*Museum*“, „*De Gids*“, „*Taal en letteren*“, „*Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*“, „*Revue critique*“, „*Annales du midi*“ enz. Afzonderlijk zijn van hem verschenen: „*De Romaansche philologie en hare zusterwetenschappen*“ (1895), „*Essais sur quelques groupes de mots empruntés par le néerlandais au latin écrit*“ (1900), „*Grammaire française*“ (met A. Bourquin, 1901), „*Précis de la phonétique française*“ (met A. Bourquin, 1899). Hij is lid der redactie van het philologisch maandblad „*Het Museum*“.

Graveel. Zie *Steen*.

Graveerkunst noemt men het aanbrengen van figuren, letters, teekeningen van allerlei aard, verhoogd of ingesneden, op honten, steenen of metalen vlakken, teneinde platen te verkrijgen, waarmede, door middel van den druk, de afbeeldingen vermenigvuldigd kunnen worden. Zulke afdrukken noemt men *gravures*, hij, die de graveerkunst uitoefent, *graveur*, zijn voornaamste werktuig is de *graveerstift*, graveernaald of graveerijzer. In nieuweren tijd worden hij de metaalgravure ook *graveermachines* gehezigd om rechte lijnen te trekken, vooral als een groot aantal evenwijdige lijnen noodig zijn. Doorgaans geschiedt het graveeren echter uit de hand, waarbij door middel van insnijden, uitsleeken of griffen en nithijten de verschillende licht- en schaduwinten der weer te geven voorwerpen worden nabehootst, zoodat regelmatige en afdrukbare figuren ontstaan, welke des te getrouwer het origineel weergeven naarmate de graveur in zijn kunst meer volleerd is.

Het graveeren geschiedt op zeer verschillende wijzen en met verschillende grondstoffen, zooals het graveeren in hont, in koper, in staal, het etsen, in mezzo tinto (zwarte kunst), in licht- en bruin manier, in teekenmanier, in aqua tinta (Oost-Indische inktmanier), in zink (zincografie), in steen (lithografie), in overdruk (autografie), in kleendruk enz. (zie de verschillende artikelen).

De graveerkunst stamt uit Italië of Duitschland en werd het eerst toegepast op hont. De hontgraveerkunst moet als de voorlooper der boekdrukunst (zie aldaar) beschouwd worden.

Graveermachines. Zie *Graveerkunst*.

Graveernaald. Zie *Graveerkunst*.

Graveertijzer is de naam van een sterrenheeld, door *Locaille* daaraan gegeven. Het bevindt zich op het zuidelijk halfrond tusschen de Duij en Eridanus en bestaat uit eenige kleine sterren. Daar het zich bij zijn hoogsten stand slechts weinig boven onzen zuidelijken horizon verheft, kan het met het ongewapend oog niet waargenomen worden.

Gravelins of *Gravelingen*, een stadje in het Fransch departement du Nord, aan den mond der gekanaliseerde Aa en aan de spoorlijnen Calais-Gravelines-Duinkerken en Gravelines-Watten, telt (1901) als gemeente 6202 inwoners, heeft een kleine, slechts tijdens den vloed toegankelijke haven, scheepsbouw, haringvangst en een levendigen handel. Gravelines werd in 1383 door de Engelschen veroverd, kwam in 1406 aan Bourgondië en is bekend wegens de overwinning, die de Spanjaarden onder aanvoering van *Egmont* er den 13^{den} Juli 1568 op de Franschen behaalden. In 1644 is het stadje door de Franschen veroverd en vervolgens aan Frankrijk afgestaan. Door *Vauban* werden de versterkingen vernieuwd en na 1870 verbeterd.

Grävell, Maximilian Karl Friedrich Wilhelm, een Duitsch staatsman en schrijver, werd geboren den 29sten Augustus 1781 te Belgard in Pommeren, studeerde te Halle in de rechten, werd in 1805 assessor en trad in Saksischen dienst, welken hij echter in 1811 weder met den Pruisischen te Soldin en Stargard verwisselde. Gedurende den bevrijdingsoorlog was hij eerst bij de landweer van Pommeren, adjutant bij den commandeerenden generaal en daarna brigade-adjutant bij de troepen, die Mainz gebloekeerd hielden. Nadat hij in 1815 zijn ontslag genomen had, leidde hij in Pruisischen dienst een veelbewogen leven, daar hij meermalen in verzet kwam tegen de regeering, waarom hij hij herhaling verplaatst, eens geschorst en in 1837 gepensioneerd werd. Hij heeft die botsingen met de regeering beschreven in de werken: „*Neueste Behandlung eines preussischen Staatsbeamten*“ (2 dln., 1818) en „*Geschichte meines Austritts aus dem Staatsdienste*“ (2 dln., 1837). In 1837 vestigde hij zich te Lühben en wijdde zich aan de wetenschap, doch later vertrok hij naar Frankfort aan de Oder, waar men hem in 1848 afvaardigde naar de Nationale Vergadering. Hier voorspelde hij in een redevoering, dat het groote werk der Duitsche constitutie schipbreuk zou lijden op den hartstochtelijken ijver der meerderheid, op haar verloochening van de geschiedenis, op het overschrijden harer volmacht en op het huldigen eener onbepaalde volksconventie. Na het aftreden van het ministerie von *Gagern* werd hem den 16^{den} Mei 1849 door den Rijksbestuurder de vorming van een nieuw kabinet opgedragen, aan welks hoofd hij het centraal gezag trachtte te handhaven, totdat hij eindelijk, nadat de Rijksbestuurder afstand gedaan had van zijn waardigheid, de portefeuille nederlegde. Hij keerde vervolgens terug naar Frankfort aan de Oder en overleed te Dresden den 29sten September 1860. Hij schreef: „*Commentare*“ op de Pruisische credietwetten (4 dln., 1813—1820) en op de algemeene rechterlijke organisatie in de Pruisische staten (6 dln., 1825—1831), „*Der Mensch*“ (4de druk, 1839), „*Der Bürger*“ (1822) en „*Der Regent*“ (2 dln., 1823). Ook gaf hij een groot aantal brochures in het licht, zoowel van staatkundigen als van godsdienstigen inhoud, zooals: „*Mein Glaubensbekenntnis angehend den politischen Zustand Deutschlands*“ (1849).

Gravelotte, sedert den Vrede van Frankfort (1871) een Duitsch dorp aan de Mozel in

Duitsch Lotharingen, niet ver van Metz met (1900) 573 inwoners, is bekend door den beslissenden slag, die er den 18^{den} Augustus 1870 geleverd werd. Te Gravelotte bevond zich den 18^{den} Augustus gedurende den slag bij Vionville-Mars-la-Tour het hoofdkwartier van het Fransche Rijnleger met de garde. In den morgen van den 18^{den} begaf de keizer zich naar Châlons, 's avonds beval maarschalk Bazaine het Rijnleger in de stelling van Metz terug te trekken. Deze beweging maakte een afmarsch naar het N. W. bijna onmogelijk, maar een noodzakelijke aanvulling van munitie en proviand noodzaakte den maarschalk tot dit bevel.

Den 17^{den} Augustus verscheen koning Wilhelm met het hoofdkwartier op het slagveld van Vionville-Mars-la-Tour. Uit de tegenstrijdige berichten maakte men op, dat een deel van het Fransche leger over Briey afgetrokken was en een ander deel nog dichterbij Metz teruggetrokken. Dat Bazaine met zijn geheele leger bij Metz gebleven zou zijn, nam men niet aan. In den ochtend van den 18^{den} werd het duidelijk, dat het Fransche Rijnleger bij Metz gebleven was, maar de uitgestrektheid der stelling lieft voor de Duitschers onbekend. In den loop van den slag werd daarom een verschnijding der troepen naar links noodig. Het 7de en 8de corps onder Steinfelts kregen het bevel, in het front met de rechtervleugels op de Moezel steunende, de hoogten van St. Hubert aan te vallen. Als westelijke afdeeling volgde het 9de, hierop het garde- en eindelijk het 12de korps; het 3de en 10de benevens de cavalerie-divisies dienden voorloopig als reserve. Het 9de korps moende het einde van den Franschen rechtervleugel reeds bij Amanweiler te zien, zwenkte naar rechts en viel aan, voordat de verder westelijk marcheerende afdeelingen tot ondersteuning gereed konden zijn. De artillerie werd plotseling in een heftigen strijd met de vijandelijke infanterie gewikkeld. Ook het 9de korps kwam onder een verschrikkelijk vuur. De derde brigade infanterie bracht met de artillerie van het derde korps de krachten weder in evenwicht. Tegelijk met het 9de korps was rechts het eerste leger den strijd begonnen. St. Hubert werd door de Deutsche troepen genomen en het bezit daarvan gebandhaafd. De beslissing van den strijd lag echter op den linkervleugel. Hier werd het dorp St^e Marie-aux-Clônes door de Deutsche troepen veroverd, maar een aanval op de zeer sterke Fransche stelling bij St. Privat had geen succes, totdat het Saksische 12de korps er in slaagde een omtrekkende beweging nit te voeren, waardoor Canrobert Roncourt en Malancourt moest ontruimen. Daarop werd met vereenigde krachten den aanval op St. Privat hernieuwd en 's avonds tegen 7 1/2 uur genomen. De Franschen moesten overbaast terngtrekken, de Duitschers bezetten de hoogten van Amanweiler en slechts de invallende duisternis maakte aan hun aanval een einde. In den nacht van den 19^{den} Augustus ontruimden de Franschen hun stellingen en trokken op Metz terug. De verliezen der Duitschers, wier leger 178818 man infanterie, 24584 man cavalerie en 726 stukken geschut telde, waren zeer zwaar, n.l. 899 officieren en 10260 manschappen, de Franschen, 130000 man sterk,

verloren: 595 officieren en 14200 manschappen.

Graven. *Præhistorische*, zijn zoowel door hun bouwtrant als vooral door hun inhoud aan skelet-overblijfselen, wapens, gereedschappen, sieraden, huisraad enz. van groote waarde, om den voorhistorischen mensch en diens beschavingstoestand te leeren kennen.

Men onderscheidt naar het aantal vooreerst afzonderlijke graven, doorgaans grootere bonnwurken en dikwijls op in het oog vallende punten, zooals hoogten, gelegen. Zij dragen verschillende namen, zooals hunebedden, heuvelgraven, duivelsbedden, reuzenbedden enz. Indien zij uit steenblokken opgetrokken (*dolmen*) of door steenen omringd zijn, spreekt men van *steengraven*, ook wel steengang, ganggraf, allées onvertes, jayantieres, galgal, seel, hunebedden, reuzenkelders, duivelskamer, duivelskenken enz. gebeten; bestaan zij uit aardbonvels (*tumuli*), dan worden zij meestal *heideneheuvels*, ook wel duivelsbergen, koningsheuvels, mogile, koerganen enz. genoemd. Liggen vele begraafplaatsen samen, dan spreekt men van *grafvelden*, waartoe de heuvelvelden, urnenvelden, hunekerkhoven enz. behooren. Menigmaal ontving hetzelfde graf meer dan een lijk.

Naar den uiterlijken vorm verdeelt men de præhistorische graven in: vooreerst vlakke graven (onderaardsche ruimten), met of zonder steenbedekking, somtijds ook door regelmatig geplaatste steenen, (cirkelvormig, rechthoekig, ook wel de gedaante van een schip nabootnend) ingesloten; dan heuvelgraven, ook kegelgraven en Romeinenheuvels genoemd (bovenaardsche graven), met of zonder invendige steenbekleding, somtijds met aan doods-kisten herinnerende steengroepen, welke het lijk insluiten (steen-kisten, kistengraven), of met houten omhulsel van het lijk, ook wel met doods-kisten nit nitgebolde boomstammen (boomdoodskisten, doodenboomen); in de derde plaats steenen kamers (megalthische graven), uit groote steenblokken opgericht, al dan niet met aarde bedekt, of onder een opgeworpen aardheuvel gelegen en slechts door een nauwen steenen gang toegankelijk (ganggraven).

Naar de wijze, waarop het lijk werd bijgezet vallen te onderscheiden: *skeletgraven*, waarin het lijk in ongeschonden toestand werd geplaatst, *brandgraven*, waarin de asch van het verbrande lijk werd neergelegd, *brandgraven met gedeeltelijke lijkverbranding* en *deelgraven* (waarin slechts een deel van het lijk verbrand, de rest onverbrand werd begraven).

De voorwerpen, welke de præhistorische graven bevatten, werden den overledene meegegeven tot gebruik in het leven hiernaans of gedurende de reis naar de andere wereld, somtijds zijn het ook de voorwerpen, welke hij tijdens zijn leven steeds bij zich of in zijn onmiddellijke nabijheid had en waarvan men kon veronderstellen, dat hij er niet gaarne van wilde scheiden.

De wijze, waarop de præhistorische mensch begraven werd, was zeer verschillend. De ondsde vorm schijnt die in holen, somtijds op zeer moeilijk toegankelijke plekken gelegen, te zijn; het lijk werd of nitgestrekt, of in binkende houding bijgezet. Daarnaast had de begrafenis

ook wel in tot dit doel gemaakte grotten plaats, later in megalithische grafkamers, hoewel vermoedelijk alleen van voornaam personen. De steenen kisten, aanvankelijk zeer groot en vermoedelijk voor verschillende lijken bestemd, worden steeds kleiner, om geheel te verdwijnen, toen men de lijken begon te verbranden en de asch in een aarden urn hijzette. De oprichting van grafheuvels kwam onder Romeinschen en vooral onder Christelijken invloed huiten gebruik.

's **Gravendeel** is een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 2106 H.A. groot, met (1906) 4135 inwoners, ingesloten door de gemeenten Strijen, Maasdam, Puttershoek, Zwijndrecht en Dubbeldam. Zij ligt in het O. van den Hoekschen Waard en heeft een kleibodem, zoodat landbouw het hoofdmiddel van bestaan vormt; daarnaast scheepvaart en scheepsbouw.

's **Gravenhage** (Haag, den Haag, Fransch *la Haye*, Latijn *Haga Comitis* = haag van den graaf, zie het plan en de platen) is de residentie van het koninkrijk der Nederlanden en de zetel der hooge regeeringslichamen, tevens de hoofdstad der provincie Zuid-Holland en een der mooiste steden van ons land.

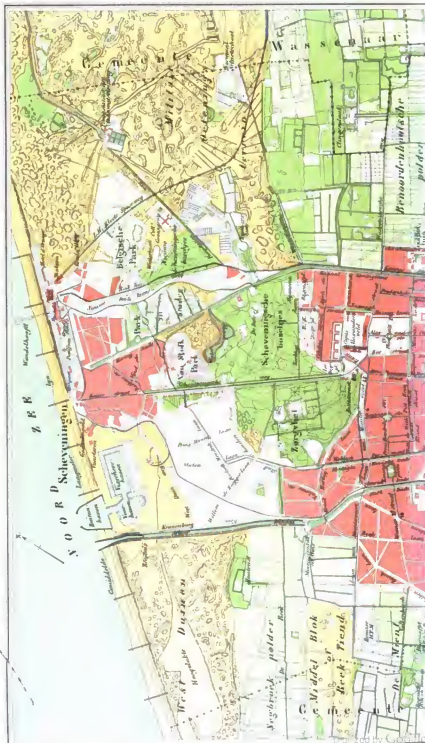
Ligging en Verkeerswegen. De stad ligt op 52°44' N.Br. en 4°20'18" O. L. v.Gr., slechts 4 km. van de Noordzee verwijderd. Zij is gebouwd aan het W. uiteinde van de Haagsche Vliet, aan den voet van den duinzoom, waardoor de noordwestelijke wijken een zand-, de oostelijke en zuidwestelijke een veengrond hebben; ook vindt men er nog eenige perceelen kleigrond. De gemeente 's Gravenhage wordt in het N.W. door de Noordzee begrensd, in het N. door Wassenaar, in het N.O. door Veur, in het O. door Voorburg, in het Z.O. door Rijswijk, in het Z.W. door Loosduinen en bestaat (zie het plan) uit de eigenlijke stad 's Gravenhage, het vlek of dorp Scheveningen, een deel van het Haagsche Bosch, eenige polders of deelen van polders, zooals de Benoordenhoutsche Polder, de Veenpolder, de Noordpolder, de Zusterpolder en het Kleine Veentje, benevens de bewoonde duinvallei Zegbroek. De oppervlakte heslaat 2475 H.A. De stad is gelegen aan de spoorlijnen Amsterdam—'s Gravenhage—Rotterdam en 's Gravenhage—Gonda, terwijl een elektrische verbinding met Rotterdam ten deele voltooid is. Bovendien heeft men tramlijnen naar Lelden, Delft, Loosduinen en Hoek van Holland en twee (een van de Staatspoorwegen en een der Holl. Lijzen Spoorweg-Maatschappij) naar Scheveningen. Men vindt er 2 spoorwegstations, het Hollandsche en dat van de Staatspoorwegen. Het eerste, een zoogenaamd eilandstation, werd in 1889 door den architect *Maryadant* in Oud-Hollandschen stijl opgetrokken en heeft een mooie met tegeltableaux versierde vestibule. Voor de koninklijke familie is een afzonderlijk perron met wachtkamer ingericht. Het andere station daarentegen is reeds oud en na de restauratie van 1893 niet veel verbeterd. Hier vindt men alleen een koninklijke wachtkamer. Beide stations zijn tevens de nitgangspunten van de genoemde tramlijnen naar Scheveningen.

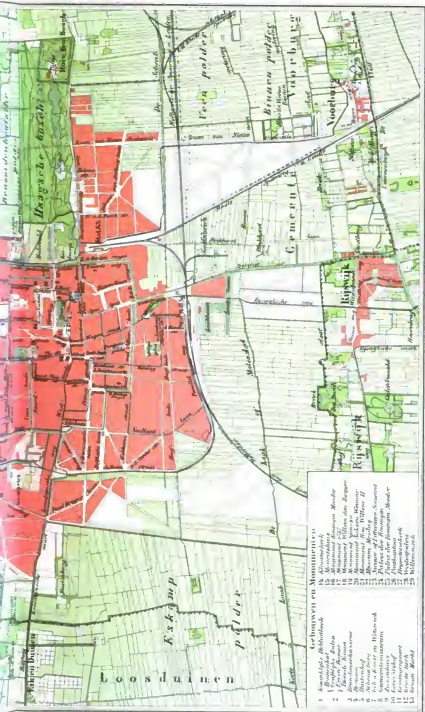
Pleinen, straten, grachten. Daar 's Gravenhage nooit ommand is geweest, vinden wij er natuurlijk geen poorten, behalve de twee, die

Binnen- en Buitenhof en Binnenhof en Plein verbinden en de Gevangenpoort tusschen Buitenhof, Vijver en Plaats, doch dit zijn geen stadspoorten. Het centrum van de stad is het Plein, althans wanneer men alleen op de oude stad het oog heeft; want na de ontzaglijke westwaartse uitbreiding der laatste jaren ligt het thans in het midden van het oostelijk deel van 's Gravenhage. Middelpunt van het verkeer is het echter gebleven; bijna alle tramlijnen komen er samen. In het midden vindt men een standbeeld van prins *Willem I* (zie plaat I). Het wordt aan drie zijden geflankeerd door de ministeries van Koloniën, Oorlog en Justitie, den Hoogen Raad en de bekende „Witte of Literaire Sociëteit“, het Rijksarchief, dat vroeger de Amsterdamsche afgevaardigden naar de Statenvergadering van Holland berbergde. Langs het Mauritshuis en door de Mauritspoort bereikt men het „historische 's Gravenhage“, het Binnenhof, uit geschiedkundig oogpunt de merkwaardigste plek van geheel Nederland. Al het onde en statige maakt een plechtigen indruk; het eenige moderne is de Gotische fontein van gesmeed ijzer, in 1885 hier geplaatst en versierd met het vergulde beeldje van graaf *Willem II*, den stichter van het Binnenhof en daarmede van 's Gravenhage. Het meest in het oog vallende gebouw is de Ridderzaal of de Grafelijke Zalen (zie plaat II), door *Floris V* gesticht. Het gebouw, dat in den loop der tijden veel geleden had, is onlangs van staatswege gerestaureerd en wordt nu gebruikt ter plechtige opening van de Staten-Generaal op den 3^{den} Dinsdag van September. Tevens was zij de zittingszaal der Vredesconferentie van 1907. De zaal, waarin nog een oud-Hollandsche schouw staat, heeft een prachtig beschilderd, rond venster boven den ingang. Hier werd o.a. *Philips II* als heer der Nederlanden afgezworen en kwam in 1651 de Groote Vergadering bijeen. Verder vindt men op het Binnenhof aan de eene zijde de vergaderzaal der Eerste Kamer en het ministerie van Waterstaat, aan de overzijde de vergaderzaal van den Raad van State en de Tweede Kamer. De zaal, waar deze laatste bijeenkomt, heet ook wel Troonzaal en was de danszaal van *Willem V*, die haar aan het zoogenaamde Stadhouderslijk kwartier, door *Willem I*, *Maurits*, *Frederik Hendrik*, *Willem II*, *IV* en *V* bewoond, toevoegde. In de vertrekken tegenover de Ridderzaal is het Kabinet der Koningin ondergebracht. Van de overige gebouwen moeten nog genoemd worden het oude Gondsmds-keurhuis en de Trêveszaal met historische schilderingen en een eigenaardige echo. De Stadhouderspoort onder het Kabinet der Koningin leidt naar het Buitenhof, dat geheel gemoderniseerd is. Als een aanhangsel van het Binnenhof kan het Ministerie van Binnenlandse Zaken met het Torentje, het bekende vroegere vertrek des ministers van Binnenlandse Zaken, gelden. Dat van Buitenlandse Zaken staat op het Buitenhof, vroeger met het Binnenhof verbonden, zooals blijkt uit de Gevangenpoort (zie aldaar), en eertijds de afsluiting vormde.

De Passage voert van het Buitenhof naar de Spuistraat. Zij is in 1886 gebouwd, maar voldoet niet aan de groote verwachtingen, die men ervan

'S GRAVENHAGE EN SCHEVENINGEN.

'S GRAVENHAGE I.

Het Plein, met het standbeeld van Willem den Zwijger en met gezicht op het Mauritshuis.

De Hofvijver langs den Vijverberg.

'S GRAVENHAGE II.

De voorgevel van „De Grafelijke Zalen” op het Binnenhof.

Het Binnenhof met het gebouw van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

koesterde, hoewel zij als verkeersweg goede diensten bewijst en de zeer drukke Spijkstraat enigszins ontlast. Deze, evenals de Voornestraat en Prinzenstraat gasaaltsteed, vormt met beide genoemde de drie voornaamste winkelstraten. Nog moet het gedempte Spil in ond-'s Gravenhage genoemd worden. Is het oude gedeelte, niettegenstaande zijn moderne winkels en huizen, over het algemeen zeer nauw belevens, een geheel ander karakter vertoonen de nieuwe wijken der stad, die zich met een groote snelheid uitbreiden heeft, zoals uit de bevolkingscijfers blijkt (1870: 91328, 1890: 156761, 1907 248959 inwoners). Vooral heeft die uitbreiding zich naar het W. gericht; naar het O. was het Haagsche Bosch een beletsel. De meest bekende nieuwe gedeelten zijn Duinoord, de Indische buurt, de schildersbuurt, de zeeheldenbuurt enz. In het midden van Duinoord ligt het Sweelinckplein. De voornaamste straat in het Z. der stad is de Wagenstraat, die nitloopt op het Hynghenspark, het punt van vertrek der stoomtram naar Delft, en verder naar het Hollandsch spoorwegstation voert.

In dit gedeelte ligt een der drukste pleinen van den Haag, het Oranjeplein, waarop des zomers muziekuitvoeringen plaats hebben. In het O. der stad leidt het Bezuidenhout, dat slechts aan één zijde bebouwd is, naar de andere zijde door het Haagsche Bosch wordt ingenomen, bijna tot Voorburg. In de wijk, die zich ten Z. van het Bezuidenhout gevormd heeft, vindt men het mooie Koningin-Emmapark. De Indische wijk met het Nassau- en Bankplein en de laan Copes van Cattenburgh (waarin de Alexanderkazernes en het Alexandersveld voor oefeningen der cavalerie gelegen zijn), die naar den Ouden Scheveningschen weg leidt, vormt het nieuwere noordelijk deel der residentie. De ruimte tusschen dit gedeelte en het Binnenhof wordt gevormd door de Mauritskade, het Plein 1813 met een monument, (zie beneden), de plaats met het restaurant van der Pijl, volgens overlevering het alleroudste gebouw van 's Gravenhage, door de graven van Holland als jachthuis gebruikt, den Laugen Vijverberg, den Korten Vijverberg, den Hofvijver (zie plaat I) met een eilandje, waarop de Haagsche oeveraar verhuif houdt, het Lange Voorhout, waar o. a. de Koninklijke Bibliotheek is gelegen. Het Korte Voorhout met het paleis der koningin-moeder en het Tennooveld. Deze ruimte wordt in het O. door de Prinsesse- en Koninginnegracht, in het W. door de Hoogstraat, het Noord-Einde, met het koninklijk paleis en een standbeeld van prins Willem I en de Zeestraat met het Panorama-Meedag begrensd.

Zoals reeds werd opgemerkt en op het plan der stad duidelijk te zien is, heeft de residentie zich het meest naar het W. nitgezet. In dit deel vindt men, een Zuid-Noordelijke richting volgend, de Grootte Markt en de Prinsegracht, dan een ander gedeelte, o. a. de karakteristieke Bronwegracht met booghruigen en kleine huizen, waarop weer een nieuwer gedeelte volgt met den Zuidwal als hoofdstraat. Uit lateren tijd dagteekent de zeeheldenbuurt met den Hooge Wal, de Plet-Hein, Zontman- en Prins Hendrikstraat als voornaamste verkeerswegen. In dit gedeelte vindt men het Anna-Paulowna-, Prins Hendrik-, Konings-

en Regentesseplein. Gedeeltelijk in de duinen ligt de driehoekige wijk Duinoord met de mooie Groot-Hertoginnelaan als basis. De even mooie Laan van Meerdervoort scheidt beide laatstgenoemde deelen. Van uit Duinoord leidt de Stadhouderskade naar den Ouden Scheveningschen Weg. De bestrate oppervlakte bedroeg (1 Januari 1907) 2461594 v.m., de oppervlakte der straat-, grind-, en andere wegen 692904 v.m.

Kerken en Openbare gebouwen. Het aantal kerkgebouwen in de residentie is aanzienlijk, n.l. 42, verdeeld over 17 kerkelijke gemeenten. De voornaamste kerk is de Grootte of St. Jacobskerk bij de Groenmarkt. Wanneer zij gebouwd werd, is niet met zekerheid bekend, doch reeds in de 14de eeuw wordt er melding van gemaakt. Na een brand in 1402 werd zij slechts gherekig en in 1434 opnieuw hersteld, doch brandde in 1539 nogmaals af. De mooie toren kreeg zijn tegenwoordigen vorm in 1423; slechts de gietijzeren spits dateert uit het einde der vorige eeuw. De drie klokken, waarvan de „Jezus" 9000 kg. weegt, werden in 1686 gegoten. De kerk bezit historische schilderwerken (o. a. een voorstelling van de verovering der zilveren vloot) en praalgraven van Wassenaer Obdam en Philips van Hessen en eenige andere aanzienlijke personen. In deze kerk werd den 7^{den} Februari 1901 het huwelijk ingezegend van koningin Wilhelmina met prins Hendrik. De Klooster-, Schenr-, of Priccekerk is de oudste kerk van 's Gravenhage en hevat o. a. het stoffelijk overschot van Jacob Cats; de Mariakerk dat van de gebroeders de Witt en van Spinoza. Een merkwaardigheid van deze kerk is de afwezigheid van pilaren. Een zeer fraaie moderne kerk is de in 1901 ingewijde Regentessekerk, naar de koningin-moeder genoemd. De Lutherse kerk heeft een mooi orgel. Van de R. Katholieke kerken moeten de Theresia of Spaanjaardskerk en de St. Jozefskerk genoemd worden. De laatste, in Gotischen stijl opgetrokken, heeft 6 mooie altaren, een vloer van imitatiemozaiek en prachtige glasschilderingen, waaronder de verheerlijking in den Hemel van de Onbevleete Ontvangenis van Maria. De St. Willebrordskerk bezit beelden van de H. Petrus en Paulus en van Maria met een diamanten kroon. In de synagoge in de Wagenstraat vindt men een mooie beeldhouwde kast, waarin de wetsrollen worden bewaard. Van de overige kerken behoeft slechts de Engelsche genoemd te worden om het gedenkraam, dat daarin den 9^{den} Maart 1902 door den Amerikaanschen gezant is ingewijd ter herinnering aan de Eerste Vredesconferentie in 1699.

Van de openbare gebouwen vermelden wij in de eerste plaats het Paleis in het Noord-Einde (waarvoor het standbeeld van Willem den Zwijger en de beroemde oude kastanjeboom), dat echter volstrekt geen koninklijken indruk maakt. In 1593 werd het door een particulier gebouwd, in 1584 door de Staten van Holland voor Louise de Coligny gekocht, kwam daarna door erfenis in het bezit der Pruisische koningin en diende tot Pruisisch gezantschapshotel (ook Voltaire heeft er tijdelijk gewoond) en werd vervolgens door de weduwe van Willem IV met andere bezittingen van het Huis Oranje gekocht. In 1795 werd het staatsdomein, doch na het herstel onzer onafhan-

kelijkheid weer eigendom van het Huis van Oranje. De laatste restauratie dateert uit 1891. In het paleis vindt men onder de vele bezienswaardigheden de Indische zaal, het geschenk van de bevolking onzer koloniën ter gelegenheid van het huwelijk der koningin. Van de vele vorstelijke paleizen van vroeger wordt er nog slechts één door een lid der koninklijke familie bewoond en wel dat in het Lange Voorhout door de koningin-moeder. Het was oorspronkelijk eigendom van een particulier, werd door prins Hendrik (broeder van Willem III) gekocht en stond na 's prinsens dood ledig, totdat in 1901 de koningin-moeder het betrok. De andere staan ledig of hebben een andere bestemming gekregen. Zoo zijn voormalige vorstelijke verblijven het Paleis van Justitie aan het Voorhout, eigenlijk twee huizen, door een galerij van historische en artistieke waarde verbonden, en de Koninklijke Bibliotheek, een der mooiste gebouwen van de stad. Het werd omstreeks 1750 gebouwd, in 1802 door den Staat gekocht, door Willem I en Willem II bewoond en kreeg in 1819 zijn tegenwoordige bestemming. Van de ministeriën is dat van Justitie, waarin ook de Hooge Raad van Adel gevestigd is, op het Plein, het mooiste. Van de verdere openbare gebouwen moeten wij ons bepalen tot de voorname, n.l. het stadhuis met vele historische herinneringen en mooie schilderstukken o. a. van *Doedyns* in de indrukwekkende vestibule; verder het in 1907 ingewijde nieuwe gymnasium, de Hoogere Burgerschool aan de Stadhouderskade, het gemeentebestuur, de diaconesseninrichting Bronovo, het Internationaal Bureau van het Permanente Hof van Arbitrage, dat later beter zal gehuisvest worden als eenmaal het Vredespaleis op Zorgvliet, waarvan in 1907 de eerste steen werd gelegd, voltooid zal wezen, de Bad- en Zwembad- en Mauritskade, de Schoneburg, het Gebouw voor kunsten en Wetenschappen, Diligentia, Soala, het Post- en Telegraafkantoor, de Willems- of Oranje- (grenadiers en jagers) en de Alexanderkazernes, de Grootte Sociëteit, de hotels: des Indes, de Onde Doelen, de Twee Steden enz., de restauratie en koffiehuis: van der Pijl, Royal, Zuid-Hollandsch, Central, Riche enz.

Standbeelden en Monumenten. Evenals de overige Nederlandsche steden, heeft ook de residentie weinig standbeelden, doch daaronder het prachtige ruitersandbeeld van *Willem den Zwijger* vóór het paleis in het Noord-Einde van *Nieuwerkerke*, in 1845 onthuld. Verder een van denzelfden kunstenaar van *Royen* op het Plein, een van koning *Willem II* op het Buitenhof en een van *Spinoza* op de Paviljoensgracht. Van de gedenkteekenen moeten in de eerste plaats het groote en grootsche monument op het Plein 1813 van *Jacquet* genoemd worden, in 1869 onthuld ter herinnering aan het herstel onzer onafhankelijkheid in 1813. Het monument stelt voor: boven het vrijheidsbeeld, een banier ten hemel heffend en den Nederlandschen leeuw; daaronder aan de vier zijden van het voetstuk de standbeelden van Nederland's eersten koning *Willem I*, den eed op de Grondwet afgelegd, en van *van Hogendorp*, van *Limburg Stirum* en van *van Duyn van Maasdam*, en basreliëfs, die herinneren aan het vertrek der Fransen, aan het weder

dragen van het oranjelint en die den godsdienst symboliseeren. Veel kleiner is het gedenkteekeken voor *Karel Bernard van Saksen-Weimar*, met wiens dochter prins *Hendrik* gehuwd was, en die van 1848—1853 commandant van het Nederlandsch-Indisch leger was. Dit gedenkteekeken staat in het Voorhout, terwijl op het Regentesseplein een zuil is opgericht ter herinnering aan het regentschap van koningin Emma. In de Scheveningsche Boschjes vindt men ten slotte de Cremer- en Verhnebank, de Vosmaer-hon en een gedenkteekeken voor *Constantijn Huygens*, terwijl voor *Christiaan Huygens* een in den Haag zelf zal verrijzen.

Wetenschappelijke, kunst- en onderwijsinstellingen. Daartoe behooren, een gymnasium, 3 gemeentelijke Hoogere Burgerschoolen met 5-jarigen cursus, een met 3-jarige en een met 5-jarigen voor meisjes, een zeevaartschool, een hageravondschole met ambachtsschool, een gemeentelijke en twee bijzondere cursussen tot opleiding voor de hoofdacte, een rijksnormaalschool, 6 bijzondere scholen tot opleiding voor de lagere acte, een gemeentelijke cursus tot opleiding voor onderwijzeressen aan hewarscholen, vele herhalingscholen, een gemeentelijke cursus in pedagogiek en methodiek voor onderwijzeressen in nuttige of fraaie handwerken, een industriesschool voor meisjes, een vakschool voor meisjes, 3 teekenscholen, een gemeentelijke academie voor beeldende kunsten, een middelbare school voor handel en administratie, 60 openbare lagere scholen (met 10815 mannelijke en 10203 vrouwelijke, totaal 21018 leerlingen), een school voor achterlijke en een voor spraakgebrekkige kinderen, een avondschole voor handelsonderwijs, 65 bijzondere lagere scholen (met 7341 mannelijke en 7168 vrouwelijke, totaal 14509 leerlingen), twee bijzondere scholen voor handenarbeid, 8 gemeentelijke en 38 bijzondere hewarscholen en een koninklijk conservatorium voor muziek.

Van de instellingen aan kunst of wetenschap gewijd, noemen wij het Mauritshuis (zie aldaar) met zijn beroemde verzameling van schilderijen, Koninklijk Kabinet van Schilderijen geheeten, het Stedelijk Museum, het Museum-Mesdag, in 1903 door het echtpaar *Mesdag-van Houten* aan den Staat geschenken, „het meest artistieke museum van moderne kunst, dat in en buiten Europa bestaat”, zoals *Ph. Zúcken* in het voorwoord van den catalogus zegt, het museum van kunstnijverheid met kunstwerken op het gebied van textielnijverheid, smeedwerk, porseleinfabricage, pleisterwerken, afgietsels enz., het Museum Meermanno—Westreenianum, een verzameling incunabelen, antiquiteiten, oude drukwerken, munten, enz., het Museum—Steengracht, het Koninklijk Penningkabinet met talrijke oude en nieuwe munten, gesmeden steenen, medailles, legpenningen enz., het Panorama—Mesdag, de Koninklijke Bibliotheek met ruim 400 000 deelen, kostbare miniaturen en handschriften, het Rijks- en Gemeentearchief, de verenigingen: „Arti et Industriae”, tot oprichting van een museum voor moderne kunst, „Palchri Studio”, „Haagsche Kunstkring”, „Die Haghe, het Letterkundig Genootschap, „Oefening kweek kennis”, „De Leesinrichting”, „Diligentia”, het „Koninklijk Zoologisch-Botanisch Ge-

nootschap (met een schouwburgzaal), de Nieuwe Sociëteit (concerten), den Koninklijken Schouwburg, waarin geregeld de Koninklijke Vereeniging „Het Nederlandsche Tooneel“ en de Fransche Opera optreden, het Residentie-Tooneelgezelschap (opgericht in September 1907) onder leiding van den heer H. Brongbeest, een volksbibliotheek en een openbare leeszaal, verder het Indisch Genootschap en het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië met een uitgebreide bibliotheek.

Periodieke geschriften verschijnen er vele in 's Gravenhage, zooals de Nederlandsche „Staatscourant“, de „Nieuwe Courant“ (2 x dagelijks), het „Vaderland“ (3 x dagelijks), de „Avondpost“, de „Haagsche Courant“, de „Hofstad“ en eenige andere.

Liefdadige instellingen. Aan liefdadige instellingen is 's Gravenhage zeer rijk; de voornaamste zijn: het groote ziekenhuis der gemeente, ziekenhuizen der verschillende kerkelijke gemeenten, zooals dat van den H. Johannes de Deo, het militaire hospitaal, het diaconessenhuis Bronnyn, het kinderziekenhuis, een inrichting voor ooglijders en een physiatrisch en krankzinnigengesticht de Meyersstichting voor R. Katholieke heeren, de Schiefbaan—Herviusstichting voor R. Katholieke halve weezen en verwaarloosde kinderen, een bestedelingenhuis, een werk-inrichting voor hulpbehoevende blinden, de Christelijke Volksbond (ambachts- en onderwijs, arbeidsbeurs, werkverschaffing enz.), de vereeniging „Armenzorg“, een Tehuis voor mannen en vrouwen van het Leger des Heils, de vereeniging tot ondersteuning der nagelaten betrekkingen van verongelukkete Scheveningsche visschers, het Koningin-Emmafonds, afdelingen van het Blanwe, Roode en Witte Kruis, een Bank van leening, hulp- en spaarbanken, enz.

Bevolking. Het bevolkingscijfer bedroeg den 1sten Januari 1907: 248959 zielen en wel 113729 mannen en 135230 vrouwen. Naar den godsdienst onderscheidde men bij de laatste volkstelling

Nederditsch Hervormden	111627
Roomsch-Katholieken	63164
Gerereformeerden	6561
Lutherseben	5806
Joden	5680
Remonstranten	1890
Waalachen	1740
Doopgezinden	1450
Christelijk gereformeerden	1261
Oud-Katholieken	310

De toeneming der bevolking kan uit het volgende staatje blijken.

Jaar.	Bevolking.
1642	17430
1732	± 84000
1796	41266
1811	42150
1830	56105
1840	58521
1850	66329
1860	78405
1870	91328
1874	94895
1890	156761

Jaar.	Bevolking.
1900	212211
1907	248959

Het verkeer heeft grootendeels in de stad per electriche tram plaats, alleen van de Groenmarkt tot den Loosduinschen Weg vindt men nog paardenspoor. De lijnen, die ook den Haag met Scheveningen verbinden, hebben een lengte van 83240 m., waarvan 73511 dubbel spoor. Het aantal vervoerde reizigers bedroeg in 1906 23154325. Verder heeft men er nog een omnibusdienst der Maatschappij „Amsterdam's Goederenvervoer“.

De handel der residentie is onbeduidend, de nijverheid daarentegen vrij belangrijk, vooral metaal-, linze- en kunstindustrie. Men vindt er n.a. een gasfabriek, een electriche centrale, brood- en meelfabriek, de porselein- en aardewerkfabriek „Rozenburg“, de fabriek „Westenbrich“ voor margarine, verduurzaamde levensmiddelen en vruchtenconserven, tabaks- en sigarenfabrieken, de Zuid-Hollandsche bierbronwerf (met een jaarlijkschen omzet van ruim 130000 H.L.), huu- zagerijen, fabrieken voor gond- en zilverbordn- werk, militaire en menbelpasementwerken, druk- kerijen, metaalwaren-, menbel- en rijtuigfabrieken. De Haagsche roederij telde in 1906 86 schepen, metende 2616 ton en 18 stoombooten, metende 1334 ton. Voor de vischvangst en den visch- handel zie *Scheveningen*. Voor een niet gering gedeelte leeft de bevolking van het Huf en wat daarmee samenhangt, van de hooge staats- en andere colleges, het garnizoen en de vele vreem- delingen, die er tijdelijk verblijf houden.

Behalve de Hooge Raad zetelt in 's Gravenhage een gerechtshof, een arrondissements-rechtbank en een kantongerecht. Als residentie is het de verblijfplaats van de vreemde gezanten en heeft het een niet onaanzienlijk garnizoen, bestaande uit infanterie (het regiment grenadiers en jagers), cavalerie en artillerie; verder vindt men er den generaal staf, waartoe n.a. de Topographische Inrichting, het Krijgskundig Archief en de Hoogere Krijgsschool behooren, het hoofdbestuur der militaire administratie en der permanente spoor- wegbrigade en de normale schietschool, alsmede het Bestuurend Comité van de vereeniging „het Nederlandsche Roode Kruis“. Daarenboven zijn er vele andere centrale lichamen gevestigd, zooals het Rijksarchief, het Centraal bureau voor de statistiek, het Bureau voor den industrielen eigendom enz.

Hoewel 's Gravenhage als residentie, zetel van alle hooge regeerings- en van vele andere lichamen steeds druk bezocht werd door de bewoners der andere deelen van ons land, is toch vooral sedert de opkomst van Scheveningen als badplaats het vreemdelingenverkeer sterk toegenomen. Behalve Scheveningen en de Scheveningsche boschjes dient het meer dan 90 H.A. groote Haagsche bosch, grootendeels tot de gemeente behorend, als ontspanningsplaats voor de Hagenaars. Hierin ligt het beroemde Huis ten Bosch, gebouwd door *Amalia van Solms*, dat dikwijls door Oranjevorsten en vorstinnen bewoond werd, het laatst door koningin *Sophie*, die er in 1877 overleed; in 1899 hadden er de vergaderingen van de Eerste Vredesconferentie plaats. Het glanspunt van het gebou- w vormt de Oranjezaal met mnrnschilderingen

van *Jordaens* e. a. Ook de mooie plaatsjes Voorburg, Rijswijk en Wassenaar worden van 's-Gravenhage met veel bezocht. De oude begraafplaats Eikenduinen, met haar vele heroemde namen, en Nieuw-Eikenduinen, een tiental jaren geleden aangelegd, beide aan den Loosdunschcn weg gelegen, zijn eveneens een bezoek waard, terwijl nog menig ander plekje in den omtrek der stad, waar men veel aan groenten-, ooft- en bloementeel doet, door zijn villa's en schilderachtig gelegcn hnitcnplaatsen de moeite van een bezoek loont.

Geschiedenis. Het is in een charter van *Willem II* van 6 September 1242, dat wij het eerst melding gemaakt vinden van „die Haghe" als de plaats, waar de graaf zich bij de nitvaardiging bevond. De veronderstelling is aannemelijk, dat er aan de westzijde van wat nu de Plaats is, een jachthuis stond, somwijlen door de graven bezocht om in de beschrijke buurt te jagen. De overlevering vond het terug in een, in de 18de eeuw afgebroken herberg, waarvan o. a. *Rembrandt* een teekening maakte. Hoe het zij, dit jachthuis was zeker niet aanzienlijk, en toen *Willem II*, in 1246 Roomsche Koning geworden, drie jaren later in Holland terugkwam, deed hij, volgens de kroniekschrijvers, dicht bij dat jachthuis een paleis zetten, dat door zijn zoon *Floris V* voltooid werd en in hoofdzak nog tegenwoordig op het Binnenhof te bewonderen is. Sedert was die Haghe, of zooals het in 1420 voor het eerst genoemd wordt 's-Graven Haghe de geliefkoosde residentie van hem en zijn opvolgers, en het spreekt van zelf, dat zich rondom het grafelijk hof langzamerhand een dorp ontwikkelen moest, dat reeds in de veertiende eeuw en voornamelijk onder de langdurige regeering van *Albrecht van Beieren* zeer schijnt te hebben gebloeid, vooral door het vertier dat het Hof gaf aan neringen en ambachten. Zoo ontwikkelde zich ook hier de belangrijkste der Middeleeuwsche industrieën, de draperie, die onder de graven nit het Bourgondische Huis zelfs voor de wereldmarkt begon te werken. In de 15de eeuw bestond de geheele plaats grotendeels van dezen tak van nijverheid, en dat zij in den loop der zestiende eeuw geheel te gronde ging was voor 's-Gravenhage een bijna niet te overkomen ramp. Doch dat het desniettemin de zetel hleef der gewestelijke regeering, dat hier de stadhouder, het hooge rechtscollege, de grafelijke rekenkamer en andere ambtenaren en colleges gevestigd waren, was zijn behoud: voor een groot deel bestond de bevolking nit amhtenaren en aanzienlijken en van het vertier, dat dit gaf, bloeiden naast de beroepen, die de bevrediging der dagelijksche behoeften beoogden, ook vooral de knustambachten. Zoo is het bijna zonder uitzondering gebeven, toen eenmaal, nadat in de eerste jaren van den 80 jarigen oorlog zelfs het bestaan der plaats was bedreigd, de rust was wedergekeerd en de regeering van het gewest Holland en die der Generaliteit zich voorgoed in den Haag vestigden. De belangrijke plaats, die de Republiek in Europa bekleedde, was oorzaak, dat den Haag geruimen tijd het middelpunt was der diplomatieke wereld. Geregeld vertoefden hier de voornaamste gezanten, belangrijke verdragen werden hier gesloten, en dit alles ging niet zon-

der weeldevertoon. De zeventiende en achttiende eeuw waren dan ook getuigen van den grootsten bloei van de plaats, die meer dan eenige andere in de Republiek een luxestad was. Onder de luxe-industrieën, die hier hloeiden, noemen wij de goudleer- en op het einde der 18de eeuw de porseleinfabricage. Toch heeft 's-Gravenhage nimmer stadrecht gehad en evenmin stem in de Staten van Holland, niettegenstaande het eenige malen gepoogd heeft daarin zitting te verkrijgen. Het is niet onmogelijk, dat de andere, toch reeds altijd zoo naijverige steden den Haag daarvoor ook te afhankelijk achten van de regeering.

Die afhankelijkheid kwam ook in de regeeringsinrichting der plaats nit. In den ondsten tijd was het bestuur opgedragen aan 's-graven baljuw, die geheel Haagambacht onder zijn bewind had. Toen zich de plaats sterker ontwikkelde, werd hem een college van Schepenen terzijde gesteld, zoowel voor den Haag als voor het steeds als daarbij behoorende beschouwde Scheveningen (later werd geregeld een schepen nit dat dorp aangewezen), in beide plaatsen werd een Schout benoemd die, van den Haag werd later Hoofdschout en de betrekking viel geregeld samen met die van Baljuw. Toen langzamerhand het dagelijksch bestuur in omvang toenam, werd, ongetwijfeld op aandringen der burgerij, in 1451 door *Philips van Bourgondië* een soort Vroedschap van 32 personen ingesteld, die van het, sedert voornamelijk rechtberlijk, college van Schepenen, de administratieve bemoeiingen overnam, vooral nadat in 1514 het, nu op 24 personen vastgesteld college een meer permanent karakter kreeg. Een dergelijke groote invloed der burgerij was echter noch naar den zin van den vorst, noch naar dien van het Schepencollege, en zoo zien wij langzamerhand de bevoegdheden van de Vroedschap ingekort. In 1559 werd daarom een college van twee — sedert 1591 drie — Burgemeesteren ingesteld, terwijl reeds in 1525 het Vroedschapscollege tot 12 personen verminderd was. Tusschen deze Vroedschap enerzijds en de colleges van Burgemeesteren en Schepenen anderzijds ontwikkelde zich een strijd om de macht, die geheel ten gunste van de laatsten werd beslist: vooral na 1672 heeft de Vroedschap bijna niets meer in te brengen. Dezelfde met de familieregeering samenhangende verschijnselen, die men in de andere steden vindt in de vroedschappen, treft men in den Haag dan ook aan bij het college van Burgemeesters en Schepenen, dat, met den Baljuw, het bestuur in handen had, behoudens één belangrijke beperking. Tengevolge namelijk van de groote belangen, die de regeeringscolleges hielden bij den gang van zaken in den Haag, en vooral waar bet de plaatselijke opbrengsten en lasten betrof, had zich in de eerste jaren na de verkrijging der onafhankelijkheid een eerst tijdelijk, maar spoedig (1587) permanent college gevormd, de zoogenaamde Sociëteit, waarin afgevaardigden van den Hoogen Raad, het Hof van Holland, de Rekenkamer en 's-Gravenhage zelf zitting hadden. De Sociëteit had medezeggenschap vooral in financiële aangelegenheden en zij inde enkele belastingen; er was dan ook een eigen *Treasaurier*. Eerst in 1802 werd zij opgebeven. Nog een bewijs voor de mindere onafhankelijkheid van 's-Gravenhage was wel dat een deel van de plaats,

dat gerekend werd te behooren tot den ouden Hofgrond, aan de jurisdictie van de Haagsche Schepenen was onttrokken en rechtstreeks stond onder die van het Hof van Holland, wat tot tal van geschillen aanleiding gaf. Eerst de revolutietijd gaf aan den Haag een geheel gelijke plaats, en toen na de Restauratie de zetels van rijks- en provinciale regering er weder voorgoed werden gevestigd, handhaafde het zich in deze zonder moeite. De aantrekkelijkheid van de ligging, de nabijheid van het Bosch en van Scheveningen, sedert ongeveer 1830 als badplaats geëxploiteerd, was oorzaak, dat in de 2de helft der negentiende eeuw de sedert eenwen op ongeveer gelijke grootte gebleven stad zich aanzienlijk naar alle zijden uitstrekte, daar van 1850 tot 1907 het aantal inwoners steeg van 68329 op 248959.

Ten slotte volgde hier een chronologische opnoeming van de belangrijkste gebeurtenissen te 's-Gravenhage voorgevallen:

± 1250 *Willem II* Roomsckoning begint met den bouw van het Binnenhof; 1392 *Aleide van Poelgeest* vermoord; 1415 instelling van een Vroedschap van 52 personen; 1450—1580 groote bloei der lakenindustrie; volders-oproeren; 1456 Kapittel van het Gulden Vlies; 1514 instelling van een permanenten Vroedschap van 24 personen; 1524 zgn. bieroproer, ten gevolge van verbooging van den accijns; 1525 *Johannes Pistorius* de eerste ketter verbrand; 1528 plundering der stad door *Maarten van Rossum*; 1565 Bonw van het tegenwoordige stadhuis, in 1763 en 1885 vergroot; 1608 Twaalfjarig Bestand in den Haag gesloten; 1619 *Johan van Oldenbarnevelt* terechtgesteld; 1621 komst van *Frederik V* konink van de Palts, koning van Bohemen (den Winterkoning) met zijn gezin in den Haag, die daar jaren blijft; 1623 mislukte aanslag op prins *Maurits*; 1624 huwelijk van *Frederik Hendrik* en *Analla van Solms*; 1672 Moord op de gebroeders *de Witt*; 1665 De straatweg naar Scheveningen gereed; 1677 huwelijk van *Willem III* met *Maria van Engeland*; 1691 intocht van *Willem III* en *Maria* na hun terugkeer uit Engeland; 1697 Vrede van Rijswijk; 1748 pachtersonlusten; 1782 Patriottenoproer; 18 Januari 1795 vertrek van *Willem V*; 16 Mei 1795 Haagsch verdrag waarbij de Fransche Republiek de Bataafsche erkent; November 1813 de onafhankelijkheid hersteld, terugkeer van *Willem van Oranje*; 1828 Stedelijk Badhuis te Scheveningen geopend; 1843 de H. S. M. doorgetrokken tot den Haag; 1864 paardentram naar Scheveningen; 1902 Eerste vredesconferentie; 1904 Restauratie der Grafelijke Zalen voltooid; 1907 Tweede vredesconferentie.

Wat de kerkelijke geschiedenis betreft, herinneren wij er aan, dat de oudste kerk de Kapel op het Hof was, later, na de Hervorming, in gebruik bij de Fransche gemeente tot 1807, toen de Hofkapel door *Lodewijk Napoleon* voor den Roomsche-Katholieken eeredienst werd ingericht. Dit bleef zij tot 1880, toen de kapel werd afgebroken. Op het einde der 13de eeuw echter kreeg den Haag een eigen parochiekerk, aan St. Jacob gewijd, nu de Groote Kerk (zie hiervoor).

Terwijl niets is overgebleven van de Haagsche vrouwenkloosters — men had er het St. Agnes, het St. Elizabeth, het Maria in Galilea, en het

Bethlehem-Prostie convent — blijft de herinnering aan het in 1397 gestichte St. Vincentins Predikheeren- of Jacobijnenklooster van de orde der Dominikanen bewaard in de Kloosterkerk. Van 1574 tot 1617 was zij aan den dienst onttrokken en werd zij gebruikt als gesebntgieterij. Het koor behield die bestemming tot 1665, maar overigens werd zij in 1617 door de Contra-Remonstranten in gebruik genomen; bekend is dat prins *Maurits* door daár de predicatie te gaan bijwonen, beslist partij koos in de godsdienstgeschillen. Door een grooten aanbouw aan de zijde van het Voorbont kreeg de kerk haar tegenwoordige gedaante. De Nieuwe Kerk werd van 1648 tot 1656 gebouwd op last van de heeren van de Sociëteit (zie hiervoor) naar het ontwerp van *Noorwits*. Het is wellicht de best geslaagde der in de 17de eeuw gebouwde Protestantische kerken. De Willemskerk was vroeger manege van *Willem II*, werd in 1858 door *Willem III* aan de Herv. Gemeente geschoon en tot kerk verbouwd. De overige kerken der Herv. Gemeente hebben niets merkwaardigs, evenmin als die der andere Protestantische kerkgezinden. De Katholieke eeredienst werd tijdens de Republiek waargenomen, eerst in het geheim, maar weldra openlijk toegelaten in de St. Jacobskerk in de Onde Molstraat en na 1645 ook in de kerk in de Assendelftstraat. Behalve in deze hield men geregeld godsdienstoefeningen in de kapellen, behorende tot de Fransche, Spaansche, Portugeesche en Oostenrijksche gezantschapsgebouwen. De beide eerste aan de Prinsessegracht en aan het Westeinde zijn, herbouwd, nog in gebruik. De Katholieke kerk, in 1682 aan de Juffrouw-Idastraat gebouwd, kwam in handen der Jansenisten, die vooral in de eerste jaren van hun strijd hier talrijk waren. De Portugeesch-Israëlitische synagoge, sedert 1707 in het Voorbont, werd in 1725 aan de latere Prinsessegracht herbouwd. De Hoogduitsche Israëlitische, van ± 1720 aan de Geveldegracht, staat sedert 1844 aan de tweede Wagenastraat.

Van de gedrukte bronnen voor de geschiedenis van 's-Gravenhage zijn de voornaamste de stadsbeschrijvingen van de *Riemer, Kroon, de Fonseca* en van *Stockum*; de Mededeelingen der Ver. ter beoef. der Gesch. van 's-Gravenhage; de studien van van den *Bergh, Ising, D. Veenen* en v. *Sypsteyn* en de reeks Jaarboekjes en de Bijdragen en Mededeelingen van de Vereniging *die Haghe*, sedert 1889 jaarlijks verschenen.

Gravenweert, Jan van 's, een Nederlandsch dichter, werd geboren te Amsterdam den 25sten Augustus 1790, bezocht het gymnasium aldaar en leverde reeds op zijn 16de jaar het treurspel „Tbesus“, bewerkt naar het Fransch, dat hem den toegang tot den Amsterdamschen schouwburg verschaft, op zijn 18de en 19de jaar „Iphigenia in Taurus“ naar *Guymond de la Tonche* en „Britannicus“ naar *Racine*, op zijn 23ste „Ninus de Tweede“ naar *Briffaut* en op zijn 25ste „Coriolanus“ naar *La Harpe*, terwijl bij later een nieuwe bewerking leverde van het treurspel van van *Haren* „Agon, saltan van Bantam“. Op zijn 18de jaar droeg hij met veel bijval in Felix Meritis zijn gedicht „Regulus“ voor. Inmiddels was hij met talrijke eerste prijzen van het gym-

nasium tot de academische lessen bevorderd. Hij studeerde eerst aan het Athenaeum te Amsterdam en daarna aan de hogeschool te Utrecht en promoveerde in de rechten op een dissertatie: „De morte civili, tam apud Romanos quam apud Francos". Hij werd in 1811 ontvanger van de registratie te Amsterdam en in 1813 inspecteur van de registratie in Noord-Holland, doch vroeg en verkreeg in 1821 zijn ontslag. In 1829 vestigde hij zich te 's Gravenhage en in 1844 te Oosterbeek bij Arnhem, waar hij in 1851 lid van den raad en wethouder werd.

Omtrent zijn letterkundige werkzaamheden vermelden wij nog het volgende. In 1819 verschenen zijn „Verspreide lettervruchten", waarin, behalve „Regulns", ook „Het Verbond der Edelen", „De Schim van Karel V" enz. voorkomen. Inmiddels had hij van zijn 18de tot zijn 33ste jaar een hoogst belangrijke arbeid volbracht door de „Ilias" en de „Odyssee" van *Homerus* in Nederlandsche verzen te vertalen. Verder leverde hij in 1825 een cantate: „Gods redding uit gevaren", door *Bernucci* op muziek gebracht, bezong in 1826 „Marco Bozzaris", dichte „Tasso te Rome" en schonk aan den *Mnzenalmanak* zijn „Gedenkstuk van Lincerne". In 1830 deed hij een reis naar Italië, doch bij het vernemen van den Belgischen opstand keerde hij aanstonds terug en bood den koning zijn diensten aan. Deze benoemde hem tot referendaris bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken, en veel belangrijke nota's, door hem hewerkt, zijn uitgegeven in het „Recueil de piéces diplomatiques" (3 dln.). Benoemd tot Staatsraad in buitengewonen dienst, deed hij in 1835 een ontspanningsreis naar Petersburg en schreef het dichtstuk „Pompeji", dat in de vergadering van het koninklijk Nederlandsch Instituut voorgelezen werd. Verder schreef hij zijn belangrijke „Essai sur l'histoire de la littérature Néerlandaise", alsmede zijn: „Comp d'oeil sur les principales institutions scientifiques et littéraires du royaume des Pays-Bas". Na zijn terugkeer uit Rusland kreeg hij een verlof van 2 jaar en besteedde dien tijd aan een reis door Denemarken, Zweden, Finland, Rusland, Turkije, Klein-Azië, Syrië, Palaestina, Griekenland, Malta, Sicilië, Italië en Zuid-Duitschland, waarvan hij in 1840 en 1841 onder den titel: „Het Noorden en het Oosten" een reisverhaal in 2 deelen geleverd heeft. In 1848 schreef hij de brochures: „Het oogenblik en de toekomst" en „Het ontwerp van Grondwet in April 1848, met de Grondwet van 1840 vergeleken".

Tijdens zijn verhuif te Amsterdam was hij lid en voorzitter der Plaatselijke Schoolcommissie, commissaris van den Stadschouwborg, bestuurder der Koninklijke muziekschool en honorair lid der maatschappij „Felix Meritis". Verder was hij lid en meermalen voorzitter van de Tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en leverde 4 letters op het door dat geleerd lichaam uitgegeven „Glossarium" op de werken van *Hooft*. Hij stond er van 1817 tot 1830 aan het hoofd van de Broederschap der Vrijmetselaren en werd in 1836 gekozen tot grootredenaar bij het Groot-Oosten van Nederland. Ook was hij lid van onderscheiden geleerde genootschappen, o. a. van de Leidsche Maatschappij van Neder-

landsche Letterkunde. Bovendien was hij versierd met de orde van den Nederlandschen Leeuw, met de Poolster van Zweden en Noorwegen en met de Grieksche commandeurorde van den Verlosser, terwijl hij in 1841 de groote medaille van verdienste van den hertog van Saksen-Weimar ontving. Hij overleed te Oosterbeek den 29sten Maart 1870.

's-Gravensande is een gemeente in de provincie Noord-Holland, 4333 H.A. groot met (1906) 6872 inwoners, begrensd door de gemeenten Monster, de Lier en Naaldwijk en verder door de Noord-Zee en het Sluische Diep. De bodem bestaat hoofdzakelijk uit zand, alleen in het Z.O. ligt klei. Landbouw en veeteelt zijn de hoofdmiddelen van bestaan. Tot de gemeente behooren het vlek 's Gravensande, de heerlijkheid Zand-Ambacht en het plaatsje Hoek van Holland (zie aldaar). Door het Z. der gemeente loopt de Nieuwe Rotterdamsche Waterweg, die hier de zee bereikt, de spoorlijn Rotterdam—Hoek van Holland en de tramlijn 's Gravensande—Naaldwijk—s Gravenhage.

Het dorp 's Gravensande, mooi gelegen in het Westland aan de tramlijn Hoek van Holland—'s Gravenhage, telt ongeveer 3000 inwoners, bezit een stadhuis, een Hervormde en een Gereformeerde kerk. In de Middeleeuwen was het een ommuurde stad met een hofgebouw der Hollandische graven en een haven aan de Maas. In de nabijheid werd in 1351 een bloedige zeeslag geleverd tusschen *Margaretha van Henegouwen* en haar zoon *Willem*, in 1418 werd de plaats door de Briellenaars in brand gestoken.

Gravensande, Willem Jacob van 's, een Nederlandsch wis- en natuurkundige, werd geboren te 's Hertogenbosch den 27sten September 1688 en studeerde te Leiden aanvankelijk in de rechten, doch later in de wis- en natuurkunde. Reeds op zijn 19de jaar gaf hij een proeve in het licht over de doorzichtkunde, welke door *Bernoulli* zeer geprezen werd. Met andere jeugdige geleerden schreef hij van 1713 tot 1722 het „Journal littéraire", dat vervolgens onder den titel van „Journal de la république des lettres" tot 1736 werd voortgezet. Zijn artikelen over wiskunde werden met belangstelling gelezen door wiskundigen en die over de vrijheid door wijsgeeren. In 1715 werd hij gezantschapssecretaris te Londen en in 1717 hoogleraar in de wis- en sterrenkunde en later ook (1734) in de wijsbegeerte te Leiden, waar hij den 28sten Februari 1742 overleed. In de wijsbegeerte verzette hij zich vooral met kracht tegen de fatalistische leer der voorbeschikking, gelijk die door *Spinoza* en *Hobbes* verkondigd werd. Zijn belangrijkste geschriften zijn: „Physicos elementa mathematica experimentis confirmata" (1720; 2 dln., 2de druk, 1743), en „Philosophicae Newtonianae institutiones" (1723; 2 dln., 2de druk, 1766). Zijn „Oeuvres philosophiques et mathématiques" (2 dln., 1774) zijn door *Allemand* uitgegeven.

Gravensande, Nicolaas Jeremias Storm van 's, een Nederlandsch dichter, werd geboren te 's Hertogenbosch den 26sten Maart 1788, kwam reeds vroeg te Rotterdam om voor den handel opgeleid te worden en werd deelgenoot in de firma van *Gennep en Zoon* aldaar. Weldra echter werd

hij geplaatst in administratieve betrekkingen. Reeds in 1806 was hij substituutsecretaris van de Kamer van Koophandel te Rotterdam, werd in 1816 secretaris dier Kamer en in 1839 secretaris van de stad Rotterdam, een betrekking, die hij 20 jaar bekleedde. Verder was hij rechter in de rechtbank van Koophandel, lid en secretaris van het Collegie van regenten over de goederen, officier der schuttermij enz., terwijl hij zijn vrije uren gaarne wijdde aan de beoefening der Nederlandsche geschiedenis en lotterkunde. Behalve bijdragen in ouderscheiden jaarboekjes en in de „Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en ontheidskunde van Is. An. Nijboff" gaf hij in 1817 een bundel „Luimige poëzie" in het licht. Hij overleed den 9^{den} Januari 1868.

Gravesend, een stad in het Engelsche graafschap Kent, ligt op den zuidelijken oever van de Theems, 32 km. beneden Londen en telt (1901) 27175 inwoners. De stad heeft in haar oudere wijken aanwe, kromme straten, maar in de voorsteden fraaie gebouwen. Men heeft er een flink stadhuys, een letterkundig genootschap en vele koffiebuisen en botels. De inwoners houden zich bezig met scheepvaart, handel en visscherij. Beneden de stad ligt New Taver-Fort en aan de overzijde der rivier Tilbury-Fort. Nog verder naar beneden wordt voorts de rivier door 2 forten, elk met 50 zware stukken geschut, verdedigd, alsmede door 2 drijvende batterijen. Gravesend wordt beschouwd als het uiteinde van de haven van Londen en is alzoo de verzamelaarsplaats der groote, uitzellende koopvaardijsschepen. Ook worden de baden er druk bezocht. De omstreken zijn zeer vruchtbaar, zoodat zij de hoofdstad van uitmuntende groenten voorzien.

Graveur. Zie *Graveerkunst*.

Gravier, *Gabriel*, een Fransch aardrijkskundige, werd den 12^{den} Februari 1827 te Sannois geboren, trad in 1852 in dienst bij de „Conservation des Forêts" en was van 1856—1895 werkzaam bij de „Compagnie des chemins de fer de l'Ouest". In 1879 gelukte het hem de „Société uormande de Géographie" te stichten, voor welker „Bulletins" hij een groot aantal artikelen geschreven heeft, waarvan wij noemen: „Les précurseurs de Nansen" (1897), „Les voyages de G. Verrazano sur les côtes de l'Amérique avec des marins uormands pour le compte du roi de France" (1898), „L'industrie et le commerce de l'Espagne" (1901) en „La lettre et la carte de Toscanelli à Fernam Martins et à Chr. Colomb" (1901). Vooral op het gebied der historische geografie heeft Gravier veel gewerkt; de vruchten van zijn studies legde hij neder in zijn hoofdwerken: „Découverte de l'Amérique par les Normands au Xe siècle" (1874) en „La cartographie de Madagascar" (1896). Verder schreef hij „Découvertes et établissements à Cavalier de la Salle, de Rouen, dans l'Amérique du Nord" (1870), „Relation du voyage des Dames Religieuses Ursulines de Rouen à la Nouvelle Orléans" (1872), „Le Canarien, livre de la conquête et conversion des Canaries" (1874), „Voyage à Ségon 1878—1879" (1897). Hij overleed den 18^{den} November 1904 te Rouen.

Gravina, *Gianvincenzo*, een Italiaansch rechtsgeleerde en dichter, geboren den 21sten Januari 1664 op het kasteel Rogiano bij Cosenza in Ca-

labrie, studeerde te Napels en te Rome en werd hier een der stichters van de Academie der Arcadiërs, verder in 1698 boogheerraar in de rechten. Hij begaf zich in 1716 weder naar zijn geboorteplaats en in 1717 uogmaals naar Rome, waar hij den 6^{den} Januari 1718 overleed. Hij schreef: „Della ragion poetica libri due" (1708 en later), „Della tragedia libro uno" (1731 en later) en „Cinque tragedie" (1712 en later). Ook verschenen zijn: „Opere Italiane" (1737) en zijn „Opere scelte" (1819), alsmede „Prose di Gianvincenzo Gravina" (1857).

Gravina in Puglia, een stad in de Italiaansche provincie Bari, ligt in het dal van den Gravina, een zijrivier van den Bradano, aan de spoorlijn Rocchetta Sant Antonio—Gioia del Colle en telt (1901) 18885 inwoners. Men vindt er een kathedraal uit de 15de eeuw, een gymnasium en een technische school, kalkbrandery, paardenfokkerijen, jaarmarkten en steengroeven. Boven de stad verheft zich een door keizer *Frederik II* gebouwd slot.

Gravitatie. Zie *Aantrekking*, *Algemeene* en *Zwaartekracht*.

Gravure. Zie *Graveerkunst*.

Gray, *Jane*, koningin van Engeland, was de dochter van de markiezin *Francisca van Dorset* en de achterkleindochter van *Hendrik VII*, koning van Engeland. In afzondering opgevoed, vermoedde zij de plannen niet, waarin een eersuchtige partij haar zou betrekken. *Eduard VI*, de zoon en opvolger van *Hendrik VIII*, had, in strijd met den wil van zijn vader en van den staatsraad, zijn zusters *Maria* en *Elizabeth*, als ouwettige telgen, van de trouwopvolging uitgesloten en de jeugdige *Jane Gray*, als een ijverige belijderes van het Protestantisme, tot zijn opvolger benoemd. Deze maatregel was genomen vooral op aandrigen van *Dudley*, hertog van Northumberland, die zijn jongsten zoon, lord *Guilford Dudley*, met *Jane* in den echt verbonden en haar vader tot hertog van *Suffolk* verheven had. Na den dood van *Eduard* (6 Juli 1553) speedde zich *Northumberland* naar zijn schoondochter met de tijding, dat zij den troon moest beklimmen, waartoe zij niet zonder moeite werd overgebaald. Hierop bracht men haar naar den Tower en den 10^{den} Juli 1553 werd zij tot koningin uitgeroepen, waarbij het volk, overtuigd van de ouerrechtvaardigheid van zulk een bedrijf, een diep stilzwijgen hewaarde. Het was echter aan *Northumberland* niet gelukt, *Maria* in zijn macht te krijgen. Terwijl het overlijden des konings 3 dagen verborgen bleef, had hij haar wel uitgenoodigd zich naar Londen, naar het ziekbed van haren broeder, te begeven, doch zij was tijdig door den graaf van *Arundel* gewaarschuwd en, ofschoon reeds op reis, naar Kenninghall in Norfolk teruggekeerd. Van daar richtte zij een schrijven aan den staatsraad, beloofde een algemeene amnestie en riep den adel op, om haar rechten te handhaven. De vloot koos aanstonds haar zijde en zelfs de Protestanten sloten zich, onder de belofte van godsdienstvrijheid, bij haar aan; een leger van 10000 man, door den hertog van *Northumberland* verzameld, liep over, en *Maria* werd den 19^{den} Juli door den staatsraad, in overeenstemming met den magistraat van Londen, tot konin-

gin nitgeroepen. *Jane* legde op denzelfden dag de kroon neder, die zij gedurende 10 dagen met weerin had gedragen, doch werd met haar gemaal, haar vader en haar schoonvader in hechtenis genomen en in den Tower opgesloten. *Northumberland* moest reeds den 22^{den} Augustus het schavot beklimmen, terwijl *Suffolk* voorloopig in vrijheid werd gesteld. Ook over *Jane* en haar gemaal werd het doodvonnis uitgesproken; men was echter niet voornemens het ten nitvoer te brengen, daar zij den daartoe vereischten onderdom van 17 jaren nog niet bereikt hadden, doch het deelnemen van den hertog van *Suffolk* aan den opstand van *Thomas Wat* (Februari 1544) tegen de koningin gaf aan het lot van het jeugdige paar een ongunstige wending. *Maria*, op dat oogenblik tot bloedige maatregelen geneigd, deed de gevangenen aankondigen, dat het doodvonnis binnen 3 dagen zou voltrokken worden en zond hun een R. Katholieken geestelijke, die vruchteloze pogingen aanwendde, om ben tot de R. Katholieke Kerk terug te brengen. Den 12^{den} Februari had de terechtstelling plaats in den Tower, omdat de Staatsraad vreesde, dat de jeugd en schoonheid van *Jane* medelijden zouden wekken bij het volk. Vijf dagen later werd haar vader onthoofd. Haar treurige lotgevallen hebben stof geleverd voor onderscheiden dramatische taferelen, o. a. voor dat van *Feith*; en aan *Delaroché* voor een nitmuntende schilderij. Haar kleine geschriften verzamelden *Nicolas* „Memoirs and remains of lady Jane Gray" (1832) en *Frère* *Fragments littéraires de lady Jane Gray*" (1832).

Gray, Thomas, een Engelsch dichter, werd geboren te Londen den 26sten December 1716, bezocht de school te Eton en de universiteit te Cambridge, waar hij in de rechten studeerde, en vergezelde zijn vriend *Horace Walpole* op een reis door Frankrijk en Italië, maar verliet hem te Reggio en keerde in 1741 alleen naar Engeland terug. Hij vestigde zich te Cambridge, werd er in 1768 hoogleeraar in de nieuwe geschiedenis, en overleed aldaar den 30sten Juli 1771. Zijn algemeen bekende elegie op een kerkhof, door hem in 1749 vervaardigd, heeft hem den bijnaam van „Britschen *Pindarus*" bezorgd. Zijn overige gedichten, waaronder zich ook een Latijnsch vers („De principiis cogitandi") bevindt, bevatten oden, zoals: „The progress of poetry", hymnen enz. en onderscheiden zich door grooten rijkdom van beelden en door een sierlijken versbouw. Ook leverde hij over zijn reis naar Italië een reeks van belangrijke brieven, welke door zijn vriend *Mason* in 4 deelen zijn uitgegeven.

Gray, John Edward, een Engelsch diernkundige, geboren den 12^{den} Februari 1800 te Walsall in Staffordshire, gaf met zijn vader in 1821 „A natural arrangement of British plants" (2 dln.) uit, werd in 1824 assistent en in 1840 custos der zoologische afdeling van het Britsch Museum en overleed den 7^{den} Maart 1875. Van zijn geschriften noemen wij: „Illustrations of Indian zoology" (2 dln., 1832—1834). „The zoology of Capt. Beechey's voyage" (1839). „The zoology of the voyage of H. M. ship *Sulphur*" (1843). „The zoology of H. M. ships *Erebus* and *Terror*" (dln. 1—40, 1844—1845) en „Handbook of British water-weeds or Algae" (1864). Ook deed hij

het voorstel ter hervorming der postertij in Engeland door invoering der pennypostzegels.

Gray, George Robert, een broeder van den voorgaande, entomoloog en ornitholoog, werd geboren te Chelsea den 8sten Juli 1808, bekleedde een betrekking bij het Britsch Museum en overleed den 6^{den} Mei 1872. Hij schreef o. a.: „The entomology of Australasia" (1833). „Synopsis of the species of insects belonging to the family of Phasmidae" (1835). „Genera of birds" (1837—1849, 3 dln. met 371 platen). „Catalogue of the British birds in the collection of the British museum" (1848). „Catalogue of the birds of the tropical islands of the Pacific Ocean in the British museum" (1859). „Catalogue of the mammalia of New Guinea in the British museum" (1859) en „Handlist of the genera and species of birds" (3 dln., 1869—1871).

Gray, Asa, een Noord-Amerikaansch plantkundige, werd geboren te Parijs in den staat New York, den 18^{den} November 1810, nam in 1834 deel aan de expeditie van *Wilkes*, werd in 1842 benoemd tot hoogleeraar in de natuurlijke historie aan het Harvardcollege te Cambridge (in Massachusetts), waar hij den 30sten Januari 1888 overleed. Zijn voornaamste werken zijn: „Elements of botany" (1836). „Manual of the botany in the Northern United States" (1848). „Genera florae Americae boreali-australis illustrata" (2 dln., 1848—1849). „Botany of the United States Pacific exploring expedition 1838—1842 under the command of Charles Wilkes" (1854). „Darwinia. Essays and reviews, pertaining to Darwinism" (1876). „Synoptical flora of North America" (1878) en „Scientific papers selected by C. S. Sargent" (2 dln., 1898).

Graz, de hoofdstad van Stiermarken, ligt aan beide oevers der Mur, aan de spoorlijnen Weenen—Triest, Graz—Fehring en Graz—Göflack en telt (1900) 138080 inwoners. Zij bestaat uit zes wijken (Binnenstad, St. Leonhard, Geidorf, Lend, Gries en Jakomini). De binnenstad ligt links van de Mur om den zuidvoet van den Slotberg, waarheen een spoorweg voert en waarop overblijfselen van vestingwerken nit de 15de eeuw, een park en een gedenkteeken voor den aanlegger daarvan, veldtuigmeester *von Welden*, worden aangetroffen. Met den Slotberg staat in verbinding het 23 H. A. groote stadspark met de Frans Jozefbron, gedenkteekenen voor *Jozef II*, *Schiller*, *Anastasius Grün* en *Robert Hamerling* en het bronzen monument „Die Waldlilie". Van de straten en pleinen zijn de belangrijkste: de Herreustrasse, de op de plek der voormalige bastions aangelegde Burg-, Karl Ludwig- en Johanneumring, de Murkaden, de Elisabeth-, Annen- en Keplerstrasse, de Hauptplatz met het standbeeld van aartsbischop *Johann*, de Franzensplatz met dat van keizer *Frans I* en de Jakominiplatz met een Mariazuil. Over de rivier liggen zeven bruggen, waaronder de Franz-Karlbrücke. De stad telt 25 kerken en 15 kloosters. Te noemen is de laat-Gotische St. Aegidiusdom (1402) met een wandschildering op den hofmuur en twee reliëfnielkasten met ivoren reliëfs; daarnaast bevindt zich het mausoleum van *Ferdinand II* met een prachtige façade en de beide sarkofagen van de ondersd keizers. De laat-Gotische Stadtpfarrkirche bevat een He-

melvaart van *Tintoretto*. Een mooi Gotisch bouwwerk is de Leechkerk; nieuwere kerken in Gotischen stijl zijn de Lazaristenkerk (1863) en de Herz-Jesukerk met een 110 m. hoogen toren (1891). De voornaamste wereldlijke gebouwen zijn de keizerlijke hofstad met de 15de eeuw, het Landdaghuis in Renaissance stijl (1569) met mooi portaal, balkon, arkadenhof en fontein; daarbij het tuighuis met een wapenverzameling; het stadhuis in Renaissance stijl; het Johanneum met museum en bibliotheek; het oude en nieuwe universiteitsgebouw, de nieuwe technische hogeschool, de stadsschouwburg, het Paleis van Justitie en het postkantoor.

Van de talrijke onderwijsinrichtingen zijn de voornaamste de Karel Fransuniversiteit (1586) met (1901) 161 hoogleeraren en 1652 studenten, nieuwe laboratoria en een bibliotheek van 150000 deelen; de technische hogeschool, 5 gymnasia, 2 hogere burgerscholen, 2 seminaria, een handels- en teekenacademie, een kunstnijverheidsschool enz. Verder heeft men er een landbouwmuseum met bibliotheek (160000 deelen), een archief, een munt- en penningkabinet, natuurwetenschappelijke en schilderijenverzamelingen, twee musea en twee schouwburgen. Van liefdadigheidsinstellingen vallen te noemen eenige ziekenhuizen, een krankzinnigenziekenhuis, een kinderkliniek en een doofstommeninstituut. Bovendien moeten vermeld worden de gevangenis Karlan, het kerkhof en het stedelijk slachthuis. De stad heeft een levendige industrie en een druk handelsverkeer. Men vindt er fabrieken voor machine- en bruggenbouw, staal, rails, wagons, automobielen, rijwielen, glas, kaarsen, zeep, meel, hier, monseerenden wijn, spiritus, laken, vilt, leder, schoenen, papier enz. De handel omvat voornamelijk wijn, graan, meel en vee.

Mooie punten in de omgeving zijn de parken aan den Hilmteich, de Rosenberg en de Platte (met het Stephanie-observatorium), de Rainerkogel, de bedevaartkerken Maria-Grün en Marie-Trost, de Buchkogel, het slot Eggenberg met een gedenksteen voor gravin Herberstein van Canova in de slotkapel, en parken, daarbij een kondwaterinrichting, de ruïne Götting en de nitspanning Jendendorf met de bedevaartskerk Strazengel.

Graz heeft waarschijnlijk zijn ontstaan te danken aan den Heugstibrecht op den Slotberg, die als voorstad van den Heugstgan in 1055 vermeld wordt. In oorkonden wordt er als Beiersche stad in 1129 melding van gemaakt. Sedert hertog Ernst den IJzeren († 1424) werd Graz de residentie der Habsburgers uit de oude Stiermarksche linie en later ook van keizer Frederik III. Onder aarts-hertog Karel II werd het oude slot tot een sterke vesting gemaakt. Van 1564—1818 was Graz de residentie van geheel Binnen-Oostenrijk. In 1797 bezetten de Fransen de stad, en Napoleon hield er eenigen tijd zijn hoofdkwartier. In 1809 belegerden de Fransen te vergeefs den Slotberg, die dapper verdedigd en hun eerst bij den vrede van Weenen overgegeven werd. In de eerste helft der 19de eeuw kwam door de bemoeiingen van aarts-hertog Johann de stad tot grooten bloei.

Graxiani, Girolamo, graaf, een Italiaansch dichter, geboren in 1604 te Pergola in het hertogdom Urbino, ontving zijn opleiding te Modena en bleekde betrekkingen bij de *Estes*. Frans I

benoemde hem in 1647 tot secretaris van zijn zoon *Alphonse*, met wien hij naar Frankrijk ging. Op gevorderden leeftijd keerde hij naar Pergola terug en overleed aldaar in 1675. Hij schreef de heldendichten: „*Cleopatra*” (1636 en later) en „*Conquistado di Granada*” (1650 en later) en ontving daarop van Lodewijk XIV, koning van Frankrijk, een aanzienlijke jaargeld. Verder leverde hij: „*Rime*” (1621), „*La Callisto*” (1654), „*Il colosso sacro*” (1666), „*Varie poesie e prose*” (1662), „*L'Ercole gallico*” (1666) en het treurspel „*Il Cromuele*” (1671).

Gratie, Marie Eugénie delle, een Duitsch schrijfster, werd den 14^{den} Augustus 1864 te Weiskirchen in Hongarije geboren en ging na den vroegen dood haars vaders (1872) met haar moeder naar Weenen, waar zij een zorgvuldige opvoeding genoot en thans als schrijfster leeft. Van haar naar inhoud moderne, naar den vorm onderwetsche werken noemen wij „*Gedichte*” (4de druk, 1902), waarin zij een krachtig lyrisch talent openbaart, „*Italische Vignetten*” (1892), het epos „*Hermann*” (2de druk, 1885), de tragedie „*Sanl*” (1885), de vertelling „*Die Zigeunerin*” (1885), de novellen „*Der Rebell*” en „*Bozi*” (1893) het moderne epos „*Rohespierre*” (2 dln., 3de druk, 1904) in den trant van *Hamerling*, en het satyrspel „*Moralische Walpurgisnacht*” (1896). Het drama „*Schlagende Wetter*” (2de druk, 1900), dat sterk aan *Zola's* „*Germinal*” herinnert, werd te Weenen met succes opgevoerd; minder huyal genoot het allegorische drama „*Der Schatten*” (2de druk, 1902), dat, evenals de vier éénacters „*Zn spst*” („*Vineta*”), „*Mutter*”, „*Donanwellen*” en „*Sphinx*”, 2de druk, 1903), op het Burgtheater te Weenen opgevoerd werd. Onder den titel „*Liebe*” (1901, 2de bundel 1904) gaf zij vijf novellen. Verder vallen te noemen: „*Vom Wege*” (1903 en 1907), verhalen en sprookjes, de klucht „*Narren der Liebe*” (1905), het drama „*Ver Sacrum*” (1906) en de vertellingen „*Traumwelt*” (1907). Een uitgave van haar werken verscheen in 9 dln. te Leipzig (1903—1904).

Grassini, Antonio Francesco, bijgenaamd *Il Lasca*, een Italiaansch dichter, werd geboren te Florence, den 22sten Maart 1503, was de stichter van de Accademia dei Umid (1 November 1540), later Accademia Fiorentina geheten. Wegens oneenigheid met zijn medeleden werd hij, ofschoon tot voorzitter benoemd, uit dat lichaam verbannen en eerst 20 jaren later er weder in opgenomen. Inmiddels was ook de Accademia della Crusca tot stand gekomen, waarin hij als een der werkzaamste leden zitting had. Hij overleed te Florence den 18^{den} Februari 1584. Van zijn werken noemen wij: „*Rime*” (2 dln., 1741—1742), „*Le Rime burlesche*” (1882), 21 novellen in den geest van *Boccaccio*, getiteld „*La prima e la seconda cena*”, en 6 blijspelen, waaronder „*La gelosa*” en „*La spiritata*”. Van de comédie „*L'arzigolo*” is de echtheid niet zeker.

Greard, Octave, een Fransch schrijver, werd den 18^{den} April 1828 te Vire (Calvados) geboren, bezocht de normaalschool te Parijs en was daarna hoogleeraar aan de universiteiten te Metz, Vervilles en Parijs. In 1865 tot inspecteur der Parijsche academie en in 1872 tot directeur van het volksonderwijs in het ministerie van Onder-

wijs benoemd, verloor hij reeds in 1873 om politieke redenen deze betrekking en werd wederom directeur van het volksonderwijs in het Seine-departement. In 1879 werd hij benoemd tot conrector en inspecteur-generaal van de Parijsche academie, en in 1875 ook tot lid der Académie des sciences morales et politiques" en in 1886 der Académie française". *Greard*, die den 24ten April 1904 overleed, schreef: „De litteris et litterarum studio quod censuerit L. Annaeus Seneca" (1866), „De la morale de Plutarque" (6de druk, 1902), „L'enseignement secondaire des filles" (3de druk, 1883), „L'éducation des femmes par les femmes. Etudes et portraits" (6de druk, 1903), „La législation de l'instruction primaire en France depuis 1789" (6 dln., 2de druk, 1890—1900), „Rapports de l'enseignement primaire à Paris et dans le département de la Seine", „Éducation et instruction" (4 dln., 1889), „Précis de littérature" (9de druk, 1887), „Madame de Maintenon. Extraits de ses lettres, avis, entretiens etc. sur l'éducation" (3de druk, 1887), „Nos adieux à la vieille Bourbonne" (1893), benevens de biographies „Edmond Scherer" (1890) en „Prevost-Paradol" (1894). Ook vertaalde hij de „Lettres d'Abélard et d'Héloïse" (2de druk, 1875).

Great Eastern was de naam van een reuzenstoomboot, oorspronkelijk dienst doende tusschen Engeland en Australië, later voor het leggen van telegraafkabels en in 1888 gesloopt.

Greater Britain is een het eerst in 1868 door *Charles Dilke* gebruikte uitdrukking, waaronder hij alle landen met een Engelsch sprekende bevolking samenvatte; thans echter verstaat men er Engeland en zijn koloniën onder, een over alle werelddeelen verspreid landcomplex, dat met een oppervlakte van 29 044 000 v. km. en een bevolking van 398 000 000 zielen het vijfde deel der oppervlakte van de geheele aarde en een vierde deel der totale bevolking omvat.

Great Falls, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat Montana, ligt aan den Missouri, die hier vijf watervallen vormt, telt (1900) 14930 inwoners en heeft groote ijzersmelterijen en meelmolens.

Great Grimsby, een stad en graafschap in Oost-Engeland, ligt aan de monding van den Humber en telt (1901) 63138 inwoners. Zij bestaat uit een Oud- en een Nieuwstad, de voorsteden Cleve en Cleethorpe, welke verschillende moderne kerken, mooie wereldlijke gebouwen (stadhuis, gymnasium, korenbeurs, schouwburg, vakscholen enz.), een standbeeld van prins *Albert*, 2 mooie parken, scheepstimmerwerven, looierijen, tonwagerijen, molens, houterijen en belangrijke vischvangst (1901: 532 schepen met 32303 ton). De in 1849 aangelegde haven heeft een bassin van 6,1 H. A. en dokken van 40 H. A. oppervlakte. De stad, die (1901) 600 schepen met 49170 ton bezat, drijft voornamelijk handel met de Oostzee en Nederland. In 1901 werd ingeklaard 2903 schepen met 1146843 ton. De waarde van den invoer bedroeg 7957414, van den uitvoer 10892561 pond sterling. Ingevoerd wordt: gerst, katoenen goederen, garens, glas- en ijzerwaren, eieren, boter en visch, uitgevoerd: katoen en wollen goederen, machines en steenkolen.

Grebbe of *Grift* is de naam van een voor-

malig riviertje, dat ook wel *Bischoep Davids Grift* wordt genoemd en door de Geldersche Vallei (zie aldaar) stroomt langs de oostgrens der gemeente Rhenen. Zij loost het water van het zuidelijk gedeelte dier vallei hijna niet meer op den Rijn, waarmede zij door de Grebbesluis in verbinding staat, maar doorgaans op de Luntersche beek en zoe op de Eem.

Grebbe-linie is de eerste der inundatielinieën, waardoor men in oorlogstijd het verder doordringen van een vijand in het hart van ons land wil trachten te stuiten. Daartoe zal in oorlogstijd de Geldersche Vallei, door het openen der sluis in den Grebbedijk, onder water worden gezet. Zie verder *Nederland: Verdedigingsstelsel*.

Grebbier, *Frans Pieterzoon de*, een Hollandsch schilder, werd te Haarlem in 1570 geboren en aldaar begraven den 6^{den} Maart 1649. Hij was de vader van *Pieter de Grebber*, bekleedde herhaaldelijk amten in het schildersgild en had talrijke leerlingen. Hij was portret- en figuurschilder. Zijn voornaamste werken zijn de schutsterstukken in het Museum te Haarlem.

Grebber, *Pieter Franszoon de*, een Hollandsch schilder en etser, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Haarlem in 1590 en overleed na 1649. Hij was een leerling van *Hendrick Goltzius* (zie aldaar) en van zijn vader. In 1632 werd hij lid van het schildersgild te Haarlem. Hij was een der voornaamste Hollandsche figuurschilders der 17de eeuw, academische, onder den invloed van *Rubens* staande richting. Zijn werken kan men o. a. leeren kennen in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Gemeentemuseum te Haarlem en het Huis ten Bosch te 's Gravenhage.

Grebe, *Karl Friedrich August*, een Duitsch beoefenaar der boschcultuur, werd geboren den 20sten Juni 1816 te Grossenritte bij het Habichtswald, bezocht de polytechnische school te Kassel, daarna de school voor boschcultuur te Melsungen en eindelijk de universiteit te Berlijn en werd leeraar aan de school voor staathuishoudkunde en landbouw te Eldena, alsmede privatdocent aan de universiteit te Greifswald. In 1844 kwam hij als „Forstrat" in dienst van den groothertog van Saksen-Weimar, was nogmaals korten tijd werkzaam als hoogleeraar te Greifswald en werd toen directeur van de nieuwe school voor boschcultuur te Eisenach. Verder volbracht hij verschillende wetenschappelijke reizen door Denemarken, Zweden, Noorwegen, Engeland, Frankrijk, Zwitserland en Tirol, was sedert 1865 „Geheim Oberforstrat" en sedert 1880 „Oberlandforstmeister" en overleed den 12^{den} April 1890. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Beaufsichtigung der Privatwaldungen von Seiten des Staats" (1845), „Gehirgkunde, Bodenkunde und Klimatlehre in ihrer Anwendung auf Forstwirtschaft" (4de druk, 1886), „Der Bächen-Hochwaldbetrieb" (1866), „Die Betriebs- und Ertragsregulierung der Forsten" (1867), „Die Lehrforsten der Eisenacher Forstschule" (1858) en nieuwe uitgaven van onderscheiden geschriften, die op boschcultuur betrekking hebben.

Grécourt, *Jean Baptiste Joseph Villaret de*, een Fransch dichter, geboren te Tours in 1684, werd voor den geestelijken stand bestemd, stu-

deerde te Parijs en werd in 1697 kanunnik in zijn geboorteplaats, trad echter weldra uit den geestelijken stand en ging naar Parijs, waar hij de gunst wist te verwerven van den maarschalk *d'Estrees* en den hertog van *Aiguillon*. De losbandigheid zijner levenswijze wordt afgespiegeld in zijn „Contes” en verdere geschriften. Zijn gedicht „*Philotas*”, tegen de Jezuïeten gericht, werd later in het Latijn vertaald. Zijn werken werden bij herhaling, ook te Amsterdam in 1759, gedrukt. Hij overleed te Tours den 24^{en} April 1743.

Gredos, Sierra de, een bergketen in Spanje, vormt een deel van het Castiliaansche scheidelingsgebergte, loopt naar het Z. steil af, wordt door het dal van den Alberche van de Sierra de Guadarrama en door dat van den Alagon van de Sierra de Gata gescheiden en bereikt in de Plaza de Almanzor een hoogte van 2661 m. Het gebergte, welks kam ook in den zomer gedeeltelijk met sneeuw is bedekt, bevat veel ertsen, die echter slechts weinig ontgonnen worden.

Greely, Horace, een Noord-Amerikaansch dagbladschrijver, werd geboren te Amherst in New Hampshire, den 31^{en} Februari 1811, werkte eerst als boekdrukkergezel te New York, verkreeg er vervolgens een eigen drukkerij en gaf in 1834 met *Jonas Winchester* den „*New Yorker*” in het licht, een weekblad voor letterkunde. Toen dit echter na verloop van 7 jaren gestaakt moest worden, stichtte hij (1841) de „*New-York-tribune*”, een der invloedrijkste dagbladen van de Vereenigde Staten. In 1848 werd *Greely* gekozen tot lid van het Congres, doch hij legde weldra zijn lidmaatschap neder en bezocht in 1851 Europa, waar hij tot lid van de Tentoonstellingsjury te Londen benoemd werd. Na zijn terugkeer bejverde hij zich om in 1853 een tentoonstelling tot stand te brengen te New York. Hij behoorde tot de vurigste ijverers voor de afschaffing der slavernij, werd in 1872 de tegencandidaat van *Grant*, doch overleed kort na zijn nederlaag den 29^{en} November 1872. Van zijn geschriften noemen wij: „*Hints toward reforms*” (1850), „*Glances at Europe*” (1851), „*History of the struggle for slavery-extension*” (1856), „*Overland journey to San Francisco*” (1860), „*The American conflict*” (2 dln., 1864—1866), „*Recollections of a busy life*” (1868), „*Essays designed to elucidate the science of political economy*” (1870), „*What I know of farming*” (1871) en een autobiografie „*Recollections of a busy life*” (1868).

Greely, Adolphus Washington, een Amerikaansch Noordpoolvaarder, den 27^{en} Maart 1844 te Newbury port in Massachusetts geboren, trad in 1861 in krijgdiens, werd in den Burgeroorlog tot officier bevorderd en na afloop daarvan bij den kustsignaaldienst geplaatst. Door de regering met de leiding van een Poolexpeditie tot oprichting van een observatorium in de Lady Franklinbaai op Grantland onder 81°44' N. Br., belast, verliet hij den 7^{en} Juli 1881 op den „*Protens*” St. John en bereikte den 12^{en} Augustus zijn bestemming. Hij leefde daar twee jaar, ontdekte op een sledevaart in Grinnelland het groote meer Hazen en zond *Lockwood* naar het N., die tot de voor hem nog niet bereikte breedte van 83°30' doordrong. Daar tengevolge van ongunstige ijsomstandigheden de beide

uitgezonden aflossingsexpedities de Lady Franklinbaai niet bereikten, vertrok hij in Augustus 1883 naar het Z., eerst in booten, daarna op een ijschots drijvende tot Kaap Sabine, waar de meesten van zijn tochtgenooten wegens de doorgestane ontberingen omkwamen. Eerst den 22^{en} Juni 1884 werd *Greely* met nog zes lotgenooten, den honger dood nabij, door de derde hulpexpeditie onder *Schley* teruggevonden. In 1887 werd hij chef van den kustsignaaldienst. Hij schreef: „*Three years of archiservice*” (2 dln., 2de druk, 1894), „*American weather*” (1888), „*Explorers and travellers*” (1893) en „*Handbook of arctic discoveries*” (1896).

Green, Mary Anne Everet, geboren Wood, een Engelsch geschiedschrijfster, geboren te Sheffield in 1818, vertrok in 1841 met hare ouders naar Londen, trad in 1845 in het huwelijk met den kunstenaar *G. P. Green* en schreef: „*Letters of royal and illustrious ladies*” (1846), „*Lives of the princesses of England*” (6 dln., 1847—1855), „*The diary of John Rous*” (1856), „*Letters of Queen Henrietta Maria*” (1857), „*Calendars of State papers of the reign of James I*” (4 dln., 1857—1859) en „*Calendars of State papers of the reign of Charles II*” (7 dln., 1860—1868). Ook ordende zij de staatspapieren uit de dagen van de Republiek en van het Protectoraat, waarvan in 1875—1882 negen deelen in het licht zijn verschenen.

Green, John Richard, een Engelsch geschiedschrijver, geboren in 1837 te Oxford, studeerde aldaar, werd in 1860 predikant te Londen, daarna vicaris te Hoxton en Stepney, in 1868 bibliotheekaris van den aartsbisdom van Canterbury en overleed den 7^{en} Maart 1883 te Mentone. Een buitengewoon ijverig vond zijn „*Short story of the English people*” (1874), waarvan meer dan 500000 exemplaren verkocht werden, waarop het grotere werk „*History of the English people*” (4 dln., 1877—1880) volgde. Bovendien schreef hij: „*Stray studies from England and Italy*” (2de druk, 1892), „*Readings from English history*” (1870), „*The making of England*” (2 dln., 2de druk, 1897) en „*The conquest of England*” (2 dln., 2de druk, 1899). Zijn brieven werden uitgegeven door *L. Stephen* (1901). Uit zijn nalatenschap verscheen nog „*Historical studies*” (1904).

Greenaway, Kate, een Engelsch teekenares, werd in 1846 als de dochter van een houtsnijder geboren en maakte zich omstreeks 1880 door haar naïef-humoristische kinderteekeningen bekend, die gedeeltelijk afzonderlijk, gedeeltelijk verzameld met verzen verschenen. Zeer hekend zijn haar „*Topo*” (1878), „*Under the window*” (1879), „*The children of the parsonage*” (1880), „*Birthdaybook for children*” (1880), „*Language of flowers*” (1884), „*Marigold Garden*” (1885) en „*Queen Victoria's Jubilee Garland*” (1887). Ook heeft zij hoeken van andere schrijvers, o. a. *Browning's* „*The piper of Hamelin*” (1891), geïllustreerd. Daar zij voor de kleding harer kleine meisjes de kinderdracht uit den tijd van koningin *Anna* koos, werd deze dracht weldra in Engeland mode en op het vasteland nagevolgd, doch slechts in hooge kringen. *Kate Greenaway* overleed den 9^{en} November 1901 te Londen.

Greenbacks (groenruggen) is de volksnaam voor het door den Staat uitgegeven papiergeld in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika.

Zij werden, hoewel in strijd met de bepalingen van de Grondwet, tengevolge van de door den burgeroorlog veroorzaakte financiële moeilijkheden in 1862 en 1863 in omloop gebracht. De kleinste waarde is 1, de grootste 10000 dollar. In het geheel zijn 346,7 miljoen dollars in circulatie.

Greene, Robert, een Engelsch tooneeldichter en prozaschrijver, werd geboren omstreeks het jaar 1560 te Ipswich, studeerde te Cambridge en vertoefde vervolgens eenige jaren op het vasteland. Na zijn terugkeer vestigde hij zich te Londen, leedde er een ongeregeld leven en overleed den 5^{den} September 1592. Van zijn drama's noemen wij: „Orlando Frioso“, „A looking glass for London and England“, „Friar Bacon and Friar Bungay“, en „Alphonsus, king of Arragon“ van zijn prozawerken: „Pandosto, the triumph of time“. Zijn dichtwerken zijn in 1831 in 2 deelen uitgegeven door Dyce en in 1881—1886 door Grosart.

Greene, George Washington, een Amerikaansch geschiedschrijver, geboren den 8sten April 1811 te East-Greenwich in Rhode Island, begaf zich in 1827 naar Europa en bleef er tot 1847. Eerst vertoefde hij er ten huize van generaal Lafayette en van 1837 tot 1845 was hij consul te Rome. Na zijn terugkeer werd hij leeraar aan Brown University in Providence en schreef: „Biographical studies“ (1860), „Life of Nathaniel Greene“ (3 dln., 1867—1876), „Historical view of the American revolution“ (4de druk, 1876) en „The German element in the war of American independence“ (1876). Hij werd vervolgens hoogleeraar in de geschiedenis aan Cornell University in Ithaca en overleed te East-Greenwich den 8sten Februari 1883.

Green Mountains (groene bergen), een tot de Alleghanies behorende bergketen in den Noord-Amerikaanschen staat Vermont, met den Mount Mansfield (1337 m.) als hoogste top, is uit kristallijne lei en kwarsiet opgebouwd en bezit bij Rutland een beroemde marmergroeve. In het Z. behooren de Hoosac en Taconic Mountains ertoe en in het N. vormen de Notre Dame Mountains de voortzetting. Het gebergte wordt 's zomers veel bezocht door plezierreizigers.

Greenock, een zeestad in Schotland en tevens een station voor oorlogsschepen, ligt in het graafschap Renfrew, een nar gaans beneden Port-Glasgow, aan den Clyde en aan den spoorweg, heeft een goed voorkomen en telt (1901) 67645 inwoners. Zij bezit een goede haven, nimmende dokken, vele scheepstimmerwerwen, aanzienlijke gebouwen en fraaie villa's. In 1838 is'er een marmeren standbeeld verzeen ter eere van James Watt, den uitvinder van het stoomwerktuig. Men vindt er 26 kerken en kapellen, een Latijnsche school, een stadsbibliotheek en een vereniging van handwerkslieden. Men heeft er suikerraffinaderijen, ijzergieterijen, machinefabrieken, spinnerijen enz. Belangrijk zijn ook de haringvisserij, de scheepvaart en de handel. Uitgevoerd (1900: 1074999 pond sterling) worden voornamelijk linnen en steenkolen; ingevoerd (1900: 1390262 pond sterling) ijzererts, vlas, hont en suiker. De kustvaart medegegeld, liepen in 1901 12070 schepen met 196303 ton hinnen. De ree-

derij telt 252 zeeschepen met 259038 ton.

Greenough, Horatio, een Amerikaansch beeldhouwer, werd geboren den 6^{den} September 1805 te Boston in Massachusetts, bezocht het Harvard-college te Cambridge aldaar, wijdde zich vervolgens aan de kunst en vertrok naar Italië, waar hij onder de leiding van Thorwaldsen en Tenerani werkzaam was. In 1827 keerde hij naar Amerika terug, doch weldra begaf hij zich weder naar Europa, waar hij eerst te Parijs vertoefde, om zich daarna te Florence te vestigen. In 1851 bezocht hij nogmaals zijn vaderland, om er een op last van het Congrès door hem vervaardigde groep „The Rescue“, bestaande uit een plantersfamilie en een Indiaan, over te leveren. Hij overleed te Somerville in Massachusetts den 18^{den} December 1852. In 1843 had hij zijn meestberoemd kunstwerk voltooid, namelijk een ruiterstandbeeld van Washington, dat thans geplaatst is in het Capitool. Van zijn werken vermelden wij nog „Madora“, „De zingende Cherubim“, „De engel Abdiel“, en „Venus in den wedstrijd om den prijs der schoonheid“. Zij onderscheidden zich door bevaligheid en zuiverheid van vormen en door oorspronkelijkheid van opvatting.

Green River, een rivier in den Noord-Amerikaanschen staat Kentucky, ontspringt op het Cumberlandplateau, stroomt ten W. van de Mammoethgrot en mondt boven Evansville in den Ohio nit. Zij is tot de Mammoethgrot bevaarbaar gemaakt. Haar lengte bedraagt 445 km.

Green River, de hoofdbron van den Colorado, ontspringt op de Wind-Riverketen van het Rotsgebergte in Wyoming, wordt bij Green River City door de Union Pacificspoorlijn overbrugd, breekt door het Uinta gebergte heen in den grooten cañon van Lodore en vereenigt zich na een 1200 km. langen loop ten Z. W. van Grand Junction met den Grand River tot den Colorado. Zijn zijrivieren zijn links: Ijama en White River, rechts: Duchesne en San Rafael.

Greenwich, een stad in het Engelsche graafschap Kent, op den zuidelijken oever van de Theems, 9,6 km. van Londen gelegen, is daarmede geheel samen gesmolten en telt als parlementsborough (1901) 95757 zielen. De stad is vooral beroemd wegens haar hospitaal voor oude zeelieden en wegens hare sterrenwacht. Het gebouw, waarin genoemd hospitaal zich bevindt, werd door Karel II tot paleis hestemd, doch door Willem III in een marinehospitaal herschapen en door de koninginnen Maria en Anna vergroot. Het is door een terras van de Theems gescheiden, van zandsteen opgetrokken en bestaat uit 4 vierkante hinnenpleinen. Het is rijk aan gedenkteekenen; op het plein staan standbeelden van *Nelson* en *George II* en twee obelisk; de schilderijengalerij in de King-William gebouwen heretten portretten van beroemde zeelieden, voorstellingen uit de geschiedenis der Britsche marine, standbeelden, reliëfs en vooral van *Nelson* enz. In het museum van het Queen Mary Building zijn scheepsmodellen en de overblijfselen van de Franklin-expeditie opgesteld. Tot 1865 woonden in de gebouwen 3000 zeelieden, waarbij nog 32000 invaliden huiten het gesticht kwamen. Thans zijn de inkomsten (hijna 2 miljoen gld.) in een fonds veranderd, waaruit invaliden een pensioen krijgen.

In het park te Greenwich werd in 1675 door *Karel II* de beroemde sterrenwacht gebouwd, die, voorzien van de beste instrumenten, onder het bestuur van de Admiraliteit is geplaatst. Zij ligt op 51°28'38" N.Br. en op 17°39'51" O.L. van den meridiaan van Ferro. De Engelschen hebben echter den eersten meridiaan over de sterrenwacht van Greenwich getrokken, en men heeft dit algemeen, vooral op de zeekaarten, nagevolgd. Men heeft verder in Greenwich verschillende kerken, scheepstimmerwerven, fabrieken enz., terwijl een waterleiding de stad van goed drinkwater voorziet. Ten zuiden van het park vindt men het dorp *Blackheath* met een letterkundig genootschap, vele inrichtingen van liefdadigheid en een groot aantal villa's. De spoorweg van Londen naar Greenwich loopt over een reusachtig viaduct, dat op 878 bogen rust en zich hoog boven de huizen van Southwark, een wijk van Londen verheft.

Greenwichtijd. Zie *Eenheidstijd*.

Greep is een landbouwgereedschap, voorzien van 3 of meer tanden en korten steel, dat gebruikt wordt voor het verwerken van kortere produkten zoals mest, kaf, loof, wortelen, aardappelen, enz. en soms ook voor bewerking van den grond.

Greg, William Rathbone, een Engelsch schrijver, geboren te Manchester in 1809 en overleden den 15^{den} November 1881 te Wimbledon, schreef „*Essays on political and social science*” (2 dln., 1853), „*Enigmas of life*” (1872), „*Literary and social judgments*” (1868), „*Political problems*” (1870), „*Creed of christianism*” (2 dln., 8ste druk, 1883), „*Rocks ahead, or the warnings of Cassandra*” (1874) en „*Miscellaneous essays*” (2 dln., 1881—1884).

Gregarinen is de naam eener éencellige dierenorde uit de klasse der *Sporozoen* uit den stam der *Protozoën*. Hun weinig of onbewegelijk lichaam is ei- of omgekeerd knodsvormig met een somtijds halsvormig verlengd aanhangsel aan de voorzijde (fig. 1). Vaak bestaat het lichaam uit

FIG. 1.

Gregarinen.

twee duidelijk van elkander gescheiden stukken, een protomeriet en een deutomeriet. In het laatste bevindt zich dan de kern. Het geheele cellichaam wordt door een langsgestrepte cuticula omgeven, die echter voor vochten doordringbaar is. Het daaronder gelegen deel (*entocork*) bezit een dwarsstreeping en is korrelig van structuur. De voort-

FIG. 2.

Gregarinen.

planting geschiedt doordat twee dieren zich in elkaars verlengde plaatsen en aldus door een wand (een *Cyste*) omgeven worden (fig. 2). Lang-

zamerhand vervalt de inhoud der beide conjugerende dieren voor het grootste gedeelte in een groot aantal sikkelvormige lichaampjes (*pseudonavicellen*), terwijl het restlichaam dient om door zwelling den cystewand te doen springen en zoo de *pseudonavicellen* in vrijheid te stellen. Op hnn beurt vervallen deze laatste in een 8-tal nog kleinere deeltjes, *sporozoiten* genaamd, en dit zijn de feitelijke kiemen, waaruit nieuwe Gregarinen ontstaan.

Zij leven parasitisch bij ongewervelde dieren. Zoo komt in den darm van den meelworm voor *Clepidrina blattarum* (fig. 3) en *Monocytis agilis* in de zaadstaf van den aardworm. Deze laatste soort heeft geen verdeling in *protomeriet* en *deutomeriet*.

FIG. 3.

Gregarinen.

Gregh, Fernand, een Fransch dichter en criticus, werd in 1873 te Parijs geboren, wijdde zich als een geestdriftig bewonderaar van *Victor Hugo* aan de dichtkunst, doch veroorloofde zich meer prosodische en rhythmische vrijheden dan deze en de *Parnassiens*, zonder echter tot het *vers libre* te vervallen. Reeds in zijn eerste dichtbundel, „*La maison de l'enfance*”, (1897) toonde hij zulk een dichtsterken aanleg, dat de Académie, die nog nooit de vrije verskunst bekreund had, hem een eersten prijs voor poëzie toekende. In zijn tweede bundel „*La Beauté de vivre*” (1900) openbaart zich een naar het socialisme neigend atheïstisch optimisme, welke geest ook spreekt uit „*Les clartés humaines*” (1904). In „*La fenêtre ouverte*” (1901) gaf hij critische studiën over *Hugo*, *Zola*, *Rostand* enz.

Gregoir, Eduard, een Belgisch componist en schrijver over muziek, werd geboren te Turnhout bij Antwerpen den 7^{den} November 1822, ontving muziekonderwijs van *Chr. Rummel* te Biebrich, reisde o.a. met de gezusters *Milanello*, werd leeraar aan de muziekschool te Lier en vestigde zich in 1850 te Antwerpen. Hij schreef voor het tooneel: „*La vie*” (1848), „*De Belgen in 1848*” (1851), „*La dernière nuit d'Egmont*”, „*Leicester*” (1854), „*Willem Beukels*” (1856), „*La belle Brabonnaise*” en „*Marguerite d'Autriche*”, de symphonie: „*Les croisades*”, het oratorium: „*Le déluge*”, de ouverture: „*Hommage à Henri Conscience*”; verder een „*Méthode de musique*” en een aantal compositiën van verschillende aard. Bovendien leverde hij: „*Essai historique sur la musique et les musiciens dans les Pays-Bas*” (1861), „*Galerie biographique des artistes musiciens belges du XVIIIe et du XIXe siècle*” (1862), „*Les artistes-musiciens néerlandais*” (1864), „*Documents historiques relatifs à l'art musical et aux artistes-musiciens*” (4 dln., 1872—1876), „*Panthéon musical populaire*” (6 dln., 1876—1877), „*Bibliothèque musicale populaire*” (3 dln., 1877—1879), 1830—1880: „*l'art musical en Belgique sous les règnes de Léopold I et Léopold II*” (1879) en „*Les gloires de l'Opéra et la musique à Paris*” (dl 1 en 2, 1880—1882).

Grégoire, Henri, graaf, bisschop van Blois, werd geboren te Vého bij Lunéville den 4^{den} December 1750. In 1788 werd zijn prijsverhan-

deling „Essai sur la régénération des Juifs" door de Académie te Metz bekroond. Hij was pastoor te Embarmesnil in Lotharingen en werd in 1789 door de geestelijkheid van het distrikt Nancy naar de Constitueerende Vergadering gezonden, waar hij met ijver werkzaam was. Weldra werd hij door de gemeenten van het bisdom Blois tot bisschop benoemd en was de eerste, die den burgerreid aflegde. Reeds na de vlucht van Lodewijk XVI had Grégoire er in de Nationale Vergadering op aangedrongen, den koning ter verantwoording te roepen. Als afgevaardigde naar de Conventie, waar hij in 1792 in een heftige redevoering de geschiedenis der koningen het martelaarsboek der volkeren noemde, droeg hij veel bij tot afschaffing van het koningschap en tot stichting der Republiek. Teruggekeerd van een zending, die de vereniging van Savoye met Frankrijk ten doel had, nam hij ijverig deel aan de beraadslagingen der Conventie, vooral over het onderwys. Met kracht verzette hij zich tegen het Vandalisme der Omwenteling, hetwelk zich vergreep aan de gedenktekenen der kunst. Vooral door zijn invloed werd het Bureau des Longitudes en het Conservatoire voor kunst en nijverheid opgericht. Toen Gobel, de constitutioneele aartsbisschop van Parijs, en andere geestelijken het Christendom afzwoeren, kwam hij tegen hen in verzet, zich beroepende op de vrijheid van godsdienst. Na de ontbinding der Conventie werd hij lid van den raad van Vijfhonderd en vervolgens, na den 18^{den} Brumaire, van het Wetgevend Lichaam. Na het sluiten van het Concordaat, waartoe hij zelf medewerkte, moest hij op bevel van den paus den bisschopstaf nederleggen. Daarna echter werd hij lid van den Senaat en tot graaf verheven. Na den val des Keizers ontwikkelde hij in het geschrift: „De la constitution française de l'an 1814" (4de druk 1819) de grondslagen, waarop de constitutioneele vrijheid behoorde te rusten. Na den terugkeer van Napoleon verbleef hij als lid van het Instituut zijn stem tegen de herstelling van het keizerrijk. In 1819 werd hij door het departement Isère naar de Kamer afgevaardigd, waarover de koningsgezinden hoogst ontevreden waren, zoodat het hun gelukte, die verkiezing te vernietigen. Na dien tijd wijdde hij zich aan de wetenschap en overleed den 28sten Mei 1831. Van zijn werken vermelden wij nog „Ruines de Port-Royal en 1801" (2de druk, 1809), „Geschichte des Theophilantropismus" (1806), „De la littérature des nègres" (1808), „Histoire des sectes religieuses" (6 dln., 3de druk 1828—1845), „De la traite et de l'esclavage des noirs et des blancs" (1815), „Essai historique sur les libertés de l'église gallicane" (2de druk, 1824), „De l'influence du Christianisme sur la condition des femmes" (1821) en „Histoire du mariage des prêtres en France" (1826). Belangrijk zijn ook zijn „Mémoires" (1839).

Gregoriaansche kalender. Zie *Kalender*.

Gregoriaansch gezang noemt men het volgens de overlevering door *Gregorius I.*, den *Grooten*, opnieuw geregelde ritueele gezang der Christelijke Kerk, dat tot heden de grondslag van het Roomsche-Katholieke kerkgezag gebieven is. Deze traditie is in den laatsten tijd vooral door *A. Gewert* in zijn „Les origines du chant liturgique

de l'Eglise latine" (1890) bestreden; hij wil de invoering liever aan *Gregorius II* of *III* toeschrijven.

Gregorius. Onder dezen naam vermelden wij in de eerste plaats 16 pannen.

Gregorius I of *de Grooten* was de telg van een aanzienlijk geslacht en werd geboren omstreeks het jaar 540. Hij kreeg een zorgvuldige opvoeding, studeerde in de rechten, las daarbij de geschriften der Kerkvaders en werd in 571 Romeinsch praefect. Door den dood zijns vaders, den senator *Gordianus*, in het bezit van een groot vermogen gekomen, stichtte hij de Benedictijnkloosters op Sicilië en een te Rome, waar hij zelf zijn intrek nam. In 577 werd hij tot zevenden diaken of *regionarius* en in 579 tot *apocrisarius* te Konstantinopel benoemd. In 585 teruggekeerd, werd hij abt van zijn klooster en in 590 tot paus gekozen. Met energie en diplomatiek beleid verbleef hij het aanzien van den Heiligen Stoel en bewees hij Italië groote diensten tegenover de Longobarden. Door zijn vriendschap met de Katholieke Longobardenkoningin *Theodelinde* bewerkte hij, dat haar gemaal *Agilulf* de Katholieke bisschoppen naar hnn zetels terug liet keeren, zijn zoon Katholiek liet doopen, in 593 voor een grootte som gelds van de inname van Rome afzag en in 599 vrede sloot met den Griekschen exarch. Zijn verbonding tot den Griekschen keizer bleef gespannen, terwijl er ook oneenigheden nithraken tusschen *Gregorius* en den patriarch van Konstantinopel. De patriarch *Johannes IV* had zich meermalen den naam van „oecumenisch patriarch" (*patriarchus universalis*) toegeëigend, waarin *Gregorius* een poging zag, om alle leden der kerk aan zich te onderwerpen. Hij zelf noemde zich „dienaar der dienaren Gods" (*servus servorum Dei*). In het W. trachtte hij de metropolieteningrootter afhankelijkheid van den Heiligen Stoel te brengen. Groot was zijn ijver voor de uitbreiding van het Christendom op Corsica en onder de Angelsaksen, waarheen hij sin 594 den Benedictijn *Augustinus* zond. Hij overleed den 12^{den} Maart 604.

Ook voor den inwendigen vorm der Kerk heeft hij veel gedaan. Hij predikte zelf veel en trachtte den clerus op te heffen; zijn „Regula pastoralis" bleef eenwenlang het hoofdwerk voor de Westersche geestelijkheid. Voor de godsdienstoefeningen verbeterde hij het „Sacramentarium" van *Gelasius*. Dat hij door zijn zangkoor in plaats van het tot dusver gebruikelijke Ambrosiaansche het Gregoriaansche koraalgezag ingevoerd zou hebben, (zie *Gregoriaansch gezang*), wordt in den laatsten tijd sterk bestreden. Hij verklaarde voor het eerst het Avondmaal als een feitelijke herhaling van *Christus'* offer aan het Kruis, bevorderde den Heiligen- en reliquiendienst, breidde de leer van het

Gregorius de Grooten.

vageren en van de ziels- en doodenmissen nit en verdedigde den beelddienst. De monniken heugstigde hij zeer en bracht een scheiding tuschen dezen en de geestelijkheid tot stand, om in hen een den paus steeds welgezind bondgenoot te hebben. De door hem verzamelde wonderverhalen zijn opgeteekend in zijn „Dialogorum de vita et miraculis patrum Italicorum et de eternitate animae libri IV". De beste uitgaaf zijner werken is die der Mauriniërs (4 dln., 1706).

Gregorius II, de Heilige, voorheen *Sergius*, een Benedictijnermonnik, versterkte als paus (715—731) de Romeinsche suprematie en verzette zich krachtiger tegen het verbod van *Leo III den Isauriër* in zake den beelddienst. Den Longobardenkoning *Luitprand* wist hij af te brengen van zijn plan, om Rome in te nemen. Tegen hem riep hij tevens de Franken te hulp en bereidde aldus de verhouding van het Frankische rijk met den Heiligen Stoel voor. Door *Bonifacius* wist hij de kerk in Duitschland aan zich te binden, terwijl Ierland eveneens Roomsche gebruiken aannam. Hij herstelde het door de Longobarden verwoeste klooster Monte-Cassino en verscherpte de kerkelijke tucht. Onder zijn heerschtum ontstond de „*Liber diurnus romanorum pontificum*". Hij overleed den 10^{den} Februari 731.

Gregorius III, de Heilige (731—741), volgde de politiek van zijn voorganger. Op een synode te Rome (732) keurde hij den beelddienst goed. Bij *Karel Martel* zocht hij hulp tegen de Longobarden. Aan *Bonifacius* zond hij het pallium en benoemde hem tot aartsbisschop en primaat van Duitschland. Hij heeft het feest Allerheiligen ingevoerd. *Gregorius* overleed den 20sten November 741.

Gregorius IV (827—844) speelde een rol in den strijd tusschen *Lodewijk den Vrome* en diens zonen, erkende het door dezen opgerichte aartsbisdum Hambrug en benoemde *Asagarius* tot panselijc vicaris voor het N. Waarschijnlijk heeft hij het Gregoriusfeest ingesteld.

Gregorius V (996—999), vroeger *Hruno* van *Karinthië*, een neef van koning *Otto III*, was een aanhanger van de richting van *Cluny* (zie aldaar). Hij beval den Franschen koning *Robert* van de met hem verwante *Bertha* te scheiden, was echter tegen het verzet van den Romeinschen adel tegen de Duitse bisschoppen niet opgewassen. Hij overleed, 27 jaar oud, in 999, misschien op gewelddadige wijze.

Gregorius VI, tegenpaus van *Benedictus VIII*, in 1012 door de Cresentiërs op den Heiligen Stoel geplaatst, moest voor zijn tegenstander naar Duitschland vluchten.

Gregorius VII (1045—1046), vroeger *Johannes Gratianus*, bewoog door geld paus *Benedictus IX* zijn waardigheid neer te leggen en werd toen zelf paus. Daar echter de partij des graven van *Tasculum Sylvester III* als tegenpaus koos en *Benedictus IX* zijn waardigheid hernam, en dus de Kerk drie pansen had, verklaarde de synode van *Sutri* hen alle drie vervallen. *Gregorius* ging met keizer *Hendrik III* naar Duitschland en overleed in 1048 te Keulen.

Gregorius VII, de Heilige (1073—1083), was een der grootste pansen. Van zijn jeugd weten wij bijna niets. Omstreeks 1020 werd hij als *Hilde-*

brand te Soana geboren, kwam vroeg naar Rome, werd monnik, daarna de vertrouwde van aartsbisschop *Laurentius* van Amalfi, ten slotte kapelaan van paus *Gregorius VI*, dien hij na zijn afzetting naar Duitschland volgde. In 1049 riep *Leo X* hem naar Rome terug, waar hij subdiacoon werd en raadgever der curie. Onder *Victor II* had hij minder invloed, maar diens opvolger *Stephanus X* benoemde hem tot archidiaconus en zond hem meermalen als gezant naar Duitschland en Frankrijk. Van dit oogenblik af leidde hij de pauselijke zaken, die hij ook bestuurdde onder den door zijn invloed gekozen paus *Nicolaas II* en diens opvolger *Alexander II*, totdat hij in 1073 zelf den Heiligen Stoel heklom.

Met groote energie en groot beleid streefde hij van nu af naar zijn levensdoel: de heerschappij der geestelijke over de wereldlijke macht. De paus als het opperhoofd der Kerk is voor hem de zichtbare plaatsvervanger van *Christus* op aarde; de Kerk een alles omvattende algemeene theocratie. Evenals de maan licht ontvangt van de zon, zoo ontvangen keizers en koningen hun macht van den paus, en slechts door diens bemiddeling van God. De paus moet de grenzen der wereldlijke macht bepalen; hij mag vorsten aanstellen en afzetten en de onderdanen van hun eed van gehoorzaamheid ontslaan. Om dit alles door te voeren, achtte *Gregorius* een ingrijpende hervorming der Kerk en haar bevrijding van alle wereldlijke invloeden noodzakelijk. Hij begon met een strenge toepassing van de door zijn voorganger op zijn raad uitgevaardigde wetten tegen de simonie (zie aldaar) en het huwelijk der priesters, verbod in 1074 de hodiening der mis en het bedienen der sacramenten aan gehuwde priesters en verklaarde hun ambtelijke handelingen ongeldig, waarom zijn tegenstanders hem van ketterij beschuldigden. Het volk en de monniken stonden echter aan zijn zijde, de priesters moesten toegeven en hun vrouwen wegzenden. De Vastensynode van 1075 verbod de Investituur (zie aldaar, hetgeen den Investituurstrijd (zie aldaar) ten gevolge had.

In het doorvoeren van zijn hervormingen ging *Gregorius* verschillend te werk. Hij gebruikte al zijn kracht tegen Duitschland. *Philips I* van Frankrijk, dien hij wegens zijn simonie met afzetting en interdict dreigde, schikte zich schijnbaar naar 's pansen wil. *Willem den Veroveraar*, op wiens hulp *Gregorius* rekende, liet hij zijn gang gaan. In Duitschland echter schenen de toestanden onder *Hendrik IV* een volkomen overwinning der Kerk mogelijk te maken. Reeds *Alexander II* had vele raadslieden van *Hendrik IV* in den haad gedaan wegens simonie, doch deze had hen niet ontslagen, zoodat hem hetzelfde lot

Gregorius VII.

trof, waarom hij zich echter weinig bekommerde. *Gregorius* streefde dan ook niet naar de keizerlijke bevestiging in zijn ambt. Keizerin *Agnes* wist te bewerken, dat *Hendrik* zich aan den pauslijken legaat onderwierp, waarop de han opgeheven werd. Maar in 1075 klaagden de everwonen Saksische vorsten *Hendrik* bij den paus aan wegens zijn levenswandel. *Gregorius* zond daarop een gezantschap tot onderzoek naar *Hendrik's* leger te Goslar. Daarover verbitterd, verklaarde *Hendrik* op de synode te Worms (24 Januari 1076) den paus voor afgezet, wat deze op de Vasten-synode van 1096 op gelijke wijze beantwoordde, zoodat alle enderdanen van hun eed van trouw jegens *Hendrik* ontstagen waren. De vorsten besloten op een bijeenkomst te Trihr (October 1076) een anderen koning te kiezen, indien *Hendrik* na verloop van een jaar nog in den han was, en noodigden den paus uit zelf naar Duitschland te komen, om zelf *Hendrik* te vennisen. Dit te verbinderen en van den han bevrijd te werden, was nu *Hendrik's* streven. Heimelijk trok hij naar Italië, ontmoette *Gregorius* te Canossa op den hurch van markgravin *Mathilde*, op weg naar den tegen Februari te Augshurg bijeengeroepen Rijksdag, en werd na een boetedeeening van drie dagen (25—27 Januari 1077) ender harde voorwaarden uit den han ontslagen. Maar reeds in Maart 1080 sprak de paus dien opnieuw ever *Hendrik* nit, waarop deze in Jnni op de synode te Brixen den paus afzetten en aartsbisschop *Guibert* van Ravenna tot tegenpaus kiezen deed. In 1081 verscheen *Hendrik* roore Rome, dat hij echter eerst drie jaren later ken innemen; den 21sten Maart 1084 bracht hij *Clemens III* in het Lateraan, waar hij den eersten Paaschdag met zijn gemalin gekroond werd. *Gregorius*, die in den Engelenburch belegerd werd, weigerde hardnekkig op onderhandelingen in te gaan. Hij werd daarna door hertog *Robert Guiscard* van Normandië bevrijd, die hem naar Salernus bracht, waar *Gregorius* den 25sten Mei 1085 overleed. Zijn laatste woorden waren: „Ik heminde het recht, haatte het onrecht, daarom sterf ik in ballingschap”.

Gregorius’ ideaal was de Kerk te bevrijden van het leenverband en de afhankelijkheid der versten, de hiërarchie boven de wereldlijke macht te verheffen en den paus de eerste plaats in de maatschappij te doen innemen. Daarvoor moest de strengste doorveering van het coelibaat de geestelijkheid losmaken van hun wereldlijke banden en hen tot gewillige werktuigen in handen van den paus maken. De grondslagen voor zijn theocratie vend hij in de *Donatio Constantini* en de pseude-Isiderische decretalen. Zijn pogingen, om een pauselijk leger te stichten, zijn mislukt. Een kerte samenvatting van zijn denkbeelden vindt men in de „*Registri sive epistolarum libri XI*” (deel 10 entbreekt) en de niet van hem zelf afkomstige „*NNVII dictatus*”.

Gregorius VIII, vroeger *Mauritius Burdinus*, aartsbisschop van Braga, werd op aansporing van keizer *Hendrik V* den 8sten Maart 1118 als tegenpaus van *Gelasius II* gekozen, tegenover wien hij zich staande kon houden. De opreger van *Gelasius*, *Calixtus II*, nam hem echter te Sntri gevangen. *Gregorius* overleed in 1125.

Gregorius VIII (October—December 1118) trachtte een strengers kerkelijke tucht in te voeren en spoorde tot den 3^{den} Kruistocht aan.

Gregorius IX (1227—1241), vroeger *Ugolino*, graaf van Segni, nit Anagni, sedert 1199 kardinaal-bisschop van Ostia, een neef van *Innocentius III*, werd 80 jaar eud paus. Hij deed alles om de denkbeelden van *Gregorius VII* en *Innocentius III* te verwezenlijken. Als kardinaal had hij *Frederik II* te Aken gekroond en deze tot de belofte van een Kruistocht evergehaald. Daar *Frederik* talmd, eischte hij drie dagen na zijn wijding reeds de vervalting. *Frederik* scheeppe zich in 1227 te Brindisi in, doch keerde na drie dagen wegens het nitbreken der pest weer terug. *Gregorius* die dit slechts een voorwendsel achtte, deed *Frederik* in den han (29 September 1227). De Ghibellijnen verwekten te Rome een eptand, zoodat de paus naar Viterbo, later naar Perugia moest vluchten. Hoewel in den han, ondernam *Frederik* den 28sten Juni 1228 opnieuw den Kruistocht en sloot reeds in Februari met sultan *Kamel* van Egypte een voor de Christenen niet engunstig verdrag. Vertoerd over het feit, dat *Frederik* zulks gedaan had, hitte *Gregorius* de Lombardische steden op en trachtte Beneden-Italië te veroveren. *Frederik* versloeg na zijn terugkeer dadelijk de pauselijke legers en dwong *Gregorius* tot den vrede van *San Germano* (1230), waarbij hij van den han ontslagen werd. Toen echter *Frederik* de Lombardische steden hard behandelde en Sardinië, waarop *Gregorius* als pauselijk leen aanspraak maakte, aan zijn zoon *Enzio* gaf, deed de paus hem weer in den han (1239). *Frederik* echter veroverde Rome, waar *Gregorius* den 21sten Augustus 1241 overleed. *Gregorius* heeft de inquisitierechtbanken ingevoerd en daarmee de Dominicanen belast (1232). Door *Raymundus de Pennafort* liet hij nit de beslissingen der pausen de vijf boeken der decretalen („*Liber extra Decretum*” of „*Decretales Gregorii*”) samenstellen.

Gregorius X, de *Heilige* (1271—1276), vroeger *Teobaldo de Visconti*, geboortig uit Placentia, tot 1271 archidiaconus te Luik, trachtte op het concilie te Lyon in 1274 te vergeefs een nieuwen Kruistocht te organiseren en een duurzame verbinding der Grieksche Kerk met Rome tot stand te brengen.

Gregorius XI (1370—1378), vroeger *Pierre Roger* nit het geslacht der graven van *Beaufort*, vroeger kardinaal-diaken van Sta Maria Nuova, keerde op aansporing der Heilige *Birgitta* en der Heilige *Catharina van Siena* in 1377 van Avignon naar Rome terug. Ook zijn pogingen tot een nieuwen Kruistocht en een verbinding met de Grieksche Kerk hadden geen succes. Hij vervleekte 19 stellingen uit de leer van *Wiclef*.

Gregorius XII (1406—1415), vroeger *Angelo de Corvaro*, nit Venetië, kon met *Benedictus XIII* niet tot overeenstemming komen emtrent het hijleggen van het schisma. Het concilie van Pisa zette hem in 1409 af, maar eerst het concilie te Constanz ken hem er toe bewegen zijn amt neer te leggen (4 Juli 1415), waarop hij kardinaal-bisschop van Oporto en permanent legaat der mark Ancona werd en den 18^{den} October 1417 te Recanati overleed.

Gregorius XIII (1572—1585), vroeger *Huys Buoncompagni*, uit Bologna, werkte met grooten ijver voor de restauratie van het Katholicisme en de hereeniging met de Grieksch-Kerk. In het belang der tegenreformatie stichtte hij talrijke opvoedingsgestichten, onderstondde het *Collegium romanum germanicum* te Rome en begunstigde de Jezuïeten. Ter herinnering aan den Bartholomaeusnacht liet hij gedekenpenningen slaan. Aan hem danken wij de invoering van den verbeterden, zoogenaamden Gregoriaanschen kalender door een bul van 24 Februari 1582 en een verbeterde uitgave van het „*Census juris canonici*“ (4 dln., 1581). Hij was een beschermer van kunst en wetenschappen.

Gregorius XIV (1590—1591), vroeger *Nicolaus Sfondrati*, uit Milaan, onderstondde in de oorlogen van Hendrik IV van Frankrijk de Spaansch-ligustische partij tegen dezen.

Gregorius XV (1621—1623), vroeger *Alessandro Ludovici*, uit Bologna, stelde de thans nog gebruikelijke wijze van verkiezing van pausen in, stichtte de Propaganda in haar tegenwoordigen vorm, kreeg van Maximiliaan van Beieren de Heidelbergsche bibeltheek ten geschenke en onderstondde de tegenreformatie in Oostenrijk en Beieren.

Gregorius XVI (1831—1846), vroeger *Bartolommeo Alberto Capellari*, werd den 18^{den} September 1765 te Belluno op Venetiaansch grondgebied geboren. Reeds vroeg trad hij in de orde der Camaldulensen en onderscheidde zich zoozeer door zijn geleerdheid, dat hij tot vicaris-generaal gekozen werd. In 1826 benoemde Leo XII hem tot kardinaal en daarna tot eerste der Congregatio de propaganda fide, terwijl hij terens gebruik maakte van zijn diensten, om een concordaat met Nederland te sluiten. Onder Pius VIII onderhandelde hij met Pruisen over de gemengde huwelijken en vaardigde de pauselijke breve van 25 Maart 1830 uit, alsmede vermoedelijk de daarbij gevoegde instructie aan de bisschoppen, dat de priesters dan alleen tot een kerkelijke inzegening mochten overgaan, wanneer zij de verzekering ontvangen hadden, dat alle kinderen van zulke een echt R. Katholiek zeiden werden. Tegen aller verwachting werd hij den 2^{den} Februari 1831 tot paus gekozen, aanvaardde het bewind onder den naam van *Gregorius XVI* en ging een onrustigen tijd te gemoet. Al dadelijk ontstond een opstand in den Kerkelijken Staat, zoodat Oostenrijk en Frankrijk moesten helpen om zijn gezag te handhaven. In plaats van die gisting door doelmatige hervormingen nit den weg te ruimen, eenderdrakte hij ze, op raad der kardinalen *Bernetti* en *Albani*, door middel der Oostenrijksche wapenen, bedreigde met harde straffen, vertraagde het afschaffen van mishrukken, zoodat hij het volk afkeerig maakte van zijn bestuur, en riep op Sardinië zelfs de Inquisitie weder in het leven (1832). Daarbij kwamen nog kerkelijke twisten met Spanje en Portugal, die, tengevolge van staatkundige omwentelingen, alle betrekking met Rome afbraken en zelfs Kerkelijke hervormingen invoerden, waarover *Gregorius* zich in het consistorium (30 September 1833) bitter beklagde. Later geraakte hij in botsing met de regeering van Pruisen

wegens hare handelwijze jegens de aartsbisschoppen *Droste-Vischer* en *Duméril*, en met Rusland wegens den terugkeer van 3 miljoen zielen in den schoot der Grieksch-Katholieke Kerk. Over al die gebeurtenissen klaagde *Gregorius* in zijn toespraken in de jaren 1838—1839, maar tevens deed hij met kracht de aleude aanspraken der Kerk op het eppergezag gelden. Dat hij vasthield aan de leerstellingen der Kerk, dat hij afkeerig was van de vrijzinnige wetenschap en van de liberale denkbeelden zijner eeuw, dat hij in zijn gevoeligheid ook daar een vergrjip tegen de Kerk meende te zien, waar men enkel geponde rechten deed gelden, blijkt nit de nitbreiding van den Index purgatorius, nit zijn gedrag jegens *Hermes* en diens volgelingen nit zijn breves en alleenties en nit zijn Encyclicum aan de bisschoppen, kapitels en geestelijken in Zwitserland over de Badensche conferentie-artikels en ever de ephoefting der kloosters in Aargau. Tet de karakteristieke bijzonderheden nit den tijd van *Gregorius* behoort nog, dat hij een jubileum nitschreef (1832), de Benedictijner monniken weder in Beieren bracht (1835), palia schonk aan den patriarch van Antiochië enz. (1836), tot afwending der chelera de hoofden van *Petrus* en *Paulus* deed ten toon stellen (1837), een nieuwe heiligverklaring verordende (1839), epenlijke gebeden uitschreef wegens den kerkelijken toestand in Spanje (1837) en zich een tegenstander verklaarde van de Bijbelgenootschappen (8 Mei 1844). Hij was een begunstiger van de Orde der Jezuïeten, wist zijn betrekkingen met Pruisen, Spanje en Portugal te verbeteren en overleed den 1sten Juni 1846, waarua hij door *Pius IX* werd epgvolgd.

Gregorius van Nazianze, een Grieksch kerkvader, werd geboren omstreeks 330 te Arianzo bij Nazianze in Cappadocië. Zijn moeder *Nonna* schonk hem een voortreffelijke opvoeding, en nadat hij te Athene gestudeerd en de geschriften van *Origenes* gelezen had, begaf hij zich met zijn vriend *Basilus* in de woestijn, waar hij onderscheiden jaren doorhracht, aanvankelijk alle aanbiedingen van keizer *Julianus* van de hand wijzend, totdat *Basilus*, inmiddels tot bisschop van Caesarea verheven, hem in 371 overhaalde, om bisschop van Sasima te worden. Later stond hij zijn vader, bisschop van Nazianze, helpend ter zijde, vertrok na den dood van dezen naar Selencia en ging vervolgens naar Konstantinopel. Hier streed hij tegen de Arianen en trachtte de godheid van Christus te handhaven, verwierf hierdoor den bijnaam van „de Theoloog“ en werd in 380 door keizer *Theodosius* tet bisschop der hoofdstad benoemd. Hij werkte ijverig mede tot de veroordeeling der Arianen op de Kerkvergadering te Konstantinopel (381), doch legde niet lang daarna zijn amht neder en begaf zich opnieuw naar de woestijn van Cappadocië, waar hij in 390 overleed. Zijn redevoeringen, gedichten en brieven zijn door de Benedictijnen het best nitgegeven.

Gregorius van Nyssa, een Grieksch kerkvader, werd geboren in 331 te Caesarea in Cappadocië en was de jongere broeder van *Basilus den Groote*. Hij gaf het kerkelijk amht van anagnot op, em leeraar in de welsprekendheid te

worden, trad echter later weer in den geestelijken stand en werd in 372 bisschop van Nyssa in Cappadocië. Als leerling van *Origenes*, was hij een der voornaamste theologen van de oude kerk, verdedigde niet alleen de Driëenheid en de menschwording Gods, maar trachtte in zijn „*Oratio catechetica magna*” een bespiegelenden grondslag en ontwikkeling van het Christelijk dogma te geven. In 375 moest hij voor de Arianen wijken, doch keerde in 379 in zijn ambt terug, zette in 381 de veroordeeling der Arianen door en overleed in 394. *Morrell* (3 din., 1638) en de *Benedictijnen* (1780) gaven zijn werken nit.

Gregorius, Thaumaturgos. of *Gregorius de Wonderdoener*, een Grieksch kerkleeraar, heette eigenlijk *Theodoros*, werd te Neo-Caesarea geboren en was de zoon van heidensche ouders. Na den vroegtijdigen dood zijns vaders (231) ging hij tot het Christendom over, in welks waarheden hij door een 8-jarigen omgang met *Origenes* werd ingewijd. Hij werd in 240 tot bisschop benoemd in zijn vaderstad en werkte ijverig aan de uithreiding van het Christendom in Pontus. De naam *Wonderdoener* is hem eerst in veel lateren tijd toegekend. Hij overleed in 274, en zijn geschriften zijn in het Grieksch en Latijn in 1604 door *Vossius* nitgegeven.

Gregorius van Tours, een Frankisch geschiedschrijver, geboren in Anvergne omstreeks 540, behoorde tot een adellijk geslacht en heette eigenlijk *Georgius Florentinus*. In 573 werd hij bisschop van Tours en overleed den 17^{den} November 584. Als een man van uitstekende vroomheid en van een degelijk karakter stond hij in hoog aanzien bij de Frankische koningen *Sigbert*, den gemaal van *Brunchilde*, bij *Guntram* en *Childebert II*, en hij verdedigde krachtig de belangen der Kerk tegen *Chilperik* en *Fredegonde*. Zijn hoofdwerk is een „*Geschiedenis der Franken*” in 10 boeken, in het Latijn en van een kerkelijk standpunt geschreven, maar een kostbare bron voor de historie van die dagen. Zij is nitgegeven door *Pertz* in zijn „*Mohumenta Germaniae historica*”. Daarenboven schreef *Gregorius* geschiedenissen van martelaren, van de wonderen van den heiligen *Martialis* enz., welke hij „*VIII libri miraculorum*” noemde, alsmede „*Vitae patrum*”. Zijn werken zijn in 1699 door *Ruinart* in het licht gegeven.

Gregorius, abt te Utrecht en wel eens ten onrechte de 3de bisschop van het Sticht genoemd, werd geboren in den aanvang der 8ste eeuw nit een aanzienlijk geslacht en opgevoed door zijn grootmoeder *Adela*, een dochter van *Dagobert II* en abdis in het klooster Palatium bij Trier. *Bonifacius* ontmoette er in 722 den veelbelovenden knaap en nam hem met zich op zijn reizen. Na behoorlijk onderwijs ontving *Gregorius* de wijding en werd een ijverig evangelieverkondiger onder de Heidenen. Na den marteldood van *Bonifacius* (755) belastte hij zich met het bestuur der Utrechtsche Kerk en abdij. Tijdens zijn bestuur werd het Christendom onder de Friezen tot aan de Lauwers nitgebred en toen de overwinningen van *Karel den Grooten* den weg openden naar het land der Saksers, zond hij *Willehad* en *Lutger*, *Marcellinus* en *Lebwinus* nit, om het Christendom te prediken in Overijssel, Drente en

Groningen. Hij stichtte te Utrecht een school, waar jongelingen van alle Duitse stammen tot zendelingen onder de Heidenen werden opgeleid. *Gregorius* werd ruim 70 jaar oud.

Gregorius, patriarch der Grieksche Kerk, werd geboren te Dimitzani in 1745, ontving zijn opleiding in onderscheiden kloosters, het laatst op den berg Athos. Nadat hij geruimen tijd in eenzaamheid had doorgebracht, werd hij metropoliet van Smyrna, en in 1795 patriarch van Konstantinopel. Toen de Fransen in 1798 Egypte hadden veroverd, werden de Grieken door de Turken verdacht, dat zij met den vijand heulden, zoodat het volk te Konstantinopel het hoofd eischte van den patriarch. De sultan was echter van zijn onschuld overtuigd, zoodat *Gregorius* slechts tijdelijk naar den Athos verbannen, maar weldra in zijn waardigheid hersteld werd. Bij den vooroep der Russische wapenen en de verschijning eener Engelsche vloot vóór Konstantinopel werd het leven van den patriarch opnieuw bedreigd, zoodat hij zich veiligheidshalve wederom eenigen tijd naar den Athos moest hegeven. Intusschen vervierf hij door zijn vroomheid en door zijn weldadigheid jegens alle medemenschen zonder onderscheid van geloofshelijden de algemeene achting. Toen echter in 1821 de opstand in Griekenland nitbarste, geraakte hij bij de Porte in verdenking en omte een algemeenen Griekenmoord te Konstantinopel te verhooeden, werd hij genoodzaakt het banvonnis over *Ypsilanti* en diens medestanders nit te spreken. Na de terechtstelling van vorst *Moerocsis* werden diens betrekkingen onder de hoede van *Gregorius* geplaatst, maar huten zijn toedoen op een Russisch schip naar Odessa gebracht. Hoewel hij daarvan aanstands kennis gegeven had, werd hij den 22sten April 1821 op den eersten Paaschdag, nit de kerk komende, op last van den sultan door de Janitsaren gegrepen en met 3 bisschoppen en 8 andere geestelijken vóór de kerkdren opgehangen. Hij leverde een vertaling en verklaring van de brieven van *Paulus* in het Nieuw-Grieksch.

Gregoriusorde is een pauselijke orde, gesticht in 1831 door *Gregorius XVI* ter belooning van den ijver, betoond in het verdedigen van den Katholieken godsdienst, doch die na de regeling van 1834 voor verdiensten van iederen aard geschonken wordt. De orde telt vier klassen: grootkruisen 1ste en 2de klasse, commandeurs en ridders. Het ordeteken bestaat nit een gouden, rood geëmailleerd kruis, op het blanwe middelschild de beeltenis van den *H. Gregorius* met het omschrift: „*S. Gregorius Magnus*”, op de keerzijde „*Pro Deo et Principe*” met het omschrift: „*Gregorius XVI. P. M. Anno I*”. Dit kruis hangt bij burgers aan een olijftak, bij militairen aan een trofee. De grootkruisen worden gedragen aan een lint over de schouders van rechts naar links en daarbij een zilveren horstster; de commandeurs dragen het kruis aan den hals, de ridders in het knoopsgat. Het lint is rood met gele strepen aan den rand. De hoogte onderscheiding is het kruis met diamanten.

Gregorovius, Ferdinand, een Duitseh geschiedschrijver, werd geboren te Neidenburg den 19^{den} Januari 1821, stondeerde te Koningsbergen in de godgeleerdheid en wijsbegeerte, dch hepaalde

zich vervolgens bij de geschiedenis en de letterkunde. Hij schreef: „Werdmar und Wladislaw aus der Wüste Romantik“ (2 dln., 1846), „Goethe's Wilhelm Meister in seinen socialistischen Elementen“ (1849), „Die Ideen des Polenthums“ (1848), „Polen- und Magyarlieder“ (1849), „Der Tod des Tiberius“ (1851) en „Geschichte des römischen Kaisers Hadrian und seiner Zeit“ (1851). In het voorjaar van 1852 begaf hij zich naar Italië waar hij tot 1874 bleef. In 1880 deed hij een reis naar Griekenland, in 1882 naar Syrië, Egypte en Konstantinopel. Daarna woonde hij afwisselend te Rome en München, waar hij den 1sten Mei 1891 overleed. Over zijn verlijf en studiën in Italië schreef hij „Corsica“ (2 dln., 3de druk, 1878), „Figuren-Geschichte, Leben und Scenerie aus Italien“ (1856), „Lateinischer Sommer“ (1863), „Sicilianen, Wanderungen in Neapel und Sicilien“ (1860), „Von Ravenna bis Mentana“ (1871) en „Apulische Landschaften“ (1877). Deze geschriften bevatten onder den algemeenen titel „Wanderjahre in Italien“ het beste, dat in dien tijd over Italië geschreven is. Daarbij sloot zich aan „Die Insel Capri“ (3de druk, 1897). Zijn idyllisch epos „Euphorion“ (1858; 6de druk, 1891), in Italië vervaardigd, is zoowel van de Italiaansche lucht als van den geest der onheid doortrokken. Daarenboven gaf hij een fraaie vertaling in het licht van de liederen van *Giovanni Meli* van Palermo (1866). Verder heeft hij zich in Italië ernstig bezig gehouden met geschiedkundige nasporingen. De vrucht van deze was, behalve het kleine geschrift: „Die Grabmäler der römischen Päpste“ (1857), het belangrijke werk: „Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter“ (8 dln., 5de druk, 1903), waarna hij tot ereburger van Rome werd benoemd. Later verschenen van hem „Lucrezia Borgia“ (2 dln., 3de druk, 1875), „Urban VIII im Widerspruch zu Spanien und dem Kaiser. Eine Episode des 30. Jahr. Kriegs“ (1879), „Athenais, Geschichte einer Byzantinischen Kaiserin“ (3de druk, 1891), een uitgave van: „Una pianta di Roma, delineata da Leonardo da Besozzo Milanese“ (1883), „Korin, eine ionische Idylle“ (1882), „Kleine Schriften zur Geschichte der Kultur“ (8 dln., 1887—1892) en „Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter“ (2 dln., 1899). Ook gaf hij uit „Briefe Alexanders von Humboldt an seinen Bruder Wilhelm“ (1890). Na zijn dood verschenen „Gedichte“ (1891), „Römische Tagebücher“ (1892), benevens eenige deelen met correspondenties.

Gregory, sir *Augustus Charles*, een Engelsch reiziger, werd in 1819 in Nottinghamshire geboren, ging reeds vroeg naar Australië, waar hij verschillende expedities ondernam. Met zijn beide broeders drong hij in 1846 tot het later zoo bekend geworden Coolgardie-district door. Na een tweeden tocht in 1848 vertrok hij in 1855 langs de Victoriarivier, kruise de waterscheiding tot aan de zuidwaarts loopende Stuartcreek en bereikte de Golf van Carpentaria. Daarop werd het schiereiland York van het O. naar het W. doorkruist. Ook aan de expeditie tot het zoeken van *Leichard*, die den Barcoo en Cooper's Creek volgde en in Adelaide eindigde, nam hij deel. Zijn medewerking aan de opmeting der Zuidgrens van Queensland werd gevolgd door zijn benoeming tot

Surveyor general van de nieuwe kolonie, welken post hij 20 jaar lang bekleedde. Hij schreef: „The geographical history of the Australian Continent during its successive phases of geological development“ (1895). Hij overleed in 1906.

Gregory, *Edward John*, een Engelsch schilder, werd geboren den 19^{den} April 1850 te Southampton, ontving aldaar zijn opleiding en vertrok vervolgens naar Londen, waar hij voor de „Graphic“ als teekenaar werkzaam was. In 1873 werd hij henoemd tot lid van het Institute of painters in water colours en sedert dien tijd stelde hij onderscheiden stukken in de zalen van deze Vereeniging ten toon. Zijn eerste stnk, dat indruk maakte, was: „Het aanbreken van den dageraad in eene halzaal“. Verder vermelden wij van hem: „Noorweegsche zeeschuurmers“, „Sir Galahad“, „St. Georg“, „Laat tonches“ en vele portretten. In 1893 werd hij lid van de Koninklijke Academie.

Gregy, *Eduard* (eigenlijk *Greger*, *Gröger*), een Oostenrijks staatsman, werd den 15^{den} Maart 1828 te Brezhrad bij Königgratz geboren en vestigde zich na afloop zijner medische studiën als privaattoecent te Praag. Met het ontwerpen van het constitutioneele leven in Oostenrijk (1861) wijdde hij zich uitsluitend aan de journalistiek en politiek en werd medestichter der Jong-Czechische partij, wier woordvoerder hij was. Hij bestreed de Oud-Czechen voornamelijk wegens hun samengaan met ultramontanen en feodalen, was trots zijn liberale beginselen heftig gekant tegen de Duitschers en streefde naar een uitsluitend Czechischen staat. Sedert 1861 was hij lid van den Boheemschen Landdag, sedert 1883 van den Rijksraad. Hij overleed den 2^{den} April 1907.

Gregy, *Julius*, een broeder van den voorgaande, werd den 19^{den} October 1831 te Brezhrad geboren, studeerde in de rechten en stichtte in 1861 het blad „Narodni Listy“, het meest verspreide en meest invloedrijke orgaan der Jong-Czechische partij. Onder het ministerie *Schmerling* (1861—1865) werd hij meermalen in persproceessen gewikkeld. Tot 1894, toen hij bedankte, was hij lid van den Boheemschen Landdag. Uit den Rijksraad was hij reeds in 1880 getreden, daar hij zich niet kon voegen naar de Oud-Czechische meerderheid in de Czechische club. Sedert het stelsel-*Tasffe* richtte hij zich minder tegen de regering dan tegen de Duitschers en Oud-Czechen. Hij overleed den 3^{den} October 1896 te Praag.

Gregusz, *August*, een Hongaarsch schrijver, geboren te Eperies den 27sten April 1825, studeerde te Halle, werd in 1846 hoogleraar te Szarvas, nam in 1849 de wijk, was daarop werkzaam als journalist, werd in 1870 benoemd tot hoogleraar in de aesthetika aan de universiteit te Boedapest en overleed den 13^{den} December 1882. Hij schreef: „Ungarische Volkslieder“ (1846), „Villanykak“ (Electrische vonken, 1847), „Edzadalok“ (Gepantserde liederen, 1848), „Az aesthetika alapvonalai“ (Grondregels der aesthetiek, 1849), „Magyar verstan“ (Hongaarsche prosodie, 1854), „A langess“ (Het genie, 1860), „Tanulmányok“ (Studiën, 2 dln., 1872), en „Magyar költészettan“ (Hongaarsche dichtkunst, 1880). Hij was sedert 1868 lid der Academie en sedert 1880 lid en secretaris en ten laatste vice-president van het Kisfaludy-genootschap.

Greif, Martin, een schuilnaam voor *Hermann Frey* (zie aldaar).

Greifswald, een arrondissementshoofdstad in het district Straalsund in de Pruisische provincie Pommeren, ligt aan de bevaarbare rivier de Ryck — te voren Hilde genaamd — die een uur gaans vandaar nitmondt in een baai der Oostzee, aan de spoorlijnen Angermünde—Straalsund, Tribsees—Greifswald, Greifswald—Jarmen en Greifswald—Wolgast en telt (1905) 23763 inwoners. De toren van de hoofdkerk, aan St. Nicolaas gewijd, is omstreeks 100 m. hoog; men heeft in deze kerk vele schilderijen en een belangrijke oude bibliotheek. Op de markt verheft zich het stadhuis met een groot archief; de stad heeft verder een modder- en zontbadeninrichting, verschillende liefdadigheidsinstellingen en een abattoir. Een universiteit werd er reeds gesticht in 1456 door hertog *Wratislaw IX van Pommeren*, vooral door den invloed van den burgemeester *Heinrich Rubenow*, en men benoemde er de hoogleraren tot leden van het domkapittel der St. Nicolaaskerk. Zij kwam gedurende de Hervorming in verval, maar werd in 1558 door hertog *Filips van Pommeren* als Protestantische academie hersteld. Hertog *Ernst Ludowig* deed in 1591 een nieuw universiteitsgebouw verrijzen en hertog *Bogislaw XIV* schonk haar een groot gedeelte van de kloostergoederen van Eldena. In 1750 werd het Ernestijnsche universiteitsgebouw afgebroken en door het thans bestaande vervangen. Verder werd onder Pruisisch bestuur in 1834 op het universiteitsgebied Eldena, een met de academie in verband staande school voor staathuishoudkunde en landbouw geopend. Na het 4de eeuwfeest der universiteit verzezen er betere zalen voor ontleedkunde en kliniek, alsmede een scheikundig laboratorium en op het Rubenowplein een sierlijk gedenkteeken met 9 gebeeldhouwde kunstwerken. Na 1890 werden de bibliotheek, de collegegebouwen, het physiologisch en fysisch instituut, de oogklinik en het theologisch studiehuis gebouwd. Er zijn 700 à 800 studenten, omstreeks 50 toebehoorders en ongeveer 100 docenten. De academische bibliotheek telt 150.000 deelen, 800 handschriften en 200 incunabelen. Verder heeft men er een gymnasium, een hogere burger-, een meisjes-, een normaal- en een handelsschool. De fabrieksrijverheid strekt zich uit tot machines, cichorei, azijn en loodsniker, verder bierbrouwerijen, vischrookerijen en conservenfabrieken, terwijl handel en scheepvaart belangrijke bronnen van bestaan vormen. De haven der stad bevindt zich te Wiece, aan den mond der Ryck, en is in den laatsten tijd aanmerkelijk vergroot. Tegenover Wiece ligt het reeds vermelde Eldena met de bonnvallen van het klooster Hilda, dat in den Dertigjarigen Oorlog verwoest is. — De stad Greifswald werd in 1240 door een abt van Hilde gesticht en ontving 5 jaar later reeds stedelijke rechten. Zij werd in 1627 door *Wallenstein* bezet en in een vesting herschapen, viel in 1631 in de macht der Zweden en werd bij den Münsterschen Vrede (1648) aan dezen toegelikt. Nadat keurvorst *Friedrich Wilhelm* haar in 1659 tweemaal bestormd en gedeeltelijk in brand gestoken had, oververde hij haar in 1678, terwijl hij wederom een gedeelte der stad aan de vlammen prijs gaf,

doch moest haar bij het sluiten van den Vrede weder afstaan aan Zweden. Na 1711 werd zij door de Russen, Polen en Saksen in bezit genomen en in 1714 wederom door brand vernield. Sedert het midden der 18de eeuw herstelde zich haar welvaart onder de weldadige heerschappij van Zweden; zij kwam in 1815 met geheel Zweedsch-Pommeren aan Pruisen. Het district Greifswald telt op 962 v. km. (1900) 61840 inwoners.

Grein, is de naam van een klein gewicht, dat vroeger algemeen in gebruik was, vooral in de pharmacie, hoewel ook bij het wegen van edelgesteenten en edele metalen. Het had in verschillende landen en zelfs in een bepaald land al naar gelang der stoffen, welke er mede gewogen werden, een verschillend gewicht. Het Fransche (ond-Parische) grein woog 53,115 mg., het Engelsche (Troygrein) 64,799 mg., bij diamanten en paarden gold het grein algemeen = 1 karaat.

Grein, Michael, een Duitsch Germanist, werd geboren den 16^{den} October 1825 te Willingshausen in Hessen, studeerde te Marburg en te Jena, aanvaardde in 1850 een betrekking bij de bibliotheek te Marburg, werd in 1892 privatdocent, in 1894 tot secretaris en in 1895 tot archivaris van het keurvorstelijk Huis- en staatsarchief te Kassel benoemd, ging in 1870 als zoodanig naar Marburg, werd daar in 1873 hoogleraar en overleed den 15^{den} Juni 1877 te Hannover. Hij schreef: „Bibliothek der angelsächsischen Poesie“ (4 dln., 1857—1864), „Dichtungen der Angelsachsen, stabeimend übersetzt“ (2 dln., 1857—1859), leverde kritische uitgaven van het „Hildebrandslied“ (1858), van den „Beowulf, nebst den Fragmenten Finnsburg und Valdern“ (1867), „Die Quellen des Heliand“ (1869). Van zijn: „Bibliothek des angelsächsischen Prosa“ verscheen slechts het eerste deel (1872), later door *Wülker* voortgezet.

Greiner, Otto, een Duitsch teekenaar en schilder, werd den 16^{den} December 1869 te Leipzig geboren, was tot zijn 18de jaar lithograaf en bezocht daarop de Kunstacademie te München. Hij maakte zich het eerst bekend door op steen geteekende portretten en natuurstudien, waaronder een schieddiploma zeer gerocmd wordt. Onder den invloed van *Max Klinger* maakte hij later ook de motieven voor zijn steenteekeningen en radeeringen met de mythologie en de wereld der verbeelding, zooals: „Vluchtende fann“, „Bacchantenoptocht“, „Oordeel van Paris“, „Herakles aan den tweesprong“, „Huldiging der Schoonheid“ en „Roof van Ganymedes“. Ook heeft hij bijbelische stoffen („David en Goliath“, „Golgotha“) en motieven uit dichters („Dante en Virgilius in de hel“) behandeld. Zijn phantasie openbaarde zich bijzonder bij feestelijke gelegenheden, adressen, *ex-libris* en in den cyclus „Vom Weibe“. Sedert 1896 is hij te Rome gevestigd, waar hij in 1902 een groote schilderij „Odysseus en de Sirenen“ voltooid heeft.

Greive, Johan Conrad, een Hollandsch schilder, vooral van landschappen, werd geboren te Amsterdam den 2^{den} April 1837 en overleed aldaar den 14ten Mei 1891. Hij was een leerling van zijn oom *Petrus Franciscus Greive* en van *Cornelis Springer*. Zijn werken vindt men o. a. in het gemeentemuseum te Amsterdam en het Museum Teyler te Haarlem.

Greiz, de hoofd- en residentiestad van het vorstendom Reusz Onder Lijn, ligt aan de Witte Elster, aan de spoorlijnen Greiz-Neumark en Gera-Weischlitz en telt (1905) 23 114 inwoners. De stad heeft 4 kerken, een vorstelijk paleis, een oud, hoog boven de stad gelegen bergslot, een zomerpaleis met park en standbeelden van *Wilhelm I* en *Bismarck*. Tot de inrichtingen van onderwijs behooren een gymnasium, een kweek-school voor onderwijzers en een weefschool. De nijverheid omvat vooral de vervaardiging van wollen, halfwollen en halfzijden stoffen en tibets, verder spinnerijen, katoenweverijen, ververijen, looierijen enz.

Grekow, *Demits Panajotow*, een Bulgaarsch staatsman, werd in 1847 te Belgrado in Bessarabië geboren, studeerde in de rechten te Parijs, vestigde zich in Roemenië als advocaat, begaf zich na de bevrijding van Bulgarije daarheen en werd in 1878 lid van de Nationale Vergadering te Timowo, waarin hij een der leiders van de conservatieven was. In 1879—1880 en 1882—1883 was hij minister van Justitie, van 1890—1894 onder *Stamboelof* van Buitenlandsche Zaken, oefende daarna zijn praktijk als advocaat weer nit en was van Jannari tot October 1899 minister-president en tevens minister van Buitenlandsche Zaken. Hij overleed te Sofia den 8sten Mei 1901.

Grell, *August Eduard*, een Duitsch componist, den 6^{den} November 1800 te Berlijn geboren, werd, eerst 16 jaar oud, organist van de Nicolaïkerk, in 1832 onderkapelmeester en na *Rungenhagen's* dood (1851) eerste dirigent aan de „Singakademie“ en leeraar in de compositie. In 1839 werd hij ook tot Hoforganist en in 1841 tot lid der Koninklijke Academie voor Kunsten benoemd. Als componist neemt *Grell* een eigenaardig standpunt in door zijn streng in den geest van *Palestrina* gehouden motetten, cantaten, acht- en elfstemmige psalmen, te Denna, zestienstemmige *mis a capella* (1861) enz. Verder schreef hij het oratorium „De Israëlieten in de woestijn“, liederen en orgelcomposities. Hij overleed te Berlijn den 10^{den} Augustus 1886.

Gremiale, afkomstig van het Latijnsche woord *gremium* (schoot), is de naam van een zijden doek, waarmede de hieschop den schoot dekedt, wanneer hij gedurende de godsdienstoefening op den hieschopstoel gezeten is.

Grenada is de naam van een der Kleine Antillen in West-Indië en behoort tot het Britsche gouvernement Barbados of tot de Windward-eilanden. Het telt op 430 v.km. (1901) 63 438 inwoners, onder welke zich $\frac{1}{10}$ gedeelte blanken bevindt. Grenada is bergachtig en vulkanisch en bestaat uit twee basaltieken (1145 m.). Verschillende kraters zijn thans met water gevuld; heete bronnen en aardbevingen herinneren aan het vulkanisch karakter. De bergen zijn zeer boschrijk en vruchtbaar. Rijn de helft van den grond is er ontgonnen; tot de voortbrengselen des lands behooren suiker, rum, cacao en katoen, alsmede koffie, tabak en indigo. De invoer bedroeg (1901) 246 567, de uitvoer 303 934 pond sterling. De hoofdstad, tevens de zetel van een gouverneur, is Georgetown met een ruime haven en (1901) 4919 inwoners. Aan de Oostkust liggen

Granville, St. David en Santeurs, in het N.W. Charlotte.

Grenadiers, eigenlijk *Grenatiers*, waren voorheen soldaten, die in den strijd handgranaten naar den vijand wierpen. Zulk een korps is het eerst opgericht door den Zweedschen kolonel *Lars Kage* bij de verdediging van Regensburg (1634). Het bestond eerst uit vrijwilligers, doch daar deze zich niet altijd aanboden, werden uit elke compagnie eenige uitgezochte manschappen daartoe hestemd. Toen het gebruik der handgranaten in de 18de eeuw afgeschaft werd, verdeelde men de grenadiers in compagnieën, en hij elk bataljon werd zulk eene compagnie gevoegd, zoodat zij de kenbende vormen der infanterie. Zoo was het nog hij het Fransche leger onder *Napoleon I*. In Rusland bestaat een afzonderlijk korps grenadiers, in Pruisen heeft men 5 regimenten grenadiers van vroegeren tijd, terwijl ook de 12 oudste infanterieregimenten den naam van grenadiers dragen; in ons land bestaat het regiment grenadiers en jagers (het corps d'élite), dat steeds te 's Gravenhage in garuizen ligt.

Grenadiers en Jagers. Zie *Nederland. Leger*.

Grenadine is de naam voor zwarte zijden kant uit het einde der 18de eeuw, die in Lyon geveerd werd. Ook heet aldus een stof (zijde, kamgaren enz.) voor damesjaponnen, die a jonk gewerkt is.

Grenadine is de naam van een rood gekleurden, verfrisschenden alkoholvrijen drank.

Grenadinen, een rotsachtige eilandengroep, tusschen de Britsch West-Indische eilanden St. Vincent en Grenada, behoort administratief deels tot het eene, deels tot het andere eiland en is 34 v. km. groot. Op het 290 m. hooge hoofdeiland Carriacou, met 28 v. km. oppervlakte en (1901) 6497 inwoners, wordt scheepsbouw en kustvaart nitgeoefend, evenals op Bequia met de goede haven Admiralty Bay. Tusschen deze liggen Union, Little Martinique, Cannonan, Moustique enz. Vee-teelt is de hoofdbezigheid.

Grenelle, weleer een dorp bij Parijs, is thans een gedeelte van het 15de arrondissement der hoofdstad. Deze wijk is bekend wegens den artesischen pnt, dien de ingenieur *Mulot* in 1834 aldaar begon te boren, Zeven jaar later ontsprong er zulk een dikke waterstraal, dat hierdoor aanvankelijk alles in den omtrek overstromd werd, daar men met de boor door de krijtlaag gedrongen was, toen men tot een diepte van 647 m. gekomen was. Deze pnt levert ieder etmaal 3000 000 liter zuiver water.

Grenfell, *Francis Wallace*, lord, een Engelsch generaal, werd den 29sten April 1841 te Londen geboren, trad in 1859 als vaandrig in dienst, diende van 1878—1882 in Zuid-Afrika, werd in 1882 overste en nam in hetzelfde jaar deel aan de Egyptische en in 1884 aan de Nijl-expeditie. In 1889 commandeerde hij als generaal-majoor de Engelsche en Egyptische troepen bij Soekim in den tocht tegen de Derwissen; van 1897—1898 was hij opper-hevelhebber der troepen in Egypte en van 1898—1903 gouverneur van Malta. In 1902 werd hij hij de kroning van den koning tot peer bevorderd en in 1903 tot commandant van het vierde legercorps benoemd.

Grenfell, *George*, een Britsch zending en

reiziger, den 21sten Augustus 1849 te Penzance (Cornwallis) geboren, bezocht het Baptist College te Bristol en werd door de „Baptist Missionary Society“ in 1874 naar Kameroen en in 1878 naar den Kongo gezonden, waar hij de zijrivieren van dezen opnam, in 1884 de monding van den Oebangij ontdekte en hem in 1885 tot 4°25' N.Br. opvoer. In 1891—1893 was hij door den Kongo-staat belast met de vaststelling der grenzen tegen de naburige Portugesche bezittingen. Hij overleed den 1sten Juli 1906 te Bassako aan den Kongo.

Grenier, Edouard, een Fransch schrijver, geboren in 1819 te Baume-les-Dames (Donbe), koos aanvankelijk de diplomatieke loopbaan, was van 1848 tot 1851 gezantschapssecretaris te Berlijn, Bern en Frankfurt, bevond zich vervolgens (1855—1859) in dergelijke betrekking in dienst van den hertog van Moldavië en wijdde zich sedert 1859 uitsluitend aan de beoefening der letteren. Hij overleed den 5^{den} December 1901 te Baume-les-Dames. Hij schreef: „Petits poèmes“ (4de druk, 1871), door de Académie bekroond, „Poèmes dramatiques“ (1861), „Amicis“ (1868), „Séméa“ (1869), „Marcel“ (1874), „Poésies complètes“ (1882 en 1891), „Penseroso“ (1886), „Poèmes éparés“ (1889), „Théâtre inédit“ (1889), benevens de tragedies „Jacqueline Bonhomme“ (1879) en „Alphonse et Pyrrhos“ (1896). Ook vertaalde hij Goethe's „Reineke Fuchs“ en schreef „Souvenirs littéraires“ (1894).

Grenoble, een stad in het Fransche departement Isère en hoofdstad der voormalige provincie Dauphiné, ligt bij den mond van den Drac in de Isère, in een fraaie, door hooge bergen omringde dalkom, aan de spoorlijnen Lyon—Grenoble—Marseille en Valence—Grenoble—Chambéry en telt (1901) 54918, als gemeente 68615 inwoners. Zij is een vesting van den eersten rang met een enceinte en gedetacheerde forten. De stad ligt grootendeels op den linkeroever der Isère, waarover 4 bruggen leiden. Op den rechteroever verheffen zich boven de stad op de heiligen van den Mont Rachais (1057 m.) de forten Rabot en La Bastille, vanwaar men een prachtig uitzicht heeft. De oude enceinte is van 1875—1880 westwaarts tot den Drac verlegd. Zoowel in die richting als noord-oostwaarts op het schiereiland Ile-Verte zijn nieuwe wijken ontstaan. Grenoble heeft mooie pleinen, zooals de Place, St. André met het standbeeld van Bayard, het Constitutie en het Grenetteplein met fontein, en de Victor Hugo- en Vancansonpleinen, benevens mooie boulevards op beide oevers der Isère. Tot de belangrijkste gebouwen behoorren de kathedraal Notre Dame (12de eeuw) met een mooi sacramentshuisje uit de 15de eeuw, de meermalen hernieuwde kerk van St. Laurent uit de 11de of 12de eeuw met een onde krypt, benevens eenige andere kerken, waaronder die van St. André met het graf van Bayard, verder het paleis van Justitie, het stadhuis en de bibliotheek- en museumgebouwen. Deze stad is de zetel van een bisschop, van een Hof van Appel en van andere gerechtshoven, van een academie met 3 faculteiten, van een lyceum, van een artillerie-school, van een visschoppelijk seminarium, van een geneeskundige school en van een aantal andere inrichtingen van onderwijs. Men vindt er een boekery met 170000 deelen en 7500 handschri-

ten, een munt- en penningkabinet, een schouwburg, een museum van schilderijen en een aantal genootschappen. Men heeft er veel handschoenfabrieken, waar 2000 werklieden en 20000 naaisters hun onderbond vinden en jaarlijks 850000 dozijn handschoenen ter waarde van 90 miljoen francs worden afgeleverd. Verder bereidt men er fijne likeuren en maakt men er hoeden, zijden stoffen en lint, scheikundige praeparaten enz. De handel in graan, hout, kaas en wijn is aanzienlijk.

Grenoble was aanvankelijk een stad der Allo-brogen en droeg den naam van Cularo, werd door de Romeinen in 379 na Chr. vergroot en ontving van keizer Gratianus den naam van Gratianópolis. In 1458 kwam zij aan de Kroon van Frankrijk, en Lodewijk XI hield er vergadering van het Parlement. Zij was de eerste stad van eenig belang, die in 1815 haar poorten voor Napoleon opende, doch moest zich den 9^{den} Juli van dat jaar na een belegering van slechts 3 dagen aan de Oostenrijkers overgeven.

Grens noemt men het einde eener zaak, het punt of de plaats, waar deze eindigt. De grenzen van een lijn worden gevormd door twee punten, van een vlak door lijnen, van een lichaam door vlakken. In de wiskunde wordt het woord veel gehrnikt in de beteekenis van grenswaarde (zie *Limiet*).

De grens van een stuk land vormen de lijnen, waardoor dit stuk van het omringende deel der aardoppervlakte wordt gescheiden. In de westhelft van Nederland wordt zij veelal door water(sloten) aangeduid, elders meestal door *grensstreken*, die op bepaalde wijze en op bepaalde afstanden geplaatst worden. Noodig is echter, om gescheiden te voorkomen, dat de grenzen nauwkeurig omschreven en in officiële oorkonden (kadaaster, zie aldaar) vastgelegd en met behulp der landmeting kartografisch afgebeeld worden.

Een groote beteekenis hebben de grenzen tusschen naburige staten. Deze kan men onderscheiden in *natuurlijke* en *staatkundige* grenzen. De eerste worden gevormd door de zee, rivieren, meren, moerassen, gebergten, woestijnen enz., de laatste worden door grenspalen en grensteeinen nauwkeurig aangeduid en, om den smokkelhandel tegen te gaan, scherp bewaakt. Grenst een land aan zee, dan behooren ook de territoriale wateren (zie aldaar) tot het gebied van den staat.

Grensbal is een openluchtspel, dat door 10—40 personen op een 75 m. lang en 20—30 m. breed terrein gespeeld wordt, waarvan een 7—10 m. breede plaats tusschen twee stokken is afgebakend. Nadat de spelers zich in twee partijen hebben verdeeld, opent de aanvoerder op een bepaald teeken het spel door den slingerbal (een gevulden lederen bal van 230—250 mm. doorsnede met een handvat of lus) met een slingerworp naar de tegenpartij te werpen. Valt de bal neer of wordt hij door een tegenstander tegengehouden niet gevangen, dan slinger hij, die hem het eerst in handen krijgt, terug. Zoo wordt de bal heen en weer geslingerd tot hij door een der spelers uit de lucht opgevangen wordt. Zoodra dit geschiedt, werpt de vanger den bal met een worp (waarbij de bal met beide handen aangeraapt wordt en van anderen af weggeworpen wordt). Vangt een tegenstander hem, dan wordt op hij dezelfde

wijze teruggeworpen. Dit duurt totdat de bal op den grond valt. Geschiedt zulks, dan gaat de partij, welke hem liet vallen, zoo spoedig mogelijk naar haar plaats terug en de speler, die hem het laatst wierp, haalt hem op en werpt hem nogmaals met een slingerworp naar de tegenpartij. Is eindelijk de eene partij geheel naar haar plaats teruggedrongen en gelinkt tot de tegenpartij den bal tusschen hun plaats zoo door te werpen, dat hij neervalt, dan heeft de eerste verloren. Slaagt deze echter erin den bal nog achter de plaats op te vangen, dan heeft zij het recht naar de slaglijn te gaan (de lijn tusschen de stokken) en vandaar met den bal terug te werpen, en krijgt zij op die wijze gelegenheid den vijand terug te dringen en het hijn verloren spel nog te winnen.

Grenskoolwaterstoffen of verzadigde koolwaterstoffen zijn verbindingen van koolstof met waterstof, die slechts enkelvoudig met elkander verbonden koolstofatomen bevatten en de grens van verzadiging door waterstof bereikt hebben. Zij ontstaan bij droge destillatie van brandstoffen, komen daarom voor in ongezondver lichtgas en in de lichte teerolien, verder in petroleum, vooral in Amerikaansche. Zij zijn opgebouwd volgens de formule C_nH_{2n+2} , de laagste leden der reeks zijn bij gewone temperatuur gassen, de middelste zijn kleenloze vloeistoffen met een zwakken, maar karakteristieken reuk, de hoogere zijn vaste kristallijne lichamen en de hoogste slechts bij verminderten druk vluchtig, zonder dat zij ontleed worden. Zij worden noch door hroom in de konde, noch door zwavelzuur geabsorbeerd (verschil met de onverzadigde koolwaterstoffen), reageeren weinig en zijn zeer bestendig (paraffine); door chroomzuur worden zij bij verhitting tot koolknar en water verbrand; met chloor en hroom vormen zij substitutieprodukten.

Grenswaarde. Zie *Limiet*.

Grenswacht noemt men de gezamenlijke beambten, die de grens bewaken. Zie *Douane*.

Grenswal, Romeinche, is de naam voor een reeks versterkingen door de Romeinen langs de grens van hun rijk tegen Germanië aangelegd. Zie ook *Agri decumates*.

Grenville is de naam van een der aanzienlijkste adellijke geslachten in Engeland. Het was reeds ten tijde van Hendrik I in het graafschap Buckingham gevestigd, doch bleef geruimen tijd op den achtergrond, totdat het door een huwelijk van het parlementlid Richard Grenville († 1728) met Heeler, een dochter van sir Richard Temple, groote goederen en staatkundigen invloed verkreeg. De weduwe van Richard erfde namelijk na den dood van haar broeder Richard Temple, viscount Cobham, in 1749 zijn titels en bezittingen en werd kort daarna tot gravin Temple verheven, waarna zij den 6^{den} October 1752 overleed. Haar ondst zoon, Richard Grenville, graaf Temple, was in 1757 groot-zegelbewaarder en mengde zich in de staatkundige twisten van dien tijd, eerst als de vriend, later als de tegenstander van Chatham. Hij overleed kinderloos den 11^{den} September 1779. Zijn broeder George, geboren den 14^{den} October 1712, studeerde te Cambridge, trad op als advocaat, werd lid van het Parlement en in 1744 ambtenaar bij de Admiraliteit, in 1747

lord der schatkist en in 1762 eerste lord der Admiraliteit, waarna hij in 1763 lord Bute opvolgde als hoofd van het Kabinet. Als zodanig voerde hij de zegelbelasting in, die aanleiding gaf tot den opstand in Noord-Amerika. In 1765 werd hij vervangen door den markies van Rockingham. Hij schreef tot rechtvaardiging van zijn bestuur: „Considerations on the commerce and finances of England (1765)” en overleed den 13^{den} November 1770.

Grenville, Thomas, tweede zoon van den voorgaande, geboren den 31sten December 1755, werd na voleindiging zijner studien lid van het Parlement, doch verloor in 1784 zijn zetel, omdat de betrekking, welke hij aanknoopte met Fox en de Whigs, niet in den smaak viel van zijn bloedverwanten. Fox immers had hem in 1782 naar Parijs gezonden, om met Franklin en Vergennes te onderhandelen en wenschte hem vervolgens benoemd te zien tot gouverneur-generaal van Indië. Eerst in 1790 nam hij weder zitting in het Parlement, waarna hij zich verzoende met zijne familie. In 1798 werd hij lid van den Geheimen Raad en ontving den laat, om Pruisen tot een verbond tegen Frankrijk over te halen. Hiertoe schepte hij zich in gedurende den gestrengen winter van 1799, doch leed schipbreuk, zoodat hij nauwelijks zijn leven en de depêches kon redden. Deze vertraging was oorzaak, dat Sieyès, de Fransche gezant, zich vóór hem te Berlijn bevond, zoodat zijn zending vruchteloos adiepe. In het Kabinet, in 1806 door zijn broeder gevormd, was hij eerst voorzitter der afdeling voor Indië en daarna eerste-lord der Admiraliteit, doch legde reeds in 1807 zijn betrekking neder. Sedert dien tijd verscheen hij slechts driemaal in het Lagerhuis en deed in 1818 afstand van zijn zetel in het Parlement. Hij overleed den 17^{den} December 1846, nadat hij zijn boekerkij, ruim 20 000 deelen tellend, vermaakt had aan het Britsch Museum.

Grenville, William Wyndham, lord, derde zoon van George, werd geboren den 25sten October 1759, ontving zijn opleiding te Eton en te Oxford en studeerde te Londen in de rechten. Nadat hij in 1782 lid van het Parlement was geworden, ging hij met zijn ondsten broeder, graaf Temple (later Markies van Buckingham), die tot lord-luitenant van Ierland benoemd was, als diens secretaris naar Ierland. Een jaar daarna benoemde Pitt hem tot betaalmeester-generaal bij het leger, terwijl hij in 1789 tot speaker (voorzitter) van het Lagerhuis werd gekozen. In het daarop volgende jaar werd hij staatssecretaris voor Binnenlandsche Zaken en pair en belaste zich in 1791 met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken, waarbij hij een hartstoechtelijken haat tegen de Fransche Revolutie aan den dag legde. Na de terechtstelling van Lodewijk XVI gaf hij den Franschen gezant, markies de Chaulvign, terstond hevel om te vertrekken, en Maret, ter onderhandeling gezonden, ontving niet eens verlof zijn depêches te overhandigen. Hij vooral, meer dan zijn amtggenoot Pitt, was oorzaak van de onverzoonlijke staatkunde van het Kabinet tegen Frankrijk. Beiden echter traden af in 1801, daartoe gedrongen door de openbare meening. In 1806 echter plaatste hij zich aan het hoofd van een coalitie-ministerie,

dat evenwel in 1807 ontbonden werd. Na dien tijd bepaalde hij zich tot het bijwonen der zittingen van het Hoogerhuis, waar hij grooten invloed had, en overleed kinderloos den 12^{den} Januari 1834. Hij was kanselier van de universiteit te Oxford. In 1800 leverde hij een nieuwe uitgave van *Homerus* en bewerkte in zijn laatste levensjaren eveneens een van *Horatius*. Verder gaf hij in 1804 de brieven van graaf *Chatham* aan diens neef *Thomas Pitt* in het licht en leverde in zijn „*Nugae metricae*“ (1806), vertalingen van oud-Engelsche, Italiaansche en Grieksche gedichten.

Grenville-Murray, E. C. Aragon, een Engelsch staatsman en schrijver, geboren den 2^{den} October 1819 als de zoon van den tweeden hertog van *Buckingham*, studeerde te Oxford, diende eenigen tijd in het Oostenrijksche leger, werd in 1851 attaché bij het Britsch gezantschap te Weenen, in 1852 te Hannover, vervolgens te Konstantinopel en ontving vervolgens de opdracht, om maatregelen te nemen tot vermindering van den hongersnood op de eilanden der Aegeische Zee. In 1857 vertrok hij als attaché naar Teheran en in 1858 werd hij consul-generaal voor Zuid-Rusland te Odessa. Toen hij in 1866, terwijl hij zich met verlof in Engeland bevond, misbruiken van het departement van Britenlandsche Zaken door middel der drukpers openbaar maakte, werd hij nit zijn ambt ontzet en door lord *Carrington* kwalijk bejegend. Zelfs beschuldigde men hem van meened, zoodat hij de vinct nam naar Parijs, waar hij als verslaggever voor onderscheiden dagbladen werkzaam bleef en den 20^{den} December 1881 overleed. Behalve eenige romans schreef hij: „*Droits et devoirs des envoyés diplomatiques*“ (1853), „*Embassies and foreign courts*“ (1855) onderscheiden reisverhalen, „*The member for Paris*“ (3 dln., 1871), „*French pictures in English chalks*“, „*History of the French press*“ (1874), „*Men of the Second Empire of the Septennate, of the Third Republic*“ (1872—1874), „*The Russians of to-day*“ (1878) en „*Round about France*“ (1878).

Gresham, sir Thomas, de stichter van de Beurs te Londen, werd geboren aldaar in 1519, ontving te Cambridge een wetenschappelijke opleiding, legde zich toe op den handel en verwierf een groot vermogen. Op financieel gebied bewees hij groote diensten aan de koninginnen *Maria* en *Elizabeth*. Hij zorgde, dat de woeker afgeschaft en het geld voor leeningen ten behoeve des Rijks binnen de grenzen des lands gevonden werd. Koningin *Elizabeth* verbieth hem in 1559 tot ridder, en in zijn vorstelijk ingerichte woning ontving hij veelal de gasten van het Hof. In 1566 deed hij naar het model der Beurs van Antwerpen, op eigen kosten een dergelijk gebouw te Londen verrijzen.

In 1666 werd dit gebouw een prooi der vlammen, doch op grotere schaal in denzelfden trant, weder opgebouwd, waarna het in 1838 nogmaals afbrandde. Toen is in 1842—1844 op dezelfde plaats de tegenwoordige Beurs gesticht en met het beeld van *Gresham* versierd. Laatstgenoemde overleed den 21sten November 1579, slechts een onwetige dochter achterlatend. Volgens zijn niterste wilsbeschikking werd zijn woning in een

wetenschappelijk college berschapen, waaraan 7 leeraars werkzaam zonden wezen, daarvoor vrije woning en jaarlijks ieder 50 pond sterling nietende. Het werd in de 16de eeuw druk bezocht, maar geraakte later in verval. In 1768 kocht de regeering het huis van *Gresham* en verplaatte het college naar de Beurs. Het honorarium der leeraars werd toen verdubbeld, en na den brand van 1838 heeft men aan het *Gresham-college* een afzonderlijk gebouw bezorgd.

Greshoff, Maurits, een Nederlandsch scheikundige, den 11^{den} October 1862 te 's Gravenhage geboren, werd in 1881 student in de pharmacie te Utrecht. Hij zette zijn studien in Jena voort, waar hij in 1887 den graad behaalde van philosophiae doctor op een proefschrift, getiteld „*Chemische Studien über den Hopfen*“. Hij keerde daarna naar Nederland terug ter voltooiing zijner pharmaceutische studien en werd nog in hetzelfde jaar benoemd tot militair apotheker 2de klasse van het Nederlandsch-Indische leger. In het hospitaal te Batavia begon hij zijn wetenschappelijk werk met onderzoekingen over drinkwater, ijs, veldfilters enz. De regeering droeg hem in 1888 een onderzoek op naar de plantstoffen van Nederlandsch Indië in het bijzonder met het oog op hare beteekenis voor de geneeskunst. Tot dit doeleinde werd hem een afzonderlijk laboratorium verstrekt in den plantentuin te Buitenzorg, dat sedert een hlijvende afdeling (Chemisch pharmacologisch laboratorium) deser wetenschappelijke inrichting werd. Aan *Greshoff* komt de eer toe, den grondslag gelegd te hebben van het stelselmatig onderzoek der Indische plantstoffen. In 1892 werd hij tot herstel van gezondheid naar Europa gezonden en verliet in 1895 's lands dienst, om de betrekking te aanvaarden van scheikundige aan het Koloniaal Museum te Haarlem, waarvan hij in 1896 tot onderdirecteur benoemd werd, nadat hij een hem aangeboden hoogleeraarsambt in de pharmacognosie te Amsterdam had van de hand gewezen. Zijn benoeming tot directeur, als opvolger van *F. W. van Eeden*, volgde in 1901. Afzonderlijk verschenen van zijn hand: „Eerste verslag van het onderzoek der plantstoffen van Nederlandsch Indië“ (1890), „Phytochemische rapporten“ in de Verslagen van 's Lands Plantentuin (1888—1892), „Planten en plantstoffen“ (1891), „Beschrijving der giftige en bedwelmende planten bij de vischvangst in gebruik“ (1893), „Indische nuttige planten“ (1894), „Over de dengelijkheid en het onderzoek van papier“ (1897), „Schetsen van nuttige Indische planten“ (1895—1900). Hij was gedurende een aantal jaren redacteur van den „Indische cultuur-almanak“ en leverde o. a. bijdragen aan „Indische Mercur“ „*Teysmannia*“, „*Album der natuur*“ enz.

Gresley, Henri François Xavier, minister van Oorlog in Frankrijk, geboren den 6^{den} Februari 1819 te Vassy (Haute Marne) bezocht de polytechnische school, trad in krijgdiens en was in 1845 reeds kapitein. In 1847 ging hij als adjudant van generaal *Herbillion* naar Algérie, werd hij den aanval op Zaatcha zwaar gewond (1849) en daarna geplaatst bij de Bureaux Arabes tot 1870, terwijl hij inmiddels opklimt tot den rang van kolonel. Bij het uitbarsten van den oorlog van 1870 werd hij benoemd tot generaal en chef

van den generalen staf der cavallerie van het 1ste korps en bij Sedan krijgevangenen gemaakt. Na het sluiten van den Vrede werd hij bij het departement van Oorlog geplaatst en werkte ijerig mede aan de reorganisatie van het leger. In 1874 werd hij chef van den generalen staf, in 1875 divisie-generaal en vertegenwoordigde de regering in de Kamers bij de beraadslagingen over krijgskaken. Toen in 1877 het antirepublikeinsche ministerie *Rochebouet* optrad, nam hij als voorstander der republiek zijn ontslag. Om die reden werd hij, na de overwinning der republikeinen, den 13^{den} Januari 1879 in plaats van *Borel* tot minister van Oorlog benoemd en den 27sten Mei tot senator gekozen voor levenslang. Toen de overige leden van het linker centrum zich nit het Kabinet verwijderden, nam *Gresley* den 28sten December 1879 eveneens zijn ontslag, werd in 1880 bevelhebber van het 5de legerkorps te Orleans en nam in 1883 zijn pensioen. Hij overleed den 2^{den} Mei 1890 te Parijs.

Gresset, Jean Baptiste Louis de, een Fransch dichter, geboren den 29sten Augustus 1709 te Amiens, werd op zijn 16^{den} jaar lid van de Orde der Jesuïeten en vervolgens naar Parijsgezonden, om zijn opvoeding aan het college Louis-le-Grand te voltooien. Op 25-jarigen leeftijd schreef hij zijn beroemd komisch epos „Vert-Vert”, de Odysee van een papagaai; zijn room werd verhoogd door „Le carême impromptu”, „Le lutrin vivant”, „La Chartreuse” en „Les ombres”. Weldra was hij hoogleeraar te Tours, doch wegens klachten over den lichtzinnigen toon zijner verzen verplaatste men hem in die betrekking naar Laflèche. Hier schreef hij zijn voortreffelijke poetische brieven: „A ma Muse”, „An père Bougeant” en „Epître à ma soeur sur ma convalescence”. Daar het hem te Laflèche niet beviel en hij vruchteloos om verplaatsing verzocht, verliet hij de Orde der Jesuïeten en dichtte zijn „Adieux aux Jésuites”. Daarna begaf hij zich naar Parijs, waar hij in de voornaamste gezelschapskringen werd opgenomen. Ook werd hij in 1748 lid der Académie. Niet lang daarna ging hij naar Amiens, waar hij een school stichtte, trad in het huwelijk en vestigde zich op een buitenverblijf nabij de stad. Nadat hij in langen tijd Parijs niet bezocht had, hield hij er als directeur der Académie een „Discours de l’influence des mœurs sur le langage”. In 1774 werd hij gekozen om *Lodovijk XVI* bij zijn troonbeklimming in naam der Académie geluk te wenschen, en las hij die gelegenheid het gedicht „Le parrain magnifique” voor, dat eerst in 1810 gedrukt werd. Hij overleed in zijn geboortestad den 16^{den} Juni 1777. Hij schreef ook eenige stukken voor het toneel als „Edouard III” (1740), „Sydney” (1745) en „Le méchant” (1747) en werd op gevorderden leeftijd streng godsdienstig, zoodat hij in een brief zijn vroegere werken herpree. Zijn gezamenlijke werken zijn in 1811 door *Renouard* in 3 deelen uitgegeven.

Grethe, Carlos, een Duitsch schilder, werd den 25sten September 1864 te Montevideo geboren kwam reeds als kind naar Hamburg en studeerde van 1882—1884 aan de academie te Karlsruhe. Daar ontstond zijn eerste doek „Dansende matrozen”, dat veel indruk maakte. Van 1884—1886 werkte hij te Parijs onder leiding van *Rougemereau* en

Flaming, daarna nog twee jaar onder die van *F. Keller* te Karlsruhe. In 1888 maakte hij op een zeilschip een reis naar Mexico, waarover hij behalve aquarellen o.a. schilderde „Op de wacht”, „Finale” en „Vliegende visch”. In 1891 werd hij hoogleeraar te Karlsruhe, in 1899 te Stuttgart. Van zijn doeken noemen wij nog „De schipbreuk” (uitzeilen van reddingbooten) en „De hinnenkomst”.

Gretna-Green, een dorp in het Schotsche graafschap Dumfries, was vroeger wegens zijn gunstige ligging bij de grenzen van Engeland een toevluchtsoord voor vele Engelschen, die zonder toestemming van anders of voogden in het huwelijk wilden treden. Vroeger was in Engeland en Schotland de verklaring van twee personen, dat zij een echtverbintenis wilden aangaan, voldoende tot het sluiten van een huwelijk. Toen deze wet onder de regering van *George II* (1754) in Engeland opgeheven werd, kon men in Schotland nog altijd terecht. Toevallig was de vrederechter te Gretna-Green, voor wien de verklaring afgelegd moest worden, een tabakshandelaar (niet een smid, zooals gewoonlijk aangenomen wordt), waardoor de meening ontstond, dat deze aldaar het bijzonder privilege bezat dergelijke huwelijken te sluiten. Intusschen konden zulke huwelijksgeleuten ook voor den predikant worden afgelegd, en die van het nabij Gretna-Green gelegen Springfield, *David Laing* genaamd en aan zijn dood opgevolgd door zijn zoon, verbond talrijke paren. Tot aan het jaar 1833 verschenen er jaarlijks honderden; toen echter na dien tijd het sluiten van een geheim huwelijk met straf bedreigd werd, verminderde dat aantal op ongeveer 100, totdat de Parlementsacte, die alle huwelijken, na 1 Januari 1857 op die wijze gesloten, onwettig verklaarde, er een eind aan maakte. In de registers van Gretna-Green leest men vele beroemde namen, zooals die van graaf van *Westmoreland*, van lord *Ellenborough*, van *Sheridan*, van den lord-kanselier *Erskine* enz. Ook is er den 7^{den} Mei 1837 de Prins van *Capua*, een broeder van *Ferdinand II*, koning van Napels, met de bekoorlijke *Penelope Smith*, en den 5^{den} November 1845 de ritmeester der huzaren *Ibbetson* met lady *Adèle Villiers*, eene dochter van den graaf van *Jersey* en eene zuster van Prinses *Esterhazy*, in den echt verbonden.

Grétry, André Ernest Modeste, een Fransch componist, werd geboren te Luik den 8sten Februari 1741, ontving er als koorknaap in de kerk van St. Denis het eerste onderwijs in de muziek en oefende zich vervolgens onder de leiding van den organist *Henckin* en van den kapelmeester *Morreau*, waarna hij met een ondersteuning van het Domkapittel zijner geboorteplaats naar Rome ging. Hier werd hij een leerling van *Caiani*, schreef eenige muziekstukken, die met hijval werden ontvangen, en vervaardigde voor een der schouwburgen het intermezzo „La vendemiatrice”. In den aanvang van 1787 ging hij naar Genève, waar hij les gaf en de opera „Isabelle et Gertrude” componeerde. Van hier begaf hij zich naar Parijs, waar hij eerst geruimen tijd op een operatekst wachtte en dien eindelijk verkreeg in de „Marius-samuïtes”. Dit stuk werd echter eerst later na een omwerking opgevoerd. Doortusschenkomst

van den Zweedacben gezant bezorgde hem eindelijk *Marmontel* het libretto „Le Huron”, dat in 1768 met goed gevolg ten toneele werd gebracht. Daarop volgden „L'encile” en „Le tableau parlant” en tot aan het jaar 1803 nog een vijftigtal. Van deze noemen wij: „Les deux avarés”, „Zémire et Azor”, „L'ami de la maison”, „La rosière de Salency”, „La fausse magie”, „L'amiant jaloux”, „Les événements imprévus”, „Auccassin et Nicolette”, „Richard Coeur-de-Lion”, „La caravane du Caire”, „Pannrge”, „Anacréon chez Polycrate” en „Raoul Barbe-Bleue”. Zijn stukken muntten meer uit door bevalligheid, frisheid en levendigheid, dan door verhevenheid en kracht. Daarom was de opera comique en ook wel semi-seria vooral het gebied zijner werkzaamheid. De stad Parijs gaf zijn naam aan eene straat, en gedurende zijn leven werd zijn borstbeeld in den foyer der Groote Opera, zijn standbeeld in de vestibule van de Opera-comique geplaatst. Hij was lid van de Fransche Académie van Schoone Kunsten, en bij de stichting van het conservatoire werd hij tot inspecteur van die inrichting benoemd. Zijn laatste levensjaren bracht hij door op de Eremitage van *Roussou* te Montmorency, welke hem in eigendom toebehoorde, en hij overleed aldaar den 24sten September 1813. Zijn bart is later te Luik ter aarde besteld, waar men 1842 zijn bronzen standbeeld heeft doen verrijzen. Hij schreef ook „Mémoires ou essais sur la musique” (3 dln., 2de druk, 1789). In 1883 is te Leipzig bij *Breitkopf* en *Härtel* een aanvang gemaakt met de uitgave van zijn gezamenlijke werken.

Grétsch, Nicolaj Iwanowitsj, een Russisch schrijver, werd geboren te Petersburg den 14ten Augustus 1787, ontving zijn opleiding aan een paedagogisch instituut, was van 1809 tot 1813 eerste leeraar in de Russische letterkunde aan de Duitse hoofdschool en van 1813—1816 aan het gymnasium te Petersburg en deed daarna, op last der regering, een reis door Duitschland en Frankrijk, om de Lancastersche methode te bestudeeren. Bij zijn terugkeer voerde hij haar hier en daar in en werd in 1829 benoemd tot staatsraad en geplaatst bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken. Reeds vroeg hield hij zich bezig met letterkundigen arbeid. Hij vertaalde het boek: „Deutschland in seiner tiefsten Erniedrigung” (1806), hetwelk den schrijver *Palm* het leven gekost had. Van 1808 tot 1811 verschenen zijn bijdragen tot de Russische spraakleer en in September 1811 stichtte hij het weekblad „De zoon des vaderlands”, hetwelk hij tot in 1818 redigeerde. Sedert 1825 gaf hij met *Bulgarijn* „De Noorsche Bij”, in het licht, waarbij ook zijn zoon *Alexei* werkzaam was, die echter reeds in 1850 overleed. Zijn voortreffelijk werk is het „Handboek der Russische letterkunde” (4 dln., 3de druk, 1844), waarvan een groot gedeelte overgenomen is in het „Lehrbuch der russischen Literatur” (1837) van *Otto*. Hij leverde belangrijke leerboeken voor de Russische taal en schreef eenige romans, die weinig beteekenen. In 1834 werd hij hoofdredacteur van een Russische encyclopaedie en zette dien arbeid voort tot aan het zevende deel, terwijl hij vervolgens met generaal *Seddeker* de redactie op zijn naam van een militair woordenboek. Van zich veelvuldige rei-

zen heeft hij verslag gegeven in zijn: „Brieven uit Engeland, Frankrijk en Duitschland” (3 dln., 1838) en „Brieven van een reis naar Duitschland en Italië” (3 dln., 1843). Ook zijn „Voorlezingen over Russische letterkunde”, te Petersburg gehouden, verschenen in druk (2 dln., 1841). In 1860 liet hij de redactie der „Noorsche Bij” aan anderen over, bleef echter nog werkzaam aan het departement van Binnenlandsche Zaken, ontving in 1863 den titel van geëimraad en overleed den 24sten Januari 1867.

Greuve, Fredericus Christianus de, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Amsterdam den 6^{den} December 1792, bezocht de Latijnsche school te Amsterdam en in 1811 de R. Katholieke universiteit te Münster, waar hij onder leiding van den vrijzinnigen *George Hermes*, den bewonderaar der kritische wijsbegeerte van *Kant*, zijn oefeningen voortzette. Hij vertoefde er slechts één jaar, om zich vervolgens naar het R. Katholiek seminarium te Warmoud te begeven. Hoewel familie-omstandigheden hem niet vergunden, bier den cursus tot het einde toe bij te wonen, vond hij gelegenheid naar Rome te gaan, waar hij in een Augustijner klooster opgenomen werd en vervolgens de wijding ontving. Zijn hoop op een aanstelling bij de Augustijner kerk te Amsterdam werd niet verwezenlijkt, maar wel werd hij als hulpgeestelijke geplaatst, eerst te Amsterdam, daarna te Groningen en eindelijk te Utrecht. In 1825 werd hij pastoor in het kleine Nienwendam, doch toen koning *Willem I* kort daarna het Collegium Philosophicum te Leuven stichtte, werd de *Greuve* tot hoogleeraar aan die inrichting benoemd. Bij het aanvaarden zijner lessen hield hij een Latijnsche redevoering „Over de heilzame vruchten, van het Collegium Philosophicum te verwachten”. Hij bleef er werkzaam tot in 1830, en werd toen als buitengewoon hoogleeraar geplaatst aan de hogeschool te Groningen en belast met het onderwijs in de encyclopaedie der wijsbegeerte, de logica en de geschiedenis van de filosofie der ouden. Na het overlijden van de *Waal* (1845) werd hij gewoon hoogleeraar en gaf daarenboven colleges over methaphysica, ethica en geschiedenis der nieuwere wijsbegeerte. Zijn bekwaamheid, blijkende in later te noemen geschriften, was oorzaak, dat hij in 1837 eersbalve bevorderd werd tot doctor in de letteren, tot lid der Koninklijke Académie van Wetenschappen en van onderscheiden geleerde genootschappen. In 1856 ging hij over tot de Hervormde Kerk en trad kort daarna in het huwelijk. Toen hij in 1862 den 70-jarigen onderdom bereikt had, werd hij emeritus en overleed den 29sten April 1863. Reeds als hulpgeestelijke gaf hij den „Letterhof voor Roomsche Katholieken” (1822) in het licht, terwijl in 1823 en 1824 een dichtverzameling in 2 deelen van hem verscheen. Toen hij tot hoogleeraar benoemd was, leverde hij een vrije vertaling van „I. M. Sallera, bekende herinneringen aan jonge prodikters”. In 1837 verscheen van hem: „Wederlegging van Ph. van Heusde's eerste proeve van wijsgeerige navorschingen in de talen”, in 1838 „Brieven in antwoord op de brieven van den hoogleeraar Ph. W. van Heusde over het beoefenen der wijsbegeerte enz.”, in 1838 een vertaling van een wijs-

geerik werk van *Heinrich Schmid*, in 1840—1843: „Het leven van Jezus, kritisch verdeeld tegen dr. David Friedrich Strauss" en in 1862 „Redeneerkunde. Een handleiding bij de beoefening dier wetenschap".

Greux, Gustave Marie, een Fransch etsen, werd in 1838 te Parijs geboren, was een leerling van den schilder *Gleyre* en wijdde zich eerst aan de decoratieschilderkunst, later onder leiding van *Guscherel* aan de radeerkunst. Tot zijn meest bekende werken behooren de gezichten op Parijs, het inwendige der Notre-Dame enz. Verder gaf hij etsen voor *Lièvre's* „Collections célèbres d'oeuvres d'art" en naar *Ruisdael*, *Delacroix*, *Claude Lorrain* enz.

Greuze, Jean Baptiste, een Fransch schilder, werd geboren den 21sten Augustus 1725 te Tournaix bij Maçon, ontving eerst onderricht in het schilderen te Lyon en oefende zich vervolgens aan de Académie te Parijs. Reeds zijn eerste groote stuk, „Een huisvader, den bijbel verklaarend voor zijn kinderen", vond grooten bijval. In 1766 ging hij naar Rome, waar hij vooral Italiaansche volkstoestanden schetste. Zijn schilderij: „Keizer Severus, zijn zoon ter verantwoording roepend", bezorgde hem het lidmaatschap der Académie. De Revolutie beroofde hem van zijn vermogen en hij overleed in behoefte omstandigheden te Parijs den 21sten Maart 1805. Zijn vinding is oorspronkelijk en gelukkig, de uitdrukking levendig en krachtig en de vormen der figuren zijn bevallig. Men vindt schilderijen van hem in het Louvre, in het Museum te Berlijn, in de Hermitage te Petersburg en in het Wallace-museum te Londen. Van zijn doeken noemen wij: „Verloving in het dorp" (1781), „De vaders vloek", „Terugkeer van den verloren zoon", „De gebroken kruik", „Het melkmeisje", „Morgengebed", „De kleine rekenaar", „De koningskook", „De lamme" en „De dood van den lamme".

Greve, is achter plantennamen de afkorting voor *Robert Kaye Gréville*, geboren in 1794, overleden als hoogleeraar in de plantkunde te Edinburgh in 1866. Hij gaf met *Hooker* „Icones filicum" (1826—1831) uit.

Greve, Petrus de, een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd geboren te Arnheim den 25sten Augustus 1621, studeerde te Harderwijk en te Franeker in de rechten, vestigde zich als advocaat te Leenwarden en aanvaarde het hoogleeraarsambt in de rechten aan de Geldersche hoogleeschool den 12^{den} April 1648. In 1656 vertrok hij naar Nijmegen, waar hij als leeraar in de rechten aan het gymnasium werkzaam was en tegen het einde van 1677 overleed. Hij schreef: „Exercitationes ad Pandectorum loca difficilliora" (1653 en later bij herhaling), „Collegium inridicum publicum ad Pandectorum loca difficilliora" (1653), „Dissertationes anniversariae de domino" (1659) en „Dissertationes ad Institutum Imperiale loca difficilliora" (1668).

Greve, Egbert Joan, een Nederlandsch geleerde, werd geboren te Deventer den 4^{den} October 1754, bezocht aldaar de Latijnsche school en het Athenaeum, legde zich vooral toe op de Oostersche talen en begaf zich vervolgens naar Leiden, waar hij ijverig gebruik maakte van de Arabische handschriften van het Legatum Warnerianum. In 1783

werd hij tot proponent bevorderd, maar ontving wegens zijn vrijzinnige godsdienstige en staatkundige denkwijze geen beroep. Een professoraat in de Oostersche talen aan het Athenaeum te Deventer, hem bij de omwenteling van 1796 aangeboden, wees hij van de hand. In het begin van 1796 werd hij door het distrikt Winterswijk gekozen tot lid van de Nationale Vergadering. In 1797 werd hij hoogleeraar in de Oostersche talen aan de académie te Franeker. Hij overleed den 13^{den} Augustus 1811. Hij schreef: *Ultima capita Jobi ad Graecam versionem recensita etc.* (2 dln., 1782 en 1791), „De Brieven van den Apostel Paulus aan de Efesiërs, de Colossiers en de eerste aan Timothëus, nevens den brief aan Philemon enz" (1799), „Vaticinium Nahumi et Habacuci" (1793), „De Brieven van den Apostel Paulus aan de Romeinen, Corinthiërs en Galaten enz" (4 dln., 1794—1811), „Van de staatzorg der Overheid voor den godsdienst, en de vrijheid der Christenkerk in Nederland" (1804) en „Vaticinium Jesaias volmen postremum etc." (1810).

Greve, Wilhelmus, een Nederlandsch geneesheer, werd geboren te Berkel den 16^{den} Maart 1762, studeerde te Leiden eerst in de godgeleerdheid en vervolgens in de geneeskunde en verwierf een doctorsrang in 1787 op een dissertatie: „De rabie canina". Hij was als arts achtervolgens werkzaam te Rotterdam, sedert 1800 te Noordwijk-Binnen, sedert 1807 te Delft en sedert 1815 wederom te Noordwijk-Binnen, waar hij den 14^{den} Februari 1819 overleed. Van zijn disertatie leverde hij een vertaling onder den titel: „Verhandeling over de hondsdolheid" (1793) en schreef bovendien „Iets voor de liefhebbers van anatomie en natuurlijke historie opzigtelijk een lignor om anatomische praeparaten te bewaren" (1813), „Natur- en geschiedkundige verhandelingen over de renzen en dwergen" (1818) en „Verzameling van merkwaardige droomen en gebeurtenissen" (1819).

Greve, Antonie, een Nederlandsch waterbouwkundige, geboren te Werkendam den 13^{den} November 1796, werd reeds den 3^{den} October 1810, na afgelegd examen, benoemd tot landmeter bij het kadaaster, den 18^{den} Mei 1812 tot landmeter 2de klasse, waarna hij belast werd met opmetingen in het departement Monden van den Maas, en den 1sten Augustus 1813 tot landmeter 1ste klasse bij het kadaaster in het departement Oostereems, waar hij geplaatst bleef tot aan de Omwenteling, die in datzelfde jaar een einde maakte aan de kadastrale bezigheden. In den winter van 1813 op 1814 was hij toegevoegd aan den hoofd-ingenieur van den Waterstaat van *Diggelen* te Woudrichem, terwijl hij tevens dienst deed bij den commandant der artillerie van *Hoey* gedurende het beleg van Górnichem, waarna hij van 1 Mei 1814 tot 17 Mei 1815 op het bureau van den inspecteur-generaal *Blanken* te Amsterdam werkzaam was, vervolgens omstreeks één jaar bij de inundatiewerken van de vesting Górnichem en van 1816 tot 1821 bij verschillende zaken van Waterstaat en Publieke Werken. Verder werd hij benoemd tot oprichter en conducteur van het korps ingenieurs van den Waterstaat en mede belast met het formeeren der projecten van de werken van het Noord-Hollandsche Kanaal. Den 1sten September 1825 ontving hij, na afgelegd

examen, een benoeming tot Ingenieur 2de klasse te Brielle en daarna te Gorinchem, in dien tijd werd het kanaal van Voorne onder zijn leiding gegraven. Achtereenvolgens werd hij aangesteld den 16^{den} Juli 1834 tot ingenieur van den Waterstaat 1ste klasse (eerst te Gorinchem, daarna te 's Gravenhage), den 11^{den} Januari 1852 tot hoofdingenieur van den Waterstaat 2de klasse in het 10de district en den 6^{den} April 1854 tot hoofdingenieur 1ste klasse in datzelfde district, waarna hij den 15^{den} December 1857 te 's Gravenhage overleed.

Hij was een der oprichters van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs en lid van den raad van bestuur van dit genootschap, member of the Institution of Civil Engineers in Engeland, lid van het Bataafsch Genootschap van Proefondervindelijke Natuurkunde te Rotterdam, dat in 1844 de dubbele gouden medaille en in 1853 de gouden medaille en een premie van honderd gulden aan prijsantwoorden van *Greve* toekende, en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Greve, Willem Hendrik de, een Indisch mijn-ingenieur en geoloog, werd den 15^{den} April 1840 te Franeker geboren als zoon van Mr. F. de Greve, president van den Hoogen Raad der Nederlanden. Hij studeerde aan de polytechnische school te Delft en werd in 1861 benoemd tot aspirant-ingenieur bij het mijnwezen in Nederlandsch Indië. Bij het hoofdbestuur te Buitenzorg geplaatst, maakte hij zich daar verdienstelijk door de classificatie van het mineralen-cabinet. In 1864 ging hij als ingenieur 3de klasse naar Bangka, hield er zich bezig met onderzoekingen van den bodem en bevorderde door zijn arbeid van slechts één jaar op buitengewone wijze de tinproductie. In 1865 werd hij weder aan het hoofdbureau te Buitenzorg geplaatst en werkte daar het plan uit voor een onderzoek der Padangche bovenlanden. Zelf werd hij met de uitvoering daarvan belast en vestigde zich in 1866 als ingenieur 2de klasse op Fort de Kock, van waaruit hij de ontdekking maakte van verschillende vindplaatsen van kopererts en alsook van de bekende Omhiliënkolenvelden. Een plan, om het transport der steenkool naar de oostkust langs de rivier van Indragiri mogelijk te maken, werd door hem ontworpen en hij het plaatselijk onderzoek naar de uitvoerbaarheid daarvan vond hij in October 1872 te Soerabadjang den dood. Te zijner eere is te Padang een monument opgericht.

Grevelink, Dirk Bischoep, een Nederlandsch zeeofficier, geboren den 12^{den} Maart 1780 te Rotterdam, waar zijn vader als equipage-meester der Oost-Indische Compagnie was geplaatst, commandeerde als luitenant ter zee een kanonneerboot in de flotille onder bevel van admiraal *Ver Huell* en nam deel aan het gevecht bij het passeeren van Kaap Grisnez. Tijdens de omwenteling van 1813 diende hij als luitenant 1ste klasse op de „Chatham” vóór Antwerpen en werd met 300 Hollandse matrozen onder geleide van een Fransche krijgsmacht gevankelijk naar Frankrijk gevoerd; doch reeds bij den aanvang van den marsch riep hij zijn lotgenooten toe hem te volgen „Voor Vaderland en Oranje!” Ongewapend braken zij door de gelederen en, dwars door het land over heggen en slooten zich een weg banende, had hij

het geluk, hen behouden te Rotterdam te brengen, waar zij gezamenlijk diens namen onder het pas hersteld vorstelijk Huis. Als belooning voor zijn beproefde trouw, vaderlandsliefde en zelfopoffering werd hij benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed te Rotterdam in 1845. Deze daad is uitvoerig vermeld in het „Nationaal Gedenboek” van *J. Konijnenburg*.

Grevelink, Arnoldus Hermanus Bischoep, een zoon van den voorgaande en eveneens zeeofficier, die zich door zijn belangrijke hydrografische kaarten en opstellen, vooral met betrekking tot onze West-Indische bezittingen, onderscheiden heeft, werd geboren te Kralingen den 8^{den} Maart 1811, den 6^{den} November 1820 geplaatst als volontair buitengewoon adelborst op de korvet „de *Arend*”, bezocht onze bezittingen in Indië en leed schipbreuk op de zuidoostkust van Afrika, nog voordat hij zijn twaalfde levensjaar had bereikt. Na het bijwonen van den oorlog op Java en op de westkust van Borneo tegen den sultan van Mattam (1825—1830), commandeerde hij in den Belgischen oorlog een roeikanonneerboot, waarmede hij in vereniging met den luitenant (later admiraal) *Fogelpool* op den eersten dag van den Tiendaagschen Veldtocht door zijn geschutvuur de Belgen uit hun stelling aan de sluis van Bouchaute verdreef.

Na in Mei 1832 op het fregat „*Rupel*” geplaatst en op dien bodem met de opleiding van een zestigtal scheepjeugens belast te zijn geweest, werd hij 1 April 1833 hienoemd tot luitenant 2de klasse en aangesteld op de brik „*Echo*”, bestemd naar West-Indië. Hij verzocht vruchteloos aan het gouvernement om zijn zeevaartkundige waarnemingen met een door hem vervaardigde kaart van West-Indië, de vrucht zijner vierjarige reis, op 's lands kosten te doen uitgeven, hetwelk hem noopte (Mei 1838) zijn eervol ontslag uit den zeedienst te vragen, terwijl hij zijn opstellen, in het Engelsch vertaald, afstond aan den hydrograaf van de Engelsche Admiraliteit, in wiens werken: „*Memoir and Directions for the Northern Atlantic Ocean*” en „*The Colombian Navigator*” (London K. H. Laurie, 1839—1845) ze na dien tijd hij herhalend verschenen zijn. Zijn opmeting en aanwijzing ter vermijding van de blinde *Oorlogschepklip* (Man- of War-Rock) huiten de baai van St. Martin was reeds in 1837 geplaatst in de „*Berigten en verhandelingen*” van den hoogleeraar *J. F. L. Schröder* te Utrecht, en daarvan, alsook van andere zijner bovenvermelde bijdragen, is gebruik gemaakt door den kapitein-luitenant *J. Modera* in zijn „*Zeevaartkundige beschrijving van de Nederlandsche West-Indische bezittingen*” (1843).

Van 1839 tot in 1846 was hij werkzaam als koloniaal secretaris op St. Eustatius, van welk eiland zijne beschrijving is opgenomen in het tijdschrift „*Bijdrage tot de kennis der Nederlandsche en vreemde Koloniën*” (Jaargang 1848), terwijl de daarbij behoorende door hem vervaardigde kaart door hem is afgestaan aan het Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam en in 1874 in het Tijdschrift van dat Genootschap in het licht gegeven. Het regeeringstelsel, ten aanzien van onze West-Indische Koloniën, destijds gevolgd, achtte

hij intusschen geestdoodend voor de kolonisten, en hij gevoelde zich niet in staat, langer werkzaam te zijn; hij bedankte voor zijn betrekking, waarop hij, na het mitgeven van twee vlagschriften („Bemerkingen betreffende de Nederlandsche West-Indische Eilanden”, 1848), nit den dienst werd ontalagen (Jannari 1849). Na verder op verlanen van den kapitein-luitenant *Modera* met dezen in bet licht te hebben gegeven de „*Ariel for the Dutch coast*”, zijnde een zeemanswegwijzer voor de Nederlandsche Zeegaten, ten voordeele van zeemanswednwen en weezen (4 stuks, 1850), vertrok hij in 1851 als gezagvoerder van de stoomboot *Padang* met zijn gezin naar Java. In de daarop gevolgte twintig jaren, die hij op Java doorbracht, — de laatste tien als directeur van de Gouvernementsambachtschool te Soerabaja, had hij ruimschoots gelegenheid, het cultuurstelsel van nabij te leeren kennen, waarvan hij steeds een oprecht bewonderaar bleef. Om het te verdedigen en te handhaven, schreef hij tal van dagbladartikelen, welke de blijken dragen van zijn innige overtuiging en daarom hem meer vijanden dan vrienden bezorgden. In Pasoeroengsche en Soerabajasche Conranten verschenen mede onderscheiden artikelen van hem over landbouw en nijverheid, land- en volkenkunde, als ook een „*Kruidkundig woordenboekje en verklaring van botanische termen tot handleiding bij het gebruik van de Flora Indiae Batavae*” (Pasoeroen, 1859). Hij begaf zich in 1873 wegens ziekte met verlof naar Nederland, waar hij zich eerst te Delft en vervolgens te 's Gravenhage vestigde. Hij werd in 1874 benoemd tot lid van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië en overleed in den aanvang van 1882.

De bovenvermelde hydrografische opstellen, in de „*Memoir and Directions for the Northern Atlantic*” en in den „*Colombian Navigator*” opgenomen en in de voorrede van eerstgenoemd werk aangeduid als „*The important communications of an accomplished officer, lieutenant Bishop Grevelink, late of the Dutch Royal Navy*”, zijn de navolgende: „*Sterrenkundige bepaling van verschillende punten aan de kust van Guyana en de reede van St. Eustatius*” (in de kolommen van „*Lengte en Breedte*”), „*Hurricane at Antigua in 1835*”, „*Remarks on the currents of the Atlantic and West-Indies*” (1833—1837), „*Extracts from the Journals*”, „*General remarks of the navigation of the Caribbean Sea, from Leeward to Windward*”, „*Discoloured water in the Atlantic and of the coast of Guyana*”, „*Passages of the Echo*” (from the original papers), „*Directions for the river Surinam*” (met een gezicht op de kust nabij Cameron's Plantage), „*Soundings of the coast of Suriname*”, „*Description of Buen Ayre or Bonaire*”, „*Description of and directions for Curacao and Oruba*”, „*Remarks on the Vomito prieto of the West-Indies*”, „*St. Enstatius as seen from the N. E. distant about 10 miles*” (een landverkenning), „*St. Bartholomeas N.-W. by N. 20 miles*” (een landverkenning) en „*Survey of the river Suriname*”. Verder leverde hij in het Juninummer 1873 van het „*Nautical Magazine*” een opstel, waarin hij den landaanwinnenden invloed der *Rhizophoren* (zie aldaar) bestrijdt, waartegen echter

de hoogleeraar *Veth* in het tijdschrift van het „*Aardrijkskundig Genootschap*” is opgekomen. Zijn nitgebred werk, getiteld: „*De planten van Nederlandsch Indië, bruikbaar voor handel, nijverheid en geneeskunde*” (1883) is na zijn dood door de zorg van *A. Winkler Prins* in het licht verschenen.

Grevelink, Pedro Wijnand Alstorpius, een Nederlandsch rechtgeleerde en neef van den voorgaande, werd geboren te Rotterdam in 1806. Nadat hij te Leiden zijn rechtgeleerde studien voleindigd en aan den veldtocht tegen België (1830 en 1831) deelgenomen had, vestigde hij zich aanvankelijk als advocaat te Zalt-Bommel en werd vervolgens geplaatst aan het provinciaal gouvernement in Drente, werd in 1838 rechter in de arrondissementsrechtbank te Assen en in 1854 inspecteur-generaal der rijkspolitie en der gevangnissen in Nederland, waarna hij zijn woonplaats met 's Gravenhage verwisselde. Eerstgenoemde betrekking werd in 1861, laatstgemelde in 1872 op zijn voorstel opgeheven, waarna hem eervol ontslag met pensioen werd toegekend. Behalve een dissertatie: „*Over indirecte staatszorg ter bevordering van nationale nijverheid*” (1832), schreef hij: „*Statistiek van de provincie Drente, voornamelijk nit het oogpunt van volkswelvaart*” (1840), „*Het belang van het aannemen van het beginsel van porto-franco voor Nederland*” (1844), „*Gedachten over armverzorging*” (1850), „*De straf-inrichting te Vechta in Oldenburg*” (1863), „*De politie in Nederland*” (1864), „*Ons cellulair stelsel enz.*” (1865), „*Het Iersch gevangenisstelsel in verband met het beheer onzer gevangnissen en bedelaarsgeslachten*” (1870) en „*Bedenkingen tegen het wetsontwerp van den minister de Vries ter veruieuwe nitbreiding der celstraf*” (1874), benevens een aantal opstellen in verschillende tijdschriften, vooral in dat der Maatschappij tot bevordering der nijverheid, dat hij eenigen tijd met de hoogleeraren van der *Boon Meesch* en van *Hall* redigeerde. Hij was ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van verschillende belangrijke staatscommissiën en honorair hoofdbestuurder van het Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen. In zijn geschriften over het gevangeniswezen heeft hij zich steeds een tegenstander betoond der langdurige celstraf. Hij overleed te Dieren den 17^{den} April 1896.

Greven, Hendrik Barend, een Nederlandsch staathuishoudkundige, werd geboren te Rotterdam den 21sten September 1850, ontving zijn opleiding aan het gymnasium aldaar, studeerde te Leiden in de theologie en in de rechten en promoveerde er den 16^{den} October 1875 op een dissertatie, getiteld: „*De ontwikkeling der bevolkingsleer*”. Nadat hij eerst werkzaam was geweest als leeraar in de staatswetenschappen aan de hogere burgerschool te Leiden en vervolgens als lid van het muntcollege te Utrecht, werd hij in 1879 benoemd tot hoogleeraar te Leiden en aanvaarde die betrekking den 4^{den} Februari 1880 met een redevoering: „*Onde en nienwe economie. Een poging tot verzoening*”. Hij is lid van onderscheiden Nederlandsche genootschappen en honorary member of the Statistical Society te Manchester. Hij schreef o. a.: „*Verplichte verzekering tegen ongelukken*” (1887), „*De werking der Duitse wet*

van 22 Juni 1889 op de invaliditeits- en onderdoms-verzekering" (met *d'Aulnis de Bourouill*, 1897), „Staatszorg betreffende de verzekering van werklieden" (1893), „Het vraagstuk der volkskultivatie" (1896 met *Drucker en Krucman*). Vele bijdragen van zijn hand verschenen in de „Economist", waarvan hij redactielid is.

Greville, *Robert Kaye*, een Schotsch natuurnkundige (1794—1886) schreef o. a.: „Scottish cryptogamic flora" (1822), „Flora Edensia" (1822) en „Icones silium" (met *Hooker*, 2 dln., 1826—1831). Hij was hoogleeraar te Edinburgh en directeur van het botanisch instituut.

Greville, *Henry*, een Fransch romanschrijfter, eigenlijk *Alice Marie Céleste Durand* geboren *Fleury*, werd geboren te Parijs den 12^{den} October 1842. Haar vader professor *Jean Fleury*, nam haar in 1857 mede naar Rusland. Onder zijn leiding legde zij zich toe op het Latijn, de natuurnkundige wetenschappen, de talen en de muziek en trouwde met *Emil Durand*, professor in de Fransche letterkunde aan de rechtgeleerde school te Petersburg. In 1872 keerde zij met haar echtgenoot naar Frankrijk terug en het duurde vier jaren voordat zij voor haar eerste romans, in het „Journal de St. Petersburg" opgenomen, namelijk „A travers les champs" en „Sonia", een nitgever kon vinden. Niet lang na den dood van *George Sand* verscheen in het feuilleton van het „Journal des Débats" de roman: „Dosis", terwijl: „L'expiation de Savelli" in de „Revue des Deux Mondes" werd geplaatst. Aan „Dosis" viel in 1878 de prix-Monthyon ten deel en dat boek beleefde 32 uitgaven. Na dien tijd behield zij de gunst van het publiek. Zij leverde een reeks van romans, en veel van deze zijn in verschillende talen overgebracht. Tot de beste behooren „La princesse Ogéroff" (1876), „Les Kammassine" (1877), „Les épreuves de Raïssa" (1877), „Un violon russe" (1879), „Le moulin Frappier" (1880), „La cité Ménard" (1880), „Rose Rozier" (1882), „Idylles" (1885), „Cléopâtre" (1886), „Frankley" (1887), „Chant de noces" (1890), „Pétil" (1891), „Un vieux ménage" (1893), „Fidélité" (1894), „Céphise" (1896), „Un pen de ma vie" (1897), „Zoley" (1900), „La demoiselle de Pnygarron" (1902) en „Le roi des milliards" (1904). Haar „Instruction morale et civique des jeunes filles" (1882) is op den index gezet. Zij overleed den 24^{den} Mei 1902 te Boulogne.

Grevillea *R. Br.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Proteaceae*. Het onderscheidt zich door een onregelmatig, 4-hladrig bloemdek, een scheeven, neêrgedrukten stempel en een eenbakkig vruchtbeginsel. Het omvat een aantal fraaie, altijdgroene Australische heesters. Van de soorten noemen wij: *G. acanthifolia* *Cunningham*, met groene en roode bloemen en eenzijdige, opstaande trossen, — *G. baxifolia* *R. Br.* met witachtig-paarse bloemen, die aan den top in schermen zijn geplaatst, — *G. concinna* *R. Br.* met scharlakenroode, aan een zijde geplaatste bloemtrossen, — *G. Gaudichaudii* *R. Br.* met bleekroode, tot opstaande trossen vereenigde bloemen, — *G. punicea* *R. Br.* met donker-scharlakenroode bloemen.

Grévy, *Jules*, president der Fransche Republiek, werd geboren den 15^{den} Augustus 1807

te Mont-sous-Vandrey, bezocht het college te Poligny en begaf zich naar Parijs, om aldaar in de rechten te studeeren. Als student nam hij deel aan de omwenteling van 1830 en behoorde tot hen, die zich meester maakten van de kazerne Babylone. In 1837 werd hij advocaat en verwierf weldra een goeden naam als verdediger van de liberale en radicale partij. In het groote proces van 12 en 13 Mei 1839 verdedigde hij *Quignon* en *Philippet*, medebeschuldigten van *Blanqui* en *Barès*. Inmiddels hemoeide hij zich minder met staatkundige aangelegenheden dan met rechtszaken, doch de omwenteling van 1848 bracht hem weder op het gebied der politiek. *Ledru-Rollin* benoemde hem tot commissaris der Regeering in het Jura-departement, en hij betoonde hierbij zooveel beleid, dat men hem afvaardigde naar de Constituante. Hier werd hij lid der commissie voor de rechtsbedeeling, vice-president der Vergadering en trad op als een van de degelijkste redenaars der democratische partij. Steeds toonde hij zich zeer najverig op zijn onafhankelijkheid, maar stemde doorgaans met de uiterste linkerrijde. Hij behoorde tot de weinigen, die van een presidentschap van *Lodewijk Napoleon* niets wilden weten. Hij diende dus een amendement in, waarin hij voorstelde de nitroerende macht in handen te geven van een onder de wetgevende macht geplaatsten ministerraad. Het werd echter met 643 tegen 158 stemmen verworpen. Als aanhang van generaal *Cavaignac* kwam hij gestadig in verzet tegen het ministerie van 20 December 1848 en als rapporteur over verschillende voorstellen tot ontbinding der Constituante hield hij niet op, die te bestrijden. Wederom werd hij door een groote meerderheid afgevaardigd naar het Wetgevend Lichaam en bleef getrouw aan zijn beginselen zonder zich bij de Bergpartij te voegen. Hij pleitte voor de vrijheid van drukpers, tegen den staat van beleg en verzette zich tegen een herziening der Constitutie. Na den staatsgreep zeide hij de staatkunde vaarwel. In 1868 werd hij weder door het Jura-departement naar het Wetgevend Lichaam gezonden en na den val van het Tweede Keizerrijk werd hij door het Voorloopig Bewind benoemd tot commissaris der Nationale Verdediging in de departementen Doubs, Jura en Haute-Saône. Door het departement Jura tot lid benoemd van de Nationale Vergadering te Bordeaux, werd hij daar den 17^{den} Februari 1871 tot voorzitter benoemd. Na het verdagen der Vergadering bleef hij voorzitter der Permanente Commissie, en toen de Vergadering weder hiezenkwam, werd hij den 5^{den} December 1871 opnieuw tot voorzitter gekozen evenals in Maart en Juni 1872 en in 1873. Toen hij echter in April van laatstgenoemd jaar den afgevaardigde *Gramont* tot de orde riep en de rechterzijde daartegen protesteerde, deed hij afstand van zijn waardigheid en wilde deze ook, toen hij herkozen werd, niet weder aannemen. In de brochure: „Le gouvernement nécessaire" bestreed hij het Septennat en in de Kamer de autocratische politiek van de *Brogie*. Een verkiezing tot senator voor levenslang wees hij in 1876 van de hand, maar werd weldra president van de Kamer van Afgevaardigden en den 30sten Januari 1879 president van de Republiek. Hij

onderteekende in 1880 de Maartdecreten tegen de door den staat niet erkende congregatiën, verklaarde zich in 1882 tegen het stichten van een mairie centrale, door den gemeenteraad van Parijs verlangd, duldde in 1883 de opneming van den chauvinistischen generaal *Thibaudin* in de ministeriën *Fallières* en *Ferry*, onderteekende het decreet van 15 Februari 1883, gericht tegen de prins van Orléans, en deed niets om in September 1883 het straatschandaal tegen koning *Alfonso* van Spanje te voorkomen, terwijl hij bij die gelegenheid nauwelijks te bewegen was den minister van Oorlog *Thibaudin* te ontslaan. Den 28sten December 1885 werd hij opnieuw met 475 tegen 182 stemmen tot president der Republiek gekozen, hoewel zijn geringe werkzaamheid en zijn voor gierigheid aangezlene spaarzaamheid hem niet zeer populair gemaakt hadden. Spoedig daarop werd door het proces *Caffara-Limousin* de manier bekend, waarop *Grévy's* schoonzoon *Wilson* amhten en orden verkocht. Aan diens schuld wilde echter *Grévy* niet gelooven, zelfs toen de meest overtuigende bewijzen die buiten twijfel stelde. Dit schokte zijn positie zóó, dat *Clemenceau* eischte, dat hij zijn waardigheid neer zou leggen. Hij weigerde echter en verklaarde zich eerst daartoe bereid, toen hij na den val van het ministerie *Rouvier* niet in staat was een nieuw te vormen (1 December 1887). De vrees, dat *Ferry* president zou worden, bracht verschillende radicalen er toe *Grévy* tot aanblijven te bewegen. Hij liet zich daartoe overhalen en eerst toen de Kamer door een bijna eenstemmig votum de verwachting uitprak, dat hij zijn ontslag zou nemen, legde hij den 2^{den} December 1887 zijn waardigheid neer. Hij overleed den 9^{den} September 1891 te Mont-sous-Vaudrey. Aldaar en te Dôle zijn standbeelden voor hem opgericht.

Grévy, Albert, een broeder van den voorgaande, geboren te Mont-sous-Vandrey den 23sten Augustus 1824, werd advocaat te Parijs, vestigde zich in 1871 te Besançon, werd lid van de Nationale Vergadering, in 1879 gouverneur-generaal van Algerië en in Maart 1880 senator voor levenslang. Hij overleed te Mont-sur-Vandrey, den 11^{den} Juli 1890.

Grew, Nehemiah, een Engelsch natuurr- en geneeskundige, geboren te Atherstone in September 1641, studeerde hניתen 's lands en deed na zijn terugkeer belangrijke mikroskopische onderzoekingen, vooral met betrekking tot de anatomie en physiologie der planten, en las de nitkomsten van zijn nasporingen voor in de vergadering van de Koninklijke Maatschappij van Wetenschappen te Londen, die hem tot lid en vervolgens tot secretaris benoemde. In laatstgemelde betrekking gaf hij de „*Philosophical Transactions*“ van 1677 en 1678 nit, werd in 1680 eerlid van het Geneeskundig Genootschap en overleed den 25sten Maart 1711. Hij heeft door zijn mikroskopisch onderzoek veel voor de wetenschap gedaan. Van zijn geschriften noemen wij: „*The anatomy of vegetable reign, with a general account of vegetation founded thereon*“ (1672), „*An idea of a philosophical history propounded together with a continuation of the anatomy of vegetables, particularly prosecuted upon roots*“ (1673) en „*The comparative anatomy of trunks, together with an ac-*

count of their vegetation founded thereupon“ (1675). De laatstgenoemde drie werken zijn vereenigd onder den titel: „*The anatomy of plants etc.*“ (1682).

Grewia *L.* is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Tiliaceae*. Het onderscheidt zich door 4 lederachtige, van binnen gekleurde kelkbladeren, even zoo vele aan den voet met een klier of met een schnhje voorziene bloembladeren, een groot aantal vrije meeldraden, een enkelvoudigen stamper met een 4-lohbiggen stempel en door een steenvrucht. Het omvat boomen en heesters, wier bladeren en bloemen — deze zijn in schermen geplaatst — op die van den lepenboom gelijken. Zij groeien in warme gewesten. Het meest bekend is *G. orientalis* *L.*, een Oost-Indische heester, die een paar meters hoog wordt, met een hruiene stam ter dikte van een arm en hruiene takken, wier twijgen, blad- en bloemstelen sterk behaard zijn. De roodachtige wortel, met een zwarte schors bedekt, heeft een bitteren, speerijachtigen, eenigszins scherpem smaak. evenals de bladeren. Beide, alsmede de vruchten, worden in Oost-Indië als geneesmiddelen gebruikt vooral tegen jicht. *G. asiatica* *L.*, een Oost-Indische boom, draagt donkerroode steenvruchten met twee kernen; zij hebben een aangenaam, zuren smaak en behooren tot de zeer gezochte vruchten.

Grey of *Gray* is de naam van een adellijk geslacht in Engeland, dat zijn afkomst terugvoert tot *Hollo*, kamerheer van *Robert*, hertog van Normandië, die als leenbezitter van het kasteel *Croy* in Picardië den titel voerde van seigneur de *Croy*. Een zijner nakomelingen vergezeld *Willem* den Veroveraar naar Engeland, waar de geslachtsnaam *Croy* allengs in *Grey* of *Gray* verbasterde. *Henry* de *Grey* ontving van *Richard I* de landerijen van *Tunroc* in *Essex*. — Zijn kleinzoon *Reginald* nam als lord de *Ruthyn* zitting in het Hoogerhuis (1322) en liet 2 zonen achter *John* en *Edward*. — Laatstegeoemde hnwde met de erfgename van *Lord Ferrers de Groby* en aanvaande dezen titel. — *John Grey*, lord *Ferrers de Groby* smenvelde in 1461 in den slag bij *St. Albans*, waarna zijn wednwe *Elizabeth Woodville*, een dochter van graaf *Rovers* en van *Jacqueline de Luxembourg* (wednwe van den hertog van *Bedford*), een tweede hnwelijk sloot met koning *Edward IV*, aan wien zij *Eduard V* en prinses *Elizabeth*, de gemalin van *Hendrik VII*, schonk. Van haar eersten echtgenoot had zij 2 zonen. *Thomas Grey*, de ondst van deze, werd in 1471 tot graaf van *Huntingdon* en in 1475 tot markies van *Dorset* verheven. Hij bevoorverde de troonbeklimming van *Hendrik VII* en overleed den 10^{den} April 1501. — Zijn kleinzoon *Hendrik Grey*, derde markies van *Dorset*, hnwde met *Frances Brandon*, een dochter van den hertog van *Suffolk* en van *Maria Tudor* (wednwe van *Lodewijk XII* van Frankrijk en dochter van *Hendrik VII*) en werd in 1551, na den dood van zijn schoonvader, tot hertog van *Suffolk* benoemd. Zijn dochter *Jane* (zie *Gray*) bekleedde eenige dagen den Engelschen troon en werd den 12^{den} Februari 1554 onthoofd, evenals haar echtgenoot en haar vader. Door den broeder van den hertog van *Suffolk*, lord *John Grey*, bleef het geslacht

voortbestaan. — Zijn kleinzoon *Henry*, lord *Grey of Groby*, werd in 1628 graaf van *Stamford*, was bevelhebber der Parlemētstroepen tegen *Karel I* (1644) en overleed in 1673. Zijn oudste zoon *Thomas*, vóór hem overleden, behoorde eveneens tot de volkspartij en was één der rechters van laatstgenoemden Koning. Zijn broeder *John* is de stamvader van *William Grey*, graaf van *Stamford* en *Warrington*, die in 1850 geboren werd.

— De oudste zoon van *Reginald*, lord *Grey de Ruthyn*, was *John Grey*, de stamvader der lords *Grey* van *Wilton*, die met *Thomas* (in de samenwerking van *Raleigh* gewikkeld en in 1614 in den Tower overleden) uitstierven, alsmede der graven van *Kent* (1485). *Henry Grey*, graaf van *Kent*, werd in 1706 markies en 1710 hertog en overleed in het jaar 1740. Zijn achterkleindochter *Amabel*, een dochter van den graaf van *Hardwicke* en weduwe van lord *Powleath*, werd in 1816 tot gravin de *Grey* verheven, en deze titel kwam na haar overlijden (4 Mei 1833) aan haar neef *Thomas Philip Robinson*, lord *Grantham*, die den familienaam de *Grey* aannam. Zijn grootvader sir *Thomas Robinson* was een afstammeling van *William Robinson*, koopman te York en lordmayor der stad. Hij bekleedde achtervolgens de betrekkingen van staatssecretaris en postmeester-generaal, werd in 1761 verheven tot lord *Grantham* en overleed in 1770. Zijn zoon *Thomas*, 2de lord *Grantham*, was in 1771 ambassadeur te Madrid in 1782 staatssecretaris bij Buitenlandse Zaken, sloot in 1783 de préliminaires van den Vrede met Frankrijk en overleed den 20^{den} Juli 1786. — *Thomas Philip*, graaf de *Grey*, geboren den 8^{den} December 1781, was in 1834 en 1835 eerste lord der Admiraliteit, van 1841 tot 1844 onderkoning van Ierland en overleed den 14^{den} November 1859. Hij was voorzitter van het Institut van Britsche Bouwkundigen, lid van de Royal Society of Antiquarians enz. en schreef o. a. een levensgeschiedenis van den hertog van *Wellington* (1853). — Als graaf de *Grey* werd hij opgevolgd door zijn neef *George Frederik Samuel Robinson*, graaf van *Ripon* (zie aldaar).

Grey van *Chillingham* en *Howick* is de naam van een geslacht, dat sedert de 14de eeuw zijn zetel heeft in Northumberland. Sir *John Grey*, in 1372 levende, was de vader van sir *Thomas Grey* van *Chillingham*, die met een dochter van *John Mowbray*, hertog van *Norfolk*, in het huwelijk trad en in 1402 overleed. — Zijn oudste zoon *John* werd graaf van *Tankerville* in Normandië. Van den broeder van dezen, *Thomas* genaamd, waren afkomstig de in 1700 uitgestorven lords *Grey of Werke* alsmede sir *Edward Grey* van *Howick* († 1632), wiens achterachterkleinzoon *Henry* in 1746 tot baronet verheven werd. — De vierde zoon van dezen was sir *Charles Grey*, geboren in 1729, die reeds vroeg in dienst trad, zich in den Zevenjarigen Oorlog als adjudant van prins *Ferdinand* van Brunswijk onderscheidde, daarna in Amerika streed en in 1782 bevorderd werd tot luitenant-generaal. In 1794 veroverde hij als opperbevelhebber in West-Indië, hijgestaan door admiraal lord *Saint Vincent*, een groot gedeelte van de Fransche bezittingen in de Antillen en werd in 1801 tot

baron *Grey van Howick* en in 1806 tot viscount *Howick* en graaf *Grey* verheven. Hij overleed den 4^{den} November 1807. — Zijn oudste zoon *Charles Grey*, een staatsman en minister, werd geboren den 13^{den} Maart 1764 te Tallodon bij Alnwick, ontving zijn opleiding te Eton en te Cambridge, deed op 18-jarigen leeftijd een reis op het vasteland en nam vier jaar later zitting in het Parlement. Hoewel zijn gelucht tot de Torypartij behoorde, brachten zijn beginselen hem tot de Whigs, wier hoofden zooals *Burke Sheridan* en *Fox*, een matige oppositie vormden tegen den jeugdigen minister *Pitt*. Het verbond van de Whigs met den prins van *Wales* bracht ook *Grey* aan diens zijde. Hij bepleitte het betalen der schulden van den prins en verdedigde diens belangen met betrekking tot het regentschap. Toen de Fransche Omwenteling den twistappel wierp in de geleerden der Whigs, doordien *Burke* met de gematigden de politiek van *Pitt* ondersteunde, terwijl de democratische *Fox* in de oppositie volhardde, bevond *Grey* zich onder het kleine getal van hen, die zich bij laatstgenoemde aansloten. Hij stichtte met *Erskine*, *Lauderdale*, *Whitbread* enz. het Genootschap van Volksvrienden, hetwelk een gematigde Parlements-hervorming tot stand trachtte te brengen. Reeds in 1793 bracht hij het voorstel hiertoe ter tafel en ontwikkelde het 4 jaar later nog vollediger, doch het werd met een meerderheid van 149 stemmen verworpen. Toen na den dood van *Pitt* in 1806 de partijen meer tot verzoening geneigd waren, nam *Grey*, die hij de verheffing van zijn vader tot graaf den titel van lord *Howick* verkregen had, zitting in het vernaamde „ministerie der talenten“, eerst als lord der Admiraliteit, en na den dood van *Fox* als minister van Buitenlandse Zaken. In die betrekking leverde hij een ontwerp in tot afschaffing van den „test-oed“ en tot volkomen emancipatie der R. Katholieken, dat echter schipbreuk leed op den onwil des konings en de onthinding van het ministerie ten gevolge had. Hij verloor zelfs zijn zetel in het Parlement, doch daar hij in 1807 den grafelijken titel erfde, nam hij zitting in het Hoogerhuis. Toen in 1810 de koning krankzinnig werd, ijverde hij voor het regentschap van den prins van *Wales*, ofschoon deze hem niet genegen was. Vruchteloos was hij meermalen aangezocht zich met een portefeuille te belasten, en na het vermoorden van *Perceval* (1812) ontving hij de uitnodiging een nieuw kabinet te vormen, doch de onderhandelingen liepen vruchteloos af, toen de prins de hoogste waardigheden aan het Hof niet wilde toewijzen aan personen, die naar genoegen van het ministerie waren. Gedurende den 18-tal jaren, streed hij met kracht tegen het overdroven Toryisme, en hij verzette zich met den meesten ijver tegen de vernieuwing der voormedelingenbill (1816) en tegen de schorsing der habeas-corpus-acte (1817). Bij het proces van koningin *Karoline* behoorde hij tot haar verdedigers. Toen *Canning* na den dood van *Liverpool* aan het bestuur kwam, weigerde hij hem zijn steun, wilde de aristocratische privilegiën gehandhaafd zien en liet zich het bekende gezegde ontvallen, „dat hij met de overige aristocraten wilde leven en sterren“. Toch zou hij

een nieuw tijdperk openen voor de staatkunde van Engeland en een belangrijken maatregel ten uitvoer leggen, waarvoor hij reeds in lang verleden dagen gestreden had. In het begin van 1830 had lord Russell de Parlements hervorming weder ter sprake gebracht, doch te vergeefs. Daar echter hij de troonbeklimming van Willem IV de onterfrenden des volks over het Torybewind een dreigende houding aannam en de ministers in het Parlement de meerderheid verloren, werd Grey, als bekend wegens zijn rechtvaardigheid en gematigdheid, den 16^{den} November 1830 aan het hoofd van een Whigministerie geplaatst. Hij diende dadelijk een voorstel in tot Parlements hervorming en behaalde in Juni 1832 de overwinning. Hierdoor werd echter de toestand van het kabinet veel moeilijker, omdat het volk nu nog meer hervormingen verlangde. Daar ook O'Connell zich tegen hem verklaarde en er verdeeldheid nitharste tusschen zijn ambtgenooten, legde hij den 9^{den} Juli 1834 zijn betrekking neder. In 1836 trachtte hij te vergeefs in het Hoogerhuis een middenpartij te vormen, en na dien tijd bemoeide hij zich weinig met de politiek. Hij overleed den 17^{den} Juni 1845, waarna zijn jongere zoon George een levensbeschrijving van zijn vader in het licht gaf onder den titel „Life and opinions of the second Earl Grey" (1861). — Henry George, derde graaf Grey en ondst zoon van den voorgaande, werd geboren den 28sten December 1802, studeerde te Cambridge, werd in 1826 lid van het Parlement, bekleedde onder het ministerie van zijn vader den post van onderstaatssecretaris voor Koloniën en vervolgens tot aan de aftreding van het ministerie Melbourne (1834) dien van onderstaatssecretaris van Binnenlandsche Zaken. Toen in 1835 de Whigs weder aan het bestuur kwamen, werd hij secretaris voor Oorlog met zitting in het Kabinet, doch hij legde die betrekking neder in 1839. In 1842 stemde hij met de minderheid voor de afschaffing der graanrechten, en na de zegenpraal van het vrijhandelstelsel en den val van het ministerie Peel werd lord Howick, die inmiddels zijn vader als graaf Grey was opgevolgd, in Juni 1846 staatssecretaris voor Koloniën in het ministerie Russell. Hij ontwikkelde groote talenten als redenaar, maar maakte zich gebaat door zijn trotschheid, en die haat vermeerderde door zijn handelwijze tegenover de kolonisten aan de Kaap de Goede Hoop en door den rampspoedigen oorlog tegen de Kaffers. Hij werkte alzoo niet weinig mede tot den val van het ministerie Russell. Hij schreef tot zijn verdediging: „Colonial policy of J. Russell's administration" (2 dln., 1853) terwijl hij later zijn conservatieve gevoelens over Parlements hervorming mededeelde in het geschrift: „Parliamentary government considered in reference to reform" (nieuwe druk, 1864). Later gaf hij veel politieke artikelen in de „Times". Hij overleed den 9^{den} October 1894 te Howick. Van zijn werken zijn nog te noemen „Ireland. The causes of its present position" (1888) en „The commercial policy of British colonies and the Mac Kinley tariff" (1892). — Sir George Grey, een neef van den derten graaf, geboren te Gibraltar den 11^{den} Mei 1799, studeerde in de rechten, werd

advocaat, daarna lid van het Parlement en eerst in 1834 en vervolgens in 1835 onderstaatssecretaris voor Koloniën. In Februari 1839 werd hij jndge advocate-general en in Juni 1811 kanselier van het hertogdom Lancaster en lid van het Kabinet. Weldra echter kwam Peel aan het bewind, zoodat hij zijn betrekking nederlegde. Onder Russell was hij van 1846 tot 1852 staatssecretaris van Binnenlandsche Zaken. In het ministerie Aberdeen werd hij in 1854 staatssecretaris voor Koloniën en onder Palmerston (1855—1858) weder minister van Binnenlandsche Zaken. Bij de vorming van het Kabinet Palmerston in 1869 werd hij eerst kanselier van het hertogdom Lancaster, doch keerde spoedig tot zijn vroegere betrekking terug. Bij het aftreden van lord Russell in 1866 legde ook hij de portefeuille neder, bleef lid van het Parlement tot 1874 en overleed den 10^{den} September 1882. — Sir John Grey, een generaal, geboren in 1785, diende onder Wellington in Spanje en bij Waterloo, verkreeg vervolgens een commando in Indië, werd in 1838 generaal-majoor, versloeg den 28sten December 1843 bij Punniar met 2000 man een leger van 12000 Mahratten, werd in 1850 opperbevelhebber te Bombay, doch keerde in 1852 wegens ongesteldheid naar Enropa terug en overleed den 19^{den} Februari 1856. — Sir George Grey, gouverneur van Nieuw-Zeeland, werd geboren na den dood zijns vaders, die als luitenant-kolonel den 7^{den} April 1812 bij de bestorming van Badajoz sneuvelde. Hij ontving zijn opleiding aan de militaire Academie te Sandhurst, nam dienst en klom op tot den rang van kapitein. Van 1838 tot 1839 ondernam hij ontdekkingstochten in de binnenlanden van Australië, welke hij beschreef in zijn „Journals of two expeditions in N. W. and Western Australia" (2 dln., 1841). In 1841 werd hij gouverneur van Zuid-Australië en in 1845 gouverneur van Nieuw-Zeeland, waar hij door krachtige maatregelen de inboorlingen tot onderwerping dwong. Na zijn terugkeer in Engeland gaf hij zijn belangrijk boek „Polynesian Mythology" (1855) in het licht en begaf zich in 1854 als gouverneur naar de Kaap de Goede Hoop, vanwaar hij in 1862 wederom naar Nieuw-Zeeland verplaatst werd, waar hij tot 1867 bleef. Vóór zijn vertrek uit Afrika schonk hij zijn kostbare verzameling van boeken en handschriften aan de openbare bibliotheek van Kaapstad. In 1868 naar Engeland teruggekeerd, begaf hij zich in 1871 weer naar Nieuw-Zeeland, was van 1875—1876 superintendent der provincie Auckland en van 1877—1889 minister-president van Nieuw-Zeeland. In 1886 schonk hij aan de stad Auckland een kostbare boeken- en schilderijenverzameling. In 1894 naar Engeland teruggekeerd, overleed hij den 20sten September 1896 te Londen.

Grey, sir Edward, een Engelsch staatsman, in 1862 op Falloden in Northumberland geboren, studeerde aan het Balliol College te Oxford. Als vriend en volging van lord Roseberry is hij lid der Liberal imperialistic League en behoort tot den rechtervleugel der liberal-radical partij. Sedert 1895 lid van het Lagerhuis, was hij in het ministerie Roseberry (189—21895) onderstaatssecretaris van Britenlandsche Zaken en is hij se-

dert December 1905 in het tegenwoordige Kabinet-Campbell-Bannerman, staatssecretaris van dat departement.

Greydanus, Johannes, een Nederlandsch beoefenaar der wijsbegeerte, geboren te Franeker, omstreeks het jaar 1633, studeerde aldaar in de geneeskunde en in de wijsbegeerte, werd doctor in de medicijnen en meester in de vrije kunsten en in 1660 hoogleeraar te Franeker, welke betrekking hij waarnam tot aan zijn overlijden, den 4ten Juni 1668. Hij schreef: „*Idea logicae novantiquae*” (1659), „*Institutiones methaphysicae*” (1660) en „*Institutiones physicae*” (1664).

Greyson, Emile, een Belgisch schrijver, werd geboren te Brussel den 17^{den} Augustus 1823 en was tot 1894 directeur-generaal van het booger en middelbaar onderwijs in België. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „*Fiamma Colonna*” (1857), „*Les récits d'un flamand*” (1859), „*Le passeur de Targnon*” (1860), „*Jacques le charron*” (1862), „*Les magots de Teniers*” (1863), „*Juffer Daatje en Juffer Doortje*” (1874), „*La maison Oudewaele*” et Hysman” (1877), „*Bons ou mauvais au bois*” (1882), „*Aventures en Flandre*” (1882), „*Teintes grises, teintes claires et teintes sombres*” (1888), „*Hier aujour d'hui*” (1890), „*Sous les humes et les clartés des Flandres*” (1895) en „*A travers passions et caprices*” (1896). Daarenboven leverde hij onderscheiden artikelen, novellen en gedichten in verschillende tijdschriften, benevens „*Les aberrations de la maxime sur l'éducation*” (2 dln., 2de druk, 1890) en „*L'enseignement public en Belgique*”.

Greytown, een stad in Nicaragua. Zie *Son Juan*.

Gribeauval, Jean Baptiste Vaguet, de, een Fransch ingenieur, en generaal, der artillerie, geboren den 15^{den} September 1715 te Amlens, trad in 1732 in dienst bij de Fransche artillerie en ontving in 1752 als kapitein den last naar Berlijn te reizen en verslag te geven van de door Frederik II ingevoerde lichte regimentsartillerie. Hij leverde eenige verhandelingen over nieuwe uitvindingen bij de artillerie, alsmede over den staat der grenzen en vestingen in de door hem bezochte landen. In 1757 werd hij bevorderd tot luitenant-kolonel, ging over in Oostenrijkschen dienst, en werd hier geplaatst als generaal en commandant van het korps der artillerie en der mineurs. Vooral door zijn maatregelen werd in 1760 Glatz veroverd. Hij volgde bij den mijnenoorlog een eigen stelsel, dat hij in Schweidnitz (1761) tegen Frederik II, die zelf de belegering bestuurd in toepassing bracht. De koning hield zich aan de handelwijze van Belidor, maar de uitmuntende tactiek van Gribeauval verjzelde telkens zijn plannen. Na 63 dagen wilde Frederik dan ook de belegering opbreken, toen een bom het kruismagazijn van een der forten in de lucht deed vliegen, waardoor een bres ontstond, die de Oostenrijkers tot een capitulatie dwong. Keizerin Maria Theresia benoemde hem tot luitenant-veldmaarschalk. Na het sluiten van den vrede keerde Gribeauval naar Frankrijk terug, waar hij zich jegens de genie en artillerie verdienstelijk maakte. Hij werd benoemd tot maréchal de camp en inspecteur-generaal der artillerie. In 1765 werd hij bevorderd tot luitenant-generaal, doch

viel later eenigen tijd in ongenade bij het Hof. Lodewijk XVI benoemde hem in 1776 tot gouverneur van het groote arsenaal, en hij overleed den 9^{den} Mei 1789.

Gribojedow, Alexander Sergejewitsj, een Russisch dichter en staatsman, geboren te Moskou den 15^{den} Januari 1795, nam dienst bij het Russische leger en werd vervolgens geplaatst bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken te Petersburg, toen hij wegens een duel naar den Kaukasus werd gezonden. Gekrenkt door onaangename bejegeningen van de zijde der aristocratie, vervaardigde hij gedurende zijn verblijf in Azië zijn meestberoemd blijspel, getiteld: „*Gore ot oema*”, waarin hij op een geestige wijze de dwaasheden en gebreken der aanzienlijken in Rusland hokelde. Het werd als handschrift gedurende 9 jaar met grooten hival gelezen, daar men het niet raadzaam achtte het stuk aan de censuur prijs te geven, en eerst na den dood des dichters kwam het, met nitdrukkelijk verlof des keizers, in druk en op het toneel. Gribojedow werd verdacht gehouden van medeplichtigheid aan de samenzwering van den 26sten December 1825. Nadat hij zich hiervan te Petersburg gezuiverd had, zond men hem in 1828 wegens zijn bekwaamheid en zijn grondige kennis der Perzische taal als ambassadeur naar het Hof te Teheran, waar hij reeds den 11^{den} Februari 1829 bij een volksoploop vermoord werd. Zijn gezamenlijke werken zijn in 1860 in het licht verschenen.

Grieben, Hermann, een Duitsch dichter en journalist, werd geboren den 8sten Februari 1822 te Köslin, studeerde te Breslau, was van 1846 tot 1848 huisonderwijzer te Loschwitz bij Schwedt en was vervolgens werkzaam als redacteur van staatkundige dagbladen te Stettin, Danzig, Lübeck enz. Sedert 1850 behoort hij tot de redactie van de „*Kölnische Zeitung*”. Hij schreef „*Es ist zu spät*” (1857), „*Liebfraue*” (gedichten, 1855), „*Constantes ac sincere! Norddeutsche Frühlings-Terzinen an das deutsche Volk*” (1859), „*Daute Alighieri*” (1865), „*Zeitsstimmen*” (1870), „*Rheinische Wanderlieder*” (1872) en „*Gesammelte Gedichte*” (1875; 3de druk, 1884).

Grieg, Edvard, een Noorsch componist, werd den 14^{den} Juni 1843 te Bergen geboren, ontving zijn opleiding sedert 1858 te Leipzig van *Moscheles, Hauptmann* en *Richter* en begaf zich in 1863 naar Kopenhagen, om zijn studies onder *Gade* voort te zetten. Zeer grooten invloed op de richting van zijn talent had de Noorsche componist *Rikard Nordraak*, die hem er toe bracht specifiek „Noorsche muziek” te schrijven, waarmede hij zich een beperking oplegde, die echter aan zijn veelzijdigheid niet schaafde. In 1871 stichtte hij te Christiania een conservatorium, dat hij tot 1880 bestuurd, waarna hij zich weder te Bergen vestigde. In 1885 en 1870 bezocht hij Italië en ging te Rome met *Liart* om; ook Duitschland, vooral Leipzig, alsmede ons land hezocht hij eenige malen en bracht steeds zijn eigen werk ten gehoore. Zijn eerste groote-succes behaalde hij met twee violonsonates *Fdur*, Op. 8 en *G. dur* Op. 13 (waarop later een derde in *C moll.* Op. 45 gevolgd is) en met het pianoconcert in *A. moll.* Op. 16. Daarna verschenen de orkestsuites „*Aus Halbergs Zeit*”, „*Peer Gynt*”

(naar *Ibicus* drama, 1ste en 2de deel), „Sigurd forfalar“ (*Björnsöa*), „Elegische melodieën“ voor strijkorkest („Lente en „Hartwonden“), „Humoresken“ Op. 6, „Dansen en volksvrijsen“, Op. 17, „Uit het volksleven“, Op. 19 „Lyrische stukken“, Op. 12, 38, 43, 54, „Noorsche Dansen“ Op. 35 enz. benevens een groot aantal liederen. Van grotere werken noemen wij nog: „Voor de kloosterpoort“, „Landzien“, „Olaf Trygvason“, een overture, Op. 11, een strijkkwartet, Op. 27, een klaviersonate, Op. 7, en een cellosone, Op. 7. In Juni 1906 werd hij door de universiteit te Oxford tot *doctor honoris causa* benoemd. Hij overleed den 4^{den} September 1907. Met hem is een der sympathiekste en krachtigste figuren uit de muziekwereld heengegaan.

Griekenland (Grieks *Hellas*, Latijn *Graecia*; zie de kaarten), het zuidelijk deel van het Balkanschiereiland omvattende en dus in het Z. O. van Europa gelegen, was eenmaal de hoofdzetel der beroemde Grieksche beschaving, welke later in de Macedonische en nog later in de Romeinsche beschaving opging. En niet slechts de beschaving, maar zelfs de vrijheid ging verloren, die eerst na een afhankelijkheid van meer dan 16 eeuwen herwonnen werd. Evenwel ging met het herstel der onafhankelijkheid geen herleving der welvaart, der kunsten en wetenschappen gepaard, zoodat het land zijn algemeene bekendheid slechts aan zijn onden roem te danken heeft.

Ligging, Grenzen en Grootte. Gelegen tusschen 40° en 36° N. Br., wordt Griekenland door drie zijden door de zee bespoeld en hangt alleen in het N. met den romp van het Balkanschiereiland en daardoor met het overige Europa samen. Hier wordt het door Turkije begrensd, in het W. door de Ionische Zee van Italië, in het O. door de Egeësche Zee van Klein-Azië gescheiden. Van een scheiding is aan deze zijde eigenlijk nooit sprake geweest, want talrijke eilanden vormen een brug, waarover te allen tijde een levendig verkeer plaats had, des te levendiger doordat beide oeveren dier zee door Grieken bevoord werden en voor een aanzienlijk deel nog worden. Dat Griekenland zijn „gelaatzijde“ naar Azië, den „rug“ naar Europa gekeerd heeft, was slechts zoolang een voordeel voor dit land, als de Levant en Voor-Azië het tooneel van het staatkundig, oeconomisch en intellectueel leven vormden. De talrijke eilanden, welke er toe behooren, kunnen als een voortzetting der gebergten van Griekenland zelf beschouwd worden. In het algemeen, ook wat welvaart en bevolkingsdichtheid betreft, staat het land bij de eilanden achter. De afstand tusschen de Ionische Zee en de Egeësche Zee (19¹/₂—24° O. L.) bedraagt gemiddeld 200 km., de lengte van het N.N.W. naar het Z. Z. O. (40¹/₂—36¹/₂° N. Br.) 460 km. De natuurlijke grens in het N. tegen de Turksche provincies Epirus en Macedonië is niet scherp aangeduid. Gewoonlijk trekt men ze van het Akroeraanisch voorbergte in het W. over het Lakmongebergte naar den Olympus in het O. De oppervlakte bedraagt sedert de grensregeling van 1897 met Turkije 64679 v. km., d. i. twee maal die van ons land.

Kustgesteldheid. Griekenland's oostkust wordt bespoeld door de Egeësche Zee (Archipe-

lagos), wier kust, schiereilanden en eilanden bijna allen, zooals gezegd, door Grieken bewoond werden en nog worden. Slechts aan de noordkust wonen Thraciërs, aan de uiterste zuid-oostkust Kariërs. Het is dus met recht een Grieksche Zee, die de stamverwanten niet scheidt, maar bijeenbondt en eens de Hellenen naar de westkust van Klein-Azië voerde. Nergens verliet men op die zee het land nit het gezicht, steeds noodigt een nieuw eiland, een nieuw voorbergte tot verder gaan. Sommige deelen hebben afzonderlijke namen, zooals de Golf van Volos (Sinus Pagasaëus), volgens de aage het nitgangspunt van den tocht der Argonauten, tusschen het schiereiland Magnesia en het vasteland van Thessalië; de Golf van Zitiuni (Sinus Maliacus), de Golf van Malanti (Sinus Enboicus), tusschen Enboea en de kust van Lokris en Boeotië, en de Enripis, het smalste en overbrugde gedeelte daarvan. Voor het eiland Enboea zie *Enboea*. De zee ten Z. van dit eiland en Attica heet de Golf van Petali (Sinus Myrtoicus). Van Kaap Smien westwaarts begint de Golf van Aegina (Sinus Saronicus), die weer talrijke kleinere zeehoezems vormt, zooals die van Eleusis, Salamis en Epidaurus. De kust van den Sinus Saronicus zijn rijk aan havenplaatsen, in de eerste plaats de Piraeus, de haven van Athene, en de thans verzande baaien van Phaleron en Mounychia. Van de daarin gelegen eilanden zijn Aegina, Salamis en Poros (Kalaureia) de voornaamste. Tusschen Argolis en Lakonië ligt de Golf van Nauplia (Sinus Argolicus). Het deel van de Egeësche Zee onmiddellijk ten N. van Kreta ontleent aan dat eiland zijn naam. Noordelijk liggen de beide groote eilandengroepen van de Egeësche Zee, n. l. de Cycladen (zie aldaar) en de Sporaden (zie aldaar), welke laatste echter gewoonlijk tot Azië gerekend worden. Aan de zuidzijde der Peloponnesus vindt men twee groote golven, n. l. die van Gythion (Sinus Laconicus) en die van Koroni (Sinus Messemiacus). De eerste bereikt men van het O. nit om de gevaarlijke Kaap Malea heen. De zuidzijde van Lakonië en Messenië heeft weinig havens en even weinig eilanden. Het grootste is Cerigo (Kythera), tegenover Kaap Malea. Op Kaap Matapan (Taenarum), de zuidelijke grens tusschen beide golven, stond eertijds een beroemde tempel van Poseidon. De Z. W. grens van de Golf van Koroni is Kaap Gallo (Akritas).

De westzijde der Peloponnesus wordt door de Ionische Zee bespoeld, waarvan de zuidelijke heift ook Sicilische Zee genoemd wordt. In Z. N. richting komen wij eerst aan Navarino (Pylos) met een ruime haven, en daartegenover het nit den Peloponnesischen Oorlog bekende eilandje Spakteria. De Golf van Arkadia (Sinus Cyparissius) strekt zich nit tot Kaap Katakolon (Ichthys) in Elis. Noordelijk daarvan ligt de Golf van Gastoeni (Chelonatas) tot het gelijknamige voorbergte, daartegenover het vruchtbare eiland Zakynthos (Italiaansch Zante). Door de voorbergten Chelonatas en Kalogria (Araxus), de N.W. punt van de Peloponnesus, wordt de Golf van Kyllene ingesloten; ten O. van Kaap Araxus volgt de Golf van Patras (Patrae), in het N. door de kust van Aetolië, in het O. door de slechts 2.5 km. breede straat tusschen de voorbergten Rhion en Antirrhion begrensd. Ten O. van die Straat heigt

de Golf van Korinthe (Sinus Korinthiacus), waarvan de beste havens op de N. kust liggen, n.l. Lepanto (Nanpaktos), Oeantbia, Kirrha en Aspraspitia (Antikyra). De Golf tusschen de Megarische en Boeotische kusten heet de Halkyonische Zee. Van groot belang voor den vroegeren handel was de aan Korinthe behoorende haven Lechaëum aan den Isthmus. Voor de Golf van Patras liggen verschillende groote eilanden: Kephallenia, Thiaki (Ithaka) en ten N. daarvan Santa Maura (Leukaa), dat in den loop der geschiedenis afwisselend eiland en schiereiland geweest is. Den ingang tot de Golf van Arta (Sinus Ambracicus), die tusschen Epirus en Akarnanië indringt, vormen twee landtongen, waarvan de zuidelijke, Aktinon, bekend is door de overwinning van Octavianus op Antonius en Cleopatra (31 v. Chr.). Ten N. daarvan ligt het eiland Corfu (Kerkyra).

Bodemgesteldheid. Het land is bijna geheel met bergen bedekt, waartusschen slechts hier en daar kleine vlakten liggen, of dalbekkens, of plateau's met randgebergten of rivierdelta's. Het gebergte behoort tot het Dinarisch stelsel, dat de geheele W. helft van het Balkanschiereiland bedekt. Er vallen nog 3 natuurlijke afdeelingen te onderscheiden: Noord-Griekenland, Middel-Griekenland of Hellas en Zuid-Griekenland of de Peloponnesos.

In Noord-Griekenland is de hoofdketen de Pindus, welke Epirus en Thessalië van elkander scheidt. Het ten W. daarvan naar het Z. gerichte dal van den Aspros (Achelôis) scheidt den Pindus, die in den Butsikaki een hoogte van 2154 m. bereikt, van een nog hoogere parallelketen, die zich in den Kataphidi tot 2393 m. verheft. De voortzetting naar het Z. vormen de Aetolische Kalkalpen, in den Velochi (Tymphestus) 2315 m. hoog. Ten N.O. van den bergknoop, waar de grenzen van Thessalië, Aetolië en Phthiotis samen komen, scheidt zich hij den heiligen Eliasberg het Othrysgebergte (1694 m.) af, dat de Z. grens van Thessalië vormt en hij de Golf van Volos eindigt. De bergketenen, die in W.-Griekenland van het N. naar het Z. loopen, vormen een tegenstelling met de oostelijke ketenen, welke een oostelijke of zuid-oostelijke richting bezitten. Een bekende parallelketen van den Othrys is de Katavothra (Oeta), 120 km. lang en 2158 m. hoog, die in het O. bij den pas van Thermopylae eindigt, maar zich naar het Z.O., aan de noordzijde van het dal van den Kyphissos, langs den Enripus voortzet en steil aan de kust in zee afdaalt. Ook ten Z. van den Kyphissos loopen de gebergten door Middel-Griekenland in Z.O. richting. De voornaamste ketenen zijn hier de Ghiona (2512 m.), de Lyakoera (Parnassos 2459 m.), de Helikon (1749 m.), de Kithaëron (1411 m.), de Parnis (1412 m.), verder ten O. van Athene de Hymettos (1027 m.) en aan de Z. punt van Attika de zilverrijke Laurion, die in Kaap Soenion eindigt. De westelijke kalksteengebergten vertoonen hetzelfde karakter als verder noordwaarts op het Balkanschiereiland, n.l. dat van karstgebergten.

Noord-Griekenland heeft slechts één groote vlakte, namelijk die van Thessalië, die evenals in de Oudheid weer de korenschnur van geheel Griekenland kon knnnen worden, indien de bebouwing op verstandige wijze geschiedde. De

vlakte ligt midden tusschen de bergen en bereikt nergens de zee. Het binnenland van Thessalië vormt geen samenhangende vlakte, maar het stroomgebied van den Salamvria (Peneios) wordt door een hoogterug, den Mavrovoeni of Karadagh en Dohroedsja Dagb gescheiden in het bovenbekken van Trikkala en in het benedenbekken van Larissa. De vlakten zijn eentonig, boomloos, staan 's winters dikwijls onder water, maar zijn rijk aan graan; des zomers is het er zoo heet, dat men alleen 's nachts reist. De Thessalische kustketen, die in het N. met den Olympus begint en zich in den Ossa en Pelion voortzet, is ongeveer zoo lang als het Saksisch Ertsagebergte. De Olympus (2985 m.), de hoogste groep van het geheele Balkanschiereiland, heeft van den Wistritz (Haliakmon) in het N. tot den Peneios hij het beroemde Tempedal, in het Z. een lengte van 40 km. (zie verder Olympus).

Slechts door den Isthmus hangt de Peloponnesos (Morea) met het overige deel des lands samen. Zij bezit nog grooter afwisseling in bodemrelief dan Middel- en Noord-Griekenland. Kenmerkend voor dit reliëf zijn de talrijke dalen, welke, onafhankelijk van de richting der gebergten, het land in verschillende richtingen doorkruisen en ten deele geen bovengrondsch afwatering bezitten. De kern van het schiereiland wordt gevormd door de hoogvlakte van Arkadië met haar beide dalen, in het O. dat van Tripolis (863 m.) en Mantinea, in het W. dat van Megalopolis. Tusschen beide rijst de woest verscheurde Maenalos op, terwijl zich in het N. tal van berggroepen tot boven de 2000 m. verheffen, zooals de Chelmos (2355 m.), de Kyllini (2374 m.) en de Erymanthos (2224 m.). Het Oost-Arkadisch grensgebergte (Parnon en Artemision) is lager, daalt echter steil naar de zee af. In het Z. eindigt het in Kaap Malea, terwijl het West-Arkadisch grensgebergte (Taygetos, 2409 m.) in Kaap Matapan eindigt. Tusschen beide stroomt de Enrotas door het landschap Lakonie, waarin te midden eener grootsche bergwildernis Sparta is gelegen. Ten W. van den Taygetos breidt zich, aan alle zijden door gebergten omsloten, de vruchtbare, dichtbevolkte vlakte van Messenië uit. In W. richting daalt de hodem van de Peloponnesos terrassgewijze, doorploegd van diepe rivierbeddingen. Hier ligt aan de N. zijde van den Alpheios (Roephias) de heilige vlakte van Olympia (zie aldaar).

Alle Grieksche eilanden zijn bergachtig; de Cycladen bezitten meestal kalkgebergten, zooals Naxos (1008 m.) en Melos (774 m.). Merkwaardig is het eiland Thira of Santorini, bestaande uit de brokstukken van een krater, die kleine lava-eilanden insluiten. Van de Ionische eilanden is Kephallina het hoogst (1620 m.); dan volgt Lefkas (1141 m.), Corfu (914 m.), Ithaka (808 m.) en Zante (758 m.).

Geologie. De Pindos en de ten W. daarvan gelegen ketenen zijn uit eocene gesteenten opgebouwd, en hetzelfde is het geval met de zuidelijke voortzetting van den Pindus en de op de Peloponnesos gelegen, in Kaap Matapan en Kaap Malea eindigende ketenen. Het Thessalisch kustgebergte (Olympus, Ossa, Pelion) bestaat daarentegen grotendeels uit phyllieten en kristallijne

kalk. Soortgelijke gesteenten, somtijds met serpentijn verbonden, komen op Enboea en in Attika voor, vooral in de marmar bevattende Pentelikon en Hymettus en in het Lauriumgebirge, dat tevens graniet bevat. Ook in het O. van de Peloponnesos treedt kristallijne leisteen op, somtijds in verbinding met kristallijne kalk (rood marmer). In Noord- en Middel-Griekenland treft men tusschen het eoceen in het W. en de kristallijne gesteenten in het O., naast eoceen, lei- en kalkgesteenten aan, welke groote hoeveelheden serpentijn insluiten en ten deele op oudere sedimenten der phyllitformatie berusten. Ook in de Peloponnesos en op den Isthmos zijn deze gesteenten verbreid. Zeer algemeen treden in Griekenland, vooral in de meer vlakke landschappen in de nabijheid der kust, neogene tertiairformaties op; gedeeltelijk behooren zij tot het bovenmioceen (bijv. de koraalkalk van Attika), gedeeltelijk tot het oudere plioceen, grotendeels echter tot het jongste plioceen. Neogene conglomeraten omringen het N. en W. randgebirge van Arkadië tot 1500 m. hoogte, terwijl in de meer vlakke kuststreken van Griekenland op vele plaatsen jonge marine, ten deele ook brak- en zoetwatervormingen de overhand hebben, een bewijs, dat het land eerst betrekkelijk kort geleden tot zijn tegenwoordige hoogte uit de zee is opgerezen.

De kalksteen van Griekenland is rijk aan hollen; sommige daarvan vormen natuurlijke afvoerkanaalen (*kathabothres*) voor de wateren der vele gesloten dalen van Boeotië en de Peloponnesos. In de hollen aan de kust van Kephallinea dringen zeestroomingen binnen, welke gebruikt worden om molens in beweging te brengen.

Met de geologische gesteldheid des lands hangt het samen, dat het schiereiland en de naburige eilanden meer dan eenig ander deel van Europa door aardbevingen geteisterd worden. De Cycladen zijn gedeeltelijk uit eruptieve gesteenten opgebouwd, gedeeltelijk nit oudere en jongere sedimentgesteenten.

Wateren. De rivieren van Griekenland kunnen met het oog op de bodemgesteldheid slechts van geringe betekenis zijn. De meeste hebben slechts een korten loop en een sterk verval en zijn daarom niet bevaarbaar; verscheiden drogen bovendien in den zomer uit. Slechts in zijn bovenloop behoort de Vioss (Aoos) tot Griekenland (Epirus); in tegengestelde richting stroomt de Arta (Arachthos), dicht bij de vorige ontspringend en in de Ambracische Golf uitmondend. Tusschen deze beide monden nit de Kalamas (Thyamis) en de Acheron. Van den Pindus komt de voornaamste rivier van Griekenland, n.l. de Aspropotamos (Achelous) met zijn zijrivier den Inachos. Op de oostzijde van den Pindus ontspringt de Salamvrias (Peneios). Hij stroomt in een boog door Thessalië, tot hij door het Tempedal in de Egeïsche Zee nitmond. Van zijn talrijke zijrivieren zijn de Tsanarli (Enipeus) en de Xeragis (Europos) de belangrijkste. Van den Veluchi (Thymphrestos) loopt naar de Malische Golf de Hellada (Spercheios). De hoofdriivier van Boeotië, de Mavronero (Kephissos) heeft zijn bronnen op den Oeta en Parnassos, stroomt door het moerasmeer Topolias (Kopais), dat in den zomer vroeger bijna geheel droog lag en rijke oogsten gaf, en mondt

na een onderaardschen loop van twee nur in de Golf van Atalanti uit. Dicht bij de grens van Attika loopt de Boeriendis (Asopos). De vlakke tusschen den Hymettus en Parnes, waarop Athene ligt, wordt door de beken Podoniphthi (Kephissos) en Ilissos doorsneden. Van de Peloponnesische rivieren heeft de Ronphas het grootste stroomgebied. Niet ver van diens bronnen bevinden zich ook die van den Iri (Eurotas), de hoofdriivier van Lakonië. De voornaamste rivier van Messenië is de waterrijke en breede Pirnataa (Pamiso). De noordrand der Peloponnesos wordt door veel kleine kustriivertjes besproeid, die 's zomers meestal nitdrogen. Een zijrivier van de Abrata (Krathis) is de Mavronero (Styx), die bij Nonakris van den hoogen rotswand valt en wiens water voor doodelijk gold. Argolis is arm aan water; van de berg- en woudbeekjes is de Panitsa (Inachos) bij de stad Argolis het meest bekend.

Klimaat. Het klimaat van Griekenland stemt overeen met dat der overige landen van het Middellandsche Zeegebied en wordt gekenmerkt door droogte in den zomer en sterken regenval in den winter. Deze laatste bedraagt te Athene in den herfst 150,7, in den winter 133,9, in den zomer 30,1 en in de lente 81,5 mm., jaarlijks dns 401,6 mm. Voor Patras zijn die cijfers 237, 333, 131, 26 en 727 mm. In de diep landinwaarts gelegen vlakten heeft men bijna geen winter met ijs en sneeuw, terwijl de zomer (begin Juni—einde Augustus), behalve in de hoogere gebirgen, regenloos is en groote hitte geeft. Slechts de regelmatig dagelijks afwisselende land- en zee-winden temperen de hitte, die in de keteldalen, waar die winden niet kunnen doordringen, bijna ondraaglijk is. Daarentegen vindt men nergens op gelijke breedte een doortzigtiger, droger licht, een dieper hemelsblauw of grooter kleurenglans, eigenschappen, welke een groten invloed op de ontwikkeling der beeldende kunsten van het onde Griekenland hebben uitgeoefend. De gemiddelde temperatuur bedraagt te Athene in Januari 8,14°, in Juli 26,99°, in het jaar 17,28°, terwijl temperaturen van +40° in den zomer en -5° C. in den winter geen zeldzaamheid zijn. Door het bergachtig karakter heerscht er in de afzonderlijke streken van Griekenland een verschillend klimaat. Op grotere hoogte komt het met dat van Noordelijke landen overeen; in de hooglanden van Arkadië bijv. regent het in den zomer en sneeuwt het 's winters.

Planten- en dierenwereld. Op de door zand- en zoutplanten gekenmerkte kuststreek van Attika volgt verder landinwaarts aan de oevers der rivieren een vlakke-flora, die voornamelijk uit Middellandsche Zeevormen van algemeene verspreiding met speciaal Grieksche elementen bestaat. In de daarop volgende streek der heuvels treft men deels lage Phrygana-struiken, zooals *Poterium spinosum*, *Cistus creticus*, *Anthyllis Hermanniae*, enz., deels altijd groene, hooge boomsoorten aan. Op hoogere bergen vindt men bergwonden, waarvan de ondergrondflora zeer rijk is aan endemische plantenvormen. Grotere wonden vindt men behalve in Attika ook in Megaris, Livadia, Enboea en Paros. De voornaamste naaldboutsoorten zijn *Abies Apolliniae* en *A. cephalonica*, in Arkadië ook *A. Reginae Ama-*

liae, op het gebergte Panachaëikon *A. panachaëica* *Pinus picca*, *P. laricio*, verschillende soorten cypressen en op den Parnes *Juniperus* en *Taxus baccata*. Van loofhoutsoorten komt *Quercus Aegilops* speciaal in de vlakte veel voor, verder *Q. coccifera*, *Q. cerris*. *Q. ilex*, op Enboea *Q. pubescens* en op den Parnes *Q. congesta*. Den heuk vindt men boven den dennengordel; de roode kastanje in Epirus en Thessalië. De edelkastanje groeit in de vochtige dalen; de plataan tot boven 1000 m. in het gebergte; verder groeien in grooten getale populieren, olmen, eschen, lindes, *Acer creticum*, *Ostrya carpinifolia* enz. De Alpenvegetatie is aan glaciale planten zeer arm, maar heeft eenige endemische soorten, die in Thracië en Rumelië onthbreken en gedeeltelijk als variëteiten van Middellandsche Zee-soorten beschouwd kunnen worden. Van de cultuurplanten treft men het meest olijfbomen, druiven, tarwe en gerst aan.

Griekenland behoort tot de Middellandsche zeezone der palaearktische fauna. In de berglandschappen van Noord- en Middel-Griekenland leeft nog tamelijk veel wild; in Epirus en den Pindus moeten nog bieren voorkomen, vannit Azië heeft zich de jakhals verbreid. Naast het edelhert en het ree is voor Griekenland kenmerkend het damhert; wilde zwijnen vindt men in grooten getale; de steenbok leeft nog op Kreta; op de eilanden treft men groote knuden in het wild levende geiten, op de Cycladen wilde konijnen aan. De haas komt veel voor. Behalve eenige endemische vogelsoorten telt Griekenland veel vogels, die aldaar den winter doorbrengen. Reptielen en amfibieën zijn in grooten getale voorhanden; sommige bagedissen bereiken een aanzienlijke lengte. Visch (alen, forellen, sardijnen enz.) wordt veel gevangen, aan de kusten sponsen en koraal gevischt.

Bevolking. Griekenland heeft een oppervlakte van 64679 (volgens andere opgaven van 64758) v. km. en wordt sedert 1 Januari 1900 verdeeld in 248 *nomoi* (vroeger 18), welke 68 *eparchieën* en 446 *demoi* omvatten. Volgens de laatste volkstelling bedroeg (1896) de bevolking 2433806 zielen (1266816 mannen en 1166990 vrouwen) — tegen 2187208 in 1889 en 1980000 in 1881 — of 37 per v. km. Over de verschillende *nomoi* is de bevolking aldus verdeeld:

Nomoi	Hoofdstad	Oppervlakte	Bevolking
Achaïa	Patrae	3243	144826
Argolis	Nanplia	2859	80695
Arkadia	Tripolis	4301	167092
Arta	Arta	1390	39144
Aetolia en Akarnania..	Messolonghion ..	5272	126898
Attika	Athene	2287	255978
Boeotië	Levadia	4019	57091
Cycladen	Hermopolis	2695	134747
Elis	Pyrgos	1832	91425
Enboea	Chalkis	3783	106777
Enrytania	Karpenission	2217	43667
Karditsa	Karditsa	2531	80786
Kephallonia ..	Argostolion ..	688	70077
Kerkira	Kerkira	745	94686

Nomoi	Hoofdstad	Oppervlakte	Bevolking
Korinthia	Korinthe	2180	64577
Lacedaemon	Sparta	3340	84929
Lakonia	Gythion	1185	62839
Larissa	Larissa	4202	86513
Leukas	Lenkas	473	43178
Magnesia	Volos	2020	91828
Messenia	Kalamae	1727	119327
Phokis	Amphissa	2040	88211
Phthiotis	Lamia	4618	71025
Trikala	Trikala	3059	96007
Triphylia	Kyparissia	1614	86471
Zakynthos	Zakynthos	438	45032
Tezamen		64758	2433806

De grootste dichtheid van bevolking (98 inwoners per v. km.) hebben de Ionische eilanden; op de Cycladen heeft men 56, in de Peloponnesus 41,5, in Middel-Griekenland 28,4 en in Noord-Griekenland 29,8 inwoners per v. km. De sedert langen tijd dichtbevolkte eilanden toonen bijna alle een afnemende van bevolking, daarentegen neemt die der steden toe ten koste van het platteland, voornamelijk in de jaren 1879—1889, toen de bevolking van Athene met 89,24, van Piraeus met 81,18, van Pyrgos met 43, van Patrae met 31,56 % toenam. In 1896 waren er twaalf steden boven de 10000 inwoners, nl.

Athene	111486	Volos	16232
Piraeus	42169	Larissa	15373
Patrae	37958	Zakynthos ..	14650
Trikala	21149	Kalamae ..	14298
Corsu	17918	Pyrgos	12705
Hermopolis ..	17894	Tripolis	10465

Behalve de Hellenen waren er (1896) nog 32000 vreemde onderdanen, voornamelijk Osmanen, Italianen en Engelschen. In datzelfde jaar woonden 138000 Grieksche onderdanen, grotendeels kooplieden, in het huteuland, waarvan de helft in Europa, 49000 in Azië en 21000 in Afrika, die in de voornaamste handelsplaatsen groote zaken drijven.

De bevolking van Griekenland bestaat uit twee hoofdstammen: de Nieuw-Grieken (1850000), die voornamelijk op het vasteland met Slavisch, Romaansch, Albaneesch en Turksch bloed vermengde afstammelingen der oude Hellenen, die in het bijzonder in Zuid-Griekenland en (zuiverder) op de eilanden de overhand hebben, en de Albaneezen, die in de 14^e eeuw hinnengedrongen zijn en vooral in het O. van Middel-Griekenland, in Argolis, Korinthe en Zuid-Enboea gevonden worden. Hun aantal wordt op 100000 door anderen op 250000 geschat, waarvan slechts een vierde zijn eigen taal verstaat. Zij vormen een sterk gehelleniseerd, minder door hun aantal dan door hun werkzaamheid belangrijk bevolkingselement, daar zij voortreffelijke landbouwers en ondernemende zeelieden zijn. Bovendien wonen in Griekenland Koetzowalachen of Zinzaren (in den Pindus en Aetolië), Turken en 6000 Joden. De Nieuw-Grieken hebben niettegenstaande sterke vermenging met vreemde elementen (zij zijn veel meer brachycephaal geworden dan de oude Hellenen

waren), toch vele onmisbare kenteekenen van hun voorouders behouden, evenals der assimilatievermogen.

Naar den godsdienst was de bevolking van Griekenland in 1896 als volgt verdeeld: Er waren 1 922 000 Grieksch-Katholieken, 28 000 andere Christenen, 25 000 Mohammedanen en 6 000 Joden. Iederen cultus is vrije godsdienstoefening toegestaan. De staatsgodsdienst is de Grieksch-Katholieke, waartoe ook alle kinderen des konings behooren. De Grieksche staatskerk maakte zich in 1833 van het oppertoezicht van den patriarch te Konstantinopel los en werd door de instelling van een opperst kerkbestuur, de Heilige Synode te Athene, een nationale kerk. De geestelijkheid is talrijk (5000 leden) en bezit uitgestrekte landerijen. Het aantal hooge geestelijke ambten is met de nieuwe indeeling der *nomoi* van 39 tot 32 teruggebracht en het onderscheid tusschen bisschop en aartsbisschop opgeheven. Allen dragen den titel van bisschop, slechts die van Athene, tevens voorzitter der Heilige Synode, heet metropoliet. Het aantal kloosters bedroeg (1898) 198 met 1500 monniken en 8 nonnenkloosters. De lagere geestelijkheid, die hwen mag, wordt slecht bezoldigd en is weinig beschaafd, doch oefent een zeer grooten invloed uit op de lagere standen. De Roomsche-Katholieken staan onder drie aartsbisschoppen (Athene, Naxos en Corfu) en 5 bisschoppen (Zie verder *Grieksche Kerk*).

Middelen van bestaan. Landbouw. Van den bodem is meer dan $\frac{1}{2}$ improductief en nog geen $\frac{1}{4}$ van de voor landbouw geschikte gronden wordt bebouwd. Landerijen en tuinen beslaan 14. wijnbergen 4,6, weiden 37, bosschen 9,8% der oppervlakte; 35,1 % ligt woest. De landbouw behoort nochtans tot de hoofdbronnen van bestaan, wordt echter niet op rationeele wijze gedreven; men tracht in den wijnbouw door betere behandeling van het gewas den nitvoer te vermeerdere. Van den gecultiveerden bodem komt de helft op graanbouw, hoewel de opbrengst (2,5 miljoen H.L. jaarlijks) niet voldoende is voor de voeding der bevolking. Koren wordt het meest verbouwd, rijst in Elis, verder mals. Voor den nitvoer is de verbouw van krenten het belangrijkste (in 1900 werd voor 52,6 miljoen drachmen uitgevoerd, in 1904 voor 28,3 miljoen drachmen), verder die van wijn (gemiddeld $\frac{1}{2}$ miljoen H.L. jaarlijks), olijven, vijgen en citroenen. Tabak wordt voornamelijk verbouwd in de vlakte van Argolis, om de Golf van Korinthe enz. Verder legt men zich toe op de teelt van katoen (5,3 miljoen kg., jaarlijks), meekrap, amandelen en kastanjes. De bosschen hebben door het hakken van boomen voor pekheriding en door het weiden van groote schapen- en geitenkudden zeer veel geleden. Daarenboven komen boschbranden dikwijls voor en vernietigen somtijds groote uitgestrektheden.

Veeteelt. De voornaamste huisdieren zijn schapen en geiten (1895: 2 522 353 en 1 954 640). Uit de melk bereidt men boter en kaas. Runderen (85 959) en paarden (87 543) worden bijna niet gefokt, maar ingevoerd. Verder telde men in dat jaar 45 616 varkens. Van groot belang is de bijenteelt, vooral op den Hymettus. De zijderupsenteelt, die in het midden der vorige eeuw

nog 1 miljoen kg. cocons gaf, is op 20 000 kg. teruggegaan. Op den cochenille-eik leeft de een roode verfstof gevende cochenille luis. De sponsvischerij geschiedt met 300 schepen.

Mijnbouw. De oude mijnen in Laurion worden door een Fransche en een Grieksche maatschappij geëxploiteerd en leveren galmey, mangaanijzer, blende, lood, zink en zilver. Op Euboea vindt men bruinkool; marmer in den Pentelicon en op Paros; Naxos levert beroemd amaril. Verder wint men meerschmij, zeezout en zwavel.

Het volgende staatje geeft een overzicht der produktie.

	Produktie in tonnen.	Waarde in drachmen.
IJzererts	287 100	2 066 150
Mangaanijzererts ..	213 938	3 209 200
Mangaanijzer	14 097	451 100
Zinkblende	1 139	111 600
Geroost galmey	30 906	2 802 450
Chroomijzer	1 367	90 000
Magnesium, rood	14 829	270 500
Magnesium, gehrand ..	129	5 800
Magnesiumtiegels ..	516	56 760
Amaril	3 932	418 768
Zeezout	25 250	1 818 000
Bruinkolen	17 310	173 100
Molenstenen	18 500 (stuks)	47 500
Pnzzolaan aarde	70 700	360 570
Loodertsen	2 940	244 515
Zilverhoudend lood ..	18 888	9 160 680

Nijverheid. De nijverheid was bij de stichting van het koninkrijk geheel te gronde gegaan. Toch gelukte het der regeering door hultenlandsche werklieden in het land te halen, bijna alle takken van industrie weer in het leven te roepen, zoodat in 1859 te Athene zelfs een nijverheidstentoonstelling gehouden kon worden. Industrieel is Griekenland echter nog steeds van het hntenland afhankelijk. Een aanzienlijken omvang heeft de scheepsbouw gekregen. De voornaamste werven vindt men op Paros, Hydra, Syra en in Galaxidi aan de Golf van Lepanto. In den laatste tijd is de katoenindustrie zeer vooruitgegaan; 20 spinnerijen met 40 000 getowen bestaan te Piraëus, Livadia, Chalkis, Patras en Syra, 12 katoenweverijen met 4000 stoelen te Piraëus, Argos enz. De wolindustrie is minder belangrijk (4 lakenfabrieken). Verder vallen te noemen 29 huskruit- en dynamietfabrieken, 37 zeepfabrieken, 13 stoommolens enz.

Handel. Het voornaamste middel van bestaan is de handel, waartoe Griekenland door zijn gunstige ligging en groote kustontwikkeling, alsmede door de eigenschappen van het volk door de natuur als het ware geroepen is. Door den gebrekkigen toestand van zijn industrie en landbouw gedwongen, een menigte industrie-artikelen en graan van het hntenland te betrekken, voert Griekenland op zijn beurt wijn, krenten, ertsen enz. uit en deze uitwisseling bevordert den steeds toenemenden, slechts overzeeschen handel. Van de handelsplaatsen zijn als invoerhavens te noemen Piraëus, Hermonpolis en Patras, als nitvoerha-

vens Patras, Katakolon, Kalamae, Nauplia, Volos en Corfu. De waarde van den in- en uitvoer in duizenden drachmen (1 drachme = ongeveer 1 franc) bedroeg:

	Invoer.	Uitvoer.
1899	131259	93803
1900	131386	102739
1901	140506	93994
1902	137229	79663
1903	137404	85924
1904	137016	90570

De waarde van den in- en uitvoer der belangrijkste artikelen in 1904 (in duizenden drachmen) bedroeg:

	Invoer.	
Graan	28 388	
Katoenen goederen	11 352	
Hout	10 146	
Vee	7 283	
Chemische produkten	6 781	
Steenkolen	6 522	
IJzeren voorwerpen	6 506	
Linnen	5 559	
Huiden	4 528	
Visch	4 285	
Papier	2 978	
Koffie	2 958	
Sniker	2 611	
IJzer	2 400	
Rijst	1 973	
Katoen	1 917	

	Uitvoer.	
Krenten	28 334	
Wijn	10 050	
Zilverhoudend lood	8 014	
Tabak	7 285	
IJzer	4 705	
Oliefolie	4 163	
Zink	3 795	
Vijgen	3 583	
Zijde en cocons	2 035	
Olifven	1 793	
Huiden	1 079	
Cognac	1 027	

De handel met de verschillende landen bedroeg in 1904 (in duizenden drachmen).

L A N D E N.	Invoer.	Uitvoer.
Turkije	16 396	6 581
Egypte	663	6 229
Roemenië	2 203	1 612
Rusland	27 223	2 691
Oostenrijk-Hongarije	20 139	10 550
Italië	7 066	3 663
Duitschland	13 078	6 919
Frankrijk	10 208	8 624
België	2 176	7 967
Nederland	1 167	6 094
Groot-Brittannië	29 832	21 059
Ver. Staten v. Noord-Amerika	1 517	4 196
Andere landen	5 408	4 285
Totaal	137 016	90 570

De beteekenis van den handel tusschen Grie-

kenland en Nederland in 1905 kan nit de volgende tabel blijken:

Invoer uit Griekenland.

Algemeene invoer.	Invoer tot verbruik.
176 975 246 kg.	16 784 414 gld.

Uitvoer naar Griekenland.

Algemeene uitvoer.	Uitv. nit het vrije verkeer.
28 895 069 kg.	2 342 657 gld.

De voornaamste in- en uitgevoerde artikelen van dien handel waren:

Invoer nit Griekenland.

Algemeene invoer.

Ertsen	129 091 646 kg.
Rijst	1 102 262 "
Drogerijen enz.	805 289 "
Hout	464 800 "
Steen	0 839 317 "
Tabak en Sigaren	954 788 "
Veevoeder	246 872 "
Versche Vruchten	28 809 "
Andere Vruchten	30 944 790 "
Wijn op fust	2 697 490 "
Zaad	219 373 "

Invoer tot verbruik.

Amaril.	860 600 gld.
IJzererts	751 088 "
Krenten	3 626 576 "
Rogge	107 232 "
Rozijnen	5 266 "
Onbereide Verfstoffen	191 999 "

Uitvoer naar Griekenland.

Algemeene uitvoer.

Drogerijen enz.	324 504 kg.
Glas- en Aardewerk	1 102 262 "
Asschen	291 873 "
Huiden, Vellen enz.	147 675 "

Uitvoer nit het vrije verkeer.

Rijst	330 679 gld.
Gedroogde Huiden	124 394 "
IJzer	183 524 "
IJzerdraad	298 274 "
IJzerwerk	14 945 "
Papier	606 610 "

De Grieksche handelsvloot (1905: 198 stoomschepen met 208791 ton en 880 zeilschepen met 167243 ton) dient voornamelijk voor den tusschenhandel in den Levant. In 1904 kwamen in Grieksche havens binnen 7032 schepen, metende 4879965 ton en vandaar vertrokken 6513 schepen, metende 4961912 ton. Voor het verkeer ter zee wordt door een goed ingericht loodswezen en een aantal lichttorens voldoende gezorgd. De meeste Grieksche havenplaatsen staan onderling in regelmatig verkeer. Voor het buitenlandsch verkeer zorgen voornamelijk de Oostenrijksche Lloyd, de Navigazione Generale Italiana, de Russische stoomvaartmaatschappij, de Messageries Maritimes en de maatschappij Fraissinet & Co.

Verkeer. De aanleg van straatwegen is zeer toegenomen, men heeft thans 4000 km. wegen, die 50 miljoen drachmen gekost hebben. Daar echter de reeds bestaande slocht onderhouden worden, laat het verkeer te land veel te wenschen over. In 1904 waren 1035 km. spoorlijnen in exploitatie. De voornaamste verbindingen zijn: Athene—Laurion, Piraeus—Pyrgos, Korinthe—

Kalamata, Volos-Larissa en Velestino-Kalabaka. Nog altijd is het Grieksche spoorwegnet niet bij het Europeesche aangesloten; wel zijn de daartoe bestemde lijnen in aanleg. Van de kanalen is alleen het Kanaal van Korinthe te noemen, dat den afstand van de Adriatische Zee naar den Piraeus 325 km. verkort. De telegraaflijnen hadden (1904) een lengte van 6303, de draden van 9494 km. Het aantal bureaux bedroeg 230, die totaal 1304573 telegrammen behandelden. De telefoonlijnen hadden (1904) een lengte van 2790 km. Postkantoren waren er (1904) 592, die 15546000 brieven, 2035000 briefkaarten, 12794000 drukwerken enz. benevens 192000 postwissels ter waarde van 19748000 drachmen behandelden. Wat zijn muntwezen betreft, is Griekenland sedert 1867 lid der Latijnsche muntunie (zie aldaar). Handel en bedrijf worden krachtig gesteund door de 3 groote banken: de Nationale bank, de Ionische en de Epiro-Theessalische bank, welke alle drie het recht hebben banknoten in circulatie te brengen. Daarnaast bestaan er een Crédit mobilier, de Atheensche bank, een industriële credietbank en de Banque de Mételin.

Beschavingstoestand. Na 1833 moest nog alles voor het onderwijs gedaan worden, en van de staatsuitgaven worden thans 4,4%, daaraan besteed. Er bestaan gymnasia, gelijk aan de Fransche lycea en collèges, Grieksche scholen en demotische of volkscholen; einde Juni 1901 waren er 3528 openbare lagere scholen voor jongens en 526 voor meisjes met 2726 onderwijzers en 745 onderwijzeressen, benevens vele particuliere scholen. Het aantal leerlingen bedroeg 194450. In datzelfde jaar waren er 268 Hellenische scholen met 17922 leerlingen. De 40 gymnasia telden 4721 leerlingen. In 1835 werd de universiteit te Athene gesticht. Voor godgeleerde studiën dient het Rhizari-seminarium met (1900) 80 kweekelingen en de theologische faculteit der universiteit. Verder heeft men in Griekenland een aantal vakscholen, verschillende geleerde en letterkundige genootschappen, een polytechnische school en een voor schoone kunsten.

Het eerste periodieke geschrift in het Nieuw-Grieksch was de in 1793 te Weenen gepubliceerde „*Εφημερίς*“. Daarop volgden in 1810 de „*Τηλέγραφος*“, en in 1811 de „*Λόγιος Εφημερίς*“. Later zijn de „*Καλλιόπη*“ (Weenen 1819-1821) en de „*Μέλισσα*“ (Parijs, 1819—1821) verschenen. Het eerste politieke blad in Griekenland zelf was de in 1821 te Messolongion uitgegeven „*Εφημερίς Αιτωλική*“, waartegenover te Agrinio de „*Αχιλλεύς*“ verscheen. De derde in chronologische orde en eerste gedrukte (de beide vorige kwamen geschreven nñ) conrant is de in 1821 te Kalamata uitgegeven „*Ελληνική Σάλπιγξ*“. Daarop volgden andere, die echter in 1833 wegens de te betalen waarborgsom ophielden te verschijnen. In 1834 kwamen echter weer eenige dagbladen uit, waaronder als regeeringsblad met Griekschen en Franschen tekst de „*Σωτήρ*“ of „*Sauveur*“ met het oppositieblad der nationale partij „*Αχρησ*“. Het eerste wetenschappelijke blad in Griekenland was de „*Αίγυπτα*“, sedert 1831 te Aegina uitgegeven. Hierbij kwamen in 1834 te Corfu de „*Αυτολάρια*“ „*Ιωνική*“ in het Grieksch, Italiaansch en Engelsch en in

1835 te Athene de „*Εφορος στρατιωτικός*“ waarbij zich behalve verschillende vaktijdschriften in 1837 de „*Εφημερίς δε Χαιολοική*“, in 1840 de „*Εδωπαϊκός Ερανιστής*“ en de „*Μέλισσα*“ aansloten. Een wetenschappelijk karakter droeg de in 1848 uitgegeven „*Φιλολογικός Συνέδωμος*“, een belletristisch de „*Εντίρα*“ (1847—1854) en de „*Νέα Πενθέρα*“ (1851—1873). In 1852 verscheen de „*Εφημερίς τών Μαθητῶν*“, sedert 1856 „*Των φιλομαθῶν*“ geheten, die in 1877 ophield te bestaan. De tegenwoordige politieke dagbladen in Griekenland is met enkele uitzonderingen („*Ανέμολις*“, „*Ασπ*“, „*Νέστος*“, „*Σίρις*“, „*Εμπρός*“, „*Εστία*“, „*Καίρο*“, „*Ασπράνη*“, „*Λυών*“) van weinig belang, maar vrij talrijk. In 1892 verschenen in het geheel 131 periodieken, waarvan 92 politieke en een in het Fransch („*Messenger d'Athènes*“). Van de thans nog verschijnende letterkundige of wetenschappelijke tijdschriften zijn te noemen „*Αρχαιολογική Εφημερίς*“, „*Αθηνά*“, „*Εκκλησία τοῦ Παρθένου*“, „*Εθνική ἀγωγή*“, „*Αερωνία*“, „*Παραθήκαια*“, „*Δελτιον της Ιστορίας καὶ Ἐθνολογίας Ἑλλάδας*“ en „*Σάλλενμαρς*“.

Bestuur. Griekenland is een constitutioneële monarchie. Volgens de grondwet (het laatst gewijzigd den 31sten December 1890) heeft het land één Kamer met een vierjarige zittingsduur, algemeen, direct stemrecht en 235 afgevaardigden. Om gekozen te kunnen worden moet men 30 jaar oud zijn, om kiezer te wezen 21 jaar. De Kroon is erlijk in de wettige mannelijke nakomelingen van *George I*; iedere opvolger moet tot de Grieksche Kerk behooren. Is er geen erfgenaam, dan kiest de Kamer en Regentschap en worden hinnen twee maanden 235 afgevaardigden hijsengeroepen, die met de Kamer een nieuwen koning benoemen. De civiele lijst voor den koning en den kroonprins bedraagt 1325000 drachmen. De titel van den monarch is „Koning der Hellenen“. De uitvoerende macht berust bij 7 ministers (Binnenlandsche Zaken, Buitenlandsche Zaken, Oorlog, Marine, Justitie, Eredienst en Onderwijs, Financiën). De koning roept de Kamer bijeen, verdaagt en onthindt haar en benoemt en ontslaat de ministers, wier verantwoordelijkheid hij de wet van 1876 geregeld is.

Als hoogste gerechtshof dient de Areopagus (Hof van Cassatie) te Athene, bovendien vijf Gerochtshoven (Athene, Patras, Nauplia, Corfu en Larissa), 26 rechtbanken en in ieder distrikt vrederechters naar Fransch voorbeeld.

Volgens de wet van 6/18 Juli 1899 is Griekenland in 26 nomoi met 441 demoi verdeeld (zie onder *Bevolking*).

Financiën. Als gevolg der zeer grooten staatschuld bevonden zich de financiën tot 1898 in een zeer slechten toestand. Van 1893 af was de rentebetaling der huitenlandsche schuld op 30% teruggebracht en werd slechts die van de leening der erfgenenamen van koning *Otto* en de binnenlandsche leeningen ten volle nithetaald. Op voorstel der voor de wet van den 10^{den} Maart 1898 opgerichte internationale financiële commissie, die ook controle nitoeft, worden sedert 1898 de renten der monopolie-leening met 43, de overige met 32%, betaald. De nominale waarde van de zes in 1881—1893 in het huitenland geplaatste

leeningen bedraagt 551 716 000 francs, waarvan 130 045 000 op de monopolie-leening komen. De begroting voor 1906—1907 bedroeg (in drachmen):

Ontvangsten:	
Direkte belastingen	21 204 000
Indirecte belastingen	52 670 000
Zegelbelastingen	14 320 000
Inkomende rechten	2 170 100
Lichttorens	920 000
Posten en telegrafie	5 362 000
Monopoliën	14 199 000
Inkomsten van Staatgoederen ..	6 782 626
Verkoop van Staatgoederen ..	1 107 650
Andere inkomsten	7 017 983
	125 753 359
Uitgaven.	
Openbare Schuld	34 253 471
Civiele lijst	1 325 000
Pensioenen enz.	7 265 566
Wetgevend Lichaam	451 110
Min. v. Buitel. Zaken	3 563 994
Min. v. Justitie	6 240 271
Min. v. Binnenl. Zaken	13 890 927
Min. v. Eeredienst en Onderwijs ..	7 143 924
Min. v. Oorlog	20 618 564
Min. v. Marine	7 583 369
Min. v. Financiën	2 362 142
Kosten van administratie	1 850 487
Verschillende uitgaven	9 122 752
	124 461 577

Leger en vloot. Bij de wet van den 28sten Mei 1887 is in Griekenland de algemeene dienstplicht ingevoerd van het 21ste tot het 61ste jaar, waarvan 2 jaar in werkelijken dienst. Zij, die niet of slechts korten tijd dienen, betalen een afzonderlijke belasting. De opperbevelhebber is de koning. In 1906 bestond het leger in vredetijd uit 2025 officieren 26 790 man; op oorlogsterkte moet het 82 125 man tellen met 174 stukken geschut en 14 441 paarden; bovendien 76 800 man nationale garde en 58 000 man reserve.

De marine bestond in 1906 uit 3 pantserscheppen, 1 kustpanterschip, 1 kruiser en 6 kanonnoerbotten, bovendien 5 torpedovernielers, 15 torpedobooten, 1 opleidingschip en eenige andere kleine schepen. In 1906 was de sterkte der zeemacht 4550 man, waaronder 186 officieren. De oorlogshaven en het arsenaal is te Paros.

Wapen. Het wapen van Griekenland is een schild, waarop een zwevend, zilveren Grieksch kruis in een blauw veld (zie de afb.), dat door twee woeste mannen vastgehouden wordt; om het schild, waarop een met een roode munt voorziene koningskroon rust, is de Griekse Orde van den Verlosser aan een witgerand heblauw lint gehangen. Onder het schild leest men op een blauw lint de woorden *ἰσχύς μου ἡ δύναμις τοῦ λαοῦ* (mijn kracht ligt in de liefde des volks). De vlag heeft vijf blauwe en vier witte, afwisselende horizontale banen met een wit kruis en een kroon op een blauw veld in den borenhoek.

Geschiedenis. Indeeling van het oude Grie-

kenland (zie de kaart Ond-Griekenland). Gedurende den tijd van zijn zelfstandig politiek bestaan, heeft Griekenland nooit een eenheid, noch staatkundig, noch aardrijkskundig, gevormd zoals thans. De zich reeds vroeg ontwikkelende nationale geest deed weldra voor de lange de geheele Middellandsche Zee wonende Grieken van verschillende stam en verschillende nationaliteit den gemeenschappelijken naam „Hellenen” ontstaan, waarnaar het land „Hellas” genoemd werd, een naam, die langen tijd meer een ethnografische dan een geografische beteekenis had: in den Grieksch tijd verstond men er gewoonlijk de landschappen van Middel-Griekenland en die der Peloponnesus onder, in het begin van onze tijdrekening alleen de eerste. Andere collectieve namen voor de Grieken van het vasteland waren Danaërs en Achaeërs (bij *Homerus*), Graeci (bij de Romeinen).

Ethnografisch omvatten de Grieken, zoodra zij in de geschiedenis optreden, verschillende groote stammen, waarvan de Ioniers, Doriers en Aetoliërs het bewustzijn tot elkander te behooren, steeds behouden hebben. Zij zijn van het Noorden langzamerhand in het Grieksch schierreiland doorgedrongen, maar van hun zwervtochten en onds woonplaatsen is niets met zekerheid bekend; slechts het voorwaarts dringen der Doriers (omstreeks 1100 v. Chr.) van Middel-Griekenland naar de Peloponnesus kan men nagaan (zie *Geschiedenis*). De andere Grieksch of niet-Grieksch bevolking was weldra aan de invallers onderboorig. Reeds in de Onheid was men gewoon verschillende landschappen in Griekenland te onderscheiden; hun grenzen staan reeds in de 5de eeuw v. Chr. in hoofdzaak vast. Een vaste woonste van de Grieken was het zich in bonden te verenigen, eerst op godsdienstigen grondslag, zoals het Amphiktyonenverbond (zie aldaar), later met politieke bedoelingen.

Noord-Griekenland werd in de Onheid in twee groote helften verdeeld: Epirus ten W. en Thessalië ten O. van den Pindus. Het eerste, uitgezonderd Dodona en omstreken, had een niet-Grieksch bevolking; in het Z. bij Ambrakia en in het W. op het eiland Kerkira hadden zich Korinthische kolonisten gevestigd. In het Oostelijke deel was de stam der Thessaliërs uit Epirus over den Pindus binnengedrongen, had uit de Peneiosvlakte de vroeger daar wonende Boeotiërs naar het Z. gejaagd en de omwonende stammen (Pelaagen, Hestiaeërs, Perrhaësiërs, Dolopen, Magneten en Achaeërs) deels tot afhankelijke periöken, deels tot staatslaven (*penes*) gemaakt. De naar hen Thessalië genoemde staat was verdeeld in vier deelen: Thessaliotis, Pelagiotis, Hestiaeotis en Phthiotis.

Middel-Griekenland vertoont nog duidelijker de verdeeldheid van het oude Griekenland dan het N. Van het Westen af beginnend volgen op elkander: Akarnanië, Aetolië, Lokris Ozolis en het Opuntische Lokris. De beide landschappen Lokris, door een reeks kleine binnenlandschappen gescheiden, het land der Aemlianen, dat der Maliërs, verder het Dorische stamland Doris, eindelijk Phokis met het heiligdom van Delphi. Daaraan sloten zich oostwaarts Boeotië met Thibe en Attika met Athene aan. De bij de kust gelegen eilanden

Wapen van Griekenland.

NIKENLAND.

hebben zich slechts ten deele afzonderlijk ontwikkeld en staande gehouden. Enboea bevatte verschillende staten (Hestiaea, Chalkis, Eretria enz.), maar was gedurende het Attisch verbond tot 411 v. Chr. v. Athene afhankelijk; Aegina heeft tot 456 v. Chr. zijn onafhankelijkheid tegenover Athene staande gehouden. Daarentegen was Salamis reeds in het begin der 6de eeuw met Athene verbonden. De westelijke eilanden Leukas, Kephallonia, Ithaka en Zakynthos, hadden reeds vroeg Korinthische of Achaïsche koloniën.

De verhouding tusschen Middel-Griekenland en de Peloponnesus vormde in de Oudheid het den Isthmus beheerschende Megaris, waaraan zich onmiddellijk Argolis met de steden Korinthe en Argos en de herten van Tiryns en Mykenae aansloot. Dan volgde zuidwaarts Lakonië, waartoe van de 7de tot de 4de eeuw v. Chr. het Westelijk gelezen, door het Taygetosgebergte gescheiden, Messenië behoorde. Voor en na dien tijd is Messenië ook politiek zelfstandig geweest. In het binnenland der Peloponnesus lag Arkadië, dat zich oorspronkelijk ook in de vlakke van den Alpeios met Olympia en in de Triphyliache kustvlakte uitstrekte. In historische tijden behoorden die streken echter tot Elis, waaraan zich ten O. Achaïe aansloot. Het eiland Kythera heeft bijna steeds onder Sparta gestaan.

De Griekenland insluitende zeeën hebben nog heden de oude namen (Aegeische en Ionische Zee) behouden. Bijzondere namen hadden in de Oudheid de Myrtaiische Zee, het deel ten O. van de Peloponnesus, en de Kretische, ten Z. van de Myrtaiische. De Oostkust van Noord-Griekenland werd door de Thracische Zee bespoeld.

Geschiedenis van Oud-Griekenland. Van de oudste tijden van Griekenland (1250—1150 v. Chr.) spreken de geweldige muren en koepelgraven in het Oosten van Thessalië tot Lakonië, de overblijfselen van residenties van kunstlievende vorsten, die van hier uit de aan hun voeten liggende vlakke beheerschten. Zijn beschaving is van Syrië uit door Phoeniciërs naar Griekenland gebracht waar haar hoofdzetels, Tiryns, Mykenae en Orchemenos werden, en heeft ook op de eilanden de heginselen van een vóór-Helleense beschaving, waarvan nog sporen te vinden zijn, verdrongen. Naar het door *Schliemann's* opgravingen bekende Mykenae heet deze periode de Mykeense. Daarop volgt die der oud-Griekische Middeleeuwen, welke periode met talrijke volksverhuizingen een voortzetting van die in Klein-Azië (omstreeks 1250—1150 v. Chr.) begint en tot de Perzische Oorlogen voortduurt. In dien tijd wordt het historisch besef bij de Grieken wakker; eerst schreven zij sagen, die historische gebeurtenissen zoodanig omhulden, dat de keru bijna niet terug te vinden is. De oudste inwoners noemden zich Pelasgen en antochthonen en namen aan, dat zij door volksverhuizingen langzamerhand verdrongen waren geworden en zich slechts in Arkadië hadden staande gehouden, terwijl in hun plaats de Hellenen gekomen waren. Toch zijn, zoover onze kennis reikt, de bewoners van Griekenland van Indo-Germaanschen oorsprong. Overblijfselen van een andere oerbewoening zijn met zekerheid nergens aan te wijzen.

Griekenland is dus tweemaal door Indo-Germanen bevolkt geworden, n.l. in den vóór-Mykeenschen tijd en daarna sedert het midden der 12de eeuw v. Chr., toen van het N. uit Griekische stammen eerst Epirus bezetten, welks heilgdommen van *Zeus* en *Dione* te Dodona tot in lateren tijd ook door het overige Griekenland vereerd werden, daarop het vruchtbare dal van den Peneios; de bewoners, die zich niet onderwerpen wilden, werden tot vertrek gedwongen, zoodat deze weer andere stammen uit hun land dreeven. Het verst naar het Zuiden drongen de Doriërs door, die van Noordelijk Thessalië uit het naar hen genoemde landschap Doris in bezit namen, en, nadat zij hier een deel van hun stam hadden achtergelaten, met andere volksstammen de smalle straat ten W. van de Korinthische Golf overstaken, in den Peloponnesus doordrongen (volgens de overlevering na 1104) en deze langzamerhand onder leiding van hun drie koningen, met uitzondering van Arkadië, veroverden. Zij trachtten zelfs hun heerschappij over den Isthmus naar het Noorden uit te breiden, doch werden door de Atheners teruggeslagen (1068). De vroegere bewoners van het schiereiland, de Achaërs, zochten deels in Arkadië nieuwe woonplaatsen, deels in het N.W. en noemden dat landschap Achaïa.

Deze gewelddadige veranderingen hadden nog verdere belangrijke gevolgen. In verschillende landschappen was de bevolking deels door het samendringen der oorspronkelijke bewoners, deels door de komst van vluchtelingen zoo toegenomen, dat zij hinnen haar grenzen geen woonplaatsen meer had. Daarom volgde omstreeks 1050 een groote verhuizing naar de Oostelijke eilanden en kusten van de Egeïsche Zee, die daardoor het karakter van een Griekse hinnenzee kreeg. Men kan drie van die verhuizingen onderscheiden; de Aeolische in het N., de Ionische in het midden en de Dorische in het Z. Door de laatste, die ook kolonisten van andere stammen bevatte, werd de kust van Karië, Rhodos en Kos gekoloniseerd en Kreta na een langzame verovering bijna geheel Dorisch gemaakt. De Ioniers stichtten op de kusten van Lydië na een harden strijd om Ephesus, die in de sage der Amazonen voortleeft, een machtigen bond van 12 Ionische steden (Dodekapolis). De oudste verhuizingen, zelfs reeds in den Mykeenschen tijd, gingen niet van Iolkos aan den Sinus Pagasaeus en zijn door de Argonautensage bekend gebleven. Zij geschieden door de Minyers in Orchemenos; na hen namen Peloponnesische geslachten, de *Atriden*, de leiding der Aeolische kolonisatie op zich, wier uitgangspunt Aulis werd en die zich van Thracië tot Mysië en Troas uitstrekte. Om in den hardnekkigen oorlog met de Dardanen van Ilium hun moed te versterken, vierden zij de herinnering aan hun oude koningen, de *Atriden* en *Achilleus*, in liederen, die later door Ionische zangers omgewerkt en nitegreid zijn en dezes aangespoord hebben tot een voortzetting met *Odysseus* als middelpunt. Na verloop van tal van jaren is de eerste groep samengevat in de „Ilias”, de tweede in de „Odysseus”.

Onder de op de Peloponnesus door de Doriërs gestichte staten was Sparta het krachtigst. Weliswaar hadden ook in Lakonië de Doriërs

niet het gansche land veroverd en hadden zij in den heerschenstand Achaeische families moeten opnemen. Toch gelukte het den staat op een bechten grondslag te vestigen en vrede tusschen de verschillende klassen der bevolking te doen heerschen. Aan *Lykurgus* wordt de verdienste toegeschreven, dat hij de klasse der Doriers, de Spartanen, tot de overheerschende heeft gemaakt en hun kracht tot volle ontwikkeling gebracht. Weldra moesten hun naharen dit ondervinden, vooral de Messeniërs, wier vruchtbare vlakten de begeerlijkheid der Spartanen opwekten. Na een twintigjarigen strijd, den eersten Messenischen Oorlog, (743—724), viel de door *Aristodemus* dapper verdedigde hurcht Ithome; de Messeniërs moesten zich onderwerpen, als *heloten* der Spartanen het land bebouwen of dit afstaan aan Lakedaemonische perioiken. Binnenlandsche twisten tusschen het koningschap en den Dorischen burgerstand over politieke rechten, waarin de laatste overwon, opstanden der perioiken ten gevolge van de onverdraagzaamheid der Spartanen tegenover de niet-Doriers en de mislukking der poging om hun gebied ook noordwaarts uit te breiden (669), waren oorzaak, dat Sparta zijn gebied niet verder kon vergrooten. Ook toen de Messeniërs onder leiding van *Aristomenes* opstonden, en hijgestaan door Argos, Arkadië en Pisa, de Spartanen uit hun gebied verdreven (Tweede Messenische Oorlog, 645—628), stredden dezen in den beginne ongelukkig. Eerst toen zij op bevel van het orakel te Delphi den Attischen zanger *Tyrtaios* tot zich geroepen hadden, wiens geestdriftige liederen het eergevoel opwekten, en die zich tevens als een uitstekend veldheer en staatsman deed kennen, nam de oorlog een voor Sparta gunstige wending. De Messeniërs werden naar hun rotsvesting *Cira* teruggedrongen en na een jarenlange dappere verdediging tot overgave gedwongen, waarna sommigen naar het Z. van Italië of naar Klein-Azië trokken, anderen beloten der Spartanen werden. Het overwicht van Sparta werd door dit succes groter. De ephoren, die de leiding der zaken hoe langer hoe meer in handen namen, gaven echter de veroveringspolitiek der koningen op; zij trachtten de Peloponnesische staten onder Spartaansche hegemonie in een bond te vereenigen, waarvan Olympia en de daar gehouden spelen het middelpunt vormden, en in de verbonden staten het Dorische overwicht te handhaven. Daarom bestreed Sparta de tirannie van Argos, Korinthe, Sikyon en Megaris, die met behulp van de lagere volksklassen den bevorrechten adel onderdrukt had. Hoewel het niet gelukte de tirannie ten val te brengen en de Dorische aristocratie te herstellen, werd toch het aanzien van Sparta, niet alleen in de Dorische Peloponnesus, maar ook in het overige Griekenland zoo groot, dat het aan de hoogste leiding der nationale Helleense aangelegenheden kon gaan denken, toen in Middel-Griekenland een machtige mededinger opstond.

Dit was de uit de vereeniging der twaalf Attische staten ontstane staat Athene (zie aldaar). Nadat deze in 1068 den Dorischen aanval afgewezen had, bood hij den talrijken vinctelingen uit de Peloponnesus een schuilplaats aan en kreeg door de opneming van adellijke geslachten nieuwe

krachten. Het Ionische element was sterk genoeg om de oude bewoners en de nieuw aankomenden in zich op te nemen, terwijl deze samenwerking den Attischen geest zijn veelzijdigheid verleende. In de plaats van het koningschap kwam langzamerhand de aristocratie, die de andere standen, de *geomoren* en *demiourgen* trachtten te onderdrukken en al het land in bezit te krijgen. Een poging van *Kylon* (636 of 632) naar ten val te brengen, mislukte. *Drako's* wetgeving (620) was ook niet in staat de breuk tusschen haar en de overige standen weg te nemen. Eerst *Solon* (zie aldaar) vermocht in 594 de verzoening tot stand te brengen en door een rechtvaardige afmeting der rechten en plichten der burgers volgens hun vermogen (*timocratie*) een gezond staatsleven te voorschijn te roepen; de tirannie van *Peisistratus* (560—527) tastte de grondstellingen der Solonische wetgeving niet aan. Na den val van *Hippias* (510) werd zij door *Kleisthenes* niet alleen hersteld, maar, nadat een poging tot reactie van den aristocraat *Isagoras* was onderdrukt, in democratische richting ontwikkeld; in plaats van de vier oude op verwantschap berustende phylen, stelde hij naar de woonplaatsen 10 nieuwe in, waardoor de persoonlijke invloed der adellijke eupatriden verminderde. Zoo stond het Ionische Athene krachtig tegenover het Dorische Sparta. Naast deze twee stonden Korinthe en de bevolking van Boeotië. Behalve deze vier staten was op het Enropese vasteland omstreeks 500 geen Grieksche staat van grootere beteekenis.

Tot de ontwikkeling van het Hellenisme naar huiten droegen kolonisaties gedurende de jaren 880—500 zeer veel bij. Onvermoeid in hun pogen steeds nieuwe handelswegen te zoeken, verbreidden zich de Hellenen van den Archipel over de geheele Middellandsche Zee en stichtten aan de knsten van Maecotis tot aan de mondingen van den Nijl en de Zailen van Herakles (Straat van Gihraltar) volksplantingen, die den handel met het moederland bevorderden, en den landbouw in haar gebied met goed gevolg niteoefenden. Met de materiele ontwikkeling hield meestal de intellectueele gelijken tred. Daarbij hieven de volksplantingen met de moederstaten in geregelde verbinding, en ook al erkenden zij in den regel niet de politieke opperhoogheid der moederstad, zoo hield een band van pieteit haar toch te zamen, en verheidden zij haar taal en beschaving over de omwonende volkeren. Onder alle stammen staken de Ioniers uit Milete stichtte aan de Zwarte Zee en aan den Propontus talrijke koloniën, als Kyzikos, Sinope, Trapezons, Pantikapaion, Odessos enz., aan den Nijl Nankratia. De Euboische staten legden hun koloniën voornamelijk op de kust van Macedonië aan; Chalkis had daar alleen 32 volksplantingen. Van de Westelijke eilanden uit, voornamelijk van Kerkira, dat zich in 665 van zijn moederstad Korinthe had losgemaakt, werden koloniën uitgezonden naar de knsten van Illyrië en Italië, waar men reeds andere nederzettingen vond: Kyme, Zankle (Messana), Rhegion, Katane, Naxos, Syrakoes en Leontinoi dankten aan de vereeniging en den wedijver van verschillende Grieksche staten hun ontstaan. Achaeische geslachten van de Noordkust der Peloponnesus hrachten Ionische kolonisten naar de Golf

van Tarente en stichtten Sybaris en Kroton; Lakedaïmonische volksplanters Taras. Rhodiërs Gela aan de Zuidkust van Sicilië en dit weer Akragas. Phokaïsche zeevaarders drongen door tot de kust van Gallië, waar Massilia het middelpunt der handelssteden werd; ook vestigden Grieken zich in Spanje en betwistten daar aan de Carthagers den handel. Van Thera nit werd eindelijk in Afrika de Kyrenaische pentapolis gesticht.

Nadat de Grieksche koloniën zich langen tijd ongestoord hadden kunnen nithreiden en het achtergelegen land exploiteeren, volgde een natuurlijke reactie hiertegen, die zich het eerst in Klein-Azië openbaarde, waar de Lydische koning *Kraïsos* na harden strijd Ephesos en Smyrna onderwierp en de overige steden, onder erkenning der Lydische hoogheid, een matige schatting oplegde. De val van het Lydische rijk (548) maakte het lot der Grieksche koloniën niet beter. Daar zij de voorstellen van den Perzische koning *Cyrus* tot vrijwillige aaneensluiting afwezen en een poging tot bevrijding waagden, werden zij door *Harpagos* met geweld overwonnen en bij het Perzische rijk ingelijfd, waaraan zij schatting moesten betalen, voorzover zij niet, zooals de inwoners van Teos Phokaia elders woonplaatsen zochten. Ook Chios, Lesbos en, na den val van *Polykrates* Samos, deelden het lot der steden op het vasteland en kregen in hun steden van Perzië afhankelijkke tirannen. Reeds begonnen de Perzen Enropa te beoorlogden, toen door eierzuchtige leiders aangevraagd, de Ionische opstand uitbrak (500), die zich weliswaar over de geheele knst en de eilanden van Klein-Azië nithreidde, maar zonder genoegzame strijdkrachten en stelselloos werd nitgevoerd. Hij werd derhalve na de nederlaag der Ionische vloot hij Lade spoedig gedempt. Milete in 494 verwoest en de Perzische heerschappij op kust en eiland stevig gevestigd. De hulp aan de Ionische opstandelingen, door Athene en Eretria verleend, gaf den koning van Perzië aanleiding zijn macht ook aan de Grieken in Enropa te doen gevoelen. Het gevaar, waarin dezen verkeerden, was des te grooter, daar het hun aan vastheradenheid en eenheid onthrak; bovendien rustte Carthago zich tegelijkertijd nit, om aan de Grieksche macht in Sicilië en Italië een einde te maken. In het oogenblik van het grootste gevaar, vermanden zich de Grieken; hun krachtigste staten, Athene en Sparta traden als leiders op der Grieksche vrijheid en reddden door hun heldendaden in de Perzische Oorlogen (zie aldaar) de zelfstandigheid der Grieksche beschaving, verhieven het eigenlijke Hellas tot het middelpunt der Grieksche wereld en tot een aan het Aziatische rijk gelijkwaardige macht.

Zooel de roem van de overwinning hij Marathon over *Datis* en *Artaphernes*, als die van het eerst ingezien te hebben, dat op den duur de Perzen slechts met goed gevolg ter zee konden bestreden worden, komt alleen aan de Atheners toe. Daarom zagen zij af van de verdedeling der inkomsten nit de mijnen van Laurion, gebruikten die tot het bouwen van een groote oorlogsvloot en legden een nienwe haven, den Piraeus aan; dit alles op aansporen van den ver-voor-

nitzenden *Themistokles*, die ook de ziel van den tegenstand was, toen *Xerxes* in 480 met zijn ontzaglijk leger Griekenland hinnendrong. Verschillende staten hielden tot de Perzen over; Argos uit haat tegen Sparta, Thebe en Korinthe uit ijverzucht tegen Athene; ook Sparta weifelde. De toegang tot Middel-Griekenland, de Thermopylae, werd slechts door een klein Spartaansch leger onder *Leonidas* versperrd, dat *Xerxes* door het verraad van *Ephialtes* omsingelde en na dapperen tegenstand vernietigde, om daarna het gansche land tot den Isthmus te overstroomen; de Atheners vluchtten op hun schepen. De oneenigheid en terneergeslagenheid onder de Grieken was groot; de Peloponnesiërs wilden zich tot de verdediging van hun schiereiland beperken. In die hachelijke omstandigheden was het de voornamelijk nit Atheensche schepen bestaande vloot onder *Themistokles*, die door de overwinning hij Salamis (20 September 480) Griekenland reddde. *Xerxes* ging naar Azië terug en liet een keurbende van 300 000 man achter onder *Mardonius*, waarop in 479 het Grieksche leger onder opperbevel van den Spartaan *Pausanias* de overwinning hij Plataeae behaalde, waardoor het Grieksche vasteland voor goed tegen de Perzen gevrijwaard werd. Ook de Klein-Aziatische steden werden in dienzelfden tijd door de overwinning der Grieksche vloot hij Mykale bevrijd.

De Atheners, die tijdens de Perzische Oorlogen de grootste vaderlandsliefde getoond en zich de meeste opofferingen hadden getroost, plukten van de gevolgen daarvan de meeste vruchten. In de eerste plaats ging de leiding van den zeeoorlog, die tot dusverre de Spartanen gehad hadden, op hen over en werd daardoor vast gevestigd, dat *Aristides*, die het vertrowen der bondgenooten gewonnen had, tot wederkeerigen stenn tegen de Perzen met de eilanden en kuststeden van Klein-Azië een zeebond stichtte, waaraan Athene de opperste leiding had. Door rusteloze werkzaamheid toonde het zich die eer waardig. *Cimons*, de zoon van *Miltiades* veroverde Elon, de laatste Perzische stad in Thracië, en vernietigde de Perzische zee- en landmacht, die Ionië heroveren wilde, in 465 aan den Eurymedon in Pamphilië. Pogingen van sommige staten door opruiling den bond te vernietigen hadden slechts ten gevolge, dat Athene de kas van den zeebond in 469 van Delos naar het heiligdom van Athene op de Akropolis overbracht en zich van een bondgenoot met gelijke rechten tot een heerscher van dien bond maakte. Een verandering in de politiek van Athene vond plaats, toen de Spartanen de hun door Athene tegen de oproerige Messeniërs gezonden hulp afwezen en daardoor de stelling van den hun vriendschappelijk gezinden *Cimons* verzwakten. Hij werd verhanden, en nu streefde de tot macht gekomen partij onder leiding van *Perikles* ernaar een afzonderlijken bond als grondslag voor de hegemonie over geheel Hellas tot stand te brengen. Argos, Thessalië en Megaris werden voor dezen bond gewonnen, terwijl Korinthe, Epidauros en Aegina in 448 een met afwisselend gevolg gevoerden oorlog tegen Athene begonnen. Het eindresultaat was echter toch, dat ofschoon de Spartanen

ook ingrepen, Aegina eindelijk onderworpen werd (466) en de Boeotiërs, Phokiërs en Opuntische Lokriërs zich bij de Atheense hegemonie aansloten, en daar ook de Achaeërs zich met Athene verbonden en door de vestiging van verdreven Messeniërs in Nampakto een vast steunpunt verkregen werd, strekte zich de heerschappij van Athene ook nit over de Golf van Korinthe. Eindelijk veroverde de teruggeroepen Cimos Kitio op Cyprus en na zijn dood behaalde zijn leger nog een overwinning ter zee bij Salamis op de Perzen. Hierop heerschte vrede, zonder dat een formeel verdrag tusschen Perzen en Grieken was gesloten. De Perzen lieten de Aegeische Zee met rust en openden weer hun havens voor de Grieken.

Niettegenstaande zijn ijverzucht had Sparta hij den wapenstilstand van 450 de hegemonie van Athene in Middel-Griekenland moeten erkennen. Doch Athene was niet in staat die lang te houden. De vrede werd verstoord, doordat Sparta zich mengde in de zaken van Middel-Griekenland, terwijl het het heiligdom van Delphi weder zelfstandig trachtte te maken. Erkend als het intellectuele middelpunt van het geheele Hellenisme en van de hoogste betekenis voor het behoud van het denkbeeld eener op gemeenschappelijken godsdienst berustende nationale eenheid, had het heiligdom door zijn voorkeur voor den aristocratische staatsvorm en voor Sparta, in democratische staten ontstemming gewekt en de Phokische bond had het daarom van zich afhankelijk gemaakt. Daartegen kante zich in 449 Sparta en zond een leger naar Phokis, waaraan het gelukte de afhankelijkheid te doen opheffen, doch slechts voor korten tijd; want de Atheners stelden die weder spoedig in. In zijn onde vijanden riep echter de ondersteuning van Delphi door Sparta de verwachting wakker van een dergelijke hulp. Zoo stonden de Boeotiërs op en herwonnen door de overwinning bij Koroneia (447) hun vrijheid. Tegelijkertijd vielen Enboea en Megara af, en Sparta verscheen weer met een leger in Middel-Griekenland. Enboea werd echter weer onderworpen en Sparta tot een 30-jarigen vrede bewogen (446). Doch het gebied, waarover Athene nu de hegemonie had, was nu tot één zeebond beperkt; behalve Plataeae maakten de Middel-Griekische en Peloponnesische staten zich eveneens van Athene los. Doch niet voor goed zagen de Atheners af van de heerschappij over geheel Griekenland; zij gebruikten den vrede om zich te organiseren tot den onvermijdelijken oorlog met Sparta. Perikles wees hun den weg; hij zag in, dat slechts met een algemeene, en offerende deelneming van de geheele burgerij een overwicht over Sparta te verkrijgen zou zijn, en ontwikkelde daarom de democratische staatsinstellingen. Nadat Aristides reeds alle hursers tot het bekleeden van ambten toegelaten had en de wet van Ephialtes (460) de macht van den Areopagus geknot had, schiep Perikles door schadeloosstelling voor den krijgsdienst, voor rechterlijke bezigheden, het hijnwonen van volksvergaderingen en toneelvoorstellingen nit de middelen van den staat zelfs voor de armste hursers de mogelijkheid zich te wijden aan het staatsleven en aan de intellectuele be-

langen van het volk; vandaar dat wel nooit meer in een staat de beschaving en ontwikkeling zoo algemeen is geweest. De Atheners, die zich gaarne aan de inzichten van Perikles onderwierpen, droegen hem met het volste vertrouwen de leiding over de strijdkrachten en geldmiddelen op, zoodat hij 15 jaar lang in staat was een regeering te voeren, die de voordeelen der democratie met die der alleenheerschappij verenigde.

Het voornaamste doel der Atheners was hun hegemonie ter zee nit te heiden en te versterken. De Lange Muren, die Athene met de havens verbonden, werden voltooid en de verbinding voor alle gebeurlijkheden mogelijk gemaakt. De oorlogschepen werden grooter en sterker gebouwd, 300 lagen er steeds op de werren gereed en konden 60000 man opnemen, terwijl onafgebroken 60 triëeren in den Archipel kruisten. De kleinere staten van den Zeebond moesten schatting betalen, in Athene recht zoeken en een democratische staatsregeling invoeren. De grotere eilanden genoten grootere zelfstandigheid, doch ongehoorzaamheid werd dadelijk met onderwerping gestraft; zoo verloor in 440 Samos zijn onafhankelijkheid. Attische hursers vestigden zich als *klerouchoi* aan de kusten op de eilanden van de Aegeische Zee, die de Atheners als hun eigendom beschouwden. Nijverheid en handel ontwikkelden zich krachtig, temeer daar Athene er niet tegen opzag door dwangmaatregelen den Piraeus tot stapelplaats voor geheel Hellas te maken; daarvoor nam het echter de zorg op zich voor de veiligheid ter zee, voor handelsrechtbanken en het muntwezen. Evenals ter zee hadden de Atheners de onbestreden heerschappij op intellectueel gebied (zie de artikelen *Griekische kunst, beschaving, philosophie*). Was dus Athene de geestelijke hoofdstad van Griekenland, het scheen het natnrijke gevolg te zijn, dat het ook de politieke werd en dat het onder zijn leiding alle Hellenen tot één staat verenigde.

Hoewel op een nieuwen strijd met Sparta over hegemonie voorbereid, vermeed Athene toch alle vijandelijkheden, terwijl ook Sparta werkeloos bleef. De aanleiding tot den Peloponnesischen Oorlog, van 431-404, (zie aldaar) ging nit van Korinthe, dat ijverzuchtig op Athene's zee-macht en door diens inmenging in koloniale aangelegenheden geprikkeld, de talmende Spartanen en hun Peloponnesische bondgenooten tot een oorlog dreef. Perikles hield het oogcnlijk gekomen, den strijd te aanvaarden. Weliswaar was het aantal vijanden van Athene groot en sloten zich alle staten, die met tegenin Athene's over-macht dndden, zoals Boeotië zich bij de Peloponnesiërs aan, maar hij meende met de grootte en slagvaardigheid der Atheense strijdmacht op een gunstigen afloop te mogen rekenen. Het begin scheen die meening te bevestigen. De Peloponnesiërs, die met een ontzaglijk leger onder Archidamos Attika hinnenvielen, moesten zich met de verwoesting van het platteland vergenoegen, daar de Atheners zich achter de muren hunner stad terugtrokken en toen dezen na den aftocht der Spartanen wraak namen door Megaris en de kusten der Peloponnesos te verwoesten, zonden de Peloponnesiërs zeker spoedig hun nuttelooze tochten naar Attika opgegeven hebben.

Toen brak in 430 in het overbevolkte Athene de pest uit, die vele duizenden menschen, waaronder ook *Perikles*, ten grave sleepte. De kern der Atheensche burgerij ging verloren; de vreeselijke epidemie ontkende de hartstochten en zelfzucht; in den voortdurenden oorlog onttaarde het jonge geslacht; onwaardige demagogen traden in *Perikles'* plaats en trachten invloed en macht te krijgen, door de lage hegeerte van het volk te voldoen. Geheel Griekenland werd in den oorlog betrokken, die alle goede karaktereigenschappen der Hellenen vernietigde. Gedurende korten tijd werd de krijg door den vrede van *Nikias* (421) onderbroken, die de verhoudingen vóór den oorlog herstelde. Hierdoor werd echter *Alkibiades* in zijn eerzuchtige plannen gedwaarschoemd; daarom verleide hij de Atheners tot inmenging in Peloponnesische aangelegenheden, die met de nederlaag bij *Mantineia* (418) eindigde, en tot de expeditie naar Sicilië (415—413), waarbij de Atheensche vloot en een groot landleger ten gronde gingen, en gaf, toen hij verbannen was, uit wraak den Spartanen den voor Athene verderfelijken raad, *Dekeleia* (413) te bezetten, waardoor de Atheners ook gedurende den winter tot hun stad beperkt werden, en met Perzische hulp een vloot nit te rusten, waarmede zij de voornaamste staten van den Zeebond tot afval van Athene bewogen. De overwinningen van den in 410 teruggeroepen *Alkibiades* waren slechts voorbijgaande lichtpunten. Het Atheensche volk, aan zichzelf twijfelend en door verraderlijke en zelfzuchtige partijmannen bedrogen, verhaatte door zijn fonten, als de tweede verbanning van *Alkibiades* en de terechtstelling der overwinnende veldheeren na den slag bij de *Arginusen*, den ondergang van zijn macht. Nadat *Lysandros* in 405 de laatste Atheensche vloot bij *Algospotamoi* vernietigd had, werd Athene te water en te land ingesloten. Het verraad van *Theramenes* maakte een behdachtige verdediging onmogelijk en door honger gedwongen, moesten de Atheners in 404 de vernederende voorwaarden aannemen, die de ephoren hun oplegden: afbreken der haven- en verbindingsmuren, nitlevering der vloot, afzien van iedere hegemonie behalve over Attika en aansluiting aan den Peloponnesischen Bond. De onde staatsregeling werd opgeheven en tot invoering van een nieuwe oligarchische het bestuur aan de Dertig Tirannen (zie aldaar) opgedragen, tot wier bescherming 700 Spartanen de Akropolis bezetten.

Zoo ging de eenige Grieksche staat te gronde, die Hellas politiek had kunnen vereenigen. Sparta kwam als overwinnaar nit den verdelingsoorlog te voorschijn; geheel Griekenland stelde zich onder zijn leiding. Maar het was niet in staat de heerschappij te behouden; ook de stad van *Lyskourgos* was ontarend en ontzenuwd. Borendien had *Lysandros* door het instellen van oligarchische regeringen in alle staten, die zich bij hem aansloten en door de Spartaansche bezettingen ter harer bescherming, de vrijheidsliefde der Grieken gekwetst en de staten van Middel-Griekenland, waar hulp Sparta had doen overwinnen, geheel nitgesloten van hun aandeel in den buit, zoodat Sparta, vroeger beschouwd als redder der vrijheid, thans gehaat werd. Dit had ten gevolge, dat, door den koning van Perzië, die van den hem

in Klein-Azië beoorlogenden *Agessilaos* betrijd wilde zijn, aangespoord, Thebe, Korinthe, Argos en Athene, dat in 403 het jak der Dertig had afgeworpen, zich vereenigden tot een bondgenootschap, waarbij de meeste staten van Middel- en Noord-Griekenland zich aansloten (Korinthische Oorlog 394—387). Hun stelling in de Peloponnes behielden de Spartanen door de overwinning bij Nemea, evenals *Agessilaos* het Spartaansche overwicht in Middel-Griekenland staande hield door de overwinning bij Koroneia (394). Maar hun hegemonie ter zee ging door de nederlaag hunner vloot bij Knidos met één slag verloren; alle zeestaten vielen van hen af en een nieuwe Attische bond vormde zich. Nadat de landoorlog in bloedige gevechten om Korinthe jarenlang voortgeduurd had zonder een beslissing, gelukte het in 387 aan den Spartaan *Antalkidas* den koning van Perzië op zijn zijde te krijgen en deze stelde te Sardes de vredesvoorwaarden vast (vrede van *Antalkidas*): het vasteland van Azië en Cyprus kwam aan Perzië en alle Grieksche steden steden werden autonoom. Deze laatste bepaling stond gelijk met het opheffen van alle bonden en versterkte Sparta's hegemonie, daar dit krachtiger was dan iedere andere Grieksche staat afzonderlijk; met geweld mengde het zich, onder voorwendsel den vrede door te voeren, in de binnenlandsche aangelegenheden der staten en vermeerde de moordende partijschappen. Zoo dankte Griekenland aan Sparta zijn verdeeldheid en het verlies zijner Aziatische koloniën.

De verraderlijke bezetting van Thebe door den Spartaan *Phoebidas* (382) was het teeken tot den omkeer. De door de Thebaansche oligarchen verdreven demokraten onder *Pelopidas* overvielen Thebe in 379, dwongen de Spartanen af te trekken, sloegen door een snel nitgerust leger onder *Pelopidas* en *Epameinondas* de invallen der Spartanen in Boeotië af en maakten zich meester van de hegemonie over dit landschap, terwijl Athene, geprikkeld door een aanval van den Spartaan *Sphodrias* op den Piraëus en derhalve met Thebe verbonden, zijn Zeebond weer op 70 leden bracht en op de Spartanen twee overwinningen ter zee behaalde, bij Naxos (378) en Lenkas (375). Vredesonderhandelingen (371) leidden wel tot een gunstig resultaat tusschen Athene en Sparta, maar niet tusschen Thebe en Sparta, zoodat dit laatste een leger zond naar Middel-Griekenland om Thebe tot het verbreken van den Boeotischen Bond te dwingen. De schitterende overwinning van *Epameinondas* bij Lenkra (371) deed echter deze poging mislukken en nu viel de overwinnaar, waarbij zich de meeste staten van Middel-Griekenland hadden aangesloten, zelf de Peloponnesus binnen (370), richtte den Arkadischen Bond op met de hoofdstad Megalopolis, verwoeste Lakedaïmonie en herstelde de onafhankelijkheid van Messenië. Maar niettegenstaande dit succes was Thebe niet in staat de hegemonie te behouden. Toen *Pelopidas* in 364 Thessalië en *Epameinondas* bij Mantineia gesneveld waren, stortte Thebe's macht ineen. De kracht van Griekenland was nu nog meer gebroken. De nieuwe staten, Arkadië en Messenië, verlamden Sparta, zonder zelf krachtig te worden, zoodat nu ook de Peloponnesus verdeeld en weerloos was. Verder ver-

zwakte de poging van *Epameinondas* ook ter zee macht te krijgen, Athene's heerschappij over zijn nieuwen Zeebond. De tegen de afgevalen staten gevoerde Bondgenootenoorlog (385—385) eindigde met de onafhankelijkheidsverklaring van Chios, Rhodos, Kos, Byzantion enz.

Daarbij kwam, dat Thebe, om zijn in gevaar gebrachte hegemonie in Middel-Griekenland te bewaren, tot onedelde middelen zijn toevlucht nam. Toen Phokis de hegemonie der Thebanen weigerde te erkennen, lieten dezen het wegens een voorgewenden roof van tempelgoederen te Delphi, door het Amphiktyonenverbond tot een hoogte gelidboete veroordeelen, en toen het weigerde te betalen, in den ban doen, om het onder dit voorwendsel te kunnen onderwerpen (Derde Heilige Oorlog, 356—346). Nu echter maakten de Phokiërs, aan wier hoofd hokwame veldheeren stonden, zich meester van den tempelschat van Delphi en wierden groote hnnrlegers die het land wijd en ver verwoestten, ook dat der Thessaliërs, die eindelijk de hulp van *Philippos van Macedonië* inriepen. Dadelijk kreeg deze in Thessalië vasten voet, doch werd in zijn poging om in Middel-Griekenland door te dringen helet, doordat de Atheners de Thermopylae bezetten. Ook aan de Atheners onthrak het aan geestkracht, hoewel de vorige redevoeringen van *Demosthenes* hem tot energie aanzetten. Olynthe, dat door *Philippos* bedreigd werd, viel in 348 en de Phokiërs werden bij den vrede van *Philokrates* in 346 prijsgegeven, waarop *Philippos*, door het wraakzuchtige Thebe te hulp geroepen, de Phokische steden verwoestte en in plaats van Phokis in het Amphiktyonenverbond werd opgenomen. De veroordeeling van Amphissa door het Amphiktyonenverbond gaf *Philippos* aanleiding nogmaals Hellas binnen te vallen, Elateia te bezetten en Amphissa te verwoesten. In dit nnt des gevaars verbonden zich Thebe en Athene nog eens en verzetten zich tegen *Philippos*, doch leden den 24^{den} Augustus 338 bij Chaironeia de nederlaag. Thebe moest een Macedonische bezetting in zijn burch (Kadmeia) dulden, de Boeotische Bond werd opgelost, de leiders der nationale partij boetten met den dood. Athene behield zijn onafhankelijkheid, maar moest de hegemonie ter zee opgeven. Op een door *Philippos* bijeengeroepen vergadering der Griekse staten te Korinthe (337) werd de autonomie van alle staten en een algemeene landvrede verkondigd, de opperhoogheid van den koning erkend en hem het opperbevel in den tocht tegen de Perzen opgedragen; slechts de Spartanen waren niet te Korinthe verschenen.

Het verlies hunner vrijheid werd voor de Grieken niet door de Macedonische heerschappij voorged. Niet in een grooter geheel opgenomen, om als deel daarvan een nieuw leven te beginnen, bleef de onde toestand der Griekse staten onveranderd; ieder bleef geïsoleerd voortleven, vijandig tegenover elkander en inwendig door partijschappen verdeeld; de nadeelen daarvan werden steeds meer en meer voelbaar. Niet het minst vind dit hierin zijn grond, dat de Hellenen de Macedoniërs als barbaren beschouwden en verachtten en zich daarom voor de groote idealen van *Philippos* en *Alexander* niet warm konden maken. Altijd weer probeerden zij het vreemde juk

van zich te schudden, maar slechts om steeds harder behandeld te worden. Een opstand na den dood van *Philippos* had de volkomen vernietiging van Thebe (335) door *Alexander den Groote* ten gevolge. Op het valsche bericht van *Alexander's* dood stonden in 330 de Peloponnesiërs onder leiding van Sparta op, maar werden door den Macedonischen stadhouder *Antipater* verslagen. Toen *Alexander* in 323 werkelijk overleed, riep Athene de Grieken te wapen, doch te vergeefs, bij Lamia en Krannon (322) leden zij de nederlaag, waarop ook in Athene Macedonische bezetting gelegd werd. Ook de Diadochenstrijd (zie aldaar) bracht geen duurzame betrijding. Griekenland moest zich eindelijk onderwerpen aan de heerschappij van den Macedonischen koning *Antigonos Gonatas*.

Het laatste gedeelte nit de geschiedenis van het onde Griekenland begint met de vorming van den Aetolischen en Achaëischen Bond in het begin der derde eeuw. Beids, de eerste in Middel-Griekenland, de tweede in de Peloponnesus, hadden ten doel Griekenland weer politieke zelfstandigheid te verschaffen, doch nutten zijn krachten nog meer uit, daar zij onderling met de zich niet aansluitende staten in voortdurenden strijd waren. Bijzonder heftig was die strijd tusschen den Achaëischen Bond onder *Aratos* en Sparta onder *Kleomenes*, waarin de eerste ten slotte den Macedonischen koning *Antigonos Doson* te hulp riep, die door zijn overwinning op *Kleomenes* bij Sellasia (221) de Spartanen aan zich onderwierp en den Achaëischen Bond van zich afhankelijk maakte, terwijl de Aetolische Bond in den Bondgenootenoorlog (220—217) zijn zelfstandigheid tegenover *Philippos III* wist te handhaven. Diens oorlogen met de Romeinen schenen den Grieken verbetering te zullen brengen. De Aetolische Bond, later (198) ook de Achaëische sloten zich bij Rome aan, en na zijn overwinning bij Kynoskephalai (197) en het terugtrekken der Macedonische bezettingen proclameerde *Flaminius* in 196 op de Isthmische spelen Griekenland's vrijheid. Maar de Romeinen hadden dit geschenk niet ernstig bedoeld en de Grieken waren in hun verblinde partijwoede niet in staat het juk hun heil te gebruiken. De Aetoliërs voelden zich door de erkenning van den Achaëischen Bond achteruit gezet en in hun hoop op vermeerdering van macht telenrgesteld, verbonden zich met *Antiochos* van Syrië, toen deze in 192 in Griekenland landde en werden na diens nederlaag bij Thermopylae door de Romeinen onderworpen en hun bond ontbonden. Ook de Achaëische Bond bracht eveneens zichzelf ten ondergang. Hij had in den oorlog tusschen de Romeinen en *Perseus* (171—168) een dubbelzinnige heuding aangenomen en was daarvoor gestraft, zoodat in 167 1000 voornam Achaërs als gyzelaars naar Italië gebracht werden. Reeds daardoor was in Griekenland verbittering tegen Rome gewekt; deze vermeerderde, toen in 153 300 gyzelaars naar hun land terugkeerden en barstte nit, toen de Senaat besloot, dat Sparta, Korinthe, Orchomenos en Herakleia niet langer leden van den Bond zonden zijn. De vrijheidsoorlog duurde echter niet lang. De in Middel-Griekenland binnengevallen Achaëische Strategie

Kritolaos werd door *Metellus* bij Skarpheia verslagen, het laatste Achaëische leger door *L. Mummius* bij *Leukopetra* vernietigd en in 146 Korinthe volgens Senaatsbesluit verwoest. Hiermede was Griekenland de Romeinsche provincie Achaia geworden.

De Romeinen behandelden Griekenland, zooals andere veroverde landen, terwijl zij verschillende steden als Athene en Sparta, om haar roemvol verleden begunstigten en een schijnbare onafhankelijkheid schonken. Naast het door *Caesar* herbonwde Korinthe ontwikkelde Patra en Patras en Nikopolis (bij Aktion) zich tot bloeiende steden. Overigens verviel onder de heerschappij der Romeinen Griekenland ook in een materieel opzicht. Geheele landstroken, vooral in Noord-Griekenland, waren ontrokt en verlaten, beroemde steden, als Thebe, en Megalopolis lagen in puin. Maar wat erger was, de oude geest was gestorven; wat Griekenland groot gemaakt had bestond niet meer.

Geschiedenis van Nieuw-Griekenland. Nadat Griekenland reeds in de 3de eeuw na Chr. door de Goten verwoest was, drong *Alarik*, koning der West-Goten, in 395—397 in de Peloponnesus door en verwoestte Korinthe, Argos, Sparta en Olympia. In de 6de eeuw vestigden er zich Bulgaren en Slaven. Bovendien werkte ook het Christendom vernielend op de oude Grieksche beschaving. Weliswaar brak het zich in den beginne slechts langzaam baan en keizer *Julianus* pogingen om den heidenschen afgodendienst te herstellen, vonden in Helios veel sympathie. Zelfs de gestrengheid van keizer *Theodosius*, die de heidensche priesters van hun voorrechten beroofde en de tempels liet sluiten, bewerkte de volledige verdwijning van het heidendom niet; de *Mainoten* bijv. werden eerst in de 9de eeuw bekeerd. Door een vreeselijke pest (796—747) gedecimeerd, waren de Grieken niet in staat weerstand te bieden aan de hernieuwde invallen der Slaven. Slavische stammen trokken door Hellas, drongen in de Peloponnesus en vestigden zich in verlaten streken. Zoo ontstonden naast de Oud-Grieksche steden aan de kusten Slavische gemeenten in het binnenland, die zich tot bijzondere distrikten vereenigden en eerst na het aannemen van het Christendom in taal en zeden met de Grieken samen-smolten. De pogingen der Arabieren om zich in Griekenland te vestigen, werden door het Byzantische Rijk belet; slechts tijdelijk waren zij in het bezit van *Demetrias* (896), *Lemnos* (901) en *Thessalonika* (904) en moesten in 961 ook Kreta ontruimen. Ook de Bulgaren plunderden in de 10de eeuw aanhoudend; de laatste maal in 995 leden zij echter een beslissende nederlaag en in 1018—1019 werd Bulgarije door *Basileus II* onderworpen.

Nadat reeds de Noormannen in 1081 en 1084 van de Ionische Zee uit tochten naar Noord-Griekenland hadden ondernomen en eilanden en kustplaatsen veroverd, plunderde koning *Roger* in 1146—1147 ook Thebe en Korinthe. Na 1204 maakten Frankische ridders zich van het land meester. Markgraaf *Bontifacius van Montferrat*, die Thessalonika als koninkrijk gekregen had, verloor hij de Thermopylae een Grieksche leger onder *Sgouros* en onderwierp Thebe, Athene en

Enboea. Na zijn dood (1207) volgde *Demetrios* hem op, die echter in 1222 door den Griek *Komenos* verdrongen werd, totdat tenslotte Noord-Griekenland aan de Palaeologen kwam. *Otto Delaroché* stichtte in 1205 te Athene een hertogdom, dat zijn Huis tot 1398 behield. De graven van *Brienne*, de opvolgers der *Delarochés*, stonden het in 1326 aan het koninkrijk Sicilië af; in 1386 veroverde het de Florentijn *Acciajuoli* en *Willem van Champlitte* bemachtigde door de overwinning bij *Kondorra* (1205) het grootste deel der Peloponnesus en werd als vorst van Achaia erkend. Toen hij in 1309 naar Frankrijk terugkeerde, verdeelde hij zijn land als leenen onder zijn ridders en stelde *Villehardouin* als zijn plaatsvervanger aan, die in 1210 tot erfelijk opperbeheer der Peloponnesus verheven werd. Zijn kleinzoon (1245—1278) moest een deel van zijn gebied aan keizer *Michael Palaeologos* afstaan. Ook op Achaia maakten de koningen van Sicilië aanspraak en verkregen de leenhoogheid, terwijl de nakomelingen der familie *Villehardouin* tot 1346 in het bezit van het vorstendom Achaia bleven. Na den dood van *Robert* (1346) viel Achaia in verscheiden heertijkheden uiteen. Zoo overleefden de Francksche heerschappijen in Griekenland het Latijnsche Keizerrijk, doch werden in de 15de eeuw door de Turken vernietigd. Sultan *Moerad II* veroverde in 1456 het grootste deel der Peloponnesus, een verovering, die door Mohammed II in 1458—1461 voltooid werd; Boeotië was in 1435 reeds door de Turken aan het Huis *Acciajuoli* ontruikt, in 1459 werd de laatste hertog op bevel van den sultan onthoofd en in 1460 Athene nogmaals hezet. Moeilijker was het voor de Turken, om de Venetianen uit Griekenland te verjagen. De republiek had zich Kerkira en Kreta toegeëigend; van de kleinere eilanden in de Egeësche Zee hadden Venetiaansche edellieden zich meester gemaakt. De machtigste onder dezen was *Marco Sanudo*, die Nanos en omliggende eilanden in zijn bezit had en zich van Venetië onafhankelijk maakte. Door handige politiek bleef Nanos lang onafhankelijk en werd eerst in 1556 door de Turken onderworpen. In 1462 was Lesbos, in 1470 Enboea (Negroponte) door de Turken aan de Venetianen ontruikt. Na een ongelukkig oorlog (1499—1502) moest de republiek ook Lepanto, Koron, Navarino en Aegina en in 1540 haar laatste bezittingen in de Peloponnesus afstaan. Bij den vrede van 7 Maart 1573 behield zij niettegenstaande de overwinning bij Lepanto, alleen Kreta, de Ionische eilanden en eenige plaatsen op de Achaïsche kust.

Sedert 1503 was Griekenland een in sandjaks ingedeelde Turksche provincie, aan het hoofd waarvan een *beglerbey* stond. Nadat in 1608 Kreta in het bezit der Turken was gekomen en de in 1687 door de Venetianen veroverde Peloponnesus in 1718 herkegen was, werd Griekenland in paschaliks verdeeld en gesteld onder het bestuur van den *Rumeli-Valessi* (opperrechter van Rumelië), terwijl over de eilanden de *Kapodan-Paşa* het bevel kreeg. De omkoopbaarheid en de onophondelijke wisseling van ambtenaren leidden tot willeken bij de belastingheffing en hadden een gruwelijke nitzigling ten gevolge. Daar het grootste deel van den grond eigendom in handen

der Turken gekomen was, legden de Grieken zich hoofdzakelijk op den bandel toe. Het intellectuele leven was verstikt en door het Turksche despotisme zonk de Grieksche natie ook moreel lager. Slechts de Kerk en het locale bestuur vermochten de Grieksche nationaliteit te redden. De Grieksche Kerk (als aldaar) werd door de Turken geduld, vormde met de Grieksche taal een nationaal kenteeken, trok zich door den patriarch en de Heilige Synode te Konstantinopel de rechten der Grieken aan en oefende een belangrijken invloed nit op de binnenlandsche aangelegenheden der natie. Het bestuur der gemeentelijke-aangelegenheden was in handen van eigen-gekozen gemeenteraden, *demogeronten* (ook *archonten*, *primaten*, *ephoren* of *kodja-baschi* genaamd), die op verschillende plaatsen in het erfelijk bezit van hun ambt het karakter van een provincialen adel aannamen. Deze behield een zekere zelfstandigheid en belette de vermenging van Grieken en Turken. De Fanarioten kregen te Konstantinopel grooten invloed, die echter het Grieksche volk geen voordeel aanbracht. In Noord-Griekenland behielden de Armatolen aan de spits van hun krijgshaftige klephten (roovers, dieven) een zekere onafhankelijkheid.

Van groot belang was de zeehandel der Grieken, die over een handelsvloot van 600 schepen met 17000 matrozen en 6000 kanonnen beschikte. Daardoor kwamen zij met West-Europa in aanraking en ontwaakte het verlangen naar intellectuele en politieke wedergeboorte. Reeds sedert *Peter den Groote* verwachtte men van het door hetzelfde geloof met Griekenland verbonden Rusland bescherming en hulp. Toen in 1768 de oorlog tuschen Rusland en Turkije nitbrak, trachtte *Katharina II* onder de Grieken een opstand te verwekken en zond een eskader onder *Fedor Orlov*, dat den 28sten Februari 1770 bij Witylo in de Peloponnesus landde. Hier, in Missolonghi en op de eilanden stonden de Grieken op, doch werden spoedig door de Albaneesche troepen weer onderdrukt. De Russen werden overwonnen en tot den achtentwintigsten Mei 1770 werden de Koutjok Kainardsji liet Rusland de Grieken in den steek. De Albaneezen hielden gruwelijk hnis, totdat zij in 1779 door de Turken bij Tripolitsa vernietigd werden. Toch werd de nationale beweging niet verstikt, integendeel in nieuw gestichte scholen en door het studeeren in het Westen vond zij nieuw voedsel; er ontstond een nieuw-Grieksche nationale literatuur. De dichter *Konstantin Rhyas* stichtte te Boekarest een geheim genootschap (betairie) tot bevrijding van het vaderland, werd echter in 1798 door Oostenrijk aan Turkije nitgeleverd en te Belgrado met de zijnen terechtgesteld. Het Congres te Weenen lette niet op de wenschen der Grieken. Intusschen moedigde de oprichting van de republiek der Ionische eilanden en de vrijheidsoorlogen der Serviërs de Grieken weer aan. Verschillende aanzienlijke Fanarioten, als *A. Maurokordatos* en *Konst. Ypsilantis* trokken zich hun belangen aan. *Kapo d'Istrias* stichtte in 1812 de vereniging der Philomousen tot instandhouding der Grieksche onbeden. Meer invloed had echter de betairie der Philikoi, die in 1814 door drie Oedessaasche kooplieden gesticht, zich de bevrijding van Grieken-

land en de stichting van een Grieksch Rijk met Konstantinopel als hoofdstad ten doel stelde. Zij wist den schijn aan te nemen, als had zij den steun van den zwaar, telde de aanzienlijkste mannen als prius *Ipeylantis*, den patriarch *Gregorios* en den aartsbisschop *Germanos* van Patras tot haar leden en breidde van nit Konstantinopel haar net over geheel Griekenland, speciaal de Peloponnesus, nit.

De Grieksche vrijheidsoorlog. De opstand van *Ali Pasha* in Albanie tegen de Turken scheen een revolutie te begunstigen. De ephoor-generaal der betairie, *A. Ypsilantis* viel den 7^{den} Maart 1821 Moldavië binnen en beweerde, dat een groote mogendheid (Rusland) de opstandelingen zou bijstaan. Het Roemeensche volk haatte de Turken en vermoordde te Galatz en Jaassy er eenige honderden, maar toonde voor den Griekschen opstand geen belangstelling. Slechts langzaam verzamelde *Ypsilantis* een „Heilige Schaar“ van 2000 man, waarmede hij in April tot Boekarest doordrong. Maar zwaar *Alexander I* gaf onder *Metternich's* invloed *Ypsilantis* prijs en stond den Turken toe de Donanvorstendommen binnen te rukken, die den 19^{den} Juni 1821 *Ypsilantis* bij Dragaaschan versloegen. Deze vluchtte naar Oostenrijk, terwijl de rest van de „Heilige Schaar“ onder *Georgakis* den 28sten Augustus in het klooster Sekko in de Icht vloog. Intusschen had aartsbisschop *Germanos* op het bericht van *Ypsilantis' inval* in Moldavië de Peloponnesische Grieken te wapen geroepen. *Petros Maurokordatos* en *Th. Kolokotronis* stelden zich aan hun hoofd, en binnen weinige weken werden 15000 Turken vermoord; de Turksche bevolking die niet vluchten kon, redde zich achter de muren van Tripolitsa. De gruweldaden der Grieken prikelden de Fanatieke Turken tot een bloedige wraakneming; in verschillende Klein-Aziatische steden overviel het Turksch gepeupel de Grieksche Christenen en verwoestte de kerken. Te Konstantinopel werden 300 Grieksche kooplieden vermoord en de patriarch *Gregorios* op het Paasche-feest in de kathedraal opgehangen. De opstand breidde zich nit en werd door den „Senaat van Messenië“, een te Kalamata bijeenkomende vergadering, bestuurd. Attika, Boeotië en Megaris sloten zich aan. Ook de eilanden stonden op; vooral de zeelieden van Psara, Hydra en Spetsae onderscheidden zich. Weldra waren 180 brikken nitgerust en bemand; verschillende Turksche oorlogschepen werden buitgemaakt of vernield. De Ionische eilanden gaven geld en oorlogsbestedigheden. In Epirus nestelden zich de Soelieten onder *Markos Botzaris* in hun bergen, waaruit ze *Ali Pasha* verjoegen, en verklaarden zich onafhankelijk. Van belang was, dat na het mislukken van alle pogingen tot ontzet, Tripolitsa zich den 5^{den} October 1821 aan de Grieken moest overgeven; het geheele garnizoen (800 man) werd neergesabeld.

Demetrios Ypsilantis werd tot opperbevelhebber benoemd; tegenover hem en de door hem begunstigde klephten of militaire leiders, als *Kolokotronis*, stelde zich de burgerlijke partij der primaten onder *Alexander Maurokordatos*, die het bijeenroepen van een Nationale Vergadering te Argos doorzette, vanwaar zij naar Piada

hij Epidaurus verplaatst werd. De vergadering riep op 13(1) Januari 1822 de onafhankelijkheid van het Helleense volk nit en vaardigde een grondwet uit, krachtens welk *Maurokordatos* als president (proëdros) aan het hoofd van het Uitvoerend Bewind kwam. Doch het onthrak aan eenheid in leiding en aan geld en wapenen voor de uitrusting van een groot leger, terwijl de Turken na den val van *Ali Pasja* (5 Februari 1822) de beschikking kregen over meer troepen en een vloot nitrustee. In April 1822 verscheen deze voor Chios, dat zich eerst in Februari aangesloten had, maar zich oiet versterkt had. Nadat de Kapoodan-Pasja het eiland zonder moeite veroverd had, liet hij het eiland verwoesten, 23000 mannen neersabelen en 47000 vrouwen en kinderen als slaven verkoopen. *Kanaris* nit Paara nam voor die ongelukkigeo wraak door met zijn branders het Turksche admiraalschip met den pasja en 3000 man in de lucht te doen springen (19 Juni) en 10 November een tweede lineschip in deo grond te boren, zoodat de Turksche vloot niets meer durfde ondernemen. Te land trachtte *Churchill pasja* eerst de Soelieten te onderwerpen. Tot hun hulp rukte *Maurokordatos* met een leger, waarbij zich de Philhelleneschaar onder generaal von *Normann* bevond, naar Akarnanië, doch leed door het verraad van een Albaneeschen hoofdmán, *Goyos*, hij Peta (16 Juli) een verpletterende nederlaag; hij trok nu ijlings naar Missolonghi, dat hij versterkte en in staat van verdediging bracht. Terwijl de Turken het belegerden, viel *Mahmoed Dramali* in de Peloponnesus, nam Korinthe en Nauplia in, doch werd voor het door *Dem. Ypsilantis* dapper verdedigde Argos zoo lang opgehouden, dat Kolokotronis en zijn neef *Nikitas* de passen in zijn rug bezet hadden. Bij Tretae en Klesonae werd in December 1822 het Turksche leger bijna geheel in de pan gehakt. *Omer Brion* moest, nadat den 6ten Januari 1823 een aanval afgeslagen was, een week later het beleg van Missolonghi opbreken; met achterlating van zijn geschat en proviand trok hij af naar Epirus. Toen in den zomer een Turksch leger Aetolië binnenrukte, werd het door *Markos Botzaris* hij Karpenizza overvallen en na een vreeselijk bloedbad, waarin ook *Botzaris* viel, tot den terugtocht gedwongen.

Dit succes vervulde de militaire leiders met trots. De twist tusschen de partij der politici (*Maurokordatos*, *Ypsilantis*, *Kolettis*, *Kondouriotis*) en de militaire leiders (*Kolokotronis*, *Mavromichalis*, *Odyseus*), die in Tripolitza een eigen nitvoerend bewind vormden, leidde eindelijk tot een burgeroorlog, waarin de militairen het onderspit dolven; *Kolokotronis* en *Odyseus* werden gevangen genomen. Onder deze omstandigheden was het niet mogelijk den opstand in Theessalië, Epirus en Macedonië te doen slagen. Daar echter ook de Turksche bevelhebbers aan beleid, geld en manschappen gebrek hadden, mochten zij hopen zich tegen de Turken alleen staande te kunnen houden. Toen kreeg de Porte hulp van den onderkoning van Egypte, *Mehemed Ali*. Nadat diens stiefzoon *Ibrahim pasja* in 1824 Kreta veroverd en Paara verwoest had, landde hij (5 Februari 1825) met 20000 man in Messenië en maakte zich, niettegenstaande den tegenstand van Mi-

aulis die in de haven nog 20 Egyptische schepen vernielde, meester van het belangrijke Navarino. Van daar nit trok hij plunderend door het schier-eiland; met moeite werd Nauplia gered. Tegelijkertijd sloeg *Keschild Pasja* met 20000 man opnieuw het beleg om Missolonghi, dat door 4000 man onder *Nothi Botzaris* verdedigd werd. Eerst toen *Ibrahim Pasja* met Egyptische troepen de Golf van Korinthe overtrok en een Egyptisch-Turksche vloot Missolonghi van de zeezijde insloot, zoodat dat de Grieksche schepen een poging tot ootzet deden, geraakte de bezetting door hongers en besmettelijke ziekten nitgeput. Een deel waagde 22 April 1826 een nachtelijken uitval, waarbij de meesten omkwamen; de rest liet zich 3 dagen later met de hinnendringende Turken in de lucht vliegen. Hiermede was het bolwerk van West-Griekenland gevallen. In het Oosten verdedigden Gonras en na zijn dood (12 October 1826) zijn weduwe en *Karaiskakis* de Akropolis van Athene. De nieuw-benoemde opperbevelhebbers, admiraal *Cochrane* en generaal *Church* leden hij een poging om de Akropolis te ontzetten, een zware nederlaag (6 Mei) en 5 Juni moest de Akropolis zich overgeven. Griekenland scheen verloren te zijn, te meer daar de partijtwisten ook in die hachelijke oogenblikken niet bleven rusten en de regering voor de tachtelooze soldaten van Nauplia naar Aegina moest vluchten.

De redding kwam uit het huitenland. In het Westen van Europa nam de deelneming toe voor een heldhaftigen vrijheidsoorlog en het vreeselijk lijden van het volk, wiens machtig verleden een gelukkige toekomst voorspelde. Overal kwamen Philhellenenvereinigingen tot stand, die geld inzamelden en wapenen verschaften, om de Grieken te steunen. Bekende mannen, als koning *Lodewyk* van Beieren, de bankier *Eynard* uit Genève, de dichter *Wilhelm Müller* sloeteo zich daarbij aan, anderen, als *Byron* en vele officieren snelden er zelf heen. Tenslotte veranderden ook de regeringen de onverschillige houding, die zij tot dusverre onder *Metternich's* invloed aangenomen hadden. Sedert het aftreden van *Canning* toonde Engeland belangstelling voor de zaak der Grieken en tsaar *Nikolaas I* nam een dreigende houding tegen de Porte aan. Beide mogendheden verbonden zich (4 April 1826) tot een gemeenschappelijk optreden, om den Grieken onder de opperhooftheid der Porte een vrijere positie te geven. Op raad van *Maurokordatos* vertrouwden de Grieken hun zaak aan de mogendheden toe. Daar de sultan alle bemiddelingsvoorstellen van Engeland hardnekkig van de hand wees, sloten Engeland, Frankrijk en Rusland het Londense verdrag (6 Juli 1827), volgens hetwelk Griekenland een Turksche vazalstaat met antoonoom bestuur zou worden en de drie mogendheden zoo noodig dwangmaatregelen tegen de Porte zonden nemen. De sultan wees echter die voorstellen den 30sten Augustus af en liet een nieuwe Egyptische vloot van 89 schepen met 5000 man komen, om de Peloponnesus geheel en al te onderwerpen. De vloot der mogendheden verscheen na voor Navarino, waar *Ibrahim Pasja* lag, en verkreeg van dezen de belofte, dat hij voor de ontvangst van nadere bevelen nit Konstantinopel niets zou ondernemen. Toen hij echter toch het schier-eiland

plunderde, viel de verbonden vloot hem in de haven van Navarino aan (30 October 1827) en vernietigde 59 Egyptisch-Turksche schepen. Geprikkeld lokte de tsaar van Rusland den oorlog uit, die in 1828 uitbrak en alle Turksche troepen in beslag nam. *Ibrahim's* positie was nu onhoudbaar en toen in Augustus 1828 een Fransch korps onder maarschalk *Maison* te Koron landde, ontstond hij de Peloponnesus. Hierdoor waren deze eu Middel-Griekenland bevrijd, hoewel geheel verwoest, en de vrede van Adrianopel (14 September 1829) verplichtte den sultan zich aan de besluiten der mogendheden omtrent Griekenland te onderwerpen.

Einde Januari 1828 was de den 11^{den} April 1827 tot president der regeering gekozen graaf *Kapo d'Istrias* op Aegina geland en had de leiding der zaken op zich genomen. Hij verzoonde de partijhoofden en deed, door de mogendheden met geld ondersteund, alles om Griekenland op Europeesche wijze, zij het dan ook met bureaucratieche middelen, te organiseeren. Zijn eigenzinnigheid en zijn afhankelijkheid van Rusland ontvreemdden van hem vele patriotten, die meer overhielden tot de Westersche mogendheden, maar toch wist hij zijn voorstellers door de Nationale Vergadering te Argos (Juli—Augustus 1829) te doen aannemen en de totstandkoming van een van hem afhankelijk Senaat te bewerken. De drie genoemde mogendheden hadden in het Londensche protocol van den 22^{den} Maart 1829 vastgesteld, dat Griekenland welks Noordgrens van Arta naar Volo loopen zou, een schatplichtige staat onder een Christelijk vorst en de soevereiniteit van de Porte zou vormen. *Kapo d'Istrias* weigerde dit echter; Rusland kwam na den vrede van Adrianopel aan zijn zijde en zette door, dat de mogendheden den 3^{den} Februari 1830 zich voor de oprichting van een volkomen onafhankelijk staat verklaarden, waarvan de Noordgrens van den mond van den Aspropotomos tot dien van den Spercheios zou loopen en waarbij behalve Enboea ook de Kykladen zonden behooren. Als vorst werd den Grieken prins *Leopold van Koburg* aanbevolen, die in het begin het aanbod aannam, maar later afwees. Dit had *Kapo d'Istrias* bewerkt, die zelf naar de heerschappij streefde, maar zijn doel niet bereikte, daar hij zeer impopulair was; slechts een deel der partijleiders, de Kybernitikai, sloot zich bij hem aan, de Syntagmatikoi, aan wier hoofd *Kondouriotis* en *Mourokordatos* stonden, verklaarden zich tegen hem. Op Hydra vormden *Kondouriotis* en *Miailis* een bijzondere regeering en stelden zich onder Fransche bescherming. Ook de Maina stond op. *Miailis* maakte zich den 30sten Juli van de Grieksche vloot in de haven van Paros meester en toen de Russische admiraal *Ricord* aanstalte maakte hem haar te ontrukken, stak hij de 28 schepen in brand (13 Augustus). De opstand in de Maina werd onderdrukt en vele leden der familie *Mawromichalis* als hoogverraders gevangen gezet. Uit verbittering hierover vermoorden *Konstantinos* en *George Mawromichalis* den president te Nauplia (2 October 1831). De Senaat benoemde daarop een uit *Augustinos*, *Kapo d'Istrias*, *Kolokotronis* en *Kolettis* bestaande regeeringscommissie en de onvoltallige Nationale Ver-

gadering den eerste tot voorloopig president. Doch de syntagmatikoi weigerden hem te erkennen, riepen te Perachore een nieuwe vergadering bijeen en dwongen hem met wapengeweld af te treden (12 April 1832). Door bemiddeling van *Thierach* werd een nieuwe regeeringscommissie benoemd, doch de binnenlandsche vrede niet hersteld. Intusschen hadden de beschermende mogendheden in prins *Otto van Beieren* (geboren in 1815) een vorst gevonden en de door diens vader, koning *Lodewijk* gestelde voorwaarden: De koningstitel, de grens van Arta tot Volo en de garantië eener leening van 40 millioen gld. toestaan. Nadat het verdrag van den 7^{den} Mei 1832 de verhouding van het nieuwe koninkrijk geregeld had, werd de Nationale Vergadering te Nauplia bijeengeroepen en erkende eenstemmig den prins als koning *Otto I* van Griekenland: tot zijn meerderjarigheid (1835) zou een regentschap (*Armasperg*, *Maurer* en *Heideck*) de regeering voeren. De jonge koning hield den 7^{den} Februari aan het hoofd van 3500 man Beiersche troepen zijn intocht in Nauplia.

Griekenland als koninkrijk. Het Regentschap had in het verwoeste land een moeilijke taak. Belastingen werden niet betaald; de rechtbanken hadden haar werkzaamheden geschorst; de klephten roofden en plunderden. Verstandige maatregelen werden niet gewaardeerd, de kleinste font echter bovenmate afgekeurd. De leiders van den opstand, ijdel door hun overwinningen en in hun hoop op buit teleurgesteld, smeedden samenzweringen, die met geweld onderdrukt moesten worden. Rusland wist den vrijzinnigen *Maurer* te verwijderen, waardoor de absolutistische *Armasperg* overwegenden invloed kreeg en dien als aartskanselier behield, toen koning *Otto* den 1sten Juni 1835 te Athene, de nieuwe residentie, zelf de regeering aanvaardde. Eerst toen hij door de dotatiewet van 7 Juni, die aan iedere gevestigde Helleensche familie van de staatsdomeinen een deel ter waarde van 2000 drachmen in vruchtgebruik gaf, en door de instelling van een Staatsraad tot controle op het bestuur het volk voor zich trachtte te winnen, werd hij na den terugkeer van koning *Otto*, die den 22sten November met prinses *Amalia* van Oldenburg gehuwd was, einde Februari 1837 teruggeroepen en door *Rudhardt* vervangen, die zich echter door zijn bureaucratie impopulair maakte en nog hetzelfde jaar aftrad. Daarna werden Grieken minister, wisselden echter ieder oogenblik, daar de beschermde mogendheden zich voortdurend met de binnenlandsche aangelegenheden van den jongen staat bemoeiden. Eerzuchtige politici gaven nu eens gehoor aan Rusland, dat hem met uitzetting der nauwgetrokken grenzen vleide, dan weer aan de vermaningen der Westersche mogendheden om de binnenlandsche vrijheid te grondvesten. In September 1843 ontstond er te Athene de beweging voor een grondwet, die vastgesteld werd den 2^{den} Maart 1844. Volgens deze zonden een door den koning benoemde Senaat en een door het volk gekozen Kamer de volksvertegenwoordiging met wetgevende macht vormen. Nu kregen de partij-intriges nog meer vrij spel, ministerieele crisissen en kamerontbindingen volgden elkander op. Dat was

vruchtdragende politieke en sociale wetgeving geen sprake kon zijn, behoeft geen betoog.

Koning *Otto* bezat de kracht niet zijn wil door te zetten; hem onthakten militaire gaven en ondernemingsgeest. Ook was zijn hnwelijk kinderloos en de adoptatie van een anderen Beierschen prins bleef nit, daar deze Grieksch-Katholiek moest worden. Hoe meer zich in Griekenland een verlangen openbaarde naar nitbreiding ten koste van Turkije en de Russische invloed wies, des te vijandiger werd de stemming der Westersche mogendheden, speciaal Engeland. Aan dit rijk gaf de overmatige eisch tot schadevergoeding van een zekeren *Pacifico*, die de regeering weigerde, aanleiding, in 1850 met geweld op te treden, de havens te blokkeeren en Grieksche schepen te nemen, tot Griekenland toegegeven had. Toen bij het nitbreken van den Krimoorlog de hoop op bevrijding van de nog onder Turksch juk staande stamgenooten levendig werd en zich te Athene op stormachtige wijze openbaarde, waarom het Turksche gezantschap vertrok, verscheen een Engelsch-Fransche vloot in den Piraëus, die dooreen Franschebrigadebezet werd (26 Mei 1854). Griekenland moest zich tijdens den oorlog rustig houden. De bevolking was daarmede echter niet tevreden, vooral daar de Grieken zich beschouwden als de rechtmatige erfenamen van het Grieksche keizerrijk en iedere inmenging van een vreemde mogendheid op het Balkanschiereiland als een aanranding van hun heilige rechten aanzagen. De ontevredenheid richtte zich tegen den koning en openbaarde zich in aanslagen op diens leven. Te Nauplia roest 13 Februari 1862 een groote militaire revolutie onderdrukt worden. Doch terwijl de koning op een reis, die hij in den herfst door de Peloponnesus maakte, hartelijk ontrangen werd, brak te Bonitas, Patras en andere plaatsen een oproer nit; den 22sten October vormden *Boulgaris*, *Kamaris* en *Roufos* te Athene een voorloopige regeering, die „krachtens eenstemmig besluit der natie“ koning *Otto* van den troon vervallen verklaarde. *Otto* kwam den 22sten October in den Piraëus, doch besloot na een onderhand met de vreemde gezanten naar Beieren terug te keeren.

Een besluit der voorloopige regeering riep het volk op tot een nieuwe koningskeuze; met 230016 van de 249701 stemmen werd prins *Alfred* van Groot-Brittannië gekozen. Daar echter de overeenkomst van 1830 ieder lid der vorstenhuizen van de beschermende mogendheden uitloot, wees hij zijn benoeming af, evenals later hertog *Ernst* van *Koburg* en andere prins. Eindelijk werd prins *Willem van Denemarken* den 30sten Maart 1863 als *George I* gekozen, terwijl de mogendheden 5 Juni de kenze bekrachtigden. Nadat bloedige opstootjes te Athene, tengevolge van partijtwisten den 30sten Juni ontstaan, door Engelsche en Fransche troepen waren gedempt, hield de nieuwe koning 30 October zijn intocht te Athene. Engeland zag, als bewijs van sympathie, af van zijn protectoraat over de Ionische eilanden, die den 30sten Mei 1864 plichtig aan Griekenland werden overgegeven. Toch stieten koning *George* en zijn Deensche raadgever, graaf *Sponeck*, op groote moeilijkheden. De Nationale Vergadering, door de voorloopige regeering hij-

eengeroepen, ging over tot een grondwetsherziening en besloot tot afschaffing van den Senaat. Vruchteloos verzette de koning zich tegen dit besluit; hij moest in November den eed op de nieuwe grondwet afleggen en, nadat een poging tot bemiddeling van zijn oom, prins *Julius* van *Glücksburg* afgewezen was, in December 1865 graaf *Sponeck* ontslaan, daar het wantrouwen der Grieken in vreemdelingen onuitroeibaar was. De verschillen tusschen de ministers en de partijleiders in de Kamer namen steeds toe en belette een rustig bestuur, dat voor een uit den weg ruimen van de financieele wantoestanden hoogst noodzakelijk geweest was. Alle pogingen om te leenen mislukten; de verhooging der inkomende rechten en de ontwapening der vloot hielpen niets. Reeds konden de salarissen der ambten slechts ten deele betaald worden. Het eene ministerie na het andere trad op en beloofde het geschokt crediet te zullen herstellen en door doortastende hervormingen evenwicht in de staatsfinisheiding te zullen brengen; de Kamer verijdelde door haar partijschappen iedere poging tot verbetering. Daarentegen mengden de Grieken zich in den opstand van Kreta, die de vereeniging met Griekenland ten doel had. Er vormde zich te Athene dadelijk een Kretensisch comité, dat bijdragen voor den opstand inzamelde; talrijke vrijwilligers stroomden naar Kreta, terwijl de regeering troepen aan de Tursche grenzen samenrok en de mogendheden aanspoorde den sultan tot toegevendheid te stemmen. Doch deze keurden het goed, toen de Porte, wier geldul nitgepat was, den 1sten December 1868 besloot Griekenland een ultimatum te stellen en het bij afwijzing daarvan den oorlog te verklaren. Een conferentie der mogendheden te Parijs (Januari 1869) verbood Griekenland het vormen van troepen en het nitruisen van schepen tot een aanval op Turksch grondgebied toe te staan. Het Grieksche ministerie weigerde te gehoorzamen, wilde het op een oorlog laten uitloopen en schreef een binnenlandsche leening van 100 miljoen drachmen nit. Toen echter slechts voor 100000 drachmen geteekend werd, trad het ministerie af en het nieuwe kabinet-*Zaimis* gaf aan de eischen der mogendheden gehoor. Een tweeden klap kreeg de nationale trots, toen Griekenland een groote schadevergoeding moest betalen voor een aanval van roovers, waarbij dicht bij Athene drie Engelschen gedood werden (11 April 1870). Deze nederlagen der regeering deden den partijstrijd in de Kamer steeds heftiger woeden, doordat de oppositie zich verwijderde, was zij meermalen niet in staat een besluit te nemen; het ministerie bleef slechts bestaan, omdat niemand in zijn plaats wilde treden.

Ook toen in 1876 weer een crisis in de Oostersche kwestie ontstond, waren de partijleiders het onderling niet eens. *Konstantinos* en *Boelgaris* waren ervoor, om, zoodra Rusland met Turkije begon te oorlog, aan dit laatste land eveneens den oorlog te verklaren, en stelden groote toerustingen voor; *Deligeorgis* hoopte door bemiddeling der Westersche mogendheden Thessalië en Epirus te krijgen. Ten slotte werd een gemengd ministerie gevormd, dat zich gereed hield, maar op raad van Engeland in den beginne neu-

traal bleef en eerst na den val van Plevna in Januari 1878 een leger van 12000 man naar Thessalië zond, dat echter weinig nitvoerde. Griekenland kon dan ook bij den vrede van Santo Stefano geen concessies krijgen. De vrede van Berlijn zegde het echter een uitzetting der grenzen toe. Daar de onderhandelingen over het vaststellen daarvan tusschen Griekenland en de Porte niet tot een resultaat leidden, kwam in 1880 te Berlijn een conferentie samen, die Griekenland bijna geheel Thessalië en het Zuidelijk deel van Albanië toezegde. De Porte weigerde in den beginne zich bij dit besluit neer te leggen, en wederom maakte Griekenland toebereidselen tot den oorlog. Eindelijk gelukte het den mogendheden Turkije toe te geven en te overreden en den 24sten Mei 1881 werden bijna geheel Thessalië en het Albanese distrikt Arta (13200 v. km. met 390000 inwoners) aan Griekenland afgestaan. De pers en de Kamer waren met dit resultaat echter volstrekt niet tevreden en minister Komnoudowros aan wien men deze nitbreiding van grondgebied te danken had, werd in 1882 ten val gebracht. Toen daarop in 1885 door den staatsgreep in Oost-Rumië en den oorlog tusschen Bulgarije en Servië nieuwe verwikkelingen op het Balkanschiereiland ontstonden, hoopte het ministerie Delyannis een gelegenheid tot nieuwe nitbreiding te vinden. Ook toen de rust in het Noorden hersteld was, bleef het zijn toebereidselen voortzetten met het doel door te dreigen met een aanval op Turkije, die een wereldoorlog zou kunnen doen nithranden, van de mogendheden concessies te krijgen. Maar deze bleven behalve Frankrijk onverhieldelijk, zonden een groote vloot naar de Egeësche Zee en blokkeerden, toen Delyannis haar ultimatum van den 6^{den} Mei 1886 afwees, alle Oost-Grieksche havens. Daarop trad Delyannis af en zijn opvolger Trikoupis gaf toe, waarop de blokkade opgeheven werd. Trikoupis wijdde zich nu geheel aan de financiën, die door de kosten der toebereidselen (60 miljoen) in een deerniswaardigen toestand gekomen waren; ook stelde hij het aantal afgevaardigden, die naar de nomi gekozen moeten worden, vast op 207. De weldadige gevolgen van deze vredelievende en spaarzame politiek bleven niet nit en koning Georg kon den 31sten October 1888 onder levendige belangstelling zijn 25 jarig regeerings jubileum vieren. Intusschen kon het land door de verderfelijke partijtwisten niet tot rust komen. De oppositie maakte schandelijk gebruik van de ontevredenheid der natie over eenige nieuwe en noodige belastingen en over het niet-ondersteunen van den opstand op Kreta bij de verkiezingen in 1890. Slechts 50 ministerieelen werden gekozen, en na het aftreden van Trikoupis vormde Delyannis een nieuw ministerie. In de Kamer wist hij nieuwe belastingvoorstellen, met name tabaks-monopolie, te doen aannemen, maar talmde de wetten nit te voeren, daar hij bang was voor zijn populariteit. Daar Delyannis ook in andere zaken aanmatigend optrad, ontloeg de koning hem in Maart 1892. Eerst werd Konstantopoulos tot minister-president benoemd, die den 25sten Maart de Kamers ontbond. Daar bij de nieuwe verkiezingen in Mei de Trikonpisten een schitterende overwinning behaalden, kwam Trikoupis weer

aan het hoofd der regeering. Deze wilde de steeds grooter wordende financiële moeilijkheden nit den weg ruimen door een nieuwe leening van 60 miljoen; doch de Engelsche kapitalisten knoopten aan het geven van geld de voorwaarde vast, dat Griekenland zich aan een controle over de belastingheffing door de staatschuldeischers zou onderwerpen. Hierop wilde de koning niet ingaan, waarom Trikoupis in Mei 1893 aftrad. Zijn plaats nam Sotiropoulos in, die echter dadelijk na de bijeenkomst der Kamer in November viel en weer door Trikoupis gevolgd werd. Uit de financiële moeilijkheden redde zich het nieuwe ministerie door aan de Kamers een wet voor te leggen, die eenvondig een staatsbankroet proclameerde, en die in December 1893 aangenomen werd. Aan rente voor de buitenlandsche goudleeningen zou slechts 30 % worden nitgekeerd, de amortisatie gestaakt, de als garantie voor de leeningen bestemde onkosten ten gunste van den staat gebruikt worden. Met de buitenlandsche schuldeischers werden weliswaar onderhandelingen aangeknoopt, doch deze hadden geen resultaat, daar Trikoupis geen enkele concessie wilde doen.

De door de systematische bedreigingen in het officieele budget lang verborgen, wanhopige toestand der staatsfinanciën werd in 1894 steeds meer openbaar; het was den staat niet mogelijk iets te doen tot berodpering van handel en verkeer. Zoodra Trikoupis nieuwe belastingen wilde invoeren, belegde de oppositie meetingen (17 en 20 Januari 1895 te Athene). Daarop diende Trikoupis zijn ontslag in, en Nikolaos Delyannis, een neef van Theodoros, vormde den 24sten Januari een *cabinet d'affaires*. Bij de nieuwe verkiezingen (28 April) kregen de Delyannisten een zoo sterke meerderheid, dat Theodoros Delyannis een nieuw ministerie vormde, dat aan de Kamer een begrooting voorlegde met een fictief batig saldo van 2 miljoen drachmen. Een buitenlandsche controle over de Grieksche financiën achtte Delyannis onverenigbaar met de waardigheid van den staat; de buitenlandsche schuldeischers moesten zich in het vervolg ook met 30% der rente tevreden stellen. De groote verliezen, welke de krentenhandelaars door een daling van prijs leden, trachtte de regeering tegen te gaan door een wet, volgens welke een deel der krentenoogeten in de staatsmagazijnen opgeleiden moest worden, en door verlaging van de invoerrechten. Ook in 1896 verbeterde de toestand niet. Niettegenstaande dat, vroeg de regeering speciale gelden aan voor versterking der marine en den 14^{den} December diende Delyannis een wetsvoorstel in, waarbij 2600000 drachmen voor militaire doeleinden gevraagd werden. Want in 1896 was op Kreta weer een opstand uitgebroken en de openbare meening nam geestdriftig de partij der Kretensers op.

Er vormde zich een nationale bond, de *Εθνική Έταιρεία*, om een opstand van alle Grieken in Kreta, Macedonië en op eilanden voor te bereiden. Toen de opstand in Kreta, dat in 1896 door hervormingsbeloften tot rust was gekomen, in 1897 opnieuw nithrak, meenden de koning en het ministerie zelf in gevaar gebracht te zullen worden, indien zij langer weerstand boden aan

de steeds oplooiende geestdrift. Groote toebereidselen werden te land en ter zee gemaakt. Terwijl het Grieksche landleger in Epirus en Thessalië samengetrokken werd, en ook de vloed daar bijeenkwam, landde den 15^{den} Februari 1897 een Grieksche afdeeling onder overste Vassos op Kreta, om in naam van den koning der Hellenen het eiland in bezit te nemen. Doch de mogendheden richtten 2 Maart aan de Grieksche regeering een ultimatum, dat de ontruiming van Kreta binnen zes dagen eischte, waartegen de autonomie van het eiland en de soevereiniteit van den sultan gewaarborgd werden. Den 8sten Maart stemde Griekenland toe in het terugtrekken zijner schepen uit de Kretensische wateren, maar wees een terugroepen der gelande troepen af, daar deze alleen de pacificatie van het eiland tot stand konden brengen, waarna de Kretensers door een volksstemming over hun lot moesten beslissen. Hierop stelde Duitschland voor den Piraeus te blokkeeren, doch Engeland verzette zich daartegen, en men bepaalde zich tot een blokkade van het eiland Kreta en de bezetting van eenige kuststeden. Daardoor werd Griekenland tot driester optreden ook in Thessalië aangemoedigd. Het geheele Grieksche leger werd daar op voet van oorlog gebracht en onder het opperbevel van kroonprins *Konstantinos* gesteld; vrijrscharen die uit Turkije, Italië en andere landen naar Griekenland gekomen waren en door de ethnikê hetairia georganiseerd werden, schoof men tot dicht aan de Turksche grens vooruit.

Intusschen had Turkije een aanzienlijke strijdmacht onder *Edhem pasja* samengetrokken en verklaarde den 17^{den} April 1897 aan Griekenland den oorlog. Terstond werd de eerste Grieksche stelling, bij den Melonnas, door de Turken genomen, en na den slag bij *Touruawos* Larissa bezet (25 April). Tengevolge daarvan werd *Deljannis* ontslagen en vormde *Ralli*, de leider der oppositie, een nieuw ministerie. Deze beval overste Vassos Kreta te ontruimen, doch kon aan den loop van den oorlog geen andere wending geven. De verovering der Turksche eilanden in de Egeische Zee, het bombardement van Turksche havens en het landen van Grieksche troepen in den rug der Turken hadden even weinig succes als de aanval op *Prevesa* in Epirus. Na een gerecht van twee dagen (6 en 6 Mei) ontruimden de Grieken ook hun stelling bij *Pharsala* en nadat de linkervleugel der Turken de Grieken bij *Walestinon* (6 Mei) verslagen had, bezetten de Turken *Volo* (8 Mei). Het Grieksche hoofdleger werd daarop den 18^{den} Mei weer bij *Domokos* teruggeslagen. Reeds na den slag bij *Pharsala* had de Grieksche regeering de hoop op een gunstige wending opgegeven, zich aan de beslissing der Kretensche kwestie door de mogendheden onderworpen en haar bemiddeling voor een wapenstilstand ingeroepen. Deze werd den 19^{den} Mei gesloten. Ook de vredesonderhandeling met Turkije droeg Griekenland aan de mogendheden over. Deze, te Konstantinopel gevoerd, duurden lang, daar Turkije weliswaar bereid was Thessalië te ontruimen, maar een oorlogsschatting eischte. Duitschland stond erop, dat Griekenland zich zou onderwerpen aan een financieele controle, wat Engeland

echter niet wilde. Den 18^{den} September 1897 werden de vredes-preliminairen ondertekend. Griekenland moest een schadevergoeding van 45 miljoen gulden betalen, waartegen Turkije Thessalië zon ontruimen. Toen het door *Ralli* gevraagd votum van vertronwen door de Kamer geweigerd werd (30 September), belastte de koning *Zaimis* met de vorming van een nieuw ministerie, waarin generaal *Smolenski* de portefeuille van Oorlog, *Streit* die van Financiën nam. Den te Konstantinopel den 4ten December ondertekenden definitieven vrede keurde de Kamer goed, evenals de financieele controle der mogendheden, daar men geen ander middel zag om uit den nood te geraken: de staatsuitgaven bedroegen (1897) het dubbele der raming (95 miljoen). Bij de hervorming van het ministerie (10 November 1898) werd *Smolenski* door *Korpas*, *Streit* door *Negris* vervangen; Binnenlandsche Zaken behield *Triantophylakos*; *Zaimis* het voorzitterschap en Buitenlandsche Zaken. De internationale financieele controle bereikte in het eerste jaar barer werkzaamheid 6 miljoen drachmen meer inkomsten dan de raming van 30 miljoen. De Turksche beerschappij op Kreta (zie aldaar) hield op; een Grieksche prins werd regent.

Toch behielden bij de nieuwe verkiezingen (19 Februari 1899) de Trikaupisten onder leiding van *Theotokis* de overwinning; den 12^{den} April nam het ministerie ontslag. De koning belastte *Theotokis* met de vorming van een uienw kabinet, dat voornamelijk uit Trikaupisten bestond. De in Mei geopende zitting hield zich voornamelijk bezig met de leger-organisatie. Ten slotte werd een wet aangenomen, die het aanstellen van buitenslandsche officieren tot berccrmving van leger en vloot beval; aan twee hoofdofficieren zon met den titel van reorganisator de inspectie en de opperleiding van den generalen staf opgedragen worden. Een ontwerp tot verrijdering van jongere officieren kwam niet tot stand, wel hervormingen in het belastingstelsel en nieuwe bestuursindeling, een reeks rechterlijke ontwerpen, verder betrekkelijk onderwijs, het consulaire wezen en voor de weduwen en weezen van de in den oorlog gesneuvelden.

In zijn rapport over den oorlog (1899) had de kroonprins de instelling van een commando-generaal met den zetel te Athene voorgesteld, waaraan alle afdeelingen van het ministerie van Oorlog, nitgezondcr rechtspraak en intendant, ondergeschikt zouden zijn; deze laatste zouden onder den minister van Oorlog staan; deze, overste *Koumoundouras*, verklaarde zich daar sterk tegen en nam, daar bij ook met den minister van Financiën, *Simouopoulos*, niet tot overeenstemming kon komen omtrent een verhooging van het oorlogsbudget, zijn ontslag (10 Januari 1900). In zijn plaats stelde overste *Tsamados*, die vroeger onder *Trikopis* meermalen minister van Oorlog geweest was, een wet voor, die aangenomen werd, en waarbij bepaald werd, dat de leiding der geheele bewapende macht en de verantwoording voor het bestuur daarvan aan den minister van Oorlog zon komen, het commando-generaal echter aan den in rang oudsten divisiegeneraal (den kroonprins), en hem een vreemd officier als chef van den generalen staf zon worden toegevoegd. *Theo-*

takis legde der Kamer een ontwerp voor over verdragen betrekkelijk het aanleggen van het Grieksche spoorwegnet, waarvoor een Engelsch-Fransche combinatie, tenminste tegen waarborg van rente, bereid was de noodige gelden voort te schieten; tot waarborg der rente stelde de regering opcenten op de tabak-belastingen voor. In den herfst van 1900 nam de kroonprins het opperbevel over het leger en de gendarmerie op zich. De zittingen der Kamer werden den 17^{den} November weer geopend. Tot president werd de ministerieele candidaat *Bonfidis* gekozen, maar de meerderheid was niet opgewassen tegen de lagen der oppositie. In begin Januari diende de minister van Buitenlandsche Zaken een handelsverdrag met Roemenië in. Na een langdurig bewind trad in September 1901 de minister van Justitie *Karapoulos* af om door den minister van Buitenlandsche Zaken *Romanos* vervangen te worden. De zwakke stelling van het kabinet, dat van *Zaimis* en *Deligeorgis* afhing, bleek dadelijk bij de heropening der Kamer (12 November 1901). Het werd ten val gebracht door een van de studenten nitgaande beweging tegen een volksvertaling der Evangelien; toen de onlusten een grooten omvang begonnen te nemen, trad *Theotokis* (23 November) vrijwillig af, om de zaak voor de kroon gemakkelijker te maken; de plaats van den afgezette metropoliet van Athene, *Prokopios*, werd ingenomen door *Theoklitos*, bisschop van Sparta.

Onder voorwaarde, dat zijn ministerie kleurloos zou zijn, verkreeg *Zaimis* den steun der Theotokisten en vormde den 25sten November een nieuw Kabinet. De duur van dit tusschenministerie was kort; toen het zich wilde losmaken van de partij *Theotokis-Simopoulos*, waren zijn dagen geteld. De verkiezingen van begin December vielen zoo nit, dat *Theodoros Delyannis* met de kabinetvorming belast werd. Den 11^{den} December 1902 trad het nieuwe ministerie op: *Romas* nam Eeredienst, *Karapoulos* Marine, *Zygomalas* Justitie, *Mawromichali* Binnenlandsche Zaken, *Skoeris* Buitenlandsche Zaken en *Lymbritis* Oorlog; de laatste legde den 30sten Maart 1903 zijn ambt neder, daar hij zich niet genoeg door den premier gesteund achtte. Doch ook *Delyannis* moest spoedig van het toneel verdwijnen.

Aanleiding daartoe was de kwestie van het rozijsenmonopolie. Sedert jaren werkte men in de rozijsenprovincies met zeer weinig voordeel. Daarom scheen aan de daardoor getroffen landbevolking het aan een Engelsche maatschappij te geven monopolie zeer welkom; deze maatschappij stelde den producenten zekere en grotere winst in uitzicht. Maar enkele punten van de overeenkomst waren voor het land schadelijk en daarom verzetten verschillende bij de Grieksche financiën in het algemeen en bij den rozijsenuitvoer speciaal belanghebbende mogendheden (Engeland, Duitschland, Nederland en Italië) zich er tegen. De bonding van het kabinet was dubbelzinnig; *Delyannis* zelf was niet voor het monopolie, maar stelde de zaak zoo voor, alsof de oppositie er tegen was. Toen nu de Kamer tot verdragging der debatten besloot, opdat de regering met de vertegenwoordigers der Engelsche maatschappij zou kunnen onderhandelen, meende de bevolking in

de rozijsendistrikten, dat de geheele zaak nu van de baan was, en stond op (Juni 1903). *Delyannis* maakte nu plaats voor *Theotokis*; in het door hem gevormde ministerie, dat op den steun van *Zaimis* kon rekenen, namen (29 Juni) zitting: *Simopoulos* (Financiën), *Levidis* (Binnenlandsche Zaken), *Grivas* (Oorlog), *Stephanopoulos* (Marine), *Kalogeropoulos* (Justitie) en *Argasaris* (Onderwijs). Doch de toestand was reeds zoo ernstig, dat *Theotokis* het nauwelijks twee weken later geraden vond af te treden, daar voornamelijk in de Peloponnesus opnieuw opstanden uitbraken en hij in zake het monopolie niet wilde toegeven. 11 Juli trad nu een ministerie *Ralli* op, die als leden in zijn kabinet opnam *Mawromichali* (Binnenlandsche Zaken), *Konstantinidis* (Oorlog), *Mertopoulos* (Justitie), *Pharmakopoulos* (Eeredienst en Onderwijs). Een der eerste daden van het ministerie was het terugbrengen van het aantal afgevaardigden van 234 op 198. In zake het krentenmonopolie beloofde *Ralli* alles te zullen doen, om den tegenstand der mogendheden te breken. Doch voor hij nog iets bereikt had, trad hij af (16 December). Twee dagen later trad een ministerie *Theotokis* op met de leden: *Simopoulos* (Financiën), *Levidis* (Justitie), *Romanos* (Buitenlandsche Zaken), *Stais* (Onderwijs, tot 1 Juli 1904), *Koumoundouras* (Marine) en *Smolenski* (Oorlog). Doch ook dit kabinet mocht niet lang leven, het viel alweer op de krenten-kwestie, waarop *Delyannis* weer met een ministerie verscheen, daarna *Ralli*, die het nithield tot 21 December 1905, toen *Theotokis* weder aan het bewind kwam. Zijn Kabinet was aldus samengesteld: *Theotokis*, minister-president; *Pierre Skouris*, Buitenlandsche Zaken; *Kalogeropoulos*, Binnenlandsche Zaken; *Bokotopoulos*, Justitie; *Stephanopoulos*, Onderwijs; *Trilonpes*, Marine en *Simopoulos*, Financiën.

In de verhanding tot Turkije is een groote verbetering gekomen. In 1903 werd de *status quo ante bellum* hersteld. In 1905 rees een geschil tusschen Roemenië en Griekenland naar aanleiding der Koetsa-Wallachen. Dank zij de bemoeiingen der Roemeensche regering te Konstantinopel gaf de Turksche regering groote hijken van welwillendheid jegens de Koetsa-Wallachen, voor welke de Roemeniërs een groote mate van stamverwantschap schijnen te gevoelen. De Grieken zagen hun kerkelijke en staatkundige belangen door het optreden der Roemeensche regering ernstig bedreigd en zoo kwam het tot een uitbarsting tusschen deze twee landen, waarbij het door de geografische ligging van beide gelukkig niet licht tot een gewapend treffen kon komen. Inmiddels zijn de Grieken om ommecmerciele redenen het kind van de rekening op den langen duur, want niet slechts werden in Juni 1906 de diplomatieke betrekkingen afgebroken, maar ook werd door Roemenië het handelsverdrag opgezegd. De bezoeken van koning *Carol* en koning *George* aan het Weensche hof hielden oogenschijnlijk nauw verband met deze kwestie. Ook met Bulgarije werd in den zomer van 1906 de verstandhouding gespannen, en terwijl de door Grieken bewoonde stad Anchiola door Bulgaren plat gebrand werd, hielden Grieksche bonden gedacht in Macedonië huis. Een scherpe nota aan

de Grieksche regeering van Rusland en Oostenrijk samen, bracht daarin nog slechts weinig verandering. In September 1906 trad prins *George* als gouverneur van Kreta af en werd opgevolgd door *Alex. Zaimis*.

Het jaar 1907 bracht voor Griekenland een tijdperk van groote wrijving — die nog steeds niet weggenomen is — met Bulgarije. De anti-Grieksche woelingen in het vorstendom hebben aanleiding gegeven tot een reusachtigen exodus van Grieken. Einde Januari bevonden zich te Athene niet minder dan 5000 Grieksche uitgeweken uit Bulgarije — een stroom die het gansche jaar door is blijven aanhouden. Den 15^{den} October had een merkwaardige plechtigheid plaats. In tegenwoordigheid van den kroonprins, de ministers, den metropoliet van Athene, Kamerleden en hoogwaardigheidsbekleeders werd de eerste steen gelegd van de nieuwe steden Anchialos, Philippopolis en Euxinopolis in Thessalië, als toekomstige woonplaatsen van de uit Bulgarije uitgeweken Grieken.

In het begin van December deed het bericht de ronde, dat er een geheime overeenkomst tot stand zou zijn gekomen tusschen de regeeringen van Engeland, Frankrijk en Griekenland, met stilzwijgende goedkeuring van Rusland. Daarbij zou overeengekomen zijn, dat Griekenland van Engeland en Frankrijk financiële hulp zal ontvangen, om leger en vloot aanzienlijk te versterken en nieuwe havens en marine-bases aan te leggen, die, ingeval van een Europeeschen oorlog, van groot belang zouden zijn. Deze overeenkomst zou de laatste schakel zijn in de reeks van zetten der Engelsche diplomatie, om Duitschland te isoleeren. Onwillekeurig wordt verband gezocht tusschen de geruchten over deze geheime overeenkomst met Engeland en Frankrijk en de mededeeling van den Griekschen minister-president in de Kamerzitting van 3 December 1907, dat de regeering een ontwerp in studie had genomen tot algeheele reorganisatie van Griekenlands zeemacht.

Grieksche Antiquiteiten is de naam, waarmede men de uitingen der oude Grieken op het gebied van den staat, het bestuur, de rechtspraak, den eeredienst en ook het maatschappelijke en particuliere leven samenvat.

Het oud-Grieksche staatsrecht vertoont in vergelijking met het Romeinsche een veel grooter verscheidenheid. Vrij nauwkenrig kennen wij alleen het Attische, maar sommige algemeene grondtrekken laten zich toch wel aanwijzen. Voor zoover wij kunnen nagaan, vormt het koningschap overal het uitgangspunt. Dit heeft zich vrij lang staande gehouden, zij het dan ook zeer in verschillende vormen. Naast dat koningschap stond overal in Griekenland een adel, de bloedverwanten des konings, en de naast de koninklijke familie machtige geslachten, meestal een landadel, een enkele maal (bijv. in Aeusia) een priesteradel. Door dezen werd het koningschap zeer beperkt en in de 8ste eeuw v. Chr. bijna overal een aristocratisch bestuur ingesteld. Slechts Sparta heeft zijn dubbel koningschap bijna tot het einde van zijn zelfstandig bestaan behouden. In de plaats van het erfelijk koningschap kwamen gekozen koningen, daarna adellijke ambtenaren,

eerst voor een aantal jaren, later slechts voor één jaar (*archonten*, *prytanen*, *kosmoi* enz.). Vervolgens werden de afzonderlijke ambtenaren door colleges van ambtenaren vervangen. De groote menigte, het volk (*demos*), had hoogstens een raadgevende stem in het bestuur. Eerst met de opkomst van handel en industrie en met den toenemenden bloei van den middenstand werd de aristocratie meer en meer door een machtig, alleen op bezit berustend beginsel (*timocratie*) in het nauw gebracht. Achter dien middenstand stond de menigte minder gegoede vrijen, die in hun hoedanigheid van burgers hun aandeel aan het staatsbestuur eischten. De daardoor veroorzaakte burgertwisten hebben in de 7de en 6de eeuw op zeer veel plaatsen tot een overgangsvorm tusschen de wijkende aristocratie en de opkomende democratie, tot de zoogenaamde tyranni gevoerd, waarbij zich eierzuchtige personen, steunende op de groote menigte, tot alleenheerschers opwierpen. Elders gaf de strijd aanleiding tot het optreden van vrijwillig gekozen bemiddelaars en uitgevers, die een hervorming in het staatsbestuur tot stand brachten, zoals *Drako* en *Solon* te Athene, *Pittakos* te Mytilene enz. De volledig tot ontwikkeling gekomen Grieksche democratie verplaatst het zwaartepunt van het staatsbestuur naar de soevereine volksvergadering, waarvan ieder vrij burger van een bepaalden leeftijd deel uitmaakt. Naast de burgers vindt men nog de *metoiken* (zie aldaar) en slaven. De bevoegdheden der volksvergadering omvatten het geheele staatsbestuur en overal is zij de hoogste instantie; slechts ten opzichte van rechtspraak en wetgeving heeft zich het demos zelf beperkt en daartoe afzonderlijke lichamen aangewezen. Als nitvoerend lichaam treedt meestal een raad (*boulè*) op. De ambtenaren werden, voor zoover zij niet door het lot werden aangewezen, door het volk en den raad benoemd en waren aan het volk verantwoordelijk.

Pogingen om de democratie ten val te brengen en door een alleenheerschap te vervangen, hebben met name in de 4de en 3de eeuw v. Chr. herhaaldelijk plaats gehad, maar deze hadden zelden duurzaam succes. De vroegste vormen de voorloppers voor de beslissende hernieuwing, die de Grieksche statenwereld op het einde der 4de eeuw met het optreden van den absoluten Hellenistischen dynastienstaat ondervond. Het denkbeeld van *Alexander den Groote* een Hellenistisch wereldrijk te stichten, mislukte, maar onder zijn opvolgers, de Diadochen, ontstonden de groote rijken Egypte, Syrië en Macedonië. Later treden, met name in Klein-Azië, ook kleinere dynastienstaten op, zoals Pergamum, Bithynië, Pontus enz. De voormalige democratische stadstaat bleef daarnaast bestaan, tot zij beide in het Romeinsche wereldrijk opgingen. Voor de statenbonden enz. zie *Amphictyonen* en *Griekenland, Geschiedenis*.

Het krijgswezen berust in alle Grieksche staten van den beginne af op den algemeenen dienstplicht der burgers, waarnaast ook de *metoiken* en slaven diensten in het leger moesten bewijzen. De opperofficiëren (*strategen*, *taxiarchen*) werden in de democratische staten door het volk gekozen; in Sparta waren de koningen opperbevelhebbers. Politieke eenheid (*phyle*) en tactische eenheid vallen in het algemeen samen. Sedert de tweede

heeft der 5de eeuw traden naast de burgers ook huartroepen op, die men vóór dien tijd slechts aan de Hoven der tirannen hinnen Griekenland ontmoet. Daarbij kwam door *Alexander den Groote* het Macedonische volksleger, waaruit zich langzamerhand een stand van beroepsoldaten ontwikkelde.

In Sparta dienden de burgers, bondgenooten en heloten in den regel van hun 20ste tot hun 60ste jaar. Zij waren gewapend met een kort, krom zwaard, een lange speer, helm en schild; de kleeding was purperrood. Tegenover het voetvolk had een ruitserij weinig te beteekenen. Offers openden en sloten den veldtocht. In Athene waren sedert *Solon* de burgers der eerste klasse verplicht tot het leveren en uitrusten van oorlogschepen; die der tweede moesten als ruiters dienen; nit de derde klasse werden de zwaargewapenden (hoplieten) gerecruteerd, nit de vierde de lichtgewapenden en matrozen. De diensttijd begon met het 18te jaar en eindigde met het 40ste. Sedert *Perikles* werden ook huartroepen gebruikt. Toen de bevolking van Attika nit genoeg troepen meer kon opleveren, werden soldaten nit de bondgenooten gelicht. De voetknechten waren bewapend met speer en schild of met alingertuigen; de cavalerie bestond sedert *Themistokles* uit 1200 man.

Van de Atheensche zeemacht was *Themistokles* de stichter. Belangrijke staatkundige beteekenis kreeg deze, toen op voorstel van *Cimon* de bondgenooten in plaats van schepen geld moesten opbrengen. De schepen werden door riemen voortbewogen en werden naar het aantal daarvan genoemd. De bemanning bestond nit roeiers, matrozen en zeesoldaten. Het opperbevel werd gevoerd door den *navarchos*. Het wapen was de ijzeren scheepsnauel, waarmede men de zijde van het vijandelijke schip trachtte te treffen; om het in den grond te boren of door beschadiging der riemen onbruikbaar te maken.

De staatsinstellingen en het financieuzen zijn in Griekenland altijd op een lagen trap van ontwikkeling gebleven. Het denkbeeld, dat de deelnemers aan het bestuur ook tot de roebtreekscbe verdeling en het gebruik der staatsinkomsten gerechtigd waren, evenals zij de vooruaamste lasten droegen, treedt ten alle tijde op den voorgrond. Eerst maakt de koning, daarna de adel, vervolgens de burgerij aanspraak op de staatsinkomsten. Een werkelijk budget heeft Athene zelfs in zijn beste tijden niet gekend, evenmin als een schatkist. Eerst in de 5de eeuw v. Chr. is men begonnen met iets, wat eenigszins op een geregelde staatshuishouding geleek. Daar de hogere ambtenaren niet bezoldigd werden, de belastingheffing gewoonlijk verpacht werd en rijke burgers ten alle tijde rijke sebenkingen deden, waren de uitgaven in de eerste tijden zeer beperkt. De grootste waren die van den eeredienst, de instandhouding van openbare gebouwen, belooningen, pensioen en de landverdediging. Daarbij kwamen dan buitengewone uitgaven in geval van oorlog. In het midden der 5de eeuw zijn de uitgaven echter grooter geworden door de bezoldiging, eerst van de gezworenen, later van de Raadsleden, nog later van de deelnemers aan de volksvergadering en aan de staatsfeesten. Overeenkomstig het eigenaardig karakter der Grieksche

staatshuishoudkunde kenden de meeste staten geen directe belastingen voor de burgers. Alleen in geval van oorlog moesten de burgers naar hun vermogen bijdragen in de kosten. De gewone inkomsten leverden de bavensteden, de marktgel-den, de mijnen (*Laurion*) en de domeinen, de belastingen der metolken en de boeten. In de 5de eeuw kwamen daarbij de door de bondgenooten te betalen schattingen, waarnit tijdelijk ook een staatskas gevormd werd. Eindelijk bestonden nog als een indirecte belasting voor de welgestelden de *leitourgia*, in de eerste plaats het nitrusten van een theaterkoor (*choregie*) en van een oorlogsschip (*trierarchie*). Van financieële ambtenaren was dus al zeer weinig sprake. Ook hierin bracht het Hellenisme veranderingen te weeg.

Het rechtswezen vertoont bij de Grieken een minder scherpe en stelselmattige ontwikkeling dan bij de Romeinen. Een Grieksche rechtsgeleerdheid heeft dan ook eigenlijk nooit bestaan. Alleen van het Atheensche recht kennen wij bijzonderheden. Oorspronkelijk was de koning opperrechter. In het bloedrecht werd bij het eerst door de epten en den *Areopagus* beperkt. Na den val van het koningschap nam de adel de rechtspraak over. De willekeur daarin leidde tot het opteekenen van het landrecht door *Drako's* wetgeving (620). *Solon* (594—593) voegde daarbij de *Heliast* (zie aldaar). Naast haar traden voor kleine, locale gevallen de demosrechters en de vrederechters (*diasteten*) op. Men onderscheidde te Athene de openbare aanklacht (*graphè*), die door ieder burger ingediend kon worden, daar een openbaar ministerie niet bestond, en de particuliere aanklacht (*dikè*), die slechts door den beleeidigde of benadeelde, diens bloedverwanten of diens advocaat ingediend kon worden. Sinds de vroegste tijden werd bovendien in het Attische proces het voorloopig onderzoek (*anakrisis*) en de andere leiding van den met dat onderzoek belaste ambtenaar plaats hebbende bebandeling (*Arisia*) gescheiden. Zie over het Scherrevengerecht *Ostracisme*.

In den eeredienst der Grieken bestond zeer weinig samenhang; slechts enkele, zeer algemeene trekken hebben de Hellenen gemeen. Daartoe behoort in de eerste plaats, dat de eeredienst onder den Staat ressorteert. De goden zijn als het ware hemelsche burgers van den Staat die hen als zijn goden erkent. De Staat huldigt de goden met tempels, feesten, offeranden en gaven ($\frac{1}{10}$ van den buit bijv.), maar neemt in geval van nood hun eigendom in beslag. Het meest bekende voorbeeld daarvan is het gedrag der Atheners tegenover hun beschermgodin in den Peloponnesischen Oorlog. Dat sommige heilighdommen, zooals Eleusis, Olympia en Delphi, zich tot nationale heilighdommen ontwikkeld hebben, is met dezen regel niet in strijd. Het aantal staatsgoden stond niet vast, nog in historischen tijd werden er nieuwe opgenomen. Uit de verbouding van den Staat tot zijn goden is de positie der priesters af te leiden. Oorspronkelijk is de koning tevens opperpriester; de naam blijft, evenals bij den Romeinschen *rex sacrificulus*, ook na den val van het koningschap op sommige plaatsen nog bestaan, zooals bijv. te Athene bij den *archon basileus* (koning archon). En afge-

sloten priesterklasse kent de Grieksche godsdienst niet, hoewel sommige corporaties, vooral die der nationale heilighdommen, grooten invloed en zelfstandigheid bezaten. De priesterplaatsen waren of erfelijk (Cheusis) of zij werden door keuze, lot of verkoop bezet. De ambtsduur is één jaar of levenslang. Zie verder *Grieksche Mythologie*.

Maatschappelijk en huiselijk leven. In den heroëntijd was gedurende den vrede landbouw en veeteelt het voornaamste middel van bestaan. Vooral kuddes maakten een grooten rijkdom uit; voor den landbouw gebruikte men zoowel voor het ploegen als voor het dorschen stieren. Ook werd in dien tijd reeds wijn verbouwd. In plaats van gemunt geld diende kleinvee bij den handel als ruilmiddel. Volgens de wetten van *Lykurgos* mocht geen Spartaan een burgerlijk bedrijf nitoeffen; alleen oorlog en jacht pasten den vrijen burger. De beloten bebouwen der landerijen en zorgden ook voor andere levensbenoodigdheden. Dit alles veranderde, toen na den Peloponnesischen Oorlog Aziatische weelde de eenvoudige zeden begon te verdringen. Tot dusverre waren de Spartanen ongetwijfeld de armste onder de Grieksche stammen geweest. Het gebruik van zilver en goud was, zoal niet verboden, dan toch zeer beperkt, en men bediende zich in vroegeren tijd van ruw ijzer, later van ijzeren munten.

De welgestelde Athener kon zich, daar hij niet voor zijn levensonderhoud behoefde te zorgen, geheel en al met de staatzaken bemoeien. Toch hielden velen zich met landbouw bezig, terwijl men de mijnen door slaven liet ontginnen. Een handwerk oefende slechts de armere burgers nit; de rijkere liet in zijn fabrieken en werkplaatsen slaven werken. Van veel betekenis was de handel der Athener, zoowel door de gunstige ligging van het land en de voortreffelijke havens, als door de noodzakelijkheid om produkten uit het buitenland te betrekken. Ingevoerd werden graan, honig, was, wol, leder, gezouten visch, hout, tapijten, dekens, wijn en slaven, nitgevoerd behalve de voortbrengselen des lands luxe- en kunstvoorwerpen.

Het huiselijk leven droeg in den heroëntijd een zeer eenvoudige karakter. Gegeten werd alleen wanneer daaraan behoefte bestond. Brood (gerst- of tarwe-), meelsoep, knoefloek, nien, peulvruchten, benevens geroosterd rund- en schapevleesch en wild waren de voornaamste spijzen. Van Groot-Griekenland nit verspreide zich de gewoonte, om zeerisch, schaaldieren en groenten te eten. Slemppartijen als te Rome hebben echter in Griekenland nooit bestaan. Meer bebagen schonk men daar in het aanleggen van drinkgelagen, die op den maaltijd volgden en door gesprek, muziek, dans en mimische voorstellingen opgeluisterd werden. De wijn was steeds met een dunne of een nog grootere hoeveelheid water vermengd. De kleeding bestond uit een kort onderkleed met of zonder monwen (*chiton*, zie aldaar) dat door middel van een gordel opgebonden kon worden, en uit een mantelvormig bovenkleed, dat met een gesp vastgebonden, over de schouders hing. Bij de Athener hing dat bovenkleed meestal tot op den grond. Zij waren van wol (bij de Doriers) of linnen (bij de Ioniers) gemaakt. Het meest

werd wit gedragen. De vrouwenkleeding was in hoofdzaak dezelfde, doch vertoonde enige meerdere versieringen. Het hoofd was slechts in den oorlog en op reis bedekt; van sandalen met lederen of kurken zolen maakte men alleen op straat gebruik; haar en baard liet men vroeger lang groeien. Zoowel de woningen uit den heroëntijd, als die nit lateren tijd waren zeer eenvoudig. Door de huisdeur, die meestal een kleiner portaal had, kwam men links en rechts in werk-kamers, en doorlopende in een open, aan drie zijden door zuilen omgeven hof, in het midden waarvan het altaar van *Zeus* stond. De aan de lengtezijden van het hof gelegen vertrekken dienden als eet- en slaapkamers, provisie-kamers en bet verblijf der slaven, aan de vierde zijde, zonder zuilen, tegenover de deur, lag het vertrek, waarin de familie gezamenlijk at en offerde. Daarnaast vond men de slaapvertrekken van het echtpaar aan de eene, dat der dochters aan de andere zijde. Een deur op den achtergrond leidde naar wat wij de keuken zouden noemen. Het dak was meestal plat; de kamers kregen haar licht door de naar het hof leidende deuren. Had het huis een bovenverdieping, dan bevond zich daar gewoonlijk de vertrekken voor vrouwen en kinderen. De vrouwenielden zich bezig met spinnen en weven, vervaardigden en reinigden de kleedingstukken; het malen van graan, het bakken, koken en waterdragen lieten zij aan slavinnen over. Nadat men meer in aanraking met het buitenland, vooral met het oosten gekomen was, begonnen de oude, strenge zeden, zelfs die der Spartanen, te verdwijnen; de gemeenschappelijke, gezonde maaltijden werden weelderiger; de eenvoudige kleeding vertoonde meer opgeschiktheid; de vrouwen werden vrijer van zeden. De oude Grieksche gewoonte, om pracht en praal alleen aan tempels en andere openbare gebouwen te geven en de particuliere huizen klein en bescheiden te bouwen, bestond in de Macedonischen tijd niet meer. Toen zagen particulieren er niet meer tegenop woonhuizen te bouwen, die in weelde en pracht zelfs de openbare gebouwen in de schaduw stelden.

Grieksche Archipel. Zie Archipel, Grieksche.

Grieksche Kerk (*Grieksche Katholieke Kerk*, of, zooals zij zich zelf noemt, *Orthodox Anatolische Kerk*) is een van de drie hoofdtakken der Christelijke Kerk, en wel die, welke de in het voormalige Oost-Romeinsche Rijk geldende dogma's, gebruiken en vormen beboonden heeft.

Met het ontstaan der Staatskerk in de 4de eeuw ging de staatkundige scheiding tusschen het Oosten en Westen langzamerhand ook in een kerkelijke over. Terwijl in het W. Rome meer en meer het godsdienstig middelpunt werd, wist de bisschop van Konstantinopel, de hoofdstad van het O. Romeinsche Rijk, zich op te werken tot den eerste onder zijns gelijken en begon daarna den strijd met Rome aan te binden. Op het concilie van Chalcedon (451) werden, onder protest der Romeinsche afgevaardigden, aan den Stoel te Nieuw-Rome (Konstantinopel) gelijke rechten toegekend als aan dien te Ond-Rome. Daarentegen ging tengevolge van de vele en langdurige dogmatische twisten de kerkelijke eenheid in het O.

verloren, daar talrijke aanhangers van het Christendom zich niet wilden onderwerpen aan de door Konstantinopel onder den invloed der keizers gegeven beslissingen en er de voorkeur aan gaven in eigen gemeenten een afzonderlijk kerkelijk leven te leiden (Armeensche Kerk, Jakobieten, Monophysieten, Monotheieten, Nestorianen enz.). Tegelijkertijd werd ook de hand tuschen de Oostersche en Westersche Kerk hoe langer hoe losser.

Door den monophysietischen strijd kwam het in 484 reeds tot een scheuring, die tot 519 voortdure. Het tweede Trullaansche concilie (682) gaf het sein tot een scherpere afscheiding van Rome en in den beeldenstrijd (zie *Beeldendienst en Beeldverering*) stonden de pausen lijnrecht tegenover de Byzantijnsche keizers. De hoofdoorzaak van de zich steeds meer en meer openbarende scheiding was echter de najiver tuschen paus en patriarch. In de 9de eeuw deed de overgang van Bulgarije tot Rome het wantrouwen en de verbittering toenemen. Patriarch *Photius* verklaarde in 886 in een zendbrief de afwijkende gebruiken van Rome voor ketterijen; voornamelijk verweet hij aan de pauselijke Kerk symboolvervalsing, daar zij in haar geloofsbelijdenis de leer had opgenomen, dat de Heilige Geest „ook van den Zoon“ uitging (*filioque*). De aanval werd hernieuwd door *Michael Caerularius* (1053), die het gebruik van ongezuurd brood bij het Avondmaal als een Joodsche ketterij brandmerkte. Als antwoord hierop legden de Romeinsche legaten den 16^{den} Juli 1054 den door den paus tegen den patriarch uitgevaardigden banvloek op het hoogaltaar der Sophiakerk neder, waarop nog in hetzelfde jaar een antwoord van *Michael* en de overige Oostersche patriarchen volgde.

In het bewustzijn, de onde kerkelijke verschriften, gewoonten en leer trouw te bewaren, scheide zich de Oostersche kerk steeds meer van de Westersche af. De overlast, door de Kruistochten en het Latijnsche keizerrijk (1204—1261) veroorzaakt, deden den nationalen haat slechts toenemen. Een hereeniging met het W. werd van tijd tot tijd wel beproefd, maar noch op het concilie te Lyon (1274), noch op dat te Florence (1439) bereikt. Toen de Turken Konstantinopel reeds omsingelden, werd nog één keer een verzoeningsfeest gevierd (December 1452) en door een pauselijke kardinaal in de Sophiakerk een mis gelezen, maar daardoor werden slechts nieuwe moeilijkheden in het leven geroepen. Door het Westen in den steek gelaten werd Konstantinopel eindelijk (29 Mei 1453) door de Turken ingenomen en de Sophiakerk in een moskee veranderd. Sultan *Mohammed* erkende de geloofsbelijdenis van den patriarch *Gennadios* en liet hem zijn kerkelijke zelfstandigheid behouden. De pogingen, in de 16de en 17de eeuw gedaan, om een vereeniging met het Protestantisme tot stand te brengen, mislukten eveneens, en toen de patriarch *Cyrillus Lukaris* (zie aldaar) beproefde, om de Grieksche Kerk in een Gereformeerde te herscheppen, werd zulks de oorzaak van zijn val (1638). De Roomsche Kerk heeft ondertuschen tot in den laatsten tijd haar pogingen tot een hereeniging niet opgegeven, doch de encycieliek van *Leo XIII* „*Praeclara*“ (20 November 1894) werd door patriarch *Anthimos* met een afwijzing beantwoord.

In de laatste 50 jaren hebben ook de Ond-Katholieke en de hoog-kerkelijke partij der Anglikaansche Kerk, doch tot dit oogenblik te vergeefs, toenadering tot de Grieksche Kerk gezocht.

De eenheid in dogma, gebruiken en inrichting sluit de administratieve zelfstandigheid der afzonderlijke kerkelijke liebanen niet uit. Tegenwoordig behooren tot de Grieksche Kerk de volgende 15 groepen: 1) Het patriarchaat van Konstantinopel. Het omvat de orthodoxe Christenen van Europeesch en het grootste gedeelte van Aziatisch Turkije ($\pm$ 3 miljoen, de orthodoxe Albanezen (300 000) en eenige andere kleinere groepen op het Balkanschiereiland, in Bosnië en Herzegovina. De patriarch wordt door de geestelijkheid en het volk gekozen en door de Porte benoemd. In zijn kwaliteit van vertegenwoordiger en rechter zijner geloofsgeenooten wordt hij in zijn handelingen bijgestaan en beperkt door een Synode van twaalf metropolieten voor de geestelijke en kerkrechtelijke, door den Gemengden Raad van 4 bisschoppen en 8 leken voor de wereldlijke aangelegenheden. 2—4) De patriarchaten van Alexandria (8000), Antiochia (bijna 100 000; patriarch te Damascus) en Jeruzalem (15 000). 5) Het reeds sedert 431 zelfstandige aartsbisdom Cyprus (150 000). 6) De Kerk van het koninkrijk Griekenland ($\pm$ 2 miljoen), zelfstandig sedert 1833 en door den patriarch in 1852 erkend, staat onder een Synode van 5 bisschoppen met den metropoliet van Athene als permanent voorzitter. 7) De Russische Kerk (85 miljoen, zie *Rusland*). 8) De Servisch-orthodoxe Kerk in Montenegro (230 000) onder den bisschop van Cetinje. 9) De Kerk van het koninkrijk Servië (2300 000) onder den metropoliet van Belgrado en een Synode (zie *Servië*). 10) De Kerk van het koninkrijk Roemenië (5 $\frac{1}{2}$ miljoen) onder den metropoliet van Boekarest en een Synode. 11) De Bulgaarsch-orthodoxe Kerk, door een firman van den sultan in 1870 onder vrijmaking van de jurisdictie van den oecumenischen patriarch gevormd als Bulgaarsch exarchaat, strekt zich over de grenzen van het tegenwoordige vorstendom uit en omvat ook de Turksche provincie Rumelië en eenige taalverwante gebieden in Macedonië en Albanië met 2,5 miljoen zielen. 12) De Servische kerkelijke provincie van Hongarije onder een metropoliet van Karlowitz. 13) De Roemeensche kerkelijke provincie van Hongarije en Zevenburgen onder den metropoliet van Hermannstadt. 14) De Cis-leithaansche kerkelijke provincie van Boekovina en Dalmatië onder den metropoliet van Czernowitz (12—14 samen 3 $\frac{1}{2}$ miljoen zielen). 15) Het aartsbisdom Sinai (zie aldaar).

Geloofsleer, Bestuur en Eeredienst. Nadat de theologische wetenschap in de Grieksche Kerk zich in de 4de—6de eeuw op huietgewone wijze ontwikkeld en in *Gregorius van Nyssa*, *Basilius den Grooten*, *Gregorius van Naziantium*, *Chrysostomos*, *Theodoretus*, *Dionisius Areopagetus* e. a. klassieke vertegenwoordigers van den laat-Griekschen geest bezeten had, is zij in de latere eeuwen wel niet geheel in verval geraakt, maar heeft toch een kwijnend bestaan geleid. *Johannes Chrysostomos* verzamelde in de 8ste eeuw de nitkomsten der geloofswisten en sloot daarmee de dogmatiek zijner Kerk voor meer dan 10 eeuwen af.

OUD-GRIEKSCHE BOUWWERKEN.

1. Fragment van een fries met Korinthische zuilen (Louvre).

2. Tempel van Athene Nike (Akropolis, Athene).

3. Tempel van Poseidon te Paestum.

4. Zijportiek van het Parthenon.

5. Tempel van Castor en Pollux te Agrigentum.

Eerst in den laatsten tijd is het wetenschappelijk leren onder de theologen der Grieksche Kerk weer wakker geworden.

De geloofsleer der Grieksche Kerk berust op den Bijbel en de andere overlevering der eerste zeven oecumenische concilies. Als symbool geldt de Nicaeisch-Konstantinopolitaansche geloofsbelijdenis. De nieuwere belijdenissen hebben daarnaast slechts in beperkten zin symbolische betekenis. De belangrijkste zijn: a) de belijdenis van den metropoliet *Petrus Mogilas van Kiev* († 1647), de zoogenaamde *Confessio orthodoxa*; b) de door de Synode van Jeruzalem (1672) aangenomen belijdenis van haren voorzitter, patriarch *Dositheus*; c) de belijdenis van *Metrophanes Kripotoulas*, patriarch van Alexandrië († 1630). Van de Westersche Kerk in het algemeen onderscheidt zich de Grieksche door de leer, dat de Heilige Geest alleen van den Vader nitgaat, van de Roomsche Katholieke, waarmede zij de onde geloofsbelijdenis in het algemeen en in het bijzonder de zeven sacramenten, de leer der transsubstantiatie en die van het misoffer, den Maria-, Heiligen-, beelden- en reliquiëndienst, het vasten en andere goede werken, de hiërarchie, de geestelijke verwantschap als een huwelijkbeetel en het kloosterleven gemeen heeft, verschilt zij slechts in de volgende punten: zij erkent geen zichtbaren Stedebouder van Christus op aarde en geen onfeilbaar kerkelijk opperhoofd, wel echter een zichtbare en onfeilbare Kerk; zij maakt een onderscheid tusschen sacramenten van hooger en lager (Avondmaal en boete) en lagere rang; verricht den doop door driemaal onderdompelen van het geheele lichaam en voegt daaraan de zalving met olie toe; geeft aan het bisschoppelijk ambt slechts het beheer over het sacrament der ordinatie; gebruikt hij het Avondmaal, waartoe ook kinderen toegelaten worden, gezurd brood en met water vermengden wijn, die tegelijk met het brood ook aan de leeken gereikt wordt; verbiedt alleen aan de bisschoppen het huwelijk, stelt het daarentegen, en wel met een maagd, verplichtend voor de wereldlijke geestelijkheid, aan wie alleen een tweede huwelijk verboden is, evenals aan de leeken een vierde; kent geen eigenlijk vagernar, dult, met uitzondering der Russische Kerk, geen gebouwen, gegoten of gesneden, maar slechts geschilderde of met edelgesteenten versierde Christus- en Heiligenbeelden als voorwerpen van godsdienstige vereering, en beschouwt het olieel slechts als een geneesmiddel, en wel in het algemeen voor zieken. Ook voor haar bestaat de eenige, heilige, katholieke en apostolische en dus alleen ware en zaligmakende Kerk in de vereeniging met hare zichtbare hoofden en herders als de door den Heiligen Geest aangewezen plaatsvervangers van Christus.

Het kerkelijk bestuur omvat ook hier het beheer der sacramenten, het leeraarsambt en het handhaven der discipline, en, evenals in de Roomsche Katholieke Kerk, wordt geleerd, dat dit bestuur aan een bijzonderen stand toevertrouwd moet worden, die met de Apostelen begint, zich in de bisschoppen als hun opvolgers voortzet en door handoplegging in een onafgebroken reeks blijft voortbestaan. De geestelijke stand bestaat uit wereldlijke geestelijken en monniken, van welken de

laatsten het meest in aanzien staan, ook wel als de „witte“ en de „zwarte“ clerus onderscheiden, hoewel ook de eerste donkere kleedij draagt. De bisschoppen worden bijna zonder uitzondering uit de monniken, gewoonlijk uit de archimandrieten en hegoemenen (abten en priors) gekozen. De bisschop is het hoofd van het geestelijk bestuur in een eparchie (parochie). Van hem gaau de overige heilige bedieningen nit, die hij door wijding verstrekt. Onder hem staan als zijn helpers bij de afzonderlijke kerken der eparchie: popen (priesters), diakenen, hypo(sub)diakenen, lampadariërs, psaltes of cantoren en agnosten of lectoren. Het monnikwezen staat in de Grieksche Kerk niet zoo hoog aangeschreven als in de Roomsche Katholieke Kerk. Van bijzonder belang is de monnikenrepubliek op den berg *Athos* (zie aldaar) in wier 20 kloosters (1802) 7521 monniken leven (3207 Grieken, 3615 Russen, 340 Bulgaren, 228 Roemeniers, 53 Georgiers en 18 Serviërs). Het monnikwezen is ingericht naar de regels van *Basilius* (zie aldaar).

Het praktische ideaal bestaat eigenlijk in askese en bespiegeling. De gewone geloovige echter ontvangt zijn aandeel in God door deel te nemen aan den eeredienst en zich door de heilige mysteriën te laten vervullen. Het middelpunt van den eeredienst vormt de mis, die echter slechts eenmaal daags, vóór zonsopgang gelezen wordt. Het lezen van pericopen (Bijbelhoofdstukken) en gebeden, het reciteeren van de geloofsbelijdenis en responsoria met de gemeente vormen het overige deel der godsdienstoefening. Bij het hidden wenden de priester en de gemeente zich volgens een oud gebruik naar het Oosten. Slechts met Pinksteren wordt geknield; instrumentale muziek is in de kerk verboden. Het prediken bad vroeger in het geheel niet plaats: somtijds werden oude homilien voorgelezen, wat in Rusland en Griekenland thans nog geschiedt. Te Athene wordt des Zondags gepreekt. De taal is in Griekenland de Grieksche, bij de Russen en andere Slavische volkeren het oud-Slavisch, onder de Georgiers het oud-Georgisch.

Grieksche kunst (Zie de platen). Onder Grieksche kunst verstaat men in het algemeen die voortbrengselen van bouw-, beeldbouw- en schilderkunst, welke gevonden worden in streken, waar de Grieksche beschaving overheerschend was, dus niet alleen in het Oude Hellas, maar ook in de door Hellenen gestichte koloniën, bijv. in Klein-Azië, in Beneden-Italië en op Sicilië, waar o.a. bij Segesta de overblijfselen van een schouwburg gevonden zijn, die het mogelijk maken, een Grieksch theater te reconstrueeren.

Bouwkunst. In de Grieksche bouwkunst vallen verschillende perioden en stijlen waar te nemen, die wij, behalve nit de hewaard gebleven ruïnes (de eerste Christenen, de Turken en aardbevingen hebben er voor gezorgd, dat zoo goed als niets gaaf tot ons gekomen is), ook door schrijvers bijv. *Pausanias*, die van verschillende gebouwen een nitvoerige en dikwijls betrouwbare beschrijving geeft, kunnen leeren kennen. In de eerste plaats dan komen in aanmerking de bouwwerken, die ontstaan zijn in het tijdperk van de heroën der Grieksche geschiedenis. De voornaamste voortbrengselen uit dien tijd zijn

de hurchten, wier geweldige ringmuren uit polygone steenhokken bestonden. De naam „Cyclopmuren“, dien men er later aan gaf, bewijst wel, dat deze muren ook op het nageslacht der heroën een grooten indruk hebben gemaakt. De bewaarde overblijfselen doen ons reeds in deze periode een steeds meer ontwikkelde vorm zien; zo hebben wij ruïnes, opgebouwd uit groote, ruwe blokken, waarvan de tuascenruimten met kleinere steenen opgevuld werden, en daartegenover andere, die samengesteld zijn uit min of meer zorgvuldig behouwen, met hnn zijden en hoeken precies in elkander passende steenen, zooals hij, de Cyclopmuur van Mykene. Langzamerhand wordt een streven merkbaar, om in horizontale lagen te gaan bouwen, wat ten slotte leidde tot hetgeen men een „vierkanten“ bouw zou kunnen noemen. De zijwanden van de poorten, die in deze muren aangebracht zijn, hebben twee soorten van vormen: gedeeltelijk steken de bovenste steenen boven de onderste uit, zoodat de poorten als het ware den vorm van een balven cirkel vertoonen, gedeeltelijk wordt het bovenste cirkel gestemd door schijne dwarsposten. Het meest belangrijke bouwwerk van deze soort is de Leenwenpoort te Mykene, waarvan de top, een drieboekige steen, twee leenwen voorstelt, die zich tegen een zuil oprichten. Als andere bouwwerken uit dit tijdvak moeten genoemd worden de burcht van Tiryns met poorten van de eerste en de zeer oude Apollotempel op Delos met poorten van de tweede soort. Omtrent den bouw der paleizen uit deze periode hebben de opgravingen van Schliemann ons eenig licht verschaft, wat betreft die te Mykene, Orchomenos, Tiryns en Troje (zie de afzonderlijke artikelen), terwijl later Evans op Kreta bij Knossos een paleis opgegraven heeft, hetwelk veel overeenkomst vertoont met dat van Tiryns. Tot dit tijdvak behooren ook de graven van vorstelijke personen, die men vroeger als *thesauroi* of schatkamers beschouwde, en waarvan er door de opgravingen onderscheiden bekend zijn. Het zijn onderaardsche cirkelvormige ruimten, welke bedekt waren door een bovenbouw, die uit horizontale, langzamerhand inspringende steenen bestond en den vorm van een koepel had. De best bewaard gebleven en merkwaardigste van deze schatkamers is de zoogenaamde *thesauros* van *Atrene* te Mykene. De opgravingen van Schliemann hebben doen zien dat de Oostersche en Egyptische kunst een vrij grooten invloed hebben uitgeoefend op de Grieksche, die het haar gebodene echter zelfstandig wist te bewerken, wat vooral in de heerlijkste scheppingen der Grieken, de tempels, uitkomt.

Bij de Grieken verheft zich de tempel, in een door hooge muren omgeven tempelhoek, op een kleinen onderbouw, terwijl zij, in tegenstelling met de Oostersche volken, die door het kolossale indruk trachtten te maken, in sierlijke verhoudingen en mooie details hnn kracht zoeken. Bij al de verschillende stijlen, die de Grieksche bouwkunst kent, vertoont de plattgrond echter slechts weinig afwijkingen: in den regel vormt hij een rechtboek, ongeveer tweemaal zoo lang als breed. Zullen vindt men aan de voor- en achterzijde steeds, soms ook aan de zijanten. De eenvou-

digste tempels bestonden uit één vertrek, naos of *cella* geheeten, met een daarvoor gelegen open (*pronaos*) en daarachter gelegen (*posticum*) vertrek. Tempels, die meer ruimte vereischten, hadden twee zuilenrijen, waarop een gaanderij rustte. In het dak was dan tevens een opening tot het doorlaten van licht aangebracht (*hypetron*), waarom die tempels ook hypetraal-tempels heeten. Was hij geheel door zuilen omgeven, dan droeg hij den naam van *peripteros*; bevonden zich de zuilen alleen van voren, dan heette hij *prostylos*, van voren en van achteren *amphistylos*. *Antentempel* noemde men dien, waarbij zuilen tuaschen de voortspringende muren stonden. Dit was het geval bij den tempel van *Poseidon* te Paestum (plaat I, fig. 3).

De zuilen der Grieksche tempels worden naar boven dunner, wat niet in een rechte, doch zacht gebogen lijn (*intasis*) geschiedde. De schacht is met loodrechte groeven, *cannelures*, bedekt. Op de kapitelen rust de *architraaf*, waarboven zich de fries of *sophoros* bevindt. Daarboven springt de kroonlijst (*geison*) met het gevelveld (*sympa-*
nos) uit.

De oudste Grieksche bouwstijl was de *Dorische* met zijn strenge vormen. De zuilen (zie de afb. bij het artikel *Bouwkunst*) rijzen direct uit den onderbouw op, de schacht is in vergelijking met de lengte kort en loopt vrij spits toe, de *cannelures* sluiten onmiddellijk tegen elkander aan, zoodat van de oppervlakte der zuil niets te zien is. De kapitelen hebben eenige boren elkander geplaatste ringen. Daarboven is een vierkante plaat (*abacus*) aangebracht om den *architraaf* voldoende steun te geven. Deze laatste bestaat uit vierkante, door een smal plaatje bedekte balken. De fries is meestal versierd met beeldhouwwerk (*niet open*), waartuuschen zich de *triglyphen* bevinden. De kroonlijst boven de fries wordt door steenen platen gestemd. Aan de smalle tempelzijden is boven de kroonlijst het *sympanon* aangebracht, eveneens met beeldhouwwerk versierd. Sommige deelen van den tempel waren beschilderd.

Een geheel ander karakter vertoont de Ionische stijl. In de eerste plaats rijst de zuil niet uit den onderbouw op, maar verheft zich op een basement, bestaande uit een vierkant *plint*, waarboven zich holle (*tores*) en holle (*trochilen*) profielen bevinden. Verder is de Ionische schacht der zuil veel slanker en heeft een hoogte, 8 à 9 maal de middellijn van de zuil bedragende (de Dorische 5 maal). De *cannelures*, hoewel grooter in aantal, zijn zoo fijn bewerkt, dat telkens een deel der oppervlakte zichtbaar is. Zij eindigen aan beide zijden in een halven cirkel. In geen enkel opzicht verschillen de beide stijlen zoozeer van elkander als ten opzichte van het kapiteel. Beide hebben den *echinus* (eenige boven elkander geplaatste ringen, die een sterk voortspringend profiel van zacht gebogen vorm dragen), doch boven den Ionischen is een dubbele *abacus* aangebracht, waarvan de onderste aan twee zijden van het kapiteel spiraalvormig gewonden is. In het midden dezer spiralen (*rolaten*) bevindt zich een roset. Het overige gedeelte van het kapiteel wordt door den onderste *abacus* geheel bedekt; de bovenste is meestal met bladornamenten op

OUD-GRIEKSCHE BEELDHOUWWERKEN I.

1. Reliëf van een gouden vaas, gevonden te Vaphio (Lakonië).

2. Tanagrabeeldje (Louvre).

3. Slappende Ariadne (Vaticana).

4. Apollo Sauroktonos, naar Praxiteles (Vaticana).

5. Niobe met een van hare dochters (Florence).

6. Poseidon, Dionysos en Peitho (Parthenon, Athene).

7. Zittende Aphrodite (Vaticana).

Rustende Mercurius (Museum te Napels).

zijn vierkanten grond versierd. Ook in het hoofdstel der zuilen is een duidelijk verschil merkbaar, daar ook hier weer het Ionische veel weelderiger gevormd is. De architraaf heeft drie geleideligen, die telkens iets meer neitspringen en met een eierlijst bedekt zijn. De Dorische muurteelen (steenen platen) veranderen in een zoogenaamde tandlijst, terwijl de fries geen triglyphen doch reliëfbeeldhouwwerk vertoont.

Uit een samensmelting van beide stijlen, waarvan de Dorische vooral door zijn hoektriglyph, de Ionische door zijn hoekvoluut op moeilijkheden stiet, ontstond in Attica de *Attisch-Ionische* stijl. Het basement is bij dien stijl zonder plint en heeft slechts twee, door één trochilos gescheiden toren; verder houdt de zuilschacht het midden tusschen beide richtingen, terwijl de voluten van het kapiteel veel groter zijn dan de Ionische. De architraaf en de fries zijn die van den Ionischen stijl gebleven met dit verschil, dat de kroonlijst zonder tandlijst is. Ook ten opzichte van de beschikking slaat de Attisch-Ionische school een middelweg in; is de Dorische tempel rijk beschilderd en de Ionische alleen van beeldhouwwerk voorzien, de Attisch-Ionische tempel heeft beide opgenomen.

De derde belangrijke Griekische stijl, die echter eerst in veel later tijd ontstond, is de Korinthische, die echter zeer dicht bij den Ionischen staat. Zijn voornaamste kenmerk is de bloemkelk aan het kapiteel, die ook bij Egyptische bouwwerken te vinden is, echter met dit verschil, dat hier de kelkvorm zeer rijk plastiek versierd is, wat zou overeenkomen met het verhaal, dat de beeldhouwer *Kallimachos*, de uitvinder van dezen stijl zou zijn. Aan de onderzijde van het kapiteel treft men zelden iets anders aan dan een *akanthosmotief* (de *akanthos* is een Griekische distelsoort); daarboven volgt een krans van palmbladeren of akanthostwijgen, die in voluten eindigen. In het laatste geval is de *abacus* aan vier zijden naar buiten gebogen en rijk geprofileerd, terwijl de twijgen voor het midden van elk der zijden in een bloem eindigen. Vooral bij de Romeinen vond de Korinthische stijl om zijn mooie kapitelen veel navolging.

Beeldhouwkunst. Geëvenaard misschien, overtroffen nocht, is de Griekische beeldhouwkunst, van wier voortbrengselen veel voor ons bewaard gebleven is. De Griekische geest, het Helleense karakter, heeft in zijn poging, om het goddelijke in zijn godenbeelden weer te geven, op de menschelijke gestalte bij alle natuurgelouwen een ideaal stempel gedrukt, die thans nog, na zooveel eeuwen van beschaving en kunst, een ieder met verrukking vervult. De oudste gedeukteekenen die wij bezitten, de Leeuwenpoort van Mykene en andere vondsten aldaar en te Tiryns, toonen nog den invloed van het Oosten en dragen een decoratief karakter; van beelden is nog geen sprake. Na Mykene en Tiryns volgt een periode, waarvan wij niets weten; eerst omstreeks het midden der 7de eeuw v. Chr. krijgen wij meer zekerheid, hoewel er slechts weinig uit dien tijd behouden is gebleven. Wat wij uit dien tijd bezitten, toont duidelijk een streven naar iets individueels en persoonlijks, ondanks de onbeholpen techniek en de stijfheid der figuren. Het voor-

naamste is: het Harpyeumoument te Xanthos en de Apollobeelden van Thera, Orchomenos en Tenae. Deze technische onbeholpenheid valt ook nog waar te nemen na de 60ste Olympiade; eerst langzamerheid ziet men het stijve in het wedergeven van het menschelijk lichaam en van de kleeding verdwijnen; bij de laatste is een streven naar een streng regelmatigte ordening der plooiën zeer kenmerkend, terwijl het menschelijk gelaat door het hoog optrekken der mondhoeken een lachende uitdrukking vertoont. Deze lachende uitdrukking blijft het langst bestaan, nadat de handen, voeten, knieën en spierbundels reeds lang een beteren vorm gekregen hebben. De beste voortbrengselen uit die kunstperiode zijn de gevelgroep van den Athenatempel te Aegina, de torso van *Hermes*, die een kalf draagt, en een priesteres van *Athena* door *Antenor*, een vertegenwoordiger der Atheense school, die verder kunstenaars heeft opgeboord als *Endoios*, *Hegias*, *Kritios* en *Nesiotes*. Verder werkten in dien tijd *Aristokles* en *Kanachos* te Sikyon, *Agelades* te Argos, *Kallon* en *Onatas* te Aegina.

In de eerste helft der 4de eeuw v. Chr. begint de eerste bloeiperiode der Griekische beeldhouwkunst. In dien tijd krijgen de kunstenaars een volkomen heerschappij over de menschelijke vormen, zoowel in rust als in beweging. De Helleense beeldhouwkunst is in overeenstemming met het bloeiende kunstleven van Athene in het algemeen en was in staat alles wat zij wilde uit te drukken; alleen groote hartstochten wist zij nog niet zuiver weer te geven, iets wat voor de volgende periode voorbehouden bleef. In dit tijdvak vallen twee richtingen sterk te onderscheiden: de Attische en de Peloponnesische; deze zoekt haar ideaal in krachtige voorstellingen van menschelijke schoonheid, gene in verheven godengestalten. De overgang tot een vrije kunst werd gevormd door *Kalamis*, *Pythagoras* van Rhegion en den beroemden *Myron*, vooral bekend om zijn *diakobolos* (discuswerper) en zijn mooie dierenstudies. Boven allen echter stond *Phedias* (*Phidias*), die aan zijn scheppingen naast een volkomen schoonheid van vorm een rijken gedachtenschat schonk. Van hem zijn werken op de meest verschillende gebieden der beeldhouwkunst bewaard gebleven. Vooral als schepper van godengestalten is hij onovertroffen. De belangrijkste daarvan zijn: de troonende *Zeus* te Olympia, dien wij nog kennen van een Elische munt en door de uitvoerige beschrijving, die *Pausanias* ervan geeft, vervaardigd uit ivoor en goud, en waarvan de *Zeus* van Otricoli een navolging is; en de standbeelden van *Athena Parthenos* en *Athena Promachos* op de Akropolis te Athene. Van zijn talrijke leerlingen zijn te noemen: *Alkamenes* met reliëfs op den westelijken gevel van den tempel van *Zeus* te Olympia, *Agorakritos* met een *Nemesis* te Rhamnus, en *Kolotes*. Een tijdgenoot van *Phedias*, *Paimonios*, kennen wij uit een onlangs gevonden standbeeld van *Nike* (de godin der Overwinning) te Olympia, geheel uit marmer vervaardigd, en de naar zijn aanwijzingen nitgevoerde groep van den oostelijken gevel van den tempel van *Zeus* te Olympia. De school van *Myron* werd voortgezet in *Lykios*, *Kresilas*, *Strongylion* e. a. Beter dan door de

berichten der onde schrijvers en door de latere copieën van afzonderlijke meesterwerken leeren wij de kunstrichtingen uit dezen tijd kennen door de beeldhouwwerken, vervaardigd voor de versiering der tempels, waarvan er een groot aantal bewaard is gebleven. Zij toonen ons in hun zuiveren eenvoud van stijl, in hun frische natuurlijke kracht en in hun verheven grootheid het hoogtepunt der Grieksche beeldhouwkunst. De voornaamste van deze tempelbeelden, die zich naar Oostersche voorbeelden door een rijke polychromie kenmerken, zijn die voor den tempel van *Nike Apteros* op de Akropolis, van het Parthenon, van het Erechtheion, van *Theseus* te Athene, van *Apollo* te Bassae (Arkadië) en van *Zeus* te Olympia.

Terwijl in de Attische kunst van den beginne af een streven naar het meer ideale merkbaar is, vindt men in de Peloponnesische een neiging tot een meer volkomen wedergave der lichaamsvormen van jongelingen in een rustende houding; het meer bewegelijk karakter der Attische school is aan de Peloponnesische zoo goed als geheel vreemd gebleven. Vandaar dat het maken der beeltenissen van de overwinnaars der Olympische en andere spelen door laatstgenoemde richting zoo gaarne beoefend werd. In dergelijk werk was dan ook de stichter der Sikyonsch-Argivische school, *Polykleitos*, een meester. Zijn hoofdwerk is een groot standbeeld van *Hera*, waarvan zich te Napels een copie bevindt, die echter niet verward moet worden met de even beroemde *Juno (Hera) Ludovisi*; verder dienen van hem standbeelden van *Hermes*, *Zeus*, *Hera* en andere goden en heroën, doch vooral van atleten genoemd te worden. In een dier laatsten, den *Doryphoros* (speerdager) heeft hij het ideaal van een jongelingsgestalte gegeven, die anderen kunstenaars ten voorbeeld strekte en daarom de „kanon" genoemd werd. Van dat beeld zijn copieën bewaard gebleven, evenals van den *Daidalos*, een jongeling, die zich met den overwinnaarskrans tooit. Zijn voornaamste leerling was *Naukydes* uit Argos.

Het is wederom de Attische school, die in de eerste plaats van betekenis was in de tweede bloeiperiode der Grieksche plastiek. Evenals in het geheele Grieksche leven, heeft ook in de beeldhouwkunst de Peloponnesische Oorlog een hervorming teweeg gebracht. Een meer doorloefd gevoel, een meer innerlijke hartstocht, een op den achtergrond treden van de streng-ernstige opvatting zijn het kenmerk der voortrengelen uit deze periode. Dientengevolge treden de godheden, wier vereering niet dit diepere gevoelsleven ontsprikt (*Dionysos* en *Aphrodite*) en de kring van gestalten, die zich om hen bewegen (*Eros*, *Silene*, satyrs en maenaden), meer op den voorgrond. Ook verschillende veranderingen in de techniek zijn dnidelijk merkbaar, n.l. een streven naa een nog weekere behandeling. De pracht van ivoor en goud verdwijnt, evenals het brons; marmer wordt thans het materiaal, dat de Attische kunstenaars boven alles verkiezen; de wedergave is op de bijzondere bewerking van marmer berekend. Den overgang van beide richtingen vormt *Kephisodotos*, de vader van *Praxiteles*, van wiens groep *Eirene* (Vrede) met *Ploutos* als kind, de

glyptotheek te München een copie bezit. De hoofdvertegenwoordigers der nieuwe richting zijn *Skopos* en *Praxiteles*. Van eerstgenoemde is o.a. de versiering in den tempel van *Athene Alea* te Tegea afkomstig, terwijl hij met *Leochares*, *Bryaxis* en *Timotheos* werkzaam was aan de nitvoering van het Mausoleum te Halikarnassos, waarvan overblijfselen in het Britsch Museum bewaard worden. De bekende groep van *Niobe* met haar kinderen wordt door sommigen aan hem, door anderen aan *Praxiteles* toegeschreven; terwijl men ook maar, ten onrechte in de *Aphrodite* van Melos (zie de plaat bij het artikel *Aphrodite*) een werk van zijn hand wil zien; dit is eerst uit de 2de eeuw v. Chr. afkomstig. *Praxiteles* bracht de nieuwe richting in de Attische kunst tot haar grootsten bloei. Het pathetische, dat het werk van *Skopos* kenmerkte, verzachtte hij. Hij heeft het ideaal der naakte *Aphrodite* gegeven en wist in de gestalte der godin de onmiddellijke uitdrukking der liefde en van het liefdeverlangen te leggen. Zijn mooiste *Aphrodite* is die van Knidos. Eveneens schiep hij het ideaal van *Eros* en tegelijk daarin de heerlijkste opvatting van het mensobelijk lichaam in den overgangstijd van knaap tot jongeling. Alle kenmerken en de geheele beking van zijn scheppend vermogen komen uit in het eenig hewaard gebleven oorspronkelijk werk van den meester, het te Olympia gevonden marmeren standbeeld van *Hermes* met *Dionysos* op den arm (zie de afbeelding bij het art. *Hermes*). Copieën van *Praxiteles* zijn waarschijnlijk de zoogenaamde *Narcissus*, de *Diana* van Gabië, de *Apollo Sauraktos* (hagedischvader) en de *Aphrodite* van Arles. De meest bekende van de talrijke kunstenaars uit de Attische school zijn *Kephisodotos de Jongere*, een zoon van *Praxiteles*, *Timotheos*, *Bryaxis*, *Timarchos* en vooral *Leochares*, die „Ganymedes met den adelaar van Zeus" beelde, en aan wien ook het origineel van de *Apollo* van Belvedere wordt toegeschreven (zie de plaat bij het art. *Apollo*). Van een onbekend kunstenaar is het prachtige beeld van *Sophokles*, dat ook tot deze school behoort.

De tegenvoetster der Attische school, de Sikyonsch-Argivische, bleef haar karakter vrijwel behouden; ook in dit tijdperk legde zij zich voornamelijk toe op het weergeven van lichamelijke schoonheid en heroïsche kracht. Minder echter dan in de vorige periode werden beelden van atleten vervaardigd; men gaf de voorkeur aan heroën en geidealiseerde vorsten, vooral van *Alexander den Groote*. De natuur werd tot in haar fijnste onderdeelen bestudeerd, het haar hijv. zeer natuurgetrouw weergegeven. Een neiging tot het geven van slankere verhoudingen vindt men het eerst bij *Euphranor*, in haar volkomen ontwikkeling bij *Leucippos*, den tijdgenoot van *Alexander den Groote* en den voornaamsten vertegenwoordiger der jongere Peloponnesische school, wier bijzondere stijlrichting een ver strekken invloed heeft gehad. Van een zijner meest bekende werken, den *Apocrymos*, is een marmeren copie bewaard. Tot de school van *Leucippos* behooren o.a. de bewaard gebleven *Rustende Hermes* te Napels (zie de plaat) en de groep worstelaars te Florence.

De laatste periode van de Grieksche beeldhouwkunst loopt van den dood van *Alexander den Groote* tot de Romeinsche overheersching en wordt beheerscht door de scholen van *Rhodos* en *Pergamon*. *Chares*, een leerling van *Leucippos*, is de stichter der eerste, die als een voortzetting der Peloponnesische beschouwd kan worden. Van hem is o.a. de zoogenaamde *Kolossus* van *Rhodos*, een niet minder dan 30 m. hoog beeld van den zonnegod, afkomstig. Tronwens een neiging naar het rensachtige en effectvolle is een kenmerk van deze school, die echter ook op andere wijze indruk trachtte te maken; zoo bracht hijv. *Aristonidas* een laagje ijzer onder het brons aan, om het schaamrood weer te geven. Het meest beroemde en door nitvoering en compositie een van de mooiste bewaarde werken uit die school is de *Laokoön*-groep van *Agesandros*, *Athenodoros* en *Polydoros*. Zij is te vinden in het Vaticaan (zie de plaat bij het art. *Laokoön*). De grootste groep, die wij kennen uit de Oudheid, de „Farnesische stier“, is het werk van *Apollonios* en *Tauriskos* en wordt te Napels bewaard.

De school van *Pergamon* koos bij voorkeur haar motieven uit den strijd van de koningen *Attalos* en *Eumenes* tegen de Galliërs. *Plinius* noemt als haar meesters *Isigonos*, *Phrymachos*, *Stratonikos* en *Antigonos*. Bebalve onderworpen uit genoemden strijd worden nog taferelen vermeld uit den strijd der goden en giganten, uit dien van *Theseus* met de Amazonen en uit den slag bij *Marathon*. Van deze werken zijn echter alleen de voetstukken bewaard gebleven, waarschijnlijk echter wel copieën. De beroemde Stervende Galliër te Rome is vermoedelijk een nabootsing van een beeld uit *Pergamon* zelf, evenals de zoogenaamde *Arria en Pactus*, een Galliër, die zijn vrouw doodt, om daarna zichzelf te doorsteken. Op de plaats van het oude *Pergamon* zijn nog vele reliëfs gevonden. Den *Apollo* van *Belvedere* (door anderen, zooals boven gezegd, aan *Leochares* toegeschreven) beschonwen velen als uit dit tijdperk afkomstig.

Schilderkunst en ceramiek. Is van de Grieksche beeldhouwwerken veel overgebleven, zij het dan ook in geschonden toestand, van de Grieksche schilderkunst moet het tegenovergestelde getuigd worden. Van de schilderwerken toch is, afgezien van de beschilderde vazen, ongeveer niets over, en wat bewaard bleef, is kunst van den tweeden rang. Hier moet men dus geheel afgaan op de mededeelingen van de oude schrijvers, en van deze laat de oudste, *Homeros*, ons al dadelijk in den steek; in zijn tijd was dus blijkbaar de schilderkunst nog weinig ontwikkeld; hoewel zij toch beoefend werd, daar door *Schliemann* te *Troje* muurschilderingen gevonden zijn. Daarna volgt, voor zoover val na te gaan, een tijd van verval; want de eerste schilderwerken, waarvan wij iets weten, zijn uit den tijd der *Pisistratiden*, en wel op een sarkophaag, een twintigtal jaren geleden bij *Klazomenae* gevonden. Op een witte laag zijn in roode ontrekken gele figuren aangebracht, die slecht afgewerkte menschen en betere diersfiguren voorstellen. Mooier is reeds het schilderwerk op een marmeren *stèle* (grafsteen) van *Lyceas*, in *Attika* gevonden. De verf is zeer verkleekt, zoodat de

kleuren slechts met moeite te herkennen zijn. Er is echter nog nit op te maken, dat de beeltenis van *Lyceas* met een donkere tint op het marmer is aangebracht en de kleuren (groen, zwart, purperrood en wit) daarna ingevuld zijn. Dan volgt een tijdperk van zeer grooten bloei, dat geopend wordt door *Polygnotos* (zie aldaar). Een nitvoering beschrijving van zijn beide hoofdwerken, fresco's in de zaal der *Knidiërs* te *Delphi* en de inneming van *Troje* en *Odysseus* in de onderwereld voorstellend, geeft *Pausanias*. Een kenmerk van *Polygnotos'* schilderswijze was het ontbreken van een landschap als achtergrond; door een enkele vage aanduiding een huis, boom, muur, werd de plaats der handeling aangegeven. Beiden stukken vertoonden een strenge symmetrie, misten schaduwen of modellering en baden waarschijnlijk een witten achtergrond. Dat beide werken grooten invloed gehad hebben, bewijzen nu nog vazen, die in het Britsch museum bewaard worden. Een tijdgenoot van *Polygnotos* was *Agatharchos*, die, daar hij het huis van *Alkibiades* van binnen beschilderd heeft, althans kennis van perspectief bezeten moet hebben. Als eerste paneelschilder, die licht en schaduw bij zijn figuren aanbracht, wordt door *Plinius* de Athener *Apollodoros* genoemd, die in realistisch streven verre overtroffen werd door *Zeuxis*, in wiens geschilderde druiven, volgens het verhaal, de vogels kwamen pikken. Daar echter niets van zijn werken overgebleven is, valt er niet over te oordeelen. Van zijn tijdgenoot *Parrhasios* gaat de sage, dat hij voor de druiven van *Zeuxis* zoo natuurgetroon een doek wist te schilderen, dat deze het wilde verwijderen. Van *Parrhasios* worden vooral zijn juiste ontrekken, zijn zuivere schaduwen en zijn treffende gelaatsuitdrukkingen geroemd. Naast deze schilders, vertegenwoordigers der Ionische school, trad de school van *Sikyon* op, die zich vooral op de wiskunde toelagde en zich dus meer door correctheid dan door levendigheid zal gekenmerkt hebben. Als voornaamste vertegenwoordigers worden *Eupompos*, *Pamphilos*, *Melanthios* en *Pausias* genoemd, de laatste vooral om zijn taferelen uit het kinderleven en stilleven. Ook was hij de eerste, die plafonds beschilderde en die de ekanastiek toepaste. Deze gebrnikt voor het schilderen stiften van was; was de schilderij gereed, dan werden de verven ingebrand. Een derde school, de Thebaansche, werd gesticht door *Aristeides*, een tijdgenoot van *Zeuxis*. Zijn stukken mantten, evenals van alle andere vertegenwoordigers zijner school, meer nit door de kenze van onderwerp dan door technische vaardigheid. Als meesters dezer school worden vermeld *Nikomachos*, *Euphranor* en *Nikias*. Van de „Io“ van den laatste is een copie teruggevonden in het huis van *Germanicus* te Rome.

De drie scholen schijnen vereenigd te zijn in *Griekenland's* meest beroemden schilder, *Apelles*. Zijn meest bekende stukken zijn „*Artemis door nymphen omringd*“ en „*Aphrodite, opstijgend nit de golven*“. Hij was waarschijnlijk de eerste, die de allegorie in de Grieksche schilderkunst bracht. Een beroemd tijdgenoot van *Apelles* was *Protogenes*, om een van wiens werken de stad *Rhodos* door *Demetrios* gespaard moet zijn. Als verdere

Grieksche schilders moeten *Antipholos*, *Petraitos*, *Aition*, *Theon*, *Timomachos* en *Sosos* genoemd worden.

Grieksche vazen zijn, zooals reeds gezegd is, in grooten getale en vele geheel ongeschonden bewaard gebleven (zie de plaat). De oudste, die wij kennen, zijn te Troje, Tyrins, Mykene en op Cyprus gevonden. Een karakteristieke eigenaardigheid der vazen uit dien tijd is, dat de motieven aan de kunstnijverheid ontleend zijn; zigzaglijnen, ruiten, kruisen, ontleend aan de geweven stoffen uit die periode, komen voor naast cirkels, spiralen, zooals men die op bewerkte metalen vindt. Menschen- en dierfiguren treft men slechts zeer weinig aan. Latere vazen vertoonen duidelijker den invloed, dien het Oosten, vooral Phoenicië, op het Grieksche kunstleven heeft nitgeoeft; de meeste hebben een gele of lichtroode kleur, op welken achtergrond de figuren in het bruin, wit, paars of zwart zijn aangebracht. Kenmerkend voor de vazen uit deze periode, die tot het begin der vijfde eeuw v. Chr. loopt, is het feit, dat zij door horizontale lijnen in een aantal afdelingen verdeeld zijn. In die afdelingen zijn rosetten, lotushoelen en fantastische dieren aangebracht. Was tot nu toe Korinthe de hoofdzetel der Grieksche ceramiek geweest, thans ($\pm$ 600) werd deze naar het middelpunt der Grieksche kunst, Athene, overgeplaatst. De vrij plumpe vorm der Korinthische vazen werd verdeeld; de achtergrond kreeg een helderroode tint, waarop de kunstenaar met zwart en wit werkte. De motieven worden voornamelijk ontleend aan de mythologie of heldensage, terwijl als kenmerkend vermeld moet worden, dat vrouwenfiguren steeds met wit, mannenfiguren met zwart schaduwen werden aangebracht. De teekening op deze vazen is nog primitief en onbeholpen; zulks is reeds beter op de vazen uit de jaren 460—420, die geheel zwart beschilderd zijn met uitgepaarde figuren. De jaren 420—380 vormen het bloeitijdvak der Grieksche ceramiek; de teekening komt tot een hooge ontwikkeling en bewijst, dat de kunstenaars het menschelek lichaam nauwgezet hadden bestudeerd, terwijl de Grieksche bandversiering, een ornament aan den meander ontleend, tot op onze dagen beroemd is gebleven en nagevolgd wordt. Daarna geraakte deze kunst hoe langer hoe meer in verval; na 380 zijn er nog vazen met rijke ornamentiek, doch hooge kunstwaarde bezitten zij niet meer.

Grieksche munten. Zie *Munten*.

Grieksche mythologie is zoowel de naam voor het complex van sagen of geschiedenissen, die de oude Grieken van goden en helden, goddelijke en half-goddelijke wezens vertelden, als ook de wetenschap, die zich met de studie daarvan bezighoudt. Voorzoverre datgene, wat de Grieken van hun goden geloofden, in de mythen bewaard gebleven is, verstaat men onder Grieksche mythologie ook wel de wetenschap, die den godsdienst der oude Grieken bestudeert. Doch beide dekken zich niet volkomen. Want de godsdienst uit zich evenzeer in den dienst, aan de goden gewijd, als in de mythen, die geloofd en verteld werden, en mag men ook al de mythologie van den ondsten tijd laten samenfallen met het gods-

dienstig geloof, later komt daarin een groote verandering.

Men kan zich nit de mythologie een vrij duidelijk beeld van het geloof der Grieken in de vroegste tijden van hun volksbestaan maken, toen de volkageest, nog niet aan cansaal denken gewend, zich de dingen en krachten, onder wier invloed zij zich voelden staan, als bezielde, machtigere wezens voorstelde, die niet naar bepaalde wetten, maar, evenals de menschen, volgens de ingevingen van hun karakter, stemmingen en hartstochten handelden. Daarbij kwam men voor iedere bijzondere soort van die krachtuiting tot het wezen van een in haar werkzame godheid. In het licht en de beweging van de zon zag men *Helios*, zijn zonnewagen besturend; in de maan *Selene*, haar fakkel dragend; in de bevruchting van de aarde door den regen de liefdesvereeniging van *Zeus* en *Demeter*; de dreigende onweerswolken waren verschrikkelijke Gorgonen; de onstuimige elementen hij onweer en aardbevingen waren een strijd tusschen goden en reuzen (titanomachie, gigantomachie, strijd tusschen *Bellerophon* en *Chimaira*); in den stormwind openbaarde zich de kracht der gerleugelde windgoden; in de bruisende rivieren meende men stierachtige wezens (zie *rivergoden*) te zien. In de bronnen woonden vruchtbare nymphen; over de machtige zee heerichte de verschrikkelijke *Poseidon*, die de aarde met zijn drietand doet heven. Al naar mate het vuur als verwoestend of weldoend element optrad, zag men er *Typhos* of *Hestia* in.

Een andere reeks van goddelijke wezens dankt haar ontstaan aan het geloof aan een ziel, dat voor alles ziekte en dood tracht te verklaren. Hoewel dit laagste godsdienstige standpunt door de Grieken in historischen tijd reeds lang overwonnen was, zijn de voorstellingen, die zich vastknoopen aan ziekte, dood en voortleven der ziel na het verlaten van het lichaam, toch altijd op dien trap blijven staan. Ook de Sirenen, Erinyen en Harpyiën behooren tot deze groep, hoewel beide laatste later ook gedacht werden als onweers- en stormgoden, een overgang van voorstelling, dien men ook bij de zielen- en maangodin *Hekate* waarneemt.

Een derde groep wordt gevormd door het droomleven en het daarop rustend geloof aan nachtmerries enz. en door de op droombeelden gelijkende subjectieve verschijningen, die men zich door het opwekken van een roes of extase willekenrig voor oogen tooveren kan. In het bijzonder is *Dionysos* oorspronkelijk de geest van den nit graan en wijn bereiden drank, door het gebruik waarvan men met de godheid zelf in aanraking meende te komen.

Bij de vorming van een gemeenschappelijke Helleensche mythologie was het nu niet alleen van belang de zeer talrijke en zeer uiteenlopende mythen tot een geheel samen te smelten, maar tegelijkertijd had een omwerking plaats, die het noodzakelijk gevolg was van de dnhbele natuur dezer godheden. Want hoewel de voornaamste daarvan oorspronkelijk waarschijnlijk natuurkrachten voorstellen, zijn het toch op menschen gelijkende wezens, in welke ook de ethische en geestelijke machten, die het menschelek leven beheerschen, helichaamd zijn. De in vreeselijke

Attische zwart- en rood-figuurige vazen (amphoren en hydria) in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

majesteit onder bliksem en donder verschijnende onweersgod *Zeus* wordt nu de almachtige vader en koning van goden en menschen, die het recht beschermt en het onrecht straft en wien *Hera* als wettige gemalin ter zijde staat, de beschermster van het wettelijke huwelijk en van de gehuwde vrouw. *Athene*, de godin der onweerswolken en van den bliksem en hij een storm nit het wolkenhoofd van *Zeus* geboren, werd een dochter van zijn gedachten, die al het lichte en heldere denken, willen en scheppen steunt. *Dionysos*, de bedwelmende geest der narcotische planten, werd een godheid, die zijn vereerders met heerlijke geestdrift vervulde, en de schepper der dramatische kunst. *Demeter*, de godin van de vruchtbaarheid der aarde, werd de beschermster van den landbouw, van de daarmede gepaard gaande beschaving, en van de orde in het burgerlijk en sociaal leven. *Hermes*, de beschermer van groote kudden, die het verloren schap thuis brengt, wordt nu de beschermer van alle boden en wandelaars op vroegende wegen, de god der kooplieden en schenker van geluk. De vuurgod *Hephaistos* werd de beschermer van met vuur werkende bedrijven en kunsten; de vuurgodin *Hestia*, de godin van den huiselijken haard, die de familie beschermde, evenals de een gemeenschappelijk haard- of offervuur onderhoudende eteden en staten. *Poseidon*, de woeste zee-god, was een beschermer der scheepvaart en van de riddelijkheid. De hronnymphen werden de Muzen, de godinnen der kunst; de Chariten, de godinnen der bloeiende natuur, schenkers van schoonheid en lieflijkheid. Terwijl de oude natuurgoden zich langzamerhand tot verpersoonlijking van etisch-godsdiensitige denkbeelden ontwikkelden, kwamen daarhij godheden, die van den beginne af personificaties van ethische denkbeelden waren, zooals *Themis*, *Dike*, *Nike*, *Eirene*, *Ploutos* enz.

Dit veelgodendom is een onnuttelijke hron geweest voor de Grieksche poezij en kunst: de gedaanten der goden werden, evenals de sagen welke op hen betrekking hadden, door de Grieken, en wel het eerst door de dichters, tot evenzeer individueele, als ideaalschoone gestalten vervormd. In dien zin is het waar, dat *Homeros* en *Hesiodos* voor de Grieken hun godensage gedicht hebben. Op het voetspoor der dichters stelden de beeldende kunstenaars deze ideale gestalten voor in honten, marmoren, ivoeren en metalen standbeelden, in schilderijen en andere kunstwerken. Deze poetische en kunstopvatting der mythologische figuren bracht wel is waar het gewaar mede, dat het godsdiensitig karakter der goden door het aesthetische op den achtergrond gedrongen werd en hun oorspronkelijke beteekenis, waaraan zij hun beteekenis te danken hadden, verloren ging. Met enkele godheden is dit inderdaad het geval geweest, met de meeste daarentegen niet. Wel had de kunstopvatting somtijds ten gevolge, dat enkele eigenschappen der godheid, waaraan men afzonderlijke hijnamen schonk, van de godheid afgescheiden en als zelfstandige goddelijke wezens, als een coort goddelijke heroën beschouwd werden (bijv. *Eubuleus*, *Klymene*, *Agamemnon*, *Erochtes*, *Iphigenia* enz.). Met hen werden vereenigd menschen, waaraan door de doodenvereering goddelijke hulde bewezen

werd, waardoor zij tot den rang van heroën (zie aldaar) opklommen.

Ook de historische herinneringen der volken werden in de oudste tijden in den vorm van sagen gekleed en smolten daardoor met de godsdiensitige mythen samen. De sagen van twisten en oorlogen, verre reizen en buitengewone daden van goden en heroën (*Heraakles*, *Theaeus*) zijn menigmaal niets anders dan een spiegelbeeld der geschiedenis van die stammen en volken, waardoor zij vereerd werden.

Hoewel de Grieken ongetwijfeld eenige grond-denkenbeelden en elementen van goden en sagen nit het gemeenschappelijk vaderland van den Indo-Germaanschen stam hebben medegebracht (*Zeus*) ook van stamverwante volken, vooral van de Itali eenige goden overgenomen hebben (*Hestia-Vesta*, *Hera-Juno*), de meeste goden en halfgoden, sagen en mythen zijn ongetwijfeld op Griekschen bodem ontstaan. Daarnaast werden ook nitheemsche goden en godsdiensitige denkbeelden ingevoerd en op Grieksche wijze nitgebeeld (*Aphrodite*). Groot is omgekeerd de invloed geweest, door de Grieksche mythologie op de godsdiensitige voorstellingen van andere volken nitgeoeft, hij geen enkel in zoo hooge mate als hij de Romeinen (zie *Romeinsche godsdiensit*).

Grieksche Rijk. Zie *Oost-Romeinsche Rijk*.

Grieksche taal en letterkunde. A. *Taal*.

De Grieksche taal is een lid van de Europeesche groep der Indo-germaansche taalfamilie, waartoe verder de Indo-Iranische, Balto-Slavische, Arme-nische, Italische, Celtische, Germaansche en meerdere nitgestorven taalgroepen behooren. Oorsprong en herkomst der Grieksche (Helleensche) stammen ligt in het duister; men neemt thans aan dat zij over den Balkan zuidwaarts voortgedrongen zijn, daarhij een niet-Indogermaansche primitieve bevolking benevens Semitische (Phoenicische) handelsnederzettingen deels verdringend deels zich assimileerend. Behalve in aardrijkskundige eigennamen acht men in den woordenschat nog zeer enkele sporen bewaard gebleven die op dit niet-Indo-germaansche element zonden wijzen, benevens meerdere Semitische leenwoorden, vooral beschavingsvoorwerpen (gewaassen, voeding, kleeding, huysraad, muziekinstrumenten en dgl.) aandniddende, — zelfs *nēktar* heet Semitisch. De grammaticale bouw evenwel is daardoor geheel ongerept gebleven. Naastverwante talen schijnen het Macedonisch, Illyrisch, Thracisch, Phrygisch geweest te zijn, — alle slechts zeer onvolledig bekend, — terwijl het Pamphylics veel eer een verwaarloosd Grieksch grensdialect van onderwetache, aan het Cyprisch verwante, vorming schijnt. Nadere aanraking met de Italische talen (Latijn, Oescisch, Umhrisch), — de vroeger algemeen aangenomene graeco-italische taaleenheid, — is tot op zekere hoogte niet te loochenen, terwijl andere eigenaardigheden, o.a. het argument (*c*) teraanduiding van het praeteritum indic. aan het Grieksch met de Indo-Iranische talen (en het Armenisch) gemeen zijn. Erenals elke taal is ook de Grieksche eigenlijk een complex van meerdere dialecten, wier groote verscheidenheid evenwel den gemeenschappelijken ondergrond in klankvorming, accent, woordenschat, zinsbouw onaangetast laat. Enkele karakteriseerende eigen-

aardigheden, ten deele tegenover andere Indo-germ. talen, zijn de rijke vocaalschakeering (vgl. h.v. *tithēmi* tegenover Skt. *dadāmi*, *didōmi* tegenover Skt. *dadāmi*); beperkt aantal sibilanten; bezit van alleen de tennes-adspiratae (*ph*, *th*, *kh*), die eerst langzamerhand in spiranten (*f*, *th'*, *ch*) zijn overgegaan; beperking der consonanten aan het woerdeinde tot *n*, *r*, *s* (*x*, *pe*); een meer muzikaal (chromatisch) dan expiratorisch accent; een uit het medium ontwikkeld en daarnaast bestaand passivum; een tempus-systeem dat meer de „Aktionsart” (eenmalige of durende beteekenis) dan het eigenlijk tijdsbegrip aanduidt, en waarvan de door aanbechting van *s* en *k* aan den verbaaltam gekenmerkte futura en perfecta een betrekkelijk jonge formatie zijn; fijne nuanceering van den zin door middel van talrijke partikels; eindelijk, voorliefde voor meer paratactischen dan periodiseerenden zinbouw.

De dialekten werden door de onderen zelf ten een viertal gebracht: *Dorisch*, *Aeolisch*, *Ionisch*, *Attisch*, — in hoofdzaken juist. De modernen nemen, op grond der meer de gesproken taal weergevende opschriften, twee hoofdgroepen aan: *Ionisch* en *niet-Ionisch*. Hoofddekenmerk ter classificatie: behoud der oergriekse *a* of wijziging daarvan in *ē* (Ionisch); secundaire kenmerken: *u* (peylon) met klankwaarde van *o* of (Ionisch-Attisch) *u*; langdurig behoud, of (Ionisch) laten vallen van de digamma (eng. *w*-klank). A.) Tot de niet-Ionische groep behoort: 1°: het *Dorisch*, vervallende in a) *Peloponnesisch-Dorisch*, waartoe behooren het Lakonisch met zijn Z.-Italische koloniën Tarentum en Heraclea (hoofddommonment van het laatste de beide *tabulae Heracleenses*, 4de eeuw v. Chr.); Messenisch; Argolisch; Korinthisch met zijn Sicilische koloniën; Megarisch. b) het *Dorisch der eilanden*: o.a. Kreta (hoofddommonment de Gortynische wetstafelen in 12 kolommen, waarsch. 5de eeuw v. Chr.); Thera (korte opschriften in het ondst bekende Griekse alfabet); Rhodus. c) *grenadialekten*, voorn. Loerisch; Delphisch; Aetolisch; Epirotisch. 2°: Het *Aeolisch* in ruimeren zin (of *Achaëisch*), vervallende in: a) *Aziatisch-Aeolisch* (*Lebisch*); b) *Bocotisch*; c) *N.-Thessalisch* (hoofddommonment: het groote opschrift van Larissa); d) *Arkadiisch-Cypriisch* (hoofddommonment van dit laatste dialekt, met geheel op zichzelf staand syllabair alfabet, de tafel van Idalion); e) *Eleisch* (grenadialekt; hoofddommonment: twee *Vratri* of verdragen uit de 6de en 5de eeuw v. Chr.). B.) Ionisch-Attische groep. 1°: *Aziatisch-Ionisch*, door de *peiosis* (het laten vallen van den *h*-klank aan het begin der woorden; h.v. *odós* (att. *hódos*); *Ellás* (att. *Hellás*) en dgl.) als hoofddekenmerk onderscheiden van 2°: het *Ionisch der Cycladen*; 3° *Euboisch*; 4° *Attisch*, in onder en jonger Attisch onderscheiden, een geheel eenige plaats in de Griekse wereld bekleedende door de overheerschende positie van Athene, en met enkele sterk van de overige Ionische dialekten afwijkende eigenaardigheden, o.a. gedeeltelijk behoud der oerg. *d*, gebruik van *tt* voor *ss*, sterke voorliefde voor aspiratie (*h*) aan het begin der woorden. Oorzaak dezer veelzins zelfstandige plaats nog niet voldoende verklaard; onwaarschijnlijk de hypothese, dat de taal der Attische tragici in de niet-lyrische partijen een andere,

meer Ionisch gekleurde fase van het dialekt zou vertegenwoordigen. Overeenkomstig met de ongelijke gaardheid der stammen is het verschil tusschen Ionisch en niet-Ionisch niet beperkt tot fonetische en grammaticale eigenaardigheden, maar toont zich het onderscheid tusschen de tragere, harde, aan het overgeleverde gehechte, diepere natuur der Doriers tegenover de weekere bewegelijkheid, Inchtartigheid, opgewekte nuchterder klaarheid der Ioniers ook in den, hoewel onvolkomen bekenden Dorischen woordschat, vooral in de dikwijls grof-plastisch gekleurde namen voor voorwerpen van dagelijksch gebruik, eenigszins ook in de zinsvorming (lakonisme). Vaststelling in bijzonderheden evenwel van de onderlinge dialektale verschillen in vorm en inhoud, geleidelijk inzicht in hun groei, ontwikkeling en eindelijk verwording, wordt daardoor bemoeijlicht, dat de opschriften, de voornaamste bron van onze kennis der niet-litteraire taal, voor de andere tijden betrekkelijk schaarsch en doorgaans fragmentair zijn, terwijl geen in onderdom de 7de eeuw v. Chr. te boven gaat.

Hooger op klimt onze kennis der litteraire taal, en eerst in de letterkundige kunstwerken der natie heeft ook de taal zich verdiept en verrijkt tot een kunstwerk van den eersten rang, in staat gebleken de machtigste en fijnste gevoelens en gedachten der menschheid voldoende te vertolken. Tweeërlei valt hierbij op te merken: eensdeels, dat in geen enkel letterkundig monument, zooals vroeger wel gemeend werd, zuiver eenige gesproken Griekse taal wordt weergegeven, maar dat het alle kunsttalen zijn, door dialektmenging lexicografisch verrijkt en door artistieke traditie veredeld volkstaal, slechts in graad verschillend. Dit geldt zelfs van de taal der Attische redenaars, die waarschijnlijk van alle litterair Grieksch het meest de beschaaft spreektaal nabijkomt. En ten tweede, dat de overgroote meerderheid der Griekse dialekten het nooit tot letterkundig leven gebracht heeft. Aan den aanvang onzer waarneming staan de Homerische gedichten, in hare definitieve gedaante, — de eenige ons, en voor zoover wij weten ook den Grieken bekende, — het oud-Ionisch vertegenwoordigende, maar met een niet onaanzienlijk on-Ionisch bestanddeel, waarschijnlijk van Aeolische (Achaëische) herkomst, vermoedelijk overblijfsel van een andere fase dezer epen, en in den ganschen bouw hunner taal, waarin zelfs valsche archaïsmen en naar valsche analogie gevormde woorden en inrigingen niet ontbreken, duidelijk op een eenwenoude ontwikkeling wijzende, aan wier *eindpaal* zij staan. De epische taal, voornamelijk door de Homerische gedichten vertegenwoordigd, is van overwegenden en blijvenden invloed geweest op de poëtische dictie der verdere tijden, het meest natuurlijk op wat in gelijke of nagenoeg gelijke maat gedicht werd. Van het midden-Ionisch, zoowel der eilanden als van Kl.-Azië, evenzoo van het Lakonisch en Lebisch-Aeolisch bezitten we slechts een fragmentaire letterkundige overlevering; meer van de Dorische kunsttaal der chorische lyriek. Ruimer, ofschoon niet geheel bevredigend, is onze kennis van het als voortnug voor het beginnende proza gebezigde nieuw-Ionisch, maar eigenlijk vertegenwoordigt enige eenwen lang het Attisch van onder en jonger formatie bij

nitnemendheid de letterkundige taal van Hellas. Deze overheerschende invloed is ten deele het gevolg van de staatkundige suprematie der Atheners, ten deele ook van de voortreffelijkheid van het idioom, dat de waardige kracht der Doriërs met de weekte bevalligheid der Ioniers op geluklike wijze vereenigt, en misschien alleen te ver is gegaan in het door te kieskenrigen smaak beoefenen eener weelderige synoniemlek. In gewijzigden vorm wordt dit Attisch een wereldtaal. Met en door de heerschappij der Macedoniërs verbreidt zich het taalgebied van het Grieksch over het reusachtige nieuwe wereldrijk als de officieele spraak van vele volkeren van niet-Helleensch ras, terwijl de niet-litteraire dialecten van het al meer en meer verzwakte stamland gaandeweg verdwijnen, om in den Romeinschen keizerrijk een poos lang kunstmatig weer in opschriften te voorschijn te treden. Sedert de derde eeuw v. Chr. heerscht van de Adriatische zee tot aan den Indus één gemeenlandstaal of Koiné met het Neo-Attisch als grondslag, aanvankelijk slechts weinig in den vorm afwijkend, maar zeer sterk in zinsbouw en woordenschat, deze laatste aangevuld en nitgebreid zoowel uit andere dialecten als door de in massa voor de gewijzigde beschavingstoestanden geschapen afleidingen, samenstellingen en nieuwe woorden. Eenwen lang blijft deze Koiné de beschaafde spreektaal der hoogere standen, de taal der kanselarijen en der literatuur. Alz volksspraak ondergaat zij een onmerkbare, maar in den loop der eenwen gestadig aanhoudende vervorming in den mond der niet-Helleensche elementen, die wij uit de Asiaatische opschriften en Aegyptische papyri eenigermate leeren kennen. Zoo h.v. het ineenvallen der vocalen *ei*, *ē* en *i*, van *oi* en *u*; de Aegyptische verwisseling van *t* en *d*; in woordenkeus en constructie latinismen en vertaalde latinismen; gelijkmaking van casus-nitgangen; dooreenloopen van de constructie der praeposities, van tijden en wijzen, en andere keutekenen van verwaarloosden zinsbouw. Als reactie daartegen ontstaat in den Romeinschen keizerrijk, bijzonderlijk in de 2^e eeuw n. Chr., onder den invloed der helleenseerende Antonini een geheel kunstmatige en schoolmeesterachtige berleving van het Atticisme in grammatica en lexicografie als voertuig voor de letterkunde, en met ongelijk gevolg is dit zoo ongeveer voor het proza gebieden tot laat in de middeleeuwen. Daarnaast heeft zich onder verschillende invloeden een geheel nieuwe spreektaal gevormd, het middel-Grieksch of Byzantijnsch, dat gaandeweg ook voor de poëzie schrijftaal wordt. Uit het Byzantijnsch ontwikkelde zich het tegenwoordige of Nieuw-grieksch. Beide talen wijken sterk genoeg af van het oud-Grieksch type in al zijn schakeeringen, om het onderwerp te zijn van een zelfstandige, van die der oudere taal en hare letterkunde geheel afgescheiden studie.

B. Letterkunde. De oorsprong van de Grieksche, evenals van elke niet kunstmatig geïmporteerde letterkunde, liggen in het duister. Ongewijfeld is er vele eeuwen lang bij godsdienstige en oogstfeesten, huwelijken en begrafeniszen, bij tafelgenot en bezweringen, arbeid en spel, in kunstelooszen vorm gezongen, alvorens men er toe kwam epische zangen, de mythen en legen-

daire heldendaden van goden en heroën, de werkelijke of vermeende groote mannen van het voorgeslacht, verhalende, in gesloten zangergilden (*aoidoi*, later *rhapsodoi*, o.a. de Homeriden op Chios) naar steeds strenger kunstregelen samen te stellen en tot een zangsoverlevering van geslacht op geslacht overgeërd te maken. Opmerkelijk hierbij is, dat het volkslied bij de oude Grieken nauwelijks een spoor heeft achtergelaten, en dat, zooter we achteruit kunnen waarnemen, er in *formeelen zin* slechts kunstpoëzie bestaat, aan steeds fijnere metrische en rhythmische regels gebonden. De poëtische schepingskracht openbaart zich, overeenkomstig de verschillende ontwikkelingsfasen en artistieke behoeften der maatschappij, in elkander opvolgende en een tijd lang uitsluitend heerschende genres. Aan den aanvang staat het objectief schilderende epos; voertuig is de dactylische hexameter. Ondstte vertegenwoordiger daarvan is voor ons, gelijk voor de Grieken zelven, de Homerische poëzie, meer bepaald de *Ilias* en *Odyssee*, de eerste met een episode nit den Trojaanschen sagenkring, de tweede met de omzwervingen en thuiskomst van Odysseus (Ulixias) tot inbond; inderdaad evenwel, zooals reeds werd opgemerkt, hlijkens taal en metrum, geen begin, maar einde eener lange reeks van dichterlijke ontwikkeling. Aanvang en verloop dezer ontwikkeling is een nog niet op voor allen overtuigende wijze opgelost raadsel. De naieve opvatting der Grieken zelven, dat *Ilias* en *Odyssee*, zelfs de gansche reeks van oude open zoowel den Thebaanschen als den Trojaanschen sagenkring omvattende, het te boek gestelde werk zijn van één dichter, den blinden Homeros, omtrent wiens geboorteplaats en lotgevallen zij evenmin als wij iets zekers wisten, wordt sedert het verschijnen der *Prolegomena* van F. A. Wolf (1795) door niemand meer gedeeld. Reeds in de Alexandrijnsche tijden tronwens beschouwde een klein aantal critici (de chorizonten) *Ilias* en *Odyssee* als van verschillende dichters afkomstig, maar deze meening werd door het gezag van Aristarchus doodgedrukt. Van de talrijke en uiteenlopende moderne hypothesen, sedert Wolf vooral door Duitsehe geleerden voorgedragen, is voornamst de aanneemelijkste, dat eenwen lang in korte liederen stoffen nit verschillende heldensagen bijzonderlijk in Boeotie en Thessalie in Achaëisch (Aeolisch) dialect werden bezongen, dat deze liederen tijdens de groote (Dorische) volksverhuizing tegelijk met de vorsten, van wier voorvaderen ze den roem verkondigden, naar Klein-Azië verhuisden (vóór 1000 v. Chr.), daar door Ionische zangers werden overgenomen, en ter voordracht voor de koningen en edelen tot steeds grootere en kunstvoller gecomponeerde complexen met een steeds grooter aantal optredende personen werden uit- en omgewerkt. Hoe lang deze adaptaties en transformaties hebben geduurd, totdat althans *Ilias* en *Odyssee* zich gekristalliseerd hadden tot de hijkans canonisch onaanstastbare gedaante, die ze sedert hebben behouden, valt moeilijk te zeggen. Het waarschijnlijkst hlijft nog altijd de meening van Herodotos, dat Homeros (d.w.z. de samensteller van althans het voornaamste deel der definitieve *Ilias*) 4 eeuwen vóór hemzelf ($\pm$ 850 v. Chr.)

moet hebben gehoord, terwijl de dichter (of dichters) der *Odyssee* en van jongere gedeelten der *Ilias* ongeveer een eeuw later is (zijn) te stellen. Onaanneemelijk lijkt de theorie, dat de unificatie van beide epen jonger zou zijn dan zelfs de oudste elegiacie ($\pm 7-6^{\text{de}}$ eeuw v. Chr.); minder waarschijnlijk ook, dat ze in hun kunstvolle geslotenheid jonger zouden zijn dan de meer kroniekmatige cyclische gedichten (*Cypria*, *Aethiopis*, *Thebais* enz.). Omstreeks 750 v. Chr. moet deze epische poëzie in eigenlijk Hellas reeds verbreid en populair zijn geweest, daar zij bekend bij en vaak nagevolgd is door de dichters der Boeotische school, die hun voorganger of middelpunt in den nog half legendairen *Hesiodos* van Asra hebben (± 750 v. Chr.). Aan hem worden toegekend de *Erga* of *Himeraï* (*Werken en Dagen*), een eigenaardig leerlicht over landbouw en kalenderdagen, dat den eersten subjectieven dichter van Hellas openbaart, en de *Theogonie*, aan hem of zijn school tal van genealogische epen of epische episoden. Ongeveer een eeuw later verrijst, onder den invloed van veranderende oeconomische en maatschappelijke toestanden, een nog subjectiever lyrische poëzie in verschillende vormen, allereerst in den aan den oorspronkelijken hexameter toegevoegden gelijksoortigen pentameter, voorts in jamben en trocheën van verschillende lengte, eindelijk in een groote verscheidenheid van melische of eigenlijke zangmetra. Vermoedelijk zijn de melodieën, waarnit deze metra voortgekomen zijn, en over wier herkomst geen zekerheid bestaat, onder dan de verschijning van deze zelf in de literatuur. Oudste dichters in dactylische disticha (elegieën), jamben en trocheën zijn *Archilochos* van Paros, een man van geniale hartstoeftelijkheid ($\pm 685-640$ v. Chr.) en zijn tijdgenoot *Callinos*; later de satirische *Semonides* van Amorgos, later alweer de caricaturist *Hippoxax* van Ephesus. Daarnaast komen de grootendeels in elegische versmaat vervatte krijgszangen van *Tyrtaios*, de liefdespoëzie van den Ionischen *Mimnermos*, beiden uit de $7^{\text{de}}-6^{\text{de}}$ eeuw v. Chr., de politieke gedichten van *Solon*, de spreukmatige van *Theognis* van ongeveer een eeuw later. Tegelijk ontwikkelt zich de eigenlijke melische poëzie, eensdeels de individueele, eerst op Lesbos in de liefdes- en tafelliederen, van *Sappho* en *Alcaeus*, later met minder vuur in die van den Ionischen *Anacreon*, den tijdgenoot der Pisiatriden, en in de epische en romantische balladenpoëzie van *Stesichorus* van Himera ($\pm 640-550$ v. Chr.); aan de andere zijde de andere vooral godsdienstige chorische lyriek, vertegenwoordigd door den te Sparta dichtenden *Alcman* (2de helft der 7de eeuw). Eindelijk wordt de hoogste, maar reeds geheel kunstmatige bloei bereikt door de tegelijk de verschillende genres beoefenende lyrici der zesde eeuw: *Simonides* van Ceos ($556-468$ v. Chr.); *Pindaros* ($522-448$ v. Chr.); *Bacchylides* (± 500 v. Chr.), allen dichters van hymnen, epinicien (liederen ter verheerlijking van overwinnaars in de nationale kampspelen), klagliederen, romances, epigrammen enz. Met uitzondering van *Pindaros* en (sedert 1897) eenigermate van *Bacchylides*, bestaan er van deze gansche poëzie slechts grootere of kleinere fragmenten.

Nog bij het leven van *Pindaros* was ook de poëtische aspiratie op Athene overgegaan. Het daar tot bloei gekomen genre was de dramatische poëzie in haar beide openbaringen, de tragische en komische. Na niet tot wasdom geraakte pogingen elders (in Sicyon, Corinth, Phlius) ontstond in de 5de eeuw of iets vroeger in Athene de tragedie als onderdeel der Dionysosfeesten, aanvankelijk niet veel meer dan eenigszins dramatisch gekleurde koorliederen, door Atheensche jonge mannen in het kostuum van boksvormige daemones ter eere van den god gezongen, gedanst en geacteerd. Gaandeweg stelde zich tegenover het koor een spreker (*Thersites*?); daaruit groeiden door toevoeging van een tweeden spreker of acteur (*Aeschylus*) en van een derden (*Sophokles*) de beide nooit geheel samengesmolten en zelfs in taal verschillende beide bestanddeelen: koor en dialoog. De stof was bijna uitsluitend de als oudste historie opgevatte heldensage, door den aard der opvoering, n. l. onderdeel eener heilige handeling, met zeldzame en waarschijnlijk weinig geslaagde nitzonderingen hiertoe bepaald. Naast vele minder beduidende voorgangers en navolgers, van wier stukken slechts geringe fragmenten tot ons zijn gekomen, culmineert de Attische tragedie in *Aeschylus* ($525-455$ v. Chr.), *Sophokles* ($495-405$) en *Euripides* ($480-405$), van welke *Aeschylus* uitmunt door kolossale concepties en hoog, vooral lyrisch, dichtelijk gevoel, gepaard met alsnog beperkte dramatische actie, *Sophokles* door den harmonischen bouw zijner stukken en onnavolgbare karakterteekening, *Euripides* door de poging om het drama dienstig te maken aan de groote ontwikkelingsvragen van den tijd en door het streven naar meer realistische behandeling, die ten slotte tot den ondergang van het genre leidde. Wij kennen slechts een zeer klein aantal tragediën, zeven van *Aeschylus* en *Sophokles*, achtien echte van *Euripides*, voldoende evenwel om in te zien, dat het drama de oorspronkelijkste en hoogste dichtelijke kunstscheping van den Helleenschen geest is. Hetzelfde geldt n. l. ook van het komische drama, met name dergens elders aangetroffen ondekomedie, wier grootste dichternamen *Crafinus*, *Eupolis* en *Aristophanes* zijn. Van minder waarde, maar grooter invloed op latere literaturen, waren de zogenaamde middel- en nieuwe komedie (*Alexis*, *Diphilus*, *Menander*, *Philemon*), die voornamelijk haar stof vonden in de schildering van het dagelijksch leven, vooral van liefdesverbanden, eenigermate voortzetting van het Euripideische vaak hongerlijke drama.

In de 6de eeuw bondt de gebonden vorm op, éénig voortnig voor litteraire nitdrukking te zijn. Sommige wijsgeeren (*Xenophanes*, *Parmenides*, *Empedocles*) ontvonden nog hun leer in verzen, maar ongeveer gelijktijdig, voornamelijk door het diepzinnige aphorismen-boek van *Heraclitus* van Ephesus (bloeitijd ± 500 v. Chr.), krijgt het proza de overhand en ontwikkelen wijsgeeren (*Zeno*, *Melissus*, *Anaxagoras*, *Leucippus*, *Democritus*, de zoogen. Sophisten als *Protagoras*, *Gorgias*, *Prodicus* enz.; alles hoogstens fragmentair), zoowel als filosofisch-technische en technische schrijvers (*Alcmeon*, *Hippocrates* ($\pm 460-377$ v. Chr.) en de andere vertegenwoordigers

der gelijktijdige medische scholen) hun leerstellingen in prozavorm, aanvankelijk en nog lang voortgezet in nieuw-Ionisch dialect. Door *Sokrates* en de Socratische school gaat ook hier de leiding op Attica over; de talrijke, ten deele zeer omvangrijke werken van *Plato* (427—347), de eenige volledig bewaard geblevene, bevatten in hun diepzinnige verhevenheid van bespiegeling, gepaard met onnavolgbaren glans en bevalligheid van den vorm, het hoogste waartoe Grieksche filosofie gestegen is. De niet minder talrijke en omvangrijke werken van *Aristoteles* van Stagirus (384—322 v. Chr.), den universeelsten onderzoeker der onheid, vormen, voor zoover bewaard gebleven, in stijl en taal reeds den overgang tot de Koïnè-periode.

Ook de historiografie, bij de ouden meer kunst dan wetenschap, begon bij de Kl.-Aziatische Ioniers. Van de nog vrij kunsteloze andere schrijvers (de Logographen) is niets volledig tot ons gekomen. Vertegenwoordiger der Ionische geschiedschrijving is voor ons alleen *Herodotos* van Halicarnassus (484—425 v. Chr.), ongetwijfeld de meest heteekende, een huiusgewoon kunstenaar, maar met meer oog voor het leven der volken dan voor dat der staten. Staatkundige geschiedenis in grooten stijl gaf de Athener *Thucydides* (± 460—399 v. Chr.) in zijn onvolledig gebleven werk over den Peloponnesischen oorlog. Met *Xenophon*, inagelijks Athener, (± 429—355 v. Chr.), schrijver van talrijke historische en populair-wijsgeerige boeken en essays, wordt de geschiedenis meer persoonlijk en zelfs novellistisch. Met *Philistus*, *Ephorus*, *Theopompus*, *Timaeus* (4de—2de eeuw v. Chr.) — alweer slechts fragmentair of indirect bekend, — begint de periode der vakmatige, meer op geleerd onderzoek dan op eigen deelneming aan het politieke leven gegrondveste historiografie.

Eigenaardig Attisch is ook de als letterkundig genre beoefende oratorie, een ernst sedert den Peloponnesischen oorlog opgekomen genre, opgebouwd op nit Sicilië stammende theorieën van welsprekendheid. Eigenlijk staatkundige redevoeringen werden ook toen nog niet gepubliceerd; de eenige bekende zijn de, natuurlijk verdichte, n het geschiedwerk van *Thucydides*. Met de decas (het tiental) van Attische redenaars, *Antiphon*, *Andocides*, *Lysias*, *Isocrates*, *Isacus*, *Demosthenes*, *Aeschines*, *Hyperides*, *Lycurgus*, *Dinarchus*, wordt te boek gesteld en als vingschrift nitgegeven: eerst de pleitrede (grootste meester *Lysias*); daarna de epideiktische of pronkrede, door *Isocrates* aan het ontwikkelen van denkbeelden van algemeen staatkundigen aard dienstbaar gemaakt; eindelijk, tijdens de laatste worsteling tusschen Athene en Macedonië onder *Philippos* en *Alexander*, ook de redevoeringen van het eigenlijk politieke debat, hetzij in de volksvergadering, hetzij als politiek getinte pleitrede voor de nit overtalrijke leden samengestelde Atheensche rechtbanken. De veelzijdigste zowel als de machtigste en hartstoechteljkste der redenaars, van wien ook het meeste is bewaard gebleven, is *Demosthenes*. Van de vele anderen behalve de tien kennen wij slechts namen en enkele fragmenten.

Met den ondergang der Helleensche staatkun-

dige onafhankelijkheid (338 v. Chr.) en de onderwerping, eerst aan de Macedonische, daarna aan de Romeinsche wereldmonarchie, eindigt de Helleensche nationale literatuur. Ze wordt, gelijk de taal, internationaal; meer quantitatief dan qualitatief vooruitgaande. Toch onthreken, dank zij de onverwoestbare scheppingskracht van den Helleenschen geest, nieuwe of gewijzigde genres niet geheel, zij 't ook op bescheidener schaal. Nog meer dan acht eenwen bestaat er een in de Grieksche taal gekleede (hellenistische) letterkunde. Maar het is ondoenlijk van zulk een lang tijdperk, waarin tal van volminnense schrijvers hloeiden, zelfs maar van de voornaamsten onder hen de namen in deze weinige kolommen op te geven. Voldoende zij aan te stippen dat in den Alexandrijnschen tijd enkele betrekkelijk nienwe dichtvormen opkwamen, het klein-epos (epyllion), de letterkundige satire, de antiquarische voorgeschiedenis in elegische dichtmaat (*Callimachus*), het genreheeld (herdersdicht, *Theocritus*), het nitgewerkte kunstepos (*Apollonius Rhodius*), de vooral erotische epigrammatiek (*Melaeger*), terwijl allerhande wetenschap, vooral de strenge filologie (*Aristarchus*) met glans werden beoefend. In den Romeinschen tijd hloeide eenwen lang meest de geschiedenis met hare hulpwetenschappen (*Polybius*, *Diodorus Siculus*, *Dionysius van Halicarnassus*, *Strabo*, *Plutarchus*, *Pausanias*, *Appianus*, *Arrianus*, *Cassius Dio*, *Zoësimus*, *Agathias*, *Procopius*); de letterkundige kritiek en de grammaticale studien; de roman, vooral liefdes- en wondergeschiedenis, de novellistische en populair-wijsgeerige voordrachten (*Dio van Prusa*) satirieke zedenschelderingen (*Lucianus*), dit alles samengevat onder den naam van tweede sophistiek; een laatste naglans van vooral quasi-epische en epigrammatische poëzie (*Nonnus*, *Quintus Smyrnaeus*, *Agathias*); eindelijk een mystiek getinte wijshegeerte (het neo-Platonisme), en een vruchtbare Christelijk-apologetische literatuur. Ongeveer met de regering van *Justinianus* (528—565 n. Chr.) acht men dat de ond-Grieksche letterkunde gaandeweg overgaat in de middel-Grieksche of Byzantijsche.

Grieksche wijsbegeerte. De Westersche wijsbegeerte heeft in Griekenland niet alleen haar oorsprong, maar de richting, die zij daar ingeslagen heeft, is heilissend voor haar geheele verdere ontwikkeling gebleven. De invloed, dien de Grieksche filosofie op de moderne wetenschappelijke denkontwikkeling heeft uitgeoefend, valt nauwelijks te overzien. In het begin waren de denkeelden der Oostersche volkeren haar niet vreemd, maar reeds zeer spoedig treedt zij geheel en al zelfstandig op. Een niet te miskennen grondtrek is de reeds vroeg verkregen onafhankelijkheid van het denken, met name het niet gebonden zijn aan een overgeleverden godsdienst, iets, wazich nergens zóó vroeg als in Hellas heeft geopenbaard. Het is een nationale karaktertek der Grieksche wijsbegeerte, dat zij zich in rede en tegenrede (*dialogesthai*), in bevestiging en ontkenning voortbeweegt. Het zeer ontwikkeld openbare leven, de invloed van de rechterlijke en politieke debatten spiegelt zich ook in de wijsbegeerte duidelijk af. In de oudste tijden zijn de wijsgeeren bijna altijd staatslieden; de *Sophisten* zijn openbare

redenaars en leeraars in staatkunde; de geheele taak der filosofie betrekken zij op het openbare leven. *Sokrates* noodigt den handwerksman in zijn werkplaats tot een gesprek uit; den jongen, beschaafden Athener in het gymnasium, den ervaren grijsaard bij het feestmaal; hij is altijd op straat, hij heeft geen tijd iets anders te doen, dan de menschen uit te verschenen. Van *Plato* is de dialoogvorm in de Grieksche wijsbegeerte afkomstig. De voor publicatie bestemde werken van *Aristoteles* waren dialogen, welke later door *Cicero* werden nagevolgd, en er is bijna geen wijsgeer in de 4de eeuw (den bloeitijd), die van dezen vorm geen gebruik heeft gemaakt, terwijl hij ook later niet zonder invloed is gebleven. Logica en dialectiek (van *logos* = rede en *dialogos* = spreken van twee personen) bleven de grondslagen dezer wetenschap. Van de eigenaardigheden der Grieksche taal is de wijsbegeerte altijd afhankelijk geweest. Spitsvondig is de filosofie van alle tijden geweest, maar de subtiliteit der Grieken hangt met hun taal samen, die aan mogelijkheid tot uitdrukking van de fijnste verschillen door geen enkele andere overtroffen wordt. Niet zonder betekenis was ook, dat het kleine gemeenebesten waren, waarin die levendige geest der openbaarheid zich ontwikkelde; de politieke blik reikte nauwelijks over de kustlanden van het oostelijk gedeelte der Middellandsche Zee; ook de aardrijkskundige gezichtskring ging niet veel verder; en de kosmologische denkbeelden waren eveneens zeer beperkt; de aarde lag vast midden in de wereld, zon en sterren (goddelijke wezens) wendelen op niet onmeetbaar groot gedachtenafstand om de aarde; het denkbeeld van het oneindige duikt wel eens op; *Aristarchus* van Samos dacht wel aan een beweging der aarde, maar de tegenstelling van het oneindige en eindige werd niet tot het naderste doorgedacht. De mensch blijft het middelpunt der wijsbegeerte; de grenzen der menschelijkheid te willen overschrijden ligt niet in het karakter van het denken der Ouden; binnen deze grenzen, waarbuiten men niet ging, kon zij tot die onbevangen rust en harmonie komen, die ons zoowel uit de karakter- en levensaanschouwingen als uit de bouw- en beeldhouwwerken der Grieken tegemoet treden.

Evenmin als het algemeene karakter der Grieksche filosofie, laat zich dat harer afzonderlijke perioden aanduiden; ja reeds de indeeling in perioden is moeilijk. Reeds het denken der Eleaten (zie *Eleatische school*) is een keerpunt. Toch pleegt men eerst bij de Sophisten of *Sokrates* een afscheiding te maken. Zeker getuigt het optreden der Sophisten (zie aldaar) van een gisten in het denken der Grieken, waarin het onde zich eehijnt op te lossen en een nieuw element naar voren dringt. Maar waarin dit nieuwe bestond, is niet in één woord te zeggen. Het staat vast, dat reeds de Sophisten, zeer beslist echter *Sokrates*, het onderzoek van de natuur meer op den mensch richtten; doch dit geldt toch slechts weer met beperkingen: immers de vóór-Sokratische tijd kende de problemen der ethica reeds en de denkers na *Sokrates* hebben het onderzoek der natuur volstrekt niet huitsgesloten. *Aristoteles* sluit de scheppende en tevens zuiver Hellenistische ontwikkeling der Grieksche wijsbegeerte af. Wat

echter niet zeggen wil, dat al wat na dezen komt, als verval beschouwd moet worden. Men bewerkt het verkregen materiaal en schept daaruit nieuwe stelselmatige eenheden; met name wordt de verhouding tusschen wijsbegeerte en leven een andere. Tevens beduidt het verval van het zuivere Hellenisme een verruiming van den horizon, een treden buiten de nationale grenzen; nog met de neo-Platonici komt een stelsel op met zeer eigenaardige karaktertrekken, dat echter van alle stelsels der Oudheid het minst een nationaal-Hellenisch karakter droeg.

Het is de natuurlijke aanvang van denken, dat men zich van de verscheidenheid in de wereld een eenheid tracht voor te stellen, terwijl deze poging geheel dogmatisch is, d. w. z. zonder vooraf na te gaan, of ons kenvermogen tegen zulk een taak opgewassen is. Aldus geschiedde het ook in de oudste Grieksche filosofie, de zoogenaamde Ionische natuurwijsbegeerte en die van *Heraclitos*. Doordat de Eleaten van de zintuigelijke waarneming niets wilden weten en hun leer van het ééne Zijnde uit zuivere begrippen opbouwden, was het oorspronkelijke dualisme van het kenvermogen duidelijk geworden en daarmede de vraag naar de ware bron onzer kennis gesteld. Maar ook de tegenovergestelde leer van *Heraclitos*, hoewel de oudere Ionische leer meer naderend, bleef niet buiten den invloed van deze tegenstelling; juist daar zij een identiek bestaand Zijne verwierp en een in de eeuwigdurende tegenstelling optredend Worden aannam, bleef zij het besef van het dualisme levendig houden. Daarnaast staat de wijsbegeerte van *Pythagoras*, die steunende op de onfeilbare betrouwbareheid van de wiskunde, van een ander standpunt uit het vraagstuk onderzoekt. *Empedokles*, *Anaxagoras* en de Atomisten hadden te worstelen met de moeilijke opgave, om de groote tegenstelling van Zijne en Worden door nieuwe theorieën, die zoowel aan de feiten der ervaring als aan de eischen van duidelijke begrip moesten beantwoorden, op te lossen, een poging, waarin de Atomisten niet slecht geslaagd zijn. Van den anderen kant oefent in de sophistische diezelfde tot dusver onopgeloste tegenstelling haren schadelijken invloed uit. *Protagoras* verworpt het Eleatische Zijne en neemt alleen den subjectieven schijn aan; *Gorgias* meent de leer der Eleaten door haar eigen consequenties te kunnen vernietigen; het meerendeel der Sophisten echter keert de speculatieve beschouwing den rug toe. Tegen hen treedt *Sokrates* op met den beloften eisch der kritiek, want zijn „Ik weet niets te weten" heeft kritische en geen sceptische beteekenis. Daardoor en door het op den voorgrond plaatsen der ethica opent hij een nieuw tijdperk der Grieksche wijsbegeerte. Van al zijn navolgers werd zijn bedoeling alleen door *Plato* begrepen, die op de basis van een grondiger inzicht in de ware verhouding van onze beide bronnen van kennis, aanschouwing en verstand, het dubbele rijk der verschijningen en der ideeën opbouwde. Zijn opvolger *Aristoteles* heeft de kritiek der Sokratische-Platonische wijsbegeerte niet verder ontwikkeld, maar hij heeft door zijn grotere empirie, zijn grootsche systematiek en de logische bewerking van het verkregen materiaal de klassieke periode der Grieksche wijsbegeerte afge-

sloten, tevens echter een overstelpend aantal nieuwe vraagstukken voor de wijsgeeren der latere tijden nagelaten.

Reeds de Stoïcijnse wijsbegeerte werkt slechts met het gegeven materiaal; naast haar treedt die van *Epicurus* op, een flauwe herhaling van die van *Demokritos*. Het is een bedenkelijk teeken van verval, dat *Plato* en *Aristoteles* plaats moesten maken voor *Zeno* en *Chrysippos*, *Demokritos* voor *Epicurus*. Boven deze beide stelsels is in wetenschappelijk opzicht te verkiezen dat der *Sceptici*, dat, steunende op het beginsel van *Protagoras*, niet vrij is gebleven van *Sokrates*' en *Demokritos*' leer. Het volledig verval begint echter sedert de laatste eeuw v. Chr. met het *Eclecticisme*, dat spoedig alle wetenschappelijk belang verloor. En het pleit dan ook zeker voor de kracht van den Hellenischen geest, dat in dien tijd nog mannen, als de neo-platonici, tot zulk een hoogte, als zij bereikt hebben, konden opklimmen. Het Christendom heeft nit de oude wijsbegeerte veel gered; maar daar de filosofie voor godsdienstige doeleinden moest dienen, het karakter eraan ontnemen, dat haar door de Renaissance weer werd teruggegeven. Van toen af tot heden toe heeft de Grieksche wijsbegeerte haar invloed op de verschillende filosofen en filosofische stelsels doen gelden.

Grieksch-Katholieke Kerk. Zie *Grieksche Kerk*.

Grieksch Kruis is een kruis met vier symmetrische armen. Zie *Kruis*.

Grieksch Schrift. Niet alleen han letterteekens, maar ook de benaming daarvoor hebben de Grieken van de Phoeniciërs overgenomen, evenals het bij dat volk in zwang zijnde gebruik, om van rechts naar links te schrijven. Daarna ontwikkelde zich het zoogenaamde *boustrophedon*, d. w. z. het schrift, waarbij de eerste regel van rechts naar links, de tweede van links naar rechts, de derde van rechts naar links enz. geschreven werd. De schriftwijze van links naar rechts in alle regels vindt men reeds in de 6de eeuw. De groote verdienste der Grieken is, dat zij het Semietische schrift omgewerkt hebben tot een zuivere schriftwijze met klinkers; immers van de 22 letterteekens van het Phoenicische alfabet hebben zij er vier tot klinkers gemaakt, n. l. *aleph* tot *a*, *he* tot *e*, *iod* tot *i*, *ain* tot *o*, terwijl een vijfde, *chet*, in het begin medeklinker (*H*) bleef. Van de overige kwamen langzamerhand *koppa* en *sam* (*sampi*) in onbruik, terwijl daarentegen de Grieken afzonderlijke teekens nitvonden voor *y*, *ph*, *ch*, *ps* en voor de lange o, die aan het einde van het Phoenicische alfabet werd geplaatst. Bij de Oost-Grieken werd het teeken voor de aspiratie gebruikt ter aanduiding van de lange *e*.

Het alfabet bestond dus nit de volgende letterteekens, die tevens als cijfers gebruikt werden. De waarde is achter de letters aangegeven.

alpha (<i>A</i> , <i>α</i> , <i>a</i>) 1	theta (<i>Θ</i> , <i>θ</i> , <i>th</i>) 9
beta (<i>B</i> , <i>β</i> , <i>b</i>) 2	iota (<i>I</i> , <i>ι</i> , <i>i</i>) 10
gamma (<i>Γ</i> , <i>γ</i> , <i>g</i>) 3	kappa (<i>K</i> , <i>κ</i> , <i>k</i>) 20
delta (<i>Δ</i> , <i>δ</i> , <i>d</i>) 4	lambda (<i>Λ</i> , <i>λ</i> , <i>l</i>) 30
epsilon (<i>E</i> , <i>ε</i> , <i>e</i>) 5	mu (<i>M</i> , <i>μ</i> , <i>m</i>) 40
zeta (<i>Z</i> , <i>ζ</i> , <i>z</i>) 7	nu (<i>N</i> , <i>ν</i> , <i>n</i>) 50
eta (<i>H</i> , <i>η</i> , <i>è</i>) 8	xi (<i>Ξ</i> , <i>ξ</i> , <i>x</i>) 60

omikron (<i>O</i> , <i>ο</i> , <i>o</i>) 70	psilon (<i>Υ</i> , <i>υ</i> , <i>u</i>) 400
pi (<i>Π</i> , <i>π</i> , <i>p</i>) 80	phi (<i>Φ</i> , <i>φ</i> , <i>ph</i>) 500
rho (<i>P</i> , <i>ρ</i> , <i>r</i>) 100	chi (<i>X</i> , <i>χ</i> , <i>ch</i>) 600
sigma (<i>Σ</i> , <i>σ</i> , <i>s</i> , <i>σ</i>) 200	psi (<i>Ψ</i> , <i>ψ</i> , <i>ps</i>) 700
tau (<i>T</i> , <i>τ</i> , <i>t</i>) 300	omega (<i>Ω</i> , <i>ω</i> , <i>oo</i>) 800

Als enkele cijfertekens komen dan nog voor:

digamma (<i>Ϝ</i> <i>ς</i>) 6
koppa (<i>ρ</i>) 90
sampi (<i>Τ</i> <i>ς</i>) 900

Dit alfabet werd het eerste gebruikt door de Ioniërs in Klein-Azië en ging langzamerhand naar Europa over. Te Athene werd het Ionische alfabet, dat vóór dien tijd reeds door particulieren gebezigd werd, in 403 v. Chr. als officieel schrift aangenomen. De accentteekens en de leestekens (*spirits*, teekenen voor lang of kort, *apostrophe*) worden toegeschreven aan *Aristophanes* van Byzantium.

Grieksch vuur noemt men een gemakkelijk ontbrandbaar, sterk vlammend, somtijds explosief mengsel, waarvan het eerst melding gemaakt wordt onder *Constantijn den Groote* (± 330 n. Chr.). Hoewel het naar alle waarschijnlijkheid uit China afkomstig is, zegt men, dat het door *Kallibikos* in de jaren 660—667 v. Chr. werd nitgevonden. Men vermoedt, dat het bestond uit gebluschte kalk, zwavel, steenkool, pek, hars, petroleum en misschien salpeter. Blijkbaar heeft de samenstelling in den loop der tijden veranderingen ondergaan en soms beteekent Grieksch vuur eenvoudig licht brandbare petroleum. Een mengsel van zulke petroleum met buskruit en gebinschte kalk wordt, wanneer het met water in aanraking komt, zóó sterk verhit, dat het ontbrandt, waarbij petroleumdamp met de lucht een explosiestof kan vormen, die met een sterken knal verbrandt. Door lange buizen slingerden de Ouden zulk een mengsel naar den vijand. Deze sloeg zoowel door de nitwerking van het vuur, als nit vrees voor daemonische machten op de vlucht. Ook werden wel nitgeholde steenen of ijzeren hussen met zulk een mengsel gevuld en door middel van slinger machines op grooten afstand naar den vijand geslingerd. Later werd de samenstelling van Grieksch vuur door verraad bekend aan de Saracenen, die er met succes tegen de Kruisvaarders gebruik van maakten. Nog later noemde men Grieksch vuur een mengsel met buskruit, zwavel, pek, teer, petroleum enz. voor brandkogels, die nit mortieren geschoten en in het water nitgemakkelijk gebluscht werden. Dit laatste was ook oorzaak, dat het vooral in den zeeoorlog gebruikt werd.

Griend of *Griend* noemt men de met „weerdhout“ bezette, langs de benedenrivier gelegen hntidijksche groonden, die nit voor weiland geschikt zijn. Het hont bestaat nit wilgensoorten, als *Salix-amygdalina* (bindwilg), *Salix-viminalis* (katwilg) en *Salix-vitellina* (gele wilg). Men noemt ze ook wel rj s w a a r d e n. Alle drie jaren wordt het griendhont gehonwen. Het is nitsteking geschikt, ja nagenoeg onmisbaar voor de rj s w e r k e n aan dijken, oevers en rivieren en dient verder voor matten vlechterij en stoelenmattierij.

Griendhout. Zie *Griend*.

Griep. Zie *Influenza*.

Griepenkerl, Robert, een Duitsch dichter en schrijver over *aesthetica*, werd geboren den 4^{den} Mei

1810 te Hofwyl in Zwitserland, waar zijn vader, *Friedrich Konrad Griepenkerl* geboren te Peine den 10^{den} December 1782, overleden den 6^{den} April 1849) later hoogleeraar aan het Carolininn te Brunswijk en bekend door een „Lehrbuch der Aesthetik“ (2 dln., 1827) en door een „Lehrbuch der Logik“ (2de druk, 1831), in die dagen als leeraar werkzaam was. *Robert* wijdde zich na het volindigen zijner studiën aan letterkundigen arbeid, terwijl hij in 1839 tot leeraar in de letterkunde en aesthetica aan het Carolininn en vervolgens tot hoogleeraar in de Deutsche taal- en letterkunde aan de militaire school te Brunswijk benoemd werd. Hij overleed aldaar den 16^{den} October 1868. Hij schreef: „Bilder Griechischer Vorzeit“ (1833), „Die Sixtinische Madonna“ (1834, een gedicht), vertalingen van „Oedipus rex“ en „Antigone“ (1842), „Das Musikfest oder die Beethovenen“ (2de druk, 1841), „Ritter Berlioz in Braunschweig“ (1853), „Die Oper der Gegenwart“ (1847), „Der Kunstgenuss der deutschen Litteratur im letzten Jahrhundert“ (1846), de treurspelen „Maximilian Robespierre“ (1851) en „Die Girondisten“ (1852), welke veel bijval vonden, de tooneelspelen „Ideal und Welt“ (1855) en „Auf der hohen Raat“ (1860), alsmede het drama „Auf St. Helena“ (1862).

Griepenkerl, Christian, een Duitsch schilder, werd den 17^{den} Maart 1839 te Oldenburg geboren en bezocht het atelier van *Karl Rahl* te Weenen. Na diens dood (1865) voltooiden *Griepenkerl* als teekenaar en *Bitterlich* als schilder *Rahl's* werk in de Nieuwe Opera. Zoo ontstonden tot 1869 het gordijn met de mythe van *Venus* en de zelderscheldingen naar de plannen van *Rahl*, welke later den beiden kunstenaars tot voorbeeld dienden bij de uitvoering der plafonds in het kasteel Epstein (1871—1872). Tegelijkertijd kwamen de plafondschilderingen tot stand in het paleis Ephrussi, in 1873—1874 die met zeemythen en allegoriën in den Palazzo Grassi te Venetië, in 1874—1876 de Eleusinische friesbeelden in de villa der groothertogin van Toskane te Gmunden. Verder beschilde hij het trappenhuis in de groothertogelijke schilderijenverzameling te Oldenburg, welk groot werk, *Venus Oeramia*, omgeven door 4 tafereelen nit de *Prometheus* sage, in 1878 voltooid was. Van baron Sina's Academie van Wetenschappen te Atlnn schilderde hij in 8 afdeelingen de geheele *Prometheus* sage in de jaren 1875—1885; uit dien tijd dateeren ook de plafondschilderingen (Slaap, Droom, Nacht en Morgen) voor de slaapkamer van aartshertog *Leopold* te Hörnstein en de friesbeelden in de zittingzaal van het Heerenhuis in het Parlementsgebouw te Weenen. Sedert 1874 is *Griepenkerl* hoogleeraar aan de kunstacademie te Weenen.

Grierson, George Abraham, een Engelsch indoloog, werd den 7^{den} Januari 1851 te Glenageary (Ierland) geboren, studeerde te Dublin, ging in 1873 naar Voor-Indiën van daarin verschillende betrekkingen als ambtenaar werkzaam, tot hem in 1898 door de regeering werd opgedragen een „Linguistic Survey in India“ te ondernemen, waarom hij naar Simloe ging. Van 1894 af bekleedde hij ook het eeraamt van philologisch secretaris der Asiatic Society te Calcutta, dat hij

echter wegens een oogziekte in 1847 nederlegde. *Grierson* is een der beste kenners der Middel-eenwache en moderne talen en van het volksleven in Indië. Zijn hoofdwerken zijn grammaticas van die talen, benevens „A comparative dictionary of the Bihari languages“ (2 dln., 1885—1889, onvoltooid) en „Bihar peasant life“ (1882). Van den „Linguistic Survey“, een geografisch-statistisch overzicht der levende talen van Indië, zijn reeds verscheiden deelen verschenen (1896 enz.).

Gries is voornamelijk het fijn gemalen meel van spelt. Echter wordt die naam ook voor het meel van andere graansoorten gebruikt. Het wordt, met melk of water gekookt, als voedingsmiddel en ook tot het bereiden van sijn gebak, pudding enz. gebezigd.

Gries, Johann Diederich, een Duitsch vertaler, werd geboren den 7^{den} Februari 1775 te Hamburg waar zijn vader senator was, bezocht het Johanneum aldaar, begaf zich in 1795 naar Jena, om in de rechten te studeeren, doch wijdde zich vooral aan de dichtkunst. De goedkeuring, die hij wegens zijn dichtproeven van een *Schlegel* ontving, moedigde hem aan, en zijn „Phaëton“ bracht hem in aanraking met *Schiller*, die dit gedicht in den „Museumalmanach“ van 1798 plaatste en den verraardiger onder zijne vrienden opnam. Ook met *Wieland*, *Goethe* en *Herder* onderhield *Gries* vriendschappelijke betrekkingen. Nadat hij den zomer van 1798 te Dresden had doorgebracht, waar hij het besluit opratte *Tasso's* heldendicht in de maat van het oorspronkelijke in het Duitsch over te brengen, keerde hij met *Schelling* naar Jena terug en vervolgens naar Göttingen, om er een jaar te studeren. Nadat hij in 1800 te Jena de doctorale waardigheid verworven had, was hij voornemens zich te Wetzlar, Weenen en Regensburg met de praktijk van zijn vak bekend te maken, toen een nieuwe uitbarsting van den oorlog hem noodzaakte zich weder naar Jena te begeven, waar gunstige omstandigheden hem in staat stelden onafhankelijk te leven. De groothertog van *Saksen-Weimar* benoemde hem tot Hofraad. Hij vestigde zich later te Weimar en daarna te Hamburg, waar hij den 9^{den} Februari 1842 overleed. Hij leverde „Befreites Jerusalem“ (2 dln., 16de druk, 1880) van *Tasso*, „Rasender Roland“ (4 dln., 4de druk, 1851) van *Ariosto*, „Schauspiele“ (9 dln., 2de druk, 1865) van *Calderon*, „Richardett“ (3 dln., 1831—1833) van *Fortegnerra*, en „Verliehter Roland“ (4 dln., 1835—1839) van *Bojardo*. Zijn eigen gedichten en kleine vertaalde stukjes zijn in het licht verschenen onder den titel: „Gedichte und poetische Uebersetzungen“ (1829).

Griesbach, Johann Jacob, een Duitsch theoloog, werd geboren te Nintabach in het groothertogdom Hessen den 4^{den} Januari 1745, bezocht het gymnasium te Frankfort en studeerde te Tübingen, Leipzig en Halle. Hij nam het besluit zich te wijden aan de tekstkritiek van het Nieuwe Testament en deed daarvoor een wetenschappelijke reis door Duitschland, Nederland, Engeland en Frankrijk. Na zijn terugkeer vestigde hij zich in 1771 als priva doceent te Halle en werd er 2 jaar later benoemd tot hultengewoon hoogleeraar.

Met den grootsten ijver wijdde hij zich aan een verbeterde uitgave van het Nieuwe Testament en na zijn „Synopsis Evangeliorum“ (2 dln., 4de druk, 1822) deed hij haar in 2 deelen volgen (2de druk, 1825). Reeds in 1776 werd hij gewoon hoogleeraar te Jena en in het daarop volgende jaar doctor in de godgeleerdheid. Hij overleed den 24sten Maart 1812. Grooten roem verwierf hij voorts door zijn voorlezingen over kerkgeschiedenis en door zijn „Populäre Dogmatik“ (4de druk, 1812). Ook schreef hij: „Symbolae criticae ad supplendas et corrigendas varias lectiones N. T.“ (2 dln., 1785—1793) en „Commentarius criticus in textum N. T.“ (2 dln., 1798—1811). Zijn „Opuscula academica“ (2 dln., 1824—1825) zijn door Gabler uitgegeven.

Griesinger, Karl Theodor, een Duitsch schrijver, geboren den 11^{den} December 1809 te Kirchbach bij Wolfach in het Schwarzwald, studeerde te Tübingen in de theologie, was eenigen tijd werkzaam als predikant, maar wijdde zich vervolgens nitsluitend aan de letterkunde. Hij schreef: „Silhouetten aus Schwaben“ (3de druk, 1863), redigeerde van 1839 tot 1841 „Der Schwabische Hnsmorist“, stichtte in 1848 het democratisch dagblad „Die Volkswehr“, werd van hoogverraad beschuldigd en bracht twee jaar in preventieve gevangenschap op den Hohenasberg door, maar werd door de jury vrijgesproken. Nu vertrok hij naar Noord-Amerika, maar keerde in 1857 terug naar Stuttgart, waar hij in 1876 den boekhandel „Litteratur-Comptoir“ stichtte en den 2^{den} Maart 1884 overleed. Van zijn overige werken noemen wij: „Lebende Bilder aus Amerika“ (1858), „Emigrantengeschichten“ (2 dln., 1858), „Die alte Branerei oder Kriminalmysterien aus New York“ (3 dln., 1859), „Land und Leute in Amerika“ (2 dln., 2de druk, 1873), „Württemberg, nach seiner Vergangenheit und Gegenwart in Land und Leuten geschildert“ (2de druk, 1864), „Die Jesuiten“ (2 dln., 3de druk, 1875), „Das Damenregiment an den verschiedenen Höfen Europas in den zwei letztvergangenen Jahrhunderten“ (4 dln., 1867—1872), „Die Geheimnisse des Eskurial“ (1870), „Illustrierte Geschichte Deutschlands“ (4 dln., 1872), „Die Maitressenwirtschaft in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert“ (2 dln., 1874) enz.

Griesinger, Wilhelm, een Duitsch geneeskundige, werd geboren te Stuttgart den 29sten Juli 1817, studeerde te Tübingen, Zürich en Parijs, was van 1839—1841 assistent in het krankzinnigengesticht Winnenthal im Württemberg, deed in 1841—1843 wetenschappelijke reizen naar Parijs, België en Weenen en werd in 1843 assistent van *Wunderlich* te Tübingen. Daar vestigde hij zich tevens als privaet-docent, werd in 1847 buitengewoon en in 1849 gewoon hoogleeraar in de pathologie te Kiel. In 1850 ging hij als lijfarts van den onderkoning *Abba Pasja*, directeur der medische school te Kasr el Ain en president van den Gezondheidsraad voor Egypte naar Kaïro, keerde in 1852 naar Enropa terug, gaf de resultaten van zijn studiën over Egyptische ziekten nit en ging in 1850 als hoogleeraar naar Tübingen, in 1860 naar Zürich, in 1865 als hoogleeraar in de psychiatrie en dirigerend arts in de Charité in de afdeelingen voor ziels- en zenuwziekten naar Berlijn. Hij overleed den 26sten October 1868 te Berlijn. *Grie-*

singer's beteekenis ligt op het gebied der zielsziekten, waarvan hij overzicht gaf in zijn „Pathologie und Therapie der psychischen Krankheiten“ (5de druk, 1892). Hij voerde het *Non-restraint*-stelsel door en deed ook verstrekkende voorstellen voor een reorganisatie van krankzinnigen- en verplegingsgestichten. Voor *Virchow's* „Handbuch der speziellen Pathologie und Therapie“ schreef hij de „Infectiouskrankheiten“ (2de druk, 1864) en sedert 1867 gaf hij het „Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten“ nit. Zijn „Gesammelte Abhandlungen“ (2 dln., 1872) verschenen na zijn dood.

Griesmeel. Zie *Gries*.

Griet (*Rhombus laevis*) is een bekende Noordzeerisch, dikwijls met tarbot verwisseld en bijna oven smakelijk, behoorende tot de familie der *Platyschen*. Zie verder *Platyschen*.

Grietenij. Zie *Grietman*.

Griethuysen, Willem Theodorus van, een Nederlandsche letterkundige, geboren te Hasselt in Overijssel den 24sten Maart 1824, studeerde te Utrecht in de theologie en werd den 12^{den} November 1848 predikant te Bunnik en Vechten, in 1853 te Waddingsveen, in 1858 te Harlingen en in 1860 te Rotterdam, waar hij den 26sten Maart 1886 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Uit den vreemde“ (1865), de dichtbundels: „Veldbloemen“ (1871), „In het gebergte“ (1875) en „Uit het leven“ (1884). Verder leverde hij opstellen in jaarboekjes, tijdschriften en weekbladen en behoorde tot de leden der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde.

Grietman (van *greta* = groeten, maar ook = aanspreken en dus in rechten aanspreken, eischen, aanklagen) was de naam van hepaalde overheidspersonen in Friesland, wier gezag met dat van een schout in andere gewesten overeen kwam. Toen de laatste graaf, die in Friesland ten W. van de Lauwers gezag heeft nitgeoefend, al was het nog slechts weinig, n.l. de Hollandsche graaf *Floris IV*, in 1234 gestorven was, hadden de schouten als vertegenwoordigers van het grafelijk gezag geen reden van bestaan meer. Maar de uitoefening hunner functie, zij het dan ook uiet meer in naam van dat gezag, bleef noodig en werd sedert dat tijdstip door de *grietmans* of *grietslieden* overgenomen. Reeds in 1242 worden een zestal dezer amhtenaren in Oostergo vermeld en waarschijnlijk zijn zij daarna ook elders voor en na ter vervanging van de schouten opgetreden, want het schijnt, dat grietmans en schouten nog gedurende eenigen tijd tegelijk in Friesland zijn voorgekomen. In den loop der tijden week de heteekenis van het amht min of meer af van dat der oude schouten, daar de grietman later mede het vonnis hielp opmaken en dus niet slechts als openbaar aanklager, maar tevens als rechter optrad. En vóór de 10de eeuw deed hij recht in hoogste instantie, zoowel in crimineele als in civiele zaken, was dus in zijn grietenij een machtig gehieder, die veel op den Heer van elders ging gelijken. Ook was hem de zorg opgedragen voor de openbare vaarten en wegen, alsmede over hrukken en tillen, dijken, zijlen enz.

De grietslieden werden oorspronkelijk door de ingezetenen gekozen. Onder vreemde overheerschers geschiedde de aanstelling door den lands-

heer of zijn stadhouder en wel voor onbepaalde tijd, terwijl zij voorheen slechts voor één of twee jaar benoemd werden. Onder de Republiek geschiedde de aanstelling door den Stadhouder niet een benoeming, opgemaakt door de eigenherden of stemgerechtigde ingezetenen. Na de instelling van een Hof (1490) werd aan de grietlieden slechts de jurisdictie in civiele zaken gelaten, alsmede over vergripen, waartegen slechts geldboeten bedreigd werden. Ook was de goede orde ten platte lande, het vangen en opzenden der misdadigers enz. aan hen opgedragen. Het rechtsgebied van een grietman heette *grietewij*. Ook in sommige deelen van Groningen had men grietlieden.

Grietlei is een soort van leisteen, welke zoo week is, dat men er mede op leien schrijven kan zonder dat daarop krassen ontstaan, terwijl zij tevens zoo spijlbaar is, dat zij door hamerslagen in langwerpige, prismatische stukken verdeeld kan worden, zoodat men van deze griffels kan maken, om daarmee op de lei te schrijven. Deze spijlbaarheid is in zijn aard gelegen, daar hij ook in dergelijke stukken uiteenvalt, wanneer men hem eenigen tijd in de open lucht laat liggen. Het leisteeente in het zuid-oostelijk gedeelte van het Thüringerwoud is het meest voor de vervaardiging van griffels geschikt. Het is grijs tot donkerblauw en maakt een witte of lichtgrijze streep. Als dit gesteente uit de groeve gehaald is, houdt men het vochtig in kelders. Voorheen geschiedde de bewerking uit de hand; het gesteente werd eerst gespleten en men schaafde daarna de soepere kanten glad. Later heeft men hiertoe werktuigen aangewend en de prisma's door een schuif met ronde gaten gedreven, waardoor zij een volkomen ronding verkrijgen.

Griffe is een inrichting bij de rechterlijke en bij sommige wetgevende en administratieve staatscollegiën, waar het archief dier collegiën bewaard wordt. Uit dit archief kunnen de belanghebbenden — en soms ook het publiek — de noodige gegevens en inlichtingen verkrijgen omtrent het in die collegiën verbandelde. De ambtenaar aan het hoofd dier inrichting staande, heet *griffier* en is mede de voerder van de pen in de vergaderingen van het college, waarbij hij fungeert, om het verbandelde in het andientieblad of de notulen op te schrijven. De plaats zelf, waar de griffie gevestigd is, wordt ook wel zoo genoemd. Bij andere lichamen, bijv. bij het gemeentebestuur, heet zoodanige inrichting of plaats de *secretarie* of de ambtenaar, daar aan 't hoofd staande, de *secretaris*. — De beide Kamers der Staten-Generaal hebben ieder een griffier en aan dezen ondergeschikte commissie-griffiers, welke ambtenaren niet door den koning, maar door de Kamers zelf benoemd worden. Zij zijn tevens belast met het toezicht op de bibliotheek der Kamers en worden uit 's Lands kas betaald. — De Provinciale griffie is het bureau van den griffier der Provinciale Staten en van de hem ondergeschikte Provinciale ambtenaren in dienst van de administratie der provincie — als hoofdcassiers, commissie, adjunct-commissie, klerken, enz. Afdelingen der Provinciale griffie in laatstgemelden zin zijn dan het bureau voor de militie, voor de statistiek, voor de financiën, voor waterschaps- en waterstaats-

werken en zoovele afzonderlijke meer als er voor den geregelde gang van den dienst noodig zijn. De griffier der Staten is het hoofd van het ambtenarenpersoneel, aan die huren verbonden; hij zelf is provinciaal ambtenaar, die door de Provincie bezoldigd en door de Provinciale Staten uit een voordracht van de Gedeputeerde Staten benoemd wordt. Hij notuleert het verbandelde in de vergaderingen der Provinciale en Gedeputeerde Staten, zonder lid te zijn van die lichamen en daarin stem niet te brengen. De griffiers en hunne substituten van den Hoogen Raad, de Gerechtsbaven, de Rechtbanken en Kantengerechten zijn rijksambtenaren. Hun salaris is gedeeltelijk vast — en dit deel wordt als tractement door den Staat nitbetaald —, gedeeltelijk bestaat het uit emolumenten, namelijk bijdragen, die betaald worden door de rechtzoekenden, welke met de griffie in aanraking komen door gerechtelijke of buitengerechtelijke handelingen als het nemen van inzage, afschriften of uittreksels uit akten, registers enz. Er valt nog al wat tegen te zeggen, dat de Staat zijn ambtenaren door zulke emolumenten laat bezoldigen. De waardigheid van het ambt lijdt er onder doordien de ambtenaar en het publiek partijen worden met tegenstrijdige belangen; de verleiding van den ambtenaar, om de kosten onnoodig op te drijven, wordt groot en geeft aan de justitiabelen grond tot het voeden van wantrouwen omtrent zijn nauwgezette eerlijkheid. Er wordt dan ook naar gestreefd de wetgeving aldus te wijzigen, dat de griffiers een vaste bezoldiging ontvangen en de thans als emolumenten genoten bedragen in de staatskas vloeien. Het laat zich overigens wel rechtvaardigen, dat de Staat soortgelijke vergoeding neemt voor een door hem als zoodanig aan een partienier bewezen dienst, mits deze vergoeding haar karakter als zoodanig beware en door opdriving van het bedrag niet onttaarde in een eigenlijke belasting.

Griffier. Zie *Griffie*.

Griffier. Van de schilders van dezen naam noemen wij slechts *Jan Griffier den Oude*, een Hollandsch landschapschilder, geboren te Amsterdam in 1652, overleden te Londen 1718. Hij volgde vooral *Herman Saftleven's* Rijnsgezichten na in het schilderen van riviergezichten en bergen. Zijn schilderijen waren tijdens zijn leven zeer gezocht. Een schilderij van hem bevindt zich in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Griffia L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amaryllideën*. Het onderscheidt zich door een 2-kleppige bloemscheide, een trechtervormige, overhangende bloemkroon met een korte buis en een 6-deeligen, ongelijk 3-lippigen, klokvormigen zoom, met in de huis bevestigde meeldraden en een gesteelde, vliezig doosvrucht. *G. Hyacinthica Ker.* die in Brasië groeit, is een bolgewas met talrijke, in een scherm geplaatste, paarsblauwe bloemen.

Griffioen. Zie *Gryp*.

Griffioen (zie de afh.) is in de heraldiek een denkbeeldig wezen, samengesteld uit het bovenlijf van een arend, het onderlijf van een leeuw met spitse ooren en een tuschen de achterpooten slingerenden staart.

Griffith, *sir Samuel Walker*, een Antralsch staatsman, in 1845 geboren, stondeerde te Sydney

Griffioen.

in de rechten, werd in 1863 *baccalaureus* en in 1870 *magister artium*, nadat hij in 1876 reeds als advocaat van Queensland, Nieuw-Zuid-Wales en Victoria toegelaten was. In 1876 tot kroonsyndicus benoemd, was hij van 1874—1878 en 1890—1893 algemeen-rijksadvocaat. Nadat hij van 1876—1879 en 1883—1884 het secretariaat-Onderwijs bekleedde, was hij van 1883—1888 en 1890—1893 minister-president van Queensland, daarnaast (1887—1889) was hij kanselier van Koloniën en (1888, 1891 en 1893) voorzitter van den Raad tot voorbereiding van het Australischen Commonwealth. Sedert 1893 opperrechter, sedert 1899 plaatsvervangend gouverneur van Queensland en sedert 1901 lid der rechterlijke commissie van den Britschen Geheinen Raad, bekleedde hij in September 1903 in het ministerie-*Deakin* het voorzitterschap van het Hoog gerechtshof.

Grift, is een riviertje in Gelderland, dat op de Veluwe tusschen Apeldoorn en Beekbergen uit een aantal sprengen en beekjes ontstaat en wegens zijn sterk verval tot het drijven van molens wordt gebezigd. Het stroomt noordwaarts tot Heerde waar het samenvalt met het Apeldoornsche kanaal.

Grift is ook de naam voor de Grebbe. Zie aldaar.

Grigorjef, *Wassilij Wassiljewitsj*, een Russisch geschiedkundige, geboren in 1816, legde zich toe op de Aziatische talen te Petersburg, waar hij in 1834 amhtenaar werd bij de Aziatische afdeling van het Departement van Binnenlandsche Zaken en 1836 bij dat van het ministerie van Onderwijs. In 1838 vertrok hij naar Odessa als hoogleeraar in de Oostersche talen, hield er zich bezig met de geschiedenis van het Turksche Rijk en van de gewesten van Kaukasië en bracht een bezoek aan Konstantinopel. In 1844 keerde hij naar Petersburg tot het departement van Binnenlandsche Zaken terug, begaf zich in 1851 naar Orenburg, was er voorzitter eener commissie tot onderzoek van de Kirgisensteppe, werd daarna hoogleeraar in de Oostersche talen te Petersburg en ten slotte geplaatst als chef eener afdeling van het departement van Binnenlandsche Zaken. Van zijn werken, in de Russische taal geschreven, vermelden wij: *Geschiedenis van Mongolië* (1834), *Beschrijving van Koefische munten uit de tiende eeuw* (1841), *Over den toestand van de hoofdstad der Gouden Horde* (1845) en *De czaren van den Cimmerischen Bosporus* (1851). Hij schreef verder verhandelingen onder de pseudoniemen *Mirza Melik* en *Jasafet Makloeb* en verzamelde eenige andere onder den titel: *Asië* (1876) ter gelegenheid van het derde Orientalistencongres, waarvan hij voorzitter was.

Grigorowitaj, *Dimitri Wassiljewitsj*, een Russisch schrijver, werd geboren den 19^{den} (31) Maart 1822 te Simbirsk en overleed te Petersburg den 22sten December 1899 (3 Januari 1900). Hij schreef „Het dorp”, „Een mislukte leven”, „Anton Goremyka”, „De proletariërs”, „De visschers”, „De landverhuizers”, en „Twee generaals”, „Acrohaten der Weldadigheid” en „De knaap nit getah-pertjab”.

Grillparzer, *Franz*, een Oostenrijksch dramatisch schrijver, werd den 15^{den} Januari 1791 te Weenen geboren, studeerde in de rechten, was eenigen tijd huisonderwijzer en kwam in 1813 als „Konzeptspraktikant” bij de algemeene Hofkamer in staatsdienst, waarin hij tot directeur-archivaris opklom. In 1856 werd hij op zijn verzoek ontlagen en kreeg hij die gelegenheid den titel van Hofraad. In April volgde zijn benoeming tot levenslang Rijksraad, in 1864 die tot eereburger van Weenen. Reeds in 1847 was hij lid van de Academie van Wetenschappen geworden. Zijn zeer kalm leven werd slechts door enkele groote reizen (1819: Italië, 1826 en 1847: Duitschland, 1843: Turkije en Griekenland) onderbroken. *Grillparzer*, die ongetrouwd was, is steeds aan een liefde nit zijn jeugd, *Katharina Fröhlich*, trouw gebleven. Hij overleed den 21sten Januari 1872 te Weenen. Gedenkteekenen zijn voor hem te Weenen en Brünn opgericht. In 1883 werd een „Grillparzer-Gesellschaft” gesticht, diessert 1891 een „Grillparzer-Jahrbuch” doet verschijnen.

Grillparzer behoort tot de beste Deutsche drama-schrijvers, zoowel wegens zijn poëtische opvatting van het onderwerp, als door den logischen gang der handeling, de scherpe karakterteekening zijner personen en zijn dichterlijke, zelden pathetische taal. Een grootsche wereldbeschouwing gaat met deze goede eigenschappen niet gepaard; de quietistische trek van het Weenen van *Metternich* verloochent zich bij *Grillparzer* niet, de gedachte om de wereld te ontvlechten en te ontberen, was reeds vroeger zijn ideaal. Zijn jarenlange betrekking met het Burgertheater hadden ten gevolge, dat *Grillparzer* wist, wat het tooneel eischte. Hij debuteerde gelukkig met de „*Ahnfrau*” (1817), een noodlotstragedie in verzen. Zij kenmerkt zich door een stormachtige, met spookachtige elementen verbonden handeling en een week, lyrische taal, die ook het kenmerk zijn van zijn volgende werken: „*Sappho*” (1819), „*Das Goldene Vlies*” (1822, in drie afdelingen, „*Der Gastfreund*”, „*Die Argonauten*” en „*Medea*”, waarvan het laatste een wereldsneec had, en in zijn meesterwerk „*Des Meeres und der Liebe Wellen*”, een bewerking der sage van *Leander* en *Hero*; in alle drie speelt het lyrische element een groote rol, zonder dat echter het dramatische te zeer in verdrukking komt. Zijn meest dramatisch werkend stuk is waarschijnlijk het historische tooneel „*König Ottokars Glück und Ende*” (1825), in 1830 door het in denzelfden tijd spelende „*Ein treuer Diener seines Herrn*” gevolgd. Het geestige historische blijspel „*Woh dem, der lügt*” (1840), dat een anecdoten van *Gregorius van Tours* uitwerkt, had merkwaardigerwijze bij de eerste opvoering absoluut geen succes, wat den

dichter er toe bracht zijn stukken niet meer voor het voetlicht te brengen. In het dramatische sprookje „Der Traum, ein Leben“ (1840) doet hij sterk denken aan Spaansche voorbeelden. Van zijn drie nagelaten treurspelen: „Ein Braderzwist in Habsburg“, „Die Jüdin von Toledo“ en „Lil-hussa“ heeft het eerste den mooist geteekenden persoon, dien Grillparzer geschapen heeft, n. l. *Rudolf*, terwijl de handeling van het tweede bijzonder spannend is. „*Esther*“, een fragment in twee bedrijven, is een van zijn beste dramatische scheppingen. Zijn novellen „Das Kloster bei Sandomir“ (1828) en „Armer Spielmann“ (1848), geven ook op dat gebied blijken van zijn talent. Het in 1819 te Rome gemaakte lied op de ruïne van den Campo Vaccino werd wegens zijn anti-Christelijken, aan Schiller's „Götter Griechenlands“ herinnerenden geest door de censuur verboden, terwijl het gedicht „An Radetzky“ (1849) om zijn patriotisme zeer gunstig beoordeeld werd. Grillparzer leefde jarenlang teruggetrokken en afgezonderd van het publiek, dat geen notitie van hem nam. Doch nadat *Lawbe* en *Dingelstedt* zijn stukken weer met groot succes op het repertoire gebracht hadden, kreeg de dichter op hoogen leeftijd een populariteit, die ook buiten Oostenrijk steeds grooter werd. Na zijn dood verscheen een uitgave van al zijn werken, waarin ook zijn eerste drama's „*Blanca von Castilien*“, „*Die Schreihfeder*“ en „*Wer ist schuldig?*“ opgenomen werden, later door talrijke andere gevolgd. Zijn „*Briefe und Tagebücher*“ (2 din., 1903) deden *Glossy* en *Sauer* in het licht verschijnen.

Grimaldi, een beroemde Genuesche familie, volgt als het vierde der oud-adellijke geslachten te Genua op die van *Fieschi*, *Doria* en *Spinola*. Daaraan behoorde reeds in 980 het later tot een prinsdom verheven gebied van Monaco, en met het geslacht der *Fieschi's* vervult het in de geschiedenis van Genua een belangrijke rol, daar beiden tot de partij der Welfen behoorden. Het had verder rijke bezittingen in Frankrijk en Italië. Door het verdrag van Peronne (1641) kwam Monaco onder de beschermheerschappij van Frankrijk, en toen de goederen der *Grimaldi's* te Milaan en te Napels door de Spanjaarden in beslag genomen werden, atelde *Lodewijk XIV* hen schadeloos door hun het hertogdom Valentinois en het markiezaat Baux toe te kennen. De mannelijke lijn van Monaco stierf nit met *Antonio Grimaldi* den 26ten Februari 1731, die reeds in 1715 Valentinois aan zijn schoonzoon *Jacques François Léonard de Goyon-Matignon* had afgestaan. Laatstgenoemde volgde hem ook op in Monaco en aanvaardde den naam van *Grimaldi*.

Ranieri Grimaldi was de eerste, die de oorlogsvlag van Genua wapperen deed aan de andere zijde van de Straat van Gibraltar. Ten behoeve van *Philips den Schoone* van Frankrijk, die oorlog voerde tegen de Vlamingen, zeilde *Grimaldi* als admiraal van Frankrijk in 1304 met 16 Genuesche galeien en 20 Fransche schepen naar Zeeland, waar hij graaf *Guy van Vlaanderen*, die bevel voerde over een vloot van 80 schepen, versloeg en gevangen nam. — *Antonio Grimaldi* onderscheidde zich in de eerste helft der 14de eeuw eveneens als vlootvoogd. Hij streed aanvankelijk voorspoedig tegen de Cataloniërs, maar toen deze zich

met de Venetianen vereenigd hadden, leed hij de nederlaag, zoodat Genua zich onder de hoede moest stellen der *Visconti* van Milaan. — *Giovanni Grimaldi* maakte zich beroemd door de zegepraal, die hij den 23ten Mei 1431 op de rivier de Po behaalde op den Venetiaanschen admiraal *Nicola Trevisani*, ofschoon *Carmagnola*, de heroemde generaal van dien tijd, aan den oever van de rivier met een aanzienlijke krijgsmacht gereed stond, om de Venetianen te hulp te snellen. — *Domenico Grimaldi*, die in 1592 als kardinaal, aartsbisschop en vice-legaat van Avignon overleed, had te voren onder *Pius V* het opzicht over de pauselijke galeien en woonde in 1571, hoewel reeds bisschop, onder den *Juan d'Autria* en *Marco Antonio Colonna* den zeeslag van Lepanto bij, waar hij zich onderscheidde door zijn moed. — Zijn neef *Geronimo Grimaldi*, geboren te Genua in 1597, werd op zijn 28ste jaar tot vice-legaat der Romagna, daarna tot bisschop van Albano en tot gouverneur van Rome benoemd. *Urbanus VIII* zond hem als nuntius naar Duitschland en Frankrijk, en wegens zijn goede diensten verwierf hij in 1643 den kardinaalshoed. Uit dankbaarheid beschermde hij de familie van *Urbanus*, toen deze overleden was, en berokkende zich daarvoor den toorn van paus *Innocentius X*, die nooit de hul heeft willen onderteekenen, waarbij *Grimaldi* tot aartsbisschop van Aix benoemd werd. Laatstgemelde kon eerst in 1655 onder *Alexander VII* dat ambt aanvaarden. Hij stichtte te Aix een seminarium voor geestelijken en een hospitaal voor behoeftigen en overleed aldaar den 4ten November 1686.

Grimaldi, *Giovanni Francesco*, geboren in 1606, overleden in 1680 en naar zijn vaderstad *il Bolognese* genaamd, was schilder, architect en graveur, volgde het voetspoor der *Carracci's*, schilderde op last van *Marzarin* onderscheiden fresco's in het Louvre en versierde ten tijde der pausen *Innocentius X*, *Alexander VIII* en *Clemens IX* eveneens het Vaticaan en het Quirinaal met fresco's.

Grimaldi, *Francesco Maria*, geboren te Bologna den 24ten April 1818 en overleden den 28ten December 1863, behoorde tot de orde der Jezuïeten, was een uitstekend wiskundige en schreef o. a. „*Physicomathesis de lumine, coloribus et iride aliisque annexis*“ (2 din., 1666), een werk, dat *Newton* ten grondslag legde aan zijn leer van het licht.

Grimaldi, *Bernardino*, minister van Financiën in Italië, geboren te Catanzaro in 1841, legde zich met ijver toe op de statistiek en staathuishoudkunde en gaf aantekeningen in het licht op de Napolitaansche wetten. Na de parlementaire revolutie van den 18^{den} Maart 1876 werd hij tot volksvertegenwoordiger benoemd en aanvaardde den 17^{den} Juli 1879 de portefeuille van Financiën in het tweede kabinet *Cairoli*. Daar hij echter bij de behandeling der begrooting verklaarde, dat de afschaffing der belasting op het gemaal zonder invoering van andere belastingen onmogelijk was en zijn amhtgenooten met hem van gevoelen verschilden, nam hij reeds in November zijn ontslag. In 1884 aanvaardde hij in het kabinet-*Depretis* de portefeuille van Landbouw, Handel en Nijverheid en in 1887 weder

die van Financiën. Bij de crisis van Maart 1889 moest hij plaats maken van *Scimit-Doda*, dien hij den 7^{den} December 1890 weer opvolgde, tot hij in Februari 1891 door *Luzzatti* opgevolgd werd. In Juli 1892 werd hij onder *Giolitti* minister der Schatkist en ad-interim van Financiën, welke laatste portefeuille hij in Mei 1893 aan *Gagliardo* overgaf, terwijl hij in December 1893 met het geheele ministerie aftrad. Hij overleed te Rome den 16^{den} Maart 1897.

Grimm, Friedrich Melchior, baron een Fransch schrijver, werd geboren te Regensburg den 25sten September 1723 en ontving een zorgvuldige opvoeding. Hij vergezelde den jeugdigen graaf von *Schönberg*, later een der grootwaardigheidsbekleeders in Keur-Saksen, eerst naar Leipzig en vervolgens naar Parijs en werd hier voorlezer van den toenmaligen Krijgsprins van Saksen-Gotha en secretaris van graaf *Friesen*. Hij maakte kennis met *Rousseau*, die, evenals hij, een hartochtelijk liefhebber was van muziek. Deze stelde hem voor aan *Diderot*, baron *Holbach*, madame *d'Épinay* en andere bekende personen. Toen de komst der leden van de Italiaansche opera-buffa te Parijs alle vrienden en kenners der muziek in 2 partijen verdeelde, koos hij de zijde der Italianen en schreef hij die gelegenheid de geestige brochure: „Le petit problème de Boémischhroda“ (1753). Na den dood van graaf *Friesen* werd hij secretaris van den hertog van *Orleans* en begon voor onderscheiden Deutsche vorsten letterkundige hullettins te schrijven, waarin hij, geholpen door *Diderot* en den abbé *Raynal*, een geestig verslag gaf van alle voortbrengelen der Fransche pers. Hij zette zulks ook nog voort na 1776, toen hij tot baron en door den hertog van *Gotha* tot gevolmachtigd minister aan het Fransche Hof benoemd was. Na het uitbarsten der Revolutie begaf hij zich naar *Gotha*, waar hij door keizerin *Catharina* in 1795 tot Russisch staatsraad en gevolmachtigde te Hamburg werd aangesteld. Hij bekleedde deze betrekking totdat een ziekte, welke hem een oog deed verliezen, hem noodzaakte, zijn ontslag te vragen; hierop begaf hij zich naar *Gotha*, waar hij den 19^{den} December 1807 overleed. Na zijn dood verscheen zijn „Correspondance littéraire, philosophique et critique“ (beste uitgave van *Tourneux*, 16 dln., 1878—1882), die in een kenigen, pikanten stijl de geschiedenis der Fransche letterkunde bevat van 1753 tot 1790.

Grimm, Jacob Ludwig, de grondlegger der Deutsche philologie, werd geboren te Hanau den 4^{den} Januari 1785, ontving zijn opleiding aan het lyceum te Kassel, studeerde te Marburg in de rechten en volgde in 1805 zijn leermeester *Savigny* naar Parijs, waar deze hem letterkundigen arbeid bezorgde. Na zijn terugkeer in Hessen werd hij in 1805 secretaris bij het departement van Oorlog. Den vrijen tijd zijner drukke betrekking wijdde hij, evenals te Parijs, aan de studie van de letterkunde en poëzie der Middeleeuwen. Na de stichting van het koninkrijk Westfalen werd hij, op aanbeveling van *Johannes von Müller*, belast met het toezicht op de boekery te Wilhelmshöhe, later benoemd tot staatsraads-adjunct. Bij den terugkeer van den Keurvorst

volgde hij in 1814 den Hessischen gezant als secretaris naar het hoofdkwartier der verbonden mogendheden en later ook naar Parijs en naar het Congres te Weenen, waar hij tot Juni 1815 vertoefde. Een maand later ging hij op last van de Pruisische regeering naar Parijs, om de daaraan gebrachte handschriften terug te vorderen en eenige zaken aan den Keurvorst in orde te brengen. In 1816 werd hij benoemd tot tweeden bibliothecaris te Kassel, waar hij zich een reeks van jaren aan zijn geliefkoosde studie wijdde en de vruchten daarvan openbaar maakte. Toen in 1829, na den dood van den eersten bibliothecaris *Völkel*, de Keur-Hessische historiceschrijver *Kommel* tot diens opvolger benoemd werd, gevoelde *Grimm* zich gekrenkt, zoodat hij de betrekking van hoogleraar en bibliothecaris te Göttingen aanvaardde. Hier hield hij zeven jaren aaneen voordrachten over Duitche taal, rechts-onheden en geschiedenis der letterkunde. Als een van de 7 professoren, die in 1837 in verzet kwamen tegen de opheffing der grondwet, verloor hij zijn ambt en werd met *Dahlman* en *Gervinus* uit Hannover gebannen. De eerstvolgende jaren leefde hij ambtelooz te Kassel, totdat hij in 1841 naar Berlijn beroepen werd, waar hij als lid der Academie gerechtigd was voordrachten te houden. Hiervan maakte hij echter alleen in de eerste jaren gebruik. In 1846 te Frankfurt en in 1847 te Lübeck was hij voorzitter van de vergadering van Germanisten; in 1848 verkreeg hij zitting in de Nationale Vergadering te Frankfurt en op den Landdag te Gotha. Zoo wel daar als hij al zijn wetenschappelijke bemoeiingen toonde hij zich doordrongen van de edelste vaderlandsliefde en van een heilige geesdrift voor recht en waarheid. Hij overleed te Berlijn den 20sten September 1863. In 1896 werd voor hem en zijn broeder een gemeenschappelijk gedenkteekeu opgericht. De in 1897 te Kassel opgerichte „Grimm-Gesellschaft“ heeft ten doel het bewaren van herinneringen aan de gehreoders *Grimm*. Zijn onderzoekingen hadden namelijk vooral ten doel, een taferel te ontwerpen van het intellectueele leven van het Deutsche volk, zoodat het zich openbaart in zijn taal, in zijn oude rechtsgeschiedenis, in zijn zeden en dichterlijke voortbrengelen, alsmede in zijn betrekking tot andere volkeren. *Grimm* ging uit van de Heidelbergse romantiek. Zeer bevriend met *Arnim* werkte hij mede aan de „Einsiedlerzeitung“ en gaf hij met zijn broeder nit „Kinder- und Hausmärchen“ (2 dln., 41ste druk 1893) en „Deutsche Sagen“ (2 dln., 3de druk, 1891). In 1822 volgde een derde deel der „Märchen“, dat aantekeningen en parallellen bevat. *Jacob's* hoofddeeel in zijn jeugd schijnt een geschiedenis der oud-Deutsche poëzie geweest te zijn. Daartoe diende als voorbereidende studiën de eerste uitgaven van „Die beiden ältesten deutschen Gedichte“ (1812), van „Armer Heinrich“ (1815) en van de „Edda“ (dl. 1, 1815), het tijdschrift „Altdutsche Wälder“ (3 dln., 1815—1816) en zijn werk „Ueber den altdutschen Meistersang“ (1811).

Met het eerste deel der „Deutschen Grammatik“ (1819, vormleer) begint zijn baanbrekende arbeid. Een tweede nitgaaf van dit deel bracht tevens de klankleer. Deel 2 (1826) en 3 (1831)

behandelen de woordvorming, deel 4 (1837) maakte een begin met de syntaxis. Dit werk grondvestte de historische taalvorsching. Het is een der belangrijkste werken der geschiedkundige wetenschap in het algemeen en van bijna wonderbaarlijke zekerheid der nieuw gevonden methode. De kiemen van alle vorderingen, die de taalwetenschap sedert gemaakt heeft, zijn in de „Deutsche Grammatik“ reeds te vinden.

Zijn „Deutsche Rechtsaltertümer“ (2 dln., 4de druk, 1828) behandelen met voorliefde de rechtspraak en de symbolische handelingen, wat hij de „poëzie in het recht“ noemt. Als bronnen gebruikte hij de „Weistümer“, waarvan hij later een uitgave begon (dl. 1—4, 1840—1863, dl. 5—7, door Schröder, 1866—1878). Baanhrekend was zijn „Deutsche Mythologie“ (4de druk, 1875—1878). In den „Reinhart Fuchs“ (1834) gaf hij den middel-Hoogduitschen en den middel-Nederlandschen Reinaert, benevens andere Duitische en Latijnsche verzen, die op de Middeleeuwsche dierenfabel betrekking hebben, in het licht, en op de daarbij gevoegde merkwaaardige inleiding volgde zijn „Sendschreiben an K. Lachmann. Ueber Reinhart Fuchs“ (1840). Bovendien leverde hij uitgaven van de „Merseburger Zaubersprüche“ (1842), van het Angel-Saksische gedicht „Andreas und Elena“ (1840), met *Schmeller*, „Lateinische Gedichte des 10. en 11. Jahrhunderts“ en „Gedichte des Mittelalters auf König Friedrich I, den Staufer“ (1843). Zijn talrijke kleinere opstellen zijn verzameld in zijn „Kleinere Schriften“ (8 dln., 1884—1890). Daaruit noemen wij zijn mooie academie-redevoeringen op *Lachmann* (1851), op *Wilhelm Grimm* (1860) op *Schiller* (1859), „Ueber das Alter“ (1860), „Ueber den Ursprung der Sprache“ (1851) en „Ueber das Pedantische in der deutschen Sprache“ (1857), tezamen afzonderlijk uitgegeven als „Auswahl aus den kleinern Schriften“ (2de druk, 1875). Zijn laatste groote werk was „Geschichte der deutschen Sprache“ (2 dln., 1848), dat trots vele fouten (o. a. vereenzelviging van Geten en Goten) op vele punten nog een standaardwerk is. In den avond van zijn leven vereenigde hij zich wederom met zijn broeder tot het gezamenlijk vervaardigen van het „Deutsches Wörterbuch“, waarin de geheele Duitische taalschat van *Lucius* tot *Goethe* zon opgenomen worden. Het was hun echter niet vergund, dien gewichtigen arbeid te voltooien. Hij overleed eenige jaren na *Wilhelm*, terwijl het woordenboek eerst tot het begin van het vierde deel gevorderd was. Het is vervolgens door *Heyne*, *Hildebrand*, *Weigand* en *Lezer* voortgezet.

Grimm, Wilhelm Karl, een broeder van den voorgaande en eveneens een uitstekend Germanist, werd geboren te Hanan den 24sten Februari 1786 en bezocht met zijn broeder zoowel het lyceum te Kassel als de universiteit te Marburg. Een gevaarlijke ziekte, waarvan hij eerst in 1809 langzamerhand begon te herstellen, roofde hem het genot der jeugd. Hij werd in 1814 secretaris bij de bibliotheek te Kassel en begaf zich in 1830 met zijn broeder naar Göttingen, waar hij benoemd werd tot onderbibliothecaris en in 1835 tot gewoon hoogleeraar. Ook hij behoorde tot de zeven hoogleeraren, die van hun ambt beroofd werden,

ontving echter vergunning om te blijven tot in October 1838. Toen ging hij naar Kassel, waar zijn broeder zich bevond, en gaf met dezen in 1841 gehoor aan een beroep naar Berlijn, waar hij den 16den December 1859 overleed. Hij was in alle opzichten de evenknie van zijn broeder en hield zijn aandacht hoofdzakelijk gevestigd op de Middeleeuwsche poëzie in Duitschland. De vruchten daarvan waren zijne uitgaven van „Grave Rnoddolf“ (1828, 2de druk, 1844), fragmenten van een gedicht uit de 12de eeuw, van het „Hildebrandslied“ (1830), van den „Freidank“ (1834, 2de druk, 1860), van het „Rolandslied“ (1838), van den „Wernher von Niederrhein“ (1839), van den „Goldene Schmiede“ (1840), van den „Silvester Konrads von Würzburg“ (1841), van de „Athis und Prophilas“ (1846, vervolg 1852), van de „Altdenutsche Gespräche“ (1851, 2 stukken), van een vertaling van „Altdänische Heldenlieder“ en van een onderzoek omtrent „Deutsche Runen“ (1821). Zijn hoofdwerk is echter „Die deutsche Heldensage“ (1829, 3de druk, 1890) met een verhandeling over haar oorsprong en haar ontwikkeling. Bij een uitgave der „Exhortatio ad plebem christianam“ (1848) voegde hij een verhandeling over de „Glossae Cassellanae“ en over de „Bedeutung der deutschen Fingerringe“. Verder schreef hij: „Die Sage vom Ursprung der Christushilder“ (1843) en „Ueber Freidank“ (1850, vervolg 1 en 2, 1852—1855). Een andere reeks van geschriften deed hij met zijn reeds vermelden broeder verschijnen. Ofschoon minder veelomvattend van geest dan deze, onderscheidde hij zich door ongemeene werkzaamheid, nauwgezetheid en door een dichterlijk gemoed. Zijn talrijke „Kleinere Schriften“ werden verzameld door *Gustav Hirtzsch* (4 dln., 1881—1887).

Grimm, Hermann, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Kassel den 6ten Januari 1828, studeerde te Berlijn en te Bonn in de rechten, maar bepaalde zich later vooral bij geschiedenis en letterkundige werkzaamheden. In 1873 werd hij benoemd tot gewoon hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Berlijn, waar hij den 16den Juni 1901 overleed. Hij schreef het drama „Armin“ (1851), het gedicht „Traum und Erwachen“ (1854) en het treurspel „Demetrias“ (1864). Daarop volgden zijn fraaie „Novellen“ (1859, 3de druk, 1897), zijn „Essays“ (1859) en zijn „Nene Essays“ (1865). Zijn hoofdwerk is: „Leben Michel-Angelo's“ (1860—1863, 2 dln., 10de druk, 1901). Van 1865—1866 redigeerde hij het tijdschrift „Ueber Künstler und Kunstwerke“. Van zijn overige werken noemen wij: „Das Reiterstandbild des Theoderich zu Aachen“ (1869), „Zehn ausgewählte Essays zur Einführung in das Studium der modernen Kunst“ (2de druk, 1883), „Das Leben Raphaels van Vasari, Uebersetzung und Kommentar“ (dl. 1, 3de druk, 1895), „Fünfzehn Essays“ (3de druk, 1884), „Goethe. Vorlesungen“ (2 dln., 7de druk, 1902), den roman „Unüberwindliche Mächte“ (3 dln., 3de druk, 1902), „Homers Ilias“ (2 dln., 1890—1895), „Achim von Arnim und die ihm nahe standen“ (1895), „Beiträge zur deutschen Kulturgeschichte“ (1897) en „Fragmente“ (2 dln., 1900—1902).

Zijn echtgenoot *Gisela*, een dochter van *Achim* von Arnim en van *Elisabeth Bettina*, schreef

onder het pseudoniem *Marilla Fitchersvogel*: „Aus den Papieren eines Spatzens. Märchen für eine Morgenstunde“ (1848) en „Mondkönigs Tochter. Märchen für eine Abendstunde“ (1849), en onder haar familienaam: „Dramatische Werke“ (4 dln., 1857—1875).

Grimm, Ludwig Emil, een Duitsch schilder en graveur, een broeder der beide Germanisten, geboren te Hanau den 14^{den} Mei 1790, begaf zich in 1808 naar München, waar hij zich onder leiding van *Karl Hess* in het bijzonder in de graveerkunst oefende. Nadat hij in 1814 aan den bevrijdingsoorlog deel genomen had, woonde hij te Cassel en te München, begaf zich in 1817 naar Italië, werkte daarna eenige maanden te München en vestigde zich vervolgens in zijn geboortestad. In 1832 werd hij professor aan de schilderacademie te Kassel. Hij heeft meer dan 100 gravures geleverd, die hem een plaats bezorgen onder de beste kunstenaars, vooral portretten. Een verzameling van 36 bladen verscheen in 1823, een andere in 1840, een aanhangsel van 30 bladen in 1854. Ook heeft men van hem voortreffelijke schilderijen in olieverf, o.a. een *Madonna met Heiligen*. Hij overleed te Kassel den 4ten April 1863.

Grimm, August Theodor, een Russisch schrijver, werd geboren in 1805 te Stadt-Itm in het land van Schwarzburg, bezocht de universiteit te Jena, waar hij eerst in de geneeskunde en vervolgens in de wijsbegeerte en geschiedenis studeerde, en begaf zich, nadat hij te Halle en Berlijn zijn studie had voortgezet, in 1827 zonder bepaald doel naar een oom te Petersburg, die hier een aanzienlijk staatsambt bekleedde. Hij oefende er zich in de Fransche, Engelsche en Russische talen en hield zich daarenboven bezig met de sterrenkunde. Een Duitsch gedicht, hetwelk hij op den geboortedag van grootvorst *Constantijn* openbaar maakte, maakte zijn naam bekend, zoodat hij in 1829 als leersaar aan een opvoedingsgesticht te Petersburg geplaatst werd. In 1832 vergezelde hij gravin *Wielhorskij* op een reis naar Duitschland, Frankrijk, Italië en Zwitserland en bleef te Rome achter, om zich aan de studie der klassieke Oudheid te wijden. De vrucht van deze deelde hij mede in opstellen in verschillende Russische tijdschriften. In 1833 begaf hij zich ten gevolge van eervolle aanbiedingen weder naar Petersburg en vergezelde daarna den zoon van den kanselier *Nesselrode* op een reis naar de voornaamste residentiesteden van Duitschland, naar Londen, Parijs, Madrid en Lissabon. Daarna bestuurdde hij van 1835 af het onderwijs van grootvorst *Constantijn*, alsmede van 1838 af dat der jonggestorvene grootvorstin *Alexandrine*. In de jaren 1845—1847 deed hij groote reizen met zijn kweekeling. Hij bezocht geheel Europeesch Rusland en den Kankasus, Konstantinopel en Syrië, Griekenland en Algerië. Toen in 1847 hij het huwelijk van den grootvorst zijn betrekking verviel, benoemde de keizer hem tot staatsraad met den titel van „Excellentie” en verleende hem het grootkruis van de Wladimir-orde, waarmede de openeming in den erflijken adel verbonden is. Tevens nam hij het bestuur op zich over het onderwijs van de 2 jongere grootvorsten *Michaël* en *Nicolaas* en bleef daarmede belast tot in 1852. Toen begaf hij zich naar Dresden, waar hij o.a. zijn

„Wanderungen nach Südosten“ (3 dln., 1855—1856) in het licht gaf. In 1858 ging hij wederom naar Petersburg en belaatte zich met de opvoeding der kinderen van *Alexander II*. Hij bestuurdde haar in een Europeesche geest en hield zich daardoor het ongenoegeen op den hals der nationaal-Russische Hofpartij, hetwelk niet weinig vermeerdeerde, toen hij in 1858 zijn roman „Die Fürstin der siebenten Werst“ (2 dln.) in het licht gaf, welke een niet zeer vloeiende voorstelling gaf van het leven van den adel te Petersburg. Hoewel hij steun vond bij de keizerlijke familie, nam hij na den dood der keizerin-moeder (November 1860) zijn ontslag en vestigde zich te Berlijn. Van laatstgenoemde gaf hij een levensbeschrijving onder den titel: „Alexandra Fedorowna“ (2de druk, 1866, 2 dln) en overleed te Wiesbaden den 28sten October 1878.

Grimm, Karl Ludwig Willibald, een Duitsch godgeleerde, werd geboren te Jena den 1sten November 1807, studeerde aldaar in de theologie, werd er in 1833 privatdocent, in 1837 hultengewoon hoogleraar, in 1844 gewoon hoogleraar-honorair, en ontving daarenboven in 1871 den titel van „Kirchenrath”. Hij overleed den 22sten Februari 1891. Hij behoorde tot de commissie van godgeleerden, door het ministerie van Eerediensten in het groothertogdom Saksen benoemd tot herziening van *Luther's* vertaling van het Onge Testament. Hij schreef: „Commentar über das Buch der Weisheit“ (1837), „Die Glaubwürdigkeit der evangelischen Geschichte“ (1845 tegen *Strauss*), „Institutio theologiae dogmatica“ (2de druk, 1869), „Die Lutherbibel und ihre Textrevision“ (1874), „Kurzgefasste Geschichte der Lutherschen Bibelübersetzung bis zur Gegenwart“ (1884), „Kommentare über die vier Makkabierbücher“ (1853—1857) en „Buch der Weisheit“ (1860) en het „Kurzgefasstes exegetisches Handbuch zu den Apokryphen”.

Grimma, een stadje in het koninkrijk Saksen, ten zuidoosten van Leipzig op den linker oever der Mulde en aan de spoorlijn Leipzig—Döbeln—Dresden en Glauchau—Wurzen, telt (1906) 11182 inwoners. De stad is bekend door haar „Fürstenschule“ (*Illustre Moldanum*), in 1550 in een voormalig Augustijner klooster gesticht, en in 1890 opnieuw gebouwd. Het bestaat uit een alumnus met 126 plaatsen. De bibliotheek bevat meer dan 10000 deelen. Verder heeft men er 5 kerken, waaronder de in de 13de eeuw gebouwde Frauenkirche, een stadhuus (1442), eenige godenkeutkenen, een kweekschool van onderwijzers, een progymnasium, een hogere burger- en meisjesschool enz. In de Middeleeuwen was Grimma een belangrijke koopstad, en ook de lakenindustrie van voorheen is verdwenen. Thans heeft men er een ijzergieterij, machines-, handschoen-, wagen-, paraplu- en papierfabrieken. Niet ver van de stad vindt men het klooster Nimbschen, waar *Katharina von Bora*, later de echtgenoot van *Luther*, als non hare dagen sleet, het mooi gelegen Hohenstädt, het dorp Döben met een oud kasteel, waarop *Albrecht de Trotseke* zijn vader *Otto den Rijke* gevangen gehouden moet hebben, en de „Golzermühle” met kunstmeelmolen, machines- en papierfabriek.

Grimmelshausen, *Hans Jacob Christoffel*

von, een Duitsch schrijver, werd geboren te Gelnhausen in 1625, trad reeds vroeg in den krijgsdienst, kwam vervolgens in dienst van den bisschop van Straatsburg en was in zijn laatste jaren schout (Schultheisz) van Renchen bij het Zwarte Woud, waar hij den 17^{den} Augustus 1676 overleed. Zijn ware naam is eerst in 1837 door H. Kurz uitgemaakt; want als schrijver gaf hij zich nagenoeg in ieder werk een anderen naam, zooals *Samuel Greichenon* van *Hirschfeld*, *German Schleifheim* van *Sulzfort*, *Philarchus Grossus* van *Trommenheim*, seigneur *Meszmahl*, *Michael Rechwin* van *Schmatorff* enz. Zijn woonplaats Renchen veranderde hij tot Rheinne, Cernheim en Hercinen. Hij had reeds den middelbaren leeftijd bereikt, toen hij als schrijver optrad. Zijn hoofdwerk is „Der abenteuerliche Simplicissimus Teutsch, das ist: Die Beschreibung des Lebens eines seltsamen Vaganten, genant Melchior Sternfels von Fuchshaim“ (1669); het verscheen onder den naam van *German Schleifheim von Sulzfort*. De beteekenis van dezen roman ligt in den mood, waarmede de schrijver menschen en dingen drastisch weet te schilderen, benevens in den dichtertijligen vorm, waarin hij het geziene en doorleefde giet. Uit die oogpunten is de roman ook van cultuur-historisch standpunt een der belangrijkste documenten uit den tijd van den Dertigjarige Oorlog. De nieuwste uitgave is die van *Kawll* in *Cotta's* „Bibliothek der Weltliteratur“ (1895). Om dezen roman groepeeren zich vele kleinere, de zoogenaamde „simplicianische Schriften“, die niet zoo belangrijk als het hoofdwerk zijn, zooals „Trutz Simplex“ of „Die Landstürzerin Courasche“ (1669), „Der seltsame Springinsfeld“ (1670), „Das Wunderbarliche Vogelnest“ (dl. 1 en 2, 1672) enz. Van anderen aard is de bewerking der Bijbelsche geschiedenis van *Josef*, de novelle „Dieftwald und Amelinde“ (1670) en een aantal satiren tegen de dwaasheden van zijn tijd zooals „Der fliegende Wandersmann nach dem Mond“ (1659), „Traumgeschichte von mir und dir“ (1660), „Schwartz und Weiss oder Satyrische Pilgram“ (1666) en „Der teutsche Michel“ (1673).

Grimoald, de zoon van den Frankischen majordomus *Pepijn den Oudere*, werd in 642 majordomus van *Sigbert*, koning van Austrasië. Toen deze in 656 overleed, wilde *Grimoald* aan zijn eigen geslacht de koninklijke waardigheid bezorgen. Hij zond den zoon van *Sigbert* naar een klooster en verhiel zijn eigen zoon *Childebert* tot koning. Maar de aanzienlijken des lands leverden den overvuldiger en zijn zoon in de macht van *Clovis II*, koning van Neustrië, die beiden deed ombrengen.

Grimod de la Reynière, *Balthazar*, een geestig Fransch epicurist, geboren te Parijs den 20^{den} November 1758, was de zoon van een pachter-generaal, studeerde in de rechten, werd wegens een schotschrift uit de hoofdstad verbannen en hield zich vervolgens bezig met letterkundigen arbeid. Tot bevordering der nitgezochteste smullerij stichtte hij een jury van lekkerbekken, die maandelijks in den Rocher de Cancale een zitting hield bij een allerkeurigste tafel. Zijn „*Almanach des gourmands*“ (6 dln., 1803—1812) maakte zijn naam in geheel Europa bekend. Ook schreef hij „*Réflexions philosophiques sur*

le plaisir par un célibataire“ (1783), „*La jorgnette philosophique*“ (2 dln., 1785) en „*Le manuel des Amphitryons*“ (1808). Hij overleed den 25^{den} December 1837 te Villiers-sur-Orge.

Grimshy. Zie *Great-Grimshy*.

Grimsel is de naam van een bergpas, die zich aan het oostelijk niteinde der Berner Alpen, ten zuid-zuidoosten van Meiringen, aan de grens der Zwitsersche kantons Bern en Wallis, ten oosten van den Aargletscher en ten zuidwesten van den Rhönegletscher, ten westen van den Furka ter hoogte van ruim 2164 m. verheft. Daarlangs hegeeft zich de reiziger van het Haslidal naar het Rhönedal. Aan het einde van het eerste bevindt zich in een woesten bergketel met een klein meer het Grimselhoospiz, oorspronkelijk een liefdadige stichting van het landschap Hasli, later echter in een bétel herschapen. Bij den voormaligen pachter *Zybach* genaamd, hielden tusschen 1830 en 1850 de beroemdste meteorologen hun verblijf. Om een beter gebouw te verkrijgen, deed hij den 6^{den} November 1852 het oude in brand steken, maar werd hiervoor gestreng gestraft. Op de pashoogte van den Grimsel ligt de Totensee, die 9 maanden van het jaar met ijs bedekt is. Hier loopt een pad zuidwestwaarts naar den grooten en kleinen Seldhorn, zuidwaarts een naar Obergestelen in het Rhönedal en oostwaarts een naar den grooten weg over den St. Gotthard.

Grind of *Grint* noemt men gruis van harde gesteenten, dat optreedt in den vorm van kleine, door stroomend water medegevoerde, niet onderling samenhangende steentjes, die door het voortrollen hun scherpe kanten hebben verloren. Men deelt ze dus veelal op nit de tegenwoordige of voormalige beddingen van stroomende wateren, om er gebruik van te maken tot den aanleg van grindwegen en spoorwegbanen.

Grind is de naam van een eilandje in de Zuiderzee tusschen de Friese kust en het eiland Vlieland gelegen, dat tegenwoordig alleen in het voorjaar om de eieren van zeevogels en in den zomer om het gras menschen tot zich trekt, terwijl het in vroeger eenen daarentegen bewoond was. Zelfs zon er een stad hebben gelegen, welke in 1223 voor rekening der abdij Lidlum met muren en grachten omringd zou zijn geworden, doch in 1287 door een stormvloed vernield werd.

Grindelwald is een mooi dal in het Berner Oberland (Zwitserland), ingesloten door de hoogste bergreuzen der Berner Alpen. Het wordt doorstroomd door de Zwarte Lütchine, die ontspringt op den Grindelwaldgletscher en zich vervolgens met de Witte Lütchine vereenigt, om te samen onder den naam van Lütchine naar het Brienz Meer te vloeien. Den noordrand vormt de Faulhornketen. Lauberhorn en Techuggen (2523) met de Kleine Scheidegg (2066 m.) scheiden het van den Lanterbrunnen, de Groot Scheidegg van het Aaredal. Het klimaat is zacht en de bergheiligen zijn met weiden en bosschen bedekt. Een uur gaans ten zuidoosten van het dorp vindt men aan beide zijden van den Mlettenberg de twee Grindelwaldgletschers. De bovenste is merkwaardig als een der laagst afdalende gletschers in de Alpen (1080 m.), en men kan

de gletscherpoort zonder gevaar bezoeken. De onderste, als zeer toegankelijk ook de *Damesgletscher* genaamd, trekt wegens de daarbij gelegen *IJsee* veel bezoekers. Deze zee is een met ijs bedekte bergkom, door hooge toppen omgeven.

Grindelwald, eigenlijk *Gydsdorf*, is een Zwitsers dorp in het kanton Bern, 1067 m. boven de oppervlakte der zee gelegen; het wordt als centraalpunt der groote wegen door het Berner Oberland door veel reizigers bezocht, bestaat uit een aantal verstrooide, maar goedgebouwde huizen en onderscheiden bôtels en telt (1900) 3370 inwoners. Met Interlaken en Lanterbrunnen is het door bergspoorwegen verbonden. In 1882 brandde het gedeeltelijk af.

Grindelwaldgletscher. Zie *Grindelwald* (dal).

Grinling Gibbons, een Engelsch beeldhouwer, geboren omstreeks het midden der 17de eeuw uit Engelsche ouders in Holland, wakte in 1671, terwijl hij bezig was een carton van *Tinoretto* te bewerken, de opmerksaamheid van *Evelyn*, die van dat oogenblik af zijn begunstiger werd. Het stnk werd voor 80 pond sterling verkocht en vervulde zoowel den bouwkundige *Wren*, als koning *Karel II* met bewondering. De kunstenaar vervaardigde daarna het standbeeld des konings, bestemd voor het hospitaal te Chelsea, en dat van diens broeder, den hertog van *York*, bestemd voor *Whitehall*. Van zijn hand is voorts het prachtig praalgraf van graaf *Cowden* in de kerk te *Baton*; doch vooral behaalde hij grooten roem door zijn ornamenten, zooals die in de St. Paulskerk, die van den troon te *Canterbury*, die in de zalen van *Chatsworth* en *Petworth*. Het altaarstuk van *Trinity-college* wordt als zijn meesterstuk beschouwd. Zijn beitel schonk al het ware leven aan marmer en hont, en hijna geen later kunstenaar overtrof hem in sierlijkheid en bevalligheid. Het laatste vindt men zijn naam vermeld in 1714, doch de tijd van zijn overlijden schijnt niet met juistheid bekend te zijn.

Grinnell, Henry, heeft zich bekend gemaakt door zijn ondersteuning der Noordpooltochten. Hij werd geboren den 13^{den} Februari 1799 te *New Bedford* in *Massachusetts* en vestigde zich in 1828 te *New York*, waar hij als reeder en koopman een aanzienlijk vermogen verwierf. Wetenschappelijke ondernemingen vonden in hem een ijverigen bevorderaar. Hij zorgde o.a. op eigen kosten voor de nitrusting van een schip, dat in 1850 vertrok om *Franklin* op te zoeken, en droeg ook het grootste gedeelte van de kosten der poolreis van *Kane* (1853—1856) en vervolgens die der Amerikaanse expeditie onder *Hayes* en *Hill* (1860—1861). Hij was de eerste voorzitter van het Amerikaansch Aardrijkskundig Genootschap en overleed te *New York* den 30^{den} Juni 1874. Het door *Kane* ten noorden van de *Smithson* ontdekte land werd naar hem *Grinnell-land* geheeten.

Grinnell-land, een poollandschap ten N. van Noord-Amerika, vormt met *Grantland* en *Ellismereland* een samenhangende landmassa, die door den *Smithson*, het *Kanebekken* en het *Kennedykanaal* van *Groenland*, door den *Jonessont* van *Noord-Devon* gescheiden is en naar het N. tot *Kaap Columbia* (83° N.Br.) reikt. In de Westkust

dringt de *Groeflyfjord*, in de Oostkust de *Hayesont* en de *Lady Franklinbaai*, diep door, waar door de Amerikanen op 81° 45' in 1882 een internationaal observatorium opgericht werd. Op het granietachtige grondgebergteliggen palaeozoische, trias- en tertiaire sedimenten, op verschillende plaatsen door vulkanische gesteenten doorbroken. De gemiddelde jaarlijkse temperatuur bedraagt aan de *Lady Franklinbaai* ongeveer -20° C. Van zoogdieren komen er voor de wolf, vos, hermelijn, haas, lemming en muskussen. *Grinnell-land* werd in 1854 door *Kane* ontdekt, naar *Grinnell* genoemd en in 1875—1876 door de Engelsche expeditie onder *Nares*, in 1898—1902 door *Peary* en door *Sverdrup* onderzocht. Ten Z.W. van *Grinnell-land*, aan het Noordeinde van de *Wellingtonstraat*, ligt onder 77° N.Br. het in 1850 ontdekte *Grinnell-eiland*.

Grinwis, Cornelius Hubertus Carolus, een Nederlandsch wiskundige, werd den 9^{den} Maart 1831 te *Haarlem* geboren, studeerde aan de universiteit te *Utrecht* en promoveerde aldaar tot doctor in de filosofie op een proefschrift, getiteld: „Specimen physico-mathematicum de distributione finidi electrici in superficie conductoris“ den 3^{den} Juli 1858. Van 1857 tot 1858 was hij vervolgens leeraar in de wiskunde aan het gymnasium te *Deventer* en ging in dit laatste jaar over naar *Delft*, waar hij eveneens aan het gymnasium wiskunde doceerde tot 1861, toen hij bevorderd werd tot professor aan de polytechnische school, van waar hij den 21sten Juni 1867 naar *Utrecht* beroepen werd ter vervulling van het hoogleeraarsambt voor mathesis. Zijn inangureele redevoering, den 16^{den} October gehouden, handelde „Over de waarde der wiskunde voor de beoefening der physica.“ In 1892 herdacht hij zijn 25-jarige ambtsvervulling. Een ziekte dwong hem in 1895 zijn taak tijdelijk neer te leggen, en reeds in 1896 ontving hij op verzoek zijn emeritaat. Hij overleed te *Baarn*, waar hij gedurende de laatste jaren van zijn leven verhuif hield, in December 1900. Een groot deel van zijn wetenschappelijken arbeid is verspreid in verschillende periodieken in het bijzonder in de „Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen“ en „Archives Néerlandaises des sciences exactes et naturelles“. Afzonderlijk zijn van hem verschenen: „Wiskundige theorie der wrijvingselectriciteit“ (1869) en „Het leven van den hoogleeraar R. van Roon“ (1876).

Griphe, Griffio of Grippo, een zoon van *Karel Marië* en een halfbroeder van *Karloman* en *Pepijn den Korte*, verkreeg van zijn broeders hij de deeling des rijks slechts eenige steden. Daar zijn moeder hem met hulp van den hertog van *Beieren* recht zocht te verschaffen, maakten de beide halfbroeders zich meester van *Laon* en namen *Griphe* en zijn moeder gevangen. Toen *Karloman* in 747 in een klooster ging, zorgde hij, dat *Griphe* zijn vrijheid en zijn bezittingen herkreëg, en *Pepijn* noodigde dezen aan zijn Hof. *Griphe* nam echter de wijk naar de *Saksers*, en toen deze zich onderwerpen moesten, ging hij naar *Beieren*, waar hij den minderjarigen *Thasilo II* van het hertogdom beroofde. *Pepijn* echter herstelde dezen in zijn heerschappij en voerde *Griphe* gevangen naar *Frankrijk*, waar hij hem

le Mans en 12 graafschappen tot een hertogdom schonk. Hiernede echter was *Gripho* niet tevreden; hij nam de vlucht naar Aquitanië en werd eindelijk in 733 op zijn tocht naar Italië gedood.

Gripholm is de naam van een oud kasteel der Zweedsche koningen en werd niet ver van Mariestad op een eiland in het Mälarmeer door *Gustaf I* in 1537 op de bonnvallen van een oud elot gesticht. Het was de meest geliefde verblijfplaats van *Gustaf III*, die er in een toren een fraaie schouwburg deed bouwen. Het heeft voorts tot gevangenis gediend voor *Johan III*, *Erik XIV* en *Gustaf IV Adolf*.

Griqua vormen een volkstam in het zuiden van Afrika. Zij zijn nakomelingen van Hollandse Boeren en Hottentotsche slavinne. Hun gebied kreeg eerst beteekenis, toen in 1868 de eerste diamant aan den benedenloop der Vaalrivier gevonden werd. Het opperhoofd van West-Griqualand, *Andries Waterboer*, vroeg in 1891 om inlijving van zijn gebied bij de Kaapkolonie. Het nieuwe gebied kreeg den naam van West-Griqualand en werd den 24sten Januari 1881 geheel ingelijfd. Het land telt op 39360 v. km. 83375 inwoners, waaronder 29670 blanken, en is in vier divisies (Barkley West, Kimberley, Herbert en Hay) verdeeld. Hoofdstad is Kimberley. Het Oosten wordt door de lijn Kaapstad—Gnibulwajo doorsneden. Een deel der Griqua trok in 1862 onder *Adam Kok* van de plateaux der Oranjerivier over het Drakengebirge naar het Z. en stichtte in het zoogenaamde Nomansland Oost-Griqualand, tusschen Natal, Temboe- en Pondoland gelegen. De bergstreek bevat in de dalen rijke bowlanden en uitstekende weiden. Behalve de 2—3000 Griqua vonden hier Kaffers, Fingo en Basoeto een toevluchtsoord. De bevolking bedroeg (1904) 222685 zielen, waaronder 5901 blanken. Hoofdstad is Kokstad. In 1876 werd Oost-Griqualand (19668 v. km.) door de Kaapkolonie geannexeerd.

Griqualand, Oost- en West-. Zie *Griqua*.

Grisebach, August Heinrich Rudolf, een Duitsch natuurkenner en reiziger, werd geboren te Hannover den 17^{den} April 1814, studeerde te Göttingen en Berlijn in de geneeskunde, maar legde zich inzonderheid toe op de plantkunde. Nadat hij in 1836 te Berlijn den graad van doctor verkregen had, vestigde hij zich in 1837 te Göttingen als privatdocent en deed in 1839, ondersteund door de Regeering van Hannover, een wetenschappelijke reis door Turkije. In 1841 werd hij buitengewoon, in 1847 gewoon hoogleraar aan de universiteit te Göttingen en in 1860 ontving hij den titel van Hofraad. Nadat hij opnieuw groote reizen had volbracht in Frankrijk, Zwitserland, Italië, Zweden en Noorwegen, belastte hij zich in 1875 met de directie van den botanischen tuin te Göttingen en overleed aldaar den 9^{den} Mei 1879. Hij schreef: „Reise durch Rumelien und nach Brussa“ (2 dln., 1841), „Specilegium Florae Rumelicae“ (2 dln., 1843—1845), „Genera et species Gentianeae“ (1839), „Ueber die Bildung des Torfs in den Emsmooren“ (1846), „Die Vegetationslinien des nordwestlichen Deutschlands“ (1846), „Die geographische Verbreitung der Hieracien“ (1852), „Systematische Bemerkungen über die Pflanzensammlungen Philipps und

Lechler im südlichen Chili und an der Magellanstrasse“ (1854), „Systematische Untersuchungen über die Vegetation der Karäiben“ (1857), „Erläuterungen ausgewählter Pflanzen des tropischen Amerika“ (1860), „Flora of British Westindian Islands“ (2 dln., 1859—1864), „Die Geographische Verbreitung der Pflanzen West-Indiens“ (1865), „Catalogus plantarum Cubensium“ (1866), „Die Vegetation der Erde nach ihrer klimatologischen Anordnung“ (2 dln., 2de druk, 1884) en „Plantae Lorentzianae“ (1874). Voor studiegebruik schreef hij „Grundriss der systematischen Botanik“ (1854), „Belangrijke „Berichte“ (11 dln., 1845—1853) gaf hij over de vorderingen der plantengeografie en over botanische systematiek. Na zijn dood verschenen zijn: „Gesammelte Abhandlungen und kleinere Schriften zur Pflanzengeographie“ (1890).

Grisebach, Eduard Rudolf, een Duitsch schrijver en dichter en zoon van den voorgaande, werd geboren te Göttingen den 9^{den} October 1845, studeerde aldaar in de rechten, trad in staatsdienst te Berlijn en aanvaardde in 1872 een betrekking bij het Deutsche gezantschap te Rome. Van hier werd hij eerst verplaatst naar Konstantinopel, in 1875 eerst als kanselier en daarna als waarnemend consul naar Smyrna, toen als vice-consul naar Jassy, in 1880 als consul naar Boekarest, in 1881 als zoodanig naar Petersburg, in 1883 naar Milaan en in 1886 naar Port-au-Prince op Haiti. Sedert 1889 leeft hij te Berlijn. Hij heeft zich bekend gemaakt door de gedichten „Der neue Tanhäuser“ (1869, 21ste druk, 1902) en „Tanhäuser in Rom“ (1875, 7de druk, 1890). Voorts schreef hij „Die deutsche Litteratur von 1770—1870“ (1876, 4de druk, 1887), „Die Wanderung der Novelle von der treulosen Witwe durch die Weltlitteratur“ (1873, 5de druk als „Editio definitiva“, 1886, 2de vermeerdeerde druk, 1889), „Kin-Kee-Ki-Kuan. Nene und alte Novellen der Chinesischen 1001 Nacht“ (1880), „Chinesische Novellen“ (1883) en „Das Goethesche Zeitalter der deutschen Dichtung“ (1891). Ook leverde hij nitgaven van *Lichtenbergs* „Gedanken und Maximen“ (1871), van *Blumauers* „Aeneis“ (1872), van *Waiblingers* „Bilder aus Neapel“ (1879) en „Lieder des römischen Karnevals“ (1891), van „Heinrich von Kleists Werke“ (2 dln., 1884), van „Bürgers Gedichte“ (2 dln., 1889), van „Lichtenbergs Briefe an Dieterich“ (1898) en van „C. A. Hoffmanns sämtliche Werke“ (15 dln., 1900). Bovendien gaf hij nit „Edita und Inedita Schopenhaueriana“ (1888), *Schopenhauers* „Sammtliche Werke“ (6 dln.), „Handschriftlicher Nachlass“ (4 dln.) en „Briefe“, een biografie van *Schopenhauer* (1897), diens „Gespräche und Selbstgespräche“ (1897); verder „Katalog der Bücher eines deutschen Bibliophilen“ (1894) en „Weltlitteratur-Katalog eines Bibliophilen“ (1897, vervolg 1900). Hij overleed te Charlottenburg den 22^{den} Maart 1906.

Griseldis, de heldin van een Middeleeuwsch volksboek, een dochter van een armen kolenbrander, werd de gemalin van markgraaf *Walther von Saruzzo*. Hij stelde haar onderworpenheid en leedzaamheid op de hardste proeven, en toen zij deze glansrijk had verdruid, volgde de verzoening. Het geduld en de zelfopofferende liefde der vrouw zijn in deze sage voorgesteld. De stof

van dit verhaal is te vinden in de „Decamerone" van Boccaccio; in 1373 vertaalde Petrarca het in het Latijn, en in de 15de eeuw was het in geheel Europa bekend. Het werd in 1395 te Parijs tot een mysterieus spel in verzen, verder in Engeland (The patient Griseldis) en in 1546 door Hans Sachs in Duitschland tot een drama bewerkt. Het is later in onderscheiden verzamelingen van sagen opgenomen en vooral bekend geworden door het drama „Griseldis" (1837) van Friedrich Halm. Episch is het behandeld in Chaucer's „Canterbury tales" en in Charles Perrault's „La Marquise de Salusse ou la patience de Griseldis" (1691).

Het Nederlandsche volksboek van dezen naam is getiteld: „Eene schoone historie van de goede vrouw Griseldis, welke zeer zuiverlijk is om te lezen, ende spreekt wat een mensch door patientie en geduld al verwerven mag, die hem in tegenwoordig geduldigheid draagt" (Amsterdam, B. Roese).

Grisette was vroeger te Parijs de naam van een meisje, dat als naaister, bloemenmaakster enz. in haar onderhond voorziet en tevens met een jong mensch, vooral met studenten en kunstenaars, op vertrouwelijke voet leeft. Zij onderscheidde zich door een eenvoudige gewaad (een grijs kleed, vandaar de naam) en door tronegehechtheid aan haar tijdelijken minnaar.

Grisi, *Giulia*, een Italiaansche zangeres, geboren te Milaan den 28sten Juli 1811, oefende zich in den zang bij *Giacomelli* te Bologna, nadat zij in haar geboortestad en in een klooster te Florence het eerste onderwijs in de muziek genomen had. Te Bologna betrad zij ook het eerst het tooneel (1828); daarna zong zij te Florence, Pisa en Milaan, ontving in laatstgenoemde stad lessen van mevrouw *Pasta* en van den componist *Martini*, en begaf zich in 1832 naar Parijs. Hier behaalde zij als tragische zangeres grooten roem en deze vermeerdeerde van jaar tot jaar. Zij bleef in Frankrijks hoofdstad, hoewel zij telken jare geruimen tijd Londen bezocht. Reeds was hare stem aanmerkelijk verminderd, toen zij in 1854 met den tenorzanger *Mario*, haar echtgenoot na de ontbinding van het huwelijk met markies de *Melcy*, een kunstreis ondernam naar Noord-Amerika, en in 1859 zong zij nog te Madrid. Daarna vestigde zij zich met haren echtgenoot te Londen. Zij overleed den 29sten November 1869 op een reis naar Petersburg. Haar voortreffelijke school, haar tragische voordracht en de klassieke schoonheid van haar gelaat en van haar gestalte rechtvaardigen den door haar verworven roem. — Hare andere zuster *Giuditta Grisi*, geboren te Milaan den 28sten Juli 1805, was eveneens een uitmuntende zangeres. Zij studeerde op het conservatorium van haar geboortestad onder leiding van *Mioja* en *Banderelli*, maakte opgang in Italië en ook te Weenen en verbond zich in 1832 aan de Italiaansche opera te Parijs. Een jaar later verliet zij het tooneel, trad in het huwelijk met graaf *Barni* te Milaan en overleed den 1sten Mei 1840 te Rebecca.

Grislybeer. Zie *Beer*.

Grison (*Galictes Belli*) is een roofdierende uit de familie der marters, slaak gebouwd met tamelijk dikke kop, kleine afgeronde ooren, lage beenen, onbehaarde zolen, langen staart en klie-

ren, die een sterk naar muskus riekend vocht afscheiden. De hyrare (tayra, malkong, *Galictis barbara* Wagn.) is 65 cm. lang (de staart 45), bruinachtig zwart, in het gezicht bruingrijs, leeft in velden en bosschen van Britsch-Guyana tot Paraguay, voedt zich met kleine zoogdieren en vogels, is zeer roofzuchtig en een schrik van kippenrennen. Zij nestelt in onderaardsche holen en wordt om haar vleesch en vel door de inboorlingen gevangen. Dikwijls wordt zij in gevangenschap gehouden. De grison (*Galactis vittata* Bell.) is 43 cm. lang (staart 22), op den rug grijs, aan hals, hals en snuit doorkerhuin en woont in dezelfde streken als de hyrare, doch ook in Patagonië. Hij leeft als de iltis, is zeer bloeddorstig, plundert de kippenrennen en wordt gehouden voor het vangen van ratten. In gevangenschap is hij zeer tam.

Grisonniet. Zie *Ammoniumnitraat*.

Grissee is de naam eener assistent-residentie der residentie Soerabaya op Java, bestaande uit 1 regentchap en 1 controle-afdeeling van dien naam en uit drie districten: Grisseo, Bengawandjoro en Goenoeng Kendeng. De hoofdplaats draagt denzelfden naam.

Grissee, ook wel *Gresik* geheeten, is de hoofdplaats der gelijknamige assistent-residentie, gelegen aan de Straat van Madoera en aan den grooten weg langs Java's noordkust. Eenmaal een bloeiende handelsplaats, is het thans vervallen en heeft nog slechts eenige knstvaart. In Grisseo landde en vestigde zich de eerste verkondiger van den Islam *Maulana Malik Ibrahim*. Zijn goed onderhouden praalgraf wordt er nog zeer in eere gehouden.

Griswold, *Rufus Wilmot*, een Noord-Amerikaansch schrijver, werd geboren den 15^{den} Februari 1815 te Beeson in Vermont, studeerde in de godgeleerdheid en werd predikant bij de Baptisten, maar wijdde zich vervolgens nitalnietend aan de letterkunde. Hij leverde „Poems" (1841) en redigeerde „Graham's Magazine" (1842—1843) en het „International Magazine" (1850—1852). Verder vallen van hem te vermelden: „Poets and poetry of America" (2de druk, 1843), „Prosewriters of America" (1866), „Female poets of America" (vierde druk, 1173), en „Poets and poetry of England in the nineteenth century" (4de druk, 1854). Met *Simms* en anderen schreef hij: „Washington and the generals of the American revolution" (2 dln., 1847), met *Wallace*: „Napoleon and the marshalls of the Empire" (2 dln., 1847) en „Republican court, or American society in the days of Washington" (1854). Hij overleed te New York den 27sten Augustus 1857.

Grit of *coal-grit* noemt men in Engeland een soort van grofkorreligen steenkolenzandsteen. Een verscheidenheid, in het onderste gedeelte der Engelsche steenkolenvorming aanwezig en met leisteen afwisselend, bevat zeer weinig steenkool en is bekend onder den naam van *millstonegrit* of *molenzandsteen*. Een zandheftende soort van oolitische Juraalk draagt dien van *calcareous grit*.

Grivas, *Theodorakis*, een Grieksch krijgsman, de aanvoerder der Roemelioten in den vrijheidsoorlog, geboren in 1790, was kolonel onder *Kapo d'Itrias* en lid van het Nationaal Congres en

later inspecteur-generaal van het Grieksche leger. Ten tijde van het ministerie *Armanperg* (1837) werd hij van afpersingen heticht, maar door de rechtbank te Nauplia vrijgesproken en weldra tot generaal-majoor benoemd. Een opstand, door hem aan de Turksche grenzen, in de provincie Akarnanië, verwekt, werd door onderhandelingen van den Franschen gezant *Piscatory* onderdrukt. Hij begaf zich op een Fransch schip in den Piraëus en werd vervolgens naar Alexandrië gebracht. In 1844 verkreeg hij vergiffenis, waarna hij terugkeerde naar Athene, weder zitting nam in de Kamer van Afgevaardigden en in November opnieuw benoemd werd tot inspecteur-generaal van het leger. In 1847 herhaalde hij de pogingen tot opstand in Akarnanië, doch zij werden ook ditmaal verijdeld door tusschenkomst van den Turkschen bevelhebber van Prevesa. Hij woonde nu 2 jaar te Janina en werd hierop wederom in zijn waardigheden hersteld. Zoodra in 1854 het oproer tegen de Turksche heerschappij te Epirus uitbarstte, nam hij zijn ontslag, verzamelde een korps van 1500 man, versloeg de Turken bij Koetsoelios, maar leed vervolgens bij Mezovo en Damoko tot 2-maal toe zulk een geweldige nederlaag, dat hij de vlucht moest nemen naar Thessalië. Weldra echter ontving hij amnestie en werd inspecteur-generaal van het leger. Niettemin nam hij deel aan een opstand tegen koning *Otto* in Acarnanië, doch overleed den 3^{den} November 1862.

Grivas, *Demetrios*, een zoon van den voorgaande, werd den 15^{den} Augustus 1829 geboren, trad in 1849 in dienst, nam aan den opstand zijns vaders (1864) en aan dien te Nauplia (1862) deel en bewerkte de troonsbestijging van koning *George*. Als leider der Orini kreeg hij weldra grooten invloed, werd in 1865 minister van Oorlog, in 1867 van Marine, in 1874 en in 1878—1880 wederom van Oorlog. Onder het ministerie *Trikoupi* werd hij in Maart 1882, na de vereeniging van Thessalië met Griekenland, tot generaal en eersten bevelhebber van Thessalië benoemd.

Gröber, *Gustav*, een Duitsch philoloog, werd den 4^{den} Mei 1844 te Leipzig geboren, studeerde aldaar, vestigde zich in 1871 te Zürich als priva doceent, werd daar in 1873 hoogleeraar, in 1874 te Breslau en in 1880 te Straatsburg gewoon hoogleeraar. Hij schreef: „Die handschriftlichen Gestaltungen der Chanson de geste Fierabras“ (1869), „Die altfranzösischen Romanzen und Pastourellen“ (1872), „Die Liedersammlungen der Troubadours“ (1877) en „Vulgarlateinische Substrate romanischer Wörter“ (1884—1890). Met anderen gaf hij uit „Grundriss der romanischen Philologie“ (2 dln. 2de druk, 1904), waarin hij de geschiedenis der Romaansche philologie, der Latijnsche taal en der Fransche letterkunde in de Middeleeuwen geeft. Sedert 1877 redigeert hij de „Zeitschrift für romanische Philologie“.

Gröbogan is de naam van een regentschap, tevens afdeling van de residentie Samarang op Java, bestaande uit twee controle-afdeelingen en vier districten. Zij is over het algemeen vlak en heeft uitgestrekte djatiboschen. In de controle-afdeling Wirosari vindt men veel merkwaardige natuurschijnselen, als zeer mooie druipsteengrotten met stalactieten in het lage kalkgebergte

aan de noordgrens; verder de modderbronnen van Koewoe in het district Kradenan. Dicht bij de dese Koewoe heeft men een terrein, uit blauwe of loodkleurige modder bestaande, die zich steeds beweegt, op sommige plaatsen zich 2 of 3 maal in de minant 1 m. verheft en dan met een dof knal uiteenspat, waarbij het als een witte damp doorbrekende gas de modder 5 à 7 m. in de hoogte werpt, die daarna weer op de vloeibare massa neervalt. Uit het water bereiden de inboorlingen zout. Hoofdstad is Poerwodadi.

Grochow, een Russisch dorp, 4 km. ten O. van de Weichsel en van Praga (de voorstad van Warschau), is bekend door het gevecht van den 23sten April 1809, waarin *Pomiatowski* de overwinning behaalde op de Oostenrijkers, die onder aartshertog *Ferdinand* een inval gedaan hadden in het hertogdom Warschan, alsmede door een reeks van bloedige gevechten, die aldaar en in de nabijheid van dit dorp in Februari 1831 tusschen de Poolse hoofdmacht en de Russen onder veldmaarschalk *Diebitz* hebben plaats gehad, waarbij laatstgenoemde volgens het rapport des aanvoerders 8000 man verloren. Nog geen half uur van Grochow, bij de herberg Wawer, werd *Diebitz* den 19^{den} Februari door *Chlopicki* bij Grochow, den 20sten door *Skrzynecki* verslagen, en hij het nahirig Bialolenka onderging den 24sten en 25sten de divisie *Siachowski* door de Polen onder *Kroekowiecki* hetzelfde lot. Het hoofdtreffen echter had plaats den 25sten Februari bij Grochow, vooral in en om het elzenhout. *Diebitz* maakte er een einde aan door met zijn 3-maal sterkere macht in het woud terug te trekken, waarna ook de Polen onder *Skrzynecki* en *Chlopicki* naar Praga terugkeerden, de verdediging van het hruggenhoofd aan generaal *Malachowski* toevertrouwden en zich op den linker oever van de Weichsel versterkten.

Grödnertal, in het Italiaansch *Valle Gardena*, is een prachtig, 28 km. lang dal in Tirol, door de Grödnertal besproeid, en wordt ten N. door den Geizlerspitz (3027 m.), ten Z. door den Langkösel (3178 m.) begrensd. Zijn hoofdplaats Sanct Ulrich ligt 1236 m. boven den spiegel der zee, ten Z. van den Seisser-alp. Het dal is merkwaardig door zijn dolomiet-gevaarten en telt in 7 gemeenten ongeveer 4000 inwoners, die zich vooral met het vervaardigen van snijwerk in hout en van kant bezig houden. Het is in 1856 door middel van een mooien weg met het Eisackdal verbonden.

Grodno, een gouvernement van West-Rusland, voorheen een gedeelte van Lithanen, telt op een oppervlakte van 40640 v. km. 1617889 inwoners. De bodem is boschachtig, moerasachtig en wordt door talrijke riviertjes doorsneden, in het N. en O. heuvelachtig, naar het Z. geheel vlak. Aan den Boeg vindt men veel graniet, dat stroomafwaarts in gneis overgaat, bij de stad Grodno en aan den Njemen echter krijtformatie met belemnieten. Minerale bronnen komen voor bij Droskeniki. De bodem, een mengsel van leem en zand, is weinig humusrijk. De vooruaamste rivieren zijn de Njemen met de Schara, de Boeg met den Narew en den Moechawez en de Jazobia. Meren zijn er talrijk. Van de bosschen is de Bje-lowjesher Heide te vermelden. De bevolking be-

staat uit Klein-, Wit- en Groot-Russen, Lithaners, Polen en Joden. De hoofdbrouwen bestaan in landbouw (graan, vlas, hennep en tabak), verder veeteelt, ooft- en tuinbouw. Van de nijverheids-ondernemingen zijn de lakenfabrieken de voornaamste; verder tabaksfabrieken, leerlooierijen en branderijen. Uitgevoerd worden hont, vee, graan, hennep, vlas, laken en wol. Grodno is verdeeld in 9 distrikten. In vroegere tijden door de Jatwajagen bewoond, behoorde Grodno sedert het midden der 13de eeuw tot Lithanen. werd later met Polen verbonden en kwam in 1793 aan Rusland.

Grodno, de hoofdstad van het gelijknamige gouvernement, ligt in een dal rechts van den Njemen, aan despoorlijnen Petersburg—Warschau en Orany—Soewalki—Grodno en telt 46871 inwoners. De stad heeft 16 kerken, 4 kloosters, 2 gymnasia, een openbare bibliotheek, 2 schouwburgen, laken-, katoen-, zijde-, tabaks- en geweerfabrieken en levendigen handel in graan, hont en bennep. Grodno bestond reeds in de 12de eeuw, werd in 1241 door de Tataren verwoest, in hetzelfde jaar door de Lithanen ingenomen en bad vervolgens veel van de Duitche Ridders te lijden. Haar bloeitijd valt onder *Stephan Batory*, die er van 1576—1586 resideerde. Sedert 1673 was het de zetel van den Poolischen Rijksdag. Te Grodno ondertekenden op den Rijksdag van 1793 de Poolische Rijksstanden de tweede verdeling van Polen, en *Stanislaus Poniatowski* deed er den 25sten November 1795 afstand van de kroon. Den 10^{den} Junii 1885 barstte er een hevige brand uit, welke drie vierde deelen der stad in asch legde.

Groebe, *Dirk*, een Nederlandsch geschied- en penningkundige, werd geboren te Amsterdam den 20sten December 1789. Na een gebrekkige opleiding, waarbij echter zijn uitmuntende aanleg reeds duidelijk aan den dag kwam, werd hij geplaatst op een kantoor en vervolgens na velerlei wederwaardigheden als klerk op het bureau van het Koninklijk Nederlandsch Instituut. Hier had hij gelegenheid om zich te oefenen en kwam er tevens met vele geleerde mannen in aanraking. In 1830 behaalde hij de gouden medaille, uitgeoofd door de Koninklijke Academie te Brussel, door het beantwoorden eener prijsvraag over de oude Nederlandsche munten, in Junii 1833 werd hij lid der Maatschappij van Letterkunde, en in Augustus van dat jaar werd hem door de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut de gouden medaille toegewezen voor zijne verhandeling: „Graaf Floris V en zijn regeering, niet echte bronzen voorgesteld”. Hij bezat een uitgebreide boekenkennis en deed belangrijke ontdekkingen op het gebied der bibliografie, welke hij in de „Kunst- en Letterode” mededeelde. Ook was hij eenigen tijd geassocieerd met den boekhandelaar *Jacobus Radink*. In 1827 gaf hij een eerste en in 1889 een tweede deel met eener verzameling van min-bekende en verspreide gedichten van van Baerle, van der Burgh, van Heemkerk, Heael, de dochters van Roemer Vischer en anderen, verder schreef hij belangrijke opstellen in verschillende maandschriften, zooals: „Iets over Pieter de la Court en zijne schriften”, „Allerlei”, „Iets over den bloemenhandel in de Nederlanden”, „Het Zandpad”, „Bilderdijs ge-

voelen, dat Witte van Haemstede geen basterd is, getoetst aan zijne eigene redeneeringen”, „Bijdrage tot de kennis der muntzaken in de Vereenigde Nederlanden”, „Zedig onderzoek of de stad Utrecht van alle oude en onbekende tijden af het muntrecht bezeten hebbe” enz. Ook gaf hij in 1850 in het Iloot een „Handleiding tot de kennis der Nederlandsche munten, welke sedert ruim drie eeuwen hier te landen zijn geslagen, gangbaar waren en thans geheel ingetrokken of buiten omloop zijn gesteld; alsmede over den oorsprong, de benamingen enz.” Mede op het gebied der Oud-Nederlandsche taalkunde heeft hij gearbeitet en de resultaten van zijn onderzoek afgestaan aan de redactie van het „Nederlandsch Woordenboek”. Hij overleed te Amsterdam den 4^{den} Mei 1867.

Groede is een gemeente in de provincie Zeeland, 2938 H.A. groot met (1906) 2333 inwoners. Zij wordt begrensd door de gemeenten Breskens, Nieuwvliet, Oostburg en Schoondijke en verder door de Hont of Wester Schelde. De bodem bestaat uit klei, in het W. met zand vermengd, en wordt doorsneden door vele kreeken. Hoofdmiddel van bestaan is landbouw. De gemeente omvat het dorp Groede en de buurt Kruisdijk.

Het dorp Groede telt ongeveer 900 inwoners, ligt aan de tramlijn Breskens—Maldegem, heeft steenbakkerij en is een der oudste plaatsen van Zeenwisch-Vlaanderen. Men vindt er een Hervormde, een Lutherse, een Gereformeerde en een R. Katholieke kerk.

Groen is of een uit blaauw en geel samengestelde kleur, welke naar hare verschillende abakeringen onder verschillende namen, zooals licht- en donkergroen, grasgroen, appelgroen, olifjgroen enz. voorkomt, of een zelfstandige kleur. Het groen, door de schilders gebezigd, is of een mengsel van geel en blaauw (hijvoorbeeld van Berlijnsch blaauw en chromaat geel), of een zelfstandige groene verfstof, zooals berggroen, groenaarde enz. De groene verfstoffen zijn veelal koperpraeparaten. Daartoe behooren: de *neutrale groenepaau*, die op 100 deelen 40 deelen koperoxyde, 51 deelen zijnnznr en 9 deelen water bevat en verkregen wordt door koperhydroxyde of basische groenepaau in azijn op te lossen, of ook wel door zwavelnuznr koper door middel van zijnnznr calcium, baryum of lood te ontleden; zij wordt in de verryf en kaatendrukkerij gebruikt. *Brunsvijker groen* of basische koolnuznr koper ($\text{CuCO}_3 \cdot \text{CuH}_2\text{O}_4$), een nabootsing van het berggroen. *Bremergroen*, een koperhydroxyde, dat eigenlijk blaauw is, maar, met olie gemengd, groen wordt, omdat het koperhydroxyde zich met de bestanddeelen van de olie (olieznur, palmitineznr) tot groene koperzeep verbindt; men vervaardigt het van koukenzout en kopervitriool. *Mineraalgroen* of *Scheele's groen* hetwelk men verkrijgt door een oplossing van 1 gewichtsdeel zuiver, ijtervrij kopervitriool in 12 deelen water te voegen bij een oplossing van 0,35 deelen arsenijnznr in 1 deel gezuiverde potasch en 8 deelen water; men moet daarbij gestadig roeren, waarna zich een grasgroene neerslag vormt, die met warm water uitgewassen en gedroogd wordt. *Schweinfürter groen*, het fraaiste, maar ook, evenals het voorgaande, we-

gens het arsenikgehalte, zeer gevaarlijk. Het werd in 1814 door *Russ* en *Sattler* te Schweinfurt nitgevonden en komt onder verschillende namen (Weenergroen, Keizersgroen, Papegaaiagroen, Zweedsch groen enz.) in den handel. Het kan als olie-, water- en kalkverf gebezigd worden, en komt voor als een poeder, dat uit smaragdgroene, mikroskopisch kleine kristallen bestaat. Het is onveranderlijk in licht en lucht en onoplosbaar in water. Het is ook wel eens met andere bestanddeelen vermengd. Behangsel met Schweinfürter groen verspreiden wel eens een walgelijken reuk, welke hoofdpijn veroorzaakt en afkomstig is van vluchtige arsenikverbindingen. Als plaatsvervanger van het Schweinfürter groen wordt door *Kuhlmann* een sterk basisch zwavelzuur koper aanbevolen ($\text{CuSO}_4 \cdot 3\text{CuH}_2\text{O}_2$), verkregen door een oplossing van zuiver zwavelzuur koper met krijt of dolomiet te verwarmen en door koken met water van gips of bitterzout te zuiveren. Andere groene verfstoffen zijn het *Rinnmann's groen*, bestaande uit 88.040% zinkoxyde, 0.298% ijzeroxyde en 11.622% kobaltoxyde, dat echter weinig gebruikt wordt, en het *Chineesch groen* of *lo-ka-o*, een groene kleurstof van organischen aard, die niet uit geel en blauw wordt samengesteld en de zijde echt groen verf. Het wordt gewonnen uit den bast van twee *Rhamnus*-soorten, namelijk *R. chlorophorus* en *R. utilis*, door dezen te laten uittrekken in water of in een aluinoplossing. Hierin legt men stukken geweven katoen, die met de verfstof gedreukt worden. De stukken brengt men daarna in een ketel met koud water, en spreidt er een laag katoenen garen overheen, waarna hij het koken de kleurstof zich afzet op het garen. Dit laatste wordt in eenig water nitgeslagen, waarna het Chineesch groen zich hieraan mededeelt en na verwijdering van dit vocht op bladen papier nitgespreid en in de zon gedroogd wordt. Tenslotte vermelden wij het *azpogroen*, dat uit de rijpe bessen van *Rhamnus catharticus* verkregen wordt. Ook zijn groene aniliekleurstoffen bekend, als het joodgroen en het methylanilinegroen, die alle als substitutieproducten van het rosaniline te beschouwen zijn, en het *chlorophyllum* of *bladgroen*, betwèl men bereidt door gras of groene plantendeelen, welke alle chlorophyl bevatten, achtereenvolgens met aether en alkohol uit te trekken.

Groen, Simon Frederik, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Maastricht den 20sten Januari 1817, studeerde te Utrecht in de letteren en begaf zich na het afleggen van zijn candidaatsamen naar Parijs, waar hij aanvankelijk privaatlessen gaf, vervolgens op een pensioonaat te St. Germain geplaatst werd en daarna bij aanzienlijke families als huisonderwijzer werkzaam was. In 1847 werd hij benoemd tot docent in de Fransche taal en letterkunde aan het gymnasium te Leiden, deed in de zomervacantie uitstapjes naar het buitenland, gaf in 1854 en later les aan den prins van Oranje, werd benoemd tot officier der orde van de Eikenkroon, begaf zich in den aanvang van 1855 onder zeer voordelinge voorwaarden met een aanzienlijke familie naar Indië, kwam na verloop van 2 jaar in het vaderland terug en deed een tocht door een groot

gedeelte van Europa, ging toen weder naar Java en werd eindelijk in het voorjaar van 1869 door ongesteldheid gedwongen zich weder naar Nederland te begeven. Niet ver van St. Helena overleed hij.

Groen was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en bekleedde geruimen tijd de betrekking van secretaris van dat genootschap. Te Batavia was hij redacteur van het „Maandblad voor Opvoeding en Onderwijs“, waarin hij onderscheiden opstellen heeft geleverd. Verder vinden wij er van hem in „Het Nederlandsch Magazijn“, den „Bataviaschen Almanak“, den „Tijdstroom“, den „Javabode“, den „Tijdspeegel“ enz.

Groenbesteding is een bemesting van den grond met groene plantenmassa's, die speciaal voor dit doel zijn verbouwd of in het wild zijn opgeslagen. Het begrip wordt echter ook toegepast op de bemesting met blad, stoppel of wortelresten, die van het vorige gewas zijn overgebleven en dikwijls niet groen van kleur zijn.

Elke groenbemesting verrijkt den grond aan humusvormende stof. Voorzoover vlinderbloemige planten worden gebruikt, neemt ook de voorraad aan gebonden stikstof in den grond toe. Niet-vlinderbloemige gewassen kunnen alleen het verlies aan stikstofverbindingen eenigermate beperken door ze voor nitpoeling te bewaren. Minerale stoffen worden door de groenbemestingsplanten in meer oplosbaren vorm gebracht en de bouwvoor wordt daarmee ten koste van den ondergrond verrijkt. De groenbemesting geeft het beste resultaat op de arme, lichte zandgronden, doch kan ook voor de lichte kleigronden worden aanbevolen. Van de stikstofverzamelende vlinderbloemigen komen voor groenbemesting in aanmerking: lupinen, serradella, wicken en klavers; van de andere: gele mosterd, koolzaad, boekweit en rogge. Waar de vlinderbloemigen willen gedijen, verdienen ze wegens hun stikstofverzamelend vermogen de voorkeur. De voor groenbemesting dienende gewassen worden gewoonlijk in den stoppel van een ander gewas, zelden als hoofdvruucht verbouwd. Als hoofdvruucht komt de lupine in aanmerking en wel daar, waar de grond zeer licht en arm is en een zoo geringe waarde heeft, dat het verlies van één jaar opbrengst financieel weinig te betekenen heeft. De groenbemestingsgewassen worden op kleigronden bij voorkeur in den herfst en op zand- en veenachtige gronden bij voorkeur in het voorjaar ondergeploegd.

Groene bemesting. Zie *Meer*.

Groene Kruis is een in 1901 in de provincie Zuid-Holland opgerichte vereeniging, die zich ten doel stelt samenwerking tot het nemen en ondersteunen van maatregelen ter voorkoming van ziekten, tot het verlenen van hulp bij epidemieën en gewone ziektegevallen en tot het helpen bevorderen der algemeene gezondheidsbelangen. Behalve in Limburg telt zij in alle provincies afdelingen met (1903) ruim 100000 leden. Met het „Witte Kruis“, een dergelijke vereeniging in Noord-Holland, geeft het „Groene Kruis“ een driemaandelijksch tijdschrift uit.

Groeneveldt, Jan, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Deventer, leefde in de 17de eeuw en behoorde tot de leerlingen van den he-

roemden Amsterdamschen steenoperateur *Velt-huysen*, die door niterste wilsbeschikking *Groeneveldt* in het bezit stelde van zijn instrumenten. Laatstgenoemde bepaalde zich dan ook bij dat gedeelte der beekbunde en verwierf daarin een groote vermaardheid. De Latijnsche geschriften van *Groeneveldt* zijn meerendeels in het Engelsch vertaald; daarvan noemen wij: „*Analogy. A treatise of the stone and gravel*“ (1677), „*Dissertatio lithologica varis observationibus et figuris illustrata*“ (1684, 1687), „*A complete treatise of the stone and gravel*“ (1710, 1712), „*Fundamenta medicinae*“ (1715) en „*Tractatus de tuto cantharidiorum in medicina usa interno*“. Ook deze laatste twee geschriften zijn in het Engelsch vertaald en te Londen nitgegeven.

Groeneveldt, Willem Pieter, een Indischspecialist, werd den 28sten Mei 1841 te Gorinchem geboren, wijdde zich reeds vroeg aan de studie der Chineesche en Japansche talen als kweekeling-tolk en werd in 1861 ter beschikking gesteld van den gouverneur-generaal. Hij voltooide zijn Chineesche taalstudien eerst te Amoy en daarna in het binnenland van Kanton, trad in 1864 als beoedigd tolk in 's lands dienst met Pontianak als standplaats, vanwaar hij in 1872 werd overgeplaatst naar Padang, om in hetzelfde jaar aanstelling te ontvangen als secretaris-tolk bij het Nederlandsche consulaat te Peking. Reeds in 1874 echter kwam hij naar Batavia en werd in Augustus 1877 geroepen tot de vervulling van het ambt van referendaris bij het departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid, waarvan hij in 1881 secretaris en in 1887 directeur werd. Zijn benoeming tot lid van den Raad van Indië volgde in 1889 en daarmede ging gepaard een opdracht voor een zending naar Fransch Indo-China tot onderzoek van het daar gebruikelijke stelsel van opiumregie. In 1892 werd hij belast met het onderzoek naar den economischen toestand der vreemde Oosterlingen op Java en Madoera en in Mei 1893 volgde zijn benoeming tot vice-president van den raad van Nederlandsch Indië; doch reeds twee jaar later trok hij zich uit het ambtelijk leven terug en ontving op zijn verzoek den 5^{den} Juli 1895 eervol ontslag uit 's lands dienst. Gedurende de laatste tien jaar is hij als gepensionneerd Oost-Indisch ambtenaar gevestigd te 's Gravenhage Van hem verscheen o. a. in druk: „*De Nederlanders in China*“ (1897).

Groene Voorgebergte. Zie *Kaap Verde*.

Groenewoud, Jacob Cornelis Swijghuisen, een Nederlandsch Orientalist, was de zoon van *Johannes Jacobus Groenewoud* (geboren te Dokkum in 1754 en overleden te Franeker den 14^{den} September 1825), die een nitgave heeft geleverd van het „*Lexicon Hebraicum et Chaldaicum manuale*“ (1810) van *Scheidius*. Hij werd geboren te Roordahuizen in Friesland den 30sten November 1784, studeerde te Utrecht in de theologie, werd predikant te Hoog-Blokkland, in 1813 eershalve doctor in de letteren en in 1827 benoemd tot hoogleraar te Franeker, waar hij den 6^{den} November van dat jaar zijn betrekking aanvaarde met een „*Oratio de adhibenda ad docenda litteras orientales popularitate Socratica*“. In 1831 vertrok hij als hoogleraar naar Utrecht, waar hij zijn inwijdingrede hield: „*De aetate*

nostra ad provehenda litterarum orientalium studia quam maxime apta“. Hij was er tot in 1855 werkzaam en overleed te Utrecht den 14^{den} Juni 1859, waarna zijn weduwe uit de boekery van haar echtgenoot een aanzienlijk gedeelte afstond aan de bibliotheek der Utrechtsche academie. Hij schreef: „*Institutio ad grammaticam Hebraicam*“ (1834), „*Institutio ad grammaticam Arabicam*“ (1845) en „*Specimina e versione syriace Peschito selecta*“ (1846).

Groengronden noemt men de strooken gronds langs en in de nabijheid der kleine rivieren in het O. en Z. des lands, die nit beekbezinking, in Drente, Groningen en Friesland ook gedeeltelijk uit moerasveen bestaan, en daarom en wegens hun lage ligging nagenoeg geheel als wei- en hooiland gebezigd worden. — Hun plantengroei doet de groene kleur dezer gronden, vooral in de beidestroken zooals in Drente, scherp in het landschap uitkomen, vandaar de eigenaardige naam van groengronden of groenlanden. Zie ook *Beekbezinking*.

Groenhart is de naam van een hontsoort afkomstig van *Nectandra Rodiae Schomb.*, een boom van Guyana, die tot de familie der *Laurineae* behoort. Er zijn er die balken leveren ter lengte van 18 tot 21 m. In Engeland wordt het tot den scheepsbouw gebezigd. Ten onrechte wordt zij in sommige beschrijvingen van Suriname *gedhart* genoemd, daar dit hont geleverd wordt door *Bignonia leucoxyloides* Linn., door *Houttuyn* de *Wilhoutboom* genoemd, die op de Caribische Eilanden als *white cedar* bekend en meer voor het maken van meubels geschikt is.

Groenhout is de naam, die wel aan Groenhart (zie aldaar) wordt gegeven.

Groenia, Petrus, een Nederlandsch krijgsman en tevens schilder, geboren te Makkum in Friesland den 5^{den} October 1767, betoonde reeds vroeg grooten lust en aanleg voor de schilderkunst, zoodat hij aan de leiding van den portretschilder *Beekkerk* te Leenwarden werd toevertrouwd. Hij bevond zich echter in 1787 als vrijwilliger bij de Frieseche brigade te Utrecht, werd weldra tot 2^{den} luitenant bevorderd, maar zag zich ook genoodzaakt, de wijk te nemen naar Frankrijk, waar hij zijn studie voortzette. In 1796 in het vaderland terugkeerende, werd hij eerste luitenant en vertrok in 1802 als kapitein naar Suriname, werd met de ridderorde der Unie versierd, streed in de jaren 1810 en 1811 in Spanje, werd hij Talavera gewond en was weldra luitenant-kolonel. Bij den terugkeer van *Napoleon* van Elba werd hij kolonel en ridder van het Legioen van Eer, streed bij Waterloo tegen de verbonden mogendheden en ontving den 25sten October zijn ontslag. Naar zijn vaderland teruggekeerd, werd hij in zijn vroegeren rang hersteld, woonde als kolonel den Tiendaagschen Veldtocht bij en ontving de Militaire Willemsorde 4de klasse. Vervolgens verliet hij den dienst, wijdde zich aan de beoefening der schoone kunsten en overleed te Kondekerk aan den Rijn den 1sten Juli 1844. Van hem bestaat o. a.: „*Staatsgevangenen in het Jezuitencollege te St. Omer*“, „*De slag bij Honthalen*“ (6 Augustus 1831), „*Een stadsgezicht in Spanje*“ (Een tafereel nit den Spaanschen oorlog), „*Een geestelijke in een rotsachtig land-*

schap", en „Een stadsgezicht te Dendermonde".

Groenland. Zie *Groengronden*.

Groenland, een uitgestrekt, grotendeels onder Deens protectoraat staand poolland, scheidt de Europese IJszee van de Amerikaansche. Van Kaap Farewell in het Z. (59.45° N.Br.) strekt Groenland zich tot voorbij 83° N.Br. uit. Van de zuidpunt wordt het land tot 70° N.Br. langzamerhand breder, dan gaat de tot dusver N.O. gerichte Oostkust in een N. gerichte over en de beide kusten loopen parallel tot 76° N.Br., waar aan de westzijde een dubbel schiereiland tusschen de Melvillebaai en het Kanebekken naar voren springt. Noordelijk daarvan wordt het land door de N.O. richting der Westkust weer smaller tot Kaap Washington (83.38°), waar waarschijnlijk beide kusten samenkomen. De oppervlakte bedraagt ± 2200000 v.km. Het binnenland wordt ingeoomen door een geweldige ijslaag, het lands, waarvan de oppervlakte naar het midden tot 3000 m. stijgt, en waaruit slechts dicht bij de kusten bergtoppen (noenataks) oprijzen. Slechts een smalle, aan de Westkust 40—150, aan de Oostkust 15—30 km. breede strook is bewoonbaar. De steile kusten vertoonen een reusachtige fjordvorming. In de groote fjorden monden geweldige ijstroomen uit, die zich met groote snelheid (tot meer dan 20 m. in de 24 uren) voortbewegen en de reusachtige ijsbergen doen ontstaan, welke door de zeestroomen tot ver naar het Z. meegevoerd worden. De ondergrond van Groenland bestaat uit kristallijne gesteenten, voornamelijk gneis en glimmer met ingesloten graniet, dioriet-, syeniet- en diabaasachtige gesteenten. Op het oergebergte vindt men silurische, devonische, jura, krijt- en tertiaire sedimenten, dikwijls door vulkanische gangen doorbroken en met basalten bedekt. De laatste bevatten hier en daar ijzer. Een 400000 kg. zware massa, vroeger voor meteorijzer aangezien, werd in 1885 door Peary van Kaap York naar New-York getransporteerd. Rijk aan overblijfselen van planten, als bewijzen van een vroeger veel milder klimaat, zijn de krijt- en tertiairlagen van het schiereiland Noegroak. Nattige mineralen zijn kryoliet, dat sedert 1857 bij Ivigtot ontgonnen wordt, en speksteen, waaruit de Groenlanders lampen snijden; ook komen marmer, steenkool, grafiet en verschillende ertsen voor.

Geheel Groenland ligt in het Poolklimaat. Aan de Westkust is in het Z. Jannari de konde maand, in het N. Februari (Lichtenau: jaartemperatuur 1,1°, Januari —5,5°, Juli 8°; Godthaab: jaartemperatuur —1,9°, Februari —10,1°, Juli 6,7°; Jakobshaven: jaartemperatuur —5,2°, Februari —17,7°, Juli 7,40°; Upernivik: jaartemperatuur —8,4°, Februari —23,4°, Juli 4,8° C.). De barometrische depressies gaan meestal ten Z.O. van Groenland voorbij, zeer dikwijls tusschen Groenland en IJsland door, zoodat Oosten- en Noordenwinden de heerschende zijn. Als locale verschijnselen treden in de fjorden de oost- en westkust meermalen föhnwinden op. De oostkust wordt door een kouden polairen stroom, de westkust door een arm van den Atlantischen getijdstroom gespeeld. Alleen op de kusten van Groenland is organisch leven mogelijk. Het poolkarakter der flora blijkt duidelijk uit het ontbreken van boomen. Slechts in het uiterste Z. W., tusschen 60 en 62° N.

Br., treft men berken, wilgen, elzen en een dwergvlier aan, benevens eeschen en eenige soorten besenstruiken. Het aantal bekende plantensoorten wordt gerekend op 377, waarvan 8 endemisch zijn. Van de landzoogdieren komen in Groenland de ijsbeer, ijsvos, Eskimohond, reusdier, sneeuwhaas en lemming voor; de witte poolwolf, het hermelijn en de muskussos alleen in het niterste N. en N.O. Vogelsoorten telt men er 146. Behalve een kreeftsoort en een stekelbaars leven er geen zoetwaterdieren, evenmin amfibien en reptilien, daarentegen ongeveer 15 soorten weekdieren en 250 insecten. Rijk is de zee fauna. Verschillende soorten walvissen en robben, waaronder de Groenlandsche zeehonden, 79 vissoorten, waaronder de heilbot en de ijsbaai; talrijke weekdieren, korstdieren, stekelhuidigen en andere lagere dieren bevolken de fjorden.

De bewoners zijn Eskimo's, onder welke ongeveer 300 Europeanen als ambtenaren, zendelingen of handelaars leven. Behalve een 240 zielen sterken stam aan de Smithson op 78° N. Br. en een Eskimostam aan de oostkust bij Angmagssalik is de bevolking beperkt tot de Z.W. kuststreek tot 73° N. Br. Volgens de telling van den 31ste December 1901, leefden aldaar 11621 Eskimo's en 272 Europeanen. Levenswijze, woning en kleeding der Groenlandsche Eskimo's zijn nitnemend voor de Pooltoestanden geschikt. Slede en kajak (een één persoons boot) zijn hun belangrijkste vervoermiddelen; hun voornaamste bezigheden vormen de vangst van zeehonden, robben en vischen, de rendierjacht en vogelvangst. Hun zeden zijn door de zendelingen zeer verbeterd.

De Eskimobevolking van W. Groenland is, dank zij de maatregelen der Deensche regering, in de laatste eeuw voortdurend in zielental toegenomen. Zij bedroeg: 1820 6288, 1855 9648, 1870 9615, 1880 9751, 1890 10245, 1900 11790. Ten deele om de hooge bestuurskosten van het uitgestrekte gebied te dekken, ten deele om de bevolking tegen schadelijke invloeden der beschaving te beschermen heeft de Deensche regering den geheelen W. Groenlandschen handel monopoliseerd en het geheele land van de beschaafde wereld afgesloten. Geen schip eener vreemde natie mag er ankeren, behalve in geval van kolongebreuk of averij, geen reiziger het land betreden anders dan tot wetenschappelijke doeleinden en met toestemming der regering.

In het kerkelijk opzicht wordt het Deensche Groenland tot het kerspel van den hieschop van Seeland gerekend; wereldlijk staat het onder het directoraat van den koninklijken Groenlandschen handel en wordt het verdeeld in twee inspecties, n.l. Noord-Groenland met de koloniën Upernivik, Umanak, Ritenbenk, Jakobshaven, Kristianshaab, Egedesminde en Godhavn, en Zuid-Groenland met Holstenborg, Sukkertoppen, Godthaab, Frederikshaab en Julianehaab. De taal der Groenlandsche Eskimo's is rijk aan vormen en nauw verwant met die, welke de Eskimo's van Labrador en Noord-Amerika spreken. Merkwaardig is de wijze van tellen, daar men eerst de vingers der eenen, dan die der andere hand, vervolgens de teemen der voeten telt, zoodat een „menschen einde" de aanduiding is voor 20. De handel

is uitaluifend in handen der regeering, die (1901) voor $\pm$ 500000 gld. in- en voor 220000 gld. uitvoerde. De uitvoer omvat robbenspek, vischlevert, zeebondenhuiden, balsein, eiderdons en pelswerk, de invoer manufacturen en levensmiddelen.

Groenland werd reeds in het begin der 10de eeuw na Chr. door de Scandinaviërs ontdekt. Nadat het land gezien was door *Gunnbjörn*, een zeeman uit Noorwegen, die op zijn tocht naar IJsland door een storm daarheen werd gedreven, boewel hij het niet betrad, werd het eigenlijk ontdekt in 983 door *Erik den Roode*, een IJslander, die wegens manslag verbannen was. Hij toefde 2 winters op de oostkust, stervende gedurende den zomer rondom Kaap Farewell, bezocht een gedeelte der westkust en keerde in 985 naar IJsland terug. Om landverbuizers te lokken, gaf hij aan het door hem ontdekte gewest den naam van *Groenland*. Hij bereikte zijn doel, want in 986 keerde hij met 25 vaartuigen terug, doch slechts 14 daarvan bereikten het „Groene land”. Na dien tijd werd het door IJslanders en andere Skandinaviërs meer en meer bevolkt. De koloniën van *Erik* en zijn zonen verdeelden zich in een West- en Oostbouw. Omstreeks het jaar 1000 telde men er reeds 190 woningen en onderscheiden kloosters, terwijl men later te Gardar, in de nabijheid van het tegenwoordige Julianehaab, een bisschopszetel stichtte. In 1261 werd de staatkundige vereeniging van Groenland met Noorwegen erkend en bedroeg het zielenstal meer dan 10000. Ten tijde van den laatsten bisschop *Alfr* (1365—1378) bevonden zich in den Westbouw 4 kerken en 110 landhoeven en in den Oostbouw 2 steden, een hoofdkerk, 11 andere kerken, 3 of 4 kloosters en 170 landhoeven. De bloei der koloniën duurde evenwel slechts tot in het midden der 14de eeuw, om daarna allengs te verminderen, zoodat de koloniën zelf uit de geschiedenis verdwenen. De laatste vermelding daarvan vindt men in een stuk van 1408, door den laatsten bisschop geschreven. De oorzaken van dien ondergang waren gelegen in de werking van het handelsmonopolie, in de invallen der Eskimo's en in de verwoestingen, in 1418 aangericht door een vloot van Engelsche zeeroovers. Tevergeefs zonden later verschillende koningen van Denemarken expeditiën uit, om de verdwenen Groenlandsche kolonie te zoeken. Ook toen de Westkust door *Davis* (1585—1587), *Hudson* (1610) en *Baffin* (1616) bezocht was, vond men geen spoor van een Europeesche nederzetting. Eerst in 1721 werd een nieuwe kolonie in de nabijheid van Godthaab door den zending *Hans Egede* gesticht. Ondanks den geringen steun der Deensche regeering overwon bij alle moeilijkheden. In 1750 nam de Algemeene Handelscompagnie de belangen van den Groenlandschen handel op zich, in 1774 de Deensche regeering. In 1775 werd er de kolonie Julianehaab gesticht, die in 1782 een grondwet kreeg. Sedert den achteruitgang der walvischvangst verliet de kolonie weer en leed ten tijde der Napoleontische oorlogen zware verliezen.

Nieuwere ontdekkingsreizen hebben onze kennis der kusten belangrijk verruimd. Op de westkust drong *Kane* (1853) tot de Smithsont door, *Hall* (1871) door het Robesonkanaal tot 82,26° N. Br.; het noordelijkste punt bereikte *Peary*

(9 Maart 1901) n.l. 83,39° N. Br. In het binnenland werd meermalen getracht in W.-O. richting over het beroemde ijsdek te trekken, het eerst (1751) door *Lars Dalager*, later met succes door *Jensen* (1878) en *Nordenskjöld* (1883). Een door-kruising van Groenland bracht echter eerst *Nansen* tot stand, die van de Oostkust uit op 65° N. Br. over het 2000—2700 hooge plateau van het landijs Godthaab op de Westkust bereikte. Dat de ijsmantel zich tot het niterste Noorden nitstrekt, bleek uit den sledetocht van den Amerikaan *Peary*, die van de Mc Cormickbaai uit over het hinnenijs tot 82° N. Br. kwam, daarna den loop der kust naar het Z. O. volgde, tot hij (4 Juli 1892) op 81° 37' N. Br. een groote, door hem Independence Bay genoemde, baai bereikte. Het eilandkarakter van Groenland bewees *Peary* in 1901 door een sledetocht om het Noordeinde tot in de nabijheid der Independence Bay. Intusschen had sedert 1876 de Deensche regeering een stelselmattige bestudeering der kusten in overweging genomen. In 1878 werd een commissie benoemd, die expeditiën uitzond en de resultaten daarvan mededeelde in de „Meddelelser om Grønland” (1878 enz.). De Westkust werd door *Steenstrup*, *Holm*, *Kornerup*, *Jensen*, *Hammer* en *Ryder* tot 74,5° N. Br. opgenomen; daarna wendde men zich naar de Oostkust.

De kust van Oost-Groenland is in den regel slechts van twee plaatsen uit toegankelijk, n.l. van den zuidpunt langs de kust en ten N. van den 70sten breedtegraad. Op laatstgenoemde plaats openen zich in den zomer kanalen door het drijfijjs, die meermalen voor ontdekkingsreizen gebruikt zijn (*Scoreby* 1822, *Clavering* 1823, de Duitse Noordpoolexpeditie 1860—1870, *Nathorst* 1889). De opmetingen reiken hier tot 77° N. Br. Van het Z. uit drong *Graah* (1829—1830) tot 65° 15' door, *Holm* (1883—1885) tot 66° 8' N. Br., *Ryder* doorzocht in 1801—1802 den Scoresbyont, *Amstrup* (1898—1899 en 1900) de nog onbekende kuststreek tusschen 60° en 70° N. Br. In 1892—1893 onderzocht *Drygalsky* den grooten Karajakletscher (Umanakfjord), in 1894 deed *Brunn* opgravingen op de plaats der oude Noormannenvestiging Oosterbygdien, *Kolthoff* deed in 1900 zoölogische onderzoekingen in de Frans Jozef-fjord, *Kruuse* (1901—1902) en *Ericksen* (1902) hielden zich vooral met ethnologische onderzoekingen bezig. Aan de Westkust werd in 1902 door *Engel* en *Schöring* de streek rondom de Tasin-sakfjord in kaart gebracht, terwijl eerstgenoemde op een nieuwe expeditie (1903—1904) vooral de beweging van het landijs bestudeerde. Het laatste onbekende deel der W.kust werd in 1902—1904 door een Deensche expeditie onder *Ericksen* e. a. opgemeten, een archaeologische expeditie onder *Brunn* bepaalde in 1903 de ligging van 100 oude Noormannenstations langs de W.kust, in 1907 werd door de Deensche regeering op het eiland Disco een biologisch station opgericht. — Aan de O.kust was *W. Thalbitzer* in 1905—1906 op geologisch gebied werkzaam en in 1905 drong de hertog *Philips van Orleans* tot 70° N. Br. door, zoodat op het oogenblik nog slechts het noordelijkste gedeelte der O.kust, tot aan de Independencebaai, niet onderzocht is. Om deze leemte aan te vullen vertrok in 1906 een Deensche

expeditie onder *Erichsen* naar N.O. Groenland.

In Juni 1906 verliet een expeditie tot stichting van een vast Deensch station voor wetenschappelijke waarnemingen in het noordelijkste deel van Groenland de haven van Kopenhagen. Als zodanig werd door den leider *Morten P. Forssell* Angkrudsarrik gekozen, ten O. van Godhavn, 112 uren er van verwijderd.

Groenland-of-Ysmaal (*Laemargus borealis*) is een bekende arctische haasoort, behoorende tot de familie *Spinaciidae*, welke tot 25 voet lang wordt, en hoewel niterst vraatzuchtig en daardoor een der grootste vijanden van den Walvisch, toch zelden of nooit menschen aanvalt. Zie verder *Haavrischen*.

Groenlandstroom of *Oost-Groenlandstroom*. Zie *Atlantische Oceaen* en *Zeestromen*.

Groenlandvaarders. Zie *Walvischvangst*. **Groenloo** is een gemeente in de provincie Gelderland, 906 H.A. groot met (1906) 2837 inwoners, begrensd door de gemeenten Eibergen en Lichtenvoorde. De bodem bestaat uit zand, behalve langs de Slingheek, welke door de gemeente heen kronkelt en waarlangs een weinig beekklei ligt. Tot de gemeente behooren het stadje Groenloo en een aantal gehuchten, die samen het scheidend Groenloo vormen. Hoofdmiddel van bestaan is landbouw, daarnaast eenige textielnijverheid.

Het stadje Groenloo of Grol, aan de Slingheek, de spoorlijn Winterswijk—Nede en de stoomtramlijn Groenloo—station Lichtenvoorde, telt ongeveer 2000 inwoners. Het bezit een stadshuis, een groote Hervormde, een R. Katholieke kerk en een synagoge. Eenmaal was het een sterke vesting, waaraan de grachten en op enkele punten de wallen nog herinneren. In de grafelijke tijden was Groenloo een heerlijkheid; in 1228 wordt het als Grunlo het eerst vermeld, verkroeg op het einde der 13de eeuw stad rechten en werd in 1450 door Karel V versterkt. In 1595 werd het vruchteloos door prins Maurits belegerd, in 1697 door dezen ingenomen, in 1606 door *Spinola* veroverd, in 1627 door prins *Frederik Hendrik* heroverd. In 1672 werd Groenloo doorden hieschop van Munster veroverd, doch het volgende jaar weer verlaten. Op het laatst der 18de eeuw werd het ontmanteld.

Groenspaan noemt men de groen-gekleurde laag, waarmede koperen voorwerpen in een vochtige omgeving bedekt worden. Het bestaat uit basisch koolzuur koper. Dit is niet het geval met het groenspaan, dat als verfstof in den handel komt. Zie *Groen*.

Groensteen of *groene porfier* noemde men vroeger groen gekleurde eruptieve gesteenten, welke tegenwoordig in twee groepen: diabaas en dioriet onderscheiden worden (zie aldaar).

Groenten (zie de platen) noemt men deelen van planten, zoals bladeren, bloemen, spruiten, vruchten (behalve granen), wortels, knollen enz., die tot voedsel voor den mensch kunnen dienen. Zij bevatten gemiddeld 90% water, verder een geringe hoeveelheid eiwitachtige stoffen en vetten, somtijds dextrine, vergezeld van suiker, verschillende zuren, bitterstoffen, aetherische oliën, hars enz. Van anorganische stoffen zijn of vooral natrium en kalk aanwezig, of nog vaker kali en phosfor-

zuur. Doorgaans bevatten de groenten veel asch (1—1,7%).

De belangrijkste groenten behooren tot de familie der *crusifeeren*, andere tot de *chenopodiaceen*, *campanulaceen* edz. Zij moeten jong gegeten worden en vormen alsdan een goede toespijs bij vleesch en andere voedzame gerechten. Haar voedend vermogen is in het algemeen niet groot, maar zij bevorderen doorgaans de spijsvertering. Voor ingemaakte alsmede verduurzaamde groenten zie de afzonderlijke artikelen. Op bijgaande twee platen geven wij afbeeldingen van een aantal groenten, die tot de belangrijkste behooren. Voor de verschillende groenten zie de afzonderlijke artikelen.

Groen van Prinsterer, *Petrus Jacobus*, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren in 1704 en studeerde te Leiden, waarna hij zich vestigde te 's Gravenhage, waar men hem in 1793 aanstelde tot kniegentwouf 's Lands medicinae doctor. In 1805, onder *Schimmelpennink*, werd hij geplaatst bij het departement van Binnenlandsche Zaken, en in 1808 benoemd tot inspecteur van den geneeskundigen dienst en ridder in de orde der Unie. Na de omwenteling van 1813 verhiel koning *Willem I* hem tot staatsraad en tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, terwijl hij verder gekozen werd tot lid van de Staten van Zuid-Holland en van den gemeenteraad te 's Gravenhage. Hij was lid van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem en corresponderend lid van de Eerste Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en overleed te 's Gravenhage den 24de Maart 1837.

Groen van Prinsterer, *Guillaume*, een Nederlandsch staatsman en geschiedschrijver, en zoon van den voorgaande, werd geboren te Voorburg den 21ste Augustus 1801, studeerde te Leiden in de rechten en letteren en promoveerde in 1823 in beide vakken op de dissertatiën „De juris Justiniana praestantia“ en „De prosopographia platonica“. Na dien tijd wijdde hij zich vooral aan de beoefening der geschiedenis en staatkunde en gaf in 1826 zijn „Verspreide geschriften“ (dl. 1, 1826, dl. 2, 1860—1870) in het licht. In 1829 benoemde koning *Willem I* hem tot kabinets-secretaris, en de jeugdige geleerde gaf het tijdschrift „Nederlandsche gedachten“ uit, waarin hij zich een voorstander betoonde van de antirevolutionnaire richting, die de beginselen van het Christendom in toepassing wil gebracht zien op het staatkundig leven der volkeren, daarbij afkeerig van alle revolutionnaire schokken, den geleidelijken weg volgende der historische volksontwikkeling. In 1833 nam hij zijn ontslag uit genoemde betrekking en hesteede nu zijn tijd aan een geschiedkundig onderzoek, waarvan „Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau“ (serie 1, 10 dln., serie 2, dl. 1—5, 1835—1861) het resultaat was. Daardoor opende hij een nieuwe, onschatbare bron voor alle Europeesche geschiedschrijvers en verwierf onder dezen door zijn voortreffelijke „Prolegomenes“ voor dat werk een eervolle plaats. Tevens gaf hij een „Handboek der geschiedenis van het Vaderland“ (1841—1846, enz.) in het licht. Toen men in 1840 op Grondwetsherziening aandrong schreef hij zijn „Bijdrage tot herziening der Grondwet in Neder-

GROENTEN I.

Stokbrood.

Kraut.

Schorsneer.

Bleekselderie.

Koukommis.

Radijs.

Netmelo.

Prel.

Stamboon.

Erwt.

Ul.

Rammen.

GROENTEN II.

Spinazie.

Witte kool.

Boere kool.

Tomaat.

Kruisduyvie.

Salade.

Bloemkool.

Brusselse
Spruitkool.

Zilverui.

Augurk.

Knoel-elderie.

Rode kool.

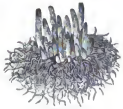
Wortel (peet).

Stamewort.

Worteltjes.

As-perge.

landschen zin" en werd tot lid van de Kamer gekozen, waar hij zijn afkeuring over het onvolgende der ingekomen voorstellen onverbloemd te kennen gaf, zonder evenwel in te stemmen, met de staatsinzichten van zijn „onden vriend" Thorbecke. Hij ontwikkelde verder zijn staatkundige denkbeelden in het vlugschrift „Ongeleef en Revolutie" (1847, 2de druk, 1868), en ook in de woelige jaren 1848 en 1849 gaf hij eenige vlugschriften in het licht, zooals „Verscheidenheden van staatsrecht en politiek" en „Grondwetsberziening en eensgezindheid". In laatstgenoemd jaar werd hij afgevaardigd naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar hij optrad als de leider der kleine Antirevolutionnaire partij en door zijn redevoeringen de vergadering wist te boeien, terwijl hij zich tevens eenige jaren belastte met de hoofdredactie van het staatkundig dagblad: „De Nederlander" (1850—1855). In 1865 legde hij nit eigen beweging zijn mandaat van volksvertegenwoordiger neder, waarna hij zijn „Parlementaire studien en schetsen" (3 din., 1865—1867) deed verschijnen en voortdurend in de door hem geschrevene blaadjes de groote vraagstukken van den dag behandelde en de beginselen zijner partij met onverzettelijke consequentie verdedigde. In de buitenlandsche staatkunde wenschte hij handhaving der onafhankelijkheid van de kleine statjes, op grond der bepalingen van het Congres van Wenen. Tegen de door Pruisen in 1864 en 1866 veroorzaakte wijzigingen in den staatkundigen toestand schreef hij daarom: „La Prusse et les Pays-Bas" en „L'empire prussien et l'apocalypse" (1867). Nog schreef hij: „Maarice et Barnevelt" (1875) en overleed te 's Gravenhage den 19^{den} Mei 1876.

Groenijzersteen of **groenijzererts** is een mineraal dat uit fosforzuur ijzeroxyd bestaat, $Fe_3P_2O_8 + Fe_2H_4O_6$, en in kogel-, druif- of nier-vormige aggregaten van stralige structuur voorkomt. Het is donkergroen, bijna doorzichtig, heeft een hardheid van 3,3—4, een soortelijk gewicht van 3,3—3,5 en komt met bruinijzererts voor in het Siegländ, bij Giessen en op andere plaatsen.

Groep noemt men in de beeldende kunst de samenvoeging van onderscheiden figuren tot één geheel. Het samenstellen daarvan bestempelt men met den naam van *groepeeren*. In meer beperkten zin wordt het woord groep veelal gebezigd van een samenvoeging van plastische figuren. De groepeerend der plastiek is haar geboorte verschuldigd aan de bouwkunst, die den driehoek van den gevel gevuld en versierd wilde zien met beeldwerk. Daarna ontstonden voorstellingen, welke op de gebouwen geen betrekking hadden. De oude kunst gaf duidelijkheidshalve aan haar groepen een stijve, symmetrische gedaante, en eerst de latere kunst waagde het, dien boei te verbreken en een ongedwongen natuurlijkheid te huldigen. We zien beider onderscheid in een gevelgroep der Aegineten en in de groep van het Partenon. Steeds echter moet de beeldhouwkunst het beginsel vasthouden, dat elk beeld eener groep, ofschoon een harmonisch deel uitmakende van het kunstwerk, toch ook op zichzelf een afgesloten geheel dient te vormen. Waar dit beginsel nit het oog verloren wordt, over-

schrijdt de plastiek haar grenzen. Tronwens de oud-Grieksche en Romeinsche beeldbouwers hebben altijd dien regel gehuldigd, terwijl de beeldbouwkunst der Middeleeuwen en der Renaissance er zich vaak weinig om bekremnd heeft. Later is men tot den goeden weg der Ondheid teruggekeerd.

Wanneer de schilder groepeerd, draagt hij zorg, dat het motief, de hoofdpersoon of het belangrijkste voorwerp van zijn stnk, het meest nitkomt en in het voordeeligst licht zijn plaats vindt, terwijl hij door de bijkomende figuren, den indruk van het geheel verhoogt. Hij tracht daarbij naar eenheid in de verscheidenheid, naar bevalligheid van lijnen, naar afwisseling en harmonie van kleuren en maakt een en ander dienstbaar aan de opvatting van zijn onderwerp.

Groesbeek is een gemeente in de provincie Gelderland, 4481 H. A. groot, met (1906) 6396 inwoners, ingesloten door de gemeenten Ubbergen, Nijmegen en Heumen in Gelderland, Mook-en-Middelaa en Ottersum in Limburg en Cranenburg en Niel in Pruisen. De heuvelachtige bodem (Nederrijksche woud) bestaat uit zand, is voor een groot deel met bosch bedekt, voor het overige als bouw- en weiland in gebruik of door heide ingenomen. Groesbeek omvat het dorp vanden naam en eenige huizen.

Het dorp Groesbeek, in een mooi dal van den Nederrijkschen woud gelegen, is douanestation aan de spoorlijn Nijmegen—Kleef. Het telt ongeveer 1500 inwoners, bezit een groote R. Katholieke en een Hervormde kerk.

Grofkalk (Franscb: *calcaire grossier*) is de oorspronkelijke naam van den kalksteen in het bekken van Parijs, welke een gemiddelde dikte heeft van 10 tot 12 m. Hij dient er van onds tot bouwsteen, en in de ledige ruimten der laag strekken zich catacomben nit. Voor het grootste gedeelte bestaat hij uit overblijfselen van fossiele slakken en schelpdieren (schelpenzand), gedeeltelijk ook nit de schalen van foraminiferen (milio-lietenkalk). Uit de grofkalk verkreeg Lamarck een groot aantal voorwereldlijke schelpen en in het daaraan grenzend gips van den Montmartre deed Cuvier zijn belangrijke ontdekking van nitgestorven zoogdieren, welke hem en Brogniart leidde tot de vaststelling der tertiaire vorming. Na dien tijd heeft men den naam van grofkalk ook gebezigd voor dergelijke kalkgesteenten in andere oorden; zelfs heeft men de geheele nit zeewater bezonken tertiaire laag wel eens *grofkalkvorming* genoemd.

Grog is een drank, die men bereidt door warm of koud water te voegen bij rum, cognac en arak. Hij werd in 1470 door admiraal Vernon in Engeland ingevoerd aan boord der schepen, om het gebruik van onvermengden brandewijn onder de matrozen tegen te gaan.

De naam is afkomstig van program, een ruwe stof, waarin de Engelsche admiraal Vernon zich bij slecht weder kleeedde, waarom de matrozen hem „Old Grog" noemden, — een naam, dien zij daarna ook bezigden voor den met water vermengden drank, bun door dien vlootvoogd als oorlam toegediend.

Groix, een eiland aan de zuidwestkust van Bretagne, tegenover den mond van den Blavet,

behoort tot het Fransche departement Morbihan, tot het arrondissement Lorient en tot het kanton Port Lonis. Het ligt 13 km. ten zuidwesten van de stad Lorient en is door de 5 km. breede Basse des Bretons van het vaste land gescheiden. Het heeft een oppervlakte van bijna 15 v. km. met 5841 inwoners. Aan de oostkust verheft zich een fort, en zoowel daar als aan de westpunt (Pen Men) een vuurtoren. De bewoners houden zich hoofdzakelijk bezig met vischberij. Aan de steele rotawanden der kust vindt men grotten en in het binnenland gedenkteeken nít den tijd der Druiden.

Grolman, Heinrich Dietrich von, een Duitsch rechtsgelerde, werd geboren te Bochum den 13^{den} December 1740, studeerde te Halle en te Göttingen, bevorderde in verschillende betrekkingen de nationale wetgeving in Pruisen, werd in 1817 tot staatsraad benoemd, nam in 1833 zijn ontslag en overleed den 21sten October 1840 in bijna honderdjarige onderdom.

Grolman, Karl Wilhelm Georg von, een Pruisisch generaal en zoon van den voorgaande, werd geboren te Berlijn den 30sten Juli 1777, trad reeds vroeg in dienst, kwam bij de oorlogen in den aanvang der vorige eeuw spoedig op en werd in 1807 wegens zijn uitstekende diensten bevorderd tot majoor. In 1809 ging hij in Oostenrijkschen dienst, werd bij den generaal staf geplaatst en nam deel aan den oorlog, doch vertrok weldra naar Spanje. Hier werd hij aangesteld bij het vreemdelingenbataljon, was spoedig kolonel, maar werd in 1812 bij de verovering van Valencia door de Franschen gevangen genomen en naar Frankrijk gebracht. Nadat hij uit de gevangenis ontsnapt was, trok hij naar Zwitserland en reisde van hier onder den naam van den voormaligen Oostenrijkschen officier *Richter* naar Deutschland, naar zijn zwager, vrijbeer *von Rotenhan*. Hier nam hij den naam aan van *Gerlach* en liet zich aan de universiteit te Jena als student inschrijven. Zoodra hij echter de geruchten vernam van den terugtocht der Franschen uit Rusland, snelde hij naar zijn vaderland, waar hij zich echter voor de Franschen verbergen moest. Toen de koning zich naar Breslau begaf, volgde *Grolman* hem, doch hield zich nog altijd schuil, totdat het verbond tusschen Rusland en Pruisen tot stand kwam. Nu werd hij aanstands weder als majoor bij den generaal staf geplaatst en woonde de veldslagen van Lützen en Bautzen, alsmede het gevecht van Haynau bij. Na den wapenstilstand werd hij tot luitenant-kolonel en na den slag bij Nîm, waar een schot hem zwaar wondde aan de been, tot kolonel bevorderd. Hij nam deel aan den Volkerenslag van Leipzig en aan den veldtocht van 1814, en werd in dat jaar tot generaal-majoor en tot directeur van het 2de departement van het ministerie van Oorlogszaken benoemd. Bij het uitbarsten van den oorlog van 1815 werd hij kwartiermeester-generaal bij het leger van *Blicher*, waar hij tot stenn verstrekte aan *Gneisenau*. Na den vrede van Parijs keerde hij terug tot het ministerie van Oorlog, doch nam in 1819 zijn ontslag en kocht goederen in de Neder-Lausitz. In 1825 kwam hij echter als luitenant-generaal en commandant der 9de divisie weder in dienst, werd in 1833 tot generaal van het leger in Posen en in 1837 tot

generaal der infanterie bevorderd en overleed te Posen den 15^{den} September 1843. De „Geschichte des Feldzugs von 1815 in die Niederlanden und Frankreich“ (2dln., 1837—1838) en de „Geschichte des Feldzugs von 1814 in den östlichen und nördlichen Frankreich bis zur Einnahme von Paris“ (1842, 2 dln. in 4 stakken) zijn volgens zijn aantekeningen en onder zijn toezicht door zijn adjutant, kolonel *von Damitz*, opgesteld.

Grolman, Wilhelm Heinrich von, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Berlijn den 28sten Februari 1781, studeerde te Göttingen en te Halle in de rechten, was eenigen tijd in rechterlijke betrekkingen werkzaam, doch werd bij het uitbarsten van den bevrijdingsoorlog van 1813 als majoor bij den landstorm geplaatst. Hij onderscheidde zich in verschillende gevechten zoozeer, dat hem het IJzeren Kruis van de eerste klasse werd toegekend. Daarna keerde hij terug tot het korps der rechterlijke macht, erlangde daarbij de hoogste waardigheden, werd eindelijk gebeïraad in werkelijken dienst en lid van den staatsraad en overleed den 1sten Januari 1856.

Grolman, Ludwig Wilhelm von, een Duitsch rechtsgelerde en staatsman, werd geboren te Gießen den 29sten Juli 1775, studeerde aldaar en te Erlangen in de rechten, vestigde er zich als priva doceent, werd er eerst buitengewoon, in 1800 gewoon boogleeraar, in 1804 „Oberappellationsgerichtsrath“ en in 1815 kanselier der universiteit en aanvaardde in 1891 de portefeuille van Justitie in het grootberzogdom Hessen. In 1821 werd hem tevens het bestuur van Binnenlandsche Zaken alsmede het voorzitterschap in den ministerraad opgedragen. Hij overleed den 14^{den} Februari 1829. Zijn belangrijkste geschriften zijn: „Grundsätze der Kriminalrechtswissenschaft“ (1798; 4de druk, 1829), „Ueber die Begründung des Strafrechts und der Strafgesetzbuch“ (1799), „Theorie des gerichtlichen Verfahrens in bürgerlichen Rechtsstreitigkeiten“ (1800; 5de druk, 1826) en vooral het „Handbuch über den Code Napoleon“ (3 dln., 1810—1812).

Grond noemt men de huijtenste laag der vaste aardkorst, de aardachtige mantel, waarmede de harde gesteenten bedekt zijn en die door verweering (zie aldaar) dezer gesteenten ontstaan is. De lucht, het water, levende en doode organismen zijn ook onafgebroken mechanisch of (en) chemisch werkzaam, om de harde gesteenten in puin (steenbrokken, grint, gruis, leem en zand) te doen niteenvallen, waartoe ook de temperatuurwisselingen, de bestraling door de zon, regen enz. niet weinig bijdragen. Verweert het puin nog verder dan ontstaat de bonwaarde. Deze is van de grootste betekenis voor landbouw en veeteelt. Men heeft bouw- en groenlanden. Voorts onderscheidt men klei-, zand-, leem-, bruins- (veen), mergel- en kalkgronden. Wanneer wij de veengronden, hoofdzakelijk dienende voor turfabricage, niet mederekenen, dan hebben onze landbouwers hoofdzakelijk te doen met zand-, klei- en zavelgronden. Deze laatste zijn gemengd zand- en kleigronden. De grond heeft een aanmerkelijk opslorings- (absorptie-) vermogen, zoodat het vloeibare en gasvormige stoffen opneemt en vasthoudt, die door indringend water niet gemakkelijk meegevoerd worden. De scheikundige bestanddeelen,

die in lechtdrogen bouwgrond voorkomen, zijn volgens *Krafft* procentagewijs de volgende:

Water	1.0 tot 20.6
Organische stoffen (Humus)	0.1 „ 20.0
In zuren onoplosbaar gedeelte (steenen, zand, klei)	30.4 „ 92.9
In natronloog oplosbaar zeolitiisch kiezelzuur	15.5 „ 30.5
In zuren oplosbaar:	
Kali	spoor „ 2.7
Natron	„ „ 1.9

Kalk	spoor tot 26.2
Magnesia	„ „ 8.7
IJzer, mangaan- en aluminiumoxyde (alminasae)	1.3 „ 18.0
Chloor	spoor „ 0.5
Kiezelzuur	„ „ 0.2
Zwavelzuur	„ „ 3.1
Phosphorzuur	„ „ 0.6
Koolzuur	„ „ 12.5
Een indeeling der grondsoorten in verband met de daarop te teelen gewassen is de volgende:	

Klasse	Soort	Gebruik	100 deelen bevatten		
			Klei	Kalk	Humus
Zandgrond	Stuifzand	Roggegrond	0	— 1% kalkarm	— 8% humusarm
	Gewone		—10		
	Leemacht.		—20		
Leemgrond	Zandige	Gerstgrond	—30	— 2.5% kalkachtig	3—5% gewoon
	Gewone		—40		
	Kleiacht.		—55		
Kleigrond	Gewone	Tarwegrond	—65	— 5% kalkrijk	5—10% humus
	Vrij zware		—80		
	Zeer „		meer dan 80		
Mergelgrond	Klei.	Havergrond	50—75	— 10% mergelachtig	10—15% humusrijk
	Leem.	Tarwegrond	20—50		
	Kalk.	Gerstgrond	20—50		
Kalkgrond	Zand.	—	—20	— 20	meer dan 15% veenachtig
	—	—	—		
Humusgrond	—	—	—	—	meer dan 20%

het overige op 10%, zand

Van groot belang is een nauwkeurige kennis van den grond nit een hygiënisch oogpunt, daar deze ontelbaar vele mikro-organismen bevat. Hun aantal is des te grooter (soms honderdduizenden op 1 v. cm.) naarmate de grond meer organische bestanddeelen bevat. Met de diepte neemt hun aantal sterk af en is dieper dan 1¹/₂ m. zeer gering. De meening, dat de grond te beschonwen is als de drager der kiemen van vele besmettelijke ziekten, is evenwel onjuist gebleken, nitgezondert in die gevallen, waarin de bodem sterk verontreinigd is. Grooter gevaar dan in den grond schuilt in het water, bepaaldelijk in het grondwater (zie aldaar). Moerasgronden weliswaar zijn, vooral in warme lichtstroken doorgaans broeiesten van koorts en andere ziekten. Zie verder *Grondbewerking, Grondverbetering en Grondwater*.

Grondbegrippen noemt men op ieder gebied der wetenschap die begrippen, welke men geheel en al begrippen moet en nitdrikelijk voor den geest hebben, om het overige in zijn geheel te kunnen verstaan. Ook zijn grondbegrippen zooveel als kategorieën (zie aldaar).

Grondbelasting. Zie *Belasting*.

Grondbewerking is de behandeling van den grond met werktuigen, ten doel hebbende hem — in hoofdzaak voor een groeiperiode — zoo geschikt mogelijk te maken voor de ontwikkeling der cultuurgewassen. Dit kan geschieden door hem los en daarmede gemakkelijk doordringbaar te maken voor plantwortels; door zijn grootst mogelijke oppervlakte aan de inwerking der atmosfeer bloot te stellen; door hem in zoodanigen toestand te brengen, dat hij voortdurend zooveel mogelijk de meest geschikte hoeveelheid water voor den plan-

tengroei bevat; door hem in den meest gunstigen toestand te brengen met betrekking tot verwarming en afkoeling; door bevordering van de ontwikkeling der bacteriën, die tot de voorbereiding van plantenvoedsel in den grond kunnen bijdragen; door vernietiging van onkruiden en ongedierte; door goed onderbrengen van zaden, meststoffen en ander materiaal; door deze stoffen, bacteriën en andere nuttige levende wezens zoo goed mogelijk door den grond te verdeelen.

Al deze verschillende eigenschappen kunnen niet met één enkele bewerking worden verkregen, maar slechts door herhaalde, op verschillende wijzen en met verschillende werktuigen nitgevoerd en wel door spitten, ploegen, eggen, sleepen, rollen, hakken en aanaarden (zie aldaar).

Grondbezit-reform. De uitbreiding onzer groote steden in de laatste dertig jaren is oorzaak geworden van eene min of meer spoedig tot stand gekomen waardevermindering van den grond, die voor huizenbouw in aanmerking kwam. Bouwgrond werd een gewild speculatie-artikel en een bijna algemeene stijging der huishouren ging daarmee gepaard. Terwijl vroeger algemeen werd aangenomen, dat een arbeider $\frac{1}{2}$ à $\frac{1}{10}$ van zijn loon voor woninghuur mocht nitgeven, is volgens een gehouden enquête in de groote steden van Duitschland (München, Mannheim, Dresden e. a.) het voor woninghuur gebruike deel van het loon reeds gestegen tot 30 à 31%. In de groote steden van Nederland zal dat deel thans ongeveer 20 à 25% bedragen. Bonwtrein-speculantten hebben sedert 1870 zeer groote winsten in den zak gestoken, voortspruitende uit omstandigheden, die huiten hun toedoen en door de inwerking van de heele maatschappij zijn ontstaan.

Het hewustzijn van het zooveen gezegde heeft een beweging in het leven geroepen om de gemeenschap te doen profiteren van de voordeelen eener waardestijging, die zij zelf schiep. De middelen, waarmede men dit doel tracht te bereiken zijn: 1° uitbreiding van het grondbezit van staat en gemeente, betzij door koop, hetzij door onteigening. 2° verbod van verkoop van gemeentef of staatsgronden en vervanging daarvan door erfpacht. 3° betengeling van de slechte gevolgen der bouwgrondspectulatie door het nitvaardigen van bouwverordeningen en het vaststellen van stads-uitbreidingsplannen, die het oprijven der waarde van bouwterreinen tegengaan. 4° belasting van den grond naar de getaxeerde koopwaarde (*Steuer nach dem gemeinen Wert*) in tegenstelling van het stelsel der grondbelasting naar de opbrengst. Thans worden terreinen van de bouwgrond-markt teruggehouden alleen nit speculatie op latere, nog hoogere prijzen. Bij een belasting van den bouwgrond naar de waarde als zodanig zullen aan het vasthouden van den bouwgrond te groote financiële uadeelen verbonden zijn om dit lang vol te houden. Het Pruisische *Kommunalabgabengesetz* van den 14ten Juli 1893 schiep de mogelijkheid voor die belasting, die thans reeds in 250 gemeenten van Pruisen is ingevoerd. Welk een invloed deze belasting hebben kan, bewijst het feit, dat een man, die voor den 1sten April 1902 een grondbelasting betaalde van 96 Mark, daarna 14000 Mark in de nieuwe belasting moest betalen. 5° belasting op de conjunctuur-winst nit bouwterreinen (*Zwischachsteuer*). Men stelt zich voor om de verkoopwaarde der terreinen elke 10 jaren te schatten. Het verschil tusschen twee achtingen maakt dan de conjunctuur-winst (*Zwischach*) uit, die verminderd moet worden met het bedrag, dat de eigenaar aan grond of gebouw ten koste legde en dat medewerkte om de verkoopwaarde te verhoogen. Van het aldus verminderde verschil wordt een belasting geheven van h.v. 20%, welke verdeeld kan worden over 10 jaren (dus elk jaar te betalen 2%). Deze belasting heeft men progressief doen werken, in dien zin, dat eigenaars van kleinere of minderwaardige terreinen ook minder worden getroffen dan bouwterrein-maatschappijen. Om een voorbeeld te geven: Een terrein met gebouw was in 1900 f 100 000 gulden waard en in 1910 f 150 000. De eigenaar of opvolgende eigenaars hebben een bedrag van f 20 000 heetted aan verbeteringen van het gebouw. De verkoopwaarde-stijging bedroeg dus f 30 000. 20% daarvan bedraagt f 6000, te verdeelen voor 10 jaar; is dus per jaar f 600 belasting. Dergelijke belasting is reeds ingevoerd o.a. in Frankfurt a. d. Main, Keulen, Essen, Hanau, Gelsenkirchen, Dortmund, Nürnberg, Krenzuach, Liegnitz.

De Grondbezit-reform-beweging heeft in Duitsland grooter afmeting aangenomen dan ten onzent. Hoewel in de toekomst het meer op den voorgrond treden der genoemde elschben niet uitgesloten is, zal toch de beweging steeds voor Duitsland grooter betekenis hebben dan voor Nederland, omdat aldaar de waardestijging van bouwgrond veel grooter is dan ten onzent.

Grondboeken. Onder grondboeken verstaat men in Duitsland en Oostenrijk door de over-

beid districtsgewijze hñgehouden en voor de belanghebbenden toegankelijke boeken, waarin alle zakelijke rechten op de in dat district gelege terreinen en gebouwen worden aangeteekend. Zij zijn te vergelijken met onze hypothek-registers, met dat groote onderscheid evenwel, dat de hypothek-registers geen positief bewijs leveren van betgeen daarin is opgeteekend, terwijl de Deutsche grondboeken volkomen rechtsgeldig zijn, d. i. het volledige bewijs leveren tegenover derden van alle daari gedane inschrijvingen.

Om de grondboeken aan hun bestemming te doen beantwoorden, moest de verplichting tot inschrijving van alle onroerende eigendommen en de zakelijke rechten daarop worden voorgeschreven. De Deutsche wet van den 24sten Maart 1897 (Deutsche Grundbuch-Ordnung) laat, wat de uitvoering dezer verplichting en de inrichting der boeken betreft, veel aan de wetgeving der Duitsebe staten over, zoodat de inrichting der boeken en hun inhoud niet overal dezelfde zijn. Het nieuwe Deutsche Burgerlijke Wetboek van den 18ten Augustus 1896 (Bürgerliches Gesetzbuch für das Deutsche Reich), dat sedert den 1sten Januari 1900 in werking is, kent aan de grondboeken die kracht toe, dat hij, die in goed geloof aan de juistheid van den inhoud van die boeken, rechten op een onroerend goed verwerft, tegen elke aanvechting van zijn rechten op grond van vorige inschrijvingen gevrijwaard is. (Zie verder *eigendom en hypotheek*).

Grondboeken (zie de plaat) worden verricht met een wetenschappelijk (geologisch) of een technisch (mijnbouwkundig) doel, om de geartheid der dieper liggende lagen van den bodem te leeren kennen, verder ter winning van petroleum, van drink-, mineraal- en ketelwater. Op primitieve wijze werden grondboringen reeds vele sonderden jaren voor onze jaartelling verricht en een dier methoden wordt nog veelvuldig, o.a. in Rumenië bij het zoeken naar petroleum, toegepast en bestaat hierin, dat de arbeider zich zelf steeds dieper in den bodem ingraaft of inbakt, al naar den aard der bodemlaag, en telkens de wanden der put, die circa 0.80—1 m. doorsnede heeft, met planken of ijzeren platen, in vaste steenlagen in het geheel niet, beschiet. Dit is een buitengewoon gevaarlijke arbeid door de kans van instorting, invallende stukken steen, ontploffing van en verstikking door petroleumgassen, door het grondwater of plotseling opspuitende petroleumlagen. Toch bereikt men op deze wijze vaak een diepte van 80 m. en meer en wordt zij wegens de geringe kosten nog altijd toegepast. Gedurende de vorige eenw heeft de boortecbniek groote verderingen gemaakt, in verband met de reusachtige toeneeming der behoefte aan delfstoffen. Vooral Canadeezen hebben naam als boormeesters verworven.

In weken bodem gebruikt men de handboor fig. 1, of elaat men buizen (bijv. voor Nortoputten) met het heilblok in den grond.

Alle diepe boringen geschieden mechanisch; thans reikt de diepte boring tot 2002 m. onder den beganen bodem (Parnschowitz hñ Rybník in Silezië).

Boven het aanvankelijke boorgat bonwt men een boortoren (zie de plaat), een henten, soms

GRONDBORING.

Bustenari. Oude ontginning met handboren in het dal van Mislisoara, 1903.

Bustenari. Het dal van Mislisoara in 1906.

een ijzeren gevaarte, van pyramideachtige gedaante en niteenlopende afmetingen. Aan den eenen arm van een balans, hangt via katrollen de boorbeitel aan een staalraad, kettingen

lijden en het breken van stangen dikwijls voorkomen; daarom past men bijna altijd de glij schaar (fig. 6) en verschillende vrijvalconstructies toe.

Om het ontstane steenpoeder te verwijderen, wordt water in het boorgat gelaten en het slijk met den boorlepel, kortweg lepel genoemd, (fig. 11) uitgeleefd. Deze boorlepel is een cilindervormige buis van iets kleinere doorsnede dan het boorgat met een naar boven openend ventiel. Daar dit zeer tijdrovend is, vooral op groote diepte (het geheele stelsel van stangen enz. moet te voren uit het boorgat geheeschen worden), verwijderd men het steenpoeder meestal door waterspoeling. Men gebruikt bijv. holle stangen en voert daardoor voortdurend onder het boren water binnen, in den beitel is een opening, het slijk wordt door het boorgat opgevoerd of volgt den omgekeerden weg, wanneer men het water in het boorgat binnervoert. De stroomsnelheid in de boorstang is het grootst, zoodat het poeder dan gemakkelijker omhoog gesleurd wordt. Onderzoek van dit slijk leert den aard der bodemaag kennen.

Het boorgat wordt dikwijls, om het tegen instorten te beschermen met ijzeren buizen bekleeft. Hun doorsnede is iets kleiner dan die van het boorgat. Zij worden er in afgelaten of bij klemming ingeslagen. Wordt het boorgat krom gezet door het verschniven van aardlagen (wat niet zelden bijv. bij petroleumboringen voorkomt, door het uitspoelen van zoutlagen), dan heeft men instrumenten tot het doorslaan der buizen en voortzetting der boring in rechte lijn, omdat het dieper boren of oplepelen van petroleum anders bezwaren ontmoet. Ook voor het ophalen van gebroken stangen, stukken beitel e.a., die in het boorgat bleven en het verder boren zonden belemmeren, heeft men een aantal vernuftige vang- en grijpinstrumenten bedacht (Zie fig. 7, 8, 9, 10, 12, 16). Diepboringen tot het zoeken naar steenkool hebben in ons land plaats in Zuid-Limburg, in de Peel en bij Winterswijk.

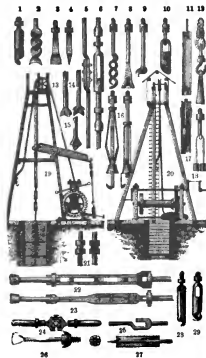
Grondcrediet noemt men zoowel de voorschotten, welke met den grond als onderpand verstrekt worden, alsook zulke, welke verstrekt worden in het belang van de verbetering van den grond. Zie verder *Boerenleenbanken*, *Crediet- en Hypotheekbanken*.

Grond eigendom. Zie *Eigendom*.

Grondels (*Gobiidae*) is een familie van kleine vleeschetende kustvissen, waarvan echter veel soorten zich in het zoete water hebben geacclimatiseerd. Zij zijn buitengemeen talrijk, zoowel in soorten als in individuen, en worden op of in de nabijheid van de kusten in alle gematigde en tropische streken aangetroffen. Fossielen van deze familie werden eerst in de krijtformatie gevonden. Zij behoort tot de orde der *Beeuvissen* (*Teleostei*) en de onderorde der *Stekelvinnigen* (*Acanthopterygii*). Het lichaam dezer vissen is langgestrekt; zij bezitten kleine tanden; de stralen van de stekelige voorste rugvin der heide somtijds vereenigde rugvinnen zijn over het algemeen wel hard, maar bnigzaam, terwijl de buikvinnen meestal tot een zuigschijf zijn vergroeid.

De meest bekende of merkwaardige geslachten van deze familie zijn *Gobius*, *Periophthalmus*, *Eleotris* en *Callionymus*.

Het eerste geslacht *Gobius*, de eigenlijke

Grondhoren.

of stangen; de andere arm wordt door stoom of electriciteit op en neer bewogen.

Het bovenste stuk van het „Seil” is van een schroefdraad voorzien en in een moer gedraaid; langzaam, naarmate het boren vordert, wordt de boor naar beneden geschroefd tot het einde; dan wordt een nieuw stuk „Seil”, stang of ketting ingelascht enz. De koppeling geschiedt bijv. als in fig. 5.

Men boort draaiend of stootend al naar den aard van de bodemaag; dikwijls verandert men de wijze van werken bij één zelfde diepboring eenige malen, menigmaal moet een boring opgegeven worden door het stooten op praktisch ondoordringbare lagen, na verspillen van veel moeite en materiaal (zoogenaamde *Knollen*). Fig. 2, 28 en 29 geven een afbeelding van boren voor draaiend boren in zachte steen fig. 3, 4, 13, 14, 15, 26 en 27 van boorbeitels voor stootend boren in harde steen. Alle beitels worden van hard staal gemaakt en dikwijls hernieuwd. Bij het stootend boren wordt de beitel van tijd tot tijd door den boormeester met behulp van het draaistuk (fig. 24) omgezet. Door de schok zon de machine te veel

Grondeels, wordt aan alle gematigde en tropische kusten, dikwijls in massa's, aangetroffen. Ongeveer 800 soorten werden daarvan beschreven, waarvan echter slechts enkele tot onze fauna behooren. Bij voorkomen leven de *Grondeels* op rotsachtige kusten, waaraan zij zich doormiddel

FIG. 1.

Gobius lentiginosus.

van hun tot een zwaagschijf vergroeide huidvinnen vastzigen en zoo de kracht der golven trotseeren. Vele soorten schijnen zelfs bij voorkeur in de op de kust hrekende brauding pijlanel heen en weer te schieten en zich daarna weer vast te znigen. Andere soorten echter leven in kalme, hrakke wateren en velen hebben zich geheel in zoete wateren, meest merco, geacclimatiseerd. De mannetjes van sommige soorten bouwen nesten voor de eieren, die zij ijverig bewaken, en verdedigen de jongen zelfs nog eenigen tijd na het uitkomen. Een zeer kleine Grondelsoort, *Latrunculus pellucidus*, op sommige gedeelten van de Britsche en ook van de Europeesche kust algemeen voorkomend, is merkwaardig, o.a. door hare doorzichtigheid en haar slechts éénjarig leven; zij is het eerste voorbeeld van een slechts zoo kort levend werveldier.

De tot onze fauna behorende Grondelsoort, *Gobius minutus*, de *Kleine Grondel*, is economisch, evenmoo als de andere soorten van dit geslacht, van eenige betekenis. Zij bereikt slechts een lengte van ongeveer 7 cm., de grondkleur is grijsachtig geel, van onder en op de kop lichter van kleur, maar op de rugzijde van bruine

Het geslacht *Periophthalmus*, met het nauw verwante geslacht *Seleophthalmus*, heeft zeer nitpmilende oogen, die echter ingetrokken kunnen worden en voorzien zijn van een goed ontwikkeld nitwendig ooglid; de borst en huidvinnen zijn krachtig gespierd. Een en ander houdt verband met hun merkwaardige gewoonte om op de kusten van den Indische en Grootten Oceaan, voornamelijk op de met slijk en wieren bedekte gedeelten, waar zij bijzonder talrijk voorkomen, bij en uit het water te komen en kleine schaaldieren op het drooggevalen strand na te jagen. Met behulp van hun krachtige hnik- en borstvinen en hun staart springen zij vrij over den bodem en ontkomen door snelle sprongen hen bedreigend gevaar. De typische bouw van de oogen, die zeer bewegelijk zijn en ver nit de oogholten nitgestulpt kunnen worden, maakt het hen mogelijk zoowel huiten als onder water te zien. In teruggetrokken toestand worden zij door het ooglid beschermd. De lengte is gewoonlijk niet meer dan 15 cm. In het geheel zijn een 7tal soorten bekend. De afbeelding fig. 2 is van *Periophthalmus koelreuteri*, een van de algemeen in den Indischen Oceaan voorkomende viassen.

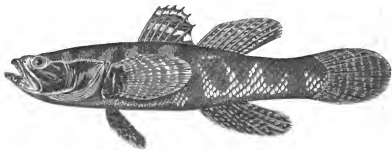
FIG. 2.

Periophthalmus koelreuteri.

Het geslacht *Eleotris* is, evenals *Gobius*, zeer talrijk, ongeveer 60 soorten zijn bekend; deze komen in hun vorm in hoofdzak met de andere

FIG. 3.

Eleotris.

stipjes voorzien. Behalve op onze kust leeft zij op alle zandige kusten van de Noordzee en in de monden der rivieren. Behalve deze soort komt nog een enkele andere nauw verwante soort bij ons voor. Fig. 1 geef een afbeelding van *Gobius lentiginosus*, nit Nieuw-Zeeland.

Grondelsoorten overeen, behalve dat hun hoikvinnen niet vergroeid zijn. Voorts zijn zij over het geheel wat grooter dan de meeste Grondeels, en komen meer in zoet water voor dan in zee. Sommige bezoeken in massa de beken van eilanden in den Indischen en den Grootten Oceaan; andere

zijn zelfde tot in het binnenland van het Afrikaansche vasteland doorgedrongen. De afbeelding (fig. 3) is van een West-Afrikaansche soort.

Het laatste te vermelden geslacht is *Callionymus*; dit onderscheidt zich door een afgeplattten vorm van kop en voorste deel van het lichaam en het bezit van een zeer nauwe kiewdspleet, die meestal tot een opening in het bovengedeelte van het kiewdskel is gereduceerd. Ook dit geslacht is vrij talrijk, een 30tal soorten worden gerekend daartoe te behooren. De meeste daarvan leven op de kusten van gematigde streken in de Oude Wereld, een klein deel echter ook tropische gedeelten van den Indischen en den Grooten Oceaan, waar zij tot grooitere diepten schijnen aftedalen dan de soorten die op de kusten van het noordelijk halfrond leven. Een soort van dit geslacht behoort tot onze fauna, n.l. de *Pitkisch* (*Callionymus lyra*), ook wel *Pilatus vischje* of *Schelvischduivel* genaamd, welke echter oeconomisch ook van geen belang is. Vermeldenswaard is het verschil in de geslachten, waardoor het mannetje vroeger onder een anderen naam werd beschreven dan het wijfje. Behalve op onze kust, waar zij het geheele jaar door, maar in geen groot aantal wordt gevangen, komt zij in het Kanaal en in de geheele Noordzee tot aan het Kattegat voor.

Gronden noemt men in de logica datgene, waarop een uitspraak, een gedachte of oordeel berust, m.a.w. het complex van die voorstellingen of reeds als geldig vaststaande gedachten, waarmede een bepaalde gedachte als geldig gegeven is. De eisch, voor ieder oordeel of uitspraak een grond op te geven en ergeen zonder grond op te stellen (de „Satz des zureichenden Grundes“) vormt den grondslag van het methodisch, speciaal wetenschappelijk denken. De gronden kunnen echter in verschillende gevallen van verschillenden aard zijn. Wordt een stelling door gevolgtrekkingen uit andere afgeleid, dan spreekt men van middellijke, is zij door zichzelf bewezen, van onmiddellijke gronden. In het laatste geval kan de grond of in de aanschouwing, of in het denken (logische axioma's) liggen. Bovendien wordt tegenover den logischen grond de oorzaak (zie aldaar) als „reelgrond“ gesteld. Niet altijd zijn wij in staat ons oordeel op toereikende, iederen twijfel uitalsnijdende gronden te vestigen en aldus tot zekerheid te komen; wij moeten ons dan of met ontoereikende gronden, die waarschijnlijkheid, of zelfs met geheel subjectieve (niet algemeen geldende) vergenoegen, die slechts subjectieve zekerheid (geloof) veronderstellen.

Grondgebied. Zie *Gebied*.

Grondgebied van Nederlandsch-Indië is het complex der landstreken, vroeger door de Oost-Indische Compagnie, daarna door den Nederlandschen Staat verkregen, door verovering, door occupatie of door het aangaan van overeenkomsten, hetzij met andere Europeesche mogendheden (tractaten), hetzij met inlandsehe vorsten of volkeren (meestal contracten genoemd).

Als men van alleen uit een historisch oogpunt belangrijke overeenkomsten afziet, zijn Groot-Brittannië en Portugal de eenige rijken, waarmede Nederland tractaten ten opzichte van het grondgebied in Insulinde heeft aangegaan. Het

eerste verdrag met Engeland was dat van den 13^{den} Augustus 1814 te Londen. De geschillen, waartoe het weldra aanleiding gaf, leidden tot het tractaat van 17 Maart 1824 te Londen. Nieuwe geschillen, hieruit voortvloeiende, werden opgelost door het tractaat van 's Gravenhage van 2 November 1871, waarbij ook de vrije hand werd gelaten op Sumatra. Ook over Borneo kwam het meer dan eens tot geschillen met Engeland, zoo hij de vestiging van Brooke te Serawak en later toen de British North Borneo Company uitgestrekte landstreken in het N. des eilands had verworven. Het tractaat van 20 Juni 1891 stelde eindelijk de grens tusschen Britsch en Nederlandsch Borneo globaal vast. Ook op Nieuw-Guinea is zulks gebeurd hij tractaat van den 16^{den} Mei 1895.

Herhaalde twisten tusschen rijken op Timor, die of onder Nederlandsch, of onder Portugeesch oppergezag stonden, leidden tot het tractaat van Lissabon van 20 April 1859 en later tot dat van den 10^{den} Jnni 1893, waarbij bepaald werd, dat een Commissie zou worden ingesteld, om de grens nauwkeuriger te regelen en vooral om de enclaves zooveel mogelijk te doen vervallen.

Door de genoemde tractaten is dus slechts op enkele eilanden van den Indischen Archipel een min of meer voldoende grensscheiding vastgesteld of althans voorbereid. Zij geldt natuurlijk absoluut voor de contracteerende partijen; tegenover andere mogendheden slechts in zooverre, als zij een rechtsvermoeden geeft, dat het aldus omschreven gebied tot Nederlandsch-Indië behoort.

Hoewel het om verschillende redenen zeer wenschelijk zou zijn, dat een volkomen juiste en nauwkeurige omschrijving van het Nederlandsch grondgebied in Insulinde van regeeringswege kon worden gegeven, is zij nooit heproefd geworden. Het Regeerings-Reglement houdt zulk een omschrijving niet in en zulks in zooverre terecht, als zij of te globaal zou zijn en dus niets zeggen, of in een uitvoerigen catalogus van landen zou moeten vervallen en dan gevaar opleveren, dat een of ander gedeelte zou worden overgeslagen. Van den anderen kant blijft echter het gevaar bestaan, dat een of andere landstreek ons door een vreemde mogendheid betwist kan worden, of dat zich feiten herhalen als hij het eiland Galam, dat door Engelsche schepen getuchtigd werd. In de richting reeds door Baud aangegeven, om onze titels, waar die twijfelachtig waren, te hervestigen, is in de laatste halve eeuw veel gedaan; op de groote eilanden vooral is, waar dit mogelijk was, gestreefd naar het hrenghen der kuststreken onder ons oppergezag.

Binnen het grondgebied van Nederlandsch-Indië bestaat groot verschil van rechtstoestand, tengevolge van het recht van zelfbestuur aan tal van staatjes en volkeren gelaten. Ook daardoor doet zich nu en dan het gemis eener juiste grensscheiding gevoelen.

Het grondgebied is verdeeld in gewesten; de indeeling daarvan geschiedt door de Koningin. Voor bijzonderheden dier indeeling zie *Insulinde, Bestuur*.

Volkenrechtelijk behoort tot het gebied van Nederlandsch-Indië ook nog een strook zee langs de kust, zich nitstrekkende tot 3 Engelsche mij-

len huiten de laagste ebbelinie. Daaronder vallen ook zeestraten tusschen landen van Nederlandsch-Indië, die een verhouding vormen tusschen vrije zeeën en dus een internationalen zeeweg uitmaken. Zoo is naar het oordeel der Nederlandsche regeering straat Bali geheel Nederlandsch territorium.

Grondgolf. Zie *Branding*.

Grondkleuren zijn de kleuren rood, geel en blauw. Zie *Kleurenleer*.

Grondlasten. Zie *Belastingen en Servituten*.

Grondlawine. Zie *Lawine*.

Grondrechten noemt men die rechten en vrijheden, welke door de wet aan de burgers gewaarborgd zijn en waardoor zij zijn beveiligd tegen willekeur van het Staatsgezag. In de meeste Staten heeft men, nadat aan het absolute gezag van den Vorst een einde was gemaakt, het noodig geacht de grondrechten in de wet nitdrukkelijk op te sommen. In Engeland vindt men een aantal van deze rechten vermeld in de *Magna charta* (1215), de *Petition of right* (1627) en de *Bill of rights* (1688). Een uitvoerige uiteenzetting van de grondrechten behelst de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, die in Augustus 1789 door de Fransche Nationale Vergadering werd vastgesteld en die werd nagevolgd in de 72 artikelen, die als inleiding voorafgingen aan de in 1798 vastgestelde Staateregelgeling voor de Bataafsche republiek. Sedert zijn in alle Grondwetten, die wij in Nederland gehad hebben, verschillende grondrechten met meer of minder uitvoerigheid opgenomen. Onzetgevoordige Grondwet noemt o. a.: de vrijheid van drukpers met verbod van censuur, het recht om verzoekschriften in te dienen aan de bevoegde macht (recht van petitie), het recht van vereeniging en vergadering, de aanspraak op bescherming van persoon en goederen, het verbod van inhechtenisneming zonder bevel van den rechter, de onschendbaarheid der woning en van het brievengeheim, het verbod van algemeene verbeurdverklaring, de vrijheid van godsdienst en van onderwijs.

In Duitschland werd in 1848 een zeer uitvoerige verklaring van grondrechten door de nationale vergadering vastgesteld en door de meeste Staten overgenomen. In 1851 werd die verklaring evenwel weder huiten werking gesteld.

Grondrente of pachtwaarde is het bedrag, dat de grondgebruiker nog aan den grondeigenaar zou kunnen geven, zonder nadeel te lijden uit zijn grondgebruik en dat voortspruit uit de goede eigenschappen van den onderwerprijken grond boven die van anderen grond, waarvan de bebouwing voor de maatschappij nog noodzakelijk is. De verklaring van het feit, dat de grondeigenaar inkomsten verkrijgt, die noch kapitaalrente, noch arbeidsbelooning zijn, die stijgen of dalen kunnen, zonder dat hij zelf daartoe iets bijdraagt, is door velen beproefd, totdat *David Ricardo* een theorie opstelde, die ook thans nog volle instemming vindt. Hij trachtte namelijk het feit historisch te verklaren. Aanvankelijk hebben zij, die zich in een land vestigden, de beste gronden of althans de gemakkelijkst bebouwbare gronden in gebruik genomen. Bij nithreiding der bevolking werd het noodig om ook minder vruchtbare of minder gemakkelijk bebouwbare gronden in cultuur te brengen, hetgeen met grootere moeiten

en kosten gepaard ging dan de bebouwing der eerste gronden. Voor hem, die zich toen aan den landbouw moest gaan wijden, stonden twee wegen open, hetzij een minder vruchtbaar terrein te zoeken, waaraan grootere productiekosten moesten worden besteed, hetzij den grond van een eigenaar der vruchtbare gronden te huren tegen een bedrag, dat ten hoogste het verschil tusschen de ophrengst der beste en die der minder goede gronden beliep. Zoo ontstond dus de pachtwaarde der beste gronden eerst op het oogenblik, dat mindere noodig waren. Dit proces heeft zich steeds herhaald en de pachtwaarde der beste gronden steeg naar evenredigheid van het aantal menschen, die gevoerd moesten worden.

In het voorbeeld van *Ricardo* wordt slechte verschil gemaakt tusschen de hoedanigheid der gronden. Dit verschil kan echter eveneens bestaan in de ligging. Een terrein dat dicht bij een markt, spoor- of waterweg is gelegen, is reeds daarom meer waard dan een ander, omdat zijn ophrengst met minder kosten aan den afnemer kan worden geleverd. Verschillende schrijvers, o. a. de Amerikaan *Carry*, die in zijn land de vestiging van landbouwende landverhuizers van nabij kon gadeslaan, hebben bezwaar gemaakt tegen *Ricardo's* voorstelling der feiten. Landverhuizers vestigen zich niet onmiddellijk op de beste gronden, maar op de gemakkelijkst toegankelijke en de gemakkelijkst bebouwbare. Eerst langzamerhand gaan zij tot het gebruik van de beste, en vetste gronden over. Aan de bewijsvoering doet dit echter weinig af. Het verplaatst alleen het oogenblik van het ontstaan der pachtwaarde op een ander tijdstip. Zijn eenmaal tegelijkertijd gronden met de grootste netto-ophrengst naast gronden van geringere netto-ophrengst in gebruik, en is het product deser laatste gronden voor de voeding der menschen noodig, dan hebben de eerste een voordeel boven de laatste, dat op pachtwaarde kan worden geschat en de pachtwaarde is geboren.

De theorie van *Ricardo* bracht dezen tevens tot een conclusie, die op de verklaring van andere economische verschijnselen van grooten invloed is geweest. „De prijs (zoo zeide hij) van het koren is niet hoog omdat pacht moet worden betaald, maar de pacht ontstaat als de prijs van het koren het toelaat.” (*Corn is not high because a rent is paid, but a rent is paid because corn is high*).

Op het ontstaan van de pachtwaarde is de ontwikkeling van de verkeersmiddelen en de aanwas der bevolking van zeer grooten invloed. Niut op grond daarvan heeft *Henry George* den eisch gesteld, dat de aan de grondeigenaars door den arbeid en het toedoen van anderen en door de ontwikkeling van het land te heurt vallende meerdere voordeelen in den vorm van gestegen pachten ook aan de gemeenschap ten goede moeten komen door een grondbelasting, die voeling houdt met de stijging der pacht.

Nog scherper treedt de pachtwaarde aan den dag bij bouwterreinen in de steden en op de daaraan grenzende gronden, waar de prijsstijging in korten tijd een geweldige hoogte bereiken kan. Denithreiding der bevolking maakt het bouwen van nieuwe woningen noodig. Terreinen, die als bouw- of weiland weinig waarde hadden, worden plot-

seling tegen hooge prijzen gevraagd, omdat de daarop te bouwen woningen een hooge netto-opbrengst beloven. Gelijkmatis is diestijging evenwel niet. Bijzonder bevoorrecht zijn de eigenaars van perceelen, die bij een station of aan een hoofdverkeersader zijn gelegen. Deze perceelen verkrijgen een veel hogere waarde dan de overige, omdat de huizen, die daarop zullen verrijzen, hogere huren kunnen opbrengen. (Zie *Grondbezit-reform*).

Grondstoffen zijn stoffen, bestemd om gebruikt te worden voor de voortbrenging van andere goederen, die middellijk of onmiddellijk in de menschelijke behoeften voorzien. Wat in het ééne productieproces een afgewerkt goed is, kan voor een ander productieproces grondstof zijn. De boogovens brengen uit ijzererts en cokes het gietijzer voort. Voor de staalproductie is dat ijzer de grondstof en het staal, dat daar vervaardigd wordt, is wederom op zijn beurt grondstof voor machinefabrieken en scheepswerven. De economische loop onzer maatschappij brengt mede, dat de tijdsruimte gelegen tusschen het verzamelen van de door de natuur gegeven stoffen en de vervaardiging van het voor het gebruik geschikte eindproduct gestadig groter wordt en dat het aantal productieprocessen in deze periode steeds toeneemt, zoodat reeds daardoor de telkens aanwezige voorraad grondstoffen een groote nitbreiding ondergaat.

In de Staathuisbondkunde moeten de grondstoffen begrepen worden onder het vlottend kapitaal, dat bestemd is om in het voortbrengingsproces te niet te gaan en zich op te lossen in het product.

Grondstoffen. Zie *Elementen*.

Grondtoon in de muziek is de laagste toon van elk accoord, van een harmonie of van een instrument, omdat bij den grondslag uitmaakt, waarop het samenklinken en de volgorde van alle overige tonen steunen, of waaruit deze tonen naar den aard van hun geluid te voorschijn geroepen worden. In een anderen zin gebruikt men het woord grondtoon voor dien toon, wiens diatonische ladder bij het componeeren van een muziekstuk tot basis is gelegd aan die compositie, zoodat die toon, niettegenstaande de meest afwijkende modulatiën, den voorrang bekleedt in dat stuk. Het stuk sluit ook in dien toon. Nog gebruikt men grondtoon voor de Tonika (zie aldaar).

Grondverbetering of *melioratie* is een vereeniging van kapitaal en arbeid met den grond met het doel dezen voor langeren tijd meer produktief te maken. Zij zal in het algemeen des te meer rentabel zijn, alnaarmate de prijzen der producten hooger zijn. Tot de grondverbeteringen worden gerekend: ontginning, o.a. van heide- en veengronden, bevordering van aan- en opslibbing van den grond, indijking, polderbemaling, drainage of drooglegging, bevoeling, egaliseering, kleidelen, aanwending van slib, wierdegrond of terpaarde, mergel en kalk in groote hoeveelheden.

Grondverf. Zie *Verf*.

Grondwater. Gewoonlijk neemt men aan, dat van het op de aardoppervlakte nedervallende regenwater één derde deel verdamp, één derde deel afstroomt en één derde deel in den bodem dringt. Geheel juist is dit niet, daar de hoe-

veelheid, welke verdamp en die welke afstroomt, tijdelijk en plaatselijk zeer kunnen wisselen (helend bodemoppervlak in bergstreken, verzadigingsdeficit van de lucht, luchtbeweging en tal van andere factoren spelen hierbij een rol).

In verband met de waterbindende kracht van den bodem dringt het water slechts uiterst langzaam door tot in de diepere lagen; zijn alle poriën tot op zekere diepte met water gevuld, dan veroorzaakt nieuwe toevoer van de oppervlakte verplaatsing van het water naar beneden. Ten slotte ontmoet het een impermeabele laag (vast gesteente, veen, klei, leem), door welke het niet verder zakken kan; het water blijft op deze laag staan, de poriën van de daarboven zich bevindende permeabele lagen tot zekere hoogte geheel vullend; dit is het *grondwater*. De hoeveelheid grondwater ter plaatse wordt bepaald door het poriëninhouden van de watervoerende lagen en den hoogtestand van het grondwater boven de impermeabele laag, welke laatste direct gemeten kan worden. De hoeveelheid grondwater kan verminderen door verdamping aan de oppervlakte; boven de zône van het grondwater bevindt zich de zône van het capillaire water, daarboven de zg. door-gangs-zône (waar het water door de waterbindende kracht van den bodem wordt vastgehouden) en ten slotte de verdampings-zône, van waar uit de waterdamp in de atmosferische lucht overgaat. Bovendien kan de hoeveelheid grondwater een vermindering resp. een vermeerdering ondergaan door zijdelingsche af- of toevloeiing, afhankelijk van de helling der impermeabele laag en van de capillaire werkingen in den bodem (strooming van water van plaatsen van grootere naar plaatsen van geringere vochtigheid); de intensiteit van al deze grondwaterbewegingen staat in nauw verband met den graad van de permeabiliteit der aanwezige bodemlagen voor water. Bereikt de impermeabele laag, welke de watervoerende lagen draagt, op de een of andere plaats de aardoppervlakte, dan welt daar het grondwater spontaan te voorschijn: *welwater*. Meestal moeten de bodemlagen aangeboord worden, om het grondwater te bereiken; gewoonlijk wordt het dan kunstmatig naar boven gevoerd (pompen) en men spreekt dan van *bronwater*, (zie *Bronnen*). In sommige gevallen kan het grondwater, indien het tusschen twee impermeabele lagen ingesloten van een hooger gelegen plaats afkomstig is, met of zonder aan boring van zelf naar boven spuiten: *artesische put* (zie aldaar).

Afhankelijk van de ligging van de impermeabele laag onderscheidt men *oppervlakkig* grondwater (van 5—6 m. diepte) en *diep* grondwater (grondwater beneden de eerste impermeabele laag of boven deze laag, indien deze eerste impermeabele laag zich op een diepte van meer dan 25—30 m. beneden de aardoppervlakte bevindt); het diepe grondwater is natuurlijk veel moeilijker bereikbaar voor verontreinigingen van de aardoppervlakte dan het oppervlakkige grondwater, vooral in het geval, dat zich tusschen grondwater en bodemoppervlak nog een impermeabele of althans weinig permeabele laag bevindt.

De scheikundige samenstelling van het grondwater is de resultante van de afgave van bestanddeelen door het water aan den bodem en de op-

name van bestanddeelen uit den bodem; beide zijn afhankelijk van de goaardheid van den bodem en den duur der inwerking van het water op den bodem. Door het absorbeërend vermogen van den bodem verliest het water gesuspendeerde en opgeloste organische stoffen; van de anorganische bestanddeelen worden in den bodem vastgelegd de ammoniak-verbindingen, phosphorzuur, kalizouten. De zuurstof, welke aanvankelijk in het water aanwezig is, wordt verbruikt voor oxydatieprocessen in den bodem, terwijl uit de bodemlucht koolzuur in het water wordt opgenomen. Het koolzuurgehalte van het grondwater doet verschillende minerale bestanddeelen van den bodem in oplossing overgaan: de koolzure zouten van alkalische aarden (Calcium, Magnesium) benevens koolzure ijzeroxydyle en koolzure mangaanoxydyle worden als gemakkelijk oplosbare dubbel koolzure zouten in oplossing overgevoerd; zelfs de silicaten van alkaliën en alkalische aarden worden onder dien invloed opgelost. Een algemeene chemische samenstelling van het grondwater kan dus niet gegeven worden; alles hangt af van de plaatselijke verbindingen. Een oppervlakkig grondwater, afkomstig uit een sterk verontreinigden bodem (bodem van bewoonde plaatsen) kan een groote hoeveelheid organische stoffen, ammoniak, nitrieten, enz., afkomstig van menselijke en dierlijke afvalstoffen, bevatten, terwijl in het diepe grondwater zelfzeldzame plaatse, na de passage van goed filtreerende bodemlagen, deze bestanddeelen ontbreken. Aan den anderen kant kan het diepe grondwater grotere hoeveelheden organische stoffen, ammoniak en zwavelwaterstof bevatten, indien zich in de diepte veenlagen bevinden (het diepe grondwater van de Noord-Duitsche laagvlakte); deze bestanddeelen zijn hier van plantaardigen oorsprong en voor de hygiënische betekenissen van het water van geen enkel waarde. Op grond van de scheikundige analyse alleen kan dus het grondwater niet beoordeeld worden.

Naast het plaatselijk en scheikundig onderzoek moet het bacteriologisch onderzoek van het grondwater geheel bijzonder op den voorgrond gesteld worden. Door de filtreerende werking van den bodem worden alle bacteriën reeds in de oppervlakkige bodemlagen teruggehouden; in maagdelijken bodem worden op 1—2 m. diepte reeds geen bacteriën meer aangetroffen. Alleen in een sterk verontreinigden, stedelijken bodem kunnen zij tot een grotere diepte doordringen. Het diepe grondwater is dan ook na de passage van goed filtreerende bodemlagen geheel of nagenoeg geheel vrij van bacteriën; het oppervlakkige grondwater, indien het reikt, hetzij voortdurend, hetzij tijdelijk bij stijging van den grondwaterspiegel, tot in de verontreinigde lagen van bewoonde plaatsen, kan zeer vele bacteriën bevatten.

Het diepe grondwater, afkomstig uit een goed filtreerenden bodem, vormt voor den hygiënist het ideaal van een goed drinkwater (zie aldaar). Het is meestal volkomen steriel, zoodat eenigerlei kans voor infectie door dit water (bij doelmatige onttrekking aan den bodem, hijv. door Nortonhuizen) geheel is buitengesloten; vooral is dit natuurlijk het geval, indien het diepe grondwater nog bovendien door een impermeabele klei- of weinig permeabele leemlaag van de opper-

vlakte gescheiden is. Verder bezit het diepe grondwater zoowel des zomers als des winters dezelfde lage temperatuur (de gemiddelde jaarlijkse temperatuur van de plaats; bij ons 12—14° C.).

Centrale watervoorzieningen met diep grondwater zijn dan ook van een hygiënisch standpunt verre te verkiezen boven rivierwaterleidingen, wier water altijd verdacht is, daar de kunstmatige zuivering (filtratie, ozonisatie) de kans voor een infectie wel zeer aanzienlijk kan verminderen, maar onder alle omstandigheden niet geheel kan opheffen. Alleen indien de onmogelijkheid van den aanleg eener grondwaterleiding aangetoond is, kan een voorziening met gereinigd oppervlaktewater in aanmerking komen. Het ijzergehalte van het diepe grondwater, dat den smaak naar inkt en het troebel worden van dit water, nadat het eenigen tijd aan de lucht gestaan heeft (neerslag van ijzeroxydhydraat), veroorzaakt, vormt geen bezwaar meer, sedert *Oosten, Pruskien en Piefke* geleerd hebben langs een technisch eenvoudigen weg (filtratie in zijn verdeelden toestand door coaks met daaropvolgende snelle filtratie door zand) het ijzer voor het grootste gedeelte (tot op 0.2—0.05 mgr. ijzer per Liter, welke niet meer neerslaan) uit het grondwater te verwijderen. Ook het argument van de afwezigheid eener voldoende hoeveelheid diep grondwater in de onmiddellijke omgeving eener stad, kan de hygiëne evenmin als een afdoend argument beschouwen; het worde dan slechts van groter afstand betrokken: de meerdere financiële lasten worden ruimschoots vergoed door de groote voordeelen, verbonden aan het bezit van een goede drinkwaterleiding (zie verder *Waterleiding*).

Grondwet of constitutie is een samenstel van bepalingen, waarin de regeeringsvorm van een land in hoofdtrekken is vervat. In een Staat, waarin de Vorst een onbeperkt gezag uitoefent (absolute monarchie) heeft een grondwet weinig zin: de Vorst blijft te allen tijde bevoegd alle wettelijke bepalingen in te trekken en eenigen waarborg biedt zulk een grondwet dus aan de onderdanen niet. Zoodra evenwel meer personen aan het staatsgezag deelnemen, bestaat er grond om in een Staatsstuk de grenzen van ieders bevoegdheid af te bakenen en de hoofdtrekken van den regeeringsvorm meer te leggen. In een beperkte monarchie, d.w.z. den staatsvorm, waarin de staatsmacht verdeeld is tusschen den Vorst en het Volk, acht men het bestaan van een Grondwet dan ook zóó van zelf sprekend, dat men dien regeeringsvorm ook wel noemt *constitutionele monarchie*. Hiermede wordt niet bedoeld te zeggen, dat overal waar het Volk aandeel kreeg in de Regeering, men terstond een staatsstuk, gelijkende op onze tegenwoordige Grondwetten, heeft opgesteld: integendeel, de deelneming van het Volk aan het staatsgezag is langzaam en broksgewijze ontstaan. De oorsprong ervan is te zoeken in het feit, dat, wanneer de Vorst geld noodig had, hij tot het Volk een zogenaamde *bede* richtte en dat het Volk in ruil voor de verstrekte som de toekenning van verschillende rechten en vrijheden eischte. Later trachtte soms de Vorst of zijn opvolger op die rechten en vrijheden inbreuk te maken en wanneer dan het volk er in geslaagd was die inbreuken af te weren, werd veelal van

den Vorst getuicht de vrijheden door een nitdrukkelijke verklaring nogmaals te bekrachtigen. Zulke verklaringen zijn in Engeland de *magna charta* van 1215 en de *petition of right* van 1627 en hier te lande het Groot-Privilege van 1477. In Engeland, het type eener constitutioneele monarchie, waar de macht van het volk eenweunlang geleidelijk is gegroeid en thans de volksvertegenwoordiging bijna almachtig is, heeft men het nimmer noodig geacht de hoofdtrekken der staatsinrichting in een bepaalde wet te verzamelen; Engeland heeft wel verschillende wetten, waarin bepalingen, den staatsvorm betreffende, te vinden zijn, maar niet één bepaalde Grondwet zooals de meeste andere landen. Dit vindt wellicht hierin zijn verklaring, dat de Fransche revolutie in Engeland zonder invloed is gebleven, want juist die revolutie is voor Frankrijk — on op zijn voetspoor voor verschillende andere landen — de aanleiding geweest om den staatsvorm, welken men in het leven riep, in een constitutie te belichamen. Het onthrekken van een grondwet in Engeland heeft tengevolge, dat daar alle wetten op één en dezelfde wijze — door een wilsverklaring van den koning en de meerderheid van het Parlement — gewijzigd kunnen worden. In landen daarentegen waar men een Grondwet heeft, is zij de hoogste staatswet niet alleen in dien zin, dat zij de grondslagen van den staatsvorm inhoudt, maar ook in dien zin, dat haar wijziging moeilijker is dan die van andere wetten. Hier te lande worden wijzigingen op de volgende manier tot stand gebracht. Eerst wordt het voorstel tot Grondwetsherziening behandeld evenals ieder ander wetsontwerp. Hebben de beide Kamers der Staten-Generaal en de Koning hun zegel er aan gehecht, dan worden de Kamers ontbonden en nieuwe gekozen, waarin het voorstel nogmaals aan de orde komt en, om aangenomen te worden, $\frac{2}{3}$ der nitgebrachte stemmen moet verwerven. Door deze bepalingen heeft men aan den staatsvorm een zekere duurzaamheid trachten te geven en haar tegen opwallingen van het oogenblik beveiligd. Velen zijn evenwel van meening, dat onze Grondwetgever de herziening te moeilijk heeft gemaakt en dat het afkeuring verdient, dat — wanneer de meerderheid van het volk verandering wensch — een minderheid van 17 leden der Eerste Kamer elke wijziging kan tegenhouden. Dit kan tengevolge hebben, dat de Grondwet in strijd komt met den volksgeest en men haar langs revolutionnair weg ter zijde tracht te stellen. Overigens is het een juiste gedachte, dat de instellingen, in de Grondwet nedergelegd, duurzaam moeten zijn en Grondwetsherziening tot de nitzonderingen moet behooren en dit zal het heest bereikt worden, waar de Grondwet het product is van een jarenlang gerijpte volksvertniging. Een constitutie, die ontstaan is onder den invloed van een omwenteling vol ongerijpte ideeën, heeft ondanks alle moeilijkheden, die men aan wijziging in den weg legt, een kort leven, zooals men in het tijdvak der Fransche revolutie zoowel in Frankrijk als hier te lande ruimschoots ondervonden heeft.

In landen, waar Grondwetsherziening moeilijk is, wachte men er zich voor in de Grondwet te veel in bijzonderheden af te dalen. Men heeft

dan ook in de laatste halve eeuw hier te lande een streven kunnen opmerken om den gewonen wetgever steeds meer vrijheid te geven. Op dit oogenblik (1907) streeft men hiernaar vooral ten aanzien van het kiesrecht — overigens een recht waarvan men wel in de eerste plaats de regeling in de Grondwet zal verwachten.

Juist het feit, dat de Grondwet zooveel aan den gewonen wetgever overlaat, heeft tengevolge, dat door haar te raadplegen slechts een zeer onvolledig beeld van den staatsvorm verkregen wordt. Maar hiervoor is nog een andere reden, n.l. dat in het staatsbestuur gewoonten en gebruiken een groote rol spelen. Het antwoord op de voor de kennis van ons staatsrecht zoo belangrijke vraag, aan wie de grootste macht toekomt, aan den koning of aan de volksvertegenwoordiging, zal men vruchteloos in onze Grondwet zoeken, maar alleen vinden door raadpleging der parlementaire practijk.

Na deze algemeene opmerkingen volge hier een kort overzicht van de geschiedenis onzer Grondwet. Als onze eerste Grondwet wordt wel eens de Unie van Utrecht genoemd; zij was evenwel veelmeer een verbond tusschen verschillende zelfstandige gewesten ter regeling van bepaalde aangelegenheden. Een eigenlijke Grondwet dagteekent eerst van de vestiging der Bataafsche Republiek, waardoor de beginselen der Fransche revolutie op onzen bodem werden overgeplant. De tot dusver meer of min zelfstandige, onafhankelijke gewesten werden hervormd tot één geheel, één staat met één regeeringsvorm. De eenheid werd bevestigd in de Staatsregeling van 1798, die in doortastende bepalingen de onte tostanden, ontwikkeld onder plaatselijke en gewestelijke autonomie, deed verdwijnen, om er een sterk centraliseerend gezag voor in de plaats te geven. Ons land deelde verder ook hierin het lot van Frankrijk, dat de constitutie met verschillende beginselen elkander in korte jaren snel opvolgden. De jaren 1801 en 1805 zagen het land wederom met een andere grondwet verrijkt. In 1806 kwam Koning Lodewijk als hoofd der regeering van het koninkrijk Holland; in 1810 verklaarde Keizer Napoleon ons tot een deel van het Keizerrijk Frankrijk. Bij de proclamatie van 6 December 1813 aanvaardde de Prins van Oranje, later Willem I, de souvereiniteit over de Vereenigde Nederlanden „in het hijsde vooruitzicht van na verloop van weinige weken aan zijn landgenooten een constitutie te kunnen aanbieden, die, onder het eenhoofdige bestuur, dat zij zelven gekozen hadden, hnn zeden, hnn eigenaardige herkomsten en gebruiken, in één woord, hun alonde vrijheid verzekere". Het feit, dat hij eenige maanden de onbeperkte souvereiniteit heeft nitgeoeffend, staat geheel op zich zelf als van voorbijgaanden aard, door de omstandigheden geboden, en heeft dns geen gevolgen voor de toekomst, en ten onrechte is soms daaruit afgeleid, dat onze grondwet is een zoogenaamde geoctroyeerde grondwet, die door den Vorst nit de volheid zijner souvereiniteit aan de natie wordt geschonken.

De souvereiniteit is aan Willem I opgedragen onder voorwaarde, dat zij constitutioneel zou zijn; door de afkondiging der grondwet van 1814 werd deze voorwaarde vervuld. Deze grondwet werd in 1815 als gevolg van de vereeniging met België door

een nieuwe vervangen. Die grondwet is nog onze tegenwoordige, evenwel herzien in 1840 en belangrijk gewijzigd in 1848 en in 1887. De parlementaire geschiedenis van ons land gedurende de jaren van 1815—1848 is voor de wording onzer tegenwoordige grondwet van het hoogste belang. Ofschoon de toepassing der grondwet aanvankelijk geen moeilijkheid opleverde, werd zij toch dadelijk door de Roomsche-Katholieke geestelijkheid met geen goed oog aangezien. Vooral de onttrekking van het onderwijs aan haar macht was de doorn in haar oog. In vereeniging met haar eischen ook de liberalen weldra herziening, omdat de Grondwet de grootste constitutioneele waarborgen miste en de Regeering zeer onconstitutioneel handelde. Er waren geen verantwoordelijke ministers; de Koning gebruikte de dienaren van de Kroon als nitvoerders van zijn wil, terwijl deze den koninklijken naam tot een schild gebruikten, waarachter zij zich dekten, om maatregelen goed te maken, wier verantwoordelijkheid zij niet wilden of niet durfden op zich nemen." Het stelsel van beslotenregeering kwam in zwang, waardoor de inmenging der Staten-Generaal in vele en belangrijke aangelegenheden afgesneden werd; over het beheer der financiën lag een dichte sluier, de koloniën werden geheel alleen naar den wil des Konings bestuurd en de vrijening der gedachten werd aan banden gelegd. De Regeering inmiddels begreep, dat elke hervorming gelijk stond met verkleining van het koninklijk gezag, die vermeden moest worden. Eindelijk, bij het uitbreken der Fransche revolutie van 1830 begreep zij, dat zij iets moest doen, om de gistende gevoelens tot bedaren te brengen en werd een commissie benoemd om Grondwetsherziening voor te bereiden. Het werk der commissie kwam niet tot stand; de strijd met België kwam tussenbeide. Na België's afscheiding was de herziening dringend noodig; de Regeering beloofde haar; met belangstelling werden de toegesegde wetsontwerpen tegemoet gezien; slechts teleurstelling baarden zij toen ze in 1840 waren ingekomen, want de Regeering stond niets toe dan zoodanige wijzigingen, als door de scheiding van België volstrekt noodzakelijk waren geworden. Noch van ministerieele verantwoordelijkheid, noch van onschendbaarheid des Konings, noch van 't recht van onthouding der Kamers of van een betere regeling van het kiesrecht was sprake. Met groote moeite werden ten slotte enkele bepalingen opgenomen, die aan de volkswensen eenigszins tegemoet kwamen, o.a. een beperkte verantwoordelijkheid van de ministers en de bepaling, dat alle koninklijke besluiten door een der ministers moeten worden mede-ondertekend.

Na 1840 rustten de publieke opinie en de Tweede Kamer niet, om hare eischen steeds duidelijker te doen hooren. In haar adres van antwoord op de troonrede in October 1844 formuleerde de Tweede Kamer haar begeerte in nitdrukkelijke bewoordingen; haar gevoelen vond nog geen weerklink bij de Regeering en de Eerste Kamer. Hierdoor niet ontmoedigd, besloten nu negen leden der Tweede Kamer onder leiding van Thorbecke een voorstel in te dienen bij hnn medeleden tot volledige grondwetsherziening. Dat voorstel der *Negenmannen* voldeed aan vele wenschen der

natie. Nogmaals teleurstelling: den 30sten Mei 1845 werd met 34 tegen 21 stemmen door de Kamer besloten, dat er geen voorstel tot verandering en aanvulling der grondwet zou gedaan worden. Onder den indruk der Februari-revolutie besloot eindelijk in 1848 de Regeering, om aan den wensch der natie gehoor te geven. Nog gaven de zeven-en-twintig ingediende wetsontwerpen veel te weinig, zoodat nieuwe ontevredenheid dreigde. Nu kwam koning Willem II tusschen beiden en gaf aan het dreigende vraagstuk een gunstige wending. In Maart 1848 werd een commissie benoemd, die haar ontwerp reeds in de volgende maand aanbod — een tweede uitgaaf van het ontwerp der Negenmannen. Dit ontwerp vormde den grondslag van 12 nieuwe regeeringsontwerpen, die weldra door beide Kamers werden aangenomen, en den 3^{den} November 1848 werd de herziene grondwet afgekondigd. De voornaamste veranderingen waren het invoeren der rechtstreekse verkiezingen, de koninklijke onschendbaarheid en de ministerieele verantwoordelijkheid, het recht van amendement en dat van enquête, het vermogen om de Kamers te onthouden, de jaarlijkse behandeling van alle begrotingen, afschaffing van heerlijkheden en heerlijke rechten, opheffing van alle privilegiën aan rang en stand verbonden. Aan de regeering door middel van Koninklijke besluiten werd een einde gemaakt; de grondwet gebiedt de regeling van tal van gewichtige onderwerpen bij de wet. De volledige ministerieele verantwoordelijkheid, waardoor de Vertegenwoordiging in staat wordt gesteld om den ministers rekschap te vragen over de recht- en doelmatigheid van iederen bestuursmaatregel, snijdt den weg tot machtsoverschrijding en willekeur af.

Sinds 1848 heeft dan ook het Volk of liever de volksvertegenwoordiging een overwegenden invloed op het Staatsbestuur gekregen. Gemeen overleg tusschen Vorst en Vertegenwoordiging is nu voor alle gewichtige maatregelen onmisbaar; de hngers hebben de gelegenheid, om hun meening over de handelingen van hun regeeringsorganen te openbaren. De vrije pers en het recht van petitie geven hnn daartoe nismchots de gelegenheid. Organieke wetten, uitvloeiels der grondwet, regelen nader in bijzonderheden het bestuur van de provincie en van de gemeente, waaraan een behoorlijke autonomie is verzekerd, die tevens zooveel centralisatie toelaat, dat het belang van het geheel daardoor niet wordt geschaad. Terwijl de wetgevende macht door Koning en Staten-Generaal wordt gedeeld, berust de uitvoerende macht bij den Koning. De Koning heeft voor elke regeeringsdaad medewerking noodig van de ministers; zij vormen samen de Regeering. Door het recht van initiatief kunnen de Staten-Generaal op het gebied der wetgeving beproeven, om leemten aan te vullen, die door de Regeering gelaten worden; op de daden van uitvoering bonden zij de noodige controle met het recht van critiek: vooral de beraadslaging over de begroting geeft hun daartoe gereedelijk aanleiding. Buitendien staat het recht van interpolatie hun daartoe ten dienste. Van het recht van enquête kunnen zij gebruik maken, om zich licht te verschaffen omtrent feiten en toestanden, die voorziening vereischen, zowel

op het terrein van wetgeving als van nitroëring.

Toch kon de Grondwet van 1848 op den duur niet ongewijzigd blijven. Naarmate de maatschappelijke ontwikkeling voortschreed, kon men zich hoe langer hoe minder vereenigen met de regeling van het Kiesrecht. De Grondwet van 1848 had wel de *rechtstreekse* verkiezing voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en den Gemeenteraad ingevoerd, maar had de kiesbevoegdheid uitsluitend toegekend aan hen die in de Rijksdirecte belastingen een zeker bedrag betaalden, hetwelk naar de plaatselijke gesteldheid afwisselde tuschen f 20 en f 160. Dit census-kiesrecht vond meer en meer tegenstand. Andere bezwaren tegen de Grondwet waren de in bijzonderheden afdalende en met de nieuwere denkbeelden strijdige regeling der defensie en de hinderpalen, die zij in den weg legde aan de invoering van een onafhankelijke administratieve rechtspraak. Ook de regeling der tronopvolging hield onduidelijkheden in, welke, na mannelijke nakomelingen uit het Huis Oranje dreigden te ontbreken, moeilijkheden in het leven zouden kunnen roepen. Dit alles leidde er toe, dat in 1883 een Staatscommissie werd benoemd om een Grondwetherziening voor te bereiden, onder het voorzitterschap van minister *Heemskerk*. De voorstellen van deze Commissie werden de grondslagen der Regeeringsvoorstellen, welke in 1887 tot wet werden verheven.

De voornaamste wijzigingen waren: Het kiesrecht werd van den census losgemaakt, maar gebonden aan kentekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand nader aan te wijzen door de Kieswet. Met betrekking tot de defensie werd aan den gewonen wetgever groote vrijheid gelaten. De deur werd geopend voor een goede regeling der administratieve rechtspraak. De bepalingen over de tronopvolging werden vernieuwd. De kiesbaarheid voor de Eerste Kamer, tot nu toe beperkt tot de hoogstaangeslagenen in de Rijks directe belastingen, werd uitgebreid tot hen, die hooge en gewichtige openbare betrekkingen, door de wet aan te wijzen, bekleeden of bekleed hebben. Verder werden een groot aantal onaanwenselijkheden uit de Grondwet weggenomen.

De oplossing die het kiesrechtvraagstuk in 1887 in de Grondwet vond, is geen gelukkige en finale oplossing gebleken. De voorstanders van algemeen kiesrecht zagen in, dat de woorden „kentekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand” de bereiking van hun doel in den weg stonden en in het algemeen nam de tegenstand tegen deze weinigzeggende en toch tot veel twist aanleiding gevende uitdrukking toe. Vandaar aandrang tot een nieuwe Grondwetherziening. De in 1905 opgetreden Regeering heeft deze in haar werkplan opgenomen en zich terstond uitgesproken voor een blanco kiesrechtartikel, waarin de geheele regeling aan de gewone wet zou worden overgelaten. Een kort na haar optreden benoemde Staatscommissie heeft in een in 1906 uitgebracht rapport haar voorlicht over de vraag, welke verdere wijzigingen in de Grondwet moeten worden gebracht. Vervolgens heeft de Regeering in 1907 haar herzieningsvoorstellen ingediend, die zich beperken tot het 3de en 4de Hoofdstuk, hande-

lende over de Staten-Generaal en de Provinciale en Gemeentebesturen.

Grondijs. Zie IJa.

Groneman, *Sarus Adriaan Jacob de Ruever*, een Nederlandsch geleerde, werd geboren te Alphen aan den Rijn den 12^{den} December 1810, ontving zijn opleiding te Utrecht, studeerde aldaar in de letteren en godgeleerdheid, vooral onder leiding van *van Heusde* en *Royaards*, zag zijn antwoord op een academische prijsvraag over de Praetoriaansche soldaten met goed bekrond en promoveerde in de theologie op „*Diatribe in Johannis Wicliffi, Reformationis prodromi, vitam, ingenium, scripta*” (1837). Daarna was hij gedurende drie jaren huisonderwijzer bij baron *Taets van Amerongen van Renswoude* en werd in 1841 predikant te Meerkerk. Om redenen van gezondheid moest hij in 1849 deze betrekking noerlegen en hij woonde vervolgens eerst te Mechelen, daarna te Antwerpen en eindelijk te Brussel, waar hij in Juni 1873 overleed. Hoofdzakelijk heeft hij zich bewegen op het gebied der kerkgeschiedenis. Talrijke geschriften, zooals „*De idee van God de grondslag van den godsdienst. De mogelijkheid om God te kennen, christelijke Godsde*” (1851, van dr. *Bruch*), „*Het Irrigisme*” (1851), „*De critiek en het geloof*” (1851, van *Scherer*), „*De Bijbel*” (1852, van *Tholuck*), „*Het wezen van het Liturgisch bestanddeel in den christelijken eeredienst*” (1852, van dr. *Bruch*), „*Wat is Rationalisme*” (1853, van *Scherer*), „*Het vraagstuk der inspiratie enz.*” (1854, van *Scherer*), „*Wijzegeerte Aphorismen*” (1854, van *Bunsen*), „*De kracht van het christendom tot verlossing der wereld, in haar beginsel beschouwd*” (1857), onderscheiden opstellen van *Gieseler* enz. zijn door hem in het Nederlandsch vertaald. Ook in de „*Algemeene Kunst- en Letterbode*” in „*Waarheid en Liefde*”, in de „*Godgeleerde Bijdragen*” en in de „*Vaderlandsche Letteroefeningen*” plaatste hij bijdragen. Hij was lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Groneman, *Isidk*, een Indisch onafhankelijkdenkige, werd den 15^{den} Augustus 1892 te Zutphen geboren, ontving opleiding als genees- heel- en verloskundige en vestigde zich te Vorden, van waar hij evenwel in 1898 naar Java vertrok. Hij was eerst civiel-geneesheer te Bandong, daarna te Djogjakarta, waar hij lijfarts van den sultan werd. Binnen zijn praktijk wijdde hij zich geheel aan de studie der Indische Oudheid en verwierf zich huiusgewone verdiensten door zijn onafhankelijkdenkige onderzoekingen. Te Djogjakarta richtte hij de „*Onafhankelijkdenkige vereeniging*” op. Afzonderlijk verschenen van hem in druk: „*Bladen uit het dagboek van een Indisch geneesheer*” (1874), „*Indische schetsen*” (1875), „*Waar of onwaar, nieuwe Indische schetsen*” (1879), „*Vorstenslandsche toestanden*” (1882), „*Eene ketjoegeschiedenis*” (1887), „*In den Kedaton te Jogjakarta. Oepatjara, amplan en tooneeldansen*” (1888), „*Uit en over Midden-Java. Onuitgegeven en uitgegeven brieven over oppinacht enz.*” (1891), „*De Garebega te Ngajogyakarta*” (1895), „*De hoogvlakten van het Janggebergte*” (1899), „*Tjandi Parambanan op Midden-Java, na de ontgraving*” (1893), „*Op het Janggebergte in Oost-Java*” (1902), Belangrijke bijdragen van zijn hand zijn

verschenen in het „Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap“, „Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië“, „Internationales Archiv für Ethnographie“, „Verhandelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen“ („De gamalan te Jogjakarta“ Letterkunde XIX), „Eigen Haard“ enz.

Groningen (zie de kaart) is een der noordelijkste provinciën van Nederland, 2362 v. km. groot. Tot deze provincie behoort het kleinste der Waddeneilanden, n.l. Rottum (zie aldaar).

Ligging en Grenzen. Gelegen in den N.O. hoek des lands en in vroeger eeuwen aan drie zijden door moerassige venen ingesloten, terwijl de ondiepe Waddenzee de vierde zijde vormt, was de provincie in hooge mate geïsoleerd van de overige deelen van Nederland, hetgeen haar van de eene zijde groote veiligheid in oorlogstijd schonk en haar in staat stelde een zelfstandig bestaan te leiden, doch van den anderen kant belemmerend werkte op haar ontwikkeling en er toe bijdroeg, dat veronderde opvattingen en instellingen langen stand hielden. Sedert echter de gordel van hoogveen zoo goed als geheel verdwenen is en spoorwegen in drie richtingen voor de verbinding met de buitenwereld zorgen, is van dit isolement niets over gebleven. In het O. grenst Groningen aan de Pruisische provincie Hannover, in het Z. aan Drente, in het W. aan Friesland en in het N. aan de Noord-Zee.

Bodemgesteldheid. Groningen behoort tot de laag gelegen deelen des lands, want het hoogste gedeelte Westerwolde verheft zich slechts in een enkel punt (bij Ter Apel) tot + 12 m. A.P. In noordelijke richting daalt de bodem bestendig, is op de lijn Bonränge-Stadskanaal nog + 5 m. A.P., om daarna weldra tot 1 m. te dalen; alleen ten N. van Onstwedde komt nog een boogte van 7,5 m. voor. Het laagste deel der provincie wordt ongeveer begrensd door de lijn: Delfzijl, Bellingwolde, Winschoten, Groningen, Leek, Friesche grens, Zontkamp. Beneden A.P. ligt de streek tusschen Termunterzijldiep en Boterdiep en de omgeving van het Leekstermeer; daarentegen bereikt de honvelrug bij Zuidhorn ruim 5 m. + A.P., op welke boogte eveneens het zuidelijke deel van het Westerkwartier is gelegen. Ook de Hondsrug (zie aldaar) bereikt ten Z. der stad Groningen nog 5½ m. De daling in noordelijke richting blijft niet aanhouden; ten N. der hierboven genoemde lijn Delfzijl—Zontkamp rijst hij weer een weinig, zoodat de hoogte op sommige punten langs de kust ruim 2 m. + A.P. bedraagt.

Als gevolg der boogteligging en vooral wegens de rijzing van den bodem zeewaarts is bijna geheel Groningen polderland, d. w. z. dat de loozing van het overtollige water kunstmatig moet geschieden. Daartoe is de provincie in een aantal waterschappen verdeeld, waarvan vele wel is waar grotendeels nit boezemland bestaan, d.w.z. hoog genoeg liggen, om zonder kaden en molens te kunnen loozen. In de lagere deelen moet daarentegen het water nit de polders door middel van molens op den boezem gebracht worden. De voornaamste waterschappen zijn: 1 het Eemsg gebied, waarvan het Eemskanaal den boezem vormt en dat een oppervlakte van 84295 H.A. beslaat, terwijl in sommige gevallen nog 20195 H.A.

daarop hnn overtollig water loozen. Het water wordt bij Delfzijl door sluizen op de Wester Eems gebracht. 2. Het Westerkwartier, op welks boezem niet slechts het landschap van dien naam, maar ook landstreken van Friesland en vooral van Drenthe loozen, samen 15150 H.A. polderland en 36040 H.A. boezemland en hoogere gronden. Deze boezem brengt door drie sluizen zijn water op het benedenpand van het Reitdiep en door sluizen bij Zoutkamp op de Lanwerszee. 3. Fivelingoo, omvat het gebied ten N. van het Eemskanaal en watert vooral af op het Damsterdiep, dat bij Delfzijl door sluizen met de Eems in verbinding staat. De boezem beslaat 4205 H.A. polderland en 12155 H.A. boezemland. 4. Dnurswold omvat het laagste gedeelte van de provincie, gelegen ten Z. van het Eemskanaal tusschen + 1 en — 1 A.P. Het polderland beslaat hier dan ook 18225, het boezemland 3775 H.A. Dit gebied wordt dan ook wel bet „Lageland“ genoemd, in tegenstelling met Hunsingoog en Fivelingoo, het „Hoogeland“. De waterloozing heeft plaats door middel van sluizen op de Eems. 5. Reiderland bezit slechts 70 H.A. boezem, daarentegen 13100 H.A. polderland. De boezem wordt gevormd door onderscheiden kleine wateren, die het land doorsnijden. Het water wordt dwars door den Reiderwolderpolder gevoerd en door een sluis op de buitengrenl gebracht, die het door de bij laagwater droogvallende gronden van den Dollart naar de Eems afvoert. 6. De Vereeniging is een waterschap, dat eenige jongbedijkte landen omvat langs den Dollart, samen 4120 H.A., waarvan 2840 H.A. polderland; de waterloozing geschiedt op de Eems. 7. Oldamht ligt ten W. van de Vereeniging en bestaat nit 12950 H.A. polderland en 5905 H.A. boezemland. Het voornaamste boezemkanaal is het Termunterzijldiep, dat bij Termonten op de Eems loost. 8. Otterdum is een waterschap van slechts 1595 H.A., ten W. van het Termunterzijldiep gelegen. De boezem wordt in hoofdzaak gevormd door de Otterdumer Maar en loost op de Eems. 9. De Wadpolders langs de N. kust der provincie gelegen, loozen buq water rechtstreeks door sluizen op zee. Het zijn 14 polders, alle in de vorige eenw ingepolderd en door een zwaren zeedijk beschermd, waarvoor nog kwelderlanden zijn gelegen, die steeds aangroeien. Op sommige plaatsen liggen hier door de steeds voortgaande inpoldering drie zeedijken achter elkander.

Grondsoorten. De bodem bestaat aan de oppervlakte nitsluitend nit jonge lagen, n.l. diluvium in het Z.W., bet Westerkwartier, alluvium in het overige der provincie, terwijl slechts hier en daar de diluviale ondergrond te midden van het alluvium omhoog steekt, of door het vergraven der booge venen (in Westerwolde) blootgelegd werd. De diluviale gedeelten bestaan uit zandgrond, dat in Westerwolde een fraai landschap vormt, oneffen, parkachtig, met groote eiken, afwisselend bouw- en weiland, op enkele plaatsen met hoogveen bedekt, terwijl langs de kleine voormalige stroompjes moerassen en een weinig beekbezinking ontstond. Tot de diluviale vormen behoren ook de Hondsrug, de wondstreek, d. i. de smalle zandrug van Hoogezand tot Wagenborgen, de hoogte waarop Noordbroek

GRONINGEN.

ligt, de zandgronden rondom Midwolde en die in Westerwolde in het stroomgebied van Ruiten- en Mussel Aa. Het alluvium bestaat grotendeels uit zware zeeklei. In de vroegere Middeleeuwen uitrekte deze zich, gedeeltelijk met laagveen afwisselend, tot de Duinenrij nit, terwijl de dorpen op kunstmatige, ongeveer 3 m. hooge henvels, *terpen* of *woerden* heetten, lagen. Overstromingen sloegen de noordelijke streek weg en de zee drong diep in het land tusschen Friesland en Groningen door. Om verder verlies te voorkomen werden dijken gebouwd, welke echter dikwijls doorbraken en nieuw landverlies tenvolge hadden, vooral in den trechtervormigen Eemsmund, waar van de 14de tot de 16de eeuw al het laagveen werd weggeslagen achter den Zuiderdijk, waarlangs de stroom gaat, tot zoover als nu in het Oldambt en Reiderland de zeeklei ligt. Sedert de 16de eeuw begon de herdikking, die nog voortduurt en waardoor de vruchtbare Dollartpolders verkregen werden; zoo werden van Zuidbroek nit sedert 1545 niet minder dan 8 dijken achter elkander gelegd (zie *Dollart*). Ongeveer gelijktijdig begon de inpoldering langs de Lanwerszee (zie aldaar), terwijl reeds tegen het midden der vorige eeuw het plan werd ontworpen haar geheel in te dijken. De ondst, d. z. de zuidelijke kleistreken, rondom de stad Groningen, liggen het laagst en wel beneden A. P., zijn derhalve als grasland in gebruik, de overige, later aangeworven gronden liggen hooger en dienen vooral als bouwland. Ook liggen (evenals in Friesland) in de andere zeeklei de meeste dorpen op terpen, waarvan er wel vele afgegraven, maar toch nog ruim 100 over zijn; deze andere klei bezit ook geen binnendijken, de nieuwere wel binnendijken, maar geen terpen. In het midden der provincie, n.l. de laagst gelegene gronden, treft men laagveen aan, evenals langs de Hunze, het Leekstermeer en een smalle strook langs de Friesehe grens. Dit wordt, evenals de aangrenzende lage kleigronde, tot grasland gebruikt. Het Z.O. der provincie vormde eenmaal een nitgestrekt, onafgebroken en niet begaanbaar hoogveengebied, dat eeuwen lang eenzaam en verlaten lag. Wel werd reeds in de 15de eeuw bij Kropwolde turf gegraven, doch eerst sedert 1699 begon de stelselmatige vervening; toen tot dit doel veengronden langs de Pekel Aa aan een compagnie werden verkocht, en bedon ten dage is bijna al het veen verdwenen, terwijl vruchtbare dalgronden daarvoor in de plaats zijn gekomen en zich langs de bruinzwaarte diepen de nren lange veenkolonien nitstrekken, waar landbouw en nijverheid aan vele handen werk verschaffen. Nog vroeger had de ontginning in het Westerkwartier een aanvang genomen, n.l. reeds tegen het midden der 16de eeuw.

Waters. Stroomende wateren heeft de provincie nooit veel bezeten, en de weuige, die men er aantrof, werden in later eeuwen gekanaliseerd. Des te grooter is daarentegen het aantal kanalen, voor een aanzienlijk deel gegraven in verband met de vervening of de waterloozing. Tot de *gekanaliseerde wateren* behoort in de eerste plaats de Westerwoldsche Aa, bij Wedde gevormd door de vereeniging van Ruiten- en Mussel Aa. Door een sluis staat zij met de Pekel Aa in verbinding en loost door de Nieuwe Statenzijl als

Buiten Aa op den Dollart; verder het Drentsche Diep, dat nit het Zuidlaarder meer komt en als voortzetting van de Hunze geldt; het laatste deel van dit diep vormt een deel van het benedenpand van het Winschoterdiep, bekend als Schuitendiep. Het Hoornsche diep vormt de gekanaliseerde voortzetting van de Drentsche Aa. Het Koningsdiep ontstaat op de grens van Drente nit de verveuiging van Eelder en Peizerdiep en loost bij Vierverlaten op het Hoendiep, dat hier o.a. in vrije gemeenschap staat met het Adnarderdiep, dat op zijn beurt op het Rietdiep loost. Het Rietdiep tot 1876, toen het bij Zontkamp door snijzen van de vrije verbinding met de Lanwerszee werd afgesloten, een riviertje, waarop voorheen (tot 1673) ebbe en vloed tot voorbij de stad Groningen merkbaar waren, dankte zijn ontstaan aan de samenvloeiing van Hunze en Drentsche Aa, terwijl door de verlegging van den benedenloop dezer riviertjes het Rietdiep tot de stad Groningen verlengd werd. De Lanwers, eenmaal van meer beteekenis, thans een onbeduidend watertje, vormt over een aanzienlijk afstand de grens tusschen Friesland en Groningen en loost bij Zontkamp door de Friesehe sluis op de Lanwerszee. Als voornaamste der *gegraven kanalen* moeten genoemd worden: het Eemskanaal, Damsterdiep, Boterdiep, Hoendiep, Leekster Hoofdvaart, Jonkersvaart, Noord-Willemskanaal, Stadskanaal, Pekeler diep, Ooster- en Westerdiep, Winschoter diep, Kielsterdiep met Annerveensch kanaal en Termunterzijldiep. De voornaamste kanalen komen alle te Groningen samen, en in geen enkele andere provincie vormt de hoofdstad zoozeer het hydrografisch (en evenzeer economisch) centrum als hier. Het zeekleigebied is van kanalen doorsneden, welke de talrijke dorpen onderling verbinden en waarvan vele nit aan de kust, maar op korten afstand van de zee beginnen.

Het aantal *meren* of poelen was vroeger veel aanzienlijker dan thans, want die, welke in de hooge venen lagen, zijn met die venen verdwenen; bepaalde droogmakerijen zijn sr slechts twee, n.l. het Hnningameer bij Winschoten en het Meedhuizermeer bij Appingedam. Thans vindt men nog in Groningen het Leekstermeer, het Zuidlaardermeer, het Schildmeer, het Feksholstermeer en de plassen van Paterswolde; het Proostmeer is niets meer dan een moeras, met riet begroeid.

Bevolking. De ondst bewoners waren in het Z. der provincie gevestigd, waar zij ongetwijfeld geheel overeenstemden met die van het naburige Drente (zie aldaar). Later werd ook de kleistreek bevolkt, al moesten de ondst bewoners zich tegen het water beveiligen door het opwerpen van terpen. In historischen tijd vinden wij in Groningen, evenals in de naburige landen de Friezen gevestigd, bepaaldelijk in Hunsingoog, Fivelgoog en het Westerkwartier. De stad Groningen daarentegen werd door de Drentsche Saksen gebouwd en het staatkundig en oconomisch overwicht, dat de stad spoedig op de Ommelanden verkreeg, deed ook hier een sterke vermenging met Saksen ontstaan, waardoor het zuiver Friesehe type verloren ging, terwijl ook de Friesehe taal reeds sedert meer dan drie eeuwen nit den mond des volks is verdwenen. Toch heeft in het N. der provincie het Friesehe, in het Z.O. (Wes-

terwolde) het Saksische karakter de overhand. De bevolking, uit die vermenging ontstaan, kan men de Friso-Saksische noemen. De gemengde Friso-Saksische taal wordt sedert de 15de eeuw in het grootste deel der provincie gesproken, n.l. in Hunsingo, Fivelingo, het Westerkwartier en in het noorden van het Goorecht en Oldambt (ongeveer ten N. van het Winschoterdiep). Zuiver Saksisch wordt nog gesproken in de stad Groningen en in een deel van het Goorecht en Westerwolde (ten Z. van het Winschoterdiep). Ook hntelandsers hebben zich in den loop der eeuwen in de provincie gevestigd, vooreerst tijdens den Tachtigjarige Oorlog, daarna door opheffing van het Edict van Nantes, zoodat hijv. de stad Groningen een Franche gemeente bezat, en eindelijk Duitschers, behalve in de hoofdstad voornamelijk in de gemeenten Nieuweschans, Bellingwolde, Onstwedde en Vlachtwedde. Een bijzondere plaats nemen de veenkolonien in, wier bevolking zeer gemengd is, daar zij in de laatste drie eeuwen niet slechts uit onderscheiden deelen des lands, maar evenzeer uit de naburige Duitsehe gewesten, zelfs uit de Palts en Zwitserland hier samenstroome; in het begin der 17de eeuw vestigden er zich vele Utrechtenaren, die met het stelselmattig afgraven van het veen een aanvang maakten, later verhuisden hierheen vele Friezen uit de Gietboornse vennen, toen op deze plaats de verveening sterk verminderde.

De toeneming der bevolking in de laatste eeuw blijkt uit het volgende overzicht. Het bevolkingscijfer der provincie bedroeg in.

1822	144 900
1829	157 504
1859	205 005
1869	222 018
1890	272 786
1900	299 604
1905	319 745

Den 1sten Januari 1907 telde Groningen 323 888 inwoners en wel 160 531 mannen en 163 357 vrouwen. In het jaar 1905 werden 0486 geboren en overleden 4281, vestigden zich 20548 personen in de provincie en vertrokken er 21881. Naar den godsdienst onderscheidde men 259 288 Hervormden, 19648 Katholieken en 6038 Joden. Terwijl de gemiddelde dichtheid der bevolking van de provincie 137 per v. km. bedraagt, is deze hooger in de veenkolonien en enkele andere streken, zooals langs het Damsterdiep en op enkele plaatsen langs de kust, daarentegen aanmerkelijk lager waar nog nitgestrekte woeste gronden liggen. Over het geheel echter is de bevolking vrij gelijkmatig over de provincie verdeeld, als gevolg van de meestal vruchtbare bodem en den goed ontwikkelde landbouw.

Voortbrengselen en Middelen van bestaan. De woeste gronden besloegen in 1906 nog een oppervlakte van 19896 H.A. of bijna 8.5 % der oppervlakte, tegen 37629 H.A. in 1833. In 1906 verminderden de woeste gronden met 141 H.A. tegen 297 H.A. in 1905 en 235 H.A. in 1904. Het hoofdmiddel van bestaan vormt er de landbouw, die als hoofdproducten op den kleigrond haver, gerst, boonen, vlas en tarwe oplevert, terwijl op den zandgrond en den dalgrond der afgegraven vennen rogge, boekweit, haver en

vooral aardappelen verbouwd worden. Wat de productie van fabrieksaardappelen betreft, staat Groningen onder alle provincies bovenaan met (1906) een opbrengst van 18 650 325 kg., verkregen van 17493 H.A. (geheel Nederland 29714 H.A.) Met het oog op de vele fabrieken is dan ook „de aardappel de kurk, waarop de veenkolonien drijven“. In vlasbouw wordt de provincie slechts overtroffen door Zeeland. In 1905 waren 4578 H.A. met vlas beplant, die aan lint 2348514 kg., aan zaad 57564 H.L. opleverden. De teelt van koolzaad, eenmaal van veel belang, heeft tegenwoordig weinig meer te beteekenen, die van snikerbieten is daarentegen sterk toegenomen. In 1906 was de verdeling van den bodem als volgt:

Bonwland ..	129 123 H.A.	of 54.91 %
Grasland ..	58 953	25.07 %
Tuingrond ..	3 827	1.63 %
Bosch ..	1 111	0.47 %
Woestegrond ..	19 896	8.46 %

De verdeling van den landbouwbodem was in genoemd jaar:

Grasen ..	67 802 H.A.
Penlvruchten ..	14 361
Handelsgewassen (koolzaad, mosterdzaad, vlas enz.) ..	6 843
Knol-, wortel- en bolgewassen ..	23 259
Groenvoedergrassen ..	16 374
Braakland ..	474

Naast landbouw moet veeteelt genoemd worden; bovenaan staat de runderteelt, daarnaast de paardenteelt, terwijl de schapenteelt eveneens van belang is, zooowel op de laag gelegen klei- en laagveenstreken, als op de dorre zandgronden. Op de laatste, alsook in de veenkolonien wordt tevens aan varkensteelt gedaan. De veestapel omvatte in 1904:

Paarden ..	34 559
Rundvee ..	91 257
Schapen ..	62 539
Bokken en geiten ..	7 076
Varkens ..	41 313
Bijenkorven ..	9 125

De zuivelbereiding legt zich vooral op de vervaardiging van boter toe. In 1906 bedroeg de boterproductie op boerderijen 660 000 kg., in fabrieken (47 in getal) 1300 000 kg., de kaasproductie (14 fabrieken) 620 000 kg.

De nijverheid zetelt, afgezien van de stad Groningen (zie aldaar), vooral in de veenkolonien. De voornaamste grondstof is hier de aardappel, die tot bereiding van aardappelmeel, spiritus, stroop, giet enz. aanleiding heeft gegeven; in 6 fabrieken werden in 1906 samen 2245 031 H.L. aardappelen verwerkt. De roggeboon deed strooppapier- en stroocartonfabrieken ontstaan; in 1906 werden in 4 fabrieken 48 361 461 kg. stroo verwerkt, waaruit 38 251 950 kg. carten werd verkregen; de scheepsbouw en daarmede verband houdende tonwalagerijen en zeilmakerijen zijn daarentegen in de meeste kolonien weer verdwenen, alleen nog op sommige plaatsen, zooals Hoogezand en Onstwedde, van belang. Op 13 plaatsen vindt men samen 58 werven (Hoogezand 17, Onstwedde 10). Op 31 Januari 1906 stonden er 69 schepen op stapel. Steen- en pannenfabrieken en kalkbrandrijen komen daarentegen op onderscheiden plaatsen voor. Het afgraven van veen, dat

eenmaal zooveel handen bezig hield, is in de meeste streken afgevoelen. Tegenwoordig wordt nog baggeturf gemaakt in de gemeenten Leek, Winschoten, Scheemda, Haren en Midwolde, lange turf te Bellingwolde, Onstwedde en Wedde.

De vischvangst wordt door sommige kustplaatsen nitgeoeft, is echter beperkt tot de Wadden en de naburige wateren en derhalve van weinig belang. De handel heeft, afgezien van week- en jaarmarkten in sommige kleinere plaatsen, zooals de drukke paardenmarkten te Appingedam, zijn zetel vooral in de hoofdstad (zie aldaar). Hij wordt bevorderd door het groot aantal kanalen en de spoorwegen; van de waterwegen is ongetwijfeld het Eemskanaal, van de spoorwegen die naar het Z. verreweg de belangrijkste voor het verkeer met andere provincies en landen. Ook de waterweg naar de Lemmer (en Amsterdam) wordt druk bevaan, terwijl de nieuwe havenwerken van Delfzijl den overzeeschen handel ten goede komen. Voor de zuid-oostelijke deelen der provincie is de aanleg van den Noordooster lokalspoorweg van groot belang, terwijl de nog steeds niet begonnen kanalisatie van Westerwolde voor deze afgelegen, grotendeels woeste streken nog verder strekkende gevolgen zou hebben. Ook het net van tramwegen (zie de kaart) ondergaat nog steeds uitbreiding.

De *economische toestand* is in deze provincie nog steeds gunstig, al zal de bloei van vóór 1880 (zie *Agrarische kwestie*) niet licht meer terugkeeren. De bodem is over het algemeen vruchtbaar en wordt voortreffelijk bebouwd, waartoe het eigenaardige *bedemrecht* (zie aldaar) medewerkt. Dit is ook de hoofdoorzaak van de groote boerderijen, welke juist in Groningen zoo talrijk zijn, terwijl het hooge peil van ontwikkeling der „beereboeren” het gebruik van de nieuwste methoden en de nieuwste vindingen op landbouwgebied in de hand werkt. De arbeiders verkeerden in minder rooskleurigen toestand, want vooreerst deed de daling der graanprijzen (zie *Agrarische crisis*) vele bonwlanden in grasland veranderen, dan ook werd de handenarbeid door de machines ten deele overbodig gemaakt. Daarbij komt, dat men op de kleistrekken aan een gering getal vaste arbeiders genoeg heeft, waarnaast in den drukken tijd wel groote „koppels” van dagloonsers in dienst worden genomen, doch deze leven steeds in een onzekere toekomst, vandaar dat vele tot landverhuizing naar Amerika besloten. Wel heeft de toenemende bieten- en vlasbouw, die veel handen vereischen, den den toestand iets verbeterd, maar ook in het jongste jaar (1906) overtrof toch de emigratie nog de immigratie.

Plaatsen. De groote oppervlakte door den landbouw in beslag genomen en de geringe oppervlakte der woeste gronden maakt dat de provincie dicht met dorpen bedekt is. Het aantal gemeenten bedraagt 57, waarvan echter geen enkele, afgezien van de hoofdstad, meer dan 13000 inwoners heeft. Op Groningen met 72 324 zielen volgen als grootste gemeenten Onstwedde (12 558), Slochteren (12 466) en Veendam (11 756). In geen provincie is dan ook het oeconomisch leven en het handelsverkeer zoozeer in de hoofdstad gevestigd, die als in het centrum van een spinweb van water-, land- en spoorwegen is gelegen, en

die in vroeger eenwen van die ligging partij trok, om de opkomst van andere plaatsen te beletten. Naast de stad Groningen vallen dan ook alleen enkele middelpunten van verkeer voor een beperkten omtrek te vermelden: Winschoten, Appingedam en Delfzijl. En deze staan nog weer als verbindingsteden van haar kring met de hoofdstad in betrekking, of vormen (Delfzijl) het verbindingslid met het buitenland.

Bestuur. Aan het hoofd van het provinciale bestuur staat de Commissaris des Konings, ter zijde gestaan door de Gedeputeerde Staten, een college van 6 leden. De wetgevende macht berust bij de Provinciale Staten, waarin 45 leden zitting hebben. Naar de Eerste Kamer zendt Groningen 3, naar de Tweede Kamer 6 leden. Voor de rechtspraak ressorteert de provincie onder het Hof te Leenwarden; zij bezit 2 arrondissementsrechtbanken (Groningen en Winschoten) en 6 kantongerechten.

De provincie bezit 2 gymnasia, 2 hogere burgerscholen met 5 jarigen cursus voor jongens en 1 voor meisjes en 4 hogere burgerscholen met 3 jarigen cursus, een Openbare Handelsschool, 2 zeevaartscholen, 3 ambachtsscholen, eenige ambacht-avondscholen, een huishoudschool, industrijschool enz. Voor het lager onderwijs ressorteert Groningen onder de 3de inspectie en omvat 2 distrikten met 10 arrondissemanten.

Geschiedenis. De provincie Groningen, oorspronkelijk, evenals de ten O. en W. daarvan gelegen gewesten, door Friezen bewoond (zie *Bevolking*), deelde aanvankelijk de lotgevallen der „Friese Zeelanden”. Op het einde van den Hondsrug ontwikkelde zich echter de stad Groningen, wier oorsprong in het duister ligt, maar die in elk geval sedert de 12de eeuw, dank zij haar gunstige ligging, tot groot aanzien kwam en in overeenstemming daarmede weldra een groote rol begon te spelen. Zij was gesticht door de Drentsche Saksen en gold dan ook eenwen lang als een Drentsche en niet als een Friese stad. De pogingen der Deutsche keizers, om er hun gezag door middel van stadhouders krachtig te doen gelden, stieten in het land over de Lanwern (Groningen), op een even hardnekkig verzet, als in de gewesten (Oostergoo en Westergoo) ten W. daarvan. En al gelukte het aan keizer Hendrik III in 1040 het kleine landschap het Goorecht met den hof Groningen (villa Croninga) tot een leen van het bisdom Utrecht te maken, de Ommelanden wisten hun feitelijke onafhankelijkheid te bewaren, uitgezonderd Westerwolde, dat sedert 1316 den bisschop van Munster als heer moest erkennen en voortaan in diens naam door hoofdelingen werd geregeerd. In de stad Groningen viel het bisschoppelijk gezag moeilijk te handhaven, sedert bisschop Herbert de

Wapen van de Provincie Groningen.

gevaarlijke fout had hegaan Groningen en Coeverden als hurggraafschappen aan zijn heide hroeders in leen te geven, te gelijk met de nitoeffening der wereldlijke macht in Groningen en omstreken, waardoor in genoemde plaatsen onder twee geslachten van Frieschen oorsprong kleine heerlijkheden ontstonden. In den loop der 12de eeuw maakte de stad Groningen zich meer en meer los van den hieschoppelijken „praefectus“. Herhaalde opstanden tegen diens gezag hadden plaats en daarmede tegen het gezag van den hieschop, en ten slotte herustte het gezag geheel bij den prefect en den Raad, henevens bij de „rationales“ (burgemeesters). Moeilijker viel het voor de Ommelanden, hun vrijheid te handhaven door de hevige partijtwisten, tusschen Schieringers en Vetkoopers, (zie aldaar), welke hier even hevig woedden, als in Friesland (zie aldaar) en die aan de Hollandsche graven en Utrechtsche hieschoppen een welkome gelegenheid schonken zich in de binnenlandsche aangelegenheden te mengen. Zelfs kwam het zóó ver, dat vele aanzienlijke geslachten, zooals de Gockinga's, Onsta's en Houwerda's tegen het einde der 14de eeuw graaf *Albrecht van Beieren* als leenheer erkenden. De strijd tegen de Hollandsche graven en Utrechtsche hieschoppen werd met afwisselend succes gevoerd, waarbij de onderlinge nijver en tegenwerking van Holland en Utrecht den Groningers zeer te stade kwam. De stad Groningen, berreesd voor de concurrentie der Hollanders, spande alle krachten in om de vreemdelingen te verdrijven, slaagde er in, in het geheim gesteund door den Utrechtschen hieschop *Frederik van Blankenheim*, de Gockinga's en Houwerda's voor goed te verslaan (1400) en verwierf het volgend jaar (1401) het hoogste gezag in het Oldambt, dat voortaan door hare amhtlieden en drosten bestuurd werd.

Terwijl de partijtwisten voortwoedden, de stad nu eens in de macht der Schieringers was, dan weer door de Vetkoopers bemachtigd werd, legde zij in 1428, in vereeniging met de vrije Overlauerse landschappen, den grondslag van een staatsverbond door het sluiten van het zoogenaamde Eerste verbond. Daarbij beloofden de bondgenooten elkander steun tegen elken huitenlandschen vijand en dat zij gezamenlijk zouden optreden tegen dengene, die vreemd krijgsvolk in het land zou hrenngen. In 1473 werd het verbond belangrijk uitgebreid door het maken van bepalingen op den uitvoer van granen, den invoer van hier en het besteden der geldboeten, welke voortaan hoofdzakelijk in het belang der verdediging des lands zouden worden aangewend. Dit verbond werd bekrachtigd door keizer *Frederik III*, maar ndat *Albrecht van Saksen* in 1428 door de Schieringer tot erfpotestaat van Friesland was gekozen, vestigde deze al spoedig den hlik op Groningen, dat na zijn gezag over de Ommelanden hevestigd te hebben, reeds herhaaldelijk pogingen had gedaan, om ook Friesland tusschen Lauwers en Flie onder zijn invloed te hrenngen, begeerig als het was, om ook deze streken ten voordeele van zijn handel te exploiteeren. Reeds in 1500 verscheen *Albrecht* twee keeren met zijn leger voor de stad, die hij echter niet innemen kon. Even weinig succes had *Ed-*

zard, graaf van Oost-Friesland, aan wien de Saksische hertog het Groningsch gebied had toevertrowd. Ook *George van Saksen, Albrecht's* tweede zoon, vermocht niets tegen de machtige stad en toen zij, ondanks de dappere verdediging onder leiding van den bekwamen *Willem Frederick*, door graaf *Edzard* al te zeer in het nauw gehracht werd, huldigde zij dezen in Mei 1506 als heer, waarin deze door *George* voorloopig bevestigd werd. In 1514 echter brak de oorlog tusschen *George* en *Edzard* openlijk nit, en toen *Edzard* Groningen aan zijn lot overliet en ook de Utrechtsche hieschop geen hulp verleende, wendde zich de stad tot hertog *Karel van Gelder* en koos hem tot heer en beschermmer (November 1514). Zoo kwam het ook hier tot een botsing tusschen den Gelderschen hertog en *Karel van Oostenrijk*, den lateren keizer *Karel V*, aan wien *George van Saksen* zijn aanspraken op Friesland en Groningen verkocht had en daar de Geldersche hertog de Groningers ten alotte zelf tegen zich in het harnas joeg door zijn pogingen, om het gewest geheel tot onderwerping te hrenngen, was het einde van den langen strijd, dat ook Groningen *Karel V* als heer huldigde (8 Juni 1536). Zoo werd het gewest met de overige Nederlanden onder één heer vereenigd en samen met Friesland en Drente door één stadhouder van *Karel V* en diens zoon *Philips II* bestuurd. Hier werden de eerste veldslagen in den Vrijheidsoorlog (hij Heiligerlee en Jemmingen) geleverd, en toen de Unie van Utrecht tot stand kwam sloten zich eerst de Ommelanden (Januari 1579) en vervolgens ook de stad Groningen (Juli 1579) daarbij aan. Evenwel werd de stad reeds in Maart 1580 weder onder Spaansche heerschappij teruggehracht door het verraad van *Rennenberg* (zie aldaar). Een langdurige strijd ontbrande thans tusschen Stad en Ommelanden, totdat prins *Maurits* de stad weer op Staatsche zijde bracht. Bij het tractaat van reductie (23 Juli 1594) werd niet alleen Groningen opnieuw hij de Unie gevoegd, maar werden tevens de betrekkingen tusschen Stad en Lande zoodanig geregeld, dat dit tractaateedert den grondslag vormde voor de samenstelling der Staten en het gewestelijk hebeer.

Het gewest had, evenals de andere provincies, 1 stem in de Staten-Generaal. In de provinciale staten werden 2 stemmen nitgehracht: 1 van de stad en 1 van de Ommelanden; hij staking beliste de stadhouder. De Ommelanden bestonden nit 3 kwartieren: Hunsingo, Fivelingo en het Westerkwartier; ieder kwartier had zijn eigen kwartiersvergaderingen. De Ommelanden hadden Gecommitteerde raden, de provincie Gedeputeerde staten, Stad en Ommelanden hoide een syndicus. Eerst in 1749 kreeg het gewest voor de rechtspraak een provinciaal Hof.

De verstandhouding tusschen Stad en Lande liet doorgaans veel te wenschen over, daar de Stad er steeds op nit was haar vooraalig overwicht over het platteland te herwinnen en dit aan haar belangen dienstbaar te maken. De hooglopende geschillen, welke hiervan het gevolg waren, deden de Staten-Generaal in 1600 besluiten krijgsvolk in de stad te leggen en er een kasteel te bouwen, dat wel is waar in 1607 weder

GRONINGEN.

De Martinitoren.

Het Stadhuis.

werd geslocht. Wel werd de verstandhouding tusschen de hoofdstad en het platteland langzamerhand beter, maar nu en dan vlamden de oude veeften weer hoog op, zooals in 1640 en het gelukte zelfs stadhouder *Willem IV* niet door een persoonlijk bezoek (1 September 1649) een verzoening tot stand te brengen. Dit geschiedde eerst in 1653. Terwijl het gewest doorgaans met Drente en Friesland eenzelfde stadhouder uit den Frieschen tak van het Huis Oranje had bezeten, werd de band met de overige gewesten nog dichter aangehaald, toen deze, als *Willem IV*, stadhouder over alle gewesten der Republiek werd.

Het gebied der provincie onderging een vergrooting bij de omwenteling van 1795 door inlijving der heerlijkheid Westerwolde, sedert afschudding van het Spaansche juk als een generaliteitsland heeschouwd en in 1619 door de stad Groningen aangekocht. In 1798 werd uit deze provincie met deelen van Friesland en Drente het departement van de Eems gevormd, in 1801 werd een afzonderlijk departement Stad en Lande ingesteld, dat in 1810 den naam Groningen ontving en waaraan Reiderland (Oost-Friesland tusschen Aa en Eems) werd toegevoegd. In 1813 werd uit Groningen en Drente het departement van de Wester Eems gevormd, terwijl in 1815 de provincie haar ouden naam Groningen en haar vroegere grenzen terug ontving.

Groningen (zie de plaat), de hoofdstad der gelijknamige provincie (zie aldaar) en de derde koopstad van ons land, ligt op 6°33' O. L. v. Gr. en 53°13' N.Br., op het N. einde van den Hondsrug, aan de samenloeiing van de gekanaliseerde Hunze en Aa en aan een groot aantal kanalen, zooals het Eemskanaal, Schuiten-, Damster-, Boter-, Reit- en Hoendiep, aan de spoorlijnen Meppel—Groningen, Leenwarden—Groningen—Nieuwe Schans, Groningen—Roodeschol en Groningen—Delfzijl, terwijl het door tramwegen met Zuidlaren en Eelde is verbonden. De

Wapen van de Stad Groningen.

gemeente beslaat een oppervlakte van 1807 H.A. en telt (1907) 72280 inwoners (34837 mannen en 38443 vrouwen). De gemiddelde jaarlijkse temperatuur bedraagt 9,6° C., in 1906 bedroeg de maximumtemperatuur + 29,9°, de minimum —13,5° C., de neerslag 770,2 mm., terwijl de gemiddelde regenval 710,2 mm. bedraagt. De geheele aanleg der stad toont duidelijk aan, dat Groningen vroeger een vesting is geweest; van de wallen zijn op sommige punten nog overblijfselen aanwezig en het is niet zo heel lang geleden, dat de poorten er nog stonden. Een kanaal om de stad scheidt het oude gedeelte van het nieuwe. Langs dat kanaal loopen de mooie Praedinius-, Ubbo-Emmius-, Zuider-, Heeren- en Radesingel, die zich daarna in een aantal diepen voortzetten. Het centrum van het verkeer is de Grootte Markt, 14225 v.m. groot, waarop 9 straten nitkomen. Men vindt op de Markt het stadhuis, in de omgeving het zoogenaamde Gondkantoorje, een zeer interessant bouwwerk uit

het jaar 1635 (gerestaureerd in 1844), het waaggebouw, de studenten-sociëteit *Mutua Fides*, de Grootte Sociëteit, het oude rechtsbnis (gerestaureerd), de statige woning van *J. E. Scholten*, drie mooie oude gevels uit de 16de eeuw en in den hoek de Martinikerk.

De hoofdstraat van Groningen is de Heerestraat met het hnis, waarin *Johan Wessel Gansvoort* (zie aldaar) gewoond heeft, wiens wapen nog in den gevel prijkt. Verdere straten van belang zijn de Ehhingestraat met het Groene en het Roode Weeshnis, de Boteringestraat met de woning van den Commissaris der Koningin en het oude gerechtsgebouw, den zetel van de rechtbank en van het kantongerecht, de Zwanestraat, de Poelestraat, die alle op de Markt uitkomen, de Westeringel, de Parklaan, beide laatste alleen met woonhuizen, de Carolleweg, de Steen-tilstraat, vooral op marktdagen zeer druk, het Gedempte Zuiderdiep, het Winschoter-, Damster- en Boterdiep en de Kijk in 't Jatstraat. Van de pleinen moet behalve de Grootte Markt, vooral de Vischmarkt genoemd worden, een groot recht-hoekig plein, waarvan de tweelengtezijden door winkels worden ingenomen, terwijl aan de derde zijde de Korenbeurs is gelegen. Verder verdienen nog vermelding de Ossensmarkt, de Rademarkt en de Nieuwe Veemarkt. De singels worden onderbroken door de fraai aangelegde Emma- en Heerenpleinen. Het Martinikerkhof is zeer oud en werd waarschijnlijk reeds in het laatst der 8ste eeuw aangelegd. Men vindt er het Provinciehuis met 3 allegorische schilderijen en portretten van vorsten uit de Huizen *Oranje* en *Nassau*. Bij de A-Kerk vindt men het schilderachtig gelegen A-Kerkhof. Zeer geliefde wandelplaatsen zijn het Sterreboech met een fontein en het Noorderplantsoen met een vijver.

Van de openbare gebouwen moet in de eerste plaats de Martinikerk genoemd worden, een Gotisch meesterwerk, dat in 1482, na herhaalde instortingen en branden, zijn tegenwoordigen vorm verkreeg, met een 97,5 m. hoogen toren, welke den 15^{den} Maart 1517 met het klokkenspel verbrandde, in 1627 weder opgebouwd en in 1886—1893 gerestaureerd werd. Een nieuwe klok, de „Salvator“ had de kerk echter reeds in 1598 gekregen. Het carillon telt 37 klokken. Wanneer de kerk gebouwd is, weet men niet met zekerheid, vast staat alleen, dat zij reeds vóór 1253 bestond. Van de overige 21 kerken, verdeeld over 11 kerkelijke gemeenten en waaronder 2 synagogen (een nieuwe ingewijd in 1905), noemen wij de A-Kerk uit het begin der 13de eeuw met mooien preekstoel en doopvont. De toren is meermaals afgebrand, het klokkenspel na den brand van 1672 niet hersteld; de Nieuwe Kerk, inwendig een der mooiste Protestantische kerken van Nederland, en de Paterskerk met een mooi orgel en rijke versiering. Van de wereldlijke gebouwen zijn vermeldenswaard: het stadhuis, dat in 1443 begonnen werd, in 1872 zijn tegenwoordigen vorm kreeg en o.a. een zilveren plaat met een voorstelling van het beleg van 1672 en enkele schilderijen en teekeningen bevat, het station, de schouwburg, het museum, de Korenbeurs, het abattoir, de gevangenis, de kazerne, de studenten-sociëteit *Mutua Fides*, terwijl een

nieuw academiegebouw, ter vervanging van het in 1906 afgebrande, en een nieuw post- en telegraafkantoor in aanbouw zijn. De stad bezit op onderwijsgebied een hogeschool, den 14ten Juli 1614 door de provincie Groningen gesticht en sedert 1813 door het rijk overgenomen, met een bibliotheek, een groot aantal goed ingerichte laboratoria, een mineralogisch-genealogisch museum, een horts en een groot ziekenhuis, terwijl het zoologisch kabinet den 30sten Augustus 1906 bij den academiebrand werd vernield; een gymnasium, een vijfjarige hogere burgerschool en een driejarige voor jongens en een vijfjarige voor meisjes, een handelsschool, een zeevaartschool, 22 openbare en 10 bijzondere scholen voor lager onderwijs met (1907) 4046 mannelijke en 3917 vrouwelijke, totaal 7963 leerlingen; een school voor voortgezet onderwijs, 4 herhalingscholen, een rijksleerschool, een gemeentelijke kweekschool voor meisjes, 2 scholen voor volwassenen, een voor jongens van 14—18 jaar, een opleidingschool, een avondschool voor meisjes, 3 openbare en 9 bijzondere bewaarscholen, een burgeravondschool, een doofstommeninstituut (sedert 1790), een kook- en huishoud-, een industrie-, een ambachts-, een machinistenscholen, een rijkalandbouw-winter-, een gemeentekweekschool voor vroe-dronwen, een muziek-school, een academie voor Beeldende Kunsten enz. Verder vindt men er een Natuurkundig Genootschap met eigen gebouw, tal van wetenschappelijke en letterkundige vereenigingen, een leesmusem, een openbare leenzaal en bibliotheek, de vereeniging „de Harmonie" en een schouwburg.

Van de instellingen van liefdadigheid noemen wij: vijf ziekenhuizen, waaronder het „Stads-, Provinciaal en Academisch Ziekenhuis", het grootste van ons land, ruim 30 gasthuizen, waaronder vele van zeer ouden datum, een typografen-gasthuis, een soepkokerij, twee volksgaarkenken, enz. Verder bezit de stad 2 had- en 2 wooninrichtingen en een kinderbewaarplaats (*crèche*).

De nijverheid van Groningen is belangrijk; men vindt er hontzaagmolens, meubel- en spie-gelfabrieken, een groote rijwielfabriek (*Fongers*), een fabriek voor stoom- en andere werktuigen en ijzeren schepen, tabaks-, sigaren- en worst-fabrieken, een groote suikerraffinaderij, breinrich-tingen, boek- en steendrukkerijen en zeer vele koekfabrieken. Het aantal stoomwerktuigen be-draagt (1907) 56. De handel van de stad is van zeer groote beteekenis, daar Groningen de markt-plaats voor de geheele provincie benevens het N. van Drente is. Door het Eemskanaal kunnen zeeschepen in de Oosterhaven komen, waarlangs groote pakhuizen en opslagplaatsen staan. De 3 andere havens van Groningen zijn voor de hin-nenvaart bestemd en onderling door het verbin-dingskanaal verbonden, terwijl in de Noorderha-ven wel eens zeeschepen uit het Reijtdiep komen. In 1906 kwamen 99 zeeschepen, metende 41164 ton de havens binnen. De uitvoer bedroeg in ge-noemd jaar: 4227705 kg. aardappelmool, 440000 kg. cichorei, 760900 kg. tarwe, 548000 kg. rogge, 2807900 kg. haver, 1090218 kg. jizererts, 1612204 kg. olie, 2933985 kg. papier, 900000 kg. teer, 645264 kg. vleesch. De stad telde (1907) 66 zee-schepen. Aangevoerd werden op de markt (1906)

630 paarden, 36092 koeien, 11244 kalveren, 653 geiten, 35869 schapen, 83149 lammeren, 18723 Londensch varkens, 45519 biggen, 118300 kg. boter en 313000 stinks eieren. De tram, die weldra een elektrische zal worden, heeft een baanlang-te van 4674 m. De begroting der gemeente, die (1907) een openbare schuld van 6840125 gld. had, sloot in 1906 in ontvangst en uitgaaf met 3154145 gld.

Geschiedenis. Omtrent het ontstaan van Groningen is niets met zekerheid bekend. Hoewel misschien reeds ten tijde van de komst der Ro-meinen gesticht, wordt eerst in 1040 van haar melding gemaakt in een giftbrief van *Hendrik III*, waarbij hij een landgoed *Cruonings* aan de St. Maartenskerk te Utrecht schenkt. Dit feit heeft vele bloedige oorlogen ten gevolge gehad, daar de Groningers zich vier eeuwen lang tegen den Utrechtschen bisschop verzet hebben, tot welk doel zij in het begin der 13de eeuw hun stad versterkten. In 1251 moesten zij echter na een beleg de muren slechten. Onophondelijk braken twisten uit, en in 1338 werd de stad wederom ingenomen en voor een gedeelte verwoest. Een deel der mu-ren, die in 1255 weer opgeboord waren, moest vol-gens de bepalingen der overgave opnieuw worden afgebroken; het is echter hoogst waarschijnlijk, dat zulks nooit geschied is. In het midden der 14de eeuw werd Groningen de plaats, waar de alge-meene vergaderingen der Friezen werden gebo-den. In 1392 verpachtte Utrecht het rechtgebied over Groningen en het Goorecht (de omstreken van Groningen) aan de stad, een stap nader tot haar onafhankelijkheid. De twisten der Schieringers en Vetkoopers in Friesland (zie aldaar en de pro-vincie Groningen) deden haar invloed op Gron-ningen gelden, totdat in 1405 tusschen beide par-tijen de vrede tot stand kwam. Daarmede was echter de rust niet teruggekeerd, daar weldra een nieuwe bloedige veete, thans tusschen de Hik-horsten en Broekhorsten, ontstond, waarin zich ook keizer *Sigismund* mengde. Dit was oorzaak dat de Vetkoopers zich bij den bisschop aansloten, die de oude rechten en vrijheden erkende, en sedert was Groningen een der 6 hoofdsteden van het Sticht (1419). Toen *Karel den Stoute* als heer van Groningen erkend wilde worden, besloot de stadsregering tot een krachtige uithreiding der versterkingen, die in 1469—1471 door 1400 arbeiders aan de Zuidzijde der stad opgeworpen werden. De gevreesde oorlog brak echter, door *Karel's* dood, niet uit. In 1480 kreeg de stad het bewind over Westervolde, terwijl een verbond met de Ommelanden de vriendschapsbanden nauwer toehaalde. Weldra zag zich de stad opnieuw betrokken in de twisten tusschen Schieringers en Vetkoopers, welke tegen het einde der 15de eeuw met groote hevigheid in Friesland woeden. Groningen was het hoofd der Vetkoopers, en dit bracht de in het nauw gedreven Schieringers er toe *Albrecht van Saksen* in het land te halen. De stad wisselde in korten tijd verscheiden malen van heer, totdat zij in 1536 in het bezit van *Karel V* kwam en onder diens bewind een periode van rust en welvaart genoot. (Zie verder de provincie Groningen, *Geschiedenis*).

Anders werd het onder *Karel's* opvolger *Phi-lips II*. Diens landvoogd *Alva* begon in 1569 met

den bouw eener sterkte in Groningen, die echter eenige jaren later (1577) door de bevolking gealecht werd, terwijl daarentegen veel aan de verbetering der vestingwerken van de stad ten koste werd gelegd. Nadat zij lid der Unie van Utrecht was geworden, kwam zij spoedig daarop (1580) door het verraad van *Kennenburg* weer in de macht der Spanjaarden, totdat *Maurits* in 1594 er in slaagde haar weer aan de Unie toe te voegen, waarbij het *Tractaat van Reductie* gesloten werd. De onde voeten tusschen de Stad en de Ommelanden bleven echter voortduren en gaven zoowel tot oproeren in de stad, als tot tusschenkomst der Staten-Generaal aanleiding. Van 14 Juli tot 28 Augustus 1672 werd de stad door den hieschop van Munster en den keurvorst van Keulen belegerd, maar wist zich, dank zij de kloekke hending der bezetting onder bevel van *Habenhaupt*, bijgestaan door burgers en studenten, staande te houden. Na dien tijd werden de vestingwerken uitgebreid, ondanks tegenwerking der Ommelanden, waarmede telkens nieuwe geschillen ontstonden.

Ook de verheffing van *Willem IV* tot stadhouder gaf tot twisten en zelfs oproer in de stad aanleiding, en van de partijtwisten tusschen Patriotten en Prinsgezinden bleef zij evenmin gespaard. De Fransen werden met vreugde bij hun komst in 1795 begroet, maar met niet minder vreugde zag men hen in 1813 vertrekken. Nog eenmaal gordde Groningen zich ten strijde, n.l. in 1830 toen in November de schutterij en de compagnie, uit Groninger- en Franeker-studenten gevormd, uittrok. In 1847 kwam het wegens de duarte der levensmiddelen tot ernstige onlusten in de stad, waarbij hongerbloed vloede. Van groote beteekenis was de vestingwet van 1874, waarbij Groningen als vesting geschrapt werd. Grachten en wallen verdwenen, om plaats te maken voor nieuwe stadswijken, fraaie singels en aangename wandelplaatsen. De bevolking, die in 1874 nog slechts 30284 zielen bedroeg, werd sedert dien tijd bijna verdubbeld en nog steeds breidt de stad zich uit, vooral naar het Westen, waar in 1907 begonnen werd met het nitgraven van een groot verbindingskanaal, ten behoeve van het belangrijke scheepvaartverkeer via De Lemmer-Amsterdam. Het wordt ter weerszijden vrijwel over de geheele lengte met kaalminnen voorzien, gelegenheid gevende voor los- en laadplaatsen voor de diepstgaande schepen, welke het Hoendiep kunnen bevaren. Ter weerszijden van het kanaal komen straten ter breedte van 12 m. Er zal over het nieuwe kanaal een brug gelegd worden, met electricche beweegkracht.

Groningen, *Abraham Pieter van*, een Nederlandsch dichter, werd geboren den 7^{den} Maart 1798, studeerde te Leiden in de godgeleerdheid en was achtereenvolgens predikant te Bleekensgraaf, 's Gravenhage en Ridderkerk en overleed aldaar den 22sten December 1861. Nadat zijn dichttalent vooral gewekt was door het lezen van de „Hollandsche Natie“ van *Helmers*, schreef hij verzen in den Latijnschen studentenalmanak, die grooten hrijal vonden. Met goed gevolg legde hij zich verder toe op de beoefening der vaderlandsche geschiedenis, zooals blijkt uit zijn „Geschiedenis der Watergeuzen“ (1836), terwijl zijn „Ommitgegeven en verspreide gedichten“ in 1855

in 2 bundels in het licht verschenen. Hij was lid van dienste van het genootschap *Pietra te Dordrecht*, van *Oefening kweekt kennis te 's Gravenhage*, van de *Leldsche Maatschappij van Nederlandsche letterkunde*, en van het *Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde*.

Gronovius, *Johannes Fridericus*, een Nederlandsch philoloog, werd geboren te Hamburg den 7^{den} September 1611. Na het voleindigen zijner studien te Leipzig, Jena en Altorf begaf zich naar Bremen, werd er vicaris en was tevens kannunnik van het domkapittel te Hamburg. Alhier ontmoette hij *Hugo de Groot*, die hem den raad gaf zich verder op de rechtsgeleerdheid toe te leggen, waarna hij Leiden, Groningen en Amsterdam bezocht en overal betrekkingen met de geleerde mannen aanknoopte. Nadat hij eenige jaren te 's Gravenhage had doorgebracht, begaf hij zich in 1630 naar Engeland en Frankrijk, waar hij te Anjon den doctoralen graad in den rechten verwierf, ging vervolgens naar Italië en keerde over Zwitserland, Duitschland, Frankrijk en de Nederlanden naar zijn geboorteplaats terug. In 1641 werd hij benoemd tot hoogleraar aan het Athenaeum te Deventer. Hij bevond zich echter te Rome en gevoelde weinig lust daaraan gehoor te geven, waartoe hij echter besloot, toen hij 8 maanden later te Parijs een herbaalde aanhending ontving. Hij aanvaardde zijn betrekking den 25sten Maart 1642. 's Hertogenbosch, Harderwijk en Franeker deden vruchteloze pogingen den geleerde binnen hun muren te lokken. Toen hij echter in 1659 te Leiden tot opvolger van *Daniël Heinsius* benoemd werd, begaf hij zich daarheen. Hij overleed aldaar den 28sten December 1671. Van het groote getal van zijn geschriften en van de door hem bezorgde uitgaven noemen wij de belangrijkste, te weten: „*Distriche in Statii Papinii Sylvae*“ (2de druk, 1662); „*Observationum libri tres*“ (2de druk, 1662; herdrukt met het 4de boek, 1631); „*Titii Livii Historiarum libri*“ (3 dln., 1645, later bij herhaling); „*L. Annaei Senecae philosophica opera omnia*“ (met *Lipsius*, 4 dln., 1649); „*L. Annaei Senecae Tragediarum*“ (2 dln., 2de druk, 1682); „*C. Plinii Secundi Naturalis historiae libri XXXVII*“ (6 dln., 1669); „*C. Cornelii Taciti opera*“ (4 dln., 1672); bij herhaling; „*M. Accii Planti comodia*“ (4 dln., 1684); „*Anli Gellii Noctes Atticae*“ (2de druk, 1706); „*Hugonis Grotii de jure belli et pacis libri tres*“ (3 dln., 1796, bij herhaling); „*Lectioes Plantinae*“ (1740); „*Lectioes Tullianarum partium*“ (1746); „*Epistolae 47 ad filium suum Jacobum*“ (1735) en „*Commentarius de sestertiis*“ (1643).

Gronovius, *Jacobus*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Deventer den 20sten October 1645, studeerde te Leiden, bezocht de hoogeschoolen te Oxford en te Cambridge, bedankte voor een hoogleeraarsambt te Deventer en begaf zich naar Parijs, waar hij kennis maakte met de meestberoemde geleerden. De dood zijns vaders riep hem in 1671 huiswaarts, doch het volgende jaar vertrok hij met *Adriaan Paets*, hultengesezant der Staten, naar Spanje en begaf zich vervolgens naar Italië, waar *Cosimo de Medici* hem aanstelde tot hoogleraar in de rechten

te Pisa. Na verloop van twee jaar echter bezocht hij Venetië en Padua, keerde over Duitschland naar Nederland terug en aanvaardde in 1679 de betrekking van hoogleraar in het Grieksch en in 1692 tevens in de welsprekendheid te Leiden, terwijl hij 10 jaar later den titel ontving van geograaf der universiteit. Onderscheidde nienlandsche academiën trachtten hem aan Leiden te ontrukken, waar hij den 21sten October 1716 overleed. Van de lange lijst zijner Latijnsche schriften vermelden wij slechts enkele, namelijk „Anrelli Theodosii Macrolii opera" (2de druk, 1694), „C. C. Taciti opera quae exstant" (2 dln., 1672 en bij herhaling), „Pomponii Melae libri III de situ orbis" (1685), „Notae ad Lucianum" (1686 2 dln.), „M. Tullii Ciceronis opera quae exstant" (4 dln., 1692), „Geographia antiqua etc." (1694), „Phaedri Fabulae" (1703), „Herodoti Halicarnassii Historiarum libri IX" (1715) en „The-saurus antiquitatum graecarum" (1697—1702).

Gronovius, Laurentius Theodorus, een broeder van den voorgaande, studeerde te Leiden, werd er doctor in de rechten en deed tot tweemaal toe een reis naar Italië. Hij vestigde zich te Deventer en overleed nog jong, nalatende „Emendationes Pandectarum juxta florentinum exemplar emendatarum" (1685; 2de druk, 1730) en „Marmorea basis colossi Tiberio Caesari erecti etc." (2de druk, 1720).

Gronovius, Johannes Fredericus, een zoon van Jacobus, werd geboren te Leiden den 10^{den} Maart 1690, studeerde er in de geneeskunde, vestigde zich aldaar en bekleedde er in 1757 den post van hurgemeester, waarna hij daar ter plaatse in 1760 overleed. Hij was een ijverig beoefenaar der natuurrijke historie en schreef: „Disputatio campborae exhibens historiam" (1715), „Flora Virginica etc." (5 dln., 1739 en 1743), „Index suppellectilis lapideae etc." (1750) en „Flora orientalis etc." (1755). Ook leverde hij in de „Acta Upsaliensia" een lijst der vraschen, welke in onze wateren zwemmen.

Gronovius, Abraham, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Leiden den 24^{den} Juni 1695, promoveerde er in de rechten, werd er in 1741 aangesteld tot bibliothecaris der académische boekerij en overleed den 18^{den} Augustus 1775. Ook hij bezorgde nitgraven van onderscheiden Grieksche en Latijnsche schrijvers. Daarvan noemen wij: „Justitioni" (3 dln., 2de druk, 1760), „Pomponii Melae de situ orbis" (2 dln., 1722, en vervolgens bij herhaling), „Cl. Aeliani variae historiae" (2 dln., 1731), „Aeliani de natura animalium libri XVII" (2 dln., 1744 en later meer-malen gedrukt).

Gronovius, Laurentius Theodorus, een zoon van Johannes Fredericus, werd geboren te Leiden in 1730, promoveerde er in de rechten en onderscheidde zich zoozeer door zijn kennis van de natuurrijke historie, dat een groot aantal buiten- en binnenlandsche geleerde genootschappen hem tot lid heneemden. Hij overleed in 1777. Van zijn geschriften noemen wij: „Museum Ichthyologicum continens piscium indigenorum et quorundam exoticorum etc. descriptiones ordine systematico" (1754), „Bibliotheca botanica etc." (1760) en „Zoophylacium Gronovianum, exhibens animalia, quadrupedia, amphibia, insecta etc. fas-

ciemli III" (1763—1781 3 dln., folio met platen).

Gronsveld is een gemeente in de provincie Limburg, 1398 H.A. groot met (1906) 2148 inwoners, ingesloten door de gemeenten St. Pieter, Heer, Kader-en Keer, Margraten, St. Goertruid, Rijkholt en Eisden. De henvelachtige bodem is bedekt met vruchtbare Limburgsche klei, terwijl langs de Maas riviervleek ligt. Hoofdthron van bestaan is landbouw. Tot de gemeente behooren de dorpen Gronsveld en Heugen, een deel van het dorp Ekkelrade en de huurt Hontem.

Het dorp Gronsveld telt ongeveer 800 inwo- en ligt aan de spoorlijn Maastricht—Luk, heeft een R. Katholieke kerk en een mooi landhuis op de plaats van het voormalige grafelijke kasteel. Gronsveld was tot 1498 een bijzonder rijks-beheerlijkheid tusschen de graafschappen Daelhem en Valkenburg, dat in genoemd jaar tot een graafschap werd verheven en bestaan bleef tot de inlijving van ons land bij Frankrijk.

Gronzesak. Zie *Vuchtuigen*.

Grönvold, Markus, een Noorsch schilder, werd den 15^{den} Juli 1845 te Bergen geboren, studeerde te Kopenhagen en München en bezocht daarna de ateliers van *Wilhelm Dietz*, *Otto Seitz* en *Karl von Piloty*, onder wiens leiding hij zich tot een genre- en historieschilder ontwikkelde. Zijn voornaamste doeken zijn: „De hurgemeester", „Zichzelf nitgenoodigd hebbende gasten", „Wilddieven", „Zondags vroeg", verschillende portretten o. a. van *Knut Baade*, een tafereel nit de sage van *Wieland* den smid, „Christus in de eenzaamheid", „Christus en zijn moeder", „De bewaker van het Paradijs" en de genrestukken: „Werkeloos", „Laatste zón", „In den tuin" en „In de dñinen". Bovendien heeft hij talrijke aqua-relen en illustraties geleverd.

Groos, Karl, een Duitsch wijsgeer, werd den 10^{den} September 1861 te Heidelberg geboren, studeerde aldaar, vestigde zich in 1889 als priva-docent in de filosofie te Gieszen, werd in 1892 aldaar hultengewoon, in 1898 te Bazel en in 1903 te Gieszen gewoon hoogleraar. Zijn vooruaamste studies liggen op het gebied der aesthetica, die hij van de metaphysica scheidt en op de psychologie opbouwt. Hij schreef o. a. „Die reine Verunftwissenschaft. Systematische Darstellung von Schellings rationaler oder negativer Philosophie" (1889), „Einführung in die Aesthetik" (1892), „Die Spiele der Tiere" (1896), „Die Spiele der Menschen" (1899), „Der ästhetische Genuss" (1902) en „Das Seelenleben des Kindes" (1904).

Groot is de naam van een ond-Nederlandsche munt, ontleend aan het Fransche *gros* of drachme (= $\frac{1}{12}$ ons zilver), waarmede zij in gewicht overeenkwam, een onderdeel van een schelling, die weer een onderdeel was van den meest gehrui- kelijken waardemeter, het pond. In den regel rekende men 1 pond = 20 schellingen en 1 schelling = 20 grooten (*denarii*). Evenwel bestonden er zeer verschillende soorten van pon- den (zie *Pond*). De groot was weer verdeeld in 16 penningen. Ook onderscheidde men nog hier en elders *oude grooten* en *errie grooten*.

Groot, De, is de naam van een aanzienlijk Nederlandsch geslacht, waarvan de voorvaderen in de vronwelijke lijn reeds in de 12de eeuw als

regeeringspersonen te Delft door hnn belangrijke diensten den hijnnaam de *Groot* verworven hadden, terwijl zij eertijds het hnis Kraaijenburg tussehen 's Gravenhage en Delft hewoonden. De voorvaderen in de mannelijke lijn, den naam van *Cornets* voerende, waren edellieden uit Bourgondië die zich in de Nederlanden hadden gevestigd. *Cornelle Cornets* huwde met *Ermgerde*, een dochter van *Diederik de Groot* van *Kraaijenburg*, die, geen mannelijke afstammelingen bezittende, bedong, dat de kinderen van *Ermgerde* en van *Cornelle Cornets* den naam van *de Groot* zonden dragen. Beider zoon *Huig de Groot* van *Kraaijenburg* bekleedde tot 5-maal toe de waardigheid van burgemeester van Delft.

Groot, Cornelis de, geboren te Delft den 25sten Juli 1546, vertoefde geruimen tijd te Parijs, studeerde te Orleans in de rechten en werd requestmeester van prins *Willem I.* Hij werkte mede tot de stichting en inwijding van de hoogeschool te Leiden en werd er in 1575 hoogleenaar in de rechten, welke betrekking hij in 1583 wegens ziekte nederlegde. Vier jaren later liet hij zich echter overhalen haar weder op te vatten. Hij overleed den 25sten Juli 1610. Hij heeft geen geschriften in het licht gegeven, doch liet in handschrift achter: „*Commentaria ad libros quatuor institutionum Juris Civilis*“, „*Commentaria ad primam partem sive libros quatuor priores digestorum*“, „*Commentaria et observationes Fendalium*“, en „*Tractatus singularis de differentiis Fendinum a Fendis Hollandicis*“.

Groot, Johan Hugo de, een broeder van den voorgaande, werd geboren op den hniize Kraaijenburg den 6ten Maart 1564, studeerde te Donay en werd aldaar bevorderd tot meester in de vrije kunsten en doctor in de beide rechten. Bij zijn terugkeer werd hij eerst schepen en later hurgemeester van Delft, curator van de Leidsche hoogeschool, beoefende de Latijnsche en Nederlandsche dichtkunst en overleed den 3^{den} Mei 1640.

Groot, Hugo de, een zoon van den vorige, jurist en staatsman, werd geboren te Delft den 10^{den} April 1583, ontving een voortreffelijke opvoeding, zoodat hij op zijn 8ste jaar reeds elegieën vervaardigde in de Latijnsche taal, ontving daarna onderwijs van *Uytendogaert* en vertrok nog voor zijn 12de jaar naar de Leidsche hoogeschool, waar hij 3 jaar vertoefde en nog vóór zijn heengaan verscheiden wiskundige, wijsgeerige en rechtgeleerde stellingen met grooten roem verdedigde. In 1598 vergezeldte hij *Johan van Oldenbarneveldt*, advocaat van Holland, naar Frankrijk, waar hij aan *Hendrik IV* werd voorgesteld, die hem zijn aan een gouden keten bevestigde beeltenis schonk. Nadat hij te Orleans tot doctor in de rechten bevorderd was, keerde hij naar het vaderland terug, waar hij zich aan de rechtspraktijk wijdde. Reeds in 1599 bezorgde hij een nienwe uitgave van *Martianus Capella*, die door alle geleerden geroomd werd, en werd door de Staten tot 's Lands historieschrijver benoemd, alsmede tot advocaat-fiscaal van den Hove van Holland. In 1613 werd hij pensionaris van Rotterdam en in het volgende jaar ging hij naar Engeland, om eenige geschillen, met dat rijk over den Indischen handel ontstaan, nit den weg te ruimen. Na zijn

terugkeer werd hij betrokken in de kerkelijke twisten, en als voorstander der gevoelens van *Armínus*, nam men hem den 29sten Augustus 1618, tegelijk met *Johan van Oldenbarneveldt* en *Rombout Hoogerbeets* in hechtenis. Met laatstgenoemde werd hij den 6^{den} Jnni 1619 naar Loevestein gebracht, waar zijn gemalin, *Maria van Reygersbergh*, de gevangenschap met hem deelde, maar ook, geholpen door haar getrouwde dienstmaagd, *Eleje van Houweningen*, gelegenheid vond, om haar man den 22sten Maart 1621 in een boekenkist naar Gorkum te laten ontsnappen, van waar hij, als metselaar vermomd, zich naar Waalwijk en vervolgens naar Antwerpen begaf. Hier vond hij hij *Nicolaas Grerínchoren* en *Thomas Erpenius* een gastvrij onthaal, waarna hij tot de Staten het verzoek richtte om zijn vrouw en kinderen in vrijheid te stellen. Dit geschiedde reeds den 7^{den} April daaraanvolgende.

Inmiddels had *de Groot* zich naar Parijs be-
geven, waar men hem gunstig ontving. De
Nederlandsche gezant deed wel is waar moeite,
om hem nit de stad te verwijderen, doch zag
zijn pogingen mislukken. Ook andere onsaange-
naamheden bejegenden den vluchteling, doch hij
werd hiervoor schadeloos gesteld door de deel-
nemende vriendschap van vele beroemde mannen.
Intusschen verkeerde hij in zeer benarde om-
standigheden, doch ontving op aandrang van
den *Prins van Condé* en van den kanselier de
Vic een pensioen van 3 000 livres, hem door
Lodewijk XIII toegekend. Nu schreef hij ter
zijner verdediging een „*Apologie*“, wier ver-
spreiding door de Staten zooveel mogelijk ver-
hinderd werd; zij noemden haar eeroovend,
bedreigden de bezitters ervan met de doodstraf
en verklaarden den schrijver vogelvrij. Deze
sleet nu zijn dagen op Balagni, een kasteel
van president de *Même* nabij Senlis, en hield
zich bezig met het schrijven van onderscheiden
werken, waartoe *François du Thou*, de zoon
van den beroemden geschiedschrijver, hem de
noodige hronnen verschaftte. Nu en dan ver-
toefde hij te Parijs, doch het viel hem moeielijk,
zijn hnisgezin, dat zich inmiddels hij hem ge-
voegd had, te onderhouden, daar zijn pensioen
wegens den ongunstigen toestand van Frankrijks
financien niet stipt werd nitbetaald. Dit ver-
sterkte zijn verlangen om naar het vaderland
terug te keeren. Trouwens de omstandigheden
waren hier niet weinig veranderd. Prins *Maurits*,
in 1625 overleden, was vervangen door den
verdraagzamen *Frederik Hendrik, Hoogerbeets*
bevond zich in vrijheid, zijn zwager van
Reygersbergh was lid van den Hoogen Raad
geworden, en hij was in 1630 als burger van
Delft hersteld in het bezit zijner goederen. In
1631 bezocht hij ons land, en hoewel hij door
sommigen met eenigen schroom ontvangen werd,
sprongen de drossaart *Hooft* en de hoogleenaar
Vossius voor hem in de hres. De meerderheid
der Staten was echter niet genegen hem rustig
hier te laten wonen, en den 10^{den} Maart 1632
werd door hen een som uitgetoofd van 2000
gulden voor elk, die *de Groot* in handen der
justitie zon leveren. Hij verliet daarop den 17^{den}
April zijn behoortegrond voor goed en begaf
zich naar Hamhnrg, vestigde zich te Dochins-

hnda aan de Elbe en vertoefde 2 jaar in Duitschland, waarna hij volgens den wensch van *Gustaaf Adolf*, koning van Zweden, door den kanselier *Oxenstierna* benoemd werd tot Zweedsch gezant aan het Fransche Hof. Hier was hij onder talrijke onaangenameheden, die hij zoowel van zijn landgenooten als van vele aanzienlijke Fransen te verduren had, tien jaar werkzaam. Toen verzocht hij zijn terugroeping, welke hem door koningin *Christina* verleend werd, waar-schijnlijk onder voorwaarde, dat hij aan haar Hof een andere betrekking zou aanvandaan. Hij begaf zich naar Holland, waar hij inzonderheid te Amsterdam en te Rotterdam op eervolle wijze ontvangen werd, verder over Hamburg, Lübeck en Wismar naar Stockholm. Ofschoon men hem hier met onderscheiding heijegende, bleek het niet, welke betrekking voor hem bestemd was, terwijl het tevens ook daar aan benijders en vijanden niet scheen te onthreken. Het Noorsch klimaat was daarenboven niet bevorderlijk voor zijn zwakke gezondheid, zoodat hij besloot, zijn ontslag te vragen. Hoewel de koningin hem gaarne als staatsraad wilde behouden, scheepte hij zich in naar Lübeck, doch een storm wierp hem op de kust van Pommeren, waar hij zijn reis in een open rijtuig moest voortzetten. Na eenige dagen kwam hij ziek te Rostock en overleed aldaar den 28sten Augustus 1645. Zijn lijk werd gebalsemd en te Delft in de Nieuwe Kerk hijgezet. Zijn nakomelingen hebben er in 1781 een eenvuldig praalgraf doen verrijzen, terwijl in 1886 een bronzen standbeeld voor hem is opgedrukt op de Groote Markt aldaar. De *Groot* paarde aan groote staatsmanstalenten een zeldzaam geleerdheid. Hij was een diepzinnig theoloog, een voortreffelijk exegeet en uitstekend humanist, een scherpzinnig wijsgeer en rechtsgeleerde en een grondig geschiedkundige. Zijn geschriften hebben op de vorming van een fijneren smaak en de verbreiding van een verlichte denkwijze een beslissenden invloed gehad. Zijn metrische vertalingen van Grieksche verzen getuigen van een meesterlijke vormbeheersching. Ook was hij een der beste nieuwere Latijnsche dichters. Speciaal komt hem den roem toe, de grondlegger te zijn van het staatsrecht, de wijsbegeerte van het recht en het volkenrecht. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „*Adamus exul et Christus patiens: tragœdiae sacrae*” (1603, en later vele malen). „*Mare liberum, seu de jure, quod Batavis competit ad Indica commercia*” (1609, herdrukt in 1618), een deel van het in 1864 gevonden en in 1868 door *Hamaker* nitgegeven „*De jure praedae*”; „*Liber de antiquitate et statu Reipublicae Bataviae*” (1601, en meermalen herdrukt); „*De jure belli et pacis libri tres*” (1613, meermalen herdrukt en vertaald), zijn hoofdwerk; „*M. Annaei Lucani Pharsalia*” (1603 en later), „*Taamensprake over den doop*” (1619 en later) „*Poemata collecta*” (1617, dikwijls herdrukt), „*Apologeticus eorum qui Hollandiae, Westfriae et vicinis quibusdam nationibus ex legibus praefuerunt ante mutatinem, quae evenit anno 1618*” (1622, meermalen herdrukt en ook vertaald), „*Florum sparsio, sive natae hves ad jus Justinianum*” (1642 en later), „*Enripidis tragœdia Phœnissae*” (1630), „*Respublica Hn-*

landiae et urbes” (1630), „*Inleiding tot de Hollandsche rechtageleerdheid*” (1631 en later bij herhaling), „*Cornelius Tacitus ex J. Lipsii emendatione* (1640 en later), „*Annotationes ad Vetus Testamentum*” (1641—1646, 7 folio-dln.), „*Annotationes in quatuor Evangelia*” (1641 folio), „*Via ad pacem ecclesiasticam*” (1642), „*Annotationes in Acta et Epistolae Apostolorum*” (1646 folio), „*Annotationes in Epistolae Canonicae et Apocalypsin*” (1650), „*Historia Guntharum, Vandalorum et Longobardorum*” (1654 en later), „*Annales et Historia de rebus Belgicis*” (1657 en later), „*De veritate religionis Christianae*” (1624, zeer dikwijls nitgegeven en in een menigte talen overgezet), „*Epistolae ad Israël Jaskium*” (1670), „*De imperio summarum potestatum circa sacra*” (1647) en „*De origine gentium americanarum*” (1642). Nog vele andere werken heeft hij geschreven; ook werden verzamelingen van door hem opgestelde brieven na zijn dood nitgegeven. Zijn „*Parallelen Rerumpublicarum: de mrihus ingenioque populorum Atheniensium, Romanorum, Batavorum*” is eerst in 1801 met een Nederlandsche vertaling door *Meerman* in 4 deelen ter perse gelegd.

Groot is het aantal hmgrafien van *Hugo de Groot*, zooals die van *Brandt*, *Luden*, *Butler*, *de Vries* en *Caumont*. Zie ook *Rogge*: „*Bibliotheca Grotiana. Grotii operum descriptio bibliographica*” (dl. I, den Haag 1883), *Vorsterman van Oyen*, „*Hugo de Groot en zijn geslacht*” (Amsterdam 1883) en *Neumann*, „*Hugo Grotius*” (Berlijn, 1884).

Groot, Willem de, de jongste broeder van den voorgaande, werd geboren te Delft den 10^{den} Februari 1587, studeerde te Leiden, vertoefde eenigen tijd te Parijs en te Senlis, en bepaalds zich vervolgens bij de rechtspraktijk. In 1629 bezocht hij zijn broeder in Frankrijk en ontving in 1637 het aanbod, dat men hem tot pensinnaris van Delft zou benoemen, indien hij de partij der Remonstranten wilde verlaten; hij wees het echter van de hand. In 1639 werd hij advocaat der Oost-Indische Maatschappij en na den dood zijns vaders raadsheer van graaf *Philips van Hohenloë*. Onk was hij raad en advocaat van de prinsen *Frederik Hendrik* en *Willem II*, alsmede resident te 's Gravenhage van den Hertog van Koerland. Hij overleed den 12^{den} Maart 1662. Hij was een begaafd beoefenaar der Latijnsche en Nederlandsche dichtkunde. Zijn dichterlijke „*Vermaninghe tot de vrede aan alle Christenen*” bevindt zich veelal voor het „*Bewijs van den waren godsdiens*” zijns broeders. Verder schreef hij: „*Een 't samenspraek tussechen Vader ende Soen over de deucht van weynich spreeken*” (1619), „*Isagoge ad praxin furi Batavici*” (1655 ook in 't Nederlandsch vertaald), „*De principis juris naturalis enchriridion*” (1667), „*Vitae juris consulti-torum, quorum in pandectis exstant nomina*” (1680), „*Broeders gevangenisse*. Dagboek van *Willem de Groot*, betreffende het verhoij van zijn broeder *Hugo op Loevestein*” nitgegeven door mr. *H. Vollenhove* (1842) en „*Dagboekje van W. de Groot* door hem gehouden tijdens de rechtspleging van zijn broeder *Hugo de Groot*, *Johan van Oldenbarneveldt* en *Rombout Hoogerbeets*”, medegedeeld in het „*Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis enz.*” (1853).

Groot, Cornelis de oudste zoon van *Hugo*, werd geboren te Rotterdam den 24^{en} Februari 1613, ontving zijne eerste opleiding te Delft en te Rotterdam, vertrok in 1629 naar zijn vader te Parijs, volgde den hertog van *Saksen-Weimar* in het Duitsche leger, kwam daarna in Franschen dienst en vergezeld *Twenne* naar Italië, waar de raad van Venetië hem de orde van San Marco schonk. Nu wilde hij *Karel Gustaaf*, koning van Zweden, zijn diensten aanbieden en ging met zijn jongeren broeder *Diderik* daarheen. In een herberg tusschen Emden en Bremen trachtte hnn knecht zich meester maken van hnn geld; hij doorschoot des nachts *Diderik* met een pistool en wilde ook den oudsten een dergelijk lot doen ondergaan. Deze echter, nog niet slapende, greep een dergelijk wapen en kwetste den moordenaar, die gegrepen en gestraft werd. Deze noodlottige gebeurtenis bracht echter een verandering in zijn plan. Hij begaf zich naar Holland en werd kapitein van de gardes en landdrost van de Melerij van 's Boch, waarna hij in 1665 overleed. Ook van hem heeft men onderscheiden Latijnsche versen, alsmede een Nederlandsch gedicht.

Groot, Pieter de, eenbroedervan den voorgaande, werd geboren te Rotterdam den 29^{en} Maart 1615, vertrok op 6-jarigen leeftijd naar Parijs en studeerde te Leiden en te Amsterdam. Onder leiding van zijn oom *Willem* oefende hij zich in de rechtspraktijk en verwierf op 22-jarigen leeftijd te Orleans den doctorgraad. Aanvankelijk was hij n zijn vader behulpzaam, doch in 1638 vestigde hij zich als advocaat te 's Gravenhage, in 1640 te Rotterdam en in 1648 weder te 's Gravenhage, waar hij raad en resident werd van onderscheiden huitenlandsche vorsten. In 1660 werd hij raadpensionaris van Amsterdam, waardoor hem de toegang geopend werd tot de vergaderingen der Staten-Generaal, en toen *Karel II*, tot koning van Engeland gekozen, zich op zijn reis naar Londen te 's Gravenhage ophield, werd de *Groot* belast met het houden der toespraak tot dien vorst. Na verloop van 7 jaar werd hij nit zijn betrekking van pensionaris ontslagen, doch de Staten-Generaal benoemden hem voor den tijd van 3 jaar tot ambassadeur aan het Hof van *Karel XI*, koning van Zweden, met den last tevens het Hof van *Frederik III*, koning van Denemarken en Noorwegen, te bezoeken. Daarna werd hij teruggeroepen en benoemd tot den gewichtigen post van ambassadeur aan het Hof van *Lodewijk XIV*, terwijl de regeering van Rotterdam hem tot raadpensionaris koos. Niet dan na lange aansporing, omdat hij wel inzag, dat zijn bemoeiingen weinig zouden baten, begaf hij zich naar Frankrijks hoofdstad, waar hij den 16^{en} November 1670 plechtig werd ingehaald. Reeds in den zomer van 1671 vroeg hij zijn ontslag, maar eerst den 23^{en} Maart was het hem vergund afscheid te nemen van den koning. Weldra echter zag hij zich nogmaals daarheen afgevaardigd, om het dreigend oorlogsgevaar af te wenden. Inmiddels werd de volkshaat in Nederland tegen hem opgewekt. Het gepeupel te Rotterdam had de regeering gedwongen tot een besluit om de *Groot* in hechtenis te nemen. Dientengevolge vertrok hij met zijn gezin den 23^{en} Juli 1672 met een jacht van Delfshaven naar Ant-

werpen, begaf zich van hier over Aken naar Kenlen en keerde eerst in 1674, na het bedaren der hartstochten, in Nederland terug. Hier werd hij evenwel gedaagd voor het Hof van Holland als beschuldigd van ongeoorloofde handelingen met betrekking tot het sluiten van den vrede, doch werd den 7^{en} December 1676 vrijgesproken. Na dien tijd leefde hij nog eenigen tijd op de huitenplaats Boekenrode bij Haarlem en overleed aldaar den 24^{en} Juni 1678. Hij heeft verschillende Nederlandsche gedichten vervaardigd; zijn „Uithreiding der Psalmen" is na zijn dood in het licht verschenen, terwijl hij zich zeer verdienstelijk heeft gemaakt door de nitgave der „Opera theologica" van zijn vader.

Zijn tweede zoon *Hugo* nam den naam *Cornelis* weder aan. Deze, geboren den 9^{en} Januari 1658, was drossaart enz. van de stad en het markiezaat Bergen-op-Zoom en de vader van *Pieter Cornelis de Groot van Kraaijenburg* (geboren 8 December 1684), die zijn vader in al zijn waardigheden opvolgde en tot zonen had: *Hugo*, geboren den 4^{en} November 1709 en overleden in 1777 als hurgemeester van Rotterdam en bewindhebber der Oost-Indische Compagnie en *Johan*, kolonel in het regiment van den graaf van *Bijlandt*, overleden te Veere in 1782 en aldaar bijgezet in den familiegrafkelder van van *Reygersbergh*.

Groot, Adriaan David, Cornelis de, een zoon van *Johan*, geboren te Bergen-op-Zoom den 29^{en} Februari 1768, werd op zijn 10de jaar geplaatst als kadet bij het regiment van zijn vader, bezocht de militaire academie te 's Hertogenbosch, ging in 1781 als kadet over bij de cavalerie en ontving reeds in 1783 den rang van kornet. In 1794 was hij luitenant bij de hnzaren en nam deel aan de overwinning op de Fransen bij Charleroi. Weldra echter keerde de kans en de Fransen werden met geijnc ingehaald. De *Groot* bleef in dienst, werd in dat jaar ritmeester en in 1796 kapitein-aide-de-camp van generaal *Dumonceau*. In 1799, bij de landing der Engelschen en Russen, bracht hij alles in gereedheid ter verdediging en bevond zich in het gevecht, toen zijn generaal aan zijn zijde zwaar gewond werd. Nadat hij vervolgens den winter te Groningen had doorgebracht, streed hij aan den Rijn met de Fransen tegen de Oostenrijkers, was tegenwoordig bij de belegering van Würzburg en keerde in den aanvang van 1801 naar de zijnen terug. In hetzelfde jaar verzocht en verkreeg hij ontslag, waarna hij zich vestigde op de huitenplaats Vredenhoven bij Eexta, op een nur afstands van Midwolder, waar zijn schoonvader *Hora Siccamo* op den hnze Ennemaborg verbleef hield. In 1804 werd hij opziener van 's Lands middelen in het Oldambt en Westerwolde, en toen hij in 1807 in de stad Groningen ging wonen, werd hij aldaar benoemd tot dezelfde betrekking en later tot inspecteur der belastingen. Na 1813 bekleedde hij den post van provinciaal-inspecteur der indirecte belastingen van Groningen en Drente en was tevens luitenant-kolonel bij den landstroom. In 1815 vertrok hij als ambtenaar eerste klasse naar Oost-Indië, werd er eerst provisioneel en in 1819 werkelijk lid van den Raad van Financiën, verder resident van Grisse, waar hij in 1825, bij het uitbarsten van den oorlog op Java, door

gepaste maatregelen dreigende gevaren afwendde. Hij verloor echter zijn betrekking, toen zijn residentie met een andere vereenigd werd, en overleed te Soerabaja den 11^{den} November 1827.

Zijn tweede zoon, *Hugo Cornelis de Groot*, geboren te Groningen den 17^{den} Augustus 1798, nam dienst bij de marine, werd op Java bij de hinnenlandsche administratie geplaatst en benoemd tot resident van Bezeeki en tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Na zijn terugkeer in Nederland (1843) werd hij met zijn jongsten broeder *Johan Pieter Cornelis de Groot van Kraaijenburg*, eveneens ridder der orde en van 1847 tot 1857 lid van den Raad van Indië, in den adelstand opgenomen, waarna hij (*Hugo*) den 15^{den} April 1847 overleed.

Groot Junior, Adriaan David, Cornelis de, de vierde zoon van *Adriaan David Cornelis*, geboren te Groningen den 1sten April 1804, ging met zijn ouders naar Indië en werd op 15-jarigen leeftijd als élève voor de Javaansche taal te Soerakarta geplaatst, ontving aldaar op 20-jarigen leeftijd een aanstelling tot residentiesecretaris, maar bleef zich bij voortdurend op het Javaansch toeleegen. Hij wijdde al zijn vrijen tijd aan de vervaardiging van een Javaansche spraakkunst, en toen bij hij het bezoeken van het moederland den 10^{den} Juli 1820 te Utrecht overleden was, verscheen de vrucht van zijn arbeid onder den titel: „Javaansche spraakkunst, door wijlen A. D. Cornelis de Groot, nitgegeven in den naam en op verzoek van 't Batavia'sch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen door J. F. C. Gericke" (1833, 2de uitgave door professor *Roorda*, 1843).

Groot van Kraaijenburg, Johan Pieter Cornelis de, een Nederlandsche letterkundige, geboren te Groningen den 6^{den} Maart 1808, werd in 1836 algemeen secretaris van het Indisch Bestuur, in 1842 secretaris-generaal van het departement van Koloniën, was van 1848 tot 1851 lid van den Raad van Indië en werd in 1861 benoemd tot minister van Koloniën en in 1862 tot lid van den Raad van State. Van zijn geschriften noemen wij: „Reis van Z. K. H. Prins Hendrik der Nederlanden in Ned. Indië, gedurende het jaar 1837" (1838), „Levensschets van mr. Pieter de Groot" (1847), „Aanmerkingen op het wetsontwerp tot vaststelling van het Reglement op het beleid der regering van Ned. Indië" (1853), „Levensschets van Nederhugh, Wiselins. Dirk van Hogeudorp, Daendels, Janssen, Falk, van Alphen, Radermaecker, van den Bosch, Elont, Dn Bus, de Kock, van Polanen enz." in de „Handelingen van het Indisch Genootschap" en in bet „Biographisch Woordenboek van van der Aa", „Bijdragen betreffende de koloniatiekwestie in O. en W. Indië enz.", „Het eiland Boeroe enz." (met *Waller*, 1858), „Over het beheer onzer Koloniën" (1862), „Het eiland Celebes volgens de tochten en ontdekkingen van Vosmaer" (1862) en „Bijdrage tot de hoordeeling van Bosscha's „Kroon en Ministers" (1863).

Groot, Petrus Hofstede de, een Nederlandsche godgeleerde werd geboren te Leer den 8sten October 1802, studeerde te Groningen in de theologie, zag zijn „Disputatio, quæ Epistola ad Hebraeos cum Paulinis Epistolis comparatur" in 1825 te Utrecht met goud bekroond en promoveerde

een jaar later tot doctor in de godgeleerdheid na het verdedigen eener dissertatie „De Clemente Alexandrino philosopho christiano". Reeds als student bewerkte hij een nieuwe uitgave der „Annotationes in Novum Testamentum" van *Hugo de Groot* en het 9de of laatste deel daarvan verscheen in 1834. Inmiddels had hij in 1826 het leeraarsamt te Ulrum en in 1829 met een „Oratio de Davide poeta" het hoogleeraarsamt te Groningen aanvaard. Hier werd hij met zijn ambtgenooten van *Oordt* en *Pareau* in een nog al rechtzinnigen tijd de baanbreker voor een nieuwe, meer vrijzinnige richting op kerkelijk gebied en bevorderde bij deze door menig belangrijk geschrift. Hiertoef bebooren „Lineamenta historiae ecclesiae christianae", „Institutiones theologiae naturalis", (met *Pareau* uitgegeven) „Compendium dogmaticæ et apologetices christianæ", „Encyclopaedia theologi christianæ", „Voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des menschdoms door God, tot op de komst van Jezus" (3 dln., 1846—1885) en vooral zijne talrijke opstellen in het mede door hem gestichte tijdschrift „Waarheid in liefde". Verder schreef hij: „Geschiedenis der Broederenkerk te Groningen" (1882), „Gedachten over de beschuldiging, tegen de leeraars der Nederlandsche Hervormde Kerk in deze dagen openlijk ingebracht, dat zij hinnen eed breken door af te wijken van de leer binner Kerk die zij beloofd hebben te zullen bonden" (1834), „Jezus Christus, de grond van de eenheid der Christelijke Kerk" (1846), „De zaligheid in Jezus Christus door God aan het menschdom gegeven" (1854), „De invoering der Pauselijke bisschoppen in Nederland" (1853), „De Groninger Godgeleerden in hunne eigenaarsheid" (1855), ook in 't Hoogditsch, „Het onderscheid van vrijheid van wil en vrijheid van handelen" (1858), „Beantwoording van J. H. Scholten" (1859), „Het Evangelie der Apostelen tegenover de twijfelingen en de wijsheid der wereld" (1861), „Hoop en vrees voor het openbaar lager schoolwezen" (1862), „De herstelling van Nederlands volkbestaan in November 1813 en bare groote belangrijkheid" (1863), „Basilides als erster Zeuge für Alter und Autorität N. T. Schriften" (1878), „Ary Scheffer" (1872), ook in bet Hoogditsch, „Geen scheuring in de Nederlandsche Hervormde Kerk" (1873), „De zending een wereldmacht" (2de druk 1883), „Wat kan ieder onzer doen om de ergste volkskwalen te overwinnen" (1883) en „Gode openharing de bron van godsdienst en wijsbegeerte voor het menschdom" (1885); bovendien zonder zijn naam: „De bewegingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk 1833—1839" (1841). Ook in bet Hoogditsch, „Herziening der Formalien der Nederlandsche Hervormde Kerk" (1850) en „De ond-Catholieke beweging in bet Licht der Kerkgeschiedenis" (1877). Hij was verscheides jaren werkzaam als schoolopziener, maar legde in 1802 die betrekking neder. In 1872 ontving hij wegens 70-jarigen leeftijd een eervol emeritaat als hoogleeraar. Bij het aenleggen van zijn amt gaf hij „Vijftig jaar in de Theologie" in bet licht. Hij was lid van onderscheiden geleerde genootschappen en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed den 5^{den} December 1886.

Groot, Cornelis Philippus, Hofstede de, even-

GROOTBRITANNIË EN IERLAND.

eens een godgeleerde, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Groningen den 20sten October 1829. Nadat hij in zijn geboortestad gestudeerd en op zijn dissertatie „*Panli conversio praecipuus theologiae Paulinae fons*” (1855) de doctorale waardigheid in de theologie verkregen had, was hij als predikant achtereenvolgens te Rottum, Dwingelo, Pannerdend en Kampen werkzaam en werd in 1878 benoemd tot kerkelijk hoogleraar te Groningen, waar hij den 11^{den} Augustus 1884 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „*Brieven over den Bijbel*, naar aanleiding van Basken Huet's Brieven over den Bijbel” (2de druk, 1859), „*De Apocryfe Evangelien*” (met L. van Cleeff, 1867), „*William Ellery Channing, een apostel der evangelisch-catholieke Kerk*” (1858) en „*Geschiedenis van het Protestantisme*” (3 dln., 1876—1881, vrij bewerkt naar het Engelsch van Wylie). Het voor Nederlanders belangrijkst gedeelte van dit werk verscheen ook afzonderlijk onder den titel „*Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden, 1518—1619*”. Verder heeft hij onderscheiden opstellen geleverd over maatschappelijke belangen, hijv. „*Waarom typhus?*”, dat een derde nitgave beleefde, en zich tevens verdienstelijk gemaakt door het stichten der vereeniging „*Zondagsrust*”. De „*Toespraak*”, op de eerste algemeene vergadering dezer Vereeniging door hem gehouden, verscheen in 1882, terwijl hij in verschillende tijdschriften, zooals: „*Waarheid en Liefde*”, „*Geloof en Vrijheid*”, belangrijke bijdragen leverde. Een verzameling fragmenten uit zijn nagelaten leerredenen is in 1885 onder den titel van „*Liefde en Geloof*” in het licht verschenen.

Groot, Jan, Jacob, Maria de, een Nederlandsch sinoloog, werd in 1854 te Schiedam geboren, studeerde te Leiden voor tolk in de Chineesche taal, verliet daarna eenigen tijd ter voltooiing zijner studiën in China en kwam in 1878 op Java in gouvernementdienst. In 1886 ging hij opnieuw in opdracht van de regering naar China voor 't bestudeeren van taal en gebruiken in die streken, vanwaar men voornamelijk naar den Indischen Archipel emigreert. Gedurende dit verblijf bracht hij o. a. de vrije rechtstreeksche emigratie van Chinezen naar Snnatra's oostkust tot stand. Zijn benoeming in 1891 tot hoogleraar in de land- en volkenkunde van den Indischen Archipel aan de Rijksuniversiteit te Leiden bracht hem weer naar Nederland terug, dat hij sedert niet meer verliet, ofschoon hem daartoe tweemaal, door hoogleeraarsbenoemingen te Berlijn en aan de Columbia-University te New-York, de gelegenheid geboden werd. Sedert 1892 is hij lid der Koninklijke academie van wetenschappen. Hij was de leermeester van H. M. de Koningin voor de volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Afzonderlijk zijn van hem verschenen: „*De jaarlijkse feesten en gebruiken der Emoy-Chinezen*” (1881), „*Het kongsiwezen van Borneo*” (1885), „*Le code du Mahayan en Chine*” (1893), „*The religious System of China I—VI*” (1892—1907) en „*Sectarianism and religious persecution in China*” (1904).

Groot, Joannes Vincentius de, een Roomsche-Katholiek godgeleerde en wijgeer, hoogleraar aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam,

werd den 4^{den} Juli 1848 te Schiedam geboren, ontving zijn eerste opleiding aan het St. Dominicus-college te Nijmegen, trad in 1866 in de orde van den H. Dominicus en werd in 1873 te Utrecht tot priester gewijd. Hij gaf nu gedurende twintig jaren aan het Dominicus-college onderwijs in de wijsbegeerte, dogmatiek en geschiedenis van den godsdienst, maar in 1885 legde hij het examen ad gradus af, zette zijn studiën te Rome voort en ontving er in 1891 den titel van Magister Sanctae Theologiae. In 1895 werd hij geroepen tot vervulling van den door het Episcopaat van Nederland gestichten leerstoel voor de wijsbegeerte van den heiligen Thomas van Aquino, het eerste professoraat van dien aard in Nederland. Hij aanvaardde zijn ambt met een rede, getiteld: „*De heilige Thomas van Aquino als wijgeer*”. Verder verschenen afzonderlijk van zijn hand: „*De Pausen, een geschiedkundige studie*” (1872), „*Vondel in zijn bespiegelingen*” (1880), „*De Pausen en de christelijke beschaving*” (1891), „*Summa apologetica de ecclesia Catholica, ad mentem sanctae Thomae Aquinatis*” (1892), „*De sociale zending der christelijke liefde*” (1894), „*Leo XIII en de heilige Thomas van Aquino*” (1895), „*Levenswijding, drie voordrachten*” (1900), „*Enige beschouwingen over geestelijke ontwikkeling van blinde doofstommen*” (1905), „*Wedergehoorte, drie voordrachten*” (1906). Hij werkte mede aan verschillende tijdschriften, zooals: „*Onze Wachter*”, „*Katholieke Volksalmanak*”, „*Katholiek*” enz.

Groot Barrièreerif. Zie *Koraalriffen*.

Groot Borenmeer. Zie *Berenrivier*.

Grootboek der Nationale Schuld. Zie *Financiën en Nationale Schuld*.

Groot-Brittannië en Ierland (zie de kaarten). Het in 1801 door de inlijving van Ierland gevormde Vereenigd Koninkrijk Groot-Brittannië en Ierland omvat behalve het door Engeland, Wales en Schotland ingenomen hoofdeiland Groot-Brittannië en het eiland Ierland nog 941 eilanden aan gene zijde van het Kanaal (met uitzondering van het huten het staatsverband staande Man). De voornaamste daarvan zijn de Orkney- en de Shetlandseilanden in het N., de Hebriden in het N.W., Anglessey in de Iersche Zee en Wight aan de zuidkust van Engeland.

Ligging, grenzen en grootte. Het hoofdeiland strekt zich nit van 58°41' tot 49°56' N.Br. Van het vasteland door de Noordzee en het op de smalste plaats slechts 32 km. breede Kanaal gescheiden, wordt Groot-Brittannië aan de westzijde begrensd door de gevaarlijke Iersche Zee, het George- en het Noorder Kanaal. Door zijn ligging voor de Noordwestkant van Europa is het eilandrijk in de eerste plaats daarmee door talrijke stoomvaartlijnen verbonden, verder is het sedert de ontdekking der Nieuwe Wereld de natuurlijke bemiddelaar van den handel tusschen Amerika en Europa en kon het zich, tengevolge van zijn centrale ligging, sedert de tijden van koningin Elizabeth tot de eerste handelsmogendheid van Europa ontwikkelen. Gesteund worden de voordeelen der wereldligging van Groot-Brittannië door den ondanks de talrijke gevaarlijke riffen en banken huiltengewoon gunstigen kustvorm en den rijkdom aan voortreffelijke natuurlijke havens, deels in den vorm van beschutte bochten en baaien,

deels in dien van breede en diepe, tengevolge van het zachte klimaat steeds toegankelijke, trechtervormige riviermondingen. Van zeer groot belang is verder de omstandigheid, dat ook kleinere rivieren door haar waterrijkdom en de bijna overal aanzienlijke getijdenbeweging het zelfs voor groote zeeschepen mogelijk maken tot diep in het land te komen, bijv. op de Theems tot Londen. Ook de bodemgesteldheid (zie aldaar) werkte de ontwikkeling van handel en verkeer in de hand.

De afscheiding der eilandengroep van het vasteland dateert uit den jongsten geologischen voor tijd en staat in verband met een transgressie of een positieve niveaoverandering der zee langs de lage randen van het Europeesche vasteland. Daardoor zijn de Noord- en de Iersche Zee ontstaan en werd tegelijkertijd het Kanaal gevormd, een inham tusschen de geologisch volkomen overeenstemmende landschappen Bretagne en Cornwall, terwijl ten slotte de Straat van Dover ontstond en daarmede de laatste verbinding tusschen Groot-Britannië en het vasteland werd opgeheven. Bij een daling van den zeespiegel van slechts 100 m. zouden de geheele Noordzee en een groot deel van het Kanaal en de Iersche Zee weer drooggelegd worden.

Het Vereenigd Koninkrijk beslaat volgens de jongste berekeningen een oppervlakte van 314339 v.km. (Engeland en Wales 151015, Schotland 78748, Ierland 83792, Man en de Normandische eilanden 784 v.km.) met (1906) 44177000 inwoners of 140 per v.km.

Kustgesteldheid. De kustgesteldheid van Groot-Britannië wordt gekenmerkt door het optreden van paarsgewijze van de Oost- en Westkust tegenover elkander in het land doordringende baaien. Het hoofdeiland, dat van het Z. naar het N. toe steeds smaller wordt, wordt daardoor in een aantal deelen gesplitst, verbonden door landengten, die in N.-Z. richting eveneens steeds minder breed worden. In Groot-Britannië ligt geen punt verder dan 120 km., in Ierland geen verder dan 90 km. van de zee verwijderd. Van het Z. naar het N. vallen te noemen: Zuid-Engeland met Cornwall en Kent, het Kanaal van Bristol en de Theemsmonding; Middel-Engeland met Wales, Baai van Liverpool en Humbermonding; Noord-Engeland met den Solway Firth en de Tyne monding; Zuid-Schotland met de Firth of Clyde en de Firth of Forth; de Zuidelijke Schotische Hooglanden met de Firth of Lorne en de Moray-Firth; de Noordelijke Hooglanden.

Dergelijke insnijdingen treft men ook in Ierland aan, doch alleen op de Westkust; als voorname vallen te noemen: de monding van den Shannon, de Galway- en de Donegal-Baai.

Ook afgezien van deze groote bochten en baaien zijn de Britsche kusten, vooral die in het W., hantengewoon sterk geled, in het bijzonder de Westkust van Ierland en Schotland. Het ontstaan der aldaar zeer talrijke, meestal vertakte en door vooruitspringende rotsen, eilanden en klippen verzegelde kleinere bochten (in Ierland het type der Noord-Spaansche Rias, in Schotland dat der Noorsche Fjorden vertoonende) staat in verband met de hierboven vermoelde losseheuring van het vasteland. Feitelijk zijn de meeste niets anders dan het onderste deel der rivierdalen in de aldaar

optredende berglandschappen, in welke dalen de zee hinnengedrongen is bij de positieve niveaoverandering. Hun verdere moduleering hebbende aldus ontstane baaien te danken aan de hier heerschende zeer sterke branding en getijden. Een stille brandingskust van zeer eigenaardige soort, slechts hier en daar door vlakke aanslibbingen onderbroken, vindt men aan de geheele Zuidkust van het Kanaal met hier en daar steile kalksteenklimpen. Van de ontzettende vernielende kracht dier branding getuigen ook de Scilly-eilanden, wier klippen en riffen de laatste overblijfselen van het vroeger veel verder in den Oceaan vooruitstekende schiereiland Cornwall vormen. Overeenkomstig het vlakke karakter van het achterland, is de Oostkust eentoniger gevormd. Vlakke kusten, hier en daar met duinen en waddenvorming, hebben de overhand, en zulks is ook het geval met de Oostkusten van Schotland en Ierland. Toch is de havenrijkdom zoo groot, dat men alleen in Engeland, met inbegrip der riviermondingen, 80 havens telt. De meeste harer hebben weliswaar hun tegenwoordigen voortreffelijken toestand aan de bemoeiingen van den mensch te danken.

Bodemgesteldheid. In Groot-Britannië valt, wat de bodemgesteldheid betreft, een vlak en laag Z.O. en een hooger, bergachtig N.W. deel te onderscheiden. Een lijn van de Humber naar de Severnmonding getrokken, scheidt beide deelen van elkander. In het algemeen is in beide helften de bodem rijk aan afwisseling, in Schotland meer woest en eentonig, in Engeland daarentegen liefelijk. Het bergland hezit de voor de ontwikkeling van handel en verkeer zoo belangrijke eigenaardigheid, dat het geen gesloten geheel vormt, maar uit afzonderlijke ketenen en groepen bestaat, gescheiden door smallere of breedere laagvlakten, waardoor rivieren stroomden en kanalen en spoorwegen, ter verbinding van O. met W.kust, zijn aangelegd. De laagvlakte is rijk aan afwisseling doordat verschillende bevelrijen, downs geheten, haar doorsnijden of heuvelgroepen (hills) er in oprijzen. De voornaamste daarvan zijn: de Cotswold Hills (346 m.) in Gloucestershire, de Marlborough Downs (295 m.) in Wiltshire, de North Downs, welke van de vlakte van Salisbury naar het Kanaal loopen, de South Downs, welke een bekkenvormig gebied (the Weald) insluiten, de Chiltern Hills (275 m.) in Buckinghamshire, de East Anglian Heights, de Wolds in Lincolnshire en Yorkshire en de Moors (454 m.) in het N. van Yorkshire. Rondom de Washbaai ligt een lage, veenrijke, moerasrige streek, wel eens als het Engelsche Holland aangeduid.

In het bergachtige gedeelte vallen van het Z. af te noemen: het schilderachtige schiereiland Devon—Cornwall, waarin de woeste Dartmoor zich in den Yes Tor tot 625 m. verheft, terwijl in het W. de Cornish Heights (Brown Willy, 415 m.) in het uiterste W., de Exmoor in het N. oprijst. Ten N. van het Bristolkanaal ligt het schiereiland Wales, dat in het N. in den Snowdon 1094 m. hoogte bereikt; lager zijn de Cleve Hills (560 m.) en de Malvern Hills (426 m.). Het Z. van Wales is zeer rijk aan delfstoffen, het N. beroemd wegens zijn natuurschoon. De

vlakke van Cheshire scheidt Wales van het Peak-Penninisch gebergte, de ruggengraat van Noord-Engeland en de waterscheiding tusschen Noord-Zee en Iersche Zee. Van den Weaver Hill (351 m.) strekt het zich 246 km. ver naar het N. nit en culmineert in den Cross Fell (893 m.). Doorgaans bezit het afgeronde vormen, is in de N. helft (Penninisch gebergte) met heidenen vennen bedekt, in de Z. helft (Peak gebergte) rijk aan steenkool en ijzer. De O. helling is zeer geleidelijk, de W. helling steil. Ten W. er van strekt zich het Cumbrische schiereiland in zee nit, waarop het Cumbrisch gebergte zich verheft (Sca Fell, 984 m.). Ook hier treft men heidevelden aan, maar schilderachtige meren, sappig-groene weiden en met bosch begroeide dalen lokken jaarlijks duizenden toeristen naar dit Lake district. De inzinking, waardoor de spoorlijn van Carlisle naar New Castle loopt, scheidt het Penninisch gebergte van de Cheviot Hills (867 m.), die de grens tusschen Engeland en Schotland vormen.

Hier vertoont de bodem even rijke afwisseling tusschen hoog en laag. Het Z. deel wordt grootendeels ingenomen door de Schotische laagvlakke (lowlands), het N. deel door de Schotische hooglanden (highlands). De eerste reikt van het Zuid-Schotische hennelland tot de Grampians. Dit Z. Schotische hennelland verheft zich vrij hoog in den Broad Law (835 m.) en den Hartfell (804 m.) en staat door een keten, waarin de Ettrich Pen (688 m.) oprijst, met de Cheviot Hills in verbinding. Verder westwaarts liggen de Lougher Hills (769 m.) en andere groepen waarin de Cairns Mair of Dugh (792 m.) en de Merrick (843 m.) een aanzienlijke hoogte bereiken. Tusschen de Firth of Forth en de Clyde vermt het laagland een nitgestrekte, vruchtbare vlakke, het dichtst bevolkte gedeelte des lands. Andere vlakken zijn die van Merse, langs de beneden Tweed, die ten N. der Solway Firth, waarin zich de Criffel tot 549 m. verheft, die langs de Firth of Clyde en die langs den voet der Grampians (Strathmore). De hooglanden werden door de Glenmore of Groote Kloof, waardoor het Caledonisch Kanaal loopt, in twee deelen gescheiden: een zuidelijk gedeelte, grootendeels ingenomen door het Grampiangebergte met afgeronde toppen, daarentegen zeer steile en woest verschenende hellingen en diep ingesneden dalen. Het is zeer onvruchtbaar, grootendeels bedekt met heide, vennen en moerassen, en bereikt in den Ben Nevis 1343 m., de hoogste verheffing van het eiland; rijk; niet veel lager is de Macdhu (1309 m.). Nog onvruchtbaarder woester en schraler bevolkt is het deel der hooglanden ten N. en W. der Glenmore. Het vormt een kaal, 140—600 m. hoog plateau, met talrijke heidevelden, vennen en woeste toppen. Boven de 1000 m. verheffen zich hier de Ben More Assynt (1092 m.), de Ben Dearg (1061 m.), Seon na Lapich (1151 m.), Ben Attow (1219 m.) e. a., alle in de nabijheid der W. kust, en de Ben Oeasich of Wywis (1043 m.) in het O. Naar het O. toe wordt de bodem lager en vermt de golvende vlakke van Caithness. Ook de eilanden langs de W. kust zijn steil en hoog, Skye, het hoogste, tot 981 m. (Scur na Gillean).

Geheel anders is de bodem van Ierland gevormd.

Het grootste deel des lands wordt ingenomen door een golvende laagvlakke, rijk aan meren, moerassen en vennen. Zij strekt zich onafgebroken uit van Dnblin aan de O., tot aan de W. kust, zoodat 77% der oppervlakte beneden 150 m. absolute hoogte is gelegen. In de kuststreken vooral verheffen zich geïsoleerd staande berggroepen, meestal naakt en zonder hontgewas, somtijds rotsachtig en woest, steeds schilderachtig. Daartoe behooren: in N. Ierland het Antrimgebergte (549 m.) met de Giant's Causeway (zie aldaar), de Mourne Mountains (852 m.) ten Z. van het vorige, de Sperrin Mountains (672 m.), meer in het N.W. en het Denagelgebergte (750 m.); geheel in het N.W. Aan de W. kust: de Nephinbergen (806 m.), het bergland van Connemara (730 m.); aan de O. kust de Wicklowbergen (926), niet ver van Dnblin, beroemd door hun natuurschoon, de Comeragh- en Knockmealdownbergen (753 en 795 m.), eindelijk de Kerrybergen in het niterste Z.W., ook wel „Iersche Zwitserland“ geheeten, nit onderscheiden ketenen bestaande, waartusschen de zee diep doordringt en fjorden vermt. Zij bereiken hun grootste hoogte in de Macgillenddy Reeks (Carrantnóhill, 1040 m.), bevatten de meren van Killaney en worden's zomers druk bezocht. Van de groepen, die in het binnenland van Ierland oprijzen, bereiken de Galtymere- (947 m.), Silvermine- (892 m.) en Slieve Bloombergen (522 m.) de grootste hoogte.

Geologie. De bodem van Groot Brittannië vertoont geologisch de grootste afwisseling, daar bijna alle formaties er vertegenwoordigd zijn. Steil opgerichte praecambrijsche lagen (glimmerlei, kwarsiet, kwartslei, leemklei enz.) vormen samen met eude plntonische gesteenten (graniet, dioriet, gabbro enz.) en met dikke lagen van eveneens opgerichte, gedeeltelijk sterk geplooid en verplaatste palaeozoische vermingen den ondergrond van Wales, Cornwall en westelijk Devonshire. Cambrijsche lagen (zandsteen en leien), wier totale dikte op 3000 m. wordt geschat, komen vooral in Wales voor, silurische lagen, wel 9000 m. dik, bedekken een groot gedeelte van oostelijk Wales. De devonische formatie treedt hier in twee scherp gescheiden facies op, n.l. als leifachtig-zandig-kalkachtige gesteenten, die op enkele plaatsen (Devonshire, Somerset en Cornwall) aanwezig zijn, en dikke lagen graniet, leisteen en kalksteen met ingesleten eruptieve gesteenten, die in den Dartmoor ten N. van Plymouth optreden, en als een 8000 m. dikke reeks lagen, nit rooden en hrinachtigen zandsteen en conglomeraten bestaande (Old Red-Facies), welke aan den bonte zandsteen van het vastland herinneren en in Z. Wales, Herefordshire, Schotland en op de Orkney-eilanden ver verbreid is. Zeer groote verhouding bezit de steenkoolformatie. De onderste etage treedt meestal als kelenkalk, slechts in Devonshire als onlm op; de bovenste etage begint met den als millstonegrit bekende zandsteen en bevat in de daarboven liggende afdeeling, de Coal-Measures, een buitengewoon grooten rijkdom aan voortrefelijke steenkool. Perm en trias (new red sandstone) zijn minder verbreid, schelpenkalk ontbreekt, lias vormt met dogger en malm een breeden gordel, die dwars door het land van de kust van Dorsetshire tot die van Yorkshire reikt. Krijt

vindt men vooral in het Z. des lands, tertiaire lagen zijn in het hekken van Londen sterk ontwikkeld, hoewel ook elders. Zowel aan de O. als aan de W. kust treden typische glaciële vormen, somtijds met groote erratische keien op. Sporen van holenbewoners werden op tal van plaatsen, zooals in N. Wales, in Devonshire en Yorkshire gevonden.

Het Z.W. deel van Engeland stemt in zijn geologischen bouw volkomen overeen met N.W. Frankrijk (Bretagne en Normandië) en moet evenzeer als dit gebied en de Britsche Kanaaleilanden als een overblijfsel van de onlangs genoemde Armerikaasche horst beschouwd worden. Ook de ligging der lagen wijst op den vroegeren samenhang.

In Schotland is de laagvlakte grootendeels uit produktieve steenkoollagen, doorrokken van porfier, basalt en andere massale gesteenten opgebouwd, in het N. en Z. ingesloten door devonische lagen. In het Z. Schotsche bergland heffen silurische, devonische en permische gesteenten de overhand. De hooglanden bestaan uit ten deele getransformeerde silurische en praecambriësche gesteenten, waarvoorheen graniet, porfier en syeniet zich een weg gehaald hebben. Aan de O. kust vindt men devonische lagen met vele fossielen, aan de W. kust treft men silur en daaronder cambriësch en praecambriësch zandsteen en conglomeraten, alsook gneis aan. Diluviale lagen, in den vorm van glaciële afzetsels, zijn door geheel Schotland verbreid. De tertiaire formatie is door basalttuffen en conglomeraten vertegenwoordigd.

De bodem van Ierland bestaat in de laagvlakte in hoofdzaak uit kolenkalksteen, waarop uitgestrekte venen, keileem en morenen van den ijsijd liggen. Daarboven verheffen zich de uit oudere gesteenten opgebouwde gebergten, welke als een voortzetting der gebergten van Wales en Schotland zijn te beschouwen. Grootendeels bestaan zij uit silur, op vele plaatsen doorbroken van graniet.

Wateren. Engeland heeft in het geheel 550 rivieren en beken, die naar alle richtingen loopen en dus voor de besproeiing van den bodem en het verkeer van zeer groot belang zijn. De rivieren zijn klein; zelfs de grootste, de Theems, is slechts 350 km. lang. Maar er zijn 55 bevaarbare rivieren, waarvan de voornaamste zijn: de Oostelijke Ouse, de Humber, Tees, Wear en Tyne in het O., de Avon in het Z., de Severn, Dee en Mersey in het W. De meeste onderscheiden zich door een diep bed, grooten waterrijkdom, weinig verval, een rustigen loop, aanzienlijke bevaarbaarheid en mondingen, waarin de getijden verzanding heletten; zelfs hebben deze getijden de monding van vele rivieren in diep indringende, voor groote vloeten toegankelijke zeeboezems veranderd. De lengte der natuurlijke waterwegen bedraagt 2536 km., waarbij nog 6150 km. gekanaliseerde rivieren en kanalen komen, die de rivierstelsels der Oost- en Westkust met elkander verbinden. De drie grootste vereenigingspunten zijn Londen, Birmingham en Manchester. De voornaamste dezer kanalen, die bijna allen door partieren werden aangelegd, zijn het Grand-Trunk of Trent-and-Mersey-kanaal met het Oxford-kanaal, het Grand-Junction- met het Grand-Union,

het Leeds-and-Liverpool-, het Bridgewaterkanaal, de verbinding van de Theems met den Severn, het Liverpool-Manchester-, het Chester-Ellesmere-kanaal enz.

Talrijk zijn de meren, die niet groot zijn, maar beroemd om hun schoone ligging. In de Cambriësche Bergen ligt het reeds genoemde veel bezochte „Lake-district” met Derwent-Water, Windermere enz., in Wales het Balameer. De vloed is aan de westkust het hoogst; in den Solway-Firth en aan den Severnmond is hij zeer onstaimig en bereikt een snelheid van 16 km. in het uur en een hoogte van 13—14 m. Aan de Theemsmonding is hij gewoonlijk nauwelijks 5 m. hoog. Noordelijker aan de oostkust echter iets hooger.

In Schotland ontspringen bijna alle rivieren op het gebergte, hebben een veel sneller loop dan in Engeland en zijn minder voor de scheepvaart geschikt. De voornaamste zijn in het O. de Tweed, de 113 km. bevaarbare Forth, de Tay, de Dee, de Don, de Spey, de Ness en de Findhorn; in het W. is alleen de Clyde van belang.

De talrijke meren (*loughs*) zijn deels zoetwatermeren, deels diep het land binnendringende zee-armen, gekenmerkt door grooten omvang of bekoorlijke omgeving en bijna allen door buitengewoon rijkdom aan visch. Zij beslaan een oppervlakte van 1665 v. km. De belangrijkste zoetwatermeren zijn het Lomond met meer dan 30 eilanden, het Aye en het Ness, verder het Loch Shin, Loch Maree, Loch Tay, Arklig, Shiel, Lochy, Laggan en Morar. Het eenige belangrijke meer in het laagland is het historisch bekende Loch Leven in Kinross. Het Loch Ness, Oich en Lochy zijn door het Caledonische Kanaal verbonden.

Ierland is zeer rijk aan rivieren, meren en kanalen; meer dan een zesde der oppervlakte is met water bedekt. De rivieren stroomden langzaam en zijn gedeeltelijk tot de hron bevaarbaar. De hoofd-rivier is de Shannon (350 km.), die aan de westkust nitmondt. Van de overige monden in het Z. nit de Lee bij Cork, de Blackwater bij Yonghal, de Barran in de Waterfordhaven; in het O. de Slaney bij Wanford, de Liffey bij Dublin, de Bayne beneden Drogheda; in het N. de Bann en Foyle; in het N.W. de Erne en Moy; in het W. de Corrib bij Galway. Onder de meren (*loughs*) zijn de voornaamste: in Ulster het Neagh (396 v. km.), waardoor de Bann stroomt, en het Boven- en Beneden-Erne; in Connaght het Conn, Mask, Correh, Allen Roe en Derg; in Munster de drie beroemde Meren van Killarney. In het W. van Corrib liggen ± 130 meren. Veler hunner zijn van tektonischen aard; in de bergstreken vindt men ijsmeren. Zeer rijk aan meren zijn de graafschappen Longford, Westmeath, Clare, Antrim, Fermanagh, Tyrone, Galway en Mayo. De Iersche kanalen vormen met de bevaarbare rivieren en meren een waterweg van 1930 km. lengte.

Klimaat. Het klimaat der Britsche eilanden staat geheel onder den invloed van den Atlantischen Oceaan, zoodat zij een zuiver zeeklimaat bezitten, gekenmerkt door hmitengewone gelijkmatigheid van temperatuur in alle jaargetijden, zachte winters, koele zomers, groote vochtigheid, veel nevelige en bewolkte dagen, aanzienlijken neerslag en vele stormen. Verschil in

klimaat treedt niet zoozeer in Z.-N., als wel in W.-O. richting op, onder den invloed der heersche Westenwinden. Zoo loopen hij, de Jannari-isothermen niet W.-O., maar N.-Z. De Hebriden in het niterste N.W. hebben hioa dezelfde gemiddelde temperatuur in de koudste maand als het 10° zuidelijke gelegen Brest (6° en 6,3 C.), terwijl in het op gelijke breedte liggende Aberdeen aan de Oostzijde van Schotland de gemiddelde Jaacuari temperatuur slechts 29°C. bedraagt. Tegenover de haitengewoon zachte winters der westelijke streken, waarin zooals in Ierland, Cornwallis en Devonshire nog altijd-groene planten der Middellandsche Zeezone, zelfs agaven en oranjeboomen kunnen gedijen, staan echter zeer koele zomers, die dikwijls het graan niet tot rijpheid doen komen. Wijnbouw is daarom overal onmogelijk. Zelfs in het niterste Oosten, waar kondere winters met warmere zomers afwisselen, bedraagt het temperatuurverschil nooit meer dan 15°C. Londen heeft bij een gemiddelde jaartemperatuur van 10,3, een Juli gemiddelde van 17,9° en een Jannarigemiddelde van 3,5°C., een verschil dus van 14,4°. Voor Valencia op de westkust zijn deze cijfers respectievelijk 10,8°, 15,8°, 7,4° en 7,9°C.

Het Westen heeft tevens een grootere hoeveelheid neerslag. Mist komt zeer dikwijls voor, voornamelijk in den herfst en winter; speciaal Londen is om zijn *fogs* bekend; slechts zelden is er de hemel geheel helder. De oostelijke bergstreken van het koninkrijk zijn de regenrijkste van Enropa met een neerslag van 3000—4000° mm. of nog hooger. (Stynepas in de Camhrische bergen 4810 mm.), terwijl in het Oosten de neerslag veel geringer is, n. l. 600—800 mm. (Aberdeen 750, Londen 620 mm.). De meeste regen valt in het W. en N.W. in den herfst en winter, in het Engelsche heuvelland in de zomermaanden. Vele en hevige stormen vormen een karaktertrek van het Engelsche klimaat en zijn een groot gevaar voor de scheepvaart.

Planten- en Dierenwereld. De plantenwereld in Engeland is geheel Middel-Europeesch, zonder eigen kenmerkende soorten. Van de naaldboomen komt alleen de pijnboom in het wild voor; den en spar zijn ingevoerd. Wel heeft men er prachtige beuken- en eikenboschen, die echter voor de beschaving hoe lager hoe meer moeten wijken. Van het ontzaglijke bosch Arden is het Deanwoud op de grens van Gloucester en Monmouth nog een overblijfsel. Het New Forest in Hampshire levert nog veel hont voor de vloot. Van de 68 wouden der 18de eeuw zijn er thans nog 12 over. Hoot voor brandstof, scheepsbouw enz. moet ingevoerd worden. Altijd groene struiken, de *Ulex* en *Ilex*, komen talrijk voor, terwijl sommige Zuid-Europeesche soorten, als myrten en geraïms, op Wight en in Devonshire's winters kniten blijven. Verhonwd worden tarwe, gerst, hoo, haver en groenten, op verre na echter niet voldoende voor de dichte bevolking.

De plantengroei van Schotland stemt overeen met die van Scandinavië, daar de beuk reeds in het Z. niet meer voorkomt en de eik slechts tot het Grampiangebergte; slechts de pijnboom en berk vindt men tot 59° N. Br. In het vochtige bergklimaat gedijt het heidekruid welig. Op de

bergtoppen treft men ook arktische soorten aan.

Het zachte zeeklimaat van Ierland is zeer gunstig voor het weidegras. Boschen schijnen van nature weinig verbreid geweest te zijn, daar zelfs de heuk en de pijnboom ingevoerd moeten worden. Op den Zuidwesthoek komen eooie in het wild levende Zuid-Europeesche planten voor, die hier den ijsdij overleefd schijoen te hebben en bewijzen, dat de Zuid-Europeesche flora zich veel verder naar het N. heeft uitgestrekt.

De *Dierenwereld* in Engeland is een arme Noordwest-Europeesche met in het Noorden eenige arktische soorten. Verder leven er verschillende Zuidelijke soorten aan de kusten van den Atlantischen Oeeaan, zooals de veldduif, de provence-zanger, eenige slakken en strandkevers. Onder de vogels treft men eenige afwijkende typen van de vastelandssoorten aan, evenals sommige soorten insecten, landslakken en een spitsmuis (*Sorex rusticus Shaw.*), die nergens anders voorkomt. De zee is vooral aan de rotsige knsten vischrijk. Whistable aan den Theemmond en het eiland Hayling bij Portsmouth zijn beroemd om hun oesters. De grootste kreeftenvangst vindt men in den Solway Firth; ook de haringvischerij is zeer belangrijk.

In Schotland neemt naar het N. de Middel-Europeesche fauna meer en meer af. Ook vindt men in het hoogland eenige soorten, die elders niet voorkomen, zooals een soort sneeuwhoen (*Lagopus scoticus Gray.*), dat in deo winter niet wit wordt, benevens eenige arktische watervogels en insecten. De rivieren en meren hezitten een grooten vischrijkdom, evenals de zee.

De fauna van Ierland is nog armer dan die van Engeland. Slangen komen in het geheel niet voor, terwijl de kikvorschen ingevoerd zijn. Ook wild is weinig talrijk. Rivieren en meren zijn echter zeer vischrijk, evenals de zee. Onder de landfauna vinden wij eenige zuidelijke vormen, die in Engeland niet aanwezig zijn. Omtrent een haassoort (*Lepus hibernicus Shaw* heerscht) verschil van meening.

Delfstoffen. Nuttige mineralen vindt men in Engeland voornamelijk in die deelen, welke grootendeels uit palaeozoische en kristallijne gesteenten bestaan. In het Zuiden he vindt zich het groote, veel anthraciet bevattende kolenveld van Zuid-Wales, dat door de Caermarthenbaai in tweeën gesplitst wordt. Daaraan sluiten zich de bekkens van Bristol en Forest of Dean aan. Meer in het centrum liggen de velden van Warwickshire, Staffordshire, Shrewsbury, Noord-Wales, Lancaster, Derbyshire en Nottingham dicht bij elkander; door jongere formaties schijnen zij gescheiden, maar onder deze hangen zij in werkelijkheid samen. Zeer belangrijk zijn ook de verder noordelijk gelegen kolenbekkens, die van Northumberland (New-Castle) en Darham aan de Oost- en dat van Cumberland aan de Westkust. Verder levert Devonshire goede hruinkool. Graafiet vindt men bij Borrowdale en Bannerdale (Cumberland), op Man en in Cornwall, petroliumbronnen in Shropshire; zout benevens gips worden in Cheshire en Worcestershire aangetroffen; daaruit zijn ook de zoutbronnen van Northwich, Middlewich, Winsford en Nantwich in Cheshire, van Droitwich en Stoke in Worces-

tershire, van Adderby in Shropshire en van Shirley in Staffordshire ontstaan, die ten deele reeds langer dan 1000 jaren ontgonnen worden.

Onder de ertsen neemt het ijzer de eerste plaats in. De belangrijkste vindplaatsen zijn die van de boven-kolenformatie; zij bevatten een door leem-hijmengselen verontreinigd of door steenkool zwart gemaakt, als *black band* hekkende erts. In Staffordshire, Shropshire, Yorkshire, Derbyshire, Noord- en Zuid-Wales wordt dit ijzererts dikwijls uit dezelfde schachten ontgonnen als de steenkool. Haematiet vindt men in Cumberland, Derbyshire en Staffordshire. Spaat-ijzersteen komt verder voor in Somersetshire, Cornwall en Yorkshire, magnetijzer in Devonshire, bruinijzersteen in Northumberland, Cornwall, Wiltshire, Lincolnshire, Sussex, Kent en Dorsetshire. Lood-, zilver-, koper- en zinkerts vinden men in de *metalliferous limestones* van Cumberland, Northumberland, Durham, Westmoreland, Yorkshire, Derbyshire, Wales en op de eilanden Man en Anglesey. De loodertsen bevatten somtijds koper en zilver. De voornaamste vindplaatsen van koper en tin treft men in Cornwall aan, zoowel in gangen als geimpregneerd. De gangen bevatten als nevenprodukt dikwijls zinkbleed, lood-glaas, ijzerkies enz. Ook alluviale vindplaatsen van tin treft men er aan. Mangaanertsen hevat de bodem in Cornwall, Devonshire, Somersetshire en Merionetshire. Gond komt slechts in geringe hoeveelheid in Noord- en Zuid-Wales voor. Ook fosforiet, bonsteen, pottebakkers- en andere aardn. worden uit den bodem gehaald.

Schotland is eveneens rijk aan delfstoffen, vooral aan steenkool en ijzer in de streek tusschen de Forth en de Clyde. Zilverhoudend lood wordt in de Louthers Hills gewonnen, een weinig koper bij het Loch Tay. Veen is in groote hoeveelheid aanwezig, terwijl de bodem ook rijk is aan bouwsteen en leien, marmer, graniet en basalt. Zout wordt nit zeewater bereid.

Ook Ierland bezit nuttige delfstoffen, zoowel metalen als steenkool, doch de mijnbouw is er slechts weinig ontwikkeld. Het belangrijkste zijn de steenkolen (1902: 108737 ton), die in 2 afzonderlijke bekkens worden gevonden. De grootste oppervlakte beslaat het kolenveld van Munster (het geheele Z.W. innemend); gescheiden daarvan ligt dat in het graafschap Tipperary; een kleiner kolenveld vindt men in Leinster. In deze bekkens wordt anthraciet gedolven, daarentegen komen in de drie kleine kolenvelden van Ulster en dat van Connaught bituminen kolen voor en in het laatste bovendien veel ijzererts. Bruinkolen vindt men bij Longh Neagh. Veen (*bogs*) komen in groote menigte voor. Zij bedekken 6077 v. km. laagland en 2486 v. km. heuvelland en leveren het gewone brandstofmateriaal voor het landvolk. Ijzererts vindt men in Antrim, ijzeroer in verschillende deelen van het land, steenzout bij Garlickfergus. Verder komen er voor kopererts, zwaarkies, zwaarspaat, oker, bauxiet, leem, zandsteen, kalksteen en leien.

Bevolking. Volkstellingen hebben sinds 1805 elke tien jaren in het Vereenigd Koninkrijk plaats. Die van 1901 gaf de volgende resultaten:

Deelen van het land.	Inwoners 1901	Inwoners per v. km.	Toeneming in proc. na 1891.	Aandeel in de totale bevolking in proc.
Engeland ..	32 527 843	215	12.17	78.9
Schotland ..	4 422 103	56	11.09	10.8
Ierland ..	4 458 775	53	5.27	10.7
Eiland Man ..	54 758	93	1.33	0.1
Normandische eilanden ..	95 618	480	3.91	0.2
Totaal ..	41 976 827	132	9.87	100.0

De toeneming van het aantal inwoners is, wanneer men Ierland nitzondert, in de laatste 40 jaren bijna regelmatig. Engeland vormt met België en Nederland de dichtstbevolkte landen der aarde; het dichtstbevolkt is het graafschap Middlesex (1901: 4884 per v.km.). Nergens woont een zoo groot deel der bevolking in steden, en nergens vindt men dan ook zooveel groote steden, waarvan de volgende tabel een overzicht geeft. De cijfers zijn die van 1901; de geraamde bevolking van 1905 vindt men tusschen haakjes.

Londen (4 684 694) ..	4 536 063
Glasgow (Schotland) ..	760 423
Liverpool (730 143) ..	684 947
Manchester (631 185) ..	543 969
Birmingham (542 959) ..	522 181
Leeds (456 787) ..	428 953
Sheffield (440 414) ..	380 717
Dublin (Ierland) ..	373 179
Belfast ..	384 965
Bristol (358 515) ..	328 842
Edinburgh (Schotland) ..	316 479
Bradford (286 799) ..	279 809
West Ham (264 907) ..	267 308
Hull (258 127) ..	240 618
Nottingham (251 671) ..	239 753
Salford (231 514) ..	220 966
Newcastle (264 551) ..	214 803
Leicester (228 132) ..	211 574
Portsmouth (201 975) ..	180 160
Bolton (178 111) ..	168 205
Cardiff (180 054) ..	164 420
Dundee (Schotland) ..	160 871
Aberdeen (Schotland) ..	153 108
Sunderland (152 761) ..	146 565
Oldham (140 225) ..	137 238
Croydon (147 704) ..	133 885
Blackburn (133 067) ..	127 527
Brighton (127 183) ..	123 478
Willesden ..	114 815
Rhondda ..	113 735
Preston (115 721) ..	112 982
Norwich (116 741) ..	111 728
Birkenhead (116 035) ..	110 926
Gateshead (120 60) ..	109 887
Plymouth (116 080) ..	107 569
Derby (122 207) ..	105 785
Halifax (108 419) ..	104 933
Southampton ..	104 911
Tottenham ..	102 519

De verdeling der bevolking over de verschil-

lende graafschappen blijkt uit het volgend overzicht.

ENGELAND EN WALES.

GRAAFSCHAPPEN.	Oppervlakte in v.km.	Bevolking in 1901.	Inwoners per v.km.
Bedfordshire	1 208	171 240	141
Berkshire	1 870	256 509	137
Buckinghamshire . . .	1 925	195 764	101
Cambridgeshire	2 225	190 682	85
Cheshire	2 662	815 099	306
Cornwallis	3 513	322 334	92
Cumberland	3 938	206 933	67
Derbyshire	2 666	620 322	232
Devonshire	6 746	661 314	97
Dorsetshire	2 550	202 636	79
Durham	2 627	1 187 361	452
Essex	3 094	1 085 771	272
Gloucestershire	3 230	634 729	197
Hampshire	4 205	797 634	189
Herefordshire	2 175	114 380	52
Hertfordshire	1 643	250 152	152
Huntingdonshire	948	57 771	61
Kent	4 027	1 348 841	335
Lancashire	4 870	4 406 409	904
Leicestershire	2 133	434 019	203
Lincolnshire	6 853	498 858	73
Middlesex	734	3 585 323	4 884
Monmouthshire	1 383	292 317	211
Norfolk	5 295	460 120	87
Northamptonshire . . .	2 598	338 088	130
Northumberland	5 226	603 498	115
Nottinghamshire	2 184	514 578	235
Oxfordshire	1 957	181 120	92
Rotlandshire	394	19 709	50
Shropshire	3 478	239 324	68
Somersetshire	4 223	508 256	120
Staffordshire	3 033	1 234 506	407
Suffolk	3 855	384 293	99
Surrey	1 063	2 012 744	1 925
Sussex	3 780	605 202	160
Warwickshire	2 337	897 835	384
Westmoreland	2 036	64 303	31
Wiltshire	3 561	273 869	77
Worcestershire	1 945	488 338	251
Yorkshire { Oost	3 033	384 997	127
Noord	5 514	379 396	69
West	7 149	2 744 848	384
Stad	14	75 521	5 395
Engeland	131 699	30 807 243	234
Anglesey	715	50 606	70
Brecknockshire	1 923	59 907	31
Cardiganshire	1 783	60 240	33
Carmarthenshire	2 379	135 328	56
Carnarvonshire	1 461	126 883	86
Denbingshire	1 714	129 942	75
Flintshire	667	81 700	122
Glamorganshire	2 100	859 931	409
Merionethshire	1 731	49 149	28
Montgomeryshire	2 064	54 901	26
Pembrokehire	1 599	88 732	55
Radnorshire	1 219	23 281	19
Wales	19 355	1 720 600	89
Engeland en Wales	151 054	32 527 843	215

SCHOTLAND.

GRAAFSCHAPPEN.	Oppervlakte in v.km.	Bevolking	Inwoners per v.km.
Noordelijke			
Shetland	1428	28185	19
Orkney-eilanden	973	28608	29
Caithness	1776	33859	19
Sutherland	5252	21650	4
Noord-Westelijke			
Ross en Cromarty	7972	76421	9
Invernesshire	10588	90182	8
Noord-Oostelijke			
Nairnshire	507	9291	18
Elginshire	1232	44808	36
Banffshire	1680	61487	37
Aberdeenshire	5063	304420	60
Kincardineshire	993	40918	41
Oostelijke			
Forfarshire	2267	284078	125
Perthshire	6547	123262	18
Fifeshire	1275	218843	171
Kinrosshire	188	6980	36
Clackmannanshire	123	32019	260
Westelijke			
Stirlingshire	1159	142338	123
Dunbartonshire	625	113870	182
Argyllshire	8322	73665	9
Buteshire	564	18768	33
Zuid-Westelijke			
Renfrewshire	634	268934	424
Ayrshire	2923	254436	87
Lanarkshire	2283	1339289	587
Zuid-Oostelijke			
Linlithgowshire	311	65699	211
Edinburghshire	938	488647	521
Haddingtonshire	702	88662	56
Berwickshire	1193	30816	26
Peeblesshire	918	15066	16
Selkirkshire	666	23339	35
Zuidelijke			
Renfrewshire	1723	48793	28
Dumfriesshire	2753	72569	26
Kirkcudbrightshire	2925	39407	17
Wigtownshire	1257	32683	26
Schotland (land)	77140	4472000	—
„ (binnenwateren) . . .	1608		
Schotland	78748	4472000	56
IERLAND.			
in 1901			
Carlow	896	37723	42
Dublin	918	447266	488
Kildare	1693	63469	36
Kilkenny	2063	78821	38
Kings County	1999	60129	31
Longford	1090	46581	43
Louth	818	65741	80
Meath	2347	67463	29
Queen's County	1719	57226	33
Westmeath	1835	61527	33

GRAAFSCHAPPEN.	Oppervlakte in v. km.	Bevolking in 1901.	Inwoners per v. km.
Wexford	2333	103860	45
Wicklow	2024	60679	30
Leinster	19735	1150485	58
Clare	3351	112129	33
Cork	7485	404813	54
Kerry	4799	165321	35
Limerick	2755	146018	53
Tipperary	4290	159754	37
Waterford	1868	87030	47
Munster	24553	1075075	46
Antrim	3084	461240	149
Armagh	1328	125238	94
Cowan	1932	97368	50
Donegal	4844	173625	36
Down	2478	284335	117
Fermanagh	1851	65243	35

GRAAFSCHAPPEN.	Oppervlakte in v. km.	Bevolking in 1901.	Inwoners per v. km.
Londonderry	2114	144329	68
Monaghan	1294	74505	58
Tyrone	3264	150468	46
Ulster	22180	1581351	71
Galway	6351	192146	30
Leitrim	1588	69201	44
Mayo	5507	202627	37
Roscommon	2459	101639	41
Sligo	1870	84022	45
Connaught	17775	649635	37
Ierland	84253	4458775	53

Het aantal vrouwen verhoudt zich tot dat der mannen als 1063 : 1000.
De emigratie uit het Vereenigd Koninkrijk was in 1905 als volgt:

	Naar de Verenigde Staten van Noord-Amerika.	Naar de Engelsche koloniën.	Naar Australië en naar Nieuw-Zeeland.	Naar Middel-Afrika.	Naar andere landen.	TOTAAL.
Engelschen. . . .	28 229	64 876	12 404	20 587	14 312	170 408
Schotten.	19 785	14 214	1 872	4 487	1 152	41 510
Ieren.	45 356	3 347	863	1 233	360	50 159
	122 370	82 437	15 139	26 307	15 824	202 077
Vreemdelingen	152 835	25 638	344	4 859	4 746	188 422
Van verschillende afkomst	1 431	43	5	—	7 684	9 163
1905	276 636	108 118	15 488	31 166	28 254	405 662
1815—1905	11 612 396	2 757 437	1 889 587	1 251 999		17 511 499

De immigratie bedroeg in de jaren 1900—1905 respectievelijk 175 747, 165 018, 170 874, 199 685, 241 896 en 205 193 zielen.

Land-, tuin- en boschbouw. Het bouwland is in het Vereenigd Koninkrijk grootendeels in handen van groot-grondbezitters, een zelfstandige boerenstand ontbreekt bijna geheel; hoofdzakelijk worden de landerijen verpacht. In Engeland zijn 900 eigenaren in het bezit van $\frac{1}{3}$ van den bodem, in Ierland bezitten 800 de helft, in Schotland 600 $\frac{1}{3}$ van den grond, daaronder één persoon 1,2 miljoen acres, d. i. 6,2 % van Schotland. In 1902 werd 86,9 % van het gezamenlijk bouwland in Engeland en Schotland door pachters bewerkt. Engeland is het meest geschikt voor landbouw, doch wegens den aanzienlijken neerslag wordt de graanbouw vooral in het W. minder, daarentegen de grasbouw meer en meer beoefend, zoodat de landbouw langzamerhand voor de meer voordeel opleverende veeleel moet wijken. In Schotland zijn nitgestrekte gebieden niet voor landbouw geschikt, daar het bergland, de meren en moerassen een groote oppervlakte beslaan. Wat Ierland betreft, de productieve bodem is daar grooter; 50 % der oppervlakte doet dienst als weiden, 28 % voor landbouw.

De verdeeling van den bodem blijkt uit de

volgende tabel.

SOORTEN.	In duizenden hectaren.				Procent voor
	1871.	1881.	1892.	1902.	
Graan	4407	4041	3982	3274	10,4
Erwten en boonen	381	270	206	172	0,5
Aardappelen	684	584	517	495	1,6
Bieten	1184	1103	1076	981	3,1
Koolsoorten	267	245	215	244	0,8
Vlas	70	62	29	21	0,1
Hennepe	24	26	23	19	0,1
Klaver	2524	2584	2417	2472	7,8
Braakland	228	331	196	121	0,4
Bouwland	9769	9264	8661	7799	24,8
Weiden	9116	10023	11142	11496	36,6
Tuinen	19	24	26	32	0,1
Bosch	1012	1128	1217	1236	3,9
Onbebouwd	10670	10165	9540	10039	31,9
Wateren	848	843	848	849	2,7
Totaal	31434	31434	31434	31434	100,0

De oogst bedroeg in het Vereenigd Koninkrijk in duizenden H.L.

PRODUKTEN.	1892	1902	1903
Koren	22090	21183	17745
Gerst	27966	27056	23731
Haver	61132	66947	62860
Boonen	2568	2800	2739
Erwten	1828	1856	1749
en in duizenden tonnen à 1016 kg.			
Aardappelen	5634	5920	5277
Bieten	31419	39927	23523
Hooi	11516	15248	14955
Hop	21	31	?

Voor boschbouw zie *Plantenwereld*.

Veeteelt. De veeteelt heeft een zeer hoogen trap bereikt, hoewel in de laatste jaren het aantal runderen, schapen en varkens een weinig is afgenomen. Een groote hoeveelheid vee wordt jaarlijks voor voedingsdoeleinden ingevoerd. De Engelsche renpaarden, de Alderneykoeien der Normandische eilanden, de Scotchdown- en Lincolnscapen en de varkens van Berkshire en Yorkshire zijn beroemd. De omvang van den veestapel kan blijken uit de volgende tabel.

	GROOT-BRITTANNIË.			IERLAND.		
	1874	1890	1900	1874	1890	1900
Paarden	1311739	1432626	1500143	468089	523384	491143
Runderen	6125491	6508632	6805170	4118113	4240763	4608443
Schapen	30813941	27272459	26592226	4437613	4323805	4386097
Varkens	2422832	2773609	2381932	1096494	1570279	1268474

Vischvangst vormt eveneens een belangrijk middel van bestaan. In 1901 werd zij door 25299 booten (inhoud 296488 ton met een bemanning van 67827 personen) uitgeoefend, waarnaast nog 37090 personen van tijd tot tijd bij de vischvangst betrokken waren. De zeevisscherij is zeer ontwikkeld en levert groote winsten. De haringvisscherij, die vooral in Schotland beoefend wordt, is de belangrijkste. Officieel werd de opbrengst in 1902 op 2,5 millioen pond sterling geschat. Daarop volgen de schelvisch-, makreel- en kabeljauwvangst. Oesters komen aan de knuten voor, terwijl in het Kanaal veel op sardines gevischt wordt. Kreeften en schaaldieren nitgezonderd, werd de opbrengst in 1902 op 1790000 ton visch, ter waarde van 9296008 pond sterling geschat. De walvischvangst bezit op verre na niet meer de beteekenis van vroeger.

Mijnbouw en metaalsmelterijen spelen in Groot-Brittannië en Ierland een groote rol. Wel is waar is het land arm aan edele metalen, des te rijker daarentegen aan steenkool en voor treffelijke ijzerertsen, alsook aan lood, tin, koper, zink en andere delfstoffen. Bovendien staat de steenkoolontginning, want de steenkoolvelden beslaan een oppervlakte van 31990 v.k.m. (Nederland is 33000 v.k.m. groot), en nog kort geleden werd de voorraad tot 1200 m. diepte in den bodem aanwezig, op 90000 mill. ton geschat en op grotere diepte nog op 56000 mill. ton. De opbrengst, welke in 1846 slechts 38 mill. ton bedroeg, steeg tot 182 mill. in 1890 en 227 mill. in 1902 (waarde 93,5 mill. ponden sterling). Het aantal kolenmijnen bedraagt meer dan 4000, het aantal mijnwerken ongeveer 800000, terwijl het aantal dergenen, die in de mijnen of met den kolenhandel hun bestaan vinden meer dan 1 millioen bedraagt. Op de steenkool volgt het ijzer, dat vooral in Yorkshire, Staffordshire, Cumberland,

Lamaire, in de Schotsche laagvlakte, ook wel in Ierland ontgonnen wordt. De opbrengst bedroeg in 1880: 18 mill. ton, in 1900: 14, in 1902: 13,4 mill. ton, neemt dus af. In 1871 leverde het rijk 50% der wereldproduktie, in 1895 nog slechts 25%. Behalve ijzer werden in 1902 nit den bodem gehaald: 7590 ton tinerts, 24606 ton looderts, 5662 ton kopererts en 25090 ton zinkerts. Daarnaast vallen nog te noemen: leien (517363 ton), aarde (15304136 ton), kenkenzout (1893881 ton), zandsteen, krijt, kalksteen enz. De totale waarde van alle mijnbouwprodukten bedroeg in 1900: 121,7 ponden sterling.

De metaalsmelterij (400 hoogovens) bewerkt, naast de inheemsche, een steeds toenemende hoeveelheid vreemde ertsen, vooral Spaansche ijzer- en Amerikaansche koperertsen. Rensachtig is vooral de ijzerindustrie, hoewel daarbij in den jongsten tijd achteruitgang valt te constataren. De produktie van ruwijzer bedroeg in 1860 ruim 3,8 mill. ton, in 1902 bijna 8,7 mill. (daarvan bijna 50 % nit het buitenland). De staalproduktie steeg van 1,34 mill. ton in 1880 tot 4,9 mill. ton in 1900. De totale hoeveelheid uit Britsche ertsen gesmolten metalen bedroeg in 1902:

Metalen.	Tonnen.	Waarde in £.
Ijzer	4400431	14246934
Koper	482	27321
Lood	17704	189875
Tin	4749	575635
Zink	9129	175125
Zilver	4,5	14663

Nijverheid. De groote produktiviteit des bodems aan delfstoffen, de rensachtige handel,

de geldrijkdom, het uitgestrekte koloniale hezit, de voortreffelijke inrichting der fabrieken, de uitstekende verkeerswegen en -middelen, de vrijheid van handel en industrie, het uitmuntend geschoold personeel zijn als de voornaamste factoren te beschouwen, die de nijverheid tot buitengewone ontwikkeling hebben gebracht. Niet alleen produceert het rijk meer fabrieksartikelen dan eenig ander land ter wereld, maar er valt ook geen tak van nijverheid te noemen, waarin het geen groote verbeteringen heeft aangebracht. De voornaamste industrieën moet men in het gebied der steenkoolvelden zoeken, derhalve in N.W. Engeland en Z. Schotland, minder in N. Schotland en Ierland.

Bovenaan staat de textielnijverheid, waarin in 1901: 1 155 397 personen (daaronder 603 322 vrouwen en meisjes) een bestaan vonden, en hierbij neemt de katoennijverheid weer de eerste plaats in. Zij houdt 800 000 menschen bezig, met 45 mill. spoelen en 600 000 mechanische weefstoelen, die 16—1700 mill. Engelsche ponden ruwe katoen verwerken en voor een waarde van meer dan 100 mill. ponden sterling aan fabrikaten leverde. Haar hoofdgebied is Lancashire en de aangrenzende deelen van Yorkshire; en Derbyshire; de voornaamste fabrieksteden zijn Manchester, Salford, Blackburn, Ashton onder Lyne, Oldham, Bolton, Stockport, Rochdale enz. In Schotland staat Glasgow bovenaan, in Ierland heeft de katoennijverheid weinig te beteekenen. De wolnijverheid is niet alleen belangrijk door haar omvang, maar evenzeer door de voortreffelijkheid harer produkten. Hierbij werken 300 000 arbeiders met 6,5 mill. spoelen en 130 000 mechanische weefstoelen. De hoofdcentra zijn de graafschappen York (Leeds, Huddersfield, Bradford), Lancaster en Lanark. De vlasspinnerijen gaan niet bijzonder vooruit, verwerken ook veel hienlandsch vlas en bezitten 1 200 000 spoelen. De weverijen hebben 50 000 mechanische weefstoelen. Aan dezen tak der nijverheid nemen ook Schotland en Ierland krachtig deel. Middelpunten zijn Belfast, Leeds, Dundee, Glasgow en Dunfermline. De juteindustrie zetelt hoofdzakelijk in Schotland (Dundee en Glasgow), hoewel ook in Belfast en Londen, en beschikt over meer dan 800 000 spoelen. Voor de zijdeindustrie, welke niet in de behoeften des lands kan voorzien, zijn Londen en Manchester de voornaamste plaatsen. De fabricage van kledingstukken, waschgoed en modeartikelen houdt 1,3 mill. menschen bezig.

De tweede plaats neemt de metaalindustrie in en levert alle mogelijke artikelen, van spelden en naalden tot de grootste machines, alle even beroemd om hun voortreffelijkheid. Alleen in Engeland gaf zij in 1901 aan 1 237 190 personen (daarbij 63 016 vrouwelijken) een middel van bestaan. Afzonderlijke vermelding verdienen daarbij de staalfabricage, die meer dan $\frac{1}{4}$ van de geheele wereldproductie levert; verder de machine-industrie, welke in 1901 alleen in Engeland door 631 026 personen werd uitgeoefend (53 905 arbeiders in fabrieken en werkplaatsen van gereedschappen, 31 486 bij de fabricage van rijwielen en automobielen, 49 518 in het electrisch bedrijf). Middelpunten zijn: Londen, Birmingham, Manchester, Glasgow, Lincoln enz. Ook de scharen

en messen (Sheffield), naalden, metaaldraad enz. (Black Country bij Wolverhampton), pennen, uurwerken (Norwich), optische, physische en chirurgische instrumenten zijn beroemd.

De vervaardiging van aardewerk en porselein wordt van onds bevoorzerd door de aanwezigheid van voortreffelijke grondstoffen. Middelpunt is het zoogenaamde Potteriesdistrict (waar Josiah Wedgwood van 1760—1795 werkte) in Staffordshire rondom Stoke upon Trent. Het mooiste porselein komt uit Worcester, Derby en Londen.

De chemische fabrieken zijn beroemd en geven aan 70 000 menschen werk. Zij liggen vooral in N. Engeland (Newcastle, Gateshead), in Glasgow en Londen. Vooral te noemen valt de bereiding van soda, zwavelzuur, fosfor, pharmaceutische preparaten, jodium (uit zeewier), kunstmest, teerpreparaten, verf en lak (Londen), parfumeries, olie, zeep en kaarsen.

De hiebronwerij van Engeland neemt de tweede plaats op aarde in. Er bestaan 13 000 hiebronwerijen, vertegenwoordigende een kapitaal van 200 mill. ponden sterling; zij leveren 60 mill. H.L. hier (vooral porter en ale) waarvan de helft wordt uitgevoerd. Londen, Edinburg en Dublin (stout) staan bovenaan. De grootste snikerraffinerijen bezitten Londen, Liverpool, Bristol, Dublin en Edinburg, de tabaksfabricage zetelt vooral in Liverpool en Londen.

Behalve genoemde takken van nijverheid, verdienen ook vermelding de fabricage van leder, welke 400 000 menschen bezighoudt (alleen de schoenenindustrie 250 000) en die voor 18 mill. £ produceert. Londen is de eerste ledermarkt van Europa. In de papiernijverheid wordt het rijk door geen enkel ander land van Europa overtroffen (Londen, Manchester, Bath), terwijl de vervaardiging van hoeden (vilt en stroo), knopen, caoutchouc-waren, menhels en leerautikelen ereeën zeer hoog staat. De scheepsbouw eindelijk is in overeenstemming met zijn wereldhandel. Jaarlijks worden gemiddeld 1300—1500 schepen met 1 mill. tonnen inhoud gebouwd, waarbij 900 stoomschepen. De belangrijkste scheepstimmerwerven liggen aan de Clyde (Glasgow, Greenock), aan de Tyne (New Castle), in Londen, Liverpool, Portsmouth, Chatham, Bristol en Belfast. Het jaarlijksch overzicht van „Lloyd's Register" geeft voor den scheepsbouw in het Vereenigd Koninkrijk in 1905 een grooter cijfer van tonneninhoud dan ooit te voren bereikt werd. De tonneemaat der van stapel gelooopen handels- en oorlogschepen bedroeg in 1905 totaal 1 752 909 ton, of ruim 16 000 meer dan in 1901, tot daver het recordjaar. Met uitsluiting van de oorlogschepen werden 795 schepen van 1 623 168 bruto toninhoud te water gelaten, d.i. 418 000 t. of 34,7 pCt. meer dan het vorige jaar. Het vroegere hoogste cijfer voor koopvaardijsschepen (1 524 739) werd bereikt in 1901; dat van 1905 is 6,4 pCt. hooger. Het aantal oorlogschepen in 1905 te water gelaten bedroeg 28, met 129 801 ton inhoud, waaronder 46 250 t. gebouwd op de Royal Dockyards. Het totaal is 2626 t. grooter dan in 1904, maar 82160 kleiner dan in 1901, het recordjaar van den aanbouw van oorlogschepen.

Handel en verkeer. De snelle ontwikkeling der spoorwegen en andere verkeersmiddelen

bewijst, dat de binnenlandsche handel reusachtige afmetingen heeft. Bijzonder levendig is het verkeer van Ierland uit, dat levensmiddelen, boter, eieren, vee en koren, voornamelijk in Liverpool aanvoert. De buitenlandsche handel is een wereldhandel zooals geen enkele andere staat bezit. Het rijk behoort tot de vrijhandelstaten,

de eenige artikelen, die belast worden, zijn eichorei, cacao, koffie, gedroogde vruchten, bier, brandewijn, thee, tabak en wijn (samen ongeveer 7% van den invoer). De volgende tabellen kunnen een denkbeeld geven van den omvang van den Britschen handel.

I Waarde van den in- en uitvoer in de laatste jaren (zonder de edele metalen) in £.

Jaren.	Invoer	Uitvoer		Totale Uitvoer.	Totale Handelsomzet.
		Britsche produkten.	Buitenlandsche en koloniale produkten.		
1901	521 990 198	280 022 376	67 814 892	347 837 268	869 854 466
1902	528 391 274	283 423 966	65 814 813	349 238 779	877 630 053
1903	542 600 289	290 800 108	69 573 564	360 373 672	902 973 961
1904	551 038 628	300 711 040	70 304 281	371 015 321	922 053 949
1905	565 019 917	329 816 614	77 779 913	407 596 527	972 616 444

II Waarde van den totalen invoer en uitvoer van Britsche produkten nit en naar andere landen in duizenden £ over de jaren 1904 en 1905.

I Vreemde landen	Invoer		Uitvoer	
	1904	1905	1904	1905
Rusland	31 403	36 366	8 230	8 169
Zweden	9 707	9 828	4 770	5 195
Noorwegen	5 645	5 955	2 963	3 341
Denemarken	16 102	15 607	3 668	4 129
Duitschland	33 944	35 800	25 103	29 704
Oostenrijk-Hongarije	1 817	1 489	1 894	1 857
Nederland	34 690	35 481	6 200	9 684
België	27 636	27 751	9 052	10 096
Frankrijk	51 107	53 072	15 254	16 143
Spanje	13 672	13 859	4 338	4 246
Portugal	2 804	2 930	2 068	2 248
Italië	3 325	3 325	8 371	8 893
Griekenland	1 264	1 328	1 478	1 170
Turkije	1 615	1 441	3 006	3 043
Bulgarije en Servie	287	71	564	622
Roemenië	3 137	1 690	1 056	1 237
Europa ..	231 115	242 993	100 015	109 777
Vereenigde Staten	119 228	115 573	20 198	23 916
Mexico	595	881	1 870	1 880
Centraal-Amerika	1 282	1 299	1 003	1 143
Cuba	180	163	1 829	1 886
De vreemde Antillen en Guyana	124	71	562	557
Venezuela	171	205	722	476
Brazilië	6 238	8 109	5 988	6 618
Argentinië, Uruguay en Paraguay	23 627	25 853	12 902	15 121
Colombia	670	295	945	575
Ecuador	159	170	381	436
Peru	2 372	2 367	1 146	1 202
Chili	5 423	6 068	3 259	4 462
Amerika ..	160 069	161 054	50 155	58 272
China	2 762	2 340	8 909	13 137
Japan	2 349	1 809	4 889	9 662
Philippijnen	2 338	1 889	1 415	2 131
Nederlandsch Oost-Indië	1 357	2 129	3 374	3 536
Aziatisch Turkije	4 139	4 051	4 341	3 648
Overig Azië en Polynesië	824	816	1 439	1 398

I Vreemde landen	Invoer		Uitvoer	
	1904	1905	1904	1905
Egypte	14 302	14 976	8 273	7 849
Tunis en Tripolis	627	581	463	419
Algiers	614	749	458	553
Marokko	505	467	675	587
Overig Afrika	2 975	3 163	4 466	5 403
Walvischvangst	44	83	1	7
Overige landen..	32 836	33 104	38 603	48 330
Totaal der vreemde landen..	431 020	437 151	188 773	216 379
II Britsche bezittingen.				
In Europa.....	1 653	1 747	3 213	2 951
Noord-Amerikaansche koloniën	23 142	26 211	11 334	12 508
Antillen, Zuid-Amerika.....	2 709	3 006	2 673	2 750
Anstralië en Nieuw-Zeeland.....	36 332	40 518	23 688	23 452
Indië	36 473	36 062	40 641	42 996
Strait Settlements	6 284	6 836	3 129	3 264
Ceylon	4 135	4 478	1 411	1 368
Hongkong	467	386	4 336	3 717
Mauritius en de Seychellen	279	186	420	370
Middel-Afrika	5 456	5 541	17 533	16 360
West-Afrika	2 457	2 369	2 753	2 827
Andere bezittingen	632	529	807	875
Totaal der Britsche bezittingen..	120 019	127 869	111 936	113 438
Totaal I en II..	551 039	565 020	300 711	329 817

In 1906 had de invoer een waarde (in ronde cijfers) van £ 608 mill., de uitvoer van £ 376 millioen, de heruitvoer van £ 85 mill., in het geheel dus een omzet van £ 1069 mill. Aan voortbrengselen der Britsche nijverheid werd in 1906 voor £ 305 mill. uitgevoerd.

III Voornaamste invoer- en Britsche uitvoer-artikelen in 1905 (in duizenden £).

Invoer	
Graan	64 113
Katoen	52 183
Vleesch	39 467
Wol	25 887
Hout	23 274
Boter	21 587
Sniker	20 583
Chemicaliën	17 466
Zijden stoffen	13 811
Vruchten	12 646
IJzer	10 717
Levende dieren	10 351
Wollen goederen	9 827
Caoutchouc	9 644
Thee	9 303
Huiden en vellen	9 151
Zaden	8 522
Koper	8 252
Leder	8 086
IJzerwaren en machines	7 936
Katoenen stoffen	7 678
Eieren	6 812
Tin	6 806

Kaas	6 340
Jute	5 743
Petroleum	423
Papier	5 256

Uitvoer

Katoenen stoffen	81 692
IJzerwaren	26 437
Steenkool	26 061
Machines	23 260
Wollen stoffen	19 507
Chemicaliën	14 722
Katoenen garens	10 319
IJzer	7 383
Geweven linnen	6 341
Wollen garens	6 173
Wol	5 892
Schepen	5 431
Kleedingstukken	4 771
Visch	4 165
Koper	3 885
Wapenen en munitie	3 119
Lederwaren	3 028

Onder den invoer wijzen voedingsstoffen (vooral koren en vleesch) 43 %, grondstoffen (meest katoen, wol en hout) 33 %, fabrikaten bijna 25 % aan; onder de uitvoerartikelen daarentegen grondstoffen en kolen 2 %, fabrikaten (meest katoenen en wollen garens, ijzerwaren en machines) 80 %.

De beteekenis van den handel tusschen Groot-Brittannië en Nederland kan uit de volgende tabellen der voornaamste in- en uitvoerproducten in het jaar 1905 blijken.

Invoer uit Groot-Brittannië.

Algemeene invoer in kg.		Invoer tot verbruik in gld.	
Aardewerk en porselein	22 174 725	Asschen.....	1 211 085
Drogerijen enz.	27 525 205	Blazen van beesten.....	2 383 408
Erteën	9 518 225	Blik	14 860 105
Machines	23 609 201	Boter (eetbare)	2 091 819
Garens.....	34 552 189	Cacao.....	568 838
Graan enz.	13 055 500	Chemicaliën	1 165 534
Graanafval	24 596 311	Gomelastiek en caoutchouc	1 364 912
Brood, biscuit, macaroni, vermicelli enz.	1 513 469	Kina	4 032 920
Hout	11 824 181	Machines.....	5 866 524
Verfhout	1 339 704	Garens.....	30 230 389
Ongesponnen katoen.....	6 460 458	Gomelastieke voorwerpen	1 092 643
Koffie	10 935 283	Rijst	1 215 970
Steenkool	2 067 907 115	Zemelen	1 610 118
Lompen	15 746 664	Mout	1 051 091
Manufacturen.....	19 552 372	Ongehekeld haar	12 290 746
Mest	20 424 427	Huiden, vellen en leder.....	8 369 710
Onbewerkt metaal	238 251 471	IJzer	16 553 745
Metaalwaren.....	19 718 002	Ongesponnen katoen.....	3 725 239
Oliën	37 328 706	Koffie	3 751 838
Steen	34 879 173	Steenkool	20 305 438
Riet- en andere suiker.....	6 426 449	Koper	9 845 569
Talk, roet enz.....	25 042 851	Lompen	1 913 065
Thee	2 573 669	Manufacturen en stoffen	16 002 260
Vlas en hennep	33 982 905	Mest	2 534 531
Visch	3 581 414	Palmolie	7 647 809
Vruchten.....	6 057 717	Staal	4 037 159
		Straatsteen en keien	6 548 815
		Suiker	1 789 149
		Talk, roet en smeer.....	7 589 498
		Tapijten	2 003 681
		Thee	3 702 700
		Tin.....	5 151 497
		Veriwaren	1 696 339
		Was	1 371 100
		Wol	8 727 200
		Zeep	909 277

Uitvoer naar Groot-Brittannië.

Algemeene uitvoer in kg.		Uitvoer uit het vrije verkeer in gld.	
Aardappelmeel en fabrikaten daarvan	18 474 585	Aardappelmeel	3 704 058
Aardewerk en porselein.....	12 523 841	IJzeraarde en gietzand.....	2 520 824
Bier en malzextract	7 467 816	Bloembollen, knol- en wortelgewassen	2 764 212
Bindrotting	1 530 037	Boter (eetbare)	8 515 485
Boter	8 518 179	Chemicaliën.....	1 199 785
Bron- en mineraalwater.....	14 673 738	Chocolade	1 735 725
Drogerijen enz.....	72 421 753	Gomelastiek en caoutchouc	1 166 376
Erteën	5 440 050	Kina	26 402 080
Machines	5 951 669	Tapioca	2 270 066
Gedestilleerd	5 281 822	Drogerijen enz.....	2 776 346
Glas en glaswerk	45 929 397	Gerst	2 653 704
Boonen, erwten enz.....	10 926 330	Glas en flesschen	2 773 781
Rijst	30 312 866	Granen, meel enz.....	13 394 099
Meel van tarwe.....	7 643 871	Onbewerkt haar	2 677 094
Ander meel	1 546 388	Huiden, vellen en leder.....	4 029 490
Hout	42 081 373	IJzer	43 915 650
Huiden enz.	7 453 605	Indigo	1 226 118
Kaas	12 223 484	Kaas	4 258 211
Kalk	21 490 069		

Algemeene uitvoer in kg.		Uitvoer uit het vrije verkeer in gld.	
Steenkool	41 509 981	Kleedingstukken	1 353 996
Kramerij	14 068 869	Gecondenseerde melk	20 795 070
Lampen	12 921 387	Koper	2 998 936
Manufacturen	20 090 976	Kramerij	4 413 670
Margarine	47 326 339	Lampen	1 433 798
Meest	12 007 404	Loodwit	1 876 464
Metaal	365 131 280	Manufacturen	13 905 952
Petroleum	8 107 746	Margarine	37 795 737
Andere oliën	18 332 303	Lijnolie	1 865 075
Papier	131 308 351	Papier	41 585 204
Steen	161 952 789	Spaanter (zink)	9 304 152
Ruwe beestwortelsniker	11 761 939	Staal	23 076 867
Rietaniker	3 140 492	Straatsteen en keien	1 732 793
Andere suiker	90 136 342	Sniker	37 468 070
Tabak en eigare	2 865 797	Teen- en mandwerk	1 517 209
Thee	7 088 305	Tin	1 213 448
Voeder	18 251 979	Verwaren	4 898 775
Visch	7 753 530	Riviervisch	2 722 924
Vleesch	40 103 114	Vlas	2 323 610
Vruchten	11 158 076	Versch rundvleesch	4 237 472
Wijn	8 647 590	Versch schapevleesch	6 630 790
Zaad	6 251 378	Versch varkensvleesch	8 150 037
		Groenten, versch en ingemaakt	5 025 486
		Zinkwit en Zinkgrijp	1 077 426

De totale handel tusschen Groot-Brittannië en Nederland in 1905 bedroeg:

Invoer uit Groot-Brittannië.		Uitvoer naar Groot-Brittannië.	
Algemeene invoer.	Invoer tot verbruik.	Algemeene uitvoer.	Uitvoer in het vrije verkeer.
2 909 236 297 kg.	263 850 928 gld.	1 674 935 667 kg.	409 668 229 gld.

De volgende tabel geeft een overzicht van den omvang van den handel tusschen Groot-Brittannië en Nederlandsch-Indië in 1905.

Invoer uit Groot-Brittannië.		Uitvoer naar Groot-Brittannië.	
Blik in bladen	(gld.) 213 301	Copra	(kilo) 1 621 758
Drogerijen en medicijnen	" 221 671	Eetwaren	(gld.) 204 261
Eetwaren	" 612 577	Gomdammar	(kilo) 243 169
Fabrieks- en stoomwerktuigen	" 1 074 366	Gomkopal	" 377 898
Garen, om te weven	" 441 278	Getah perjah	" 196 873
Idem, ander	" 650 480	Hout, scheepsbouw- en timmer-	(gld.) 555 269
Ijzer en staal	" 1 544 281	Kinabast	(kilo) 213 022
Ijzer in staven	" 269 316	Meel, Tapioca	" 9 906 991
Ijzerwerk, spijkers enz.	" 375 315	Rijst, gepelde	" 2 666 533
Kramerijen	" 158 502	Rotting	" 1 366 282
Machinerijen voor suikerfabrieken	" 455 124	Schelpen, paarlemoer-	(gld.) 277 584
Manufacturen, katoenen, ruwe	" 3 091 501	Suiker	(kilo) 29 728 357
id., katoenen, gebleeke	" 6 454 139	Thee	" 3 014 410
id., geverfde of gedrukte	" 9 671 765	Vogelkniden	(gld.) 111 745
id., wollen of halfwollen	" 155 737		
id., andere	" 1 083 394		
Meest	" 2 411 133		
Spoorwegaanmateriaal, rollend	" 193 032		

De waarde van den geheelen invoer uit Groot-Brittannië in Nederlandsch-Indië bedroeg in 1905 31 931 126 gld., de uitvoer uit Nederlandsch-Indië naar Groot-Brittannië 81 307 611 gld.

De handelsvloot van Groot-Brittannië en Ierland is verreweg de grootste ter wereld en was in 1904 en 1905 als volgt verdeeld:

WATERWEGEN IN GROOTBRITANNIË EN IERLAND.

		Zeilschepen.		Stoomschepen.		Totaal.	
		Aantal.	Tonneninhoud.	Aantal.	Tonneninhoud.	Aantal.	Tonneninhoud.
Vereenigd Koninkrijk..	1904	10 120	1 803 000	10 370	8 752 000	20 580	10 555 000
	1905	10 059	1 671 000	10 522	9 065 000	20 581	10 736 000
Kolonien	1904	12 124	927 000	4 351	675 000	16 475	1 602 000
	1905	12 221	906 000	4 315	691 000	16 736	1 597 000

De voornaamste havens zijn: Londen, Cardiff, Liverpool, Newcastle, Hull, Glasgow, Southampton, Newport, Blyth, Swansea, Middlesbrough, North and South-Shields, Dover, Sunderland, Great Grimsby, Kirkcaldy, Leith, Grangemouth,

Harwich, Manchester, Bristol, Goole, Hartlepool, Newhaven, Belfast, Dundee en Dublin.

De handelsbeweging was naar den tonneninhoud in 1905 als volgt:

	Ingeklaard onder			Uitgeklaard onder		
	Britsche vlag.	Vreemde vlag.	Totaal.	Britsche vlag.	Vreemde vlag.	Totaal.
Groote vaart	35 200 896	20 423 105	55 623 974	35 762 218	20 654 542	56 416 760
Waarvan geladen	27 994 875	12 001 851	39 996 726	32 762 459	16 860 664	49 623 123
stoomschepen	34 526 888	18 293 074	52 819 962	35 102 472	18 461 637	53 564 009
Kustvaart	56 642 952	3 423 967	60 066 919	55 589 023	8 081 948	58 670 971

De kunstmatige waterwegen hebben een aanzienlijke lengte, zooals reeds bij de bespreking der wateren vermeld werd, en verkeeren in uitstekenden toestand (zie de kaart).

De spoorwegen vormen in Groot-Brittannië en Ierland een deel van het nationaal vermogen. Zij zijn alle in handen van particuliere maatschappijen, waardoor geen eenheid mogelijk is. In 1905 waren 96 788 km. in exploitatie.

Het aantal postkantoren bedroeg (1 Maart 1905) 23 073. In 1905—1906 werden behandeld in (duizendtallen): brieven 2 702 200, briefkaarten 800 300, drukwerken 1 077 000, hinnenlandsche postwissels 10 715 (36 357 316 pond sterling), huitenlandsche 2 837 (7 740 177 pond sterling). De inkomsten bedroegen (1906) 18 828 833, de uitgaven 10 630 000 pond sterling. In 1906 bedroeg het aantal rijkstelegraafkantoren 10 299, particuliere kantoren 2 354, semaphorische 34. De lengte der lijnen was 83 869 km., die der draden 945 541 km. Behandeld werden 80 732 559 hinnenlandsche en 11 892 317 huitenlandsche telegrammen, totaal 92 624 176. De ontvangsten bedroegen 3 851 719, de uitgaven 4 640 271 pond sterling. Het aantal telefoonstations bedroeg (1905) 123 691, het stedelijk aantal netten 188 met een lijnlengte van 6 342 en een draadlengte van 226 651 km., het aantal intercommunale netten 1604 met een lijnlengte van 56 851 en een draadlengte van 256 014 km. Gevoerd werden 15 550 728 gesprekken.

Aan het hoofd der talrijke Britsche banken staat de Bank of England (zie aldaar). Naast de vele banken, die het bankiersbedrijf in engeren zin uitoefenen (het geven van deposito's, het disconteren van wissels, openen van credit), bestaan talrijke andere, de zoogenaamde Colonial Banks en Foreign Banks, welke hun belangrijkste verhoudingen in de koloniën of in het huitenland bezitten en het bedrijf in meer uitgebreiden

zin uitoefenen. Hnizen als Rothschild en Baring (emissiezaken, groote financiële ondernemingen) gelden niet als bankiershuizen.

Groot-Brittannië en Ierland heeft den gouden standaard. Het pond sterling (12 gld.) heeft 20 shilling, een shilling 12 pence. De voornaamste gouden munt is de sovereign (pond sterling), daarnaast stukken van een halven, twee en vijf sovereign; de voornaamste zilveren munt is de shilling, geslagen in stukken van 5, 4, 2½, 2, 1½, 1, ½ en ¼ shilling; als bronzen muntten worden stukken van 1, ½ en ¼ pence geslagen. Als papieren geld zijn de banknoten van de Bank of England wettig erkend; zij worden uitgegeven ter waarde van 1000, 500, 200, 100, 50, 20, 10 en 5 pond. Lengtemaat is de mijl (1609 m.) met 1760 yards, 5280 feet (voet) en 63 360 inches (duim). De vierkante mijl telt 2,56 v. km. of 640 acres, 1 acre is 0,405 H.A.

Beschavingstoestand. De Board of Education oefent in Engeland het toezicht uit op lager, hooger en vakonderwijs, terwijl dit in Schotland en Ierland opgedragen is aan bijzondere regeeringsafdeelingen. Voor het lager onderwijs is door de onderwijswetten van 1870, 1876 en 1880 op ruime schaal gezorgd. Het grondbeginsel is, dat in alle gevallen, waarin de door verenigingen of particulieren opgerichte scholen niet in de behoefte voorzien, de gemeente te hulp moet komen en dat de Staat aan alle scholen, welke aan bepaalde eischen voldoen, een toelage uit de staatskas (*fee grant*) geeft. Deze subsidie werd op de begroting voor 1906 op £ 156 342 282 geraamd. Er bestaan staats- en particuliere scholen. De schoolleeftijd is van 5—15 jaar, het schoolgeld is sedert 1891 opgeheven, de leerplicht werd in Schotland in 1872, in Engeland in 1876, in Ierland in 1891 ingevoerd. In 1902 waren op 32010 scholen 739 692 kinderen leerplichtig, doch van de ingeschreven kinderen bezochten gemiddeld slechts

81,5 % (in Ierland 66 %) de school. Bovendien bestaan in Engeland 5188 avondscholen, in Schotland 774 scholen voor voortgezet onderwijs. De opleiding tot onderwijzer geschiedt in seminaria (*training colleges*), waarvan er 62 bestaan. Het onderwijs is grootendeels in handen van onderwijzeressen: in 1891 waren er 170462 onderwijzeressen tegen 65858 onderwijzers. Hoe gebrekkig echter het onderwijs in verschillende deelen des lands is, bewijst het resultaat der volkstelling van 1891, waarbij 18,4 % der inwoners boven de vijf jaar in Ierland lezen noch schrijven kon. Een soort van middelbaar onderwijs (*intermediate of secondary education*) is ingevoerd bij de onderwijswet van 1902; krachtens deze bernst het toezicht daarop bij den graafschapsraad en in steden van meer dan 20000 inwoners bij den gemeenteraad. Op dit oogenblik heerscht er echter nog groote verwarring. In Engeland hijv. bezoeken van de 400000 jongens, die middelbaar onderwijs ontvangen, slechts 90000 openbare scholen, 305000 particuliere scholen en krijgen 5000 particulieren. Van de particuliere scholen hebben er 400 meer dan 100 leerlingen, 3500 ieder 50 en de overige 15000 ieder 30 leerlingen. De jongensscholen voor middelbaar onderwijs (*public schools*) in Engeland zijn of openbare scholen (*endowed schools*), die hun ontstaan aan oude stichtingen te danken hebben, of *proprietary schools*, die eerst in het midden der vorige eeuw door schoolverenigingen opgericht werden. De oudste groote *public schools* vindt men meestal op het land; het zijn internaten (*boarding schools*); de externen heeten *day schools*. Daar de studie der oude talen de grondslag is van het onderwijs, noemt men ze meestal *grammar schools*. In 1904 telde men in het Vereenigd Koninkrijk 54 *great public schools*, 34 *grammar schools* in Londen en 387 *colleges* en *grammar schools* daarnheen.

Engeland heeft 6 universiteiten (Birmingham, Cambridge, Durham, Londen, Manchester en Oxford), Wales 1, Schotland 4 (Edinburgh, Glasgow, Aberdeen en St. Andrews), Ierland 2 (Trinity College en de Katholieke, beide te Dublin). Naast die universiteiten staan 28 *university colleges*, waarop men hooger of technisch onderwijs ontvangt, doch die geen diploma's mogen geven. Aan deze inrichtingen onderwijzen ± 1400 hoogleeraren ± 25700 studenten (zie ook Cambridge en Oxford).

Geleerde genootschappen vindt men voornamelijk in de drie hoofdsteden; aan het hoofd van alle staat de in 1600 gestichte *Royal Society*, een academie van wetenschappen te Londen. De in 1831 opgerichte *British Association* houdt jaarlijks vergaderingen in een groote stad buiten Londen. De voornaamste bibliotheken zijn die van het British Museum (zie aldaar), de Bodlejaansche te Oxford, die der universiteit te Cambridge, die der advocaten te Edinburgh en die van Trinity College te Dublin. Van de wetenschappelijke verzamelingen is het *British Museum* (zie aldaar) de belangrijkste, van de Botanische tuinen die van Kew. Sterrenwachten bestaan op 15 plaatsen, de meest beroemde is die te Greenwich. De pers, die een onbeperkte vrijheid geniet, heeft niet weinig tot de volksoontwikkeling bijgedragen. In het Vereenigd Koninkrijk verschenen (1902) 2457

conranten, waaronder 241 dagbladen en 961 tijdschriften. Het voornaamste blad is de „Times“ (zie aldaar).

Het land heeft twee staatskerken, n.l. de Bisschoppelijk-Protestantsche in Engeland (zie *Anglikaansche Kerk*) en de Presbyteriaansche (zie aldaar) in Schotland. Ierland heeft geen staatskerk. *Dissenters* vindt men in alle drie landen in grooten getale, voornamelijk in Schotland. De Katholieke Kerk overheerscht in Ierland. Politiek zijn alle burgers gelijk, zonder dat op godsdienst gelet wordt. In 1891 telde men in het Vereenigd Koninkrijk 74116 geestelijken.

Besluit. Het Britsche staatsbestuur heeft tot grondslag het Angelsaksische, door *Willem den Veroveraar* gewijzigd. De grondslagen, waarop dit bestuur berust, zijn de *Magna charta* (*Great Charter*) van 15 Juni 1215, de *Petition of Rights* van 1628, de *Habeas corpus act* van 1679, de *Bill and Declaration of Rights* van 22 Januari 1689, de *Act of Settlement* van 1701 en van 1705, de *Act of Union* tusschen Schotland en Engeland van 6 Maart 1707, die tusschen Groot-Brittannië en Ierland van 2 Juni 1800, de Emancipatiebill der Katholieken van 29 April 1829 en de Reformbills van 1832, 1867—1868 en 1885.

Krachtens deze wetten is Groot-Brittannië en Ierland een erfelijke, constitutioneele, heperkte monarchie. De koning, wiens persoon heilig en onschendbaar is, heeft het hoogste nitvoerend gezag, moet tot de Engelsche Staatskerk behooren, is opperleerheer en hoofd der Kerk en benoemt de hooge staatsambtenaren, hieschoppen en rechters. Hij verklaart oorlog en sluit vrede, zendt en ontzant gezanten, beschikt over leger en vloot en bestuurt de openbare schatkist. Zijn handelingen zijn aan geen onderzoek onderworpen; maar de door hem benoemde ministers zijn tegenover het Parlement verantwoordelijk voor iedere regeeringsdaad. De macht des konings is door rijks wetten en de vergadering der Rijksstanden (*Imperial Parliament*) tamelijk beperkt; zelfs het hem toegekende recht van gratie is aan bepaalde voorwaarden gebonden. De troonsopvolging is in de genoemde *Acts of Settlement* geregeld en op de Protestantsche nakomelingen van prinses *Sophie van Brunswick* beperkt. Deze heeft plaats in de zuivere rechte lijn en gaat eerst op een andere lijn over, wanneer alle mannelijke of vrouwelijke leden der heerschende lijn nitgestorven zijn. Slechts door een Parlementsbesluit kan in de troonsopvolging een wijziging worden aangebracht. De meerderjarigheid des konings treedt in bij de voltooiing van het 21ste levensjaar. Gedurende zijn minderjarigheid voert de koningin-moeder of bij ontententia van deze een door den koning in zijn testament of door het Parlement benoemde prins het regentschap. Bij fysieke ongeschiktheid des konings voert de kroonprins het regentschap als prins-regent. De echtgenoot van een regeerende koningin heeft noch den titel, noch de rechten van een koning; de gemalin van den regeerenden koning deelt echter met hem wapen en titel. De titel van den monarch is sedert 1877 „Koning van het Vereenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Ierland en de koloniën en dependentiën daarvan, verdediger des geloofs, keizer van Indië,

soverein der Orde van den Konsehand enz."

De kroonprins draagt den titel „*prins van Wales*", welke, in geval hij vóór zijn troonsbestijging overlijdt, overgaat op zijn oudsten zoon. Alle prinszen van den bloede zijn gehoren peers, worden met 21-jarigen leeftijd meerderjarig, krijgen alsdan een jaargeld, ontvangen een afzonderlijken bertoeg- of gravenitel en mogen zonder toestemming van den koning niet huwen, behalve na hun 25ste jaar, wanneer zij een jaar te voren daarvan den Geheimen Staatsraad hebben kennis gegeven en het Parlement zich er niet tegen verzet heeft. De oudste prinses heet „*Princess Royal*".

Het Parlement bestaat uit den koning, het Huis der Lords of Hoogerhuis (*House of Lords*) en het Huis der Gemeenten of Lagerhuis (*House of Commons*), wier overeenstemming geëischt wordt voor het tot stand komen eener wet. Het Parlement, zonder den koning beschonwd, heeft toezicht op het bestuur, beraadslaagt over de wetten, keurt voor een jaar de begroting goed, legt belastingen op en spreekt recht over zijn leden, die van hoogverraad beschuldigd worden. Het Parlement wordt door den koning bijeenge-roepen, door een troonrede in het Hoogerhuis, waartoe het Lagerhuis uitgenoodigd wordt, ge-opend en kan door den koning voor langeren tijd verdaagd of geheel ontbonden worden. Een Par-lement mag nooit langer dan 9 jaren zitten en niet langer dan 80 dagen verdaagd blijven. Beide Huizen houden hun beraadslagingen afzonderlijk, terwijl ieder lid een voorstel (*bill*, zie aldaar) kan doen. De bills betreffen of algemeene aangele-genheden (*public bills*), of locale en particuliere zaken (*private bills*). Financiële aangelegenheden (*money bills*) moeten in het Lagerhuis gebracht en door de Lords onveranderd goedgekeurd of ver-worpen worden. Iedere bill moet tweemaal ge-lezen en goedgekeurd worden, voordat de eigen-lijke debatten kunnen beginnen. De koning keert een wet met een Fransche formule goed; ver-werpt hij haar, dan zegt hij „*Le roi s'avise*ra", iets wat echter sedert 1707 niet voorgekomen is. Vóór den emancipatiebill (1829) hadden de Ka-tholieken in het Hoogerhuis alleen sitting, maar geen stem, terwijl zij van het Lagerhuis zelfs geen deel konden nitmaken, daar de leden, be-halve den nu nog gebruikelijken eed van trouw (*oath of allegiance*), ook nog den kerkelijken eed (*oath of supremacy*) moesten afleggen, wat de Katholieken niet konden doen.

Tot het Hoogerhuis behooren de meerderjarige prinszen van den bloede, de wereldlijke peers van het koninkrijk, die het recht erfelijk bezitten en minstens 21 jaar oud zijn, 3 opperrechtters als persoonlijke peers (*Life Peers*), een gedeelte van den Schotschen (16) en den Ierschen (28) adel, de twee aartsbisschoppen en 24 bisschoppen van Engeland, te zamen thans 595 leden. De Lord-Kanselier bekleedt het voorzitterschap. Ieder lid stemt met *content* (ja) of *non-content* (neen); zij kunnen ook bij volmacht (*by proxy*) stemmen. Het quorum (het voor een geldige stemming vereischte aantal leden) bedraagt 3 (in het Lager-huis 40) leden. Het Lagerhuis bestaat uit de afgevaardigden der graafschappen, steden (bo-roughs) en universiteiten en telt 670 leden, waarvan 495 uit Engeland, 72 uit Schotland en

103 uit Ierland. Het stemrecht is voor de drie landen gelijk en wordt uitgeoefend door ieder, die een eigen huis of huisje bewoont en door allen, die een huurprijs van 120 gld. jaarlijks betalen. De afgevaardigden der universiteiten worden door de gegradueerden der hogeschool gekozen. Niet verkiesbaar zijn rechtters, die een bezoldiging ge-nieten, geestelijken der Engelsche, Schotsche en Katholieke Kerkon, sommige amhtenaren en mis-dadigers. Eenmaal gekozen, kan een lid alleen door het aannemen van een Kroonamht ontslag krijgen (zie *Chiltern Hundreds*). De leden van het Parlement ontvangen geen bezoldiging.

Tegelijk met de opening van het Parlement wordt de voorzitter, de *speaker*, gekozen, die de beraadslagingen leidt, doch daaraan zelf geen deel neemt en 5000 pond sterling als jaargeld ont-rangt. Een *chairman* leidt de vergadering indien het Huis als comité vergadert. Zulk een comité heet *Committee of supply*, wanneer het uitgaven, *Committee of ways and means*, als het de dek-king dier uitgaven betreft. Bovendien zijn er twee deskundige comités (*Standing committees*) voor handel en verkeer en voor rechtskundige aangelegenheden. De leden stemmen met *Ay* (Ja) en *No* (Neen).

De uitvoerende macht berust bij de Kroon. Haar organen zijn de ministers en de door den koning benoemde amhtenaren. De erkende raad-gevers der Kroon vormen den Geheimen Staats-raad (*Privy Council*), die uit aanzienlijke, door den koning benoemde personen bestaat (alleen de lord-mayor van Londen is *qualitate sua* lid). Een commissie daaruit doet dienst als Hof van Cas-satie voor koloniale, admiraliteits- en kerkelijke gerechtshoven. Tegenwoordig telt de *Privy Council* meer dan 200 leden en daaronder de voormannen van alle politieke partijen. De eigen-lijk werkzame krachten, de uitvoerende ministers, vormen een kleiner lichaam van Kabinetraden (*Cabinet Council*), onder welke de voornaamste staatsambten verdeeld zijn. De leden van dezen Kabinetraad, het ministerie, worden ook door den koning benoemd; doch daar zij tegenover het Parlement voor hun handelingen verantwoor-delijk zijn, hangt hun kenze af van de meerder-beid in dat lichaam. Tot het ministerie behooren doorgaans: de eerste Lord der Schatkamer (*First Lord of the Treasury*), als eerste minister, de lord-kanselier, de rechtskundige raadsman van het Kabinet en bewaarder van het Grootzegel, de Lord-president van den Geheimen Raad en min-ister van Openbaar Onderris, de kanselier der Schatkist (*Exchequer*), de staatssecretarissen voor Binnen- en Buitenlandsche Zaken, Koloniën, Oorlog en Indië, de eerste Lord der Admiraliteit, de Postmeester-generaal, de presidenten van den *Board of Trade* en van Landbouw, de Lord-Kanselier en de Opperecretaris voor Ier-land en de secretaris voor Schotland. Andere hooge staatsbeambten zijn: de Opperecommissaris voor openbare gebouwen, de *junior lords* der Ad-miraliteit en der Schatkist en de onderstaatssecre-tarissen. Zij treden allen met het ministerie af. Het bestnr der Schotsche zaken is thans vrijwel met dat der Engelsche vereenigd. Ierland daer-entegen heeft een eigen regering, aan wier hoofd de te Dublin gevestigde stadhouder (*Lord-*

Lieutenant) staat. De Schatkamer (*Treasury*) zorgt voor de heffing der belastingen; daarin hebben zitting de Lord der Schatkamer, de kanselier van den *Exchequer* en drie andere staatsambtenaren, die geen lid van het ministerie zijn.

Rechtspraak. Het rechtswezen in Groot-Brittannië bevat vele veronderde instellingen. Evenals in andere staten zijn ook in Engeland de oudste volksrechten reeds vroeg verdwenen, en de invloed van het Romeinsche recht is sedert de 11de eeuw niet te miskennen. Men onderscheidt het gewone recht (*Common Law*), waarvan de grondslagen door de wetten der Britten, Saksers en Denen gevormd worden, en het statnair recht (*Statute Law*), dat in de Parlements wetten vervat is. Hoe groot de menigte Britsche wetten is, kan men reeds opmaken uit het feit, dat de door *Packer* bewerkte uitgave der wetten van 1215—1817 niet minder dan 34 kwarto deelen telt.

De *Lord High Chancellor* voor Groot-Brittannië benoemt de rechters der hoogste gerechtsboven en der graafschapsrechten en heeft ook het recht de laatste uit hun ambt te ontsetten. Hij moet ook de wetsontwerpen omtrent de rechtspleging onderzoeken en deze, wanneer zij van de regering nitgaan, in het Hoogerhuis verdedigen. De *Lord Chancellor* voor Indië, die eveneens meestal lid van het Kabinet is, vervult ongeveer dezelfde functies. De kroonadvocaten, *Attorney General* en *Solicitor General* voor Engeland en de ambtenaren met gelijke titels voor Ierland, adviseeren en vertegenwoordigen de regering in rechtszaken, zoowel in het Parlement als bij de gerechtsboven. Hun algemeene Engelsche naam is *Law Officer*. Volgens een nog heerschend gebruik moeten de hoogste rechtersplaatsen (*Lord Chief Justice, Master of the Rolls* enz.), wanneer er een vacature ontstaat, in de eerste plaats aan den *Attorney General*, in de tweede plaats aan den *Solicitor General* worden aangeboden. De overeenkomstige ambtenaren voor Schotland heeten *Lord Advocate* en *Solicitor General for Scotland*. De *Director of Public Prosecution* is een permanent, niet staatkundig ambtenaar, die bij ernstige strafzaken in naam der regering als aanklager optreedt. De permanente rechters mogen (met uitzondering van den stadsrechter der City of London) geen lid van het Lagerhuis zijn en zich niet met staatkunde bemoeien. Alleen de *Lord Chancellor* is tijdens zijn ambtsduur rechterlijk en politiek ambtenaar tegelijk. De *Council of Judges* van het *Supreme Court* (zie *Court*) zorgt voor de uitvoeringsbepalingen der proceorde, de indeeling der zaken, de inrichting der *Circuits* (rondreizen) enz. Deze rechters kennen, in tegenstelling met de *County Court Judges*, slechts op grond van een petitie van een der beide Huizen door den koning ontslagen worden en staan in geen enkel opzicht onder de controle der regering.

De voornaamste rechtbanken zijn: het *Housc of Lords* (slechts vroegere rechters en speciaal benoemde lords nemen aan rechtszittingen deel), het *Judicial Committee of the Privy Council*, het *Supreme Court*, bestaande uit *Court of Appeal* en *High Court*, de *County Courts* en de *Courts of Quarter Sessions*.

Het gerechtswezen in Schotland is geheel anders georganiseerd dan in Engeland. Met het Engelsche *Supreme Court* komt het Schotsche *Court of Session* overeen, waarvan de rechters in het *Outer House* in eerste (of tweede) instantie als afzonderlijke rechters zitting hebben, in het *Inner House* als college van vier rechters in tweede (of derde) instantie. De beide hoogste rechters resideeren in die colleges, zij dragen de titels van *Lord President* en *Lord Justice Clerk*. Het hoogste gerechtshof in strafzaken heet *High Court of Justiciary*. Voorzitter is de *Lord President* van het *Court of Session*; hij heeft echter in zijn kwaliteit als strafrechter den titel van *Lord Justice General*; de vijf andere rechters, die eveneens leden van het *Court of Session* zijn, hebben als strafrechters den titel van *Lord Commissioners of Justiciary* en hebben zitting als afzonderlijke rechters met 15 geworenen. Met de Engelsche *County Courts* komen de *Sheriff Courts* overeen, die echter meer bevoegdheden, ook op strafrechterlijk gebied, bezitten. De hoogste instantie voor Schotland is het *House of Lords*.

Het Iersche rechtswezen verschilt slechts ten opzichte van de organisatie van strafzaken van het Engelsche. Ook vindt men daar afzonderlijke rechtbanken tot regeling van moeilijkheden tusschen pachters en grondeigenaars.

Financiën. De behoeften van het Britsche bestuur zijn sedert den aanvang der achttiende eeuw reusachtig toegenomen. In 1709 bedroegen de gewone uitgaven 7 millioen, in 1906 bijna 212 millioen pond sterling, het gevolg van de talrijke oorlogen, die Engeland gevoerd heeft; zoo heeft de jongste Zuid-Afrikaansche Oorlog de staatschuld met 140 millioen pond verhoogd.

De dienst, eindigende den 31sten Maart 1906, gaf de volgende cijfers:

Bruto ontvangsten.		In de schatkist gevoerd.
Donanen	36018793	34475000
Aceijnzen	36615139	30230000
Zegel	25737350	21150000
Grondbelasting	2657655	2670000
Inkomstenbelasting ..	34000755	31350000
Posterijen	18828833	16880000
Telegraaf	4637477	4130000
Domeinen	625954	480000
Interest van over- schotten	1098594	1098594
Verscbillende ont- vangsten	1513981	1513981
Totaal der gewone ont- vangsten	161734531	143977575
Dienst 1905		7430278
Andere inkomsten van de schatkist		60465066
Totaal		211872919

Uitgaven.	
Staatschuld	28025027
Civiele lijst, pensioenen, gerechts- hoven enz.	1624160
Leger	28850000
Vloot	33300000
Burgerlijk bestuur	28430000
Kosten van invordering	19126000
Betalingen aan Schotland en Ierland	1156768
Totaal der gewone uitgaven ..	140511955
Andere uitgaven der schatkist ..	71360964
Totaal	211872919

Het totaal der Britische staatschuld bedroeg 31 Maart 1906 £ 788990187, waarvan waarschijnlijk voor Suezkanaal-aandelen enz. £ 44 118 286 moet worden afgetrokken, zoodat overblijft £ 744871901 of een jaarlijksche rente van £ 24 366 886.

Leger. Tot dusverre werd het Engelsche leger steeds uitsluitend uit vrijwilligers samen gesteld. Worden echter de voorstellen van minister *Haldane*, in November 1907 bij het Parlement ingediend, aangenomen, dan zal een zeer ingrijpende hervorming van het Britische leger plaats hebben.

Krachtens de *Army Act* van 1879 en daarnaaraanvoorgaande wetten, is de duur van den diensttijd 12 jaar, waarvan de infanterie voor 3, 5 of 9 bij de reserve kan worden ingedeeld; ieder persoon van goed gedrag kan zich verbinden voor een diensttijd van 21 jaar, wat hem recht geeft op pensioen. Het aantal recruten was in 1902: 51500, in 1903: 40399. De militie van het Vereenigd Koninkrijk, waarvan het kader in tijd van vrede deel uitmaakt van het staande leger, vult zich ooreens aan langs den weg van vrijwillige dienstneming. Zoo noodig echter, kan een ieder die noch tot het staande leger noch tot een corps vrijwilligers behoort, van zijn 18de tot zijn 50ste jaar worden opgeroepen, om bij de militie te worden ingelijfd. De diensttijd bij de militie is 6 jaar, doch kan tot 12 jaar verlengd worden; in het eerste jaar moet men 6 maanden onder de wapenen komen, verder jaarlijks 28 dagen voor herhalingsoefeningen. Zij die bij een corps vrijwilligers dienst nemen, zijn vrijgesteld van den militiedienst. De *Volunteers* (infanterie, genie, artillerie) en de *Yeomanry* (cavalerie) moeten jaarlijks onder de wapenen komen om *efficient* (geschikt voor het leger) verklaard te kunnen worden. Zij zijn gewoonlijk samengesteld uit jonge mannen uit de hoogere klassen der maatschappij, vooral de *Yeomanry*, die zelf haar paarden moet aanschaffen; na den Zuid-Afrikaanschen Oorlog zijn de eischen verhoogd. Voor de *Volunteers* is sedert den 1sten November 1901 een diensttijd voor voorbereidende oefeningen vastgesteld van 70 dagen, over twee jaar te verdeelen, en daarna jaarlijks een opkomst onder de wapenen van 6 dagen, waarvoor schadeloosstelling gegeven wordt. Voor de *Yeomanry* is de tijd voor voorbereidende oefeningen verlengd, evenals de jaarlijksche opkomst onder de wapenen (14 dagen).

De sterkte van het staande leger was in het

Vereenigd Koninkrijk (1906—1907) totaal 431917 man, waarvan 18023 officieren; voor de vrijwilligers waren die cijfers 387564 en 11319, voor het Indisch leger 1121811 en 41971.

Vloot. Het personeel van de vloot is eveneens uit vrijwilligers samengesteld; zoowel de matrozen als de bij de depôts en bureaus aangestelden, treden gewoonlijk op hun 15de of 16de jaar in dienst als scheepsjongen of leerling, om zich op het 18de jaar te verbinden; de duur der verbinding is 12 jaar, waarvan er 5 in de reserve gediend kunnen worden. Bij verlenging van het contract heeft men na een diensttijd van 22 jaar recht op pensioen, evenals de employés. Ieder gepensioneerde is verplicht in geval van nood weder in dienst te treden. Het aantal gepensioneerden was in 1905: 34505, waarvan 13000 nog geen 55 jaar oud waren. De officieren worden uitsluitend gerecrueteerd uit de leerlingen der zeevaartscholen (*naval cadets*) van Dartmouth en Osborn House, waar zij worden toegelaten na een examen, op 12 à 13 jarigen leeftijd afgelegd.

De vloot telde (in November 1906) 95 linieschepen, 71 kruisers, 8 verkenningsschepen, 6 sloepen, 17 torpedo-kanonnerboten, 146 torpedovernielers, 26 onderzeeboten, 70 torpedoboten, terwijl nog een groot aantal bodems in aanbouw is. Het personeel bedroeg (1906—1907) 12022 officieren en geëmployeerden en 178376 man.

Wapen. Het wapen van Groot-Britannië en Ierland (zie de afb.) is een schild met vier velden: het bovenste rechts en het onderste links bevatten de drie gonden inpaarden van Engeland op rooden grond, het bovenste links den opgerichtten rooden leeuw van Schotland op gonden grond, het onderste rechts het schild van Ierland, dat op een blauwen grond de gouden Davidsharp met zilveren snaren vertoont. Om het schild draagt een helm met gouden, met hermelijn gevoerde bedekking; op den helm rust de koninklijke kroon van het rijk met een daarboven staanden gekroonden gonden leeuw. Om het schild slinger zich het blanwe lint van de Orde van den Kousenband met het gouden randschrift „Honi soit qui mal y pense”. Onder het schild zijn de Engelsche roos, de Schotsche distel en de Iersche

Wapen van Groot-Britannië en Ierland.

klaver aangebracht met het devies der Kroon „Dien et mon droit”. Als schilddrager staat rechts een gouden, gekroonde leeuw, links een zilveren eenhoorn met een kroon om den nek en een daarnaar bevestigde keten. De unievlag (*Union Jack*) is uit de kruisen van de Heiligen *George*, *Andrew* en *Patrick*, als de beschermheiligen van Engeland, Schotland en Ierland, samengesteld. De staatskleuren zijn rood, geel en blauw.

Koloniën. Zie *Britische Koloniën*.

Geschiedenis. Van de geschiedenis van de Britsche eilanden, waarvan *Albion* of *Albion* de oorspronkelijke naam was, weten wij niets met zekerheid vóór de komst van *Caesar* (zie aldaar), die er een Keltische bevolking aantrof; de hoofdstammen waren de Gaëlen (Goidelen) en Brittanen (Brythons), naar welke *Caesar* het geheele eiland *Britannia* noemde. Bij zijn twee tochten over het kanaal (55 en 54 v. Chr.) drong hij op den laatsten tot over de Theems door; de werkelijke verovering begon echter eerst onder keizer *Claudius* (43 n. Chr.) en werd onder *Domitianus* door *Agricola* voltooid (85). Slechts het ten N. van Clyde en Forth gelegen gedeelte en Ierland (Hibernia) bleven vrij van de Romeinsche heerschappij. *Diocletianus* verdeelde het land, dat in het N. door sterke vestingwerken tegen de Caledoniërs beschermd werd, in provincies en begon het te romaniseeren; in Londen, York, Lincoln, Colchester enz. ontwikkelde zich een levendige handel en verkeer; ook het Christendom vond ingang.

De Romeinsche heerschappij duurde tot 410, toen keizer *Honorius* bevel gaf het eiland te ontruimen; hij zoowel als in 446 de stadhouder van Gallië, *Aëtius*, weigerden de Britten bij te staan tegen de uit Schotland en van de zee nit dreigende vijanden. Laatstegevoemden, de Angelsaksen, die in de 3de eeuw reeds de kusten geplunderd hadden, vestigden zich in het midden der 5de eeuw in het Z.O. van het eiland en begonnen vandaar uit hun veroveringstochten, die ongeveer 100 jaar duurden, waarna zij meester waren van het Z. en O., terwijl de Britten zich in het W. en N. staande hielden.

Hoe het land onder Angelsaksische heerschappij bestuurd werd, is reeds vermeld in het artikel Angelsaksen (zie aldaar). Daar werd ook reeds er op gewezen, dat hun heerschappij een einde nam door den inval der Normandiërs onder *Willem den Veroveraar*, die *Harald*, den laatsten Angelsaksischen koning, den 25sten September 1066 bij Hastings versloeg en doodde en den 25sten December te Londen tot koning gekozen en gekroond werd.

De Normandiërs waren oorspronkelijk Germanen, doch later geheel geromaniseerd. Hun taal was een dialekt van het Fransch, hun bestuur feodaal. Herhaaldelijk stonden de Angelsaksen, die van de verfransching van *Willem* niets wilden weten, tegen de Normandische heerschappij op, doch werden op hardhandige wijze weer onderworpen, en *Willem* zag zich tenslotte genoodzaakt de toestanden geheel te hervormen, waartoe hij het „Domesdaybook“ (zie aldaar) invoerde. Dit theoretisch nu nog geldende wetboek bepaalt, dat alleen de koning grond in bezit kan hebben en dat niemand eigenaar daarvan kan zijn dan door middellijke of onmiddellijke beleening. Ongeveer 800 personen of genootschappen worden in het „Domesdaybook“ vermeld als onmiddellijke beleende geestelijke of wereldlijke kroonvazallen (*chiffenants*), waaronder ruim 40000 vrijen en 225000 onvrijen staan. Normandiërs vindt men alleen onder de kroonvazallen, de andere klassen zijn nit dezen en Angelsaksen gemengd. Zij, die erfelijke leenen bezaten, waren dienstplichtig. De indeeling in graafschappen bleef

behouden; aan het hoofd daarvan kwam een vicecomes of sheriff, die door den koning benoemd werd. Jaarlijks werden Hofdagen gehouden, waarop de rijksgrooten verschenen om te beraadslagen over financiële en andere belangrijke aangelegenheden en om recht te spreken. Na *Willem's* dood (7 September 1087) volgde in Normandië zijn oudste zoon, *Robert*, in Engeland *Willem* (1087—1100), zijn tweede zoon, hem op. Dit laatste geschiedde nit zonder tegenstand, daar de baronnen zich, doch te vergeefs, verzetten tegen een scheiding en *Robert* erkenden; hun opstand werd echter onderdrukt. Zijn regeering was voor de bevolking ondanks al zijn beloften, hard en tiranniek. Koning *Malcolm* van Schotland wilde bij te leenhoorigheid dwingen, en nadat hij dezen en zijn zoon verslagen had, kreeg hij in 1093 meer invloed op de Schotsche zaken. Toen hij in 1100 op de jacht omkwam, liet hij geen kinderen na, en werd hij bij afwezigheid van *Robert*, opgevolgd door zijn jongeren broeder *Henrick I* (1100—1135). Om zich bij zijn onderdanen bemind te maken, bevestigde deze door de *Charta libertatum*, het oude Angelsaksische landsrecht en trad bij in het huwelijk met *Mathilde*, de achterkleindechter van koning *Edmund*. Een opstand der baronnen van zijn broeder *Robert* deed hem naar Normandië gaan; zijn poging tot een verzoening mislukte, waarop *Henrick* den 28sten September 1100 zijn broeder bij Tinchebray versloeg en gevangen nam, waardoor Normandië weer aan de Engelsche kroon kwam. In zijn binnenlandsche politiek breidde hij de koninklijke macht ten koste van die der kroonvazallen uit, terwijl hij in den investiturstrijd de rechten der Kroon booghielde, hoewel hij eenige vormelijke beloften deed. Na den dood ontstond er twist over de opvolging tusschen *Mathilde*, *Henrick's* dochter, die hij tot erfgename had aangewezen, en gehuwd met *Godfried Plantagenet*, graaf van Anjou en *Stephanus* van Blois (1134—1154), een kleinzoon van *Henrick*. Door beloften aan het volk en de kerk wist hij zich als koning te doen erkennen. Koning *David* van Schotland, die *Mathilde's* partij koos, werd den 22sten Augustus 1138 bij Northallerton in den „Standaardenslag“ verslagen. Daar *Stephanus* zijn beloften niet nakwam, vond graaf *Robert* van Gloucester, een natuurlijke zoon van *Henrick*, talrijke aanhangers, toen hij zich als kroonpretendent opwierp. In 1139 landde *Mathilde* met *Robert*, nam *Stephanus* in den slag bij Lincoln (2 Februari 1141) gevangen en liet zich tot koningin uitroepen. Haar heerschzucht deed echter den strijd voortduren; haar tegenstanders maakten zich van *Robert* meester en wisselden hem tegen *Stephanus* uit. Den strijd moede, keerde zij in 1148 naar Frankrijk terug, waarop haar zoon *Henrick* tegen koning *Stephanus* opstond. Eerstgenoemde werd door koning *Lodewijk VII* van Frankrijk met Normandië beleend, waarmede hij Anjou en het door zijn huwelijk met de vroegere echtgenoot van *Lodewijk*, *Eleonora*, verkregen Poitou en Guienne vereenigde. Een landing met een groote strijdmacht in Engeland leidde tot een verdrag met *Stephanus* (1153), waarbij bepaald werd, dat deze tot zijn dood zou regeeren, gene tot opvolger benoemd

werd, zoodat na het overlijden van *Stephanus* (25 October 1154) met *Hendrik II* het Huis Plantagenet (1154—1399) den Engelschen troon beklom.

Behalve over Engeland regeerde *Hendrik II* (1154—1189) ook over Normandië, Anjou, Maine en het land tusschen de Loire en de Pyreneeën. Hij begon met de verovering van Ierland, waarheen hij in 1171 een tocht deed. Tegevo Schotland streed hij gelukkig; koning *Willem* werd in 1174 gevangen genomen en kreeg zijn vrijheid slechts terug in ruil voor de erkenning der leenhoorigheid. Van zijn tochten in Frankrijk is die tot verovering van Toulouse, waarop *Eleonora* aanspraak maakte, de belangrijkste (1159), omdat toet door hem voor het eerst het *avulgium* nitgeschreven werd, een oorlogsbelasting, die later is blijven bestaan en die den eersten stoot gaf aan het feudalisme, daar men zich nu van den persoonlijken dienstplicht kon afkopen en de koning in staat gesteld werd een leger van hoorlingen op de been te houden. Door zijn strijd met den aartsbischop van Canterbury, *Thomas Becket* (zie aldaar), ontstond, evenals op het vasteland, ook in Engeland een strijd tusschen Kerk en Staat. De zeuten constituties van Clarendon (1164), door hem nitgevaardigd, bepaalden, dat de excommunicatie van zijn leemannen van den koning afhankelijk was, dat de koning ook over zijn geestelijke leemannen de hoogste rechtpraak zou bezitten, dat zijn invloed op de benoeming der geestelijken behouden zou blijven en dat het verkeer tusschen de geestelijkheid en Rome beperkt moest worden. Tengevolge van de breuk, tusschen den koning en *Becket* ontstond, vlechtte deze naar Frankrijk, keerde echter in 1170 terug, doch werd deo 29sten December van dat jaar door eenige hovelingen te Canterbury vermoord. De wonderen, die men aan het graf van den verslagene plaats liet vinden, waren oorzaak van talrijke hinnenlandsche onlusten. Ook *Hendrik's* verzoening met Rome en de opheffing van een deel der constituties konden niet beletten, dat zijn zoon *Hendrik*, enderstend door Frankrijk en Schotland, in 1173 tegen hem opstond. Maar de koning behield de overhand, deed kerkelijke boete aan het graf van *Becket* en versloeg de opstandelingen volkomen, zoodat den 30sten September 1174 vrede gesloten werd. Daarop wijdde *Hendrik* zich aan hinnenlandsche hervormingen, waarvan de besluiten op de Rijkvergadering te Northampton (1176) bepaalden, dat Engeland in 6 rechterlijke distrikten verdeeld zou worden, waarvoor drie reizende rechters (*justices itinerant*) werden aangesteld. Het stelsel van gezworenen werd uitgebreid; aan het Hof werd in 1178 een permanent rechterlijk college beoemd, waaruit zich later het hoogste Engelsche Gerechtshof, *Kings Bench* (eerst in deze eeuw opgebeven), ontwikkeld heeft. Ook de financiële ahtmentaren, zoals de *Exchequer*, kregen meer bevoegdigheden. De laatste regeeringsjaren van *Hendrik* waren voor hem rampspoedig door den herhaalden opstand van zijn zonen, die door Frankrijk steeds gesteund werden. In 1189 moest hij een vernederenden vrede met dat land sluiten, waarop hij den 6^{den} Juli van dat jaar overleed.

Zijn opvolger, *Richard Leeuwenhart* (1189—1197), een dapper krijgsman, doch slecht regent,

stelde tijdens zijn Kruistocht (zie aldaar) als Rijkshesantander den hieschop van Ely, *William Longchamp*, aan. Tegen dezen stond *Richard's* broeder *Jan* op, die zich later met *Philips Augustus*, koning van Frankrijk, verbond, die *Richard's* bezittingen in Frankrijk bedreigde. Op zijn terugkeer naar Eogeland werd *Richard* gevangen genomen en aan keizer *Hendrik VI* uitgeleverd, die hem eerst in 1194 tegen een hoog losgeld in vrijheid stelde. Daarop onderwierp *Richard* zijn broeder, versloeg *Philips* bij Gisors (28 September 1198), waarop de vrede tot stand kwam, welken hij echter niet lang overleefde, daar hij den 6^{den} April 1199 overleed. Als opvolger had *Richard* zijn broeder *Jan zonder Land* (1198—1216) aangewezen, wiens aanspraken echter betwist werden door *Arthur van Bretagne*, den zoon van *Richard's* anderen broeder *Godfried*. Deze stelde zich met Frankrijk in verbinding, viel echter in handen van zijn oom en werd vermoord. *Philips* riep nu *Jan*, als zijn vazal voor de bezittingen op Franschen bodem, ter verantwoording, deed hem, toen hij niet verscheen, veroordeelen en nam hijna alle bezittingen van *Jan* op het vasteland in besit. Na den dood van den aartsbischop van Canterbury kreeg *Jan* boren dien twist met paus *Innocentius III* over de benoeming van een opvolger. Door den paus werd in 1208 het interdict over Engeland nitgesproken en de koning in 1209 in den ban gedaan. De Engelsche baronnen, die toch reeds op *Jan* gebeten waren, werden nog meer verhit, toen *Jan* zich aan den paus onderwierp, de kroon van Engeland en Ierland nederlegde (15 Mei 1213) en die als pauselijk leen terug ontving tegen een jaarlijkse schatting van 1000 mark sterling. Hoewel nu met den paus verzoend, bleef de oorlog met Frankrijk voortduren; *Jan's* verbond met keizer *Otto IV* hielp niet, want hun vereenigd leger leed een beslissende nederlaag bij Bonvines (27 Juli 1214), waarop een voor Engeland smadelijke vrede volgde.

Bij zijn terugkeer vond *Jan* in Eogeland de baronnen en de hangers van Londen in opstand, om hun dikwijls verkorte rechten te herkrigen. *Jan* was dan ook genoodzaakt de *Magna Charta* te onderteekenen (15 Juni 1215), waarop ten deele thans nog de Engelsche vrijheden berusten. Een commissie van 25 baronnen werd benoemd om toezicht te houden op de juiste naleving der besluiten. Doch verre van die te handhaven, liet *Jan* de *Magna Charta* door den paus ongeldig verklaren, trok plunderend het land door en veroverde stad op stad, behalve Londen. Daarop riepen de baronnen Frankrijks hulp in en hoden de kroon aan den kroonprins van dat land aan, die, verbonden met *Alexander II* van Schotland, een groot deel van Eogeland veroverde. Inmiddels was *Jan* overleden en opgevolgd door zijn negenjarigen zoon *Hendrik III* (1216—1272), onder voogdijchap van den legaat *Guala* en maarschalk graaf *Willem van Pembroke*. De laatste bevestigde met opheffing van enkele bepalingen, in 's konings naam de *Magna Charta*, waarop een groot deel der bevolking zich bij *Pembroke* aansloot, die den 20sten Mei 1217 bij Lincoln een groote overwinning behaalde eo de Fransche vloot bij Dover versloeg, waarop de Fransche

prins bij den vrede van Lambeth (11 September 1217) van zijn aanspraken afzag en de koning van Schotland zich onderwierp. *Hendrik III*, in 1227 meerderjarig verklaard, deed zijn aanspraken op Poitou in 1242 met wapengeweld gelden, doch werd verslagen, waarop hij bij den vrede van Bordeaux (7 April 1243) van de landen aan deze zijde der Garonne moest afzien.

Paus *Innocentius IV*, die als opperleënhoeft het land als een niet uit te putten bron beschouwde, bracht het Britsche Rijk in een moeilijken toestand, die verergerde, toen *Hendrik* door *Alexander IV* zijn zoon *Edmund* met Napels en Sicilië liet beleënen tegen een som van 135000 mark sterling. Toen nu de keuze van *Hendrik's* broeder *Richard* tot Duitsch keizer van het land nieuwe financiële offers eischte en in 1268 hongersnood dreigde, brak de storm los. Het later „waanzinnig“ (*mad*) genoemde Parlement te Oxford noodzaakte den koning toe te stemmen in een regeringscommissie van 15 personen, waarin zijn tegenstanders de meerderheid hadden, en die in de zoogenaamde „Provisions of Oxford“ de monarchistische regering in een aristocratisch-parlementaire trachtten om te zetten. De hooge kroonambtenaren zonden in het vervolg in het Parlement gekozen worden, terwijl minstens éénmaal per jaar het Parlement moest bijeenkomen, ten einde de openbare aangelegenheden te regelen. Dat ging eenige jaren lang goed, totdat *Hendrik* door Frankrijk en den paus gesteund, zich sterk genoeg voelde, om de verloren macht te herwinnen. In den daarop gevolgden strijd, waarin de baronnen onder leiding van Simon van *Montfort*, graaf van *Leicester* stonden, leed *Hendrik* bij *Lewes* een beslissende nederlaag (14 Mei 1264) en werd met zijn broeder *Richard* gevangen genomen. Daar zijn gemalin *Eleanor* alles in het werk stelde, om met Nederlanders en Fransen steun *Hendrik* te bevrijden, nam *Leicester* een besluit, dat voor de ontwikkeling van het Engelsche staatsbestuur een niet te overziene beteekenis heeft gehad. In December n.l. riep hij een Parlement bijeen, niet alleen uit den adel bestaande, maar waarheen uit ieder graafschap twee ridders en twee burgers afgevaardigd werden. De 25ste Januari 1265, de dag waarop dit Parlement bijeenkwam, is de geboortedag van het Lagerhuis. Toch kon *Leicester* zich wegens het verbod dat *Gilbert van Gloucester* met *Hendrik's* zoon *Edward* sloot, niet staande houden; de slag bij *Evesham* (4 Augustus 1265), waarin *Leicester* sneuvelde, gaf *Hendrik* zijn vrijheid weer.

Nadat de rust was teruggekeerd en *Hendrik* opnieuw de *Magna Charta* bezwoeren bad, ondernam *Edward* een Kruistocht; doch nog vóór zijn terugkomst overleed zijn vader, den 16^{den} November 1272. *Edward I* (1272—1307) stelde zich tot taak het gehele eiland aan zijn gezag te onderwerpen. Wales, dat tot dusverre onafhankelijk was gebleven, was het eerst aan de beurt. Zijn vorst *Llewellyn* en diens broeder *David* werden verslagen, de eerste sneuvelde in den slag bij *Carmarthen* (11 December 1282), en de verovering van Wales was voltooid. De band werd nog nauwer toegebaald, toen *Edward* in 1284 zijn ondsten zoon tot prins van *Wales* ver-

hief. Toen het Schotsche koningshuis was nitgestorven, gaf *Edward* de kroon aan *John Balliol*, die hem als opperbeheerscher erkende (20 November 1292). Toch zag *Edward* zich genoodzaakt met de wapenen zijn rechten te doen gelden; hij beaalde bij *Danbar* een overwinning (27 April 1296), *Balliol* werd afgezet en Schotland scheen onderworpen, toen een nieuw opstand onder *William Wallace* uitbrak en het Engelsche leger bij *Stirling* verslagen werd (11 September 1297). Weliswaar gelukte het *Edward* in 1305 *Wallace* gevangen te nemen, doch in het volgend jaar nam *Robert Bruce* zijn plaats in en werd tot koning van Schotland uitgeroepen. Te midden van de uitruisningen voor den oorlog overleed *Edward* den 7^{den} Juli 1307.

De voortdurende oorlogen van *Edward* lieten niet na invloed uit te oefenen op het bestuur van het land. Schreef hij ook dikwijls eigenmachtig belastingen uit, menigmaal en na 1295 jaarlijks riep hij het Parlement bijeen om hen te hooren en toestemming over nieuwe belastingen te vragen. In overeenstemming met dat Parlement stoorde *Edward* zich dan ook volstrekt niet aan *Bonifacius VIII*, die hem verbood Schotland te beoorloggen, en handhaafde hij de bepalingen, die hij tot beperking van het verkrijgen van grondbezit in de derde hand nitgevaardigd bad.

Zijn zoon en opvolger, de zwakke *Edward II* (1307—1327), stond geheel onder den invloed van den Gasconjer *Piers de Gaveston*. Daarover verbitterd, noodzaakten de baronnen in 1310 den koning toe te stemmen in een commissie van 21 grooten. Een wet van 1811 bepaalde, dat de koning niet eigenmachtig oorlog mocht verklaren, het land verlaten of hooge staatsambtenaren benoemen, terwijl *Gaveston* in 1312 onthoofd werd. In Schotland ging het *Robert Bruce* voorspoedig; hij versloeg *Edward* bij *Bannockburn* (24 Juni 1314) en eerst in 1323 kwam een 13-jarige wapenstilstand tot stand. Daar *Edward* zich, onder invloed van de beide *Hugh d'Espencers*, vader en zoon, niet bield aan de bepaling van de in 1310 ingestelde commissie der *ordainers*, ontstond er wederom twist tusschen hem en den adel onder *Thomas* graaf van *Lancaster*. Nadat deze in 1322 gevangen genomen en onthoofd was, werd de commissie der *ordainers* ontbonden en bepaald, dat slechts kracht van wet zou hebben betgeen de koning zelf in overeenstemming met het Parlement zou beslissen. In deze bepaling treedt de gedachte van een constitutioneel regeringsvorm duidelijk op den voorgrond. Doch rust bracht dit alles niet. Zijn gemalin *Isabella* vereenigde zich met haar minnaar *lord Mortimer*, de aanhangers van *Lancaster* sloten zich bij haar aan; de *d'Espencers* werden onthoofd, *Edward* zelf gevangen genomen, afgezet en vermoord.

Zijn opvolger *Edward III* (1327—1377) wist Schotland, waarover na *Robert Bruce's* dood *David Bruce* en *Edward Balliol* twistten, weer tot leenhoorigheid te brengen (19 Juli 1333); een poging om de onafhankelijkheid te herwinnen (1346), mislukte door den slag bij *Neville's Cross*. Reeds voor dien tijd was de oorlog met Frankrijk nitgebroken, de zoogenaamde Honderdjarige Oorlog. Nadat in 1328 in Frankrijk de rechte lijn

der Capetingers was nitgestorven, maakte *Eduard* aanspraak op den Franschen troon en betwistte dien sedert 1338 aan *Philips VI* van *Valois*. In het begin ging het hem voorspoedig; hij behaalde bij Crécy een schitterende overwinning (26—27 Juli 1346) en zijn zoon, de Zwarte Prins, nam den 19^{den} September 1351 *Philips'* opvolger, *Jan II* gevangen, waarop hij den vrede van Breigny (8 Mei 1360) *Eduard* in bezit van Poitou, Gasconje, Guyenne, Calais en Guines kwam. Doch toen de oorlog in 1369 opnieuw uitbrak, verloor Engeland alles weer behalve de laatstgenoemde steden. Onder *Eduard's* regering kwam de scheiding van het Parlement in Hooger- (praelaten en adel) en Lagerhuis (ridders en burgers) tot stand. Het recht van het Parlement in zake belastingen en wetgeving werd erkend.

Eduard overleed den 21sten Juni 1377 en werd opgevolgd door zijn kleinzoon *Richard II* (1367—1399), gedurende wiens minderjarigheid in het binnenland onlusten heerschten en de buitenlandse oorlogen met slecht gevolg gevoerd werden. In 1381 brak er door een nieuwe belasting een opstand uit onder *Wat Tyler*, die echter spoedig bedwongen werd. Terwijl de oorlog in Frankrijk en Schotland voortdurfde, was het in Engeland zelf alles behalve rustig. *Richard* had oneenigheid met zijn ooms, de hertogen van *Lancaster*, *York* en *Gloucester* welke laatste hem in 1386 dwong zich te voegen naar een Regeeringsraad. Nadat hij in 1389 de regering weder zelfaannam, deed hij in 1397 een niet verwachten staatsgreep. Zijn voornaamste tegenstanders liet hij gevangen nemen, verbannen of onthoofden; *Gloucester* werd in de gevangenis vermoord. Toen na den dood van den hertog van *Lancaster* (1399) *Richard* diens bezittingen tot zich trok, landde *Lancaster's* zoon, *Hendrik van Hereford* tijdens een veldtocht van *Richard* in Ierland, in Yorkshire. De bestuurder des rijken, de hertog van *York*, sloot zich bij hem aan; *Richard* werd gevangen genomen en afgezet; en de hertog van *Hereford* besteg als kleinzoon van *Eduard III* en eerste vorst van het Huis *Lancaster* onder den naam van *Hendrik IV* den troon; *Richard* werd in 1400 vermoord.

De macht van het Lagerhuis was in die tijden toegenomen. Uit zijn petitie- en belastingrecht ontwikkelden zich tal van andere o. a. dat bij de vaststelling van wetten, nitgaven en alle andere zaken in het belang van het koninkrijk, zijn toestemming noodzakelijk was. Ook van het recht van aanklacht (*impeachment*) tegen hooge staatsambtenaren en lords werd veel gebruik gemaakt.

Hendrik IV (1399—1413) had al even weinig rust als zijn voorgangers; tegen hem kwamen de graaf van *Northumberland* en zijn zoon *Percy*, bijgenaamd *Hotspur*, in opstand, doch werden bij Shrewsbury verslagen (21 Juli 1403); *Percy* sneuvelde, zijn vader werd in 1404 begenadigd, doch stond in 1405 opnieuw op met den aartsbischof van *York* en *Owen Glendower*, die sinds 1400 aanspraak maakte op het oude Wales. Ofschoon deze door Frankrijk en Schotland gesteund werd, behaalde *Hendrik* de overhand, nam *David*, den kroonprins van *Schotland*, gevangen, verwijderde *Northumberland* uit het land en verbond zich

met den hertog van *Bourgondië* tegen Frankrijk. Bij een poging van *Northumberland* om terug te keeren sneuvelde hij. In Engeland deed hij met behulp van den clerus de aanhangers van *Wicief* op den brandstapel verbranden. Met het Parlement, dat steeds meer rechten kreeg, o. a. controle over de nitgaven, stond *Hendrik*, die den 20sten Maart 1413 overleed, op goeden voet.

Zijn zoon *Hendrik V* (1413—1422) hernieuwde zijn aanspraken op de Fransche kroon, landde in Augustus 1415 in Normandië, overwon den 25sten October bij Azincourt, nam in 1419 Rouen in, sloot den 21sten Mei 1420 met *Karel VI* den vrede van Troyes, waarbij hij als opvolger werd erkend en trad in het huwelijk met *Karel's* dochter *Katharina*.

Na zijn dood (31 Augustus 1422) besteg zijn zoon, negen maanden oud, den Engelschen troon en na den dood van *Karel VI* dien van Frankrijk. Hier voerde de hertog van *Bedford*, in Engeland de hertog van *Gloucester* het regentschap. *Bedford* had aanvankelijk in zijn strijd tegen den Franschen kroonpretendent, *Karel VII* snoes (slag bij Vernail, beleg van Orleans), totdat het optreden van de Maagd van Orleans, *Jeanne d'Arc* (zie aldaar), de kans deed keeren. Deze ontzette Orleans en bracht den dauphin naar Reims, waar hij den 17^{den} Juli 1429 gekroond werd. Wel werd de Maagd den 23sten Mei 1430 bij Compiègne gevangen genomen en een jaar later verhand, wel werd *Hendrik VI* te Parijs gekroond, doch het snoes hield den Engelschen wapenen den rug toekeeren en nadat de hertog van *Bourgondië* zich in 1435 met *Karel VII* had verzoend en *Bedford* overleden was, moesten de Engelschen meer en meer terugtrekken. In 1444 werd een wapenstilstand gesloten en huwde de koning met *Margaretha van Anjou*, de dochter van den titulair koning *René* van Napels, Sicilië en Jeruzalem. De jonge koningin nam dadelijk de teugels van het bewind in handen en verhief haar gunsteling *William de la Pole* tot hertog van *Suffolk*. Het Parlement, over den loop van zaken zeer ontevreden, klaagde *Suffolk* van hoogverraad aan; deze werd verbannen en later vermoord, waarna de hertog van *Somerset* in de gunst van het koningspaar kwam.

Toen de ontevredenheid steeds toenam, hief *Richard*, hertog van *York*, een afstammeling van *Eduard*, in 1452 de vaan van den opstand en begon de dertigjarige strijd tusschen de Huizen *Lancaster* en *York* of de Oorlog der Roode en Witte Roos, waardoor aan den oorlog met Frankrijk in 1453 zonder vrede een einde kwam; de Engelschen behielden alleen Calais. Eerst in 1455 kwam het tot een beslissend gevecht; bij St. Albans werd de koning gevangen genomen (21 Mei) en sneuvelde *Somerset*. *York* gaf in het volgende jaar de regering weer in handen van *Hendrik*. Doch reeds in 1459 braken nieuwe twisten uit en wist *Hendrik* de overwinning te behalen (12 October 1459 bij Ludlow). *Richard's* aanhanger, de graaf van *Warwick*, vluchtte naar Calais, keerde later terug en versloeg het leger des konings bij Northampton (10 Juli 1460); *Hendrik* werd gevangen genomen en *York* deed nu zijn aanspraken op den troon gelden. Het Parlement besloot, dat *Hendrik* de kroon zou

behouden en dat *York* hem zoon opvolgen. De koningin zette echter den strijd voort en overwon hij *Wakefield Richard* (30 December 1460), die daarop onthoofd werd. Zijn zoon *Edward*, graaf van *March*, erfde de aanspraken, hield zich, hoewel *Margaretha Hendrik* bevrijd had door den slag bij *St. Albans* (17 Februari 1461) te Londen staande en werd den 2^{den} Maart 1461 als *Eduard IV* (1461—1483) gekroond.

Eduard, de eerste koning uit het Huis *York*, overwon in den slag bij *Towton* (28 Maart 1461) *Margaretha*, die na naar Frankrijk vluchtte en een poging om terug te keeren in 1462 zag mislukken, terwijl lord *Montague* door de slagen bij *Hedgley Moor* en *Hexham* (25 April en 8 Mei 1464) de laatste pogingen om *Hendrik VI* opnieuw op den troon te plaatsen, vrijde. Deze werd spoedig gevangen genomen en zat in 1470 in den Tower. *Eduard's* huwelijk met lady *Elizabeth Wydeville* bracht hem in onmin met de familie *Nevil*, waartoe *Warwick* behoorde. Deze stond in 1469 op, moest weliswaar naar Frankrijk vluchten, doch verzoende zich met koningin *Margaretha*, kwam in 1470 met een leger terug en herstelde *Hendrik VI* op den troon. *Eduard*, die naar Nederland gevlucht was, kreeg hulp van Bourgondië, versloeg *Warwick* bij *Barnet* (14 April 1471) en nam *Hendrik* opnieuw gevangen. *Margaretha*, die met een nieuw leger in Engeland verscheen was, werd bij *Tewksbury* verslagen (4 Mei 1471) en haar zoon vermoord. Onder de aanhangers der Rode Roos werd nu een vreeselijk bloedbad aangericht; *Hendrik VI* overleed den 21sten Mei 1471 in den Tower, naar men wil, door *Eduard's* broeder, hertog *Richard van Gloucester*, vermoord.

Toen *Eduard IV* den 9^{den} April 1483 overleden was, maakte *Richard* zich meester van den 12-jarigen prins van *Wales*, liet dien tot koning (*Eduard V*) en zichzelf tot protector van het Rijk uitroepen, waarop hij ook den tweeden zoon van *Eduard IV*, *Richard* in zijn macht kreeg en beiden in den Tower gevangen zette. Vervolgens liet hij het huwelijk van *Eduard IV* ongeldig verklaren en dus ook de geboorte zijner zonen en bewerkte, dat een aantal Parlementsleden hem den troon aanboden, dien hij den 26sten Juni 1483 als *Richard III* (1483—1485) besteg. De beide prinszen werden vermoord. Doch daardoor had *Richard* geen rust, een opstand van den hertog van *Buckingham* werd wel onderdrukt en de hertog onthoofd, maar in den zomer van 1485 landde *Hendrik Tudor*, graaf van *Richmond*, en afstammeling van *Lancaster*, in Engeland en behaalde bij *Bosworth* een beslissende overwinning (23 Augustus) over *Richard*, die sneuvelde. Daarmede eindigde de oorlog tusschen de beide Rozen, terwijl met *Hendrik van Richmond* het Huis *Tudor* den troon besteg. Intusschen had het Parlement zich o. a. door een nieuwe kieswet versterkt.

Hendrik VII (1485—1509), een verstandig vorst, liet zijn erfrecht door het Parlement erkennen en huwde met prinses *Elizabeth*, onste dochter van *Eduard IV*, waardoor de Roode en Witte Roos samensmolten. Den pseudo-*Warwick*, *Lambert-Simmel*, die in Dublin gekroond werd, nam hij in 1487 gevangen, evenals een pseudo-

York, *Perkin Warbeck*, die tegelijk met *Warwick* terechtgesteld werd (1497). Een oorlog met Frankrijk werd reeds hetzelfde jaar (1492) tegen het betalen van een groote som door laatstgenoemd land beëindigd. Zijn maatregelen tegen de rijke aristocratie vulden de schatkist en verminderden de lasten van het volk, terwijl hij ook de goederen, die de adel zich onrechtmatig in den revolutietijd had toegeëigend, weer tot zich trok. De bevoegdheden van den Geheimen Raad als rechtscollege breidde hij nit en ook de adel moest daarvoor terecht staan. Waren de belastingen drukkend, daartegenover bleiden handel en nijverheid. Onder zijn bestuur genoot Engeland na langdurige oorlogen en woelingen voor het eerst weer de zegeningen des vredes. *Hendrik*, „de koning der armen“, liet hij zijn dood (21 April 1509) een goed gevulde schatkist achter.

Het huwelijk van zijn zoon *Hendrik VIII* (1509—1547) met *Katharina van Aragon* had veel invloed op de buitenlandsche politiek van dezen vorst; met zijn schoonvader en keizer *Maximiliaan* streed hij tegen Frankrijk en won den slag bij *Guinegate* (Sporenslag 17 Augustus 1513), doch sloot in 1514 reeds vrede. *Jacobus IV* van Schotland werd in den slag bij *Flodden* (9 September 1513) verslagen en sneuvelde. De leider der staatkunde was in die dagen *Wolsey* (zie aldaar). Zijn eerbucht, die hem naar de pauselijke tiara deed streven, bracht een verbond met *Karel V*, op wiens steun hij hoopte, tot stand, tengevolge waarvan *Hendrik* weer met Frankrijk in oorlog kwam. Na twee mislukte invallen in *Picardië* kwam echter in 1525 reeds de vrede tot stand en in het volgend jaar behoorde *Hendrik* tot *Karel's* tegenstanders.

Het geschil tusschen *Hendrik* en *Karel* werd door redenen van persoonlijke aard verscherpt. *Hendrik* was zeer verliefd op een Hofdame, *Anna Bullen*, (zie *Anna Boleyn*), die echter weigerde zijn maitresse te worden, waarom hij zich voornam van *Katharina*, een tante van *Karel*, te scheiden. Als voorwendsel gebruikte hij haar eerste huwelijk met zijn broeder, waardoor het zijne volgens de voorschriften der Kerk onwettig was. Deze persoonlijke kwestie had groote politieke gevolgen. Paus *Clemens VII* weigerde, uit vrees voor *Karel*, het huwelijk nietig te verklaren. *Wolsey* werd nu afgezet en *Hendrik* brak met den paus. Nadat hij in 1532 door de geestelijkheid als het opperhoofd der Engelsche Kerk erkend was en in 1533 met *Anna* heimelijk getrouwd was, sprak een Parlementsbesluit van 1533 de scheiding der Engelsche Kerk van Rome nit en werd de macht van den paus aan den koning overgedragen. De aartsbisschop van *Canterbury Thomas Cranmer*, ontbond daarop het huwelijk. De strijd met den paus nam nu een nog heftiger karakter aan, de *Pieterspenning* werd afgeschaft, en *Hendrik* liet zich door het Parlement erkennen als „opperhoofd der Kerk van Engeland op aarde, onmiddellijk onder God“. In 1534 werden de kloosters opgeheven en hun goederen ingetrokken. De leer der Katholieke Kerk werd echter geheel behouden, zelfs op sommige punten (transubstantiatie, mis en biecht) verscherpt. Tegenstand ontmoette *Hendrik* niet bij het Parlement; bij den adel niet, omdat deze hoopte op de kloosterbrij; bij het La-

gerhuis niet, omdat handel en nijverheid bloeiden. Ook in zijn partienlijer leven was *Hendrik* eigenmachtig, na een kort geluk beklom *Anna Boleyn* het schavot (1536); op haar volgden *Johanna Seymour* (overleden in 1537), *Anna van Cleve* (gescheiden in 1540), *Katharina Howard* (onthoofd, in 1542) en *Katharina Parr*, die haar echtgenoot overleefde. Na 1542 voerde hij nog oorlog tegen Schotland, zonder succes, en tegen Frankrijk, waardoor hij in het bezit van Boulogne kwam. Hij overleed den 28sten Januari 1547.

Zijn negenjarige zoon *Edward VI* (1547—1553) volgde hem onder voogdij van *Edward Seymour*, hertog van *Somerset*, op. Nu werd onder leiding van *Cranmer* ook een hervorming der Kerk in geloofszaaken doorgevoerd. De zes artikelen van *Hendrik VIII* werden ingetrokken en 42 nieuwe vastgesteld (1552), waarin o.a. bepaald werd, dat een nieuwe liturgie en een nieuw gebedenboek (*Common Prayer Book*) ingevoerd en het buwelijk van priesters toegelaten zou worden. De opstanden, welke door de gewelddadige invoering der godsdienstige hervorming in het leven geroepen werden, waren oorzaak van *Seymour's* val, die vervangen werd door *John Dudley*, graaf van *Warwick*, later hertog van *Northumberland* en in 1542, toen hij zijn positie trachtte te herstellen, onthoofd werd. *Dudley* overreedde den koning met voorbijgaan van zijn zusters *Elizabeth* en *Maria* zijn nicht *Johanna Gray* tot opvolgster te benoemen. Toen *Edward* den 6^{den} Juli 1553 overleed, hesteege de Protestantsche *Johanna* dan ook den troon, maar *Maria de Katholieke* (1553—1558) verzette zich als dochter van *Hendrik VIII* daarentegen; zij werd als koningin erkend en liet *Northumberland* dadelijk, *Johanna* in 1554 onthoofden. Onmiddellijk begon *Maria* een kerkelijke reactie, die na haar buwelijk met *Philips* den lateren koning van Spanje, in een vervolging der Protestanten ontaarde. Engeland werd weer aan den pans onderworpen; de bepalingen tegen de kettors opnieuw nitgevaardigd, een aantal hnnner, waaronder *Cranmer*, verbrand. Een oorlog met Frankrijk had het verlies van Calais ten gevolge; de smart daarover verhaatte den dood van *Maria*, den 17^{den} November 1558.

Onder haar opvolgster, de Protestantsche *Elizabeth* (1558—1603), werd de kerkelijke orde van *Edward VI* hersteld. Zij eischte den eed van suprematie en ontzette allen, die tegenstreefden, niet bun ambten. Met gelijke gestrengheid trad zij op tegen de nonconformisten, d. i. tegen hen, die de 39 artikelen, een herziening van de bovengenoemde 42, niet erkenden. In vorm bleef het Parlement zijn macht behouden, inderdaad betekende het minder dan vroeger, daar *Elizabeth* het voor geldelijke aangelegenden niet noodig had. Ook de rechtspraak stond onder den invloed der regering van *Elizabeth*, die zeer populair was, daar de stoffelijke welvaart toenam, landbouw en nijverheid bloeiden, handelsbetrekkingen bestonden met Rusland, de Levant en Indië. In 1600 werd de Oost-Indische Compagnie gesticht. In Noord-Amerika werd de eerste kolonie naar de „jonkvrouwelijke koningin“ Virginia genoemd. Ook kunst en wetenschappen bloeiden. De buitenlandsche politiek werd bepaald door de noodzakelijkheid haar rechten te handha-

ven. Koningin *Maria Stuart* van Schotland maakte aanspraken op Engeland en Ierland en deze werden door vele Katholieken in Engeland en Spanje erkend. Toen *Maria*, nit Schotland verjaagd, bescherming bij *Elizabeth* zocht, nam deze haar gevangenen liet haar in 1587 terechtstellen. Om Spanje te verzwakken, hielp zij de Nederlanden. De verwoesting der Armada droeg niet weinig bij om het zelfvertrouwen der Engelschen aan te wakkeren. *Elizabeth* overleed den 24sten Maart 1603, opgevolgd door den zoon van *Maria Stuart*, *Jacobus VI* van Seotland.

Met *Jacobus I* (1603—1625) kwam het Huis Stuart op den troon; beide landen werden echter slechts door een persoonlijke unie verbonden. Hij voerde de bisschoppelijk hiërarchie in de Engelsche Kerk in en vervolgde de Puriteinen en de geestelijken, die den eed van suprematie niet wilden afleggen. Een samenzwering, door *Guy Fawkes* en andere fanatieke Katholieken op tonw gezet, het zoogenaamde Buskrulterraad (zie aldaar), leidde tot verscherpte maatregelen tegen hen, daar een nieuwe godsdienstige eed werd ingevoerd (*Oath of allegiance*), dien ieder geestelijke en na 1610 ieder ambtenaar moest afleggen. De Katholieken werden, daar zij den eed niet mochten afleggen, van allo ambten uitgesloten. In 1610 ontstonden er oneenigheden tusschen vorst en Parlement. De prachtlievende *Jacobus* verlangde geld, dat hem niet werd toegestaan, voordat hij de bezwaren des volks gehoord had. De kleinzielige middelen, die de koning toepaste, om zonder toestemming geld te krijgen, waren in 1614 nitgepnt, waarop in hetzelfde jaar een nieuw Parlement bijeenkwam. Wel-dradeden zich weer moeilijkeden voor; de koning zette eenige leden gevangen en onthoof het Parlement. Ook *Jacobus'* buitenlandsche politiek wekte ontevredenheid, daar hij weigerde, om, zooals het volk wilde, den Protestanten in den Dertig-jarigen Oorlog te hulp komen. Het lagerhuis eenigde zich in 1621 met dien wensch en verzette zich tegen 's konings plan om zijn oudsten zoon met een Spaansche prinses te doen huwen. *Jacobus* handelde daarop als in 1614 en regeerde twee jaren zonder Parlement. Toen het Spaansche huwelijksplan mislukte, riep *Jacobus* in 1624 een nieuw Parlement bijeen, stond controle toe over de te bewilligen gelden en zond hulp aan de Protestanten in Dnitschland. Kort daarop overleed hij (27 Maart 1625).

Zijn zoon *Karel I* (1625—1649) zette den strijd voort, die al dadelijk begon, toen het Parlement nit wantrouwen tegen hem en zijn Katholieke gemalin de tolln (pond- en tonnegeld), niet zooals gewoonlijk, voor levenslang, doch slechts voor één jaar bewilligde. Een nieuw Parlement maakte bezwaar de tolln toe te staan en diende een aanklacht in tegen 's koning gunsteling, den hertog van *Buckingham*, waarop het onthouden werd. Door allerlei maatregelen wist hij geld te krijgen, doch toen een poging om de Fransche Hn-genooten te helpen in 1627 mislukte, kwam hij zóó in nood, dat hij een nieuw Parlement moest bijeenroepen. Het Lagerhuis stelde subsidies in nitzicht, maar beklagde zich over willekeurige gevangennemingen en gewelddadige maatregelen. In de *Petition of rights* werden de eischen geformleerd, die *Karel* den 7^{den} Juni tot wet

verhief, waarop hij geld kreeg. Toen in 1629 opnieuw over de tollen oneenigheid ontstond, zond bij het Parlement weg en regeerde 11 jaar er zonder, in kerkelijke aangelegenheden door *William Laud*, in wereldlijke door *Thomas Wentworth*, graaf van *Stafford*, bijgestaan. Belastingen, speciaal het scheepsgeld, werden met geweld doorgevoerd; het proces, dat *John Hampden* daarover voerde, stelde den koning in het gelijk. Een tijd lang scheen het goed te gaan, maar de Katholieke neigingen van *Karel* en de vervolgingen der Puriteinen brachten het land in zulk een beroering, dat een opstand onvermijdelijk was. Deze begon in Schotland, toen *Karel* in 1637 een nieuwe liturgie wilde invoeren, waartegen men in verzet kwam door den zoogenaamden *Covenant*, die de geloofsbelijdenis van 1581 der Presbyters weer invoerde. In 1639 brak de oorlog uit, waardoor *Karel* genoodzaakt werd in 1640 het Korte Parlement bijeen te roepen. Zijn aanvragen om geld werden met klachten en bezwaren beantwoord, waarop het Parlement weder ontbonden werd. Doch nu drongen de Schotten Engeland binnen en verdreven de Engelsche troepen uit haar stellingen aan den Tijn. Toen een poging, om alleen met een Hoogerhuis te regeren mislukt was, kwam in November 1640 het Lange Parlement bijeen, waarin de oppositie de meerderheid had. Het gevolg was, dat *Karel* op alle punten moest toegeven: alle drie jaren zou het Parlement, ook zonder bijeengeroepen te worden, samenkomen, *Stafford* werd terechtgesteld, het scheepsgeld afgeschaft. Ook de Schotten zagen al hun eischen ingewilligd. In October 1641 brak in Ierland een gevaarlijke opstand uit, die de Engelsche heerschappij wilde verjagen; Engelsche kolonisten werden vermoord en slechts weinig plaatsen bleven in handen der Engelschen. Het Parlement, dat ten onrechte *Karel* verdacht dien opstand aangewakkerd te hebben, achtte nu hervorming dringend noodig en eischte die. *Karel's* poging, om de leiders der oppositie gevangen te nemen, mislukte, waarop het Hof Londen verliet. Het Parlement nam nu de macht in handen en verzamelde een leger, de zoogenaamde Rondkoppes, om zich te beschermen tegen de koningsgezinden, de cavalliers. Nadat *Karel* de voorstellen van het Parlement, die van zijn macht slechts een schaduw overlieten, afgewezen had, brak de burgeroorlog uit, waarvoor wij verwijzen naar de artikelen *Cromwell* en *Karel I*. Hier zij slechts vermeld, dat het door *Cromwell* georganiseerde Parlementsleger *Karel's* troepen bij Naseby een gevoelige nederlaag toebreacht (14 Juni 1645), waarop de koning naar de Schotten vluchtte, die hem echter aan het Parlement nitleverden, hetwelk hem na allerlei wederwaardigheid ten slotte den 30sten Januari 1649 te Londen deed onthoofden en de republiek nitrip.

De Engelsche republiek (1644—1660) stond geheel onder invloed van *Cromwell* (zie aldaar), maar zijn bestuur scheen, vooral in het laatst, zoo onverdragelijk, dat de prins van Wales als een redder werd beschouwd. Na *Cromwell's* dood (3 September 1658) volgde zijn zoon *Richard* hem op, doch bedankte reeds den 25sten Mei 1659, zonder zelfs door het leger erkend te zijn, dat sedert 1658 geregeld met het Parlement

in conflict was. Doch het volk verlangde naar rust en verwachtte die alleen van de restauratie van het koningschap, waartoe generaal *Monk*, die in 1659 met de in Schotland staande troepen in Engeland gevallen was, in Februari 1660 Londen binnenrukte en, nadat het Romp-parlement uiteengegaan was, een nieuw gekozen liet bijeenkomen. waarin de royalisten de meerderheid hadden. Het Parlement, dat den 25sten April 1660 bijeenkwam, knoopte met *Karel II* onderhandelingen aan en, nadat deze een bijna algemeene amnestie, gewetensvrijheid en eerbiediging van verkregen rechten bevolf bad, werd hij tot koning nitgeroepen en deed den 29sten Mei zijn intocht in Londen.

De Restauratie der Stuarts gaf aanleiding tot barde maatregelen. De meeste rechters, die *Karel I* veroordeeld hadden, werden onthoofd, de lijken van *Cromwell* en anderen werden opgegraven en geschonden. Het leger werd bijna geheel ontbonden. De bisschoppen namen weer zitting in het Hoogerhuis; de *Act of Uniformity* (19 Mei 1662) eischte van de geestelijkheid een eed op de geloofsbelijdenis der High Church. De unie met Schotland werd weer verbroken. In de huitenlandsche politiek sloot *Karel* zich bij *Lodewijk XIV* aan, aan wien hij in 1662 Duinkerken verkocht, *Karel*, die in 1662 met *Catharina van Portugal* was gehuwd, stond in geheime verhouding met den paus en streefde naar een hereniging van de Engelsche Kerk met Rome. Voornamelijk werd echter zijn politiek door de financiën beheerscht. De civiele lijst van 1200000 pond sterling was voor den koning niet voldoende, waarom hij buitengewone sommen aan het Parlement moest vragen, indien hij zich tenminste niet door Frankrijk liet omkopen.

De wensch, om *Karel's* neef, den prins van Oranje, weer tot stadhouder te verbeffen en andere geschillen, veroorzaakten in 1665 een oorlog met de Nederlanden, die met den vrede van Breda (1667) eindigde, waarbij Engeland, tegen afstand van Suriname, Nieuw-Nederland kreeg. In 1668 sloot *Karel* met de Nederlanden en Zweden een Triple-Alliantie, die Frankrijk tot den vrede van Aken noodzaakte. Nu spande *Lodewijk* al zijn krachten in, om Engeland aan zijn zijde te krijgen, en beloofde den koning zulke sommen, dat hij onafhankelijk zou zijn van het Parlement. Door de Katholieken werden die pogingen gestemd, en zoo kwam het den 1sten Juni 1670 tot een geheim verdrag met Frankrijk, dat *Karel* tot deelneming aan den oorlog tegen de Nederlanden verplichtte. Maar deze oorlog (1672—1674) had geen gunstig verloop voor Engeland en berokkende, daar Spanje de partij der Nederlanden koos, aan den Engelschen handel groote schade. Toen in 1673 *Karel* tot geld aan het Parlement moest vragen, dwong dit hem tot afvaardiging van de *Test Act*, volgens welke alle staatsambtenaren en officieren moesten zweren, dat zij niet aan de transsubstantiatie geloofden. Spoedig daarop viel het Cabal-ministerie en in 1674 werd te Westminster vrede met de Nederlanden gesloten. Terwijl *Karel* tegen Fransch geld gedurende den verderen oorlog neutraal bleef, stemde hij toch toe in het huwelijk van zijn nicht *Maria* met *Willem van Oranje*. In het land echter nam het

wantrouwen in den koning en het Hof toe. Naar aanleiding van een vermeende samenzwering der Jezuiten tegen het leven des konings, gelukte het graaf *Shaftesbury* een wet te doen aannemen, die de Katholieken uit het Parlement buitensloot. Toen het Parlement daarop nog lord *Danby*, *Karel's* leidenden minister, aanklaagde, werd het ontbonden (24 Januari 1679). Doch de verkiezingen vielen ongunstig voor de regeering uit en het nieuwe Parlement stelde den eisch, dat de hertog van *York* van de troonsopvolging uitgesloten zou worden. *Karel* kwam het Parlement in zooverre te gemoet, dat hij de *Habeas Corpus* acte (zie aldaar) uitvaardigde, doch van de *Bill of Execution* wilde hij niets weten en hij ontbond het Lagerhuis. In het Hoogerhuis werd de *Bill of Execution* verworpen, terwijl het Lagerhuis geen gelden meer toestond. In dezen tijd zijn de partijnamen *Whigs* en *Tories* ontstaan, de laatste voor de aanhangers, de eerste voor de tegenstanders der *Bill of Execution*. Opnieuw werd het Lagerhuis ontbonden; het nieuwe werd den 21sten Maart 1681 te Oxford bijeengeroepen, maar, daar de oppositie wederom in de meerderheid was, 8 dagen later reeds naar huis gezonden. De koning begon nu, door Frankrijk gestend, een streng-Katholieke reactie. Een samenzwering in 1683 ontdekt, kwam zijn streven ten goede. Vele oppositieleiden werden ter dood veroordeeld en terechtgesteld. *Karel II* regeerde zonder Parlement tot zijn dood (6 Februari 1685).

De bloedige vervolgingen hadden den Whigs zulk een vrees aangejaagd, dat zij zich niet verzetten tegen de troonsbestijging van den hertog van *York* als *Jacobus II* (1685—1688). Een opstand van den hertog *Monmouth* en den graaf van *Argyle* werd zonder moeite onderdrukt. Toen echter de koning in verschillende betrekkingen Katholieken benoemde en met de gewetensvrijheid tevens de vrijheid van den R-Katholieken godsdienst proclameerde, nam de verhitte toestand. Zeven Anglikaansche bisschoppen weigerden het tolerantie-edict van den kansel voor te lezen en werden, toen zij hij hun besluit volhardden, in den Tower gevangen gezet (8 Juni 1688). De eenige hoop der natie was nog, dat na 's konings dood zijn dochters *Maria van Oranje* en *Anna*, de gemalin van prins *George* van Denemarken, den troon zouden bestijgen. Den 10^{den} Juni 1688 werd den koning een zoon geboren, zoodat het voortbestaan der dynastie verzekerd scheen. Daarbij kwam nog de huitenlandse politiek, waarin *Jacobus* zich nauw bij *Lodewijk XIV* aansloot, wiens veroveringsplannen echter alleen verhindert konden worden, indien Engeland zich bij de coalitie tegen Frankrijk voegde. *Jacobus*' val was dus ook een Europeesch belang, zoodat zelfs de paus er voor was. Daarom besloot *Willem van Oranje* (zie *Willem III*) tot een beslissenden slag. Den 15^{den} November 1688 landde hij met een Nederlandsch leger; door leger en vloot verlaten, vluchtte *Jacobus* naar Frankrijk. Het Parlement kwam den 22sten Januari 1689 bijeen, verklaarde, dat *Jacobus* van den troon vervallen was, bood de kroon aan *Willem* en *Maria* aan en benoemde voor het geval zij kinderloos mochten overlijden, prinses *Anna* tot opvolgster.

Bij zijn troonsbestijging erkende *Willem* de

Declaration of rights (zie aldaar), die het koningschap nog meer beperkte. De *Act of Uniformity* en de *Test-Act* bleven gehandhaafd, terwijl aan de Protestantsche dissenters vrijheid van godsdienstoefening werd toegestaan. In zijn binnenlandsch bestuur bracht *Willem* Engeland op den weg, die het tot zijn tegenwoordige grootheid voerde. In zijn huitenlandse staatkunde was hij de ziel van het verbond tegen *Lodewijk XIV*, die een poging van *Jacobus II* om het rijk te heroveren (1689), steunde. De landoorlog verliep voor *Willem* minder goed, beter die ter zee, zoodat *Lodewijk* hij den vrede van Rijswijk (1697) *Willem* als koning erkende. In den Spaanschen Successie-Oorlog (zie aldaar) was hij weer de ziel der alliantie tegen Frankrijk, doch hij overleed reeds in het begin van den strijd, den 19^{den} Maart 1702.

Onder *Willem's* opvolgster *Anna* (1702—1714) werd de oorlog met Frankrijk voortgezet. *Marlborough* behaalde verschillende overwinningen, onder wiens leiding tevens in 1707 de unie met Schotland tot stand kwam, waardoor beide landen onder den naam Groot-Brittannië één koninkrijk met één parlement vormden, terwijl Schotland zijn eigen burgerlijke wetten, zijn strafrecht en kerkelijke instellingen behield. Toen in 1750 in het nieuwe Parlement de Tories de meerderheid hadden, benoemde de koningin, die met *Marlborough's* vrouw in omnia was geraakt en zich niet vereenigen kon met de kerkelijke inzichten der Whigs, een ministerie-*Bolingbroke*. De dood van keizer *Josef I* van Oostenrijk veroorzaakte een omkeer in de huitenlandse politiek, daar een vasthouden aan de tot nu toe gevolgde staatkunde na de troonsbestijging van *Karel VI* een vereeniging der Oostenrijksche en Spaansche monarchieën ten gevolge zou hebben; Engeland sloot weldra te Utrecht met Frankrijk vrede (1713), erkende *Lodewijk's* kleinzoon *Philips V* als koning van Spanje en kreeg van Frankrijk de *Hindonsbaai*, Nieuw-Schotland en New-Foundland, van Spanje *Gibraltar*, *Minorca* en handelsvoordeelen in West-Indië.

Anna overleed kinderloos den 12^{den} Augustus 1714, waardoor de kroon kwam aan het Huis Hannover, n.l. aan den keurvorst van Hannover, *George I* (1714—1727), die de Whigs weer aan het bewind bracht. Een poging van den pretendent *Jacobus III*, om tenminste Schotland te herwinnen, mislukte in 1715, evenals later in 1717 en 1719. In 1716 werd de duur van een Parlementsitting op zeven jaar bepaald, waardoor de partijheerschappij toenam en corruptie ontstond. *George* trok zich hier echter weinig van aan, daar hij Engeland's macht en invloed ten bate van Hannover aanwendde.

Robert Walpole, de leider der Whigs, bleef ook na *George's* dood (22 Juni 1727) onder *George II* (1727—1760) zijn positie als eerste minister behouden, als hoedang hij Engeland's invloed wist te versterken en de belangen van den handel en de koloniën bevorderde. In 1739 werd hij tot den oorlog met Spanje tegen zijn zin gedwongen, en toen de Oostenrijksche Successieoorlog den toestand nog ingewikkelder maakte, trad hij in 1742 af en werd opgevolgd door *Carteret*, die *Frederik II* wist te bewegen niet den hond tegen Oostenrijk te treden. Toen *George* echter met het zoogenaamde Pragmatieke leger tegen de Fran-

schen optrok en die hij Dettingen (27 Juni 1743) versloeg, beschuldigde men de regering den oorlog met Spanje slap te voeren en slechts oogen te hebben voor Hannover's belangen, zoodat *Carteret* in 1744 moest aftreden. Het nieuwe Kabinet *Pelham* had dadelijk met binnenlandsche moeilijkheden te kampen; in Augustus 1745 was n.l. *Eduard*, zoon van *Jacobus III*, in Schotland geland, had Edinburgh bezet en was in het einde van 1745 vlak bij Londen; het volgend jaar echter werd hij door den hertog van Cumberland bij Culloden verslagen. De oorlog tegen Spanje en Frankrijk verliep ter zee voorspoedig, te land echter niet, daar *George* bij Fontenay een nederlaag leed (11 Mei 1745). Daar de financiën een voortzetting van den oorlog beletten, kwam in 1748 de vrede met Frankrijk, in 1750 die met Spanje tot stand. Lang echter duurde die rust niet, want oneenigheden aan de grenzen der Noord-Amerikaansche koloniën deed in 1765 den oorlog met Frankrijk opnieuw ontbranden. Om Hannover te beschermen, sloot Engeland een verbond met Pruisen (1756). De oorlog was niet voorspoedig; de hertog van Cumberland werd bij Hastenbeck verslagen (26 Juli 1757) en Hannover aan Frankrijk prijsgegeven; Minorca werd door de Fransen bezet, en het leger in Amerika richtte niet veel uit. Eerst toen *Pitt* aan het heerser kwam, werd de oorlog met meer energie gevoerd. In Duitschland werden de slagen bij Krefeld en Minden gewonnen, in Amerika Quebec (1759) en geheel Canada (1760) bezet, terwijl door het nemen van Calcutta (1758), Surat (1759), Pondichery en Mahé (1761) de Fransen uit Voor-Indië verdrongen werden. Toen Spanje zich in 1761 bij Frankrijk voegde, kwamen ook de Spaansche koloniën Havanna en Manilla in bezit der Engelschen. Bij den vrede van Parijs (10 Februari 1763) stond Frankrijk Canada, Nieuw-Schotland, Kaap Breton en de eilanden Grenada, St. Vincent, Dominica en Tobago en zijn bezittingen aan den Senegal, Spanje Florida aan Engeland af. *George II* werd nog vóór den vrede (25 October 1760) door zijn kleinzoon *George III* (1760—1820) opgevolgd, die zijn gunsteling, lord *Bute*, en met hem de Tories aan het bewind bracht. Deze trad reeds in 1763 af, doch de volgende ministeries, (tot 1766 niet minder dan drie) maakten het niet lang en waren impopulair, omdat zich steeds meer het doel der regering openbaarde, om de macht der Kroon te vergrooten. Hoo het volk daarover dacht vond zijn niting in de Junushrieven van de „Public Advertiser“ (1769—1771), die koning en regering, Parlement en Justitie heftig aanvielen. De inkomsten van den staat werden verhoogd, doordat de regering de zich steeds uitbreidende Oost-Indische Compagnie wist te bewegen een deel harer winst in de schatkist te storten. Om ook de Amerikaansche koloniën in de financiële lasten te doen deelen, belastte het ministerie *Grenville* in 1764 eenige handelsartikelen met invoerrechten en voerde in 1765 een inkomstenbelasting in. De Amerikanen verzetten zich echter krachtig tegen deze beide maatregelen, die daarop werden ingetrokken; een hernieuwde poging tot heffing van invoerrechten vond even heftigen tegenstand, die zelfs niet ophield, toen het ministerie *North* in 1770 alle invoerrechten, be-

halve een zeer groot op thee, ophief. De verbittering was zoo klein, dat in 1773 de Amerikanen te Boston drie scheepseladingen thee in zee wierpen. De strafmaatregelen tegen Boston leidden tot het nitbreken van den Onafhankelijkheidsoorlog; het te Philadelphia hijeengekomen Congres van 13 koloniën riep den 4ten Juli 1776 de onafhankelijkheid der Vereenigde Staten van Noord-Amerika (zie aldaar) nit.

De ongeoefende troepen der Amerikanen waren echter niet tegen de Duitsche hnnrtroepen van Engeland opgewaassen. Philadelphia, New-York en de geheele oostkust gingen voor de Amerikanen verloren. Doch in 1778 erkende Frankrijk de nieuwe republiek en beloofde steun. Spanje deed znlks eveneens in 1779; de Nederlanden hadden reeds in 1778 zich bereid verklaard een handelsverdrag te sluiten, dat, toen het in 1788 bekend werd, tot een oorlog leidde; West- en Noord-Europa bewaarden een gewapende neutraliteit. Engeland's suprematie ter zee hleef echter gehandhaafd. *Rodney* versloeg de Spaansche vloot bij St. Vincent (16 Januari 1780), de Franche bij Dominica (12 April 1782), terwijl de Nederlandsche in den slag bij Doggerbank (5 Augustus 1781) een nederlaag wist te vermijden. Doch alle voordeelen gingen verloren door de capitulatie van Yorktown (19 October 1781), en Engeland was genoodzaakt tot den vrede van Versailles (3 September 1783), waarbij het de onafhankelijkheid der Vereenigde Staten erkende, aan Spanje Florida en Minorca, aan Frankrijk Tobago, Ste Lucie, groote distrikten in Indië, Gorée, St. Pierre en Miquelon afstond en van Nederland Negapatnam verkreeg. Voor deze verliezen werd het door aanwinsten in Indië schadeloos gesteld; de opstanden der Mahratten en rajia *Haidir Ali* van Malsore en zijn opvolger *Tippoe Sahib* werden onderdrukt; de laatste moest al zijn veroveringen afstaan. Deze strijd had aan de Oost-Indische Compagnie zoo veel gekost, dat zij haar verplichtingen jegens den staat niet kon nakomen. *William Pitt Jr.* stelde daarom in 1784 een *board of control* in op de Compagnie. Een nieuwe oorlog met *Tippoe Sahib* had tengevolge, dat deze in 1790 de helft van zijn rijk moest afstaan en een aanzienlijke oorlogsschatting betalen. Een andere schadeloosstelling voor Amerika gaven de ontdekkingen van Cook in Australië.

Het slagen van den opstand in Noord-Amerika veroorzaakte in Ierland een opstand. De Ieren zagen hnn eischen: zelfstandigheid van hnn Parlement en opheffing der handelsbeperkingen, die hun industrie en landbouw verlamden, ingewilligd, toen zij met een leger van 40000 man Engeland dreigden binnen te vallen (1782). De Franche revolutie deed een sterk democratischen stroom onder *Fox* en *Sheridan* ontstaan, die in den beginne gevaarlijk scheen, doch door politie-maatregelen onderdrukt werd. Bij de Tories en een groot deel der whigs, o.a. hij *Burke*, vonden die maatregelen goedkeuring; en op haar aandrang besloot *Pitt* na de terechtstelling van *Lodewijk XVI* zijn neutrale houding op te geven en beval den Engelschen gezant Parijs te verlaten, wat Frankrijk met een oorlogsverklaring beantwoordde (1793). Zoo kwam Engeland in een oorlog met Frankrijk, later met *Napoleon*, waarin het onover-

wonnen bleef, zijn heerschappij ter zee versterkte en zijn koloniaal bezit uitbreidde.

De eerste Coalitieoorlog (zie *Fransche revolutieoorlogen*) had te land geen succes; ter zee echter vernietigden *Hood* en *Howe* de Fransche vloot in de Middellandsche Zee, de Franschen werden in Amerika en Azië uit al hun koloniën verdreven, behalve Cayenne, terwijl aan de Bataafsche Republiek Kaap de Goede Hoop, Malaka, Ceylon, Amboina en Ternate ontrukt werden. Den tocht naar Egypte van *Napoleon* kon Engeland niet beletten; doch het succes daarvan bleef door *Nelson's* overwinning bij *Aboukir* (1 Augustus 1798) en den tegenstand van *St. Jean d'Acre* (1799) uit. In den tweeden Coalitieoorlog mislukte een landing der Engelschen en Russen in Noord-Holland, nadat onze vloot hij *Tessell* veroverd was. Nadat de vrede gesloten was door de vastelandsmogendheden, proclameerde *Paul*, tsaar van Rusland, verbitterd, dat Engeland talmde, hem, als grootmeester der *Johanniteerorde*, Malta nit te leveren, een gewapende neutraliteit ter zee, daarin door Zweden, Denemarken en Pruisen gevolgd, wat Engeland met een goed geslaagden aanval op Kopenhagen (2 April 1801) beantwoordde. 's Lands geldmiddelen eischen echter vrede, die na *Pitt's* aftreden den 28sten Maart 1802 te Amiens gesloten werd en waarbij Engeland beloofde alle veroverde koloniën, behalve Ceylon en Trinidad, te zullen teruggeven.

In Ierland was intusschen een nieuw conflict ontstaan. Onder den invloed der Fransche revolutie was de Bond der vereenigde Ieren (*United Irishmen*) gevormd, die zich beïmelijk met Frankrijk in verbinding stelde. Een poging van *Hoche* (1796) om in Ierland te landen, mislukte weliswaar; doch in 1798 brak in het N. een opstand nit, die slechts met moeite onderdrukt kon worden. Ten einde znlke gebeurtenissen te voorkomen, werd in 1800 de unie van Ierland met Groot-Brittannië geproclameerd; 22 Iersche lords namen zitting in het Hooger-, 100 afgevaardigden in het Lagerhuis. Het gevolg hiervan was, dat het grootste gedeelte der bevolking, als zijnde Katholiek, van alle openbare ambten uitgesloten werd.

De vrede met Frankrijk duurde niet lang; daar *Napoleon* zich eigenmachtig in de zaken van Italië, Zwitserland en Nederland mengde, talmde Engeland met de teruggave der koloniën. Reeds in Mei 1803 brak de oorlog weer nit en werd Hannover door de Franschen bezet. *Pitt*, in 1804 opnieuw aan het bewind gekomen, vormde een derde coalitie, die echter door *Napoleon* in den slag bij *Austerlitz* vernietigd werd. Engeland heerste daarentegen ter zee; *Nelson* vernietigde de Fransche vloot bij *Trafalgar* (21 October 1805), *Duckworth* en *Warren* in 1806 de nieuw gevormde vloot.

Na den vrede van Tilsit (1807) en *Napoleon's* overeenkomst met ozaar *Alexander I* stond het grootste deel van Europa onder Fransch toezicht; alleen Engeland bleef oorlog voeren. *Pitt*, die in 1806 overleden was, werd opgevolgd door het ministerie *Grenville—Addington—Fox*, dat echter spoedig voor het Kabinet *Portland* moest plaats maken, waarin *Canning*, *Pitt's* leerling en aanhanger, de portefeuille van Buitenlandsche

Zaken nam. Steeds scherper stonden *Napoleon* en Engeland tegenover elkander, totdat eindelijk de keizer het Continentale Stelsel (zie aldaar) invoerde, dat Engeland door een uitgebreiden smokkelbandel ontdeek, terwijl het tevens alle schepen van de mogendheden, die het stelsel van *Napoleon* volgden, wegnam. Een weigering van Denemarken, om zich met Engeland te verbinden en zijn vloot in Engelsche havens te brengen, beantwoordde Engeland met een bombardement van Kopenhagen (2—5 September 1807), dat zich, evenals de Deensche vloot, moest overgeven. Hierop verklaarden Denemarken en Rusland aan Engeland den oorlog, dat nu de Deensche koloniën *St. Thomas* en *St. Croix* (1807) bezette en een Russische vloot in de haven van Lissabon wegnam. Engeland was nu oppermachtig ter zee, had een bloeienden handel en nijverheid en ontam den Franschen en Nederlanders hun laatste koloniën. Sedert 1808 stonde Engeland den opstand in Spanje en Portugal, waarbij de latere hertog van *Wellington* zich onderscheidde en door zijn overwinningen bij *Salamanca* (22 Juli 1812) en *Vittoria* (21 Juni 1813) de Franschen noodzaakte het schiereiland te verlaten.

Trots enige veranderingen van ministeries en de ongeneeslijke krankzinnigheid van *George* (1810), die het instellen van een regentschap onder den prins van *Wales* noodzakelijk maakte, bleef de buitenlandsche politiek dezelfde. Ook tegenover de Vereenigde Staten die zich bij Engeland's vijanden hadden aangesloten, bedocht voor Engeland's overmacht ter zee, wist het Britsche Rijk zich te handhaven, zoodat de vrede van *Gent* (24 December 1814) zijn positie volstrekt niet sekte. In 1812 verwierp Rusland het Continentale Stelsel en sloot vrede met Engeland; na *Napoleon's* terugtocht uit Rusland sloot het Britsche Rijk met Rusland, Pruisen, Zweden en Oostenrijk verdragen, waarbij het die landen groote subsidies voor den oorlog tegen Frankrijk gaf. Terwijl in Duitschland *Napoleon's* macht vernietigd werd, trok *Wellington* de Pyreneeën over, bezette *Bordeaux* en versloeg *Soult* bij *Bordeaux* (10 April 1814). Ook aan den Belgischen veldtocht van 1815 nam hij een belangrijk aandeel en bevocht met Pruisische en Nederlandsche hulp de overwinning bij *Waterloo* (15 Juni 1815). Dat Engeland dan ook bij den vrede van Parijs en op het Congres te *Wenen* een groote rol speelde, is niet te verwonderen. Bij den eersten vrede van Parijs (30 Mei 1814) behield Engeland Malta, Tobago, *Ste Lucie*, *Ile de France* en de *Seychellen* van Frankrijk, Kaap de Goede Hoop, *Demarara*, *Essequibo*, *Berbice* en Ceylon van Nederland en *Helgoland* van Denemarken, terwijl het bij den tweeden vrede (20 November 1815) nog het protectoraat over de Ionische eilanden kreeg. De bezittingen der Oost-Indische Compagnie hadden zich steeds uitgebreid, en een nieuw koloniaal rijk ontstond in Australië.

Niettegenstaande dit succes en de vermeederling van den nationalen rijkdom ging de staat gebukt onder groote gebreken. Om de rente der tot 800 000 000 pond sterling geklommen staatschuld te kunnen betalen, moesten hogere be-

lastingen geheven worden, die voornamelijk den middenstand drukten, terwijl het aantal van het kiesrecht uitgesloten proletariërs steeds grooter werd. Vandaar dat belastinghervorming en nitbreiding van het kiesrecht gesicht werden, en een opstand te Manchester (Augustus 1819) werd wel met kracht van wapenen onderdrukt, maar daardoor werd het kwaad niet weggenomen. *George IV* (1820—1830), toch reeds niet populair, verloor alle sympathie door de wijze waarop hij trachtte door het Hoogerhuis zijn huwelijk met *Karolina van Brunswijk* te doen ontbinden. De buitenlandsche politiek werd door *Castlereagh* volgens de Heilige Alliantie geleid. Na diens dood (September 1822) kwam *Canning* aan het hoofd van Buitenlandsche Zaken en na *Liverpool's* dood (1827) aan dat van het ministerie. *Canning*, een Whig, steunde de pogingen der Zuid- en Middel-Amerikaansche koloniën, om zich onafhankelijk te maken, en sloot met Rusland en Frankrijk een verdrag ten gunste van Griekenland, waarop de Turksche vloot bij Navarino vernietigd en het Helleensche Rijk onafhankelijk verklaard werd. In 1828 vormde *Wellington* na *Canning's* dood een Tory-ministerie, onder hetwelk Ierland in heftige beroering kwam. Sinds 1823 bestond daar een Katholieke associatie onder *Daniel O'Connell*, die in 1828 tot lid van het Lagerhuis gekozen, verklaarde zitting te zullen nemen zonder den Test-eed af te leggen. De regering stelde nu voor, dien eed op te heffen, wat door de emancipatie-bill van 18 April 1829 geschiedde. Deze overwinning deed hopen op een hervorming van het Parlement, dat op een zeer gebrekkige wijze gekozen werd. 150 leden werden afgevaardigd door oude burechtplekken (rotten boroughs), wier bevolking geheel van den landheer afhing; hoogstens 70 leden werden door vrije keuze benoemd; op 160 vertegenwoordigers in het Lagerhuis hadden. Een herziening was dus dringend noodzakelijk; deze kwam onder *Willem IV* (1830—1837) tot stand onder het Whigministerie van lord *Grey*, waarin *Russel*, *Melbourne*, *Palmerston* en *Brougham* zitting namen. Een nieuwe kieswet werd verworpen, doch de nieuwe verkiezingen gaven, na de ontbinding van het Parlement, de meerderheid aan de Whigs, die het ontwerp den 19^{den} September 1831 aannamen. Tot tweemaal toe werd het echter door het Hoogerhuis verworpen, en eerst ten derde male vond het genade, daar *Grey* met aftreden dreigde en het volk zóo verbitterd was, dat het zelfs den koning beleedigde. Den 4^{den} Juni 1832 werd het ontwerp aangenomen. De verdeling der mandaten was nu verbeterd, het aantal kiezers op ongeveer een miljoen gebracht. Met het bijeenkomen van het nieuwe, volgens deze wet gekozen Parlement, begint een nieuwe periode in Engeland's geschiedenis.

In het nieuwe Parlement hadden de liberalen een groote meerderheid, wat aan de sociale hervormingen ten goede kwam. Zoo werd in de koloniën de slavernij afgeschaft en kwamen wetten op kinderarbeid en armenwezen tot stand. In de verhouding tot Indië werd een verandering ge-

bracht, toen in 1834 het privilege der Compagnie afliep. Haar nitgestrekt gebied werd nog altijd (en dan niet steeds op de beste wijze) door een handelsmaatschappij bestuurd. De heruilenwing van het privilege ging gepaard met een nitbreiding der bevoegdheden van den board of control (zie boven), terwijl het dividend der aandeelhouders vastgesteld werd op 639000 pond sterling; de verdere inkomsten zouden tot inlossing der aandelen dienen. Moelijkheden hracht Ierland, dat vooral opheffing van de tienden aan de Anglikaansche Kerk eischte, terwijl *O'Connell* naar de oplossing der Unie streefde. *Grey* kwam daar met een Iersche dwangwet tegen op, doch trachtte tevens door een andere wet de kerkelijke lasten te verminderen. Daarover ontstond verschil van meening, hetgeen *Grey* in 1834 deed aftreden. Na een kortstondig Toryministerie kwam met lord *Melbourne* in 1835 een beslist liberaal Kabinet aan het bewind, dat een nieuwe gemeentewet invoerde en een Iersche armenwet, de dwangwet ophief en bepaalde, dat de tiendenslechts door de landeigenaren zouden betaald worden.

Den 20sten Juni 1837 overleed *Willem IV* kinderloos en werd door prinses *Victoria* opgevolgd, welke in 1840 met *Albert*, prins van *Saksen-Coburg*, in het huwelijk trad. Het begin harer regering kenmerkte zich door twee nieuwe staatkundige richtingen. De hervormingspartij onder leiding van *O'Connor* wenschte een volkomen politieke en sociale reorganisatie en stelden in *The people's Charter* hun eischen op (zie *Chartisme*). Anderzijns trad onder leiding van *Richard Cobden* de *anticornlawleague* (zie aldaar) op. Van beide adressen nam het Parlement echter weinig notitie.

Intusschen zette het ministerie-Melbourne haar sociale wetgeving door (postwezen en onderwijs). De oorlog met China (zie aldaar) werd weliswaar door de Tories afgekeurd, maar algemeen toegelicht werd, dat Engeland in 1840 met Rusland, Oostenrijk en Pruisen ten gunste van Turkije tegen *Mehemed-Ali* (zie *Egypte*, *Geschiedenis*) optrad. Toch moest in 1841 de regering aftreden, daar het Lagerhuis een ontwerp tot verandering der tolpolitiek in vrijhandelaarsgeest afstemde en een nieuw Huis een meerderheid aan de Tories gaf. Deze vormden het ministerie-*Peel*, dat den oorlog tegen China krachtig voortzette; de Engelsche vloot forceerde den toegang in den Jangtsekiang en noodzaakte China tot den vrede (29 Augustus 1842), waarbij Engeland Hongkong, de openstelling van eenige havens en een oorlogsschatting van 21 millioen dollars verkreeg. Ook in Afghanistan (zie aldaar) stredden de Engelschen met succes. In 1842 voerde *Peel* een inkomstenbelasting in, verminderde de invoerrechten op koren en hief eenige tollen op. De chartistische beweging stak ook haar hoofd weer op, en om het streven van *O'Connell* tegen te gaan, werd de invoer van wapenen in Ierland verboden en het recht van vereeniging en vergadering beperkt. Tot bevordering van den handel vaardigde *Peel* de beroemde bankwet uit. In het volgende jaar werden alle nitroerrechten en de invoerrechten op een aantal ruwe stoffen, als ruwe katoen, opgeheven, andere verlaagd (snijker). Het mislukken van den oogst in 1845 en de aardappelziekte in

Ierland noodzaakten tot de geheele opheffing der graanrechten, waarvoor de grondeigenaren op andere wijze schadeloos gesteld werden. Daar sommige Tories onder *Disraeli* zich hiermede niet vereenigen konden, vereenigden zij zich met de liberalen, radicalen en Ieren en verwierpen een Iersche dwangwet, waardoor het ministerie moest aftreden (25 Juni 1846).

Het nu volgende Parlement was weer liberaal en radicaal en maakte het regeeren van een Kabinet-*Russell* mogelijk. Het jaar 1848 ging voor Engeland kalm voorbij; een nieuwe chartistische beweging verliep door militair optreden. In zijn buitenlandsche politiek nam *Palmerston* het voor de revolutie op; hij stemde de opstanden in Sicilië, Sardinië en Hongarije, daarentegen Denemarken tegen Sleeswijk—Holstein en keurde den staatsgreep van *Napoleon III* (2 December 1851) goed, zonder de toestemming van de koningin of zijn collega's af te wachten. Hierom werd hij ontslagen (22 December 1851), maar wreekte zich door het ministerie-*Russell* te doen vallen. Dit had trouwens zijn positie door zijn slappe honding tegenover den paus in sake de kerkelijke hiërarchie reeds verzwakt en toen het in 1852 met het oog op den gespannen huitenlandschen toestand grootere credieten voor oorlog en marine vroeg, deed *Palmerston* met behulp der Tories een tegenvoorstel aannemen, waarop *Russell* aftrad en *Derby* een Torykabinet vormde, dat het Parlement ontbond, doch in hetzelfde jaar weer verdween, toen de verkiezingen niet gunstig afliepen.

Het nu optredend Kabinet-*Aberdeen* bestond uit aanhangers van *Peel*, Whigs en andere liberalen en telde o. a. *Gladstone*, *Palmerston* en *Russell* tot zijn leden. *Gladstone's* financiële plannen vonden instemming, evenals de koloniale politiek. Zoowel in Afrika als Azië werd met geluk gestreden (zie *Kafferoorlogen* en *Birma*), terwijl de Anstralische koloniën zich krachtig ontwikkelden (gond in Nieuw-Zuid-Wales en Victoria).

De Oostersche kwestie wikkeldde het Britsche Rijk weer in een oorlog. Met Frankrijk had Engeland zich tegen Rusland verbonden, dat de onafankelijkheid van Turkije bedreigde, en zond een vloot naar de Middellandsche Zee (zie *Krimoorlog*). Het ministerie-*Aberdeen* was intusschen ten val gekomen en door dat onder *Palmerston* vervangen.

Nadat in 1857 Perzië gedwongen was Herat te ontruimen en handelsvoordeelen had moeten toestaan, nadat Indië door de inlijving van *Pend-sjah* (1849) en *Andh* (1856) aanmerkelijk uitgebreid was en nadat de oorlog met China begonnen was, dreigde een opstand in Britsch-Indië (1857) alle in Azië behaalde voordeelen te vernietigen. Toen het eindelijk gelukt was dien opstand in 1858 te onderdrukken, werd de Oost-Indische Compagnie opgeheven en het land direct onder de Kroon gebracht. In Londen kwam een minister voor Indië, in Calcutta een onder-koning. Het ministerie-*Palmerston* was inmiddels gevallen en had plaats gemaakt voor een Torykabinet-*Derby*, daar een *Murder-bill* naar aanleiding van *Orsini's* aanslag op *Napoleon* was verworpen. Doch ook *Derby* maakte het niet lang; de *Reformbill* van *Disraeli* werd afgestemd en het Lagerhuis ontbonden, doch de oppositie keerde

nog talrijker terug. Daarom trad *Derby* in 1859 af, en werd door *Palmerston* met *Russell* en *Gladstone* vervangen. Een groot succes behaalde dit Kabinet door het handelsverdrag met Frankrijk van 1861. In de huitenlandsche politiek was *Palmerston* minder gelukkig; het stennen van de Polen, zijn partij kiezen voor Denemarken bij het uitbreken van de Sleeswijk—Holsteinische moeilijkheden berokkendden hem diplomatieke nederlagen. Aan de expeditie naar Mexico (zie aldaar) onttrok het zich spoedig (19 Februari 1862). In den Amerikaanschen Burgeroorlog toonde Engeland zijn sympathie voor de Zuidelijke Staten, doch deze kostte haar geld (zie *Alabama kwestie*). Intusschen versterkte Engeland zijn verdedigingsmiddelen o. a. door een kustverdediging van niet minder dan 132 000 000 gld. (1860) en uitbreiding der vloot. In 1862 werden de Ionische eilanden aan Griekenland afgestaan.

Na *Palmerston's* dood (1865) werd *Russell* premier en werd het Kabinet met vooruitstrevende liberalen aangevuld, waardoor een Parlements hervorming opnieuw ter sprake kwam. Een ontwerp in dien geest van *Gladstone* vond geen genade en het ministerie trad af, opgevolgd door *Derby* en *Disraeli*. Een ontwerp van den laatste om het kiesrecht op den grondslag van de *Household-sfrage* te regelen, werd door het Lagerhuis op verschillende punten gesmeeddeerd. De wet, die een miljoen kiezers meer schep, werd ten slotte aangenomen (15 Juli 1867) en in 1872 door de invoering van geheime en schriftelijke stemming aangevuld.

In 1867 brak een oorlog met Abyssinië uit (zie aldaar). Het Lagerhuis stond de nitgaven voor dezen oorlog toe, maar keurde de houding van het Kabinet, waarvan *Disraeli* sinds 1868 premier was, af in de Iersche kwestie; *Gladstone* deed een voorstel om Ierland los te maken (*disestablishment*) van de Anglicaansche Kerk, dat aangenomen werd (30 April 1868), waarop het ministerie, dat ook bij de nieuwe verkiezingen de nederlaag geleden had, aftrad (3 December 1868).

Gladstone, de nieuwe premier, bereidde nu een geheele hervorming der Iersche toestanden voor, wat zeer noodig was, daar de *Fenians* (zie aldaar) het hoofd begonnen op te steken. Toen alle maatregelen van geweld die bewegingen niet konden onderdrukken, begreep *Gladstone* dat anders moest gehandeld worden en zag ten slotte zijn bill over de opheffing der Iersche staatskerk aangenomen (26 Juli 1869); een derde deel van haar groot grondbezit werd tot liefdadige doeleinden aangewend. In 1870 kwam de *Land bill* tot stand, krachtens welke de Staat in Ierland landerijen zou aankopen, om die weder aan kleine grondbezitters te verkoopen, en de pachters beschermd werden. Maar de verwachte mitwerking hadden die maatregelen niet. Zelfs de gematigde Ieren zagen daarin slechts een gedeeltelijke betaling van wat hen toekwam; zij eischen *Home-rule* (eigen regeering) en een zelfstandig Parlement. Zij trachtten dit doel te bereiken door obstructie, wat echter het Lagerhuis zoo weinig aanstond, dat een regeling van het Hooger Onderwijs, die vele bezwaren der Katholieken zou wegnemen, in Maart 1873 verworpen werd.

Gedurende den Fransch-Duitschen Oorlog bleef Engeland neutraal, doch stond het plaatsen van Fransche leeningen na den val van het keizerrijk in Engeland toe. Aan het Russische verzoek, om de bepaling, dat het Czarenrijk geen oorlogsschepen in de Zwarte Zee mocht hebben, op te heffen, dat aanvankelijk geweigerd werd, moest Engeland ten slotte op de Pontusconferentie te Londen (Januari 1871) voldoen. Deze nederlaag vond geen compensatie in het succes van *Wolsley* tegen de Asjanti (1871—1872). De verkiezingen van 1874 vielen in deze omstandigheden niet ten voordeele van *Gladstone* uit, die plaats moest maken voor *Disraeli* met *Derby* en *Salisbury*.

Het nieuwe, zeer conservatieve Kabinet hervormde het leger en breidde de vloot uit, om het rijk naar buiten sterker te maken. Nadat het in 1874 de Fidsji-eilanden geannexceerd had, verkreeg het door aankoop van 4 miljoen pond sterling aandeelen van den khedive een overwegenden invloed op het Suezkanaal, den voornaamsten verbindingsweg met Britsch-Indië, dat in 1877 tot keizerrijk verheven werd. Toen Transvaal weigerde zich bij de conferentie van alle Zuid-Afrikaansche koloniën aan te sluiten, werd het in 1877 onder Britsche opperheerschappij geplaatst (zie *Britsch Zuid-Afrika Geschiedenis*). De Oostersche kwestie gaf Engeland bij het uithreken van den Russisch-Turkschen oorlog (1877) gelegenheid zijn verloren aanzien te hernieuwen (zie *Rusland en Turkije, Geschiedenis*, benevens *Berlijn'sch congres*). *Lord Beaconsfield's* politiek verwierf voor Engeland Cyprus. De gespannen verhouding met Rusland had een naaspel in Afghanistan (zie aldaar). Een oorlog tegen den Zoeloekoning *Cetewayo* in Zuid-Afrika had aanvankelijk een ongunstig verloop, doch toen *Wolsley* het bevel overnam, werd *Cetewayo* verslagen (3 Juli) en gevangen genomen (30 Augustus 1879). Deze oorlogen hadden echter veel geld gekost en de lasten waren des te moeilijker te dragen, omdat landbouw, handel en nijverheid aan de gevolgen van een algemeene crisis leden. Dit en de Iersche beweging, die, nu onder *Parnell's* leiding, een geheele reorganisatie van de eigendomsverhoudingen eischte, had een onverwachten invloed op de verkiezingen, die *Beaconsfield* na de ontbinding van het Parlement (24 Maart 1880) uitschreef, en waarbij de liberalen een meerderheid van 120 stemmen kregen, hetgeen *Gladstone* weer aan het bewind bracht. Zijn ministerie beijverde zich in de eerste plaats alle huitenlandsche moeilijkheden in Afghanistan, Transvaal en Egypte (zie de verschillende artikelen) te beëindigen. Vooral in de Egyptische politiek kwam *Gladstone's* zelfzuchtige en tevens weifelende diplomatie aan het licht. Doch zijn voornaamste doel was Ierland tot rust te brengen, waar de orde ieder oogenhlik verstoord werd en de land-liga als een schrikwind optrad. Om aan die toestanden een einde te maken zette *Gladstone* twee uitzonderingswetten door (21 Maart 1881), waarbij het dragen van vuurwapenen verboden en den onderkoning opgedragen werd een soort staat van beleg af te kondigen. Een nieuwe Iersche landwet, die aan de pachters in vele opzichten tegemoetkwam, vond geen genade bij de liga, daar deze alleen

met een algeheele afschaffing der pachtrente tevreden was. De regering liet daarop de leiders der beweging, ook *Parnell*, gevangen nemen en verbood de liga te vergaderen, doch het was reeds te laat; aan het bevel der leiders, geen pachtrente meer te betalen, werd vrijwillig of gedwongen voldaan. Daar dwangmaatregelen niets hielpen, knoopte minister *Chamberlain* met de gevangen leiders onderhandelingen aan, die nittien op de overeenkomst, dat *Parnell* en de zijnen zouden zorgen, dat rust en orde terugkeerden, indien zij vrijgelaten en nieuwe agrarische wetten uitgevaardigd werden. Hun vrijlating prikkelde echter de onverzoonlijke elementen, die, om een verzoening onmogelijk te maken, den 7^{den} Maart 1882 den nieuwen staatssecretaris, *lord Cavendish*, te Dublin vermoordden. Een nieuwe uitzonderingswet kwam nu tot stand, evenals een nieuw landwet, volgens welke de delging van de achterstallige schuld met behulp van den staat en offers van de landeigenaars langzamerhand zou geschieden. Daar een groot aantal zijner vrienden hem verlaten hadden, achtte *Gladstone* het noodzakelijk, ten einde zijn Iersche hervormingspolitiek te kunnen voortzetten, de liberale elementen in het Lagerhuis te versterken, waartoe hij een *reformbill* voorstelde, die het aantal kiezers met 2,5 miljoen vermeerdeerde en welke, na toevoeging van een nieuwe distriktsindeeling, waardoor het aantal leden op 670 werd gebracht, aangenomen en den 23sten Juni 1885 afgekondigd werd.

Veertien dagen te voren was het Kabinet-*Gladstone* gevallen en vervangen door het ministerie-*Salisbury*, dat een krachtige buitenland-sche politiek volgde en Birma (zie aldaar) bij Britsch-Indië infijde (1 Januari 1886). De nieuwe verkiezingen brachten in het Lagerhuis 251 conservatieven, 333 liberalen en 86 Ieren, zoodat de laatste den doorlag gaven. Nu gaf *Gladstone* een wending aan zijn politiek, deed met hulp van de Ieren *Salisbury* vallen en trad ten derde male als premier op. Om de Ieren voor zijn verdere democratische plannen te winnen, stelde hij *Home-rule* voor en een wet, waarbij het grootgrondbezit met staats-hulp in boerenbezit zou veranderd worden. Dit ging den gematigden liberalen en een deel der radicalen onder *Chamberlain's* ter vor; zij scheidden zich, als liberale unionisten, af en verwierpen met de conservatieven beide ontwerpen. Het Lagerhuis werd ontbonden, maar de nieuwe verkiezingen gaven een meerderheid aan conservatieve en liberale unionisten, zoodat *Gladstone* aftrad (20 Juli 1886) en *Salisbury* een nieuw Kabinet vormde, waarin *Goches* later de liberale unionisten vertegenwoordigde.

In de huitenlandsche politiek toonde het ministerie zich vredelievend en krachtig. De verstandhouding met Italië en Duitschland werd verbeterd, door een aantal verdragen (1887—1891) de neutraliteit van het Suezkanaal voor altijd afgekondigd, de grenskwesties in Afrika geregeld, terwijl Duitschland voor het erkennen van het protectoraat over Zanzibar en Witoe Helgoland kreeg (1 Juli 1890). In Egypte (zie aldaar) hield Engeland zich staande. Ook voor een uithelding van leger (5000 man) en vloot (70 schepen in 7 jaar), werd gezorgd. Door een conversie

der staatschuld (3 tot 2 $\frac{3}{4}$ %) werden de kosten voor deze drie maatregelen gevonden. Wegens het samengaan met de liberale unionisten kon het Kabinet sociale hervormingen niet laten rusten, zoedat in 1888 Engeland, in 1889 Schotland een nieuwe provinciale indeeling kreeg, terwijl de graafschapsraad gekozen werd door algemeen kiesrecht; kosteloos openbaar onderwijs werd voor $\frac{1}{2}$ ingevoerd, voor $\frac{1}{2}$ het schoolgeld zeer verhoogd; een nieuw ministerie van Landbouw werd ingesteld. Naast krachtige maatregelen tot handhaving der rust en orde in Ierland, stelde de regering wetten voor tot verbetering van de sociale toestanden aldaar. Zoo in 1889 en 1891 om het opheffen van het groot grondbesit met behulp van den Staat te vergemakkelijken, in 1889 om tot den bouw van lokalspoorwegen over te gaan; het invoeren van kosteloos onderwijs en zorg voor betere afwatering der landerijen werd eveneens door de regering ter hand genomen. De behandeling dezer wetsontwerpen in het Parlement ging thans gemakkelijker dan vroeger, daar de Iersche partij door een schenking verzwakt was. Waren de beschuldigingen tegen *Parnell* in zake medeplichtigheid aan den moord op *Cavendish* ongegrond gebleken, de rol, die hij in een heracht echtbreukproces gespeeld had, leidde in 1890 tot een hreuk met *Gladstone* en een scheuring in de partij in Parnellisten en anti-Parnellisten (onder *Mac Carthy*), welke ook na *Parnell's* dood (6 October 1891) bleef voortbestaan en eerst in 1900 hijgelegd werd.

Vertrouwende op haar succes, had de regering den 28sten Juni 1892 het Lagerhuis ontbonden, doch de nieuwe verkiezingen brachten 275 aanhangers van Gladstone en 21 Ieren tegen 268 conservatieven en 46 liberale unionisten in het Lagerhuis, waarop *Salisbury* zich terugtrok en *Gladstone*, reeds 84 jaar oud, opnieuw een Kabinet vormde, waarin o.a. lord *Kimberley*, *Harcourt* en *Morley* zitting namen. Het eerste wat het ministerie te doen had, was het regelen der Iersche kwestie. Nadat eenige nitzondwingswetten opgeheven waren, stelde *Gladstone* den 13^{den} Februari 1893 een nieuwe *Homerule-bill* voor, die na heftige bestrijding den 1sten September door het Lagerhuis in derde lezing aangenomen, doch acht dagen later door het Hoogerhuis met overweldigende meerderheid verworpen werd. De door de Lords verwachte onthinding van het Lagerhuis bleef echter uit, daar *Gladstone* eerst door nieuwe hervormingen een overwinning der liberalen wilde verzekeren. Den 3^{den} Maart 1893 werd *Gladstone* door een oogziekte tot aftreden gedwongen; lord *Rosebery* volgde hem als premier op, waarbij de positie der regering verzwakt werd. De Parnellisten scheidden zich dikwijls af, en van het groote programma van het ministerie kwam slechts weinig tot stand, daar vele wetten door de Lords werden verworpen, die zich weinig bekommerden om het dreigement, dat door een grondwetsherziening hun macht beperkt zou worden.

Ook door haar huitenlandsche politiek, die allee in Egypte krachtig gevoerd werd, vermindende het aanzien der regering. De bezetting van Siam door Frankrijk, haar diplomatieke nederlagen bij de grensregeling met den Kongo-

staat en vóór en na den Chineesch-Japanschen Oorlog (zie aldaar) droegen daartoe niet weinig bij. Een motie van wantrouwen door *Brodrick* in den minister van Oorlog werd tot groote verrassing der oppositie zelf met 132 tegen 125 stemmen aangenomen, waarop *Rosebery* den 22sten Juni 1895 aftrad en *Salisbury* een nieuw Kabinet vormde, waarin o.a. *Balfour*, *Hicks Beach*, *Lansdowne* als conservatieven, de hertog van *Devonshire* en *Chamberlain* (koloniën) als liberale unionisten zitting namen. De nieuwe verkiezingen gaven den conservatieven en unionisten een meerderheid van 152 stemmen.

De nieuwe regering trad in haar huitenlandsche politiek krachtiger, en meestal met succes op. In Azië werd de grensstaat tegen Afghanistan Tsjital geannexeerd, in Afrika werd in 1896 tegen de Asjanti (zie aldaar) een veldtocht geopend onder generaal *Scott* (1896), die de hoofdstad Koemassi zonder tegenstand bezette en den koning gotangen nam, waarop zijn rijk hij de Gondkust ingelijfd werd. Grooter moeilijkheden gaven de verwickelingen in Zuid-Afrika, die den 17^{den} Januari 1896 den *Jameson-raid* tengevolge hadden en die uitvoerig behandeld zijn in het artikel *Afrika, Britsch Zuid*, waarheen wij verwijzen. Deze zaak bracht door het telegram van keizer *Wilhelm* aan president *Kruger* een ernstige ontstemming tusschen Engeland en Duitschland teweeg. Ook in Amerika had de regering een diplomatieke nederlaag te boeken. In 1895 n.l. was de kwestie over de grensregeling tusschen Venezuela en Britsch-Guyana ontstaan, waarin zich de Vereenigde Staten opgrond der Monroeleer mengden. Toen Engeland die inmcoging wraakte, verklaarde president *Cleveland* in een boodschap aan het Congres, dat, mochten beide partijen het niet eens worden, het de plicht der Vereenigde Staten was de kwestie door een doorhenomen commissie te regelen. Maandenlang duurden de onderhandelingen, doch eindelijk moest Engeland in het instellen van een scheidsrecht toestemmen (9 November 1896).

De groote meerderheid, waarover de regering in het Lagerhuis te beschikken had, maakte, dat de hinnenlandsche wetgeving geleidelijk haargang ging, doch de wet, die aan het bijzonder onderwijs financiële hulp van staatswege wilde geven en het openbaar onderwijs scheen te bedreigen, ontmoette zulk een heftigen tegenstand, dat zij moest worden ingetrokken (22 Juni 1896). Een Iersche landwet, die het verkrjgen van grondbesit gemakkelijker maakte, werd echter door beide Huizen aangenomen. In 1897 en 1898 bleef de toestand onveranderd. Het 60 jarig regeringsjubileum van koningin *Victoria* werd in 1897 met ongekende luister gevierd; ook een nieuwe schoolwet (verhoging van subsidies aan volksscholen) werd aangenomen. In 1898 was de Iersche kwestie de voornaamste; de Iersche partij was meer geïsoleerd, daar haar *Homerule*-eischen zelfs niet meer door de geheele liberale oppositie werden gesteund; Ierland zelf was kalmer geworden. De regering meende nu het in Engeland en Schotland heerschende stelsel van lcaal zelfbestuur ook in Ierland te kunnen invoeren, en door een wet van 12 Augustus 1896 werden nu ook voor Ierland distrikts- en graafschapsraden ingesteld,

die, met algemeen stemrecht gekozen, groote bevoegdheden kregen, doch waarin, met het oog op de bijzondere verhoudingen in dit land, geen geestelijken zitting mochten hebben.

In de lente van 1896 bedreigde de Mahdi de voormalige Egyptische Zuidelijke grensprovinciën, waardoor Engeland zich genoodzaakt gevoelde tot een expeditie onder leiding van *Kitchener* (zie *Egypte, Geschiedenis*), welke in Januari 1900 met een volkomen succes voor de Britten eindigde. Deze machtsuitbreiding van Engeland wekte de ijverzucht van Frankrijk op. Reeds in 1845 was er sprake van geweest, dat ook Frankrijk zich in den Oostelijken Soedan wilde vestigen, waartegen Engeland met nadruk geprotesteerd had. Desniettemin was in 1897 een Fransche expeditie onder majoor *Marchand* nit het Fransche Kongogebied opgerukt, die tot den Nijl doordrong en Fasjoda aan den Witten Nijl bezette. *Kitchener*, hiervan onderdicht, ging zelf naar Fasjoda en liet er een Engelsche bezetting achter. Het dreigend conflict werd bezworen, doordat Frankrijk, dat de Britsche overmacht ter zee te zeer vreesde, in December 1898 Fasjoda deed ontruimen. Niet minder krachtig verzette de Engelsche regeering zich tegen een poging der Fransen, om vasten voet te krijgen in het sultanaat Oman aan de Perzische Golf; een bedreiging om de hoofdstad Maskate te zullen bombarderen, was voldoende, om den sultan te bewegen het met Frankrijk gesloten verdrag te verbreken. Ook hier leed Frankrijk een diplomatieke nederlaag. Bij een verdrag tusschen beide landen (21 Maart 1899) werd bepaald, dat Frankrijk zou afzien van het Nijldal, Dar Foer en Kordofan, terwijl Engeland den Fransen invloed op het achterland van Algerië, Tunis, Tripolis en Marokko erkende. Dat de tegen Engeland verhitte stemming na dit verdrag niet verdween, spreekt vanzelf.

Hoe meer Engeland in Europa geïsoleerd werd, des te meer trachtte het zijne eigen kracht te stalen en verder te ontwikkelen. Vooral *Chamberlain*, naast *Salisbury* de leidende persoon en het hoofd der imperialistische partij, trachtte den band tusschen moederland en koloniën nauwer toe te halen. In Juni 1897 kwam voor dat doel te Londen een conferentie van koloniale premiers bijeen, die in de eerste plaats over de handelspolitiek beraadslaagde. Hiermede ging samen een streven om een federatieve aansluiting der Australische koloniën te bevorderen, waartoe het den 1sten Juli 1900 kwam door de uitroeping van de *Commonwealth of Australia*, waarbij zich alle koloniën behalve Nieuw-Zeeland aansloten. Onder Britsch opperbestuur kregen zij een eigen Parlement en eigen ministers en zij vormden in de volgende jaren een sterken steun voor de imperialistische politiek.

Voor alles was deze echter aangewezen op haar eigen hulpmiddelen, en de regeering aarzelde dan ook niet de weerkracht van het land te versterken. Het contingent van het leger werd met 32000 man verhoogd (1897—1899), terwijl in de jaren 1894—1899 gelden werden toegestaan voor den bouw van niet minder dan 23 liniëschepen, 40 kruisers en 100 kleinere oorlogschepen. Doch nog grootere financiële offeringen kostte het land de imperialistische politiek, die in de volgende jaren het Britsche Rijk wikkeld in een der

meest gevaarlijke oorlogen, die het ooit gevoerd heeft, n.l. den Zuid-Afrikaanschen Oorlog. De aanleiding, het verloop, het einde en de gevolgen daarvan zijn nitvoerig geschetst in het artikel *Afrika, Britsch Zuid-*, waarheen wij verwijzen.

Van de geestdrift, dien de oorlog in Engeland opwekte, maakte de regeering gebruik, om haar positie nog te versterken; zij ontbond het Lagerhuis en kreeg in het nieuwe 402 aanhangers, de oppositie slechts 208, zoodat *Salisbury* over een meerderheid van 194 stemmen beschikte (October 1899). Het nieuwe Parlement vond hij zijn samenkomst een gewijzigd ministerie, daar *Salisbury* wegens hoogen leeftijd zijn ontslag nam als minister van Britnlandsche Zaken en ook vier andere ministers aftraden, terwijl o. a. *Balfour* als minister optrad. Het eerste wat het Lagerhuis te dien kreeg, was een nieuwe kredietaanvraag voor den Boerenoorlog. Ook belette deze oorlog het rijk in 1900 krachtig op te treden in de Chineesche troebelen (zie *China, Geschiedenis*), en de regeering kon dan ook niet verhinderen, dat de Russen zich vast in Mandsoerije zetten en daar grooten invloed verkregen.

Den 22sten Januari 1901 werd het land zwaar getroffen door den dood van koningin *Victoria*, die, als het toonbeeld van een constitutioneele koningin diep door haar volk betreurd werd. Haar opvolger was prins *Albert Edward van Wales*, met wien, als koning *Eduard VII*, het Huis *Saksen-Coburg-Gotha* den troon besteg. Zijn eerste regeeringsjaren werden verland door den Boerenoorlog, die steeds meer geld kostte en het land in opwindig bracht, maar nu anders dan in den beginne, n.l. tegen de regeering, waarvan de oppositie een krachtig gebruik maakte door te protesteeren tegen de in- en nitvoerchten, die geheven werden, om geld te krijgen, en welke tevens een verzaking van de Engelsche vrijhandelpolitiek schenen te beteekenen. Ook het aanvullen van het leger bracht moeilijkheden met zich mede, een nieuwe legerwet werkte niet veel nit en *Brodrick* meende, dat, wanneer verhooging der soldijen geen verbetering bracht, de conscriptie zou moeten worden ingevoerd. De oorlog was verder oorzaak van een politieke nederlaag tegen de Vereenigde Staten in zake het Nicaragua kanaal (zie aldaar) en van de onmogelijkheid om te verhinderen, dat Rusland in Mandsoerije en Perzië steeds meer invloed kreeg. Wel werd met Japan in 1902 een verdrag gesloten om de integriteit van China te handhaven en elkander bij te staan, indien een der partijen aangevallen werd, maar zulks had geen ander onmiddellijk gevolg dan een gelijklopende verklaring van Rusland en Frankrijk.

Het was dan ook niet te verwonderen, dat de tijd, dat de vrede te Vereeniging (31 Mei 1902) gesloten was, met een onbeschrijflijken jubel in het koninkrijk begroet werd. Onmiddellijk na het vredesverdrag nam *Salisbury* ook als premier zijn ontslag en werd opgevolgd door *Balfour*, terwijl in het ministerie zelf ook enige persoonsverwisselingen plaats vonden, die echter op de positie der regeering tegenover het Lagerhuis geen invloed hadden. Een der voornaamste maatregelen van *Balfour* was een wijziging van het Reglement van Orde, waardoor obstructie bemoeijkt werd. Veel tegenkanting bij de

liberalen vond een nieuwe schoolwet, waarover de beraadslagingen nog niet geëindigd waren, toen de zitting in Augustus 1902 werd opgeheven. Na het recess echter werd het ontwerp met behulp der Ieren aangenomen.

De haitenlandsche politiek droeg in 1903 een vredelievend karakter; de bezoeken en de contra-bezoeken van de koningen van Portugal en Italië, den president van Frankrijk en den keizer van Oostenrijk deden vriendschappelijke betrekkingen ontstaan, vooral met Frankrijk, waarmede een scheids-rechterlijk verdrag werd gesloten (14 October), waarbij bepaald werd, dat alle de levensbeginselen en de nationale eer niet treffende geschillen zonden worden beslecht door het Hof van Arbitrage te 's Gravenhage, en dat door een tweede (8 April 1904) gevolgd werd, hetwelk alle koloniale moeilijkheden niet den weg ruimde. Frankrijk erkende Engeland's rechten in Egypte en zag van zijn privilegiën betreffende de vischvangst in de Newfoundlandse wateren af, terwijl Engeland Frankrijk's suprematie over Marokko zou erkennen; ook een grensregeling in West-Afrika en Siam kwam tot stand. In den Russisch-Japanischen Oorlog hief Engeland neutraal, doch verkoehende zijn sympathie voor Japan niet en er ontstond een oogenhlik van ernstige spanning, toen de vloot van *Roshesteensks* op haar weg naar het oorlogstoo-nel in het kanaal de Engelsche visschersvloot be-schoot, in de meening, dat er zich Japansche torpe-dooten onder bevonden (November 1904). Door Frankrijks bemiddeling werd de zaak echter wel-dra geschikt. De betrekkingen met Duitschland bleven koel, ook na het hezoek van den koning te Kiel in Juni 1904. In Somaliland (zie aldaar) duurde de etrijd tegen den *Gekken Mullah* voort, die in de lente van 1904 op Italiaansch grondge-bied vlschte. In dienselfden tijd werd een expeditie naar Tibet (zie aldaar) onderleiding van *Yowng-husband* ondernomen, die tot Lhasa doordrong.

Op parlementair gebied werd een nieuwe Ier-sche landhilt onder algemeene goedkeuring aan-genomen, die den 14^{den} Augustus 1904 kracht van wet kreeg. Zij bepaalde, dat hinnen afzien-baren tijd al het verkoopbare grondbezit uit de handen der grootgrondbezitters in dat van pach-ters zou overgaan; de kosten, geraamd op 150 miljoen pond, zonden door de regeering worden voorgeschoten. Heerschte omtrent dit voorstel eenstemmigheid, op ander gebied gold zulks vol-strekt niet vooral tengevolge van *Chamberlain's* streven om de handelspolitiek van het rijk te wijzi-gen. In een rede te Birmingham (15 Mei 1903) had hij verklaard, dat het noodig was, om wanneer de koloniën bereid waren de Engelsche industrie te steunen, deze daarvoor te beloonen door het heffen van invoerrechten op graan enz. onder bevoor-rechting der koloniën. Dit werkte als de knuppel in het hoenderhok; van alle zijden, ook van con-servatieve, kwamen protesten en hoe *Balfour* ook werkte, de kloof was niet meer te overbruggen. In September 1903 trad *Chamberlain* als minister af, om vrijer te zijn, vier andere leden en later ook de hertog van Devonshire volgden hem. Dit laat-ste was voor het gereorganiseerd ministerie een groot verlies; de meerderheid in het Lagerhuis nam met den dag af; iedere nieuwe tusschentijd-sche verkiezing schonk een zetel aan de liberalen,

waarnit hleek hoe impopulair *Chamberlain's* denk-beelden, die de staatkunde op dat oogenhlik be-heerschten, waren.

De wetgevende arbeid leverde niet veel op. Het voornaamste was de drankwet, die de re-geering ondanks den verwoeden tegenstand der liberalen doorzette. Deze wet geeft den honders van vergunningen, welke steeds slechts voor een jaar verleend worden, in het geval de bevoegde overheid ze om redenen van staatsbelang niet vernieuwt, recht op schadevergoeding. Een wets-voorstel tot heperking van de immigratie wist de liberale partij, door de behandeling in de wets-commissie slepende te honden, te verijdelen. In het leger werden allerlei hervormingen in hestuur en indeeling aangebracht. De tweeslachtige be-trekking van opperbevelhebber van het leger is opgeheven en een inspecteur-generaal is er voor in de plaats gekomen. Ook bij de vloot werden aanmerkelijke veranderingen aangebracht. Een groot aantal veroderde schepen werd hitten dienst gesteld, en de eskaders kregen nieuwe namen en gedeeltelijk een nieuwen werkkrieg.

In 1903 was in de biunenlandsche staatkunde opnieuw de vraag: vrijhandel of niet de kwestie van den dag. Ieder oogenhlik trachtte in het Lagerhuis de oppositie *Balfour* tot een verklar-ing te dwingen, doch steeds tevergeefs. Wel werd de meerderheid steeds kleiner, nominaal was zij reeds van 134 tot 69 gedaald. Parlementair werk, behalve een immigratie- en een werklozenwet, kwam niet tot stand. De haitenlandsche betrek-kingen bleven hartelijk en in die met Rusland en Duitschland was zelfs een verbetering waar te nemen, terwijl het verbond met Japan her-nieuwd en versterkt werd (12 Augustus). Geheel onverwacht nam den 4^{den} December 1905 *Balfour* ontslag en kreeg *Campbell Bannerman* op-dracht een nieuw ministerie samen te stellen, dat hinnen weinige dagen gevormd was. Nieuwe verkiezingen werden nitgeschreven en gaven den liberalen een schitterende overwinning, waartoe ook zeker de ontstemming over den invoer van Chineezee in Zuid-Afrika en het niet nakomen der heloften, te Vereeniging gedaan, medewerkten.

Het nieuwe liberale ministerie nam dadelijk maatregelen om den Chineezee-aanvoer te beper-ken in Transvaal, en om de verkaptelavernij, door de Randmagnaten, met goedkeuring van de Eng-elsche regeering, ingevoerd te doen eindigen. Tevens werden de grondwetten voor Transvaal en Oranjerivierkolonie in behandeling genomen, en nog vóór het eindigen van het jaar kon die voor Transvaal worden ingevoerd, in het begin van 1907 door die van de Oranjerivierkolonie gevolgd.

Daarnaast had de regeering een aantal liberale ontwerpen bij het Parlement ingediend. Maar zij rekende daarbij niet op de macht en den tegenstand van het Hoogerhuis. De eerste bot-sing had plaats bij de behandeling der immigratie-wet. Ernstiger was de hounding, die het Huis der Lords aannam bij de behandeling der Onder-wijswet. De hischoppen en de conservatieven wedijverden, om door het aanhengen van wijzi-gingen de bedoeling, den geest der wet, zoals het Lagerhuis die had vastgesteld, volkomen te veranderen, ondanks de zeer krasse bestrijding van die handelwijze door de regeeringupersonen.

Het Lagerhuis verwierp *en bloc* alle amendementen van het Hoogerhuis; doch dit weigerde de wet goed te keuren in den vorm, dien de regering in het belang van het onderwijs noodig achtte. Hierdoor was een conflict ontstaan, dat in 1907 naar de regering aanleiding gaf maatregelen te overwegen, waardoor het mogelijk zal worden om wetsvoorstellen bij blijvend verzet van het Hoogerhuis zonder diens goedkeuren toch tot stand te doen komen. Tot een bepaald wetsvoorstel kwam het echter nog niet.

Het jaar 1906 bracht ook eenige ontspanning in de verhouding tot Duitschland, waartoe de onderlinge bezoeken van den keizer en den koning medewerkten, evenals in die tot Rusland, waarmede onderhandelingen over een verdrag werden aangeknoopt. Een bezoek van de Engelsche vloot aan Russische havens ging, tengevolge van de binnenlandse woelingen in het Czaarenrijk, niet door. Een grensgeschied tusschen de Turksche en Egyptische regering op het schiereiland Sinai, vooral loopende over het bezit van het dorp Tabah, dat in April 1906 uitbrak, werd, nadat de Britsche regering een ultimatum aan de Perte had gezonden, in der minne geschikt, daar de Perte het bezette gebied ontruimde. Met den Kengostaat kwam in Mei een eerenkomst tot stand, met de bedoeling een einde te maken aan de langdurige moeilijkheden tusschen beide staten over landstreken aan den Boven Nijl.

In zijn koloniale staatkunde had het Engelsche Kabinet met vele moeilijkheden te kampen. In Natal woedde een opstand der inboorlingen, die een oogeblik dreigde grooten omvang aan te nemen en krachtige inspanning eischte bij de onderwerping. In Indië neemt de wensch der inlandsche bevolking naar zelfbestuur steeds groter afmetingen aan; en slechts door de eenenigheid tusschen de Mohammedaansche en de Brahmaansche Indiërs is Engeland in staat zonder groote inspanning de heerschappij over het Indische keizerrijk te behouden. Maar toch zal met den drang naar zelfbestuur, naar een eigen Indisch parlement, op den duur rekening moeten worden geboden door een regering, die kracht zoekt in het bestaan van antonomie aan elk zijner koloniën, en die voor Ierland de „Homerule“-plannen weder op haar programma heeft gezet. Deze laatste werden er echter in 1907 afgenomen, daar een wetsontwerp werd ingediend tot het instellen van een administratieve raad, die echter geen wetgevende macht zou hebben. Daar de Ieren dit ontwerp onaanvaardig verklaarden, trok de regering het in. Daarentegen werd een begin gemaakt met de reeds jaren lang besproken reorganisatie van het leger.

In de buitenlandsche staatkunde waren, behalve het bezoek van het Duitse keizerspaar in December 1907, vooral het verdrag met Rusland, ten opzichte van Perzië en Centraal-Azië, en het traktaat tusschen Groot-Brittannië, Frankrijk, Duitschland en Rusland, om de integriteit van Noorwegen te handhaven, van groote beteekenis. Onderhandelingen tot handhaving van den status quo in de Oost- en Noordzee werden ingeleid.

Ook kwam in 1907 de keleniale conferentie wederom bijeen, waaraan thans *Botha*, als premier van Transvaal, deelnam en het voorwerp van

talrijke huldebetnigingen was. Besloten werd tot instelling van een organisatie tot behandeling van zaken, die voor de rijksconferentie moeten worden gebracht; deze zal om de 4 jaren bijeenkomen.

In Juni 1907 kwam een overeenkomst met Spanje tot stand tot handhaving van den status quo in het westelijk deel der Middellandsche Zee en in het oostelijk van den Atlantischen Oceaan (zie ook *Frankrijk, Geschiedenis*). Dat ook hiertoe het persoonlijk bezoek van den koning aan Spanje heeft bijgedragen, is vrij zeker. Op dezelfde reis bezocht *Eduard* ook den koning van Italië. De gewichtigste gebeurtenis van het jaar 1907 was ongetwijfeld het bezoek van den Duitse keizer en de Duitse keizerin in het einde der maand November aan koning *Eduard* en het Engelsche volk, gelijktijdig met bezoeken van den koning van Spanje en het Noorsche koningspaar. De jarenlange spanning, die meer dan eens een oorlog tusschen beide landen onvermijdelijk scheem te maken, nam daarmede een einde. Den 5^{den} April 1908 zag *Campbell Bannerman* verplicht om gezondheidsredenen aftreteden en werd opgevolgd door *Asquith*.

Groote, Geert of Gerard ook Geert Groete (*Gerhardus Magnus*), een Nederlandsch godedienstloeraar, tevens de stichter van de Broederschap des Gemeenen Levens, werd geboren te Deventer, waar zijn vader burgemeester was, in October 1340, en bezocht de hogeschool te Parijs. Na verloop van 5 jaar verwierf hij er den graad van meester in de vrije kunsten (1358), keerde naar zijn vaderland terug, en begaf zich vervolgens naar de bisschoppelijke school te Keulen, waar hij lessen opende over de scholastieke wijsbegeerte en de godgeleerdheid en weldra 2 praebenden, een van Keulen en een van Aken, verkreeg, zoodat hij als kanunnik onbezorgd kon leven. Terwijl de roem zijner geleerdheid toenam, veranderde hij op eenmaal van levenswijze. Sommigen meenen, dat een of andere treffende gebeurtenis, anderen dat een gesprek met *Hendrik van Calcar*, dien hij te voren te Parijs en te Utrecht had ontmoet, daartoe aanleiding heeft gegeven. Hoe het zij, hij verbrande op den Brink te Deventer zijn kostbare boeken en zonderde zich af in het Karthuizer klooster Monnikhuizen bij Arnhem, waar gemelde *van Calcar* de betrekking van prior bekleedde. Verder bezocht hij in 1378 de kloosters in Gelderland en Brabant, welke om de vroomheid hunner bewoners beroemd waren. Zoodoende vertoefde hij eenige dagen bij *Johannes Ruysbroek*, prier van de Augustijnen menniken te Groenendaal bij Brussel, een vroom en welsprekend leeraar, die reeds den 84-jarigen onderdem bereikt had. Hierop ging hij naar Parijs, waar hij eenige nuttige boeken kocht, en vestigde zich daarna te Deventer, om zich geheel aan het leeraarsambt en het onderwijs te wijden. Met vuur ijverde hij tegen de bedelmenniken en tegen alles, wat verkeerd en misdadig was, en de kring zijner hoorders groeide van dag tot dag. Na trok hij als een boetprediker het land door, allen roepende tot berouw en bekeering. Daar hij de geestelijkheid niet spaarde, wist deze hij den bisschop van Utrecht te bewerken, dat hem de prediking verboden werd. Toen zijn bescheiden protest bij den bisschop niet haatte en de tusschenkomst

OCEAN.

van den pans vruchteloos was ingeroepen, onderwierp *Geert Groote* zich aan het besluit en verhinderde een oproer, hetwelk dreigde nit te barsten. Van dien tijd af bepaalde hij zich geheel en al bij het onderwijs, en met zijn vriend en leerling *Florentius Radewij* werd hij de grondlegger eener Broederschap, die veel goeds heeft gesticht. Niet lang echter mocht hij daartoe medewerken. In 1384 heerschte de pest te Deventer, en toen een zijner vrienden door die vreeselijke ziekte werd aangetast, verpleegde hij dien. Hij werd echter het slachtoffer van zijn edelmoedigheid en bezweek zelf aan die kwaal den 20sten Augustus van laatstgenoemd jaar. Hij werd in de Lieve-Vrouw-Kerk ter zijde van het hoogaltaar begraven; later echter bracht men zijn gebeente over naar de woning van *Florentius Radewij*. Hier is het den 26sten April 1697 gevonden en ten geschenke afgestaan aan *Hermanus Petri*, pater der Broeders van het Gemeene Leven te Emmerik.

Geert Groote was niet alleen een ijverig prediker, maar ook een vruchthaar schrijver. Slechts weinige werken van zijn hand werden gedrukt, maar vele van zijn handschriften bevonden zich vóór den aanvang van den Tachtigjarigen Oorlog in de boekereien der kloosters, en thans nog vindt men er in de academische bibliotheken te Utrecht, te Groningen en te Leiden, alsmede op de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, alwaar men een bundel brieven van zijn hand aantreft, van welke een zestiental door *J. G. R. Aquoy* werd nitgegeven. Hieruit blijkt, dat *Geert Groote* volstrekt niet behoorde tot de hervormers van de kerkelijke leerstellingen, maar tot de kettervervolgving ijverig medewerkte. Het weinige, dat gedrukt werd, draagt de volgende titels: „*Publica protestatio de veridica praedicatione Evangelii quod praedicari*” (1860), „*Conclusa et proposita non vota in nomine Domini a Magistro Gerardo edita*” en „*De sacris libris studendis*”, waarbij men wellicht kan voegen het „*Cordiale*” of „*Quator novissima*”, dat wel eens aan hem wordt toegeschreven, maar eigenlijk het werk is van *Gerardus a Vliederhoven*. De handschriften zijn hielkens hnn titels meerendeels van kerkelijken en stichtelijken inhoud.

Groote Beer (Latijn: *Ursa major*, eigenlijk *Beris*) ook wel de *Wagen* genoemd, is een der meest bekende sterrenbeelden van het noorderhemelhalfrond. Het bevindt zich tusschen 120—205° rechte klimming en tusschen 30—72° noorder declinatie en telt volgens de sterrenlijst van *Bode* 444 vaste sterren. Van deze vallen vooral 7 in het oog, waarvan 6 van de 2de en 1 van de 3de grootte. Vier van deze vormen de hoekpunten van een trapezinm en de lijn, die de overige 3 vereenigt een gebogen verlenging van een der laagste zijden van dit trapezinm. De Ouden gaven daaraan den naam van *Septem triones* of *Zeven ploegassen*, waardoor die van *septentrio* voor het noorden is ontstaan. Gemelde 7 sterren dragen afzonderlijke Arabische namen. Trekt men door de beide achterste sterren (α en β) een rechte lijn en verlengt deze tot vijfmaal den afstand tusschen beide sterren, dan vindt men de Poolster, een der 7 sterren van den Kleinen Beer (zie aldaar).

Grootebroek is een gemeente in de provincie Noord-Holland, 1233 H.A. groot met (1906) 2807 inwoners. Zij wordt ingesloten door de gemeenten Andijk, Bovenkarspel, Venhuizen en Hoogkarspel en omvat de dorpen Grootebroek en Lintjebroek. Beide behoorren tot de dorpen der Streek, bekend door hnn tuinbouw en warmoezerijen. Verder leeft de bevolking van landbouw en veeteelt.

Het dorp Grootebroek, aan de spoor- en de stoomtramlijn Hoorn—Enkhuizen gelegen, telt ongeveer 1400 inwoners, heeft een mooi stadhuis, een R. Katholieke en een Hervormde Kerk en een Weeshuis.

Grootegast is een gemeente in de provincie Groningen, 6638 H.A. groot met (1906) 5568 inwoners, ingesloten door de gemeenten Grijskerk, Oldekerk en Marum in Groningen en Achtkarspelen in Friesland. De bodem bestaat gedeeltelijk uit zand, waarop vroeger hier en daar hoogveen lag, gedeeltelijk nit klei en laagveen. Het voormalige riviertje de *Lanwersloot* langs de W. grens der gemeente, terwijl het Hoendiep, het Woldiep en de Grootegastertocht door de gemeente gaan. Landbouw en veeteelt zijn de hoofdmiddelen van bestaan. Tot de gemeente behoorren de dorpen Grootegast, Doezum, Lutkegast en Sehaldrehuren, het oostelijk deel van het dorp Stroosbos, alsmede een aantal huurten en gehuchten.

Groote hersenen. Zie *Hersenen*.

Groote Keurvorst. Zie *Frederik Wilhelm*, keurvorst van Brandenburg.

Groote Mogendheden. Zie *Europeesch Concert*.

Groote Oceaan (zie de kaart), ook wel *Stille Zuidzee* (Engelsch *Pacific Ocean*) geheeten, is de groote watermassa, welke zich over 133° in de breedte en 180° in de lengte nitstrekt tusschen de W.kust van Amerika en de O.kust van Azië en Australië, terwijl men in het Z. doorgaans den Zuidpoolcirkel als grens aanneemt. Waar de vastlanden eindigen, neemt men als grens aan de meridianen hnnner zuidelijkste punten (kaap Hoorn en de Zuidkaap van Tasmanie). Het is de grootste van alle wereldzeëen, grooter dan al het vastland samen, 18 maal zoo groot als Europa, of 35%, der geheele aardoppervlakte beslaande. In het W. hangt zij samen met den Indischen Oceaan, in het N. (door de Beringstraet) met de Noordelijke IJzee, in het O. met den Atlantischen Oceaan, in het Z. over de geheele breedte met de Zuidelijke IJzee. Er liggen alle eilanden van Oceanië en Australië in, benevens de eilanden langs de W.kust van Amerika en die van Oost-Azië. Als randzeëen vallen te noemen aan de kust van Azië: de Beringzee afgesloten door de eilandenreeks der Aleoeten, de Zee van Ochotk met de Koerilen, de Japansche eilanden, de Oost-Chineesche Zee met Lioe-Kioe eilanden en Formosa en de Zuid-Chineesche Zee hegrensd door de Philippijnen, den Soeloe Archipel, Borneo en Sumatra. Aan de Amerikaansche kust liggen de Golf van Californië, die van Tehnantepec en de Golf van Panama. Als schiereilanden aan de W. kust vallen te noemen Kamsjatka en Korea, als afgezonderlijke eilanden Sachalin, door de ondiepe Tata-

rensont van de kust en door de Straat van La Péronse van Jezo gescheiden, en Hainan voor de Golf van Tonkin, een onderdeel der Zuid-Chineesche Zee, evenals de Gele Zee met de Golf van Petsjili een onderdeel der Oost-Chineesche Zee is. Deze laatste staat door de Foekian Straat of Straat van Formosa met de Zuid-Chineesche, door de Straat van Korea met de Japanesche Zee in verbinding. Verder zuidwaarts liggen aan deze zijde de Oostelijke eilanden van Insulinde, Nieuw-Caledonië, Nieuw-Zeeland en Tasmanië door de Bassstraat van Australië gescheiden. Aan de Oostzijde liggen in het N. de Thlinkieten-Archipel, Vanconver, het schiereiland Californië, Chiloë, de Chonos- en Wellington eilanden en de Vnnland-Archipel met de Straat van Magelhaens.

Zonder de randzeen beslaat de Groote Oceaan een oppervlakte van 161 miljoen v.km. en bezit een gemiddelde diepte van ongeveer 3900 m. Het diepste punt werd in November 1899 door het oorlogsschip „Nero“ der Vereenigde Staten van Noord-Amerika gepeild ten O.Z.O. van het eiland Goëam in de Marianen, op 12°40' N.Br. en 145°40' O.L.v.Gr., n.l. 9636 m. (Nero diepte). Slechts weinig minder bedraagt de diepte tusschen de Kermadec- en de Tonga-eilanden, in 1895 door het Engelsche schip „Penguin“ gevonden op 30°28' Z.Br. en 176°39' W.L. v. Gr., n.l. 9427 m., terwijl dit schip 9413 m. op 28°44' Z.Br. en 176°4' W.L. en 9184 m. op 23°39' Z.Br. en 175°4' W.L. vond. In het N. deel van den Grooten Oceaan is de grootste bekende diepte 8513 m., 200 km. ten O. van Oeroep, een der Koerillen (de hoogste berg der aarde, de Gauriankar, is 8840 m. hoog). De eilanden zijn niet regelmatig over den Oceaan verdeeld; want ten N.O. eener lijn, welke er dwars doorheen getrokken kan worden van de Jedobaai (Japan) naar Kaap Hoorn, is bijna aantal gering, ten Z.W. dezer lijn kunnen zij met duizenden geteld worden, al beslaan ook de meeste slechts een geringe oppervlakte (zie de kaart).

Ten opzichte der windverdeling vallen er vier gordels te onderscheiden: die der veranderlijke, maar overwegend westenwinden, ten N. van 30° N.Br. en ten Z. van 30° Z.Br., waarvan vooral het laatste gebied zeer stormachtig is; dan de gordel van den N.O. passaat, tusschen 30° N.Br. en den evenaar, en die van den Z.O. passaat, tusschen 30° Z.Br. en den evenaar. De gordel der kalnten of windstilten is alleen in het oostelijk deel van den Oceaan regelmatig ontwikkeld en reikt tot ongeveer 5° ten N. en ten Z. van den evenaar. Het Indische moesongebied strekt zich ten Z. van den Kreeftseerkring tot 145° O. L. v. Gr. (tot de Fidsjigroep) uit. Stormen komen in den oceaan betrekkelijk weinig voor; vooral zeldzaam zijn zij in de geheele oostbelf, waar alleen de streek bij het Z. van Z.-Amerika door haar hevige N.W. stormen een uitzondering maakt. Ook ten Z.W. van Mexico treden in onzen zomer wel cyclonen op. Veel vaker is dit het geval in de W. helft van den

oceaan, waar de taifoens aan de kust van O.Azië en de orkanen tusschen Australië en de Marquesas-eilanden voor de scheepvaart zeer gevaarlijk zijn.

Met de winden hangen de zeestroomen samen, die evenals in den Atlantischen Oceaan ook hier een gesloten kring vormen: als Noord-Aequatoriale stroom beweegt zich het water onder den invloed van den N.O. passaat, tusschen 8° en 20° N.Br. westwaarts tot de Philippijnen, buigt hier naar het N. om, beweegt zich als Koero Schlo of Zwarte stroom langs de Japanesche eilanden, wendt zich meer en meer N.O. en O. waarts, wordt in het gebied der W. winden naar de kust van Californië gedreven, waar de stroom naar het Z. en Z.W. ombuigt en hij de Sandwich eilanden in den Aequatorialen stroom terugkeert. Ten Z. van den evenaar verwekt de Z.O. passaat den Zuid-Aequatorialen stroom, die zich tusschen de eilanden en het vastland van Australië door beweegt, bij Nieuw-Caledonië naar het Z.O. ombuigt, onder den invloed gemaakt der door de W. winden opgewekte Drift en zich langs de W. kust van Z.-Amerika als konde Peru- of Humboldtstroom noordwaarts beweegt om zoo in den Aequatorialen stroom terug te keeren. Ten N. van den evenaar is meestal een Aequatoriale tegenstroom aanwezig, die vooral 's zomers krachtig en breed is en zich dan tusschen 5° en 8° à 10° N.Br. over de geheele breedte van den oceaan nitstrekt. Konde stroomen bewegen zich nit de Bering Zee en de Zee van Ochotak zuidwaarts langs de kust van Azië en de O.kust de Japanesche eilanden. In de Z. Chineesche Zee heerschen moesonstroomen.

Het zontgehalte is in 't algemeen in den Grooten Oceaan geringer dan in den Atlantischen, bedraagt in de noordhelft als maximum 35,5—35,9⁹⁹/₁₀₀ (tusschen de Marianen en de Sandwich-eilanden), in de zuidhelft 36 en ten O. van den Toeamotoearchipel 36,9⁹⁹/₁₀₀, daarentegen tusschen Alaska en Californië nergens meer dan 33⁹⁹/₁₀₀. De temperatuur van het water is, vooral in het W. lijk moesongebied, betrekkelijk hoog (28—29°), in het O., aan de Amerikaansche kust, daarentegen opvallend laag, onder den invloed van nit de diepte opstijgend koud water. Drijfs komt in sommige jaren tot in de Tsoegaroestraat (tusschen Jezo en Hondo) voor, in het Z. tot op 40° Z.Br. in het O., tot op 56° in het W. Drijvende wierelden treft men somtijds ten Z. van 46° Z.Br. en ten O. van 100° W.L. tot kaap Hoorn ten Z. van 55° Z.Br. aan.

Zeilschepen hebben voor de reis van onze havens tot Hongkong (15000 zeemijlen) 85—130 dagen noodig, tot Melbourne (13500 zeemijlen) 70—90 dagen. Geregelde stoomvaartlijnen vindt men langs de kusten van O.-Azië, Zuid- en Midde-Amerika en tusschen de Australische eilanden. Tusschen N.-Amerika en Japan—China heeft men twee stoomvaartlijnen (van Vanconver en San Francisco nit); de hoofverbinding tusschen Amerika en Australië is die van San Francisco over Honolulu en de Fidsjieleilanden naar Sydney en Auckland. De reis

van Vanconver	naar Yokohama
„ San Francisco	„ Yokohama
„ Vanconver	„ Wellington

duurt 14 dagen,	naar Hongkong 22 dagen
„ 16 „	„ Hongkong 25 „
„ 22 „	„ Sydney 26 „

van San Francisco naar Auckland	duurt 21 dagen, naar Sydney	26 dagen
„ Yokohama „ Honolulu	„ 12 „ „	
„ Wellington „ Rio de Janeiro	„ 22 „ „	Plymouth 40 „

De eerste zeekabel door den geheelen Grooten Oceaan, van Vanconver (Britsch Columbia) naar Brisbane (Australië), kwam in 1902 tot stand, heeft een lengte van 13000 km. en bezit stennpunten op de Fanningeilanden, de Pidsjleilanden, Norfolk en het N.-eiland van Nieuw Zeeland. Een tweede kabel werd in 1904 voltooid en verbindt San Francisco over de Sandwich-eilanden en Goeam met Manila, resp. Hongkong. Hij is 14140 km. lang en in het bezit der Vereenigde Staten van N.-Amerika.

De vischvangst is vooral in het W. deel van den Oceaan zeer belangrijk; de walvischvangst, vroeger van groote beteekenis, wordt thans nog slechts in de Beringzee, en wel door de Amerikanen, uitgeoefend; ten Z. van de Japanische Zee wordt de Japanische walvisch, in de tropische gedeelten de potwal, ten O. van Nieuw-Zeeland de zwidwal gevangen.

Vroeger wegens zijn ontzaglijke uitgestrektheid door de schepen gemedend, namen in den Grooten Oceaan de reizen toe sedert de ontdekkingstochten van Cook, terwijl in de vorige eeuw de walvischvangst en het zoeken naar guano op vele eilanden van Oceanië de scheepvaart sterk deed toenemen, evenals ook de ontwikkeling van Australië, China en Japan in de laatste halve eeuw. Zijn naam ontving hij van de Spanjaarden die hem in 1513, van de landengte van Panama nit in het Z. zagen liggen. Het eerst bevaren werd hij door *Magelhaens*, die hem den naam Stille Oceaan gaf, daar hij gedurende een reis van 100 dagen met geen enkelen storm had te kampen (1521). Den naam Grooten Oceaan ontving hij van den Franschen geograaf *Buache* (1756). Voor het wetenschappelijk onderzoek en het organisch leven in den Grooten Oceaan, zie de artikelen *Diepzeelers* en *Diepzeonderzoek*.

Groote Pier. Zie *Pier*.

Groote Raad. ook *Geheime Raad*, *Collaterale* of *Privee-Raad* geheeten, was een instelling in ons land uit den tijd der Bourgondische vorsten. Evenals de Franche koningen, had ook de hertog van Bourgondië van onds een „Conseil privé“ naast zich, bestaande uit aanzienlijke heeren en vertrouwde amtenaren, met wie de finaciën, het krijgswezen en de rechtspraak werden bestuurd. Uit dezen Geheimen Raad kwam in 1446 een Groote Raad voort, bepaaldelijk bestemd voor de finaciën en rechtspraak en om hij afwezigheid des vorsten het land te regeren. Die raad paste geheel in de centralisatieplannen van *Philips van Bourgondië*. Hij zou een opperste Hof van appell zijn voor alle gewestelijke regeringsraden, kamers, vierscharen en gerechten, die het eindvonnis over alle hoogere geschillen van beheer, rekenplichtigheid en rechtzaken zou nitwijzen. In 1454 aldus gereorganiseerd, was hij aanvankelijk collateraal (d.i. hij den vorst vertoevende), doch kreeg van *Karel den Stouten* in 1473 Mechelen als vaste standplaats aangewezen. Deze vorst reorganiseerde hem ook in dier voege, dat hij voortaan belast zou zijn met de rechtspraak en de algemeene landszaken, terwijl

de zorg voor de finaciën grootendeels aan een algemeene Rekenkamer werd toevertrouwd.

Groote Staf. Zie *Nederland, Leger*.

Groote Vergadering noemt men in onze geschiedenis een bijeenkomst van de staten aller in de Staten-Generaal vertegenwoordigde gewesten, ten tijde van de Republiek. Er hebben twee dergelijke vergaderingen plaats gehad.

De eerste Groote Vergadering had plaats in 1651 na den dood van stadhouder *Willem II*, toen Holland aan de andere gewesten voorstelde de Staten van alle provinciën te 's Gravenhage te doen bijeenkomen teneinde over de Unie, de Religie en de Militie te beraadslagen. Zij werd na een korte aanspraak van *Donia*, die vaouwe Friesland voorzitter was, door den raadspensionaris *Jacob Cats* geopend en werd bezocht door ruim 300 personen. Het verzoek van Drente, dat hij vergissing ook opgeroepen was, om zitting te mogen nemen, werd van de hand gewezen. Om trent de Unie konden de gewesten het niet eens worden over de vraag of krachtens de bepalingen der Unie van Utrecht ieder gewest al dan niet een stadhouder moest bezitten. Ten opzichte der Militie werd bepaald, dat het uitroeken der patenten aan de officieren bij de Staten-Generaal en den Raad van State zou blijven, dat echter nit of in een gewest geen troepenbeweging mocht plaats hebben zonder toestemming der Staten van dat gewest en dat iedere provincie de krijgsambten zou begeren van de troepen, te zijner repartitie staande, d.w.z. die het betaalde. Wat de Religie betreft zou de Hervormde godsdienst de staatsgodsdienst blijven, maar ieder gewest voor zich de godsdienstige aangelegenheden regelen.

Ook werden de hartetochten tijdens de vergadering nog opgewekt door voorlezing van het stuk, waarin *Willem II* de redenen ontvond van zijn aanslag op Amsterdam. Het einde was echter, dat tot een algemeene amnestie werd besloten.

Met buitenlandsche aangelegenheden hield zich de Groote Vergadering in zooverre bezig, als een gezantschap van het Engelsche parlement plechtig werd ontvangen, dat het voorstel deed tot het vormen van een naauw verbond tuschen de Engelsche en de Nederlandsche Republiek, een voorstel dat niet werd aangenomen.

Het resultaat der vergadering was, dat de band der Unie verzwakt en het overwicht van Holland in de Nederlandsche Republiek aanmerkelijk vergroot was.

De tweede Groote Vergadering werd in 1716 te 's Gravenhage gebonden op voorstel der Staten van Overijssel, ten einde middelen te heramen, om verbetering te brengen in den slechten toestand, waarin toenmaals de Nederlandsche Republiek verkeerde. Maar hoewel men vele maanden vergaderde en door den secretaris van den Raad van State, *Simon van Slingelandt*, het middel tot verbetering, n.l. centralisatie van het gezag, werd aangewezen, ging men ten slotte uitelander zonder één zaak van beteekenis te hebben verriekt. Alleen het aantal troepen in vredestijd

werd nog aanmerkelyk verminderd. („Zondags absent, Maandags in het Logement, Dinsdags present, Woensdags compleet, Donderdags niet gereed, Vrydags niets gedaan, Zaterdags naar huis gegaan" heette het in den volksmond).

Groote Vischrivier. Zie *Vischrivier*, *Groote*.

Groot-Gemeenten heeten in Hongarije die gemeenten (markten), welke weliswaar geen regelmatig bestuur hebben, maar haar belangen behartigen laten door een gekozen bestuur (rechter, 4 bijzitters, dokter, ontvanger) en een eigen gemeente-notaris hebben, en wel als tegenstelling tot de klein-gemeenten, wier bestuur nit minder leden bestaat en die gemeenschappelyk met andere dorpen een distriktsnotaris hebben.

Groot-Griekenland (Grieks *Ἡ μεγάλη Ἑλλάς*, Latijn *Graecia magna* of *major*) noemde men in ouden tijd dat gedeelte van Zuid-Italië, hetwelk door Grieksche volkplantingen was bezet. In beperkten zin schijnt men daarmede de koloniën te hebben bedoeld, die aan de Golf van Tarente gelegen waren, namelijk Tarentum, Metapontos, Heraklea, Syharis, Kroton, Kanlonia, Locri en Rhegion. Verder ook de steden aan de westkust, zooals Neapolis, Kyme, Poseidonia (Paestum) enz., ja, in het algemeen al de volkplantingen in het zuiden van Italië en zelfs die op Sicilië. De ondsie van alle was Kume door Euboërs gesticht (1050 v. Chr.). De overige ontstonden meestal in de 8de eeuw v. Chr. en werden gedeeltelyk door Dorische Staten, zooals Sparta (Tarente), Korinthe (Syracuse) en Megara (het Siciliaansche Megara), gedeeltelyk door Ioniers van Euboea (behalve Kyme ook Neapolis, Ditaearchia, Rhegion, Naxos op Sicilië enz.), gedeeltelyk door Achaërs (Kroton, Syharis, Metapontos) en gedeeltelyk door Locriërs (Locri) aldaar gevestigd. Sommige dier koloniën zonden weder nieuwe volkplantingen nit. Ook waren er, die een hoogen trap van bloei en welvaart bereikten, maar later door overdaad en weelde ten onder gingen. De kunst werd er in eere gebonden, zooals blijkt nit de overblijfselen der aloude steden, en de wijshegeerte van *Pythagoras* had inzonderheid aldaar haar aanhangers. Toen Beneden-Italië door de Romeinen onderworpen werd (272 v. Chr.), werden de Grieksche taal en zeden er meer en meer door de Latijnsche verdrongen.

Groot-handel. Onder dezen naam verstaat men dien handel, welke de produkten in groote hoeveelheden, onmiddellyk of middellyk trekt uit, hun plaatsen van voortbrenging, of ze ook wel overneemt van andere kooplieden, maar om ze in het groot, al is het bij kleinere partijen, te verkoopen aan die middenklasse van handelaren, door wier tusschenkomst ze onder het bereik van de verbruikers worden gesteld. De groot-handelaar bepaalt zijn werkzaamheid tot het kantoorende beurs; vandaar bestuurt hij zijn ondernemingen en laat de waren, die er het voorwerp van zijn, opslaan in magazijnen van zijn woonplaats of elders. In- en verkoopen tot belangrijke bedragen kunnen op vreemde plaatsen gedaan worden zonder dat de goederen in zijn onmiddellyk bezit komen (zie *Consignatie*). De wisselhandel brengt men gewoonlyk onder den groot-handel, omdat hij meestal slechts tusschen kooplieden plaats vindt. Praktische beteekenis heeft in ons land de onder-

scheiding tusschen groot- en kleinhandel, met de daartusschen liggende overgangen; niet; scherp kunnen de grenzen ook niet worden getrokken.

Grootheid noemt men gewoonlyk datgene, wat voor vermeerdering en vermindering vatbaar is. Daar echter vermeerdering en vermindering ook reeds het hegrif van grootheid insluit, is die bepaling ver van juist. Het is verder duidelyk, dat een grootheid een vereeniging is van gelijksoortige hoeveelheden. Daarom is elke grootheid betrekkellyk; immers wat groot is in vergelyking met een kleinere grootheid, wordt klein in vergelyking met een grotere. Men heeft grootheden in getallen en ook in de ruimte. In het algemeen onderscheidt men samenhangende grootheden, die op tijd en ruimte betrekking hebben, en niet samenhangende, waartoe alle voorwerpen behooren, die men tellen kan. De wijskunde maakt ons bekend met de onderlinge verhouding der grootheden. Alle grootheden zijn *oneindig*; grootheden, van welke men geen bepaalde grenzen kan aanwijzen, dragen den naam van *oneindig*; zij kunnen oneindig klein of oneindig groot wezen.

Grootheidswaan noemt men het ziekelijke complex van waanvoorstellungen en waandenkbeelden, dat zich nit in een overprikkeld zelfbewustzijn, overschatting van persoonlyke eigenschappen en kundigheden en de inbeelding van hooge afkomst, onmetelijken rijkdom enz. Het zuiverst openbaart zich de grootheidswaan bij paralytische geestesziekten. De zieken houden zich voor voornamelyke personen, hielden van het heden of het verleden, profeten of hoogere, goddelijke, volmaakte wezens. Zij verzekeren tot de ongelooftijkste daden op geestelyk en lichamelijke gebied in staat te zijn, ontzaglyke schatten en legioenen soldaten te bezitten en dat voor hen niets onmogelyk of moeilyk is. De paralytische grootheidswaan heeft het kenmerk van zwakzinnigheid. Zie verder *Manie* en *Paranoia*.

Groot-hertog is de naam van een sonverreinen vorst, die in rang tusschen den hertog en den koning is geplaatst en den titel voert van „Koninklyke hoogheid". *Cosimo I de' Medici* was de eerste regent, die dezen titel van paus *Pius V* ontving, doch eerst zijn zoon en opvolger *Franco* zag dien, wegens zijn huwelyk met een zuster van *Maximiliaan II*, door den keizer bekrachtigd (1575). De titel van „Koninklyke Hoogheid" werd er in 1699 mede verbonden, en de groot-hertog van Florence gaf aan Toskane den naam van groot-hertogdom. In den tijd van *Napoleon I* is het door een aantal andere groot-hertogdommen gevolgd, en volgens de bepalingen van het Weener Congres werd die rang toegekend aan Luxemburg, Saksen-Weimar, de beide Mecklenburgen en Oldenburg. Verder is de koning van Pruisen groot-hertog van den Neder-Rijn en Posen en de keizer van Oostenryk groot-hertog van Toskane en Krakau.

Groot-industrie. Zie *Nijverheid*.

Groot Kei. Zie *Kei-eilanden*.

Grootkruis is in het algemeen de hoogste klasse van ridderorden en was het eerst in gebruik bij de Johannieten, wier grootwaardigheidsbekleeders een grooter kruis dan de ridders droegen. Het voor het Grootkruis gedragen breede orde-lint heet grootoorden.

Groot-Loge. Zie *Loge*.

Groot-Meester. Zie *Meester*.

Grootmogol noemde men den beheerscher der door *Babar*, een achterkleinzoon van *Tamerlan*, in Voor-Indië omstreeks het jaar 1526 gestichte Mohammedaansche dynastie. Eigenlijk voerden zij den Perzischen titel van sjah, en het Perzisch was er de taal van het Hof. De meest-beroemde personen na *Babar*, die dezen titel droegen, waren *Hoemajoen*, *Akbar*, *Aurengzeb* en *Dejahangir*. Allengs geraakte dat grootoetrijk in verval en kwam grootendeels in de macht der Mahratten, terwijl het door de verovering van Delhi door de Engelschen (1803) voor goed op-hield te bestaan. Delaatste vorst was sjah *Alom II*. Men liet hem zijn rang, zijn residentie en zijn Hof, en hij werd eerst van die voorrechten be-roofd, toen hij in 1847 deel nam aan den opstand. Hij werd toen in hechtenis genomen en naar *Rangoon* verbanne, waar de 90-jarige grijsaard wel-dra overleed. Zijn zonen en kleinzonen, tezamen 24 leden van zijn geslacht, werden ter dood ver-oordeeld.

Groot-Oosten. Zie *Oosten*.

Groot-Polen noemde men de noordwestelijke, in het algemeen zeer vruchtbare vlakte van het Poolse Rijk; het was oorspronkelijk een kroon-land van dit laatste en stond onder het gezag der hertogen van Polen. Het omvatte de woiwode-schappen Posen, Gnesen, Kalisch, Sieradz, Len-zeic en het landschap Wieloen, doch later rekende men daartoe nog meer gewesten, zelfs het hertog-dom Pruisen met Ermeland enz. Daarentegen omvat *Klein-Polen* de meer zuidelijk gelegene gewesten, zooals de woiwodeschappen Krakau, Sendomir en Lublin, enz.

Groot-Popo (*Grand Popo*, bij de inboorlingen *Plo*), een havenplaats in de Fransche kolonie Da-homey et Dépendances, ligt aan den Mono, die hier een uitgestrekte lagune vormt en hij hoog water tot Togodo bevaarbaar is. Naar het W. leidt een kanaal naar de havenplaats Ague, die in 1821 door de nit Dahomé verdreven Maha ge-sticht is. Fransche en Duitse stoomvaartlijnen onderhouden het verkeer met Europa.

Groot-Privilegie noemt men de reeks van voorrechten, welke door de te Gent bijeengeroepen Algemeene Staten der Nederlandache gewesten aan *Maria van Bourgondij* bij het aanvaarden van het bewind werden afgedwongen. Hoewel dit een groote beperking harer macht tengevolge had, moest de vorstin de gestelde eischen inwil-ligen, om de ontevredenheid, door het willekeurige bestuur van haar vader, *Karel den Stouten*, ver-wekt, weg te nemen en zoo hare heerschappij te redden. In dit staatsstuk, door haaren 11^{den} Fe-bruari 1477 onderteekend, werd de gehate Raad van Mechelen afgeschafte, een Groote Raad inge-steld, alle ordonnantiën der vorige hertogen, in strijd met de oude privilegiën, ingetrokken, het recht van oorlogverklaring gebonden aan de toe-stemming der Algemeene Staten; verder werd bepaald, dat de Algemeene Staten en die der provinciën op eigen gezag zonden mogen hieën-komen en dat de onderdanen geboortzaamheid zonden mogen weigeren, als de hertogin de ge-maakte bepalingen schond.

Bovendien dwongen Vlaanderen, Holland en

Namen *Maria* tot uitgebreide bijzondere rechten voor ieder dezer gewesten, eveneens Groot-Privilegiën genoemd.

Door dit staatsstuk werd de eenheid, waarnaar de Bourgondische vorsten met alle kracht ge-streefd hadden, weder opgeheven. Toen *Maria's* zoon, *Philips de Schone*, in 1494 het bewind aanvaardde, trok hij bij zijn inhuldiging het Groot-Privilegie grootendeels weer in.

Groot-Rusland, het middelste en voornaam-ste gedeelte van Europeesch Rusland, strekt zich uit van de IJszee en de Witte Zee tot aan de Oekraïne en omvat 16 gouvernementen met een oppervlakte van 820 290 v.km. en 24 357 931 inwoners. Het zuidelijk gedeelte is hoofdzetel van de Russische industrie en is de eigenlijke kern van het grootvorstendom Moskou. Het woord Groot-Rusland vindt men reeds in de 16de eeuw, maar het kreeg eerst zijn aardrijkskundige betee-kenis, toen in 1654 Klein-Rusland en in 1655 Witna (Wit-Rusland) bij Moskou kwamen.

Groot-Russen noemt men een der drie af-deelingen, waarin de Russen worden verdeeld (zie *Rusland, Bevolking*).

Groot-Tydpark omvat in de Indische goden-leer het gansche Mahamanwantaram, d. i. de eeuw van *Brahma*, wier duur 311 040 000 000 000 jaren bedraagt.

Groot-vizier. Zie *Vizier*.

Grootvorst was vroeger de titel van den beheerscher van Moskou en van meer andere son-vereine vorsten van Rusland, bijv. van Kiew en Nowgorod, verder van Lithanen, Volhynië, Po-dolië en Finland, en daarenboven kent men dien te met den titel van „Keizerlijke Hoogheid" aan alle prins en prinsessen van het Keizerlijk Huis. Van de overige regenten voert de keizer van Oostenrijk den titel van grootvorst van Zeren-hagen.

Grootwaardigheidsbekleeders zijn de hoogste waardigheidsbekleeders van een staat, die tot den eersten rang behooren. De grootwaardigheidsbekleeders der Katholieke Kerk zijn de hoog-ste geestelijken, zooals kardinalen, aartsbisschop-pen en bisschoppen.

Groot-zegelbewaarder. Zie *Zegelbewaar-der*.

Gropius, Karl Wilhelm, een Duitsch schil-der, werd geboren te Brunswijk den 4^{den} April 1793 en legde zich toe op het landschapschilderen. Zijn kunststreizen brachten hem te Parijs, waar hij het pas-uitgevonden diorama leerde kennen, waarna hij het besluit nam, om iets dergelijks in Duitschland op te richten. Toen hij door Italië en Griekenland reisde, hield hij zijn doel steeds in het oog, zoodat hij een aantal tafereelen me-debracht, die te Berlijn tot de samenstelling van zijn diorama konden dienen. Het was zijn oog-merk niet, enkel de nieuwsgierigheid te bevre-digen, maar hij trachtte tevens iets te leveren, dat aan de eischen der kunst voldeed. Later heeft hij als decoratieschilder aan den Hofschonburg te Berlijn veel voortreffelijks voortgebracht, ter-wijl hij ook gewone schilderstukken leverde. De vruchten van zijn reizen, een verzameling van landschappen heeft hij in 1823 in 12 cahiers nit-gegeven, en hierop volgde een verzameling van ornamenten in verschillende bouwstijlen, eveneens

in 12 cahiers (1846). Hij overleed te Berlijn den 20sten Februari 1870.

Gropius, Paul, ondeste zoon van den voorgaande, een decoratieschilder, werd geboren te Berlijn den 1sten September 1821 en genoot in het onderlijk huis een zorgvuldige opvoeding. In 1841 kwam hij in het atelier van zijn vader, en nadat hij eenige studiereizen gemaakt had door Frankrijk, Italië en Zwitserland, werd hij diens deelgenoot en volgde hem in 1868 als decoratieschilder bij den Hofschouwburg op. Toen in 1881 zijn atelier afbrandde, gaf hij zijn werkkring op. Hij overleed te Berlijn den 1sten Maart 1888.

Gropius, Martin Karl Philipp, een neef van den eerste, werd geboren te Berlijn den 11^{den} Augustus 1824, bezocht aldaar het gymnasium en werd vervolgens aan de Academie voor Bonw-kunst geplaatst. Later echter legde hij die betrekking neder, om als architect werkzaam te zijn. Hij volgde de richting van *Schinkel*, en naar zijn ontwerpen zijn vele woningen en villa's in en nabij Berlijn gebouwd, verder ook het groote krankzinnigengesticht in Neustadt bij Eberswalde, het voorloopig Parlementsgebouw, de decoratie van de via triumphalis bij den feestelijken intocht te Berlijn in 1871 enz. In 1856 werd hij professor aan de nijverheidsacademie en in 1869 directeur eener school ter bevordering der kunst, verbonden met de academie. Hij overleed den 13^{den} December 1880 te Berlijn.

Gros is een verzamelwoord ter aanduiding van twaalf dozijn.

Gros, Antoine Jean, baron, een Fransch historieschilder, werd geboren te Parijs den 16^{den} Maart 1771, was een leerling van *David* en bevond zich in Italië, toen de Fransche legers er over de grenzen trokken. Hij schilderde het portret van *Bonaparte* en in 1796 de overwinning bij *Arcole*, waarna de veldheer hem benoemde tot lid der commissie, bestemd om in Italië kunstwerken te kiezen ten behoeve van Frankrijk. Vervolgens vervaardigde hij het beeld van den Eersten Consul te Paard (1802) en behaalde grooten roem in 1804 door zijn taferel van de pestleiders te Jaffa. Daarop volgde „De slag van Aboekir”, alsmede „Napoleon op het slagveld van Eylau”, „De capitulatie van Madrid” en „Napoleon vóór den slag bij de Pyramiden”. Na den terugkeer der *Bourbons* koos de schilder onderwerpen uit vroegere tijd als „Frans I en Karel V in de kerk van St. Denis”, „Vertrek van Koning *Lodewijk XVIII* in den nacht van den 20sten Maart 1815”, alsmede de „Inscheping der Hertogin van *Angoulême* in de haven van Pauillac den 2^{den} April 1815”. Ook versierde hij den koepel der kerk van Ste Geneviève en het Pantheon te Parijs. Hij overleed den 25sten Juni 1835.

Gros, Jean Baptiste Louis, baron, een Fransch diplomaat, geboren den 8sten Februari 1793, betrad de diplomatieke loopbaan onder de regeering van *Lodewijk XVIII* en werd in 1831 secretaris van legatie in Mexico en in 1834 gezant te Bogota. In 1849 werd hij met een bijzondere zending afgevaardigd naar Engeland, vertrok in 1850 als gezant naar Athene en zag zich in 1854 belast met de regeling der grenzen tusschen Frankrijk en Spanje. Met lord *Elgin* ging hij in 1857 naar China, waar hij het verdrag van Tientsin

(27 Juni 1858) ondertekende, en den 9^{den} October 1858 bracht hij een handelsverdrag met Japan tot stand. Nadat hij in 1859 tot senator was benoemd, vergezelde hij in 1860 de Fransche expeditie naar China en sloot er den 25sten October van dat jaar het vredesverdrag. In 1863 keerde hij tot het ambteloos leven terug en overleed te Parijs den 17^{den} Augustus 1870.

Grosse is het afschrift van een vonnis of van een authentieke akte, dat in executoriaal vorm is nitgegeven. Zij is het afschrift van het oorspronkelijke stuk, *minuut* geheeten, dat gewoonlijk onder bewaring blijft van het rechterlijk college, hetwelk het vonnis gewezen, of den ambtenaar, die de akte opgemaakt heeft. Gerechtelijke tenuitvoerlegging, executie van vonnissen of akten heeft in den regel op de *grosse*, slechts bij uitzondering in enkele gevallen op de *minuut* plaats. De grossen moeten aan het hoofd voeren de woorden: „In naam des Konings” of, zoolang een Koningin regeert: „In naam der Koningin”. In den regel mogen uittreksels of gedeelten van akten niet als grossen worden nitgegeven. Alleen zij, die partijen in het proces of bij de akte geweest zijn, voor wie zij onmiddellijk de bron van rechten en plichten zijn, kunnen een *grosse* van het vonnis of de akte bekomen. Grossen van in dit Koninkrijk gewezen vonnissen of verleden akten kunnen door het geheele Koninkrijk worden ten uitvoer gelegd; vonnissen van rechters in onze Koloniën staan met die in Nederland gewezen gelijk; aan vonnissen van vreemde rechters verleent onze wetgever slechts in enkele gevallen gelijke kracht; de grossen er van moeten dan nog vooraf door onzen rechter executeur verklaard worden. De grossen moeten, alvorens ten uitvoer te worden gelegd, beteekend worden aan den persoon of de woonplaats van hem die geëxecuteerd zal worden. De ambtenaar, met de bewaring der minuten belast — de griffier of de notaris —, is tot het nitgeven van grossen bevoegd. Een tweede *grosse* mag aan dezelfde partij slechts bij uitzondering worden afgegeven, en dat alleen op bevel van de arrondissements-rechtbank.

Grosse, Julius Waldemar, een Duitsch dichter, geboren te Erfurt den 25sten April 1828, bezocht de universiteit te Halle en vervaardigde daar reeds onderscheiden treur- en blijspelen. Hij weifelde echter tusschen de schilder- en dichtkunst en vatte het besluit op, zich aan de eerste te wijden, zoodat hij in 1852 naar München ging, om zich aldaar te laten inschrijven aan de academie. Weltra echter kreeg zijn neiging tot de dichtkunst de overhand, vooral na het volbrengen van een reis naar Italië in 1856. Hij belaatte zich met het „Morgenblatt der Bayerischen Zeitung”, totdat het door de „Süddeutsche Presse” verdronken werd. In 1870 werd hij secretaris van de Schillerstichting te Weimar. Hij overleed te Torbole aan het Gardameer den 9^{den} Mei 1902. Op zijn „Gedichte” (1857) volgde de bundel „Aus bewegten Tagen” (1869), die echter overtroffen wordt door zijn kriegszangen, in 1870 verschenen onder den titel „Wider Frankreich”. In de „Epoden und Epilogen” (2de druk, 1890) treedt de ballade op den voorgrond. Van zijn epische gedichten gezamenlijk verschenen onder den titel „Erzählende Dichtungen” (6 dln., 1872—1873)

verdienen behalve het „Volkramslid“ (later verschenen, 1889) en „Gundel von Königssee“ ook het „Mädchen von Capri“ en „Die grauen Zelter“ vermelding. Op episch-komisch gebied munten nit „Pessch Pandel, ein modernes Epos in zehn Gesängen“ (1871) en „Der Wasunger Not, ein tragikomisches Heldenlied aus dem 18. Jahrhundert“ (1872). Zijn „Gesammelte Dramatische Werke“ zijn in 1870 in 7 deelen in het licht verschenen, waarvan alleen „Tiberius“ succes had. Van *Grosse's* novellen en romans noemen wij „Novellen“ (3 dln., 1862—1864), „Untrene aus Mitleid“ (2 dln., 1868), „Maria Mancini“ (2 dln., 2de druk, 1871), „Ein Revolutionär“ (2de druk, 1871), „Eine alte Liebe“ (1869), „Vox Populi, Phantasiestücke aus der Theaterwelt“ (1869), „Gegen den Strom“ (3 dln., 1873), „Ein bürgerlicher Demetrius“ (1884), „Der getreue Eckart“ (2 dln., 1885), „Mimosen, Theaternovellen“ (1886), „Der Spion“ (2 dln., 1887), „Das Bürgerweib von Weimar“ (2 dln., 1887), „Ein Frankenloos“ (1888), „Tante Carlode“ (2 dln., 1890), „Am Walchensee“ (1893), „Verlornste Jugend“ (1902). Verder schreef hij levensherinneringen onder den titel „Ursachen und Wirkungen“ (1896).

Grosseto, een Italiaansche provincie met gelijknamige hoofdstad in Toskane, wordt begrensd door de provincies Pisa, Siena en Rome en de Middellandsche Zee en telt op 4502 v. km. (1901) 144 722 inwoners. Zij omvat ook de eilanden Giglio en Giannutri en vormt slechts één distrikt.

Grosseto, de hoofdstad der gelijknamige provincie, dicht bij den Ombrone aan de spoorlijn Rome—Pisa gelegen, telt (1901) als gemeente 9599 inwoners. Men heeft er een kathedraal met bont-marmeren façade, een kerk van den *H. Franciscus* uit de 13de, ruïnes van een abdij uit de 12de eeuw, een in Middeleeuwschen stijl gerestaureerd kasteel der *Aldobrandeschi*, een vesting uit de 14de—16de, stadsmuren uit de 16de eeuw, een technische hoogeschool en een schouwburg. De inwoners houden zich bezig met veeteelt, de vervaardiging van landbouwwerktuigen en handel in vee en hout. Een gedenksteen herinnert aan de drooglegging der maremmen. Ten N.O. van Grosseto ligt Bagno di Roselle met een zoutbron van 36° C.; daarbij de ruïnes der oude stad Rosellae.

Grossi, Tommaso, een Italiaansch dichter, geboren den 30sten Januari 1791 te Bellano aan het Meer van Como, studeerde te Milaan en Pavia en vervaardigde te Milaan een hekeldicht op de Oostenrijksche heerschappij. Daarna schreef hij de gedichten „La Fuggitiva“ (1817) en „Il-degonda“ (1820). Vooral dit laatste, waardoor hij zich een volging toevoegde der romantische school, maakte grooten opgang en werd hij herhaling uitgegeven. Hij hield zijn verhoof in het huis van *Manzoni* en het verkeer met dezen nitstekenden letterkundige had een belangrijken invloed op zijn vorming. In 1826 leverde hij een heldendicht in 15 zangen, getiteld: „I Lombardi alla prima Crociata“, later den historischen roman: „Marco Vinconti“ (1834). Ook vermelden wij van hem het algemeen bekende lied: „La rondinella“ en het dichterlijk verhaal: „Ulrico e Lida“ (1830). Sedert 1838 was hij werkzaam als notaris. Hij overleed te Milaan den 10^{den} October 1853. Zijn

marmeren borstbeeld is aldaar op het plein der Brera geplaatst en zijn verzamelde werken verschenen te Napels in 1862.

Grossier is een tusschenhandelaar, die de goederen nit de eerste hand overneemt, om ze aan de kleinhandelaars over te doen, die ze aan de verbruikers in 't klein, *en détail*, verkoopen. Meestal wordt hij onder de groothandelaars gerangschikt.

Grossulariteeën is de oude naam voor het geslacht Ribes, behoorende tot de familie der *Saxifragaceae*.

Gross, Karl, een Oostenrijksch criminalist, geboren den 28sten December 1847 te Graz, was sedert 1869 in rechterlijke betrekkingen aldaar werkzaam en werd in 1899 gewoon hoogleraar te Czernowitz, in 1901 te Praag. Hij is de wetenschappelijke grondvester der criminalistiek en de stichter van criminalistische musea, waarvan hij het eerste te Graz oprichtte. Van zijn werken noemen wij: „Entwurf einer Rechtsentwicklung“ (1873), „Über die Ehrenfolgen bei strafrechtlichen Verurteilungen“ (1874), „Die Entscheidungen des obersten Gerichtshofes und Kassationshofes über den § 199a des Strafgesetzes, 1850—1878“ (1880), „Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik“ (4de druk, 1904), „Lehrbuch für den Ausforschungsdienst der Gendarmerie“ (2de druk, 1895), „Kriminalpsychologie“ (1898), „Gannewörterbuch“ (1899), „Gannerkinken der Freistädter Handschrift“ (1899), „Enzyklopädie der Kriminalistik“ (1900), „Raritätenbetrug“ (1901), „Gesammelte kriminalistische Aufsätze“ (1902) en „Die Erforschung des Sachverhalts strafbarer Handlungen“ (1902). Sedert 1898 redigeert hij het „Archiv für Kriminalanthropologie und Kriminalistik“.

Gross, Ferdinand, een Oostenrijksch schrijver, werd geboren den 8sten April 1849 te Weenen, wijdde zich aldaar reeds als student aan het leveren van feuilletons en verwierf in 1877 te Berlijn een prijs met het humoristisch opstel: „Litterarische Zukunftsmusik“. Hij reisde vervolgens in Frankrijk, Italië en het Oosten, vertoefde geruimen tijd te Praag en te Pest, was van 1879 tot 1881 redacteur van het feuilleton van de „Frankfurter Zeitung“ en bekleedde van 1881—1886 deze betrekking bij de „Wiener Allgemeine Zeitung“. Sedert December 1886 was hij ook redacteur van het maandschrift: „Der Frauenfeind“, terwijl hij later de „Wiener Mode“ redigeerde. Hij overleed te Weenen den 21sten December 1900. Hij schreef: „Geheimnisse. Dramatische Planderei in einem Akt“ (1876), „Kleine Münze. Skizzen und Studien“ (1878), „Gedichte“ (1879), „Nichtig und flüchtig“ (1880), „Oheramergeraner Passionsbriefe“, „Mit dem Bleistift. Geschichten und Skizzen“ (1881), „Aus der Bücherei“ (1883), „Blätter im Winde“ (1884), „Heut und gestern“ (1883), „Aus meinem Wiener Winkel“ (1885), „Der erste Brief. Original Lustspiel in einem Akt“ (1883), „Drei Geschichten, zwei erste und eine letzte“ (1887), „Litterarische Modellen“ (1887), „Lieder aus dem Gehirne“ (1888), „Goethes Werther in Frankreich“ (1889), „Zum Nachtschiff“ (1890), „Was die Bücherei erzählt“ (1890), „Im Vorbeigehen“ (1891), „Momentbilder in Versen“ (1895), „Ungeunden. Geschichten und Skizzen“

(1895), „In Lachen und Lächeln“ (1897), „Die Tochter. Lustspiel“ (1899) en „Von der leichten Seite“ (1900). Het hijspel: „Die neuen Journalisten“, met *Maz Nordau* in 1880 door hem geschreven, is meermalen opgevoerd.

Grosz-Beeskerek, een Hongaarsche stad in het comitaat Torontal, ligt aan de Vega, aan de spoorlijnen Grosz-Kikinda—Grosz-Beeskerek, Grosz-Beeskerek—Zsomholya en Grosz-Beeskerek—Pancsova en telt (1901) 26407 inwoners, die land- en tuinbouw, zijderupsenteelt, vischvangst en graan- en veehandel uitoefenen. De stad heeft 6 kerken, een priaristen-gymnasium, een mooien schonwhurg, een tapijtfabriek, een weefinrichting en een koudwaterbad.

Groszbeeren, een dorp (1900: 1351 inwoners) in de Pruisische provincie Brandenburg, 20 km. ten Z. van Berlijn, is merkwaardig door den slag van den 23sten Augustus 1813. Na het elndigen van den wapenstilstand op den 17^{den} Augustus 1813 wilde *Napoleon* Berlijn doen overrompelen, terwijl hij zelf de troepen aanvoerde tegen het leger der Verbonden mogendheden, dat hij in Silezië zocht. Om Berlijn te dekken, bevond zich het noorderleger, onder bevel van *Bernadotte*, in de Mark. Het bestond uit de Pruisische korpsen *Bülow* en *Taubeitzin*, het Russische korps onder *Worontow*, *Witzingerode* en *Tjernitzjew*, en 22000 Zweden. Het Fransche leger onder *Oudinot*, versterkt met *Würtembergische*, *Beiersche*, *Hessische* en vooral *Saksische* troepen, bestond uit de korpsen *Bertrand*, *Reynier* en *Oudinot* en nit het cavaleriekorps van den hertog van *Padua*, en telde 75000 man. *Darowit* zoon nit Hamburg en *Gérard* nit Maagdenburg de operatie van *Oudinot* tegen Berlijn ondersteunen. Den 19^{den} Augustus trok laatstgenoemde over de Saksische grenzen, verkreeg door een reeks van gerechten den doortocht door het moerasland, dat met zijn talrijke meren een sterke defensiëjn vormde, en noodzaakte den 22sten den kroonprins van Zweden zijn leger te concentreeren. Deze wilde Berlijn prijs geven, doch *Bülow* verklaarde, dat hij hem niet over de Spree zou volgen voordat hij door een veldslag het behoud dier stad had beproefd. Nu stelde zich het leger in positie, zoodat de Russen den rechter, de Pruisen den linker vlengel en de Zweden het centrum vormden. Den 23sten rukte *Oudinot* voorwaarts, het korps *Bertrand* naar Blankenfelde, waar zich *Taubeitzin* bevond, het korps *Reynier* naar Groszbeeren, door de voorposten van *Bülow* bezet, en zijn eigen korps links wat meer achterwaarts. Beide legers dachten niet aan een veldslag. Bij Blankenfelde ontbond het eerst een gevecht, dat omstreeks te 2 ure door *Bertrand* gestaakt werd, omdat het korps *Reynier* nog niet verscheen. Het kwam eindelijk, verdreef het Pruisische detachement nit Groszbeeren en betrok op hevel van *Oudinot* het bivouac. *Bülow* echter besloot, in strijd met de orders van den kroonprins van Zweden, tot den aanval en rukte onder een gewelddigen regen op van Heinersdorf met 4 brigades, ongeveer 35000 man, en een geduchte artillerie. Het eerste kanonschot bracht den vijand in het geweer. *Oudinot*, op den hijstand der overige korpsen rekenend, wilde zijn positie behouden, hoewel hij slechts 20000 man onder zijn

bevelen had. De slag nam des avonds te 6 nur een aanvang met een artilleriegevecht, waarna de Pruisische infanterie Groszbeeren aantastte. De tweede Saksische divisie verdedigde deze stelling met groote dapperheid, en toen zij voor de overmacht begon te wijken, gaf *Oudinot* bevel aan de Fransche divisie, om haar te ondersteunen. Deze ging echter op de vlucht en werd door de Pruisische cavalerie, nit het brandende Groszbeeren te voorschijn rennend, grootendeels neergeslaagd. De Saksische cavalerie deed een krachtigen aanval, doch zonder voordeel te behalen, en de 1ste Saksische divisie was te ver vandaar, zoodat zij alleen den achteroek kon dekken. Bij het vallen der duisternis verscheen nog een afdeling Fransche ruitery, doch zij werd door de Pruisische regimenten aanstands in verwarring gebracht, zoodat zij, 2000 paarden sterk, op de vlucht ging. Zoodat van de Russen als van de Zweden had slechts ééne batterij aan het gevecht deelgenomen. De Pruisen maakten 1500 gevangenen en 14 kanonnen buit.

Grosze, *Franz Theodor*, een Duitsch schilder, geboren den 23sten April 1829 te Dresden, bezocht er de schilderacademie in 1843 en kwam in 1847 in het atelier van *Bendemann*. In 1852 schilderde hij „Leda met de Zwaan“ (in het Museum te Dresden) en in 1853 het „Meisje met de luit“. Ook was hij *Bendemann* behulpzaam bij het schilderen van het koninklijk paleis, waarna hij met grijs op grijs allegorische taferelen schilderde in den koepel en in de Venetiaansche zaal van het nieuwe Museum. In 1856—1858 schilderde hij op last van den graaf van *Solms* in eene kleine rotode van het slot te Wildenfels fraaie taferelen en begaf zich in laatstgenoemd jaar met een aanzienlijke toelage der Academie naar Italië, waar hij eerst een half jaar te Florence en vervolgens geruimen tijd te Rome vertoefde. Hier voltooidde hij in 1863: „Abraham en de Engelen“ (thans te Leipzig) en verwierf voorts den eersten prijs, door de kunstenaarsvereniging te Leipzig uitgeoefd voor een ontwerp van een beschildering der oostelijke gaanderijen van het Museum aldaar. Hij maakte met het schilderen der fresco's daar ter plaatse een aanvang in 1865, teekende des winters cartons te Rome en voltooidde ze in 1871, waarna de universiteit te Leipzig hem eershalve tot doctor bevorderde. Inmiddels was hij in 1867 aan de schilderacademie te Dresden geplaatst, waar hij als professor werkzaam was tot zijn dood (12 October 1891). In 1877 voorzag hij den nieuwen schonwhurg aldaar met fresco's. Van zijn doeken noemen wij nog: „Aankomst der zielen in het Purgatorio“ (naar Dante), „Het oordeel van den tijd“, „Madonna bij een rozenhaag“, „Madonna met het Kind“ en „De gasteenigde Stephanns“.

Grosz-Görschen, een dorp in het Pruisische distrikt Merseburg, ligt ten Z. van Lützen, telt (1895) 524 inwoners en is bekend door den veldslag van den 2^{den} Mei 1813, gewoonlijk slag van Lützen (zie aldaar) genoemd.

Grosz-Jägersdorf. Zie *Jägersdorf*.

Grosz-Kikinda, een stad in het Hongaarsch comitaat Torontal, ligt aan de spoorlijnen Szeged—Temesvár en Grosz-Kikinda—Grosz-Beeskerek en telt (1901) 24843 inwoners. Zij heeft

een nieuw stadhuis, een gymnasium, stoommolens, landbouw, veeteelt en handel. Voeger was zij de hoofdstad van het voormalige geprivilegieerde Serisch distrikt.

Grosz-Lichterfelde. Zie *Lichterfelde*.

Groszmann, Gustav Friedrich Wilhelm, een Duitsch tooneelspeler en tooneeldichter, werd geboren te Berlijn den 30sten November 1746, oortring een nitmuntende opvoeding en was reeds Pruisisch secretaris van legatie te Danzig, toen hij het besluit nam zich geheel en al aan het tooneel te wijden. In 1784 verzamelde hij een tooneelgezelschap, waarmede hij onderscheiden plaatsen en eindelijk ook Hannover bezocht, waar hij den 20sten Mei 1796 overleed. Hij was klein van gestalte maar voor vele rollen uitstekend geschikt. Ook als directeur legde hij groote bekwaamheid aan den dag, terwijl hij zich onderscheide door kennis en beschaving. Wegens zijn revolutionnaire gevoelens werd hij in 1795 tot een halfjarige gevangenisstraf veroordeeld. Zijn beste stukken zijn het tooneelspel: „Nicht mehr als sechs Schüsseln“ (1789), het trennpel: „Wilhelmine von Blonheim“ (1775), de tooneelspelen: „Die Fenerbrunst“ (1773) en „Adelheid von Veltheim“ (1780) en het blijspel: „Henriette“ (1777).

Groszmann, Christian Gottlob Leberecht, een Duitsch godgeleerde, werd geboren den 14^{den} November 1783 te Priesnitz in Altenburg, studeerde te Jena in de theologie, redde door zijn meed de inwoners zijner geboorteplaats, die men ten onrechte verdacht van moord, aan doortrekkende Fransen gepleegd, van den dood en werd er in 1808 substituit van zijn vader. Later was hij werkzaam te Gröbitz, en in 1822 ging hij als diaconus en professor naar Schnlförda, in 1823 als superintendent-generaal en Hofprediker naar Akenburg en in 1829 als superintendent-generaal en professor naar Leipzig, waar hij den 29sten Juni 1857 overleed. In 1833 zag hij zich beoemd tot lid van de Eerste Kamer der Saksische Standen en toonden er zich een ijverig bevorderaar van den vooruitgang. Hij was een grondig kenner van de Alexandrijnisch-Israëlietische wijsbegeerte en schreef o.a. „Quaestiones Philonae“ (2 dln., 1829), „De Judaeorum disciplina arcani“ (2 dln., 1833—1834), „De philosophia Sadduceeorum“ (3 dln., 1836—1838) en „Uebereine Reformation der protestantischen Kirchenverfassung im Königreich Sachsen“ (1833).

Groszvenediger, na den Groszclockner en den Glocknerwaad de hoogste berg der Oost-Alpen, verheft zich in de groep der Hooge Tauern, op de waterscheiding tusschen Salzach en Drone, aan de grens tusschen Tirol en Salzburg, ter hoogte van 3660 m. Hij is in zijn hoogste deelen met ijs bedekt en bestaat hoofdzakelijk uit gneisgesteente. Zijn top levert een prachtige blik op over de omringende gletschers en sneeuwvelden. Hij werd het eerst in 1841 tot den top beklimmen door *Ruthner*.

Groszwarden (Hongaarsch *Nagyvárad* of *Várad*), een der oudste Hongaarsche steden, ligt in het comitaat Bihar, aan de beide oevers van den Snellen Körös, waarover vier hruggen geslagen zijn, en waarin op een schiereiland een zeer oude vesting (thans kazerne) staat, aan de spoorlijnen naar Boedapest, Klessenburgh—Predeal, Gyoma,

Szegedin, Vashok en Ermihalyfalva en telt (1901) 50177 inwoners. Zij heeft 17 kerken en 6 kloosters, 2 hieschoppelijke paleizen (waarvan een met bibliotheek), verschillende woningen voor domeinen met een zuilengang, een nieuwe artilleriekazerne, veel mooie openbare en particuliere gebouwen (schoonwng en stadhuis), standbeelden van *St. Ladislaus* en hieschop *Szanieló*, 4 groote badhuizen, een gymnasium, een hoogere hieschopsschool, 2 theologische seminaria, een school voor vroedvrouwen, verscheiden ziekenhuizen, een vondelingengesticht, een archaeologisch en kunstmuseum, het Rhédeypark met mausoleum, een groote cellulaire gevangenis enz. De inwoners houden zich hoofdzakelijk bezig met spiritusfabricage en maalinindustrie; verder vindt men er 6 azygnfabrieken, een machinefabriek, 6 tegelbakkerijen, kachel- en kunstmesfabrieken, veeteelt, oost- en wijnbouw. In de nabijheid liggen de badplaatsen Bischofsbad en Felixbad met mooie parken en alkalische zwavelbronnen (34—40° C.), waarin de zeldzame bad-meerrees hloeit.

Het hiesdom Groszwarden werd omstreeks 1080 door *Ladislaus den Heilige* gesticht. In 1241 werd de stad door de Tataren verwoest. Den 24sten Februari werd hier de vrede gesloten tusschen *Ferdinand I* van Oostenrijk en *Zapolya*. In 1557 kwam Groszwarden aan de vorsten van Zevenhergen; in 1598 werd het vergeefs door de Turken belegerd, in 1600 echter ingenomee en bij den vrede van Vasvár in hun bezit gelaten, waarna het in 1692 weer aan Hongarije terugkwam. Toen in 1848—1849 de Hongaarsche regering naar Debreczin vluchtte, werden de archieven, banknotenstempels enz. naar Groszwarden gebracht.

Grot, Jakow Karlowitsj, een Russisch taalkundige, geboren den 27sten December 1812 te Petersburg, studeerde aan het lyceum te Zarskoje Selo en trad in 1832 in dienst bij den Ministeraad, spoedig daarna bij den Rijksraad. Zijn letterkundige neigingen deden hem in 1850 ontslag nemen. Nadat hij zich het Zweedsch eigen gemaakt had, werd hij in 1741 hoogleraar in de Russische letterkunde en geschiedenis te Helsingfors, in 1853 aan het keizerlijk lyceum te Petersburg en tevens gouverneur van de grootvorsten *Nikolaj* en *Alexander*. Reeds in 1855 tot lid der Academie van Wetenschappen beoemd, kon hij zich na de meerderjarigheid van *Alexander III* (1859) alleen aan zijn studies wijden. Onder zijn eerste werken behoort de metrische vertaling van *Byrons* „Mazeppa“, gevolgd door die van *Tegners* „Frithjofs saga“, een reeks studies over Fransche en Zweedsche letterkunde en een geschiedenis van Rusland tot *Peter den Groote*. Van zijn verdere werken noemen wij de „Philologische studien“ (3de druk, 1885), een groot handboek over de Russische schrijfwijze (3de druk, 1885), een kritische uitgave van de gezamenlijke werken van den dichter *Derzhawin* met levensbeschrijving (9 dln., 1864—1880), een nieuwe bewerking van het door de Academie uitgegeven „Woordenboek der Russische taal“, waarvan tot zijn dood (5 Juni 1893) twee deelen verschenen waren, terwijl hij bovendien in 1884 de nagelaten papieren van *Catharina II* uitgaf, waaronder haar belangrijke briefwisseling met *Grimm*.

Grot, Nikolaus Jakowlewitsj, een Russisch wijsgeer, geboren den 30sten April 1852 te Petersburg, studeerde aldaar, werd in 1876 hoogleraar in de filosofie te Njeshin, in 1883 te Odessa en in 1886 te Moskau. Hij is voorzitter van het Psychologisch Genootschap aldaar en geeft sedert 1889 het tijdschrift „Problemen der Wijsbegeerte“ uit. Hij tracht op grond van een zelfstandig criticisme een positieve wereldbeschouwing te geven, die het gevoel als objectieve bron van kennis aanneemt en in de trapsgewijze beheersching van de materie door den wil of geest het einddoel van het zijn ziet. Van zijn werken noemen wij: „Psychologie van het gevoel“ (1880), „Philosophie als kunst“ (1880), „Tot hervorming der logica“ (1882), „Klassificatie der wetenschappen“ (1884), „Giordano Bruno“ (1885), „De ziel en de moderne leer der kracht“ (1886), „Beteekenis van het gevoel voor onze kennis“ (1889), „Kritiek van het begrip des wilsvrijheid“ (1889), „Wat is metafysica“ (1890), „De voornaamste opgaven der psychologie“ (1890), „De hoofdmomenten in de ontwikkeling der moderne wijsbegeerte“ (1891), „Grondslag der moraal“ (1892), benevens in het Fransch „Nouvelle classification des sentiments“ (1878) en „La causalité et la conservation de l'énergie“ (1890).

Grote, George, een Engelsch geschiedschrijver, werd geboren den 17^{den} November 1794 te Clayhill in Kent, bezocht in zijn jeugd de Charterhouseschool en kwam als 16-jarig jongeling op het kantoor van zijn vader. Intusschen wijdde hij zijn vrijen tijd aan de studie en gaf in 1821 een naamloos vlugschrift in het licht ter bestrijding van een „Essay on parliamentary reform“ van Mackintosh. Later schreef hij: „On the essentials of parliamentary reform“, terwijl hij ijverig deel nam aan de staatkundige beweging van 1830 en 1831. Hij voegde zich bij de radicale partij en werd in 1832 door de stad Londen afgevaardigd naar het Parlement. Hier deed hij vruchteloze moeite om ingang te verschaffen aan zijn denkbeelden, zoodat hij eindelijk in 1841 zijn mandaat nederlegde, om zich geheel en al te wijden aan de bewerking van zijne: „History of Greece“ (10 dln., 5de druk, 1888), een werk, dat getuigenis geeft van zijn grondige geleerdheid, van zijn schranderden blik en van zijn onpartijdig oordeel, zoodat het hem een cereplaats aanwijst onder de geschiedschrijvers. Daarna gaf hij zijn: „Plato and the other companions of Socrates“ (3 dln., 5de druk, 1888) in het licht. In 1869 verscheen van hem met John Stuart Mill een nieuwe uitgave van James Mill's „Analysis of the phenomena of the human mind.“ Met kracht ijverde hij voor centraal onderwijs, waartoe zijn benoeming tot vice-kanselier der Londensche hoogeschool en tot president van het University-College hem in de gelegenheid stelde. De hem door Gladstone aangeboden peerswaardigheid wees hij van de hand. Hij overleed te Londen den 18^{den} Juni 1871 en werd in de Westminster-abdij begraven. Bain en Robertson gaven zijn nagelaten werken nit, n.l. „Aristotle“ (2 dln., 2de druk, 1879), „The minor works of Grote“ (1873), „Fragment on ethical subjects“ (1876) en „Seven letters concerning the politics of Switzerland pending the outbreak of the civil war in 1847“ (1876).

Grote, Hermann, een Duitsch penning- en wapenkundige, werd geboren te Hannover den 29sten December 1802, studeerde en promoveerde te Göttingen in rechten en werd vervolgens conservator van het Koninklijk Kabinet van munten te Hannover. Hij redigeerde de „Blätter für Münzkunde“, de „Münzstudien“, den „Numismatischen Anzeiger“ en de „Blätter für Münzfreunde“, waarin hij een aantal belangrijke opstellen leverde, en schreef daarenboven „Die Münsterschen Münzen des Mittelalters und das ältere Münz- und Geldwesen Westfalens“ (1856), „Geschichte des Königlich preussischen Wappens“ (1861), „Geschichte der welfischen Stammwappen“ (1863), „Osnabrückische Geld- und Münzgeschichte“ (1864), „Die Geldlehre, insbesondere der Wiener Münzvertrag von 1857“ (1867) en „Geschlechts- und Wappenbuch des Königreichs Hannover und des Herzogtums Braunschweig“ (1852). Hij overleed den 3^{den} Maart 1895 te Hannover.

Grotefend Georg Friedrich, een Duitsch beoefenaar der oudheid- en letterkunde, werd geboren te Münden den 9^{den} Juni 1775, studeerde te Göttingen onder leiding van Heyne en Heeren en werd er in 1797 aan de stadschool geplaatst. Daarna was hij prorector, later corrector aan het gymnasium te Frankfurt aan de Main en ging in 1821 als directeur van het lyceum naar Hannover, waar hij in 1849 emeritaat ontving en den 15^{den} December 1853 overleed. Hij schreef o. a. „Anfangsgründe der deutschen Prosodie“ (1815), „Lateinische Grammatik“ (een bewerking van die van Wewck (2 dln., 1823—1824), en „Kleine lateinische Schulgrammatik“ (2de drnk, 1826). Vooral echter maakte hij zich beroemd door de ontcijfering van het spijkerschrift van Persepolis. Nadat hij daarover een en ander in een tijdschrift had medegedeeld, schreef hij: „Neue Beiträge zur Erläuterung der persopolitanischen Keilschrift“ (1837). Hierop volgde een reeks verhandelingen over Babylonische en Assyrische opschriften. Verder deed hij onderzoek naar de oud-Italiaansche talen en naar de oude aardrijkskundige gesteldheid van dat land, zooda hij nikt de geschriften: „Rudimenta linguae umbricae“ (8 stukken, 1835—1838), „Rudimenta linguae oecae“ (1838) en „Zur Geographie und Geschichte von Altitalien“ (5 stukken, 1840—1842).

Grotefend, Friedrich August, een bloedverwant van den voorgaande, geboren te Ilefeld den 12^{den} December 1798, studeerde te Göttingen, werd eerst te Ilefeld en in 1831 te Göttingen directeur van het gymnasium, in 1835 buitengewoon hoogleraar aan de universiteit, en overleed aldaar den 25sten Februarij 1836. Ook hij heeft onderscheiden boeken geschreven ten behoeve der Latijnsche school, als „Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache“ (2 dln., 1829—1830) en „Lateinische Schulgrammatik“ (2 dln., 2de drnk, 1842) benevens „Grundzüge einer neuen Satztheorie“ (1827).

Grotefend, Hermann, een Duitsch geschiedsvorscher, werd geboren den 18^{den} Januari 1845 te Hannover, studeerde te Göttingen eerst in de geneeskunde, later in de geschiedenis en beoefende vooral chronologie, palaeografie en diplomatiek. In 1874 werd hij archivaris te Auriich, in 1876 te Frankfurt a. M. en in 1887 chef van

het groothertogelijk geheim en hoofdarchief te Schwerin. Zijn voornaamste werk is „Handbuch der historischen Chronologie des deutschen Mittelalters und der Neuzeit“ (1872), dat later nittigbreid als „Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit“ (2 dln., 1891—1898) verscheen en door het „Taschenbuch der Zeitrechnung“ (1898) gevolgd werd. Verder schreef hij: „Ueber Sprachistik“ (2de druk, 1875), „Stammatafel der schlesischen Fürsten bis zum Jahre 1740“ (2de druk, 1880), „Christian Egenolf“ (1881), „Urkundenhuch der Familie v. Heimbruch“ (2 dln., 1882—1886), „Verzeichnis von Abhandlungen zur Geschichte Frankfurts“ (1885) en „Inventar des Frankfurter Stadtarchivs“ (1888). Ook gaf hij uit „Queilen zur Geschichte Frankfurts“ (2 dln., 1884—1888) en redigeert thans het „Jahrbuch des Vereins für Mecklenburgische Geschichte“ en het „Mecklenburgische Urkundenbuch“.

Grotenfeld, *Gustaf von*, een Finsch geschiedkundige en staatsman, geboren den 27sten April 1861 te Helsingfors, werd in 1887 docent in de geschiedenis en speelde in het staatkundig leven van Finland als een der Fennomanen (zie aldaar) in den Landdag een groote rol. Zijn voornaamste werken zijn: „Over Finland's handel en steden onder de eerste Wasa's“ (1887), „Handlingar till belysande af Finland's kamerala förhållanden på 1500 talet“ (3 dln., 1892—1896), „Jacob Teitts klagomålsregister emot adeln i Finland år 1555—1556“ (1894) en „Geschiedenis van Finland ten tijde der Hervorming 1521—1617“ (1902). Als mederedacteur van „Valvoja“ streeft hij sedert 1885 naar het gehrnik van het Finsch ook in de vak-literatuur. Onder den schnilnaam *Leimu* gaf hij in 1884, 1889 en 1892 Finsche poëzie uit en in 1889 een bundel eigen gedichten.

Grotesk, (Italiaansch=*grotesco*) noemde men oorspronkelijk de ornamentale versiering, welke voor een grot bestemd en geschikt is. Als zodanig beschouwde men omstreeks 1500 de verwoeste zalen der Romeinsche thermen en palazen, en men wendde de hier gevonden decoratieschilderingen als grotesk niet alleen aan voor gebouwen in meer landelijken stijl, maar voor alle gewelven en zelfe voor zolderingen. *Pinturicchio* Mantua, *Raffaël* te Rome en zijn leerlingen *Giovanni da Udine*, *Giulio Romano*, *Perino del Vaga* en andere hebben het grotesk tot vrije scheppingen vervoord; later begon men ze met andere ornamenten te verbinden, tot *Pietro da Cortona* in het midden der 17de eeuw een vermenging van schilder-, beeldhouw- en bouwkunst als plafondversiering gebruikte; deze nu gaf door haar gewaagde vormen en door talrijke overdrijvingen aan het woord grotesk de betekenis van verwilderd, hutenissig en vreemd. In den laatsten tijd krijgt de andere betekenis meer hangerrecht.

Groth, *Klaus*, een dichter in de plat-Duitsche taal, geboren den 24sten April 1819 te Heide in het Holsteinsche landschap Dithmarschen, bezocht de kweekschool te Tondern en werd daarna onderwijzer in zijne geboorteplaats. In zijn vrije uren hield hij zich hoofdzakelijk bezig met natuur- en wiskunde. In 1847 legde hij zijn betrekking neder, om elders zijn studiën voort te zetten,

doch werd hierin verhinderd door eene ziekte, die hem noodzaakte 5 jaar op het eiland Femern met natuurheschouwingen door te brengen. In 1853 ging hij naar Kiel, deed een reis door Duitschland en Zwitserland, bleef 2 jaar te Bonn en vestigde zich vervolgens te Dresden, vanwaar hij in 1858 naar Kiel terugkeerde, alwaar hij in 1866 hoogleeraar werd en den 2^{den} Juni 1899 overleed. Grooten roem behaalde hij door „Quickborn“ (1853; 25ste druk 1900) en door „Vertelln“ (2 dln., 1855—1859), waarin hij het volksleven in Dithmarschen op treffende wijze schildert. Verder schreef hij: „Hundert Blätter“ (1854), zijnde een verzameling van Duitse gedichten, „Voer de Goern“ (1858), „Rothger-emeister Lamp un sin Dochder“ (1862), „De Heisterkrog“, „Ut min Jungparadies. Dree Vertelln“ (1876) en „Drei plattdeutsche Erzählungen“ (1881), benevens „Briefe über Hochdeutsch und Plattdeutsch“ (1868) en „Ueber Mundarten und mundartige Dichtungen“ (1871). Zijn gezamenlijke werken verschenen in 1893 (4 dln.).

Groth, *Paul*, een Duitsch delfstofkundige, geboren te Maagdenburg den 29sten Juni 1843, bezocht de mijncademie te Freiberg, het laboratorium der politiechnische school te Dresden en in 1865 de universiteit te Berlijn. Hier promoveerde hij in 1868, werd assistent voor natuurkunde en in 1870 leeraar in de mineralogie en kristallografie aan de mijncademie aldaar en priva doceent aan de universiteit. In 1872 werd hij hoogleeraar te Straatsburg en stichtte aldaar een laboratorium en een mineralogisch museum. In 1883 werd hij hoogleeraar in de mineralogie te München. Behalve een aantal verhandelingen schreef hij: „Tabellarische Uebersicht der Mineralien, nach ihren kristallographisch-chemischen Beziehungen geordnet“ (3de druk, 1889), „Ueber das Studium der Mineralogie auf den deutschen Hochschulen“ (1875), „Physikalische Krystallographie und Einleitung in die kristallographische Kenntnis der wichtigen Substanzen“ (3de druk, 1894), „Das Gneisgebiet von Markirch im Oberelsass“ (1877), „Die Mineraliensammlung der Kaiser Wilhelms-Universität Strassburg“ (1878) en „Grundriss der Edelsteinkunde“ (1887). Sedert 1877 redigeert hij de „Zeitschrift für Krystallographie und Mineralogie“.

Grothe, *Diedrich*, een Duitsch wis- en natuurkundige, geboren te Herscheid in het Westfaalsche distrikt Altena, genoot zijn opleiding aan de technische school te Hagen en bezocht daarna gedurende 3½ jaar de „Gewerke-Akademie“ te Berlijn. Nadat hij in 1833 het examen had afgelegd, hetwelk hem het radical verleende, om als leeraar bij de Pruisische industriescholen werkzaam te zijn, werd hij in datzelfde jaar geplaatst als docent in de natuur-, schei- en wiskunde aan de industrieschool te Hagen. In 1839 werd hij tevens directeur der school en in 1850 volgde hij een beroep naar Utrecht, om aldaar een nieuwe technische school, door den invloed van de heeren *Bake*, *van Rees* en *Mulder* tot stand gekomen, te organiseren en te besturen. Hij bleef aan het hoofd der school tot in 1864, en vertrok toen als hoogleeraar in de mechanische technologie en in de kennis der werktuigen naar de polytechnische school te Delft (29 Juni 1864). Na het

zeldzame voorrecht te hebben genoten, zijn 50-jarig jubileum als leeraar te vieren en bij die gelegenheid den dank te oogsten van talrijke, van heinde en verre toegestroomde leerlingen, verkreeg hij op zijn verzoek den 19^{den} 1883 zijn emeritaat en vertrok naar Duitschland, waar hij in 1886 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Experimental-Physik“, „Mechanische Technologie“ (4de druk, bewerkt door E. H. Ekker, Gorinchem, 1898; ook in het Hoogduitsch), „Technologisch nitstapje naar de Ruhr“, „Het ijzer, zijne bereiding, eigenschappen en toepassing“ en „Kenniss van werktuigen“. Grothe was lid van het Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en van het Bataafsch Genootschap voor proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam.

Grothuss, Theodor, eigenlijk Christian Johann Dietrich von, een Duitsch natuurkundige, werd geboren te Leipzig den 20sten Januari 1785 en overleed den 26sten Maart 1822 te Geddutz in Koerland. Hij beschreef te Parijs de ontleding van water in waterstof en zuurstof door den galvanischen stroom in zijn verhandeling „Mémoire sur la décomposition de l'eau etc. à l'aide de l'électricité galvanique“ (1805) en trachtte daarin te verklaren, waarom de bij de ontleding optredende bestanddeelen slechts aan de elektroden ontwikkeld worden.

Grotius. Zie Groot, Hugo de.

Grotjohann, Philipp, een Duitsch teekenaar en illustrator, werd den 27sten Juni 1841 te Stettin geboren, wijdde zich eerst aan de machinebouw, bezocht in 1861 het polytechnicum te Hannover, waardoor hij zich meer tot de kunst aangetrokken gevoelde, en ging toen door bemiddeling van Cornélius naar Düsseldorf, waar hij studeerde onder leiding van Sohn en Lasch. Hier gaf hij illustraties voor werken van Schiller, Goethe, Lessing en andere klassieken in Grothe's uitgaven. Daarna illustreerde hij de Goethe-uitgave van de Deutsche Verlags-Anstalt, met E. Kamoldt Eichendorff's idylle, Aus dem Leben eines Taugenichts, alleen Heine's „Buch der Lieder“, R. Baumbach's „Truggold“, Grimm's „Kinder- und Hausmärchen“ enz. Ook heeft hij ontwerpen voor voorwerpen van kunstnijverheid vervaardigd en decoratieve muurschilderingen te Düsseldorf, Borkum enz. uitgevoerd. Hij overleed te Düsseldorf den 26sten October 1892.

Groto, Luigi, hijgenaamd Cicco d'Adria, een Italiaansch dichter, geboren den 7^{den} September 1541 te Adria bij Venetië, was reeds acht dagen na zijn geboorte geheel blind. Niettemin legde hij zich met ijver toe op de beoefening der letteren en werd reeds vroeg gekozen, om koningin Bona van Polen en den doge Lorenzo Priuli te Venetië te begroeten. In 1565 werd hij voorzitter van de Académie der Illustrati en in 1585 vervulde hij in den schonwonnig te Venetië de rol van den blinden koning Oedipus. Hij overleed te Venetië den 14^{den} December 1586. Hij schreef: „Orazioni volgari“ (1556), „Orazioni italiane e latine“ (1563), de herders spelen „Il sentimento amoroso“ (1576) en „La Callisto“ (1575) de tragedies „La Dalida“ (1572), „L' Adriana“ (1578) en „Isaac“ (1586), de comedies „L' Emilia“ (1579), „Il tesoro“ (1583) en „L' Alteria“ (1589),

lyrische gedichten „Rome“ (1577) en een verzameling brieven „Lettere famigliari“ (1601).

Grotten of **holen** (zie de plaat) noemt men door de natuur gevormde onderaardse ruimten, somtijds zonder verbinding met de aardoppervlakte, zoodat zij slechts bij toeval ontdekt worden, somtijds met een of meer aanwre of breedere toegangen, zoodat zij reeds sedert eenwen bekend zijn. Zij komen vooral voor in gesteenten, welke gemakkelijk in water oplosbaar zijn, zoodals gips, kalksteen en dolomiet. In basalt en lava treft men somtijds holen aan, die door erosie en instorting der basaltgesteenten of nitzetting der nog vloeibare lava, dan wel door het wegstroomden der lava onder de reeds gestolde korst ontstaan zijn. In levende koraalriffen komen wel eens van den beginne van hun vorming af holen voor. Gewoonlijk bezitten de grotten de gemiddelde temperatuur der plaats, waar zij voorkomen, somtijds is de temperatuur er hooger, somtijds lager. In ijsholen (zie aldaar) is de temperatuur abnormaal laag. De meeste grotten zijn relatief droog; in sommige vindt men onderaardse rivieren of meren, bij andere, althans op den bodem, koolzuur (Hondsgrout bij Napels) of zwaveligzuur (Zwavelgrot bij den berg Budos in Zevenbergen). Ook aan organisch, bepaaldelijk dierlijk leven ontbreekt het in vele grotten niet.

Een systematisch, wetenschappelijk onderzoek van vele holen heeft eerst in nieuweren tijd plaats gehad en wordt bevorderd door tal van vereenigingen. Aan hen en aan geleerden als Zittel, Fraas, v. Hochstetter, Kraus, Martell en vele anderen hebben wij het te danken, dat tegenwoordig een groot aantal holen, wat ligging, nitgestrektheid en inwendig voorkomen betreft, zeer nauwkeurig bekend zijn en van onderscheiden streken (Beieren Salzkammergut, Karstgebied, Z. Frankrijk, België, Griekenland enz.) tamelijk nauwkeurige *holenkaarten* bestaan. Zij leeren ons hoe sommige grotten uit één of enkele ruimten, andere uit een labyrint van gangen, kamers en zalen bestaan, hoe sommige slechts een geringe uitgestrektheid hebben (Dechenhöhle 270 m.), andere (Adelsberggrot en Planinagrot ruim 5 km., Mammothol in Kentucky 240 km.) zeer nitgestrekt zijn. Hoe verschillend hun inwendig voorkomen is, kan reeds uit de afbeeldingen op de plaat blijken.

Men kan de grotten verdeelen in oorspronkelijke, later gevormde en kunstgrotten. De eerste komen het minst talrijk voor; er behooren toe de *kristalkelders*, de *rijsholen* in koraalgesteenten en sommige zoogenaamde *spleetgrotten*. Die der tweede soort, de later gevormde, zijn daarentegen zeer talrijk en worden weer onderverdeeld in *spleetgrotten*, ontstaan door mechanische processen en later door stroomend water verder gevormd; *erosie- en corrosiegrotten*, geheel gevormd door het water, dat van de aardoppervlakte in den bodem doordringt en dat vooral door zijn koolzuurgehalte, sommige gesteenten (kalk, gips, dolomiet) sterk aantast; eindelijk *overdekkingsgrotten*, waarbij bestaande spleten, schenken of „klammen“ door pijn of kalktuf overdekt werden; doorgaans hebben zij slechts geringe afmetingen. De derde groep, de kunstmatig gevormde of vergrootte grotten, omvat o. a. de zoo-

G R O T T E N .

1. Dompvorming aan de onderaardsche Reka bij St. Kanbian.

2. Sinterbekken in de Bronnengrot bij St. Kanbian.

3. Driipsteenvormingen in de grot van Aggtelek (Hongarije).

genaamde *aardstallen*, bijna nitsluitend in leem of löss gegraven (Neder Oostenrijk, Beieren, Canada, China), verder zuid, welke als begraafplaatsen, voor godedienstoefeningen of ter verdediging werden aangelegd of vergroot (Antonsgrot bij Weenen, catacomben bij Rome en Parijs, rotsgraven in Egypte en elders), eindelijk zulke, welke door het aanleggen van mijnen en groeven ontstonden (zoutmijnen in de Alpen, de groeven bij Maastricht en Valkenburg, te Niedermendig en bij St. Petersburg).

Tot de mooiste grotten behooren die, welke met *druipsteen* (zie aldaar) versierd zijn (fig. 3 der plaat); somtijds bevatten zij aragoniet, bergkristal, hoedglans, ijzerkies, zinkblend enz. Anthropologisch zeer belangrijk zijn die hollen, welke overblijfselen bevatten, somtijds uitstekend geconserveerd, van de dijnvlie holendieren en van den hollen mensch (zie aldaar). Sommige grotten hebben oeconomische beteekenis, zooals die op Java en elders in Insulinde, welke de eetbare zwaluwnesten bevatten; andere, bepaaldelijk in Karststreken, kunnen dienen om water-arme streken van water te voorzien, of omgekeerd overstromingen tegen te gaan.

Grouchy, Emanuel, markies de, maarschalk en pair van Frankrijk, geboren te Parijs den 23sten October 1766, trad in 1779 in dienst bij de artillerie, ging vervolgens over tot de cavalerie en werd in 1786 officier bij de garde du corps. Bij het uitbarsten der Omwenteling werd hij geplaatst bij de linietroepen, was in 1792 kolonel bij het dragonderregiment Condé, werd in hetzelfde jaar tot brigade-generaal bevorderd en stroomde in 1793 in de Vendée. Daar hij tot den adel behoorde, moest hij afstand doen van zijn waardigheid, welke hem den 9^{den} Thermidor weder werd toegekend. In 1795 werd hij divisie-generaal, vocht onder generaal Hoche en voerde in 1798 onder Joubert bevel over een divisie van het Italiaansche leger. Na het veroveren van Piëmont organiseerde hij er een voorloopig bewind, kwam onder het opperbevel van Moreau, sloeg generaal Bellegarde bij Alessandria, maar werd in den slag bij Novi zwaar gewond en gevangen genomen, doch later uitgewisseld. In 1800 onderscheidde hij zich bij den slag van Hohenlinden. Na den vrede van Lunéville werd hij benoemd tot inspecteur-generaal der cavalerie. Nadat bij den 26sten October 1806 de Pruisische cavalerie bij Zehdenik verslagen, zich bij Lübeck, in 1807 bij Eylau in Friedland, in 1808 in Spanje, in 1809 in Italië en Hongarije en vooral in den slag bij Wagram had onderscheiden, benoemde Napoleon hem tot generaal-en-chef der jagers en tot groot-officier des rijks. Gedurende den veldtocht naar Rusland (1812) voerde hij bevel over een der drie korpsen cavalerie, streed dapper aan de Moskwa en werd er, evenals zijn zoon, gewond. Bij den terugtocht had hij het opperbevel over het „Bataillon sacré“, gevormd uit officieren. Gedurende den veldtocht van 1813 bleef hij werkeloos, omdat hem het commando over een korps door den keizer geweigerd werd, en eerst toen de verbonden mogendheden in Frankrijk drongen werd hij weder aan het hoofd geplaatst van een korps cavalerie, doch den 7^{den} Maart bij Craonne zwaar gewond. Na de Restauratie werd hij verbannen, doch ontving reeds in 1815

verlof om terug te keeren. Daar hij intusschen geen aanstelling ontving, koos hij bij den terugkeer van Napoleon de partij van dezen en werd aanstonds tot maarschalk en bevelhebber van het Alpenleger benoemd. Opgeroepen om zich bij het groote leger te voegen, werd hij belast met het commando over de reserve-cavalerie. Daags na den slag bij Ligny moest hij met 34000 man en 1000 kanonnen Rülcher op zijn afdacht vervolgen. Deze echter had zich met een drietal korpsen reeds op weg begeven, om zich met Wellington te vereenigen, zoodat Grouchy slechts het korps van generaal Thielmann aantrof, dat bij den 18^{den} Juni bij Wavre aanviel. Men heeft aan Grouchy wel eens de schuld gegeven van de nederlaag der Fransen bij Waterloo, daar zijn generaals, inzonderheid Gérard, er op aandrongen naar Waterloo te trekken zoodra zij het geschutvuur in die richting vernamen. Intusschen was Grouchy van meening, dat hij zich atiptelijk bonden moest aan de bevelen van den keizer. Doch al had hij naar den raad zijner onderbevelhebbers geluisterd, toch zou hij er te laat op het slagveld gekomen zijn, om de kans van den strijd te keeren. Daar hij geenerlei orders ontving, trok hij, na zijn overwinning bij Wavre en na het vernemen der beslissende nederlaag, naar de zijde van Namen. Bij het bericht, dat de keizer afstand had gedaan van den troon, deed hij Napoleon II tot keizer uitroepen, zond de cavalerie naar Laon en Soissons, om er de overblijfselen van het Fransche leger te vereenigen en begaf zich met de infanterie naar Rheims. Het Voorloopig Bewind benoemde hem tot opperbevelhebber van het geheele leger, en op last van Daroust, minister van Oorlog, bracht hij 45000 man bij de muren van Parijs. Toen echter de onderhandelingen een aanvang namen, legde hij het commando neder. Na de Tweede Restauratie werd hij nogmaals verbannen, waarop hij zich naar Noord-Amerika begaf. In 1819 ontving hij vergunning terug te keeren, waarna hij zich vestigde op zijn buitenverblijf Ferrière bij Caen. Na de Julirevolte (1830) werd hij lid der Kamer van Afgevaardigden, in 1831 in zijn rang als maarschalk hersteld, in 1832 tot pair benoemd. Hij overleed den 20sten Mei 1847 te St. Etienne.

Grousset, Pascal, een Fransch communist, werd in 1845 op Corsica geboren en werkte mede aan de radicale bladen „La Marseillaise“ te Parijs en „La Revanche“ op Corsica. Een twist met prins Pierre Bonaparte leidde tot een duel, waarbij Grousset's secundant Victor Noir door den prins doodgeschoten werd. Door zijn hartstochtelijke aanvallen op het keizerrijk baalde hij zich talrijke straffen op den hals, redigeerde na den val van Napoleon de „Marseillaise“ en sloot zich den 22sten Maart 1871 bij de commune aan, waarvan hij minister van Buitenlandse Zaken werd. Na zijn val in 1872 gedeporteerd naar Nieuw-Caledonië, wist hij met Rochefort over Australië naar Engeland te ontsnappen, waar hij den schuilnaam Philippe Daryl aannam. Na de amnestie keerde hij naar Frankrijk terug en werd in 1893 lid der Kamer. Hij schreef: „La conspiration du général Malet“ (1869), „Les origines d'une dynastie, le coup d'état du brumaire in VIII“ (1869) en onder zijn schuilnaam sedert 1884: „La vie

publique en Angleterre", „Le monde Chinois", „Les Anglais en Irlande" enz., alle reis- en zedenschilderingen, te zamen verschenen als „La vie partout" (8 din., 1884—1888) en „Le yacht. Histoire de la navigation maritime de plaisance" (1891).

Grouw is de naam van het kanaal tusschen het Pikmeer en het Sneeker meer, dat een deel uitmaakt van den grooten waterweg van Groningen naar de Lemmer.

Grouw is de naam van een dorp, aan de spoorlijn Leenwarden—Heerenveen gelegen, behoorende tot de Friesche gemeente Idsaarderadeel, waarvan het de hoofdplaats vormt. Het telt in de kom ongeveer 2500 zielen, wordt aan drie zijden door de Grouw en het Pikmeer begrensd en door kanalen doorneden. Het is een mooi, welvarend plaatsje, waartoe ook een groot aantal boerderijen in den omtrek behoorren, en de geboorteplaats van het geslacht *Halbertema*. De bevolking leeft van scheepvaart en handel in boter, kaas, hont enz. Men vindt er een markplein, een gemeentehuis, kerken voor de Hervormden en Doopsgezinden, een post- en telegraafkantoor, scheepstimmerwerken en molens.

Grove, sir *William Robert*, een Engelsch natuurkundige, werd den 14ten Juli 1811 te Swansea geboren, studeerde te Oxford in de rechten, was vijf jaar advocaat te Londen, wijdde zich toen aan de natuurkunde, werd in 1840 hoogleeraar aan de „London Institution" en nam als lid der „Royal Society" ijverig deel aan haar reorganisatie. In 1871 tot rechter aan het „Court of Common pleas" benoemd, werd hij in 1872 in den adelstand opgenomen. Groot opzien verwekten in 1842 zijn voorlezingen, waarin hij alle natuurkrachten van één standpunt beschouwde; zij verschenen als „Correlation of physical forces" (6de druk 1874). In 1839 stelde hij de naar hem genoemde galvanische batterij samen en later de galvanische gasbatterij. Hij overleed den 24ten Augustus 1896 te Londen.

Grove, *Jan Baptist de*, pastoor te Horpmaal, geboren in 1813 en overleden den 1sten Januari 1888, was een geleerd man en tevens een echt volksvriend. Vooral ijverde hij voor de Vlaamsche taal. Van zijn geschriften vermelden wij: „Romes omwenteling" (1849), „Jesus leven den kinderen ten voorbeeld gegeven" (1849), „Huldekrans ter eere van den H. Jozef" (1862), „Maria van Brabant, tafereel nit de vaderlandsche geschiedenis" (1862), „De slagtoffers der bloedwet" (1863), „Jan van den Smid, plaatsverranger bij het leger" (1863) en „Reineldia, of de eerste dagen des Christendoms in België" (1867).

Grove, sir *George*, een Engelsch ingenieur en muziekgeleerde, den 13^{den} Augustus 1820 te Londen (Clapham) geboren, werd reeds in 1841 op Jamaica met den bouw van den eersten gietijzeren vuurtoren belast en was daarna in Engeland onder *Stephenson* werkzaam aan den Chester- en Holyheadspoorweg en de Britanniabrug. Sedert 1850 secretaris der Society of Arts, werd hij in 1852 secretaris, in 1873 directielid van het „Crystal Palace". Als deelhebbende in den boekhandel van *Macmillan & Co.* redigeerde hij vele jaren het „Macmillan's Magazine". In 1879—1889 schreef hij den „Dictionary of music and musi-

cians" (4 din.), dat een der beste werken van dien aard is. In 1896 verscheen zijn studie „Beethoven and his nine symphonies". In 1882 werd hij tot directeur van het nieuwe „Royal College of Music" benoemd en in 1883 in den adelstand opgenomen. Hij was verder de voornaamste medewerker aan *W. Smith's „Dictionary of the Bible"*, waarvoor hij tweemaal Palestina bezocht, en medeoprichter van den „Palestine Exploration Fund". Hij overleed te Londen den 28sten Mei 1900.

Grovestins is de naam van een oud en aanzienlijk Friesch geslacht.

Grovestins, *Wybe Sjoerds*, veelal *Scherne Wybe* genaamd, behoorde eigenlijk tot het geslacht der *Sirtema's*, doch zijn voorouders hadden den naam *Tho Grovestins* aangenomen naar een stins met zware muren, door zijn bet-overgrootvader tegen de intallen der Noordmannen te Engumalgeboerd. Den bijnaam *Scherne* (geschoren) verkreeg hij, omdat hij tegen de gewoonte der edelen van dien tijd den baard liet scheren of een geschoren kruin droeg. Hij was een van de voornaamste edelen onder de Vetkoopers; gestadig voerde hij oorlog tegen de Schieringers, doch sneuvelde in 1482, toen *Sizzo Sjaerdema* zijn stins belegerde. Die sterkte werd vervolgens ingenomen en gesloopt.

Grovestins, *Wybe* van, geboren in de eerste helft der 16de eeuw, behoorde tot het Verbond der Edelen en verliet het land bij de komst van *Alea*. In 1572 voerde hij havel over eenige ruiters in Friesland en voegde zich vervolgens bij den graaf van *Schouvenburg*. Daar hij in 1574 nitgesloten werd van de algemeene amnestie bleef hij in ballingschap tot na de Pacificatie van Gent en keerde toen in Friesland terug, waar hij de Unie van Utrecht bevorderde.

Grovestins, *Oene* van, een broeder van den voorgaande, werd in 1561 grietman van Menaldumadeel, ondertekende het Verbond der Edelen, trok naar Enkhizen, waar de Prins, hem benoemde tot luitenant-admiraal van *Duco Martens*, en werd eveneens nitgesloten van de algemeene amnestie. Tijdelijk verliet hij het vaderland, doch werd hij zijn terugkeer aangesteld tot kolonel van Westergo (1582) en later (1596) tot volmacht der Vijf Deelen. In 1599 omhelsde hij de Hervorming en overleed den 18^{den} Juni 1600.

Grovestins, *Frederik Sirtema* van, een nitstekend krijgsman, werd geboren in 1668, was eerst kapitein en ritmeester, in 1697 grietman van Ferwerdadeel, daarna achtereenvolgens kolonel, generaal-majoor en luitenant-generaal der cavalerie (1727), generaal kwartiermeester van het leger en kolonel van een regiment voetvolk. Ook bekleedde hij de betrekking van gouverneur te Bouchain (1712) en te Bergen-op-Zoom (1718). Hij behaalde grooten roem in den Successie-oorlog, verdreef met generaal *Dompré* aan het hoofd der Nederlandsche voorhoede een vijandelijken post nit het dorp Waterloo (1705) en onderscheide zich vooral in den slag bij Malplagnet (11 September 1709). Den 10^{den} Juli 1712 trok hij aan het hoofd van een vliegend leger van 1800 huzaren en dragonders (allen vrijwilligers) uit het leger bij Doornik door Champagne en de hidsdommen Metz, Toul en Verdun. Deze tocht geschiedde niet nit roof- en plunderzucht, maar onder goedkeuring van de Staten-Generaal en moest dienen,

om den Franschen intendant aldaar tot het betalen der achterstallige oorlogslasten te dwingen, en hij baarde zooveel schrik, dat men er te Versailles ernstig over beraadslaagde, of de koning ook de wijk diende te nemen naar Chambord. Na zijn terugkeer verdedigde hij van 4 tot 20 October met 4 zwakke bataillons de vesting Bonchain. De vijand maakte hem krijgsgevangen en voerde hem naar Champagne, waar hij kort te voren met onbeperkte macht had hnis gehouden. Hij overleed te Nijkerk bij Leenwarden den 3^{den} November 1750.

Grovestins, Karel Frederik baron Sirtema van, een Nederlandsch staatsman, werd geboren in 1791 en bekleedde eenigen tijd de betrekking van kamerbeer en kabinetsecretaris van Willem I, koning der Nederlanden. Later begaf hij zich naar Parijs, woonde eerst eenigen tijd te Montmorency, ging in 1839 over tot de R. Katholieke Kerk en vestigde zich in 1845 te St. Germain en Laye, waar hij den 22^{den} Mei 1874 overleed. Hij gaf in het licht: „Lettre à Guillaume I, roi des Pays-Bas, écrite en 1828" (1841), „La conférence de Londres et Guillaume I, on de l'influence du système de persévérance sur l'état financier des Pays-Bas" (1844), „La Pologne, la Russie et l'Europe occidentale on de la nécessité de résoudre la question polonaise dans une conférence des grandes puissances" (2de druk, 1864), „Guillaume III, défenseur et soutien de l'indépendance de l'Europe contre la puissance de Louis XIV; suivi d'une lettre adressée au roi Louis-Philippe en 1838, de deux lettres à M. Guizot, et des réponses de M. Guizot à M. de Grovestins" (1850), „Considérations sur l'église Anglicane et l'église Catholique à l'occasion de la création de l'évêché anglicain de Jérusalem et du rétablissement de la hiérarchie catholique en Angleterre", „Histoire des luttes et rivalités politiques entre les puissances maritimes et la France durant la seconde moitié du XVIIe siècle" (8 dln., 1852—1854), „Notices et souvenirs du comte van der Duyn van Maasdam et du baron de Capellen, réunis et mis en ordre et publiés par leur ami" (1852), „L'avenir du royaume des Pays-Bas" (1853), „Tahleau politique et moral de la Russie au XVe et XIXe siècle" (1854), „Le réveil de l'Europe occidentale" (1855), „Le congrès de Vienne en 1814 et 1815 et le congrès de Paris en 1856" (1866), „Le baron Robert Fagel" (1857), „La Russie ramenée à l'ordre et l'Europe en 1857" (1858), „Les gloires du romantisme appréciées etc." (3 dln., 1859) en „Mémoires, souvenirs" (6 dln., 1862) alsmede: „Petites mémoires, souvenirs biographiques du baron Charles Frédéric Sirtema de Grovestins" (1857). Een groot aantal handschriften heeft hij bij beschikking van 10 Februari 1873 gelegateerd aan de Koninklijke Boekery te 's Gravenhage.

Grtz. is achter plantennamen de afkorting voor *J. Gärtner* (zie aldaar).

Grubber. zie *Cultivator*.

Grube, August Wilhelm, een Duitsch paedagog, werd geboren te Wernigerode den 17^{den} December 1816, bekleedde na het voleindigen zijner studien van 1837 tot 1838 de betrekking van leeraar aan de burgerschool te Merseburg, werd daarna hnisonderwijzer en vestigde zich ver-

volgens als priva doceent te Hard aan de Bodensee. In 1867 verhuisde hij naar Bregenz, waar hij den 29^{den} Januari 1884 overleed. Hij schreef: „Leitfaden für das Rechnen in den Elementarschulen" (6de drnk, 1881), „Geographische charakterbilder" (dl. I en 2, 19de druk, 1897, dl. 3, 15de druk, 1897), „Charakterbild der ans der Geschichte und Sage" (3 dln., 30de druk, 1894), „Biographien ans der Naturkunde" (4 dln., 1851—1870), „Biographische Miniaturbilder" (6de druk, 2 dln., 1884), „Alpenwanderungen" (2 dln., 3de druk, 1885—1886), „Aesthetische Vorträge" (2 dln., 1865—1866) en „Pädagogische Studien und Kritiken" (3 dln., 1860—1862).

Grube, Wilhelm, een sinoloog, werd den 17^{den} Augustus 1855 te Petersburg geboren, studeerde aldaar en te Leipzig, waar hij in 1880 promoveerde en zich in 1881 als priva doceent vestigde. Nadat hij van 1882—1883 conservator van het Aziatisch Museum der Keizerlijke Academie van Wetenschappen was geweest, ging hij naar Berlijn, waar hij tot 1900 werkzaam was als assistent aan het Museum van Volkenkunde. In 1884 vestigde hij er zich tevens als priva doceent en werd in 1892 tot buitengewoon hoogleraar benoemd. In 1897—1898 maakte hij een studiereis naar China. Behalve tijdschriftartikelen schreef hij: „Ein Beitrag zur Kenntnis der chinesischen Philosophie T'ung-su des Cen-tai; cap. 1—20" (1880—1881), „Die sprachgeschichtliche Stellung des Chinesischen" (1881), „Gijakischer Wörterverzeichnis nebst grammatischen Bemerkungen" (1892), „Die Sprache und Schrift der Jaoen" (1896), „Pekinger Totengebräuche" (1898), „Goldisches Deutsches Wörterverzeichnis mit vergleichender Berücksichtigung der übrigen tunguischen Dialekte" (1900), „Zur Pekinger Volkskunde" (1901) en „Geschichte der chinesischen Literatur" (1902).

Grube, Max, een Duitsch tooneelspeler, werd den 25^{den} Maart 1859 te Dorpat geboren en begaf zich op 18-jarigen leeftijd naar Meiningen, waar hij in den beginne met weinig succes, een jaar later met beter gevolg dehnsteerde. Gedurende een engagement te Detmold in 1875 speelde hij in belangrijke karakterrollen als Richard III, Franz Moor, Shylock en Jago, rollen, die hij ook later met voorkeur speelde. Achtereenvolgens was hij verbonden te Lübeck, Bremen, Leipzig, Dresden en Meiningen, tot hij in 1889 hij het „Königliches Schanspielhaus" kwam, waarvan hij in 1890 hoofdregisseur werd. Zijn verdere hoofdrollen zijn: Hamlet, Wallenstein, Lear, Macbeth, Mephisto, Philips, Alva, Caliban (in *Shakespeare's „Tempest"*) en L'avare. Hij schreef o.a. de tooneelspelen „Christian Günther" (1882), „Strandgut" (1885), „Hans im Glück" (1886) en „In „Kaisers Schantz" (1887), henevens een dichtbundel „Im Bann der Bühne" (1901).

Grübel, Johann Konrad, een Neurenbergsch volksdichter, aldaar geboren den 3^{den} Juli 1736, hield zich bezig met het vervaardigen van wapenrustingen, alsmede van velerlei kunstige werktuigen en overleed den 8^{den} Maart 1809. Hij schreef gedichten en brieven in het Neurenbergsch dialect, die veel bijval vonden. Zijn werken werden in 1857 in 3 deelen door Frommann uitgegeven.

Grubenhagen, vroeger een vorstendom, dat tot de landdrostij Hildesheim in het voormalig koninkrijk Hannover behoorde, heeft een oppervlakte van 826 v. km. Het ontleent zijn naam aan het oude kasteel Grubenhagen, dat in den Dertigjarigen Oorlog verwoest werd, viel in 1617 ten deel aan het geslacht *Brunswijk-Lüneburg-Celle* en werd in 1706 bij Hannover ingelijfd, zoodat het zich thans onder de heerschappij van Pruisen bevindt.

Gruber, Johann Gottfried, een Duitsch geleerde en schrijver, geboren te Naumburg aan der Saale den 29sten November 1774, studeerde te Leipzig, werd achtereenvolgens privatdocent te Göttingen, Leipzig en Jena, belastte zich, gestemd door *Augusti*, met de redactie der „Literaturzeitung“, verhuisde naar Weimar, waar zijn opstel over de romanliteratuur, in de „Allgemeine Literaturzeitung“ van *Wieland* geplaatst, met veel hijval gelezen werd, en werd in 1811 henoemd tot hoogleraar aan de universiteit te Wittenberg. Later woonde hij te Leipzig en werkte er voor *Brockhaus* aan het „Konversationslexikon“. Na den volkerenslag bij Leipzig ontving hij de opdracht naar het hoofdkwartier van *Blücher* te reizen en de Wittenbergsche boekerij te redden. Dit gelukte hem, en na de verdelving van Saksen onderhandelde hij over de vereeniging van de universiteit te Wittenberg met die te Halle. In laatstgenoemde stad aanvaardde hij nu het hoogleeraarsambt en verbond zich met *Erach* tot de uitgave der „Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste“, waarvan hij het eerste gedeelte (A—G) na den dood van *Erach* van het 18de deel af alleen voltooide. In plaats van *Erach* werd hij ook mede-nitgever van de „Allgemeine Literaturzeitung“ en overleed den 7^{den} Augustus 1851. Van zijn geschriften noemen wij „Geschichte des menschlichen Geschlechts“ (2 dln., 1806), „Wörterbuch für Aesthetik und Archäologie“ (1ste dl. 1810) en „Wörterbuch der altklassischen Mythologie“ (3 dln., 1810—1815). Kindelijk schreef hij levensgeschiednissen van *Wieland*, *Klopstock* en *Lafontaine* en leverde een uitgave der gezamenlijke werken van eerstgenoemde.

Gruber, Max, een Oostenrijksch hygiënist, werd den 6^{den} Juli 1803 te Weenen geboren, studeerde aldaar, werd in 1875 assistent aan het chemisch laboratorium, hield zich in 1879—1882 bezig met hygiënische, physio- en bacteriologische studien te München, vestigde zich als privatdocent in de gezondheidsleer te Weenen, was werkzaam aan het Physiologisch Institut te Leipzig en werd in 1884 tot hultengewoon hoogleraar in de hygiëne te Graz benoemd. In 1887 ging hij als zoodanig naar Weenen, waar hij in 1892 gewoon hoogleraar werd, welke betrekking hij in 1902 met den leerstoel voor hygiëne en bacteriologie te München verwisselde. In 1896 ontdekte hij de specifieke agglutinatie der bacteriën door het bloedserum van dieren, die met deze bacteriën immuun gemaakt zijn, en het nut van deze reactie voor de diagnostiek tot herkenning van zekere bacteriën en door hen veroorzaakte ziekteverschijnselen. Andere onderzoekingen betreffen de weerstandskracht van den *Bacillus anthracis*, anaërobie bacteriën, de desinfectie met stoom,

de filtratie van het water enz. Zeer belangrijk zijn zijn onderzoekingen aangaande de immuniteitsleer, waarbij hij in zeker opzicht tegen *Ehrlich* opkomt. *Gruber* stelt veel belang in kwesties van sociale hygiënische aard, zooals het prostitutievraagstuk, de hygiëne en volkswelvaart enz. Hij schreef: „Das Lebenswerk Pasteurs im Zusammenhang mit der gesamten Entwicklung der Bakteriologie“ (1895), „Die banliche Neugestaltung der Wiener medizinischen Fakultät“ (1895), „Die Prostitution vom Standpunkt der Sozialhygiene aus betrachtet“ (1900), „Führt die Hygiene zur Entartung der Rasse“ (1903) en „Hygiene des Geschlechtslebens“ (1904).

Gruber, Christian, een Duitseh geograaf, werd geboren te Wassertrudingen den 14^{den} December 1858, bezocht het seminarium voor onderwijzers te Schwabach en werd in 1878 leeraar te München. Van 1878—1883 studeerde hij aan de technische hoogeschool aldaar en werd er in 1887 benoemd tot leeraar aan de stedelijke handelschool. In hetzelfde jaar promoveerde hij te Leipzig tot doctor in de aardrijkskunde. Hij overleed te München den 10^{den} Juli 1906. Het aantal zijner geschriften, vooral op aardrijkskundig gebied, is verbaasd talrijk. Wij noemen: „Die Lär nach ihrer Entwicklung und ihren hydrologischen Verhältnissen“ (München, 1899), „Wirtschaftsgeographie Deutschlands und der ausserdeutschen Kulturstaaten (in dl. I en II van den „Deutscher Kaufmann“), Leipzig, 1904), „Wirtschaftsgeographie mit eingehender Berücksichtigung Deutschlands“ (Leipzig, 1905), „Geographie als Bildungsfach“ (Leipzig, 1904), „Die Entwicklung der geographischen Lehrmethoden im 18. n. 19. Jahrhundert“ (München, 1900), benevens een zeer groot aantal bijdragen in tijdschriften. Na zijn dood verscheen zijn „Atlas der Wirtschaftsgeographie“ (Leipzig, 1907).

Gradius, Nicolaas, een Latijnsch dichter, geboren te Leuven, oefende zich in de rechtsgeleerdheid, werd kassier van de Staten van Brabant, geheimschrijver van de orde van het Gulden Vlies, van *Karel V* en van *Filips II* en wijdde zijn vrijen tijd aan de beoefening der dichtkunst en aan een nitgeheide briefwisseling met geleerde mannen in Italië en Spanje. Hij overleed te Venetië in 1571 en wordt als Latijnsch dichter zeer geroemd, vooral door *Peerikamp*, die hem met *Catullus* en *Propertius* vergelijkt. Hij schreef: „Pia poemata lib. II“ (1566), ten tweede male gedrukt onder den titel: „Negotia sive poemata sacra etc.“, „Naenia in obitum principis Margarethae Austriacae“ (1532), „Epigrammata etc.“ (1840) en „Apotheosis in obitum Maximiliani ab Egmonds, Comitis Burani“ (1549). Er zijn ook handschriften van hem in de bibliotheek te Leiden.

Gruber, Bernhard, een Duitseh architect en schrijver, geboren te Donauwörth in 1806, bezocht de academie te München en werd leeraar aan de polytechnische school aldaar. In 1837 verzamelde hij in Italië studien van middeleeuwsche kerkgebouwen en zond ze in het licht onder den titel: „Vergleichende Sammlung für christliche Bankunst“ (1841). Na zijn terugkeer vestigde hij zich te Praag en werd er in 1844 hoogleraar aan de polytechnische school. Hij schreef

GRUINALES.

(DICOTYLEDONEN: CHORIPETALEN).

1. *Linum catharticum* (Vlas); a bloem, nat. gr., b vrucht. 2. *Erodium cicutarium* (Heigerebek); a bloem, nat. gr., b rijpe vrucht openspringend. 3. *Oxalis acetosella* (Witte klaversuring); a opengesprongen vrucht. 4. *Impatiens noli me tangere* (Springzaad of Kruidje-roer-mij-niet); a bloem uit elkander geteeld, b openspringende vrucht.

„Allgemeine Banknote“ (1863), „Die Kunst des Mittelalters in Böhmen“ (1871), „Der Kaiserburg in Eger“ (1884), „Die Kathedrale des heiligen Veits und die Kunstthätigkeit Kaiser Karls IV“ (1869) en „Die Elemente der Kunstthätigkeit erläutert“ (1875). In 1874 nam hij zijn ontslag, begaf zich naar Beieren en overleed den 12^{den} October 1882 te Schwabing bij München.

Grinales (zie de plaat) is de naam eener tweezaadlobbige plantenorde uit de groote afdeling der *Choripetalen*. Het vruchtbeginsel is bovenstandig; de bloem is tweeslachtig en regelmatig of ook wel symmetrisch, maar dan is het aantal meeldraden in plaats van 10, gereduceerd; kelk en bloemkroon zijn 5 bladerig; voorts is een belangrijk kenmerk dat de buitenste 5 meeldraden vóór de kroonbladeren, de binnenste 5 meeldraden voor de kelkbladeren staan (*obdiplotemon*) en dat de meeldraden naar beneden dikwijls samenhangen. Hiertoe behooren een groot aantal families: 1. *Geraniaceen* (*Ooievaarsbekachtigen*), waarvan de voornaamste geslachten zijn: *Geranium*, *Erodium* en *Pelargonium*. 2. *Oxalideen* met *Oxalis* (*Klaverwing*). 3. *Linaceen* met *Linum* (*Vlas*). 4. *Balsaminaceen* met *Impatiens noli me tangere* (*Springzaad* of *Kruisde-roer-me-niet*). 5. *Polygalaceen* met *Polygala*. 6. *Erythroylaceen* met *Erythroxylum coca*, waarvan de bladeren het cocaine bevatten en welke in Peru en Bolivia thans beboort. Zie verder de afzonderlijke families.

Gruis noemt men in het algemeen stukjes van iets (sardewerk, steenkool enz.), dat verbrijzeld is. In het bijzonder is gruis de naam voor ongeveer erwten-grootte, meestal scherpkantige stukjes steen, ontstaan door een begin van mechanische verweering. De gruisvorming is kenmerkend voor polygone gesteenten en aggregaten van verschillende mineralen, terwijl homogene gesteenten meer schaalvormig verweeren.

Gruthuisen, *Franz von Paula*, een Duitsch natuurkundige, werd geboren den 19^{den} Maart 1774 op het kasteel Haltenberg aan de Lech, was eerst regimentsschoolmeester in Oostenrijkschen dienst en legde zich vervolgens aan de universiteit te Landshut met zooveel ijver toe op de genees- en natuurkunde, dat hij in beide vakken den doctoralen graad verwierf. In 1808 werd hij lector in de natuurkunde aan de geneeskundige school te München en in 1826 aldaar hoogleeraar in de sterrenkunde. Hij overleed den 21sten Juni 1852. Hij schreef „*Anthropologie*“ (1810), „*Organozoonomie*“ (1811) en „*Ueber die Natur der Kometen*“ (1811). Ook gaf hij uit: „*Analekten für Erd- und Himmelskunde*“ (1828—1831), later door „*Nene Analen*“ gevolgd. Zijn „*Entdeckung vieler deutlicher Spuren der Mondbewohner, besonders eines kolossalen Kunstgebüdes derselben*“ baarde korten tijd groot opzien.

Gratje, *Sawa*, een Servisch staatsman, geboren in 1840 te Kolare, bezocht tot 1861 de Militaire Academie te Belgrado, streed in 1863 mede in de Poolse opstand en werd toen door de Servische regeering naar Rusland gezonden, waar hij drie jaar lang de artillerieschool te Michailow bezocht en twee jaar actief diende. In 1873 werd hij wegens een geschrift over het Servische militarisme, dat hij scherp bekeelde, uit het leger ontslagen, doch spoedig daarna tot directeur van

het arsenaal te Kragryen watz benoemd, vervolgens geplaatst bij het ministerie van Oorlog en in den Turkschen Oorlog van 1876 belast met het opperbevel der artillerie. In 1879 nam hij de portefeuille van Oorlog en reorganiseerde het Servische leger. In 1878 afgetreden, ging hij in 1879 als consul-generaal naar Bulgarije, in 1882 als gezant naar Athene en in 1885 naar Petersburg. In 1887 werd hij wederom tot minister van Oorlog en spoedig tot premier benoemd, als hoedanig bij in 1891 aftrad, waarop hij als gezant naar Konstantinopel ging, om in 1893 wederom de portefeuille van Oorlog te aanvaarden en eenige weken als minister-president op te treden. In Maart 1897 werd hij tot gezant te Petersburg benoemd. Na den aanslag op den ond-koning *Milan* (6 Juli 1899) werd hij in het proces der radicale partijleiders gewikkeld en uit zijn betrekking ontslagen; hij ging naar het huitenland en geraakte na den moord op koning *Alexander* in een heftige polemiek met *Georgievic*. Den 5^{den} October 1903 door koning *Peter* tot minister-president benoemd, wist hij zich niet-tegenstaande vele moeilijkheden staande te houden ook bij de reorganisatie van het kabinet (10 Februari 1904).

Grumbach, *Wilhelm von*, een Frankisch edelman en de telg van een aanzienlijken stam, werd geboren den 1sten Juni 1503 en heeft zich in het Duitsche Rijk bekend gemaakt door voellingen, die naar hem genoemd worden. Hij onderscheidde zich door een vermetel, waakzaam en ondernemend karakter en verwierf als ruitershoofdman in de oorlogen van *Karel V* grootten roem. Toen *Konrad von Bibra*, een oom zijner vrouw, bisschop van Würzburg werd, had hij, tevens als een aanzienlijk grondbezitter in dat bisdom, aldaar niet weinig gezag, maar geraakte na den dood van *Koenraad* (1544) in twist met diens opvolger *Melchior von Zohel* over de nitvoering van het testament des overledenen. Zich ten zeerste gekrenkt gevoelende, trad hij in dienst van markgraaf *Albrecht van Kuimbach*, die hem tot stadhouder in zijn landen benoemde. In die betrekking genoot hij het vertrouwen van zijn heer, op wiens oorlogsondernemingen hij grooten invloed oefende. Voorzeker legde de markgraaf op zijn aandringen bij de vredesonderhandelingen te Passeten zware lasten op het bisdom Würzburg; *Grumbach* vervulde daarbij de rol van bemiddelaar en zorgde tevens voor zijn eigen belangen. Hij verkreeg aanzienlijke goederen in het bisdom, eene som gelds en het verlof om in dienst te blijven van den markgraaf. Het verdrag werd echter door den bisschop niet gehouden, waarom de Markgraaf zich tot den Keizer wendde, die betnigde, dat de bisschop zich volgens de overeenkomst gedragen moest. Daar deze zich hierom niet bekrennde en zelfs geweld pleegde tegen de eigendommen van *Grumbach*, haalde laatstgenoemde den markgraaf over tot een rooftocht tegen Neurenberg, Bamberg en Würzburg, bekend als de „*Markgravenoorlog*“, welke in 1554 de vogelvrijverklaring van *Albrecht* en zijn val tengevolge had. *Grumbach*, de aanstoker van den oorlog, verloor slechts zijn bezittingen in Würzburg. Den 15^{den} April 1558 werd bisschop *Melchior* op straat door een troep onbekenden aan-

gevallen en gedood. Waarschijnlijk was *Grumbach* hiervan de oorzaak, doch het is tevens vrij zeker, dat hij den dood van den bisschop niet verlangde, maar hem slechts in zijn macht trachtte te krijgen. Terwijl nu de nieuwe bisschop, *Friedrich von Wiersberg*, hem in staat van beschuldiging stelde, zou hij op vermetele plannen, die een groote omwenteling zouden veroorzaken in den toestand van het Duitse Rijk. Hij knoopte betrekkingen aan met den adel en trachtte dien te winnen voor zijn voornemen, om het gezag der talrijke vorsten te vernietigen en de ridders tot leenmannen des keizers te maken. Hoewel men dat denkbeeld tonjaichte, waagden slechts enkele avonturiers, zich openlijk aan zijn zijde te scharen. In de eerste plaats wilde hij door een stonste daad zijn goederen heroveren en hierdoor vertrouwen inboezemen aan den adel. Met von *Mandelstoe* en von *Stein* verzamelde hij 800 ruiters en 500 man voetvolk, overrompelde den 4ten October 1563 Würzburg en noodzaakte het domkapittel, daar de bisschop de wijk genomen had, tot een overeenkomst, waarbij hij en zijne metgezellen weder in het hezit zonden komen van hun goederen en daarenboven van een schadeloosstelling in geld. Na zijn aftocht verklaarde echter de bisschop, dat dit verdrag door dwang gesloten was en wist bij den keizer te bewerken, dat zijn vijanden vogelvrij werden verklaard, een vonnis, hetwelk niet werd opgeheven, ofschoon *Grumbach* zich te Worms op goede gronden verdedigde. Laatstgenoemde verbond zich nu vooral met *Johan Friedrich*, hertog van Saksen en begaf zich naar Gotha, om zijn omwentelingsplannen door te zetten. De kanselier *Brück* was zijn bondgenoot en hij werd ondersteund door Frankrijk. Zelfs opende hij den hertog het uitzicht op de keizerskroon en zorgde, dat *Hansel Schönborn* uit Hundsbanen, een dwepzieke hoer, die voor een profeet gehouden werd, aan *Johann Friedrich* voorspelde, dat de keizerlijke waardigheid hem zou ten deel vallen. De aanslagen, die de saamgezworenen smeedden tegen *August*, keurvorst van Saksen, brachten eindelijk dezen tot het besluit, om ernstige maatregelen te nemen. Nadat hij te vergeefs tot den hertog het verzoek gericht had, de onruststokers te verwijderen, wendde hij zich tot keizer *Maximilian II*, en deze veranderde dat verzoek in een bevel. Daar de hertog echter niet wilde luisteren, maar aanstalten maakte, om zich in de eerste plaats de keurvorstelijke waardigheid te verschaffen, werd hij in den Rijkban gedaan, terwijl men de uitvoering hiervan opdroeg aan den keurvorst. Deze omsingelde in het laatst van 1566 het versterkte Gotha en veroverde het den 13ten April 1567 door een capitulatie met de hurgers, die *Grumbach* en zijn aanhangers gevangen genomen hadden. Men bracht den hertog naar Wenen, maar *Brück* en *Grumbach* werden gevierendeel en hun medestanders onthoofd. *Grumbach* stierf met standvastigheid, en zelfs de heftigste folteringen waren niet in staat hem te bewegen tot een volledige bekentenis van zijn plannen.

Grün, *Karl*, een Duitsch journalist, werd geboren te Lundscheid (Westfalen) den 30sten September 1817, studeerde te Bonn en te Berlijn

in de theologie, werd leeraar aan het college te Colmar en vertrok in 1842 naar Mannheim, waar hij de radicale „Mannheimer Abend-Zeitung“ redigeerde; hij werd echter uit Baden en Beieren verbannen en begaf zich naar Kenlen. Hier was hij werkzaam op het gebied der journalistiek en hield voorlezingen over literatuur- en kunstgeschiedenis. In 1844—1848 vertoefde hij te Parijs, keerde daarop naar Deutschland terug en werd lid der Pruisische Nationale Vergadering, waar hij zich bij de niterste linkerrijde voegde, en in 1849 ook lid van de Tweede Kamer. Na de ontbinding van deze kwam hij in hechtenis wegens „intellectuele“ medeplichtigheid aan den opstand in de Palts werd in Januari 1850 door de jury vrijgesproken en ging als correspondent van Duitse dagbladen naar België. Nadat hij in 1861—1862 in Italië was geweest, aanvaardde hij een leeraarsbetrekking te Frankfurt aan de Main, hield voorlezingen in de steden aan den Rijn en vestigde zich in 1868 te Wenen. Hij overleed aldaar den 18ten Februari 1887. Hij schreef: „Friedrich Schiller als Mensch, Geschichtschreiber, Denker und Dichter“ (1844), „Die soziale beweging in Frankreich und Belgien“ (1845), „Ueber Goethe vom menschlichen Standpunkte“ (1845), „Lionis Napoleon Bonaparte, die Sphinx an dem französischen Kaisersthron“ (3de druk, 1860), „Italien im Frühjahr 1861“, „Fragments aus Italien, Natur und Kunst“ (1862), „Kulturgegeschichte des 16. Jahrhunderts“ (1872), „Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass, sowie in seiner philosophischen Charakterentwicklung dargestellt“ (2 dln., 1874), „Die Philosophie der Gegenwart“ (1876) en „Kulturgegeschichte des 17. Jahrhunderts“ (2 dln., 1879—1880).

Grünberg, een stad in het Pruisische district Liegnitz, ligt, omgeven door heuvels, die met nitgestrekte wijngaarden en oofttuinen bedekt zijn, en waartusschen de Grünberghöhe en de Angustberg zich verheffen, aan de spoorlijn Glogau—Roppen en telt (1905) 21631 inwoners. Men vindt er vier kerken, een gymnasium, fabrieken van laken, wollen en halfwollen stoffen, rijk, tapijten, glas en papier, twijnerijen, tonwagerijen, bruggen- en machinefabrieken, hieerbrouwerijen, schnimwijn- en cognacfabrieken, bruinkoolgroeven en ooftbonw. De wijnbonw (1500 H. A.) bestaat reeds sedert 1150 en levert behalve druiven voor den nitvoer ook 30—35000 hl. wijn. In de nabijheid ligt de Meiseberg met een Bismarktoren.

Grundtvig, *Nicolaï Frederik Severin*, een Deensch dichter, geschiedschrijver en godgeleerde, werd geboren den 8sten September 1783 te Udby op Seeland, bezocht eerst het gymnasium te Aarhus en vervolgens de universiteit te Kopenhagen, waar hij in de theologie studeerde. Hij werd eerst huisonderwijzer op Langeland en daarna leeraar in de geschiedenis aan een school in de hoofdstad. In dien tijd schreef hij: „Nordens Mythologie“ (1808) en het episch-dramatisch werk „Optrin af Kjømpellivets undergang i Norden“ (2 dln., 2de druk, 1881). Van 1811 tot 1813 was hij werkzaam als hulpprediker bij zijn vader en preekte meermalen met grooten bijval te Kopenhagen, terwijl de geestelijkheid hem niet zeer genegen was. Hij schreef „Kort begreb af

Verdens Krönike" (1812), hetwelk groot opzien baarde, „Qnädlinger" (1816), een verzameling van vaderlandsche gedichten, „Roenskilde-Rim" (1814), een dichtelijke verheerlijking der geschiedenis van Denemarken volgens de sagen van Saxo, en eindelijk een vertaling der geschriften van Saxo en van *Snorro* (6 dln., 1818—1822). In 1821 werd hij predikant te Præstø, en in weerwil van den tegenstand der geestelijkheid benoemde de koning hem in 1822 tot tweede predikant aan de Verlosserskerk te Kopenhagen. Hij gaf nu bundels leerredenen uit, maar door zijn „Protest der kerk tegen professor Clausen" (1824), waarin hij in verzet kwam tegen diens geschrift „Catholicismens og Protestantismens Kerkeforfatning, Lære og Ritus" baalde hij zich een aanklacht van dezen op den hals, zoodat hij genoodzaakt werd zijn betrekking neder te leggen. In dien tijd stichtte hij met *Rudebach* en *Lindberg* een theologisch tijdschrift (13 dln., 1825—1828), gaf eenige dichtelijk-geschiedkundige taferelen in het licht, bezorgde een tweede uitgave van zijn „Mythologie" (1832) en schreef een „Haandbog i Verdenshistorien" (4 dln., 1833—1842), alsmede een bundel geestelijke liederen enz. In 1839 werd hij predikant aan een hospitaal in Kopenhagen en was hij lid van den grondwetgevenden Riksdag, alsmede van het Folketing (Tweede Kamer). Hier behoorde hij tot de democratische partij en streed voor burgerlijke en godsdienstige vrijheid. Ook heeft hij veel voor het onderwijs gedaan, en zijn eigenaardige godsdienstige richting vond in zijn vaderland een menigte volgelingen. In 1871 werd hij tot bisschop benoemd en bij overleed te Kopenhagen den 24^{den} September 1872.

Grundtvig, Svend Hersleb, een Deensch letterkundige, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 9^{den} September 1824 te Kopenhagen, studeerde in de letteren, trad in 1848 als vrijwilliger in krijgsdienst, werd bevorderd tot kapitein, hervatte later zijn studien en werd in 1863 leeraar en in 1869 hoogleeraar in de Noordse taleen aan de universiteit te Kopenhagen, waar hij den 14^{den} Juli 1883 overleed. Hij leverde „Danmarks gamle Folkeviser" (5 dln., 1853—1891), „Gamle danske Minder" (3 dln., 1854—1861), „Danske Folkeeventyr" (1876—1878), „Udsigt over den nordiske Oldtids heroiske Dichtning" (1876), „Om Nordens gamle Literatur" (1876), „Es Nordens gamle Literatur norsk? Eller er den dels Islandsk, og dels Nordisk" (1869), „Dansk Retskrivnings Ordbog" (1870) en „Dansk Haandordbog" (2de druk, 1880).

Grünelsen, Karl, een Duitsch godgeleerde en kanselredenaar, die zich tevens als dichter en booeenaar der kunstgeschiedenis onderscheidde, werd geboren te Stüttgart den 17^{den} Januari 1802, studeerde te Tübingen en te Berlijn in de theologie, werd eerst geplaatst als Hofkapellaan en veldprediker der Koninklijke garde en aanvaardde in 1845 het ambt van opperhofs prediker te Stüttgart. Zijne „Liedern" (1823) bezorgden hem reeds een eervolle plaats onder de dichters van zijn tijd. Verder leverde hij een aantal verhandelingen in het „Kunstblatt" van het „Morgenblatt", waaronder „Ueber bildliche Darstellung der Gottheit" (1823), „Ueber das rituelle der bildenden Kunst bei den Griechen" (1833), „Die altgrie-

chische Bronze des Tuxschen Kabinetts in Tübingen" (1831), „Nikolans Mannel, Leben und Werke eines Malers und Dichters, Kriegers, Staatsmanns und Reformators im 16. Jahrhundert" (1837). Met *Mauch* leverde hij: „Ulms Kunstleben im Mittelalter" (1840). Ook heeft men van hem bundels leerredenen. Zijn „Christliches Handbuch in Gebeten und Liedern" (7de druk, 1839) is algemeen verspreid. Hij ontving in 1868 een eervol emeritaat en overleed den 1sten Maart 1878.

Gruner, Christian Gottfried, een Duitsch geneeskundige, werd geboren te Sagan den 8^{den} November 1744, studeerde te Leipzig eerst in de theologie en vervolgens in de geneeskunde, promoveerde te Halle, vestigde zich in zijn geboorteplaats als arts en vertrok in 1773 als boogleeraar in de plantenkunde naar Jena, waar hij in 1776 tot Hofraad en in 1791 tot geheim Hofraad en lijfarts van den hertog van Saksen-Coburg benoemd werd. Hij overleed den 4^{den} December 1815. Hij heeft meer dan 50 lijvige werken over verschillende deelen der geneeskunde geschreven. Daarvan noemen wij: „Aphrodisiacus" (1789), „Bibliothek der alten Aertze in Uebersetzungen und Anstügen" (2 dln., 1780—1782) en „Censura librorum Hippocratis" (1772).

Gruner, Ludwig, een Duitsch graveur, werd den 24^{den} Februari 1801 te Dresden geboren, bezocht het atelier van *E. G. Krüger* te Dresden en werkte van 1826—1836 onder *Longhi* en *Andriani* te Milaan. Na een studiereis door Zuid-Frankrijk en Spanje was hij in 1837—1841 te Rome, waar hij etsen maakte naar *Raffaël*, *Pinturicchio*, *Montegna* en *Overbeek*. In 1842 ging hij naar Engeland om *Raffaël's* kartons te Hampton-Court te etsen. In 1857 werd hij tot hoogleeraar aan de academie en tot directeur van het „Kupferstichkabinet" te Dresden benoemd, waar hij den 27^{den} Februari 1882 overleed. Hij schreef: „Die Basreliefs an der Vorderseite des Doms zu Orvieto" (1858), „Lo scaffale, or presses in the sacristy of Santa Maria della Grazie at Milan. Illustrations of the painted decorations by B. Luini" (1859—1860), „Das grüne Gewölbe zu Dresden" (1862) en „The terracotta architecture of North-Italy" (1867).

Grunert, Johann August, een Duitsch wiskundige, werd geboren te Halle den 7^{den} Februari 1797, studeerde aldaar en vervolgens te Göttingen in de wiskunde en werd in 1820 doctor in de natuurlijke wijsbegeerte. Het volgende jaar verbond hij zich als leeraar in de natuurkunde aan het gymnasium te Torgau en tevens als leeraar in de wiskunde aan de militaire school. Nadat hij in 1827 tot professor was benoemd, werd hij in 1828 geplaatst aan het gymnasium en de boogere burgerschool te Brandenburg, waar hij in 1833 als gewoon hoogleeraar naar Greifswald beoepen werd. Hij schreef een aantal nitmuntende leerboeken, o. a. „Optische Untersuchungen" (3 dln., 1846—1851) en „Theorie der Sonnenfinsternisse" (1855), vertaalde *Klügel's* „Mathematisches Wörterbuch" (5 dln. 1803—1831) en voegde er 2 deelen met supplementen bij, terwijl in onderscheiden tijdschriften belangrijke verhandelingen van hem voorkomen. Hij was sedert 1838 ook werkzaam aan de academie te Eldena, verder re-

dacteur van het tijdschrift „Archiv für Mathematik und Physik“ (1841 enz.) en van de „Beiträge zur meteorologischen Optik und zu verwandten Wissenschaften“ (1849 enz.), directeur van het Astronomisch-Mathematisch Instituut en geheimraad. Hij overleed den 7^{den} Juni 1872 te Greifswald.

Grünert, Karl, een Duitsch toneelspeeler, werd geboren te Leipzig den 16^{den} Januari 1810, was bestemd voor de studie der godgeleerdheid, maar voegde zich weldra bij een reizend toneelgezelschap, waarmede hij in 1830 Augsburg en in 1833 Freiburg in de Breisgau bezocht. Toen de schouwburg hier ter plaatse stads-eigendom werd, werd Grünert benoemd tot directeur. Hij begon echter eerst room te verwerven te Hannover, waar hij van 1834 tot 1842 aan den Hofschouwburg verbonden was. In 1842 werd hij geplaatst aan den stadsschouwburg te Hamburg en vervulde gastrollen in verschillende Deutsche hoofdsteden, waarna hij voor levenslang werd aangesteld bij den Hofschouwburg te Stuttgart. Hij muntte vooral uit in de rollen der hoofdpersonen uit de meestberoemde stukken van *Shakespeare*, *Goethe*, *Schiller* enz., terwijl tevens zijn voordrachten en dramatische voorlezingen steeds grooten bijval vonden. In 1857 benoemde de universiteit te Tübingen hem tot doctor in de wijsbegeerte. Hij schreef leerdichten en kleine opstellen en bewerkte oude stukken voor het hedendaagsch toneel. Hij overleed den 27sten September 1869.

Grünwald, vroeger een zeer wildrijk staatsdomein, ligt ten Z.W. van Berlijn, tusschen Charlottenburg, Schmargendorf, Zehlendorf, het Wannmeer en de Havel en is 4555 H.A. groot. Door zijn afwisselende bosch-, meer-, berg- en dalgezichten is het een zeer geliefkoosde nitspanningsplaats der Berlijners, waarom het in een park beschapen zal worden en het wild naar andere bosschen is overgebracht. Het koninklijke jachtslot Grünwald werd in 1542 gebouwd en dient tot heden als plaats van hieenkomst bij koninklijke jachtpartijen. In de nabijheid ligt de nitspanningsplaats Paulshorn, ten Z.W. daarvan de „Alte“ en „Nene Fischerhütte“ en de villa-kolonie Schlahtensee. Ten Oosten daarvan vindt men de villakolonie Grünwald met kunstmatige meren, een kerk, prachtige landhuizen, een standbeeld van *Bismarck*, een gymnasium, de dansschool van *Isadora Duncan* en (1900) 3230 inwoners.

Grünwald, Matthias, een Duitsch schilder werd tusschen 1470 en 1480 te Aschaffenburg geboren, overleed in 1529 en schijnt behalve in zijn vaderstad voornamelijk in den Elzas werkzaam geweest te zijn. Zijn knappe lietteffekten hebben hem den bijnaam van „Duitsche Correggio“ gegeven. Zijn hoofdwerk is het zich in het museum te Colmar bevindende groote altaar van Iseheim met de legende van den *H. Antonius*, een voorstelling uit het leven van *Christus*. Twee Heiligen zijn in het museum te Frankfurt, de bekoering van den *H. Mauritius* en drie daarbij behoorende altaartableaux in de pinakothek te München, *Christus* aan het Kruis te Kassel, een „Bewoening van Christus“ te Aschaffenburg, waar andere aan hem toegeschreven werken later gebleken zijn niet van hem afkomstig te zijn.

Grünhagen, Kolmar, een Duitsch geschiedkundige, werd geboren den 2^{den} April 1828 te Trebnitz bij Breslau, studeerde te Jena, Berlijn en Breslau en verwierf in 1850 te Halle met een dissertatie over paus *Urbanus II* den doctorrang. Hij werd in 1853 leeraar aan het gymnasium te Breslau en vestigde er zich als priva doceent, na het schrijven van een verhandeling over „Ottfried en Heland“. In 1863 werd hij benoemd tot directeur van het staatsarchief aldaar en tot redacteur van de „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens“. In 1871 werd hij voorzitter van dit genootschap, in 1878 van de Vereniging voor het museum van Silezische ondheden, eindelijk in 1886 buitengewoon hoogleeraar en in 1873 koninklijk archiefraad. Hij schreef: „Erzbischof Adalbert von Hamburg und die Idee eines nordischen Patriarchats“ (1856), „Breslau unter den Pösten als deutsches Gemeinwesen“ (1862), „Friedrich der Grosse und die Breslauer 1740—1741“ (1864), „Die Hussitenkämpfe der Schlesier (1872), „Geschichte des ersten Schlesiens Kriegs“ (2 dln., 1881), „Schlesien unter Friedrich dem Großen“ (2 dln., 1890—1892) en „Zerboni und Held in ihren Konflikten mit der Staatsgewalt, 1796—1802“ (1897). Ook leverde hij nog „Geschichtsquellen Breslaus im 14. Jahrhundert“ (1860), „Regesten zur schlesischen Geschichte bis 1290“, „Geschichtsquellen der Hussitenkriege“ (1871), „Registrum S. Wenceslai“ (met *Wattenbach*, 1865), „Lehns und Besitzurkunden Schlesiens und seiner Herzogthümer bis zum Jahr 1527“ (met *Markgraf*, 1881), en „Geschichte Schlesiens“ (1884).

Grünne is de naam van een grafelijk geslacht, dat in Oostenrijk, Nassau en Nederland aanzienlijke goederen bezit. Het stamt af van de Luiksehe heere de *Hemricourt* uit de 12de eeuw. De naam *Grünne* werd het eerst aangenomen door *Anton de Hemricourt*, die de heerlijkheid *Grünne* (in het hertogdom Luxemburg) van zijn moeder erfd en in 1558 overleed. *Nicolas François Hemricourt de Moel*, graaf en heer van *Grünne*, geboren den 25sten December 1701 en overleden den 15^{den} Februari 1751 als geheimraad en veldtuigmeester-generaal, werd door keizer *Frans I* in den Rijksgravenstand opgenomen, en zijn broeder, graaf *Philippe Antoine van Grünne*, geboren den 25sten November 1702 en gestorven den 17^{den} Mei 1753, is de stamheer der hedendaagsche twee lijnen. De stichter der Oostenrijksche was zijn kleinzoon, graaf *Philip Ferdinand Willem van Grünne-Princharde*. Deze werd den 15^{den} Mei 1762 te Dresden geboren, trad in dienst was in 1800 generaal-majoor, onderscheide zich in dat jaar door de verdediging van Keipten, sloot na den slag bij Hohenlinden den wapenstilstand (15 December 1800), was in 1808 tot den rang van luitenant-veldmaarschalk opgeklimmen, werd in 1827 generaal der cavalerie, in 1836 geheimraad en overleed den 26sten Januari 1854. — Zijn eenige zoon *Karl Ludwig*, geboren te Weenen den 25sten Augustus 1808, trad eveneens in dienst en werd in 1848 adjutant-generaal des keizers en in 1850 luitenant-veldmaarschalk. Uit eerstgemaalde betrekking nam hij in 1869 zijn ontslag en werd in 1865 aan het hoofd geplaatst van het 1ste regiment uhlanen. Drie zonen van dezen dienden alsofficie-

ren bij het leger. Hij overleed den 15^{den} Juni 1884.

De stichter der Nederlandsche lijn was *Joseph Carloman, graaf Hemricourt von Grünne*, geboren te Dresden den 20sten Februarij 1769. Hij diende eerst in het Oostenrijksche leger, was daarna ambassadeur aan het Deensche Hof, werd op het slagveld van Aspern bevorderd tot generaal-majoor, verkreeg in Nederland in 1818 den rang van luitenant-generaal en bekleedde de betrekking van Nederlandsch gezant bij den Duitschen Bond. Hij overleed den 7^{den} October 1853.

Grünwald, Bela rom, een Hongaarsch journalist, werd geboren den 2^{den} December 1839 te Szent-Antal in het comitaat Hont, verkreeg in 1864 het diploma van advocaat, woonde vervolgens nog te Heidelberg voorlezingen bij over wijsbegeerte, reisde in België en Frankrijk en keerde in 1865 naar zijn vaderland terug. Hij werd er in 1867 oppernotariss en in 1871 en 1878 vice-gespan van het comitaat Sohl. Hij beijverde zich met alle kracht om de gebreken van het Hongaarsch bestuur te verbeteren. Sedert 1878 was hij lid van het Huis van Afgevaardigden in Hongarije. In 1889 verscheen zijn „Handboek der Hongaarsche administratie“ (4 dln.). Den historischen grondslag van zijn politieke denkbeelden legde zij bloot in „Het oude Hongarije, 1711—1825“ (1888) en „Het moderne Hongarije, Graaf Stephan Szachenyi“ (1889). Hij overleed te Courbevoi bij Parijs den 4^{den} Mei 1891.

Grünwedel, Albert, een Duitsch Indoloog, werd geboren den 31sten Juli 1856 te München en studeerde aldaar in de klassieke letteren en archaeologie, benevens in Sanskriet en Pali. Nadat in 1881 tot doctor gepromoveerd was, werd hij nog in datzelfde jaar aangesteld bij het museum voor volkenkunde te Berlijn. In 1885 kwam hij aan het hoofd der Indische afdeling van het museum, die hij door het aanschaffen van gipsafgietsels van Indische kunstwerken, voornamelijk uit Kambodja, en door het verkrijgen van de collectie *Leitner* Graeco-Boeddhistische kunst tot wetenschappelijke betekenis bracht. Om den samenhang der Graeco-Boeddhistische kunst met Centraal- en Oost-Azië te onderzoeken, deed hij in 1902—1903 en 1905—1907 een studiereis door Chineesch-Turkestan. In 1904 werd hij benoemd tot directeur van het museum. Van zijn werken noemen wij: „Das 8. Kapitel der Rāspāddhi nach drei singhaleischen Palmblatthandschriften heraus gegeben“ (1883), „Buddhistische Kunst in Indien“ (2de druk, 1900), „Buddhistische Studien“ (1897), „Mythologie des Buddhismus in Tibet und der Mongolei“ (1900). In opdracht der Indische regeering gaf hij een geheel nieuwe hewerking van den „Dictionary of the Lepcha-language compiled by the late general G. B. Mainwaring“ (1898). Verder schreef hij: „Buddhistische Kunst in Indien“ (1902), „Die Kunst des alten Indiens“ (1903), „Bericht über archaeologische Arbeiten in Idikoetsjari und Umgebung“ (1906) en „Der Lamaismus“ (in de „Kultur der Gegenwart“, dl. I, Leipzig, 1906).

Gruppe, Otto Friedrich, een Duitsch wijsgeer, dichter en ondeijkundige, geboren te Danzig den 15^{den} April 1804, studeerde te Berlijn, werd in 1830 vast medewerker aan de „Allge-

meine Preussische Staatszeitung“ en in 1835 redacteur van het feuilleton van genoemd blad, was in 1842 en 1843 werkzaam bij het ministerie van Eeredienst en zag zich in 1844 benoemd tot hnitengewoon hoogleraar te Berlijn en tevens tot vast secretaris der Koninklijke Academie van schoone Kunsten. Hij overleed aldaar den 7^{den} Januarij 1876. Hij was reeds vroeg een ijverig tegenstander van het wijsgeerig stelsel van *Hegel*, en schreef tegen dezen: „Antäus“ (1831), „Wendepunkt der Philosophie im 19. Jahrhundert“ (1834) en „Gegenwart und Zukunft der Philosophie in Deutschland“ (1835). Verder gaf hij uit: „Ueber die Fragmente des Archytas“ (1840), „Die kosmischen Systeme der Griechen“ (1851), „Ariadne. Die tragische Kunst der Griechen in ihrer Entwicklung und ihrem Zusammenhange mit der Volkspoesie“ (1834), „Die römische Elegie (2 dln., 1838), „Ueber die Theogonie des Hesiod“ (1841), „Minos“ (1850), „Gedichte“ (1835), „Königin Bertha“ (1848), „Thendelinde“ (1849), „Kaiser Karl“ (1852), „Firdusi“ (1856), „Ruth, Tobias, Salomith“ (1857), „Vaterländische Gedichte“ (2de druk, 1883) en de treurspelen „Otto von Wittelsbach“ (1860) en „Demetris“ (1861). Ook leverde hij na zijn „Dentscher Dichterwald“ (3 dln., 1849) en „Sagen und Geschichten des deutschen Volks aus dem Munde seiner Dichter“ (1854) een belangrijk boek, getiteld: „Leben und Werke deutscher Dichter“ (5 dln., 2de druk, 1872), benevens „Rheinhold Lenz Leben und Werke“ (1861) en „Dentsche Uebersetzerkunst“ (1859).

Gruson, Hermann, een Duitsch industritrel, werd geboren te Maagdenburg den 13^{den} Maart 1821, studeerde van 1831—1842 te Berlijn in de natuurkunde en wijsbegeerte, doch was gelijktijdig als volentair werkzaam in de locomotievenfabriek van *Borrig*. Daarna was hij van 1845 tot 1851 machinist aan den spoorweg van Berlijn naar Hamburg, werd in 1851 eerste ingenieur aan de machinefabriek van *Wöhler* te Berlijn, in 1854 technisch directeur van de Hamburg-Magdeburger stoombootmaatschappij te Buekan en stichtte aldaar in 1855 een scheepstimmerwerf, die in 1869 tot een groot etablissement, bestaande uit een „Hartguszgieserei“ en een machinefabriek, werd uitgebreid. Door een wetenschappelijke kennis der soorten van ijzer en door het bezigen van ijzeren gietvormen kon hij, als de eerste in Duitschland, den behoefte van vele technische oogmerken aan gietijzer de vereischte hardheid en taaiheid geven, waardoor het nageoog de eigenschappen verkrijgt van staal. Dit zoogenaamde „Hartguszseisen“ gebruikte hij voor den aanleg van spoorwegen en als materiaal voor pantsersgeslacht en voor pantsersbekleding. Hoewel de „Hartgusz“-kanonnen verdrongen werden door die van staal, wordt het „Hartguszseisen“ voor pantsertorens nog steeds gebruikt.

De constructie en fabricage van kanonnen en pantsersstukken maakte een aanzienlijke uithreiding van het etablissement noodig. In 1886 kwam het onder de firma *Grusonwerk* in bezit eener naamloze vennootschap onder leiding van *Gruson*. In 1891 trad deze af en werd lid van den raad van toezicht. Het etablissement werd in 1893 aan de firma *Krupp* te Essen verkocht en onderging onder de firma *Fried. Krupp Grusonwerk* opnieuw

een aanzienlijke vergrooing, zoodat het thans 3000 werkliden en beamten telt.

Gruson heeft zich ook met de natuurwetenschappelijke studie bezig gehouden en schreef o.a. „Im Reiche des Lichts“ (2de drnk, Brunswijk, 1895). Hij overleed te Maagdenburg den 31sten Januari 1895.

Gruterus, *Gruuthers* of *Gruteere* is de naam van een rijk en aanzienlijk Zuid-Nederlandsch geslacht, dat veel ridders opleverde en vele leden met eeraamten en waardigheden te Gent, Breda en Antwerpen bekleed zag.

Gruterus, *Gualtherus* of *Wouter Gruteere*, in de 16de eeuw te Antwerpen geboren, was lid van het Verbond der Edelen en moest met zijn gezin als balling naar Engeland trekken. Na verloop van 10 jaar keerde hij naar Antwerpen terug en was er in 1583, toen *Anjou* die stad wilde overrompelen, met ijver werkzaam.

Gruterus, *Janus*, een nitatekend geleerde en een zoon van den voorgaande, werd geboren te Antwerpen den 3^{den} December 1650, vergezeld zijnde door zijn ouders naar Engeland en ontving van zijn moeder onderwijs in de Grieksche en Latijnsche talen. Daarna studeerde hij 7 jaar te Cambridge en vervolgens te Leiden, maakte veel werk van de nieuwe talen en vervaardigde 500 sonnetten in het Vlaamsch, terwijl hij tevens vriendschap aanknoopte met *Douza*, *Arminius* en *Hoogerbeets*. Nadat hij de voornaamste hoogeschoolen in Frankrijk en ook Italië bezocht had, hield hij te Rostock lezingen over *Suetonius*, werd in 1686 hoogleraar in de geschiedenis te Wittenberg, in 1692 hultengewoon hoogleraar te Heidelberg en tevens bibliothecaris der beroemde boekery aldaar, en verloor er in 1692, bij de inneming van Heidelberg, zijn eigen kostbare bibliotheek. Zijn schoonzoon *Oswald Swendius*, baljuw van Bretten, deed vruchteloze pogingen, om hem in het bezit van dien belangrijken eigendom te herstellen. Zijn handschriften waren naar Rome vervoerd en noch deze noch zijn gedrukte boeken kwamen terug. Hij vestigde zich eerst te Bretten, doch later op een klein landgoed in de nabijheid van Heidelberg. Hij overleed op Bernbold, een hutenverblijf van *Swendius*, den 20sten September 1627. Op zijn ziekbed ontving hij de tijding, dat hij benoemd was tot hoogleraar te Groningen. Deze eer was hem reeds ten deel gevallen, alsmede te Jena, terwijl hij te Leiden tegelijk met *Scaliger* in aanmerking kwam, verder te Padua, te Franeker en te Kopenhagen. Toen *Gruterus* zijn „*Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*“ aan keizer *Rudolf* had opgedragen, vergunde deze hem de kenze der belooning. Als nu de geleerde man ten antwoord gaf, dat hij die gaarne aan den keizer overliet mits hem slechts geen geld werd toegekend, wilde *Rudolf* hem in den adelstand opnemen, doch *Gruterus* gaf te kennen, dat hij voldaan was met de wapenen, die zijn voorvaders hadden nagelaten. Nu schonk de keizer hem het privilege voor al zijn werken en wilde hem tevens vereren met den titel van graaf van het Heilige Paleis, doch *Gruterus* overleed voordat de hierop betrekkelijke brief was uitgevaardigd.

Volgens berichten van tijdgenooten onderscheidde zich *Gruterus* door een groote mate van on-

verschilligheid, niet alleen bij het verlies van 4 vrouwen, van welke de eerste zich van het leven beroofde door van het dak van het huis te springen, maar vooral in geldelijke zaken. Hij deed volstrekt geene moeite, om zijn inkomsten te vermeerdere, gaf rijke almoezen en leende geld aan ieder, die er om vroeg. Daarentegen was hij zeer gehecht aan het Protestantisme, een ijverig beoefenaar der Latijnsche dichtkunst en een beminaar van bloemen, die hij zorgvuldig kweekte. Ook onderhield hij briefwisseling met de geleerdste mannen. De lijst zijner werken is verbaard groot, zoodat wij van deze slechte de voornaamste 2 noemen, te weten: „*Lampas sive fax artium liberalium*“ (7 dln., 1602) en de reeds vermelde „*Inscriptiones*“ (2 dln., 1603) en te Amsterdam (4 dln., 1707). Verder heeft hij nieuwe uitgaven geleverd van de merkwaardigste geschriften der klassieke Latijnsche schrijvers.

Grütli of *Rätk*, een bergweide met eenige boomen en huisjes in het Zwitsersche kanton Uri aan den westelijken oever van het Vierwaldstättermeer, 200 m. boven de oppervlakte van het meer en aan de oostelijke helling van den Sonnenberg gelegen, is beroemd als de wieg der Zwitsersche vrijheid. Hier zwoeren, volgens de sage, in den nacht van den 7^{den} op den 8sten November 1307 *Stauffacher*, *Fürst* en *Melchthal* met 30 aanhangers, dat zij hun land van de dwingelandij der Habsburgsche landvrogden zonden bevrijden. Op de plaats, waar zij zich toen bevonden, ontspringt een bron. De Grütli werd in 1859 door vrijwillige bijdragen der Zwitsersche jeugd aangekocht en tot nationaal eigendom verklaard. In 1884 werd er een gedenksteen opgericht.

Grütli-vereeninging is een staatkundige vereening in Zwitserland, voornamelijk uit arbeiders bestaande. Zij werd in 1838 te Genève door *Joë. Niederer* gesticht met het doel vaderlandsliefde aan te kweeken. Staatkundige betekenis kreeg zij door *Albert Galeer*, hoogleraar te Genève, grotere uitbreiding na de door den „Sonderhondoorlog“ veroorzaakte versterking der radicale partij in Zwitserland. De regeeringen van Luzern en Bern verklaarden haar voor opgeheven en die van Baden eischte haar onderdrukking, omdat zij zich met revolutionnaire propaganda en volkssolidariteit bezighield. In Juni 1893 werd bij stemming nitgemaakt, dat de vereening tot de sociaal-democratie behoort. De vereening geeft een Duitsch en een Fransch orgaan benevens „*Jahresberichte*“ nit.

Gratten is een andere naam voor gort. Zie aldaar.

Grützmacher, *Friedrich*, een Duitsch violoncellist, werd den 1sten Maart 1832 te Dessau geboren, studeerde aldaar onder leiding van *Karl Drechsler* en *Friedrich Schneider*, ging in 1848 als lid van een ondergeschikt orkest naar Leipzig, doch werd in 1849 reeds *Coazmann's* opvolger als eerste cellist van het Gewandhausorkest en leeraar aan het conservatorium. In 1860 ging hij als eerste cellist naar de Hofkapel te Dresden, waar hij na eenige jaren tot kamervirtuoos benoemd werd. *Grützmacher* was niet alleen een goed cellist, maar ook een nitstekend leeraar en componist. Hij overleed den 23sten Februari 1903 te Dresden. Tot zijn heste leerlingen behooren zijn

broeder *Leopold* (4 September 1835—26 Februari 1900), achtereenvolgens lid van het Gewandhaus-orkest te Leipzig, eerst cellist te Meiningen, daarna te Weimar, en zijn zoon *Friedrich*, thans leeraar aan het conservatorium te Keulen.

Grützner, Edward, een Duitse schilder, werd den 20sten Mei 1846 te Groszkarlowitz geboren, bezocht het gymnasium te Neisse en oefende zich zonder leiding in het schilderen, tot de architect *Hirschberg* in 1864 zijn talent ontdekte en hem naar München zond, waar hij aan de Academie en onder *Piloty* studeerde. Eerst leverde hij zeven taferelen voor een plafondschildering in *Hirschberg's* huis, de Kunsten voorstellend, en stelde in 1869 verschillende doeken ten toon, die hem als een humoristisch schilder deden kennen. In het begin ontleende hij zijn motieven aan *Shakespeare*, *Falstaff* in de kroeg van *wronw Snel*, „Monstering der recruten” (mit „Henry IV”), illustratie voor „Wat gij wilt”, *Falstaff* in de waschmand enz. Een *Falstaff*cyclus van zeven kartons bevindt zich te Breslau. Daartussen schilderde hij „Mephisto en de danseres achter de coulissen” en „In de garderobe”. Zijn meest bekende stukken zijn aan het monnikenleven ontleend; wij noemen: „Wijnproeven”, „In het kloosterhronwerijtje”, „De klooster-kleedermaker”, „Het kloosterhronwerijtje bij het Iniden van het avondgebed”, „Prettige lectuur in de kloosterbibliotheek”, „In den kelder der Dominicanen”, „Scheendag in het klooster”, „De kloosterkenken”, „De oude kroniek”, „Siesta in het klooster”, „Een concert ter eere van den kardinaal”, „Kloostervrengde”, „Kloosterkogelbaan” en „Kwartet”. Ook het jagersleven zag hij van de komische zijde, zoals „Jagerlatijn”, „De tarokpartij”, „Moelijke kens” en „De Zondagsjager” bewijzen. Van zijn overige doeken zijn te noemen de driedeelige schilderij „Schnaps, hier en wijn”, „De Silezische dronkaard en de Dniver”, „De versiering van de kerk bij het Mariafeest” en „De zeven doodsonden”.

Grayer, François Anatole, een Fransch letterkundige, geboren te Parijs den 15^{den} October 1825, verliet in 1848 de Ecole centrale des arts et manufactures met een diploma als civiel ingenieur, was tot 1856 werkzaam aan het agronomisch instituut te Versailles als repetitor in de scheikunde, wijdde zich daarna aan de beoefening der fraaie letteren en reisde in Italië, om boekeringen en kunstverzamelingen te bezoeken. In 1872 werd hij inspecteur-generaal van Schoone Kunsten, in 1875 lid van de Academie en in 1881 conservator der schilderijen galerij van het Louvre. Van zijn geschriften noemen wij: *Essai sur les fresques de Raphaël au Vatican* (2 dln., 1858—1859), *Raphaël et l'antiquité* (2 dln., 1864), *Les Vierges de Raphaël et l'iconographie de la Vierge* (3 dln., 1869), *Les oeuvres d'art de la renaissance italienne au temple de Saint Jean, baptistère de Florence* (1875), *Histoire et description de l'église de Sta. Marie-Madeleine* (1884), *Voyage autour du Salon carré au musée du Louvre* (1890), *La peinture au château de Chantilly* (1896—1898), *Chantilly, Les Quarante Fous* (1897) en „Chantilly, Musée Condé” (1899).

Grayer of *Greyerz*, een stadje in het gelijknamige district van het Zwitsersche kanton

Freiburg, ligt 798 m. boven de oppervlakte der zee en telt (1900) 1375 inwoners. In de Middelen was het de hoofdstad van het landschap, dat van de Saana doorstroomd wordt en tot de vruchtbareste Alpenlanden behoort. Het district is voornamelijk om zijn kaas beroemd; tegenwoordig is Bulle de hoofdstad.

Onder den naam *Gruyère* kaas komt ook een fijne Fransche kaas in den handel, vooral in het departement Doubs.

Gruyère, Théodore Charles, een Fransch beeldhouwer, werd den 17^{den} September 1813 te Parijs geboren, was een leerling van *Ramey* en *Dumont* en debuteerde in 1836 met „Jong meisje en haar trouwe hoeder”. In de volgende jaren maakte hij zich beroemd door „Marius voor Carthago”, „David, zingend voor Sani” en vooral door „De zeven helden van Thebe” (waarvoor hij den prix de Rome kreeg), „Chactas aan Atala's graf” en „Mucius Scaevola”. Zijn latere werken zijn deels herten, deels standbeelden van Heiligen, deels allegorische voorstellingen, zoals de standbeelden van *Basilius* en *Ezechiel* in de St. Augustinuskerk, de figuren der steden Laon en Arras aan de façade van den Gare du Nord te Parijs en de marmergroep der moederlijke zachtheid.

Gruyère kaas. Zie *Gruyère* en *Kaas*.

Gryllus. Zie *Krekels*.

Grijns, Gerrit, een Nederlandsch physioloog, werd den 28sten Mei 1863 te Leerdam geboren, waar hij zijn eerste opleiding genoot. Hij bezocht daarna het gymnasium te Delft en werd in 1885 student in de geneeskunde te Utrecht, promoveerde in 1891 tot doctor in de geneeskunde op een proefschrift, getiteld: Bijdrage tot de physiologie van den nervus opticus” (ook verschenen in de „Onderzoekingen van het psychologisch laboratorium te Utrecht” 4de Reeks I (1891) en deed in 1892 artsexamen. In 1893 vertrok hij tot voortzetting zijner studie en op kosten van het door Prof. *Donders* gestichte fonds naar het Physiologisch Instituut te Leipzig, om vervolgens aan het einde van datzelfde jaar als officier van gezondheid naar Indië te vertrekken, waar hij evenwel den militairen dienst verliet, docent werd aan de School voor inlandsche Geneeskundigen en thans onderdirecteur is van het Geneeskundig laboratorium te Weltevreden. Zijn wetenschappelijke arbeid is verspreid in verschillende periodieken als: „Arbeiten aus dem physiologischen Institute zu Leipzig”, „Archiv für Anatomie und Physiologie”, „Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië”, „Archiv für pathologische Anatomie”, „Archiv für die gesammte Physiologie”, „Centralblatt für Bakteriologie”, „Verslagen van de koninklijke Akademie van Wetenschappen”, „Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde”, „Veearstrijkskundige bladen van Nederlandsch-Indië” enz. In afzonderlijke uitgave zijn van hem verschenen: „Beknopt leerboek der oogheelkunde ten gebroeke bij het onderwijs aan de School voor Inlandsche geneeskundigen” (1900), „La prophylaxie de la variole dans les pays chauds. Rapport” (1903).

Grijp, De vogel, is een fabelachtig dier der Oudheid. Hij was volgens de sage zoo groot en zoo sterk als een leeuw, had 4, met klauwen gewapende pooten, 2 vlergels en den snafel van

een roofvogel. Het verhaal van zijn bestaan is uit het Oosten naar het Westen overgebracht en heeft hier aan dat schepsel een plaats bezorgd op het gebied der knnst. Het eerst wordt hij vermeld door *Aristeus* (560 v. Chr.) en de bewaker genoemd van het goud in het noorden van Europa, verder in Scythië in voortdurenden strijd met de éénoogige *Arimaspen*. Volgens andere verhalen is Indië het vaderland van dit gedrocht, dat aan de Zon geheiligd is en eveneens als schatbewaarder dienst doet. Eindelijk komt het dikwijls voor in de heraldiek.

Gryphius, Andréas, een Duitsch dichter, werd geboren te Groszlogian in Silezië den 12^{den} October 1616, studeerde te Danzig en werd hnis-onderwijzer bij paltsgraaf *Georg von Schönborn*. Deze kroonde hem tot dichter en verleende hem een adelbrief, waaraan echter *Gryphius* en zijn afstammelingen geen gebruik gemaakt hebben. Na den dood van zijn beschermbeër was hij 6 jaar te Leiden, reisde met een jeugdigden Pommeraan gedurende 2 jaar in Frankrijk en Italië, wees onderscheiden academische leeraarsbetrekkingen van de hand, en werd in 1650 syndicus van het vorstendom Glogian. Hij overleed aldaar den 16^{den} Juli 1664. Hij had gedurende zijn leven met veel tegenspoed te worstelen, met vele vijanden en beuijders, met ziekten des lichaams en met zijn bezorgdheid over den treurigen toestand van zijn vaderland. Een en ander bracht hem tot zwaarmoedigheid, welke zich in zijn „Sonnetten” en „Kirchhofgedanken” duidelijk openbaart. In punt- en beklachten geeselde hij de verkeerdheden en vooroordeelen van zijn tijd. Verder overtrof niemand in zijn dagen hem op het gebied der dramatische poëzie, zooals blijkt uit zijn treurspelen „*Leo Arminius*” (1646), „*Katharina von Georgien*” (1647), „*Cardenio und Celinde*” (1659) en „*Papinianus*” (1663), hij wier samenstelling hij het voetspoor van *Seneca* en *Vondel* betrad. Men ziet daarin, dat zijn rijke verbeelding tragische toestanden wist te scheppen en dat hij daarenboven meester was van de taal. In zijn „*Carolus Stuartus*” (1649, omgewerkt in 1663), trachtte hij zelfs een historisch feit van zijn dagen voor te stellen. Nog hooger staan zijn voortreffelijke blijspelen, zooals „*Peter Squenz*”, „*Horriblichrifax*” en „*Die geliebte Dornrose*”, terwijl hij bovendien onderscheiden drama's uit het Nederlandsch, Italiaansch en Fransch in het Duitsch heeft overgebracht. Ook dichtte hij een Latijnsch epos, dat den Olijfbijg tot onderwerp bad. Hij was bekend met elf talen en hield te Leiden voorlezingen over wijsbegeerte, dichtkunst, mathesis, sterren- en ontleedkunde, handwaazergery, geiaat- en aardrijkskunde en Romeinsche oudheden. Een gezamenlijke uitgave van zijn werken is bezorgd door zijn zoon *Christian* in 1698, en in de vorige eeuw zijn onderscheiden afzonderlijke stukken benevens de gezamenlijke werken van dien dichter opnieuw in het licht verschenen.

Gryphius, Christian, een zoon van den voorgaande, geboren te Fraustadt den 29^{den} September 1619 en overleden den 6^{den} Maart 1706 als hoogleeraar te Breslau, schreef „*Poetische Wälder*” (3de druk, 1718), „*Kürzer Entwurf der geistlichen und weltlichen Ritterorden*” (1697 en 1709) en „*Gedächtnisschriften*” (1702).

Grypotherium is een fossiele familie der reuzenulnaarden of grootdieren (zie *Ulnaarden* en *Megatherium*), die gevonden wordt in het oppertertiair of diluvium van Patagonië. De eenige bekende soort *Grypotherium Darwini* *Owen*, had ongeveer den vorm en de grootte van een neusboorn. De kop was naar verhouding klein. In de diepste huidlaag bevonden zich kleine knobbeljes, die echter geen samenhangend pauter vormden. De huid was met lange, gond-bruine haren begroeid. Het voornaamste overblijfsel, een stuk huid van 1 v.m., werd gevonden in een grot aan den fjord Ultima Esperanza in Zuid-Patagonië. In die grot leefde het met menschen samen en men meent uit den vorm te mogen afleiden, dat het als huisdier of althans in gevangenschap gehouden werd. Door een slag op den kop werd het dier gedood, de huid met scherpe steenen gestroopt en het vleesch raw gegeten. De uitwerpselen van het dier bevatten nitsluitend plantaardige bestanddeelen.

Grijpskerk is een gemeente in de provincie Groningen, groot 3182 H.A. met (1906) 3359 inwoners, ingesloten door de gemeenten Oldenhove, Zuidhorn, Oldekerk en Grootegast in Groningen en Kollumerland in Friesland. De bodem bestaat uit zeeklei, die vooral in het N. zeer vruchtbaar is. Landbouw en veeteelt zijn de hoofbronnen van bestaan. Tot de gemeente behooren de dorpen Grijpskerk, Vissliet, Pieterzijl en Niezijl, benevens eenige buurten en gehochten.

Het dorp Grijpskerk, aan de spoorlijn en den straatweg Groningen—Leeuwarden gelegen, telt ongeveer 1000 inwoners en bezit een Hervormde kerk. Vroeger lagen er twee burgen: *Reitsema* en *Aikema*. In 1581 werd hier *Rennenberg* verslagen door *Sonoy* en *Norrits*.

Grijpsstaart. Zie *Aap*.

Grijpsstaartapen is een onderorde der *Brulapen* (zie *Aap*).

Grijs, oorspronkelijk hetzelfde als *graww* (zie aldaar), duidt een lichtgrauwe, vaalwitte kleur aan.

Grystes is een geslacht van Amerikaansche zoetwatervisschen, behoorende tot de familie der *Baarsen* (*Percidae*), bekend onder den naam *Black Bass*, welke men ook getracht heeft in onze wateren, onder den naam van *Forelbaars*, te poten. Zie verder *Percidae*.

Gsell Fels, Theodor, een Duitseh schrijver, werd den 14^{den} Maart 1819 te St. Gallen geboren, studeerde te Bazel in de theologie en philologie en daarna te Berlijn in de kunstgeschiedenis. Na een voetreis door Italië wijdde hij zich te Parijs aan naturowetenschappelijke en geneeskundige studies, was daarna 4 jaar lang werkzaam als archivaris in zijn geboorteland, om ten slotte nogmaals in de geneeskunde te studeren te Würzburg, Weenen en Berlijn. Nadat hij op verschillende plaatsen de geneeskundige praktijk had uitgeoefend, vestigde hij zich te Bazel, waar hij tot schoolopziener benoemd werd en voorlezingen hield over Italiaansche kunstgeschiedenis. Sedert 1880 woonde hij te München, waar hij den 12^{den} October 1898 overleed. Zijn reisboeken over Italië, Zuid-Frankrijk en de Riviera en „*Meyers Reisebücher*” hebben zijn naam bekend gemaakt. Van de geïllustreerde prachtwerken

„Venedig“ (1875) en „Die Schweiz“ (2de druk, 1882) schreef hij den tekst en gaf verder uit „Die Badernd klimatischen Kurorte der Schweiz“ (4de druk, 1898) en „Die Badernd klimatischen Kurorte Deutschlands“ (3 dln., 1885—1891).

G-slentel is in de muziek een teeken, dat de noot van de éénmaal gestreepde G haar plaats aanwijst, en wel op de tweede lijn van anderen van den notenbalk. De slentel wordt gebruikt voor de vioolstem, daarom heet hij ook *viool-slentel*. Verder dient hij voor fluit, clarinet, obo, basset, Engelsche horen, trompet en, met uitzondering van de laagste tonen, voor den wald-horen; verder voor de hovenpartij van de piano, de harp en het orgel; in de zangmuziek ook voor de sopraan-, alt- en tenorstem. De G-slentel was oorspronkelijk (13de eeuw) een gewone G of g, doch kreeg allengs haar tegenwoordigen vorm.

Guacharo of *vetvogel*, door von Humboldt *Steatornis caripensis* genoemd, is de naam van een vogel uit de familie der *Nachtzwaluwen* (*Caprimulgidae*), welke men op het vaste land van Zuid-Amerika en op eenige West-Indische Eilanden aantreft. Hij is zoo groot als een kraai en voedt zich met harde zaden, terwijl hij tot de nachtvogels behoort en met hetrekking tot den vorm van snavel en pooten op den insekten-etenden geitenmelker gelijkt. Hij schuwt het daglicht en bevindt zich onder de natuurlijke hrg van Pandi bij Bogotà in Nieuw-Grenada, in de grotten van Guadeloupe en Trinidad, en vooral in verbazende menigte in de Grot van Guacharo in het dal van Caripe bij Cumana in Venezuela. De ingang tot deze grot is ruim 20 m. hoog, maar bewassen met een tropischen plantengroei, en in die grot nestelen tegen het gewelf, ter hoogte van 15 tot 20 m., duizenden guacharo's, die bij het vallen van den avond, vooral bij maanschijn, het verlicht verlaten om voedsel te zoeken. Ontzettend is het gedruisch der vogels, wanneer men met fakkellicht hun schuilplaats bezoekt. Telken jare, op een bepaalden tijd, stooten de Indianen er met lange stokken de nesten van het gewelf en doden duizenden vogels, om zich van het vet meester te maken, dat in plaats van olie en hoter gebruikt wordt.

Guaco is de naam eener plant, welke in Columbia en Venezuela groeit en bladeren draagt, aan wier sap het vermogen wordt toegekend, om den beet der meest giftige slangen onschadelijk te maken. Het werkt op slangen bedwelmend, ja, zij sterven onder hevige stuipreukingen, wanneer men ze dwingt, er eenige druppels van te drinken. Een en ander wordt bevestigd door wetenschappelijke reizigers, zooals Jacquin en von Humboldt. Laatstgenoemde gaf aan die plant, tot de familie der *Samengesteldbloemigen* (*Compositae*) behoorende, den naam van *Mikania Guaco*. Volgens haar kenmerken komt zij overeen met het geslacht *Eupatorium*, en het is bekend, dat *E. ayapanum* Vent., die op Java en in Brazilië groeit, eveneens als tegengif tegen het gif der slangen gebezigd wordt. Het schijnt, dat men die eigenschap ook vindt in *Aristolochia anguicida*, volgens Hancock de echte guaco. Men beweert, dat men gerust de meest giftige slang bij zich kan dragen, wanneer men zich met het sap van een dier planten laat inenten en maandelijks gedurende eenige dagen

een lepel vol daarvan inneemt. Dit wordt ook medegedeeld door *Tenaxtra* in zijn werk: „De Nederlandsche West-Indische eilanden“. De plant, aldaar door hem vermeld als te Curaçao gezien, is waarschijnlijk de *Mikania*. Ook wordt beweerd, dat van het geslacht *Aristolochia* verschillende soorten door de Egyptische goochelaars worden aangewend, om de slangen, welke zij vertoonen, in een staat van bedwelmeling te brengen en alzoo onschadelijk te maken.

Guadagnoli, Antonio, een Italiaansch dichter, geboren te Arezzo in 1798, leefde tot 1847 in bekrompen omstandigheden zonder zijn goede luim te verliezen. Hij heeft door zijn gedichten grooten roem geogen. Vooral vond zijn „*Raccolta di poesie giocose*“ (1838; 3de druk, 1884) veel bijval. Hij overleed te Cortona den 21sten Februari 1858.

Guadalajara of *Guadalaxara* is de naam eener Spaansche provincie, die op 12113 v. km. (1900) 200 186 inwoners telt. Zij is grootendeels hoogvlakte, ondanks haar vruchtbaarheid slecht bebouwd en arm aan bosschen.

De evenzo genoemde *hoofdstad* met (1900) 11 144 inwoners ligt op een boomlooze hoogvlakte aan den linker oever van den Henares en aan den oosterspoorweg. Er is een fraaie steenen brug, een aanzienlijk paleis der herten van infantada en een militaire academie. Verder heeft men er 10 kerken, 3 nonnenkloosters en 6 voormalige monnikenkloosters, een fraaie begraafplaats van bovenvermelde herten, leder-, flanel- en sarge-fabricage. De stad heette in den ouden tijd *Arriaca*; zij werd in 714 aan de Goten ontruikt door de Moeren, die haar in 1081 moesten overgeven aan *Alfonso I van Castilië*. In haar omtrek groeit veel graan.

Guadalquivir, ook *Turia* en *Rio Blanco* genaamd, is een rivier in het oosten van Spanje. Zij ontspringt in de provincie Teruel, niet ver van de bronnen van den Taag, loopt eerst oostwaarts, ontvangt hij Teruel de Rio Alhambra en stroomt vervolgens in een zuidelijke richting door het bergachtige Centraal-Valencia, waarna zij zich weder naar het zuidoosten wendt, zich in de zonderlingste bochten door de kloof van Chulilla wringt en daarna de vlakte van het Campo de Liria, alsmede door 8 groote kanalen de Huerta de Valencia's hesproeit en hij Grão, $\frac{1}{2}$ uur beneden Valencia, langs een ondiepe en zandige bedding in de Middellandsche Zee uitmondt. Zij is 240 km. lang.

Guadalaxara, de hoofdstad van den Mexicaanschen staat Jalisco, vroeger de tweede stad van Nieuw-Spanje, ligt 1150 m. hoog in een vruchtbaar dal en in de nabijheid van veel zilvermijnen, aan de spoorlijn Mexico—Ameca en telt (1900) 101 208 inwoners. De stad heeft groote pleinen, waaronder een voor stierengevechten, veel fontein, die door een 12 km. lange waterleiding gevoed worden, een regeerings- en aartsbisschoppelijk paleis, een grootsche kathedraal (1618), verschillende kloosters met kerken, een seminarium, een schouwburg, een hogeschool, een academie voor schilder- en bouwkunst. Groote bazars of „portales“ (hooggangerijen) behooren tot de kloosters en worden verhuurd. Men vindt er electricche verlichting en een tramnet van

60 km. De industrie omvat pottierbakkerij, leerlooierij en lederfabricage. Glazen, ijzeren en stalen waren gaan van hier nit door geheel Mexico. Zeer belangrijk is de invoer nit Noord-Amerika en Enropa van katoenen en wollen goederen en kramerijen. De stad werd in 1551 gesticht.

Guadalaxara, een Spaansche provincie en stad. Zie *Guadalajara*.

Guadalquivir, in het Arabisch *Wad-al-Kebir* (Grootte Rivier), de *Baetis* der Onden, de kortste der 5 hoofdriolen van Spanje, maar na den Ebro de belangrijkste, wegens haar bevaarbaren benedenloop, ontspringt aan de N.W. helling der Sierra del Pozo en stroomt tusschen deze en de Sierra de Cazorla in de provincie Jaen door een woest dal eerst noordoostwaarts, dan noordwaarts en wendt zich bij de bedevaartplaats Nuestra Señora de Fneansa naar het westen, waarna zij spoedig het gebergte verlaat. Versterkt door de Gnadiana menor en de Gnadali-mar, die haar in lengte en in rijkdom van water overtreffen, stroomt zij langs Andjar naar Montero, waar zij door de voorgebergen der Sierra Morena in een sterk kronkelende rotakloof breekt en hier en daar stroomversnellingen vormt. Nu loopt zij westwaarts, dan langs Cordova tot aan Cantillana in een west-zuidwestelijke richting en vervolgens langs Sevilla en Coria zuidwaarts. Reeds boven Cantillana maakt zij aanzienlijke bochten en beneden die stad zijn haar kronkelingen nog veel sterker. 8 km. beneden Coria verdeelt zij zich in 2 armen, een van deze splitst zich nogmaals in 2 takken, die de eilanden Isla Mayor (140 v. km.) en Isla Menor (55 v. km.) vormen en zich daarna weder verenigen. De westelijke arm heet Brazo de la Torre, de oostelijke Brazo del Este, terwijl de middelste (voor groote schepen bevaarbaar) dien van Brazo del Medio draagt. Ongeveer 22 km. boven haar mond vereenigen zij zich weer, zoodat de rivier aldaar een aanzienlijke breedte verkrijgt. Bij San Lncar de Barrameda wendt zij zich naar het westen en mondt bij Chipiona met een breedte van 4 km. in de Golf van Cadix. Vrij groote schepen kunnen langs de rivier Sevilla bereiken. Zij heeft over een afstand van 330 km. een oeverlengte van 560 km. en een stroomgebied van 55000 v. km. Haar belangrijkste zijrivieren zijn op den rechter oever de Gnadali-mar met de Guardameno, de Rio de la Campana, de Jandula, de Gnadiao en de Huelva Ribera, op de linker oever de Gnadiana Menor, de Rio de Jaen, de Gnadajoz, de Genil, de Carbones en de Gnadaira.

Guadalupe-orde, een vroegere Mexicaansche orde; gesticht door *Ixtabide*, werd in 1853 door president *Santos* hersteld, om het aandenken aan de Mexicaansche onafhankelijkheid te vereenigen en onder bescherming der wonderdadige Maagd van Guadalupe geplaatst. Keizer *Maximiliaan* gaf haar nieuwe statuten. De orde had vijf graden. Zij bestond nit een gonden kruis met vier armen, gesloten in een donkerrood wit omzoomd email, en in het midden een ellips met het beeld der Maagd en het omschrift „Religion, Independencia, Union“ (godsdiens, onafhankelijkheid, eenheid), op de achterzijde „Al Merito y virtudes“ (Aan de verdiensten en de deugden). Tusschen de vleugels stralen en een gonden krans,

waarboven een adelaar op een nopalplant. De borstster was achtschalig en van goud met het daarop liggende kruis; het ordelint blanw met hel-violetten rand. Sedert den dood van *Maximiliaan* wordt de orde niet meer verleend.

Guadarrama, *Sierra de*, een bergketen in Spanje, is een gedeelte van het Castiliaansche Scheidingsgebergte, loopt in een zuidwestelijke richting voort op de grenzen van Ond- en Nieuw-Castilië en bestaat nit twee evenwijdige ketens met een herginkoop, alwaar zich de hoogste toppen dezer keten, namelijk de steile Pico de Penalara (2405 m.) en de niet minder steile, maar iets lagere Cerro de los siete Picos (Knoop der 7 Pinken) verheffen. Westwaarts strekt zich hier slechts één keten uit, welke in den pas van Guadarrama slechts 1527 m. hoog is en den naam draagt van Sierra de Malagon. De Guadarrama is vooral aan de noordelijke helling met naaldwonden dicht begroeid, voorts van November tot Maart bedekt met sneeuw, die op sommige plaatsen den geheelen zomer blijft liggen. Graniethenvels vergezellen het gebergte in het noorden en in het zuiden. In het algemeen heeft deze bergketen, wegens de hooge ligging van Castilië, van de zuidzijde een indrukwekkend voorkomen.

Guadeloupe, het grootste eiland der Kleine Antillen in West-Indië, een bezitting der Franschen, werd den 4ten November 1493 door *Columbus* ontdekt. Het bestaat nit twee eilanden, van welke het westelijke (het eigenlijke Guadeloupe) 946 v. km. en het Oostelijke (Grande Terre) 656 v. km. groot is. Zij zijn gescheiden door de Zontrivier (Rivière Salée), een bevaarbare zeestraat, die slechts 60 tot 200 m. breed en 9.6 km. lang is en twee boezems, met zandbanken en eilanden bedekt, vereenigt. Door het midden van het westelijke eiland loopt van het zuiden naar het noorden een boschrijke, vulkanische bergketen, waarop zich in het zuiden de Soufrière, een dnhhele vulkaan, ter hoogte van 1676 m. verheft met een krater, die rook en somtijds vlammen nitbraakt. Grande Terre daarentegen is een vlak land, waar men slechts lage heuvels en geen stroomende wateren aantreft. In 1899 werd ongeveer $\frac{1}{3}$ der oppervlakte bebouwd. Voornamelijk wordt suikerriet gekweekt (1898, 44800000 kg.), verder koffie, cacao, vanille, specerijen, maniok, bananen, rijst en mais. Van meer belang zijn katoen, gummi en tabak. Bijna een vijfde deel van het eiland is nog met bosch bedekt. De bevolking bedroeg (1901) 182112 zielen.

Guadeloupe vormt met de nahij gelegen kleine eilanden Marie Galante, Les Saintes, La Désirade, Saint-Barthelémy en een deel van het verder aan Nederland behoorend Saint Martin een gouvernement van 1870 v. km. met een bevolking van ruim 200000 zielen. De kolonie wordt bestnrd door een gouverneur, een staatsraad van 6 en een koloniale raad van 30 leden. Zij is verdeeld in 3 arrondissementen; in haar hoofdstad Basse-Terre zetelen de gouverneur en de bisschop. De volrijkste stad, tevens de voornaamste handelsplaats, is Point-à-Pitre. Een derde stad, Le Monle genaamd, ligt aan de oostkust van Grande Terre.

Guadeloupe werd den 28sten Mei 1635 door

550 Franschen onder aanvoering van *Olive* en *Duplessis* in bezit genomen. De kolonie begon weldra te bloeien en telde in 1700 reeds bijna 11 000 inwoners, grootendeels slaven. De aanvallen der Engelschen in 1691 en 1705 mislukten. Guadeloupe werd weliswaar veroverd (1695) door hen ingenomen, maar ook aan Frankrijk teruggeven (1763). Den 12^{den} April 1782 behaalde de Engelsche admiraal *Rodney* aldaar een overwinning op de Fransche vloot onder graaf *de Grasse*. Gedurende de Fransche Omwenteling namen de Engelschen onder *Grey* en *Jervis* den 21sten April 1794 die eilanden nogmaals in bezit, maar moesten ze na een strijd van 7 maanden tegen de troepen der Conventie weder ruimen. Na dien tijd bleven de Franschen er in het rustig bezit, totdat in het laatst van 1810 een Engelsche overmacht onder bevel van de generaals *Beckwith* en *Harcourt*, gestuurd door een eskader onder admiraal *Cochrane*, den Franschen kapitein-generaal *Ernouf* noodzaakte zich met de bezetting over te geven. In 1813 werd Guadeloupe aan Zweden afgestaan, doch in 1814 aan Frankrijk teruggegeven. Ook in Augustus 1815 kwam het nogmaals in de macht der Engelschen onder admiraal *Durham*, doch werd in 1816 weder door de Franschen bezet. De aardbeving van 8 Januari 1843 heeft er vreeselijke verwoestingen aangericht en l'Point-à-Pitre bijna geheel vernield, evenals die van 1897.

Guadet, *Marguerite Elie*, een van de aanvoerders der Girondijnen, geboren te St. Emilion bij Bordeaux den 20sten Juli 1758, was hij het nitbarsten der Revolutie advocaat te Bordeaux, werd tot lid der Nationale Vergadering gekozen en voegde zich bij de *Girondijnen* (zie aldaar). Toen men in 1792 beraadslaagde over het gevaar, dat de Republiek uit het binneland bedreigde, sloepte hij de Vergadering mede door zijn vurige welsprekendheid. Hij beijverde zich intusschen om de constitutioneele instellingen te beveiligen tegen den drang der democratie. Daarom trad hij in onderhandeling met het Hof en poogde dit gunstig voor een constitutie te stemmen. Weldra echter was hij overtuigd van de onvruchtbaarheid zijner bemoeiingen, en de treurige staat van zaken bracht hem zoover, dat hij van het bebond van een troon met constitutioneele instellingen afzag. Reeds in October 1792 verzette hij zich met *Louvet* tegen *Robespierre* en diens aanhangers, en in het proces des konings volgde bij de gedragslijn der overige Girondijnen. Daar hij een der moedigsten was van zijn partij, stond hij meer dan een der overigen bloot aan de aanvallen der Jacobijnen. Door zijn moed en ijver bespoodigde hij echter den val der Girondijnen. Aanvankelijk onttrok hij zich door de vlucht aan de gevangenis, maar werd den 15^{den} Juni 1794 in hechtenis genomen en beklom daags daarna het schavot.

Guadiana, in het Arabisch *Wadi Ana* (Anarivier), de *Anas* der Onden, een van de 5 hoofdrivieren van Spanje, ontspringt in een reeks van moerasige meren op het Campo de Montiel, 33 km. ten noordwesten van Alcaraz in de provincie Oñada Real (La Mancha). De heek, welke aldaar ontstaat, verdwijnt weldra in een moeras, met riet en blazen begroeid, waarin ook de van het

oosten daarheen stroomende Zancara zich verliest. Ongeveer 35 km. ten zuiden van dien pool, tusschen Villarta en Daimiel ontspringen onderscheiden rijke bronnen uit den tertiairen bodem en vormen een aantal groote, samenhangende waterkommen. Deze worden door het volk „Los ojos del Guadiana" (De oogen der Guadiana) genoemd, terwijl het den krachtigen stroom, die daaruit wegvloeit, als de herboren Guadiana beschonwt, hoewel eigenlijk de 240 km. lange Zancara den bovenloop der Guadiana vormt. Deze stroomt na met veel kronkelingen door de hoogvlakte van La Mancha naar het westen, verder noordwestwaarts naar Estremadura, dan west-zuidwestwaarts langs Don Benito, Medellín en Merida naar Badajoz en eindelijk gedeeltelijk aan de grenzen van Portugal, gedeeltelijk op zijn grondgebied, langs Monra en Serpa naar zee. Beneden Serpa dringt zij door een enge kloof en vormt er den Salto de Lobo (Wolfsprong), vloeit dan als een breede en kalme stroom door een dal langs Mertola, waar zij bevaarbaar begint te worden. Ongeveer 35 km. verder mondt zij tusschen Ayamonte en Castro-Marino uit in de Golf van Cadix. Bij de monding bevinden zich veel zandbanken, waarvan een de Barra de Canela, zelfs bij eb nog 4.5 m. diep, bij vloed de grootste handelschepen in staat stelt Ayamonte te bereiken. Elders heeft het aestnarium een diepte van 8—11 m. De lengte der rivier bedraagt 820 km., het stroomgebied heeft een oppervlakte van 66 850 v. km.

Guadix, Arabisch *Wadi Aach* (= Water des Levens), een stad in de Spaansche provincie Granada, in een dal aan de noordelijke helling der Sierra Nevada, op den linkeroever van den Guadix en aan de spoorlijnen Baeza—Almería en Mercia—Granada, is de zetel van een bisschop en telt (1900) 12 652 inwoners. De omstreken zijn zeer vruchtbaar en leveren voortreffelijke druiven. Ook is de stad beroemd wegens de aldaar vervaardigde dolkmessen.

Guaira, in de provincie Caracas der republiek Venezuela gelegen, is de havenstad van de naburige hoofdstad Caracas (zie aldaar), waarmede zij sedert den 26sten Juni 1883 door een spoorweg verbonden is, en telt met de voorstad Maiquella ongeveer 14 000 inwoners. De reede bezit een goeden ankergrond. Het klimaat is zeer ongezond, daar de hitte tropische koortsen veroorzaakt; in den laatsten tijd verbeterd de gezondheidstoestand echter aanmerkelijk. De handel is grootendeels in Duitse handen; Hamburg, de Verenigde Staten en Engeland leveren het grootste deel van den invoer. Uitgevoerd worden voornamelijk koffie, cacao en huiden. In 1900 liepen 205 schepen in, 154 uit.

Guajacahout (*Lignum Guajaci*) is het kernhout van den Guajacaboom (*Guajacum officinale* L.), behoorende tot de familie der *Cypophyllaceae*, die vooral in West-Indië, in het bijzonder op Curaçao, Martinique, Jamaica en Haïti, hoewel ook in Venezuela en Colombia groeit. Het hout is zeer hard, moeilijk te spijten, doch zeer geschikt voor draaiwerk en wordt tot kegels, rollen, walsen en hamers verwerkt; ook in de geneeskunde vindt het toepassing, vooral als een zogenaamd bloedreinigend middel. Het

komt als zeer groote blokken in den handel, heeft een soortelijk gewicht van 1.32 en vertoont een zwartbruine kern met een geelachtige splint. Het kernhout bevat 20—26% hars.

Guajacol is de monomethylaether van pyrocatechine, het orthodioxibenol $C_6H_4(OH)_2$. De formule is $C_6H_4(OH)(OCH_3)$. Het guajacol wordt verkregen uit het teer, dat bij droge destillatie van beukenhout ontstaat. Verder is het synthetisch te verkrijgen uit het pyrocatechine, door dit met methylkaliumsulfat ($CH_3 KSO_4$) en kaliumhydroxyd bij 180° C. te verhitten. Omgekeerd is het orthodioxibenol uit guajacol te bereiden, door het eerste met joodwaterstofzuur (HI) te verhitten op ongeveer 200° C. Het is een vaste stof, die bij 28° C smelt en bij 205° C kookt. Het soortelijk gewicht bedraagt bij 13° C 1.117. In water is het moeilijk oplosbaar. Evenals alle aromatische dioxiverbindingen wordt het door ijzerchlorid groen gekleurd.

Guajacum L. is de naam van een planten geslacht uit de familie *Zygophyllaceae*. Het onderscheidt zich door een 5-bladerigen kelk en een vijfbladerige bloemkroon, 10 helmraden met teruggebogen helmknoppen, een gesteelde vruchtbeginsel, dat evenveel hokjes als stijlen telt, met 2 tot 4 eitjes in elk hokje en een eenigszins vleezig doosvrucht met 2 tot 6 éénzadige hokjes, terwijl de kiem in rimpelig kiemwit hesloten is. Het bevat slechts 2 soorten, die alleen in Zuid-Amerika en op de West-Indische Eilanden groeien, namelijk *G. officinale L.*, een boom van middelmatige hoogte met tegenovergestelde, evengevinde bladeren, lederachtige, glimmende, ovale, stompe blaadjes, 2 tot 3 enkelvoudige bloemstelen aan het einde der takjes, en bloembladeren, welke 3-maal zoo groot zijn als de kelkbladeren, alsmede met omgekeerd-eivormige, platte vruchtjes, en *G. sanctum L.*, van de voorgaande soort hoofdzakelijk verschillend door evengevinde bladeren met lancet-elliptische vinblaadjes. Beide soorten leveren het bekende *pokhout*, waarvan kleinere stukken den naam van *azijn-stokken* dragen. Eerstgemelde soort heeft door hare vorm, door de kleur van het loof, door hare blanke bloemen en goudgele vruchtjes een prachtig voorkomen. Beide soorten groeien zeer traag, zoodat boomen van belangrijke afmetingen allengs zeldzamer worden. Van beide verkrijgt men de *guajakhars*. Deze is hard, roodbruin en komt in kogelvormige massa's in den handel voor. Opgelost in alkohol tot zoogenaamd *guajakextract*, dient ze als reagens op ozon, waardoor deze blauw wordt gekleurd.

Guajavaboom. Zie *Psidium*.

Guajira. Zie *Goajira*.

Guaileguay, de hoofdstad van het gelijknamige departement in de Argentijnsche provincie Entre Rios, ligt aan den bevaarbaren Guaileguay, is door een spoorweg met de haven Puerto de Rios verbonden en telt (1903) 9000 inwoners. Men vindt er een stadhuis, schouwburg, bibliotheek, atoommolen, zeepziederijen, leerlooierijen en groote slachterijen.

Guaileguaychu, de hoofdstad van het gelijknamige departement in de Argentijnsche provincie Entre Rios, ligt aan den bevaarbaren Guaileguaychu, is de belangrijkste rivierhaven der provincie

en telt (1903) 15000 inwoners. Men vindt er een schouwburg, bibliotheek, stoommolens en een belangrijke fabricage van vleeschextract.

Gualt. is achter diernaam de afkorting voor *Niccolo Gualtieri* die in 1744 als lijfarts van den groothertog van Toskane overleed en het practisch werk „Index testarum conchyliorum” schreef.

Gualtieri, Luigi, een Italiaansch romanschrijver en dichter, werd geboren te Bologna in 1826, vertrok in 1848 naar Milaan, trad er in het huwelijk met de gevierde toneelknnstenares *Giacinta Persana* en verzegelde haar op haar knustreizen door Italië. Hij overleed in December 1901 te San Remo. Hij schreef: „Il misterio d'Italia” (12 dln., 1849), „L'innominato” (2 dln., 1857), „Amore e fede” (1858), „La hiscia dei Visconti” (1861), „Memorie di Ugo Bassi” (1862), „Dio e l'Uomo” (1864), „I piombi di Venezia” (1864), „L'ultimo papa” (2 dln., 1865), „Il Nazareno” (2 dln., 1868), „L'Amazzone” (2 dln., 1862), „Gli studenti di Eidelberga” (1869), „La Campagna” (1869), „La vita romana” (1870), „La figlioccia di Cavour” (2 dln., 1881), „Silvio Pellico e le sue prigioni” (1881), „La signora di Monza” (1882), „La contessa di Cellant” (1882), „Il dottore Malbranche” (1883) en „La gabbia di ferro” (1887).

Guam (*Guahan, Guajan*) is het zuidelijkste en grootste eiland der Marianen, 50 km. lang, 5—16 km. breed, 514 v.km. groot en sedert 1891 in het bezit der Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Het voornaamste gesteente van het eiland, dat, hoewel door riffen omgeven, toch gemakkelijk te naderen is, is de madreporenkalk, terwijl men in het Z. vulkanische gesteenten (lava en tnf) aantreft. Dit deel is ook het hoogste en goed besproeid, terwijl het N. vlak en droog is. Het eiland telt ± 9000 inwoners. Aan de westkust liggen de havens Caldera de Apra, de Baai van Umatat en de hoofdstad Agaña.

Guano. Zie *Lama*.

Guanañani. Zie *San Salvador*.

Guanañato. Zie *Guanañato*.

Guanares, de hoofdstad van den staat Zamora in Venezuela, ligt aan den voet der Cordilleras van Merida, werd in 1595 gesticht en telt (1889) 10880 inwoners. Men vindt er een hoogeschool, veeteelt, koffie-, suikerriet- en cacaoplantages.

Guanaxuato of *Guanajuato*, een staat in Mexico op de hoogvlakte van Anahuac, telt op 28363 v. km. (1900) 1065371 inwoners. In het zuidwesten vindt men een vruchtbare vlakte, doch in het noordoosten 2 bergketens, de Sierra-Gorda en de Sierra de Guanajuato, door hoogvlakten gescheiden, die zich van 1500 tot 3360 m. (de Gigante) boven de oppervlakte der zee verheffen. De voornaamste rivier is de Rio Grande de Santiago, die nit de Rio de Lerma en de Rio Laja ontstaat en in het Chapalameer nitmondt. Het klimaat veroorlooft hier en daar den aanbouw van sub-tropische gewassen, doch men teelt er hoofdzakelijk maïs, tarwe, boonen en gerst, alsmede de boom- en tuisvruchten der gematigde gewesten. Chilicolorado of roode peper wordt in groote hoeveelheden mitgevoerd en de wijnstok en olijfbom tieren er zeer goed. Op sommige plaatsen is de veeteelt van groot belang, doch de voornaamste rijkdom des lands is gelegen in zijn talrijke zilvermijnen. Het rijkste mijndis-

trikt is dat der hoofdstad. Hier heeft men bij den hoofdgang, Veta Madre de Guanaxuato genaamd en 12000 m. lang, de groeven Valenciana, Rayas, Cata, Mellado enz. Van 1760 tot 1825 heeft de Veta Madre een groote hoeveelheid zilver en goud opgeleverd en ook nu nog doen Engelsche maatschappijen er goede zaken. Verder heeft men er ijzer, koper en lood, in het noorden ook salpeter, in het zuiden soda. Op verschillende plaatsen komen warme bronnen voor. Ook de fabrieksnijverheid is niet zonder belang: zij levert te Salamanca, Salvatierra, Celayo enz. allerlei geweven stoffen, gouden en zilveren voorwerpen, leder, aardewerk enz.

Guanaxuato of Santa Fé de Guanaxuato, de hoofdstad van dengelijknamigenstaat in Mexico, ligt 2045 m. boven de oppervlakte der zee op de beide oevers van een kloof, waar een bergstroom doorheen bruiset, is door steile rotsen en porfiergevaarten omgeven, en telt (1900) 40580 inwoners. Zij werd in 1554 gesticht en in 1741 tot een cindad of stad verheven. Haar ontstaan is zij aan de mijnen verschuldigd en zij heeft dan ook het karakter van een bergstad. Tot de openbare gebouwen behooren de hoofdkerk, de kerk der Jezuiteten, de (in 1900 gesloten) Munt, het paleis der regering en de schouwburg. Men vindt er een universiteit, een gymnasium, scholen van middelbaar onderwijs, 8 kloosters en een kazerne.

Guanachen is de naam van de oorspronkelijke bewoners der Canarische Eilanden. De Spanjaarden, die hen aldaar in de 15de eeuw aantroffen, stelden hen voor als vreedzame, maar dappere herders, gastvrij en zacht van zeden. Toch was de toestand hunner ontwikkeling zeer verschillend, het ongunstigst op Gomera en Palma, waar zij geheel naakt liepen, in holen woonden en zich met wortels en geitenmelk voedden. De meeste beschaving heerschte op Gran Canaria, waar zij 2 hoofdsteden en 33 dorpen bewoonden en 2 staten vormden, die in vijandschap leefden. Behalve de veelelt, die zich tot geiten bepaalde, werd er ook landbouw gedreven. De volwassenen kleedden zich met huiden en palmbladeren. Elke staat werd geregeerd door een koning, wiens macht zeer beperkt was, en door een opperpriester. Men huldigde er een onzichtbaren schepper aller dingen en ook een godin in een tempel, waar de dienst door vrouwen verricht werd. De lijken der aanzienlijken werden gebalsemd en in grotten in een zittende houding bijgezet. De taal was een dialect van het Berberisch. Hoewel zij enkel door middel van vaartuigen het eiland hadden kunnen bereiken, kenden zij bij de komst der Spanjaarden geen booten en evenmin het ijzer. Ook bestond er geen gemeenschap met de nabrige eilanden. Zij werden door de Spanjaarden na een hardnekkigen strijd tot onderwerping gebracht, maar geenszins uitgeroeid. Zij vermengden zich met de Spanjaarden en namen de taal van dezen aan, zoodat zij reeds in de eerste helft der 17de eeuw ophielden een zelfstandig volk te wezen.

Guanine is een organische stof, die uit koolstof, waterstof, stikstof en zuurstof is opgebouwd. Het is een imidoxanthin $C_5H_7N_5ONH$. Door salpeterigzuur (HNO_3) is het ook in xanthine $C_5H_4N_4$,

O_2 om te zetten. Het is in 1844 door Unger in guano gevonden, terwijl het later als begeleider van xanthine in de weefsels van het dierlijk lichaam is aangetoond. Het is een amorf poeder, dat in water onoplosbaar is. In overmaat geconcentreerde ammonia lost het gemakkelijk op, uit welke oplossing het zich in kleine rhombische kristallen afscheidt. Met zuren, zouten en basen vormt het goed gedefinieerde verbindingen hijv. met zoutzuur $C_5H_4N_4 \cdot O_2HCl$. Bij splitsing geeft het guanidine $HN:C(NH_2)_2$.

Guano, *huano* of *vogelmest* noemt men de uitwerpselen van zeevogels, die op vele Zuidze-eilanden tot een aanzienlijke laag opgehoopt liggen en wegens hun hoog stikstof- en fosforzuurgehalte in nieuweren tijd als meststof bij den landbouw een groote rol spelen. Men heeft er zich in Peru, Chili en Bolivia reeds eenen lang van bediend, om de zandige kust te bemesten. Dikwijls zijn zulke lagen tot 25 cm. dik en op sommige plaatsen tot 60 m. hooge henvels opgestapeld, zoodat zij op de wijze van groeven ontgonnen moeten worden. Ze doen zich voor als geelbruine, aardachtige massa's, die vooral als ze afgegraven worden, sterk naar ammoniak rieken. De belangrijkste guanoplaatsen zijn de 3 Chincha-eilanden aan de kust van Peru, voorts de eilanden Lobos de Tierra, Lobos de Afuera, Iza, Ilo en Arica. Op al die eilanden worden ontzettend veel vogels, vooral meeuwen, reigers en flamingo's hun verblijf, wier versche uitwerpselen, wat de bestanddeelen er van aangaat, geheel en al overeenkomen met de zelfstandigheid der onde lagen. Deze moeten intusschen zeer oud zijn. Al neemt men aan, dat de geheele oppervlakte van zulk een eiland steeds met vogels bedekt was, dan zouden er toch 3 eenen moeten verloop en eer de door hen gevormde laag de dikte had van een paar cm. In de onderste laag vindt men talrijke gesamen of overblijfselen van zeehonden, zeleeuwen en andere dergelijke dieren, alsmede veeren en beenderen van vogels en talloze diatomeën.

De Chincha-eilanden, ook wel bij uitnemendheid de Guano-eilanden genaamd, zijn reeds nage-noegd van hun guano beroofd. Toch wordt naar deze vindplaats de meststof algemeen Pern-guano genoemd. In lateren tijd heeft men vele dergelijke guanolagen ontdekt op de zuidwestkust van Afrika, bij de Kaap de Goede Hoop, op de eilanden Ichaboe, Angra-Paquena, Malaga enz., en voorts op de kusten van Labrador, in Patagonië, op het Nederlandsch West-Indische eiland Aruba enz. Deze guano is weliswaar minder goed dan die van Zuidwestelijk Amerika, maar wordt toch in niet onaanzienlijke hoeveelheid naar Europa gebracht. Hier bezigt men deze nitmn-tende meststof vooral sedert het jaar 1840. De bestanddeelen van guano zijn ongeveer dezelfde als die van de mest onzer watervogels, maar zij bevat een veel grootere hoeveelheid ammonium-zouten. De waarde der guano is daarin gelegen, dat zij niet alleen een groote hoeveelheid stikstof (in zeer oplosbare verbindingen, zoals ureumzuur, uream, ammoniumverbindingen), maar ook vele fosforzure zouten van calcium en magnesia bevat, in een woord, alle stoffen, die den groei der planten krachtig bevorderen. In den handel

komt zij, of na gemalen en gezeefd te zijn, als *ruwe guano*, of, na behandeling met zwarelsuur, om het verlies van ammoniak te beletten, als *opgeleete guano*, die de ammoniaklucht niet bezit. Dikwijls wordt de guano vervalscht. Men kan dit echter onderzoeken door een kleine hoeveelheid te verbranden, daar de echte guano zeer weinig asch achterlaat, terwijl deze op krijt geleeft. Ook in de holen van Hongarije en elders heeft men guano gevonden.

Men heeft ook *vischgano*, een meststof, die vooral aan de kust der Noordzee vervaardigd wordt van kleine zeevisschen en vischafval; *veermmuiguano*, bestaande uit de uitwerpselen van vleermuizen, *Fray-Bentosguano*, afkomstig uit de vleeschextractfabrieken, en nog enkele andere soorten. Ook wordt zij wel fabriekmatig bereid uit beenderenmeel, ammoniumsonten en asch.

Behalve deze soorten met een hoog stikstofgehalte komen andere voor, welke een hoog phosphorzuurgehalte bezitten en daarom *guano-phosphaten* of *phosfaat-guano* worden genoemd. Zij bevat bijv. op het eiland Lobos de Afuera slechts 2% stikstof en 30 (zelfs 33%) phosphorzuur. Zij dienen tot bereiding van superphosphaten. Meestal worden zij genoemd naar de eilanden, waar zij vandaan komen, zooals *Bakeryguano*, *Aresguano*, *Fanningguano* enz. Nadat het gebruik zeer algemeen was geworden is echter spoedig op grond eener meer nauwkeurige kennis van het leven en de voeding der planten, duidelijk gebleken, dat er met de guano overdreven wordt, wanneer men haar als algemeene mestspecie aanbeveelt. Zij bevat geenszins alle bestanddeelen der planten, maar hoofdzakelijk stikstof-, phosphor- en calciumverbindingen in zeer verschillende verhouding. Haar natrium- en kaligehalte is zeer gering, terwijl zij 16% zand, steentjes, water en andere mengselen bevat. Hare snelle werking is vooral in hare groote oplosbaarheid gelegen, doch deze moet den gebruiker tevens tot voorzichtigheid nopen. Om hare kracht te verhoogen, vermengt men ze ook met gips, keukenzout, mergel en (verkeerdelijk) met asch of ook wel met beenderenmeel. Men gebruikt voorts een stroommachine, hoewel zij ook wel nit de hand gelijkmatig over den akker kan worden gebracht.

De guano deelt niet alleen hare eigen voedende stoffen aan de plant mede, maar werkt tevens door hare stikstofhoudende bestanddeelen ontledend op den aardbodem. Is derhalve in een akker een voldoende hoeveelheid voedende stof aanwezig voor het gewas, dat hij dragen moet, dan bezit de guano veelal de geschiktheid, om die stof nit hare verbinding los te maken en voor dat gewas beschikbaar te stellen. Hieraan heeft de guano hare vermaardheid als algemeene bemestingsmiddel te danken. Het is echter duidelijk, dat daardoor de grond ook spoedig wordt uitgeput, zoodat de landbouwers, die met guano aanvankelijk schitterende nitkomsten verkrijgen, zich bij voortgezette guanobemesting met schrale oogsten zullen moeten vergenoegen, tenzij er een voldoende hoeveelheid andere meststof wordt bijgevoegd. Men gebruikt om die reden in onzen tijd de guano als een toevoegsel tot de gewone

meststof of in verband met deze, welke vooral kalizouten en phosphaten dient te bevatten. Voorts is guano nitmuntend geschikt, om de achterlijke en schrale gewassen vooruit te helpen, terwijl zij tevens veel ongedierte doet verdwijnen.

Naarmate de guano meer stikstof bevat, is ook meer omzichtigheid noodig bij het gebruik. In de ruimste mate is dit bestanddeel aanwezig in de echte Peru-guano, van de kust daar te lande afkomstig. De heete draagt den naam van *Angamos-guano*. Zij werd het eerst in 1802 door von *Humboldt* naar Europa gebracht, doch vormde er eerst in de laatste 45 jaar een belangrijk handelsartikel, betwelft ten bedrage van miljoenen centenars werd aangevoerd. In 1856 bedroeg de invoer in Europa 342000, in 1870 zelfs 522000 ton. In de jaren 1847 tot 1850 verkocht men Ichaboe-, Sjalo- en Boliviaguano, daarna Chili-, Patagonische en Saldanaguano, doch deze laatste soorten hebben, als door regen nitgelooft, veel geringer waarde dan de Peruguano. Later bracht men guano nit Columbia of Maracaibo, Mexico, Arahie, Sardinië enz. in den handel.

Guaporé, een bijna tot haar bron bevaarbare rivier in Zuid-Amerika, ontspringt op de Serra dos Parecis in de Braziliaansche provincie Mate Grosso, loopt naar het Z.W., vormt de grens tusschen Brazilië en Bolivia en vereenigt zich na een loop van 1540 km., bij een breedte van 550—770 m., met den Mamoré tot den Madeira.

Guarana of *pasta guarana* is een harde, donkerroodbruine, zwak vetglanzende massa met een bitteren, samentrekkenden smaak, die in den vorm van stangen in den handel komt. Zij wordt door de Guarani (zie aldaar) aan de Amazonerivier en aan haar zijrivieren gedeeltelijk voor eigen gebruik als genotmiddel, gedeeltelijk voor den uitvoer, uit de vruchten van *Poulinia sorbilis* Mart., een boom uit de familie der *Sapindaceae*, bereid. Zij wordt hoofdzakelijk verscheept naar Duitschland, Engeland en Noord-Amerika en gebezigd als middel tegen migraine. Zij bevat onder alle plantaardige stoffen de grootste hoeveelheid caffeine, namelijk 2,6—3%.

Guarani is de naam van een der meest verspreide Indianenstammen van Zuid-Amerika. Zij zijn tegenwoordig hoofdzakelijk in de La Plata-Staten, Paraguay en de aangrenzende gewesten van Brazilië gevestigd. Hun gestalte is klein, hun hoofd eveneens, het gelaat rond en de hals kort en dik; zij hebben breede schouders, een laag voorhoofd, diepliggende oogen, grove trekken, nitstekende jukbeenderen, een stompen, breed neus en nagenoeg geen baard. Ten tijde der ontdekking van Amerika bewoonden zij geheel Brazilië, ja, zij strekten zich nit tot aan Guyana. Thans hebben zij grootendeels de Spaansche klededracht aangenomen, terwijl zij zich bezig houden met landbouw en veeteelt. De Guarani taal is thans de volkstaal in Paraguay, maar zij is met vele Spaansche woorden vermengd.

Guarauno's of *Warranus* is de naam van een Zuid-Amerikaanschen Indianenstam, dien men aantreft tusschen de monden van den Orinoco en van den Cuyuni. Zij bezitten een groot en sterk lichaam en voeden zich met visch en met vruchten van den mauritiapalmboom. Zij zijn uitstekende zeelieden en loodsen, die zelf hun kano's

bonwen, gaan nagenoeg naakt, verren hun huid en versieren het hoofd met papegaaienvederen. Hun woningen bouwen zij op een merkwaardige wijze. Waar eenige palmboomen zich zóo dicht bij elkander verheffen, dat zich hun bladeren vermengen, vlechten zij deze tot een afoepa ineen. Zulk een verblijf troostert de bevigte stormen. Van palmvezels verraadigen zij velelei voorwerpen, waarvan zij zich als ruilmiddel bedienen.

Guarda, de hoofdstad van een gelijknamig distrikt in de Portugeesche provincie Beira, ligt open oostelijken uitlooper van de Serra da Estrella, aan de spoorlijnen Figueira da Foz—Villar Formoso en Abrantes—Guarda en telt (1903) 6092 inwoners. Men vindt er een Gotische kathedraal, een kasteel, vermaard mnen met torens en poorten en lakenfabrieken.

Guardafui. Zie *Gardafui*.

Guardiaan (Middelatlaij=wachter) heet bij de Franciscaanen en Capucijnen de pater superior, in Engeland degene, die gedurende een vacature in de geestelijke rechtspraak voorziet, in Portugal een onderofficier bij de marine.

Guarini, *Giovanni Battista*, een Italiaansch dichter, geboren te Ferrara den 10^{den} December 1537, en was een kleinzoon van den geleerden *Varinus Giarino*. Nadat hij te Pisa en Padua gestudeerd had, trad hij in dienst van *Alfonso II*, hertog van Ferrara, die hem tot ridder sloeg en hem als gezant afvaardigde naar verschillende staten, onder anderen ook naar Polen, om er naar de kroon te dingen. Deze zending kostte aan *Guarini* een groot gedeelte van zijn vermogen, en toen zij mislukte, verloor hij tevens de gunst van den Hertog. Nu hield hij zich te Padua of op zijn buitenverblijf met letterkundigen arbeid bezig, doch reeds in 1585 werd hij naar Ferrara teruggeroepen en tot staatssecretaris benoemd. Weder was hij in groot aanzien bij het Hof, maar nam in 1587 zijn ontslag, omdat de hertog in een geding tusschen *Guarini* en zijn schoondochter een beslissing genomen had, welke den dichter misgaalde. Aanvankelijk leidde hij nu een ambtelooz leven, doch in 1597 trad hij in dienst van groot-hertog *Ferdinand I* van Toskane, maar sleette voor korten tijd. Na een verblijf aan het Hof van den Hertog van *Urbino* keerde hij naar Ferrara terug en woonde daarna te Venetië, Padova en Rome. Als gezant van zijne geboortestad kwam hij in 1606 te Rome, om *Paulus V* met het beklimmen van den Heiligen Stoel geluk te wenschen. Hij overleed te Venetië den 7^{den} October 1612. Zijn beroemdst gedicht is „Il pastor fido“, een herdersdrama, dat waarschijnlijk het eerst in 1585 te Turijn bij het bnwelijk van *Karel Emanuel*, hertog van Savoye, met *Katharina van Oostenrijk* is opgevoerd, zich door groote welwillendheid onderscheidt en in nagenoeg alle Europeesche talen is overgezet. Verder heeft men van hem „*Segretario*“ (in gesprekken, 1594), het blijspel „*La idropica*“ (1613), „*Rime*“ en „*Lettere*“ (1598). Zijn gezamenlijke werken zijn van 1737 tot 1738 in 4 deelen nitgegeven; zijn „*Trattato della politica libertà*“, betwelfk hij in 1599 schreef, is eerst in 1818 gedrukt.

Guarino, *Varinus*, een Italiaansch geleerde, geboren te Verona in 1370, begaf zich in 1403 naar Konstantinopel, om hij *Chrysoloras* zich te

oefenen in het Grieksch. Na zijn terugkeer gaf hij onderwijs te Verona, Padua en Bologna en werd de opvoerder van prins *Lionello* van Ferrara. In 1438 was hij werkzaam als tolk tusschen de Latijnsche en Grieksche concilieleden te Ferrara. Hij overleed den 4^{den} December 1460. Hij maakte zich zeer verdienstelijk door den lust voor de studie der klassieke schryvers op te wekken. Ook leverde hij vertalingen van de eerste 10 boeken van *Strabo* en van een groot gedeelte der geschriften van *Plutarchus*, alsmede noten op de werken van *Livius*, *Plautus*, *Catullus* en *Plinius* en schreef een „*Compendium grammaticae graecae*“, dat in 1509 te Ferrara is gedrukt.

Guastalla, vroeger de hoofdstad van het gelijknamige hertogdom, is thans een distriktshoofdstad der Italiaansche provincie Reggio nell' Emilia. Zij ligt aan de Po en aan den mond der Crostolo, 38 km. ten noordoosten van Parma in een moerasige, maar vruchtbare en met vele kanalen doorsneden landstreek, is regelmatig gebouwd en door muren omringd en telt als gemeente (1901) 11091 inwoners. Er is een vervallen kasteel uit de 16de eeuw; verder heeft men er een standbeeld van *Ferdinand I* († 1559), een college, een seminarium, een muziekschool, een opvoedingstichting voor meisjes, een openbare boekerij met 18000 deelen en een schouwburg. Deze stad is door de Longobarden gesticht en droeg lang den naam van *Wardistalla*. Het gebied van Guastalla behoort in de Middeleeuwen eerst aan Reggio, later aan Cremona, toen aan Milaan en werd in 1406 tot een graafschap verheven. In 1538 viel het ten deel aan den onderkoning van Napels *Ferdinand I* van *Gonzaga*. Later kwam het in bezit van *Maria Theresia*, in 1748 aan den Spaanschen infant als hertog van Parma. *Napoleon I* schonk het in 1806 aan zijn zuster *Pauline*. Het Weener Congres kende het met andere bezittingen toe aan *Maria Louise*, gemalin van *Napoleon I*. Daarna verviel het aan den hertog van *Lucca*, vervolgens aan den hertog van *Modena* en eindelijk aan het koninkrijk Italië.

Guatavita, een stad in het Colombiaansche departement Cundinamarca, ligt, 2900 m. hoog, 43 km. ten N.O. van Bogotá en heeft 7000 inwoners, kolengroeven en ijzergieterijen. Vóór de verovering door de Spanjaarden was Guatavita als residentie van den Tsjibitjavorst de meest versterkte plaats der hoogvlakte. 10 km. ten N.O. ligt het Meer van Guatavita, waarbij vroeger een beroemde tempel der Tsjibitja stond, die van hier nit edelgesteenten en goud van het meer offerden.

Guatemala, oorspronkelijk *Quashtematan* (= plaats der honten huizen), volgens anderen *Uxatmalha* (= berg, die water nitbraakt) is het meest bevolkte, het rijkste en na Nicaragua het grootste der 6 republieken van Middel-Amerika. Het grenst ten N.W. aan Mexico, ten O. aan Britsch Honduras, aan de Hondurasbaai en aan de staten Honduras en San Salvador en ten Z. aan den Grooten Oceaan, beslaat een oppervlakte van 125100, volgens anderen van 110000 en naar de laatste opmetingen van 113090 v.km. en telt (1903) 1842134 inwoners of 15 per v.km.

Voor *Bodemgesteldheid*, *Klimaat*, *Planten- en dierenwereld* zie *Centraal Amerika* met de bij dit artikel behoorende kaart.

Voortbrengselen en middelen van bestaan. De kustgewesten leveren veel mahoniehout en andere kostbare hontsoorten. Op de hoogvlakten groeien tarwe, ooftsoorten en tinnvruchten der gematigde inchtstreek. In de lagere gewesten verbouwt men tahak, koffie, cacao, katoen, indigo, suiker en andere keerkringgewassen. Het voornaamste bedrijf is er de landbouw. Te voren was cochenille, thans is koffie met een jaarlijkschen uitvoer van 551000 Spaansche centenaars het voornaamste handelsartikel. De veestapel telde (1899) 196788 runderen, 50343 paarden en muildieren, 77593 schapen en geiten en 29784 varkens. De industrie ontwikkelt zich langzaam.

De handel was vroeger de belangrijkste van Centraal-Amerika, maar wordt thans door dien van San Salvador overvleugeld. Aan goede havens ontbreekt het aan beide knsten. San Jose, de voornaamste haven, Ocos en Champerico zijn slechts open reeden; gunstiger zijn die aan de Golf van Honduras, n.l. Livingstone en Puerto Barrias. In 1905 bedroeg de invoer 684444, de uitvoer 8237758 gonden peso's (een gonden peso is ongeveer 2,60 gld.). De voornaamste landen van uitvoer zijn Duitschland (de helft), de Vereenigde Staten, Engeland en Frankrijk. Ingevoerd worden katoenen, wollen en ijzeren goederen, papier en wijn, uitgevoerd koffie (1905: 7297000 peso's), huiden, hout, caoutchouc, banaanen, suiker enz. In 1904 liepen in de havens van Guatemala 504 schepen binnen. De binnenlandse handel concentreert zich voornamelijk in de hoofdstad. In 1899 waren 640 km. spoorweg in exploitatie. Guatemala had (1904) 281 postkantoren, het aantal ontvangen en verzonden stukken bedroeg respectievelijk 4841888 en 3652566. Telegraafstations waren er (1904) 167 met een draadlengte van 5199 km. en 1281419 telegrammen. De lengte der telefoonlijnen bedroeg 472 km.

Bevolking en Bestuur. De bevolking (1842134) bestaat uit Indianen, die meestal in de grootere plaatsen wonen, hun moedertaal spreken en zeer vredelievend zijn; zij vormen het landbouwend deel en stammen voornamelijk af van de verschillende Maya-stammen, die Guatemala in de 16de eeuw bewoonden. De Ladino's zijn handwerkslieden en kleine kooplieden. Het geheele aantal kleurlingen bedraagt 1091519. De 750615 blanken zijn voornamelijk planters. Het tegenwoordige republikeinsche bestuur bestaat sedert 1879. De president wordt direct voor 6 jaren gekozen. De Kamer bestaat uit 69 voor 4 jaar gekozen leden; de 13 Staatsraden worden deel nit dezen, deels door den president benoemd. Aan het hoofd van het nitvoerend bestuur staan 6 staatssecretarissen; het land is in 22 departementen verdeeld. Hoofdstad is Guatemala. Sedert 1873 is er vrijheid van godsdienst. Niettegenstaande de leerplicht kon in 1893 91% der bevolking niet schrijven. In 1900 waren er 1419 scholen met 56802 leerlingen, verder heeft men eenige speciale scholen voor rechtswetenschap, geneeskunde en pharmacie, normaalscholen, polytechnische, handels- en kunstnijverheidsscholen en een conservatorium. Guatemala heeft een bibliotheek met 20000 deelen. Er verschijnen 37 conranten en tijdschriften.

De voornaamste inkomsten zijn de invoerrechten, belastingen en de monopolies voor brandewijn, tabak en salpeter. Tezamen bedroegen dezen in 1900 9770000 peso's. De uitgaven werden in 1906 op 27969963 peso's geraamd. De buitenlandsche schuld bedroeg 1 Januari 1906 53150628 papieren peso's; de binnenlandsche 9954541 gondpeso's. Volgens de wet van 23 Mei 1888 zijn alle weerbare blanken en bastaards, die minder dan 50 peso's belasting betalen, voor zoover zij niet eenige zoon of hogere amhtenaar zijn van 18—25 jaar in het staande leger, van 26—50 jaar in de militie dienstplichtig. Volgens de wet van 30 October 1893 is het leger verdeeld in het staande leger (56915 man) en de reserve (29439 man); doch slechts een klein deel daarvan is werkelijk onder de wapenen.

Het wapen (zie de afb.) toont in een blauw veld een papierrol met het geschrift: *Libertad 15 de Setiembre 1821*. Op de rol zit een quosal, waarachter twee gekruiste geweren en degens; om het geheel is een lauwerkranz geslingerd. De vlag heeft in vertikale banen de kleuren blauw, wit, blauw.

Wapen van Guatemala.

Geschiedenis. Na de verovering van Centraal-Amerika (1524—1535) werd het kapitein-generaalschap Guatemala gesticht, dat als Spaansche kolonie tot 1821 bleef bestaan. Van dien tijd af begonnen de tot heden vergeefsche pogingen tot een unie der nieuw ontstane republieken (zie *Centraal-Amerika, Geschiedenis*). De stichting van een soevereinen staat Guatemala (17 April 1839) werd vooral bewerkt door den kleurling *Rafael Carrera*, wien het gelukte in een tijd, waarin men algemeen misnoegd was op president *Morazan*, door een verbond van de clericale en aristocratische partij de nederlaag toe te brengen aan de centralistische. Hij liet echter de voorzitterswaardigheid over aan *Mariano Rivera Paz*, terwijl hij zelf, als hoofd der gewapende macht, den nieuwen staat verdedigde. Eerst in 1840 beklom hij den voorzitterszetel. In 1849 ontstonden er democratische bewegingen, zoodat hij de hoofdstad verliet en door *Paredes* als voorzitter vervangen werd. Weldra keerde hij intusschen als overwinnaar terug, en hoewel *Paredes* voorzitter bleef, werd *Carrera* met hui-tingewone macht bekleed. Hij wist al zijn tegenstanders te overwinnen en kwam, na het aannemen der constitutie van 1851, met schier dictatoriale macht aan het hoofd der zaken. Door heileidvolle maatregelen bevorderde hij de welvaart des lands. Hij streed in 1863 voorspoedig tegen San Salvador en werd na zijn dood (14 April 1865) opgevolgd door *Vicente Cerna*, die den 31sten December 1872 zon aftreden, maar in 1871 voor een opetand moest wijken, waarna *Miguel Garcia Granados* voorloopig het voorzitterschap aanvaardde. Deze verzette zich met kracht tegen de Jezulieten en bevorderde de wet-

vaart des lands door opheffing der helemmeringen van den handel en door een betere regeling der financiën. Zijn opvolger, *Rufino Barrios*, gekozen den 9^{den} Mei 1873, in zijn waardigheid bevestigd in 1876 en voor een tijdperk van 6 jaren herkozen den 15^{den} Maart 1880, hief alle kloosters op, kende de eigendommen der Kerk aan den Staat toe, kondigde een volkomen vrijheid van godsdienst af. Hij sneuvelde in 1885 in den slag bij Chalechuapa. Van 1886—1892 was generaal *M. L. Barillas* president; hem volgde *J. M. Reyna Barrios* op, onder wiens bestuur het aanleggen van spoorwegen, havens en telegraaflijnen bevorderd werd. Tegenover de centralisatie-denktbeelden der Middel-Amerikaansche staten nam hij eerst een onverschillige houding aan, doch sloot zich in 1897 eindelijk aan bij de Grootrepubliek van Centraal-Amerika, die echter in het volgend jaar weer ontbonden werd. In 1897 ontstond een opstand onder den voormaligen staatssecretaris van Oorlog *Morales*, die onderdrukt werd. Den 10^{den} Februari 1898 viel echter de president door sluipmoord. *Manuel Estrada Cabrera* nam nu voorloopig het bewind op zich, werd in den herfst van 1898 met groote meerderheid tot president gekozen en in 1904 herkozen. Onder zijn bestuur zijn de financiën des land veel verbeterd. In Juni 1906 kwam het tot een oorlog met San Salvador, waarin Guatemala een nederlaag leed, waarna het reeds in Juli aan de regeering der Vereenigde Staten van Noord-Amerika gelukte den vrede te herstellen. Met Mexico geraakte de republiek eenigen tijd op gespannen voet, toen in April 1907 de oud-president *Barillas* op Mexicaanschen bodem vermoord werd en Guatemala weigerde een der medeplichtigen aan dien moord nit te leveren. Een oogeblik scheen de toestand dreigend, doch de oorlogswolken trokken weer over. Den 9^{den} Juni werd president *Cabrera*, nadat reeds in April een aanslag op zijn leven had plaats gehad, vermoord.

Guatemala, de hoofdstad der gelijknamige republiek, ook *Santiago de Guatemala* of *Guatemala la Nueva* genoemd, is de zetel van de regeering, van den aartsbisschop en van het hoogste gerechtshof. Het ligt 1400 m. boven de oppervlakte der zee en telt (1893) 71527 inwoners. De stad is regelmatig aangelegd en telt onderscheiden prachtige gebouwen. De voorsteden echter, bewoond door Indianen en kleurlingen, vertoonen zich in een minder gunstigen toestand. Merkwaardig is de hoofdkerk, een der fraaiste kerken van Zuid-Amerika, het aartsbischoppelijk paleis, het aartsbischoppelijk college, de Rekenkamer, de Munt enz. Daarenboven heeft men er 24 kerken en kloosters, uit den tijd der Spanjaarden afkomstig, een universiteitsgebouw, het Driehoofdscollege, het hospitaal San Juan de Dios, een schouwburg, een circus voor stierengevechten en een park met renbaan. De plaats bezit onderscheiden rijke handelshuizen en de inrichtingen van onderwijs aldaar zijn de beste van geheel Middel-Amerika; de universiteit San Carlos werd reeds in 1776 gesticht.

Dese stad is aldaar reeds de derde van dien naam. De eerste, in 1524 door *Pedro de Alvarado* gesticht, werd den 11^{den} September 1541 door een wateruitstorting van den Volcan del Agua

hijna geheel verwoest. Een andere, in 1542 10 km. van de oude aan den Rio Pensativo opgetrokken, werd in 1773 door een aardbeving verwoest. Zij was een der grootste en fraaiste steden van Amerika, en wegens de vruchtbaarheid der omstreken is de tegenwoordige stad op hare puinhoopen verzezen.

Guatimozin, eigenlijk *Quauhtemotzin*, laatste koning van Mexico, neef en schoonzoon van *Montezuma*, werd na den dood van *Cuicahuaczi* door de Spanjaarden op den troon geplaatst, maar vervulde hen weldra met de vrees, dat hij zich op de onderdrukkers van zijn volk zou wreken. De jeugdige monarch, die zich reeds door dapperheid onderscheiden had, wijdde zich met ijver aan de regeeringszaken en verwierf door zijn wijs bestuur de achting zijner onderdanen. Weldra echter in zijn hoofdstad door de Spanjaarden belegerd en in een enkele wijk met een klein aantal getrouwen teruggedrongen, knoopte hij onderhandelingen aan, terwijl hij alles in gereedheid bracht voor zijn vlucht. Bij zijn tocht over het Meer werd hij aangehouden en moest zich overgeven met zijn geheele gevolg. *Cortez* liet hem op de pijnbank leggen, opdat hij bekennen zou, waar de schatten des rijk verborgen waren, doch te vergeefs. Onder voorwendsel, dat de gevangene medeplichtig was aan een samenzwering tegen de Spanjaarden, deed *Cortez* hem in 1525 aan een boom ophangen.

Guatteria *Dun.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Anonaceen*. Het onderscheidt zich door een 3-bladerige kelk, een 6-bladerige bloemkroon, wigvormige belmknoppen en gesteelde, eenzijdige steenvruchten. Het omvat boomen en heesters, die in Oost- en West-Indië en Zuid-Amerika groeien, zooals *G. rufa* *Dun.*, een heester, die nauwelijks een m. hoog wordt en bladeren, welke van onder geelachtig-rood en viltig zijn, benevens zijdelings geplaatste, kortgesteelde bloemen draagt, *G. Corinti* *Dun.*, een klimmende heester, die 2 tot 4 m. hoog wordt, lederachtige bladeren en okselstandige bloemen draagt.

Guave noemt men de vrucht van *Psidium Guajava* *Lin.*, een boom, die tot de familie der *Myrtaceen* behoort, uit Amerika afkomstig en naar Insulinde overgebracht is en sappige, wel-smakende, appel- of peervormige vruchten oplevert, die op Java bekend zijn onder den naam *djamboe kloetok*, *djamboe aroeng* en *djamboe bidji*.

Guaviare, een rivier in de Zuid-Amerikaansche republiek Colombia, ontspringt op de oosthelling van de Cordillera Oriental, loopt door de Manos van San Martin, neemt rechts den Inizida op en mondt kort na zijn vereniging met den Atabapo bij de greus van Venezuela, na een loop van 1500 km. bij San Fernando de Atabapo in den Orinoco uit.

Guayanos is een Indianenstam der Toepi (zie aldaar) in Paraguay, die rechts van den Parana tusschen 25 en 26° Z. Br. woont. Het zijn vreedzame landbouwers en jagers.

Guayaquil, *Golf van*, de enige belangrijke inham aan de westkust van Zuid-Amerika, het fjordengebied van Patagonië nitgezonderd, ligt tusschen de Punta Santa Elena (2°11' Z. Br.) in Ecuador, Kaap Blanco (4°17') en de Punta de

Paríñas (4°41'), de niterste westkust van het vasteland. Het eiland Puna verdeelt den inham in het Kanaal del Morro en het Kanaal de Jambell. Daarachter opent zich het groote, diep indringende aestuarium van den Guayas.

Guayaquil of **Santiago de Guayaquil**, de tweede stad en de belangrijkste haven der Zuid-Amerikaansche republiek Ecuador, sedert 1837 de zetel van een bisschop en de hoofdplaats der provincie Guayas, ligt in een lage vlakte aan de Golf van Guayaquil en op den linker oever der evenzoz genoemde rivier, nabij de plaats, waar deze nitmond in de Río Daule, en aan de spoorlijn Guayaquil—Chimbo. De regelmatig aangelegde stad verdeelt men in de Ondstad, door de geringere klassen bewoond, en in de ruime Nieuwstad. De meeste huizen zijn er van hout of van bamboe, zeer ruim en van een verdieping voorzien. Langs alle straten loopen zijlengangen, waarop de verdieping rust. De merkwaardigste gebouwen zijn de hoofdkerk, 7 andere kerken, gedeeltelijk met daarmede verbonden kloosters, het stadhuis, het tolkantoor, ziekenhuizen en eenige scholen enz. Zij telt 60 000 inwoners, grootendeels Mulatten, Mestiezen en Indianen. Men drijft er een nitgebreiden handel, en talrijk zijn er de aanzienlijke Spaansche, Noord-Amerikaansche, Engelsche en Duitsche handelshuizen. Groote schepen vinden bij de stad een veilige ankerplaats op de rivier. Guayaquil is de stapelplaats van den handel der republiek; zij bezit nitmuntende scheepstimmerwerken en onderhoudt een druk stoombootverkeer met de belangrijkste plaatsen aan de westkust van Amerika, terwijl spoorwegen naar het binnenland haar bloei aanmerkelijk souden verhoogen. Cacao is verreweg het belangrijkste nitvoerartikel, verder koffie, caoutchouc, ivoor, edele metalen, strooïeden en kinabast. De invoer bedroeg (1902) 14 442 984, de nitvoer 18 106 038 sacres.

Guayas, een knstprovincie der Zuid-Amerikaansche republiek Ecuador, ligt op de westelijke helling der Cordillera van Quito en aan de Golf van Guayaquil en telt op een oppervlakte van 29 775 v.km. (1893) 98 100 inwoners. In dat gewest kweekt men een groote hoeveelheid cacao, alsmede tabak, snikerriet enz. Strooïlechterij is de voornaamste tak van nijverheid. De hoofdstad is **Guayaquil** (zie aldaar).

Guaycuru, een groote groep Indianenstammen in Zuid-Amerika, wonen aan den rechteroever van den Paraguay en zijn westelijke zijrivieren. De grootste stam is die der Tobaten N. van den Pilcomayo, terwijl de Abiponen (zie aldaar) thans nitgestorven zijn. De Guaycuru in ergeren zin wonen tusschen den Paraguay en Pilcomayo. Als dappere nitroemaden hebben zij Paraguay dikwijls geteisterd.

Guayra, La. Zie **Guaira**.

Guzama. Zie **Hubroma**.

Gubbio (het oude *Iguvium*, het Middelenwisch *Engubium*), een stad in de Italiaansche provincie Perugia, ligt schilderschtig aan de zuidhelling der Apennijnen, aan de spoorlijn Arezzo—Fassato en telt (1901) 7000, als gemeente 26320 inwoners. Men vindt er een dom nit de 12de, kerken nit de 13de en 14de, een Gotisch stadhuis nit de 14de eeuw waarin de in 1444 gevonden

Engubinische tafelen (zie aldaar) bewaard worden, een palazzo ducale (1470), de palazzi Beni en dei Consoli (14de eeuw), den Pargello, dei Colti della Porta, Accoramboni, Pamphily (16de eeuw), die evenals de kerken mooie schilderijen bevatten, overblijfselen van een antieken schonwbnrg, van Romeinsche tempels, van een mansoleum en van het kasteel van Colmollaro (14de eeuw). De stad heeft een gymnasium en technisch school, zijde en majolicanijverheid. Sedert het einde der 18de eeuw bleide te Gubbio de majolicanijverheid, waarin zich vooral maestro *Giorgio* onderscheidde. Een karakteristieke trek van de majolicanijverheid te Gubbio was de gond- en robijnversiering, langen tijd een geheim gebleven.

Guben, een stad in het Pruisische distrikt Frankfurt, ligt aan de samenvloeiing van de Lubis en Neisse, aan de spoorlijnen Berlijn—Kohlfurt—Breslau en Cottbus—Guben—Bentschen en telt (1905) 36 666 inwoners. Men vindt er 7 kerken, een gedenktoeken met de medaillons van keizer *Wilhelm I* en diens zoon *Frederik*, een gymnasium, twee hogere meisjesscholen, een achouwburg, ziekenhuis, doofstommeninstitut en weeshuis; laken-, garen-, machine-, hoeden- en poppenfabrieken, leerlooierijen, pottenbakkerijen, zaag- en watermolens enz. De rivierscheepvaart en de wijnbouw zijn in den laatsten tijd aan het afnemen; de vruchtenteelt is zeer belangrijk. In de nabijheid bevinden zich bruinkoolmijnen.

Gubernatis, *Angelo*, graaf de, een Italiaansch schrijver, werd geboren te Turijn den 7^{den} April 1840, ontving zijn opleiding te Chieri, studeerde aan de universiteit te Turijn in de letteren, spoorveerde aldaar in 1861, werd leeraar aan het gymnasium te Chieri en vertrok in 1862 naar Berlijn, om zich toe te leggen op het Sanskriet en op de vergelijkende taalkunde. In 1865 werd hij bnitengewoon hoogleeraar aan het Instituto delgi studii superiori te Florence, maar legde dat ambt neder, om zich onbelemmerd te kunnen wijden aan de belangen van het socialisme. Hij trad in het huwelijk met *Sophie Besobrasow*, een nicht van *Bakunin*, maar verliet na verloop van een jaar de partij van laatstgenoemde en dong weder naar het hoogleeraarsambt te Florence, hetwelk hij in 1867 verkreeg. In 1891 werd hij hoogleeraar te Rome. Hij heeft verschillende tijdschriften gesticht en geredigeerd, zoals de „*Letteratura civile*“ (1859), „*L'Italia letteraria*“ (1862), „*La civiltà italiana*“ (1865), „*Rivista Orientale*“ (1867—1868), „*Rivista contemporanea*“ (1879), „*Rivista Europea*“ (1869—1876), „*Bollettino italiano degli studii Orientali*“ (1876 enz.), „*Cordelia*“ (1881—1882), die meerendeels slechts korten tijd bestonden. Van zijn dramatische werken noemen wij: de trilogie „*Il re Nala*“ (1869), „*Werner*“ (1859), „*Don Rodrigo, ultimo re dei Visigoti*“ (1861), „*La morte di Catone*“ (1864), „*Drammi indiani*“ (1872), „*Maya*“ (1872), „*Romolo*“ (1873), „*Romolo Augustolo*“ (1876) en „*Savitrì*“ (1877). Verder vermelden wij van hem: „*Dizionario biografico degli scrittori contemporanei*“ (1879—1880), „*Giovanni Prati*“ (1860), „*San Torre Santa Rosa*“ (1861), „*Ricordi biografici*“ (1873), „*Alessandro Manzoni*“ (1878), „*Manzoni e Fanfrel*“ (1880) en „*Enstachio Degola*“ (1882). Het belangrijkstechter zijn de Oostersche geschriften: „*Piccola Enciclo-*

pedia indiana" (1867). „Fonti vediche del epopea" (1868). „Storia dei viaggiatori Italiani nelle Indie" (1864). „Mitologia Vedica" (1874). „Matériaux pour servir à l'histoire des langues orientales en Italie" (1876). „Gli scritti di Marco della Tomba, missionario nelle Indie" (1878). „Lecture di archeologia indiana" (1881) en „Mannale di storia della letteratura Indiana" (1882). Ook schreef hij nog: „Storia comparata degli usi nuziali" (1871), „Storia comparata degli usi natalizi" (1872), „Storia comparata degli usi funebri" (1873), „Zoological Mythology" (2 dln., 1872), „Mythologie des plantes" (2 dln., 1879—1882), „Mannale di mitologia comparata" (1880) en „Storia universale della letteratura dei primi tempi e presso tutti i popoli civili fino ai nostri giorni, con florilegi da ogni letteratura" (18 dln., 1882—1885). Ten slotte zijn nog te vermelden: „La Serbie et les Serbes" (1898), „L'Argentina Ricordi e lettere" (1898), „La Roumanie et les Roumains" (1898), „In terra santa" (1899) en „La Bulgarie et les Bulgares" (1899).

Gubernija (Russisch = gouvernement) is in Rusland sedert *Peter den Grooten* de officiële naam voor provincie of regeringsdistrict. Het wordt verdeeld in districten (oeksjdy).

Gubitz, Friedrich Wilhelm, een Duitsch kunstenaar en schrijver, geboren te Leipzig den 27sten Februari 1786, zon in de theologie studeeren, doch maakte zich bekend met de lettergieterij, boekdrukkerij en het graveeren, terwijl hij zich vervolgens bij de hontgraveerkunst bepaalde. Reeds in 1805 werd hij lid der Academie te Berlijn en aan haar verbonden als professor in de hontgravure. Door de gebeurtenissen van het jaar 1806 van zijn inkomsten beroofd, wijdde hij zich aan letterkundigen arbeid. Van 1807 tot 1809 was hij uitgever van het tijdschrift „Das Vaterland", doch men bracht hem bij de Franschen in verdrukking, zoodat hij 5 weken in de gevangenis moest doorbrengen. Na den terugkeer des konings in zijn vroegere betrekking hersteld, leverde hij voortreffelijke hontgravures en bracht de zijna vergeten xylografie weer in eere. Ook zette hij zijn letterkundige werkzaamheden voort. Behalve eenige toneelstukken, zooals: „Lieb und Friede", „Hans Sachs oder Dürer's Festabend", „Talentprobe" enz., in 1815 en 1816 in 2 deelen in het licht verschenen, schreef hij artikelen in zijn tijdschrift „Der Gesellschafter", toneelkritiek in de „Vossische Zeitung", en het blijspel „Der Kaiser und die Müllerin". Daarop volgden andere toneelspeelen, een bundel „Gedichte" (2 dln., 1860), de verhalen „Wirklichkeit und Phantasie" (4 dln., 1862) enz., terwijl reeds vroeger zijn „Gaben der Milde" (4 dln., 1818) waren verschenen. Verder stichtte hij den alom bekenden en gewaardeerden „Deutscher Volkskalendar" (1835—1869), die hem als schrijver voor het volk grooten roem bezorgde. Als hontgraveur behoorde hij tot de voortreffelijkste Duitsche kunstenaars. Hij overleed te Berlijn den 5^{den} Juni 1870.

Gudbrandsdalen, een dal in het noordelijk deel van het Noorsche Christiansambt, telt op 15489 v. km. (1901) 41500 inwoners, wordt door den Laagen doorstroomd en is 250 km. lang en tot 650 m. hoog. Het is een mooi eng dal, door steile bergen omgeven. In het N. verheft zich

het Dovrefjeld, in het W. de Jotunfjelden. Het hoofdvooftbrengsel der belangrijke veeveest is de nit geitenmelk vervaardigde Myse-kaas. Onder de boeren leven verscheiden ondegelachten, die een nauw aaneengesloten aristocratie vormen. Van Lillehammer tot den mond van den Olla in den Laagen loopt een spoorweg.

Gudden, Bernhard von, een Duitsch psychiater, den 7^{den} Juni 1824 te Kleef geboren, studeerde te Bonn, Berlijn en Halle, werd assistent te Siegburg, in 1851 hulpsarts in het Badensche krankzinnigengesticht Illenan bij Achern, kreeg in 1855 de leiding van het Beiersche geesticht Werneck en werd in 1869 hoogleeraar in de psychiatrie te Zürich, in 1872 te München, waar hij ook de leiding van het krankzinnigengesticht op zich nam, dat onder zijn toezicht herboord en tot een modelgesticht ingericht werd. Hij was de lijfarts van prins *Otto van Beieren*, en behandelde ook koning *Lodewijk II*, met wien hij den 13^{den} Juni 1886 in het Starnberger Meer verdrinkte. Hij ontdekte de extirpatiemethode tot het nagaan der hersenvezels en deed onderzoekingen omtrent hersenontwikkeling en -wasdom, anatomie der hersenen en een het eerst bij gladiatoren waargenomen oorbloedgezwel. Op zijn aansporing werd het geestich Gabeese opgericht, waarin krankzinnigen landbouwbezigheden verrieten. Hij schreef: „Beiträge zur Lehre von den durch Parasiten bedingten Hautkrankheiten" (1855), „Beitrag zur Lehre von der Scabies" (2de druk, 1863) en „Experimentaluntersuchungen über das Schädelwachstum" (1874). Met *Westphal* gaf hij sedert 1870 het „Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten" uit. Zijn „Gesammelte und hinterlassene Abhandlungen" (1888) werden door *Grashey* uitgegeven.

Gude, Hans, een Noorsch landschapschilder, geboren te Christiania den 13^{den} Maart 1825, werd in 1841 een leerling der schilderacademie te Düsseldorf en zette er zijn oefeningen voort onder leiding van *Schirmer* tot in 1844. In 1848 keerde hij terug naar zijn vaderland, doch vestigde zich reeds in 1850 voor goed te Düsseldorf, waar hij in 1854 tot professor aan de kunstacademie benoemd werd. Na een tweejarig verblijf in Wales ging hij als zoodanig naar Karlsruhe (1864). Van 1880—1901 was hij directeur van een atelier voor landschapschilderkunst aan de academie te Berlijn, waar hij den 19^{den} Augustus 1903 overleed. Hij ontleent zijn stof veelal aan de woeste natuur van zijn Noorschen geboortegrond; op zijn doeken verschijnt nu eens de diep-ingesneden fjord, dan weder de grootsche bergvlakte met rendieren, nu eens een huwelijksstocht langs de ijsbaan, dan weder de vischvangst op een binnenlandsch meer. Wij noemen „Zomeravond op een Noorsch binnenmeer", „Lente in Zuid-Noorwegen", „Christiansfjord", „Nachtelijke vischvangst", „Begravenis op een fjord", „Liedr Valley in Wales", „Chiemmeer met het Heeren-eiland", „Noorsche kust met landende visschers", „Stille zee", „Fjord van Christiania", „Noodhaven aan de Noorsche kust", „Strand op Rügen met terugkeerende visschers", „Aan het Oostzeestrand", „Land in zicht", „Oostzeevisschers", „Zomer op Rügen", „Vikingschepen in de Sognefjord", „Na den storm" en „Avondwolken".

Gudehus, Heinrich, een Duitsch heldentenor, werd den 30sten Maart 1845 te Altenhagen (Hanover) geboren en was reeds als onderwijzer te Kleinlehnen, Cellen en Goslar werkzaam geweest, toen hij besloot zich onder leiding van mevrouw *Schnorr von Carolsfeld* te Brunswick voor het tooneel te bekwamen, waarna hij een engagement kreeg aan de Berlijnsche Hofopera, dat hij echter verbrak, om zijn studies onder mevrouw *Luise Rietz* voort te zetten. Daarna zong hij te Riga, Lübeck, Freiburg en Bremen, van 1880—1890 aan de Hofopera te Dresden en keerde daarop naar Berlijn terug. In 1882 creëerde hij te Bayreuth „*Parsifal*”, zong in 1890—1891 aan de Duitse opera te New-York en was, totdat hij zich van de planken terugtrok, een zeer gevierde tenor.

Gudelinus, Petrus, of Gondelin, een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd geboren uit een aanzienlijk geslacht den 8sten Augustus 1550 te Ath in Henegouwen, studeerde te Leuven in de rechten, werd licentiaat en vestigde zich in 1574 als advocaat te Mechelen. Vier jaar later ging hij naar Leuven en werd er in 1582 koninklijk hoogleraar. Hij bekleedde tot twee maal toe het rectoraat, was gedurende 29 jaar werkzaam en overleed den 19^{den} October 1619. Hij was lid van de Orde der Jezuïeten en schreef: „*Orationes variae*” (1618), „*Commentarium de jure novissimo libri sex etc.*” (1620, en later hij herhaling), „*De jure pacis etc.*” (1646), enz. Zijn „*Opera omnia*” werden uitgegeven in 1685.

Guden Aa, de grootste rivier van Denemarken, ontspringt in het amt Veile, loopt, 158 km. lang, door het oosten van Jutland vormt talrijke meren en mondt beneden Randers in den Randers Fjord uit. De Guden Aa is van af Silkeborg bevaarbaar (83 km.) en heeft een stroomgebied van 2620 v. km.

Gudin, Théodore, een Fransch zeeschilder, werd geboren te Parijs den 15^{den} Augustus 1802, bezocht eenigen tijd het atelier van *Girard-Trioson*, maar volgde welva de romantische richting. Hij schilderde uitsluitend landschappen en zeegezichten en oogtte reeds op de tentoonstellingen van 1822 en 1827 grooten bijval. Zijn doeken onderscheiden zich door het welgekozen licht, door een frisch koloriet, door de doorschijnendheid der lucht en door de natuurlijkheid van het water. Van 1830 tot 1837 leverde hij op de tentoonstelling te Parijs: „Een windvlaag op de reede van Algiers” (thans in het Luxembourg), „Een ontredderde hark”, „Een schipbreuk op de kust van Schotland”, „Een Nederlandsche vischaak”, „Een Napelsch landschap bij maneschijn”, „Zonsopgang bij Venetië”, „De haven van Konstantinopel”, „De omstreken van Algiers” enz. In 1838 kreeg hij van *Lodewijk Philips* de opdracht de heldendaden der Fransche marine voor het museum te Versailles in een cyclus van heelden voor te stellen; 90 taferelen kwamen tot uitvoering, waarvan 63 in genoemd museum. Hij overleed te Boulogne-sur-Seine den 11^{den} April 1880.

Gudrun, Kättrün, Kûdrün, of Goedroen is de naam van een Middel-Hoogduitsch gedicht, dat naast het Nibelungenlied een merkwaardige plaats bekleedt. Het gedicht, dat slechts in het in 1820 te Ambras, een kasteel in Tirol, gevonden, handschrift bewaard is gebleven, is in drie

deelen gesplitst, wier verschillend karakter den indruk der eenheid benadeelt. De inhoud van het eerste deel is ongeveer het volgende: de koning van Ierland, *Hagen* genaamd, die in zijn jeugd door grijzaards ontvoerd, door twee koningsdochters opgevoed en met *Hilde* uit India getrouwd is, heeft een dochter, *Hilde* geheeten, die hij zorgvuldig opvoedt en bewaakt. Als zij volwassen is, wil hij haar alleen tot gemalin geven aan den gene, die hem in kracht overtreft. Bodem met huwelijksaanbiedingen doet hij opknoopen, en de minnaars, die zich aanmelden, brengt hij om het leven. Het tweede deel verhaalt, hoe *Hetel*, koning van Hegelingenland, aan zijn getrouwen vriend *Froete*, aan den heroemde zanger *Horand* en aan den geharden krijgsman *Wate* de taak opdraagt, om hem de schoone *Hilde* tot vrouw te bezorgen. Het drietal reist daarop, als kooplieden vermomd, naar het Hof van *Hagen*, eo allen zijn ingenomen met *Froete*, die met milde hand schatten nitdeelt, met *Horand*, die door zijn gezang alle harten sneller doet kloppen, en met *Wate*, die met groote behendigheid de wapens weet te hanteeren. *Hilde* laat den zanger roepen, die haar met *Hetel's* aanzek bekend maakt, waarna zij er in toestemt, zich te laten schaken. Daartoe bezoekt zij het schip der gewaande kooplieden, waar men aanstonds de zeilen hijecht en zee kiest. Zij bereiken voorspoedig Hegelingenland; doch *Hagen* achtervolgt hen en behaalt de overwinning in den strijd, die evenwel met een verzoening eindigt, zoodat *Hetel* met *Hilde* in het huwelijk treedt.

Nu volgt het derde gedeelte, het eigenlijke *Gudrunlied*. De gebuuden hadden 2 kinderen: *Ortwin*, die door den ouden *Wate* werd opgevoed, en de bekoorlijke *Gudrun*. De zoon van koning *Lodewijk van Normandië*, *Hartmoet* genaamd, laat haar te vergeefs ten huwelijk vragen. Nu bezoekt hij onbekend het Hof van *Hetel*, openbaart zijn wenschen aan *Gudrun*, die hem wel is waar niet ongenegen is, maar toch den vrager afwijst, hem gebiedende om te vertrekken. Deze neemt echter het besluit, zich met geweld van de jonkvrouw meester te maken. Ook *Herwig*, koning van Zeeland, dingt naar haar hand, en toen deze zijn aanzek gewapenderhand herhaalt, neemt *Gudrun* hem aan als haren bruidegom, terwijl het huwelijk nog een jaar verschoven wordt. Toen *Herwig* zich verweren moet tegen een inval van *Siegfried*, koning van Moorland, snelt *Hetel* hem te hulp, en hiervan maakt *Hartmoet* gebruik in het Hegelingenrijk te landen en *Gudrun* weg te voeren. *Hetel* sluit daarop vrede met *Siegfried*, ijlt den roover na en haalt hem in op den Wulpenwaard, alwaar *Hartmoet* koning *Hetel* doet sneuvelen. De strijd duurt voort, doch bij de invalende dnisternis ontsnapt *Hartmoet* en voert *Gudrun* mede. Deze, op den bucht van *Lodewijk* aangekomen, wordt aangespoord om zijn zoon te hwen. Zij blijft echter standvastig weigeren, zoodat *Geerlinde*, de moeder van *Hartmoet*, haar allerlei vernederende diensten doet verrichten. Alleen bij *Ostroen*, de zuster van *Hartmoet*, vindt zij eenige deelneming. Intusschen brengen *Ortwin* in Hegelingenland en *Herwig* in Zeeland een aanzienlijk leger op de been, dat zich naar de kust van Normandië begeeft. Terwijl *Gudrun* zich aan

het strand bevindt, vertoont zich een scheepje. Daarop berijdt zich *Ortwin* met een zijner makers. Broeder en zuster ontmoeten elkaar, doch hij wil haar niet in 't geheim ontvoeren, maar met zijn zwaard terughalen. *Gudrun* werpt de kleederen die zij wasschen moest in zee en ontkomt op den burcht aan een ootterende straf door de belofte, dat zij met *Hartmoet* in het huwelijk zou treden. Met vroolijken lach spoort zij hem aan, boden naar zijn vrienden te zenden, teneinde dezen op de bruiloft te noodigen, eigenlijk met het doel de bezetting van het kasteel te verzwakken. Weldra echter sikkere de helmen der Hege- lingers vóór den burcht. *Hartmoet* en *Lodeswijk* doen een nitval, aanvankelijk met goed gevolg, tót dat laatstgenoemde sneuvelt. *Geerlinde* wil *Gudrun* ter dood doen brengen, maar wordt bierin door *Hartmoet* verhinderd. *Wale* offert alles op aan zijn woede, en ternauwernood worden *Hartmoet* en *Ostroen* gered. Nu eindigt het verhaal met het driefoudig buwelijk van *Herwig* en *Gudrun*, *Ortwin* en *Ostroen*, en *Hartmoet* en *Hildeburg* (de speelnoote der vroeger vermelde *Hilde*).

Het tooneel van het gedicht in Noord-Duitschland, Friesland, Denemarken, Zeeland, Ierland en Normandië en de sage kan slechts ontstaan zijn bij een met de zeevaart vertrouwd volk. De oudste kern is de Noorsche *Hilde*-sage (*Gudrun* is in de Noorsche sage de naam voor *Kriemhilde*), die met den nooit eindigenden mythischen verdeelingsstrijd tusschen *Hilde's* vader en haar ontvoerder eindigt; ook *Horang's* zang is een oud bestanddeel der sage; *Wale* en *Froete* zijn van mythische afkomst. Daarentegen draagt de *Gudrun*-vertelling een jonger karakter en verbindt oude trekken met moderne roman- en novelle-elementen. De voor- en ontstaansgeschiedenis van het gedicht zijn moeilijk vast te stellen, daar het epos door veel interpolaties is verminkt. De invloed van het Nibelungenlied valt duidelijk aan te wijzen en waarschijnlijk dagteekent het uit de eerste helft der 13de eeuw en is als het werk van een Oostenrijksch of Boieisch dichter te beschouwen. De beste uitgaven zijn die van *Martin* (2de druk 1902) en *Symons* (1883).

Guelfen. Zie *Welfen*.

Guell y Ronté, José, een Spaansch dichter, werd geboren den 11^{den} September 1818 te Havana, zijn eerste opleiding in zijn geboorteplaats, begaf zich vervolgens naar de universiteit te Barcelona, werd er doctor in rechten, vertoefde twee jaar als advocaat te Havana, maar keerde vervolgens naar Madrid terug en knoopte er een teedere betrekking aan met de Infante *Josepha*, de zuster van koning *Franz*, en verkreeg haar met toestemming van koning *Isabella* tot echtgenoot. Niettemin werd hij uit Madrid verwijderd en naar het koninklijk paleis te Valladolid verbannen. Daar plaatste hij zich in 1854 aan het hoofd der oproerige menigte en werd volksvertegenwoordiger en een aanhanger van *Espartaco*. Bij een andere volksbeweging werd hij gevangen genomen en verbannen, waarna hij zich te Parijs vestigde. In 1879 werd hij door het eiland Euba tot senator gekozen. Hij overleed den 20^{den} December 1884 te Madrid. Hij schreef de dichtbundels „*Lágrimas del corazón*” (1854) en „*Duelos del corazón*” (1856); een drama „*Don*

Carlos” (1879); de prozawerken „*Pensamientos cristianos, filosoficos y politicos*” (1854), „*Leyes de las americanas*” (1856), „*Tradiciones de America*” (1861), „*Légendes du Montserrat*” (1866), „*Légende de Catherine Ossema*” (1873) en „*Les denz folies*” (1879); de historische studiën „*Philippe II et don Carlos devant le bistoire*” (1878) en „*Los restos de Colon*” (1884).

Guëpin, Jean, een Nederlandsch diebster, geboren te Vlissingen den 14^{den} Januari 1705, bezocht het gymnasium in zijn geboortestad, om zich vervolgens aan den koopbandel te wijden. Niettemin besteedde hij zijn vrijen tijd aan de beoefening der Nederlandsche letterkunde. Hij stichtte met eenige vrienden te Vlissingen de redigeringskamer „*De klimmende leeuwverik*” en was er lid van de vereeniging „*Conamur tennes grandia*”. Geërgerd door de Psalmbertijming van *Dathenus*, schreef hij een satire, getiteld „*Petri Datheni CL Psalmi, ad fidem veterum membranarum curis Philomasi sedulo castigati*” (1725). Daarin gaf hij voor, dat hij oude manuscripten geraadpleegd had en verdedigde de zotste nitdrukkingen met de geestigste schijnkritiek. Zijn vrienden, die het bandschrift lazen, maakten er buiten zijn weten afschriften van, zoodat hij het in 1758 onder den titel: „*Datheniana of opbedelingen over de vermaarde Psalmbertijminge van Petrus Dathenus*” en als afkomstig van *Juvenalis Glaucomaastir* in het licht gaf. Het boekje werd scherp beoordeeld, doch door *Guëpin* op een ironische wijze verdedigd in zijn „*Lofdicht op P. Dathenus, opgedragen aan Juvenalis Glaucomaastir*”. Hij heeft op die wijze niet weinig bijgedragen tot de afschaffing der Psalmbertijming van *Dathenus*. Verder gaf hij onderscheiden Nederlandsche en Fransche gedichten nit, werd schepen en lid van den raad van Vlissingen en overleed den 15^{den} Juni 1766.

Guér. is acbter diernamen de afkorting van *F. E. Guérin-Mèneville* (12 October 1799—26 Januari 1874), den schrijver van „*Iconographie du règne animal de Cuvier*” (7 dln., 1830—1844), „*Genera des insectes*” (1836), „*Spécies et iconographie générique des animaux articulés*” (1843), „*Guide de l'éleveur de vers à soie*” (1856) en „*Magasin de zoologie, d'anatomie comparée et de paléontologie*” (26 dln., 1831—1844).

Guercino, eigenlijk *Giovanni Francesco Barbieri da Cento*, een beroemd Italiaansch schilder, ontving dien bijnaam wegens zijn scheelzinn. Hij werd gedoopt den 8^{den} Februari 1591 te Cento bij Bologna, oefende zich eerst in de schilderkunst onder *Benedetto Gennari* en *P. Zagnoni* en ontwikkelde zich verder onder leiding van *Ludovico Carracci* te Bologna. Reeds in 1616 opende hij een school, die weldra een groot aantal leerlingen telde. In 1623 keerde hij naar Cento terug, waar hij bleef tot 1642 om toen weer naar Bologna terug te keeren, waar hij den 22^{den} December 1666 overleed. In 1619 en 1620 werkte hij te Ferrara en Venetië, van 1621—1623 te Rome, in 1626 te Piacenza en in 1632 te Modena. Zijn eerste schilderijen toonen in de scherpe tegenstellingen van licht en schaduw verwantschap met *Caravaggio*. Later werd zijn koloriet onder den invloed van de Venetianen warmer en harmonischer. Sedert 1642 sloot hij zich bij

Guido Reni aan. Zijn hoofdwerken zijn „De gevangenneming van den Heiligen Rochus” (1618), „De Heilige Willem neemt het kloostergewaad aan” (1620), „Extase van den Heiligen Franciscus”, „Anno” (een fresco in de villa Sudovisi te Rome), „Marteling der Heilige Petronella”, „Maria's Hemelvaart” (1624), „Dood van Dido” (1631), „Kephalos en Prokris” (1643) en „Verstooting van Hagar” (1657).

Guericke, Otto von, een Duitsch natuurkundige, werd geboren te Maagdenburg den 20sten November 1602, studeerde te Leipzig, Helmstedt en Jena in de rechten en te Leiden in de wis- en natuurkunde, deed een reis door Frankrijk en Engeland, en werd in 1627 raadsheer te Maagdenburg en ging in 1631 als opper-ingenieur naar Erfurth, werd in 1646 burgemeester van Maagdenburg, maar legde in 1681 zijn ambt neder en begaf zich naar zijn zoon te Hamburg, alwaar hij den 11^{den} Mei 1686 overleed. Zijne grootste verdienste is de uitvinding der „Incht-pomp, terwijl omstreeks denzelfden tijd (1650) ook in Engeland Robert Boyle op dat denkbeeld kwam. Daardoor bracht hij een belangrijke omwenteling teweeg op het gebied der proefondervindelijke natuurkunde. De eerste openlijke proeven met het nieuwe werktuig deed hij op den Rijksdag te Regensburg, en de eerste Incht-pomp, naar zijn theorie vervaardigd, berust nog op de Koninklijke boekery te Berlijn. Ook vond hij een werktuig uit om de Incht te wegen, alsmede kleine glazen figuren, welke in een kom met water rezen en daalden en alzoo dienden om verandering van luchttemperatuur aan te wijzen, waarom zij den naam droegen van *Guericke'sche weermommetjes*. Hij hield zich ook bezig met de sterrekunde, en zijn meening, dat de terugkomst der kometen voor berekening vatbaar was, werd later bevestigd. Zijn belangrijkste waarnemingen, vooral die met de Incht-pomp, in verband met de Maagdenburger halve bollon, zijn te vinden in zijn werk: „Experimenta nova ut vocant Magdeburgica de vacuo spatio” (Amsterdam, 1672).

Guericke, Heinrich Ernst Ferdinand, een Duitsch theoloog, werd geboren te Wettin den 25sten Februari 1803, studeerde te Halle en vestigde zich aldaar als privatdocent met het geschrift: „De schola quae Alexandriae floruit catechetica” (1824—1825, 2 stukken). In 1829 werd hij er hoogleerwoud hoogleraar, doch zijn ijveren voor de orthodoxie was oorzaak dat hij deze betrekking verloor, waarna hij 3 jaar werkzaam was als predikant der oud-Luthersche gemeente aldaar. Eerst in 1840 herkeek hij het professoraat. Hij schreef o. a. „A. H. Francke” (1827), „Handbuch der Kirchengeschichte” (3 dln., 9de druk, 1866—1867), „Allgemeine christliche Symbolik” (3de druk, 1861), „Historisch-kritische Einleitung in das Neue Testament” (3de druk, 1868) en „Lehrbuch der christlich-kirchlichen Archäologie” (2de druk, 1859). Hij overleed den 4ten Februari 1878 te Halle.

Guérin, Pierre Narcisse, baron, een Fransch historieschilder, werd geboren te Parijs den 13^{den} Mei 1774, was een leerling van *Regnault* en wakte het eerst de opmerkzaamheid door zijn schilderij: „De offerande voor het standbeeld van Aesculapins”, naar een idylle van *Gessner*

(thans in het Louvre). Daarna schilderde hij „Geta, door zijn broeder Caracalla omgebracht”, vervolgens „Coriolanns” en in 1800 zijn „Marcus Sextus”, die hem grooten roem bezorgde. Zijn volgevoel doek was „Hippolytus en Phaedra” (1802). Daarna begaf hij zich naar Italië en keerde in 1806 naar Frankrijk terug, waar hij „Napoleon vergiffenis schenken aan de oproorlingen te Cairo” schilderde. Op de tentoonstelling van 1810 bevond zich zijn uitmunten „Andromache”, alsmede zijn „Cephalus en Aurora”, en op die van 1871 zijn „Dido” en „Clytemnestra”. In 1819 werd hij lid der Kunstacademie en in 1821 directeur der Fransche schilderschool te Rome. Zijn wankelende gezondheid noodzaakte hem echter, deze betrekking weldra neder te leggen. In 1824 werd hij baron en later ging hij weder naar Rome, waar hij den 16^{den} Juli 1833 overleed. Zijn stukken onderscheiden zich door een edelen stijl en door zuiverheid van teekening.

Guérin, Léon de, een Fransch schrijver, werd den 20sten November 1807 te Mortagne (Orne) geboren, kwam in 1828 naar Parijs, stichtte er het „Journal des enfans”, later de „Gazette des enfans et des jeunes personnes” en werd in 1846 tot geschiedschrijver der marine benoemd. Het belangrijkste zijn de „Histoire maritime de France” (4de druk, 1863) en de „Histoire de la dernière guerre de Russie” (4 dln., 1856). Van zijn talrijke werken voor de jeugd, deels onder den schuilnaam *Léonide de Mirbel* geschreven, zijn de meest bekende: „Le tour du monde”, „Les jeunes navigateurs”, „Les marins illustres de la France”, „Les navigateurs français” en „Veillées du vieux matelot”. Hij overleed op de Hyères Eilanden den 25sten Januari 1886.

Guérin, Jules, een Fransch geneesheer, werd den 11^{den} Maart 1810 te Bausy geboren, studeerde te Leuven en Parijs, nam in 1828 de redactie van de „Gazette de la Santé” (de latere „Gazette médicale de Paris”) op zich, verliet haar tot het belangrijkste Fransche vaktijdschrift en kreeg daardoor grooten invloed op de ontwikkeling van het geneeskundig onderwijs. In 1839 stichtte hij het orthopedisch gesticht La Mnette de Passy en droeg daardoor in hooge mate bij tot de hervorming der orthopedie. Een in 1837 door de Académie uitgelooft prijs voor het beste orthopedische werk werd hem toegekend voor zijn „Détermination rigoureusement scientifique des principes, méthodes et procédés de l'orthopédie” (16 dln.), dat nooit volledig uitgegeven, maar waarvan afzonderlijke hoofdstukken gedrukt zijn. Van zijn verzamelde „Oeuvres” verscheen slechts één deel (1880—1882). Hij overleed den 25sten Januari 1886 te Hyères.

Guérin, Victor, een Fransch reiziger en archaoloog, werd in 1821 te Parijs geboren, was hoogleeraar in de welsprekendheid in verschillende steden van Frankrijk, laatstelijk te Parijs en deed sinds 1852 herhaalde reizen naar Griekenland, Egypte, Tunis en Palestina. Hij schreef: „Description de l'île de Patmos et de l'île de Samos” (1856), „Etudes sur l'île de Rhodes” (2de druk, 1880), „Voyage archéologique dans la régence de Tunis” (2 dln., 1862), „Voyage dans l'île de Rhodes et description de cette ville” (1866), „Description géographique, historique et archéologique des

la Palestine" (7 dln., 1869—1870), „La Terre-Sainte, son histoire, ses souvenirs" (2 dln., 1881—1883) en „Jérusalem, son histoire, sa description, ses établissements religieux" (1889). Hij overleed te Parijs den 21sten September 1891.

Guérin, Jules, een Fransch staatsman, werd den 14^{den} September 1860 te Madrid geboren, en nam van 1885—1896 deel aan zeer twijfelachtige handelsondernemingen. Daar hij meermalen failliet gegaan was, beproefde hij zijn geluk in de politiek en sloot zich bij den antisemiet *Drumont* aan; hij stond de nationalistische beginselen voor, nam in 1899 deel aan de samenspanningen tegen de republiek en president *Loubet*, en toen hij deswege midden Augustus gevangen genomen zon worden, barricadeerde hij zich in een huis in de Rue Chabrol en kon eerst na een belegering van 38 dagen den 20sten September gedwongen worden zich over te geven. Den 3^{den} Januari 1900 werd hij wegens samenzwering tegen de republiek en verzet tegen de autoriteiten tot tien jaar gevangenisstraf veroordeeld.

Guernsey, een der Normandische eilanden (zie aldaar), ligt 48 km. ten N.W. van Jersey, is 15 km. lang en 10 km. breed, wordt aan alle zijden door steile rotsen begrensd, is zeer versterkt en beslaat een oppervlakte van 65 v. km. In het binnenland wisselen mooie landschappen af met prachtige vruchtuinen. Druiven, aardappelen en ooft worden uitgevoerd. Het klimaat is zeer gelijkmatig en voortreffelijk voor borstziekten. Het bebouwde land besloeg (1900) 11623 acres; ook de veestapel is belangrijk. Guernsey heeft met Herm en Jethou (1901) 40477 inwoners. De eenige stad is St. Pierre of Saint Peter-Port; 3,5 km. ten N. ligt het kleine havenplaatsje St. Sampson met belangrijke granietsgroeven.

Guérout, Adolphe, een Fransch dagbladschrijver, werd geboren den 29sten Januari 1810 te Radepond in het departement Enre en voegde zich na het voleindigen zijner studies met geestdrift bij de St. Simonisten. Toen het genootschap van deze niteenging, werd hij belast met een letterkundige zending naar Spanje, en gaf hij omtrent het Pyreneeische Schiereiland belangrijke berichten in zijn „Lettres sur l'Espagne", welke in 1838 in het „Journal des Débats" werden opgenomen. Daarna bezocht hij Italië en leverde in genoemd blad artikelen over de gesteldheid van dat land. Na zijn terugkeer (1842) hernoemde *Guizot* hem tot consili te Mazatlan in Mexico, vanwaar hij 5 jaar later naar Jassy verplaatst werd. Na de Februarievolutie ontving hij van het Voorloopig Bewind zijn ontslag en hij begaf zich naar Parijs, waar hij zich voegde bij de voorstanders der democratisch-sociale revolutie. Eerst werkte hij er voor het dagblad „Le Crédit" en vervolgens voor „La République". Na den staatsgreep bepaalde hij zich tot de behandeling van zaken van nijverheid in het dagblad „L'Industrie" en in 1857 werd hij hoofdredacteur van „La Presse". In 1859 stichtte hij „L'Opinion nationale", dat als het orgaan der Keizerlijke democratie veel gelezen werd. Van 1863 tot 1870 was hij lid van het Wetgevend Lichaam en behoorde er tot het linker centrum. Hij schreef „La politique de la Prusse" (1866) en „Discours prononcés au corps législatif"

(1869). Zijn hoofdartikelen zijn verzameld onder den titel „Etudes de politique et de philosophie religieuse" (1863). Na den val van het Tweede Keizerrijk volgde de „Opinion nationale", een gematigde republikeinische richting. *Guérout* overleed te Vichy den 21sten Juli 1872.

Guérout, Constant, een Fransch romanschrijver, geboren den 11^{den} Februari 1812 te Ribeuf, was aanvankelijk voor den handel bestemd, maar bepaalde zich weldra bij letterkundigen arbeid. Hoofdzakelijk leverde hij fenilletons voor dagbladen te Parijs. Van deze noemen wij: „Roquevert l'arqnebusier", „Zanetta la chanteuse", „Les amours de Paris", „Le Capitaine Zamore", „Le Bronzino", „Le juif de Gand", „Le chevalier de Mailly", „La pigresse de Flandres", „La bongeoise d'Anvers", „La vierge aux larmes" en „Les étrangers de Paris" (6 dln., 1859). Ook leverde hij vaudivilles en drama's. Hij overleed te Parijs in November 1882.

Guerre Janquero, Abílio, een Portugeesch dichter, werd geboren den 15^{den} September 1850 te Freixo de Espada Cinta, studeerde te Coimbra in de rechten en bekleedde administratieve betrekkingen te Angra do Heroísmo en Vianna do Castelo. Later woonde hij te Porto, waar hij een der leiders der ultra-democratische partij werd. Sedert tal van jaren leeft hij thans teruggetrokken op zijn landgoed in Barca d'Alva. Hij is een der beste moderne dichters en onderscheidt zich door zijn revolutionnaire gezindheden, sarcastischen humor en meesterschap over de taal. Zijn drie voornaamste werken zijn „A morte de D. João" (3de druk, 1890), „A velleidade do Padre Eterno" (1885) en „Finis patriae" (1891). Verder schreef hij: „L'ira dos quatorze annos" (1866), „Voices em eco" (1867), „Tragedia infantil" (1878) en „A Musa em ferias" (1869). In den laatsten tijd is hij tot een geloovig idealisme bekeerd, wat blijkt uit zijn „Os simples" (1892), „Oração do Pão" (1902) en „Oração á Luz" (1904).

Guerrazzi, Francesco Domenico, een Italiaansch staatsman en schrijver, geboren te Livorno den 12^{den} Augustus 1804, studeerde te Pisa in de rechten en vestigde zich als advocaat in zijn geboorteplaats, waar hij weldra in het bezit was eener nitgebreide practijk, terwijl hij tevens zijne vrije uren aan de beoefening der fraaie letteren besteedde. Zijn eerste en wellicht beste roman „La battaglia di Benevento" (1827) baarde groot opzien. In 1830 nam hij op hoogst onvoorzichtige wijze deel aan de volksbewegingen, zoodat hij in den kerker werd geworpen. In 1838 herkreog hij zijn vrijheid en nam wederom deel aan de staatkundige aangelegenheden van zijn vaderland. Hij werd lid van het „Jonge Italië", door *Mazzini* gesticht, en vervulde daarbij een hoofdrol. Toen *Pius IX* den Pauselijken Stoel beklom, nam de invloed van *Guerrazzi* in Toskane toe. De oproerigheden te Livorno in 1840 werden door velen aan hem toegeschreven. Wederom nam men hem dus in hechtenis en zette hem te Portoferrajo gevangen. De loop der zaken opende echter weldra de deuren zijner gevangenis, en met nieuwen moed schreef hij voort op de staatkundige loopbaan. In October van dat jaar was hij reeds voorzitter van het Kabinet en minister van

Binnenlandsche Zaken van groothertog *Leopold II*. Toen deze in Februari 1840 de wijk nam naar San Stefano bij Siena, werd *Guerrazzi* aanstonds met *Montanelli* en *Mazzini* tot lid van het Driemanschap en kort daarna tot dictator benoemd. Nu nam hij krachtige maatregelen, protesteerde zoowel tegen de afkondiging der republiek als tegen een aansluiting van Toscane aan de Romeinsche republiek van *Mazzini* en wilde evenmin iets weten van een toenadering tot Piemont. Na den slag bij Novara, waarin de Piemontezen het onderspit moesten delven, keerde de groothertog terug, en nu voerde de regering een proces tegen *Guerrazzi*, omdat hij als minister de omwenteling niet krachtig genoeg bestreden had, waarop hij het vermaarde geschrift „*Apologia della vita politica di Francesco Domenico Guerrazzi*” (1851) in het licht deed verschijnen. Niettemin werd het vonnis eener eeuwige ballingschap over hem uitgesproken, en hij begaf zich naar Bastia. De gebeurtenissen van 1859 veroorloofden hem, naar Toscane terug te keeren, maar hij bemoeide zich niet meer met staatkunde, zoodat men hem zelfs bij herhaling vruchteloos afvaardigde naar het Parlement. Hij overleed den 23sten September 1873. Van zijn werken noemen wij „*Orazioni funebri d'illustri Italiani*” (1835), „*L'assedio di Firenze*” (5 dln., 1830), „*Veronica Cybo*, duchessa di San Giuliano” (1837), „*Isabella Orsini*, duchessa di Bracciano” (1844), „*A Giuseppe Mazzini*” (1848), „*Memorie*” (1848), „*Beatrice Cenci*” (1854), „*Pasquate Sottocorue*” (1857), „*La torre di Nonza*” (1857), „*L'asino*” (1857), „*Pasquale Paoli*, ossia la rotta di Pontenervo” (1860), „*Il buco nel muro*” (1862), „*Vita di Andrea Doria*” (1863), „*Paolo Pellicioni*” (1864) en „*L'assedio di Rana*” (1865). Zijn verzamelde werken zijn in 1868 in 15 dln., verschenen.

Guerrero, een Mexicaansche staat aan de kust van den Grooten Oceaan, grenst ten oosten aan Oaxaca, ten noordoosten aan Puebla, ten noorden aan Mexico, ten noordoosten en westen aan Michoacan en ten zuiden aan de zee, en telt op 64756 v.km. (1901) 479205 inwoners. Het is een zeer oneffen bergland met een aangenaam klimaat, dat alleen in de diepe dalen drukkend mag heeten, en met uitgestrekte wonden. Er zijn onderscheiden nuttige delfstoffen, ook goud, dat vroeger nit de mijnen van Tasco in groote hoeveelheid werd gedolven. De hoofdstad is Chilpancingo, de voornaamste haven Acapulco.

Guerrier de Dumast, Prosper, een Fransch schrijver, geboren te Nancy den 26sten Februari 1796, koos eerst de rechtgeleerde loopbaan, omhelsde daarop den krijgsveld en wijdde zich ten slotte aan de beoefening der letteren. Hij werd vaste secretaris van het Genootschap voor onbeheidkunde in Lotharingen, medestichter van het Aziatisch Genootschap te Parijs en in 1863 correspondent van de Académie des Inscriptions. Hij schreef: „*La Maçonnerie*” (gedicht in drie zangen, 1820), „*Appel aux Grecs*” (1821), „*Chios, la Grèce et l'Europe*” (1822), „*Foi et lumières*” (1838 en 1845), „*Le duc Antoine et les rustautes*” (1849), „*Fleurs de l'Inde*” (1857), „*Les Psalms traduits en vers français*” (1858), „*Le redresseur*” (1866), „*Couronne poétique de la Lorraine*” (1874) en

„*Jacques Callot*” (1875). Hij bracht te Nancy het Musée lorrain tot stand en overleed aldaar den 26sten Januari 1883.

Guerrigli-Gonzaga, Anselmo, marchese, een Italiaansch staatsman en schrijver, werd geboren den 19^{den} Mei 1817 te Mantua, was mededewerker aan de „*Rivista Europea*” (1844–1848) en een ijveraar voor de onafhankelijkheid van Italië. In 1848 was hij lid van het Voorloopig Bewind te Milaan, moest in 1849 de vlucht nemen en woonde, nitgesloten van Oostenrijks genadeverleening, tot 1859 als balling te Genève en te Parijs. In 1867 werd hij onder *Ricasoli* secretaris-generaal bij het departement van Binnenlandsche Zaken. Hij overleed te Mantua den 27sten December 1879. Hij heeft zich bekend gemaakt door zijn fraaie vertalingen van gedichten van *Goethe*.

Guerrilla's noemt men in Spanje gewapende, nit herders en landbouwers samengeraapte benden, die bij vijandelijke invallen of bij burgeroorlogen den kleinen oorlog (vandaar de naam *guerrilla*, het verkleinwoord van *guerra* = oorlog) voeren. Zij werden in den strijd tegen de Franschen (1807–1814) beoorloofd georganiseerd en hebben onder aanvoering van *Empecinado*, den priester *Merino* en andere bevelhebbers, en begunstigd door de gesteldheid van het land, vaak zeer voorspoedig gestreden, hoewel zij voor geregelde troepen steeds het onderspit moesten delven. In de burgeroorlogen, die er geruimen tijd bleven woeden, vervulden zij een belangrijke rol.

Guerrini, Olindo, een Italiaansch dichter, bekend onder het pseudoniem *Lorenzo Stecchetti*, werd geboren te Forlì den 4^{den} October 1845, studeerde te Ravenna, vervolgens te Turijn en eindelijk te Bologna, waar hij den doctorsrang verwierf. Hij werd daarna benoemd tot bibliothecaris te Bologna, schreef een uitvoerige „*Vita di Giulio Croce*”, alsmede een verhandeling over *Francesco Patrizio* en bezorgde eene uitgave der „*Versi*” van *Guido Peppi*. Verder verschenen van hem: „*Postuma. Canzoniere di Lorenzo Stecchetti*, edita a cura degli amici” (1877), die grooten herval vonden, „*Polemica*” (1878), „*Nuova Polemica*” (1878), „*Il primo passo*” (1882), „*Rimeditate gentildonne del secolo XVI*” (1882), „*Bibliographie per ridere*” (1883), „*Brandelli*” (1884), „*Libro di cucina*” (1887) enz. Hij is de vertegenwoordiger van het realisme op het gebied der Italiaansche poëzie. Bovendien schreef hij eenige kleinere wetenschappelijke werken.

Guers, is achter plantennamen de afkorting voor den Franschen arts *L. R. Guersant* (1776–1848).

Guesclin, Bertrand du. Zie *Duguesclin*.

Guesde, Mathieu Basile, gezegd Jules, een Fransch staatsman, werd in 1845 te Parijs geboren, was eerst werkzaam bij de expeditie, later bij de redactie van vrijzinnige dagbladen, werd in 1871 tot zes jaar gevangenisstraf veroordeeld, vluchtte naar Italië en Spanje en keerde in 1877 naar Parijs terug, waar hij hoofdredacteur werd van de „*Egalité*”. Met *Marx* en *La-fargue* stelde hij het revolutionair collectivistisch programma op, dat den klassenstrijd predikte en door de werkliedenpartij op het congres te Havre (1880) werd aangenomen. Dit programma

leide in 1881 tot een scheuring in de socialistische partij, waarvan een deel zich afscheide onder den naam *Possibilistes* onder leiding van *Jaurès*. *Guesde*, na het hoofd der werklodenpartij geworden, werd in 1893 door Rijksel naar de Kamer afgevaardigd, maar in 1898 niet herkozen; in 1902 nam hij echter weer zitting. Met kracht bestreed hij de *Possibilistes*, die goedkeurden, dat een sociaal-democraat lid van de regering werd. In het begin van onze eeuw is echter de vrede tusschen beide partijen hersteld. *Guesde* schreef: „*Essai de catéchisme socialiste*” (1878), „*Collectivisme et révolution*” (1879), „*La loi des salaires et ses conséquences*” (1879), „*Services publics et socialisme*” (1885) enz.

Guetarda, *L.* is de naam van een plantengeslacht van de afdeling der *Coffeaceae* van de familie der *Rubiaceae*, welke zich onderscheidt door een dakpanvormige bloemplooiing, bangende eities en vleezig kiemwit. De eivormige kelkknis is in dit geslacht met het vruchtbeginsel vergroeid en haar zoom gaafrandig of onregelmatig getand. De bloemkroon is trompetvormig met een 4- tot 6-deeligen zoom en een rolronde buis, waarin 4 tot 9 belknoppjes ongesteeld zijn vastgebecht. Het vruchtbeginsel heeft 4 tot 9 éénzadige hokjes, en de bevrucht is al of niet met den kelkzoom gekroond en bevat 4 tot 9 kernen. *G. speciosa* *L.* heeft breed-elliptische bladeren, lancetvormige, afvallende stennblaadjes en draagt eindstandige bloemen. Zij wordt wegens haar fraaie, welriekende bloemen — de Melatti-Costa — in geheel Indië geplant.

Guettes, *Aimé François*, later *Wladimir*, een Fransch geestelijke, werd den 1sten December 1816 te Blois geboren en was sedert 1851 zielzorger aan het hospitaal St. Louis te Parijs. Van zijn „*Histoire de l'Eglise de France*” (12 dln., 1847—1896), werden deel 7—10 op den index geplaatst, wat hem tot een heftige agitatie tegen het ultramontanisme aanzette, waarvan hij uiting gaf in den „*Observateur catholique*”. In 1862 ging hij over tot de Russisch-orthodoxe Kerk, wier leer hij in de tot zijn dood (8 April 1892) door hem geredigeerde „*Union chrétienne*” niteenzette en verdedigde. Van zijn werken noemen wij: „*Histoire des Jésuites*” (3 dln., 1858—1861), „*La Papauté schismatique*” (1863), „*Exposition de la doctrine de l'Eglise orthodoxe*” (2de druk, 1886) en „*Souvenirs d'un prêtre romain devenu prêtre orthodoxe*” (1890).

Guedeville, *Nicolas*, een Fransch schrijver, geboren te Ronsan in 1654, werd opgenomen in de Orde der Benedictijnen en onderscheidde zich als kanselredenaar door zijn stontmoedigheid, zoodat hij zich het ongenoegen der oversten op den hals haalde. Daarom nam hij de vlucht uit het klooster, vestigde zich te Rotterdam, gaf er les in het Latijn en trad in het huwelijk. Weldra echter ging hij naar 's Gravenhage, waar hij van 1699 tot 1710 het dagblad: „*L'esprit des cours de l'Europe*” uitgaf. Verder schreef en vertaalde hij verschillende werken en overleed in armoede omstreken het jaar 1720. Van die werken noemen wij: „*Critique général des Aventures de Télémaque*” (1760), „*Atlas historique ou nouvelle histoire universelle*” (7 dln., 1713—1731), „*Le censeur ou caractère des mœurs de la Haye*” (1716)

en „*Comédies de la Plante*” (10 dln., 1719). **Guevara**, *Antonio* de, een Spaansch schrijver, geboren in Viscaya tegen het einde der 15de eeuw, werd Franciscaner monnik en bisschop van Cadix en Mondoñedo. Hij was eengunsteling van *Karel V* en vergezelde dezen veelal als Hofprediker en geschiedschrijver op diens reizen. Hij overleed den 10^{den} September 1545. Als schrijver had hij groeten invloed op de vorming van het Spaansch proza in de 16de eeuw. Van zijn geschriften noemen wij „*Marco Aurelio con el reloj de principes*” (1529), „*Una decada de los Césares*”, „*Aviso de privados*”, „*Menosprecio de la corte*”, „*Epistolares familiares*”, „*Un libro de los inventores del marear*”, „*Monte Calvario*” en „*Oratorio de religiosos*”.

Guevara, *Luis Velez* de, een Spaansch dramatisch dichter, geboren te Ecya in Andalusië in Januari 1570, was advocaat te Madrid en onderscheidde zich door zijn geestigheid, waarom koning *Philips IV* hem opwakte om blijspelen te schrijven. In zijn stukken vindt men een juiste karakterteekening en een schat van komische zinnen. Zij verschenen in één bundel in het jaar 1730. Ook liet de koning, die zelf de dichtkunst beoefende, zijn stukken door *Guevara* verbeteren en benoemde hem tot koninklijk denrwaarder. Zijn grootsten roem verwierf hij echter door zijn: „*Diablo cojuelo, verdades sofadas y novelas de la otra vida*”, een geestigen roman, waarin hij de zeden zijner landgenooten en het leven te Madrid op koddige wijze voorstelt en over den hekel haalt. De eerste uitgave van dat boek verscheen in 1641 en het is later vele malen herdrukt, terwijl de bewerking van *Lesage*, getiteld „*Le diable boiteux*”, gemeld werk en zijn schrijven in geheel Europa beroemd heeft gemaakt. Hij overleed den 10^{den} November 1644.

Guevina, *Pera*, is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Proteaceae*. Het onderscheidt zich door een 4-bladerig bloemdek met 3 omgerolde bladeren en door een pruimvormige steenvrucht. Het omvat slechts den soort: *G. avellana* *Mol.* (*Quadrifida Avellana Gaertn.*), een boom, die omstreken 10 m. hoog wordt en in de lage bergstreken van Chili groeit.

Guffens, *Godefried*, een Belgisch schilder, werd den 22sten Juli 1823 te Hasselt geboren, studeerde met *Jan Sweerts* aan de Academie te Antwerpen onder leiding van *N. de Keyser* en ging daarop naar Italië, waar hij *Michelangelo* en *Raffaël* bestudeerde. Met *Sweerts* de monumentale schilderkunst in België willende invoeren, leerden zij de werken van *Cornelius Schnorr*, *Overbeck* en *Kaulbach* kennen en trachtten in den stijl dier meesters werkzaam te zijn. Hun eerste gemeenschappelijke arbeid was de versiering van de St. Nicolaas Kerk bij Antwerpen met een cyclus uit het leven der *H. Maria* en andere dogmatische composities, die de heilsvondiging en de verlossing tegenover de Wet moeten verheerlijken. Verder schilderde hij in de kapel van den *H. Ignatius* in het Jezuïetencollege te Antwerpen veertien taferelen met de staties van den Kruisweg. Zijn en *Sweerts* hoofdwerk is de versiering der St. George Kerk te Antwerpen (1859—1871) met voorstellingen uit het leven van *Jesus* en de Verlossing, geheel

gebonden in den geest van *Cornelius* en *Oeverbeck*. In de schepenzaal der hal te Yperen schilderde hij den intocht van *Philips den Stouten* in Yperen, in het stadhuis te Courtray het vertrek van graaf *Boudewijn van Vlaanderen* om den Kruistocht in 1202 te aanvaarden. Later heeft hij nog de doopkapel in de St. Quintins Kerk te Hasselt en het koor van de St. Jozefs Kerk te Leuven beschildderd. Ook heeft hij een reeks schilderijen geleverd, als „Rouget de Lisle, voor het eerst de Marseillaise zingend“, „Lucretia onder de Romeinsche vrouwen“, „De terugkeer van de graflegging“ en „De dood van den H. Herman“.

Gugel, Eugen, een bouwkundige en schrijver over bouwkunde, was, ofschoon bij een groot gedeelte van zijn werktijd in Nederland heeft doorgebracht, geen Nederlander. Hij werd den 25sten Maart 1832 te Bergzabern geboren, ontving zijn opleiding aan de polytechnische school en de academie van beeldende kunsten te München, waar hij van 1850—1856 studeerde, en begon zijn loopbaan als spoorwegingenieur. Van 1857—1859 was hij werkzaam bij den aanleg van staatspoorwegen in Beieren, vervolgens nam hij deel aan den bouw der beroemde paleizen „Herrenchiemsee“ en „Nuschwanstein“, door koning *Lodewijk II van Beieren* gesticht. Bij de oprichting der polytechnische school te Delft in 1864 werd *Gugel* tot hoogleeraar in de schoone bouwkunde benoemd, welk ambt hij sedert onafgebroken vervulde, totdat hij het den 1sten September 1902 vrijwillig nederlegde. Hij vestigde zich met der woon in 's Gravenhage, waar hij in 1905 overleed. Een groot aantal voortreffelijke Nederlandsche bouwkundigen hebben zijne colleges gevolgd of zijn onder zijn leiding gevormd. Ook op het gebied der praktische bouwkunde bracht hij belangrijke werken tot stand, o.a. het *Gebouw van Kunsten en Wetenschappen te 's Gravenhage*, de studentenociëteit te Leiden, het Universiteitsgebouw te Utrecht enz. Hij werkte verder mee bij de herstelling van vele oude, historische gebouwen. Van hem zijn in afzonderlijke uitgave verschenen: „*Architectonische vormleer*“ (1880—1882), „*Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijperken der architectuur*“ (1871), welke beide werken herhaaldelijk werden herdrukt. Hij was lid der redactie van het „*Bouwkundig Weekblad*“ waaraan hij evenals aan verschillende andere Nederlandsche tijdschriften vele bijdragen leverde. Een uitgebreide studie over *Gugels* arbeid van de hand van *C. Maysken* verscheen in „*De Ingenieur*“ 1902.

Guglielmi, Pietro, een Italiaansch componist, geboren te Massa-Carrara in Mei 1727, werd eerst door zijn vader in de muziek onderwezen en oefende zich vervolgens aan het Conservatorio de Loreto te Napels onder leiding van *Durante*. Op 27-jarigen leeftijd begon hij opera's te schrijven, en weldra verlangden alle Italiaansche schonwburgers zijn voortbrengelen. In 1763 ging hij als kenrvorstelijk kapelmeester naar Dresden, waar hij eenige jaren vertoefde, vervolgens naar Brunswick en in 1772 voor een tijd van 5 jaar naar Londen. In 1777 keerde hij naar Napels terug. Nadat hij een groot aantal opera's geschreven had, werd hij in 1793 kapelmeester van de St. Pieterskerk te Rome en overleed den 18^{den} No-

vember 1804. Men beweert, dat hij, behalve een menigte kerk- en kamermusiek, ongeveer 200 stukken voor den schonwburg heeft gecomponeerd. Tot zijn beste opera's behooren: „*I due gemelli*“, „*I viaggiatori*“, „*La serva innamorata*“, „*I Fratelli Pappa Mosca*“, „*La pastorella nobile*“, „*La bella pascera*“, „*Didone*“ en „*Enea e Lavinia*“. Ook zijn zonen *Pietro Carlo* en *Giacomo* hebben op het gebied der muziek een goeden naam verworven.

Guhl, Ernst, een Duitsch beoefenaar der kunstgeschiedenis, werd geboren te Berlijn den 20sten Juli 1819, studeerde aldaar in de letteren en opende zijn letterkundige loopbaan met „*Ephesiaca*“ (1843) en met eenige verbandelingen in tijdschriften. Nadat bij 15 maanden in Italië had vertoefd, vestigde hij zich in 1848 als priva doceent aan de universiteit te Berlijn en werd er kort daarna tot leeraar in de kunstgeschiedenis aan de Academie van Beeldende Kunsten benoemd. Hij schreef voorts: „*Die neuere geschichtliche Malerei und die Akademien*“ (1848), „*Künstlerbriefe*“ (2 dln., 1854—1856), „*Die Franzen in der Kunstgeschichte*“ (1858), onderscheiden opstellen naar aanleiding van zijn reizen in Engeland, Nederland, Italië, Klein-Azië en Griekenland, en „*Leben der Griechen und Römer nach antiken Bildwerken dargestellt*“ (met *Komer*, 1862, 6de druk, 1893). In 1859 werd hij buitengewoon hoogleeraar en tevens secretaris der Academie en overleed te Berlijn den 20sten Augustus 1862. Uit zijn nagelaten papieren werden nog „*Vorträge und Reden kunsthistorischen Inhalts*“ (1863) in het licht gegeven.

Gühr, Karl Wilhelm Ferdinand, een Duitsch componist, geboren den 30sten October 1787 te Militach in Silezië, oefende zich op verschillende instrumenten, schreef reeds vroeg concerten en sextetten, werd in 1807 kamermusicus van den groothertog van Würzburg en belaste zich daarna met het bestuur der muziek aan den schonwburg te Neurenberg. Hier componeerde hij de opera's „*Feodora*“ en „*Deodata*“, welke grooten bijval vonden. In 1813 ging hij als kapelmeester van den vorst van Nassau-Usingen naar Wierbaden en vervolgens als directeur van den kenrvorstelijken schonwburg naar Kassel. Zijn echtgenoot, geboren *Epp*, schitterde er onder de beste zangeressen. Hij schreef er zijn beste opera, „*Die Vestalin*“ met een tekst van *Spontini*. In 1814 legde hij zijn betrekking als directeur van den schonwburg neder, om zich alleen bezig te houden met het bestuur van het orkest. In 1818 componeerde hij de opera „*König Siegmund*“ met een tekst van *Rochlitz* en in 1821 begaf hij zich als directeur der opera naar Frankfurt aan de Main. Hier schreef hij de opera „*Aladdin oder die Wunderlampe*“, en een leerboek „*Ueber Paganini's Kunst, die Violine zu spielen*“ (1829). Hij overleed den 23sten Juli 1848.

Guhrauer, Gottschalk Eduard, een Duitsch letterkundige, werd geboren den 15^{den} Mei 1809 te Bojanowo in Posen, studeerde te Breslau en te Berlijn in de wijsbegeerte en letteren en was vervolgens werkzaam als leeraar aan het Kölnische gymnasium te Berlijn. Reeds als student had hij eene prijsvraag beantwoord over de verdiensten van *Leibniz* en begaf zich in 1836 naar Hannover, om aldaar de nagelaten bandschrif-

ten van dien geleerde te onderzoeken. De uitgave der „Deutsche Schriften“ (2 dln., 1838—1840) van *Leibniz* was daarvan het gevolg. Na een 2-jarig verblijf te Parijs gaf hij nit „Mémoire sur le projet de l'expédition en Egypte présenté en 1672 à Louis XIV par Leibniz“ (1838). In 1841 werd hij benoemd tot custos aan de boekerij der universiteit te Breslau, waarna hij er zich tevens vestigde als privaattoecent en in 1843 tot buitengewoon hoogleraar benoemd werd. Hij overleed aldaar den 5^{den} Januari 1854. Zijn hoofdwerk is: „Leibniz, eine Biographie“ (2 dln., 1842). Van zijn overige geschriften noemen wij het tweede deel van „Gothold Ephraim Lessing“ door *Danzel*, „Kurmainz in der Epoche von 1672“ (2 dln., 1839), „Lessings Erziehung des Menschen: geschichts kritisch und philosophisch erläutert“ (1840), „Das Heptaplomerus von Jean Bodin“ (1841), en „Joachim Jungins und sein Zeitalter“ (1851). Ook gaf hij „Goethe's Briefwechsel mit Knebel“ (2 dln., 1852) in het licht.

Guibert, Jacques Antoine Hippolyte, graaf van, een Fransch schrijver over militaire zaken, geboren te Montauban den 12^{den} November 1743, werd te Parijs opgevoed, woonde op 12-jarigen leeftijd 3 veldslagen bij en onderscheidde zich in 1766 in den Corsicaanschen Oorlog. Zijn „Essai général de tactique“ (1772; 2de druk, 1806) werd met grooten hijval ontvangen, maar wegens de vrijmoedigheid, die hij daarin aan den dag gelegd had, vond hij het geraden Frankrijk eenigen tijd te verlaten. Hij begaf zich naar Pruisen en werd door *Frederik den Groote* met onderscheiding ontvangen. Toen graaf *Saint Germain* in Frankrijk zich met de portefeuille van Oorlog belastte, werd *Guibert* teruggeroepen (1775) en achtereenvolgens benoemd tot brigadier, veldmaarschalk, divisie-inspecteur der infanterie in de provincie Artois en referendaris van den Raad van Oorlog. Hij overleed den 6^{den} Mei 1790. Van zijn geschriften noemen wij nog „Défense du système de la guerre moderne“ (1779), „Traité de la force publique“ (1790), „Oeuvres militaires“ (5 dln., 1803), een „Eloge op *Frederik den Groote*“ enz.

Guibert, Joseph Hippolyte, aartsbisschop van Parijs, geboren te Aix den 13^{den} December 1802, stonde te Marseille en te Rome, werd vicaris-generaal te Ajaccio, in 1842 bisschop van Viviers, in 1857 aartsbisschop van Tours, in 1871 aartsbisschop van Parijs, in 1873 kardinaal en overleed te Parijs den 15^{den} Augustus 1889. Hij was een van de ijverigste voorstanders van de ultramontaansche partij en begon den bouw van een aan de bijzondere vereering van de „Sacré Coeur de Jésus“ gewijde groote kerk op Montmartre. Hij schreef o. a. „Oeuvres pastorales“ (5 dln., 1868—1889).

Guicciardini, Francesco, een Italiaansch geschiedschrijver, geboren uit een aanzienlijk geslacht te Florence den 6^{den} Mei 1483, was er in 1505 hoogleraar in de rechten en werd in 1511 belast met een zending naar het Hof van *Ferdinand van Aragon*. Later riep *Leo X* hem naar Rome en droeg hem het bestuur op over Modena en Reggio, dat hij ook onder *Hadrianus VI* behield en onder *Clemens VII* in 1523 met de Romagna verwisselde. In 1534 naar Florence te-

ruggekeerd, behoorde hij tot de verraders van *Alessandro di Medici* en na de vermoording van dezen tot hen, die *Cosimo* op den troon plaatsten. Toen hij echter de hertogelijke macht wilde beperken, verloor hij allen invloed en vestigde hij zich op zijn villa te Arcetri, waar hij den 29sten Mei 1543 overleed. Hij schreef er zijn belangrijke „Historia d'Italia“, loopende van 1492 tot 1500. De eerste 16 boeken verschenen in 1561, de laatste 4 in 1564. De beste uitgave is die van *Rosini* (10 dln., 1819). Deze geschiedenis werd door anderen voortgezet. Van de „Opere inedite“ van *Guicciardini* zijn in 1857 en vervolgens 10 deelen in het licht gekomen.

Guicciardini, Ludovico, een neef van den voorgaande, werd geboren te Florence in Juni 1523, bekleedde verschillende betrekkingen onder *Alessandro* en *Cosimo II de Medici* en volbracht vervolgens een reis door Europa. Geruimen tijd hield hij zich op te Antwerpen, waar hij de gunst genoot van den hertog van *Alca*. Later echter viel hij in ongenade en werd op diens bevel in den kerker geworpen. Door de bemiddeling van den grootheer van Toskane herkreëg hij de vrijheid, doch zijn vijanden wisten te bewerken, dat hij verwijderd bleef van het Hof van Florence. Hij overleed te Antwerpen den 29sten Maart 1589. Hij leverde hoogst-belangrijke bijdragen tot de geschiedenis en de beschrijving van ons vaderland in zijn „Commentarii delle cose più memorabili seguite in Europa, specialmente in questi Paesi-Bassi dalla pace di Cambrai del 1529 insino a tutto l'anno 1550“ (1596), in het Latijn vertaald door *Kerckhousius* (1566), en in zijn „Descrizione di tutti i Paesi-Bassi, altrimenti detti Germania inferiore“, welke van 1567 tot 1587 drie uitgaven beleefde en in het Fransch en Latijn en door *Cornelis Kiliaan* en *Petrus Montanus* in het Nederlandsch is overgezet (1612).

Guiche, Diane de Gramont, gravin van, eenige dochter van *Paul van Andoins*, viconte van *Louvigny*, trad in het huwelijk met *Philibert van Gramont*, graaf van *Guiche*, die aan de gevolgen eener bij de belegering van *La Fère* ontvangen wonde overleed, en werd daarna de minnares van *Hendrik IV*, toen nog koning van Navarre. Men noemde haar de *Schoone Corisande*. Gedurende den oorlog tegen de Ligue stelde zij haar aanzienlijk vermogen ter beschikking des konings en deze luisterde dikwijls naar haar raadgevingen. Zelfs was hij voornemens, om van zijn gemalin te scheiden en *Diane* tot koningin te verheffen; de belofte, met zijn bloed geschreven, had hij haar overhandigd. Het werd hem echter door *d'Aubigné* sterk afgeraden. Toen de schoonheid der *Schoone Corisande* begon te vervellen, werd zij van het Hof verbannen, waarna zij, van elk vergeten, in 1620 overleed. De brieven, door *Hendrik IV* aan haar gericht, zijn later in het licht verschenen.

Guichelheil. Zie *Anagallis*.

Guides (gidsen of leidlieden) noemt men in het Fransche en Belgische leger bepaalde eskadrons, voor ordonnancedienst, verkenning, begeleiding van colonnes enz. bestemd. Zij werden in 1796 door den opperbevelhebber *Naparte* gevormd, om tot lijfwacht te strekken, toen men

hem, na een gevecht bij Borghetto, bijna in het bad had gevangen genomen. Zij werden toen aangevoerd door *Bessières*, later hertog van Istrië. *Bonaparte* noemde hen guides, om door het woord gardes geen ergernis te geven aan het Directoire. Ten tijde van *Napoleon III* bevond zich bij de Fransche keizerlijke garde een regiment guides van 6 eskadrons in groene uniformen.

Guidi, Carlo Alessandro, een Italiaansch dichter, geboren te Pavia den 14ten Juni 1650, kwam reeds vroeg te Parma aan het Hof van *Ranuccio II* en begaf zich vervolgens naar Rome, waar hij opgenomen werd aan het Hof van *Christina* van Zweden. Later werd hem door het bestuur van zijn geboortestad opgedragen, om hij prins *Eugenius*, gouverneur van Lombardije, vermindering van belastingen aan te vragen en hij volbracht deze taak op loffelijke wijze. Na zijn terugkeer te Rome vertaalde hij de „Homiliën" van *Clemens XI* en overleed te Frascati den 12ten Juni 1712. Hij schreef: „Poesie liriche" (1681), „Rime" (1704), „Il Giove d'Elide" (1677), „Amalasunti in Italia" (1680), „Le navi d'Enea" (1685), „Endimione. Drama" (1692) en „Sei Omelie di Papa Clemente XI esposte in versi" (1712).

Guidi, Ignatius, een Italiaansch orientalist, den 31sten Juli 1844 te Rome geboren, studeerde aldaar, werd in 1871 directeur van het muntenkabinet der Vaticaanse bibliotheek, in 1876 met voordrachten over Hebreuwsch en Semitische taalkunde aan de universiteit te Rome belast, in 1878 tot buitengewoon en in 1889 tot gewoon hoogleraar benoemd met de opdracht tevens de Abessynische taal en geschiedenis te onderwijzen. Zijn voornaamste werken zijn: „Gemmædini ihu Hesami commentarius in carmen Ka'hi Ben Zoheir Banad Su'ad appellatum" (1871), „Studi sul testo arabo del libro di Calila e Dimna" (1873), een grammatica van het Amarina (2de druk, 1862) en talrijke tijdschriftartikelen o. a. in de verslagen der *Accademia dei Lincei*, waarvan hij lid is. Wij noemen daarvan: „Delle sedi primitive dei popoli semetici" (1879), „La lettera di Simeone Vescovo di Beth-Arahm sopra i martiri Omeriti" (1881), „Testi orientali inediti sopra i sette Dormienti di Ebeso" (1886), „Le traduzioni degli Evangelii in arabo e in etiopico" (1888), „Frammenti copti" (1888), „Gli atti apocrifi degli apostoli" (1888) en „Gli statuti della scuola di Nisibi" (1890). Ter gelegenheid van het Orientalistencongres te Florence (1878) gaf hij den nieuwen catalogus der Oostersche handschriften van de *Bibliotheca Vittorio Emanuele* te Rome nit; ook nam hij deel aan de uitgaven van *Tabari's* annalen.

Guidicioni, Giovanni, een Italiaansch dichter, geboren te Lucca den 25sten Februari 1500, kwam reeds op jeugdigen leeftijd aan het Hof van kardinaal *Alessandro Farnese*. In 1530 keerde hij terug naar zijne geboorteplaats, maar toen in het daarop volgende jaar de Pauselijke Stoel heklommen werd door gemelden kardinaal, als *Paulus III*, benoemde deze hem tot gouverneur van Rome en tot bisschop van Fossombrone. In 1535 vertrok hij als pauselijk gezant naar Keizer *Karel V*, dien hij op zijn reizen vergezelde, werd in 1539 president der Romagna, daarna commissaris-go-

naal der pauselijke legers, eindelijk gouverneur der Marken en overleed te Macerata in 1541. Zijn „Rime" verschenen in 1753 en een volledige uitgave zijner werken werd in 1867 in twee deelen bezorgd door *Carlo Minutoli*.

Guido, hertog van Spoleto, een zoon van *Lamberto I*, aanvaardde in 880 de regeering over de hertogdommen Spoleto en Camerino. Daar hij gedurig invallen deed in het Romeinsche gebied, zocht pons *Johannes VIII* meermalen hulp tegen hem bij den Frankischen keizer *Karel den Dikke*. De pons deed in 883 *Guido* in den ban, maar verzoende zich reeds het volgende jaar met hem. Paus *Stephanus* nam hem in 886 aan als zoon, overwon met zijn hulp de Saracenen bij Garigliano en veroorloofde hem zich meester te maken van de vorstendommen Capua en Benevento. Als vermaagschap met het Karolingische vorstendom, begaf zich *Guido* na den dood van *Karel den Dikke* (888) naar Frankrijk, om er de kroon te verwerven, maar moest onverrichter zake naar Italië terugkeeren, om er zijn onden vijand *Beregnarius*, hertog van Friuli, de kroon van dat land te betwisten. Hij behaalde de overwinning bij Piacenza, riep een rijksdag van Italiaansche bisschoppen te Pavia bijeen en liet er zich in 889 kronen tot koning van Italië. Paus *Stephanus V* verleende hem daarenboven den 21sten Februari 891 te Rome de keizerskroon. *Beregnarius* riep intusschen den Duitschen keizer *Arnulf* tegen hem te hulp, en deze belegerde in 893 *Guido* in Pavia. Deze trok toen naar elders en overleed den 12^{den} December 894 aan den oever van de Taro, waar bij een vaste stelling had ingenomen.

Guido van Arezzo, een hervormer der toonkunst, geboren omstreeks 990 te Arezzo of volgens anderen in de omstreken van Parijs, was omstreeks de jaren 1022 tot 1036 Benedictijner monnik in het klooster te Pomposa in de nabijheid van Ferrara. Hij onderwees de jeugd met ijver in de zangkunst, maar wakte denijd zijner kloosterbroeders, die den abt tegen hem in het harnas joegen, zoodat hij het klooster verlaten moest en eenigen tijd als balling rondzwierf, totdat hij bij *Theobald*, bisschop van Arezzo, een wijkplaats vond, waar hij zijn arbeid hervatten kon. De mare van de vorderingen zijner leerlingen drong door tot pons *Johannes XIX*, die hem naar Rome riep en zich van de degelijkheid zijner methode overtigde. De groote hitte dwong hem intusschen de stad na weinige dagen te verlaten, waarna hij prior werd van het Kamaldulenserklooster Avellano, waar hij omstreeks 1050 overleed. Hij heeft 4 geschriften achtergelaten, en van deze is de „Micrologus Gnidonis de disciplina artis musicae" het belangrijkste. Hieruit blijkt, dat hij een nieuwe methode van zangonderwijs bedacht had, waardoor hij zijn leerlingen in staat stelde een onbekende melodie van het blad te zingen, en dat hij de notenbalken invoerde. Ook worden vele andere zaken aan hem toegeschreven, waarvan men intusschen niets aantreft in zijn werken. Deze zijn opgenomen onder die der „Scriptores ecclesiastici de musica" van *Gerbert* (St. Blasien. 1784).

Guido de Bres, van Lusignan en Reni. Zie *Bres, Lusignan, Reni*.

Guilfrey, Jules, een Fransch schrijver over kunstaangelegenheden, werd geboren te Parijs den 29sten November 1840, bezocht het lycée Charlemagne, studeerde in de rechten en werd benoemd tot archiviste paléographe, eerst bij het departement van Financiën en in 1866 bij het Nationaal archief. Hij schreef o.a.: „L'oeuvre de Charles Jacque; catalogue de ses eaux-fortes et pointes sèches" (1866). „Histoire de la réunion du Dauphiné à la France" (1866). „Les Caffieri, sculpteurs et fondeurs-ciseleurs, étude sur la statuaire et l'art du bronze en France aux XVII et XVIII siècles" (1877). „Histoire générale de la tapisserie" (1879—1901). „Comptes des bâtimens du roi sous Louis XIV" (1879). „Antoine van Dijk, sa vie et ses oeuvres" (1881). „La tapisserie depuis le moyen-âge jusqu'à nos jours" (1885) en „Inventaire général du mobilier de la couronne sous Louis XIV" (1886). Met *A. de Montaiglon* geeft hij uit „Correspondance des Directeurs de l'Académie de France à Rome avec les surlintendants des bâtimens".

Guignas, Joseph de, een Fransch orientalist, werd geboren te Pontoise den 19^{den} October 1721, studeerde onder leiding van *Fourmont* en werd na den dood van zijn leermeester in diens plaats benoemd tot Oosterschen tolk bij de boekery des Konings (1745), later tot lid der Academie van Wetenschappen (1753), tot Koninklijk censor en tot opzichter der ondheden in het Louvre (1769). Hij besteedde vooral veel moeite aan het Chineesch en kwam op het denkbeeld, dat de Chineesche schriftteekens ontstaan zouden zijn uit 3 Egyptische letters, zoodat vermoedelijk China door een Egyptische kolonie was bevolkt. Dit blijkt uit zijn geschrift: „Mémoire, dans lequel on prouve que les Chinois sont une colonie Egyptienne" (1759). Door de Revolutie verloor hij zijn betrekking, zoodat hij tot groote armoede verviel. Hij overleed te Parijs den 19^{den} Maart 1800. Van zijn geschriften komt de eerste plaats toe aan „Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tatares occidentaux" (4 dln., 1756—1758).

Guignes, Louis Joseph de, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Parijs den 20sten Augustus 1759, hield zich eveneens bezig met de beoefening van het Chineesch, ging in 1784 als resident naar China en vergezeld in 1794 het Nederlandsch gezantschap naar Peking, van waar hij in 1801 naar Frankrijk terugkeerde. Hier gaf hij zijn „Voyage à Peking. Manille et Isle de France" (1809, 3 dln. met Atlas) in het licht, verder op last van *Napoleon* een door den zending *Basilius de Glemont* bewerkte „Dictionnaire chinois, français et latin" (1813). Hij overleed in 1845.

Guilbert, Yvette, een Fransche zangeres, werd in 1869 te Parijs geboren, was eerst als koriste aan het „Théâtre des Variétés" werkzaam en trad daarna op als solozangeres in Parijsche caféconcerts en cabarets, waar zij niet zoozeer naam maakte door haar stemmiddelen, als door de bezielende, dramatische afwisselende voordracht van haar chansons, die ernstig of luimig aan het leven der onderste volksklassen en aan de Parijsch bohéme ontleend zijn. In tegenstelling met de chansonnette-zangeressen stichtte zij daarna het genre

der „diseuses". Van Parijs uit deed zij talrijke kunststreken in het buitenland, waar zij overal, ook in ons land, veel bijval vond. Ook heeft zij twee romans geschreven „La Vedette" (1902) en „Les Demi-vieilles" (1902).

Guildford, de hoofdstad van het Engelsch graafschap Surrey, ligt aan den Wey, die zich hier door de North Downs heen breekt, en telt (1900) 15938 inwoners. Men vindt er verschillende oude kerken, o.a. de St. Mary uit den Normandischen tijd, de ruïne van een Normandisch slot, een schouwburg, gymnasium, ijzergieterijen en bronwerijen.

Guiljelma Mart. is de naam van een eenhizig plantengeslacht uit de familie der *Palmeae*. Het onderscheidt zich door ongesteelde, eenelachtige bloemen op denzelfden kolf, namelijk bolronde, 3-bladerige mannelijke en klokvormige vrouwelijke bloemen. De eenige soort, *G. speciosa Mart. of Bactris H. B.* genaamd, groeit in de dichte wouden van Zuid-Amerika en heeft een stam ter hoogte van 25 tot 30 m. en bladeren, die 2 m. lang en bijna $\frac{1}{2}$ m. breed zijn, verder vertakte kolven en vruchten, die gekookt of geroosterd, aldaar het dagelijksch voedsel der inhoorlingen nitmaken. Een enkele kolf draagt 200 tot 300 vruchten. Geen wonder alzoo, dat de Indianen zijn hat met zulke boomen omgeeft.

Gaill. is achter plantennamen de afkorting van *Antoine Guillemin* (20 Januari 1796—13 Januari 1842), den schrijver van „Flora Senegambiae tentamen" (1830—1833). „Archives de botanique" (2 dln., 1833) en medewerker aan *Delessart's „Icones selectae plantarum"*.

Guilandiana Juss. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Casalpiniaceae*, dat een 5-deeligen kelk, 5 bijna gelijke bloemblaadjes, 10 helmraden, een vrij en gesteed vruchtbeginsel en dubbelgevinde bladeren draagt. De bloembladeren en helmraden zijn op den bekervormigen kelk ingeplant. De helmraden zijn vrij en aan den voet vlokkig, de helmknoppen eivormig. Het vruchtbeginsel is plat, de stijl kort en de stempel eenvondig. De peul is eivormig, samengedrukt, met stekels bezet, 2-kleppig met 1—3 bolronde, beenharde, gladde zaden zonder kiemwit en met dikke zaadlobben. *G. Bonduc L.* is een stekelige heester met lange, nederliggende, zweepende takken en ovale blaadjes in 3, 8 of 10 paren. Hij groeit in de keerkingslanden van Azië en Amerika en draagt in den Indischen Archipel den naam van *gondoe* en *klitji*; hij is de *kuikerboom* van West-Indië. *G. Bonducella L.* groeit ook in Oost-Indië en gelijkt op de voorgaande.

Guillaume, een verdienstelijk godgeleerde, geboren tegen het einde der elfde eeuw uit een aanzienlijk geslacht te Luik, studeerde met zijn broeder *Simon* te Rome en werd in 1420 aht van St. Thierry bij Rheims. Hij was een vriend van St. *Bernard van Clairvaux* en een zeer geleerd man. Later deed hij afstand van zijn waardigheid, werd monnik in een Cisterciënser klooster en overleed in 1450. Van zijn talrijke werken noemen wij: „Orationes sive meditationes" (1546), „Tractatus de nature et dignitate amoris" (1690), „Tractatus de contemplando Deo". De natura corporis et animae libri II". „Commentarius in

cantica canticorum" (1692) en „Commentarins in Epistolam ad Romanos".

Guillaume, Eugène, een Fransch beeldhouwer, werd den 4ten Juli 1822 te Montbard (Côte d'Or) geboren en studeerde te Dijon en Parijs onder leiding van Pradier. In 1845 werd zijn „Theseus" met den Grand Prix de Rome bekroond, waarop hij de Italiaansche kunstschatten ging bestudeeren. Van uit Rome zond hij het later in brons gegoten beeld van een maaiër, in 1852 door „Anakreon met de dnif van Venus" gevolgd. Zijn eigenlijc gebied echter betrad hij in 1853 met de dubbele knste der Gracchen, waarvan zich de hem kenmerkende scherpte van realistische karakteristiek, gepaard met de grootste volmaaktheid in de uitvoering, voor het eerst openbaart. In denzelfden stijl zijn de buste van een Romeinsche vrouw, de groep van een zittend Romeinsch paar in huiltofgewaad, de standbeelden van *Napoleon I* als luitenant en imperator, zes busten van den keizer, die van aartsbisschop *Darboy* en talrijke andere portret-bustes (*Bulox, Ferry, Thiers*), het gedenkteeken voor *Duban*, dat voor *Collignon* te Rheims en dat voor *Claude Bernard*. Van zijn andere werken noemen wij nog: de groep der Muziek aan de façade van de Nieuwe opera te Parijs, „de bron der Poesie", „Orpheus", twee Hermesbeelden, „Anakreon met Eros", „Sappho met Eros" en „Andromache". Van 1865—1875 was hij directeur der „Ecole des beaux-arts". Hij schreef „Notices et discours" (1888) en overleed den 1sten Maart 1905 te Rome.

Guillaume d'Orange, ook *Guillaume au court nez* genaamd, daar hij in een strijd met een reus zijn nenstomp verloor, is in de Karelromans de trouwste vazal van den keizer en zijn zoon *Lodewijk* en wordt met de zijnen in 24 oud-Fransche *chansons de geste* gevierd; de belangrijkste daarvan is de „Slag bij Aliscan". De sage gaat nit van den historischen hertog *Willem van Aquitanie*, die de Arabieren in Zuid-Frankrijk en Spanje bestreed en den 28sten Mei 812 overleed in het door hem gestichte klooster St. Guilhem, waarin hij zich als monnik teruggetrokken had.

Guillanmet, Gustave, een Fransch schilder, werd den 20sten Maart 1840 te Parijs geboren, bezocht de Ecole des Beaux Arts en de ateliers van *Abel de Pujol, Picot* en *Barrias*. 23 jaar oud deed hij een reis naar Italië, werd onderweg echter opgehouden en kwam te Algiers, waar de natuur, het licht en de bevolking zulk een indruk op hem maakten, dat hij bijna uitsluitend daaraan zijn motieven ontleent. Van zijn doeken noemen wij: „Avondgebed", „Arabische markt", „De snit-spelers", „De woestijn", „De hongersnood", „Winteravond in Marokko", „Vrouwen van Donar aan de rivier", „De halte der kameeldrijvers", „Gezicht op Laganat", „Honden, een paard verschuerend" en „Wolapinsters van Bon-Saada". Door zelfmoord maakte hij den 14ten Maart 1887 een einde aan zijn leven.

Guillemin, Amédée Victor, een Fransch schrijver, geboren den 5ten Juli 1826 te Pierre (Saône-et-Loire) en professor in de wiskunde te Parijs, maakte zich verdienstelijk door het bewerken van onderscheiden geïllustreerde geschriften, dienende tot verbreiding der natuurnkundige wetenschappen. Sommige van deze zijn bij herhaling nitgegeven.

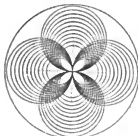
De meest bekende zijn „Les mondes, causeries astronomiques" (1861), „Le ciel" (1864), „La lune" (1865), „Éléments de cosmographie" (1865), „Les phénomènes de physique" (1867), „La vapeur" (1873), „Le soleil" (1873), „La lumière et les couleurs" (1875), „Leson" (1876), „Les étoiles" (1877), „Le monde physique" (5 dln., 1880—1885) en „Petite encyclopédie populaire" (12 dln., 1884—1891). Hij overleed te Parijs den 2^{den} Januari 1893.

Guilleminot, Armand Charles, graaf, een Fransch generaal en diplomaat, werd geboren te Dinkerken den 2^{den} Mei 1774, streed eerst in den opstand der Zuidelijke-Nederlanden tegen Oostenrijk en trad vervolgens in Franschen dienst onder *Dumouriez*. Na het verrad van dezen werd ook *Guilleminot* als verdacht in hechtenis genomen, maar spoedig weder op vrije voeten gesteld en eerst bij het leger van *Pichegru*, vervolgens als adjudant van *Moreau* bij het leger in Italië geplaatst. In 1805 kwam hij bij den generaal staf en in 1806 werd hij vleugelandstand des keizers. In 1808 geplaatst bij den staf van het legerkorps, dat *Beauières* in Spanje aanvoerde, streed hij in 1809 weder in Italië, keerde in 1810 naar Spanje terug, woonde den Russischen veldtocht bij met den grooten generaal staf en trad bij den terugtocht op als chef van den staf onder *Murat*, werd in 1813 bevelhebber eener brigade van het 4de legerkorps, onderscheidde zich bij Lützen en Bantzen, bracht den 5^{den} September generaal *Dobuschütz* bij Zahna aan het wijkten en sloeg den 28sten den aanval der Zweden op Dessau af, waarom hij benoemd werd tot divisie-generaal. Bij Hanaa droeg hij veel bij tot behoud der overblijfselen van het Fransche leger. Na den terugkeer van *Napoleon* van Elba voerde hij onder *Ney* een divisie bij Quatre-Bras aan. Als chef van den generaal staf van *Daroust* sloot hij in 1815 de capitulatie van Parijs en bleef ook na de restauratie in dienst. In 1816 was hij werkzaam aan de Fransche grensregeling aan den Rijn, reorganiseerde het oorlogs-lepôt en werd hierover gesteld als directeur-generaal. In die betrekking ontwierp hij het plan tot den Spaanschen veldtocht in 1823, bracht als generaal-majoor het Fransche leger onder het opperbevel van den hertog van *Angoulême* naar Spanje en werd bij zijn terugkeer tot pair benoemd. In 1824 werd hij Fransch gezant te Konstantinopel en bevorderde de hervormings-plannen van den sultan op militair gebied. In 1826 keerde hij terug naar Parijs, gaf er zijne „Campagne de 1823, exposé sommaire des mesures administratives adoptées pour l'exécution de cette campagne" (1826) in het licht en keerde naar zijn gezantschapspost terug, jverig werkende voor de onafhankelijkverklaring van Griekenland. Daar hij in Maart 1831 de Porte vijandig trachtte te stemmen tegen de Russische politiek, werd hij teruggeroepen. In 1839 werd hij wederom belast met de regeling der Fransche grenzen aan den Rijn en hij overleed te Baden-Baden den 14ten Maart 1840.

Guillocheeren. Hieronder verstaat men het insnijden van cirkels, ellipsen of andere figuren in platte of weinig gebogen metaaloppervlakken. Het is een uitvinding van den Franschen *Guillot*, vandaar de naam guillocheeren. De kasten van

gonden horloges, de platen voor het drukken van bankpapier zijn voorbeelden van geguillocheerd werk. Voor het guillocheeren kan men een eenvoudige draaibank gebruiken. Daartoe schroeft men aan den neus der spil een cirkelvormige schijf vast. Over het midden hiervan is een plaat met bus, versnifbaar tussehen twee lijsten, aangebracht, welke dient tot bevestiging van het te guillocheeren voorwerp. De beitel wordt nu tegen het voorwerp aangedrukt, en als de bus excentrisch

FIG. 1.

Guillocheeren.

ten opzichte van de schijf is geplaatst, verkrijgt men excentrische cirkels, welke fraaie figuren (zie fig. 1 en 2) kunnen vormen. Andere figuren zijn met deze bank niet te verkrijgen. Bij een volledige guillocheerbank is de spilkop niet op de bank bevestigd, maar

kan tussehen twee kegelpunten aan den voet van den kop in een richting, loodrecht op de spil, met het bovenste einde heen en weer schommelen. Een veer trekt dit einde met de spil naar de voorzijde van de bank.

Op de spil bevestigt men een schijf van koper of staal met een ingekerfden of gegolften rand. Met dezen rand stuit de kop tegen een stalen vaststaande wig, waardoor de schijf tegengehouden wordt. Bij ronddraaiing der spil komen telkens andere deelen van den rand met de wig in aanraking en daar deze deelen zich in den omtrek van kromme lijnen bevinden, moet de spil en dus ook het voorwerp heen en weer schommelen. Deze beweging maakt zich kenbaar bij het insnijden met den beitel.

Guillotine is de naam van het werktuig, dat gedurende de Fransche Omwenteling werd ingevoerd, om de ter dood veroordeelden te onthoofden. Het ontleent zijn naam aan den geneesheer *Joseph Ignace Guillotin* (geboren 1738, overleden 26 Maart 1814) en bestaat uit 2 door een dwarsbalk verbonden staande balken, tusschen welke zich in groeven een zwaar, scherp mes bevindt, dat met kracht op den nek van den daaronder gelegden veroordeelde nederdaalt (zie de afb.)

De zekerheid en snelheid, waarmede het hoofd van den romp gescheiden wordt, bezorgde aan dit werktuig de voorkeur boven het met de hand gezwaaide zwaard. Men meent dat het reeds door de Perzen was uitgevonden, terwijl zulke toestellen reeds vroeger bij verschillende volken van Europa in zwang waren. In Italië was het sedert de 13de eeuw een voorrecht van den adel, door zulk een werktuig, *mannaja* genoemd, te worden onthoofd. *Konradijn van Zwaben* verloor in 1268 te

Napels onder zulke een valbij het leven. In Duitschland bediende men zich reeds in de Middeleeuwen van een dergelijk werktuig, waarbij echter het ijzer zijdelings doorden hals van den veroordeelde gestooten werd. Men had er verder in

Engeland, in Frankrijk en ook nog in de 18de eeuw in de Nederlandsche koloniën, waar zij tot terechtstelling der slaven dienden. *Guillotin* is derhalve niet de eerste nitvinder, maar hij heeft dat werktuig in Frankrijk weder ingevoerd. Als lid der Nationale Vergadering deed hij den 10^{den} October 1789 het voorstel, dat de doodstraf op eenvoudige en tevens op de zachtste wijze mocht worden ten nitroer gebracht, zonder daarbij evenwel van de wijze van terechtstelling gewag te maken. Eerst in het midden van 1791 bepaalde men, op voorstel van den afgevaardigde *Felix Lepelletier*, dat de doodstraf door onthoofding zou worden uitgevoerd. Toen de Wetgevende Vergadering de Constituanten vervangen had, was nog niet beslist, welke wijze van onthoofden men zou aannemen, zoodat men van den secretaris van het college van heelmeeesters, doctor *Antoine Louis* (geboren te Metz in 1723, overleden te Parijs in 1792) een gemotiveerd bericht verlangde omtrent de beste wijze van onthoofden. *Louis* wees op de doelmatigheid der onthoofdingswerktuigen, welke te voren in Engeland in zwang waren geweest, en drong aan op het gebruik van een dergelijken toestel. Daarop nam de Vergadering den 20sten Maart 1792 in dien geest een besluit, hetwelk den 25sten van die maand door den koning bekrachtigd werd. Een Duitsch werktuigkundige, *Schmitt* genaamd, vervaardigde op last van minister *Roland* onder toezicht van *Louis* zulk een werktuig. Den 19^{den} werden daarmede proeven genomen op lijken, en het bleek, dat de toestel aan de verwachting beantwoordde. Men plaatste dien op het Grèveplein, en de eerste, die daarouder het hoofd verloor, was een straatroover, *Nicolas Jacques Pelletier* genaamd (25 April 1792). In den beginne noemde men dat werktuig naar den eigenlijken uitvinder

Guillotine.

Louissette of *Petit Louison*, weldra echter werd er de naam aan verbonden van den geneesheer, die daaromtrent de eerste voordracht gedaan had, en men noemde het, ook officieel, *guillotine*. Omdat evenwel de mannen van het Schrikbewind er misbruik van gemaakt hebben, zijn aanvankelijk ongegronde vooroordeelen tegen haar ontstaan. Later heeft men haar verbeterd en in onderscheiden Duitse staten ingevoerd.

Guimaraes, een stad in de Portugeesche provincie Minho, ligt in een mooi dal aan de spoorlijn Bragado—Guimaraes en telt (1900) 8863 inwoners, die zich bezighouden met het vervaardigen van ijzerwaren, leder, weefsels en papier en handel drijven in graan, wijn en olie. Men vindt er de ruïnes van een oud kasteel, onde ringmuren en een kerk uit de 14de eeuw, *Nossa Senhora da Oliveira* met een mooie Gotische kapel. In de nabijheid liggen de zwavelbaden *Taipas* en *Vizella*. *Guimaraes* was in de 11de eeuw de residentie van *Hendrik van Bourgondië*, wiens zoon *Alphonse*, de eerste koning van Portugal, daar geboren werd.

Guinea of *guinée* is de naam van een Engelsche gouden munt, welke aldaar van 1662 tot 1816 geslagen werd. Naar men meent, wordt zij zoo genoemd, omdat zij het eerst vervaardigd werd van het nit *Guinea* verkregen goud. Zij was in tweede, derde en vierde deelen verdeeld. Hare waarde is 21 Engelsche shillings, elk van 60 cents Nederlandsch. Zij is echter nagenoeg uit den omloop verdwenen, daar zij in 1816 vervangen werd door den soeverein (sovereign), welke de waarde van 20 shillings heeft.

Guinea, is een kustland in West-Afrika (zie de kaarten van Afrika). De aardrijkskundige aanduiding *Guinea*, die vroeger de Portugeesche zeevaarders aan de kust van West-Afrika van den Senegal tot aan de Oranjerivier toekenden, heeft zich meer en meer beperkt tot de Portugeesche bezittingen aan den Casamance en tot die tusschen den Kongo en den Koenene. Het algemeen taalgebied noemt de landen aan de Golf van *Guinea*, van *Liberia* tot *Gaboen*, *Opper- of Noord-* en die, verder naar het Z. gelegen tot den *Koenene*, *Neder- of Zuid-Guinea*. Toen de Portugeezen het eerst tot de Westkust van Afrika doordrongen, zochten zij de goudrijke Negerlanden ten Zuiden van de woestijn, die toen op de kaarten *Ginya* of *Ghenei*, *Ghenroa* (*Guinea* der Portugeezen) genaamd werden, een naam, die hlijkbaar een omzetting van *Djenné* is. Men vindt hem het eerst op de kaart van 1531. Op de Catalanische kaart van 1375 heet hij *Guinea*. Volgens *Barbot* heette een landstreek aan den *Senegal* *Genahoa*, en zoo noemden de Portugeezen het land, waar zij voor het eerst Negers aantroffen en later ook ieder ander kustland verder Oostwaarts, waar zij negers vonden. Daarmee schijnt de naam *Guinea* ontstaan te zijn. *Opper-Guinea* wordt dikwijls alleen *Guinea* genoemd. Dit grenst over een lengte van meer dan 3300 km. in het Zuiden aan de Golf van *Guinea*, die in het Noord-Oosten de Baaien van *Benin* en *Biafra* vormt. In een voor deze laatste liggen de 4 *Guinea-eilanden*, waarvan *Fernando Po* en *Annobon* aan de Spanjaarden, *Principe* en *São Thomé* aan de Portugeezen toebehooren. De kustzoom zelf is,

behalve in het O., waar zich de delta van den *Niger* uitbreidt, smal, wegens gebrek aan goede havens en sterke branding moeilijk bereikbaar, deels zandig deels moerasig. De plantenwereld bereikt hier haar rijkste tropische ontwikkeling in W.-Afrika, voornamelijk tusschen den *Niger* en den *Gaboen*. Men vindt er een groot aantal reusachtige palmen (*Raphia*-soorten met bladeren van verbazingwekkende lengte, oliepalmen enz.), terwijl de tropische cultuurs van Indisch-Maleische of Aequatoriaal-Amerikaansche afkomst hier mogelijk zijn. Door de ligging onder en bij den aequator is de hitte zeer groot; zij wordt slechts in den regentijd eenigzins getemperd. In het algemeen treedt deze tusschen Juni en October in, doch in sommige streken voor korten tijd 2-maal 's jaars en gaat veelal van stormen en onweders vergezeld. De harmattan, die er eenige maanden nit het noordoosten waait, brengt daarentegen een groote droogte. Het klimaat aan de kust is ongezond en voor den vreemdeling zeer gevaarlijk, terwijl men in de daarachter gelegen bergstreek een zachte, zilvere en gezonde lucht inademt. Deze mit bosch begroeide en over het geheel vruchtbare gewesten zijn dicht bevolkt met heidsche stammen, die men in *Strand-* en *Berg-Negers* onderscheiden kan. De eersten zijn tengevolge van den slavenhandel en van den omgang met *Enropanen* ontaard en bedorven, de laatsten daarentegen veel krachtiger en beter ontwikkeld, maar gedeeltelijk ook weder woester en oorlogzuchtiger.

De afzonderlijke kuststrekken zijn, wanneer men *Guinea*, op Portugeesche wijze, tot aan de Noord-Westkust nithreidt: Portugesch *Guinea* met de *Bissagos-eilanden*, tusschen den *Casamance* en *Compony*; *Fransch-Guinea*, sedert 1893 de officiele benaming voor *Rivières du Sud*; *Sierra Leone*, een Engelsche kolonie, tot den *Manoh*; de *Peperkust*, tot *Kaap Palmas*, met de *Neger-republiek Liberia*; de *Ivoorkust*, bijna geheel *Fransch*; de *Goudkust*, *Engelsch*, tot den *Rio Volta*; de *Slavenkust* tot de *Nigerdelta* met een klein deel van de Engelsche kolonie *Goudkust*, *Duitsch Togoland*, *Fransch Dahomey* en *Engelsch Lagos*; het *Oliërivierengebied* met den *Niger* en *Calabar*, omvattende het Engelsche *Nigeria* en het Duitse *Kameroun*. Tot *Kaap Lopez* volgen de Spaansche kolonie *Rio Muni* en een deel van *Fransch-Kongo*. Tot *Neder-Guinea* behooren het overige gedeelte van *Fransch-Kongo*, de kleine kustzoom van den *Kongostaat* en de kusten van *Loanda*, *Benguella* en *Mossamedes*, tot de Portugeesche kolonie *Angola* behoorend. Zie verder de afzonderlijke artikelen.

Guineaakoorts, een boosaardige koorts, die in *Guinea* heerscht, is waarschijnlijk identiek met de gele koorts (zie aldaar).

Guineestroom. Zie *Zeeströmen*.

Guinegate of *Enguinegate*, een dorp in het Fransche departement *Pas de Calais* telt (1896) 488 inwoners en is bekend door twee overwinningen van *Maximiliaan I* op de *Franchen*. Aartsbischop *Maximiliaan* belegerde in Juli 1479 de Fransche vesting *Théronanne* en bezette daarna de stelling bij *Guinegate*, toen een Fransch ontzettingsleger onder *Philippe de Crèvecoeur* naderde. Den 17^{den} Augustus kwam het tot een

treffen, waarin het Deutsche en Nederlandsche voetvolk de *francs-archers* versloeg. Toen *Cyrecœur* met de ruitery terugkeerde, weigerde deze den strijd te hernieuwen, waardoor *Maximiliaan* meester van het slagveld hleef; het beleg moest hij echter opheffen.

Hendrik VIII van Engeland belegerde in 1513 *Thérionne*; keizer *Maximiliaan* kwam hem te hulp, overviel in Augustus met 4850 ruiters en eenig licht gescht een Fransch ontzettingsleger en sloeg het op de vlucht. Een vervolging bracht 400 Fransche ridders, waaronder *Bayard* en hertog *Dunois de Longueville*, in Duitsche gevangenschap. Na de smadelijke nederlaag der ruitery (de Franschen zelf noemden den slag *Journée des éperons* = Sporenslag) trok ook het Fransche voetvolk terug, waarop *Thérionne* zich aan *Maximiliaan* overgaf.

Guinje. Zie *Guinea*.

Guipure. Zie *Kant*.

Guipuzcoa, de oostelijkste der 3 Baskische provinciën in Spanje, grenst ten noorden aan de Golf van Biscaya, ten noordoosten aan Frankrijk, de Bidasoa (grensrivier) en Navarra, ten zuiden aan Alava en ten westen aan Biscaye, en telt op 1885 v.k.m. (1903) 195850 inwoners. Guipuzcoa is over het geheel bergachtig door het Cantabrisch gebergte, dat zich met steile wanden aan de zuidelijke grenzen dezer provincie verheft. Er zijn vele minerale bronnen, de bodem bevat ertsen (ijzer, koper, tin) en 9 havens liggen aan de kust. Men heeft er enkel kustrivieren van welke de Dera, Urola, Oria, Urumea, Lezo (Oyarzun) en Bidasoa de voornaamste zijn. Het klimaat is zacht en gezond, doch de bodem, nit harde leem bestaande, veelal onvruchtbaar. Het vruchtbaarste gedeelte is het dal van Tolosa. Ergroot veel oft, en een groote hoeveelheid appelen wordt ertot de bereiding van een soort van appelwijn (zagardna) gebezigd. Ook zijn er veel fabrieken (leer, wol, linnen, lucifers, wagens, tapijten, kant enz.). De hoofdstad is St. Sebastian.

Guiraud, Pierre Marie Thérèse Alexandre, vrijheer, een Fransch dichter, werd geboren te Limoux den 25sten December 1788, studeerde in de rechten te Toulouse, plaatste zich vervolgens aan het hoofd eener fabriek en vestigde zich in 1813 te Parijs. In 1820 schreef hij een ode aan Griekenland en leverde vervolgens de treenspielen „*Pélage*” (1821), „*Les Machabées*” (1822) en „*Le comte Julien*” (1823). Daarna verschenen van hem „*Élégies savoyardes*”, „*Poèmes et chants élégiaques*” (1824), „*Cadix ou la délivrance de l'Espagne*” (1825), „*Chants hellènes*, Byron, *Ip-sara*” (1824), „*Virginie*” (1827) en „*Les deux princes*” (1832), benevens de romans „*Césaire*” (1830), „*Flavien ou de Rome au Désert*” (1835) enz. Zijn gezamenlijke werken verschenen in 1845 in 4 deelen. In 1826 werd hij lid der Academie, in 1828 in den adeldom opgenomen en overleed te Parijs den 24sten Februari 1847.

Guiraud, Ernest, een Fransch operacomponist, geboren te New Orleans den 23sten Juni 1837, kwam op 15-jarigen leeftijd te Parijs, bezocht het Conservatoire en verwierf in 1859 den prix de Rome met zijn cantate: „*Bajazet et de finitpeler*”. Na zijn terugkeer werd in de Opera Comique zijn „*Sylvie*” ten gehoor gebracht, in 1869 in het

Théâtre lyrique gevolgd door „*En prison*” en in 1870 door „*Le Kobold*”. Nadat hij deelgenomen had aan den Fransch-Duitschen oorlog, schreef hij: „*Madame Turlupin*” (1872), „*Gretta-Green*” (1875) en „*Piccolini*” (1876). Sedert 1876 was hij professor in de harmonie-leer aan het Conservatoire te Parijs, waar hij den 6^{den} Mei 1892 overleed.

Guirlande noemt men slingers, gemaakt van korte groene takken, al of niet met bloemen versierd, welke dienen tot versiering van architectonische voorwerpen bij feestelijke gelegenheden.

Guiscard, Robert, hertog van Apulië, een zoon van *Tancred van Hauteville*, werd geboren omstreeks het jaar 1015. Zijn vader had een groot gezin en geringe bezittingen, zoodat zijn oudste drie zonen, *Willem*, *Dayobert* en *Humphrey*, het besluit namen, in Italië als krijgslieden hun geluk te gaan beproeven. Voorspoed, vermetelheid en list bezorgden aan *Willem* het bezit van Apulië, en *Robert* die het voetspoor zijner broeders wenschte te volgen, begaf zich, zoodra hij volwassen was, met een honde gelukzoekers eveneens naar Italië. Hier onderscheidde hij zich door zijn dapperheid, zoodat de krijgslieden hem na den dood van *Willem* en *Humphrey* tot graaf van Apulië nitriepen. Toen veroverde hij ook Calabrië, en in het bezit van dat land werd hij in 1057 bevestigd door paus *Nicolaas II*, die hem te voren wegens zijn geweldendarijen in den ban had gedaan. Daarentegen verplichtte zich *Guiscard* jaarlijks aan den Heiligen Stoel een zekere schatting te betalen, en hem te zullen beschermen. In Apulië voerde *Guiscard* den schepter op een zeer willekeurige wijze; hij hief er alle privilegeën op. Om Sicilië te veroveren, hetwelk hem door den paus was toegezegd, zond hij zijn jongsten broeder *Roger* aan het hoofd van 300 man daarheen. Deze veroverde in 1061 Messina en versloeg, door *Robert* ondersteund, het volgende jaar de Saracenen bij Enna. Hem was tot belooning door zijn broeder de helft van Calabrië beloofd, doch *Robert* weigerde aan die belofte te voldoen en wilde zelfs *Roger* in hechtenis nemen. De aanhangers van *Roger* voorkwamen hem echter, zoodat hij zelf in de gevangenis geworpen, doch door zijn jongsten broeder op edelmoedige wijze weder in vrijheid gesteld werd. Nu veroverde *Roger* het geheele eiland en werd eerste graaf van Sicilië. Tevens onderwierp *Guiscard* langzamerhand de steden, die in het bezit waren der Saracenen, zooals Salerno en Bari, en voegde alzoo de gewesten hieen, die later het koninkrijk Napels vormden. Ook naar elders had hij voorzeker zijn overwinningen uitgestrekt, zoo hij niet wegens een inval in Benevento door *Gregorius VII* in den ban gedaan ware. Door de verloring van zijn dochter *Helena* met *Constantijn Ducas*, den zoon en erfgenaam van *Michaël VII*, werd hij in de zaken van het Byzantijnsche rijk betrokken, zoodat hij zijn zoon *Bohemund* belastte met de verovering van Corin en zelf naar de stad Durazzo trok, waar hij op het leger van keizer *Alexius Comnenus*, hoewel 6 maal zoo talrijk als het zijne, een schitterende overwinning behaalde. Reeds was hij door Epirus tot in Thessalonica en tot in de nabijheid van Konstantinopel doorgedrongen, toen hij tijdens ontving van een inval van keizer *Hendrik IV* in Italië. Terstond snelde

hij daarheen, nadat hij het opperbevel had toevertrouwd aan *Bohemund*, dwong den keizer tot den aftocht, ontzette *Gregorius*, met wien hij zich weer verzoend had, die in den Engelsburg belegerd was, en bracht hem naar Salerno in veiligheid. Daarop begaf hij zich weder naar Epirus, sloeg de Grieken in verschillende gevechten, veroverde met zijn vloot onderscheidene eilanden in den Archipel en stond op het punt naar Konstantinopel op te rukken, toen hij den 17^{den} Juli 1085 te Kephallenia overleed. Zijn zonen *Bohemund* en *Roger* verdeelden het rijk; eerstgenoemde verkreeg Tarente, laatstgenoemde Apulië.

Guiscard, *Karl Theophilus*, de gunsteling van *Frederik den Groote* en bekend onder den naam van *Quintus Icilius*, werd geboren te Maagdenburg in 1724, studeerde eerst in de theologie, trad echter weldra in dienst en werd in 1758 als kapitein in het gevolg van *Frederik den Groote* geplaatst. Gedurende een onderhand over den centurio *Quintus Cæcilius*, die bij *Cæsar* en *Polybius* vermeld wordt, noemde de koning dien *Icilius*. Toen *Guiscard* na de vrijheid nam, die fout te verbeteren, zeide de koning wrevelig: „Nu zult gij al nu leven *Quintus Icilius* heeten.“ Hij bleef in de nabijheid des konings, die gaarne vertrouwelijk met hem omging, werd bevorderd tot kolonel, schreef „*Mémoires militaires sur les Grecs et les Romains*“ (2 dln., 1758) en „*Mémoires critiques et historiques sur plusieurs points d'antiquités militaires*“ (2 dln., 1773) en overleed den 13^{den} Mei 1775.

Guise is de naam van een beroemd hertogelijk Fransch geslacht, gesproken uit het Huis van Lotharingen. *Claude*, een jongere zoon van *René II* van Lotharingen, werd in 1506 in Frankrijk genaturaliseerd en huwde er in 1513 met *Antoinette* van Bourbon, een dochter van graaf *François de Vendôme*. Hij was bezitter van Aumale, Guise, Joinville, Elbeuf, Mayenne enz., en ten zijnen behoeve werd in 1527 het graafschap Guise in een hertogelijke pairie herschapen. Hij overleed den 12^{den} April 1550 en liet 5 dochters na, van welke de oudste (door haar huwelijk met *Jacobus V* van Schotland de moeder werd der ongelukkige *Maria Stuart*, en 6 zonen). — *François* (zie beneden) erfde de waardigheden van zijn vader. — *Charles*, kardinaal en bisschop van Rheims, gewoonlijk kardinaal van Lotharingen genoemd geboren den 17^{den} Februari 1524, overleed den 24sten December 1574), was een hevig vijand der Protestanten en een machtige persoonlijkheid onder *Frans II* en *Karel IX*. — Ook *Lodewijk*, doorgaans kardinaal de *Guise* geheeten (overleden den 28sten Maart 1578), had een belangrijken invloed op de gebeurtenissen van zijn tijd. — *Claude*, hertog van Aumale en destichter van deze zijlijn, onderscheidde zich als krijgsman onder *Karel IX* en sneuvelde in 1573 bij la Rochelle. — *François*, Maltheser ridder en generaal der galeien, overleed in 1563 na den slag van Dreux. — *René*, markies van Elbeuf, stamvader van deze lijn, eveneens generaal der galeien en een dapper krijgsman, overleed in 1566. De eeraucht dezer mannen boezemde reeds *Frans I* zooveel bezorgdheid in, dat hij op zijn sterfbed tot zijn zoon de vermaning richtte den overmoed der *Guise's* te faulken. Toch verhief *Hen-*

drik II hen tot zijn gunstelingen. Onder den zwakken *Frans II*, wiens echtgenoot *Maria Stuart* een nicht der *Guise's* was, gelukte het aan den hertog van *Guise* en den kardinaal van Lotharingen zich van de teugels van het staatsbestuur meester te maken. Zelfs de listige *Caterina de Medici* werd op ten achtergrond geschoven. De R. Katholieke staatkunde behaalde daardoor een volkomen overwinning en de Hervormingsgezinde Prinsen vanden bloede, de *Bourbons* met den admiraal de *Coligny*, werden van allen invloed beroofd. De burgeroorlogen, welke in die dagen Frankrijk teisterden, tot dat *Henrik IV* den troon beklom, waren in schijn godsdienstoorlogen, maar ontstonden eigenlijk nit den onderlingen najver der doorlichtige partijen. Hertog *Frans van Guise* werd, nadat hij het vuur van den burgerkrijg ontstoken had, in 1563 voor Orléans op verradelijke wijze doodgeschoten. Hij liet een dochter na, *Catharina Maria*, gehuwd met den hertog *Louis de Bourbon-Montpensier*, en 3 zonen, namelijk: *Henrik I*, hertog van *Guise*, erfgenaam van de waardigheden zijns vaders, een oplopend man, die in 1588 te Blois op last van *Henrik III* werd omgebracht — *Lodewijk* kardinaal van Lotharingen en aartsbisschop van Rheims, die een dag later het lot van zijn broeder onderging, en *Karel*, hertog van *Mayenne*, de stichter van deze lijn en overleden in 1611. Van de talrijke nakomelingen van *Henrik I* noemen wij: *Karel*, die de waardigheden zijns vaders erfde en, door *Richelieu* verbannen, in 1604 in Italië overleed — *Claude*, hertog van *Cherbourg*, overleden in 1657, vooral bekend door zijn gemalin *Maria van Rohan-Montbaz*, weduwe van den connetable de *Luynes* en overleden in 1679 — en den ridder *Alexandre Paris de Guise*, die in een paar duizels de baronnen van *Luts*, vader en zoon, deed sterven en in 1614 door het springen van een kanon om het leven kwam. — Van de zonen van hertog *Karel* verkreeg de tweede *Henrik II*, hertog de *Guise* (zie beneden), de bezittingen zijns vaders. *Richelieu* deed zijn goederen verbeurd verklaren, en hoewel de eigenaar te grootendeels terugkreeg, bleef hij van het hertogdom verstoken. *Henrik II* overleed in 1664 zonder afstammelingen na te laten nadat hij zijn neef *Lodewijk Joseph*, hertog van *Guise*, *Joyeuse* en *Angoulême* tot erfgenaam benoemd had. Met den zoon van dezen, *François Joseph*, is in den 16^{den} Maart 1675 de rechte lijn der hertogen van *Guise* uitgestorven, wier bezittingen toen ten deel vielen aan het geslacht *Condé*.

Guise, *Frans van*, hertog van Lotharingen, geboren den 17^{den} Februari 1519 en wegens een litteeken in het gelaat *le Balafre* genaamd, was een der dapperste krijgslieden van zijn tijd en begon zijn glansrijke loopbaan onder *Henrik II*, die hem en zijn broeders begunstigde. Na den inval der Fransen in Lotharingen en de verovering van Toul, Verdun en Metz, verdedigde de hertog van *Guise* laatstgenoemde vesting in November 1552 met slechts 11000 man tegen het leger van *Karel V*, dat 70000 man telde, met zoo gelukkig gevolg, dat laatstgenoemde het beleg moest opbreken. Uit Italië, waar hij niet voorspoedig gestreden had, na de nederlaag van St. Quentin teruggeroepen en tot stadhouder

generaal benoemd, sloeg hij aanstonds den 1sten Januari 1558 het beleg voor Calais, en reeds na verloop van 8 dagen moesten de Engelschen tot de overgave besluiten. Door zijn krijgsgroem, zijn indrukwekkend voorkomen en zijn aanzienlijk geslacht ondersteund, waagde hij het, de prinszen van den bloede, de Bourbons, van het Hof van den zwakken *Frans II* te verdringen en met zijn broeder, den kardinaal van Lotharingen, zich allen invloed op den koning en de koningin-moeder toe te eigenen. Om de *Bourbons* te verzwakken en de volksgunst te winnen, deden zij de Protestanten vervolgen. Verder trachtten zij den ongunstigen toestand der schatkist door afpersingen te verbeteren. De kardinaal liet zelfs te Fontainebleau een galg oprichten en afkondigen, dat hij alle schuldeischers van het Hof zon laten ophangen, zoo zij zich niet binnen 24 uur verwijderden. Zulk een despotiek bestuur verwekte intusschen schrik en afkeer, en onder leiding van *Lodewijk*, prins van *Condé*, vormden de aanzienlijkste Protestanten de samenzwering van Amboise, welke den val der *Guise's* ten doel had, doch ontdekt werd en aan 1200 personen het leven kostte. Onder *Karel IX* klom de macht der broeders doordien zij een verbond, een driemanschap, sloten met den hertog de *Montmorency*. Toen ook *Antoine* van *Navarra* zich bij hen aansloot, zorgde de koningin, om een burgeroorlog te verhooeden en bevreesd voor te groote macht der *Guise's*, dat het tolerantie-edict uitgevaardigd werd. Intusschen waren de *Guise's* te overmoedig en hun tegenstanders te wrevelig, om zich stil te houden. Na een toevallige bloedige botsing tusschen de Protestanten en het gevolg van den hertog de *Guise* te Vassy (Maart 1562) barstte de eerste burgeroorlog uit, welke met het gerecht bij Dreux een einde nam, waar de hertog de *Guise* met den connétable de *Montmorency* en den maarschalk *Saint André* een volkomen overwinning behaalde. De hertog bereikte hierdoor het toppunt van macht en koesterde nu het plan, om ook de koningin-moeder ter zijde te schuiven. Reeds in Februari 1563 ondernam hij de verovering van Orleans, dat, als het wapenmagazijn der Protestanten, door de *Coligny* verdedigd werd. Reeds had hij zich van de voorstad meester gemaakt, toen hij door een jongen Protestantischen edelman, *Pol-trot* uit Angoumois, die zich achter strijkewas verscholen had, doodgeschoten werd (18 Februari). De vrede van Amboise (Maart 1563) was daarvan het gevolg.

Guise, *Hendrik I van*, hertog van *Lotharingen*, oudste zoon van den voorgaande, werd geboren den 31sten December 1550, was toegerust met uitmuntende gaven naar lichaam en geest en gaf in den slag van *Jarnac* (1569) schitterende blijken van dapperheid. Om den dood van zijn vader te wreken, belastte hij zich in den St. Bartholomeusnacht persoonlijk met het vermoorden van *Coligny*. Toen na de kroning van *Hendrik III* de zegevierende Protestanten begunstigd werden, bracht hij, onder voorwendsel van godsdienstijver, maar eigenlijk om het gezag van zijn Huis te herstellen met andere aanzienlijke R. Katholieken in 1576 de Heilige Ligue tot stand. De geheele bevolking zon men oproepen om haar te ondersteunen en alle weerspannigen gewapender-

hand ter dood brengen. Toen de koning zag, dat de *Guise's* naar een zelfstandig gezag streefden, weigerde hij in November op den rijksdag te Blois hun eischen in te willigen en zocht steun bij hun tegenstanders. Nu ontstond, onder groote verwikkelingen, een nieuwe burgeroorlog, welke den 12^{den} September 1580 eindigde met den Vrede van Flex in Périgord, die niet zeer voordelig was voor de Protestanten. De zielelijke toestand des konings bracht den hertog de *Guise* tot het besluit de Ligue te hernieuwen en, gestend door paus *Gregorius XIII*, te zorgen, dat *Hendrik* van *Navarra* uitgesloten werd van den troon. Nadat hij zich van de medewerking van den paus verzekerd had, liet hij in Maart 1585 de steden in het zuiden en westen van Frankrijk door de troepen van zijn partij bezetten en deed bij den koning aanzoek om een overeenkomst te sluiten, volgens welke geen andere godsdienst dan de R. Katholieke hinnen de grenzen des rijks geduld zou worden. Deze overeenkomst was oorzaak van den „Oorlog der drie Hendrikken", waarin de koning van *Navarre* den 20sten October 1587 aan het leger der Ligue bij Contras een geduchte nederlaag toehraacht. De hertog de *Guise*, onder deze omstandigheden een weifeling des konings vreezeende, verwekte in Mei 1588 te Parijs een opstand om den koning, dien hij in het Louvre in bewaring hield, gevangen te nemen. Hoewel de koning ontsnapte, was de koningin-moeder den 19^{den} Juli bereid met den hertog de *Guise* een overeenkomst te sluiten, bevattende, dat de Protestanten te vnuur en te zwaard nitgeroeid zonden worden, dat men de besluiten van het Concilie van Trente zon handhaven en dat men aan de Ligue onderscheiden vestingen zou nitleveren. De koning bekrachtigde dit staatsstuk, verbleef den hertog tot connétable en verklaarde den zwakken kardinaal van *Bourbon* tot eersten prins van den bloede, waardoor de schoonste vooruitzichten voor den hertog geopend werden. Op den Rijksdag, die den 23sten October te Blois gehouden werd, zon de zaak haar volkomen beslag krijgen. Inmiddels doorgrondde de koning meer en meer de bedoelingen van den hertog, zoodat hij besloot, dezen te doen ombrengen. Hier-toe koos *Loignac*, kapitein der koninklijke lijfwacht, 45 moedige edellieden uit Gascogne en verborg hen in het kabinet des konings. De hertog was bij tijds gewaarschwd, maar vertrouwde op zijn invloed, begaf hij zich den 23sten December 1588 naar het verblijf des konings, alwaar hij, nog voordat hij zijn degen kon trekken, met talloze dolksteken werd afgemaakt. Zijn broeder, de kardinaal, werd den volgende dag, omdat hij dreigende woorden tegen den koning geuit had, in de gevangenis neêrgeabeld. De hertog van *Mayenne* ontkwam aan dit bloedbad en plaatste zich aan het hoofd der Ligue, maar met den glans van het Huis der *Guise's* was het gedaan.

Guise, *Hendrik van II*, hertog van *Lotharingen*, een kleinzoon van den voorgaande, pair van Frankrijk, werd geboren den 4^{den} April 1614 en genoot wegens zijn ritterlijke hoedanigheden de algemeene gunstaan het Hof van *Lodewijk XIII*. Daar hij bestemd was voor den dienst der kerk, had men hem met prebenden overladen en zelfs

tot aartsbisdom van Rheims benoemd, maar toen *Richelieu* vernam, dat hij zijn hand had toegezegd aan prinses *Anna* van Mantua, ontloeg hij hem van alle kerkelijke waardigheden. De hertog koos nu de krijgsmanloopbaan en smeedde in 1641 een samenzwering tegen *Richelieu*, die echter ontdekt werd, zoodat hij alleen door een vlucht naar Vlaanderen zijn leven kon redden. Ofschoon van al zijn goederen beroofd, huwde hij te Brussel met jonkvrouw *Honoré de Berghe*, keerde echter na den dood van *Richelieu* en van *Lodewijk XIII* naar Frankrijk terug, waar hij zich weder in het bezit wist te stellen van al zijn titels, waardigheden en goederen. Om 's pansen toestemming tot een echtscheiding te verkrijgen, begaf hij zich in 1648 naar Rome, en een opstand te Napels bracht hem op het denkbeeld, de ondere rechten van het Huis *Awjou*, waartoe hij behoorde, te doen gelden. Hij plaatste zich derhalve in November 1647 aan het hoofd der opstandelingen, die hem echter weldra verlieten, zoodat de Spanjaarden hem in bechtenis namen. Eerst in Augustus 1652 werd hij weder op vrije voeten gesteld, en wel in de hoop, dat hij met de Fronde tegen het Hof zou samenpannen. Daar hij echter inzag, dat hij hierdoor de verheffing van *Condé*, den aartsvijand van zijn Huis, in de hand zou werken, ondernam hij daarentegen in 1653 en 1654 tochten naar Napels, om zich aldaar van het gezag meester te maken. Weldra nam bij Castellamare stormenderhand in, doch de overmacht der Spanjaarden was zóó groot, dat hij zich weder moest inschepen. Hij werd grootkammerheer aan het Hof van *Lodewijk XIV* en overleed in Juni 1664 zonder nakomelingen na te laten. Zijn „*Mémoires*“ (2 dln., 1668), zijn vermoedelijk opgesteld door zijn secretaris *Saint-Yon*.

Guitaar is een uit de cithar voortgesproten instrument met zes snaren, die van onder op e, a, d, g, b en e gestemd, met de vingers der linkerhand gegrepen en met die der rechter getokkeld worden. De gitaar is door de Arabieren of Mooren van Afrika naar Spanje gebracht en vandaar over Europa verspreid. Men heeft ook instrumenten met 5 snaren, alsmede die in den vorm eener lier. De gitaar d'amour, in 1823 te Weenen uitgevonden, is een wijziging van het oorspronkelijk instrument. De gitaar dient minder tot solo-instrument, dan tot begeleiding van den zang, waarvoor zij zeer geschikt is.

Guizot, *François Pierre Guillaume*, een Fransch staatsman en schrijver, van Protestantse ouders, den 4^{den} October 1787 geboren te Nîmes, verloor zijn vader, die als advocaat werkzaam was, in 1794 op het schavot, waarna zijn moeder de wijk nam naar Genève, waar haar zoon het gymnasium en daarna de Academie bezocht. In 1805 ging hij naar Parijs, om er in de rechten te studeeren, en van 1807 tot 1808 was hij huisonderwijzer bij *Slapper*, in dien tijd Zwitsersch gezant bij de Fransche Republiek, waar hij gelegenheid vond om zich toe te leggen op de Duitsche letterkunde en wijsbegeerte. In 1812 werd hij benoemd tot hoogleraar in de nieuwere geschiedenis aan de Sorbonne en hij den val van het keizerrijk, op aanbeveling van *Royer-Collard*, tot secretaris-generaal bij het ministerie van Bin-

nenlandsche Zaken, een betrekking, die hij bij den terugkeer van *Napoleon* opgaaf, om *Lodewijk XVIII* naar Gent te volgen, waaroer men hem later wel eens hard gevallen is. Met de *Bourbons* teruggekeerd, behoorde hij gedurig tot nieuwe ministerie's, hij wier val hij telkens het hoogleeraarsambt weder opvatte. Als constitutioneel koningsgezinde ontwikkelde hij het programma van zijn partij in het geschrift „*Un gouvernement représentatif et de l'état actuel de la France*“ (1816; 4de omgewerkte druk, 1821). Ook stichtte hij met *Royer-Collard* de doctrinaire school, die alle vrijheden, welke de openbare orde niet bedreigden, in beginsel huldigde, maar de invoering daarvan naar omstandigheden verdaagde. In dien geest is het boek van *Guizot* geschreven: „*Des moyens de gouvernement et d'opposition dans l'état actuel de la France*“ (1821), waarin hij met zijn gewone behendigheid het autoriteitsbeginsel handhaafde. Door zijn tegenstand tegen het ministerie *Villèle* verloor hij al zijn staatsambten, en daar hem het honden van voorlezingen verboden werd, bepaalde hij zich bij het opstellen van geschied- en staatkundige geschriften. Weldra verscheen zijn „*Histoire du gouvernement représentatif*“ (2 dln., 1821—1822), eentwede uitgave van zijn voorlezingen, „*Collection des mémoires relatifs à l'histoire d'Angleterre*“ (26 dln., 1823 enz.), „*Collection de mémoires relatifs à l'histoire de France*“ (31 dln., 1823 enz.) en „*Histoire de la révolution d'Angleterre*“ (2 dln., 1827—1828). Het ministerie *Martignac* stelde hem weder in het bezit van zijn leerstoel aan de Sorbonne en van zijn betrekking als staatsraad (1828), en het hierop volgende tijdperk was het eenige zijner populariteit. Als hoogleeraar vormde hij met *Cousin* en *Villemain* een beroemd driemanschap, dat een glansrijk licht verspreide over de studeerende jongelingschap te Parijs. En in dat tijdperk schreef hij ook zijn belangrijkste werken, zooals: „*Cours d'histoire moderne*“ (6 dln., 1828—1830), later verdeeld in „*Histoire de la civilisation en Europe*“ (1845) en „*Histoire générale de la civilisation en France*“ (4 dln., 1845), hij herhaling uitgegeven. Tevens werd hij tot lid benoemd van de Kamer van Afgevaardigden, waar hij het ministerie *Polignac* met kracht bestreed.

Na de omwenteling van 1830 werd hij voorloopig minister van Openbaar Onderwijs, nam zitting in het Kabinet *Lafitte*, maar getoelde zich afkeerig van de vrijzinnige richting van den Eersten Minister, zoodat hij zijn ontslag nam. Daarentegen ondersteunde hij het ministerie *Casimir-Périer* met den geheelen aanhang van constitutioneel-monarchalen, die hem tot hoofd-leider gekozen hadden, en vormde vervolgens met *Thiers* en de *Brugle* het kabinet van 11 October 1832. Als minister van Onderwijs had hij gedurende 4 jaar zoowel in den ministerraad als in de Kamer grootten invloed, en hij heeft veel gedaan om het onderwijs in Frankrijk te verbeteren. Na zijne aftreding behoorde hij onder het ministerie *Molé* weder tot de oppositie. Hij verbond zich hiertoe met tegenstanders van het ministerie, wier gevoelens volstrekt niet strookten met de zijne, en verweet de Regeering, dat zij het autoriteitsbeginsel niet wist te handhaven.

In 1840, bij het begin der Oostersche verwikkelingen, ging hij als gezant naar Londen en behield die betrekking bij het optreden van *Thiers*. Zijn naam, zijn geloofsbelijdenis, zijn geschriften over Engelsche gebiedsdenis en letterkunde bezorgden hem aldaar een groot aanzien, maar als diplomaat legde hij weinig bedrevenheid aan den aan den dag. De Oostersche kwestie werd onder zijne oogen door het verdrag van 14 Juli op een voor Frankrijk beleedigende wijze beslist.

Toen *Lodewijk Philips* het ministerie *Thiers* ontslagen had, aanvaardde *Guizot* deze nalatenschap onder het voorzittend bestuur van maarschalk *Soult*, zich daarbij belastende met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken (29 October 1840). Dit was het langstlevende, maar ook het laatste kabinet der Julidynastie, het doode werktuig van de staatkunde des konings, die tot elken prijs vrede met het buitenland en in Frankrijk stilstand begeerde. *Guizot* betoonde jegens de oppositie en haar aanhangers onder het volk een trotsche minachting en beroemde zich zelfs op zijn verregaande impopulariteit, doeb legde bij verschillende gelegenheden tevens zoo veel zwakheid aan den dag, dat hij er niet weinig toe bijgedragen heeft om den Julitroon in een kwaden renk te brengen en te doen instorten. Toen in Februari 1848 het Voorloopig Bewind hem en zijn ambtgenooten in staat van beschuldiging stelde, gelakte het hem, naar Engeland te ontsnappen. Nadat hij vrijgesproken was, keerde hij naar Frankrijk terug en deed vruchteloze pogingen, om tot lid van het Wetgevend Lichaam te worden gekozen. Verder stelde hij zich in betrekking met de hoofden der antirepublikeinsche partijen en werd een ijverig voorstander van de fusie of van een herstel van het koninklijk gezag op grond van een overeenkomst der beide verdreven vorstenhuizen, een gevoelen, dat hij in broechnres en dagbladartikelen zoo veel mogelijk trachtte te verspreiden.

De staatsgreep van *Napoleon* (2 December 1851) noopte hem weer naar Engeland te gaan. Na zijn terugkeer nam bij zijn letterkundige studiën weer op, werd in 1854 president der „Académie des Sciences morales et politiques” en sprak zich in 1870 in een open brief nit voor de aanneming van het plebisciet. Op de Synode der Gereformeerde Kerk (20 November 1873) zette hij in zijn starre orthodoxie het besnit door, dat niet alleen van de geestelijken róór het aanvaarden binner bediening, maar ook van degenen, die de leden der consistories kozen, de erkenning van de orthodoxe geloofsleer gevorderd zon worden, waardoor de scheiding tusschen orthodoxen en liberalen nog grooter werd. *Guizot* was lid van verschillende academies. Hij overleed te Val-Richer den 12ten September 1874. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Washington” (1841), een inleiding voor zijn „*Vie, correspondance et écrits de Washington*” (6 dln., 1839—1840), „De la démocratie en France” (1849), „*Pourquoi la révolution d'Angleterre a-t-elle réussi?*” (1850), „*Monk, Cbute de république et rétablissement de la monarchie en Angleterre en 1689*” (1851), „*Etudes biographiques sur la révolution d'Angleterre*” (1851), „*Histoire de la république d'Angleterre et d'Oliver Cromwell*” (2 dln., 1854), „*Histoire*

du protectorat d'Oliver Cromwell” (2 dln., 1856), de zeer belangrijke antihagiographische „*Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps*” (8 dln., 1858—1865), „*Histoire parlementaire de la France*” (5 dln., 1863), „*Méditation sur la religion chrétienne dans ses rapports avec l'état actuelle des sociétés*” (3 dln., 1865—1868), „*Les vies de quatre grands chrétiens français*” (1873) en „*Histoire de France racontée à mes petits enfants*” (5 dln., 1872—1875). Het laatste deel werd naar *Guizot's* ontwerp door zijn dochter, *Mme Cornelis de Witt* voltooid, die ook na den dood haars vaders de „*Histoire d'Angleterre racontée à mes petits enfants*” (2 dln., 1876) nitgaf. Van *Guizot's* letterkundige en filosofische werken noemen wij: „*Méditations et études morales*” (1852), „*Cornuile et son temps*” (1852), „*Shakespeare et son temps*” (1852) en „*L'amour dans le mariage*” (1855).

Zijn eerste echtgenoot, *Elisabeth Charlotte Pauline de Meulan*, geboren te Parijs den 2^{den} November 1773, schreef romans, verballen voor kinderen enz., die onder den titel: „*Essais de littérature et de morale*” in het licht verschenen. In 1812 trad zij in het huwelijk met *Guizot*. Haar geschriften voor de jeugd zijn meermalen door de Academie bekroond. Haar voornaamste geschrift draagt den naam van „*Education domestique ou lettres de famille sur l'éducation*” (2 dln., 2de druk, 1828). Zij overleed den 1sten Augustus 1827.

Daarna hertrouwde *Guizot* met *Marguerite Andrie Elia Dillou*, een nicht zijner eerste vrouw. Deze, geboren den 20ten Maart 1804 en overleden den 11^{den} Maart 1833, heeft zich eveneens als schrijfster van opvoedkundige werken bekend gemaakt.

Goldberg, Ove Høegh, een Deensch en staatsman en geleerde, geboren den 1sten September 1731, werd in 1764 boogeleeraar aan de academie te Sörö en onderwijzer van den erprins *Frederik VI*. In 1771 werd hij diens kabinetsecretaris en was als zoodanig de leider der samenzwering tegen *Struensee*. Na diens val (1772) werd *Goldberg* in den adelstand opgenomen, tot gebeim Kabinetsecretaris en in 1780 tot lid van den Gebeimen Raad benoemd. Rijna even machtig als *Struensee* was hij (1772—1784) de eigenlijke leider der Deensche staatkunde. Hij was niterst conservatief; de censuur werd weer ingesteld enz. Met de benoeming van kroonprins *Frederik* tot mederogent en den terugkeer van graaf *A. P. Bernstorff* in het ministerie verloor *Goldberg* zijn positie. Hij overleed den 8ten Februari 1808. Door zijn „*Wereldgeschiedenis*” (dl. 1—3, 1765—1772) en eenige theologische werken droeg hij bij tot het Deensche proza.

Goldberg, Frederik Høegh, een zoon van den voorgaande, werd den 26sten Maart 1771 geboren, was van 1805—1810 aan het Hof te Kiel en gaf daar sedert 1807 de „*Conrant voor literatuur en kunst in de Deensche staten*” nit. Hij overleed den 21sten September 1852 te Kopenhagen. Hij gaf nit „*Samlede Digte*” (2 dln., 1803) en „*Samlede Smaating*” (3 dln., 1815—1816). Ook schreef hij een aantal comedie's en zangspelen. Zijn pogingen als taalhervormer gedaan in „*Danners-progets Retakriving og Toneklang*” (1809) bleven niet zonder ultwerking. Ook maakte hij zich

verdienstelijk door metrische vertaling van *Tibullus*, *Terentius* en *Plautus*.

Gulden, in het Latijn *florenus* (vandaar de afkorting *fl.* of *fl.*), was oorspronkelijk dezelfde munt als de *florijn* (zie aldaar), namelijk een gouden munt, welke laatste, na het munten van zilveren guldens, den naam van *goudgulden* ontving. Volgens een verordening van *Ferdinand I* 1559 moesten 72 goudguldens een mark goud van 18¹/₂, knaat bevatten, doch in de 17de eeuw werd de goudgulden door den ducat verdrongen. De goudgulden was hier te lande reeds in den tijd der graven aanwezig. De zilveren guldens kwamen in het midden der 17de eeuw in Zwitserland, de Nederlanden en Polen in gebruik. De Oostenrijksche gulden is verdeeld in 100 kreuzers, en 45 zulke guldens gaan op een tolpont fijn zilver, terwijl van onze Nederlandsche guldens 52⁷/₈ op een tolpont fijn zilver gaan, zodat de Oostenrijksche gulden in innerlijke waarde den Nederlandsche gulden vrij precies 17¹/₂ cent te boven gaat. In Polen, Rusland en Duitschland is de gulden als wettig betaalmiddel verdwenen.

De Nederlandsche gulden heeft thans een gewicht van 9⁹/₁₆ gr. fijn zilver. Er zijn in ons land zeer veel soorten van guldens geweest zoowel in verschillende tijden, als gelijktijdig in verschillende gewesten. In den regel was de gulden verdeeld in 20 stuivers, elk van 16 penningen. Maar de muntwaarde was in vroegere tijden zeer veranderlijk en werd vaak van hoogerhand vastgesteld.

Zeer veel werd gebruik gemaakt van den *Rijn-schen gulden* (Rinsgulden), die in 1388 nog maar 35 groten waard was (zie *Groot*), maar later tot 40 groten steeg. Daarnaast had men den *Wilhelmus Dordrechtchen gulden*, volgens een charter van 1393 van 25¹/₂ groten, en den *Beierschen gulden* in 1421 ter waarde van 36 groten. Verder had men den *gouden gulden* van 20 stuivers, den *lichten gulden* van 10 stuivers, den *Philipsgulden*, den *Davidgulden* en den *Andriesgulden*. Een zeer bekend muntstuk is de *Carolus* of *Caroligulden*, aldus genoemd naar de daarop geslagen beeltenis van Karel V, ingevoerd in 1520, ter waarde van 40 groten. Hij werd zoowel in goud als in zilver geslagen, en de waarde wisselde van 1 tot 1¹/₂ guldens. Ook kwamen nog in ons land voor de *Geldersche*, de *Utrechtsche*, de *Keulsche*, *Bremensche*, *Geneefsche*, *Hongaarsche* guldens enz.

Guldenbladboom. Zie *Chrysophyllum*.

Guldengetal is het getal, dat aanduidt het hoeverre een jaar is in een periode van 19 jaar, na wier verloop de verschillende schijngestalten van de Maan juist weer op dezelfde dagen en tijdstippen van het jaar vallen. In het eerste jaar dezer periode valt de nieuwe maan op den eersten Jannari en dit jaar heeft 1 tot guldental. Om het guldental voor een gegeven jaar te vinden, verhoogt men het cijfer van dat jaar met 1 en deelt het daarna door 19, dan is de rest het guldental. De reden hiervan is licht in te zien, wanneer men bedenkt, dat de bijvoeging van het getal 1 onnoodig zon wezen, indien het eerste jaar onzer jaartelling tevens het eerste der maanperiode was. De gelijkheid der schijngestalten in

de opvolgende perioden is wel niet volkomen, maar toch nauwkeurig genoeg, om tot grondslag te dienen voor de bepaling van den tijd van Paschen (zie verder *Epacta*).

Guldenroede (*Solidago L.*) of *goudroede* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saaimgestelbloemigen* (*Compositae*). Het onderscheidt zich door een omwindsel van elkaar dakpansgewijs bedekkende schutbladeren, een naakten vruchtbodem, gele, verlengde straalbloemen en harig zaadpluis. In ons land groeit de *gemeene guldenroede* (*S. Virga aurea L.*) met een rechtstandigen, rolronden, zachtharigen, van boven vertakten stengel, ovale, eenigszins harige, scherpggezaagde bladeren en samengestelde bloemen in zijdelingsche en eidelingsche gele bloemtrossen. Van de buitenlandsche soorten behooren onderscheiden tot de sierplanten.

Guldenst. is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *Anton Johan van Guldenstädt* (10 Mei 1745—23 Maart 1781). Hij studeerde te Berlijn in de geneeskunde en natuurwetenschappen, bereide in 1768—1773, in opdracht van de Petersburgsche Academie, met *Samuel Gottlieb Gmelin* (zie aldaar) den Kankasus en werd in 1781 president van het Oeconomisch Genootschap te Petersburg. Zijn reis werd door *Pallas* (2 din., 1787—1791) en *Klaproth* (1815 en 1834) beschreven.

Gulden vles, *Ridderorde* van het, een der oudste en aanzienlijkste wereldlijke ridderorden, werd den 10^{den} Jannari 1429 ingesteld te Brugge door hertog *Philips van Bourgondië* bij gelegenheid van zijn huwelijk met *Isabella van Portugal*. De naam der orde was waarschijnlijk een herinnering aan den Kruistocht naar Syrië, welken hij van plan was te ondernemen en die als een nieuwe Argonautenocht kon beschouwd worden. De orde werd opgericht tot bescherming der Kerk; hij stelde zich zelf en zijn opvolgers aan tot grootmeesters, bepaalde het aantal ridders op 24, waarbij het volgende jaar door hem 8 en later door Karel V nog 20 gevoegd werden, en schonk aan de ridders een ordegevaad, benevens een gouden koten, waaraan het ridderteeken hing. In de eerste twee eenwen werd de orde, die steeds slechts één klasse telde, slechts aan vorstelijke personen en edellieden van den hoogsten rang verleend. Vele aanzienlijke Nederlanders zijn in het bezit geweest der orde. Haar zinspreuk is: „*Pretium non vile laboris*“. Het laatste kapittel werd in 1539 te Gent gehouden. Thans nog wordt deze orde verleend door de Kroon van Oostenrijk en door die van Spanje. Het teeken der orde is een gouden ramsvacht, die aan een blauw gemailleerden, vlammen spuwenden vuursteen hangt, waarboven zich in Oostenrijk op een gouden band een drakendooder en op den ineen geslingerden knoop de kernaprenk „*Pretium laborum non vile*“ bevindt, terwijl in Spanje deze spreuk ontbreekt. De orde is thans ook in het bezit van een aantal burgerlijke personen, van enkele Protestanten en zelfs van 2 Mohammedanen. Het gewaad der orde is zeer kostbaar en kleurenrijk.

Gulich, *Abraham* van, een Nederlandsch beoefenaar der wijsbegeerte, werd geboren te Heusden in 1642, bezocht de Latijnsche school en de academie te Nijmegen, alsmede de hooze school

te Leiden, waar hij reeds den 17^{den} Januari 1667 een hantengewoon professoraat aanvaardde met een „Oratio de vero ac perpetuo omnis Prophe-tiae objecto”. Een jaar later werd hij hoogleeraar in de wijsbegeerte en welsprekendheid aan het gymnasium te Hamm en in 1679 hoogleeraar in de Cartesianische wijsbegeerte te Franeker, waar hij een „Oratio de admiranda hominis natura” nitsprak, doch reeds den 31sten van laatst-genoemd jaar overleed. Hij schreef: „Disputati-ones philosophicae”, „Theologia Prophetica” (2dln., 2de verbeterde druk 1690), en eenige „Orationes”.

Gulik, een voormalig hertogdom, hlesoeg in zijn grootste uitgebreidheid een oppervlakte van 4130 v. km. met ± 400 000 inwoners. Het ontstond in de 11de eeuw en werd na den val van Neder-Lotharingen onafhankelijk. Van de herten-goten moet in het bijzonder *Willem V* genoemd worden, die tot markgraaf en rijksrecepterdrager werd henoemd en van *Karel IV* in 1356 den hertogtitel kreeg. Van zijn zoons verkreeg *Ger-hard* door huwelijk het graafschap Berg, *Willem II* (VI), die zijn vader in 1361 opvolgde, Gelder, welke landschappen in 1423 onder hertog *Adolf* vereenigd werden. De laatste mannelijke telg uit dit huis van *Willem IV* (VIII), die in 1511 zijn land aan zijn dochter *Maria*, gehuwd met *Johan-nas Kleef*, naliet. Toen deze in 1521 in Kleef aan de regeering kwam, werd Gulik en Berg, niet zonder tegenspraak van de Albertinische lijn in Saksen, met Kleef vereenigd. Na het nitsterven van het vorstennis in Kleef (25 Maart 1609), begon de Guliksch-Kleefsch-successie-oorlog tus-schen Saksen, Brandenburg en Palts-Neuhurg, waarin ook de Nederlandsche Republiek en Spanje zich mengden. Dadelijk na den dood van den hertog hadden beide laatsten het land in bezit genomen. De keizer zond zijn neef, den bisschop van Straats-hurg en Passau, aarts Hertog *Leopold*, die tot de beslissing van den strijd het bestuur zou voeren. *Hendrik IV* van Frankrijk en de Protestantsche Unie kozen partij voor Brandenburg en Nennurg en maakten zich gereed voor den oorlog, die door den plotseligen dood van *Hendrik* voorkomen werd. De keurvorst en de paltsgraaf besloten den 10^{den} Juni 1609 het land gemeenschappelijk te bestru-ren, doch reeds in 1613 ontstonden oneenigheden, die opgelost werden door het verdrag van Xan-ten (12 November 1614), waarbij bepaald werd, dat Brandenburg, Kleef, Mark, Ravensberg en Ravenstein, daarentegen Palts-Neuhurg Gulik en Berg zou krijgen. In 1666 werd deze verdeeling eerst voor goed bekrachtigd. In 1742 kwam Gulik na het nitsterven der Palts-Neuhurgsche lijn aan de Palts-Sulzbachsche later Keur-Bei-ersche lijn. In 1805 werd het aan Frankrijk af-gestaan. Het Congres van Weenen kende het in 1814, behalve eenige gedeelten, die aan Limburg kwamen, aan Pruisen toe, dat het verdeelde over de distrikten Aken, Keulen en Düsseldorf.

Gulik, een stad in het Pruisische distrikt Aken, ligt aan de Roer, aan de spoorlijnen Mün-chen—Gladbach—Stolberg, Gulik—Düren en Aken—Gulik en telt (1905) 6009 inwoners. Men vindt er een door *Willem V* gehouwd slot, een gymnasium, een meisjes hoogere hurgerschool, een groot ziekenhuis en papier-, hont-, leder-, parapluies- en ankerfabrieken. Gulik was tot

1868 een vesting van den tweeden rang. Zij werd omstreeks 1550 door *Willem V* gebouwd en was een der sterkste Nederlandsche vestingen. In den Gulikschcn-Successie-oorlog werd zij tweemaal veroverd, hield zich in den Spaanschen Suc-cessie-oorlog staande en gaf zich in 1814 aan de Verbonden Mogendheden over.

Gulliver's Reisen. (*Travels of Gulliver*) is de titel van een beroemden satirischen roman van *Swift* (zie aldaar).

Gullweig is in de Noorsche mythologie de verpersoonlijking van het erts. De Edda leert, dat gedurende de Gouden eeuw (zie aldaar) de gansche aarde in een toestand van geluk verkeerde, die echter ophield, zoodra *Gullweig* kwam, „de betooverende heksoorte, die driemaal in het vuur geworpen, iederen keer schooner dan te-voren er nit verrijst en de zielen van goden en menschen met een onbevredigbaar verlangen vernit”. De zonde was toen geboren.

Gulpen is een gemeente in de provincie Lim-burg, 2072 H.A. groot met (1906) 2001 inwo-ners, ingesloten door de gemeenten Wylre, Wit-tum, Slenaken, Noorbeek, Meer, St. Geertruid en Margraten. De bodem bestaat aan de opperv-lakte uit vruchtbare Limburgsche klei, waaruit hier en daar oudere (tertiaire) gesteenten, als Gulpensch krijt bekend, omhoog steken, terwijl langs het riviertje de Geul en haar zijriviertje de Gulp beekklei ligt. Het geheele terrein is heuvelachtig, en verheft zich op sommige punten tot 183 m. boven den zeespiegel. Hoofdmiddel van bestaan is landbouw, daarnaast nijverheid (hranderij, hierhronwerij, azijnfabricage, leerlooie-rijen, steen- en pannembakkerij, korenmolens en hoekdrukkerij). De gemeente omvat de dorpen Gulpen en Reimerstok, benevena eenige huurten en gehuchten.

Het dorp Gulpen, gelegen aan de O. helling van een 160 m. hoogen heuvel, langs wiens voet de Gulp stroomt, om zich later met de Geul te vereenigen, en verder aan den straatweg Maas-tricht—Aken, nabij het station Wylre-Gulpen van de spoorlijn Maastricht—Aken, telt ongeveer 1300 inwoners en behoort tot de mooiste dorpen van Zuid-Limburg, zoodat het des zomers, veel bezoekers trekt. Het dorp bezit een kantonre-grecht, een groote R. Katholieke, een nette Her-vormde kerk en een synagoge, een aantal hotels en eenige fabrieken. In de nabijheid ligt het oude frazje kasteel Neubourg en de omstreken zijn rijk aan mooie wandelingen. Onder den naam *Galopia* wordt het dorp reeds in de 11de eeuw vermeld.

Gümbel, *Karl Wilhelm von*, een Duitsch geoloog, werd geboren te Dannenfels (Rijnpalts) den 11^{den} Februari 1823, studeerde te München en te Heidelberg, was praktisch werkzaam in de steenkolenmijn te St. Ingbert en werd in 1851 te München geplaatst om mede te werken tot een geognostisch onderzoek van Beieren. Als vruch-ten van zijn nasporingen zijn verschenen „Geog-nostische Beschreibung des bayer. Alpengebirges und seines Vorlandes” (1816), „Geognostische Be-schreibung des ostbayer. Grenzgebirges” (1863), „Geognostische Beschreibung des Fichtelgebirges mit dem Frankenwalde” (1879) en Geognostische Beschreibung des Frankenjuras” (1891). In 1863 werd hij honorair professor in de geognosie te

München, in 1868 conservator der mineralogische verzameling en in 1869 opperbergraaf. Verder is hij sedert 1862 buitengewoon en sedert 1869 gewoon lid van de Beiersche Academie van Wetenschappen. Hij overleed te München den 18^{den} Juni 1898. Als ontdekker werd naar hem door von Kobel een mineraal Gumbeliet genoemd, en een onder de versteeningen voorkomend, tot de daktyloporen behoorend koraal kreeg den naam *Gumbelina*. Van zijn overige werken noemen wij nog „Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen auf Alpenreisen" (1879—1882), „Kurze Anleitung zu geologischen Beobachtungen in den Alpen", het geologisch deel in het werk „Bavaria", „Grundzüge der Geologie" (1887) en „Geologische Beschreibung von Bayern" (1894).

Gumbinnen, de hoofdstad van het gelijknamige district in de provincie Oost-Pruisen, ligt aan de vereniging der Pissa en Rominte, aan de spoorlijn Königsbergen—Eydtkühnen, telt (1905) 14194 inwoners en heeft 5 kerken. Men vindt er een standbeeld van koning Frederik Willem I, die Gumbinnen in 1724 tot stad verheef, een ijzergieterij en machinefabriek met stoomhamers, mechanische weverijen, menbelfabrieken, stoomzaagmolens, pottenbakkerijen en bierbronwerijen, benevens handel in vee en paarden. De stad heeft een gymnasium, een hogere burgerschool en een landbouwwinterschool.

Gummi. Zie *Gelak Pertja*.

Gummi, *Australisch*. Zie *Acaroidchars*.

Gummi arabicum. Zie *Gom*.

Gummiboom. Zie *Gelak Pertja*.

Gummi elasticum. Zie *Caoutchouc*.

Gummilak. Zie *Gom*.

Gummiwarenfabriecage. Zie *Caoutchouc*.

Gumöns, *Nicolaas Emanuel Frederik de*, zoon van den luitenant-kolonel en kleinzoon van den generaal van dien naam, geboren in 1790 te Orbe in Zwitserland, bezocht de militaire school te Weenen, woonde in het regiment van den prins de Ligne met onderscheiding de veldtochten bij van 1805 tot 1808, streed met roem in Spanje, en trad in 1815 in Nederlandschen dienst. Bij het uitbarsten der Belgische omwenteling was hij luitenant-kolonel, ging als parlementair naar de Voorloopige Regeering te Brussel, bleef er gevangen tot 1831, werd na zijn terugkeer bevorderd tot kolonel, bewees in de citadel van Antwerpen belangrijke diensten gedurende het beleg en werd bij het doen der ronde daags voor de overgave door een bom zwaar gewond, zoodat hij den 21sten December 1832 in het hospitaal te Antwerpen overleed. Op het kerkhof te 's-Gravenhage is een gedenksteen te zijner eer door zijn wapenbroeders opgericht.

Gumprecht, *Otto*, een Duitsch schrijver over muzikaalangelegenheden, werd geboren te Erfurt den 4^{den} April 1823, studeerde in de rechten en wijdde zich vervolgens aan letterkundigen arbeid. Hij bepaalde zich bij de muziek en trad op als tegenstander van *Wagner*. *Gumprecht*, die langen tijd blind was, overleed den 6^{den} Februari 1900 te Meran. Zijn belangrijkste geschriften zijn: „Musikalische Charakterbilder" (1869) en „Neue musikalische Charakterbilder" (1876).

Gumti (*Gomati*) is de naam van twee rivieren in Britsch-Indië. De eene ontspringt in het dis-

trikt Schahdsjahjanpoer der Noord-West-Provincien, stroomt in Z.Z.O.-richting door Andh en een deel der Noord-West-Provincien, om na een loop van 770 km. beneden Benares in den Ganges nit te monden.

De andere ontspringt in het Bengaalsche landschap Tripoera, stroomt door Bengalen met een lengte van 200 km. en mondt uit in den Brahma-poetra.

Günderode, *Karoline von*, een Duitsche dichteres, werd geboren te Karlsruhe den 11^{den} Februari 1781 en vertoefde als stiftsdame meestal te Frankfurt aan de Main. Vol geestdrift en dweepziek van aard, verviel zij tot de grootste somberheid, toen *Crewzer*, de beroemde onheilskener, een met haar aangeknoopte betrekking roekeloos verbrak. Zij gevoelde zich daardoor zoozeer gekrenkt, dat zij den 26sten Juli 1806 met een dolk een einde maakte aan haar leven. Onder den naam *Tian* heeft zij „Gedichte und Phantasien" (1804) en „Poetische Fragmente" (1805) in het licht gegeven, de uitstortingen van een diep gevoel, dat zich evenwel in het onbestemde verliest. De gedachtenis dezer vrouw is door *Bettina von Arnim* in haar geschrift: „Die Günderode" (2 dln., 1840) verlevendigd.

Gundling, *Nicolaus Hieronymus*, een Duitsch geleerde, geboren te Kirchsittenbach bij Neurenberg den 25sten Februari 1671, studeerde te Jena, Altdorf en Leipzig in de godgeleerdheid, promoveerde te Halle in de rechten, werd er in 1705 buitengewoon en in 1706 gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte, in 1707 in de welsprekendheid en later in het natuur- en volkenrecht. Hij overleed den 29sten December 1729. Van zijn geschriften vermelden wij „*Otia*" (1706—1707), „*Observationes selectae*" (3 dln., 1707) en „*Gundlingiana*" (45 stukken, 1715—1718).

Gundling, *Jacob Paul*, vrijheer von, een broeder van den voorgaande, een staatsman en geschiedvorschcr, geboren den 19^{den} Augustus 1673, deed na zijn studiën een reis door Nederland en Engeland en werd in 1705 hoogleeraar aan de ridderacademie te Berlijn. Koning *Friedrich Wilhelm I* benoemde hem tot historiograaf en overlaadde hem met titels, maar hij was wegens zijne trotschheid, verwaandheid en honterigheid het voorwerp van den spot der hovelingen. Ook behoorde hij tot de leden van het tabakscollege des konings, was in zijn laatste levensjaren zelden nachter, overleed te Potsdam den 11^{den} April 1731 en werd nit kortstijl in een wijnat begravcn.

Gundulitsj, *Isaac*, of *Giovanni Gondola*, een Slavisch dichter en de zoon van den geschiedschrijver *Frans Gundulitsj*, werd geboren te Ragusa den 8ten Januari 1588, behoorde tot een aanzienlijk geslacht en maakte zulke snelle voordeelingen in de rechtsgeleerdheid, dat hij reeds op jeugdigen leeftijd aanzienlijke ambten bekleedde in de aristocratische republiek van Ragusa. Zijn gedichten vormen een spiegel van zijn tijd. Zij getuigen van een klassieke en Christelijke vorming, alsmede van den hardnekkigen strijd, vooral door de Slaven tegen de Turken gevoerd. Hij overtreft al zijn voorgangers in rijkdom van inhoud en sierlijkheid van vorm en was onder de Slaven de eerste tooneeldichter, terwijl ook de eerste goed inge-

richte Slavische scheuwburg te Ragusa verrees. Zijn meest beroemd werk is een heldendicht in 20 zangen, getiteld: „Osman“. Hij bezigt daarin de daden van *Osman II* en den roem van de Polen, vooral van hun koning *Wladislaus IV*, in den veldtocht van 1621. Dit gedicht verscheen het eerst te Ragusa in 1626 en is in 1844 en 1854 uitgegeven te Agram. Van zijn tooneelstukken noemen wij: „Ariadne“, „De geroofde Proserpina“, „Adenis“, en „De Korallen“, van zijn overige gedichten: „Het lied van Gods grootheid“, „De tranen van den berouwhebbenden zoon“, „De vrouw van Ragusa“, en „Elegie op den dood van Maria Kalandrica“: van zijn vertalingen: „De zeven boetspalmen“, „Filidia“, van *Skyra*, „De beschaamde minnaar“, van *Preto*, en het „Verloft Jerusalem“ van *Tasso*. Hij overleed den 8sten December 1638. Hij had 3 zonen, van welke 2 hooge betrekkingen hebben bekleed in Oostenrijkschen krijgslid, terwijl de derde in 1682 overleden is als vorst (knezt) van de stad Ragusa.

Gunner, Johan Ernst, een Noorsche plantkundige, geboren te Christiania den 26sten Februari 1718, studeerde te Kopenhagen, Halle en Jena, werd belast met het onderwijs in de godgeleerdheid en in de Hebréenwsche taal te Kopenhagen, in 1758 benoemd tot bisschop van Drontheim. Hij was oprichter van de Koninklijke Noorsche Maatschappij van Wetenschappen en overleed te Christiansand den 25sten September 1773. Vooral legde hij zich met goed gevolg toe op de plantkunde en schreef: „Flora Norvegiae, observationibus praesertim oeconomicis completata“ (2dln., 1766—1772), waarin de beschrijving van 1118 plantensoorten is opgenomen, benevens een aantal andere werken. Het geslacht *Gunnera* is door *Linnaeus* naar hem genoemd.

Gunnars L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Haloragideae*. Het onderscheidt zich door tweeslachtige en eenslachtige bloemen, door een met de noot vergroeiden, viertandigen kelk, door 2 meeldraden, door een gespleten, behaarden stamper en hangende zaden. Het omvat overblijvende, stengellooze kruiden in Azië, Afrika en Amerika, met gesteelde, nagenoeg ronde wortelbladeren en tot dichte aren saamgepakte bloemen. Van *G. scabra Ruiz et Pav.*, die in Chili en Peru op moerassige plaatsen groeit, gebruikt men den wortel als samentrekkend middel en de afgeschilde, vleezige bladstelen als voedsel. Verder komt voor: *G. manicata*. Beide soorten hebben groote sierwaarde, vooral voor gazons. Eerstgenoemde kan op drogen grond nog flink groeien.

Gunning, Jan Willem, een Nederlandsche scheikundige, werd den 22sten September 1827 te Vlaardingen geboren, genoot zijn eerste opleiding aan het gymnasium te Leenwarden en werd in 1845 student aan de Utrechtsche universiteit, waar hij aanvankelijk voor medicus studeerde, maar weldra tot de physische faculteit overging en assistent werd van *Gerrit Jan Mulder*. Hij promoveerde den 20sten Juni 1853 op een proefschrift, getiteld: „Onderzoek naar den oorsprong en de natuur van eenige Nederlandsche wateren“, nam toen als lector *Mulder's* colleges voor eenigen tijd over, maar verliet door verschil van meening met den hoogleraar in 1857 het laboratorium der

Utrechtsche hoogeschool. In 1858 werd hij leeraar aan de technische school te Utrecht; onder zijn leerlingen behoorde toen ook de thans wereldberoemde professor *Röntgen*. In 1862 werd hij rijksadviseur en volgde den 3^{den} April 1865 op *Baumhauer* op als hoogleraar aan het Athenaeum te Amsterdam, waaraan hij ook na de verandering tot universiteit in 1877 verbonden bleef. Door zijn bemoeiingen werd in 1877 te Amsterdam een afzonderlijke wis- en natuurkundige faculteit ingesteld en eveneens op zijn aandringen ontstond het doctoraat in de pharmacie. Hij overleed te Groot Zande bij Doetinchem den 7^{den} Januari 1900. Inafzonderlijke uitgave verschenen van hem: „Onderzoek naar den oorsprong en de natuur van eenige Nederlandsche wateren“ (1853), „Wat men uit zoewater maken kan“ (1857), „Leerboek der scheikunde“ (1859—1864), „Een eisch van het natuuronderzoek“ (1865), „Scheikundige bijdragen uit het laboratorium van het Athenaeum illustre“ (1867), „Verklaring van de werktuigen en tafels, bestemd ter bepaling van het alcoholgehalte in gedestilleerd“ (1874), „Saccharimetrie en suikerbelasting“ (1875), „De beginselen der algemeene scheikunde“ (1870—1879), „Een hlik op de toekomst der pharmacie in Nederland“ (1887), „Een medisch votum“ (1889), „Goethe als natuuronderzoeker“ (1889).

Gunning Wzn., Johannes Hermannus, een opvoedkundige, werd den 13^{den} Juli 1859 te Utrecht geboren, verbleef sedert 1865 te Amsterdam, waar zijn vader, *J. W. Gunning*, hoogleraar aan het Athenaeum was, en genoot daar zijn eerste opleiding. In 1872 vertrok hij naar Parijs en bezocht het Collège municipal Chaptal, vanwaar hij, toevertrouwd aan de leiding van zijn oom, professor *Allard Persoon*, nog in datzelfde jaar naar Heidelberg overging. Hier bereidde hij zich voor tot het toelatingsexamen voor het Amsterdamsche gymnasium, waar hij in 1873 als leerling der 2de klasse werd ingeschreven. Den 23^{den} December 1882 promoveerde hij aan de universiteit aldaar tot doctor in de klassieke letteren, op een proefschrift, getiteld: „De Babylonii Aristophanis fabula“, en aanvaardde vervolgens de betrekking van leeraar aan het Utrechtsch gymnasium, waartoe hij reeds den 1sten September van dat jaar was benoemd. Hij bleef er tot 1887 en ging toen als corrector naar het gymnasium te Zwolle over, bedankte in 1888 voor een benoeming aan het gymnasium te Amsterdam en werd in Januari 1889 rector van het gymnasium te Zwolle ter opvolging van *Dr. E. Mehler*. Tot 1898 vervulde hij dit ambt, waarna hij, na nog een paar jaar te Jena gestudeerd te hebben, als privatdocent in de paedagogiek aan de hoogeschool te Utrecht optrad (1900). Zijn benoeming tot distriktschoolopziener te Amsterdam evenwel, den 8sten Februari 1902, deed hem besluiten met den ensus 1904/1905 ook zijn privatdocentschap naar deze plaats over te brengen. Zijn litteraire arbeid is verspreid in verschillende tijdschriften, e. a. in het veertiendagsch blad „Het kind“ en het „Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding“ die beide onder zijn redactie verschenen. In „De Gids“ publiceerde hij in 1898 een artikel, getiteld: „Reorganisatie van het onderwijs“. Afzonderlijk verscheen van hem „Paedagogische schoolreizen“ (1900).

Gunnlaug Ormstunga (slangentong), een IJslandsche skalde, werd in de laatste helft der 10de eeuw geboren, was in zijn jeugd in Noorwegen en aan het Hof van koning *Ethelred II* van Engeland en keerde in 1005 naar zijn geboorte-eiland terug, waar hij om de schoone *Helga* een twist had met den skalde *Hrafn Onundarson*, tengevolge waarvan beiden moesten vluchten. Toen zij elkander in 1000 te Dinganes in Noorwegen ontmoeten, kwam het opnieuw tot een strijd, waarin beiden vielen. Van zijn gedichten is slechts weinig over.

Güns, in het Hongaarsch *Kőszeg*, is een koninklijke vrijstad aan de evenzoo genoemde rivier in het Hongaarsche comitaat Eisenhurg en telt (1900) 7930 inwoonders, die zich met lakenvoering, ooft- en wijnbouw enz. bezig houden. Er is een nieuwe Gotische kerk, een gymnasium, een kasteel van prins *Esterhazy*, een tweetal kloosters, enz. — Zij werd in 1532 door sultan *Solimán II* met 60000 man gedurende 25 dagen belegerd. Tot 19-maal toe werd de bestorming door den dapperen bevelhebber *Joeristej* afgeslagen, zoodat de Turken met groot verlies moesten af-trekken.

Gunter, *Edmund*, een Engelsch wiskundige geboren in 1581 en overleden in 1626 als hoog-leeraar te Gresham, heeft vooral gewerkt op het gebied der sterrenkunde. Zijn werken verschenen in 1673 reeds voor de 5de maal in het licht; zijn *school* en *sector* hebben hem een roemrijken naam bezorgd.

Günther, graaf von *Schwarzburg*, geboren in 1304, bewees aan keizer *Lodewijk den Reier* en aan den aartsbisschop *Hendrik* van Mainz belangrijke diensten en werd na *Lodewijk's* dood te Frankfurt tot Duitsch keizer gekozen (30 Januari 1349), hoewel op aandrings van den paus en van Frankrijk *Karel IV* die zetel reeds had ingenomen. Laatstgenoemde zag zeer goed in, dat er een hevige strijd zou ontstaan, en daar hij niet tot de helden behoorde, nam hij zijn toevlucht tot de diplomatie. Weldra wist hij den landgraaf *Frederik*, verder den paltsgraaf *Rudolf* en eindelijk zelfs markgraaf *Lodewijk* van *Brandenburg* aan zijn zijde te brengen, doch *Günther* bleef onverschrokken en maakte zich gereed tot den strijd. Toen hij in Mei 1349 op het punt stond om te veld te trekken, werd hij ongesteld. Toen hij zijn einde voelde naderen deed hij afstand van de Duitse Kroon tegen een schadeloosstelling van 20000 mark en overleed 2 dagen daarna (14 Juni 1349).

Günther, *Johann Christian*, een Duitsch dichter, werd geboren den 8sten April 1695 te Striegan in Neder-Silezië, onderscheidde zich reeds vroeg door een dichterlijken aanleg en bezocht de universiteit te Wittenberg, om in de geneeskunde te studeeren. Hij bemoeide zich echter bijna nitsluitend met de dicht en letterkunde, en toen hij zich teleurgesteld zag in een oprechte toegelegenheid, verviel hij tot losbandigheid, maakte seculde en geraakte io onmin met zijn vader. In 1717 begaf hij zich naar Leipzig, vond er in *Mencke* een beschermer en vervaardigde een gedicht op den Vrede van *Pasarovitz*, dat zijn naam algemeen bekend maakte zonder echter zijn geldelijke omstandigheden te

verbeteren. *Mencke* deed pogingen hem in 1719 eene betrekking te verschaffen aan het Hof te Dresden, doch te vergeefs. Zonder huis of haard zwierf *Günther* rond en rekte zijn armoedigheid aan door het vervaardigen van gelegenheids-gedichten en door de gaven van zijn weldoeners en vrienden, totdat hij den 15^{den} Maart 1723 te Jena bezweek, nog geen 28 jaar ond. Vrchteeloos had hij bij herhaling moeite gedaan om zijn vader tot gunstiger gezindheden te bewegen. Zijn gedichten dragen de blijken van gevoel, verbeelding en meesterschap over de taal en verheffen hem boven de meeste dichters van zijn tijd. Behalve liederen en oden, heeft men van hem nitmuntende hekeldichten en brieven. Na zijn dood werden zijn gedichtes verzameld en in 4 deelen nitgegeven (1728—1735, 6de drnk, 1764), terwijl een bloemlezing daaruit is opgenomen in het 10de deel der „Bibliothek Deutscher Dichter des 17. Jahrhunderts“ van *Müller*.

Günther, *Anton*, een schrijver over wijzegeerte en godgeleerde onderwerpen, werd geboren den 17^{den} November 1783 te Lindenau in Bohemen, studeerde te Praag en te Raah, ontving in 1820 de priesterlijke wijding en hield zich vervolgens te Weenen bezig met de beoefening der wetenschap. Hij bekleedde er aan de universiteit eenigen tijd de betrekking van vice-directeur der wijsgeerige studien en ontving van de universiteit te München eo te Praag den doctoralen titel. Hij nam ijverig deel aan den strijd op het gebied der wijsgeerte, bepaaldelijk tegen *Hegel* en *Herbart*, en schreef „Vorschule zur speenlativen Theologie des positiven Christentums“, (2de druk, 1848), „Peregrin's Gastmahl“ (1830), „Süd und Nordlicher am Horizonte speculativer Theologie“ (1832), „Jaeosküpfe für Philosophie und Theologie“ (met zijn vriend *Papst*, 1834), „Thomas a Scrupulis. Zur Transfiguration der Persönlichkeitspantheismen nenester Zeit“ (1838), „Die Jnste-milieu in der deutschen Philosophie gegenwärtiger Zeit“ (1838) en „Enrystheus und Herakles“ (1843). Hij ijverde met kracht voor eene bespiegelende godgeleerdheid en wilde het ontstaa der Wereld nit God begrijpelijk maken. Verder onderscheidde hij zich door een schranderen blik, waardoor hij de zwakke zijden der tegenpartij aanstonds wist te ontdekken, en door een strijdinstigen humor. Hij nam ook deel aan den strijd tusschen *Möhler* en *Baur* over de verhooiding van het Roomsche-Katholicisme tot het Protestantisme in zijn geschrift: „Der letzte Symboliker (1844); van 1848 tot 1854 gaf hij met *Veith* een filosofisch jaarboek nit onder den titel van „Lydia“. Hij overleed den 24sten Februari 1864. Al zijne werken werden in 1857 op den Index geplaatst. Uit zijn nalatenschap gaf *Knoodt* „Anti-Savarese“ (Weenen, 1883) oit.

Günther, *Friedrich Karl II*, prins von *Schwarzburg-Sondershausen*, geboren den 24sten September 1801, was de eenige zoon van prins *Günther Friedrich Karl* en werd opgevoed door zijn moeder, prinses *Caroline* von *Schwarzburg-Rudolstadt*. In 1835 aanvaardde hij het bewind, ruimde vele misbruiken nit den weg, zorgde voor een betere rechtspiegeling en schonk aan zijn land in 1841 eene grondwet, die na 1848, het laatst den 9^{den} Juli 1857, gewijzigd werd. Hij huwde

in 1827 met *Karoline Irene Marie*, een dochter van prins *Karl Günther von Schwarzburg-Rudolstadt* en overleed den 15^{den} September 1889, nadat hij in 1880 afstand had gedaan van de regeering.

Günther, Albert, een Duitsch dierkundige, geboren den 3^{den} October 1830 te Eszlingen, studeerde te Tübingen eerst in de theologie en daarna in de medicijnen, werd met een dissertatie over: „Die Fische des Neckars“ (1853) doctor in de philosophie, zette zijn studiën voort te Berlijn en te Bonn, promoveerde eveneens in de medicijnen en werd te Londen assistent en vervolgens (tot 1895) directeur bij de Zoologische afdeling van het Britsch Museum. Hij schreef: „Catalogue of the colubrine snakes“ (1857), „Catalogue of the batrachia salientia“ (1857), „Reptiles of British India“ (1864), „Catalogue of fishes“ (8 dln., 1859—1870), „Andrew Garrett's Fische der Südsee“ (1873—1877), „The gigantic land-tortoises“ (1877), „Introduction to the study of fishes“ (1880) en „Reports on the Shore-fishes, Deep Sea-fishes en Pelagic-fishes of the voyage of the Challenger“ (1887—1888). In 1865 stichtte hij het jaarboek „Record of zoological literature“. Ook redigeert hij de „Annals and Magazine of Natural History“.

Günther, Sigmund, een Duitsch wis- en aardrijkskundige, werd den 6^{den} Februari 1818 te Neurenberg geboren, studeerde te Heidelberg, Leipzig, Berlijn en Göttingen, nam deel aan den oorlog van 1870—1871, werd in 1872 leeraar aan het gymnasium te Weizenburg, vestigde zich in 1872 als privaat-docent te Erlangen en in 1874 te München, werd in 1876 hoogleeraar te Ansbach en in 1886 aan de Technische Hoogeschool te München. Van 1878—1884 was hij lid van den Rijksdag, waar hij zich bij de vrijzinnige partij aansloot, en van 1894—1899 van den Beierischen Landdag. Hij schreef: „Lehrbuch der Determinantentheorie“ (2de druk, 1879), „Vermischte Untersuchungen zur Geschichte der mathematischen Wissenschaften“ (1876), „Der Einfluss der Himmelskörper auf Witterungsverhältnisse“ (2de druk, 1884), „Grundlehren der mathematischen Geographie und Astronomie“ (5de druk, 1900), „Studien zur Geschichte der mathematischen und physikalischen Geographie“ (5 stukken, 1877—1879), „Die Lehre von den gewöhnlichen und verallgemeinerten Hyperbelfunktionen“ (1881), „Parabolische Logarithmen und parabolische Trigonometrie“ (1882), „Lehrbuch der Geophysik und Geographie“ (2 dln., 2de druk, 1897—1899), „Geschichte des mathematischen Unterrichts im deutschen Mittelalter“ (1887), „Joh. Keppeler und der tellurisch-kosmische Magnetismus“ (1888), „Die Meteorologie ihrem neuesten Standpunkt gemäss dargestellt“ (1889), „Martin Behaim“ (1890), „Handbuch der mathematischen Geographie“ (1890), „Lehrbuch der physikalischen Geographie“ (1891), „Die Phänologie, ein Grenzgebiet zwischen Biologie und Klimakunde“ (1895), „Jakob Ziegler, ein bayerischer Geograph und Mathematiker“ (1896), „Kepler und Galilei“ (1896), „A. von Humboldt und L. von Buch“ (1900), „Entwicklungsgeschichte und Fortschritte der wissenschaftlichen Geographie im 19. Jahrhundert“ (1901), „Geschichte der anorganischen Naturwissenschaften im 19. Jahrhundert“ (1901),

„Ziele, Richtpunkte und Methoden der modernen Völkerkunde“ (1904) en „Geschichte der Erdkunde“ (1904), benevens de kleinere populaire werken „Astronomische Geographie“, „Physische Geographie“ en „Das Zeitalter der Entdeckungen“ (1901). Met Götz bewerkte hij een aardrijkskundig leerboek en sedert 1896 geeft hij de „Münchener geographische Studien“ uit. Ook gaf hij een Duitse uitgave van *Fiorini's* „Aard-en hemelgloren“ (1895).

Gura, Eugen, een Duitsch operazanger, werd den 8^{den} November 1842 te Pressen in Boheemen geboren, studeerde eerst aan het Polytechnicum te Weenen, boeefende vervolgens de schilderkunst aan de Academie te München en wijdde zich ten slotte aan den zang. In 1865 was hij te München, in 1867 te Breslan en in 1870 te Leipzig verbonden. In 1876 zong hij te Bayreuth den Günther in den Nibelungencyclus en nam daarop een engagement te Hamburg aan. Sedert 1883 was hij lid van de Hofopera te München. *Gura* schitterde voornamelijk in de opera's van *Wagner* en *Marchner*, maar verwierf ook als concertzanger (balladen van *Löwe* en liederen van *Schubert*) een goeden naam. Hij overleed den 25^{den} Augustus 1906 op zijn villa te Anfkirchen bij Sternberg.

Gurko, Ossip Wladimirovitsj, een Russisch generaal, geboren den 16^{den} (28) Juli 1828, werd onder de keizerlijke pages te Petersburg opgevoed, trad in krijgsdienst, klom spoedig op en werd in 1867 generaal-majoor en commandant van het regiment grenadiers en lijfwacht te paard. Hij onderscheidde zich in den oorlog tegen de Turken in 1877 door een stouten tocht over den Balkan, versloeg in October *Sjefket-Pasja* hij Gornij Doehnik en veroverde Tikisj, zoodat Plewna werd ingesloten. Na den val van Plewna, bezette hij den 4^{den} Januari 1878 Sophia, trok naar Philippopol en bracht het leger van *Soliman-Pasja* aan het wijken, waarna hij met het Russisch hoofdleger voorwaarts rukte tot dicht bij Konstantinopel. Daarop werd hij bevorderd tot generaal der cavallerie, in 1879 benoemd tot gouverneur van Petersburg, doch wegens vernieuwde moordaanslagen tegen den keizer nit die betrekking ontheven. *Alexander III* riep hem echter terug tot den werkelijken dienst en benoemde hem in den zomer van 1883 tot gouverneur-generaal van Warschau, wat hij tot 1894 bleef. Hij overleed den 15^{den} (28) Januari 1901 op zijn landgoed Sacharowo bij Twer.

Gurlitt, Johannes Gottfried, een Duitsch geleerde en opvoedkundige, geboren te Halle den 13^{den} Maart 1754, studeerde te Leipzig in de letteren, wijsbegeerte en godgeleerdheid en werd in 1778 hoogleeraar aan het paedagogium te Kloster-Bergen. Met den verdienstelijken wiskundige *Lorenz* nam hij van 1779 tot 1797 het rectoraat aan die inrichting waar en daarna alleen totdat hij in 1802 benoemd werd tot directeur van het Johanneum en tot hoogleeraar in de Oostersche talen aan het academisch gymnasium te Hamburg. Door zijn toedoen werd het Johanneum een der bloeiendste scholen van Duitschland. Hij overleed te Hambrug den 14^{den} Juni 1827. Van zijn geschriften vermelden wij: „Ueber die Gemmenkunde“ (1798), „Ueber Mosaik“ (1798),

„Versuch über Büstenkunde“ (1800), een verzameling van „Schnlschriften“ (1801 en 1829) en een vertaling van *Ossian* en van *Pindarus*.

Gurlitt, Ludwig, een Duitsch landschapsschilder, werd geboren te Altona den 8sten Maart 1812, ontving onderricht in de schilderkunst te Hamburg en bestudeerde verder de natuur in Noorwegen, Denemarken en Zweden. Nadat hij 3 jaar met een reis naar München en Italië had doorgebracht, vestigde hij zich te Kopenhagen en werd er lid der schilderacadémie. Van 1843 tot 1847 bevond hij zich wederom in Italië, meestal te Rome, te Napels en op Sicilië. Na zijn terugkeer leefde hij gewoonlijk te Berlijn, maar betrof in 1849 een klein hutenverhuif in het koninkrijk Saksen. In 1852 ging hij naar Weenen en deed in 1855 weder een reis naar Italië, alsmede in 1858 een tocht naar Griekenland, waarna hij zich in 1859 vestigde te Gotha, vanwaar hij in 1868—1869 Portugal en Spanje bezocht. In 1873 ging hij naar Dresden, in 1888 naar Steglitz en overleed te Naundorf in het Erbsgebergte den 19^{den} September 1897. Zijn eerste stukken kwamen meestal in het bezit van zijn begunstiger, koning *Christiaan VIII*, en bevatten meereendeels strandgezichten in Denemarken en Sleeswijk-Holstein. Zijn Italiaanschelandschappen bezitten in hooge mate den warmen toon van het zuidelijk klimaat. Vooral wordt zijn schilderij „Rosate in het Sabijnsche gebergte“ zeer geroemd. Tafereelen uit de Beiersche bergtrek vindt men van zijn hand in de nieuwe Pinakothek te München.

Garit, Ernst Friedrich, een Duitsch ontleedkundige, geboren te Drenthau bij Grünberg in Silezië den 13^{den} October 1794, studeerde en promoveerde in de geneeskunde te Breslau en werd eerst repetitor, daarna professor en in 1849 directeur van de Veeartsenijsschool te Berlijn, ontving in 1850 den titel van „Medicinalrath“, kwam in 1870 op pensioen en overleed den 13^{den} Augustus 1882. Hij schreef „Handbuch der vergleichenden Anatomie für Haussäugthiere“ (2 dln., 7de druk, 1890), „Anatomische Abbildungen der Haussäugthiere“ (2de druk, 1843—1844, 150 platen en een supplement van 26 platen), „Lehrbuch der pathologischen Anatomie der Haussäugthiere“ (2 dln., 1831—1832 met een vervolg in 1849), „Lehrbuch der vergleichenden Physiologie der Haussäugthiere“ (3de druk, 1865) en „Ueber Tier-Misgeburten“ (1877, met 20 platen). Met *Hartwig* gaf hij sedert 1835 het „Magazin für die gesamte Tierheilkunde“ in het licht.

Gurlit, Ernst Julius, eveneens een ontleedkundige en zoon van den voorgaande, werd geboren te Berlijn den 13^{den} September 1825, studeerde en promoveerde in de geneeskunde en vestigde zich in 1853 als privaattoecent in zijn geboortestad, waar hij in 1862 benoemd werd tot huietengewoon hoogleeraar in de chirurgie en den 9^{den} Januari 1899 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Beiträge zur vergleichenden pathologischen Anatomie der Gelenkrankheiten“ (1853), „Ueber einige durch Erkrankung der Gelenkverbindungen verursachte Misstaltungen des menschlichen Beckens“ (1854), „Ueber die Cystengeschwülste des Halses“ (1855), „Ueber den Transport Schwerverwundeter und Kranker im Krieg“

(1859), „Handbuch der Lehre von den Knochenbrüchen“ (dl. 1 en 2, 1862—1865), „Leitfaden für Operationsübungen am Kadaver“ (7de druk, 1889), „Abbildungen zur Krankenpflege im Felde“ (1868, 16 platen met tekst), „Zur Geschichte der internationalen und Freiwilligen Krankenpflege im Kriege“ (1873), „Die Kriegschirurgie der letzten 150 Jahre in Preussen“ (1875), „Die Gelenkresektionen bei Schntzverletzungen, ihre Geschichte, Statistik, Endresultate“ (1879) en „Geschichte der Chirurgie und ihrer Ausübung“ (3 dln., 1896). *Gurlit* was mederedacteur van *Langenbeck's Archiv für klinische Chirurgie*, van het „Jahresbericht über die Leistungen und Fortschritte in der gesamten Medizin“, van het „Biographisches Lexikon der hervorragenden Aertze aller Zeiten und aller Völker“ (6 dln., 1884—1888) en van „Kriegerheilt“.

Gurnigel, een druk bezocht punt in het Zwitsersche kanton Bern, ligt 1554 m. hoog. Aan de N.W. helling ligt het Gurnigebad, 21 km. ten Z. van Bern met een Kurhaus. Twee gipsbondende zwavelbaden dienen voor drink- en badkuren, een zwakke staalbron voor dronkkuren tegen chronischen catarrh, verstopping, haemorrhoiden, vrouwenziekte enz.

Gurwaski, Adam, graaf, een Poolsch schrijver, geboren den 10^{den} September 1805 in het gouvernement Kalisch, studeerde te Leipzig, Göttingen en Heidelberg en nam ijverig deel aan den Poolschen opstand in 1830. Na het dempen van dezen begaf hij zich naar Parijs, veranderde van richting en schreef: „La vérité sur la Russie“ (1835), waarna keizer *Nicolaas* hem naar Petersburg riep. Weldra echter keerde hij terug naar zijn goederen, woonde in Posen en Breslau en ging in 1848 naar Amerika, waar hij den 4^{den} Mei 1866 te Washington overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „La civilisation et la Russie“ (1840), „Pensées sur l'avenir des Polonais“ (1841), „Le Panlavisme, son histoire, ses véritables éléments religieux, sociaux etc.“ (1841), „O arystokracji liberalizmie i demokracji w Polsce“ (1843) en „Russia as it is“ (1854).

Gurlerus, Nicolaus, een Duitsch godgeleerde, geboren te Bazel den 8sten December 1654, studeerde in de godgeleerdheid en letteren, vestigde zich, na het volbrengen eener wetenschappelijke reis door Frankrijk, als privaattoecent in zijn geboortestad en werd in 1685 benoemd tot hoogleeraar in de wijsbegeerte en welsprekendheid te Herborn. Daarna werd hij achtervolgens hoogleeraar in de godgeleerdheid te Hanau, te Bremen en in 1699 te Deventer, terwijl hij in 1707 gehoor gaf aan een herhaald beroep naar Franeker. Hij overleed den 11^{den} September 1711. Van zijn geschriften noemen wij „Lexicon Latini, Graeci, Germanici, Gallici“ (2de druk, 1715), „Historia Templariorum etc.“ (2de druk, 1703), „Institutiones Theologicae“ (1694 en later bij herhaling) en „Origines mundi“ (1780).

Gury, Johann Peter, een Fransch R. Katholiek schrijver over zedekunde, geboren den 23sten Januari 1801 te Mailleroncourt (Franche Comté), trad in de Orde der Jezuïeten, studeerde te Rome en werd in 1833 leeraar in de zedekunde aan het college te Vals bij Le Puy en in 1847 aan het Collegium Romanum te Rome. In 1848

werd hij vanhier verdreven, keerde terug naar Vals en overleed den 18^{den} April 1866. Hij heeft een groote vermaardheid gekregen door zijn „Compendium theologiae moralis“ (1850), gevolgd door zijn „Casus conscientiae“ (1864). In zijn zedenleer heruiwet hij, in aansluiting aan *Alphonse Liguori*, de oude casuïstiek en het probabilisme.

Guseck, Bernd von. Zie *Berneck, Karl Gustav von*.

Guss. is achter plantennamen de afkorting voor *Giovanni Gussone* (8 Februari 1787—14 Januari 1866), directeur van den hortus te Bocca di Talco bij Palermo en hoogleraar in de plantkunde te Napels.

Gussenbauer, Karl, een Duitsch heekkundige, geboren den 30sten October 1842 te Ober-Vellach in Karinthie, studeerde te Weenen in de geneeskunde, was daarna eenige jaren werkzaam als assistent aan de kliniek van *Billroth* en werd in 1875 tot gewoon hoogleraar in de chirurgie en tot directeur der chirurgische kliniek te Lnik, in 1878 in dezelfde betrekking aan de Duitse universiteit te Praag en in 1894 te Weenen benoemd, waar hij den 18^{den} Juni 1903 overleed. Zijn voornaamste geschriften hebben betrekking op de extirpatie van het strottenhoofd, de maagsectie en de gedeeltelijke darmsectie, de methoden van kunstmatige scheiding der beenderen, de massage en de accidenteele wondziekten. Hij is de eerste, die een bruikbaar kunstmatig strottenhoofd vervaardigd heeft. Behalve een groot aantal verhandelingen, die meereindeels in het „Archiv für Chirurgie“ zijn opgenomen, schreef hij „Rapport de la clinique chirurgicale de l'université de Liège“ (met *Flucker*, 1878), „Die traumatischen Verletzungen“ (1880), „Sephthämie, Pyohämie und Pyo Septhämie“ (1882) en „Beitrag zur Exstirpation von Beckenknochengeschwülsten“ (1891). Ook was hij mederedacteur van de „Zeitschrift für Heilkunde“ en het „Archiv für klinische Chirurgie“.

Gussow, Karl, een Duitsch schilder, werd den 25sten Februari 1843 te Haulberg geboren, studeerde te Weimar onder leiding van *A. von Ramberg* en *Pisswels*, werd in 1870 hoogleraar aldaar, in 1874 te Karlsruhe en in 1875 te Berlijn. In 1880 kreeg hij op de Berlijnsche tentoonstelling de gouden medaille, gaf in datzelfde jaar zijn betrekking als hoogleraar op en opende een eigen atelier. Sedert 1883 was hij lid van de Berlijnsche Academie; in 1892 vestigde hij zich te München en overleed te Pasing bij München den 27sten Maart 1907. Van zijn doeken noemen wij: „Oorlogsberichten“, „Kerkgangster“, „Bij den kunstgeleerde“, „Verhaal van den teruggekeerden reservist“, „Verloren geluk“, „Het katje“, „De beide ouders“, „Oestermeisjes“ en „De dorpsparcen“. In den laatsten tijd is *Gussow* voornamelijk als portretschilder werkzaam geweest.

Gustaf I *Wasa of Gustaf Erickson*, koning van Zweden (1523—1560), geboren den 12^{den} Maart 1496 te Lindbolmen bij Upland, was de zoon van den Rijksraad *Erick Johansson*, die van vaderszijde nit het geslacht *Wasa* en van moederszijde uit het geslacht *Sture* gesproten was, beiden vermaagschapt met de oude Zweedsche koningen. Hij kwam in 1514 aan het Hof van den Rijksbestuurder *Sten Sture*, werd in 1518 door de

Denen gevangen genomen, vernam tegen het einde van 1519, dat *Christiaan II*, koning van Denemarken, nagenoeg geheel Zweden aan zijn heerschappij onderworpen had, doch ontsnapte in dat jaar naar Lübeck, wist na lang omdolen Dalekarië te bereiken en na lange, vruchteloze pogingen, eigenlijk eerst na het bloedbad van Stockholm en na het bericht, dat *Christiaan* de boeren met een nieuwe belasting wilde bezwaren, de ingezetenen ten zijnen behoeve in opstand te brengen. Hij stelde zich aan hun hoofd, bestormde en veroverde het kasteel van den gouverneur, vertrooide een leger van 6000 man, dat tegen de Dalekariërs optrok, maakte zich meester van Westeraas en Upsala, rukte voorwaarts naar Stockholm, werd den 24sten Augustus 1521 door den Rijksdag als rijksbestuurder erkend en trok in 1523 de hoofdstad binnen, waar hij zich tot koning deed kronen. Op den Rijksdag te Westeraas (13 Januari 1527) werd door zijn invloed de Hervorming in Zweden ingevoerd. Daar hij de macht van den adel bemoeide, werd menige samenzwering tegen hem gesmeed, doch door zijn schranderheid telkens ontdekt en verijdeld. Om zich van het handelsmonopolie der Hansa te bevrijden, streed hij gedurende 6 jaar zegenverend tegen Lübeck en sloot handelstractaten met Engeland en de Nederlanden. Hij bezorgde aan den burgeren boerenstand zitting en stem op den Rijksdag, streed, om het veroverde Finland te behouden, van 1555 tot 1557 voorspoedig tegen Rusland en overleed den 29sten September 1560.

Gustaf II, Adolf, koning van Zweden, een kleinzoon van den voorgaande, werd den 19^{den} December 1594 te Stockholm geboren en genoot een goede wetenschappelijke en militaire opvoeding. Nadat hij korten tijd onder voogdij gestaan had, volgde hij in December 1611 zijn vader *Karel IX* op en zag zijn rijk in drie oorlogen gewikkeld. Die met de Denen, welke hij zijn troonsbestijging Zuid-Zweden bezet hielden, eindigde met den vrede van Knärd (30 Januari 1613), waarbij Zweden Elfsborg en andere gebieden tegen 1 miljoen thaler moest terugkopen, waartoe het slechts, doordat koning en onderdanen hun privaatvermogen offerden, in staat was. De oorlog met Rusland, dien *Gustaf* in 1614—1615 zelf leidde, had een gelukkig verloop en eindigde met de inlijving van Karelië en Ingermannland. Met zijn neef *Sigmund III* van Polen, die aanspraak maakte op den Zweedschen troon, stond *Gustaf* steeds op gespannen voet. Nadat in 1617 Pernau door hem bezet was, landde hij in 1621 en maakte zich in verschillende veldtochten van Lijfland, Kurland, Estland, Memel, Pillan, Braunsberg en Marienburg meester. Doch niet alleen in zijn buitenslandsche, ook in zijn binnenlandsche politiek was *Gustaf* gelukkig. Voor de vermeerdering der volkswelvaart werd op allerlei wijzen gezorgd, de rechtspraak door de invoering van een nieuwe procesorde verbeterd, de intellectuele ontwikkeling bevorderd, de bevoegdheid der volksvertegenwoordiging vastgesteld, de adel voor het koningschap gewonnen. Op deze wijze had *Gustaf* in weinig jaren niet alleen het doel van zijn buitenslandsche staatkunde, de heerschappij over de Oostzee, bijna bereikt, maar een krachtigen staat gevormd, die met zijn groot leger weldra een groote

rol in de geschiedenis van Europa zou spelen.

Reeds in den Poolschen oorlog was *Gustaaf's* aandacht zeer getrokken door den Dertigjarigen Oorlog, te meer daar de keizer Polen openlijk hielp, zelf naar de Oostzeeheerschappij streefde en de Waa's hedeigde. Daar Polen alle Zweedsche voorstellen tot vrede afwees, had hij niet kunnen voldoen aan het meermalen geuit verlangen van de Nederlanden en Frankrijk, om zich aan het hoofd der Protestanten in Duitschland te plaatsen, noch zijn bloedverwanten daar te hulp te komen. Eerst toen door bemiddeling van Frankrijk tusschen Zweden en Polen een wapenstilstand van 6 jaar (29 September 1629) gesloten werd, kon hij zijn volle aandacht aan Duitschland wijden, iets waartoe en zijn politieke en zijn godsdienstige aspiraties hem ten eerste aanspoorden.

Den 5^{den} Juli 1630 landde hij met 13000 man op Duitseh grondgebied, maakte zich meester van de eilanden Usedom, Wollin en Rügen, en onderwierp *Bogislaw XIV* van Polen. Hierop zijn leger tot 40000 man versterkt hebbende, begon hij met de verovering van geheel Pommeren, Mecklenburg en Brandenburg, terwijl hij bij het verdrag van Bärwalde (23 Januari 1631) van Frankrijk financiële steun kreeg. Zijn plan om Maagdenburg te ontzetten, sprong af op de weigering van Brandenburg en Saksen, om hem door hun land te laten trekken. Te vergeefs demonstreerde hij, om *Tilly* af te leiden, tegen Silezië en bestormde hij Frankfort a. O. en Landsberg a. W. Toen keurvorst *George Willem* van Brandenburg hem eindelijk toestond (14 Mei) door zijn gebied te trekken en de vesting Spandau als operatiebasis te gebruiken, was het reeds te laat. Maar juist de verwoesting van Maagdenburg bevorderde de plannen van *Gustaaf*, daar thans het tot stand komen van een Protestantische bemiddelingspartij onmogelijk geworden was. Brandenburg en Saksen sloten zich bij Zweden aan, waarop *Gustaaf* laatstgenoemd land binnenrukte. Zijn schitterende overwinning op *Tilly* bij Breitenfeld (17 September) bevrijdde geheel Noord-Duitschland van de keizerlijke troepen, terwijl talrijke Duitse vorsten zich onder zijn bescherming kwamen stellen en de Evangelische bevolking hem als bevrijder begroette. Op zijn tocht door Thüringen naarden Rijn ontmoette hij dan ook geen tegenstand. Het volgend jaar drong hij in Beieren door, bezette München, en eerst *Wallenstein's* wederoptreden maakte aan zijn snoes een einde. Twee maanden lang lagen zij bij Neurenberg tegenover elkander; het bericht, dat *Wallenstein* in Saksen gevallen was, deed hem er heen volgen, en hier kwam het tot den bloedigen slag bij Lützen (16 November 1632), waarin de Zweden wonnen, doch hun koning sneuvelde.

Op het toppunt van zijn roem is *Gustaaf* heengegaan; in de herinnering der Protestanten stierf hij als een geloofsheld, aan wiens krachtig optreden het Protestantisme veel te danken heeft. Aan een groote vroomheid paarde hij tevens verdraagzaamheid; als staatsman was hij bezonnen en voorzichtig, als veldheer echter dikwijls vermetel. Zijn hervormingen in de tactiek, wapeningen, indeeling en opstelling der troepen op het gebied der artillerie zijn baanbrekend geweest. Sedert 1620 met de Brandenburgsche prinses Ma-

ria *Eleonora* gehuwd, liet hij slechts één dochter, *Christine*, achter. Bovendien had hij een onechten zoon. In Zweden en Duitschland zijn verschillende standbeelden van hem opgericht.

Gustaaf III, koning van Zweden, werd den 24sten Januari 1746 als de oudste zoon van *Adolf Frederik* en prinses *Louise Ulrike* van Pruisen geboren, was als knaap (1756) getuige van de vernederingen, die zijn ouders moesten ondergaan, oefende sinds 1768 een grooten invloed uit op de Fransche gezinde Hoedenpartij (zie *Zweden, Geschiedenis*) en verbond zich gedurende een verblijf te Parijs tot het opheffen der grondwet. Sedert den 12^{den} Februari 1771 koning, trachtte hij schijnbaar de „Hoeden" met de Russische gezinde „Mutsen" te verzoenen en hincfelde tegenover de buitenwereld een volkomen onverschilligheid voor zijn rechten. In het geheim echter zette hij het volk en het leger tegen de „Mutsen" op, verwekte in Juli 1772 een opstand in Schonen en maakte door den staatsgreep van den 19^{den} Augustus zonder bloedvergieten een einde aan het bestaand regime. De door *Gustaaf* toen gereesde aanval van Rusland, Denemarken en Pruisen werd door den politieke toestand van Europa verijdeld. In den beginne maakte *Gustaaf* van de groote macht, die de nieuwe constitutie hem gaf, een goed gebruik. Door afschaffing der pijnbank, een nieuwe perswet, betordering van knusten en wetenschappen, verbetering in den toestand der boeren enz. wist hij zich zeer populair te maken. Na den Rijksdag van 1778 kwam daar echter verandering in. De onmin met zijn moeder (1778—1782), die zijn zoon *Gustaaf Adolf* openlijk een bastaard noemde, verschillende verkistingen, zijn veranderde buitenlandsche politiek en eenige reactionnaire maatregelen verminderden de liefde der lagere standen en spoorden den hem vijandigen adel tot een heftige oppositie aan op den Rijksdag van 1786. De zonder toestemming van de Standen in 1788 begonnen oorlog tegen Rusland leidde tot een formeele muiterij van verschillende officieren in Finland en bracht den koning persoonlijk in een gevaarlijken toestand, waaruit een oorlogsverklaring van Denemarken hem redde. Naar Zweden teruggekeerd, dwong hij de Denen tot een spoedigen vrede en wist door zijn finke houding opnieuw het vertrouwen der lagere klassen te winnen. Steunende op zijn populariteit bij het volk, riep hij in 1789 den Rijksdag te Stockholm samen, waarin hij een nieuwe grondwet doorzette, die hem volkomen soevereiniteit en beschikking over de staatsinkomsten, den lagere klassen voorrechten boven den adel gaf. De nu met kracht doorgezette oorlog met Rusland eindigde in 1790 niettegenstaande herhaalde Zweedsche overwinningen ter zee, met den *status quo ante*. Sedert 1784 door een verdrag met Frankrijk verbonden, trachtte hij een Europeesche coalitie tegen de Fransche Revolutie te stichten en sloot daarom een verdrag met Rusland (1791), terwijl hij een demonstratie aan de Fransche kust voorbereidde. Een aanslag op zijn leven door *Ancarström* op een gemaskerd bal maakte echter den 29sten Maart 1792 een einde aan zijn leven. Uit zijn huwelijk met de Duitse prinses *Sophia Magdalena* werden twee zonen geboren, *Gustaaf IV Adolf* en *Karel Gustaaf*.

Gustaf, die een zeer goede opvoeding genoten en van zijn moeder de voorliefde voor de Franse beschaving geërfd had, heeft zich voor de intellectuele en kunstontwikkeling van Zweden zeer verdienstelijk gemaakt. Hij is de stichter van het conservatorium, een nationalen Zweedschen schouwburg en de Academie voor Kunsten, die thans een Nobelprijs toekent. Een bloemlezing nit zijn elegieën en toneelspeelen gaf *Eichel* nit, een verzameling van zijn „Oeuvres politiques, littéraires et dramatiques (5 dln., 1805) *Derhaux*.

Gustaf IV Adolf, koning van Zweden en zoon van den voorgaande, werd den 1sten November 1778 te Stockholm geboren, stond onder voogdij van zijn oom *Karel*, beklom in 1796 zelf den troon en huwde een jaar later met prinses *Friederike van Baden*. In het begin van 1800 werd hij gedwongen tot het hieënroepen van een Rijksdag te Norköping, waar de adel een heftige oppositie voerde. In het einde van dat jaar trad hij toe tot de gewapende neutraliteit, doch zag hij den aanval van de Engelschen op Kopenhagen lijdelijk aan. In 1803 verpachtte hij, om de financiën des lands te regelen, Wismar voor 100 jaar aan Mecklenburg-Schwerin. De moord op den hertog van *Enghien* (zie aldaar) deed hij hem een bitteren wrok ontstaan tegen *Napoleon*, dien hij nitte zoowel door het indienen van verschillende protest-nota's op den Rijksdag te Regensburg als door het terugzenden van de Orde van den Zwart Adelaar, nadat deze aan *Napoleon* verleend was. In 1804 sloot hij zich bij de coalitie tegen Frankrijk aan, doch kon slechts weinig praesteeren en de hezetting van Pommeren door Franse troepen niet verhinderen. Zijn weigering het verdrag met Engeland op te zeggen en tot het Continentale stelsel toe te treden, had in het begin van 1808 een inval van Rusland in Finland en een oorlogsverklaring van Denemarken ten gevolge. Het gedeeltelijk aan *Gustaf* te wijten slechte verloop van den veldtocht in Finland, Schonen en de Noorsche grens bracht een deel van het volk en van het leger in opstand. *Adlersparre* gaf den 7^{den} Maart 1809 het toeken tot de revolutie; 6 dagen later werd *Gustaf*, gevangen genomen door *Adlerscreutz*. Zijn poging om door vrijwilligen afstand de kroon voor zijn zoon te behouden, mislukte; de Rijksdag verklaarden den 10^{den} Mei *Gustaf* en zijn nakomelingen van den troon vervallen en benoemde zijn oom *Karel (XIII)* tot koning. Hij vertoefde daarna op verschillende plaatsen in Duitschland en Zwitserland, trachtte op het Congres te Weenen de kroon van Zweden voor zijn zoon te verkrijgen en leefde vervolgens in kommersvolle omstandigheden, daar hij de hem toegestane apanage weigerde te aanvaarden, in verschillende plaatsen, tot hij den 7^{den} Februari 1837 te St. Gallen overleed. Hij schreef „Beschonwingen over mijn eerste oorlogsdaden“ (1817), „Memoriaal van overste Gustaf“ (1829), „Over de onbepaalde persvrijheid“ (1833) en „De 13de Maart of de belangrijkste gebeurtenissen der revolutie van 1809“ (1835).

Gustaf V, koning van Zweden, werden den 18^{den} Juni 1858 op het kasteel Drottningholm (bij Stockholm) geboren als de ondstte zoon van *Oscar II*, kreeg een zeer wetenschappelijke opvoeding,

trad in militairen dienst en was sedert 1898 generaal. Als vice-koning van Noorwegen van Maart 1884 tot 1891 ijverde hij sterk voor de unie, wat hem het misnoegen der radicale meerderheid in het Storting op den hals haalde, die de civiele lijst van 80000 op 30000 kronen toerugbracht. Sedert 1899 voerde hij meermalen het regentschap voor zijn vader, dien hij den 9^{den} December 1907 als koning opvolgde. Zijn gemalin, prinses *Victoria van Baden*, met wie hij den 20sten September 1881 huwde, schonk hem drie zoons, waarvan *Gustaf Adolf* (geboren 11 November 1882) thans kroonprins is; de heide andere zijn *Willem* en *Erik*.

Gustaf-Adolf-Vereeniging is de naam van een Duitsch-Protestantsche vereeniging tot onderstenning van Protestantsche gemeenten in Roomsche-Katholieke gewesten in en buiten Duitschland. Zij werd in 1832 gesticht door den superintendent *Grossmann* te Leipzig tot een eervol gedenkteeken voor den Zweedschen vorst, die 2 eenwen te voren ter zake van het Protestantisme bij Lützen gesneveld was. Men vereenigde haar in 1842 met een dergelijke vereeniging, in 1841 door *Zimmermann* te Darmstadt tot stand gebracht. Een aantal Pruisische vereenigingen voegden er zich bij in 1844. Het centraalbestuur dier stichting bevindt zich te Leipzig en telt 24 leden. Ook heeft zij een eigen orgaan onder den titel: „Bote des evangelischen Vereins der Gustaf-Adolf-Stiftung“. In 1844 verklaarden de koning van Pruisen, zoals reeds vroeger de koning van Württemberg, de groothertog van Hessen en andere vorsten gedaan hadden, zich voorstander der vereeniging, waarna zij in 1849 in Beieren en in 1860 in Oostenrijk werd toegelaten. Zij bevoordert de belangen van Protestantsche gemeenten zonder onderscheid van kerkgenootschap en telt een groot aantal leden. Ook in ons land is zulk een vereeniging opgericht (1853), die met de Duitche in verband staat en hetzelfde doel beoogt. Het hoofdbestuur zetelt te Leiden.

Gustavia is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Myrtaceen*. Het onderscheidt zich door een 4- tot 6-spletigen kelk, een 4- tot 6-bladerige bloemkroon, een groot aantal aan den voet saamgegroeide meeldraden, een 4-kleppigen stempel en een lederachtige, 4- of 5-hokkige doosvrucht. Het omvat Amerikaansche boomen met groote, afwisselende bladeren en witte, kleine bloemen tot kleine, eindstandige trossen vereenigd. *G. augusta* L. (*G. insignis* Willd.) is een fraaie boom in Guyana, ter hoogte van 6 tot 10 m. met bladeren ter lengte van 2 of 3 dm. en met groote witte, aan de punt der bloemkroonbladeren eenigszins roode bloemen. Het hont heeft een lijklucht en is onder den naam van „Stinkhont van Guyana“ hekend.

Gustrow, de hoofdstad van het Mecklenburgsche hertogdom Gustrow of de Wendische Kreis, ligt aan de Nebel, aan de spoorlijnen, Lübeck—Strasburg, Rostock—Gustrow en Gustrow—Meyenburg en telt (1900) 16882 inwoners. Men vindt er verscheiden kerken, waaronder de domker uit de 13de eeuw en de P'arrkerche met mooie altaarschilderingen en houtsnijwerk, een kasteel nit de 16de eeuw, een gymnasium, een hoogere burgerschool en een vakschool, machinefabrieken, stoom-

zagerijen, suiker-, en melksuiker-, boorzun- en boraxfabrieken, een touwslagerij, wagen- en bedvederenfabrieken, melkerijen, hierbronwerijen en pottenbakkerijen. De handel betreft voornamelijk graan, hont, wol en boter. Gustrow, in 1200 gesticht, was de residentie van verschillende vorsten en hertogen, werd in 1628 door de keizerlijken bezet en diende hijna een jaar lang als verblijfplaats van *Wallenstein*.

Güxsfeldt, Paul, een Duitsch Afrikareiziger, geboren den 14^{den} October 1840 te Berlijn, studeerde te Heidelberg, Berlijn, Gießen en Bonn in de wis- en natuurkunde, vestigde zich in 1868 te Bonn als priva doceent, nam als vrijwilliger deel aan den Duitsch-Franschen Oorlog van 1870—1871 en werd van 1873—1875 het hoofd van een expeditie naar de kust van Loanga. In 1876 vertrok hij naar Egypte en volbracht met *Schweinfurth* een reis door de Arabische woestijn. In 1882 bereisde hij Zuid-Amerika en keerde vervolgens naar Berlijn terug, waar hij sedert 1884 als hoogleraar aan het seminarium voor Oostersche talen werkzaam is. Herhaaldelijk vergezelde hij keizer *Wilhelm II* op diens reizen naar Noorwegen. Hij schreef: „In den Hochalpen“ (3de druk, 1893), „Reise in den Andes von Chili und Argentinien“ (1887), „Kaiser Wilhelms II Reisen nach Norwegen“ (2de druk, 1892), „Der Mont Blanc“ (1894), „Grundzüge der astronomisch-geographischen Ortsbestimmungen auf Forschungsreisen“ (1902) en met *Falkenstein* en *Pechuel Loesche*, „Die Loango-Expedition“ (1879—1882).

Guthberlet, Konstantin, een Katholiek wijsgeer en godgeleerde, den 10^{den} Januari 1837 te Geismar geboren, studeerde aan het Collegium germanicum te Rome, werd in 1862 hoogleraar in de filosofie, in 1886 in de dogmatiek te Fulda en in 1900 domcapitularis. Hij is pauselijk huisprelaat. Zijn voornaamste werken liggen op het gebied der apologetiek. Behalve commentaren op de „Wijzeheid van Salomo“ (1874) en het boek *Tobias* (1877) schreef hij: „Lehrbuch der Philosophie“ (6 dln., 3de druk 1896—1900), „Lehrbuch der Apologetik“ (3 dln., 3de druk, 1903—1904), „Ethik und Religion“ (1892), „Die Willensfreiheit und ihre Gegner“ (1893), „Der mechanische Monismus“ (1893), „Der Mensch. Sein Ursprung und seine Entwicklung“ (2de druk, 1903) en „Der Kampf um die Seele“ (2 dln., 2de druk, 1903).

Gutenberg, Johann of Henne (Henchin), vrij algemeen gehouden voor den uitvinder der boekdrukkunst, was een lid der patricische familie Gensfleisch te Mainz en de zoon van *Frielo* en *Else* *zum Gutenberg*, van welke laatste hij den naam aannam. Het geboortjaar is niet bekend, waarschijnlijk tusschen 1394 en 1400. In 1434 wordt hij te Straatsburg vermeld, waar hij vermoedelijk zijn jengd doorgebracht heeft. In 1437 huwde hij met een zekere *Anna (Ennele) zur Iernen Thüre*. Dat hij in dien tijd reeds bezig was met verschillende, in het geheim bedreven kunstken, blijkt uit de in de 18de eeuw gevonden procestakken van *Jürger Dritzehn* tegen *Gutenberg* (1439). Uit de getuigenverklaringen blijkt, dat het ging om een door hen beiden samengestelde pers met verzetbare deelen; ook worden metalen, die hij het gieten van letters te pas komen, herhaaldelijk genoemd. In 1444 schijnt hij naar Mainz terugge-

keerd te zijn; in verband met dat vertrek staan misschien de pogingen in dat jaar te Avignon door *Prokop Waldvogel* gedaan, om drukwerk te leveren; ook de mededeeling, dat *Joh. Mentelin* in 1444 te Straatsburg begon te drukken, zou evenzoo te verklaren zijn. Vaststaat, dat *Gutenberg* onafgebroken zijn pogingen voortzette. De noodige middelen voor een grootere onderneming kreeg hij echter eerst in 1450 door een burger van Mainz, *Johann Fust*, met wien hij een contract sloot, waarbij *Fust* financiële (800 florins), *Gutenberg* technische verplichtingen op zich nam. Ongetwijfeld betrof dit contract den druk van den 42 regeligen Bijbel, waarvoor *Fust* steeds meer moest voorschieten. De overeenstemming duurde hijkbaar niet lang. In 1455 (vermoedelijk

Standbeeld van Gutenberg te Straatsburg.

nader van *Konrad Homery* een nieuwe pers samen, waarop het „Catholicon“ van *Johannes de Janua* (1640) en eenige andere kleine werken gedrukt werden. Aartsbischop *Adolf van Nassau* van Mainz gaf hem in 1465 een Hofpraebende, waarop *Gutenberg* waarschijnlijk voorgoed naar Eltville aan het hof van den aartsbischop ging. Hier onderwees hij nog de gehoorde *Bechtermünze* en *Wigand Spezz*, die in 1466 en 1467 het Latijnsch-Deutsche woordenboek „Ex quo“ met lettertypes van het „Chronicon“ samenstelden. *Gutenberg* overleed kort daarna op het einde van 1467 of in het begin van 1468. In verschillende plaatsen van Duitschland zijn gedenkteekenen voor hem opgericht.

Gutenberg-museum werd ter herinnering aan den vijfthonderdsten geboortedag van *Gutenberg* in 1901 te Mainz geopend. Het doel is de op *Gutenberg* en de uitvinding der boekdrukkunst betrekkelijke oorkonden, drukken enz. zoo volledig mogelijk in het oorspronkelijk, anders in vertrouwbaar kopieën te verzamelen. Aan het museum is een bibliotheek verbonden, die zoo veel mogelijk alle geschriften over de geschiedenis der boekdrukkunst bevat.

Guthberleth, Tobias, een Friesch schrijver van Duitche afkomst, werd geboren te Leeuwarden in 1675, studeerde te Franeker in de letterkunde en in de rechten, verwierf in 1697

den doctoralen titel, nadat hij kort te voren benoemd was tot bibliothecaris, en overleed reeds den 9ten Januari 1703. Hij schreef: „Animadversiones philologicae in antiquam inscriptionem Graecam Smyrnae repertam“ (3de druk, 1704), „Conjectanea in monumentum Heriae Thiesae Monodiarum etc.“ (1704), „Dissertatio philologica de mysteriis Deorum Cahirorum“ (2de druk, 1703), „De Saliis Martis sacerdotibus apud Romanos“ (1704), en „Tydtresoor van Kerk- en Wereld-Historie“ (1689), terwijl hij uitgaven leverde van „Raperti Observationes ad Historiae universalis synodin etc.“ (1698), „Menagii Juris Civilis amoenitates“ (1700), „Simon Abes Gabbema, verhaal van de stad Leenwaerden“ (1701), „Simon Abes Gabbema, Nederlandse Watervloeden“ (1700 en 1769) en „Scioppij Grammatica Philosophica“ (1704).

Guthrie, James Cargill, een Schotsch dichter, werd geboren te Glamis den 27sten Augustus 1814, studeerde te Edinburgh, bepaalde zich eerst bij den handel en werd in 1868 opperbibliothecaris der openbare boekery te Dundee. Hij leverde de dichtwerken „Village scenes“ (1851), „The first false step“ (1854), „Wedded love“ (1859), „My last love“ (1865), „Summer flowers“ (1867), „Roses“ (1871), en „Woodland echoes“ (1878), en in proza: „The valley of Strathmore its scenes and legends“ (1875).

Guthrie, Frederick, een Engelsch natuur- en scheikundige, geboren te Londen den 15^{den} October 1833, studeerde in Londen en vervolgens te Heidelberg en te Marburg. Aan laatstgenoemde universiteit was hij twee jaar werkzaam in het chemisch laboratorium van Kolbe en werd er bevorderd tot doctor in de filosofie. Na zijn terugkeer in Engeland werd hij assistent aan Owen's College te Manchester, daarna van *Playfair* te Edinburgh en in 1860 hoogleeraar in de natuur- en scheikunde op het eiland Mauritius. In 1866 keerde hij naar Londen terug en werd er professor aan de Royal school of mines en aan de School of Sciences. Bij de vereeniging der beide scholen tot de „Normal school of sciences“ werd hij in 1881 hoogleeraar in de scheikunde aan die richting. Hij overleed den 21sten October 1886. Hij onderzocht vooral de alkoholen, verder de verschijnselen der capillariteit, der golvende heving en der warmtegeleiding in vloeistoffen. Hij schreef o. a.: „An examination of the waters of Mauritius“, „Letters on the sugar-cane and cane-sugar“, „Elements of heat and non-metallic chemistry“ (1868), „Magnetism and electricity“ (1875), „Practical physics“ (1877), „An introduction to physics“ (1877), „The first book of knowledge“ (1881), „Outline of experiments and apparatus for illustrating elementary instruction in sound, light, heat, magnetism and electricity“ (1881). Ook leverde hij onder het pseudoniem *Frederic Cerny* het gedicht „The Tew“ en het drama „Legroño“ (1877).

Gutiérrez, Antonio García, een Spaansch toneelschrijver, werd in 1812 te Chiclana geboren, studeerde eerst in de medicijnen, doch wijdde zich weldra aan de letterkunde en schreef reeds in 1836 zijn tragedie „El trovador“, die met veel hival ontvangen, later omgewerkt werd tot een libretto voor *Verdi's* gelijknamige opera. Van

zijn volgende stukken had alleen „El encubierto de Valencia“ succes, terwijl „El Page“ en „La campana de Huesca“, niettegenstaande de mooie gedeelten, vielen. Hierdoor verhitterd, ging hij in 1844 naar Amerika en keerde eerst in 1850 naar Spanje terug, waar hij nu tot lid van de hoogste theater-junta werd benoemd en later tot directeur van het Archaeologisch Instituut te Madrid. Van zijn verdere toneelwerken noemen wij de treurspelen „Simon Bocanegra“, „Juan Lorenzo“, „Venganza catalana“ en het blijspel „Un cuento de niñas“. Ook schreef hij een bundel lyrische gedichten „Luz i tinieblas“ (2 dln., 1865). Van een epos op de verovering van Mexico zijn slechts hrofstukken bekend. *Gutiérrez* overleed in 1884 te Madrid.

Gutschmid, Alfred von, een Duitsch geschiedkundige, geboren te Looschwitz bij Dresden den 1sten Juli 1831, studeerde te Leipzig en te Bonn, promoveerde te Leipzig op een dissertatie: „De rerum Aegyptiacarum scriptoribus Graecis ante Alexandrum Magnum“ (1854) en werd in 1863 buitengewoon en in 1866 gewoon hoogleeraar in de geschiedenis te Kiel. In 1873 ging hij in die betrekking naar Konigsberg, in 1876 naar Jena, in 1877 naar Tübingen, waar hij den 2^{den} Maart 1887 overleed. Hij schreef o. a. „Ueber die Fragmente des Pompejus Trogus und die Glaubwürdigkeit ihrer Gewährsmänner“ (1857), „Beiträge zur Geschichte des alten Orients“ (1857), „Die Nabatäische Landwirtschaft und ihre Geschwister“, „De temporum notis quibus Eusebius ntitur in chronici canonibus“ (1868), „Neue Beiträge zur Geschichte des alten Orients“, „Die Assyriologie in Deutschland“ (1876), „Untersuchungen über die syrische Epitome der Eusebischen Canones“ (1886), „Prologi in Pompeium Trogum“ (1886), „Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne“ (1887) en „Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander den Großen bis zum Untergang der Arsaciden“ (1888). Zijn „Kleine Schriften“ (5 dln., 1889—1894) gaf *Rühl* uit.

Guts Muths, Johann Christoph Friedrich, een Duitsch opvoedkundige, werd geboren den 9^{den} Augustus 1759 te Quedlinburg, studeerde te Halle in de godgeleerdheid, was eenigen tijd huisonderwijzer en werd daarna leeraar aan het opvoedingsgesticht van *Salzmünz*, alwaar hij vooral op de lichamelijke ontwikkeling der leerlingen het oog vestigde. Hij werd alzoo de grondlegger der gymnastiek, welke spoedig bij vele scholen ingang vond, vooral na de uitgave van zijn „Gymnastik für die Jugend“ (1793; 3de druk 1846). In zijn „Turnbuch“ beschouwde hij deze zaak niet slechts van een opvoedkundig, maar tevens van een nationaal standpunt. Verschoof hij: „Spiele zur Uebung und Erholung des Körpers und Geistes für die Jugend“ (1796; 8de druk, 1863), „Mechanische Nebenbeschäftigungen für Jünglinge und Männer“ (2de druk, 1817), „Turnbuch für die Söhne des Vaterlands“ (1817), „Katechismus der Turnkunst“ (1818) en „Lehrbuch der Schwimmkunst“ (1898). In 1797 betrok hij te Ikenhain een klein buitenverblijf, vanwaar hij zich wekelijks 2-maal naar genoemd opvoedingsgesticht begaf, om de gymnastische oefeningen te leiden. Eerst in het voorjaar van 1839 liet hij dat on-

derwijs varen en hij overleed kort daarna den 21sten Mei. Van 1800 tot 1820 bezorgde hij de uitgave van de „Bibliothek für Pädagogik, Schulwesen und die gesammte pädagogische Litteratur Deutschlands". Ook schreef hij een „Handbuch der Geographie" (2 dln., 1810), en met *Gaspari*, *Hassel* enz. een „Vollständiges Handbuch der neuesten Erdschreibung", alsmede met *J. A. Jacobi* „Deutsches Land und deutsches Volk".

Gutta percha. Zie *Getah Perlja*.

Guttgom (*Gummi Guttae*, *Gummi-resina Gutti*, *Gummi Cambogiae*) is een gele gomhars, uit Achter-Indië, China en Insulinde afkomstig, welke ontstaat door het indrogen van het melksap van verschillende *Garcinia* soorten. Hij wordt verzameld door vóór het intreden van den regentijd insnijdingen in den stam der boomen te maken en het uitvloeiende sap in bamboekokers op te vangen. Door verwarming boven een vuur verhardt de massa, krimpt daarbij in en wordt na afkoeling als een cylindervormige stang uit den koker gestooten. Guttgom wordt door den schilder en verrer en ook in de geneeskunde gebruikt. Men onderscheidt in den handel 4 hoofdsorten, namelijk guttgom van Siam, Ceylon, Mysore en Borneo. De Siamguttgom wordt voor de beste gehouden en komt voor in pijpen vroeger ook wel in koken door het sap in kokoschalen op te vangen. Het is zeer bros, wasglanzig, oranjegeel, aan de kanten doorschijnend en levert een geel poeder, hetwelk met water een citroengele emulsie vormt. De guttgom van Ceylon komt van *Hebrodendron cambogioides* *Grah.*, een boom, die op Ceylon uitgestrekte wonden vormt; zij is alleen aan de kust van Coromandel een handelsartikel. De guttgom van Mysore komt van *Garcinia pictoria* *Roxb.*, die in het westelijk gedeelte van Mysore groeit, en wordt evenmin naar Europa gebracht. Daarentegen komt de guttgom van Borneo wel in den handel, hoewel men haar oorsprong niet met juistheid kent. De voornaamste uitvoerhaven is Singapore, dat jaarlijks gemiddeld 30000 kg. verscheept, ter waarde van ongeveer 100000 gld. De guttgom wordt door warmte ontleed, verbrandt met een heldere vlam en bevat een eigenaardige hars, *Cambogiachars* of *Cambogiarhar* genaamd, welke in alkohol en aether met een oranjegele en in alkaliën met een donkerroode kleur oplost. In de geneeskunde en nog meer in zoo-genaamde geheimmiddelen wordt zij als krachtig purgeermiddel gebezigd.

Guttiferae is de naam eener familie waartoe men de onderfamilien bracht van de Hypericaceën, Calophylloideën en Clusioiden. Tegenwoordig brengt men deze drie onderfamilien als familien tot de orde der *Cistiflorae*. Zie aldaar.

Gutzkow, Karl Ferdinand, een Duitsch dichter en romanschrijver, geboren te Berlijn den 17^{den} Maart 1811, studeerde in zijn geboortestad in de godgeleerdheid en wijsbegeerte, zag zijn antwoord op een prijsvraag „De diis fatalibus" bekroond en vestigde na de Juli-revolutie van 1830 zijn aandacht op de groote vraagstukken van dien tijd. Reeds als student betrad hij met het „Forum der Journallitteratur" (1831) zijn loopbaan als letterkundige, terwijl hij zich hoofdzakelijk bij opstellen in dagbladen bepaalde. *Wolf-*

gang Menzel troonde hem echter mede naar Stuttgart, om medewerker te worden van het „Litteraturblatt". Tevens schreef hij in die dagen anoniem de „Briefe eines Narren an eine Narrin" (1832) en den fantastischen roman „Maha Gnru. Geschichte eines Gottes" (2 dln., 1833) welke nog al opzien baarde. Hoewel *Gutzkow* den doctoraang in de wijsbegeerte reeds verworven had, wijdde hij zich te Heidelberg en te München aan de rechtsgeleerdheid en de staatswetenschappen, vertoefde hij afwisseling te Berlijn, te Leipzig en te Hamburg, leverde hoofdzakelijk bijdragen in het „Morgenblatt" en in de „Allgemeine Zeitung", welke later als „Novellen" (2 dln., 1834), „Soireen" (2 dln., 1835) en „Oeffentliche Charaktere" (1835) in bundels werden uitgegeven, en begaf zich, na eenige oneenigheid met *Menzel*, naar Frankfort aan de Main, waar hij medewerker werd aan den „Phönix". Omstreeks dien tijd verscheen zijn drama „Nero" (1835), zijn voorrede voor „Schleiermachers Briefe über F. Schlegel's Lucinde" (1835) en zijn beruchte novelle „Wally, die Zweiflerin" (1835). Dit boek gaf veel aanstoot, zoodat hij weldra tot een gevangenisstraf van 3 maanden veroordeeld werd. In den kerker te Mannheim schreef hij „Zur Philosophie der Geschichte" (1836), trad daarna in het huwelijk en vestigde zich te Frankfort aan de Main, alwaar hij echter gestadig op gespannen voet stond met de censuur. De uitgave van een „Deutsche Revue", waartoe hij zich met *Wefersberg* verbonden had, werd verboden, en ook de poging om een staatkundig dagblad, „Die Frankfurter Börsenzeitung", te stichten, leed schipbreuk op de censuur. Niettemin mocht het bijblad, de „Telegraph für Deutschland", blijven bestaan, en hij verplaatste zich daarmede in 1838 naar Hamburg. Intusschen had hij te Frankfort onderscheiden werken het licht doen zien, zooals „Beiträge zur Geschichte der neuesten Litteratur" (2 dln., 1836), „Götter, Helden, Don Quixote" (1838), verzamelingen van verstrooide geschriften, „Goethe im Wendepunkte zweier Jahrhunderte" (1836) en „Die Zeitgenossen" (2 dln., 1837), een werk, dat hij, om het aan de opmerksaamheid van de censuur te onttrekken, onder den naam van *Bulwer* deed verschijnen, terwijl hij het later als „Seculärbilder" in zijn „Gesammelte Werke" opnam. Daarna schreef hij het drama „König Saul" (1838), de romans „Seraphine" (1839) en „Blasewitz und seine Söhne" (3 dln., 1838—1839), een humoristischen roman, welke zweemt naar die van *Jean Paul*, verder een „Skizzenbuch" (1839), „Die rote Mütze und die Kapuze" (1838) en „Börse's Leben" (1840). Na dien tijd leverde hij onderscheiden stukken voor het tooneel, zooals „Richard Savage" (1842), dat overal met bijval ontvangen werd, en vooral „Uriel Acosta" (1847) en zijn nitmantende bijspelen „Zopf und Schwert" (1844) en „Das Urbild des Tartüff" (1847). Hierop volgden de historische teuspielen „Patkul" (1841), „Fingatschef" (1846), „Wallenweber" (1848) en „Philipp und Perrez" (1853). Een andere groep vormen de tooneelspelen „Werner, oder Herz und Welt" (1840), „Der 13 November" (1842), „Ein Weisses Blatt" (1844), „Ottfried" (1854) en „Ella Rose" (1856). Bij zijn blijspelen voegde hij verder „Die schnele der Reichen"

(1841). „Königsleutenant“ (1852) en „Lenz und Söhne“ (1855). In de verzamelingen van zijn dramatische werken vindt men nog het treurspel „Liesli“ (1852) en „Lorbeer und Myrte“ (1856). Een tocht naar Parijs gaf in 1842 aanleiding tot het schrijven van zijn „Briefe aus Paris“ (2 dln., 1842), terwijl hij verder de opstellen in den „Telegraph“ in bundels verzamelde. In 1842 begaf hij zich weder naar Franfort aan de Main, waar hij een omgewerkte uitgave zijner vroegere geschriften onder den titel van „Gesammelte Werke“ (12 dln., 1845—1846, 1852, 13de dl.) in het licht deed verschijnen. In 1847 ging hij naar Dresden, waar hij zich gedurende 2½ jaar met het toezicht op het toneel belastte. Aan de groote beweging van 1848 nam hij weinig deel, hoewel hij gedurende een toevallig verblijf te Berlijn de gemoederen tot kalme trachtte te stemmen; een paar brochures van zijn hand, „Ansprache an das Volk“ (1848) en „Deutschland am Vorabend seiner Größe“ (1848), maakten weinig indruk. Meer opzien baarden zijn groote romans „Die Ritter vom Geiste“ (9 dln., 1850—1852; 6de druk, 1881) en „Der Zauberer von Rom“ (9 dln., 1850—1861; 7de druk, 1873); zij verspreidden zijn roem door geheel Europa. Vermelding verdienen verder „Die Diakonissen“ (1855) en „Die kleine Narrenwelt“ (3 dln., 1856). Bovendien wierp hij een blik op de geschiedenis zijner jeugd in het boek „Ans der Knabenzeit“ (1852). Van 1852 tot het einde van 1862 gaf hij het populaire weekblad „Unterhaltungen am hässlichen Herd“ in het licht. In 1862 werd hij benoemd tot secretaris-generaal der Schillerstichting, waarna hij naar Weimar vertrok, doch reeds in 1864 legde hij die betrekking neder. Ingespannen werkzaamheid had hem zoo hevig aangetast, dat hij zelfs een poging deed zich van het leven te herooven. Geruimen tijd, maar met goed gevolg, vertoefde hij nu in het gesticht Gilgenberg niet ver van Bayreuth, en het getuigt van algemeene ingenomenheid met den nitmuntenden toneeldichter en romanschrijver, dat weldra een Gutzkowfonds tet stand kwam. Gutzkow leefde na zijn herstel een jaar te Vevey aan het Meer van Genève, daarna in Kesselstadt bij Hanau, vervolgens te Bregenz, en ging in 1870 weder naar Berlijn. Wegens zijn nog altijd geschikte gezondheid bracht hij den winter van 1873—1874 in Italië door, woonde vervolgens te Wehlungen bij Heidelberg, sedert October 1875 in Heidelberg zelf en vestigde zich in 1877 te Sachsenhausen bij Frankfort aan de Main, waar hij, nagenoeg blind, bij een noodlottigen brand in zijn huis den 16^{den} December 1878 om het leven kwam. Hij schreef nog „Hohenschwangau“ (5 dln., 1868), „Die Söhne Pestalozzi“ (3 dln., 1870), „Fritz Elliodt“ (1872, 3 dln., 2de druk, 1874) en een aantal novellen, welke hij onder den naam van „Lebensbilder“ (2 dln., 3de druk, 1874) verzamelde, verder een verzameling van spreken, getiteld: „Vom Baum der Erkenntnis“ (1868), „Die schönsten Stunden, Rückblicke“ (1869), het drama: „Der westfälische Friede“, „Die neuen Serapionsbrüder“ (3 dln., 1877), „Der Gefangene von Metz“ (1870), „Der Wülf“ (1871), „Ein Hollandgang“ (1872; 2de druk, 1873), „Rückblicke auf mein Leben“ (1875), „In hunter Reihe“ (1878)

en „Die Baumgärtner von Hohenschwangau“ (1879). Een vierde uitgave van zijn „Gesammelte Werke“ verscheen in 1873 enz.

Gützlaff, Karl Friedrich August, een zendeling, die in China ijverig gewerkt heeft, geboren den 8ten Juli 1803 te Pyritz in Pommeren, gevoelde zich reeds als knaap tot het zendingsberoep aangetrokken. Daar zijn ouders onbemiddelde lieden waren, moest hij een handwerk leeren, doch de koning, aan wien hij in een gedicht zijn wenschen openhaarde, plaatste hem in het zendingsgesticht van Jänike te Berlijn, vanwaar hij in 1823 naar het Zendingshuis te Rotterdam gezonden werd. Bestemd om op Sumatra onder de Batta's werkzaam te zijn, vertrok hij, nadat hij de noodige voorbereidende kennis verworven had, in 1826 daarheen. Wegens den oorlog op Sumatra moest hij echter te Batavia blijven, maakte er kennis met de aldaar gevestigde Chinezen en trad in het huwelijk met een rijke Engelsche vrouw. Nadat hij zich vertrouwd had gemaakt met de taal en het leven der Chinezen, nam hij het besluit, om als zendeling naar China te trekken. Met den Engelschen zendeling *Towle* reisde hij in 1828 naar Bangkok in Siam, om aldaar het Evangelie te verkondigen en zich tevens op de Siameesche taal toe te leggen, en begaf zich vervolgens naar Macao en verder naar het binnenland van China. Hier verspreide hij tractaatjes, maakte met *Medhurst*, die hem van Java gevolgd was, een aanvang met een nieuwe vertaling van den Bijbel in het Chineesch, stichtte met *Morrison* een genootschap tot bevordering van nuttige kennis, gaf een Chineesch Magazijn in het licht, en ondernam herhaalde reizen naar verschillende deelen des rijken. Daarvan heeft hij verslag gegeven in zijn „Journal of three voyages along the coast of China in 1831, 1832 and 1833“ (1834). In 1835 werd *Gützlaff* henoemd tot telk bij het Britsch bestuur in Indië, en in die betrekking deed hij een poging, om in het binnenland der provincie Fo-Kien door te dringen, hetgeen hem echter niet gelukte. Na dien tijd werd hij door de Chineesche regeering in zijn zendingswerk hemoeiëlijkt, doch ontwikkelde des te meer kracht gedurende den Engelsch-Chineesch oorlog. In 1842 deed hij dienst bij de onderhandelingen omtrent den vrede, en in 1844 stichtte hij een Chineesch Genootschap met het doel om door bekeerde Chinezen het Christendom in het binnenland hekend te maken. Om de belangen dier zending te bevorderen, deed hij in 1849 een reis naar Engeland, Duitschland en ons land. Na zijn terugkeer naar China landde hij in Januari 1851 te Hongkong, doch overleed aldaar reeds den 9^{den} Augustus 1851. Hij schreef nog „China opened“ (2 dln., 1838), „Geschichte des Chinesischen Reichs“ (1847) en „The life of Taou-Kuwang“ (1851). Sommige van zijn werken zijn in het Nederlandsch vertaald. De academische senaat te Groningen had hem in 1843 eersalve den rang verleend van doctor in de godgeleerdheid, en de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche letterkunde had hem opgenomen onder haar leden.

Guyana is de naam van een gedeelte van het vaste land van Zuid-Amerika, begrensd door den Atlantischen Oceaan ten oosten, door den Orinoco ten noorden en westen, door den Rio-

Negro ten zuidwesten en door de Amazonenrivier ten zuiden. Daar aan de westelijke grenzen de Orinoco door den Casiquiare met den Rio-Negro verbonden is, vormt het geheel een groep van riviereilanden met een oppervlakte van meer dan 2000000 v. km. Rondom door water en laagvlakten ingesloten, verheft het zich als een ongeveer 1000 m. hoog plateau, waarop verschillende bergketenen zich nogmaals 1000 m. of meer verheffen. Het plateau bestaat uit graniet en horizontaal daarover gelegen zandsteenen. Het is een der oudste deelen van de aardkorst. Guyana wordt door de rivieren in een reeks berglandschappen verdeeld, waarvan sommige het karakter van gesloten ketenen hebben, zooals vooral in het Westen in de langs den Orinico loopende Sierra Parima, in de Sierras Pacaraima, Imerina en Tapirapaco. Van deze zuidelijke berggruggen loopen ketenen naar het N. N. W. en scheiden de stroomgebieden der groote zuidelijke zijrivieren van den Orinoco. Op den Sierra de Rincoete verheft zich de steile tafelberg Roraima tot een hoogte van 2800 m.; ook in het W. schijnt de Sierra Parima in den Pico Duida een hoogte van 2475 m., de Sierra de Maraguca 2508 m. hoogte te bereiken. Naar het N. wordt het hergland lager; langs den middelloop van den Orinoco zijn de toppen nauwelijks nog 1000 m. hoog. Karakteristiek zijn de tafelbergen in het oosten, welke op die van de Sächsische Schweiz gelijkjen, doch compacter en hooger zijn. In het Z. vindt men meest graniettoppen. Naar het O. wordt het land eveneens veel lager en de waterscheidende hoogtegruggen aan de zuidgrens der drie Europeesche koloniën, bijv. het Tumuc-Humacagebergte, zijn gemiddeld wellicht slechts 400 m. hoog. De vlakten worden door den bovenloop der talrijke watterrijke rivieren doorsneden, waarin door de plateauvormige hellingen van het hoogland groote watervallen voorkomen, zooals bij den Orinoco, Essequibo, Demerara, Suriname en Oyapoc. Een der vlakten wordt door het Amnucmeer ingenomen. Hier en ook op andere plaatsen zijn de waterscheidingen nauwelijks te herkennen. Bifurcaties komen dan ook veel voor; beroemd is die van den Casiquiare-Orinoco. Moerassen treft men vooral bij den Tacutu-Rio Branco aan. Naar het Z. stroomen de Rio-Negro met den Casiquiare, de Rio Branco met den Tacutu; naar het N. de Canra, Caroni en Paragua (alle zijrivieren van den Orinoco) en de bijrivier van den Essequibo, de Cayuni. In het oostelijk deel ligt de waterscheiding zuidelijk. Naar het N. loopen de Essequibo, Demerara, Berbice, Corantijn, Saramacca, Suriname, Marowijne, Mana en Oyapoc naar zee, naar het Z. de Lamunda, Trombetas, Paru en Jary naar de Amazonenrivier.

Guyana is geheel tropisch. De hitte stijgt in het binnenland tot boven 50° C. Groote gelijkmatigheid in temperatuur en sterke vochtigheid zijn karakteristiek. Er heerscht in het binnenland slechts één regentijd (einde April—midden Augustus) met een neerslag van 2000—2300 mm. Gedurende deze periode waaien Westenwinden, anders de Zuid-Oost en Noord-Oostpassaat. De kust heeft twee regentijden (November—Februari en Mei—Augustus). Het klimaat van Cayenne is ongezond, dat der overige koloniën en van het

binnenland gezonder. De vegetatie is ook geheel tropisch. De vlakke savannen zijn gedurende de droogte dor en kaal, maar na den regenval met malsch gras *Cyperaceen*, *Hypolytrum* enz.) bedekt. Lage boomen ontbreken niet (*Myrtaceen* en *Roupala*); waar altijd water is, vindt men tropische wouden met varens en manriitpalmen. Over het algemeen is de bodem in de vlakten zeer vruchtbaar. De bosschen bevatten veel kostbare houtsoorten, geneesmiddelen en vruchten, terwijl het bebouwde land koffie, katoen, cacao, suiker, tabak en indigo oplevert. De fauna is die van Brazilië (zie aldaar).

De inboorlingen behooren deels tot de Toepi en Karibenstammen, zooals de Arekoena, Arinagoto, Makoesi, Wapisiana, Roekojoenne, deels tot de Arrawaken, zooals de kustbewoners; deze zijn echter sterk met Boschnegers vermengd. Staatkundig is Guyana verdeeld tusschen Venezuela (Bolívar), Brazilië (Amazona), Engeland, Nederland en Frankrijk.

Geschiedenis. De kust van Guyana werd het eerst in 1499 ontdekt door *Alonso de Hojeda*, vergezeld door *Amerigo Vesputti*, op 6° N. Br., vanwaar hij noordwaarts langs de kust voer, terwijl in 1500 *Yañes Pinzon*, van het zuiden komende, langs de geheele kust steevende. Het binnenland bleef echter nog eenen lang onbekend. Men meende, dat aldaar aan een gewaand Parima meer een soort van Paradijs gelegen was, wat aanleiding gaf tot de ontdekkingsreizen van *Nicolaus Federmann*, *Philipp von Hutten* (1541 en 1545) en *Walter Raleigh* (1595). Aan de kust werden het eerst volkplantingen gesticht door de Nederlanders, en wel in 1580 aan de rivier Pomeroy en in 1596 aan den Essequibo, en deze laatste hloeide vooral sedert de oprichting der West-Indische Compagnie (1621) door den invoer van Negerlaven. In 1626 vestigden zich de Nederlanders aan de Berbice, vanwaar zij het land tot aan den Corantijn onderzochten, en in 1634 op het eiland Macouria tusschen de rivieren Cayenne en Konwri. Op het eiland Cayenne hadden reeds van 1626 tot 1633 de Franschen volkplantingen gesticht, en omstreeks dienzelfden tijd de Engelschen aan de rivier Coma (thans de Suriname), waar zij Paramaribo deden verrijzen. Zij verlieten echter weldra dit oord wegens den overlast der Indianen, wegens het klimaat en wegens de Franschen, die in 1640 ook daarheen hunne heerschappij hadden uitgestrekt. In 1652 namen de Engelschen Paramaribo weder in bezit, en in 1662 werd de kolonie uitgebreid en naar den Earl van *Surrey* met den naam van *Surreyham* (later Suriname) bestempeld. Sedert 1657 bezaten intusschen de Nederlanders de oevers van de Pomeroy en Moroco, waar zij de steden Nieuw-Zeeland en Middelburg hadden gebouwd. In 1665 veroverden de Engelschen wel Essequibo en deden een aanval op Berbice, maar zij stonden bij den vrede van Breda met het veroverde ook wederom Suriname af aan de Nederlanders in ruil voor hun Noord-Amerikaansche kolonie Nieuw-Amsterdam — thans New York. Ook de Fransche koloniën, in 1654 door de Engelschen weggenomen, werden door hen in 1664 ontruimd; zij werden in 1676 veroverd door de Nederlanders, doch een jaar later door dezen weder afga-

staan. In 1712 werd Berbice gehandschapt door den Franschen admiraal Cassé. De Engelschen veroverden in 1781 geheel Nederlandsch Guyana, maar gaven het in 1783 terug, veroverden het in 1796 nogmaals, maar stonden het bij den vrede van Amiens opnieuw af. Toen echter eenige maanden daarna de oorlog wederom uitbarstte, maakten de Engelschen zich opnieuw meester van het Nederlandsch gedeelte, verenigden in 1812 Demerara en Essequibo tot één kolonie en bevestigden door het verdrag van 1814 Demerara, Essequibo en Berbice. Fransch Guyana was den 12^{den} Januari 1809 door de Engelschen en Portugezen in bezit genomen en bleef het eigendom van Portugal tot aan 1817, toen het weder aan Frankrijk verviel. De ontdekkingsreiziger Schomburgk bepaalde in 1840—1844 in opdracht van de Britsche regering een grenslijn tusschen Venezuela en Britsch-Guyana, die echter door Venezuela niet erkend werd. Toen de Engelschen daarop aanstalten maakten zich van het betwiste gebied meester te maken, mengden de Vereenigde Staten zich in 1895 er in, waarop de zaak aan een scheidsrecht werd opgedragen. De uitspraak van 3 October 1899 bracht een compromis tot stand. Ook tusschen Frankrijk en Brazilië bestond langen tijd een kwestie omtrent de grensregeling, die 1 December 1900 eveneens door een scheidsrecht ten gunste van Brazilië opgelost werd. Een twist tusschen Nederland en Frankrijk over het gebied tusschen de Lawa en Tanapanahoni werd bij scheidschterlijke uitspraak van den czaar in 1898 ten gunste van Nederland beslist.

Guyana Britsch, het westelijkste, tusschen de waterscheiding, den Oceaan, den Corantijn en een lijn van den Roraima tot Punta Playa gelegen, beslaat een oppervlakte van 246470 v. km., met (1904) 295122 inwoners. Bewoond en bebouwd is slechts de kuststreek; in het binnenland vindt men oerwouden. In cultuur gebracht zijn 32486 H.A. waarvan 31235 beplant met suiker. De veeteelt is onbeduidend. De voornaamste nitrover-artikelen zijn sniker (1900—1901 voor 1150000 pond sterling), melasse, rum, balata, hont en gond. Ook worden er diamanten gevonden. De gezamenlijke waarde van den nitrover bedroeg (1904—1905) 1991000 pond sterling, die van den invoer 1538000 pond. De laatste bestaat uit manufacturen, meel, rijst, mest, machines, visch, ijzer en steenkool. De hoofdstad en hoofdhaven is Georgetown (zie aldaar); andere belangrijke steden zijn Nieuw-Amsterdam en Berbice. Aan het hoofd der kolonie staat een gouverneur, bijgestaan door een „Court of Policy“ van 5 benoemde en 5 gekozen leden. Slechts financiële vraagstukken worden aan een „Combined Court“ ter behandeling gegeven, die behalve de 10 genoemde, nog 6 gekozen leden telt. Het land is verdeeld in drie graafschappen: Demerara, Essequibo en Berbice. De inkomsten bedroegen (1904—1905) 513000, de uitgaven 511000 pond sterling, de openbare schuld 990000 pond sterling. De spoorwegen hebben een lengte van 68 km., de telegraaflijnen van 829 km.; het aantal postkantoren bedraagt 71. De in 1904—1905 binnengegeloopen schepen maten samen 867000 ton.

Guyana Fransch, tusschen den Marowijne

en Oyapoc, in het Z. en O. door Brazilië, in het W. door Suriname begrensd, telt op 78900 v. km. (1901) 32908 inwoners. Het land stijgt van den Oceaan geleidelijk tot de waterscheiding van het Tmno-Humageberge. Alle rivieren bezitten watervallen. Het klimaat is warm (22°C. gemiddeld), maar gezond, de nachten zijn koel. In de geheele kolonie, die zeer vruchtbaar is, zijn echter slechts 3500 H.A. bebouwd met maïs, rijst, katoen, koffie en tabak. Cacao groeit in het wild. De cultuur is zeer achteruit gegaan, zoodat suiker zelfs ingevoerd moet worden. De oorzaken van dezen achteruitgang zijn de verdrijving der Jezuïeten en de afschaffing der slaverij (1848).

Koelies, Chinezen en Maleiers kunnen de slaven niet vervangen. In 1851 en 1852 werd Guyana tot strafkolonie bestemd; daartoe zijn 4 plaatsen bestemd, n.l. Cayenne, Iles du Salut (Ile Royale, Saint Joseph, Dniveiselanden, zie aldaar), de rotsen van den Konon en het territorium aan den Marowijne. De hoofdstad en eenige haven is Cayenne. In 1853 werd gond ontdekt, waarvan tot 1900 voor 180000000 francs gewonnen zou zijn. De sterfte onder de bevolking is groot, arbeidskrachten en kapitaal ontbreken. De 3000 v. km. groote savannen voeden slechts 5000 runderen, 7000 varkens, 300 geiten en 200 schapen. De invoer bedroeg (1904) 11692000 francs, de nitrover (gond, marmer, rozeboomolie en balata) 10853000 francs. Het scheepverkeer was (1904) 219 schepen met 49000 ton. De inkomsten zijn belangrijk lager dan de uitgaven. Het aantal postkantoren bedroeg in (1900) 18. Sedert 1891 is Cayenne door een kabel met Frankrijk verbonden. Het aantal gedeporteerden bedroeg in 1901 6290.

Guyana Nederlandsch. Zie Suriname.

Guyau, Jean Marie, een Fransch wijsgeer, werd den 28sten October 1854 te Laval geboren als de zoon van een onder den schijnnaam G. Bruns zeer bekend pedagogisch schrijver, die ten tweede male met Alfred Fouillée huwde. Reeds op 19-jarigen leeftijd kreeg hij een prijs der Académie voor zijn „Mémoire sur la morale utilitaire, depuis Epicure jusqu'à l'école anglaise“. Een cursus, door hem aan het Lycée Condorcet gegeven, moest bij wegens zijn wankelende gezondheid staken. Hij leefde daarna te Pan, Biarritz, Nizza en Mentone, waar hij den 31sten Maart 1888 overleed. Hij schreef: „La morale d'Epicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines“ (3de druk, 1886), „La morale anglaise contemporaine“ (3de druk, 1886), „Vers d'un philosophe“ (1881), „Les problèmes de l'esthétique“ (1884), „Esquisse d'une morale sans obligations ni sanction“ (2de druk 1890), „L'irreligion de l'avenir“ (4de druk, 1890), „L'art au point de vue sociologique“ (1889), „Éducation et hérédité“ (2de druk, 1892) en „La genèse de l'idée du temps“ (1891). Guyau buldigde een gewijzigd evolutionisme, daar hij met name het sociologische denkbeeld naast de kunst en het leven, als den samenhang tusschen vroegere en toekomstige tijden, in zijn denken invlocht. De evolutie is voor hem het gezamenlijke leven zelf, waarvan de grondgedachte hierin bestaat, dat, wie het meest voor zich zelf leeft, ook het meest extensief voor anderen leeft. Zijn moraal kent geen verplichting

(obligation), noch goedkeuring (sanction); als louter wetenschap heeft zij slechts ten doel het leven te behouden en te vermeerderen. Niet plicht is de samenhang der menschen onderling, doch handelen. In den godsdienst openbaart zich de solidariteit van den mensch niet alleen met andere menschen, maar met den geheelen kosmos. Hij is een algemeen sociomorphisme. Toch moet voor ieder mensch moraal en godsdienst individueel zijn met betrekking tot de intensieve uitwerking van zijn leven. Ook in de kunst heerscht het sociologisch moment, omdat de grond van aesthetisch genot bestaat in het zich verbonden gevoelen met de afzonderlijke dingen en het nimmer.

Guye, Ambroise Arnold Guillaume, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Maastricht den 17^{den} Augustus 1839, studeerde te Amsterdam en promoveerde den 23sten Juni 1862 op een dissertatie „Over de Peyersche en Lieberkünsche klieren”. Hij zette vervolgens zijn studiën voort te Berlijn en te Parijs en vestigde zich in 1865 te Amsterdam als specialiteit voor oorheelkunde. Sedert 1874 was hij er privaatdocent aan de universiteit. In 1879 was hij algemeen secretaris van het internationaal congres van geneeskundigen en sedert 1878 nam hij de betrekking waar bij de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der geneeskunde. Van zijn geschriften vermelden wij „De paracitose van het trommelvlies” (1874), „Over het ademhalen van den mond en de middelen daartegen” (1874), „Eenige gevallen van ontsteking in het antrum mastoideum” (1877), „Sur la maladie Menière” (1879), „Over oorlijden bij acute exanthemen” (1885), „Over aprosexia nasalis” (1888), „Adenoide vegetaties in de neusholte bij schoolkinderen” (1903). Guye overleed den 15^{den} Januari 1905 te Amsterdam.

Guyenne, voorheen een provincie van Frankrijk, een gedeelte van het oude Aquitanië, omvatte het eigenlijke Guyenne (aan de Gironde) met de landschappen Bazadois, Périgord, Agenois (samen Neder-Guyenne), verder Quercy en Ronergue (samen Opper-Guyenne), of de hedendaagsche departementen Gironde, Dordogne, Lot-Garonne, Lot en Aveyron. Toen in 1137 het geslacht der hertogen van Aquitanië in de mannelijke linie uitstierf, bracht de erfdochter *Eleonore* Guyenne ten huwelijk aan haar echtgenoot, *Lodewijk VII*, koning van Frankrijk. Daar deze zich echter van haar liet scheiden, verviel dat gewest aan haar tweeden gemaal, *Hendrik II*, koning van Engeland, en bleef nu in de macht der Engelschen, totdat het in 1453 door *Karel VII*, koning van Frankrijk, veroverd en in zijn gebied ingelijfd werd.

Guyon, François, moordenaar van prins *Willem van Oranje*. Zie *Gerard, Bathasar*.

Guyon, Jeanne Marie Bouvier de la Motte, een mystieke dwoepster, werd den 13^{den} April 1648 te Montargis (Orléans) geboren, voelde in haar jeugd reeds ascetische neigingen en huwde, 16 jaar oud, met de *la Motte-Guyon*. Na zijn vroegtijdigen dood trachtte zij onder leiding van pater *Lacombe* in Parijs, Genève, en Zuid-Frankrijk het quietisme nit te breiden, maar vond heftige tegenkanting en werd in een klooster te Parijs opgesloten. Weder vrijgelaten, kwam zij in

aanraking met *Fénelon*, doch werd door *Bossuet* van ketterij aangeklaagd en van 1695—1696 en 1698—1703 eerst te Vincennes, daarna in de Bastille gevangen gezet. Zij overleed te Blois den 9^{den} Juni 1717.

Guyon, Richard, generaal in Hongaarschen dienst gedurende den omwentelings-oorlog van 1848 en 1849, werd geboren in 1812 te Bath in Engeland, vocht reeds vroeg in Portugal tegen dom *Miguel* en trad in 1832 te Triëst in Oostenrijkschen dienst. Weldra werd hij bevorderd tot luitenant-kolonel en adjutant van generaal *Splényi*. Nadat hij in 1839 met een dochter van dezen gehuwd was, nam hij zijn ontslag en wijdde zich in het comitaat Komorn aan den landbouw. Toen in 1848 *Jellacic* in Hongarije viel, werd *Guyon* door het Hongaarsch ministerie van Oorlog benoemd tot majoor en commandant van een bataillon vrijwilligers, waarna hij deel nam aan den tocht van generaal *Moya* tot ontzet van Weenen. In het gevecht bij Schwechat (30 October) was hij de eenige Hongaarsche bevelhebber, wiens bataillon niet op de vlucht ging, waarna hij tot kolonel henoemd werd. In weerwil van zijn dapperheid werd hij geneesdzaak den 14^{den} December achter de Waag terug te trekken. Gedurende den winterveldtocht bevond hij zich bij het leger van *Görgei* en volbracht de bestorming van den Branysko (5 Februari 1849), het roemrijkste wapenfeit der Hongaren. Daar hij het steeds oneens was met *Görgei*, werd hij tot commandant benoemd van de door de Oostenrijkers belegerde vesting Komorn, en met 90 ruiters baande hij zich daarheen een weg. Toen echter *Görgei* minister van Oorlog werd, ontnam hij aan *Guyon* het commandement. Deze, hierover verbitterd, snelde naar Dehreczin en vorderde van *Kossuth* zijn ontslag, doch liet zich overreden bij het zuiderleger onder *Vetter* te dienen. Hier bracht hij een reserveleger bijeen, waarmede hij Arad veroverde en den 14^{den} Juli bij Hegyes strijd voerde. Na de rampspoedige veldslagen bij Szőreg (5 Augustus) en Temeswar (9 Augustus) week hij met *Kossuth* naar Turkije, en werd er onder den naam van *Khoerjid* tot Pasja van Damascus benoemd. In 1850 dempte hij een opstand te Aleppo, bevond zich in 1854 als chef van des generalen staf op het toneel van den oorlog en overleed te Konstantinopel den 12^{den} October 1856.

Guyon, Felix, een Fransch geneesheer, den 21sten Juli 1831 te St. Denis op het eiland Bourbon geboren, studeerde te Nantes en Parijs en werd in 1862 *chirurgien des hôpitaux* te Parijs, in 1863 *agrégé* en in 1877 hoogleraar in de chirurgische pathologie. Sedert 1890 staat hij aan het hoofd van de kliniek voor urinewerktnigen. Hij schreef: „Leçons cliniques sur les maladies des voies urinaires” (3 dln., 4de druk, 1903), „Atlas des maladies des voies urinaires” (1886), „Leçons cliniques sur les affections chirurgicales de la vessie et de la prostate” (1888), „Leçons sur les cystites et sur les prostatites”, „Diagnostic des affections chirurgicales des reins, séméiologie, exploration” (1891).

Guyot, Henri Daniël, de bevorderaar van het doofstommenonderwijs (zie aldaar) in Nederland, werd geboren te Trois-Fontaines in Limburg den 25sten November 1753, studeerde te Franeker in

de theologie en aanvaardde in 1777 het leeraarsambt bij de Waalsch-Hervormde gemeente te Dordrecht. Vanhier werd hij in 1781 naar Groningen beroepen en weldra trok aldaar de ongelukkige toestand der doofstommen zijn aandacht. Met menschelevenden ijver bezocht hij bij herhaling de inrichting van den *abbé de l'Espée* te Parijs en stichtte in 1790 te Groningen het doofstommen-instituut. Aanvankelijk bleef hij tevens het predikambt waarneemen, doch hij werd hiervan ontslagen in 1809, om zich geheel aan de kweekelingen van zijn gesticht te kunnen wijden. Hier bleef hij werkzaam tot aan zijn overlijden, den 10^{den} Januari 1828. Later verrees te Groningen op het plein voor het doofstommen-instituut een gedenkteeken te zijner eer. Hij was gehuwd met *Francina Scatina Margaretha van Iddekinge*.

Guyot, Paul Charles Guillaume, een ondeheid- en penningkundige en zoon van den voorgaande, werd geboren te Groningen den 30^{den} Mei 1800, bezocht de militaire school te Delft, werd in 1818 als luitenant geplaatst, wijdde zich hoofdzakelijk aan het geven van onderwijs aan de militaire academie te Breda en vertrok in 1829, tot kapitein bevorderd, met luitenant-generaal van den Bosch, als diens adjutant, naar Java. Hier hielp hij het cultuurstelsel invoeren en legde verder in den oorlog op Sumatra (1832) groote dapperheid aan den dag, zoodat hij met de militaire Willemsoerde versierd werd. In 1833 keerde hij in commissie naar het Vaderland terug, werd er eerst ter beschikking gesteld van de departementen van Koloniën en van Oorlog, trad in het huwelijk, vestigde zich te Nijmegen en verzocht en verkreeg in 1835 een eervol ontslag. Hij was vervolgens te Nijmegen als lid van den raad, alsmede als lid der Provinciale Staten van Gelderland werkzaam en schonk aan de stad zijn belangrijke verzameling van Romeinsche ondeden. Toen hij vervolgens in 1861 naar 's Gravenhage vertrokken was, werd hij ook daar lid van den gemeenteraad en in 1858 wethouder, hesteedde er veel moeite aan het in orde brengen van het archief en overleed den 17den Februari 1861. Hij was lid van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, enz., en schreef onder anderen: „Billijkheid, in acht genomen jegens de Joden, die, ten gevolge van Keizer Karels plakkaat van den 20sten Januari 1545, Nijmegen hadden moeten verlaten” (1844), „Verklaring van het verschijnsel, dat de stad Nijmegen in 1567 muntlid werd van de Westfaalsche en Nederrijnsche Kreitsen enz.” (1844), „Een oude Nederrijnsche weeldewet medegedeeld” (1847), „De sluiting van het tractaat, waarhij de stad Nijmegen in 1585 terugkeerde onder de gehoorzaamheid des Konings van Spanje” (1848), „Bijdrage tot de kennis van het Fraterhuis te Nijmegen” (1849), „Rood, wit en blauw, de landsheerlijke kleuren van Holland onder de Graven nit het Huis van Beieren enz.”, „Rood wit en blauw, ook de landsheerlijke kleuren van Holland onder het Huis van Bonrgondie en onder dat van Oostenrijk enz.”, welke opstellen alle zijn opgenomen in „Nijhoff's Bijdragen”, „Bijdragen tot de geschiedenis der Doopgezinden te Nijmegen enz.” (1845), en „Opgave der schilderijen hangende op het Raadhuis te 's Gravenhage” (1860).

Guyot, Arnold Henry, een Zwitsersche natuurkundige, werd geboren den 28sten September 1807 nabij Nenchâtel, studeerde te Berlijn eerst in de godgeleerdheid, vervolgens in de natuurkunde, vertoefde eenige jaren in Parijs en vestigde hij zijn reizen vooral zijn aandacht op de gletschers. Van 1839—1848 was hij hoogleeraar te Nenchâtel, begaf zich toen naar Amerika, was als leeraar werkzaam aan verschillende inrichtingen van onderwijs en werd in 1855 professor in de geographie en geologie aan het college te Princeton in New Jersey waar hij den 30^{den} Januari 1881 overleed. Hij schreef „Histoire des progrès de la géologie” (1848), „Earth and man” (1849), in 1861 en 1880 verhandelinge over den geologischen bouw van het Alleghanygebergte, „Meteorological and physical tables” (1858), „Physical geography” (1873), „Creation or bilical cosmogony in the light of modern science” (1884).

Guyot, Yves, een Fransch staatsman, werd den 6^{den} September 1843 te Dinan geboren, was eerst radicaal journaalist en verdedigde die beginselen in den Parijschen gemeenteraad en sedert 1885 in de Kamer. Hij was minister van Openbare Werken in de ministeries *Tivard* en *Freycinet* (Februari 1889—Februari 1892). Behalve een aantal kleine werken en romans schreef hij: „Etudes sur les doctrines sociales du christianisme” (3de druk, 1892), „Etudes de physiologie sociale” (3 dln., 1882—1885), „La morale” (1883), „La science économique” (2de druk, 1887), „Lectures sur la politique coloniale” (1885), „L'impôt sur le revenu” (1887), „La tyrannie socialiste” (1893), „Trois ans au ministère des travaux publics” (1896), „Quesnay et la physiocratie” (1896) en „L'évolution politique et sociale” (1899). Met *A. Raffalovich* schreef hij den „Dictionnaire de commerce, de l'industrie et de la banque” (2 dln., 1898—1901).

Guyton de Morveau, Louis Bernard, een Fransch natuur- en scheikundige, geboren te Dijon den 4^{den} Januari 1737, was reeds geruimen tijd werkzaam geweest als advocaat-generaal, toen hij zich aan de natuur- en scheikunde wijdde. Weldra was hij lid en kanselier van de Academie te Dijon en werd verder tot hoogleeraar benoemd, welke betrekking hij echter kort daarna nederlegde. In 1791 werd hij lid van de Nationale Vergadering en van de Conventie, stemde voor den dood des konings, en werd in 1794 als commissaris naar het Noorderleger gezonden, waar hij, inzonderheid voor den slag bij Fleurus, de verkenningen door middel van luchtballons bestuurd. Hij werkte mede tot stichting der polytechnische school en tot verbetering van het muntstelsel, en was de uitvinder van de naar hem genoemde he-rookingen met chloordampen tot zuivering van de lucht. Met *Lavoisier* was hij in 1787 de vervaardiger eener nieuwe chemische nomenclatuur. Nadat hij bij de Restanratie al zijn betrekkingen verloren had, overleed hij den tweeden Januari 1816. Hij schreef „Défense de la volatilité du phlogistique” (1773), „Elements de chimie théorique” (1776), „Traité des moyens de désinfecter l'air” (1801), enz.

Guzarate. Zie *Goedsjerat*.

Guzman Blanco, een voormalige staat der Zuid-Amerikaansche republiek Venezuela, in 1881

gevormd uit de voormalige staten Bolívar, Guzmán Blanco, Guárico en Nueva Esparta, telde op 87823 v. km. een half miljoen inwoners, doch verdween ten gevolge eener revolutie in 1890.

Guzmán Blanco, Antonio, president van Venezuela, werd in 1830 te Caracas geboren en onderscheidde zich reeds vroeg als liberaal journalist. Gedurende den burgeroorlog van 1866—1867 streefde hij aan de zijde der federalisten onder generaal Falcon. Toen gedurende diens afwezigheid Venezuela weer aan de anarchie was prijsgegeven, zette Guzmán de zoogenaamde April-revolutie op touw en werd tot voorloopig president benoemd. Drie jaar lang oefende hij, met goedkeuring van het Congres, een soort liberale dictatuur uit, tot hij in 1873 voor vier jaar tot president benoemd werd. Als zoodanig was hij een verlicht despot, en onder zijn bestuur beleefde Venezuela den gelukkigsten tijd na de scheiding van Spanje, waarom men hem *El Ilustre Americano* noemde. Hij vermeerdeerde het credit, knoopte nauwere betrekkingen aan met de Europeesche mogendheden, zorgde nitnemend voor het onderwijs en opende den eersten spoorweg van het land. Hij trad den 20sten Februari 1877 af, nadat hij Venezuela een nieuw wetboek gegeven had. Onder zijn opvolgers braken dadelijk weer onlusten uit, die eindigden met Guzmán's herbenoeming. Hij herstelde snel de orde en bekleedde nog tweemaal het presidentschap, totdat hij den 10^{den} Augustus 1887 voor goed aftrad en als gezant naar Parijs ging, waar hij den 28sten Juli 1899 overleed.

Guzmania is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Bromeliaceae*. Het onderscheidt zich door een 3-deeligen hניתsten bloemdekkrans, door 3 tot een hנית samengevoegde bloemdekkranslippen, door tot een cylinder saamgegroeide helmknoppen en door een 3-hokkige, 3-kleppige doosvrucht met vele naakte zaden. Van de soorten noemen wij: *G. tricolor* R. et Poe., die op Jamaica en in Chili als woekerplant op boomstammen groeit en op den wortel vele, naar alle kanten uitgespreide, gladde, puntig nitloopen-de bladeren draagt, welke 3 tot 4½ d.m. lang zijn, waartusschen zich een stengel verheft met ovale, puntige schutbladen van welke de onderste geelachtig groen zijn, met roode strepen versierd, en de witte bloemen bedekken, en de bovenste scharlakenrood en dakpansgewijs op elkander liggen. De bloeiwijze is een lange, spitse aar.

Gwalior, een vazallenstaat der Mahratten in Centraal-Indië, wiens heerschers o.a. den titel „Maharaja Dejadji Rao Sindhia Bahadoer" voeren, bestaat uit een hoofddeelte, ten N. der Noord-West-Provinciën, en nit verschillende kleinere stakken, in Indanr, Bhopal en andere agent-schappen van Centraal-Indië gelegen. Gwalior telt op 75281 v. km. (1901) 2933001 inwoners, voornamelijk Hindoes. De inkomsten bedragen ongeveer 10 miljoen gld., waarvan Engeland hנית 1½ krijgt. Het leger van den maharaja bestaat nit 6000 man cavalerie, 5000 man infanterie en 48 kanonnen. De hoofdvoorthengselen zijn wijn, opium en katoen. Industrie en handel hebben weinig te beteekenen.

Gwalior, een agentschap in Centraal-Indië,

waartoe een groot gedeelte van bovengenoemden staat behoort, telt (1891) 1757509 inwoners.

Gwalior, de hoofdstad van den gelijknamigen staat, ligt in een vlakte aan den spoorweg Agra—Djehani, heeft een lange straat, veel steenen huizen en is over het algemeen zeer vuil. Daarnaast ligt Laschkar of de legerplaats van den maharaja, eveneens een vuile huizenmassa, met twee Djaintempels, een reeks in den rots van het fort nitgehouwen grotten en beeldhouwwerken en het paleis van den Man-Singh. Aan de Westzijde ligt de beroemde vesting Gwalior, een der sterkste in Voor-Indië, op een 110 m. hooge geïsoleerde zandsteenrots. Aan de N.O.-zijde staat de door zes hooge torens beschermde citadel. Binnen den muur bevinden zich waterbassins en akkers voor een bezetting van 15000 man. Het aantal inwoners van Gwalior met de residentie bedraagt met het garnizoen (1901) 89154.

Gyantse, een stad in Tibet, aan den handelsweg van Dardsjiling naar Lhasa, ligt onder 39½° O. L. v. Gr., van den linkeroever van den Njantse en is als markt en vesting belangrijk. Het plaatsje bestaat uit ongeveer 1000 woonhuizen, die aan de helling van twee heuvels gebouwd zijn. Van deze draagt de costelijke een sterk, in de 14de eeuw gebouwd fort; de westelijke een zeer heilig klooster (Palkhoichoide = tempel van het leeren) met 500 (vroeger 3000) monniken, waarvan hנית de helft den gebeden dag in de Heilige Boeken leest, en een groote bibliotheek van ontzaglijke folianten in gondschrift. Gyantse is de zetel van een der zes Thibetaansche *dahpons* (divisie-commandanten), heeft een vaat garnizoen en wordt door een 4 km. langen steenen muur omgeven. Het klimaat is des winters uitermate rauw; de hנית altijd heerschende stormen voeren groote stofwolken mede. In den zomer is het uiet mogelijk te reizen, daar de rivieren dan niet over te trekken zijn. De eenige industrie is het werven van wollen stoffen. Als markt heeft het niet zoo veel betekenis als Schigatse; alle winkels worden uitalnيتend door handelaars nit Nepal en China gedreven. Bij den opmarsch van het door een sterk militair geleide gedekte Britsche gezantschap naar het hניתnland van Tibet moest de vesting, die aan de voorhoede onder *Youngusband* verscheiden weken weerstand geboden had, den 6ten Juli 1904 door de troepen van generaal *Macdonald* bestormd worden.

Gyges, een zoon van *Daaktylos*, was volgens de Grieksche sage de gunsteling van den Lydischen koning *Kandaules*, die dezen, om hem van de schoonheid zijner gemalin *Tydo* te overtuigen, in de gelegenheid stelde haar, hנית haar weten, zonder kleederen te aanschouwen. Toen de koningin zulks vernam, was zij zoo vertoornd, dat zij *Gyges* deed kiezen, om of haar echtgenoot te vermoorden en als haar gemaal koning van Lydië te worden, of zelf den dood te ondergaan. *Gyges*, hoewel aanvankelijk er zich tegen verzettede, koos het eerste en werd door het orakel te Delphi in zijn heerschappij bevestigd. Een andere sage vermeldt, dat *Gyges* als herder in een grot een tooverring gevonden had, waardoor hij zich onzichtbaar kon maken en dat hij zich op deze wijze een vertrouwelijken omgang met de koningin bezorgd had, waarna hij den koning ombracht. His-

torisch is, dat *Gyges* zich (689 v. Chr.) met Kariësch hulp van den Lydischen troon meester gemaakt heeft en tot 653, als stichter der *Mermnaden*-dynastie, regeerde.

Gyl. of *Gyll.* is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *Leonhard Gyllenhaal* (3 December 1752—13 Mei 1840), een Zweedsch entomoloog, leerling van *Linnaeus* en schrijver van „*Insecta suecica*“ (4 din., 1803—1828).

Gylden. *Johann August Hugo*, een Zweedsch sterrenkundige, geboren den 29sten Mei 1841 te Helsingfors, studeerde aldaar en werd geplaatst aan de sterrenwacht te Pulkowa, vanwaar hij in 1871 beroepen werd naar Stockholm. Hij schreef „*Untersuchungen über die Konstitution der Atmosphäre*“ (1867—1870), „*Studien auf dem Gebiete der Störungstheorie*“ (1871), „*Recueil de tables contenant les développements numériques à employer dans le calcul des perturbations des comètes*“ (1877), „*Die Grundlehren der Astronomie nach ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt*“ (1877), „*Versuch einer mathematischen Theorie zur Erklärung des Lichtwechsels der veränderlichen Sterne*“ (1880), „*Undersökningar af teorien för himlakropparnas rörelser*“ (1881), „*Astronomiska jakttagelser och undersökningar anställda på Stockholms observatorium*“ (4 stukken), „*Eine Annäherungsmethode im Probleme der drei Körper*“ (1882), „*Die intermediaire Bahn des Mondes*“ (1883), „*Untersuchungen über die Konvergenz der Reihen, welche zur Darstellungen der Koordinaten der Planeten angewendet werden*“ (1887), „*Nonvelles recherches sur les séries employées dans les théories des planètes*“ (1893) en „*Traité des orbites absolues des huit planètes principales*“ (dl. 1, 1894). De twee volgende deelen gaf *Backlund* nit. Met *Oppenheimer* schreef *Gylden.* die den 9^{den} November 1896 te Stockholm overleed. „*Hilfsstafeln zur Berechnung der Hauptgleichheiten in den absoluten Bewegungstheorien der kleinen Planeten*“ (1896).

Gyllenbourg-Ehrensward. *Thomasine Christine*, geboren *Buntzen*, een Deensch novelschrijfster, werd geboren te Kopenhagen den 9^{den} November 1773, trad in 1790 in het huwelijk met den vertaler *Peter Andreas Heiberg*. De bekende dichter *Johan Ludwig Heiberg* was beider zoon. Nadat haar echtgenoot in 1799 verbannen was, sloot zij een huwelijksverbintenis (1801) met den Zweedschen baron *Gyllenbourg-Ehrensward*, dien zij in 1815 door den dood verloor. Zij zelf overleed ten huize van haar zoon den 2^{den} Juli 1856. In 1827 leverde zij in een door haar zoon geredigeerd weekblad: „*Et Brev, som Enhver bedes at læse*“, gevolgd door „*Clara's Skriftemaal*“ en andere kleine stukken, onder den titel „*Familien Polonius*“ verzameld. Verder schreef zij: „*Den magiske Nøgle*“ (1828), „*En Hverdagshistorie*“ (1828) en een reeks van novellen, van welke wij noemen: „*To Tidsaldre*“, „*En i Alle*“, „*Extrememo*“, „*Jøden*“ en „*Maria*“.

Gyllenberg. *Karel*, graaf van, een Zweedsch staatsman, geboren den 11^{den} Maart 1679, volgde *Karel XII* op zijn eerste veldtochten en nam als Zweedsch gezant te Londen in 1717 deel aan een saamszwering tegen koning *Georg I*, waarom hij in hechtenis genomen werd. Na verloop van 3

maanden op vrije voeten gesteld, keerde hij naar zijn vaderland terug, werd in 1718 staatssecretaris en voerde op Aland onderhandelingen met Rusland over den vrede. Na den dood van *Karel XII* werd hij het hoofd der Hooftenpartij, terwijl graaf *Horn* de aanvoerder was der Mutsenpartij, behaalde de overwinning en werd tot voorzitter der kanselarij benoemd. De volkswoede, door den schandelijken Vrede van Abo gewekt, wist hij door de terechtstelling van onderscheiden generaals tot kalme te brengen. Hij overleed als rijksraad en kanselier der universiteit te Upsala den 9^{den} December 1746. Ook op letterkundig gebied was hij werkzaam; hij schreef gedichten en de komedie „*Den svenske Språthöken*“ (1737).

Gyllenberg. *Gustaaf Frederik*, graaf van, een neef van den voorgaande, geboren den 25sten November 1731, was kanselarijraad en beoefende met goed gevolg de dichtkunst. Hij schreef het heldendicht: „*Taget öfver Bält*“ (De tocht over de Belt), werd een der eerste leden van de Zweedsche academie en overleed den 30sten Maart 1808.

Gymkhana noemt men komische wedstrijden bij verschillende soorten van sport, bijv. paardrijden met een glas water in de band naar een bepaald doel, wedlopen naar een tafel, waarop iets op papier opgeschreven moet worden en weer terug naar het uitgangspunt, het oprapen en aantrekken van een kleedingstuk onder het loopen op sneeuwschoenen in volle vaart bergafwaarts enz.

Gymnadenia *R. Brown* (*Muggenorchis*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Orchidaceae*. Het onderscheidt zich door nagenoeg gelijke bloemdekbladen, van welke de middelste helmvormig tot elkander zijn gebogen, terwijl de overige zijwaarts afstaan, — voorts door een aan den voet van het zuiltje bevestigde, 3-lobbige, gespoorde lip en opstaande helmknoppen. Het omvat overblijvende planten in Europa, Azië en Amerika. Daartoe behoort *G. conopsea* *R. Br.* (*Orchis conopsea* *L.*), ook in ons land in lage weiden groeiende, met een stengel ter hoogte van 6 dm., lijn-lancetvormige bladeren en rozenroode of witte, in rolronde aren gerangschikte bloemen. De handvormige knollen van deze plant (*Palma Christi major*) leveren een soort van saleb. *G. densiflora* *Diels.*, op droge weiden groeiend, heeft wat breder bladeren en pyramidale aren, en *G. odoratissima* *Rickl.*, op grasvelden in woudstreken te vinden, draagt bleekroode, zeer welriekende bloemen.

Gymnasia waren bij de oude Grieken, wellicht reeds in de 7de eeuw voor den aanvang onzer jaartelling, oefenscholen, die tot ontwikkeling van het lichaam dienden. Zij ontleenden haar naam aan het Grieksche woord *γυμνός* (naakt), omdat de jongelingen ontkleed daaraan deelnamen. Het gebouw was van zuilengangen voorzien en in zijn nabijheid strekten zich veelal schaduwrijke lanen nit, voor de verschillende oefeningen bestemd, die onder het toezicht van den gymnasiarch plaats grepen. Zij dienden tot sieraad voor de aanzienlijkste steden des lands en vormden bebedende en dapperere strijders voor de Grieksche vrijheid.

De gymnasia van onzen tijd zijn daarentegen oefenplaatsen van den geest, bepaaldelijk bestemd voor het aanleeren der Oude talen en daarmede

verbonden wetenschappen, waarom zij als inrichtingen van hooger onderwijs worden beschonwd. Zij zijn ontstaan uit de Middeleeuwsche klooster-scholen en in stand gehouden door de behoeftes aan onderwijs. Behalve in het Latijn, Grieksch en Hebreewsch, ontrving men er onderricht in eenige andere vakken, bepaaldelijk in de zeven vrije kunsten, die men in het trivium (grammatica, rhetorica en dialectica) en in het quadrium (arithmetica, geometria, muziek en sterrenkunde) onderscheidde. Na het einde der Middeleeuwen ontstonden in Middel-Europa vele nniversiteiten, waarna de gymnasia voorbereidingscholen werden voor deze. Het aantal gymnasia en Latijnsche scholen in Nederland was vroeger vrij aanzienlijk, maar hij de wijziging van inzichten nopens de wetenschappelijke opleiding van de jeugd hebben zij hij de herziening van de wet op het hooger onderwijs (1876) een aanmerkelijke vermindering ondergaan, terwijl de overhijvende niet weinig zijn verhoterd. Het getal der gezamenlijke gymnasia in Nederland bedraagt 43. In gemeenten met een bevolking van meer dan 20000 zielen moet een gymnasium met zesjarigen cursus worden gesticht, tenzij door de Koningin om bijzondere redenen vrijstelling daarvan wordt verleend. Het eindexamen wordt afgenomen door de leeraren ten overstaan van geconmitteerden, door den minister van Binnenlandsche Zaken benoemd, en het toezicht op de gymnasia is opgedragen aan een inspecteur.

Gymnasium Willem III werd in 1860 te Batavia opgericht met de bestemming een opleidingschool te vormen zoowel voor het hooger onderwijs, als voor maatschappelijke betrekkingen. In 1867 had een reorganisatie plaats, in 1879 werd de instelling belangrijk vereenvoudigd door opheffing van het internaat. Thans bestaat het gymnasium uit twee deelen, waarvan de afdeeling A geheel overeenstemt met een Nederlandsche vijfjarige hogere burgerschool, de afdeeling B een driejarigen cursus vormt tot opleiding van inlandsche amhtenaren. Aan het hoofd der inrichting staat een directeur, terwijl het onderwijs gegeven wordt door leeraren, allen door den Gouverneur-Generaal benoemd. Een college van curatoren, hijgestaan door een secretaris, is met het bestuur en toezicht belast.

Gymnastiek is een stelselmatige lichaams-oefening, welke de bevordering van spierkracht, behendigheid, gezondheid en schoonheid bedoelt. Zij maakte hij de Grieken van 600 tot 400 v. Chr. een wezenlijk bestanddeel uit van het onderwijs; de twee andere deelen waren de grammatica en de muziek (zie ook *Gymnasia*). Zij behoorde alzoo tot de onmisbare vakken. Het geheele onderricht in de gymnastiek was samengevat in den „pentathlon“, en deze bestond uit de volgende 5 deelen: den loop, den sprong, het werpen met de schijf (discus), het werpen met de speer en het worstelen. Zij, die hierin geoefend waren, worden door de Ouden voorgesteld als de schoonste en krachtigste jongelingen en mannen. De gymnastische wedstrijd was het hoofdbestanddeel der volksspelen, vooral der Olympische.

Bij de Romeinen behoorde de gymnastiek niet tot het volksonderrwijs, hoewel hij hen een nit-

geheide militaire gymnastiek in zwang was, bestaande in gaan, loopen, springen, voltigeeren, zwemmen, het dragen van lasten, het werpen van steenen en speren en het schieten met pijl en boog. Ook de zwaardvechters werden hij hen in heroemde scholen kunstmatig geoefend.

In de Middeleeuwen oefende zich de ridderlijke jeugd in het dragen en hanteeren der wapens, ten einde de overwinning te behalen in de spiegelgevechten of toernooien, aan welk woord de Duitschers den naam van *turnen* hebben ontleend.

De grondlegger der hedendaagsche gymnastiek was *Guts Muths* (zie aldaar), die op het institut van *Salzmann* te Schnepfenthal stelselmatige lichaams-oefeningen invoerde. Zijn handelwijze vond algemeene goedkenning, werd op vele scholen in Duitschland, Zwitserland en Denemarken nagevolgd en verwierf vooral een krachtigen voorstander in *Jahn* (zie aldaar), die daarmede de bedoeling verbond om de volkskracht te verhoogen en alzoo het Fransche junk te verbreken. Hij stichtte een model-gymnastiek-school op de Hasenheide te Berlijn, en zijn voorbeeld werkte krachtig zoodat op vele plaatsen gymnastiekscholen en gymnastiekverenigingen ontstonden. Bij het nitbarsten van den bevrijdingsoorlog trok *Jahn* met zijn weerbare jongelingen ten strijd, en velen van hen stierven den heldendood. Bij de toenemende reactie in Duitschland achtte de regeering het bestaan van gymnastiekverenigingen gevaarlijk, waarom *Jahn* in hechtenis werd genomen. De verenigingen werden ontbonden, en eerst na 4 jaar verkreeg *Jahn* de vrijheid.

De gymnastiek bleef nu rusten tot in 1837; zij werd toen naar aanleiding van een geschrift van *Lorinser*: „Zum Schütze der Gesundheit in die Schulen“ in Pruisen weder toegelaten en eindelijk in 1842 van regeeringswege als een onmisbaar bestanddeel der volksopvoeding in de scholen ingevoerd. Zelfs werden er kweekscholen gesticht voor gymnastiekonderwijzers te Berlijn, Dresden, Darmstadt enz. Er ontstonden nieuwe gymnastiekverenigingen, van welke echter vele om staatkundige redenen na de jaren 1848 en 1849 ontbonden werden. Niettemin bleef men het zuiver gymnastiekonderwijs aan de scholen voortzetten en nitbreiden, en het heeft allengs ingang gevonden bij de meeste beschaaftde volken van ons werelddeel. In ons land behoort het tot de verplichte vakken der hogere burgerscholen, en ook aan vele lagere scholen wordt zij stelselmatig onderwezen.

De systematische gymnastiek zorgt voor een geleidelijke en harmonische ontwikkeling van alle spieren des lichaams en staat daardoor hooger dan de sport. In nieuweren tijd heeft zich naast de gewone de *orthopaedische* of *heilgymnastiek* ontwikkeld (zie aldaar).

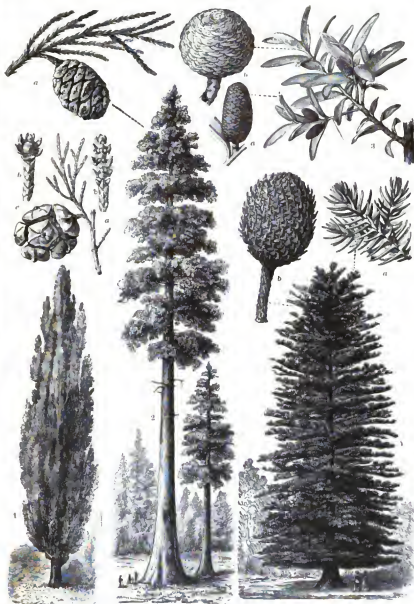
Gymnastiekverbond, Nederlandsch, opgericht den 15^{den} Maart 1868, telt Juli 1906 227 verenigingen en geniet jaarlijks een Rijkssubsidie van f 5000. — Het heeft ten doel de gymnastiek te bevorderen en daardoor de volkskracht naar lichaam en geest te verhoogen en te veredelen. Het is ingedeeld in de navolgende 6 gewesten. 1. Het Noorder Gewest omvattende de provincien Groningen, Friesland en Drente. 2. Het Midden-Gewest, omvattende de provincien Over-

GYMNOSPERMEN (NAAKTZADIGEN) I.

1. *Welwitschia mirabilis*; a vrouwelijke, b mannelijke kegels. 2. *Cycas revoluta*; a eindstuk van een blad, b vruchtblad, c meeldrand van *Cycas revoluta*. 3. *Taxus baccata*; a mannelijke, b vruchtdragende tak, c mannelijke bloem, d gesloten, e opengepringen meeldrand, f vrouwelijke bloem, g vrucht in lengte doorsnede, h bladdoorsnede. 4. *Ginkgo biloba*; a Salisburia adiantifolia; a spruit met mannelijke bloemen, b meeldrand, c spruit met vrouwelijke bloemen, d vrucht.

GYMNOSPERMEN (NAAKTZADIGEN) II.

1. *Cupressus sempervirens* (Cypres; a mannelijke, b vrouwelijke kegel, c rijpe vrucht. 2. *Sequoia gigantea* (Mammothboom); a tak met kegels op de 1, der nat. grootte. 3. *Danmaria orientalis*; a mannelijke bloem, b vruchtkegel (zeer verkleind). 4. *Araucaria excelsa*; a tak (nat. gr.), b vruchtkegel (zeer verkleind).

ijssel, Utrecht en het deel van Gelderland, benoorden den Rijn. 3. Het Gewest Noord-Holland, gevormd door de provincie van dien naam. 4. Het Gewest Zuid-Holland, gevormd door de provincie van dien naam. 5. Het Zuider Gewest, omvatte de provincie Limburg en de gemeenten bezuiden Rijn en Lek van de provincie Gelderland, beoovens de gemeenten van Noord-Brabant oostelijk van de grenslijn, getrokken van Goertruijdenberg over Breda naar Baarle-Nassau, de laatst genoemde gemeente niet inbegrepen. 6. Het Gewest Zeeland gevormd door de provincie van dien naam en de gemeenten uit Noord-Brabant, welke niet tot het Zuider Gewest worden gerekend.

Het bondsbestuur bestaat uit een voorzitter, een secretaris en een penningmeester, te zamen vormende het dagelijksch bestuur, en een lid uit ieder Gewest als commissaris.

Gymnema *R. Brown* is de naam van een plantengeslacht uit de familie *Asclepiadaceae*. Het onderscheidt zich door een nagenoeg wigvormige, 5-spletige, aan de basis meest met tandjes of schubben voorziene bloemkroon. Het omvat Oost-Indische, meestal windende heesters of halfheesters met schermvormige bloemen. Van de soorten noemen wij: *G. lactiferum* *R. Brown* (*Asclepias lactifera* *L.*) op Ceylon, een plant die in al haar deelen een witte, welsmakende melk bevat, die men evengoed gebruiken kan als koemelk, terwijl haar bladeren als groente worden gebezigd, — *G. sylvestris* *R. Brown*, een klimmende heester op Ceylon, waarvan de wortels een middel tegen slangenbeet opleveren — en *G. tingens* *Spr.* (*Asclepias tingens* *Buch.*), in Achter-Indië groeiende, met bladeren, die een blauwe kleurstof opleveren.

Gymneten (Grieks = naakten) waren in het oud-Griekche leger de niet met beschuttingswapenen voorziene speerwerpers, boogschutters en slingersaars, omdat zij slechts uit de verte behoeften te strijden. Zij werden meestal uit de volkstammen aangeworven, die in het gebruik van het betrekkelijk wapen een goeden naam hadden, bijv. Kretenzers als boogschutters, Rhodiërs en Thessaliërs als slingersaars.

Gymnocladus *Law.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Caesalpinaceae*. Deze eenhuizige plant onderscheidt zich door eenslachtige bloemen met een 5-tandigen kelk en een 5-tandige bloemkroon en door een eenhokkige peul. Het bezit slechts één soort, namelijk *G. canadensis* *Lam.* (*Guidandina dioica* *L.*), een fraaien Canadischen boom ter hoogte van 6 tot 10 m. met dubbel gevinde bladeren, die 4 tot 5 dm. lang zijn, met witte bloemtrossen en met harde, eivormige, in dikke, langwerpige peulen besloten zaden, die in Kentucky dikwijls in plaats van koffieboonen gebruikt worden, waarom bij ook wel de *koffieboom* van *Kentucky* genoemd wordt. De bast kan als zeep hout voor de wasch dienen.

Gymnodontes (*Kogelviessen* of *Naaktvanden*) is een familie van niet zeer groote of kleine zeevissen met tropische of subtropische zeeën, behoorende tot de orde der *Beenvischen* (*Teleostei*) en onderorde der *Vasthakigen* (*Plectogathi*). Zie verder *Kogelviessen*.

Gymnosofliten is de Grieksche naam van

Iodische wijgeeren, die het wezen der wijbegeerte zochten in een zuivere bespiegeling en alzoo in de vernietiging van alle zinnelijkheid. Zij gingen hierin zoo ver, dat zij niet alleen alle kleding versmaadden, maar ook zich zelven verbrandden, om hierdoor tot een toestand van reinheid te komen. Zij werden als wijgeeren door de Indische koningen hoog geacht.

Gymnospermae. Zie *Angiospermen* en *Naaktzadigen*.

Gymnospermen (*Naaktzadigen*; zie de platen). Deze plantenaafdeeling kenmerkt zich, zooals haar naam reeds aanduidt, doordat de zaden niet in een vruchtbeginsel zijn opgesloten, maar zich ten getale van één of meer geheel vrij aan den rand of de bovenzijde van het vruchtblad bevinden. De bloemen zijn steeds éénslachtig en naakt of, zooals bij de *Gnetaceae*, van een klein, onaanzienlijk bloemdek voorzien. De mannelijke bloemen vormen in den regel een langen spruit met spiraal daarom geplaatste meeldraden, wier onderzijden de schubvormige stuijfmeelethokjes dragen. De stuijfmeelekorrels zijn vaak bolvormig en bezitten twee met licht gevulde holten, waardoor ze gemakkelijk door den wind kunnen worden weggevoerd.

Deze afdeeling wordt verdeeld in de orde der *Cycadinae* met de enkele familie der *Cycadaceae*, waartoe o.a. de geslachten *Cycas*, *Macrozamia* en *Zamia* behooren; die der *Coniferen* en der *Gnetineae*. Tot de orde der Coniferen rekent men de familie der *Pinaceae* en die der *Taxaceae*. De *Pinaceae* worden verdeeld in de onderfamilie der *Cupressioideae* met *Juniperus* (*Jeneverbes*), *Cupressus* en *Thuja*, die der *Taxoideae* met *Taxodium* en *Sequoia*, die der *Araucarioideae* met *Araucaria* en *Agathis* en die der *Abietoideae* met *Abies* (*Spar*), *Picea* (*Fijne spar*), *Larix* (*Lork*) en *Pinus* (*Den*). De *Taxaceae* omvatten *Taxus baccata* en *Ginkgo biloba* (*Saiburya adanthifolia*).

Zie verder de platen en voor de beschrijving de afzonderlijke planten.

Gymnotes electricus (*Sidderaal*). Zie *Gymnoditae*.

Gymnotidae is een familie van aalachtige zoetwatervissen uit tropisch Amerika, waarvan sommige geslachten in groot aantal in alle zoete wateren aldaar voorkomen. Zij behoort tot de orde der *Beenvischen* (*Teleostei*) en onderorde der *Physostomi*.

Het meest bekende en merkwaardigste geslacht dezer familie is *Gymnotes* met *Gymnotes electricus*, de *Sidderaal* (zie de afbeelding), wel de krachtigste van alle elektrische vissen. Zij bereikt een lengte van ongeveer 1,80—2 m. en een gewicht van omstreeks 20 kg. en komt op sommige plaatsen van Brazilië en Guyana, bij voorkeur in modderige overschaduwde wateren, dikwijls in groot aantal voor. Het elektrische orgaan bestaat uit twee paar laaggestrekte, tusschen de huid en het spierweefsel gelegen bundels, ter lengte van ongeveer vier vijfde der geheele lichaamslengte en ter zwaarte van ongeveer een derde van het lichaamsgewicht. Het eene paar ligt boven op den rug en het andere van onder langs de annalvin. Elke bundel bestaat uit vlakke lange afdeelingen, door dwarse tusschenschot-

ten weder ondervendeeld. Zij hebben dezelfde functie als de xanilen in het overeenkomstige orgaan van de *Sidderrag* (Torpedo); de niterst kleine prismatische cellen in de afdelingen, bevatten een geleachtige massa. De tusscheusloten in de breedte zijn $\pm 0,8$ mm. van elkander verwijderd, terwijl de lengte ongeveer een tiende m.m. bedraagt, zoodat het aantal cellen, waaruit het electrisch orgaan is samengesteld, huiltengemeen talrijk is. Het geheele apparaat is van meer dan 200 zenuwen voorzien, die in verhouding staan met de voorste takken van de rugge-merg-zenuwen. De eerstbedoelde zenuwen ener-veeren op hun loop naar het electrische orgaan ook nog de rugspieren en de huid van deze visschen. Evenals bij *Torpedo*, zijn ook hier deze zenuwen veel dikker dan die, welke voor de ener-vatie van de andere voor gevoelsgeaardwordingen of beweging dienende organen zijn bestemd.

Over het algemeen is het zeer gratenrijke vleesch weinig geacht, en wordt er dus geen jacht op deze visschen gemaakt. De inboorlingen vreezen haar ook om de schokken die zij toehrent, wat zij naar willekeur schijnt te kunnen doen, maar die niet doodelijk zijn, hoewel zij wel ten gevolge schijnen te kunnen hebben dat personen, die aan de beenen getroffen worden, er voor het oogenblik verlamd worden en neervallen, zoodat zij, wanneer dit in eenigszins diep water geschiedt, kunnen verdrieken. Daar de aanwezigheid van Siddelen op den duur het verdwijnen van meest alle andere dieren nit dat water tengevolge heeft, wordt zij ook daarom dikwijls door de inboorlingen verwenscht.

Van de overige geslachten van de familie *Gymnotes* valt alleen te vermelden *Sternarchus* nit de Amazone en de Essequibo, en *Carapus* met een enkele soort, welke echter huiltengemeen talrijk voorkomt in geheel tropisch Amerika ten oosten van de Andes; zij worden tot ruim 70 cm. lang.

Gijn (scheepsterm) is een soort van zware takel o.a. aan den grooten mast en den voortop, welke dient om de masten te steunen, als het want is afgenomen, en in zee hij stormweer; hij bestaat nit een drieschijfsbovenblok, een tweeschijfsonderblok en een voetblok.

Gynandropsis Dec. is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Capparidaceen*. Het onderscheidt zich door afstaande kelkhladeren en 4 genagelde bloemhladeren, 6 op een langgesteelde, naaldvormige schijf ingeplante meeldraden en een angesteelden stempel. De doosvrucht is rolrond-langwerpig en 2-kleppig; de kleppen zijn afvallend en de zaadlijst is wandstandig. De talrijke zaden zijn niervormig en ruw. — *G. pentaphylla* Dec. heeft hladeren, aan het eind der bladstelen nit 3 tot 5 omgekeerd-eivormige blaadjes samengesteld, en is in de warme gewesten algemeen verspreid. De Soendaneesche naam in Sasawi Lennung. — *G. speciosa* Dec., nit Calcutta naar Java gehracht en aldaar in potten gekweekt, komt genoegzaam met de voor-gaande soort overeen.

Gynura Cass is de naam van een planten-geslacht nit de familie der *Saaimgesteldbloemigen* (*Compositae*). Het omvat overhijvende kruiden of halfheesters, die in Oost-Indië en China

groeien. Van deze is *G. Pseudo-China* Dec. de meest bekende.

Gjon, een Spaansche haven- en koopstad, ligt in de provincie Oviedo (Asturië) op een landtong aan den Atlantischen Oceaan tusschentweebaien, is regelmatig gebouwd en bezit een beroemde, door *Jovellanos* gestichte inrichting van onder-wijs (1794), waar de wis- en zeevaartkunde alsmede de Latijnsche, Fransche en Engelsche talen onderwezen worden, verder een groote sigaren-fabriek en telt (1900) 47 326 inwoners. Er wordt een belangrijke handel gedreven in steenkolen, ijzer, hont, ooft, visch, paarden, runderen, boter, kaas, walnoten enz. Vandaar loopt een spoorweg naar Oviedo en Langreo, waar zich nitgestrekte steenkolenmijnen bevinden. Inouden tijd was deze stad de verblijfplaats van *Pelayo*, koning der Gothen.

Gyngyös, een stad in het Hongaarsch comitaat Heves, ligt aan den voet van den Matra-berg, aan de spoorlijn Vámos-Gyngyös en telt (1900) 10442 inwoners. Zij bezit een Franciscaner klooster, een aantal fraaie huizen van adellijke geslachten, veel handel en nijverheid. In den ont-rek wordt veel graan en wijn verbouwd.

Gyngyösy, Stephanus, een der oudste Hongaarsche dichters, eigenlijk de schepper der Hongaarsche volkspoëzie, geboren in 1620 in het comitaat Gömör, wekte reeds op 20-jarigen leeftijd de aandacht van den machtigen graaf *Franz Wesselenyi*, die hem tot intendant van zijn hucht Fülel aanstelde. Nadat hij 13 jaar die hettekking had waargenomen en zich steeds in de vriend-schap van den graaf verhengd had, werd hij tot verschillende openbare bedieningen en eindelijk in 1686 tot algemeene stemmen tot vice-gespan gekozen. Hij overleed in 1704. Zijn dichterlijk gevoel ontwaakte het eerst door de heldin van *Murany, Maria Szeczy*, de gemalin van *Wesselenyi*, welke hij als „*Muranyi Vennis*“ hezong. Daarop volgde van 1690 tot 1700 een reeks van gedichten, welke zich door kracht van taal en rijkdom van denkbeelden onderscheiden en, in den volkstoon geschreven, ook nu nog in den mond des volks leven. Zij zijn hij herhaling gedrukt.

Gyory, Wilhelm, een Hongaarsch dichter en vertaler, geboren te Raah den 7^{den} Jannari 1838, studeerde te Boedapest en te Berlijn in de theologie en werd in 1862 predikant te Oroshaza en in 1877 te Boedapest. Sedert 1868 was hij lid van het Kisfaludy-genootschap en sedert 1872 van de Académie. Zijn eigen geschriften zijn meersdeels bestemd voor de jeugd, maar, hebben een hooge waarde. Met meer ijver is hij als vertaler werkzaam geweest. Tot zijn best geslaagde vertalingen behooren die van de „*Frithiofsaga*“, waar-mede hij een prijs verwierf, onderscheiden drama's van *Calderon* en *Shakespeare*, alsmede de „*Don Quijote*“ van *Cervantes*. In 1882 leverde hij een bundel „*Uit Zweedsche dichters*“ alsmede Spaansche romances en Noordsche halladen. De door hem vertaalde drama's werden meerendeels door de nationale Hongaarsche toneelkasten opgevoerd. Hij overleed den 14^{den} April 1885.

Gyp is de schijnnaam van *Gabrielle Martel* de Janville. Zie *Martel* de Janville.

Gypsophylla. Zie *Gipskruid*.

Gyrinus. Zie *Draakveer*.

Gyrocarpus Jacq. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Laurineën*. Het onderscheidt zich door tweeslachtige en eenslachtige bloemen met een 4- of meerpilpigen kelk en door een pruimvormige, gevleugelde vrucht. *G. americanus* Jacq. is een aanzienlijke boom in de bergwouden van het Amerikaanse gewest Cartagena.

Gyromantie, een Grieks woord, hetwelk *kringvaarszeggerij* beteekent, noemt men het bedrijf van een waarzegger, die een kring op den grond trekt en zich daarin begeeft, om allerlei gewaande tooverspreken te prevelen. Intusschen was dit woord aan de Onden niet bekend en de zaak zelf evenmin; zij werden in de Middeleeuwen uitgevonden.

Gyrometer of *omwentelingteller* is een toestel, welke dient om het aantal omwentelingen van een rad in den tijd van één minnt aan te wijzen. Vooral komt hij te pas op stoomschepen, waar men hem op de commandobrug plaatst, zoodat de gezagvoerder ieder oogenblik kan nagaan, hoeveel omwentelingen de schroef in een minnt volbrengt. Ook is hij onmisbaar bij alle

machines, die een volkomen regelmatige snelheid van beweging moeten bezitten. Hij bestaat uit twee wijzerplaten (zie de afb.), waarvan de eene tot een uurwerk behoort en de seconden aanwijst, terwijl de andere de omwentelingen aangeeft van den er onder

der geplaatsten totalisator. Indien de snelheid normaal is, bewegen zich de wijzers der beide wijzerplaten geheel gelijkmatig. Zie ook *Tachometer*.

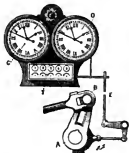
Gyroskoop is de naam van een toestel, die draaien kan omeen as, welke zich in een bepaalde richting vrij kan bewegen. In de afb. is de schijf a, voorzien van een verhoogden rand, op een in

een kleine holte o bezit. Plaatst men de geheele toestel nu in o op een stalen stift, dan zal de schijf, als zij niet om o draaiend, rondwentelt, door haar gewicht omlaag vallen, totdat z op den bodem rust. Wordt daarentegen de schijf s snel rondgewenteld (in de richting door het pijltje bij r aangeduid), dan behoudt de geheele toestel zijn horizontalen stand en zal langzaam in het horizontale vlak om zijn verticale as draaien (in de richting door het pijltje bij s aangeduid). Deze toestel werd door Foucault uitgevonden, om de draaiing der aarde rechtstreeks aan te toonen.

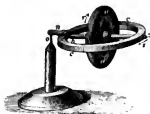
Gyrotroop of *stroomverwisselaar*. Zie *Electriciteit*.

Gyrowets, Adelbert, een Boheemsch componist, viol- en pianospeler, geboren te Bndweis den 19^{den} Februari 1763, werd door zijn vader onderwezen in de muziek, legde zich tevens toe op de oude talen, studeerde te Praag in de rechten, werd daarna secretaris van den graaf von *Fünfkirchen* en bepaalde zich toen weder bij de muziek. Hij vertoefde 2 jaar te Napels om zich onder Sala in het contrapunt te oefenen, schreef onderscheiden kwartetten en serenades, bezocht Parijs, waar zijn muziek grooten bijval vond, en begaf zich vervolgens naar Londen. In 1804 werd hij kapelmeester aan de Keizerlijke opera te Weenen en overleed den 19^{den} Maart 1850. Hij behoorde tot de vruchtbaarste componisten. Bevalve 60 symphonieën, meer dan 70 kwartetten voor viool, 40 pantomimeballetten, enz. leverde hij 30 opera's, van welke vooral „Der Augenarzt“, „Die Prüfung“ en „Agnes Sorel“ met grooten bijval werden ontvangen.

Gijsberti Hodenpijl, Isaac Jan Henri, een Nederlandsch krijgskundige en schrijver over krijgswetenschap, werd den 4^{den} Januari 1838 te Sliedrecht geboren, ontving zijn opleiding aan de Koninklijke militaire academie te Breda en werd in 1858 benoemd tot 2^{den} luitenant der genie. Dank zij zijn bijzonderen aanleg, werd hij snel bevorderd en droegen zijn snperieuren hem verschillende gewichtige ambten en bedieningen op. In 1866 werd hij adjudant van den inspecteur-generaal van fortificatiën en in 1876 was hij eerstaanwezend ingenieur te Haarlem. Het commando over het korps der genietroepen aldaar aanvaardde in 1887 en hij verwisselde het commandement in 1893 voor dat van de 1ste genie-divisie, terwijl hij vervolgens in 1895 tot inspecteur van zijn wapen bevorderd werd, eerst in den rang van generaal-majoor, daarna in dien van luitenant-generaal, en bevelhebber was van het geheele corps genietroepen. In 1899 deed hij aanzoek om ontslag en werd met den rang van luitenant-generaal gepensionneerd. In zijn boek getiteld „De werking der Nederlandsche marine betoogde hij, dat de pakketvaart in Nederlandsch-Indië na 1890 moest komen in handen van een zuiver Nederlandsche Maatschappij. Deze aandrinking, door de „Nederlandsche maatschappij tot bevordering der nijverheid“ nitgewerkt, had het gewenschte succes en bereide de tegenwoordige regeling van dezen tak van dienst voor. Eveneens aan zijn initiatief zijn te danken het bouwen der eerste aardwerken van groofter hoogte voor de bevestiging van Amsterdam, het aanleggen van een inundatie-keerdijk door den Haarlemmermeerpolder van Vijfnulzen naar Aals-

Gyrometer.

Gyroskoop.

punten eindigende stalen as b bevestigd. Deze punten zijn in een koperen ring c vastgemaakt, voorzien van een stuk n, dat aan de onderzijde

meer met inndatie-sinis in laatstgenoemde plaats. Ook werd de nieuwe kazernering voor de cavalerie aan de Kleverlaan te Haarlem op zijn aandrigen en volgens door hem ontworpen plannen tot stand gebracht. De regeering erkende zijn verdiensten door benoemingen tot Ridder in de orde van den „Nederlandsche Leeuw“ en tot officier in de orde van de „Eikenkroon“. Hij is tevens officier in de „Leopoldsoorde“ van België. In afzonderlijke uitgave zijn van hem verschenen: „De werkring der Nederlandsche Marine“ (1886), „Het rapport der commissie tot reorganisatie van 's Rijks werven, getoetst aan 's lands belang“ (1885). In de „Militaire Spectator“ verschenen een aantal bijdragen van zijn hand.

Gijsbert Japiks, een Friesch dichter, die hoofdzakelijk verzen in de landstaal heeft nitgegeven, behoorde tot het geslacht der *Holkama's* en werd geboren in 1603 te Bolsward, waar zijn vader schrijnwerker en hngemeester was. De zoon bezocht er de Latijnsche school en werd vermoedelijk tot de beoefening van het Friesch opgewekt door den toenmaligen stadssecretaris *Sibren Tjeerds Sicama*, een verdienstelijk rechtsgeleerde. Nadat hij te voren elders werkzaam was geweest, werd hij in 1637 benoemd tot hoofd-onderwijzer en voorzanger in zijn geboortestad. Door het verlies van zijn echtgenoot en 5 zijner 6 kinderen getroffen, zocht hij troost in het overbrengen eener verhandeling van *Philippe de Morvay* „Over de moeite en olland des ondermaanschen levens“ in de Friesche taal, alsmede in het vertalen van een aantal Psalmen. Van zijn overgebleven zoon *Salves*, die zich als heelmeeester op Ameland had gevestigd, ondervond hij veel verdriet, en toch was het voor den zwaar beproefden vader een geweldige slag, toen ook deze op 25-jarigen leeftijd door de pest werd weggerukt. Bij voortdurend trachtte hij zijn leed te verzachten door het vervaardigen van gedichten, totdat hij in 1666 overleed. Die gedichten zijn 2 jaar na zijn dood te Bolsward nitgegeven onder den titel: „Gijsbert Japix Friesche rijmverzen: in trije dielen forschact: de eerste hinne ljeaf in bordlyke mingeldeuntjes: 't oorde sinte gemiene aef huwmanne petear in ore katerije: 't efferste iz hymmelsch harplnwd.“ Een tweededruk verscheen te Leenwarden in 1881, terwijl de laatste in 1821—1824 bezorgd is door *Epkema*, die er een woordenboek, aan toegevoegd heeft. De gedichten van *Gijsbert Japiks* onderscheiden zich door oorspronkelijkheid, welluidendheid en diep gevoel. Tot de voortreffelijkste behooeren voorzer: „Friesche Tjerne“ met het zoetvloeiende slotvers: „Swiet, ja, swiet iz 't oere miete, 't Boaskien fore jonge lie enz“ en „Tjesek-moars see-angste“. Hij was bekend met het Latijn en Grieksch en onderscheidde zich door een zuiveren smaak, hoewel hij in het laatst van zijn leven tot een onsmakelijke samenkoppeling van woorden verviel. Zijn spreuk was „Sluecht en rjnecht“. Den 7^{den} Juli 1823 is met groote plechtigheid in de Martinikerk te Bolsward zijn marmeren borstbeeld geplaatst, vervaardigd door den beeldhouwer *Gabriel*. Dinnzamer gedenkteenen echter is voor hem opgericht door *H. J. Halbertama* in zijn „Hulde aan Gijsbert Japiks“ (1827, 2 stakken).

Gijselaar, *Cornelis de*, een Nederlandsch staats-

man, ondeste zoon van mr. *Nicolaas de Gijdeaar*, raad, hngemeester en pensionaris van de stad Gorinchem, werd aldaar geboren den 19^{den} Februari 1751, stondeerde te Leiden en werd den 18^{den} October 1774 bevorderd tot doctor in de rechten. In 1776 werd hij 2de pensionaris te Gorinchem en in 1778 ging hij in die betrekking naar Dordrecht. Met ijver bekleedde hij dat ambt tot aan de omwenteling van 1787, toen hij met 16 andere personen in de provincie Holland, tot satisfactie voor de beleediging, der gemalin van prins *Willem V* aangedaan, werd afgezet. In 1782 stond hij aan het hoofd der staatscommissie, ingesteld om de oorzaken te onderzoeken van onze werkeloosheid in den oorlog tegen Engeland. Als pensionaris hevd hij zich bij de vier burgemeesters van Dordrecht, afgevaardigd naar den Prins, om hem te kennen te geven, dat de stad voortaan zelf over alle regeeringsposten zou beschikken. Hij stelde namens Dordrecht aan de Statenvergadering voor, op welken voet een gevolmachtigd gezant naar de Vereenigde Staten moest worden gezonden, en zag zijn jaarwedde als pensionaris met 600 gulden verhoogd wegens zijn „onvermoeiden ijver, mannelijke standvastigheid en vaderlandsche trouw bij alle gelegenheid in duistere tijden, ter bevordering van het welwezen dezer gemeente betoond“. De Ridderschap van Holland hekilaagde zich 1783 te Dordrecht over hem wegens onbetamelijke uitdrukkingen, die hij gedurende de beraadslagingen zou hebben gebruikt, en in 1784 voerde hij het woord bij de bezending der steden Dordrecht, Amsterdam en Haarlem aan den stadhouder ter verwijdering van den hertog van *Brunswijk*. Verder was hij belast met een onderzoek naar de „Acte van consulentschap“, welke, naar men meende, tusschen den Stadhouder en den hertog van *Brunswijk* bestond, terwijl hij met van *Berckel*, pensionaris van Amsterdam, met den Prins onderhandelde over het herstellen der eendracht in ons land.

Toen in 1782 van der *Capellen tot den Poll* weder toegelaten was ter Statenvergadering van Overijssel, werd een feestmaal gehouden te Amsterdam door zijn vrienden. Dit geschiedde den 4^{den} November, doch den 26sten April 1783 had aldaar een prachtig banket en in 1785 meer dan één vergadering plaats van invloedrijke personen die hij een samenkomst in Augustus 1786 een „Acte van onderlinge verbintenis tot handhaving der Republikeinsche constitutie“ onderteekenden, een acte, die waarschijnlijk mede door de *Gijdeaar* is opgesteld. In de vergadering der Staten van Holland sprak hij in 1786 onbewimpeld zijn gevoelen uit, dat de hron van alle kwaad, sedert den rampzaligen Engelschen oorlog aan Nederland overkomen, te zoeken was in de houding van den eersten staatsdienaar, prins *Willem V*, en deed het voorstel Zijne Hoogheid te schrijven, dat zij zich afkeurig mochte betoonen en dat in tegengesteld geval H. Ed. Groot-Mogenden hem de facto als kapitein-generaal der provincie zonden schorsen. De afgevaardigden van Dordrecht droegen toen sterk aan op het nemen van een besluit en bij die gelegenheid werd door den raad-pensionaris de „Acte van Indemniteit van 1683“ voorgelezen, waarbij aan elk lid der Staten bescherming van staatswege gewaarborgd is. Den

17de Maart 1786 had het beruchte doorrijden der stadbonderspoort plaats. Deze, te voren uitsluitend voor den Stadhouder bestemd, zon volgens eene beslissing der Staten van Holland ook door de Statenleden gehruikt worden. De afgevaardigden van Dordrecht, als de oudste Hollandse stad, moesten er het eerst doorrijden, en de tegenpartij had een complot gesmeed, dat later bij de mislukking als een haldadigheid beschouwd werd, maar zich toch erg genoeg liet aanzien, om de *Gijzelaar* tot zijn mede-afgevaardigde *Gevaerts* te doen zeggen: „Mijn vriend, wij zouden hier het lot van de de Witten wel eens kunnen ondergaan“. — Hij behoorde verder tot de commissie, die in de Statenvergadering het advies uitbracht, dat het nuttig en noodzakelijk was, verbetering in te voeren in het huishoudelijk bestuur der Oost-Indische Maatschappij. In September 1787 bevond hij zich ter zake van 'a land's verdediging te Woerden, doch werd spoedig ontboden, toen de eischen van den koning van Pruisen aan de Staten waren medegedeeld. Hij nam toen de wijk naar Brussel, en zijn vrienden, tot welke de hoogleeraren *Voorda* en *Luzac* en vooral reeds genoemde *Gevaerts*, hargemeester van Dordrecht, behoorden, deden in 1795 vruchteloze pogingen, om den verdienstelijken, maar ontoemogelijken man tot terugkeer te bewegen. Eerst in 1799 kwam hij weder in het land en vestigde zich te Leiden. Hij behoorde tot de notabelen, die in Maart 1814 naar Amsterdam werden geroepen, om over de ontworpen constitutie te stemmen en gaf met kracht zijn afkeuring te kennen over een wijze van stemmen als deze, waarbij geen verbeteringen toegelaten, geen heraadslagen gevoerd zonden worden. Deze Nederlandsche republiek overleed te Leiden den 29sten Mei 1815.

Gijzen, Jan van, een rijmelaar, geboren te Haarlem den 29sten Mei 1688 en later wever te Amsterdam, verdient vermelding om het groot aantal rijmwerken, dat hij in de wereld heeft gezonden. Hij schreef: „Alle de dichtwerken, bestaande in deszelfs ernstige en boertige heldendichten“ (3 dln., 1707—1711), „Het leven van hedendaagsche mannen“ (1711), „Het leven van hedendaagsche vrouwen“ (1721), „Het leven van de hedendaagsche deftige jengd“, „De Leidsche student in den ronw enz.“, „De vermaaklijke Haarlemmer Hont, beplant met allerhande smakerijen“ (3de druk, 1715), „Het vermaaklijk huitenleven“ (1715), „'t Zuur en zoet der armoed“ (1714), „Goeden tijd“ (1711), „Het vroolijk gezelschap der negen zanggodinnen“ (5de druk, 1724), „Afgeperste wederlegging der Poëtenstrijd“, „Gestadige ongesteldheden des werelds“ (1715), „De betoooverde geldkist“ (1712), „De ossemarkt of 't vervolg van de varkensmarkt“ (1712), „De varkensmarkt“ (4de druk, 1717), „De vreedten op hard Zeegen enz.“ (1714), „Het honwelijk van Jordens en Baafjen of de bedrogen konstverkooper“ (1714), „Brulofsta tafelspel“ (1706), „Samspraak tusschen de Hollandsche Maagd en den Vrede“ (1713), „Alle de gedichten, welke gediend hebben tot versiering van de Antwerpse courant“ (dl 1—9) en „Amsterdamsche Mercurius“ (10 dln., 1711—1725), waarin hij het courantenieuws en de achterhuurtavoorvallen in krepelrijm vermeldt. Hij overleed den 22sten Januari 1722.

Gyria, Nikolaas, een Grieksch historicus en genreschilder, geboren den 1sten Maart 1842 op het eiland Tinos in den Griekischen Archipel, begaf zich reeds vroeg naar Athene, ontving er onderwijns in te teekenen en volgde tevens den cursus der polytechnische school. Hij ontving een stipendium van den koning en zette te München zijn studien voort. Hij leverde: „Jozef als droomennitlegger“, „De hondenvisatie“, „De weezen“, en „De tijding uit Sedan“. In 1872 keerde hij naar Athene terug en maakte vervolgens schetsen in Klein-Azië. In 1874 begaf hij zich wederom naar München en schilderde er o.a.: „De verloving der kinderen in Griekenland“, „Moelijke uren“, „Geloof“, „Ontdekt gebeim“. In 1892 kreeg hij op de internationale kunsttentoonstelling te München voor „Carnaval in Griekenland“ en „Stilleven“ de eerste medaille. *Gyria* overleed den 4ten Januari 1901.

Gijsius, Johannes, die in 1610 predikant werd te Streefkerk in den Aalhuizerwaard en in 1652 overleed, was een ijverig beoefenaar der vaderlandsche geschiedenis. Hij schreef: „Oorsprong en voortgang der Nederlantscher Beroerten ende Ellendigheden, waarin vertoond worden de voornaamste tirannijen, moorderyen ende andere onmenscheelycke wreetheden, die onder het gebied van *Philips de II* coninck van Spaengen door sijne stathouders in 't werck ghestelt sijn gedayrende deze Nederlantsche troblen en oirlogen enz.“ (1616), welk boek 3 jaar later in het Latijn in het licht verscheen onder den titel: „Origo et historia Belgicorum tumultuum etc. Accedit historia tragica de furoribus Gallicis, auctore Bremno Frisio“. Ten onrechte hebben sommigen gemeend dat het Nederlandsche werk slechts een vertaling van het Latijnsche en dit laatste niet van *Gijsius* is. Alleen de „Historia tragica“ is niet van hem afkomstig, maar werd reeds in 1573 te Edinburgh in het licht gegeven door *Ernestus Varamundes*, een Fries. In 1626 bezorgde *Gijsius* een tweede uitgave van het Nederlandsche werk en in 1641 verscheen een tweede druk van de „Origo“. Zijn boek loopt van 1555 tot 1598 en vermeldt vele bijzonderheden, terwijl de schrijver een ijverig voorstander der vrijheid schijnt te wezen. Ook leverde *Gijsius* een uitgave van het „Martelaarsboek“ van *Adriaen van Raemstede*, terwijl *Ab Utrecht Dresselhuys* verzekert dat *Gijsius* de Historiën der vromer martelaren enz. door I. S.“ (Dordrecht, bij François Bolls) tot grondslag voor zijn martelaarsboek, gelegd heeft. Hij overleed in 1652.

Gyula, een stad en voormalige vesting in het Hongaarsche comitaat Bekés, ligt aan de Witte Kőrös, aan de spoorlijnen Groszwanden—Szegedin en Boedapest—Arad en telt (1901) 25 483 inwoners. Men vindt er de ruïne van een hurch, een mooi kasteel, een museum van onbeden, een standbeeld van *Franz Erkel*, stoommolens, wijnbouw, veeteelt en handel.

Gyulai, Paul, een Hongaarsch dichter en criticus, werd in 1826 te Klausenburg geboren, studeerde aldaar, was er leeraar aan het gymnasium en was daarna te Boedapest als journalist werkzaam, totdat hij in 1875 tot hoogleeraar in de Hongaarsche letterkunde aldaar werd be-

noemd. Sedert 1858 is hij lid der Academie en sedert 1870 secretaris der eerste afdeling. Van 1881—1899 was hij voorzitter van het Kisssaludygenootschap. Van zijn literair-historische en kritische werken noemen wij: „Het leven van Vörösmarty“ (2de druk, 1879), „Gedachtenisreden“ (1879) en „Johann Katona en zijn tragedie Bánkban“ (2de druk, 1883), benevens talrijke tijdschriftartikelen, van zijn belletristische werken „Schetsen en beelden“ (2 dln., 1867) en een bundel gedichten (1895). Sedert jaren werkt hij aan een satirisch gedicht in den geest van Byron „Rombányi“, waarvan vier zangen verschenen zijn. Hij heeft de werken van Vörösmarty en Madách uitgegeven en met L. Arany een bundel Hongaarsche volksliederen. Gyulai redigeert het Hongaarsche tijdschrift „Budapesti Szemle“.

Gyulay, graven van *Maros-Németh* en *Nadaska*, is de naam van een oud en aanzienlijk geslacht in Zevenburgen, dat in 1604 in den vrijheerenstand en in 1701 in den gravenstand opgenomen werd en in 1886 uitgestorven is.

Gyulay, *Ignaz*, graaf, een Oostenrijksch veldheer, werd geboren den 11^{den} September 1763, trad in 1781 in dienst; streed tegen de Turken en tegen de Fransen en werd in 1800 bevorderd tot luitenant-veldmaarschalk. In 1806 bevond hij zich als generaal bij het leger van aartsbischop *Ferdinand*, werd in 1806 banus van Croatia, Dalmatië en Slawonië, voerde in 1809 bevel over het 9de legerkorps in Italië en dekte den terugtocht van aartsbischop *Johann*. Ofschoon zijn krijgsverrichtingen geen algemeene goedkeuring vonden, werd hij in 1813 tot veldmaarschalk benoemd, voerde in den slag bij Dresden bevel over den linker vleugel en bevond zich in den Volkerenslag bij Leipzig op de lijn, waarlangs *Napoleon* moest terugtrekken, wat buiten zijn schuld, niet verhindert werd. Daarentegen oogstte hij roem in Frankrijk bij Brienne en La Ferté sur-Aube. In 1815 was hij tijdelijk belast met het algemeen commando in Oostenrijk, keerde vervolgens naar zijn banaat terug, doch werd in 1823 commandant van Bohemen en in 1829 van Weenen. In 1830 werd hij benoemd tot voorzitter van den Hofkrijgsraad. Hij overleed den 11^{den} November 1831.

Gyulay, *Franz*, graaf, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 1sten September 1798, trad in 1816 in dienst, was in 1846 opgeklim-

men tot luitenant-veldmaarschalk, en werd in 1847 militair commandant van de kustlanden te Triëst, in welke betrekking hij in 1848 bij het nitbarsten der omwenteling in Italië veel heeft bijgedragen tot het behoud der Oostenrijksche marine. Van Juni 1849 tot Juli 1850 was hij minister van Oorlog en werd daarna commandant van het 5de legerkorps te Milaan. In den oorlog van 1859 werd hij benoemd tot opperbevelhebber van het leger en deed een inval in Piëmont. Zijn bewegingen waren echter niet snel en niet krachtig genoeg. Hij gaf den Fransen tijd om troepen naar Italië te brengen, zoodat hij weldra achter den Ticino moest terugtrekken, waar hij den slag van Magenta (4 Juni 1859) en dienengevolge alle vestingen tot aan de Mincio verloor. Hij legde daarna het commando neder, werd met den rang van veldnigmeester gepensionneerd en overleed te Weenen den 21sten September 1868. Generaal von *Edelheim* erfde zijn naam en zijn goederen.

Gijzelaars noemt men in het oorlogsgerecht de personen, die in vroeger tijden door een staat of door de bevolking eener gemeente aangeboden en gegeven worden, om als borg te strekken, dat een belofte of een gesloten overeenkomst zou worden nagekomen. Zij werden ook wel door het vijandelijk leger aangenomen, als voorzorgsmaatregel, voor de veiligheid der troepen en de rust in de bezette landstreek of om een waarborg te ontvangen, dat een opgelegde oorlogsschatting zou worden betaald, ook wel als maatregel van retorsie. Doorgaans nam men als gijzelaars de personen die bij de bevolking de algemeene achting en toegenogenheid genoten en waarvan het te verwachten was dat zij door hun invloed strengere maatregelen overbodig zouden maken. Vroegen, kinderen en grijsaards werden in den regel niet gijzeld. Zij werden evenals krijgsvan- genen behandeld, en als de wapenstilstand of de vrede geschonden werd, stond hun de dood of hard gevangenschap te wachten. Daarentegen werd hun de vrijheid hergeven, zoodra de belofte, die hen in gijzeling deed komen vervuld was. In nieuweren tijd wordt nog slechts in uiterste gevallen het nemen van gijzelaars toegepast, zoo hijv. door de Duitschers in den Fransch-Duitschen Oorlog in plaatsen, waar gevaar bestond, dat de troepen heimelijk door benden franc-tireurs overvallen zouden worden.

Gijzeling. Zie *Lijfswaang*.

H.

H, de achtste letter van ons alfabet, de vijfde in het Phoenicische, is eigenlijk slechts een uitademing (aspiratie). De Grieken hadden voor haar geen afzonderlijk letterteeken, maar wezen haar

aan door een haakje (´), dat zij *spiritus asper* (scherpe aanblazing) noemden. De Italianen hebben het letterteeken wél, maar laten het nooit hooren, en hij de Fransen, die het ook besit-

ten, is zulks slechts zelden het geval. In het Spaansch is de oorspronkelijke *f* van sommige woorden door de *h* vervangen, zoodat men *Adalgo* enz. schrijft, in de plaats van het veronderde *fidalgo*. In het middel-Germaansch vindt men de *h* wel eens vóór de letters *l* en *r*, zoodat in de namen *Blotarius*, *Hrabanus*, terwijl zij in het tegenwoordig Hoogduitsch veelal dient, om een klinker te verlengen. In het Nederlandsch is aan het letterteeken zijn eigenaardige aspiratie verbonden. Voorheen diende de *h* veelal tot versterking van de *g* zooals in *gheloof*, *gheluyt* enz. Opmerkelijk is het, dat de bewoners van sommige oorden in ons land, zooals in Zeeland, te Gonda en vooral in de Groninger veenkolonien, de aspiratie weglaten van de woorden, welke met een *h* aanvangen en ze daarentegen laten hooren bij de woorden, welke met een klinker beginnen.

Als scheikundig teeken beduidt *H* *hydrogenium* (waterstof). Als Romeinsch cijfer beteekent *H* 200, in Romeinsche opschriften en op munten heeft deze letter de beteekenis van *Honestus*, *Hic*, *Haeres*, *Hora*, *Hadrianus* enz. Op geneeskundige recepten beduidt zij *herba* of *hora*, in de electrotechniek is *h* eenheid van maat *Henry*. Op de nieuwe Deutsche munten geeft *H* de stempelplaats Darmstadt, op onze Fransche La Rochelle aan. Voor munten, maten en gewichten is *h* of *H* de aanduiding voor hecto (= 100).

Afkortingen:

- H. A.** = Heilig Avondmaal.
H. B. S. = Hoogere Burgerschool.
H. C. = House of Commons.
H. D. = Hoogst derzelve.
H. E. = Hefner-eenheid in de photometrie.
h. e. = *hoc est* (= dat is).
H. E. A. = Hunne Edel Achtbare.
H. E. G. = Hoog Edel Gestreng of Hoogedelgheboren.
H. E. G. A. = Hunne Edelgrootachtbaren.
H. E. M. = Hoog Edel Mogende.
H. H. = Heeren.
H. J. = *hic jacet* (= hier ligt).
H. K. H. = Hare Koninklijke Hoogheid.
H. K. K. M. = Hare Keizerlijk-Koninklijke Majesteit.
H. K. M. = Hare Koninklijke Majesteit, meervoud **H. H. K. K. M. M.**
h. l. = *hoc loco* (= op deze plaats).
H. L. = House of Lords.
h. m. = *hujus mensis* = van deze maand.
H. M. = Hare Majesteit, meervoud **H. H. M. M.**
H. O. = Hooger Onderwijs.
H. P. = horsepower (paardkracht).
H. R. I. P. = *hic requiescit in pace* (= hier rust in vrede).
H. W. G. = Hoogwelgeboren.
H. J. S. M. = Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij.

Haacke, Wilhelm, een Duitsch zoöloog, geboren den 23sten Augustus 1855 te Kleuze in Hannover, studeerde te Jena, werd daar en te Kiel assistent aan het Zoölogisch Instituut, was van 1882—1884 directeur van het museum te Adelaide, van 1888—1893 van den dierenrijn te Frankfurt a.M. en tevens privatdocent te Darmstadt, waarna hij zich in het particulier leven

terugtrok. Op een zijner reizen in Australië en Nieuw-Guinea ontdekte hij, dat de mierenegel eieren legt. Hij schreef: „Die Schöpfung der Tierwelt“ (1893), „Gestaltung und Vererbung“ (1893), „Die Schöpfung des Menschen“ (1895), „Grundriss der Entwicklungsmechanik“ (1897), „Ans der Schöpfungswerkstatt“ (2de druk, 1898), „Ban und Leben der Tiere“ (1899), „Das Tierleben der Erde“ (3 dln., 1900—1902).

Haaff, Gerard ten, een Nederlandsch genees- en heelkundige, werd in 1788 lector in de heekunde aan het Collegium Chirurgico-Clinicum te Rotterdam, stadschirurgijn, heekmeester van Schiedam en examinerator bij de Oost-Indische Compagnie en overleed aldaar den 26sten Mei 1791. Hij heeft een aantal belangrijke opstellen geleverd in de werken der Hollandse Maatschappij van Wetenschappen.

Haaff, Gerard Gijbert ten, een bloedverwant van den voorgaande, eveneens geneesheer te Rotterdam, directeur en secretaris van het Bataafsch Genootschap aldaar, werd in 1799 lid der commissie tot het samenstellen der „Pharmacopoea Batava“, overleed den 8sten December 1800 en heeft eenige genees- en scheikundige verhandelingen nagelaten.

Haafner, Jacob, eigenlijk *Hafner*, een schrijver van reisverhalen, werd geboren te Halle in 1755, vertrok in 1766 met zijn vader naar Batavia, maar verloor dezen nahij Kaap de Goede Hoop, waarna het weinigde, dat hij bezat, hem door een matroos ontatolen werd. In de daarop volgende 12 jaren deed hij onderscheiden groote en kleine tochten in de Indische Zee en leerde daardoor verschillende talen kennen. Als schrijver op het kantoor der Oost-Indische Compagnie geplaatst, werd hij in 1779 secretaris en boekhouder-generaal der Compagnie op de kust van Coromandel. Hij moest die betrekking in 1781 nederleggen, toen de Engelschen zich meester maakten van dat gebied. Hij kwam toen te Calcutta in dienst van zekeren Foweke, hij wien hij kennis maakte met den geleerden *W. Jones*, voor wien hij een Malabaarsch handschrift in het Engelsch vertaalde. Kort daarna echter namen zijn omzwervingen een aanvang, door wier beschrijving hij zich naam heeft gemaakt. Na een afwezigheid van 19 jaar keerde hij terug en woonde te Amsterdam, waar hij zijn lotgevallen te boek stelde en den 3^{den} September 1809 overleed. Wij vermelden van hem: „Lotgevallen op een reis van Madras over Tranquebar naar het eiland Ceylon“ (1806), „Reize in een palanquin of lotgevallen op een reize langs de kusten Orixā en Choromandel“ (2 dln., 1808), „Reize te voet door het eiland Ceylon“ (2de druk, 1852), „Lotgevallen en vroegere zee-reizen“ (1820), „Reize naar Bengalen en terugreize naar Europa“ (1822), „Proeven van Indische dichtkonde volgens den Ramayana, naar het oorspronkelijke Sanscritisch gevolgd“ (1823) en „Onderzoek naar het nut der zendelingen en zendelingsgenootschappen in de twee laatste eeuwen“ (2de druk, 1823), door *Teyler's* Godgeleerd Genootschap met goud bekroond. Ook heeft hij opstellen geleverd in de „Vaderlandsche Letteroefeningen“.

Haften is een gemeente in de provincie Gelderland, 2097 H. A. groot met (1907) 2500 inwoners, omringd door de gemeenten Herwijnen,

Deil, Waardenburg, Zalt-Bommel en Gameren. De grens met de beide laatstgenoemde gemeenten loopt door het midden van de Waal, over welke hier een schuiter- en pontvoer voert. De bodem bestaat uit riviervlei, die goede oogsten van granen geeft, een grooten veestapel voedt en de grondstof voor de steenbakkerijen oplevert. Hoofdbronnen van bestaan zijn landbouw en veeteelt.

Het op- en langs den Noorder Waaldijk gebouwde dorp Haaften heeft een fraaie Hervormde Kerk en de hofstede het Huis te Haaften.

In een oorkonde van 1281 wordt reeds melding gemaakt van een Heer van Haaften, genaamd *Rudolf*, waaruit blijkt dat toen reeds een Heerlijkheid bestond. In 1608 ging de Heerlijkheid over in het geslacht van Brederode, in 1679 in dat van Lippe, daarna in dat van Bont, van Rijnberk en Dutry.

Haag, Dem. Zie 's Gravenhage.

Haag, Karl, een Duitsch-Engelsch aquarelschilder, geboren te Erlangen den 20sten April 1820, bezocht de academies te Neurenberg, München, Antwerpen en Brussel, begaf zich in 1847 naar Engeland, vertoefde in den herfst en den winter van 1847 op 1848 te Rome en werd in 1850 lid van de Society of painters in watercolours te Londen. Hij werd door koningin Victoria naar Schotland ontboden, waar hij portretten van het vorstelijk Huis vervaardigde. Daarna reisde hij in Dalmatië en Montenegro en voltooide te Venetië het stuk: „Een Dalmatische Bard“. Daarna was hij weder te Rome en begaf zich naar Griekenland, Egypte, Palestina en Syrië. Hij herhaalde die reis in 1873—1874 en ontleeende daaraan de stof voor fraaie stukken, van welke wij noemen: „Plotselinge schrik in de woestijn“, „Het gevaar in de woestijn“, „De ruïnes van Baalbek“, „Panorama van Palmyra“ enz. Beroemd is ook zijn groot doek: „Een cytherspelende gemaesjager voor de Alpenhut“. Sedert 1867 is hij te Londen gevestigd.

Haagbeuk (*Carpinus Betulus L.*), juk- of wielboom is de naam van een boom, die in verschillende streken van Europa en ook in ons land groeit. Hij behoort tot de orde der *Katjesdragenden* (*Amentaceae*) en tot de familie der *Napjesdragenden* (*Cupuliferae*). Hij wordt 10 tot 25 m. hoog en onderscheidt zich van den beuk (zie aldaar) door zijn langwerpige-eironde, scherp dubbelgezaagde, eenigszins geplooid bladeren. De mannelijke katjes zijn uitgerekt-rolrond met aan den voet gewimperde schubben, de meeldraden, 8 tot 14 in getal, aan den top een weinig gebaard, de vrouwelijke katjes wijd, met blad-vormige, 2 bloemige schubben, de vruchtbeginsele aan den top fijn getand en 2-hokkig, de stempels 2 in getal en de noten hontachtig. De haagbeuk wordt in ons land vooral aangekweekt voor heggen. Hij levert in Duitschland het wit beukenhout, hetwelk wegens zijn bardheid bijzonder geschikt is voor taanden van kamraden enz.

Haagdoorn (*Crataegus Oxyacantha*). Zie Meidoorn.

Haagsche Vredesconferentie. Zie Vredesconferentie.

Haagsch Genootschap tot Verdediging van den Christelijken Godsdienst. (*Societas Hagana pro vindicanda religione Chris-*

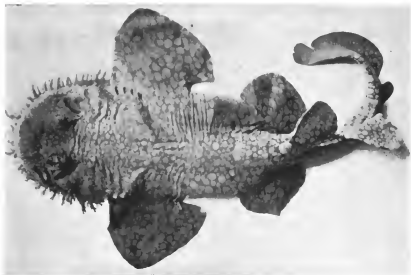
tiana) is een vereeniging, die den 19^{den} October 1885 te 's Gravenhage door *Heringa* en vier andere geestelijken werd gesticht met het doel prijsvragen uit te schrijven over brandende kwesties der godsdienstwetenschap, der Christelijke theologie en van het kerkelijk leven en de bekroonde werken uit te geven in de „Werken van het Haagsch Genootschap“. De prijsvragen moeten gesteld zijn in het Latijn, Nederlandsch, Fransch of Duitsch.

Haagsch verdrag noemt men de overeenkomst in 1795 te 's Gravenhage gesloten tusschen de Fransche en de Bataafsche Republiek (zie aldaar). Nadat hier te lande de Patriotten er in geslaagd waren het stadhoofdschap ten val te brengen, ontstond bij velen weldra bezorgdheid, dat de Franschen, aan wier komst de zegenpraal der revolutionnaire partij te danken was, zonden weigeren de onafhankelijkheid der jonge republiek te erkennen en ons land, evenals met de Zuidelijke Nederlanden geschied was, als veroverd gebied bij Frankrijk zonden inlijven. Om dit te voorkomen, werd aan *Blawie* en *Meyer*, als minister-plenipotentiarissen, door de Staten-Generaal de opdracht verstrekt om met de Nationale Conventie in Frankrijk een overeenkomst te sluiten. De Conventie verklaarde echter, dat de onafhankelijkheid der Bataafsche Republiek nog niet vaststond en zij ben dede niet als gezanten der Republiek kon beschouwen. Dit zou alleen onder zekere voorwaarden kunnen geschieden, welke *Blawie* en *Meyer* te veel eischend schenen. Daarop verschenen *Sieyès* en *Reubell*, twee leden van het Comité de salut public, in den Haag, om er de onderhandelingen voort te zetten, waar den 16^{den} Mei 1795 een verdrag tot stand kwam. De Fransche Republiek erkende de onafhankelijkheid der Bataafsche Republiek en sloot met haar een of- en defensief verbond; geen der beide landen mocht met Engeland afzonderlijk vrede sluiten. Wij moesten Frankrijk in den oorlog, die het toen voerde, met 30 oorlogschepen en minstens de helft van het leger bijstaan; beide zouden onder Fransche opperbevelhebbers staan. Frankrijk behield Staats-Vlaanderen, Maastricht en Venlo, terwijl Vlissingen Fransch garnizoen zou hebben. Eveneens mocht dit land garnizoen leggen in Bergen-op-Zoom, Grave en den Bosch en zon tijdens den oorlog alle plaatsen mogen bezetten, welke het nuttig oordeelde ter verdediging des lands. De vaart op Rijn, Maas en Schelde zou voor beide volken vrij zijn. Eindelijk moesten wij 100 miljoen francs voor oorlogskosten betalen en werd in eenige geheime artikelen nog o. a. bepaald, dat wij 25000 man Fransche troepen in ons land moesten houden, voeden, kleden, bewapenen en betalen en dat beide staten elkanders bezittingen in Indië, Afrika en Amerika waarborgden.

Haalvisschen (*Spualides*; zie de plaat) is de naam van een der beide groepen, waarin de *Plagiostoma* of *Dwaarsbekken* — een onderorde der belangrijke orde van de visschen, de *Kraakbeemrigen* (*Chondropterygii*) — wordt onderverdeeld.

De *Haalvisschen* bezitten bet voor deze orde kenmerkende kraakbeene skelet, maar overigens, even als de *Beeuvisschen* (*Teleostei*), parig borst- en buikvinnen en onparig rug- en anal-

H A A I E N.

Franjesnuitige Hondshaai.

Reuzenhaai.

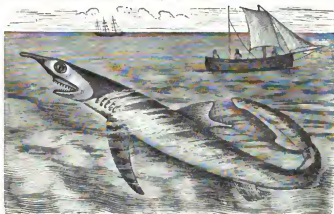
vinnen. Zij vertoonen in den regel een typischen lichaamsvorm, langwerpig, dik, meestal min of meer rolvormig en eenigszins driehoekig, waardoor zij gemakkelijk kenbaar zijn. In tegenstelling met de Beenvisschen liggen de kienwen niet vrij onder een kieuwdeksel, maar zijn zij aan de buitenzijde met de huid vergroeid, met 5 tot 7 tusschen de kieuwen gelegen openingen in den vorm van spleten. De neusgaten en de dwarse mondopening liggen aan de onderzijde van den kop, terwijl de kaken met één of meer rijen driehoekige, soms afgeplatte en soms scherpe tanden zijn bewapend. In plaats van met schnbben is de huid meestal met kleine harde kalkpapillen, soms ook met stekels bezet, waardoor zij ruw aanvoelt; dikwijls wordt zij gedroogd en voor verschillende doeleinden gebezigd, zooals voor de vervaardiging van zoogenaamd chagrijnleer en door meubelmakers voor het polijsten van hont. Behalve de gewone oogleden, bezitten de haaien soms ook nog een binnen ooglid, terwijl vele soorten aan weerszijden van den achterkop een zoogenaamd licht- of spitgat hebben, dat met de mondbolte in verbinding staat en water doorlaten kan. Ook het hart en het evenals bij de Roggen, van een klapvlies voorziene darmkanaal vertoonen kenmerkende verschillen, vergeleken bij de Beenvisschen, evenzoo de eieren, die groot en weinig talrijk zijn en inwendig in een op een baarmoeder gelijkende holte berrucht worden; bij vele soorten komen zij daar ook tot ontwikkeling, zoodat de jongen levend ter wereld komen. In verband met de inwendige bevruchting, hebben de mannetjes voor de paring dienende roedevormige aanhangels aan de anaalvinnen. Het lichaam eindigt in een krachtigen, buigzamen staart, die ben

een ongemeene zwemkrachten snelheid geeft, die gepaard gaan met een groot uithoudingsvermogen. De grootte haai-soorten bewonen dan ook voornamelijk de open zee, waar zij dikwijls weken lang hetzelfde schip begeleiden (omtrent heten daarbij begeleidente loodsmanne-tje, *Naucretes ductor*, zie *Carangidae*), terwijl de kleine soorten meest kustvisschen zijn en dikwijls in ontzaggelijke scholen voorkomen. Sommige soorten zwemmen in de tropen de groote rivieren op, zooals den Ganges, den Tigris, enz. In hoofdzaak overschrijden zij de keerkringen niet, slechts enkele soorten komen voorbij den poolcirkel voor.

Fossiele haaisoorten vindt men zeer talrijk in alle formaties.

Tot de Haaien behooren de grootste der bekende vischsoorten, allen zijn vleescheters en vele der grootte soorten zijn vraatzuchtige en gevaarlijke dieren, die, van een vreeselijk gebit met snijdende tanden voorzien, met één beet een mensch als met een zwaard in twee stukken kunnen deelen. Toch schijnt de haai lang niet zoo gevaarlijk voor den mensch te zijn als beweerd wordt, indien hij met rust wordt gelaten; slechts he-trekkelijk weinig soorten schijnen levende menschen werkelijk aan te vallen. Het is dan ook een bekend feit, dat op vele plaatsen de inlanders tusschen de haaien inzwemmen en goede zwimmers deze visschen zelfs met messen en andere wapenen aanvallen en doden. Sommige der grootste soorten bezitten bovendien slechts kleine tanden en zijn nit den aard der zaak nagenoeg on-gevaarlijk. De roofhaaien hebben de gewoonte op hun buit toe te zwemmen, met de rugvin boven water, en wanneer zij hem genaderd zijn, een schninschen draai te nemen, waardoor de naar onder gerichte mond op zijde komt en zij beter een beet kunnen toebrengen. Het voedsel schijnen zij reeds op een afstand te kunnen ruiken, zoodat zij gemakkelijk gelokt worden.

Over het geheel zijn de Haaien oeconomisch niet van groot belang. Als voedsel worden zij weinig gennuttigd; alleen in de tropen hebben de vinnen meer heteekenis, en zijn de haaien met het oog daarop soms het doel van een niet onbelangrijke visscherij. In Indië en China vormen gedroogde haaienvinnen, die behalve als voedsel ook voor het bereiden van vischlijm gebezigd worden, zelfs een bekend handelsartikel, dat van de Afrikaan-

Blanwe haai (*Carcharias glaucus*).

sche kust en nit de Arabische zee in Indië wordt geïmporteerd; in sommige jaren bereikte de hoeveelheid daarvan in Bombay een gewicht van 435000 kg.

De meest bekende tot de Haaivisschen behoorende familiën zijn:

1°. *Carchariidae* of zoogenaamde Menschen-

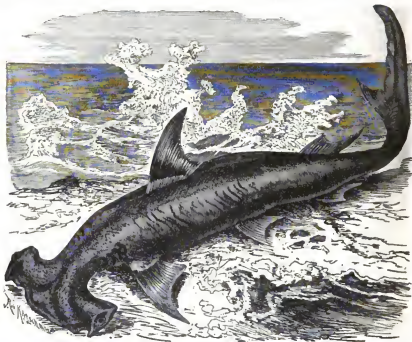
haaien. Tot deze familie behoort in de eerste plaats het geslacht *Carcharias*, dat de zoogenaamde Echte haaien omvat, met een 40-tal soorten. De meest bekende is de hieronder afgebeelde Blauwe haai (*Carcharias glaucus*), die $3\frac{1}{2}$ tot $4\frac{1}{2}$ m. lang wordt. Andere soorten van dit geslacht bereiken zelfs een lengte van $7\frac{1}{2}$ m. en meer.

Een ander bekend geslacht is dat der *Hammerhaaien* (*Zygaena*), met een 5 tal soorten, merkwaardig om hun onder de visschen eenigen vorm van den kop. Ook deze soorten behooren tot de

vertegenwoordigd onder de fossielen uit de krijt- en tertiaire formaties, terwijl een uitgestorven geslacht voor het eerst in de steenkoolformaties voorkomt.

Als de meest bekende geslachten vallen te noemen: *Lamna*, de zoogenaamde *Haringhaaien*, met een drietal soorten, waarvan *Lamna cornubica*, de in den Noord-Atlantischen Oceaan en op de Britsche kust, zoodoende zeldzaam ook op onze kust, voorkomende soort, de meest bekende is. Hij bereikt een lengte van 3 m.

Een tweede geslacht is *Carcharodon*, met slechts

Hammerhaai (*Zygaena malleus*).

meest gevreesde van den oceaan, waar zij zeer talrijk voorkomen. De bovenstaande afbeelding is van *Zygaena malleus*, de *Hammerhaai* of *Hammerhaai*, de veelvuldigst en in bijna alle tropische en subtropische zeeën voorkomende soort.

Ten slotte zijn nog te vermelden de geslachten *Galeus* en *Mustelus*, waartoe de zoolwel in de warmer streken als in de zeeën om Europa en ook op onze kust voorkomende *Ruise haai* (*Galeus vulgaris*) en de *Toonhaai* (*Mustelus vulgaris*) behooren. Beide soorten gelijken zeer veel op elkander, en hebben den typischen haai-vorm. De eerste soort wordt echter wat grooter, nl. tot 150 m., terwijl de laatste slechts tot ongeveer 1 m. lang wordt.

2°. Familie *Lamnidae*. De tot deze familie behoorende haaien bereiken allen een aanzienlijke lengte. Alle thans nog levende geslachten zijn

één bekende soort. *C. rondelii*, welke de vreeselijkste van alle haaien schijnt te zijn. Hij komt in alle warme streken voor, en bereikt een lengte van 12 m. Uit de talrijke fossiele *Carcharodon*-tanden, die in verschillende tertiaire lagen voorkomen, volgt, dat dit geslacht vroeger veel talrijker dan thans schijnt geweest te zijn en reusachtige afmetingen moet bezeten hebben. Daar er tanden gevonden zijn, die aan de basis 10 cm. en langs de zijde 13 cm. meten, terwijl die afmetingen bij een 12 m. lange visch resp. $4\frac{1}{2}$ en $6\frac{1}{2}$ cm. bedroegen. Daar door de Challenger dergelijke kolossale tanden zeer dikwijls uit den Grooten Oceaan werden opgehaald, schijnt dit reusachtige geslacht eerst in historische tijden uitgestorven te zijn.

Als laatste geslacht valt te noemen *Selache*, eveneens met slechts een enkele soort, nl. *S.*

Rhinodon typicus.

Hondshaai (*S. canicula*).Doornhaai (*Acanthias vulgaris*).Groenlandhaai (*L. borealis*).

maxima, de Reuzenhaai (zie de plaat). Hij wordt 9 m. lang. Het is de grootste haai van den Noord-Atlantischen Oceaan. Zijn voedsel bestaat uit kleine visschen en andere zeedieren. Op verschil-

lende plaatsen, o. a. op de Iersche kust, wordt op deze haai gejaagd om de olie die nit de lever wordt gewonnen (1 à 1½ ton per visch).

3°. Familie *Rhinodontidae*. Deze familie om-

vat slechts één geslacht met één soort, nl. *Rhinodon typicus* (zie de afbeelding), een van de grootst bekende haaien, welke echter geheel onschadelijk zijn. Exemplaren van 15 m. zijn bekend, maar er zouden ook van zelfs 21 m. voorkomen. De tanden zijn buitengemeen klein maar talrijk; naar beweerd wordt zou bij van algen leven. Zoals uit de bovenstaande afbeelding blijkt, die een aan de Kaap de Goede Hoop gestrand exemplaar voorstelt, is de snuit, afwijkend van den regel, kort en breed en zijn de oogen klein.

4°. Familie *Notidanidae*. Tot deze familie behoort o. a. het geslacht *Chlamydoselachus*, met slechts enkele kleine soorten, die nog slechts betrekkelijk korten tijd bekend zijn. Zij zijn merkwaardig omdat zij door de overeenkomst van hun tanden met fossiele haaiantanden uit het midden Devonische tijdperk, voor het oudste levende werveldier worden gebouwd.

5°. Familie *Scyllidae* of *Hondshaaien*. Deze familie omvat verschillende geslachten van meest kleine of niet zeer groote, veelal in de nabijheid van de knst levende haaien. Het meest bekende geslacht is *Scyllium*, bestaande uit kleine kustvisschen, die op den bodem van de zee van schaaldieren, doode visschen en dergelijke leven. Zij komen haast overal in de gematigde en tropische zeeën voor, dikwijls in zoo'n grooten getale dat zij den visschers hinderlijk zijn. Van de op de Europeesche kust voorkomende soorten wordt *S. canicula*, de *Hondshaai*, ook bij ons aangetroffen (zie de afbeelding). Hij is aan zijn vlekken gemakkelijk van de overige haaisoorten te onderscheiden. Gemeenlijk bereikt hij geen grootere lengte dan ongeveer 1 m. De wijfjes leggen in een zwarte hoornachtige schaal gesloten eieren, van langwerpige vierhoekigen vorm, waarvan de hoeken in lange gekronkelde draden uitloopen.

Een ander geslacht *Stegostoma*, met slechts een enkele bekende soort, *S. tigrinum*, is een van de meest algemeene en fraaiste haaien van den Indischen Oceaan. Zij bereiken een lengte van 3 tot 4,5 m. en worden om de teekening met zwarte of brune dwarsbanden en vlekken Zebra of Tiggerhaaien genoemd.

Een merkwaardig geslacht is nog *Crossorhinus*; de daartoe behoorende soorten, welke ongeveer 8 m. lang worden, hebben een breed vlakken kop met een stompen snuit en zeer vooraangeplaatsten bek. Lange den kop zijn talrijke franjeachtige aanhangselen, zoals uit de afbeelding op de plaat blijkt.

6°. Familie *Spinacidae*. Onder de verschillende tot deze familie behoorende geslachten behoort een ook op onze kust levende soort nl. *Acanthias vulgaris*, de *Doornhaai*, kenbaar aan de doornen of stekels waarmee de rugvinnen van voren gewapend zijn, en die ook als wapen gebezigd schijnen te worden (zie de afbeelding). Het zijn kleine visschen, van niet veel meer dan een halve meter lengte. De verspreiding van deze, en ook andere soorten van *Acanthias* is merkwaardig, daar zij in de gematigde zeeën van het noordoostelijk en het zuidelijk balfond voorkomen, maar niet in de daartusschen gelegen tropen. Zij leven gezellig en komen soms in ongelooflijk groote scholen voor; in een enkelen trek werden soms op de Engelsche kust 20000 stuks gevangen.

Door hun groot aantal veroorzaken zij dikwijls groote schade aan de visschers daar zij de netten en lijnen met hun scherp gebit vernielen, en de visch uit de netten wegrepen. Op sommige vischgronden is het dienstgevolg dikwijls niet mogelijk om te vissen. Soms wordt op hen geticht voor grondstof voor vischolie en gasfabrieken.

Verder vallen nog te noemen het geslacht *Cetorhynchus*, met een 9 tal soorten, die op zeer groote diepten schijnen te leven, en het geslacht *Laemargus*, met *L. borealis* de bekende *Groenlandhaai* (zie de afbeelding), een der weinige soorten die de Poolzee bewoont. Hij wordt amstreks 7 tot 8 m. lang en boewel hij zelden of nooit menschen schijnt aan te vallen, is hij toch een van de grootste vijanden van den walvisch.

7°. Familie *Rhinidae*. Deze om haar zonderlingen vorm merkwaardige familie, vormt een overgang tot de *Roggen*, zoowel om den lichaamsvorm als de levenswijze. Slechts een enkel geslacht met één soort is van deze familie bekend, nl. *Rhina squatina*, boewel verschillende uitgestorven nauw verwante soorten o. a. in steenkolenformaties zijn gevonden. Ook op onze kust komt zij voor, en is onder den naam *Zeeengel* bekend. Haar verspreiding is zeer groot daar zij bovendien in alle gematigde zeeën voorkomt, zoowel op de kust van Noord-Amerika, Californië, Japan, Zuid-Australië, enz.

7°. Familie *Pristiophoridae*. Als laatste familie valt deze nog te vermelden, merkwaardig om haar gelijkheid op de eigenlijke *Zaagvisschen*, welke echter tot de *Roggen* behoren. Behalve de vorige familie toonen ook zij de nauwe verwantschap tusschen haaien en roggen duidelijk aan. Zij zijn kleiner dan de echte *Zaagvisschen*, en hebben de kieuwopeningen op zijde, en niet van onder, zoals algemeen bij de *Roggen*. Bovendien zijn van onder aan de zaag nog een paar tentakels aanwezig. De zaag is ontstaan door vergroeiing en verlenging van het kraakbeen van den snuit tot een buitengewoon lang vlak blad, dat van tanden is voorzien.

Er zijn 4 soorten van deze familie bekend, die bij Japan en Australië voorkomen.

Haakbus is de naam van het oudste brandvuurwapen. Zij bestond uit een loop met een luntslot en uit een honten onderstel, waarop die loop neergelegd en met een haak bevestigd werd. Men had *heele* en *halve* haakbussen, naar gelang van haar kaliber, in lateren tijd ook *dubbele* haakbussen, *walbusen* en *musketten*.

Haaksbergen is een gemeente in de provincie Overijssel, 10198 H.A. groot met (1907) 5361 inwoners, ingesloten door de gemeenten Lonneker, Hengeloo, Ambt-Delden en Diepenheim (Overijssel). Neede en Eibergen (Gelderland) en Alstötte in de Pruisische provincie Westfalen. De bodem bestaat uit zand, hoogveen en een weinig beekklei langs de Regge. In den naasten omtrek vindt men mooie akkers en weiden, doch het grootste gedeelte van den bodem ligt nog woest. De voornaamste bronnen van bestaan zijn landbouw en veeteelt, weverij, linnenbleekery, veenderij en handel. De gemeente bestaat uit de dorpen Haaksbergen en Bunsse en de buurten Eppenzolder, Honesch, Holthuisen, Boekeloo, Langeloo, Brammeloo en Stepeloo.

In een lijst van goederen van 1188, van *Hendrik* graaf van Dalen en heer van Diepenheim, wordt voor het eerst melding gemaakt van het kerspel Haaksbergen.

Haamstede is de naam van een der oudste heerlijkheden van Zeeland. Zij behoorde eerst aan het geslacht *Renesse*, maar werd door graaf *Jan*, een zoon van *Floris V*, in 1299 geschenken aan zijn onwettigen broeder *Witte*, met wien de lijn der heeren van *Haamstede* (in 1341 tot baanderheeren verheven) een aanvang neemt. Hij was een zoon van *Floris V*, graaf van Holland en van een dochter van *Jan VII*, heer van Heusden, en onderscheidde zich door zijn dapperheid. Hij onderwierp Schouwen, Walcheren en Zuid-Beveland aan de heerschappij van graaf *Jan*, en toen het overwinnende leger der Vlamingen reeds tot dicht bij Haarlem was doorgedrongen, landde hij met zijn troepen te Zandvoort, versloeg de Vlamingen bij het Manpad en verdreef hen weldra uit Holland. Ofschoon hij zich gemakkelijk van Holland had kunnen meester maken, eerbiedigde hij de rechten van den wettigen zoon van *Floris V*.

Van zijne nakomelingen vermelden wij zijn tweeden zoon *Jan*, die in 1328 deel nam aan een tocht van graaf *Willem III*, om het gezag van den Vlaamschen graaf *Lodewijk* tegenover de oproerige steden te handhaven; *Costijn* en *Raas*, zonen van *Floris van Haamstede*, die den 13^{den} Januari 1426 in den scheepsstrijd bij Bronwershaven sneuvelden; *Arent* en zijn zonen *Floris* en *Arent*, die in 1454 terechtstonden voor de hooge grafelijke vierschaar te Zierikzee, beschuldigd van aanranding der grafelijke rechten, waarom de heerlijkheid *Haamstede* ten behoeve van den graaf van Holland en Zeeland werd verbeurd verklaard. Later werd deze heerlijkheid door *Philips van Bourgondië* verkocht aan *Lodewijk van Brugge*, heer van *Gruithuizen* doch ten deel gevallen aan *Jan van Hodepijl*. Toen men ze nogmaals veilde, werd zij aangekocht door den reeds genoemden heer van *Gruithuizen*. Zij bleef ongeveer een eeuw het eigendom van zijn geslacht en kwam toen in het erit van *Jacob van den Eynde* (*Eyndius*), die het slot, door *Witte* gesticht, maar in 1526 door brand verwoest, weder heeft doen opbouwen. Dit kasteel is in het laatst der 17de eeuw opnieuw hersteld door den toenmaligen eigenaar *Rutger Mogge*.

In 1543 was *Adolf van Haamstede* een der scheepsbevelhebbers op de vloot, door *Maximiliaan van Bourgondië* tegen de Fransen in zee gezonden. Ten tijde van onzen opstand schaarde hij zich aan de zijde van Spanje. Zijn zoon *Arent*, overleden te Zierikzee in 1601, wordt door velen voor den laatsten mannelijken telg van zijn geslacht gehouden, ofschoon *Hoogstraten* nog latere afstammelingen vermeldt.

Eindelijk maken wij nog melding van *Adriaan van Haamstede*, een voorstander der Hervorming. Vermoedelijk was hij een zoon van *Witte van Haamstede*, welke laatste de achterkleinzoon was van dien *Arent*, welke in 1354 met zijn vader en broeder van de heerlijkheid beroofd werd. Men meent, dat hij geboren is omstreeks het jaar 1525. Hij stond aan het hoofd der Her-

vormden te Antwerpen, moedig de vreeselijkste vervolgingen trotseerende, totdat hij eindelijk in 1559 de wijk moest nemen naar Norden, nadat hij in het voorafgaande jaar de gemeente te Aken gesticht had. Weldra echter werd hij naar Groningen afgevaardigd, om er het Evangelie te verkondigen, en kort daarna naar Londen, om er een gemeente te stichten. Wegens opgekomen verdeeldheid werd hij echter in 1560 aldaar afgezet en verbannen. Daar hij verdraagzaam genoeg was, om de volgelingen van *Menno Simons* te verdedigen, beschuldigde men hem, dat hij sommige dwalingen der Wederdoopers aankleefde. Het over hem nitgesproken banvonniss vervolgde hem overal. Hij begaf zich naar Zeeland, maar moest weldra vertrekken. In Holland beroofde men hem van zijn goederen, en zelfs het vrijzinnige Emden weigerde hem op te nemen, zoodat hij zich te Oldersum nederzette, om zich met den landbouw bezig te houden. Op veler aanzoek keerde hij in 1572 naar Engeland terug, maar werd er opnieuw in den ban gedaan. Hij begaf zich vervolgens naar Friesland en overleed er kort daarna. Van hem is afkomstig „De Gheschiedenisse ende den doot der vrome Martelaren, die om het ghetuygenisse des Evangeliums haer bloedt ghestort hebben, van den tijden Christi af tot den jare MDLIX toe hy een vergadert op het kortste, door *Adrianus Cornelius Haemstedius*” (1559). De eerste uitgave is thans zeer zeldzaam, doch het werk is later nog zeventmaal uitgegeven.

Haan noemt men het mannetje der hoenderachtige en zangvogels, in het bijzonder het manlijke hoen (zie aldaar).

Haan, Johan de, werd geboren te Delft in 1560, studeerde in het huitenland in de rechten en vestigde zich als advocaat eerst te 's Gravenhage en vervolgens te Amsterdam, werd in 1599 secretaris der Admiraliteit aldaar en in 1603 pensionaris van Haarlem. Hij koos in 1618 de zijde van *Oldenbarneveldt* en van de Remonstranten, waarop hij zijn ambt verloor en in 1619 het land verliet. Weldra werd hij ingedaagd en, toen hij niet verscheen, voor 15 jaar op hofstraf verbannen met verbeurdverklaring van de helft zijner goederen. Vruchteloos trachtte hij zich in een geschrift te verdedigen, vruchteloos beriep hij zich op zijn voorrechten als burger van Haarlem; het vonnis werd nog verzward en een jaar later heeschildigde men hem bovendien van majesteitschennis. De *Haan* werd toen geheimraad van den hertog van Holstein, woonde op het slot Tonningen en overleed aldaar den 5^{den} November 1624. Zij weduwe en kinderen werden na den dood van prins *Maurits* in het bezit der verbeurdverklarde eigendommen hersteld.

Haan, Cornelis Janzoon de, gewoonlijk 't *Haantje* genaamd, een Nederlandsch zeeheld, geboren te Amsterdam in de 2de helft der 16de eeuw, streed vooral tegen de zeeroovers van Duinkerken. Zelfs strekte hij zijn tochten uit tot de Middellandsche Zee. In 1633 door 2 Duinkerker schepen aangevallen, schoot hij het eene in den grond en joeg het andere op de vlucht, doch verloor zelf hierbij het leven.

Haan, Matthijs de, een Nederlandsch staatsman, werd in 1663 te Dordrecht geboren, en

begaf zich naar Batavia met zijn vader. Toen deze weinige dagen na zijn aankomst overleden was, ging *Mattheus* naar Soratte, waar hij in 1695 bevorderd werd tot commies. Een jaar later keerde hij naar Batavia terug, waar hij achtervolgens aanzienlijke betrekkingen bekleedde en in 1725 tot gouverneur-generaal benoemd werd. Hij overleed aldaar den 1sten Juni 1729.

Haan, Pieter de, een Nederlandsch schrijver over handelszaken en koloniale aangelegenheden, werd geboren te Amsterdam den 18^{den} Juli 1757, stichtte in 1806 een handels- en bankierskantoor in zijn geboorteplaats, doch aanvaardde in datzelfde jaar de betrekking van chef der afdeling voor de algemeene handelszaken bij het ministerie van Marine en Koloniën, kocht in 1809 een lakenfabriek te Leiden, en trok zich in 1823 terug uit de zaken, om zich aan de beoefening der letteren te wijden. Hij was lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en overleed aldaar den 5^{den} Januari 1833. Van zijn geschriften noemen wij: „Gedachten over den Chinahandel en den theehandel” (1824), „Ernstige beschouwing van de mogelijke gevolgen van de oprichting der Nederlandsche Handelsmaatschappij” (1824), „Crawford, de Indische Archipel” (3 dln., 1823—1825), „Het Handelstelsel van Java, met koophandel en scheepvaart en fabriekstaal van Nederland in verband gebracht” (1825), „De grondslagen der Maatschappij, door Droz” (1826), „De invoer van thee ter overweging voorgesteld” (1827), „Schetsen van de landelijke administratie van Java” (1829), „Koloniaal bezit en handel, in verband gebracht met de afscheiding van België van Holland” (1831) en een aantal opstellen in de tijdschriften „*Hermes*” en „*Weeg-schaal*”.

Haan, Willem de, een Nederlandsch zooloog, werd geboren te Amsterdam den 7^{den} Februari 1801, studeerde te Leiden in de wis- en natuurkunde, zag zijn antwoord op een academische prijsvraag bekroond en promoveerde in 1825 op een dissertatie „*Monographiae Ammoniteorum et Goniatiteorum specimen*”. Reeds in 1822 werd hij benoemd tot custos voor de week- en straaldieren aan 's Rijks Museum te Leiden en in 1827 werd hij aldaar aangesteld tot conservator voor de ongewervelde dieren. Gedurende 20 jaar bekleedde hij die betrekking. Toen noodzaakte ziekte hem tot het vragen van eervol ontslag, waarna hij in 1848 naar Haarlem vertrok, alwaar hij den 15^{den} April 1855 overleed. Hij was lid van een groot aantal geleerde genootschappen en heeft zich bekend gemaakt door de nitgave van verschillende belangrijke werken, zooals: „*Recherches sur l'anatomie et les métamorphoses de différentes espèces d'insectes, ouvrage posthume de Lyonet*” (1832) en „*Fauna Japonica, sive descriptio animalium, quae collegit de Siebold*” (1835). Ook schreef hij „*Mémoires sur les métamorphoses des coléoptères*” (1836), benevens verhandelingsen in de „*Bijdragen*” van van Hall, Vrolik en Mulder.

Haan, Romke Everts de, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Wirdum den 21sten Juli 1813, was werkzaam aan verschillende scholen voor lager en meer nitgeheid lager onderwijs, op welke zich allengs tot de natuurkundige vakken,

werd in 1870 benoemd tot directeur van 's Rijks hogere hagerschool te Winterswijk en schreef: „*Gondibald of Keizer Karel de Groote te Leensden enz.*” (1876), „*Twee vorstinnen des gezangs*”, „*Open brief aan den heer van Zuylen van Nyevelt, naar aanleiding van diens rede in de Tweede Kamer*” (1863), „*Moetersammlung deutscher Gedichte*”, „*Leerboek over de staathuishoudkunde voor de lagere scholen*”, leerboeken over geologie en mineralogie en een reeks van opstellen in „*Isis*”, „*Album der Natur*” enz. Later verscheen nog van hem „*De kinderen der zon*” (1895). Ook leverde hij vertalingen van Hoogduitsche geschriften van natuurkundige inhoud. Verder heeft hij zich heijverd om in populaire geschriften de kennis der geologie en vooral die der evolutieleer van Darwin algemeen bekend te maken. Dat streven berekende hem echter een tijdelijke vervolging van de clericale partij in de Tweede Kamer, zoodat zijne uitzetting oit den Staatsdienst verlangd, doch niet verkregen werd. Den 1sten December 1897 ontving hij eervol ontslag en overleed den 10^{den} Januari 1899 te Deventer.

Haan, Anneus Frederik Eilerts de, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Olst des 21sten Mei 1834, studeerde in de theologie en werd in 1860 predikant te Noordwolde, in 1867 te Ternaard, in 1884 te Eext, in 1885 te Berger, in 1888 te Bennebroek en ontving in 1891 zijne emeritaat. Hij overleed te Meppel in December 1899. Hij schreef: „*Gedachten en opmerkingen over de laatste dagen des jaars*” (1864), „*Open brief aan Klaasje Zevenster*” (1867), „*Mijn vriend Pik*” (onder den schijnnaam *Henri*, 1872), „*De Noord-Nederlandsche landbouwkoloniën. Eenestudie over de Maatschappij van Weldadigheid*” (1872), „*De geschiedenis der Zuid-Nederlandsche landbouwkoloniën*” (1872), „*De geschiedenis der Zuid-Nederlandsche Reform- (verbeterings) scholen*” (1874), „*De Kruisberg. Strafgevangenis voor jeugdige misdadigers*” (1875), „*De Rijksgestichten te Ommerschans en Veenhuizen*” (1876), „*Nederlandsch Mettray*” (1878), „*De Weesinrichting te Neerbosch van den Heer van 't Lindenbont*” (1880), „*Een bezoek aan 't Doofstommeninstituut te Groningen*” (1882), „*Het gesticht voor minderjarige idioten te 's Gravenhage*” (1883) en „*Instituut tot onderwijs van blinden te Amsterdam*” (1884).

Haan, Willem de, een Nederlandsch toonkunstenaar, werd geboren te Rotterdam den 24sten September 1849, hoefende de muziek eerst als dilettant, maar wijdde zich na grondige studiën bij *S. de Lange, Nicolai* en *W. Borgiel* ten slotte geheel aan de kunst. Reeds vroeg onderscheidde hij zich als een talentvol componist, vertoefde gernimen tijd te Leipzig, daarna te Berlijn en vervolgens te Bingen, waar hij dirigeert was van den „*Caciliën-vereen*”. Hij betoonde zich weldra een dirigent van hntengewone gaven en werd in 1876 naar Darmstadt heroepen, in 1876 benoemd tot directeur van den „*Mozart-vereen*” en in 1878 directeur van de Opera met den titel van „*Hofkapelmeester*”. In 1898 dirigeerde hij de „*Siegfried*” in de Wagnervereeniging te Amsterdam ter vervanging van mr. *Viotta*. Ter vervanging van *Willem Kes* zocht men hem na diens aftreden te winnen als directeur van het Concertgeboos te Amsterdam, aan welke benoeming hij gees

gevolg gaf. Hij is ridder van verschillende hnitenslandsche orden en bonder van de gonden medaille „Für Kunst und Wissenschaft". Hij schreef vele composities, onder welke „Der Königssohn, Balade", „Entreeste muziek voor Shakespeares Macbeth", en twee opera's „Die Kaiserstochter" (1885) en „Die Inkasohne" (naar *Multatuli*; 1897).

Haan, David Bierens de, een Nederlandsch wiskundige, werd geboren te Amsterdam den 3^{den} Mei 1822, studeerde te Leiden in de wis- en natuurkunde en verwierf in 1847 den doctorrang op een dissertatie „De lemniscata Bernoulliana". In 1848 werd hij docent in de wiskunde aan het gymnasium te Deventer, later schoolopziener en lid van den gemeenteraad aldaar en in 1863 hoogleraar in de wiskunde te Leiden. Hij aanvaardde die betrekking met een redevoering „Over de macht van het onbestaanbare", bekleedde van 1872 tot 1873 aldaar het rectoraat en hield hij zijn aftreden in 1892 een Latijnsche oratie „Over de lotgevallen der Leidsche Hoogeschool". Van zijn geschriften vermelden wij: „Betrekking tusschen meetkunde en getallenleer" (1852), „Iets over het gymnasium te Dorenter" (1852), „Leidraad bij onderwijs in de vormleer" (1856), „Schoolkaart van Overijssel", „Schrön, Logarithmentafels", „Sommaire de l'exposé de la théorie des intégrales définies", „Gedachten over het ontwerp van wet op het Middelbaar Onderwijs" (1862), „Het wetsontwerp op het Middelbaar Onderwijs" (1862), „Smaassen, hogere algebra", „Lacroix, meetkunde" (onderscheiden uitgaven), „Nouvelles tables d'intégrales définies" (1867), „Overzicht der differentiaalrekening", „Verdam geschetst en „Overzicht der vlakke driehoeksmeting", „B. de Spinoza, Stelkonstige reekening van den regenboog. Reekening van kanssen. Two nearly known *trés-ties* Reimpression" (1884), „Simon Stevin, Van de spiegeling der singkonst. Van de molens. Deux traités inédits. Reimpression" (1884), „Bonwstoffen voor de geschiedenis der wis- en natuurkundige wetenschappen". Verhandelingen der Koninklijke Akademie van wetenschappen. Afdeeling wis- en natuurkunde 1ste sectie, II, 1, 1893). Verder schreef hij een groot aantal opstellen in de „Werken der Koninklijke Akademie van Wetenschappen", in het „Album der Natur", „De Gids", de „Vaderlandsche Letteroefeningen", het „Tijdschrift van Sloet van Oldhuis", „Grünert's Archiv für Mathematik und Physik", „Crelle's Journal für Mathematik", alsmede in Fransche, Engelsche en Italiaansche tijdschriften. Ook leverde hij nieuwe nitgaven van eenige ondo, deels onbekende werken.

Biunen- en buitenlandsche geleerde genootschappen hebben hem onder hnn leden opgenomen, soaals de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, het Utrechtsch, Bataviafch en Zeenwch genootschap, het wiskundig genootschap, „Een onvermoede arbeid komt alles te boven", waar- van hij geruimen tijd secretaris was, terwijl hij de uitgaven van het „Nieuw archief van Wiskunde" bezorgde, de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, de Keizerlijke Academie te Kazan, de „Académie des Sciences" te Toulouse, die hem haar gouden medaille schonk, den „Instituito Reale" te Venetië, de „British

Association for advancement of science", het Deensch Genootschap van Wetenschappen, de „Hamburger Mathematischer Verein" enz. Bij het jubelfeest te Edinburg in 1884 werd hij tot L. D. (*legum doctor*) verheven. Hij overleed den 12^{den} Augustus 1895.

Haan, dr. Johannes Diderik Bierens de, den 14^{den} October 1866 geboren te Amsterdam, studeerde in de theologie te Amsterdam en te Utrecht en promoveerde in 1891 tot doctor in de theologie op een proefschrift, getiteld: „De betekenis van Shaftesbury in de Engelsche ethiek", was achtereenvolgens predikant te Ootmarsum, Hoogland en Roosendaal (Gelderland) en nam in November 1906 als zoodanig zijn ontslag, om zich geheel te kunnen wijden aan letterkundigen en wijsgeerigen arbeid. Sedert redigeert hij als redacteur-secretaris het „Tijdschrift voor wijsbegeerte". Behalve een reeks verhandelingen van wijsgeerigen en letterkundigen aard in het „Tweemaandelijksch tijdschrift", „De twintigste eeuw", „Onze eeuw", „Kroniek", „Nederlandsche(n) Speculator" e. a. schreef hij: „De psychische afkomst van het oorzaakbegrip" (1895), „De norm der waarheid is in ons zelf" (1897), „Idee-studies" (1898), „Levensleer naar de beginselen van Spinoza" (1900), „Pintarchus als godsdienstig denker" (1902).

Haan Hottoma, Montanus de, een Friesch geschiedkundige geboren te Bolsward den 28sten Januari 1796, promoveerde in de rechten, vestigde zich in 1817 als advocaat te Leenwarden, werd er in 1838 benoemd tot rechter in de arrondissementsrechtbank en overleed den 18^{den} December 1873. Van zijn geschriften noemen wij: „De eerste November. Een geschied- en tijdrekenkundig onderzoek uit de Noorse godenleer" (1835), „Ond- en Nieuw-Friesland of aardrijkskundige beschrijving van die provincie" (1840), „Frieske Hilgelänner en Noordfrieske rymkes" (1841), „Leenwarden vóór en na haar wording als stad en in hare betrekking tot de Leppa. Eene bijdrage tot de geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden, door W. Eekhoff" (1848), „Het meer Flevum en het eiland Flevo of bliken in de ondere geschiedenis van Friesland met betrekking tot haren vroegeren en tegenwoordigen waterstaat" (1854), „Onze reis naar Sagelterland enz." (met R. Posthumus 1836), en „Stamboek van den Frieschen vroegeren en lateren adel enz." (2 dln., 1847). Verder leverde hij onderscheiden brochures, vertalingen, bijdragen in tijdschriften en jaarboekjes enz.

Haan-Manifarges, Pauline de, een Nederlandsche zangeres, werd geboren te Rotterdam den 4^{den} April 1872, maakte zangstndien aan het conservatorium te Frankfurt a. M. onder *Julius Stockhausen* en vestigde zich daarna als concertzangeres in haar geboortestad. Zij bezit een fraai krachtig altgeluid, dat zich bovenal leent voor de vertolking van klassieke werken (*Bach en Haendel*). Zij maakte deel uit van *Messchaert's* kwartet en heeft zich ook in 't buitenland naam verworven.

Haar is een bedekking van de hnid van vele dieren, en ook de mensch draagt het in meerdere of mindere mate over het grootste gedeelte des lichaams. De haren zijn meestal in schuin-

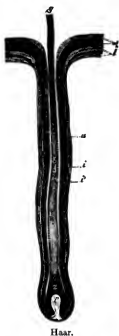
sché richting, één aan één of twee aan twee ingeplant in de huid, waarbij op de verschillende deelen des lichaams een zekere regelmatigheid is waar te nemen, zoodat de haren als het ware stroomen vormen, welke zich hier en daar vereenigen. Hun aantal wordt op een honderdduizental geschat, waarvan 80000 op het hoofd; van de laatste vallen elken dag 40—100 uit. Er zijn gevallen bekend van „haarmenschen” (zie aldaar), een wellicht erfelijke afwijking in de haarontwikkeling, waarbij alleen de plaatsen, die normaal geheel haarloos zijn, als lippen, handpalm, voetzool, nagels en glans van den penis vrij blijven, maar overigens het geheele lichaam in weelderigen haardos prijkt. Abnormale haargroei komt ook voor wat de plaats betreft: zoo de baardige vrouwen en de bebaarde moeder-vekken. Omgekeerd komt er ook een aangeboren, volledige kaalheid voor.

Haren vormen de bekleding van het lichaam der zoogdieren. Borstels en stekels zijn als verdikte haren te beschouwen. Men onderscheidt bij de zoogdieren het bovenhaar en het onderhaar of wolhaar. Dit laatste is fijner en korter dan het bovenhaar. Wol onderscheidt zich van de haren, doordat de draden aan het oppervlak gescheurd en daardoor en door het vet aan hun oppervlakte tot strengtjes vereenigd zijn. De zoogdieren wisselen van haar; gedurende den winter is de vacht bij

Geen deel van 's menschen lichaam biedt zoolang weerstand aan de ontbinding als het haar; zelfs bij mummiën, die duizenden jaren oud zijn, vindt men het haar nog ongedeerd. Ook zijn zij zeer sterk; het draagvermogen van een haar is niet minder dan 180 gram. Het belangrijkste bestanddeel van het haar is hoornstof, andere bestanddeelen zijn een min of meer gekleurd vet en een pigment of kleurstof. In de asch van het haar vindt men kiezelzuur, ijzer- en mangaanoxide; de laatste twee en ook de hoeveelheid zwavel hebben grooten invloed op de kleur van het haar. Donker haar bevat veel ijzer.

Het haar kan sluik of gekroesd zijn. Het is te sterker gekroesd, naarmate de doorsnede meer afwijkt van den cirkelvorm en meer een elliptische gedaante vertoont. Het sterk gekroesde haar der Negers is daarenboven spiraalvormig gedraaid. De haargroei is bij sommige stammen, zooals bij de Turken en Tataren, zeer sterk, bij andere, zooals bij de Chinezen, Mongolen, Egyptenaren en de meeste Amerikanen, zeer schraal, althans wat den baard betreft.

FIG. 1.

hen het dichtst; veelal vindt deze wisseling plaats; voor alle haren op denzelfden tijd, plaats.

FIG. 2.

Haar.

Bij het haar onderscheidt men den boven de huid uitstekenden *haarcylinder* (S, fig. 1, 50-maal vergroot) en den in de huid gelegen en door den *haarzak* (B) omsloten *haarwortel* (W). De wortel is weeker en dikker dan de cylinder en eindigt van onderen in een knoedvormig deel, de *haarknop* of *haarbol* genaamd (Z), waarin een eivormig deel zich verheft (P), hetwelk men met den naam van *haarkiem* bestempelt.

Bij de nauwkenrige beschouwing van een haar ontdekt men 3-verschillende deelen, zooals blijkt uit fig. 2, welke een stukje voorstelt van een wit haar, 250-maal vergroot. Men ziet er in de eerste plaats een *opperhuid* o, een laag welke uit platte, schubvormige, als dakpannen op elkaar gelegde cellen bestaat, daarna de *schors* of *haarsnede* r, een vaak donker gestippelde, gevlekte of gestreepte doorschijnende massa, uit plaatjes en vezelcellen bestaande (fig. 3), en eindelijk het *merg* m (fig. 2), hetwelk zich vertoont als een streng, die boven den haarbol een aanvang neemt en zich bijkans tot aan de punt van het haar uitstrekt. Het bestaat uit hoekig-ronde cellen, welke een kern en vele kleine luchtblaasjes bevatten. Bij donkere haren bevat het merg ook kleurstof. De kleur van het haar is intusschen afkomstig van

het korrelig pigment, in de plaatjes der schorslaag aanwezig, van een in deze plaatjes voorhanden, gelijkmatig verspreide kleurstof en van de lichtblaasjes in het merg, welke oorzaak zijn van een witte kleur.

De *haarzak* is een fleeschvormig, den haarwortel eng omsluitend zakje, dat men kan beschouwen als instulping der huid,

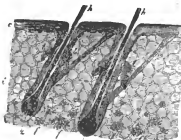
FIG. 3.

Haar.

want wij ontdekken 2 lagen, van welke de buitenste (a fig. 1) met de lederhuid en de binnenste met de slijm-laag (s) der opperhuid overeenstemt en met den naam van *wortelscheede* (i) bestempeld wordt, om deze van de buitenste laag (a) of den haarzak in meer beperkten zin te onderscheiden. Deze laatste bestaat uit bindweefsel en bevat in zijn hniteste, meer vaste lang talrijke haarvaten en enkele zenuwvezels. Op den bodem van den zak verheft zich de reeds vermelde *haarkiem*. Deze bestaat uit een niet zeer duidelijk vezelig bindweefsel. Genoemde *wortelscheede*, tusschen den haarzak en den haarwortel gelegen, is samengesteld uit 2 lagen cellen; de binnenste (i) behoort tot den haarwortel W, een omkleedsel van dezen vormende, en de buitenste (f), den binnen-

FIG. 4.

Haar.

wand van de haarzak bekleedend, is een voortzetting van de slijm-laag (s) der opperhuid en hare cellen veranderen bij de haarkiem gestadig in de ronde cellen van den *haarknol* (Z), welke de haarkiem omgeven. In den haarwortel worden de ronde cellen allengs platter, naarmate zij meer naderen tot de oppervlakte der huid.

Nahij den mond van den haarzak heeft men dien van eenige smeerkliezen, enkelvoudige of vertakte buizen, welke den haarzak van vet voorzien en het haar en de opperhuid met olie bevochtigen. Eindelijk vermelden wij nog eenige gladde spiervezels, die met de knodsvormige uiteinden der haren in verband staan en door het verplaatsen van deze aan de haren met betrekking tot de opperhuid een loodrecht stand kunnen geven. Het huiveren en het te berge rijzen der haren zijn de

gevolgen van de onwillekeurige werking dier spiervezels. In fig. 4 ziet men de doorsnede der huid van het hoofd, in c de opperhuid, in i de lederhuid, in f kleine vetdeeltjes in de onderste laag van deze, in a den haarcylinder, in b den haarzak, in z den haarknol, in t de smeerkliezen en in w de haarzakspieren.

De haren worden gevormd door een vloeistof, die door de bloedvaten van den haarzak afgescheiden wordt en vooral in de schorslaag opstijgt, om, voor zoover zij vluchtig is, aan de oppervlakte van den haarcylinder te verdampen. Dientengevolge staat de toestand der haren in het nauwste verband met dien van de huid. Zijn de haren zacht en glanzig, dan is ook de huid frisch en werkzaam, — zijn zij dor en broos, dan is de huid ongelijks slap en droog. Wordt de voeding van het haar geruimen tijd belemmerd, zoodat de ontwikkeling der cellen in den omtrek der haarkiem een ziekelijke verandering ondergaat, dan zal de haarcylinder allicht van de haarkiem afbreken en uitvallen, zooals dikwijls na typhense koortsen het geval is, alsmede bij sommige haar- en huidziekten. Ook syphilis kan oorzaak zijn van kaalheid, waaraan ook de kwikkur niet onschuldig is en terwijl de haargroei na acute infectieziekten zich weer herstelt, gebeurt dat bij syphilis lang niet altijd of eerst veel later. Het grijs worden van het haar ontstaat door verlies van pigment en doordat er licht in de mergsubstantie dringt. Het is zeker vastgesteld, dat door herige gemoedsbewegingen als doodsaangst en schrik, dat grijsworden in een enkelen nacht kan gebeuren.

Het hoofdhaar van den mensch kan een aanmerkelijke lengte bereiken. Daar de groei in den wortel plaats heeft, is het duidelijk, dat men op kale plekken, waar zich geen haarzakken in de huid bevinden, evenmin door hooggeroemde haarmiddelen haar kan doen ontstaan, als tanden door een tandtinctuur.

Verzorging van het haar. Daar men nog in het onzekere verkeert omtrent de vraag, wat goed of schadelijk voor het haar is, dient de verzorging daarvan zich tot een niterst eenvoudige behandeling te beperken. Schadelijk werkt in elk geval het vaste binden, vlechten, branden, verven enz. der haren. Hoofdzak is, dat het haar en de haarbodem zindelijk worden gehouden, waartoe een kam en tamelijk harde schuier de beste hulpmiddelen vormen; ook verdient het wassen met water en zeep of sterk verdunde zeepspiritus aanbeveling. Over den invloed van het haarsnijden zijn de meeningen zeer verdeeld, evenzoo omtrent de voor- of nadeelen der bedekking van het hoofd; wel staat vast, dat een te warm hoofdedeksel schadelijk moet werken, omdat het de nitwaseming der huid van het hoofd belet.

Ontharingsmiddelen (*depilatoria*) werden reeds in de Oudheid gebruikt. Bij de Grieken en Romeinen was het, evenals hedentendage nog bij de Oostersche volken, gebruikelijk dat vrouwen de lichaamsharen kunstmatig verwijderden, zooals de monnimenten der Oudheid bewijzen; ook wordt in de kunst nog steeds het vrouwelijk lichaam onbehaard afgebeeld. Een zeer bekend ontharingsmiddel is het *rusma* (bijtende kalk en anr pigment); even goed werkt en geheel onschadelijk is versch bereid calciumsulphydraat, waarbij

de haren echter weer aangroeien. Beter voldoet pilothron (een harsmengsel), het meest afdoende middel is echter de electrolyse.

Het verven der haren dagteekent ook reeds uit oude tijden. Schadelijk werken alle loodhoudende haarkleurmiddelen, zoo ook het dikwijls aanbevolen paraphenylenamine. Onschadelijk zijn daarentegen het versch geperste sap van walnoten-schalen en pyrogallussuur. Een oplossing van holschen steen dient zeer voorzichtig en slechts in sterk verdund toestand gebruikt worden. Voor het toepassen van haarkleurmiddelen moet het haar eerst zorgvuldig ontvet en gedroogd worden. Het resultaat is altijd slechts van tijdelijken aard.

Haar, Jacobus van der, een Nederlandsch geneeskundige, vermoedelijk geboren te 's Gravenhage in 1717, werd achtereenvolgens chirurgijn bij de troepen van den staat, eerste chirurgijn van 's lands legerhospitelen, chirurgijn van de stad en van het hospitaal te 's Hertogenbosch en lector in de chirurgie te Amsterdam. Hij overleed te 's Hertogenbosch den 19^{den} September 1799. Behalve eenige verhandelingen in de werken der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en in die der Bataafsche Maatschappij, schreef hij: „Korte verhandelingen van de geschoten wonden enz.” (1747), „Aanwijzing om de uitwendige slagadergezwollen op een gemakkelijke wijze te genezen” (1779), „Proeve over de hersenen en zenuwen en eenige van derzelver ziekten” (1788) en „Uitgezochte genees- en heilkundige mengelschriften” (2 dln., 1797) benevens een aantal opstellen in de „Algemeene Konst- en Letterbode.”

Haar, Bernard ter, een Nederlandsch dichter en prozaschrijver, geboren te Amsterdam den 13^{den} Juni 1806, studeerde eerst aldaar en vervolgens te Leiden in de letteren en godgeleerdheid en werd later door den Leidschen Senaat eershalve bevorderd tot doctor in de theologie. In 1830 aanvaardde hij het predikamt te Eemnes-binnen en was daarna achtereenvolgens werkzaam te Vlaardingen, Arnhem, Leiden, en Amsterdam. Reeds als student behaalde hij in 1827 aan de universiteit te Groningen den gouden eereprijs voor een verhandeling over de Herakliden. In 1842 werd zijn verhandeling „Over

den invloed van het Christendom op de poëzij” door de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen in 1845 zijn „Geschiedenis der Kerkhervorming in taferelen” door het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst met goed bekrond. Na het overlijden van professor Rooy-aards trad hij in Juni 1854 op als hoogleraar in de kerkgeschiedenis aan de Utrechtsche hogeschool. Ook aan de poëzie wijdde hij reeds op jeugdigen leeftijd zijn krachten. In 1827 schonk het Amsterdamsch Genootschap „Tot Nut en Beschaving” hem de zilveren medaille voor een

gedicht, getiteld „Zelfopoffering” en in 1838 trad hij op met zijn „Johannes en Theogenes”. Daarop volgden 3 bundels verspreide gedichten, alsmede „De St. Paulusrots” (1847; 6de druk, 1878). Vooral zijn verzen: „Huibert en Klaartje” (4de druk, 1878), „Elegie aan een spelend kind” (1840), „Aan een Apostel des ongelooft” (1841), „Abd-el-Kader” (1849), „De dochter van Herodias” (1854) en „Eliza's vlucht” (1854) waren algemeen bekend. Na het aanvaarden van zijn hoogleeraarsbetrekking gaf hij nog uit „Wie was Jezus?” (1863), naar aanleiding van Renan's bekend geschrift „La vie de Jésus”,

„Historiographie der kerkgeschiedenis” (1870—1873) en „Laatste gedichten” (1879). Een practitgave van zijn „Kompleete gedichten” verscheen in 1876 en een volksmitgave in 1878—1879. „De Kerk. Op mijn Herinueringsfeest 1830—1880” kwam niet in den handel. In het laatst van 1874 werd hem een eervol emeritaat verleend. Hij overleed te Velp bij Arnhem den 19^{den} November 1880.

Haar, Barend ter, Bzn., een Nederlandsch letterkundige en zoon van den voorgaande, werd geboren te Eemnesbinnen den 29^{den} September 1831, studeerde eerst te Amsterdam en daarna te Leiden in de theologie en werd vervolgens predikant te Arkel, toen te Delden en daarna te Nijmegen. In April 1895 werd hij emeritus en overleed in April 1902. Hij schreef: „Antonie van Boekhorst, een Nijmeegsche novelle” (1882), „Zonnestraatjes in de ziekenkamer” (1884), „Photogrammen” (1870), „Tweetal historische novel-

Bernard ter Haar

len, aan de geschiedenis van Nijmegen ontleend" (1873) en „Grafbloemen uit den vreemde en van eigen grond", een diepgrondtje voor het sterf-bnis. Verder leverde hij een Nederlandsche bewerking van „Adolf Streckfuss. De geschiedenis der wereld aan het volk verhaald" (1867 enz.) en van dr. G. Weber's „Geschiedenis der wereld, van het begin der Fransche Omwenteling tot op onze dagen", „Aan Gladstone" (1881), waarin hij een beroep deed op zijn geweten en de vrijheid eischte voor Transvaal, „De hedendaagsche ultramontanen tegenover de geschiedenis" (Tijdspiegel, 1891, I).

Haarballen zijn ronde of ovale ballen haar in de maag der knisdiere; zij ontstaan door het beleken van de eigen huid of die van anders dieren.

Haarbuigje. Zie *Capillariteit*.

Haarbuiskracht. Zie *Capillariteit*.

Haard. Zie *Kachel*.

Haar der planten. Men vindt ook bij de planten en wel op de meest verschillende deelen haren. Zij ontstaan alleen uit de epidermis (opperhuid) en niet uit de daaronder gelegen deelen. Hun vorm is zeer verschillend en naar het aantal cellen, waaruit zij bestaan, onderscheidt men één en meercellige haren. De éencellige (fig. 1—4) kunnen of gewone rechte haaren vormen (fig. 1), of min of meer in elkaar gekronkeld zijn (fig. 2), zooals bij vele viltige bladeren, of stervormig vertakt zijn (fig. 3). De brandharen (fig. 4) der brandnetels zijn spits toeloopende cellen, die op een verberheid staan en aan de punt een haakje bezitten, dat bij aanraking gemakkelijk afbreekt, waardoor de inbond, rijk aan mierenzuur, uitvloeit en op onze huid de bekende blaartjes te voorschijn roept. Bij de meercellige haren onderscheiden wij de zoodanige, waar bij de cellen in één rij, en die, waar bij zij in meerdere rijen zijn geplaatst. De in een rij geplaatste cellen vertoonen vaak aan het uiteinde een blaasje, dat vocht afscheidt, en heeten dan klierbaren (fig. 5). De meercellige haren kunnen ook als schubben of celplaten optreden. (fig. 7a van ter zijde en fig. 7b van boven gezien) of, evenals bij de éencellige, een bundeltje vormen (fig. 8).

Men spreekt van borstels, indien de haren een zekere stijfheid bezitten, doordat hun wanden kalkzouten of kiezelzuren hebben opgenomen; zij kunnen zowel één-, als meercellig zijn (fig. 6).

Bij de hopplant en eenige andere klimplanten komen nog zoogenaamde klimharen (fig. 9) voor, die de plant behulpzaam zijn bij het zich vasthechten.

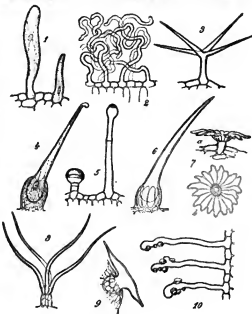
Fig. 10 geeft een afbeelding van wortelbaren, die slechts aan de allerjongste wortels voorkomen en dienen om water en daarin opgeloste zouten uit den bodem op te zuigen. Deze wor-

telharen breken uiterst gemakkelijk af en zijn daardoor oorzaak, dat vele planten moeilijk kunnen worden overgeplant.

Bij sommige planten zijn de zaden zeer sterk behaard en men spreekt dan ook van zaadpluis. Zie verder *Kopok* en *Katoen*.

Bij sommige samengesteldbloemigen bijv. de Paardebloem, is de kelk veranderd in een bundel haren, die dan van nnt zijn bij de verspreiding der zaden; in dit geval spreekt men van vruchtpluis. Streng genomen zijn dit echter geen haren in de engere beteekenis.

Haardrachten. Door alle tijden heen werd bij alle volken het haar op min of meer kunstmatige en smaakvolle wijze opgemaakt. Reeds bij de oude Israëlieten was „kaalkop" een scheldwoord. De mannen droegen lang, hangend haar; alleen tengevolge van een gelofte lieten zij het haar niet groeien, terwijl de vrouwen haar lange haarlukken of haavlechten als een sieraad beschouwden. Later gold lang haar bij mannen als een teeken van verwijfheid. Bij de Grieken was lang haar een zeer gewaardeerd hoofdsieraad en *Homerus* noemt het een geschenk van *Aphrodite*.

Haar der planten.

Bij de Spartanen droegen de knapen het haar kort en de mannen lang, en bij de Atheners had het omgekeerde plaats. Lushangend en onopgemaakt haar was bij de Grieksche vrouwen een teeken van rouw. Tot omstreeks het jaar 800 v. Chr. droegen de Romeinen lang haar, maar in de dagen van *Cicero* werd het kunstmatig in lokken verdeeld, terwijl in den tijd van *Augustus* vele vrouwen zich met valsche haar versierden,

vooral met het blonde haar der Germanen. De Kelten in Gallië en Brittannië bonden het haar aan het achterhoofd tot een bundel bijeen, waardoor de naam van *Gallia comata* ontstond. De Germanen onderscheidden zich door bruineel, goudblond of rossachtig haar; dit was het sieraad der vrije lieden. Bij de Franken droegen nitteltend de koningen lang haar, een gebruik, dat door *Karel den Groote* werd afgeschaft. Na dien tijd bleef het dragen van lang of kort haar een modezaak. In de 5de en 6de eeuw droeg in Frankrijk alleen de adel lang haar, en de vrouwen bedekten haar lange lokken met een mnts. In de 15de eeuw droegen de mannen het haar aan het voorhoofd kort en aan het achterhoofd lang, en in de 16de eeuw verdween ook aan het achterhoofd het lange haar. Onder *Lodewijk XIV* werd het haar opgemaakt in krullen enz., en daar de eigen haartool hiertoe niet voldoende bleek, begon men pruiken (allongepruiken) van vervaarlijke grootte te dragen. Tevens kwam het gebruik van poeder in zwang. Ofschoon de aanzienlijke vrouwen geen pruiken droegen, werd door de friseurs aan het haartool verband veel kunst en moeite besteed. Dat alles echter verdween met de Fransche revolutie. Toen droegen zelfs de vrouwen eenigen tijd het haar kort à la Titus maar weldra werd deze mode vervangen door de lange krullen à l'enfant. Daarna werd het gevlochten en de vlechtentool met reusachtige kammen in bedwang gehouden. Verder versierden zich de dames met kunstmatige krullen, door de kanten van de muts als een lijst omgeven. In lateren tijd waren eerst de chignons in gebruik of de valsche vlechten, daarna ponyhaar, vervolgens de haardracht à la Cleo de Mérode, eindelijk de tegenwoordige haardracht, die geen bepaald karakter bezit. Evenzeer als bij de vrouwen, is ook bij de mannen de haardracht aan de grillen der mode onderworpen, al is het in mindere mate. Veel grooter standvastigheid vertoont deze bij de natuervolken, van wier kapsel de platen der volkentypen bij de afzonderlijke werelddeelen eenige afbeeldingen geven.

Haardtgebergte, ook wel de *Haardt* of *het Hardtgebergte* genoemd, is de noordelijke voortzetting der Vogezen, die als een laag, boschrijk bergland door de Beiersche Rijnpalts loopt. Als noordgrens wordt aangenomen de „Kaiserslantern Einsenbürg“, zoodat de Donnersberg, dikwijls als hoogste top aangegeven, er niet meer toebehoort. Het meest voorkomend gesteente is grofkorrelige zandsteen, die zich tot een 300—450 m. hoog plateau verheft en in den Kalmit een hoogte van 683 m. bereikt. Alleen van de Boenrijnsche laagvlakte uit gezien doet de Haardt zich als een gebergte voor, in werkelijkheid is het een plateau. Ondere en jongere gesteenten treden slechts aan zijn oostvoet te voorschijn, waar de diep ingesneden, boschrijke dalen onde gesteenten aan de oppervlakte doen treden, zooals graniet, gneis, leemlei, schelpenkalk enz. Tot de merkwaardige dalen behooren dat van Dahn (Lanter), van Aunweiler (Qneich) en van Neustadt a. d. H. Op het plateau vindt men talrijke burcht-ruïnes, zooals de Madenburcht (bij Eschbach), de Trifels (bij Annweiler) en de gerestaureerde Maxburcht (bij Neustadt). Het gebergte is aan den

oostvoet bedekt met wijnbergen en kastanjewouden, het binnenland heeft veel landbouw. Beuken-, eiken- en dennenbosschen beslaan $\frac{1}{3}$ der oppervlakte. Mineralen levert het land weinig op.

Haargras *Trichodium L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Grassen (*Gramineae*). Door sommigen wordt het tot de afdeling der *Struïtgrassen* (*Agrostis*) gerekend, doch door anderen is het daarvan gescheiden, omdat het geen tweekeppige, maar een éénkeppige bloemkroon heeft. Het onderscheidt zich door 2 kelkafjes en een kroonafje (kleiner dan de kelk), genaamd of ongenaald en aan den voet van enkele haarbosjes voorzien. De vrucht is door het kroonafje bedekt. Tot de inlandsche soorten behooren het *kruidend haargras* (*T. caninum L.*) met een nitgerakte pluim, wier takken gegaffeld of 3-deelig en eenigzins stekelharig zijn, met uit elkander wijkende, dochtige takjes, spitse kafbladjes, een teruggelbogen naald en veel breeder halmdan wortelbladeren, — *borstelvormig haargras* (*T. setaceum L.*) met lancetvormige kafbladjes, aan den voet genaald kroonafje, een geknikte naald en borstelvormige wortelbladeren, terwijl de bladeren bleekblanwachtig-groen en ruwachtig zijn, het bindsel wit, dun en aan den top nitgevreten en de pluim witachtig en rechtstandig is met opgerichte, getakte, behaarde bloemstelen, — en *klein haargras* (*T. pusillum L.*) met op de kiel ruwe kafbladjes, het kroonafje onder het midden met een witte, geknikte naald, voorts met borstelvormige wortelbladeren, met een stomp bindsel der onderste bladeren en een vleespletig bindsel der bovenste, met een bleekgroene pluim en een kruipende wortel. Deze grassoorten hebben als voedergrassen geen hooge waarde.

Haarhygrometer. Zie *Hygrometer*.

Haarkies, ook *nikkelkies*, *milleriet* en *zwavelnikkel* genaamd, bestaat uit 64,5% nikkel en 35,5% zwavel en kristalliseert in naaldvormige, hexagonale snitjes. Zijn samenstelling wordt uitgedrukt door de formule NiS. Het is schelpachtig op de breuk; zijn hardheid bedraagt 3 tot 4, zijn soortelijk gewicht 5,2 tot 5,6. Het is bros, van dezelfde kleur als messing, somtijds grijs of blauw aangelopen, en smelt voor de blaaspip op hontskool tot een zwarte korrel. Het lost op in salpeterminer en koningwater met een groene kleur. Men vindt het in aders en gangen in gneis en granwacke, zoowel in Engeland als in Duitschland en Bohemen.

Haarkleurmiddelen. Zie *Haar*.

Haarlem, een gemeente in de provincie Noord-Holland, groot 609 H.A. met (1907) 69701 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Schoten, Haarlemmerliede, Heemstede en Bloemendaal. Zij heeft een zand- en geestbodem, wordt van het Z. naar het N. doorsneden door het Spaarne en bestaat nitsluitend uit de stad Haarlem.

Haarlem (zie de plaat), de hoofdstad der provincie N.-Holland, ligt aan het Spaarne, aan de spoorlijnen Amsterdam—Rotterdam, Haarlem—Uitgeest en Haarlem—Zandvoort, aan den electrischen spoorweg Amsterdam—Haarlem—Zandvoort, de stoomtrams Haarlem—Leiden en Haarlem—Alkmaar en de electrische tramlijn Haarlem—Bloemendaal, terwijl geregelde stoombootdiensten het verkeer te water met Amsterdam,

H A A R L E M.

De Groote Markt, met de St. Bavo.

Het Spaarne, gezien vanuit het Haarlemmerhoutpark (Zuiderhout).

Gonda, Rotterdam enz. onderhouden, om het centrum der stad een elektrische ceintuurbaan en dwars door de stad een paardentram loopt. Hoewel een onde, van tal van grachten doorsneden stad, heeft Haarlem het karakteristieke der ond-Hollandsche steden grotendeels verloren, zoo wel door het moderniseeren van de meeste huizen,

alsdoor het dempen van onderscheiden grachten. Het is een mooie, zindelijke, ruim gebouwde stad, die nog menig deftig ond-Hollandsch gebouw of typisch geveelt bezit, daarentegen betrekkelijk arm is aan belangrijke monumentale gebouwen.

De smaakvolle, rijk met bloemen gesierde plantsoenen, de mooie villa's en de aanzienlijke heerenhuizen, nog meer echter de rijkdom aan natuurschoon der omstreken, lokken des zomers veel bezoekers aan. Vooral in de laatste halve eeuw heeft de stad zich sterk uitgebreid en zijn onderscheiden nieuwe wijken bijgebouwd, zoodat men een oude of binnenstad en een nieuwe of buitenstad kan onderscheiden; de eerste omvat het gedeelte binnen de singels gelegen, benevens het deel, dat zich daarbij aansluit tot het begin van den Hont, de laatste de villaparken, ten O. en ten W. van den Hont, en de wijken, die rondom de oude stad zijn of worden aangelegd.

Als de drukste punten der stad gelden het Spaarne, met zijn vele kantoren, winkels en aanlegplaatsen der schepen, die hier laden en lossen, de Kaasmarkt, waar het vooral op marktdagen zeer levendig is, de Grootte Markt, de Kruisstraat, de Grootte Hontstraat, de Jansstraat en andere winkelstraten. De mooiste deelen vormen de verschillende parken, zooals het Kenanpark, Ripperdapark, Florapark, Wilhelminapark, Frederikspark met Brongebouw en Drinkhal, Haarlemmerhontpark en Zuiderhontpark, verder de Dreef, Parklaan, Nieuwe Gracht, Koninginneweg en onderscheiden Singels. Van de pleinen moet vooreerst genoemd worden de Grootte Markt, een ruim plein, waar zich het etadhuus, de Grootte of St. Bavokerk, de schoone voormalige vleeschhal in Renaissance stijl en de Hoofdwacht, een gebouw der voormalige rederijderskamer „Tron moet hlijken" (thans oociétéit) verheffen; op de Markt staat het metalen standbeeld van *Laurens Janzaen Coster*, terwijl zijn woonhuis door een borstbeeld en een opschrift in den gevel wordt aangeduid; ook het woon- en eterfhuus van *Willem Bilderdijk* is aangeduid door een gervesteen. Van de overige pleinen zijn de voornaamste: de Kaasmarkt, het Klokhuisplein met de gebouwen der beroemde drukkerij, lettergieterij enz. van de firma *Joh. Enschedé & Zonen*, de Rivierenschmarkt, het Hontplein, het Kennemerplein, Nieuwe Kerkplein, de Groenmarkt en het Nassanplein. De roem en trots van Haarlem is echter de Hont, met zijn mooie boschpartijen en fraai geboomte, eigendom der stad, maar bijna geheel in de gemeente Heemstede gelegen. Eer tijds was daar een uitgestrekt bosch, dat echter geheel verwoest werd bij het beleg van Haarlem door *Jacoba van Beieren*, in 1421, en door de Spanjaarden, in 1572—1573. In 1585 begon men opnieuw te planten, in het begin en mid-

den der 18de eeuw breidde men belangrijk uit en in 1827 werd de Hont door *Zocher* opnieuw aangelegd; sedert eenige jaren is Haarlems trots toevertrouwd aan de zorgen van den tuinarchitect *Leonard Springer*. Van de fraaie wandelwegen is vooral de Spanjaardslaan, een drievondige lindenlaan, beroemd. Naast den hertenkamp, de huitsociétéit enz. bevat de Hont een in 1823 opgericht gedenkteeken voor *L. J. Coster*. Behalve voor dezen beroemden stadgenoot bezit Haarlem nog een mooi standbeeld van *Fraus Hals*, in het Florapark, in 1900 onthuld. Van de openbare gebouwen noemen wij als de voornaamste: het stadhuus, een deel van het vroegere grafelijk paleis, waarvan een ander deel tot Dominicanerklooster werd ingericht. In een gedeelte van dit voormalig klooster, later Prinsenhof geheeten, vindt men de vergaderzaal der Provinciale Staten van Noord-Holland, de zaal van het Leemuseum, de gemeentelijke bibliotheek en het gemeente-archief; in het stadhuus zelf vindt men thans nog de schilderijenverzameling, die door een aantal kapitale stukken van *Fraus Hals* beroemd is. Weldra zal deze collectie naar een waardiger verblijfplaats worden overgebracht. De schoone voormalige Vleeschhal herbergt thans het provinciaal-archief. De Stads-Doelen bezitten herinneringen aan *Kenau, Hasselaar en Ripperda*. Aan het Spaarne ligt het sierlijke gebouw, dat de kostbare verzamelingen van *Teylers* stichting bevat, nit ode instrumenten, fossielen, mineralen en gesteenten, schilderijen, etsen (*Rembrandt*), kostbare boeken, munten en penningen bestaande, en haar prachtige bibliotheek. Het Bisschoppelijk museum bewaart vooral voortbrengselen van kerkelijke kunst. In den Hont ligt het Paviljoen, in 1788 gesticht als lusthof door den rijken bankier *Hope*, in 1806 gekocht door koning *Lodewijk Napoleon*, later staatsdomein, thans in gebruik voor het Kolonial-Museum en het Museum van Kunstnijverheid, met de daaraan verbonden school voor kunstnijverheid. Verder noemen wij de Waag, een hardsteen gebouw nit het jaar 1698, het Gerechtshof, een modern gebouw, hetgeen ook van het Gouvernementshuis en den Schonwihng, van het Post- en Telegraafkantoor, de Cellulaire gevangenis en de kazernes geldt. Interessant zijn een paar oude stadspoorten en het prins- en statenbolwerk, thans een wandelplaats met hoog geboomte.

Groot is het aantal kerkgebouwen, n.l. 15 Protestantsche, 6 Roomsche-Katholieke en een Joodsche. Beroemd is de Grootte of St. Bavokerk, een kruisbasiliek met een prachtig, in 1804 gerestaureerd orgel (met 3 claviatren, 5000 metalen pijpen en 60 registers), eenige eveneens gerestaureerde muurschilderingen en de scheepjes (*Damaatjes*), ter herinnering aan de inname van Damiatte door de Kruisvaarders in 1219. Ook bezit de kerk, wier koor waarschijnlijk uit de 14de eeuw dagteekent en wier schip in de 15de eeuw voltooid werd, een rijk gebeeldhouwen preekstoel, eenige koorbanken met wapenschilden enz. Daarnaast mogen genoemd worden de oude Bakeneskerk en de nieuwe Roomsche-Katholieke kathedrale kerk van Sint Bavo, die gebouwd wordt door *Josef Cuypers* en een monnment der architectuur belooft te worden.

Aan liefdadige en daarmede verwanthe instellingen bezit Haarlem onderscheiden wees- en gasthuizen, een Tehuis voor vrouwen, een Roomsche-Katholiek gesticht voor verlaten en verwaarloosde meisjes, goede ziekenhuizen enz.; verder het Gebouw Volksbelang, een Zander-Instituut en een Badhuis der Maatschappij tot exploitatie der Staalwaterbronnen. Aan onderwijsinstellingen vindt men er een Gymnasium, een hogere burgerschool met 6 en een met 3-jarigen cursus voor jongens en een met 5-jarigen cursus voor meisjes, een burger-avondschool, een kweekschool voor onderwijzers en een voor onderwijzeressen, een kunstnijverheidsschool, een ambachtsschool, een kook- en huishoudschool en een aantal lagere scholen. Ook is er gevestigd de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen.

Kenmerk was Haarlem beroemd om zijn nijverheid, thans is het meer bekend door zijn bloembollenteelt en -handel. Daarnaast vindt men er de groote drukkerij en lettergieterij van de firma *Enschede* (zie aldaar), de fabriek der firma *Reynolds* voor spoorweg- en tramwagens, een werkplaats der Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij, de wereldberoemde werf *Conrad* (zie aldaar), de machinesfabriek v/h. Gebrs. *Fy-gée*, een stoomfabriek voor jams, limonade en siroop, ijzer- en kopergietereien en verder klein-industrie. Ook de handel is nog al belangrijk en wordt gestund door onderscheiden banken, waaronder een agentschap der Nederlandsche bank. Als hoofdplaats der provincie is het verder de zetel van den Commissaris der Koningin en van vele ambtenaren; ook vindt men er een arrondissements-rechtbank, een kantongerecht en het provinciaal archief. De stad heeft een garnizoen van infanterie, cavalerie en artillerie en is de zetel van een bisschop, als kerkelijk hoofd van het bisdom Haarlem. De omstreken van Haarlem zijn prachtig. Wij noemen slechts Overveen en Bloemendaal (bosch, Duin-en-Daal, 't Kopje), Santpoort (de Schependinnen); Aerdenhout (Naaldenveld), Zandvoort; Heemstede, Bennebroek, Vogelzang en Lisse (Kenkenhof).

Geschiedenis. Haarlem is een oude plaats, welke reeds in den grafelijken tijd bestond en wellicht reeds omstreeks 960, in elk geval in 1110, vermeld wordt. In 1245 ontving zij haar eerste handvest van graaf *Wilhelm II*, die er ook een paleis bouwde of verhonwde (het tegenwoordige stadhuis „aan het Zand“), terwijl de oudste gedeelten der St. Bavokerk uit de 13de eeuw schijnen te dagteekenen. Van een dorp ontwikkelde zich de plaats tot een stad, die muren en grachten kreeg en begon te bloeien door handel en nijverheid (bierbrouwerijen, lakenweverijen), ondanks de oproeren en burgerwisten, de oorlogs- en andere rampen, waarvan ook Haarlem haar deel kreeg. Zij gold reeds in het begin der 13de eeuw als de hoofdplaats van Kennermerland en had talrijke kloosters binnen haar wallen of in de onmiddellijke nabijheid. Herhaaldelijk, zooals in 1253, 1524 en later, werd de plaats uitgelegd. Zij koos den 4^{den} Juli 1572 de Staatse zijde, had echter verschrikkelijk te lijden van de wraakzucht der Spanjaarden, toen deze zich na het langdurig beleg (11 December 1572 tot 13 Juli 1573) van de stad meester maakten; daarop

volgde den 29sten October 1578 een brand, die wel 500 huizen in asch legde. In Juli 1577 werd de stad door den Prins herwonnen, en daarmede begon een tijd van nieuw en krachtig leven, bevorderd door de komst van vele vreemdelingen, vooral uit de Zuidelijke Nederlanden, die zich ter wille van het geloof hier vestigden. Een nieuwe stroom nitgeweekenen bracht de berroeping van het Edict van Nantes (1685) hierheen. Weyerigen (linnen, damast, kant en zijde), die aan meer dan 10000 arbeiders een bestaan verschafften, bleekerijen, bronwerijen, bloemkweekerijen schonken er welvaart, de rijke Amsterdamsche kooplieden en regenten stichtten in de nabijheid hun kostbare landhuizen, talrijke „hofjes“ en andere liefdadigeinstellingen werden er ten behoeve der arme bevolking gevestigd.

Daarop volgde in de 16de eeuw een tijd van diep verval, waaruit de stad weer berleefde na de Belgische omwenteling van 1830. Haarlem werd opnieuw een drukke marktplaats, terwijl ook de bollenteelt nieuwe welvaart schiep, evenals de verbeterde verkeersmiddelen (de eerste spoorweg in Nederland kwam in 1839 tusschen Amsterdam en Haarlem tot stand), waardoor er zich vele vreemdelingen vestigden, terwijl in den jongsten tijd vele Amsterdamsche kooplieden zulks deden, zoodat de stad berhaaldelijk moest worden uitgelegd en de onde stad tegenwoordig door een aantal villa- en arbeiderswijken ingesloten wordt.

Haarlem, Cornelis Corneliszoon van, een Hollandsch historie- en portretschilder, geboren te Haarlem in 1562, overleed aldaar den 11^{den} November 1638. Hij was een leerling van *Pieter Pietersz.* te Amsterdam en ging omstreeks 1579, na een kort verblijf te Ronaan, bij *Gilles Coignet* te Antwerpen in de leer. Vóór 1583 was hij te Haarlem terug, waar hij tot zijn dood bleef. Als portretschilder behoorde hij tot de beste meesters van zijn tijd, maar zijne tijdgenen zijn leven zeer hoog geschatte figurerecomposities, geheel in academischen trant geschilderd, zijn, hoewel ook getuigend van technische vaardigheid en een buitengewoon teekentalent, smakeloos en droog doordien zij noch door de kleuren, noch door scherpte van karakterstiek of schoonheid van compositie nitmuntten. Hier te lande zijn o. a. werken van zijn band te zien in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's-Gravenhage, het Stedelijk Museum te Haarlem en het Museum Boyman te Rotterdam. *Cornelis* had vele leerlingen, o. a. *Karel van Mander*.

Haarlemmerliede en Spaarnwoude is een gemeente in de provincie Noord-Holland, 4166 H.A. groot met (1907) 3498 inwoners, bestaande uit drie dorpen Spaarnwoude, Spaarnwoude aan de Lij, Hontwijk en Polanen of Halfweg en eenige wijken of buurten. De gemeente is in 1857 ontstaan door de vereeniging van de oude ambachtsbeerlijkheid met Haarlemmerliede, Noord-schalkwijk, Hofambacht en Spaarnwoude. Zij wordt ingesloten door de gemeente Haarlem, Heemstede, Haarlemmermeer, Sloten, Westzaan, Assendelft, Spaarndam en Schoten. De bodem bestaat uit klei en veen. De hoofdbronnen van bestaan zijn veeteelt, zuivelbereiding, en landbouw.

Haarlemmermeer, voorheen een waterplas

gelegen tusschen Amsterdam, Haarlem en Leiden met een uitgebreidheid van 18234 H.A. en met een gemiddelde diepte van 4 m., is thans in een polder herschapen. In de 16de eeuw bestonden er een aantal kleine meren, die zich allengs tot één groot meer vereenigden tengevolge van den afslag der oevers, hoewel ook door vervening. In drie eeuwen werden 12770 H.A. land verzwolgen en verdwenen een aantal dorpen (Vijfhuizen, Nieuwerkerk en Rijk) geheel. De oppervlakte van het meer bedroeg in:

1531	5600 H.A.
1591	10590 "
1647	14450 "
1687	15400 "
1740	16600 "
1808	17775 "

Zijn wateren waren zeer vischrijk, en nergens anders in ons land hield zich de *meerval* (*Silurus glanis* L.) op, die wel eens 150 kg. zwaar wordt. Bij elken storm dreigde het meer zijn gebied nog verder uit te breiden, weshalve er reeds vroeg plannen werden gemaakt, om dien plas in land te veranderen. Het eerste plan dagteekent waarschijnlijk van 1617, toen A. de Hoog daartoe oetroot vroeg. Een nieuw verzoek werd in 1631 gedaan, en daarop verscheen het plan van Jan *Adriaan Leeghwater*, molenmaker en landmeter te Rijk in Noord-Holland. Hij heeft het aan prins *Frederik Hendrik* in overweging gegeven en door den druk bekend gemaakt, zoodat zijn boek onder den naam van „Haarlemmermeerboek” een zekere vermaardheid verkregen heeft. Het belooft in 1838 den 13^{den} druk. Zijn plan werd echter bestreden door anderen, die gevaar zagen in de verkleining van den waterboezem van Rijnland. Ook in 1659 en in 1727 werd een plan tot droogmaking ingeleverd, eveneens in 1742 door de opzieners *Cruquius* en *Noppes* met den landmeter *Bolstra*, in 1743 door den Leidschen geneesheer *Zumbach de Koesfeld*, en ook later werd in die eeuw bij herhaling een onderzoek ingesteld naar de beste middelen, om den waterwolf te betengelen. In 1806 leverde, op last van den Minister van Binnenlandsche Zaken, de waterstaat-ingenieur A. *Blanken* een nieuw ontwerp tot droogmaking, waarvan de kosten 8 millioenen gulden zonden bedragen, in 1819 ontvingen baron van *Lynden van Hemmen*, *Roëll* en *Repelaar van Driel* de koninklijke toestemming, om een plan tot droogmaking te ontwerpen, terwijl verder de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem een prijsvraag over dat onderwerp nitschreef en de zaak zelf in verschillende brochures aanbevolen werd. Daarna gaf baron van *Lynden van Hemmen* (1821) een uitstekende verhandeling over de droogmaking van het meer in het licht. Zijn plan werd aangeprezen door de ingenieurs C. *Blanken* en D. *Ments*, en laatstgenoemde leverde in 1829 een nog meer nitgewerkt plan met kaarten in. Er verspreidde zich alzo langzamerhand meer licht over deze zaak, en toen de geweldige storm van 29 November 1836 de wateren van het meer over landen en wegen stuwde, zoodat er groote schade berokkend werd, trad door een Koninklijk besluit van 1 Augustus 1837 een commissie in het leven, belast met een onderzoek naar de verschillende plannen van

droogmaking, met het inleveren van een ontwerp en met het opmaken van een begroting van kosten. Reeds in den aanvang van 1838 werd het plan der Commissie voorgedragen aan de Tweede Kamer, doch verworpen, omdat het aan andere aangelegenheden was vastgeknoopt. Een ontwerp echter, in het laatst van dat jaar door den Koning aan de Vertegenwoordiging aangeboden, werd den 19^{den} Maart 1839 met 45 tegen 2 stemmen door de Tweede Kamer aangenomen. Hierna werd een geldleening van 8 millioenen gulden uitgeschreven en een commissie van uitvoering benoemd, terwijl voorts in November 1840 bepaald werd, dat de droogmaking door middel van stoom zou geschieden. Na de noodige oenteingen en den verbeterden waterafvoer langs Katwijk aan Zee, na het leggen van een doorlopenden ringdijk van 59,5 km. en een ringvaart met beëind jaagpad rondom het meer, werden er 3 reusachtige stoomwerktuigen geplaatst, elk van 400 paardenkracht, namelijk de Leeghwater aan de zuidzijde van het meer nabij de Kaag, de Cruquius aan de noordwestzijde bij het Spaarne, en de Lynden aan de noordoostzijde nabij Amsterdam. In Juni 1848 en April 1849 begonnen de verschillende stoomgemalen te werken, en den 1sten Juni 1852 was het meer droog en de grootste onderneming volbracht. De kosten bedroegen bijna 9 millioenen gulden, doch de verkochte perceelen hebben bijna 8 millioenen opgebracht. De gronden op den bodem van het meer beslaan een oppervlakte binnen den ringdijk van 18302 H.A. en bestaan uit klei, zavel, zand met fijne klei, en meermolm. Behalve een groot aantal kavelslooten moest een hoofd- en kruisvaart, met dwars- en lengtetochten gegraven en moesten tal van wegen aangelegd en struigen getondd worden. Hierdoor werd de polder verdeeld in langwerpig vierkante blokken van 300 H.A., samengesteld uit 15 stukken elk van 20 H.A. van het Z.W. naar N.O. zich uitstrekkende. Elk stuk heeft aan den eenen kant een weg en aan den anderen kant een vaart. De Haarlemmermeerpolder is een droogmakerij, geheel ingesloten door een ringdijk ter hoogte van + 0,70 tot 1,70 m. en een ringvaart. De bodemhoogte der polders bedraagt van 3 m. ÷ A.P. tot 4,65 ÷ A.P. Het grootste deel is in gebruik voor landbouw, het overige voor veeteelt. Men verbouwt er koolzaad, rogge, baver, tarwe, gerst, vlas, aardappelen, boonen en groenten en er bevinden zich vele landhoeven en boerderijen, onder welke de prachtige modelboerderij Badhoeve van wijlen mr. *Amersfoort*. De polder vormt één gemeente, Haarlemmermeer (zie aldaar).

Haarlemmermeer is een gemeente in de provincie Noord-Holland, groot 18525 H.A. met (1907) 18681 inwoners, ingesloten door de gemeenten Bennebroek, Heemstede, Haarlemmerliede, Sloten, Nieuwer-Amstel en Aalsmeer in Noord-Holland en Hillegom, Lisse, Warmond, Alkemade en Leimuiden in Zuid-Holland. Zij omvat de dorpen Hoofddorp, Vennepdorp of Nieuw Vennep, de gebuchten Abbees en Bennebrockerweg benevens een groot aantal verspreide hoeven. De dichtste bevolking vindt men in Hoofddorp, Vennepdorp en Abbees, en in de nabuurschap der drie stoomgemalen.

Deze gemeente heeft haar ontstaan te danken aan de droogmaking van het voormalige Haarlemmermeer (zie aldaar), die na de bedijking en droogmaking in 1855 tot een zelfstandige gemeente werd verheven, waar zich weldra landbouwers van elders vestigden. In 1854 werd reeds de eerste oogst van haver en koolzaad binnengehaald. Bij de eerste stemming voor den gemeenteraad, in 1855, telde de nieuwe gemeente 60 kiesgerechtigden en den 16^{den} November van dat jaar had de eerste vergadering van den raad plaats. De eerste openbare godsdienstoefening werd den 26^{den} December van datzelfde jaar gehouden, in een noodkerk, op den hoek van de Hoofdvaart en den Bennebroekerweg. Sedert is de gemeente in alle opzichten flink vooruitgegaan. De Hervormde, R.-Katholieke en Gereformeerde eeredienst bezitten fraaie kerken; boerderijen in allerlei stijl liggen langs de wegen verspreid, en een aantal goede wegen doorsnijden haar nagenoeg geheel rechtlijnig, terwijl verscheiden vaarten met de reeds genoemde ringvaart geschikte afvoerkanalen vormen voor de produkten, die meest uit koren, zaden, vee en zuivel bestaan, daarenboven spoorlijnen door de Haarlemmermeer reeds geruimen tijd ontworpen zijn.

Haarlemmerolie, een Nederlandsch geheimmiddel, werd reeds in 1698 uitgevonden en moet dienen zoowel om in-, als om uitwendige kwalen te genezen. Het bestaat uit 3 deelen terpentijn, vermengd met 1 deel lijnolie, waarin men zwavel heeft opgelost, en komt overeen met *Balsamum sulfuris terebinthinatum* of *Oleum Terebinthinae sulfuratum*. Het gebruik van eenigszins groote hoeveelheden werkt zeer schadelijk.

Haarlemsch Klokken spel. Zie *Saxifraga*.

Haarlemschen noemt men personen met een zeldzaam voorkomende misvorming, de zogenaamde *hypertrichosis universalis*. Een zeer abnormale baargroei bedekt bij hen den romp, de uiteinden der ledematen en vooral het aangezicht, waar, behalve de rand der lippen en de boven-oogleden, geen plekje onbehaard blijft. De hoofdhaaren groeien over het voorhoofd heen tot aan de wenkbransen, terwijl de neus dicht met lang haar bezet is en nit de ooren dichte haarkwaasten te voorschijn treden. Gewoonlijk gaat deze abnormaliteit met een misvorming der tanden gepaard. De hypertrichose komt zelden voor (van 1584—1884 kent men met zekerheid slechts 24 gevallen) en werd hij verschillende rassen waargenomen. Zij ontstaat soms eerst maanden of jaren na de geboorte.

Haarmuts (*Orthotrichum* L.) is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Bladmossen*. Het onderscheidt zich door uit den top der stengels ontspruitende vruchstelen, door 16 tanden en door een hulk met verspreide, rechtstandige, glinsterende haren. Men vindt de soorten veelal op boomstammen.

Haarstaarten (*Trichurus*). Zie *Trichuridae*.

Haarsteng. Zie *Callitriche*.

Haar van Berenice. Zie *Berenice*, *Hoofdhaar* van.

Haarvaten of *capillaire vaten* zijn de uiterst fijne bloedvatjes, die de slagaderen met de aderen verbinden. Zij hebben enkelvondige, dunne, doorzichtige wanden en ten getale van 2 tot 8 de

dikte van een haar, zoodat de dunste slechts een enkel bloedlichaampje tegelijk kunnen doorlaten. Door de haarvaten wordt het bloed in alle lichaamsdeelen zeer sterk verspreid, en door talrijke vertakkingen onderling verbonden, vormen zij een dicht net, dat de weefsels voorziet van het noodige bloed. Door de dunne wanden dier vaten diffundeeren bestanddeelen van het bloed, welke tot voeding der weefsels dienen. Hierdoor en door de opname van verbruikte weefselsubstanties verandert het lichtrood (slagaderlijk) bloed in donkerrood (aderlijk) bloed. De wijziging in kleur ontstaat door den overgang van het helderroode oxyhaemoglobine van het slagaderbloed in haemoglobine. Het aderlijk bloed heeft kleiner zuurstofgehalte en groeter koolzuurgehalte dan het slagaderlijk. Zoo wordt bepaaldelijk door middel van het haarvatenstelsel de stofwisseling tot stand gebracht. De haarvaten, van de longslagader liggen in de longen en wel in de met lucht gevulde longblaasjes. Door diffusie verliest het daarin aanwezige bloed koolzuur, om zuurstof op te nemen uit de longblaasjes en daardoor van aderlijk bloed in slagaderlijk te worden omgezet. De slagaderen vertakken zich dan ten slotte tot haarvaten en door vereeniging van deze ontstaan weder aderen. In de poortader, die het uit het darmkanaal teruggekeerde bloed bevat, hebben wij het geval, dat een ader door vertakking capillaire vaten vormt. De capillaire vaten van de poortader liggen in de lever, en de ader, uit de vereeniging dier capillaire vaten ontstaan, stort zich uit in de onderste holader.

Haarsak. Zie *Haar*.

Haarziekten, ziekelijke aandoeningen van de haren, kunnen in verschillende vormen optreden. De meest voorkomende zijn:

1. *Alopecia areata*. Er treden op de behaarde lichaamsdeelen, vooral op het behaarde hoofd, kale plekken op, die groeter worden en ronde of ovale haarlooze plaatsen overlaten, zonder dat de huid daar eenige ziekelijke afwijking vertoont. De haren rondom de plek zitten, zoolang die zich uitbreidt, zeer los. Door 't samenvloeien van verschillende plekken, die eik de grootte van een rijksdaalder kunnen bereiken, kan het halve of bijna 't geheele hoofd kaal worden. Later, als de plekken niet meer groeien, ontstaan op de kale plekken weer bundeltjes van nieuwe haren. Alleen in de zeldzame kwaadaardige vormen, waar het geheele lichaam onthaard wordt, duurt het veel langer vóór er nieuwe haren komen. Niet zelden treden kleine epidemieën van de alopecia op, die hare besmettelijkheid bewijzen.

2. *Favus*. (Zie aldaar).

3. *Seborrhoea*. Zoo wordt een overmatig rijkelijke afscheiding van de smerklieren der huid genoemd en als haar secreet vloeibaar en vet is, dan spreekt men van *seborrhoea oleosa*, is het vaster, doordat het uit ingedroogde epitheelcellen bestaat, van *seborrhoea sicca*, en het is juist de laatste, die vooral het behaarde hoofd treft. De schilfers zitten vast of vallen als witte stof bij het kammen der haren op de kleeren, de haren worden droog en vallen uit. Meestal treedt de aandoening op jeugdigen leeftijd op en vooral bij het mannelijk geslacht, zoodat haar gevolgen de *alopecia pityriodes*, haast alleen bij mannen gevonden wordt. De

huid zelf blijft onveranderd, in tegenstelling met het droge eczeem. Men mag het hoofd niet prikkelen door kammen en borstelen, maar moet tegen de schilfervorming het hoofd dagelijks inwrijven met een alkalische vloeistof, oplossingen van natrium bicarbonatum of van ammoniak en verder eenige keeren per week wasschen met lauw zeepwater.

4. *Splijten der haren. (Trichorrhæxia nodosa).* Vaak komen splijtingen aan het vrije einde der haren voor door slechten voedingstoestand, maar zij vertoonen zich ook midden op de haren, vooral aan den baard. Men ziet er aan de bovenste deelen witachtige verdikkingen op, waar vaak de haren afgeknikt zijn. Is de ziekte uitgeheerd, dan lijkt het alsof er neuten of restjes van een maaltijd in den baard zitten. Mikroskopisch blijken de haren op de zieke plaatsen gespleten te zijn als een penseel, sodat zij daar dikker lijken en vaak breken. In het merg vindt men op die hoogte sterke vetafzettingen. Wasschingen met zeep en daarop volgende invettingen kan men met succes er tegen aanwenden. Zie ook *Eczeem* en *Huidziekten*.

Haas (*Lepus* L.) is een zoogdiergeslacht van de familie der *Hazen* (*Leporidae*) uit de orde der *Knaagdieren* (*Glires*). Het bevat vreesachtige, van planten levende dieren, welke, behalve in Australië, West Afrika, Madagaskar en den Indischen Archipel over den geheelen aardbodem verspreid zijn (zie de plaat bij het artikel *Knaagdieren*). Zij hebben voorpooten met 5 en achterpooten met 4 teenen, een korten opgericht staart, 4 breede scherpe, snijtanden en achter de 2 bovenste nog 2 kleinere. Tot het geslacht der hazen (*Lepus*) behooren ± 40 soorten. Hun achterpooten zijn dubbel zoo lang als de voorpooten, hun ooren zoo lang als de kop; zij hebben een gespleten bovenlip en een onvolkomen slentelbeen.

In Middel-Europa komen 2 soorten voor, namelijk de *gewone haas* (*L. vulgaris* z. *timidus* L.) en de *sneeuwhaas* (*L. variabilis*), die de hooge bergstreken der Alpen, Pyreneeën en den Kaukasus bewoont. Deze laatste wordt des winters geheel wit, behalve de oorspitzen, kleedt zich echter des zomers in het grijze gewaad van den gewone haas, maar behoudt ook dan den witten staart. Tevens heeft hij kortere ooren dan de gewone haas. In beide levenswijzen en voortplanting bestaat geen verschil.

De haas verbergt zich bij den dag veelal in zijn leger, dat hij tusschen struiken en aardkluiten zoodanig kiest, dat hij tegen den wind en zooveel mogelijk tegen vervolging beveiligt is. In den winter zoekt hij de zon, in den zomer de schaduw. Bij het minste gerisico ontwaakt hij uit zijn slaap. Bemerkt hij onraad, dan richt hij zich op, om opletend rond te zien en te luisteren, en dreigt eenig gevaar, dan begeeft hij zich ijlings op de vlucht, waarbij de lange achterpooten hem goede diensten bewijzen. Zelden volgt hij hierbij de rechte lijn, maar zoekt door verandering van richting zijn vervolgers te misleiden. Is een hond hem op de hielen, dan laat hij dezen gaarne voorbyschieten, om den onderling afstand te vergrooten. Dan eerst wanneer een hond hem aangrijpt, doet hij een klagend ge-

schreeuw hooren. Bij het vallen van den avond verlaat hij zijn leger, om voedsel te zoeken. Het jonge graan, koelbladeren enz. behooren tot zijn liefhebbende spijzen. Hij veroorzaakt alzoo den landbouwer groote schade, en toch heeft deze, zonder acte, niet het recht zulke roovers te doden of te vangen. De hazen vermenigvuldigen zich zeer sterk; het wijfje, in Januari parende, brengt een maand later 1—2 jongen ter wereld, en ook deze kunnen nog werpen in hetzelfde jaar, terwijl eerstvermeld wijfje bij herhaling in dat jaar aan een 3—5-tal het leven kan schenken. Zij worden 8 of 10 jaar oud en hun getal zou verbazend groot worden, indien zij niet zoo vele vijanden hadden. Alle roofdieren, van den wolf tot het hermelijntje, van den adelaar tot den valk, voeden zich gaarne met onde en jonge hazen. Ook de mensch is zeer gesteld op het vleesch van den haas. Mits van goed voedsel voorzien, blijft de haas in gevangenschap leven en is zelfs te dressceeren.

Haas is de naam van een klein sterrenbeeld ten zuiden van Orion. Het is kenbaar aan 2 onregelmatige vierhoeken, die schuin onder elkander en beide henen Rigel staan. Van den ondersten vierhoek zijn de westelijkste 2 sterren van de 3de en de oostelijkste 2 van de 4de grootte. Tot dit sterrenbeeld behooren 16 sterren, welke voor het ongewapend oog zichtbaar zijn.

Haas, Johannes Hubertus Leonardus de, een Hollandsch schilder en etser, geboren te Hede den 25^{den} Maart 1832, thans werkzaam te Brussel. Hij genoot zijne opleiding aan de academie te Amsterdam en bij P. F. van Os te Haarlem en vestigde zich in 1853 te Oosterbeek, waar hij tot 1857 bleef. Daarna vestigde hij zich voor goed te Brussel, maar bleef desniettemin zijn studie in Nederland maken, hoewel hij ook elders, vooral in Vlaanderen en Picardië, werkte. Soms werkte hij samen met Willem Roelofs (zie aldaar), zooals bijv. de schilderij in het Museum Boymans te Rotterdam. De Haas is vooral dierschildder en schildert hij voorkeur koeien. Door zijn jarenlange werkzaamheid als commissaris der Hollandsche afdeling op de internationale kunsttentoonstellingen te München heeft hij veel bijgedragen tot verspreiding der Hollandsche kunst in Duitche land.

Schilderijen van De Haas vindt men hier te lande o.a. in het Stedelijk Museum te Amsterdam, het Rijksmuseum aldaar, het Gemeentemuseum en het Museum Mesdag te 's Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam.

Haas, Hippolyt, een Duitsch geoloog, geboren den 5^{den} November 1855 te Stuttgart, was van 1883—1887 privatdocent, van 1887—1904 hoogleraar in de palaeontologie en geologie te Kiel. Zijn onderzoekingen betreffen voornamelijk de Jura-brachiopoden der Alpen en het diluvium van Sleeswijk-Holstein. Hij schreef o. a.: „Die Brachiopoden der Juraformation von Elzas-Lothringen“ (met Petri, 1882), „Beiträge zur Kenntnis der liassischen Brachiopodenfauna von Südtirol und Venetien“ (1884), „Etude monographique et critique des brachiopodes rhétiens et jurassiques des Alpes vaudoises et des contrées environnantes“ (1892), „Die geologische Bodenbeschaffenheit Schleswig-Holsteins“ (1889), „Die Leitfossilien“ (1887), „Quellenkunde“ (1896), „Katechismus der

Geologie" (7de druk, 1901), „Katechismus der Versteinerungskunde" (2de druk, 1902), „Ans der Sturm- und Drangperiode der Erde" (2 dln., 1899), „Deutsche Nordseeküste, friesische Inseln und Helgoland" (1900) en „Der Vulkan" (1908). Ook gaf hij wandkaarten nit, met *Krumme, Stoltenberg* e. a. het geillustreerde „Seblawig-Holstein meerschlungen" (1897) en den roman „Der Bergmeister von Grund" (1898).

Haasachtigen is een familie uit de orde der knaagdieren (zie aldaar).

Haase, Friedrich, een Duitsch letterkundige, werd geboren te Maagdenburg, den 4ten Januari 1808, studeerde te Halle, Greifswald en Berlijn in de letteren, vestigde zich als leeraar te Berlijn en te Charlottenburg en werd in 1834 verplaatst als adjoint naar Schulpforta. Als betrokken in de studentenverenigingen, werd hij in 1835 van zijn ambt ontzet en in 1836 tot een 6-jarige vestingsstraf veroordeeld, doch kwam na een jaar weder op vrije voeten. In het najaar van 1837 begaf hij zich naar Halle en verzamelde later op een wetenschappelijke reis te Parijs, Heidelberg, Straatsburg en Bern vele bouwstoffen voor de uitgave van Grieksche en Romeinsche geschriften over krijgsaanlegenheden. Na zijn terugkeer in 1840 werd hij tot buitengewoon en in 1846 tot gewoon hoogleeraar te Breslau benoemd, waar hij den 16^{den} Augustus 1867 overleed. Behalve talrijke opstellen in tijdschriften leverde hij uitgaven van *Xenophon's* geschrift „De republica Lacedaemoniorum" (1833), van *Thucydides* (1840), van de „Historia Romana" van *Velleius Paterculus* (1851 en 1858), van de werken van *Seneca* (3 dln., 1852—1853) en van die van *Tacitus* (2 dln., 1855). Verder schreef hij „Vergangenheit und Zukunft der Philologie" (1835), „Die thetische Stammverfassung" (1857) en „Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft" (1874—1880), na zijn dood door *A. Eckstein* en *Hermann Peter* in het licht gegeven.

Haase, Friedrich, een Duitsch tooneelspeler, werd geboren te Berlijn den 1sten November 1827, ontving een wetenschappelijke opleiding en werd, op last van koning *Friedrich Wilhelm IV*, door *Tieck* in de tooneelkunst onderwezen. Hij betrad het tooneel het eerst te Weimar, daarna te Potsdam, vervulde een gastrol aan den Hofschonwurg te Berlijn, wees een engagement aldaar van de hand en begaf zich naar Praag, waar hij van 1849 tot 1851 de lieveling werd van het publiek. Hij verbond zich daarna schtereenvolgens aan de schonwurg te Karlsruhe, München, en Frankfurt, waar hij 2 jaar vertoefde, en toen aan dien te Petersburg, waar hij 5 jaar bleef, terwijl hij zijn verloftijden gebruikte, om elders gastrollen te vervullen, tot zelfs in New-York. Van 1867—1868 was hij directeur van het Hoftheater te Coburg-Gotha. In 1869 ontving hij een aanstelling aan den Hofschonwurg te Berlijn, maar hegaf zich in 1870 naar Leipzig, om zich hier met het bestnir van den stadschouwburg te belasten. In 1876 vond hij een engagement bij den Hofschonwurg te Berlijn en in 1882—1883 deed hij een kunstreis door de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, waarna hij in 1883 aandeelhonder werd in den pas gestichten Duitschen schouwurg te Berlijn, maar

zich in Maart 1884, ten gevolge van ongesteldheid, terugtrok en alleen nog in gastrollen optrad, totdat hij in 1898 voor goed van het tooneel afscheid nam. De rollen, waarin hij den meesten roem bebaald heeft, zijn die van Hamlet, Bolingbroke, Marinelli, Carlos (in „Clavigo"), Frans Moor, Graaf Klingsberg (de Vader), Cromwell, Graaf Thorane (in „Königsleutenant"), Lode-wijk XI, Richard III, Shylock, enz. Zijn levensloop beschreef hij in „Was ich erlebte 1846—1896" (Berlijn, 1908).

Haast, Julius von, een Duitsch geoloog, geboren te Bonn den 1sten Mei 1822, bezocht de universiteit aldaar, wijdde zich aan den handel, vertoefde te Frankfurt aan de Main, in België en in Frankrijk en reisde bij herhaling in Duitschland, Zwitserland en Italië. Met *Hockstetter* doorkruiste hij Nieuw-Zeeland, zette er vervolgens alleen zijn onderzoekingen voort en verrijkte de wetenschap met tal van geologische en palaeontologische ontdekkingen op dat eiland o. a. van *Dinornis* en *Palapterix*, twee reuzenvogels. Hij stichtte het „Philosophical Institute of Canterbury" en het „Canterbury Museum" te Christchurch, waar hij als hoogleeraar in de geologie en palaeontologie werkzaam was. Hij overleed den 16^{den} Augustus 1887 te Wellington. Hij schreef „Geology of the provinces of Canterbury and Westland, New-Zealand" (1879).

Haastenburg, Hendrik van, een Nederlandsche geneeskundige, geboren in 1724 te Twello bij Deventer, studeerde te Harderwijk, promoveerde eerst in de wijsbegeerte en in de geneeskunde, vestigde zich als arts te Deventer en werd in 1755 aangesteld tot hoogleeraar in de geneeskunde, scheide- en plantkunde aan de Geldersche hoogleeschool. Wegens zijn bekwaamheid benoemden de Staten van Gelderland hem in 1763 tot archiater der provincie, doch hij overleed reeds den 24sten November 1769.

Haastori, Isaac van, een Nederlandsch geleerde, geboren te Delft in 1753, legde, zich met ijver toe op de teeken-, schilder- en dichtkunst en eindelijk op de kennis der plant- en diernkunde. Hij oefende zich in de teeken- en schilderkunst vooral bij den Venetiaan *Hieronymus Lupis* en bracht vooral landschappen op het doek, alsmede stadsgezichten, waarvan sommige in plaat zijn gebragt. Hij was een der oprichters van het Delftsch Genootschap „Christo Sacrum". Tot zijn dichterlijke voortbrengselen behooren: „Proeve van Mengelpoëzij" (1785), „De godsdienst, dichtstuk" (1802) en „Mengelpoëzij" (1826). Ook schreef hij: „A van Leenwenhoek vereerend herdacht is een korte levensschets en lofdicht" (1828). Zijn antwoorden op prijsvragen werden bij herhaling met zilver bekroond. Ook was hij lid van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde. Hij overleed te Delft den 1sten Maart 1834.

Haastrecht is een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 1701 H.A. groot met (1907) 1802 inwoners, gelegen aan den linker oever van den Hollandschen IJssel, over welke hier een pontveer is. Haastrecht wordt ingesloten door de gemeenten Hekendorp, Reenwijk, Gonda, Goudarak, Stolvijk en Vliet in Zuid-Holland en Hoekkoop in Utrecht. De gemeente, die uit een aantal polders gevormd is en haar tegenwoordigen omvang eerst

sedert 1 Januari 1846 hezit, toen de gemeente Vliet er hij werd ingelijfd, heeft een bodem van laagveen met klei langs de rivier. De middelen van bestaan zijn veeteelt en zuivelbereiding, het kweken van hennep en andere veldvruchten. Het dorp Haastrecht heeft een gemeentehuis, markt, waag, Hervormde en R. Katholieke kerk en kapel; bekend en druk bezocht is de paardenmarkt. Er is een halte van de stoomtramlijn Gouda—Oudewater.

De heerlijkheid Haastrecht was langen tijd een twistappel tusschen de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht. Het kasteel, waarmede graaf Floris V Heer Herbert van Haastrecht beleende, schijnt te hebben bestaan op of nabij de steenachtige hoogte „Steenbergen“.

Haat noemt men den bepaalden afkeer van den eenen mensch met betrekking tot een ander. Haat is dus het tegenovergestelde van liefde of toegenegenheid jegens den naaste. Beide staan in dezelfde onderlinge verhouding als afstooting en aantrekking, als smart en vreugde. Immers wij gevoelen ons aangetrokken door personen, die aangename gewaarwordingen bij ons opwekken, en afgestooten door anderen, die pijnlijke aandoeningen bij ons veroorzaken. In meer beperkten zin ligt in het woord haat opgesloten, dat men gaarne het voorwerp van zijn haat schade berokkent. Daarom kan haat bij een hraaf mensch eigenlijk niet bestaan, althans niet tegen personen. Zij ontstaat gewoonlijk door geleiden onrecht, nijd, ijverzucht of gekrenkte eerezucht. Men heeft er voorbeelden van, dat ijverzucht de vurigste liefde in den hevigsten haat herschiep. De hoogste graad van haat wordt als doodelyke haat aangeduid, en als deze gepaard gaat met een fysiek gevoel van walging, spreekt men van afschnw. De haat in den vorm van antipathie tegen een bepaalde categorie van menschen treedt op als ras-senhaat. *Menschenhaat*, die tegen het geheele menschdom gericht is, moet als een ziekte der psyche beschouwd worden.

Habab (in het meervoud *Hababim*) is de naam van een Afrikaanschen stam, vermaagschap met dien der Beja's en met dezen tot de Nubisch-Ethiopische familie behoorend. De Hababin leiden een zwerfend leven tusschen Soeakin en Massaoea ten westen van de Roode Zee en houden zich hoofdzakelijk bezig met de veeteelt. In naam zijn zij onderworpen aan Egypte, maar zij hebben een eigen streek of opperhoofd, die den titel voert van kantebal. Zij belijden den Mohammedaanschen godsdienst.

Habakuk (Hebreeuwsch *Chabakkûk* = omarming), een der Kleine Profeten, zó geleefd hebben in den tijd, dat de Chaldee's Palestina bedreigden (na 608 v. Chr.). Dit is aan te nemen voor hoofdstuk 1, maar niet voor 2 en 3, die eerder aan na-exilische schrijvers hun ontstaan te danken hebben; de figuur van *Habakuk* ontmoet men ook in de geschiedenis van den Draak te Babel en bij de Rabbijnen. Zijn graf werd volgens *Eusebius* in Palestina aangewezen. Op zijn nitspraak „De rechtchapene zal door zijn trouw leven“ (II, 4) beroept zich *Paulus* (Rom. I, 17).

Habana, zie *Havana*.

Habarah (Arahisch) is een groote zijden mantel, die bijna het geheele lichaam bedekt en o.a.

door de voornamen dames van Kairo gedragen wordt.

Habberton, John, een Amerikaansch schrijver, geboren te Brooklyn den 24sten Februari 1842, kwam als zetttersjongen in dienst bij *Harper and Brothers* te New-York, maakte den Burgeroorlog mede, was daarna tot 1872 weer hij genoemde firma werkzaam en werd vervolgens journalist, eerst als uitgever van de „Christian Union“, sedert 1877 als redacteur van de „New-York Herald“. Zijn eerste aan het kinderleven gewijd werk „Helen's babies“ (1876) maakte grooten opgang over de geheele wereld, evenals zijn overige werken voor de jeugd. Wij noemen nog: „The Barton experiment“, „The Jericho road“, „The scripture cluh of Valley Rest“, „Other people's children“, „Some folks“, „The crew of the „Sam Weller“, „The worst boy in town“, „Just one day“, „Deacon Crankett“ (trentspel), „Who was Paul Grayson?“, „The Bowschan puzzle“, „One tramp“, „Brinetons Bayon“, „Country luck“, „All he knew“, „Ont at Twinnett's“, „Chantanquans“, „A lucky lover“ en „Mrs. Mayburn's Twins“.

Habeas-corpus-acte. Onder dezen naam verstaat men in Engeland de bij de grondwet gegeven waarborgen tegen willekeurige heperking door de regering en haar amhtenaren van de persoonlijke vrijheid, en wel in het bijzonder van de vrijheid van heweging. Die waarborgen zijn gelegen in de wetbepalingen, die de persoonlijke vrijheid, in engeren zin, beschermen, wier bedoeling dus is, om ongeoorloofde inhechtenisneming te voorkomen. Reeds in de door koning Jan in 1215 nitgevaardigde Magna Charta vinden wij deze bepaling: „Een vrij man mag niet in hechtenis genomen of in de gevangenis gezet worden, noch van het bezit zijner goederen en rechten beroofd, noch op eenigerlei wijze lastig gevallen worden, noch door ons of van onzenzwege vervolgd worden, dan ingevolge een vonnis van zijn standgenooten of volgens de wet des lands“. De strekking der bepaling is, dat niemand gevangen genomen en gehouden mag worden dan op bevel van een rechter, welk bevel de redemen van zijn aanhouding moet bevatten en aanden aangehoudenene moet worden hetoekend. Tevens dient de tijd, hinnen welken de verdachte moet worden gehoord, in de wet te worden opgenomen. De omkoopbaarheid van de rechters en het brutaal geweld der overheerschende partijen hebben ook in Engeland herhaalde malen opnieuw de vaststelling, nitbreiding en nauwkeuriger omschrijving dezer beginselen noodig gemaakt. Dertigmaal is de „Magna Charta“ nader bekrachtigd, en wellicht is geen harer bepalingen zoo vaak geschonden, als juist deze. Maar altijd zorgde het Lagerhuis voor de instandhouding van het beginsel, trotsch op het van ons overgebrachte woord: „dat het hnis van ieder Engelschman zijn kasteel is“ en dat vrijheid vanpersoon een der eerste voorwaarden nitmaakt der ware burgerlijke vrijheid. In de „Petition of Right“, in 1628 door het Lagerhuis opgesteld en in 1679 hernieuwd, werd de Habeas-corpus-acte vermeerderd en verbeterd behouden. De inhoud, voorzoover ons onderwerp betreft, luidt als volgt: „Ieder, die zonder wettig veroordeeld te zijn, gevangen wordt gehouden, kan zich tot het kanselarijgerecht of tot een andern

hooggeplaatsten rechter, zelfs tot den lord-kanselier, wenden, om zijn bezwaren in te dienen. Zoodra het wettig bevel tot gevangenneming, waarvan den verdachte afschrift is gegeven, vertoond wordt, moet de rechter bevel tot verhoor van den verdachte nitvaardigen". *Habeas-corpus* is een verkorting van *script of habeas corpus ad faciendum, subjiciendum et recipiendum*, hetwelk beteekent, dat de verdachte verhoord zal moeten worden, opdat er beslist kunne worden, dat hij vrijelijk over zijn lichaam moge beschikken. Het maximum van den termijn, binnen welken het verhoor moet plaats hebben, wordt op 20 dagen vastgesteld. De gevangenebewaarder, die het bevel tot gevangenneming niet heteekent aan den gevangene of die weigert nitvoerling te geven aan het bevel tot verhoor, wordt met zware geldboete bedreigd. De rechter, die nalatig is in het nitvaardigen van het bevel, wordt natuurlijk nog veel zwaarder gestraft. Na verhoor bereelt de rechter de nitvrijheidstelling tegen behoorlijke borgstelling, dat de verdachte op den bij de wet aangewezen tijd voor den gewonen rechter zal verschijnen. Honderd jaren later werden de bepalingen nog dnideelijker geformuleerd, nitgeheid en verscherpt; de gevallen van wilkenar, naar aanleiding waarvan dergelijke besluiten telkens genomen werden tot aanvulling van in de praktijk gehleken gapingen, deden zich in de laatste tijden minder voor. De bepalingen van de constitutien der andere volken op dit punt zijn nog al vrij rekbaar, zoodat zij speelruimte te over laten voor mishruik van gezag, vooral van het administratief bestuur. In tijden van politieke heroering zijn deze mishruiken ook in deze eenw bij de beschaafde natien op verre na niet zeldzaam. Geen volk heeft het zoover gehracht als het Engelsche in de zorg voor waarborgen voor de persoonlijke vrijheid. Niettemin wordt hij ernstige politieke volksbewegingen de Habeas-corpus-acte er doorgaans geschorst en na afloop daarvan doorgaans een "Act of indemnity" nitgevaardigd. De laatste schorsing had in 1881 in Ierland plaats ten opzichte van personen, verdacht van landverraad.

Habelschwerdt, een arrondissementshoofdstad van het Pruisische distrikt Breslau—Mittelwalde. Zij telt (1906) 6002 inwoners en heeft onderscheiden kerken, scholen en fabrieken. In 1648 werden er de Zweden overrompeld door de keizerlijke troepen, waarbij de stad een prool der vlammen werd, en den 14^{den} Februari 1745 behaalden de Pruisen er een overwinning op de Oostenrijkers.

Habenaria Willd. is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Orchideën*. Het onderscheidt zich door de nagenoeg even lange, naar elkander toegebogen bloemdekbladen, door een verlengde, hangende, gaafrandige of 2- of 3-spletige lip met een verlengde spoor, en door opstaande helmknoppen met afzonderlijke, aan de basis uiteenlopende hokjes. Men vindt veel soorten van dit geslacht in Brazilië, Oost-Indië, Zuid-Afrika, West-Indië en Noord-Amerika. Tot de sierplanten behooren o. a. *H. cristata R. Br.*, die in Virginia en Carolina in vochtige hergewiden groeit, met in aren gerangschikte, goudgele, fraaie bloempjes, — *H. gigantea Don*, uit Mysore enz.

afkomstig, met groote, prachtige, witte, welriekende bloemen, — en *H. spectabilis Spr.* uit Virginia en Pennsylvania met fraaie, paarse bloemen en een groene spoor. Zij laten zich nit gemakkelijk kweeken.

Habeneck, Antoine François, een Fransch musicus, geboren te Mézières den 1sten Juni 1781, speelde als knaap van 10 jaar reeds viol op concerten, oefende zich aan het Conservatoire te Parijs, ontving een jaargeld van keizerin *Josephine* en werd na de Restauratie achtereenvolgens eerste solospeler, kapelmeester en in 1821 directeur der Grootte Opera te Parijs. Om muziek van *Beethoven* te spelen, vormde hij een klein liefhebberijgezelschap en hieruit ontstond later de beroemde "Société de concerta". Hij was boren dien professor in het vioolspel aan het Conservatoire en werd er terens belast met het opvoezicht op de studiën. Hij heeft slechts een paar concerten en eenige andere stukken voor viol gecomponeerd. Hij overleed den 8^{den} Februari 1849.

Habenicht, Hermann, een Dnitsch kartograaf, geboren den 3^{den} Maart 1844 te Gotha, was een leerling van *Petermann*, onder wiens leiding hij vele kaarten voor "Petermanns Mitteilungen" en voor de vroegere uitgaven van *Stieler's atlas* teekende, benevens voor andere atlases. Meer hekend werd zijn naam door de door hem ontworpen en gedeeltelijk geteekende "Spezialkarte von Afrika im Masstah von 1 : 4 000 000" (3de druk, 1892) en den "Atlas zur Heimatkunde des Deutschen Reichs" (1887). Hij schreef "Grundriss einer exakten Schöpfungsgeschichte" (1896) en "Eisberg- und Wettertheorie".

Haberl, Franz Xaver, een Dnitsch muziekgeleerde, geboren den 12^{den} April 1840 te Oberellenbach bij Stranhnng, werd, na als koorknaap te Passau opgeleid te zijn, in 1862 tot priester gewijd, was tot 1867 muziekpraefect aan de drie hieschoppelijke seminaria te Passau en daarna organist te Rome, waar hij een onderzoek instelde naar de onde kerkmuziek. Van 1871—1882 bekleedde hij de hietrekking van kapelmeester in den dom te Regensburg, waar hij de kerkmuziekschool stichtte, die weldra tot grooten bloei kwam. Terwijl hij het koor tot groote ontwikkeling bracht. Ook is *Haberl* een nitstekend kenner der muziekgeschiedenis, stichtte in 1879 een Palestina-vereeniging, voltooide de in 1862 door de *Witt* begonnen uitgave der werken van dien componist, zette *Schrems's* "Musica divina" voort en gaf den "Cäcilienkalender", later "Kirchenmusikalisches Jahrbuch" nit. De universiteit te Würzburg benoemde hem tot *dr. theologiae honoris causa*, de pans tot oere-canonici van Palestina. Van zijn werken noemen wij "Magister choralis" (1865) en "Bausteine für Musikgeschichte" (3 dln., 1885—1888).

Haberlandt, Friedrich, een Oostenrijksche beoefenaar der landbonwscheikunde, werd geboren te Pressburg den 21sten Februari 1826, bezocht eerst de hoogeschool aldaar en in 1848 de landbonwschool te Altenburg (Hongarië), waar hij in 1850 tot leenaar en in 1854 tot gewoen hoogleenaar werd benoemd. In 1869 kwam hij aan het hoofd van het proefstation te Güz, werd in 1876 hoogleenaar aan de landbonwacademie te Weenen en overleed

den 2^{den} Mei 1878. Hij schreef: „Beiträge zur Frage über die Akklimatisation der Pflanzen und den Samenwechsel“ (1864), „Die senckenartige Krankheit der Seidenraupe“ (1866), „Aufgaben und Hilfsmittel der Samenprüfungsanstalten zur Gewinnung verlässlicher Eier des Maulbeerspinners“ (1869), „Studien über die Körperchen der *Cornalia*“ (met *Verson*, 1869), „Anfucht des Eichen-spinners“ (1870), „Der Seidenspinner des Maulbeerbaums“ (1871), „Wissenschaftlich praktische Untersuchungen auf dem Gebiete des Pflanzenbaues“ (2 dln., 1875—1877) en „Die Sojabohne“ (1878). Na zijn dood verscheen nog „Der allgemeine landwirtschaftliche Pflanzenbau“ (1878).

Haberlandt, Gottlieb, een botanica en zoon van den voorgaande, geboren den 28sten November 1854 te Altenburg (Hongarije), studeerde te Weenen en Tübingen, vestigde zich in 1878 als privaattoecent te Weenen, werd in 1880 plaatsvervangend, in 1884 hnitengewoon en in 1888 gewoon hoogleraar te Graz. In 1891 bereide hij Java. Zijn onderzoekingen betreffen voornamelijk de physiologische anatomie, de physiologie en de biologie der planten. Hij schreef „Die Sclerotieinrichtungen in der Entwicklung der Keimpflanze“ (1877), „Entwickelungsgeschichte des mechanischen Gewebesystems der Pflanzen“ (1879), „Vergleichende Anatomie des assimilatorischen Gewebesystems der Pflanzen“ (1881), „Die physiologischen Leistungen der Pflanzengewebe“, „Physiologische Pflanzenanatomie“ (3de druk, 1904), „Beiträge zur Anatomie und Physiologie der Lanthmoose“ (1886), „Ueber die Beziehungen zwischen Funktion und Lage des Zellkerns bei den Pflanzen“ (1889), „Das reizleitende Gewebesystem der Sinnpflanze“ (1890), „Anatomisch-physiologische Untersuchungen über das tropische Lanthblatt“ (2 dln., 1892—1895), „Eine botanische Tropenreise“ (1893), „Sinnesorgane im Pflanzenreich zur Perzeption mechanischer Reize“ (1901), „Zur Statolithentheorie des Geotropismus“ (1903) en „Perzeption des Lichtreizes durch das Lanthblatt“ (1904).

Häberlin, Karl Friedrich, een Duitsch beoefenaar van het staatsrecht en een zoon van *Franz Dominikus Häberlin* (geboren 1720, † 1787) die als medewerker van een „Allgemeine Weltgeschichte“ (27 dln., 1767—1790) en aan een „Neueste Deutsche Reichsgeschichte“ (21 dln., 1774—1786) naam maakte, geboren te Helmstedt den 5^{den} Augustus 1756, studeerde in zijn geboorteplaats en verkreeg weldra een betrekking bij de rechtskanselierij te Wolfenbüttel, vanwaar hij in 1782 als hoogleraar in het Duitsche staatsrecht naar Erlangen vertrok. Vier jaar later keerde hij als zoodanig naar Helmstedt terug en ontving er in 1799 den titel van geheimraad. Als gevolmachtigde van den hertog van *Brunswijk* nam hij deel aan het Congres te Rastadt, en na de stichting van het koninkrijk Westfalen werd hij lid der Rijksstanden en der commissie, belast met het ontwerpen van wetten. Eene ongesteldheid noodzaakte hem, om van Kassel naar Helmstedt terug te keeren, en hij overleed weinige dagen daarna, den 16^{den} Augustus 1808. Van zijn geschriften noemen wij: „Pragmatische Geschichte der neuesten kaiserlichen Wahlkapitulation“ (1792, met een aanhangsel 1793), „Handbuch des deut-

schen Staatsrechts“ (3 dln., 2de druk, 1797) en „Deutsches Staatsarchiv“ (16 dln., 1769—1808).

Häberlin, Karl Ludwig, een Duitsch romanschrijver, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Erlangen den 25sten Juli 1784, studeerde te Helmstedt in de rechten, aanvaardde in 1814 de betrekking van amhtman te Hassenfelde bij Blankenhurg, doch werd wegens een deficit in de kas afgezet en tot gevangenisstraf veroordeeld. Van 1824 tot 1831 bleef hij te Gandersheim in den kerker. Daarua vestigde hij zich te Potsdam en overleed er in Januari 1858. Reeds van 1810 tot 1813 leverde hij onder den naam van *Louis von Häfely* verhalen en novellen in onderscheiden tijdschriften. Voorts schreef hij onder dien van *H. E. R. Belani* een reeks van romans, die men tot de lichte lectuur kan rekenen. In zijn verhaal: „Tren und brav“ (1851) geeft hij een lijst van 59 romans in 120 deelen, welke met zijn pen zijn gevloeid. Daarna verschenen nog: „Kronprinz Friedrich“ (3 dln., 1853), „Hohe Liebe. Ans dem Leben des Freiherrn Friedrich von Trenck“ (3 dln., 1853), „Peter der Grosse“ (3 dln., 1855) en „Russische Hofgeschichten“ (3 dln., 1856).

Habets, Johannes Joseph, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Oirschek bij Sittard den 27sten November 1829, studeerde in de theologie, werd achtereenvolgens kapelaan te Hunsel bij Weert, te Bunde bij Maastricht en te Berg en Terblijt, en in 1863 voorzitter van het Limburgsch Genootschap voor Geschiedenis en Ondheidkunde. In 1881 werd hij rijksarchivaris te Maastricht en overleed den 22sten Juni 1893. Hij schreef: „Jan de Weert, generaal der Beiersche cavalerie, en Jan van der Croon, gouverneur van Praag“ (1863), „De Lenarte, opkomst en voortgang der stad Maastricht“ (1864), „Honthem-Sint Gerlach en het adellijk vrouwenstift aldaar“ (1869), „Het vrijdorp Neeritter als eigendom der Domkerk van Luik“ (1867), „Geschiedenis van de stad en de adellijke abdij van Susteren“ (1870), „De genaderijke kapel van O. L. Vrouw aan de Linden te Thoru“ (1870), „Chronijk der landen van Overmaas en aangrenzende gewesten 1275—1507“ (1870), „Beschrijving der Loonsche leenen in het tegenwoordig hertogdom Limburg“ (1871), „De voormalige heerlijkheid Borghaven“ (1872) en „Geschiedenis van het tegenwoordig hiedom Roermond enz.“ (2 dln., 1875—1877). Hij was redacteur van de „Publications du Limbourg“, die hij grootendeels met eigen bijdragen vulde, en mederedacteur van „De Maasgouw“, aan Limburgsche ondheden, taal- en letterkunde gewijd. Behalve in vele andere tijdschriften verschenen van hem bijdragen in de „Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van wetenschappen“. Van 1875—1892 verscheen zijn „Geschiedenis van het hiedom Roermond“ (3 deelen).

Habib Ullah, emir van Afghanistan, in 1872 te Samarkand geboren, als zoon van den toenmalis verbanen *Abd er Rhamân*, volgde, reeds vroeger als opvolger aangewezen, den 3^{den} October 1901 zijn vader op, hoewel zijn door Engeland gesteunde broeder *Naer Ullah*, zijn 12-jarige halfbroeder *Mohammed Omar* (door zijn ieverzuchtige moeder *Bibi Halima*) en zijn oom en neef, *Ishak* en *Ismaïl Chan*, hem den troon betwistten. In 1902

verbande hij *Mohammed Omar* en zijn moeder naar de grens van Turkestan. Van de vesting Dsjelalabad liet deed hij in den berisf van 1903 fortten oprichten, die den weg van Kabeel naar Peshawar beheerschen. Hij is meer Russisch- dan Engelsch gezind.

Habicht, *Ludwig*, een Duitsch romanschrijver, werd geboren te Spottan den 23sten Juli 1830, was eerst werkzaam op het bureau van een rechtgeleerde, maar wijdde zich vervolgens nitsluitend aan de beoefening der letteren. Eerst vestigde hij zich te Dresden en in 1862 te Berlijn. Sedert 1881 leeft hij afwisselend te Sorrento en Bordighera. Hij schreef „Der Stadtschreiber von Liegnitz“ (3 dln., 2de druk, 1881), „Zwei Höfe“ (3 dln., 1870), „Vor dem Gewitter“ (4 dln., 1873), „Schein und Sein“ (5 dln., 2de druk, 1878), „Auf der Grenze“ (4 dln., 1878), „Der rechte Erbe“ (1879), „In guten Händen“ (1880), „Wille und Welt“ (3 dln., 1883), „Im Sonnenschein“ (3 dln., 1885), „Am Gardasee“ (1890), „Das Grafenhaus“ (1896), „Der Falschmünzer“ (1896), „Unter fremder Schuld“ (1897), „Das Geheimnis des Waldes“ (1900), „Besondere Kennzeichen“ (1902) en „Wahrheit“ (1902).

Habichtswald is de naam van een bergkam, welke tot het Hessisch gebergte behoort en zich ten westen en zuidwesten van Kassel als een waterscheiding tusschen de Fulda, de Eder en de Diemel van het noorden naar het zuiden nitrekt. Zijn hoogste top, de Hohe Graa, is 596 m. hoog. Niet veel lager is de Karlsberg, op wiens kruin zich een reusachtig beeld van *Herakles* verheft, terwijl het kasteel Wilhelms Höhe met zijn prachtige tuinen en grootsche waterwerken de helling van dien berg versiert. Het Habichtswald bestaat nagenoeg geheel uit basalt, is met wonden en weiden bedekt en heeft bruinkoolgroeven.

Habitus noemen de geneeskundigen het nitwendig voorkomen van den lichaamsbouw voor zoover het aanleiding geeft tot vermoedens omtrent aanleg tot bepaalde ziekten. Ook de plant-, dier- en deelfstofkundigen bezigen dat woord, om het nitwendig voorkomen, den gemeenschappelijken indruk der gezamenlijke kenmerken, van een plant, dier of mineraal aan te duiden.

Häbler, *Gotthelf*, een Duitsch dichter, geboren den 7^{den} Januari 1829 te Gross-Schönan in de Lausitz, studeerde te Leipzig en werd in 1862 leeraar aan het gymnasium en aan de polytechnische school te Dresden. Hij liet echter later deze betrekking varen en wijdde zich aan de letterkunde. Van zijn werken noemen wij: „Lieder“ (1852), „Sechs Reden an Fürsten und Völker Europas“ (1859), „Wittkind“ (1864), „Thalkönigs Sohn“ (1866), „Liebesgeschicke“ (1867), „Herakles“ (1873) en „Freundesworte, an den berühmten Tondichter Richard Wagner gerichtet“ (1873).

Häbler, *Konrad*, een Duitsch geschiedkundige, geboren den 20sten October 1857 te Dresden, studeerde te Leipzig en is thans eerste bibliothecaris aan de koninklijke bibliotheek te Dresden. Voor zijn studies maakte hij talrijke reizen naar Spanje, Portugal en Engeland. Hij schreef „Der Streit Ferdinands des Katholischen und Philipps I um die Regierung von Kastilien 1504—

1506“ (1882), „Die wirtschaftliche Blüte Spaniens im 16. Jahrhundert und ihr Verfall“ (1888), „Maria Josefa Amalia, Herzogin zu Sachsen, Königin von Spanien“ (1897), „Die Geschichte der Fugerschen Handlung in Spanien“ (1897), „Die Religion des mittlern Amerika“ (1899), „The early printers of Spain and Portugal“ (1897), „Spanische und Portugiesische Bücherzeichen des 15. und 16. Jahrhunderts“ (1898), „Typographie ibérique du quinzième siècle“ (1901—1902), „Die überseeischen Unternehmungen der Welten und ihrer Gesellschaften“ (1903). Hij is lid der Real Academia de la Historia te Madrid.

Habranthus *Herb.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amariyllideae*. Het onderscheidt zich door een trochterevormig, regelmatig-6-deelig bloemdek, door aan de keel bevestigde, benedenwaarts gebogen, rugwaarts gekromde en tot bundels vereenigde meeldraden, door een 3-spletigen stempel en een 3-kantig vruchtbeginsel. Het omvat Zuid-Amerikaansche bolgewassen met lijnvormige bladeren en fraaie, knikkende bloemen. Tot de sierplanten behoren *H. Anderssonii* *Herb.* van Montevideo met zeer fraaie, gele, van buiten purperrood gestreepte bloemen, — *H. angustus* *Herb.* uit Buenos Aires met een 2-bloemigen steel en roodachtig-paarse bloemen, — *H. versicolor* *Herb.* uit Zuid-Amerika met een ronden steel, een smalle, eenbloemige scheede en een groote, witte, aan den voet purperroode bloem, enz.

Habrothamnus behoort tot de familie der *Solaneae* en ontleent haar waarde aan het bloeien in den wintertijd, wanneer ze in den zomer daarvoor speciaal wordt behandeld. De vooruaamste vertegenwoordigers van dit geslacht zijn: *H. corymbosus*, *H. elegans* en *H. fascicularis*.

Habsburg, eigenlijk *Habichtsburg*, het stamslot van het Oostenrijksche keizershuis, gelegen op den rechter oever van de Aare in het Zwitsersche kanton Aargau, werd in 1027 door *Werner*, bisschop van Straatsburg, gesticht en is thans nagenoeg verdwenen. *Werner* was een broeder of zwager van *Radbot*, den kleinzoen van *Gunttram den Rijke*, in de 10de eeuw levende en later als de stamvader der *Habsburgers* aangeemerkt, terwijl hij zelf (*Gunttram*) volgens de sage een nakomeling was van *Ethico I*, hertog van Alemannië en Elzas. Inmiddels was *Lancelin*, de zoon van *Gunttram*, reeds zulk een machtig heer, dat de vrije gemeente van *Muri* hem tot haar beschermheer koos en zijn zoon *Radbot* in het hnwelijk trad met de anster van *Theodorik*, berto van Lotharingen. Uit dit hnwelijk sproten 3 zonen, *Otto I*, *Albrecht I* en *Werner II*. Eerstgenoemde 2 stierven reeds vroeg, en *Werner II*, die zich graaf van *Habsburg* noemde, werd bezitter der familiegoederen. Zijn eigendom werd allengs grooter en zijn beschermheerschap over dorpen en kloosters bezorgde hem een aanzienlijken invloed. Zijn zoon *Otto II*, die hem opvolgde, werd in 1111 vermoord en vervangen door zijn broeder *Albrecht II*, die in 1141 overleed. Deze is de stamvader van *Werner III* († 1167), wiens zoon *Albrecht III* of *de Rijke* († 1199) door zijn hnwelijk met *Ita*, een dochter van den graaf van *Pfullendorf*, de macht van zijn huis aanmerkelijk nitbreidde, daar zij hem o.a. Zürich-

Tabel I.

er v. Hug. IV. v. Bourgondie.

1	1	1	1
Albrecht I. , † 1308, R. Kon., 1298—1308 geh. m. Elizabeth v. Gue	Clementia , † 1293, geh. m. Karel Martel v. Hongarje.	Agnes , † 1322, geh. m. H. Albrecht II. v. Saksen.	Jutta , † 1297, geh. m. Kg. Wenzel v. Bohemen.
Anna , † 1326, geh. m. I. Mkrgr. Henr. v. Brandenburg; 2. H. Hendrik VI. v. Bresla	Albrecht II. , H. v. Karinthie, * 1294, † 1358, m. Johanna, Gravin v. Pfirt.	Hendrik , * 1298, † 1327,	Otto , * 1301, † 1330.
Albrecht III. , * 1349, † 1395, geh. m. I. Elizabeth, D. v. Kr. Karel IV.; 2. Beatrix, D. v. d. Bureldgr. Frederik IV. v. Neurenberg.	Leopold III. , * 1351, † 1386, geh. m. Viridis, D. v. H. Barabois Viscon- ti v. Milaan.	Margarete , * 1346, † 1368, geh. m. Meinhard v. Tirol; 2. Anna v. Brunswijk.	Frederik VI. , * 1382, † 1430, geh. m. I. Elizabeth, D. v. Kg. Ruprecht; 2. Anna v. Brunswijk.
Frederik III. (V.) , * 1415, † 1493, 1480—1493, geh. m. Elisabete v. Portugal.	Margarete , * 1416, † 1486, geh. m. Keur. Frederik d. Vre lievende v. Saksen.	Albrecht VI. , * 1418, † 1463, Katharina , * 1429, † 1493, geh. m. Markgr. Karel v. Baden.	Siegismund , * 1427, † 1496.
Kr. Maximiliaan I. , * 1439, † 1519, 1493—1519, geh. m. I. Maria v. Bourgondie, 2. Maria Blanche, D. v. H. Galeazzo Sforza v. Milaan.	Kunigunde , * 1465, † 1520, geh. m. Albrecht IV. v. Beieren.		
Eleonore , * 1498, † 1558, geh. m. I. Kg. Emanuel Portugal; 2. Kg. Frans Frankrijk.	Kr. Ferdinand I. , * 1493, † 1564, 1556—1564, D. v. Kg. Wladislaus v. Bohemen en Hongarje.		
Philipp Anna , * 1527, † 1590, Kg. v. Spanje, 1556—1590, geh. m. Portugal; 2. Maria v. Albrecht V. v. Valais; 4. Anna v. Beieren. Maximil	10 andere deughters	Ferdinand v. Tirol , * 1529, † 1593, Aartsh. v. Oostenrijk, geh. m. I. Philippine Welser; 2. Katharina v. Mantua.	Karel v. Stiermarken , * 1540, † 1590, geh. m. Marie, D. v. Albrecht V. v. Beieren. 15 kinderen.
Don Carlos , * 1545, † 1568, Isabella Clara Eugenia , * 1566, † 1633.	Kr. Ferdinand II. , * 1564, † 1637, 1619—37, geh. m. I. Maria Anna, Emg. Wilhelm II v. v. Saks; 2. Eleonore v. Mantua	Margarete , * 1581, † 1611, geh. m. Kg. Philips III v. Spanje.	Leopold v. Tirol , * 1586, † 1632, Bisschop v. Stranburg en Pussa, geh. m. Claudia v. Medici.
Anna Marie , * 1601, † 1690, geh. m. Lodewijk XIII. v. Frankrijk.	Helme , 1602, geh. m. v. Stranburg. v. Grootmeester.	Ferdinand Karel , Gr. v. Tirol, * 1628, † 1687, geh. m. Anna v. Medici.	Sigismund Franz , * 1630, † 1685, Bisschop v. Augsburg, Gork, Trente.
Maria Theresia , * 1674, † 1683, geh. m. Lodewijk XIV. v. Frankrijk.	Marya , * 1674, † 1683, geh. m. Kr. Palts.	Elisabete , * 1653, † 1697, geh. m. Karel IV., H. v. Lotharingen, † 1690.	Claudia Felicitas , * 1653, † 1676, geh. m. Kr. Leopold I.
Maria Antonia , eh m. Keur. Maximilienbattel.	Leopold , * 1679, † 1729, geh. m. Elizabeth, D. v. H. Philips I. v. Orleans	Kr. Franz I. Stephanus , * 1709, † 1765, geh. m. Maria Theresia, D. v. Kr. Karel VI. 16 kinderen (zie Tabel II).	Karl , * 1712, † 1780, geh. m. Maria Anna, D. v. Kr. Karel VI
Josef Ferd. Amalie , Troonsopvolger v. Spanje, † 1730.			

ren.				
geb. 2. 1	<i>Ferdinand</i> , * 1754, + 1806, geh. m. Marie Beatrix v. Modena. 7 kinderen.		<i>Marie Antoinette</i> , * 1755, + 1793, geh. m. Kg. Lodewijk XVI v. Frankrijk.	
	<i>Leopoldine</i> , * 1770, + 1848, geh. m. 1. Keur. Karel Theodoor v. Palts-Beieren; 2. Gr. Lodewijk v. Arco.		<i>Franz IV</i> , * 1779, + 1846, Ht. v. Modena, geh. m. Beatrix, D. v. Kg. Victor Emanuel 1 v. Sicilië.	
id.			<i>Ludovica</i> , * 1787, + 1816, geh. m. Kr. Franz II v. Oostenrijk.	
Marina, * 17858, + Ni	<i>Theresa</i> , * 1817, + 1886, geh. m. Gr. v. Chambord.		<i>Franz V</i> , * 1819, + 1875, geh. m. Adelgunde, D. v. Kg. Lodewijk 1 v. Beieren.	
			<i>Ferdinand</i> , * 1821, + 1849, geh. m. Elizabeth, D. v. d. Palatijn Josef v. Hongarije.	
Victor, 842.			<i>Maria Theresia</i> , * 1840, geh. m. Pr. Lodewijk v. Beieren.	
geb.				
15.	<i>Ferdinand</i> , * 1808.		<i>Margarete</i> , * 1870, + 1902, geh. m. Albrecht, Ht. v. Württemberg.	
			<i>Maria Annunciat</i> , * 1876.	
geb. Sophia, D. v. n Saksen.			<i>Elizabeth</i> , * 1878, geh. m. Pr. Aloys v. Liechtenstein.	
	<i>Maximilian Eugen Lodewijk</i> , * 1895.			
Mary, * 17	<i>Johan</i> , * 1782, + 1859, 1848—1849, Rijksbestuurder v. Deutschland, geh. m. Anna Flochl.		<i>Rainer</i> , * 1783, + 1853 Vierkg. v. Lombardije, geh. m. Elizabeth, D. v. Fr. Karel v. Savoye-Carignan.	
			<i>Lodewijk</i> , * 1784, + 1864. <i>Rudolf</i> , * 1788, + 1831, Aartsbischop v. Olmütz.	
* 17	<i>Alexander</i> , * 1825, + 1837.		<i>Leopold</i> , * 1823, + 1896.	
	<i>Henriette</i> , * 1836, + 1902, geh. m. Kg. Leopold II v. België.		<i>Rainer</i> , * 1827, geh. m. Aartsht. Maria Karoline.	
geb. Maxima, * 1831, + 1903, geh. m. 1. Ferdinand, burg. Gotha. m v. Pr. v. Modena; rijke. 2. Aartsht. Karel.			<i>Adelheid</i> , * 1822, + 1855, geh. m. Kg. Vict. Emanuel II v. Sardinië.	
			<i>Sigismund</i> , * 1826, + 1891.	
* 18	<i>Eugenius</i> , * 1863.		<i>Elizabeth</i> , * 1883.	
	<i>Dorothea</i> , * 1867, geh. m. Ht. Philips Albert v. Thurn v. Orleans.		<i>Klothilde</i> , * 1884, + 1903.	
* 18 geb. n Pr. v	<i>Margarete</i> , * 1870, geh. m. Vorst en Taxis.		<i>Josef August</i> , * 1872, geh. m. Augusta, D. v. Pr. Leopold v. Beieren.	
A * 185	<i>Karel</i> , * 1888.		<i>Josef Franz</i> , * 1893.	
	<i>Leo</i> , * 1893.			
Leop and	<i>Meckthildis</i> , * 1891.		<i>Gisela</i> , * 1897, + 1896.	
	<i>Wilhelm</i> , * 1895.		<i>Sophie</i> , * 1899.	
Louis geb. n derik v. gesc			<i>Ladislous</i> , * 1901.	
valor,				

gan en de beschermvoogdij over het stift Säckingen tenhuwelijk bracht, terwijl *Frederik I* hem met het landgraafschap Elzas beleende. Eerst van *Albrecht I* heeft het geslachtsregister van het Huis *Habsburg* een volkomen zekerheid (zie de tabellen I en II). — Zijn zoon *Rudolf II* vergrootte zijn gezag door het verkrijgen van de grafelijke waardigheid in Aargau en van de heerlijkheid Lauffenburg. Zijn beide zonen, *Albrecht IV* en *Rudolf III*, verdeelden na zijn dood de bezittingen van hun vader (1232). Eerstgemelde verkreeg het kasteel Habsburg en de goederen in Aargau en den Elzas, de tweede de landen in de Breisgau, benevens de graafschappen Klettgau, Rheinfelden en Lauffenburg en werd de stamvader van de *Habsburg-Lauffenburgsche lijn*. Deze verdeelde zich later in 2 takken, die der graven van *Habsburg tot Lauffenburg* en die der graven van *Kyburg*. Beide zijn nitgestorven. Zoowel de eene als de andere hoofdlijn voerde aanvankelijk den titel van landgraaf van den Elzas, maar toen *Rudolf III* in 1249 overleed, viel hij nitaluitend ten deel aan de nakomelingen van *Albrecht IV*. Deze was door zijn gemalin *Heilwigis* vermaagschapt met keizer *Frederik II*, trok met dezen in 1240 ten Kruistocht naar Palestina, doch overleed te Askalon, 3 zonen achterlatende, van welke de oudste, *Rudolf IV*, zijn beide broeders overleefde en in 1273 als *Rudolf I* den Duitschen troon beklom. Laatstgenoemde is de stichter van het Huis van *Oostenrijk*.

Rudolf vermeerde zijn bezittingen in Zwitserland, en bij den dood bevonden zich *Freihurg*, *Luzern*, *Zug*, *Glarus*, *Kyburg*, *Zofingen*, *Baden*, *Lenzburg*, *Aarau* enz. geheel of gedeeltelijk onder de Habsburgsche heerschappij. — Van zijn 8 zonen werd de oudste als *Albrecht I* in 1298 keizer van Duitschland. — Van diens 6 zonen werd *Friedrich III* in 1314 Duitsch koning. Alleen zijn zoon *Albrecht II* liet kinderen na, onder welke zich *Albrecht III* († 1395) bevond, opgevolgd door *Albrecht IV* († 1404), die op zijn beurt vervangen werd door zijn zoon *Albrecht V*, welke koning was van Hongarije en in 1438 als *Albrecht II* de Duitse Keizerskroon ontving. Laatstgenoemde was gehuwd met *Elizabeth*, een dochter van keizer *Sigmund*, en had tot zoon *Ladislav Posthumus*, koning van Bohemen en Hongarije, die in 1457 kinderloos overleed. — *Leopold III*, tweede zoon van *Albrecht II*, had 4 zonen en de jongste van deze, *Ernst* genaamd en in 1424 overleden, was de vader der Duitse keizers *Frederik III* († 1493) en *Albrecht VI* († 1463). *Frederik* vereenigde Neder- en Opper-Oostenrijk met zijn landen en daar de kinderlooze *Sigmund* Tirol en Voor-Oostenrijk aan *Frederik's* zoon *Maximiliaan* afstond, waren alle Habsburgsche bezittingen weer in één hand vereenigd. Deze *Maximiliaan I*, werd Duitsch keizer in 1493 en verwierf door zijn huwelijk met *Maria van Bourgondië* een aanmerkelijke nitbreiding van grondgebied. — Zijn zoon *Philips de Schoone* verkreeg door zijn huwelijk de kroon van Spanje en overleed in 1506. Na kwam er een splitsing in de familie en de bezittingen. Zijn oudste zoon *Karel* verkreeg Spanje en Bourgondië en werd in 1519 als *Karel V* keizer van Duitschland. De broeder van dezen verwierf als *Ferdinand I* de

Oostenrijksch-Duitse landen, waaraan hij door zijn huwelijk met *Anna* een zuster van *Lodewijk II*, laatsten koning van Hongarije en Bohemen uit het Huis der *Jagellonen*, zoowel deze koninkrijken als *Moravië*, *Silezië* en de *Lausitz* toevoegde. — De Spaansche lijn is in 1700 met koning *Karel II* nitgestorven.

Ferdinand I, boven reeds vermeld, werd in 1556 Duitsch Keizer en had 15 kinderen. Zijn oudste zoon ontving in 1404 als *Maximiliaan II* de Duitse Keizerskroon en had 5 zonen, onder welke *Rudolf II*, die keizer werd in 1570, en *Matthias*, die keizer werd in 1612. — *Karel*, de jongste zoon van *Ferdinand I*, was de vader van keizer *Ferdinand II*, die alle Oostenrijksche landen onder zijn schepter vereenigde. — Zijn zoon *Ferdinand III* werd keizer in 1637; zijn tweede en jongste zoon in 1658 als *Leopold I*. — Twee zonen van dezen verwierven de keizerskroon, namelijk *Jozef I* in 1705 en *Karel VI* in 1711, die de Spaansche Nederlanden, Napels, Sicilië en Milaan kreeg, en met wien de mannelijke stam uitstierf. Laatstgenoemde liet zijn landen achter aan zijn eenige dochter *Maria Theresia*, die het Huis *Habsburg* met het Huis *Lotharingen* verbond en er *Galicië* en de *Boekwina* bijvoegde. Haar gemaal *Frans I Stephanus* (een zoon van *Leopold*, hertog van *Lotharingen*), die in 1745 Duitsch keizer werd, schonk zij 15 kinderen, waarvan wij noemen: a) *Jozef II* († 1790), keizer sedert 1765, b) *Maria Christine* († 1798), gehuwd met *Albrecht van Saksen-Fachsen*, stadhouder in de Nederlanden, c) *Maria Amalia* († 1804), gehuwd met *Ferdinand van Parma*, d) *Leopold II* († 1792), keizer sedert 1790, e) *Karoline Maria* († 1814), gehuwd met *Ferdinand IV*, koning van Napels, f) *Ferdinand*, hertog van *Modena* († 1806), door zijn huwelijk met *Maria Beatrice*, dochter en erfgename van *Hercules III*, hertog van *Modena* uit het Huis *Este*, de stichter van de linie *Habsburg-Este*, die in 1875 in de mannelijke lijn uitstierf, g) *Maria Antoinette* (1793), gehuwd met *Lodewijk XVI* van Frankrijk, h) *Maximiliaan*, aartsbisschop van Keulen enz. — *Leopold II* liet een groote familie na. Beteekenis hadden 1) *Maria Theresia* († 1827), gehuwd met *Anton*, koning van Saksen, 2) *Frans II*, keizer 1792—1806 († 1835), 3) *Ferdinand III*, († 1824), groot-hertog van *Toscane*, 4) *Karel*, den beroemden veldheer uit de Revolutie-oorlogen († 1847), 5) *Jozef*, paladijn van Hongarije († 1847), 6) *Maria Clementine* († 1801) gehuwd met *Frans I* van Sicilië, 7) *Johann* († 1859), in 1848 Rijksbestuurder, 8) *Rainer* († 1853), tot 1848 onderkoning van Milaan, 9) kardinaal *Rudolf* († 1831). Van de 13 kinderen van *Frans II* noemen wij: a) *Maria Louise* († 1847), gehuwd met *Napoleon I*, b) *Ferdinand I* († 1875), keizer van 1835—1848, c) *Leopoldine Karoline* († 1826), gehuwd met *Pedro I*, keizer van *Brazilië*, d) *Karoline Ferdinande* († 1832), gehuwd met *August II* van Saksen, e) *Frans Karel* (1802—1848), gehuwd met *Sophie van Beieren*. Uit dit laatste huwelijk werden o. a. geboren 1) de sedert 1848 regerende keizer *Frans Jozef I*, 2) *Maximiliaan I*, keizer van Mexico († 1867), *Karel Lodewijk* (1833—1896). Na den dood van kroon-

prins *Rudolf* (30 Januari 1889) is aartsbischop *Frans Ferdinand*, onlangs zoon van *Karel Lodewijk*, de vermoedelijke troonopvolger.

De stamlanden van het Huis gingen in Zwitserland langzamerhand verloren; zijn laatste bezittingen moest het in 1802 afstaan aan de Republiek. Het stamslot bleef na de verheffing van *Rudolf* tot keizer van Duitschland nog 150 jaar in het bezit van het Huis van Oostenrijk, doch toen hertog *Frederik van Oostenrijk* wegens zijn gehechtheid aan paus *Johannes XXIII* in den ban gedaan werd en een groot gedeelte van zijn goederen verloor, viel het slot ten deel aan het kanton Bern.

Habroëla is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Anonaceae*. Het onderscheidt zich door een 3-slipplig kelk, 6 bloembladeren, waarvan de binnenwaarts geplaatste de kleinste zijn, talrijke meeldraden en vele stampers. Het omvat heesters en boomen in Amerika en Afrika en onderscheiden van deze zijn als specerijgewassen bekend. Van de soorten noemen wij *H. aethiopica* Dec. (*Anona aethiopica* Dum.) of Aethiopische peperboom, een heester uit Midden-Afrika, welke van Aethiopië tot aan de westkust van Senegambië gevonden wordt en waarvan, naar men meent, de zeer specerijachtige vruchten bij de Grieken veel vroeger in gebruik waren dan de peper, en *H. aromatica* Dec. (*Uvaria aromatica* L.), die in de wouden van Guyana en op de Antillen groeit en de Neger-of Guyanapeper oplevert.

Hachette & Cie., is de naam eener beroemde uitgeverij te Parijs. Zij werd gesticht door *Hachette, Louis Christoph.*, geboren den 5^{den} Mei 1800 te Rethel in het departement der Ardennes. Deze bezocht van 1819 tot 1823 de normaalschool te Parijs, om zich aan het onderwijs te wijden. Toen in laatstgenoemd jaar gemelde inrichting opgeheven werd, studeerde hij eenige jaren in de rechten, doch stichtte in 1826 een uitgebreiden boekhandel te Parijs, terwijl hij tevens door de n. g. gave van hand- en leerboeken de volksoontwikkeling trachtte te bevorderen. Zoo gaf hij o.a. uit klassieke schrijvers met aantekeningen van geleerden en sedert 1863 het groote woordenboek van *Littre*. Sedert 1850 gaf hij, gestend door zijn schoonzoon (*Bretou*, † 1883 en *Templier*, † 1891) en sedert 1863 door zijn zoon *Jean George*, ook letterkundige werken uit, zooals „Bibliothèque variée“, „Bibliothèque des meilleurs romans étrangers“, „Bibliothèque des chemins de fer“, „Bibliothèque populaire“, „Collections de guides itinéraires“, „Tour du monde“, „Bibliothèque rose illustrée“ enz. Met *Lahire* deed hij in 1855 het „Journal pour tous“ in het licht verschijnen. Ook was hij werkzaam als lid van het Comptoir d'escrime, van de Kamer van Koophandel enz. en hij heeft zich veel moeite gegeven om het recht der auteurs algemeen te doen erkennen. Hij overleed, den 31sten Juli 1864. Na den dood van zijn zoon *Jean George* (15 December 1872) zijn eigenaren der firma *René Fouriet, Guillaume Bretou, R. Desclaux, E. Fouriet* en *L. Hachette*. Nog altijd vormen werken op het gebied van opvoeding en onderwijs en geschriften voor de jeugd het voornaamste terrein waarop de firma zich beweegt; daarnaast wel is waar vertalingen van Duitse

en Franse schrijvers en typografische prachtwerken, zooals „Les Saints Evangiles“, uitgaven van *Dante*, *Lafontaine*, De „Don Quixote“ enz. Bekend zijn ook de „Almanach Hachette“, „La mode pratique“ en „La Quinzaine musicale“. Met de uitgeverijzaak zijn een geografisch instituut, een boekhandel en een commissiehandel verbonden. In het geheel bedraagt het personeel 750 personen; de firma bezit bovendien een filiaal te Londen.

Hacienda (Spaansche) is een alleen liggende hoeve, meierij. *Hacienda pública* zijn de staatsfinanciën, vandaar *Ministerio de la Hacienda* (Ministerie van Financiën).

Hackaert, Jan, een Hollandsche schilder en oetser van landschappen, werd geboren te Amsterdam in 1629 en overleed aldaar waarschijnlijk in 1699. Omstreeks 1653 tot 1658 maakte hij een lange reis in Zwitserland en Italië en vestigde zich daarna te Amsterdam, waar hij zeer bevriend was met *Adriaen van de Velde* (zie aldaar), die veelal figuren in zijn landschappen schilderde. Na *Van de Velde's* dood deed *Lungelbach* dit. *Hackaert* heeft vooral Italiaansche landschappen geschilderd, die nitmuntend zijn in hun soort. Doch hij schilderde ook het Nederlandsche natuurschoon, en tot die werken behoort een zijner bekendste schilderijen „de Eschenlaan“ in het Rijksmuseum te Amsterdam. Behalve dit museum bevatten hier te lande o.a. werken van zijn hand het Mauritshuis en de verzameling Steengracht te 's Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam.

Haeckel, Ernst, een Duitse zoöloog en wijsgeer, geboren te Potsdam den 16^{den} Februari 1834, toonde reeds vroeg groote voorliefde voor de studie der dier- en plantkunde, studeerde te Berlijn en te Würzburg, volbracht ten behoeve der dierkunde wetenschappelijke reizen naar Helgoland en naar Nizza, promoveerde te Berlijn in de geneeskunde en legde in 1858 te Weenen het staatsexamen af als arts. Intusschen bemoeide hij zich niet met de praktijk, maar legde zich meer toe op de vergelijkende ontleedkunde, bezocht Italië en Sicilië, waarvan het prachtwerk: „Die Radiolarien“ (1862, met atlas, dln. 2-4, 1887-1888) de vrucht was, en vestigde zich in 1860 als priva doceent te Jena. Reeds in 1862 werd hij er hoogleerwoud en in 1865 gewoon hoogleerbaar in de dierkunde. Hij heeft zich vooral bepaald bij het onderzoek van de laagste klasse der zeedieren, en tot dat einde bezocht hij bij herhaling de kusten der Noordzee en der Middellandsche Zee. Verder ging hij in 1866 eerst naar Engeland, waar hij *Darwin* leerde kennen, en bezocht daarop de Canarische eilanden en de Maleische Archipel. Hij schreef daarover o.a.: „Zur Entwicklungsgeschichte der Siphonophoren“ (Utrecht, 1869), „Biologische studien“ (1870) enz. Deze werken vormen den grondslag van zijn natuurphilosophische studien over het Darwinisme en de ontwikkelings theorie. Hij was de eerste Duitse, die zich openlijk een aanhanger van *Darwin* noemde. In zijn „Die Kalkschwämme“ (3 dln., 1872) trachtte hij de analytische oplossing van het probleem van het ontstaan der soorten te geven. Naar aanleiding van zijn collegeschreef hij „Natürliche Schöpfungsgeschichte“ (2 dln., 10de druk, 1902). Den ontwikkelingsgang van den mensch beschrijft hij in zijn „Anthropogenie“ (5de druk,

1903). Zijn hoofdwerk is „Generelle Morphologie der Organismen“ (2 dln., 1866). Van zijn populaire geschriften zijn nog te noemen: „Ueber Arbeitsteilung im Natur- und Menschenleben“ (1869), „Ueber die Entstehung und den Stammbaum des Menschengeschlechts“ (4de druk, 1881), „Das Leben in den grössten Meeresstiefen“ (1870) en „Arabische Korallen“ (1876). Later heeft *Häckel* zich bezig gehouden met de vergelijkende ontwikkelingsgeschiedenis (zie aldaar) en daaromtrent een wet van het geheele dierenrijk vastgesteld, die, eerst veel bestreden, thans algemeen erkend wordt. Verder schreef hij „Das System der Medusen“ (1880), waarin het aantal vormen dezer klasse verdrievoudigd werd. In 1881—1882 bezocht hij de oerwouden van Ceylon, waarover zijn „Indische Reisebriefe“ (4de druk, 1902) handelen. In de volgende jaren hield hij zich bezig met de bewerking van het diepzee-onderzoek der Challenger-expeditie, waarover verscheen „Report of the scientific results of H. M. S. Challenger“ (5 dln., 1881—1889). In zijn „Planktonstudien“ (1890) gaf hij een overzicht van zijn 30-jarige onderzoekingen over het leven en de verspreiding der pelagische organismen. Voor diezelfde studien deed hij in 1900 een reis naar Insulinde, die hij in zijn „Ans Insulinde, Malaisische Reisebriefe“ (1901) beschreef. In het werk „Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft“ (10de druk, 1900) en vooral „Die Welträtsel. Gemeinverständliche Studien über monistische Philosophie“ (8de druk, 1902) legde hij zijn levensbeschouwing en geloofsbelijdenis neer. Bovendien schreef hij nog: „Systematische Phylogenie; Entwurf eines natürlichen Systems der Organismen“ (3 dln., 1894—1895), „Die Amphoriden und Cystoideen“ (1896), „Ueber unsere gegenwärtige Kenntnis vom Ursprung des Menschen“ (7de druk, 1899), „Kunstformen der Natur“ (1899—1904), „Gemeinverständliche Vorträge und Abhandlungen aus dem Gebiete der Entwicklungsgeschichte“ (2 dln., 2de druk, 1902), „Die Lebenswunder. Gemeinverständliche Studien über die biologische Philosophie. Ergänzungsband zu dem Buche über die Welträtsel“ (10de druk, 1906) en „Wanderbilder“ (3 dln., 1905—1906). In 1907 werd hij, bij zijn vijfzig-jarig doctor jubileum, werkelijk geheime raad met den titel *Excellentie*.

Hackelberg, de hoofdman der „Wilde Jagers“ in den Harz, werd volgens de sage in 1521 geboren en overleed in 1581 bij Wülperode. Hij was zeer waarschijnlijk opperjagermeester van het Hof van Brunswijk en zulk een hartstochtelijk jager dat hij zich om geen kerk bekeunde, maar zich zoowel des Zondags als op andere dagen wijdde aan zijn lievelingsbedrijf. Zijn wensch, alstervende nitgesproken, steeds te mogen jagen aan den hemel, werd volgens de sage vervuld. Op een grafsteen te Wülperode wordt zijn beeltenis getoond.

Hackert, Jacob Philipp, een Duitsch schilder, geboren te Prenzlin in de Ukemark den 15den September 1737, ging, nadat hij zich te Berlijn in de teeken- en schilderkunst geoefend had, in 1765 naar Parijs; toen hij hier vooral door gouachelandschappen eenige middelen verworven had, begaf hij zich in 1768 met zijn broeder naar Italië. Te Rome werd hij door keizerin *Catharina* van Rusland belast met de vervaar-

diging van 6 schilderstukken, zeelagen voorstellende. Om hem een duidelijk denkbeeld te verschaffen van het in de lucht vliegen van een schip, deed graaf *Orlow* het inskruut ontsteken in een Russisch fregat, niet ver van Livorno gelegen. Gemelde stukken bezorgden hem grooten roem. De Russische ambassadeur stelde hem voor aan den koning van Napels, die hem en zijn broeder met gunstbewijzen overlaade, totdat de revolutie in 1799 hem dwong, de wijk te nemen naar Florence. In 1803 kocht hij een villa te Careggi en overleed aldaar den 28sten April 1807. In zijn geschrift: „Sull'uso della vernice nella pittura“ (1788) behandelt hij het restanreeren van oude schilderstukken.

Hacke van Mijnden, Jan Conrad, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Haarlem den 11den November 1814, bezocht de hoogeschool te Utrecht met het voornemen zich aan de theologie te wijden, doch bepaalde zich weldra bij de Oude letteren. Ook op de nieuwe letterkunde legde hij zich toe en deed in 1835, na afgelegd examen, een reis door Duitschland, Oostenrijk, Zwitserland en Italië. Nadat hij in 1840 met het academisch proefschrift „De Bessarione“ den doctor-titel verkregen had, bestudeerde hij de Italiaansche dichters en hield in den daarop volgende winter voorlezingen over de Italiaansche letterkunde, hoewel hij ook de Noorsche beoefende, zoodaals blijkt uit zijn vertaling van het „Dagboek van Frederika Bremer“ (1844). Het volgende jaar hield hij 4 voordrachten over Fransche letterkunde, trad in 1845 in het huwelijk, bouwde toen te Loosdrecht het huijtenverblijf *Elkenrode* en zette zich aan het vertalen der „Divina Commedia“ van *Dante*. Dit geschiedde bij wijze van proef in verschillende versmaten, met en zonder rijm. Toen hij eenige winters met zijn gezin in Italië had doorgebracht en aldaar den staatsman *Vecchi*, eveneens een vrug vereerder van den grooten dichter, had leeren kennen, kwam hij tot het besluit, dat een waardige vertolking van *Dante's* onsterfelijk dichtstuk in de maat en op de wijze van het oorspronkelijke behoorde te geschieden. Hoe groote moeilijkheden daarbij de Nederlandsche taal ook aanbood, hij hoopte die te overwinnen, en hij werd in zijn voornemen krachtig gesterkt door den dichter *J. J. L. ten Kate*. In 1863 begon hij den arbeid, dien hij tot aan zijn dood voortzette. In den zomer van 1865 bracht hij den „Inferno“ ten einde. In den aanvang van 1867 verscheen het eerste deel zijner vertaling van de „Commedia“, versierd met platen van *Doré* en bestemd tot een geschenk voor vrienden en letterkundigen. In 1870 verscheen de vertaling van het „Purgatorio“, waarna hij zich vooral gedurende den winter van 1871 tot 1872 aan de bewerking van het „Paradiso“ wijdde. Na een langdurig en bevig lijden stierf hij den 8sten Januari 1873. Het derde gedeelte der „Commedia“ is na zijn dood in het licht verschenen. *Hacke van Mijnden* was lid van het hoofdbestuur van het Nederlandsch Tooneelverbond, van de commissie van toezicht op de Rijksacademie van Beekende Kunsten te Amsterdam, van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en van eenige buitenland-sche geleerde genootschappen.

Hackländer, Friedrich Wilhelm, een Duitsch schrijver, en hlijpseldichter, geboren den 1sten November 1816 te Bartscheld bij Aken, was aanvankelijk als leerling in een modewinkel werkzaam, nam daarna dienst bij de Pruisische artillerie, doch keerde, toen hij vruchteloos naar bevordering had uitgezien, tot zijn voormalig bedrijf terug. Later vestigde hij zich te Stuttgart, waar zijn „Bilder aus dem Soldatenleben im Frieden“ in 1841 in het „Morgenblatt“ verschenen. Zij vonden zooveel bijval, dat baron von Taubenheim hem met zich nam op een reis naar het Oosten, waarna *Hackländer* zijn „Daguerrotypen, aufgenommen auf einer Reise in dem Orient“ (2 dln., 2de druk, 1846) en zijn „Pilgerzug nach Mekka“ (1847) in het licht gaf. Nadat hij eenigen tijd op de Koninklijke Hofkamer te Stuttgart werkzaam was geweest, werd hij secretaris van den kroonprins, met wien hij reizen deed naar Italië, Sicilië, Noord-Duitschland, België en Petersburg. Gedurende dien tijd schreef hij: „Wachtstnben-aventeuer“ (1845), een vervolg op „Soldatenleben im Frieden“, „Märchen“ (1843), „Humoristische Erzählungen“ (1847), en „Bilder aus dem Leben“ (1850). In 1849 kwam hij op wachtgeld en deed een reis naar Italië, waar hij in het gevolg van *Radetzky* deel nam aan den veldtocht, en na zijn terugkeer woonde hij het bezetten van Baden bij, bepaaldelijk de verovering van Rastatt. Zijn bevindingen op het oorlogsveld gaven aanleiding tot het schrijven van zijn „Soldatenleben im Kriege“ (2 dln., 1849—1850). Nadat hij in 1849 gehuwd was, koos hij Stuttgart tot verblijfplaats, deed in 1854 een reis naar Spanje, schreef „Ein Winter in Spanien“ (2 dln., 1855), en werd in 1859 door den koning van Württemberg benoemd tot directeur der koninklijke gebouwen en tuinen. Bij het uitbarsten van den Italiaanschen Oorlog werd *Hackländer* door den keizer van Oostenrijk naar Verona geroepen, en bleef in het keizerlijk hoofdkwartier tot na den slag van Solferino. In 1861 werd hij met zijn nakomelingen in den Oostenrijkschen riddersstand opgenomen. Na het overlijden van *Wilhelm I.*, koning van Württemberg keerde hij tot het ambtelooze leven terug. In 1869 was hij op nitnoodiging van den Onderkoning van Egypte tegenwoordig bij de opening van het Kanaal van Suez. Bij afwisseling hield hij verblijf op zijn landgoed bij Leoni aan het Starnberger Meer en overleed aldaar den 6^{den} Juli 1877. Van zijn geschriften vermelden wij: „Handel und Wandel“ (2 dln., 1850), „Nameulose Geschichten“ (3 dln., 1851), „Eugen Stillfried“ (3 dln., 1853), „Europäisches Sklavenleben“ (3 dln., 1854), „Der neue Don Quixote“ (5 dln., 1858), „Die dunkle Stunde“ (5 dln., 1863), „Künstlerroman“ (5 dln., 1866), „Zwölf Zettel“ (2 dln., 1867), „Das Geheimnis der Stadt“ (3 dln., 1868), „Geschichten im Zick-Zack“ (4 dln., 1870), „Der letzte Bombardier“ (4 dln., 1870), „Der Sturmvogel“ (4 dln., 1874), „Nullen“ (3 dln., 1873), „Kainszeichen“ (4 dln., 1874), „Verbotene Früchte“ (1876) en „Das Ende der Gräfin Patatzky“ (1877). In het door hem met *Zoller* gestichte tijdschrift „Ueber Land und Meer“ schreef hij, behalve een aantal kleine verhalen en novellen, de romans „Der Wechsel des Lebens“ (3 dln., 1861), „Tag und Nacht“ (2 dln., 1860), en „Fürst

und Kavalier“ (1865). Zijn romans zijn in een humoristischen toon geschreven, zoodat men hem wel eens den Duitschen *Dickens* genoemd heeft. Ook als hlijpseldichter is hij met goed gevolg opgetreden. Zijn „Geheimer Agent“, te Wenen bekroond, en de „Magnetische Kuren“ hebben de ronde gedaan door de schouwburgen van Duitschland. Daarop volgden: „Schuldig“, „Unten im Hause“, „Monsieur de Blé“, „Zur Ruhe setzen“, „Der verlorene Sohn“, „Die Marionetten“ en „Diplomatische Fäden“. Na zijn dood verscheen nog een deel zijner autobiografie onder den titel „Der Roman meines Lebens“ (2 dln., 1878). Zijn gezamenlijke werken verschenen in 60 deelen (2de druk, 1874—1876), een bloemlezing in 20 deelen (1881—1882).

Hackney, een „metropolitan borough“ in het N.O. van Londen, heeft chemische en schoenfabrieken en telt (1901) 219272 inwoners. Men vindt er het City-ziekenhuis voor borstlijders, een Duitsch en een Fransch hospitaal, krankzinnigengestichten en een theologisch seminarium.

Hadamar von Lober, een ridder in dienst van keizer *Lodewijk van Beieren*, leefde in de eerste helft der 14de eeuw en leverde het allegorisch gedicht: „Die Jagd“ van erotischen inhoud, langdradig, maar ook versierd met poëtische schoonheden. Het werd in 1850 door *J. A. Schmelzer* en in 1880 door *Stejskal* in het licht gegeven.

Hadat of **Adat** is de Maleische nitspraak van het Arabische woord 'āḍah, 'gewoonterecht', letterlijk: 'wat terugkeert'. Volgens den Islam wordt de gewoonte alleen als rechtsbron erkend, waar de wet zwijgt of nitdrukkelijk er naar verwijst. In Insulinde beheerscht echter feitelijk de gewoonte de Mohammedaansche wet en komen dan ook tal van instellingen voor, welke met deze wet in strijd zijn, vooral omtrent familie- en erfrecht. Ook wordt door den inlander het woord *hadat* gebezigd in alle gevallen, waar hij voor den oorsprong of de beteekenis van bepaalde instellingen, zeden en gebruiken geen behoorlijke verklaring kan geven.

Haddington of East-Lothian, een graafschap in het zuiden van Schotland, grenst aan den Firth of Forth, Berwickshire en Mid-Lothian (Edinburghshire) en telt op 725 v. km. (1901) 38662 inwoners. Met uitzondering van de Lammermuirhills, die zich langs de zuidelijke grenzen nitstrekken en hier en daar een hoogte bereiken van 500 m., is het land vlak en vruchtbaar. De bodem bestaat er bijna overal nit klei of leem, welke op een granietaag rusten. Men houdt zich bezig met landbouw en veeteelt; aan de kust bloeit de visscherij; de nijverheid is, nitgezonderd branderijen, onbeduidend, hoewel de bodem steenkool oplevert.

De gelijknamige hoofdstad ligt op den linker oever van de Tyne, is door een spoorweg met Edinburg verbonden en telt (1901) 3992 inwoners. Men vindt er een kerk uit de 13de eeuw, een groote graanbeurs, eenige scholen en een krankzinnigengesticht. Er is een belangrijke handel in graan en meel.

Hadeln, een landschap aan den mond der Elbe in het distrikt Stade, tot de Pruisische provincie Hannover behoorende, telt op 526 v. km. (1900) 15956 inwoners en heeft het stadje Otterndorf

tot hoofdplaats. Het is merkwaardig wegens zijn ingezetenen, nakomelingen der Chauken; zij hebben reeds vóór de Hervorming den adel weggejaagd en de ond-Germaansche inrichting der gemeenten tot op onze tijd bewaard.

Haden, *Seymour*, een Engelsch schilder en geneesheer, geboren den 16^{den} September 1818 te Londen, studeerde in de medicijnen en ijverde als arts vooral voor de verbetering der openbare ziekenhuizen. Eerst op 40-jarigen leeftijd legde hij zich onder *Whistler* toe op het radeeren en schilderen van landschappen. Het aantal zijner in Engeland hoog geschatte radeeringen bedraagt ongeveer 200. Hij schreef: „About etching“ (3de druk, 1881), „The relative claims of etching and engraving to rank as fine arts“ (1879) en „Etched work of Rembrandt“ (1879—1880). Ook is hij voorzitter der Society of painter etchers.

Hadersleben, in het Deensch *Haderslev*, de noordelijkste stad van het hertogdom Sleeswijk, ligt aan een smallen inham van de Kleine Belt, is de hoofdplaats van het grootste amt van Sleeswijk, een kruispunt van spoorwegen en telt (1906) 9289 inwoners. Men heeft er een mooie Mariakerk, standbeelden van hertog *Hans van Sleeswijk-Holstein* en keizer *Wilhelm I*, een gymnasium, twee seminaria, ijzergieterijen en machinefabrieken.

Hades of *Aïdes* (de onzichtbare) is in de Grieksche mythologie de derde zoon van *Kronos* en *Rhea*, de gemaal van *Persephone*, aan wien bij de verdeeling der wereld onder de drie broeders de onderwereld ten deel viel. Daar regeert hij over de zielen der gestorvenen en wordt als zoodanig ook de onderaardsche *Zeus* genoemd. *Hades* is vreeselijk, verschrikkelijk en onverhiddelijk; slechts aan *Orpheus* gelukte het door zijn zang hem te bewegen *Eurydike* terug te geven. *Hades* rijdt op een door vier zwarte paarden getrokken wagen, die hij met gonden teugels bestuurt. Zijn door de Cyclopon gemaakte helm maakt hem onzichtbaar. De *Erinyen* en *Charon* zijn zijn dienaren. Met *Atakos*, *Minos* en *Rhadamanthys* oordeelt hij over de daden der menschen. Slechts tweemaal kwam hij op de bovenwereld: hij den roof van *Persephone* en na den strijd met *Herakles*, die Cerberus ontvoerde. Door den heros met een pijl aan den schouder gewond, ging hij naar den Olympus, om zich door *Poseïdon* te laten genezen. Zijn attributen zijn de konings scepter en Cerberus. Daar men gaarne vermeed hem bij zijn naam te noemen, gehruikt men bijnamen als *Polydektes* of *Polydegmon* (de veel opnemende), *Euboulos* (de goed radende) enz. Door deze euphemistische uitdrukkingen en door de verhouding met *Persephone* werd onder den invloed der Eleusinische mysteriën het geheele wezen der godheid veranderd in *Pluto* (zie aldaar).

Hading (eigenlijk *Hadingue*), *Jane*, een Fransch tooneelspeelster, geboren den 25sten November 1861 te Marseille, was eerst operettenzangeres, doch wijdde zich later in het „Gymnase“ aan het moderne drama; haar eerste succes behaalde zij in de stukken van *Ohnet* en *Feuillet*. Nadat zij in Amerika gecastreerd had, was zij anderhalf jaar lid van het „Théâtre français“, daarna weer van het „Gymnase“, waar zij echter ook niet lang bleef. Sedert geeft zij in de ge-

heele wereld gastvoorstellingen. Door de natuur met niterlijke middelen rijkelijk begiftigd, weet zij in rollen als *Marguerite Gautier*, *Frou-frou*, *Claire* (in *Ohnet's* „L'Industriel de Pont Avennes“) en *Adrienne Lecouvreur* steeds te boeien.

Hadhith (Arahisch = mededeeling) noemt men de aan *Mohammed* toegeschreven uitspraken, die in den Islam naast den Koran als de bron van het religieuze leven beschouwd worden.

Hadj of **Hadji** is de verplichting, welke op elken volwassen bejijder van den Islam rust, om, indien hij in staat is de reis daarheen te volbrengen, de heilige plaatsen in en nahi Mekka op de daarvoor gestelde dagen te bezoeken. Vrouwen mogen de reis alleen doen met haar echtgenoot of een bloedverwant met wien het huwelijk verboden is. Bij het betreden van het heilige gebied van Mekka en omgeving moet de pelgrim den toestand van ihram aannemen, waarbij hij zich van tal van handelingen onthouden moet, zooals het dooden van dieren, het uittrekken van hoornen en planten, het gebruik van reukwerken enz.; doch vooral moet hij zich onthouden van elk seksueel genot. Alvorens het haram-, d. i. het heilige gebied, te betreden, moet hij zich op bepaald aangewezen plaatsen of stations reinigen, liefst door een ritueel bad, en een bepaalde kleding aantrekken, bestaande uit twee ongenaaiide, nieuwe of schoon gewasschen, bij voorkren witte kledingstukken, waarvan een om de heupen, het ander om de schouders geslagen wordt. Het hoofd moet onbedekt blijven, evenals handen en voeten en een gedeelte van den rechterarm; het dragen van sandalen is geoorloofd, zoo ook voor vrouwen het bedekken van het hoofd, mits het gelaat niet door den slijer worde aangeraakt.

De eerste plaats, waarheen zich de pelgrims te Mekka begeven, is doorgaans de haram of groote moskee, waarhinnen zich de Ka'aba (zie aldaar) bevindt, het voornaamste heiligdom van den Islam, waarin de beroemde *Zwarte Steen* is genetseld, dien hij bij zijn zevenmaligen gang om de Ka'aba moet kussen of althans aanraken. Daarna verricht hij de sa'j, d. w. z. een zevenmaligen loop, gedeeltelijk in rollen draf, tusschen Qafa en Marwa aan de uiteinden van de breede straat van Mekka. Verder moet op bepaalde dagen een bezoek worden gebracht aan Mina, een plaats op een paar uren van Mekka, en aan de vlakte van Arafat, 4 uren verder gelegen, waar evenals te Mina gebeden worden uitgesproken. Op den terugweg naar de heilige stad wordt Mozdalifa aangedaan en worden te Mina offers gebracht en „de groote duivel gesteenigd“. In Mekka teruggekeerd, heeft op nieuw de ommegang om de Ka'aba plaats evenals de loop tusschen Qafa en Marwa, waarna de pelgrim zich geen verdere onthoudingen meer behoeft op te leggen.

De hadj zelf en zijn voornaamste plechtigheden steunen op het voorbeeld door *Mohammed* zelf gegeven en worden in den ouden heidenschen eeredienst der Arabieren.

Behalve Mekka worden door de pelgrims vaak anderen heilige plaatsen bezocht, zooals het graf van Eca te Djeddah, dat van Adam te Mina, de groote moskee te Medina, waar *Mohammed's* graf getoond wordt, en het heilige kerkhof al Bagi, te Jeruzalem de beide moskeeën enz.

Van alle oorden der wereld trekken jaarlijks duizenden Moslemen, vooral in de heilige maand Ramadan, ter bedevaart op, ook uit Insulinde. Door de Nederlandsch-Indische regering zijn daaromtrent bepaalde voorschriften vastgesteld. Zoo mag niemand een bedevaart ondernemen zonder voorzien te zijn van een pas, door het hoofd van gewestelijk bestuur afgegeven, en zonder dat hij heeft aangetoond, dat hij zijn betrekkingen behoorlijk verzorgd achterlaat. Deze pas moet te Djeddah (zie aldaar) aan het Nederlandsch consulaat worden afgetoekend en eveneens bij zijn terugkeer in Nederlandsch-Indië door het bestuur in de plaats van aankomst en door het hoofd van gewestelijk bestuur op de plaats zijner bestemming.

De pelgrim beet na zijn terugkeer *Hadji* en mag de Arabische kleeding dragen, waaraan men hem doorgaans herkent. Velen hunner achten zich voortaan te vroom en te voornaam om te werken en leven op kosten der bevolking, die zij ook niet zelden tot fanatisme en opstand aanvoeren; anderen vestigen zich in de nabijheid der moskeën en verrichten daar eenige diensten, waarvoor zij een klein aandeel ontvangen van de voordeelen der geestelijken. Hun invloed hangt af van hun persoonlijke eigenschappen, alsook van het grooter of kleiner aantal badji's, dat zich ergens bevindt; hoe geringer dit aantal, des te aanzienlijker is hun persoonlijke invloed.

Hadji. Zie *Hadji*.

Hadlaub, of *Hadloup, Johann*, een Zwitserscher minnezanger, leefde in het laatst der 13de en in het begin der 14de eeuw te Zürich. Als zijn beschermers noemt hij o. a. *Rüdiger Manesse*. In zijn liederen vertelt hij van zijn liefde voor een voornamige jonge dame en treedt daarbij tot in de kleinste bijzonderheden. Ook hebben wij van hem ruwe oogst-, herfst- en eettliederen. Zijn liederen zijn in 1840 door *Ettmüller*, in 1886 door *Bartsch* uitgegeven.

Hadley, James, een Amerikaansch geschiedschrijver, geboren te Fairfield den 30sten Maart 1821, promoveerde in 1842 aan het Yale College te New Haven, werd in 1845 buitengewoon, in 1851 gewoon hoogleeraar in het Grieksch aldaar en overleed er den 14^{den} Maart 1872. Hij was tevens een nittstekend rechtsgeleerde en hield voordrachten over het burgerlijk recht. Hij schreef: „Greek grammar” (1860), „A brief history of the English language”, als inleiding voor *Webster's* „American dictionary of the English language” (1864), en „Elements of the Greek language” (1869). Zijn „Philological and critical essays” werden in 1873 door *Whitney* uitgegeven.

Hadley, Beginnel van, noemt men de wet, dat alle stroomten op aarde, vooral de luchtstroomten of winden, tengevolge der aswenteling van de aarde een afwijking ondergaan, en wel op het noordelijk halfrond naar rechts, op het zuidelijk naar links. Deze wet, in 1735 door *John Hadley* opgesteld, werd door hem toegepast op de verklaring der passaatwinden (zie aldaar).

Hadramaut, een gedeelte van het Arabisch schiereiland, ligt, 1200—1500 km. lang en 190 km. breed, langs de Zuidkust tusschen Jemen in het W. en Maba in het O. en beslaat een oppervlakte van ± 250 000 v. km. Terrasvormig

rijst het land van de zee tot een gemiddelde hoogte van 2400 m. omhoog en vertoont zich in het binnenland in de gedaante van een nitgestrekte hoogvlakte, waarboven zich kegelvormige toppen verheffen. Het heit eenigzins naar de oostzijde en is doorsneden van wadi's of diepe kloven, waar het wegvloeiend regenwater een welig begroeienden bodem besproeit. Ten noorden daalt de hoogvlakte met een steilen granietwand ter hoogte van 300 m. plotseling af naar de woestijn Akaf. Zeven heirwegen loopen door even zooreel wadi's van de bergvlakte naar het strand. Terwijl de hoogvlakte bar en onvruchtbaar is, zijn de wadi's met bouwland en dadelbosschen bedekt en dientengevolge goed bevolkt. De meeste plaatsen vindt men echter aan den voet en de laagste hellingen der terrassen; de grootste daarvan zijn Schibam en Terim, elk met 25 000 inwoners. De kuststreek van Aden tot in de nabijheid van Mirbat en het achterland van Aden (zie aldaar) staan onder Britsch protectoraat, in het geheel (zonder Aden) 40 100 v. km. met 140 000 inwoners.

Voor Nederland is Hadramaut van belang, omdat daarrandaan de meeste Arabieren in Insulinde (zie aldaar) afkomstig zijn.

De bewoners des lands, op 500 000 geschat, zijn in 3 geslachten verdeeld. Van een van deze zijn de Bedoeïenen afkomstig. Hoewel zij in naam Mohammedanen zijn, bekennen zij zich weinig om de voorschriften van den Islam. Zij houden geen vastendagen, maken geen werk van formuliergebeden en kennen geen verboden spijzen. Zij voorzien in hun onderhoud als berders, landbouwers, jagers, kooplieden, roovers enz. Trouwens zij bezitten geen vast verblijf, maar wonen in bosschen en grotten. — Een ander geslacht vormt de stadbewoners dezer hoogvlakte, die bestuurd worden door onafhankelijke vorsten. Deze echter bevinden zich onder den druk der Bedoeïenen. — Het derde geslacht eindelijk bewoont in grooten getale de steden van Zuid-Arabie.

Hadrianopolis. Zie *Palmira*.

Hadrianus, *Publius Aelius*, Romeinsch keizer (117—138 n. Chr.), werd geboren den 24sten Januari 76 en verloor reeds vroeg zijn vader, die senator te Rome en uit de Spaansche stad Italica afkomstig was. Onder de regering van zijn vroegeren voogd, keizer *Trajanus*, met wiens bloedverwante *Sabina* hij in het huwelijk trad, bekleedde hij de hoogste staatsambten. Hij vergezelde den keizer gedurende den veldtocht tegen *Decabalus* en werd door hem als stadhouder van Syrië bij het leger achtergelaten. De soldaten riepen hem uit tot keizer, toen bericht kwam, dat *Trajanus* op de terugreis overleden was, nadat hij *Hadrianus* als zoon aangenomen had. Door de landen aan de overzijde van den Eufrat af te staan, bewoog hij de Parten om vrede te sluiten, begaf zich in 118 naar Rome, waar de Senaat hem erkend had, en bevestigde er zijn heerschappij door mildheid jegens het volk. De Roxolanen, die in Dacië gevallen waren, wist hij door geschenken over te halen tot den aftocht, en om den toestand der provincien te leeren kennen, aanvaardde hij in 120 zijn beroemde reis. meereendeels te voet, welke tot 126 duurde. Bij een tweeden tocht in het Oosten (129—134) verloor hij (30 October 130) in Egypte zijn lieveling

Antoninus (zie aldaar). Het opvoer der Israëlieten onder *Bar-Kochba* werd in 135 door zijn veldheer *G. Julius Severus* gedempt. In de jaren 132 en 133 was hij te Athene; het zuidwestelijk gedeelte dezer stad, door hem met prachtige gebouwen versierd, werd vervolgens naar hem genoemd. In laatstgemeld jaar keerde hij, na nogmaals het Oosten te hebben bezocht, naar Italië terug, waar hij te Rome en te Tibur zijn verblijf hield. Hij overleed den 10^{den} Juli 138 te Bajae. Eerst had hij *Lucius Cejonius Commodus*, onder den naam van *Lucius Aelius Verus*, en na den dood van dezen *Antoninus Pius* als zoon en opvolger aangenomen. Hij was een vriend van den vrede, niet uit lafheid of traagheid, maar omdat hij een verdere uitbreiding van het Romeinsche Rijk verderfelijck achtte. Hij regelde slechte grenzen in Germanië en Brittannië en deed hier een muur of wal tegen de Picten verrijzen. Ook verbeterde hij het leger, terwijl hij de macht van den Senaat beperkte en de rechtspraak verbeterde door een nauwkeuiger omschrijving der bevoegdheden van 's keizers Geheimen Raad (*Concilium Principis*) en door de samenstelling van het *Edictum Perpetuum*, tot regeling der rechtsbedeeling dienende. Italië werd in 4 gewesten verdeeld en onder even zoovele consuls geplaatst. Ook bevorderde hij de welvaart der provinciën door streng toezicht te houden op de stadhouders. Een goed beheer der geldmiddelen stelde hem in de gelegenheid, niet alleen Athene te verfraaien, maar ook elders steden en fraaie gebouwen te doen verrijzen, zooals Hadrianopolis in Thracië en het Mansioen (Moles Hadriani, den grondslag van den lateren Engelenburg) te Rome met een daarheen leidende brug, benevens een prachtige villa te Tibur. Verder was hij een voorstander der beeldende kunst, der poëzie, der wijsbegeerte en welsprekendheid. De Grieksche letterkunde stelde hij op hoogen prijs, en hij toonde zich een vriend van de Grieksche godavereering, zoodat hij zich in de Eleusinijsche geheimenissen had doen inwijden, terwijl hij ook van den Egyptischen tempeldienst niet afkeerig was.

Hadrianus is de naam van zes pansen:

Hadrianus I (772—795), een Romein, trachtte uit den strijd tusschen de Franken en Longobarden voordeelen te trekken voor den pauselijken Stoel. Door den Longobardenkoning *Desiderius* in het nauw gebracht, riep hij *Karel den Groote* te hulp, die *Desiderius* tot den aftocht dwong (773). Uit dankbaarheid voornemen, tegen de Longobarden verleendende bijstand zalfde *Hadrianus* in 781 *Karel's* zonen *Pepijn* en *Lodewijk* tot koningen van Italië en Aquitanië. Hij was geen tegenstander van den beeldendienst en bestreed het adoptianisme (zie *Adoptiestrijd*).

Hadrianus II (867—872), een Romein, trachtte terwege te treden in den strijd tusschen *Lotharius II* en *Karel den Kale* het pauselijk gezag geldend te maken. De algemeene Synode te Konstantinopel (869) erkende het primaat van den paus, doch wees Bulgarij aan den patriarch van Konstantinopel toe. Op de Synode van Worms (868) wist hij het besluit te doen aannemen, dat iemand, die als kind aan een klooster was toevertrouwd, dit niet meer verlaten mocht. Ook voerde hij het coelibaat der geestelijkheid in.

Hadrianus III (884—885), een Romein, werd eerst na een heftigen partijstrijd paus en overleed op reis naar Duitschland in het klooster Nonantula bij Modena.

Hadrianus IV (1154—1159), de eenige Engelsche paus, was de zoon van een Engelschen priester, heette *Nicolaas Breakpearce*, werd door zijn vader verstootten en trad na veel ontberingen als monnik in het St. Rufusklooster bij Arles, waar hij abt werd. *Eugenius III* benoemde hem tot kardinaal-bisschop van Albano en droeg hem vele moeilijke zendingen op. Als paus vond hij in *Arnold van Brescia* (zie aldaar) een geducht tegenstander. Het over Rome uitgesproken interdict noodzaakte den Senaat *Arnold* te verbannen. Toen *Frederik Barbarossa* naar Rome kwam, om gekroond te worden, verlangde *Hadrianus Arnold's* uitlevering, wat *Frederik* toestond, waarop de kroning plaats had. Spoedig daarop kwam *Hadrianus* ook met *Frederik* in strijd. Op den Rijksdag te Besançon (1157) werd een pauselijk schrijven voorgelezen, waarin de keizerlijke waardigheid tot een pauselijk leen (*beneficium*) werd verklaard. Daar de Duitse geestelijkheid zich echter aan de zijde van den keizer schaarde, gaf de paus aan het woord *beneficium* de betekenis van weldaad (*bonum factum*). Opnieuw ontbrandde de strijd, toen *Frederik* verklaarde, dat de paus in zijn handen den leened moet afleggen (1158). Nog vóór het nitheken van den eigenlijken strijd overleed *Hadrianus* plotseling.

De brieven van deze vier pansen vindt men in *Minge's* „Patrologia latina“, dl. 96, 122, 126 en 188.

Hadrianus V (12 Juli—18 Augustus 1276), een Gennes, beette voorheen *Ottoboni Fiesco*.

Hadrianus VI. Zie *Adriaan Florisz*.

Hadrubant. Zie *Hüdebrandsted*.

Hadjar, eigenlijk *Hadjar-allasav* (Zwarte steen), is de naam van een heiligen steen, in zilver gevat en in den tempel te Mekka in den zuidoostelijken hoek der Kaaba ingemetseld. Volgens de overlevering is deze steen afkomstig uit het Paradijs en werd zijn oorspronkelijk witte kleur zwart door de zonde der menschen. Toen de Banoe Modor de stad Mekka veroverd hadden, verborg *Amroe-Ben-Hareth*, hoofd der Dsjorhamiden, welke den tempel bewaakten, den steen in de bron Zemzem. *Abdalmothleb*, de grootvader van *Mohammed*, door een visioen onderricht, haalde dien vandaar en plaatste hem weder in den tempel. Ten tijde van kalif *Moktader* roofden de Karmathen den steen, en eerst na verloop van 10 jaar werd hij weder naar Mekka gehraacht. Een klein brokje daarvan deden de Kbalifen vastmetselen bij den ingang van hun paleis te Bagdad, waar het door de geloovigen wordt gekust. Reeds in den vóór-Islamietischen tijd werd de „Zwarte steen“ als heilig vereerd, en thans wordt hij door de pelgrims bij hun plechtige omgelingen rondom de Kaaba gekust of althans aangeraakt. Het staat nog niet vast, of het een meteorsteen, dan wel een stuk onde lava is.

Hadaji-Chalfa, eigenlijk *Moestafa ibn Abdallah*, bekend onder den naam van *Katib-Tejlebi*, een Turksch geschiedschrijver en letterkundige, geboren te Konstantinopel omstreeks 1600, was geruimen tijd eerste secretaris van sultan

Moerad IV en overleed aldaar in 1658. Zijn hoofdwerk is een groot bibliografisch woordenboek, „Keschfoel-doenoen“ genoemd. Het is in het Arabisch opgesteld en bevat de titels van meer dan 18000 Arabische, Perzische en Turksche boeken, alsmede beknopte aantekeningen omtrent het leven van de vervaardigers. Een volledige uitgave van den tekst met den Latijnsche vertaling is bezorgd door *Fügel* onder den naam van „Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum“ (7 dln., 1835—1838). Daarenboven schreef hij „Tijdskenkundige tabellen“, een „Aardrijkskunde“ en een „Geschiedenis van de zee-oorlogen der Turken“.

Hadajin, een stad in het sandsjak Kazan van het Turksch-Aziatisch vilajet Adana, ligt aan een rechterzijrivier van den Goeksoe, is een bisschopszetel en telt 12000 inwoners. Men vindt er 3 kerken, een klooster en 3 scholen. De vroeger onafhankelijke stad is sedert 1865 in het bezit der Turken.

Haefkens, Johannes, een Nederlandsch letterkundige, geboren omstreeks het jaar 1788, vertoede geruimen tijd in Engeland en in Spanje, dreef vervolgens een handelszaak te Gent en werd in 1826, op aanbeveling van *Falck*, belast met een zending naar Zuid-Amerika. Daarna was hij burgemeester te Leerdam, schoolopziener en vervolgens Nederlandsch consul te Athene. Hij overleed te Barneveld den 1sten Juni 1858. Hij was lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap. Van zijn geschriften noemen wij „De geest der eeuw tegen mr. I. da Costa verdedigd“ (1823), „Reis naar Guatemala“ (1828) en „Centraal-Amerika, uit een geschiedkundig, aardrijkskundig en statistiek oogpunt beschouwd“.

Haefken, Van, is de naam van een aanzienlijk Geldersch geslacht. Daartoe behoorden: *Walraven van Haefken*, in 1448 drost van Buren en krijgsoverste in den oorlog tegen de Gentenaren, — *Diederick van Haefken*, die grooten roem behaalde door de verrassing van Bommel (1511), — *Dirk van Haefken*, heer van Gamenen, een broeder van den voorgaande, ondertekenaar van het Verbond der Edelen, — *Frans van Haefken*, eveneens een ondertekenaar van het Verbond der Edelen en een vriend der Hervorming (+ 1673), — *Benedictus van Haefken*, geboren in 1588, die te Leuven in de godgeleerdheid studeerde, Benedictijner monnik werd en onderscheiden geschriften naliet zooals „De lusthof der Christelijke leeringen enz.“ (1622), „Schola cordis etc.“ (1629 en later), „Propugnaculum reformationis Monasticae ordinis S. Benedicti“, „Regia via crucis“ (1635 en later), „Disquisitiones monasticae etc.“ (1643) en „Veneratio sacra“ (1650), — en eindelijk *Jacob van Haefken*, geboren in 1751, die te Utrecht in de rechten promoveerde, in 1826 „Dichtuimen“ uitgaf en in 1827 te Heerenveen overleed.

Haen, Jan den, een Nederlandsch zeebeeld, geboren te Gonda, was in 1659 bevelhebber van het schip „Haerlem“, in dienst der Admiraliteit van de Maas en behoorende tot de vloot, onder *de Ruyter* tot hulp der Denen afgezonden. In den ongelukkigen zeeslag van 1665 tegen de Engelschen voerde hij het bevel op de „Stad en Lande“ van 52 stukken en was de eenige, die

een Engelsch schip, de „Charity“ van 46 stukken veroverde, waarom hij met een gouden keten bevestigd en tot kapitein bevorderd werd. Gedurende den Tweeden en Derden Engelschen Oorlog nam hij als kapitein op de „Kalentsoog“ van 66 stukken, aan de zeeslagen deel en gaf zoovele blijken van beleid en moed, dat hij weldra opklom tot den rang van schout-bij-nacht. In 1673 voer hij de *Theems* op met eenige schepen, braders en adviesjachten, en in den strijd bij Kijkduin stroomde hij zoó dapper, dat men hem tot vice-admiraal benoemde. In 1674 behoorde hij tot het eskader van *Tromp* en bezocht met dezen de Middellandsche Zee, en het volgende jaar maakte hij deel uit van de vloot, welke onder *de Ruyter* naar Messina stevende. Hij kwam den 24sten December met zijn eskader bij Palermo en voegde zich vervolgens bij de vloot. Hij nam deel aan den slag bij Stromboli (1678) tegen *Du Quesne* en den 24sten Juni van dat jaar ook aan dien bij Palermo. Na het aenveelen van *de Ruyter* voerde hij de vlag als luitenant-admiraal, doch een half jaar later werd ook hij door een kanonskogel doodelijk getroffen.

Haen, Antonie de, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren te 's Gravenhage in 1704, studeerde er onder *Boerhaave* en verwierf in 1735 den doctoralen graad met een „Dissertatio medica sistens examina tristissima pro verbi Medici turpis disciplina“. Hij vestigde zich als arts te 's Gravenhage en werd weldra benoemd tot hoogleraar in de geneeskunde te Weenen en tot eerste geneesheer van keizerin *Maria Theresia*. Hij overleed aldaar den 5^{den} September 1776. Hij was een der schranderste geneeskundigen van zijn tijd van zijn werken, die gezamenlijk in 11 deelen bij *Didot* te Parijs (1761—1774) werden uitgegeven, noemen wij: „Historia anatomicomedica morbi inenarrabilis medicos pessime fallentis“ (1744), „Quaestiones super methodo inoculandi variolae“ (1757), „Ratio medendi in nosocomio practico Viadobonensi, quod in gratiam et emolumentum medicinae studiosorum condidit Maria Theresia“ (15 dln., 1758—1773, vervolgd door een ander met nog 3 dln.) en „Praelectiones in Boerhavi Institutiones pathologicae“ (5 dln., 1780).

Haensbergen, Johannes van, een Hollandsch schilder en etsen van landschappen, historiestukken en portretten, werd geboren te Utrecht den 2^{den} Januari 1642 en overleed te 's Gravenhage den 10^{den} Januari 1706. Hij was een leerling van *Cornelis Poelenburg* te Utrecht. Sinds 1669 werkte hij in den Haag. In zijn landschappen met nymphen en boschgoden volgt hij *Poelenburg* zoo getrouw na, dat men ze vaak met werken van dezen verwart. Zijn portretten zijn geheel in den geest van schilders als *Netcher*. Zijn stilleven is warm van toon. Schilderijen van zijn band vindt men bier te lande o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's Gravenhage en het Museum Kunstliefde te Utrecht.

Haer, Floris van der, een Nederlandsch geschiedkundige, gesproken nit een aanzienlijk Utrechtsch geslacht en geboren te Leuven in 1574, omhelsde reeds vroeg den geestelijken stand en werd belast met het onderwijs in de abdij van St. Geertruida te Leuven. Later deed hij een reis naar Italië, verkreeg een kanunniksplaats

te Rijssel en overleed aldaar in 1634. Zijn werk „De initia tumultuum Belgicorum“ (1687; 2de druk, 1640) loopt van 1555 tot 1567, onderscheidt zich door groote gematigdheid en is in slerlijk Latijn gescreven. Verder heeft men van hem „Antiquitatum liturgicarum arcana“ (1606) en „Les châteaux de Lille, leur ancien état, office et famille“ (1611), een boek, dat van veel belang is voor de geslachtsrekening der Graven van Vlaanderen.

Haernyck, *Hippolite*, een Belgisch schrijver, geboren te Keiem den 10^{den} October 1858, is leeraar aan het Atheneum te Brussel en behoorde in 1883 tot de oprichters van het weekblad „Flandria“. Van zijn werken noemen wij: „Oorlog en Vrede“ (1883), „De Koninklijke Vlaamsche Academie van Taal- en Letterkunde“ (1886) en „Jan Boendale, ook geheeten Jan de Clerck, zijn werken en zijn tijd“ (1888).

Haerema is de naam van een ond-Friesch geslacht. *Bertrand Haerema*, een wijsgeer en godgeleerde, die te Parijs gestudeerd had, liet in handschrift na „Mysterium artis Raimundi Lullii“ en „De mutatione religionis christianae“. — *Livius van Haerema* geboren in 1702, was grietman van Smallingerland en overleed in 1778. — *Hector Livius van Haerema*, geboren in 1737, werd eerst secretaris, toen grietman van Smallingerland, alsmede raad der Admiraliteit op de Maas. In 1795 echter, beroofd van zijn post en wegens prinsgezinde gevoelens op het hokhuis te Leeuwarden gevangen gezet, ontsnapte hij door het binnenrukken van Fransche troepen aan den dood. In 1805 was hij drost van Smallingerland, Opsterland en Ooststellingwerf. Hij overleed den 15^{den} Januari 1820. — *Daniël de Bloo van Haerema*, geboren in 1732, werd in 1764 grietman van Achtkarspelen, alsmede curator van de academie te Franeker. In 1795 deelde hij in het lot van den voorgaande, doch werd in 1805 benoemd tot drost van Dantumadeel, Kollumerland en Achtkarspelen. Hij overleed te Buitenpost in 1814. — *Sybrand van Haerema*, een zoon van den voorgaande, en de laatste mannelijke telg van zijn geslacht, werd geboren in 1766, bekleedde verschillende betrekkingen en was bij zijn overlijden in 1839 grietman van Achtkarspelen, lid der Provinciale Staten van Friesland en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Haersolte is de naam van een aanzienlijk Overijsselsch geslacht. *Arnold van Haersolte*, geboren te Zwolle, was een nitstekend rechtgeleerde en overleed tegen het einde der 16de eeuw, terwijl zijn zoon *Johan* burgemeester van Zwolle werd. — *Rutger van Haersolte*, een broeder van eerstgenoemde, werd geboren in 1528, was vervolgens burgemeester van Harderwijk, lid der Staten-Generaal en behoorde tot de afgevaardigden, die naar *Elizabeth* koningin van Engeland, gezonden werden, om haar de souvereiniteit over Nederland aan te bieden. Hij nam vervolgens zitting in den Raad van State en overleed in 1615. — *Zweder van Haersolte*, een zoon van den voorgaande, was heer tot Haerst, Harxen en Zwaluwenburg, lid der ridderschap van Overijssel, landrentmeester, in 1619 drost van Salland en in 1621 lid der Staten-Generaal. In laatstgenoemd jaar werd hij naar Denemarken afgevaardigd, om een

verbond te sluiten. In 1624 bracht hij een tot stand met den keurvorst van Brandenburg, vernieuwde in het volgende jaar een overeenkomst met Engeland, teekende in 1630 de alliantie met Frankrijk en werd gedurig met belangrijke zendingen en onderhandelingen belast. Hij had grooten invloed in ons land, en wist in 1631 te bewerken, dat de provinciën Utrecht en Overijssel het beëind namen, prins *Willem II* met de ambten en waardigheden zijns vaders te bekleeden. Om die reden stond hij in groote gunst bij *Frederik Hendrik*. In 1639 was hij voorzitter der Statenvergadering en in 1643 werd hij door Overijssel afgevaardigd om deel te nemen aan de onderhandelingen over den Münsterischen Vrede. Die benoeming was echter vruchteloos daar hij in 1644 overleed. — *Rutger van Haersolte*, een zoon van den voorgaande, en achtereenvolgens landrentmeester van Salland, drost van Lingen en later van Twente, welke laatste betrekking bij eebter, wegens zijn grooten ijver voor de belangen van het *Huis van Oranje*, moest nederleggen. In 1660 werd hij drost van Salland, en ook nu spaarde hij geen moeite om *Willem III* tot stadhouder van Overijssel te doen benoemen. Dientengevolge beslisten de Staten van Holland, dat hij zich een jaar onthouden moest van de waarneming van het drostambt en tot 1674 van het voorzitterschap in de Statenvergadering van Overijssel. Hij overleed kort daarna. — *Johan van Haersolte*, heer van Kranenburg en burgemeester van Bolsward werd in 1636 door Friesland afgevaardigd naar de vergadering der Staten-Generaal. Ook was hij curator der hogeschool te Franeker. De Staten-Generaal zonden hem als gevolmachtigde naar Hamburg, naar den koning van Zweden, en den koning van Polen en naar tsaar *Peter*, en hij bleef tot 1703 ambassadeur aan het Russische Hof. Hij overleed in 1708. — *Willem van Haersolte*, geboren in 1721, was burgemeester van Hattem, buitengewoon raadshoor in het Hof van Gelderland, curator der Geldersche hogeschool, ridder en commandeur der Duitse Orde, landdrost van de Veluwe, beoefende de geschied- en geslachtsrekenkunde en overleed in 1791. — *Arent van Haersolte* (een zoon van *Rutger*) werd in 1704 grietman van Barradeel, was in 1748 lid der Staten van Friesland en overleed in 1760. — *Anthony Frederik Robert Evert*, baron van *Haersolte*, heer van Stavoren, was ontvanger-generaal van Gelderland en werd in 1798 lid van het nitvoorend Bewind der Bataafsche Republiek, welke betrekking hij tot 1801 bekleedde.

Haes, *Frans de*, een aanzienlijk Rotterdamsch koopman, was gehuwd met *Cornelia Brandt*, een dochter van den geschiedschrijver *Geeraert Brandt* en schreef een bundel „Mengelgedichten“, die in 1711 is uitgegeven.

Haes, Johan de, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Rotterdam den 3^{den} November 1685 en overleed aldaar den 12^{den} Februari 1723. Hij was een beoefenaar der fraaie letteren en dichtte: „Judas de Verrader“ (1714), „Eerkroon voor Rotterdam“ (1716) en „Jonas de Boetgezant“ (1723). Verder schreef hij een levensgeschiedenis van *Geeraert Brandt*.

Haes, Frans de, een zoon van den voorgaande,

werd geboren te Rotterdam den 18^{den} April 1708 en overleed aldaar den 14^{den} April 1761. Hij behoorde tot de oprichters van het dichtgenootschap „Natura et Arte“ en leverde: „Poëtische nitbreiding en hespiegeling over de Evangelische gelijkenis van den Verloren Zoon“ (2de druk, 1753), „Twee hieschriften op afbeeldingen van zijne Hoogheid den Heere prins van Oranje en H. K. H. Anna enz.“ (1747), „Stichtelijke gedichten“ (1746), „Het verheerlijkt en vernederd Portugal met eene verzameling van verscheidene gedichten“ (1758) en „Nagelaten gedichten en Nederduitsche spraak-kunst“ (2 dln., 1764). Ook heeft hij eenige goede vertalingen geleverd.

Haesendonk, J. J. F. Theophilus, een Vlaamsch letterkundige, geboren te Aarschot (Brabant) den 4^{den} Januari 1849, was van 1867 lid der redactie van het Antwerpsch dagblad „De Koophandel“, van 1875—1894 verbonden aan het Antwerpsch dagblad „Le Précurseur“ en maakt sedert dien tijd deel nit van de redactie van „Le Matin“. In onderscheidene dagbladen en tijdschriften leverde hij geschiedkundige schetsen. Verder schreef hij: „De Zouaaf“, „Rosa de tooneelspeeler“, „Jach de wildstroeper“, „De weerwolf van Nieuw-rhode“, „Zotte Anna“, „Op weg naar Parijs“, „De gravin de Rollocourt“, „Hans en Bernhart“, „Arme Hendrik“, „Klappen zijn geen woorden“, enz., terwijl hij ook verschillende dichtstukjes leverde.

Haff is een veronderd Deensch woord; het beteekend de zee of een deel daarvan, maar komt slechts voor als de naam van eigenaardige riviermonden, vooral aan de Oostzee. Het zijn baai-vormige, door eilanden, of smalle, zandige land-tongen (schoorvallen, Duitsch *Nehrungen*), van de zee nagenoeg geheel gescheiden rivieruitbreidingen, welke zoet water bevatten, zoodat men ze als deelen der rivier en niet als zeeboezems beschouwen moet, terwijl zij zich tevens door meerdere afscheiding van de zee onderscheiden van de aestuariën en limans. Aan de Duitsche Oostzeekust liggen het *Pommerache* of *Stettiner Haff*, in zijn oostelijk gedeelte het *Groote*, in zijn westelijk gedeelte het *Kleine Haff* geheeten. Het beslaat 800 v. km. en neemt de Oder en eenige kleinere rivieren, zooals de Uecker op en mondt tusschen het vaste land en de eilanden Usedom en Wolin door de Swine, de Peene en de Divenow in de Oostzee nit. Ten O. daarvan ligt het Frische Haff (zie aldaar), nog oostelijker het Kurische Haff (zie aldaar).

Haffner, Karl, een Duitsch tooneeldichter en romanschrijver, geboren te Konigsbergen in 1804, trok, 16 jaar ond, als zwervend tooneelspeeler door Duitschland, Oostenrijk en Hongarije, werd in 1830 dramaturg te Boedapest en overleed den 29sten Februari 1876 te Weenen. Daar hij met eenige spektakelstukken, als „Schwarzenberg en Palfy“ en „Die Ranschtützen“ veel succes had, werd hij voor het Theater an der Wien geëngageerd, waarvoor hij meer dan 100 stukken, sommige met Raimund, geschreven heeft. Alleen „Therese Krones“ heeft repertoire kunnen houden.

Haffner, Paul Leopold, bisschop van Mainz, geboren den 21sten Januari 1829 te Horh (Württemberg), studeerde te Tübingen in de theologie en ontving in 1852 de wijding. Hij was daarop

twee jaar werkzaam in Opper-Zwaben, werd in 1854 repetitor en privatdocent te Tübingen en in 1855 professor in de wijsbegeerte aan het bisschoppelijk seminarium te Mainz, waar hij zich mocht verheugen in de bijzondere gunst van bisschop *Ketteler*, die hem in 1866 tot domcapitularis en tot lid van het bisschoppelijk ordinariaat verheef. In de dagen van den cultuurstrijd stond *Haffner* in de voorste geleerden der *ecclesia militans* als een bekwaam en wegslepend redenaar. Hij kwam in botsing met de Meiwetten en werd wegens zijn weigering om een kleine boete te betalen, waartoe de rechtbank hem veroordeeld had, gegijzeld. Ook verloor hij door opheffing van het seminarium zijn betrekking als leeraar. Toen echter in 1886 de bisschopszetel te Mainz, die sedert den dood van *Ketteler* in 1877 vacant was gebleven, weder bezet zou worden, werd *Haffner* als zoodanig in 1886 benoemd. Door onderhandelingen met de Hessische regering wist hij de weder-openstelling van het seminarium te bewerken. Behalve een groot aantal werken, hoofdzakelijk van wijsgeerigen en apologetischen aard, schreef hij „Grundlinien der Philosophie“ (2 dln., 1881—1883). In 1876 nam hij deel aan de stichting van de „Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im Katholischen Deutschland“ en sedert 1879 gaf hij de „Frankfurter zeitgemäße Brochüren“ in het licht, van welke vele door hem zelf zijn opgesteld. Hij overleed den 2^{den} November 1889.

Hafis, Sjems-ed-din-Mohammed, genaamd *Lisân ul Gheib* (stem uit de andere wereld), de grootste lyrische dichter van Perzië en een der meest heroemde van alle tijden, werd geboren te Sijras in het begin der 14de eeuw, studeerde in de godgeleerdheid en de rechten en woonde vervolgens als derwij in vrijwillige armoede te Sijras ten tijde van de heerschappij der *Mosafferiden*, welke hij in zijn gedichten roemde. Vruchteloos noodigde sultan *Achmed-Ilchani* hem nit het Hof te Bagdad te bezoeken. Toen in 1388 de veroveraar *Timoor* Sijras hinnentrok, bejegende hij den dichter met de meeste onderscheiding. *Hafis* overleed in 1389. Eerst na zijn dood werden zijn oden en elegieën tot een *divan* (bundel) verzameld, waarbij later verschillende letterkundigen hun aantekeningen gevoegd hebben. Die bundel is voor de eerste maal in 1791 te Calcutta gedrukt, en aldaar, alsmede in Perzië, zijn vervolgens onderscheiden gasteendrukte uitgaven verschenen. Bij die van Konstantinopel (1840) en Kaïro (3 dln., 1843) bevinden zich uitleggingen in de Turksche taal. Men heeft deze ook bij de groote kritische uitgave van *Hermann Brockhaus* (3 dln., 1854—1861). *L. H. Palmer* leverde een Engelsche vertaling van den geheelen „*Divan*“, *Hammes* een Duitsche. Een bloemlesing eruit gaf *Bodenstedt* onder den titel „Der Sänger von Schiras. Hafis'sche Lieder“ (Berlijn, 1877). In zijn liederdichten, waarin hij met bevaligheid en gloed den wijn, de liefde en de vreugd bezingt, ligt volgens de Perzen veelal een mystieke beteekenis.

Hafst. Zie *Ephemera*.

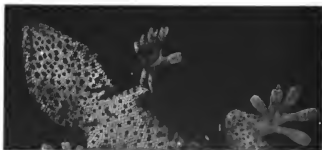
Haftara (meervoud *Haftaroth*) noemt men gedeelten nit de boeken der Profeten, die bij den Joodschen eeredienst op Sabbath-, feest- en vas-

SMARAUGHINGIDIS EN PAREL-HAGEDISSEN.

Gewone Legoeaan.

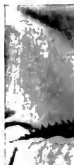
Gekko van Burma.

Australische Water-Hagedis.

Kraag-Hage

Zand-Al

of tegenweer gereed.

Woestijn-Waarn.

Korst-Hagedis (vergiftige hagedis.)

nsche Gordel-Hagedis.

Pad-Hagedis.

tendagen na het hoofdstuk mit den Pentateuch worden voorgelezen. Dit gebrnik dateert uit den tijd der Makkabeën. Daar de Syriërs de Thorarollen vernietigd hadden, als men, ter vervanging van de voorgeschreven Pentateuchhoofdstukken, de daarmee overeenkomende deelen uit de Profeten voor.

Hag. is achter diernamen de afkorting voor *Herman August Hagen*, een Duitsch entomoloog in Noord-Amerika (1817—1893).

Haga, Cornelis, een Nederlandsch staatsman, geboren te Schiedam den 28sten Januari 1578, studeerde in de rechten en vestigde zich als advocaat te 's Gravenhage. In 1610 werd hij naar het Hof van Zweden gezonden, om te onderhandelen over de teruggave van 2 Nederlandsche schepen, door de Zweden genomen, als verdracht, dat zij naar de door hen belegerde stad Riga waren bestemd. Gedurende zijn verblijf te Stockholm sloot hij tevens handelsverdragen met de aldaar aanwezige gezanten van het Russische Rijk. Verder werd hij in 1611 afgevaardigd naar Konstantinopel en heweels aldaar als ambassadeur gedurende 28 jaar belangrijke diensten aan den handel. De Grieksche Kerk vond in hem een ijverigen beschermder, en zijn invloed was zóó groot, dat hij haar vrijheid van godsdienstoefening bezorgde, welke zij te voren nooit bezeten had. In 1639 keerde hij naar Nederland terug en werd in 1645 benoemd tot voorzitter van den Hoogen Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland. Toen in 1650 prins *Willem I* zich naar het bij Amsterdam gelegerde krijgsvolk wilde begeven, verwoegde zich **Haga**, als tolk der beide Hoven van Justitie, bij den prins en gaf hem zijn leedwezen te kennen over het gerangennemen der 6 bekende staatsleden, alsmede over zijn aanstaand vertrek, betnigende, dat daaruit niets anders dan groot onheil voor den Staat en gevaar voor den prins zouden voortvloeien. Niet lang bleef **Haga** in zijn gewichtige betrekking werkzaam; hij overleed den 12^{den} Augustus 1654.

Haga, Antonie, een Indisch militair, geboren te Sneek den 11^{den} Februari 1834, bezocht de Militaire Academie, ging in 1854 als tweede luitenant naar Indië, maakte de 1ste en 2de Bonische expeditie mede en verkreeg de Militaire Willemsorde. In 1869 werd hij als kapitein onder-directeur bij den artillerie-constructionwinkel te Soerabaja en in 1871 als majoor-directeur. In 1879 bij den generalen staf geplaatst, werd hij in 1883 als kolonel chef daarvan en in 1885 civiel en militair bevelhebber in de Wester-afdeeling van Borneo, als hoedanig hij de rust te Mandor, die door de Chinezen verstoord was, wist te herstellen. In 1886 opgeklimmen tot generaal-majoor, werd hij in 1887 luitenant-generaal en leger-commandant, welke betrekking hij tot Juli 1889 bekleedde. Van zijn werken noemen wij: „Mardijkers van Timor“, „De slag bij Penefoeoy en vendrig Lip“ (1882), „Artikel 190 Crimineel Wetboek van het krijgsvolk te lande“, „Nederlandsch Nieuw-Guinea en de Papoese eilanden“ (1884), „Het rapport van H. Zwaarderoon en C. Chasteleyn betreffende de reis naar Nieuw-Guinea in 1705 ondernomen door Jacob Weyland“ (1885), „Naar aanleiding van De Clerq's kanttekeningen op Haga's Nederlandsch Nieuw-Guinea

en de Papoese eilanden“ (1887) en onder den schijnnaam *Tento* de brochures: „Java, het land van geluk“ en „Java, hoe het te verdedigen tegen een Enropeeschen vijand“ (1867).

Hagada. Zie *Haggada*.

Hagar is de naam eener Egyptische dienstmaagd van den aartsvader *Abraham*. Zij schonk hem een zoon, *Ismaël* genaamd. Moeder en kind werden volgens het Bijbelsch verhaal door *Sara*, de wettige huisvrouw van *Abraham*, verstootten en begaven zich naar het zuiden van Palestina, waar *Ismaël* de stamvader werd van vele Arabische stammen. *Hagar* wordt dan ook in eere gehouden door de Mohammedanen, die in grooten getale als bedevaartgangers haar graf te Mekka bezoeken. Haar geschiedenis leverde motieven voor schilderijen van *Rembrandt*, *Govert Flinck*, v. d. *Werff*, *Jan Steen*, *P. Veronese*, *Lesueur* o.a., alsook voor beeldhouwwerken (*Theed*, *Wittig*).

Hagberg, Karl August, een Zweedsch taalkundige, geboren te Lund den 7^{den} Juli 1810, studeerde te Upsala, werd in 1833 leeraar in het Grieksch, deed in 1835—1836 een reis door Europa, vertoefde eenigen tijd te Parijs en schreef vervolgens „Om den nya franska vitterheten“ (1837). In 1840 werd hij hoogleeraar in de nieuwe talen en in de aesthetiek te Lund en leverde een voortreffelijke vertaling der dramatische werken van *Shakespeare* (12 dln., 1847 enz.). In 1851 werd hij lid der Zweedsche Academie en in 1858 professor in de Noorsche talen. Hij overleed den 9^{den} Januari 1864.

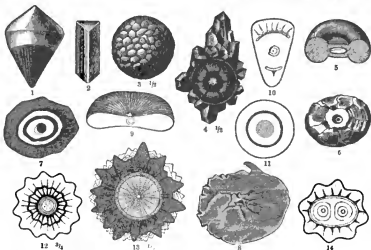
Hagedissen (*Sauria s. Lacertilia*; zie de plaat) is een orde der kruipende dieren, die meer verwant is met de slangen dan met de schildpadden of krokodillen. Hun langgestrekte lichaam is nooit met beenen schilden bedekt, doch met hoornachtige schubben van verschillende grootte, of zij zijn naakt. De aars vormt een schninlopende spleet aan het begin van den staart, waarachter bij de mannetjes de bevruchtungsorganen gelegen zijn. Zij onderscheiden zich van de slangen door het bezit van vier extremiteten, die echter in sommige gevallen rudimentair zijn; doch steeds blijven een schouderblad en een borstbeen of rudimenten daarvan hestaan. De beenderen van den kop, met name de kaken, zijn vast met elkander vergroeid, zoodat de bek niet kan opengesperd worden als bij de slangen. De tanden lijken veel op die van de krokodillen, doch staan nooit, zooda hij deze, in bijzondere holten (alveolen) van het kaakbeen, waarop zij echter niet altijd op getijke wijze geplaatst zijn, daar zij ten deele op den kaakrand staan (*acrodontes*), ten deele aan de binnenzijde daarvan gelegen zijn (*pleurodontes*). De zintuiglijke organen der hagedissen zijn zeer ontwikkeld, vooral de met oogleden voorziene oogen en het door een vrij trommelvlies naar buiten afgesloten oor. De klenr der hagedissen is ten deele levendig en bont; sommige soorten, vooral het kameleon, kunnen haar klenr in korten tijd naar willekeur veranderen. Dit is het gevolg van talrijke verschillend gekleurde pigmentcellen (chromatophoren) die op twee lagen onder de oppervlakte der huid gelegen zijn en zich, als reactie op zennwprikkels, kunnen samentrekken en uitzetten en dan hun kleuren min of meer door de opperhuid laten schijnen. Eigenaardig is de vorm

der tong hij de hagedissen, waarop een onderverdeling der orde in soorten en families berust. Zij bonden van de warmte en komen het meest in de tropen voor; in de gematigde streken vindt men nog eenige soorten, terwijl in de Poolstreken nog geen enkele van de 1200 tot dusver bekende soorten werd aangetroffen. De hagedissen zijn meestal landdieren, die op den grond, op rotsen en muren, ook wel op boomen, zelden en slechts tijdelijk in het water leven. Hun voedsel bestaat uit kleine dieren, insecten, slakken en wormen; dikwijls eten grootere soorten kleinere, benevens kleine zoogdieren, vogels en eieren. Eenige soorten, n. l. de teje-hagedissen en leguanen in Brazilië, worden door de menschen als lekkernij beschouwd.

Naar den bouw van de tong onderscheidt men de hagedissen in worm-, dik-, kort- en spleet-tongigen.

was de voorlooper van *Winckelmann*, bracht in 1765 de eerste tentoonstelling van schilderijen te Dresden tot stand en schreef „*Betrachtungen über die Malerei*“ (2dln., 1752), en „*Briefe über die Kunst*“ (1797).

Hagel, een natuursverschijnsel, dat dikwijls groote schade veroorzaakt, behoort tot den vochtigen neerslag van den dampkring (hydrometeoren). Hij onderscheidt zich van de sneeuw, doordien hij geen losse vlokken, maar dicht bevrozen, harde ijsmassa's vormt van verschillende grootte en gedaante, hoewel meestal kogelvormig. De hagelkorrels zijn wel eens zoo groot als een walnoot, ja, zelfs als een boender- of ganzenei en vertoonen een ondoorzichtige kern, door concentrische ijslagen ingesloten. In Stiermarken zijn wel eens hagelsteenen van meer dan een kilogram zwaar gevallen. De bijgaande afbeeldingen

Vormen van hagelkorrels, gedeeltelijk in doorsnede.

Hagedoorn. Zie *Meidoorn*.

Hagedorn, Friedrich von, een Duitsch dichter, geboren te Hamburg den 23^{den} April 1708, studeerde te Jena in de rechten, gaf in 1729 zijn eersten dichtbundel uit en ging vervolgens naar Londen, waar hij secretaris werd van den Deenschen gezant. Reeds in 1731 keerde hij naar Hamburg terug en werd er in 1733 secretaris bij het Engelsch Court, een vereeniging van Engelsche kooplieden. Hij overleed te Hamburg den 28sten October 1754. Hoewel geen scheppend genie van den eersten rang vervaardigde hij welluidende en zoetvloeiende verzen, nistekend geschikt voor liederen. Ook zijn dichtertelijke brieven zijn zeer verdienstelijk. De beste uitgave zijner „*Poetische Werke*“ (5 dln., 1800), is door *Eschenburg* bezorgd.

Hagedorn, Christian Ludwig, een broeder van den voorgaande, werd geboren den 14^{den} Februari 1713 en overleed den 24sten Januari 1780 als geheim legatieraad en directeur der academiën van Schoone Kunsten te Dresden en te Leipzig. Hij

stellen de verschillende vormen van den hagel voor. De buitenste oppervlakte is somtijds half of geheel met wratachtige verhevenheden bedekt, welke wel eens puntig zijn. De gedaante der hagelkorrels is somtijds nagenoeg bolvormig, somtijds afgeplat of ellipsoidisch en ook wel onregelmatig; slechts in enkele gevallen hebben zij een symmetrischen vorm. Gemelde ijslagen zijn of alle doorzichtig of worden afgewisseld door sommige, welke mat zijn, evenals de kern. Doorgaans vindt men in de korrel kleine lichtbelletjes, die van de kern naar den omtrek straalvormig gerangschikt zijn.

De verschijnselen in den dampkring voor en gedurende een hagelbui zijn zeer verschillend. Zij ontstaan veelal plotseling en zijn kort van duur, vergezeld van een vrij sterken wind. Groote hagelsteenen vormen zich alleen in de zomermaanden en komen in den regel niet voor na de herfstoverening. De verschijnselen bij de nadering van een hagelbui zijn doorgaans dergelijke als

wij bij een onweder opmerken. Een drukkeode warmte gaat somtijds vooraf. Dan verheffen zich plotseling donker-grijze wolken met afgescherpte randen; zij rijzen met groote snelheid omhoog, terwijl felle bliksemschichten het sombere gevaarte doorklieven. Een hevige wind doet de stofwolken op den aardbodem wervelend opstijgen en stuwt tevens de hagelbui over het bedreigde gewest. Onmiddellijk daarna volgt de uitbarsting van het onweder, en in een zeer schuinse richting vallen de hagelsteenen op den grond. De warmtegraad daalt tevens plotseling ten bedrage van 5 of 6° C. Het geraas der in den dampkring tegen elkander kletterende hagelsteenen overstemt zelfs het gerommel van den donder, en in weigigen minuten is gewoonlijk de verwoestende bui voorbijgetrokken. Zelden duurt zij 15, hoogst zelden 30 minuten. Daarna echter heeft de hui gescins opgebouwd te bestaao, maar is naar elders getrokken, en zij beschrijft gedurende haren loop, evenals een orkaan, meestal een kromme lijn. Zij is gewoonlijk amal, maar heeft bij een gemiddelde breedte van slechts 2000 tot 7000 m. eolengte, die eenige kilometers bedraagt. De verwoesting, die zij veroorzaakt, is afhankelijk van de grootte der hagelsteenen. In Middel-Europa bedraagt deze doorgaans niet meer dan 1 cm. in doorsnede. De hoeveelheid ijs, welke bij een hui valt, kao verbazend groot zijn, zoodat zij eerst na verscheiden dagen (in Missouri éeo keer eerst na vier weken) gesmolten is. In Weenen viel in 1894 in éen keer 50 kg. hagel per vierkante m., in Roestboek werden den 15^{den} Augustus 1900 in 10 minuten 50000 vensters vernield, een kind gedood, 10 huizen en 2 torens verwoest, en bedroeg de schade aan de wijnbergen meer dan 500000, aan tuin- en veldvruchten meer dan 50000 gld. In Britsch-Indië werden den 1sten Mei 1888 door hagelslag 250 menschen gedood.

In ons land valt de meeste hagel in den zomer en wel in Mei—Augustus (maximum in Mei), tusschen 2 en 6 uur 's namiddags (10 % voor, 90 % 's namiddags); wel is waar treden hagelbuien ook wel 's nachts en 's winters op. Hoewel zij overal op aarde voorkomen, zijn zij het talrijkst in de gematigde luchtstreek. In de heete zone is hagel in de laagvlakte een zeldzaam verschijnsel, niet echter in het bergland. In Europa worden vooral de landen tusschen 40° en 55° N.Br. er door geteisterd, vooral Zuid-Frankrijk en de Kankasus; ook op zee begeit het, eveneens io de Sabara, boewel zelden. Dit laatste is ook het geval in de Poolstreken. In de gematigde luchtstreek schijnt, in tegenstelling met de heete zone, het laagland het meest te lijden te hebben. Het is alsof de hagelbuien vaste banen volgen, zoodat sommige landstreken er meer door geteisterd worden dan naburige.

Het *hagelschieten*, d. w. z. het afvuren van lange kanonnen met los kruit geladen, of bet onttoken van explosiefstoffen, betzij aan de aardoppervlakte, betzij met bebolp van vliegers en luchtballons hoog in lucht, ten einde daardoor de hagelwolken te verdrijven, schijnt weinig succes te hebben. Wel is waar trachtte men reeds voor eenen op dergelijke wijze akkers en wijnbergen tegen hagelslag te beschermen, maar op groote schaal begon men er eerst mede in 1896, nadat

dergelijke pogingen in Texas hadden plaats gevonden (sedert 1890) om regen te doen ontstaan. In de Rijnstreek, Frankrijk, Opper-Italië, Stiermarken, Hongarije enz. heeft men dozzenden hagelkanonnen opgesteld, daarnaast ook proeven met vuurpijlen genomen, waarbij de kosten geringer zijn. De kosten bedragen ruim 1 gld. per H.A., en het hoogste wat er wellicht mede bereikt wordt, is, dat het niet in de onmiddellijke nabijheid der kanonnen hagelt, of dat de richting van den reeds gevormden hagel gewijzigd wordt.

Moelijk is het een voldoende verklaring te geven van het ontstaan van den hagel. Hierbij vereischen in de eerste plaats vooral twee zaken onze aandacht, welke aanleiding geven tot de vragen: welke is de oorzaak van de aanmerkelijke daling der temperatuur in de dampkringslagen, waar de hagel ontstaat? en hoe is bet mogelijk, dat de hagelsteenen in een betrekkelijk korten tijd zulk een aanmerkelijk omvang kunnen verkrijgen? of, wanneer zij daarvoor lang genoeg in den dampkring blijven, welke is de kracht, die hen aldaar zwevende houdt? Een merkwaardige proef met betrekking tot dit laatste is die van Volta. Het feit, dat de hagelbuien steeds van onweder vergezeld gaan, bracht dezen natuurvorscher op het denkbeeld, dat de electriciteit de voornaamste oorzaak der hagelvorming zou zijn. Volgens zijn gevoelen bestaan de wolken uit kleine blaasjes met waterdamp gevuld. Die blaasjes worden door gelijknamig geëlectriseerde afgestooten en naar hogere, koedere luchtstreken opgestuwd. Hier vereenigen zij sich tot kleine waterdruppels, welke gedeeltelijk verdampen, hnnne electriciteit verliezen, alsdan door de daaronder aanwezige wolk aangetrokken worden, daarna wederom opstijgen enz. Door de verdamping wordt volgens Volta de temperatuur zóo aanmerkelijk verlaagd, dat de druppels bevrozen, en bij het gednrg dalen en klimmen worden zij telkens met nieuwe jslagen bedekt, totdat zij eindelijk zóo groot worden, dat zij door de onderste wolkenlaag heen op den aardbodem vallen. Hij gaf aan deze theorie een groote mate van waarschijnlijkheid door 2 boven elkander gelegen wolkenlagen aan te nemen, van welke de eene positief-, de andere negatief-electrisch moest zijn. De hagelkorrels werden alzoo tusschen die beide gestadig heen en weer gestooten, totdat zij een voldoende grootte hadden bereikt. De tegenwerping, dat de beide wolken elkander moesten aantrekken, zocht Volta te ontzenuwen door de opmerking, dat de oederste wolk door de aarde en de bovenste door nog hoogere wolken werd aangetrokken en vastgehouden.

Intusschen heeft men later ingezien, dat de verklaring van Volta onvoldoende is. In de eerste plaats is het niet alleen oowaarschijnlijk, maar zelfs onmogelijk, dat door verdamping in een luchtlaag, die gewone wolken berat, de temperatuur beoeden het vriespunt zou dalen. Voorts kan men de wolken niet vergelijken met electriche vaste lichamen, die geoogezamen weerstand bieden, om het doervallen der hagelsteenen te verhinderen. Immers zelfs de kleinste hagelsteenen zonden onder dergelijke omstandigheden door de onderste wolkenlaag heen den aardbodem bereiken. Er moet derhalve nog een andere kracht bestaan, welke

de hagelsteenen in den dampkring doet zweven, totdat zij een aanmerkelijken omvang bezitten. Anders toch zouden er zulke groote ijsklompen niet kunnen ontstaan. Belangrijk zijn de proeven van den hoogleeraar *Dufour* te Lausanne, daar het hem gelukt is, de omstandigheden te doen ontstaan, bij welke zich hagel kan vormen, zoodat er bevroren watermassa's ontstonden, die op hagelsteenen geleken. Het is namelijk een bekend feit, dat het water niet altijd beviest, wanneer het tot vriespunt is afgekoeld. Onder zekere voorwaarden blijft het nog vloeibaar tot ver beneden het vriespunt. Wanneer men bijvoorbeeld een flesch met een langen, nauwen hals geheel met water vult en haar daarna blootstelt aan een aanzienlijke koude, kan de temperatuur van het water tot -6 , ja tot -10° C. dalen, zonder dat er zich eenig spoor van ijsvorming vertoont. Daarna is een kleine schok veelal voldoende, om de geheele massa plotseling te doen verstijven. *Dufour* nam nu de proef, om water, dat niet in aanraking was met vaste lichamen, tot beneden het vriespunt af te koelen, en volbracht haar zonder moeite. Het middel, waarvan hij zich bediende, om de aanraking met vaste lichamen te beletten, bestond uit een mengsel van chloroform en olie. Aan zulk een mengsel kan men de dichtheid van water geven, en daar het zich niet met water vermengt, blijven de waterdeeltjes, die men er bijgiet, er in zweven. Die bolvormige deeltjes kan men met de waterdruppeltjes vergelijken, welke in den dampkring zweven. Het bleek, dat die druppeltjes een afkoeling konden verduren tot -10° C. zonder te bevriezen, doch zij verstijfden tot een ijsbolletje, zoodra men ze met een vast lichaam, bijv. met een ijzerdraad, aanraakte, terwijl deze ijskegeltjes andere waterdruppels bij aanraking deden bevriezen. Het is gebleken, dat bij een niet al te lage temperatuur die bevriezende bolletjes zich vereenigen en aanmerkelijke ijsmassa's kunnen vormen, welke op groote, samengestelde hagelsteenen gelijken.

Het is dus de vraag, of in de hooge dampkringslagen iets dergelijks kan plaats hebben, of aldaar vloeibaar water kan voorhanden zijn, welks temperatuur lager is dan het vriespunt? Hierteegen is geenerlei bezwaar. De mogelijkheid bestaat alzoo, dat een geheele wolk zich in dien toestand kan bevinden, en wij kunnen ons gemakkelijk voorstellen, dat het verstijven der daarin zwevende waterdruppels met groote snelheid kan plaats grijpen, zoodra die verstijving slechts ergens in de wolk een aanvang genomen heeft. Dat zoo iets geschiedt, blijkt mede uit den vorm der hagelsteenen. Deze hebben een op sneeuw gelijkende, ondoorzichtige kern, doorconcentrische ijslagen omgeven. Volgens de proef van *Dufour* ontstaat de kern bij een temperatuur van minstens -7° C., terwijl de daarop volgende lagen zich vormen bij een temperatuur van -4° tot 1° C. Stelt men zich een sterk afgekoelde wolk voor, die door ijsnaalden, welke er nit hoogere gewesten in doordringen, tot verstijving komt, dan worden de eerstgevormde bolletjes bij een temperatuur van -7° C. onderzigtig. Hierdoor echter wordt warmte vrij, die de temperatuur der nabijgelegen waterdruppels verhoogt, zoodat deze bij aanraking met de kern zich met deze ver-

eenigen en haar geheel of gedeeltelijk omhullen. Op die wijze groeit de kern aan alle kanten aan, en wanneer eindelijk de temperatuur -3 tot 4° C. bedraagt, kunnen op de geheele oppervlakte van den hagelsteen boekige ijsmassa's ontstaan, welke in deze gedaante ter aarde vallen. Dat alles kan in weinige seconden geschieden, en het spreekt van zelf, dat de hagelsteen ook op zijn weg door den vochtigen dampkring nog in grootte kan toenemen.

Op deze wijze kan derhalve de eene vraag, met betrekking tot de hagelvorming op een bevredigende wijze beantwoord worden, zoodat thans nog de verklaring overblijft van de lage temperatuur in de onweerswolken. De oorzaak daarvan schijnt te zoeken in de aanzienlijke hoogte, waar op de bovenste lagen dezer wolken zich somtijds bevinden (10 km. en hooger), zoodat de wolkenmetingen der laatste jaren is gebleken; terens hebben de luchtballonreizen en vliegerproeven van onzen tijd geleerd, dat op zulke hoogte de temperatuur zeer laag is, daar de afname der warmte met de hoogte, juist in de hoogere dampkringslagen, veel sneller gaat dan men vroeger aannam. In de bovenste deelen der onweerswolk kunnen dus ijskristallen in de lagere waterdruppels zweven van een temperatuur onder 0° , zoodat deze zich als ijslagen om de ijskristallen leggen, als de laatste omlaag vallen.

Hagel is de naam voor kleine looden kogeltjes, waarmede op wild wordt geschoten.

Hagelschieten. Zie *Hagel*.

Hageman, Eduard, een Nederlandsch rechtgeleerde, geboren te Amsterdam den 20sten November 1749, studeerde te Leiden in de rechtsgeleerdheid, verwierf er in 1773 het doctoraat en werd in 1777 hultengewoon hoogleeraar in de rechten te Dnaburg. Nadat hij er in 1784 tot gewoon hoogleeraar was benoemd, ging hij in de betrekking in 1796 naar Harderwijk en in het volgende jaar naar Leiden en overleed aldaar, nadat hem in 1819 een eervol ontslag was toegekend, den 20sten November 1827. Hij heeft eenige Latijnsche redevoeringen in het licht gegeven.

Hageman, Johannes, een Nederlandsch geschiedschrijver, geboren te 's Gravenhage den 30sten September 1817, ging als soldaat naar Indië, werd in 1836 klerk op een der departementen, vervulde verschillende lagere betrekkingen, totdat hij in 1860 ontslag vroeg en ambtelos ging leven. Hij heeft zich bekend gemaakt door zijn „Algemeene geschiedenis van het eiland Java van de vroegste tijden tot op onze dagen“, „Handleiding tot de geschiedenis, aardrijkskunde, fabels en tgdrekenkunde van Java“, „Geschiedenis van den oorlog op Java van 1825—1830“, „Javasche tale-reelen en fragmenten nit aantekeningen van 1836—1864“, „Aanvulling van het Aardrijkskundig en Statistisch Wordenboek van Nederlandsch-Indië, bewerkt naar de jongste en beste berichten“, „Geschiedenis der verovering van Malakka en „Geschiedenis der Soendalanden“.

Hagen, een stad in het Pruisische district Arnberg, ligt in een dal aan den mond van de Ennepe in de Volme, is een kruispunt van spoorwegen en telt (1906) 77 498 inwoners. Men vindt er 8 kerken, de „Dreikaiserbrunnen“, een gedeel-

teeken van keizer *Frederik*, mooie parken op den Goldberg, een gymnasium, een hogere burgerschool, eenige vakscholen, een museum enz. De industrie is belangrijk. Er bestaan talrijke ijzer-, staal-, puddings-, hamer- en walswerken, ijzergieterijen, machine-, ijzer-, lood- en staalwarenfabrieken, fabrieken van spoorweg- en telegraafmateriaal, accumulatoren, schroeven, brandkasten en wagens, centrale verwarming- en ventilatie-inrichtingen, gymnastiektoestellen brandweermateriaal; verder weverijen, katoenspijnerijen, papierfabrieken, looierijen, tabaks- en sigarenfabrieken, brouwerijen enz. De handel in deze nijverheidsprodukten strekt zich over de geheele wereld uit. *Hagen* kwam in 1392 aan het graafschap Mark en werd eerst onder *Frederik Willem I* een stad.

Hagen, Steven van der, een der eerste deelenemers aan onze vaart op Oost-Indië, werd na de oprichting der maatschappij „Van Verre" door haar bewindhebbers in 1599 met de schepen „De Zon", „De Maan" en „De Morgenster" daarheen gezonden, kwam den 13^{den} Maart 1600 voor Bantam en liet den 2^{den} Mei daaraanvolgende het anker vallen voor Ambon. Hier werd hij door de inlandsche hoofden aangezoekt hulp te verleenen tegen de Portugezen. Hij liet zich hiertoe bewegen en ondersteunde bovendien de Amboineezen bij het bouwen van een kasteel, waarna deze zich verbonden om toen en later hun geheelen kruidnagelenoogst aan de Nederlanders tegen vaste prijzen te verkoopen. Van der *Hagen* was alzoo de eerste, die een handelsverdrag sloot met de Moluksche vorsten. In het laatst van 1601 keerde hij met een rijke lading in het vaderland terug, en den 18^{den} December 1603 zeilde hij weder uit met 13 schepen, bereikte de Molukken, sloot een meer uitgebreid handelsverdrag, vervoerde eenige Portugeesche schepen, benevens het kasteel Victoria, voorheen Kotta-Laha genoemd, en kwam in 1606 behouden weder in Nederland. Van zijn verdere lotgeval is alleen bekend, dat hij in 1616 nog leefde.

Hagen, Friedrich Heinrich von der, een Duitsch Germanist, werd geboren te Schmiedeberg in de Uckermark den 19^{den} Februari 1780, studeerde te Halle in de rechten en werd in 1803 geplaatst als referendaris te Berlijn. Weldra wijdde hij zich aan de studie der oud-Duitsche letterkunde, werd in 1810 buitengewoon hoogleeraar aan de universiteit te Berlijn, vertrok het volgende jaar naar Breslau, maar keerde in 1821 als gewoon hoogleeraar terug naar Berlijn, waar hij tevens lid werd van de Academie van Wetenschappen. Hij overleed aldaar den 11^{den} Juni 1856. Het „Nibelungenlied" heeft hij tot 4-maal toe uitgegeven. Verder schreef hij: „Deutsche Gedichte des Mittelalters" (1808) en „Das Heldenbuch in der Ursprache" (2 dln., 1820—1824). Zeer merkwaardig is zijn verzameling der „Minnesinger" (4 dln. in 5 banden, 1838) met de daarbij behorende „Bildersaal altdeutscher Dichter" (1856). Verder vermelden wij nog: „Literarischer Grundsatz der Geschichte der deutschen Poesie" (1812), „Das Buch der Liebe" (1809, met *Büchling*), „Altdeutsche und altnordische Heldensagen" (2 dln., 1856), „Gottfried von Strassburg's Werke" (2 dln., 1823) en „Kreuzfahrt des Landgrafen Ludwig des Hei-

ligen" (1854). Met *Habicht* en *Schall* bracht hij de sprookjes van „Duizend-en-één nacht" (15 dln., 5de druk, 1840) en zelfstandig de „Duizend-en-één dag" (11 dln., 2de druk, 1836) op het gebied der Duitsche letterkunde. Sedert 1835 was hij redacteur van het „Jahrbuch der Berliner Gesellschaft für deutsche Sprache und Alterthumskunde".

Hagen, Gotthilf, een Duitsch waterbouwkundige, geboren te Königsbergen den 3^{den} Maart 1797, studeerde er in de wiskunde en oefende zich onder leiding van *Bessel* vooral in het gebruik van sterrenkundige instrumenten. Op last der Academie van Wetenschappen te Berlijn nam hij den 18^{den} November 1816 de totale zonsverduistering waar en deelde de nitkomsten daarvan mede in de „Zeitschrift für Astronomie". Daarna volgde hij zijn neiging tot de technische wetenschappen, deed in 1819 examen als landmeter en in 1822 als architect en werd na een wetenschappelijke reis weldra benoemd tot inspecteur der havenwerken te Pillau. In 1831 ontving hij den „Oberhausrat" en in de beide volgende jaren gaf hij aan de artillerie- en genieeschool en tot aan 1849 aan de academie voor bouwkunde onderwijs in de waterbouwkunde. In 1842 werd hij lid van de Academie van Wetenschappen en in 1850 lid van den raad van voordrachten in het Handelsministerie. In 1854 tot 1856 hield hij zich bezig met het ontwerpen eener oorlogshaven aan de Jade en na dien tijd werd hij met havenwerken belast. Eindelijk kreeg hij in 1866 den titel van „Oberbaudirector" en in 1869 dien van „Oberlandesbaudirector". Hij overleed te Berlijn den 3^{den} Februari 1884. Hij schreef: „Beschreibung neuer Wasserbauwerke" (1826), „Grundzüge der Wahrscheinlichkeitsrechnung" (3de druk, 1882), „Der Konstanten wahrscheinliche Fehler" (1864), „Handbuch der Wasserbankunst" (3 dln., 1841—1865), „Der Marne-Rheinkanal" (1847), „Ueber Form und Stärke gewölbt Bogen und Kuppeln" (2de druk, 1874), „Zur Frage über das deutsche Mass" (1861), „Die Kanalisierung der obren Saar" (1866), „Ueber die Bewegung des Wassers in Strömen" (1868), „Ueber die Bewegung des Wassers in cylindrischen, nahezu horizontalen Richtungen" (1870), „Ueber den Seitendruck der Erde" (1871), „Untersuchungen über die gleichförmige Bewegung des Wassers" (1876), „Die Seehäfen in den Provinzen Preussen und Pommern" (2 dln., 1883—1885), benevens vele artikelen in de werken der Academie te Berlijn.

Hagen, August, een Duitsch dichter en schrijver, werd geboren te Königsbergen den 12^{den} April 1797, studeerde aldaar aanvankelijk in de natuur- en geneeskunde, doch bepaalde zich weldra bij de letteren. Reeds gedurende zijn studietijd deed hij het gedicht „Olfried und Lisen" (1820) in 10 zangen in het licht verschijnen, verwierf in 1821 den doctorgraad, ondernam een reis naar Rome en leverde tegelijk een verzameling zijner gedichten. Na zijn terugkeer in zijn geboortestad opende hij er in 1824 lessen over kunst- en literatuurgeschiedenis, werd in 1825 buitengewoon, in 1831 gewoon hoogleeraar en stichtte in laatstgenoemd jaar de Königsbergse Vereeniging voor kunst, benevens een stedelijk museum. Op het gebied der letterkunde maakte hij zich inzonderheid hekend door zijn romantisch ingeleede

geschiedenissen van kunstenaars. Daartoe behooren: „Norica" (1827), „Die Chronik seiner Vaterstadt vom Florentiner Ghiberti" (2de druk, 1861), „Wunder der heiligen Katharina von Siena" (1840), „Leonardo da Vinci in Mailand" (1840) en „Acht Jahre aus dem Leben Michel Angelo Bonarratis" (1869). Van meer streng-wetenschappelijke aard zijn „Beschreibung des Doms zu Königsberg" (1833) en „Geschichte des Theaters in Prenszen" (1850—1853). Ook heeft hij verscheidene verhandelingen in het licht gegeven, werd in 1844 de stichter van het onbeidkundig genootschap „Prussia" te Konigsbergen en gaf van 1846 tot 1857 de „Neue preussische Provinzialblätter" in het licht. Hij bezorgde eindelijk een uitgave der „Gedichte" van Max von Schenkendorf en schreef nog: „Max von Schenkendorfs Leben, Denken und Dichten" (1863). Hij overleed te Konigsbergen den 15^{den} Februari 1880.

Hagen, Otto von, een Duitsch boschbouwkundige, geboren te Ilseburg den 15^{den} Februari 1817, studeerde te Berlijn en te Eberswalde, vervulde verschillende betrekkingen bij het boschwezen en aan de afdelingen daarvan aan het ministerie van Financien, tot hij in 1863 „Oberlandsforstmeister" en „Ministerialdirektor" in Pruisen werd. Hij overleed den 10^{den} September 1888 te Berlijn. De reorganisatie van het boschbestuur in de provincies Sleeswijk—Holstein, Hannover en Hessen—Nassau na 1866 is zijn werk, terwijl hij aan die in Elzas—Lotharingen een werkzaam aandeel had. Ook ten opzichte van de verbetering der positie van de boschbeambten en de ontwikkelingen der Pruisische wetgeving op boschbouwwedde en de verbetering van het onderwijs heeft hij zich zeer verdienstelijk gemaakt. Een gedenktoeken is voor hem in het bosch bij Eberswalde opgericht. Hij schreef „Die forstlichen Verhältnisse Preussens" (2 dln., 3de druk, 1894).

Hagen, Bernhard, een Duitsch anthropoloog en reiziger, geboren te Gernersheim den 23^{den} November 1853, studeerde te München in de medicijnen en anthropologie, ging in 1879 als arts naar een plantage in Deli, verrichtte er anthropologische onderzoekingen en deed in 1881 en 1883 reizen naar de Bataklanden en het Tobameer. Om gezondheidsredenen keerde hij in 1892 naar Europa terug, doch trad in 1893 in dienst der Nieuw-Guinea Maatschappij en was als arts aan de Astrolabaai en op het Gazellenschiereiland werkzaam; doch in 1895 noodzaakte zijn gezondheid hem terug te keeren. Op zijn reis bezocht hij Zuid-Sumatra en de Preanger regeenschappen, waarna hij zich te Frankfurt a. M. vestigde, waar hij het stedelijk museum voor volkenkunde stichtte. In 1905 deed hij een onderzoekingsreis door Sumatra. Hij schreef: „Anthropologische studien aus Insulinde" (1890), „Anthropologisches Atlas ostasiatischer und melanesischer Völker" (met 101 platen, 1899), „Unter den Papuas" (1899), „Kopf- und Gesichtstypen ostasiatischer und melanesischer Völker" (1906) en eenige monografieën, met name over vlinders, in entomologische en andere tijdschriften.

Hagenau, een stad in Beneden-Elzas, ligt 28 km. ten N. van Straatsburg aan de Moder, aan de spoorlijnen Straatsburg—Weissenburg, Rastatt—Obermoderu en Hagenau—Benningen en

telt (1905) 18737 inwoners. Men vindt er 6 kerken, een gymnasium, een hogere meisjesschool, een hospitaal, een weeshuis, een schouwburg, een gevangenis voor vrouwen, een verbeteringsgesticht, wolspinnerijen, fajencefabrieken, brasserijen en een belangrijken houthou 4 km. van de stad ligt de bekende bedevaartplaats Marienthal met een mooie Gotische basilica. —Hagenau was oorspronkelijk het jachtslot van hertog Frederik van Zwaben en Elzas, den vader van Frederik Barbarossa, werd versterkt en kwam onder de keizer Hohenstaufen snel tot bloei. In 1257 tot Rijksstad, verbeuren werd het in de 14de eeuw de hoofdstad van den nieuw gestichtten bond der 10 Elzassische Rijkssteden. In 1634 bezetten de Fransen het, in wier bezit de stad bij den vrede van Munster bleef. Met de vestingwerken werd zij in 1677 op bevel van Louvois verwoest. Na den slag bij Wörth werd Hagenau den 14^{den} Augustus 1870 door de Duitschers bezet en was tot de inneming van Straatsburg de zetel van den gouverneur-generaal van den Elzas.

Hagenbach, Peter von, uit een Elzassisch adellijk geslacht, trad in 1462 als raad en Hofmeester bij Karel den Stoute van Bourgondië in dienst. Toen deze van hertog Siegmund van Tirol de Habspurgsche bezittingen en rechten in den Elzas, de Breisgau en Zwitserland in pand kreeg, werd Hagenbach daarvoor landvoogd, vestigde zich te Breisach en was om zijn wreedheid alomtevreeds. Het gelukte hem niet de Bovenrijnsche steden aan Bourgondië te brengen, werd in 1474 door een opstand van deze ten val gebracht en den 11^{den} April gevangen genomen, gevoerd en den 9^{den} Mei onthoofd.

Hagenbach, Karl Rudolf, een Zwitsersche godgeleerde, geboren te Bazel den 4^{den} Maart 1801, studeerde te Bonn en te Berlijn, keerde in 1823 naar zijn vaderstad terug en werd er weldra buitengewoon, in 1828 gewoon hoogleeraar. Behalve Predigten" (8 dln., 1830—1853) en „Gedichte" (2 dln., 2de druk, 1863), schreef hij „Encyclopedie und Methodologie der theologischen Wissenschaften" (12de druk, 1889), „Lehrbuch der Dogmengeschichte" (2 dln., 6de druk, 1888), „Leitfaden zum christlichen Religionsunterricht an höheren Bildungsanstalten" (7de druk, 1890), „Vorlesungen über die Kirchengeschichte von der ältesten Zeit bis zum 19. Jahrhundert" (7 dln., 1868—1872), „Kritische Geschichte der Entstehung und der Schikale der ersten Baseler Konfession" (2de druk, 1857), „M. L. de Wette" (1850), „Johann Oekolompand und Oswald Myconius" (1859) en „Die theologische Schule Basels und ihre Lehrer von Stiftung der Hochschule 1460 bis zum de Wettes Tod" (1869). Hagenbach, die sedert 1845 tot „Kirchenblatt für die reformierte Schweiz" mitgaaf, overleed den 7^{den} Juni 1874.

Hagenbeck, Karl, een Duitsch dierenhandelaar, geboren den 10^{den} Juni 1844 te Hamburg, bracht den in 1852 door zijn vader begonnen handel in wilde dieren, dien hij in 1866 overnam, tot grooten bloei. Hij rustte reusachtige expedities tot het vangen van wilde dieren uit, die jaarlijks 4—5 transporten naar Hamburg overbrachten, en zond ook verschillende reizigers uit. Sedert 1875 begon Hagenbeck ethnografische tentoonstellingen (Lappen, Nubiërs en Eskimo's) te houden

in de groote steden van Europa. In 1893 bezocht hij met meer dan 1000 dieren de wereldtentoonstelling te Chicago. — Zijn zuster *Christiane* drijft sedert 1873 handel in vogels en voert jaarlijks 40—50000 stinks in; ook zij rust expedities uit naar Madagaskar, Brazilië enz.

Hagen van Tronege, een der hoofdfiguren uit de Duitse heldensage, bracht zijn jeugd met den Bourgondischen koning *Gunter* als gijzelaar aan het Hof van *Etsel* door, ontvluchtte met dezen, vocht met den van de Hunnen terugkeerende *Walter van Aquitanie* en verloor daarbij een oog. Nadat de strijd tusschen *Brunhilde* en *Kriemhilde* was uitgebroken, is *Hagen* een werktuig in de hand der eerste en doodt *Siegfried* op de jacht. Vervolgens trekt hij met de Bourgondiërs tegen *Etsel* te velde en doet zich in den grooten strijd als een der dapperste helden kennen. Eindelijk door *Dietrich van Bern* overwonnen, wordt hij geboeid naar *Kriemhilde* gebracht en door deze, daar hij weigert de plaats der verborgen Nibelungen aan te wijzen, met *Siegfried's* zwaard gedood. *Hagen* behoort tot een der machtigste scheppingen der oud-Duitse poëzie. In de Noorsche sage draagt hij den naam van *Högni*.

Hageproek is een preek in een haag, in het open veld. Zij werden vooral hier te lande gehouden in het begin der Hervorming.

Hager, *Hans Hermann Julius*, een Duitsch pharmaceut, geboren te Berlijn den 3^{den} Januari 1816, werd eerst apotheker te Fraustadt, was vervolgens werkzaam aan de „Pharmaceutische Centralhalle“ te Berlijn, vestigde zich in 1871 op zijn landgoed Pulvermühle bij Fürstenberg aan de Oder en in 1881 te Frankfurt a. d. O. Hij overleed den 26sten Januari 1897 te Neuruppin. Hij schreef: „Wetter und Witterung“ (1845), „Anleitung zur Fabrikation künstl. Mineralwässer“ (2de druk, 1870), „Technik der pharmaceutischen Receptur“ (5de druk, 1890), „Mannale pharmaceuticum“ (6de druk, 1891), „Untersuchungen. Ein Handbuch der Untersuchung, Prüfung und Wertbestimmung aller Handelswaren“ (2 dln., 2de druk, 1883—1888), „Erster Unterricht des Pharmacenten“ (4de druk, 1885), „Das Mikroskop und seine Anwendung“ (7de druk, 1886), „Handbuch der pharmaceut. Praxis“ (5de druk, 1885) en verschillende commentaren op pharmacopaeën. Met *Jacobson* redigeert hij de „Industrieblätter“ en den „Pharmaceutischen Kalender“.

Hageroos is de naam voor de bloem van de wilde rozenstruik, ook voor de struik zelf.

Hagerup, *Georg, Francis*, een Noorsch jurist en staatsman, geboren te Horten, den 22sten Januari 1853, maakte zich door zijn opstellen over handelsrecht, staatkunde en maatschappelijke vraagstukken reeds spoedig bekend. Sedert 1879 docent en sedert 1885 buitengewoon hoogleeraar te Christiania, werd hij in Mei 1894 minister van Justitie in het kabinet *Stang* en stond na diens aftreden (October 1895) tot Februari 1898 als minister-president aan het hoofd van een conservatief-radicaal zaken-ministerie. Sedert 1900 was hij in het Storting de leider der unie-conservatieven en nam na den val van het ministerie *Blehr* (22 October 1903) nogmaals de vorming van een liberaal-conservatief coalitie-ministerie

op zich. Van zijn werken noemen wij: „Om kjøb og salg“ (2de druk, 1884), „Om tradition som betingelse for overdragelse af eiendomsret till lösöre“ (1884), „Om grundbøgenes offentlige troværdighed“ (1887), „Den norske panteret“ (2de druk, 1898), „Et blik paa vor politiske udvikling i det sidste aar“ (1892), „Forelæsninger over den norske straffeprocess“ (1892) en „Forelæsninger over den norske civilprocess“ (2 dln., 1896—1899). Ook gaf hij in 1902 een verzameling der „Juridiske Afhandlinger“ van *Getz* uit.

Haggada (Nieuw Hebreeuwsch = verhaal) noemen de Rabbijnen het deel der Joodsche overlevering, hetwelk den Bijbel ethisch, stichtelijk en geschiedkundig behandelt. In de beide Talmuds wisselt de Haggada dikwijls met de strenge discussie omtrent de wettelijke bepalingen af. De „Boeken der Haggada“, die door andere schrijvers somtijds geciteerd worden, bestaan niet meer. De dikwijls uitgegeven „Haggada van Pesach“ bevat het ritueel van de op de beide eerste avonden van het Joodsche Paascheest plaats vindende godsdienstige familie-plechtigheden.

Haggai, (Hebreeuwsch *Chaggai* = de feestelijke), een der Kleine Israëlitische profeten, leefde na den terugkeer der Joden uit de Babylonische ballingschap ten tijde van *Zerubbabel*, van den hooge priester *Josua* en van den Perzischen koning *Darius Hystaspes* (520 v. Chr.). Zijn geschriften bestaan hoofdzakelijk uit een viertal toespraken, bestemd om de Israëlieten op te wekken tot het hervatten van den door de Samaritanen belemmerden tempelbouw.

Haggard, *Henry Rider*, een Engelsch schrijver, geboren te Beadenham in Norfolk den 22sten Juni 1856, deed uitgestrekte reizen naar IJsland en Egypte en bracht 6 jaar in Zuid-Afrika door. Daar spelen dan ook zijn meeste romans, zooals „King Solomon's mines“ (1885), „Allan Quatermain“ (1887), „Cetawayo and his white neighbours“ (2de druk, 1889), „She, a history of adventure“ (1887), „Jess“ (1887), „Mr. Meeson's will“, „Maiwa's revenge“, „Colonel Quaritch“ (1888), „Cleopatra“ (1889), „Beatrice“ (1890), „Heart of the world“ (1896), „A farmer's year“ (1899) en „Lijsbeth, black heart and white heart“ (1901).

Haggenmacher, *Gustav Adolf*, een Zwitsersche reiziger in de binnenlanden van Afrika, geboren den 3^{den} Mei 1845 bij Brugg in Aargau, werd opgeleid tot koopman en vertrok in die betrekking in 1865 naar Egypte. In 1866 begaf hij zich naar Chartoem, vanwaar hij onderscheiden handelsreizen deed in den Egyptischen Soedan. In 1869 reisde hij door Abessinië naar Soekim. Daarop voegde hij zich te Massaoea bij den consul *Munzinger* en bracht in 1872 als Egyptisch commissaris een verzameling voortbrengelen van den Soedan naar Weenen. In 1874 werd hij te Kassala geplaatst als opvolger van *Munzinger*, die inmiddels tot gouverneur-generaal van Oost-Soedan was benoemd, en deed in opdracht van den khedive een tocht door de noordelijke Somali-landen en in 1875 een tocht naar Galabat. Gedurende den Egyptischen veldtocht naar Abessinië in laatstgenoemd jaar werd hij vermoord. Met behulp van zijn dagboeken en brieven bewerkte *Kettler* „G. A. Haggenmachers Reise im Somalilande 1874“ (1876).

Hagi, de hoofdstad der Japansche provincie Nagato, ligt in het Z.W. van het eiland Nippon, aan een baai der Japansche Zee en telt ongeveer 20000 inwoners. Zij was vroeger de residentie van den *daimyo* van Chiochio; hij de restauratie der mikado's speelden zijn amhtenaren en soldaten een belangrijke rol.

Hagi Saranta, de havenplaats van Delvino in het Turksche vilajet Janina, ligt tegenover de noordpunt van Corfu. De haven is slechts matig versterkt. Niet ver van de slechts uit een twaalfstal huizen bestaande en door een muur omgeven plaats liggen de ruïnen van het oude Onchesmos. Het goederenvervoer is onbeduidend, belangrijk echter het personenverkeer tusschen Epirus en Italië. Den 23sten April 1897 werd Hagi door de Grieksche vloot verwoest.

Hagiograaf noemt men een biograaf van Heiligen. Vooral de Bollandisten hebben zich op dit gebied verdienstelijk gemaakt. De levensbeschrijving zelf heet *hagiografie*.

Hagiografa (Grieks = Heilige Schriften), Hebreusch = Kethoeim (= Schriften), noemt men het derde, het laatst ontstane deel van den Hebreusch kanon, dat de Psalmen, Spreuken, het boek Job, het Hooglied, Rnth, de Klagelieden van Jeremia, de Predikers, Esther, Daniël, Esra, Nehemia en de Kronieken bevat.

Hagiografie. Zie *Hagiograaf*.

Hahn, Ludwig von, een Duitsch genreschilder, werd geboren te München den 23sten November 1820, ontving zijn opleiding aan de militaire school te München, doch verliet weldra van plan. Te Berlijn, waar zijn moeder vertoefde met zijn zuster, de gevierde tooneelspeelster *Charlotte Hahn*, bezocht hij het atelier van den zeeschilder *Krause*, vervolgens de académie te München en oefende zich daarna 2 jaar te Antwerpen en even zoo lang te Brussel. In 1850 kwam hij weder te Berlijn, vertrok in 1853 naar Parijs en leverde schetsen uit de samenleving der 18de eeuw. In 1863-1865 deed hij een reis naar Italië en in 1869 zond hij „In einer römischen Bibliothek“ naar de tentoonstelling. Sedert 1868 had hij München tot woonplaats gekozen, waar hij den 15^{den} Januari 1898 overleed. Hij behoorde tot de leden der Académie.

Charlotte, zijn zuster, een uitstekende tooneelspeelster, werd geboren den 23sten Maart 1809, betrad in haar geboortestad München met grooten huyal het tooneel, leerde in 1828 te Weenen de beroemde *Sophie Schröder* kennen, verbond zich in 1833 aan den Hofschouwburg te Berlijn, schitterde vooral in schalksche rollen en sloot in 1846 een huwelijk met *Alexander von Oren*, dat echter in 1851 weder ontbonden werd. Zij overleed den 22sten April 1891. Ook hare jongere zuster *Auguste*, geboren te München in 1818, betrad in 1834 het tooneel en verbond zich in 1838 aan den Hofschouwburg te Berlijn, waar zij bleef tot aan haar huwelijk in 1849. Zij overleed den 3^{den} December 1882.

Hagne, *Cap de la*, is de noordwestelijke punt van het schiereiland Cotentin in het Fransche departement Manche, 180 m. hoog. Daarvoor staat een 47 m. hooge vuurtoren op de rots Gros du Raz.

Hahn, Ludwig Philipp, een Duitsch dichter, geboren te Trippstadt in de Palts den 22sten Maart 1746 en overleden te Zweibrücken in 1814. Ieverde de drama's „Der Anfuhr zu Pisa“ (1776), „Graf Karl von Adelsberg“ (1776), „Robert von Hohenecken“ (1778), „Wallrad und Erchen, oder die Parforcejagd“ (1782) en „Lyrische Gedichte“ (1786).

Hahn, Johann Michael, de stichter van de secte der Michelianen, geboren den 2^{den} Februari 1758 te Altdorf bij Böhlingen in Württemberg, had visioenen en trad op als volksredenaar. Hij vond vele aanhangers, drong vooral aan op voortdurende boetedoening en een reinen levenswandel en hoopte op de komst van het Duizendjarig Rijk. Hij overleed den 20sten Januari 1819 te Sindlingen, een landgoed van hertogin *Franziska*, waar hij sedert 1794 in afzondering leefde. Zijn geschriften zijn in 1819-1841 in 15 deelen in het licht verschenen.

Hahn, August, een Duitsch godgeleerde, geboren den 27sten Maart 1792 te Groszosterhausen bij Querfurt, studeerde te Leipzig in de godgeleerdheid, bezocht het seminarium te Wittenberg en werd in 1819 benoemd tot hultengewoon hoogleraar in theologie te Wittenberg. Reeds in dien tijd onderscheidde hij zich door geleerde geschriften over *Bardeanes*, *Marcion* en *Ephraïm*. In 1820 werd hij predikant in de Altstadt en superintendant te Konigsbergen, doch legde die betrekkingen neder, toen hij in 1821 tot gewoon hoogleraar aldaar werd benoemd. In 1826 ging hij als zoodanig naar Leipzig en schreef er de bekende verhandeling „De rationalism, qui dicitur, vera indole et qua cum naturalismo continetur ratione“. Verder schreef hij een „Offene Erklärung an die evangelische Kirche, znächst in Sachsen und Preussen“ (1827), ging in 1833 als consistoriaalraad en hoogleraar naar Breslau en werd in 1844 superintendant in Silezië. Hij leverde een „Lehrbuch des christlichen Glaubens“ (2jdn. 2de druk, 1858), een uitgave van den Hebreusch en Griekschen Bijbel, en „Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der apostolisch-katholischen Kirche“ (3de druk, 1897). Hij overleed te Breslau den 13^{den} Mei 1863.

Hahn, Karl August, een Duitsch taalknnde, werd geboren te Heidelberg den 14^{den} Juni 1807, studeerde aldaar en te Halle, werd in 1849 hoogleraar te Praag en in 1851 te Weenen, waar hij den 20sten Februari 1857 overleed. Hij schreef: „Mittelhochdeutsche Grammatik“ (4de druk, 1884), „Neuhochdeutsche Grammatik“ (1898), „Althochdeutsche Grammatik“ (5de druk, 1881), „Lanzelet. Rine Erzählung von Ulrich von Zatzikhoven“ (1845) benevens uitgaven voor de „Bibliothek der gesamten deutschen Nationalliteratur“.

Hahn, Johann Georg von, werd geboren te Frankfurt den 11^{den} Juli 1811, studeerde te Gießen en Heidelberg in de rechten, trad in Griekschen staatsdienst en werd in 1847 Oostenrijks consul te Janina en in 1851 te Syra. In 1869 keerde hij naar Duitschland terug en overleed te Jena den 23sten September van dat jaar. Hij schreef: „Albanesische Studien“ (1854), „Aphorismen über den Ban der Ilias und Odyssee“ (1856), „Proben homerischer Arithmetik“ (1858), „Reise von Belgrad nach Salonik“ (2de druk, 1868).

„Griechische und albanesische Märchen“ (2 dln., 1864), „Ausgrabungen auf dem Homerischen Pergamos“ (1865), „Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar“ (1870) en „Sagwissenschaftliche Studien“ (1872—1874).

Hahn, Werner, een Duitsch schrijver, werd geboren te Marienburg in Pruisen den 12^{den} Mei 1816, studeerde te Halle en Berlijn, vestigde zich te Sakrow bij Potsdam, waar hij den 1sten December 1890 overleed. Hij schreef: „Friedrich Wilhelm III und Luise, König und Königin von Preussen“ (3de druk, 1877), „Haus Joachim von Zietzen“ (7de druk, 1893), „Friedrich I, König von Preussen“ (3de druk, 1876), „Geschichten der poetischen Litteratur der Deutschen“ (13de druk, 1897), „Deutsche Poetik“ (1897), „Die Edda“ (1872), „Das Nibelungenlied. Uebersetzung der Handschrift A mit Einleitung“ (1884), „Odin und sein Reich, die Götterwelt der Germanen“ (1887) en „Kriemhild, Volksgesang der Deutschen aus dem 12. Jahrhundert“ (2de druk, 1889).

Hahn, Karl Hugo, een Duitsch zending, geboren te Riga den 18^{den} October 1818, werd te Barmen opgeleid en in 1841 naar Zuid-Afrika gezonden, waar hij tot 1844 in Namaland, daarna in Damaland als zending werkzaam was en het station Neubarmen stichtte. Ook bestudeerde hij de taal der inboorlingen en droeg in 1868 en 1874 tot den Koenene door. Sedert 1874 was hij predikant bij de Duitse gemeente te Kaapstad, waar hij den 24^{den} November 1895 overleed. Hij schreef een grammatica en woordenboek der Hererotaal.

Hahn, Ludwig Ernst, een Duitsch geschiedschrijver, geboren te Breslau den 18^{den} September 1820, studeerde aldaar en te Berlijn in de godgeleerdheid, was van 1842—1848 huisonderwijzer bij *Humann* te Parijs, waar hij betrekkingen aanknoopte met *Gusset*, *Cousin*, de *Broglio* en *Thiers*, werkte daarna in verschillende rijks- en gemeentebetrekkingen in Duitschland en werd geheim-opperregeeringsraad om de „Provinciaalkorrespondenz“ en de regeeringspers te leiden. Hij overleed den 30^{den} September 1888 te Berlijn. Hij schreef: „Das Unterrichtswesen in Frankreich“ (2 dln., 1848), „Geschichte des preussischen Vaterlandes“ (24ste druk, 1895), „Leitfaden der vaterländischen Geschichte“ (51ste druk, 1904), „Friedrich der Grosse“ (2de druk, 1895), „Kurfürst Friedrich I van Brandenburg“ (1859), „Zwei Jahre preussisch-deutscher Politik“ (1868), „Der Krieg Deutschlands gegen Frankreich“ (1871), „Kaiser Wilhelms Gedenkhoch“ (5de druk, 1880), „Das deutsche Theater und seine Zukunft“ (2de druk, 1880), „Fürst Bismarck, sein politisches Leben und Wirken“ (5 dln., 1878—1890), „Geschichte des Kulturkampfes in Preussen“ (1881), „Zwanzig Jahre. 1862—1882, Rückblicke auf Fürst Bismarcks Wirksamkeit“ (1882), „Das Heer und das Vaterland“ (1883) en „Wilhelm, der erste Kaiser des neuen Deutschen Reiches“ (1888).

Hahn, Friedrich, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Homburg vor der Höhe den 7^{den} Juni 1823, studeerde te Jena en Heidelberg, vestigde zich aan eerstgenoemde universiteit als privatdocent en werd er in 1850 hultengewoon en in 1862 gewoon hoogleraar en „Oberappellationsgerichtsrat“. In 1857 werd hij benoemd tot lid

der commissie, belast met het leveren van een ontwerp voor een algemeen Duitsch handelswetboek, in 1872 tot raadsheer in de hooge handelsrechtbank te Leipzig, in 1879 tot lid van de nieuw-opgerichte Rijksrechtbank en in 1891 tot president van den Senaat. Hij overleed den 3^{den} Maart 1897. Hij schreef: „Kommentar zum Allgemeinen Deutschen Handelsgesetzbuch“ (2 dln., 2de druk, 1871—1875; 4de druk van dl. 1, 1894).

Hahn, Karl von, een Duitsch reiziger, geboren te Friedrichsthal in Württemberg den 29sten April 1848, studeerde te Tübingen in de theologie en philologie, was vicaris van Brenz en Reichenbach en in 1872—1881 te Tiflis Hoogleeraar van grootvoorst *Michael Nikolajewitsch*, stadhouder van Kankasie, waar hij sedert 1874 ook hoogleeraar van het gymnasium is. In 1886 werd hij tot Russisch Staatsraad, in 1887 tot hoogleeraar *bene meritis* benoemd en in 1896 in den adelstand opgenomen. In den Fransch-Duitschen Oorlog was hij ziekenverpleger, in den Russisch-Turkschen (1877—1878) gevolmachtigde van het Roode Kruis. Voor aardrijkskundige, ethnologische, taalkundige, botanische en oudheidkundige onderzoekingen bereisde hij sinds 1888 jaarlijks den Kaukasus en het Armenische Hoogland. Hij schreef: „Aus dem Kaukasus“ (1892), „Kaukasische Reisen und Studien“ (1896), „Bilder aus dem Kaukasus“ (1900) en in het Russisch „Berichten der oude Griekse en Romeinse schrijvers over den Kaukasus“ (2 dln., 1894—1900).

Hahn, Friedrich, een Duitsch aardrijkskundige, geboren te Glanzig in Anhalt den 3^{den} Maart 1852, studeerde te Leipzig, waar hij privatdocent en in 1884 hultengewoon hoogleeraar werd, als hoedant bij in 1885 naar Koningsbergen ging, en werd in 1886 gewoon hoogleeraar aldaar. Van zijn werken noemen wij: „Ueber die Beziehungen der Sonnefleckenperiode zu meteorologischen Erscheinungen“ (1877), „Ueber das Aufsteigen und Sinken der Küsten“ (1879), „Inselstudien“ (1883), „Die Städte der norddeutschen Tiefebene“ (1885), „Britische Inseln, Frankreich, Scandinavien, Nordische Inseln“ (1890), „Topographischer Führer durch das nordwestliche Deutschland“ (1895) en „Afrika“ (1901).

Hähnelt, Ernst, een Duitsch beeldhouwer, werd geboren te Dresden den 9^{den} Maart 1811, bezocht aldaar de school voor bouwkunst en begaf zich in 1830 met hetzelfde doel naar München. De antieke kunstwerken der Glyptothek brachten hem aldaar tot de beoefening der beeldhouwkunst. Een jaar later ging hij naar Italië, in 1835 weder naar München, waar hij zich 3 jaar met ijver op de beeldhouwkunst toedeed, en op aanbeveling van *Semper* werd hij in 1838 naar zijn geboortestad geroepen, om zich te belasten met een gedeelte der beeldhouwwerken aan den nieuwen schouwburg. In het gebouw plaatste hij een optocht van *Bacchus* in antieken trant (in 1869 bij den brand verloren gegaan), en ten behoeve der uitwendige versiering beitelde hij de standbeelden van *Sophokles* en *Aristophanes*, van *Shakespeare* en *Molière*, benevens eenige karyatiden enz. Voor de nieuwe orangerie vervaardigde hij in standseen de beelden van *Flora* en *Pomona*. In 1842 verwierf zijn model van een standbeeld van *Beethoven* den te Beru nitgelooft-

den prijs: het werd in brons gegoten en in 1845 onthuld. Voor het universiteitsleest te Praag schiep hij het standbeeld van *Karel IV*, en in de daarop volgende jaren hield hij zich bezig met beeldhouwwerk voor het museum te Dresden. Deze bestaan, behalve uit een aantal reliëfs, uit de meer dan levensgrootte standbeelden van *Alexander*, *Lysippus*, *Michelangelo*, *Dante*, *Raffaël* en *Peter von Cornelius*. Het prachtige standbeeld van *Raffaël* is na dien tijd nog tweemaal door hem uit marmer gebeiteld; het eene bevindt zich in het museum te Leipzig en het andere sedert 1878 in het Nationaal museum te Berlijn. Hierop volgden in 1858 de „Vier Evangelisten“ en de „Drie Koningen“ voor den toren te Neustadt-Dresden, dan het gedenktoeken van *Friedrich August II*, koning van Saksen. Daarenboven werkte hij aan een ruiterstandbeeld voor hertog *Friedrich Wilhelm van Brunswick* en aan een standbeeld van *Theodor Körner*. Uitmuntend is ook zijn groep „Eva met haar beide zonen“; in 1883 werd te Leipzig zijn bronzen standbeeld van *Leibniz* geplaatst. Hij was sedert 1842 honorair lid en sedert 1848 professor en gewoon lid van den Raad der Academie te Dresden en overleed den 22sten Mei 1891 te Dresden.

Hahnemann, *Samuel Christian Friedrich*, de grondlegger van de homeopatie, werd geboren te Meissen den 10^{den} April 1755, studeerde te Leipzig in de geneeskunde en voorts in zijn behoeften door privaattlessen en het vertalen van geneeskundige werken. Vervolgens ging hij naar Weenen, vanwaar baron von *Brückenthal*, stadhouder van Zevenburgen, hem als huisarts en bibliothecaris met zich nam naar Hermannstadt. Eenige jaren daarna keerde hij naar Duitschland terug, voltooide te Erlangen zijn studien, was achtervolgens als praktisch geneesheer werkzaam te Hettstedt, Dessau en Gommern bij Maagdenburg, maar vertrok toen, onvoldaan over de schrale uitkomsten der geneeskunde, naar Dresden en Leipzig, waar hij zich vooral met de scheikunde en met letterkundige werkzaamheden bezig hield. In dien tijd schreef hij o. a. „*Bereitungsart des auflöselichen Quecksilbers*“ (1789), welk praeparaat naar hem *Mercurius solubilis Hahnemannii* is genoemd. Het vertalen der „*Materia medica*“ van *Cullen* (1790) bracht hem op een nieuwen weg. De verklaring van het koortsverdrivend vermogen der chinine, zooals die door *Cullen* gegeven wordt, voldeed hem zóó weinig, dat hij zijne wijze van proef een aanzienlijke dosis gebruikte, waarna hij door een tussenpozzende koorts werd aangetast. Door deze ervaring voorgelicht, wijdde hij zich opnieuw aan de praktijk, bouwde te Georgenthal bij Gotha een krankzinnigengeesticht en verzamelde hier en op verschillende andere plaatsen, waar hij later praktisch werkzaam was, de bouwstoffen voor een nieuwe geneesleer. Nadat hij zich weder te Leipzig gevestigd had, gaf hij daarover zijn: „*Organon der rationellen Heilkunde*“ (Dresden 1810, 5de druk, 1833) in het licht, waarmede de strijd tusschen de homeopatie en de allopatie onthrandde. Wel had hij hevige aanvallen te verduren, maar hij hield stand en bleef de lijdens naar zijn eigen geneeswijze behandelen, werd echter in een reeks van processen gewikkeld met apothekers, wegens

het verstrekken van geneesmiddelen aan patiënten, en van de eene plaats naar de andere verdreren, daar de regering hem het leveren van geneesmiddelen verbood. Van 1812 tot 1821 was hij weer te Leipzig als praktisch arts werkzaam geweest en had tevens aan de hogeschool voorlezingen over zijn geneeswijze gehouden. Ten slotte moest hij ook hier vertrekken. Hertog *Ferdinand van Anhalt-Köthen* verschafte echter een wijkplaats aan hem en aan zijn geneesleer. Hij bleef er tot in 1835, huwde toen voor den tweeden keer met *Melanie d'Hervilly-Gohier*, een jeugdige Fransche vrouw, die hij genezen had, begaf zich met haar naar Parijs, waar zijn denkbeelden grooten bijval vonden, zoodat hij er een drukke praktijk bezat, en overleed aldaar den 2^{den} Juli 1843. Van zijn werken vermelden wij nog: „*Ueber Arsenikvergiftungen*“ (1786), „*Ueber die Weinprobe auf Blei und Eisen*“ (1788), „*Ueber venerische Krankheiten*“ (1788), „*Fragmenta de viribus medicamentorum positivis*“ (2 dln., 1806), „*Reine Arzneimittelehre*“ (6 dln., 3de druk, 1830 enz.) en „*Die chronischen Krankheiten*“ (2de druk, 1835—1839). De homeopathische artsen hebben in 1851 te Leipzig te zijner eere een standbeeld doen verrijzen, terwijl er later te Cöthen, Washington enz. onthuld zijn.

Hahn-Hahn, *Ida Marie Luise Sophie Friederike Gustave*, gravin, vov. een Duitsch schrijfster, de dochter van graaf *Karl Friedrich von Hahn* (geboren den 18^{den} Mei 1782, overleden den 21sten Mei 1867), die tot de ijverigste bevorderaars der toneelkunst behoorde, werd geboren den 22sten Juni 1805 te Tressow in het groothertogdom Mecklenburg-Schwerin. De hachelwijze van haar vader, die in 1813 tot 1815 deel nam aan de veldtochten tegen Frankrijk, en als bestnuder van toneeltroepen meestal afwezig was en tevens zijn vermogen uitputte, zoodat zijn goederen voor schuld moesten verkocht worden, had op het meisje een ongunstigen invloed. Zij vertoefde met haar moeder eerst te Rostock, toen in Neu-Brandenburg en eindelijk te Greifswald, waar zij in 1826 met een rijken neef in het huwelijk trad. Deze verbintenis werd echter reeds in 1829 door een echtscheiding gevolgd en de gravin zocht troost in reizen en in de poëzie. Zij bezocht in 1835 Zwitserland, in 1836 en 1837 Weenen, in 1838 en 1839 Italië, in 1840—1841 Italië, Spanje en Frankrijk, in 1842 Zweden en eindelijk Syrië en het Oosten. In Duitschland hield zij haar verblijf te Berlijn of te Dresden. Haar onmiskenbare gaven, door hartstochtelijke gejaagdheid en ingewortelde vooroordeelen in haar harmonische ontwikkeling belemmerd, besteedde zij aanvankelijk aan de poëzie, n. l. aan „*Gedichte*“ (1835), „*Neuere Gedichte*“ (1836), „*Venezianische Nächte*“ (1836) en „*Lieder und Gedichte*“ (1837). Daarna bepaalde zij zich bij het schrijven van sociale romans, en deze vonden bij velen grooten bijval. Daartoe behooren: „*Ans der Gesellschaft*“ (1838), „*Der Rechte*“ (1839), „*Gräfin Faustine*“ (1848), „*Ulrich*“ (2 dln., 1841), „*Sigismund Forster*“ (1843), „*Cecil*“ (2 dln., 1844), „*Zwei Franken*“ (2 dln., 1845), „*Clelia Conti*“ (1846), „*Sibille*“ (2 dln., 1846), en „*Levin*“ (2 dln., 1848). Er verschenen nieuwe uitgaven van deze romans onder den titel: „*Aus der Gesell-*

schafte" (21 dln., 1843 en 1851). Onderscheiden zich deze romans door een dichterlijk waas, zij zijn tevens ontwaard door de vooroordeelen van aristocratischen hoogmoed. Een welverdiende satire op die richting bevat „Diogenea, Roman von Idma Gräfin Hahn-Hahn" (1847), door *Fanny Lewald* geschreven. Bovenvernoemde eigenschappen vindt men ook in haar reisbeschrijvingen, zooals: „Jenseits der Berge" (2 dln., 1840), „Reisebriefe" (2 dln., 1841), „Erinnerungen aus und an Frankreich" (1842), „Ein Reiseversuch im Norden" (1842) en „Orientalische Briefe" (3 dln., 1844). In 1850 ging zij over tot de R. Katholieke Kerk, wat zij in haar geschrift „Von Babylon nach Jerusalem" (1851) verdedigde. Daarna schreef zij: „Unserer lieben Frau" (3de druk 1856), „Aus Jerusalem" (1857), „Die Liebhaber des Krenzes" (2 dln., 1852), „Ein Büchlein vom guten Hirten" (1853), legde een vurigen geloofsjuwer aan den dag en werd in 1852 als novice opgenomen in een klooster te Angers. Later wijdde zij zich te Mainz aan de redding van gevallen vrouwen. In haar volgende romans, zooals: „Maria Regina" (2 dln., 4de druk 1876), „Peregrius" (2 dln., 1864), „Doralice" (2 dln., 2de druk 1863), „Zwei Schwwestern" (2 dln., 1863), „Die Erbin von Kronenstein" (2 dln., 1868), „Geschichte eines armen Fräuleins" (2 dln., 1869), „Die Glückserstochter" (2 dln., 1871), „Die Erzählung des Hofrats" (2 dln., 1872), „Vergieb uns unsere Schuld" (2 dln., 1874), heerscht een ultramontaanse strekking. Ook schreef zij nog „Bilder aus der Geschichte der Kirche" (4 dln., 1856—1866). Zij overleed te Mainz den 12den Januari 1880.

Hahnke, *Wilhelm* von, een Pruisisch generaal, geboren te Berlijn den 1sten October 1833, werd in 1851 luitenant en in 1863 kapitein, als hoedanig hij deelnam aan den oorlog tegen Denemarken en hij de bestorming der Düppeler Höhen een reservecompagnie aanvoerde. Den oorlog van 1866 tegen Oostenrijk maakte hij mede in den generalen staf van den kroonprins, terwijl hij na den oorlog gedurende geruimen tijd vliegeladjant van *Ernst II* van Saksen-Koburg-Gotha was. In den oorlog van 1870—1871 wederom hij den staf geplaatst, schreef hij „Die Operationen der dritten Armee bis zur Kapitulation von Sedan" (officieus, 1873). Weldra klom hij verder in de hogere rangen op, was van 1888—1901 chef van het militaire kabinet des keizers, werd daarna gouverneur van Berlijn, in Maart 1903 generaal-velddmaarschalk en in Augustus lid van het Heerenhuis voor levenslang.

Haida, een Indianenstam aan de N.W. kust van Noord-Amerika, bewoont ten getale van 2000 zielen de Koningin-Charlotte eilanden en onderscheidt zich door zijn kunstvaardigheid hij den bouw van huizen, kano's, totems en huisraad. Hun mythen en levenswijze komt overeen met die der Tlinkit.

Haiderabad (Engelsch *Hyderabad*), het rijk van den Nizam, de grootste vazallenstaat van het Britsch-Indische keizerrijk, ligt tusschen 15°10'—21°41' N. Br. en 74°40'—81°31' O. L. v. Gr. en wordt begrensd door Berar, de Centraalprovincien en de presidentschappen Bombay en Madras. Het beslaat met een oppervlakte van 214179 v. km. het grootste gedeelte van het tafelland

van Dekan en daalt van het N.W. langzaam naar het Z.O. af. Hooger dan 800 m. stijgt de bodem echter nergens. De bergstreken aan de noordgrens zijn onvruchtbaar, ten Z. daarvan strekt zich de „tain van Dekan" uit, die veel katoen en gerst oplevert, tot aan de Godaweri, die het land van het W. naar het O. doorstroomt, rechts de Manjira opneemt en met haar linkerzijrivieren, de Penganga en Prabhita, het grootste deel der noord- en oostgrens vormt. Zuidelijker stroomt in dezelfde richting de Kistna, die links de Bhima opneemt met de rechterzijrivier, de Tungabhadra, de zuidgrens vormt; in haar stroomgebied wordt, dank zij de talrijke besproeiingskanalen, veel rijst verbouwd. De bergstreken zijn met bosschen bedekt. Wilde dieren (tiggers, panters, herten enz.) vindt men er in grooten getale; de veeteelt is van weinig belang. Het klimaat is heet (in de hoofdstad gemiddeld 25,2° C.) en droog, maar niet ongezonder. De bevolking telt (1901) 11141142 zielen, grotendeels Hindoes, hoewel de Mohammedanen de heerschende klasse vormen, want daartoe behoort de vorst. In het bergland leven in hollen en holle bosschen de nog geheel onbeschaafde Gond (zie aldaar). De Hindoes zijn grotendeels landbouwers, de Mohammedanen ambtenaren en soldaten. De voornaamste talen zijn het Telogoog en het Marathi. Scholen vindt men slechts in de hoofdstad en eenige andere groote plaatsen. Behalve katoen, gerst en rijst worden maïs, oliezaaden, snikerriet, indigo, meloenen, ananas, pompoenen en wijn verbouwd. De bosschen leveren vezelplanten, wilde zijden, wilde honig en hars. De handel is belangrijk in gonden borduursels, versierd metalen vaatwerk en papieren, groflijnwad, katoen, oliezaaden en andere landbouwprodukten; ingevoerd worden zout, suiker, stukgoederen en ijzerwaren. De voornaamste verkeerswegen zijn de heerwegen Haiderabad—Bangalore, Madras—Haiderabad—Puna—Bombay en Haiderabad—Aurangabad. De spoorlijn Bombay—Madras doorsnijdt het Z.W. deel van het rijk; daaraan sluit zich bij Wadi de zijtak naar de hoofdstad aan; vanwaar tevens een lijn naar Aurangabad loopt. Telegrafisch staat Haiderabad in verband met Bellary en Masoolipatam.

De Nizam is de voornaamste Mohammedaansche vorst van Britsch-Indië en heeft een jaarlijksch inkomen van ± 38 millioen roepjen. Het bestuur werd in 1867 gereorganiseerd; verbeterd is echter slechts het belastingwezen. Zoolang een boer belasting betaalt, is zijn bezit veilig. De inkomsten stegen sedert 1857 tot 381940000 roepjen; de radjah van Goedwal, de eenige vazal van den Nizam, betaalt een jaarlijksche schatting van 138000 gld. De Nizam levert een contingent van 807 ruiters aan de Engelschen, die een militair station te Sikanderabad hebben. In de hoofdstad vindt men een munt.

Geschiedenis. *Ala ed-din* bracht in 1294 den Islam in het N. van Haiderabad, vanwaar de Mohammedaansche leer zich na den slag bij Talikota (25 December 1544), toen de vereenigde legers der Noordelijke vorsten een heftige overwinning behaalden op den koning van Widsjayanagar over het Z. uithreidde. Nu kwam de *Koetb-Sjah*-dynastie (1512—1687) te Golkonda tot hloe. In 1584 werd de stad Haiderabad ge-

bouwd. In 1672 begon *Aurangzeb*, die reeds in 1656 Golkonda geplunderd had, het rijk te onderwerpen en verdeelde het in 1687 in drie provincies. In 1717 maakte de vice-koning, de Turk-mene *Nizam oel Moekk*, zich onafhankelijk, wist zich ook tegenover de *Mahratten* staande te houden en werd de stichter der thans nog heerschende dynastie. In den strijd tusschen de Engelschen en Fransen om de opperheerschappij in Voor-Indië speelden de *nizams* een belangrijke rol. Bij den vrede van Parijs (1761) werd Haiderabad tot een onafhankelijk koninkrijk verklaard, doch reeds drie jaar later stond het tegen een schadeloosstelling het mondingagebied der *Godaweri* aan Engeland af en in 1768 werd een eenwig vriendschapverbond gesloten. In 1800 stelde de *nizam* de provincie *Berar* onder Engelsch bestuur, als onderpand voor de betaling der kosten van een hulpcontingent infanterie en cavalerie en de tot 1853 tot 5½ miljoen gld. opgelopen achterstallige schuld. Onder den tegenwoordigen vorst, *Mir Sir Mahbab Ali Khan Fatih Dejiang* (geb. 18 Augustus 1866) hebben de Arabier *Sir Salar Deang* (+ 18 Februari 1883) en diens zoon *Laili Ali* (+ 7 Juli 1889), beiden zeer beschaafde en ontwikkelde staatslieden, de zaken van Haiderabad geleid, dat vooral aan den eerste veel te danken heeft. In de Britsch-Indische ranglijst neemt de *nizam* de eerste plaats in.

Haiderabad, de hoofdstad van bovengenoemd rijk, ligt te midden van mooie tuinen aan de Moesi en aan de spoorlijn naar Bombay en telt met de voorsteden (1901) 448466 inwoners. De stad, die door een muur met bastions omgeven is, heeft nauwe straten en slechts weinige interessante gebouwen, zooals de paleizen van den *nizam* en den Britschen resident, een groote moskee met hooge minarets en een college. De inwoners houden zich bezig met een belangrijke katoen- en papierindustrie. 9 km. ten N. der stad vindt men de groote kantonementen van Sikanderabad, het sterkste militaire station der Engelschen in Indië, dat een oppervlakte van 50 v.km. beslaat en met een handelstad en verschillende dorpen in verbinding staat. Andere kantonementen verbinden zich te Bolaram, Begampett en Bauenpilli. Ten N.W. van Haiderabad ligt de gravenstad Golkonda (zie aldaar).

Haiderabad, de hoofdstad van het gelijknamige distrikt in de provincie *Sindh* (Bombay), ligt 6 km. van den linkeroever van den Indus en van het station Kotri der Induslijn, op den noordelijksten heuvel van het *Gandsjogebergte* en telt (1901) 69378 inwoners, die beroemde zijden, gouden, zilveren en lakvoorwerpen vervaardigen en een levendigen handel drijven. Men vindt er een fort met arsenaal en paleis van de voormalige heerschers van *Sindh*, veel moskeeën, een protestantsche kerk, hogescholen, een bibliotheek, een ziekenhuis en krankzinnigengesticht, en een grooten bazar. Bij het 10 km. ten N. gelegen dorp Miani, behaalden den 17^{den} Februari en den 24sten Maart 1843 de Engelschen onder *Napier* twee overwinningen op de vorsten van *Sindh*, dat daarna een Engelsche provincie werd.

Haider Ali, *Khan Bahadoer*, sultan van Maisoer, geboren in 1722 als zoon van den gouverneur der vesting Bangaloer, trad in 1749 in

dienst bij het leger van Maisoer, kreeg reeds in 1752 een belangrijk commando, werd later gouverneur en eindelijk opperbevelhebber van het leger. Hij schoelde dit op Fransen leest en wist zich zoo populair te maken, dat hij zich in 1759 als feitelijk heerscher van Maisoer kon ophangen, terwijl hij den radjah zijn titel en inkomsten liet behouden, maar hem buiten alle staatszaken bield. Hij veroverde Calicoet, Bednoer, Hondwar, Kannanoer, en eenige kleine staten, zoodat zijn rijk een oppervlakte van 174800 v. km. besloeg. In 1766 overleed de radjah waardoor *Haider Ali* alleenheerscher werd. Als de meest verbitterde vijand der Engelschen en een even groot vriend der Fransen, bestreed hij de eersten met afwisselend succes. Den 29sten Maart 1769 schreef hij den Engelschen bij de poorten van Mackas den vrede voor. Ook tegen de *Mahratten* voerde hij herhaaldelijk oorlog. Dikwijls zeer in het nauw gebracht en schijnbaar vernietigd, wist hij jaar toch steeds nieuwe hulpmiddelen te verschaffen, om eindelijk als overwinnaar uit den strijd te voorschijn te treden. Hij overleed den 7^{den} December 1782 te Tsjitor. Zijn zoon en opvolger was *Tipoe Sahib*.

Haidinger, *Wilhelm*, ridder von, een Oostenrijksch aard- en delfstofkundige, geboren te Weenen den 5^{den} Februari 1795, oefende zich in 1812 te Graz onder leiding van *Mohs* en vergezelde dezen in 1817 naar Freiberg. In 1822 deed hij met graaf *Brunner* een reis door Frankrijk en Engeland en was geruimen tijd te Edinburg de gast van den bankier *Thomas Allan*. Hier vertaalde hij het werk van *Mohs* „Grundriss der Mineralogie in het Engelsch en gaf het nit onder den titel van „Treatise on mineralogy“ (3 dln., 1825). In de jaren 1825 en 1828 vergezelde hij een zoon van *Allan* op een reis door Noorwegen, Zweden, Denemarken, een groot gedeelte van Duitschland, het noorden van Italië en Frankrijk. Nadat hij de jaren 1827 tot 1840 met zijn broeders op de porseleinfabriek te Elbogen doorgebracht had, werd hij in plaats van *Mohs* benoemd tot keizerlijk „Bergrat“ te Weenen en belast met de zorg voor het mineralogisch museum. In 1843 begon hij voorlezingen te houden over delfstofkunde en bracht allengs zijn „Handbuch der bestimmenden Mineralogie“ in gereedheid dat in 1845 verscheen. Onder zijn leiding vereenigden zich de „Freunde der Naturwissenschaften“, wier „Naturwissenschaftliche Abhandlungen“ (4 dln., 1847—1852), en „Berichte und Mittheilungen“ (6 dln., 1847—1852), hij in het licht deed verschijnen. De „Geognostische Uebersichtskarte der österreichischen Monarchie“ is in 1845 onder zijn toezicht vervaardigd. Reeds in Mei van dat jaar was hij onder de leden van de Keizerlijke academie opgenomen en in 1849 werd hij eerste directeur van het nieuwe geologisch bureau tot vervaardiging van kaarten. Tegen het einde van 1865 waren reeds 168 gedeelten van de groote kaart des rijks van kleuren voorzien. Zoodoende had men de bouwstoffen voor een algemeen geognostische kaart langzamerhand verzameld, welke vervolgens in het licht verscheen. Talrijke opstellen over aard- en delfstofkunde heeft *Haidinger* in verschillende tijdschriften, alsmede in de werken der Academie te Weenen geplaatst. Op zijn aansporing ontstond tegen het einde van

1855 het „Geographisch Genootschap” te Weenen, waarvan hij de eerste voorzitter was. Toen hij in 1885 zijn 70ste geboortedag vierde, werd hij in den erflijken Oostenrijkschen ridderstand opgenomen. Hij overleed te Weenen den 19^{den} Maart 1871.

Haidukken, het meervoud van een Hongaarsch woord, hetwelk *drijver of herder* beteekent, noemde men aanvankelijk Hongaarsche veehoeders. Later gaf men dien naam aan soldaten, welke voor ieder vochten, die hen goed wilde betalen. Als zoodanig bewezen zij belangrijke diensten aan *Rocskay*, vorst van Zevenbrunnen, gedurende den revolutieoorlog, zoodat deze hun krachten een oorkonde van den 12^{den} December 1806, een afzonderlijk district tot woonplaats aanwezen en hen metadelijke rechten begiftigde. Dat geschenk werd in 1813 door den Rijksdag bekrachtigd, en behalve vrijdom van belastingen, hun door *Karel VI* ontnomen, genoten zij bij voortdurend de ontvangten voorrechten. Ook hun woonplaats, het *Haidukken-district*, behield een groote mate van zelfstandigheid en was aan geen provinciaal bewind onderworpen. Het telt op 496 v. km. (1869) 92 914 inwoners en werd in 1876 bij het Haidukkencomitaat ingelijfd. In den laatsten tijd heeft men ook de dienaren der Hongaarsche politie, alsmede de lijfknechten der Hongaarsche grooten en elders in Europa de lakeien haidukken genoemd.

Haidukkencomitaat is een comitaat in Hongarije, in 1876 gevormd uit het Haidukken-district en eenige deelen der comitatens Szaboles en Bihar. Het beslaat, zonder Debreczin, 2386 v. km. en telt (1900) 148 606 inwoners, meest Magyaren, die van landbouw, veeteelt en ooftbouw leven. De bodem bestaat bijna geheel uit laagland en is zeer vruchtbaar.

Haidukken-district. Zie *Haidukken*.

Haifa, een Turksche havenstad in Palestina, ligt aan de Golf van Akka en aan den voet van den Karmel en telt 9900 inwoners. Men vindt er een landingssteiger, 2 moskeeën, verschillende kerken, een Katholieke missie en een inrichting der *Dames de Nazareth*. Uitgevoerd worden gerst, olijfolie, mais, en sesamzaad; ingevoerd rijst, sniker, koffie en mannfacturen. Het scheepsverkeer bedroeg (1879) 857 schepen met 246074 ton. Haifa is bestemd als nitgangspunt van den Hedsjaspoorweg, waarvan de aanleg in 1903 begonnen is.

Haighon, *Elise A.*, een Nederlandsch schrijfster, geboren te Amsterdam den 28sten Mei 1841, verwierf in 1870 een acte voor middelbaar onderwijs in het Nederlandsland en woonde bij voortdurend in haar geboortestad. Zij schreef eerst onder den schuilnaam *Hrowitha* opstellen in den „Nederlandschen Spectator” en later een enkele maal, wanneer de omstandigheden het wenschelijk maakten, onder dien van *Brynhilde*, verder in „De Banier”, in den „Tooneelalmanak” enz. Verder vallen van haar te noemen: „Open brieven aan dr. D. I. Steyn Parvé, inspecteur van Middelbaar Onderwijs” (1875), „Voorlezingen over geschiedenis van dr. W. Doorenbos” (1875, 4 st.), „Clara Ziegler, haar leven en hare kunst” (1877), „Lonise's liefde. Een karakterschets” (1878), „Beelden” (1878), „Het heele land in het klein. Een woord tot alle hooggestemde mannen en vrouwen” (Overdruk uit de „Vragen des tijds”, April 1891),

„Zijn wagen kruisen, er zelf inzitten” (1893—1894), Met *Mej. A. C. Manden*: „Velen wat wils” (1905) en „dr. Willem Doorenbos” (met twee portretten, 1906).

Haik (Arabisch) is het nit wit katoen vervaardigd bovenkleed der vrouwen in de door Berbers bewoonde landen van N. Afrika.

Haïl, de ommurde hoofdstad van het Arabische rijk Dejebel Schammar, ligt 1100 m. hoog tusschen den evenwijdig loopende Dejebel Adaja en Dejebel Selma, telt ongeveer 10 000 inwoners en is de zomer-residentie van den emir.

Haimonskinderen, De vier, ook *Aymonskinderen* en in ons land *Heemskinderen* genaamd, een sage uit den Karolingischen cyclus, heeft tot hoofdpersonen *Adelaar*, *Ritsaart*, *Writsaart* en *Reindert van Montalbaan*, allen zonen van *Aymon*, graaf van *Dordogne*. Die vier kinderen werden van het Hof verbannen en door hun eigen vader verstooten, maar trokken moedig ten strijd tegen hun verdrukkers, daarbij geholpen door het tooverpaard *Beiaard*, op welks rug zij telkens aan dreigende gevaren ontsnapten. Het gedicht, uit Frankrijk afkomstig, is in de vroege Middeleeuwen (8de eeuw) opgesteld en heeft er zich tot een epos ontwikkeld. Hiertoe werd het omgewerkt door Fransche jongleuren, en de vertaling van die bewerking verwierf in ons land een groote populariteit. Men meent, dat de jongste Fransche redactie afkomstig is van het begin der 13de eeuw. Het blijkt, dat dit gedicht reeds vóór 1342 in de Nederlanden bekend was. Het is terens in een volksboek in proza herschapen, bekend onder den titel: „Een schoone historie van de vier Heemskinderen, waarin verhaald wordt al hare vroomde daaden van wapenen, die zij bedreven hebben ten tijde van den grooten koning *Carel*, zijnde zeer genoeglijk om te leezen. Van nieuws overzien ende verbeterd met schoone figuren” (Amsterdam, bij *S. en P. Koene*, 1802). Ondere nitgaven zijn die van 1718 en 1767 te Amsterdam, een latere die van 1820 te Antwerpen. Een herdruk van dit volksboek gaf dr. *J. C. Matthes* in 1872.

Hainan (Chineesch *Kioengtsjioefoe*), een eiland tot de Chineesche provincie Kwantoeng behoorend, ligt voor de Golf van Tonkin en is door de Straat van Hainan van het schiereiland Laitjan gescheiden. Het heeft een eilvorm en telt op 34 000 v. km. 2¹/₂ miljoen inwoners. De N. en W. kusten zijn vlak, de rotsachtige en steile Z. en O. kusten, hebben goede havens. In het N. strekt zich een vlakte 70 km. landwaarts in uit. Het binnenland wordt ingenomen door het grootendeels uit graniet opgebouwde Woetsjichan gebergte met vijf tot 2000 m. hooge toppen, die 's winters met sneeuw bedekt zijn (Vijfvingerberg). De vrij talrijke riviertjes zijn gedeeltelijk voor booten bevaarbaar. De plantewereld is nauw met die van Acher-Indië verwant. De bijna ontegenwoordig wouden bevatten vele kostbare hontsoorten, kokos-, betel- en andere

Haik.

palmen. Verbonwd worden rijst, suikerriet, samenzaad, en tabak. De fauna omvat tijgers, rhinocerossen, herten, apen, slangen, vele insecten, bijen, visschen enz.; het delfstoffenrijk, goed zilver, koper, edelgesteenten en koraal. Zout wint men aan de kusten, het klimaat is heet, aan de kust en in de hooge bergstreken koeler. Heete bronnen vindt men in grooten getale. De inwoners zijn deels Chinezen ($1\frac{1}{2}$ miljoen), deels inboorlingen, Li, die met de Maleiers verwant zijn en ten deele beschaafd (Schoek-Li), ten deele barbaren (Schang-Li) zijn. Hun taal is met die der Lao in Achter-Indië verwant. Het eiland is zeer vruchtbaar. Uitgevoerd worden varkens, gevogelte, eieren, sniker, aardnotenolie, kokosnoten, agar-agar en eetbare zwalwneestjes tot een gezamenlijke waarde van (1901) 2295 891 haikoeantaels; ingevoerd katoenen en wollen goederen, opium, petroleum, meel, erwten en bonen tot een waarde van 2 107 695 haikoeantaels. Het scheepverkeer bedroeg 2300 000 ton. Het eiland vormt het distrikt Kioengtadjou en wordt in drie afdelingen gesplitst: Tantsjon in het N.W., Jaitjon in het Z. en Wantejon in het Z.O. De hoofdstad is Kioengtadjou.

Hainburg, een stadje in Neder-Oostenrijk, aan de Donau, niet ver van de Hongaarsche grenzen gelegen, bezit de grootste tabaksfabriek der monarchie, die aan meer dan 1500 werklieden arbeid verschaft. Verder is er een naaldenfabriek, die jaarlijks ongeveer 80 miljoen naalden levert, een fraai stadhuis en op den Hainberg de bouwval van het oude kasteel, dat in het Nibelungenlied den naam van Heimburg draagt. Het stadje, dat (1900) 6225 inwoners telt, verrijt op de plaats van het aloude Carnuntum. Het werd in 1683 door de Turken en in 1827 door de vlammen verwoest, maar fraaier dan te voren weder opgebouwd.

Haine, een rivier in de Belgische provincie Henegouwen, ontspringt bij Anderlues, stroomt westwaarts en mondt na een loop van 70 km. beneden Condé (Frankrijk) in de Schelde uit. Zij neemt links de Trouille en den Ognean op en is door sluisen bevaarbaar gemaakt.

Hainichen, een Duitseh stadje in het arrondissement Leipzig, ligt aan de kleine Striegis en aan den spoorweg Chemnitz—Roszwein en telt (1900) 7932 inwoners. Men vindt er een weefschool en een fraai park. Het is een der middelpunten van de flanelfabrikage in Duitschland, zoodat er spinnerijen en weverijen in grooten getale worden gevonden. Het is de geboorteplaats van Gellert en in 1865 verrees er een gedenkteeken te zijner eer.

Haiphong, de voornaamste haven der Fransche kolonie Tonkin, ligt aan den Cam, een der monden van den Songkoi, 10 km. van de Baai van Tonkin en 93 km. van Hanoi, kan oorlogsschepen van 4 m. diepgang opnemen en telt (1900) 16 088 inwoners. Het handelsverkeer neemt snel toe; een spoorwegverbinding met Hanoi is onlangs geopend.

Haïti, *Hayti* of *San Domingo*, vroeger ook *Hispaniola* geheeten (zie de kaart der Antillen), is op één na het grootste en het vruchtbaarste eiland der Groot-Antillen in West Indië. Het ligt tusschen $17^{\circ}37'$ en $19^{\circ}57'$ N.Br. en tusschen

$68^{\circ}21'$ en $74^{\circ}30'$ W.L. v. Gr., is door de Monapassage van Portorico, door de Windwardpassage van Cuba en Jamaica gescheiden, bezit een breedte van 40 tot 265 een lengte (van het oosten naar het westen) van 630 km. en heeft met de kleine eilanden Tortuga, Lavache, Grande Cayemite, Gonave, Saona en Beate een oppervlakte van 77 253 v. km. met 1,9 miljoen inwoners.

Bodemgesteldheid. Het eiland is rijk geleed en bergachtig. De hoofdketen loopt naar het O.Z.O. en draagt in het Z.O. den naam Cibao. De hoogste top is de 3140 m. hooge Monte-Fina, ongeveer in het midden des lands. Parallelketenen loopen langs de N.kust en in het Z.W. Zij bestaan uit zand- en leisteen der krijtformatie, in de kern en in de hoogste deelen uit kristallijnen leisteen en onde eruptiefgesteenten, terwijl ook jongere eruptiefgesteenten, met name bazalt, voorkomen; daarentegen behooren de groote lengtedalen van den Yaqui en den Yuna tot de alluviale vormen. De besproeiing is mild; behalve den Yaqui del Norte en den Yuna, die in het N. lengtedal stroomen, komen van het Cibaogebirge de Yaqui del Sur naar het Z. en de Artibonite naar het W.; doch deze rivieren zijn verزند en bijna niet bevaarbaar. Het Z. lengtedal wordt door twee groote meren (Laguna Enriquillo en Azuei) ingenomen. Reeds dadelijk na de ontdekking was de grond rijkdom beroemd; zilver, koper, platina, ijzer, tin, antimonium, zwavel, steenzout, jaspis, marmer en petroleum worden ook aangetroffen, echter niet gewonnen. Weiden vindt men voornamelijk in de Vega Real aan den Yaqui en den Yuna.

Klimaat, planten- en dierenrijk. Het klimaat is tropisch, heet en vochtig; op de bergen heerscht echter een eenwige lente. Men heeft er periodieke regen- en droge-tijden, die echter in de verschillende deelen van het eiland niet gelijktijdig optreden en ook in duur verschillen. Regel is, dat de maanden December, Februari en Juli het droogst, Mei en October het rijkt aan neerslag zijn. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt te Port-au-Prince 26,5°, die van Juli 28,8°, van Januari 24,1° C.; de jaarlijkse neerslag 1387 mm., waarvan 320 in Mei en 17 in Januari. Van tijd tot tijd wordt het eiland door orkanen en aardbevingen geteisterd. Prachtige bosschen bedekken de bijna tot de toppen begroeide bergten. De voornaamste voortbrengselen zijn koffie (met wisselvalligen oogst), cacao, suiker, katoen en tabak, verder bontsoorten, was, honig, huiden, gember en ooft. De door de Europeanen ingevoerde varkens en runderen zijn verwilderd en komen in grooten getale voor, evenals ratten en muizen. De rivieren en meren worden door kaaimannen en alligators bewoond. Van wilde zoogdieren vindt men behalve vleermuizen slechts den aegoï; verder 40 vogelsoorten, waaronder kolibri's, koekeken, duiven, tanagra's, spechten, papagaaien enz.

Tegenwoordig omvat het eiland twee republieken, n.l. San Domingo (zie aldaar) in het O. en Haïti in het W.

De **Republiek Haïti** beslaat een oppervlakte van 28 676 v. km. en heeft een bevolking van (1904) 1 425 000 inwoners. Het land is topografisch en geologisch zeer weinig bekend. Bijna

de geheele bevolking bestaat uit Negers (inboorlingen), verder 8—9000 zwarten en kleurlingen uit Noord-Amerika, 2000 vreemdelingen en eindelijk creolen. Over het geheel is het land dun bevolkt tengevolge van de herhaaldelijke burgeroorlogen en het hooge sterftecijfer onder de kinderen.

De landbouw gaat hoe langer hoe meer achteruit, hoewel het eiland zeer vruchtbaar is. In de plaats van het suikerriet is de aanbouw van koffie en de hontteelt gekomen. De uitvoer bedroeg (1906): koffie 50 $\frac{1}{2}$; blauwhout 88, cacao 4,6 miljoen pond. Daarbij komen nog katoen, huiden, suiker, mahonie- en andere hontsoorten, schildpad enz. De handel wordt voornamelijk met de Vereenigde Staten en Frankrijk gedreven. Le Cap Haïti, Port au Prince, Gonaïves, Jérémie, St. Marc en Port de Paix zijn de voornaamste havens. De lengte der spoorwegen bedroeg in 1903 43 km.

De oeconomische toestand is reeds jaren lang slecht, deels als gevolg van de ellendige staatkundige toestanden, deels tengevolge van slechte koffiëogsten, lage koffiësprijzen en de groote circulatie van papieren geld (agio meer dan 300 %). De totale invoer had 1906—1907 een waarde van ruim 5,7 miljoen doll., de uitvoer van 16,7 mill. In Port au Prince liepen in 1906 207 stoomschepen binnen, metende 318 786 ton, waarvan 65 Nederlandsche, metende 71 851 ton. Uit Nederland worden vooral ingevoerd: ledige zakken, kaas, jenever en aardappelen.

De republiek wordt verdeeld in 11 belastingarrondissementen en 5 bestuursdepartementen, n.l. het Zuid-, West-, Noorder- en Noordwestdepartement en Artibonite. De omgangstaal is het Fransch in Afrikaansch dialect, terwijl de officiële en schrijftaal zilverder Fransch is. De laatste grondwetsherziening dagteekent van 1889. Sedert voort door de beide Kamers een president gekozen voor 7 jaren, die 6 ministers benoemt. De wetgevende macht berust bij het Huis der Gemeenten en den Senaat, het eerste met 95, door directe stemming gekozen leden, het laatste met 39, door het eerste en den president benoemde leden. Het Fransche burgerlijk recht is in de republiek van kracht. Het hoogste gerechtshof is het Hof van Cassatie te Port au Prince; daarnaast staan 10 gerechtshoven. Aan het hoofd der Kerk staat een aartsbisschop met drie bisschoppen. De staatsgodsdienst is de R. Katholieke, doch de Negers in het binnenland zijn weer tot den onden slangen (Wodoe) dienst met dier- en kinderofters teruggevallen; de beschaving wint slechts langzaam veld. De uitgraven bedroegen volgens de begrooting van 1905—1906 560 9853 pesos (21 $\frac{1}{2}$ gld.) in papier en 291 3940 in goud, de inkomsten 5471 726 pesos in papier en 301 6506 in goud. De openbare schuld bedroeg den 31sten December 1905 1434 2044 pesos in papier en 2571 0543 in goud. Het leger bestaat uit recruten en vrijwilligers. De diensttijd hangt van de willekeur der machthebbers af. De sterkte van het leger bedraagt 6828 mao, waaronder 650 linietroepen, terwijl de vloot 3 kanonneerbooten telt. Het wapen (zie de afbeelding) bestaat uit een met de vrijheidsmunt gekroonden palm achter en tusschen kanonnen, vaandels en andere oorlogselementen

op een blanw veld. De vlag vertoont blanwe en roode horizontale strepen.

Geschiedenis.

Het eiland Haïti werd den 6^{den} December 1492 door Columbus ontdekt. Hij gaf het den naam van *Española* of *Hispaniola* en stichtte er de eerste volksplanting der Spanjaarden in Amerika. In dien tijd was het eiland bewoond door omstreeks een miljoen Indianen, vermoedelijk tot den stam der Cariben behoorende. De

Wapen van Haïti.

vreedheid der Spanjaarden verdeldge hen in korten tijd; reeds in 1532 waren zij geheel en al verdwenen. Inmiddels verreesen er onderscheiden steden, o.a. San Domingo, die later haar naam gaf aan het geheele eiland. In weerwil van den aanvoer van Negers, wilde de kolonie echter niet hloeien. De Filistiers (zie aldaar) vestigden er zich en berorderden het ontstaan van Fransche volksplantingen in het westelijk gedeelte, dat dan ook bij den vrede van Rijswijk (1697) aan Frankrijk werd afgestaan. Hier ontwikkelden zich nijverheid en handel, zoodat de 28 suikerplantages van 1518 in 1790 tot 800 waren toegenomen en er nit het Fransch gedeelte van het eiland jaarlijks 120000 pikols suiker naar Europa werden verscheept; doch het gering aantal blanken in verhouding tot het groot aantal Negers was de oorzaak van den ondergang der kolonie. Aanzienlijk was weldra het aantal mulatten of kleurlingen, die als kinderen van blanke vaders rechten erlangden boven de Afrikanen en gedurende de Groote Omwenteling in Frankrijk in geweldige gisting geraakten. Den 23sten Augustus 1791 brak een opstand nit van kleurlingen en Negers in de omstreken van Cap François. Onder het plegen van velerlei wreedheden en onder medewerking der nit Frankrijk overgekomen gevolmachtigden *Polverel* en *Santhonax* breidde hij zich meer en meer nit; ja, toen na de inneming van Cap François door de Negers alle blanken waren omgebracht en de stad was verwoest, nam het geheele eiland deel aan het oproer. Slechts weinige blanken waren overgeheven, want wie niet vluchtte werd vermoord; toch bleven genoemde gevolmachtigden de opstandelingen ondersteunen. Toen in 1793 de Spanjaarden en Engelschen de kolonie aanvielen, verbonden zich de Negers met de Fransche troepen, aldaar verschenen, om in bezit van het eiland te blijven. De Spanjaarden moesten bij den vrede van Bazel (1795) het oostelijk gedeelte van het eiland aan Frankrijk afstaan, en de Engelschen werden door de generaals der opstandelingen, *Rigaud* en *Toussaint de l'Ouverture* (zie aldaar) zoo in bet nauw gebracht, dat zij weldra het eiland moesten verlaten (1797). De nationale Conventie had reeds den 4^{den} Februari 1794 aan de Negers in de Fransche volksplantingen volkomen vrijheid en gelijke rechten

met de blanken geschonken, terwijl *Toussaint de l'Ouverture* door het Fransche Directoire tot opperbevelhebber van het geheele leger op San Domingo benoemd werd. Intusschen poogde ook deze zich onafhankelijk te maken; hij schonk den 9^{den} Mei 1801 aan het eiland een grondwet en organiseerde een goed-ingericht bestuur. Om hem tot onderwerping te dwingen, zond *Bonaparte* in laatstgenoemd jaar generaal *Leclerc* met 25000 man. Aanvankelijk trachtte *Toussaint* de landing te heletten, doch weldra moest hij naar het binnenland terugtrekken en zich eindelijk onderwerpen. Hij werd gevangen genomen en naar Frankrijk gebracht. Daar de blanken nn pogingen aanwenden, om de slaverij te herstellen, barstte de opstand opnieuw los onder den Neger *Dessalines*, en de Franschen moesten eindelijk in 1803 onder *Kochambeau* het eiland ontruimen. Het gezag der blanken was nn geheel vernietigd. *Dessalines*, een onbeschaafde dwingeland, bergaf aan het eiland den ouden naam Haïti (Bergland), verklaarde het in Januari 1804 tot een republiek, doch liet zich in December 1804 als *Jacobs I* tot keizer nitroepen en schonk den staat den 20^{den} Mei 1805 een nieuwe grondwet, maar werd wegens zijn vreesheid reeds den 17^{den} October 1806 hij een oproer vermoord. Aan het hoofd der samenzwering bevonden zich de Neger-generaal *Henri Christophe* en de mulat *Alexandre Pétion*. Nu echter ontstond onder die 2 aanvoerders nijdver tusschen de Negers en mulatten, zoodat in 1806 het eiland verdeeld werd in een Mulatten-republiek en een Negerstaat, met genoemde 2 mannen aan het hoofd. In 1811 veranderde *Christophe* zijn rijk in een erfelijke monarchie en liet zich kronen onder den naam van *Hendrik I*. Den 2^{den} Juni 1816 verleende *Pétion* aan de Republiek een zeer vrijzinnige constitutie, doch na zijn dood poogde *Hendrik I* de Mulattenrepubliek met zijn Negerstaat te vereenigen, waarin hij echter verhindert werd door *Boyer*, den opvolger van *Pétion*. De Negerkoning *Hendrik* bracht zich den 1sten October 1820 om het leven, omdat hij gedurende een opstand door allen verlaten werd, en toen bad de vereeniging der beide deelen tot een enkele republiek plaats, waar hij zich in 1822 het Spaansche gedeelte aansloot, dat in 1808 door de Spanjaarden heroverd was, maar zich in 1821 onafhankelijk had verklaard. Sedert 1822 regeerde nu *Boyer* als president voor levenslang volgens de constitutie van 2 Juni 1816 en spaarde geen moeite, om de ontwikkeling van den jeugdigen staat te bevorderen. De Republiek werd in 1825 ook door Frankrijk erkend tegen een schadeloosstelling van 150 miljoen francs aan de voormalige eigenaars van plantagen. Het drukkende dezer verplichting en ook haar karakter bracht de bevolking opnieuw tot opstand. Wel werd door Frankrijk in 1838 de rest dier schadeloosstelling met 60 miljoen francs verlaagd, doch de onrustige bewegingen leidden in 1840 tot een burgeroorlog, zoodat *Boyer* de wijk nam naar Jamaica. Na de grootste twisten werd den 30^{den} December 1843 generaal *Herard-Rivière* tot voorzitter der Nationale Vergadering gekozen en een nieuwe grondwet nitgevaardigd, volgens welke ook Afrikanen en Indianen als staatsburgers en grondeigenaars werden erkend. In

Februari 1844 brak een opstand uit in het voormalige Spaansche gedeelte, waar een afzonderlijke republiek San Domingo, onder president *Pedro Santana*, tot stand kwam. De noodlottige oorlog van *Herard-Rivière* tegen San Domingo veroorzaakte in de westelijke republiek een algemeen regeeringloosheid en in Mei 1844 den val van den president, die door den Neger *Guerrier* en in 1845 door den vreedden Neger *Pierrot* werd opgevolgd. De weigering van laatstgenoemde, om de schadeloosstelling aan Frankrijk te betalen, voordat de geheele republiek Haïti onder zijn bewind vereenigd was, veroorzaakte zijn val in 1846. Op hem volgde *Riché*, een zeventigjarige grijsaard, die echter de hinnenlandsche rust herstelde en den haat der rassen wist te matigen, zoodat de blanken verlot ontvingen zich op het eiland te vestigen. Hij overleed reeds in Februari 1847 en werd opgevolgd door den Neger-generaal *Faustin Soulouque*, die groote verbittering tegen de blanken aan den dag legde en tevens zich gereed maakte de oostelijke republiek te bestrijden. Om op zijn eigen gebied zijn gezag te bevestigen, richtte hij den 16^{den} April 1848 te Port-au-Prince een vreeselijk bloedbad aan onder de mulatten en stelde tegen het einde des jaars een nieuwe grondwet vast. In Maart 1849 trok hij met 20000 man tegen de „oproeijige mulatten“ van San Domingo te velde, maar leed den 22^{den} April bij Savanna Numero een volkomen nederlaag. Na de voorgewende ontdekking eener samenzwering en na de terechtstelling van eenige rijke mulatten, deed *Soulouque* zich den 26^{den} Augustus 1849 onder den naam van *Faustin I* tot keizer van Haïti nitroepen. Hij omringde zich met een hofwacht en met een Hofstoet, benoemde 6 prinses, 60 hertogen, een menigte markiezen en baronnen en decorerde dezen adel van sansculotten met de nieuwe Faustinorde. Zijn haat tegen de blanken bracht hem tot maatregelen, die belemmerend waren voor den handel, zoodat in 1850 de consuls der vreemde mogendheden tusschen beide moesten komen. In den berf van dat jaar hervatte hij den oorlog tegen San Domingo, doch moest den 9^{den} October in het gebergte van Banica weder het onderspit delven. Hoewel hij ult vrees voor Frankrijk, Engeland en de Vereenigde Staten, die San Domingo erkend hadden, een vreedelievende gezindheid hnelde, maakte hij zich telkens tegen de Republiek aan vijandelijke daden schuldig. Daarenboven waren op zijn eigen gebied de blanken en mulatten aan voortdurende vervolgingen hlootgesteld. Onder voorwendsel, dat de inwoners van San Domingo zich gereed maakten hem aan te vallen, trok hij weder over hun grenzen, doch zijn leger werd reeds den 22^{den} December in de Savanna van San Tomé en vervolgens in de Savanna-Larga geheel en al verslagen, zoodat hij door hemiddeling van Engeland en Frankrijk een driejarigen wapenstilstand sloot. Inmiddels waren de hngers van Haïti de verregaande dwingelandij van hun keizer bartelijmoede, zoodat zij daaraan een einde maakten. Den 22^{den} December 1858 stond de mulattengeneraal *Fabre Geffrard* op en riep te Gonalves de republiek nit. *Soulouque* was niet in staat ernstig weerstand te bieden; hij legde den 15^{den} Januari 1859 de kroon neder en *Geffrard* (geboren den 16^{den}

September 1806) werd gekozen tot president der Republiek. *Soulouque* (geboren in 1789) ging eerst naar Jamaica en vervolgens naar Frankrijk. Hoe wel nu *Geffrard* herhaaldelijk met samenzweringen te worstelen had, wist hij de orde te handhaven. Hij bleef onzijdig gedurende den vrijheidsoorlog der natuurlijke republiek San Domingo tegen Spanje. Toen men eindelijk te Madrid besloot, het eiland te ontnemen, terwijl de Vereenigde Staten nitzagen naar de Samanabaai, ontwierp generaal *Geffrard* het plan het geheele eiland onzijdig te doen verklaren. Hij wendde zich in 1805 tot Engeland, Frankrijk, Spanje en Noord-Amerika, doch zonder gevolg. In het binnenland waakte hij voor de handhaving der grondweten trachtte zooveel mogelijk orde en welvaart te bevorderen. In 1860 sloot hij een concordat met den paus. De rustloze eerooverder der krijgsoverhebbers gunde echter geen kalmte aan de Republiek. Bijkans ieder jaar ontstonden eroproerige bewegingen, die telkens gedempt werden. Gevaarlijk echter was een opstand in 1865. De verbannen generaal *Salnave* wierf op het gebied van San Domingo een bende soldaten, overschreed den 7^{den} Mei de grenzen en maakte zich 2 dagen later zonder slag of stoot meester van Cap-Haiti. Intusschen gelukte het den president den voortgang van het oproer te stuiten. Cap-Haiti werd door de regeringstroepen ingesloten, doch aanvankelijk te vergeefs. Eindelijk verwekten de opstandelingen het misnoegen van Engeland. Gewapende vaartnigen van *Salnave* vergrepen zich namelijk aan een Engelsche stoomboot, door *Geffrard* gehuurd om als transportschip dienst te doen, en toen een Engelsche oorlogsschrik onder hevel van *Wake* zijn landgenooten te hulp snelde, werd het Britsche vice-consulaat te Cap-Haiti door het grauw beleedigd. Dientengevolge forceerde commandant *Wake* den 23sten October de haven, boorde de vaartnigen der opstandelingen in den grond en bombardeerde de stad, zoodat het arsenaal in de lucht vloog. Kort daarna verschenen nog 2 andere oorlogsschepen voor Cap-Haiti, en daar het revolutionnaire bewind de gevraagde voldoening weigerde, werd het bombardement den 8sten November met groote kracht hervat. De belegeraars maakten van die gelegenheid gebruik om storm te loopen op de beschoten forten, en den 10^{den} November namen zij de half verwoeste stad in bezit. Daarmede nam de opstand een einde, maar *Salnave* was aan boord van een Amerikaansch schip ontsnapt en begaf zich weder naar San Domingo, waar het bestuurs hem ongemoeid liet, zoodat hij nieuwe aanslagen tegen de regering van Haiti kon heramen.

Intusschen werden de omstandigheden, waarin president *Geffrard* zich bevond, allengs haablijker. Een opstand in Gonaïves van den 6^{den} tot den 11^{den} Juli 1866, alsmede een volksbeweging te Port-an-Prince werden wel is waar onderdrukt, doch reeds den 8sten Maart 1867 ontstond een nieuw oproer in het district St. Marc. De opstandelingen noodzaakten generaal *Nissage-Saget*, die met het commando was belast, hen aan te voeren tegen Port-an-Prince, en *Salnave* keerde terug naar Cap-Haiti. Door allen verlaten, legde *Geffrard* het voorzitterschap neder en vertrok

den 13^{den} Maart naar Jamaica. Het voorloopig bewind onder het presidentschap van *Saget* trad af, toen *Salnave* den 3^{den} Mei te Port-an-Prince verscheen en door het volk gekozen werd tot hoofd der nitvoerende macht. Ook de constitueerende vergadering aldaar erkende hem als zoodanig en benoemde hem den 16^{den} Juni tot president der republiek. Twee dagen te voren (14 Juni 1867) was de nieuwe grondwet aangenomen. Daarop volgde een algemeene amnestie, waarvan slechts de voormalige president *Geffrard* uitgesloten was. Ook *Soulouque* kon terugkeeren, doch hij overleed weinige weken daarna. Met San Domingo werd den 26sten Juli 1867 een verdrag gesloten, waarin de beide republieken elkander haar grondgebied waarborgden, doch het werd niet hekrachtigd. Zelfs verklaarde in 1867 San Domingo den oorlog aan Haiti wegens de ondersteuning, door laatstgenoemde republiek verleend aan den vroegeren president *Baer*. Van weerszijden echter schoten de krachten te kort voor een behoorlijken oorlog, en *Baer* zag zich weldra in zijn waardigheid hersteld.

In het binnenland van Haiti was echter de rust nog niet teruggekeerd. De hartstochtelijke bevolking hleeft er nog altijd in beweging en roofgierige benden plunderden de vreedzame ingezetenen. Deze opstand der „Cacos“, welke zich aanvankelijk in het noorden verhoef, strekte zich steeds verder door Haiti nit en president *Salnave* was niet in staat hem te betengelen. Ook het leger sloeg aan het mniten. In Mei 1868 maakte zich generaal *Nissage-Saget* meester van het fort Diamant en van de stad St. Marc, proclameerde aanvankelijk de verheffing van *Geffrard* tot zijn vroegere waardigheid, maar plaatste, weldra zichzelf op den voorzitterszetel. Ook andere generaals werden door de soldaten tot president nitgeroepen, doch slechts één van hen *Dominique*, handhaafde zijn gezag in de stad Anx-Cajes. Weldra brachten *Saget* en *Dominique* elk op zijn gebied een afzonderlijke regering tot stand, en de drie bewindvoerders overstroonden het land met papieren geld, dat ten laatste nagenoeg al zijn waarde verloor. Na een verwoestenden hongeroorlog, die bijna 2 jaar duurde, moest *Salnave* het onderspit delren. Den 13^{den} November werd Cap-Haiti, den 20sten December Port-an-Prince door de opstandelingen ingenomen en *Salnave* met het overschot zijner troepen op het fort Alexander nabij laatstgenoemde stad ingesloten. Het fort capituleerde den 26sten December, nadat *Salnave* heimelijk de vlucht genomen had, doch hij werd ontdekt, in hechtenis genomen en den 10^{den} Januari 1870 doodgeschoten. Daarna werd *Nissage-Saget* erkend als voorzitter der republiek. Inmiddels hieven de vijandelijkheden van de zijde van San Domingo in 1871 en later voortduren. Na *Nissage-Saget* werd den 14^{den} Juni 1874 generaal *Michel Dominique* voor den tijd van 8 jaar tot president gekozen. Onder voorwendsel, dat deze het gemeenebest wilde omverwerpen en een tweede keizerrijk stichten, ontstond er een samenzwering, die door vele inhechtenisnemingen hijsdjs werd gedempt. Toen hierbij verzet werd gepleegd, kwamen de aanvoerders van den opstand, de generaals *Brice* en *Pierre* om het leven. Daar echter de presi-

dent en zijn neef, de vice-president *Rameau*, zich velerlei afpersingen veroorloofden, verhoef zich in Maart 1876 een tweede opstand onder generaal *Tanis*. *Dominique*, *Rameau* en de opperbevelhebber *Lorquet* wilden de vlucht nemen, doch laatstgenoemde twee werden vermoord, terwijl *Dominique* entsapte. Nu werd den 19^{den} Juli 1876 generaal *Boisrond-Canal* voor den tijd van vier jaren tot president gekozen. Het bestaan van dezen was niet zeer voorspoedig, daar hij zich weinig met regeeringszaken bemoeide. De veiligheid verminderde gaandeweg en in 1879 verschenen er Haitische uitgewekenen van Jamaica, die zich van eenige steden meester maakten en generaal *Montmorency Benjamin* tot president riepen. Wel behielden de regeeringstroepen de eervand, maar de opstandelingen verkregen vergiffenis. In den zomer van dat jaar ontstond in het wetgevend lichaam een bloedige botsing tusschen de nationalen en de liberalen. De strijd werd in de straten der hoofdstad voortgezet. Daarbij kwamen 300 menschen om het leven en de president vluchtte op een Fransche stoomboot naar St. Thomas. De liberalen behielden de eervand en vormden een revolutionair comité tot verkiezing van nieuwe vertegenwoordigers en van een president. Tot de kandidaten voor het presidiaat behoorden *Montmorency Benjamin*, *Boyer Bazelaïs* en *Salomon*. Laatstgenoemde bracht echter het comité ten val en maakte zich meester van het bewind. Hij werd in 1879 tot president gekozen voor een tijdperk van zeven jaren, mocht zich echter niet bij voortdurend in een rustig beheer verlieiden. Den 26sten Maart 1883 stapte *Boyer Bazelaïs* uit Jamaica met 160 man bij Miragoane aan land en maakte zich den volgende dag meester van deze stad. Wel zond *Salomon* op twee stoomboten troepen daartoe, maar zij werden teruggeslagen. De opstandelingen hielden Miragoane in bezit, en in Juli kozen de steden Jacmel, Jérémie enz. hun zijde. Bleedige botsingen waren daarvan het gevolg. In September barstte de opstand ook uit te Port-au-Prince, waarbij de stad geplunderd, vele ingezetenen vermoord en 800 huizen door de vlammen verwoest werden. Eerst in December gaven de wederspannige steden zich aan de troepen van *Salomon* over en daarmee nam de opstand een einde.

In 1888 brak een militaire omwenteling uit, waardoor hij gedwongen werd het land te verlaten. Daar echter thans twist nitrak tusschen de aanvoeders der opstandelingen, de generaals *Legitime* en *Hippolite*, begon een nieuwe burgeroorlog, die een jaar aanhield en met de overwinning van *Hippolite* eindigde. Zijn tegenstander moest het land verlaten (Augustus 1889), een nieuwe staatsregeling werd ingevoerd en *Hippolite* tot president gekozen. Hij wist zich in dit ambt te handhaven tot zijn dood (Maart 1896), waarna *F. S. Sam*, tot dusver minister van Oorlog, president werd. De onwettige gevangenneming van een Duitsch eenderdaan gaf aanleiding tot een conflict met Duitschland in 1897; doch het verschijnen van 2 Duitse oorlogschepen op de reede van Port au Prince dwong Haïti de geesichte voldoening te geven. Den 9^{den} Mei 1902 legde *Sam* het ambt neer, waarop een voorloopig bewind en-

der den voormaligen president *Boisrond-Canal* optrad. Voordat een definitieve verkiezing kon plaats hebben, kwam het tusschen de beide kandidaten, *Firmin* en *Nord*, toteen strijd. De marine koos partij voor *Firmin* en de kaneneerboot „Crête à Pierrot” heroorde een Duitsch schip van zijn lading wapens en munitie, waarop zij door een Duitsch oorlogschip in den grond werd geboord. In den hurgeroorlog delf *Firmin* het onderspit en moest het land verlaten (October 1902). In April 1903 werd generaal *Nord* tot president gekozen, die dit ambt ep het oogenblik (1908) nog vervult. Een poging om hem ten val te brengen, ging uit van den op heteiland teruggekeerden generaal *Firmin*, die in 1907 een opstand begon, welke in Maart 1908 nog niet beslist was, toen er een samenzwering tegen de regeering werd ontdekt, hetgeen de inhechtenineming en terechtstelling na kort geding van een aantal personen te Port au Prince tengevolge had (15 Maart). Andere ontkwamen dit lot slechts door een toevlucht te zoeken in de Fransche en Duitse gezantschapsgebouwen. De eisch der regeering, dat deze „samenzweerders” zonden nitgeleverd worden, en de weigering, dat zij vrijelijk het land zonden mogen verlaten, bracht een oogenblik een zeer gespannen toestand te weeg, waaraan echter enkele dagen later een einde kwam toen president *Nord* het vertrek der vluchtelingen, ender wie zich ook *Firmin* bevond, toestond.

Haisinger, *Anton*, een Duitsch zanger, geboren den 14^{den} Maart 1796 te Wilfersdorf in Neder-Oostenrijk, was aanvankelijk werkzaam hij het onderwijs en onderscheidde zich op concerten door zijn fraaie tenorstem, waarom graaf *Talfy* hem aanspoorde, zich ender leiding van *Salieri* voor de opera te vermen. Hij oogtte grooten roem, deed onderscheiden kunsttreizen, doch verliet eindelijk het tooneel en vestigde zich te Karlsruhe, waar hij den 31sten December 1869 overleed.

Haisinger, *Amalia*, een Duitsch tooneelspeeler, geboren te Karlsruhe den 5^{den} Mei 1800, vervulde reeds vroeg kleune rollen aan de opera in haar geboorteplaats, trad in 1816 in het huwelijk met den tooneelspeler *Neumann* en ontwikkelde weldra haar groote gaven voor het tooneel. Op haar kunsttreizen, die zich tot Parijs, Londen en Petersburg nitstrekten, oogtte zij grooten hival. Na het overlijden van haar echtgenoot hertrouwde zij in 1827 met den operazanger *Anton Haisinger* (zie aldaar). Op hoogsthevalige en geestige wijze vervulde zij de moeilijkste rollen in het hlyspel, terwijl het haar ook niet aan geschiktheid onthrak voor het treurspel. Na den dood van haar jongste dochter verliet zij Karlsruhe en verbond zich aan het Burgtheater te Weenen, waar zij den 11^{den} Augustus 1884 overleed.

Hajnik, *Emerich von*, een Hongaarsch rechtsgeleerde, geboren te Boedapest den 5^{den} April 1840, was van 1873—1890 hoogleeraar aan de universiteit te Boedapest en overleed aldaar den 30sten Augustus 1902. Hij schreef: „Hongarije en het feodale Europa” (1867), „Hongaarsch bestuur en Hongaarsch recht ender de Arpaden” (1872), „Algemeene geschiedenis van het recht van de Middeleeuwen tot de Fransche revolutie” (4de druk, 1896). „Over het niet meer verschijnen van den adel op de Rijksdagen” (1873), „De koninklijke boeken in

des tijd der uit verschillende Huizen stammende koningen" (1879), „De Ternausche Vergadering van 1621 en de verovering van Preszbury door Ferdinand", „De Joden in Hongarije van 1301—1526" en „De organisatie der gerechtshoven en het proceswezen 1000—1526" (1899).

Hakata. Zie *Fockoeoka*.

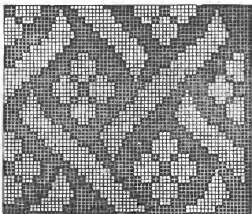
Hakea is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Proteaceae*. Het onderscheidt zich door een onregelmatigen, 4-deeligen kelk, door in de holte der lijn-vormige kelkbladeren bevestigde meeldraden, door een gesteelde vruchthoginsel en door een houtige, 2-kleppige, eenhokkige doosvrucht met 2 aan de punt gevlengelde zaden. Het omvat fraaie heesters, die in Australië groeien en meestal witte of geelachtigwitte bloemen dragen.

Hakem, emir van Cordova, werd in 796 op 25-jarigen leeftijd opvolger van zijn vader *Hisham I*. Hij had menigen opstand te bestrijden, maar herstelde door het oprichten van een staand leger de rust in zijn rijk. De weelde, die aan zijn hof heerschte, wekte de ergernis van rechtzinnige godgeleerden, zoodat dezen in 806 een samenzwering smeedden. Zowel deze als een opstand in Cordova (814) werd door hem op wreede wijze gestraft. Hij verjoeg de overige burgers uit de stad. Te Toledo deed hij (807) 700 ingezetenen onthoofden. Hij overleed in 822.

Haken is een der fraaie vrouwelijke handwerken en stelt zich vooral ten doel, voorwerpen

Bij fijne haaknaalden is de naald van staal en de greep van been, hoorn of hout; voor Tunnisch haakwerk worden zeer lange houten of beenen naalden gebruikt, overal even dik en van boven van een knopje voorzien (fig. 8). De dikte der naalden regelt zich naar de dikte van het garen

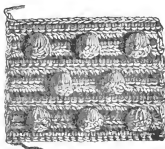
Fig. 2.

Haakknissteek.

en de soort van het werk. De haaknaald wordt, evenals een schrijfpenn, tusschen duim en wijsvinger der rechterhand gevat, en daarmee worden uit het garen (katoen, wol of zijde), evenals bij het breien (zie aldaar), mazen of steken ge-

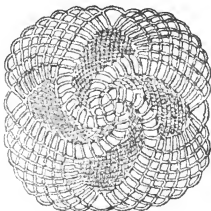
Fig. 1.

Plissé met noppen.

tot praktisch gebruik te vervaardigen. Het geschiedt met behulp eener haaknaald, een ongeveer 12 cm. lang, zeer glad staafje, dat naar het eene uiteinde toe geleidelijk dunner wordt en aldaar van een haakje is voorzien. Men onderscheidt aan de haaknaald de greep en de naald.

Fig. 3.

Piquésteek.

vormd, dat zijn lissen, verkregen door het garen ineens te slingeren. Het aantal soorten is echter veel grooter dan bij breiwerk. Zoo onderscheidt

men den kettingsteek, den lossen steek, doorhalen van den draad; de losse steek vordert ook halve vaste steek genoemd, den vasten steek en het stokje, het laatste weer onder-

FIG. 4.

Reliëfsteek (¹, van het patroon).

scheiden in: halve stokjes, enkelvoudige of gewone stokjes, 2, 3, 4, 5 en meervoudige stokjes, reliëf- en kruisstokjes enz. De

doorhalen door den steek der vorige rij en de welke op de naald is; de vaste steek eischt vijf bewegingen: insteken, omslaan, doorhalen door

FIG. 5.

Reliëfsteek.

FIG. 6.

Ananashaaksteek.

FIG. 7.

Traliesteek.

verscheidenheid der gehaakte voorwerpen is zeer groot, zooals schoentjes, moffes, polswarmers, mutsen, slobkousen, canapékleedjes, kanten, tus-

den steek, waarin ingestoken is, omslaan, doorhalen door de beide lissen, die nog op de naald zijn; bij het halve stokje zijn zes bewegingen, bij het enkelvoudige stokje acht, bij het

FIG. 8.

Tunishaaksteek.

FIG. 9.

Groote Tunishaaksteek.

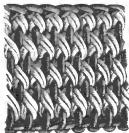
schenzetsels, halsdoeken, vesten enz. Evenals bij het breien, wordt de goede vorm verkregen door te meerderen en te minderen. Den grondslag van haakwerk vormt de kettingsteek; deze eischt twee bewegingen: het omslaan en het

gen, bij het enkelvoudige stokje acht, bij het

dubbele stokje elf bewegingen noodig enz.

Patronen ontstaan door het regelmatig verbinden van onderscheiden soorten van steken; door vaste steken en stokjes ontstaan dichte, door kettingsteken en vaste steken of stokjes open of holle patronen. Dichte patronen krijgen een fraai aanzien door het met smaak aanbrengen van kettingsteek-moesjes en van het reliëfstokje. Open of holle patronen kunnen een geruit aanzien verkrijgen en wel met holle, dichte, verzette of schuine ruitjes, of ook wel niet geruit zijn door het aanbrengen van *picots*, welke veel tot de sierlijkheid bijdragen en verkregen worden door het haken van een zeker aantal kettingsteken, waarna men in den eersten dezer één lossen of een vasten steek haakt. Deze

FIG. 10.

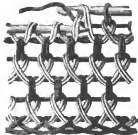

Pantsersteek.

picots kunnen weer staand, hangend, open of dicht zijn.

Bijzonder fraaie voorwerpen kan men vervaardigen door over goud- of zilverkoord te werken. Men haakt alsdan met vaste steken, terwijl men het patroon verkrijgt door het goud- of zilverkoord, daar waar het zichtbaar moet worden, niet over te werken. De *vaste steken* worden

FIG. 11.

Pantsersteek.

weer in verschillende soorten onderscheiden, die ontstaan door de verschillende wijzen, waarop men kan insteken. Zoo onderscheidt men een rozensteek, Russischen steek, geribben steek, kettingsteek, voorsteek, breisteek enz. *Tunisch haakwerk* wordt van wol of grove

breikatoen vervaardigd. Bijgaande afbeeldingen stellen eenige haakpatronen voor.

Haketallies, ook *tallies*, *dekallies* of *derde-handen* genaamd, bestaan uit een twee- en een eenschijfshok; naar gelang deze tallies voorzien zijn van een staart van tot platting nitgeslagen benneptouw, of wel van een kous met haak, noemt men hen staart- of haketallies.

Hakim of *Wijze* is bij de Turken de titel van een geneesheer. De eerste arts van het serail werd vroeger *Hakim-bazij* genaamd.

Hakkebord noemt men aan boord der schepen de verhooging van den spiegel, gevormd door een voortzetting van de beplanking en gedeekt met een kroonlijst. Het is doorgaans met kroon- en lofwerk en bij oorlogsschepen met het wapen van den Staat versierd. — Men geeft den naam van hakkebord (*tympanum*) ook aan een soort van handtrom, welke op een tamhourijn gelijkt. Het is daarom niet vreemd, dat een slechte piano een dergelijken titel ontvangt. — Ook een kengkereedschap, bestaande uit een vierkante plank en bestemd om met een hakmes groenten daarop fijn te maken, draagt dien naam.

Hakken is een groundbewerking, waarbij de bodem wordt losgemaakt en gezuiverd van onkruid. Door het losmaken wordt de toetreding van de lucht in den grond bevorderd, tengevolge waarvan de wortelgroei, alsmede de toebereiding van plantenvoedsel, hetzij door directe oxydatie of door bacteriologische werkingen, wordt versterkt. Tevens dringt het regenwater gemakkelijker den grond in en vloeit het minder aan de oppervlakte af. Bij droge weersgesteldheid wordt weliswaar de bovenste laag ter dikte van enkele cm. sterker uitgedroogd, maar blijft tengevolge van verminderde capillaire opstijging het water in de daaronder liggende lagen meer voor verdamping bewaard. In droge streken is dit voor de cultuur van groote beteekenis. Hoe dieper de grond losgehaakt wordt, des te meer de groei der gewassen er door wordt bevorderd. Het hakken wordt uitgevoerd met handgereedschap: haken, hanwen en schoffels of wel met machines (zie hakwerktuigen).

Hakluyt, *Richard*, een Engelsch aardrijkskundige, geboren te Londen omstreeks 1552, wijdde zich reeds vroeg aan de studie der ontdekkingsreizen en zette die voort te Oxford. Weldra werd hij benoemd tot professor in de kosmographie en zorgde, dat op de scholen globes en dergelijke leermiddelen gebruikt werden. Handelsvereenigingen vroegen zijn raad bij het uitzenden van expeditiën, en toen hij in 1584 als kapelaan van den gezant *Stafford* te Parijs vertoefde, gaf hij op zijn kosten het handschrift van *Laudonnière* in het licht, bevattende de geschiedenis der ontdekking van Florida. Naar Engeland teruggekeerd en door *Raleigh* ondersteund, verzamelde hij stof voor een geschiedenis van de zeetochten der Engelschen en deed verslag van 200 reizen in het werk, getiteld „The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the English nation” (5 dln., 1809—1812). Daarin heeft men een groot aantal berichten, welke anders misschien waren verloren gegaan. Een vervolg op dat werk vormde het boek „A selection of curious, rare and early voyages and histories of

interesting discoveries etc." (1812). Hij overleed den 23sten October 1816. De Hakinytsociëty, in 1846 gesticht met het doel om een nieuw uitgave van alle oudere reisheschrijvingen te bezorgen, is naar hem genoemd en leverde nit zijn geschriften „Divers voyages touching the discovery of America" (1852).

Hakodate of **Hakodadi**, een vrijhaven in den zuidwesthoek van het Japansche eiland Jesso, verheft zich op een klein, door een lage landengte met het eiland verbonden schiereiland, dat in de Sangar- of Tsoegaroestraat, welke de eilanden Jesso en Hondo scheidt vooruitsteekt, telt (1900) 78040 inwoners. De stad vormt in hoofdzaak een lange straat en ligt aan een baai, die ten Noorden door een bergketen is ingesloten. De baai is zeer vischrijk en heeft bij de stad een veilige en zeer toegankelijke haven, waar een groot aantal schepen kunnen geborgen worden. Zij is door middel van een fraaie kunstweg met de stad Matmai verbonden. De Russen hebben wegens het aangename klimaat van Hakodate, er een winterstation voor hun schepen gevestigd. Daarenboven komen er vele walvischvaarders. In de nabijheid der stad vindt men beroemde zwavelbronnen. In Augustus 1907 woedde er een vreeselijke brand, waarbij ongeveer 70% der huizen in asch werd gelegd en o.a. alle vreemde consulaten, behalve het Amerikaansche, afbrandden.

Hakon is de naam van eenige koningen van Noorwegen. **Hakon de Goede**, een zoon van **Harold Schoonhaar** en geboren in 915, bracht zijn jeugd door aan het Hof van koning **Ethelstan** van Engeland, keerde in 935, na den dood van zijn vader naar Noorwegen terug en stiet zijn broeder **Harald Haregraaf** van den troon. Hoewel hij aanhoudend oorlog moest voeren tegen Denemarken, hield hij de jarls in toom, breidde de grenzen van zijn rijk nit en bevorderde den handel en de visscherij. Hij omhelsde den Christelijken godsdienst zonder veel navolgers te vinden bij het volk en kwam in 950 bij een inval der zonen van **Erik** om het leven. **Hakon II**, een zoon van **Magnus I**, regeerde van 1063—1095 met zijn neef **Magnus Barot**. **Hakon III Herdebred** (de Breedgeschouderde), een zoon van **Sigurd II**, nam in 1158 als 10-jarige knaap de tengels van het bewind in handen, maar werd reeds in 1162 in een gevecht bij Bergen door **Erling Skakke** gedood. — **Hakon IV**, een zoon van koning **Sterre**, volgde dezen op in 1202, verzoende zich met de geestelijkheid, die zijn vader in den haan had gedaan, overwon zijn mededinger **Ingo II**, maar overleed door vergif in 1204. — **Hakon V Gamla** (de Onle), een zoon van den voorgaande, werd eerst van den troon nitgesloten en pas na den dood van **Ingo II** (1217) en nadat zijn moeder zich aan de vnnproef onderworpen had, in 1240 als koning gehuldigd. Hij regelde de troonopvolging, onderwierp IJsland en Groenland aan zijn gezag en overleed in 1262. — **Hakon VI**, een zoon van **Magnus VII**, regeerde van 1299 tot 1319 en was de laatste mannelijke telg nit het stamhuis van **Harold Schoonhaar**. — **Harold VII**, de achterkleinzoon van den voorgaande en de kleinzoon van diens dochter **Ingeborg**, werd in 1343 door zijn vader **Magnus Erikson**, koning van Zweden en Noorwegen, tot beheerscher des Rijks be-

noemd, maar voerde de tengels van het bewind eerst na den dood van **Magnus** (1374) tot aan zijn overlijden (1380). Zijn gemalin **Margaretha** van Denemarken stichtte na den dood van haar zoon **Olaf** de Unie van Kalmar of de vereeniging der drie Skandinavische Rijken (1397).

Hakon VIII, **Christian Frederik Karel George Waldemar Axel**, koning van Noorwegen, een zoon van koning **Fredrik VIII** van Denemarken, werd geboren te Charlottenlund den 3^{den} Augustus 1872 en bekleedde vóór zijn troonsbeklimming den rang van admiraal der Deensche vloot. Den 22sten Juli 1896 trad hij te Londen in het huwelijk met prinses **Maud**, een dochter van den Engelschen koning, geboren den 26sten November 1869. Uit dit huwelijk werd den 2^{den} Juli 1903 een zoon geboren, **Olaf**, de tegenwoordige kroonprins van Noorwegen. Na de ontbinding der Unie tusschen Noorwegen en Zweden werd **Karel van Denemarken** den 18^{den} November 1905 tot koning van Noorwegen gekozen en aavaarde op denzelfden dag de kroon onder den naam **Hakon VIII**.

Haksel is het ten behoeve van het strooien of het voederen van het vee in korte stukjes gesneden stroo. De naam wordt echter ook gebruikt voor gesneden hooi of ander langvoer. Het snijden geschiedt met handgereedschap of machines (zie Hakselmachine).

Hakselmachine is een werktuig voor het snijden van stroo of ander langvoer. De eenvoudigste vorm is de hakselhak, bestaande uit een langen, aan de einden openen bak, waarin het voeder kan worden gelegd en voortgeschoven, om langs den met staal beslagen rand aan een der uiteinden met een door middel van tree en hand bewogen mes te worden afgesneden. Bij de meer samengestelde machines bestaat het snijapparaat nit een op- en neergaand mes (guillotine-systeem), nit een dwars vóór de nitmondving van den bak liggende, ronddraaiende, cilindrische trommel met 2—4 gekromde messen aan den omtrek (systeem *Salmon*) of nit een verticaal, dwars vóór den bak ronddraaiend vliegwiél, waaraan 1—3 gekromde messen zijn bevestigd (systeem *Zentli*). Het laatstgenoemde systeem is het meest gebruikelijke. De messen kunnen daarbij zoodanig worden gesteld, dat ze na aan den voorrand van den bak langs glijden. Vóór in den bak liggen 2 getande walsen, waartusschen het stroo kan worden geperst en waardoor het na elke snede zooveel uit den bak kan worden geschoven als de snijlengte zal bedragen. De walsen wendelen om horizontale assen in tegengestelde richtingen. De heweging van het vliegwiél, dat door handen of paardenarbeid of wel door stoom gedreerd wordt, wordt door middel van tandraden, pakkaden of Hooke-sche slentels op de walsen overgebracht en wel zoo dat de bovenste wals zich gedurende de beweging evenwijdig aan zich zelf kan verplaatsen.

De voortbeweging van het stroo geschiedt afgebroken of wel stootsgewijze tusschen 2 sneden.

De snijlengte kan worden geregeld door veraseling van tandraden of door een palal door middel van een pal langs een korter of langer deel van den omtrek rond te stooten. Aan

de machine is een inrichting, om de walsen gedurende de wenteling van het vliegwiel nit het werk te kunnen stellen.

Hakselmachine.

Hakvruchten zijn die cultuurgewassen, welke zoodanig in rijen of in verband worden verbouwd, dat ze gedurende een groot deel van hun groei-periode kunnen en moeten worden bewerkt. Ze hebben in den vruchtloop het voordeel, dat de grond in goede structuur en zniver van onkruid kan worden gehouden. Doordat ze veel arbeid vereischen, kunnen ze in hoofdszaak slechts daar worden verbouwd, waar over een voldoende hoeveelheid arbeidskracht kan worden beschikt. Ze verschaffen den landarbeider veel gelegenheid voor arbeid, doen de vraag naar arbeidskracht op het platteland toenemen en diensgevolge de loonen stijgen. Tot de hakvruchten worden in het bijzonder gerekend de knol- en wortelgewassen, zooals aardappelen, bieten en cichorei. Ook aardperen, meekrap, tabak, koolzaad, karwij, boonen en allerlei tuisvruchten kunnen er toe worden gerekend.

Hakwerktuigen zijn werktuigen, waarmee de grond tusschen op rijen gezaaide of gepote

Hakmachine.

cultuurgewassen kan worden gehakt. Als het

werktuig is ingericht voor de bewerking van de ruimte tusschen 2 rijen, wordt het gewoonlijk *schoffel- of hakploeg*, in sommige streken ook *paardehak* genoemd. Het is dan geconstrueerd als een ploeg, waarvan de in den grond werkende deelen nit schoffels bestaan. De hakwerktuigen, die voor gelijktijdige bewerking van den grond tusschen meerdere rijen zijn ingericht, worden gewoonlijk *schoffel- of hakmachines* genoemd. Ze bestaan uit een gestel rustende op 2 of 4 wielen. In dit gestel zijn de messen of schoffels zoodanig bevestigd, dat ze overeenkomstig de rijen-wijde versteld kunnen worden.

Halageberge of *Brakoeigebirge* vormt de grens tusschen Belodnjistan en de Indusvlakte. Het vormt de voortzetting van het Soleimangeberge en eindigt bij Kaap Moewarik aan de Arabische Zee.

Halas, een stad in het Hongaarsche comitaat Boedapest, aan de spoorlijnen Boedapest—Maria-Theresiopel—Semlin en die van Halas—Almas—Rigycza, ligt, halveaanvormig door een meer omgeven, midden in het 600 v.km. groote stads-gebied, heeft ooft- en wijnbouw, een gymnasium en een museum en telt (1901) 19886 inwoners. In het N. vindt men een tweede meer, Sósó, met een gelijknamige badplaats.

Halbe, Max, een Duitsch schrijver, geboren te Gütlland (West-Pruisen) den 4ten October 1865, studeerde achtereenvolgens in de rechten, geschiedenis en philologie te Heidelberg, Berlijn en München, waar hij thans als schrijver leeft. Zijn eerste drama's „Ein Emporkömmling" (1889) en „Freie Liebe" (1890) hadden weinig succes, „Eisgang" (1892) meer. Overweldigend echter was dat van het liefde-drama „Jugend" (1893), een moeilijk onderwerp meesterlijk behandelend; daarop volgden de blijspelen „Der Amerikafahrer" en „Lebenswende" (1896), de dorpsvertelling „Fran Meseck" (1897) en de kunstenaarsroman „Der Meteor" (1900). Zijn nieuwere drama's zijn „Mutter Erde" (1897), „Der Eroberer" (1899), „Die Helmatlosen" (1899), „Das tausendjährige Reich" (1900), „Hans Roshagen" (1901), „Walpurgistag" (komedie, 1902) en „Der Strom" (1904).

Halberstadt, een stad in het Pruisische district Maagdenburg, ligt aan de Elbe, in een kruispunt van spoorwegen en telt (1906) 45534 inwoners. De voornaamste kerken zijn de Lieve Vronwekerk in Romaanschen stijl (1006—1284), de St. Stephandom in verscheidendestijlen opgetrokken van 1850—1870; de torens (91 m.) werden tot 1896 geheel nieuw gebouwd; in de kerk vindt men een prachtige bisschopsstoel en een draagaltaar. Verdere merkwaardige gebouwen zijn het stadhuis, het douanekantoor, de molen „Hatskeller" en eenige particuliere huizen. De stad heeft twee gymnasia, hogere burger- en meisjesscholen, normaalscholen, doofstommeninrichtingen, twee openbare bibliotheken, een schouwburg, een Gleim-museum en eenige particuliere schilderijen-, munt- en ornithologischeverzamelingen. De fabrieken leveren suiker, spiritus, leder, zeep, handschoenen en sigaren. Belangrijk zijn de bronwerijen en de handel, 2 km. ten Z. van de stad vindt men de Spiegelsberge (200 m.).

Haar bloei dankt de stad aan de bisschoppen, die daar sedert 804 gevestigd waren, en hun

gebied niettegenstaande de oprichting van het aartsbisdom Maagdenburg wisten nit te breiden. De Hervorming had in 1542 reeds ingang gevonden in het bisdom, dat in 1648 werd opgeheven en als vorstendom Halberstadt aan Brandenburg kwam. Bij den vrede van Tilsit werd het bij het koninkrijk Westfalen ingelijfd, waarna Fruisen het in 1813 weer in het bezit nam.

Halbertsma, Joost Hiddes, een Nederlandsch taalkundige, geboren te Gronw den 23sten October 1789, studeerde aan de kweekschool der Doopsgezinden te Amsterdam, onder leiding van den hoogleeraar *Heeslink*, terwijl hij er tevens den beroemden *van Swinden* tot leermeester had, en werd daarna Doopsgezind predikant, eerst te Bolswaard en vervolgens te Deventer, waar hij in 1800 zijn betrekking nederlegde, om zich overdeed aan taalstudie te wijden. Als Friesch volkschrijver heeft hij met zijn broeder *Eeltje* (zie aldaar) een reeks geestige opstellen in het licht gegeven, die, in een bundel vereenigd, onder den titel „Rimen ind tiltsjes fen de broarren Halbertsma", het licht zagen. Als letterkundige leverde hij menig belangrijk stnk in den „Overijsselsche Almanak" en in „De Vrije Fries", en schreef verder: „Huldeaan Gijbert Japiks" (2 dln., 1827), „Fragmenten over de van Harens" (1829) en „Letterkundige naooast" (2 dln., 1840 en 1845); als kerkleeraar: „De Doopsgezinden en hun berkomst en eenige kerkredenen" (1843). Tot aan zijn dood (14 Februari 1869) werkte hij aan een onvoltooid gebleven woordenboek der Friesche taal, dat in het jaar 1874 in het licht is verschenen onder den titel „Lexicon Frisicum (A-Feer) composnit J. Halbertsma. Post mortem auctoris edidit et indices adiecit T. Halbertsma J. F.".

Halbertsma, Eeltje Hiddes, een broeder van den voorgaande, geboren te Gronw den 8sten October 1797, studeerde in de geneeskunde te Leiden en te Heidelberg, werd den 8sten October 1818 bevorderd tot doctor in de geneeskunde en vestigde zich aanvankelijk te Purmerend, vanwaar hij 1½ jaar later wegens ongesteldheid naar zijn geboorteplaats terugkeerde, om hier gedurende een reeks jaren als geneesheer werkzaam te zijn. Daarna legde hij de praktijk neder en ging te Leenwarden wonen, doch overleed te Gronw den 22sten Maart 1858. Door zijn geestige pennevruchten, vooral door zijn zoetvloeiende, deels luimige, deels diep-gevoelige gedichten in de Friesche taal heeft hij zich naam gemaakt. Met zijn broeder *Joost Hiddes Halbertsma* schreef hij de volgende werken: „De lapokoer fen Gabe Scroor" (3de druk, 1822; ook in het Hoogduitsch en in het Nederlandsch vertaald), „De seerwinkel fen Jontebaes" (1835), waarin men ook een stnk aantreft van heider broeder *Tjalling Hiddes Halbertsma*, „De Treemter fen et Sint Anthoni Gasthuus te Ljonwert enz." (1836), „De Noircher Ruen fen Gabe Scroor" (1836), „Oan Eölns oerit needwear fen de 29sten November 1836" (1837), „Eölns, grewa fen storm in onwaar, syn antoord oan doctor J. H. H. mei oar grijmmank" (1837), „Twigen nwt fen alde stamme" (1840), in het Nederlandsch vertaald door *Gouverneur*, „De foarname Uwt-fen-hnwzern yn Frieslän" (1841), „Minne Jorrits reis nei et Kollnmer oproer" (1851), „Leed in wille fen E. H., in de Flotgearzen fen J. H. H."

(1854), „De Quickborn" (1857) en „De Jonkerboer, of Krystijd in Sint Steffen yn ald Fryslän" (1858). Verder heeft men van *Eeltje* nog een aantal dichterlijke bijdragen in verschillende Friesche jaarboeken en tijdschriften.

Halbertsma Hiddes Justusz., een zoon van *Joost Hiddes* en geneeskundige, geboren te Bolswaard den 30sten Maart 1820, studeerde aanvankelijk te Deventer en begaf zich in 1838 naar Leiden, waar hij zich op de geneeskunde toelegde en in 1843 den doctorrang verwierf. Nadat hij op Rijkskosten en voor eigen rekening de voornaamste universiteiten van Europa bezocht had, ontving hij in 1848 de benoeming tot gewoon hoogleeraar in de geneeskunde te Leiden. Hij was een uitstekend ontleedkundige en heeft in tijdschriften vele belangrijke artikelen geschreven, alsmede een monographie in het licht gezonden. Hij overleed te Lanbach den 22sten November 1865.

Halbertsma, Tjalling, een zoon van *Joost Hiddes*, geboren te Deventer den 20sten Juli 1829, studeerde eerst aan het Athenaeum te Deventer en vervolgens aan de Leidsche hogeschool, waar hij den 15^{den} December 1865 in de klassieke letteren promoveerde op een „Specimen litterarum, continens priorem partem prosopographiae Aristophaneseae". Van September 1854 tot Juli 1856 gaf hij in de onde talen aan het instituut van dr. P. de Raadt te Noortheij. Hij deed daarop een wetenschappelijke reis van omstreeks drie jaren naar Frankrijk, Spanje en Italië, waar hij in verschillende bibliotheken Grieksche en Latijnsche handschriften collationeerde. In Augustus 1860 werd hij, na vier maanden tijdelijk het rectoraat waargenomen te hebben, praecceptor en in 1864 rector aan het gymnasium te Haarlem, en in September 1876 hoogleeraar in de Grieksche taal, letterkunde, onbeden en kunstaan de Rijksoniversiteit te Groningen. Na een korte ongesteldheid overleed hij den 18^{den} Juli 1894 te Antwerpen. Behalve eenige kleinere opstellen en boekbeoordelingen gaf hij nit „Lectiones Lysiacae" (1866) en „Onparlementaire beschouwingen over de hervorming onzer gymnasiën" (1876), opende zijn academische lessen met een toespraak over „Hooger onderwijs in Grieksche taal, letterkunde en oudheden" (1877) en schreef verder nog: „Emil Böhrens" (Biographisches Jahrbuch für Altertumskunde, 1890; S. 7—46) en „Adversaria critica" (Eschedis definiti selegit, disposnit, edidit H. van Herwerden, 1896).

Halbertsma, Tjalling, een kleinzoon van *Tjalling* bovenvermeld en eveneens geneeskundige, geboren te Sneek den 15^{den} Juli 1841, studeerde van 1858 tot 1863 te Leiden in de medicijnen en promoveerde aldaar op een dissertatie „Over des keelspiegel enz." Vervolgens studeerde hij nog eenigen tijd in Duitschland en te Parijs en werd eerst te Groningen en vervolgens te Utrecht benoemd tot hoogleeraar in de geneeskunde. Behalve een reeks belangrijke opstellen in binnen- en buitenlandse tijdschriften, schreef hij een brochure over „Ovariectomie" (1873) en een over „Craniotomie" (1874) en gaf een rectorale redevoering in het licht, getiteld „Eene vijfentwintjarige voorbereiding, een zwaard van Damocles voor onze gymnasia en hogescholen" (1874), alsmede „Ueber die Aetiologie der Belampsia puerperalis" (1882).

Hij overleed den 29sten April 1898 te Utrecht.

Halbig, Johann, een Duitsch beeldhouwer, geboren den 13^{den} Juli 1814 te Donnersdorf bij Gerolshofen in Beieren, bezocht de polytechnische school en de academie van Seboone Kunsten te München en ontwikkelde sedert 1835 eengroote werkzaamheid, zoodat zijn werken niet alleen zijn woonplaats, maar ook andere steden in Duitschland, Oostenrijk, Rusland en zelfs in Amerika versieren. Voor de oude Pinakothek te München modelleerde hij de leeuwen, voor den slottuin de *Roma* en de *Minerva*, en voor het museum te Petersburg vervaardigde hij een reusachtig standbeeld van *Atlas* uit porfier. Op last van koning *Lodewijk I* beltelde hij het vierspan leeuwen voor de Overwinningspoort te München, alsmede 18 figuren, de voornaamste gewesten van Duitschland voorstellende, voor de Bevrijdingszaal te Kehlheim. Verder vermeldten wij van hem het monument van koning *Maximiliaan II* te Lissabon en den reusachtigen leeuw bij den havenmond aldaar, een „Gekruisigde Christus“ op het Campo santo te München, een marmeren groep van badende meisjes, besteld door de stad New York, een marmeren monument met het bronzen standbeeld van paladijn *Joseph*. In 1869 te Boedapest ontbield, een „Bacchante op een tijger“ voor grootvorstin *Helena van Rusland*, een „Gekruisigde Christus“ van Carrarische marmer voor het mausoleum van prinses *Oettingen-Wallerstein*, de prachtige groep „De slavenemancipatie“ te New York, het bronzen ruitersandbeeld van koning *Wilhelm I* van Württemberg te Cannstadt, de „Passiegroep“ te Oberammergau, een levensgrooten „Gekruisigde Heiland“ voor het kerkhof te Bamberg (1879) en een „Zwevende engel met een kind“ op het kerkhof te München. Hij overleed aldaar den 29sten Augustus 1882.

Haldane, Richard Burdon, een Engelsch staatsman, geboren den 30sten Juli 1856, studeerde te Edinburgh en Göttingen in de rechten, werd in 1879 barrister in Lincoln's Inn en in 1890 Kings Counsellor. Sedert 1885 is hij lid van het Lagerhuis. Op wijsgeerig, rechtskundig en economisch gebied wordt hij als een der eerste autoriteiten van Engeland beschouwd. Met *Seth* schreef hij „*Essays*“ over de filosofie van *Hegel* en met *Kemp* een nutmuntende vertaling van *Schopenhauer's* „*Welt als Wille und Vorstellung*“ (3 dln., 1886). In 1902 werd hij Privy Counsellor, in 1906 lord rector der hogeschool te Edinburgh en staatssecretaris van Oorlog in het ministerie *Campbell-Bannerman*. Als zoodanig onderzocht hij het wanbestuur der provincieering in den Zuid-Afrikaanschen Oorlog en strafte de schuldigen. Nadat hij te Berlijn het Duitse legerstelsel bestudeerd had, begon hij een groote reorganisatie van het Engelsche leger; zijn programma is dat der *Blue Water School*: een klein, slagvaardig en goed uitgerust leger in Groot-Brittannië en een sterke vloot, die alle combinaties overtreft, om de opperbeerschappij ter zee te verzekeren en daardoor een overrompeling van een vreemde mogendheid onmogelijk te maken. Van zijn werken noemen wij nog „*Life of Adam Smith*“ (1887), „*Education and Empire*“ (1902) en „*The Pathway to Reality*“ (1903).

Haldeman, Samuel Stehmann, een Ameri-

kaansch sterrenkundige en philoloog, geboren te Locust Grove (Pennsylvania), was aanvankelijk bij de *Geological Survey* van New-Yersey en Pennsylvania werkzaam en gaf in 1840 het eerste deel van zijn „*Freshwater univalve mollusca of the United States*“ uit. In 1851 werd hij hoogleraar in de natuurwetenschappen aan de University of Pennsylvania, in 1855 aan het Delaware College, in 1869 in de vergelijkende taalkunde aan eerstgenoemde hogeschool, wat hij bleef tot zijn dood (10 September 1880). Hij schreef o. a. „*On the German Vernacular of Pennsylvania*“ (1870), „*Zoological contributions*“ (1842—1843), „*Elements of Latin pronunciation*“ (2de druk, 1873), „*Affixes in their origin and application*“ (2de druk, 1884), „*Rhymes of the poets*“ (1868), „*Outlines of etymology*“ (1877) en „*Word-building*“ (1881). Als voorstander van de verbetering der Engelsche orthografie schreef hij „*Analytic orthography*“ (1860).

Halden, Arnold von der. Zie *Melchthal*.

Haldenwang, een Duitsch graver, geboren te Dürbach den 14^{den} Mei 1770, bezocht de teekenschool aldaar en vervolgens de school van *Mechelen* te Basel, waar hij zich in de graveerkunst oefende. Zijn fraaie gravures in aquatintamanner bezorgden hem een betrekking te Dessau, en in 1803 werd hij henoemd tot Hofgraver te Karlsruhe, terwijl hij vervolgens reekel voor den boekhandel werkzaam was. Hij leverde onderscheiden gravures aan het Musée-Napoléon en aan het Musée-Royal, n.l. landschappen naar *Grimaldi*, *Ruydael*, *Poussin*, *Claude Lorrain* en *Elsheimer*. Zijn meest-geroemde gravures zijn de vier tijden van den dag naar *Claude Lorrain*, en „*De Watervallen*“, 2 bladen naar *Ruydael*. Hij overleed den 27sten Jani 1831.

Hale, Matthew, een Engelsch rechtsgeleerde, geboren den 1sten November 1609 te Alderley in het graafschap Gloucester, studeerde te Oxford en later in Lincoln's Inn te Londen, waar hij zich, behalve op de rechtgeleerdheid, ook op onderscheiden andere vakken toedeed. Reeds vóór het uitbarsten van den burgeroorlog was hij advocaat, werd in 1652 sergeant at law, in 1653 judge of common pleas en daarna tegenwoordiger van het graafschap Gloucester in het Parlement, dat in 1660 *Karel II* terugriep. Deze benoemde hem aanstonds tot ridder en opperrechter van het schatkamergerecht en in 1671 tot opperrechter der King's Bench, welke betrekking hij tot aan zijn dood (25 December 1676) bekleedde. Hoewel hij zich gunstig onderscheidde door gematigdheid en strenge rechtvaardigheid, leefde hij nog onder de vooroordeelen zijner eeuw. Hij was namelijk één van de laatste Engelsche rechters, die heksen tot den brandstapel verwezen. Van zijn geschriften vermelden wij: „*London liberties*“ (1682), „*Original institution, power and jurisdiction of Parliament*“ (1707), „*History and analysis of the commonlaw of England*“ (4 dln., 1713; 6de druk, 1820), „*Historia placitorum coronae*“ (2 dln., 1736—1739) en „*Moral and religious works*“ (1805), door *Thirlwall* in het licht gegeven.

Hale, Horatio, een Amerikaansch ethnoloog en taalkundige, geboren te Newport (New Hampshire) den 3^{den} Mei 1817, studeerde aan

het Harvard College philologie en begeleidde als deskundige de wetenschappelijke expeditie onder kapitein *Wilkes*, waarvan hij de linguïstische en ethnografische resultaten mededeelde in „United States exploring expedition. Ethnography and Philology" (1846). In later jaren gaf hij onderscheiden werken over Indianentalen, waarvan die over de verhoudingen tusschen de Irokezendialekten de voornaamste zijn. Hij overleed in Januari 1897 te Clinton (Ontario).

Hale, Edward Everett, een Amerikaansch schrijver, geboren in 1822 te Boston, bezocht de hooge scholen te Harvard, Dartmouth en Williamstown, werd geestelijke te Worcester in 1846 en was er tien jaren als pastoor der Unitarische kerk werkzaam. Daarna was hij van 1856—1899 pastoor te Boston en werd vervolgens benoemd tot kapelaan van den Senaat der Unie. Gelijktijdig doceerde hij de Engelsche taal- en letterkunde aan de Union University te Schenectady Albany. Hij schreef tal van werken, waaronder vooral zijn romans door hun juiste karakterteekening uitmunten. Wij noemen: „The Man without a country" (1863), „If, Yes and Perhaps" (1868), „Ten Times one is Ten" (1870), „In his Name" (1873), „Ups and Downs" (1873), „Franklin in France" (1886), „Mr. Tangier's vacation" (1888), „East and West" (1892), „Susan's escort and other tales" (1898), „J. Russell Lovel and his friends" (1899), „Memories of a hundred years" (1902), „We, the people" (1903), „Ballads of New England" (1903). *Hale* redigeert tevens een tijdschrift met den zonderlingen titel „Old and New and Lend a Hand Record" en is voorzitter van de Vereeniging der clubs van onderling hulpbetoon („Lend and Hand clubs").

Hale, George Ellery, een Amerikaansch sterrenkundige, geboren te Chicago den 29sten Juni 1868, stichtte het Kenwood Observatory aldaar en werd er in 1897 hoogleraar in de astrofysica en directeur der Yerkes-sterrenwacht te Williamsbay. Hij deed belangrijke onderzoekingen over het zonnespectrum, en construeerde den spektroheliograaf, waarmede hij de eerste photographieën der zonnevlekken en -protuberanten verkreeg. Sedert 1896 geeft hij het „Astrophysical Journal" uit.

Haleb of **Halep**. Zie *Aleppo*.

Halek, Vitezslav, een Boheemsch dichter, geboren te Dolinek den 5^{den} April 1835, studeerde te Praag, redigeerde het door hem gestichte familieblad „Kvety" (1866—1872) en „Lumer" (1865 en 1873). Hij leverde, behalve onderscheiden dichtbundels en eenige drama's, romans en verhalen en overleed te Praag den 8sten October 1874.

Halem, Gerhard Anton von, een Duitsch geschiedschrijver en dichter, geboren te Oldenburg den 2^{den} Maart 1752, studeerde te Frankfurt aan de Oder, Straatsburg en Kopenhagen in de rechten en werd vervolgens geplaatst bij de magistratuur in zijn geboorteplaats. Hij stichtte er in 1893 een letterkundig genootschap, redigeerde met *Gramberg* de „Oldenburgische Blätter" en vervolgens alleen het tijdschrift „Irene", reisde in Duitschland, Zwitserland en Frankrijk en schreef „Blicke auf einen Teil Deutschlands" (2 dln., 1791). Gedurende de Fransche overheersching

werd hij raadsheer in het Hof van Appel te Hamburg, later eerste raadsheer van de regering van Eutin, waar hij den 4^{den} Januari 1819 overleed. Hij schreef nog: „Geschichte des Herzogtums Oldenburg" (3 dln., 1794—1796), „Biographie Peters d. Gr." (3 dln., 1803—1805) en „Lebensbeschreibung des russischen Feldmarschalls Grafen von Münich" (2de druk, 1838). Met *Runde* leverde hij een „Sammlung der wichtigsten Aktenstücke zur neuesten Zeitgeschichte" (1806—1807). Zijn „Gesammelte Schriften" verschenen te Münster en Hannover in 1804—1810 in 8 deelen.

Halen, Arnold (Arent) van, genaamd *Aquila*, een Hollandsch schilder en graveur, die te Amsterdam werkzaam was, waar hij in Juli 1732 overleed. Hij is vooral bekend door zijn geschilderde reeks van dichterportretten, die als grondslag dienden voor *Lambert Bidloo's* uitgave „*Pan Poeticum Batavum*" (Amsterdam, 1720). De collectie, waarvan zich thans een groot gedeelte in het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt en een ander gedeelte in een particuliere verzameling te 's Gravenhage, werd na van *Halen's* dood nog met tal van portretten vermeerderd en bevatte ten slotte 328 stuks.

Halen, don Juan van, graaf van *Peracampo*, een Spaansch generaal, gesproken uit een Belgisch geslacht, werd geboren op het Spaansche eiland Leon den 16^{den} Februari 1790, trad reeds vroeg in dienst bij de Spaansche marine, woosde den slag van Trafalgar bij en werd daarna officier. Wegens zijn deelneming aan den opstand van 1808 voegde hij zich eerst bij de Spaansche patriotten, doch onderwierp zich weldra aan koning *Joseph*, die hem tot zijn ordonnansofficier benoemde. Later liep hij weer over tot de patriotten. Deed onderscheiden door de Fransen bezette plaatsen door list in hun handen vallen en werd bevorderd tot kapitein. Als medeplichtig aan een samenzwering tegen *Ferdinand VII* werd hij in 1815 in hechtenis genomen, doch kort daarna op vrije voeten gesteld en tot luitenant-kolonel verhoogd. Opnieuw wikkeldde hij zich in een samenzwering en werd in den kerker der Inquisitie geworpen, doch ontspanpte. Na nam hij dienst in Rusland en stroomde in 1820 in den Kaukasus, maar keerde in 1821 naar Spanje terug, om voor de constitutie te vechten. Na de afschaffing van deze begaf hij zich naar Havana, vervolgens naar de Vereenigde Staten en eindelijk naar Brussel, waar hij een zeer stil leven leidde. Toen echter in 1830 de Belgische opstand naderbij, belatte hij zich met het opperbevel over de Belgische krijgsmacht en verdreef de Nederlanders uit Brussel. Oneenigheden met de *Potter* waren evenwel oorzaak, dat hij die betrekking nederlegde en commandant van Zuid-Brabant werd, doch kort daarna als luitenant-generaal zijn ontslag ontving. Zelfs werd hij, als verdacht van Orangistgezindheden, in hechtenis genomen, maar bij gebrek aan bewijzen vrijgesproken. Hij woonde tot 1836 te Brussel en volgde toen een uitnodiging naar Spanje, waar men hem aan het hoofd plaatsde eener divisie, die weldra een overwinning behaalde op de Carlisten. Wegens samenzwering wierp men hem in de gevangenis, doch weldra kwam hij weder in vrijheid en werd in 1839 kapitein-generaal van Catalonië. Als een getrouw

aanhanger van *Espartero* bestreed hij in 1842 den opstand van Barcelona en bracht den 3^{den} December door een bombardement de stad tot onderwerping. Toen echter in 1843 een oproer te Barcelona weder uitbrak, was hij niet bij machte het te dempen. Hij was dus genoodzaakt Catalonië te verlaten en zich den 30sten Juli met *Espartero* te Cadix naar Engeland in te schepen. Sedert dien tijd woonde hij bij afwisseling aldaar en op het vasteland, totdat de emmenteling hem en *Espartero* veroorloofde naar Spanje terug te keeren, waar hij den 8sten November 1864 te Cadix overleed. Hij schreef „Relacion de su caudividad en los calabozos de la Inquisicion” (1628) en „Les quatre journées de Bruxelles” (1832).

Haléy. Zie *Aléppo*.

Hales, Stephen, een Engelsch physioloog en physicus, geboren den 17^{den} September 1677 te Beckesbourne bij Kent, was predikant te Teddington in Middlesex, waar hij den 4^{den} Januari 1761 overleed. Hij deed belangrijke waarnemingen over de bewegingen der sappen in de planten en schreef „Vegetable statics, or an account of some statical experiments on the sap in vegetable” (1727), hij herbalizing uitgegeven en in verschillende talen vertaald. Ook was hij de eerste, die den bloed-druk wist te bepalen.

Halesia L. is de naam van een plantengeslacht niet de familie der *Styracaceae*. Het onderscheidt zich door een kleinen, 4-deeligen kelk, door een klokvormige, tijkige, 4-spletige bloemkroon met 12 tot 16 meeldraden en door een 2- of 4-zadige noot met 2 of 4 gevleugelde hoeken. Het omvat Noord-Amerikaansche heesters met klokvermige bloemen, van welke onderscheidene tot de sierplanten behooren, zooals: *H. diptera L.* met een rechtstandigen, vertakt 1ste, tot 3 m. hoogen stam, langronde, gesplitste, van onder zacht bebaarde bladeren en sierlijke, witte, nederhangende bloemen, *H. tetraptera L.*, die 2 tot 4 m. hoog wordt en eveneens witte, nederhangende, doch iets kleinere bloemen draagt, *H. parviflora Michx.* met neg kleinere bloemen en *H. stenocarpa Koch.* De plant wordt door afleggen voortgekeekt.

Halesoiden, een stad in het Engelsche graafschap Worcester, behoort tot het industriedistrict Birmingham, ligt ten Z.W. daarvan en telt (1901) 23754 inwoners. In de kerk vindt men het graf van den dichter *Shenstone* († 1773). De ijzer-industrie is zeer belangrijk.

Halévy, Jacques Fromental, een Fransch componist, geboren te Parijs den 27sten Mei 1799, bezocht in 1809 het Conservatoire en genoot het onderwijs van *Cazot*, *Lambert*, *Berton* en *Cherubini*, verwierf in 1819 door de cantate „*Hermine*” den grooten prijs en deed in 1820 op kosten der regeering een reis naar Italië, waar hij zich voornamelijk te Rome ophield. Na zijn terugkeer te Parijs in 1822 deed hij vruchteloze moeite zijn opera's te deen evoeren. Eindelijk gelukte het hem in 1827 een opera van één bedrijf, „*L'artisan*” getiteld, in het Théâtre-Feydeau ten toneele te brengen, doch zij vond geen bijval. Eerst in 1829 verwierf hij een naam met de Italiaansche opera „*Clari*”, waarin de *Malibran* de hoofdrol vervulde, alsmede met de opera „*La dilettante d'Avignon*”. Nu volgden het ballet „*Manon Les-*

caut” en de opera „*Yella*” in 1830, „*La langue musicale*” in 1831, „*La tentation*” in 1832, „*Les souvenirs de Lafleur*” en de voltooiing van de door *Herold* heggonnen opera „*Ludovic*” in 1834. Grootten roem verwierf hij in 1835 met de opera „*La Juive*”, terwijl tevens het kleinere stuk „*L'éclair*” grooten bijval vend. In 1838 leverde hij „*Guido et Ginevra ou la peste de Florence*”, welke niet veel opgang maakte. Beter bevielen „*Charles VI*” (1843), „*Les mousquetaires de la reine*” (1846) en „*Le Val d'Anderre*” (1848). Reeds sedert 1816 was *Halévy* als leeraar aan het Conservatoire verbonden en later werd hij er professor in de harmonieleer en in het contrapunt. Van 1827 tot 1829 was hij aocompagnateur aan de Italiaansche opera en verwisselde toen deze betrekking met die van „chef de chant” aan de groote Opera. In 1846 werd hij lid der Academie van Schoone Kunsten en in 1854 vaste secretaris daarvan. Hij schreef „*Senvenirs et portraits. Etudes sur les beaux-arts*” (1861) en overleed te Nizza den 17^{den} Maart 1862.

Halévy, Léon, een Fransch schrijver en hoeder van den voorgaande, werd geboren te Parijs den 14^{den} Januari 1802, studeerde in de rechten en letteren, was van 1831—1834 hoogleeraar in de letteren aan de Polytechnische school en werd vervolgens geplaatst bij het ministerie van Onderwijs, waar hij van 1850—1853 de betrekking bekleedde van chef der afdeling voor geschiedkundige monumenten. Hij schreef de voorrede van *Saint-Simon's* „*Opinions littéraires, philosophiques et industrielles*” (1825), „*Résumé de l'histoire des Juifs*” (2 dln., 1827—1828), „*Poésies européennes*” (1837), „*Les oeuvres lyriques d'Horace*” (1831), „*Histoire résumée de la littérature française*” (2 dln., 1838), „*Recueil de fables*” (1843 en 1853), „*La Grèce tragique*” (2de druk, 1860—1861), „*François Halévy, sa vie et ses oeuvres*” (2de druk, 1865), „*Emma, en la nuit des noces*” (onder den schuilnaam *Noël Hyéval*), „*Le vieux guerrier au tombeau de Napoléon*” (1821), „*La perte de Barcelone*” (1822), „*Les cyprès*”, „*Bessières et l'Empéclade*” (1825), „*Saint Simen*” (1831) enz. Ook voor het toneel schreef hij alleen of met anderen een reeks oorspronkelijke en vertaalde stukken. Daarvan noemen wij „*Le duel*” (1826), „*L'espion*” (1826), „*La dilettante d'Avignon*” (1829), „*Indiana*” (1833), „*Léone Leoni*” (1840), „*Le balai d'er*” (1843), „*Un fait-Paris*” (1859), „*Ce que fille vent*” (1858) en „*Electre*” (1864). Hij overleed te St. Germain en Laye den 3^{den} December 1863.

Halévy, Ludovic, een Fransch tooneelschrijver, zoon van den voorgaande, geboren te Parijs den 1sten Juli 1834, bezocht het lycée Louis le Grand, werd geplaatst bij de administratie, chef de bureau in het departement voor Algerië, maar nam in 1861 zijn ontslag, om zich aan de beoefening der letteren te wijden. Gewoonlijk werkt hij samen met *Léon Battu*, *Hector Crémieux* en *Henri Meilhac* en leverde een groot aantal klochtapelen en opereteksten. Wij vermelden: „*Entrez messieurs, mesdames*”, „*Une pleine can*”, „*Madame Papillon*”, „*Ba-ta-clan*”, „*L'impresario*”, „*Rose et Rosette*”, „*Le mari sans le savoir*”, „*Orphée aux enfers*”, „*La chanson de Fortunio*”, „*Le pont des soupirs*”, „*Les brebis de Panurge*”, „*La clé de*

Metella", „Les moulins à vent", „Le Brésilien", „Le train de minuit", „Némés", „La belle Hélène", „La barbe bleue", „La vie Parisienne", „La grande duchesse de Gérolstein", „Périchole", „Le château à Toto", „Le bouquet", „Fanny Lear", „La diva", „Fronfron", „Les brigands", „Tricoche et Coacolet", „La jolie parfumeuse", „Roi Canaule", „Le réveil", „Le petit duc", „La cigale", „Carmen", „La boule", „Loulou", „Le prince", „Le mari de la déshantée", „Janot". Daarenboven schreef hij: „L'invasion, souvenirs et récits" (1872), „Notes et souvenirs" (1881—1891) en „Récits de guerre" (1891), „Monsieur et madame Cardinal" (1873), „Les petites Cardinal" (1880), en „La famille Cardinal" (1892), de romans „L'abbé Constantin" (1882), „Crisquette" (1883), „Marianne" (1893), de novellenbundels „Deux mariages" (1883), „La princesse" (1886), „Karikari" (1888), „Discours sur le prix de vertu" (1895) en „Un mariage d'amour" (1897). In 1884 werd hij lid der Académie en overleed te Parijs den 8sten Mei 1908.

Halévy, Joseph, een Fransch orientalist, geboren te Adrianopol den 15^{den} December 1827, reisde in 1868 in het noorden van Abyssinië, voorts op last van de Académie te Parijs in 1869—1870 in Yemen en verzamelde er een menigte opschriften, terwijl zijn vroegere reis hoofdzakelijk moest dienen om het dialect der Falasja's te leeren kennen. Opmerkelijk is de stelling, die hij in de Assyriologie inneemt door de bestrijding van het aannemen van het oude Aziatische cultuurvolk der Akkadiërs met zijn aan het Assyrisch ontleend schrift en letterkunde. Ook hestudeerde hij de Bijbelkritiek. Hij schreef: „Mission archéologique dans le Jemen" (1872), „Mélanges d'épigraphie et d'archéologie sémitiques" (1874), „Etudes sabéennes" (1875), „Recherches critiques sur l'origine de la civilisation babylonienne" (1876), „Prières des Falasas ou Juifs d'Abyssinie. Texte éthiopien et traduit en hébreu" (1877), „Documents religieux de l'Assyrie et de la Babylonie, texte, traduction et commentaire" (1882), „Mélanges de critique et d'histoire relatifs aux peuples sémitiques" (1883), „Introduction au déchiffrement des inscriptions pseudo-hittites" (1893) en „Le sumériisme et l'histoire babylonienne" (1901). Over Bijbelkritiek plaatste hij een reeks artikelen in de „Revue critique", in de „Revue de l'histoire des religions" en in de „Revue des études juives", benevens in de door hem opgerichte „Revue sémitique d'épigraphie et d'histoire ancienne" (1893 enz.).

Halagras. Zie *Alfagras*.

Halapen (*Proeminis*) of Spookdieren. Zie *Aap*.

Halbloed noemt men in de veeteelt een dier, geboren uit een volbloed en een bastaard.

Halfbouw (*Garvenpacht*) is een pachtstelsel van bouwgrond, waarbij de pachter (halfbouwer) de bruto-opbrengst van zijn bedrijf jaarlijks met den grondeigenaar heeft te deelen, in evenredigheid tot de geldswaarde van datgene, wat ieder van beiden tot het verwekken dier opbrengst heeft bijgebracht — de grondeigenaar, door de voortbrengende kracht van zijn land daartoe gedurende een jaar af te staan en behalve een deel van den inventaris, soms ook meet en zaaijaden te leveren; de landbouwer, door in de verdere noodigheden van het bedrijf te voorzien, al het

verscheide werk te doen of te laten verrichten en de geheele onderneming te leiden. Het stelsel wordt halfbouw genoemd, omdat in den regel — althans voorheen — heider aandeel in het bedrijf gelijk is en de opbrengst dus gelijkelijk wordt gedeeld.

Deze pachtwijze, die volgens het Verslag der Landbouwcommissie (deel IV), ten onzent zoo goed als tot het verleden behoort, had na den aanvang der 19de eeuw in Nederland nog groote beteekenis. Evenwel, nog in latere jaren vond dit stelsel een warmen verdediger in den heer C. J. H. v. d. Broek te Middelhamis (Landbouw bij schoofdeeling, in de Vragen des tijds van Januari 1890), die daarin juist groote voordeelen zag, die de pacht mist. Waar men bij het gewone pachtstelsel klaagt over vervreemding tusschen eigenaar en pachter, worden dezen onder het stelsel van schoofdeeling vennooten, die zowel de voors als de nadeelige uitkomsten der onderneming deelen. Van andere zijde wordt evenwel aan een vruchtbare samenwerking van den kapitalistischen grondeigenaar en den pachter getwijfeld. Men vraagt zich af, of in den regel niet de voortstrevende landheer, die zijn deelgenoot-landbouwer op onbekrompen wijze tot intensieve cultuur in staat stelt, tot het rijk der droombeelden behoort. Hoe meer de landeigendom zich vervormde tot eene wijze van kapitaalbelegging, des te minder kon men van den landeigenaar zoowel belangstelling in als voldoende kennis van het landbouwbedrijf verwachten.

Halfbouw (fransch: *metayage*, italiaansch: *mezzeria*) is thans nog zeer in zwang in de zuidelijke landen van Europa, Portugal en Italië en ook in Frankrijk, hoewel het stelsel daar voortdurend aan terrein verliest (terwijl de omvang der *metayage* tijdens *Turgot* ongeveer $\frac{1}{3}$ van het bebouwde land bedroeg, is deze thans slechts $\frac{1}{4}$). Het veelvuldig voorkomen van den halfbouw in Zuid-Europa staat in verband met de door het klimaat vereischte knustmatige bevoltering der landerijen, die kostbaar is en daarom niet uitsluitend door den pachter kan worden gedragen.

Half-Breeds zijn de afstammelingen van Fransch-Canadeesche mannen en Indiaasche vrouwen. Ook noemde men aldus een fractie der republikeinsche partij in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, die zich echter in 1890 weder bij de hoofdpartij aansloot.

Half en half of half om half noemt men een drank, die voor de eene helft uit den eenen, voor de andere helft uit den anderen drank bestaat, bijv. een likeur, aëls met brandewijn, furo en lambiek, porter en aëls.

Halfabrikaten noemt men die voortbrengselen der nijverheid, welke een overgang vormen tusschen het ruwe materiaal en het afgewerkte gebruiksvoorwerp; zoo bijv. is het spindel het halffabrikaat van het weefsel.

Halfgoden noemt men de onder de goden opgenomen menschen; later ook de *heroen* (zie aldaar), die een god tot vader en een sterreling tot moeder of omgekeerd hadden.

Halfgrassen is de naam eener groep van plantenfamilieën, die in haar voorkomen op deegelijke Grassen (*Gramineae*) gelijken door haar lange, dunne stengels, lijnvormige bladeren en veelal

in aren of hoofdjes gerangschikte bloemen. Daartoe behoren de *rietgrassen* (*Cyperaceae*), de *biezen* (*Juncaceae*) en de *lischdodden* (*Typhaceae*). Zij zijn voor den landbouw van weinig belang.

Halflinnen is een weefsel voor de helft uit linnen (zie aldaar) bestaande.

Halflinnen band noemt men een boekband, waarvan slechts de rug en de hoeken met linnen zijn overtrokken.

Halfschaduw. Zie *Schaduw*.

Halvfasten is in de R.-Katholieke Kerk de tijd, wanneer de veertigdaagsche vasten voor ongevorderde de helft om is. Vroeger baden er op dien dag feestelijkheden en markten plaats, thans wordt er in België en elders nog een soort carnaval gevierd.

Halvleugelligen (*Hemiptera*). Zie *Insekten*.

Halweg of *Polanen* is een dorp in de provincie Noord-Holland, in de gemeente Haarlemmerliede (zie aldaar), aan den spoorweg Amsterdam—Haarlem tusschen het voormalige IJ en het drooggemaakte Haarlemmermeer, ter weerszijden van de slinzen, die het water uit de ringvaart van de Haarlemmermeer in het Noordzeekanaal voeren. Eerst in 1852 is er een kerk gebouwd door de Hervormde gemeente Hontrijk en Polanen. Voorts heeft men er een heetwortelmikserfabriek en het kasteel Zwaneburg of „Ter Hart“, waar de Hoogbeemrden van Rijnland vergaderen en sedert jaren meteorologische waarnemingen worden gedaan.

Halikartos, een etad in het oude Boeotië, tusschen het meer Kopais en de uitloopers van den Helikon, werd door *Xerxes* verwoest en was in den Peloponnesischen Oorlog een der belangrijkste steden van Boeotië. Hier verloor in 395 v. Chr. *Lysander* den slag, waarin hij sneuvelde. In 171 v. Chr. door de Romeinen opnieuw verwoest, bleef de stad in verval. Haar ruïnen liggen bij het dorp Mazi.

Haliburton, *Thomas Chandler*, een Anglo-Amerikaansch schrijver, geboren in December 1796 te Windsor in de Britsche provincie Nieuw-Schotland, ontving zijn opleiding in zijn geboorteplaats, vestigde zich als advocaat te Halifax en werd in 1842 benoemd tot rechter in het booggerechtshof van Nieuw-Schotland. Nadat hij reeds in 1829 een „Historical and statistical account of Nova Scotia“ nitgegeven had, plaatste hij in 1835 een reeks van brieven in een dagblad te Halifax, waarin zich de voorgewende schrijver, *Sam Slick*, vertoont als een type van een speenleerenden slaven, praktischen en vindingrijken Yankee. Deze brieven werden in 1837 onder den titel „The clockmaker, or sayings and doings of Samuel Slick of Slickville“ verzameld en vonden zooveel bijval, dat daarvan in 1838 een tweede en in 1840 een derde druk verscheen. Daarna vertrok hij naar Engeland en deed den held van bovengenoemd werk Engelsche toestanden beschrijven in het boek: „The attaché, or Sam Slick in England“ (4 dln., 1843—1844). In Engeland blijvende, schreef hij „Rule and misrule of the English in America“ (2 dln., 1850), „Sam Slick's traits of American humour“ (3 dln., 1852), „Nature and human nature“ (1855) enz. In 1859 werd hij afgevaardigd naar het Parlement. Hier voegde hij zich bij de conservatieve partij, maar kwam tevens met kracht

op voor de belangen van zijn geboortegrond. Hij overleed te Isleworth bij Londen den 25sten Augustus 1865.

Halid, is achter diernamen de afkorting voor *Alexander Henry Haliday*, een Engelsche entomoloog (21 November 1806—13 Juli 1870).

Halifax, een countyborough in het Engelsche graafschap Bedford, ligt in een enge dalkloof van de Hebble of van den oostelijken arm der Calder, waarover een viaduct is gespannen ter lengte van 180 m., en telt (1901) 104933 inwoners.

De stad heeft meerendeels nanwe, onregelmatig aangelegde straten, maar onderscheiden fraaie gebouwen. Onder deze bevindt zich een kerk in Gotischen en een in Griekischen stijl. Verder vindt men er 36 andere kerken en kapellen, een schouwburg, een lakenhal, een sterrenwacht, een gymnasium en vele andere scholen, onderscheiden letterkundige instellingen, een concertzaal en een groot park met openbare bibliotheek en museum. De lakenweverij is er van groot belang. Verder vervaardigt men er katoenen stoffen, machines, papier, chemicaliën, schoenen en tapijten, terwijl men in haar nabijheid steenkoolmijnen en leisteengroeven aantreft. De aanzienlijke handel wordt door kanaal- en spoorwegverbindingen met Hull, Manchester, Liverpool, Lancaster, Leeds enz. bevorderd.

Halifax, de hoofdstad der Canadeesche provincie Nieuw-Schotland, ligt aan de Chebuctobaai, die door een kanaal met het 60 v.km. groote Bedfordbekken in verbinding staat, nooit dichtvriest, voor de grootste schepen toegankelijk is en een der beste havens vormt. De stad, die (1901) 40832 inwoners telt, heeft breede regelmatige straten, nitgebreide kaden en werven, een sterke citadel, eenige buitenforten, veel kerken, een groot marine-arsenaal met droogdok en kazernes enz. Halifax is de zetel van de gouverneur-generaal der provincie, der provinciale regeering, van een Anglikaanschen bisschop, een Katholiek aartsbisschop, vormt verder de winterhaven van Canada en heeft een universiteit, een college, een museum en 5 openbare bibliotheken. Het scheepsverkeer bedraagt (1900) 2265 schepen met 1707785 ton; de in- en uitvoer 14.5 miljoen dollar. Belangrijk is ook de reederij (485 schepen met 19962 ton) en de visscherij. Ook is Halifax, dat in 1749 gesticht werd, het eindpunt van vijf transatlantische kabels en het nitgangspunt van den Canadeeschen Pacificspoorweg.

Halifax, een Engelsche peerstitel, werd het eerst gedragen door sir *George Saville*, een Britsch staatsman, geboren in 1630. Hij werd in 1668 door *Karel II* tot pair en viscount benoemd, in 1679 gekozen tot lid van den Geheimen Raad en klom in dat jaar tevens op tot den rang van graaf van *Halifax*. Door zijn welsprekendheid deed hij in 1680 in het Hoogerhuis het voorstel verwerpen, dat de hertog van *York* nitgesloten zou worden van de regeering. Toen het Lagerhuis daarop eischte, dat hij zijn ontslag zou krijgen, wees de koning dezen eisch van de band. Daarop werd hij tot geheim grootzegebewaarder en in 1682 tot markies benoemd. Nadat genoemde hertog (toen *Jacobus II*) de kroon had verkregen, verzette *Halifax* als voorzitter van den Geheimen Raad zich tegen diens ongrondwettige

plannen, zoodat hij den 21sten October 1685 zijn ontslag ontving. Nu schaarde hij zich aan de zijde der oppositie, en toen in 1688 *Willem van Oranje* aan land was gestapt, trachtte hij eerst een schikking tusschen dezen en *Jacobus* tot stand te brengen, maar werd na de vinct van laatstgenoemde een aanhanger van den nieuwen soeverein. Hij werd in 1689 zegelbewaarder en bleef voorzitter van het Huis der Heeren. In 1690 evenwel legde hij die betrekking neder en overleed in 1695. In 1700 stierf de peerswaardigheid van zijn familie uit en ging over op een zijlijn der graven van Manchester nit het Huis Montaget.

Halifax, Charles Montague graaf van, een Britsch staatsman en dichter, geboren den 16^{den} April 1661 te Horton in Northamptonshire, studeerde te Cambridge en verwierf in 1685 door een gedicht op den dood van *Karel II* de gunst van den graaf van *Dorset*. Weldra was hij lid van het Parlement en werkte er toe mede prins *Willem van Oranje* op den Engelschen troon te plaatsen. Een gedicht op den slag aan de Boyne bezorgde hem een jaargeld van 600 pond sterling, hem door den koning verloend. Daarna werd hij commissaris van de schatkamer en geheimraad, in 1694 onderschatmeester en kanselier der Schatkist. In die betrekking vormde hij het plan van een reservefonds en bracht in 1697 bij geldgebrek 2 miljoen pond sterling aan schatkistbiljetten in omloop, terwijl hij zich vooral dienstelijk maakte door de stichting van de Bank van Engeland en door vernieuwing van het zilvergeld. In 1697 werd hij eerste commissaris der schatkamer en lid van het regentschap gedurende de afwezigheid des konings en in 1700 pair met den titel van *baron Halifax*. Onder koningin *Anna* was hij lid van het ministerie, dat in 1706 de vereeniging van Schotland met Engeland tot stand bracht, en na haar dood stelde hij aan *Georg I* de acte ter hand, waarbij de troonsopvolging in het Huis van Hannover overgebracht werd. *Georg I* benoemde hem tot graaf van *Halifax*, tot ridder der orde van den Kouseband en opnieuw tot eersten commissaris der schatkist. Telen gesteld in zijn verwachting, dat hij tot groot-schatmeester zou worden aangesteld, stond hij gereed zich bij de oppositie te voegen, toen hij den 19^{den} Mei 1715 overleed. In dat jaar zijn ook zijne gedichten in één bundel uitgegeven. In 1806 ging de titel op de familie Wood over en wel op *Charles Wood*.

Halifax, sir Charles Wood, viscont van, een Britsch staatsman, geboren den 20sten December 1800 te Barnley, studeerde te Oxford, werd op 26-jarigen leeftijd lid van het Parlement, secretaris van zijn schoonvader, den eersten minister lord *Grey*, en in 1832 secretaris van de schatkist. Nadat hij ook de betrekking van secretaris der admiraliteit had bekleed, werd hij in 1846 als kanselier der Schatkist lid van het ministerie *Russell*. Verder was hij president van den Oost-Indischen Board of Control in het ministerie *Aberdeen*, eerste lord der Admiraliteit in het ministerie *Palmerston* (1852), staatssecretaris voor Indië in het tweede ministerie *Palmerston* (1859) en geheim zegelbewaarder in het ministerie *Gladstone* (1870—1874). Hij overleed den 8sten Augustus 1885, opgevolgd door zijn zoon *Charles Lindsey*.

Halikarnassus, een Grieksche stad aan de zuidwestkust van Karië op de plaats van het hedendaagsche Boedroen, werd door landverhuizers nit Argos en Troizene gesticht. Deze ronden er echter reeds een Karisch-Lelegische kolonie, *Salmacis* genoemd, waarmede zij zich allengs vereenigden. *Halikarnassus* behoorde inouden tijd tot het verbond der zes Dorische Steden in het zuiden van Klein-Azië, die het heiligdom van *Apollo Triopius* te Triopion bij Knidos als haar gemeenschappelijk middelpunt beschouwden, doch werd wegens een vergrijp van een harer burgers uit dien Bond verwijderd. Na de Perzische Oorlogen werd deze stad lid van het groote bondgenootschap onder de hegemonie van Athene. Het meest bloeide zij onder de regeering van den Karischen vorst *Mausolos*, die er sierlijke gebouwen deed verrijzen en haar tot zijn residentie koos. Na zijn dood stichtte zijn weduwe *Artemisia* er een prachtige Mausoleion (vandaar ons woord „mausoleum“), met de kunstwerken der meestberoemde beeldhouwers versierd en door de Ouden tot de Zeven Wonderen der wereld gerekend. De overblijfselen daarvan zijn op last der Britsche regeering, onder de leiding van *Newton* opgedolven.

Munten van
Halikarnassus.

Halimodendron Fisch. is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Vliederbloemen* (*Papilionaceae*). Het onderscheidt zich door een 5-tandigen kelk, een stompen kiel, puntige, geoorde vleugels, nagenoeg even groote meeldraden, een draadvormigen, onbehaarden stamper met eindelingschen stempel en een gesteelde, opgeblazen, harde, eivormige peul met eenige ovale, eenigszins samengedrukte zaden. Het heeft slechts één soort, *H. argenteum* Dec. *Robinia Halimodendron L.*, een heester ter hoogte van 2 of 3 m., die in Siberië groeit. Deze heeft dubbel gevinde bladeren met langwerpige, fijnbehaarde, witachtig-grijs-groene, stekelpuntige blaadjes en fraaie, paarze, 3 aan 3 bij elkaar geplaatste bloemen.

Halirsch, Friedrich Ludwig, een Duitsch dichter, geboren te Weenen in 1802, studeerde in de rechten, aanvaarde een betrekking bij het militair departement van den Rijkshofraad te Weenen, werd later verplaatst naar Italië en overleed te Verona den 19^{den} Maart 1832. Zonder tot de dichtgenieën van den eersten rang te behooren, leverde hij vele bevallige liederen. Hiervan getuigen zijn „Balladen en lyrische Gedichte“ (1829). Hij toont zich voorts een boeiend verteller in zijn „Novellen und Geschichten“ (1828), terwijl hij als tooneeldichter optrad met „Petrarca“ (1823), het treurspel „Die Demetrios“ (1824) en vooral met het drama „Der Morgen auf Capri“ (1829). Ook schreef hij: „Dramaturgische Skizzen“ (2 dln., 1829) en „Erinnerungen an den Schneberg in 40 Reisebildern“ (1831). Zijn „Literarischer Nachlass“ (2 dln., 1840) is door *Sell* in het licht gegeven.

Halkett, Hugh, vrijheer van, een Haansersch generaal der infanterie, gesproten uit een Schotsch geslacht, geboren te Musselburgh bij

Edinburgh den 30sten Augustus 1783, werd reeds in 1794 officier, maar trad eerst in 1798 in werkelijken dienst. Hij werd in 1803 kapitein bij het keninklijk Duitsch legioen en in 1805 majoor. In 1807 was hij geruimen tijd op Rügen, nam vervolgens deel aan de expeditie naar Kopenhagen, waar hij zich onderscheidde, en vertrok in 1808 met een hulpkorps onder het bevel van sir John Moore naar Zweden, waar echter geen ontschepping plaats had. In Juli werden die troepen naar Portugal gezonden, om tegen Napoleon te strijden. Bij het binnenrukken in Spanje bevond hij zich bij de voorhoede, die vervolgens den terugtocht van Moore dekte. De brigade *Allen*, hij welke *Halkett* zich bevond, vertrok in 1809 met de expeditie onder lerd *Chatham* naar het eiland Walcheren, die echter, in weerwil van de verovering van Vlissingen, geen succes had. In 1811 werd genoemde brigade nogmaals naar Spanje gezonden, waar zij zich bij het leger van *Beresford* voegde. Hier vond *Halkett* gelegenheid om aan belangrijker krijgsverrichtingen deel te nemen. Nadat hij in September 1812 benoemd was tot luitenant-kolonel, werd hij belast met het commando over nieuw-hijeengebrachte troepen in Noord-Duitschland en nam deel aan de belegeringen van Bajadon en de slagen van Alhena en Salamanca. Gedurende den veldtocht van 1813 was hij in het korps van generaal *Wallmoden* aanvoerder van een Hanneverische brigade, waarmede hij deelnam aan het gevecht aan de Gührde en tegen de Denen bij Sehestedt. Na den Vrede van Kiel en de onthinding van het korps van *Wallmoden* voegde hij zich bij het leger van *Bensingen*, dat Hamburg belegerde. Tot kolonel bevorderd, vermdde hij een landstormbrigade van 4 bataillons en streed met deze in den slag bij Waterloo. Toen het leger, door de tijdige komst der Pruisen voor een nederlaag beheed, den wijkenden vijand vervolgde, stiet *Halkett* aan het hoofd van een Osnabrücksch bataillon op een carré der Fransch-keizerlijke garde, dreef het op de vincht en nam generaal *Cambonne* gevangen. Na den tweeden vrede van Parijs bleef *Halkett*, tot generaal-majoor benoemd, met het occupatieleger in Frankrijk achter. Later versloeg hij de Denen den 24sten April 1848 bij Oversee en werd achtereenvolgens benoemd tot luitenant-generaal, generaal der infanterie en inspecteur der infanterie. De koning van Hannover verhef hem in 1862 tot vrijheer. Hij overleed den 26sten Juli 1863.

Hall, is achter diernamen de afkorting voor *Abrecht von Haller* (zie aldaar) of voor *Edouard Hallowell* (reptiliën, amphiëën).

Hall, een stadje in Tirol, ligt op den linker-oever van den Inn, aan de spoorlijn Kufstein—Innsbrück—Ala en telt (1900) 6191 inwoners. Het is onderwets gebouwd, heeft een Gotische kerk (1271) met een standbeeld van *Speckbacher*, een mooi stadhnis, ende stadspoorten, een gymnasium, een vakschool, een doofstommeninstituut, een krankzinnigengesticht, wol-, meel- en machine-fabrieken, hiebronverwerij en zoutziederij. Wegens zijn gezonde ligging is Hall met zijn zont-baden een druk bezochte hadplaats. Het opgeloste zont wordt nit de 10 km. noordwaarts gelegen zontmijn door ijzeren buizen naar Halle geleid, om daar ingedampt te worden (ephrengst in 1902:

145190 centenaars). In de jaren 1663 en 1670 werd het door aardbevingen geteisterd. In de nabijheid hadden in 1809 4 gevechten plaats tusschen de Beieren en Tirolers, bij wie *Speckbacher* en *Staub* zich onderscheidde. Vroeger was te Hall een heroemde Munt.

Hall, *Robert*, een Engelsch godgeleerde, geboren te Arnsby nabij Leicester den 2^{den} Mei 1764, studeerde te Aberdeen, waar hij een tijd-geneot was van *Mackintosh*, en werd eerst godsdienstloeraar te Bristol en vervolgens te Cambridge. De Fransche Omwenteling, wier oorzaak vooral in ongodsdienschtigheid gezocht werd, gaf aanleiding om de vrijheid voor te stellen als gevaarlijk voor den godsdienst. Tegen dit gevoelen kwam *Hall* in verzet in zijn geschrift „Christianity consistent with a love of freedom” (1791), gevelgd door „Apology of the freedom of the press” (1793). Schitterend van stijl en degelijk van inhoud, zijn „Reflexions on war” (1802) en „The sentiments proper to the present crisis” (1803). In November 1804 werd hij door een ziektie aangetast, zoodat hij zijn leeraarsambt moest nederleggen, doch na verloop van eenige jaren volgde zijn herstel, waarna hij zich naar Leicester begaf, om er zich aan het hoofd te plaatsen van de gemeente der Baptisten. Na dien tijd schreef hij weinig meer dan bijdragen in de „Eclectic Review”. In 1826 ging hij naar Bristol, waar hij tot aan zijn dood werkzaam bleef. Hij overleed den 21sten Februari 1831. Zijn werken zijn in 1831 tot 1833 en later bij herhaling in 6 deelen uitgegeven.

Hall, *Maurits Cornelis van*, een Nederlandsch dichter en rechtgeleerde, werd geboren te Vianen den 14^{den} Februari 1768, studeerde te Utrecht en vervolgens te Leiden in de rechten en letteren en verwierf in 1787 het doctoraat in de rechtgeleerdheid op een „Dissertatio de continentia causarum”. Hij vestigde zich als advocaat te Amsterdam, waar zijn wel sprekenheid hem weldra een drukke praktijk bezorgde. Niettemin aanvaardde hij in 1790 de betrekking van notaris te Nieuw-Amstel en nam die waar tot aan zijn benoeming tot procureur der gemeente Amsterdam in 1795. Dezen moeilijken en gevaarlijken post, hem tegen zijn wensch opgedragen, bekleedde hij tot in 1798, toen een ander bestuur aan het hoofd der zaken kwam. Weldra echter werd hij opnieuw aangesteld en bleef dat amht waarnemen tot aan 1801. Ook werd hij in 1798 gekozen tot lid van de toenmalige Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam en bewees als zoodanig belangrijke diensten, daar hij den Fransch-Bataafschen tegenstand, waardoor in 1799 de Engelsch-Russische aanslag op Noord-Holland verijdeld werd, krachtig ondersteunde. Zelf begaf hij zich naar het tooneel van den oorlog, om de vereischte maatregelen te nemen, en weldra werd hij met algemeene stemmen tot voorzitter der Vergadering benoemd. In 1800 werd hij gekozen tot lid van de Tweede Kamer, en toen hij in 1801 van de betrekking van procureur der gemeente ontheven was, wijdde hij zich aan de rechtgeleerde praktijk. Zoo groot was het vertronwen, dat koning *Lodewijk* in een *Hall* stelde, dat deze met den afgetreden minister *Appellius* tot na 1813 de stukken in bewaring hield, welke betrekking had-

den op den troonafstand van dien vorst. Hoewel vroeger tot de antislavdboudergezinden behoorende, voegde zich *van Hall* in laatstgenoemd jaar bij de Oranjepartij. Hij werd dan ook als commissaris van het Hoog Bewind met *Fanning Scholten* en *Kemper* naar Amsterdam gezonden en in 1815 tot lid der Eerste Kamer benoemd, waarvoor hij echter, wegens zijn drukke werkzaamheden te Amsterdam, zowel toen als later (1823) bedankte. Eerst in 1842 aanvaardde hij deze betrekking, welke hij waarnam tot in 1848. Inmiddels was hij in 1831 reeds door koning *Willem I* benoemd tot staatsraad in buitengewonen dienst en daarna tot voorzitter der rechtbank van eersten aanleg (later arrondissementsrechtbank). Hij overleed te Amsterdam den 19^{den} Januari 1858. Hij was commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw en ridder van de orde der Elkenkroon met de Ster, hoofdbestuurder der maatschappij tot Nut van 't Algemeen, lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, lid en sedert 1857 honorair lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden enz. Niet alleen als staatsman, maar ook als dichter en prozaschrijver heeft *van Hall* zich naam gemaakt. Van zijn werken noemen wij: „Verhandeling over het bekeeldicht”, door een Amsterdamsch dichtgenootschap met goed bekrond, „Lofredenen” op *Ymoleon* en op *Hendrik van Brederode*, in het Algemeen Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak, „Lijkrede op Martinus Nieuwenhuijzen” (1793), „Gedichten” (1818), „M. Valerius Messala Corvinus” (2 dln., 1820), „Gedichten, tweede verzameling” (1829), „Rechtgeleerde verhandelingen en geschriften” (1838), „Gedichten, derde verzameling” (1839), „Het leven en karakter van admiraal Jan Hendrik van Kinsbergen” (1841), „Hendrik, graaf van Brederode, medegrondlegger der Nederlandsche vrijheid verdedigd” (1844), „Rutger Jan Schimmelpenninck als Bataafsche afgezant op het Vredescongres te Aarns in 1802” (1847), „Gemengde schriften” (1848), „Mr. Johannes Kinker, hieldragen tot zijn leven, karakter en schriften” (1850) en „Mr. Johannes van der Linden en Mr. J. D. Meijer als rechtgeleerden herinnerd” (1853). Verder schreef hij een groot aantal opstellen in tijdschriften en in de werken van het Instituut, alsmede onderscheiden afzonderlijk nitgegeven gedichten.

Hall, Basil, een Engelsch zeeman en reiziger, geboren in 1788 te Edinburgh, werd reeds in 1802 geplaatst als midshipman bij de Koninklijke Marine en doorliep snel de ondergeschikte rangen. Als luitenant was hij bij het convooi transportschepen, ter afluiging van het legioer onder sir *John Moore*, ooggetuige van den slag bij Coruña. Toen lord *Amherst* in 1816 naar China werd afgevaardigd, ontving *Basil Hall* het commando over de aan het gezantschap toegevoegde sloep „*Lyra*”, waarmede hij langs de kust van Korea stevende en de Lioe-kioo-eilanden bezocht, waarover hij nitvoerige berichten mededeelt in zijn „Account of a voyage of discovery to the west-coast of Corea and the Great Loochoo Islands” (1818). Tot kapitein-commandant bevorderd, deed hij een kruistocht langs de kust van Zuid-Amerika en beschreef dien in „Extracts from a journal written on the coasts of Chili, Peru and Mexico in

1820—1822” (2 dln., 1824). Hij nam op halve soldij zijn ontslag nit den actieven dienst en deed in 1827 en 1828 een reis naar de Vereenigde Staten, waarover hij schreef „*Travels in North-America*” (3 dln., 1829). Verder schreef hij „*Fragments of voyages and travels*” (9 dln., 1831—1840) en de novelle „*Schloss Hainfield*” (1836) en „*Patchwork*” (3 dln., 1840). Hij overleed te Gosport den 11^{den} September 1844.

Hall, Marshall, een Engelsch geneesheer en physioloog, geboren te Basford bij Nottingham den 18^{den} Februari 1790, studeerde te Edinburgh en deed na zijn promotie een reis door Frankrijk en Duitschland waar hij te Göttingen de lessen van *Blumenbach* bijwoonde. Na zijn terugkeer vestigde hij zich eerst te Bridgewater en in 1817 te Nottingham en schreef er zijn „*Treatise on diagnosis*”. Hij had reeds grooten roem verworven, toen hij zich in 1826 naar London begaf, waar een uitgebreide praktijk hem niet verhinderde tevens wetenschappelijke proeven te doen, omtrent reflexbewegingen, epilepsie, physiologie en pathologie van het zenuwstelsel, ook gaf hij een nieuwe methode voor kunstmatige adembaling bij schijndood. Hij schreef: „*On the true spinal marrow and the electro-motory system of nerves*” (1837), „*On the reflex functions of the medulla oblongata and medulla spinalis*” (in de „*Philosophical Transactions*” van 1833), „*Observations on various diseases peculiar to women*” (1827), „*Principles of the theory and practice of medicine*” (1837), „*On the diseases and derangements of the nervous system*” (1841) en na het volbrengen eener reis naar Amerika het belangrijke boek „*The twofold slavery of the United States*” (1855). Hij overleed te Brighton den 11^{den} Augustus 1857. Zijn weduwe gaf „*Memoirs of Marshall Hall*” (1861) uit.

Hall, Floris Adriaan van, een Nederlandsch staatsman en zoon van den voorgaande, geboren te Amsterdam den 15^{den} Mei 1791, ontving zijn opleiding aan het Athenaeum in zijn geboorteplaats, waar hij in 1812 als verdediger optrad van „*Disputatio juris naturalis et civilis Romani de dolo quoad eum tractat Cicero libro III de Officiis Cap. 12 sqq.*”, en promoveerde kort daarna in de rechten aan de academie te Leiden. Nadat hij zich te Amsterdam als advocaat gevestigd had, moest hij als garde d'honneur van *Napoleon* uitrekken; het gelukte hem echter nit het leger te ontsnappen en de grenzen van Zwitserland te bereiken, waarna hij in den aanvang van 1814 in het vaderland terugkeerde. Na dien tijd prakticeerde hij te Amsterdam, totdat hij in 1842 tot minister van Justitie benoemd werd.

Reeds vroeg trad *van Hall* als schrijver op. In 1819 verschenen zijn: „*Bedenkingen over de vraag: Heeft Cicero in zijne redeknunstige voorschriften al dan niet gezondigd tegen de beginselen der zedekunde?*” in een brief aan professor *J. F. L. Schröder* te Utrecht”, terwijl in datzelfde jaar zijn „*Lofrede op Johan de Witt*” door de Hollandsche Maatschappij met goed werd bekrond. Verder schreef hij „*Onpartijdige beschouwing van den toestand des koophandels binnen de Vereenigde Nederlanden, in brieven*” (1820), „*Lettre d'un Hollandais indépendant à lord Grey*” (1833), „*Brief van Mr. F. A. van*

Hall aan een vriend over de redenen, waarom hij het vervolg op de verhandelings wogens eene op te richten handelsbank onbeantwoord laat" (1837). „Verdediging van de onafhankelijkheid des handels bij het oprichten van naamlooze maatschappijen" (1834), onderscheiden rechtsgeleerde opstellen in de „Bijdragen tot Rechtsgeleerdheid en Wetgeving", „Proeve van een onderzoek wogens de gevolgen van gepleegde valsheid in wisselbrieven" (1828), met anderen „Aanmerkingen op het ontwerp van een wetboek van strafvordering" (1827) en een „Proeve van onderzoek omtrent de schuld van het Koninkrijk der Nederlanden enz." (1840).

In 1832 werd van Hall benoemd tot lid der Staten van Holland voor den Landelijken Stand en had als zoodanig zitting tot 1839. Nadat hij was afgetreden, werd hij in 1840 gekozen tot lid der Staten van Noord-Holland voor den Stedelijken Stand en trad in 1849 af wogens zijn benoeming tot hntengewoon lid der Tweede Kamer, waarheen hij kort daarna als gewoon lid werd afgevaardigd. Den 31sten Maart 1842 werd hij benoemd tot minister van Justitie, doch zijn pogingen om onze rechtsbedeeling te verbeteren werden door den invloed van plaatselijke belangen hij herhaling verijdeld. Intusschen verkeerden 's Lands financiën in een hoogst trenrigen toestand, zoodat velen een staatsbankroet onvermijdelijk achtten. Van Hall belastte zich met de portefeuille van Financiën en stelde een wet voor, behezzende een vrijwillige leening van 140 miljoen gulden (later tot 117 miljoen vermindert), of een gedwongen belasting op de bezittingen en gekapitaliseerde inkomsten ten bedrage van 35 miljoen. Die dwangmaatregel, met den naam van „vrijwillige leening" bestempeld, vond grooten tegenstand, zoodat hij het volk als hij een gedeelte der volksvertegenwoordigers.

Wel was er dus moed nodig, om zulk een ontwerp te verdedigen, waartegen ook nagenoeg de geheele pers haar stem verhefde. Die verdediging geschiedde tronsvens met overwegend talent, de nood drong; het ontwerp werd aangenomen, maar gelukkig ook de leening volteekend, de voorgenomen conversie volvoerd en de geldelijke ongellegenheid des lands nit den weg geruimd, zoodat de maatregel van van Hall zegenrijke gevolgen had. Verder werd het muntwezen aanmerkelijk verbeterd en de zilveren standaard aangeoomen, terwijl door de uitgifte van muntbiljetten in een driegende behoefte werd voorzien. Ook bracht van Hall bezuiniging in de verschillende takken van financieel bestuur en bevorderde de vrijstelling van de Rijnvaart, de herziening van het tarief en de intrekking der graanwet. Intusschen had hij voortdurend te kampen met een hevige oppositie, vooral van hen, die een grondwetsherziening op ruime schaal verlangden. Verschil van inzicht daaromtrent met den koning was oorzaak, dat hij in December 1847 zijn ontslag nam, waarna hij den titel ontving van Minister van Staat, terwijl hij reeds vroeger tot ridder grootkruis der orde van den Nederlandschen Leeuw benoemd was. In de 2de helft van 1848 werd hij door de Staten van Noord-Holland afgevaardigd naar de Dubbele Kamer der Staten-Generaal, om aan de beraadslagingen over de Grondwetsherziening deel

te nemen. Hij was er de leider der conservatieve partij, zonder tot de uitersten van deze te vervallen. In Februari 1849 werd hij te Amsterdam gekozen tot lid der Tweede Kamer, nam ijverig deel aan de beraadslagingen, vooral met betrekking tot het belastingstelsel en de scheepvaartwetten en kwam in 1853 als minister van Buitenlandsche Zaken aan het bewind, toen de volksofwinding tegen de invoering der bisschoppelijke hiërarchie het ministerie Thorbecke tot aftreden noodzaakte. De Kamer werd ontbonden, waarna door het ministerie een ontwerp van wet op de Kerkgenootschappen ingediend werd, waarmede de groote volksbeweging een einde nam, zonder aan de invoering van gemelde hiërarchie eenig beletsel in den weg te leggen. In den Krimoorlog wist van Hall onze onzijdigheid te handhaven en werd ns het alniten van den vrede te Parijs met den titel van baron io den Nederlandschen adelstand opgenomen. Oneenigheid met zijn amhtgenooten Donker Curtius en van Reenen, alsmede onvoldaanheid der anti-Katholieke Protestanten waren oorzaak, dat de regering allengs zwakker werd, zoodat van Hall in 1856 de portefeuille nederlegde. Kortens tijd had hij zich in 1854 tevens met die van Financiën belast, om een conversiewet in te dienen, die later door den definitieven minister van Financiën werd ingetrokken.

Nu keerde hij tot het amhteloos leven terug. Het scheen, dat hij het vertrouwen der Amsterdamsche kiezers verloren had, en eerst in 1858 zond het kiesdistrict Hooru hem weder naar de Tweede Kamer. Weldra bracht een belangrijke aangelegenheid, die der spoorwegen, hem weder op den ministerieelen zetel, en hij had de voldoening dat het ontwerp door hem als minister van Financiën en door van Heemstra als minister van Binnenlandsche Zaken verdedigd, door de Kamers aangenomen en door den koning bekrachtigd werd. Toen hij een jaar voorzitter van het ministerie was geweest en zijn amhtgenooten weigerden, hem ook het volgend jaar in die betrekking hestendig te zien, vroeg hij zijn ontslag, dat hem op den 23sten Februari 1861 verleend werd. Alsn verliet hij voor goed het staatkundig tooneel, waar hij door groote bekwaamheid geschitterd had, al werd ook zijn politiek door velen ten sterkste afgekeurd. Hij overleed den 29sten Maart 1866.

Hall, Jacob van, een rechtsgeleerde en broeder van den voorgaande, werd geboren te Amsterdam den 14^{den} April 1799, studeerde aldaar aan het Athenaeum in de rechtsgeleerdheid, verwierf in 1820 het accessit op de te Utrecht nitgeschreven prijsvraag „Disquisition quanam universe fuerit tragoediae graecae ratio, ad eamque exigatur nobilissima Vondelli fabula Gijbrecht van Amstel"; het volgend jaar werd zijn prijsverhandeling „De origine et progressu quaestionis per tormenta" met goud bekroond. Nadat hij in 1820 gepromoveerd was in de letteren op een dissertatie „De tragoedia apud Graecos", verwierf hij er in 1821 den doctoralen graad in de rechten op zijn dissertatie „De magistro navis". Hij vestigde zich als advocaat te 'sGravenhage, maar werd weldra benoemd tot hoogleeraar in de rechten te Amsterdam, welke betrekking hij aanvaardde met

een „Oratio de meritis Belgarum in excolendo historico Juris Romano studio". Gedurende 24 jaar was hij aldaar werkzaam, doch werd in 1848 benoemd tot hoogleraar in de rechten te Utrecht. Hij aanvaardde die betrekking met het uitspreken van een redevoering „De tuncda colendaque jurisprudentia" en overleed aldaar den 19^{den} Maart 1859. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en commandeur van die van de Eikenkroon, alsmede voorzitter van de Letterkundige afdeling der Koninklijke Academie van Wetenschappen. Hij schreef (met C. A. den Tex): „Bijdragen tot Rechtsgeleerdheid en Wetgeving" (13 dln., 1826—1838), „Nederlandsche Jaarboeken voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving" (5 dln., 1839—1843), „Nieuwe Bijdragen enz." (1851), „Rechtsgeleerd Bijblad behorende tot de Nederlandsche Jaarboeken" (3 dln., 1830—1843), met andere „Aanmerkingen op het ontwerp van het Wetboek van Strafvordering" (1829), „Handleiding tot de beoefening van het Burgerlijk recht" (1851—1852, 2 stukken) en eenige opstellen van kleinere omvang. Ook meent men, dat hij een belangrijk aandeel had in de bewerking van het weekblad „De Noordstar" en dat hij de oprichter was van het dagblad „De Nederlander".

Hall, Herman Christiaan van, een plantkundige en broeder van den voorgaande, geboren te Amsterdam den 18^{den} Augustus 1801, studeerde eerst aan het Athenaeum in zijn geboorteplaats en vertrok in 1819 naar de universiteit te Utrecht, waar hij zich onder leiding van den hoogleraar Jan Kops wijdde aan de plant- en landhuishoudkunde. Tot tweemaal toe, te Leiden en te Utrecht, werden zijn botanische prijsverhandelingen bekroond, terwijl hij vervolgens een „Specimen botanicum, exhibens synopsis graminum indigenorum" verdedigde, en na een wetenschappelijke reis door Duitschland en Frankrijk den 9^{den} Juni 1823 den doctorsgraad in de geneeskunde verwierf op de verdediging eener dissertatie „De stethoscopia in morbis pectoris nati". Hij vestigde zich als arts te Amsterdam, maar onderscheidde zich tevens door zijn geschriften op het gebied der plantkunde. Hij schreef: „Over de polypen en polypenhuisen", „Hoofdtrekken eener natuurlijke historie van Noord-Nederland" en werd in 1825 medewerker aan de „Flora Batava" van Kops. In dat jaar maakte hij ook een begin met zijn „Flora Belgii Septentrionalis" en nam van 1826 tot 1832 deel aan de redactie der „Bijdragen tot de Natuurkundige wetenschappen". Na den dood van den hoogleraar Uilken werd hij benoemd tot professor in de botanie en landhuishoudkunde te Groningen en aanvaardde in 1826 die betrekking met een rede „Over het belang, dat er voor den landbouw gelegen is in de kennis der natuurlijke historie van het Vaderland". Verder gaf hij in het licht „Elementa botanica" (1834), vertaald onder den titel „Eerste beginselen der plantkunde" (1836) en in 1846 verbeterd uitgegeven als „Eerste beginselen der kruidkunde". Van zijn overige geschriften vermelden wij: „Verhandeling inhoudende een beschrijving van de heuvelteelt" (1828), „De volmaaktheden van den Schopper in zijn schepselen beschouwd, in redevoeringen ten vervolge op die van Uilken" (2 dln., 1837—1840), „Nederlands plantenschat of landhuishoudkundige

Flora" (1854), onderscheiden opstellen in het „Album der Natuur" en een paar oratiën bij de overdracht van het rectoraat, terwijl kort voor zijn dood een bundel gedichten, getiteld „Stemmen der Natuur", door hem werd ter perse gelegd. Het landbouwkundig onderwijs ging hem zeer ter harte en hij heeft zich steeds beijverd het in de provincie Groningen te bevorderen. Hij overleed den 12^{den} Januari 1874. Van Hall was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en commandeur van die der Eikenkroon.

Hall, Jacob Nicolaas van, een Nederlandsch letterkundige en zoon van den voorlaatste, werd geboren te Amsterdam den 15^{den} Januari 1840, ontving zijn opleiding op het gymnasium te Utrecht, aan de school van Kinsbergen te Elburg en te Lausanne, studeerde en promoveerde te Utrecht in de rechten, en was van 1868 tot 1878 hoofdambtenaar aan de secretarie te Utrecht en tot 1883 in gelijke betrekking te Amsterdam. In 1883 werd hij lid van den gemeenteraad te Amsterdam en in 1895 wethouder, doch nam in 1906 als zoodanig zijn ontslag. In 1861 werden zijn „Liederen" gekroond door de Maatschappij van Toonkunst, in 1867 zijn „Werkmanslied" in den wedstrijd te Dendermonde. Hij leverde „XX liederen ter muzikale compositie" (1868), alsmede vertalingen van onderscheiden Fransche gedichten, o.a. de drama's „Le luthier de Crémone" en „Severo Torelli" van Coppée. Hij is oprichter van het Nederlandsch Tooneelverbond, redigeerde van 1870—1878 het tijdschrift, door dit Verbond uitgegeven, en is sedert 1883 aan de redactie van „De Gids" verbonden. Zijn voornaamste geschriften zijn: „F. Coppée, De viool van Cremona. Tooneelspel uit het Fransch" (1876), „Fantasio, Europeesche hrievn, Met een voorrede van C. Busken Huet" (2 dln., 1878, 1879), „F. Coppée, Severo Torelli. Drama. Uit het Fransch" (1884), „François Coppée" (Mannen van beteekenis, XVI, 5, 1885), „Sully Prudhomme" (Als voren, XIX, 6, 1888), „Tooneelstudien, verzameld door J. N. van Hall en C. N. Wijbrands" (II^{de} uitgave: 1889), „Gny de Manpassant" (Mannen en vrouwen van beteekenis, XXV, 7, 1894), „Dichters van dezen tijd" (1894, V^{de} druk, 1903).

Hall, Anna Maria, geboren Fielding, een Engelsch schrijfster, geboren in 1800 in het Iersche graafschap Wexford, begaf zich op 15-jarigen leeftijd naar Engeland, huwde in 1824 met een letterkundige, S. C. Hall, te Londen en verwierf reeds in 1828 een eervolle plaats onder de Engelsche schrijfsters. Haar eerste werk „Sketches of Irish character" (nieuwe druk, 1854), vond aanstands grooten hjaal en daarop volgden: „Chronicles of a schoolroom" (1831), „The hucaneer" (1832), „The outlaw" (1835) en een reeks novellen, waarvan „Marian, or a young maid's fortune" (1840) de bekendste is. Voortreffelijk zijn haar schilderijen uit het Iersche leven, zoals „Lights and shadows of Irish character" (3 dln., 1838), „Stories of the Irish peasantry" en „Popular tales and sketches" (1856). In 1852 nam zij de redactie van „Sharpe's London Magazine", in 1860 van „St. James Magazine" op zich. Zij overleed op Devon-Lodge in Surrey den 30sten Januari 1881.

Hall, Samuel Carter, echtgenoot van de voor-

gaande, geboren in 1801 te Topsham in Devonshire, schreef met haar „Ireland, its scenery and character“ (3 dln., 1841—1843) en was sedert 1839 nitgever van het „Art Journal“. Verder leverde hij: „Gems of European art, the best pictures of the best schools“ (2 dln., 1846—1847), „The baronial halls and picturesque edifices of England“ (1848), „The Vernon gallery“ (1854) en „The retrospect of a long life“ (2 dln., 1883). Hij overleed den 16^{den} Maart 1889 te Londen.

Hall, James, een Amerikaansch geoloog en palaeontoloog, geboren te Hingham in Massachusetts den 12^{den} September 1811, studeerde aan het Renstelaer-instituut, werd in 1837 lid van het New York Survey en gaf in 1843 een nitvoerig verslag van zijn werkzaamheden in het westelijk gedeelte van dezen staat. Verder leverde hij een merkwaardige „Paleontology of New York“ (5 dln., 1847—1879). Ook wijdde hij zich in 1855 aan het geologisch onderzoek van den bodem van Iowa en van Wisconsin, waarover hij verslagen schreef en werd in 1866 staatsgeoloog van New-York en directeur van het natuurhistorische museum te Albany, waar hij den 7^{den} Augustus 1898 overleed.

Hall, Karl Christian, een Deensch staatsman, geboren te Kopenhagen den 25sten Februari 1812, studeerde aldaar in de rechten, werd in 1847 tot hnitengewoon en in 1851 tot gewoon hoogleeraar benoemd. De volksbewegingen van 1848 brachten hem op het staatkundig toneel. Hij was lid van de Standenvergadering te Roeskilde en daarna van den constitueerenden Rijksdag, waar hij als hoofdleider van de nationaal-liberale partij grooten invloed had. Sedert de afkondiging der grondwet van 5 Juni 1849 was hij werkzaam als lid van den Folketing op den Deenschen Rijksdag. In 1851 stichtte hij de Vereeniging van 5 Juni tegen de democratische boerenpartij en in April van dat jaar nam hij deel aan de vergadering van Notabelen te Flenburg. Hoewel hij in 1851 tot anditeur-generaal van het leger benoemd was, zette hij op den Rijksdag zijn oppositie tegen het ministerie *Oersted* voort, zoodat hij die betrekking in April 1854 verloor. In hetzelfde jaar echter, na de aftreding van *Oersted*, helaste hij zich in het ministerie *Schede* met de portefeuilles van Eeredienst en van Onderwijs. Na den val van *Schede* werd hij in Mei 1857 voorzitter van den ministerraad en verwisselde in Mei 1859 de portefeuille van Eeredienst met die van Brittenlandsche Zaken. Tengevolge van een Hofintrige moest hij echter den 26^{den} December 1859 aftreden; doch reeds den 8sten Februari 1860 kwam hij weder aan het bewind tot 1863 en was van 1870 tot 1874 weder minister van Eeredienst in het kabinet *Holstein*. Tot 1881 bleef hij lid van den Rijksdag. Hij overleed den 14^{den} Augustus 1888 te Kopenhagen.

Hall, Charles Francis, een Amerikaansch noordpoolvaarder, geboren te Rochester in 1821, was eerst graver, daarna journalist, hegeleide in 1860 kapitein *Huddington* op een Poolreis en bleef 20 maanden bij de Eskimo's, wier taal hij leerde. Bij een tweede expeditie (1864—1869) drong hij tot King Williamsland door, waar hij nog eenige sporen van *Franklin's* expeditie vond. Door de Vereenigde Staten in 1871 naar de Smith-

sont gezonden, bereikte hij den 31sten Augustus 82° 16' N. Br., betrok winterkwartieren in de Thank God Harbour, doch overleed reeds den 1sten November. Bij hun terugkeer verloren zijn metgezellen hun schip in het ijs en werden met moeite gered. *Hall* schreef „Life with the Esquimaux“ (2 dln., 1865) en „Narrative of the second arctic expedition“ (1879).

Hall, Asaph, een Amerikaansch astronoom, geboren den 15^{den} October 1829 te Goschen (Connecticut), was eerst timmerman, wijdde zich later aan wis- en sterrenkundige studien te Ann Arbor en Cambridge (Massachusetts) en was van 1862—1891 werkzaam aan het Naval Observatory te Washington. Belangrijk zijn zijn waarnemingen omtrent de satellieten en omlooptijden van de planeten Mars, Jupiter, Saturnus, Uranus en Neptunus, alsmede zijn metingen van dubbelsterren. Den 11^{den} en 17^{den} Augustus 1877 ontdekte hij de beide satellieten van Mars.

Hall, Granville Stanley, een Amerikaansch psycholoog, geboren den 1sten Februari 1846 te Ashfield (Massachusetts), president der Clark University, in 1887 door hem georganiseerd en met voortreffelijke inrichtingen voor biologisch onderzoek voorzien. Behalve artikelen in het „American Journal of Psychology“ schreef *Hall*, die een der beste vertegenwoordigers der physiologische psychologie is, „Aspects of German culture“ (1881) en „Methods of teaching history“ (2de drnk, 1885).

Hallam, Henry, een Engelsch geschiedschrijver, geboren te Windsor den 9^{den} Juli 1777, ontving zijn opleiding te Eton, waar hij reeds belangrijke bijdragen leverde tot de „Musae Etonenses“, en bezocht vervolgens de universiteit te Oxford. Na zijn promotie (1799) begaf hij zich naar Londen, waar hij zich aan de studie der rechtsgeleerdheid wijdde. Wegens het bezit van een aanzienlijk vermogen onttrok hij zich aan de rechtsgeleerde praktijk en behoorde, als een vriend van lord *Holland*, lord *Landedowne* enz., tot de Whigpartij, zonder zich rechtstreeks met staatkunde te bemoeien. In 1805 werd hij medewerker aan de „Edinburgh Review“, waarin hij onderscheiden kritische en letterkundige opstellen leverde. Verder schreef hij: „View of the state of Europe during the middle ages“ (2 dln., 1818), waaraan hij later zijn „Supplemental notes to the view of the state of Europe“ (1848) toevoegde. Zijn belangrijkste geschrift is „Constitutional history of England from the accession of Henry VII to the death of George II“ (3 dln., 1827). In zijn „Introduction to the literature of Europe in the 15th, 16th and 17th centuries“ (4 dln., 1837—1838) zijn vooral die gedeelten merkwaardig, welke over wijsbegeerte, staatswetenschappen en godgeleerdheid handelen. *Hallam* was met *Brougham*, *Mackintosh*, *John Russell*, *Althorp* en anderen de stichter der Vereeniging ter verspreiding van nuttige kennis, welke zich ten doel stelde het volk, dat geen dnre boeken kan koopen, door geschriften van geringen prijs met wetenschappelijke onderwerpen bekend te maken. In lateren tijd veranderden zijn staatkundige gevoelens en in 1831 werd hij zelfs een tegenstander der reformhill. Intusschen bleef hij bevriend met zijn politieke tegenstanders. In 1834 verschenen zijn „Re-

mains in prose and verse" (2de druk, 1853). Hij overleed te Pickhurst in Kent den 21sten Januari 1859. Een volledige uitgave van zijn werken verscheen te Londen in 1855 en 1856 in 10 deelen.

Halland, een gewest in het zuiden van Zweden, ook *Halmstadslän* genaamd, telt op 4913 v.km. (1900) 141 688 inwoners. Het vormt een kustland langs het Kattegat en is van het aangrenzende Christianstadslän door den Hallandschen Landrug gescheiden. Het zuidelijk gedeelte is een hier en daar heuvelachtige, grootendeels zandige, onvruchtbare vlakte, aan de zee door duinen begrensd. In het noorden is het land oneffen, hooger gelegen en met bergen en dalen bedekt, terwijl oostwaarts onvruchtbare beidevelden zich uitbreiden. Talrijke rivieren stroomden door diepe geulen en bevatten veel zalm. De bevolking is arm, maar vlijtig en bondt zich vooral bezig met landbouw en veeteelt, handel en scheepvaart, weverij en vischvangst. De hoofdstad van dit gewest is Halmstad.

Hallaux, Victor Ernest, een Belgisch schrijver, geboren in 1833 te Marche-les-Dames bij Namen, richtte de „Krokodil" en de „Uilenspiegel" op en was medewerker van de „Etoile belge" en de „Indépendance belge". In 1851 publiceerde hij naar aanleiding van den staatsgreep van den 2den December, een zeer heftig artikel tegen *Napoleon III*. Op verzoek van de Fransche regeering deswege vervolgd en veroordeeld, verwierf hij een groote populariteit. In 1873 stichtte hij de „Chronique", een vrijzinnig dagblad, dat sterk Fransch gezind was en waarin hij voortdurend de Vlaamsche beweging bestreed. Hij schreef onder den schuilnaam *Victor de la Hesbaye* en overleed te Brussel in 1896. Van zijn hand verscheen nog „A Naples, notes familières" (1890).

Hallberg-Broich, Theodor Marie Hubert, rijksvrijheer von, als schrijver bekend onder den naam *van Eremit von Gauting*, werd geboren den 8den September 1768 op het riddersgoed Broich in het land van Gulik, bezocht het gymnasium te Keulen, daarna de militaire school te Metz en werd zeer vroeg officier in dienst van den keurvorst van Beieren, doch nam reeds in 1790 als kapitein zijn ontslag. Nadat hij eenigen tijd te Broich, Keulen en Düsseldorf gewoond had, deed hij groote reizen door Italië en Zwitserland, verder naar Amerika en in 1792 door Groot-Brittannië en Ierland. Later trok hij door Skandinavië, Rusland, Hongarije en de Donangewesten, begaf zich over Konstantinopel naar den Levant en Griekenland en bezocht daarna Italië en het Pyreneeische Schiereiland. Na zijn terugkeer in Duitschland werd hij wegens zijn haat tegen de Fransen tot 8 maanden gevangenisstraf te Parijs veroordeeld. In 1813 ontving hij van vrijheer von Stein bevel den landstorm te organiseren tusschen den Rijn en de Maas. Hij verzamelde er 30 000 man en bracht als bevelhebber deze troepen den 6den Januari 1814 bij Coblenz over den Rijn. Toen Gulik het eigendom werd van Pruisen, vestigde hij zich in Beieren, deed in 1817 nogmaals een reis door Denemarken, Noorwegen en Zweden en werd ten laatste uit Stockholm verbannen. Kort daarna kocht hij het landgoed Finsberg bij Ganting (5 uur gaans van München). Zijn reislust echter voerde hem in 1821 naar Italië en van

1823 tot 1825 naar Nederland. In 1826 maakte hij een aanvang met het droogleggen van uitgestrekte moerassen, doch in 1834 verkocht hij al zijn bezittingen in Beieren, om weder een zwervend leven te leiden. In 1835 bezocht hij Algemiën en Frankrijk, deed in 1836—1838 een reis door het Oosten, ging in 1839 naar Engeland en Schotland en reisde in 1842—1844, in weerwil van zijn gevorderden leeftijd, door Duitschland, Nederland, Rusland, Armenië, Kankasië en Perzië. In de daarop volgende jaren woonde hij bij afwisseling te Chammeregg, Landsht en elders. In 1847 ging hij weder naar Rome, waar de paus hem in 1848 de orde van het Heilige Graf schonk, en omstreeks dien tijd volbracht hij zijn laatste tocht naar het Oosten. In 1859 kocht hij het halfvervalen kasteel Hörmannsdorf aan den weg van Stranbing naar Landsht, bracht er zijn laatste levensjaren in afzondering door en overleed den 17den April 1862. Deze zonderlinge man deed zijn reizen gewoonlijk te voet en wakte ooral de opmerkzaamheid door zijn langen, witten baard en door zijn hoogst-eenvoudig gewaad. Zonderling vaak zijn ook de gevoelen, welke hij hier en daar oppert in zijn geschriften. Van deze noemen wij: „Reise durch Skandinavien" (1818), „Reise-epistel durch den Isarkreis" (1825), „Reise durch Italien" (1830), „Reise nach dem Orient" (1839), „Reise durch England" (1841) en „Deutschland, Russland, Kankasien, Persien" (2 dln., 1844).

Hallberger, Eduard von, een Duitsch uitgever, geboren te Stuttgart den 29den Maart 1822, stichtte aldaar in 1848 een eigen zaak en gaf hoofdzakelijk geschriften uit voor de jeugd en voor het volk. In 1850 maakte hij een aanvang met de uitgave van de „Illustrirte Welt", die vele lezers vond, en plaatste in 1858 *Hackländer* aan het hoofd van „Ueber Land und Meer", dat een verbazenden bijval vond. Verder leverde hij het door *Freiligrath* geredigeerde „Illustrirte Magazine", de „Deutsche Romanbibliothek" enz. Daarenboven verschenen bij hem vele belletristische prachtwerken, zooals uitgaven van *Shakespeare* en *Schiller*, „Aegypten in Bild und Wort" van *Ebers*, alsmede de Bijbel van *Dori* en een reeks van klassieke muziekwerken. Zijn landgoed bij het Starnberger Meer was des zomers een verzamelaarsplaats van zijn letterkundige vrienden. Hij overleed aldaar den 29den Augustus 1880. Hij voerde den titel van „Kommerzienrat" en was door het ontvangen van een riddersorde in den adelstand opgenomen.

Hall Caine. Zie *Caine*. *Hall Th. H. H.*

Halle, een stad in het Pruisische distrikt Merseburg, ligt aan de Saale, aan de spoorlijnen Berlijn—Weizenfeld, Leipzig—Halle, Halle—Blankenheim, Halle—Kotthaus, Halle—Wittenberg en Halle—Zellerfeld en telt (1905) 168 899 inwoners. De stad bestaat uit de oude stad op den rechter Saaleoever met 5 voorsteden en de twee voormalige steden Glincha en Nenmark. Nieuwere wijken zijn in den laatste tijd ontstaan en door parken en singels van de oude stad gescheiden. Het centrum dezer laatste wordt gevormd door het marktplein, aan drie zijden geflankeerd door het ouderswetse stadhuis, den „Ratskeller" en de Mariakerk met twee door een brug verbonden koepeltorens en rijke gewelven.

terwijl in het midden zich de 84 m. hooge Rode Toren verheft met een fontein en een gedenk- teeken voor *Händel*. Ten W. der markt ligt de *Halle* of het *Dal*, waar zich de zontbronnen be- vinden. Verder zuidwaarts vindt men de Gotische Mauritskerk (12de eeuw) met prachtig houtsnij- en beeldhouwwerk. In het geheel telt Halle elf kerken en een synagoge. Anders merkwaar- dige gebouwen zijn: de Mauritsburch (1484— 1518), vroeger citadel en residentie der aartabis- choppen van Maagdenburg, thans ook nog voor militaire doeleinden bestemd, maar na den brand in den Dertigjarigen Oorlog grootendeels een grootsche ruïne: het universiteitsgebouw, de ge- vangenis, het gymnasium, de diakonesseninrichting, het postkantoor, het gerechtsgebouw, de genees- kundige laboratoria, die een afzonderlijk, met parken versierd stadsdeel vormen, de bibliotheek, het proefstation, het abattoir enz. Van gedenk- teekenen noemen wij die voor *Wilhelm I.* van *Volkman* en van *Robert Franz*. De industrie is belangrijk; het ondst zijn de zontziederij en bierbronwerij. De zontziederijen, één in het *Dal* of de *Halle* en één buiten de stad op een eiland, zijn thans vereenigd en leveren jaarlijks onge- veer 8500 ton zont. Het daarmede verbonden zontbad is door *Reil* gesticht. Ook vindt men er nog een salinische ijzerbron. Verder heeft Halle een snikerraffinaderij, machinefabrieken, fabrieken voor metaalbewerking, spiritus, mont, chocolade, cacao, cement, papier, cichorei, olie, wagensmeer, rijtuigen, koek, suiker en speelkaarten. De handel is eveneens belangrijk, vooral de nitvoor van ma- chines, ruwe sniker, mineraalolie, parafine, bouw- materialen en graan. Ook de boekhandel is van groote beteekenis. Het aantal onderwijsinrichtin- gen is zeer groot. De universiteit telde (1904) 145 docenten en 1780 studenten. De bibliotheek is in het bezit van meer dan 178000 deelen en 800 handschriften, terwijl de bij de boogeschool behoorende inrichtingen aan de hoogste eischen beantwoorden. De „*Franchesche Stiftungen*” tel- len verschillende scholen. Verder vindt men te Halle een gymnasium, een boogere burger- school, een doofstommeninstituut, een school voor blinden, een diakonesseninrichting, een museum, talrijke wetenschappelijke vereenigingen, een die- rentuin, een tuchtbnis, een krankzinnigengesticht enz. Ten N. der stad heeft men aan de oovers der Saale steile porfierhervels met mooie plekjes, in een zijdal, bij *Giechichenstein*, ligt het zontbad *Wittekind*, daartegenover de thans bij Halle ge- trokken dorpen *Kröllwitz* en *Trathau*. Ook de eilanden in de Saale bieden mooie wandelingen aan.

De zontbronnen van Halle waren reeds zeer vroeg bekend, tengevolge waarvan het reeds spo- dig een belangrijke handelsplaats was, die ook een burch bezat. De geschiedenis begint echter eerst in 1116 met de stichting van het klooster *Nen- werk*. Na een strijd tusschen de aristocratische zontjonkers en de aartsbisschoppen van Maagden- burg veroverde *Ernst van Saksen*, een der aarts- bisschoppen, in 1478 de stad en bouwde sedert 1484 den *Maanritsburch*, die echter in den Der- tigjarigen Oorlog weer verwoest werd. Onder *Albrecht V.*, aartsbisschop van Mainz en Maag- denburg, werd te Halle de Hervorming ingevoerd en in 1541 *Justus Jonas* als eerste Luthersehe

superintendent daarheen heroepen. De aartabis- chop verliet nu Halle als residentie en hief het domstift op. Na de Hervorming kwam de stad onder de beerschappij der Hohenzollernsche admi- nistrateurs van Maagdenburg, die te Halle hnn residentie vestigden. In den Dertigjarigen Oor- log kwam Halle aan het Huis Saksen (1635), bij den vrede van Munster (1648) aan den keurvorst van Brandenburg. *Frederik III* opende in 1644 de universiteit. Hier versloegen den 17^{den} Octo- ber 1806 de Fransen onder *Bernadotte* de Prui- sen onder prins *Eugenius van Württemberg*, waarop Halle bij den vrede van Tilsit bij het koninkrijk Westfalen werd ingelijfd. In April 1813 door de Pruisen onder *Kleist* bezet, moest de stad, niettegenstaande den slag bij *Merseburg*, weder aan de Fransen overgelaten worden. Vóór den slag bij Leipzig kreeg Halle een sterke Pruisische bezetting en is sedert in het bezit van Pruisen gebleven.

Hallé, Charles, een pianist, geboren te Ha- gon (Westfalen) den 10^{den} April 1819, ging in 1836 naar Parijs, waar hij tot 1848 als leeraar en kamermuzikspeler werkzaam was, in 1848 naar Londen en in 1856 naar Manchester als leider der *Gentlemen's Concerts*. In 1857 opende hij aldaar abonnements-concerten met een eigen orkest, maar trad tevens voortdurend te Londen op. In 1884 benoemde de niversiteit te Edin- burg hem tot doctor in de muziek, terwijl hij in 1888 in den adelstand werd opgenomen. In hetzelfde jaar bouwde hij de violiste *Wilhelmine (Normann-) Neruda*, met wie hij in 1889 een kunstreis naar Australië deed. Hij overleed te Manchester den 25^{den} October 1895.

Halleck, Fitz Greene, een Noord-Ameri- kaansch dichter, geboren den 8^{den} Juli 1790 te Gnifford in Connecticut, bepaalde zich bij den handel en werd geplaatst in het bankiershuis van *Aslor*, die hem in zijn testament tot erorator der Astorbibliotheek benoemde. In 1849 begaf hij zich weder naar Gnifford en overleed aldaar den 19^{den} November 1867. Zijn standbeeld verrees in 1877 in het Centraalpark te New York. Van zijn gedichten noemen wij: „*Twilight*” (1818), „*Croaker papers*” (1818), „*Fanny*” (1819), „*Poems*” (1822), „*Marco Bozzaris*”, „*Red Jacket*”, „*Wo- man*”, „*Peter Castaly's epistle to Recorder Riker*” en „*Yong America*” (1865). Zijn verzamelde ge- dichten verschenen te New York in 1888.

Halleck, Henry Wager, een Amerikaansch generaal, geboren den 15^{den} Januari 1815 te Wes- terville bij Utica in den staat New York, be- zocht de militaire school te Westpoint, werd geplaatst bij het korps ingenieurs en kort daarna als bulpleeraar aan bovengenoemde inrieting van onderwijs. In 1845 werd hij eerste luitenant en gaf een werk in het licht over het bitumen (asfalt), alsmede een reeks voorlezingen over de krijgswetenschap, onder den titel „*Elements of military art and science*” (1846 en later). Hij ging daarna over tot de artillerie, diende gedurende den Mexicaanschen Oorlog op de kust van Californië, werd in 1847 kapitein en tevens be- last met de betrekking van staatssecretaris van Californië. Ook was hij lid der conventie, belast met het ontwerpen eener constitutie voor dien staat. In 1854 nam hij zijn ontslag uit den dienst,

vestigde zich te San Francisco en was werkzaam als advocaat, zaakwaarnemer en directeur van mijnen. Bij het uitbarsten van den burgeroorlog werd hij op aanraden van den bejaard generaal *Scott* opgeroepen en den 19ten Augustus 1861 benoemd tot generaal-majoor bij het leger der Vereenigde Staten. Aan zijn beleid moet een reeks voorspoedige ondernemingen, van de inneming van het fort Donelson tot aan die van Memphis, worden toegeschreven. In November 1861 verving hij generaal *Hunter* als opperbevelhebber van het leger in het westen. Hier legde hij een groote gestrengheid aan den dag, vooral nitkomende in zijn maatregelen tegen spionnen, dagbladcorrespondenten en voorstanders der Zuidelijken, terwijl hij tevens bij zijn troepen een nitmuntende tucht handhaafde. Na een aantal overwinningen werd ook het land aan de beide oevers der Mississippi aan zijn gebied toegevoegd. Hij veroverde na een kort beleg Corinth, nam er 2000 man gevang en vestigde er zijn hoofdkwartier. Nadat zijn militaire heerschappij ook over Tennessee en Kentucky was nitgebreid, vernerde hij de stad Chattanooga, een belangrijk vereenigingspunt van spoorwegen in Tennessee. Eenige weken daarna werd hij tot generaal en chef van het geheele Noord-Amerikaansche leger en den 9ten September tot minister van Oorlog benoemd. In Maart 1864 werd hij als opperbevelhebber door *Grant* vervangen en aan het hoofd geplaatst van den grooten generalen staf. Hij overleed te Louisville den 9^{den} Januari 1872, nadat hij nog geschreven had: „International law, or rules, regulating the intercourse of states in peace and war” (1861), „Life of Napoleon I” (4 dln., 1864), een vertaling van het werk van *Jomini* en „Elements of international laws and laws of war” (1866).

Hallefinta is een gesteente, dat laagsgewijze tusschen andere gesteentelagen wordt aangebrunnen in Zweden, Schotland, Canada enz. Het vertoont grijze, roode, brune en groene, laagsgewijze afwisselende kleuren en bestaat uit een zeer dicht, korrelig mengsel van kwarts en veldspaat met sporadische chloriet- en glimmerblaadjes.

Hallein, een stadje in het Oostenrijksche herzogdom Salzburg op den linker oever van den Salzach en aan den voet van den Dürnberg. telt (1900) 6616 inwoners, en is bekend door zijn zoutziederijen.

Halleluja of *looft Jahweh* is een woord, dat in de Hebreeuwsche Psalmen dikwijls voorkomt en wegens zijn plechtigen klank ook in de vertaling onveranderd bleef. Reeds door de onste Christenen werd het gezongen, en terwijl men het in de Grieksche Kerk ten allentijde aanheft, laat men het bij de R. Katholieken gedurende de Vasten weg, om het als den toon der vreugde op het Paascheest weder aan te heffen. De Israëlieten geven aan de Psalmen 113 tot 118 den naam van „Het Groot-Halleluja”, omdat vooral daarin de zegeningen, door *Jahweh* aan Israël bewezen, worden verheerlijkt; zij zingen deze liederen vooral op het Paasch-, Pinksteren- en Loofhuttenfeest.

Hallelujahood is de naam voor het hoofddeksel van vruuvelijke Heilsoldaten.

Hallén, *Andreas*, een Zweedsch componist,

gehoren te Göteborg den 22sten December 1846, studeerde te Leipzig, München en Dresden, dirigeerde sedert 1872 de concerten der muzikervereeniging te Göteborg, sedert 1884 de philharmonische te Stockholm en is sedert 1892 kapelmeester van de Koninklijke Opera. Zijn composities, die zich onderscheiden door een streven naar een bijzondere klankwerking, zijn tot nog toe weinig verspreid.

Haller, *Berthold*, de hervormer van Bern, werd geboren in 1492 te Aldingen bij Rottweil, ontving zijn opleiding te Pforzheim, waar hij *Melanchthon* leerde kennen, studeerde te Keulen en werd vervolgens onderwijzer te Rottweil, waar hij tevens een geestelijk ambt bekleedde. Sedert 1521 ijverde hij met *Seb. Meyer*, onder voortdurenden strijd tegen den Clerus, voor de zaak der Hervorming, woonde het collegium te Baden en het twistgesprek te Bern bij, vervaardigde het hervormingsedict van den 7^{den} Februari 1528 en overleed den 25sten Februari 1536.

Haller, *Albrecht von*, een Zwitsers anatoom, physioloog, plantkundige, geneesheer en dichter, werd geboren te Bern in Zwitserland den 16^{den} October 1708, bezocht het gymnasium in zijn geboorteplaats, studeerde te Tübingen en te Leiden in de geneeskunde en verwierf aan laatstgenoemde hoogeschool den doctorsgraad. Daarna deed hij een wetenschappelijke reis door Engeland en Frankrijk en ging in 1728 naar Bazel, om zich onder leiding van *Bernoulli* op de wiskunde toe te leggen. Op een reis in de Alpen, welke hij met zijn vriend *Johann Gessner* ondernam, verzamelde hij bouwstoffen voor zijn groot botanisch werk en voor zijn leerdicht: „Die Alpen”. Nadat hij eenigen tijd te Bazel ontleedkundige voorlezingen gehouden had, keerde hij in 1729 terug naar Bern. Hier was hij werkzaam als arts en ontving in 1734 verlof anatomische lessen te geven. In dat jaar dong hij te vergeefs naar de betrekking van hoogleeraar in de welsprekendheid en geschiedenis, doch werd in het volgende jaar benoemd tot arts aan het stedelijk hospitaal en tot stedelijk bibliothecaris. Gedurende dien tijd reisde hij jaarlijks in de Alpen en bracht zijn „Enumeratio stirpium Helveticarum” in gereedheid, dat in 1742 in druk verscheen. In 1732 gaf hij een bundel gedichten in het licht. In 1736 riep *Münchhausen* hem als hoogleeraar in de genees-, heel- en plantkunde naar Göttingen, waar hij onderscheiden academische laboratoria en klinieken stichtte en in 1750 het plan ontwierp voor een Koninklijk Genootschap van Wetenschappen, dat hij in 1751 als vaste voorzitter opende. Tevens werd hij door keizer *Frans I* in den adelstand opgenomen, naar Oxford, Utrecht, Halle, Berlijn en Petersburg beroepen, door den koning van Engeland tot staatsraad en lijfarts benoemd en in 1745 door zijn geboortestad tot lid van den Grooten Raad gekozen. Laatstgenoemde onderscheiding was oorzaak, dat hij in 1753 al zijn betrekkingen, met uitzondering van het voorzittersambt van het Koninklijk Genootschap, nederlegde en naar Bern vertrnk, waar men hem tot Rathausman koos. Hij verbeterde de zontfabrieken te Bex en te Aigle, de inrichting der hoogeschool te Lausanne en de geneeskundige politie, bevorderde den landbouw, stichtte een weeshuis

te Bern en bracht de oneenigheden over de grens-scheiding tusschen Bern en Wallis tot een goed einde. Op wetenschappelijk gebied hield hij zich bezig met waarnemingen omtrent de ontwikkeling der kiem in het ei en over den groei der beenderen en schreef „*Elementa physiologiae corporis humani*” (8 dln., 1757—1766), alsmede 3 romans: „*Usong*” (1771), „*Alfred*” (1774) en „*Fabius und Cato*” (1774), waarin de despotieke, monarchale en republikeinisch-aristocratische regeringsvormen worden geschilderd, de „*Bibliotheca botanica*” (2 dln., 1771—1772), de „*Bibliotheca anatomica*” (2 dln., 1774—1777), de „*Bibliotheca chirurgica*” (2 dln., 1774—1775) en het begin der „*Bibliotheca medicinae practicae*” (4 dln., 1776—1787). Sedert 1773 aanhoudend ongesteld, overleed hij den 12^{den} December 1777.

De natuur en geneeskunde zijn veel aan hem verschuldigd, en vooral heeft hij op het gebied der plantkunde en physiologie belangrijke onderzoekingen gedaan. Grootten opgang maakte zijn leer over de irritabiliteit en over de ontwikkeling van het dierlijk leven. Van zijn grootere werken vermelden wij nog „*Icones anatomicae*” (1743), „*Prima lineae physiologiae*” (2de druk, 1765), „*Methodus studii medici*” (2 dln., 1751) volgens *Boerhaave*, en „*De functionibus corporis humani praecipuarum partium*” (4 dln., 1777—1778). Ook als dichter is hij bekend geworden. Zijn „*Gedichte*” (12de druk, 1828) zijn zelfs in onderscheiden talen overgebracht.

Haller, Karl Ludwig von, een kleinzoon van den voorgaande, geboren te Bern den 1sten Augustus 1768, werd in 1795 secretaris van het Dagelijksch Bestuur van Bern, trad in 1798 vervolgens in Oostenrijkschen staatsdienst en keerde in 1806 als hoogleeraar in de geschiedenis naar zijn geboorteplaats terug, waar hij in 1814 lid werd van den Grooten Raad. De omwenteling had hem in 1798 nit zijn vaderland verdreven, en nu vatte hij het vooruemen op haar te bestrijden. Hiertoe schreef hij „*Restaurator der Staatswissenschaft*” (6 dln., 2de druk 1820—1834), welke veel opzien baarde. Later ging hij over tot de R. Katholieke Kerk, waarbij zeer was af te keuren, dat hij van dien stap een geheim maakte, omdat hij anders beroofd zou worden van betrekkingen, die onvereenigbaar waren met zijn nieuwe belijdenis. Nadat hij eindelijk deze openlijk verkondigd had, verbuisde hij naar Parijs, waar hij in 1824 geplaatst werd bij het departement van Buitenlandsche Zaken. Na de Julirevolutie keerde hij naar Solothurn terug, behoorde er tot de hoofdleiders der Ultramontaansche partij en overleed den 20sten Maart 1854.

Halley, Edmund, een Engelsch wis- en sterrenkundige, geboren te Haggerston bij Londen den 29sten October 1656, wijdde zich aanvankelijk aan de letterkunde en aan de talen en later aan de sterrenkunde. Nadat hij op 19-jarigen leeftijd een moeielijk astronomisch vraagstuk opgelost had, zond de regering hem in 1676 naar St. Helena, om den sterrenhemel van het zuiderhalfrond waar te nemen. De vrucht van dezen tocht was zijn „*Catalogus stellarum australium*” (1679). Na zijn terugkeer werd hij lid van het Koninklijk Genootschap te Londen en van de Academie van Wetenschappen te Parijs. In opdracht van het eerstgenoemde,

dat hem tot secretaris koos, ging hij naar Danzig, om nitspraak te doen over een wetenschappelijke strijd tusschen *Hooke* en *Hervelius*, en vervolgens naar Frankrijk en Italië. Tusschen Calais en Parijs ontdekte hij de naar hem genoemde komeet, die hij later op de nieuwe Koninklijke Sterrenwacht gadesloeg. In 1693 leverde hij de eerste wetenschappelijk bewerkte sterftestatistiek en van 1698—1703 deed hij reizen, om de afwijking der magneetnaald te bepalen. In 1703 werd hij hoogleeraar in de wiskunde te Oxford en in 1720 koninklijk sterrenkundige te Greenwich. Hij bewerkte een theorie der maan ter bepaling van de lengte op zee, maakte de sterrenkundigen opmerkzaam op den doorgang van *Venus* over de zon in 1761 en wees aan, hoe men door de waarnemingen daarvan op verschillende plaatsen der aarde de parallax van de zon zou kunnen bepalen. Hij overleed den 14^{den} Januari 1742. Hoogst-belangrijk zijn de door hem vervaardigde „*Tabulae astronomicae*”, welke eerst na zijn dood in het licht verschenen (1749) en 10 jaar later nogmaals werden uitgegeven door *Lalande*. Hij verbeterde de dnikerklok en was de uitvinder van den spiegelotant. Hij berekende de loopbanen van 24 kometen en toonde aan, dat die van 1682 reeds in 1456, 1531 en 1607 verschenen was, waarom hij haar 76-jarigen loopkring vaststelde, wat later (het laatst in 1835) door de uitkomst bevestigd werd.

Halleysche periode. Zie *Chaldeeische periode*.

Hallia Thunb. is de naam van een planten-geslacht uit de familie der *Vinderbloemigen* (*Papilionaceae*). Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, door een bloemkroon met een stompe vlag, langwerpige vleugels, een saamgedrukte kiel en een eenhokkige, eenzadige peul. Het omvat overvliedende kruiden, welke aan de Kaap de Goede Hoop groeien. Tot de sierplanten behooren: *H. alata Thunb.* met in eidelingsche trossen geplaatste bloemen, *H. asarina Thunb.* met een van boven paars, sierlijk geaderde vlag en gelijkkleurige vleugels en kiel, en *H. cordata Thunb.* met paarse bloemen.

Hallier, Ernst, een Duitsch plantkundige, geboren te Hamburg den 15ten November 1831, bezocht aldaar de hoogere burgerschool, waar hij het onderwijs genoot van *Schleiden*, en trad in 1848 als tuinbonwleerling in dienst in den botanischen tuin te Jena. Na het eindigen zijner leerjaren was hij werkzaam in onderscheiden kweekerijen, o.a. bij *Haage* te Erfurt, waar de palmenkassen aan zijn zorg waren toevertrouwd, daarna bij *Deppe* te Witzleben niet ver van Berlijn, waar hij zich met de rozenleelt, en bij *Albrecht*, Hof tuinier van prins *Albrecht van Pruisen*, waar hij zich met de ananasleelt bekend maakte. Daarna wijdde hij zich te Berlijn, Jena en Göttingen aan de beoefening der natuurkunde en tevens aan die der wijsbegeerte, vooral van *Kant*. Nadat hij in 1856 te Jena gepromoveerd was, werd hij leeraar aan het pharmaceutisch instituut van professor *Ludwig* en assistent aan het phyto-physiologisch instituut van *Schleiden*. In 1860 werd hij er privaat-docent, in 1864 hultengewoon hoogleeraar en is thans als gewoon hoogleeraar te München gevestigd. Van zijn geschriften vermelden wij: „*Phar-*

maceutische Naturgeschiede nnd Warenkunde" (1865), „Die pflanzlichen Parasiten des menschlichen Körpers" (1866), „Gährungserscheinungen" (1867), „Das Choleracontagium" (1868), „Deutschlands Flora oder Abbildung und Beschreibung der wildwachsenden Pflanzen in der mitteleurop. Flora" (1879), „Die Weltanschauung des Naturforschers" (1875), „Naturwissenschaft, Religion und Erziehung" (1875), „Reform der Pflanzforschung" (1875), „Die Ursache der Krüskrankheit" (1875), „Die Placiden der niedern Pflanzen" (1878), „Untersuchungen über Diatomeen" (1880), „Kulturgechiede des 19. Jahrhunderts in ihren Beziehungen zu der Entwickelung der Naturwissenschaften" (1889), „Aesthetik der Natur" (1890), „Grundzüge der ländlichen Gartenkunst" (1891), „Die Pestkrankheiten der Kulturgewächse" (1895) en „Die Hefe der Alkoholgährung" (1896). Ook leverde hij een nieuwe bewerking van de „Flora von Deutschland van Schlechtendal," Langethal en Schenk.

Halligen, een groep kleine eilanden in de Humberaai aan de Sleeswigsche Waddenkust, is een overblijfsel van de marschgronden, die in de plaats van nitgestrekte venen tusschen het vaste land en de groote deels verwoeste duinketen door het zeewater afgezet, en daarna weer vernietigd werden. Door stormvloed, ijsgang, ebbe en vloed is een groot aantal Halligen spoorloos verdwenen, andere daarentegen heeft men door indijking hij het vasteland getrokken. De nog bestaande Halligen, waarvan Jorssand, Oland, Langenesz-Nordmarsch, Gröde, Habel, Hamburger Halig, Klein-Moor, Hooge, Norderoog, Süderoog en Südfall de voornaamste zijn, bezitten goede weiden voor runderen en schapen. De gezamenlijke oppervlakte bedraagt ± 22 v.k.m. met 500 bewoners. Daar de Halligen zich slechts weinig boven den normalen vloed verheffen en dus dikwijls aan overstromingen blootgesteld zijn, heeft men de huizen op 4—5 m. hoogte verheven op gebouwd. De bewoners zijn Noord-Friezen en onovetroffen zeelieden. Zij genieten een tamelijken welstand, zijn rein en ordelijk en leggen om hun woningen groenten- en bloementuintjes aan. Sedert 1896 is men begonnen met het aanleggen van dammen, en het is te verwachten, dat zij in den loop dezer eeuw geheel met het vasteland verbonden zullen worden.

Halliwel Philipps, James Orchard, een Engelsch letterkundige, geboren te Chelsea den 21sten Juni 1821, studeerde 2 jaar te Cambridge en maakte zich bekend door een uitgave der reizen van John Mandeville (1839). Hij werd daarna belast met een onderzoek naar de handschriften der Chathambibliotheek te Manchester en voldeed daaraan door zijn „Account on the European manuscripts in the Chatham library at Manchester" (1842). Verder gaf hij een door hem ontdekt roman in verzeu, getiteld „Torrent of Portugal" (2de druk, 1856) in het licht, benevens het oorspronkelijk handschrift der „Merry wives of Windsor" (1842) van Shakespeare. De vrucht van zijn verdere nasporingen omtrent dien dichter waren de „Shakespeariana" (1841), alsmede een levensbeschrijving van Shakespeare (1848) en „Outlines of the life of Shakespeare" (2de druk, 1883). Belangrijker echter is zijn „Early history

of freemasonry in England" en zijn „Dictionary of archaic and provincial words" (2 dln., 10de druk, 1887). Ook leverde hij „Popular rhymes and nursery tales" (1849). Door de uitgave der „Letters of the kings of England" (2 dln., 1846) bracht hij belangrijke documenten ter kennis van het publiek. In 1852 maakte hij een aanvang met een prachtig-geïllustreerde folio-nitgave van Shakespeare, die in 1865 in 16 deelen voltooid was. Hij overleed den 3^{den} Januari 1889 op Hollingbury Copse bij Brighton.

Hallmann, Anton, een Duitsch architect, schilder, teekenaar en schrijver, geboren te Hannover in 1812, ontving het eerste onderwijs in de bouwkunst van Hellner in zijn geboorteplaats en begaf zich vervolgens naar de academie te München. In 1833 ging hij naar Rome en in 1834 verbond hij zich met Wilhelm Schulz nit Dresden tot de nitgave van een werk over de Normandische gebouwen in Calabrië en op Sicilië. Terwijl zijn medewerker nasporingen deed in de archieven, vervaardigde Hallmann schetsen, welke hij vervolgens te Rome graveerde. Een ander verscheen echter eerst in 1846 te Dresden. In 1839 keerde hij naar München terug, waar Gärtner hem met het opzicht op eenige gebouwen belastte, doch reeds in het daarop volgende jaar begaf hij zich naar Petersburg en vanhier over Denemarke naar Engeland. Te Londen hield hij in een vereeniging van bouwkundigen een voorlezing over de geschiedenis van den Grieksch-Russischen kerkelijken bouwtrant, waarvoor hem een medaille werd toegekend, terwijl een uittreksel nit zijn voordracht een plaats vond in het „Athenaeum" (1840). Ook ontwierp hij er een plan voor een benrsgebonw. Vandaar begaf hij zich naar Frankrijk, waar hij te Parijs aan de Société des arts et des métiers tekeningen voorlegde van bouwwerken in Calabrië en op Sicilië, welke hem wederom een gouden medaille bezorgden. Nadat hij aan Friedrich Wilhelm IV, koning van Pruisen, een grootch ontwerp had aangeboden voor den bouw eener Protestantsche hoofdkerk, werd hij tot „Hofbauinspektor" benoemd. Hallmann wees deze betrekking echter van de hand, omdat zij hem tot een staatsexamen verplichtte, en keerde in het voorjaar van 1841 naar Rome terug. Hier wijdde hij zich aan de schilderkunst en leverde voorstellingen van gebouwen in olieverf. In de lente van 1842 begaf hij zich naar Dresden, waar hij een plan ontwierp voor een regeeringsgebonw te Berlijn. In den herfst van dat jaar gaf hij zijn werk „Kunstbestrebungen der Gegenwart" in het licht, waarop het jaargeld, hem door den koning toegekeud, verleugd werd, zoodat hij in 1843 weder naar Rome trok en er onderscheiden doeken in olieverf voltooide, van welke vooral „Een dag op Cyprus" zeer geroemd wordt. In 1844 schilderde hij voor den koning van Pruisen een groote, vervallen villa bij avond-schemering. Hij overleed te Livorno den 20sten Augustus 1846.

Halloren is de naam, dien men geeft aan de werklieden van de zoutgroeven te Halle aan de Saale. Zij onderscheiden zich door een krachtigen lichaamsbouw, regelmatige gelaatsrekken, onderwetsche kleederdracht, onde zeden en gebruiken en een moedig, vrijheidlievend karakter.

Zij hebben ook hun afzonderlijke feesten en een eigenaardigen tongval. Voorheen vormden zij een afzonderlijke kaste, en hun aantal was toen zóó groot, dat zij in 1545 meer dan 600 strijdbare mannen konden leveren. Volgens hunne werkzaamheden waren zij in 3 klassen verdeeld, de bronknechten (waterdragers), de arbeiders (zontdragers, stokers enz.) en de opalers met de opzichters. Iedere klasse had hare eigen wetten en gebruiken. Daarin is echter verandering gekomen sedert de aanwending der stoomwerktuigen. Sommigen meenen, dat de Hallörens van vreemden oorsprong zijn, en meer bepaald, dat zij nakomelingen zijn der ondske Frankische kolonie, die zich bij den hucht Halla vestigde. Tegenwoordig bedraagt hun aantal, voor zoover zij nog bij de zontwinning werkzaam zijn, niet meer dan ruim 400, die nog bijzondere privilegiën bezitten.

Hallstätt, een marktvel in Opper-Oostenrijk, aan den voet van den Hallstätter Salzberg en aan de spoorlijn Stainach—Schärding gelegen, is amphitheatergewijze gebouwd en telt (1900) 741 inwoners. Men vindt er een Katholieke (met een mooi zijaltaar) en een Protestantische kerk, benevens een klein museum van Keltische onbeden. Midden in het plaatsje vormt de Mühlbach een waterval. In de zontgroeven werden (1902) 83197 centenaars zout gewonnen. In 1846 werd bij Hallstätt een belangrijke begraafplaats met meer dan 1000 graven en rijke praehistorische vondsten ontdekt (zie Hallstätter periode). De vondsten zijn grotendeels ondergebracht in het natuurhistorisch museum te Wenen. 5 km. ten Z.W. bevinden zich twee groote watervallen, de Waldbachstrub en de Schießerfall, beide 100 m. hoog. Van Hallstätt nit wordt gewoonlijk de Dachstein (zie aldaar) bestegen.

Hallstätter Meer, het mooiste meer van het Oostenrijksche Salzkammergut, ligt aan den noordelijken voet van het Dachsteingebergte, is 8 km. lang, 1—3 km. breed, 8.6 v. km. groot, 125 m. diep, wordt door de Traun doorstroomd en heeft, aan drie zijden door hooge bergmassa's ingesloten, een ernstig karakter.

Hallstätter-periode noemt men een beschavingstijdperk, dat door de voorhistorische vondsten bij Hallstätt (zie aldaar) vertegenwoordigd en gekenmerkt wordt door het feit, dat behalve hrons ook ijzer tot het vervaardigen van wapens gebruikt werd. Men noemt dit tijdperk ook wel de oudste ijzertijd. De wapenen, gereedschappen en sieraden van deze periode hebben bepaalde stijlvormen.

Hällström, Ivar, een Zweedsch componist, geboren te Stockholm den 5^{den} Junii 1820, studeerde te Upsala in de rechten, doch wijdde zich weldra aan de toonkunst. Van 1861—1872 leidde hij het door *Lindblad* gestichte muziekinstituut. Sedert 1881 was hij instructeur aan de Opera, terwijl hij van 1853—1881, tevens bibliothecaris van prins *Oskar* was. **Hällström** overleed te Stockholm den 11^{den} April 1901. Hij componeerde de cantaten „Blommornas nrdan" (1860), „Herr Hjalmar och skön Ingrid" en de opera's en operetten „Hertig Magnus och sjöjungfrun" (1867), „Den förtrollade katten" (1869), „Mjölmarvargen" (1871), „Silfverringen" (1880), „Den Bergtagna" (1874), „Vikingsarne" (1877), „Neaga" (1885) en „Per Svinaherde" (1887).

Hallström, Per, een Zweedsch dichter, geboren te Stockholm den 29sten September 1866, studeerde aan de Technische Hoogeschool, was van 1888—1890 in Amerika als scheikundige werkzaam, keerde in 1891 naar Zweden terug en leeft daar thans van zijn letterkundige werken. Zijn eerste geschriften werden koel opgenomen, tot zijn novellenbundel „Purper" en de roman „Een oude geschiedenis" (1895) de aandacht op hem vestigden. Daarop volgden met stijgend snoces de novellenbundels „Het brillant sieraad" (1896), „Het reisboek" (1898), „Thanatos" (1900), en „Florentijnsche avonddroom" (1902), de romans „Lente" (1898), „De doodelijke gevallen" (1902), „Gustaaf Spårvert's roman" (1903) en „Zielsgeschiedenis van een jongleeraar" (1904), het sprookjesdrama „De graaf van Antwerpen" en de historische stukken „Bianca Capella" en „Venetiaansche comédie" (1901).

Hallucinaties of **Waanvoorstellingen** noemt men zulke schijnbaar zintuigelijke waarnemingen of gewaarwordingen, welke niet het resultaat zijn van de rechtstreekse inwerking van overeenkomstige nitwendige prikkels (licht, geluid enz.) op de betreffende zintuigen, maar door inwendig prikkeling dezer laatste of van hun zenuwen, dan wel van hun voortzetting en einde in de hersenen worden opgewekt. De lijder aan zulk een ziekelijke toestand meent derhalve iets te zien, te hooren enz., zonder dat er een nitwendige oorzaak van die gezichts- of gehoor-gewaarwording valt aan te wijzen. Volgens de moderne psychologie behooren de hallucinaties tot de ziekelijke droom toestanden (zie *Droom*). Het talrijkst treden *gehoor-hallucinaties* op, minder talrijk *gezichts-hallucinaties*, terwijl ook *reuk-, smaak- en gevoels-hallucinaties* bekend zijn.

De hallucinaties vormen een belangrijk symptoom bij nagenoeg alle zielsziekten, maken somtijds, bijv. bij delirium, het hoofbestanddeel der ziekteverschijnselen nit. Ook bij zenuwziekten (epilepsie, hysterie) worden zij waargenomen, alsook bij alkoholisten, morfinisten enz. Bij ijlen de koorts en spelen zij eveneens een rol, hoewel hierbij meer een andere ziekelijke afwijking, de illnsie (zie aldaar), op den voorgrond treedt. Bijzonder bevorderlijk aan het optreden van hallucinaties zijn lichamelijke of geestelijke nitputting (*accuse*), en dit maakt het verklaarbaar, dat zij bij overigens volkomen gezonde, maar met een sterke phantasie begaafde personen (*Goethe, Spinoza*) tijdelijk kunnen voorkomen. Cultuurhistorisch hebben zij een groote betekenis (*Mohammed*).

Hallue of *Quérienz*, een riviertje in het Fransche departement Somme, is bekend geworden door den slag van 23 December 1870, toen de Deutsche korpsen *Manteuffel* en *Goeben*, 20000 man sterk, onder het opperbevel van eerstgenoemde, een beslissende overwinning behaalden op het Fransche noorderleger, dat door *Faidherbe* werd aangevoerd en 50000 man telde. Hierdoor werd het pas georganiseerde noorderleger vernietigd, en het plan van *Faidherbe*, om naar Parijs te trekken, verijdeld.

Halluin, een dorp in het Fransche departement Nord, wordt door de Lys van de Belgische stad Menin gescheiden, ligt aan de spoorlijnen

Tourcoing—Menin en Armentières—Halluin en telt als gemeente (1901) 11994 inwoners. Men vindt er belangrijke fabrikage van damast, tafellinnen, heddeltijk, olie en handel in linnen, graan en vee.

Hallum is een dorp in de provincie Friesland, tot de gemeente Forwerderallel behoorend, aan de Hallumer trekvaart. Het bezit een fraaie Hervormde kerk, met mooi orgel, een Gereformeerde en een Doopsgezinde kerk, een groot armenhuis, vele merkwaardige grafzerken van edelen uit de 16de en 17de eeuw en cichoreifabrieken. Met de hundert Jouswamburen heeft het ongeveer 3700 inwoners.

Hallwich, *Hermann*, een Oostenrijksch staatsman en geschiedschrijver, geboren te Teplitz, den 9^{den} Mei 1838, studeerde te Praag, was eenigen tijd hoogleraar in de geschiedenis, daarna in 1869 secretaris van de Kamer van Koophandel te Reichenberg en werd vervolgens benoemd tot lid van het Huis van Afgevaardigden en van den Rijksdag. Hier bevorderde hij vooral de verbetering van het onderwijs. In 1891 stichtte hij met vrijheer von *Leitenberger* het centraal comité van Oostenrijksche industrieën. Hij schreef „Wallensteins Ende. Ungedruckte Briefe und Akten“ (2 dln., 1879), „Heinrich Matthias Thuru als Zeuge im Prozeß Wallenstein“ (1883), „Gestalten aus Wallensteins Lager“ (2 dln., 1885), „Reichenberg und Umgehung. Eine Ortsgeschichte mit besonderer Rücksicht auf gewerbliche Entwicklung“ (1872—1874), „Teplitz. Eine deutsche-böhmische Stadtgeschichte“ (1896) en „Firma Franz Leitenberger“ (1893).

Halm (*Calamus*) is de naam, dien men in de plantkunde geeft aan den veelal ronden, door blad-scheeden omgeven, van sterk verdikte knopen voorzien stengel der Grassen. Dikwijls is hij overlangs gestreep, voorts onder en boven de knopen meest onbehaard en kruidachtig, somtijds houtig, zoals hij het Spaansch riet en het bamboe. De geleidingen zijns doorgaans hol, doch bij sommige Grassen, bijvoorbeeld bij het snikerriet en de mais, met een mergachtige zelfstandigheid opgevuld. Hij onderscheidt zich van den *bieshalm* (*calamus*), doordien deze gewoonlijk geheel met merg gevuld is en geen verdikkingen op de plaats der knopen bezit.

Halm is de schuilnaam van *Eligius Franz Joseph*, vrijheer von *Munich-Bellinghausen* (zie aldaar).

Halm, *Karl* von, een Duitsch philoloog, werd geboren te München den 5^{den} April 1809 en wijdde er zich aan de studie der letteren. In 1834 werd hij aldaar benoemd tot leeraar aan het Ludwigs-gymnasium en vertrok in die betrekking in 1839 naar het lyceum te Hadamar en als rector van het Maximiliaansgymnasium in 1849 weder naar München. In 1856 werd hij directeur der Staatsboekery en hoogleraar aan de universiteit. Hij leverde kritische uitgaven van werken van *Cicero*, van *Tacitus*, van *Valerius Maximus* enz., alsmede van de geschriften der kerkvaders *Lactantius*, *Sulpicius Severus* en *Minucius Felix* (deze laatste in opdracht van de Keizerlijke Academie te Weenen). Ook schreef hij: „Über die kritische Bearbeitung der Gedichte Höltys (1863), door een nieuwe uitgave dier gedichten (1869)

gevolgd. Hij overleed te München den 5^{den} October 1882. Eindelijk verscheen van hem een hoogst belangrijke catalogus der handschriften, op de bibliotheek te München aanwezig.

Halma (Grieksch = sprong), een reeds aan de ouden bekend spel, wordt door 2 personen met ieder 19 of door vier personen met ieder 13 steenen van verschillende kleur op een bord, in 256 vakjes verdeeld, gespeeld. De spelers zetten hun steenen in diagonaal tegenover elkander liggende hoeken in den vorm van een driehoek op. wordt het spel door vier personen gespeeld, dan kan men twee aan twee maat zijn of ieder voor zich spelen. Het doel van het spel is zijn eigen steenen in het vak van den tegenstander te brengen.

Halma, *François*, een Nederlandsch geschied- en letterkundige, geboren den 13^{den} Januari 1653 te Langerak in de provincie Utrecht, ontving te Utrecht onderricht in de Latijnsche taal, daar hij bestemd was voor de betrekking van predikant. Een samenloop van omstandigheden bracht hem echter bij den boekhandel, waarbij zijn taalkennis hem uitnemend te stade kwam. Weldra werd hij tot academiedrukker benoemd en zijn drukkerij verkreeg zelfs in het huitenland een beroemden naam. Later verplaatste hij zijn boekhandel naar Amsterdam. Toen hij in 1710 door de Staten van Friesland aangesteld was tot landschapsdrukker, begaf hij zich naar Leenwarden, waar hij den 13^{den} Januari 1722 overleed. Hij schreef: „Holland aan de voeten des Konings, uit het Fransch van La Volpelière“ (1707), „Davids harpingen of de CL Psalmen opnieuw op de gewone zangwijze in de dichtmaat gebracht“ (1707), „Woordenboek der Nederduitsche en Fransche talen“ (2 dln., 1708 en later bij herhaling), „Friesland in rouw over den dood van Johan Willem Friso“ (1711), „Goddelyke begeerte van eene geloovige ziel“, „Gereformeerd gezangboek enz.“ (2de druk, 1721), „Het kasteel van Aigremont enz. in heldendicht“ (1715), „Woordenboek der H. Schrift“ (1716), „J. Lamigue, het leven van Johan Willem Friso“ (2 dln., 1716), „Geographisch woordenboek van het land Kanaän“ (1717), „Kaarthoek van Friesland“ (1718), „Heilige feestzangen“ (1718), „Bijbelsche mengelzangen“ (1718) en „Tooneel der Vereenigde Nederlanden en onderhoorige landschappen, geopend in een algemeen historisch, genealogisch, geographisch-staatkundig woordenboek“ (2 dln., 1725).

Halmael, *Hendrik* van, een Nederlandsch blijspeldichter, werd in 1654 geboren en leverde van 1700 tot 1714 althans een dertigtal blij- en zinnespelen. Daarbij zijn 4 „Krispijns“, namelijk: „Krispijn bedrieger of gewaande baron“ (1707), „Krispijn boek- en kashonder, bedrieger“ (1707), „Krispijns Krispiaan, bedriegers enz.“ (1708) en „Krispijn wezenplaag en bloedverzaker“ (1708), verder schreef hij: „Gereinsde Kwaker“ (1708), „Verliefde grijsaard betrapt“ (1709), „Schijnheilig weewtje“ (1711), „Lijstige juffer betrapt“ (1713).

Halmael, *Arent* van, een Nederlandsch tooneeldichter, werd geboren te Amsterdam den 17^{den} October 1788, ontwikkelde zich onder leiding van *Martinus Stuart* en *IJsbrand van Hamelreld*, studeerde aan het Athenaeum in zijn geboorteplaats en verkreeg den 20^{den} Juli 1810 te Leiden den graad van doctor in de rechten, waarna hij

zich vestigde te Amsterdam. Weldra echter moest hij als garde d'honneur nittrekken en vertoefde geruimen tijd te Metz. Na zijn terugkeer werd hij in 1815 auditeur-militair te Amsterdam en vervolgens te Leeuwarden. Hier behoorde hij in 1819 tot de oprichters van het taal- en letterkundig genootschap „Constanter”, ontving in 1841 de orde van den Nederlandschen Leeuw, werd lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, alsmede correspondent der Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap. Hij overleed den 29sten September 1850. Hij schreef „Gerard van Velzen, treurspel” (1817), „De hekelaar, blijspel” (1817), „Antigone, treurspel” (1820), „Reinier en Willem van Oldenbarneveldt, treurspel” (1822), „Ats Bonninga, treurspel” (1830), „Adel en Ida of de betrijding van Friesland, treurspel” (1831), „Peter de Grootte, treurspel” (1834), „Mathilde en Strnensee” (1837), „Radboud de Tweede, koning van Friesland” (1839), „Bijdrage tot de geschiedenis van het toneel, de toneelspeelkunst en de toneelspelen in Nederland” (1840), „De Schieringers en Vetkoopers, romantisch-dramatische taferelen uit de geschiedenis van Friesland in de 15de eeuw” (1841), „Stamboek van den Frieschen adel” (2 dln., 1842—1846, met 252 gekleurde wapens), gezamenlijk met de *Haas Heltema*, „Wetenswaardigheden uit de geschiedenis van Noord-Holland” (1843), gezamenlijk met van *Wijn* en *Plempers van Balen*, „De dwaling van den dag, blijspel” (1844) en „Henri Picard of de Nederlandsche zangers te Parijs, blijspel” (1846), benevens eenige kleine stukjes en een groot aantal bijdragen in tijdschriften en jaarboekjes.

Halmahera is een eiland van Insulinde in de Moluksche Zee, tusschen 2°14' en 0°56' N.Br. en 127°21' en 128°53' O. L.v. Gr. gelegen. Met de er toebehoorende kustelandjes beslaat het een oppervlakte van bijna 20000 v.km. en bestaat uit vier groote schiereilanden, door diepe inhammen van elkander gescheiden. Daarnaast vindt men aan de kust vele kleine bochten, waaraan meestal de distrikts hoofdplaatsen zijn gelegen. Door elk der schiereilanden schijnt een met dichte wouden bedekte bergketen in de richting der lengteas te loopen, terwijl hier en daar dwarsjnkken tot aan de kust reiken. Van de toppen zijn onderscheiden vulkanisch, zoo op het N.schiereiland de Gamkonorah (1800 m.) op de W.kust en de Doeko-ma-Tala (1000 m.) op de N.O.kust. Grootere rivieren kunnen er niet voorkomen; de grootste, de Kaorivier, is slechts voor kleine prauwen bevaarbaar. De voornaamste voortbrengselen zijn rijst, sago, kokosnoten, parelmoer, tripaang en damar, alles echter slechts in geringe hoeveelheid; ook van de goede houtsoorten, die de bosschen bevatten, wordt wegens gebrek aan afvoerwegen, geen partij getrokken. De handel is eveneens onbeduidend en wordt nog het meest gedreven door Chinezen en Makasaren van de hoofdplaats Ternate, die zich gewoonlijk over de landengte van Dodinga naar de O.kust begeven; behalve lijnwaden zijn artikelen van opschik bijzonder gewild.

De bevolking wordt op 30000 geschat, welk cijfer echter maar weinig betrouwbare is; van de vier schiereilanden is het noordelijke het dichtst

bevolkt. Zij wordt onderscheiden in Alfoeren, d. w.z. heidenen, die de meerderheid vormen, en Mohammedanen. De mannen zijn krachtig gebouwd en welgemaakt, sterk behaard en hebben regelmatig trekken. De vrouwen daarentegen zijn leelijk en ineengedrongen van gestalte. De Alfoer is in den omgang vrij en toch bescheiden en hulpvaardig. De kleeding bestaat uit een schaamgordel en een hoofddeuk, hun hoofdvoedsel is sago met sagoweer als drank, welke zij uit den arenpalm tappen, hun meest geliefkoosde verblijfplaats het bosch, hun legerstede een boomtak of wat opgehoopte bladeren. Landbouw, jacht en vischvangst zijn de hoofdmiddelen van bestaan. Wel is waar wijken woningen, kleeding, wapens, seden en gebruiken in verschillende streken sterk van elkander af, evenals de taal of dialecten. Koppen snellen komt niet meer voor, wel doodslag uit wraak. Ook de zeeoverrij, waaraan vooral de bewoners van het distrikt Tobelo zich voorheen nog al eens schuldig maakten, heeft sedert 1878 geheel opgehouden.

Staatkundig behoort Halmahera tot de residentie Ternate en vormt de afdeling Halmahera met de hoofdplaats Djilolo, onderverdeeld in Noord-Halmahera en Zuid- en Oost-Halmahera. Aan het hoofd staat een controleur, tevens belast met het bestuur over Noord-Halmahera, terwijl de andere onderafdeeling onder een posthouder ressorteert, te Patani gevestigd. Van de 4 schiereilanden worden het N. en Z. tot het sultanaat van Ternate, het N.O. en Z.O. tot dat van Tidore gerekend. Het Ternataansch gebied is verdeeld in 11 distrikten: Dodingo, Sidangoli, Djailolo, Sawoe, Gamkonorah, Tolofoei, Loloda, Galela, Tobelo en Kaor op het N. en Gaïne op het Z. schiereiland; dat van Tidore in drie: Maba, Patani en Weda. De verdrukking der bevolking, zoowel door het sultansbestuur, als door de eigen hoofden, heeft meermalen tot opstanden aanleiding gegeven, die slechts met hulp der Nederlandsch-Indische regeering onderdrukt konden worden.

Halmgewassen kunnen die granen worden genoemd, welke bij rijpheid of reeds langeren tijd te voren, ten gevolge van bladafval, nit weinig meer bestaan dan halm en bloeiwijze voorzien van vruchten, zooals tarwe, spelt, rogge, gerst, haver en kanariezaad.

Halmstad, de hoofdstad van het Zweedsche län Halland, ligt aan den mond der Nisså in het Kattgat, aan de spoorlijn Helsingburg—Göteborg en telt (1901) 15567 inwoners, die werkzaam zijn in ijzergieterijen, machinefabrieken en hierhouwerijen. Ook houden zij zich bezig met zalmvangst en handel (in 1901: 1477 in- en 1835 nitgekaarde schepen). De vestingwerken werden in 1734 gesloopt. De stad heeft druk bezochte zeebaden.

Halo (Grieks-Latijn: *halos* = ring) noemt men de witte of gekleurde kringen, welke somtijds om zon of maan zichtbaar zijn. Men onderscheidt kleinere en grotere kringen, welke laatste somtijds in vereeniging met hijmanen (zie aldaar) of bijzonnen en andere optische verschijnselen optreden (zie de afb.). De kleinere, ook *aurorae*, *corona*, *lichtkrans* geheeten, ontstaan, wanneer dunne, laaghangende wolken voorbij het hemellichaam trekken of de dampkring rijk aan water-

damp is, en wel door buiging der lichtstralen, welke op de waterdoppels vallen. De grootere worden veroorzaakt door breking der lichtstralen in de drie- of zeshoekige prismas der ijskristallen, welke in de lucht zweven.

Halo.

Halogenen (Grieksch = zoutvormend) noemt men in de scheikunde de elementen fluor, chloor, broom en jodium, omdat zij zonder toetreden van zuurstof met de metalen zoutachtige verbindingen vormen, de haloïdezouten (zie aldaar).

Haloïden of Haloïdezouten noemde men vroeger in de scheikunde de zouten, welke uit metalen en niet-metalen (*haloëenen*) waren samengesteld, doch geen zuurstof bevatten. Het meest bekende haloïd is keukenzout. Dubbele haloïden bevatten één zoutvormer en twee metalen, bijv. chloorkalium-platina.

Haloïdesouten. Zie *Haloïden*.

Haloraghidaceen is de naam eener plantenfamilie uit de orde der *Myrtifloren*. Zij onderscheidt zich door de volgende kenmerken: de kelk-huis is met het vruchtbeginsel vergroeid en heeft een 4-spletigen zoom en het aantal bloembladeren is 4; deze zijn op den kelk ingeplant. Voorts zijn er 4 meeldraden of ook wel 8, en het vruchtbeginsel is 4-hokkig, terwijl de hokjes één zaadje bevatten. De stempels zijn ongesteeld en de splitvruchten 4-deelig, terwijl de zaden schaars met kiemwit zijn bedeed. Deze familie omvat een aantal waterplanten, waartoe in ons land het geslacht *Myriophyllum* (zie aldaar) behoort.

Halotrichiet is een mineraal, welks haar- of naaldvormige kristallen tot zijdeglanzende witte, geelachtige of groenachtige korsten, brokken, druif- of niervormige aggregaten van vezelige of schijnachtige structuur vereenigd zijn. Zij komen vooral voor op plaatsen, waar zwavelzuur op kleiaarde inwerkt, vooral in bruinkoolgebergten (Bohemen), ook in steenkoolgebergten (Potschappel), alsmede in de buurt van seifataren en van vulkanische gesteenten. Halotrichiet bestaat uit zwavelzure kleiaarde en water, $Al_2S_2O_{14} + 18H_2O$.

Haloxyline is een ontploffend poeder, uitgevonden door *Fehleisen* en hestaande uit 75 deelen kalisalpeteer, 15 deelen spaanders, 8 deelen bontakool en twee deelen rood bloedloegzout.

Halphen, Georges Henri, een Fransch wiskundige, geboren te Rouan den 30sten October 1844, studeerde te Parijs, trad in 1862 als luitenant in dienst bij de artillerie en nam deel aan den Fransch-Duitschen Oorlog onder *Faidherbe*. Van 1872—1886 was hij werkzaam aan

de Polytechnische School te Parijs, werd in 1886 lid der Academie en trad ook weer in dienst. Hij overleed den 21sten Mei 1889. Zijn werken over algebra en meetkunde en de theorie der Abelse en elliptische functies werden meermalen bekroond. Wij noemen „Mémoire sur la classification des courbes ganches” (1882), „Sur les invariants différentiels” (1878) en „Traité des fonctions elliptiques et de leurs applications” (3 dln., 1886—1890).

Hals (*collum*) noemt men dat gedeelte van het lichaam, hetwelk bij den mensch en vele dieren het hoofd of den kop met den romp verbindt. De laagste dierklassen, voorts de schaaldieren, vissen en slangen hebben geen hals, maar vele vogels en zoogdieren bezitten daarentegen een langen hals. Ook bij de menschen is de hals zeer verschillend. De hals van den man, gedeeltelijk door den baard bedekt, is dikker en minder rond dan die van de vrouw. Het achterste gedeelte van den hals draagt den naam van *nek*. De hals wordt aan de bovenzijde begrensd door de onderkaak en het achterhoofd en aan de benedenzijde door het borstbeen, de slentelheenderen, de schouderbladen en de wervelkolom. Tot steun van 's menschen hals dienen 7 halswervels, die het bovenste gedeelte van het ruggemerg bevatten. De onderste 5 halswervels komen overeen met de wervels van den ruggraat en zijn door banden zoodanig vereenigd, dat zij slechts een geringe beweging naar voren, naar achteren en naar de zijden veroorloven. De bovenste 2 halswervels zijn echter anders gebouwd. De bovenste, het hoofd torsende, draagt den naam van *atlas* en heeft de gedaante van een ring, waarop het hoofd zóó geplaatst is, dat het zich op dien ring voor- en achterwaarts kan bewegen (knikken), terwijl de daaropvolgende wervel *epistropheus* of *draaijer* heet, om wiens loodrechte as het hoofd met den atlas kan draaien, zoodat die beide geleidingen alle vereischte bewegingen van het hoofd mogelijk maken. De epistropheus heeft op het werrellichaam ter plaatse, waar zich bij de andere wervels het bovenvlak bevindt, een stomp uitsteeksel, waarom de atlas kan draaien, evenals een deurs om haar hengsels, en dat uitsteeksel is geplaatst in den ring van den atlas en aan de achterzijde van dezen door een vasten band verbonden. Door andere banden, die de punt van dat uitsteeksel met het achterhoofd vereenigen, is de epistropheus met het hoofd verbonden. Aan de voorzijde van de wervels liggen de slokdarm met de schildklier, de spieren, die van het hoofd naar de heenderen van borst en schouder of naar de inwendige deelen van den hals loopen. Tot die inwendige deelen behooren verder de *luchtpijp* en de *slokdarm*. Voorts heeft men er groote slagaderen (carotides) en aderen (jugulares), alsmede zenuwen en klieren.

Hals is de naam dien men geeft aan het eerste lid van het kapiteel eener kolom, onmiddellijk volgende op de schaft. Men vindt dien bij de Toekaansche en de Dorische orde. Ook aan sommige beenderen van het menschelijk lichaam onderscheidt men een hoofd en een hals. Eveneens bij andere voorwerpen, die ondersteld worden een hoofd te hebben en een romp — bijv. hij een flesch — bestempelt men het gedeelte, hetwelk die beide vereenigt, met den naam van hals.

Hals is een scheepsterm tot aanduiding van

het touw, waarmede de ouderste hoeken der zeilen naar voren getrokken en vastgehouden worden.

Hals. Van deze schildersfamilie noemen wij in de eerste plaats *Frans Hals*, ter onderscheiding van zijn gelijknamigen zoon, de Oude hijgenaamd. Deze portret- en genreschilder, het hoofd der Haarlemsche school der 17de eeuw, werd te Antwerpen geboren omstreeks 1580 uit Haarlemsche ouders, en kwam reeds vroeg (waarschijnlijk reeds vóór 1600) in Haarlem, waar hij zijn geheele leven bleef en waar hij den 7^{den} September 1666 werd begraven. Hij was een leerling van *Karel van Mander* te Haarlem. Als portretschilder was hij zeer gezien, getuige de talrijke beeltenissen van land- en stadgenooten, die hij hem besteld werden, getuige vooral de schitterende reeks van schutter- en regentenstukken (het vroegste van 1617), die het museum op het stadhuis te Haarlem bezit. Ondanks zijn groote werkzaamheid als portretschilder had hij het op zijn ouden dag zóó arm, dat de stad Haarlem hem een kleine jaarlijksche toelage schonk. Hij schilderde ook karakterkoppen en figuren nit het volk (bijv. „la Bohémienne“, thans in het Louvre, „de Straatlooper“, thans in het museum te Antwerpen, enz.). Behalve in Haarlem vindt men hier te lande o.a. schilderijen van hem in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam. Zijn portretten zijn door tal van graveurs in beeld gebracht, vooral door *A. Blooteling*, *J. Suyderhooff*, *Jac. Matham* en *Jan van de Velde*. *Frans Hals* had tal van leerlingen, o.a. *Adr. Brouwer*, *Adr. v. Ostade*, *Ph. Wouwerman*, *Jan Miense Molenaer*, *Judith Leyster*, *Pieter Codde*, en verscheiden portretschilders.

Zijn broeder, *Dirck Hals*, eveneens te Haarlem woonachtig (geb. 1591, overl. 1656), was ook een leerling van hem. Hij schilderde vooral gezelschapstukken, waarvan o.a. het Rijksmuseum te Amsterdam een prachtexemplaar bezit.

De zonen van *Frans Hals*, *Frans*, *Johannes*, *Reynier*, *Harmen*, *Claes* en *Willem*, hebben eveneens de schilderkunst beoefend. *Frans Hals* (de Jonge) werd te Haarlem geboren tusschen 1617 en 1623 en overleed er na 1669. Hij schilderde fraaie stilleveus (o.a. te Boedapest, Berlijn en in de verzameling van den heer *Haverkorn van Rijswijk* te Rotterdam) en zeer breed gepenseelde geurenstukken (o.a. te Dresden). Van *Johannes Hals*, hijgenaamd „de Gulden Ezel“, die geurenstukjes schilderde, vindt men o.a. een stukje in het museum te Haarlem; van *Reynier Hals* (1630—1671), eveneens geureschilder, bevindt zich een schilderij in hetzelfde museum, terwijl het meest bekende der zeldzame geurenstukken van *Harmen Hals* (1611—1669) de verzameling-Weber te Hamburg siert. Van *Claes Hals* (1628—1686) bezit o.a. het Mauritshuis te 's Gravenhage een geurenstukje, van *Willem Hals* zijn geen werken bekend.

Geen van deze zonen van den grooten meester komt zijn vader nabij. Zijn zoon *Frans* is van hen de meest begaafde.

Halsbury, *Hardinge Stanley Giffard*, baron, een Engelsch staatsman, geboren in 1825, studeerde te Oxford, werd in 1850 advocaat te Londen en in 1865 tot *Queen's Counsel* benoemd.

Van 1875—1880 was hij onder lord *Beaconsfield* *Solicitor-General*, doch wist eerst in 1877 een zetel in het Lagerhuis te veroveren. In 1885 hij de vorming van het eerste ministerie-*Salisbury* werd hij als een der eerste advocaten van Londen, tot peer verheven en tot *Lord-Chancellor* benoemd, welk ambt hij ook in het tweede en derde kabinet-*Salisbury* bekleedde. In 1898 werd hij in den gravenstand opgenomen.

Halschner, *Hugo Philipp Egmont*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren den 29sten Maart 1817 te Hirschberg in Silezië, studeerde te Breslau en Berlijn in de rechten, vestigde zich in 1843 als privaattoeant te Bonn en werd er in 1847 huitegewoon en in 1850 gewoon hoogleeraar. Sedert 1868 was hij levenslang lid van het Pruisische Heerenhuis en sedert 1870 „Geheimer Justizrat“. Hij schreef: „Geschichte des brandenburg-preusz. Strafrechts“ (1856), „System des preusz. Strafrechts“ (2 dln., 1855—1868), „Die preusz. Verfassungsfrage“ (1846), „Das Recht Deutschlands im Streit mit Dänemark“ (3de druk, 1863), „Das Thronfolge-recht des fürstlichen Hauses von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg“ (1864), „Beiträge zur Beurteilung des Entwurfs eines Strafgesetzbuches für den Norddeutschen Bund“ (1870) en „Das gemeine Deutsche Strafrecht systematisch dargestellt“ (2 dln., 1881—1887). Hij overleed den 17^{den} Maart 1889 te Bonn.

Halsema, *Diederik Frederik Johan* van, een Nederlandsch rechtsgeleerde en onidekknidige, geboren te Groningen den 11^{den} November 1736, studeerde aldaar in de rechtsgeleerdheid, promoveerde op een dissertatie „De probationibus“ (1756) en schreef in de werken van het genootschap „Pro excolendo jure patrio“ „Oordeelkundige verhandeling over den staat en regeringsvorm der Ommelanden tusschen de Eems en de Lauwers enz.“, gevolgd door „Het aloude Ommelanden wetboek van Hunsingo, enz.“. Verder heeft hij bij zijn overlijden (den 24sten April 1784) nog eenige belangrijke handschriften nagelaten. Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, hoofdling te Wierum in de Ommelanden en rechter van Ooster-Wijtwert, Wierum en Loppersum.

Halsgerecht noemde men vroeger de openlijke rechtspleging tegen een crimineel veroordeelde, die aan de voltrekking van het doodvonnis placht vooraf te gaan en hierin bestond, dat de veroordeelde op de plaats van executie nogmaals ondervraagd werd omtrent zijn schuld; daarna werd het gevoelen van hen, die recht gesproken hadden, opnieuw gevraagd en werd het vonnis den schuldige voorgelezen; vervolgens werd de staf over zijn hoofd getrokken, de banken, stoelen en tafels werden omvergeworpen en ten slotte den scherperechter last gegeven, het vonnis onmiddellijk te voltrekken. Het was een overblijfsel van de aloude openbare rechtspraak op den Rijksdag, die later in een doellooze formaliteit was ontaard. In de 17de eeuw werd zij in de meeste staten afgeschaft.

Ook verstaand men onder dit woord de bevoegdheid van den Staat, vertegenwoordigd in den Senaat, om onderzoek te doen naar de zwaarste crimineele of halsmisdaden en deze door zijn afbte-

naren te laten berechten en straffen. De bevoegdheid, om strafzaken te berechten, werd in de Middeleeuwen naar de zwaarte der te beoordeelen gevallen verdeeld in alta, media et bassa jurisdictio, dat is: de hooge, midden- en lage rechtspraak; de alta jurisdictio is het halsgerecht. Onder de heerlijke rechten behoorde ook de bevoegdheid van particulieren om recht te spreken binnen de grenzen van zeker gebied; de voordeelen der rechtspraak, boeten en kosten, werden door den partienier met den vorst, van wien hij die bevoegdheid verkreeg, gedeeld. Met de afschaffing der heerlijke rechten is ook deze particuliere rechtspraak verdwenen.

Halake, Johann Georg, een der stichters van de electrotechnische firma *Siemens en Halske* te Berlijn, Petersburg, Londen, Weenen en Parijs, werd geboren te Hamburg den 30sten Juli 1814, legde zich reeds vroeg toe op de werktuigkunde en vestigde in 1844 met *Böttcher* een fabriek van werktuigen te Berlijn, verbond zich in 1847 met luitenant *Werner Siemens* tot het stichten eener werkplaats voor telegraphie en verliet in 1867 de vennootschap. Verder hielp hij te Berlijn het museum voor kunstnijverheid tot stand brengen en werd in 1881 tot plaatsvervangend voorzitter dezer stichting benoemd. Hij overleed den 18den Maart 1890 te Berlijn.

Halstersaadgeschiedenis of *Collierschandaal*. Zie *Lamothé*.

Halster is een leeren of linnen voorwerp, waarmee de kop der paarden in de stallen wordt vastgebonden.

Halster.

Halsteren is een gemeente in de provincie Noord-Brabant, groot 2949 H.A. met (1907) 3917 inwoners, ingesloten door de gemeenten Bergen-op-Zoom, Wonw, Steenberghe en Nieuw-Vossemeer in Noord-Brabant en Tholen in Zeeland. Zij omvat de dorpen Halsteren en Lepelstraat, benevens eenige buurten en polders. De bodem bestaat in het oosten uit diluviaal zand, in het westen uit zeeklei. De westelijke grens is de Kenderdracht. Landbouw is het voornaamste middel van bestaan, terwijl ook de visscherij wordt beoefend.

Het dorp Halsteren schilderachtig gelegen op den uitersten rand van den hoogen zandgrond, vormt het midden der gemeente. Men vindt er een Roomsche-Katholieke en een kleine Hervormde kerk en een halte van den stoomtram Bergen-op-Zoom—Tholen.

Haltaus, Christian Gottlob, een Duitsche geschiedkundige en taalkenner, geboren te Leipzig den 24den April 1702, werd in 1734 leeraar en in 1751 rector der Nicolaïschool in zijn geboorteplaats, waar hij den 11den Februari 1758 overleed. Hij schreef de belangrijke werken: „Calendarium mediæ ævi, præcipue germanicæ“ (1729), „Glossarium germanicum mediæ ævi“ (2 dln., 1758), beide thans nog onmisbaar.

Haltsnede of *haltrijmsnede* is een inkerving in de boomen, om het opstijgen van sappen te voorkomen.

Halve Fransche band noemt men den boekband, waarvan slechts de rug en de hoeken met leder overtrokken zijn.

Halve maan is een in het Turksche Rijk op minarets, vlaggen, veldteekens enz. voorkomende figuur, die werd overgenomen van de nomadenborden uit de 13de eeuw, welke een hoefijzer met paardestaart als banier in hun legers voerden.

Halve rouw. Zie *Rouw*.

Halve tinten noemt men in de schilderkunst de middenkleuren, die den overgang van de lichtere tot de donkere kleuren, van licht tot schaduw vormen. De werking van het koloriet berust voornamelijk op het juiste gebruik dezer halve tinten.

Halve toon. Zie *Musiek*.

Halymenia Agardh is de naam van een plantengeslacht uit de klasse der *Wieren (Algæ)*. Het omvat een aantal zeegewassen met loof van verschillende gedaante, waarop de vruchten zich aanwieliks boven de oppervlakte verheffen en door een lichten kring omgeven zijn. Van *H. edulis Ag.*, die men in den Atlantischen Oceaan op de Europeesche kust aantreft, wordt het dikke, sappige, donkerroode loof, dat hij het drogen een hoornachtig en purperkleurig voorkomen verkrijgt, in Ierland gegeten. Ook *H. Palmata Ag.*, evenzoo in den Atlantischen Oceaan en vooral aan de Noordzeekusten aanwezig, is eetbaar.

Ham, of *Hamilt.* is achter plantennamen de afkorting voor *W. Hamilton*.

Ham, een stad in het Fransche departement Somme, ligt aan de Somme, te midden van uitgestrekte moerassen en telt (1901) 3500 inwoners. Zij bezit een abdijkerk uit de 12de eeuw met een krypt en oude grafmonumenten, een oud kasteel met sterke torens en muren, een gedenktoeken

Het kasteel van Ham.

van generaal *Foy*, suiker-, brandwijn-, en oliëfabrieken. Het kasteel diende vroeger tot staatsgevangenis, waarin o.a. van 1830—1836 de laatste minister van *Karel X*, later (1840—1846) *Lodeschijk Napoleon* en na diens staatsgreep verschillende generaals en afgevaardigden gevangen zaten.

Ham (Den) is een gemeente in de provincie Overijssel, groot 4227 H.A. met (1907) 4656 inwoners, ingesloten door de gemeenten Amht-Ommen, Amht-Hardenberg, Vriezeveen en Hellen-doorn. De bodem bestaat afwisselend uit zand en beekklei, benevens afgeveende gronden van boogveen, in het westen bespoeld door de Regge. De omstandigheid, dat de Overijsselsche kanalen, die uit het westen deels naar Gramsbergen, deels naar Almelo voeren, hier een scheidingspunt hebben, heeft de ontginning bevoord. De hoofdhonnen van bestaan zijn landbouw, veeteelt (pluimvee) en weverijen. De gemeente omvat

de dorpen den Ham en Vroomshoop en de huerten Moge, Noordmeer en Linde. Men vindt er een Hervormde en een Gereformeerde kerk.

Ham (Hebreeuwsch *Cham*), een zoon van Noach, was volgens de ethnografische voorstelling der Joden (zie Genesis X) de stamvader der zuidelijke volken, speciaal der Afrikaansche, door zijn vier zonen Kusch (Zuid-Arabië en Aethiopië), Mizraim (Egypte), Put (West-Afrika) en Kenaan (Palestina en Phoenicië).

Ham, Frederik Jacob van den, geboren te Veenendaal den 12^{den} Februari 1846, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Utrecht, studeerde aldaar in de letteren en de theologie en promoveerde den 30sten Juni 1871 tot doctor in de theologie op een dissertatie, getiteld „De Psalmen met historische opschriften”. In 1877 werd hij benoemd tot hoogleraar in de letteren aan de universiteit te Groningen, en hij aanvaardde die betrekking den 27sten October van dat jaar met een redevoering over „Het belang van de studie der Arabische taal voor de behandeling van het Oude Testament”. Hij is lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en van het Historisch Genootschap te Utrecht en schreef: „Disputatio pro religione Mohammedanorum adversus Christianos” (Arabische tekst, 1877, 1890). „De Israëlietische onheid en de Pentateucheritiek” (Rectorale rede, 1888).

Hama of **Hamah** is de hoofdstad van een arrondissement (liwa) in de Turksche provincie (vilajet) Syrië, aan den karavaanweg tussehen Aleppo en Damaskus, aan de beide oevers van den Orontes (Nahr-el-Asi) en in een vruchtbaar dal gelegen. Zij is door muren omgeven, haar straten zijn krom, eng en onzindelijk. Men heeft er eengrooten bazar, opebare baden en 13 moskeeën. Het aantal inwoners bedraagt 45000, onder welke zich 4000 Christenen bevinden. Er zijn onderscheiden wol-, katoen- en zijdewerijen en men vervaardigt er veel Arabische mantels. Ook is er een aanzienlijke handel. Deze stad is het alonde *Hamath*, *Emath* of *Amatha*, dat door de Phoeniciërs gesticht, later door de Assyriërs werd bezet. Toen de Israëlietische Tien Stammen uit Palestina waren weggevoerd, werden kolonisten uit Hama daarheen gezonden. In het Grieksch-Macedonische tijdperk ontving de stad den naam van Epiphaneia en viel tegelijk met geheel Syrië in de macht der Arabieren.

Hamada zijn rotsachtige, waterlooze, steenachtige hoogvlakten in de Sahara, voornamelijk in het W. van het land der Toegareg tot den Atlantischen Oceaan, Senegal en Niger. Zij treden slechts geïsoleerd op en worden door diepe, vruchtbaar dalen doorsneden.

Hamadân, bij de Onden bekend onder den naam van Ecbatana (zie aldaar), een stad in de Perzische provincie Irak-Adsjmi, in een met dorpen bestrooide vlakte aan den oostelijken voet van den hoogen Elwund, telt 20- tot 45000 inwoners. De verschillende wijken der stad zijn door poorten van elkander gescheiden. Men vervaardigt er fraaie tapijten. De vervoeren en loolerijen van Hamadân zijn beroemd en de handel met Loeristan is aanzienlijk. Men heeft er een oude moskee met fraaie beeldhouwwerken. Men vindt er het graf van den Arabischen arts en

wijsgeer *Ibn-Sina* (*Avicenna*), die eenigen tijd de betrekking bekleedde van vizier van Hamadân, en toont er de graven van *Esther* en *Mardochai*. De stad is door uitgestrekte bouwvallen omgeven, waarin vele gouden sieraden, munten enz. werden gevonden.

Hamadryaden. Zie *Dryaden*.

Hamaker, Hendrik Arend, een Nederlandsch orientalist, geboren te Amsterdam den 25sten Februari 1789, studeerde aan het Athenaeum aldaar en werd in 1815 benoemd tot hoogleraar te Franeker, welke betrekking hij aanvaardde met een redevoering „De Graecis Latinisque historicis mediis aevi, ex orientalibus fontibus illustrandis”. Twee jaar later vertrok hij als buitengewoon hoogleraar en interpres legati Warneriani naar Leiden, waar hij een redevoering hield „De religione Mohammedica, magno virtutis bellicae apud Orientales incitamento”, en werd er in 1822 bevorderd tot gewoon hoogleraar, bij welke gelegenheid hij een oratie uitsprak „De vita et meritis Gulielmi Jonesii”. *Hamaker* heeft door zijn nasporingen en door zijn uitmuntend onderwijs grooten roem verworven op het gebied der Oostersehe letterkunde. Hij overleed den 7^{den} October 1835. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en lid van onderscheiden geleerde genootschappen. Van zijn geschriften noemen wij: „Glandians nostrorum temporum vates” (1818), „Lectiones Philostratae” (1816), „Specimen catalogi codicum MSS. orientalium bibliothecae academiae Lugduno-Batavae” (1820), „Diatribe philologico-critica, monumentorum aliquot Punicorum, nuper in Africa repertorum descriptionem exhibens” (1822), „Commentatio ad locum Takyyoddini Ahmedis Al-Makrizi de expeditionibus a Graecis, Francisque adversus Dimyathan ab anno Christi 702—1221 susceptis” (1824), „Incerti auctoris liber de expugnatione Memphis et Alexandriae” (1825), „Lettre à M. Raoul Rochette sur une inscription et caractères Phéniciens et Grecs etc.” (1825), „Réflexions critiques sur quelques points contestés de l'histoire orientale etc.” (1829), „Miscellanea Phoenicia” (1828), „Redevoering over den aard der zelfstandigheid enz.” (1831), „Academische voorlezingen over het nut en de belangrijkheid der grammatische vergelijking van het Grieksch, het Latijn en de Germaansche tongvallen van het Sanskriet” (1835). Behalve eenige andere stukjes leverde hij bijdragen in verschillende tijdschriften.

Hamaker, Hendricus Jacobus, een Nederlandsch rechtgeleerde, werd den 16^{den} September 1844 te Hilversum geboren, studeerde in de rechten aan de universiteit te Leiden en promoveerde aldaar in 1870 op een proefschrift, getiteld „De historische school in de staathuishoudkunde”. Den 28sten September 1877 werd hij benoemd tot hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Hij aanvaardde dit ambt met een redevoering, getiteld: „Aard en doel van het internationaal privaatrecht” en doceerde aanvankelijk handelsrecht, encyclopedie van het recht en internationaal privaatrecht. Sedert 1885 echter vervult hij nitsluitend den leerstoel voor burgerlijk recht. Zijne verdiensten vonden officieel erkenning door zijn benoeming tot ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw. Zijn ar-

beid is verspreid in verschillende periodieken, o.a. in het „Weekblad voor privaatrecht, notarisambt en registratie“, waarvan hij eenigen tijd redacteur en daarna vast medewerker was. Afzonderlijk verschenen van hem, behalve de reeds genoemde werken: „Het recht en de maatschappij“ (1888), „Beschouwingen over hewijsrecht“ (1906).

Hamam (Arabisch) is het bad in alle Mohammedaansche landen. Oorspronkelijk is het een zwembad, dat onderaardsch verwarmd wordt. Nadat men zich in een groote zaal (Arabisch = *masch-lach*; Perzisch-Tursch = *dejamegân*) ontleed heeft, gaat men met een doek om de heupen op houten sandalen (Arabisch = *kakkâb*; Turksch = *nalyn*) in het eerste verwarmde vertrek (Arab. = *beital awwat*, Turksch = *soukuk*) en na eenige minuten in het eigenlijke bad (*halvat* of *havara*), een groote zaal (40° R.). Aan de wanden en in de aangrenzende vertrekken zijn waterbekkens voor warm en koud water aangebracht. Bij deze bekkens wordt het lichaam door den badknecht (*dellâk*, *abûlâs* of *abû sâbân*) eerst gemasseerd, dan met een ruwen vilten handschoen gewreven en flink ingezeept. Deze baden zijn ook in Engeland en elders ingevoerd. De mooiste en weelderigste vindt men in Konstantinopel.

Hamamelideeën is de naam eener plantenfamilie, welke hoesters omvat met afwisselende, afvallende, getande hladeren en kleine handel-, hoofd- of aarvormig samengevoegde bloemen, die wel eens één- en ook wel tweeslachtig zijn. De kelk is met het vruchtbeginsel saamgegroeid en heeft een 4-spletig of getand zoom, en de bloemkroon bestaat uit 4 lijnvormige, in den knop naast elkander liggende bloemhladeren, die echter ook wel ontbreken. De 4 vruchtbare, op den kelk bevestigde meeldraden wisselen af met de bloemhladeren en dragen 2-hokkige, binnenwaarts met een klep overlans openspringende helmknoppen; daarenboven bevinden zich nog 4 onvruchtbare, schnnrvormige meeldraden aan den voet der bloemhladeren. Het vruchtbeginsel bestaat uit 2 saamgegroeide vruchtbladeren, is 2-hokkig en draagt 2 stijlen. De doosvrucht is 2-hokkig en 2-kleppig, de zaadkiem recht en in de as van het kiemwit gelegen. De niet zeer talrijke geslachten van deze familie behooren thuis in Noord-Amerika, Japan

Hamamelideeën.
(Bloeiende tak van Liquidambar).

en China. De meest bekende soorten zijn *Liquidambar orientalis* (zie de afb.) en *Hamamelis virginica*.

Hamamelis L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Hamamelideeën*. Het onderscheidt zich door een éénhladerigen, 4-slip-pigen kelk, 4 tongvormige bloemhladeren, korte meeldraden, met kleppen openspringende helmknoppen en een houtige doosvrucht. Het omvat heesters, die in Noord-Amerika en China groeien en ovale bladeren, benevens gele, in hoofdes geplaatste bloemen dragen. Van de soorten noemen wij: *H. virginica L.*, een heester, die een paar m. hoog wordt en in Noord-Amerika tot in Florida groeit. De Amerikanen gebruiken een afkooksel der hladeren tegen onderscheiden ongesteldheden en de zaden op de wijze van hazelnoten. Voor den siertuin zijn van belang: *Hamamelis virginiana arborea*, *Hamamelis japonica Zuccariniana*, *Hamamelis mollis*, die zich alle door bijzonder vroegen bloei in het voorjaar kenmerken.

Haman, de gunsteling en groot-vizier van den Perzischen koning *Xerxes*, wilde volgens het verhaal van het boek „Esther“ alle Israëlieten in het Perzische Rijk doen ombrengen, omdat één van hen, *Mardochai* genaamd, weigerde hem de verscheldigde eer te bewijzen. De koningin *Esther* evenwel, een Israëlietische van afkomst, wist dat plan te verijdelen, waarna *Haman* hij den koning in ongenade viel en zijn opzet met den dood moest boeten. Ook thans nog wordt de redding der Israëlieten uit de hand van dien wreedaard op het Poerimfeest herdacht.

Hamann, Johann Georg, een Duitsch wijsgeerig schrijver, door von *Moser*, „der Magnus im Norden“ genoemd, werd geboren te Koningsbergen in Pruisen den 27sten Augustus 1730, studeerde in de godgeleerdheid, doch wijdde zich weldra aan kritiek, poëzie en letterkunde. In 1752 werd hij in Lijfland geplaatst als onderwijzer ten huize van barones von *Budberg*, maar liet reeds na verloop van een half jaar zijn betrekking varen en vestigde zich te Riga, totdat in 1753 de omstandigheden hem noodzaakten als Hofmeester in dienst te treden hij generaal von *Witten* in Koerland. Ook dit amht liet hij in 1755 varen, vond een betrekking bij een koopman te Riga en legde zich met ijver toe op de staatkunde en de handelswetenschappen. Weldra gaf hij gehoor aan de uitnoodiging om hij generaal von *Witten* terug te keeren, doch ook ditmaal niet voor langen tijd, daar hij in 1756 naar zijn geboorteplaats ging. Als reiziger voor bovenvermelden koopman bezocht hij Berlijn, Lübeck, Nederland en Engeland. Langer dan een jaar toefde hij te Londen. Daarna keerde hij naar Riga terug, waar hij tot 1759 woonde, en maakte vervolgens in de ouderlijke woning te Koningsbergen gebruik van den vrijen tijd om zich op godgeleerdheid en wijsbegeerte, op onde letteren en Oostersche talen toe te leggen. Inmiddels deed hij een reis door Koerland en Lijfland en trad in 1763 in dienst op de kanselarij voor Oorlogszaken en Domeinen. Reeds het volgende jaar echter nam hij zijn ontslag, om een reis te doen door Duitschland, den Elzas en Zwitserland. Daarna woonde hij geruimen tijd bij een zijner vrienden te Mitau en keerde vervolgens naar Koningsbergen terug, waar hij hij de belastingen geplaatst werd. De welwillendheid van een hem persoonlijk onbekend-

den vriend (*Frans Buchholts*) op Welbergen bij Münster) onthief hem in 1784 van alle geldelijke moeilijkheden, maar zijn lichaam was reeds zoozeer verzwakt, dat hij verlot moest vragen. Hij ontving echter zijn ontslag, en nu woonde hij bij efwisseling te Düsseldorf en te Münster in vertrouwelijken omgang met *Jacobi* en prinses *Galitzyn*. Hij overleed te Münster den 21sten Juni 1788. Als schrijver maakte hij weinig opgang, eensdeels omdat hij zich met kracht verzette tegen den geest van zijn tijd, anderdeels omdat hij zijn diepzinnige denkbeelden in een vorm hield, die voor velen onbegrijpelijk was. Des te meer werden zijn geschriften op prijs gesteld door *Herder*, *Goethe*, *Jacobi*, *Jean Paul* en anderen. Hij openbaart daarin een echt-godsdiensigen geest. Fragmenten van zijn geschriften werden door *Cramer* onder den titel „Sibyllinische Blätter des Magus im Norden“ (1819) in het licht gegeven, een uitgave van zijn „Sämmtliche Schriften“ (8 dln., 1821—1843) werd bezorgd door *Roth*.

Haemanthus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amoryllideae*. Het onderscheidt zich door een veelkleppige, veelbloemige, meestal als een bloemkroon gekleurde schede, door een 6-deelig, kroonachtig bloemdek en door een 3-hokkige, meestal 3-zadige bevrucht. Het omvat fraaie bolgewassen, die aan Kaap de Goede Hoop groeien. Van de soorten noemen wij: *H. albigus* *W.* met witte, *H. amaryllodes* *Jacq.* met rozenroode, *H. carinatus* *L.* met donkerroode, *H. multiflorus* *L.* met scharlakenroode en *H. puniceus* *L.* met geelroode bloemen. *H. toxicarius* *Ait.* bevat in zijn bol een sap, waarmee de Hottentotten hun pijlen vergiften.

Hamar, een stad in het Zweedsche stift Hede-marken, gelegen aan spoorlijnen naar Christiania en Trondhjem, werd eerst in 1848 gesticht, ligt op den oostelijken oever van de Mjösen, is de zetel van een bisschop en telt (1900) 6003 inwoners. In de nabijheid liggen de ruïnen van den in 1567 met de stad door de Zweden verwoesten dom.

Hamasa (Arabisch = Depperbeid) is de titel eener verzameling oud-Arabische liederen, door den dichter *Abu-Tamam* uit een groot aantal handschriften hieengebracht en in 10 boeken gerangschikt, van welke het eerste en grootste de „Liederen der depperbeid“ (krijgsliederen) bevat, waarnaar de geheele verzameling genoemd is. De overige boeken bevatten lijkzangen, minneliederen, zedelessen enz. Het geheele werk is een spiegel van het leven, denken en doen der Arabische woestijnbewoners. Heldheftige daden, teedere gevoelens wisselen af met nitdrukkingen van hartstochtelijke waakzucht. Een Latijnsche vertaling dier liederen is door *Freytag* („*Hamasa carmina*“ (2 dln., 1828—1851), en een Duitsche door *F. Rückert* (2 dln., 1846) geleverd.

Haematiet. Zie *Bloedsteen*.

Haematine. Het vooruaamste bestanddeel der roode bloedlichaampjes (haematoglobuline of haemoglobine) en in gekristalliseerden toestand haematocristalline) levert bij zijn ontleding door zuren o.a. een bruinroode, ijzerhoudende kleurstof, *haematine* genaamd, welke aan de roode bloedlichaampjes niet alleen bunne kleur verleent, maar ook de eigenschap om de zuurstof te bin-

den, welke bij de ademhaling in de longen door-dringt. Zij heeft tot samenstelling $C_{21}H_{23}N_3O_4Fe$, is oplosbaar in water, alkohol en ether, zeer weinig oplosbaar in zuren, gemakkelijk daarentegen in alkaliën. De verbinding van haematine met zoutzuur (haemine) verkrijgt men zoo gemakkelijk uit de geringste sporen van bloed door behandeling met kenkenzout en sterk azijnzuur en heeft zulke eigenaardige eigenschappen, dat zij een belangrijk hulpmiddel is voor de gerechtelijke geneeskunde. Een ontbindingsprodukt der haematine, dat men in onde bloedextravasaten aantreft en den naam van beemetoidine draagt, is volkomen gelijk aan de roode kleurstof der gal.

Men heeft den naam van *haematine* ook wel gegeven aan een bloedroode kleurstof uit campêchehout, waarvoor echter de naam van haematoyline beter past.

Haematinon is de naam eener soort van glas, welke door de Onden tot het vervaardigen van mozaïek, vazen enz. gebruikt werd. Het onderscheidt zich door een prachtig roode kleur, is harder dan gewoon glas en kan fraai gepolijst worden. Men heeft het vooral te Pompeji gevonden. Langen tijd heeft men vruchteloos pogingen aangewend om het na te maken; eindelijk heeft *Pettenkofer* te München in 1853 ontdekt, dat daartoe koperoxyduls als kleurstof moest gebruikt worden. Men verkrijgt het volgens hem door het samensmelten van 100 deelen kiezelzuur, 11 deelen kalk, 1 deel magnesia, 33 deelen loodglut, 50 deelen soda, 25 deelen koperhamerslag, 2 deelen ijzerhamerslag en een weinig kool. Dit mengsel moet geruimen tijd verhit worden en vervolgens zeer langzaam afkoelen. Daarbij komt het koperoxydulsilicaat in een kristallijnen toestand. Dit geschiedt nog gemakkelijker, wanneer men een gedeelte van het kiezelzuur door boorzuur vervangt, maar den is het glas brosser. Voegt men bij gesmolten haematinon zooveel ijzerijssel, dat hierdoor de heft van het daarin aanwezige koper gereduceerd wordt, dan verkrijgt men *aventurienglas*.

Haematogeen (Grieksche), een door *Hommel* uitgevonden bloedpraeparaat, wordt aangewend bij bloedarmoede, rhachitis, scrophulose enz. Het bevat de eiwitstoffen van het bloedserum, haemoglobine en bloedzouten en als bederfwerende middelen alkohol en glycerine.

Haematoglobuline of *Haemoglobine*, het vooruaamste der roode bloedlichaampjes, bestaat uit kool-, water-, zuur- en stikstof, zwavel, ijzer en ten deele ook phosphor, kan uit het bloed worden afgescheiden, wanneer men dit bevrijdt van vezelstof (fibrine), met een gelijk volume water verdunt, met alkohol vermengt en een etmaal bij 0° C. laat staan. Het scheidt zich dan af in mikroskopische, rhombische kristallen, levert, bij 0° boven zwavelzuur gedroogd, een licht steenrood poeder en lost in water op met een fraaie roode kleur. Bij een behandeling met zuren en alkaliën wordt het ontleed in een ijzerhoudende kleurstof (*haematine*, zie aldaar), twee eiwitachtige lichamen en in vetzuren. Het bezit de merkwaardige eigenschap, dat het zich met sommige gassen, zooals zuurstof en kooloxyde, tot eigenaardige losse verhoudingen vereenigt, die kristalliseerbaar zijn en het gas zeer gemakkelijk weder afstaan. Behandelt men bloed of haema-

toglobuline met azijnzuur en keukenzout bij een matige warmte, dan scheiden zich uit de donkerroode oplossing allengs donkerroode kristallen (haeminekristallen) af, welke ontstaan uit de ontleding van een bestanddeel der bloedlichaampjes en van belang zijn voor het onderzoek op bloedvlekken. Behandelt men ze met kaliloog, dan geven zij chloorkalium en haematine. Het is niet onmogelijk, dat er verschillende soorten haematoglobuline onderscheiden moeten worden. Als formule heeft men berekend $C_{735}H_{1180}N_{145}O_{215}FeS_3$. Behalve in het bloed komt het ook in de spieren van sommige warmbloedige dieren voor en in opgelosten toestand bij sommige wormen, stekelhuidigen, gastropoden, manteldieren enz.

Haematokriet is een toestel tot bepaling van het relatieve volume en daardoor van het aantal bloedlichaampjes in het bloed door deze volkomen te doen neerslaan.

Haematoparasieten of *Bloedparasieten* zijn parasitaire organismen, welke in het bloed van mensch en dier leven, echter slechts tijdelijk daarin verblijft houden, zooals haecilen, trichinen, lintwormlarven enz. Zij komen in den bloedsomloop, worden door dezen medegevoerd en op andere plaatsen weer afgezet.

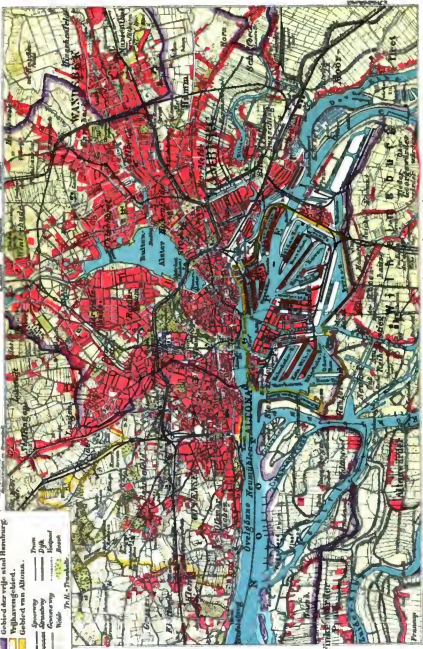
Haematoxyline ($C_{16}H_{10}O_6$), het kleurend bestanddeel van campêchehout, verkrijgt men door campêchehout met waterhoudenden aether nit te trekken, het aftreksel te verdampen, de rest in water op te lossen en de haematoxyline te laten kristalliseeren. Zij komt voor in zuilvormige kristallen, smaakt naar zoethout, lost op in water, alcohol en aether, is niet vluchtig, wordt door sporen van bijtende en koolzure alkaliën en alkalische aarden in de open lucht hemelblauw, daarna purperrood en bruin en door ammoniak rood. In de ammoniakale oplossing ontstaat door den invloed van de zuurstof der lucht haemateïne-ammoniak in paarse prismas, die met azijnzuur zuivere haemateïne ($C_{16}H_{14}O_6$) geven. Deze laatste vormt bruinroode kristallen, is oplosbaar in water en alcohol en levert met reduceerende middelen gemakkelijk weder haematoxyline. Men gebruikt dit als reagens op alkaliën en ammoniak. Haematoxyline wordt in ververfjen en kaatoendrukkerijen gebruikt.

Haematoxylen of *Blanchout*. Zie *Campêchehout*.

Haematurie of *bloedwateren* (*mictus cruentus*) noemt men in het algemeen elke ontlasting van bloed of van met bloed vermengde urine uit de piaswerktuigen. Dat bloed kan afkomstig wezen uit de piasnis, de blaas, de piasleiders of de nieren. Alleen in het eerste geval kan het bloed zuiver wegvloeien, in de andere is het met urine vermengd. Men onderscheidt een ware en een *valsehe* haematurie. Bij de ware haematurie is het bloed met al zijn bestanddeelen (bloedlichaampjes, vezelstof enz.) in de urine aanwezig, bij de valsehe alleen de haemoglobine van het bloed. De aanwezigheid van ware of valsehe haematurie kan gemakkelijk door middel van den mikroskoop worden waargenomen, daar deze de aanwezigheid of afwezigheid van bloedlichaampjes aantoonst. Bij ware haematurie is het in de eerste plaats van belang nauwkeurig te onderzoeken, waar het bloed vandaan komt. Komt het bloed van de piasleiders,

dan heeft het gestolde bloed soms de worstvormige gedaante van deze. Komt het bloed (door nierstenen, niergezwellen, enz.) uit de nieren, dan vinden wij mikroskopisch in het sediment der urine z.g. „bloedcylinders“, bloedstolsels, die bedekt zijn met bloedlichaampjes en afgietsels van de verzamelmiasjes der nieren. Grootte bloedstolsels komen vooral bij bloedingen uit de blaas voor. Een onmisbaar hulpmiddel om de plaats der bloeding op te sporen of althans den blaaswand te onderzoeken, is de *cystoscoop*, waar een lichtbron in den top van een hollen katheter den blaaswand verlicht en men zijn beeld in een optisch apparaat weerkaatst ziet. Ook is het mogelijk door katheters het bloed van elke nier afzonderlijk op te vangen. Komt het bloed uit de blaas door stenosen, verzweringen, kanker, enz., dan is de ontlaste hoeveelheid bloed doorgaans gering, maar de hoeveelheid ester des te grooter. Alleen bij blaas-haemorrhoiden, waarbij de bloedvaten van het slijmvlies der blaas zich uitzetten, kan de bloeding aanmerkelijk zijn, vooral bij het barsten van een vrij groot bloedvat. Hierbij is de pijn gering; doch deze is doorgaans heviger bij stenosen of verzweringen in de blaas. De afloop der ware haematurie kan zeer verschillend zijn en hangt af van hare oorzaak. Men heeft intusschen steeds het gevaar van verstopping der piaswegen door bloedstolsels. Bloedige urine bij typhus en bij miaslagziekten leveren het ongunstig bewijs, dat ook de nieren aangedaan zijn. De valsehe haematurie wordt *haemoglobinurie* genoemd. De urine is daarbij donkerbruin tot zwart, spectroscopisch toont zij de strepen van haemoglobine, mikroskopisch de afwezigheid van bloedlichaampjes, de aanwezigheid van roode, onregelmatig gevormde haemoglobinekorrels, ten deele gehecht aaneenschers van hyaline of van epitheelcellen. Het verral van de roode bloedlichaampjes, waardoor de aandoening ontstaat, toont zich ook in het bloedserum, dat opgeloste haemoglobine bevat en tevens zoowel korrels van haemoglobine als ontkleurde roode bloedlichaampjes. De ziekte kan ontstaan door verschillende vergiften als chloorzne kal, naphthol e. a. en door het gif van zware infectieziekten. Verbrandingen van de huid kan er ook aadleiding toe geven door het te gronde gaan van vele roode bloedlichaampjes. Op zich zelf staat een aandoening, die bij overigens gezonde menschen zich in plotselinge aanvallen van haemoglobinurie openbaart, beginnend met pijnen in de leden, in 't hoofd en soms in de streek van de lever, in maagklachten en ziektegevoel. spoedig gevolgd door huiveringen en koorts. Na eenige uren daalt de temperatuur, de patiënt gaat zweeten en herstelt spoedig. Gedurende en onmiddellijk na zoo'n aanval toont de urine alle verschijnselen van haemoglobinurie. Vaak ligt de oorzaak van die aanvallen in plotselinge afkoeling: zij treden dan alleen op als de patiënt zich onvoldoende tegen de koude beschermt en houden des zomers op. Vele van de patiënten waren vroeger syphilitisch. Wij hebben hier met een te gronde gaan van vele roode bloedcellen te doen, welker bestanddeelen deels door de nieren verwijderd, deels door de milt (waardoor miltzwelling), deels door de lever opgenomen worden. Denierhuisjes worden door de haemoglobine verstopt, vandaar de naemische verschijnselen.

- Gebiet der vier städte Hamburg
- Wehwarengelände
- Gebiet von Altona
- Sperrung
- Straßung
- Grenze von
- Weide
- Th.R. - Trambahn
- Eisen
- DfK
- Haupt
- Busch

Schaal 1: 80 000

1: 80 000

Hambalieten (Arabisch *Hambalija*) is de naam van een Sunnitische sekte, gesticht door *Imâm Ahmed ibn Mohammed ibn Hambat* (780—855). De vroeger zeer machtige, groote en fanatieke sekte vindt men thans slechts in kleinen getale in Arabië en Afrika; o.a. zijn de Wahabieten aanhangers der Hambalieten.

Hambroek, *Antonius*, geboren te Rotterdam tegen het einde van 1607, werd na het voleindigen zijner studiën in 1632 predikant te Schipluiden e. a. en ging daarna als predikant naar Oost-Indië. Nadat hij den 11ten November 1647 te Batavia was aangekomen, werd hij den 20sten April 1648 op Formosa geplaatst. Dit eiland werd in 1661 overvallen en gedeeltelijk bemachtigd door den Chineeschen zeeroover *Coxinga*, en *Hambroek* viel met zijn echtgenoot en zoon in zijn handen, terwijl zijn twee dochters zich voorloopig in veiligheid bevonden op het fort Zeelandia, waar *Coyet* bevel voerde en zich tegen de aanvallen van *Coxinga* versterkte. Laastgenoemde, vreesende dat ontzet van Batavia zou opdagen, zond *Hambroek* naar Zeelandia, om de bezetting tot overgave te bewegen. *Hambroek* echter ried zijn vrienden aan moedig te volharden, en hoewel hij kon voorzien, dat *Coxinga* hem zou doen omhengen, indien hij onverrichter zake terugkeerde, was hij toch niet te overreden op Zeelandia te blijven. Het schijnt echter, dat aanvankelijk zijn leven gespaard bleef; doch toen niet lang daarna een opstand onder de bewoners van Formosa nitharste, meende *Coxinga*, te recht of ten onrechte, dat zij daartoe waren opgehitst door de Nederlandsche gevangenen, waarom hij bevel gaf allen om te brengen. Het hoofd van *Hambroek* viel den 5^{den} Juli 1661, terwijl daarna ook zijn bloedverwanten ter dood werden gebracht.

Hamburg (zie het plan), een vrije en Han-sastad, bondstaat van het Duitsche Rijk, bestaat een oppervlakte van 415 v. km. (waarvan het vrijhavengebied 11 v. km. en hiervan weer het haven terrein van Cuxhaven 0,58 v. km. beslaat) en omvat de stad Hamburg en de vier „Landherrschaften“ Geestlande, Marschlande, Ritzbüttel en Bergedorf. Het aantal inwoners bedraagt (1905) 874878. Het grootste en meest samenhangende deel van Hamburg's gebied ligt ten N. van de Elbe en wordt door Sleeswijk-Holstein en Hannover begrensd. In het N.O. en Z. van dit gedeelte liggen verschillende landelijke gemeenten midden in Pruisisch grondgebied, en aan den mond der Elbe ligt het amt Ritzbüttel met het eiland Neuwerk. Het klimaat is vochtig, in den zomer koel en 's winters mild.

Voor het bestuur verwijzen wij naar de geschiedenis van Hamburg aan het einde van dit

artikel. Hamburg zendt naar den Rijksdag 3 afgevaardigden.

Het wapen (zie de afbeelding) is een zilveren harsmet met drie torens op een rood veld; het schild wordt door twee leeuwen gedragen en gekroond met een helm en pauzevederen. De landskleuren zijn wit en rood.

Het grootste gedeelte van het staatsvermogen bestaat in de haveninrichtingen, hoewel ook het overige grondbezit zeer belangrijk is. De openbare schuld lijkt in verhouding tot het aantal inwoners zeer hoog, maar is grotendeels voor productieve werken besteed. Zij bedroeg den 1sten Januari 1906 513304471 mark. De begroting van 1906 bedroeg aan ontvangsten 106748098, aan uitgaven 114321577 en aan buitengewone uitgaven 16879081 mark.

Hamburg, de grootste der Hansasteden en de eerste handelsstad van Duitschland, ligt op 53°33' N.Br. en 9°59' O.L.v.Gr., aan den rechteroever van den noordelijken arm der Elbe, ± 110 km. van haar mond in de Noordzee. De gemiddelde inehdruk bedraagt 760,8 m.m., de jaartemperatuur 8°C. (32° maximum, — 19,8° minimum), de neerslag 728 mm. De stad telt (1905) 802793 inwoners, waarvan 93%, Protestanten. Sedert den 1sten Juli 1894 zijn de voorsteden bij Hamburg getrokken, dat thans in 24 wijken is onderverdeeld, waarvan de vier oudste een Noorder- en een Zuiderdistrikt hebben.

Het grootste deel der stad ligt rechts van de Elbe en wordt door de Alster en de Bille doorsneden. De eerste vormt een door villa's en parken omgeven bekken (Buitenalster) en ten Z. daarvan, gescheiden door de Lombardsbrügge, een kleiner (Binnenalster). Deze beide rivieren en de talrijke kanalen zijn bevaarbaar gemaakt en dienen tot het vervoer van goederen kolen, en grondstoffen. Talrijke havens op beide oevers der Elbe, die hij een breedte van 250 tot 530 m. over een lengte van 3600 m. door het vrijhavengebied stroomt en wier diepte op 7 m. gehouden wordt, verschaffen aan zeer vele schepen een goede ligplaats. De lager gelegen gedeelten der binnenstad zijn door ophooging tegen overstromingen gevrijwaard. De in vroeger eeuwen sterke vestingwerken werden met de nithreiding der stad menigmaal voornitgeschoven, in den aanvang der 19de eeuw versterkt, doch na den vrede van Parijs geslecht. Zij zijn in parken herschapen.

Straten en pleinen. De architectuur der stad is zeer verschillend; in de binnenstad vindt men nog veel paneelbouw, die tot den grooten brand van 1842 algemeen toegepast werd. In de tweede helft der vorige eeuw zijn in verschillende gedeelten der stad, tengevolge van de aansluiting bij de Tolunie niemwe, breede straten met groote huizen en kantoren aangelegd, terwijl in de niemwe stad door het aanleggen van niemwe of het herstellen van oude straten talrijke oude huizen gesloopt zijn. De binnenstad heeft daardoor een aantal inwoners verloren, die zich in de voorsteden gingen vestigen; door de dichte bebouwing en het oprichten van hooge huizen verliezen die voormalige voorsteden haar landelijk karakter. Talrijke villa's vindt men nog in de wijken Rotherbaum, Harvestehude, Uhlenhorst, Hohenfelde, Eilbeck, Hamm en Horn. Het cen-

Wapen van Hamburg.

Voor het bestuur verwijzen wij naar de geschiedenis van Hamburg aan het einde van dit

trum van het verkeer is bij de Benrs en omgeving; de handels- en reederskantoren vindt men meereendeels in de oude stad, in de dicht bij de havens gelegen straten. De breedste straat der binnenstad, is naast de Esplanade (48 m.), de Rödingermarkt (33 m.)

Gedenkteekenen. Deze dagteekenen bijna alle nit de laatste 50 jaren. Wij noemen dat van *Schiller* (1861), dat voor de gevallen in 1870—1871 (1877), voor *Lessing* (1881), voor keizer *Wilhelm I* (1903), voor *Büsch*, *Bugenhagen*, bisschop *Ansgar*, *Adolf III*, *Samuel Heinicke*, *Petersen*, *Alfred Nobél*, *Friedrich von Hagedorn*, von *Bismarck* (twee) en *Brahma*. Van de fonteynen zijn de *Hansahrinnen*, de *Kaiser-Karl-Brunnen* en die bij het stadshuis de mooiste.

Kerken. Na de afbraak (1805) van den zeer ouden dom zijn de *Katharina*. (13de eeuw) en de *Jacobuskerk* (14de eeuw), beide met torens, de oudste. De *Michaëlskerk* werd in 1750 door den bliksem vernield en door *Somtow* opnieuw gebouwd, zonder pijlers of zuilen met een 131 m. hoogen toren. Deze brandde den 3^{den} Juli 1906 geheel af, terwijl van het kerkgebouw het grootste gedeelte een prooi der vlammen werd. Van de vijf hoofdkerken werden de *Petruskerk* (12de eeuw) en *Nicolanskerk* (12de eeuw) in 1842 door brand vernield; de eerste is in haar ouden vorm weer opgetrokken; de tweede, in Gotischen stijl met een toren van 147 m., heeft een groot orgel en klokkenspel. In de voorsteden verzezen na 1880 een groot aantal kerken.

Wereldlijke gebouwen. Het voornaamste bouwwerk is het in 1897 in gebruik genomen stadshuis met een 100 m. hoogen toren en een met beeldhouwwerk versierde zandsteenfacade. De reeds 2 maal vergrootte *Benrs* kreeg in 1893 een facade van zandsteen en bevat 3 groote zalen, de bureaux en de bibliotheken der Kamer van Koophandel, tentoonstellingsafdeelingen en een leeszaal. Van de regeringsgebouwen vallen het bureau van politie te noemen en het Tolgebouw. Het Paleis van Justitie werd in 1879—1882 in Duitschen Renaissancestijl opgetrokken en in 1893 vergroot; andere rechtsgebouwen staan op hetzelfde plein. In het N. der stad ligt de centrale gevangenis voor 1300 gevangenen, niet ver vandaar het verbetergesticht voor 800 personen. Verder noemen wij het marinestation aan de Elbe, het hoofdpostkantoor, het in 1906 geopend station en den Duitschen schonwharg. Moete particuliere gebouwen vindt men er betrekkelijk weinig.

Onderwijs, beschavingstoestand en liefdadigheid. De „*Gelehrtenschule*“ van het *Johanneum* werd onder leiding van *Bugenhagen* als een Latijnsche school in het Dominikaner klooster St. *Johannis* ingericht in 1529 geopend; men vindt verder in Hamburg 2 gymnasia, 6 hogere burgerscholen, een kweekschool voor onderwijzers en twee voor onderwijzeressen, een technicum, vele vakscholen, een conservatorium, een doofstommen- en een blindeninstituut, een zeevaartschool enz. De 128 openbare volkscholen tellen 84160 leerlingen. De stadsbibliotheek bevat 600000 deelen en 5000 handschriften. De Kamer van Koophandel heeft een belangrijke handelsbibliotheek (110000 deelen), vooral op staathuishoudkundig, nautisch, aardrijkskundig, statistisch en ge-

schiedkundig gebied. Het natuurhistorische museum bezit rijke verzamelingen; in hetzelfde gebouw bevindt zich een praehistorische afdeeling en het museum voor volkenkunde. Verder bezit Hamburg nog een botanisch museum met laboratorium en tuin, een natuur- en scheikundig laboratorium, een bygienisch instituut en een sterrenwacht.

De schildersverzameling aan den Wall tel o.a. een groot aantal oud-Hollandsche meesters, terwijl verschillende particulieren kostbare collecties bezitten o.a. consul *Ed. J. Weber*. Hamburg telt 6 schonwhargen, waarvan het Deutsche Schauspielhaus tot de heste van Duitschland behoort. Van de conranten zijn de „*Hamburger Nachrichten*“ (zie aldaar), vooral na *Bismarck's* afstreden, het meest bekend. Het aantal wetenschappelijke vereenigingen is zeer groot, evenals dat der vak- en staatkundige vereenigingen.

Hamburg heeft vier stedelijke en acht particuliere ziekenhuizen. Het zeemanshuis tot ondersteuning van zeelieden heeft bovendien een door den staat onderhouden geneesinrichting voor inwendig zieke zeelieden en tropische ziekten, die met het Duitse Institut voor scheeps- en tropische ziekten verbonden is; dit laatste is in 1901 door den staat Hamburg en het ministerie van Buitenlandsche Zaken opgericht, om scheepsartsen op te leiden en hun kennis van tropische ziekten te vermeerderen. In *Barmbeck* ligt het krankzinnigengesticht *Friedrichsberg*, in *Langenborn* een andere dergelijke inrichting; verder vallen te noemen: een inrichting voor verlossingen, voor oogziekten, het werk- en armenhuis, het weeshuis. Van particuliere stichtingen zijn te noemen de *Schröderstichting* met 200 vrije woningen voor mannen en vrouwen, die bovendien een jaarlijksche toelage krijgen van 120 mark. Te vermelden zijn ten slotte het opvoedingsgesticht *Rauhes Haus*, de *Alsterdorfsche* inrichtingen voor zwakke en stomzinnige kinderen, het instituut voor tuberculosen, de negen volksofhoefhuizen en het toevluchtsoord voor landverhuizers.

Nijverheid. Hamburg's nijverheid is door de aansluiting bij het Tolgebied en het behoud van het vrijbaregebied, waarin industriële ondernemingen mogen worden opgericht, zeer ontwikkeld, vooral op scheepvaartgebied. De scheepbouw wordt bijv. op 8 zeer groote werven uitgeoefend, die over 6 drijvende en 2 droogdokken beschikken. Van de fabrieken voor voedings- en geneesmiddelen, die aan $\pm$ 10000 arbeiders werk verschaffen, noemen wij: graanmolens, rijstpellerijen, biscuitfabrieken, koffiebranderijen, margariefabrieken, vischzousterijen en -drogerijen, bierbrouwerijen, mineraalwater- en tabaksfabrieken. De exportslachterijen zijn sterk achteruitgegaan. Verder verdienen vermelding: jute-spinnerijen, wol-kammerijen en -ververijen, garens spinnerijen, kleedingsstoffen, vilt-, schoen-, kisten-, piano-, lijsten-, hout-, riet-, kurk-, caontchouc-, getah-, perja-, leder-, ivoor-, balein-, celmold-, schilpad- en machinesfabrieken, ijzergieterijen, wagen- en snperphosfaat-fabrieken, hranderijen, gist-, chemicaliën-, bak-kmit-, dynamiet-, oxyliet- en meubelfabrieken. Het aantal fabrieken bedroeg 1 Januari 1904 224 met 41531 arbeiders en 10794 arbeiders.

Han del. Hamburg is de voornaamste handelsstad van het vasteland van Europa en wordt

slechts door Londen en New York overtroffen in den wereldhandel. Zulks dankt Hamburg aan zijn gunstige ligging, juist daar aan de Elbe, waar rivier- en zeescheepvaart samenkomen en het zeer industriële achterland. Door steeds alles te doen, wat noodzakelijk is, om te kunnen blijven beantwoorden aan de moderne eischen, ziet Hamburg zijn bloei toenemen en kan dan ook in de „Economische verslagen van Nederlandsche diplomatieke en consulaire ambtenaren“ van 1907 getuigd worden: „Het afgelopen jaar is bijzonder gunstig geweest voor de reederijen der geregelde lijnen in de Elbestad. Gedurende bijna het geheele jaar was het vervoer, zoowel van personen als van koopmanswaren, zeer levendig“. De Hamburgsche handelsvloot bestond (einde 1906) uit 1139 schepen met 1433815 ton, een toename sedert 1905 van 61 schepen met 88934 ton. De grootste rederij, niet alleen van Hamburg, maar van de geheele wereld, is de Hamburg—Amerikalijn, wier vloot (einde 1906) niet minder dan 363 schepen telde met 926493 ton, waaronder 158 zeeschepen met 881814 ton. Voor de talrijke landverhuizers (1906: 173483) heeft de Hamburg—Amerikalijn op het eiland Veddin een afzonderlijke inrichting laten bouwen, waaraan zij direct, zonder Hamburg aan te doen, gebracht en waar zij gehuisvest worden, totdat zij aan boord gaan. Tot die inrichting, waarin jaarlijks meer dan 100000 personen verblijft, behoren een Evangelische, een Roomsche- en Grieksch-Katholieke kerk, een synagoge en de noodige hospitalen.

Het belangrijkste verkeer heeft plaats met Groot-Brittannië Amerika, daarop volgen andere Deutsche havens, Skandinavië, Rusland, Britsch-Indië, Afrika, de La-Plata-Statens, Nederland, België en Brazilië.

Van het toenemend handelsverkeer geeft het volgende staatje een beeld:

Jaren	Aankom. schepen		Vertrokken schepen	
	Aantal	Register-tonnen	Aantal	Register-tonnen
1903	14028	9156000	14073	9221000
1904	14813	9611000	14816	9610000
1905	15108	10382000	15184	10380000
1906	15778	11039000	15790	11068000

	Rotterdam.		Antwerpen.		Hamburg.	
	Schepen.	Ton.	Schepen.	Ton.	Schepen.	Ton.
1907	9837	10 547 246	6284	9 400 375	16473	12 041 000
1906	9160	9 387 555	6495	9 235 631	15777	11 039 000
Verskil	677	1 159 691	— 211	164 744	696	1 002 000

Een overzicht van het scheepvaartverkeer met Nederland en de Nederlandsche koloniën over 1906 geeft de tabel op de volgende pagina.

De voornaamste artikelen waren bij den invoer over zee: koffie, wol, graan, mais, katoen, bidden, pelswerk, garens, ruwe tabak, ertsen, machines en wijn; bij den uitvoer ter zee: suiker, koffie, wollen- en katoengoederen, ijzerwaren, machines, papier en ruwe tabak.

De herkomst der in 1906 aangekomen zeeschepen blijkt uit onderstaande tabel:

Herkomst	Aantal	1000 Reg. tonnen
Deutsche havens	5922	1048
Noord-Europa.....	2285	744
Groot-Brittannië:		
met steenkolen	1820	1407
met andere lading.....	2523	1775
Nederland en België....	737	446
Middellandsche Zeehavens...	282	290
Overig Europa	466	687
Totaal uit Europa	14035	6397
Vereenigde Staten van Noord-Amerika (Atl. Oceaan)....	471	1749
Mexico's Oostkust.....	44	90
West-Indië.....	77	124
Venezuela	10	3
Brazilië.....	111	290
Argentinië en Uruguay....	202	502
Amerika's Westkust.....	173	417
Overig Amerika	14	26
Afrika's West- en Noordkust	253	409
Oostkust en Britsch-Zuid-Afrika	53	153
Oost-Indië	161	449
China en Japan.....	50	177
Overig Azië	78	130
Australië.....	46	123
Totaal van buiten Europa	1743	4642

Een vergelijking van het scheepvaartverkeer der drie grootste havens van het vasteland van Europa doet duidelijk het overwicht van Hamburg op Antwerpen en Rotterdam zien.

De cijfers van de havenbeweging over het jaar 1907 in vergelijking met 1906 zijn (met herleiding van de Antwerpsche cijfers, waar een andere tonnenmaat gebezigd wordt):

Ook de riviërscheepvaart is zeer belangrijk, zoowel de Elbe stroomop-, als stroomafwaarts. Lange de Boven-Elbe bereikten in 1903: 19424 schepen (waaronder 5056 ledige) Hamburg, metende 7 786 933 ton, terwijl van Hamburg de Elbe opvoeren 19151 schepen (waaronder 2986 ledige), metende 6 634 479 ton. Het verkeer op de Elbe strekt zich tot in Bohemen uit. Tevens vormt de stad een knooppunt van belangrijke spoorlijnen.

Aangekomen.	Stoomschepen		Zeilschepen	
	Aantal	Register ton.	Aantal	Register ton.
Nederland	485	253009	89	28354
Waarvan:				
Nederlandsche ..	249	123758	51	3753
Nederlandsch				
Oost-Indië....	19	53090	1	403
Waarvan:				
Nederlandsche ..	10	27268	—	—
Vertrokken:				
Nederland	417	255662	37	15744
Waarvan:				
Nederlandsche ..	258	148406	11	1125
Nederlandsch				
Oost-Indië....	4	9803	1	1287
Waarvan:				
Nederlandsche ..	4	9803	—	—

Te water en te land samen bedroeg in 1903 de invoer 16 308 282 ton, ter waarde van 4 034 992 210 mark, de uitvoer 10 292 068 ton, ter waarde van 3 547 909 460 mark. Naast een aanzienlijk getal groote banken, bezit de plaats 11 zeeverzekeringsmaatschappijen, waarbij in 1903 voor meer dan 5 milliard mark verzekerd was.

Het verkeer in de stad wordt, behalve door een groot aantal hnuurrijtuigen, vooral door den electrischen tram bevorderd, die op het gebied van Hamburg een lengte van 110 km. bezit en dan ook tot in de verst afgelegen voorsteden voert. Bestuur. Zie *Geschiedenis*.

Geschiedenis. Men meent, dat de stichting van Hamburg dagteekent van het begin der 9de eeuw, toen *Karel de Groote* op een hoogte tusschen de Elbe en den oostelijken oever der Alster een huichel en een kerk deed verrijzen, om het ontluikend Christendom te bevorderen en te beveiligen. De gunstige ligging aan den oever der Alster en der Bille en de nabijheid der Elbe deden de bevolking weldra toenemen. De inwoners werden weliswaar gedurig door barbaarsche nahren veront-rust, doch hun aantal nam gestadig toe, zoodat Hamburg zich voorspoedig ontwikkelde. Reeds in de 12de eeuw begon deze stad een belangrijke handelsplaats te worden, te meer daar zij begunstigd werd door keizer *Frederik I*, die in 1199 de Elbetollen ophief, en door keizer *Otto IV*, die haar den rang van vrije rijkstad toekende. Nadat zij op deze wijze in het bezit was gekomen van een aanzienlijk grondgebied en van vele voor-rechten, ontwikkelde zij zich met kracht als lid der Hansa, terwijl zij goederen en dorpen in haar nabijheid aankocht. Ook na het verval der Hansa behield zij een bloeienden handel, terwijl zij haar betrekking als lid der Hansa tot in 1810 onaf-gebroken bewaarde met Lübeck en Bremen en die ook in 1813 en 1814 weder aanknoopte. De Hervorming werd er ingevoerd door het reces van de 18^{den} Februari 1529. Toch maakte de bisschop van Bremen steeds aanspraak op het he-

zit van den dom; hij den Munsterschen Vrede werd deze aan Zweden toegewezen, later tege-lijk met het hertogdom Bremen aan Hannover. In 1618 werd Hamburg als vrije rijkstad erkend, en dit gaf Denemarken aanleiding haar den oor-log te verklaren, zoodat zij door groote offers den vrede moest kopen. De Dertigjarige Oorlog bracht haar een groot aantal nieuwe bewoners, daar zij verschoond bleef van alle oorlogseellende. Reeds vroeger had er zich een aantal Nederland-ers gevestigd. In de 17de eeuw ontstonden gedu-rig oproerige bewegingen tegen den Senaat, en deze namen in 1701 znk een dreigende houd-ing aan, dat de aanzienlijkste burgers de tus-schenkomst des Rijks verlangden. Daarop kwam het reces van 1712 tot stand, waarop de vroegere constitutie van Hamburg berustte.

Inmiddels ontwikkelde zich de handel steeds meer, vooral ook door het rechtstreeksch ver-keer met Noord-Amerika en door den oorlog in de Nederlanden en aan den Rijn, die den akbar bedreigden koopman zijn zaken deed verleggen naar Hamburg. In 1803 werd ook de Dom aan de stad afgestaan en haar zelfstandigheid, bepaal-delijk met betrekking tot Denemarken, opnieuw erkend. Hamburg was alzoo in den aanvang der 19de eeuw een der welvarendste en rijkste vrije staten. Het bezetten van Hannover door de Fran-schen in 1803 had echter voor de stad zeer nood-lottige gevolgen. Zij werd genoodzaakt aan Ha-nover een aanzienlijke som voor te schieten. De Fransen maakten zich vervolgens meester van het amht Ritzbüttel (1806), om de Elbe te slus-ten voor den Engelschen handel, en na den slag bij Lübeck rukte den 19^{den} November 1806 een Fransche krijgsmacht onder *Mortier* Hamburg bin-nen, waarna Engeland de rivier blokkeerde. Na moest Hamburg zeehandel drijven over Tonningen en Husum, en wat over Hannover en langs de Elbe vervoerd werd, moest gewaarmerkt zijn als niet van Britschen oorsprong. Na den vrede van Tiliot werd de stad weliswaar ontruimd, maar zij had slechts een schadnw behouden van haar vroegere onafhankelijkheid. Ook werd zij voortdurend en op velerlei wijze door de Fransche legerhoofden uitgezogen, terwijl zij onderscheiden voorrechten verloor. Eindelijk werd zij hij decreet van den 13^{den} December 1810 ingelijfd bij het Fransche Keizerrijk en tot hoofdplaats aangewezen van het nieuwe departement „Monden van de Elbe”. Na dat den 18^{den} Maart 1813 de Russische kolonel *Tettenborn* de stad in bezit genomen had, herkreëg zij haar voormalige grondwet en maakte zich ge-reed om deel te nemen aan den strijd tegen Frank-rijk. Weldra echter bracht een overmacht der Fran-schen de Verbonden Mogendheden aan het vyk-en; de vijanden maakten zich meester van den linker-oever der Elbe en begonnen in den nacht voor den 20sten Mei de stad met houthuizergrana-ten te beschieten, nadat daags te voren de Deensche hulpstroepen waren afgetrokken. Er ontstond verdeeldheid tusschen de militaire hevelhebben en den Senaat, zoodat deze den hysland van De-nemarken inriep. Deze kwam den 29sten Mei, en *Tettenborn* verliet de stad. Nog voordat er een capitulatie gesloten was, rukten de Denen als bondgenooten van Frankrijk er binnen en den 30sten Mei volgde *Darow* met een aanzienlijke

Fransche krijgsmacht, om de stad te versterken en tevens om haar te straffen. Dit geschiedde op gestrengte wijze. Zij moest een boete betalen van 48 miljoen francs, en de bevelhebber nam de hank met $7\frac{1}{2}$ miljoen m. beo in beslag, terwijl tegen het einde des jaars 30000 menschen uit de stad verjaagd werden. Tevens deden de Fransen in den omtrek der stad de huizen van 8000 menschen in brand steken, dat met zooveel spoed geschiedde, dat er nagenoeg niets kon gered worden. Daar de Russen eerst onder *Wallmoden* en vervolgens onder *Bennigsen* te zwak waren, om het beleg voor Hamburg te slaan, bleef *Darout* tot aan het einde van den oorlog in het bezit der stad. Hij ontruimde haar eerst den 31sten Mei 1814, waarna *Bennigsen* er heerschappij voerde tot aan het einde des jaars. De schade, van 1805 tot 1814 door Frankrijk aan Hamburg berekkend, wordt geschat op 140 miljoen m. beo.

Reeds den 26sten Mei 1814 herstelde de Senaat, gestend door een commissie van 20 door de burgers gekozen leden, de voormalige constitutie, en als vrije stad werd zij in 1815 lid van den Duitschen Bond. Terwijl de voorsteden en buitenverhulpen weldra nit hun asch verrezzen, ontwikkelde zich de handel tot nog grooteren bloei dan voorheen, zoodat zelfs de handelscrisis der jaren 1825, 1826, 1837 en 1857 er op verre na niet zulke gedachte schokken veroorzaakte als elders. De vreeselijke brand van 5 tot 8 Mei 1842 vernielde echter in 75 straten 4219 gebouwen, waaronder zich 3 kerken bevonden, kostte aan meer dan 100 menschen het leven en veroorzaakte een geweldige schade, doch het bleek, dat ook deze ramp het crediet der stad niet benadeelde, welke verjengdigd en verfraaid nit haar asch verrees.

Al spoedig na het jaar 1842 deed zich intusschen de behoefte gevoelen aan een herziening der veronderde wetten en instellingen. Deze toch huldigden de aristocratie van het grondbezit. Aan het hoofd van den Staat stond de Senaat, die zich zelf aanvulde, doch zonder toestemming der eigenrden of grondbezitters geen wet kon uitvaardigen. Het bestuur der geldzaken was opgedragen aan een afzonderlijke commissie van burgers. De behoefte aan herziening werd vooral krachtig gedurende de volksbewegingen van 1848. In December van dat jaar werd dan ook een constitueerende vergadering benoemd van 188 leden en deze leverde een ontwerp in. Noch dit laatste, noch een nieuw ontwerp, door een commissie van 9 leden ingediend, kon echter de goedkeuring verwerven, zoodat eerst den 28sten September 1860 de tegenwoordige „Grondwet van Hamburg” werd uitgevaardigd, welke den 13^{den} October 1879 en den 2^{den} November 1896 gewijzigd is. Volgens deze berust de regeering in de handen van den Senaat en van de Burgerschap. Eerstgenoemde bestaat nit 18 leden, van welke de helft rechtsgelerden en van de andere helft 7 kooplieden moeten zijn. De senatoren worden voor levenslang gekozen door den Senaat en de burgers. Wie de benoeming tot senator van de hand wijst, verliest zijn staatsburgerlijke rechten. Vier syndici en 2 secretarissen staan den Senaat ter zijde. Een eerste en tweede burgemeester, jaarlijks bij geheime stemming te kiezen, zijn belast met het voorzitterschap in den Senaat. De Burgerschap

bestaat uit 160 leden: 80 van deze worden gekozen door alle belastingbetalende burgers, 40 door de grondbezitters en 40 door de amtenaren. De gekozene heeft zitting gedurende 6 jaar, en om de 3 jaar treedt de helft af. Een burgercommissie van 20 leden kan verlof geven tot nitgaven tot 3000 mark toe en in het algemeen wordt het beynaal gehuldigd, dat gezamenlijke besluiten van den Senaat en van de Burgerschap bindend zijn.

Door de nieuwe grondwet is het staatsbestuur volkomen gescheiden van de rechtspleging. Volgens de Duitse Rijkswet van 1 October 1879 bestaat te Hamburg, tevens voor Bremen en Lübeck, een gemeenschappelijk „Oberlandsgericht”. In al die rechtbanken hebben rechtsgelerden en kooplieden zitting. De grondwet waarborgt een strenge verantwoordelijkheid der amtenaren. Iedere afdeeling van bestuur (Deputation) bestaat uit 1 tot 3 leden van den Senaat en een aantal burgers onder het voorzitterschap van een senator. Dit is ook het geval met de afdeeling voor Financiën, welke vroeger alleen uit burgers bestond. De burgerlijke leden der afdeelingen bekleeden hun amht zonder belooning en mogen voor de op hen nitgebrachte keus niet bedanken. Alle burgerlijke rechten worden toegerekend zonder onderscheid van godsdienst. De Staat is belast met de leiding van en het toezicht op het onderwijs en hencomt daartoe een schoolbestuur.

Het jaar 1866 was voor alle Duitse staten en voor ook voor Hamburg zeer belangrijk. Nadat het in de Bondsvergadering met Lübeck en Bremen tegen de Oostenrijksche voordracht van 14 Juni gestemd had, schaarde de stad zich aan de zijde van Pruisen en in het volgende jaar bij den Noord-Duitschen Bond, zich voegende naar den loop der omstandigheden. Reeds in den aanvang van 1867 deed zij afstand van haar eigen contingent en droeg de regeling van haar militaire zaken op aan Pruisen, terwijl zij met Lübeck en Bremen haar voormalige gezanten der Hansa nit Londen en Parijs terugriep. Ook het bestuur der consulaire zaken ging nu over op den Noord-Duitschen Bond. De constitutie van dezen Bond bepaalde, dat de Vrije Steden vrijhavens konden blijven, tenzij ze het beter oordeelden, zich aan het tolverbond aan te sluiten. Lübeck volgde laatstgenoemden weg, doch Hamburg en Bremen gaven de voorkeur aan het behoud eener volkomen handelsvrijheid. Nadat echter den 19^{den} Mei 1880 Altona tot het Tolverbond toetreden was, en den 14^{den} Juni de tolgrens van Bergedorf voor den Elbemeer verlegd was, knoopte de Senaat met de Rijksgereering onderhandelingen aan en sloot den 25sten Mei 1881 een verdrag, volgens betwelk Hamburg tot het Tolverbond in 1888 toetreden, maar een vrijhavengeheid behouden en voor de kosten van nieuwen havenaanleg een som van 40 miljoen mark krijgen zou. Dit verdrag werd den 15^{den} Juni door de Burgerschap goedgekeurd. Volgens de nieuwe havenplannen moest nu eerst een groot aantal huizen afgebroken worden, waarop in 1884 met den bouw van havens, kaden en opslagplaatsen begonnen kon worden. Den 15^{den} October 1888 kwam de aansluiting tot stand en den 17^{den}

October werd het vrije verkeer geopend. De gezamenlijke kosten der voortdurend zich uithreidende havenwerken bedroegen meer dan 200 miljoen mark. Daarentegen werd in 1890 nog besloten tot den aanleg van een groote winterhaven te Cuxhaven voor bijna 8 miljoen mark. Den 16^{den} Augustus 1892 brak een cholera-epidemie uit, die tot October duurde, 18956 personen aantastte en 8605 slachtoffers eischte.

Hamburger, dr. *Hartog Jacob*, werd den 9^{den} Maart 1856 te Alkmaar geboren, bezocht aldaar de hoogere burgerschool en studeerde vervolgens aan de hoogeschool te Utrecht, waar hij den 4ten Juni 1883 tot doctor in de scheikunde promoveerde op een proefschrift, getiteld: „Over de quantitative bepaling van nreum in urine”. Na eenigen tijd bij professor *Donders* als assistent voor de physiologische chemie werkzaam te zijn geweest, ging hij in de geneeskunde studeren, werd in 1888 benoemd tot leeraar aan 's Rijks veeartsenijsschool en promoveerde in 1888 tot doctor in de geneeskunde op een proefschrift, getiteld: „Staaftjesrood in monochromatisch licht”. Benoemd tot hoogleeraar in de physiologie en de histiologie aan de hoogeschool te Groningen, aanvaardde hij dit amht den 25sten September 1901 met een rede, getiteld: „De physische scheikunde in de geneeskundige wetenschappen”. In 1896 werd hij benoemd tot lid der Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam en in 1906 werd hij doctor honoris causa aan de hoogeschool te Aberdeen. Hij heeft de physische chemie in de geneeskundige wetenschappen ingevoerd en de resultaten zijner wetenschappelijke onderzoekingen, welke grotendeels juist opdat gebied liggen, gepubliceerd in de Verhandelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen en verschillende binnen- en buitenlandse wetenschappelijke tijdschriften. Zijn standaardwerk is: „Osmotischer Druck und Ionenlehre in den medicinischen Wissenschaften” (3 dln., 1902—1904).

Hamburger Nachrichten is de naam van een sedert 1792 te Hamburg verschijnend politiek dagblad, dat vooral na 1890, het aftreden van *Blumark*, veel gelezen werd, omdat deze er zich van bediende om zijn meening over zaken van openbaar belang kenbaar te maken. Het heeft een gematigd liberale richting.

Hamoentus, *Martinus*, eigenlijk *Maarten Hamkens*, een Friesch geschiedkundige, geboren te Follega omstreeks het jaar 1550, bekleedde eerst een ondergeschikte betrekking bij de bestellingen en werd in 1574 subtituit van den grietman van Lemsterland. Daar hij een voorstander was van den koning van Spanje, moest hij de wijk nemen, doch hij zijn terugkeer aanvaardde bij de betrekking van dijkgraaf van Zevenwonden. Wederom verliet hij het land en toen hij nogmaals terugkwam, werd hij gekozen tot grietman van Doniawerstal. Het schijnt echter, dat hij dit amht slechts korten tijd heeft waargenomen, daar zijn opvolger benoemd werd in 1581. Hij hield zich daarna op bij de Spanjaarden en was tegenwoordig bij het gevecht bij Grijskerk, waar *Sonoy* en *Norrits* de nederlaag toebachten aan *Rennenberg*, verder te Steenwijk, Groningen, Lingen en Doetichem gedurende de belegering en de overgave van die steden. Ook

redde hij zich zwemmende uit Stavoren, toen de Staatsche die stad innamen. Inmiddels legde hij zich toe op de geschiedenis van zijn vaderland en overleed kort voor het jaar 1620. Hij schreef „Acrosticha de expeditione Joannis Casimiri adversus Ernestum etc.”, „Calendarium, heroico carmine, ad morem Clesijani veteris”, „Carmen gratulatorium ad R. D. Gellium Ilistadum etc.”, „Certamen Catholicoeum cum Calvinistis, heroico carmine, continuo character e. conscriptum etc.” (2de druk, 1612), „Frisia seu de viris rebusque Frisiae illustribus libri duo” (1609) en „Vertooninghe der Coninghen, Bisschoppen, Princen, Potentaten, Heeren ende Graven van Vrieslant, mede gedencckweerdichste saecken van haer, zoo buiten als binnen 's lants gedaen van aenbeginn tot den jare MDCXVII” (1617 en later opgenomen in het tijdschrift „De vrije Fries”).

Hamdanieden is de naam van een Arabisch vorstengeslacht, dat van 929—987 in Haleb en Mosoel regeerde. Een hunner voorvaders, *Abd allah Abū l-hadija ibn Hamdan*, die aan een opstand tegen den Abbasiedischen khalif *Moktadir* had deelgenomen, sneuvelde in 929. Hij liet twee zonen achter, *Seif-al-daula* en *Nasir al-daula*, dien khalif *Al-Rhadi-Billah* met Haleb en Mosoel heelede. Weldra traden zij op als onafhankelijke vorsten, lieten munten slaan en voerden oorlogen. Toen *Seif-al-daula* in 967 overleed, volgde zijn zoon *Sad al-daula Abū l-Maali* hem op. De broeder van den eerste *Nasir-al-daula* werd in 969 door zijn zoon *Oeddal al-daula Abū Taghlib* onttronnd en waarschijnlijk vermoord. In 978 eindigde de heerschappij der Hamdanieden en *Abū Taghlib* werd in 979 onthoofd. De Hamdanieden zijn bekend geworden door den steen, dien zij aan dichters en geleerden verleende.

Handi Bei, *Osmas*, een Turksch staatsman, kunstkenner en schilder, geboren te Konstantinopel in 1842, studeerde te Parijs in de rechten. Na zijn terugkeer was hij 1868—1870 gouverneur van het vilajet Bagdad, daarna in andere hooge staatsbetrekking werkzaam en sedert 1882 directeur der keizerlijke musea te Konstantinopel. Hij verzamelde alle op Turkschen bodem gevonden ontheden en stelde die voor vreemde geleerden toegankelijk. In 1882 richtte hij ook een Turksche kunstschool op, die naar Europeesch voorbeeld is ingericht. Als schilder werkte hij in den trant van *Gerôme*. Met *Th. Reinach* schreef hij „La nécropole royale de Sidon” (1892—1896).

Hamel, *Ernest*, een Fransch geschiedkundige, geboren den 2^{den} Juli 1826 te Parijs, vestigde zich aldaar als advocaat, doch wijdde zich weldra aan letter- en geschiedkundige studien. Sedert 1878 was hij lid van de gemeenteraad van Parijs. Uiterst radical, trachtte hij in zijn werke de vertegenwoordigers dier richting te huldigen en nam het niet nauw met de geschiedkundige waarheid. Hij schreef: „Les principes de 1789” (1858), „Histoire de Saint Juste” (2 dln., 1858—1859, geconfinisneerd), „Marie la Sanglante” (2 dln., 1860), „Histoire de Robespierre” (3 dln., 2de druk, 1878), „Histoire de France depuis la Révolution jusqu'à la chute du second Empire” (11 dln., 1870—1891), „Histoire des deux conspirations de général Malet” (1873) en „Thermidor” (2de druk, 1897). Hij overleed te Parijs den 6^{den} Januari 1898.

Hamel, Anton Gerard van, geboren den 17^{den} Januari 1842 te Haarlem, bezocht het gymnasium te Groningen en studeerde in de theologie aan de universiteit aldaar. Van 1863 tot 1864 vertoefde hij te Genève en Parijs, werd in 1866 hulpprediker te Brussel, in 1867 sufragant te Leiden, in 1868 predikant bij de Waalsche gemeente te Leenwarden en in 1871 bij die te Rotterdam. In 1879 werd hij te Groningen tot doctor in de godgeleerdheid gepromoveerd, op een dissertatie: „Freeve eener kritiek van de leer der Goddelijke Voorzienigheid“. In hetzelfde jaar noopten hem zijn overtuiging en neigingen het predikantenambt neer te leggen. Hij vestigde zich te Parijs en werd leerling der „Ecole des Hautes-Etudes“, bestudeerde onder leiding van *Gaston Paris*, *Paul Meyer* e.a. de Romaansche philologie en zette die in 1883 gedurende eenige maanden te Berlijn voort. In 1884 werd hij op den nieuwen leerstoel voor Franche taal- en letterkunde en de beginselen der Romaansche philologie in het algemeen aan de hooge school te Groningen geroepen, welk ambt hij den 29sten September aanvaardde. Behalve aan zijn academische werkzaamheid, waarbij de studie der phonetiek zijn lievelingsvak was, was een groot deel van zijn ambtelijk leven aan het voorzitterschap der acte-examens voor de Franche taal (sedert 1889) gewijd. Tegen den 1sten Mei 1907 werd hem op zijn verzoek oervol ontslag als hoogleeraar verleend. Zijn voornemen, zich in Parijs aan de studie van het letterkundig leren te gaan wijden, werd verijdeld door zijn plotselinge dood te Amsterdam den 5^{den} April 1907. *Van Hamel* was ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw en van het Legioen van Eer van Frankrijk en doctor honoris causa der Utrechtsche hoogeschool. Vooral als tolk van *Paul Kruger* bij diens reis door Frankrijk tijdens den jongsten Boerenoorlog is van *Hamel* ook buiten de grenzen van ons land algemeen bekend geworden. *Van Hamel* is redacteur geweest van het „Godsdienstig Album“ (1871—1877), van „Los en Vast“ (1875—1883) en van „De Gids“ (1887—1907), terwijl hij verder heeft medegewerkt aan „Het tooneel“, bet „Museum“, „De Spectator“, „Stemmen uit de Vrije Gemeente“, de „Almanak de Liefde Sticht“, „Mannen van Beteekenis“ enz.; ook was hij gedurende de jaren 1882—1884, als correspondent te Parijs, werkzaam aan de „Oprechte Haarlemsche Courant“. Van zijn afzonderlijk verschenen geschriften noemen wij, behalve een aantal preken en zijn academisch proefschrift: „Godsdienstig Leven“ (met *Hooykaas*, *Hooykaas Herderscheef* en *Oort*, 1875), „Li Romans de Carité et Misere du Rencul de Moiliens“ („Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes“, 1885), „Les Lamentations de Mateolus et le Livre de Leesco de Johan Le Ferre, de Resson I“ (ibid, 1892), „Het Letterkundig Leven in Frankrijk“ (2 dln., 1898) en „Les Lamentations de Matheolus II“ („Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes“, 1905).

Hamel, mr. *Gerard Anton van*, tweelingbroeder van *Anton Gerard*, werd in 1842 geboren te Haarlem en promoveerde in 1865 te Leiden tot doctor in de beide rechten op een proefschrift, getiteld: „De nietigheid van den verkoop van eens anders goed“. Hij was achtereenvolgens substi-

tant-officier van justitie en rechtskundig adviseur aan het departement van oorlog en is sedert 1880 boogleeraar in het strafrecht aan de universiteit van Amsterdam, welk ambt hij aanvaardde met een rede, getiteld: „De grenzen der heerschappij van het strafrecht“. Hij is eerelid van de Nederlandsche Vereeniging voor psychiatrie en neurologie, en medeoprichter van de Nederlandsche Juristenvereeniging, van de Union internationale de droit pénal en van het „Tijdschrift voor strafrecht“. Zijn voornaamste geschriften zijn: „R. von Ihering, De strijd om het recht, vertaald“ (1874), „Wetboek van strafrecht met aantekeningen door M. Schooneveld P. Jzn., IV^{de} uitgave, bewerkt door G. A. van Hamel en T. J. Noyon“ (1876), „Inleiding tot de studie van het Nederlandsch strafrecht“ (1889—1895, 1 deel, 2de druk, 1907, 2 dln.).

Hamelia L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceae*. Het onderscheidt zich door een 5-hoekige, 5-spletige bloemkroon, door een 5 tandigen kelk en door een 5-hoekige veelzijdige bes. Het omvat heesters, die in Amerika groeien, met 8 kransvormig geplaatste bladeren en geelachtig-roode, in eindelingsche trossen geplaatste bloemen. Tot de sierplanten behooren *H. chrysantha* Sw. op Jamaica met langwerpige, puntige, onbehaarde bladeren en goudgele, in 3 deelen verdeelde bloemtrossen, — *H. swarcolens* H. et Kunth, aan de Magdalena-rivier te vinden, met ongesteelde, buisvormige, aan den voet buikige, in scherpen geplaatste bloemen, *H. patens* L., in Zuid-Amerika en op St. Domingo te huis behoorend, met fraaie, scharlakenroode bloemen, — en *H. ventricosa* Sw., op Jamaica en in Mexico aanwezig, met gele, klokvormige bloemen.

Hamelin, Ferdinand Alphonse, een Fransch admiraal, geboren te Pont-l'Évêque in het Fransche departement Calvados den 2^{den} September 1796, trad reeds in 1807 in dienst bij de marine en vergezelde zijn oom, admiraal *Hamelin*, naar de Indische Zee, nam in 1830 deel aan de expeditie naar Algiers en werd in 1842 bevorderd tot schout-bij-nacht en tot majoor-generaal der Marine te Tonlon. In 1844 werd hij belast met het bevel over een Fransch eskader in de Zuidzee, kort voor de Februari-omwenteling teruggereepen en na deze benoemd tot vice-admiraal en tot lid der commissie tot hervorming van de polytechnische school. In 1849 was hij inspecteur-generaal te Toulon en Rochefort, zeeprefect te Toulon en lid van den admiraliteitsraad. In 1853 had hij het bevel over het oefeningeskader in de Middellandsche Zee, en bij het uitbarsten van den Krim-oorlog steevende hij aanstonds naar de Zwarte Zee. Hier bestond hij het bombardement van Odessa en bewees belangrijke diensten bij het overbrengen der krijgsmacht van Varna naar den Krim. Bij het beschieten van Sebastopol bad vooral het admiraalschip veel te lijden van het vijandelijk vuur en hij zelf ontsnapte als door een wonder aan den dood. Den 23sten December 1854 werd hij naar Parijs geroepen, tot admiraal en senator benoemd en in April 1855 met de portefeuille van Marine belast. Hij overleed den 16^{den} Januari 1864.

Hamelin, een arrondissementshoofdstad in de

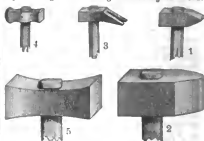
Pruisische provincie Hannover, is gelegen aan den mond van de Hamel en aan de Wezer en telt (1905) 20137 inwoners. Zij verkeert zich aan het vereenigingspunt van vier spoorwegen en heeft onderscheiden Middeleeuwsche gebouwen, een vestingbrug over de Wezer, een gymnasium, onderscheiden andere scholen en veel fabrieken. De scheepvaartbeweging op de Wezer is belangrijk. De oude vestingwerken, waarvan nog ruïnes over zijn, werden in 1807 geslecht. Merkwaardig is de legende van den Rattenvanger van Hameln. Zij leidt aldus: den 26sten Juni 1250 verscheen er een pijper, die op zich nam al de ratten in de Wezer te verdrinken tegen een bepaald belooning. Hij volbracht zijn taak door die lastige dieren, door middel van zijn muziekinstrument, naar het water te lokken. Toen men echter weigerde, hem de toegezegde belooning ter hand te stellen, lokte hij op dezelfde wijze al de kinderen der stad naar den nabijgelegen Koppelberg, die zich voor hen opende en zich achter hen eloot, zoodat slechts één kind, dat traag was in 't loopen, er buiten bleef. Daarna kwam de Rattenvanger met de kinderen in Zevenburgen weder te voorschijn en stichtte er een Duitse kolonie. De oorsprong van deze sage is onzeker.

Hamelsveld, IJbrand van, een Nederlands godgeleerde, geboren te Utrecht den 7^{den} Februari 1743, studeerde aldaar in de theologie, verdedigde in 1764 een „Dissertatio philologico-antiquaria de aedibus veterum Hebraeorum” en verwierf in 1765 op een „Dissertatio theologica inauguralis de moribus antediluvianis typi mormi adventum servatoris antecessorurum” den rang van doctor in de godgeleerdheid. Daarna was hij achtereenvolgens predikant te Durgerdam, Grootebroek en Goes, waar hij wegens geschillen het predikambt nederlegde. Hij vertrok naar Utrecht, waar hij zich met het opstellen van godgeleerde geschriften bezig hield en in 1784 tot hoogleeraar benoemd werd. Hij aanvaardde die betrekking met een redevoering „De statu rei Christianae hodierno: laeto an tristi? quidque in posterum de eo sperare vel timere debeamus!” Hij was in 1787 een aanhanger der patriottische partij, zoodat hem het hoogleeraarsambt ontnomen werd en hij de stad verlaten moest. Ook te Amsterdam, waar hij zich wilde vestigen, werd hem het verblijf ontzegd, waarna hij zich naar Durgerdam begaf. Hier bleef hij tot 1789 en ging toen naar Leiden, waar zijn zoon zich op de rechtgeleerdheid toeloggde. Bij de omwenteling van 1795 werd hem aldaar de leerstoel van *Boers* aangeboden, maar het blijkt niet, dat hij dien heeft aangenomen. In 1796 vertrok hij naar Utrecht, waar de voor hem oonteurende besniten, in 1797 genomen, werden vernietigd, en hem ook het hoogleeraarsambt weder werd aangeboden. Daar de aanneming den toenmaligen titularis van zijn ambt zou berooven, wees hij het aanbod van de hand en vestigde zich te Amsterdam, vanwaar hij zich naar 's Gravenhage begaf, toen hij tot lid der Nationale Vergadering gekozen was. Tot Augustus 1797 nam hij er het voorzitterschap waar, en in laatstgenoemd jaar werd hij ook tot lid der tweede Nationale Vergadering benoemd. Het aannemen dier betrekking moest hij bij de tegenomwenteling van 1798 met het verlies van zijn waardig-

heid en met gevangenschap boeten. Toen hij op vrije voeten gesteld was, woonde hij te Amsterdam bij zijn zoon en overleed er den 19^{den} Mei 1812. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „De Bijbel verdedigd” (8 dln., 2de druk, 1797), „Aardrijkskunde des Bijbels” (6 dln., 1790—1798), „Het Oude en Nieuwe Testament en de Apocryphe boeken, met aanmerkingen” (10 dln., 2de druk 1802), „De welmeenende raadgever” (5 dln., 1791), „De vraagal” (6 dln., 1791—1796), „Bijbelgeschiedenis” (2 dln. met platen, 2de druk, 1819), „Historisch handboekje van den Bijbel” (4de druk, 1830), „Algemeene kerkelijke geschiedenis der Christenen, vervolgd door A. Ypey” (26 dln., 1799—1817) en „De Bijbel uit het Hebreewsch en Grieksch” (1805).

Hamelsveld, Willem IJbrand van, een zoon van den voorgaande, een rechtgeleerde, werd geboren te Durgerdam in 1771 en overleed den 12^{den} Februari 1835 als raadshier in het Hoog Gerechtschot te 's Gravenhage. Hij schreef onderscheiden rechtgeleerde werken, zooals: „Handleiding tot de rechtszaken volgens de Fransche wetten” (1811), „De grondwet voor de Vereenigde Nederlanden van 29 Maart 1814, op ontheld, zeden, gewoonten en behoeften des volks gegrond” (1815), „Verzameling van gewijsden van het Hoog Gerechtschot te 's Gravenhage, beginnende met het jaar 1814, tot 1822” (5 dln., 1827—1836), „Nederlandsche Pandecten of verzameling van wetten in het koninkrijk der Nederlanden” (voortgezet door R. Simons, 10 dln., 1827—1844), enz.

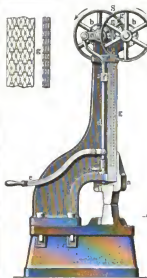
Hamer, *Mechanische* (zie de platen). Een hamer bestaat gewoonlijk uit een hamerkop en een hamersteel. De pyramidale kop is meestal van staal gemaakt, een enkele maal van hont, koper of lood. De hamerkop kan, al naar gelang het doel, waarvoor dit gereedschap gebruikt wordt, zeer verschillend zijn, zooals uit de afb. blijkt. Fig. 1 is de kop van den gewonen of smidsamer, fig. 2 van den bijslaghamer, fig. 3 van den timmermanshamer, fig. 4 en 5 van die, welke de kopersmid gebruikt. In groote bedrijven wordt

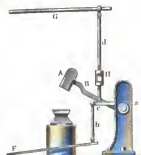
Hamer.

tegenwoordig veelal van den stoomhamer gebruik gemaakt. Reeds *Watt* had op zulk een hamer patent genomen, maar in zijn tijd werden ze nog niet gebruikt. De eerste is omstreeks 1840 bij *Cresat* gemaakt. Eenige mechanische hamers zijn opvenstaande platen afgebeeld. Figuur 1 stelt een voethamer voor. A is de hamerkop, die met den steel B om de as a kan draaien. Deze is door

MECHANISCHE HAMERS I.

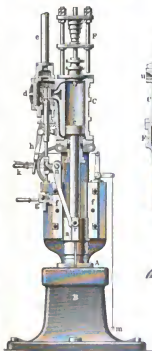
2. Wrijthamer.

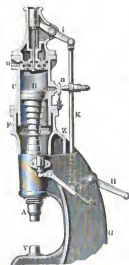
1. Voethamer.

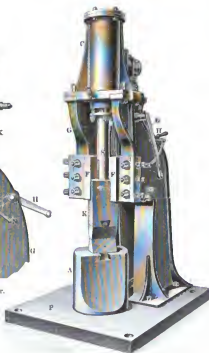
3. Luchtdrukhamer.

5. Stoomhamer van Eulenburg en Wintersloot.

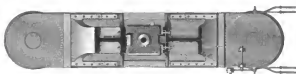

4. Gashamer.

6. Stoomhamer van Bremer, Schumacher & Cie.

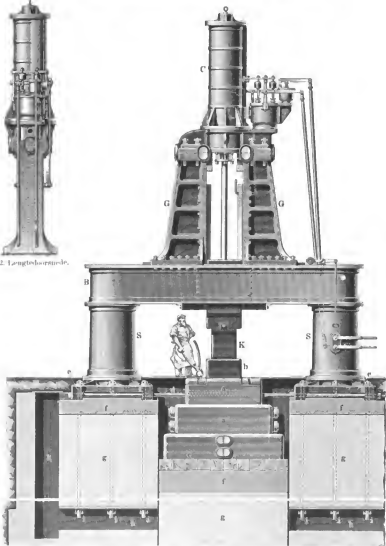
MECHANISCHE HAMERS II.

3. Grundriss.

2. Längsschnitt.

1. Steamhammer der Maschinenfabrik zu Wetter a. d. Ruhr.

be met de voottrede F verbonden. Verder is de steel verbonden aan de trekstang d, welke aan een stang, die aan de zoldering bevestigd is, vastgemaakt is. Een hamer, die door wrijving bewogen wordt, is in fig. 2 (Plaat I) afgebeeld. De steel g, waaraan de hamer a bevestigd is, loopt tusschen twee wrijvingsrollen h, h, die door de riemschijven s in de door de pijlen aangegeven richting gedraaid worden. Een van deze rollen ligt vast, terwijl de tweede een excentrische ligging heeft. Draait men den hefboom e, dan wordt de rol door tusschenkomst van den hefboom c en trekstang d tegen den hamersteel aangedrukt, waardoor deze naar de hoogte gebracht wordt. Bij het neervallen van den hamer dienen de rollen tegelijkertijd als rem. De stijghoogte van den hamer wordt begrensd door de klos f, aan de stang d bevestigd, waartegen de hamer hij het naar boven gaan stoot. De lichtdrukhamer (fig. 3) wordt door een riem, die over de riemschijf f loopt gedreven. Hierdoor komen de schijf k en de zuigerstang a in beweging. Aan de laatste is een zuiger bevestigd, die in den cylinder c op en neer bewogen wordt. Onderin den cylinder is nog een tweede zuiger aanwezig, die den hamer draagt. Tusschen beide bevindt zich een luchttruimte, die door een kraan met de buitenlucht in verbinding gesteld kan worden. Is deze gesloten, dan zal hij het op- en neergaan van a telkens een luchtverdunning of een groote spanning in den cylinder komen, waardoor de hamer zijn op- en neergaande beweging krijgt. De gashamer (fig. 4) bestaat uit een cylinder c, waarin men een mengsel van lichtgas en lucht brengt, dat met behulp van de vlam n tot ontploffing gebracht wordt. Daardoor wordt de zuiger B, waaraan de hamerkop A bevestigd is, met kracht naar beneden bewogen. Door de sterke spiraalveer F wordt de hamer naar boven getrokken. Met den hefboom H en de daaraan verbonden stang k kan men den slag regelen. De aan K bevestigde hefboom i beweegt den met ventielen voorzien zuiger naar boven, waardoor het gasmengsel in den cylinder gezogen wordt. Fig. 5 stelt den stoomhamer van *Eulenburg* voor. a is de hamerkop, b de steel, c de zuiger, d de cylinder, e de stoomschnijf, ff zijn de leidbanen voor den hamer. Door de huis e komt de stoom in de stoomschuif en afwaaierend onder en boven den zuiger. Bij den stoomhamer van *Bruer* wordt de hamer k tusschen de leidbanen F op en neer bewogen. Daarboven bevindt zich de cylinder o met zuiger en zuigerstang s, waaraan de hamer bevestigd is. De stoomhamer (Plaat II) heeft bij een hamergewicht van 1250—12000 kg. een valhoogte van 2.4 m. De stoomcylinder wordt door twee zuilen G gedragen, die tegelijk als leidbanen voor den hamer dienen.

Hamershaai (*Zygæna malleus*). Zie *Haai-vischen*.

Hamerik, *Ager*, een Deensch componist, geboren te Kopenhagen den 8sten April 1843, studeerde onder leiding van *Matthiisson-Hansen*, *Gade*, *Haberbier* en van *Bulow*, vestigde zich in 1864 te Parijs, vergezeld *Berlioz* in 1866 op diens reis naar Wenen, bezocht in 1869 Italië en ging in 1871 naar Amerika, waar hij tot 1898 directeur der muzikafdeling van het Peabody-instituut te Baltimore was. In alle genres (sym-

phonieën, suites, koorwerken, soli, oratoria en opera's) heeft hij gecomponeerd. In 1890 werd hij door den koning van Denemarken in den adelstand opgenomen. Sedert 1898 leeft hij weer te Kopenhagen.

Hamerkruis noemt men in de heraldiek een kruis als wapenteeken, waarvan de uiteinden van korte dwarsarmen zijn voorzien, die op hamers gelijken (zie de afb.).

Hamerling, *Robert*, een Duitsch dichter, geboren den 24sten Maart 1830 te Kirchberg am Walde in Oostenrijk,

was 4 jaar koorknaap in het Cisterciënserklooster Zwettl, bezocht vervolgens het gymnasium te Wenen en werd er in 1848 student in de geneeskunde. Hij nam deel aan de volksbewegingen van dat jaar en behoorde tot het academisch legioen. Behalve op de natuurkundige wetenschappen, legde hij zich met ijver toe op de Oude letterkunde en op de wijsbegeerte. In 1855 werd hij leeraar aan het gymnasium te Triest, welke betrekking hij echter in 1866 moest nederleggen wegens ziekte, waarop hij zich, gesteund door den keizer en een dame, te Graz vestigde. Steeds zieker wordend, overleed hij den 13^{den} Juli 1889 op zijn landgoed te Stiftingtal bij Graz. Te Waidhofen en Graz zijn gedenkteekenen voor hem opgericht. Reeds als knaap en jongeling had *Hamerling* verzen gemaakt, als „Ein Sangesgruss vom Strande der Adria" (1857), in zijn eersten hndel „Sinnen und Minnen" (1859; 7de vermeerde druk, 1886) getiteld, opgenomen. Krachtiger openbaarde zich zijn talent in „Venus in Exil" (1858), „Ein Schwanenlied der Romanistik" (1862) en „Germanenzug" (1864). Van al die stukken verscheen een nltgave onder den naam „Gesammelte kleine Dichtungen" (1871). Zijn lyrische gedichten uit nienweten tijd zijn verzameld in „Blätter im Winde" (1887). Grooten roem verwierf hij door zijn epos „Ahasver in Rom" (23ste druk, 1892), waarin hij de Romeinse zeden ten tijde van Nero schildert, gevolgd door „Der König von Sion" (18de druk, 1903), waarin hij de denkheelen en handelingen der Wederdoopers te Münster schetst, „Die sieben Todsünden" (6de druk, 1887) en „Homunculus. Modernes Epos" (6de druk, 1890). Op dramatisch gebied leverde hij „Danton und Robespierre" (1871), „Tent" (1872) en „Lord Lucifer" (1880), terwijl een drama uit zijn jeugd „Die Poeten" in 1902 door *Rabenlechner* uitgegeven werd. Van zijn romans en novellen noemen wij: „Aspasia. Ein Künstler- und Liebesroman aus Alt-Hellas" (3 dln., 1876), „Die Waldsängerin" (1880), „Amor en Psyche" (11de druk, 1894), benevens de als „Prosa" verzamelde schetsen en studiën (4 dln., 1884—1891). Ook als vertaler moet *Hamerling* genoemd worden, bijv. van *Leopardi's* „Gedichte" en „Hesperische Früchte. Verse und Prosa aus dem modernen Italien" (1884). Uit zijn nalatenschap verschenen „Stationen meiner Lebenspilgerschaft" (1889), „Die Atomistik des Willens" (2 dln., 1891) en „Letzte Grösze aus Stiftinghaus. Lyrischer Nachlass"

Hamerkruis.

(1894). Een bloemlezing uit zijn werken (4 dln., 2de druk, 1901) gaf *Rabenlechner* nit.

Hamernik, Joseph, een Oostenrijksch geneeskundige, geboren den 18^{den} Augustus 1810 te Patzau in Bohemen, studeerde te Praag en te Wenen in de geneeskunde, was vervolgens werkzaam als arts, werd in 1848 afgevaardigd naar den Oostenrijkschen Rijksdag en in 1849 benoemd tot hoogleraar aan de universiteit te Praag. In 1858 werd hij door het ministerie *Thun* van die betrekking ontheven, waarna hij zich wijdde aan de praktijk. Hij schreef: „Physiologisch-pathologische Untersuchungen über die Erscheinungen an den Arterien und Venen“ (1847); „Carditis als Ursache der Klappeninsufficienz“ (1843); „Die Cholera epidemica“ (1850); „Gutachten über die Vaccination“ (1857); „Das Herz und seine Bewegung“ (1858) en „Grundzüge der Physiologie und Pathologie des Herzens“ (1864).

Hamerlag zijn de dunne schilfers, die hij het smeden van gloeiend ijzer eraf springen; zij bestaan uit een verbinding van ijzer- en knurstof, die zich op de oppervlakte van gloeiend ijzer vormt, als een granwe, hroze korst; het wordt gestrooid op een pas geteerd scheepdek, om de teer spoediger te doen drogen en het hout duurzaam te maken.

Hamerster, Dominicus, een Friesch rechtsgeleerde, geboren te Leenwarden den 14^{den} November 1689, studeerde te Franeker in de rechten, vestigde zich als advocaat te Leenwarden, werd er raadshoofd en lid der Provinciale Staten en overleed den 11^{den} Mei 1774. Hij schreef: „Disputatio juridica, qua illustratur locus Pauli, desumptus ex titulo 13 de iudicato etc.“ (1710); „Disputatio juridica inauguralis, qua tractatur origo juris accrescendi etc.“ (1711) en „Nauwkeurige en duidelijke verklaring over de statuten, ordonantien, reglementen en costumen van rechte in Friesland, uit het gemeene Keizerlijke recht opgehelderd enz.“ (2 dln., 3de druk, 1760, vermeerderd met een derde deel door *Ulricus Johannes Huber*).

Hamerton, Philipp Gilbert, een Engelsch schrijver en schilder, geboren te Laneside (Lancaster) den 10^{den} September 1834, wijdde zich te Londen aan het schilderen, voornamelijk van landschappen, woonde sedert 1857 aan het Loch Awe in de Schotsche Hooglanden, ging in 1861 naar Frankrijk, waar hij zich achtereenvolgens te Sens en Autun vestigde, en overleed te Boulogne den 4^{den} November 1894. Van zijn geschriften noemen wij: „A painter's camp in the Highlands and thoughts about art“ (1861); „Etcher's handbook“ (3de druk, 1881); „The intellectual life“ (1873); „Round my house: Life in France“ (1876); „Modern Frenchmen“ (1878); „The life of Turner“ (2de druk, 1895); „French and English, a comparison“ (1889) en „Man in art“ (1892).

Ham, een belangrijk kruispunt van karavaanwegen in Oost-Turkistan, telt 3—10000 inwoners en heeft een Chineesch garnizoen.

Hamieten, de afstammelingen van *Ham* (zie aldaar), noemt men tegenwoordig die Afrikaansche volkeren, welke de Hamitische talen spreken. Deze worden verdeeld in drie groepen: de Egyptische, de uit talrijke inschriften en papyri bekende taal der oude Egyptenaren en de daaruit

voortgekomen, thans eveneens nitgestorven taal der Kopten (zie aldaar) omvattend; de Libysche groep of de groep der Berbera, talen, die, zoals inschriften en plaatsnamen bewijzen, zich in de Oudheid over geheel Noord-Afrika ten W. van Egypte (eenige Grieksche en Phoenicische koloniën nitgezonderd) nitstrekten, doch thans bijna overal door het Arabisch verdrongen zijn, waartoe echter nog de talen der talrijke roofzuchtige stammen behooren, welke onder den naam van *Berbera*, *Tocareya*, *Kabylen* enz. het Z. van Algerië, Tunisië, Marokko en Tripolis, benevens alle oasen tusschen de Arabische staten van Noord-Afrika en de Negerstaten bewonen; en ten derde de Koeschitische of Aethiopische taalgroep, die ten Z. van Egypte tot aan het gebied der Bantoetalen gesproken wordt en het Bedsja (als spreektaal ook in Opper-Egypte in gebruik), Beles, Sabo, Agan, Falasja, Galla, Dankali en Somali omvat. Een nitlooper wordt door de taal der Hausa in West-Afrika gevormd. Alle Hamitische talen stemmen overeen ten opzichte van de persoonlijke voornaamwoorden en de daardoor ontstane buigingsvormen, de vorming van het vrouwelijke geslacht door den uitgang *f*, van het meervoud enz. Verder is een overeenstemming in sommige oprichten met de Semitische talen niet te miskennen, waarom velen dan ook een oorspronkelijke Hamito-Semitische eenheid aannemen. Verwantschap met de Indo-Germaansche talen werd nog niet aangetoond, hoewel zulks dikwijls beweerd is. Over het algemeen zijn de Hamitische talen, speciaal die der Berbera, ouder dan de Semitische, waarom men haar ook wel proto-Semitische noemt.

Hamiloar is de naam van onderscheiden beroemde Carthagers. Tot deze behooren inzonderheid:

Hamilcar, die in 480 v. Chr. in den slag bij Himera tegen *Gelon* sneuvelde.

Hamilcar, de opperbevelhebber in den Eersten Punischen Oorlog, werd, na een gelukkig landgevecht in 260 v. Chr. en een onbeslist zeeslag in 257, een jaar later beslissend verslagen ter zee bij het gebergte *Enomus*, waardoor de Romeinen naar Afrika konden oversteken. Nog in 256 werd hij bij *Adys* verslagen en gevangen genomen.

Hamilcar, genaamd *Barcas*, de vader van *Hannibal*, werd in 247 v. Chr. opperbevelhebber der Carthagers in den Eersten Punischen Oorlog en versterkte zich op den berg *Eircet* (Monte Pellegrino) bij *Panormus* (Palermo), van waar hij de schepen aan de kust van Italië bedreigde. Hier hield hij zich 3 jaar staande tegen de aanvalen der Romeinen, nam toen in de door hem veroverde stad *Eryx* tusschen twee Romeinse legers een versterkte positie en hield den strijd onbeslist tot in 241, toen de overwinning ter zee van *Cajus Lutatius Catulus* over *Hanno* bij de Aegadische Eilanden hem van allen aanvoer beroofde, zoodat hij genoodzaakt was den vrede te sluiten. Na zijn terugkeer reedde hij zijn vaderland, doordien hij aan de soldaten der Afrikaansche ingezetenen, die tegen Carthago waren opgestaan, na een oorlog van 3 jaar de nederlaag toebracht. Om aan zijn land nieuwe hulpbronnen te verschaffen, bracht hij zijn troepen naar Spanje.

waar hij het zuidelijk en westelijk gedeelte des Rijks veroverde en in 228 sneuvelde.

Hamilton, Mount, een berg in Californië ten O. van San José, is 1286 m. hoog. Daarop is in 1887 een sterrenwacht gebouwd, die een ijker bezit van 17,4 m. lengte en 91 cm. doorsnede.

Hamilton, een stad in het Schotische graafschap Lanark, aan de Avon, telt (1901) 32775 inwoners en heeft textielindustrie, tuin- en ooftbouw, benevens kolen- en ijzermijnen. In haar nabijheid verheft zich het kasteel van dien naam, de zetel van den hertog van *Hamilton* en *Brandon*. De groote kunstverzamelingen, vroeger aldaar verzameld, zijn in 1882 verkocht (zie onder het geslacht *Hamilton*).

Hamilton is de naam van een beroemd Schotsch geslacht, afstammende, naar men meent, van *Gilbert*, wiens vader *William de Hamilton*, ten tijde van *Edward I* grootkanselier van Engeland was. *Gilbert* doodde den gunsteling van *Eduard II*, *John Spencer*, in een tweegevecht en nam de wijk naar Schotland, waar *Robert Bruce* hem in 1323 met den hertog Cadzow hij *Hamilton*, in het graafschap Lanark, beleende. Intusschen behoorde zekere *sir Walter de Hamilton* reeds in 1292 tot de Schotsche edelen, die den eed van trouw aan *Edward I* aflegden, en waarschijnlijk heeft deze van *Robert Bruce* de heerlijkheid Cadzow verkregen. Een zijner nakomelingen *James Hamilton* († 1479), werd verheven tot lord en tot pair van Schotland. Hooger klom het aanzien van dit geslacht, toen hij in het huwelijk trad met *Maria*, de oudste zuster van *Jacobus III* en hierdoor bezitter werd van het graafschap Arran. *James Hamilton*, als erfgenaam van zijn moeder graaf van Arran, nam gedurende de minderjarigheid van *Jacobus V* deel aan het staatsbestuur en overleed in 1529. Zijn zoon *James*, tweede graaf van Arran, werd in 1549 door *Hendrik II* van Frankrijk begiftigd met het hertogdom Châtelleraut in Poitou. Het Schotsche Parlement had hem na den dood van *Jacobus V* (1542) tot vermoedelijken erfgenaam van den troon verklaard en hem gedurende de minderjarigheid van koningin *Maria Stuart* het regentschap opgedragen. Daar hij echter aanvankelijk de Hervorming begunstigde en de Engelschgezinde partij ondersteunde, trachtten kardinaal *Beaton*, de koningin-moeder *Maria de Guise* en graaf *Lennox* hem het staatsgezag te betwisten. Daar hij zeer vredelievend van aard was, droeg hij na eenige tegenstribbeling in 1554, tegen uitkeering van een jaargeld, het regentschap over aan de koningin-moeder. Hij zelf en zijn broeder *John Hamilton*, die als staatssecretaris en bisschop van St. Andrews een belangrijke rol vervulde, behoorden tot de R. Katholieke partij, terwijl de overige leden van dit geslacht Protestanten waren. Gedurende de staatkundige woelingen, die hij den terugkeer van koningin *Maria* ontstonden, schaarden zich de *Hamiltons* aan de zijde van deze, en toen *Maria* van den troon gestooten en *Murray*, haar onechte broeder, in 1567 als regent opgetreden was, vormden de *Hamiltons* de partij der vrienden van het koninklijk gezag. Deze partij overreedde *Maria* haar afstand te herroepen en was oorzaak van het gevecht bij Langside (15 Mei 1568), waarna *Maria* de wijk moest nemen

naar Engeland. Een zekere *James Hamilton of Bothwellhaugh*, die in genoemd gevecht gevangen genomen en van zijn bezittingen beroofd was, bracht in 1570 den regent *Murray* door slinpmoord om het leven. Hierdoor kregen de *Hamiltons* op dat oogenblik het gezag in handen. Doch weldra kwam graaf *Lennox* door Engelslands invloed in het bezit van het regentschap en deed in 1571 den aartsbisschop van St. Andrews te Stirling ophangen. Nu plaatste zich eindelijk de graaf van Arran aan het hoofd zijner partij, verklaarde zich voor de koningin, die zich nog steeds in Engeland bevond, bezette de hoofdstad en nam Stirling in bezit, waarbij *Lennox* gedood werd. Toen in 1572 graaf *Morton*, een bloedverwant der *Hamiltons*, zich echter met het regentschap belastte, keerde hij tot het amtelooze leven terug en overleed in 1575. — Zijn zoon *James* († 1609) dong naar de hand der koningin en naar de Schotsche kroon. Hij werd echter als een ijverig Protestant door de *Guise's* hevig vervolgd en daar hij tevens zijn gestel door nitepattingen verwoestte, verviel hij weldra tot krankzinnigheid. — Nadat *Morton* in 1581 onder den jeugdigen koning *Jacobus VI*, later *Jacobus I* koning van Engeland, het schavot beklommen had, werd de macht van het geslacht *Hamilton* bijna geheel vernietigd.

John en *Claude*, broeders van den krankzinnigen *James*, namen de vlucht naar Engeland, doch keerden na den val van hun ergsten vijand, *James Stuart*, naar Schotland terug, waar zij door den koning, als getrouwe vrienden zijner moeder, goed ontvangen en gedeeltelijk in het bezit hunner goederen hersteld werden. *John* († 1604) verkreeg de waardigheid van markies en *Claude* († 1622) werd de stichter van een zijlijn, namelijk van die der markiezen van *Abercorn*. — De zoon van *John*, *James* markies van *Hamilton* genaamd, werd in 1609, na den dood van zijn krankzinnigen oom, verheven tot graaf van Arran, waarna *Jacobus I* van Engeland hem in 1619 tot graaf van *Cambridge* en tot ridder der orde van den Konseband benoemde. Hij overleed in 1625, naar men meent door vergif, hem door zijn mededinger, den hertog van *Buckingham*, toegediend. — Zij oudste zoon en erfgenaam *James* was in den Dertigjarigen Oorlog aanvoerder van troepen, tot hulp van den Zweedschen koning bestemd, en hielp de overwinning bij Breitenfeld bereiken. Na zijn terugkeer hetoende hij zich een getrouw aanhanger van *Karel I*, werd door dezen tot hertog van *Hamilton* verheven, maar moest den 9ten Maart 1649, na de terechtstelling van zijn koninklijken beschermmer, eveneens het schavot beklimmen. — *William Hamilton*, een broeder van den hertog, sedert 1639 graaf van Lanark en staatssecretaris van Schotland, was bij *Karel I* in ongenade gevallen, omdat hij den burgeroorlog afkeurde, en kwam diens gevolgde het Parlement met een aanzienlijk leger te hulp. Weldra echter keerde hij tot de partij der koningsgezinden terug en werd aan het hoofd geplaatst der troepen, waarmede *Karel II* zich weder in het bezit wilde stellen der kroon. Hij werd echter in den slag bij Worcester (3 September 1651) door *Cromwell* gevangen genomen en overleed eenige dagen daarna aan zijn

wonden. Hij was de laatste mannelijke telg van den hoofdstam der *Hamiltons*.

Karel II schonk nu in 1680 de titels en waardigheden van dat geslacht aan *William*, graaf van *Selkirk*, een jongeren zoon van den markies van *Douglas* en gehuwd met *Anna*, de dochter en erfgename van den hertog. Daarmede aanvaardde hij ook den naam van *Hamilton* en overleed in 1694. Zijn oudste zoon *James*, vierde hertog van *Hamilton*, werd in 1711 als hertog van *Brandon* tot pair van Engeland benoemd. Hij was werkzaam als gezant ten tijde van koningin *Anna*, ijverde voor het verdreven Vorstenhuis en verloor het leven in een tweegevecht met lord *Mohun* (15 November 1712). — *Charles*, de derde zoon van *William*, verkreeg het graafschap *Selkirk*, doch zijn titel ging over op zijn broeder *John*, den stamvader der graven van *Selkirk*, die zich thans weder *Douglas* noemen. — *George Hamilton*, de vijfde zoon, een generaal, werd in 1696 graaf van *Orkney*. Van hem zijn in de vrouwelijke lijn de tegenwoordige graven van *Orkney*, *Hamilton-Fitzmaurice*, afkomstig. Zijn kleinzoon sir *William Hamilton* was een verdienstelijk oudheidkundige. — *James*, zesde hertog van *Hamilton*, († 1758), was gehuwd met de schoone *Elizabeth Gunning*, later hertogin van *Argyle*. Zijn zoon *James George*, zevende hertog van *Hamilton*, erfde in 1761 na den dood van den hertog van *Douglas* de waardigheden van markies van *Douglas* en graaf van *Angus*. Zoowel hij als zijn broeder *Douglas Hamilton* overleden zonder mannelijke nakomelingen na te laten, waarna de titels en goederen overgingen op hun oom *Archibald*, negenden hertog van *Hamilton* en zeden hertog van *Brandon*. — Zijn zoon *Alexander Hamilton-Douglas*, geboren den 3^{den} October 1767 en tot aan het overlijden zijns vaders bekend onder den naam van markies van *Douglas* en *Clydesdale*, werd in 1802 lid van het Parlement, behoorde tot de Whigs en ging in 1806 als ambassadeur naar Rusland. Na zijn terugkeer werd hij lid van het Hoogerhuis, in 1819 opvolger zijns vaders in de hertogelijke waardigheid, ridder der orde van den Kousband en overleed den 18^{den} Augustus 1852. — Zijn zoon *William Alexander Anthony Archibald*, elfde hertog van *Hamilton* en achtere hertog van *Brandon*, geboren den 19^{den} Februari 1811, trad den 23sten Februari 1843 in het huwelijk met prinses *Marie Amalie Elisabeth Karoline van Baden* en overleed te Parijs den 15^{den} Juli 1863. — Zijn ondst zoon en opvolger, *William Alexander Louis Stephen Hamilton-Douglas*, geboren den 12^{den} Maart 1845, heeft in het voorjaar van 1882 de kunstschaten van het Hamiltonepaleis bij Glasgow, door zijn grootvader hijeengebracht, in het openbaar doen verkoopen. De schilderijen van de Italiaansche, Duitse en Nederlandsche scholen, de menhels, falenoes, majolica's enz. hebben verbazingwekkende sommen opgebracht. In het begin van 1883 zou ook de verzameling handschriften en miniaturen onder den hamer komen, maar deze is in haar geheel door de Pruisische regeering aangekocht voor 1600000 mark. Alleen die stukken, welke op Engeland betrekking hadden, zijn aldaar achtergebleven. Het ondst der aangekochte wetenschappelijke handschriften is een codex van de

Evangelien in de Latijnsche taal en afkomstig uit de 7de eeuw. Dat boek is met gouden unciaalletters oppurperkleurig perkament gescreven en was, volgens de overlevering, een geschenk van paus *Leo X* aan koning *Hendrik VIII*. Verder bevat de verzameling een handschrift der „*Divina Commedia*“ van *Dante* met 88 teekeningen van *Sandro Botticelli*, alsmede een groot aantal miniaturen en manuscripten van klassieke Grieksche en Latijnsche werken. — Het hoofd der familie is sedert 1895 *Alfred Hamilton*, dertiende hertog van *Hamilton*, geboren den 6^{den} Maart 1862.

Hamilton, Patrick, de eerste belijder van den Protestantischen godsdienst in Schotland, werd geboren in 1504 en was, naar men meent, een bloedverwant van den graaf van *Arran* en van het Huis der *Stuarts*. Hij studeerde te *St. Andrews* werd in 1527 gewijd en toen het gerucht der nieuwe leer tot Schotland doordrong, begaf hij zich naar Duitschland en verdedigde te Marburg de leerstellingen der Hervormers. De bisschoppen, daarover gebedigd, riepen hem naar *St. Andrews*, waar hij wegens zijn leer, indruischende tegen die der R. Katholieken, als ketter verklaard en ter beschikking der wereldlijke overheid gesteld werd, die hem den 22sten Februari 1527 tot den brandstapel veroordeelde, welk vonnis dienzelfden dag werd ten uitvoer geleid.

Hamilton, Anthony, graaf van, afkomstig uit een jongeren tak van den stam der Schotsche hertogen, werd geboren in Ierland in 1646, volgde met zijn ouders na de terechtstelling van *Karel I* den koninklijken prins naar Frankrijk, keerde na de troonsbeklimming van *Karel II* naar Engeland terug (1660) en ontving, wegens zijn R. Katholieke geloofsbelijdenis, van dezen geen ambt, terwijl vervolgens *Jacobus II* hem met het bevel over een regiment infanterie in Ierland en dat over Limerick gaf. Toen *Jacobus II*, na het verlies van den troon, in Frankrijk een wijkplaats gevonden had, begaf ook *Hamilton* zich daarheen en overleed te *St. Germain-en-Laye* den 21sten April 1720. Zijn geschriften, vooral zijn „*Cootes de féerie*“ (3 dln., 1805), zijn geestig, en zijn „*Mémoires de Grammont*“ leveren belangrijke bijdragen tot de kennis der zeden van dien tijd. Een van de beste uitgaven zijner gezamenlijke werken is die van *Renouard* (4 dln., 1812).

Hamilton, Alexander, een van de stichters der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, werd als een natuurlijk kind geboren den 11^{den} Januari 1757 op het West-Indische eiland *Neria*, kwam op 14-jarigen leeftijd in het huis van den koopman *Cruger* te *New York* en ontving aan het *Columbia College* aldaar een wetenschappelijke opleiding. Toen de verdeeldheid tusschen de koloniën en het moederland aan den dag kwam, verdedigde hij de rechten van eerstgenoemden met woord en pen. Bij het uitbarsten der vijandelijkheden nam hij dienst als kapitein der artillerie bij het Amerikaansche leger en verwierf het vertrouwen van *Washington*, die hem tot zijn adjutant benoemde, zodat hij in deze betrekking en als vriend van den opperbevelhebber grooten invloed had. Toen de vrede gesloten werd, was hij kolonel. Nu legde hij zich toe op de rechtsgeleerdheid en behoorde weldra tot de meest-gerochte

advocaten van New York. Hij werd er afgevaardigd naar het Congres, in 1786 benoemd tot lid der Wetgevende Vergadering van New York, en in het volgende jaar bad hij als afgevaardigde van New York zitting in de vergadering te Philadelphia, waar beraadslaagd werd over de nieuwe constitutie. Met *Madison* droeg hij veel bij tot het ontwerpen eener grondwet. Daar hij, als tegenstander der democraten, op de eenheid en onafhankelijkheid van het bestuur der Unie aandrong en den statenbond in een krachtigen bondstaat wilde bescbeppen, werd hij de stichter der foederalistische partij en had als zoodanig van de antifederalisten vooral ook van *Jefferson* veel te lijden. Met *Jay* en *Madison* gaf hij een reeks opstellen in het licht, welke, onder den titel „The federalist” verzameld, de aanneming der constitutie moesten voorbereiden. Op de vergadering te New York, die in 1788 over het lot van het wetsontwerp beslissen moest, was hij in denzelfden geest werkzaam. Bij de samenstelling van een nieuw bestuur werd hij tot secretaris van Financiën benoemd. De treurige toestand van het staatscrediet en het gebrek aan alle statistieke gegevens maakten die betrekking hoogst moeilijk. Om het crediet op te beuren, regelde hij de binneulandsche schuld, stichtte een bank, voerde belastingen in, legde in weerwil van den hevigen tegenstand een accijnz op den brandewijn en werd alsoo de schepper van een regelmatig geldelijk beheer in Amerika. Daar de democraten zeer op hem verhitteerd hieven, legde hij zijn betrekking neder, om zich weder aan de rechtgeleerde praktijk te wijden. Toen in 1798 een oorlog tegen Frankrijk dreigde uit te barsten, werd hij op voordracht van *Washington* tot onderbevelhebber van het leger benoemd en na den dood van dien staatsman in 1799 tot aan het siniten van den vrede met het opperbevel belast. Daarna keerde hij tot het burgerlijk leven terug en geraakte in 1804 met kolonel *Burr* in strijd over staatkundige kwesties. Daar *Hamilton* zijn woorden niet wilde intrekken, kwam het tusschen beiden tot een tweegevecht, waarin *Hamilton* een wond ontving, waaraan hij den volgende dag (12 Juni 1804) overleed. *Washington* en *Lincold* noemden hem den grootsten staatsman van hnn land. Zijn werken zijn op last van het Congres uitgegeven (7 dln., 1850—1851).

Hamilton, William, sir, een Engelsch oudheidkundige, geboren in 1730, werd in 1764 ambassadeur te Napels, waar hij grootste belangstelling toonde in de opgraving van Herculaneum en Pompeji en vooral in het behandelen der gedeeltelijk verkoolde papyrusrollen. Met hnp van zijn tweede gemalin, *Emma Hamilton* (zie aldaar), bracht hij in 1793 een verbond tot stand tusschen Napels en Engeland en bij het naderen der Franschen in 1798 vergezeld bij den koning naar Palermo. Toen hij in 1800 naar Engeland terugkeerde, verloor hij door schipbreuk een gedeelte van zijn kunstschaten. Een verzameling van vazen, bekend door de schetsen van *Tischbein* (4 dln., 1791), had hij verkocht aan het Britsch Museum. Hij overleed te Londen den 6ten April 1803. Zijn nasporingen omtrent den *Vesuvius* en den Etna heeft hij medegedeeld in zijn: „Observations on mount Vesuvius etc.” (1772) en „Campi

Phlegraei” (2 dln., 1766—1779). Door zijn „Antiquités étrusques, grecques et romaines” (4 dln., 2de druk, 1801—1808) heeft hij den grondslag gelegd voor een wetenschappelijke beoefening der vazenkunde.

Hamilton, Emma, lady, geboren omstreeks het jaar 1761 in het graafschap Chester, was de onechte dochter van een dienstmaagd uit Wales, *Harte* genaamd, kwam op 13-jarigen leeftijd als kindermeeisje in dienst te Hawarden, vertrok 3 jaar later als dienstmeid naar Londen en werd er, na velerlei lotgevallen, de bijzit van kapitein, later admiraal sir *John Willet Payne*. Zij ontving inmiddels goed onderwijs, waarna *Payne* haar overdeed aan ridder *Featherstonhaugh*. Deze, die baar aanvankelijk medenam naar zijn buitenvverblijf in Sussex, liet haar weldra zitten, waarna zij naar Londen terugkeerde en tot de diepste ellende verzonk. Hier vond haar zekeren doctor *Graham*, die zich berucht gemaakt heeft door bet inrichten van een „hemelsche sponde”, waar alles moest medewerken, om dengene, die er zich op nederlegde, het hoogste zingenot te bezorgen. Deze doctor koos haar tot zijn godin *Hygieia*, in welke betrekking zij in een doorzichtig gaas was gebuld. De geestige verkwister *Charles Greville* uit de familie *Warwick* leerde de godin kennen. Zij schonk hem 3 kinderen, en hij stond op het punt baar te huwen, toen dat plan in 1789 door zijn bankroet verijdeld werd. Om ondersteuning te verkrijgen van zijn oom sir *William Hamilton*, gezant te Napels, zond hij *Emma* daarheen, en zij behaagde zoozeer aan dien diplomaat, dat deze een schikking trof met *Greville*, inbeddende, dat laatstgenoemde hem zijn maitres afstond, waarna *Hamilton* de schulden van zijn neef zon betalen. *Hamilton* trouwde met haar te Londen in 1791 en stelde baar voor aan het Hof te Napels, waar zij weldra de vertrouwde werd der koningin. Van deze vernam zij de vijandelijke gezindheid van *Karel IV*, koning van Spanje, jegens Engeland, waarna dit laatste zonder oorlogsverklaring de Spaansche schepen wegroofde. Reeds te Napels bad zij betrekking aangeknoopt met *Nelson*, die na den slag bij Aboukir haar verklaarde minnaar werd en dien zij in de reactionnaire politiek van het Hof van Napels trachtte te wikkelen. Toen hij in 1800 zijn bevelhebberschap nederlegde, vergezeld zij hem en baren echtgenoot naar Engeland, waar zij van een dochter beviel, welke den naam van *Nelson* ontving. Na den dood van baar gemaal (1803) betrok zij het kasteel Merton-Place, dat *Nelson* voor haar gekocht had; maar na zijn dood in 1805 verviel zij opnieuw tot een losbandig leven, verliet met haar dochter bet Engelsch grondgebied en overleed op een buitenvverblijf bij Calais den 16^{den} Januari 1815. Haar aantrekkelijkheid was gelegen in de schoonheid van baar lichaam en in de sierlijkheid van haer kunstmatig aangenomen hending en gebaren. Ook houdt men haar voor de uitvindster van den sjaaldans. Geldelijke verlegenheid drong baar tot de nitgrave der twintwelijke brieven van *Nelson* (2 dln., 1814).

Hamilton, James, de uitvinder der naar hem genoemde methode om vreemde talen te leeren, werd geboren te Londen in 1769, vestigde zich in 1798 te Hamburg, waar bij onder leiding van

den Fransen generaal *d'Angeli* Duitsch leerde zonder met de spraakkunst te beginnen, en begraf zich in 1815 naar Noord-Amerika, waar hij dezelfde methode in toepassing bracht bij zijn onderwijs in de Franche taal. Later keerde hij naar Europa terug en overleed te Duhlin den 31sten October 1831. Zijn methode vereischt, dat de leerling beginne met de vreemde taal onder leiding van den leermeester te lezen en daarbij de betekenis der woorden in het geheugen te prenten, om zich vervolgens door de verklaring van den onderwijzer met de regels der spraakkunst hekend te maken. Zij komt dus in vele opzichten overeen met die van *Jacotot* (zie aldaar), waarvan zij echter ook verschilt. Deze leerwijze heeft in geheel Europa en ook in Amerika veel opgang gemaakt, maar rond, wegens gemis van grondigheid, vooral in Duitschland heftige bestrijders.

Hamilton, William, een Engelsch wijsgeer, werd geboren te Glasgow den 8sten Maart 1788 nit een zijlijn van het hertogelijk geslacht, welke den erfelijken titel droeg van baronet, studeerde te Oxford, wijdde zich te Edinburgh aan de rechtsgeleerdheid en werd aldaar advocaat, zonder echter de praktijk nit te oefenen. In 1821 werd hij hoogleraar in de algemeene geschiedenis aan de universiteit te Edinburgh en plaatste van 1829 tot 1832 in de „Edinburgh Review“ een reeks opstellen, die later onder den titel van „Discussions on philosophy and literature, education and university reform“ (1852) gezamenlijk zijn uitgegeven. Dientengevolge werd hij in 1836 geroepen tot den leerstoel der logica en metaphysica, waarna hij den voormaligen roem van Schotlands wijsgeerige school herstelde. Hij had zich bekend gemaakt met de wijsgeerige geschriften van alle tijden en volkeren en gevoelde zich vooral aangetrokken door de denkbeelden der Duitse wijsgeeren. In 1846 bezorgde hij een uitgave der wijsgeerige geschriften van *Reid* en in 1854 maakte hij een aanvang met die der werken van *Stewart*. De dood verhinderde hem echter, deze te voltooiën. Hij overleed te Edinburgh den 6^{den} Mei 1856. Zijn „Lectures on metaphysics and logic“ zijn door *Mansel* en *Veitch* uitgegeven (1859—1860).

Hamilton, William Rowan, sir, een Engelsch wiskundige, geboren te Dublin den 4^{den} Augustus 1805, oefende zich reeds vroeg in de kennis van vreemde talen en in de wiskunde en zond in 1822 aan dr. *Brinkley*, koninklijk sterrenkundige in Ierland, zijn geschrift „Contacts between algebraic curves and surfaces“. Hij oefende zich verder in 1823 aan het Trinity college en werd in 1827 de opvolger van *Brinkley*. Hij schreef „Theory of systems of rays“, „General method in dynamics“, werd in 1837 benoemd tot president van de Iersche Academie en overleed te Dunsink den 2^{den} September 1865. Van zijn geschriften vermelden wij nog „Lectures on quaternions“ (1853) en „Elements of quaternions“ (1866).

Hamilton, George, lord, een Engelsch staatsman en derde zoon van den hertog van *Abercorn*, werd geboren te Brighton den 17^{den} December 1845, bezocht de school te Harrow, werd in 1864 officier, doch verliet het leger reeds in 1868 wegens zijn benoeming tot lid van het Lagerhuis.

Hij muntte uit als redenaar en werd hij het optreden van het ministerie *Disraeli* in Februari 1874 onderstaatssecretaris voor Indië. In 1878 werd hij ondervoorzitter van den Raad van Opvoeding en lid van den Privy Council. Door den val van laatstgenoemd ministerie verloor hij zijn betrekkingen (in 1880) en plaatste hij zich weder op de hanken der conservatieve oppositie. Gedurende het eerste (1885—1886) en tweede ministerie (1886—1892) van *Salisbury* was hij Eerste Lord der Admiraliteit en deed als zoodanig de *Naval defence Act* van 1889 tot reorganisatie en versterking der vloot aannemen. In het derde ministerie *Salisbury* en ook in dat van *Balfour* behield hij zijn ambt, trad echter in September 1903 af, gelijktijdig met de overige ministers, die tegen de plannen van *Chamberlain* gekant waren.

Hamilton Inlet of *Eskimobasi* is de naam van een fjord aan de N.O. kust van Labrador. Zij dringt met haar voortzetting, het Melvillemeer, 240 km. in het land door. In het laatste mondt de Grand-River of Hamiltonrivier nit. Hamilton Inlet is een hoofdzetel der robben-, haring-, kabeljauw- en makreelvisserij.

Hamlet, een sagenhafte Deensche Prins, in de onde kronieken, bepaaldelijk bij *Saxo Grammaticus* vermeld, is vooral bekend geworden door het heroemde treurspel van dien naam van *Shakespeare*. Hij zond 500 jaar v. Chr. geloofd te hebben, volgens sommigen op Seeland, waarin men nog de boek aanwijst, waarin *Ophelia* zich verdronken heeft, volgens anderen in Jutland. Ook de namen der personen welke in deze sage voorkomen, luiden verschillend. Die van den prins is nu eens *Aminth*, dan weder *Amlæth*, die van den weldennar sontijds *Claudius Fago*, doch ook *Fengo*, en die van *Hamlet's* vader nu eens *Herrondillus*, dan weder *Hornwendel*, enz. De gebeurtenissen dezer sage zijn ongeveer als die, welke in het treurspel werden opgenomen, doch het slot is anders. Volgens de sage treedt *Hamlet* in het huwelik met de Schotische prinses *Hermuntrude*, maar lijdt als onderkoning van Jutland de nederlaag in het gevecht tegen den Deenschen koning *Viglet* op een heide in Jutland, welke za dien tijd den naam van Hamletsheide droeg, waarna *Hermuntrude* haar gelofte, om met *Hamlet* lief en leed, zelfs den dood, te deelen, trouweloos breekt en de gemalin wordt van *Viglet*. Uit deze gegevens heeft de groote dichter op geniale wijze een treurspel opgebouwd, waarin de diepzinnigste wijsgeerige vraagstukken worden ter sprake gebracht. De veelomvattende geest van *Shakespeare* heeft zich in dit treurspel gewaagd aan de twijfelingen van 's menschen gemoed, aan de raadselen van 's menschen bestaan. Merkwaardig is vooral het karakter van den hoofdpersoon, dat een mengeling is van peinzende zwaarmoedigheid en ophruisenden hartstocht, die snelle besluiten neemt, van een diep en edel gevoel en van bittere, niets verschoonende spotternij, van moedeloze zwakhed en mannelijke heldhaftigheid, van inwendigen hoogmoed en van schijnbare onderworpenheid, zonder dat men zeggen kan, dat zoo veel tegenstrijdigheden de eenheid van het karakter hemadeelen.

Hamlin, Hannibal, een Noord-Amerikaansch

staatsman, geboren den 27sten Augustus 1809 bij Paris (Maine), studeerde in de rechten en vestigde zich in 1833 te Hampden als advocaat. Een aantal jaren was hij lid der volksvertegenwoordiging en in 1840 *speaker*; in 1842 werd hij in het Congres, in 1848 in den Senaat gekozen, totdat hij in 1857 gouverneur van Maine werd, welke betrekking hij echter slechts een maand bekleedde, waarna hij weer in den Senaat zitting nam, waar hij zich bij de republikeinen aansloot. Als vice-president der republiek onder Lincoln, was hij voorzitter van den Senaat (1861—1865), spoorde Lincoln aan tot de nitvaardiging zijner emancipatie-proclamatie en zette het dienstnemen van kleurlingen in het Bondsleger door. Tenslotte was hij *regent* van de „Smithsonian Institution” te Washington. Hij overleed den 4^{den} Juli 1891 te Bangor (Maine).

Hamm, een stad in het Pruisische district Arnberg, ligt aan de monding der Aase in de Lippe en aan de spoorlijnen Dortmund—Hannover, Soest—Emden en Unna—Hamm en telt (1905) 38430 inwoners. De stad is omgeven door een thans met huzen en parken beboonden wal en een gracht. Men vindt er 5 kerken, een gymnasium, een hogere burgerschool voor meisjes, twee wees- en ziekenhuizen, een gevangenis enz. De belangrijke industrie omvat voornamelijk de vervaardiging van staafijzer, blik, staaldraad, spijkers, machines, bruggen, handschoenen, borstels, vlechtwerk, vernis en lak; verder vindt men er bierbronnerijen, branderijen, leerlooierijen, verversen en steenbakkerijen. 2 km. van de stad ligt de badplaats Hamm (zonthron). Hamm, vroeger de hoofdstad van het graafschap Mark, werd den 23sten September 1614 door de Nederlanders bezet, den 7^{den} Juni 1622 aan Tilly overgegeven, kwam tijdelijk aan Hessen en in 1666 aan Brandenburg. In 1763 werden de vestingwerken gesloopt.

Hamm, Wilhelm von, een Duitsch schrijver over landbouwkaken, geboren te Darmstadt den 5^{den} Juli 1820, wijdde zich, na het ontvangen van gymnasiaal onderwijs, op groote goederen aan den landbouw. Nadat hij een volledige cursus aan het landbouwinstituut van Papp had bijgewoond, trad hij als opzichter in dienst bij graaf von Lehrbach in Opper-Hessen en begaf zich vervolgens naar de academie Hohenheim, om de lessen over den landbouw te volgen. Daarna werd hij geplaatst op de goederen van graaf Otto von Solms-Laubach, maar liet weldra deze betrekking varen, om gedurende een jaareen wetenschappelijke reis te doen door de Rijnstreek, België, Frankrijk, Engeland en Noord-Duitschland. De vrucht van dien tocht was „Die landwirtschaftlichen Gerate und Maschinen Englands” (2de druk, 1856). Na zijn terugkeer begaf hij zich naar de universiteit te Gießen, waar hij zich onder leiding van Liebig vooral op de scheikunde en op de fraaie letteren toeleide. Toen hij op het punt stond zich aldaar als privatdocent te vestigen, ontving hij een beroep als hoogleeraar in de schei- en landbouwkunde te Hofwyl. Na den dood van Emanuel von Fellenberg werd hij directeur van de landbouwschool Rütli bij Bern. Later aanvaardde Hamm de betrekking van redacteur der „Agronomische Zeitung”. In 1848 nam hij deel aan de volksbeweging, voerde een schaar vrijwilli-

gers naar Sleeswijk-Holstein, streed onder Al-douwer en von der Tann bij Missunde, Sleeswijk, Tolk, Aroesund en Hoptrup en werd bevorderd tot luitenant. Na het sluiten van den eersten vrede keerde hij terug en werd te Weenen redacteur van het orgaan van het ministerie van Financiën. Juist bij zijn komst was Weenen in opstand, zoodat hij de belegering der stad bijwoonde. Het onzekere van Oostenrijks toestand noopte hem naar Leipzig terug te keeren, en hier stichtte hij een fabriek voor landbouwmachines en landbouwge-reedschappen, de eerste van dien aard in Duitschland. Hij verplaatste haar in 1855 naar het nabij-gelegen Entritzsch, waar hij haar tot in 1874 bestuurdte. Nadat hij zijn geschrift: „Wesen und Ziele der Landwirtschaft” (1866) uitgegeven had, werd hij naar Weenen beroepen en aldaar in 1867 tot chef der landbouwfedeeling bij het Departement van Handel en Volkshuishoudkunde aangesteld. Vervolgens werd hij in 1868 lid van het nieuwe landbouwministerie. Ook werd hij in 1870 ridder der orde van de IJzeren Kroon en in den erfelijke adelstand opgenomen. Hij overleed te Weenen den 8sten November 1880. De belangrijkste geschriften van Hamm zijn, behalve de reeds genoemde: „Katechismus der Ackerban-chemie, Bodenkunde und Düngerlehre” (1848; 5de druk, 1871), „Chemische Bilder aus dem täglichen Leben” (2dln., 2de druk, 1866 onder den titel „Ordnung und Schönheit am häuslichen Herd”), „Grundzüge der Landwirtschaft” (2 dln., 1854), „Der praktische Viehzüchter” (2 dln., 2de druk, 1861—1862), „Das Weinbisch” (3de druk, 1886), „Landwirtschaft in Bildern” (1891), „Die Naturkräfte in ihrer Anwendung auf die Landwirt-schaft” (1876), en de belletristische geschriften: „Freischarnovellen” (1850), „Shelley” (2de druk, 1854) en „Gedichte” (1869) onder den schuilnaam Philipp Emich.

Hammarskiöld, Lorenzo, een Zweedsch schrijver, geboren den 7^{den} April 1785 bij Wimmerby en de telg van een adellijken stam, studeerde te Upsala, aanvaardde een betrekking bij de koninklijke boekery te Stockholm, werd er in 1811 eerst amanensis, in 1826 bibliothecaris en overleed den 15^{den} October 1827. Behalve opstellen in tijdschriften bezorgde hij uitgaven van belangrijke Zweedsche geschriften en schreef o.a. „Svenska ritterbeten” (2de druk, 1833).

Hammer, Julius, een Duitsch dichter, geboren te Dresden den 7^{den} Juni 1810, studeerde te Leipzig in de rechten, maar gevoelde zich meer aangetrokken door letter- en geschiedkundige studiën. In 1834 keerde hij terug naar zijn geboorteplaats, waar een klein blijspel „Das seltsame Frühstück” hem in aanraking bracht met Ludwig Tieck en Theodor Hell. Door deze mannen aangemoedigd, nam hij het beslist zich geheel aan de letteren te wijden. Dienengevolge ging hij in 1837 wederom naar Leipzig en gaf er een reeks novellen in het licht, „Leben und Traum” (2 dln., 1839) en „Stadt- und Landgeschichten” (2 dln., 1845), die echter geen grooten opgang maakten. Tevens leverde hij vele opstellen in tijdschriften. In 1854 vestigde hij zich te Dresden. In 1861 verscheen zijn „Schau nm dich und schau in dich” (22ste druk, 1892), gevolgd door „Zu allen guten Stunden” (1854), „Fester Grund” (1857),

„Auf stillen Wegen“ (1859), „Lerne, liebe, lebe“ (1862) en den roman „Einkkehr und Umkehr“ (2 dln., 1856). Hij legde zich toe op de kennis der Oostersche talen en dichtte „Unter dem Halbmond“ (1861) en „Die Palmen der Heiligen Schrift“ (1861). In 1859 verhuisde hij van Dresden naar Neurenberg, doch keerde in 1862 terug en overleed te Pillnitz den 23sten Augustus van laatstgenoemd jaar. Hem komt de eer toe, dat hij den eersten stoot heeft gegeven tot het tot stand brengen der Schillerstichting.

Hammer, Bernhard, een Zwitsersche staatsman, geboren den 3^{den} Maart 1822 te Olten in het Zwitsersche kanton Solothurn, studeerde te Genève, Freiburg, in de Breisgau, Berlijn en Zürich in de rechten, nam in 1847 als artillerie-officier deel aan den Sonderhundsoorlog, werd in 1850 advocaat te Solothurn, in 1856 lid van den kantonraad en in 1862 eerste instructeur der Zwitsersche artillerie, was in 1868—1876 Zwitsersche gezant bij den Noord-Duitschen Bond en bij het Duitse Rijk en in 1874 afgevaardigde van het Zwitsersche Eedgenootschap naar de Brusselsche Conferentie over het internationaal oorlogsrecht en vervolgens naar de Conferentie over de telegraphie te Petersburg. In December 1875 werd hij lid van den Zwitserschen Bondsraad en in 1879 Bonds-president voor het jaar 1880, wat hij in 1888 weer was. In 1890 trok hij zich uit het politieke leven terug en overleed den 6^{den} April 1907 te Solothurn.

Hammer, Ernst, een Duitsch geodeet en aardrijkskundige, geboren te Ludwigshagen den 20sten April 1858, studeerde aan het Polytechnicum te Stuttgart, was van 1879—1882 als ingenieur werkzaam, van 1882—1884 assistent aan de technische hoogeschool te Stuttgart en is sedert 1884 hoogleeraar in de geodesie aldaar, sedert 1893 ook in de geodetisch-praktische sterrenkunde en sedert 1884 lid van de internationale aardmeting. Hij schreef: „Lehrbuch der ebenen und sphärischen Trigonometrie“ (2de druk, 1898), „Ueber den Verlauf der Isogonen im mittlern Württemberg“ (1886), „Die Netzentwürfe der geographischen Karten“ (1887), „Nullmeridian und Weltzeit“ (1888), „Die geographisch wichtigsten Kartenprojektionen“ (1889), „Zur Abbildung des Erdellipsoids“ (1891), „Triangulierung zur Verbindung des rheinischen Netzes mit dem bayrischen Hauptdreiecknetz“ (1892), „Zeitbestimmung ohne Instrumente“ (1893), „Astronomisches Nivellement durch Württemberg“ (1901), „Der Hammer-Fennelsche Tachymeter—Theodolit“ (1901), „Der logarithmische Rechenschieber“ (2de druk, 1902), „Sechstellige Tafel der Werte $\log(1+x) - \log(1-x)$ “ (1902), benevens vele hidragen in tijdschriften.

Hammerfest, een stadje in het Noorweegsch amt Finmarken, telt (1900) 2298 inwoners en is merkwaardig als de meest noordelijk gelegen stad der aarde (70°40'11" N. Br.). Zij verheft zich in een woeste streek, op den achtergrond eener baai van het rotseland Kvalø (Walvischeiland). Des zomers gaat er de zon 11 weken (13 Mei tot 29 Juli) niet onder. In 1890 werd het plaatsje bijna geheel door brand vernield. In haar haven komen des zomers vele schepen, die meel, hennep enz. aanvoeren, en met visch, traan, walrus-

en zeehondenvellen, walrusstanden, vossen- en ottervellen, hoorn, koper en kopererts terugkeeren. Op een schiereiland in de nabijheid is ter herinnering aan de graadmeting (1816—1862) een meridiaanzijl opgericht.

Hammerich, Peter Frederik Adolf, een Deensch dichter, geschiedschrijver en godgeleerde, geboren te Kopenhagen den 9^{den} Augustus 1809, studeerde aldaar in de theologie en begaf zich, na zijn promotie in 1834, op reis naar Zweden, Duitschland en Italië. In 1839 werd hij predikant te Starup en Nebel in Jutland, in 1845 predikant aan de Triniteitskerk te Kopenhagen. Bij het uitbarsten van den Duitsch-Deenschen oorlog wijdde hij zich aan de Deensche zaak en diende gedurende de drie krijgstochten als veldprediker. In 1854 werd hij lid van het Folketing en eenigen tijd daarna legde hij zijn geestelijk ambt neder, om in 1859 op te treden als hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de universiteit. Als theoloog volgde hij de richting van *Grundtvig*. Hij schreef de geschiedkundige werken: „Christian II in Zweden en Karel X Gustaaf in Denemarken“ (1847), „Denemarken in het tijdperk der Waldemars“ (2 dln., 1847—1848), „Denemarken in het tijdperk der Noorsche Unie“ (2 dln., 1849—1854) en „Denemarken onder de heerschappij van den adel“ (4 dln., 1854—1880) alsmede „Geschiedenis der Christelijke kerk“ (3 dln., 3de druk, 1891). Daarenboven gaf hij in het licht „Tafereelen uit den Sleeswijkschen oorlog“ (1849), „De derde Sleeswijksche veldtocht“ (1851). Ook als dichter heeft hij zich bekend gemaakt door zijn „Heldenzangen“ (1849) door zijn stichtelijke liederen, en vooral door „Gustaaf II Adolf in Duitschland“ (1844). Hij overleed te Kopenhagen den 9^{den} Februari 1877. Zijn gedenkschriften zijn onder den titel „Et Levnedsløb“ in 1882 in 2 deelen in het licht verschenen.

Hammer-Purgstall, Joseph, vrijheer van, een Oostenrijksch orientalist, geboren te Graz in Stiermarken den 9^{den} Juni 1774, studeerde te Weenen, werkte mede aan de uitgave van het Arabisch-Perzisch-Turksch lexicon van *Méninski* en werd in 1796 secretaris van vrijheer von *Jenisch*. Reeds in dien tijd vertaalde hij een Turksch gedicht en leverde verschillende verzen in den „Deutscher Merkur“ van *Wieland*. In 1799 ging hij als tolk naar den internuntius vrijheer von *Herbert* te Konstantinopel, en deze belaste hem met een zending naar Egypte. Als tolk en geheimschrijver nam hij deel aan den veldtocht onder *Hutchinson*, *Sidney Smith* en *Josuaef-Paşa* tegen *Menou* en vertrok in den herfst van 1801 over Malta en Gibraltair naar Engeland. Na zijn terugkeer te Weenen (1802) begaf hij zich met den Oostenrijkschen internuntius, baron von *Stürmer*, naar Konstantinopel en in 1806 als consulaire agent naar Moldavië. In 1807 werd hij geplaatst te Weenen, in 1811 benoemd tot Hofloft bij de geheime Hof- en Staatskanselarij, in 1817 tot Keizerlijk Hofraad, en in 1835, nadat hij de goederen der gravin von *Purgstall* in Stiermarken verkregen had, in den stand der vrijheeren opgenomen. Hij bleef Hofraad in buitengewoon dienst bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken en overleed te Weenen den 23sten November 1856. Hij was in 1847 benoemd tot voorzitter

der pas-gestichte academie, maar legde reeds in 1849 die betrekking neder. Van zijn talrijke werken noemen wij: „Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung“ (2 dln., 1814), „Umblick auf eine Reise von Konstantinopel nach Brussa“ (1818), „Constantinopolis und der Bosphorus“ (2 dln., 1821), „Geschichte des Osmanischen Reichs“ (4 dln., 2de druk, 1835—1836), „Geschichte der Assassinen“ (1818), „Gemäldeaal moslemischer Herrscher“ (6 dln., 1837—1839), „Geschichte der Goldenen Horde im Kiptschak“ (1840), „Geschichte der Illibane“ (1843) en „Geschichte der Chane der Krim“ (1856). Verder vermelden wij op letterkundig gebied „Geschichte der schönen Redekünste Persiens“ (1818), „Geschichte der osmanischen Dichtkunst“ (4 dln., 1836—1838), „Geschichte der arabischen Litteratur“ (1850—1857, dl 1—7). Ook leverde hij vertalingen en uitgaven van een groot aantal Turksche, Arabische en Perzische dichtstukken. Voor de vertaling van een geschrift van *Marcus Aurelius* in het Perzisch ontving hij in 1834 van den Sjah de orde van de Zon en den Leeuw. Ook stichtte hij het tijdschrift „Fundgruben des Orients“ (6 dln., 1810—1819).

Hammersmith, vroeger een dorp, thans een voorstad van Londen, ligt in het graafschap Middlesex op den noordelijken oever van de Theems, ten W.Z.W. van Hyde Park, en telt als parlementsborough (1901) 111976 inwoners. Hammersmith was beroemd door zijn bloem- en groententainen.

Hammerstein-Loxten, *Ernst*, vrijheer von, een Pruisisch staatsman, geboren te Loxten den 24^{den} October 1827, studeerde in de rechten, trad in Hannoveraanschen staatsdienst en werd in 1866 bij de annexatie op wachtgeld gesteld. Daarop bestuurdte hij zijn nitgeheide bezittingen en bracht veel woesten grond in cultuur. Als lid van den Noord-Duitschen Rijksdag stemde hij tegen de grondwet van den Noord-Duitschen Bond, doch nam in 1885 een benoeming tot landraad in Bersenbrück aan, was hemiddelaar tusschen de Pruisische Kroon en den Hertog van Cumberland (1892) en werd in 1894 minister van Landbouw, welke betrekking hij tot den 5^{den} Mei 1901 bekleedde.

Hammerstein-Loxten, *Hans*, vrijheer von, een Pruisisch minister, geboren den 27sten April 1843, begon zijn rechtskundige loopbaan te Kolmar, trad daarna in staatsdienst en volgde den 6^{den} Mei 1901 *Rheinbaben* op als Pruisisch minister van Binnenlandsche zaken. Hij overleed den 20sten Maart 1905 te Berlijn.

Hammes, *Nicolaas de of Hames*, geboortig uit Frankrijk, vertrok met zijn moeder reeds vroeg naar de Nederlanden en was in 1545 student te Leuven. In 1561 schonk Karel V hem den rang en de rechten van Nederlander en *Philips II* benoemde hem in 1567 tot commissaris der monsterring, in 1569 tot edelman der artillerie of onderbevelhebber van den veldtuigmeester en in 1561 tot wapenkoning en raadsheer der orde van het Gulden Vlies. Wegens zijn bekwaamheid op het gebied der artillerie was hij algemeen geacht, doch hij herokkende zich de ongenade der Landvoogdes door de Hervormde leer aan te nemen en bij den aanvang der heroerten het Verbond der Edelen te onderteekenen. Namens den

prins van Oranje vertrok hij in 1566 met *Jan van Marwijck* naar Antwerpen, om de rechten der Hervorming in bescherming te nemen. Weldra zag hij zich genoodzaakt het land te verlaten, waarua hij in dienst trad van keizer *Maximiliaan II*. Ook hier kwam hij als Calvinist niet in de gunst, waarom hij zijn ontslag nam. *Günther van Schwarzburg*, de zwager van den prins van Oranje, zond hem echter met een gedeelte van het leger naar Saksen, om Gotha te belegeren. Vandaar zond de *Hammes* hrieven aan de Landvoogdes (1567), welke echter geen ander gevolg hadden, dan dat hij door *Alva* verbannen werd met verbeurdverklaring zijner goederen. Toen de prins van Oranje openlijk in verzet kwam tegen de Spaansche dwingelandij, riep hij de *Hammes* tot zich en hield hem bij zich, hoewel graaf *Lodewijk van Nassau* verlangde, dat hij het geslacht zou bedienen bij den voorgenomen aanval op Groningen. Toen echter het leger van den prins van Oranje zich in September 1568 op het grondgebied der keurvorsten van Keulen en Trier bevond, kwam er wegens gehrek aan mondhehoefden minterij onder de soldaten. De *Hammes* mengde zich onder de strijdenden, om een bloedbad te voorkomen, en werd zelf gedood. De verbeurdverklaring zijner goederen werd in 1570 ten guaste zijner zuster opgeheven.

Hammurabi, de zesde koning der eerste Babylonische dynastie (± 2250 v. Chr.), was een der belangrijkste Babylonische koningen. Hij verjoeg de Elamieten uit zijn land en bracht een vereeniging van Noord en Zuid tot stand, waarvan Babylon het politieke en godsdienstige middelpunt werd. Ook was hij de wetgever van Babylonie („Koning der Rechtvaardigheid”). Zijn 282 artikelen omvattend, in spijkerschrift opgesteld wetboek was gegrift in een 2,25 m. hoog diorietblok, dat in 1901—1902 gevonden werd. Zie *Hammurabi*, *Wetboek van*.

Hammurabi, Wetboek van, noemt men een groot, plat diorietblok van 2,25 m. hoogte, dat door den Fransen archaeoloog *Morgan* in 1901—1902 gevonden werd en bedekt is met een omvangrijke inscriptie op beide zijden, terwijl aan het begin van het opschrift een afbeelding is gebeiteld, voorstellende den god *Shamash*, op een troon gezeten en het woord richtend tot een vorst, die voor hem staat. Door *P. Scheil* werd in de figuur van den vorst terstond het beeld van den heroeden koning *Hammurabi* (zie aldaar) herkend, terwijl de inscriptie een verzameling wetten weergeeft, door *Hammurabi* uit de oude Chaldeeuwsche wetten gecompileerd. Ze werden door hem in heliogravure gereproduceerd, afgeschreven en in het Fransch vertaald in de „Memoires” der Perzische delegatie (dl. IV pl. III—XV, blz. 11—162). Dit document is van buitengewone betekenis, niet alleen voor de geschiedenis van het Babylonisch recht, maar evenzeer voor het oud-Oostersch en vooral voor het Hebrreenwett recht. Men kan het in twee hoofdstukken verdeelen, waarvan het eene over den eigendom, het andere over privaatrecht handelt. Het eerste hoofdstuk omvat drie afdeelingen: 1° het bestraffen van diefstal, 2° het verlies en den overgang van onroerende goederen en de vraagstukken van bezit in het algemeen; 3° handelsaangelegenheden.

Het tweede hoofdstuk kan eveneens in drie onderdeelen gesplitst worden: 1° het huisgezin, 2° verwondingen en lijfstraffen, 3° de behandeling van vrije arbeiders, vrijgelatenen en slaven. Van de 282 artikelen, geschreven in spijkerschrift, zijn tengevolge van het wegbeitelen slechts 247 bewaard gebleven.

Hamoen, een lang moeras, strekt zich met eenige onderbrekingen van N.W. Beloetsjistan door het Perzische en Afghaansche seistan uit. Aan het N.-einde vindt men twee groote meren: de Hamoen i Sawaran, die den Hilmend, en de Hamoen i Farah, die den Haroed en Farahroed opneemt. De Hamoen is de *Aria Palus* der Ouden, de *Zareh* der geografen van het Khalifaat.

Haemon, een zoon van Kreon, koning van Thebe, was de minnaar van *Oedipos'* dochter *Antigone* (zie aldaar).

Hamon, *Jean Louis*, een Fransch schilder, geboren den 5^{den} Mei 1821 te Plonha in het departement Côtes-du-Nord, ging op 20-jarigen leeftijd naar Parijs, waar hij een leerling werd van *Paul Delaroche* en *Gleyre*. Teekeningen naar muurschilderingen uit Pompeji en Herculaneum troffen hem zóó, dat hij in denzelfden trant een nieuw antiek genre, het *nieuw-Pompejaansche*, schiep, dat weldra beoefenaars vond. Op de tentoonstellingen van 1849, 1852 en 1853 leverde hij stukken, die allengs meer de opmerksaamheid op hem vestigden, vooral het laatste met den titel „Mijn znater is niet hier”. Zijn beide stukken op de tentoonstelling van 1855 „Ik ben het niet” en „De weeskinderen” vonden evenzeer grooten bijval en werden door steendrukken algemeen bekend. Hij overleed den 29sten Mei 1874 te St. Raphael.

Haemorrhoiden. Zie *Aambeien*.

Hamp, of **Hmpe**, is achter plantennamen de afkorting voor *Ernst Hampe* (1795—1880), den schrijver van „*Prodromus florae Hercynicae*” (1836 en 1844) en „*Icones muscorum novorum vel minus cognitorum*” (1844).

Hampden, *John*, een Engelsch patriot en leider van het „Lange Parlement”, geboren in 1594 uit een oud geslacht, studeerde te Oxford, werd in 1621 lid van het Parlement en bevorderde de zaak der Protestanten. Toen hij zelfs in de gevangenis bleef weigeren zijn bijdrage te leveren tot de gedwongen leening, onder den naam van „Tonnage and poundage” door *Karel I* in strijd met de Magna Charta uitgeschreven, ontving hij den eere naam van *patriot*. Hij verdiende dezen vooral door de verdediging der „Petition of rights” in het Parlement van 1628. Nadat hij eenigen tijd amtelooos op zijn huitenverblijf in Buckingham gewoond had, werd hij wegens zijn weigering onrechtmatige belastingen op te brengen, in een proces gewikkeld en in de kosten veroordeeld, doch dit was mede oorzaak van het verzet des volks tegen het misbruik der koninklijke macht. Door een Kabinetbesluit verhinderd met zijn neef *Olivier Cromwell* en anderen naar Amerika te trekken, plaatste hij zich in het Parlement van 1640 aan het hoofd der oppositie en behoorde vervolgens tot de 5 leden van het Lagerhuis, die in 1642 door *Karel I* wegens hoogverraad in staat van beschuldiging werden ge-

steld. Toen de strijd tusschen het Parlement en den koning nitbarstte, verzamelde *Hampden* in het graafschap Buckingham een regiment en trok er mede te veld. Den 18^{den} Juni 1643 ontmoette hij bij Chalgroveveld de ruiters van Prins *Rupert*, werd daarbij gewond en overleed 6 dagen daarna.

Hampshire, ook *Hants* of *Southampton* genaamd, een der zuidelijke graafschappen van Engeland, telt op 4200 v. km. (1901) 798 756 inwoners en ligt tusschen de graafschappen Berks, Wilts, Dorset, het Kanaal, Sussex en Surrey. De bodem vormt een met lage krijthenvels (downs of dunes) bedekte vlakke, de kusten bestaan uit steile krijtrotten met vele baaien. Men heeft er prachtige eiken- en beukenwouden, benevens uitmuntend bouw- en weiland. Het klimaat is zachter en aangename dan ergens elders in Engeland, zoodat er, behalve tarwe, gerst, boonen en groenten, ook fijne ooftsoorten en druiven groeien. Verder verbouwt men er veel hop. De fabrieknijverheid is er weinig ontwikkeld, maar de schapen- en varkensokkerij wordt op groote schaal gedreven. Southsea, Southhayling, Bonremouth en het eiland Wight zijn druk-bezochte zeebaden. Tot de belangrijkste rivieren behooren de Avon (met de Stour) en de Anton (Test), welke bevaarbaar zijn en in het kanaal nitmonden. en de Wey, Enborne en Loddon, die naar de Theems stroomden. De voornaamste steden van dit graafschap zijn Winchester (de hoofdstad), Southampton, Portsmouth en Gosport. Het graafschap zendt 5 afgevaardigden naar het Parlement.

Hampstead, de noordwestelijke voorstad van Londen, ligt in het graafschap Middlesex aan de helling van een heuvel, 6 km. van de hoofdstad en telt als parlementsborough (1901) 82329 inwoners. Zij is thans met de andere voorsteden samengesmolten en heeft haar landelijk karakter verloren. Vanaf Hampstead—Heath heeft men een mooi uitzicht op Engeland's hoofdstad.

Hampton, *John Somerset Pakington*, lord, een Engelsch staatsman, geboren den 20sten Februari 1799 op Powick-Court in het graafschap Worcester, ontving zijn opleiding te Eton en te Oxford, erlde in 1830 de goederen van zijn oom *Pakington* en werd in 1837 lid van het Parlement. Hij behoorde er tot de conservatieven en tot de aanhangers van sir *Robert Peel*. In 1852 werd hij minister van Koloniën, maar moest reeds in datzelfde jaar met zijn amhtgenooten aftreden. In het tweede en derde ministerie *Derby* was hij minister van Marine, maar verwisselde in 1868 zijn portefeuille met die van Oorlog. Bij den val van het eerste ministerie *Disraeli* trad hij af en hij de vorming van het tweede (1874) bleef hij amtelooos, maar ontving den titel van lord en werd lid van het Hoogerhuis. Hij overleed den 9^{den} April 1880.

Hampton-Court, een onder *Hendrik VIII* door kardinaal *Walsley* gebouwd en verrologt aan dezen koning ten geschenke gegeven kasteel, ligt aan de Theems nabij het dorp Hampton, 19 km. van Londen. *Elizabeth* deed er den eersten botanischen tuin in Engeland aanleggen. *Willem IV* liet het door den architect *Wren* verfraaien en vergrootte het park. Het slot ontving toen 3 groote, vierkante binnenpleinen en bevindt zich ook thans nog in dien toestand. Voorheen was

het geruimen tijd de staatsgevangenissen van *Karel I.* en na den dood van dezen verbleef *Cromwell* het tot zijn residentie. *Karel II. Jacobus II.*, koningin *Anna*, *George I* en *George II* hielden

Kasteel van Hampton-Court.

er dikwijls hun verblijf, doch na dien tijd hebben er geen Engelsche vorsten gewoond. *Victoria* heeft het park toegankelijk gesteld voor het publiek. In het gebouw bevindt zich een schilderijen-verzameling.

Hamster, (*Cricetus*) is de naam van een geslacht uit de orde der *Knaagdierew* (*Glires*), dat tot de familie der *Muizen* (*Murida*) behoort. Het onderscheidt zich van de eigenlijke muizen door wangzakken en een korten staart. Zijn snijtanden zijn beitelvormig en de kiezen in elke kaakheft 3 in getal, zoodat hij in het geheel 16 tanden bezit. Tot dat geslacht behoort de gewone *Hamster* (*C. vulgaris*), die van den Ob en den Kaukasus tot aan den Rijn en tot aan 60° N.Br. voorkomt. Men vindt hem vooral in Thüringen. In Engeland, Zwitserland, Denemarken, Zweden, Nederland, Opper-Beieren en ten zuiden van de Alpen heeft men hem nog niet aangetroffen. Hij wordt (den staart medegerekend) 20 tot 30 cm. lang, is van boven roestkleurig en van onderen zwart en graaft 1 m. diep onder den grond nitgestrekte holen, waarin hij een aanzienlijke voorraad graan, erwten, linzen, bonen enz. verzamelt en zijn winterslaap houdt. Daar een volwassen hamster in staat is 50 kg. graan naar zijn hol te slepen en het wijfje 2-maal in het jaar 4 tot 13. ja. tot 16 jongen werpt, kan dit gedierte groote schade aanrichten. Dientengevolge heeft men hier en daar belooningen gesteld op het vangen en dooden van hamsters. Het zijn wilde en nijldige dieren, welke zich zelfs tegen den mensch te weer stellen en woedend van zich af bijten. De huiden worden gebruikt tot het voeren van mantels. In Azië vindt men eenige kleinere soorten van hamsters.

Haemus. Zie *Balkan*.

Han (sur-Lesse), een dorp in de Belgische provincie Namen en het arrondissement Dinant, ligt aan de Lesse, een zijrivier der Maas, en telt (1903) 497 inwoners. Het is bekend door zijn aan stalaktieten rijke grot van ± 1500 m. lengte (*Trou de Han*).

Han, is achter plantennamen de afkorting van *Henri J. Hance* in Hongkong, den schrijver van *Adversaria in stirpes imprimis Asiae orientalis criticas minussve ignotas* (Parijs, 1806).

Hanau, een stad in het Pruisische distrikt

Kassel, ligt aan den mond der Kinzig in den Main, is een kruispunt van 8 spoorwegen en telt (1905) 31637 inwoners. Zij bestaat uit de in de 13de eeuw gestichte Oudstad en de in 1597 door Walen en Nederlanders aangelegde Nieuwstad. Men vindt er overblijfselen van de in 1806 gesloopte vestingwerken, de oude Mariakerk met den grafkelder der graven van *Hanau-Münzenberg* en de Johanneskerk met dien der graven van *Hanau-Lichtenberg*, verder nog 3 kerken, o.a. een der Nederduitsch Hervormde Gemeente, een sedert 1891 aan de stad behoorend kasteel, vroeger de residentie der landgraven van *Hessen-Philippthal*, het geboortehuis der gebroeders *Grimm*, een standbeeld voor dezen enz. Hanau bezit een gymnasium, een hogere burgerschool, een voor meisjes, verschillende vakscholen, een teekenacademie, een schouwburg, twee wees-, een zieken-, een diaconessenhuis enz. Vervaardigd worden hyuteriën, gond- en zilverwaren, tabak, sigaren, handschoenen, tapijten, kousen en papier; verder vindt men er diamant-alijperijen, platina-smelterijen, bierbrouwerijen, een ijzergieterij, machine- en chemische fabrieken. In de nabijheid liggen het kasteel *Philippsthal*, de badplaats *Wilhelmsthal* en de koninklijke huskruihfabriek, de grootste van Duitschland.

Waarschijnlijk is Hanau een Romeinsche stichting. In 1393 werd het tot stad verheven, in 1528 door graaf *Philips* versterkt. Beteekenis kreeg de stad eerst, toen er zich uit ons land geweken Protestanten vestigden (1597).

Hanau, *Gertrude*, vorstin van, de gemalin van den keurvorst *Frederik Willem van Hessen*, geboren den 18^{den} Mei 1806 te Bonn, was de dochter van zekeren *Falkenstein* en trad in het hawelijk met den Pruisischen luitenant *Lehmann*. Toen de keurprins *Friedrich Wilhelm von Hessen* wegens gravin *Reichenbach*, de bijzit van zijn vader, keurvorst *Wilhelm II*, het land verliet en te Bonn vertoefde, knoopte hij betrekkingen aan met de echtgenoot van *Lehmann*, die vervolgens van dezen scheide en den keurprins volgde naar Fulda. Laatstgenoemde hndw met haar den 30sten September 1831 en verhuisde daar, nadat hij in gemeld jaar tot mederegent zijns vaders was benoemd, tot gravin van *Schaumburg* en in 1851 tot vorstin van *Hanau*. Zij overleed aldaar den 9^{den} Juli 1882, zes zonen en drie dochters nalatend.

Hanausek, *Thomas Franz*, een Oostenrijksch technoloog en plantkundige, geboren den 26sten September 1852 op het slot *Weitwörth* in Salzburg, studeerde te Weenen, werd in 1880 tot hoogleraar in de warenkennis en natuurlijke historie te Krems benoemd en ging in 1885 als zoodanig naar Weenen. Van 1897—1899 was hij inspecteur van het bureau tot onderzoek van levensmiddelen, daarna wederom hoogleraar aldaar en in 1902 rector van het gymnasium te Krems. Tijdens zijn eerste verblijf te Krems stichtte hij een warenverzameling en een laboratorium, die later tot voorbeeld dienden voor soortgelijke inrichtingen elders. Hij leverde talrijke bijdragen over den anatomischen bouw van planten en de vervalsching van levensmiddelen. Van zijn geschriften noemen wij: *Die Nahrungs- und Genussmittel aus dem Pflanzenreich* (1884),

„Lehrbuch der Materialienkunde“ (3 dln., 2de druk, 1898), „Lehrbuch der Somatologie und Hygiene“ (4de druk, 1904), „Die Entwicklungsgeschichte der Frucht und des Samens von *Coffea arabica*“ (1891) en „Lehrbuch der technischen Mikroskopie“ (1901). Ook bewerkte hij den tweeden druk van *Schlossing's* „Handbuch der allgemeinen Warenkunde“ (1890) en *Weidinger's* „Warenlexikon der chemischen Industrie und Pharmacie“ (1891).

Hanc. is achter diernamen de afkorting voor *Albany Hancock* (24 December 1806—24 October 1873), met *Joshua Alder* den schrijver van „A monograph of the british nudibranchiate mollusca“ 7 dln., 1845—1855).

Hancarville, *Pierre François Hugues d'*, niet *Dancarville*, een geleerd fortuinzoeker, werd geboren te Marseille den 1sten Januari 1729. Zijn groote geleerdheid werd opgewogen door zijn verregaande loszinnigheid. Nadat hij zich te Berlijn eenigen tijd voor een graaf uitgegeven had, kwam hij er wegens schulden in de gevangenis. Later verwierf hij het vertrouwen van hertog *Lodewijk van Württemberg* en begaf zich, door dezen ondersteund, als *Baron du Han*, naar Rome en Napels, waar hij de nitgave bezorgde van het werk van *Hamilton* over de Etruskische vazen en zijn: „Antiquités étrusques, grecques et romaines“ (4 dln., 1766), benevens „Veneres et Priapi, nti osservantur in gemmis antiquis“ (Leiden, 2 dln., 1771), in gereedheid bracht. Toen hij te Napels ongenoegen kreeg met den marchese *Tanucci*, begaf hij zich naar Florence, waar groot-hertog *Leopold* hem belaste met het toezicht over het Museum der *Medici*, hetwelk hij in een boek met 300 koperen platen beschreef. Zonder naam des schrijvers verschenen van hem: „Monuments de la vie privée des donze Césars etc.“ (1780), „Mémoire du culte sacré des dames romaines“ (1784) en „Recherches sur l'origine, l'esprit, les progrès des arts dans la Grèce“ (3 dln., 1785). Nadat hij eenigen tijd in Frankrijk en in Engeland vertoefd had, begaf hij zich weder naar Italië, waar hij den 9^{den} October 1800 te Venetië overleed.

Hancock, *Winfield Scott*, een Amerikaansch generaal, geboren te Montgomery (Pennsylvania) den 14^{den} Februari 1824, nam deel aan den oorlog tegen Mexico en was kapitein bij den generaal staf, toen de Burgeroorlog uitbrak. Als generaal-majoor der vrijwilligers nam hij dienst bij het Potomacleger, onderscheidde zich in 1862 in de elagen bij Williamsburg en Fredericksburg, in 1863 bij Chancellorsville en werd den 3^{den} Juli bij Gettysburg zwaar gewond. In 1864 was hij aanvoerder in de Mei- en Juni-gevechten en werd in Augustus tot generaal-majoor benoemd. In 1880 was hij de candidaat der republikeinen voor het presidentschap, doch viel tegenover *Grant*field. Hij overleed den 9^{den} Februari 1886.

Hancornia *Gom.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Apocynaceae*. Het onderscheidt zich door een kleinen, 5-deeligen kelk, een gesteelde schotelvormige, inwendig behaarde en van een witten zoom voorziene bloemkroon met korte meeldraden, een gespleten stempel en een veelzadige bes. Het omvat boomen, die in Brazilië groeien, zooals *H. speciosa* *Gom.*,

die ongeveer 6 m. hoog wordt en vruchten draagt, welke zoo groot zijn als pruimen en een aangename wijnzuren smaak hebben.

Hand van den mensch is een niterst doelmatig gevormd orgaan, hetwelk tot het volbrengen van talloze verrichtingen kan dienen. Zij bestaat uit niet minder dan 27 kleine beenderen, welke men in 3 groepen, de *handwortelbeenderen*, de *middelhandbeenderen* en de *vingerkootjes* onderscheidt. Bij een nitwendige beschrijving der hand kan men haar verdeelen in de handpalm en de vingers. De ontleedkunde splitst de handpalm in een kleiner gedeelte, hetwelk aan de armbeneden grenst — den handwortel — en een grooter gedeelte, tusschen den handwortel en de vingers — de middelhand (Zie *Geraamte*). De acht handwortelbeenderen zijn 4 aan 4 in 2 rijen geplaatst en door banden zoo sterk vereenigd, dat de met kraakbeen bekleede geleidingsvlakken slechts een geringe verschuiving veroorloven, terwijl de verbinding der beide rijen iets meer beweegbaar is. Hierdoor verkrijgt de handwortel een groote, doch niet van elasticiteit onbloeite vastheid. Van de onderste rij hebben de grootste 3 een gewelfde oppervlakte, waarmede zij het handgewricht helpen vormen. Dit laatste is door zijn samenstel met de 2 beenderen van den benedenarm ongemeen knijstig gevormd en veroorlooft allerlei bewegingen (Zie *Georrichten*). De 4 beentjes der bovenste rij zijn verbonden met 6 langwerpige beenderen, die de middelhand vormen. Deze verbinding is zeer stijf met betrekking tot de 4 vingers, maar zeer beweegbaar met betrekking tot den duim. Deze afzonderlijke beweegbaarheid van den duim is hij het gebruik der hand van het grootste belang, daar men met een hand zonder de 4 vingers doorgaans nog meer verrichten kan, dan met een hand zonder duim. Het aanwenden van den duim tegenover de 4 vingers maakt de hand juist tot een nitstekend grijporgaan. Op de middelhandbeenderen volgen de vingerkootjes, 3 voor elken vinger en 2 voor den duim.

De spieren, die door haar samentrekking de hand in beweging brengen, zijn meerendeels niet aan de hand, maar aan den benedenarm gelegen. De spieren aan den onderarm zijn zoo gerangschikt, dat de *buigspieren* aan de benedenzijde en de *strekspiieren*, die gebogen vingers weer kunnen strekken, aan de bovenzijde van den arm gelegen zijn, terwijl ook de zijwaartsche bewegingen van duim en vingers door aan den arm gelegen spieren veroorzaakt wordt, evenals de omdraaiende beweging van de hand. Het buigen en nitstrekken der 4 vingers geschiedt door groote gemeenschappelijke spieren, welke zich eerst in de nabijheid der hand in 4 deelen verdeelen, terwijl elk der deelen in een pees eindigt, en hierin ligt de oorzaak der moeilijkheid, welke ongeoefenden ondervinden, wanneer zij elken vinger afzonderlijk willen bewegen. In dit opzicht is evenwel de wijsvinger zeer bevoorrecht, daar hij in het bezit is van een afzonderlijke strekspier. Nog groter echter is het voorrecht van den duim, daar vier afzonderlijke spieren van den benedenarm hem in beweging brengen.

In de middelhand vindt men nog een groot aantal kleinere spieren, welke peezen aan de vingerkootjes gevestigd zijn en die door haar samen-

trekking de fijnste bewegingen regelen. In de handpalm zijn voorts de spieren naar de zijde van den duim het meest ontwikkeld.

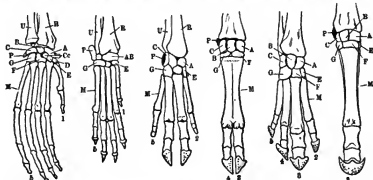
De slagaderen der hand zijn verlengsels en vertakkingen van die van den arm. Zij loopen over het handgewricht in de handpalm en vormen daar een boog, die zijn takken uitzendt naar de vingers, terwijl het bloed terugvloeit door aderen, die niet diep onder de huid gelegen zijn. Belangrijk zijn de zennwen van de hand, zoowel die, welke aan den wil onderworpen en van de zennwen van den arm afkomstig zijn, als inzonderheid de gevoelszennwen met hare tastlichaampjes in de vingertoppen, welke bij uitnemendheid de organen zijn voor het gevoel.

Bij zoogdieren (zie de afb.) is, in tegenstelling met den mensch en den aap, de vrije beweegbaarheid, vooral de draaibaarheid, der handwor-

de halve diepte der kloof (75 m.) en verstuift op de rotsen.

Handekenskruid (*Orchis latifolia*) is een plant, behoorende tot de éénzaadlobbige familie der *Orchideën*, met twee handvormig gedeelde knollen en een eindlingsche veelbloemige aar. Het bloemdek is lil, symmetrisch en bestaat uit 5 naar elkaar toegebogen bladeren, die den helm vormen, terwijl het 6de grooter en drielobbig is, een spoor vormt en lip wordt genoemd. Het tweehokkige helmknopje is geheel met den stempel vergroeid, waarom het geheel stempelzuil heet. Het onderstandige vruchtbeginsel is éénhokkig en gedraaid, terwijl de doosvrucht met 6 spleten openspringt.

De bladeren hezziten een smallen voet en zijn zwarthruin gevlekt. Op vochtige plaatsen in de duinen en veenstreken is zij algemeen.

Orang Oetan. Hond. Varken. Tapir. Rund. Paard.
Handskelet van zoogdieren. R. Radius (Spaakbeen), U. Ulna (Ellepijp), A—G, Cc, P, Beenderen van den handwortel. A. Os Scaphoideum, B. Os Lunare, C. Os Trigonum, D. Os Trapezium, E. Os Trapezoides, F. Os Capitatim, G. Os Hamatum, P. Os Pisiforme, Cc. Centrale carpi, M. Metacarpus (middelhand), 1 tot 5 Duim tot Pink.

telbeenderen en der vingergewrichten, niet meer aanwezig, daar de hand bij hen, wat het gebruik betreft, in een voorpoet veranderd is.

Hand, *Ferdinand Gotthelf*, een Duitsch philoloog, geboren te Plauen den 15^{den} Februari 1786, studeerde te Leipzig en vestigde zich 1809 aldaar als priva doceent, werd in 1810 leeraar aan het gymnasium te Weimar en in 1817 hoogleeraar aan de universiteit en mededirecteur van het philologisch seminarium te Jena. Hij overleed den 14^{den} Maart 1851. Tot zijn belangrijkste werken behooren: „Aesthetik der Tonkunst“ (2 dln., 1837—1841), „Turnellinus, een de partienis latinis commentarii“ (4 dln., 1829—1845), „Lehrbuch des lateinischen Stil“ (2de druk, 1830) en „Praktisches Handbuch für Uebungen im lateinischen Stil“ (3de druk, 1850).

Handboek (*Compendium*) is een werk, waarin kort en bondig, doch stelselmatig, een overzicht wordt gegeven van een wetenschap of een onderdeel eener wetenschap.

Handeekwaterval, een waterval der Aare in het Haaidal, is een der mooiste watervallen van Zwitserland, te midden eener grootsche omgeving; hij stort met ongedeelde watermassa tot

Handel is het koopen van goederen met de bedoeling ze weder te verkoopen als bedrijf. Niet ieder, die koopt om te verkoopen, is handelaar. Dat wordt men eerst, als men een gewoonte maakt van het koopen om te verkoopen. De handelaar heet fabrikant, wanneer hij de gekochte goederen eene eenigszins ingrijpende bewerking doet ondergaan. Alleen wanneer die bewerking zich beperkt tot eene oppervlakkige manipulatie, als het uitzoeken van soorten, het verpakken, het samenroegen of vermengen, blijft hij handelaar.

Het spraakgebruik hecht aan het woord handel eene eenigszins uitgebreider beteekenis dan de zoeven vermelde. Men spreekt hijv. van hntelandschen handel en bedoelt daarmede allen in- en uitvoer van een land om het even of de uit- en ingevoerde goederen bestemd zijn om in den handel of in het verbruik over te gaan. Strikt genomen is de verkoop van buitenlandse waren aan een binnenlandschen fabrikant of een binnenlandschen afnemer geen handel.

Ook in den zin van het recht heeft het woord handel een veel ruimere beteekenis. Volgens het Nederlandsche Wetboek van koophandel (Artt. 1—4) zijn kooplieden zij, die daden van koop-

handel verrichten en daarvan hun beroep maken. Onder daden van koophandel wordt rechteus verstaan het koopen van waren om ze weer te verkoopen in het groot of klein, hetzij ruw, hetzij hewerkt of om alleen het gebruik daarvan te verhuuren. Verder wordt daaronder begrepen de Commissiehandel, de wisselhandel, het bedrijf van aannemer, dat van het bouwen en uitrusten van schepen, het aangaan van huur van schippers, stuurlieden en scheepsgesellen, de handelingen van factoren, cargadoors, convooiloopers, bedienden van den handel en alle assurantiën.

De maatschappelijke beteekenis van den handel is niet gering. Als regel treden producent en consument niet onmiddellijk met elkaar in betrekking. Onze economische ontwikkeling is de oorzaak, dat de aanraking tusschen hem, die goederen voorthrent en hem, die ze gebruikt, voortdurend geringer wordt. Er is eens een tijd geweest, dat alles in het huis van den consument zelf werd vervaardigd: zijn brood, zijn kleding, zijn ligging, zijn dranken. Langzamerhand veranderde dit en de ambachtlieden in de Middel-eenwache stads-nederzettingen leverden den consument, wat deze thuis niet meer wilde vervaardigen. Ook onder dezen productievorm bestond nog eene onmiddellijke aanraking tusschen producent en consument, die beiden op dezelfde plaats gevestigd waren. Toen de manufactuur en later de fabrieksindustrie begonnen wortel te schieten, was het met die aanraking gedaan en dus het terrein geëffend, waarop de handelaar zijne werkzaamheid kon ontplooiën. Want de handelaar is de bemiddelaar tusschen voortbrengers en verbruiker. Hiermede wil niet gezegd zijn, dat de handel eerst ontstond, toen de grootindustrie opkwam. De handel is immers veel ouder; onze oudste historie-bronnen kennen reeds den handelaar. Maar zijn taak was het tot dat oogenhlik alleen geweest om producten uit verre gewesten aan te voeren en die te koop aan te bieden. Na de verwijdering tusschen voortbrenger en verbruiker werd de taak des handelaars ruimer. Zelfs voor het betrekken van de gewoonste zaken van dagelijksch gebruik werd de handelaar als tusschenpersoon onontbeerlijk. Hoe fijner zich de specialisatie der voorthrenging verdeelde, hoe grooter de afstand werd tusschen den eersten voortbrenger van de grondstof en den verbruiker van het afgewerkt product, des te noodzakelijker werd de koopman, zoowel die in het groot als in het klein.

De handel maakt den ruil gemakkelijk; hij is niet de bewerker van den ruil; de ruil bestond reeds veel vroeger dan de handel. De handel vertegenwoordigt aan den eenen kant de voortbrengers tegenover de afnemers en aan den anderen kant de laatsten tegenover de eersten. Als de koopman koopt, heeft hij allereerst te denken aan den smaak, de draagkracht en de behoeften zijner toekomstige afnemers. Verkoopt hij, dan staat hij als de vertegenwoordiger van de belangen van den producent tegenover de afnemers. Zijn winst is afhankelijk van het meerdere of mindere verstand, dat hij zijne moeilijke bemiddeling heeft getoond. In plaats van de afnemers, die daartoe niet meer in staat zijn, heverdt hij de concurrentie tusschen de producenten.

Als vertegenwoordiger der producenten zoekt hij de hoogste afnemersmarkt. Bij den koop moet de koopman rekening houden met de veelvuldige belangen van de verbruikers en zijn waren trachten te krijgen van die producenten, die hem deze het best en het goedkoopst kunnen leveren; bij den verkoop moet hij die afnemers zoeken, die hem den hoogsten prijs willen en kunnen bieden.

Met deze handelingen hewerkt de koopman eene nitwisseling der goederen van de plaatsen, waar zij aan geringer, aan lager staande behoeften voldoen, naar die, waar zij hooger waarde hebben. Daarvan is het gevolg eene prijs-egalitatie tot een peil, dat overeenkomt met de verhouding van voorthrenging en behoefte over de gansche wereld. Dat goederen van dezelfde hoedanigheid over de geheele wereld op een bepaald oogenhlik ongeveer denzelfden prijs doen (den invloed van de internationale wetgeving laten wij hier buiten rekening), dat is aan den handel te danken. Enorme prijsschommelingen, die vroeger veelvuldig voorkwamen, zijn door de uitbreiding van den handel, geholpen door de verbetering van het internationale verkeer, in omvang verminderd. Door het achterhouden van goederen bij dalende markt voorkomt de koopman nog grooter daling.

Het doel van den handel is derhalve in hoofdzaak aanpassing van de productie aan de behoeften der afnemers. Hij wijst als het ware den producenten den weg, dien zij moeten inslaan om het den afnemers naar den zin te maken. Daartoe is hij in staat, omdat hij door middel van de geheele tusschenhand, door middel van de schakel, die den koopman in het groot met den winkelier verbindt, met de afnemers in onmiddellijke betrekking staat en van de behoeften en den smaak van het publiek op de hoogte is. Beiden, zoowel producenten als afnemers, maakt de koopman minder afhankelijk van de plaatselijke markt hunner eigen omgeving. De afnemer koopt door zijn bemiddeling evengoed de tarwe van onzen eigen bodem als die uit Zuid-Rusland of uit Noord-Amerika. En onze nationale fabrikant vindt door den handel zijn afzet bij de consumenten der geheele wereld.

De handel spoort tot nieuwe of gewijzigde productie aan; soms zelfs heeft hij de geheele leiding der productie. De producent is in het laatste geval slechts de technische nitvoerder van des handelaars wil, zooals hij vele bedrijven der huisindustrie, waar de geheele commerciële en financiële leiding bij den handelaar berust, die van de productie-techniek geen verstand heeft en dat ook niet behoeft te hebben.

Terwijl nu aan den eenen kant de handelaar zijn taak nitheldt verre buiten de hem als zoodanig gestelde grenzen, moet hij aan den anderen kant toezien, dat hem eene werkzaamheid uit handen wordt genomen, die rechteus de zijne was. De grootindustrie namelijk, die vroeger alleen door de hulp van den koopman zich haar welslagen kon verzekeren, tracht thans den handelaar af te schudden door het oprichten van eigen handelsafdelingen met het noodige hulppersoneel als commissiounairs, agenten en reizigers, door zich verder aaneen te sluiten tot kartels en trusts met eigen verkoopkantoren, met eigen agenten, met eigen syndicaatskantoren in de landen, waar het

kartel of de trnst zijn product aan den man tracht te brengen. Dat snik eene gedraglijn alleen mogelijk is in de allergrootste grootindustrieën, of in monopolie-bedrijven, spreekt van zelf. Maar de mogelijkheid tot uitschakeling van den zelfstandigen handelaar is reeds gebleken, bijv. bij de steenkolen-productie of de petroleum-industrie.

Ook de afnemers zaten niet stil om zich te ontdoen van de diensten van den koopman. Wij denken hierbij aan de coöperatieve verbruiksverenigingen. Maar, al konden afnemers en voortbrengers zich van den zelfstandigen handelaar ontdoen; den handel zelf konden zij niet uitschakelen. De producenten hadden eigen handelsafdeelingen noodig; de coöperatieve verbruiksverenigingen richtten eene eigen handelskamer op.

Het is dan ook minder een strijd tegen den handel dan tegen den handelaar, dien de socialistische theoretici hebben aangeboden. Al zou de praktijk eener socialistische maatschappij de mogelijkheid bewijzen, dat alle producten in staatsmagazijnen konden worden afgeleverd, dan zou niettemin de staat de rol van den vrijen handelaar moeten overnemen om de goederen uit de staatsmagazijnen van de productieplaats te verdeelen over het land of nit te wisselen tegen buitenlandse producten.

Alle handel is een speculatie op hoogere prijzen dan de prijs van inkoop. Gelukt die speculatie niet, dan is de koopman gewoonlijk het eerste elachtoffer; hij werkt met verlies. Die speculatie kan voor de wereld heilzaam zijn. Koopt de handelaar in tijden van overvloed tegen lagen prijs landbouwproducten, die hij niet weder terstond verkoopt, doch terughoudt, omdat hij eene groote prijsstijging vermoedt, dan voorkomt hij op het oogenblik van den verkoop eene nog hoogere stijging van den prijs. Hij is in dit geval door zijn koop bij lagen prijs de oorzaak geweest, dat toen de marktprijs niet nog lager geloopten is, en heeft door zijn verkoop bij hoogen prijs het tot stand komen van een nog hooger prijs verhinderd; hij heeft aldus eene nuttige prijsregulatie in de hand gewerkt. Die medaille heeft echter ook haar keerzijde. Wat was het doel van den koopman? Prijsregulatie? Neen, persoonlijke winst. Dat winstbejag kan den koopman leiden tot handelingen, die volkomen in strijd zijn met het algemeen belang. Voelt hij de mogelijkheid om, door anderen gestemd, de markt te beheerschen, d. i. alle kans op concurrentie op zijde te zetten, dan verkoopt hij eerst als door zijn terughouden de marktprijsen tot eene ongekende hoogte zijn gestegen. Het is voldoende hier den korenwoeker der Middeleeuwen te noemen en te wijzen op alle moderne wijzen om de markt in handen te krijgen.

Tegenwoordig kan deze heillooze speculatie, dat misdadig winstbejag van den koopman, nog maar op een beperkt terrein succes hebben. *Rings, pools of corners* van anders concurrerende kooplieden zijn alleen mogelijk ten opzichte van goederen, waarvan slechts eene beperkte hoeveelheid aanwezig is en waarvan de voorraad niet willekeurig kan worden nitgebreid (koren en sommige metalen). Maar naarmate zulke tijdelijke handelaars-verenigingen ook meer en meer groot-industrieën binnen den kring harer belangen gaan

trekken, wordt het gevaar voor de verbruikers grooter. Onmogelijk is het dan ook niet, dat de Staat in de toekomst evenals vroeger maatregelen zal moeten treffen om dezen woeker te hreiden. Dan zal er wederom een nienwe bresgeschoten zijn in het oud-liberale denkbeeld van de voortreffelijkheid der ongebreidelde vrije concurrentie, wijl deze in de praktijk tot de grootste onvrijheid van allen, tot het grootste najagen van het persoonlijk belang zal hebben geleid.

Op dit punt gekomen, is het zaak een enkel woord te zeggen over den termijnhandel, omdat deze wel eens wordt aangezien als de oorzaak van misstanden, die met de hierboven genoemde in nauw verband staan. Deze kan zijn effectief of fictief. Hij is effectief, wanneer tegen een bepaalden termijn waren worden verkocht, die op het oogenblik van den verkoop wel niet ter markt aanwezig zijn, maar die bij de verschijning van den termijn tegen den bedongen prijs in natura moeten worden geleverd. Deze handel is niet te veroordeelen, omdat hij op den marktprijs een egaliseerenden invloed heeft en daarmede aan de producenten nuttige wenken geeft omtrent de te verwachten marktprijzen. Wordt op een termijn van drie of zes maanden een waar verkocht tegen een prijs, die hooger of lager is dan de marktprijs voor oogenblikkelijke levering, dan ligt daarin opgesloten, dat de kooplieden, die volkomen op de hoogte zijn van den beschikbaren voorraad en de vraag, zoowel in het heden als in de naaste toekomst, vermoeden, dat de schaal op den afgesproken termijn zal overhellen hetzij naar den kant van de vraag, hetzij naar dien van het aanbod.

Geheel anders staat het met den fictieven termijnhandel, die eigenlijk geen handel is maar beursspel. De bedoeling van termijnspeculanten bestaat alleen daarin om het verschil tusschen den bedongen prijs en den op den dag der verschijning van den termijn bestaanden marktprijs te realiseeren, zonder dat van beide kanten een effectieve levering of ontvangst sprake zal zijn. Op den marktprijs van het product oefent een dergelijke overeenkomst echter geen grooten invloed uit. De markt toch wordt op den duur beheerscht door hen, die werkelijk tot levering van groote hoeveelheden in staat zijn, en door hen, die deze kunnen ontvangen en betalen. Termijnspeculanten doen nit den aard der zaak geen moeite om zich tegen den bedongen termijn den eigendom te verzekeren van eene hoeveelheid waren, omdat reeds bij hunne overeenkomst levering nitgesloten is. De slechte invloed van dezen termijnhandel ligt dan ook in de omstandigheid, dat hij in den kring der speculatie lokt allerhande menschen, zonder voldoende middelen, die van het verhandelde geen verstand hebben, en zich laten leiden door zucht naar winst zonder moeite, met dat gevolg, dat hij afwikkeling der zaken de kapitaals- en credietmarkt door hun toedoen gevoelige schokken kan krijgen. In dit opzicht staat deze termijnspeculatie gelijk met een groot deel der speculatie in den effectenhandel.

Thans een enkel woord over het verschil tusschen *groothandel* en *kleinhandel*. Daarmede kan hier worden volstaan, omdat onder het hoofd: *Middenstandsvraagstuk* de kleinhandel en de

moelijkheden, waarmede deze thans te kampen heeft, in het bijzonder zullen worden besproken.

Groothandel wordt genoemd het verkoopen van Koopwaren aan andere personen dan deze als afnemers zullen gebruiken, d. i. aan andere groothandelaars, grossisten en winkeliers. De kleinhandel daarentegen levert die koopwaren onmiddellijk aan den gebruiker af. In het woord groothandel ligt niet opgesloten het verkoopen van groote hoeveelheden in eens, evenmin als in het woord kleinhandel opgesloten ligt de verkoop van kleine hoeveelheden. Het is in den tegenwoordigen tijd een veel voorkomend verschijnsel, dat de groothandelaar in onmiddellijke aanraking tracht te komen met de verbruikers met voorhijgaan van tusschenpersonen als grossisten en winkeliers. Zulk een groothandelaar zal echter niet lang in het openbaar deze gedraglijn kunnen blijven volgen op straffe van het verlies zijner winkeliers-klantzie. Blijft hij daarbij volharden, dan aanvaardt hij daarmede de rol van kleinhandelaar.

Tot hertoe spraken wij over den handel in het algemeen. In een Nederlandsch woordenboek is het evenwel zaak ook na te gaan, welk belang het gansche Nederlandsche volk bij den handel heeft. Dat belang in zijne algemeenheid is moeilijk onder cijfers te brengen. Als bron van nationaal inkomen is de handelwinst en zijn de in den handel verdiende loonen van groot ge-

wicht. Het is echter niet wel mogelijk daarover juiste inlichting te geven, omdat de statistiek der bedrijfsbelasting eene indeeling naar de bron van het inkomen niet geeft. Wij mogen echter ook niet hetgeen hier zal volgen, aannemen dat de handelsbron rijk is. Omtrent de verdeling van het handelsinkomen der natie tusschen allen, die tot dien handel medewerken, zijn op denzelfden grond geen gegevens beschikbaar. Toch mag worden verondersteld, dat de verdeling van het inkomen van den groothandel zeer ongelijk is, ongelijker dan de verdeling van het industriële inkomen. Omdat bij den groothandel tusschen den groothandelaar en zijne bedienden een veel geringer aantal hooger gesalarieerde tusschenpersonen werkzaam is dan bij de grootindustrie tusschen den grootindustriëel en diens werklieden, moet de groothandel beschonwd worden in maatschappelijk opzicht achter te staan bij de grootindustrie. Uit dit oogpunt beschouwd, moet de gunstige indruk, dien wij uit de volgende cijfers moeten krijgen, eenigzins worden getemperd.

Deze cijfers betreffen het aantal personen, dat in Nederland en andere landen in den handel en bij het verkeer werkzaam is in vergelijking met alle personen, die in beroepen of bedrijven werkzaam zijn.

Van 1000 in beroepen en bedrijven werkzame personen, waren werkzaam in den handel en bij het verkeer.

1 Nederland	in 1899 : 172	in 1889 : 163
2 Vereenigde-Staten	1900 : 163	1890 : 146
3 Noorwegen	1900 : 140	1891 : 117
4 Zwitserland	1900 : 130	1888 : 107
5 Gr. Britt. en Ierland	1901 : 121	1891 : 100
6 Denemarken	1901 : 118	1890 : 82
7 België	1900 : 117	1890 : 116
8 Duitschland	1895 : 106	1882 : 83
9 Frankrijk	1901 : 95	1896 : 87
10 Zweden	1900 : 75	1890 : 58
11 Italië	1901 : 74	1881 : 39

(Deze gegevens zijn ontleend aan: *Statistisches Jahrbuch f. das Deutsche Reich*, 1907).

Uit de volgorde der tabel blijkt de voornaamste plaats, die de handel en het verkeer in het Nederlandsche bedrijfsleven innemen. Ter specificatie van het Nederlandsche cijfer diene, dat op 31 December 1899 bij de volkstelling in het algemeen in beroepen of bedrijven werkzaam waren: 1497158 mannen en 433548 vrouwen = 1930706 personen en daarvan in den handel en bij het verkeer: 282770 mannen in 49455 vrouwen = 332225 personen of op 1000 mannen, vrouwen of personen: 188 mannen en 114 vrouwen = 172 personen.

Wat den omvang van den Nederlandschen handel betreft, kunnen geen cijfers worden gegeven. Evenzeer als in andere landen ontsnapt in Nederland de binnenlandsche handel aan alle waarneming. Alleen de totale waarde der in- en uitgevoerde goederen kan worden opgegeven, maar bij de beoordeeling dezer cijfers mag niet worden vergeten, dat de officiële waardeberekeningen in verschillende landen veel te wenschben overlaten en tevens dat deze statistieken geen onderscheid maken of de in- en uitvoer al of niet voor rekening van kooplieden is geschied.

Onder dit voorbehoud ontleenen wij het volgende aan het hiervoren vermelde *Statistisches Jahrbuch*. De in- en uitvoeren bedroegen in Miljoenen Markten:

	1905	1900	1895
1 Gr. Britt. en Ierland	19841	17900	14355
2 Duitschland	13548	11089	8095
3 Vereenigde-Staten	11072	9427	6466
4 Frankrijk	9891	9208	7702
5 Nederland	7743	6192	4420
6 België	7397	5514	4408
7 Oostenrijk-Hongarije	3913	3239	2597
8 Rusland	3407	2901	2701
9 Italië	3113	2660	1907
10 Zwitserland	1890	1574	1279
11 Zweden	1162	1042	737
12 Noorwegen	596	545	404

De hier gegeven cijfers zijn absolute cijfers en houden dus geen rekening met de sterkte der bevolking. Houden wij daarmede wel rekening, dan zal blijken dat in geen land ter wereld het belang bij den handel zoo hoog staat als ten onzent. De volgende gegevens zijn ontleend aan *the Stateman's Yearbook*, 1907 en betreffen het jaar 1905 of 1905/6. Per hoofd der bevolking het

in- of uitgevoerd voor het volgende bedrag:

	Invoer.	Uitvoer.
	£. s. d.	£. s. d.
1 Nederland	38. 10. 2.	29. 14. 0.
2 België	17. 2. 1.	13. 0. 7.
3 Zwitserland	15. 17. 0.	12. 5. 9.
4 Denemarken	13. 5. 5.	11. 7. 5.
5 Gr. Britt. en Ierland	11. 19. 0.	8. 12. 0.
6 Noorwegen	7. 14. 10.	5. 8. 1.
7 Zweden	6. 2. 2.	4. 14. 6.
8 Duitschland	6. 9. 5.	5. 1. 0.
9 Frankrijk	5. 6. 4.	5. 2. 9.
10 Vereenigde-Staten	3. 5. 6.	4. 8. 0.
11 Italië	2. 17. 4.	2. 8. 6.
12 Oostenrijk-Hongarije	2. 1. 3.	2. 2. 5.
13 Spanje	1. 18. 0.	2. 3. 9.

Händel, Georg Friedrich, een Duitsch componist, geboren te Halle aan de Saale, den 23sten Februari 1685, was de zoon van een barhler en heelmeeester en gaf reeds vroeg blijken van een buitengewonen aanleg voor de muziek. Volgens den wensch van zijn vader studeerde hij in zijn geboorteplaats in de rechten, doch reeds na een jaar, in 1703, vertrok hij naar Hamburg, waar hij de tweede viool speelde in het orkest van den schouwburg en verder door leefde in zijn behoeften voorzag. Zijn eerste leermeester in de muziek was *Zachau*, organist te Halle; zijn verdere muzikale opleiding dankte hij aan eigen oefening. Zijn eerste composities dateeren uit zijn 11de jaar evenals zijn driestemmige sonates. Zijn eerste cantate van eenigen omvang verscheen in 1703 met woorden van *Postel*, in 1704 schreef hij zijn eerste opera „*Almira*“, welke grooten huyval vond, en kort daarna „*Nero*“ en „*Florinda*“, die eerst opgevoerd werden, toen hij roem verworven had in Italië. Hij ging daarheen in 1706, aanvankelijk naar Florence, waar zijn eerste Italiaansche opera „*Rodrigo*“ in 1707 ontstond. Te Venetië schreef hij in 1708 de algemeen bewonderde opera „*Agrippina*“, te Rome het oratorium „*Resurrezione*“, te Napels het herderspel „*Galatea e Polifemo*“ en te Rome in 1710 de allegorie „*Il trionfo del tempo e del disinganno*“, benevens onderscheiden cantaten. In Italië ontwikkelde hij zich tot een gevoel en voortreffelijk kunstenaar. Van Venetië begaf hij zich in 1710 naar Hannover, waar hij tot kapelmeeester werd benoemd, en schreef er voor keurvorstin *Caroline* onderscheiden Italiaansche kamerduetten. Nog in hetzelfde jaar ging hij met verlof naar Londen, waar zijn opera „*Rinaldo*“ grooten opgang maakte. Eenige jaren later begaf hij zich nogmaals met verlof daarheen, componeerde er den „*Pastor fido*“ en „*Teseo*“, doch verzulmde op tijd terug te keeren. Hierdoor, alsmede door zijn cantate op den Vrede van Utrecht, berokkende hij zich het ongenoegen van den keurvorst, die in datzelfde jaar (1714) tot koning van Engeland benoemd werd. Wel bleef *Händel* te Londen en deed er in 1715 zijn nieuwe opera „*Amadigi*“ opvoeren, doch eerst in 1717, toen hij den koning bij een waterfeest op de Theems met fraaie instrumentale muziek veraste, kwam een verzoening tot stand. Nu genoot *Händel* weer de gunst van het Hof, maar vruchteloos zag hij uit naar een aanstelling. Nadat hij eenigen tijd bij den jongen graaf *Burlington* doorgebracht had, ging hij naar het kasteel van

den hertog van *Chandos*, waar hij o. a. het grootsche oratorium „*Esther*“ en de pastorale „*Acis and Galatea*“ componeerde. In 1720 ontstond eindelijk te Londen de „*Royal Academy of Music*“, en daarbij werden *Händel* en *Bononcini* aangesteld als componist en bestuurder. Daarvoor schreef hij „*Rhadamist*“ en een 13-tal opera's. Die muziekinstelling bleef bestaan tot 1728, doch een jaar later deed *Händel*, gesteund door het Hof en den adel, een nieuwe academie verrijzen, waarvoor hij wederom onderscheiden stukken componeerde. Door zijn oratorium „*Debora*“ werd een gedeelte van den adel van hem afkeerig gemaakt, wat ten gevolge had, dat een andere Italiaansche opera verrees, waaraan *Popera* en *Haase* hun stukken leverden, welke door den beroemden zanger *Farinelli* werden vertolkt. De geestkracht van *Händel* wist echter, hoewel met opoffering van al zijn middelen, ook dezen tegenstand te overwinnen. Hij stond meermalen op den rand van een bankroet en had zelfs aanvallen van krankzinnigheid. Doch zijn sterk gestel en de baden te Aken hielden hem in het leven. In 1736 schreef hij het „*Alexandersfeest*“ en sedert 1735 verbond hij met zijn oratoria orgelconcerten met en zonder orkest. Hij bestuurde de Italiaansche opera te Londen tot in 1741 en eindigde toen zijn werkzaamheden met „*Deidamia*“. *Händel* heeft 40 voortreffelijke opera's gecomponeerd, die zoowel nitmuntten door een dramatischen gang als door kenrige muziek, vooral wat de soli betreft. Op de lijkhyrne voor koningin *Caroline* (1737) volgden in 1738 „*Saul*“ en „*Israel in Egypte*“, in 1740 het bevallige „*L'Allegro, il penseroso ed il moderato*“. Voor de inwijding van een nieuwe concertzaal te Dublin vervaardigde hij in 1741 in 24 dagen zijn beroemden „*Messias*“, en deze vond er zooveel bijval, dat hij een jaar in Ierland bleef. Bij zijn terugkeer te Londen waren de omstandigheden te zijnen gunste veranderd en hij verwierf in 1743 grooten roem door zijn „*Samson*“, waarop een lange reeks oratoria volgde, n. l.: „*Joseph*“ (1743), „*Semele*“ (1743), „*Belaazar*“ (1744), „*Heracles*“ (1744), „*Occasional oratorio*“ (1746), „*Judas Maccabaeus*“ (1746), „*Alexander Balus*“ (1747), „*Josna*“ (1747), „*Salomon*“ (1748), „*Susanna*“ (1748), „*Theodora*“ (1749), „*Wahl des Heracles*“ (1750), „*Jephtha*“ (1751) en „*The Triumph of time and truth*“ (1757). In 1751, werd hij blind, doch jaarlijks dirigeerde hij, als naar gewoonte, in den vastentijd zijn 12 oratoria, en met de opvoering van den „*Messias*“ acht dagen vóór zijn dood eindigde hij zijn muzikale werkzaamheden. Hij overleed den 14^{den} April 1759 en werd in de Westminsterabdij bijgezet. Zijn aanzienlijk vermogen had hij aan instellingen van liefdadigheid en aan bloedverwanten in Duitschland vermaakt. Veel groots heeft hij geleverd op elk gebied der toonkunst. Inzonderheid was hij de schepper van het oratorium en alzoo van het groot concert, waar alle instrumenten en atlemen moeten medewerken, om een diepen indruk teweeg te brengen. Zijn werken zijn in Engeland meermalen nitgegeven en in Duitschland is een *Händel*-vereeningig gesticht, die zich met een volledige en nauwkeurige uitgave der werken van dien nitstekenden kunstenaar heeft belast.

Handelbalans. Het stelsel van de, of Mercantilisme is een samenstel van staathuishoudkundige grondbegrippen, dat in de 17de en 18de eeuw veel aanhangers heeft gevonden. Het is geen afgerond stelsel, door een schrijver of een staatsman uitgedacht, of door een enkelen schrijver in zijn geheel voorgestaan, maar het berust op het volksbewustzijn. Vandaar dat eene scherpe formulering ontglieden is. In de handels- en nijverheidspolitiek van verschillende staten vinden wij de conclusies van het stelsel het duidelijkst belichaamd. Over deze politiek wordt natuurlijk door vele schrijvers gesproken, zoodat wij nit hun geschriften ook de wetenschappelijke fundamenteen kunnen leeren kennen. Deze komen daarop neer:

1°. De vermeerdering van den geldvoorraad van een land is zoowel een teeken als de oorzaak van de velkswelvaart. 2°. Het middel daartoe is de handel met het buitenland. 3°. De huitenlandsche handel is het voordeligst, als de ruil van de eigen producten met die van vreemde landen door de nationale kooplieden geschiedt en door eigen koopvaardijsschepen. 4°. Die rijkdom wordt grooter, hoe meer aan het buitenland wordt verkocht en hoe minder van het buitenland wordt gekocht. Het verschil toch tusschen beide bedragen moet in geld werden vereffend, dat dan naar het land stroomt en den geldvoorraad vergroot. De internationale handel is te vergelijken met een balans, waarvan de eene schaal den uitvoer, de andere den invoer vertegenwoordigt. Helt deze balans naar de zijde van den uitvoer over, dan verkrijgt het land geld. 5°. Hoe grooter de beveling is, hoe beter deze gelegenheid tot arbeiden heeft, des te grooter is haar welvaart. 6°. Aan den uitvoer wordt meer verdiend, naarmate het uitgevoerde product hogere waarde heeft.

Uit het voorgaande blijkt, dat het mercantilisme alles verwachtte van staats-inmenging. De handel met het buitenland moet door den staat werden bevestigd door premies op den uitvoer. Binnenlandsche werkheden moeten worden aangeloofd om in het binnenland den bloei der nijverheid te bewerken. De nationale scheepvaart moet door privileges en premies worden aangewakkerd. Uitvoer van geld en edele metalen wordt verboden. Tegen den invoer nit het buitenland van afgewerkte stoffen en kostbare goederen moeten invoerbepalingen en hooge invoerrechten waken. De invoer daarentegen van grondstoffen moet gemakkelijk worden gemaakt. Koloniën zijn noodig om als afzetsgebied van nijverheidsproducten te dienen.

Het is onmogelijk om in dit korte artikel een schets te geven van de maatregelen, in West-Europa op verstaanbare grondslag genomen. Alleen zij gewezen op de meest bekende: Cromwell's Acte van Navigatie, de Engelsche wetgeving op den stapel (Merchant Adventurers), de Statutes of employment (s. a. van 1440), de oprichting van Oost-Indische Compagnieën, de Fransche manufactures royales (Colbert), de uitvoerverbods-bepalingen van een aantal staten, het Pruisische dwangregime der eerste Hobenzollern-keningen tot vestiging van bepaalde takken van nijverheid.

Bekende mercantilisten zijn de Italianen, An-

tonio Serra, Antonio Genovesi, de Engelschen: *Baco van Verulam*, *Thomas Mun*, *Josia Child*, de Franschen: *François Melon*, *L. Forbonnais*, de Duitschers: *Kaspar Klock*, *Veit von Seckendorff*.

De kritiek op het stelsel kwam het eerst nit Engeland, bel land dat het gedurende eeuwen streng had toegepast. Daar begen men in te zien (*Petty*), dat een overvloedige geldvoorraad ook een vijand der velkswelvaart kan zijn. Aan Ierland zag men, dat een land kan verarmen, terwijl zijn uitvoeren steeds zijn invoeren overtreffen. De voordeelige zijde van den invoer kwam langzamerhand uit. Overmaat van geldcirculatie had dikwijls alleen prijverhooging ten gevolge, terwijl zij niet een waarborg is voor lage rente, omdat credit slechts bij nitzending in contanten verleend wordt. *Adam Smith* rekende geheel met het stelsel af. In Frankrijk waren het de Physiokraten (zie onder dit woord), die een einde maakten aan het mercantilisme.

Handeling is een werkzaamheid in meer bepaalden zin. Werkzaam zijn is in het algemeen een werking veroorzaken. Men kan dus spreken van de werking van een machine of van de krachten der natuur. Een handeling echter is een daad, welke met bewustheid wordt volbracht: zij is derhalve het werk van den wil. Het willen is afhankelijk van ons gevoelen en denken. Een handeling openbaart zich niet eens altijd in daden, want elk overleg des geestes is reeds een inwendige handeling, doch elke uitwendige handeling wordt door een inwendige veroorzaakt. Het doel, waarnaar iemand bij zijn handelingen streeft, noemt men beweegreden of *motief*. Waar verschillende motieven in den mensch werkzaam zijn, ontstaat een tweestrijd, en de zegepraal van het ene motief op het andere vormt het besluit. De zedelijke waarde eener handeling is afhankelijk van het motief.

Een handeling in rechtsgeleerde beteekenis noemt men de bepaling van den wil, om iets te doen of na te laten. Van de vrijheid of gebondenheid van den wil, alsmede van de opzettelijkheid of toevalligheid der handeling, hangt de beoordeeling af van hare toerekenbaarheid, alzoo van hare meerdere of mindere strafbaarheid.

Ook in het heldendicht, den roman en het drama is de handeling een gewichtige factor. Zij moet zich onderscheiden door eenheid en waarheid. Behalve de voornaamste handeling heeft men in genoemde stukken nog andere, die den naam van *episoden* dragen. Deze moeten intusschen met de hoofdhandeling in nauw verband staan.

Handelingen der Apostelen is de naam van het boek, dat in het Nieuwe Testament op de 4 Evangelien volgt. De overlevering noemt als vervaardiger een reisgenoot van *Paulus*, die den naam droeg van *Lucas*. De titel is niet zeer juist, daar men er niet de daden van al de apostelen, maar hoofdzakelijk die van *Petrus* en *Paulus*, van Hoofdst. 16 af uitsluitend die van laatstgenoemde, in vindt medegedeeld. De schrijver schijnt doordrongen te zijn geweest van een bepaald doel, n. l. om de ruimere opvatting der Evangelieprediking, zooals *Paulus* die voorstond, in bescherming te nemen tegenover de meer bekrompen Israëlitische richting. Van den beginne af doet

hij gevoelen, dat de voorrechten van het Christendom niet uitsluitend voor de den Messias verwachtende nakomelingen van Abraham, maar evenzeer voor de Heidenen bestemd zijn, en ofschoon Paulus zich doorgaans eerst tot de Israëlieten wendde, doet hij zien, dat deze Apostel, wegens het engeloof van laatstgenemden, zich genoodzaakt zag Christus aan de Heidenen te verkondigen. Wij zien in dit boek, hoe de waarheid, dat het Evangelie bestemd is voor allen, die gelooven, ook op het Concilie der Apostelen te Jeruzalem werd erkend. Verder bepaalt zich de schrijver uitsluitend bij Paulus, wiens zendingsreizen er in beschreven, wiens letgevallen er in vermeld werden tot aan den tijd, waarop hij Rome had bereikt, d. i. tot den zomer van het jaar 64, de tijd der Christenvervolging onder Nero.

Er is veel getwist over de vraag, of de schrijver der Handelingen dezelfde is, die het derde Evangelie heeft opgesteld, alsmede ever den tijd, waarin het boek der Handelingen vervaardigd en ever de bronnen, waaruit het gepnt is. Uit den aard der medegedeelde berichten schijnt voldoende te blijken, dat de schrijver, of zelf Paulus heeft vergezeld, of het schriftelijk verslag van een reisgenoot van dien Apostel—waarschijnlijk Lucas—heeft gebruikt. Dit laatste is het waarschijnlijkst, wanneer zij gelijk hebben, die beweren, dat de „Handelingen“ althans niet vroeger dan 100 jaar na de geboorte van Christus zijn opgesteld.

Handelmaatschappij, de Nederlandsche, is een naamloze vennootschap, opgericht door koning Willem I bij Koninklijk Besluit van 29 Maart 1824, als een „Compagnieschap zonder firma“ voor den duur van 25 jaren, met dien verstande, dat zij zich vóór of op 1 Januari 1847 zou hebben te verklaren, „of zij al dan niet prolongatie begeert.“ Telkens vóór het verstrijken van den gestelden termijn werd op een algemeene vergadering der stemgerechtigde deelhebbers besloten tot voortzetting der vennootschap voor den tijd van 25 jaren en daartoe bij Kon. Besluit machtiging verleend, waarbij en dan de artikelen van overeenkomst gewijzigd werden.

Bij de oprichting werd het kapitaal der Maatschappij op 12 miljoen gulden gesteld, met bepaling evenwel, dat het tot 24 miljoen zou kunnen werden vermeerderd. Koning Willem I waarborgde den deelnemers een jaarlijksche rente van 4½%, van hun geld en stelde zich zelf aan het hoofd der inschrijvers veer een som van 4 miljoen, terwijl hij zich daarenboven verplichtte, om indien voor minder dan 12 miljoen mecht worden ingeschreven, het eningeschreven bedrag mede voor zijn rekening te zullen nemen. Niet alleen behoefde van deze vrijgeveerdheid van den vorst geen gebruik te werden gemaakt, maar daar reeds een den eersten dag der inschrijving voor ruim 65½ miljoen werd geteekend, bepaalde een Kon. Besluit, dat het beginkapitaal der Maatschappij op 37 inplaats van op 12 mill. zou werden gesteld. Daar het echter onmogelijk bleek dit groote kapitaal behoorlijk vruchtdragend te maken werd het successievelijk vermindert tot 21 millioen in 1831, in 1846 echter op 34,5 millioen gebracht, in 1855 weer vermindert tot 31133600 gld.: in 1875 opnieuw op 38½ millioen vastgesteld, maar door inkoop van aandelen

weer geredeneerd tot 35783000 in 1879, op welk cijfer het sedert onveranderd bepaald bleef.

De eigen middelen der Maatschappij werden tot driemaal toe door het sluiten van leeningen uitgebreid, die echter telkens afgelost werden, de laatste van 5 mill. gld., aangegaan in 1858, in 1874. De zetel der Maatschappij was eerst 's Gravenhage, doch werd in 1831 naar Amsterdam overgebracht. De directie bestaat uit een president, minstens twee directeuren en een secretaris, alle benoemd door de Koningin, en wel de president zonder voordracht, de everigen met drietallen door de directie en commissarissen opgesteld. Het aantal commissarissen bedraagt 13, waarvan de keningin 1, de 6 kiescolleges der stemgerechtigde vennootten 12 benoemen.

Het doel der Maatschappij werd in de statuten omschreven als, „de bevordering van den nationaal handel, scheepvaart, scheepsbouw, vischerij en landbouw, fabrieken en trafiken; en zulks, door, met in-aaneming van hare eigen belangen, de hestaaende en voor Nederland voordeelige handelsbetrekkingen uit te breiden; door nieuwe wegen voor den Nederlandschen handel te openen, en door alle zulke ondernemingen, welke het vertier der voortbrengselen van de Nederlandsche nijverheid kunnen vermeerderen en beverderen.“

In het begin had de Maatschappij weinig succes, zoodat op het einde van 1831 de door den Koning toegezegde rentegarantie tot een bedrag van 3680294 gld. was gestegen en daarenboven op kapitaalrekening 982897 gld. moest worden afgeschreven. Deze ongunstige toestand was het gevolg van verschillende oorzaken, waaronder vooral te noemen vallen de groote handelscrisis van 1826, de daling in prijs der veernaamste Indische produkten, de Javaoorlog van 1825—1830 en de afscheiding van België met de gevolgen daarvan. Deze laatste gebeurtenis vooral gaf aan de werkzaamheden der Maatschappij in veel opzichten een andere richting.

Bij de oprichting was in de statuten de bepaling opgenomen, dat in Insulinde een „factorij“ der Maatschappij zou worden gevestigd en wel te Batavia, welker bestuur tegenwoordig bestaat uit een voorzitter, een secretaris en twee leden. Spoedig richtte de Factorij in verschillende plaatsen agentschappen op, waarvan tegenwoordig nog bestaan die te Samarang en Soerabaja, terwijl er later bijkwamen die te Cheribon, Tegal, Pekalongan, Pasoeroean en Tjilatjap; dat te Singapore, waaraan de kantoren te Medan en Penang ondergeschikt zijn, staat onder het rechtstreeksch bestuur van het hoofdbestuur te Amsterdam. De oprichting der Factorij werd door den handelsstand in Insulinde en zelfs door vele hooge regeeringsambtenaren alles behalve met vreugde begroet, daar men vreesde, dat haar de beschikking zou worden gegeven ever de aan het Moederland te leveren produkten, voor welke vrees wel reden bestond. Vooreerst toch werd een nauwe band tusschen Regeering en Maatschappij gevestigd doordat deze laatste het recht ontving gouvernementspachten „aan te slaan“, en op grond daarvan in de jaren 1827—1832 het recht tot opiumverkoop op Java verwierf; wel ging de opiumverkoop in 1833 weer aan de Regeering over,

maar de Maatschappij zou toch de opium aanvoeren in Indië. Nog nanwer werd die band, toen deze het monopolie verwierf tot vervoer naar het Moederland van al de produkten, welke als vrucht van het Cultuurstelsel aan de Regeering in handen kwamen. In steeds toenemende mate moest de Maatschappij de Regeering te hulp komen in den geldnood, waarin zij na 1830 verkeerde, zoodat de Staat haar in 1839 reeds 39 mill. gulden schuldig was, welke schuld in 1844 op 10 mill. na was afbetaald; deze som hleef op verlangen der Maatschappij zelf onafgedaan.

De werkzaamheden der Factorij kregen door deze overeenkomsten een geheel andere richting en vele jaren lang bestond haar voornaamste taak in de verschepping der gouvernementenprodukten naar Nederland, een taak die vooral omvangrijk en moeilijk werd, toen het Cultuurstelsel zijn hoogten hleef bereikte. De wijzigingen en ten slotte de opheffing van dit stelsel brachten een belangrijke verlichting dier taak teweeg, daar voortaan alleen koffie en tin, later ook kinabast voor gouvernementen-rekening verscheept behoeften te worden, waarbij nog kwam, dat de opbrengst der gedwongen koffietoelt gestadig verminderde. Wel begon de Maatschappij sedert 1854 groote hoeveelheden koffie en suiker voor eigen rekening te koopen en naar het Moederland te verzenden, doch daar deze handel weinig bevredigende nitkomsten gaf, werd hij weldra opgeheven en bestond de hoofdtak voortaan, wat Insulinde hetreft, in den invoer van goederen voor eigen rekening of in consignatie van derden, in de eerste en voornaamste plaats katoenen stoffen, waarbij, dank zij den krachten stenn der Nederlandsche Regeering en de tot 1844 met haar gesloten „lijnwaadoontracten“, aanzienlijke winsten behaald werden. De groote verliezen, die in 1867 en 1868, als gevolg der daling van de katoenprijzen na het einde van den N.-Amerikaanschen hargeroorlog, geleden werden, deden de Maatschappij echter besluiten den katoenhandel gaandeweg op te geven. Een derde onderdeel der haar oorspronkelijk in Insulinde opgedragen taak, naast den in- en uitvoerhandel, bestond in den handel van haven tot haven in den Indischen Archipel en nabij gelegen gewesten. Evenwel vielen ook in dit opzicht, na een kortstondig snee, de verwachtingen tegen en werd deze handel na herhaalde nieuwe, meestal financieel ongunstige pogingen, geheel opgegeven.

Het zwaartepunt der werkzaamheden van de Nederlandsche Handelsmaatschappij is tegenwoordig dan ook elders te zoeken. Zij behoort tot de voornaamste cultuurbanken in Nederlandsch-Indië en tevens tot de grootste creditinstellingen en bankiershuizen, niet slechts in Nederland, maar ook daarbuiten. Haar optreden op het gebied van den nitvoerhandel had haar te Batavia van zelf er toe gebracht, als geldschieter van landbouw en nijverheid in Indië op te treden, vooral nadat de verplichte levering van sniker aan den Staat opgehouden had te bestaan. Wel werden ook in dit opzicht velerlei teleurstellingen onderhouden en zijn de relaties der Maatschappij met landelijke ondernemingen in de laatste 30 jaren niet nitgeleid geworden, heeft zelfs een niet geringe inkrimping plaats gehad, maar toch kan zij

met tevredenheid op de daarbij behaalde resultaten neerzien. In nog hoogere mate geldt dit van haar optreden als bankier, waarin tegenwoordig haar hoofdwerkzaamheid is te zoeken, zoodat in Nederland als in Insulinde. In Insulinde trad zij vooral sedert 1880 krachtig als wisselbank op, terwijl hetzelfde met beleeningen en de discontoeering van handelspapier het geval was en nog is en waarhij zij sedert 1888 over een operatiekapitaal van ongeveer 12 miljoen (in 1890 self 20 miljoen) kan beschikken.

De Nederlandsche Handelsmaatschappij heeft dus in den loop der tijden een geheel ander karakter verkregen dan bij de oprichting bedoeld was, waarmede ook haar werkkring te Batavia geheel van aard veranderd is. Hier staat zij thans niet meer, zooals vroeger, als mededinger tegenover den particulieren handel, maar bewijst dien handel, als cultuur-, wissel-, depositobeleen- en discontobank, grooten steun, zoodat haar opheffing in het handelsverkeer en het geheele oeconomische raderwerk van Insulinde een hoogst noodlottige storing en stremming zou te weeg brengen, evenals de opheffing der Handelsmaatschappij in Nederland zelf geducht gevoeld zou worden. De financieele resultaten waren doorlopend gunstig, zoodat aan de aandeelhouders steeds hooge dividenden konden uitbetaald worden. De Maatschappij bondt haar groote veilingen te Amsterdam en Rotterdam. De laatste overeenkomst tusschen haar en de regeering dagteekent van 1904.

Tusschen den Staat der Nederlanden, vertegenwoordigd door den minister van Koloniën en de Nederlandsche Handelsmaatschappij werd al onder dagteekening van 12 April 23 Mei 1898 een overeenkomst aangegaan, welke bij de wet van den 6^{den} December 1898 (Stbl. n°. 361) werd bekrachtigd. Bij die overeenkomst heeft de Nederlandsche Handelsmaatschappij zich, in hoedanigheid van commissiennair tegen een bepaald commissieloon belast met het afschepen, vervoeren, opslaan, beheeren en verkoopen van de Indische gouvernementenprodukten, voor zover die door de regeering voor den verkoop in Nederland bestemd worden.

Ter vervanging van die overeenkomst, welke met het einde van 1904 ophield van kracht te zijn, is onder dagteekening van 10/23 Maart 1904 een nieuwe aangegaan, welke met nitsondering van een geringe wijziging in de redactie van artikel 1, welke alleen strekt om de bedoeling juist weder te geven, van denzelfden inhoud is.

Handelmann, Gottfried Heinrich, een Dnitch geschiedkundige, geboren den 9^{den} Augustus 1827 te Altona, studeerde te Heidelberg, Kiel, Berlijn en Göttingen in de letteren en geschiedenis, nam in 1848 tot 1850 deel aan den opstand der Elbeherzogdommen tegen de Denen en behoorde vervolgens tot de leiders der Duitse partij. In 1866 werd hij conservator van het museum voor Sleeswijk-Holsteinsche ondheden en professor in de geschiedenis te Kiel. Hij overleed aldaar den 26sten April 1891. In 1858—1869 redigeerde hij met *Th. Lehmann* de „Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogtümer Schleswig-Holstein und Lauenburg“ en schreef: „Die letzten Zeiten hanskischer Uebermacht im Skandinavien“.

aschen Norden" (1853), „Geschichte der Vereinigten Staaten" (1856), „Geschichte der Insel Heiti" (1860), „Geschichte von Brasilien" (1860), „Die dänische Reunionspolitik um die Zeit des Siebenjährigen Kriegs" (1873), „Herzog Adolf von Holstein-Gottorp" (1865), „Vorgeschichtliche Steindenkmäler in Schleswig-Holstein" (1872—1874, 3 stukken), „Geschichte von Schleswig-Holstein" (1873), „Volks- und Kinderspiele in Schleswig-Holstein" (2de druk, 1874), „Topographischer Volkshumor. Ortsnamen als Reim und Spruch aus Schleswig-Holstein" (1866) en „Weihnachten in Schleswig-Holstein" (1866). Van zijn archaeologische werken noemen wij: „Kieler Münzkatalog" (1863—1867), „Vorgeschichtliche Steindenkmäler in Schleswig-Holstein" (1872—1874), „Die amtlichen Ausgrabungen auf Sylt" (1873—1882), „Moorleichenfunde in Schleswig-Holstein" (1873), „Der Runenstein von Gottorp" (1888), „Neue Mitteilungen von den Runensteinen bei Gottorp" (1889) en „Der Krinkberg bei Schenefeld und die holsteinischen Silberfunde" (1890).

Handelsaardrijkskunde geeft een beschrijving van alle landen der aarde, vooral met het oog op de voorthreuging van handelswaren, den toestand van den handel der verschillende landen en hun onderlinge handelsbetrekkingen. Zij vermeldt de middelen van bestaan van een volk, de produkten van den bodem, de fabrieks- en handelsnijverheid, den in-, door- en uitvoer der produkten en vooral ook de wegen, waarlangs, en de middelen waarmede het handelsverkeer geschiedt, de instellingen ter bevordering van den handel, als missen, benzen, kamers van koophandel, consulsaten enz. Zij omvat volgens sommigen ook de kennis van munten, maten en gewichten, en bovendien wordt wel eens de niteenzetting van de hoofdbeginzelen van het handelsrecht en der handelsusantien er toe gebracht. De handelsstatistiek en de staatshuishoudkunde zijn haar voornaamste hnlpwetenschappen; ook de handelsgeschiedenis is voor haar onmisbaar. Door het oconomisch levend der verschillende volken vergelijkender wijze te beschrijven, tracht zij aan de praktische behoeften van handel en nijverheid in het eigen land te hulp te komen, door het aanwijzen van nitheemsche markten tot verkoop van goederen of inkoop van grondstoffen en ruwe produkten. In nieuweren tijd maakt de minder juiste benaming handelsaardrijkskunde meer en meer plaats voor dien van economische geografie (Duitsch: Wirtschaftsgeographie).

Handelsacademie. Zie *Handelsscholen*.

Handelsagent. Zie *Agent*.

Handelsblad, Algemeen, een der grootste dagbladen van ons land, is in 1828 ontstaan uit veertiendaagse handelsberichten, door de firma *Wächter & Co.* te Amsterdam verspreid. De heer *J. W. van den Biesen*, lid dezer firma, maakte er oedert Januari 1828 een nieuwshlad van, dat eerst twee, later driemaal per week werd uitgegeven bij *P. den Hengst & Zoon*. Den 1sten November 1831 werd dit blad vereenigd met de „Nieuwe Amsterdamsche Courant", tot welker uitgaaf de boekhandelaars Gehroeders *Diederichs* hadden besloten, en wel als dagblad, onder beide titels, met een Zondagseditie. Het bleef tot 1847 onder leiding van den heer van den Biesen. Diens

opvolgers waren als hoofdredactoren tot 1858 mr. *L. Keyser*, tot 1864 mr. *S. A. Vening Meeneer*, tot 1885 *A. G. C. van Duyl*, naast wien in 1875 de toenmalige redactoren *Charles Boissvain* en mr. *A. Polak* in de hoofdredactie werden opgenomen. Laatste genoemde legde den 1sten Januari 1908 die taak neer en werd vervangen door de heeren *A. G. Boissvain* en mr. *J. Kalf*. „Consulent" was van 1831—1875 mr. *A. C. Cosman* en is thans de genoemde mr. *A. Polak*. In 1896 trad de heer *W. G. A. Diederichs* ef als directeur en werd als zoodanig vervangen door genoemden hoofdredacteur *Ch. Boissvain*, die ook directeur is gebleven van de naamlooze Vennootschap, welke in 1909 de exploitatie der Conrant heeft overgenomen. Sedert den 1sten November 1882 verschijnt het Handelsblad ook als Ochtendblad, en reeds sedert vele jaren te voren wordt een „middageditie" met beursberichten nitgegeven. Aan het Zaterdagavondnummer is een bijblad „Onze Kinderen" toegevoegd, en eenmaal elke week wordt een plaat opgenomen van den teekenaar *Louis Roemackers*. In December 1902 is het nieuwe gebouw aan den N.Z. Voorburgwal bij de Paleisstraat te Amsterdam in gebruik genomen. Sedert de oprichting heeft het blad de liberale richting voorgestaan.

Händel-Schütz, Henriette, een Duitsch tooneelspeelster, geboren te Döbeln in Saksen den 13^{den} Februari 1772, was de dochter van den tooneelspeeler *Schüler* en werd door dezen voor het tooneel opgeleid. Nadat zij in 1785 met goed gevolg hier en daar was opgetreden, huwde zij in 1788 met den tenorzanger *Ewnicke* en ging met dezen in 1789 naar Mainz, in 1792 naar Amsterdam en in 1794 naar Frankfort aan den Main, waar de schilder *Pförr* haar bekend maakte met de platen van *Rehberg*, de standen van lady *Hamilton* voorstellende, waardoor de neiging tot dergelijke kunstoeeningen bij haar gewekt werd. In 1796 begaf zij zich met haar echtgenoot naar Berlijn, waar zij 10 jaar werkzaam was. Intusschen had zij zich in 1797 van haar man gescheiden en in 1802 een tweede huwelijk aangegaan met den arts *Meijer*, dien zij in 1805 ook weder liet varen. Met haar derden gemaal, dr. *Händel* uit Halle, begaf zij zich naar Stettin en zeide het tooneel vaarwel, doch haar man werd haar reeds na verloop van 7 maanden ontruikt, waarna zij in benarde omstandigheden geraakte. Nadet zij vruchteloze pogingen had aangewend om te Berlijn een nieuwe aanstelling te verkrijgen, ging zij in 1807 naar haar schoonvader te Halle, waar zij met professor *K. J. Schütz* in het huwelijk trad, die, zelf een ijverig voorstander der tooneelkunst, met haar een kunstreis door Duitschland deed. Nu ontwikkelde zij haar talent voor dramatisch-declamatorische en mimisch-plastische voorstellingen en verwierf onder leiding van haar echtgenoot door haar standen, die van een ernstige studie der antieken getuigden, overal den hylal der kunstkenners. Ook als tooneelspeelster trad zij op, doch met minder goed gevolg. Haar mimische voorstellingen maakten inzonderheid in Rusland, Stockholm, Amsterdam en Kopenhagen grooten opgang. Toen echter Parije zich onverschillig betoonde voor haar kunst, keerde zij met haar echtgenoot naar Halle terug, waar deze in zijn hoogleeraarsambt werd

hersteld. In 1820 eindigde zij met eenige gastrollen te Leipzig haar loopbaan als kunstenaar. In 1824 schiedde zij ook van haar vierden man en begaf zich later naar haar schoonzoon te Küslin, waar zij den 4ten Maart 1849 overleed.

Handelsconsul. Zie *Consul*.

Handels crisis noemt men een versterking van de normale toestanden op het gebied van handel en verkeer en in de verhouding tusschen productie en verbruik der goederen. Zij openbaart zich in overmatige vraag naar ruilmiddelen en daling van prijzen.

Al naar gelang de oorzaak der crisis is, spreekt men van een handels crisis in engeren zin, wanneer deze alleen door handels speculaties ontstaat, zonder dat de productie hiertoe onmiddellijk aanleiding geeft; van een beurs crisis, die door buitengewoon omvangrijke beurs speculaties te voorschijn geroepen wordt en tot groote kapitaalverschrijving aanleiding geeft; van een geld crisis, die bij plotselinge overvloed of gebrek aan geldmiddelen ontstaat; van een verkeers crisis, als gevolg van snelle en belangrijke wijzigingen in het verkeerswezen (Suezkanaal); van een crediet crisis, onder den invloed van een te hoog opgevoerd crediet of ook van een bovenmatige vermeerdering van het papieren geld; van een productie crisis, waarbij de consumptie bij de productie ten achteren blijft. Gewoonlijk werken verschillende oorzaken samen, om een crisis te doen ontstaan, al treedt ook meestal één dezer meer bepaald op den voorgrond. Tot deze oorzaken behooren groote veranderingen in de behoeften (verandering der mode), in de staatsuitgaven (voor of na een oorlog), als ook te groot aanbod onder den invloed van te sterke uitbreiding der productie (ongemotiveerde bonusspeculatie) enz. In de tweede plaats algemeen sociaal-politieke oorzaken en maatregelen van regeeringswege, uitvindingen en technische wijzigingen in de staatsuishouding en het verkeer. Verder door natuurverschijnselen (mislukking van den oogst), waarvan de invloed door de ontwikkeling van het verkeerswezen weliswaar in onzen tijd meer en meer verzwakt wordt.

In verband met de oorzaken kan men van symptomen spreken, in dien zin, dat uit het optreden van zekere verschijnselen het naderen van een crisis op te maken valt. De ervaring heeft als de voornaamste symptomen leeren kennen: groote ondernemingslust en gewaagde speculaties; het snel rijk worden van enkele groepen door gemakkelijk te behalen winst bij een lichtgeloozig publiek; buitensporigheid der agiotage en doordringen der dobbelzucht in kringen, die van geldzaken geen verstand hebben; belangrijke en snelle stijging der prijzen van de waren, der arbeidsloonen, kapitaalrenten en disconto's en de daarmee in verband staande bankoperaties; talrijke omzettingen van persoonlijke ondernemingen in naamloze vennootschappen. Bij het samenvallen dezer symptomen is het uitbreken van een crisis met groote waarschijnlijkheid te verwachten. Als maatregelen er tegen kunnen genoemd worden: het bevorderen van gezonde staatsuishoudkundige begrippen en goede gewoonten bij het betaal- en credietwezen; uitbreiding van de statistiek en den informatiedienst; doeltreffende wet-

geving met betrekking tot de naamloze vennootschappen (president Roosevelt ten opzichte der trusts); een goede tariefwetgeving; doelmatige organisatie van de gezamenlijke productie. Bij het uitbreken van een crisis kunnen wel maatregelen genomen worden, om de gevolgen zooveel mogelijk te stuiten, zooals het optreden der regering en der groote financiers bij de bevestiging der crisis in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika in 1907, toch zal elke crisis voor vele belanghebbenden noodlottig worden en nog jarenlang naverken.

Crisissen kwamen reeds in de Oudheid voor; maar als de eerste handels crisisen, welke dit karakter duidelijk vertoonen, moeten die van Labeck in 1603 en de Nederlandsche tulpenmanie van 1634—1637 beschouwd worden; de laatste werd in het leven geroepen, doordat aan de Haarlemsche tulpenbollen een buitensporig hooge waarde werd toegekend. Hierop volgde de Engelsche geld crisis in 1696, veroorzaakt door gebrek aan betaalmiddelen, door wijziging van het Engelsche muntstelsel in het leven geroepen. Veel noodlottiger waren de gevolgen van het van 1716—1720 door John Law (zie aldaar) toegepaste stelsel. Overneer gelijktijdig (1711—1720) had de Zuidzeezwendel in Engeland plaats. In Hamburg werd o.a. in 1763 een handels crisis in het leven geroepen door het beëindigen van den Zevenjarige Oorlog. Het klassieke tijdperk der crisisen is echter dat der 19de eeuw. Als eerste vallen te noemen de Engelsche van 1815 en 1825 veroorzaakt door het samenwerken van overproductie, slechte oogsten, geldgebrek enz.; vooral die van 1825 deed zijn invloed gelden in alle takken van handel en bedrijf. Een nog algemeener karakter droeg de crisis van het jaar 1857, toen de speculatie zich op de goederenmarkt wierp, waardoor koffie, suiker, boomwol enz. enorm in prijs stegen. Amerika, Engeland, Frankrijk en Oostenrijk werden door deze crisis getroffen. De grootste crisis was die van 1873, die van de beurs te Wenen uitging en zich over Italië, Rusland, Noord-Amerika, Duitschland, Engeland, Nederland, België, enkele staten van Zuid-Amerika en Australië uitbreidde en in de volgende jaren de overige landen van Europa en Oost-Azië in bare nawerking trof. Zij strekte zich over bijna alle takken van den wereldhandel en de industrie uit en deed tot in 1879 baar nawerking gevoelen. Een in het begin van 1882 in Frankrijk uitgebroken beurs crisis, die met een voorafgaande buitensporige agiotage samenhang, droeg wel is waar een meer plaatselijk karakter, maar trof niet alleen de Fransche, maar ook de overige Europeesche geldmarkten. In 1890 veroorzaakten in de Vereenigde Staten de door de zilverpartij doorgezette maatregelen ten gunste van het zilver een beurs crisis. Een buitensporige speculatie in Zuid-Amerikaansche mijnsaandeelen deed in November 1895 een beurs crisis ontstaan, die zoo tamelijk alle West-Europeesche beursplaatsen trof, terwijl de geduchte crisis op de beurs te New-York in 1907, als gevolg der sterke daling van de koersen der Amerikaansche spoorwegwaarden, ook in Europa tot gevoelige verliezen aan kapitaal aanleiding gaf en de reeds bestaande schaarschte aan geld nog sterker deed worden.

Handels- en Kantoorbedienden. *Nationale Bond van „Mercurius”*, opgericht te Utrecht den 23^{den} November 1907 uit den gelijknamigen Nederlandschen Bond, gevestigd te Rotterdam, en den „Nationale Bond van handels- en kantoorbedienden”, stelt zich ten doel, langs wetlijken weg en door gepaste middelen, alles aan te wenden, wat direct of indirect strekken kan tot verhooging van de welvaart en tot verbetering van den maatschappelijken toestand der handels- en kantoorbedienden in het algemeen en van zijn leden in het bijzonder, met terzijdestelling van alle vraagstukken op het gebied van godsdienst of partij-politiek, die deze belangen niet onmiddellijk raken. De bond tracht dit doel te bereiken, door, hetzij zelfstandig, hetzij in samenwerking met, of door aansluiting bij andere vereenigingen:

- a. te streven naar verbetering der arbeidsvoorwaarden;
- b. het behartigen van de belangen der handels- en kantoorbedienden op het terrein der sociale wetgeving;
- c. het oprichten en instandhouden van fondsen en van een Bureau tot Plaatsing;
- d. het afnemen van examens in handelswetenschappen en het bevorderen van handelsonderwijs;
- e. het beschermen van handels- en kantoorbedienden als zoedanijs;
- f. het uitgeven van een bondsorgaan;
- g. verder door andere wettige middelen, die aan het doel beverderlijk kunnen zijn.

De bond, die sedert 1904 een Herstellingsoord bezit, telt 21 plaatselijke afdelingen en ongeveer 1800 leden.

Handelsgeschiedenis. In de Oudheid was de behoefte aan ruiling van goederen door middel van den handel gering; vooral de binnenlandsche handel ken bij de primitieve staathuishoudkundige toestanden der afzonderlijke landen niet van groote beteekenis werden. Gunstiger waren de omstandigheden voor den buitenlandschen handel. Vele voortbrengselen van vreemde landen golden als weelde-artikelen, die door de welgestelden duur betaald werden en door hun hoogen prijs het moeilijke vervoer over groote afstanden nog loonend maakten. Daarbij bood de scheepvaart in vergelijking met het moeilijke landtransport groote voordeelen, en dit werd nog sterker, toen in den loop der tijden van bepaalde artikelen, zooals graan enz., groote hoeveelheden ineens vervoerd moesten worden. In die tijden concentreerde zich de handel der Oude Wereld voornamelijk op de *Middellandsche Zee*, die hij de nog gebrekkige hulpmiddelen der scheepvaart een naar verhouding gemakkelijke verbinding tusschen de rijke kustlanden aanbod. *Phoeniciërs*, *Karthagers* en later de *Grieken* werden hier de belangrijkste handelsvelkeren. Nadat *Rome* de wereldheerschappij verkregen had, werd het ook een middelpunt van handel, voornamelijk tengevolge van de binnen zijn muren vereenigde weelde en rijkdom en zijn talrijke bevolking, daar het door middel van den zeehandel de einderwopen landen aan bevrediging zijner eigen behoeften dienstbaar maakte. Met het verval van het West-Romeinsche rijk ging deze handel bijna geheel te gronde. In de Oost-helft van het rijk daarentegen duurden de betrekkingen met de Aziatische velkeren voort en werden zelfs aanmerkelijk uit-

gebreid. *Konstantinopel* werd in de eerste helft van de Middeleeuwen feitelijk het middelpunt van den wereldhandel. Naast het *Byzantijnsche Rijk* traden sedert de 7de eeuw de Arabieren als handelsvelk op en beheerschten door hun veroveringen weldra den handel op de Middellandsche Zee. Hun plaats werd sedert de twaalfde eeuw ingenomen door de Italiaansche steden-republieken, welker handelsmacht voornamelijk op het verkeer met het Oosten steunde. Eerst waren het *Amalfi* en *Venetie*, daarna *Pisa*, *Genoa* en vervolgens *Florence*. Het handelsgebied der Italiaansche steden werd door de Kruistochten zeer verruimd. Door hen werden de nieuwere technische vermen en hulpmiddelen van den handel, vooral de boekhouding, het bankwezen, het wisselverkeer enz. ingevoerd en tot hoogere volmaking gebracht. In Noordelijk Europa traden in middels de Noord- en Oostzee als handelsgebieden op den veergrond. Aan den eenen kant werden de Vlaamsche steden op handels- en industriegebied van meer beteekenis, aan de andere zijde breidde de Hanza (zie aldaar) haar handelsmacht meer en meer uit. In het binnenland van Europa had de handel met veel moeilijkheden, zooals gebrekkige wegen te land en te water, weg- en watertolten, stapel- en transitorechten te kampen. Toch ontstonden, vooral in Duitschland, belangrijke handelssteden. De missen en markten waren, vooral voor den groothandel, van veel beteekenis. Eerst de moderne ontwikkeling van het verkeer heeft deze instellingen voor den groothandel grotendeels overbodig gemaakt.

Een heele omwenteling enderling de richting van het wereldverkeer in den tijd der ontdekkingen, toen de groote oceanen het gebied werden van een werklijken, de geheele aarde emvattenden wereldhandel. De ontdekking van den zeeweg naar Oost-Indië (zie *Ontdekkingsreizen*) deed den euden, erer Italië en Duitschland voortenden handelsweg weldra vervallen, een der oorzaken waardoor de Hanza haar beteekenis verloor. De westelijke volkeren ontvingen het leenwenaandeel der voordeelen van het verkeer met de nieuw ontdekte eerverzeesche landen. Engeland en Nederland wisten in tegenstelling met Portugal en Spanje uit hunne koloniën groote voordeelen te trekken, vooral door toepassing van het Monopolietelsel (zie Oost-Indische Compagnie).

Weer een nieuw tijdperk voor den wereldhandel begint met de enafhankelijkheidsverklaring der Vereenigde Staten van Noord-Amerika den 4^{den} Juli 1776, waardoor voor de Oude Wereld aan de everzijde van den Atlantischen Oceaan weldra een geduchte mededinger ontstond. Met deze periode begint gelijktijdig de lange reeks van uitvindingen, wat niet alleen de hee veelheid en soort der handelsgoederen sterk vermeerderde, maar ook, dank zij de toepassing van stoom en electriciteit, het aanleggen van kanalen, normaliseeren van rivieren, bouwen van bruggen, boren van tunnels enz., weer een wijziging van de handelspolitiek tengevolge had. Engeland begon uit zuiver praktische gronden de hervorming daarvan emstreeks 1820 en voerde haar in eenige tientallen jaren geheel door; Frankrijk besloot in 1860 zijn tolstelsel veel minder streng te maken, Pruisen was reeds in 1818 voorgegaan. In den

loop der 19de eeuw geraakten ook de koloniën tot meer zelfstandigheid, bovendien heeft de ontwikkeling van Japan en de openstelling van China het verkeer met deze landen belangrijk uitgebreid.

De omwenteling, welke het verkeer- en postwezen in den loop der laatste halve eeuw hebben ondergaan, de gemakkelijker gemaakte vereeniging van reusachtige kapitalen, de scherpe concentratie op elk gebied hebben in den jongsten tijd op den handel een belangrijken invloed nitgeoeffend. Naast de eigenlijke groothandelaren zijn expeditieuren, agenten, makelaars, bankiers enz. opgestaan, die voor een deel de vroeger door de kooplieden verrichte werkzaamheden overnamen. Dit gevoegd bij het feit dat de producent tegenwoordig veel gemakkelijker rechtstreeks in verbanding kan treden met den consument, heeft de rol van den groothandel, in vergelijking met vroeger, aanmerkelijk ingekort.

Ook op menig gebied van den kleinhandel hebben in den laatsten tijd eigenaardige veranderingen plaats gehad. De geringe technische eischen, welke aan den kleinhandelaar worden gesteld, en de gemakkelijke wijze om credit te verkrijgen, hebben bewerkt, dat het aantal van hen veel grooter werd, dan van een oeconomisch standpunt uit wenschelijk was, waardoor o. a. de prijzen zonder noodzaak verhoogd worden, ten nadeele van de consumenten.

Als verdere eigenaardigheden van den handel in den laatsten tijd kunnen genoemd worden de verstrekkende splitsing der bedrijven, waardoor de koopman met de door hem te leveren waren beter vertrouwd wordt, en de achteruitgang der markten, die zich slechts voor enkele takken van den warenhandel (wol-, vee-, paardenmarkten) staande hebben weten te houden. In hun plaats zijn, als vereenigingspunten voor de kooplieden, de beurzen gekomen.

Handelshoogeschool. Zie *Handelscholen*.

Handelsmerken. Zie *Fabrieks- en Handelsmerken*.

Handelsministerie noemt men in de grootere rijken het ministerie, dat met de zorg en de leiding der aangelegenheden van handel en industrie is belast. In kleinere rijken worden deze zaken gewoonlijk aan het ministerie van Binnenlandse zaken of van Financiën toevertrouwd. Duitschland, Oostenrijk, Hongarije, Frankrijk en Engeland bezitten handelsministeries, waarvan sommige ook met andere takken van dienst zijn belast, terwijl in Nederland de handel onder het ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel ressorteert.

Handelsmonopolie is het uitsluitend recht om een of ander artikel in den handel te mogen brengen, dat vaak met het recht dit alleen te mogen vervaardigen, samenhangt. De handelsmonopolies zijn somtijds belastingmonopolies, doordat de Staat zich zelf het debiet van een voorwerp van verbruik voorbehouden heeft, teneinde door middel van een prijsverhooging een bron van inkomsten te verwerven, bijv. bij het tabaks- en brandewijnmonopolie. Daarenhoven bestonden er vroeger talrijke handelsmonopolies van oconomischen aard, namelijk privilegies tot het drijven van een bepaalden tak van handel of nijverheid, waardoor de regeeringen, hoofdzakelijk op mer-

cantilistische gronden, de oconomische welvaart trachtten te bevorderen. Hiertoe behoorden de groote handelscompagniën, aan wie de handel op overzeesche gewesten uitsluitend toegekend was. Maar ook voor den binnenlandschen handel werden zulke handelsmonopolies in het leven geroepen bijv. in Engeland onder *Elizabeth*, voornamelijk wanneer het gold en of anderen nitheemschen tak van nijverheid in te voeren. In zekeren zin kunnen patenten voor uitvindingen en het auteursrecht als handelsmonopolies worden beschouwd. Als staatsmonopolies kunnen in Nederland nog de posten en telegraaf worden beschouwd, terwijl in Nederlandsch Indië ook staatsmonopolies op opium en zout bestaan.

Handelsmunten is de naam van het geld, dat niet voor het ruilverkeer in het eigen land wordt gemunt, maar voor den particulieren handel op vreemde landen of althans niet volgens den wettigen muntstandaard van het land. Daartoe behoort bijv. de mark van 228 grein voor den handel van Hamburg, of de in Noordoost-Afrika nog veel in omloop zijnde Maria Theresiadaalder. Voor den handel op Oost-Azië zijn door de belanghebbende mogendheden munten in omloop gebracht, welke met den piaster overeenkomen.

Handelsmuseum noemt men een instelling, hestemd om het wetenswaardige op het gebied van den handel te verzamelen en door een doelmatige groepeeringswijze voor belangstellenden voor te stellen. Met het oprichten ervan beoogt men ook wel de industrie te bevorderen en haar tot wegwijzer te dienen. De bezoeker krijgt hier gelegenheid zich snel te oriënteren, omtrent alles wat met voordeel nit het huitenland betrokken of daarheen nitgevoerd kan worden. Zulke handelsmusea werden opgericht in 1883 in Brussel, in 1884 in Amsterdam (als Bureau voor Handelsinlichtingen), in 1886 in Frankfurt am Main, in 1887 in Antwerpen en in de laatste jaren op groote schaal en voortreffelijk ingericht te Washington, Philadelphia, New-York, Rome, Marseille, Londen enz.

Handelsonderwijs. Zie *Handelscholen*.

Handelsonderwijs, Nationale Vereeniging voor, stelt zich ten doel het bevorderen van handelsonderwijs en de verspreiding van voor den handel nuttige kennis. Zij tracht dit doel o. a. te bereiken door adviezen te geven aan en het initiatief op te wekken of te steunen van autoriteiten en particulieren in zake der oprichting van instellingen, waar handelsonderwijs gegeven wordt; door aan te dringen op zoodanige wijzigingen in de wetgeving op het onderwijs, dat de belangen van den handel daarin de plaats innemen, die zij verdienen, en door, zoo mogelijk in samenwerking met andere vereenigingen, jongelieden in de gelegenheid te stellen hun handelsopleiding in des vreemde te voltooien.

Handelspapier. Onder dezen naam vereenigt men verscheiden in den handel gebruikelijke creditpapieren, die, voor de circulatie hestemd, dienst doen als betaalmiddel en zoodoende de plaats vervullen van „gereed geld". Het zijn „beloften" of „toezeggingen" van de betaling van een zekere som gelds, door den ondertekenaar gedaan aan een meer of minder bepaald aangewezen persoon, welke belofte of toezegging of door hem zelf of

door een derden door hem aangeduiden persoon zal vervuld worden. Al deze papieren constateeren handelsrechtelijke verbintenissen, maar van verschillend karakter. Zij zijn van *materieelen* of van *formeele* aard, zooals de juristen het noemen. Van materieelen aard zijn zij, zoodra de verbintenis geboren is en bestaat buiten het papier om; het papier strekt in dit geval tot bewijs der bestaande verbintenis; het is niet de bron zelf van haar bestaan. De oorzaak der schuldplichtigheid van den onderteekenaar ligt in dit geval *buiten*, niet *in* het papier; men kan tegen hem, die zoodanig papier te berde brengt om de voldoening eener verbintenis te vragen, bewijzen, dat er geen verbintenis bestaat, of *niet meer* bestaat, hetzij doordien de overeenkomst, waaruit zij ontsproot, gehrekkig was hijv. door het gemis van geldige toestemming, hetzij doordat het papier in de wereld is gekomen ten einde een overeenkomst te constateeren, die niet tot stand is gekomen, hetzij dat de werking der bestaan hebbende overeenkomst reeds heeft opgehouden. De formeele verbintenis bestaat in en door het papier, waarin zij als het ware belichaamd is. Zij is gegrond in de handteekening, geplaatst op het papier, dat al de formeele, dat is *wettelijke*, vereischten bevat, die door de wet zijn voorgeschreven. Bewijs tegen den inhoud van dat papier komt niet te pas. De oorzaak der schuldplichtigheid van den onderteekenaar ligt hier *in*, niet *buiten* het papier. De vormen door de wet voorgeschreven, moeten met de niterste nauwkeurigheid hier gevolgd worden, zal het papier zijn formeel karakter werkelijk kunnen handhaven. Bij de beoordeeling der vraag hijv., of iemand wisselrechtelijk verbonden is, is alleen te onderzoeken, of het door dien persoon geteekende papier de niterlijke vereischten van een wissel bezit en dus een wissel is of niet. Het handelspapier is bestemd voor de circulatie; het zal kunnen dienen als betaalmiddel. Daarvoor moet het kunnen worden overgedragen. Niet alle papier is evenwel voor overdracht vatbaar, en bovendien verschillen de wijzen van overdracht en de daaraan verbonden gevolgen. De mogelijkheid en de wijze van overdracht hangen samen met het karakter en de inrichting van het papier. Men onderscheidt in dit opzicht het papier in drie soorten: 1° papier „op naam“, 2° papier „aan order“, 3° papier „aan toonder“. In het papier „op naam“ wordt een bepaald persoon genoemd, die het recht heeft, om de vervulling der door het papier geconstateerde of daarin vervatte verbintenis te vragen. Hij kan zijn recht, aan dat papier ontleend, alleen overdragen door een „*cessie*“, waarvan een akte wordt opgemaakt, die tevens op wettige wijze ter kennis van den schuldenaar moet worden gebracht. (Zie *Cessie*). De tweede bovengenoemde soort van papier bevat nevens de aanduiding van een bepaald persoon de bijvoeging der formule „aan order“. Die bijvoeging maakt het vatbaar voor de overdracht door middel van *endorsement* (zie aldaar). Het papier „aan toonder“ bebelst geen naam van een persoon; de houder van het stuk ontleent zijn recht aan het bezit van het stuk en behoeft zijn bezit niet door een bepaalde wijze van overdracht te legitimeeren. Het recht gaat met het papier over door overgave van hand tot hand. In engeren zin verstaat men onder

„handelspapier“ het papier, dat de belofte van de betaling van zekere geldsom inhoudt, zooals de wissel, de assignatie, het orderbillet, het kassierspapier enz.; in ruimeren zin begrijpt men er ook wel ander in den handel gebruikelijk papier onder, als cognossementen, chertepartijen, koop-, volgbriefjes, bodemerijbrieven, polissen, enz. De eigenaardige bijzonderheden van elk dezer papieren worden in de daartoe betrekkelijke artikelen niteengezet.

Handelspolitiek noemt men het totaal der beginselen, volgens welke de Staat zijn belangen op het gebied van den handel waarborgt. De door hem te nemen maatregelen, die altijd met geschiedkundig geworden toestanden rekening moeten houden, hebben deels ten doel den handel direct en indirect te bevorderen, deels zijn zij bestemd om hem te beperken. Een verschillende plaats nemen in de handelspolitiek de binnenlandsche en buitenlandsche handel in. De binnenlandsche handel werd vroeger meermalen door tollen, persoonlijke voorrechten als stapelrecht, monopolie enz. beperkt. Thans zijn deze beperkingen bijna alle verdwenen, de beschaafde landen hebben voor han binnenlandschen handel grootendeels het stelsel van vrijhandel toegepast. Beperkingen, die thans nog bestaan, zijn deels ingesteld in het belang der zedelijkheid, veiligheid en gezondheid, deels met het oog op de gelijkmatigheid der belastingen, deels ten behoeve eener voor den handel zelf wenschelijke orde. Tot bevordering van den handel dienen de instelling van handelsrechtbanken, van Kamers van Koophandel, handelscholen, tentoonstellingen enz., verder allerlei maatregelen en instellingen, die een nitbreiding, verbetering en beveiliging van het verkeer ten gevolge hebben.

De op den huitenlandschen handel betrekking hebbende handelspolitiek streeft deels naar beveiliging en bevordering der landsbelangen in het huitenland (consulaire vertegenwoordiging, handelsverdragen), deels naar behoud en nitbreiding der eigen industrie door beperkingen (invoerrechten, verbod van invoer, hijv. van vee in Duitschland), deels naar het verschaffen van middelen, die de handel voor zijn ontwikkeling noodig heeft (handelsstatistieken, consulaire berichten). Een belangrijke rol hij den handel spelen de verkeersmiddelen, terwijl een gezonde koloniale politiek ook van groot belang kan zijn, wanneer daardoor handelsbetrekkingen met vreemde afzetgebieden worden aangeknoopt en onderhouden.

In ons land bestaat sedert 1891 een Commissie voor de Handelspolitiek, ingesteld ingevolge de koninklijke besluiten van 27 April 1891 en 11 October 1892, om van advies te dienen, zoowel hij het sluiten van handelstractaten, als hij het maken van regelingen, waarbij de belangen van handel en nijverheid betrokken zijn.

Handelspolitiek, Commissie voor de. Zie *Handelspolitiek*.

Handelsrecht. De betekenis van dit woord is verschillend, naarmate het in ruimeren of in engeren zin wordt opgevat. In het algemeen is het „het recht van den handel“ en dan omvat het alle bepalingen, waardoor de verschillende handelsverrichtingen en de personen, die gewoon zijn zich daarmede bezig te houden, worden beheerscht.

In dien zin omvat het woord alle rechtsbepalingen, waardoor de handel op eenigerlei wijze geregeld wordt, zoowel het publieke en volkenrechtelijke handelsrecht, als het private of burgerlijk-rechtelijke. Tot het terrein van het burgerlijk recht teruggebracht is het „het recht, dat de onderlinge betrekkingen van bijzondere personen in handelszaken regelt, het civiel recht in handelszaken". Het private handelsrecht sluit als deelen het *wissel-* en het *zeerecht* in zich. Het handelsrecht in engeren zin is een deel van het burgerlijk recht en wordt door dezelfde hoofdbeginselen geregeerd. Het past in het algemeen de civielrechtelijke regels op handelszaken toe, hoewel men, uitgaande van dezelfde beginselen, soms tot verschillende besluiten kan komen, uit hoofde van den bijzonderen aard der handelsverrichtingen. En toch is het handelsrecht geen exceptioneel recht, geen uitzondering op het gewoon burgerlijk recht, maar het is een bijzonder, een speciaal recht. Dat het zich als zelfstandig recht naast het algemeene burgerlijke recht heeft ontwikkeld, wordt door velen betwist, maar is het gevolg hiervan, dat eenewlang de beoefening van het burgerlijk recht geheel geschooid was op de leest van het Romeinsche recht, waarin de meeste instellingen, die thans tot het handelsrecht gerekend worden, onbekend waren. Toen langzamerhand de behoeften, belangen en gebruiken van kooplieden en zeevarenden nieuwe rechtsvormen en rechtsinstellingen deden geboren worden, werden deze niet in het algemeene burgerlijk recht opgenomen, maar ontwikkelde zich een bijzonder recht der gilden of vereenigingen van kooplieden. Het handelsgebruik was steeds de voornaamste bron van het handelsrecht en speelt ook thans nog daarin een belangrijker rol dan in de meeste andere deelen van het recht, al geldt ook hier evenals in het algemeene burgerlijk recht de regel, dat gewoonte geen recht geeft dan alleen wanneer de wet er naar verwijst. Een andere eigenaardigheid van het handelsrecht is, dat het een meer algemeen, als het ware internationaal karakter draagt dan het gewoon burgerlijk recht. De koopman toch komt door zijn handel in aanraking met personen van verschillende naties; niet minder de zeevarende. Gelijke belangen en rechtsbetrekkingen scheppen de behoefte aan een op de hoofdpunten voor allen gelijk recht. Ook op dit gebied van het recht zijn de gewoonten, bevestigd door rechterlijke uitspraken, langzamerhand geodificeerd geworden: het gewoonterecht is allengs in den meer vasten vorm van positief, geschreven recht overgegaan. Reeds vóór en in de middeleeuwen viel aan sommige belangrijke deelen van het handelsrecht een afzonderlijke bewerking van den wetgever ten deel; het meest bekend zijn de zeevaartwetten van het eiland Rhodus, speciaal over den zeeworp, de bewerkingen van het in de 13de eeuw in de bloeiende Noord-Italiaansche handelsrepublieken ontstane wisselrecht, terwijl in Frankrijk de codificatie van het handelsrecht een belangrijken stap voorwaarts deed door de ordonnantiën van Lodewijk XIV van 1673 (*Ordonnance du commerce*) en 1681 (*Ordonnance de la Marine*). Het eerste eigenlijk gezegde handelswetboek is de door Napoleon I in Frankrijk in 1808 ingevoerde

„Code de Commerce". Niettegenstaande vele en groote gebreken en leemten, heeft het de verdiensten van klaarheid en duidelijkheid, waarvan al de producten van wetgeving niet dien tijd getuigen. Onderscheiden naties hebben dit wetboek tot leidraad genomen bij de samenstelling van een eigen handelswetgeving. Bij de inlijving van ons land bij Frankrijk kreeg dat wetboek ook hier sedert 1811 kracht van wet. Onder koning Lodewijk in 1809 was reeds een ontwerp van een nationaal wetboek van koophandel in gereedheid gebracht, maar het ontwerp heeft geen kracht van wet gekregen. Pas in 1838 werd de Code de Commerce vervangen door ons tegenwoordig „Wetboek van Koophandel". De verschillende naties in Duitschlandielden er tot groot ongerief van den handel tot de tweede helft der 19de eeuw van elkander afwijkende bepalingen op na, die de handelsbetrekkingen regelden: zoo ergens dan was vooral in deze materie eenheid noodig. Die eisch deed zich het krachtigst hooren in zake het „wisselrecht". Eindelijk kwam in 1848 een algemeen „Duitsch wisselrecht" tot stand, dat in 1861 door een algemeen Duitsch Handelswetboek is gevolgd (in 1897 door een nieuw Wetboek vervangen). Niet in alle landen is het handelsrecht afzonderlijk geodificeerd: Engeland, de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, Zweden, Zwitserland hebben geen afzonderlijke handelswetboeken.

Het Nederlandsche Wetboek van Koophandel bestaat uit twee boeken; het eerste draagt tot opschrift: „Van den koophandel in het algemeen"; het tweede: „Van de rechten en verplichtingen uit scheepvaart voortspruitende". Terwijl het tweede boek ongeveer geheel aan het zoogenamde „Zeerecht" is gewijd, behelst het eerste een groote verscheidenheid van onderwerpen, bijv. kooplieden en daden van koophandel, koopmansboeken, vennootschappen, beurzen van koophandel, makelaars, cassiers, commissonnairs, expeditieuren, voorlieden en binnenschippers, wissels en ander handelspapier, reclame, assurantiën.

Tot 1890 telde het Wetboek van Koophandel nog een derde boek, waarin het faillissement en de surséance van betaling werden behandeld. Deze onderwerpen zijn thans geregeld in een afzonderlijke wet.

Handelsrechtbank is een rechtbank, die tot het beslissen in alle handelsgeschillen, maar ook uitsluitend in zulke geschillen bevoegd is. Handelsrechtbanken werden het eerst in Frankrijk en wel reeds in de Middeleeuwen, ingesteld en verbreidden zich van hier in het begin der 19de eeuw over België, Spanje, Portugal, Italië en een gedeelte van Duitschland en Nederland; in Denemarken werd in 1861 een afzonderlijke zee- en handelsrechtbank te Kopenhagen opgericht. Ook in Oostenrijk ontstonden handelsrechtbanken in Weenen, Praag en Triest, terwijl zij in ons land spoedig na hun ontstaan weer verdwenen, in het Duitse Rijk in 1877 eveneens werden afgeschaft.

Handelsregister is de naam, waaronder in verschillende landen van overheidsweg een register gehouden wordt ter inschrijving van bepaalde feiten, de kooplieden betreffende, die voor derden van belang zijn, bijv. de firma waaronder de koopman handelt, de aanstelling van een procu-

ratiehouder, akten van vennootschap, faillissementen enz. Zulk een handelsregister bestaat bijv. in Duitschland, Oostenrijk, Zwitserland, Zweden, Denemarken, Noorwegen, Spanje. In Duitschland is ieder die een handels- of nijverheidsnederneering drijft, *verplicht* zich ter plaatse van zijn hoofdkantoor in het handelsregister te laten inschrijven.

Hier te lande bestaat tot nog toe geen algemeen handelsregister. Wel schrijft de wet voor het houden van verschillende registers ter griffie van het Kantongerecht of van de Rechtbank, bijv. voor de inschrijving van akten van oprichting van coöperatieve vereenigingen, akten van vennootschap onder firma en van naamloze vennootschappen, huwelijksche voorwaarden, bodemrijbrieven, faillissementen. Het voordeel van één algemeen handelsregister boven deze regeling bestaat hierin, dat alles wat den handelsstand betreft, in een algemeen plaatselijk gehouden wordend register wordt geconcentreerd en derden zich gemakkelijk op de hoogte kunnen stellen van hetgeen voor hen van belang is te weten.

Handelsreiziger is een handelsbediende, die door den koopman, zijn principaal, wordt uitgezonden om naar buiten het handelshuis te vertegenwoordigen, speciaal door het verkoopen op monster of staal — het opnemen van commissiën — soms ook tot het doen van inkoop. Ons Wetboek van Koophandel stempelt de handelingen van bedienden van kooplieden ter zake van den handel van den koopman, in wiens dienst zij werkzaam zijn, tot *daden van koophandel*. Maken die bedienden van deze daden hun gewoon beroep, dan zijn zij zelf in den zin der wet ook kooplieden. Maar dat is ook de eenige bepaling, die onze wet geeft over bedienden van kooplieden in het algemeen en over de handelsreizigers of commiss-voyageurs in het bijzonder. Wij moeten tot het Burgerlijk Wetboek en in het bijzonder tot de bepalingen omtrent arbeidsovereenkomst en lastgeving onze toevlucht nemen, om daarin de beginselen te vinden, die de verbintenissen, door handelsbedienden aangegaan, regelen. De uiet-regeling van dit onderwerp levert eigenaardige juridische bezwaren, die op het handelsverkeer een nadeeligen invloed nitoeefnen. Dikwijls ontstaat daardoor rechtsonzekerheid en vandaar procedures. Voor derden, die met den handelsreiziger handelen, is het in elk geval zeer wenschelijk, dat zij nauwkeurig kennis nemen van de volmacht, waarmede deze door zijn principaal is voorzien en zich aan den inhoud van die volmacht zoo streng mogelijk houden. Zoo sluit bijv. de volmacht om te verkoopen niet de bevoegdheid in, om betaling te ontvangen, en kan mede de macht, om inkoop te doen, daaruit niet worden afgeleid.

In het Deutsche handelsrecht is dit onderwerp afzonderlijk geregeld en is o. a. bepaald, dat de commiss-voyageur gerekend wordt niet alleen gemachtigd te zijn tot het verkoopen, maar ook tot het ontvangen van den koopprijs en het geven van nitstel van betaling.

Handelscholen zijn onderwijsinrichtingen, waarin de jeugd voor den handelsstand wordt opgeleid; zij dagteekenen van 1700. De Franschman *Jacques Savary* en op zijn voorbeeld de Saksische hofraad *J. P. Marperger* in Dresden be-

proefden het eerst den koopmansstand in een bepaalde richting en volgens een bepaalde methode op te leiden; anderen volgden spoedig. Aan verschillende hoogeschoolen, vooral in Duitschland, begon men de handelswetenschappen te onderwijzen, terwijl ook speciale handelscholen en zoogenamde handelsacademies verrezen en weer verdwenen. Ook avondcursussen voor den handel werden opgericht. Langzaam, en stelselloos zich verbreidend, ontwikkelde het handelschoolwezen zich in de verschillende landen, zooals in Engeland, Noord-Amerika, Frankrijk, België, Nederland enz. Het meest bekend was de in 1820, door een koopliedenvereeninging gestichte *Ecole spéciale de commerce* te Parijs, die in 1869 door de Kamer van Koophandel werd overgenomen en verder geëxploiteerd. De rensachtige ontwikkeling van den wereldhandel sedert ongeveer 1870 maakte ook de behoeftes aan ontwikkeling van den handelsstand grooter. Vooral in Frankrijk ontwikkelden de Kamers van Koophandel groote bedrijvigheid, spoedig gevolgd door Duitschland. Weldra ontstonden jaarlijksche internationale congressen voor handelsonderwijs en werden handelshoogeschoolen opgericht, eerst in Frankrijk, later in Duitschland, daarna ook elders.

In Nederland tracht de Nationale Vereeniging voor Handelsonderwijs dezen tak van onderwijs te bevorderen en bestaan er in onderscheiden plaatsen (Amsterdam, Enschedé, Groningen, Rotterdam, Utrecht, 's Gravenhage enz.) handelscholen, elders handelscursussen of -avondcursussen, terwijl er reeds jaren lang plannen bestaan, om tot de oprichting eener handelshoogeschool te geraken.

Handelsstatistiek. Zie *Handel en Statistiek*.

Handelstractaat. Zie *Handelsverdragen*.

Handelsverdragen of handelstractaten zijn overeenkomsten tusschen twee of meer staten gesloten, tot regeling hunner wederzijdsche economische en wel voornamelijk handelsbetrekkingen. Zulke verdragen speelden reeds zeer vroegtijdig een rol in de staatkunde, zooals bijv. de door *Polybios* vermelde, in 348 en 306 vóór Chr. tusschen Rome en Carthago gesloten verdragen, waarin wel is waar hoofdzakelijk de belangensferen der beide mogendheden werden afgebakend. De verdragen der Middeleeuwen hebben in den regel slechts de juridische gelijkstelling van de onderdanen van het eene land voor de rechtbanken van het andere ten doel. Daarentegen wisten de burgers van de Italiaansche stedenrepublieken ook materiele handelsvoordeelen van de Turksche regeering in Konstantinopel te verwerven, evenals het Hanza-verbond van de Noorsche vorsten. Eerst sedert de 17de eeuw, toen de verschillende staten door hooge invoerrechten, door verbodsbepalingen van in- en uitvoer enz. het verkeer in hooge mate bemoeilijkten, trad bij de handelsverdragen het streven op den voorgrond om voordeelen voor eigen landgenooten te verwerven, waarvan de bewoners van andere staten uitgesloten zouden zijn en die met daarmee overeenkomende voordeelen gekocht moesten worden. Om zulke voordeelen te verkrijgen, maakte men gebruik van diplomatieke kunstgrepen en ook wel van wapengeweld. Beroemde verdragen uit dien tijd zijn

het Methnenverdrag van 1703 en het Assiento-verdrag van 1713, het verdrag tusschen Frankrijk en Zwitserland van 1771, waarin overeengekomen werd, dat de aangesloten staten voor den invoer van bepaalde waren een geringer recht zouden betalen dan andere.

Tegenwoordig vormen de wederzijdsche concessies den grondslag der handelsverdragen, hoewel daarbij ook thans nog bekwaamheid bij het voeren der onderhandelingen en staatkundige macht van groote beteekenis zijn. Tegenover onbeschaafde volkeren hebben de handelsverdragen grootendeels rechtzekerheid en rechtsbevoegdheid van eigen onderdanen ten doel. (Bescherming van het privaats bezit, vrije nitoevening van den godsdienst enz.). Bij hooger staande volkeren zijn zulke verdragen meer op vergemakkelijking van handel en verkeer gericht. Bij zulke, die geheel van de buitenwereld afgesloten zijn, streeft men eerst naar de vergunning voor vreemdelingen, om zich met handel en nijverheid bezig te mogen houden of wel, zooals bijv. in China, naar de

openstelling van havens. Daaraan knoopt zich het streven vast naar opheffing van verschillende verbodsbepalingen, beperkingen en lasten, waardoor de vreemdelingen in ongunstiger omstandigheden verkeerden dan de inboorlingen. De hoeksteen der geheele ontwikkeling vormen de overeenkomsten betreffende invoerrechten en met den invoer verbonden formaliteiten, die den hoofdinhoud van de tegenwoordig tusschen de beschaafde volkeren gesloten handelsverdragen nitmaken. Deze verzekeren gewoonlijk volle handelsvrijheid, waaronder echter niet de belastingvrije invoer begrepen is; verder de gelijkstelling met de bewoners des lands, wat betreft het nitoevenen van de bedrijven, belasting en gebruik van verkeersmiddelen. Daar het verkeer met vele landen vooral te water geschiedt, worden de overeenkomsten in zulk geval handels- en scheepvaartverdragen genoemd, terwijl de met onbeschaafde volkeren gesloten verdragen dikwijls als handels- en vriendschapsverdragen worden aangeduid.

OVERZICHT van de Handels- en Scheepvaartovereenkomsten gesloten tusschen Nederland en vreemde Mogendheden.

LAND.	DAATTEKENING VAN DE OVEREENKOMST.	ONDERWERP.
Amerika	19 Jan. 1839	Handel en scheepvaart.
(Ver. Staten van N.). ..	Stbl. 1839, N ^o . 29	
	26 Aug. 1852	" " "
	Stbl. 1853, N ^o . 16	
België	12 Mei 1863	" " "
	Stbl. 1863, N ^o . 119	
	Gewijzigd 13 Jan. 1873	
	(Stbl. N ^o . 106)	
	7 Dec. 1865	" " "
	Stbl. 1866, N ^o . 79	
Bulgarije	12/24 Juni 1897	Regeling der handelsbetrekkingen.
	Stbl. 1897, N ^o . 176	(Maart 1905 opgehouden te gelden).
China	6 Oct. 1863	Vriendschap en handel.
	Stbl. 1865, N ^o . 119	
Columbia	1 Mei 1829	Vriendschap scheepvaart en handel.
	Stbl. 1830, N ^o . 6	
Congostaat	27 Dec. 1884	Erkenning Intern. Vereeniging van des
	Stbl. 1885, N ^o . 75	Congo en van hare vlag.
	26 Febr. 1885	Algemeene Akte der conferentie van
	Stbl. 1885, N ^o . 101	Berlijn.
	2 Juli 1890	Algemeene Akte der conferentie van
	Stbl. 1892, N ^o . 92	Brussel.
	8 Juni 1899	Herziening minimum invoerrecht op alko-
	Stbl. 1900, N ^o . 110	hol, dranken in de convent. zone v. Afrika
		(wijziging algem. Akte van Brussel).
Denemarken	15 Juni 1701	Vriendschap en commercie.
Duitschland (zie Pruisen)		
Egypte	17 April 1886	Handel en scheepvaart.
	Stbl. 1886, N ^o . 110	Regeling der handelsbetrekkingen.
Frankrijk	27/28 Jan. 1892	Overeenk. betr. het invoerr. v. prod. n. d.
	13 Ang. 1902	Ned. Kol. in Frankr. en de Fr. Kol. en
		betr. het invoerr. v. prod. n. d. landen in
		de Ned. Kol., goedgek. b. d. wet v. 28
		Jan. '04 (Stbl. no. 15), Kon. besl. v. 10
		Maart '04 (Stbl. no. 58).
Griekenland	10/22 Febr. 1843	Handel en scheepvaart.
	Stbl. 1843, N ^o . 34	

LAND.	DATTEKENING VAN DE OVEREENKOMST.	ONDERWERP.
Griekenland	18/30 Juni 1851 Stbl. 1851, N ^o . 147 13 Aug. 1814	Handel en scheepvaart.
Gr. Brittannië en Ierland.	17 Maart 1824 Stbl. 1824, N ^o . 39; 27 Oct. 1137 Stbl. 1837, N ^o . 64; 27 Maart 1851 Stbl. 1851, N ^o . 22. 15 Ang. 1889	Overzeesche bezittingen. Belangen en rechten in Indië. Handel en scheepvaart. " " "
Italië	Stbl. 1891, N ^o . 106 24 Nov. 1863 Stbl. 1864, N ^o . 106	Toepassing douane-reglementen. Handel en scheepvaart.
Japan	8 Sept. 1896 Stbl. 1897, N ^o . 199	" " "
Liberia	20 Dec. 1862 Stbl. 1864, N ^o . 77	Vriendschap, handel en scheepvaart.
Marokko	18 Mei 1853 Stbl. 1859, N ^o . 9 7 April 1877	Handelsbetrekkingen.
Mascate	27 Ang. 1877	" " "
Mexico	22 Sept. 1897 Stbl. 1899, N ^o . 200	Handel en scheepvaart.
Oostenrijk-Hongarije	26 Maart 1867 Stbl. 1869, N ^o . 90 3 Sept. 1886 Stbl. 1886, N ^o . 172 12 Dec. 1888 Stbl. 1889, N ^o . 136	" " " " " " (add.) " " " (add.)
Persië	3 Juli 1857 Stbl. 1858, N ^o . 10	Vriendschap en handel.
Portugal	5 Juli 1894 Stbl. 1896, N ^o . 89	Handelsbetrekkingen.
Pruisen (tolverbond)	31 Dec. 1851 Stbl. 1852, N ^o . 104 17 Oct. 1868 Stbl. 1869, N ^o . 75 18 Sept. 1895 Stbl. 1898, N ^o . 121 4 Juni 1898 Stbl. 1899, N ^o . 277	Handel en scheepvaart.
" (en overige Rijn- oever-Staten)	17 Oct. 1868 Stbl. 1869, N ^o . 75 18 Sept. 1895 Stbl. 1898, N ^o . 121 4 Juni 1898 Stbl. 1899, N ^o . 277	Rijnvaart " (add. verklaring). " " "
Roemenië	15 Maart 1899 Stbl. 1900, N ^o . 8	Handel en scheepvaart.
Rusland	1/13 Sept. 1846 Stbl. 1846, N ^o . 62	" " "
Servië	7/17 Oct. 1881 Stbl. 1882, N ^o . 75	Handelsbetrekkingen
Siam	17 Dec. 1860 Stbl. 1862, N ^o . 198 10 Nov. 1883 Stbl. 1889, N ^o . 138	Vriendschap, handel en scheepvaart.
Spanje	12 Juli 1892 Stbl. 1893, N ^o . 217 13 Nov. 1899 Stbl. 1900, N ^o . 78	Handel in spiritualiën. Handelsbetrekkingen.
Tunis	3 April 1897 Stbl. 1897, N ^o . 264	" " (wijziging).
Turkije	Kapitulaties 1612 en 1680 25 Febr. 1869 25 Sept. 1847 19 Ang. 1875	Schikking met Frankrijk, regeland de betrekkingen in het Regentschap Tunis.
Zweden		Vriendschap en handel.
Zwitserland		Handelsbetrekkingen. Handel en scheepvaart. Handelsbetrekkingen.

LAND.	DATTEKENING VAN DE OVEREENKOMST.	ONDERWERP.
Duitschland		
Oostenrijk-Hongarije		
België	5 Maart 1902	
Spanje	Wet 12 Jan. 1903	
Frankrijk	Sthl. No. 18. K. B.	Betreffende de snikerbelasting.
Groot-Brittannië	4 Juni 1903	
Italië	Sthl. No. 192.	
Zweden		
Noorwegen		

Handelsvlag. Zie *Vlag*.

Handelsvloot noemt men, in tegenstelling met de oorlogsvloot (zie aldaar), de gezamenlijke schepen van een natie, die voor het vervoer van personen en goederen te water bestemd zijn. In de meest nitgebreide beteekenis van het woord rekent men daaronder de zeeschepen en de rivier- en hinnenvaartuigen, in de engere beteekenis daarentegen alleen de zeeschepen; deze laatste opvat-

ting geldt hij bijna alle Europeesche zeemogendheden. De volgende tabel geeft een overzicht der handelsvloot van de voornaamste staten in 1902, waarbij in Amerika ook de schepen, welke de groote meren bevaren, opgenomen zijn. In deze tabel zijn alleen de zeilschepen van 50 en meer, de stoomschepen van 100 en meer registertonnen opgenomen.

Landen.	Stoomschepen.		Zeilschepen.		Totaal.
	Aantal.	Inhoud.	Aantal.	Inhoud.	Inhoud.
Groot Brittaonië en Ierland	5261	7817375	7134	2352378	10169753
Vereenigde Staten van Noord-Amerika	747	913055	3726	1397865	2310920
Duitsche Rijk	1115	1548996	906	536744	2085740
Noorwegen	758	499052	2002	883034	1383886
Frankrijk	560	535358	1406	401353	936711
Italië	350	344022	1533	510887	944909
Rusland	570	432548	2693	502480	845028
Zweden	562	306755	1542	288546	595301
Spanje	428	455790	602	100889	556679
Nederland	269	326969	661	121597	448566
Japan	366	326233	1502	170790	497023
Denemarken	329	253826	739	125031	378857
Griekenland	137	138644	925	181473	320117
Turkije	89	57848	916	176843	234731
Oostenrijk-Hongarije	210	292917	119	27752	320669
Brazilië	208	90432	343	76992	167424
België	85	118463	9	2445	120908
Overige landen	289	203937	1016	261082	465019
Totaal	12702	14063120	27854	8110121	22782241

Handelsvrijheid. Zie *Handelspolitiek*.

Handelswegen noemt men de wegen, langs welke het verkeer tusschen de handeldrijvende volken plaats heeft, zoowel die te land, als die te water, zoowel met karavanen, wagens, spoorwegen, als met zeil- en stoomschepen. De handel zoekt natuurlijk den kortsten, goedkoopsten, veiligsten weg, waarlangs hij de goederen kan vervoeren. De aanleg van nieuwe wegen, vaarten, kanalen, spoorwegen; het aanleggen van werken tot bevordering van de veiligheid der scheepvaart; veranderingen in de wetgeving, vooral die betreffende de heffing van tollén en andere belastingen; de aansluiting van spoorwegen onderling of het in verband daarmede brengen van zeeha-

vons kunnen een geheel andere richting aan het handelsverkeer geven en oude wegen doen verlaten, om langs nieuwe het vervoer te doen plaats hebben. Ook het ontdekken van nieuwe punten van aanknooping van handelsrelatiën, verandering in de richting der nijverheid op zekere plaatsen, omkeeringen in de wijze van produktie van zekere artikelen of het vinden van nieuwe débouchés voor eenige handelsvoorwerpen kunnen hetzelfde gevolg hebben.

Handelswetenschappen omvatten die takken van wetenschap, waarvan de studie voor den koopman tot uitoefening van zijn bedrijf nuttig en noodig is. Hiertoe behooren handelsrekenen (het rekenen in verband met de kennis van man-

ten, maten en gewichten, rente- en arbitragebe-
rekening), verder warenkennis, handelsgeschiede-
nis, handelsaardrijkskunde, handelsstatistiek, han-
delsrecht met inbegrip van het wisselrecht, han-
delspolitiek (zie aldaar), handelskennis (de leer
van het wezen en de vormen van den handel en
de handelszaken, van de staats- en andere inrich-
tingen ter bevordering en behartiging van den
handel enz.), handelsleer en handelsbedrijf (als
wetenschappelijke beschrijving der regels voor
het handelsbedrijf, ook wel handelswetenschap
in engeren zin of theoretische handelswetenschap
geheeten) en ten slotte de kantoorvakken (boek-
houden, handelscorrespondentie enz.), die ook wel
met den naam praktische handelswetenschap wor-
den aangeduid.

Hand- en Spandiensten noemde men voor-
heen het eigenhandig opmaken der dijken door
de dijkplichtigen, zooals dat oorspronkelijk alge-
meen en later hier en daar nog tot de 16de eeuw
geschiedde.

Handgeld noemt men het bedrag, dat aan
vrijwilligers voor den militairen dienst bij het aan-
gaan hunner verbintenis terstond wordt nitbetaald.
Tevens is het de eerste ontvangst op een dag
van een kramer of venter. Zie ook *Godspenning*.

Het Latijnsche *arrha* beteekent meer de som
door den echtgenoot ten bate zijner vrouw vast-
gelegd als equivalent van de huwelijksgift,
alsmede rouwgeld dat betaald moet worden als
iemand een aangegane verplichting niet nakomt.

Handgemeen. Zie *Gevecht*.

Handgetouw is een weefgetouw, waarvan
de afzonderlijke deelen door den wever met han-
den en voeten in beweging gebracht worden.

Handgranaat. Zie *Granaat*.

Handicap, een Engelsche sportterm, wordt
voornamelijk gebruikt bij wedrennen en duidt
aan de door een deskundige voor den sterkere
zoodanig verzwaarde of voor den zwakkere zoo-
danig verlichte taak, dat alle deelnemers zooveel
mogelijk gelijke kans hebben op de overwinning.
Degene, die de handicaps regelt, heet *Handi-
capper*.

Handkus is een onde en zeer verspreide wijze
van begroeting, om achting, eerbied of (bij vrou-
wen) liefde nit te drukken. De handkus behoort
tot het ceremonieel van alle Hoven, speciaal van
het Spaansche. *Cortez* vond het gebruik ook bij
de Azteken. Ook den goden werden handkussen
toegeworpen (zie Job XXXI: 27).

Händler, *Paul*, een Duitsch schilder, geboren
te Altenweddingen den 10^{den} Maart 1833, stu-
deerde te Berlijn en Düsseldorf, was van 1853
—1858 werkzaam in *Schnorr's* atelier te Dres-
den, ondernam studiereizen naar Rome en werd
in 1872 leeraar en in 1883 professor aan de aca-
demie te Berlijn. Van zijn werken noemen wij:
de ontwerpen voor de glasvensters van het man-
sion van prins *Albert* van Engeland te Wind-
sor, een altaarblad voor de garnizoenskerk te
Posen (1876), „*Paulus's* scheepvaart” (1868), „*Ecco
homo*” (1872), „*Christus* met *Petrus* op het meer”
(1876), „*Paulus* predikt tegen de *Atheners*” en
„*De verbranding der pauselijke hullen te Witten-
burg*” (1881—1883). Hij overleed den 15^{den} Au-
gustus 1903 te Bethel.

Handlichting is de geheele of gedeeltelijke

onthefving van minderjarigen van de onderlijke
macht of van de voogdij en van den staat van
minderjarigheid. Zij is of een volkomen meer-
derjarigverklaring, *venia aetatis*, in den Code
Napoléon niet, maar wel in het oud Hollandsch
recht bekend, of een beperkte, die slechts ten
deele den minderjarige met den meerderjarige
gelijktelt. De volkomen handlichting kan aan
een minderjarige, die 20 jaar oud is, wanneer
hij geschikt geacht wordt om zelf zijn zaken waar
te nemen, verleend worden door den Hoogen
Raad. De Hooge Raad neemt geen beslissing dan
na verhoor of behoorlijke oproeping van beide
onders of van den langtlevende hanner, en, in-
dien de minderjarige onder voogdij staat, van den
voogd, toezien den voogd en zijn bloedverwanten
of aangehuwen. Wordt het verzoek toegestaan,
dan reikt de Hooge Raad, zoo het ook de goed-
keuring des konings erlangt, aan den meerder-
jarig verklaarde een *brief* van meerderjarig-
verklaring uit. Hij, die dit stuk ontvangt, staat
in alles met den meerderjarige gelijk; alleen
heeft hij voor het huwelijk de toestemming
noodig van anders en grootonders, zoolang deze
nog leven en die goedkeuring ook zonder *venia
aetatis* vereischt zou zijn geworden. Zijn bevoegd-
heid in het vervreemden en bezwaren van vast
goed kan door den Hoogen Raad beperkt worden
tot den leeftijd, waarop hij anders meerderjarig
zou zijn geworden. De *venia aetatis* is een ver-
andering van den burgerlijken staat, die van in-
vloed is op de bevoegdheid der personen en op
hun rechtsverhoudingen tegenover derden; zij
werkt daarom niet tegenover derden, voordat zij
behoorlijk is gepubliceerd geworden. Zij kan niet
worden ingetrokken. Voor hen, die slechts een
gedeeltelijke gelijkstelling beboeven met meer-
derjarigen, om zelfstandig werkzaam te zijn in
handel, landbouw of nijverheid, is reeds op 18-jar-
igen leeftijd en op gemakkelijker wijze een be-
perkte handlichting mogelijk. Zij wordt verleend
door den kantonrechter op verzoek van den min-
derjarige, maar kan niet verleend worden tegen
den wil van dengene der anders die de ouderlijke
macht of de voogdij uitoefent. Ook hier wordt
geen beslissing genomen dan na verhoor of behoor-
lijke oproeping van anders of van voogd, toezien-
de voogd en nabestaanden. De akte van handlichting
moet duidelijk en nauwkeurig omschrijven, welke
rechten van meerderjarigheid verleen d worden.
Ten aanzien van de handelingen, waartoe de min-
derjarige bevoegd is verklaard, staat hij met den
meerderjarige gelijk; overigens blijft hij in alle
opzichten minderjarig en onderworpen aan de
ouderlijke macht of de voogdij. De inhoud der
akte van handlichting moet nauwkeurig bekend
worden gemaakt. Maakt hij, die beperkte hand-
lichting kreeg, misbruik van zijn bevoegdheid,
of bestaat hiervoor gegronde vrees, dan kan de
handlichting op verzoek van de ouders of van
den voogd of toezien den voogd door de *Rechtbank*
weder worden ingetrokken. Natuurlijk moet ook
deze intrekking, om te kunnen werken, gepubli-
ceerd zijn. Onder het Fransche recht was beperkte
handlichting van rechtswege een gevolg van het
huwelijk van den minderjarige; onder het tegen-
woordig recht wordt men door het sluiten van
een huwelijk meerderjarig.

Handmortier. Zie *Mortier*.

Handnervig. Zie *Blad*.

Handoplegging is van onds hij onderscheidt den volken in gebruik geweest, als een zinnebeeld van het overdragen van eenig gezag, van wijding, zegening. Op zulke wijze stelden de Grieken hun ambtenaren in dienst, verklaarden de Romeinen hun slaven vrij. Zij had plaats bij de Israëlieten en wel bepaaldelijk bij de wijding der priesters. Ook de offerdieren werden er door gewijd. Dat gebruik is overgebracht in de Christelijke Kerk en kreeg de beteekenis van mededeeling van den Heiligen Geest of den Goddelijken zegen; vandaar dat zij nog toegepast wordt bij doop, belijdenis, absolutie en ordinatie. Ook in de Hervormde Kerk bestaat nog altijd het gebruik der handoplegging. Zij geschiedt door dienstdoende godsdienstleeraars op den jeugdigen evangeliedienaar, die zijn dienstwerk in een gemeente aanvaardt.

Handpaard wordt, van achter naar voren gezien, in ieder span het rechter- of vanhandsche paard genoemd.

Handschoen noemt men nit leder, pelswerk, zijde, wol, katoen, linnen, asbest, gammi enz. vervaardigde handbedekkingen. Men onderscheidt korte of lange handschoenen, naar gelang zij de hand of tevens den benedenarm bedekken. De glacé handschoenen worden voornamelijk van geitenvellen vervaardigd, mindere kwaliteit van lamsvellen, de slechtste van schapenvellen. Het leder wordt, nadat het door looien bereid en geverfd is, aan de buitenzijde met scherpe klingen bewerkt om het een gelijkmatige sterkte te geven. Daarna snijdt men het in reepen van ruim een duubbele handbreedte, rekt die in de lengte uit, legt zes daarvan op één zoogenaamd vak, waarop de omtrekken der deelen van den handschoen als scherpe stalen sneden omhoog steken en snijdt met een pers alle gelijktijdig uit, waarna nit de bovendeelen, onderdeelen en vingers de handschoen samengenaaid wordt. Alleen fijnere soorten worden nog met de hand in elkander gezet; voor het overige geschiedt de bewerking geheel machinaal. De nabewerking bestaat in het rechtekken der afzonderlijke deelen, het neerslaan der naden en het persen, waartoe de handschoenen in vochtige doeken gewikkeld worden, om de gewenschte lengte te verkrijgen. Het vervaardigen van handschoenen is een oude Fransche industrie, die door de Hugenootten op het einde der 17de eeuw naar de Germaansche landen overgebracht werd. In Frankrijk neemt Parijs de eerste plaats in, vooral sedert de door *Jouin* nitgevonden machines.

Reeds oude volkeren uit Voor-Azië droegen handschoenen; op Egyptische gedenkteekenen worden lange handschoenen door hen als belastingen of geschenken medegebracht. Eveneens droegen de oude Perzen vingerhandschoenen van kostbaar pelswerk. *Homerus* vertelt, dat herders en arbeiders ruwe handschoenen droegen, om zich tegen doornen te beveiligen; verder beschouwden de Grieken handschoenen als een teeken van verwijfheid, hoewel, vooral in lateren tijd, bij den maaltijd van een soort handschoenen gebruik gemaakt werd. Wij vinden deze *digitalia* eveneens bij de Romeinen, die ook zonder vork of lepel

de spijzen met hun handen naar den mond brachten. De oude Skandinaviërs, de Germanen van lateren tijd, de Franken enz. gebruikten eveneens handschoenen. In de 13de eeuw waren zij een onmisbaar deel van het vrouwelijk toilet. In het rechtswezen werden handschoenen van het vel van wilde dieren of otters als een symbool voor sommige schenkingen beschouwd; in het ridderswezen als symbolen van de investituur beleening en rangverhooging; bij nitdagingen wierp men den tegenstander een handschoen in het gezicht, het oprapen was een bewijs, dat men de uitdaging aannam. In de 16de eeuw waren handschoenen algemeen in gebruik; de Spaansche waren het meest in de mode, daarna de gele zeemlederen; witte waren nog voornamer; borduurwerk en gouden knoopjes waren zeer geliefd. Later, toen men bloote armen droeg, werd de handschoen tot den elleboog verlengd, vervolgens kwamen de korte weer in zwang, terwijl thans bij de dames lange en korte met de heerschende kleederdracht afwisselen.

Handschoen, Troween met den. Zie *Huvelijk*.

Handschrift of Manuscript noemt men in het algemeen elk met de hand geschreven werk, in tegenstelling met zulke, die gedrukt of op andere wijze vermenigvuldigd worden. Meer in het bijzonder geeft men dien naam aan werken uit den ouden tijd, vervaardigd op papier of perkament. Het papier is gedeeltelijk van Egyptischen oorsprong en werd deels van de papyrusplant bereid, gedeeltelijk gemaakt van katoen of zijde, en men bediende zich daarvan tot aan de helft der 13de eeuw, toen het tegenwoordig gebruikelijke papier meer algemeen werd. Veelal bezigde men zwarten inkt, doch ook wel rooden of blauwen. Zelfs vervaardigde men wel eens handschriften met gouden of zilveren letters. Doorgaans echter werden deze alleen voor de beginletter of de titels gebruikt.

Men verdeelt de oude handschriften naar hun uitwendig voorkomen in *rollen* (*columnina*) en ingenaalde boeken (*codices*). Deze laatste zijn van nieuweren oorsprong dan de eerste. De schrijvers der handschriften waren doorgaans vrijgelatenen of slaven (*scribae, librarii*) en in lateren tijd monniken, vooral Benedictijnen, die volgens de regels hunner Orde verplicht waren tot dezen arbeid. In nog lateren tijd werden de handschriften door *profectores* (*correctores*) verbeterd en verfraaid.

Van groot belang zijn voor de beoordeeling van een handschrift de letterteekens zelf. In het algemeen zijn die van een Grieksch handschrift lossen, naarmate het onder, stijver, naarmate het jonger is. Intusschen zal men bezwaarlijk een Grieksch handschrift aantreffen, dat vroeger is geschreven dan in de 5de eeuw onzer jaartelling. De letterteekens der Latijnsche handschriften worden genoemd naar hun betrekkelijke grootte en ook wel naar den vorm, dien zij in zekere tijden bij verschillende volken bezaten. Men heeft alzoo *scriptura Romana antiqua, Merovingica, Longobardica, Carolingica* enz., en bij elke van deze soorten heeft men regels vastgesteld, waarnaar men de onheid beoordeelen kan. Voor de 8ste eeuw vindt men in de Latijnsche handschrij-

ten zelden leesteekens, en ook na de invoering van deze in de 13de eeuw, zijn er geschreven, waarin alle leesteekens onthreken. Handschriften, die geen verdeling in hoofdstukken enz. bezitten, zijn altijd oud. Waar echter de zoogenaamde *custos* of de herhaling van het laatste woord eener bladzijde aan het hoofd eener volgende wordt opgemerkt, kan men verzekerd zijn, dat zulk een handschrift van geen vroegeren tijd is dan van de 12de eeuw. Hoe minder in aantal en hoe begrijpelijker de verkortingen zijn, des te ouder is het handschrift, waarin zij voorkomen. In de ondeste handschriften zijn de woorden zelfs niet door tusschenruimten gescheiden. Ook uit de gedaante der Arabische cijfers, die men niet vroeger vindt dan in de eerste helft der 13de eeuw, kan men den onderdom van een handschrift bepalen. Vele handschriften hebben aan het slot een aanwijzing, wanneer en door wien zij geschreven zijn, doch men kan daarop niet altijd vertrouwen, daar dikwijls de oorspronkelijke schrijver met een der afschrijvers wordt verward en verwisseld.

Het is moeilijk te bepalen, welk der bekende handschriften voor het ondeste moet worden gehouden. Men mag echter aannemen, dat zelfs het oudste de eerste eeuw onzer jaartelling niet overschrijdt. Eindelijk voegen wij er nog de opmerking bij, dat men in de Middeleeuwen de gewoonte had, om het handschrift van oep perkament zoo veel mogelijk nit te wischen en daarop dan weder andere geschriften te plaatsen. Men geeft aan zulke nitgewische, afgekrabde perkamenten den naam van *codices rescripti*, *raai* of *palmipesen*. Die gewoonte heeft echter reeds in de 14de eeuw opgehouden, vermoedelijk omdat toen het papier meer en meer in gebruik kwam.

Van de Oostersche handschriften is het ondeste, dat wij kennen, vermoedelijk nit de 9de eeuw onzer jaartelling afkomstig. Verder bezitten de Chinezen zeer oude handschriften en de Zweedsche ontdekkingsreiziger *Srew Hedin* vond in de ruïnes van oude steden in de omstreken van het Lohner vele zeldzame Chineesche en Mongoolsche manuscripten. Ook heeft men in de voornaamste bibliotheken, inzonderheid in het Britsch Museum, tal van Syrische manuscripten, zelfs uit de 4de en 5de eeuw; zij zijn door den hoogleraar *W. Wright* beschreven. Nog overvloediger zijn Arabische handschriften of met Arabische letters geschreven Perzische en Turksche handschriften bewaard gebleven, bepaaldelijk in het Britsch Museum, in het East-India Housc te Londen en in de Bodleyaansche Bibliotheek te Oxford, alsmede in de boekertjen te Leiden, Berlijn, München, Weenen, Parijs, Gotha, Kopenhagen en Petersburg. Armenische en Aethiopische handschriften bebooren ook niet meer tot de zeldzaamheden. Ter gelegenheid van den oorlog in Abassinie (1868) zijn er 400 overgezonden naar het Britsch Museum. De oude Assyrische handschriften bestaan uit leemen tafeltjes, de Achter-Indische somtijds uit met zilver bekleede houten plankjes, beschreven met zwarte letters. Op Bali en elders in Insulinde werd en wordt op bladeren van den Lontarpalm geschreven en eenige bladeren aan het eene niteinde samengebonden tot een boek. Tot de Westersche manuscripten behooren in de eerste plaats de Grieksche, welke men in de

voornaamste bibliotheken in grooten getale aantreft. Tot de ondeste handschriften bebooren ongetwijfeld de papyrusrollen uit de Egyptische graven, afkomstig nit het tijdperk der *Ptolemaci* tot aan het einde der Romeinsche heerschappij. Van dergelijken aard zijn ook de verkoolde papyrusrollen nit Herclanum. De leesteekens kwamen eerst in de 7de eeuw in gebruik. In jongere handschriften zijn vele verkortingen gebezigd. Sedert de 14de eeuw zijn vele Grieksche handschriften naar Italië gebracht en ten behoeve van Italiaansche geleerden afgeschreven. Zeer groot is het aantal Latijnsche handschriften en men heeft er op perkament uit den tijd der keizers. Ook de Romeinen schreven met groote staande letters (*uncialschrift*) zonder de woorden te scheiden, maar maakten terens gemakshalve gebruik van een soort van looppend schrift (*curief schrift*). In de 8de eeuw verdween het uncialschrift en werd door de Frankische, fraai gevormde kleinere letter (*minuscule*) vervangen, en in de 12de eeuw vertoont deze zich reeds eenigermate in de thans gebruikelijke gedaante.

Het is de taak der *palaeografie* (zie aldaar) de oude handschriften te ontcijferen, kritisch te vergelijken en hun schrift nauwkeurig te onderzoeken.

Groote verzamelingen van handschriften treft men in alle beroemde bibliotheken van Europa aan, in ons land vooral te Leiden. Talrijk zijn tegenwoordig ook de systematische catalogi van handschriften.

In rechten is het handschrift alleen van belang bij de beoordeeling van de bewijskracht van sommige onderhandsche geschriften. Meestal ontleenen de stukken hun kracht van bewijs nitluitend aan de *handteekening* (zie aldaar). Het handschrift van iemand is al datgene, wat hij in persoon, eigenhandig, op schrift gesteld heeft. Bij authentieke stukken komt het voor de daarbij betrokken personen, de partijen, op het handschrift niet aan, — hij onderhandsche wel. Onderhandsche geschriften leveren over het geheel hetzelfde bewijs op als authentieke ten aanzien van de onderteekenaars, hun erigenamen en recht-verkrijgenden, mits ze *erkend* zijn door degenen, tegen wie men zich daarop beroept, of dat ze op wettige wijze voor erkend kunnen worden gebonden. Hij, tegen wien men zich op een onderhandsch geschrift beroept, is verplicht zijn handschrift of zijn handteekening stellig te ontkennen of te erkennen, doch zijn erigenamen of recht-verkrijgenden kunnen volstaan met te verklaren, dat zij het *niet erkennen* als het schrift of de handteekening van hem, wiens naam daarop geschreven staat. Bij ontkenning of niet erkenning van het handschrift of de handteekening moet de rechter een onderzoek naar de echtheid daarvan bevelen. Deskundigen zijn bij dat onderzoek behulpzaam. Onderhandsche eenzijdige schuldverheningen tot voldoening van gereed geld of van een zaak welke op een bepaalde waarde kan worden gesteld, moeten *geheel* geschreven worden met de hand van dengene, die ze ondertekend heeft, of ten minste moet daaronder, behalve de handteekening, met de hand des onderteekenaars een goedkeuring geschreven worden, houdende in voluitgeschreven letters de som of de

hoogrootheid of hoeveelheid der verschnidde zaak. Zijn deze voorschriften niet gevolgd, dan levert het stuk slechts begin van bewijs op. Koopmansboeken en handelspapieren behoeven niet met de hand des koopmans geschreven te worden. Het namaken van een handschrift kan het misdrijf van *valseheid* opleveren (zie aldaar, benevens onder *Akte, Bewijs, Geschrift*).

Handslag noemt men den slag in de hand ten teken van een trouwbelofte of ter bekrachtiging van een gesloten overeenkomst of van een geboden prijs.

Handspaak is de naam van een stevigen stok, op kleine schepen met het eene uiteinde passende in de gaten van het braadspil. De handspaak dient als hefboom, om door het omdraaien van het braadspil den ankerkabel op te winden.

Handsworth, een stad in Staffordshire (Engeland), dicht bij Birmingham, bezit een theologisch seminarium, dezelfde industrie als Birmingham (zie aldaar) (1901) 52921 inwoners. In de kerk vindt men de graven van *Watt, Boulton* en *Murdoch*.

Handteekening (De) maakt een geschrift tot een stuk, dat in rechten hewijs kan opleveren tegen den onderteekenaar. Door een akte of ander stuk te onderteekenen, neemt men in het algemeen den inhoud daarvan voor zijn rekening; alleen bij onderhandsche eenzijdige schuldverbindingen eischt de wet, dat zij om volledige bewijskracht te bezitten, of geheel met de hand des onderteekenaars geschreven moeten zijn of naast de onderteekening een goedkeuring moeten behelzen. (Zie *handschrift*). De handteekening bestaat in het plaatsen van den naam onder het stuk. Vroeger was als dergelijk merk het gebruik van het zegel — een wapen in was, later in zegellak afgedrukt — algemeen in zwang. Sinds de verbreiding der schrijfkunst is alleen de handteekening als zodanig merk gangbaar. Geen ander teken of figuur, bijv. een kruisje — heeft de kracht van een handteekening. Het doet er niet toe, dat het schrift, hetwelk voor de handteekening moet doorgaan, voor iedereen geheel onleesbaar is, als slechts bewezen wordt, dat znlk een schrift werkelijk door den onderteekenaar van een stuk als handteekening geberigd is. *Onderhandsche* akten moeten altijd door partijen onderteekend zijn; bij *authentieke* kan de onderteekening achterwege blijven, mits de notaris of andere ambtenaar daarvan en van de reden der verhindering melding maakt.

Handvest heette oorspronkelijk in het algemeen elke schriftelijke, door eigen zegel of onderteekening bekrachtigde acte, doch kreeg later de beteekenis van een door den landsheer nitgevaardigde acte, waarbij het een of andere recht werd vastgesteld of ook aan een stad of een ander lichaam bepaalde voorrechten of rechten werden toegekend. Hoewel ook bijzondere heeren wel handvesten gaven, die niet altijd als privilegien zijn te beschouwen, wordt handvest toch meestal als synoniem beschouwd met privilege (zie aldaar).

Handvleugelingen (Chiroptera). Zie *Vleermuisen*.

Handvuurwapenen (zie de platen) zijn vuurwapenen, welke door een enkelen man medegevoerd en in elk terrein gebruikt kunnen wor-

den. Naar doel en constructie verdeelt men hen in: geweren als hoofdwapen, karabijnen als hulpwapen, revolvers en zelflaadpistolen tot zelfverdediging.

In de eerste helft der 14de eeuw is men, op voorbeeld der Arabieren, begonnen het buskruit als voortdrijvend middel in de schietwapenen te gebruiken, welke al spoedig in twee hoofdtypen — geschikt en handvuurwapenen — verdeeld konden worden. Het draagbare wapen ontving den naam van hand- of loodbus en was in de tweede helft der 14de eeuw hier te lande in gebruik. Het bestond uit een ijzeren buis met honten of ijzeren staart tot opvangen van den terugstoot en van een vork tot stenn, terwijl de lading door middel van een brandende lont ontstoken werd. Omstreeks het midden der 15de eeuw werden deze wapenen van een lade voorzien en verriep de staart na welke wijziging ze hier te lande kniphussen genoemd werden. In dezelfde eeuw kwamen er echter nog andere vuurwapenen in gebruik, met langeren loop en groter kaliber, die den naam van haakbussen (fig. 1) verkregen en langzamerhand de kniphussen verdrongen. Wer-

FIG. 1.

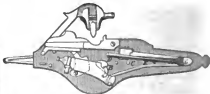
den zij in den beginne door hunne grootte zoowel door de artillerie als de infanterie gebruikt, later veranderde dit door het aanbrengen van een hont lade, zij waren nu voor artilleristische doeleinden te licht. De lont werd bevestigd tusschen de bekken van een haan, die door middel van een veer met trekker in beweging werd gebracht. Deze inrichting, lontslot (fig. 2) genoemd, is lan-

FIG. 2.

gen tijd in gebruik geweest, maar had het nadeel, dat het vuur bij rochtig weer zeer bemoeilijkt werd. Het radslot (fig. 3 en 4), dat in 1517 in Duitschland nitgevonden werd en eigenlijk niets anders

FIG. 3.

was dan een soort vuursteenslot, was dan ook als een wezenlijke verbetering te beschouwen. Het overwicht van de vuurwapenen werd aan-

1. Prunach blindadelgeweer M 41 (system Deryan).

5. Prunach blindadelgeweer M 66 (system Chassepott).

2. Paulsdy-geweer.

4. Kugelsch infanteriegeweer M 5506 (system Sander).

3a. Remington-geweer. Afgeschoten.

6. choolenryksch infanteriegeweer M 67 (system Werndl).

7a. Boersch infanteriegeweer M 68 (system Werndl).

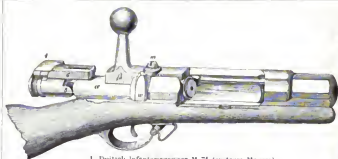
7b. Slot.

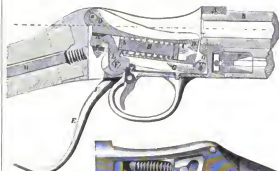
3b. Longdoornroede.

8. Amerikaasch spencer-geweer.

1. Duitsch infanteriegeweer M 71 (systeem Mauser).

2a. Engelsch infanterie
geweer M 71.
Lengtedoorsnede.

2b. Het sluittoestel
in het geweer.

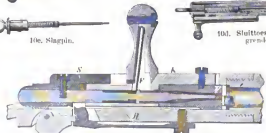
10e. Het sluittoestel.

10e. Slagpin.

10d. Sluittoestel met
grensdel.

3. Nederlandsch infanteriegeweer M 71 (systeem Beaumont).
Slot in lengtedoorsnede.

3. Russisch infanteriegeweer M 71 (systeem Berdan).

6. Duitsch af
n. Slot van het geweer

8. Oostenrijksch geweer

10b. Sluit

10a. Zwaartse af
(systeem 3)
Geweer, geweer 4
(Lengtel 4)

12. Russisch draag-

APENEN II.

Geweer 71.84
tot magazijnvuur gereed.

Fransch repetiergeweer M 88
(systeem Vetterli).

systeem Mannlicher).

(gesloten).

Geweer M 88
(systeem Mannlicher).

M 91 (systeem Nagant-Mossin).

6b. Slot gespannen,
tot magazijnvuur gereed

9a. Fransch geweer M 86
(systeem Letali, lijna geopend.

9b. Geheel geopend.

11c. Engelsch
geweer M 89 II Geopend (Lengtedoorsnede).

11a. Geopend (op zijde).

11c. Loodrechte
dwarsdoorsnede.

7. Amerikaansch
Lee-geweer M 73.

1. Duitsch geweer M 1888

2. Amerikaansch Marine Lee-geweer M 188. Geweend.

2b Geweer na het afvuren der eerste patroon.

3a. Spaansch Minorgeweer M 188. Geweer na het afvuren der eerste patroon in den loop.

3b. Geweer na het afvuren der eerste patroon in het magazijn afgevuurd.

3c. Geweer M 188.

4a. Nederl. Infanteriegeweer M 188. Geweend, de patronen er in geplaatst.

4b. Geweer na het afvuren der eerste patroon.

5. Duitsch geweer M 188. Geweend, de houder met patronen gereed tot het vullen van het magazijn.

2c. Magazijnhouder met 8 patronen.

3d. Lodrecht dwarsschiet door het geweer in magazijn.

zienlijk grooter, toen prins *Maurits* hen belangrijker verbeterde door ze handelbaarder te maken zonder de nitwerking te verminderen, wat verhand hield met het ongeharmaast strijden der edelen. In 1640 werd in Frankrijk het vuursteenslot (fig. 5) nitgevonden, dat omstreeks het begin der 18de eeuw, na veel tegenkantsing, algemeen werd ingevoerd. Wederom werd het wapen lichter gemaakt, waardoor de vork kwam te vervallen en de vuursnelheid toenam. Toen de bajonet werd ingevoerd, gaf men de geheele infanterie vuurwapenen. Het gebruik van patronen, dat door den

Verzwaarde lading vergrootte de dracht, waardoor de artillerie op het slagveld werd teruggedrongen, wat vergrooting van het vermogen van het geslacht ten gevolge had.

Het geweer vormt het hoofdwapen van den infanterist, de cavalerie daarentegen is bewapend

FIG. 4.

Zweedschen koning het eerst was ingevoerd en waarvan fig. 6 een afbeelding geeft, verhoogde aanmerkelijk de bruikbaarheid der vuurwapenen. Toen de staten zelf voor de vervaardiging der wapenen zorgde, ging de samenstelling er hard op vooruit. Nadat in bijna alle landen proeven met

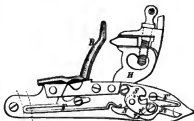
FIG. 6.

een knalpreparaat tot ontsteking der lading hadden plaats gevonden, volgde de invoering der percussie-geweren tusschen de jaren 1834 en 1845.

Met de algemeene invoering der getrokken wapenen — waarmede in de 15de eeuw reeds proeven genomen waren — ging het juistheidsschieten met rezenschreden vooruit, wat in verband met het laden langs de kulas — ook al sinds een paar eeuwen bekend — als een omwenteling op groote schaal kan genoemd worden. Aanvankelijk hadden de getrokken wapenen met vele moeilijkheden te kampen (stelsels *Delvigne* en *Thouvenin*), totdat in 1849 de fransche kapitein *Minié* op het denkbeeld kwam husskruitgassen, die hij het verhanden der lading gevormd worden, te hezigen om den kogel in de trekken te doen dringen. Dit stelsel, het zoogenoemde expansie-stelsel, werd in de meeste landen met eenige verbeteringen ingevoerd. Na de door *Dreyse* voortgezette proeven van *Pauilly* te Parijs was Pruisen de eerste staat die achterlaadgeweren invoerde (fig. 7, 8, 9 en plaat I, fig. 1). De schitterende nitkomsten welke hiermede in de oorlogen van 1864 en 1866 werden verkregen, waren oorzaak, dat men overal de voor door achterlaadgeweren verving. De in Amerika gebruikte metalen patroonbuizen gaven een gasdichte afsluiting van den loop. De wentelende beweging van den kogel om zijn lengteas werd bereikt, door het projectiel een grootere middellijn te geven dan die der ziel over de velden, zoodat bij het onthranden van de lading de kogel door den loop werd geperst en genoodzaakt de trekken te volgen, welk stelsel (compressie) thans overal gevolgd wordt.

FIG. 5.

met de karahijn, waarmede hier te lande ook de genie, de marechanssee en de vesting-artillerie bewapend zijn, terwijl de revolver een deel uitmaakt van de bewapening der officieren, soomed van die der bereden en van niet met geweer bewapend zijnde onderofficieren en minderen.

FIG. 7.

Omstreeks het jaar 1875 was elke mogendheid voorzien van een nitmuntend achterlaadgeweer van gelijk kaliber en vermogen en behield dit tot de jaren 1888—1896 in welken tijd algemeen repetiergeweren werden ingevoerd van een zeer klein kaliber. Zelflaadgeweren, in tal van systemen nitgedacht, werden

in alle landen beproefd, maar niet ingevoerd. Het geweer dan moet zijn een repetierwapen, ingericht voor het gebruik van metalen eenheidspatronen; *sterig* en *duurzaam* om aan ruwe behandeling voldoende weerstand te kunnen hieden; *eenwoudig*, om den gewonen soldaat zijn wapen te kunnen leeren kennen

FIG. 8.

en onderhouden; gemakkelijk niteengenomen en in elkander gezet kunnen worden. Het gewicht van het geweer moet niet te groot, maar ook niet te klein zijn met het oog op de constructie en den terugstoot, men neemt dan ook een minimum van 3,5 en een maximum van 4,5 kg. aan. De *lengte* moet kort met het oog op gewicht en handelbaarheid en lang met het oog op ballistisch vermogen zijn, beide eischen vereenigende maakt men het geweer slechts zoo lang,

FIG. 9.

dat het vuren op twee gelederen nog mogelijk is (1,25 à 1,3 m.). Om het geweer als stootwapen te kunnen bezigen, moet daaraan snel en op hechte wijze een hlaak wapen kunnen worden bevestigd. Karahijnen zijn lichter (3 kg.) en korter (1 m.) dan geweren, alleen ingericht als stootwapen voor hen die te voet gaan. (In Rusland ook de cavalerie). Pistolen moeten niet zwaarder dan 1,5 kg. en niet langer dan 0,35 m. zijn en op 50 m. nog een mensch kunnen treffen.

De samenstellende deelen der geweren en karahijnen zijn in hoofdzaak: de loop, het staartstuk, de richtmiddelen, de sluiting, het slot, de repeteerinrichting, lade, ontladstok, beslag en riem. De loop is van giet- of nikkelstaal, lang 0,73 tot 0,80 m., dik 4 tot 9 mm. kaliber 6 tot 8 mm. en inwendig getrokken. Het metaal moet veerkrachtig, hard en taai zijn, verder zoo dik, dat de loop bestand is tegen spanning van kruitsgasen, slagen en stooten. Bij onderscheidene geweren (Duitschland M. 88, Denemarken, België, Turkije) is de loop niet dik, maar wordt hij beschermd door een dunnen stalen loopmantel, zoodanig dat tusschen dezen en den loop een zekere ruimte blijft (fig. 10). Andere geweren worden voorzien van een handbeschermer met oordeelkundige verhinding van loop aan lade. De invoering van rookzwak kruut en van mantelprojectielen bepaalde het kaliber. Het aantal trekken is van 3 (Zwitserland) tot 7 (Engeland) binnen in den loop, die in de kamer te niet loopen. Zij zijn rechtsomgaand (Engeland en Frankrijk links) en van 0,08 tot 0,2 mm. diep. In de kamer, zoodanig ingericht, dat er speelruimte is, komen de patronen te liggen; bovendien vindt men er in, een kamerrand voor den patroonrand en een gleuf voor den patroontrekker. Het afzonderlijk stuk waarin het achterste deel van den loop wordt geschroefd, heet staartstuk en bevat sluittoestel en repeteerinrichting. Vizerkorrel en vizier zijn de richtmiddelen van het

bonden. Verdeelstrepen op een of op beide vleugels geven gelegenheid de klep op verschillende afstanden te zetten. (Oostenrijksche, Zwitsersche, Nederlandsche geweer plaat II fig. 5 en 10 b, tekstfig. 11). Het tweede heeft een voetstuk met scharnierend raam waarover een schuif met vizierkeep beweegbaar is. Verdeelingen op het achtervlak van het raam geven de verschillende afstanden aan. (Belgische, Engelsche geweer plaat II fig. 11 e). Men onderscheidt grendel en wentsluiting. Bij de eerste methode wordt een cylinder of bout, van een knop als handvat voorzien, van rechts naar links en naar achter bewogen om het geweer te openen of in omgekeerde richtingen om het te sluiten. Twee diametraal tegenover elkander gelegen nokken, gruppene in daarvoor bestemde gleuven van het staartstuk, zorgen bij het omleggen van den knop

FIG. 11.

voor vastzetting (zie plaat I fig. 1, 3, 4). Bij de tweede wijze wordt het sluitstuk gevormd door een korten cylinder — blok of schuif — welke bij het openen en sluiten van het wapen een wentelende heweging aanneemt, door welke beweging de kamer wordt vrijgemaakt of afgesloten, de leedige huls uitgetrokken en in sommige gevallen de patroon in de kamer gedruwd wordt (zie plaat I fig. 2 tot 8). Het slot is bestemd om de ontsteking van de lading teweeg te brengen en wel door middel van een veer, die na gespannen te zijn, ontspannen wordt en het schot doet afgaan. De veer, die de slagpin doet vooruit snellen, is een spiraalveer (zelfspanners). Aan het slot is een aftrekinrichting verhoeden en gewoonlijk nog een veiligheidsinrichting, bestemd om ontijdig afgaan van het schot te voorkomen. De lade is in den regel van notebouwenhout en dient om de verschillende deelen van het vuurwapen tot een geheel te verhinden en om het wapen steeds gemakkelijk te kunnen behandelen. Ladegroeven en handbeschermer worden aangebracht, om de hand tegen branden aan den loop te beschermen. Het beslag dient om de metalen deelen van het geweer met de lade te verbinden (banden), den geweerriem te bevestigen (kordonhengels), den trekker te beschermen (hengels met krop) en den onderkant der kolf tegen beschadiging te behoeden (kolfplaat). De ontladstok dient om een klemmende huls te kunnen uitstooten, den loop schoon te kunnen maken en het geweer aan rotten te kunnen zetten. De repeteerinrichting bestaat uit een magazijn ter opname van den patronenvoorraad en een aanbrenginrichting door welke de patronen te juister tijd uit het magazijn worden aangevoerd. Het magazijn kan aangebracht zijn: a. Onder den loop, of b. Onder en in het staartstuk. Bij a heeft het magazijn den vorm van een huis die onder en evenwijdig aan den loop is aangebracht en waarin

FIG. 10.

geweer. De eerste is gewoonlijk van staal, heeft in lengte-doorsnede de gedaante van een rechthoekig trapezium, in dwarsdoorsnede die van een gelijkbenigen driehoek met afgeronden top en wordt met een zwalnwstaart op een voetstuk geschoven, dat of op den loop gesoldeerd wordt of er een geheel mede uitmaakt (zie tekst fig. 10 A). Het vizier bestaat gewoonlijk uit een ijzeren of stalen voetstuk en een verplaatsbaar deel voorzien van een vizierkeep. De voornaamste vizerstelsels zijn: het boogklep en het schuifvizier. Het eerste heeft een voetstuk met twee vleugels en een klap scharnierend daarmede ver-

de patronen achter elkaar zijn geplaatst. Bij h wordt het magazijn gewoonlijk gevormd door een platte metalen doos waarin de patronen in een verticale laag, somtijds in twee naast elkander gelegen en in elkaar grijpende verticale lagen geplaatst zijn. De doos is van boven open en krugt gemeenschap met startstnk en loop door een sleuf die onder in het startstnk nitkomt. Een aanbrengerrevolver drukt een aanbrenger waartegen (a) of waarop de patronen rusten in de richting van de sleuf in den hak van het startstnk. Door een magazijnsper kan hij sommige geweerstelsels de magazijnsvoorraad worden afgesloten. De enkellaadpistool is geheel verdrongen

FIG. 12.

door de revolver, die weer verdrongen dreigt te worden door de zelflaadpistool. De revolver bestaat uit een kast waarop een loop is geschroefd en waarin verder een cylinder draait om een as. Deze cylinder heeft 5 à 6 kamers waarin patronen kunnen geplaatst worden, terwijl elke kamer bij het draaien juist voor het verlengde van den loop komt. Telkens als het slot gespannen wordt, maakt de cylinder een $\frac{1}{2}$ à $\frac{1}{4}$ omwenteling; trekt men af, dan draait de cylinder niet. Men kan den haan met de hand achterover halen, het slot spannen en dan aftrekken en men kan een doorgaanden druk op den trekker aanbrengen, waarbij de haan mede achterovergaat en de slagveer zich op het goede oogenblik ontspant. De verdere deelen zijn gelijk aan die der geweren; de pistolen worden meestal voorzien van een koord, welke aan een ring of oog wordt bevestigd. Het kaliber gaat tot 7,5 à 9 mm.

De bajonet is bestemd om, met het vuurwapen verbonden, een krachtig stootwapen te vormen. Zij moet vling en stevig — zonder hinder voor het vuren — opgeplant kunnen worden. De verhouding geschiedt gewoonlijk aan den loop, zelden aan de lade; het aanbrengen meestal onder maar ook wel ter zijde van den loop. Repeteergeweren met hunne groote vuuruitwerking hebben de bajonetgerechten tot de nitsonderingen teruggebracht, waardoor korte dolk of sabelbajonetten en hartsvangers in gebruik zijn gekomen (fig. 12).

Kogel, lading, huls en ontstekingsmiddel tot één geheel vereenigd, dragen den naam van patroon. De lading wordt los in de huls gestort of er in geperst, waarbij een ledige ruimte vóór de lading gespaard wordt. Dan volgt meestal een schijf was of vet tusschen kartonnen of viltten schijfjes en ten slotte de kogel. Het vet dient om de wrijving van den kogel in de ziel te verminderen, welke kogel klemmend in de huls gewurgd wordt (zie tekst fig. 13). Behalve deze patroon — scherpe — genaamd, gebruikt men ook de losse patroon met honten kogel, die zich

geheel versplintert bij het schieten; de wachtpatroon met kleinere kruittlading, dan de scherpe; de Marga-patroon met kogel van cellulodine en slechts 0,1 gram rookzwak kruitt; de exercitiepatroon met honten stop, welke honten de huls uitsteekt en dan de gedaante van een kogel heeft. De kogel van de scherpe patroon is van hard lood met mantel van vernikkeld staal, die op het platte vlak is omgebogen. De grendelsluiting *Dreyse* (plaat I fig. 1) bestaat uit het startstnk (a), de geleider (b), de lip (c), de sluitveer (d), de naaldkoker (e). Om het geweer te kunnen openen, wordt met den duim der rechterhand op de lip der sluitveer gedrukt en de slagveerkoker teruggetrokken, totdat de voorste verhoging der veer tegen den achterkant van het verwijde gedeelte der nitboring in den geleider stuit. De trekkerveernok wordt hierbij omlaag gedrukt. De knop wordt nu rechtstandig en het sluitstnk vervolgens achteruit gebracht. De patroon wordt nu in de kamer en het sluitstnk naar voren gebracht, de knop rechts gedraaid. Wederom wordt op de sluitveer gedrukt en de slagveerkoker vooruit gebracht, de slagveer is nu sterk gespannen. Door een druk op den trekker zakt de trekkerveernok, de kraag komt vrij en de slagveer drukt den naaldkoker met kracht naar voren, waardoor de naald in het ontstekingsmiddel der patroon dringt en dit ontsteekt.

FIG. 13.

Een ander voorbeeld van naaldontsteking geeft plaat I fig. 5, door de Fransen na den veldtocht van 1866 (Pruisen) ten spoedigste ingevoerd. Als voorbeeld van wintelsluiting waarbij de as van wenteling loodrecht op de richting der zielas, in het achter-bovengedeelte van het sluitstnk is geplaatst, zoodanig dat het voorreinde hiervan zich, bij het openen, benedenwaarts beweegt, noemen wij het Amerikaanse *Peabody* geweer (plaat I, fig. 2). Door het afzonderlijk slot te laten vervallen en er een zelfspanner te maken, ontstonden de stelsels *Werder* (plaat I, fig. 7 en 7b) *Comblain* en *Martini*. De as van wenteling, loodrecht op de richting der zielas geplaatst in het voor-benedengedeelte van het sluitstnk, zoodat dit, bij het openen, achterwaarts naar beneden wentelt, zien wij bij het Amerikaansch *Remington* geweer (plaat I, fig. 3a en 3b). Om het geweer te laden wordt de haan (c) gespannen en de afsluiter (B) achterover gehaald, waarbij de tuimelaar binnen den afsluiter gedwgd, de slagpin achteruit gedrukt en de ledige huls medegevoerd wordt. De punt van den pal (d) raakt nit de insnjding van den afsluiter en komt tegen het achterreinde van den trekker te rusten. Na de huls er nit te hebben doen vallen, brengt men een nieuwe patroon in de kamer en slaat den afsluiter dicht. De pal is nu weer van den trekker verwijderd, zoodat het schot eerst afgaat door een druk op den trekker. De as van wenteling evenwijdig aan en onder de zielas geplaatst, vinden wij bij het Oostenrijksche geweer stelsel *Werndl* (zie plaat I fig. 6). Bij de wenteling van het cilindrische sluitstnk komt een daarin aangebrachte insnjding tegenover de kamer, zoodat de patroon kan worden ingebracht.

Is de as van wenteling evenwijdig aan en zijwaarts van de zielas aangebracht, zoodat het sluitstuk zijwaarts nit zijn ligplaats treedt en zoo het inhrengen van de patroon mogelijk wordt, dan krijgt men het stelsel *Snider* (plaat I, fig. 4). Om het type te kenschetsen, spreekt men van doorsluiting, in Frankrijk van fusils à tabatière. In 1867 en 1868 werden in Nederland de voorlaadgeweren van *Snider*-sluiting voorzien.

Als baanbreker van het oorlogsgeweer moet beschouwd worden het Amerikaansch *Spencer*-geweer, waarbij een magazijn, van patronen voorzien, in de kolf werd aangebracht (plaat I fig. 8). De beugel (h) wordt naar beneden getrokken, waardoor de ledige huls nit het geweer valt en het sluitblok (c) een nieuwe patroon naar voren schuift. Duwt men den beugel (b) weer naar boven, dan pakt het stuk a de patroon en schuift ze in de kamer. De patronen zitten in een koker welke in de kolf wordt geschoven en door omdraaiing wordt vastgezet en verbonden met de kolf. Als type van een geweer met grendelsluiting, vervaardigd in verband met de onderzinkingen opgedaan in den oorlog 1870—1871 noemen wij het Nederlandsche infanterie-geweer M 71 (plaat II fig. 4). In het staartstuk (H) beweegt zich een grendel (K) met hollen knop waarin een slagveer (F). De slagpin (B) is vast aan den haan (S) verbonden en gaat hij het draaien van den knop van rechts naar links, naar achter, waardoor de slagveer (F) tegelijk gespannen wordt. Is de knop rechtstandig gebracht en wordt hij naar achter getrokken, dan kan een patroon in de kamer gebracht worden, terwijl de ledige huls door den patroontrekker (E) verwijderd is. Sluit men den grendel en brengt men den knop naar rechts, dan wordt de kamer door den afsluiter (V) afgesloten, de haan met slagveer blijft daarbij gespannen. Drukt men op den trekker, dan ontspant zich de slagveer, haan met slagpin schieten naar voren, de punt van de pin dringt in het slaghoedje van de patroon tegen het aanbeeldje en het schot gaat af. Het Duitsche infanterie-geweer M 71 stelsel *Mausser* (plaat II fig. 1) en het Russische geweer stelsel *Berdan* (plaat II fig. 3) komen zoowel in samenstelling als in ballistische eigenschappen met het Nederlandsche overeen. Alleen heeft men hierbij tot het spannen van den haan een spiraalveer gebruikt. Een geweer, dat in constructie overeenkomt met het Amerikaansche *Spencer* maar gewijzigd naar het *Mausser*-stelsel, is het Engelsche infanterie-geweer M 71 (stelsel *Martini-Henry* (zie plaat II, fig. 2a en 2b).

Na Amerika was het Zwitserland, dat een repeteer-geweer voor de bewapening der geheele infanterie invoerde en wel het *Vetterli*-geweer in het jaar 1869 (plaat II, fig. 5). Het geweer kan bevatten 11 patronen in het magazijn onder den loop, 1 op den aanbrengrer en 1 in de kamer. In de opening (a) van het staartstuk zit de aanbrengrer (b) met aanbrengrerhefboom (b₁). Sluit men het geweer, dan komt de aanbrengrer in zijn laagsten stand en een patroon nit het magazijn wordt er op geschoven. Bij het openen drukt de afsluiter den korten arm van den aanbrengrerhefboom naar achter en den langen arm met aanbrengrer en patroon naar boven, tot zij gesnit wor-

den door de werking der veer (1), waardoor het magazijn gedeeltelijk afgesloten blijft. Eerst wanneer de patroon, door het naar voren schuiven van den afsluiter, in de kamer is gebracht, daalt de aanbrengrer en een nieuwe patroon komt uit het magazijn. Het repeteer-mechanisme van het Duitsche infanterie-geweer 71.84 (plaat II, fig. 6a en 6b), het Fransche Lebel-geweer M 86 (plaat II, fig. 9a en 9b) en M 86^{1/2} is gelijk aan dat van het stelsel *Kropatschek*. Het magazijn is onder den loop en kan 8 patronen bevatten. Een aanbrengrer, die zich op en neer beweegt, brengt de patroon vóór de kamer, een afsluiter verbonden aan den grendel de patroon er in. Door middel van een repeteerhefboom waarvan de gegraveerde knop huiten het staartstuk uitsteekt, kan het geweer als enkellader en als repeteerwapen gesteld worden. De nadeelen aan de hiervoren beschreven stelsels verbonden, werden grootendeels overvallen door de nitvinding van een geweer van den Amerikaan *Lee* (M 79 zie plaat II, fig. 7), welk geweer o. a. ook is ingevoerd — met wijzigingen van de heeren *Melford* en *Enfield* — in Engeland (plaat II, fig. 11, 11b en 11c).

Zooals uit de figuren blijkt, is het magazijn onder het staartstuk geplaatst en zoodanig ingericht, dat het patroon voor patroon moet worden gevuld, de man voert hierbij een deel van zijn taschvoorraad in magazijnen verpakt mede. De oorspronkelijke magazijnen konden 5, de latere 8 à 10 patronen bevatten. Het magazijn wordt van onder naar boven in zijn ligplaats geschoven. Is het leeggeschoten, dan valt het uit het staartstuk, maar blijft met een kettinkje aan het geweer verbonden. Een tweede magazijn kan daarna ingebracht en het eerste gevuld en in de tasch geborgen worden. Niet geheel leeg geschoten magazijnen kunnen van boven door het staartstuk worden bijgevoerd, het geweer kan ook als enkellader worden gebezigd. De repeteerinrichting van het Oostenrijksche geweer M 1888, stelsel *Mannlicher* (plaat II, fig. 8) wordt gevormd door het magazijn, den aanbrengrer, de aanbrengrerveer en den honderhaak met veer. Het magazijn is één met trekkerplaat en beugelkrop. De achterronderkant is open om den patroonhonder te doen uitvallen, als al de patronen daaruit verschoten zijn. In denzelfden geest is de repeteerinrichting van het Nederlandsche geweer M 95, stelsel *Mannlicher* (plaat III, fig. 4a en b).

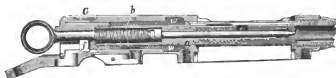
Een geweerstelsel, dat in vele opzichten van de bestaande afwijkt, is dat van *Schmidt*, in Zwitserland ingevoerd onder den naam van *Repeteer-geweer* M 89 (plaat II, fig. 10a). Het magazijn S, dat door een alevaf van de trekkerplaat van onderen naar boven in het geweer wordt gebracht, is op de rechterzijde voorzien van een nok S met boogvormige alevaf (plaat II, fig. 10b). Door den hefboom bij S naar boven te bewegen, zal het magazijn dalen; het rijst wanneer men den hefboom omlaag drukt. De patronen, 12 in getal, komen zoodanig in twee verticale rijen te liggen, dat het midden van de bodems der patronen van de eene rij ter hoogte van de aansluiting der bodems van de patronen der andere rij gelegen is. Een patroonhonder van geperst papier met randen van staalplaat wordt op het magazijn geplaatst, daarna de 6 patronen met

den duim nit den houder in het magazijn gedrukt. Vervolgens handelt men op dezelfde wijze met een tweeden houder, beide ledige houders worden daarna weggeworpen. Drukt men op den nok S dan gaat het magazijn omhoog, de bovenste patroon wordt door den grendel gegrepen en het geweer is gesteld als repeteerwapen. Laat men daarentegen het magazijn dalen, dan is het geweer als onkellader gesteld en kan patroon voor patroon geladen worden. Het geweer heeft een rechtlijnige grendelsluiting met centrale vastzetting van den grendel. De haan bestaat uit een stift met oog aan de achterzijde en wordt door middel van een gleuf en tand met de slagpin waaraan stift met punt en kraag verbonden (zie tekst fig. 14 en plaat II fig. 10, c, d, en e). Om het geweer te laden, trekt men den geleider (G plaat II, fig. 10) terug, die door draai-

ven gedrukt, worden tegengehouden omdat de bovenste patroon tegen hot van boven omgezette gedeelte van den houder vastgehouden wordt. De rand der bovenste patroon steekt eenigszins boven den onderkant van den afsluiter nit, het kogeleinde is iets opgelicht. Wordt de grendel gesloten, dan schuift de patroon nit den houder en komt in de kamer, de volgende patronen rijzen omhoog. Is de laatste patroon in de kamer gebracht, dan verliest de houder zijn steun en valt door zijn eigen gewicht langs de opening van het magazijn op den grond. De sluiting van het geweer wordt gevormd door den geleider, den afsluiter, den patroontrekker, den uitwerper, den haan, de slagpin, de slagveer, de slagpinmoer, den grendelpal met stuitnok, den haanpal en de aftrekinrichting.

De geleider is een holle cylinder met knop en geleidstnk; de afsluiter is een cylinder met kanaal voor de punt der slagpin en gleuf voor het blad der pin. Een veer met haak is de patroontrekker, verbonden aan den afsluiter, evenals de

FIG. 14.

ing in nokken de huls losmaakt en medevoert, totdat deze tegen een stift snit en uitgeworpen wordt. De geleider gaat echter nog verder achteruit en spaant verder het slot. Gaat de grendel nu weder naar voren, dan wordt een patroon medegevoerd, de slagveer blijft gespannen, maar wordt nu tegengehouden door den nok der stang van de aftrekinrichting. Door op den trekker te drukken, gaat deze nok omlaag en het schot gaat af. Trekt men aan het oog van den haan en draait het daarna 90° om, dan is het geweer in de rust gesteld en kan de grendel niet geopend worden. Het in Duitschland nog in gebruik zijnde geweer 88 (zie plaat III, fig. 1) komt wat de inrichting betreft nagenoeg geheel overeen met het geweer M 95 der Ned. Landmacht (zie plaat III, fig. 4 en 4h). Het magazijn vormt een geheel met den trekkerplaat en den bengelkrop en wordt met behulp van schroeven, waarvan de achterste tevens dienst doet als knisschroef door de lade aan het startstuk hevestigd. De achteronderkant is open, om den patroonhouder, die in een verwijding van het magazijn tusschen de evenwijdige richels geleid wordt, te doen nitvallen als alle patronen daaruit verschoten zijn. De patroonhouder is van staalplaat vervaardigd. Hij is van boven, van onderen en van voren open met verhooging op den achterwand om den houder in het magazijn vast te houden. De honderhaak is tusschen de zijwanden van het magazijn om een spil beweegbaar, zij houdt den houder die met 5 patronen gevuld wordt, vast. De gevulde patroonhouder wordt van boven door den bak van het startstuk in het magazijn gebracht en daarbij zoover omlaag gedrukt, dat de klan van den honderhaak boven de verhooging van den houder grijpt. De aanhenger wordt hierbij door de patronen omlaaggedrukt en de aanhengerveer gespannen. De patronen aldus naar bo-

nitwerper, die echter een voor- en achterwaartsche beweging kan maken. De haan is een doorboorde cylinder met een lip nitgefreed voor den haanpal, een tand met spanvlak, een nok en een kanaal voor de slagpin. Deze heeft een punt, een blad, een kraag met twee groeven, een afplatting, om het draaien in den haan te beletten en het schroefende met merkstreep. De slagveer is een spiraalveer, die aan de voorzijde stent tegen den kraag der slagpin en aan de achterzijde tegen de borst in het kanaal van den geleider. De slagpinmoer wordt op het achtereinde der slagpin geschroefd en is op het achtervlak eveneens voorzien van een merkstreep. De haanpal dient om het geweer in de rust te zetten. Hij heeft een vlengel als handvat (waarop soms het woord „Rust“) en een as met lepelvormig uiteinde. Zet men den vleugel naar rechts om, dan staat het geladen geweer in rust; de grendel kan niet worden geopend; het achterover halen van den trekker heeft geen uitwerking. De grendel snit bij het achteruithalen tegen den grendelpal, een hefboom waarvan de achterste arm door een spiraalveer steeds naar binnen gedrukt wordt. Behalve als stuitnok dient de grendelpal als verlikker, zoo de soldaat den grendel zonder afsluiter in het startstuk mocht willen brengen. De aftrekinrichting wordt gevormd door een, om een spil draaibare trekkervork, die aan de onderzijde een hus heeft, waarin een spiraalveer, welke de vork achterwaarts omhoog drukt. Met de trekkervork zijn scharnierend verbonden de trekkernok en de trekker met twee drukpunten.

Het verbeterde Lee-geweer (plaat II, fig. 7) tevens van het kleinste kaliber ter wereld (6 mm.) vindt men in het Amerikaansche Lee-geweer M 95 (zie plaat III, fig. 2, 2b, 2c). Het magazijn moet bij het inhrengen van den houder op

zijde geopend worden; deze valt er daarna onderuit. In veel oprichten komt het geweer overeen met het *Mannlicher* stelsel, evenals het Russische drie linieën-geweer M 91 (stelsel *Nagant-Mossin* zie plaat II, fig. 12). Merkwaardig is aan het verbeterde Lee-geweer, dat eenmaal geladen het sluitstuk *niet* geopend kan worden of er moet een schot zijn afgegeven. Uit het Russische geweer wordt steeds met opgeplante bajonet geschoten. De houder gaat bij het laden niet mede in het magazijn, maar wordt voor het sluiten van den grendel er nit geworpen. De repeteerinrichting van het Spaansche geweer M 93, stelsel *Mauzer*, wordt gevormd door het magazijn, den aanbrenger en de aanbrengerveer. De patronen komen in 2 rijen naast elkaar te liggen (zie plaat III, fig. 3d), waardoor het magazijn zooveel verkort is kunnen worden, dat het niet meer buiten de lade nitsteekt. Om het magazijn te vullen, wordt het geweer geopend en een gevulde houder in het staartstuk geplaatst (zie plaat III, fig. 3c); drukt men met den duim de pa-

FIG. 15.

tronen omlaag, dan treden deze in het magazijn. De ledige houder blijft in zijn stand, maar wordt bij het vooruitbrengen van den grendel uitgeworpen. Een richel op den aanbrenger belet het geweer te sluiten, indien het magazijn ledig is, waardoor de schutter gewaarschuwd wordt (zie plaat III, fig. 3a, 3b). De richel van het Duitse geweer M 98 (zie plaat III, fig. 5) is schuin

FIG. 16.

afgewerkt, waardoor het sluiten van het geweer bij ledig magazijn niet helet wordt. Deze richel dient dan alleen om de patronen zigzagsgewijze in het magazijn te doen plaats nemen. De sluiting van het Spaansche en het Duitse *Mauzer* geweer komt in hoofdzaak overeen met die van het Belgische geweer M 89 en deze weder

met die van het reeds beschreven Mannlicher geweer.

Het Indische geweer verschilt van het Nederlandsche o. a. in den vorm van de bajonet, eerstgenoemd heeft een kruis aan de stootplaat. Verder zitten aan den Indischen handbeschermer veeren, om hem aan den loop te bevestigen (evenals aan de Nederlandsche karabijn) en mist het Indische geweer de trekkervorkveer met pin. Een zelflaadpistool, en wel het door *Luger* verbeterde Borchardt-pistool, in den handel gebracht onder den naam Parabellum-zelflaadpistool, zien wij in tekstfiguren 15 en 16.

Handwerken, vrouwelijke, in den meest uitgebreiden zin van het woord, omvatten al die werkzaamheden, welke door vrouwen thuis tot het vervaardigen of versieren van kledingstukken en waschogoed verricht kunnen worden, zooals spinnen, weren, naaien, borduren, breien enz. In de 19de eeuw, toen, na invoering van machines, de massaproductie van dergelijke voorwerpen meer en meer de overhand kreeg, werd het begrip vrouwelijke handwerken meer beperkt tot zulke voorwerpen, waarbij het vooral op de niting van goeden smaak, wat vorm, kleur en rangschikking betreft, aankomt. In den laatsten tijd heeft men aan deze soort van arbeid, zoowel op oeconomische als op aesthetische gronden, meer aandacht geschonken en ze trachten te bevorderen door oprichting van scholen, vereenigingen, tijdschriften, tentoonstellingen en musea, waaraan somtijds kunstnijverheidsscholen verbonden zijn.

De Nederlandsche wetgever maakt nog een verschil tusschen *nuttige* en *fraaie handwerken*, waarbij alleen gelet wordt op de meer of mindere noodzakelijkheid der beoefening van de verschillende afdelingen op de volkscholen. Let men daarentegen op de wijze van bewerking en den aard der grondstof, dan vallen vier groepen te onderscheiden, n. l. 1° die, waarbij men alleen garen noodig heeft en door het werken met draaden een voorwerp verkrijgt (breien, haken, knopen, kralenwerk en frivolté); 2° zulke waarbij naast garen nog een tweede grondstof noodig is (naaien, verstellen, knippen van kledingstukken en tapisserie arbeid); 3° die waarbij garen en een reeds bewerkte stof gebruikt wordt, die men wil verfieren of verbeteren (merken, stoppen, mazzen, borduren, tamboureer-, sontache- en applicatiewerk); 4° phantasiewerk, zooals wond- en papiermozaiek, lederwerk, bloemenmaken enz.

De oorsprong der vrouwelijke handwerken verliest zich in de grijze Ondheid, want reeds bij de Babyloniërs werden de kleederen met borduurwerk versierd. Hun aard en strekking maakt, dat zij feitelijk in elken stand der maatschappij thuis behooren, hun goede invloed in elk huisgezin dient hespeurd te kunnen worden.

Handwerk, handwerksnijverheid. Handwerksnijverheid wordt wel eens genoemd in tegenstelling met fabrieksnijverheid die nijverheid, welke als van ouds nog hoofdzakelijk met de hand en eenvoudige werktuigen wordt bedreven. In zuiver staathuishoudkundigen zin is de beteekenis der woorden h. en h-nijverheid eene andere, n. l. de productieroom, die historisch is geveld op de huisvlijt en den loonarbeid en die het manufactuurstelsel, de fabrieksindustrie en de huisindustrie

voorafgaat. Het handwerk of het ambacht is het bedrijf van hem, die al of niet geholpen door zijn knechten, voor eigen risico en op bestelling van den afnemer gebruiksartikelen maakt en aan dezen aflevert met bijlevering van de grondstof. Het ambacht of handwerk is dus een kleinbedrijf. In dezen zin zijn de maatkleedermaker of -kleedermaker, de broodhaker, de huisschilder, de timmerman, metselaar of stucadoor, de maat-schoenmaker en zoovele andere patroons handwerks- of ambachtslieden.

Zijn bloeitijd heeft het ambacht of handwerk ook in Nederland gehad in den gilde-tijd. De uitoefening daarvan was zelfs gedurende eeuwen aan het lidmaatschap van het gilde gebonden, dat de beoefenaars van eenzelfde bedrijf of van verwante bedrijven samenvoegde tot gemeenschappelijke behartiging hunner belangen tegenover allen, die aan hun bedrijfsmonopolie wilden tornen, tegenover de overheid en zelfs tegenover onfaire concurrentie in eigen kring. Juist het gilde maakte het mogelijk, dat alle handwerks- of ambachts-patroons een vast en zeker bestaan aan hunnen beroepsarbeid ontleenden, m. a. w. dat het aantal patroons gelijk tred hield met de behoeften der afnemers, en dat verder verhindert werd, dat sommige patroons zich verrijkten ten koste van andere beroepsbroeders. Deze omstandigheden doen de gildeoordening nog in den tegenwoordigen tijd zoo aantrekkelijk schijnen voor vele kleine patroons, die lijden onder de concurrentie met de grootindustrie.

Met de opheffing van den gildedwang ten onzent in 1798 slaat nog wel niet het doodannr voor het handwerk of ambacht, maar wordt de mogelijkheid geopend, dat de bedrijven, die vroeger het uitsluitend gebied daarvan vormden, langzamerhand in handen van de fabrieksnijverheid overgaan. In werkelijkheid werd ten onzent in den aanvang der 19de eeuw van deze door de wet geboden gelegenheid geen gebruik gemaakt. Het ambacht bleef tot in het midden der eeuw bijna het geheele gebied bestrijken, dat het vroeger rechtens had bezeten. Eindelijk echter vond ook de stoomkracht en de grootindustrie hier ingang met dat gevolg, dat het eene ambacht na het andere een deel van zijn afzet daaraan moest afstaan. Broodfabrieken werden opgericht; de kleedingconfectie deed haar intrede; de huizenbouw werd een grootbedrijf, dat voor onhekende afnemers produceert; snikerwerkfabrieken vervingen voor een deel de snikertakkers; de hoedenmakerij als ambacht raakte in verval, en thans zijn wij reeds zoover gekomen, dat geen smid meer kachels maakt, geen pottemaker meer potten of pijpen, geen wever meer laken of stof, geen glazenmaker meer glas voortbrengt en geen spiegelmaker meer glas slijpt. De voornaamste zaken van dagelijks gebruik zijn voorwerpen van de fabrieksgrootindustrie geworden of worden in het grootbedrijf door middel van thuiswerkende arbeiders gemaakt.

En toch is het gebied van het handwerk aan den anderen kant wederom aan het groeien. De concurrentie met de grootindustrie, voor zoover het gewone guederen van dagelijks gebruik betreft, is voor het ambacht doodend geweest; maar de artistieke productie, het kunstambacht, is zijn

nitaalnitend terrein geworden. Dit verschijnsel doet zich voor in zeer vele takken van bedrijf, in de menbelfabricatie zoowel als in de aardewerk-nijverheid, in de koperindustrie zoowel als in het maken van vloerkeelden, in de boekbinderij zoowel als in het verven en batikken van zijde, flinweel en katoen. In al deze takken van bedrijf en in vele andere zal de fabrieks- of de grootindustrie in het algemeen niet kunnen voldoen aan den smaak, aan het kunstgevoel van hen, die de middelen bezitten om zich met de gewone dagelijkse verbruiksartikelen niet tevreden te stellen. Voeg daarbij het onde terrein, waarop het ambacht om dezelfde redenen overwinnaar is gebleven (heeren- en dames-maat-kleedermakerij, fijnere broodbakkerij, snikerbakkerij, het vak van modiste, enz.), en men kan begrijpen, dat er nog alle reden is om aan te nemen, dat de toekomst van het ambacht niet duster is. Vooral geldt dit voor Nederland, waar in den laatsten tijd de bewijzen zijn geleverd van eene herleving van het ambacht, en dat zich in dit opzicht met de andere beschaaft naties gerust mag meten.

Hane, *Laurens van der*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, geboren te Gent den 10^{den} Januari 1617 en aldaar overleden den 6^{den} Augustus 1683, schreef „Vlaamsch Recht, dat is costumen en de wetten, gederectreerd bij de Graven en Gravinnen van Vlaanderen enz.“ (1664), in het Fransch vertaald door *Legrand* en te Kammerijk nitgegeven in 1799. Hij ligt begraven in de St. Michielsabdij te Gent, waar vroeger een vierregelig rijm op zijn zerk was gebeiteld.

Hanebalk noemt men dien balk in den dakstool, welke, evenals de bindhalk, horizontaal komt te liggen en tusschen dezen laatste en den nok tot versterking der spruiten wordt aangebracht, om een doorhuiging van deze te voorkomen.

Haneberg, *Daniel Bonifacius* von, bisschop van Spiers, een R. Katholieke godgeleerde, geboren den 17^{den} Junni 1816 te Tanne bij Kempen in Altsau, studeerde te München, verkreeg in 1839 de priesterwijding en in hetzelfde jaar de doctorale waardigheid, waarna hij in 1840 aan de universiteit te München zijn lessen opende over exegese des Ouden Testaments en Oostersche talen. In 1841 werd hij hnitengewoon, in 1844 gewoon hoogleraar in de theologie en was tevens werkzaam als kanselredenaar. In 1848 werd hij gewoon lid van de Beiersche Academie van Wetenschappen en in 1850 nam hij zijn intrek in het nieuwe klooster der Benedictijnen (St. Bonifacius) te München. In 1854 werd hij tot abt gekozen en in het daarop volgende jaar in die betrekking hervestigd. In 1861 deed hij een reis naar Tunis en Algiers en in 1864 een pelgrims-tocht naar Jernsalem, welken hij tevens dienstbaar maakte aan wetenschappelijke hedeelingen. Bij herhaling wees hij de hieschoppelijke waardigheid van de hand, zooals in 1864 die van Trier en in 1865 die van Eichstätt, doch werd tot ridder der Beiersche Kroon benoemd en in den adeldom opgenomen. In 1868 werd hij als consilior der Roomsch-Katholieke Congregatie voor Oostersche kerkplechtigheden naar Rome geroepen, om deel te nemen aan de voorloopige werkzaamheden voor het Vaticaanse Concilie. In den strijd over de onfeilbaarheid schaaarde hij zich aanvan-

kelijk aan de zijde der tegenstanders van het nieuwe leerstuk, doch onderwierp zich daaraan na de afkondiging. In 1872 werd hij bisschop van Spiers. Hij overleed aldaar den 31sten Mei 1878. Tot zijn belangrijkste geschriften behoren: „Ueber die in einer Münchener Handschrift aufbehaltene arabische Psalmenübersetzung des Rabbi Saadia Gaon" (1841), „Religiöse Altertümer der Hebräer" (2de druk, 1869), „Einleitung ins Alte Testament" (1845), „Geschichte der biblischen Offenbarung" (3de druk, 1863), „E. Renan's Leben Jesu beleuchtet" (1884), „Zur Erkenntnis-lehre von Ibn Sina und Albertus Magnus" (1866), „Canones S. Hippolyti arabice e codicibus Romanis" (1870) en „Das muslimische Kriegerrecht" (1871).

Hanedoes, Lourens, een Hollandsch landschapschilder, geboren te Woudrichem den 14ten Juli 1822, overleden aldaar den 9^{den} Februari 1905, was een leerling van C. Kruseman en B. C. Koekkoek. Een zeer bekend schilderij van hem, Oninen bij Haarlem, bevindt zich in Dordrecht museum, en andere werken o.a. in het gemeentemuseum te 's Gravenhage en het Rijksmuseum te Amsterdam.

Hanefieten noemt men de aanhangers van de door *Abu Hanifa* († 722) te Bagdad gestichte rechtschool, die in Turkije, Middel-Azië en Voor-Indië de heerschende is en naar het gebied, waar *Hanifa* werkzaam was, de Irakische genoemd wordt, in tegenstelling tot de Medinese van *Malik Hanifa* huldigt het beginsel van den *Ra'j*, d. i. van de vrije verstandelijke meeningvorming als middel voor de rechtsontwikkeling. Het meest geraadpleegde handboek van dit recht is het „*Mnchtassar*" van *Kodoeri* († 1034).

Hanekam *Celosia L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amarantaceae*.

Gewone hanekam.

gekweekt, omdat zijn bloeiwijze den aanleg bezit, om de takken op een monsterachtige wijze te

verbreiden, zoodat zij zijdelings samengroeien en op een hanekam gelijken.

Hänel, Gustav Friedrich, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Leipzig den 5^{den} October 1792, bezocht de hoogeschoolen te Leipzig en te Göttingen en vestigde zich in zijn geboorteplaats als privaattoecent. Inzonderheid heeft hij zich bemoeid met de opsporing en waardeering der bronnen van het Romeinsch recht. Gedurende 7 jaar doormaafde hij de voornaamste boekereien in Italië, Zwitserland, Frankrijk, Spanje, Portugal, Engeland en de Nederlanden, en als vrucht van zijn onderzoek verschenen zijn „*Catalogi librorum manuscriptorum, qui in bibliotheca Galliae etc. asservantur*" (1828), „*Dissensiones dominorum sive controversiae veterum juris Romani interpretum, qui glossatores vocantur*" (1834), „*Antiqua summaria codicis Theodosiani*" (1834), „*Incerti auctoris ordo Iudiciorum*" (1838) en „*Codicis Gregoriani et codicis Hermogeniani fragmenta*" (1835; naar 96 handschriften, 1837). Hierop volgde een volledige kritische uitgave van den „*Codex Theodosianus*" (1839—1842) naar 54 handschriften, de „*Norellae constitutiones imperatoris Theodosii II, Valentiniani III, Maximi, Majoriani, Severi, Anthemii*" (1844, naar 42 handschriften) en de „*XVIII constitutiones, quas Sirmondus edidit*". Verder leverde hij een uitgave der „*Lex Romana Visigothorum*" (1849, naar 76 handschriften), alsmede een „*Corpus legum ab imperatoribus romanis ante Justinianum latarum*" (1857—1860) en „*Juliani epitome latina Norellarum Justiniani*" (1873). In 1838 werd hij met den titel van Hofraad benoemd tot gewoon hoogleraar te Leipzig, waar hij den 18^{den} October 1878 overleed.

Hänel, Albert, een neef van den voorgaande en eveneens een rechtsgeleerde, geboren den 10^{den} Juni 1833 te Leipzig, studeerde te Wenen, Leipzig en Heidelberg, promoveerde in zijn geboorteplaats en vestigde zich in 1858 aldaar als privaattoecent. In 1860 werd hij hnitengewoon in 1862 gewoon hoogleraar in de rechten te Konigsbergen en vertrok in 1863 in laatstgenoemde betrekking naar Kiel. Eerst was hij lid van de Nationale Vereeniging in Sleeswijk-Holstein en na de annexatie dezer hertogdommen door Pruisen medeoprichter van de liberale partij, die in 1867 hem zoolwel tot lid van het Huis van Afgevaardigden als tot lid van den Rijksdag benoemde, waar hij zich voegde bij de Fortschrittspartij. In 1874 werd hij vice-president van den Rijksdag en in 1876 van het Huis van Afgevaardigden. Bij den aanvang der Rijksdagzitting van 1876 werd eerst niet hij, maar *Löwe* tot vice-president gekozen en toen hij na het bedanken van *Löwe* toch gekozen werd, wees hij deze waardigheid van de hand. Bij de beraadslaging over het compromis tusschen de regering en de nationaal-liberalen over de wetten op de rechtsbedeeling, beschuldigde hij (20 December 1876) laatstgenoemde van ontrouw aan de liberale beginselen, wat hij op den Rijksdag (10 Januari 1877) herhaalde. Om die reden werd hij ook niet herkozen tot vice-president in het Huis van Afgevaardigden. Na dien tijd was zijn hending meer gematigd. Bij de verkiezingen in Juli 1878 werd hij in de distrikten Kiel en Berlijn gekozen en aanvaardde het mandaat voor eerstgenoemd distrikt. In 1894

slaagde hij er in de Fortschrittspartij met de zogenaaide Secessionisten samen te smelten tot de Duitisch-vrijzinnige partij. De jaren 1893—1898 had hij geen zitting in den Rijksdag. Van zijn geschriften vermelden wij: „Das Beweissystem des Sachsenspiegels" (1858), „Decisiones consilium Goslarisium" (1862), „Die Garantie der Groezmächte in Schleswig" (1864), „Das Recht der Erstgehnrt in Schleswig-Holstein" (1864), „Zur Frage der stehenden Gefälle in Schleswig-Holstein" (3 dln., 1870—1873), „Studien zum deutschen Staatsrecht" (1873—1888), „Das Kaisertum" (1892) en „Deutsches Staatsrecht" (1892). Met *Lesse* schreef hij: „Die Gesetzgebung des Deutschen Reichs über Konsularwesen und Seeschiffahrt" (1872).

Hanepoot (*Aegopodium Podagraria* L.) is een hij ons algemeen verspreide plant, die vooral in de schaduw onder hagen en hooien welig tiert en door haar ver voortkruipende wortelspruiten tot de lastige onkruiden behoort. Zij behoort tot de familie der Schermbloemigen (*Umbelliferae*) en haar bloem heeft veel van die van wilde kervel. Voorts draagt zij duizel 3-tallige wortelbladeren met breede, langwerpige-eironde blaadjes en 3-tallige stengelbladeren. — **Hanepoot** is ook de naam van *Panicum crus galli*, een plant, die veel op zandgronden in ons land wordt aangetroffen en tot de familie der *Gras- en* (*Gramineae*) behoort.

Hanetree. Zie *El*.

Hanevoet (*Ranunculus*.) Zie *Roterbloem*.

Hanfstaengl, Franz, een Duitsch lithograaf, geboren den 24sten Maart 1804 te Bayreuth in Beieren, bezocht van 1819 tot 1825 de Academie van Schoone Kunsten te München, teekende toen reeds vele portretten naar de natuur op steen en verwierf door zijn voortbrengselen grooten roem. In 1829 werd hij leeraar aan een school te München, maar begaf zich in 1832 naar Parijs. Toen hij in het daarop volgende jaar terugkeerde, bracht hij de belangrijkste schilderstukken van het Koninklijk Museum te Dresden op steen (1835—1852); tot zijn overige kunstwerken behooren platen naar schilderijen van *Murillo* en *Raffaël*, henevens portretten van vorstelijke personen, die zich door een treffende gelijkenis en een smaakvolle uitvoering onderscheiden. Zuiverheid, duidelijkheid en kracht zijn de eigenschappen der van hem afkomstige steendrukken. In 1844 kocht hij een oud kasteel bij Pöhl, niet ver van de Ammersee, en tevens stichtte hij te München een groot atelier, terwijl hij dat te Dresden overliet aan de zorg van zijn broeders *Hans* en *Max Hanfstaengl*. Zijn inrichting te München is ook verteenwoordigd te Parijs. In 1848 begon hij zich tevens toe te leggen op de galvanografie en deed een galvanografisch atelier verrigten, terwijl hij in 1853 te München een grootsche inrichting voor fotografie tot stand bracht. Hij bezorgde toen een salonuitgave van het door hem vervaardigde plaatwerk van het Museum te Dresden, en wel in fotografische, die tot de fraaiste voortbrengselen dezer kunst behooren. Later heeft hij ook belangrijke verzamelingen van fotografische afbeeldingen geleverd, ontleend aan de Glyptothek en de Pinakothek te München. Hij overleed aldaar den 18^{den} April 1877.

Hangbrug. Zie *Brug*.

Hangen of *ophangen* noemt men een handeling, waarbij de dood veroorzaakt wordt door het dichtnoeren van een strik of strop, om den hals van dengene, die gehangen moet worden, aangebracht en met het uiteinde vastgemaakt aan een galg. Wanneer nu alle stennissen onder zijn voeten worden weggenomen, geschiedt het dichtnoeren door de zwaarte van het hangende lichaam. Het hangen staat dus gelijk met het worgen. In beide gevallen wordt de afvoer van bloed van het hoofd langs de aderen van den hals belemmerd, terwijl de slagaderen steeds bloed derwaarts voeren. Het gevolg daarvan is al zeer spoedig bewusteloosheid en scheuring der bloedvaten in de hersenen. Hierdoor, veel meer dan door het beletten der ademhaling, wordt de dood veroorzaakt. De dood wordt hij terechtstellingen door den heul in sommige landen hespoedigd door een plotselinge verdraaiing van het hoofd der gehangenen, waarbij de 2de halswervel ontwricht en het ruggemerg beleedigd wordt. Er zijn geen bepaalde kenmerken, die aanwijzen of iemand zich zelf ophangen heeft of door een ander ophangen is. Vindt men een gehangene, dan is het zaak in de eerste plaats den strop door te snijden en los te schneiven, alle eng sluitende kleederen te verwijderen en zoo spoedig mogelijk de ademhaling te herstellen. Al gelinkt dit, toch zijn dikwijls verlamming en stompzinnigheid de gevolgen van het hangen.

Hangende tuinen noemde men de op terrassen aangelegde tuinen in het oude Babylon, welke aan *Semiramis* of *Nebukadnezar* werden toegeschreven.

Hangmat noemt men op schepen een stuk zeildoek ter lengte van 2 en ter breedte van 1 m. en aan de uiteinden van scheerlijnen zoodanig ophangen, dat het aan boord der schepen een geschikte slaappleats vormt. Zulke een hangmat hijft hij het schommelen van het vaartuig in een behoorlijken stand. In de tropische landen gehruikt men de hangmat ook op het land. Zij wordt hinnenhuis of in de open lucht nitgespannen en verschaft een lichte rustplaats. De opengeeven hangmatten door Indianen van Gnyana vervaardigd, zijn meesterstukken van kunst. In het wond hangt men ze op tusschen 2 boomen en doet daaronder een vuur smeulen, zoodat de opstijgende rook den rustenden reiziger tegen muskieten beschermt.

Hangö (Finsch = *Hankoniemi*), een stad in het Finsche län Nyland, ligt op het Z. einde van een schiereiland aan de spoorlijn Hyvinge—Hangö en telt (1899) 4563 inwoners. Men vindt er een haven, een zeebad, levendigen handel en stoomvaartverbinding met Helsingfors, Abo en Stockholm. Jaarlijks loopen meer dan 1000 schepen in en uit. In de nabijheid versloeg *Peter de Groote* in 1714 de Zweedsche vloot onder *Ehrenskjöld*. Op de zuidelijke olanden staat een lichttoeren met versterkingen, die in 1854 verwoest werden.

Hangplanten noemt men planten met hangende takken en ranken, die over den rand van een hloempot heen, welke laatste op een aan koorde hangenden drager of op een stander is geplaatst, afdalen.

Hangtsjou, de hoofdstad der Chineesche provincie Tsjekiang, ligt op 30°20' N.Br. en 120°21' O. L. v. Gr., op den linkeroever van den mond van den Tsjientangkiang in de Baai van Hangtsjou en aan het zuidoende van het Keizerkanaal, dicht bij de aan drie zijden door bergen omringde Sihoe (Westzee). Het is door een hoogen muur omgeven en telt ± 700000 inwoners. De stad heeft nauwe, doch geplaveide straten met kleine huizen, vele mooie winkels, talrijke moskeeën, een vroegere Katholieke kerk, thans tempel der zeegodin. De zijde- en goudbrokaatfabrieken met slechte vrouwelijke arbeidsters, zijn de grootste van China. Handel wordt gedreven in zijde en pelswerk. Hangtsjou was tot 1276 de residentie der Soengdynastie, onder den naam Lingnan of Kingsze (Hof), en de oorlogshaven van China. Het zon vóór den Taipingopstand ongeveer 2000000 inwoners geteld hebben. Ingevoerd werd (1900) voor een waarde van 2581807, uitgevoerd voor 4785371 taal.

Hangwerk noemt men in de bouwkunde de bontverbinding, die dient om wijde ruimten met één spanning te bedekken, vooral in gebruik bij bruggen en voor kappen op maneges. Het eenvoudige hangwerk is samengesteld uit twee bont-

Hangwerk.

schoren, welke van anderen aan een horizontalen balk bevestigd zijn, van boven een hoek met elkander maken en een hanger dragen, die aan den horizontalen balk bevestigd is, zoodanig, dat deze niet door kan buigen en aan den hanger hangt.

Han-Hai (Chineesch = uitgedroogde zee) heet het grootste bekken in Centraal-Azië, dat zich tusschen den Tien Sjan en den Kwenlin en verder naar het O. tusschen lagere bergketens uitstrekt, bij het hoogland van Pamir begint met een breedte van gemiddeld 700 km. en in O.N.O. richting voortloopt over een afstand van 4000 km. In het midden zendt het bekken twee takken uit, een naar het N.W. tusschen den Tien Sjan en den Altai, Dsjoengarije heeten, en een in Z.O. richting, het bekken van den bovenloop van den Hoangho. De Han-hai vormt grotendeels den bodem van een vroegere binnenzee en omvat nitgestrekte zand- en steenwoestijnen; zij lijdt aan groote droogte en heftige zandstormen. Lage bodemverheffingen scheiden het bekken in twee deelen, het Tarimbekken in het W. en de woestijn Gobi in het O.

Hania is de naam van een oud aanzienlijk Friesch geslacht. *Gale Hania*, een aanhanger der Schieringers, leefde tegen het einde der 14de eeuw. Hij streefde in Duitschland en Italië en werd in 1398, bij den inval van hertog *Albrecht van Beieren* in Friesland, aldaar tot potestaat gekozen, doch wees die waardigheid van de hand. Terwijl hij buitenslands vertoefde, werd zijn state te Wirdum door de Vetkoopers verwoest. Hij keerde vervolgens in Friesland terug en overleed

aldaar in 1409 of 1414. — *Jorrit, Leo en Otto Hania* behoorden tot de ondertekenaars van het Verbond der Edelen. — *Sjoerd Hania* studeerde te Franeker en werd in 1497 raadshier in het Hof van Friesland en in 1525 curator der Friesche hogeschool. Hij overleed den 7^{den} April 1530. — Zijn kleinzoon *Albert Christoffel Hania* was kapitein in Staatschen dienst en maakte zich bekend door zijn overwinning op de Münstererschen en door de inneming van Blokzijl, beide in 1672.

Hanka, *Wenceslaus*, een Czechisch geleerde, geboren den 10^{den} Juni 1791 te Horinerves in het Boheemsche distrikt Königgrätz, studeerde eerst te Praag in de godgeleerdheid en vervolgens te Weenen in de rechten. Weltra bepaalde hij zich bij de Slavische taal en letterkunde en geschiedenis. Zijn „*Pisně*“ (Liederen, 2de druk, 1861) bezorgden hem reeds een goeden naam en werden achtereenvolgend door vertalingen van Serrijsche volksliederen (1817) en van de „*Idyllen*“ van *Gezner* (1819). Zijn „*Pravopis český*“ of „*Boheemsche orthographie*“ verwekte veel opzien en grooten tegenstand, doch de strijd werd te zijnen voordeele beslist. In 1818 werd hij benoemd tot bibliothecaris aan het Nationaal Boheemsche Museum. Tot zijn voornaamste geschriften behooren: „*Sprachlehre oder System der czechischen Sprache*“ (3de druk, 1849), de voortzetting van *Dobrowský's* en *Puchmayer's* „*Deutsch-Böhmisches Wörterbuch*“ (2 dln., 1821), „*Vetustissima vocabularia bohémica*“ (1833), een uitgave der „*Starohyá Skládanie*“ (5 dln.), van den heldenzang van „*Igor*“ (1821), van de kroniek van *Dalimil* (2de druk, 1853), van het „*Evangelium Remense*“ (1846), een Poolsche, Grieksche en Slavische spraakkunst, alsmede „*Slawische Wissenschaft*“ (1850—1852). In 1848 vestigde hij zich als docent in de Slavische talen te Praag, werd er in 1849 hoogleraar en overleed aldaar den 13^{den} Januari 1861.

Hankar, *Paul*, een Belgisch architect en decoratieschilder, werd in 1860 geboren en overleed in 1901 te Brussel. Een leerling van *Beyaert*, streefde hij, evenals deze, er naar te breken met den ouden sleur en bij de oprichting van nieuwe gebouwen moderne constructies toe te passen, in overeenstemming met de eischen des tijds en onder gebruikmaking van de moderne bouwmaterialen: ijzer glas, en cement. Met succes heeft hij deelgenomen aan de werken der internationale tentoonstelling te Brussel, in het bijzonder de gebouwen der koloniale afdeling te Terruieren. Vooral heeft hij tal van particuliere woningen en winkelhuizen gebouwd, in vereeniging met zijn medewerker, den Belgischen schilder *Adolphe Crespin* (geboren in 1859), tegenwoordig leeraar in de decoratieschilderkunst te Schaerbeek.

Hánke is hij plantennamen deaandniding van *Thaddaeus Hánke*, die in 1761 te Kreibitz in Bobem geboren werd, Chili, Peru, Mexico enz. bezocht en in 1817 te Cochabamba in Bolivia overleed.

Hánke, *Henriette Wilhelmine*, geboren *Arndt*, een Duitsh romanschrijfster, geboren te Janer den 24sten Juni 1784, verloor ten gevolge eener ongelukkige liefde haar opgeruimdheid en gezondheid, trad later echter in het huwelijk met den

predikant *Hanke* te Dyhernfurth aan de Oder en vond berusting in haren nieuwen werkring. De omgang met gravin *von Hogen* aldaar vergunde haar een blik in de zeden en gewoonten der hoogere standen, en op aansporing van hare schoonzuster, de schrijfster *Charlotte Haselich*, begon zij te schrijven. Voordat zij haar eersten roman, „Die Pflegetöchter“ (1821), voltooid had, verloor zij haar echtgenoot, waarna zij terugkeerde naar bare moeder. De bijval, aan haren eersteling te beurt gevallen, moedigde haaraan. Weldra volgde een reeks van romans, die in 1846—1857 te Hannover opnieuw verzameld zijn uitgegeven ten getale van 126 deelen. Als de belangrijkste noemen wij: „Claudia“ (3 dln., 1825), „Bilder des Herzens und der Welt“ (4 dln., 1822, 2de druk, 1834), „Die Freundinnen“ (3 dln., 1826), „Die Perlen“ (2 dln., 2de druk, 1836), „Die Schwiegermutter“ (2 dln., 2de druk, 1833), „Vergeltungen“ (2 dln., 1830), „Die Schwester“ (2 dln., 1831) en „Eine Schlesische Gutsfrau“ (2 dln., 1850). Zij overleed te Jauer den 15den Juli 1862.

Hankel, Wilhelm Gottlieb, een Duitsch natuurkundige, geboren den 17den Mei 1814 te Ermsleben, stondeerde te Halle aanvankelijk in de letteren, maar hepaalde zich vervolgens tot de wis-, natuur- en scheikunde. In 1835 werd hij assistent aan het physisch kabinet der universiteit en in 1838 leeraar in de natuurkunde aan de stichting van *Franke*. Nadat hij in 1839 gepromoveerd was, vestigde hij zich in 1840 als privaatdocent in de natuur- en scheikunde aan de universiteit en werd in 1847 buitengewoon hoogleeraar. In 1849 werd hij gewoon hoogleeraar aan de universiteit te Leipzig, waar hij zich vooral bezigield met onderzoekingen omtrent de electriciteit. Vooral heeft hij veel licht verspreid over de thermo-electrische verschijnselen der kristallen. Zijn proeven met titaniet en boraciet bewijzen, dat bij klimmende en dalende temperatuur een 2- en zelfs 3-vondige wisseling der electricische polariteiten op dezelfde plaatsen der kristallen waargenomen wordt. Zijn onderzoek van het hergkristal leert, dat het in de richting der zij-assen hemimorfisch gebouwd is, en zijn waarnemingen omtrent topaas en zwaarspaat wijzen aan, dat niet alleen hemimorfische kristallen thermo-electrisch worden, maar dat evenzeer niet-hemimorfische kristallen bij verandering van temperatuur blijk geven van een electricischen toestand, doch dat bij deze aan de gelijkgevormde uiteinden der assen gelijknamige electricische polen gelegen zijn, terwijl bij de hemimorfische kristallen de verschillende uiteinden oemer als tegenovergesteld-electrisch zijn, en dat verandering van gedaante, hetzij in verschillende kristalvormen, hetzij door werktuigelijke wijziging (verbrijzelen, afslijpen enz.), een verdeling der electriciteit doet ontstaan. Tot zijn wetenschappelijke geschriften, hoofdzakelijk opgenomen in *Poggendorff's „Annalen“* en later in de „Berichten“ en „Abhandlungen“ van het Saksisch Genootschap van Wetenschappen, behooren vooral zijn „Electricische Untersuchungen“ 1856—1899, afdeeling 1—21. Hij bezorgde ook een Deutsche uitgave der werken van *Arago* (16 dln., 1854—1860). Hij overleed den 17den Februari 1899 te Leipzig.

Hankel, Herman, een zoon van den voorgaande, een wiskundige, geboren te Halle den 14den Februari 1839, studeerde te Halle en vervolgens te Göttingen en zag zijn verhandeling: „Zur allgemeinen Theorie der Bewegung der Flüssigkeiten“ met een eereprijs bekroond. Nadat hij in 1868 gepromoveerd was en zich eenigen tijd te Berlijn had opgehouden, vestigde hij zich in 1863 te Leipzig als privaatdocent en werd er hnitengewoon boogleeraar in 1867. Een beroep naar Erlangen wees hij van de hand maar vertrok in 1869 als hoogleeraar naar Tübingen. Hij overleed op een reis in het Zwarte Woud te Schwarzwald den 29sten September 1873. Van zijn geschriften noemen wij: „Theorie der complexen Zahlensysteme“ (1867). Na zijn dood verschenen van hem: „Zur Geschichte der Mathematik im Altertum und Mittelalter“ (1874) en „Elemente der projektivischen Geometrie in Synthetischer Behandlung“ (1875).

Han-Kiang, een linkerzijrivier van den Jangtse-Kiang, stroomt door de Chinesische provincies Schan-si en Hoo-pe en valt na een loop van ± 1500 km. bij Han-kon in de hoofdriever.

Hanley, een stad en afzonderlijk graafschap in Staffordshire (Engeland), heeft (1901) 61599 inwoners, mooie openbare gebouwen (stadhuis, Victoria-bal, markthal), een museum, schouwburg, kunstschool, belangrijke porselein-industrie, potbakkerijen, fabrieken van ijzer- en staalwaren en kolenmijnen. 15 km. ten W. ligt het dorp Etruria met de door *Wedgwood* gestichte beroemde porseleinfabriek.

Hann, Julius, een Oostenrijksch natuurkundige en meteoroloog, geboren den 23sten Maart 1839 op het kasteel Haas by Linz, studeerde te Weenen en werd vervolgens geplaatst als leeraar aan de hooger hangerschoolen eerst te Weenen en daarna te Linz. Wegens eenige meteorologische opstellen riep *Jelinek* hem terug naar Weenen, om er werkzaam te zijn aan het Meteorologisch Centraal-instituut. In 1868 vestigde zich *Hann* als privaatdocent aldaar, werd in 1869 adjunct aan genoemd instituut, in 1873 buitengewoon hoogleeraar en in 1877 directeur, opvolger van *Jelinek*, en gewoon hoogleeraar. In 1872 werd hij correspondent, in 1877 gewoon lid van de Academie van Wetenschappen, in 1897 hoogleeraar te Graz en in 1900 te Weenen in de kosmische physica. Hij plaatste een reeks verhandelingen in de door hem geredigeerde „Zeitschrift der Oesterreichischen Gesellschaft für Meteorologie“. Ook leverde hij in de „Allgemeine Erdkunde“ van *Hochstetter* en *Pokorny* de hoofdstukken over astronomische geografie en meteorologie en schreef verder: „Handbuch der klimatologie“ (3 dln., 2de druk, 1897), „Die Temperaturverhältnisse der österreichischen Alpenländer“ (3 dln., 1884—1886), „Atlas der Meteorologie“ (1887), „Die Verteilung des Luftdrucks über Mittel- und Süd-Europa“ (1887), „Lehrbuch der Meteorologie“ (1901).

Hanna, Marcus A., een Amerikaansch staatsman, werd den 24sten September 1837 te Nienw-Lissabon (Ohio) geboren. Als koopman veel klein begonnen, wist hij zich op te werken tot rijkdom en aanzien. Eerst omstreeks 1880 begon hij zich met politiek te bemoeien. Hij werd eenige malen

achtereen gekozen tot lid der Nationale Conventie, welke den president der republiek van de Vereenigde Staten van N. Amerika kiest. Spoedig verwierf *Hanna* in het politieke leven zooveel ervaring, dat hij in 1869 tot voorzitter werd benoemd van het verkiezingscomité der Republikeinse partij. In die waardigheid gaf hij hijk over ongemeene gaven en een zeldzaam organisatietaalent te beschikken. Hij was het, die den destijds nog tamelijk onbekenden gouverneur van Ohio, *Mc. Kinley*, als candidaat voor den presidentszetel op den voorgrond schoof en deus definitieve verkiezing wist door te zetten. Dit succes maakte *Hanna* tot den machtigsten man des rijks. *Mc. Kinley's* verkiezing is den Vereenigten Staten tot zegen geweest, wat betreft de muntpolitiek der Unie; maar van den anderen kant zijn hij en *Hanna* ook verantwoordelijk voor de invoering der in de Unie steeds krachtiger en consequenter toegepaste beschermingspolitiek.

Een niet gering deel van *Hanna's* macht berustte op de reusachtige sommen, welke hem voor de behartiging der partij-belangen werden ter hand gesteld. De groote industriële ondernemingen en machtige trusts wisten dat haar levensbelangen veilig waren, zoolang *Hanna* en *Mc Kinley* de macht in handen hielden. De trusts en de groot-industriële spekten daarom de republikeinse partijen met meer dan vorstelijke mildheid. Na *Mc Kinley's* sensationele dood kwam *Roosevelt* aan het bewind. Minder plooibaar in de handen van den almachtigen partij-"boss" dan zijn vermoorde voorganger, trachtte deze zich niet alleen van *Hanna's* voogdij in regeringszaken los te maken, maar begon hij zelfs de bekende, nog steeds voortdurende campagne tegen de trusts. Vooral dit laatste kon *Hanna* niet gedogen, daar het juist de trusts waren, die hem het geld voor verkiezings-campagnes enz. moesten verstrekken. Dit gaf aanleiding tot een steeds dieper gaande verwijdering tusschen beide mannen, zoodat *Roosevelt's* herkiezing door *Hanna* met alle middelen bestreden werd. Te midden der verkiezingscampagne overleed *Hanna*, den 17^{den} Februari 1904.

Hannaken is de naam van een Slavischen volksstam in Moravië, gevestigd in de Hanna, een bijzonder vruchthaar gewest met een oppervlakte van 1540 v.km. Zij hebben een krachtigen lichaamsbouw en een eigenaardigen tongval; ook onderscheiden zij zich door zeden en kleeding, door gastvrijheid, vlijt en welvaart, terwijl zij zich voor de oorspronkelijke bewoners van Moravië bonden. Zij zijn hartstochtelijke paardenliefhebbers, houden veel van muziek en dans en bezitten welluidende volksmelodiën.

Hannay, James, een Engelsch schrijver, geboren te Dumfries in 1827, trad op 13-jarigen leeftijd in zeedienst, maar nam in 1845 zijn ontslag, om zich te wijden aan de letterkunde. Behalve bijdragen in tijdschriften, vooral in "Punch", leverde hij: "Biscuits and grog, personal reminiscences and sketches by Percival Ping" (1848), "Hearts are trumps" (1849), "King Dobbs, sketches in ultramarine", (2de druk, 1873), "Singleton Fontenoy" (2de druk, 1873), "Satire and satirists" (1854), "Enstache Conyers" (1855), "Essays from the Quarterly Review" (1861), "Characters and criticism" (1865), "Three hundred years of a Norman

house" (1867) en "Studies in Thackeray" (1869). Ook redigeerde hij van 1860 tot 1864 de "Edinburgh Conrants", werd in 1868 benoemd tot Engelsch consul te Barcelona en overleed den 9^{den} Januari 1873.

Hanne, Johann Wilhelm, een vrijzinnig Protestantisch godgeleerde, geboren te Harber den 9^{den} December 1813, studeerde te Göttingen, Halle en Berlijn en vestigde zich als privaattoeant te Wolfenbüttel, in 1840 te Brunswijk, waar hij zijn opzienbarend werk "Der moderne Nihilismus und die Strasssche Glaubenslehre im Verhältnis zur Idee der christlichen Religion" (1842) schreef. In 1851 werd hij predikant te Hildesheim, in 1861 hoogleraar in de praktische theologie te Greifswald. Hij overleed te Hamburg den 21sten November 1889. Van zijn werken noemen wij: "Der ideale Protestantismus" (1845), "Antitheton, oder gegen Buchstabendienst und Pfaffen-tum und für den freien Geist der Humanität und des Christentums" (1846), "Vorhöfe zum Glauben oder das Wunder des Christentums im Einklang mit Vernunft und Natur" (3 dln., 1850—1851), "Bekenntnisse oder drei Bücher vom Glauben" (2de druk, 1865), "Die Idee der absoluten Persönlichkeit oder Gott und sein Verhältnis zur Welt, insonderheit zur menschlichen Persönlichkeit" (2 dln., 2de druk, 1865), "Der Geist des Christentums" (1867), "Anti-Hengstenberg" (1867), "Die christliche Kirche nach ihrer Stellung und Aufgabe im Reiche der Sittlichkeit" (1868) en "Die Kirche im neuen Reiche" (1871).

Hannekemaater is een Duitse grasmaaier, die in den hooftijd hier te lande hij den boer komt maaien.

Hanneman, Adriaen, een Hollandsch portretschilder, werd geboren te 's Gravenhage omstreeks 1601 en overleed aldaar in Juli 1671. Hij was een leerling van zijn schoonvader *Anton van Ravesteyn* en van *Daniël Mytens den Oude*. Omstreeks 1624 of 1625 ging hij naar Engeland, waar hij sterk onder den invloed van *van Dyck's* schilderswijze geraakte. De aantrekkelijke en bevallige houdingen der portretten van dezen meester volgde hij met succes na, en hij kwam daardoor in den Haag, waar hij vóór 1640 terugkeerde, zeer in trek. Hij was een der oprichters der Haag-sche schildersconferrie, waarvan hij herhaaldelijk hoofdman of deken was. Bekend zijn vooral zijn portretten van *Constantijn Huygens* en diens kinderen, in het Manritshuis te 's Gravenhage, terwijl men verder hier te lande o.a. nog werken van zijn hand vindt in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Museum Boymans te Rotterdam en het Gemeentemuseum te 's Gravenhage.

Hannequin, Arthur, Edouard, een Fransch wijsgeer, geboren in 1856 te Pargny-sur-Saulx (Marne), werd in 1882 agrégé in de wijsbegeerte, studeerde vervolgens te Lyon in de letteren en werd aldaar in 1896 docent in de geschiedenis der wijsbegeerte en der wetenschappen, nadat hij het vorige jaar tot doctor in de letteren was gepromoveerd. Van zijn hand verschenen een uitgave der "Ethique à Nicomaque" (1886) en "Introduction à l'étude de la psychologie" (1890). Hij was medewerker aan de "Revue philosophique" en de "Revue de métaphysique et de morale" waarin hij, naar aanleiding van het eenwfeest van Des-

cartes, zijn „Prenve ontologique cartésienne contre la critique de Leibniz“ deed verschijnen (1896). In zijn proefschrift „Essai critique sur l'hypothèse des atomes dans la science contemporaine“ (1895) toonde hij aan, hoe de wetenschap sedert de Oudheid behoefte heeft gehad aan de atomenleer, maar nochtans niet er in geslaagd is het werkelijk bestaan der atomen aan te toonen of de tegenwerpingen tegen deze theorie afdoende te weerleggen. *Hannequin* overleed in 1906 te Pargny-sur-Saône.

Hannibal, een stad in het graafschap Marion van den Noord-Amerikaanschen staat Missouri, ligt op den westelijken oever van de Mississippi, waarover een brug is gelegd, telt (1900) 12780 inwoners en is een vereenigingspunt van spoorwegen, die den handel in hout, tabak, mais en varkensvleesch niet weinig bevorderen. Van de openbare gebouwen te Hannibal vermelden wij nog het fraaie operagebouw in 1882 gesticht.

Hannibal, een Carthaagisch veldheer en staatsman, de zoon van *Hamilcar Barca*, werd geboren in 246 v. Chr., was 9 jaar oud, toen zijn vader hem eenwigen haat jegens de Romeinen liet zweren en hem vervolgens met zich nam naar Spanje. Onder zijn zwager *Hasdrubal*, die na den dood van *Hamilcar* (228) het opperbevel in Spanje voerde, werd hij in 223 aanvoerder der ruitery, en toen *Hasdrubal* (221) vermoord was, werd *Hannibal* tot opperbevelhebber nitgeroepen. Hij onderwierp het oostelijk gedeelte van Spanje tot aan den Ebro en sloeg het beleg voor Saguntum, hierdoor aanleiding zoekende voor een oorlog tegen Rome. Na een weerstand van 3 maanden bezweek de stad in de lente van 218 (volgens anderen in den herfst van 219) waarop Romeinsche gezanten te Carthago de nitlevering eischen van *Hannibal*. Toen deze geweigerd werd, volgde de Tweede Punische Oorlog. *Hannibal* nam het besluit de Romeinen in Italië aan te vallen. Nadat hij voor de veiligheid van Afrika gezorgd had, liet hij zijn broeder *Hasdrubal* met een leger in Spanje achter en verliet Nieuw-Carthago in Mei 218. Hij werd gevolgd door 90000 man voetvolk en 12000 ruiters, doch aan den voet van de Pyreneën zond hij 20000 man terug. Hij trok door het zuiden van Gallië, vermeed een ontmoeting met den Romeinschen consul *Publius Cornelius Scipio* aan de Rhône en volbracht, door Cisalpijnische Galliërs als gidsen geleid in 15 dagen zijn beroemde tocht over de Alpen. Deze geschiedde, volgens *Rauchenstein* over den Mont-Genèvre, volgens anderen over den kleinen St. Bernhard of over den Mont-Cenis. In 5 maanden bereikte hij van Nieuw-Carthago Italië. Inmiddels was zijn leger vermolt tot 12000 Afrikaansche en 8000 Spaansche voetknechten, benevens 6000 ruiters. Met deze troepen stiet hij aan den Ticinus op den zoo even genoemden consul en behaalde in een ruitergevecht de overwinning. Een tweede zegepraal op dien *Scipio* en op zijn medeconsul *Tiberius Sempronius Longus* aan de Trebia was oorzaak, dat al de Cisalpijnische Galliërs afvallig werden van de Romeinen, zoodat *Hannibal* onder hen de winterkwartieren kon betrekken. In 217 drong hij door schier ontoegankelijke streken der Apenijnen en door de moerassen van den Arno in Etrurië. Deze moeilijke tochten deden velen bezwijken, en *Hannibal* verloor daarbij een zijner

cogen. De Romeinsche consul *Cajus Flaminius* liet zich door *Hannibal*, die zich voordeed als wilde hij rechtstreeks naar Rome trekken, in de engte lokken tusschen het Trasimeense Meer (Lago di Perugia) en de bergen van Cortona, waar hij gedood en het grootste deel van zijn leger vernietigd werd. *Hannibal* haastte zich de gerangenen Romeinsche bondgenooten in vrijheid te stellen en trok over Spoletum naar Picenum, Samnium en Apulië, waar hij de bondgenooten van Rome tot afvalligheid trachtte te bewegen. De Romeinen zonden den dictator *Quintus Fabius Maximus* tegen hem in het veld, en deze was door zijn voorzichtig dralen eengeducht tegenstander. *Hannibal* werd genoodzaakt tot vermoeiende marschen en eindelijk door *Fabius* in Campanië bij den Casilinum (Capua) omsingeld. Hij hedroeg echter de Romeinen door runderen met brandende hooibundels tusschen de horens op hun leger af te zenden, zoodat hun aandacht afgeleid werd en hij gedurende den nacht naar Apulië kon aftrekken. Daarenboven lokte hij *Marcus Minucius Rufus* in een hinderlaag, maar deze werd door *Fabius* gered. Hij bleef dien winter in Apulië en bracht vervolgens den 2^{den} Augustus (volgens den verbeterden kalender in Jnni) den consul *Cajus Terentius Varro* bij Cannae een geweldige nederlaag toe, waarna hijna geheel Beneden-Italië zich aan hem onderwierp. Hoewel *Maharbal* hem aanspoorde om naar Rome te trekken, was *Hannibal* hiertoe niet te bewegen, waarschijnlijk omdat zijn leger te zwak was geworden voor het sterke Rome. Hij bracht het te Capua in de winterkwartieren, terwijl de praetor *Marcus Claudius Marcellus* Nola gelukkig tegen hem verdedigde. In 215 betrok hij een sterke stelling op den berg Tifata, maar poogde vruchteloos zijn macht nit te breiden. Een nieuwe overwinning van *Marcellus* bij Nola moedigde de Romeinen aan, die in Campanië hem met 6 legioenen waren tegemoet getrokken. Het leger van *Hannibal* verzwakte meer en meer, en de hulptroepen, die men hem eindelijk nit Carthago bezorgen wilde, gingen verloren bij een vergeefsch aanval op Sardinie. Zijn verbond met *Philippus* van Macedonië bracht hem geen hulp, en Syracuse, waar de Carthaagsche partij de overhand behield, werd door *Marcellus* oververrd. De oorlog werd met afwisselenden voorspoed en zonder belangrijke veldslagen in Beneden-Italië gevoerd. *Hannibal* veroverde in 212 Tarente met nitzondering van den burch, versloeg den praetor *Cneius Fulvius Flaccus* bij Herdonia, maar deed in 211 vruchteloze moeite, om door een tocht naar de zijde van Rome (waar de schrik allen om het hart sloeg en van welke gebeurtenis het spreekwoordelijk geworden *Hannibal ad portas* afkomstig is) het belegerde Capua te ontzetten. Hij moest terugtrekken, en de harde straf door de Romeinen aan het bezwiken Capua toegediend deed vele afvalligen tot het bondgenootschap met de Romeinen terugkeeren. Intusschen hield zich *Hannibal* in Lucanië, Bruttium en Apulië staande. Toen echter Tarente in 209 door *Fabius* herovert werd, ontviel hem het grootste gedeelte der vroeger met hem verbonden Italianen. Daarentegen snevelde *Marcellus*, die in 209 de overwinning op hem behaald had, in 206 in een hinderlaag. Toen de poging van zijn broeder *Has-*

drubal, om hem versterking te verschaffen, door diens nederlaag in Etrurië vrijdeld was, trok *Hannibal* naar Bruttium, het zuidwestelijkst gedeelte van Italië, waar hij een versterkte positie betrok. In 204 hadden echter hij *Crotone* twee belangrijke geverchten plaats; in het eene bleef hij overwinnaar en in het andere werd hij verslagen. *Mago*, die uit Ligurië en Gallië de Romeinen bedreigde, leed in 203 in het land der *Insubriërs* de nederlaag; ook werd hij naar Afrika teruggeroepen, daar *Publius Cornelius Scipio* aldaar geland was en tegen Carthago optrok. Ook tot *Hannibal* kwam die roepstem, en hij verliet in 203 met smart Italië. Hij landde bij *Leptis*, doch eerst het volgende jaar (19 October 202) leverde hij, door zijn landgenooten gedrongen, den beslissenden slag bij Zama, waarin hij overwonnen werd. Nadat hij de overblijfselen van zijn leger bij *Adrumetum* verzameld had, keerde hij naar Carthago terug, waar hij betuigde, dat hij alleen in het sluiten van den vrede redding zag voor zijn vaderland. Men bekleedde hem met de hoogste waardigheid in den staat; doch toen hij verbetering trachtte te brengen in het bestuur des lands kwetste hij den hoogmoed van vele aanzienlijken, en deze voegden zich nu bij de partij van *Hanno*, welke zijn val begeerde. Bij de Romeinen werd hij verdacht gemaakt, als zou hij den Syrischen koning *Antiochus* tot den oorlog aansporen. Toen hij zich in 196 door de vlicht aan een nitlevering onttrokken had, verbande de Carthagers hem. Nu ging hij over Tyrus naar Ephesus, om hier *Antiochus* te bezoeken. Het gelukte hem echter niet de Carthagers tot een verbond met den koning of dezen tot het voortzetten van den oorlog in Italië te bewegen. Hij ontving echter het bevel over de Syrische vloot en behaalde hiermede op de Rhodiërs een overwinning, die hem intusschen weinig voordeel verschafte, daar de tronweloosheid van een der onderbevelhebbers hem tot den aftocht noodzaakte. Aangezien Rome hem na het sluiten van den vrede (189) ook van *Antiochus* opeischte, nam hij de wijk naar *Prusias II*, koning van Bithynië. Ook dezen spoorde hij aan tot een oorlog tegen de Romeinen en streed tegen hna bondgenoot *Eumenes*. Toen verschenen Romeinsche gezanten bij *Prusias*, om de nitlevering te vorderen van *Hannibal*, waarop deze in 183 door vergif een einde maakte aan zijn leven.

Hanno is de naam van een aanzienlijk ingezetene van Carthago, die omstreeks het jaar 480 v. Chr. leefde en een reis ondernam langs de westkust van Afrika. Na zijn terugkeer plaatste hij een bord, beschreven met zijn lotgevallen op dien tocht, in den tempel van *Melkart*. Een Grieksche vertaling van de daarop geplaatste berichten, bekend onder den naam van „*Periplus*” (Omzeiling) is tot op onzen tijd bewaard gebleven. Volgens deze wilde hij den Carthagschen handel uitbreiden, waartoe hij onderscheiden koloniën langs de kust van het hedendaagsche Marokko stichtte en zijn reis voortzette tot aan Kaap Falmas.

Hanno, een Carthagsch veldheer, werd in den Eersten Punischen Oorlog bij de Aegadische Eilanden verslagen (264) en stierf tot straf den hongerdoed.

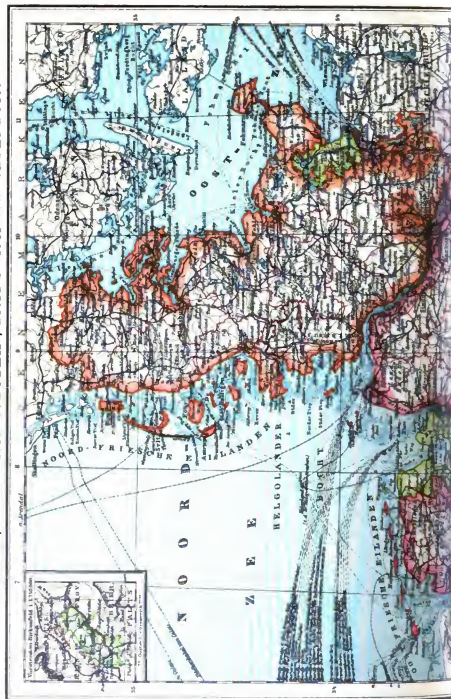
Hanno, aartsbisschop van Keulen. Zie *Anno*.

Hanno de Grootte was tegen het einde van den Eersten Punischen Oorlog stadhouder van Carthagsch Lihye en voerde een ongelukkigen oorlog tegen de huurlingen, zoodat hij het opperbevel aan *Hamilcar Barca* moest afstaan. Hierdoor ontstond een vijandschap, die den geheelen staat in 2 partijen verdeelde. Na den dood van *Hamilcar* en *Hasdrubal* was hij de vijand van *Hannibal* en stond aan het hoofd van hen, die vrede met Rome verlangden. Op vergevorderden leeftijd behoorde hij nog tot het gezantschap, dat na de nederlaag bij Zama (202) den vrede tot stand bracht.

Hannover (zie de kaart), tot 1866 een zelfstandig koninkrijk, thans een Pruisische provincie, grenst in het N. aan de Noordzee, in het N. O. aan Holstein, Hamburg en Mecklenburg, in het O. aan de provincie Saksen en aan Brunswijk, in het Z. en Z.W. aan de provincie Saksen, Hessen-Nassau en Westfalen, in het W. aan ons land. Zij bestaat in hoofdzaak uit drie deelen: het hoofddeel aan de Elbe, Wezer en Aller, het W. deel aan de Eems, dat met het hoofddeel door een 6 km. breede landstrook samenhangt, en het zuidelijke deel, dat van het hoofddeel door Brunswijk gescheiden is. Eenige kleine deelen liggen nog verstrooid aan de Wezer en in den Harz. De andere bestanddeelen der provincie zijn: het hertogdom Bremen, het landschap Hadeln, het vorstendom Lüneburg, een deel van het hertogdom Lanenburgh, het hertogdom Verden, het vorstendom Kalenberg, het vorstendom Hildesheim, de graafschappen Hoya en Diepholz, het vorstendom Osnabrück, de graafschappen Lingen en Bentheim, een deel van het stift Münster, het vorstendom Oost-Friesland en het Harlingerland met de Noordzee-eilanden Borkum, Juist, Norderney, Baltrum, Langeoog en Spiekeroog; eindelijk nog de vorstendommen Grubenhagen en Göttingen en het amt Ilfeld. Na de inlijving bij Pruisen werden aan de provincie nog toegevoegd, het Jadergebied en een deel van den Harz. De oppervlakte der provincie bedraagt 38511 v. km; het aantal inwoners (1900) 2590930.

Het grootste deel van Hannover is een vlakte met heuvels, heide en moerassen, terwijl men langs de kusten en aan de rivieren uitgestrekte klei (marsch) gronden aantreft. Het Z. gedeelte is echter bergachtig. Het hoofdgebied is het grootste gedeelte van den Opper-Harz (zie *Harz*). Hier bevindt zich ook het hoogste punt der provincie, de Bruchberg (926 m.). Tusschen den Harz en de Wezer strekt zich van het Eichsfeld noordwaarts een bergland nit, dat uit verschillende ketens bestaat, waarvan de voornaamste zijn: het Göttinger Woud, het Solliger Woud, de Hills, het Sackwoud, de Zeven Bergen, het Ooster Woud, de Deister, het Süntelgebied, de Lindener en de Lokkmer Bergen. Ten W. der Wezer loopden de beide westelijke ketenen van het Wezergebied met den Dörenberg (356 m.) als hoogste punt. De bodem in de lagere deelen van het bergland zijn zeer vruchtbaar en vormen met de kleigronden den hoofdzetel van den landbouw. De vlakte wordt ingeest en marschgronden verdeeld. De marschgronden reiken langs de rivieren eigenlijk slechts tot het eindpunt der

MANNOVER, SLEESWIJK-HOLSTEIN, BRUNSWIK EN OLDENBURG.

getijdenwerking. Zij worden door dijken tegen overstromingen beschermd. Door het vette slijk der zee worden nog voortdurend nieuwen marschgronden gevormd. De geestgrond bestaat weer uit veen- en heuvelland. Het veengebied vindt men voornamelijk aan de landzijde der marschen en aan heide oevers der Eems: op den W. oever het Boertanger moeras (bij onze grenzen), nog bijna geheel braak liggend, en op den O. oever de veenen van den Hümmling en die ten Z.O. van Aurich; verder tusschen het Dümmermeer en de Wezer, aan het Steinhudermeer enz. Het voormalige arrondissement Lillienthal bestaat geheel uit veenkoloniën. Nog belangrijker zijn de veenkoloniën van Oost-Friesland. Na de annexatie door Pruisen wordt voor de ontginning der woeste gronden veel gedaan. Het heuvelland bestaat grotendeels uit zandige, onvruchtbare vlakten. Bekend is de Lüneburger Heide (Hoher Mechtin, 188 m.). De behouwing wordt door een onder de oppervlakte liggende, voornamelijk uit kwartszand bestaande laag belet. Zulks is ook met den Hümmling het geval.

De drie hoofd rivieren (Elbe, Wezer en Eems) vormen aan haar mondingen zeeboezems, waarvan de Dollart (zie aldaar) de belangrijkste is. De Elbe vormt in het N.O. grotendeels de grens en heeft als bevaarbare zijrivieren de Jeetse, Ilmenau, Seve, Este, Lühe, Schwinge, Oste en Medem. De Wezer heeft in de provincie een lengte van 220 km. Haar belangrijkste zijrivieren zijn de Aller, die weer de Oker, Fuhe en Leine opneemt, de Lesum, Geeste en Hunte. De Eems doorstroomt de provincie over een lengte van 150 km. en is er geheel bevaarbaar; zij neemt de Aa, Haase en Leda op. Meren bezit Hannover niet veel, het voornaamste is het Steinhuder Meer (47 m. diep), op de grens van Schaumburg—Lippe. Kanalen daarentegen zijn er in grooten getale, zooals het Hamme—Ostekanaal, het Kanaal van Bremervörde, het Hadelnsche Kanaal, het Dortmund—Eemskanaal, het Eems—Vechtekanaal, het Noord—Zuidkanaal en de Trekvaart tusschen Aurich en Emden.

Het klimaat is zeer verschillend: in den Harz ruw en aan groote schommelingen onderhevig, in de dalen tamelijk zacht, aan de kusten, in de veen- en kleigronden vochtig. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt in de hoofdstad ruim 9° C., is overal elders iets lager. De neerslag is het grootst te Klausthal in den Opper-Harz (1500 mm.). In den herfst heeft men dikwijls last van stormen, in het W. van heidebranden.

De hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw, veeteelt, mijnbouw en scheepvaart. Voor land- en tuinbouw komen in de eerste plaats de kleigronden in aanmerking, daarua het zuidelijk bergland. Hier vindt men alle Noord-Duitsche graansoorten, onder de handelsgewassen koolzaad en in het Z. suikerbieten, verder allerlei groenten en vruchten. Boekweit is het voornaamste produkt in de heidestreek. In den laatste tijd wordt veel lupine verbouwd. Roodde boschbeziën en blauwe hesen vormen een belangrijk handelsartikel. Bessen vindt men voornamelijk in het Z. Een stoeterij bezit Celle. Het vee uit Aurich heeft een zeer goeden naam. De schapenfokkerij is, evenals in geheel Duitschland, achternitgaande. Pluimvee

vindt men overal, op de kleigronden is de gante teelt belangrijk. Wild komt vooral voor in den Harz, waar men ook veel zangvogels vangt (karnariënteelt te Alfeld en St. Andreasberg). De vischvangst is belangrijk.

Het delfstoffenrijk levert zilver, lood-, ijzer- en kopererts, steen- en bruinkool, terwijl men er verder zouthouwen en petroleum vindt. Tarf komt in groote hoeveelheid uit het hoogland. Van de zeehaven zijn Norderney en Borkum de voornaamste.

De industrie is in hoofdzaak tot de steden beperkt en onthrekt in sommige streken geheel; het meest ontwikkeld is zij in het Z. des lands. Vooral belangrijk zijn de ijzergieterijen, machine- en wagonfabrieken, scheepbouw, steenbakkerijen, glas-, chemische- en suikervabrieken, hiezhoutwrijven en brandwijnstokerijen; daarnaast moeten nog genoemd worden de tabaks- en sigaren-, katoen- en wolfabrieken.

Handel en scheepvaart zijn belangrijk. De Hanoversche reedery telde (1903) 750 zeil- en 86 stoomschepen met 55498 toninhoud. De voornaamste havensteden zijn Geestemünde, Emden, Papenburg, Leer, Weener, Karolineniel, Grossefehn en Harburg; het middelpunt van den zeehandel der provincie is echter Bremen met Bremerhaven. Handel en verkeer worden bevorderd door de Elbe, Eems en Wezer en door een groot aantal spoorwegen, o.a. Berlijn—Amsterdam en Venlo—Hambrug.

De provincie wordt verdeeld in 6 regeerings-districten, n.l. Hannover, Hildesheim, Lüneburg, Stade, Osnabrück en Aurich, en wordt bestaard door Provinciale Staten. Naar den Rijksdag vaardigt Hannover 19, naar het Pruisische Huis van Afgevaardigden 36 leden af. Het wapen is een loopend zilveren paard op een rood veld; de kleuren zijn geel en wit.

Geschiedenis. De onds geschiedenis van het voormalige koninkrijk Hannover valt met die van het hertogdom Brunswijk (zie aldaar) samen. De keru van beide landen vormden de Weltsche allodial bezittingen in Neder-Saksen, welke in 1235 als hertogdom Brunswijk-Lüneburg aan Otto het Kind, een kleinzoon van Hendrik den Leeuw, kwamen. Otto is de stamvader der talrijke Brunswijksche linien, van welke slechts de onds, Brunswijk-Wolfenbüttel (tot 1884) en de jongere, Brunswijk-Lüneburg-later Hannover—lang bestaan bleven. Met de stichting dezer laatste, die nog altijd in het verdreven koningshuus voortleeft, begint eerst de eigen geschiedenis van Hannover.

Willem de Jongere, geboren in 1535 en een zoon van Ernst den Belijder, deelde namelijk in 1509 met zijn ouderen broeder Hendrik den stichter der hertogelijke lijn van Brunswijk, de vaderlijke goederen en verkreeg Lüneburg en Celle. Omdat hij laatstgenoemde stad tot zijn residentie verhiel, heet hij ook wel hertog van Celle. Hij overleed in 1592, nadat hij met zijn broeder in 1582 Hoya en in 1585 het graafschap Diepholt verworven had, en liet 7 zonen achter. Deze bepaalden, om alle verbrokkeling des lands te vermijden, dat steeds de onds van hen regeeren en slechts een van hen hnen en voor wettige nakomelingschap zorgen zou. Dientengevolge werd Ernst II, geboren in 1564, bewindvoerder, ter-

wij het lot den zeden, *George* genaamd, aanwees om in het huwelijk te treden. Op *Ernst* volgde in 1611 de tweede broeder *Christiaan*, geboren in 1566, die steeds het hoogstift Minden bezat en later Grubenhagen ontving. Na hem nam in 1633 de derde broeder *August*, geboren in 1568, de teugels van het bestuur in handen, aan wien Kalenberg en Göttingen ten deel vielen, welke hij eebter afstond aan zijn broeder *George*. Hij overleed in 1636 en werd opgevolgd door den vierden broeder *Frederik*, geboren in 1574, die in 1642 Harburg geërfd had en zijn eenigen nog overgebleven broeder *George* overleefde. Hij overleed in 1648. *George*, reeds in 1641 gestorven, had een testament nagelaten, volgens hetwelk het land onder zijn beide zonen *Christiaan Lodewijk* en *George Willem* verdeeld werd, waardoor in 1648 de lijnen *Celle* en *Hannover* ontstonden. Belde vorsten ontrvingen bij den Vrede van Münster het gemeenschappelijk bezit van Osnabrück, onder voorwaarde, dat zij bij afwisseling een R. Katholieke en een Protestant aan het hoofd van het bisdom zonden plaatsen. Van de 2 jongere broeders was *Johan Frederik* overgegaan tot de R. Katholieke Kerk en *Ernst August* in 1662 in het bezit gekomen van het bisdom Osnabrück. *Christiaan Lodewijk* overleed in 1665 zonder een mannelijk oir achter te laten, en daar *George Willem* zich toen in Italië bevond, maakte *Johan Frederik* zich meester van Lüneburg. Door het tractaat van Hildesheim werd de dreigende oorlog afgewend en *George Willem* gedroeg zich als een heldhaftig vorst. Hij verleende in 1666 bijstand aan de Staten-Generaal der Nederlanden tegen den bisschop van Münster (*Bernhard van Galen*), zond aan Venetië hulptroepen tegen de Turken en hielp zijn neef *Rudolf August* van Brunswijk bij het onderwerpen der stad Brunswijk. In 1673 verbond hij zich met den keizer tegen Frankrijk en Zweden en verkreeg daarvoor de vorstendommen Bremen en Verden, die hij in 1679 weder aan Zweden moest afstaan. Verder zond hij in 1685 troepen in het veld tegen de Turken in Hongarije, ondersteunde in 1688 *Willem van Oranje* tegen *Jacobus II* van Engeland, verkreeg in 1689 Saksen-Lauenburg en overleed in 1706, slechts een dochter achterlatende, de rampspoedige *Sophia Dorothea*, gehuwd met *George Lodewijk*, keurvorst van Hannover, waarna zijn landen ten deel vielen aan de lijn *Hannover*. — Ook *Johan Frederik* had grooten invloed op de gebeurtenissen van dien tijd. Hij ondersteunde in 1688 Venetië tegen de Turken, stelde een groot aantal soldaten ter beschikking van Frankrijk, bracht den vrede tot stand tusschen de Staten-Generaal en den bisschop van Münster, hielp den keurvorst van Brandenburg-Bremen aan de Zweden ontrukken en streed van 1673 tot 1679 met de Fransen tegen keizer *Leopold I*, die zich met zijn broeder verbonden had. Hij overleed in 1679 zonder mannelijke nakomelingen na te laten, en zijn opvolger werd zijn jongste broeder *Ernst August*, bisschop van Osnabrück. Deze voerde als bestuurder van Hannover het recht van eerstgeboorte in, ondersteunde keizer *Leopold I* in 1686 in den oorlog tegen Frankrijk en vervolgens tegen de Turken en werd in 1692 verheven tot keurvorst van Hannover of van Brunswijk-Lüneburg. Hoewel

hij het land met aanmerkelijke lasten bezwaarde, is hij de eigenlijke stichter van Hannover als zelfstandigen staat, terwijl hij terens in 1658 door zijn huwelijk met prinses *Sophia*, een dochter van keurvorst *Frederik V* van de Palts en van prinses *Elizabeth* van Engeland, aanspraak verkreeg op den Engelschen troon.

Ernst August, overleden in 1698, werd opgevolgd door zijn zoon *George Lodewijk*, die in 1705, na het overlijden van zijn oom en schoonvader *George Willem*, in het bezit kwam van Celle, in 1708 zitting nam in den raad der Keurvorsten, in 1710 de betrekking verwierf van Rijks-schatmeester en in 1714 als achterkleinzoon van koning *Jacobus I* en als naaste Protestantische bloedverwant van koningin *Anna* als *George I* den Britschen troon beklim. In het keurvorstendom werd alstoen een afzonderlijk bestuur, het adellijk geheimraadscollégie, ingesteld, en dezaken namen in Hannover een gunstige wending, daar de opbrengst der domeinen grootendeels ten behoeve des volks kon besteed worden. Niettemin werden er aanmerkelijke belastingen opgelegd en de vorstendommen Bremen en Verden in 1715 door Hannover aangekocht. *George I* overleed in 1727 en werd opgevolgd door zijn zoon *Georg II*, die de universiteit te Göttingen stichtte (1737). Hij ondersteunde gedurende den Oostenrijkschen Successie oorlog (1740—1748) keizerin *Maria Theresia*, maar sloot in 1756 een verbond met *Frederik den Groote*, waardoor het land in den Zevenjarigen-Oorlog gewikkeld werd. Op *Georg II* volgde diens kleinzoon *George III*, en deze gevoelde zich geheel Engelschman, zoodat de belangen van Hannover in het Britsche Kabinet beslist werden. Zelfs moesten Hannoveranen als soldaten dienst doen in Britsch-Indië, en zij vormden in de jaren 1763 tot 1794 ten getale van 16000 een Engelsch hulptroep tegen de Fransen in Nederland. Toen Engeland zich vervolgens uit de eerste coalitie terugtrok, had Pruisen in 1765 bij den Vrede van Bazel van Frankrijk de geheime vergunning verkregen Hannover te bezetten, doch het maakte daarvan eerst gebruik in 1801. Toen echter na verloop van een half jaar de Vrede van Amiens gesloten zon worden, trok het zijn troepen terug. Daarentegen nam in 1803 een Fransch leger onder *Mortier* Hannover in bezit, dat gedwongen werd aan deze soldaten onderbond te verschaffen, terwijl de krijgsvoorraad uitgeleverd en het leger des lands ontbonden werd. Van dit laatste begaf zich een groot gedeelte naar Engeland, om er het Duitsche Legioen te vormen.

Hannover bleef tot aan het einde van 1806 in de macht der Fransen, maar werd na den slag bij Austerlitz in ruil tegen andere landen aan Pruisen afgestaan. Na de veldslagen bij Jena en Auerstädt rukten de Fransen onder *Mortier* wederom Hannover binnen, en *Napoleon* roegde in 1807 een gedeelte en in 1810 het geheel, met uitzondering van Lauenburg, bij het koninkrijk Westfalen. Doch reeds tegen het einde van laatstgenoemd jaar baalde *Napoleon* een streep van de Elbe in zuidwestelijke richting door het koninkrijk Westfalen, om alles wat ten noorden van die streep gelegen was, benevens de hansasteden en Oldenburg onder den naam van Hansadepar-

tement in het Fransche Keizerryk in te lijven. Hoewel de boerenstand hierdoor veel grooter vrijheid verkreeg en er een veel betere wetgeving ingevoerd werd, bleef het volk gehecht aan den voormaligen toestand. De oproeping van *Frederik Willem* van Pruisen. „An mein Volk” vond in 1813 ook weêrklank in Hannover, en zoodra de Russen tot Hamburg waren voortgerukt, bevrijdde het zich van het Fransche juk. Toen de Franschen met grooter troepenmacht terugkeerden en in weerwil van hun nederlaag bij Lüneburg (2 April 1813) zich er nogmaals vestigden, moesten de ongelukkige inwoners hun wraak ondervinden, totdat de slag aan de Gohrde (6 September) het noordelijk en de Volkerenslag bij Leipzig het zuidelijk gedeelte des lands van de vreemde verdrukking bevrijdde.

Reeds den 4ten November 1813 nam een ministerie, door de Britsche regering benoemd, de tengels van het bewind in Hannover in handen. De Restauratie vernietigde alles wat ten gunste der landbouwers was geschied, verklaarde den verkoop der domeingederden door de tusschenregering onwettig en van geenlei waarde en hernieuwde de afgeschafte voorrechten van den adel.

Intusschen verwierf graaf *Münster* op het Weener Congres de verheffing van het keurvorstendom Hannover tot een koninkrijk, waarop het decreet van den 24sten Augustus volgde, waarbij de prins van *Wales* de Standen tot een vergadering oopriep. Hoewel deze iets dergelijks zou wezen als het Engelsche Parlement, bestond zij hoofdzakelijk uit afgevaardigden naar de voormalige Standenvergadering en was zij ter nannernood te bewegen de schulden der verschillende gewesten tot een geheel te vereenigen en algemeene belastingmaatregelen in te voeren. Het leger, intusschen op beteren voet georganiseerd, overlaadde zich in 1815 met roem en nam deel aan den slag bij Waterloo. Na den Tweeden Vrede van Parijs werd het grondgebied des koninkrijks door toeroeging van een gedeelte van Lanenburg, van Oost-Friesland, Meppen, Lingen en het noordelijk gedeelte van Eichsfeld afgerond; maar vrijgevege maatregelen voor het rijk werden vruchteloos verwacht. Wel was den 24sten October 1813 de hertog van *Cambridge*, een jongere broeder van den prins-regent, tot gonvernneer-generaal van Hannover benoemd, maar het zwaartepunt van het bestuur bevond zich nog altijd in de conservatieve Deutsche kanselarij te Londen. De oppositie van den adel onder de leiding van *von Scheele* werd tot zwijgen gebracht door herstel der provinciale Landeschappen, en tegen den wensch der meerderheid werd den 7^{den} December 1819 het stelsel van twee Kamers ingevoerd. De Eerste Kamer werd gevormd door de standsheeren, de praelaten en de ridderschap, en in de Tweede hadden de stedelijke beurtnders de overhand. Er was bepaald, dat de Standen dezelfde rechten zouden hebben als te voren de Provinciale Vertegenwoordigers en dat zij beraadslagen zouden over aangelegenheden van het geheele rijk. Zaken, die op een bepaalde provincie betrekking hadden, moesten aan het bestuur dier provincie overgelaten worden. Deze constitutie werd den 7^{den} December 1819 afge-

kondigd en de eerste Landdag den 28sten daaraanvolgende geopend. Na dien tijd werden deze vergaderingen regelmatig gehouden.

Toen *Willem IV* den 26sten Juni 1830 den troon beklom, vond de bestaande orde van zaken slechts bijval bij den adel en de ambtenaren. De Fransche Julirevolantie werkte derhalve ook in Hannover. Den 5^{den} Januari 1831 ontstonden er onlusten te Osterode, den 8sten te Göttingen, die gestreng werden gestraft. Om de opgewondenheid te matigen, werd graaf *Münster* ontslagen als minister en de hertog van *Cambridge* met uitgebreide volmacht tot onderkoning van Hannover benoemd. De Landdag, den 7^{den} Maart 1831 geopend, onderscheidde zich door beradenheid en moed. De onderkoning had te kennen gegeven, dat de weg eener geleidelijke hervorming de juiste was, doch weldra bleek de behoefte aan een nieuw grondwet. Deze werd ontworpen en den 13^{den} Maart 1833 aangenomen, te Londen gewijzigd en daarna, zonder hierover de volksvertegenwoordigers te hooren, door *Willem IV* den 26sten September 1833 bekrachtigd. Zij onderscheidde zich van de voorgaande hoofdzakelijk daardoor, dat zij de beide Kamers gelijk stelde, de ministers verantwoordelijk maakte, aan de Standen uitgebreide rechten met betrekking tot de wetgeving verleende en de domeinen, tegen een Kroondotatie van $\frac{1}{2}$ millioen thaler en de rente van 600,000 pond sterling, aan den Staat toewees. Openbaarheid van de handelingen der Kamers en vrijheid van drukpers zouden later volgen. Intusschen nam 's konings broeder en vermoedelijke opvolger, *Ernst August*, hertog van *Cumberland*, het zeer kwalijk, dat de domeinen aan de beschikking der kroon waren onttrokken. Zoodra hij dns den 30sten Juni 1837 den troon aanvaard had, zond hij de Standen naar hnis, benoemde den geheimraad *von Schede* tot minister en maakte den 5^{den} Jnli 1837 een besluit bekend, waarbij hij verklaarde, dat hij de grondwet, als diët beantwoordende aan de behoeften des lands, als voor hem niet bindend beschouwde, waarna hij de grondwet van 1819 herstelde, en de ambtenaren van hun eed op de grondwet van 1833 ontsloeg. Zeven hoogerleeraren der universiteit te Göttingen protesteerden tegen die maatregelen als ongeoorloofd; zij werden echter van hun betrekking onttrokken en gedeeltelijk verbannen. Na veel moeilijkheden werd de vergadering der Standen den 20sten Februari 1838 door den koning geopend. Daar bracht de regering een nieuw ontwerp van grondwet ter tafel met de verklaring, dat de koning, bijaldien het niet werd aangenomen, krachtens de bepalingen van 1819 in de vergadering der Standen zoodanige wijzigingen zou brengen als hij noodig achtte. Doch het ingediende ontwerp werd de schier onbepaalde wilkenur der regering gehuldigd, en terwijl de voorstanders der grondwet van 1833 van alie zijden steun en sympathie ontvingen, hadden de Standen den moed het voorstel der regering te verwerpen. Doch ook de regering bleef hardnekkig en verdaagde de vergadering der Standen. Toen deze den 19^{den} Maart 1840 weder bijeenkwamen, werd eindelijk de nieuwe grondwet toch aangenomen. Om den kroonprins, die blind was, in staat te stellen tot het volbrengen der regeeringsdaden, werd hem een commis-

sie ter zijde gesteld, om de juistheid zijner handteekening te waarborgen. Verder bemoeide de regering zich met de verkiezingen, zoodat zij zich op den Landdag van den 24^{den} December 1811 van haar ergste tegenstanders ontslagen zag. Nu deden de Kamers wat de regering verlangde, en tegen het einde van Mei volbracht de koning een reis naar Engeland, om den eed van hulde af te leggen aan de koningin en als pair in het Hoogerhuis zitting te nemen. Daardoor behield hij zijn inkomen als Engelsch prins. Groote opschudding haarde in Hannover de tegenstand der regering tegen een aansluiting aan het Tolverbond; deze ging zoover, dat zij in Februari 1844 het verkeer met de Staten van het Tolverbond ophief, terwijl tevens Emden een vrijhaven werd verklaard. Nadat von Scheele, de hoofdaanlegger der grondwetverandering, in Juni 1844 door Falcke vervangen was, werden er handelsverdragen gesloten en spoorwegen aangelegd. Vruchteloos echter vroegen de Kamers openbaarheid voor haar handelingen; de koning verklaarde dat hij haar nimmer gedoogen zou. Langzamerhand evenwel ontwaakte het volk nit den droom der onverschilligheid, en bij de verkiezingen van 1847 werden de meeste stemmen nitgebracht op aanhangers der grondwet van 1833. De regering handhaafde intusschen haar standpunt, en zelfs nog in Januari 1848 werden sommige gymnastiekverenigingen gesloten en andere maatregelen van dwang genomen.

De Februari-omwenteling van 1848 vond weerklank in Hannover. De gemeenteraad der hoofdstad richtte een adres aan de regering, waarin opheffing der censuur, samenroeping der Standen en wapening der burgers gevraagd werd. In andere verzoekschriften drong men aan op een nationale vertegenwoordiging. De regering gaf op het verzoek om vrijheid van drukpers een ootwijkend antwoord en noemde een Duitsch Parlement onverenigbaar met den monarchalen regeringsvorm. Intusschen nam het aantal adressen toe, en de hooding der politie te Göttingen tegenover de studenten wekte groot misnoegen. Toen deze geen voldoening verkregen, verlieten zij de universiteit. Te vergeefs trachtte de koning door een landvaderlijke proclamatie den storm te bezweren; de 17^{den} Maart moest hij zijn toestemming geven tot vrijheid van drukpers, openbaarheid van de beraadslagen der Standen, het recht van vereeniging en eorberstelling der staatkundig-veroordeelden. Dergelijke gebeurtenissen te Berlijn en te Weenen, maakten elken tegenstand onmogelijk. Een proclamatie van den 20sten Maart beloofde een herstel der grondwet van 1833; tevens ontving het ministerie zijn ontslag, en *Bismarck* en *Stüve* werden belast met de samenstelling van een nieuw Kabinet. Dit laatste stelde op den voorgrond, dat het maatregelen zou nemen ten behoeve der eenheid van Duitschland, tot verbetering der rechtspleging, tot het invoeren van rechtbanken van gezworenen, tot handhaving van de zelfstandigheid der gemeenten enz., terwijl men Sleeswijk-Holstein zoo ondersteunen. In dien geest was ook de openingrede gesteld, den 25sten Maart in de vergadering der Standen uitgesproken. In het algemeen onderscheide zich de volksbeweging door kalmte. Wanneer men eenige uitspattingen, waardoor boeren hun haat koelden tegen enkele

amhtenareo, niet mederekent, was zij alleen te Hildesheim gedurende korten tijd van dreigenden aard. Met het Parlement te Frankfort was de regering intusschen weinig ingenomen en zijn verklaarde, dat de koning elke aldaar aangenomen constitutie verwerpen zou, waardoor de zelfstandigheid der afzonderlijke staten niet gewaarborgd werd.

Intmiddels werd de Hannoverische grondwet in vrijzinnigen geest gewijzigd. De nieuwgekozen Kamers kwamen de 1sten Februari 1849 bijeen, om een aantal organieke wetten te behandelen. Tevens waste Frankfort het groote Duitsche vraagstuk op het tapijt gebracht, en toen de Tweede Kamer zich voor de aanneming der Rijksgrondwet verklaarde, werd zij ontbonden. Dit laatste was reeds een gevolg van overeenkomsten met Pruisen en werd gevolgd (26 Mei 1849) door het sluiten van den Drie-Koningenbond (Pruisen, Hannover en Saksen), waarbij echter Hannover de voorwaarde stelde van samenwerking met Oostenrijk. Toen evenwel de onderhandelingen met dezen staat tot geen nitkomst leidden, oottrok Hannover zich in Februari aan dieo bond.

Had het ministerie niets gedaan voor de Duitsche eenheid, het bleek evenzeer machteloos te zijn tegenover de sterk toenemende binnenlandsche reactie. Het moest in October 1850 aftreden, daar de koning welgerde zijn goedkeuring te schenken aan de door de Vertegenwoordiging aangenomen wetten. Het werd opgevolgd door een ministerie von *Münchhausen*, hetwelk de politiek van het voorgaande Kabinet voortzette, meer invloed op den koning had en stenn zocht bij Pruisen. Het kon echter, door den adel der Eerste Kamer belemmerd, weinig aan de verwachtingen beantwoorden. Den 15^{den} November 1851 overleed de koning; zijn zoon en opvolger *George V* deed weldra door von *Scheele Junior* een nieuw kabinet samenstellen, waarin ook von *Borries* en von *der Decken* werden opgenomen. In het algemeen nam de regering een groote gematigdheid in acht; zelfs trachtte zij de ridderschap neer te zetten om een toschienkomst van den Bond af te wenden, daar de koning dese beschonwde als een inbreuk op zijn soevereiniteit. Verder legde het ministerie, dat in den aanvang van 1852 de toestemming der beide Kamers verkregen had tot de toetreding van Hannover tot het Tolverbond, den 14^{den} Mei van genoemd jaar aan de Vertegenwoordiging een ontwerp voor tot wijziging der grondwet, waarbij de rechten der kroon nitgebreid en het aantal adellijke vertegenwoordigers vergroot zoude worden. Toen dit ontwerp viel, ontving von *Scheele* met het geheele ministerie zijn ontslag, terwijl von *Lütken* belast werd met de taak, een nieuw kabinet te vormen. De koning was niet langer afkeerig van een tuschenkomst van den Bond, en in een memorie, door den geheimraad *Zimmermann* opgesteld en den 16^{den} November 1854 te Frankfort ingediend, verklaarde hij de bezwaren der ridderschap gegrond ee de constitutie van 1848 onwettig. Toen de Bondsvergadering zich den 12^{den} en 19^{den} April 1855 met die zienswijze vereenigd had, vorderde de Hannoverische regering den 15^{den} Juni daaraanvolgende van de vertegenwoordiging, dat zij de grondwet in overeenstemming zou brengen met de meening van

de Bondsvergadering. Zij weigerde echter daartoe mede te werken en herinnerde den koning aan zijn belofte, om de grondwet te handhaven. Aanstands werden de zittingen der Kamers verdaagd, ja, deze ontbonden en de ministers vervangen door anderen van een gestreng-behoudende richting, zooals *von Borries*, *von der Decken*, *von Bothmer* en de graven *Platen* en *Kiedmannsegg*. Den volgende dag verklaarde de Regeering onderscheiden afdelingen en bepalingen der grondwet vervallen, ondersteunde den adel en keerde terug tot de constitutie van 1840. Vruchteloos trachtten invloedrijke lichamen en personen zulk een verregaande grondwetscensuur te verhoeden, en zelfs het volk zag lijdelijk zijn rechten vernietigd, omdat de algemeene reactie het liberalisme had verlamd. Toch bezorgden de verkiezingen de meerderheid aan de oppositie, en hoewel de Regeering aan zoodanige amhtenaren, waarop zij geen volkomen vertrouwen stelde, de vergunning weigerde zitting te nemen, moest toch de Kamer den 8sten November 1866 worden ontbonden, en nu wist het kabinet de verkiezingen zoodanig te leiden, dat het in Februari 1867 over een volgzame meerderheid in de Kamer beschikken kon. Nu werd het geldelijk beheer weder in handen der regeering gebracht. In de zitting van 1868 werd de eed op de grondwet afgeschaft; men veranderde er de staatsdienaren in dienaren des konings, beperkte de onafhankelijkheid van den stand der advocaten en bracht er eene herziening der jachtwet tot stand.

Het staatkundig leven werd er echter wakker geschoon door de gebeurtenissen van 1859. De Italiaansche oorlog en de hending van den Franschen keizer wezen op de noodzakelijkheid eener nauwe vereeniging der Duitse Staten. Die gedachte, vooral door *von Bennigsen* voorgestaan, vond grooten bijval; doch de regeering bejegende deze partij met wantrouwen. De verzekering van *von Borries*, dat kleine vorsten een waarborg voor hun zelfstandigheid moesten zoeken in verbintenissen met het huitenland, bezorgde hem vele vijanden, maar tevens den grafelijken titel. Doch de dagen van zijn Kabinet waren geteld. Het miste de noodige eendracht, en deze werd vooral verbroken door de willekenrige maatregelen, onder den invloed van het Hof uitgaande. Daarenboven nam de kracht der oppositie toe en in een vergadering, den 6^{den} April 1861 in de hoofdstad gehouden en door invloedrijke personen uit verschillende oorden des lands bijgewoond, werd besloten een adres op te zenden, waarin de herstelling der vroegere grondwet verlangd werd. Wel leefde de Landdag in de zitting van 1862 bij zijn volgzzaamheid volharden, doch een Koninklijk Besluit van 14 April 1862, waarbij de Catechismus van *Walter*, een boek uit de 17de eeuw, weder als leerboek werd ingevoerd en opgedrongen, lokte tegenstand uit in het geheele Rijk. Aan den predikant *Baurschmidt* te Lûchow, wegens een geschrift tegen dien Catechismus door het consistorie ter verantwoording geroepen, werd van den 6^{den} tot den 8sten Augustus in de hoofdstad door een opgewonden menigte een luidruchtige huide gebracht, welke weldra in onordelijkheid onttaarde, zoodat de militaire macht tusschen beide moest komen. In een adres uit de hoofd-

stad werd aan den koning de samenroeping van een Synode gevraagd. Het koninklijk gezin woonde te Goslar en er werd raad ingewonnen van geestelijken en vertrouwde personen, waarna een nieuw Koninklijk Besluit van den 21sten Augustus de invoering van een Landscatechismus beperkte tot die gemeenten, waar men bereid was, dien aan te nemen. Weldra ontvingen *von Borries*, *von Kiedmannsegg* en *von Bar* hun ontslag, en de ledige plaatsen in het Kabinet, waar slechts graaf *Platen* en de minister van oorlog *von Brandis* in het bezit hunner portefeuilles gebleven waren, werd aangevuld met *von Malortie*, *Erleben*, *von Hammerstein*, *Windhorst* en *Lichtenberg*. De koning riep vervolgens een Voor-Synode bijeen, waarin een gematigde regeling der kerkelijke zaken goedkeuring vond. Door de verkiezingen van 1863 verkreeg de partij van den vooruitgang de overhand, maar zij waardeerde ook den goeden wil van het ministerie en vergenoegde zich met een verbetering der kieswet, terwijl zij op hervorming van andere aangelegenheden bleef aandringen.

In het najaar van 1865 veroorzaakte de zucht des konings, om in persoon alles te besturen, al weder een verandering in het kabinet. Graaf *von Borries* werd tot voorzitter van den Staatsraad benoemd, en *von Hammerstein*, *Erleben*, *Windhorst* en *Lichtenberg* ontvingen hun ontslag en werden door *Bacmeister*, *Detrichs*, *von Hohenberg* en *Leonhard* vervangen. Zij waren, behalve eerstgenoemde, mannen zonder politieke hetskenis en riepen de vertegenwoordiging eerst den 18^{den} April 1866 bijeen, toen er zich reeds wolken aan Duitschlands staatkundigen geschietinder begonnen te vertoonen. Men had een aantal wetsontwerpen in gereedheid gebracht, om daarmee het gemis van meer gewenschte te bedekken. Men moest de wijziging der kieswet op bevel des konings (11 April 1866) verwerpen, en vrijheid van drukpers kon niet worden verleend. Daarenboven verloor het Hof alle achting door de heerscherming van personen, die deze onwaardig waren, en de later gerechtvaardigde verzekering van den officier *Nanne* aangaande de gehrekkige leiding van het leger door den adellijken adjutant-generaal *von Tschirschnitz* werd op verdachte wijze gesmoord door het gerucht, dat de in hechtenis genomen *Nanne* zichzelf om het leven had gebracht. De minister van Britenlandsche Zaken, graaf *Platen-Hallermund*, begaafd met een zeldzaam talent om intriges te spinnen en den koning te vleien, vertrouwde op de macht van Oostenrijk en verkeerde in den waan, dat hij de diplomatie van Pruisen gemakkelijk om den tuin zou kunnen leiden. Hij gaf voor, dat hij voor Pruisen volstrekt geen vrees koesterde en hield voor het overige zijn bedoelingen verborgen. De geruchten echter maakten melding van een geheim verbond met Oostenrijk en van het plan om, na een veruodering van Pruisen, Westfalen bij Hannover in te lijven. Krachtige maatregelen werden echter niet genomen, en wanneer iemand al eens een verstandig denkbeld opperde, werd het met hoog gezag door den koning verworpen, die enkel naar partijde en opgeschreefde berichten oordeelde, terwijl niemand den moed had, hem met den wezelijken staat van zaken in kennis

te stellen. Vrchteloois zelfs deed de leider der meerderheid in de Tweede Kamer, von *Bennigsen*, den 29sten Mei het voorstel, den koning als den wensch des volks mede te deelen, dat Duitschland voor een burgeroorlog mocht bewaard blijven, dat een vrij gekozen Parlement mocht bijeen geroepen worden, dat men zich niet ten strijde mocht gereed maken en dat een ander ministerie, meer bekwaam om de belangrijkste aangelegenden des rijkis te behartigen, het bestaande mocht vervangen. De adellijke Eerste Kamer bleef in haar verblinding volharden, in de hoop, dat de koning dan ook te meer geneigd zon zijn, om de voorrechten van den adelstaat te handhaven. Inmiddels werd door den Pruisischen gezant meer en meer aangedrongen op een duidelijk antwoord met betrekking tot de bonding van Hannover in den aanstaanden oorlog, daar men toch een weifelend land niet in den rug van het Pruisische leger kon dulkan, terwijl men er van overtuigd was, dat Hannover bij de nederlag van Pruisen ten nadeele van dit laatste een einde zon maken aan zijn onzijdigheid. Den 14ten Juni verklaarde Hannover zich tegen Pruisen maar trachtte bij de opgave zijner beweegredenen de meest vrede-lievende gezindheden aan den dag te leggen. Aan de gevolgen dier verklaring, welke voor elken staatsburger duidelijk waren scheen echter de regeering niet te hebben gedacht. Zij had zich dan ook op geneerel gebeurtenissen voorbereid, zoodat er weldra een schromelijke verwarring beerschte. De soldaten reisden doelloos met de spoortreinen her- en derwaarts, totdat zij zich eindelijk te Göttingen onder geneerel von *Arntschmidt* vereenigden. Den 15 Juni vertrokken de Pruisen van Minden naar de Hannoversche grenzen. Lijlings pakte men te Hannover de belangrijkste staatspapieren bijeen, stukken van waarde werden door von *Klencke* naar Londen gebracht, de schatten der koninklijke zilverkamer in den kelder van het kasteel achter een muur gemetseld, en op het koninklijk slot Herrenhausen maakte men zich gereed het slecht georganiseerde leger naar Göttingen te volgen. De militaire wachten werden ingetrokken; het oorlogsmaterieel bleef onbewaakt achter en werd zooveel mogelijk op wagens geladen en naar den spoorweg gebracht. In de hoofdstad verwekte het bericht, dat de koning met den kroonprins zon vertrekken een levendige onrust, want men gevoelde het, dat deze stap hem zijn Kroon zon kosten. Het stedelijk bestnur trachtte den vorst tot de benoeming van een ander kabinet te bewegen, doch te vergeefs, het deed daarna pogingen hem in de hoofdstad te behouden, doch hij antwoordde met zijn gewone niting nopens plichtvervulling. De koning en de kroonprins vertrokken des ochtends naar Göttingen, terwijl koningin *Marie* met haar 2 dochters onder de hoede der burgerij op Herrenhausen achterbleef, vanwaar zij zich vervolgens naar het nabijrij kasteel Marienburg begaf. Den 17^{den} Juni kwamen de Pruisen te Hannover, terwijl een andere colonne, over Harburg voorwaarts rukkend, onder von *Manteuffel* Stade innam en daarna de Hannoversche troepen vervolgde, die over Heiligenstadt naar Eisenach trokken, om zich met het leger der weifelende Beiersche regeering te vereenigen. De tegenwoordigheid van den koning van Hannover,

wiens blindheid noodlottig was voor alle persoonlijke inmenging, verhinderde een snel en krachtig beleid en veroorzaakte eindelijk den 27sten Juni het gevecht bij Langensalza. Hier bebaalden de Hannoveranen door hun onversaagdheid de overwinning op den Pruisischen geneerel-majoor von *Fliet*, doch zij genoten geen voordeel van hun zegepraal. Integendeel, zij moesten, door de overmacht ingesloten, capituleeren en de wapens en paarden overgeven, terwijl de koning met een kleinen stoet zich naar Thüringen begaf. alle vredesonderhandelingen verwierp, zelfs graaf *Müster*, die hem een duidelijke voorstelling van den staat van zaken trachtte te geven, wegzond en vervolgens naar Hietzing bij Weenen vertrok. In weerwil van de overwinning van Pruisen en zijn bondgenooten bleef het lot van Hannover nog eenige maanden onbeslist. Van de zijde der bevolking werden stappen gedaan om de annexatie af te wenden, doch koning *George* bleef onverzettelijk. Men verzocht hem afstand te doen van de regeering ten gunste van zijn zoon, doch hij gaf het hoogmoedig bescheid, dat de verzoekers geene bevoegdheid hadden zich met staatkundige zaken te bemoeien. Inmiddels deden sommige schrijvers, zoodals *O. Klepp* en anderen, herhaalde pogingen, om de ingezetenen van Hannover tot tegenstand op te roeien. Adellijke officieren bejverdeu zich een legioen soldaten bij elkander te brengen, totdat Pruisen het koninkrijk Hannover als een provincie in zijn grondgebied inlijfde, waartegen de onttroonde vorst den 23sten September 1866 krachtig protesteerde. Verder bleven vooral de adel en geestelijkheid in Hannover zich verzetten tegen het Pruisische bestnur. Dit laatste evenwel heeft er, wat zelfs door zijn vijanden niet geloofend kan worden, de welvaart aanmerkelijk doet klimmen. Ook heeft de oorlog van 1870 een verzoenenden invloed gehad op reis inwoners van Hannover, zoodals duidelijk genoeg uit de verkiezingen van den Rijksdag is gebleken. De koninklijke familie daarentegen bleef in hoofzaak in haar bonding volharden. Zie verder *Camberland*, *Ernst August* en *George V*.

Hannover, de hoofdstad der gelijknamige provincie, ligt aan de monding der Ifme in de Leine, is een kruispunt van spoorlijnen en telt (1905) 250032 inwoners. Zij bestaat uit de Oudstad, die in 1746 aangelegde Aegidien-Nieuwstad op den rechter Leineoever, de Cahlenberger-Nieuwstad (sedert 1824 met de Oudstad vereenigd), de vroegere voorstad Glockse, desedert 1845 ontstane Ernst-Augustusstad en de vroegere landgemeenten List, Bahrenwald, Hainholz en Herrenhausen. In het stadsgebied liggen, zonder er toe te behooren, het „koninklijke slot en taindistrikt Hannover“ en het landgoed „Herrenhausen“. De nieuwe wijken zijn regelmatig gebouwd met breede straten en prachtige gebouwen, die Hannover tot een der mooiste steden van Duitschland maken. De voornaamste straten zijn de Friedrichs-, de Königstrasse, Am Schiffgraben, de Georg-, Hohenzollern-, Langensalza-, Benningens- en Tiergartenstrasse. Vlak naast moderne straten staan in de Oudstad Middeleeuwsche huizen met booge gevels en erkers. Van de pleinen noemen wij de Ernst-August-Platz met een standbeeld van koning *Ernst*

Augustus, de Theaterplatz met die van *Marischer, Stromeyer* en *Karmarsch*, de Geergplatz met dat van *Schiller*, de Aegidientorplatz, de Königsworther Platz, de Waterlooplatz met een Waterloozuil en gedenkteekenen van generaal *von Alten* en van *Leibniz*, de Welfenplatz en de Frederikenplatz. Ook heeft de stad een standbeeld van *Luther* en twee monumentale fonteinen.

Men vindt te Hannover 25 kerken, waaronder de gerestaureerde Marktkerk met interessante gedenkteekenen, glasschilderingen, altaren en een 91 m. hoogen toren; de Nienstädter kerk met het grafmonument van *Leibniz*, de Kruiskerk ($\pm$ 1300) met een beroemden torenbouw, oude grafchriften en gedenkteekenen, de in 1864 voltooide Christnskerk, de Aegidienkerk enz. Van de wereldlijke gebouwen vallen te noemen: het koninklijk slot (1630—1640), een groot, prachtig ingericht bouwwerk met een rensachtig portaal, het vroegere paleis van koning *Ernst Augustus* met diens particuliere bibliotheek (32000 deelen) en de beroemde genealogische verzameling van graaf *Oeynhausen*, het koninklijk archief met een bibliotheek van 200000 deelen en 3500 handschriften, het oude stadhuis (154—eenw) met oude beeldhouwwerken en manuscripten van *Schaper*, de koninklijke schouwburg, een der grootste van Duitsland, het oude tuishuis (thans bank van leening), het museum, het Paleis van Justitie, het nieuwe provinciale museum met talrijke verzamelingen. Ook verdienen nog vermelding het station (1876—1880), een voorbeeld voor alle moderne stationsgebouwen, en het tot Technische Hoogeschool omgebouwde Welfenslot. Van de Middeloeuwsche particuliere bouwwerken zijn de voornaamste: de oude kanselarij, het Leibnizhaus, het Rieffenbergische Haus en het Haus der Väster.

Van de onderwijsinstellingen staat de Technische Hoogeschool (1803: 106 leeraren en 1590 studenten) bovenaan. Verder vindt men er een veeartsenijsschool, een krijgsschool, een militaire rijsschool, een conservatorium, 4 gymnasia, hogere burgerscholen, normaal- en vakscholen enz., een blindeninstituut, een diaconesseninrichting, verschillende bibliotheken, wetenschappelijke verzamelingen en musea's; verder drie schouwburgen en 8 politieke dagbladen.

Wat de nijverheid betreft, neemt Hannover onder de Duitse steden een hoogen rang in. Wij noemen: ijzergieterijen en machinefabrieken, fabrieken voor linnen goederen, piano's, wagens, chocolade, cakes, lampen, lakwerk, hoeden, lucifers, tapijten, glas, asphalt, reukwerken, kaarsen, watten, bronsartikelen en kachels, bierbronwijken en branderijen. De handel omvat de voortbrengselen dier fabrieken, verder ijzer, gummi, suiker, wijn, kaffie, rijst, huiden, steenkolen, paarden enz.

In de omgeving van Hannover ligt het thans ingelijfde dorp Herrenhausen, waarheen een beroemde lindenlaan leidt. Hier bevindt zich het zomerpaleis der voormalige koningen van Hannover met een schilderijenverzameling, een grooten tuin, een orangerie, waterwerken enz. Tegenover het kasteel ligt de Berggarten, een bekende botanische tuin met talrijke kassen en de grootste

palmenverzameling van Duitsland, en het koninklijk mansoleum. Tusschen den tuin en de stad strekt zich het Georgepark en ten O. daarvan de Eilenriede nit, een mooi bosch, dat de stad gedeeltelijk omgeeft. Aan den ingang staat het prachtige Kriegerdenkmal van *Volz*. Ten O. der stad vindt men den dierentuin. Als voorsteden kunnen beschouwd worden de stad Linden en de landgemeenten Limmer, Ricklingen, Döhren, Wülffel, Kirchrode, Grosz- en Klein-Buchholz en Stöcken.

Hannover wordt voor het eerst in 1163 vermeld, omstreeks 1160 wordt het als stad genoemd. Zij was toen in het bezit van *Hendrik den Leeuw*, wiens zoon, paltsgraaf *Hendrik*, haarin 1223 aan zijn neef, *Otto het Kind*, den stichter der andere Brunswijksche lijn, overliet. In 1227 onderwierp Hannover zich aan graaf *Koenraad van Lauenrode*, die het echter in 1241 aan *Otto* terug gaf. Bij de verdedeling der Welfische landen te Quedlinburg (1267) kwam het aan hertog *Johan*. In 1369 kwam de stad aan hertog *Magnus van Brunswijk*. Nadat zij aan de pogingen van hertog *Hendrik den Oude*, om haar te oververenen, weerstand geboden had, kwam zij bij de deeling van 1495 aan *Erik den Oude van Calenberg*. In 1533 werd de Hervorming met geweld ingevoerd. Hertog *George van Celle* sloeg er in 1656 zijn residentie op. Toen keurvorst *George Lodewijk* in 1714 den Engelschen troon besteg, verliet het Hof de stad, hoewel een Hofstoet bestaan bleef. In 1745 werd het verdrag van Hannover gesloten tusschen Engeland en Pruisen, waarbij Engeland beloofde voor Pruisen, tegen erkenning van keizer *Frans I*, van *Maria Theresia* het bezit van Silezië te verkrijgen; ook werd hier in 1814 de vrede tusschen Denemarken en Rusland gesloten. Van 1810—1813 behoorde Hannover tot het koninkrijk Westfalen. Van 1815 koninklijke residentie in naam, was het zulks inderdaad sedert 1837. In den oorlog van 1866 bezetten de Pruisen den 17^{den} Juni de stad, die daarop de hoofdstad der Pruisische provincie Hannover werd.

Hanoi, sedert 1902 de hoofdstad van Fransch Indo-China, ligt aan den linkeroever van den Songkoi, 175 km. van zijn monding in de Golf van Tonkin en telt (1900) 103188 inwoners. Zij is terrasvormig aangelegd met 20 m. breede in het midden met zwarte marmerplaten geplaveide straten en mooie boulevards, geheel in Chineesch stijl, maar met steenen huizen. De stad is het letterkundig middelpunt van het Anamitisch Rijk, waar de Anamitische boeken gedrukt worden, en iederen winter in de ommurde „Legerplaats der Wetenschappen" $\pm$ 3000 aspiranten voor letterkundige graden uit de meest verwijderde provincies samenkomen. Er zijn (1899) 30 scholen met 1800 leerlingen. De lawoners vervaardigen katoenen en zijden stoffen, filigranwerk nit zilver en goud en lakwerk. De baul is belangrijk; in 1901 bedroeg de nitvoer 150818 ton (vooral rijst, snikerriet en zijde). De zeehaven van Hanoi is het 93 km. stroomafwaarts gelegen Haiphong; schepen van 1,8 m. diepgang kunnen Hanoi nog bereiken. Spoorwegverbinding bestaat met Lao-kai, Namdieu en Loengtajon. Buiten de stad ligt de oude citadel met een tempel, woningen

der mandarijnen, bureaux, kazernes, magazijnen, arsenaal en schatkamer. Hanoi moet in 767 n. Chr. door Chinezen gesticht zijn en lag toen zeer dicht bij de zee, waarvan zij door de voortdurende nithreiding van de rivierdelta steeds verder af kwam te liggen. In 1427 werd Hanoi door de nationale Le-dynastie tot hoofdstad van Anam en Tonkin verheven. Krachtens het in 1874 gesloten verdrag van Saigon werd de haven voor den wereldhandel geopend en een Fransch consul met militaire bedekking in de stad toegelaten, welke na den oorlog van 1882 bezet, beschoten en met Tonkin in 1883 onder Fransch protectoraat geplaatst werd.

Hanotaux, Gabriël, een Fransch staatsman, geboren te Beaurevoir (Aisne) den 19^{den} November 1853, studeerde in de rechten en geschiedenis, was leeraar aan de *École des hautes études* en werd in 1879 archivaris aan het ministerie van Buitenlandsche Zaken. In 1885 werd hij als gezant naar Konstantinopel gezonden. Van 1886 tot 1903 was hij lid der Kamer en van 1894—1898 minister van Buitenlandsche Zaken. In 1897 werd hij lid der Academie. Hij schreef: „*Les villes retrouvées*” (1880), „*Origines de l'institution des intendants des provinces*” (1884), „*Henri Martin, sa vie, ses centres, son temps*” (1885), „*Études historiques sur le XVI et XVII siècle en France*” (1886), „*Histoire du cardinal de Richelieu*” (dl. 1 en 2, 1893—1903), „*L'affaire de Madagascar*” (1896), „*L'énergie française*” (1902), „*Histoire de la France contemporaine, 1871—1900*” (1904), met graaf d'*Haussonville*, „*Souvenirs de Mme de Maintenon*” (1902) en met G. Vicaire, „*La jeunesse de Balzac*” Balzac imprimeur et fondeur de caractères” (1904).

Hauteau, Hector, een Fransch schilder, geboren te Denze (Nièvre) den 25^{den} Mei 1823, studeerde onder Gigoux en wijdde zich aan het landschapchilderen in realistischen trant. Achtereenvolgens stelde hij ten toon: „Landschap bij Compiègne” (1847), „Hut bij de Fontaines Noires” (1851), „Barmhartige Samaritaan” (1851), „Jacht-rendez-vous in het Bois de la Machine” (1852) en „Oogst in Fours” (1853). Daarna deed hij een reis naar Algérie, waar hij het motief vond voor zijn doek „Een Arabische legerplaats voor de mannen van Laghoest”. Van zijn verdere werken noemen wij nog: „Paradijs der ganzen”, „Dedorp-vijver en de kikers”, „De voorraadschuur der vossen”, „Het kippenbok” en „De zeerozen”. Hij overleed te Briet (Nièvre) den 7^{den} April 1890.

Hanover, een distrikt in de Kaapkolonie, ligt op de Karroovlakte en telt op 5452 v. km. (1904) 5302 inwoners. De gelijknamige hoofdstad aan de Zeekoerivier en aan de spoorlijn Kimberley—Port Elizabeth heeft 900 inwoners.

Hansa, Hanza of Hanze. Dit woord vindt men reeds in de Gotische Bijbelvertaling van *Ulfilas* gebruikt, waar het een genootschap van krijgslieden beteekent. In de Middeleeuwen werd het gebezigd in den zin van handelsvereniging, vooral in dien van een vereniging van kooplieden in het binnen- en buitenland, die wederkeerig elkander beschermen en gezamenlijk handel dreeven. Zoo vond men sedert het einde der 12de eeuw hansaverbonden zoowel in Duitschland, als in Engeland en Noord-Frankrijk. Eindelijk gebruikte men den

naam nitsluitend van een bepaald verbond van Deutsche steden (*Hansa Alemannica* of *Teutonica*), dat van de 13de tot de 17de eeuw bleef bestaan en niet minder dan 90 steden, van Reval en Narva tot Amsterdam en Middelburg, van Keulen tot Breslau en Krakau, tijdelijk of vast onder zijn leden telde. Langzaam was dit verbond tot stand gekomen door samensmelting der vereenigingen van Doitsche kooplieden in het huitenland en der verbonden van Doitsche steden in het vaderland. De Doitsche handel te land en ter zee had zich weldra aan de eene zijde tot in Engeland, aan de andere tot in Rusland nitgestrekt. Men had vereenigingen van Doitsche kooplieden te Londen, Brugge, Wisby (op het eiland Gotland) en Groot-Nowgorod (Rusland) welke reeds in de 12de eeuw, in Engeland zelfs sedert het begin der 11de eeuw bestonden. Zij poogden in die gevaarlijke tijden van de vorsten voorrechten te verkrijgen die haar vrijgeleide en veiligheid van handel waarborgden. Verder zorgden de Doitsche stedenverbonden zoo veel mogelijk voor de veiligheid der wegen te land en te water en voor bescherming van den handel in het algemeen, waarnaast zij doorgaans ook staatkundige doeleinden beoogden. Daar ou de Dmische kooplieden in den vreemde mit alle mogelijke steden afkomstig waren, zochten en vonden zij steun in het vaderland en gaven daardoor aanleiding tot steeds nauwere aansluiting der steden en stedenverbonden. Reeds in 1241 en 1255 werden overeenkomsten gesloten tusschen Hamburg en Lübeck met het doel, om den handelsweg door Holstein van alle hindernissen te bevrijden, terwijl in 1289 Lübeck, Rostock en Wismar zich vereenigden, om de zeeroovers te kastijden. Omstreeks dienzelfden tijd werd een dergelijke overeenkomst gesloten door de Westfaalsche steden Munster, Dortmund, Soest en Lippstadt. De feitelijke leider van het Hansaverbond werd Lübeck, dat echter eerst zijn beslag kreeg toen koning Waldemar IV van Denemarken in 1361 Wisby veroverde en op geweldadige wijze den handel belemmerde. Reeds voor dien tijd waren Hansa-oorlogen gevoerd tegen de Skandinavische Rijken. Zoo verwierven in 1284 en 1285 de vijf Wendische steden met Riga en Wisby een voordeelige vrede en belangrijke handelsvoorrechten van koning Erik van Noorwegen. Minder voorspoedig was de strijd der steden Wismar, Rostock, Greifswald en Stralsund tegen Erik Menoed, koning van Denemarken, in 1311. Na een langdurige rust, deed de bovengenoemde koning Waldemar een nieuwen oorlog nithreken. De Wendische steden, alsmede Hamburg en Bremen, maakten zich aanstands gereed tot den strijd en de Pruissische en Lijf-landsche kuststeden verleenden daartoe onderstand. Aanvankelijk wist Waldemar den storm te bwezen; weldra echter barstte deze weder los, en den 19^{den} November 1367 sloten te Keulen 12 steden een oorlogsbond tegen Waldemar en zijn bondgenoot Hakon, koning van Noorwegen. Vele andere steden voegden er zich bij, zoodat Waldemar 77 stedelijke oorlogsverklaringen ontving. De strijd werd door de Hansa met succes gevoerd, daar genoemde koningen bij het sluiten van den vrede in 1370 en 1376 schade-loosstelling, benevens uithreiding der handelsprivilegiën met-

ten toestaan. Zelfs verwierven de Hansesteden invloed op de koningskeuze in Denemarken. Tevens verkreeg *Albrecht von Mecklenburg* door den bijstand der Hansa den Zweedschen troon en vergold zulks met het grootprivilegie van 1388. Daarmede nam het glansrijkste tijdperk der Duitse Hansa een aanvang, daar zij nu heerschappij voerde op de Oostzee en den geheelen tusschenhandel tusschen het oosten en westen van Noord-Europa in handen had. Haar eenig doel hief voortaan deze positie op handelsgebied te handhaven, terwijl zij van elke deelneming aan het staatkundig leven van het Duitse rijk of zijn onderdeelen afzag. Hare belangrijkste kantoren bevonden zich te Nowgorod (verwoest in 1494 door tsaar *Iwan Wasiljewitsj*), te Bergen in Noorwegen, te Brugge en te Londen. Zij vormde bij de kwijning van het keizerlijk gezag een machtig bondgenootschap ter bevordering en bescherming van den handel, hoewel er geen eigenlijke bondsovereenkomst tusschen de verscheidene steden werd vastgesteld. De bloei van den handel werd een krachtig hulpmiddel tot openbering van den hongerstand, en om die reden waren de Hansesteden veelal dorens in het oog van zelfzuchtige vorsten. Een gevolg hiervan was, dat reeds in 1500 nagenoeg alle Duitse steden van het binnenland, die geen rechtstreekach voordeel van den huitenlandschen handel trokken, opgehouden hadden leden der Hansa te zijn.

Reeds veel vroeger was ook tusschen de zee-steden verdeeldheid ontstaan, inzonderheid wegens de haatzuchtige handelspolitiek der stad Lübeck, welke sedert de verwoesting van Wisby de voornaamste stapelplaats van den Oostzeehandel was geworden. Hoe meer namelijk de handel zich ontwikkelde, des te meer werden de tusschenstations vermeden. De schepen der Nederlandsche steden voeren door de Sont rechtstreeks naar Zweden en Rusland, terwijl die der Lijflandsche steden zich daarentegen rechtstreeks naar Engeland en de Nederlanden begaven. Lübeck verzette zich daartegen en beriep zich op het stapelrecht daar ter plaatse. Hiertegen protesteerden vooral de Nederlandsche Hansesteden, die een verbond met Denemarken tegen de Hansa sloten, maar deswege sedert 1425 van den Oostzeehandel werden uitgesloten. Dit gaf aanleiding tot een zeeoorlog, die in 1441 met den voorloopigen, maar telkens hernieuwden vrede van Kopenhagen eindigde, echter de Nederlandsche steden meer en meer van Duitschland vervreemde. Ten slotte bleven de Nederlanders overwinnaars in den strijd en verkregen de vrije vaart op de Oostzee. Eindelijk behoorden tot de wezenlijke leden der Hansa alleen de steden, die in de nabijheid van Lübeck gelegen waren benevens Lübeck zelf, Hamburg en Lüneburg. Deze vochten in de 15de en 16de eeuw tegen de Skandinavische koningen, om de heerschappij op de Oostzee glansrijk te handhaven, ja door het verbond van Lübeck en Danzig verloor *Christiaan II* de kroon en werd de Skandinavische Unie vernietigd (1523). Intusschen versplanden de steden hare krachten in staatkundige en godsdienstige geschillen, zoodat de heerschappij op de Oostzee haar ontsnapte en zij zich met een gedeelte der voormalige voorrechten moesten te vreden stellen. Ook de laatste oor-

log, dien de stad Lübeck als bondgenoot van Denemarken in 1563—1570 tegen Zweden voerde, bracht daarin geen verandering, zoodat eindelijk de Hansa niet langer als staatkundige macht bestond, maar als handelsvereniging een kwijnend leven voortsleepte. De opkomst der Noordsehe rijken, maar nog meer de ontdekking van Amerika en van den zeeweg naar Indië, waren even noodlottig voor de Hansa, als de verplaatsing der haringvangst naar de Noordzee (sedert het midden der 16de eeuw). De Russische handel werd door de oorlogen om het bezit van Lijfland vernietigd, en de Duitse Hansesteden kregen in de Nederlandsche en Engelsche koopsteden machtige mededingers, zoodat het weinig baatte, dat in 1546 haar kantoor uit het achteruitgaande Brugge naar de bloeiende stad Antwerpen verplaatst werd. In Engeland gingen ten tijde van koningin *Elizabeth* de voormalige privileges verloren, omdat de Hansa geen voldoende reciprociteit wilde toestaan. In 1612 waren er nog 14 stemberegtigde en contrihutietellende Hansesteden, namelijk Lübeck, Wismar, Rostock, Straalsund, Greifswald, Stettin, Danzig, Maagdenburg, Brunswick, Hildesheim, Lüneburg, Hamburg, Bremen en Keulen. De Dertigjarige oorlog gaf aan de Hansa den genadeslag. Wel deed Spanje (1627—1629), in overeenstemming met den keizer, op de vergadering van gevolmachtigden der Hansa het voorstel tot oprichting van een Hanseatisch-Spaansche handelsmaatschappij om handel te drijven met de Spaansche koloniën, doch de Protestantsche steden maakten zwarigheid, zoodanig verbond te sluiten met de vijanden van haar geloof. Op de vergadering der afgevaardigden van 1629 werd het behartigen van de belangen der Hansa opgedragen aan de steden Lübeck, Bremen en Hamburg, die in 1641 vernieuwd werd. Na den vrede van Munster deed men pogingen om de aloude Hansa opnieuw in het leven te roepen, doch in 1669 werd de laatste vergadering van gevolmachtigden gebonden. Daar waren Lübeck, Bremen, Hamburg, Brunswick, Danzig en Keulen vertegenwoordigd, doch men kwam er tot geen bevredigende uitkomst. Die vergadering was de nitvaart der Hansa, en haar nalatenschap viel met haar naam ten deel aan de steden Lübeck, Bremen en Hamburg. Onder de hoede van deze bleven de Hansekantoren nog geruimen tijd bestaan: dat te Bergen tot in 1763. Het kantoor te Londen werd in 1853 en dat te Antwerpen eerst in 1863 verkocht.

De Hansa, ontstaan door behoefte aan onderlinge bescherming en aan onbelemmerd verkeer, heeft zich zelf gedood door haar streven om overal voor zich zelf voorrechten te hedingen, die zij aan anderen niet wilde vergunnen. Zulk een egoistische handelspolitiek heeft haar aanvankelijk groote rijkdommen bezorgd; doch toen zij bij de verandering der tijden en omstandigheden aan haar oude beginselen bleef hechten, ging zij te gronde, gedeeltelijk door eigen schuld, gedeeltelijk door den loop der dingen.

Belangrijk voor de geschiedenis der Hansa zijn: „Hansisches Urkundenbuch“ (dl. 1—5 en 8—9, Halle 1876—1903) van *Höbbaum*, „Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256—1430“ (3 dln., 1870—1897) van *Koppmann*, „Hansere-

zesse van 1431—76" (7 dln., 1876—1892) van Ropp. „Hanserezesse van 1477—1530" (6 dln., 1880—1899) van Schäfer, „Hansische Geschichtsquellen" (Halle, 1888 enz.) en „Hansische Geschichtsbiblätter" (1871 enz.), uitgegeven door den Verein für Hansische Geschichte. Verder noemen wij nog slechts: Linder, „Die deutsche Hansa" (2de druk, Leipzig 1901) en D. Schäfer, „Die Hansa" (Bielefeld, 1903).

Hansas of *drijvende seide* is de naam van een nitgebreid moeras in Hongarije. Het ligt op den oostelijken oever van het Neusiedler Meer en is 363 v. km. groot. Sinds 1780 door een dam van het meer gescheiden, vormt het een aaneenschakeling van met riet bedekte meertjes, moerassen, weiden, bouwland en bosschen. Een kanaal en de Rahnitz zorgen voor de afwatering. In de laatste jaren heeft men veel gedaan, om het land vruchtbaar te maken. Het grootste der meren is de Königssee.

Hansasteden noemde men steden, die tot de Hansa (zie aldaar) behoorden. De naam is bewaard gebleven voor de Vrije Steden Hamburg, Bremen en Lübeck.

Hans der Büheler, een Duitsch dichter uit het begin der 15de eeuw, waarschijnlijk geboren te Bühl in den Elzas, woonde te Poppelsdorf bij Bonn en was in dienst van den aartsbisschop van Keulen. Hij leverde twee dichtverhalen, namelijk: „Die Königstochter von Frankreich" van 15000 verzen (uitgegeven in 1500 en 1508, alsmede door Merzdorf in 1876) en „Diokletians Leben" van 9600 verzen (uitgegeven door Keller in 1841).

Hansemann, David Justus Ludwig, een Pruisisch staatsman en dagbladschrijver, geboren den 12^{den} Juli 1790 te Finkenwerder bij Hamburg, kwam op 15-jarigen leeftijd op het kantoor van hurgemeester Schwenger te Rheda in Westfalen, werd vervolgens secretaris in het groot-hertogdom Berg, vestigde zich in 1817 als wol-handelaar te Aken en stichtte er in 1824 een brandwaarborgmaatschappij. Daarna werd hij achtereenvolgens lid van de handelsrechtbank, van de Kamer van Koophandel en Afgevaardigde naar den Landdag; doch deze laatste benoeming werd door de regering niet bekrachtigd, omdat hij in 1830 aan den koning een memorie ingezonden had (later hij uittreksel in zijn geschrift „Ueber das preussische und deutsche Verfassungswerk" opgenomen), waarin hij aandrang op de invoering van een constitutioneelen regeringsvorm. In 1833 leverde hij het geschrift „Preussen und Frankreich, staatswirtschaftlich und politisch" een beschouwing van den financieelen toestand en van de belastingaangelegenheden in Pruisen. Wel werd hij opnieuw tot lid der handelsrechtbank gekozen, maar ook deze keuze werd niet bekrachtigd. In 1834 stichtte hij een vereeniging tot bevordering van arbeidzaamheid onder de lagere volksklassen en in de jaren 1836 tot 1846 maakte hij zich verdienstelijk door den aanleg van spoorwegen aan den Rijn en in Westfalen te bevorderen. Over dit onderwerp schreef hij eenige belangrijke brochures. In 1838 werd hij voorzitter van de Kamer van Koophandel te Aken, en in 1844 gaf hij zijn handelszaak op, om zich onverdeeld aan de staatkunde te wijden. In

1845 vaardigde men hem af naar den gewestelijken Landdag der Rijnprovincie, en op den vereenigden Landdag van 1847 trad hij op als leider der constitutioneele partij. In Maart 1848 aanvaardde hij de portefeuille van Financiën in het ministerie Camphausen en vormde na het aftreden van lastatgenoomde (Juni 1848) met Averswald Kühlstette o. a. een nieuw kabinet. Hansemann wist orde te scheppen in de financiën en handhaafde het bedreigde staatscrediet. Intusschen moest het ministerie reeds den 10^{den} September 1848 aftreden. Bij zijn hervormingen beoogde hij de verbinding van Pruisen met de overige staten van Duitschland tot een onbelemmerd verkeer, zonder beperking van de zelfstandigheid der staten, alsoo de ontwikkeling van het Tolverbond tot een staatkundige handelsvereeniging. Om deze tot stand te brengen schreef hij: „Die deutsche Verfassungsfrage" (1848), „Die deutsche Verfassung von 28 März 1849 mit Anmerkungen" (1849) en „Das preussische und deutsche Verfassungswerk" (1850). Bij het nederleggen der portefeuille werd hij benoemd tot chef der Pruisische Bank, maar de reactie dwong hem, in Maart 1851, ook van die betrekking afstand te doen. Daarna stichtte hij een discontovereeniging, die zich voorspoedig ontwikkelde. Hij overleed te Schlangenberg den 4^{den} Augustus 1864. Te Aken is in 1888 een standbeeld voor hem onthuld.

Hansen, Maurits Christopher, een Noorsch dichter, geboren te Modum den 5^{den} Juli 1794, bezocht sedert 1809 de scholen te Christiania en wijdde er zich op de universiteit vooral aan de wijsbegeerte en letteren. In 1816 werd hij leeraar aan een hurgerschool, vervolgens aan die van betadettencorps te Christiania, in 1820 aan de hoogere hurgerschool te Drontheim en in 1827 rector te Kongsberg, waar hij den 16^{den} Maart 1842 overleed. Zijn eerste verzen verschenen in 1815 in den „Nor", in 1816 door de „Digtninger" gevolgd. Van zijn overige gedichten noemen wij: „Theodors Dagbog" (1820), „Løren", „Bjergmanden" en „Den gale Christian". Zijn „Samlede Digtninger" bevatten behalve de novelle „Keadan der Klosterruinerne" ook de drama's „Nor og Gor" en „Hakon Athelstan". Na zijn dood verschenen de novelle „Tone" en de roman „Broderne". Ook schreef hij een aantal veel gehuikte grammatica's. Een verzameling van zijn „Noveller og fortøellinger" is in 1855—1858 in 8 deelen in het licht verschenen.

Hansen, Peter Andreas, een Duitsch sterrenkundige, geboren den 9^{den} December 1795 te Tondern in Sleeswijk, beoefende, zonder een gymnasium of een universiteit te bezoeken, de wis- en sterrenkunde en werd in 1821 geplaatst als adjunct bij de commissie van graadmeting in Holstein, alsmede aan de sterrenwacht te Altona. In 1825 ging hij als directeur van het observatorium Seeberg naar Gotha, waar hij in 1859 de stichting eener nieuwe sterrenwacht bevorderde. Hij hield zich vooral bezig met het oplossen van sterrenkundige vraagstukken, bepaaldelijk met het berekenen van de storingen in den loop der planeten. Hij overleed den 28sten Maart 1874. Behalve een groot aantal verhandelingen in Schwabe's „Astronomische Nachrichten", in de „Mémoires" van het sterrenkundig Genootschap te

Londen, in de werken der Académie des Sciences te Parijs enz., schreef hij o. a. „Ausführliche Methode, mit dem Fraunhoferschen Heliometer Beobachtungen anzustellen“ (1827), „Untersuchungen über die gegenseitigen Störungen des Jupiter und Saturn“ (1831), „Ermittlung der absoluten Störungen in Ellipsen von beliebiger Excentricität und Neigung“ (1843), „Anseinandersetzung einer zweckmäßigen Methode zur Berechnung der absoluten Störungen der kleinen Planeten“ (1ste tot 3de gedeelte, 1856—1859), „Fundamenta nova investigationis orbitae verae, quam luna perlatrat“ (1838), waarnaar hij zijn „Maantafels“ (1857) berekende, „Darlegung der theoretischen Berechnung der in den Mondtafeln angewandten Störungen“ (2 dln., 1862—1864), „Tables du soleil“ (1854, vervolg 1857), „Die Theorie des Aequatorials“ (1855) en „Theorie der Sonnenfinsternisse und verwandter Erscheinungen“ (1858). Na zijn overlijden verscheen nog „Störungen der grossen Planeten, besonders des Jupiter“ (1875).

Hansen, Konstantin, een Doensch schilder, geboren te Rome den 3den November 1804, bezocht de schilderschool te Kopenhagen en bracht in 1824 zijn eerste genrestuk en eenige portretten op de tentoonstelling. In 1835 vertrok hij met een staatsbeurside naar Rome, waar hij 9 jaar vertoefde en schilderde er o. a. „De improvisator op den molo te Napels“. Na zijn terugkeer in Denemarken hield hij zich langer dan 10 jaar bezig met het schilderen van groote fresco's in het voorportaal van de universiteit te Kopenhagen en leverde „De constitueerende vergadering van den Deenschen Rijksdag“ (1865, met meer dan 100 gedeeltelijk levensgroote portretfiguren) en „Aegirs gastmaal“ (1857). In 1867 werd hij lid van de Academie te Kopenhagen, in 1873 vice-directeur van dit lichaam. Hij overleed den 29sten Maart 1880.

Hansen, Jens Andersen, een Doensch staatsman, geboren te Odense den 7den Januari 1806, was eerst schoenmaker, trachtte zich zooveel mogelijk te ontwikkelen, stichtte in 1842 het blad „Almuevennen“ (De Volksvriend) en werd vervolgens redacteur van den „Fidrelandet“ te Kopenhagen. Hij nam deel aan de staatkundige bewegingen, werd in 1848 afgevaardigd naar den Rijksdag en telkens herkozen. Hij was de ziel van de democratische boerenpartij. Als directeur van twee verzekeringmaatschappijen liet hij zich echter verleiden een aanzienlijke som voor eigen hate en ten behoeve van partijbelangen te verduisteren. Toen in 1877 die misstap bekend werd, legde hij aanstonds een volledige bekentenis af, maar bracht zich op den 1sten Juni van dat jaar om het leven. Hij schreef o. a. „Vor Forfatnings Historie 1848—1866“ (4 dln., 1868—1872), „Mit Livs Historie og Gjerning“ (1875) en „Efterladte Papirer“ (1878—1879).

Hansen, Theophilus, een Doensch bouwkundige, geboren te Kopenhagen den 13den Juli 1813, ontving zijn opleiding aan de Academie van Schoone Kunsten in zijn geboortestad, deed in 1838 een reis door Duitschland en ging over Venetië en Triest naar Griekenland. Hij restaureerde te Athene onderscheiden oude gebouwen en werd er leeraar aan de technische school, welke betrekking hij echter door de revolutie van 1843 verloor.

Hij bleef er evenwel tot 1846, om de sterrenwacht te voltooien. Op uitnoodiging van *Förster* vestigde hij zich te Weenen, waar hij tot 1849 een groot aantal woonhuizen stichtte. Gedurende het volgende jaar bestuurdde hij den bouw van het museum van wapens in het arsenaal; verder bouwde hij er een Grieksche en een Protestantsche kerk, restaureerde den voorgoed van het paleis *Sina*, den Heinrichshof, het gebouw der muziekvereniging, het paleis *Epstein*, een nieuwe beurs, de Academie van Schoone Kunsten te Weenen, een ontwerp voor een nieuw Parlementsgebouw te Weenen, het slot Hörnstein en de ziekenhuizen te Lemberg en Brünn. Sedert 1869 was hij opperbouwwaad en tot 1884 hoogleeraar in de bouwkunst aan de Academie van Beeldende Kunsten te Weenen, waar hij den 17den Februari 1891 overleed.

Hansen, Jacob, een Vlaamsch letterkundige, geboren te Vlissingen den 4den October 1833, studeerde aan het Athenaeum te Antwerpen, werd eerst voor den handel opgeleid, maar bepaalde zich weldra hij de letteren. Eerst was hij werkzaam als journalist, als klerk aan de kanselarij, als taalleeraar en als boekhouder van een reedery, werd vervolgens adjunct-archivaris van Antwerpen, adjunct-bibliothecaris en eindelijk in 1873 bibliothecaris aldaar. In 1868 schonk de hogeschool te Rostock hem eershalve het doctorsdiploma. Hij leverde, behalve redevoeringen en bijdragen in dagbladen en tijdschriften: „Het slot Helstein“ (1851), „Almanak voor Jan en alleman“ (met *Frans de Cort*), „Lof der St. Lucasgilde“ (1854), „Lofspraak op A. van Dijk“ (1856), „Reisbrieven uit Duitschland en Denemark“ (1860), „Noordsche letteren“ (1860), „Over Reinaard den Vos in het Nederduitsch“ (1864), „Het Luxemburgsch“ (1867), „De loodgieter meester Lamp en zijn dochter“ (1868).

Hansen, Emil Christian, een Doensch physioloog, geboren te Ribe den 8sten Mei 1842, bezocht in 1861 de kunstschool te Kopenhagen doch wijdde zich weldra aan de wetenschappelijke studies. In 1866—1869 bezocht hij het Polytechnicum en van 1871—1876 de universiteit te Kopenhagen en kreeg voor zijn antwoord op de prijsvraag „Fungi fomicoli danici“ (1876) de gouden medaille. In 1877—1879 hield hij zich bezig met physiologische studies over de gisting in het nieuw gestichte Instituut van Gistingstechniek en werd spoedig daarop directeur van de physiologische afdeeling van dat Instituut. *Hansen*, die in 1891 hoogleeraar werd, schreef: „Les champignons stercoraires du Danemark“ (1876), „Recherches sur les microorganismes qui, à différentes époques de l'année, se trouvent dans l'air à Carlsberg et aux alentours“ (1879—1882), „Recherches sur la physiologie et la morphologie des ferments alcooliques“ (1881—1891), „Recherches sur les bactéries acétificantes“ (1894), „Untersuchungen aus der Praxis der Gährungsindustrie“ (3de druk, 1895) en „Experimental studies on the variations of yeast-cells“ (1895).

Hansen, Joseph, een Duitsch geschiedkundige, geboren te Aken den 26sten April 1862, studeerde te Bonn, Berlijn en Münster, werd in 1885 medewerker aan de uitgave der Münchensche stadskronieken, was van 1886—1889 werk-

zaam aan de archieven te Koblentz en Münster, van 1889—1891 aan het Pruisisch Historisch Instituut te Rome en is sedert 1891 directeur van het Historische Archief te Keulen. Hij schreef: „Chroniken der deutschen Städte: Dortmund, Soest“ (1887 en 1889), „Westfalen und Rheinland im 15. Jahrhundert“ (2 dln., 1888—1890), „Nunziaturberichte aus Deutschland 1572—1585“ (2 dln., 1892—1894), „Rheinische Akten zur Geschichte des Jesuitenordens 1542 bis 1582“ (1898), „Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter und die Entstehung der grossen Hexenverfolgung“ (1900), „Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverfolgung im Mittelalter“ (1901). Sedert 1902 geeft hij de „Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst“ en de „Mittheilungen aus dem Stadtarchiv von Köln“ uit.

Hansgig, Karl Victor, ridder van, een Oostenrijks dichter, geboren te Pilsen den 3ten Augustus 1823, studeerde te Praag en te Weenen in de rechten, trad in staatsdienst, werd distriktsbestuurder van Joachimsthal in Bohemen en overleed aldaar den 29sten Januari 1877. Hij schreef: „Heimathstimmen“ (1844), „Lorbeer- und Eichenblätter“ (2de druk, 1859), „Liederbuch für Deutsche in Böhmen“ (1862 en 1865), „Kaiserkronen und Schwertlilien“ (4de druk, 1869), „Liebe und Leben“ (1873) en „Orient und Occident“ (2de druk, 1876).

Zijn echtgenoot *Therese Jobach*, geboren den 28sten Maart 1833 te Badweiss, schreef onder den schuilnaam *Theodor Reimold*: „Dunkle Fügungen“ (2 dln., 1862) en „Gesammelte Novellen“ (2 dln., 1874).

Hansjakob, Heinrich, een Katholiek schrijver, geboren te Hanslach (Baden) den 19ten Augustus 1837, studeerde te Rastadt en Freiburg, werd, in 1863 tot priester gewijd, leeraar te Donateschingen en in 1865 directeur eener hogere burgerschool te Waldshut. Wegens politieke overtredingen moest hij twee keer vestingsstraf ondergaan, waarover hij schreef: „Auf der Festung“ (4de druk, 1902) en „Im Gefängnisse“ (1874). In 1868 vrijgelaten, ontving hij een aanstelling als pastoor te Hagnau; sedert 1884 is hij znlks te Freiburg i. Br. Als letterkundige begon hij met historische geschriften, zooals: „Die Grafen von Freiburg im Kampfe mit ihrer Stadt“ (1867), „Die Salpeterer, ein politisch-religiöse Sekte auf dem südöstlichen Schwarzwald“ (3de druk, 1896), „Der Waldshuter Krieg vom Jahr 1468“ (2de druk, 1901), „Herimann der Lahme von der Reichenman“ (1875), waarop later „Der schwarze Bertold, der Erfinder des Schiesspulvers“ (1891) volgde. Bovendien schreef hij: „In Frankreich“ (1874), „In Italien“ (2 dln., 1877), „In den Niederlanden“ (2 dln., 2de druk, 1901), „In der Residenz. Erinnerungen eines badischen Landtagsabgeordneten“ (1878) en „Aus meiner Jugendzeit“ (6de druk, 1903), „Aus meiner Studienzeit“ (5de druk, 1902), „Aus kranken Tagen“ (4de druk, 1904), benevens dagboekbladen: „Im Paradies“ (1897), „Abendliedern“ (1899), „In der Kartause“ (1900), „Letzte Fahrten“ (1902), „Verlassene Wege“ (1902) en „Stille Stunden“ (1904). Als volkschrijver heeft hij zich in Duitsch-

land zeer populair gemaakt. Wij noemen „Wilde Kirsche“ (1888), „Dürre Blätter“ (2 dln., 1889—1890), „Schneeallen“ (3 dln., 1892), „Der Vogt auf Mühlstein“ (1895), „Bauernblut“ (1896), „Der Leutnant von Hasle“ (1897), „Der steinerne Maun von Hasle“ (1898), „Waldeste“ (1897), „Erinnerungen einer alten Schwärzwalderin“ (1898), „Erzabern“ (1899), „Aus dem Leben eines Unglücklichen“ (1900), „Aus dem Leben eines Glücklichen“ (1901) en „Meine Madonna“ (1903). Veel opzien maakte hij met zijn werkjes „Unsere Volkstrachten; ein Wort zu ihrer Erhaltung“ (4de druk, 1896). Ook gaf hij „Kanzelreden“ (1890—1900) en „Ausgewählte Schriften“ (8 dln., 1895—1896) uit.

Hansliok, Eduard, een Oostenrijksch schrijver over muziek, geboren te Praag den 11ten September 1825, studeerde tot 1847 te Praag en te Weenen en trad vervolgens in staatsdienst. In 1856 vestigde hij zich te Weenen als privaatdocent in de aesthetica en de geschiedenis der muziek en werd er in 1861 buitengewoon en later gewoon hoogleraar in die vakken. Hij leverde voortreffelijke verslagen van muziekuitvoeringen in de dagbladen, sedert 1864 bepalde hij in de „Neue Freie Presse“ en schreef „Vom Musikalisches Schönen“ (10de druk, 1902), „Geschichte des Konzertwesens in Wien“ (2 dln., 1869—1870), „Die moderne Oper“ (dl. 1—9, 1875—1900), „Suite, Aufsätze über Musik und Musiker“ (1885), „Konzerte, Komponisten und Virtuosen der letzten 15 Jahre“ (3de druk, 1896), „Ans meinem Leben“ (2 dln., 3de druk, 1894). Hij overleed te Weenen den 6ten Augustus 1904.

Hansom of Hansomcab, een naar zijn uitvinder genaamd tweewielig, licht en open rijtuig, heeft slechts twee zitplaatsen. De hok bevindt zich achter de te vervorenen personen.

Hansom.

Hansomcab. Zie Hansom.

Hanssen, Georg, een Duitsch staathuishoudkundige, geboren te Hamburg den 31sten Mei 1809, studeerde te Heidelberg, promoveerde te Kiel en vestigde zich aldaar in 1833 als privaatdocent in de staat- en staathuishoudkunde. In 1834 werd hij secretaris bij de Duitse afdeling van het handelsdepartement te Kopenhagen, in 1837 hoogleraar te Kiel, in 1842 te Leipzig, in 1848 te Göttingen en in 1860 te Berlijn, waar hij in 1862 lid werd der Académie. In 1869 weer naar Göttingen vertrokken, overleed hij aldaar den 20sten December 1894. Behalve reis opstellen in het „Archiv der politischen Oekonomie“ en in de Tübingen „Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft“, schreef hij: „Historisch-statistische Darstellung der Insel Fehmarn“ (1832), „Statistische Forschungen über das Herzogtum Schleswig“ (1832—1833), „Das Amt Bordesholm“ (1842), „Die Aufhebung der gutherrlichbäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogtümern Schleswig-Holstein“ (1861), een bekroonde prijsverhandeling, „Die Gefleischtschaften im Regierungsbezirk Trier“ (1863), „Ueber Fleischconsumtion im Deutschland“ (1872),

„Zur Geschichte norddeutscher Gastwirthschaft seit Ende des 16. Jahrh.“ (1875) en „Agrarhistorische Abhandlungen“ (2 dln., 1880—1884). Met *Rau* redigeerde hij de nieuwe reeks van het „Archiv der politischen Oekonomie“.

Hansson, Olof, een Zweedsch schrijver, geboren den 12^{den} November 1860 te Hünsinge (Schonen), studeerde te Lund, hereisde sedert 1882 Europa en woont sedert 1889 in Duitschland. Hij is een der baanbrekers van de realistische richting. Van zijn werken noemen wij: „Notturmo“ (1883), „Sensitiva amorosa“ (1887), „Paria“ (1890), „Jong Ofeg's liederen“ (1892), „Liefdesmarten“ (1892), „Een reis naar hnis“ (1894), „Ester Bruce“ (1893), „De schutsengel“ (1896), „Vóór het huwelijk“ (1895), „Gedichten in poëzie en proza“ (1901). Als kunstericities schreef hij „Literarische silhonetten“ (1885), „Friedrich Nietzsche“ (1890), „Het jonge Skandinarie“ (1891), „Zieners en profeten“ (1895), „Het materialisme in de literatuur“ (1892) en psychologische studie „Alltagsfragen“ (2de druk, 1895).

Hansson, Laura, geboren *Mohr*, sedert 1889 de echtgenoot van den voorgaande, geboren den 1sten Mei 1854 te Riga, heeft onder den schuilnaam *Laura Marholm* naam gemaakt door haar „Entscheideringen“ van de vrouwenpsychologie met betrekking tot liefde en geslachteleven. Verder schreef zij o. a. „Wir Frauen und unsere Dichter“ (1895), „Das Buch der Frauen. Zeitpsychologische Portraits“ (5de druk, 1899) en „Zur Psychologie der Frau“ (2 dln., 2de druk, 1903).

Hanst. is achter plantennamen de afkorting voor *J. von Hanstein* (zie aldaar).

Hansteen, Christopher, een Noorsc sterrenkundige, geboren te Christiania den 26sten September 1704, studeerde te Kopenhagen eerst in de rechten en vervolgens in de wis- en natuurkunde en werd leraar te Fredriksborg op Seeland, waar hij zich inzonderheid methetaardmagnetisme bezig hield. Een verhandeling over dit onderwerp werd te Kopenhagen bekroond, waarna hij in 1816 benoemd werd tot hoogleraar te Christiania. Hier verwierf hij grooten roem door zijn „Untersuchungen über den Magnetismus der Erde“ (1819). Ten gevolge van dit boek werd een nieuwe methode van magnetische waarnemingen ingevoerd. Hij deed wetenschappelijke reizen naar Finland, Duitschland, Frankrijk en Engeland, alsmede met *Erman* naar het westelijk gedeelte van Siberië (1828—1830), waarna hij „Reisheerinnering uit Siberië“ in het licht gaf, gevolgd door „Resultate magnetischer, astronomischer und meteorologischer Beobachtungen auf einer Reise nach Siberien“ (1863). Na zijn terugkeer stelde de Volksvertegenwoordiging de noodige gelden beschikbaar voor het bouwen van een nieuwe sterrenwacht, waarbij weldra een meteorologisch observatorium gevoegd werd. Sedert 1837 bestuude hij de trigonometrische opmetingen in Noorwegen. Hij schreef, behalve „Voorlezingen over de sterrenkunde“, een „Leerboek der geometrie“ en een „Leerboek der mechanica“, terwijl hij in 1823 met *Machmann* en *Lundh* het „Magazin für Naturvidenskaberne“ stichtte. Hij overleed den 15^{den} April 1873.

Hanstein, Johannes von, een Duitsch plant-

kundige, geboren den 15^{den} Mei 1822 te Potsdam, studeerde te Berlijn, werd in 1861 custos aan het herbarium en in 1865 professor in de botanie te Bonn, alsmede directeur van den botanischen tuin en van het botanisch instituut aldaar. Hij schreef: „Untersuchungen über den Bau und die Entwicklung der Baumrinde“ (1853), „Ueber den Zusammenhang der Blattstellung mit dem Bandes dikotylen Holzrings“ (1858), „Versuche über die Leitung des Saftes durch die Rinde“ (1860), „Zur Entwicklungsgeschichte der Gattung *Marsilia*“ (2 dln., 1862—1864), „Die Milchsaftgefäße und die verwandten Organe der Rinde“ (1864), „Befruchtung und Entwicklung der Gattung *Marsilia*“ (1865), „*Pilulariae globuliferae generatio cum Marsilia comparata*“ (1866), „Uebersicht des natürlichen Pflanzensystems“ (1867), „Ueber die Organe der Harz- und Schleimabsonderung in den Laubknospen“ (1868), „Die Scheitelzelgruppen im Vegetationspunkt der Phanerogamen“ (1869), „Die Entwicklung des Keims der Monokotylen und Dikotylen“ (1870), „Die Parthenogenese der *Colebogyne ilicifolia*“ (1877), „Ch. G. Ehrenberg, ein Tagewerk auf dem Felde der Naturforschung“ (1877), en „Einige Züge aus der Biologie des Protoplasmas“ (1890) en „Beiträge zur allgemeinen Morphologie der Pflanzen“ (1882). Hij overleed te Bonn den 27sten Augustus 1880.

Hanstein, Adalbert von, een Duitsch dichter en schrijver, een zoon van den voorgaande, geboren den 29sten November 1861 te Berlijn, studeerde aldaar en te Bonn in de natuurwetenschappen en wijdde zich na zijn promotie (1886) aan literair-historische en taalkundige studien te Berlijn. Achtervolgens was hij tooneelrecensent (1890), redacteur (1893), dramaturg (1896) en tervens sedert 1894 docent aan de Humboldtacademie. In 1900 vestigde hij zich als privatdocent te Hannover, waar hij in 1903 den hoogleraarstitel verkreeg. Hij schreef de drama's „Um die Krone“ (1885), „Die Königsbrüder“ (1892), „Gotzkowsky“ (1896) en „König Saul“ (1897), de romans „Die Akten des Glücks“ (1895) en „Zwei Welten“ (2 dln., 1898), de gedichtbundels „Menschenlieder“ (1887), „Von Kains Geschlecht“ (1888), „Der Liebesrichter“ (1893), „Der Vikar“ (1897) en „Achmed, der Heiland“ (1899), de literair-historische werken „Albert Lindner“ (1888), „Ibsen als Idealist“ (1897), „Gerhart Hauptmann“ (1898), „Die Frauen in der Geschichte des deutschen Geisteslebens“ (2 dln., 1899—1900), „Das jüngste Deutschland“ (1900) en „Wie entstand Schillers Geisterseher?“ (1903).

Hansen, Knut, een Noorsc schrijver, geboren den 4^{den} Augustus 1860 te Gerdrandsdal, was eerst schoenmakersleerling, doch begon toen reeds te schrijven, liep als scheepsjongen weg, leidde jarenlang een zwervend leven als visscher, en mijnwerker en in Amerika als kootsier en winkelbediende. Van 1883—1886 was hij in Noorwegen als journalist werkzaam en ging in 1886 weer naar Amerika, nu als correspondent van „Verdens Gang“. Na zijn terugkeer verscheen „Fra Amerika's Aands-liv“ (Amerika's geestesleven) (1888). Bekend werd hij vooral door zijn roman „Salt“ (Honger, 1890), in welk geniaal werk hij zijn eigen jeugd schildert, gevolgd door „Mysterien“, (de mystieke geschiedenis van een zeldzaam

mensch 1892), „Redacteurs Lyngge" (1894) en „Pan. Uit de papieren van luitenant Glahn" (1894), de dramatische trilogie „Aan de poorten des rijk" „De stem van het leven" en „Avondrood" (1895—1897). Na zijn humoristische novellenbundel „Siesta" (1897), verscheen „Victoria, de geschiedenis eener liefde" (1899) en de toneelspelen „Koningin Tamara" en „Mnken Vendt" (1902), het laatste in verzen en als de belangrijkste literaire verschijning van Skandinavië in de laatste jaren beschouwd. Hierop volgden „In het sprookjesland" (1903), de novellenbundel „Kratakw" (1904) en de dichtbundel „Het wilde corps" (1904).

Hansweert is een betrekkelijk nieuw dorp in de Zeenwse gemeente Krainingen, aan het zuidende van het Zuid-Bevelands kanaal, met een veer over de Westerschelde op Welsoorde. Het is de plaats waar men op den 1sten Juni 1852 een aanvang maakte met het graven van een kanaal door het eiland, teneinde de Ooster- met de Westerschelde te verbinden. Door de opening van dat kanaal en het stichten van een R. Katholieke kerk in 1867, kreeg het een bloeiend aanzien, zoodat het van 25 inwoners in 1840 tot 1100 in 1900 klom.

Hansworst een grotesk-komisch karakter van het oude Duitse toneel, komt thans ook nog bij ons voor in volkstheaters, marionettenspelen enz. Men vindt het woord het eerst in de in 1519 verschenen Nederduitse bewerking van Brant's „Narrenschip", en Luther gebruikte het in zijn tegen den hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel gericht schrijven „Wider Hanns Worst". Als boeren naam komt *Heinz Worst* voor in een vastenavondklucht van Probst. Bij *Hans Sachs* is *Worst Hans* de gefingeerde naam voor veelaters. Als nar in de komedie treedt de naam het eerst op in 1573. Vooral te Weenen was de hansworst geliefd; bekende vertolkers waren *Stranitzky* en *Prehauser*.

Hanusch, Ignaz Johann, een Duitsch-Czechisch schrijver, geboren te Praag den 28sten November 1812, studeerde in het klooster Strahow der Praemonstratenzen in de wijsbegeerte en godgeleerdheid, te Praag in de rechten en werd in 1835 te Weenen adjunct bij den hoogleeraar *Lichtenfels* en in 1838 gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Lemberg. Hij schreef: „Die Wissenschaft des slawischen Myths" (1842), „Handbuch der philosophischen Ethik" (1846), „Grundzüge eines Handbuchs der Metaphysik" (1846), „Handbuch der Erfahrungsseelenlehre" (3de druk, 1842) en „Handbuch der Logik" (2de druk, 1847). Op zijn verlangen werd hij verplaatst naar Olmütz en gaf hier een „Geschichte der Philosophie" (1840) in het licht, benevens „Vorlesungen über die Kulturgeschichte der Menschheit" (1849). Na de Februari-omwenteling belaatte hij zich met de redactie van de „Olmützer Zeitung". Nadat hij in 1849 als hoogleeraar naar Praag beroepen was, waar zijn lessen grooten opgang maakten, werd hij in 1852 met behoud van zijn tractement ontslagen. Men koos hem echter tot gewoon lid van het Boheemsch Genootschap van Wetenschappen, waardoor hij het recht verkreeg aan alle Oostenrijksche universiteiten voorlezingen te houden. Eerst in 1860 werd hij tot bibliothecaris te Praag benoemd. Hij overleed aldaar den 19^{den} Mei 1869.

Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Die lateinisch-Böhmischen Osterspiele des 14 und 15 Jahrhunderts" (1863), „Das Schriftwesen und Schrifttum der böhmisch-slowenischen Völkergemeinschaft in der Zeit des Uebergangs aus dem Heidentum in das Christentum" (1867), „Die gefälschten böhmischen Gedichte aus den Jahren 1816—1849" (1868) en „Quellenkunde und Bibliographie der böhmisch-slowenischen Literaturgeschichte" (1868).

Hanyang, een stad in de Chineesche provincie Hoope, ligt aan den linkeroever van den Jang-tse-kiang aan den mond van den Hankiang tegenover Hankou en telt ongeveer 100000 inwoners. Men vindt er eenige scheepstimmerwerken (ook Enropesche) en een Engelsche missie.

Hanza of *Hanzé*. Zie *Hanea*.

Haessa. Zie *Hansa*.

Haparanda, een stad in de Zweedsche voogdij Tornéa, ligt aan den Tornéa-Elf, tegenover de Russische grensstad Tornéa en telt (1901) 1334 inwoners. Zij heeft een levendigen handel en scheepsbouw. Als zeehaven dient het 7 km. verwijderde Salmis. Haparanda bezit een der Noordelijkste meteorologische observatoria. De stad werd eerst in 1812 gesticht.

Harafoeraxee of *Arafoeraxee* noemt men het gedeelte der Anstraal-Aziatische Middellzee, gelegen tusschen Australië, de Torresstraat en Timor (zie de kaarten van den Grooten Oceaan en van Oceanië).

Haraforas of *Halfoeren*. Zie *Alfoeren*.

Harakiri (opengesneden buik), is de naam van de thans meer en meer in onbruik geraakte gewoonte der Japanners, om zich den buik open te snijden, wanneer zij zich beleedigd gevoelden of wanneer zij tot onteerende straffen veroordeeld waren. De adel kreeg dikwijls bevel van de regering harakiri als een eervolle doodstraf toe te passen. Het werd in tegenwoordigheid van getuigen voltrokken. Aanzienlijke personen namen, als zij zich op reis begaven, het daarbij voorgeschreven witte doodskleed mede.

Harald, is de naam van eenige koningen van Noorwegen.

Harald I Harfagr (860—930), een zoon van *Halfdan den Zwarte* uit het geslacht der *Ynglingers*, verenigde de landen van Noorwegen tot één rijk, volgens de sage hiertoe aangespoord door zijn liefde jegens de schoone koningsdochter, welke hem alleen onder die voorwaarde haar hand wilde schenken. Hij deed een oed, dat hij zijn haar niet zou afsnijden, voordat hij zijn doel bereikt had en ontleende hieraan den bijnaam *Harfagr* (Schoonbarige). De stamhoofden, welke zich niet wilden onderwerpen, emigreerden naar IJsland. Ingevolge van een opstand zijner zonen verleende hij dezen de heerschappij over de provinciën en verhoogde zich met het hoogste gezag. Hij zetelde te Drontheim, deed in 930 afstand van het bewind en overleed in 933.

Harald II Graafeld, (Gravhuid 950—963), een afstammeling van den voorgaande en een zoon van *Erik Blodax*. Hij werd bij den Limfjord vermoord door *Guthharald*, waarna *Harald Blaataad*, koning van Denemarken, zich voor korten tijd meester maakte van Noorwegen.

Harald III Hardraade (de Hardvochtige,

1046—1066), een zoon van *Sygurd Syr* en een afstammeling van *Harald I*, diende sedert 1033 in de keizerlijke lijfwacht in Byzantium, nam deel aan een oorlog tegen de Afrikaansche zeeroovers, bezocht in 1035 Jerusalem en streed zegevierend tegen de Saracenen. Nadat hij tot overste der keizerlijke lijfwacht bevorderd was, veroverde hij onderscheiden steden op Sicilië, vocht in Afrika en overwon de Saracenen in 18 veldslagen. Toen hij in 1042 naar Byzantium terugkeerde en bericht ontving, dat zijn neef *Magnus* Noorwegen en Denemarken geërfd had, vroeg hij zijn ontslag. Men deed hem de schitterendste aanbiedingen, om hem aldaar te behouden, en toen hij weigerde, werd hij in den kerker geworpen. Hij ontsnapte echter naar den Russischen grootvorst *Jaroslav*, met wiens dochter *Elizabeth* hij te Nowgorod in het huwelijk trad, en ging vervolgens (1045) naar den koning van Zweden, een bloedverwant zijner gemalin. Weldra was hij meester van een gedeelte van Noorwegen en beklom er als alleenheerscher den troon. Hij sneuvelde in 1066 in een veldslag in Engeland.

Harald is de naam van eenige koningen van Denemarken.

Harald Hildeland (Oorlogstand), een kleinzoon *Ivar Widame*, is de held van talrijke avonturen en veldtochten. Hij moet gesneuveld zijn in den slag op de Bravallaheide in Småland tegen *Ring*, koning der Goten die zich daarop van zijn rijk meester maakte (895).

Harald Klak werd door Gottfried's zonen uit Jutland verdreven. In 826 te Ingelheim gedoopt, keerde hij met den *H. Ansgarius* terug, maar moest weer vluchten. Hij overleed in Friesland.

Harald Blaaland (Blauwtand), een zoon van *Gorm den Oude*, aanvaarde het bewind in 935, was een dapper krijgsman en erkende in 947 zijn leenroerigheid aan het Deutsche Rijk, waarna binnen de grenzen van zijn gebied biadommen werden opgericht. In Noorwegen hielp hij eerst *Harald Graafell* aan het bewind brengen en verjoeg hem daarna om *Hakon* onder soevereiniteit van Denemarken met de heerschappij te bekleeden. Toen *Otto I* overleed, deed hij een inval in Sleeswijk, maar moest afdeinen en vrede sluiten. Als voorstander van het Christendom werd hij reeds vroeg gedoopt. Zijn zoon *Sven Tveskaeg*, een vriend der oude afgoden, kwam tegen hem in opstand en *Harald*, hij een nederlaag gewond, vluchtte naar den Jomshurg, waar hij in 986 overleed.

Harald, een zoon van *Sven Gabelbart*, aanvaarde reeds bij het leven van zijn vader het bewind over Denemarken als onafhankelijk Koninkrijk, maar overleed reeds in 1018.

Harald Hein, een zoon van *Sven Estridsen*, beklom den troon in 1076 en overleed in 1080.

Harald is de naam van twee koningen van Engeland.

Harald I Harefot (Hazevoet), een zoon van *Knoet den Groote* en van *Aelfgiva*, werd in 1035 te Oxford tot koning gekozen, maar overleed reeds in 1040.

Harald II, een zoon van *Godwin*, graaf van *Wessex* en een zwager van *Eduard den Belijder*, werd in 1066 tot koning gekozen, versloeg de Noren bij Stamfordbridge, maar sneuvelde in den slag bij Hastings tegen *Willem den Veroveraar*

(14 October 1066). Met hem is de dynastie der Angelsaksische koningen op den Engelschen troon uitgestorven.

Haram (Arabisch=het gewijde) is volgens zijn oorspreng hetzelfde begrip als dat van het *Taoe* (zie aldaar). In plaatselijk opzicht noemen de Mohammedanen de gewijde, heilige plaatsen *Haram*, in de eerste plaats het heilige gebied van Mekka, dan ook dat van Medina; beide voegt men samen tot *Alharamejn* (= beide *Haram*). Het is een der belangrijkste attributen van den sultan als kalif, dat hij de beschermer der beide *Haramis*. Ook de tempelplaats in Jeruzalem wordt door de Mohammedanen *Al-Haram al-scherif* (= het voorname *Haram*) genoemd.

Harancourt, *Edmond*, een Fransschrijver, geboren te Bonmont in 1857, schreef de dichtbundels „La légende des sexes, poèmes hystériques” (1883), „L'âme nue” (1885), „Senl” (1891), den roman „Amis” (1887) en de toneelwerken „La passion” (1890) en „Jean Bart” (1900).

Harar of *Harrar*, een stad in Abessinïë, 370 km. ten Z. W. van Zeila, ligt op een 1856 m. hooge granietrots te midden van prachtige bananen- en koffiëplantages. Zij is omgeven door een 5 m. hoogen, met 4 ruime forten en 8 kleine torens versterkten muur, waardoor 5 poorten tot het hoofdplein, met kazernes, moskeën en het paleis van den emir, en tot het marktplein leiden. *Harar* telt ongeveer 40000 inwoners, waaronder 6000 Galla, 5000 Somali en 3000 Abessiniers, die Arabisch spreken, welke taal het inheemsche *Harari*, een Semitische taal, geheel en al verdrongen heeft. Koffie, huiden, vee en wars (een verplant) worden in groote hoeveelheid ter markt gebracht; verder gaat de handel naar Abessinïë over *Harar*. De invoer bedroeg (1900) 16 miljoen, de uitvoer 11,5 mill. francs. Vroeger was *Harar* de hoofdstad van een kleinen Gallistaat van Schiëten, die op een tamelijk hoogen trap van beschaving stonden; omstreeks 1500 werd het door den Mohammedaan *Imam Ahmed* uit Adal veroverd. De Egyptenaars bezetten het in 1875, doch stelden zich tevreden met het aanstellen van den oudsten zoon van den laatsten emir *Abdollah*. Deze liet in 1886 een Italiaansche handelsexpeditie onder graaf *Porro* bij Artoe vermoorden. Terwijl Engeland sedert 1884 van Aden uit de belangrijke plaatsen op de Somalikust bezette, zag het den 4ten Juni 1897 ten gunste van Abessinïë van *Harar* af. In hetzelfde jaar begon men met den aanleg der spoorlijn *Dajiboeti—Harar—Addis Abeba*.

Harau of *Arau* is de naam eener geweldige retnspleet op het eiland Sumatra en wel in de residentie Padjangsche Bovenlanden. Zij bevindt zich ten N. van *Pajakombo* in het zandsteengebergte en heeft bij een breedte van 500—1000 m. nagenoeg loodrechte retsranden van 100—500 m. Bij den ingang dezer kloof staan eenige koffiëpakhuizen van het Gouvernement en enkele gambirfabriekjes van Maleiers; een weinig zuidelijker liggen nog eenige overhijfselen van het gedurende de Padrioorlogen gebouwde Fort Veldman. Door de kloof stroomt de Batang *Harau*, een linker zijrivier van den Sinamar. Van de steile retsranden stort zich overal het water, tot fijnen regen niteengespat, omlaag, om over de rijst-

velden, die op den bodem der kloof zijn aangelegd, naar den Batang Harau te vloeien.

Harbour Grace, een stad op het eiland Newfoundland, ligt aan de Westzijde van de Conceptionsbai en aan den spoorweg en telt (1901) 5184 inwoners. De stad is de zetel van een R. Katholiek bisschop, heeft een door het Grace-eiland beschermde haven en een druk handelsverkeer.

Harburg, een stad in de Pruisische provincie Hannover, ligt op den linker oever der Elbe, waarover twee bruggen geslagen zijn, aan de spoorlijnen Hamburg—Bremen, Hamburg—Ulzen—Lehrte en Hamburg—Cuxhaven en telt (1905) 55676 inwoners. Men vindt er een oud slot, van 1524 tot 1642 de zetel der Harburger lijn van het Huis Lüneburg. Tot de inrichtingen van onderwijs behooren een hogere burgerschool, een gymnasium, alsmede een handels- en nijverheidsschool. De belangrijkste bronnen van bestaan zijn handel, scheepvaart en vooral nijverheid. Deze laatste levert inzonderheid jute, riet, gom, leder, aluin, soda, cement, glas, scheikundige preparaten, stijfseel, tabak, sigaren, suiker, garens, machines, ijzeren ketels, gegoten ijzerwerk, bier enz. Ook vindt men er scheepstimmerwerken. De handel van Harburg omvat vooral koloniale waren, haring, wijn, olie, traan, timmerhout, steenkolen, lomp, kunstmest, petroleum enz. De scheepvaart is druk: in 1902 liepen er 698 schepen met een laadruimte van 99637 registerton binnen, terwijl 707 met 100631 registerton de haven verlieten. Harburg is met Hamburg en Altona verbonden door een geregeld stoombootdienst.

Harcourt, sir William George Granville Vernon, een Engelsch rechtgeleerde en staatsman, geboren den 14ten October 1827, studeerde te Cambridge in de rechten en werd advocaat te Londen. In 1868 werd hij lid van het Lagerhuis en beoordeelde tot de voortreffelijkste redenaars van de partij der wlg. In 1869 werd hij hoogleeraar in het volkenrecht te Cambridge, welke betrekking hij tot 1887 bekleedde. In het kabinet Gladstone bekleedde hij van 1873 tot 1874 het ambt van sollicitator-general, en toen in April 1880 Gladstone weder aan het bewind kwam, werd hij minister van Binnenlandsche Zaken. In den zomer van 1885 trad hij met het kabinet Gladstone af, doeb was van Januari tot Juli 1886 weer kanselier der Schatkist, welk ambt hij ook waarnam in Gladstone's vierde ministerie (1892—1895) en na diens aftreden onder Roseberry. Van 1894—1898 was hij de leider der liberale partij, trad echter als zoodanig af, omdat hij zich niet met de imperialistische neigingen der partij in de buitenlandsche staatkunde niet kon vereenigen. Hij bleef echter in het Parlement grooten invloed uitoefenen en overleed op zijn hüten Nuneham den 1sten October 1904. In Juni 1906 werd voor hem te Londen, vlak voor het Parlementsgebouw, een standbeeld onthuld. Hij leverde opstellen in de „Saturday Review" en onder het pseudoniem *Historicus* in de „Times".

Hardangerfjord is een haai ter lengte van 175 km. aan de kust van het Noorsche amt Søndre-Bergenhus. Zij heeft onderscheiden zijtakken, zooals de Aakre en Sörfjord en mooie, hier en daar trotsche oevers. Het gebergte verbeft er zich

aan de zee op sommige plaatsen tot een hoogte van 1993 m. en is hier en daar met gletschers bedekt. Des zomers wordt de fjord tegenwoordig veel door toeristen bezocht, vooral de plaatsen Odda, Eide en Vik.

Hardbloem *Scleranthus L.* is de naam van een plantengeslacht uit de onderfamilie der *Scleranthaceen*, behoorende tot de familie der *Caryophyllaceen*. Het onderscheidt zich door een buisvormigen, van boven 5-spletigen kelk met een vernauwd Hals, door de afwezigheid der bloemkroon, door 5 tot 10 meeldraden en door een éénzadige doosvrucht. In ons land vindt men de éénjarige hardbloem (*S. annuus L.*) met spitse, zeer smal geronde kelkspitten, — en de overblijvende hardbloem (*S. perennis L.*) met gesloten, stompe, breedvliezig-gerande kelkspitten.

Hardgarthjip is een dorp in Friesland, aan den straatweg en spoorweg van Groningen naar Leenwarden. De lange dorpsstraat strekt zich uit langs den straatweg, waar de fraaie buitens Villa Nova en Bannema-Statie zijn gelegen. Er is een Hervormde kerk en het dorp bezit ongeveer 1200 inwoners (1900).

Hardog, Julius Friedrich Karl von, een Duitsch schryver op het gebied der krijgskunde, geboren te Ludwigsburg den 11^{den} April 1810, werd in 1828 lieutenant in Württembergischen dienst, was van 1833 tot 1843 gouverneur van den kroonprins (den lateren koning Karel I) van Württemberg en deed dienst als kolonel en chef van den generaal staf, toen hij in 1850 zijn benoeming ontving tot adjutant-generaal des konings, waarna hij in 1865 opklom tot generaal-majoor en in 1859 tot commandant eener divisie infanterie. Wegens ziekte moest hij den werkelijken dienst verlaten, werd daarop in 1864 gevolmachtigde bij de militaire Bondscommissie te Frankfurt aan de Main, nam in 1865 zijn ontslag en overleed te Stuttgart den 16^{den} September 1875. Hij schreef „Grundzüge einer Anleitung zum Studium der Kriegsgeschichte" (1851), „Vorlesungen über Kriegsgeschichte" (3 dln., 1851—1862), „Skizze eines Vortrags über Generalstabswissenschaften" (3de druk, 1867) en „Die Belagerung von Sebastopol nach dem Werke des Generals Niel" (1858).

Harden, Maximilian, een Duitsch schryver, geboren te Berlijn den 20sten October 1861, beette oorspronkelijk Witkowski, doeb veranderde met zijn familie zijn naam in 1886 wegens een familiengeschil, terwijl zijn broeder, burgemeester van Posen, dien van Willing aannam. Harden bezocht het Fransche gymnasium te Berlijn en voltooide zijn studien als autodidakt. Op zestienjarige leeftijd ging hij van den Joodschen godsdienst over tot het Christendom. Als journalist van buitengewone begaafdheid wekte hij opzien door zijn onder den schuilnaam *Apostata* uitgegeven critische essays over het politieke en intellectuele leven van zijn tijd, verzameld onder den titel „Apostata" (1892), waarop een bundel „Literatur und Theater" volgde. Later stichtte hij het weekblad „Die Zukunft", dat weldra zeer populair en tevens zeer gevreesd werd. Als een persoonlijk vriend en vurig vereerder van Biemarck vervolgde hij na diens val Caprivi met zijn ironie en satire. Ook over andere hooggeplaatste

of bekende persoonlijkeden (zoals *Sudermann*) sprak hij in de „Zukunft“ met groote openhartigheid en zeer scherpe satire zijn oordeel uit en voerde sedert 1898 een bitterlijden strijd tegen de socialistischen en hun leiders (bijv. *Bebel*). Dit alles wikkeld hem in telkens vernieuwd letterkundig en staatkundig twistgeschrijf en haalde hem menig proces op den hals. In 1900 werd hij wegens majesteitsbelediging tot 6 maanden vestingstraf veroordeeld. In 1906 publiceerde hij in „Die Zukunft“ eenige artikelen, welke vooral gericht waren tegen *Philipp von Eulenburg* en eenige van diensgeestverwanten, alle persoonlijke vrienden des keizers, die volgens hem op den keizer een schadelijken invloed uitoefenden en daarenboven behept waren met homoseksuele neigingen. Dit gaf aanleiding tot een proces in October 1907, daar een der door *Harden* getroffen, *Kuno Molke*, militair commandant der stad Berlijn, een aanklacht tegen hem indiende. Het proces, waaruit de verdorvenheid van sommige der hoogste kringen van Duitschland afdoende bleek en dat in geheel Europa buitengewone belangstelling wekte, eindigde wel met *Harden's* vrijpraak, maar zoowel het Openbaar Ministerie als *Molke* gingen in hooger beroep, en bij de nieuwe behandeling werd *Harden* den 3^{den} Januari 1908 tot 4 maanden gevangenisstraf en in de kosten veroordeeld, waartegen deze hooger beroep aantekende. Den 23sten Mei werd het vonnis door het „Reichsgericht“ te Leipzig vernietigd en de zaak naar de vorige instantie verwezen.

Hardenberg (Ambt) is een gemeente in de provincie Overijssel, rondom Stad-Hardenberg, omgeven door de gemeenten Gramsbergen, stad-Hardenberg, Vriezenveen, den Ham, Ambt-Ommen en Avereest (Overijssel), Zuidwolde en Hoogeveen (Drente). Zij bestaat uit de dorpen Heemse, Lint en Slaghaaren en eenige huizen en gehuchten, hezit een oppervlakte van 16 547 H.A. en een bevolking van 9219 zielen (1907). Het heeft een soortgelijken bodem als Stad-Hardenberg (zie aldaar) en wordt doorsneden door de Vecht. De gemeente heeft haar naam voornamelijk te danken aan de drukke veenontginningen langs de nieuw gegraven vaarten.

Hardenberg (Stad) is een gemeente in de provincie Overijssel, groot 1658 H.A. met (1907) 1817 inwoners, gelegen aan den linker oever der Vecht, over welke hier een brug ligt, tusschen de gemeenten Ambt-Hardenbergen Gramsbergen. Langs de rivier treft men klei aan, de rest is diluvisch zand. De hoofdbronnen van bestaan zijn landbouw en veenderij, ook is er een calicot-fabriek. Men vindt er een stadhuis, een nieuwe Hervormde kerk en een kl. synagoge en er is een halte van den stroomtram Heemse—Hardenberg—Dedemsvaart.

De oorsprong van de plaats was het kasteel, door den Bisschop van Utrecht, *Willebrand*, in 1227 of 1228 gesticht. In 1362 werd het door bisschop *Jan van Arkel* met adellijke rechten begiftigd, doch in 1518 door *Filips van Bourgondië* ontmanteld.

Hardenberg, Albert, eigenlijk *Ritzaeus*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren in 1510 te Hardenberg in Overijssel, bezocht de universiteit te Leuven en verzette zich tegen de scholastici, waarom hij in 1538 Leuven moest verlaten. Hij ging naar Mainz, in 1543 naar Wittenberg en

werd in 1544 op aanbeveling van *Melanchthon* door den hervormingsgezinden aartsbisschop *Hermann von Wied* te Keulen tot Hofprediker en pastoor te Kempen benoemd. In 1547 vertrok hij als domprediker naar Bremen, maar werd er in 1561 door de gestrengde volgelingen van *Luther* verdreven. Niettemin had hij te Bremen vele aanhangers van zijn meer vrijzinnige gevoelens, zoodat men er de aanneming van de „Formula concordiae“ weigerde. Hij overleed den 18^{den} Mei 1574 als godsdienstleeraar te Emden.

Hardenberg, Karl August, vorst van, een Pruisisch staatsman, geboren te Essenrode in Hannover den 31sten Mei 1750, studeerde te Leipzig en te Göttingen en trad weldra in staatsdienst. Nadat hij gedurende eenige jaren te Wetzlar, Regensburg, Weenen en Berlijn vertoefd had, bezocht hij Frankrijk, de Nederlanden en Engeland en werd in 1778 bij zijn terugkeer benoemd tot geheim „Kammerrath“ en in den adelstand opgenomen. Ongenoegen met den prins van *Waldeck* noodzaakte hem in 1782 den Hannoverschen dienst te verlaten, waarop de Hertog van *Brunswick* hem tot voorzitter van het „Geheimratskollegium“ benoemde. Reeds toen hij na den dood van *Frederik II* belast was met het overbrengen van het testament van dezen aan *Friedrich Willem II*, had hij de opmerksaamheid getrokken van laatstgenoemde, en toen in 1790 de markgraaf van *Ansbach* en *Bayreuth* van den koning van Pruisen een minister verlangde voor zijn vorstendommen, werd *Hardenberg*, op aanbeveling van *Friedrich Wilhelm*, aangesteld. Na de inlijving dezer landen in Pruisen (1791) werd hij niet allen in zijne betrekking bevestigd, maar ook in het Pruisische ministerie opgenomen. Toen de oorlog tegen Frankrijk een aanvang nam, riep de koning *Hardenberg* als minister van het leger naar het hoofdkwartier te Frankfurt, en in het begin van 1795 werd hij naar Bazel gezonden, waar hij den vrede sloot tusschen Pruisen en met de Fransche Republiek (5 April). Na zijn terugkeer te Ansbach en Bayreuth regelde hij de zaken dezer vorstendommen. Toen in 1797 *Friedrich Wilhelm III* den troon beklom, riep deze hem naar Berlijn, nam hem op in het kabinet en belastte hem met onderscheidene belangrijke zaken. Daarenboven werd hij in 1800 chef van het departement Maagdenburg-Halberstadt en in 1802 chef van het departement Westfalen. In 1804 werd hij als minister de opvolger van *von Haugwitz*, en hoewel hij zich aansloot aan Engeland, poogde hij de onzijdigheid te handhaven.

Het doel van zijn wenschen was Hannover. Om dit te verkrijgen, sloot hij zich een weinig nauwer bij *Napoleon* aan en liet in den derden coalitieoorlog het Pruisische leger tegen Rusland mobiliseeren, hoewel de koning zich laagen tijd bij de coalitie wilde aansluiten, hetgeen *Hardenberg* wist tegen te houden. In 1805 riep de koning, *Hardenberg's* halfheid moede, *Haugwitz* weer tot zijn post in het ministerie terug, dat nu door hen beiden bestuurd zou worden. Toen Pruisen zich na den slag bij Austerlitz door de verdragen van den 15^{den} December 1805 en den 15^{den} Februari 1806 geheel en al bij Frankrijk aansloot, kreeg *Hardenberg* zijn ontslag. Na den slag bij Jena volgde hij den koning naar Konigsbergen, was van April tot Juli 1807 weder mi-

nister, doch moest aftreden, daar Napoleon zulks als een voorwaarde voor den vrede van Tilsit eischte. Hij woonde daarna op zijn landgoed Tempelhof bij Berlijn en werd na *Altenstein's* aftreden den 6^{den} Juni 1810 tot staatskanselier benoemd, waarmede hij het schitterendste gedeelte zijner politieke loopbaan begon. Gedwongen sloot hij zich in zijn buitenlandsche staatkunde zeer nauw aan bij Frankrijk, maar zette in zijn binnenlandsch bestuur, trots de tegenkantingen der Jonkerpartij, de hervormingen door, die zulke een goeden invloed hebben gehad op de latere reorganisatie der Pruisische monarchie. Toen eindelijk na *Napoleon's* tocht naar Rusland een nieuw tijdperk aanbrak, drong hij op een onvoorwaardelijke aansluiting bij Rusland aan, doch verzulmde de voorwaarden voor Pruisen's herstel naauwkeurig te omschrijven. Gedurende den oorlog van 1813 en 1814 leidde hij de Pruisische politiek, ondertoeekende den vrede van Parijs, werd den 3^{den} Juni 1815 in den vorstenstand opgenomen en kreeg de heerlijkheid Neuhausen. Daarop begeleidde hij de drie verbonden vorsten naar Londen, verdedigde op het Congres te Weenen Pruisen's belangen tegenover Oostenrijk, Engeland en Frankrijk en had een groot aandeel in den tweeden vrede van Parijs. In 1817 organiseerde hij den Staatsraad, waarvan hij voorzitter werd, woonde de Congressen te Aken, Karlsbad, Weenen, Troppau, Laibach en Verona bij, deed tot herstel van gezondheid een reis door Noord-Italië, werd echter ziek te Pavia en overleed te Genna den 26sten November 1822.

Hardenberg, *Friedrich Leopold*, vrijheer von, een Duitisch schryver, bekend onder den naam van *Noralka*, geboren op het kasteel Wiederstedt in het graafschap Mansfeld, den 2^{den} Mei 1772, genoot een nitmuntende opvoeding, studeerde te Jena in de wijsbegeerte en te Leipzig en Wittenberg in de rechten en begaf zich naar Tennstadt, om zich voor de rechtspraktijk te vormen. Hier verloofde hij zich met *Sophie von Kuhn*, waarna hij in 1795 auditor werd bij de zontgroeven in Weisenfels, maar verloor in 1797 zijn bruid door den dood. Om zich voor zijn betrekking te bekwalen, bezocht hij de mijnacademie te Freiberg, keerde in 1799 naar Weisenfels terug en werd er als assessor bij het bestuur der zontgroeven geplaatst. In dien tijd knoopte hij kennis aan met de gebroeders *Schlegel* en met *L. Tieck*. Daarna ontving hij een benoeming tot ambtshoofdman, doch overleed nog in zijn ouderlijk huis den 25sten Maart 1801. *Hardenberg* onderscheidde zich door groote dichtertijke gaven, maar zijn verzen gaven getuigenis van overprikkeling van gevoel en van neiging tot mystiek. Ook zijn onvoltooide roman „*Heinrich von Ofterdingen*“ draagt de blijken van zijn ongemeene

talenten. Vooral heeft hij nitmuntende geestelijke liederen geleverd en zijn „*Hymnen an die Nacht*“ verwierren grooten bijval. Zijn gezamenlijke werken zijn door *L. Tieck* en *F. Schlegel* nitgegeven.

Hardervisschen (*Mugilidae*) is een familie van hoofdzakelijk zeevisschen, welke in grooten getale dikwijls op de kusten van gematigde en warme zeeën, soms ook in zoutwatermeren of in de monden van rivieren voorkomen. In vele opzichten staat deze familie op zich zelf en vormen de leden eigenlijk slechts één groot geslacht. Ruim een 70 tal soorten zijn bekend: gemeenlijk worden zij niet grooter dan 0,50 tot 0,80 m., de meeste soorten bereiken een gewicht van ongeveer 2 kg., maar vele ook van 5 tot 6 kg. Het lichaam is met groote schubben bedekt, de kop klein en van boren afgeplat, daarentegen zijn de oogen groot; de snuit is kort met een kleine mondopening en de onderlip heeft een verhevenheid, die in een holte der bovenlip past, de tanden zijn klein of ontbreken, de tamelijk groote staartvin is gevorkt, terwijl de overige vinnen tamelijk klein zijn. Van de beide rugvinnen heeft

Harder (*Mugil chelo*).

de eerste twee harde stralen. De meeste soorten bezitten opmerkelijke verteringsorganen; de zeer ontwikkelde keelbeenderen hebben eenhoekigen vorm even als de mondopening, waardoor de slokdarm vernauwd wordt, terwijl de kieuwbogen zoodanig gegroeid zijn, dat zij een zeefapparaat vormen, dat uitstekend geschikt is, om water door te laten en gelijktijdig alle andere stoffen tegen te houden. Door een en ander kunnen de Harders slechts vloeibaar, verdund of zeer fijn verdeeld voedsel verwerken. Dit bestaat hoofdzakelijk uit organische met zand en slijk vermengde stoffen, die een tijdlang tusschen de keelbeenderen bewerkt worden, waarna zij de grove en onverteerbare stoffen weer uitwerpen. Het darmkanaal is niet minder merkwaardig ontwikkeld, daar de inrichting aan die van de vogels herinnert, de maagwand wordt door krachtige spieren gevormd en eindigt, etensals een vogelmaag, in een vleeschachtige voormaag; verder heeft de darm ook een groot aantal windingen, en is bij een visch van 35 cm. niet minder dan 2 m. lang.

Van de op de Europeesche kusten voorkomende soorten is een bij ons inheemsch, nl. de gewone Harder (*Mugil chelo*), die hieronder is afgebeeld. Zij stemt in haar kenmerken overeen met de hierboven beschreven algemeene familiekenmerken; in hoofdzaak onderscheidt zij zich van andere soorten door haar vleezige lippen, en doordien de eerste rugvin niet hooger is dan de tweede. In levenden staat zijn rug en kop groenachtig, na den dood blanwachtig; en verder zilverachtig, met een zestal groenachtige langgestrepen. Zij wordt gewoonlijk ongeveer 30 cm. lang, en tot 4 kg. zwaar.

Hoewel zij in enkele exemplaren op de rivieren en in de riviermonden wordt gevangen, is zij alleen in Zeeland het doel van een bepaalde visscherij. Gewoonlijk in het begin van Mei wordt met deze visscherij aangevangen en wordt zij voortgezet tot omstreeks half September met een 3 tot 6 tal vaartuigen, meest uit Tholen. Voor de vangst dient een lang net, dat om de plaats, waar een school gezien is, of vermoed wordt, heen wordt geroeid. Het is er echter dikwijls vandaan, dat de viaschen, die binnen het net zijn, ook gevangen worden, aangezien zij dikwijls over het net heen springen, wanneer zij bemerkten ingesloten te zijn; gelukt het enkele exemplaren er over heen te springen, dan volgt veelal de geheele school en heeft de visscher een leeg net. De vangst in Zeeland bedroeg in 1905, 6100 kg. met een opbrengst van 2121 gld.

Harderwijk is een gemeente in de provincie Gelderland, aan de Zuiderzee en aan de landzijde ingesloten door de gemeente Ermelo. Zij ligt $\frac{1}{2}$ uur van den Centraalspoorweg, aan den straatweg van Nijkerk naar Elburg, is 3284 H. A. groot met (1907) 7265 inwoners. Zij bestaat met uitzondering van een kleirand langs de zee, uit diilvisch zand. Aan den zeekant wordt de stad door twee steenen beren beschermd, maar de haven is onbeduidend. Zij bezit een strandkustlicht, dat tot op 5 uren afstand in zee kan worden gezien. De gemeente omvat de stad Harderwijk, het dorp Hierden en de huint Tonsel.

De stad Harderwijk was tot 1229 een open plaats, graaf *Otto II* liet haar toen ommurten en schonk haar eenige voorrechten. Van dat oogenblik af, hreide de handel zich zóó uit, dat de Harderwijkers tot in de Oostzee stevenden en zij voor hun handel voorrechten verwierven in Holstein, Holland, Hamburg, Friesland, Engeland, Denemarken en Zweden. De handel, die haar eens tot lid der Hanza deed verheffen, en scheepvaart is thans nagenoeg geheel verdwenen en de hoofdbronnen van bestaan zijn nu landbouw, visscherij, bokking- en palingrookerij, vischzontorij, benevens eenige nijverheid. Zij bezit twee pleinen een stadhuis met antieke vergaderzaal en kerken voor de Hervormde, Gereformeerde, R. Katholieken- en Joodschen eeredienst. Er is een kantongerecht gevestigd benevens het Koloniaal werfdepôt. Den 1sten Mei 1907 ging de dienst van het Werfdepôt op de Koloniale Reserve over, tot welk einde een nieuwe onderafdeeling van dit korps te Harderwijk werd geformeerd.

Harderwijk, J. S. van, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Harderwijk omstreeks het jaar 1515, ontving zijn opleiding van *Johannes Keppel*, abt van het klooster Lidlum in Barreel. Hij onderscheide zich door zijn letterkundige bekwaamheid en door zijn welsprekendheid. Nadat hij de priesterwijding ontvangen had, werd hij eerst kapelaan te Menaldum, daarna pastoor te Spannum en vervolgens te Berlicum. Bij het veldwinnen der Hervorming gevoelde hij zich door de nieuwe leer aangetrokken, zoodat hij zijn goederen verkocht en in 1545 naar Lidlum trok, om vandaar zijn vriend *Cyriacus Donia* naar Wittenberg te volgen. Hij bereikte die academie in 1546, verwisselde het geestelijk

gewaad met een burgerlijk kleed en werd als student ingeschreven. Hij leefde er echter niet lang, daar *Karel V* met zware strafbedreiging allen terugriep, die verboden hogescholen bezochten. Hij werd door den abt van Lidlum weder opgenomen en aan het hoofd der gemeente te Spannum geplaatst. Zijn aanzien was weldra zoo groot, dat hij in 1553 tot abt van Lidlum verkozen werd. Hij ontving de wijding van *Nicolaas van Nieuweland*, bisschoppelijk vicaris te Utrecht. Later als lid der Staten van Friesland verzette hij zich met kracht tegen de benoeming van *Remigius Dirittius* tot bisschop van dat gewest en weigerde in October 1565, de synode te erkennen, door den bisschop te Utrecht samengeroepen. Inmiddels bestudeerde hij met ijver den Bijbel en de geschriften van *Luther* en werd met zoo grooten afkeer van het kloosterleven vervuld, dat hij in 1569 zijn ontslag verzocht en verkreeg met een toelage van 500 gulden. Toen de nieuwe bisschop van Leeuwarden, *Cunerus Petri*, te Lidlum kwam, om rekenschap te vragen van het beheer, nam van *Harderwijk* ijlings de vlucht naar Emden, waar hij in het huwelijk trad met een Protestantsche vrouw, die hij kort daarna te Frankfort aan de pest verloor. Hij zelf herstelde aanvankelijk van die ziekte en trok naar Keulen, waar echter een nieuwe aanval hem in 1571 ten grave sleepte. Het Friesch Genootschap bezit van hem een op perkament geschreven „*Missale Romanum, quod scripsi enavit D. Ysbrandus Harderwijk, abbas monasterii Lidlum, anno 1563.*”

Harderwijk, Isak van, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Huizum bij Leeuwarden den 19^{den} Januari 1784, bezocht de Latijnsche school te Leeuwarden en te Rotterdam en studeerde in de godgeleerdheid te Utrecht en te Leiden. Achtereenvolgens was hij predikant te Abbenbroek, Vinkeveen, Warrega, (met Warstiens en Wartena) en Katwijk aan Zee, waar hij den 31sten December 1847 overleed. Hij heeft zich vooral toegelegd op de oud-Nederlandsche letterkunde, kerkgeschiedenis en penningkunde en hiezat een kostbare boekery. Van zijn geschriften noemen wij: „Verslag van een Handschrift, bevattende Jacob van Maerlands Nederduitsche prozaische Bijbelvertaling, met aantekeningen en bijlagen” (1831), „Geschied- en letterkundige bijdragen” (1837), „Fragment van den roman van Parthenopeus en Meliore; met eene inleiding en aantekeningen” (1841), „Bijdrage tot de geschiedenis der Heidenen of Egyptiërs in de Noordelijke Nederlanden” (1847) en „Bijdragen tot de kennis der schriften van David Joris”. Hij was lid der Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.

Harderwijk, Jan van, een Nederlandsch letterkundige, een broeder van den voorgaande, geboren te Huizum den 4^{den} October 1790, ontving zijn opleiding te Rotterdam, legde zich toe op het teekenen en de muziek, werd er op een handelskantoor geplaatst, aanvaardde vervolgens een koffie- en theehandel en deed daarvan afstand in 1838 ten behoeve van den jongsten zoon van zijn oudsten broeder. Hij was lid van het kunstgenootschap „Hierdoor tot hooger” en na verree-

niging daarvan met „Arti sacrum” werd hij tot eersten voorzitter en in 1837 tot lid van verdienste benoemd. Verder was hij lid der Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, lid van de Hollandsche Maatschappij van fraaie Kusten en Wetenschappen, van de Leidse Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde enz. Hij overleed den 27sten December 1858. Van zijn geschriften vermelden wij: „Loflicht op Jan van Eyck”, in 1822 te Brugge met zilver bekroond, „Loflicht op de noordelijke en zuidelijke volkplantingen van Fredriksoord”, in 1823 te Brugge met goud bekroond, „Korte schets van de beroemdste daden onzer voorvaderen en van de bijzonderste gebeurtenissen der Nederlanden enz.”, in 1823 te Brugge met goud bekroond, „Gedichten” (1836), „Het menschelijk leven, in vier zangen” (1837), „Leerrijke keur uit Benjamin Franklin's zedekundige schriften”, in 1843 door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met goud bekroond, „Friedrich Gottlieb Klopstock” (1843), „Redevoeringen” (1844), „Gijzbrecht Karel van Hogendorp, lofdicht” (1853), en „Ond en Nieuw, uit de portefeuille van Narrator hijeenverzameld” (1854). Verder heeft hij vele bijdragen geleverd in den „Nederlandschen Muzen-almanak”, in de „Vaderlandsche Letteroefeningen” enz.

Harderwijk, Karel Johan Reinier van, een zoon van den voorgaande en Nederlandsche letterkundige, geboren te Rotterdam den 27sten October 1822, werd na het examen als apotheker te hebben afgelegd, in 1851 boekhouder bij de firma *Groeneveld en Zn. te Noordwijk-Binnen* en overleed te Leiden den 13^{den} November 1860. Hij schreef: „Naamlijst en levenshijszonderheden der Hervormde en Waalsche predikanten te Rotterdam” (1850), bewerkte een groot gedeelte van het „Biographisch Woordenboek der Nederlanden” en leverde vele bijdragen in tijdschriften en almanakken, alsmede een paar levensberichten in de werken der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Hardglas noemt men glas, dat harder is dan gewoon glas. Het wordt verkregen door een bijzondere bewerking n.l. door het, nadat het verhit is tot een temperatuur, waarbij het begint week te worden, te compelen in een mengsel van verschillende vetten en barse, dat tot een hooge temperatuur is verhit, en het daarin zeer langzaam te doen afkoelen.

Hardheid noemt men die eigenschap der lichamen, krachtens welke zij weerstand bieden tegen het vervrijden van deeltjes van hun oppervlakte door het bekrassen met andere lichamen. Een volstrekte hardheid kan men aan geen enkel lichaam toekennen. Om te zien of een lichaam harder is dan een ander, heproeft men, welk van de twee men bij het strijken over elkander krassen kan. *Mols* heeft op dien grondslag een hardheidschaal vastgesteld met de volgende 10 graden: 1. talk, 2. gips of steenzout, 3. kalkspaat, 4. vloeispaat, 5. apatiet, 6. veldspaat, 7. kwarts, 8. topaas, 9. korund en 10. diamant. Men heeft intusschen de opmerking gemaakt, dat de meeste kristallen, niet alleen op verschillende vlakken, maar ook op hetzelfde vlak bij het krassen in verschillende richtingen, een verschillende hardheid bezitten.

Hardheid van water duidt zijn gehalte aan alkalische aarden (kalk en magnesia) aan. De benamingen *hard* en *week water* zijn afgeleid van hun gedrag ten opzichte van zeep. Wascht men n.l. de banden met zeep in zuiver (bijv. regen-)water, dan wordt de hnd glad of week door het vrij wordende alkali; bij gebruik van water, dat veel kalk of magnesiazouten bevat, blijft zij daaretegen ruw of hard, tenzij men zeer veel zeep gebruikt. Door koken wordt kalkhoudend water week, vandaar dat men een tijdelijke en een (bij koken) blijvende hardheid onderscheidt. Goed drinkwater mag niet meer dan 18 a 20 deelen kalk op 100000 deelen water bevatten.

Hardie, James Keir, een Engelsch volksleider, geboren in Schotland den 15^{den} Augustus 1856, was van zijn 7de tot zijn 24ste jaar werkzaam in de steenkolenmijnen van Ayrshire, ontwikkelde zich door zelfonderricht en betrad in 1882 de journalistieke loopbaan. Tot 1886 redigeerde hij een plaatselijk blad te Cummock, daarna van 1887—1890 den „Labour Leader”, werd president van de mijnwerkersvereniging in Ayrshire en kwam aan het hoofd te staan der in 1893 gestichte „Independent Labour Party”, die 12000 leden telt en met de „Social democratic Federation” de sociaal-democratische beginselen oeder de Engelsche arbeiders tracht te verspreiden. In 1900 werd hij lid van het Lagerhuis.

Harding, Karl Ludwig, een Duitsch sterrenkundige, geboren den 29sten September 1765 te Lanenburg, studeerde in de theologie, werd huisonderwijzer bij den astronoom Schröter te Lilienthal bij Bremen, legde zich toe op de sterrenkunde en was van 1800 tot 1805 werkzaam op het observatorium van Schröter. Hier ontdekte hij in 1804 de asteroïde Juno, werd in 1806 benoemd tot huietengewoon, in 1812 tot gewoon hoogleraar in de sterrenkunde te Göttingen en overleed aldaar den 31sten Augustus 1834. Zijn hoofdwerk is „Atlas novus coelestis” (1808—1823; nieuwe uitgave van *Jahn*, 1856) met 120000 sterren op 26 bladen. Die atlas is echter later in de schaduw gesteld door de kaarten van *Argelande*.

Hardinge, Henry, viscont, een Britsch veldmaarschalk en staatsman, geboren te Stanhope den 30sten October 1785, trad reeds op 13-jarigen leeftijd als vaandrig in dienst en klom wegens zijn dapperheid en bekwaamheid spoedig op. In 1808 geplaatst bij den generaal staf van het Portugeesche leger, werd hij in den slag van Vimeira gewond. Daarna streed hij bij Coruña, waar hij een gunstige beslissing aanbracht, bij Salamanca en Vittoria. Hier werd hij opnieuw gewond, doch hij trok met het leger van Wellington over de Pyreneeën en nam deel aan den slag bij Orthes. Gedurende den veldtocht van 1813 was hij reeds luitenant-kolonel, stond bij het leger van Blücher en verloor bij Ligny den linker arm. Vijf jaar later werd hij lid van het Parlement en in 1823 aanvaardde hij den post van „Clerk of the ordinance”. Gedurende den Spaanschen veldtocht had hij het vertronwen van Wellington verworven, en toen deze in 1828 eerste minister werd, benoemde hij Hardinge tot secretaris van Oorlog en in 1830 tot oppersecretaris van Ierland, waarna hij hem tot generaal-majoor

bevoerde. De aftreding van het ministerie *Wellington* kostte hem zijn betrekking, die hij echter later nog 2-maal bekleedde. In 1842 werd hij luitenant-generaal en in 1844 gouverneur-generaal van Indië, waar hij kort voor het nitbarsten van den Pendsjaah-oorlog aankwam. Hij bevond zich op het slagveld van Sohraon (10 Februari 1846) en hoewel hij het opperbevel in handen liet van *Hugh Gough*, werd de goede uitslag van den strijd toch aan hem toegekend. Het vredesverdrag van Lahore deed hem kennen als een edelmoedig overwinnaar, en na het sluiten daarvan werd hij benoemd tot *viscount Hardinge van Lahore*, terwijl de Oost-Indische Compagnie hem een levenslang jaargeld toekende van 5000 pond sterling. In 1848 keerde hij naar Engeland terug, nam zitting in het Hoogerhuis, werd na den dood van *Wellington* tot opperbevelhebber van het geheele Britsche leger benoemd, ontving in 1856 den titel van veldmaarschalk en overleed den 24^{den} September 1858.

Hardinxveld is een gemeente in de provincie Zuid-Holland, groot 1162 H.A. met (1907) 5533 inwoners, aan de Merwede, over welke hier een veer op Werkendam vaart. Zij wordt ingesloten door de gemeenten Gorinchem, Schellin, Giesen—Nieuwkerk, Giesendam en Sliebrecht in Zuid-Holland en Werkendam en de Werken e.a. in Noord-Brabant. Zij strekt zich langs de Merwede nit ter lengte van omtrent 1½ nri; de bodem bestaat uit rivierklei. De voornaamste middelen van bestaan zijn de teelt en het verwerken van griendhout, het maken van hoepels, visscherij, zalmrookerij, tonwslagerij en vooral ook het aannemen van openbare werken.

De gemeente is kerkelijk verdeeld in Boven- en Beneden-Hardinxveld, die ieder een kerk hebben, n.l. een Hervormde en een Gereformeerde. Er is een station van den spoorweg Dordrecht—Gorinchem, gemeenschappelijk met Giesendam.

Hardkelk (*Illecebrum*), een plantengeslacht nit de familie der *Caryophyllaceae*, onderscheidt zich door een 5-hladigeren kelk met elsvormige, bijna kraakbeenige, wit-gekleurde blaadjes, door 5 meeldraden, evenzoovele daartusschen liggende, draadvormige schuhjes, een of twee stijltjes en een 6-zadige, 5-kleppige doosvrucht. De gekranste *hardkelk* (*I. verticillatum*) met nederliggende, draadvormige, onbehaarde stengels, ronde of ovale hladeren en witte, kortgesteelde bloemen, in groepen in de hladoxels geplaatst, is een plant onzer veenachtige heide.

Hardlijvigheid, *constipatie of obstructie* noemt men een toestand van onvoldoenden stoelgang, die ontstaat, doordat de drekstoffen zich in het darmkanaal, doorgaans in den dikken darm, ophoopt en wegens haar hardheid een vertraagde ontlasting veroorzaken. De oorzaken kunnen zeer verschillend zijn. Veelal ontstaat hardlijvigheid, wanneer men hoofdzakelijk droge spijzen gebruikt zonder er behoorlijk hij te drinken, of wanneer door sterke transpiratie veel vocht door de huid afgescheiden wordt, ook wanneer de beweging der darmen niet krachtig genoeg is, hetzij door gemis aan de noodige lichaamsbeweging, hetzij door ouderdom of door algemeene zwakte, waaronder ook de peristaltische bewegingen der darmen zwakker worden. Chronische darmkatarrh

geeft vaak aanleiding tot verstopping, afgewisseld door diarrhë, maar de peristaltiek kan ook lijden door zenuwstoornissen (hersens- en rugmergziekten, hypochondrie, neurasthenie enz.). Soms is juist verstopping de hoofdklaht van den hypochonder, en maakt hij zich uiterst bevreesd voor elke onregelmatigheid in zijn stoelgang. Ernstiger is de constipatie door plaatselijke vernauwingen, afsluiting of zweren van den darm. Ook vele andere ziekten gaan met hardlijvigheid gepaard. Tot hare gevolgen behooren aanheilen en uitzakking van den endeldarm, vooral hij kleine kinderen, en soms is zij vergezeld van verlies van eetlust, congestie van bloed naar borst en hoofd, zich uitend in hartklopping, hoofdpijn en duizeligheid.

De middelen, die men tegen een gewone hardlijvigheid, die alleen op traagheid van de darmen berust, moet aanwenden, zijn zeer eenvoudige. Men gebruikte vloeibare of veel water bevattende spijzen en vermijde het gebruik van zoodanige zelfstandigheden, die de verstopping bevorderen, zooals meel, melk, taai vleesch, chocolade enz. Vooral is het nuttigen van ooft en groenten zeer aan te bevelen. Is men genoodzaakt een zittend leven te leiden, zoo zoekt men het af te wisselen door lichaamsbeweging. Ook bevordert men den stoelgang door konde inspuitingen met behulp van een irrigator of clyspomp, door konde wasselingen aan den onderhuk, voorts door baden en zwemen. Men trachte zich op die wijze aan een regelmatig stoelgang te gewennen.

Hardouin, Jean, een Fransch geleerde, geboren in 1646 te Quimper in Bretagne, trad reeds vroeg in de Orde der Jeznieten en oefende zich in de godgeleerdheid, de onde talen, de geschiedenis en de penningkunde. Voor de klassieke werken „In usum Delphini“ leverde hij een uitgave der „*Historia naturalis*“ van *Plinius* (5 din., 1685). In zijn „*Chronologia ex nummis antiquis restituta*“ (2 din., 1697), en in de „*Prolegomena ad censuram veterum scriptorum*“ (1693), beweerde hij, dat de meeste voor oud gehonden monnen valsche stukken van lateren tyd zijn, alsmede, dat de voor klassiek gehonden werken van gewijde en ongewijde schrijvers, met uitzondering der „*Historia naturalis*“ van *Plinius*, der „*Georgica*“ van *Virgilius* en der „*Satyras*“ en „*Epistolae*“ van *Horatius*, niets anders zijn dan geschriften van monniken nit de 13de eeuw. Dat vonnis wilde hij niet herroepen. Weldra maakte hij het naar veler meening nog erger, daar hij in zijn „*Conciliornum collectio regia maxima*“ (12 din., 1715) volhield dat ook de handelingen van alle kerkvergaderingen voor die van Trente louter verdichtsels waren. Het was niet mogelijk hem tot andere gedachten te brengen. Verder schreef hij nog „*Chronologia Veteris Testamenti*“ (1677) en „*Commentarius in Novum Testamentum*“ (1742). Hij overleed te Parijs den 3^{den} September 1729; zijn „*Opera varia*“ zijn in 1733 te Amsterdam in het licht verschenen.

Hardsteen. Zie *Arduin*.

Haardgebergte. Zie *Haardgebergte*.

Haerdtl, Eduard, vrijheer von, een Oostenrijksch sterrenkundige, geboren te Penzing den 10^{den} Juni 1861, studeerde te Weenen en promoveerde in 1884 met „*Astronomische Beiträge zur assyri-*

sehen Chronologie". Zijn hoofdwerk behandelt de beweging der komeet van *Winncke*. De resultaten daarvan zijn openbaar gemaakt in de „Denkschriften" der universiteit te Weenen, de „Astronomische Nachrichten" en de „Astronomische Vierteljahrsschriften". In 1888 vestigde hij zich te Innsbrück als privaatrecht, was van 1889—1892 werkzaam te Stockholm, München en Parijs en werd in 1893 hoogleeraar te Innsbrück, waar hij den 20sten Maart 1897 overleed. Hij schreef: „Skizzen zu einem speciellen Fall des Problems der drei Körper" (1891), door de Academie te Kopenhagen bekroond.

Hardwar. Zie *Hurdwar*.

Hardy, *sir Thomas Duffus*, een Engelsch geschiedschrijver, geboren den 22sten Mei 1804 te Port Royal op Jamaica, werd in 1819 geplaatst bij het Staatsarchief (Record Office) in den Tower te Londen, waar hij werkzaam bleef tot aan zijn dood op den 15^{den} Juni 1878. De Regeering bestelde hem met de uitgave der „Monumenta historica britannica" (1848). Een groot aantal Middeleeuwse oorkonden zijn door hem in het licht gegeven, zooals: „Rotuli literarum claustrum 1204—1227" (1833—1844), „Rotuli literarum patenium 1201—1216" (1835), „Rotuli Normanniae 1200—1209" (1835), „Modus tenendi Parliamentum" (1846), „Descriptive catalogue of materials relating to the history of Great-Britain" (3 dln., 1871), en „Registrum Palatinum Dunelmense 1311—1316" (4 dln., 1873—1878).

Hardy, *Gathorne*. Zie *Cranbrook*.

Hardy, *Thomas*, een Engelsch novellenschrijver, geboren in een dorp van het graafschap Dorset den 2^{den} Juni 1840, was eerst werkzaam bij een architect en legde zich vervolgens toe op de beoefening der letteren. Van zijn geschriften noemen wij: „Under the greenwood tree" (1872), „A pair of blue eyes" (1873), „Far from the madding crowd" (1874), „The hand of Ethelberta" (1876), „Return of the native" (1878), „The trumpet major" (1880), „The major of Casterbridge" (1886), „Wessex tales" (1888), „Tess of the d'Urbervilles" (1891), „The well-beloved" (1892), „Ivde the obscure" (1895), „Wessex poems" (1898) en „Poems of the past and present" (1901).

Hardy, *Edmund*, een Duitsch orientalist, geboren te Mainz den 7^{den} Juli 1852, studeerde in de theologie, wijsbegeerte en Oostersche talen en hield zich later speciaal bezig met het Boeddhisme en de Pali-literatuur. Hij schreef „Buddhismus nach ältern Paliwerken" (1890), „Indische Religionsgeschichte" (1898), „König Otaka" (1902) en „Buddha" (1903). Hij overleed te Bonn den 10^{den} October 1904.

Hare, *Augustus John Cuthbert*, een Engelsch schrijver, geboren te Rome den 13^{den} Maart 1834, woonde te Holmhurst bij Hastings en overleed den 23sten Januari 1903 te St. Leonards (Sussex). Hij schreef „Walks in Rome" (2 dln., 18de druk, 1903), „Wanderings in Spain" (1872), „Memorials of a quiet life" (18de druk, 1884), „Days near Rome" (1874), „Cities of Northern and Central Italy" (1875), „Walks in London" (7de druk, 1901), „Cities of Southern Italy and Sicily" (1883), „Studies in Russia" (1885), „Sketches in Holland and Scandinavia" (1885), „Days near Paris" (2 dln., 1887), „Paris" (2 dln., 2de druk, 1900),

„Venice" (4de druk, 1897), „Florence" (4de druk, 1897), „France" (4 dln., 1890), „Life and letters of Baroness Bunsen" (2 dln., 3de druk, 1882) en „The story of my life" (6 dln., 1896—1900).

Harem, een Arabisch woord, dat *het heilige, onschendbare* beteekent, is de naam van het vrouwenverhuif van den Mohammedaan, waar geen ander man dan de echtgenoot mag binnentreden. De Mazelman mag volgens zijn goddienstige instellingen, 4 wettige vrouwen en een onbepaald aantal huijwjen honden. Znlk een stoet bewoont het achterste gedeelte van zijn woning, waaraan een tuin met een hoogen muur verbonden is, en staat onder het opzicht van ennchen en bejaarde opzichteressen. Intusschen vindt men uit den aard der zaak znlk een harem alleen bij aanzienlijken en rijken. De behoefte en zelfs de burger-Mohammedaan vergenoegt zich met een vrouw, die zich wel degelijk met huiswerk bemoeit en ook wel gesludert over de straat wandelt, om bloedverwanten en vriendinnen te bezoeken. Het ondsto kind in den harem van den sultan is de troonsopvolger.

Haren is een gemeente in de provincie Groningen 6161 H.A. groot met (1907) 5601 inwoners, ingesloten door de gemeenten Groningen, Noordijk en Hoogezand (Groningen) en Zuid-Laren, Vries en Eelde (Drente). Zij bevat de dorpen Haren en Noord-Laren en de buurten Hoornse Dijk, Onnen, Helpen, Glimmen, Euvclgunne, Hemmen, Essen, Harendermolen, Middelhorst, benevens de gehuchten Dilgt en Groningerpoort. Het midden van de gemeente bestaat uit den hoogen, zandigen Hondsrug, aan weerszijden begrensd door kleilanden en verderop door veengronden. Op den Hondsrug liggen vele fraaie buitens. De hoofdbronnen van bestaan zijn landbouw, veeteelt, veenderij, warmoezerij.

Het dorp Haren ligt aan den spoorweg en den straatweg Groningen—Assen en de tramlijn Groningen—Zuid-Laren, telt 1000 inwoners, bezit een Hervormde en een Gereformeerde kerk en een inchtschool.

Haren, *van*, is de naam van een Friesch geslacht. Het is eigenlijk van Duitache afkomst; *Ogier van Haren*, die als de stamvader dezer familie wordt beschouwd, leefde in 1240 te Aken. Eerst *Adam of Daam van Haren*, een zoon van *Everard van Haren*, schepen te Aken, vestigde zich in de Nederlanden en overleed te Aken den 3^{den} Mei 1589. Hij had deel genomen aan het Verbond der Edelen, waarom hij weder eenigen tijd naar Aken de wijk moest nemen.

Haren, *Adam van*, bekend onder den naam van hoptman *Daam*, behoorde tot de Watergeuzen en nam deel aan de inname van den Briel, waar hij in 1573 nog met zijn vrouw en 4 kinderen was. Wegens zijn dapperheid werd hij raad en hofmeester van prins *Willem I*, ging na den dood van dezen in dienst van *Lodewijk*, stadhouder van Friesland, en overleed te Leenwarden in 1590. Hij heeft een dagverhaal geschreven van zijn omzwervingen, sedert *Alva's* komst in de Nederlanden tot aan de inname van den Briel, doch het is bij den brand, die in December 1732 in de woning van *Willem van Haren* te St. Anna-Parochie woedde, verloren gegaan. Verder vermeldt men, dat nog in de familie *Asbeck* een zwaard

aanwezig is, door *Lumey* aan *Daam van Haren* geschenken.

Haren, Willem van, een broeder van den voorgaande, geboren te Arnhem den 19^{den} Januari 1581, was ritmeester en opperstaalmeester van graaf *Lodewijk van Nassau* en had, als gedeputeerde der edelen van Friesland, zitting in de vergadering der Staten-Generaal. Hij overleed te 's Gravenhage den 9^{den} December 1649.

Haren, Ernst van, derde zoon van den voorgaande, geboren te Leenwarden den 13^{den} December 1623, was reeds in 1645 ritmeester, in 1650 majoor en in 1668 kolonel van een regiment infanterie. In 1673 in een gevecht bij Zwartsluis was hij aanvoerder der ruitery en kort daarna werd hij benoemd tot grietman van West-Stellingwerf. Hij bekleedde die betrekking tot 1686, werd toen lid van Gedeputeerde Staten, woonde te Wolvega en overleed te Heerenveen den 15^{den} Augustus 1701.

Haren, Willem van, een broeder van den voorgaande, geboren te Leenwarden den 17^{den} October 1626, studeerde te Franeker, Utrecht en Leiden, woonde 2 jaar te Parijs en wilde vervolgens Italië bezoeken, toen hij wegens de ziekte zijns vaders naar huis werd ontboden. Hier word hij in 1650 benoemd tot gevolmachtigde ten Landsdag en rentmeester-generaal der domeinen, in 1652 tot grietman van het Bildt en kort daarna tot lid van den Raad van State. Ook werd hij belast met belangrijke zendingen. In 1659 was hij een der gevolmachtigden op de vloot van de *Ruyter*, afgezonden naar de Oostzee, om den vrede tusschen Denemarken en Zweden tot stand te brengen. Hij ontving den dank voor zijn bemoeiingen en tevens den titel en de waardigheid van gewoon lid in het college van Hanne Hoogmogenden. In 1663 vertrok hij aan het hoofd van een gezantschap naar Oost-Friesland, om het uitbarsten van een oorlog tusschen dit land en den bisschop van Munster te voorkomen. In 1665 was hij met *Jan de Witt* afgevaardigde op de vloet, volbracht daarna zendingen naar Luik, Berlijn en Kleef, bewees als lid van het college van Gedeputeerde Staten van Friesland belangrijke diensten aan die provincie en herstelde de rust aan de academie te Franeker. In 1671 werd hij naar Zweden afgevaardigd en maakte er zich bij den koning zoo bemind, dat deze hem in den gravenstand wilde opnemen. Toen de Friesche edelman deze gunst van de hand wees, ontving hij 's konings portret, rijk versierd met diamanten. Na zijn terugkeer woonde hij de vredesonderhandelingen te Aken en te Keulen bij en was vervolgens lid van het gezantschap, dat in Mei 1674 naar Engeland gezonden werd, om de oude vriendschapsverdragen te vernieuwen. Bij zijn terugkeer had zijn schip een hevigen storm te verduren, doch de beradenheid van *van Haren* was oorzaak, dat het behouden bleef. Vooral scbitterde zijn bekwaamheid in 1678 bij de vredesonderhandelingen te Nijmegen, en nog vóór zijn terugkeer werd hij benoemd tot cnrator der Friesche hogeschool. In 1683 en 1690 werd hij opnieuw afgevaardigd naar Zweden en in 1697 was hij als gevolmachtigde bij de vredesonderhandelingen te Rijswijk. Ten slotte nam hij deel aan een gezantschap naar Engeland in 1702, belast met de

taak na den dood van koning *Willem III* zijn opvolgster *Anna* met haar troonsbestijging geluk te wenschen. Daarna keerde hij naar Friesland terug, om zijn overige levensdagen rustig door te brengen. Zijn grietmansbetrekking had hij reeds in 1701 ten behoeve van een zijner neven nedergelegd. In 1707 werd hij echter opnieuw gekozen tot lid van Gedeputeerde Staten van Friesland, waarna hij den 15^{den} April 1708 te Leenwarden overleed. Zijn aantekeningen omtrent zijn verschillende zendingen enz., in 30 folio-deelen verrat, zijn bij den brand van het slot der *von Haren* te St. Anna-Parochie (1732) verloren gegaan.

Haren, Willem van, een zoon van *Ernst*, geboren te Heerenveen den 6^{den} Januari 1675, was achtereenvolgens grietman van Doniawerstal, West-Stellingwerf en het Bildt, had zitting in het college van Gedeputeerde Staten, was geëmmiteerde in vele provinciale en generaliteitscommissiën en overleed te St. Anna-Parochie den 18^{den} September 1728.

Haren, Adam Ernst van, ondst zoon van den voorgaande, geboren te Leenwarden den 25^{den} October 1683, werd in 1689 grietman van het Bildt, lid van Gedeputeerde Staten, ontvanger-generaal van het Bildt en lid der Admiraliteit te Harlingen. Hij overleed te Leenwarden den 12^{den} Mei 1717.

Haren, Willem van, ondst zoon van den voorgaande, werd geboren te Leenwarden den 21sten Februari 1710, en daar hij op 7-jarigen leeftijd zijn vader verloor, belastte zijn moeder zich met zijn opvoeding. Hij bezocht toen de Latijnsche school te Leeuwarden, waar hij onder leiding van *Isaac Valcknaer* onderwijs kreeg en vertrok vervolgens op 14-jarigen onderdom naar de academie te Franeker, waar hij de lessen van *Hemsterhuis*, *Wesseling* en *Heinzeccius* bijwoonde. Daarna begaf hij zich naar Groningen, waar hij in het hnis van den hoogleeraar *Jean Barbeyrac* en onder leiding van dezen zijn studies voortzette. Ook legde hij zich toe op de toon-dicht en teekenkunst. Weldra werd hij grietman van het Bildt en in 1728, na het overlijden van zijn grootvader, betrok hij het kasteel te St. Anna-Parochie en werd er tevens benoemd tot ontvanger-generaal. In korten tijd ontrukte de kinderziekten, hem zijn moeder en zuster en deed hemzelf tot aan zijn dood toe lijden aan een zwak gezicht. Verder verbrandde in December 1732 zijn kasteel met een aantal bandschriften en zeldzaamheden. Toen in 1734 zijn kasteel weder opgebouwd werd, deed hij een reis naar Engeland en trad daar in het huwelijk met een kamenierster van prinses *Anna*. In 1747 en 1748 was hij gedeputeerde te velde en bewees belangrijke diensten bij de belegering van Bergen-op-Zoom. Tijdens zijn verblijf in Noord-Brabant kocht hij het kasteel te Oedenrode in de Meierij van 's Hertogenbosch en werd kwartierschout en dijkgraaf van Peelland. In zijn grietenij hadden inmiddels ongunstige gebeurtenissen plaats. Sommige boeren waren met kleine geldboeten gestraft, waarna zij het kasteel van *van Haren* overrompelden en leegplunderden. Hierdoor was hij in groote geldelijke ongelegenheid gebracht, zoodat hij in 1763 zijn grietenij moest verkoopen.

Sedert den vrede van 1748 was hij afgezaat aan het Hof van den hertog van Lotharingen gouverneur-generaal der Oostenrijksche Nederlanden te Brussel, en verblijdde zich bij voortdurend in de toegenegenheid van Willem IV en zijn gemalin. Toen eerstgenoemde overleden was, behield hij bij voortdurend het vertrouwen van prinses Anna, zoodat hij in 1752 tot haar commissaris benoemd bij de onderhandelingen tusschen onzen Staat en de Oostenrijksche Nederlanden werd. In 1758 verloor hij echter zijn echtgenoot en toen hij andermaal in het huwelijk wilde treden met zijn maitresse, Anna Catharina Louisa de Natalis, door anderen ook Natalis Pfeffer genaamd, werd hij vervelgd door den laster, welke hem uit de gunst van prinses Anna wilde verdringen. Hierdoor kwam hij tot het besluit zijn verloofde te verzoeken, ten einde de toegenegenheid der vorstin te behouden. Toen deze echter in 1759 overleed, werd de echt gesloten, en zijn benijders lieten niets onbeproofd, hem ten val te brengen. Ofschoon hij in bekrampende omstandigheden zijn dagen doorbracht, behield hij in den avond zijns levens de achting, welke hij steeds aan het Hof te Brussel genooten had, bleef de belangen zijner landgenooten met ijver behartigen en maakte aldaar den 4ten Juli 1768 een einde aan zijn leven.

Deze vaderlandslievende staatsman was tevens een voortreffelijk dichter, begaafd met een nitgeheide kennis, een schrander oordeel en een levendige verbeeldingskracht. Beroemd zijn van hem: „Gevalen van Friso, kening der Gangariden en Phasiaten", een heldendicht, dat in 1742 werd uitgegeven en in 1758 omgewerkt en herdrukt, „Leonidas", en „Lierzangen", eveneens in 1742 in het licht verschenen en in 1824 door de zorg van M. Westerman in klein formaat nogmaals uitgegeven en „Het menschelijk leven" (1760). „De Friso" is ook in het Fransch vertaald (1785). Een verzameling handschriften, brieven aan en van de van Haren's, door Jacob van Leeuwen te Leeuwarden verzameld, is na den dood van dezen geplaatst in de Provinciale Bibliotheek van Friesland. Omtrent zijn enwettige dochter Henriëtte Amalie radplege men het artikel *Nerah*, Madame de.

Haren, Onno Zuier van, een broeder van den

voorgaande en eveneens staatsman en dichter, werd geboren te Leeuwarden den 26ten April 1711 en na den dood zijns vaders door zijn oom Daco van Haren toevertrouwd aan den Zwolschen rector Gijsbert Wessel Duker. Reeds in 1727 vertrok hij naar de hogeschool te Franeker, waar hij de lessen hoorde van Jacobus Voorda, den hij in 1730 naar Utrecht volgde. Bij zijn terugkeer in Friesland werd hij de vertrouwde van Willem IV en achtereenvolgens benoemd tot historieschrijver van Friesland (1734), tot grietman van West-Stellingwerf (1742), tot commissaris-generaal der Zwitsersche troepen in dienst van den Staat, tot lid der Staten van Friesland, tot lid van den Raad van State, tot lid der Admi-

raliteit van Amsterdam, tot lid der Staten-Generaal, tot Gedeputeerde te velde, tot gezant bij de Protestantische Zwitsersche kantons, bij de vredesonderhandelingen te Aken enz. Steeds oorscheide hij zich door groote bekwaamheid, die hij echter, gedreven door zijn afkeer van den hertog van Brunswijk, niet altijd ten voordeele van ons land aanwendde, daar hij zelfs met den Franschen gezant d'Affry in het geheim samenspande, om den gehaten hertog tegen te werken. Als een trouw vriend van het Huis van Oranje vond hij in Willem IV en zijn

Willem van Haren.

gemalin beschermers. Na den dood echter werd een treurige familiegeschiedenis het middel om hem uit den Haag en uit de regeeringscolleges te verwijderen. Hij werd beschuldigd van bloedschande met zijn eigen dochters, erkende zelfs schriftelijk zijn schuld en moest na een geruchtmakend proces, om vervelging door den rechter te voorkomen, zich op zijn Friesche goederen terugtrekken. Later heeft men getracht zijn onschuld te bewijzen; terwijl hij een verdediger heeft gevonden in Bilderdijk, heet *Buiken Huet* hem voor schuldig.

Van Haren vestigde zich te Welrege, waar hij de betrekking bekleedde van grietman van West-Stellingwerf. Ook hier werd hij door de haat zijner vijanden vervolgd. In 1769 trachtten deze door middel van inbraak helangrijke papieren in handen te krijgen. Verder ontstond den 20sten October 1776 in zijn woning plotseling een hevige brand, die (behalve andere goederen) zijn kostbare boekery vernietigde. Sommigen meenen

dat hem dit onheil eveneens door zijn haters be-
rokkend is, hoewel er meer waarschijnlijkheid be-
staat voor de meening, dat achteleoosheid van een
der belienenden, die een pot met glimmende kolen
op den vloer zijner studeerkamer had neergezet,
die ramp veroorzaakt heeft. Van Haren zocht
troost in de dichtkunst, al liet hij niet na *Brun-
swijk* steeds zooveel mogelijk tegen te werken;
hij overleed nog voordat hij het herhouwde kas-
teel kon betrekken, den 24ten September 1779.

Zijn lijkredenaar *Simon Nauta* zegt van hem:
„Als doorkneet staatsman, door *Voorda* en *Fagel*
gevormd, was hij tegelijk een nitmuntend rechts-
geleerde, wijsgeer, natuurkundige en zelfs god-
geleerde. Al deze wetenschappen beoefende hij
met een liefde, een geestdrift, welke hij
door gemeenzaam on-
derwijs zocht over te
gieten bij zijn kinde-
ren.”

Als dichter heeft
van Haren grooten
roem verworven door
zijn gedicht „De Gen-
zen” (eerst verschenen
onder den titel van
„Aan het Vaderland”,
1669; 2de druk, 1771;
3de, 1772; 4de, 1778;
5de, door *Bilderdijk*
bezorgd en omgewerkt
1785; 6de, 1826; 7de,
1830), waarin hij de
heldendaden der vade-
ren in den strijd tegen
Spanje verheerlijkt.

Verder schreef hij:
„Aanspraak, gedaan
als president van den
Raad van State op den
20sten December 1746”,
„Van Japan, met be-
trekking tot de Hol-
landsche natie en den
Christelijken gods-
dienst” (1775), „Lijk-
reden op wijlen Zijne
Hoogheid Willem IV”
(2de druk, 1831), „Ze-
dige aanmerkingen over de veengraverijen in Frie-
sland” (1766), „De koophandel, lierzang” (1769), „A-
gon, sultan van Bantam, trennspeel” (1769), „Proeve
op de levensbeschrijving van Nederlandsche door-
luchtige mannen, behelzende het leven van Johannes
Kampnis” (1772), „Willem de Eerste, treurspeel”
(1773 en 1779), „Proeve van overzetting nít het
Engelsch, Pope's Essay on Man” (1776), „De komst
van den Messias, lofzang” (1776), „De Herschij-
ning, lierzang” (1776), „Verhandeling over de na-
tionale of vaderlandsche gedichten” (1778, in de
werken van het Zeeuwsch Genootschap), „De
landbouw, lierzang” (1777), „De inenting, lierzang”
(1777), „Nieuwjaarshrief aan mijn jongsten zoon”
(1778), „De vrijheid, lierzang” (1778), „Vaarwel
van een onden vader aan zijn zoon, varende op
’s Lands schip van oorlog de *Argo*, enz., lierzang”
(1778), „De koopman” (1778), „De Staatsman”

(1778), „De Schimmen, lierzang” (1778), „Proeve
van een nationale zedelijke leerrede” (1779), „Piet-
je en Agnietje of de Doos van Pandora, toneel-
spel” (1779), „De offerande van Themistocles,
lierzang van Pindarus”, „Onbekend gedicht van
een bekenden dichter” (1835). Zijn dichtelijke
werken zijn o. a. in 1854 tegelijk met die van
zijn broeder uitgegeven onder den titel van: „Dich-
terlijke werken van Willem en Onno Zwier van
Haren”, terwijl prof. van *Flores* heeft uitgegeven:
„Leven en werken van W. en O. Z. van Haren”
(Deventer 1872—1874).

Haren, Duco van, ondeste zoon van den voor-
gaande, werd geboren te 's Gravenhage den 6ten
November 1747, hekleedde verschillende eervolle

betrekkingen in Frie-
sland, redde hij den
schouwburgbrand te
Amsterdam (1772) de
eenige dochter van een
aanzienlijk koopman,
trad met haar in het
huwelijk en vestigde
zich te Amsterdam,
waar hij opvolger werd
van zijn schoonvader
in de handelszaak. Bij
den inval der *Pruisen* in
1787 begaf hij zich naar
het Bildt, waar hij het
volgende jaar tot griet-
man gekozen werd,
doch in 1795 moest hij
de wijk nemen naar
Duitschland. Door zijn
hulpvaardigheid en
door het hedrog van
anderen van zijn ver-
mogen beroofd, werd
hij gouverneur van den
jeugdigen prins van
Saksen-Weimar. Bij
het omvallen van een
postwagen viel een
zware koffer op zijn
borst, zoodat hij zijn
verdere levensdagen
kwijnend doorbracht
en in 1801 te Weimar
overleed. Met zijn ondeste

sten zoon *Pieter Willem*, lid der ridderschap van
Friesland en later majoor in Engelschen dienst,
is in 1850 het geslacht der *van Haren* in de
mannelijke lijn nitgestorven.

Haren, Willem Anne van, tweede zoon van
Onno Zwier, geboren te 's Gravenhage den 24sten
Augustus 1749, diende 15 jaar ter zee en werd
in 1799 grietman van West-Stellingwerf. In 1795
verloor hij die betrekking en nam de wijk naar
het huitenland, doch keerde in 1813 terug, werd
lid der Provinciale Staten van Friesland en
maakte zich verdienstelijk door zijn nitgebreide
kennis van waterstaatszaken. Hij overleed op den
huize Vogelzang onder Veenklooster den 22sten
April 1835.

Haren, Jan Poppe Andrée van, derde zoon
van *Onno Zwier*, werd geboren te Amsterdam
den 25sten Februari 1755, studeerde te Utrecht,

was raadsbeër in het Hof van Friesland, deed afstand van deze betrekking in 1795, verliet in 1802 het land en overleed te Düsseldorf den 14^{den} Maart 1818.

Haren, Carel Willem van, vierde zoon van Onno Zuier, was geboren te 's Gravenhage den 17^{den} Februari 1758, werd ritmeester bij de garde-dronders en sneuvelde den 13^{den} September 1793 bij den tocht van den Erprins uit Menen.

— Zijn zoon **Charles Frederik Sigismund** was kamerbeër bij prinses **Wilhelmina van Pruisen** en sneuvelde den 18^{den} Juni 1815 bij Waterloo als luitenant en buitengewoon adjutant van graaf van Bylandt.

Harenkarspel of *Haringkarspel* is een gemeente in de provincie Noord-Holland, groot 2386 H.A. met (1907) 2427 inwoners, omringd door de gemeenten Schagen, Barsingerhorn, Oude-Niedorp, Heer-Hugowaard, Oudekarspel, Warmenhuisen en St. Maarten. De bodem bestaat voor het grootste gedeelte uit kiel en verder uit zand en veen. De hoofdbronnen van bestaan zijn landbouw, veeteelt en zuivelbereiding. De gemeente bevat de dorpen Harenkarspel, Dirksborn en Tuitjehorn, de buurten Kalverdijk en Veldhuizen, een deel van de Heer Hugowaard en vele polders.

Haeresie (Grieks *hairein* = keuze) noemt men een zelf gekozen levens- of leerwijze, school of sekte. In de Christelijke Kerk beteekent het ketterij, dwaalleer.

Harfleur, een stadje in het Fransche departement Basse-Seine, ligt aan de Lézarde en telt (1901) 2612 inwoners. Men vindt er een mooie Gotische kerk met een toren van 83 m. en een kasteel in Renaissance-stijl met park. De plaats bezit fabrieken van zeep en olie en banden in graan, steenkolen en meststoffen. De haven is verzand. De stad was onder den naam Hareflet in de Middeleeuwen de voornaamste zeeplaats van N.W. Frankrijk en goed versterkt. In 1415 werd het door de Engelsen veroverd, die er tot 1433 meester van bleven.

Hargraves, Edmund Hammond, de ontdekker dergondvelden van Australië, geboren te Gosport in 1815, ging reeds vroeg naar zee en werd kolonist in Australië. In 1849 zondte hij van Port Jackson naar San Francisco, om als goudelver werkzaam te zijn. De geologische overeenkomst van dit land met het Australische gaf aanleiding, dat hij na zijn terugkeer het laatstgenoemde nauwkeurig onderzocht en op die wijze de Australische gondvelden ontdekte. Hij deelde die ontdekking mede aan den secretaris der kolonie te Sydney en werd tot Commissioner of Crown Lands benoemd. Later werd hem door het bestuur van Nieuw-Zuid-Wales een belooning toegekend van 10000 pond sterling. In 1854 keerde hij naar Engeland terug en schreef „Australia and its goldfields“ (1855). Hij overleed den 1sten November 1891.

Haring (*Clupea harengus*). Zie *Haringvisschen*.

Häring, Wilhelm, een Duitsch romanschrijver, bekend onder den naam van **Wilibald Alexis**, werd geboren te Breslau den 29sten Juni 1798, nam deel aan den veldtocht van 1815 en studeerde te Berlijn en te Breslau in de rechten. Ofschoon hij aanvankelijk een staatsambt bekleedde, liet

hij het weldra varen, om zich nitsluitend aan de letterkunde te wijden. Van 1827—1835 redigeerde hij het „Berliner Konversationsblatt“. In 1847 vertrok hij met zijn echtgenoot naar Italië, waar hij gedurende het jaar 1848 te Florence, Rome en Napels vertoefde. In laatstgenoemd jaar keerde hij terug naar Berlijn, maar in 1852 vestigde hij zich te Arnstadt in Thüringen, waar hij den 16^{den} December 1871 overleed. Grooten roem behaalde hij door den roman „Walladmor“ (3 dln., 2de druk, 1823—1824), dien hij als een werk van **Walter Scott** in het licht zond. Dit boek werd in onderscheiden talen, ook in het Engelsch, vertaald en **Walter Scott** zelf noemde het „de grootste mystificatie onzer eeuw“. Als iets dergelijks verscheen zijn roman: „Schloß Avalon“ (3 dln., 1827). Intusschen schreef hij onder den schuilnaam **Wilibald Alexis** in tijdschriften en jaarboeken behalve lyrische gedichten tooneelstukjes een aantal novellen, die later onder de titels „Gesammelte Novellen“ (4 dln., 1830—1831), en „Neue Novellen“ (2 dln., 1836) verzameld werden, verder „Herbstreise durch Skandinavien“ (2 dln., 1828), „Wanderungen im Süden“ (1828), „Wiener Bilder“ (1833), „Schattenrisse aus Süddeutschland“ (1834), „Das Haus Dusterweg“ (2 dln., 1835) en „Zwölf Nächte“ (2 dln., 1838). Inzonderheid echter werd zijn vaderlandsche roman „Cabanis“ (6 dln., 1832), met grooten bijval gelezen. Hierop volgden: „Der Roland von Berlin“ (3 dln., 1840), „Der falsche Woldemar“ (3 dln., 1842), „Hans Jürger und Hans Jochem“ (2 dln., 1846), „Der Wülf“ (3 dln., 1848), „Nahe ist die erste Bürgerpflicht“ (5 dln., 1852), „Isengrimm“ (3 dln., 1854), „Dorothea“ (3 dln., 1856), „Urban Grandier“ (2 dln., 1843), en „Der neue Pitaval“, voortgezet door **Vollert** (36 dln., 1842—1865), nieuwe reeks (24 dln., 1866—1891). Van dit uitgebreid werk zijn de eerste 28 deelen van *Häring* en *Hitzig* afkomstig. De gezamenlijke romans van *Häring* zijn in 1871—1873 in 20 deelen onder den titel „Vaterländische Romane“ in het licht verschenen.

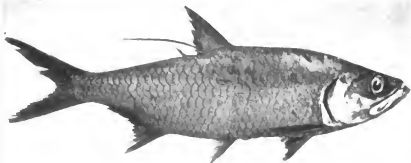
Haringhaalen (*Lamna*). Zie *Haarvisschen*.

Haringjager is een snelzeilende schuit, waarmee de gevangen haring gedurende de eerste weken van de vangst naar het vaderland wordt gebracht. Tegenwoordig worden zij veel door stoomtrawlers vervangen.

Haringspoetje is een dunne stok, waaraan men den haring rijgt, om hem te rooken.

Haringvisschen (*Clupeidae*; zie de plaat) is een familie van hoofdzakelijk niet zeer grootere vissen, behoorende tot de orde der *Bleinniscien* (*Teleostei*), onderorde der *Physostomi*. Zij vormen een visschenfamilie, die wellicht rijker aan individuen is dan eenige andere, en boowel sommige andere rijker aan soorten zijn, mag zij uit economisch oogpunt wel de meest belangrijke genoemd worden. Zij onderscheidt zich niet door bijzondere uiterlijke kenmerken van vele andere families; het meest opmerkelijke is het meestal sterk zijdelings samengedrukte lichaam, dat scherp op den buik is en bezet met donne, gemakkelijk uitvallendeschubben; verder bezitten zij een meestal in het midden van den rug geplaatste rugvin, in den regel kleine buikvinnen, welke onder de rugvin zijn geplaatst maar somtijds ook ontbreken, en voorts wijde kienwopeningen, groote oogen en

HARINGVISSCHEN.

Os-oogige haring.

Australische Snoekharing.

Australische Pelser.

een meestal ver naar achter gespleten mond, terwijl een zwemblaas aanwezig is. De stralen der vinnen zijn week. In hoofdzaak zijn de leden dezer familie kustvisschen of verwijderen zich niet ver van de kust; geen enkele soort behoort tot de echte diepzee-fauna, maar evenmin hebben zij een zuivere pelagische levenswijze. Vele soorten trekken periodiek in hrakke of zoete, met de zee in verbinding staande wateren of rivieren om te paaien, soms ook leven zij daar steeds. Zij komen in alle gematigde en tropische streken voor. Fossiele haringsoorten zijn talrijk, maar stemmen geheel overeen met de thans levende soorten.

De voornaamste geslachten zijn de volgende:

1. *Engraulis*, vooral gekenmerkt door het bezit van een meer of minder kegelvormigen snuit, welke over de onderkaak heensteekt. Niet minder dan ruim een 40 tal soorten van het geslacht der „ansjovissen“ nit gematigde en tropische zeeën zijn bekend. De meest bekende soort is de bij ons inheemsche en welbekende *Ansjovis*, *Engraulis encrasicolus* (zie voor bijzonderheden ook omtrent onze ansjovisvisserij het artikel *Ansjovis*), die vooral in de Middellandsche zee zeer talrijk voorkomt en in de laatste jaren dan ook door Nederlandsche zonters aldaar gekocht en bewerkt wordt, om als Nederlandsche ansjovis hier te lande verkocht of van hier uit geëxporteerd te worden. Dezelfde soort komt ook in Tasmanië voor, terwijl in Chili, China, Japan, Californië en in Buenos Ayres ansjovissoorten voorkomen, welke niet minder van kwaliteit zijn dan die nit de Middellandsche zee.

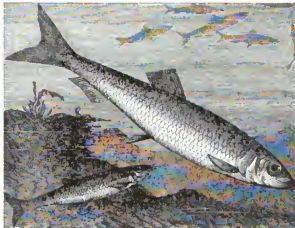
2. *Clupea* of eigenlijk *Haringen*. Dit geslacht omvat een 80-tal soorten, wier verspreiding overeenkomt met die van de familie. Bij dit geslacht is de onderkaak langer dan de bovenkaak, in tegenstelling met de *Ansjovissen*, de mond is niet verder dan tot het oog gespleten, terwijl de huikvinnen onder de rugvin zijn geplaatst. De meeste soorten zijn voor den mensch van meer of minder groot belang, slechts enkele tropische soorten maken daarop een uitzondering, door hnn, waarschijnlijk tengevolge van het voedsel, vergiftige eigenschappen, zooals *Clupea thrissa* (zie de plaat) en *Clupea venenosa* uit West-Indië.

Onder de meest bekende soorten valt in de eerste plaats te noemen:

a. de *Haring*, *Clupea harengus* (zie onderstaande afbeelding), welke in ontzaggelijke scholen het noordelijk deel van den Atlantischen Oceaan, zoowel aan de Europeesche, als aan de Amerikaansche zijde, de Noord- en Oostzee, zoomede de

zeeën benoorden Azië bevolkt. Zij bezit de gewone geslachtenmerken; te vermelden valt nog, dat de onderkaak met 4—5 tandjes aan weerszijden is bezet, terwijl het ploegschaarbeen, de tong en het gehemelte sterk met fijne of minder fijne tanden is bezet; de staartvin is diep gevorkt; de klenren zijn op den rug levendig fraai zee-groen of groenachtig blauw, op de zijden en den hnik zilverkleurig, naar gelang van het daarop vallende licht in verschillende tinten spelende. De grootste lengte, die bereikt wordt, bedraagt ongeveer 30 c.m. Het voedsel bestaat uit allerlei kleine schaaldieren, meest Copepoden, zoomede nit in het water drijvende kuit en larven van visschen; zelf wordt de haring echter sterk nagejaagd door walvisschen, dolfinen, en vele vischsoorten, vooral haaien, waaronder in het bijzonder de Doornhaai, die de scholen volgt en daarmee in de netten geraakt, waaraan hij dikwijls groote schade toehrent.

Omtrent de natuurhistorie van de haring hebben langen tijd onjiste denkbeelden geheerscht; de omstandigheid dat de haring in groote scholen trekt en eerst in het hooge noorden op de kusten wordt gevangen, later in het jaar steeds zuidelijker komt, heeft den Hamburger Burge-meester *Auderson*, die in de gelegenheid was vele gegevens betreffende de haringvisserij te verzamelen, er toegebracht, in zijn in 1746 nitgegeven boek „*Narigten van Ysland*“, de theorie

Sprot (*Clupea sprattus*).

Haring (*Clupea harengus*).

op te stellen en te verdedigen, dat de haring zijn eigenlijke verhuifplaats in de IJszee heeft, en in het begin van het jaar in reusachtige scholen vandaar wegtrekt — op de wijze als de trekvogels — zich in verschillende scharen verdeelende, waarvan een in Maart de IJlandsche kust bereikt, een andere langs de Noorsche kust de Noordzee en de Oostzee hinnen trekt, om op het einde van het jaar de Fransche kust te bereiken. Deze theorie, die het geleidelijk meer zuidelijk verschijnen van den haring in den loop van het jaar oogen-

schijnlijk goed verklaarde, heeft lang, en zelfs nog in de negentiende eeuw, vele aanhangers gehad, maar de onjuistheid daarvan werd reeds in de achttiende eeuw door verschillende goede waarnemers aangetoond, die tot de, door betrekkelijke nog jonge onderzoekingen in hoofdzak juist gebleken, gevolgtrekking kwamen, dat de haring huiten den paaitijd in de diepte der zee leeft, maar zich in den paaitijd, evenals zoovele andere vischschoorten, tot scholen vereenigt en naar de kust trekt, terwijl de paaitijd later in het jaar valt, naar gelaag men zuidelijker komt. Voornamelijk door de helaogrijke en omvangrijke onderzoekingen, waarmede *Heincke*, de Directeur van het Biologisch laboratorium te Helgoland, zich een grooten naam heeft verworven, is gebleken, dat de haring verschillende vrij locale rassoe vormt, die zich door bepaalde kenmerken van elkander onderscheiden. Zoo toonen hijv. de Noordzee-haringen, behalve wat de kenmerken van den lichaamsvorm betreft, ook groote verschillen in den paaitijd, ten aanzien van de Schelde- en de Zuiderzee haringen (hrakwaterrassen); deze laatste paaien n.l. in het voorjaar, de eersten in den zomer en het najaar. Merkwaardig is hij de haring, nog zijn periodiek weghijven en verschijnen in sommige wateren. Zoo op sommige plaatsen op de Zweedsche kust, waar zijn weghijven verschillende dorpen tot armoede heeft gebracht, en in de Duitse bocht; merkwaardig is, dat de perioden voor verdwijnen en weer verschijneo vele tientallen van jaren omvatten.

In afwijking van de meeste andere zeevisschen, heeft de haring geen zg. pelagische eieren, welke glashelder, ieder op zich zelf aan de oppervlakte van het water drijven, maar klevan zijn eieren op zandhanken van verschillende diepte in klompen aan allerlei voorwerpen vast, soms veldeo vormende, die, hij geringe diepte, reeds van verre zijn te onderkennen. Een haring legt van 10000 tot 30000 eieren, welk aantal hij verschillende andere zeevisschen wordt overtroffen; ondoaks deze omstandigheid en ondanks dat de eieren de bescherming missen, die pelagische eieren, door hun doorzichtigheid genieten, is de haring toch ongeveer de eenige belangrijke vischschoort, waarvan nog geen klachten van overvissching gehoord worden. Voor een deel is dat wellicht toe te schrijven aan den snellen groei van den haring; hijkens de onderzoekingen van *Hock* en *Redeke*, zijn in de Zuiderzee gevangen haringen hoofdzakelijk in het derde en het vierde levensjaar. Volgens *Redeke* groeien de pas uit het ei gekomen larven zeer snel en bereiken na 3 tot 4 maanden, op een lengte van 35 tot 40 mm., deo definitieve vorm; de jonge visches worden dan met den naam van „hliek” bestempeld. Deze trekt voor een klein deel naar het schijnt reeds op het einde van den zomer uit het hrakke water naar zee, in hoofdzak schijnt dit echter in het voorjaar te geschieden; één jaar later trekken zij dan als volwassen haring weer het hrakke water binnen. Wellicht dat de vroeger weggetrokken hliekes haring vormen, welke in het najaar in afwisselende maar nooit zeer groote hoeveelheden de Zuiderzee en andere hrakke wateren intrekken. Het is hoofdzakelijk de hliek, die in massa's door de kuilen op de Zuiderzee wordt gevangen en als

zg. „nest” voor eedeovoer wordt verkocht, wat tot den hekendens strijd tegen den kuil heeft geleid. In de mondeo van de Thames wordt de hliek, gemengd met jonge sprot, ook in groote hoeveelheden gevangen, en vormt daar de bekende Engelsche lekkernij „whitebait”.

Alleen de in de Noordzee gevangen haring wordt gezouten tot den bekenden pekelharing; die, in de Zuiderzee en op de Schelde gevangen, wordt hoofdzak versch, als zg. „panharing” gegeten, of wel gerookt tot verschillende soorteo bokking (zie omtrent de verschillende bokkingsoorteo en de bereiding daarvan het artikel *Bokking*). Omtrent de oeconomiche betoekenis van den haring voor ons land en de visscherij zelf zie verder bij *Haringvisscherij*. De verspreiding van den haring is een zeer uitgebreide; behalve op de vorengenoemde kusten, komt hij o.a. ook in groote hoeveelheden op de Japansche kust voor.

b. De *Sprot*, *Clupea sprattus* (Engelsch „sprat”, Duitsch „Breitling”) kan men als een verkleinde editie van den haring beschouwen (zie de afb.), zij hereikt slechts ongeveer de helft van de lengte van een haring en onderscheidt zich nagenoeg alleen van dezen door het bezit van een langere aarsvin en van een scherp getanden hnik, terwijl de kleur bovenop iets donkerder en meer blauwachtig is; ook de plaatsing van de vinnen verschilt, maar dit is op het oog niet zoo gemakkelijk te zien; jonge haring (hliek) en sprot worden dan ook dikwijls met elkander verwisseld. Ook in levenswijze toont de sprot veel overeenkomst met deo haring; in groote scholen hezoekt zij de kust, vooral in de laatste maanden van het jaar. De paaitijd loopt, naar gelang van de plaats, uiteen van Augustus tot November; in afwijking van den haring heeft de sprot echter pelagische eieren. Behalve op onze kust en in de zeegateo, komt de sprot ook op alle overige Noordzeekusten voor, tot in het Kanaal, en voorts op de Noorsche en Zweedsche kusten en in de Oostzee. Hier te lande wordt alleen in de Scheldemonden eo in het Heldersehe zegat in eenige betoekenis, met kleine knilen op sprot gevischt, meestal in de maand November, soms ook in October of December. De vangsten zijn echter dikwijls zeer niteenlopend, en zijn meermalen zoo onbeduidend, dat de visscherij gestaakt wordt. De sprotvisscherij hier te lande is dan ook een echte gelegenheidsvisscherij. In Duitschland heeft men de ondeelen van de wisselvalligheid van de sprotvisscherij in den laatsten tijd sterk ondervonden; in de Elbemonding werd reeds lange jaren geregeld in het najaar een loonende sprotvisscherij uitgeoefend door de zeilvisschers van de Noordzee, die voor den winter minder zeewaardig waren. Sedert eenige jaren is de sprot echter geheel weggebleven, en, ondanks de verschillende onderzoekingsvaartuigen, door de Duitsehe regering nitgezonden, niet teruggevonden, wat aan de visschers groote schade heeft herokkend; in de Oostzee is de sprotvisscherij minder ongeregeld. In Engeland heeft men soortgelijke ervaringen als aan de Elbe opgedaan, terwijl als ander nisterste de vangsten daar soms zoo reussachtig groot en overvloedig zijn, dat zij niet meer voor voedsel gebruikt kunnen worden, maar hij honderdduizenden schepels als mest naar het land gebracht worden.

Hier te lande wordt de sprout meest alleen in den omtrek van de vangplaatsen versche geteuten en overigens op de Engelsche wijze hard gerookt, terwijl de Duitische, o.a. de bekende Kieler sprout, meest licht gerookt en de visch daarhij gaargemaakt wordt. Voor een deel wordt zij echter gezouten, om als aas voor onze hengvisschers te dienen; ook uit België en Noorwegen worden niet onbelangrijke hoeveelheden voor dat doel hier ingevoerd, indien de vangst hier te lande onvoldoende is. In Noorwegen en Zweden hebben de rijke sproutvangsten een groote conservenindustrie

in het leven geroepen; de sprout wordt daargekruid, gezouten, in hlikken ingelegd enz., en onder verschillende benamingen als delicatessen in den handel gebracht; bekend is o.a. de zg. Noorsche anjovis, appetit silt enz.

Hier te lande wordt de sprout meest sardijn of schardijn genoemd, niet te verwarren met de echte *Sardine* (*Clupea pilchardus*), die hier slechts zeer zeldzaam voorkomt. Volgens de visscherijverslagen heeft de vangst aan sprout over de jaren 1902—1906 bedragen:

1902	Zeeland	855 000 kg.	f 25 758,	den Helder	3650 kg.	f 380.—
1903	"	"	"	"	3600 "	" 360.—
1904	"	"	"	"	7250 "	" 435.—
1905	"	10 000 "	" 310,	"	49700 "	" 2670.—
1906	"	?	" ?	"	12000 "	" 1264.—

Het bijzonder wisselvallige van de sproutvisscherij hier te lande blijkt duidelijk uit deze aantekeningen.

c. De *Elft* (*Clupea alosa*), in het Duitsch: *Maisfisch* en in het Engelsch: *Maad* genaamd, is de grootste van onze inheemische haringsoorten. Zij is gemakkelijk kenbaar aan 5 tot 10 zwarte, ronde, aan de zijden van het lichaam geplaatste vlekken, en onderscheidt zich van den haring door een hooger lichaamsvorm en de meer naar voren geplaatste rug- en huikvinnen. Bij de andere exemplaren echter verdwijnen de zwarte vlekken veelal, zoodat alleen de eerste overblijft en ook deze dikwijls niet meer kenbaar is. De lengte is 60 tot 90 cm. hij een gewicht van 3 tot 4 pond. De elft bewoont alle zeeën om Europa, maar komt niet verder dan de Duitse Noordzee-rivieren, leeft op tamelijk groote diepte, maar trekt in het voorjaar de rivieren zoo hoog mogelijk op om te paaien. Meestal geschiedt dit in April en Mei, vandaar de volksnaam „meivisch“, in overeenstemming met de Duitse benaming. De eieren drijven los en enkel op den bodem der rivieren, waar zij uitkomen; de jongen hebben in Augustus reeds een lengte van ongeveer 50 tot 80 mm. en trekken dan naar de beneden-rivieren, waar zij even boven de grens van het brakke water vermoedelijk tot het volgende jaar blijven, tot zij naar zee trekken.

De elft is een uitstekende tafelvish, die om zijn vet, smakelijk vleesch zeer gezocht is, en niet alleen versche maar ook gerookt veel geteuten wordt. Het is echter jammer, dat hij zoo dikwijls bedorven wordt door het snijden in moten, waardoor de vrij talrijke graten in verschillende stakken worden gesneden en de gekookte visch bijna onetbaar wordt. Daar hij, hoewel slechts korten tijd van het jaar, in groote scholen optrekt, is hij oeconomisch belangrijk en een van de kostbaarste rivierfisschen. Te betreuren is het, dat sedert ongeveer een 20 jaar de hoeveelheid elft, die elk jaar hij ons optrekt, zeer sterk verminderd is; de juiste oorzaak is daarvan nog niet vastgesteld, maar is vermoedelijk gelegen in de vele normaliseringen, op boven- en benedenrivieren uitgevoerd, en de toenemende vervuiling van het water. In onderstaand staatje is een overzicht gegeven van den aanvoer van elft in ons land, dat echter niet geheel volledig is, daar de hoeveelheden, welke op het bovengedeelte van onze rivieren worden gevangen, niet bekend worden. Daartegenover komen echter een aantal dubbel getelde visschen onder de opgegeven hoeveelheden voor.

1885	vangst	245283	staks met een ophrengst van f	?
1895	"	50971	"	?
1900	"	136087	"	" - 140169
1901	"	92762	"	" - 108531
1902	"	95971	"	" - 119004
1903	"	71531	"	" - 96209
1904	"	64791	"	" - 85200
1905	"	76044	"	" - 96195
1906	"	90024	"	" - 112530

De elft wordt gevangen voornamelijk in de groote zalmzegen, die op de rivieren worden gekruikt, en verder met de gewone zegen en de drijfnetten.

d. De *Fint* (*Clupea finta*) werd om zijn overeenkomst met de elft vroeger voor een jongen vorm daarvan gehouden, vormt echter een afzonderlijke soort. De jongen vooral gelijken zooveel op elkander, dat eerst na een nauwkeurig onderzoek de soort kan worden vastgesteld. Ook in levenswijze komen zij bijna geheel met elkander overeen, alleen trekt de fint wat later de rivieren op, en waarschijnlijk ook niet zoo hoog. De fint

is echter minderwaardiger dan de elft, het vleesch is graterijker en niet zoo smakelijk, hij is ook kleiner. Door de groote hoeveelheden, waarin hij dikwijls gevangen wordt, is hij toch van veel belang voor de rivierfisschen.

e. De *Sardine* (*Clupea pilchardus*); in het Engelsch: *pilchard* en in het Fransch: *sardine* genoemd, gelijkt zeer veel op de haring, maar is kleiner en dikker; de lengte bedraagt gewoonlijk niet meer dan 18 à 20 cm., soms 25 cm. Zij komt hoofdzakelijk aan de westkust van Europa, op de Fransche en Noord-Spaansche kust voor tot de straat van Gihraltar in de Middellandsche Zee, zoomede

de op de Zuid-Engelsche knst. Evenals de overige haringsoorten komt zij in enorme scholen voor, maar ook slechts gedurende een bepaalden tijd van het jaar, vooral in den zomer en in het najaar, wanneer de voornaamste visscherij op sardine plaats heeft. Daarbij worden groote hoeveelheden gezouten vischkuit, meest van kabeljauw, gebruikt, die als aas in zee nitgestrooid wordt, om de scholen te lokken. Oeconomisch is de sardine na den haring wel de meest belangrijke haringsoort, en heeft zich een uitgebreide conservenindustrie vooral in Frankrijk voor zijn verduurzaming ontwikkeld. Evenals verschillende andere van zijn familieleden, is de aanwezigheid van de sardine op de vangplaatsen echter zeer wisselvallig, en heeft o.a. zijn nithijven voor eenige jaren op de Fransche knst een oeconomische crisis veroorzaakt. Op de Spaansche en Portugeesche knst, waar de sardine wel verscheen, heeft zich dieningevolge de conservenindustrie sterk ontwikkeld.

In onze kustwateren verschijnt dit vischje bij nitzondering in een enkel exemplaar.

f. *Clupeathrissa* (zie de plaat), een van de meest algemeen voorkomende visschen in West-Indië, kenbaar aan den tot een draad verlengden laatste rugvinstraal, bezit giftige eigenschappen.

g. *Clupea menhaden*, de bekende Amerikaanse haringsoort, *Menhaden* of *Mossbanker* genaamd, in groote scholen op de Atlantische kusten der Vereenigde Staten voorkomende, is een van de meest belangrijke vischsoorten; zij kunnen echter door hun buitengewoon groot vetgehalte niet als menscheijk voedsel worden gebruikt, maar dienen, behalve als aas voor andere visschen, hoofdzakelijk als grondstof voor vele vischolie en guano-fabrieken. De hoeveelheid traan, die jaarlijks door hen geproduceerd wordt, overtreft verre die, welke jaarlijks uit den walvisch door de Amerikaanse vloot wordt gewonnen.

h. *Clupea sapidissima*, de Amerikaanse elft, die in vele rivieren aan de Atlantische knst in massa voorkomt en een belangrijken voedingsvisch vormt.

i. *Clupea mactanensis*, de bekende *Gaspereau* of *Ale-wife*, algemeen op de Atlantische knst van de Vereenigde Staten voorkomende; zij trekt evenals de vorige soort in het voorjaar in het zoete water en paait in meren en vijvers.

k. *Clupea sagax*, de sardine van den Stillen Oceaan en in even groote scholen als de gewone sardine voorkomende op de kusten van Californië, Chili, Nieuw-Zeeland en Japan.

l. *Clupea tili*, een haringsoort van de knst van Sumatra, welke het doel is van een zeer nitgebreide visscherij om de kuit, die gezouten en naar China wordt geëxporteerd, terwijl de gedroogde visschen zelf in het binnenland worden gebruikt. De visch wordt door de inlanders *Troebok* genoemd en is ongeveer 45 cm. lang. De jaarlijksche vangst zou ongeveer 14 tot 15 miljoen stuks bedragen.

3. *Albula* en 4. *Elops*, haringgeslachten met slechts enkele soorten, die in alle tropische en half tropische zeeën en op verschillende kusten zelfs zeer talrijk voorkomen. De lengte bedraagt van 0,60 tot 0,90 cm. soms zelfs langer; als voedsel worden zij weinig gebruikt.

5. *Chanos*, haringgeslacht uit den Indischen en den Grooten oceaan, met twee soorten, waarvan de eene *Chanos salmonens* (zie de afbeelding) buitengewoon talrijk is en als voedsel zeer gewaardeerd wordt. Hij bezoekt ook het zoete water, de lengte bedraagt ruim 1,20 m.

6. *Megalops*, het grootste haringgeslacht; de beide daartoe behoorende soorten bereiken een lengte van meer dan 1,50 m. De eene soort, *Megalops cyprinoides*, leeft in den Indischen en den Grooten oceaan, de andere, *M. thirassoides*, in den Atlantischen Oceaan. De jonge exemplaren bezoeken gaarne het zoete water. Deze laatste soort is ook een gewilde sportvisch, waarnaar op de Amerikaanse knst veel gehengeld wordt.

Haringvisscherij vormt voor Nederland — tronzens ook voor andere landen — reeds sinds eenen der belangrijkste tak van visscherij, de „Grootte Visscherij“ of „lands principale godmijne“, zooals onze schrijvers haar bij voorkeur noemden. Haar oorsprong is niet bekend, maar volgens sommigen

zou reeds in 1163 voor het eerst Hollandse haring gevangen en gegeten zijn. Een bewijs echter dat het bedrijf in de veertiende eeuw reeds lang den kinderschoenen ontwassen was, levert

het privilegie, in 1326 door *Waldemar*, Koning van Denemarken aan „die van Hardswijk“ verleend voor de haringvangst in Scania (Schoonen).

Een doorzaam handelsartikel is hij eerst geworden na de nitvinding van het kaken, en eerst daardoor is de groote ontwikkeling, die het bedrijf sinds verkregen heeft, mogelijk geworden. Dit kaken bepaalt zich tot het verwijderen van de ingewanden, behalve kuit en hom, dadelijk na het ophalen der netten, en het daarna met zout in lagen in tonnen leggen van den haring. Zij ontleent hare benaming vermoedelijk aan de vroegere benaming van de tonnen, die „Kaeckjens“ genoemd werden. Omtrent den bekenden uitvinder van het haringkaken, *Willem Beukels, van Biervliet* en de omstandigheden, die tot de uitvinding hebben geleid, is weinig bekend: volgens sommigen stierf hij in 1347, volgens anderen in 1397, nog weer anderen in 1401. Belangrijk voor de ontwikkeling van het bedrijf was voorts de invoering van groote netten, waarvan te Hoorn het eerste in 1416 gehreid werd. Vermoedelijk zijn de thans gebruikte, behalve wat afmetingen en onderdeelen betreft, nog dezelfde: het is echter niet bekend met welke netten vóór 1416 werd gevischt. Niet alleen in Zeeland, maar ook in de Noordelijke provincien ontwikkelde zich daarna meer en meer een omvangrijke haringvangst: spoedig overleedde Holland en West-Friesland, Zeeland, roodt de hoofdsetel van het bedrijf zich naar de eerste

Chanos salmonens.

provincien verplaatste en dit in Zeeland meer en meer terugging. Al spoedig begon ook het reglementeeren van het bedrijf, dat tot onberekenbare schade voor ons land, steeds verder is gegaan en waaraan eerst in het midden der negentiende eeuw een einde is gemaakt. Reeds in 1424 vaardigde graaf Jan III met het Beijersche hnis, verbodsbepalingen uit tegen het knippen van te kleine haringtonnen, en het kaken van den haring een of twee dagen na de vangst, praktijken, welke thans nog juist zoo plaats hebben. In 1582 en 1584 kwam een codificatie van de verschillende vroeger uitgevaardigde wetten tot stand, welke in hoofdzaak meer dan twee eenwen van kracht zijn gebleven. De inmenging van den wetgever ging in den loop der jaren steeds verder en strekte zich ten slotte zelfs uit tot den handel, de expeditie van den haring en de jagerij. Men ging daarbij steeds van de gedachte uit dat het feitelijke monopolie van den haringhandel voor Holland tot elken prijs behouden moest blijven. Men begreep daarbij niet, dat met het verloopen van het getij de hakens verzet moesten worden: dezelfde bepalingen welke wellicht het monopolie van den haringhandel van Holland eenigen tijd verlengd hebben, zijn dan ook eene groote belemmering geweest in de latere eenwen voor den wederophloei van de visscherij, toen langdurige zeeoorlogen het bedrijf geknakt hadden, en andere natien de haringmarkten in het huitenland hadden veroverd. Om deze te herwinnen, zon het noodig geweest zijn door lage prijzen met het huitenland te concurreeren. Doch daarvoor moest men goedkoop kunnen exploiteeren, en dit laatste was bij de vele knellende bepalingen, die het bedrijf als het ware in een kenslijf sloten, onmogelijk. Het bedrijf kwijnde en lieef kwijnen. Zoo hardnekkig had de dwaling zich in de gedachten vastgezet, dat in een tijdvak dat het bedrijf geheel stilstond, n.l. in 1799—1800, men niets beters wist te doen, dan een nieuwe wet ter reglementeering van de haringvisscherij tot stand te brengen, en wel de langste en uitvoerigste, welke op dat gebied uitgevaardigd werd. Behalve de vele bepalingen uit vroegere wetten, werden daarin ook bepalingen opgenomen, welke hlijkbaar in den loop der tijden verleende monopolies regelden, n.l. het „kaakmonopolie” aan de kielschepen, welke van uit de Maashavens enz., vischten en het „stenarmonopolie” aan de hommen, welke van uit de kustplaatsen vischten. Daar van een herleving van het bedrijf echter geen sprake was, ging men vervolgens over van de indirecte bescherming door belastingvrijdom, tot directe door het toekennen van premien, daarna tot het algeheele verbod van invoer van vreemden haring, waardoor deze, in tusschen niet onbelangrijk geworden tak van handel, geheel vernietigd werd, en ten slotte tot een „verkoopmonopolie”, waartoe alle reeders, of strafte van inantrekking van de premien, genoodzaakt waren toe te treden. Eerst een halve eeuw later, toen meer gezonde oeconomische begrippen doordrongen, en het vrijhandelstelsel tot basis onzer handelspolitiek werd aangenomen, gelukte het na harten strijd sedert een 40 tal jaren, aan de belanghebbenden bij de kustvisscherij, aan wie het kaken was verboden, een omkeer in de denkhoelden en eindelijk in de haringwetgeving te weeg te brengen. Door Thorbecke werd op de begroting

voor 1851 voorgesteld de premien geleidelijk te verminderen, welk voorstel na machtig verzet werd goedgekeurd, en waarmede ook het lot van de haringwetten was beslist. In 1856 werden de premien geheel afgeschaft, terwijl in 1857 de geheele wetgeving werd ingetrokken.

Over den eigenlijken omvang van het bedrijf, de grootte van de vloot enz. is niet heel veel bekend. In den bloeitijd, omstreeks 1600, schijnen ongeveer 2000 huizen te zijn uitgevaren, die bij een kostprijs van f 3150 per schip destijds een kapitaal van bijna 6½ miljoen gulden vertegenwoordigden. In den regel werden drie reizen per jaar gemaakt, die voor uitrusting met netten, proviand, gages enz. ± f 7000 vorderden, en waarvoor zeker nog een vlottend kapitaal van ongeveer een 10 miljoen gulden vereischt werd. De gemiddelde vangst bedroeg 560 ton per bnis, en werd de geheele opbrengst van de vloot op ongeveer 21 miljoen gulden s'jaars geschat. De bouw- en bedrijfskosten zijn in den loop der jaren echter aanmerkelijk gestegen, wat niet uitsluitend een gevolg van de daling van den geldprijs is: in 1669 kostte een huis ongeveer f 4550, de volledige uitrusting f 5500, in 1768 kostte het casco f 9000, de uitrusting van de verschillende reizen bijna f 8000. In 1829 vorderde een nieuwe hoeker f 16000, de uitrusting voor de eerste reis f 5000, de volgende reizen f 2000 à f 3000. In 1893 kostte een nieuw uitgeruste logger van het laatste type, met lengte van ongeveer 23 m. en met een brutoinhoud van 200 à 250 kbm., f 25 500, de exploitatiekosten voor een geheel jaar f 17 500, waarbij echter, in tegenstelling met vroeger, ook de kosten van de wintervaart op verschen visch zijn begrepen: de haringvaart alleen kostte ongeveer f 10 000 à f 11 000.

In het begin van 1700 was de vloot ingekrompen tot 219 haringhuizen en 31 jagerschepen, en sedert wisselde zij tusschen 135 en 249 schepen, waarvan op het einde der 18de eeuw echter slechts ruim 100 schepen nitzielden. In 1814 telde de vloot 98 kielschepen, om in den eersten tijd van het nieuwe koninkrijk en onder den invloed der groote premien te stijgen tot 168 schepen in 1821, maar daarna weder geleidelijk te dalen tot 79 schepen in 1859. De bommen daarentegen, die wel in hun bedrijf door het kaakmonopolie waren beperkt, maar wier bedrijf overigens niet gereguleerd was en dus in betere conditie waren, namen van 35 schepen in 1823 geleidelijk toe tot 178 in 1859.

Uit den aard der zaak verliepen eenige jaren na het vrijmaken van de visscherij, voor dat nieuw leven in het bedrijf was gekomen: in 1856 zijt van de ontwikkeling geeft volgend staatje.

Jaren.	Stoomschepen.	Zeilkielschepen.	Bommen.	Totaal.
1870	—	120	189	309
1880	—	133	284	417
1890	—	106	206	402
1900	3	321	289	613
1907	43	506	208	757

Belangrijk voor de ontwikkeling der industrie

is voorts de invoering van de lichte katoenen, in plaats van de zware hennepnetten geweeest, omstreeks 1860; voor de kielschepen leverde de toepassing echter bezwaar op, omdat deze te zwaar waren en door den windvang te sterk aan de netten (vleet) trokken. In 1866 werd echter een nieuw type vaartnig uit Frankrijk ingevoerd, n. l. de logger, die, in tegenstelling met den loggen volgebouwen hoeker, een scherp gebouwd vlug schip was, en diensgevolge grooter gemaakt kon worden, terwijl hij met een veel grootere vleet van de lichte katoenen netten kon vissen dan de eerste. De vangcapaciteit werd diensgevolge aanmerkelijk veel grooter en het bedrijf voordeliger. Als gevolg van het grootere aantal netten, dat in korten tijd ingehaald moest kunnen worden, werd mechanische beweegkracht daarbij noodzakelijk en werden stoomspillen algemeen op de loggers en bommen ingevoerd.

De uitbreiding van de vloot sinds 1870 is door de snelle vervanging van de onderwetsche hoekers door nieuwe loggers belangrijker dan oogenschijnlijk het geval is; in 1879 waren nog maar enkele hoekers meer in dienst, en de geheele vloot dus in 13 jaar tijds geheel vernieuwd. In navolging van de toepassing van de stoomkracht op de trawlvisscherij met zoo veel succes in het binnenland, werden sedert 1897 ook stoomsche-

pen voor de haringvisscherij gebouwd. Deze werden tevens ingericht om gedurende het winter halfjaar, dat de haringvisscherij rust, de visschervisscherij, meest met de beug, nit te oefenen. Het is echter gebleken, dat de vangcapaciteit slechts ongeveer het dubbele bedroeg van de zeilschepen, terwijl de kosten ongeveer in dezelfde verhouding stegen. Bijzonder voordeel wordt daarom aan de stoomharingsschepen boven de zeilschepen, voor het tegenwoordige niet toegekend en blijft de stoomvloot dan ook reeds sinds eenige jaren op omstreeks 40 schepen staan. In het buitenland schijnt men in de laatste jaren aan een type met hulpstoomvermogen de voorkeur te geven. Bij den onregelmatigen arbeidstijd echter is motorengebruik voor de haringvisscherij aangewezen; de invoering is echter tot dusver op de hooge bedrijfskosten afgestuit. Welke invloed de haringvisscherij nog verder zal nemen, zal dan ook vermoedelijk in hoofdzaak daarvan afhangen, of het mogelijk blijkt het motorentype met zeer lage bedrijfskosten, zooals er thans reeds eenige bestaan, voor scheepsgebruik geschikt te maken.

Een denkbeeld van de economische beteekenis van de haringvisscherij in ons land geven de volgende cijfers, betreffende de grootte der vloot op de verschillende rederijplaatsen, en de grootte en de waarde van haar aanvoer in het jaar 1906.

Rederijplaatsen.	Stoomschepen.	Zeilschepen.	Bommen.	Te zamen.	Aangevoerde hoeveelheid haring.	Ophrengst.
Vlaardingen	25	119		144	178 543 ton	f 2 873 844
Maassluis	5	102		107	116 690 "	- 1 862 725
Schiedam		5		5	6 246 "	- 101 486
Pernis		1		1	821 "	- 13 342
Rotterdam		2		2	1 764 "	- 28 665
Middelbarnis		2		2	1 779 "	- 28 909
Scheveningen	4	187	137	328	303 145 "	- 4 786 541
Katwijk aan zee		56	66	122	109 345 "	- 1 732 144
Noordwijk aan zee		1	4	5	4 353 "	- 66 408
IJmuiden	5	5		10	15 728 "	- 252 585
Amsterdam		3		3	3 341 "	- 54 975
Enkhuizen		2		2	2 166 "	- 33 977
Helder		2		2	1 669 "	- 27 121
Te zamen	39	487	207	733	745 590 ton of $\pm$ 600 miljoen stnks	f 11 862 734

Hierbij valt echter in het oog te houden, dat de vermelde hoeveelheden haring niet steeds worden aangevoerd in de havens waar de schepen thuis behooren; de hoofdaanvoerplaats is Vlaardingen, en verder Maassluis, Scheveningen (het grootste deel van de vangst van haar vloot gaat echter nog steeds naar Vlaardingen), Katwijk aan zee en IJmuiden.

Zooals bekend is, vangt de haringvisscherij in Juni aan, en wordt zij in November geëindigd. Na alloop worden de meeste schepen opgelegd, een deel echter gaat dan ter beng- of ter trawlvisscherij uit. De bemanning van de geheele vloot in 1906 bedroeg ruim 9600 koppen. Het in de vloot belegde kapitaal kan op 12 à 14 miljoen gulden worden gesteld. Voor de beschrijving van

de op de Noordzee gebruikelijke haringnetten zie verder bij *Vischtuigen*.

Ook voor andere landen is de haringvisscherij een gewichtige tak van industrie; zoo is haar opbrengst in Zweden en Denemarken ieder ongeveer 1 miljoen, in Noorwegen 5 à 6 miljoen, in Duitsland 2 à 3 miljoen, in Engeland en Schotland 25 à 30 miljoen gulden 's jaars.

Behalve op de Noordzee, heeft in ons land nog een belangrijke haringvisscherij plaats op de Zuidoostzee, en een weinig belangrijke op de Zeeuwache stroom. Op de Zuidoostzee wordt de haring met kuilen, sleepnetten, staande netten, fuiken en reusen (zie daarvoor onder *Vischtuigen*) door kleine met 2 à 3 man bemande vaartnigen van 16 tot 30 m³ inhoud gevangen; in hoofdzaak heeft de visscherij

in de voorjaarsmaanden plaats, ook in het najaar wordt haring gevangen maar slechts in kleine hoeveelheden. In 1906 bedroeg de aanvoer op 15 plaatsen op de Zuiderzee ongeveer 63 miljoen stuks met een opbrengst van f 547 000, in 1905 resp. 114 miljoen stuks en f 552 000. Bovendien wordt in den Helder ook nog een beduidende hoeveelheid aangebracht, en wel in de jaren 1905 en 1906 resp. 7 miljoen stuks met f 50 000 en 11 miljoen stuks met f 71 300 opbrengst.

In Zeeland heeft alleen haringvisserij plaats in de zg. „weeren“ (zie daarvoor onder *Vischtwigen*), welke vn. in de Oosterschelde in het voorjaar worden geplaatst, en ook voor de ansjovisvisserij dienen. De vangst bedroeg in 1905 ongeveer 44 000 stuks met een opbrengst van f 550; in goede jaren worden 100 000 tot 200 000 stuks gevangen.

Haringvleet. Zie *Vischtwigen*.

Harinxma is de naam van een ood en aanzienlijk Friesch geslacht.

Harinxma, Haring, werd in den aanvang der 15de eeuw tot potestaat in Westeroog gekozen, terwijl *Sjoerd Wiarda* die betrekking in Oosteroog bekleedde. Onder het bewind van deze mannen ontloegen zich de Friezen van de heerschappij der graven van Holland. Te treuriger was het daarom, dat de burgerwist tusschen de Schieringers en Vetkoopers opnieuw in Friesland ontbrandde.

Harinxma, Tjerk, nam den naam aan van *Donia*. Zijn 6 zonen hebben in de 2de helft der 15de eeuw deel genomen aan den Donia-oorlog (zie *Donia*).

Harinxma, Bocko, een zoon van *Feike*, in 1492 horeling te Sneek en grietman van Wymhriseraadeel, trachtte als hoofd der Schieringers in 1492 Leenwarden te overrompelen. Dit mislukte en hij moest op harde voorwaarden vrede vragen. Hij verbrak dien weldra en deed verscheiden rooftochten met afwisselenden voor- en tegenspoed. In 1497 werd hij gevangen genomen door *Nitfert Fox* en door dezen naar Groningen gebracht. Door de hulp van zekeren *Jan Kanneken* ontsnapte hij nit den kerker en keerde naar Sneek terug. Uit wraakzucht was hij een der eersten, die den hertog van Saksen als beschermheer van Friesland huldigden. Hij overleed in 1499.

Harinxma thoe Sloten, Pieter, een zoon van *Watze*, was in 1470 horeling te Sneek en in 1471 grietman van Wymhriseraadeel. Ook hij nam ijverig deel aan den burgeroorlog, veroverde en plunderde de kasteelen van de *Sjaerdema's*, *Hottinga's* en *Healinga's*, werd door den aht van Hemelum tegen de Vetkoopers te hulp geroepen, doch kwam te laat. Hij overleed in 1488.

Harinxma thoe Heeg, Haring en Hartman, twee broeders, namen deel aan het Verbond der Edelen. Zij voerden bevel over eenig krijgsvolk, dat in 1572 van Enkhuizen naar Friesland overstak, om dit gewest aan den prins van Oranje te onderwerpen. Wel maakten zij zich meester van de stad Sloten, maar werden door de troepen van *Robles* geslagen.

Harinxma thoe Heeg, Haring, een zoon van *Douwse*, geboren den 27sten Augustus 1604, trad in krijgsdienst, kwam op tot kapitein en werd stalmeester van graaf *Willem Frederik*, stadhouder van Friesland. Ook was hij bevelhebber van

het krijgsvolk, dat uitgezonden werd om de stad Emden tegen *Enno*, graaf van Oost-Friesland, hij te staan. Het schijnt, dat hij in 1651 den dienst verlaten heeft. Hij overleed den 14^{den} October 1660, eenige Nederlandsche gedichten nalatend, alsmede het door hem vertaalde boek „Seven wonderlycke Ghesichten van Dom Francisco de Quevedo Villegas, ridder van St. Jacques Ordre. In welke alle de gehreken deser Eeuwe, onder alle staten van menschen, vermaecklyk en ook stichtelyck, worden bestraft, ende als in een schilderije naecktelijk vertoont“ (1641).

Harinxma thoe Sloten, Pieter Edzard, een zoon van *Ernst Mockema* van *Harinxma*, geboren den 30sten November 1682, studeerde te Franeker, werd in 1701 grietman van Baarderaadeel en bekleedde verschillende amten. Hij was lid van de Staten van Friesland en van de Staten-Generaal, beoefende de Latijnsche dichtkunst en overleed te 's Gravenhage den 11^{den} Februari 1708.

Hariri, Aboe Mohammed Kasim Ibn Ali, een beroemd Arabisch dichter en philoloog, in 1054 te Basra geboren, is de dichter van de heroemde „Makimât“ 50 rhetorische, levendige situatieschilderingen, waarvan de held een van stad tot stad trekkende letterkundige, *Aboe Seid* van Seroedsj is. Deze verschijnt in meest verschillende verkleedingen en brengt tot zijn geestige gedachtenrijke en kunstvolle voordrachten zijn toehoorders in verrukking. De taal is rijmend proza met talrijke ingevlochten gedichten en heeft in onuitputtelijkheid van nitdrukking en rijm en woordspelingen bijna haars gelijke niet. De heste nitgaven leverden de *Sacy* (1822, nieuw druk van *Reinaud* en *Derenbourg*, 2 dln., 1847—1863) en *Steingass* (1896). Een Engelsche vertaling gaf *Chenery* (1867), een nitnuttend Duitache *Rückert* „Die Verwandlungen des Abn Seid von Serug“, (1826). Van veel waarde zijn ook twee philologische werken van *Hariri*, n.l., de „Mulhat el irab“, een verhandeling over de Arabische syntaxis in verzen, die verscheiden malen nitgegeven en door *Pinto* in het Fransch vertaald is (1829), en de „Durrat el ghauwas“ over Arabische ylgarisme, door *H. Tharbecke* (1871) en met den commentaar van *Chafadeji* (†1659) nitgegeven is. *Hariri* overleed te Basra 1122.

Haris, Henricus of Hendrik ter Haar, de zoon van een welgestelden boer te Ranzlo en aldaar geboren omstreeks het jaar 1550, bezocht de Latijnsche school te Lochem, de hogeschool te Leiden en die te Doornik, waar hij den graad van doctor verwierf, en vestigde zich vervolgens als advocaat te Arnhem. In 1570 werd hij gerechtschrijver te Zutphen, en toen *Alex* deze stad belegerde, wist hij te ontsnappen. Later werd hij er aangesteld tot rector der Latijnsche school (1573), doch hij heeft vervolgens die stad verlaten, om zich met het onderwijs te belasten te Paderborn. Hij schreef „*Henrici Harii Sicamhri Jurisconsulti Tristinum libri nunc primum editi*“ (door *Henricus Cannegieter*, 1766) en „*Elegiae Heroicae liber 1us*“ (1585), terwijl men meent, dat hij ook een „*Descriptio Diocesis Paderbornensis*“ in handschrift heeft nagelaten.

Hark noemt men in de wapenkunde een dwarsstok, meestal zonder steel, die faasgewijs aan den boven- en onderkant van tanden voorzien is.

Hark.

L. water van 62°C levert. De bronnen bevatten grootendeels zwavelwaterstof, chloornatrium, koolzuur, natrium en kooloxydsulfied en worden tegen eukrofolose, jicht, huid- en vrouwenziekten gebruikt. Men vindt er groote badhuizen met colonnades en park.

Harkavy, Adam Jakowlewitsj, een Joodsch geleerde, geboren te Noworodok bij Minsk den 17^{den} October 1839, studeerde te Wilna en St. Petersburg en ontwikkelde zich als bibliothecaris der keizerlijke bibliotheek aldaar tot een der beste oriëntalisten van onzen tijd. Vooral heeft zijn kritische bewerking en uitgave van semitische handschriften onder den titel „Studien en mededeelingen uit de Petersburgsche keizerlijke bibliotheek“ groote waarde. Van zijn andere werken noemen wij: „De Joden en de Slavische talen“ (1867), „Berichten van Mohammedaanse schrijvers over de Slaven en Russen“ (1870), „Berichten van Hebreewsche schrijvers over het Chasarenrijk“ (1872), „Over de oorspronkelijke woonplaats der Semieten, Indo-Europeaan en Hemieten“ (1892), „Katalogus der Samaritaansche Bijbelhandschriften van de keizerlijke bibliotheek te St. Petersburg“ (1874), „Katalogus der Hebreewsche Bijbelhandschriften“ (1875), „Oud-Joodsche gedenkteekenen uit den Krim“ (1876) en „Jehoeada haleri“ (1896).

Harkenroth is de naam van een aanzienlijk Oost-Friesch geslacht, dat eigenlijk uit Limburg afkomstig was, maar zich wegens geloofsvervolgingen te Emden gevestigd had.

Harkenroth, Eilardus Folcardus, geboren te Emden den 15^{den} Mei 1570, ontving zijn opleiding in Nederland, studeerde te Groningen, Leiden en Franeker in de godgeleerdheid en was achtereenvolgens predikant te Hamweram, te Pilzum, te Hinta en te Emden, waar hij den 28sten Februari 1732 overleed. Hij beoefende de Latijnsche dichtkunst en vooral de geschiedenis. Van hem hebben wij: „Eggerik Beuninga, volledige chroniek van Oost-Friesland, behelzende niet alleenlijk de historie van Oost-Friesland, maar ook van alle naburige volken ten oosten en ten westen, besonder de allerseidsaemste geschiedenissen van het oude en bedendaagsche Friesland enz.“ (1723), „Geschiedenisse behorende tot de Moederkerke in Emden en Oost-Friesland, eerste boek“ (1726), „Aanmerkingen nopens de Huis- en Kruiskerken in Nederland. Uit de oude stukken, bewaart bij de oude moederkerk van Nederland te Emden, samengesteld“ (in de „Boekzaal der geleerde wereld voor 1731 a hl. 333,569, b hl. 66,454), eenige verhandelingen in de „Bibliotheca Bremensis“ en in handschrift „Emder kerkstaet voor, in

en na de Reformatie“, benevens „Een vervolg op de kronijk van Beninga“.

Harkenroth, Jacobus Isbrandus, jongste broeder van den voorgaande, geboren te Emden den 27sten Juli 1676, bezocht aldaar de Latijnsche school, studeerde te Groningen in de godgeleerdheid, werd achtereenvolgens predikant te Rijzum, Larrelt en Appingedam, waar hij tevens als rector werkzaam was, en overleed den 8sten Februari 1736. Ook hij was een beoefenaar der geschiedenis en schreef: „Chronik van Oostvriesland“ (1700), „Oostfriesche oorspronkelijkheden van alle steden, vlekken, dorpen, rivieren enz., in en buiten Oostfriesland en Harrellingeland, uit oude boeken“ (2de druk 1731), „Emdens Harderstaf, dragende de naamlijst der Predikanten in de Nederduitsche gemeente enz.“ (1716), waarachter zich bevinden: „Acten van het synode der Nederduitsche Kerk in 1571 te Emden gehouden“ en „Harkenroth's aanspraak aan het coetus van Oost-Friesland binnen Emden“, „Kerkgeschiedenissen in Oostfriesland“, benevens eenige leerredenen, een „Epistola“ in de Bibliotheca Bremensis en eenige Nederduitsche verzen. Op de boekery der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde vindt men van hem 21 brieven aan **Ludolf Smid**.

Harkenroth, Isbrandus Eilardus, een zoon van **Eilardus Folcardus**, geboren te Hamweram den 8^{den} Juni 1693, studeerde in de godgeleerdheid, werd achtereenvolgens predikant te Loppersum, Hinta, Hinloopen en Harlingen en bekleedde in de laatstgenoemde 2 plaatsen ook de betrekking van rector. Hij overleed den 24sten Februari 1770. Van zijn geschriften vermelden wij „Dissertatio epistolariade Busto Lharledano“ (1721), „Epiphylidm critico-eccarum Fasciculus I“, in de „Miscellaneis observationibus“ en „Connectanea de Pauli literario formatore, philosophico stoico“ in de „Miscellaneis observationibus criticis novis“. Ook heeft hij verhandelingen geschreven, die in de Bibliotheca Bremensis voorkomen.

Harkort, Friedrich Wilhelm, een Duitsch staatsman en industrieel, geboren den 22sten Februari 1793 op een familiekaasteel in het graafschap Mark, werd 15 jaar oud geplaatst op een handelskantoor te Barmen, trad in 1813 als luitenant in dienst bij een fuselierregiment van den Westfaalschen landstorm, nam deel aan den veldtocht van 1814 en werd in 1815 bij Ligny gewond. Na het sluiten van den vrede bepaalde hij zich bij de nijverheid en richtte achtereenvolgens een koperpletterij, een machinefabriek, een hoogoven en een ijzergieterij op te Welter en Olpe met ziekenkassen voor zijn arbeiders en andere liefdadigheidsinstellingen. Reeds in 1827 drong hij aan op den aanleg van spoorwegen en in 1836 bepleitte hij bij de Westfaalsche Staten dien van den Rijn-Wezerspoorweg. Ook maakte hij zich verdienstelijk jegens de stoomvaart op den Rijn en op de Wezer, terwijl hij ook op het gebied van den landbouw door populaire geschriften „Flachsmartha“ en „Gärtner Heinrich“ veel goeds tot stand bracht. Hij stichtte in 1857 een ijzersmeiterij te Kaltenbach, bevorderde in 1860 den nitroer van steenkolen uit Westfalen naar Portugal en ontwierp in 1864 met **von Hartmann** het plan tot een onderlinge verbinding der hooftrivieren van Noord-Duitschland. In 1840 nam hij

als kapitein zijn ontslag bij den landstorm en werd in dat jaar gekozen tot afgevaardigde naar den Westfaalschen Landdag. In de Nationale Vergadering van 1848 schaarde hij zich aan de zijde der koningsgezinden, maar toen de partij der feodalen de overhand kreeg, stond hij op tot verdediging van de rechten des volks en voegde zich bij de fractie-*Vöcker*, terwijl hij later met *Rockum-Dolfs* het linkercentrum vernde. Hij eendersteunde alle voorstellen, die geschikt waren om aan landbouw, handel en nijverheid een enbelemmerde beweging te bezorgen. Hij bestreed het zentmenopolie, verlangde een algemeene grendbelasting en begeerde de hervorming van anderschelden wetten. Inzonderheid beijverde hij zich het velksonderwijs en de positie der onderwijzers te verbeteren. Tot in 1867 was hij lid van het Huis van Afgevaardigden, daarna van den Noord-Duitschen Rijksdag en van het Telparlement, later van den eersten Duitschen Rijksdag. Weldra echter keerde hij tot het amtelees leven terug, vestigde zich op zijn hutenverhuif Hombruch bij Dortmund en overleed aldaar den 6^{den} Maart 1880. Van zijn geschriften noemen wij: „Bürger- und Baueruhrief“ (1851), „Die Zeiten des ersten westfälischen Landwehrregiments. Ein Beitrag zur Geschichte der Befreiungskriege 1813—1815“ (1851), „Ueber Velksbanken“ (1851), „Der westfälische Flachsbau“ (1851), „Ueber das Proletariat, Teilbarkeit des Grundbezites u. s. w.“ (1855), „Aeltere Geschichte des Steinkohlenberghanes und der Stahl- und Eisenproduction der Grafschaft Mark“ (1855), „Geschichte des Derfes Wetter“ (1856) en „Belenchtung der Eisenzellfrage“ (1859).

Harland, Henry, een Amerikaansch romanschrijver, geboren in 1861 te St. Petersburg, studeerde, eerst te Rome vervolgens te Parijs en eindelijk aan de Harvard-universiteit in de Vereenigde Staten. Na het verschijnen van zijn roman „Mademoiselle Miss“ associeerde hij zich in 1894 met *Aubrey Beardsley* en den uitgever *John Lane*, tot het nitgeven van een geillustreerd vervolgwerk „The Yellow Book“, waarvan hij de leiding op zich nam en welks ultramoderne verhalen, en novellen en oogenhlik tot groot schandaal aanleiding gaven. In Engeland deed hij een beweging ontstaan in den geest van den „*Mercur de France*“. Al zijn romans, zooals „*Grey Roses*“ (1895), „*Comedies and Errors*“ (1898) en vooral „*la Tabatière du cardinal*“, „*the Lady Paramount*“ en „*My Friend Prospero*“ zijn zeer sterk realistisch gekleurd. *Harland* overleed in 1905 te San Remo.

Harlekijn (Arlucchino) is de naam van een komisch persoon der Italiaansche „*Commedia dell'arte*“, waarschijnlijk afgeleid van het Fransche *hellequin* (wilde jager). Hij is gekleed in een nauweluidend, veelkleurig gewaad, draagt kortafgesneden haar, een zwart halfmasker en een heuten zwaard en is licht geschoeid. Dat zijn oorsprong te zoeken is in de oud-Romeinsche gebarenspele, valt te betwijfelen. In het Fransche draagt hij den naam van *Arlucquin* en werd te Parijs in het midden der 18de eeuw door *Carlino* met grooten hival vertoond. In Duitschland heeft men den euden *Hanswurst* tegen het einde der 17de eeuw in *Harlekijn* herschapen. Hij vervult van euds de rol van bediende. Als zodanig

was hij aanvankelijk ruw, ennoozel, enbeschaamd, lui, en merrig, maar veranderde in het midden der 16de eeuw en werd toen listig, geestig en eendeugend. In Frankrijk verkreeg hij neg beschaafder vorm, doch bepaalde zich langzamerhand bij het ballet, en in de eerste helft der verige eeuw geheel en al te verdwijnen. De draperie, welke op het tooneel de eerste coalitie bedekt, noemt men nog wel *monteau d'Arlecquin*.

Harless, Gottlieb Christoph, een Duitsch letterkundige, geboren te Kulmbach den 21sten Juni 1738, studeerde te Erlangen te Jena en te Göttingen en vestigde zich als privaattoecent te Erlangen waar hij in 1765 tot huintengewoon hoogleeraar henoemd werd. Hij keerde daarheen in 1770 als gewoon hoogleeraar terug, nadat hij eerst eenigen tijd was werkzaam geweest aan het gymnasium te Cohurg. Hij overleed den 2^{den} November 1815. Hij schreef o. a. „*Introductio in historiam linguae graecae*“ (2de dln., 2de druk, 1792—1795), „*Introductio in notitiam litterarum Romanarum*“ (1781) met „*Supplementa ad breviter notitiam litterarum Romanarum*“ (1799—1817), terwijl hij een 4de verbeterde uitgave leverde van „*Fahrieis' Bibliotheca Graeca*“ (12 dln., 1790—1809), met index, 1838).

Harless, Johann Christian Friedrich, een geneeskundige en zoon van den voorgaande, geboren te Erlangen den 11^{den} Juni 1773, studeerde aldaar in de geneeskunde en legde zich tevens toe op de geschiedenis en wijsbegeerte. Hij verwierf er den doctorrrang in de philosophie (1793), en in de medicijnen (1794), vestigde er zich als privaattoecent en werd er in 1796 bnitengewoon en in 1814 gewoon hoogleeraar. In 1818 ging hij in de betrekking naar Bonn en overleed er den 13^{den} Maart 1853. Van zijn geschriften vermelden wij: „*Die sämtlichen Heilquellen und Kurbilder des südlichen und mittlern Europa, Westasiens und Nordafrikas*“ (1848—1848), „*Handbuch der ärztlichen Klinik*“ (3 dln., 1817—1826), en „*Geschichte der Hirn- und Nervenlehre im Altertum*“ (1801).

Harless, Emil, een Duitsch physioloog en neef van den voorgaande, geboren te Neurenberg den 22sten October 1820, vestigde zich als privaattoecent aldaar, werd in 1849 huintengewoon en in 1857 gewoon hoogleeraar in de physiologie aan de universiteit te München en overleed den 10^{den} Februari 1862. Hij schreef „*Lehrbuch der plastischen Anatomie*“ (2de druk, 1856—1858), „*Die Muskelirritabilität*“ (1851), „*Theorie und Anwendung des Seitendruckspirometers*“ (1855), „*Molekuläre Vorgänge in der Nervensubstanz*“ (1858—1861), „*Die elementaren Funktionen der kreatürlichen Seele*“ (1862), „*Zurinnern Mechanik der Muskelzuckung*“ (1863) en „*Pepalkre Verlesungen aus dem Gehiete der Physiologie und Psychologie*“ (1851).

Harless, Gottlob Christoph Adolf, een Protestantisch godgeleerde, geboren te Neurenberg den 21sten November 1808, studeerde te Erlangen en te Halle in de theologie, vestigde zich als privaattoecent te Erlangen, werd in 1833 huintengewoon en in 1836 gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid. Hij schreef: „*Kommentar über den Brief an die Epheser*“ (2de druk, 1858), „*Theologische Encyclopädie und Methodologie vom Standpunkte der protestantischen Kirche*“ (1837),

„Christliche Ethik“ (8de druk, 1893), „Kirche und Amt nach luth. Lehre“ (1853), „Sonntagsweibe“ (4 dln., 2de druk, 1860), „Das Verhältnis des Christentums zu Kultur und Lebensfragen der Gegenwart“ (2de druk, 1866), „Jakob Bühne und die Alchimisten“ (2de druk, 1882), „Geschichtsbilder aus der luth. Kirche Livlands“ (1869), „Staat und Kirche“ (1870) en met *Harnuk*, „Die kirchlich-religiöse Bedeutung der reinen Lehre von den Gnadenmitteln“ (1869). Als afgevaardigde naar den Landdag verzette hij zich met kracht tegen de eischen der R. Katholieken, zoodat de Beiersche regeering hem in 1845 zijn leerstoel ontnam en hem als consistoriaalraad naar Bayreuth verplaatste. In datzelfde jaar echter ging hij als hoogleraar naar Leipzig en werd er in 1847 predikant in de Nicolaïkerk. Na het overlijden van *Ammon* werd hij in 1850 Hofprediker, geheim kerkraad in het ministerie van Eeredienst en vice-consistoriaalpresident te Dresden. In die betrekkingen bleef hij werkzaam tot in 1852 en vertrok toen als president van het Protestantisch Consistorie naar München. Hij overleed aldaar den 5^{den} September 1879.

Harles, *Charles de*, een Belgisch oriëntalist, geboren te Leuven in 1832, was hoogleraar in de Oostersche talen aldaar, lid van „Académie royale de Belgique“ en van talrijke huitenlandse geleerde genootschappen. Hij overleed te Leuven in 1894. Van zijn werken noemen wij: „Een vertaling der Zendavesta“ (1875—1878), „Grammaire pratique de la langue sanscritte“ (1878), „Des origines du Zoroastrisme“ (1879), „Manuel du pehlir“ (1880), „Védisme, brahmanisme et christianisme“ (1881), „Mannel de la langue mandchoue“ (1884), „Histoire de l'empire de Kin“ (1887), „La religion nationale des Tartares orientaux, manchous et mongols, comparée à la religion des anciens Chinois“ (1888).

Harlingen is een gemeente in de provincie Friesland, 111 H.A. groot met (1907) 10334 inwoners, ingesloten door de Zuiderzee en de gemeente Barradeel. Tot de gemeente behooren de stad en haar naaste omgeving.

De stad Harlingen ligt aan de Zuiderzee, de spoorlijn Harlingen-Leenwarden, den Noord-Frieschen lokaalspoorweg, de tramlijn Harlingen-Bolsward-Sneek en de trekvaart Harlingen-Franeker-Leenwarden. Zij is de belangrijkste havenplaats van Friesland, en staat in geregeld stoombootverkeer met Amsterdam, Hull en Londen, alsook met Goole en Leith, Vlieland en Terschelling. Het voert uit Engeland ongesponnen katoen, steenkolen, garens en jute voor Twente benevens zout en rundervet in, uit de Oostzeelanden veel hout en teer, terwijl omgekeerd veel boter, kaas, slachtvee en aardappelen benevens strocarton naar Engeland worden uitgevoerd. In 1907 was de omvang der scheepvaart:

Ingekomen:	
Stoomschepen	445 metende 1039104 ton.
Zeilschepen	19 „ 11213 „
Totaal	464 metende 1050317 ton.
Uitgegaan:	
Stoomschepen	442 metende 1032597 ton.
Zeilschepen	19 „ 11044 „
Totaal	461 metende 1043641 ton.

De stad zelf heeft weinig voordeel van dien overzeeschen handel en als marktplaats ligt zij te zeer in een uithoek. In den omtrek vindt men enkele steen- en pannebakkerijen en houtzaagmolens, in de stad zelf zontziederijen en kleinindustrie. Harlingen is regelmatig gebouwd, heeft twee binnen- en een huitenhaven. De plaats bezit een kanton-gerecht, een hogere burgerschool met 3-jarigen cursus, een burgeravondschoon voor ambachtlieden en bandelsbedienden en een zeevaartschoon en is de zetel van onderscheiden consulaire ambtenaren. Het aanzienlijkste deel der plaats ligt tusschen de Noorderhaven en de Voorstraat. Als voornaamste gebouwen vallen te vermelden het stadhuis met toren en een monument voor *Simon Stijl* en de Hervormde Groote of Nieuwe kerk. Ook de Lutherschen, Doopgezinden, Gereformeerden en Roomsche Katholieken hebben er kerkgebouwen, de Israëlieten een synagoge. Ten Z. der stad, op den zeedijk, prijkt de „Steenen Man“, een in 1774 hernieuwd monument van *Caspar Bollen*, onder wiens invloed de dijken in de 16de eeuw verbeterd werden.

Harlingen is ontstaan uit een gehucht tusschen de adellijke staten Harliga en Harns en was in vroeger eeuwen van vestingwerken voorzien. Van de eenenlangte twisten tusschen Schieringers en Vetkoopers ontving het ook zijn deel, huldigde in 1496 hertog *Albrecht van Saksen* als heerser kreeg in 1502 een nieuw kasteel, dat in 1516 in brand gestoken werd. In 1572 verklaarde de stad zich voor den prins, in 1748 werd zij geplunderd, in 1776 door overstroming geteisterd, in 1781 door de Patriotten van Francker belegerd, in 1825 opnieuw door een watervloed bezocht, in de jaren 1870—1877 van nieuwe havenwerken voorzien, die echter niet aan hun doel beantwoordten.

Harlingerland (aldus genaamd naar het riviertje de Harle), is een landschap in het N.O. van het Pruisische distrikt Aurich en bestaat uit vruchtbaar kleiland. Oorspronkelijk een Geldersch leen, werd het in 1745 door Pruisen bij Oost-Friesland ingelijfd. De hoofdstad is Esens.

Harmaleroed. Zie *Harmaline*.

Harmaline ($C_{12}H_{11}N_2O$) is een alkaloid, dat met *harmine* ($C_{12}H_{11}N_2O$) voorkomt in een plant der Krimsche steppe, *Peganum Hamarika* — in het Tataarsch *Zyzerlik* — genaamd, die tot de familie der *Rutaceen* behoort. Het wordt in het Oosten als apocryf gebruikt en verkregen uit het tot poeder gestampte zaad, wanneer men dit poeder in water met een weinig zwavel- of azijnzuur laat uittrekken, het filtraat met keukenzout doet neerslaan, den neerslag, uit de zontzure zouten der alkaloiden bestaande, met kenkenzout uitwascht, daarna in water oplost, de oplossing met kool ontkleurt en bij 50° tot 60° C. met ammonia neerslaat. Eerst bezinkt dan de harmine in naal- den en daarna de harmaline in plaatjes, zoodat men het neerslaan met het mikroscoop moet waarnemen. De harmaline kristalliseert in rhombische pyramiden en lost weinig op in water en aether, vrij goed in kouden en zeer gemakkelijk in kokenden alkohol. Zij smelt bij verwarming en verspreidt daarbij een witten damp, terwijl oxyderende zelfstandigheden haar in een in water oplosbare, maar in alkohol oplosende verfstof van een roode kleur (*harmaleroed*) omzetten. Gecon-

centreerd salpeterzuur vormt daarmede nitroharmine. De zouten van harmaline zijn geel en doorgaans gemakkelijk oplosbaar en kristalliseerbaar. Harmine kan men uit harmaline verkrijgen, wanneer men haar chroomzuur zout tot 120° C. verhit. Ook ontstaat ze, wanneer men harmaline kookt met een mengsel van gelijke deelen alkohol en zoutzuur, waarbij men een weinig salpeterzuur voegt, waarna bij het afkoelen kristallen van zoutzure harmine ontstaan. De harmine vormt prisma's, die in water weinig en in alkohol en aether zeer weinig oplossen. Hare zouten zijn kleenloos, hare geconcentreerde oplossingen geelachtig, de verdunde blauwachtig. De gele kleur van harmaline en van hare zouten heeft niet op gewonen stoffen, maar uit harmaline ontstaat door trekking met alkohol een roode basis, wier zouten rood en tot verfstof voor gewonen goederen zeer geschikt zijn. Daarom bezigt men in Rusland het harmalaazad als grondstof voor het bereiden van verf. Aan gemelde roode basis geeft men den naam van porfierharmine.

Men heeft den naam van harmaline ook gegeven aan een paarve verfstof, door Kay uit aniline verkregen. Men bereidt deze door 40 deelen carbolzuur van 1,85 soortelijk gewicht met 1400 deelen water te verdunnen, en eerst 50 deelen aniline, daarna 200 deelen mangaansuperoxyde (bruinsteen) bij te voegen en onder gestadig omroeren dit mengsel tot 100° C. te verwarmen, totdat er geen neerslag meer ontstaat. Dezen laatste moet men voort filteren en met verdund zwavelzuur digereeren, waardoor de verfstof opgelooft wordt. De beide oplossingen worden daarna vermengd en met ammonia verzadigd, waarna de verfstof neerslaat. De neerslag wordt gefiltreerd, gewaschen en gedroogd. Uit het overblijvende verkrijgt men harmaline door nittrekking met alkohol.

Harmar, *François Jules*, een Fransch reiziger, geboren den 20^{den} October 1845 te Sanmur, volbracht als scheepsgeneesheer groote reizen en streed in 1871 in Algerië en in 1872 in Tongking, alwaar hij tot gouverneur werd benoemd. In 1875 deed hij eene ontdekkingsreis in Achter-Indië, keerde in 1881 terug naar Parijs, werd er in 1882 tweede directeur van het Musée des Colonies en overleed te Florence den 14^{den} April 1883.

Harmattan is de naam van een zeer drogen en warmen wind, die regelmatig 3- of 4-maal 's jaars gedurende 1—5 of ook wel 14 dagen uit de binnenlanden van Afrika naar de kust van den Atlantischen Oceaan waait. Hij heerscht inzonderheid in de maanden December, Januari en Februari en gaat vergezeld van dampen en stofwolken, die soms dagen lang de zon verduisteren. Hij wordt gekenmerkt door zijn hittegewone hitte en droogte, zoodat de planten verdorren en de menschen en dieren hijna versmachtten. Het houtwerk schenkt door zijn droogte, en de belemmerde ademhaling dreigt met verstikking. Door gaans wordt hij door koel weder achtervolgd.

Harmelen of **Hermelen** is een gemeente in de provincie Utrecht, aan den Ouden-Rijn, waarover een brug ligt, 1911 H.A. groot met (1907) 1896 inwoners, ingesloten door de gemeenten Kamerik, Kockengen, Laag-Nieuwkoop, Vlieten,

Veldhuizen, Linschoten en Woerden. De bodem bestaat grotendeels uit rivierklei. Hoofdbedrijven zijn landbouw en veeteelt.

Het dorp Harmelen ligt in een bevallige streek, heeft twee kerken voor den Hervormden- en R.-Katholieken eeredienst en bezit het schoone „*Huis te Harmelen*“, reeds in de 13de eeuw bekend. Het dorp ligt aan den Ouden Rijn en aan de spoorlijnen Amsterdam—Gouda—Rotterdam en Utrecht—Rotterdam.

Harmenopoulos, *Konstantinos*, een Byzantijnsch rechtsgeleerde, geboren te Konstantinopel omstreeks het jaar 1320, was raadshier bij de keizers *Kantakouzenos* en *Johannes Palaeologus*, vervolgens rechter te Thessalonica en overleed in 1380. Hij schreef o. a. een „*Ἑρμηνεία τῶν νόμων*“ („*Manuale legum*“), dat thans nog als burgerlijk wetboek in Griekenland bindende kracht heeft. Het is het laatst uitgegeven te Athene in 1872.

Harmodios en **Aristogeiton**, twee Atheensche jongelingen, die door vriendschap op het nauwst verbonden waren, brachten in 514 v. Chr. met hun dolken, die zij onder myrtentakken verborgen hadden, *Hipparchos*, den zoon van *Peisistratos* en den jongeren broeder van den tiran *Hippias* om het leven. Genoemde *Hipparchos* had de vriendschap van *Harmodios* trachten te winnen en uit wrevel over zijn teleurstelling diens zuster, een onbesproken jonkvrouw, tot het hijnwonen eener processie nitgenoodigd en toen als een onwaardige afgewezen. *Harmodios* werd onmiddellijk na het volbrengen van den moord door de lijfwacht gedood en *Aristogeiton*, die reeds ontensapt was, gegrepen en terecht gesteld. De Atheners hebben de nagedachtenis der beide vrienden door standbeelden en liederen verheerlijkt.

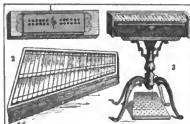
Harmodios en Aristogeiton.
Museum te Napels.

Harmonia of **Hermione** was de dochter van *Ares* en *Aphrodite*. Bij haar huwelijk met *Kadmos* waren alle goden tegenwoordig. *Kadmos* schonk haar als bruidsgift een gewaad en een noodlottig, door *Hephaistos* vervaardigd halsieraad, dat hij van dezen of van *Europa* ontvangen had. *Harmonia* onderrend daarvan den heillozen invloed, daar zij na een rampspoedig huwelijksleven met haar gemal naar Ilyrië ging, waar beiden in slangen veranderd werden. Dat halsieraad viel vervolgens ten deel aan *Eriphyle*, die door haar zoon *Alkmaion* vermoord werd, daarna aan *Alpheisiboiä* (of *Arsinoë*) en *Kallirhoe* en werd eindelijk door de zonen van *Alkmaion* in den tempel te Delphi nedergelgd. Doch ook toen namen de onheilen, door dat tooi-

sel veroorzaakt, nog geen einde. De gemalin van *Ariston*, den veldheer der Oetaeërs, had den harts-tocht opgewekt van den tiran *Phayllos*, maar zij wilde dan alleen geboor geven aan zijn wenschen, wanneer hij haar dat halssieraad bracht. Hij roofde het dientengevolge nit den tempel, doch weldra werd haar zoon in razernij ontstoken, zoodat hij brand stichtte in haar woning, waarbij zij zelf om het leven kwam.

Harmonia evangelica is de bewerking der vier evangeliën tot één samenhangend verhaal, waarbij de tekst zoo veel mogelijk gevolgd is en zonder toevoegingen van den schrijver. De eerste werd geleverd door *Tatianus* (omstreeks 170) in zijn „*Diatessaron*“, waarschijnlijk in het Syrisch geschreven en door de Syriërs tot in de 2de helft der 4de eeuw als het eenigste evangelie beschouwd.

Harmonica of *glasharmonica* noemt men een muziekinstrument met een metaalachtigen, smeltenden toon nit glazen klokken of kommen, die naar toonhoogte op een rol of spil bevestigd zijn, met den voet rondgedraaid en met natgemaakte vingers bespeeld worden. Het instrument is nitgevonden door *Benjamin Franklin* in 1763. In den beginne had het een toonumfang van slechts twee en een half octaaf, te weten van kleine *c* tot tweigestreepte *g*; door anderen werd het ver-

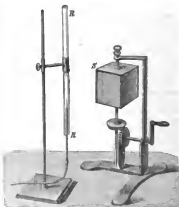
1. Mondharmonica; 2. Glasharmonica;
3. Klavierharmonica.

beterd en van kleine *c* tot driegestreepte *f* gebracht. Ook zijn later nitgevonden de strijkharmunica, in het Hoogduitsch „*Bogenharmonika*“, (fig. 3.) die met strijkstokken, en de klavierharmonica, „*Tastenharmonika*“ in het Hoogduitsch, die door klaviertangenten tot toongerengedbracht worden. Eindelijk heeft men nog de glaslattenharmonica (fig. 2) nagelharmonica, staalharmonica, „*Mundharmonika*“ (fig. 1) in het Hoogduitsch. De glasharmonica is een kinderspeeltuig, dat uit glasschijven in een bonten bak op een paar strak gespannen touwtjes bestaat, waarop met een kurken of bonten hamertje getikt wordt.

Harmonica is een bij de lagere volksklassen nog steeds bemind muziekinstrument, dat voortgekomen is nit de in 1829 door *Dawson* te Wenen nitgevonden *mondharmonica*, welke heden ten dage nog als kinderspeelgoed dienst doet. Het bestaat nit een aantal fijne stalen, zoogenaamd doorslaande tongen of veeren, welke zoo geplaatst zijn, dat zij een accoord doen hooren als de lucht

met den mond er in geblazen wordt en een tweede accoord, als de adem ingehouden wordt. De gewone harmonica bezit dezelfde constructie, alleen op grooter schaal, zoodat de ademhaling niet meer voldoende is, om de tongen in beweging te brengen. Hij bestaat uit een vierkante kast, ter weerszijden voorzien van lederen blaasbalgen, die in- en nitgetrokken worden met de linkerhand, terwijl de rechterhand gelijktijdig door een soort claviatuur een aantal ventielen regelt, die van boven of ter zijde zijn aangebracht. Op den bodem van het instrument zijn een of twee kleppen aangebracht, waarmede de harmonie verkregen wordt. Men heeft enkelvoudige en dubbele harmonica's, n.l. met een of twee rijen toetsen. Het is meestal een slecht gestemd en zeer onvolledig instrument.

Harmonica, chemische of zingende vlammen, is een toestel, waarmede men verschillende tonen kan voortbrengen en dat bestaat uit een kleine waterstofvlam, welke brandt in een verticale, van boven open of gesloten buis. De toon ontstaat, wanneer zich de vlam op een zekere hoogte in de buis bevindt en komt overeen met die, welke door een dergelijke lichtkolom, als in de buis aanwezig is, wordt voortgebracht, wanneer men die doet trillen. De buis (zie de afb.) is gewoonlijk van glas en doorgaans loodrecht geplaatst. Door het verlengen, dekken of ten halve dekken

Chemische harmonica.

der buis wordt de toon veranderd, en als men de buis door een fluit vervangt, kan men er de vlam melodien op doen blazen. De trilling der lichtkolom ontstaat doordien de waterstof en de zuurstof zich niet doorgaande maar bij schokken verbinden, terwijl deze schokken of ontploffingen zeer snel, doch zichtbaar op elkander volgen. Ook kunnen de tonen gedeeltelijk gevormd worden door de vorming en verdichting van waterdamp, daar een buis, aan het niteinde tot een bol verwijd, waarin zich eenige vochtigheid bevindt, tonen voortbrengt, wanneer zij verwarmd wordt. Behalve waterstof kunnen ook andere brandende gassen gebruikt worden.

Harmonicatrein. Zie *D-trein*.

Harmonichorde was de naam van een muziekinstrument, in 1812 door *Kaw/mann* te Dresden uitgevonden. Het had de gedaante van een piano, doch de snaars werden in heweging gebracht door de wrijving van een met leder overtrokken en met hars bestreken rol, zoodat de toon aanhoudt zoolang de vinger den toets drukt. Het geluid van dit instrument was krachtig en welkend tevens. Weber heeft er een groot concert met vol orkest voor gecomponeerd.

Harmonie (Grieksch = overeenstemming) duidt de samenwerking of juiste verhouding aan van verschillende elementen tot een goed geheel. Zij heeft zoowel betrekking op verschijnselen van de stoffelijke wereld als op geestesfuncties. In ethische en psychologische betekenissen duidt het de overeenstemming in gevoelens, gezindheid en denkwijze aan, zoowel hij één enkel individu, als bij een groep menschen, die in een of ander opzicht samen behooren (vandaar dat zoovele vereenigingen den naam harmonie dragen).

In de *wijsbegeerte* verstaat men er den samenhang, de innige verhouding van lichaam en ziel onder, waardoor hun wederzijdsche verrichtingen overeenstemmen.

Bij een *kwastveerk* spreekt men van harmonie, wanneer de verschillende onderdeelen een totaalindruk geven zonder eenige tegenstrijdigheid. Zoo spreekt men bij een schilderstuk van kleurenharmonie, bij een muzikale compositie van harmonie der tonen.

In de *musiek* beteekent harmonie de vereeniging van verschillende, op zich zelf staande en naar hun uiterlijk voorkomen ook geheel onderscheiden tonen tot een accoord; verder duidt het de verhouding van den eenen toon tot den andere of het samensmelten van verschillende tonen tot een aan en eindelijk de hoedanigheid van een geheel muziekstuk, voor zoover het, wat de hoofdlijnen betreft, als een opvolging van accoorden wordt opgevat. Ook wordt harmonie wel als synoniem met accoord gebruikt.

Harmonie der sferen noemt men een stelling van *Pythagoras*, volgens welke de wereldlichamen in hun beweging om het centraalvuur een harmonie van tonen zouden voortbrengen, die de mensch echter niet in staat is te hooren, evenmin als hij het centraalvuur kan zien. Deze theorie is later door *Cicero* in zijn „Droom van Scipio“ nitgewerkt en was gebaseerd op de afstanden der zeven cirkels van de wereldlichamen tot het centraalvuur, die volgens *Pythagoras* overeenkwamen met de getalverhouding der zeven tonen van zijn heptachord.

Harmonieler. Zie *Musiek*.

Harmonium is een muziekinstrument, dat veel op een orgel gelijkt en eigenlijk een verbeterde vorm van het oudere regaal is, waarvan het zich in hoofdzaak alleen daardoor onderscheidt, dat het veel meer uitdrukking in het spel (*crescendo*) laat leggen. De tonen worden voortgebracht door metalen tongen, welke vroeger slechts op sloegen, maar thans doorslaan en door een luchtstroom in beweging gebracht worden. Een groote verbetering bracht een naar Amerika verhuisd Fransch werkman tot stand, door de lucht door de tongen te laten inznigen in plaats van uit-

stooten. In verhouding tot de afmetingen van het instrument is de toon van het harmonium krachtig, draagt echter niet ver en de stemming is zeer veranderlijk. Het is meer gebruikt voor rustige, gehouden voordracht, dan voor vlugge stukken, heeft geen algemeene verheiding als huisinstrument gevonden, maar is zeer geschikt tot het doen van proeven op het gebied der geluidsleer.

Harmosten was eerst de naam der voogden in Lakonië, door middel van welke de Dorische heerschers over hun onderdanen (periokken) regeerden. Meer bekend zijn echter de harmosten, die ten tijde van *Lysander*, tegen het einde van den Peloponnesischen Oorlog, optraden, n.l. de aan beide zijden van de Egeische Zee aangestelde Spartaansche gezagvoerders, die alle aan de Athenen ontrakte steden bezetten (dikwijls met behulp van een Spartaansche bezetting), in vereeniging met de oligarchie, de democratie onderdrukten. Deze instelling werd met het ineenvallen der Spartaansche hegemonie (371) opgeheven; later herstelden de Thebanen haar voor enkele jaren.

Harmotoom of *kwartssteen* is een waterhoudend silicaten, dat uit kniselsdogen der elkaar geschorene tweelingkristallen bestaat. Het kristalliseert in langwerpige zuilen met een op zijn kanten geplaatste rhombische pyramide, die op een scherpe kwadratische pyramide gelijkt. Het is hladerig op de breuk en bezit een glasglans, terwijl zijne hardheid 4½ (tusschen vloeispaat en apatiet) bedraagt. Verder is het doorzichtig tot doorschijnend, waterhelder en wit, doch ook wel rood of bruin. Het lost op in zoutzuur onder afscheiding van kiezelsuur. Naar zijn samenstelling onderscheidt men den harmotoom in *barytharmotoom* en *kalkaliharmotoom*. De eerste heeft een soortelijk gewicht van 2,4, smelt voor de blaaspipniet gemakkelijk tot een emailachtig glas, wordt o.a. gevonden in den Harz en in Schotland en bestaat volgens *Rammelsberg* uit 47,1% kiezelsuur, 15,7% aluinaarde, 23,4% baryumoxyde en 13,8% water, zoodat zijn samenstelling kan worden nitgedrukt door $\text{BaAl}_2\text{Si}_2\text{H}_2\text{O}$. De tweede, ook *philippriet* genoemd, heeft een soortelijk gewicht van 2,15 tot 2,2, smelt voor de blaaspip gemakkelijk tot een wit email en bestaat volgens denzelfden scheikundige uit 48,5% kiezelsuur, 20,2% aluinaarde, 7,4% calciumoxyde, 6,2% kaliumoxyde en 17,7% water. Het komt voor in Duitschland bij Marburg en bij Gieszen, in Ierland, op Sicilië, op IJsland enz.

Harmotoom.

Harms, Klaus, een Duitsch kanselredenaar en godgeleerde, geboren den 25ten Mei 1778 te Fahrsted in Zuider-Ditmarschen, was de zoon van een molenaar en wijdde zich aanvankelijk aan het vaderlijk bedrijf. Later kreeg hij lust om predikant te worden, bezocht het gymnasium te Meldorf en studeerde te Kiel in de godgeleerdheid. Nadat hij van 1802 tot 1806 als huisonderwijzer was werkzaam geweest, werd hij diaconus

te London, in 1816 archidiaconus en leeraar in de Nicolaïkerk te Kiel, in 1834 als opvolger van *Schleiermacher* predikant in de Drievuldighedskerk te Berlijn en in 1835 eerste predikant te Kiel. Hij moest echter zijn betrekking in 1849 wegens blindheid nederleggen en overleed te Kiel den 1sten Februari 1855. Reeds in 1817 baarde zijn geschrift „Das sind die 95 Theses oder Streitsätze Dr. Luthers enz.” waarin hij de Protestantische orthodoxie verdedigde, groot opzien, zoodat hij zelfs het aanbod ontving als bisschop der Evangelische Kerk in Rusland werkzaam te zijn, wat hij echter van de hand wees. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Winterpostille” (6de druk, 1811), „Sommerpostille” (6de druk, 1811), „Nene Winterpostille” (1824), „Nene Sommerpostille” (1827), „Christologische Predigten” (1821) en „Pastoraltheologie” (1830—1834), benevens een groot aantal leerredenen. Verder schreef hij het volksboek „Schleswig-holsteinische Gnomon” (3de druk, 1854), „Vermischte Aufsätze und kleine Schriften” (1853) en een levensbeschrijving van hemzelf (1851).

Harms, Friedrich, een Duitsch schrijver, geboren te Kiel den 24sten October 1819, studeerde in de geneeskunde en wijsbegeerte, vestigde zich in 1842 als privatdocent te Kiel, werd er in 1848 buitengewoon en in 1858 gewoon hoogleeraar, vertrok in 1867 in de betrekking naar Berlijn en overleed aldaar den 5^{den} April 1880. Met *Mommsen* redigeerde hij eenigen tijd de „Schleswig-Holsteinische Zeitung” en schreef: „Der Anthropologismus in der Entwicklung der Philosophie seit Kant” (1845), „Prolegomena zur Philosophie” (1852), „Die Philosophie Fichte's” (1862), „Abhandlungen der systematischen Philosophie” (1868), „Zur Erinnerung an Hegels 100-jährigen Geburtstag” (1871), „A. Schopenhauer's Philosophie” (1874), „Ueber den Begriff der Psychologie” (1874), „Die Reform der Logik” (1874), „Die Philosophie seit Kant” (1876), „Ueber den Begriff der Wahrheit” (1876), „Psychologie, Logik und Ethik” (1877), „Die Formen der Ethik” (1878), „Die Philosophie in ihrer Geschichte (2 dln., 1878—1881), terwijl *Wiener* mit zijn nalatenschap uitgaf „Metaphysik” (1885), „Logik” (1886), „Ethik” (1889), „Begriff, Formen und Grundlegung der Rechtsphilosophie” (1889), „Naturphilosophie” (1895) en „Psychologie” (1897).

Harn, Willem Johan van, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Arnhem den 7^{den} Augustus 1783, bezocht het gymnasium te Deventer, studeerde en promoveerde in de rechten te Harderwijk, vestigde zich als advocaat te Arnhem, werd commissie-griffier bij het gerechtshof van Gelderland en later hoofdcommissie bij de administratie der posten te 's Gravenhage. Nadat hij als zoodanig gepensionneerd was, vestigde hij zich te Vianen, waar hij den 1sten Januari 1858 overleed. Hij schreef: „Flora Campbell. Een geschenk voor Neêrlands dochteren” (1848), „Een vluchtige blik op het oude en hedendaagsche Vianen” (1851), „Hans-Joris. Eene episode uit mijn academiëleven te Harderwijk” (1852), „Iets over Everardus Reidanus enz.” (1852), „Allerlei. Een woord van opwekking tot onderlinge verdraagzaamheid in het geloof” (1853)

en „Het geslacht Stalpert van der Wiele” (1854), terwijl hij onderscheiden vertalingen met het Fransch, Engelsch en Duitsch geleverd heeft.

Harnack, Theodosius, een Lutherisch godgeleerde, geboren den 3^{den} Januari 1817 te Peterburg, studeerde te Dorpat, Bonn en Berlijn, promoveerde te Dorpat, vestigde zich aldaar als privaatsdocent, werd er in 1848 tot gewoon hoogleeraar en academiëpredikar benoemd, vertrok in 1853 in diezelfde betrekking naar Erlangen, maar keerde in 1866 naar Dorpat terug en nam in 1875 om redenen van gezondheid zijn ontslag. Hij schreef: „Die Idee der Predigt” (1844), „Das Grundbekenntnisse der evangelisch-lutherischen Kirche” (1845), „Der christliche Gemeindegottesdienst im apostolischen und altkatholischen Zeitalter” (1854), „Die luth. Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde” (1860), „Luther's Theologie mit besonderer Beziehung auf seine Versöhnungs- und Erlösungstheorie” (2 dln., 1862—1866), „Die Kirche, ihr Amt, ihr Regiment” (1862), „Praktische Theologie” (2 dln., 1877—1878), „Katechetik und Erklärung des kleinen Katechismus Luthers” (2 dln., 1882) en „Ueber den Canon und die Inspiration der Heiligen Schrift” (1883). Hij overleed te Dorpat den 23sten September 1889.

Harnack, Adolf, een Protestantisch godgeleerde en zoon van den voorgaande, geboren te Dorpat den 7^{den} Mei 1831, studeerde aldaar, werd in 1874 privaatsdocent te Leipzig, in 1876 buitengewoon, in 1879 gewoon hoogleeraar te Gießen, in 1886 te Marburg en in 1890 te Berlijn. Zijn benoeming aldaar verwekte groote oogerustheid bij de orthodoxen, die na zich vruchteloos tegen zijn benoeming verzet te hebben, een „tegen-professor” in *Schlatter* benoemden. Hij is de leider van die moderne theologen, die, uitgaande van *Ritschl* (zie aldaar) en steunende op een kritische studie en hewerking der geschiedenis, een verzoening van het Christendom met het bewustzijn der ontwikkelde klassen beoogt. Behalve talrijke opstellen in de door hem met *ros Gebhardt* uitgegeven „Texte und Untersuchungen zur altchristlichen Literatur”, in de „Theologische Literaturzeitung”, waarvan hij sedert 1881 de leider is, en andere tijdschriften, benevens talrijke redevoeringen en voordrachten, verzameld als „Reden und Aufsätze” (2 dln., 1904; 2de druk dl. 1, 1907), schreef hij „Zur Quellenkritik der Geschichte des Gnostizismus” (1873), „De Apellis gnos. monarchica” (1874), „Die Zeit des Ignatius und die Chronologie der antiochenischen Bischöfe” (1878), „Das Mönchtum, seine Geschichte und seine Ideale” (6de druk, 1903), „Martin Luther in seiner Bedeutung für die Geschichte der Wissenschaft und der Bildung” (3de druk, 1901), „Lehrbuch der Dogmengeschichte” (3de druk, 1894—1897), „Grundriss der Dogmengeschichte” (3de druk, 1898), „Augustina Konfessionen” (3de druk, 1903), „Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius” (3 dln., 1893—1904), „Geschichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin” (3 dln., 1900), „Das Wesen des Christentums” (50ste druk, 1903), „Die Aufgaben der theologischen Fakultäten und die allgemeine Religionsgeschichte” (1901) en „Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den

ersten drei Jahrhunderten" (1902). Met von Gebhardt en Zahn gaf hij de „Patrum apostolicorum opera" (3de druk, 1900) nit; sedert 1881 redigeert hij de „Theologische Literaturzeitung". De Pruisische orthodoxen hadden zich reeds krachtig tegen zijn benoeming te Berlijn verzet en vonden in Harnack's „Das Apostolische Glaubensbekenntnis" (27ste druk, 1896) aanleiding tot een hernieuwd strijd tegen zijn leerstellingen, die door de uitgave van het „Wesen des Christentums" (1900) slechts vinniger werd, evenals door zijn optreden in den door professor Franz Delitzsch veroorzaakt strijd over „Bijbel en Babel". In 1890 werd hij benoemd tot lid der Pruisische academie van wetenschappen te Berlijn, in 1901 tot corresponderend lid der „Académie des inscriptions et belles lettres" te Parijs.

Harnack, Axel, een wiskundige en tweelingbroeder van den voorgaande, studeerde te Dorpat, trad in 1876 als priva doceent te Leipzig op, werd in hetzelfde jaar hoogleeraar te Darmstadt en ging in 1877 als zoodanig naar Dresden, waar hij den 3^{den} April 1888 overleed. Hij schreef: „Elemente der Differential- und Integralrechnung" (1881). „Grundlagen der Theorie des logarithmischen Potentials und der Potenzialfunktion in der Ebene" (1877). „Naturforschung und Naturphilosophie" (1885) en „Leibniz' Bedeutung in der Geschichte der Mathematik" (1877). Ook gaf hij Hankel's „Elemente der projektivischen Geometrie" (1875) en Serret's „Lehrbuch der Differential- und Integralrechnung" (3 dln., 2de druk, 1897—1904) nit.

Harnack, Otto, een geschiedkundige en broeder van den vorige, geboren den 23sten November 1857 te Erlangen, deed na zijn studie te Dorpat in Göttingen voltooid te hebben een reis door Italië, Griekenland en Frankrijk, was van 1882—1886 leeraar, daarna directeur te Wenden (Lijfand), van 1889—1891 mede-redacteur der „Preussische Jahrbücher", leefde van 1891—1896 te Rome en werd vandaar in 1896 tot hoogleeraar te Darmstadt benoemd. Hij schreef: „Das karolingische und das byzantinische Reich" (1880). „Das Kurfürstencollegium bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts" (1883). „Goethe in der Epoche seiner Vollendung" (2de druk, 1901). „Die klassische Aesthetik der Deutschen" (1892). „Deutsches Kunstleben in Rom im Zeitalter der Klassik" (1896). „Schiller" (1898). „Essays und Studien zur Literaturgeschichte" (1897) en „Rom" (dl. 2, 1903), terwijl hij bovendien een aantal werken van Goethe en den 4^{den} druk van Hettner's „Geschichte der deutschen Literatur im 18. Jahrhundert" (4 dln., 1893—1896) uitgaf.

Harnas noemt men dat deel der geheele wapenrusting, hetwelk in de Middeleeuwen diende om het bovenlijf te beveiligen. Het bestond aanvankelijk uit dierenhuiden, bedekt met schubben van hard hout, paardenhoeven of metaal. Van zulk een bekleedsel, dat later door de geringste krijgsknechten gedragen werd, is het woord *schoobekak* afkomstig. Verder had men panzer of maliehemden van ijzeren ringen en eindelijk gebruikte men daartoe geheele platen. De kunst, om harnassen te smeden en rijk te versieren, bereikte in de Middeleeuwen een hoogen trap van volkomenheid. De harnassen uit Milaan wer-

den voor de heste gehouden. Ook na de invoering der vuurwapenen hield men het harnas nog lang in het gebruik en eerst na de afschaffing der pieken werd het afgelegd door het voetvolk, terwijl het nog behouden bleef bij de knrassiers.

Harnas of broek noemen de wevers, die damast en andere gebloemde zijden en wollen stoffen vervaardigen, een

Harnas.

met het weefgetouw verbonden toestel voor het ophangen der kettingdraden op zulk een wijze, dat het mogelijk wordt, elk afzonderlijk of eenige te zamen, naar willekeur in groepen verdeeld, op te heffen, ten einde aldus het bovenvak te maken. De niet opgelichte kettingdraden blijven daarbij in nagenoeg horizontalen stand en vormen het ondervak.

Harnasmannetje (*Agomus cataphractus*), ook Geharnaste donderpad genaamd, zie verder *Cataphracti*.

Harney, Martinus, een R. Katholiek godgeleerde, geboren te Amsterdam den 6^{den} Mei 1634, studeerde te Leuven en trad in 1650 in de Orde der Dominicanen. Nadat hij 2 jaar later zijn godgeleerde studien voltooid had, werd hem te Leuven het onderwijs in de wijsbegeerte opgedragen. Daarna werd hij hoogleeraar in de godgeleerdheid te Brussel, verkreeg den doctoralen graad en werd in 1672 door den generaal zijner Orde naar Rome geroepen. In 1675 keerde hij naar Leuven terug en bekleedde er van 1676 tot 1679 de betrekking van „régent d'étude" aan de hogeschool. In 1677 vertrok hij ten tweeden male naar Rome als définitieurgénéral zijner Orde en werd in 1678 inspecteur der Dominicaner zendelingen in Nederland. Het kapittel te Braine-le-Comte benoemde hem in 1680 tot provinciaal en als zoodanig werd hij in 1692 afgevaardigd naar het kapittel te Leuven en in 1694 naar dat te Rome. Verder werd hij in 1696 benoemd tot regent der godgeleerde faculteit te Leuven, tot meester der godgeleerdheid bij zijn Orde en tot censor der boeken. Nadat hij meermaals naar Rome was afgevaardigd en prior was geweest van het klooster te Brussel, overleed hij te Leuven den 22sten April 1704. Hij verston, behalve zijn moedertaal, Fransch, Italiaansch, Spaansch, Latijn, Grieksch en Hebreewsch. Hij schreef: „Epistola apologetica etc." (1664). „Oratio in laudem doctoris angelici S. Thomae Aquinatis" (1683). „Redelycke gehoorsaamheyt der Catholycke Nederlanden in het lesen der H. schriftten in ghemeyne taale ten gronde ondersocht enz." (1686). „De lectione Gallicae translationis Novi Testamenti etc." (1689). „De sacra scriptura linguis vulgaribus legenda" (1693). „Declaratio trium provincialium sacri ordinis Praedicatorum etc." (1701) en een „Oratio" ter uitvaart van Martinus Steyaert (1701).

Harnisch, Christian Wilhelm, een Duitsch opvoedkundige, geboren den 28sten Augustus 1787 te Wilsnack bij Potsdam, bezocht het gymnasium te Salzwedel en studeerde te Halle en te Frankfurt aan de Oder in de letteren. Nadat hij een jaar als huisonderwijzer was werkzaam geweest, ontving hij in 1809 gelegenheid op staatskosten te Berlijn de methode van *Pestalozzi* te bestudeeren. Hij kwam er in kennis met *Fichte*, *Schleiermacher*, *Köpke*, *Zewen*, *Jahn* en anderen, woonde er voor zijn verdere vorming de academische lessen bij, werd in 1812 eerste leeraar aan de nieuwe kweekschool van onderwijzers te Breslau, gaf eenigen tijd onderricht aan prinses *Charlotte*, later keizerin van Rusland, beeld tevens academische voorlezingen en wijdde zich aan de opbeuring van het volksonderwijs in Silezië. In 1822 werd hij directeur van de onderwijzerskweekschool te Weizenfels en in 1842 predikant te Elbel bij Wolmirstedt. Hij ontving vervolgens een eervol emeritaat en overleed te Berlijn den 15^{den} Augustus 1864. Van zijn geschriften vermelden wij: „Die deutschen Volksschulen“ (1812), later omgewerkt en uitgegeven onder den titel „Handbuch für das deutsche Volksschulwesen“ (4de druk, 1893), „Das Turnen“ (1819), „Frisches und Firmes zu Rat und Tat“ (3 dln., 1835—1839) en „Der jetzige Standpunkt des gesamten Pädagogischen Volksschulwesens“ (1844). Bovendien gaf hij uit de tijdschriften „Der Schulrat an der Oder“ en „Der Volksschullehrer“ en het verzamelmwerk „Land- und Seereisen“ (16 dln., 1821—1832). Na zijn dood verscheen „Mein Lebensmorgen. Zur Geschichte der Jahre 1787—1822“ (1865).

Harokoe is een der drie eilanden, welke samen als de Oeliasers (zie aldaar) worden aangeduid, gelegen in de Banda Zee ten O. van Amboina, tusschen 128°24' 1/2" en 128°32' O. L. v. Gr. en 3°30' en 3°35' Z.Br. Het eiland beslaat een oppervlakte van ruim 11000 v.km. en bestaat uit heuvelvland, dat zich tot boven de 400 m. verheft. Aan de Z.knst liggen warme bronnen, die ijzer-oxyde bevatten. Staatkundig behoort het tot de afdeeling Saparoea der residentie Amboina. De bevolking belijdt ten deele het Christendom, ten deele den Islam en woont langs het strand in een aantal negorijen, waarvan Harokoe, de standplaats van een hulpprediker, de voornaamste is. Harokoe levert veel knidnagelen en kokosnoten, terwijl sago ingevoerd moet worden.

Haroen, een kalif met den bijnaam *Al-Rasjid* (de Rechtvaardige), die hem echter niet door de nakomelingschap, maar door zijn vader is toegekend, aanvaardde de regering in 786 op 21- of volgens anderen op 22-jarigen leeftijd. De tijd van zijn bestuur was over het geheel zeer voorspoedig, hoewel onderscheiden gewesten in opstand kwamen en bij zelfs van zijn rijk een gedeelte dat thans het sultanaat Marokko vormt, aan een afstammeling van *Ali* moest afstaan. *Haroen* kon zich wijden aan de genietingen des levens, daar het Perzisch geslacht der *Barmakiden* hem degelijke staatsmannen en veldheeren opleverde. Hij verhef Bagdad, door *Mansoor* gesticht, tot een der aanzienlijkste steden van zijn tijd. Uit alle oorden, van den Kaukasus tot de bronnen van den Nijl en van den Indus tot na-

genoeg aan den Atlantischen Oceaan, stroomden de belastingen van het nitgestrekte rijk in zijn schatkist, zoodat hij in de gelegenheid was, prachtige gebouwen te doen verrigten. Tevens was hij een vriend van wetenschap, dichtkunst en muziek, en zijn Hof werd de verzamelplaats der beroemdste Mohammedanen. Zijn vriendelijkheid in den omgang, zijn mildheid en de door hem op Byzantijnen en Chasaren behaalde overwinningen maakten hem tot den lieveling des volks. Hij werd in liederen en verhalen verbeelicht en hij leeft nu nog als een der meest beroemde kalifen in de „Duizend en één nacht“. Tegen het einde van zijn regering koesterde hij wantrouwen tegen de *Barmakiden*, zoodat hij hen gedeeltelijk in den kerker deed werpen en gedeeltelijk ter dood bragen. Zelfs zijn gunsteling *Djafar*, die hem op zijn omwandelingen door Bagdad vergezelde, verschoonde hij niet. Deze namelijk was voor de lens gehuwd met een zuster van den kalif, welke bij hartstoehtelijk lief had. Het huwelijk was tot stand gekomen, om aan *Djafar* gelegenheid te geven, in den familiekring van den kalif te verschijnen zonder tegen de Oostersche zeden te roddigen. Toen bij echter van zijn rechten als echtgenoot gebruik maakte, werd hij ter dood gebracht. Vijf jaar later trok *Haroen* naar Khorassan om er een opstand te dempen, die zich reeds over geheel Transoxanië had uitgebreid, maar hij werd ziek in Toes, en overleed aldaar den 24^{den} Maart 809.

Haroe no mija, Jashihito, geboren den 31sten Augustus 1879 als zoon van keizer *Meitschito* van Japan en de hofdame *Janagigara Sarararu*, werd den 3^{den} November 1889, den geboortedag des keizers, tot kroonprins en troonopvolger van Japan uitgeroepen. Sedert den 10^{den} Mei 1900 is hij met prinses *Sada Foedshiwara* (geboren 25 Juni 1884) gehuwd, die hem drie zonen schonk: *Hirohito Mitinomija* (geboren 29 April 1901), *Yasochito Atsuenomija* (geboren 25 Juni 1902) en *Nobochito Teroenomija* (geboren 3 Januari 1905).

Haromszek, een Hongaarsch comitaat in het Z.O. van Zevenbergen, telt op 3556 v.km. (1900) 137261 inwoners. De zetel van het comitaat, dat door Kronstadt, Oedvarhely, Esik en Roemenië begrensd wordt, is Seps-Szent-György.

Haron Ubbo was volgens de kronieken een zoon van *Ubbo*, een der zeven bertogen van Friesland. Hij volgde zijn vader op in 299, nadat hij gehuwd was met een Deensche koningsdochter. Men vermeldt, dat hij de overwinning behaalde op *Diederik*, koning van West-Friesland, op zijn Insthuis nabij het Moede Klif in 97-jarigen ouderdom overleed en door zijn zoon *Otilbald* werd opgevolgd.

Harounko, keizerin van Japan, geboren den 28sten Mei 1850, is de derde dochter van *Tadaaki Foudshiwara Ichidjo*, hnwde den 9^{den} Februari 1869 met *Meitschito*, gaf eenige gedichten uit en is bij het volk zeer bemind door haar groote liefdadigheid.

Harp (Italiaansch *arpa*) was bij de oude volken een der meest geliefkoosde snaarinstrumenten, in den beginne zeer beperkt van omvang, maar van lieverlede van meer snaren voorzien en verbeterd. De gewone Groote of Davidsharp, die

men zittende of staande bespeelt en wier snaren met de vingers van beide handen getokkeld worden, heeft een toonumfang van groot C tot drie gestreepte c of d, in diatonische toonopvolging. De halve tonen worden door het drukken van den duim op de snaren aan den hals der harp of door zekere haakjes voortgebracht. In 1720 werden er vijf, later zeven en daarna nog meer pedalen nitgevonden, ten einde ook in andere toonsoorten, dan waarin de harp gestemd is, te kunnen spelen. Ook werden er pedalen tot het voortbrengen van forto en piano aan toegevoegd (pedaalharp). In 1804 werd een chromatische harp van 62 snaren van vijf volle octaven met alle halve tonen vervaardigd. De dubbel- of Davidsharp is van staalen darmen voorzien en wordt als de gewone

met een mechanisme van toetsen, heeft weinig succes gehad.

Harp noemt men in de beraldiek een wapenstuk met geheelde honden bovenkant in den vorm van een gevleugelden engel.

Harp is een werktuig tot het nitstoffen van het huskrut, in den vorm van een hellend raam met fijn draadwerk.

Harp is de groote schalm van een ketting, die geopend en gesloten kan worden, zoodat door middel daarvan de deelen van een ankerketting met elkander vereenigd kunnen worden.

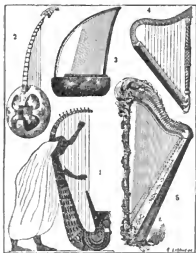
Harpagos, een gunsteling van den Medischen koning *Astyages*, ontving (volgens het verhaal van *Herodotos*) van dien vorst het hevel *Cyrus* te dooden. Hij voldeed niet aan zijn last, en tot straf deed de koning hem het gehraden vleesch van zijn zoon voorzetten, waarvan *Harpagos* at zonder zoo iets te vermoeden. Uit wraak verbond hij zich met *Cyrus* om *Astyages* ten val te brengen. Als veldheer van *Cyrus* onderwierp hij, na de verwoesting van het Lydische Rijk (546 v. Chr.), de Griekse steden in Klein-Azië aan de Perzische heerschappij.

Harpalos, een Macedoniër, was door *Alexander den Groote* steeds met onderscheiding bejegend. Hij ontving zelfs genade toen hij in 333 v. Chr. met een groote som, aan de koninklijke schatkamer onttreemd, uit Klein-Azië de wijk had genomen naar Megara. Ook was hij in 330 benoemd tot hestnrd der Perzische schatten in Ecbatana. Gedurende den Indischen veldtocht van *Alexander* had hij door grenzenloze verkwisting zooveel geld verhrast, dat hij bij de terugkomst van *Alexander* met 5000 talenten naar Athene vluchtte, waar hij wegens zijn mildheid jegens het volk tot ereburger werd benoemd. Ook weigerden de Atheners hem nit te leveren aan de Macedoniërs. *Harpalos* begaf zich daarop naar Kreta en werd er door *Thimbron*, een Lacedemoniër, gedood. Van de hezittingen van den vermoorde waren 700 talenten in de staatskas te Athene achtergebleven, en toen men ze aan de Macedoniërs wilde teruggeven, bleek het, dat daaraan de helft onthrak. *Demosthenes* en andere aanzienlijke mannen werden van verduistering dier gelden beschuldigd en ook veroordeeld.

Harpe, *Jean François de la*, een Fransch letterkundige, geboren te Parijs den 20sten November 1739, bezocht het college-Harcourt en moest wegens een bekeldicht, door hem op den directeur vervaardigd, eenige maanden in de gevangenis doorbrengen. Later beoefende hij vooral de dichtkunst; evenwel hebben zijn gedichten weinig te betekenen. Dit geldt niet van zijn „Eloges”, door de Fransche Academie bekroond. In 1786 werd hij benoemd tot hoogleeraar aan het Lycée te Parijs, waar hij zich een ijverig voorstander betoonde der Revolutie. Het meest bekend is zijn „Lycée ou cours de littérature an-

Harp.

Harp. 1. Egyptische, 2. Afrikaansche (Neger), 3. Chinesche (Kinan), 4. Uit de XII^{de} en XIII^{de} eeuw, 5. Met pedalen.

harp bespeeld. De harpanetta is een kleine harp, wier kast beneden 7, van boven 4 dm. breed en 9 dm. hoog is, met 46 metaalsnaren, welke als die van de cithar bespeeld worden. De Iersche harp heeft denzelfden vorm, dezelfde grootte en speelwijze als de vorige, maar is tweesnurig: zij telt 43 tonen. De harp gold in de Middeleeuwen bij de Noordsche volken als het voornaamste muziekinstrument. Het harpspel vormde ook elders in Europa een onmisbaar bestanddeel der hoofsche opvoeding. Eerst in de 15de eeuw werd zij door de luit verdrongen, doch kwam in de 19de eeuw weer in zwang, vooral onder den invloed van *Wagner*. De voornaamste componisten voor de harp zijn in nieuwere tijt *Krumpholtz*, *Nadernmann*, *Labarre*, *Demar*, *Parish-Alcars* en *Godefroy*. De poging van *Dietz* te Parijs (1815), om het leeren van het moeilijke harpspel overbodig te maken door nitvinding van de *Claviharpe*, een groote harp

cienne et moderne" (1786 enz., ook nitgegeven in 1830 door *Buchon* in 18 dln.). Deze „Course" is met smaak geschreven, maar lijdt aan oppervlakkigheid en eenzijdigheid. Zijn „Correspondance littéraire" is van 1801 tot 1807 in 6 deelen in het licht verschenen.

Harper, James, geboren den 13^{den} April 1795 te *Newton* in *Long Island* en overleden den 27sten Maart 1869, leerde met zijn broeder *John* (geboren den 23sten Januari 1797 te *Newton* en overleden den 22sten April 1875) te *New York* de boekdrukkunst en beiden stichtten met hun broeders *Joseph Wesley* (geboren den 25sten December 1801 en overleden den 31sten Juli 1896) en *Fletcher* (geboren den 31sten Januari 1806 en overleden den 29sten Maart 1877) de grootte boekdrukkerij en boekhandelszaak „*Harper and Brothers*" te *New York*. De volgende eigenaars waren hun zonen. In 1900 ging de firma aan een vennootschap over. Behalve een groot aantal boekwerken op allerlei gebied verschenen er de tijdschriften: „*Harper's New Monthly Magazine*", sedert 1857, „*Harper's Weekly*", sedert 1868, „*Harper's Bazar*" en sedert 1879 „*Harper's Young People*".

Harper, William Rainey, een Amerikaansch geleerde, werd geboren te *Concord* (*Ohio*) in 1856. Hij voltooide zijn studies aan de *Yale-universiteit*, was van 1875—1876 aan het college te *Maccon* (*Tennessee*) en vervolgens aan de voorbereidende school der *Dension-University* werkzaam. Van 1879—1886 onderwees hij de *Semietische talen* aan het theologisch seminarium van de *Baptisten-universiteit* en werd in 1885 benoemd tot directeur van de school voor vrije kunsten te *Chautauqua*. Sedert 1886 doceerde hij de *Semietische talen* aan de *Yale-universiteit*, waar hij van 1889—1891 den leerstoel voor *Bijbelsche letterkunde* bekleedde. Daarna kwam hij aan het hoofd van de afdeling *Semietische talen* en *letterkunde* der *universiteit* te *Chicago*, waarvan hij president werd en waar hij de exegese van het *Oude Testament* doceerde. Behalve een groot aantal critische nitgaven van *Latijnsche* en *Engelsche klassieken*, *Grieksche oefeningen* op den tekst van het *Nieuwe Testament*, *Hebreeuwsche grammatica's* enz., schreef hij: „*the Priestley element in the Old Testament*", „*Religion and the Higher life*", „*the Trend in higher education*" enz. Hij is een der directoren van het „*American Journal of theology*", van de „*Biblical World*" en van „*Hebraica*".

Harper and Brothers. Zie *Harper, James*.

Harpers-Ferry, een dorp in *Jefferson-Connity* in den Noord-Amerikaanschen staat *Virginia*, bij den *Potomac*, waar deze de *Shenandoah* opneemt, is mooi gelegen te midden der *Blue Ridge* en telt (1900) 896 inwoners. Vroeger bezat het een groot arsenaal en wapenfabriek. *John Brown* trachtte zich in 1859 van deze plaats meester te maken, maar werd er gevangen genomen; gedurende den *Burgeroorlog* was het wegens zijn ligging gedurig een punt van aanval voor beide partijen.

Harpoen noemt men het wapen, waarmee de walvischvanger op de jacht gaat. Hij bestaat uit een pijlvormig stuk ijzer met weerhaken voorzien en 60—90 cm. lang, hevestigd aan een

schacht van 1,5 m., waaraan de walvischlijn is vastgehecht. De harpoen is derhalve een soort van speer, en de harpoenier, vooraan in de boot staande, werpt dien met kracht in den opniknenden walvisch, waarna tevens in de boot de lijn afloopt, welke deze nu met den walvisch verbindt. In den laatsten tijd wordt de harpoen ook geschoten nit kleine tot dit doel vervaardigde kanonnen. Kleine harpoenen worden hij de jacht op dolsijnen gehruikt. Zie ook *Walvisch*.

Harpokrates. Zie *Horus*.

Harpokration, *Valerius*, een *Alexandrijnsch* taalkenner, die omstreeks het midden van de 2de eeuw na Chr. leefde, vervaardigde een belangrijk woordenboek op de geschriften der 10 *Attische* redenaars, dat onder den titel: „*Lexicon decem oratorum graecorum*" in 1686 te *Leiden* door *Gronovius*, in 1853 te *Oxford* door *Diefendorf* en in 1833 te *Berlijn* door *Bekker* is nitgegeven.

Harpuis of geel pek is het harsachtig overblijfsel van gedestilleerde gele teer, nadat deze ontdaan is van de vluchtige pijnboomolie, die haar vloeibaar hield. Als harsrijke stukken van naaldbomen in besloten ruimten verhit, dat is droog gedestilleerd, worden, scheidt zich eerst het teerwater af, waarop een gele vloeibare hars — de gele teer — drijft, welke men afschept van de oplossing van hontazijn in water. Is verder deze teer door destillatie van hare vluchtige olie berijdt, dan verkrijgt men harpuit in den vorm van een droge, harsachtige massa.

Harpy is in de wapenkunde een wezen, samengesteld nit adelaar (of gier) en vrouw.

Harpy.

hoorende roofvogel, wordt 1 m. lang, waarvan $\frac{1}{3}$ gedeelte op den staart komt. Snael en klanwen zijn krachtig ontwikkeld; op het achterhoofd vormen de vederen een oprichtbaren kam. De rug is zwart, de borst en buik wit en zwartgevekt. In gevangenschap leeft hij niet lang.

Harpyen zijn fabelachtige wezens van een

Harpoen.

Harpy.

huiveringwekkende gedaante. Zij worden het eerst vermeld in de „Ilias”, waar de harpye *Podarge* bij *Zephyrus* de snelle paarden van *Achilles* baart en zij de dooden naar de Erinnyen voeren. Volgens *Hesiodos* heeten zij *Aello* en *Okypete*, en zij worden door hem voorgesteld als dochters van *Thaumas* en *Elektra*, als zusters van *Iris*, als van vleugels voorzien en sneller dan de wind. Eerst later hervormde men ze in wraakgodinnen, waarna ze beschreven werden als roofvogels met maagdelijke aangezichten, menschelijke armen, met scherpe klauwen enz. Zij vervullen een rol in de geschiedenis van *Phineus* (zie aldaar). De dichter *Virgilius* noemt een der Harpyen *Celaeno* en plaatst haar woning op de Strophadische Eilanden, tot waarheen zij volgens *Apollodorus* door de zonen van *Boreas* vervolgd werden; op een andere plaats aan den ingang der onderwereld. Op verzoek van *Iris* of *Hermes* werden zij door de Boreaden gespaard. Bekend zijn de harpyen van de reliefs van het Lyrische monument van *Kanthas* in het Britsch Museum.

HARR. is achter diernamen de afkorting voor *Moses Harris*, een Engelsch schilder en entomoloog, en voor *Thaddaeus William Harris*, een Noord-Amerikaansch entomoloog († 1856).

HARRACH is de naam van een oud Boheemsch geslacht, dat in 1616 in den gravenstand, in 1627 in den Rijksgravenstand opgenomen werd en waarvan in 1829 de titel van „doorluchtig” (Er-lancht) is toegekend. — *Karl von Harrach* (1570 — 1628) was in den aanvang der 17de eeuw de gunsteling van keizer *Ferdinand II.* — Zijn zoon *Ernst Albrecht von Harrach* (geboren 4 November 1598, † 25 October 1667) was kardinaal en aartsbischof, eerst te Praag en vervolgens te Trente en maakte zich bekend in de Boheemsche onlusten. Zijn oudste broeder, *Karl Leonard*, was de stamvader van de lijn *Rohrau*, en een jongere, *Otto Friedrich*, van de lijn *zu Bruck*, (aan de Leitha). Tot laatstgenoemde behoorde *Ferdinand Bonaventura von Harrach* (geboren 14 Juli 1637, † 15 Juni 1706), gezant aan het Spaansche Hof en schrijver van „*Memoires et négociations secrètes*” (2 dln., 's Gravenhage 1820). — Zijn zoon, *Franz Anton von Harrach* (geboren 4 October 1665, † 18 Juni 1727) werd in 1709 aartsbischof van Salzburg, doch deed weldra afstand van deze betrekking. Een andere zoon *Johann Joseph Philipp von Harrach* (geboren 22 October 1678, † 8 Augustus 1764), werd in 1753 generaalveldmaarschalk en later voorzitter van den Hofkrijgsraad, terwijl een derde zoon *Aloys Ludwig Thomas Raymond* (geboren 7 Maart 1689, † 7 November 1742) zijn vader opvolgde als gezant te Madrid en later zelfs de betrekking bekleedde van onderkoning van Napels. — Een zoon van laatstgenoemde, *Friedrich August Gervais von Harrach* (geboren 18 Juni 1696, † 4 Juni 1749), sloot als gevolmachtigde in 1746 den vrede te Breda. — Een kleinzoon van deze, *Karl Borromaeus von Harrach* (geboren 11 Mei 1761, † 19 October 1829), studeerde in de rechten en in de geneeskunde, verwierf de gunst van *Jozef II* en bekleedde een staatsbetrekking, maar legde haar neder na den dood des keizers, om zich onverdeeld aan de geneeskunde te wijden. Na het verwerven van den doctorsrang vestigde hij zich

te Weenen, waar hij gedurende 25 jaar practiceerde en een vriend en weldoener was der behoeftigen en tevens een voorstander van kunst en wetenschap, zoodat alle beroemde reizigers een gastvrij verblijf vonden in zijn woning. — Zijn oudere broeder *Johann Nepomuk Ernst von Harrach* (geboren 17 Mei 1756, † 11 April 1829) bekleedde ten tijde van keizer *Jozef* aanzienlijke staatsambten en bevorderde niet alleen kunst en wetenschap, maar ook de nijverheid. — Een jongere broeder, *Ernst Christoph von Harrach* († 14 December 1838), is de vader van het latere stamhoofd *Franz Ernst von Harrach* (geboren 13 December 1799, † 26 Februari 1884), geheimraad, kamerheer en erfelijk opperstaalmeester in Oostenrijk boven en beneden de Enns. Graaf *Ferdinand von Harrach*, jongste broeder van *Karl Borromaeus*, geboren den 17^{den} Maart 1763, in 1796 gehuwd met *Christine*, vrijvrouw *Rayeky* († 1830), en vervolgens met *Marianne Sauermann*, overleed den 5^{den} December 1841. Zijn dochter nit het eerste huwelijk, gravin *Auguste von Harrach* (geboren 30 Augustus 1800), kwam te Teplitz in kennis met *Friedrich Wilhelm III*, koning van Pruisen, die haar tot prinses van *Liegnitz* verheef en den 9^{den} November 1824 te Charlottenburg een morganatisch huwelijk met haar sloot. Later werd haar ook nog de waardigheid van gravin von *Liegnitz* toegekend.

HARRACH, Ferdinand, graaf von, een schilder, geboren te Rasnochen in Silezië den 27sten Februari 1832, stonde sedert 1851 te Berlijn in de rechten en wijshegeerte, wijdde zich daarna aan den landbouw en ging in 1854 naar Italië, waar hij zijn liefde voor de schilderkunst voelde toenemen. Hij werd na een leerling van *Kalkreuth* te Düsseldorf, volgde dezen naar Weimar en studeerde tien jaar lang onder leiding van *Kalkreuth*, *Ramberg* en *Fawcels*. In den oorlog van 1870—1871 was hij in het hoofdkwartier van den kroonprins, bezocht daarna nogmaals Italië en leeft sedert afwisselend te Berlijn en op zijn landgoed Hartmannsdorf in Silezië. In 1873 werd hij lid der Academie te Berlijn. Van zijn doeken noemen wij „*Gemzenjacht*”, „*Hendrik de Vogelaar*”, „*Keizer Max*”, „*Nachtelijke overval*”, „*In de wijnbergen van Wörth*”, „*Vooruitgeschoven post op den Mont Valérien*”, „*De dood van den zeekoning*”, „*Overhandiging van den brief van Napoleon III aan koning Wilhelm*”, „*Het offer van Jacob*”, „*De verloochening van Petrus*”, „*De verzoeking van Christus*”, „*Christus aan het kruis*”, „*Christus weenend over Jeruzalem*”, „*De goede herder*” en „*Aan het meer Tiberias*”. Zijn portretten onderscheiden zich door een geestelijke opvatting en herinneren in hun koloriet aan *Holbein*. Dezelfde eigenschappen kenmerken zijn landschappen, als „*Avond aan het Thuner Meer*”, „*Einde van den winter in de Lamsitz*”, „*Uitbrekend onweer met storm*”, „*Avond in de Dolomieten*” enz. In 1892 werd hij koninklijk hoogleeraar, in 1896 werkelijk geheimraad met den titel „*Excellenz*”.

HARRADEN, Beatrice, een Engelsch schrijfster, geboren te Hampstead den 24sten Januari 1864, stonde te Cheltenham, Dresden en aan het Queen's en Bedford's College te Londen, deed eenige groote reizen door Europa en Californië

en woont thans in haar geboorteplaats. Reeds haar eerste werk „Ships that pass in the night” (1893) had een wereldsucces. Daarop volgden: „In varying moods” (1894), „Hilda Strafford” (1897), „Untold tales of the past” (1897), „Things will take a turn” (1898), „The towler” (1899) en „Katharine Frensham” (1903).

Harrar. Zie *Harar*.

Harrebommée, Pieter Jacob, een verzamelaar van Nederlandse spreekwoorden, geboren te Heemstede den 26sten Junni 1809, bezocht de Rijksschool te Haarlem en was achtereenvolgens te Alkmaar, Utrecht en Gorinchem als onderwijzer werkzaam, ontving den 1sten September een 1875 eervol ontslag en pensioen en overleed te Utrecht den 22sten December 1880. Hij was lid van de Leidsche Maatschappij van Nederlandse Letterkunde en leverde, behalve andere geschriften en opstellen, als zijn hoofdwerk een uitgebreide verzameling spreekwoorden in drie deelen (1852—1869).

Harrington, Sir John, een dichter uit den tijd van koningin Elizabeth, werd geboren in 1561, vertaalde den „Orlando Furioso” in het Engelsch, gaf, behalve de „Metamorphosis of Ajax” (nieuwe druk, 1814), beroemde puntgedichten in het licht en overleed den 20sten November 1612.

Harrington, James, een Engelsch schrijver over staatkundige aangelegenheden, geboren den 7^{den} Januari 1611 te Upton in het graafschap Northampton, studeerde te Oxford, deed vervolgens een reis door Frankrijk, Nederland, Denemarken, Duitschland en Italië en voegde zich daarna bij de volkspartij. Niettemin benoemde Karel I hem tot kamerjonker. Zonder zijn republikeinse beginselen te verwerpen, vergezelde hij dezen op het schavot en leefde vervolgens in afzondering, terwijl hij zijn heroemde staatkundigen roman „Oceana” (1656) schreef, dien hij aan Cromwell opdroeg. Ten tijde van Karel II als rinstverstoorder in hechtenis genomen (1661), vond men hem weliswaar niet schuldig aan hoogverraad, maar zond hem toch in ballingschap naar een eiland bij Plymouth, totdat hij wegens ongesteldheid verlof kreeg naar de zijnen terug te keeren. Kort daarna overleed hij te Londen den 11^{den} September 1677. *Hollis* bezorgde de beste uitgave van zijn geschriften (1771).

Harris, James, een Engelsch letterkundige, geboren te Close bij Salisbury den 20sten Juli 1709, was een neef van lord Shaftesbury en studeerde te Oxford en vervolgens te Londen in de rechtsgeleerdheid. Na den dood zijns vaders kwam hij in het bezit van een zeer aanzienlijk vermogen en wijdde zich aan de beoefening der onde letteren. Hij schreef: „Three treatises, concerning art, concerning music, painting, poetry and happiness” (1751) en „Hermes or a philosophical inquiry concerning universal grammar” (5de druk, 1806). Van 1761 tot aan zijn dood was hij lid van het Parlement, verder werd hij in 1762 lord der Admiraliteit, in 1763 lord der Schatkamer en in 1774 secretaris der koningin; hij overleed den 22sten December 1780. Na zijn dood verschenen zijn „Philosophical inquiries” (2 dln., 1781). Een uitgave zijner gezamenlijke werken is bezorgd door lord Malnesbury (5 dln., 1803).

Harris, Joel Chandler, een Amerikaansch

schrijver, geboren te Eatonton (Georgia) den 8sten December 1848, was aanvankelijk leerling in een boekdrukkerij van een provincieblad, waarin zijn eerste letterkundige voortbrengselen verschenen, werd journalist en was van 1890—1901 hoofdredacteur van de „Constitution” te Atlanta. Met zijn folkloristische studies der Negers, die hij in 1880 als „Uncle Remus, his songs and his sayings” nitgaf, had hij veel succes. Verder schreef hij: „Mingo and other sketches” (1884), „Free Joe and other Georgiansketches” (1887), „Daddy Jake the Runaway” (1889), „Balaam and his master” (1891), „Plantation printer” (1892), „Little Mr. Thimblefinger and his Queer Country” (1894), „Mr. Ribbit at home” (1895), „Georgia, from the invasion of De Soto to recent times” (1896), „Sister Jane, her friends and acquaintances” (1896), „Story of Aaron” (1896), „Tales from the home folks” (1898), „Chronicles of aunt Minerva Ann” (1899), „On the wings of occasion” (1900) en „Gabriel Talliver” (1902).

Harris, Georg Frederick, een Engelsch geoloog, geboren te Hampshire den 13^{den} September 1862, studeerde aan King's College en Birbeck Institution, deed verschillende reizen door Europa, Noord-Afrika en de Vereenigde Staten, werd docent aan Birbeck College en overleed te Thornton den 16^{den} Juli 1906. Hij schreef: „The Gellenden Beds” (1887), „Granites and granite industries” (1888), „On London watersupply” (1892), „The science of brickmaking” (1897), „A journey through Russia” (1898) en met *Barrow* „The eocene and oligocene beds of the Paris Basin” (1891).

Harrisburg, de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Pennsylvania, ligt op den linkeroever van de Susquehanna in een vruchtbare en mooie streek en telt (1900) 50167 inwoners. Er vereenigen zich niet minder dan 7 spoorwegen, en van deze is de Pennsylvania-Central de belangrijkste. De merkwaardigste gebouwen zijn er het kapitol (in 1897 verhand), het postkantoor, de schouwburg en het krankzinnigengesticht. Verder liggen er 2 fraaie bruggen over de rivier. Belangrijk zijn de handel in steenkolen en ijzer- en de schoenfabrieken. De grondslagen dezer stad werden in 1733 gelegd door *James Harris*.

Harrison, John, de nitvinder der zeemanshorloges of tijdmeters (*timekeepers*), geboren in 1693 te Foulby in het graafschap York, was aanvankelijk werkzaam in den timmerwinkel van zijn vader. De onvolkomenheid der uurwerken in dien tijd leidde hem tot pogingen een beteren slinger nit te vinden. Nadat hij hieraan sedert 1726 zijn krachten gewijd had, vervaardigde hij in 1736 een zeemanshorloge, dat gedurende een reis naar Lissabon zulke nitstekende diensten bewees, dat aan den vervaardiger de medaille van *Copley* voor de nuttigste uitvinding werd toegekend. Een nieuw en verbeterd uurwerk van zijn hand werd beproefd gedurende *Byron's* reis rondom de wereld (1764—1766), zoodat hij zijn aanspraak op een belooning van 20000 pond sterling kon doen gelden, doch daar het later minder geregeld liep, moest hij zich met de helft vergenoegen. Hij overleed den 24sten Maart 1776. Hij schreef „Description concerning such mechanism as will af-

ford a nice or true mensuration of time" (1759).

Harrison, William Henry, president der Verenigde Staten van Noord-Amerika, geboren den 9^{den} Februari 1773 in den staat Virginia, was de zoon van *Benjamin Harrison*, een van de ondertekenaars der Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring, en ontving zijn opleiding aan Hampden-Sydney-college. In 1792 werd hij als officier bij het leger geplaatst, nam in 1797 zijn ontslag en werd daarna benoemd tot vice-gouverneur van Indiana. Door dezen staat naar het Congres afgevaardigd, ondersteunde hij het wetsontwerp, om staatslanden in kleine perceelen te verkoopen, wat tot den bloei van Noord-Amerika niet weinig heeft bijgedragen. Hij onderscheidde zich in den oorlog tegen de Engelschen in Canada, won den beslissenden slag bij Tippecanoe (5 November 1811), veroverde onderscheiden vestingen en drong eindelijk, nadat *Parry* de Britsche zeemacht op het Eriemeer vernietigd had, in Opper-Canada door, waar hij den 5^{den} October 1813 de overwinning behaalde op generaal *Proctor*. Daarna ging hij naar Beneden-Canada, maar moest weldra het opperbevel verwisselen met een commando in het binnenland der Unie. In April 1814 keerde hij terug tot het ambtelooze leven. Als lid van het Congres ijverde hij voor een betere inrichting van het leger. In 1828 werd hij benoemd tot gezant te Columbia, doch een brief, door hem aan den eergierigen *Bolivar* geschreven, veroorzaakte zijn terugroeping. Daar hij onbemiddeld was, voorzag hij in de behoeften van zijn talrijk huisgezin door de betrekking van griffier te aangaarden bij een rechtbank in Ohio. Wat echter de Whigpartij reeds in 1836 vruchteloos beproefd had, gelukte haar in 1840: *Harrison* werd voor het tijdperk 1841—1845 tot president der Unie benoemd. Hij overleed evenwel reeds den 4^{den} April 1841.

Harrison, Frederick, een Engelsch staatsman en schrijver, geboren te Londen den 18^{den} October 1831, ontving zijn opleiding aan King's College, bezocht de hogeschool te Oxford, de rechtsgeleerde school van Lincoln's Inn te Londen en werd in 1858 advocaat. Hij was werkzaam in verschillende belangrijke commissiën, was van 1877—1880 hoogleraar van Lincoln's Inn vertaalde het tweede deel der „Politique positive" van *Auguste Comte* in het Engelsch en werd met *Congreve* een van de grondleggers der positivistische school. Van 1890 tot 1893 was hij medewerker aan den „Westminster Review" en leverde tevens bijdragen in verschillende andere tijdschriften. Hij schreef daarenboven: „The meaning of history" (1862), „Order and progress" (1874), „Social statics, or the abstract theory of human order" (1875), „The present and the future; a positivist address" (1880), „The choice of books and other literary pieces" (1886), „Oliver Cromwell" (1888), „The industrial republic" (1890), „Moral and religious socialism" (1891), „Annals of an old manor home" (1893), „Early critonian literature" (1895), „William the Silent" (1897), „Byzantine history in early middle ages" (1900), „George Washington and other American addresses" (1901) en „John Ruskin" (1902).

Harrisse, Henry, een Fransch geschiedkundige en bibliograaf, omstreeks 1830 te Parijs ge-

boren, studeerde in de rechten en werd advocaat bij het Hof te New-York, maar leeft sedert jaren te Parijs, waar hij zich voornamelijk met de ontdekkingsgeschiedenis bezig houdt. Hij schreef: „Bibliotheca americana vetustissima" (1866), „Fernand Colomb, sa vie, ses œuvres" (1872), „Les Colombo de France et d'Italie" (1874), „Les Corte-Real et leurs voyages au nouveau monde" (1883), „Jean et Sébastien Cabot, leur vie et leurs voyages" (1882), „Christoph Colomb, son origine, sa vie, ses voyages, sa famille et ses descendants" (2 dln., 1884—1885), „Excerpta Colombiana" (1887), „The discovery of North America" (1892), „Jean Cabot, the discoverer of North America, and Sebastian, his son" (1896), „The diplomatic history of America, 1452, 1493, 1494" (1897) en „Deconverte et évolution cartographique de Terre-Neuve et des pays circonvoisins" (1900); verder de strijdschriften „Christophe Colomb, les Corses et le gouvernement français" (1890), „Christoph Colomb devant l'histoire" (1892) en „Christoph Colomb et les académiciens espagnols" (1894); ten slotte „L'abbé Prevost" (1896).

Harrogate of *Harrogate*, een badplaats in het Engelsche graafschap York, ligt aan den spoorweg, 32 km. ten noordwesten van York, en telt (1901) 28414 inwoners. Men vindt er vele hotels en uitstekende badinrichtingen. De bronnen zijn zwavel- en staalbronnen.

Harrow on the Hill, een stad in het Engelsche graafschap Middlesex, ligt op een heuvel en telt (1901) 10220 inwoners. De stad is beroemd door de in 1571 door *John Lyon* gestichte school voor aristocratische kringen, waaro.a. *Byron*, *Peel*, *Palmerston* en *Sheridan* hun opvoeding genoten en waarvan o.a. *Vaughan* en *Butler* directen waren.

Harry, Myriam, een Fransch schrijfster, geboren in 1875 te Jeruzalem, bracht haar eerste jeugd in het Oosten door, bezocht vervolgens kostscholen te Londen en Berlijn en kwam eindelijk naar Parijs, waar zij de collegies in het Arabisch aan de school voor Oostersche talen, alsmede voorlezingen aan de „Ecole des Hautes Etudes" volgde. Zij leverde onder een schuilnaam romans in Engelsche en Duitse tijdschriften en schreef sedert 1898 voor de „Fronde" novellen, welke later in boekvorm, als „Passage de Bédouins" (1899), verschenen. Vervolgens bereisde zij Cochín-China en Voor- en Achter-Indië, waarover zij beschrijvingen leverde, later ten deele verschenen in boekvorm, als „Petites épreuves" (1902). In 1904 werd zij algemeen bekend door haar modernen roman „Conquête de Jérusalem", gevolgd door „Paradénia" (1905). In 1906 werd haar een zending naar Tunis opgedragen. In 1903 heeft *Harry Max Halbe's* „Jugend" vertaald in het Fransch, welk stuk te Parijs, Brussel en Genève veel bijval vond.

Harsdörfer, Georg Philipp, een Duitseh geleerde en dichter, die tot een aanzienlijk geslacht te Neurenberg behoorde, werd geboren den 1sten November 1607, studeerde te Altdorf en Straatsburg, reisde geruimen tijd in ons land, Engeland, Frankrijk en Italië en verwierf daardoor een uitgebreide taalkennis. Zijn geschriften, van welke de „Poetischer Trichter" (3 dln., 1647—1653), merkwaardig is, beslaan een 50-tal deelen. Hij was

meer een geestig schrijver dan een grondig geleerde. Vele liederen van zijn band vindt men in zijn: „Fransimimmersgesprächspiele“ (8 dln., 2de druk, 1642—1649). Met zijn dichtertijken vriend *Klaf of Clajus* stichtte hij in 1644 te Neurenberg de *Pegnitzorde* (zie aldaar), werd lid van den raad der stad en overleed aldaar den 22sten September 1658.

Harsen (*Resinae*) zijn plantensappen, welke in de *harsgangen* (zie aldaar) van zeer veel planten voorkomen en uit koolstof, waterstof en een weinig zuurstof bestaan. Vooral in tropische planten en bij ons in de coniferen komt hars in alle bestanddeelen der plant voor, het moest echter in den bast. Bij sommige gewassen vloeit de hars, tegelijk met de etherische olie, waarin zij opgelost is, van zelf uit den stam, bij andere eerst na het maken van insnijdingen, en wordt na eenigen tijd met de lucht in aanraking te zijn geweest hard; weer andere soorten verkrijgt men door de plantendeelen met alcohol nit te trekken en de vloeistof vervolgens in te dampen of met water te precipiteeren.

Harsen zijn meestal geel of bruin gekleurd, amorf of kristallijn, doorzichtig of doorschijnend, hebben een glanzig-schelpachtige breukvlakte, een soortelijk gewicht van 0,9—1,3, zijn onoplosbaar in water, gedeeltelijk oplosbaar in alcohol, somtijds alleen in ether, chloroform, zwavelkoolstof, benzol, etherische of vette oliën, ja sommige worden eerst door smelten oplosbaar. Sommige worden reeds bij 100° C. week, andere smelten eerst bij 300° of hooger. Zij zijn niet vliechtig, verbranden met een roetgevende vlam en leveren bij droge destillatie brandbare gassen en oliën (zie *Harzolie*). Wat hun natuurkundige eigenschappen betreft, staan zij dicht bij de vetten, bezitten echter een geheel andere constitutie. Scheikundig bestaan zij nooit uit een enkele stof, maar vormen steeds een min of meer gecompliceerd mengsel. Hoofdbestanddeelen vormen de esterachtige, splijtbare resinen, de zeer standvastige resinen, verder aromatische zuren, de harszuren (zie aldaar) en etherische oliën. Hun physiologische beteekenis is nog niet bekend. Sommige plantkundigen bonden hen voor excreten, welke gedurende het voedingsproces als overtollig nitgescheiden worden. Eenige der voornaamste harsen zijn anisohars, asfalt, benzoëhars, damarhars, kopal, mastik en schellak.

Een innig mengsel van hars met gom en etherische olie vormen de in de planten voorkomende gombarsen (zie *Gom*), dik vloeibare, sterk riekende mengsels van hars met veel etherische olie, de balsams (zie aldaar). Barnsteen (zie aldaar) en eenige soortgelijke stoffen (zoals ten deele kopal) zijn fossiele harsen.

De harsen vinden toepassing tot bereiding van veruis, zeep, kit, pleisters, verfstoffen, geneesmiddelen enz. Uit de goedkoopere soorten wordt gas (zie *Gasfabriek*) gestookt, harsessence, harsolie enz. vervaardigd.

Harsessence of *harsspiritus* in het vliechtig gedeelte van de harsolie (zie aldaar), dat het eerst overgaat, als colophonium langs den drogen weg gedestilleerd wordt. Het is een heldergele vloeistof met een scherp reuk, welke vooral gebruikt wordt tot het bereiden van ver-

nissen, waarbij het terpentijnolie kan vervaagen.

Harsgang noemt men de gangen of holten in de organen van vele planten, welke met hars gevuld zijn. Somtijds zijn het slechts holten of zakachtige verwijdingen, zooals in de bladeren van vele coniferen en cypressineen, of in de schors der dennen, waar zij echter een aanzienlijken omvang bereiken kunnen; somtijds treden zij in het houtweefsel van wortel en stam als lange kanalen op, die dikwijls met elkander in verbinding staan. De harsgang wordt steeds omgeven door parenchymatische cellen, waarin de hars gevormd wordt.

Harslijm. Zie *Harszeep*.

Harsolie verkrijgt men door droge destillatie van gewone hars (*colophonium*). Wordt dit laatste in een gietijzeren destilleerblaas boven een vrij vuur verwarmd, dan gaat naast andere producten eerst *harsessence* (zie aldaar) over en bij verwarming tot een hoogere temperatuur (200—300° C) eerst dikke *harsolie* als een dikke, blaauwachtige vloeistof en vervolgens *dunne harsolie*, eveneens hlanwachtig van kleur, maar dun vloeibaar. Als residu bondt men coke of pek over. De ruwe olie wordt met kalk verzeep en onder toeroeging van paraffineolie tot wagensmeer en goedkoopere machineolie gebruikt. De geraffineerde olie heeft een gele kleur en zachten geur, fluoresceert niet, is geheel neutraal, bezit een soortelijk gewicht van 0,975—0,985 en wordt als machineolie, tot bereiding van veruisen en tot vermenging met andere oliën (petroleum, lijnolie) gebruikt.

Harsspiritus. Zie *Harsessence*.

Harsvernis is een vernis, welke verkreges wordt door oplossing van hars in spiritus, terpentijn- of lijnolie.

Harsvloed (*Resinosis*) is een ziekelijk verschijnsel bij coniferen, bestaande in een overmatige afscheiding van hars. De oorzaak kan verschillend zijn, zooals belediging van de schors, optreden van zwammen, ongeschikte bodem enz.

Harszeep is een zeepachtige stof, welke verkregen wordt door hars in alkaliën op te lossen, bijv. te koken in een oplossing van soda. Zij wordt gebruikt tot het lijmen van papier (*Harslijm*) en tot bereiding van goedkoopere huisbondzeep, waarbij de hars een gedeelte van het dunnerde vet vervangt.

Harszuren zijn een aantal zeer samengestelde zuren, welk een bestanddeel nitmaken van de harsen (zie aldaar), zooals abiëtine-, pimarzuuren enz. Door alkaliën worden ze omgezet in harszeep (zie aldaar).

Hart is de naam van eenige sterren, zooals het *Hart van Karel II*, een ster van de 3de grootte in het sterrenbeeld de Jachthonden, het *Hart der Slang*, een ster van de 2de grootte in Ophiuchus, met *Arcturus* en *Gemma* een rechthoekigen driehoek vormende en tegenover de hypotheus staande, en het *Hart der Waterslang*, een ster van de 2de grootte, de voornaamste in de Waterslang. Men vindt haar in de oostelijke verlenging van de rechte lijn, welke door de 3 sterren van den gordel van Orion loopt.

Hart. Zie *Hart en Bloedvaten*.

Hart, *Salomon Alexander*, een Engelsch schilder, geboren te Plymouth in April 1806, leerde eerst voor graveur, studeerde daarna aan de academie en beoefende alle takken van zijn kunst.

De motieven van zijn eerste doeken waren ontleend aan den Mozaïschen eeredienst, zooals „Catechisatie“, „Opstelling der Wetsrollen“ en „Poolische synagoge“. De beste uit zijn eerste periode (1830—1840) zijn „Isaak van York in het kasteel Front-de-Bœuf“, „Communie van Katholieke edellieden in de 16de eeuw“, „Wolsey en Buckingham“, „Richard en Saladijn“, „Thomas Morus ontvangt den vaderlijken zegen“, „Hendrik I verneemt de schipbreuk van zijn zoon“. In 1845 ging hij naar Italië, waar hij motieven vond voor zijn Roomsche doeken, zooals: „Het klooster Ognissante te Florence“, „Offer aan de Madonna“ enz. Later keerde hij tot de historieschilderkunst terug met „Milton bezoekt Galilei in de gevangenis“, „De drie uitvindsters der boekdrukkunst“ en „Columbus als kind“. Hij overleed den 11^{den} Juni 1881 te Londen.

Hart, Alexander van der, een Nederlandsch krijgsman, geboren te Rotterdam den 19^{den} Augustus 1808, nam reeds vroeg dienst bij de marine, werd kweekklopp op de militaire school te Samarang en in 1826 2de luitenant bij de artillerie. Hij oam deel aan den oorlog tegen *Dipa-Negara* en werd in 1830 overgeplaatst naar Sumatra, waar hij zich in talrijke gevechten onderscheidde en in 1832 gewond werd. Zijn dapperheid bezorgde hem in 1834 de Militaire Willemsorde 4de klasse en een benoeming tot 1sten luitenant, hoewel hij te voren wegens onopgaste uitdrukkingen op bevel van den gouverneur-generaal voor den tijd van 6 maanden op non-activiteit was gesteld. In 1836 werd hij kapitein, in 1838 ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, in 1843 majoor-adjoint bij den generaal staf en in 1845 luitenant-kolonel. Achtereenvolgens werd hij belast met de betrekkingen van waarnemend resident en militair commandant der noordelijke afdeling van Sumatra, van resident in de Padangsche Bovenlanden en van gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden. Hij stichtte er veel goeds, doch kwam in den nacht van den 25sten op den 26sten Mei 1855 in zijn eigen wonig door de hand van een sluipmoordenaar om het leven.

Hart, William, een Schotsch schilder, geboren te Paisley in 1822, ging met zijn ouders naar Albany en was als ruitverlaker werkzaam, tot hij zich aan het schilderen van portretten wijdde. Na een studiereis door zijn vaderland, vestigde hij zich te New-York, waar hij landschappeschilderde. In 1858 werd hij lid der academie aldaar en was van 1870—1873 voorzitter van het genootschap van aquarelschilderkunst. Tot zijn beste stukken behooren: „Terugkeer van den molen“, „Pastorale“, „Het gouden nû“, „Kinderen aan het strand“, „September-sneeuw“, „Herfst in de bosschen van Maine“, „Schemering bij de beek“, „Regendag“ en „Nevelige morgen“. Hij overleed den 18^{den} Juni 1894 te New-York.

Hart, sir Robert, chef van het Chineesche toelbestuur, geboren in 1835 te Portadown (Ierland), kwam in 1854 als leerling-tolk bij het Britsche consulaat te Hongkong, was in 1858 secretaris der commissie, die gedurende de Fransch-Engelsche bezetting het gezag uitoefende, en ging in 1859 in Chineesche dienst over. In 1863 werd hij aan het hoofd der zetellen geplaatst en in 1890 door de Chineesche regeering benoemd tot inspecteur-

generaal van het tolwezen en van de posten. Meermalen trad hij op als bemiddelaar tusschen China en de Europeesche mogendheden. In 1893 werd hij tot baronet verheven. Bij de Chineesche regeering stond hij hoog in aanzien en draagt den Mandarijneknoop van den eersten rang. Nootans begonnen na den boksersopstand en de veroveringstochten der verbondene vreemde troepen, de jong-Chinezen ook tegen *Hart* te werke en zij dreven eenige jaren geleden door, dat twee Chineesche ambtenaren voortaan toezicht zonden houden op den douanedienst. Daarop volgde in Januari 1908 zijn benoeming tot Chineesch minister van Staat, hetgeen gelijk stond met zijn ontslag, dat slechts door dien eertitel voor hem minder pijnlijk werd gemaakt. Hij werd opgevolgd door sir R. Bredon.

Gedurende de 46 jaren van zijn ambtelijk werk heeft *Hart* China slechts twee keeren, in 1866 en 1878, met verlof tijdelijk verlaten. Op zijn tweejarig verlof, dat hij in 1907 ontving, volgde het bovenvermelde ontslag. *Hart* heeft den Chineeschen douanedienst tot een der eerste instellingen gemaakt, die een vaste bron van inkomsten opleverde. De misbraken van vroeger hielden op; ontzaglijke sommen werden dus nitgespaard en aan het Chineesche staatskrediet een vaste grondslag gegeven, welke het sluitte van buitenlandsche leeningen mogelijk maakte. China erkende dit en schonk *Hart* zijn volle vertrouwen. Hij had grooten invloed en werd als een macht achter den troon beschouwd. In hachelijke oogenblikken, wanneer China zich te verweren had tegen Europeesche invloeden, beschouwde hij zich niet als een Europeesch diplomaat, die op China een druk moest uitoefenen, maar bleef volkomen onpartijdig. Behalve talrijke opstellen, schreef hij: „These from the laod of Sinim“ (2de druk 1903).

Hart, Heinrich, een Duitsch schrijver, geboren te Wezel den 30sten December 1855, studeerde te Munster, Halle en München, was vervolgens te Bremen, Glogan en Berlijn als journalist werkzaam, nam in 1887 met zijn broeder de letterkundige en toneelkritiek in de „Tägliche Rundschau“ op zich en in 1900 die in „Der Tag“. Door de met zijn broeder geschreven „Kritische Waffengänge“ (6 dln., 1882—1884) was hij een der baanbrekers van de naturalistische richting in zijn land. Met hem gaf hij verder ook de „Deutsche Monatsblätter“ (1878—1879), „Kritisches Jahrbuch“ (1889), „Allgemeiner deutscher Literaturkalender“ (1879—1882), „Buch der Liebe. Blütenlese aus der gesamten Liebeslyrik“ (2de druk, 1890), „Vom höchsten Wissen. Vom Leben in Liebt“ (1900), „Die neue Gemeinschaft, ein Orden vom wahren Leben“ (1901) nit. Van zijn dichterlijke werken noemen wij: „Weltpfingsten. Gedichte eines Idealisten“ (2de druk, 1884), de tragedie „Sedan“ (1883), „Das Lied der Menschheit. Epos in 24 Gesängen“, waarvan 3 deelen verschenen zijn eo de novellen „Kinder des Lichts“ (1894). Hij overleed te Tecklenburg den 11^{den} Juni 1906.

Hart, Julius, een schrijver en broeder van den voorgaande, geboren te Munster den 9^{den} April 1859, studeerde te Berlijn, ging in 1878 als toneelrecensent naar Bremen, was daarna als journalist te Glogan en Bromberg werkzaam en leeft

sedert 1881 te Berlijn. Behalve de reeds genoemde, met zijn broeder geschreven werken, dichtte hij: „Sansara. Gedichte“ (2de druk, 1887), „Don Juan Tenorio“ (1881), „Der Sumpf“ (drama, 1885), „Fünf Novellen“ (1888), „Homo Sum. Ein neues Gedichtbuch“ (1890), „Sehnsucht“ (1893), „Stimmen in der Nacht. Visionen etc.“ (1898), „Triumph des Lebens“ (1898), verder „Geschichte der Weltliteratur und des Theaters“ (2 dln., 1894—1897), vertalingen, „Der neue Gott“ (1890) en „Die neue Weltenkenntnis“ (1902).

Hartader. Zie *Hart*.

Hartbeklemming is een smartelijke, de ademhaling belemmerende spanning in het onderlijf nabij het hart; in figurlijke beteekenis synoniem met ontsteltenis, angst.

Hartboezem. Zie *Hart*.

Harte, Francis Bret, een heegaafd Noord-Amerikaansch schrijver en dichter, geboren te Albany, (New-York) den 25sten Augustus 1839, vertrok in 1854 naar Californië, waar hij achtereenvolgens werkzaam was als goudrooier, onderwijzer, letterzetter, mederedacteur van het weekblad „The golden Era“ te San Francisco en uitgever van het blad „The Californian“. In 1864 werd hij tevens secretaris bij een afdeling van de munt der Verenigde Staten te San Francisco, gaf den „Overland Monthly“ in het licht, welke grooten huyal vond, en verwerfde door het humoristisch gedicht „Heathen Chinese“ grooten roem. In 1871 hegaf hij zich naar New-York en vervelgens naar Boston en werd in 1876 consul der Vereenigde Staten te Krefeld. Sedert Maart 1881 bekleedde hij de betrekking te Glasgou, vestigde zich in 1885 te Londen, en overleed den 6^{den} Mei 1902 te Camberley bij Aldershet. Zijn novellen hebben grooten opgang gemaakt. Daarvan noemen wij: „The luck of roaring camp“ (1869), „The outcasts of Poker Flat“ (1870), „Poems“ (1870), „Peetical works“ (1873), „Mrs. Skagg's husband“ (1872), „Echoes of the foothills“ (1874), „Tales of the Argonauts“ (1875), „Thankful blossom“ (1876), „Gabriel Conroy“ (1876), „Two men of Sandy“ (1876), „The story of a mine“ (1877), „Drift from two shores“ (1879), „The twins of the Tabel Mountain“ (1879), „Flip, and Found at Blazing Star“ (1882), „In the Carquiner Woods“ (1883), „On the frontier (1884), „By shore and sedge“ (1885), „Maruja“ (1885), „Snowbound at Eagle's“ (1886), „A millionaire of Rough and Ready“ (1887), „The queen of the Pirate Isle“ (1887), „The Argonauts of North Liberty“ (1888), „A Phyllis of the Sierra“ (1888), „Cressy“ (1889), „The heritage of Dedlow Marsh“ (1889), „A waif of the plains“ (1890), „A ward of the golden gate“ (1891), „A Sapphi of Green Springs“ (1891), „A first family of Tasajara“ (1892), „Colonel Starbottle's client“ (1892), „Snay“ (1893), „A protégée of Jack Hamlin's“ (1894), „The bellringer of Angel's“ (1894), „Clarence“ (1895), „In a hollow of the hills“ (1895), „Devil's ferd“ (1896), „The crusade of the Excelsior“ (1897), „Three partners“ (1899) en „From sandhill to pine“ (1900).

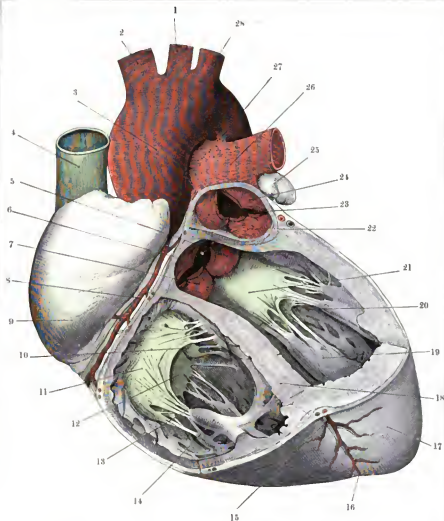
Hartebeest is een andere naam voor os-antilope (zie *Antilope*).

Hartel, Wilhem August, ridder eov, een Oostenrijksch letterkundige, geboren den 21sten Mei 1839 te Hof in Moravië, studeerde te Weenen,

werd huisonderwijzer hij graaf *Lauchovici-Beris*, vestigde zich vervolgens als privaatdocent te Weenen en werd erin 1869 huietgewoon en in 1872 gewoon hoogleeraar in de klassieke letterkunde. Ook werd hij in 1871 corresponderend en in 1875 gewoon lid van de Keizerlijke Académie van Wetenschappen. In 1882 werd hij door zijn benoeming tot ridder in de Orde van de Lijeren Kroon in den adelstand epgenomen, in 1890 tot directeur der hofbibliotheek en levenslang lid van het Heerenhuis benoemd, terwijl hij in de kabinetten-*Clary* (1899) en *Körber* (1900) minister van Eeredienst en Onderwijs was. Hij leverde: „Homericche Studien“ (3 dln., 2de druk van het 1ste deel, 1873), „Demosthenische Studien“ (2 dln., 1877—1878), „Studien über attisches Staatsrecht und Urkundenwesen“ (1879), „Über die griechischen Papyri Erzherzog Rainer“ (1886), „Kritische Versuche zur 5. Dekade des Livius“ (1888) en „Patristische Studien“ (1890—1895), alsmede nieuwe uitgaven van *Eutropius* (1872), *Cyprianus* (3 dln., 1868—1874), *Ennodius* (1892) en van *Cagliari*, de drie laatsten in het „Corpus scriptorum ecclesiasticorum“. Verder hewerke hij de „Bibliotheca patrum latinorum Hispaniensium“ (dl. I, 1887) en den 17^{den}—21sten druk van *Curtius' „Griechische Grammatik“* en gaf met *Wichhof* „Die Wiener Genesis“ (1895) uit. Sedert 1874 was hij mederedacteur van de „Zeitschrift für österreichische Gymnasien“ en in 1879 stichtte hij met *Schenk* het tijdschrift „Wiener Studien“. Hij overleed te Weenen den 13^{den} Januari 1907.

Hart en Bloedvaten (zie de plaat). Het menschelijk lichaam is overal met een niterst fijn netwerk van nauwelijks voor het bloote oog zichtbare hnisjes doorweven, welke den naam van *haarvaten* dragen. Door hun dunne wanden hengen zij bestanddeelen van het bloed aan het weefsel en zijn zij tevens in staat daaruit vloeibare deelen door absorptie op te nemen. Terwijl hij die voeding van het weefsel het bloed de zuurstof, aan zijn haemoglobine gebonden, afsetst en daarvoor koolkrur nit het weefsel opneemt (zie *Bloed*), verandert het in de haarvaten weldra zoozeer, dat het niet langer geschikt is, om tot voeding te dienen. Het onbruikbaar geworden bloed maakt gestadig plaats voor ander bloed, hetwelk uit het hart door de groote slagaderen gestuwd wordt. Die slagaderen vertakken zich meer en meer, werden daarbij steeds nanwer en dunner van wand, tot zij in haarvaten (zie aldaar) eindigen. Dat geheele stelsel geeft men den naam van *slagaderstelsel*. Daarentegen stroomt het verontreinigde bloed door de allengs wijder wordende takken van het *aderstelsel* naar het hart terug. Aan deze beweging van het bloed uit het hart door de slagaderen, haarvaten en aderen naar het hart terug, geeft men den naam van *grooten bloedomloop*. Van dezen is de *kleine bloedomloop* onderscheiden. Het hart namelijk is door een wand in 2 afdeelingen verdeeld, in een rechteren een linkerheft, en elk dier twee afdeelingen in een onderste en bovenste gedeelte, *kamer* en *boezem* genoemd. Het bloed, dat door de slagaders de kamers verlaat, keert door de aderen naar den boezem terug. De linkerkamer zendt het door de aorta naar het geheele lichaam behalve naar de longen, de rechterkamer door de longslagader naar het haarvatenweefsel der longen, waar het

HET MENSCHELIJK HART VAN VOREN.

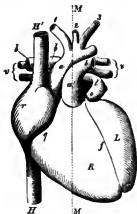

't Linker Hart is meer naar voren gedraaid, de kamers zijn geopend. De kleppen van de longslagader, behoorende tot de rechter kamer, moeten rechts van het kamerschot gedacht worden. Zij zijn hier naar links geteekend om de aorta-kleppen te laten zien.

1. Linker Halslagader, 2. A. anonyma, 3. Aorta, 4. Bovenste Holle Ader, 5. Halvemaanvormige kleppen van de Aorta: Rechter klep, 6. Linker klep, 7. Achterste klep, 8. Rechter kroonslagader, 9. Rechter boezem, 10. Valv. tricuspidalis, middelste vlies, 11. Voorste Vlies, 12. Achterste vlies, 13. Rechter Kamer, 14. Voorste papillairspier, 15. Linker Kroonslagader, 16. Incisura cordis, 17. Linker Kamer, 18. Kamerschot, 19. Achterste papillairspier, 20. Achterste vlies van de mitralis, 21. Valvula bicuspidalis of Mitralis, voorste vlies, 22. Kleppen van de Longslagader: Linker halvemaanvormige klep, 23. Rechter halvemaanvormige klep, 24. Voorste halvemaanvormige klep, 25. Linker hartoor, 26. Longslagader, 27. Ductus arteriosus Botalli (zie Embryo), 28. Linker Sleutelbeenslagader.

in het bloed opgeloste koolzuur plaats maakt voor de zuurstof der ingeademde dampkringslucht, waardoor het gezuiverd en opnieuw tot voeding geschikt geworden bloed door de longaders naar den linkerboezem en uit dezen naar de linkerkamer stroomt, om van hieruit opnieuw den grooten omloop te beginnen. Den stroom van rechterkamer — longslagaders — longen — longaders naar den linkerboezem noemt men den kleinen bloedsomloop; in dezen bergen de slagaders aderslijk bloed en de aders slagaderslijk bloed, maar de richting van den bloedstroom, n.l. voor de slagaders van het hart af en voor de aders naar het hart toe, hebben zij met andere slagaders en aders gemeen.

Het hart is alzoo het middenpunt van den grooten en kleinen omloop, een stuwwerk, dat het bloed in het slagaderstelsel drijft. Het is gelegen achter het borstbeen iets meer naar de linker voorzijde der borstkaat boven het middenrif. Zijn geregelde samentrekkingen, de hartkloppingen, kan men onder den linker borsttepel duidelijk voelen en zelfs zien. De plaats, waar het hart zich bevindt, kan men bij percussie waarnemen door het doffe geluid, dat aanmerkelijk verschilt van den toon, dien men hoort op de plaatsen, waarachter zich de met lucht gevulde longen bevinden. Waar de randen der long over het hart heenliggen, is de percussietoon niet „mat“, maar „gedempt“ en die gedempte zone moet men door de percussie bepalen om de grootte van het hart te vinden. Die grootte is eenigzins verschillend, doch komt in het algemeen overeen met de grootte van de vuist van denzelfden persoon. Het heeft de gedaante van een afgeknotten kegel, welks top naar beneden en tevens naar de linker zijde is gericht. In bijgaande afb. is het hart voorgesteld in zijn natuurlijk stand en van voren gezien. *M M* stelt voor de lengte-as van het lichaam.

Hart.

Een groeve wijst de grens aan van den wand, die het hart in 2 deelen splitst. De rechter helft ligt meer naar voren en de linker helft meer naar

achter, zoodat gemelde groeve van voren meer naar de linker-, maar aan den achterkant van het hart meer naar de rechterzijde gelegen is. Een dwarse groeve verdeelt voorts het hart in een onderste en bovenste gedeelte. Zij komt overeen met de peesachtige ringen, van klappvliezen voorzien, waardoor elk dier afdeelingen wederom in 2 deelen gesplitst wordt, in de boezems en kamers. In de boezems stort het bloed van de aderen zich uit, hetwelk vervolgens afdaalt in de kamers, vanwaar het door samentrekking van het hart, waarbij gemelde klappvliezen zich sluiten en den terugweg naar de boezems onmogelijk maken, in de slagaders gestuwd wordt. Deze worden door de bloedgolf nitgerect en dringen die weer terug, maar de weg naar de kamers wordt nu versperd door de kleppen in den mond van de aorta en van de longslagader, welke kleppen bij de samentrekking der kamers openstonden, maar nu door de terugdringende bloedgolf gesloten worden totdat een nieuwe samentrekking een nieuwe golf in de slagaders werpt. Terwijl de hartkamers zich door samentrekking (*systole*) van hun bloed ontlasten, vullen zich de boezems met naar het hart terugkeerend bloed, en zoodra de kamers na de samentrekking verslappen en wijder worden (*diastole*), trekken de boezems zich samen en storten hun inhoud in de kamers uit. De rechter boezem doet dat door het ostium venosum dextrum heen, de linker boezem door de opening tusschen linker boezem en linker kamer, het ostium venosum sinistrum. Het eerste ostium kan gesloten worden door een klep, die uit drie vliezen bestaat en *valvula tricuspidalis* heet, de klep tusschen linker boezem en linker kamer bestaat uit twee vliezen en heet *valvula bicuspidalis* of *mitralis* (zie de plaat). De klappvliezen worden gespannen door peesige draden, welke dwars door de hartkamer loopen en aan spiertepeltjes van de spierwanden der kamers bevestigd zijn. Zij verkorten zich bij de samentrekking van de wanden der kamers en geven dan steun aan de deelen van de klep, die anders door den bloeddruk hij de systole der kamers zouden omslaan in de boezems en de passage vrijlaten. Die spieren heeten papillairespieren. (Zie de plaat). De spier van den hartwand zelf is dwars gestreept en zijn hundsels loopen in verschillende richting. De oppervlakkige lagen loopen schnins over de twee kamers, dan om de punt van het hart heen en gaan dan in de diepere lagen over. Bij de basis van het hart vindt men ook breede ringen van kringvormig-loopende hundsels, die slechts één kamer bekleeden.

De wand van de linkerkamer is dubbel zoo dik als die van de rechterkamer, die alleen voor den kleinen bloedsomloop beboeft te zorgen. Zoals de percussie ons de grootte van het hart leert kennen, zoo leert ons de auscultatie zijn arbeids-toestand. Want door de sluiting van de kamerboezemkleppen in de kamersystole, en de sluiting van de slagaderkleppen in de diastole ontstaan twee tonen, de eerste en de tweede *harttoon*. De eerste kan men het best hooren op de plaats van den hartstoot, onder den tepel, waarheen het geluid van de mitraalklep geleid wordt, terwijl men den toon van de tricuspidalklep het best aan den rechterrand van het borstbeen bij de vijfde rib hoort. Den tweeden harttoon, n.l. dien van de

aortakleppen, verneemt men het duidelijkst links van het borstbeen tusschen de 2de en 3de rib, dien van de longslagaderkleppen, tusschen 2de en 3de rib rechts van het borstbeen. Versterking of verzwakking van den eersten toon duidt op versterkte of verzwakte werking van de kamer, versterking hijv. van den 2^{den} toon van de longslagader op overvulling van den kleinen bloedsomloop. Nog gewichtiger is de verandering van de tonen in *geruischen*. Wanneer hijv. de mitralis zich niet goed sluit, dan dringt hij de systole van de kamer een deel van het bloed uit de linker kamer er doorheen naar den linker boezem en daardoor verandert de zuivere eerste harttoon in een *systolisch geruisch*. Hetzelfde gevolg, n.l. een systolisch geruisch, heeft een vernauwing (stenose) van de nitmonding van de aorta, want dan moet het bloed zich door een spleet wringen en dat verwekt geruischen, terwijl omgekeerd een vernauwing van het linker ostium venosum of een defect aan de aortaklep zich in de *diastole* doet gelden, waarbij een *diastolisch hartgeruisch* den tweeden harttoon vervangt. De gedaante der 4 ruimten van het hart is zeer verschillend. Daar het verticale tusschenschot naar de zijde der rechter afdeling gewelfd is, heeft deze op doorsnede een halvemaa-vormige en de linker afdeling een ronde gedaante. De kamers zijn naar onderen gesloten, en de nitgangen bevinden zich in het bovenste gedeelte. In de figuur is *R* de rechter en *L* de linker hartkamer, *r* de rechter en *l* de linker boezem, *a* de slagader voor het lichaam en *a'* die voor de longen. Reeds genoemde kegelvormige nitsteekels en de vooruitspringende spierhuidels geven aan de kamers een onregelmatig voorkomen. De binnenste oppervlakte der boezems is effener, maar deze zijn in hun geheel veel onregelmatiger. Elk van deze heeft een blinden top, het oor genaamd, waardoor het hart een eenigszins afgeronde gedaante krijgt. In o ziet men het oor van den linker boezem. De 4 ruimten zijn van binnen bekleed met een glad weivlies (endocardium). Een dergelijk vlies omgeeft het hart van buiten tot aan den oorsprong der vaten en is hier omgeslagen, om het hart nogmaals tot aan het onderste uiteinde te bekleeden en draagt den naam van hartzak (pericardium). Die beide bekleedsels zijn echter niet samengegroeid, maar door eenig vocht gescheiden, zoodat zij over elkander kunnen schuiven. Het hart is dus geplaatst in een glibberigen zak, waarin het bij elke hartklopping gemakkelijk van stand veranderen kan. Niet ongepast heeft men het hart vergeleken bij een hoofd, in een dubbele, ingestulpte slaapmuts gestoken.

De vaten van den kleinen bloedsomloop staan in verband met de longen en vereischen dus geen uitvoerige beschonwing. De slagader, die uit de rechter hartkamer ontspringt, draagt den naam van longslagader (*a'*). Deze kan aan zijn begin worden gesloten door drie halvemaa-vormige klapvliezen, welke zich openen naar de zijde der longen, maar zich sluiten bij de verslapping der kamers. De aderen van den kleinen bloedsomloop, die zich in den linker boezem nitstorten, worden longaderen (*v*) genoemd.

De slagaders en aders van den grooten bloedsomloop verschillen onderling aanmerkelijk. De wand der slagaders is dikker en veerkrachtiger,

om aanzienlijker drukking te kunnen verduren; haar aantal is kleiner en haar ruimte in het algemeen minder groot, doch het bloed stroomt er met veel meer snelheid doorheen. Voorts heeft men in de aders talrijke klapvliezen, die het terugstroomen van het bloed verhinderen. Wanneer de spieren, waartusschen de aders in de ledematens loopen, zich samentrekken, drukken zij op de aders en bevorderen daarmede den bloedsomloop, die zich door den vorm der kleppen alleen in de richting van het hart bewegen kan. Voorts vormt het aderstelsel een afzonderlijk net van aderen onder de huid, welke met de dieper gelegen, groote aderen in verband staan en insgelijks tot afvoer van het bloed dienen, terwijl de dieper gelegene, meestal ten getale van twee, langs de slagaders loopen. Bij een verwonding ziet men, dat het bloed uit de slagaders hij tusschenpozen met een straal te voorschijn komt, terwijl het bloed uit de aders kalm wegvloeit.

Evenals het slagaderstelsel der longen, zo neemt ook dat des lichaams een aanvang met een enkelen stam, de aorta (*a*) genaamd. Deze ontspringt uit de linker hartkamer en is daar door een 3-deelig klapvliez gesloten. Zij klimt aanvankelijk omhoog nadat zij onmiddellijk achter de kleppen heeft gezorgd voor de voeding van de hartspier, door het afgeven van een rechter en een linker kroonslagader (zie plaat), en buigt zich dan met een boog achterwaarts naar de wervelkolom, waarlangs zij naar het bekken afdaalt. Uit het bolle gedeelte des aorta-boogs ontspringen 3 groote slagaders (1, 2, 3), welke naar den hals, het hoofd en de armen loopen. De eerste (1), Art. anonyma, verdeelt zich weldra weder in 2 takken, n.l. in de slentelbeenslagader en de rechter halslagader, terwijl de beide andere slagaders (2 en 3) voor de linkerzijde dienen. (Zie de plaat bij *Bloedvaten*). De halslagader voorziet hals en hoofd van bloed; men kan haar aan beide zijden van den hals voelen kloppen. Tot haar takken behooren de kaakslagader en de slaapslagader, dicht vóór het oor gelegen. De slentelbeenslagader vervolgt haren weg naar den arm, nadat zij onderscheiden takken heeft afgegeven naar het bovenste gedeelte van den romp. Zij loopt als armslagader langs de binnenzijde van den bovenarm en verdeelt zich hij den elleboog in de ellepijp- en spaakbeenslagader. De aorta, langs de wervelkolom afdalend, levert aan beide zijden de slagaders der ribben en eenige takken aan de ingewanden der borst, komt vervolgens door het middenrif in de buikholte, waar zij dubbelparen naar de spieren van den romp en enkele naar de ingewanden van den buik afzendt en verdeelt zich eindelijk bij het hekken in de 2 groote bekkenslagaders, die, na het uitzenden van onderscheiden takken, als dijslagaders langs de binnenzijde der dijen loopen, dan zich naar achteren buigen en door de holte van de knieën haren tocht voortzetten, om zich daarna in 2 hoofdtakken, de scheenbeen- en de kuitslagader, te verdeelen.

De groote aders vergezellen, zooals wij reeds opmerkten, de slagaders. De aders van de maag, de darmen en de milt vereenigen zich echter tot een grooten stam, de poortader genaamd, welke naar de lever loopt, zich hier in talrijke takken en eindelijk in een net van haarvaten verdeelt,

die zich daarna weder tot een leverader vereenigen, om zich in de onderste holle ader (*H*) nite storten, welke al het aderlijk bloed van de onderste helft des lichaams terugvoert naar den rechter boezem (*r*), terwijl de bovenste holle ader (*H*) denzelfden dienst bewijst aan de bovenste helft van het lichaam.

Hartenstein, Gustav, een Duitsch wijsgeer, geboren te Planen den 18^{den} Maart 1808, bezocht de school te Grimma, studeerde te Leipzig in de godgeleerdheid en wijsbegeerte en vestigde zich met de verhandeling „De Archytae Tarentini fragmentis“ (1833) aldaar als privaatdocent, waarna hij er in 1834 tot hnitengewoon en in 1836 tot gewoon hoogleeraar benoemd werd. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Probleme und Grundlehren der allgemeinen Metaphysik“ (1836), „De ethnes a Schleiermachers proposita fundamenta“ (1837), „Ueber die neuesten Darstellungen und Beurteilungen der Herbartschen Philosophie“ (1838), „Die Grundbegriffe der ethischen Wissenschaften“ (1844), „Darstellung der Rechtsphilosophie des Hngo Grotius“ (1850), „Ueber den wissenschaftlichen Werth der aristotelischen Ethik“ (1859), „Ueber Locke's Lehre von der menschlichen Erkenntnis in Vergleichung mit Leibniz' Kritik derselben“ (1861) en „Ueber Leibniz' Lehre von dem Verhältnis der Monaden zur Körperwelt“ (1870). In 1848 werd hij benoemd tot epoborus der boekery te Leipzig, welke onder zijn bestuur gerangschikt en gecatalogiseerd werd. In 1859 legde hij het hoogleeraarsambt neder en ging wonen te Jena, waar hij den 2^{den} Februari 1890 overleed.

Hartford, de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Connecticut, ligt ten N.N.O. van New Haven aan den tot hier voor kleine stoombooten hervaarbaren Connecticut bij den mond der Parkriver, en telt (1900) 79850 inwoners. De stad is mooi gebouwd; van de openbare gebouwen is het regeeringspaleis het mooiste; verder het seminarium, het Trinity College, het postkantoor, het stadbnis, het atheneum met bibliotheek, talrijke andere bibliotheken, de kerk van den Goeden Herder en vele bankgebouwen. Men vindt er een doofstommeninstitant, een zieken-, een weeshuis en een krankzinnigengesticht. Hartford is de zetel van groote brand- en levensverzekeringsgemaatschappijen met een gemeenschappelijk kapitaal van 150 miljoen dollar. De industrie levert machines, hïjlen, schroeven, zagen, tapijten, zilverwaren enz. Beroemd is de wapenfabriek van Colt. De stad werd in 1636 gesticht. Tot 1875 was in onieven jaren zij, in even jaren New Haven de zetel van het bestuur van Connecticut, na dat jaar is zij de eenige hoofdstad.

Hartig, Georg Ludwig, een boesenaar der boschenltuur, geboren den 2^{den} September 1764 te Gladenbach bij Marburg, bezocht in 1781 de universiteit te Gieszen en werd in 1786 „Forstmeister“ van den vorst von Solms te Hungen in de Wetteran, waar hij een school voor boschenltuur deed verrijzen en zijn „Anweisung zur Holznacht“ (7de druk, 1818) schreef. In 1797 werd hij „Landforstmeister“ en „Forstrat“ van den prins van Oranje-Nassau te Dillenburg. Later ging hij als „Oberforstrat“ naar Stuttgart, werd in 1811 „Oberlandforstmeister“ in Praisn, in 1830

te Berlijn honorair professor en overleed aldaar den 2^{den} Februari 1837. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Anweisung zur Holznacht für Förster“ (8de druk, 1818), „Anweisung zur Taxation der Forste“ (4de druk, 1819), „Grundsätze der Forstdirektion“ (2de druk, 1813), „Lehrbuch für Förster“ (3 dln., 11de druk, 1877), „Lehrbuch für Jäger“ (11de druk, 1884), zijn hoofdwerk, „Kubiktabelle für geschnittene, beschlagene und runde Hölzer“ (10de druk, 1871) en „Lexikon für Jäger und Jagdfrennde“ (2de druk, 1859—1861). De laatste uitgaven dier werken zijn bezorgd door zijn zoon Theodor Hartig.

Hartig, Theodor, een boschbouwkundige, een zoon van den voorgaande, geboren te Dillenburg den 2^{den} Februari 1805, studeerde te Berlijn, werd in 1835 hoogleeraar aldaar, in 1838 aan het Collegium Carolinum te Brunswijk en tevens als „Forstrat“ lid van het boschbestuur aldaar. Hij overleed te Brunswijk den 26sten Maart 1880. Behalve nienwe drukken van zijns vaders werken schreef hij: „Die Aderflügel Deutschlands“ (ook „Die Familien der Blatt- und Holzwespen“ getiteld, 2de druk, 1860), „Vollständige Naturgeschichte der forstlichen Kulturpflanzen Deutschlands“ (9 dln., 2de druk, 1852), „System und Anleitung zum Studium der Forstwirtschaftslehre“ (1858), „Luft-, Boden- und Pflanzenkunde in ihrer Anwendung auf Forstwirtschaft“ (1877) en „Anatomie und Physiologie der Holzpflanzen“ (1878).

Hartig, Robert, een boschbouwkundige, een zoon van den vorige, geboren te Brunswijk den 30sten Mei 1839, bezocht het gymnasium aldaar en een afdeling van het Carolinum, reisde gedurende twee jaren in de voornaamste bosschen, studeerde van 1861 tot 1864 aan de school voor boschenltuur in zijn geboortestad, vervolgens aan de universiteit te Berlijn, promoveerde te Marburg en werd in 1867 geplaatst aan de school voor boschenltuur te Ebernvalde. In 1871 werd hij er professor en vertrok in 1878 in die betrekking naar München, waar hij den 9^{den} October 1901 overleed. Hij schreef o.a.: „Vergleichende Untersuchungen über den Wachstamsgang und Ertrag der Rothbuche und Eiche in Spessart, die Kiefer in Pommern, die Weisstanne im Schwarzwald“ (1865), „Die Rentabilität des Fichtennützholz und Buchenbrennholzwirtschaft im Harz und Wesergebirge“ (1868), „Wichtige Krankheiten der Waldbäume, Beiträge zur Mykologie und Phytopathologie“ (1874), „Die Zersetzungserscheinungen des Holzes der Nadelholzbäume und der Eiche“ (1878), „Untersuchungen aus dem forstbotanischen Institut zu München“ (1880), „Lehrbuch der Pflanzenkrankheiten“ (1882), „Die Zerstörung des Banholzes durch Pilze I. Der echte Hausschwamm“ (2de druk, 1902), „Die anatomische Unterscheidungsmerkmale der wichtigsten in Deutschland wachsenden Hölzer“ (4de druk, 1897), „Das Holz der Rothbuche“ (1888), „Lehrbuch der Anatomie und Physiologie der Pflanzen“ (1891), „Ueber die Einwirkung des Hütten- und Steinkohlenrauchs auf die Gesundheit der Nadelholzbäume“ (1896) en „Holznntersuchungen“ (1901).

Hartig, Pieter, een Nederlandsch natuurkundige, geboren te Rotterdam den 27sten Februari 1812, ontving zijn opleiding te Ehnay aan het Institut van Kinsbergen en bezocht in 1828

de academie te Utrecht, om zich op de geneeskunde toe te leggen. Nadat hij onder de vrijwillige jagers deelgenomen had aan den Tiendaagschen veldtocht, promoveerde hij in 1835 in de geneeskunde en verloskunde met een dissertatie, bevattende „Observations chorae sancti Viti et febris puerilis” en vestigde zich als arts te Ondewater. Zes jaar later werd hij benoemd tot hoogleraar aan het Athenaeum te Fraueker om 2 jaar daarna, toen gemelde school werd opgeheven, vond hij een nieuwen werkkring als boogleeraar aan de academie te Utrecht, waar hij zich aanvankelijk belastte met het onderwijs in de mikroskopische ontleedkunde enz., in de plantenfysiologie en de natuurlijke historie van het plantenrijk, terwijl hij in 1857 die in de vergelijkende ontleed- en dierkunde op zich nam en zich van nu af bij zijn onderwijs tot deze vakken bepaalde. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen en van verscheiden binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen. In 1872 werd hem door de Fransche Academie de prijs-Monthyon (2000 francs) toegekend, als schryver van het belangrijke werk „Recherches de morphologie synthétique etc.”, en ter gelegenheid van de viering van het derde eeuwfeest van het bestaan der academie te Leiden benoemde de Senaat aldaar hem in 1875 honoris causa tot doctor in de wis- en natuurkunde. Hij werd emeritus in 1882, vestigde zich toen te Amersfoort en overleed aldaar den 34^{den} December 1885. Van zijn geschriften noemen wij: „Bijdragen tot de geschiedenis der mikroscoopen in ons vaderland” (1846), „Recherches micrométriques sur le développement des tissus et des organes du corps humain, précédées d’un examen critique des différentes méthodes micrométriques” (1845), „Het microscoop, deszelfs gebruik, geschiedenis en tegenwoordige toestand” (3 dln., 2de druk, 1866) en als vervolg hierop „Nieuwste verbeteringen van het microscoop en zijn gebruik” (1868), met een Hoogduitsche vertaling van het geheele werk door prof. Thiele (3de druk, 1866), „De magt van het kleine, euz.” (2de druk, 1866, Hoogduitsche vertaling, (1851), „Monographie des Marattiacées” (in vereeniging met W. H. de Vriese, 1863), „Het eiland Urk, zijn bodem, voortbrengselen en bewoners” (1853), „De voorwereldlijke scheppingen, vergeleken met de tegenwoordige” (1857; Hoogduitsche vertaling door J. E. A. Martin, 1859), „Gedachten over het hooger onderwijs in ons vaderland” (1858), „Le Képalographe. Nouvel instrument destiné à déterminer la figure et les dimensions du crâne ou de la tête humaine” (1861), „Leerboek van de grondbeginselen der dierkunde, 3 dln., in twee afdeelingen” (1862—1874), „De bouwkunst der dieren” (2de druk, 1870), „L’appareil épistémologique des oiseaux” (nietgegeven door het Utrechtsch Genootschap, 1864), „Anno 2065. Een blik in de toekomst, door dr. Dioscorides” (3de druk, onder den titel van „Anno 2070, 1870), „Christiaan Huygens in zijn leven en werken geschilderd” (1868), „Mémoire sur le genre Potiorion” (nietgegeven door het Utrechtsch Genootschap, 1870). Verder leverde hij talrijke verhandelingen in de werken van het Kon. Ned. Instituut en van de

Kon. Academie van Wetenschappen, zooals: „Recherches sur la nature et les causes de la maladie des pommes de terre” (1846), „De bodem onder Amsterdam onderzocht en beschreven” (1852), „Description d’un diamant remarquable” (1858), „Description de quelques fragments de deux céphalopodes gigantesques” (1861), „Bijdrage tot de kennis der mikroskopische flora en fauna der Bandazee” (1864), „Notices zoologiques, anatomiques et histiologiques sur l’Orthogoriscus ozodura, suivies de considérations sur l’ostéogénèse des Téléostiens en général” (1868), „Recherches de morphologie synthétique sur la production artificielle de quelques formations calcaires organiques” (1872), „Notice sur un cas de formation de fulgurites dans le sol de la Néerlande” (1874), „Le plan médial de la tête Néerlandaise, déterminé d’après une méthode nouvelle” (1874), „Vooreen en thans, berinneringen, opmerkingen, werken door een ond student” (1878), „Ernstige woorden tot zijn landgenooten” (1881), „Zijn er vaste natuurwetten?, door dr. Dioscorides” (1881), „Thomas Henri Huxley” (in Mannen van betekenis, 1883). Ook schreef hij een aantal meer of minder uitvoerige opstellen, bevattende mededeelingen over wetenschappelijke onderzoekingen, in: „Tijdschrift voor natuurlijke geschiedenis en physiologie”, „Bulletin des sciences physiques et naturelles en Neerlande”, „Nederlandsch Lancet”, „Aanteekeningen der Sectievergaderingen van het Utrechtsch Genootschap”, „Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen”, „Verhandelingen der commissie voor de geologische kaart van Nederland”, „Archives Néerlandaises des sciences exactes et naturelles”, „Poggendorff’s Annalen”, „Annales des sciences naturelles”, „Comptes rendus de l’Académie des Sciences” en eindelijk vele populaire opstellen in het door hem geredigeerde „Album der Natuur”.

Harting, Dirk, een Nederlandsch godgeleerde en broeder van den voorgaande, geboren te Rotterdam den 6^{den} October 1817, ontving zijn opleiding aan het Instituut van Kinsbergen te Elburg. de Fransche school van van Toorenbergen en de Latijnsche school te Utrecht en werd in 1835 ingeschreven als student in de letteren en godgeleerdheid te Utrecht. Nadat hij aldaar den rang van candidaat in de letteren verworven had, zette hij gedurende 3 jaar zijn godgeleerde studien voort aan het seminarium der Doopsgezinden te Amsterdam en aanvaardde in 1840 de betrekking van predikant bij de Doopsgezinde gemeente te Enkhuizen. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, van Teylers Godgeleerd Genootschap, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en honorair lid van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap. De Senaat der Utrechtsche hoogeschool verleende hem in 1849 eershalve den titel van doctor in de godgeleerdheid. Van zijn geschriften noemen wij een door het Haagsch Genootschap in 1848 bekroonde prijverhandeling „Over de echtheid van den brief aan de Hefziers”, „De Marcione Lucani Evangelii adulteratore” (1849), „Grieksch-Nederduitsch Handwoorden-

boek op het Nieuwe Testament" (1861—1863), „Eene maand op reis in Noord-Italië, Savoye en Zwitserland" (met dr. G. Vissering, 1864), „Een dag in den vreemde" (1869), „Een duurzame vrede. Brief aan een vriend over de oplossing der schoolkweste" (1877), „Grieksch-Nederlandsch handwoordenboek op het Nieuwe Testament" (2de uitgave 1888), „Proeve van herziening onzer wetgeving op het lager onderwijs naar de behoeften des tijds" (1885), benevens een aantal artikelen in „de Gids", de „Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie", de „Doopsgezinde Bijdragen" enz., alsmede de „Jaarverslagen van het Nederlandsch Schoolverbond", dat in 1869 door hem en zijn broeder werd opgericht en waarbij hij als algemeen secretaris werkzaam was. Ook was hij belast met de redactie van de „Enkhuizer Courant". Den 1sten April 1888 verkreeg hij zijn emritaat en overleed den 22sten Februari 1892.

Hartington. Zie *Devonshire*.

Hartjesdag is de naam van een volksfeestdag te Amsterdam, volgens sommigen ontstaan doordat men weleer op dien dag vrij mocht jagen op de konijnen in de duinen bij Haarlem. Hij valt op den 3^{den} Maandag van Augustus. De buitensporigheden, die de Hartjesjagers vroeger bedreven (want het feest heeft vooral in onze eeuw zeer aan betekenis verloren), hebben den Hartjesdag berucht gemaakt. Vooral op den Zee-dijk en inomliggende stegen werd en wordt hij druk gevierd. De kinderen (grootendeels uit den „Jordaan") trekken op dien dag verkleed en zingende door de stad.

Hartkamer. Zie *Hart*.

Hartl. is achter vogelnamen de afkorting voor *G. Hartlaub* (zie aldaar).

Hartl, Heinrich, een Oostenrijksch geodeet, geboren te Brünn den 23sten Januari 1840, studeerde te Weenen, trad in 1859 in dienst, nam deel aan de veldtochten van 1864 en 1866 en werd in 1869 bij het militair geografisch instituut geplaatst, waarbij hij zich als leider der trigonometrische afdeling vooral voor de driehoeksmeting zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Van 1873—1875 was hij als topograaf werkzaam in Macedonië, Rumelië en Bulgarije en leidde van 1889—1896 de triangulatie en het begin der landmeting van Griekenland. In 1898 werd hij hoogleraar in de geodesie te Weenen. De trausering van den Arlberg-tunnel voerde hij uit naar het plan van Wolf. Van 1883—1896 redigeerde hij de „Mitteilungen des Militärgeographischen Instituts". Hij overleed den 3^{den} April 1903 te Weenen.

Hartlaub, Gustav, een Duitsch ornitholoog, geboren te Bremen den 8sten November 1840, studeerde te Berlijn, Bonn en Göttingen in de medicijnen, bezocht onderscheiden wetenschappelijke instellingen in het buitenland en vestigde zich daarna als arts te Bremen, waar hij den 20sten November 1900 overleed. Hij schreef „System der Ornithologie Westafrikas" (1867), „Beitrag zur Fauna Zentralpolynesiens" (1867), „Die Vögel Ostafrikas" (1870), „Die Vögel Madagaskars und der benachbarten Inselgruppen" (1876). Ook hewerkte hij de zoölogische verzameling van *Emin Pasja* en schreef de ornithologische berichten van *Troschel's Archiv der Naturgeschichte* (1846—1871).

Hartleben, Otto Erich, een Duitsch schrijver, geboren te Kiansthal den 3^{den} Juni 1864, studeerde in de rechten, verliet echter reeds in 1890 den staatsdienst, om zich geheel aan de letterkunde te wijden. Hij behoorde tot de „Freie Bühne" en leverde een nitmnnende vertaling van *Giraud's Pierrot Lunaire* (1893), „Zwei verschiedene Geschichten" (2de druk, „Die Sireny" (1891), „Die Geschichte vom abgerissenen Knopf" (1893); „Vom gastfreien Pastor" (1895), „Der römische Maler" (1898) en „Liebe kleine Mama" (1904). Meer roem verwierf hij als toneelschrijver. Hij schreef „Angele" (1891), „Der Frosch. Familiendrama nach Henrik Ipse" (parodie, 1891), „Hanna Jagert" (1893), „Die sittliche Förderung" (1897), „Die Erziehung zur Ehe" (1897), „Ein wahrhaft guter Mensch" (1899), „Die Befreiten" (1899), alle toneelstukken en het tremspel „Ein Ehrenwort". Een wereldsnoes had het met den *Grillparzer*-prijs bekroonde officieren-drama „Rosenmontag" (1900), een stuk van aangrijpende tragiek. Zijn gedichten gaf hij uit in „Meine Verse" (1895) en „Von reifen Früchten" (1903). Ook leverde hij een chronologische bloemlezing uit *Goethe's* gedichten „Goethe-Brevier" (1895) en uit *Schiller's* „Cherubinischer Wandersmann", den hundert „Angelus Silesius" (1896). Hij overleed den 11^{den} Februari 1905.

Hartlepool, een zeestad in het Engelsche graafschap Durham, op een schiereiland ten noorden van den mond der Tee aan de Noordzee gelegen, bestaat uit het eigenlijke Hartlepool en West-Hartlepool met (1901) 62 627 inwoners, en heeft een voortreffelijke en veilige haven, groote dokken en scheepstimmerwerven, onderscheiden aanzienlijke gebouwen, een druk bezocht zeebad, steenkolenmijnen, scheepvaart en visscherij. Er behooren (1901) 279 koopvaardijschepen en 152 visscherschepen te hnis. De nitrover bedroeg 1481471, de invoer 2004481 pond sterling. In de nabijheid vindt men de Blackhalls, merkwaaardige rotsholten.

Hartley, David, een Engelsch physioloog, geboren den 30sten Augustus 1705 te Armley in Yorkshire, studeerde eerst in de godgeleerdheid, daarna in de geneeskunde, vestigde zich eerst te Newark, daarna te Londen als praktisch arts en overleed te Bath den 28sten Augustus 1757. Zijn meest-beroemd werk is meer van wijgeerigen dan van geneeskundigen aard en heeft tot titel: „Observations on man, his frame, his duty and his expectations" (2 dln., 1749). Er is een derde deel bijgevoegd door *Priestley* onder den titel van „Theory of the human mind" (1775). Volgens hem vloeien alle werkzaamheden des geestes voort uit een onderlinge verbinding der voorstellingen, en hij trachtte deze te verklaren door zijn hypothese van de trillingen der zenuwen en van een aetherische bersenvloestof.

Hartman, dr. Jacobus Johannes, in 1851 geboren te Blankenham, promoveerde in 1877 aan de hoogeschool te Leiden tot doctor in de klassieke letteren op een proefschrift, getiteld: „Studia critica in Luciani Samosatensis opera". Hij was van 1877 tot 1883 praecceptor en van 1883 tot 1891 corrector aan het gymnasium te Leiden. In laatstgenoemd jaar aanvaardde hij het hoogleeraarsamt aldaar met een rede, getiteld: „De

literarum veterum amicis et inimicis" Zijn voorname werken zijn: De hermocopidarum mysteriorumque profanatorum indiciis disquisitio historica" (1880), „Stadia Antiphontea" (1882), „Lucianus. Het leven van Alexander den leugenprofeet" (Grieksche en Latijnsche schrijvers met aantekeningen enz., I, 1884), „Analecta Xenophontea" (1887), „Xenophon. Gedenkwaaardigheden van Socrates" (Grieksche en Latijnsche schrijvers met aantekeningen enz., XII, 1888), „Analecta Xenophontea nova" (1889), „De Phaedri fabulis commentatio" (1890), „De Horatio poeta" (1891), „De Matthia de Vries" (1892), „De M. Tullio Cicerone" (1893), „De Terentio et Donato commentatio" (1895), „Epistola critica ad amicos J. van Leeuwen et M. B. Mendes da Costa continens annotationes ad Odysseum" (1896), „De emblematis in Platonis textu obvis" (1898), „Gnestetiana" (1901), „L'évêque. Lihellum anreum de Plutarcho mentis medico denno endendum en-ravit J. J. Hartman" (1903), „Analecta Tacitea" (1905), „De Ovidio poeta commentatio" (1905), „Decennium poeticum" (1907).

Hartmann, Jacob, vrijheer van, een Beiersch generaal, geboren den 4^{den} Februari 1795 te Maimkammer in de Palts, bezocht als 10-jarige knaap de militaire school, werd in 1811 onderofficier in Bergsche dienst, verwierf weldra den rang van luitenant, nam deel aan de veldtochten van 1814 en 1815 en verkreeg het Legioen van Eer. In 1816 trad hij in Beierschen dienst, kwam in 1824 bij den generalen staf, in 1827 bij het ministerie van Oorlog en werd in 1842 tot adjutant van kroonprins Maximiliaan en kort na de troonbeklimming van dezen (1848) tot generaal-majoor benoemd. In 1861 werd hij luitenant-generaal en commandant van Würzburg en in den oorlog van 1866 ontving hij het bevel over de divisie, welke den 4^{den} Juli bij Roersdorf de nederlaag leed. In den oorlog van 1870 was hij aanvoerder van het 2de Beiersche legerkorps, streed den 4^{den} Augustus bij Welszenburg en viel 2 dagen later bij Wörth de linker flank van den vijand aan. Hij maakte zich beroemd door de verovering van Marsal, door de gevechten bij Sedan (1 September), Parijs en vooral door het innemen van Monin-de-la-Tour, door Ducrot met 3 of 4 divisien verdedigd. De keizer van Duitschland schonk hem het grootkruis der Pruisische Kroonorde, het IJzeren Kruis, en de orde pour le Mérite, terwijl de koning van Beieren hem het grootkruis der militaire Max-Joseph-Orde verleende en hem verheef tot vrijheer. Hij overleed te Würzburg in den nacht van den 22^{den} op den 23^{den} Februari 1873. In 1900 werd te Maimkammer een gedenksteen voor hem opgericht.

Hartmann, Johann Peter Emil, een Deensch componist, geboren den 14^{den} Mei 1805 te Kopenhagen, ontving onderwijs in de muziek van zijn vader en Weyse, studeerde in de rechten en trad in staatsdienst. Later wijdde hij zich weder aan de muziek, trad met succes als opera-componist op („Ravnen", 1832 en „Korsarerne", 1835), deed een buitenlandsche studiereis en werd in 1840 directeur van het Kopenhaagsche conservatorium. Naar Gade's voorbeeld wijdde hij speciaal zijn aandacht aan nationale elementen, zooals in de balletten „Die Walküre", „Eine Volks-

sage", „Das Lied an Thyrmar", het koor „Die Wabrugung der Wölwa", in de muziek voor de drama's „Olaf der Heilige" en „Siebenschlafertag", de opera „Liden Kristen" en de treurmuziek voor *Thorwaldsen*. Een Noorsch karakter heeft zijn opera „De gonden horens". Hij overleed den 10^{den} Maart 1900.

Hartmann, Emil, een componist en zoon van den voorgaande, geboren te Kopenhagen den 21sten Februari 1836, kreeg muziekonderwijs van zijn vader en zijn zwager *Niels Gade*, was op verschillende plaatsen organist en in 1891 de opvolger van Gade als directeur der Kopenhaagsche Muziekvereniging. In 1855 werd zijn ballet „Fjeldstønen" reeds opgevoerd, gevolgd door de opera's „De Erlenmeisjes" (1863), „De Corsicanen" (1873) en „Runzenanber" (1896), terwijl hij ook veel andere composities, waaronder drie symphonieën in *Es dur*, *A moll* en *D dur*. Hij overleed den 18^{den} Juli 1898.

Hartmann, Richard, een Duitsch industrieel, geboren den 8sten November 1800 te Barr bij Straatsburg, kwam in de leer bij een smid, werkte als reizend leerling te Mannheim, Neustadt aan de Harde en Jena, en ging in 1830 naar Chemnitz, waar hij in dienst kwam bij *Hausbold*, eigenaar van een machinefabriek. In 1837 plaatste hij zich aan het hoofd van een dergelijke onderneming. Hij begon met slechts 3 werklieden, en reeds in 1844 stichtte hij een nieuw fabrieksgebouw. Aanvankelijk vervaardigde hij alleen machines voor katoenspinnerij; later echter breidde hij zijne werkzaamheid uit tot het gieten van ijzeren voorwerpen, tot het maken van stoomwerktuigen, en in 1847 verrees zijn nieuwe werkplaats tot het vervaardigen van locomotieven. Nog later bouwde hij een fabriek voor de grootste werktuigen, zooals in de mijnen gebrukt werken, boortoestellen enz. en in 1857 was het aantal zijner werklieden reeds tot 1500 geklommen. Hoewel in 1860 een groot gedeelte der werkplaatsen door een felle brand verwoest werd, kwam er geen stilstand in den arbeid, en in 1865 werkte hij in 40 verschillende gebouwen met 9 stoomwerktuigen, gezamenlijk met 250 paardenkracht, met 5 stoomhamers enz., terwijl het aantal werklieden tot 2000 geklommen was. In 1870 verkocht hij zijn zaak aan de „Sächsische Maschinenfabrik" te Chemnitz. Hij overleed te Chemnitz den 16^{den} December 1878.

Hartmann, Alfred, een Zwitsersche schrijver, geboren den 1sten Januari 1814 op het kasteel Thunstetten in het kanton Bern, studeerde te München, Heidelberg en Berlijn in de rechten en begaf zich vervolgens eenigen tijd naar Parijs. In 1836 keerde hij in zijn vaderland terug, vestigde zich te Solothurn, waar hij tot de redacties van den „Morgenstern" behoorde, was van 1846 tot 1875 redacteur van het humoristische blad „Postheiri" en schreef daarenboven „an 1858 tot 1859 het feuilleton in den „Bund". Verderschreef hij: „Kiltabendgeschichten" (2 dln., 1852—1854), „Meister Putsch und seine Gesellen" (2 dln., 1858), „Junker Hans Jakob vom Staal" (1861), „Martin Distel. Ein Kantonlerroman" (1861), „Galerie berühmter Schweizer der Neuzeit" (2 dln., 1862—1871), „Erzählungen aus der Schweiz" (1863), „Junker und Bürger" (2 dln., 1865), „Der Lim-

matschäfer" (1870), „Die Denkwürdigkeiten des Kanzlers Hory" (1875), „Schweizer Novellen" (1877), „Nene Schweizer Novellen" (1879), „Fortnat" (3 dln., 1879), „Der gerechte Brantweinbrenner" (1881), „Auf Schweizerde" (3 dln., 1883—1885) en „Der Wunderdokter" (1892). Hij overleed te Solothurn den 10^{den} December 1897.

Hartmann, Julius von, intendant-generaal in Pruisischen dienst, geboren te Hannover den 2^{den} Maart 1817, trad in 1834 in dienst bij de Pruisische hnzaren en werd het volgende jaar reeds tot officier bevorderd. In 1845 ontving hij zijn benoeming tot eersten intenant bij den grooten generaal staf en in 1849 tot kapitein, nam deel aan den veldtocht in Baden en bekleedde in 1850 gewichtige betrekkingen in Sleeswijk—Holstein. Weidra werd hij bij het departement van Oorlog geplaatst en in 1860 als kolonel aan het hoofd gesteld van den generaal staf van het 4de iegerkorps. In 1863 voerde hij het bevel over de 9de brigade cavalerie en in 1865 werd hij generaal-majoor en eerste commandant van Kolnien en Ehrenbreitstein. Hij nam in 1866 deel aan den veldtocht tegen Oostenrijk, werd het volgende jaar bevorderd tot intenant-generaal, streed dapper in 1870 en 1871 tegen de Fransche troepen en werd na het sluiten van den vrede aangesteld tot gouverneur van Straatsburg. Hij schreef „Kritische Versuche" (3 dln., 1876—1878) en „Die allgemeine Wehrpflicht" (1878) en overleed te Baden-Baden den 30sten April 1878. Na zijn dood verschenen „Lebenserinnerungen, Briefe und Aufsätze" (2 dln., 1882), „Briefe aus dem Deutsch-Französischen Kriege 1870—1871" (1893) en „Briefe aus dem Feldzug 1866" (1898).

Hartmann, Moritz, een Oostenrijksch dichter en schrijver, geboren te Dnschnik in Bohemen den 15^{den} October 1821, stondeerde te Praag en te Weenen, deed in 1842 een reis door Italië, Zwitserland en Zuid-Duitschland en werd als huis-ondervrijzer te Weenen geplaatst, doch verliet Oostenrijk in 1844 om zijn dichtbundel „Keich und Schwert" (3de druk 1851), zonder gevaar te kunnen uitgeven. Daarin ontboezemde hij zijn vrijzinnige denkbeelden omtrent staatkundige en kerkelijke aangelegenheden. Nadat hij eenigen tijd in Frankrijk en België had doorgebracht, verschenen zijn „Nenere Gedichte" (1846). Toen hij tegen het einde van 1847 naar zijn vaderland terugkeerde, werd hij voor de rechtbank geroepen, doch de omwenteling van Maart 1848 maakte een einde aan het proces. Nu plaatste hij zich aan het hoofd der Duitse partij en werd naar het Parlement te Frankfurt afgevaardigd, waar hij tot de linkerkant behoorde. Aldaar gaf hij den „Reimehronik des Pfaffen Manrizins" (5 stikken, 1849) in het licht. Met *Blum* en *Fröbel* begaf hij zich in October 1848 naar Weenen, waar hij ternaauwernood aan gevangenneming ontsnapte. Na de ontbinding van het Rompparlement te Stuttgart vertrok hij naar Zwitserland, vervolgens naar Engelien en in het najaar van 1850 naar Parijs en deed een reis door het zuiden van Frankrijk en Bretagne. In het begin van 1854 bezocht hij als correspondent van de „Königliche Zeitung", de Krim, waar hij 1½ jaar bleef, woonde daarna

een aantal jaren te Parijs, deed in 1859 een tocht door Denemarken, Duitschland, Zwitserland en Italië en vestigde zich in 1860 te Genève, waar zijn voorlezingen over Duitse letterkunde en geschiedenis grooten bijval vonden. In 1863 ging hij naar Stuttgart, waar hij zich in 1865 met de redactie van „Freya" belastte. In 1868 verhuisde hij naar Weenen, waar hij deel uitmaakte van de redactie der „Nene Freie Presse", doch weldra ongesteld werd en na een langdurig ziekbed den 13^{den} Mei 1872 te Oberdöbling overleed. Van zijn geschriften vermelden wij den roman: „Der Krieg um den Waid" (1850), het idyllisch epos „Adam und Eva" (1851), „Schatten", een verzameling van dichterlijke verhalen, den dichtbundel „Zeitlosen" (1858), „Tagebuch aus der Provence und Languedoc" (2 dln., 1852—1853), „Erzählungen eines Unsteten" (2 dln., 1858), „Erzählungen meiner Freunde" (1860), „Bilder und Büsten" (1860), „Novellen" (3 dln., 1863), „Nach der Natur" (3 dln., 1866), „Von Frühling zu Frühling" (1861), „Die letzten Tage eines Königs" (1866) en „Die Diamanten der Baronin" (2 dln., 1868). Zijn „Gesammelte Schriften" zijn in 1874 in 10 deelen in het licht verschenen.

Hartmann, Robert, een Duitse anatoom en anthropoloog, geboren te Blankenburg in den Harz den 8sten October 1832, stondeerde te Berlijn, verzegelde in 1859—1860 vrijheer A. von *Barnim* op een reis in het noordoosten van Afrika, werd in 1865 leeraar aan de landbouvacademie te Proskan en in 1867 hoogleeraar aan de universiteit te Berlijn. Van 1867—1882 bereide hij een groot deel van Europa. Van 1871—1879 was hij ondervoorzitter der „Gesellschaft für Erdkunde" te Berlijn, daarna secretaris van het Anthropologisch Genootschap. Hij overleed den 20sten April 1893 te Nen-Babelsberg. Hij schreef: „Reise des Freiherrn A. von Barin durch Nordostafrika" (1863), „Naturgeschichtlich-medizinische Skizzen der Niländer" (1865), „Die Nigritier" (1867), „Die Völker Afrikas" (1879), „Handbuch der Anatomie des Menschen" (1881), „Der Gorilla" (1881), „Die menschenähnlichen Affen" (1883), „Abessinien", „Die Niländer" (1883) en „Madagaskar" (1885). Ook bewerkte hij het anthropologisch deel van het werk over de Gazelle-expeditie. Met *Bastian* redigeerde hij de „Zeitschrift für Ethnologie".

Hartmann, Gustav, een Duitse rechtgeleerde, geboren den 31sten Maart 1835 te Vechelde bij Brunswijk, werd in 1860 privaatdocent te Göttingen, in 1864 hoogleeraar in het Romeinsch recht te Bazel, in 1872 te Freiburg, in 1878 te Göttingen en in 1885 te Tübingen, waar hij den 16^{den} November 1894 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Zur Lehre von den Erbverträgen und gemeinschaftlichen Testamenten" (1860), „Ueber den rechtlichen Begriff des Geldes und den Inhalt von Geldschulden" (1868), „Die Obligation, Untersuchungen über ihren Zweck und Ban" (1875), „Internationale Geldschulden" (1882), „Juristischer Casus und seine Prästation" (1884) en „Lehniz als Jurist und Rechtsphilosoph" (1892).

Hartmann, Karl Robert Eduard von, een Duitse wijgeer, zoon van den generaal *Robert von Hartmann*, werd geboren den 23sten Februarij 1842 te Berlijn, trad in 1858 in dienst bij de

artillerie, bezocht de artillerieschool, nam in 1865 als 1ste luitenant wegens een knielijden ontslag, promoveerde in 1867 te Rostock en leefde daarna te Berlijn of te Groszlichterfelde. In 1864 begon hij zonder bepaald plan zijn filosofisch hoofdwerk te schrijven, dat verscheen onder den titel „Philosophie des Unbewussten“ (3 dln., 11de druk, 1904) en veel opzien wekte. In de laatste drukken zijn twee opstellen opgenomen, die vroeger afzonderlijk verschenen waren, n.l. „Das Unbewusste vom Standpunkt der Physiologie und Deszendenztheorie“ (2de druk, 1877) en „Wahrheit und Irrtum im Darwinismus“ (1875). Zijn tweede hoofdwerk is „Das sittliche Bewusstsein“ (2de druk, 1885), zijn derde „Religionsphilosophie“ (dl. 1, „Das religiöse Bewusstsein der Menschheit“, dl. 2, „Die Religion des Geistes“, 2de druk, 1888), zijn vierde „Aesthetik“ (dl. 1, „Die deutsche Aesthetik seit Kant“, dl. 2, „Die Philosophie des Schönen“, 1886—1887). Daarbij komen nog als grotere werken „Kategorienlehre“ (1866), „Geschichte der Metaphysik“ (2 dln., 1899—1900) en „Die moderne Psychologie“ (1901). Bovendien schreef hij: „Ueber die dialektische Methode“ (1868), „Das Ding an sich und seine Beschaffenheit“ (3de druk, 1885) onder den titel „Kritische Grundlegung des transzendentalen Realismus“, „Erläuterungen zur Metaphysik des Unbewussten“ (2de druk, 1878, onder den titel „Neukantianismus, Schopenhauerianismus und Hegelianismus“), „Die Selbstsetzung des Christentums und die Religion der Zukunft“ (3de druk, 1888), „Gesammelte Studien und Ansätze“ (3de druk, 1888, die tevens den tweede druk van kleinere werken, als „Schellings positive Philosophie als Einheit von Hegel und Schopenhauer“, „Gesammelte philosophische Abhandlungen zur Philosophie des Unbewussten“, „Ueber Shakespeares Romeo und Julia“ en een autobiografie bevatten), „Die Krisis des Christentums in der modernen Theologie“ (2de druk, 1888), „Zur Geschichte und Begründung des Pessimismus“ (2de druk, 1892), „Das Judentum in Gegenwart und Zukunft“ (2de druk, 1885), „Philosophische Fragen der Gegenwart“ (1885), „Der Spiritismus“ (2de druk, 1898), „Moderne Probleme“ (2de druk, 1888), „Lotzes Philosophie“ (1888), „Das Grundproblem der Erkenntnistheorie“ (1888), „Kritische Wanderungen durch die Philosophie der Gegenwart“ (1889), „Die Geisterhypothese des Spiritismus und seine Phantome“ (1891), „Kants Erkenntnistheorie und Metaphysik in den vier Perioden seiner Entwicklung“ (1893), „Tagesfragen“ (1896, Neue Folge, 1900), „Schellings philosophisches System“ (1897), „Ethische Studien“ (1898), „Die Weltanschauung der modernen Physik“ (1902) en „Das Problem des Lebens. Biologische Studien“ (1906). De voornaamste werken zijn verzameld in de „Ausgewählte Werke“ (13 dln., 1886—1901). Onder den schuilnaam *Karl Robert* schreef hij „Tristan und Isolde, David und Bathseba. Dramatische Dichtungen“ (1871).

Hartmann tracht in de metaphysica, zich aansluitend aan Schelling's positieve wijsbegeerte, de grondstellingen van Hegel en Schopenhauer: de logische idee en den ontogenen wil tot het „onbewuste“ in den zin van een onbewusten wereldgeest samen te smelten en het abstracte mo-

nisme van de speculatieve stelsels met het realistisch individualisme tot een concreet monisme te vereenigen. In de natuurphilosophie streeft hij op den grondslag van het exacte empirisme, door middel van inductie naar een vereeniging van de moderne natuurwetenschap met de metaphysische bespiegeling, ten opzichte der anorganische natuur vertegenwoordigt hij het atomistische dynamisme, ten opzichte der organische het neovitalisme. In de kentheorie (*Erkenntnistheorie*) tracht hij het transcendentale idealisme van Kant door zijn eigen consequenties in het nngerijmde te voeren en de realistische bestanddeelen van Kant's „Versuhs-kritik“ tot een transcendentaal realisme uit te breiden. Zijn ethica herust zoowel op de teleologie (Hegel), als op het monisme (Schopenhauer), en houdt evenveel rekening met de morele drijfveren van smaak en gevoel, als met die van het verstand. Zijn „Religionsphilosophie“ streeft na psychologischen grondslag naar een vereeniging der waardevolle bestanddeelen van het Christendom met die van de Indische godsdiensten, naar een overwinning van het abstracte monisme en theïsme door de synthese van een concreet monisme. Zijn aesthetica bestrijdt het abstract idealisme van Plato evenzeer als het abstracte formalisme en bewandelt den middelweg in een concreet idealisme, dat feitelijk op hetzelfde neerkomt als een concreet formalisme. In zijn beschouwingen over de waarde van het leven bestrijdt hij het eenzijdige pessimisme van Schopenhauer en het eenzijdige idealisme van Leibniz en Hegel en toont hij zich pessimistisch ten opzichte van het geluk der wereld, optimistisch ten opzichte van haar doelmatigen ontwikkelingsgang. Zijn pessimisme leidt hem er toe het egoïsme te verwerpen en zich uit zedelijke motieven te onderwerpen aan het teleologisch proces van het heelen en anders krachtig bevordering mede te werken. In de psychologie onderscheidt hij de relatief onbewuste psychische verschijnselen in lagere zenuwcentra en hersencellen van de afsluut onbewuste psychische werkzaamheden en beschrijft het bewustzijn als het resultaat van absoluut onbewuste, formeele psychische werkzaamheden op grond van onbewuste physiologische gebeurtenissen in de centrale organen van het zenuwstelsel. Naast zijn systematische, historisch-kritische en polemisch-apologetische werken heeft von Hartmann zich steeds met de vragen van den dag bezig gehouden, zons zijn talrijke geschriften, verhandelingen en dagbladartikelen over politieke, godsdienstige en sociale vraagstukken, over Jodendom, vrouwenemancipatie, dierenbescherming, vegetarisme, onderwijs en spiritisme bewijzen. Hij overleed den 6^{den} Juni 1906 te Groszlichterfelde. Zijn eerste vrouw, *Agnes Taubert*, heeft zich als schrijfster bekend gemaakt door „Der Pessimismus und seine Gegner“ (1878); zijn tweede, *Alma Lorenz*, door „Zurück zum Idealismus“ (1902).

Hartmann von Aue, een Middel-Hoogduitsch dichter, werd geboren nmstreeks het jaar 1170, behoorde tot den ridderstand en was diestman te Aue, waarschijnlijk in de Breisgau gelegen. Hij kan lezen en schrijven en had vermoedelijk in een kloosterschool zijn opleiding ontvangen. Reeds vóór den Kruistocht van 1190, waaraan hij schijnt te hebben deelgenomen, was

hij bekend met het Fransch en Latijn. Ook zegt hij zelf, dat het lezen hem de stof verschaft voor zijn gedichten. Van deze is „Erec“ (uitgegeven door Haupt, 1871) het eerst en kort voor 1197, en „Iwien“ (uitgegeven door Bencke en Lachmann 1827; en Henrici, 1891) het laatste, maar nog vóór 1203 vervaardigd. Beide behooren tot den sagenkruis van Arthur en zijn ontleend aan gedichten van *Crétiens van Troies*. Nog ouder dan „Erec“ is „Gregor“ (uitgegeven door Lachmann, 1838), een Christelijke legende, waarschijnlijk naar het Fransch bewerkt. Tot dien tijd behoort ook het verhaal „Der arme Heinrich“, dat meermalen werd uitgegeven, onder anderen door W. Müller (1842), in hetzelfde jaar, tegelijk met de „Liedern und Büchlein“ van Hartmann, door Haupt en door Wackernagel, 1885. Een uitgave der gezamenlijke werken van Hartmann van Aue vindt men in de „Deutsche Klassiker des Mittelalters van Bach en Pfeiffer. Door Gottfried van Straatsburg wordt in den „Tristan“ in 1207 Hartmann genoemd als een der toen nog levende dichters, een roemklacht wegens zijn overlijden vindt men in de „Krone“ van Heinrich von den Türlin, geschreven omstreeks 1220.

Hartog, Jan, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Westzaan den 14^{den} Augustus 1829, studeerde te Amsterdam aan het Athenaeum en aan het seminarium der Doopsgezinden en werd in 1853 predikant te Jonre, in 1854 te Zaandam en in 1861 te Utrecht waar hij werkzaam bleef tot 1894. Hij overleed den 2^{den} September 1904. Behalve bijdragen in verschillende tijdschriften schreef hij: „Geschiedenis van de predikante en de evangelieprediking in de Protestantische Kerk van Nederland“ (1861; 2de druk, 1887), „De spectatorische geschriften van 1741—1800“ (uitgegeven door het Utrechtsch Genootschap, 1872; 2de druk, 1889), „De Patriotten en Oranje“ (1882), „Uit de dagen der Patriotten. Vier schetsen“ (1896), „O. Holtzmann, Geschiedenis van den Nieuw-Testamentischen tijd. Uit het Hoogduitsch vertaald“ (1898), Ang. Baur, Maarten Luther in zijn leven en ontwikkeling geschetst. Uit het Hoogduitsch vertaald“ (1904). Voorts was hij medeoprichter en mederedacteur van het tijdschrift: „Geloof en wijsheid“.

Hartog, mr. Levi de, geboren in 1835 te Gorinchem, promoveerde in 1859 te Leiden tot doctor in de beide rechten op een proefschrift, getiteld: „Ad regulam: Nemo sibi possessionis causam mutare potest“. Hij was van 1865 tot 1866 leeraar aan de hogere burgerschool te Haarlem, van 1866 tot 1877 aan die te Utrecht en van 1877 tot 1905 hoogleraar aan de universiteit van Amsterdam, in welk laatste jaar hij gepensionneerd werd. Zijn voornaamste geschriften zijn: „De gronden van de staats-, provinciale- en gemeente-inrichting van Nederland“ (1865, 9de druk, 1906), „Thorold Roger, Handboek der staats-huishoudkunde (voor Nederland) bewerkt“ (1869), „Staatsleer en staatsleven“ (Inaugureele rede, 1878), „Reinhardt Pieter Anne Dozy“ (in „Mannen van betekenis“, XV, 7, 1884), „Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondenwetten, uitgegeven onder toezicht van J. W. C. van Hasselt“ (6de druk, 1904). Verder verschenen vele bijdragen van hem in „De(n) Gids“, de

„Bijdragen tot de kennis van het Nederlandsch staatsbestuur“ en „Themis“.

Hartogh Heys van Zouteveen, Dr. Hermannus, een Nederlandsch natuurkundige, geboren te Delft den 13^{den} Februari 1841, promoveerde te Leiden in 1864 in de rechten en in 1866 in de wis- en natuurkunde, werd eerst leeraar in de scheikunde en de natuurlijke historie aan verschillende inrichtingen te Leiden, vervolgens aan de hogere burgerschool te 's Gravenhage en stond in 1867 op de voordracht van het hoogleeraarsambt in de zoölogie, geologie en mineralogie te Leiden. In 1869 was hij tegenwoordig bij de opening van het Suëzkanaal en voer den Nijl op tot aan het eiland Philae, welke reis hij in „Het Vaderland“ beschreef, deed in 1872 een reis naar San Francisco en vestigde zich in 1873 te Assen, waar hij zich met landontginning bezig hield en den 2^{den} Juni 1891 overleed. Hij schreef: „De voorhistorische mensch in Europa“ (1869), „Californië's hulphronnen en toekomst“ (1871), „C. Darwin. De afstamming van den mensch en de seksuele teeltkeus“ (3 dln., 3de druk, 1885), met aantekeningen, „C. Darwin. Het uitdrukken der gemoedsaandoeningen door den mensch en de dieren“ (niet het Engelsch, 1873), met aantekeningen, „Emile Ferrière. Het Darwinisme“ (niet het Fransch, 1874) met aantekeningen, „De vooroordeelen der menschheid op staathuishoudkundig, staatkundig en maatschappelijk gebied, naar Hellenbach“ (1882) met aantekeningen, „Worden en vergaan“ naar 't hoogduitsch van Cornis Sterne met aantekeningen, „Over den oorsprong der godadienstige denkbeelden, van een evolutionistisch standpunt“ (1883), „L. Büchner. Feiten en theorieën uit de natuurwetenschappelijke wereld van den tegenwoordigen tijd. Voor Nederlanders bewerkt“ (1888), „Ch. Darwin, Biologische meesterwerken. Bewerkt door T. C. Winkler en H. Hartogh Heys van Zouteveen“ (1890—1891 6 dln., V^{de} uitgave: 1893—1895, 7 dln.), alsmede een handboek der mineralogie en opstellen in dagbladen en tijdschriften. Ook was hij hoofdredacteur van de „Nieuwe Provinciale Drentsche en Asser Conrant“ en van den „Drentsche Volksalmanak“.

Hartschelpen (*Cardicea*) is de naam van een familie van *Schelpdieren* (*Conchifera* uit de orde der *Plaatkieuwige* (*Lamellibranchiata*). Zie *Cardiceen*.

Hartschild noemt men in de heraldiek een schild, dat de oppervlakte heeft van een $\frac{1}{4}$, van het schild en in het hartpunt van dit laatste is geplaatst; het is een herantstuk en maakt geen deel uit van het veld.

Hartsen, Anthony, een Nederlandsch dichter, geboren den 17^{den} November 1719 te Amsterdam, was er later koopman en curator van de kweekschool der Doopsgezinde gemeente van den Toreu. Als lid van het dichtgenootschap „Oefening beschaaft de kunsten“ vervaardigde of vertaalde hij onderscheiden toneelstukken, waarvan sommige hij herhalig in den Amsterdamschen

Hartschild.

schonwhurg werden opgevoerd. Zij zijn onder den titel „Tooneelpoëzij“ in 1770 in 2 deelen uitgegeven. Afzonderlijke uitgaven heeft men van: „De wedergevonden zoon“ (1759, 1761 en 1770), „De moeder, vertrouwd van hare dochter“ (1772), „Mahomet“ (1770), „De vrouw naar de wereld“ (1777) en „De adellijke landvrouw“ (1779). Voorts schreef hij: „Brederode, vertaald naar het Latijn van P. Burman“ (1767) en „De heer Cassander op de nitwerkingen van de liefde en het koperrood, zeer hungerlijk treenspel of allerakeligste drama, naar het Fransch“ (1768), alsmede een gedicht: „Ter gedachtenis van den leeraar Klaas de Vries“ (1766).

Hartsinck, is de naam van een aanzienlijk Amsterdamsch geslacht:

Hartsinck, Jan Jacob, een letterkundige en blijespeldichter, geboren te Amsterdam den 14ten October 1716, was achtereenvolgens klerk der Admiraliteit, heemraad van Watergraafsmeer, charter- en requestmeester der Admiraliteit, alsmede directeur van het Zeeuwach Genootschap te Vlissingen en in 1774 directeur der Hollandische Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem. Verder was hij regent van het Onde-mannenhuus te Amsterdam en van den schonwhurg. Hij overleed den 28sten October 1779. Hij schreef de hijepelen: „De minderjarige“ (1758), „De Hageenaar te Enkhuizen“ (1758), „De edelmoedige rijkdom“ (1780), „Redevoeringen over de Nederduitsche welsprekendheid en dichtkunde“ „Beschrijving van Guiana enz.“ (2 din., 1770) en „Beschrijving en afbeelding van een geotrooleerde schepschijf voor allerhande watermolens“ (1771).

Hartsinck, Andries, een Nederlandsch zeeman en broeder van den voorgaande, geboren te Amsterdam den 25sten April 1720, werd reeds vroeg tot den zeedienst opgeleid en was in 1744 schonthij-nacht, in 1746 vice-admiraal en in 1783 opperbevelhebber der vloot. In laatstgenoemd jaar nam hij echter zijn ontslag.

Hartsinck, Pieter, een zoon van den voorgaande en Nederlandsch zeeman, was in 1802 schonthij-nacht; in 1806 werd hij kolonel-generaal, bevelhebber van de Koninklijke grenadiers der marine. Twee jaar vroeger was hem het opperbevel opgedragen over de vloot in Indië met den last voor het behoud van Java te waken en de wateren van Batavia niet te verlaten. Op dien grond weigerde hij een kruistocht te doen ter verovering van de rijke Engelsche retourvloot uit China. Later evenwel heeft men hem zulks zweten, en hij moest zich vooral gegriefd gevoelen, toen gouverneur-generaal *Wiese* tot opperbevelhebber der land- en zeemacht in Oost-Indië benoemd werd. Daar zijn gezondheid veel geleden had, kreeg hij verlof om het vaderland te bezoeken. Hij verliet Java den 28sten September 1807, he-gaf zich met een Amerikaansch koopvaarder naar New York en overleed te Baltimore den 8sten Juli 1808. Hij was commandeur van de orde der Unie en werd kort vóór zijn dood tot vice-admiraal benoemd.

Hartslag. Zie *Hart*.

Hartslagader. Zie *Hart*.

Hartsoeker, Nicolaas, een Nederlandsch natuurkundige en de zoon van een Remonstrantsch godgeleerde, die een nieuwe vertaling van het

Nieuwe Testament geleverd heeft, werd geboren te Gonda den 26sten Maart 1656, studeerde te Leiden in de wijsbegeerte en ontleedkunde, hield zich vervolgens te Amsterdam bezig met mikroskopische onderzoekingen, leerde er *Christiaan Huyghens* kennen, vertrok met dezen in 1678 naar Parijs en knoopte hier vriendschapbetrekkingen aan met *Cassini*. Later keerde hij naar Nederland terug om in het huwelijk te treden, maar vestigde zich daarna in Parijs, waar hij een tijd lang omging met *Malebranche* en *marquis de l'Hôpital*. In 1696 verliet hij Parijs, omdat hij zijn jaarwedde niet geregeld ontving en de levensmiddelen duurder werden. Nadat hij zich te Rotterdam gevestigd had, gaf hij, op uitnodiging van den Raad van Amsterdam, onderwijs in de wis- en sterrenkunde aan ezaar *Peter des Groote*, maar gevoelde geen lust om dezen naar Rusland te vergezellen. Verder ontving hij een bezoek van den keurvorst van de Palts, die hem de aanlokkelijkste voorstellen deed. *Hartsoeker* weigerde en bleef gedurende 3 jaren in zijn weigering volharden, maar aanvaardde eindelijk de betrekking van honorair hoogleraar met den titel van „eerste wiskunstenaar“ aan de hogeschool te Düsseldorf. Hier bleef hij tot aan den dood van den keurvorst en vestigde zich toen te Utrecht, waar hij den 10^{den} December 1725 overleed. Hij heeft veel gedaan tot verbetering der mikroskopen en teleskopen. Hij werd benoemd tot buitenlandsch lid der Academie van Wetenschappen te Parijs en van de Koninklijke Sociëteit te Berlijn. Van zijn geschriften vermelden wij „Essai de dioptrique“ (1694), „Principes de physique“ (1696), „Conjectures de physique“ (1707), „Suite des conjectures physiques“ (1708), „Description de deux niveaux de nouvelle invention“ (1711), „Eclaircissements sur les conjectures physiques“ (1712), „Suite des éclaircissements“ (1712), „Recueil de plusieurs pièces de physique etc.“ (1722), „Cours de physique“ (1790) en onderscheiden bijdragen in wetenschappelijke tijdschriften.

Harttonen. Zie *Hart*.

Hartvles. Zie *Vlies*.

Hartwich, Emil Hermann, een Duitschspoorwegingenieur, geboren te Bensdorp den 13^{den} Juli 1802, bezocht het gymnasium te Brandenburg en werd in 1824 belast met het verbeteren van het Finowkanaal en van de Havel bij Liebenwalde, en in 1827 met het verlengen van het Finowkanaal. Verder werd hij in 1829 tot inspecteur van den waterstaat en in 1834 tot lid van het gemeentebestuur en „Baurat“ te Danzig benoemd. Hij hield het toezicht op den bouw van verschillende waterwerken aan de Oostzee, alsmede op het bouwen van een hisschoppelijk paleis en op de restauratie van de kerk te Peplin en nam in 1845 zijn ontslag uit den staatsdienst, om zijn krachten te wijden aan den bouw van een spoorweg van Stargard naar Posen met de daarbij behorende brug over de Warthe. In 1849 werd hij „Oberbaurat“ en vervolgens adviseur van het ministerie van Koophandel, in 1855 „Geheimer Oberbaurat“ en was op de eerste Parijsche Wereldtentoonstelling president der klasse voor spoorwegen en vervoermiddelen. In 1856 verliet hij wederom den staatsdienst, bouwde o.a. de fraaie brug over den Rijn bij Koblenz en voerde de Hart-

wiehrails en vluchtheuvels in. Kort vóór het uitbarsten van den Fransch-Duitschen Oorlog werd hij als „Geheimer Oberregierungsrat“ in werkelijk dienst bij de Bonds- en vervolgens bij de Rijkskanselierij geplaatst, waar hij de aanwending van het spoorwegmaterieel ten behoeve van het leger bevorderde. Hij schreef: „Die Brücke über die Warthe bei Wronke“ (1852), „Erweiterungsarbeiten der Rheinischen Eisenbahn“ (1864—1867), „Denkschrift, betreffend die Herstellung einer Eisenbahn, welche Berlin durchschneidet“ (1872), „Aphoristische Bemerkungen über das Eisenbahnwesen“ (2de druk, 1874), „Bemerkungen über die Schiffahrts- und Vorrathsverhältnisse in und bei Berlin“ (1874), „Mittheilungen über die Unternehmungen der deutschen Eisenbahngesellschaften“ (1877) en „Bemerkungen über den bisherigen Gang der Entwicklung des Eisenbahnwesens“ (1877). Hij overleed te Berlijn den 17den Maart 1879.

Hartsenbusch, Juan Eugenio, een Spaansch dichter en schrijver, geboren te Madrid den 6den September 1806, waar zijn vader, een Duitscher van geboorte, zich als kunstdraaier gevestigd en een Spaansche vrouw gehuwd had. Hij studeerde eerst op een Jezuïetenschol in de godgeleerdheid, legde zich daarna toe op het schilderen, doch bepaalde zich bij de dichtkunst. Krankzinnigheid van zijn vader dwong hem diens beroep te aannemen, doch hij vertaalde tevens Fransche en Italiaansche boeken en bewerkte oud-Spaansche blijspelen, die opgevoerd en met huijval ontvangen werden. De hongeroorlog noodzakende hem zijn handwerk op te geven en in 1835 werd hij schrijver bij het gouvernement. Hij bewerkte tevens een oorspronkelijk drama „Los amantes de Teruel“ (1837), dat algemeen geprezen werd, zoodat hij zich uitsluitend aan de letterkunde wijdde. Hij werd in 1861 directeur der Nationale Bibliotheek, in 1847 lid der Spaansche Academie van Wetenschappen, in 1874 lid der Rijksc commissie van Onderwijs, ontving in 1875 pensioen en overleed den 2den Augustus 1880. Van zijn toneelstukken vermelden wij: „Doña Mencía“ (1838), „La redoma encantada“ (1839), „La visionaria“ (1840), „Alfonso el Casto“ (1841), „Primero yo“ (1842), „Honoria“ (1842), „El bachiller Mendizábal“ (1842), „La coja y el encogido“ (1843), „La madre de Pelayo“ (1846), „La Archiduchessa“ (1854), „Vida por horas“ (1854) en „El mal apostol y el buen ladrón“ (1860). Ook leverde hij kritische uitgaven van de werken van *Tirso de Molina* (12 dln., 1839—1842), *Calderón* (4 dln., 1849—1851), *Alarcón* (1852) en *Lope de Vega* (4 dln., 1853) en schreef nog: „Cuentos y fabulas“ (2 dln., 1861), „Obras escogidas“ (2 dln., 1865) en „Obras de encargo“ (1864).

Hartziekten. Deze behooren tot vier groepen, want men rekent er onder de aandoeningen van den hartzak (*pericardium*), die van het *endocardium* (het witvlies, dat de hinnenvlakte van het hart bekleedt), de gehreken aan de kleppen, en, ten vierde, de ziekten van de hartspier zelf. Eindelijk vormen de nerveuze hartaandoeningen een afzonderlijke groep.

I. *Pericarditis*. (Ontsteking van den hartzak). Deze is somtijds primair, maar meestal secundair en treedt op bij acut gewrichts rheumatisme, met of zonder acute endocarditis; veel zeldzamer bij

andere ziekten als roodvonk, chronische nierziekte enz. Zeer vaak is de pericarditis de voortzetting van een naburige ontsteking vooral van den kant der longen. Doorgaans zijn de naar elkander toegekeerde oppervlakten van den dubbelen hartzak over haar geheele uitgebreidheid ontstoken. Zij worden rood, gezwollen en week, terwijl zij een waterachtige, veel eiwit bevattende of bloedige vloeistof in de ruimte tusschen deze oppervlakten afscheiden, vooral bij pericarditis door rheuma is het exsudaat meer vloeibaar (*serousch*) of serofibrineusch, maar het is etterig, als de ettering van een natuurg orgaan of als *pyæmie* de oorzaak is, terwijl men een bloedige uitstorting meer bij tuberculose vindt. De fibrine kan vergroeiingen opwekken tusschen hart en hartzakje, of, als de ontsteking ook op de hutenvlakte van het pericardium zettelt, tusschen hartzakje en borstwand. Dergelijke vergroeiingen kunnen de hewegingen van het hart helemmeren en ernstige gevolgen hebben. Primaire acute pericarditis veroorzaakt, als zij niet bepaald licht is, stekende pijn in de hartstreek, belemmering der ademhaling, hartkloppingen, koorts en algemeene ziekteverschijnsels. Duidelijker dan die subjectieve verschijnsels zijn de objectieve, want vaak hoort men met den stethoscoop het wrijvingsgeluid, dat de ranwe vlakten bij de harteheving maken en soms is dat *pericardiale wrijven* ook te voelen. Verzamelt zich veel vocht in het hartzakje, dan wordt het hart van den borstwand afgedrongen, de hartstoot daardoor zwakker en daar het zakje wordt nitgerekt, vindt men bij percussie de harddemping naar rechts en links vergroot. Karakteristiek is daarbij, dat men den hartstoot op de normale plaats vindt, *onsbinnen* de grenslijn van de demping, met welke lijn zij anders samenvalt. Daar het vocht een zekere vrijheid van verplaatsing heeft, verandert de vorm van de demping bij liggingsverandering van den patiënt en wordt de demping uitgebreider als de patiënt zich opricht. Het verloop van pericarditis kan, als zij als complicatie van pleuritis of gewrichtsrheuma optreedt, zeer gunstig zijn, maar bij zware ziekte-toestanden kan het optreden van pericarditis de directe oorzaak van den dood zijn. Bepaald ongunstig is de tuberculeuze vorm, nog slechter de etterige bij *pyæmie*. De *chronische* pericarditis begint als zoodanig of ontwikkelt zich uit de acute en leidt op den duur tot verzwakking van de hartspeer, met de gevaarlijke gevolgen voor den bloedsomloop, die bij de andere hartziekten besproken worden.

De *hartzakwaterzucht* (*hydrops pericardii*), is in den regel geen zelfstandige ziekte, maar meestal het gevolg van andere ongesteldheden (nierziekten, gebreken der klappen enz.), welke waterzucht veroorzaken. Zij ontstaat in het eerste geval veel later dan de waterophoping in andere ruimten, ja, dikwijls eerst bij het naderen van den dood. Waar zij zich vroeger vertoont, veroorzaakt zij belemmering in de ademhaling en den bloedsomloop. De objectieve verschijnsels zijn die van pericarditis, maar elk ontstekingsverschijnsel ontbreekt erbij.

II. *Endocarditis*. Wij hebben bij endocarditis meestal met bacteriën te doen, die in het bloed circuleeren, zich op het endocardium, vooral op de hartkleppen, nestelen, en daar ontsteking ver-

huid steeds uitgebreider, zelfs tot algemeene waterzucht toe, waarbij ook transsudaten in de buikholte (*ascites*), en in de pleuraholte (*hydrothorax*) de ruimte voor de ademhaling nog verkleinen en den ademtoestoot verergeren. Hand aan hand met de toenemende waterzucht gaat de zichtbare stuwving in de aders; de groote aan den hals ziet men niet alleen gezwollen, maar zij vertoonen later zelfs pulsatie door de nit het rechter hart teruggeworpen bloedgolf; door de stuwving in de kleinere en kleinste aders krijgt de hartpatiënt den blauwachtigen tint (*cyanose*), die hij behoorlijke compensatie zwak, maar waarmede maar optreedt op neusvleugels, lippen en wangen, maar hij compensatiestoornissen direct in het oog valt. Ook de inwendige organen ondergaan de gevolgen van de stuwving, zoo zwelt de lever op vaak vóór er nog ergens waterzucht is (*stuwingslever*) en voegt niet zelden, door een lichte geelzucht, een gele tint aan de cyanose toe. De *stuwingsnier* is aan de geringe hoeveelheid urine, de donkere kleur ervan en het hoog specifiek gewicht te herkennen; *maag* en *darmen* reageren op de stuwving door allerlei stoornissen in de spijsvertering. Het ziektebeeld van een kleggebrek kan plotseling verergeren door emboliën; evenals bij endocarditis kunnen hier bloedstolsels op de zieke kleppen of in laag gelegen aders ontstaan en als er stukken van losgespoeld worden, veroorzaken zij emboliën in verschillende organen. Blijven die stukken in de longen steken, dan kan de dood volgen als de longslagader verstopt wordt; bij verstopping van kleinere slagaders volgt vaak benauwdheid en het ophoesten van bloedig sputum; wordt een slagader der hersenen verstopt, dan volgt een beroerte en de dood of een halfzijdige verlamming blijft achter. De genoemde compensatiestoornissen kunnen tientallen van jaren op zich laten wachten of snel optreden, dat hangt af van den aard van het hartgebrek of gebreken, (want soms zijn er twee kleppen niet in orde), van de kracht van de hartspeer maar vooral ook van de leefwijze van den patiënt. Kan die zich van lichamelijke inspanning onthouden en ook geestelijk een rustig leven leiden, dan blijft de compensatie soms zeer lang in stand en stoornissen erin kunnen weer zoo goed als geheel voorbij gaan, zij het dan niet voor goed. Bij goede compensatie is dan ook de rustige leefwijze, matigheid in het eten, drinken, rooken enz. voldoende, bij stoornissen in de compensatie is *digitalis* het soevereine middel, daar het de hartwerking versterkt en de pols er langzamer, regelmatig en voller onder wordt; door de verhoogde kracht van de circulatie verdwijnen waterzucht, benauwdheid en stuwingsurine en het evenwicht kan weer spoedig hersteld worden. *Digitalis* is echter geen onschuldig medicament, voortdurende controle van den medicus is bij de toediening noodig om schadelijke gevolgen te voorkomen en soms moet het door andere middelen als *cafeïne* vervangen worden. Bij zware hydrops steekt men met fijne huijsjes in het onderhuidse bindweefsel om het vocht naar buiten af te voeren, gelijk men ook wel de *ascites* of *hydrothorax* ontlast om den patiënt verlichting te geven van zijn ademtoestoot. Vaak is echter *morphine* daarvoor onontbeerlijk, alleen in lichte gevallen kunnen moesterpappen, heete omslagen op de borst en heete voetbaden iets hel-

pen. Ook bij de aanvallen van pijn in de hartstreek heeft men morphine noodig, terwijl hij last van hartkloppingen een ijsklaas op het hart goede diensten doet.

IV. *Ziekten van de hartspeer, a. Myocarditis.* Bij ontlaadingen in den wand van het hart, dus in de hartspeer, spreekt men van myocarditis, hetzij zij op zichzelf staan, dan wel nitbreidingen zijn van een endocarditis. Men vindt in beide gevallen gedeelten van de hartspeer tot hindweefsel ontaard en als oorzaak ervan een aandoening van de kroonslagaders, die de hartspeer moeten voeden; zij lijden dan aan *atheroom* (z. d.), waardoor zij hier en daar verstopt worden of althans vernauwd, zoodat de voeding van den wand van het hart onvoldoende wordt, deze niet meer tegen den bloeddruk van binnen bestand is en ook in zijn arbeid te kort schiet. Alkoholisisme, syphilis en erfelijkheid spelen in het ontstaan van myocarditis de hoofdrol, daar zij de oorzaken van atheroom der slagaders zijn.

De verschijnselen van myocarditis hangen weer af van de vraag of de spier nog behoorlijk zijn werk kan doen dan wel of er compensatiestoornissen optreden, objectief vindt men, althans als er niet tevens een kleggebrek bij aanwezig is, slechts een onregelmatigen, vaak zeer verlangzaamde pols en nitzetting van het geheele hart of van een deel ervan. Aanvallen van angina pectoris doen zich vaak voor, ook wel van hartasthma en van bewusteloosheid en niet zelden is myocarditis de oorzaak van een plotseligen dood van lieden, die voor dien tijd weinig of geen lasten hadden, vaak zelfs niet wisten, dat hun hart ziek was.

b. *Hypertrophie en Dilatatie.* Afgezien van de hypertrophie (verdikking) van de hartspeer en de dilatatie (nitzetting) van zijn holten als gevolgen van kleggebreken of spieraandoening, komen die toestanden ook voor eenvoudig als gevolg van huiltensporige inspanning van het hart t. g. van te zwaren lichamelijken arbeid of overmatig eten of drinken, bijv. bij smeden, lastdragers en hierdrinkers. Treffen die schadelijkheden een sterk individu, dan zal de wand dikker worden, bij slappe personen eerder aan den druk toegeven en dilateeren, soms zelfs zeer snel, zoals bij soldaten na geforceerde marschen of bij zware koortsziekten. Bij verbeterde leefwijze is hier de voorspelling natuurlijk veel gunstiger dan bij kleggebreken; daar men vaak het weder opkomen van compensatiestoornissen kan vermijden of bij eenvoudige dilatatie door hartwakte het hart sterker kan maken door verbetering van den algemeenen toestand, zoals bij bleekzucht of in reconvalescentie.

c. *Vethart (cor adiposum).* Bij zeer vette personen is soms het hart geheel in een vetkapsel gehuld, terwijl men als gevolg van de gestoorde voeding van de hartspeer deze zelf vettig ontaard vindt bij myocarditis, kleggebreken, hypertrophie enz. De gevolgen voor den bloedsomloop zijn dezelfde als bij andere hartspiergebreken, de behandeling moet, bij algemeene vetzucht, vooral tegen de laatste gericht zijn.

V. *Zenuwstoornissen (Neurose)* van het hart. Ook zonder enig gebrek aan het hart lijden sommige menschen aan hartkloppingen, die door elke emotie of inspanning en soms reeds na het ge-

bruik van koffie, thee of andere dranken hen verontrusten. Meestal zijn de patiënten ook overigens zenuwachtig of lijden zij aan bleekzucht, zoodat een krachtig diëet en staalmiddelen goede diensten kunnen bewijzen. Ook konde omslagen op het hart en broomkalium kunnen nuttig zijn. Anderen lijden aan aanvallen van sterke versnelling van de hartwerking (*tachycardie*), zoodat de pols inplaats van 70, wel 200 maal in de minuut kan kloppen zonder zware verschijnsels te geven. Ook ontmoetten we reeds de *angina pectoris* of *stenocardie* als gevolg van hartziekten, maar de pijnlijke aanvallen ervan treden ook wel als zuivere neurose van het hart op, met een gevoel van zware beklemming op de borst en hevige pijnen in de hartstreek, die naar den linker schouder nistralen, en soms ook in den linker arm met een gevoel van stijfheid en prikkelen in deze. Soms duurt de aanval eenige minuten, soms meer dan een half uur, soms keert zij elken dag, dan weer eerst na maanden terug. Meestal is morphine noodig, soms werkt natrium nitrosum goed en niet zelden kan men de aanvallen tegengaan door te strijden tegen de bleekzucht of de volbloedigheid der patiënten; ook misbruik van tabak kan de oorzaak zijn.

Harugari, Orde der, werd in 1848 met maçonnische vormen te New-York opgericht en heeft ten doel het onderhouden en zooveel mogelijk verbreiden van de Duitse taal, de ondersteuning van zieken en noodlijdenden, weduwen en weezen. Men vindt in de Vereenigde Staten een 90-tal loges.

Haruspices, van het enkelvoud *haruspex*, noemde men in het oude Rome de wichelaars, die voorspellingen deden uit de ingewanden der offerdieren. Zij waren afkomstig van de Etruskers, bij welke zij ook aan andere natuurverschijnselen hun wijsheid otleenden. Keizer *Claudius* begunstigde hen, en het is waarschijnlijk, dat zij in die dagen een priestervereniging van 60 leden vormden. Zelfs onder de Christelijke keizers bleven de haruspices bestaan, totdat eindelijk *Honorius* hen in 519 verbande en hun boeken deed verbranden.

Harv. is achter plantennamen de afkorting voor *W. H. Harvey* (zie aldaar).

Harvard University (*Harvard College*) is een der oudste en meest beroemde hoogeschoolen

van Noord-Amerika en wel te Cambridge. Zij werd gesticht door *John Harvard* (1607—24 September 1638), die in 1637 als geestelijke naar Nieuw-Engeland kwam en een schenking tot stichting van een college bij zijn overlijden naliet. Zijn standbeeld werd in 1884 te Cambridge onthuld. Zie verder *Cambridge*.

Harvey, William, een Engelsch geneesheer, geboren den 1sten April 1578 te Folkstone in het graafschap Kent, bezocht de school te Canterbury, studeerde te Cambridge in de medicijnen en ging vervolgens naar Padua, waar hij zich vooral op de ontleedkunde toelegde en den doctorsrang verwierf. Daarna vestigde hij zich te Londen, waar hij lid werd van het Collegium Medicum, armendoctor in het Bartholomaeushospitaal, en in 1615 hoogleeraar in de ontleedkunde. In die betrekking verkondigde hij reeds in 1619 zijn nieuwe theorie omtrent den omloop van het bloed, doch eerst 9 jaar later maakte hij haar, door proeven gestaafd, door den druk openbaar. *Karel I* benoemde hem in 1630 tot zijn lijfarts en hij vergezelde den koning gedurende den burgeroorlog. Na de overgave van Oxford keerde hij naar Londen terug, wijdde er zich aan de beoefening der wetenschap en overleed op zijn landgoed te Hampstead den 3^{den} Juni 1658. Zijn geschrift „*De motu cordis et sanguinis*“ (1628) baarde groot opzien en bezorgde hem veel bestrijders. *Harvey* beantwoordde alleen *J. Riolan* te Parijs in de verhandeling „*De circulatione sanguinis ad Riolanum*“ (1649), terwijl hij het oordeel over de waarheid en de waarde zijner ontdekking aan de nakomelingschap overliet. Hij zelf genoot nog de voldoening, dat in 1652 een zijner bevestigetegenstanders, *Plempius* te Leven, openlijk zijn gevoelens omhelsde. Verder vestigde hij als physioloog inzonderheid de aandacht op de voortplanting. Zijn uitspraak „*Omne animal ex ovo*“ (elk dier is uit een ei afkomstig) was de vrucht van een langdurig en nauwgezet onderzoek, dat een einde maakte aan de theorie der *generatio aequivoca* (zelfwording). Hij heeft daarover geschreven in zijn werk „*De generatione animalium*“ (1651). Zijn „*Opera omnia*“ verschenen in 1786 en in 1846 te Londen in het licht.

Harvey, William Henry, een Engelsch plantkundige, geboren den 5^{den} Februari 1811 bij Limerick, was hoogleeraar te Dublin en overleed den 15^{den} Mei 1866 te Torquay. Hij schreef „*The genera of South African plants*“ (2de druk, 1868), „*A manual of the British Algae*“ (2de druk, 1849), „*Phycologia britannica*“ (1846—1851), „*Nereis australis* or *Algae of the Southern Ocean*“ (1847—1849), „*Nereis boreali-americana*“ (1858), „*Phycologia australica*“ (1858—1863), „*Flora capensis*“ (3 dln., 1859—1865) en „*Thesaurus capensis, or illustrations of the South African flora*“ (2 dln., 1859—1863).

Harvey-pantser is een stalen plaat, waarvan de buitenwanden door middel van bestrijking met koolstofhoudende bestanddeelen, gevolgd door gloeiing in luchtledige ruimten, gehard worden. Een 26 cm. dikke pantsersplaat krijgt door deze bewerking een stalen oppervlak van 7,5 cm. dikte met 1% koolstof. Zij evenaart Krupp's hardstaal-pantser.

Harwich, een zeestad in het Engelsche graaf-

Memorial Hall van Harvard University.

schap Essex, ligt op de spits van een landtong, voor de mondingen van den Stour en den Orwell, die beide bevaarbaar zijn, en telt (1901) 10070 inwoners. De stad heeft een der beste havens van de oostkust van Engeland, die door het fort Landguard en een aantal batterijen beschermd wordt. De inwoners houden zich bezig met de vervaardiging van cement en kunstmeel, scheepsbouw, scheepvaart en vischvangst. De rederij telt (1901) 121 zeeschepen met 13920 ten. Harwich is een der belangrijkste havens voor het verkeer met het vasteland, staat in dagelijkse verbinding met Hoek van Holland (spoorwegverbinding van Londen naar ons land en Duitschland) en Antwerpen; in 1901 liepen binnen 3692 schepen met 911285 ton. De waarde van den invoer bedroeg (1900) 16233337, van den uitvoer 5041323 pond sterling. Ingevoerd worden graan, zijden, wollen en katoenen stoffen, staalwaren, leder, papier, tabak, paarden, vleesch, boter, eieren en vruchten; uitgevoerd worden wollen en katoenen, machines, ijzer en leder. Dicht bij Harwich ligt de badplaats Dovercourt met een minerale bron.

Harz, het noordelijkste der Duitse middelgebergten, verheft zich tusschen de Leine en de Saale op de grenzen van Neder- en Opper-Saksen als de grens tusschen het Hoog- en Nederduitsch. De Harz is 92 km. lang en 33 km. breed; de hoofdrichting is van O. Z. O. naar W. N. W. De heilingen zijn over het algemeen steil, vooral in het N. het minst tusschen Sangerhausen en Eisleben, waar de Harz in een heuvelland, den Vorharz, overgaat. De noordvoet ligt $\pm$ 210, de zuidvoet $\pm$ 250 m. hoog. De oppervlakte van het gebergte bedraagt 2030 v.km.

Men verdeelt den Harz in den Opper- en den Nederharz, de grens wordt gevormd door een lijn getrokken van Lanterberg tot Wernigerode. De Opperharz heeft den vorm van een driehoek, waarvan de top in het N.W. ligt. In het midden ligt het Klausthalser plateau met een gemiddelde hoogte van 600 m., iets hooger in het N., waar de Schalka een hoogte van 763, de Rammelsberg en Goslar een hoogte van 636 m. bereikt. Op de oostzijde van het plateau verheft zich een rug, Auf dem Acker (Hanskübennburg 810 m., Am Fasweg 860 m.) en verder Bruchberg (Wolfsarte 920 m.) geheeten. In het W. van den Opperharz ontspringen de Innerste, Oker en Söse. Het N.O. deel van den Opperharz wordt gevormd door het Brockengebergte. Het bestaat uit graniet en vormt de waterscheiding tusschen de Elbe en de Wezer. De hoogste top, de Brocken (zie aldaar), verheft zich in het brongebied van de Ecke, Bode, Ilse en Holzeme te een hoogte van 1142 m. Met den Brocken hangen samen: in het Z.O. de Heinrichshöhe (1044 m.), in het Z.W. de Königsberg (1029 m.). De laatste daalt af tot het Brockenfeld met een gemiddelde hoogte van 850 m., waarop de Radau, Ecker en de Bode ontspringen. Naast het Brockenfeld verheffen zich de Achtermannshöhe (926 m.) en de Wurmberg (968 m.). De laatste sluit met den Grooten en Kleinen Winterberg (902 en 835 m.) het Brockengebergte in het Z. in. Ten Z.W. van het Brockenfeld vindt men den Odersteich (724 m.) en den Rebberg (894 m.). Ten Z.O. van den

Brocken strekt zich de granietrug langs de Bode tot voorbij Schierke uit, waar de Snacher-, Fenerstein- en Hohelippen (902 m.) en de Rernckenberg (929 m.) met de Zeterklippen liggen. Op de plaats, waar de Ilse het gebergte verlaat, verheft zich de steile Ilsestein. De Nederharz is een uitgestrekte hoogvlakte, slechts door den Rammberg (graniet, 575 m.) en den Auerberg porfier afgebroken. Men verdeelt haar in het Plateau van Elbingerode en dat van Harzgerode. Door het eerste, met een gemiddelde hoogte van 470 m., stroomt de Bode met haar bronrivieren, in wier dalwanden zich de Hermanns-, Baumanns- en Bielsbühe bevinden. Grootach is het dal der Bode beneden Treseburg (Hexentanzplatz en Rosztrappe). Door het Plateau van Harzgerode stroomen de Wipper en de Selke.

De keru van het gebergte bestaat uit lagen der devonische en onderste steenkolenformatie, doorbroken van eruptieve gesteenten, waarover mantelvormig lagen der bovenste steenkolenformatie, perm, trias, jura en krijt uitgebreid zijn, waarin als eruptieve gesteenten melaïer en porfyriet optreden. De Harz is rijk aan delfstoffen: zilver, lood, koper en ijzer in den Opper-Harz, zilver, koper en lood in den Neder-Harz. Reeds vroeg werden hier ertsen ontgonnen, evenwel was de mijnbouw vóór 1500, afgezien van den Rammelsberg bij Goslar, weinig belangrijk. Tegenwoordig behooren er alle mijnen aan den Staat. De Samsonschacht bij Andreasberg gaat tot 850 m. onder de oppervlakte en is een der diepste van Europa.

Een eigenaardigheid van den Harz is het voorkomen van noordelijke gewassen, zoals *Betula nana*, *Empetrum*, *Salix bicolor*, *Eriophorum alpinum* op den vrijliggenden en kouden Brocken-top, wienus flora ook verspreide Alpenplanten, zoals *Hieracium alpinum* en *Pulsatilla alpina* bezit; een groep andere Alpenplanten, zoals *Arabis alpina*, *Gypsophila repens*, *Salix hastata* enz. vindt men daarentegen in het warmere zuidelijk deel. Overigens heeft de flora van den Harz een Baltisch karakter en ontwikkelt zij haar grootsten rijkdom in de dalwanden, vooral langs de Bode en Selke, waar echter ook soorten van het ten O. van den Harz gelegen heuvelland voorkomen. De meest voorkomende boomen zijn de den, beuk en eik.

De dierenwereld van den Harz behoort tot het Middel-Europeesch faunagebied der palaearktische zone. De wilde kat komt hier en daar, de vos in het voorgebergte veel, in het gebergte zelf minder, de vischotter overal veel voor. Ook vindt men er steen- en boomkruipers en wezels. Het wild is talrijk. In den Baruharz zijn de hamster en egel zeldzaam, in de voorgebergten in grooten getale aanwezig. De hnisrat is bijna geheel door de wilde rat verdrongen. Het hazelhoen treft men hier en daar aan. Van roofvogels vallen sperwers, valken en zeearenden te noemen. De beken zijn rijk aan forellen, de vijvers aan forellen en karpers.

De Harzbevolkers vormen een gemengd type, want zij zijn van Kaukasischen, Saksischen en Thüringischen stam afkomstig. Zij leven van mijnbouw, steenhonwerij, boschbouw en veeteelt. Een ander middel van bestaan is de kanarieteelt, vooral

in St. Andreasberg, terwijl in den Nederhartz nog landbouw gedreven wordt. Het aantal spoorlijnen is zeer talrijk. De Harzklmh bevordert het vreemdelingenverkeer door den aanleg van nieuwe of het verbeteren van bestaande wegen, het bouwen van vlinthutten, het plaatsen van wegwijzers enz.

Harzburg, een stad in het Brnnswijsche distrikt Wolfenbüttel, is prachtig gelegen aan den noordvoet van den Harz, aan de Radau, aan de spoorlijnen Wolfenbüttel—Harzburg en Ilzenburg—Harzburg en telt (1900) 3808 inwoners. Men vindt er een kerk, een gymnasium, een stedselijk zontbad (Julinshall), kurbnis, geneesinrichting voor scrofuleuze kinderen, een sanatorium, een stoeterij, groote harddraverijen, steengroeven, hontlijperij enz. De zontbron bevat voornamelijk chloornatrium en heeft een temperatuur van 11,2—12,5°C; ook is er nog een kekenzontdrinkbron (Krodobon). Het aantal badgasten bedraagt jaarlijks ongeveer 10000, die bovendien kunnen genieten van de prachtige, boschrijke omgeving. Ten O. van Harzburg ligt de 463 m. hooge Groote Burgberg met eenige overblijfselen van den Harzburcht, een hotel en een voor *Bismarck* opgerichte Canossazuil met de woorden: „Nach Canossa gehen wir nicht.“ Andere drank bezochte plaatsen zijn de Rabenklippen, het Molkenhans, de Muxklippen en de Radauwaterval. Ten N. W. van Harzburg liggen de dorpen Bündheim en Schlewecke. Volgens de sage zou op den Grootten Burgberg vroeger een offerplaats voor den afgod Krodo bestaan hebben, waarvan men het altaar nog te Goslar vertoont. De voormalige burcht werd meermalen door de Saksen verwoest en in 1850 door hertog *August* voor goed gesloopt.

Hasan-Roessein, of *Taobetsfest* wordt gevierd door de Mohammedanen op den asjoera, den 10^{den} dag van de maand Moharram, d.i. de eerste van het Mohammedaansche jaar. Bij de Sonnieten (zie aldaar) bespenkt men er doorgaans weinig van, bij de Sjiiën (zie aldaar) daarentegen wordt op dien dag de dood van *Roessein*, den kleinzoon van *Mohammed*, den zoon van *Ali* en *Fatima*, in den slag bij Kərbela (680) herdacht. Daarmede wordt de herinnering aan *Roessein* broeder *Hasan*, die door vergif tot zijn omgekomen, verbonden. In Perzië geeft dit feest wel eens aanleiding tot uitbarstingen van fanatisme, en ook in Dekhan en sommige deelen van Insulinde, hoewel sonnietisch, wordt het met luister gevierd.

Hasden, *Bogdan Petriceicu*, een Roemeensch geleerde, geboren te Christinessel bij Hotin in Bessarabië den 16^{den} Februari 1838, behoort tot een aanzienlijk geslacht, studeerde te Charkow in de rechten en werd rechter te Kahul. Toen een gedeelte van Bessarabië weder aan Moldavië werd toegevoegd, werd hij hoogleraar in de geschiedenis en statistiek aan het lyceum te Jassy en bibliothecaris der universiteit aldaar. Thans is hij directeur-generaal van het staatsarchief te Boekarest en tevens professor in de vergelijkende taalstudies aan de daar gevestigde hogeschool. Hij schreef: „*Archiva istorica a Romaniei*“ (4 dln., 1865—1869), „*Istoria critica a Românilor*“ (2 dln., 1873—1874), „*Obiceele juridice ale poporului român*“ (Over de gewoonterechten van het Roe-

meensch volk, 1878) en „*Limba Româna vorbită între 1550—1600*“ (1878). Ook redigeerde hij van 1870—1877 het letterkundig tijdschrift „*Columna lui Traian*“, na 1887 de „*Revista Noua*“. Sedert 1884 werkt hij in opdracht der Roemeenscheregeering aan het „*Etymologicum magnum Romanae*“.

Hasdrubal is de naam van onderscheiden Carthaagsehe veldheeren:

Hamilcar, de schoonzoon van *Hamilcar Barca*, heeft de macht der Carthagers in Spanje aanmerkelijk nitgebreed en een verdrag met de Romeinen gesloten, waarin de Ebro werd aangewezen als grens der Carthaagsehe bezittingen aldaar. Hij werd in 220 door een Keltiberiër vermoord.

Hasdrubal, de zoon van *Hamilcar Barca* en de broeder van *Hannibal*, voerde in Spanje oorlog tegen *Publius* en *Gnaeus Cornelius Scipio*; dezen verhinderden hem door hun overwinning bij den Ebro zijn broeder naar Italië te volgen. Nadat hij in 213 v. Chr. tegen *Syphax* in Afrika gevochten had, keerde hij in 212 naar Spanje terug, overwon er achtereenvolgens borengenoemde twee Romeinse veldheeren, zoodat na hun sneuvelen *Lucius Marcus* ter aanwernood de overblijfselen van het Romeinse leger kon redden, maar werd in 209 bij *Baecula* overwonnen door *Publius Cornelius Scipio Africanus*. Niettemin kon *Hasdrubal* zijn tocht naar Italië voortzetten, zoodat hij Umbrische bereikte. Doch voordat hij zich met zijn broeder *Hannibal* vereenigen kon, werd hij in 207 door *Cajus Claudius Nero* en *Marcus Livius Salinator* bij Sena (Siniagaglia) aan den Metaurus geslagen. Het grootste gedeelte van zijn leger, en ook hij zelf, sneuvelde in dien strijd.

Hasdrubal, een zoon van *Giago*, was in den Tweeden Punischen Oorlog in Spanje en Afrika de aanvoerder van het Carthaagsehe leger en werd in 208 met *Mago* door *Publius Cornelius Scipio* bij *Baecula* geslagen en op de vlucht gedreven naar Gades. Hij was oorzaak, dat *Maximus* de zijde der Romeinen koos, omdat hij zijn aan diens vorst toegezegde dochter aan *Syphax* ten huwelijke gaf. Toen *Scipio* in Afrika geland was, brachten *Hasdrubal* en *Syphax* in 203 hem niet weinig in het nauw, doch hij overwon hen tot 3-maal toe. Toch was het volk tegen *Hasdrubal* opgethit, en om aan de woede van het gewan te ontkomen, maakte hij volgens *Appianus* door vergif een einde aan zijn leven.

Hasdrubal, die in den oorlog, waartoe *Masinissa* in 151 de Carthagers noodzaakte, tegen deze niet voorspoedig oorloofde, versloeg in den Derden Punischen Oorlog den Romeinischen consul *Manilius* in 149 tot tweemaal toe, bood den jongeren *Publius Cornelius Scipio*, toen deze in 147 en 146 Carthago belegerde, hardnekkig tegenstand en trok zich, toen de stad ingenomen was, naar den burcht en eindelijk met vrouw en kinderen en 900 overloopers, aan wie vergiffenis geweigerd was, in den tempel van *Aesculapius* terug. Toen hij ook hier aangevallen werd, beving hem de vrees, zoodat hij zich heimelijk naar *Scipio* begaf. Haar echtgenoot vloekend, vermoordde zijn gade haar kinderen voor zijn oogen en stortte zich daarna met de overigen in de vlammen van den door hen in brand gestoken tempel. *Hasdrubal* overleed als gevangene in Italië.

Hase, Karl Benedikt, een Duitsch letterkundige, geboren den 11^{den} Mei 1780 te Salza bij Weimar, bezocht het gymnasium aldaar, studeerde te Jena en te Helmstedt in de letteren en godgeleerdheid en begaf zich in 1801 naar Parijs, waar hij in 1805 een aanstelling kreeg in de afdeling handschriften aan de Keizerlijke Bibliotheek. In 1816 werd hij professor in de Grieksche onthiedkunde en in de Nieuw-Grieksche taal aan de Ecole des langues orientales, in 1830 professor in de Duitse taal en letterkunde aan de polytechnische school, in 1832 conservator van de handschriften der Bibliotheek en eindelijk in 1852 professor in de vergelijkende taalkunde aan de universiteit te Parijs. Hij overleed aldaar den 21sten Maart 1864. Hij gaf de „Historia“ (1819) van *Leo Diaconus* in het licht en leverde een bewerking der fragmenten „De oestentis et mensuris“ van *Laurentius Lydus*. Hem was opgedragen voor het „Recueil des historiens des croisades“ de Grieksche schrijvers te bewerken, en daarvan is een deel (1875) in het licht verschenen. Ook behoorde hij vele jaren tot de redactie van het „Journal des Savants“. Belangrijk zijn zijn bijdragen tot de nieuwe uitgave van het lexicon van *Henricus Stephanus*, bezorgd door *Wilhelm Dindorf*.

Hase, Karl August von, een Duitsch godgeleerde, geboren den 25sten Augustus 1800 te Steinbach in Saksen, bezocht het gymnasium te Altenburg en studeerde te Leipzig, Erlangen en Tübingen in de godgeleerdheid. Wegens deelneming aan een studentenvereniging moest hij, na een langdurig onderzoek, 11 maanden op den Hohenasperg in de gevangenis doorbrengen. Nadat hij op vrije voeten gesteld was, begaf hij zich eerst naar Dresden, vestigde zich vervolgens als privaatdocent te Leipzig en werd hier in 1829 hoogleraar in de wijsbegeerte. Het volgende jaar ging hij als professor in de theologie naar Jena, waar hij sedert dien tijd onderwijs gaf in de dogmatiek en kerkgeschiedenis. Bij zijn aftreden in 1863 werd hij in den erflijken afdienst opgenomen. Hij overleed den 3^{den} Januari 1890 te Jena, waar in 1900 een standbeeld voor hem is opgericht. Van zijn geschriften vermelden wij: „Evangelisch-protestantische Dogmatik“ (6de druk, 1870), „Gnosis oder prot-evangelische Glaubenslehre für die Gebildeten in der Gemeinde, wissenschaftlich dargestellt“ (2 din., 2de druk, 1869—1870), „Hutteners redivivus“ (12de druk, 1883), „Leben Jesu“ (5de druk, 1865), „Kirchengeschichte, Lehrbuch zunächst für akademische Vorlesungen“ (3 din., 2de druk, 1895—1898), „Handbuch der protestantischen Polemik gegen die römisch-katholische Kirche“ (7de druk, 1900), „Die beiden Erzählungen“ (1839), „Neue Propheten“ (3de druk, 1899), „Franz von Assisi“ (2de druk, 1892), „Geistliche Schauspiele“ (1858), „Caterina von Siena“ (2de druk, 1892), „Ideale und Irrthümer, Jugenderinnerungen“ (5de druk, 1894), „Des Kulturkampfes Ende“ (3de druk, 1879) en „Rosenvorlesungen kirchengeschichtlichen Inhalts“ (1880), terwijl hij ook een nitmnende uitgave leverde der „Libri symbolici“ (3de druk, 1845).

Na zijn dood verschenen nog „Annalen meines Lebens“ (1891). Een uitgave van zijn „Gesammelte Werke“ werd bezorgd door zijn zoon en Krüger (12 din., 1890—1893). Daarin verschenen nog „Erinnerungen aus Italien in Briefen an die künftige Geliebte“, „Vaterländische Reden und Denkschriften“, „Theologische Erzählungen“, „Theologische Reden und Denkschriften“ en „Theologische Streit- und Zeitschriften“.

Hase, Konrad Wilhelm, een Duitsch architect, geboren te Einbeck den 2^{den} October 1818, studeerde te Hannover en te München en werd in 1849 leeraar in de schoone bouwkunst aan de polytechnische school te Hannover, waar hij den 28sten Maart 1902 overleed. Hij legde er zich op toe de oude techniek van den bouw met gehakken steen met al zijn sieraden weder in het leven te roepen en hij bracht dezen stijl ook in toepassing op stationsgebouwen enz. Tot de belangrijkste door hem ontworpen gebouwen behoren: het Museum te Hannover (1855), de Marienburg bij Nordstemmen (1857—1864), de Christuskerk te Hannover (1859—1864), het gymnasium Andeanm en het postkantoor te Hildesheim, de restauratie van de St. Michaelskerk en die van de St. Godehardskerk te Hannover, de Nikolaïkerk te Lüneburg (1863), de Stiftskerk te Baasum (1866) de Münster te Hameln, de kloosterkerk te Loccum, het stadhuis te Hannover enz. Hij redigeerde ook de uitgave van de „Mittelalterlichen Bandenkmale Niedersachsens“.

Hasebroek, Johannes Petrus, een Nederlandsch dichter, geboren te Leiden den 6^{den} November 1812, studeerde aldaar in de godgeleerdheid, nam als vrijwillig jager deel aan den strijd tegen België (1830) en werd in 1836 predikant te Heiloo. In 1843 ging hij als zoodanig naar Breda, in 1849 naar Middelburg, in 1851 naar Amsterdam, waar hij in 1883 een eervol emeritaat ontving, en den 29sten Maart 1896 overleed. Zijn verstrooide eerste gedichten werden in 1836 onder den naam van „Poëzie“ tot een bundel vereenigd en later (1852 en 1885) herdrukt, en nieuwe bundels verschenen onder den titel van „Windekellen“ (1859), „Nieuwe windekellen“ (1864), „Sneeuwklekjes“ (1878), en „Winterbloemen“ (1879). Verder leverde hij: „De God des Hemels en de Bergen der aarde“ (2 din., 1847 en 1856), „Op de Bergen“ (1861), „Stadiën en Schetsen“ (2de druk, 1864), „Uit den Vreemde“ (1868) en „Dicht en onzicht“ (2 din., 1874). Vooral echter maakte hij zich als prozaschrijver bekend door „Waarheid en Droomen“ (1840; 10de druk, 1902), die hij onder den schijnnaam van *Jonathan* uitgaf. Verder bezorgde hij in 1860 een prachtnitgave der „Kompleete Dichtwerken“ van *Da Costa*, gevolgd door een „Overzicht van het leven en de werken des dichters“. Verder schreef hij „Thomas a Kempis. De navolging van Christus. Naar het Latijn“ (1885, 5de druk; 1900), „De Alpenboeren. Een weekstem uit Davor“ (1885), „Vesper. Poëzie in den avond des levens“ (1887), „Hesperiden. Nieuwe poëzie“ (1888), „Het Nieuwe Testament als gids voor het Christelijk leven. Naar de Reflexions morales“ van P. Queneau vrij gevolgd“ (1884—1890, 6 din.), „Een dichterahn van vóór honderd jaar. De gedachtenis aan Bellamy en zijn kunstvrienden noch eens ver-

nienwd" (1890). *Hasebroek* behoorde tot de academievrienden van *Nicolaas Beets* en volgde op godsdienstig en letterkundig gebied dezelfde richting als deze. Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, lid van verdienste van de Hollandsche Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen en ridder van de orde van den Nederlandschen Leenw. — Zijn zuster *Elisabeth Johanna Hasebroek*, geboren te Leiden den 4^{den} April 1811, heeft zich als schrijfster bekend gemaakt door: „Te laat" (1838), „Eli-se" (1839), „Twee vrouwen" (1840), „De Bedevaartgangers" (1841), „Verhalen en schetsen" (1851), „Margaretha Blaaser en eenige andere bladen uit het schetsboek" (1855) en „De vrouwen der Hervorming" (1859). Ook leverde zij vertalingen en bijdragen in jaarboekjes en tijdschriften.

Hasenauer, Karl, vrijheer van, een Oostenrijksch architect, geboren te Weenen den 20sten Juli 1833, studeerde te Bruns-wijk en Weenen en vestigde zich aldaar na een langdurige studiereis door Duitschland, Frankrijk, Italië, Engeland en Schotland. Behalve talrijke villa's bouwde hij het paleis *Lützow*, het natuurkundig en kunsthistorisch Hofmuseum, het Hofburgtheater, de gebouwen voor de wereldtentoonstelling van 1873, het keizerlijk paleis in den Tiergarten, den Hofburg, alle te Weenen. *Hasenauer*, die in 1873 in den adelstand opgenomen werd, overleed den 4^{den} Januari 1894 te Weenen.

Hasenolever, Johann Peter, een Duitsch genreschilder, geboren te Remscheid den 18^{den} Mei 1810, bezocht op 17-jarigen leeftijd de academie te Düsseldorf, om zich op de architectuur toe te leggen. Weldra echter wijdde hij zich onder leiding van *Schadow* aan de schilderkunst en bepaalde zich bij het humoristische genre. Zijn „Terugkeer van den candidaat *John*" bezorgde hem een goeden naam. In 1842 vestigde hij zich voor goed te Düsseldorf, waar hij den 16^{den} December 1853 overleed. Ook andere taferelen van zijn hand, aan de „*Jobsiade*" ontleend, zijn door den steendruk algemeen bekend geworden. Verder schilderde hij vele andere humoristische stuk-

jes uit het stads-, huiselijk en herbergieven, alsmede portretten.

Hasenolever, Wilhelm, een Duitsch sociaaldemocraat, geboren te Arnberg den 19^{den} April 1837, bezocht het gymnasium in zijn geboorteplaats, werd leerling in een looierij, reisde als handwerksgezel in Duitschland en Noordelijk Italië, redigeerde van 1862—1863 de „Westfälische Volkszeitung" en werd eerst penningmeester, toen secretaris en eindelijk president van de Algemeene Duitche Werkliedenvereeniging. Hij behield het voorzitterschap, toen laatstgenoemde vereeniging na samensmelting met de sociaaldemocratische partij te Eisenach den naam ontving van Socialistische Werkliedenpartij van

Duitschland. Verder redigeerde hij den „*Neuer Sozialdemokrat*" en de „*Sozialpolitische Blätter*", belastte zich in 1875 met de uitgave van het „*Hamburg-Altonaër Volksblatt*" en in 1876 met *Lieb-knecht* met die van het socialistisch blad „*Vorwärts*", dat in 1878 verboden werd. Van 1869—1870 was hij lid van den Noord-Duitschen Rijksdag, werd in 1874 en 1877 te Altona en Kiel ook tot afgevaardigde naar den Duitschen Rijksdag gekozen, maar verloor in 1878 zijn mandaat, dat hem echter in 1879 te Breslau weder werd toevertrouwd. In 1888 moest hij het wegens krankzinnigheid nederleggen; hij overleed den

J. O. Hasebroek.

3^{den} Juli 1889 te Schöneberg.

Hasenpflug, Karl, een Duitsch schilder, geboren te Berlijn den 23sten September 1802, leerde aanvankelijk het schoenmakershandwerk van zijn vader en kwam vervolgens in het atelier van den decoratieschilder *Gropius*. Hij schilderde een aantal merkwaardige kerken, en men hechtte aan zijn kennis van oud-Duitsche architectuur zoo groot gewicht, dat hij de restauratie van den Dom te Maagdenburg ook zijn raad ingewonnen werd. De talrijke Middeleeuwsche gebouwen te Halberstadt hadden voor hem zooveel aantrekkelijks, dat hij zich daar in 1830 vestigde. In 1835 vertrok hij echter naar Keulen, om den Dom te bestudeeren. Hij vervaardigde daarvan twee groote schilderstukken. Verder schilderde hij bouwvallen van hurchten, kerken en kloosters, vooral als wintergezichten. Hij over-

leed den 13^{den} April 1853 te Halberstadt.

Häser, Heinrich, een Duitsch geneesheer, geboren te Rome den 15^{den} October 1811, bezocht het gymnasium te Weimar en vertrok in 1831 naar de hogeschool te Jena, waar hij in de geneeskunde promoveerde met een dissertatie „De influenza epidemica“ (1834). In 1836 vestigde hij zich als privaattoecent te Jena, waar hij in 1839 tot hoogleeraar en later tot gewoon hoogleeraar benoemd werd. In 1849 ging hij in deze betrekking naar Greifswald en in 1862 naar Breslau. Zijn onderwijze omvatte hoofdzakelijk de algemeene ziekte- en de geneesmiddelleer, de epidemiologie en de geschiedenis der geneeskunde. Van zijn werken noemen wij: „Historisch-pathologische Untersuchungen als Beiträge zur Geschichte der Volkskrankheiten“ (2 dln., 1839—1841), „Lehrbuch der Geschichte der Medizin und der Volkskrankheiten“ (3 dln., 3de druk, 1875—1882), „Geschichte der christlichen Krankenpflege und Pflégerschaften“ (1857), „Die Vaccination und ihre Gegner“ (1854) en „Grundriss der Geschichte der Medizin“ (1884). Ook leverde hij een uitgave van *Gruner's „Scriptores de sudore anglico“* (1847) en een „Bibliotheca epidemiographica“ (2de druk, 1862). Ook was hij geruimen tijd redacteur van het „Repertorium für die gesamte Medizin“ en van het „Archiv für die gesamte Medizin“. Hij overleed den 13^{den} September 1885.

Hasjiaj noemt men in Turkije, Syrië, Egypte, Indië en andere Oosterse landen een uit de fijnste deelen der hennepplant bereide zelfstandigheid, welke dient als bedwelmingsmiddel. De toppen en bloemen of de bladeren der hennepplant worden in water of melk, onder toevoeging van zwarte peper of ook wel van sniker en specerijen gekookt en als een soort thee gedronken, of men voegt er boter bij, om aan de vloeistof de lijvigheid van stroop te geven. Daarna wordt dit mengsel gefiltreerd, hetwelk na afkoeling een groene kleur verkrijgt. Men noemt deze aan de kust van Berberije „el mogin“ en in Arabië „dawames“. Zij wordt tegen hoogen prijs verkocht en in den vorm van pillen ingenomen of met de bloesems der hennepplant in een pijp gestoken en gerookt.

Hasjiaj vormt een sterk aphrodisiacum, schijnt hij matig gebruik geen nadeeligen invloed uit te oefenen en den gebruiker in een opgewekte stemming te brengen. Groote doses werken echter, vooral bij slechte voeding, zeer schadelijk en kunnen tot krankzinnigheid aanleiding geven. In Egypte oefent het denzelfden verderfelijken invloed uit als de alkohol in meer noordelijk gelegen landen. Men schat het aantal gebruikers van hasjiaj op 200 millioen.

Hasckerland is een gemeente in de provincie Friesland, 5902 H.A. groot met 8079 inwoners (1907) Ingesloten door de gemeenten Utingerdeel, Engwirden, Schoterland en Doniawerstal en bestaande uit de dorpen Harkerdijk, Harkerhorne, Jonre, Nijehaske, Ondehaske, Snikzwaag en Westermeer. De bodem bestaat meest uit laagveen, met een weinig zandgrond in het zuidwesten en het zuidoosten. Veeveelt en veenderij zijn de hoofdbronnen van bestaan; alleen te Jourre vindt men eenige fabrieken alsmede het gemeentehuis.

Hasledal, ook *Oberhaslithal* of eenvoudig *Hasli* heeten, is het dal van den bovenloop der Aar en strekt zich in het Zwitsersche kanton Bern 40 km. ver nit, van den Grimsel tot aan het Brienzmeer. Het bovenste derdedeel van dit dal is een woeste kloof, waar de Aar over naakte granietblokken stroomt. Deze rivier vormt er bij den Handeck den *Handeck- of Aarwater-fal*, welke een hoogte heeft van 70 m. Verder naar beneden, ter hoogte van 1049 m. boven de oppervlakte der zee, vindt men het dorpje Gnttannen en nog verder eenige dorpen en gehuchten, welke de gemeente Innertkirchen vormen, waar de groote weg een aanvang neemt. Daarop volgt een smalle rivierkloof, de „finstere Schlanch“, genaamd. Een half uur gaans verder bereikt men het dorp Meyringen, het vereenigingspunt van 6 Alpenwegen. Vanhier tot aan het Brienzmeer, over een afstand van 13 km., bestaat het Haslidal nit weilanden, die, vroeger des zomers gedeeltelijk onder water staande, thans gekanaliseerd zijn. Het amht Hasli, waartoe ook eenige zijdalen behooren, telt (1900) 7012 inwoners.

Hasner, Leopold, ridder van Artha, een Oostenrijksche staatsman, geboren te Praag den 15^{den} Maart 1818, studeerde aldaar en verwierf de doctorale waardigheid in de rechten te Weenen. Hij bleef er gevestigd en dong naar een hoogleeraarsambt in de rechten. Door de geschriften, bij die gelegenheid geleverd, alsmede door andere opstellen had hij reeds een goeden naam verworven, toen hij op nitnoodiging van graaf *Leo Thun*, stadhouder van Bohemen, zich belastte met de redactie van de „Prager Zeitung“. Toen zijn beschermheer minister werd (1849), benoemde hij *Hasner* tot hoogleeraar en in 1851 tot gewoon hoogleeraar te Praag. Als zodanig schreef hij „Grundlinien der Philosophie des Rechts und seiner Geschichte“ (1851) en „System der politischen Oekonomie“ (1860). Laatstgenoemd werk bleef echter onvoltooid, daar hij zich onverdeeld aan de staatkunde wijdde. Hij werd gekozen tot lid van den Boheemschen Landdag en van het Huis van Afgevaardigden, waarvan hij tot vice-president benoemd werd, en tot de beste redenaars behoorde. Na de zitting van 1862 ontrijf hij de Leopoldsoorde en in 1863 werd hij voorzitter van den Raad van Onderwijze, alsmede van het Huis van Afgevaardigden. Hij legde die betrekking in 1865 neder en vergenoegde zich met een professoraat in de staathuishoudkunde aan de academie te Weenen. Twee jaar later werd hij lid van het Heerenhuis en in 1861 minister van Onderwijs. Een voortreffelijke wet op het onderwijs werd door hem ingevoerd, en de keizer schonk hem de orde van de IJzeren Kroon. Later bekleedde hij de amhten van eerste minister en van geheimraad in werkelijken dienst, doch trad in 1870 af, omdat de keizer weigerde zijn goedkeuring te hechten aan de middelen, welke hij tot uitvoering van zijn programma noodig oordeelde. Na dien tijd was hij als lid van den Boheemschen Landdag en van het Huis der Heeren werkzaam. Hij overleed den 5^{den} Juni 1891 te Ischl, „Denkwürdigkeiten. Autobiographisches und Aphorismen“ (1892) nalatende.

Hasner, Joseph, ridder van Artha, een oogheel-

kundige, en broeder van den voorgaande, geboren den 13^{den} Augustus 1819 te Praag, studeerde aldaar en werd er in 1852 huiltengewoon en in 1856 gewoon hoogleraar in de oogheekunde en eerste stadsgeneesheer en overleed den 22^{den} Februari 1892. Hij schreef „Entwurf einer anatomischen Begründung der Augenkrankheiten“ (1847), „Beiträge zur Physiologie und Pathologie des Tränenablenkungsapparats“ (1851), „Ueber die Benutzung foliierter Glaslinsen zur Unteranhangung des Augengrundes“ (1854), „Klinische Vorträge über Augenheilkunde“ (1860—1866), „Die Statopathien des Auges“ (1869), „Beiträge zur Physiologie und Pathologie des Auges“ (1873), „Ueber die Grenzen der Accommodation des Auges“ (1875), „Tycho Brahe und J. Kepler in Prag“ (1872), „Das mittlere Auge in seinen physiologischen und pathologischen Beziehungen“ (1879) en „Die Verletzungen des Auges in gerichtsarztlicher Beziehung“ (1880). Ook redigeerde hij sedert 1869 met *Praga* het „Vierteljahrsschrift für praktische Heilkunde“.

Haspel is in de eerste plaats een werktuig, hetwelk dient, om gesponnen garens van de kloosen en spoelen te winden en tot strengen te verenigen. Het bestaat eenvondig met een rad met een omvang van 2 tot 4 onde ellen, zoodat hij elke omdraaiing zooveel draad op dat rad gewonden wordt. Aan het rad is verder een ander aangebracht, hetwelk door een tik of slag te kennen geeft, dat een genoegzaam aantal draden voor een streng op het rad gewonden is, waarna men deze afbinden en alsdan het haspelen voortzetten kan. Men heeft samengestelde haspels, waarmede men 10 tot 20 spoelen tegelijk kan afhaspelen. Verder gebruikt men een haspel bij het afwinden der zijden draden van de cocons.

Haspinger, Joachim, een Tirolsch patriot, geboren den 28sten October 1776 te St. Martin im Gsiesz in het Pustertal, studeerde in de wijsbegeerte, streefde in de jaren 1796—1799 in de gederen der Tirolsche landverdedigers tegen de Fransen, trad in 1802 in de Orde der Capucijnen en nam in 1809 wederom deel aan den bevrijdingsoorlog van zijn vaderland. Reeds had hij zich meermalen als veldprediker aan het hoofd der compagnieën geplaatst, maar hij verwisselde de rol van geestelijke met dien van krijgsman en droeg niet weinig bij tot de overwinning op den Iseel (13 Augustus). In 1810 werd hij door de Beiersche regeering verbannen, verliet Tirol, trok door Granuhnderland naar Italië, vervolgde zijn weg door het Franse legerkamp heen en kwam den 31sten October 1810 te Weenen. In 1814 werd hij pastoor te Hietzing bij Weenen, trok in 1848 weder als veldprediker met een compagnie Tirolsche jagers naar Italië en vestigde zich in 1854 te Salzburg, waar hij den 12^{den} Januari 1858 overleed. Zijn stoffelijk overschot werd te Innsbruck naast dat van *Andreas Hofer* bijgezet.

Hasan (Arabisch = mooi) is een veel voorkomende Arabische naam. De meest bekende is de kleinzoon van den Profeet, de zoon van diens dochter *Fatima*. Hij was verslaafd aan zingenot, liet zich na den dood zijns vaders (661) tot khalif nitroepen, maar ook onmiddellijk daarna door *Moswja* omkopen, om van de heerschappij af te zien.

Desniettemin staat hij als stamvader van de meeste takken der Aliden in hoog aanzien.

Hasse, Johann Adolf, een Duitsch componist, geboren te Bergedorf bij Hamburg, den 24sten Maart 1699, werd in 1718 tenorzanger bij de opera aldaar en vertrok in 1720 als Hof- en tooneelzanger naar Brunswijk. Hier werd zijn opera „Antiochus“ opgevoerd en vond er grooten bijval. Nadat hij zich sedert 1722 te Napels onder *Porpora* en *Scarlatti* op de theorie der toonkunst toegelegd en de opera's „Sesostrate“ en „Attila re di Bitinia“ vervaardigd had, vestigde hij zich te Venetië, waar hem de betrekking werd opgedragen van kapelmeeester aan het conservatorio degl' Incenabili. Hier trad hij in het huwelijk met de beroemde zangeres *Faustina Bordoni* en schreef het beroemde „Miserere“, dat er jaarlijks op Goeden Vrijdag ten gehoor gebracht wordt, alsmede voor het tooneel de opera's „Atasere“ en „Demetrio“. In 1731 werd hij als kapelmeeester der opera en zijn echtgenoot als Hof- en operazangeres naar Dresden beroepen. Zijn opera „Alessandro nelle Indie“ werd in 2 weken 7 maal opgevoerd. In 1733 bracht hij te Londen zijn „Artasere“ ten tooneele, en in 1755 verscheen zijn nieuwe opera „Arminto“. In 1755 beoefde een hardnekkige verkoudheid hem van zijn stem en in 1760 verhanden hij het bombardement van Dresden al zijn handschriften, welke hij voor den druk in gereedheid had gebracht. In 1763 werd het echtpaar zonder pensioen ontslagen en vertrok eerst naar Weenen, waar *Hasse* tot aan 1766, behalve 6 opera's, een aantal gelegenheidsstukken componeerde, en vervolgens naar Venetië, waar hij den 23sten December 1783 overleed. Zijn laatste opera, „Ruggiero“, is in 1771 te Milaan opgevoerd. In het geheel leverde hij meer dan 70 opera's en serenades, benevens vele oratoria en kerkmuziek. Zijn echtgenoot, *Faustina Bordoni*, geboren te Venetië in 1700, was een leerlinge van *Gasparini*, trad eerst op te Venetië, daarna te Florence, ging in 1724 naar Weenen, waar zij een inkomen had van 15000 gld. 's jaars, vertrok vervolgens naar Londen, waar zij geplaatst werd aan de nationale opera onder *Händel*, met een gage van 24000 gld., keerde in 1727 naar haar geboorteplaats terug, waar zij met *Hasse* in het huwelijk trad en den 4^{den} Februari 1781 overleed.

Hasse, Friedrich Christian August, een Duitsch historieschrijver, geboren te Rehfeld bij Herzberg den 4^{den} Januari 1733, bezocht het lyceum te Lühben en studeerde te Wittenberg, in de wijsbegeerte en geschiedenis, alsmede in rechtsgeleerdheid. Nadat hij eenigen tijd als leermeester van de zonen van den prins *Schönburg-Waldenburg* werkzaam geweest was, werd hij in 1798 geplaatst als hoogleraar aan de militair-school te Dresden. Met den Russischen gezant, graaf *Gregorius von Stroganow*, volbracht hij in 1805 een reis over Berlijn, Hamburg, Londen en Lissabon naar Madrid, waar hij een half jaar vertoefde, om vervolgens over Parijs naar Dresden terug te keeren. In 1828 ging hij als hoogleraar naar Leipzig. Van zijn geschriften noemen wij: „Dresden und die umliegenden Gegend“ (2de druk, 1804, 2 dln.), „Levensgeschiedenissen van *Morcow* (1816) en van *Gerhard von Kügelgen* (1824), alsmede andere bijdragen voor

den „Biograph“ van Niemeyer en voor de later door hem zelf geredigeerde „Zeitgenossen“. „Die Gestaltung Europa's seit dem Ende des Mittelalters bis auf die neueste Zeit nach dem Wiener Congress“ (1818) en „Geschichte der Lombardei“ (1826—1828, 4 dln.). Verder redigeerde hij een paar uitgaven van het „Conversations-Lexikon“ van Brockhaus en leverde belangrijke bijdragen tot de „Allgemeine Encyclopaedie“ van Ersch en Gruber. In 1830 belastte hij zich met de redactie van de „Leipziger Zeitung“. Hij overleed den 6^{den} Februari 1848.

Hasse, Johann Christian, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Kiel den 24sten Juli 1779, studeerde en promoveerde aldaar in de rechten en werd in 1811 gewoon hoogleeraar te Jena, in 1813 te Koningsbergen, in 1818 te Berlijn en in 1821 te Bonn, waar hij den 18^{den} November 1830 overleed. Hij schreef: „Die Culpa des römischen Rechts“ (2de druk, 1838), „Beitrag zur Revision der bisherigen Theorie von der ehelichen Gütergemeinschaft“ (1808) en „Das Güterrecht der Ehegatten nach römischem Recht“ (1824), benevens onderscheiden opstellen in tijdschriften, vooral in het „Rheinisches Museum“, dat hij sedert 1827 met anderen redigeerde.

Hasse, Karl Ewald, een Duitsch patholoog, geboren te Dresden den 23sten Juni 1810, studeerde aldaar en te Leipzig, deed geruimen tijd wetenschappelijke reizen, vestigde zich als privaet-docent te Leipzig en werd er in 1839 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar. In 1844 vertrok hij als hoogleeraar en als directeur van het kantons-hospitaal naar Zürich, in 1852 als professor naar Heidelberg en in 1856 als zoodanig naar Göttingen. Van zijn geschriften noemen wij: „Anatomische Beschreibung der Krankheiten der Circulations- und Respirationsorgane“ (1841), „Die Krankheiten des Nervenapparats“ (1855), het 4de deel vormend van het: „Handbuch der Pathologie und Therapie“ van Virchow. Hij overleed te Hannover in September 1902, „Erinnerungen aus meinem Leben“ nalatend.

Hasse, Ernst, een Duitsch staatsman, geboren te Leulitz den 14^{den} Februari 1846, trad bij het nitbreken van den oorlog van 1866 in Saksischen dienst, studeerde daarna te Leipzig eerst in de godgeleerdheid, vervolgens in rechtswetenschappen, leidde in 1870 de mobilisering van het distrikt, werd bij Brie-sur-Marne gewond en studeerde na afloop van den oorlog wederom, nu in de statistiek te Berlijn. In 1875 kreeg hij ontslag en is sedert directeur van het statistisch bureau te Leipzig, sedert 1886 buitengewoon hoogleeraar in de statistiek en koloniale politiek, sedert 1893 uitvoerend voorzitter van het Allduitsche Verband en van 1893—1903 lid van den Rijksdag. Van zijn werken noemen wij: „Die Stadt Leipzig und ihre Umgebung“ (1878), „Geschichte der Leipziger Messen“ (1885), „Die Wohnungs-verhältnisse der ärmern Volksklassen in Leipzig“ (1886), „Kolonien und Kolonialpolitik“, „Die Leipziger Kanalfrage“ (1892), „Die Organisation der amtlichen Statistik“ (1888), „Deutsche Weltpolitik“ (1897) en „Das Deutsche Reich als Nationalstaat“ (1904). Hij overleed den 12^{den} Januari 1908.

Hasseblüm, Louis, een Deensch heeldheuer, geboren te Hilleröd den 12^{den} Januari 1844, was

van 1859—1865 aan de Academie te Kopenhagen werkzaam, later onder leiding van Bissen. Nadat hij in 1873 snees had gehad met een „Diskuswerper“, hield hij zich verder voornamelijk bezig met het vervaardigen van portretthunten van landgenooten, als van Andersen, Bellmann, Sören Kierkegaard; verder dat van Heine voor de villa van keizerin Elizabeth op Corfu en een voor Parijs, een Romeinsche kindergroep en het ontwerp tot herinnering aan de gouden bruiloft van het Deensche koningspaar.

Hasseelaar, Kena, de moedige burgerse van Haarlem, aldaar geboren in 1526, beboorde tot een deffige familie. Terwijl haar zuster Adriana gehuwd was met den geleerden Hadrianus Junius, trad zij in den echt met den scheepsbouwer Nanning Gerbrands. Borst. In 1571 was zij weduwe en had althans 4 kinderen. Gedurende de belegering van haar geboortestad in 1572 en 1573 bewees zij door haar vaderlandsliefde, door haar moed en door haar voorbeeld groote diensten. Toen deze namelijk door de Spanjaarden was ingesloten, hielp zij aan het herstellen der wallen en wakte met goed gevolg andere vrouwen op, haar te helpen. Weldra bevond zij zich aan het hoofd van 300 dapperen die, met spietsen en vuurroeren gewapend, de muren bewaakten en zelfs schrik verspreidden in de legerplaats van den vijand. Bij de overgave der stad wist zij aan de wraakzucht der Spanjaarden te ontsnappen, werd beloofd voor haar ijver door een winstgeveude betrekking te Arnhemden, doch keerde in 1577, toen Haarlem weder in de macht van den prins van Oranje gekomen was, daarheen terug. Zij schijnt in 1588 of 1589 overleden te zijn. Volgens een bericht van Björnstaht bevond zich in 1774 haar schild nog in het bezit van den burgemeester Geverte Rotterdam. — Haar broeder Dirk, mede een ijveraar voor de vrijheid, werd in 1568 in een gevecht tegen de Spanjaarden doorkoken.

Hasseelaar, Pieter Dirks, een zoon van bovengenoemden Dirk, geboren te Haarlem omstreeks het jaar 1555, was gedurende het beleg vaandrig der burgerij en onderscheidde zich door beleid en mood. Met eenige medeburgers voer hij naar Halfweg met het plan de werken der belegeraars te verwoesten. Daar deze echter te ver gevorderd waren en hij zich den terugtocht afgesneden zag, ging hij naar Leiden, en toen de prins van Oranje brieven wilde bezorgd zien naar Haarlem, bood hij zich aan die over te brengen. Men deed hem zweren, dat hij, in 's vijands handen vallende, den looden koker met die brieven in het water zou werpen zonder ooit, zelfs niet bij de hevigste foltering, te vertellen waar zij zich bevonden. Hasseelaar echter bereikte, deels zwemmende, de stad. Bij de overgave van Haarlem zochten de Spanjaarden hem ten huize van zijne moeder, waar hij met zijn bloedverwanten aan tafel zat. Bij vergissing grepen zij zijn broeder Nicolaas, doch Pieter rees aanstonds op en zeide: „Zoo gij den vaandrig zoekt, laat dezen los, ik ben het.“ Weldra werd hij nitgewisseld en vestigde zich als koopman te Amsterdam, waar hij bij herbalng deel nam aan het uitzenden van schepen naar Oost-Indië. Hij was een van de grondleggers der Oost-Indische Compagnie. Verder behartigde hij als raad en schepen de belangen van Am-

sterdam, waar hij in 1615 of 1616 overleed.

Haselaar, Nicolaas, een zoon van den voorgaande en gewoonlijk de *major* genaamd, dempte meer dan eenmaal oproerige volksbewegingen te Amsterdam.

Haselaar, Gerard, een zoon van *Nicolaas*, geboren in 1620 te Amsterdam, bekleedde aldaar de aanzienlijkste betrekkingen. In 1665 was hij burgemeester en in 1669 hoofdschout. In 1670 werd hij belast met het toezicht op het door hem ontworpen plan, om sluizen te leggen in den Binnen-Amstel. Vervolgens werd hij hoofdofficier en droeg in 1672 niet weinig bij tot het bewaren der rust. Intusschen werd hij bij het bezoeken der nitgezette schildwachten gewond, hij overleed den 11^{den} Juni 1673.

Haselaar, Pieter, een zoon van *Gerrit Dirkz.*, werd bij herhaling gekozen tot raad, schepen en burgemeester van Amsterdam, ontving er *Maria de Medici* en werd in 1650 met zijn ambtgenoot van *Wateren* afgevaardigd naar prins *Willem II*, om dezen den toegang tot de stad te ontzeggen. Hij is vermoedelijk in 1658 overleden.

Haselaar, Gerard, een zoon van den voorgaande, begaf zich met 40 door hem geworven vrijwilligers op 'slands vloot en sneuvelde in den slag bij Solebay (7 Juni 1672).

Haselaar, Gerard Arnold, een zoon van *Gerrit Haselaar*, geboren te Amsterdam in 1608, werd benoemd tot raad en schepen der stad en tot bewindhebber der Oost-Indische Compagnie, alsmede tot afgevaardigde naar de vredesonderhandelingen te Aken, terwijl prins *Willem IV* hem inmiddels benoemde tot burgemeester van Amsterdam en tot zijn vertegenwoordiger in het college der Admiraliteit. In 1750 werd hij naar Engeland gezonden, om bepalingen te maken omtrent de haringvangst. Vervolgens bekleedde hij nog tot 10-maal toe de betrekking van burgemeester en overleed op zijn hofstede Boshoek bij Haarlem den 12^{den} Juli 1768.

Haselaar, Cornelis, heer van de beide Eemnesen, geboren den 16^{den} Februari 1674, was ordinaris-raad en later directeur-generaal van Oost-Indië, commissaris van de Molukken en overleed te Amsterdam den 18^{den} November 1737.

Haselaar, Pieter Cornelis, een zoon van den voorgaande, geboren te Batavia den 24sten Maart 1720, studeerde hier te lande in de rechten, werd schepen en raad van Amsterdam, resident van Cheribon en raad van Indië en eindelijk burgemeester van Amsterdam, meesterknaap van Gooland en bewindhebber der Oost-Indische Compagnie. Hij overleed den 27sten April 1786.

Hasselquist, Frederik, een Zweedsch natuurkundige en een leerling van *Linnaeus*, werd geboren te Tavernwalla den 14^{den} Januari 1722. Reeds vroeg ontwaakte bij hem het verlangen Palestina te bezoeken en de natuurlijke gesteldheid van dat land te bestudeeren. In 1749 begaf hij zich op reis, bezocht eerst Alexandrië, Rosette en Caïro en reisde toen naar het Heilige Land, waar hij zijn onderzoek nitstreekte tot Jeruzalem, de oevers van den Jordaan, den berg Thabor, Jericho en Bethleem, Tyrus en Sidon. Hij verzamelde niet sleen een groot aantal voorwerpen nithet rijk der natuur, maar ook onbeden en handschriften. Toen hij op het punt stond terug te

keeren, overleed hij den 9^{den} Februari 1752 te Byon Bogda bij Smyrna. Zijn verzamelingen werden naar Zweden gebracht, en uit zijn papieren „Iter Palestinum“ (1757) in het licht gegeven.

Hasselt, de hoofdstad der Belgische provincie Limburg, ligt ten noordwesten van Tongeren, aan den Demer, aan de spoorlijnen Luik—Eindhoven, Hasselt—Landen, Hasselt—Maaseyck en Antwerpen—Aken, telt (1900) 15249 inwoners en bezit een laat-Gotische kerk, een atheneum, tabakskerverijen, branderijen en landbouw. Hasselt is bekend door het gerecht van den 6^{den} Augustus 1831 tusschen de Nederlandsche divisien onder den prins van *Oranje* en de Belgische troepen onder generaal *Daisac*. Laatstgenoemde werden aan het wijken gebracht en den volgenden dag tusschen Hasselt en Tongeren op de vlucht gedreven.

Hasselt is een gemeente in de provincie Overijssel, 90 H.A. groot met (1907) 2385 inwoners, ingesloten door de gemeenten Zwollerskerspel en Zwartalnis. Zij bestaat nit het stadje Hasselt en diens naaste omgeving. De bodem is rivierklei.

Het stadje Hasselt ligt aan het Zwarte Water, waarover hier een brug ligt, en aan het begin van de Dedemsvaart. De bevolking leeft van scheepvaart, scheepmakerij, zeilmakerij, touwslagerij, stoomhontzagerij, kalkbranderij, blezen en bloeksmatterij en handel in turf.

De vroegere vestingwerken van deze een volkrijke en bloeiende plaats, zijn herschapen in wandelwegen. De zeer oude Hervormde kerk heeft een toren van 63 m. hoogte, de Gereformeerde kerk een antieken gevel; verder zijn er een Roomsche-Katholieke en een Synagoge; het stadhuis bezit eenige merkwaardige schilderstukken o.a. een rechtpleging en een gezicht op de stad. In 1252 ontving de plaats stadsrechten en in 1376 behoorde zij tot de Hanzeesteden. In 1521 door den Zwollenaars aangevallen, werd zij door den moed der burgers behouden, doch moest in datzelfde jaar voor de Gelderschen zwichten. Achtereenvolgens werd zij in 1528 voor keizer *Karel V*, in 1672 en 1682 voor de Staatschen, in 1672 door de Munsterschen ingenomen.

Hasselt, Van, is de geslachtsnaam van vele aanzienlijke Nederlanders. Reeds in 1183 beoorde *Gerardus van Hasselt* tot de edelen, die *Philips*, graaf van Vlaanderen, naar Duitschland vergezelden. *Willem van Hasselt*, een der voornaamste veldoversten van hertog *Adolf van Gelder*, werd in 1468 in den slag bij Stralen gewond.

Hasselt, Johan van, doorreisde in de eerste helft der 17de eeuw Italië, Turkije, Arabië en, bezocht het Hof van den sjaah van Perzië en werd door dezen aangesteld tot agent bij de Staten, aan wie hij namens dezen vorst in 1630 een voorstel deed tot het sluiten van een handelstractaat. Ook werd hij in 1632 directeur van den handel in Perzië en in 1634 door *Frederik Hendrik* aan het hoofd gesteld van een vaandel voetvolk.

Hasselt, Johan van, geboren te Zutphen in 1669 en later rechtsgelerde en burgemeester aldaar, werd in 1711 raad en daarna voorzitter van het

Hof van Gelderland, stadhouder van het vorstendom Gelder en het graafschap Zutphen en overleed te Arnhem den 24sten Januari 1739.

Hasselt, Johan Coeraad Copes van, een neef van den voorgaande en rechtsgeleerde, geboren te Zutphen den 30sten December 1709, werd advocaat te Arnhem en bekleedde onderscheiden aanzienlijke betrekkingen, zoals die van schepen van de heerlijkheid Rozendaal, stadhouder en griffier van de leenen onder de hooge en lage heerlijkheid Rosende en die van raadshoofd in het Hof van Gelderland. Hij overleed te Arnhem den 14^{den} April 1780. Zijn dissertatie „De jurisdictione criminali in Gelria, summo imperanti unice propria”, beleeft in 1763 een tweede druk. Verder schreef hij „Interdict, waarbij bewezen wordt, dat die van de Joodsche Natie in de provincie Gelderland verplicht zijn zich naar de echt-ordering der Staten van die provincie te gedragen” (1769), terwijl de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden een handschrift van hem bezit, getiteld „Handboek, bebelzende de nitlegging en oorsprong van verscheidene misere en veronderde woorden, spreekwijzen en gewoonten, in de Geldersche en eenige naburige rechten voorkomende.”

Hasselt, Willem Barthold van, een broeder van den voorgaande en krijgskundige, werd geboren te Zutphen in 1715, trad reeds vroeg in dienst werd in 1737 ingenieur en in 1757 luitenant-kolonel der cavalerie. Hij schreef het uitgebreide werk „De kracht des oorlogs enz.” (1767 en 1768) en overleed den 19^{den} April 1768.

Hasselt, Johan Jacob van, een broeder van den voorgaande en rechtsgeleerde, werd geboren te Zutphen in 1717, studeerde te Harderwijk in de rechten en werd advocaat en auditour-militair te Arnhem, waar hij den 27sten Maart 1783 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Tractatus de jurisdictione militari in praesidiis Belgicis” (1709), „Onderricht van het bonden van krijgersaad in de garnizoenen van den Staat der Vereenigde Nederlanden” (1765), „Beschrijving der stad Bommel enz.” 2de druk, 1774), „Aanteekeningen over het landrecht van het graafschap Zutphen” (1767), „Verhandeling over de straf van den kruiwagen” (1769), „Consultatiën, advyzen, processen en verdere aanteekeningen over leen- en andere civile goederen” (1769), „Consilia militaria etc.” (3 dln., 1776—1779), „Dissertationes juridicae varii argumenti etc.” (1776), „Notae et observationes ad Anth. Matthaei libros quatuor de nobilitate” (1777), „Rechtsgeleerde brieven” (1778), „Zevental rechtsgeleerde werken” (1778), Aanteekeningen en bijvoegselen op de Hollandse consultatiën, advyzen enz. (4 dln., 1780) en „Verhandeling over het laatste oordeel in Velawen”, geplaatst in de verhandelingen van het genootschap Pro excolendo jure patrio (1781).

Hasselt, Gerard van, een zoon van den voorgaande, geboren te Arnhem den 27sten Augustus 1751, studeerde te Dordrecht en te Utrecht in de rechten, promoveerde op een dissertatie „De carnisce” en vestigde zich als advocaat in zijn geboorteplaats, waar hij weldra aanzienlijke betrekkingen bekleedde. Hij werd in 1779 adjunct- en in 1783 gewoon secretaris van de Rekenkamer der Domeinen en Rekeningen van Gelderland, in

1786 schepen en raad en in 1789 burgemeester. **Willem V** benoemde hem tot historicus-schrijver, en in de jaren 1790 en 1794 werd hij afgevaardigd naar de Staten-Generaal. In 1795 verloor hij zijn ambten, doch in 1802 of 1803 ontving hij een aanstelling tot auditour van Gelderland en tot chartermeester. Hij nam die betrekkingen waar tot aan de inlijving van Nederland in het Fransche Keizerrijk, wijdde zich vervolgens aan zijn studien en overleed op den huize Daalhuizen bij Velp den 16^{den} December 1825. Hij was lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en correspondent van de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut. Van zijn geschriften vermelden wij: „Etymologicon Tentonicae linguae etc.” (2 dln., 1772), „Ampulla Isidis Egyptiaci etc.” (1777), „Adnotationes ad Matthaei analecta” (1780), „Over de Jacobs' kan-netjes” (1780), „Verhandeling over het huis van Maarten van Rossum te Arnhem” (1780), „Over de eerste Vaderlandsche klichtspelen” (1780), „Apologie van Prins Willem I van 1580 enz.” (1789), „Kronijk van Arnhem” (1790), „Stukken voor de Vaderlandsche historie” (4 dln., 1792—1793), „Oorsprong van het Hof van Gelderland” (1793), „Arnhemseche ondheden” (4 dln., 1803—1804), „Twee schetsen van de Geldersche Klaar-banken enz.” (1805), „Bijdragen voor den huyg van Nijmegen” (1805), „Geldersche ondheden” (1806), „Geldersche bijzonderheden” (1806, 1809, 3 stukken) en „Roosendaal als de prachtige bezitting van de Geldersche Graven en Hertogen enz.” (1808).

Hasselt, Johannes Willem van, een Nederlandsch staatsman, geboren te Hillegom den 1sten Mei 1752, vestigde zich als tabakshandelaar te Amsterdam en werd in 1795 met 9 anderen benoemd tot lid van het Comité Revolutioinaire. In 1798 werd hij lid van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek en kort daarna voorzitter van dat Lichaam, in 1804 lid van de Wetgevende Macht en in 1806 ontrager van het klein-zegel te Amsterdam. Ten tijde van *Napoleon* was hij ambtenaar bij de tabak en den 1sten Januari 1814 werd hij hoofdontvanger der belastingen in de provincie Noord-Holland en Utrecht. In 1820 ontving hij pensioen en overleed den 3^{den} Mei 1833. Met zijn „Lof der Vaderlandsche zeevaart” behaalde hij de zilveren medaille; ook schreef hij „Aan mijn veelgeliefde landgenooten en waarde medeburgers” (dichtstnk, 1785) en „Abraham en Isaac, godsdienstig schoonspel, gevolgd naar het Hoogduitsch van Lavater” (1788).

Hasselt, Johan Coeraad van, een Nederlandsch krijgsman, geboren te Zutphen den 12^{den} Juli 1754, was op 20-jarigen leeftijd officier en in 1806 generaal-majoor, onderscheide zich bij de krijgs-verrichtingen in Pommeren en Pruisen en vooral in 1807 in den slag bij Friedland en bracht in 1809 de Nederlandsche troepen uit Duitschland terug. Na het herstel van ons volksbestaan heeft hij niet meer gediend. Hij was ridder van de orde der Unie en overleed te Rijswijk in November 1829.

Hasselt, Coeraad Jacob Gerbrand Copes van, een Nederlandsch staatsman, geboren te Tiel den 17^{den} Mei 1777, studeerde te Utrecht in de rechten, promoveerde aldaar en ging in 1802 als auditour-militair van 's landstroepen naar de Kaap de

Goede Hoop. Het volgende jaar werd hij er tweede gouvernementssecretaris, chartermeester en waarnemend procureur-generaal. In 1806 naar het vaderland teruggekeerd, werd hij benoemd tot raadsheer in het Hof van Gelderland, in 1811 tot raadsheer in het Keizerlijk Gerechtshof te 's Gravenhage, in 1814 tot advocaat-fiscaal voor de middeelen te lande in Gelderland, in 1818 tot directeur en hoofdinspecteur der belastingen in Limburg en later in Vlaanderen, in 1823 tot anditeur-militair in Noord-Holland, in 1827 tot griffier der Staten aldaar en in 1836 tot lid van den Raad van State en tot staadsraad in huiltengewonen dienst. Hij was ridder, later commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw en overleed te Haarlem den 1sten Mei 1860.

Hasselt, Willem Jan Cornelis van, een Nederlandsch staatsman, geboren te Amsterdam den 9^{den} Januari 1795, oefende zich in de oude talen, alsmede in de wis- en natuurkunde, werd in 1811, na afgelegd examen, ingeschreven als apothekersleerling en in 1813 als student in de godgeleerdheid en medicijnen in zijn geboorteplaats, legde zich aldaar in 1817 en later te Leiden met ijver toe op de rechtsgeleerdheid en vestigde zich als advocaat te Amsterdam. Na verloop van tijd werd hij er plaatsvervangend vrederechter, daarna plaatsvervangend en effectief lid der rechtbank van eersten aanleg en in 1838 lid der arrondissementsrechtbank. Inmiddels leverde hij een groot aantal opstellen in verschillende genealogische tijdschriften. Hij was een voorstander der plannen, het Haarlemmermeer droog te maken en Amsterdam van goed drinkwater te voorzien. Ook was hij gedurende 20 jaar lid van de plaatselijke schoolcommissie te Amsterdam. Met veel anderen diende hij bij de regering een verzoekschrift in, om aan het Nederlandsche volk een nieuwe grondwet te schenken en behoorde tot de oprichters der liberale Amstelsociëteit. In 1848 werd hij lid der Staten van Noord-Holland en niet lang daarna afgevaardigde naar de dubbele Tweede Kamer, welke de nieuwe grondwet zou onderzoeken. Daar hij afschaffing wenschte van den Raad van State, een minder op rijkdom steunende samenstelling der Eerste Kamer, ongetrapt verkiezingen met een zeer lagen census, eenvoudiger vormen voor een latere Grondswetherziening enz., kon hij aan het ontwerp geen volkomen goedkeuring bechten, omdat de nieuwe staatsregeling hem beter voorkwam dan de oude. Onmiddellijk na de Grondswetsherziening werd hij in 2 districten tot afgevaardigde gekozen. In het begin van 1852 werd hij benoemd tot raadsheer in het Provinciaal gerechtshof van Noord-Holland, waarna hij zijn mandaat als afgevaardigde nederlegde en zich niet weder verkiesbaar stelde. In 1853 werd hem de betrekking opgedragen van lid en secretaris der Hoofcommissie voor de belangen der Nederlandsche nijverheid op de Wereldtentoonstelling te Parijs in 1855. Zijn bemoeiingen in die betrekking bezorgden hem de orde van den Nederlandschen Leeuw. Later stonde hij het Paleis van Volksvrijt te Amsterdam; hij overleed aldaar den 2^{den} Maart 1863. Hij was lid en bestuurder van de Hollandse Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen, lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van het

provinciaal Utrechtsch Genootschap, van het Noord-Brahantsch, Friesch en Historisch Genootschap, hoofdbestuurder der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, regeerder meester van een der Amsterdamsche Loges, enz. Van zijn werken vermelden wij: Een nitgave van het *Haarlemmermeerboek* van J. A. Leeghwater" (13de druk enz. 1838), *Ontwerp tot droogmaking van het Haarlemmermeer zonder voorafgaande bedijking*, van dr. Conradus Zumbag van Coesfelt van desjare 1742" (1838), *Verzameling van wetten en besluiten, voorkomende in het Staatsblad*" (19 deelen en register; bijvoegsel; volgende deelen. 1839—1844), *Het geslacht der Nicolai*" (1839), *Ontwerpen om de stad Amsterdam van zoet water te voorzien enz.*" (1841), *De Nederlandsche wetgeving op de scheepvaart*" (3 dln., 1842), *Vereenigingen op het lager onderwijs*" (1842), *De Nederlandsche wetboeken met aantekeningen*" (4 dln., 1843), *De familiën Bonaparte en Leuchtenberg*" (1845), *Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden*" (1848), *Wetten en besluiten betrekkelijk den adel in het Koninkrijk der Nederlanden*" (1848), *Vianden*" (2de druk 1850), *Wet tot regeling der jacht en visscherij*" (tweede druk 1854), *Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondwetten*" (1853), *Wet houdende bepalingen omtrent de huishouding en techt op de koopvaardij schepen*" (1856), *Wet van 13 Augustus 1857, tot regeling van het lager onderwijs*" (1857), en een aantal verslagen, beoordelingen en opstellen van verschillenden inhoud in onderscheiden Nederlandsche tijdschriften.

Hasselt, Johan Coenraad van, geboren te Doornburg den 24sten Juni 1797, studeerde te Groningen in de medicijnen, maar bepaalde zich met zijn medestudent *Kuhl* hoofdzakelijk bij de natuurlijke historie. Met dezen dong hij in 1817 naar het eernaal door het beantwoorden eener prijsvraag: *Over den zachten overgang in de klasse der zoogdieren*", doch moest zich met het *accessit* vergenoegen, terwijl aan *Kuhl* het goud werd toegekend. Beiden werden daarna benoemd tot honoraire leden van het Natuurkundig Genootschap te Groningen, waarna zij in 1818 een voetreis deden door Duitschland. In de jaren 1819 en 1820 bezocht hij Zwitserland en Frankrijk, promoveerde daarna te Groningen in de geneeskunde en werd daarna met *Kuhl* van gouvernementswege afgevaardigd naar onze Oost-Indische bezittingen, om de voortbrengselen der natuur gade te slaan. Hij bereikte in December 1820 zijn hestemming en deelde weldra in brieven aan den hoogleraar *van Swinderen* en anderen bijzonderheden mede omtrent zijn onderzoekingen. Weldra echter werd zijn vriend en reisgenoot *Kuhl* hem door den dood ontruk, hij zelf in de binnenlanden van Bantam door een ernstige ongesteldheid aangetast en naar Brittenmorg vervoerd, overleed hij aldaar den 8sten September 1822.

Hasselt, André Henri Constant van, een Belgisch letterkundige, geboren te Maastricht den 5^{den} Januari 1816, ontving aldaar zijn opleiding, studeerde te Lnik en Gent, trad weldra als schrijver op en werd in 1850 benoemd tot inspecteur der normaalscholen in België. Hij was lid der Koninklijke Academie van Wetenschappen in Bel-

grijs en van het Historisch Instituut in Frankrijk. *Alexandre Dumas* verbaalt in de „*Revue de Paris*” van 1855, dat hij, korten tijd te Brussel vertoevende, behoefte had aan een vertaler uit het Spaansch, aan een nit het Vlaamsch, aan een nit het Duitsch en aan een nit het Skandinavisch, alsmede aan iemand, die een Grieksch opschrift voor hem vervaardigen kon. Hij werd aanstonds geholpen, en toen hij de 5 dienstvaardige heeren ten zijner noodigde, verschenen zij allen in den persoon van van *Hasselt*, terwijl *Dumas* juist dien mergen een bundel Fransche verzen van hem gelezen had.

Van *Hasselt* heeft een aantal werken ever dicht-, eendheid-, letterkunde en schoone kunst in het licht gegeven, alsmede verschillende kinderboeken, doorgaans onder den schnijlzaam *Alfred d'Aréline* of *Charles André* en Vlaamsche gedichten onder dien van *Jan van Limburg*. Ook schreef hij: „Het geunden hoeksken” (1845), „Het dorp der godmakers, een leerrijk en vermakkelijk velksboek, vrij emgewerkt naar Heinrich Zschokke” (1845), „Essai sur l'histoire de la poésie française” (1838), „Voyage aux bords de la Meuse. Légendes, récits et traditions” (1839), „Histoire de P. P. Rubens” (1840), „Belgique et Hellande” (1844), „Les Belges aux Croisades” (1846), „Histoire des Belges” (2 dln., 1848), „Les Romains de Cléomades” (2 dln., 1865—1866), „Primeres” (1834), „Poésies” (1852), „Nouvelles poésies” (1857), „Poèmes, paraboles, odes et étnodes rythmiques” (1862), en „Le livre de ballades” (1872). Zijn hoofwerk is een uitvoerig episch gedicht, getiteld „Les quatre incarnations du Christ” (2de druk, 1872). Ook leverde hij onderscheiden vertalingen en met anderen eenige biographische werken. Hij overleed den 30sten November 1874 te St. Josse-ten-Noode bij Brussel. Een bloemlezing nit zijn geschriften verscheen in 1876—1877 in 10 dln.

Hasselt, Arend Ludolf van, geboren te Groningen den 6^{den} Januari 1848, diende eerst als onderofficier in het Nederlandsch-Indische leger en werd vervolgens Indisch ambtenaar, legde zich vooral toe op de kennis van Sumatra en werd in 1877 chef van de Sumatra-expeditie, uitgezonden door het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap. Na zijn terugkeer in het vaderland maakte hij zich zeer verdienstelijk door het rangschikken en in een uitgebreid werk ter algemeene kennis brengen van de aldaar verzamelde beuwestoffen. In 1882 begaf hij zich weder naar Neerlandisch-Indië, doerleefde er de verschillende rangen van ambtenaar bij het burgerlijk bestuur en werd in 1888 resident van Tapanoeli, in 1893 resident van Rien. In 1896 keerde hij wegens ziekte naar Europa terug en werd in Maart 1897 voorzitter-secretaris der Commissie van Redactie van het tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, welke taak door hem, em gezondheidsredenen, in April 1906 werd nedergelegd. Hij schreef: „Volksbeschrijving van Midden-Sumatra met ethnographischen atlas, De talen en letterkunde van Midden-Sumatra”, „Reizen in Midden-Sumatra” (samen met *Joh. F. Snelleman* en *C. H. Cornelissen*) en een gedeelte der „Bijdragen tot de kennis der flora van Midden-Sumatra”.

Hassenfratz, Jean Henri, een Fransch tech-

noloog, geboren te Parijs den 20sten December 1755, ging op jeugdigen leeftijd naar Martinique en hield na zijn terugkeer in zijn geboortestad zich bezig met timmeren. Later was hij werkzaam onder leiding van den keninklijken geograaf *Beauvin* en werd in 1780 benoemd tot aardrijkskundig ingenieur. In 1783 deed hij ep last van het gouvernement een reis door Stiermarken en Karinthië, em zich met de bewerking van ijzer en staal bekend te maken. Verder begaf hij zich naar Hengarije en een gedeelte van Duitschland, om de mijnontginning gade te slaan. Na zijn terugkeer kreeg hij de leiding van het laboratorium van *Lavoisier*. Als lid van de club der Jacobijnen, werd hij lid van den revolutionnairn gemeenteraad van Parijs. De uitvoering van het besnit, dat de Girondijnen in den nacht van den 31sten Mei gevangen genomen zouden worden, verschoof hij tot den volgende ochtend, en hierde redde hij het leven van velen. Van zijn geschriften uit dien tijd vermelden wij: „Ecole d'exercice, en mannel militaire de l'infanterie, cavalerie et artillerie nationale” (1790), „Catéchisme militaire ou mannel de garde national” (1796) en „Cens révolutionnaire d'administration militaire” (1794). In 1793 werd hem door den minister van Oerlog *Serran* het opzicht ever de mnnitie toevertrouwd. Verder verwierf hij groote verdiensten bij de reorganisatie der militaire school en bij de stichting der polytechnische school, alwaar hij in 1794 benoemd werd tot hoogleeraar in de natuurkunde. Zijn vijanden wisten echter te bewerken, dat in 1795 een bevel tot inbechteniseming tegen hem werd nitgevaardigd, waaraan hij echter door een vlucht naar de Ardennen entsnapt. Weldra riep men hem terug, em zijn lessen aan de polytechnische school weder ep te vatten; ook werd hij lid van het Instituut en hoogleeraar aan een in 1797 opgerichte mijnschool. In 1814 ontving hij een eervol ontslag. Hij overleed te Parijs den 26sten Februari 1827. Van zijn geschriften noemen wij neg „Course de physique celeste” (1803), „Traité de l'art du charpentier” (1804), „Siderotechnie, ou l'art de traiter les minéraux de fer pour en obtenir de la fonte, du fer et de l'acier” (4 dln., 1812), „Dictionnaire physique de l'encyclopédie” (4 dln., 1816—1821) en „Traité théorique et pratique de l'art de calciner la pierre calcaire etc.” (1825).

Hassenpflug, Hans Daniel Ludwvig Friedrich, een Keur-Hessisch staatsman, geboren te Hanan den 26sten Februari 1794, studeerde te Göttingen in de rechten en trok in 1813 ten strijde tegen Frankrijk. In 1817 aanvaardde hij te Cassel een rechterlijke betrekking en ontving in 1821 den titel van „Obergerichtsratsassessor” bij het Hof van Appel. Toen de latere keurvorst *Friedrich Wilhelm I* tot mederegent zijns vaders beneemd werd, betrad *Hassenpflug* de staatkundige loopbaan. Na het overlijden van minister *Wiederhold* (1832) werd hij „Ministerat” en lid van het ministerie en kert daarna onder den titel van „Geheimrat”, belast met de portefeuille van Justitie en van Binnenlandsche Zaken. Hij was een voorstander van het absolutisme, belette het banden van vergaderingen, het vermen van vereenigingen en nam strenge maatregelen tegen de drukpers. Vooral echter trachtte hij den invloed der vertegenwoordiging

te heperken. Hij tergde deze met verdrag, ontbinding, bestrijding van haar bevoegdheid enz. en ontrok zich door verordeningen en besluiten aan het gezag der wetgevende macht. Zijn heerschzucht maakte hem zoowel hij zijn meerderen als hij zijn minderen gehaat, zoodat hij het land verlaten moest en in 1837 zijn ontslag ontving. Eerst werd hij nu in Hohenzollern-Sigmaringen, en vervolgens in Luxemburg (1839) aan het hoofd der zaken geplaatst. Daarna vond hij een werkkring in Pruisen, waar zijn staatkundige richting hem talrijke vrienden bezorgde bij de mannen der historische school. In 1841 werd hij lid van het Hooggerichtshof te Berlijn en vervolgens voorzitter van de Hooge rechtbank te Greifswald. Hij bekleedde die betrekking tot in 1850, doch werd in een onaangenaam proces gewikkeld, zoodat hij een verhuizing noodzakelijk oordeelde. Op uitnoodiging van den keurvorst begaf hij zich in Februari 1850 weder naar Cassel, waar deze hem aan het hoofd plaatste van een nieuw kabinet. Wel gaf hij aanvankelijk geruststellende beloften, maar de zaken namen weldra een andere wending. Opnieuw onthrande de ondschuldige strijd met de verlegenwoordiging, welke gedurig ontbonden en van weigering van belastingheffing beschuldigd werd. In volten vrede wilde het bewind het land in staat van beleg verklaren, doch dit voornemen leed schipbreuk op den tegenstand van de amtenaren en van het leger. Daarop volgde het vertrek van den keurvorst en van zijn minister naar Wilhelmsböhe, alsmede het hinnenrukken van Bondstroepen, de afschaffing der constitutie en de invoering der grondwet van den 13^{den} April 1852. Het wilde echter aan *Hassenpflug* niet gelukken, deze grondwet in zijn geest en naar den wensch van den keurvorst ten uitvoer te leggen, zoodat hij zich genoodzaakt zag den 16^{den} October 1855 zijn ontslag te nemen. Daarna begaf hij zich naar Marburg, waar hij den 10^{den} October 1862 overleed.

Hassert, Kurf, een Duitsch aardrijkskundige, den 15^{den} Maart 1868 te Naumburg geboren, studeerde te Leipzig. Berlijn en Weenen, werd in 1895 privaat-docent te Leipzig, in 1899 hoogleraar te Tübingen en in 1902 aan de handels-academie te Keulen. Hij schreef o. a. „Die Nordpolargrenze der bewohnten und bewohnbaren Erde“ (1891), „Reise durch Montenegro nebst Bemerkungen über Land und Leute“ (1893), „Beiträge zur physischen Geographie von Montenegro“ (1895), „Deutschlands Kolonien“ (1899), „Die Polarforschung“ (1902), „Die neuen deutschen Erwerbungen in der Südpaz.“ (1903), „Landeskunde des Königreichs Württemberg“ (1903) en „Landeskunde und Wirtschaftsgeographie des Festlandes Australien“ (1907). Met *Kirchhoff* leverde hij „Bericht über die neuere Litteratur zur deutschen Landeskunde“ (1901).

Hassil, een Arabisch woord, is de naam eener belasting op verschillende plaatsen van Insulinde voorkomende. De hoofden der Atjehsche kuststaats plachten een belasting onder dien naam op te brengen aan de sultans van elken nitgevoerden pikol peper en van alle ingevoerde artikelen. Thans geschiedt de inning vanwege het Gouvernement. De hoofden heffen op hun beurt een dergelijke belasting van hun onderhoorigen.

De Maleische vorsten en hoofden op Borneo heffen van de Dajaks onder den naam van *hassil* een hoofdelijken omslag en ook in den Rion-Lingga-archipel, in Indragiri en elders wordt *hassil* geheven. In het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden wordt de door het Gouvernement van de inlanders geheven hoofdelijke omslag eveneens *hassil* genoemd.

Hassk. is achter plantennamen de afkorting voor *J. K. Hasskari* (zie aldaar).

Hassun, Anton. Zie *Hassuwiden*.

Hassunieten noemt men de aanhangers van den Armeensch patriarch *Anton Hassun* (geboren 13 Juni 1809), die zijn Kerk aan de eischen van paus *Pius IX* wilde onderwerpen en de oude rechten en vrijheden prijsgeven. Daarom werd hij na zijn terugkeer van het Vaticaan Concilie in 1870 door zijn tegenstanders afgezet, die bisschop *Kupelian* in zijn plaats kozen. Na bloedige twisten werd hij door den sultan verbanen en mocht eerst in 1877 naar Konstantinopel terugkeeren. Nadat *Kupelian* bedankt en zich in 1879 ook aan den Paus onderworpen had, stelde de *Porte Hassun* weer aan het hoofd der Armeensche kerk; sedert is de twist bijgelegd. *Hassun* werd in 1880 door *Leo XIII* tot kardinaal benoemd en overleed te Rome den 28sten Februari 1884.

Hasta is de Latijnsche naam van een spies of lans, waarmede *hasta* (spiesdragers) gewapend waren. *Hasta amentata* of *ansata* was een werspies met een riem, waarmede de Grieken, Romeinen en Galliërs aan dat wapen een sterke werpkracht wisten hij te zetten; *hasta censoria* of *locationis* was hij de censoren in gebruik, om daarmede hij de verpachtingen der percelen aan te wijzen; *hasta centumviralis* werd neergezet waar men een *judicium centumvirale* zou houden; *hasta codicilis* was een ijzeren spies, waarmede men een zwaardvechter had doodgeschoten; met de punt van dit wapen werden bij de Romeinen de haren eener huld in orde gebracht; *hasta cruenta* was een roodgeverfde spies, welke men daar neerzette, waar men aan de soldaten plundering veroorloofde; *hasta fetialis* werd bij oorlogsverklaring over de grenzen van het rijndelijk land geworpen; *hasta frumentaria* werd in dure tijden bij de korenmagazijnen geplaatst te tekenen, dat het volk er den benodigden voorraad koopen kon; *hasta pura* was een spies zonder ijzeren punt, welke als onderscheidingsteek aan dappere soldaten werd uitgereikt; *hasta testicularis* was een korte spies voor lichte troepen; *hasta venditionis* zag men daar geplaatst, waar openbare verkoopen werden gehouden.

Hastings, een stad in het gelijknamige graafschap aan de Z.O. kust van Engeland, een der Cinque Ports (zie aldaar) is amphitheatergewijs aan een bocht van het Kanaal gelegen en telt (1901) 65528 inwoners. Men vindt er mooie, moderne straten met groote hotels en arkaden, mooie openbare gebouwen, veel scholen, een nieuw stadhuis, een schouwburg en drukbezochte baden. Ten W. sluit zich de voorstad St. Leonards aan. In 1828 door *Decimus Burton* aangelegd, met veel mooie kerken (Christus, St. Paul), een 227 m. lange brug en talrijke parken. Op een bevel boven de stad liggen de grootsche ruïnes van den ouden hucht Hastings. In de 16de eeuw werd

de haven door een storm verwoest. Hier (juister bij het naburige Senlac) versloeg *Willem de Veroveraar* den 14^{den} October 1066 *Harald*, den laatsten Angel-Saksischen koning. Tot 1888 behoorde Hastings tot het graafschap Saxsex.

Hastings, *sir Warren*, gouverneur-generaal van Britsch Indië, geboren den 6^{den} December 1732 te Churchhill in Oxfordshire, bezocht de school te Westminster en aanvaardde in 1750 een ondergeschikte betrekking in Indië. Hij verwierf er een uitgebreide kennis der koloniale aangelegenheden, werd in 1757 resident te Moersjidad, in 1761 lid van het bestuur van Bengalen, doch keerde 3 jaar later naar Engeland terug. Eerst in 1769 werd hij weer benoemd tot lid der regering te Madras, in 1771 tot gouverneur van Bengalen en in 1773 tot gouverneur-generaal van Indië. In moeilijke tijden vermoederde en bevestigde hij het gezag der Compagnie, oorloofde voorspoedig tegen Tipoe Sahib, sultan van Malsoer, en de Mahratten en bracht de inkomsten van 3 op 5 miljoen pond sterling. Na het aftreden van lord North als minister werd *Hastings* in 1785 teruggeroepen en in den aanvang van het volgende jaar door *Burke* bij het Lagerhuis aangeklaagd, als zon hij in Indië als een dwingeland geregeerd door afpersing groote schatten verzameld, de verwijdering van vele vorsten veroorzaakt en talloze knevelarijen gepleegd hebben. De aanklacht werd in 1787 naar het Hoogerhuis verwezen en het proces nam in het begin van het volgende jaar een aanvang. De overkomst van getuigen uit Indië vereischte veel tijd. Eindelijk viel den 23sten April 1795 het vonnis, waarbij *Hastings* op alle punten van de beschuldiging vrijgesproken, maar in de kosten veroordeeld werd. De Oost-Indische Compagnie stelde hem schadeloos door een lijfrente van 4000 pond sterling. In 1814 benoemde de Prins-Regent hem tot lid van den Geheinen Raad. Het gerucht van zijn onmetelijke rijkdommen werd bij den dood, den 22sten Augustus 1818, niet bevestigd. Van zijn geschriften vermelden wij: „Narrative of the late transaction at Benares” (1782), „Review of the state of Bengal” (1786), „The present state of the East-Indies” (1786) en „Speech in the high court of justice in Westminster-Hall” (1791).

Hastings, *Francis Rawdon*, markies van *Hastings*, graaf van *Moira*, een Engelsch staatsman en veldheer, de telg van een oud, in Ierland gevestigd Normandisch geslacht, werd geboren den 7^{den} December 1754, studeerde te Oxford en diende als lord *Rawdon* in den oorlog tegen de Amerikanen op zóo uitstekende wijze, dat hij reeds in 1780 tot kolonel en adjutant-generaal van den onderbevelhebber, lord *Cornwallis*, bevorderd werd. In 1781 keerde hij naar Engeland terug en erfde 19 jaar later van zijn oom, graaf van *Huntingdon*, de familiegoederen der *Hastings*, wier naam hij aannam. In 1794 werd hij opvolger zijns vaders als graaf *Moira* en in 1816 benoemd tot markies van *Hastings*. In 1814 werd hij gouverneur-generaal van Britsch Indië, waar hij onderscheiden volken aan het Britsch gezag onderwierp. Na zijn terugkeer in 1823 zond men hem als gouverneur naar Malta. Hij overleed op de reede van Bajae den 28sten November 1827. Zijn „Private Journal” werd in 1858 door zijn dochter in het licht gegeven.

Hastingszand, aldus genoemd naar de stad *Hastings* (zie aldaar), is in de reeks der geologische vormen de onderste afdeling der *wealden*, welke zich boven de jongste juralaag en onder het zee-krijt bevindt. Het wordt tegenwoordig meer tot dekrijt, dan tot de juravorming gerekend en is een brak- en zoetwatervorming van palaeontologisch gewicht, daar het vele overblijfselen van gedeeltelijk reussachtige kruipende dieren bevat, zooals van den *ignanodon*, den *hylaesaurus*, den *megalosaurus*, den *pterodactylus* en den langhalzigen *plesiosaurus*, verder van zoetwaterschildpadden en visschen, benevens het loof van varens en cycadeëen. Het hastingszand, het eerst bij *Hastings* waargenomen, bestaat uit grof, ijzerhoudend zand en groven zandsteen en kwarts, afgewisseld door lagen van leem, vollersaarde en mergel. *Lyell* beschouwt het hastingszand met de daarboven gelegen kleilaag als wealden en voegt ze gezamenlijk bij de krijtforming.

Haszkarl, *Justus Karl*, een Duitsch natuurlkundige, die zich inzonderheid door de invoering der kinacultuur op Java verdienstelijk heeft gemaakt, werd geboren te Kassal den 6^{den} December 1811 en vertrok na de opheffing van het koninkrijk Westfalen met zijn ouders eerst naar Siegen en in 1817 naar Bonn. Hier bezocht hij het gymnasium, werd in 1827 als leerling geplaatst in den botanischen tuin te Poppelsdorf, in 1832 belast met het toezicht op den botanischen tuin te Düsseldorf en zette in 1834 te Bonn zijn studien in de natuurlijke historie voort, om zich tot wetenschappelijke reizen voor te bereiden. In October 1836 vond hij gelegenheid voor een kosteloze overvaart naar Java en werd aldaar geplaatst aan den botanischen tuin te Buitenzorg. Hij trachtte dezen op beteren voet in te richten en deed daarenboven onderscheiden tochten in het binnenland. Hierdoor leed echter zijn gezondheid zoo, dat hij in 1843 naar Europa terugkeerde. Twee jaar later ging hij wederom naar Indië, doch toen bij zijn komst op Java onderscheiden beloften, van de Nederlandsche regering ontvangen, niet vervuld werden, nam bij zijn ontslag en vertrok in 1846 naar zijn vaderland, waar hij zich vergenoegen moest met de betrekking van secretaris van de Kamer van Koophandel te Düsseldorf. In 1852 begaf hij zich wederom in Nederlandschen dienst en vertrok in November van dat jaar nogmaals naar Java. Later reisde hij naar Zuid-Amerika om zaden en stekken van den kinaboomb te verzamelen, ten einde dien naar Java over te brengen en aldaar de kinacultuur te vestigen. Hoewel hij met groote bezwaren te worstelen had, is hij in zijn plan uitstekend geslaagd. *Haszkarl* bleef te Batavia tot hij de tijd van ontving, dat zijn vrouw en kinderen door schipbreuk op den Ooster waren omgekomen. Toen nam hij ontslag en ontving pensioen. Later heeft hij zich te Cleef gevestigd, waar hij den 5^{den} Januari 1895 overleed. Bevalfe een groot aantal opstellen in tijdschriften schreef hij: „Catalogus plantarum in borto Bogoriensis culturarum alter” (1844), „Over het nut der planten van Java” (1844), „Plantae Javanicae rariores” (1847), „Australien und seine Kolonien” (1842), „Allgemeines Sach- und Namenregister zur Flora” (1851), „Plantae Jungbunianae” (1851—1852), „Filices javanicae”

(1856), „Retzia s. observationes botanicae de plantis horti botanici Bogoriensis“ (1856), „Horti Bogoriensis descriptio seu Retziae editio nova“ (1858), „Herbarium amboinense“ (1860), „Horti malabari Rheedeani classis locupletissima“ (1867) en „Commelinaceae indicae“ (1870). Ook gaf hij eerst in „Flora“ en vervolgens in de „Pharmaceutische Zeitung“ geregeld een nitroërg verslag van den staat der kinaacultuur op Java.

Hatch, Edwin, een Engelsch godgeleerde, geboren te Derby den 4ten September 1835, was eerst predikant te Canada, werd in 1867 aan de universiteit te Oxford aangesteld en in 1884 hoogleraar aldaar. Hij schreef: „The organisation of the early Christian Church“ (3de druk 1888), „An introductory lecture on the study of ecclesiastical history“ (1885), „The growth of Church institutions“ (1887), „Essays in biblical Greek“ (1889), „The influence of Greek ideas and usages upon the Christian Church“ (6de druk, 1897), „Concordance to the Septuagint and other Greek versions of the Old Testament“ (6 din., 1892—1897; supplement, 1900). Hij overleed den 10^{den} November 1889 te Oxford.

Hatcher, John Bell, een Amerikaansch palaeontoloog, geboren te Cooperstown den 11^{den} October 1861, studeerde aan het Grinnell en Yale College, werd assistent bij Marsh, deed onderscheiden onderzoekingsreizen in de Vereenigde Staten, ontving in 1895 een aanstelling als Curator of Vertebrate Palaeontology te Princetown en in 1900 als zoodanig aan het Carnegie-museum te Pittsburgh. In zijn plan, om de resultaten van zijn reizen openbaar te maken, werd hij verhindert door den dood (3 Juli 1904).

Hatherley, William Page Wood, lord, een Britsch staatsman en rechtsgeleerde, geboren den 28sten November 1801, studeerde te Cambridge, werd advocaat, had van 1847 tot 1853 zitting in het Lagerhuis, waar hij tot de partij der Wigs behoorde was van 1849 tot 1851 vice-kanselier van het hertogdom Lancaster, van 1851 tot 1852 *solicitor general* en bekleedde daarna het ambt van kanselier. In 1868 werd hij lord-kanselier in het ministerie Gladstone en tevens bevorderd tot pair en baronet. In October 1872 legde hij zijn ambt neder en overleed den 10^{den} Juli 1881. Hij schreef „The continuity of Scripture as declared

by the testimony of our Lord and of the Evangelists and Apostles“ (5de druk, 1887).

Hathor is de naam van een Egyptische godin der vreugde, die in verschillenden steden, hijv. te Dendra, als beschermheilige vereerd werd. Zij werd ook als een godin des hemels beschouwd en in de gedaante van een koe of van een vrouw met een koekep of geheel als een vrouw, die op het hoofd horens en de zon draagt, voorgesteld. In Thebe was zij de meesteres der Doodenstad. Zij treedt ook op als de godin van het noodlot (de zeven Hathoren zijn de feeën der Egyptenaren) en werd in Griekschen tijd met Aphrodite gelijkgesteld. De derde Egyptische maand (Athy) is naar haar genoemd.

Hatifi, Abd Oclah, een Perzisch dichter, geboren te Chardjird in de provincie Dejam, was een neef van *Dejami* (zie aldaar) en overleed in zijn geboorteplaats in 1521. Zijn voornaamste werken zijn de epische gedichten: „Leila en Medsjnun“ (nietgegeven door Jones, 1788), „Schirin en Choeran“, „Heft Mansar“, „Timrname“, ook „Zafarnama“ geheeten, een verhaal der daden van Tamerlan, dat Hatifi 40 jaren lang bezighield, en (onvoltooid) een verheerlijking der overwinning van sjah Ismail. Alle vijf zijn navelingen van Nisami.

Hattala, Martin, een Oezisch letterkundige, geboren te Trstena in Hongarije den 4ten November 1821, studeerde te Weenen in de theologie en in de Slavische talen, werd in 1848 priester en gaf kort daarna zijn „Grammatica linguae slovenicae collata cum proxime cognata bohémica“ (1850) in het licht en werd diensgevolge eerst professor te Pressburg en in 1864 te Praag. Van zijn in het Oezisch geschreven werken noemen wij: „Klankleer“ (1858), „Vergelijkende spraakkunst der Oezische en Slavische talen“ (1857), „Syntaxis der Oezische taal“ (1864), en „Antibarbarus der Oezische taal“ (1877). Verder schreef hij over den „Veldtocht van Igor“ (1858). Met *Patera* gaf hij den tekst der oud-Oezische Alexandreis uit (1881). Hij overleed te Praag den 11^{den} December 1903.

Hattem is een gemeente in de provincie Gelderland, groot 1228 H. A. met (1907) 3486 inwoners, ingesloten door de gemeenten Oldebroek, Heerde en Zwollerkerpel. De bodem bestaat ten deele uit zand, ten deele uit klei. Tot de gemeente behooren het stadje Hattem, de buurt Hattemerveen en een deel van de buurt Geldersche dijk. Hoofdmiddel van bestaan is landbouw, daarnaast een weinig nijverheid, n. l. steenbakkerij en olielagerij.

Het stadje Hattem ligt aan de monding van het Griftkanaal in den IJssel en aan de spoorlijnen Utrecht—Zwolle en Dieren—Zwolle beneest een stadhnis, een Hervormde en een Christelijk Gereformeerde kerk en werd in de Middeleeuwen ook wel Godsberg geheeten.

Hattemisten is de naam eener godsdienstige sekte, welke in het laatst der 17de eeuw in de Nederduitsch Hervormde Kerk ontstond. Haar stichter was *Pontiaan van Hattem*, in 1641 te Bergen-op-Zoom geboren. Hij studeerde eerst te Leiden, daarna te Saumur en werd vervolgens predikant op St. Philipsland. Reeds vroeg verdacht men hem van ingenomenheid met de wijbegeerte van *Spinoza*, doch toen hij een boek over den Catechismus had uitgegeven, werd hij wegens zijn onrechtzinnige gevoelens afgezet (1683). Hij overleed in 1706 en had ook later nog vele aanhangers. Zijn leer is een tot het niterste gedreven toepassing van die der voorbeschikking. Volgens de Hattemisten geschiedt alles door God, zoodat de mensch geen goet of kwaad kan doen. Men behoeft zich dus niet te veronrusten over het misnoegen van God en ook geen berouw te hebben over zijn daden.

Hattisjerif of *verheven geschrift* noemt men

Hathor.

in Turkije ieder geschrift, door den sultan nitgevaardigd. Znke geschriften zijn in de Turksche taal opgesteld en in Arabisch kanselarijschrift geschreven. Boven den tekst bevindt zich, als bewijs van echtheid, het door elkander geslingerde naamcijfer van den sultan met zwarten en rooden inkt of ook wel met goud. Dit naamcijfer heet *toegra* of *niejanijerif* (verheven teekenen).

Hatto I, aartsbisschop van Mainz, leefde in het einde der 9de eeuw en vervulde zoowel als voogd van den minderjarigen keizer *Lodewijk IV*, als door zijn invloed op keizer *Koenraad I* een belangrijke staatkundige rol in Duitschland. Door een eed, dat hij hem ongedeerd naar zijn hurcht zou terugbrengen, bewoog hij graaf *Adalbert von Babenberg*, die met den keizer oorlog voerde, in het keizerlijk leger te komen, om zich met zijn vijand te verzoenen. Op den weg daarheen wist hij den graaf over te halen even met hem naar den hurcht terug te keeren, waarna hij zich ontslagen achtte van zijn eed. In het leger aangekomen, leverde hij den graaf over in de handen des keizers en deze liet hem ter dood brengen. Dit schandelijk bedrijf gaf voorzeeker bij zijn dood (913) aanleiding tot het volksverhaal, dat de Duivel hem weggehaald en in den krater van den Etna geworpen had.

Hatto II, die in 968 den aartsbisschoppelijken stoel beklom, was te voren abt te Fulda en is vooral bekend wegens de sage van den Muizentoren bij Bingen, die in 1635 door de Zweden werd verwoest. Men zegt, dat hij tijdens een hongersnood een aantal behoeftigen in een schuur deed opsluiten en daarna verhanden, waarna hij, toen het luide gejammer dier ongelukkigigen zich deed hooren, tot de omstanders de vraag richtte „Of de broodmijnen begonnen te piepen?" Om die reden of ook omdat hij geworpen had, dat de muizen hem mochten oppeuzelen, indien hij zijn eed niet hield, dien hij niettemin verbrak, werd hij volgens de sage door zulk een verbazend aantal muizen vervolgd en aangevallen, dat hij de wijk nam naar een toren, op een eiland in den Rijn gebouwd. De muizen gingen echter te water, om hem daar te verslinden. Volgens anderen stierf hij in 970 den natuurlijken dood, terwijl dat verhaal verspreid werd door wraakzuchtige monniken, die hij gedwongen had te werken.

Hatzfeld is de naam van een aanzienlijk geslacht in Opper-Hessen. Het evenzo genoemde stamslot verrees aan de Eder en zijn bezitters waren in de 14de eeuw zoo machtig, dat zij in verzet kwamen tegen den landgraaf. Nadat het aanzien dezer familie door het verkrijgen der heerlijkheid Wildenberg aanmerkelijk gestegen was, verdeelde zij zich in het midden der 15de eeuw in 2 takken, den *Wildenburg-Wildenburgschen* en den *Wildenburg-Hessischen*. Tot dezen laatste behoorde *Melchior von Hatzfeld* (geboren 10 October 1593, † 9 Januari 1658), die zich als keizerlijk legerhoofd in den Dertigjarigen Oorlog onderscheidde. Hij verwierf onderscheiden heerlijkheden, en de keizer, die hem in den stand der Rijksgraven opnam, schonk hem nog de heerlijkheid Trachenberg (60 v.k.m.) in Silezië. Deze werd door *Frederik II*, koning van Pruisen, in een vorstendom herschapen en de bezitter met de vorstelijke waardigheid gekleed. Bij het uit-

sterven van dezen hoofdtak (1794) kwam alleen het stamgoed Wildenhrug aan den anderen tak; Trachenberg en andere bezittingen werden toegewezen aan graaf *Schönborn-Wiesentheid*, en eerst na langdurige processen kwam in 1843 *Franz Ludwig von Hatzfeld*, eigenaar van Wildenhrug-Schönstein (185 v.k.m.), in het bezit der vorstelijke waardigheid. Laatstgenoemde, geboren den 23sten November 1756 en in 1807 als luitenant-generaal in Pruisischen dienst gepensionneerd, is vooral bekend geworden door een daad van *Napoleon*. Toen namelijk Berlijn in 1806 door de Pruisische troepen ontruimd werd, belaste de gouverneur en minister graaf von *Schulenburg-Kehnert* den vorst von *Hatzfeld*, zijn schoonzoon, met de leiding der zaken onder verplichting elken morgen, zoolang de omstandigheden het veroorloofden, rapport te zenden aan den koning. Den 24sten October des ochtends te 5 uur, voordat de Fransche voorhoede Berlijn bereikte, schreef von *Hatzfeld* aan von *Knesbeck*, majoor van den generelen staf, dat hem van het Fransche leger officieel niets bekend was, behalve een schrijven aan het gemeentebestuur van Potsdam van dezen inhoud: „De Franschen zeggen, dat hun korps 80000 man telt, doch anderen zeggen, dat er geen 50000 man zijn en dat de paarden der cavalerie zeer vermoede zijn". Deze brief kwam in handen van *Napoleon*, en den 28sten October werd von *Hatzfeld* in hechtenis genomen. Aanstands vervoegde zich zijn gemalin bij den keizer, die met de woorden: „Gij moogt zelf oordeelen; indien deze brief afkomstig is van uw man, zoo moet hij gestraft worden", haar dat schrijven overhandigde. Toen zij daardoor zichtbaar ontstelde, zeide hij echter: „Behoud den brief, dan heik geen bewijs tegen uw gemaal; neem hem mede naar huis, hij is vrij." Daarna werden aan von *Hatzfeld* onderscheiden staatkundige zendingen opgedragen: o.a. was hij overbrenger van een brief van den koning van Pruisen naar Parijs, waarin deze zich verontschuldigde wegens de capitulatie van York. Later was hij gezant aan het Hof der Nederlanden en sedert 1822 aan het Keizerlijk Hof te Weenen, waar hij den 3^{den} Februari 1827 overleed. Zijn zoon *Friedrich Hermann Anton von Hatzfeld*, het hoofd van den stam, geboren den 2^{den} October 1808, overleed op het kasteel Trachenberg den 10^{den} Juli 1874, en werd opgevolgd door zijn zoon *Hermann*, geboren den 4^{den} Februari 1848. Deze was van 1878—1893 lid van den Rijksdag, is sedert 1894 opper-president van Silezië en werd in 1901 tot hertog von Trachenberg verheven.

Hatzfeld, Melchior Hubert Paul Gustav, rijksgraaf von, geboren den 8sten October 1831 te Düsseldorf, was referendaris in het Departement van Buitenlandsche Zaken in Pruisen, stond als zoodanig in nauwe betrekking tot *Bismarck*, dien hij in den oorlog van 1870—1871 naar Frankrijk vergezelde, en werd vervolgens in 1874 gezant van het Deutsche Rijk te Madrid en in 1878 te Konstantinopel, waar hij den invloed van Duitschland bij de Porte aanmerkelijk deed toenemen. Den 15^{den} Juli 1880 werd door hem de collectieve nota, door de Europeesche mogendheden op de Conferentie te Berlijn vastgesteld, aan de Porte overhandigd. Later werd hij tot voorloopig staats-

secretaris bij het departement van Buitenlandse Zaken in het Deutsche Rijk benoemd en in Turkije door von *Radewitz* vervangen, waarna hij in 1882 definitief de betrekking aanvaardde van staatssecretaris van het departement van Buitenlandse Zaken in het Deutsche keizerrijk. In 1885 werd hij gezant te Londen, waar hij den 22sten November 1901 overleed. Omtrent zijn meeder, gravin *Sophie von Hatzfeld* († 25 Januari 1881) raadplege men het artikel *Lassalle*. Zijn oudere broeder *Franz Edmund Hubert Hermann Alfred*, verst van *Hatzfeld*, geboren den 9^{den} April 1825, verkreeg in 1870 de vorstelijke waardigheid met den titel „Durchlaucht“ en is het hoofd van den onderen tak *Hatzfeld-Wildenburg*.

Hatzfeldakia, Georgios, een Grieksch taalgeleerde, geboren te Myrthion den 12^{den} November 1848, studeerde te Athene, Leipzig, Jena en Berlijn, werd na zijn terugkeer leeraar aan het seminarium, in 1885 buitengewoon en in 1890 gewoon hoogleraar in de taalwetenschap te Athene. Deur zijn opstellen in het „*Ayvarov*“ (1885) legde hij den grondslag tot een betere opvatting omtrent het ontstaan van het Nieuw-Grieksch. De resultaten van zijn onderzoekingen omtrent de geschiedenis en de historische grammatica van die taal maakte hij openbaar in zijn „Inleiding tot de nieuw-Griekse grammatica“ (1892) en in opstellen in onderscheiden tijdschriften, vooral de „*Ayva*“ en de „*Byzantinisch Zeitschrift*“. Verder gaf hij neg uit „Over de afstamming der oude Macedoniërs“ (1897) en een vertaling van *Whitney-Jolly's* „Voorlezingen over algemeene taalkunde“ (1898).

Haubner, Gottlieb Karl, een Duitsch veearts, geboren den 18^{den} September 1806 te Hettstedt in het graafschap Mansfeld, studeerde te Berlijn en was er twee jaar assistent bij de ontleedkundige lessen. In 1831 werd hij distriktsveearts te Ortelshurg in Oost-Pruisen en in 1836 te Greifswald en in 1845 aan de landbouwwacademie te Eldena. In 1853 volgde zijn benoeming tot directeur der veeartsenijsschool te Dresden, waar hij den 17^{den} April 1882 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Ueber die Magenverdauung der Wiederkäuer nebst einer Prüfung des Fleurenschen Versuches über das Wiederkäuen“ (1837), „Landwirtschaftliche Tierheilkunde für die inneren und äusseren Krankheiten der landwirtschaftlichen Hausinsectiere“ (13de druk, 1902), „Die Gesundheitspflege der landwirtschaftlichen Hausinsectiere“ (4de druk, 1881), „Handbuch der Veterinärpolizei“ (1869), „Die Entstehung und Tilgung der Lungenseuche des Rindes“ (1861) en „Ueber die Trichinen“ (1864).

Haubold, Christian Gottlieb, een Duitsch rechtgeleerde, geboren te Dresden den 4^{den} November 1764, bezocht de Nicolaïsschool te Leipzig, studeerde er in de rechten, vestigde er zich in 1786 als privaet-docent, werd in 1789 huietengewoon, in 1796 gewoon hoogleraar, in 1791 assessor bij het hooggerechtshof, in 1802 hysitter in de rechtgeleerde faculteit, in 1816 „Oberhofgerichtsrat“ en overleed den 14^{den} Maart 1824. Met *Savigny* en *Hugo* behoort hij tot de stichters der historische school. Hij schreef: „Institutionum historicarum juris romani lineamenta“ (4de druk, 1805), „Institutiones juris romani litera-

riae“ (1809), „Institutionum juris romani privati historico-dogmaticarum lineamenta“ (1814), „Manuale Basilicorum“ (1819), „Lehrbuch des sächsischen Rechts“ (2 din., 3de druk 1847—1848), „Doctrinae Pandectarum lineamenta cum locis classicis“ (1820), „Opuscula academica“ (2 din., 1825—1829) en „Antiquitates romanae monumenta“ (1830).

Hauch, Johan Carsten von, een Deensch dichter, geboren te Fredrikshald in Noorwegen den 12^{den} Mei 1790, bekleedde geruimen tijd de betrekking van hoogleraar in de natuurkunde aan de academie te Sorø en werd in 1846 professor in de Noorsche letterkunde te Kiel. Toen de onwenteling van 1848 hem noodzaakte de wijk te nemen, vend hij een toevluchtsoord bij wijlen koningin *Sophie Friederike* op het kasteel Fredriksherg bij Kopenhagen en werd na den dood van *Oehlenschläger* in 1851 benoemd tot hoogleraar in de aesthetica. In 1858—1869 was hij tooneeldirecteur, in 1860 tooneelcensor. Reeds in zijn eerste dramatische werken, „*Contrasterne*“ (1816) en „*Rosaura*“ (1817) openbaarde hij een talent, dat zich gunstiger onderscheidde door diepte van denkbeelden dan door welkomenheid van vorm. Ten behoeve zijner wetenschappelijke ontwikkeling endernam hij in de jaren 1821 tot 1827 een reis door Duitschland, Italië en Frankrijk. In zijn treuspelen: „*Bajazet*“, „*Tiberius*“, „*Gregor VII.*“, „*Den Juan*“, „*Karl den Femtes Død*“, „*Mastricht's Beleiring*“ (1832), „*Svend Grathe*“ (1841), „*Marsk Stig*“ (1850), „*Kongens Yndling*“ (1858) en „*Henrik af Navarra*“ (1863) ontwaart men een degelijke karakterteekening. Twee kleinere stikken: „*Aeren taht og vunden*“ (1851) en „*Sostrene paa Kinnekullen*“ (1849) werden met grooten bijval ontvangen en ook in Duitschland en Zweden opgevoerd. Zelf heeft hij een uitgave zijner dramatische werken bezorgd (3 din., 1852—1854). Ook leverde hij een bundel lichterichten, alsmede een bundel lichterichten en romances. Van zijn romans in proza vermelden wij: „*Wilhelm Zabern*“ (1834), „*Guldmagaren*“ (2de druk, 1851), „*En polsk Familie*“ (2 din., 1839), „*Slettet ved Rhinen*“ (2 din., 1845), „*Robert Fulton*“ (2 din., 1853), „*Waldemar Seier*“ (1862) en „*Charles de la Bussière*“ (1860). Tot zijn laatste geschriften behooren: „*Nye Digtninger*“ (1869), „*Afhandlinger og aesthetiske Betragtninger*“ (1869) en „*Minder fra min forste Udenlandsreise*“ (1871). Hij overleed te Rome den 4^{den} Maart 1872.

Hauchecorne, Wilhelm, een Duitsch geoloog, geboren te Aken den 13^{den} Augustus 1828, studeerde te Bonn en Berlijn, werd in 1866 directeur van de mijnacademie aldaar, was in 1870—1871 in Elzas-Lotharingen lid der grensregelingcommissie en werd in 1875 directeur van de „*Frenszische Geologische Landesanstalt*“. Hij was lid van het centraalbestuur der opmetingen in Pruisen en met *Beijrich* sedert 1881 leider der uitgave van de Internationale geologische kaart van Europa (1: 1500 000). De geologische opmeting en het in kaart brengen van Pruisen is zijn en *Beijrich's* werk. Hij overleed den 15^{den} Januari 1900 te Berlijn. Van zijn werken nemen wij: „*Die gegenwärtige Lage der Edelmetallgewinnung der Erde*“ (1894).

Hauenschild, Richard Georg Spiller von,

als dichter bekend onder den naam van *Max Waldaw*, geboren te Breslau den 10^{den} Maart 1825, studeerde aldaar in de rechten en staats-huishoudkunde, doch bepaalde zich weldra bij de nieuwe talen, de geschiedenis en de wijsbegeerte. Nadat hij de academie te Heidelberg bezocht en aldaar den doctorstitel verworven had, wilde hij er zich vestigen als priva doceent in de kunst-geschiedenis, maar werd door familie-omstandigheden in de nitroering van dat voornemen belet. Hij deed daarna een reis door Duitschland, Zwitserland, Frankrijk, België en Italië en bezocht vervolgens de landbouvacademie te Proskau, teltad de woelingen van 1848 hem noodzaakten zich naar zijn familiegoed Tschedit bij Bauerwitz in Opper-Silezië te begeven. Hier vestigde hij zijn verblijf, doch overleed reeds den 20sten Januari 1855. Hij schreef: „Ein Elfenmärchen“ (1847), „Blätter im Winde“ (1847), „Kanzonen“ (1848), „O diese Zeit! Kanzonen“ (1850), „Cordula. Grauhundtner Sage“ (2de druk, 1855), en „Rabab“ (1856). Zijn verzen onderscheiden zich door sierlijkheid van taal, door een warm gevoel en door steunheid van denkbeelden. Ook zijn romans: „Nach der Natur“ (3 dln., 2de druk, 1851) en „Ans der Junkerwelt“ (2 dln., 1850) werden met grooten hijval ontvangen. Verder vertaalde hij *Fellico's* „Francesca da Rimini“ en het Provençaalsche „Sirvente von Peyre Cardinal“ (1850).

Hauenstein is de naam van twee passen in den Zwitserschen Jura, n.l. den *Oberer Hauenstein* tusschen Waldenurg en Balsthal (734 m.) en een *Unterer Hauenstein* tusschen Länfelingen en Olten (635 m.), die het verkeer tusschen Bazel en het binnenland van Zwitserland onderhouden. De belangrijkste is de laatste. Reeds ten tijde der graven van *Froborg* werd de bergweg doorgegraven en straatweg, berg en dorp (vroeger Horben) kregen den naam Hauenstein (Gehowenstein). Erenwel was in den beginne de weg moeilijk begaanbaar. Na de verbetering van 1827—1830 is dit echter anders geworden. In 1855—1857 werd in den berg voor de spoorlijn Bazel—Olten een tunnel van 2,5 km. lengte geboord. Bij dit werk kwamen door het instorten van een schacht 70 personen om het leven.

Hauer, Franz, ridder van, een Oostenrijksch geoloog en palaeontoloog, geboren te Weenen den 30sten Januari 1822, studeerde aldaar en aan de mijnacademie te Schemnitz, werd in 1846 assistent van *Haidinger* te Weenen, verkreeg in 1849 met den titel van „Bergtrat“ de betrekking van eersten geoloog aan het pas gesticht geologisch Rijksinstituut en is sedert 1867 directeur van deze inrichting. Reeds in 1848 werd hij lid van de Academie van Wetenschappen te Weenen en schreef, behalve een aantal verbandelingen: „Die Cephalopoden des Salzkammergutes aus der Sammlung des Fürsten Metternich“ (1846), „Geolog. Uebersicht der Bergbau der österreichischen Monarchie“ (met *Füterer*, 1855), „Geologische Karte Siebenbürgens“ (1865), „Geologie Siebenbürgens“ (met *Stache*, 1863), „Geologische Uebersichtskarte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie“ (1863), „Die Geologie und ihre Anwendung auf die Kenntnis der Bodenbeschaffenheit der Österreichisch-Ungari-

schen Monarchie“ (2de druk, 1877—1878) en „Geologische Karte von Oesterreich-Ungarn“ (1896). Van 1886—1896 redigeerde hij de „Annalen“ van het „Natarhistorisches Hofmuseum“ te Weenen. *Hauer*, sedert 1892 levenslang lid van het Heerenhuis, overleed den 21sten Maart 1899.

Hauß, Wilhelm Gottlieb, een Nederlandsch componist, geboren te Nijmegen den 16^{den} Maart 1793, werd door zijn vader tot organist opgeleid. Reeds in 1810 werd hij als zoodanig benoemd te Groningen, om het orgel der Groote of Martinikerk te bespelen. Hij overleed aldaar den 1sten November 1858. Van zijn composities vermelden wij: „H. van Alphen, Vijftien kleine schoolliederen voor piano en zang“, „Melodien der Evangelische gezangen enz.“, „Zes kleine naspelen bij het nitgaan der godsdiensteeffening voor orgel met twee klavieren en pedaal“ (1847), „Praeludien of voorspelen enz.“ en „De 150 Psalmen, benevens lof- en bedezangen, gezet voor orgel of pianoforte“ (3de druk, 1848).

Hauß, Wilhelm, een Duitsch schrijver, geboren te Stuttgart den 29sten November 1802, bezocht eerst de kloosterschool te Blandenuren en studeerde te Tübingen in de theologie. Daarna aanvaardde hij te Stuttgart een betrekking als hnisonderwijzer en gaf in 1825—1827 den „Märchenalmanach“ in het licht. Daarop volgden: „Mitteilungen aus den Memoiren des Satans“ (2 dln., 1827), de bisterische roman „Liechtenstein“ (3 dln., 7de druk, 1903) en „Der Mann im Monde“ (1827), een persiflage der schrijffmanier van *Clauwen*. Vervolgens verscheen zijn „Kontroverspredigt über H. Clauwen und den Mann im Monde, gehalten an das Deutsche Publikum“. Verder vermelden wij zijn „Phantasien im Bremer Rathskeller“ (1827) en van zijn kleine verhalen de keurige stukjes: „Die Bettlerin vom Pont des Arts“ en „Das Bild des Kaisers“. Van zijn gedichten zijn er verschillende volksliederen gevonden, bijv. „Steh ich in finstern Mitternacht“ en „Morgenrot, Morgenrot, leuchtet mir zum frühen Tod“. Nadat hij eenigen tijd als redacteur van het „Morgenblatt“ was werkzaam geweest, overleed hij den 18^{den} November 1827. Zijn „Sämtliche Werke“ zijn o.a. door *Stern* (6 dln., 1899) uitgegeven. Zijn broeder *Hermann*, geboren den 22sten Augustus 1800, overleden den 16^{den} Augustus 1865, belastte zich na zijn overlijden met de redactie van gemeld blad en leverde: „Moden und Trachten“ (1811) en „Skizzen aus dem Leben und der Natur“ (2 dln., 1840).

Haug, Johann Christoph Friedrich, een Duitsch dichter, geboren te Niederstetztingen in Württemberg den 9^{den} Maart 1761, studeerde in de rechten en werd in 1783 secretaris van het Geheim Kabinet te Stuttgart, in 1794 geheimsecretaris en in 1816 Hofraad en bibliothecaris te Stuttgart, waar hij den 30sten Januari 1829 overleed. Zijn gedichten onderscheiden zich door groote geestigheid, zooals blijkt uit zijn „Zweihundert Hyperbeln auf Herrn Wahls ungebeuren Nase“ (2de druk, 1822). Ook leverde hij met *Weiser* een „Epigrammatische Anthologie“ (10 dln., 1807—1809). Intusschen verviel hij wel eens te dubbelzinnigheden. Ook schreef hij oden en bezat in hooge mate de gave der improvisatie. Ver-

der was hij mede-arbeider aan verschillende geleerde tijdschriften, dagbladen en jaarboekjes, vooral aan het „Morgenblatt“. Een bloemlezing uit zijn gedichten is te Leipzig (1827) en te Stuttgart (1840) in het licht verschenen.

Haug, Lodewijk Frederik Christiaan, een Duitsch-Nederlandsch geschiedkundige, geboren te Ludwigsburg in Württemberg den 24ten December 1773, ontving zijn opleiding aan de Karlschool te Stuttgart, promoveerde later in de rechten en begaf zich vervolgens naar Nederland, waar hij in 1807 benoemd werd tot hoogleeraar in de Nederlandsche letteren en geschiedenis aan de militaire school te Hondsdoeldijk. Na de inlijving van ons land in het Fransche Keizerrijk werd hij, op aanbeveling van Cuvier, geplaatst als hoogleeraar in de geschied- en aardrijkskunde enz. aan de militaire school te la Flèche. Hij ontving na de Restauratie de orde der Réunion, maar volgde in 1816 een roepstem naar Delft, waar hem aan de koninklijke artillerie- en genie-school het onderwijs in de geschied- en aardrijkskunde werd opgedragen. Hier was hij gedurende 12 jaar werkzaam, doch toen de school te Delft door die te Breda vervangen werd, legde hij zijn hoogleeraarsambt neder. Intusschen was hij in 1829 en 1830 nog werkzaam als lid der commissie, belast met het afnemen van examens van cadets en onderofficieren, waarna hij den 20sten April 1834 te Delft overleed. Behalve een aantal verhandelingen schreef hij: „Brieven uit Amsterdam over het nationaal tooneel en de Nederlandsche letterkunde“ (1805), „Beschouwing over den oorsprong der Deutsche schouwspelen en schouwspeldichters“ (1806), beide uit het Hoogduitsch, „Rederoering over het nut en gewicht der geschiedenis“ (1816), „Inleiding tot de algemeene geschiedenis enz.“ (2de druk, 1820), „Verhandeling over den geest en de zeden der Middeleeuwen en voornamelijk over de heimelijke en openlijke gerechten, toernooien, kruistochten enz.“ en „De Dertigjarige Oorlog, een bijdrage tot de krijgskundige geschiedenis, met de levens- en karakterstetsen der beroemdste veldheeren“ (2de dln., 1826). Hij was lid van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, van die van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap. Ook zijn van hem eenige gedichten in het licht verschenen.

Haug, Martin, een Duitsch orientalist, geboren den 30sten Januari 1827 te Ostdorf bij Balingen in Württemberg, studeerde te Tübingen en te Göttingen en vestigde zich in 1854 als priva doceent te Bonn. Twee jaar later begaf hij zich op uitnodiging van *Bunsen* naar Heidelberg, om aan een uitgave van den Bijbel mede te werken. Vanhier werd hij naar Indië geroepen en in 1859 tot surperintendent of Sanskrit studies and professor of Sanskrit in the Poona-college benoemd. Zijn grondige kennis van het land en van de gewijde letterkunde der Parsen bracht hem aanstonds in aanraking met de geleerde priesters der sekte, zoodat hij weldra de nauwkeurigste inlichtingen ontving omtrent hun godsdienstige plechtigheden. Ook werd hij ingewijd in de geheimenissen der Brahmanen en der geheele Indische wetenschap, terwijl hij op een reis door de provincie Goedsjerat in 1863 kostbare ma-

nuscripten verzamelde. Wegens familie-aangelegenheden nam hij in 1865 zijn ontslag en keerde het volgende jaar naar Duitschland terug, waar hij hoogleeraar te München werd en over den Zendavesta o. a. schreef: „Die fünf Gathas oder Sammlungen von Liedern und Sprüchen Zarathustra's, seiner Jünger und Nachfolger“ (2 dln., 1858—1860) en „Essays on the sacred language, writings and religion of the Parsees“ (2de druk, 1878). Verder noemen wij „Ueber die Pehlewischsprache und den Bundeshesh“ (1854), „Ueber Schrift und Sprache der zweiten Keilschriftgattung“ (1856), „Ueber die ursprüngliche Bedeutung des Wortes Brahma“ (1868), een vertaling van een oud-Indisch rituaalboek, getiteld: „Aitareya Brahmana of the Rigveda“ (2 dln., 1863), „Brahma und die Brahmanen“ (1873), „Ueber das Wesen und den Wert des vedischen Accents“ (1873) en „Vedische Rätselfragen und Rätselsprüche“ (1875). Hij overleed te Bad Ragaz den 3^{den} Juni 1878.

Haug, Robert, een Duitsch schilder, geboren te Stuttgart den 27sten Mei 1857, studeerde alhier en te München, stelde op de tentoonstelling te München (1888), „De Pruisen bij Mökers“ en „Vrijwillige jagers van 1813“ ten toon en kreeg voor het laatste stak in 1891 de gouden medaille te Berlijn. Reeds in 1890 had hij een medaille eerste klasse behaald met zijn „Afscheid van een officier van zijn bruid“. Ook later ontleende *Haug* gaarne zijn motieven aan de Deutsche vrijheidsoorlogen, „Morgenrood“ (1891), „Aan den Rijn“ (1893), „Straatgerecht te Leipzig, October 1813“ (1895), „Gerecht in een korenveld“ en „Vrijwillige jagers“. Sedert 1894 is hij leeraar aan de academie te München.

Hauge, Hans Nielsen, de stichter van een godsdienstige sekte in Noorwegen en Denemarken, geboren den 3^{den} April 1771 op het landgoed Hange te Thund in Noorwegen, verviel reeds vroeg tot dweprij. Hoewel een eenvoudige boer, gaf hij zich uit voor een door God geroepen profet, terwijl hij omstreeks het jaar 1797 in schrift en prediking vooral het rationalisme bestreed, door bijna geheel Noorwegen trok en overal aanhangers vond. In 1800 bezocht hij ook Kopenhagen, doch keerde weldra naar Noorwegen terug, waar hij bij afwisseling te Bergen als koopman woonde en het land als apostel rondreisde. In 1804 werd hij te Christiansand, waar hij een drukkerij voor zijn stichtelijke werken bezat, in hechtenis genomen en, na een 10-jarige preventieve gevangenschap, wegens ongeoorloofde godsdienstige samenkomsten tot 2 jaar vestingstraf veroordeeld, welk vonnis men echter in een geldboete veranderde. Hij overleed op zijn landgoed Breddwill bij Christiania den 24sten April 1824. Zijn voornaamste leerstellingen waren die van wedergeboorte en geloof, als de grondslagen der zaligheid, alsmede die van de voortdurende genadewerking van den Heiligen Geest, terwijl hij andronng op liefde, nederigheid en een stichtelijk leven. De Bijbel, allegorisch verklaard, was de hoofdbron zijner leer. Zijn aanhangers, *Haugeristen* of *Haugianen* genoemd, waren in grooten getale verspreid over Noorwegen en Denemarken en behoorden bijna allen tot de geringere volksklassen. Zonder zich af te scheiden van de Evangelische Kerk, hielden zij afzonderlijke oefeningen, waar ieder het woord voerde,

die daartoe door den Geest werd aangespoord. Thans vindt men er nog in het zuiden van Noorwegen.

Haugwitz, Christian August Heinrich Karl, graaf van, vrijheer van *Krappitz*, een Pruisisch staatsman, geboren den 11^{den} Juni 1752 op het landgoed Peuke bij Oels in Silezië, huwde na het voleindigen zijner academische loopbaan met een dochter van generaal *Tawentzien* en deed daarna een reis naar Zwitserland en Italië, waar hij vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte met *Stolberg* en *Lacater*. Van 1781—1791 leefde hij op zijn goederen en werd in 1791 tot „Generaallandschaftskonsulent“ van Silezië benoemd. Op verzoek van *Frederik Willem III* werd *Haugwitz* Pruisisch ambassadeur te Weenen en later in 1792 Pruisisch minister in plaats van graaf *Schulenburg*. In die betrekking leidde hij o. a. de tweede deeling van Polen, het Haagsch subsidieverdrag met Engeland en Nederland (1794) en de vredesonderhandelingen te Bazel. Toen echter in 1803 de Franschen Hannover in bezit namen en de onzijdigheid van Noord-Duitschland uit het oog verloren, zoodat zijn staatkundig stelsel bedreigd werd, legde hij zijn betrekking neder, begaf zich naar zijn goederen en werd door *Hardenberg* opgevolgd. Zoodra er echter oneenigheid ontstond tusschen Pruisen en Napoleon, wilde deze alleen met *Haugwitz* onderhandelen. Laatstgenoemde begaf zich naar het Fransche leger daags vóór den slag bij Austerlitz, doch werd er opgehouden, totdat Napoleon den volgende dag de overwinning op zijn tegenstanders behaald had, waarna *Haugwitz* zich genoodzaakt zag het verdrag van Schönbrunn (15 December 1805) te sluiten waarbij Pruisen Ansbach, Kleef en Neuchâtel aan Frankrijk afstond en Hannover tot vergoeding ontving. Daarna belaste *Haugwitz* zich opnieuw met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. Zijn politiek vond echter geen goedkeuring. Terwijl Engeland verstoord was over de inlijving van Hannover in Pruisen, werd de verbinding van Pruisen tot Frankrijk allengs ingewikkelder. *Haugwitz* begaf zich als bemiddelaar naar Parijs, doch keerde onverrichter zake terug, en de oorlog nam een aanvang. Hij was getuige van den slag bij Jena en vergezelde den koning naar zijn goederen in Opper-Silezië en Polen, waar hij een ambtelooz leven leidde. In 1811 werd hij curator van de universiteit te Breslau, doch in 1820 ging hij naar Italië en woonde er bij afwisseling te Venetië en te Padua en meer bepaald op een villa in de nabijheid van Este, waar hij in 1831 overleed. Van hem verscheen een „Fragment des mémoires inédits du comte de Haugwitz“ (1837).

Hauk, Minnie, een beroemde Duitsch-Amerikaansche zangeres, geboren te New-York den 16^{den} November 1852, ontving hare vorming van den Italiaan *Errani*. Haar eerste optreden te New-York slaagde bij uitnemendheid, en weldra vond zij te Boston, Philadelphia, Cincinnati enz. grooten bijval. In 1869 werd zij met geestdrift toegejuicht in het Coventgarden-theater te Londen en kort daarna te Parijs. Met *Sforzi* deed zij een kunstreis door Nederland, bezocht Moskou en Frankfurt aan de Main, was in 1870—1873 verbonden aan de Hofopera en

toen aan de opera comique te Weenen, vervolgens was zij eenige jaren werkzaam te Berlijn en daarna wederom te Brnsel, in Amerika en in Engeland. Na haar huwelijk in 1881 met den reiziger en schrijver *Ernst von Hesse-Wartegg* trad zij niet meer op en woont in Amerika.

Haulerwijk is een dorp in de provincie Friesland, gemeente Oost-Stellingwerf. Het wordt onderscheiden in Boven- en Beneden Haulerwijk, heeft een Hervormde en een Gereformeerde kerk en telt ongeveer 1500 inwoners.

Haulik de Váralja, Georg, kardinaal en aartsbisschop van Agram, geboren den 29sten April 1787 te Tyrnau in Hongarije, studeerde aldaar, bekleedde verschillende kerkelijke waardigheden en werd in 1837 bisschop van Agram en geheimeraad in werkelijken dienst. Tot tweemaal toe bekleedde hij de betrekking van plaatsvervangend banus en werd in 1843 in den adelstand opgenomen. Later werd hij aartsbisschop en in 1866 kardinaal. Hij onderscheide zich door zelfopofferende weldadigheid en verdraagzaamheid, maar was tevens een ijverig voorstander van de eenheid van Oosteurkij en van het geregeerd vorstenhuis. Zijn „Selectiones Encyclicae litterae et dictiones sacrae“ (3 dln., 1850—1853), hebben historische waarde. Hij overleed den 11^{den} Mei 1869.

Haulleville, Prosper Charles Alexandre, baron de, een Belgisch journalist en leider van de constitutioneele clericalen, geboren den 29sten Mei 1830 te Luxemburg, studeerde te Luik, Brnsel en Bonn en werd in 1856 professor in het natuurrecht aan de universiteit te Gent. Bij den val van het ministerie *De Decker-Vilain* (1857) verloor hij zijn betrekking en werkte mede tot de stichting van het R. Katholiek-conservatieve dagblad „Universel“, belastte zich in 1865 met de directie der „Revue générale“ en werd in het begin van 1878 hoofdredacteur van het „Journal de Bruxelles“, later conservator van het Museum van Oudheden te Brussel. Hij schreef: „Histoire des communes lombardes depuis leur origine jusqu'à la fin du XIII^{sten} siècle“ (2 dln., 1858), door de Academie bekroond, „Examen critique du projet de loi sur l'abolition des octrois communaux“ (1860), „De l'enseignement primaire en Belgique“ (1870), „La nationalité belge en Flandres et Wallons“ (1875), „La définition du droit“ (1875), „De l'avenir des peuples catholiques“ (1876), in negen talen vertaald, „Projet de modification de la loi du 1 juillet 1879 sur l'enseignement primaire“ (1884), „Portraits et silhouettes“ (2 dln., 1892—1893), „T. M. T. Bodson. L'apostat chez les civilisés“ (1894) en „Les aptitudes coloniales des Belges et la question coloniale en Belgique“ (1898).

Haupt, Moritz, een Duitsch letterkundige, was de zoon van *Ernst Friedrich Haupt* (geboren 31 Mei 1774, † 1 Mei 1843), die voor de verzameling der „Scriptores rerum Lusaticarum“ een uitgave bezorgde van de „Jahrbücher des zittauischen Stadtschreibers Johannes von Guben“ (1837) en zich bekend maakte als een voortreffelijk Latijnsch dichter door fraaie vertalingen van gedichten van *Goethe* en door „Hymni sacri“ (1842), terwijl hij het burgmeestersambt te Zittau bekleedde. *Moritz* werd daar geboren den 27sten Juli 1808, studeerde te Leipzig in de let-

teren, vestigde zich aldaar als privaattoecent en werd er eerst hultengewoon en in 1843 gewoon hoogleeraar in de Duitache taal en letterkunde. Wegens deelname aan de nationale heweging van 1848 en 1849 werd hij in 1850 geeschorst, doch belaste zich in dat jaar met het secretariaat van de geschied- en letterkundige klasse van het Koninklijk Genootschap van Wetenschappen, dat hem in 1848 het lidmaatschap had toegekend, en werd in 1853 gewoon hoogleeraar in de oude letteren te Berlijn. In 1861 aanvaardde hij het vaste secretariaat der Academie van Wetenschappen. Van zijn werken noemen wij zijn kritische uitgaven van de „*Halientica*“ van *Ovidius*, van de „*Cynegetica*“ van *Grattius* en *Nemesianus*, van de „*Metamorphosen*“ van *Ovidius* (3de druk, 1863) en van de werken van *Virgilius*, *Catullus*, *Tibullus* en *Propertius*. Uit de nagelaten papieren van *Hermann* gaf hij *Bion* en *Moschus*, alsmede *Aeschylus* in het licht. Belangrijk zijn zijn kritische uitgaven van „*Erec*“ (1839), „*Lieder und Büchlein*“, „*Der arme Heinrich*“ (2de druk, 1881) van *Hartmann von Aue*, „*Güter Gerhard*“ (1840) van *Rudolf von Ems*, „*Wunsbeke*“ (1844), van „*Engelshard*“ van *Rudolf von Würzburg*, van de „*Lieder*“ van *Gottfried von Neifen* (1851) en van *Neidhardt von Ruwenhof* (1858). *Lachmann's* uitgaven der oudste Middel-Hoogduitsche hieldichters werd door hem voortgezet en voltooid. Ook bezorgde hij een nieuwe uitgave van *Lachmann's* „*Nibelungen*“ (1862), van „*Wolfgram*“ (1854) en van „*Walthar von der Vogelweide*“ (1853 en 1865). Met *Hoffmann von Fallersleben* gaf hij „*Altdeutsche Blätter*“ (1836—1840) in het licht en redigeerde alleen de „*Zeitschrift für das deutsche Alterthum*“ (12 dln., 1841—1865, 2de serie 1866 enz.). Hij overleed onverwacht den 5^{den} Febr. 1874. Hij behoorde tot de beste beoefenaars der Oude en Middel-Hoogduitsche letterkunde. Hoogst verdienstelijk is ook de uitgave der werken van Grieksche en Latijnsche schrijvers, welke hij voor schoolgebruik met *Hermann Sauppe* te Göttingen bezorgd heeft. Uit zijn nagelaten papieren verschenen nog: „*Opuscula*“ (3 dln., 1875—1877) en „*Französische Volkslieder*“ (1877).

Haupt, Paul, een Duitsch assyrioloog, geboren te Gürlitz den 25^{den} November 1858, studeerde te Leipzig en Berlijn, vestigde zich in 1880 als privaattoecent te Göttingen, werd in 1883 hultengewoon hoogleeraar aldaar en in dat zelfde jaar gewoon hoogleeraar te Baltimore. Hij schreef „*Die sumerischen Familiengesetze*“ (1879), „*Akkadische und sumerische Keilschriftentexte*“ (4 stukken, 1881—1882), „*Das babylonische Nimrod-epos*“ (1884, 1891), „*Der keilschriftliche Sinfthutbericht*“ (1883), „*Die akkadische Sprache*“ (1883), „*Beiträge zur assyrischen Lantlehre*“ (1883) en „*Prolegomena to a comparative Assyrian grammar*“ (1888). Met *Friedrich Delitzsch* geeft hij de „*Beiträge zur Assyriologie*“ uit, waarin hij evenals in andere tijdschriften talrijke artikelen geplaatst heeft, hijv. „*The Assyrian e-nu-vel*“ (1887). Sedert 1898 houdt hij zich bezig met de uitgave van „*The saved books of the old Testament. A critical edition of the Hebrew text in colors, with notes prepared by eminent Biblical scholars of Europe and America*“ (1899 enz.)

en van een nieuwe Engelsche Bijbelvertaling.

Hauptmann, Moritz, een Duitsch componist, geboren te Dresden den 13^{den} October 1792, was bestemd tot architect en oefende zich in zijn jeugd met ijver in de wis-, natuur- en scheikunde. Intusschen gevoelde hij zich aangetrokken tot de muziek en gaf in 1811 aan die neiging gehoor. Onder leiding van *Spohr* te Gotha schreef hij eenige stukken voor orkest en verbond zich in 1812 aan de kapel te Dresden, waar hij 2 jaar bleef en toen als muziekonderwijzer van den Russischen gouverneur-generaal van Saksen, vorst *Repsin*, naar Petersburg, Moskou en Poeltawa trok. In Mei 1820 keerde hij naar Duitschland terug, vertoefde tot 1822 te Dresden en werd toen lid der kapel te Kassel, waar hij 20 jaar werkzaam bleef. Hier schreef hij o.a. de opera „*Mathilde*“ en vormde door zijn voortreffelijke methode een groot aantal leerlingen. In 1842 werd hij als cantor en muzikdirecteur aan de Thomasschool en de beide hoofdkerken naar Leipzig beroepen en in 1843 benoemd tot leeraar aan het conservatorium. Hij overleed aldaar den 3^{den} Januari 1868. Van zijn composities nemen de hoornwerken de eerste plaats in; verder schreef hij cantaten, motetten, liederen en sonaten voor viool. Zijn belangrijkste werk is: „*Die Natur der Harmonik und Metrik*“ (1853). Uit zijn nalatenschap heeft *O. Paul* „*Die Lehre von der Harmonik*“ (1868), *A. Schöne* „*Briefe an Franz Haas*“ (2 dln., 1871) en *F. Hiller* „*Briefe an Ludwig Spohr und andere*“ (1876) in het licht gegeven.

Hauptmann, Gerhart, een Duitsch dichter, geboren den 15^{den} November 1862 te Salzbrunn (Silezië), wijdde zich eerst aan den landbouw, doch studeerde daarna te Breslau om beeldhouwer te worden, maar vertrok spoedig daarop naar Jena en Berlijn, waar hij in de natuurwetenschappen studeerde. Na een verblijf van eenige jaren in Italië en Zwitserland vestigde hij zich te Berlijn, later te Schreiberhau in het Reuzengebergte. *Hauptmann* is een der beste vertegenwoordigers van het moderne drama. Zijn dikwijls aangevalen, maar meestal met succes opgevoerde drama's zijn „*Vor Sonnenanfang*“ (1889), „*Das Friedensfest, eine Familienkatastrophe*“ (1890), „*Kölle Crampton*“ (1892), „*Die Weber, Schauspiel aus den vierziger Jahren*“ (1892), „*Der Biberpelz*“ (1893) met het vervolg „*Der rote Hahn*“ (1901), „*Hanneles Himmelfahrt*“ (1893, met den *Grillparzer*-prijs bekroond), „*Florian Gerzer*“ (1896), „*Die versunkene Glocke*“ (1897), dat een hultengewoon succes had, „*Fuhrmann Henschel*“, waarmee hij tot het zuivere realisme terugkeerde (1898 met den *Grillparzer*-prijs bekroond), „*Schlück und Jock*“ (1900), „*Michael Kraemer*“ (1900), „*Der arme Heinrich*“ (1902), „*Rose Bernd*“ (1903), „*Und Pippa tanzt*“ (1905) en „*Die Jungfer*“. Verder schreef hij nog het gedicht „*Promethendlos*“ (1885) en de novellen „*Der Apostel*“ en „*Bahnwärter Thiel*“ (1892). Sedert 1906 verschijnt een volledige uitgave zijner dramatische werken.

Haura, een stad in Bengalen, aan den rechteroever van den Hoegti tegenover Calcutta, waar van het de voorstad vormt, gelegen, telt (1901) 157594 inwoners. Door een schipbrug is het met Calcutta verbonden. Haura is het eindpunt van

moedelijke leeftijd van 16 of 17 jaar bereikt was breed van schouders, doch voor 't overige evenredig van lichaamsbouw, bijzonder blank en fijn van huid, en men kon niet opmerken, dat hij ooit schoenen gedragen had. Hij versmaadde alle spijzen en dranken, behalve brood en water, en hij kon slechts weinige woorden spreken in ond-Beierschen tongval. Hij had een zakdoek bij zich, gemerkt met de letters C. H. In den brief gaf de schrijver zich nit voor een arm daglooner, bezwaard met 10 kinderen, en verklaarde, dat deze knaap den 7^{den} October 1812 door een onbekende vrouw voor zijn deur was nedergelegd, dat hij het kind had opgevoed en onderricht gegeven in lezen, schrijven en de godsdienstleer en dat het 'n dienst zocht bij de ruiters. In dien brief lag een andere naar het heette van zijn moeder, doch die klaarblijkelijk van dezelfde hand afkomstig was; in dezen, met Latijnsche letters geschreven, werd vermeld, dat zij een arm meisje was, dat zij het kind den 30sten April 1812 had ter wereld gebracht, en dat zijn vader, behoorende tot het 6de regiment chevaux-legers te Neurenberg, niet meer in leven was. Het gemeentebestuur van Neurenberg zorgde voorden hulpeloozen, verwaarloosden jongen. Een grondige ondervraging had niet plaats, maar nit gedeeltelijk hem in den mond gelegde antwoorden stelde de burgemeester *Binder* een legende op, die met de feiten ten deele in strijd was, ook niet door het gemeentebestuur voor waar werd gehouden, nochtans door het publiek als onomstootelijke waarheid werd aanvaard. Volgens deze was hij van zijn kindsheid af, enkel gekleed met hemd en broek, in een donker en nauw hok bij water en brood opgevoed en werd hij verzorgd door een man, die zich niet vertoonde, voordat het kind sliep of door slaapmiddelen bewusteloos was gemaakt. Eerst voor korten tijd was deze man gekomen om hem schrijven en loopen te leeren. Dit verhaal werd de bron van talloze gissingen. *Kaspar Hauser* werd door den een beschouwd als de telg van een vorstelijke stam, door den ander als het slachtoffer der eigenhaat, welke zich van een erfenis wilde meester maken. Intusschen waren er ook, die de geheele zaak als een mystificatie beschouwden. *Kaspar Hauser* werd in 1828 toevertrouwd aan de leiding van professor *Daumer*, en de geschiedenis zijner opvoeding is hoogst belangrijk, daar het bleek, dat zijn oorspronkelijke weestgierigheid, zijn verbazend gebenghen en zijn scherp waarnemingsvermogen in dezelfde verhouding afnamen, naarmate de kring zijner kennis zich uitbreidde. Dientengevolge maakte hij weinig vorderingen. Den 17^{den} October 1829 vond men hem met een bloedende voorhoofdwond, en hij verhaalde, dat een man met een zwart hoofd hem een slag had toegereicht. Dit voorval verwekte algemeene opschudding, en hij werd nit ten huize van een magistraatpersoon door 2 soldaten bewaakt. Onder de vele vreemdelingen, die hem kwamen zien, behoorde ook lord *Stanhope*. Deze nam hem aan als pleegzoon en zond hem tot verdere ontwikkeling naar Ansbach. Hier was hij werkzaam op een bureau, waar hij zich volstrekt niet door ijver onderscheidde, zoodat hij allengs vergeten werd, totdat zijn

dood opnieuw de opmerkzaamheid op hem vestigde. Een vreemdeling had hem uitgenoodigd tot een samenkomst in den tuin van het kasteel, onder voorwendsel, dat hij hem berichten meedeelen sou omtrent lord *Stanhope* en omtrent zijn afkomst, maar bracht hem op verraderlijke wijze een diepe wonde toe in de zijde. *Kaspar Hauser* had nog kracht genoeg om zijn woung te bereiken en deze omstandigheden mede te deelen, doch overleed reeds den 17^{den} December 1833, drie dagen na zijn verwonding. Lang na zijn dood is een dolk in den tuin gevonden met het opschrift „Hic occultus occulto pectus est“. Een gerechtelijk onderzoek leverde geen resultaat op. *Daumer*, *Feuerbach*, *Broch* enz. hebben geschriften nitgegeven omtrent dien geheimzinnigen vondeling. Door sommigen werd hij gehouden voor een zoon van groothertog *Karel van Baden* en diens gemalin *Stephanie Beauharnais*, en toen de onjuistheid hiervan nit officiële stukken bleek, hielden anderen *Kaspar Hauser* voor een bedrieger, hetgeen minstens zeer waarschijnlijk is, evenals dat zijn dood als zelfmoord is te beschouwen.

Haushofer, Max, een Duitsch staathuishoudkundige en schrijver, geboren den 23sten April 1840, studeerde aldaar in de rechten en wijsbegeerte, vestigde er zich in 1867 als privatdocent en werd er het volgende jaar hoogleraar in de staathuishoudkunde aan de technische hogeschool. In 1875 werd hij tevens gekozen tot lid van de Tweede Kamer in Beieren. Hij schreef: „Lehr- und Handbuch der Statistik“ (2de druk 1882), „Grundzüge des Eisenbahnwesens“ (1873), „Der Industriebetrieb“ (1874), „Maier-Rothschild. Handbuch der Handelswissenschaften“ (5de druk, 1893), „Der klespe Staatshyrer“ (1883), „Der Existenzkampf des Kleinwerbes“ (1885), „Die Ehefrage im Deutschen Reich“ (1895), „Der moderne Socialismus“ (1896) en „Bevölkerungslehre“ (1903). Verder schreef hij: „Gedichte“ (2de druk, 1866), „Unhold, der Höhlenmensch“ (1880), „Der ewige Jnde“ (2de druk, 1894), „Geschichten zwischen Diesseits und Jenseits“ (1888), „Die Verbannten“ (1890), „Arbeitergestalten aus den bayrischen Alpen“ (1890), „Alpenlandschaft und Alpensage“ (1890), „Lebenskunst und Lebensfragen“ (1896), „Allerhand. Blätter. Geschichten“ (1898), „Planetenfener. Ein Zukunftsroman“ (1899), „Tirol“ (1890), „Oberbayern“ (1900) en „Die Landschaft“ (1903). Hij overleed te Gries (hij Bozen) den 9^{den} April 1907.

Haushofer, Karl, een Duitsch mineraloog, geboren te München den 28sten April 1839, studeerde te München, Praag en Freiburg, vestigde zich in 1865 als privatdocent in de mineralogie te München, werd er in 1868 hoogleraar, in 1889 directeur der Technische Hogeschool en in 1892 lid van den Opperschoolraad. Hij deed onderzoekingen over het asterisme en de Asfiguren in het calciet, die tot belangrijke resultaten op het gebied der kristalphysica leidden; over de kristallographische verhoudingen van vele organische verbindingen enz. Hij schreef „Hilfsstabellen zur Bestimmung der Gesteine“ (1867), „Die Konstitution der natürlichen Silikate“ (1875), „Frans von Kobell“ (1884), „Mikroskopische Reaktionen“ (1855) en „Leitfaden für die Mineralbestimmung“

(1892). Hij overleed den 8sten Januari 1895.

Hausman, Johann Friedrich Ludwig, een Duitsch delfstofkundige, geboren te Hannover den 22sten Februari 1782, bezocht het gymnasium aldaar, toen het Carolinum en studeerde vervolgens te Göttingen. In 1803 werd hij auditeur van het mijnwezen te Klausthal en in 1804 secretaris bij het mijndepartement te Brunswick, waarna hij in 1806 en 1807 een delfstofkundige reis deed door Skandinavië. In 1809 benoemde de regeering van Westfalen hem tot inspecteur-generaal van de mijnen. Weldra echter legde hij deze betrekking neder, om zich geheel aan de wetenschap te wijden, en werd in 1811 hoogleeraar in de technologie enz. aan de hogeschool te Göttingen. Zijn vrijen tijd besteedde hij aan een geologisch onderzoek der Noord-Duitsche bergstreek en bepaalde zich inzonderheid bij den Harz. Verder bezocht hij Zwitserland, Italië, Frankrijk, de Nederlanden, Engeland en Spanje en overleed te Göttingen den 26sten December 1859. Van zijn geschriften noemen wij: „Kristallographische Beiträge“ (1803), „Norddeutsche Beiträge zu Berg- und Hüttenkunde“ (1806—1810), „Handbuch der Mineralogie“ (3 dln., 2de druk, 1847), „Reise durch Skandinavien“ (1811—1818), „Untersuchungen über die Formen der leblosen Natur“ (1821), „Versuche einer geologischen Begründung des Ackerbau- und Forstwesens“ (1825), „Ueber den Zustand des Hannoverschen Harzes“ (1832), „Ueber die Bildung des Harzes“ (1842) en onderscheiden belangrijke verhandelingen in tijdschriften en in de werken van het Koninklijk Genootschap van Wetenschappen te Göttingen.

Hausmanniet, een mangaanoxydoxydule (Mn_2O_4) met een mangaangehalte van 72% en een zuurstofgehalte van 28%, kristalliseert in tetragonale, dikwijls ook in tweelingskristallen, is bruinachtig zwart, metaalglanzend, met een hardheid van 5,5 en een soortelijk gewicht van 4,5. Het smelt niet voor de blaaspip en levert bij gloeiing geen water en ook geen zuurstof. Men vindt het in enkelvoudige en ook in tweelingskristallen in het porfier bij Ilfeld in den Harz en bij Ilmenau in het Thüringewoud. Het ontleent zijn naam aan den mineraloog **Hausmann** (zie aldaar).

Hausner, Otto een Oostenrijksch volksverteenwoordiger, geboren in 1827 te Brody, studeerde te Lemberg, Weenen en Berlijn in de geneeskunde, nam in 1848 deel aan de volksbewegingen, vestigde zich in Galicië en schreef: „Vergleichende Statistik von Europa“ (2 dln., 1865), „Vergleichende Monographie der Karl Ludwigsbahn“ (1875), „Das menschliche Elend; Entwurf einer Geschichte desselben“ (1879) en „Deutschtum und Deutsches Reich“ (1880). In 1873 werd hij lid van den Landdag in Galicië en in 1878 afgevaardigd naar den Oostenrijkschen Rijksraad, waar hij zich bij de Polen voegde en indrukwekkende redevoeringen hield tegen het Verdrag van Berlijn en tegen het hezzetten van Bosnië. Hij overleed den 27sten Februari 1890.

Hausrath, Adolf, een Duitsch godgeleerde, geboren den 13^{den} Januari 1837 te Karlsruhe, studeerde te Jena, Göttingen, Berlijn en Heidelberg in de theologie, vestigde zich in 1861 als privastdocent te Heidelberg en werd er in

1867 professor in de kerkgeschiedenis. Hij schreef: „Der Apostel Paulus“ (2de druk, 1872), „Neutestamentliche Zeitgeschichte“ (4 dln., 3de druk, 1879), „Der Vierkapitelbrief des Paulus an die Korinther“ (1870), „Religiöse Reden und Betrachtungen“ (2de druk, 1882), „David Friedrich Strauss und die Theologie seiner Zeit“ (2 dln., 1876—1878), „Kleine Schriften religionsgeschichtlichen Inhalts“ (1883), „Arnold von Brescia“ (1891), „Peter Abälard“ (1893), „Martin Luthers Romfahrt“ (1894), „Die Arnoldisten“ (1895), „Karl Holsten“ (1897), „Alexander und Luther auf dem Reichstage zu Worms“ (1897), „Alte Bekannte. Gedächtnisblätter“ (3 dln., 1899—1902), „Richard Rothe und seine Freunde“ (1902) en „Luthers Leben“ (1904). Ook leverde hij onder den schuilnaam *George Taylor* de historische romans: „Antinous“ (1880), „Klytis“ (1883), „Jetta“ (1884), „Elfriede“ (2de druk, 1885) en de vertellingen, „Unter dem Katalpaenbaum“ (1899), „Potamiana“ (1901) en „Die Albigenlerin“ (1902).

Hausa, een groot Negervolk in de Haussa-staten (zie aldaar) in N.W.-Afrika, schijnt vroeger op het hoogland tusschen Sokoto en Bornoe gewoond te hebben, doch vormt thans, door de Fellata onderworpen en met deze vermengd, het grootste deel der bevolking van het rijk Sokoto met Gando en Adamaoa. In tegenstelling met de van veelelt levende Fellata zijn de intelligente, werkzame Haussa landbouwers en handwerkers, terwijl zij tevens slinke kooplieden zijn. Van de Fellata hebben zij den Islam overgenomen. De Haussataal wordt echter niet alleen in hun eigen gebied gesproken, maar als handels taal in Midden-Soedan van Air (N.) tot Joroeha (Z.W.) gebruikt. Zij vormt een tak der Hamitische taalfamilie. *Lepsius* bondt de Haussa voor een tusschen de Negers vooruitgeschoven onde kolonie der Hamieten, terwijl *Fr. Müller* ze als zuivere Negers beschouwt, maar aanneemt, dat zij vroeger verder naar het O. meer in de nabijheid der Hamitische volkeren gewoond hebben. De in 1892 te Londen opgerichte „Hansa Association“ heeft zich de studie der Haussataal en de intellectuele verheffing van dezen volkstemten doel gesteld (Bijhelfvertaling, uitgave van teksten enz.).

Haussaaten, tot voor korten tijd de grootste onder één heerscher vereenigde statenbond van Middel-Afrika, liggen tusschen 6°—15° N.Br. en 0°—15° O.L.v. Gr., beslaan een oppervlakte van 664780 v. km. met een bevolking van 18 miljoen inwoners en bestaan uit de rijken Sokoto, Gando en Adamaoa (zie deze artikelen). Als echte Haussa-provincies worden Biram, Daura, Gobir, Kano, Kano, Katsena en Zegzeg of Saria beschouwd; bovendien zijn er nog onechte (Zanfara of Sambara, Kehi, Bantaji, Goeari, Yaori en Kororofa), die den sultan van Sokoto, als beheerscher der geloovigen, (*Sacriki-n-muudim*) een schatting moeten betalen. Het hoofbestanddeel der bevolking vormen de Haussa (zie aldaar), wier taal en officieel, en in den dagelijkschen omgang algemeen gebruikt wordt, en de Fellata, die de heerschende klasse zijn, daar de sultan tot hen behoort; verder Toeareg, bastaards van Fellata en Toeareg, Toekoelur enz. Een enigszins samenhangend rijk hadden de Haussa volgens

Arabishe geografen reede in 1850; langzamerhand werd het in een aantal kleine staatjes geplipt, waaronder vooral Kano en Katsena zich in de 16de eeuw door beschaving onderscheidden. De Islam vond er kort na 1400 ingang. Het Mohammedaansche herdersvolk der Foelhe of Fellata onderwierp sedert 1802 onder *Uthman dan Fodio* (*Osman ibn Faudani*, † 1817) het geheele gebied; de Haussa-heerschers werden overal door Fellata-dynastieën vervangen. Hoofdstad van het rijk werd Sokoto, hoewel het in 1820 gehouwe Woerna meestal de residentie was. Na *Uthman's* dood kreeg *Mohammed Bello* de echte Haussa-staten, met Sokoto als residentie; zijn jongere broeder *Abdallahi* de onechte (waarbij ook nog Noepe en Yoreba gerekend kunnen worden), met Gando als zetel. Het inwendig bestuur der afzonderlijke Haussa-staten was onbepikt, alleen was men schatting aan Sokoto verschuldigd. In 1902 bezetten de Engelschen echter Bidda, Kontagora en Yola, in 1903 ook Kano, waardoor de Engelsche macht tot midden in het rijk van Sokoto is doorgedrongen.

Hausse is een beursterm, waardoor het stijgen der prijzen en meer in het bijzonder het stijgen van den koers der effecten wordt aangeduid.

Hausse is in de krijgskunde een werktuig hij het richten van het geschut.

Hausse is een stakje hout of ivoor onder aan den strijktok, waarover het paardenhaar wordt gespannen en waarmede men, doormiddel van een schroef, de spanning van het haar naar willekeur kan wijzigen.

Hausser, Ludwig, een Duitsch geschiedschrijver, geboren den 26sten October 1818 te Kleeberg in den Beneden-Elzas, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Mannheim en ging in 1835 naar Heidelberg, om in de letteren te studeeren. Hij kwam er in aanraking met *Schlosser*, zoodat hij zich aldaar, en later te Jena, ook op de geschiedenis toeliede. Nadat hij in 1838 promoveerd was, gaf hij zijn geschriften: „Die deutschen Geschichtschreiber vom Anfange des Frankenreichs bis auf die Hohenstaufen“ (1839) en „Die Sage von Tell“ (1840) in het licht, vertrok naar Parijs, waar hij de archieven en boekeryen doorsnuffelde, en vestigde zich weldra als privaattoeleant in de geschiedenis te Heidelberg. Weldra verscheen zijn „Geschichte der rheinischen Pfalz“ (2 dln., 1845) waarna hij tot buitengewoon hoogleraar benoemd werd. Groote belangstelling toonde hij in de staatkundige bewegingen, welke reeds in 1846 een aanvang namen. In zijn brochure „Schleswig-Holstein, Deutschland und Dänemark“ (1846) trachtte hij het vraagstuk van die dagen onder het heik te brengen van het volk. In 1847 behoorde hij tot de redactie van de „Deutsche Zeitung“ en in 1848 waren hij en *Gervinus* daarmede belast. In November van dat jaar werd hij afgevaardigd naar de Tweede Kamer, waar hij de constitutioneele beginselen verdedigde en zich een voorstander betoonde van den Bondsstaat. Na de Meirevolutie van 1849 voegde hij zich met weersin bij de meerderheid zijner politieke vrienden, werd in 1850 weder tot lid der Kamer gekozen, doch zeide weldra de staatkundige loopbaan vaarwel. Inmiddels was hij in 1849 tot gewoon hoogleraar benoemd en had een aanvang

gemaakt met zijn werk „Deutsche Geschichte vom Tode Friedrichs des Grossen bis zur Gründung des Deutschen Bundes“ (4 dln., 4de druk 1869). Zijn oppositie tegen de kerkelijke reactie in 1858 had in Baden een belangrijken invloed, evenals zijn hevige polemiek tegen de ultramontaanse partij in 1859, ter gelegenheid van de beraadslagingen over het concordaat met Rome. In het algemeen wijdde hij zijn krachten aan de bevordering der liberale beginselen. In 1860 werd hij weder lid van de Tweede Kamer en strekte er tot steun van het vrijzinnig ministerie van 1860. In dienzelfde geest bleef hij werkzaam tot zijn dood, den 17^{den} Maart 1867. Van zijn geschriften noemen wij nog: „Denkwürdigkeiten zur Geschichte der Badenschen Revolution“ (1861), „Karl, Freiherr von Stein, eine Skizze“ (1861), „Zur Benennung Friedrichs des Grossen“ (1862) en „Die Reform des Deutschen Bundestages“ (1863), terwijl na zijn overlijden zijn „Geschichte der französischen Revolution“ (1867) en zijn „Geschichte des Zeitalters der Reformation“ (1868) in het licht zijn verschenen. Ook bestaat er een uitgave zijner verzamelde werken (1869 enz.).

Haussonville, Joseph Othenin Bernard de Cléron, graaf de, een Fransch staatsman en schrijver, geboren te Parijs den 27sten Mei 1806, be trad reeds vroeg de staatkundige loopbaan en werd toegevoegd aan de gezantschappen te Brusselen te Turijn, waarna hij als eerste gezantschapsecretaris naar Napels vertrok. In 1842 en 1846 werd hij tot volksvertegenwoordiger gekozen en voegde zich bij de meerderheid. Meermalen sprak hij redevoeringen uit en werd tot rapporteur benoemd over belangrijke aangelegenheden. Wegens zijn monarchale, ja, legitimistische gevoelen keerde hij in 1848 tot het ambtelooze leven terug en eerst in 1859 trad hij op als candidaat der oppositie. In dat jaar werd hij lid der academie, en deze keuze misnaagde *Napoleon* zoozeer, dat hij den gekozene van het gewone bezoek ontsloeg. Gedurende den Fransch-Duitschen oorlog, waarover hij o.a. „La France et la Prusse devant l'Europe“ schreef, leefde hij in stilte op zijn goederen, maar na het sluiten van den vrede werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Bordeaux. Geruimen tijd was hij medewerker aan den „Revue des Deux Mondes“. Daarenboven schreef hij: „Histoire de la politique extérieure du gouvernement français 1830—1848“ (1850), „Histoire de la réunion de la Lorraine à la France“ (4 dln., 1854—1859) en „L'église romaine et le premier empire“ (5 dln., 3de druk, 1870—1871). Ook maakte hij hrieven openbaar, waarin hij aandrong op het verleen van zoodanige vrijheden, als bestaanbaar waren met het keizerrijk. In 1878 werd hij benoemd tot senator voor levenslang en overleed te Parijs den 28sten Mei 1884. Na zijn dood verscheen „Ma jeunesse 1814—1830“ (4de druk 1896).

Zijn echtgenoot, gravin *Louise*, geboren prinses de Broglie, werd geboren in 1818 en schreef: „Robert Emmet“ (1858), „Marguerite de Valois, reine de Navarre“ (1870), „La jeunesse de Lord Byron“ (1872) en „Les dernières années de Lord Byron“ (1874). Zij overleed den 21sten April 1882.

Haussonville, Gabriel Paul Othenin de Cléron, vicomte de, een zoon van den voorgaande, gebo-

ren den 21sten September 1843, werd in 1871 tot volksvertegenwoordiger gekozen en voegde zich bij het rechter centrum, maar zag later zijn mandaat niet vernieuwd. Tot den dood van den graaf van *Parigi* (1894) was hij de vrouwde van het Huis *Orléans* in Frankrijk. Hij schreef: „*Sainte Beuve, sa vie et ses oeuvres*” (1875), „*Les établissements pénitentiaires en France et aux colonies*” (1875), „*L'enfance à Paris*” (1879), „*Études biographiques et littéraires*” (1879), „*Études sociales. Misère et remèdes*” (1886), „*Mme de La Fayette*” (1891), „*Mme Ackermann*” (1892), „*Socialisme et charité*” (1895), „*Lacordaire*” (1895), „*La duchesse de Bourgogne et l'alliance savoyarde sous Louis XIV*” (3 dln., 1898—1903), „*Salaires et misères de femme*” (1900) en „*Varia*” (1904). Met *Hanotaux* gaf hij „*Souvenirs de Mme de Maintenon*” (1902) uit.

Hausmann, Georges, Eugène baron, prefect van Parijs, geboren te Parijs den 27sten Maart 1809, bezocht eerst het Conservatoire om zich op de muziek toe te leggen, maar werd later advocaat. Na de omwenteling van 1830 bekleedde hij achtereenvolgens de betrekking van onderprefect in verschillende departementen, doch werd door de Februarirevolutie daarnit ontzet. Eerst onder het voorzitterschap van *Napoleon* werd hij aangesteld tot prefect, aanvankelijk in een 3-tal andere departementen en eindelijk in 1853 in dat der Seine. Hier heeft hij door de herschepping der stad Parijs een Europeesche vermaardheid verworven. Wegens de toenemende inkomsten der stad en wegens het onbepaalde krediet, waarover hij beschikken kon, gelukte het hem, het grootsche plan ten uitvoer te brengen de overbevolkte wijken door den aanleg van breede straten gezonder te maken, omringende, afgezonderde gedeelten door fraaie gebouwen met het middelpunt te verhiiden en op deze wijze, vooral door de boulevards en parken, Parijs tot de mooiste stad der wereld te maken. Van de door hem uitgevoerde werken noemen wij de herschepping van het Bois de Boulogne in een fraai park, de verlenging van de Rue Rivoli en den aanleg van onderscheiden boulevards, het stichten van grootsche kazernen, van een gebouw voor de politie, het bouwen van uitmuntende riolen, het aanvoeren van goed drinkwater, het verbouwen van het Hôtel-Dieu en de voltooiing van het Louvre. Al die werken eischen echter reusachtige uitgaven (884 miljoen francs), waartoe groote leeningen noodig waren. Het geldelijk beheer van *Hausmann* werd in de Kamer meermalen aangevallen door *Thiers*, *Garnier-Pagès*, *Picard* en anderen, doch *Jules Ferry* bracht hem ten val door hem in zijn brochure „*Comptes fantastiques d'Hausmann*” van schandelijkste verkwestiging te beschuldigen. In 1869 gelukte het hem nogmaals een leening te sluiten, doch toen *Olivier* in 1870 aan het hoofd der zaken kwam, moest *Hausmann* zijn betrekking nederleggen. *Napoleon III* had hem tot baron verheven en in 1862 ontving hij het grootkruis van het Legioen van Eer. In 1857 werd hij lid van den Senaat en in 1867 van de Academie van Schoone Kunsten. In 1877 werd hij benoemd tot lid van de Kamer van Afgevaardigden en voegde zich bij de Bonapartisten. Onder zijn toezicht is een hoogst merkwaardige

„*Histoire générale de Paris*” (1866) in het licht gegeven. Hij overleed den 12^{den} Januari 1891, betrekkelijk arm.

Hautain, Philips de Zoete, heer van, een der eerste onderteekenaars van het Verbond der Edelen, heeft zich beroemd gemaakt door zijn welgeslaagden aanslag op het kasteel van Antwerpen. Hij had op last van prins *Willem I* krijgsvolk verzameld in het land van Tholen, en dit moest op raad van hen, die te Antwerpen met den prins in betrekking stonden, daarheen worden gezonden. Daar *Hautain* slechts weinige schepen beschikbaar had, zoodat de Antwerpenaars hem gemakkelijk konden weren, deed hij in de verte die vaartuigen een menigte vlaggen en wimpels in top halen, waardoor zij talrijker schenen. Het gelukte hem dan ook tegen het vallen van den avond zich van de stad meester te maken, waar hij als berijder ingehaald en met een gouden keten begiftigd werd. In 1585 was hij er gouverneur. *Parma* belegerde toen de stad, en terwijl *Hautain* den 25sten Mei van dat jaar een nitval deed en teruggeslagen werd, sprong hij in volle wapenrusting van den dijk en stikte in de modder.

Hautain, Willem de Zoete, heer van, bekleedde gedurende den Tachtigjarigen Oorlog de waardigheid van luitenant-admiraal van Zeeland. Toen in 1605 het gerucht zich verspreide, dat 1200 Spanjaarden uit *Lissabon* naar ons land gezonden werden, stak hij in zee, om de Spaansche vloot te ontmoeten. Hij viel deze aan, doch werd door de Engelschen meer belemmerd dan geholpen, zoodat hij slechts de helft der vijandelijke vaartuigen vernielen kon. In 1606 zond men hem als luitenant-admiraal over 24 schepen naar Spanje, om zich van de Spaansche West-Indische retourvloot meester te maken en het uitloopen der Spaansche koopvaarders te beletten. Alleen dit laatste mocht hem gelukken, doch hij zag zich weldra wegens gebrek aan levensmiddelen genoodzaakt naar het vaderland terug te keeren. In het najaar van 1606 werd hij wederom uitgezonden en hij die gelegenheid deed zijn onder-admiraal *Reinier Klaaszon* zich met 60 man in de lucht vliegen. In 1625 ging hij naar Rochelle tot hulp van *Lodewijk XIII*, doch werd op aandrang der Nederlandsche predikanten weldra teruggeroepen en is vermoedelijk niet lang daarna overleden.

Hautbois d'amour is een muziekinstrument, dat langer is en een kleine terts lager staat dan een gewone hobo of hantbois.

Hautecour, Henri Philippe *neau de*, een Fransch godgeleerde, geboren te Duche in Basse-Normandie den 5^{den} September 1648, bezocht reeds vroeg de school te Saumur, studeerde vervolgens in de wijsbegeerte en werd in 1664 meester in de vrije kunsten. Hij legde zich vervolgens toe op de godgeleerdheid en de Oostersche talen, verdedigde in 1669 zijn dissertatie „*De fide*” en werd 2 jaar later predikant te Saumur en belast met het onderwijs in de godgeleerdheid. Hij nam die betrekking waar tot in 1685, toen de school op last van *Lodewijk XIV* werd opgeheven, verwierf verlof om zijn goederen te verkoopen en vertrok naar Nederland. Hier ontving hij een beroep naar Deventer, Middelburg en Franeker als hoogleraar

in de godgeleerdheid. Hij aanvaardde die betrekking in laatstgenoemde stad op den 17^{den} Juni 1686 met een oratie: „De vera ratione ordinis decretorum divinarum de salute generis humani”. Hij was er werkzaam tot zijn dood den 25^{den} October 1715. Hij heeft onderscheidene dissertaties in het licht gegeven, zooals: „De mysterio pietatis ad locum I T. III: 16” (1687). „Ad oraculum Genes. III: 15” (1689). „De symbolo apostolico” (1691—1693). „De peccato in spiritum sanctum ad Marc. III: 29, 29, 30” (1702), enz., alsmede „Controversiarum de religione brevissima synopsis” (1709).

Haute finance is de benaming voor de hooge financiële kringen, de voornaamste bankiers, de beurskoningen.

Haute-Garonne is de naam van een departement in Z. W. Frankrijk, waarvan het Z. W. deel het vroegere landschap Gascogne, het N. O. deel Languedoc omvat. Het grenst in het Z. aan Spanje, in het Z. O. aan het departement Ariège, in het O. aan Ande, in het N. O. aan Tara, in N. aan Tarn-et-Garonne, in het W. aan Gers en Hautes Pyrénées. De oppervlakte bedraagt 6365 v. km., het bevolkingscijfer (1906) 448 481. Het departement is verdeeld in vier arrondissementen: Muret, St. Gaudens, Toulouse en Villefranche. Hoofdstad is Toulouse.

Haute-Loire is de naam van een departement in Z. Frankrijk, samengesteld uit deelen van de oode landschappen Languedoc, Auvergne en Forez. Het grenst in het N. aan de departementen l'ny-de-Dôme en Loire, in het W. aan Cantal, in het Z. aan Lozère, in het O. aan Ardèche. De oppervlakte bedraagt 5000 v. km., het bevolkingscijfer (1906) 314 770. Het departement is verdeeld in drie arrondissementen: Brioude, Le Puy en Yssingaux. Hoofdstad is Le Puy.

Haute-Marne is de naam van een departement in N. O. Frankrijk, gevormd uit het Z. O. deel van Champagne en kleine gedeelten van Bourgondië en Lotharingen. Het grenst in het N. O. aan het departement Maas, in het O. aan de Vogezen, in het Z. O. aan Haute-Saône, in het Z. en Z. W. aan Côte-d'Or, in het W. aan Anbe, in het N. W. aan Marne. De oppervlakte bedraagt 6258 v. km., het bevolkingscijfer (1906) 221 724 zielen. Het departement is verdeeld in drie arrondissementen: Chaumont, Langres en Vassy. Hoofdstad is Chaumont-en-Bassigny.

Hautes-Alpes is de naam van een departement in Z. O. Frankrijk gevormd uit de landschappen Briançonnais, Embrunais en Gapençais der voormalige Dauphiné. Het grenst ten O. aan Italië, ten N. aan het departement Savoie, ten N. W. aan Isère, ten W. aan Drôme, ten Z. aan Basses-Alpes. Het departement wordt door de Cottische Alpen en de westelijke voorbergten daarvan ingenomen, beslaat een oppervlakte van 5642 v. km. en telt (1906) 107 498 inwoners. Het is verdeeld in drie arrondissementen: Briançon, Embrun en Gap. Hoofdstad is Gap.

Haute-Saône is de naam van een departement in het O. van Frankrijk, gevormd oit het N. deel van Franche-Comté. Het grenst in het N. aan het departement Vogezen, in het O. aan het territorium van Belfort, in het Z. aan Doubs en Jura, in het W. aan Côte-d'Or en Haute-

Marne. De oppervlakte bedraagt 5374 v. km., het bevolkingscijfer (1906) 263 890 zielen. Het departement is verdeeld in drie arrondissementen: Gray, Lure en Vesoul. Hoofdstad is Vesoul.

Haute-Savoie is de naam van een departement in het Z. O. van Frankrijk, gevormd uit het N. deel van het voormalige hertogdom Savoie. Het grenst in het N. aan Genève en Waadt (Zwitserland), in het O. aan Wallis (Zwitserland) en Torijn (Italië), in het Z. aan het departement Savoie, in het W. aan Ain. De oppervlakte bedraagt 4597 v. km., het bevolkingscijfer (1906) 290 617 zielen. Het departement omvat vier arrondissementen: Annecy, Bonneville, St. Julien en Thonon. Hoofdstad is Annecy.

Hautes-Pyrénées is de naam van een departement in Z. W. Frankrijk, gevormd uit een aantal landschappen van Gascogne. Het grenst in het Z. aan Spanje, in het O. aan het departement Haute Garonne, in het N. aan Gers, in het W. aan Basses Pyrénées. Het departement is bergachtig en rijk aan natuurschoon, want het strekt zich oit tot den centralen kam der Pyreneeën en bevat de hoogste toppen van dit gebergte op Franschen bodem (Vignemale 3290 m., Marboré. 3253 m.). De oppervlakte bedraagt 4533 v. km., het bevolkingscijfer (1906) 209 397 zielen. Het departement is verdeeld in drie arrondissementen: Argelès, Bagnères-de-Bigorre en Tarbes. Hoofdstad is Tarbes.

Haute-taille. Zie Tenor.

Haute-Vienne is de naam van een departement in W. Frankrijk, gevormd uit deelen van Limousin, Marche, Poitou en Berry. Het grenst in het N. aan het departement Indre, in het O. aan Creuse, in het Z. O. aan Corrèze, in het Z. W. aan Dordogne, in het W. aan Charente en in het N. W. aan Vienne. De oppervlakte bedraagt 5490 v. km., het bevolkingscijfer (1906) 333 621 zielen. Het departement omvat vier arrondissementen: Bellac, Limoges, Rochechouart en St. Yrieix. Hoofdstad is Limoges.

Hautpoul, Marie Constant Fiddle Henri Armand, markies d', een Fransch krijgsman, geboren in 1780 op het kasteel Lasborde in Languedoc, verloor door de Omwentling zijn vermogen, zoodat hij bij Versailles eenigen tijd als tuimansjongen diende, bezocht er tevens het gymnasium, de polytechnische school te Parijs en later de artillerie- en genie-school te Metz en werd in 1805 geplaatst bij de rijdende artillerie. Hij streed onder Murat bij Ulm en bij Austerlitz, werd in Spanje (1808) bevorderd tot majoor bij den staf der artillerie, bij Wagram gewond en door Napoleon op het slagveld tot kapitein der garde met den rang van chef d'escadron benoemd, keerde in 1811 naar Spanje terug, volbracht eenige gewichtige zendingen en trok in 1812 met den keizer naar Rusland. Weldra was hij Rijksbaron en leutenant-kolonel der oode garde, streed bij Lützen, werd bij Dresden zwaar gewond, doch was een der eersten, die hulde brachten aan Lodewijk XVIII. Bij den terugkeer van Napoleon nam hij de wijk naar zijn landgoed bij Blois en na de Tweede Restauratie organiseerde hij de rijdende artillerie en werd in 1819 veldmaarschalk, in 1823 inspecteur-generaal in de Pyreneeën en later inspecteur-generaal der koninklijke artillerie.

rieschool. Bij het uitbarsten der revolutie van 1830 bleef hij getrouw aan Karel X, verdedigde het *Hôtel des Invalides* en nam daarna zijn ontslag. In 1833 was hij korten tijd hofmeester van den hertog van *Bordeaux* te Praag, doch keerde weldra naar Frankrijk terug en overleed te Parijs den 15^{den} Januari 1854.

Hautpoul, Alphonse Henri, graaf d', een broeder van den voorgaande en eveneens een Fransch krijgsman, geboren te Versailles den 8sten Januari 1789, bezocht in 1805 de militaire school te *Bordeaux*, was in 1806 onderofficier en nam deel aan de veldtochten in Pruisen, Polen en Spanje. In 1812 bij Salamanca gevangen genomen, werd hij naar Engeland gebracht, doch na den Eersten Vrede van Parijs op vrije voeten gesteld en bij den generaal staf geplaatst. Gedurende de Honderd Dagen bleef hij trouw aan de *Bourbons* en in 1828 was hij opgeklimmen tot den rang van generaal-majoor. In 1830 werd hij directeur van het departement van Oorlog en afgevaardigde naar het Parlement. Na de Julidagen begaf hij zich naar zijn goederen, waar hij een porseleinfabriek en onderscheiden scholen stichtte. In 1834 koos Montpelier hem tot vertegenwoordiger. In 1838 voerde hij bevel over de 11de militaire divisie, werd in 1841 luitenant-generaal, in 1841 commandant van St. Omer en in datzelfde jaar opperbevelhebber der 8ste militaire divisie te Marseille. Bij de Februari-Omventeling (1848) kwam hij op non-activiteit, maar nam weldra zitting in het Wetgevend Lichaam, werd benoemd tot bevelhebber van het Fransche leger in den Kerkeijken Staat, welke betrekking hij echter van de hand wees, doch aanvaardde de portefeuille van Oorlog en voorloopig die van Buitenlandsche Zaken. In 1850 vertrok hij als gouverneur-generaal naar Algerie, doch werd reeds het volgende jaar teruggeroepen. Eindelijk, na den staatsgreep van 2 December, werd hij benoemd tot lid van den Senaat en tot groot-referendaris van dit lichaam en overleed den 28sten Juli 1865.

Haut-relief. Zie Relief.

Hauw, alleen voorkomende bij Kruisbloemigen, is net twee vruchtblaadjes gevormd en springt met twee kleppen open, maar zóó, dat haar zaden aan een vliezig tusschenschot, hetwelk de inwendige ruimte in tweeën verdeelt, blijven zitten.

Hauw. Zie Hakken.

Hauy, René Just, een Fransch delfstofkennende, geboren te St. Just den 28sten Februari 1743, wijdde zich aan den geestelijken stand, doch gevoelde zich zeer aangetrokken tot de natuurkunde, vooral de delfstofkonde, en wakte weldra de opmerkzaamheid door zijn ontdekkingen omtrent de wetten der kristallisatie. Gedurende de Revolutie liep hij groot gevaar, doch ontkwam aan het schavot door de voorspraak van *Geoffroy Saint-Hilaire*. In 1793 werd hij lid der Commissie voor maten en gewichten, daarna professor aan de Ecole normale en in 1794 conservator van het Cabinet des Mines. Nu gaf hij zijn beroemd „*Traité de minéralogie*” (2 dln., met atlas, 2de druk, 1822) in het licht en werd hoogleraar in de delfstofkonde. Bij de stichting van het Instituut behoorde hij tot de eerste leden. Gedurende de Restauratie verminderde de regering het kleine pensioen, waarop hij aanspraak had, hij over-

leed den 3^{den} Juni 1822. Hij leverde onderscheiden verhandelingen in tijdschriften en schreef daarenboven „*Essai d'une théorie sur la structure des cristaux*” (1784), „*Traité des caractères physiques des pierres précieuses*” (1817) en „*Traité de cristallographie*” (2 dln. met atlas, 1822).

Hauy, Valentin, een broeder van den voorgaande (geboren 13 November 1745, † 18 Maart 1822), wijdde zich aan de studie der nieuwe talen en aanvaardde een betrekking bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken. Vooral maakte hij zich beroemd door een doelmatig stelsel van onderwijs aan blinden. Hij bracht het in 1784 in toepassing in een door hem gesticht blindeninstituut te Parijs, later te Berlijn en eindelijk te Petersburg, vanwaar hij in 1817 terugkeerde. Hij schreef „*Essai sur l'éducation des aveugles*” (1786).

Hauyn, aldus genoemd naar den mineraloog *Hauy*, is, evenals lazuliet, een zwavel- en zwavelznnrhoudende delfstof van een blauwe of bruine kleur. Het behoort tot de familie der silicaten, kristalliseert meestal in den vorm van den rhombendodekaëder, doch bestaat dikwijls uit kristallijne korrels, is meestal lazurn- tot hemelblauw of blauwachtig wit gekleurd, heeft glas- tot vetglans, verschillende graden van doorschijnendheid en een soortelijk gewicht van 2,5, terwijl zijn hardheid tusschen die van apatiet en veldspaat gelegen is, 5—5,5. Het is een verbinding van 12°, zwavelznnr en 34°, kiezelznnr met aluinaarde, ijzeroxyde, kalk, natron of kali en wat zwavel, en vormt een bestanddeel van onderscheiden lavasoorten; zijn samenstelling wordt nitgedrukt door de formule $K(Na)Al_2Si_2O_8 + Ca(K, Na)_2SO_4$.

Havana, La (*San Cristóbal de la Havana*, ook *Habana*), de hoofdstad van het eiland Cuba en de voornaamste handelsplaats van West-Indië, ligt op 23° 9' N. Br. en 82° 22' W. L. v. Gr., aan een groote tot 11 m. diepe baai met een nauwen ingang (360 m.), die zich in drie armen splitst: de *Ensenadas* van *Marimela*, *Gnassabacoa* en *Atares*. Aan de stad, die (1902) 275 000 inwoners telt, sluiten zich in het W. en Z. W. de voorsteden *Carmelo*, *Cerro*, *Jesus del Monte* (met drijvend dok) en *Regla* aan. Het klimaat is aangenaam en gemiddelde jaartemperatuur slechts 25° C.; doch gele koorts en dysenterie eischen vroeger veel slachtoffers; eerst tijdens het Amerikaanse bestnir (1898—1902) zijn de sanitaire verbindingen verbeterd. In 1901 was het sterfteprocent nog 17,6 per 1000. De straten der oude stad zijn nauw en slecht geplaveid, die der nieuwe stad, omringd door mooie boulevards, daarentegen breed, doch slechts ten deele bestraat. De huizen, die meestal één verdieping hebben, maken met hun witte en bonte kleuren een vriendelijken indruk. Aan de Plaza de Armas, waarop een standbeeld van *Ferdinand VII.* liggen, die in 1724 in ond-Spaanschen stijl gebouwde kathedraal, waarin van 1794—1899 het stoffelijk overschot van *Columbus* rustte, de kleine kapel (*El Temple*), ter herinnering aan de eerste mis, die hier na de ontdekking van het eiland onder een kolossalen *ceiba* (katoenboom) gevierd werd, en het regeringspaleis; aan de Plaza de San Francisco het donanekantoor. Verder verdienen vermelding het bisschoppelijk paleis, de benrs en de *Tacon-schouwburg*. Mooie parken met gedenkteekenen, bloem-

perken en fontainen leiden van het in het N. gelegen Castillo de la Punta naar den Campo de Marte en het Centraalstation, de Paseo de Tacon, de mooiste straat der stad, vandaar naar den diertuin en naar het op een hoogen heuvel gelegen Castillo del Principe, dat met het in 1780 op een steile rots aan den havenging gebouwde Castillo de la Cabaña aan de oostzijde der haven, met het Castillo de Atares in het Z., de stad beschermt. Een reusachtige waterleiding (1832—1837) voorziet de stad dagelijks van 120 miljoen L. water. Havana is de zetel van het bestuur van Cuba en van een bisschop. Op onderwijzgebied vindt men er een in 1728 door de Dominicanen gestichte, ook thans nog door hen geleide universiteit, een priesterseminarium, een kunst-, een krijgsv., een technische- en een landbouwschool, een bibliotheek en een botanischen tuin, verder vier schouwburgen en een gebouw voor stierengevechten. Van de zeven ziekenhuizen bevat de Beneficencia een zieken-, armen- en weeshuis en een krankzinnigengesticht. Zeer belangrijk is de sigarenindustrie met meer dan 100 fabrieken, die sedert 1902 bijna alle onder den Amerikaanschen tabakstrust staan; verder vindt men er chocoladefabrieken, bronwerijen, handertijen en scheepstimmerwerven. De handel is aanzienlijk, daar Havana het middelpunt is van het Spaansch-Amerikaansch handelsverkeer. Ingevoerd (1901: 42 858 710 dollar) worden: gedroogd vleesch, stokvisch, meel, rijst, vet, wijn, olie, steenkolen en fabriekswaren; uitgevoerd (1901: 32 869 439 dollar) suiker, melasse, tabak, sigaren, sigaretten, koffie, honig, was en rum. In 1901 liepen binnen in overzeesch verkeer 1361 schepen met 2002 689 ton, in kustvaart 2278 schepen met 301 590 ton. Regelmatige stoomvaartverbinding bestaat met Spanje, Frankrijk, Engeland, Duitschland en de Vereenigde Staten. Spoorwegen leiden naar Carmelo, Villanueva, Marianao, Batahano, Cienfuegos, Matanzas en Guanabacoa.

Havana werd in 1519 naar zijn tegenwoordige plaats verlegd, nadat het in 1515 door *Diego Velazquez* in een ongezonde stroek dicht bij de tegenwoordige haven Baracos gesticht was. Beteekenis kreeg het eerst in de 17de eeuw, toen de Spanjaarden het tot stapelplaats van al hnn Amerikaansche bezittingen en tot vereenigingspunt der vloeten maakten, die de edele metalen van Peru en Mexico naar Europa brachten. In 1563 door een Fransch zeeroover ingenomen, werd de stad meermalen door de Fransen en Engelschen, het laatst (14 Augustus 1762) door de Engelschen veroverd, die het echter bij den vrede van Parijs (1763) aan de Spanjaarden teruggaven.

Havard, Henri, een Fransch schrijver en kunsthistoricus, geboren in 1838 te Charolles, is sedert 1887 inspecteur der Schoone Kunsten. Vooral Nederland en de Nederlandsche kunst werd door hem bestudeerd, zooals uit zijn talrijke geschriften blijken kan. Hij schreef: „Les merveilles de l'art hollandais, exposées à Amsterdam” (1872), „Objets d'art et de curiosités, tirés des grandes collections hollandaises” (1873), „La Hollande pittoresque” (geïllustreerd, 3 series, 1874—1878), „Amsterdam et Venise” (met gravures van *Flameng* en *Gauchet*, 1876), „Histoire de la fayence de Delft” (1877), „L'art et les artistes

hollandais” (1879—1881), „La terre des Gueux” (1879), „La Hollande à vol d'oiseau” (met gravures van *Lalanne*, 1879), „Histoire de la peinture hollandaise” (1881), „L'art à travers les moeurs” (1881), „La Flandre à vol d'oiseau” (1882), „L'art dans la maison, grammaire de l'aménagement” (2 dln., 2de druk, 1887), „Dictionnaire de l'aménagement et de la décoration” (4 dln., 1887—1890), „Les Bouille” (1893), „L'oeuvre de E. V. Galland” (1895), „Histoire de l'orfèvrerie française” (1896), „Histoire et philosophie des styles” (2 dln., 1899—1900) en „Les arts de l'aménagement” (12 dln., 1891—1897), „La France artistique et monumentale”, „Leopold Flameng” (1904), „le Bon vieux temps” (1904).

Havel, een rechterzijrivier der Elbe, ontspringt in het Dambecker Meer op den Mecklenburgschen Landrug, stroomt in zuidelijke hoofdrichting door verschillende meren, en komt bij Fürstenthrup op Brandenburgsch grondgebied. Beneden Oranienhrug vormt zij wederom meren, het laatste, het Meer van Pritzerbe. Beneden Potsdam wendt de Havel zich naar het W., beneden Brandenburg in het Planer Meer naar het N. N. W. Zij is zeer goed bevaarbaar, n.l. over 331,6 km., terwijl de totale lengte slechts 356 km. bedraagt, en staat door kanalen met Oder en Elbe in verbinding. Van haar zijrivieren is de Sprede de belangrijkste.

Havelaar, Jacob Petrus, geboren in 1840 te Rotterdam, werd in 1855 benoemd tot adelborst, maar in 1857 op verzoek als zoodanig eervol ontslagen. Vervolgens studeerde hij te Delft, waar hij in 1864 het diploma van civiel-ingenieur verwierf. Hij was van 1870 tot 1879 kameraar van den Lekkijk Bovenlands; van 1878 tot 1884 provinciaal ingenieur voor Drenthe, en van 1884 tot 1888 hoofdingenieur van den waterstaat in dat gewest. Van 1888 tot 1891 was hij minister van waterstaat, handel en nijverheid, van 1891 tot 1893 lid van de Tweede Kamer, van 1893 tot 1902 directeur-generaal van de posten en de telegrafie en sedert laatstgenoemd jaar lid van de Eerste Kamer.

Havelock (Engelsch) is een mantel of jas met een meestal tot op de henen reikende kraag, zoo genoemd naar den Engelschen generaal van dien naam.

Havelock, sir Henry, een Engelsch generaal, geboren den 6den April 1795 te Bishops-Wearmouth (Durham), ontving zijn opvoeding in de Charterhouschool te Londen en studeerde er vervolgens in de rechten. Inmiddels verloor zijn vader, een aanzienlijk scheepseeder te Sunderland, zijn geheele vermogen, waarna *Henry* als Lieutenant in dienst trad, 8 jaar in Engeland, Schotland en Ierland hleeft en in 1823 naar Britsch-Indië vertrok. Bij het uitbarsten van den oorlog in Birma (1824) bevond hij zich bij den generelen staf van sir *Archibald Campbell*, nam deel aan de gevechten van Napadi, Patanagoh en Poghan en beschreef dien oorlog in zijn „History of the Ava campaigns” (1827). Eerst in 1838 werd hij kapitein en nam vervolgens deel aan den oorlog in Afghanistan, waar hij zich bij de bestorming van Ghazna en de verovering van Kaboel onderscheidde. Gedurende een verloftijd schreef hij te Calcutta zijn „Narrative of the war of 1838—1839” (2 dln., 2de druk, 1840) en „Memoir of the

Afghan campaigns" (1841), keerde vervolgens naar Pendsjaab terug en bewees bij de verdediging van Dsjelalabad tegen Akbar-Khan gewichtige diensten, waarna hij bevorderd werd tot majoor en tot ridder van de Bathorde. Tegen het einde van 1843 vergezelde hij het leger onder Gough naar Gwalior, streed bij Maharadsjpoer, klom in 1844 op tot luitenant-kolonel en verwierf door zijn gedrag in de gerechten bij Moodkee en Soobraon grooten roem. Nadat hij eenigen tijd in Europa had doorgebracht, keerde hij in 1861 naar Bombay terug, waar hij tot kolonel en kwartiermeester-generaal van het Indische leger benoemd werd. Na het uitharsten van den oorlog tegen Perzië (1856) ontving hij als generaal-majoor het bevel over de tweede divisie, waarmede hij deel nam aan de expeditie naar Mohammerah. De vrede van Parijs maakte een einde aan zijn krijgsvrienden, en in April 1857 scheepste hij zich in naar Calcutta, doch leed schipbreuk op de kust van Ceylon. Aan boord van de stoomboot „Fire-Queen” bereikte hij Calcutta en bij de tijding van den opstand der Sepoy's ging hij terstond naar Allabad, om het bevel op zich te nemen over het korps, tot ontzet van Kanpoer en Lakhnan bestemd. Nadat hij de opstandelingen onder *Nena Sahib* bij Fatihpoer verslagen had, vreedreef hij hen uit Kanpoer en rakte voorwaarts naar Lakhnan, doch werd naderhaalde overwinningen genoodzaakt naar den Ganges terug te trekken. Inmiddels tot generaal-majoor bevorderd, vereenigde hij zich met het detachement van generaal *Outram* en hewoog zich opnieuw in de richting van Lakhnan, welke stad hij na een paar voorspoedige gevechten bereikte. Daar het niet mogelijk was de vrouwen en kinderen weg te zenden, die zich bij het garnizoen te Lakhnan bevonden, waren *Havelock* en *Outram* blootgesteld aan de aanvallen van een overmachtigen vijand, met wien zij bijna dagelijks een bloedigen strijd moesten voeren, totdat eindelijk de opperbevelhebber *Campbell* hun te hulp snelde. *Havelock* overleed, slechts weinige dagen na het ontzet, den 25sten November 1857 aan dysenterie. Nog voordat de tijding van zijn dood Engeland bereikte, had koningin *Victoria* hem verheven tot baronet met den titel van *Havelock van Lakhnan*.

Havelte is een gemeente in de provincie Drente, groot 7001 H. A. met (1907) 3392 inwoners, omgeven door de gemeenten Vledder, Diever, Dwingelo, Ruinen, Ruinerwold, Meppel Nijveen en Steenwijkerwold. Zij omvat de dorpen Havelte en Waperveen, de buurten Uffelte, Veendijk en Hesselte en de gebuchten Holtinge, Nijentap en Lageveld. De bodem bestaat deels uit veen, deels uit zand.

Het dorp Havelte bezit in de buurt 2 huizen. De Hervormde kerk staat in de nabijheid van het dorp, maar niet er in.

Havemann, Wilhelm, een Duitsch geschiedschrijver, geboren te Lüneburg den 27sten September 1800, studeerde eerst te Göttingen en daarna te Erlangen in de rechten. Met grooten ijver nam hij echter deel aan het „Jongelingsverbond” en toen hij voor zijn examen niet slaagde, bezorgde een zijner vrienden te Darmstadt hem aldaar een onderwijzersbetrekking. Bij het vervolgen van hen, die aan staatkundige vereeni-

gingen hadden deel genomen, werd ook hij in den kerker geworpen en op last der centrale commissie van den Bond te Mainz in het voorjaar van 1824 aan Pruisen uitgeleverd, waarna hij eerst te Wetzlar, toen te Berlijn en vervolgens te Köpenick terechtstond, daarna aan Hannover uitgeleverd en te Osnabrück veroordeeld werd tot een 5-jarige gevangenisstraf, welke hij te Köpenick ondergaan moest. Gedurende dien tijd legde hij zich met ijver toe op de geschiedenis. Toen hij in het laatst van 1829 op vrije voeten gesteld werd, vestigde hij zich te Hannover, waar hij voorlezingen hield over geschiedkundige onderwerpen. Weldra was hij leeraar in de geschiedenis der Duitse letterkunde aan de militaire academie te Hannover en in 1831 aan het pedagogium te Ilfeld. In 1838 werd hij beroepen tot hoogleraar in de vaderlandsche geschiedenis te Göttingen en in 1850 hoonoemd tot lid der Academie van Wetenschappen aldaar. Hij overleed er den 23sten Augustus 1869. Van zijn geschriften noemen wij: „Geschichte der Kämpfe Frankreichs in Italien von 1494—1515” (2 dln., 1833—1835), „Magnus II, Herzog zu Braunschweig und Lüneburg” (1836), „Geschichte der Lande Braunschweig und Lüneburg” (3 dln., 2de druk, 1855—1857), „Elisabeth, Herzogin von Braunschweig-Lüneburg” (1839), „Mittheilungen aus dem Leben von Michael Neander” (1841), „Handbuch der neuern Geschichte” (3 dln., 1840—1844), „Geschichte des Ausgangs des Tempelherren-Ordens” (1846), „Darstellungen aus der innern Geschichte Spaniens während des 15, 16 und 17 Jahrhunderts” (1850), „Das Leben des Don Juan d'Austria” (1866), en „Das Kurfürstentum Hannover unter zehnjähriger Fremdherrschaft von 1803—1813” (1867). Ook was hij geruimen tijd redacteur van de „Göttinger gelehrten Anzeigen”.

Haven is een tegen stroom-, wind-, zee- en ijsgang beschermde watervlakte, waar zeeschepen en binnenvaartuigen gemakkelijk kunnen laden en lossen, alsmede een veilige ligplaats en gelegenheid tot het doen van herstellingen vinden. Natuurlijke havens vormen de door eilanden, landtongen en golfbrekers beschermde zeebochten, ook dan wanneer zij van kunstmatige oevers (kaaimuren) voorzien zijn. Kunstmatige havens zijn alle gegraven havenbekkens. Steeds toegankelijke open havens vindt men aan zeeën zonder of met geringe eb en vloed, terwijl daar, waar het verschil tusschen eb en vloed groot is, meer gesloten havens, de zogenaamde dok- of binnenhavens optreden. Of een open, dan wel een gesloten haven doelmatiger is, hangt van de waterdiepte der haven en haar toegangen af. Voordeelen van een open haven zijn: gemakkelijker en ononderbroken verkeer, benevens het wegvallen der hoofden. Nadeelen bij aanzienlijke schommeling van den waterstand zijn: hooge oevermuren en als gevolg daarvan moeilijker laden en lossen, en sterke aanslibbing. Voorbeelden van open havens vormen alle Oostzee- en Middellandse Zee-havens, Vlissingen, New-York enz., gesloten havens vindt men in Amsterdam, Wilhelmshaven, Bremerhaven, Londen, Liverpool enz. Is een haven wel is waar open, maar slechts met hoog water toegankelijk, dan wordt zij vloedhaven genoemd.

Zelden is een haven handels- en oorlogshaven tegelijk (bijv. Brest). De handelshavens kan in verschillende met de onderscheiden takken van den handel overeenstemmende deelen verdeeld zijn, of slechts voor één bepaald doel gebruikt worden. Een oorlogshaven dient in den regel ook tot den bouw van oorlogschepen, moet in elk geval gelegenheid geven om de schepen te dokken, nit te rusten en veilig te doen verblijven. Belangrijk voor oorlogshavens is de gunstige, strategische ligging en zooveel mogelijk natuurlijke beschutting door er vóór gelegen land tegen beschieting, verder gemakkelijke verdediging der kusten in de omgeving der haven, bovendien gelegenheid tot spoedige voorziening in den kolenvoorraad en de schietbenodigdheden. In visschershavens moeten de visschersvaartuigen steeds veilig bij storm binnenloopen en zich van alle benodigdheden kunnen voorzien, tevens de vangst aan land kunnen brengen. De winterhaven neemt de schepen, in streken, waar des winters de scheepvaart door het ijs verhinderd wordt, ter overwintering op. Voor den uitvoer van kolen worden kolenhavens ingericht, waarin de in de nabijheid gedolven kolen verscheept worden. Hiervan verschillend zijn de kolenstations, welke de schepen tot opneming van nieuwe, somtijds van verre aangevoerde kolen, aandoen. De nood- of vluchthaven dient aan haven-arme en gevaarlijke kusten tot toevluchtsoord der door storm overvallen schepen. De grootste noodhavens der wereld zijn die van Portlandbill (Oost- en Westhaven). Tot opneming der nit besmette streken komende vaartuigen zijn quarantainehavens aangelegd; hier moeten de schepen een zekeren tijd blijven liggen, voordat zij in de hoofdhavens worden toegelaten.

De voornaamste eisch, aan welke elke haven voldoen moet, is die der veiligheid; zij moet of ten allen tijde den schepen een zekere in- en uitvaart waarborgen, of hen, als dit niet altijd mogelijk is, een reede met genoegzaam diep water en goeden ankergrond bieden. Bijna nooit ligt een haven zoo onmiddellijk aan de open, diepe zee, dat de schepen volgens een willekeurig gekozen koers baar bereiken kunnen; meestal moet een langere of kortere *Marennavaart* gevolgd worden. Hoe korter, rechter, breeder en dieper dat vaarwater van de zee naar de haven is, des te gunstiger ligt deze.

De beteekenis van een haven hangt eveneens af van hare geografische ligging ten opzichte van het achterland. Er zijn havens, die slechts tot stapelplaats dienen zonder achterland, zooals bijv. aan het Suezkanaal en de landengte van Panama. Voor een eigenlijken handel is echter een flink achterland een onmisbare eisch. De meeste havens van beteekenis (Rotterdam, Hamburg, Londen, Antwerpen enz.) liggen aan voor zeeschepen ver stroomopwaarts bevaarbare rivieren, of aan rivieren, welke althans voor de binnenscheepvaart een belangrijken verkeersweg vormen. Zijn beide voorwaarden vereenigd (Hamburg, le Havre) dan is de toestand nog gunstiger.

In een goede handelshaven moet men snel en doelmatig kunnen laden en lossen, terwijl ook herstellingen en het innemen van kolen goedkoop

en vlieg moeten kunnen geschieden. Daarom moet men er beoorloofte los- en laadinrichtingen aan goede kaaimuren vinden; loodsen, pakhuizen en spoorwegvervoer zijn heden ten dage voor een goed ingerichte haven onontbeerlijk. Bij een druk verkeer zijn de afdeelingen voor in- en uitvoer van elkander gescheiden, terwijl gevaarlijke stoffen, zooals petroleum, terpentijn enz. afzonderlijk opgeslagen worden. Met het oog op de in- en uitvoerrechten worden de goederen waarvan onmiddellijk rechten moeten worden betaald, gescheiden van die, waarover eerst na eenigen tijd zal worden beschikt. Daardoor zijn de belastingrijke opslagplaatsen of entrepôts en op grooter schaal de vrijhavens ontstaan. Inrichtingen, waar schepen hersteld en uitgerust kunnen worden, zooals droogdokken, drijvende dokken en scheepsbellingen mogen in geen groote haven ontbreken.

Natuurlijke havens zonder kunstwerken vindt men weinig; bijna overal heeft men havendammen gebouwd, die of als golfbrekers of als molo's dienst doen. Bij reeden heeft men doorgaans een dam, die tot golfbreker bestemd is, bij eigenlijke havens meestal molo's. De grootte der reede regelt zich meestal naar het aantal schepen, dat er voor anker liggen moet. Wat den bouw der golfbrekers betreft, onderscheidt men vaste en bewegelijke; de eerste zijn bijna altijd van steen vervaardigd. Op het breede uiteinde (kop) staan dikwijls lichttorens, mistsignalen, semaphoren enz. Zeer belangrijke golfbrekers vindt men in Cherbourg, Plymouth, Dover, Bilbao, Kaapstad, Genua, Triest, Marseille. Die van Cherbourg heeft 34.000.000 gulden gekost. De meeste havens worden aan een met molo's of havendammen ingesloten naauwenvaart beschermd. (Ljmniden, Hoek van Holland, Havre, Dublin, enz.). De richting der invaart wordt bepaald naar de heerschende winden, den zeegang en de stroomingen. De molo's loopen of evenwijdig, of zij wijken niteen naar binnen toe. Men onderscheidt binnen- en buiten-molo's of havenhoofden. Deze havendammen of molo's worden van hout, ijzer, natuurlijke of kunsteneen gebouwd. Meestal maakt men ze echter van steen, zij steken doorgaans $1\frac{1}{2}$ —2 m. boven den boogsten waterstand nit, hebben een kroonbreedte van 5-30 m. en zijn dikwijls van borstweringen voorzien.

Door de haveninvaart komt men in betheengelijke havenbekken, dat al naar de wijze van ontstaan en bestemming verschillend gevormd is en een verschillende ligging heeft. De schepen worden in het bekken aan drijvende tonnen (ankerboeien) en dnkdalven of aan de scheepsringen en palen der kaaimuren bevestigd. Tot het laden en lossen dienen de op de kaden opgestelde kranen, elevatoren, kolentips en soortgelijke toestellen tot lossen en laden.

De diepte van een haven, die zoo mogelijk 30 cm. meer bedragen moet dan de diepgang der grootste schepen, tracht men door uitbaggering en door kunstmatige of natuurlijke strooming constant te houden.

Rivierhavens dienen, behalve voor het verkeer, tot bescherming der binnenschepen tegen hoog water en ijsgang. Zij zijn meestal door steenen dammen van de rivier gescheiden.

Verdragshavens zijn de havens in China, Japan en Korea, welke krachtens verdrag tusschen deze staten en Europeesche mogendheden benevens de Vereenigde Staten van N. Amerika voor den handel zijn opengesteld.

Voor de inrichting der groote havens van Nederland (Amsterdam, Rotterdam, Hoek van Holland, IJmuiden) zie men de afzonderlijke artikelen.

Om de orde te handhaven heeft men in iedere haven *havenpolitie* (zie aldaar), met een *havenmeester* (zie aldaar) aan het hoofd.

Havengeld is het bedrag, dat de schippers moeten betalen voor het liggen in een haven.

Havengetal van een plaats geeft het nur van Hoogwater aan bij Volle of Nieuwe maan of — wat op hetzelfde neerkomt — het verschil in tij tusschen het tijdstip van maansovergang en dat van Hoogwater aldaar bij springtij. Zie verder *Getijden*.

Havenhoofd is een sterke dijk of dam, die de haven aan de eene zijde begrenst en in de zee of in de rivier uitsteekt.

Havenlicht is een licht op een buitenhaven, veelal geplaatst op een hoogte, ten behoeve van de schepen, die 's nachts binnenvallen.

Havenmeester is een ambtenaar, die den schepen een ligplaats aanwijst en aan het hoofd staat van de havenpolitie (zie aldaar).

Havenpolitie noemt men die personen, welke zorg dragen voor de veiligheid van het verkeer in de havens en voor het naleven van de verordeningen, daaromtrent door gemeente, provincie of rijk vastgesteld.

Havenius, Arnold, een Nederlandsch geschiedkundige, werd geboren te 's Hertogenbosch in 1540 en overleed te Brussel in 1610. Hij behoorde tot de orde der Jezuïeten en schreef: „Commentarium de erectione novorum in Belgia episcopatum” (1609), „Historica relatio duodecim martyrum cartusianorum qui Ruremundae Geldrise etc.” (1608; in 't Nederlandsch vertaald in 1649) en „Speculum hereticarum crudelitatis” (1608).

Haventijd. Zie *Getijden*.

Haver is een cultuurgewas van het plantengeslacht *Avena* (zie aldaar). Daaronder worden de volgende gecultiveerde soorten onderscheiden: *A. sativa vulgaris*, gewone of pluimbaver (zie plaat: Granen, fig. 18 a b) met nitgespreide pluim. *A. sat. orientalis* of troshaver (zie plaat: Granen, fig. 19 a b) met tegen den halm aangedrukte pluimtakken. Tot beide behooren variëteiten met naakte en met opgesloten vruchten. Naar de klein der kroonkafjes worden die met opgesloten vruchten onderscheiden in witte, gele, bruine, zwarte en bonte variëteiten; naar den tijd van rijping worden ze verdeeld in vroeg-, middelvroeg- en laatrijpe variëteiten. De vroegrijpe brengen gewoonlijk minder op, bevatten meer eiwit en vormen een betere bovenvrucht voor klavens. Tot de pluimbaver behooren de meest bekende variëteiten: Probsteier, dikke witte, onde zwarte en vroegrijpe zwarte presidentshaver.

De groote naakte haver (*A. sat. nuda* Al.) geeft zelfs op rijke gronden slechte opbrengsten; de bijna nitaluitend in Oostenrijk verbouwde kleine, naakte middelmatige. Ze zijn in onze streken van geen waarde voor de cultuur evenmin als de in

China en in den nieuweren tijd ook in Noord-Amerika verbouwde Chineesche naakte haver (*A. sat. chinensis* Fisch).

De evene of zandhaver (*A. strigosa*) (zie evene) en de korte haver (*A. brevis* Roth.) onderscheiden zich van *A. sativa* door de gesteelde onderste bloem en de meest 2-naaldige aartjes.

De wilde haver (*A. fatua*), in Midden-Europa zeer verbreid, doch ook in Zuid-Europa in het wild groeiend, wordt wel als de stamvorm van de gecultiveerde havers beschouwd. Het vaderland der haver is onbekend.

Kelten en Germanen verbouwden ze reeds zoo lang als hun geschiedenis in de onheid terugreikt.

Bij de Egyptenaren, Grieken en Romeinen werd ze niet gecultiveerd. Bij de Germanen was ze de hoofdvoedingsvrucht. Haverwort en haverkoecken worden nog heden als dagelijksch voedsel gebruikt in het noorden van Skandinavië, Schotland, Ierland en op de Orkney- en Shetlands-eilanden. In overig Europa en in Noord-Amerika wordt ze hoofdzakelijk voor veevoeder verbouwd, in het bijzonder voor paarden en jongvee. Het kaf en het stroo worden voor hetzelfde doel gebruikt en hebben daarvoor hoogere waarde dan dat van andere granen. Ook kan haver groen gemaaid als veevoeder dienen. Haverwort en nit wort gekookt havenslijm worden voor medicinale doeleinden aangewend. In België wordt uit de haver een soort bier gehronwen.

Haver heeft de volgende gemiddelde procentische samenstelling: ruweiwit 10.5, verteerbaar 8.3, ruwvet 4.8, verteerb. 4.—, zetmeelachtige stoffen 58, vert. 47.3, ruwvezel 10.3, vert. 2.6, stikstof 1.76, phosphorzuur 0.74, kali 0.48 en kalk 0.1; het stroo de volgende: ruweiwit 8.5, vert. 1.2, ruwvet 1.8, vert. 0.6, zetmeelachtige stoffen 37.3, vert. 16.8, ruwvezel 38.1, vert. 21.7, stikstof 0.5, phosphorzuur 0.28, kali 1.63 en kalk 0.43.— De haver behoort thuis in de gematigde luchtstreek en kan konde en ruwe weersgesteldheid verdragen. Ze wordt in Noorwegen tot 69.5° N. B. verbouwd; waar vroeger haver niet meer gedijt, daar kan van akkerbouw weinig meer worden verwacht. In de tropen komt ze slechts op hooge bergen voort; zoo ook in Australië. In Centraal-Azië is ze op 9000 voet hoogte gevonden.

Haver kan op alle grondsoorten worden verbouwd, behalve misschien op het schraalste zand, waar evene niet meer gedijt. Op zeer zwaren kleigrond groeit ze beter dan gerst. Ook op zure, veenachtige en nieuw-ontgonnen gronden kan ze worden getoeld. Hnneuze leem- en zavelgronden zijn voor haar het best. Haver kan als afdragende vrucht worden verbouwd, doch loont ook een betere plaats in de vruchtopvolging, h. v. na klavens en bemeste bakvruchten; ze past ook na rogge. Na haver groeien dikwijls klavens, bakvruchten en vlas. Haver na haver is alleen op nieuw-omgebroken grasland of heidegrond te verdedigen.

Haver wordt bij voorkomen niet met stalmest bemest. Ze is wel dankbaar voor stikstof, phosphorzuur en kalk en op zand- en veengronden ook voor kali.

Voor haver wordt de grond in den herfst op wintervoor geploegd. Daarin wordt ze in het voor-

jaar vroeg gezaaid, nadat het land hij het in het wild zaaien op lichte grenden in den regel niet, hij het op rijen zaaien wel vooraf hewerkt is met egge of cultivator. Na het zaaien wordt het land geëgd en zoo noodig gerold. Aan zaai-zaad wordt 1.5—6.5 H.L. p. H.A. gekruikt, gewoonlijk 2.5—4. Gedurende den groei wordt de grond door hakken losgemaakt en gereinigd van onkruid. Als de korrelinhoud niet meer melkachtig is, wordt het gewas gesneden en na droging op het veld ingehaald. De opbrengsten aan korrels variëren van 30—40 H.L. en meer p. H.A.; die aan stroo van omstreeks 2—5000 k.g. p. H.A.; het H.L.-gewicht schommelt van ongeveer 36—56 k.g.

Ziekten en beschadigingen. De haver kan worden aangetast door stuifbrand, gewone roest, kroonroest, meeldauw en zwartzwammen. Ze wordt o.a. beschadigd door veldmuizen, waterratten, hamsters, vogels, eugerlingen, ritsaalden, aardrupen, emelten, larven van halmvlieg en fritvlieg, bladluizen, bietenaaltes, stengelaaftjes en slakken.

Haver, mevrouw *Theodore Petronella Bernardina*, den 19^{den} December 1856 geboren te Amsterdam, bezocht de industrijschool voor meisjes aldaar, was verscheiden jaren als onderwijzeres aan deze inrichting verbonden en tot 1887 werkzaam bij het openbaar lager onderwijs. Sedert 1885 interesseerde zij zich voor sociale vraagstukken. In November 1891 werd zij gekozen in het bestuur der Vrije Vrouwenvereniging en weldra werd zij haar secretaresse. Sedert 1892 trad zij in vergaderingen op om te spreken over de belangen der vrouw, pedagogische vraagstukken, tendenz-literatuur en om propaganda te maken voor de beginselen van de vereniging „De Dageraad” en van den Bond voor staatspensioeneering. In 1896 aanvaardde zij de administratie van de Vereniging ter verschaffing van genees-, heel- en verleskundige hulp aan den arbeidenden kleinen middenstand. Zij is medeoprichtster der Vereniging voor vrouwenkiesrecht en presidente van de afdeling Amsterdam. Ook is zij presidente van de Nationale vereniging voor vrouwenarbeid. Voorts is zij medeoprichtster en mederedactrice van het weekblad, later veertiendaagsch blad, „Evolutie.”

Haverkamp, Sigbert of Sigebertus, een Nederlandsch geschied- en letterkundige, geboren te Leenwarden in December 1684, studeerde te Utrecht in de godgeleerdheid en was achtereenvolgens predikant te Stad aan 't Haringvliet en lector in de Grieksche taal te Leiden, welke laatste betrekking hij den 1sten Juni 1720 aanvaardde met een redeveering „De quaestionum ntrum armis an litteris Graecia sibi majus nemen paravorit”. Het volgende jaar werd hem het hoogleeraarsambt te Franeker opgedragen, waarvoor hij echter bedankte, omdat hij op aanbeveling van P. Burman benoemd was tot professor in het Grieksche te Leiden, alwaar hij zijn lessen opende met een „Oratie, qua probatur, vigente aemulatione et gloriae studie, virtutem Graecorum ad maxima imperii et litterarum incrementa pervenisse, at vero, snblata aemulatione et excincto gloriae ardore, omne decus litterarum nna cum imperio concidisse”. Later werd hem tevens het eenderwijs in de welsprekendheid en geschiedenis toevetrenwd. Hij overleed den 27sten April

1742. Hij schreef e.a.: „Oratie de actione eratoris, sive corporis eloquentia” (1724), „T. L. L. Carri de Rerum natura libri VI cum annotationibus” (2 dln., 1726), „Flavii Iosphi opera omnia graece et latine, cum plurimorum interpretatione animadversionibus” (2 dln., 1726), „Museum Ullenhoeckianum” (3 dln., 1729), „Thesaurus Morellianus etc.” (2 dln., 1734), „Algemeene Historie der zaken in Azië, Afrika en Europa in derzelver Koningrijken, Landschappen, Staten en Steden, sedert het opheffen der fabel-eeuw tot op de heerschappij van Karel den Grooten, en tot den tijd, doorgaans de Middel-eenwegenaamd, voorgevallen, met meer dan duizend historiepenningen verrijkt en epgheheldert” (3 dln., 1736—1739), „Sylloge scriptorum de pronunciatione Graecae linguae” (2 dln., 1736—1740), „Introductio in historiam patriae” (1739) en „Introductio in antiquitates romanas, et antiquitatum graecarum praecipue atticarum descriptio brevis” (1740). Ook leverde hij een aantal vertalingen uit het Italiaansch ten behoeve van den grooten „Thesaurus rerum Italicarum”.

Haverkamp, Johannes, een Nederlandsch tooneeldichter en geschiedschrijver, geboren te Amsterdam in de 2de helft der 17de eeuw, schreef: „De dood van Nero, treurspel” (2de druk, 1720), „Geta of de broedermoord van Antoninus, treurspel” (gedeelteeljk door K. Leacilje, 2de druk, 1735), eenige treurspelen naar het Fransch, noemals: „Sartorius”, „Clotilde”, „Sabinus” en „Brutus”, „Gedichten” (1713), „Bijbelpoëzie” (1729), „Historie van Gustaaf I, koning van Zweden” (naar Vertof, 1735), „Staatsgeheimen van Europa” (23 dln., 1740) en „Echt verhaal van de groote staatsverwisseling, voorgevallen in de Republiek der Vereenigde Nederlanden, in den jare 1747 enz.” (naar Roussel, 1747).

Haverkamp, Willem, geboren te Amsterdam, was geruimen tijd bestuurder en vervolgcommissaris van den stadschouwhurg te Amsterdam en overleed den 29sten September 1829 op zijn hefstede Meerhuizen aan den Amstel. Hij dichtte de volgende treurspelen: „Robbert de Vries” (2de druk, 1778), „Aleid van Poelgeest” (1778), „Claudius Civilis” (1779), „Elizabeth Woodville, weduwe van Eduard IV, koning van Engeland” (1784) en „De aanslag op Antwerpen”. De meeste van deze stukken zijn in den Amsterdamschen schouwhurg gedurende vele jaren opgevoerd. Ook heeft men van hem eenige stukjes in de „Kleine Dichterlijke Handschriften”, eenige gelegenheids-gedichten en „Polzij” (1684).

Haverland, Anna, een Duitseh tooneelspeeler, geboren in Mecklenburg den 8sten Januari 1854, studeerde te Berlijn bij *Bernsdal* en met *Frieb-Blumauer* en werd in 1871 als jeunepremière te Leipzig geëngageerd; vandaar ging zij in 1874 naar Dresden en legde zich op bel-dinnenrollen toe. Nadat zij 1878—1879 te Berlijn geweest was, speelde zij van 1880—1883 afwisselend te Frankfurt a.M. en met de Me-ningers te Londen, Weenen, Petersburg, Odessa enz. Van 1883—1885 speelde zij nogmaals te Berlijn en gaf daarna gastvoorstellingen, ook te Amsterdam, tot zij zich in 1890 van de planken terug-trok. Zij overleed den 1sten Juni 1908 te Dres-den. Haar voornaamste rollen waren: Antigone,

Iphigenie, Sappho en Medea. Ook schreef zij „Lose Blätter. Skizzen“ (1891).

Haverman, Hendrik Johan, een Hollandsch schilder en teekenaar, geboren te Amsterdam den 23sten October 1857, thans werkzaam te 's Gravenhage. Hij is een leerling van de Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam en werkte in 1879 onder *Verlat* te Antwerpen. Haverman is een onzer meest bekwame portretschilders en vervaardigde in de laatste jaren tal van beeltenissen van bekende Nederlanders. Bovendien zijn zijn genrestukjes, vooral moeders met kinderen, zeer gezocht, terwijl van hem ook tal van aantrekkelijke landschapstudies uit Spanje, Tanger en Algerië bekend zijn. In zijn eerste tijd schilderde hij vooral naaktfiguren (o.a. „de Vlucht“, in het Stedelijk Museum te Amsterdam), daarna, tot 1890, reisde hij in Spanje, Algerië enz., en daarna, gevestigd te 's Gravenhage, begon hij vooral als teekenaar en schilder van portretten naam te maken. Men vindt o.a. in het Museum Mesdag te 's Gravenhage en het Stedelijk Museum te Amsterdam werken van zijn hand.

Haver-Schmidt, François, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Leeuwarden den 14^{den} Februari 1835, studeerde te Leiden in de theologie en werd in 1859 predikant te Fondgum en Raard, in 1862 te Helder en Nieuwediep en in 1864 te Schiedam, waar hij den 19^{den} Januari 1894 een einde aan zijn leven maakte. Zijn „Snikken en grimlachjes“, poëzie uit den studententijd van Piet Paaltjes“ (1867, 8ste druk 1904) werden met grooten bijval ontvangen, in het Fransch en Latijn vertaald en hij herhaling uitgegeven. Verder leverde hij vele bijdragen in almanakken en tijdschriften, gedeeltelijk verzameld onder den titel „Familie en kennissen“ (1876; 5de druk, 1900), „Steek af naar de diepte!“ (Toespraak, 1889), „Uit geest en gemoed“ (Toespraak, 1894). *Haver-Schmidt* was ook een der meest gevierde Nederlandsche redenaars.

Haverwortel is een witte of gele *schoroneer*, die bijkens den Latijnschen naam, *Tragopogon porrifolius*, tot een ander geslacht dan de ware *schoroneer* behoort. Zij is tweejarig, maar moet als eenjarig gewas worden gekweekt, daar zij in het tweede jaar onbruikbaar is. Zij wordt zeer vroeg in het voorjaar gezaaid en kan flinke opbrengsten geven.

Havesate of *Havesate* beteekende oorspronkelijk hofstede, later de hofstede van den heer en kreeg daardoor de beteekenis van riddersmatig goed, huis of kasteel, dan hetzelfde als riddershofstede. Men vond havesaten in de graafschap Zutphen, in Overijssel en in Drente, en wel telde men op het einde der 18de eeuw in Zutphen ongeveer 40, in Overijssel 122 en in Drente 18 havesaten. Het bezit eener havesate werd o.a. vereischt, om in de Ridderschap van het gewest te kunnen worden beschreven en als zoodanig deel te nemen aan het bestuur van het gewest.

Havet, Ernest, een Fransch schrijver en wijsgaer, werd geboren den 11^{den} April 1813 te Parijs, bezocht aldaar verschillende scholen, o.a. de Ecole normale, en werd eerst geplaatst te Dijon, en vervolgens in 1846, als suppleant van *Victor Leclerc*, bekleed met het hoogleeraarsambt in de Latijnsche welsprekendheid aan de Sorbonne. Voor hetzelfde

vak werd hij in 1855 tot gewoon hoogleeraar aan het Collège de France benoemd en gaf er onderwijs tot in 1885, toen hij zijn taak kon overdragen aan zijn zoon *Louis*. In 1880 ontving hij als opvolger van *Reybaud* het lidmaatschap van de Académie des sciences morales et politiques. Van zijn geschriften noemen wij: „De la rhétorique d'Aristote“ (1846), „De Homericorum poematum origine et unitate“ (1843), „Jésus dans l'histoire“ (1863), „Le christianisme et ses origines“ (4 din., 1872—1884) en „Mémoires sur le date des écrits, qui portent les noms de Bérosee et de Manéthon“ (1874). Hij overleed den 29sten December 1890 te Parijs.

Havezat. Zie *Havesate*.

Havik, een familie der draagvogels, onderscheidt zich van de edelvalken door kortere, meer afgeronde vleugels, die nauwelijks tot de helft van den staart reiken. De tot deze familie behoorende vogels hebben hooge pooten en sterk gekromde, doch tevens samengedrukte snarvels. Zij bewonen het liefst groote bosschen, vliegen niet hoog, maar zeer snel en maken zich zoowel in hun vlucht, als rustende van hun buit meester. Voornamelijk noemt men havik (*astur*) een soort, wier nensanten ovaal zijn en wier vleugels iets meer dan de helft van den staart bedekken. Hiertoe behoort o.a. de hoenderbak (*astur palmarius* Gessner), die men overal in Europa, ook in Azië en Afrika aantreft. Het is een vogel, die veel pluinvee rooft en waarop vijftig jacht gemaakt wordt. Het mannetje is ongeveer 80 cm. lang, aan den kop, hals en staart van boven donkeraschkleurig, deels naar blauw, deels naar groen overhellend, aan de keel wit en bruin gestippeld, heeft een breedgeronden staart, hooggele pooten en schitterend zwarte klauwen. Hij nestelt in hooge boomen; het wijfje legt in April vier groenachtig witte eieren. In Engeland is men weer begonnen hem voor de jacht af te richten. De vinkenbak wordt tegenwoordig als sperwer (zie aldaar) als een bijzondere soort beschouwd.

Havikskruid (*Hieracium*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saxifragaceae* (*Compositae*). Het onderscheidt zich door talrijke omwindselbladjes, in 2 of meer kransen dichter of losser over elkander gelegen, door een al of niet behaarden bloembodem zonder stroschubben, door lintvormige, tweeslachtige bloempjes, door bijna rolronde, geribde, als afgeknotte, door een eenigzins opgeworpen rand gekroonde vruchtjes, door vuilwit of rosachtig vruchtblas en door gele bloempjes. De soorten zijn veelvormig en haar aantal is zeer groot. Tot de inlandische soorten behooren: *langharig havikskruid* (*H. Pilosella* L.) met gaafrandige, eironde, van onder viltige bladeren en wortelstandige bloemstelen met een enkel bloemhoofdje aan den top, — *tuijfelachtig havikskruid* (*H. dubium* L.) met 4-bloemig, gaafrandige bladeren en kruipende wortelstelen, — *spits havikskruid* *H. auricula* L.) met 3 of 4 bloemhoofdjes en aan beide zijden onbehaarde bladeren, — *muurhavikskruid* (*H. murorum* Poll.) met een meestal eenbladerigen bloemstengel lichtgroene bladeren, ovale wortelbladeren en een hartvormig of ovaal stengelblad, terwijl de bloemstelen en omwindsels dicht bezet zijn met klierdragende haren, —

woudhavikskruid (*H. sylvaticum* L.) met een enkelvoudigen stengel, langwerpige, vlokke, eenigzins getande bladeren en pluimvormige bloemen. — *moerasig havikskruid* (*H. paludosum* L.) met een enkelvoudigen stengel, onbehaarde bladeren, stengelomvattende stengelbladeren, pluimvormende en stekelharige omwindsels. — *kroonbloemig havikskruid* (*H. umbellatum* L.) met een rechtstandigen, enkelvoudigen stengel, ongesteelde lancet lijnvormige, eenigzins getande bladeren, tuil-scherf vormende bloemen en onbehaarde omwindsels met aangedrukte schubben — en *dwinhavikskruid* (*H. dunense* L.) met een nederliggende, getakten, van boven een weinig klevrigen stengel, ongesteelde lijnvormige, eenigzins getande bladeren, tuil-scherf vormende bloemen en onbehaarde omwindsels met aangedrukte schubben.

Havin, Léonor Joseph, een Fransch journalist en volksvertegenwoordiger, geboren den 3^{den} April 1799 te Parijs, werd in 1830 vrederechter te St. Lô en behoorde van 1831 tot 1848 tot de oppositie in de Tweede Kamer. Verder nam hij ijverig deel aan de volkswelingen, die de Februari-omwenteling voorafgingen, schaarde zich in de Nationale Vergadering aan de zijde der gematigde partij, maar legde zijn mandaat neder, toen hij in 1849 tot staatsraad werd benoemd. Eerst in 1863 nam hij weder zitting in het Wetgevend Lichaam. Gedurende 18 jaar was hij hoofdredacteur van den „Siècle" en overleed te Thorigny den 12^{den} November 1868.

Havloek, Karel, een Czechsch schrijver en journalist, geboren den 31sten October 1821 te Borova bij Chotebor, studeerde te Praag, werd huisonderwijzer te Moskon en schreef „Tafereelen uit Rusland" (Obrazy z Rus). Vervolgens keerde hij terug naar Bohemen en was er van 1848 — 1861 als journalist ijverig werkzaam, wat hij met een langdurige gevangenisstraf te Brixen in Tirol moest boeten. Eerst in 1865 kon hij naar Praag terugkeeren, waar hij den 29sten Juli 1868 overleed. Zijn bekendst „De doop van den heiligen Wladimir" (Krest sv. Vladimira) verscheen eerst in 1877 in het licht, nadat zijn „Verzamelde geschriften" (Sebrane Spisy) in 1870 verschenen waren.

Havre, Le (Le Havre de Grâce), een havenstad in het Fransche departement Basse-Seine, naast Marseille de grootste handelsbaven van Frankrijk, ligt aan de noordzijde van de Seine-monding, aan den voet van een terreinverhooging en aan den Westerspoorweg. De stad, die (1906) 132430 inwoners telt, wordt door drie forten en onderscheiden batterijen beschermd, terwijl de vroegere vestingval sedert 1854 plaats gemaakt heeft voor nieuwe wijken met mooie straten en boulevards. Van de straten verdienen de Rue de Paris, de Boulevard Strasbourg en François I, de Cours de la République en de kaden vermelding. Mooie bouwwerken zijn de kerken Notre Dame en St. François, beide uit de 16de—17de eeuw, het museum met de daarvoor geplaatste standbeelden der dichters *Bernardin de Saint-Pierre* en *Casimir Delavigne*, het stadhuis, de groote schouwburg (1844), het Paleis van Justitie (1876), de Beurs (1890) en het groote hotel Frascati met een badinrichting. Men vindt te Havre een jon-

gens- en een meisjeslyceum, een hogere handelschool, een hydrografische en andere vakscholen, een bibliotheek (50000 deelen), een kunst-, oudheidkundig, natuurhistorisch en handelsmuseum, een Beurs en druk bezochte zeebaden. Er bestaan groote machinefabrieken, scheepstimmerwerf, ijzer- en metaalfabrieken, tonwalsgerijen, stoommolens, een katoenspinnerij, een groote staatsbaksfabriek, een petroleum- en een suikerraffinerij, kabel-, conserven-, papier- en zeepfabrieken.

De baven bestaat uit een voorhaven met 10 bassins, die door 14 sluizen met elkander verboden zijn, een oppervlakte van 97 H.A. beslaan en een kadeflengte van 15 663 m. bezitten. Verder heeft men er zes droogdokken, groote opslagplaatsen, laad- en loskranen en zeven lichttoeren. Het 25 km. lange Kanaal van Tancarville maakt voor rivierschepen het rechtstreeksch verkeer van de Seine met de havenbassins mogelijk. Een belangrijke verbreding van de voorhaven naar de buitenzijde en de aanleg van golfbrekers is in 1896 begonnen. Havre staat met de voornaamste zeehavens in regelmatig stoomvaartverbinding. In het internationaal verkeer liepen in 1901: 2191 geladen schepen met 2248 645 ton binnen, 1471 geladen schepen met 1632 726 ton uit. Het hoofdverkeer heeft plaats met Engeland, de Vereenigde Staten van N.-Amerika en Duitschland. In 1901 bedroeg de waarde van den invoer 983,9, van den uitvoer 765,9 (1900: 910,2) miljoen francs. De voornaamste invoerartikelen zijn: ruwe katoen, koffie, graan, meel, katoenen en zijden stoffen, cacao, huiden, olieazaden, bont, wol, koper, erzen, wijn, tabak en caoutchouc; de voornaamste uitvoerartikelen: zijden, katoenen en wollen goederen, koffie, lederwaren, kleederen, Parijsche industrieartikelen, ruwe huiden, cacao, metalen artikelen enz. In de kustvaart liepen 3709 schepen met 503567 ton binnen, 3833 schepen met 625443 ton uit. Sedert de laatste jaren is Havre een der voornaamste havens, waar zich landverhuizers in schepen (jaarlijks ± 30000).

Tot 1516 bestond hier slechts een visschersdorp met een kapel, de Chapelle de Grâce. *Frau!* begon in 1517 den aanleg der baven en der stad die hij tegen de Engelschen versterkte, wat ook door *Hendrik II* en *Lodewijk XIII* geschiedde. Onder *Lodewijk XIV* verbieth er zich een groote citadel, beroemd door de vorsten en veldheren, welke de ijverzuchtige ministers er gevangens setten, en door verschillende vergeefsche bombardementen der Engelschen (vooral in 1694). Ook onder *Lodewijk XVI* en *Napoleon I* werden de haven en de stad uitgebreid. Havre is de geboortestad van de dichters *Bernardin de Saint-Pierre*, *Casimir Delavigne*, *Madelaine de Scudry*, *Angelot* en van den palaeograaf *Léon Gautier*.

Hawaf. Zie *Sandwicheilanden*.

Hawasoh, een rivier in N.O.-Afrika, ontspringt ten Z. van Sjoa (Abessinie), wiens Z. en W. grens zij vormt, stroomt verder Noordwaarts en loopt uit in het zoute Abbebadmeer, nadat zij in het landschap Anssa een reeks zoetwatermeren gevormd heeft.

ACHTSTE DEEL.

Lijst der Kaarten, Platen en Afbeeldingen.

KAARTEN

	blz.		blz.
Germanië in de 2 ^{de} eeuw na Chr.	48	Groot-Brittannië en Ierland	480
Altschglotcher	192	Waterwegen in Groot-Brittannië en Ierland ..	494
's Gravenhage en Scheveningen (plan) ..	362	Groote Oceaan	516
Griekenland	396	Hamburg en Omgeving (plan)	680
Oud-Griekenland	404	Hannover, Sleeswijk-Holstein, Brunswijk	
Groningen	468	en Oldenburg	736

PLATEN BUITEN DEN TEKST

	blz.		blz.
Gent	8	Oud-Grieksche ceramiek (chromo)	428
Geraamte van den mensch	32	Groenten I en II	454
Gescht I—V	62	Grondboring	458
Giftplanten I en II (chromo's)	188	Groningen	472
Giraffe (chromo)	154	Grotten	528
Glasfabricage I en II	174	Gruinales	532
Glasschilderkunst (chromo)	184	Gymnospermen I en II	590
Gorilla (chromo)	266	Haaien	598
Gondoutginning I en II	294	Haarlem	610
Goudsmidskunst	306	Hagedissen (chromo)	630
Granen	340	Hagedissen	630
Grassen I en II	350	Mechanische Hamers I en II	688
Siergrassen	350	Handvuurwapenen I—III	722
's Gravenhage I en II	362	Haringvischen	762
Oud-Grieksche bouwwerken	422	Hart (chromo)	786
Oud-Grieksche beeldhouwwerken I en II ..	424		

AFBEELDINGEN IN DEN TEKST

	blz.		blz.
Wapen van Gent	8	Geschuind	63
Geraakt	33	Gescht (fig. 1 tot 4)	64
Gerstekort	56	Gescht (fig. 5 tot 7)	65
Geschaakt	60	Gescht (fig. 8 tot 10)	66
Gescherpt	60	Gescht (fig. 11 tot 13)	67

AFBEELDINGEN IN DEN TEKST.

	biz.		biz.
Gescht (fig. 14 tot 16)	68	Hamerhaai	600
Gescht (fig. 17)	71	Rhinodon typicus	601
Getijden (fig. 1 tot 3)	85	Hondsbaai	601
Gevechtsmast	97	Doornhaai	601
Gevoert	100	Groenlandhaai	601
Gewei (fig. 1 tot 20)	101	Haar (fig. 1 en 2)	606
Gewei (fig. 21 tot 30)	102	Haar (fig. 3 en 4)	607
Gewelf (fig. 1 tot 10)	103	Bernard ter Haar	608
Gewelf (fig. 11 en 12)	104	Haar der planten	609
Vormmachine (fig. 1)	135	Wapen van Haarlem	611
Vormmachine (fig. 2 en 3)	136	Vormen van hagelkorrels	632
Hydranlische vormmachine (fig. 4)	136	Haik	643
Smeltketel (fig. 5)	137	Wapen van Haiti	645
Kroezenvoer (fig. 6)	137	Haken (fig. 1 tot 3)	649
Gig (fig. 1 en 2)	139	Haken (fig. 4 tot 9)	650
Gigant in strijd met Artemis	140	Haken (fig. 10 en 11)	651
Museum van Gizeh	166	Hakselmachine	653
Gladiatoren	168	Hakmachine	653
Stervende Gladiator	168	Munten van Halikarnassus	660
Gladiolus communis	169	Halo	674
Gladiolus gandavensis	169	Halster	676
Kathedraal te Gloucester	202	Het kasteel van Ham	676
Gloxinia	203	Hamamelideeën	678
Glyptothek te München	207	Wapen van Hamburg	681
Goelet	229	Hamer (fig. 1 tot 5)	688
Gold doodt Gollath (fig. 1 en 2)	243	Hamerkruis	689
Golven	248	Kasteel van Hampton-Court	699
Gonfanon	254	Handskelet van zoogdieren	701
Goniometer (fig. 1 en 2)	254	Handvuurwapenen (fig. 1 tot 3)	722
Goniometrie	255	Handvuurwapenen (fig. 4 tot 9)	723
Gordeldier	262	Handvuurwapenen (fig. 10 en 11)	724
Gorgonen (fig. 1)	266	Handvuurwapenen (fig. 12 en 13)	725
Gorgonen (fig. 2)	267	Handvuurwapenen (fig. 14)	727
Gortmolen (fig. 1 tot 3)	275	Handvuurwapenen (fig. 15 en 16)	728
Gondmakreel	306	Gewone Hanekam	730
Graanmolen	323	Hangwerk	732
Graanzuiveringsmachine (fig. 1 tot 6)	324	Hansom	748
De Gracchen	326	Harder	754
Koninklijk paleis te la Granja	343	Willem van Haren	760
Graphostatica (fig. 1 tot 4)	348	O. Z. van Haren	761
Graphostatica (fig. 5 en 6)	349	Haring	763
Gregarinen (fig. 1 tot 3)	375	Sprot	763
Gregorins de Groot	376	Chanos salmonens	766
Gregorins VII	377	Hark	770
Wapen van Griekenland	404	Harmodios en Aristogeiton	773
Griffoen	439	Harmonica (fig. 1 tot 3)	774
Grondboor	459	Chemische harmonica	774
Gobius letiginosus	460	Harmotoom	775
Periophthalmus koelreuteri	460	Harnas	777
Eleotris	460	Harp (fig. 1 tot 5)	779
Wapen van de provincie Groningen	471	Harp (wapenkunde)	779
Wapen van de stad Groningen	473	Harpoen	780
Wapen van Groot-Brittannië en Ierland	490	Harpy (wapenkunde)	780
Wapen van Guatemala	548	Harpy	780
Guillocheeren (fig. 1 en 2)	563	Hart	787
Gnillotine	563	Hartschild	795
Standbeeld van Gutenberg te Straatsburg	580	Memorial Hall van Harvard University	800
Gyrometer	593	J. P. Hasebroek	804
Gyrokoop	593	Hathor	814
Blauwe haai	599		

